

First published Bombay, 1935-41

Reprint Delhi 2005

ISBN 81-88643-07-6 (set)

ISBN 81-88643-08-4 (vol.1)

Published by:

Harish Chandra for Akshaya Prakashan,

208, M G House, 2 Community Centre,

Wazirpur Industrial Area, Delhi - 110052

Email harish@busyminfotech.com

Fax 011-27374358

Phone: 011-55195949, 27377342

Printed at

D K Fine Arts Press (Pvt) Ltd ,

A-6, Nimri Community Centre,

Ashok Vihar, Phase IV, Delhi - 110052.

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम्

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यचक्रचूडामणि-

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतम्

दशदिगन्तविजयिश्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीत-

भाष्यप्रकाशेन

सम्पूर्णवेत्तृश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपेश्वरजिचरणप्रणीत-

भाष्यप्रकाशरश्मिना

च परिबृंहितम्

मूलचन्द्रतुलसीदासतेलीवाला

इत्यनेन संशोधितम्

काशीस्थ-श्रीमुकुन्दरायजी-श्रीगोपाललालजीमन्दिराधिष्ठित-

षष्ठपीठाधीश्वर-गोस्वामिश्रीश्याममनोहरपाद-

विरचितया नवीनभूमिकया समुल्लसितम्

प्रथमो भागः

प्रथमोऽध्यायः

देहलीस्थ-

अक्षयप्रकाशननेन

प्रकाशितम्

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यचक्रचूडामणि-
श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणप्रणीतम् ।

दशविगन्तविजयि श्रीमद्गोखामि श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीत-
भाष्यप्रकाशसंपूर्णबेम्बु श्रीमद्गोखामि श्रीगोपेश्वर-
जिचरणप्रणीतभाष्यप्रकाशरदिमपरिवृंहितम् ।

प्रथमाध्यायप्रथमपादस्यादिमसूत्रत्रयात्मकम्
(त्रिसूत्रीभाष्यम्)

‘भगवद्धर्मपरायणसद्गतश्रेष्ठिगोवर्धनदास सुन्दरदास’ इत्यस्य पुष्टिमार्गीय-
संस्कृतसाहित्यसमुदायार्थं निर्दिष्टद्रव्यसंग्रहतः ‘प्राप्तभगवत्पद-
मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्.एल्. बी.,
बकीड, हाइकोर्ट’ इत्येतेषां सुहृद्भिः
संशोध्य ‘निर्णयसागर’ मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीवृद्धाब्दाः ४५७. संवत् १९९२.

मार्गशीर्ष कृष्ण ९.

शूर्यं कृपकृपम् ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay 2.

Published by Dhirajlal Vrajdas Sankha, B.A., LL.B., Advocate
at Khakhar Building, C. P. Tank, Bombay 4.

CONTENTS

(विषय सूची)

New Introduction by Shri Shyam Manoharji Maharaj in English and Sanskrit	...	i-lxxi
1. प्रथमाध्याये प्रथमः पादः अधि 1 सू 1 — अधि 3 सू 3	...	1-206
2 प्रथमाध्याये प्रथमः पादः द्वितीयोः भागः अधि 4 सू 4 — अधि 10 सू 30	...	207-413
3 प्रथमाध्याये द्वितीयोः पादः अधि. 1 सू 1 — अधि 8 सू 32	...	415-606
4. प्रथमाध्याये तृतीयः पादः अधि 1 सू 1 — अधि. 13 सू 43	...	607-828
5. प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः Editor's Note वेदान्ताधिकरणमाला-श्री पुस्तोत्तमविरचिता अधि 1 सू 1 — अधि 9 सू 28	829-880 881-1042

अधि — अधिकरण (Section)
सू — सूत्र (Sūtra)

श्रीमद्वल्लभाचार्या करिका	...	1043 - 1044
अधिकरणानां सूचीपत्रम्	...	1045 - 1046
श्रीमद्वल्लभ भाव्यपाठानुसारत श्रीमद्वादरायणप्रणीत ब्रह्मसूत्राणां वर्णानुक्रम	...	1047 - 1054
श्रीमदणुभाष्योद्धतानां प्रमाणवाक्यानां सूचीपत्रम्	...	1055 - 1067
6. द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः		
अधि 1 सू 1 – अधि 12 सू 37	...	1069 - 1170
7 द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः		
अधि 1 सू 1 – अधि 8 सू 45	...	1173 - 1291
8 द्वितीयाध्याये तृतीय-चतुर्थः पादोः		
तृतीयः पादः		
अधि 1 सू 1 – अधि 16 सू 53	...	1297 - 1439
चतुर्थः पादः		
अधि 1 सू 1 – अधि 10 सू 22	...	1447 - 1509
9 तृतीयाध्याये प्रथमः पादः		
Preface	...	1520
Note	...	1521
Introduction Sri Vallabhāchārya and his Anu Bhāṣya	...	1522- 1536
अधि 1 सू 1 – अधि 8 सू 27	...	1537 - 1603
10 तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः		
अधि 1 सू 1 – अधि 11 सू 41	...	1609 - 1728

11. तृतीयाध्याये तृतीयः पादः

Coloured photograph of
Srimad Goswami Purushottam Charan

अधि 1 सू 1 – अधि 25 सू 66	...	1729 - 1965
परिशिष्टम्	...	1969 - 1997
Editor's Note	...	1998 - 2000

12. तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः

Shri Vitthaleshvara and Anu Bhāṣya
The Late Editor Mr Mulchandra Tulsidas
Telwala

अधि. 1 सू 1 – अधि 9 सू 51	...	2001 - 2020
	...	2021 - 2032
	...	2033 - 2113

13. चतुर्थध्याये प्रथम-द्वितीयो पादोः

प्रथमः पादः

अधि 1 सू 1 – अधि 7 सू 19	...	2119 - 2169
--------------------------	-----	-------------

द्वितीयः पादः

अधि 1 सू 1 – अधि 7 सू 21	...	2173 - 2210
Editor's Note	...	2212 - 2214

14. चतुर्थध्याये तृतीय-चतुर्थ पादोः

तृतीयः पादः

अधि 1 सू 1 – अधि. 5 सू 17	...	2215 - 2266
---------------------------	-----	-------------

चतुर्थः पादः

अधि 1 सू 1 – अधि 5 सू 22	...	2273 - 2327
Introduction	...	2346 - 2358
परिशिष्टम्	...	2359 - 2460
परिशिष्टविषयानुक्रमः	...	2461 - 2462

Śrīman Mukundaīāyo Jayati
Śrī Gopālālālo Jayati
O Śyāma illumine the heart of mine with thy grace always

INTRODUCTION

**The Sixth Pithādhiśwar Goswāmī Śrī Śyāma Manoharjī
Mahārāj (Kāśī), Vārānāsī**

*Prākṛtadharmānāśīyama-prākṛta nikhīla dharmā-ūpamīti |
Nigamapratipādyam yattatechuddham sāki tistaumi ||*

(Sarvottamastotre)

In this śloka of *Sarvottama-stotra*, Śrīmad Viṭthalacśa-prabhucarana, while hailing the transcendental personality of Śrīmadāchārya, in the work written by him, *Vallabhāstaka*, after establishing the nature of his *Āchāryasvai ūpa*, at the end – establishing Śrīmad Vallabhāchārya's complete identity with Purusottama, delineates his characteristic in the *Saptaśloki*. In this, Śrīmad Prabhucarana, who has occupied the throne of the undivided empire of *Suddhādvaita-brahmavāda-nirguna-pustī-bhakti-mārga*, addressing the whole universe, narrates as

*"kvacid pāndityam cen-na nigamagatih sā'pi yadī
na kṛiyā sā sā'pi syād-yadī na hari-mārge paricayaḥ |
yadī syāt-so'pi śrī-vrajapaturatir-neti nikhilair-
gunairanyah ko vā vilasati vīmā vallabhavaram ||"*

While describing the characteristics, it is told, above all, by the word "kvacid" the divine nature, whereby all the other characteristics depend themselves on this one special nature, *Pandā* means knowledge, the possessor of knowledge is *Pandita*; the state of being thus is *pāndityam*; that is, one who is

*Māyāsambandha-rahitam śuddhamityucyate budhaiḥ |
Kāi yakāranarūpam hi śuddham brahma na māyikam ||*

(Su Ma śloka 27/28)

Śuddham ca tat advaitam ca – karmadhāraya samāsa Or, *Śuddhayoh advaitam – Sasiḥ tatpuruṣa samāsa* is to be understood In this system, the combination of *Māyā* with *Brahman* is done away with; therefore, one should not take it as *Brahman* covered with *Māyā* as the cause of this world; but, only the pure *Brahman* as the cause of this world is to be understood It is told in the *Siddhānta* that *Māyā* also has been described as a form of *Bhagavat Śakti*, viz “*mama Māyā duratyayā*” (Gītā 7-14), therefore, the relation of *Māyā* here is not like the one in the other *Siddhāntas* Here, while discussing the *Kārya-Kāraṇa* – effect and cause – the *Śāṅkaras* take the world as false and therefore, ephemeral In their *Siddhānta*, the world is the transformation of *Māyā*, and they say that its cause also has to have similar nature, as cause and effect are of similar nature By saying that the world is unreal, they establish that the *jīva* itself is *Brahman*, To refute this, *Āchārya* has said in his *Nibandha* – “*prapañca* is the creation of *Bhagavān*”, *Prakāśa* on this – “this world is not a transformation of *Prakṛti*, not also born by the combination of atoms, nor is it an appearance; neither born due to the unseen power, not a reality born out of unreal, but it is the creation of *Bhagavān* Created by the efforts of an entity which is the highest one Therefore the conclusion is that the pure *Brahman* alone is the cause of the world

“*Niskalam, niskriyam, Śāntam, Niravadyam, nirañjanam*”, “*indro māyābhuḥ puruṣo ūpaīyate*”, “*vācā ambhanam vikāro nāmadheyam, mṛttiketyeva satyam*”, “*athāta ādeśo neti neti*” – these statements express that *Śuddha Brahman* is *ni viśeṣa*, therefore the pure *Brahman* cannot be the cause of the world Moreover, if pure *Brahman* is accepted as the cause of the world, then it becomes *saguna*, i.e. with qualities, in that case, such Vedic sentences which describe the *Brahman* as possessing

qualities have to be established as valid as in the system of *vivarta-vāda*; because, *Vedas* are *upajīvyā*, i.e. the *Siddhānta* depends on the *Vedas* and the dependent cannot go against its own supporter. Thus, there will be no real doership in the *Brahman* and the Vedic sentences which attribute characteristics to *Brahman* also stand vindicated. Similarly, in the *Upanisads*, sentences describing *Brahman* as devoid of characteristics become *upajīvyā* and those sentences which qualify *Brahman* with some attributes become *upajīvaka*. And they cannot say something against their own nourishers.

Śruti means sounds and words; *Brahman* without attributes cannot be described by such words; there being no trait in *Brahman*, it is described in a negative fashion in the *Śrutis*. First the *Brahman* is described with attributes; thereafter, by sentences like "asthūlam" etc., the *śruti* denies those attributes; because, the absence of something can be established only after establishing what is being denied. In this manner, it is first established as "dve vāva Brahmano rupe mūrttam chaivāmin tām cha" – *Brahman* has two forms – one with forms and the other, without forms; in this manner qualified *Brahman* was explained, and after that, it was denied as – "athāta ādeśo neti neti".

Here, the attributes imagined in *Brahman* by the *Śruti* were actually imposed by the *avidyā* as in the case of silver in the mother-of-pearl, thus, in this system of *Māyāvāda*, the sentences describing *Śruti* become incoherent.

On this objection, the *māyāvādī* says – "there is cogency and it is called the *adhyāropa-apavāda* coherence. The pure *Brahman* cannot be grasped; to make one understand that, the creation of the world etc. are described, and through *upāsana*, once the qualified *Brahman* is grasped by the *Buddhi*, according to *Śāṅkara* *undhati nyāya*, the false experiences of earlier *śruti* sentences get erased due to the *nirviśesa-śruti-vākyas*; after this erasure of false understanding, the subtle, the most subtle and the fourth state of *caitanya* are grasped. Thus the earlier understanding of transformations of *Māyā* gets removed, and then the

unqualified *Brahman* is understood – that is the second-less *ātman*, being one, because of the effect of *upādhi*, appears as many, in this manner, *Brahman* with the qualifying agent becomes the cause of the world, and none else *Jagat* is the effect of *Māyā* and it is pure void, the cause also should be of similar nature, cause and effect are always seen to be of a similar nature " To this, it is replied as follows

Abhedād-anupādhivāt-jagadapratyayāptitah |

Sarvādhāḥ atvataḥ-tāvat-Śaktivāt-nāsyā bādhanam ||

Abhedād-saviśesa-nurviśesayoh bhedābhāvāditi, anupādhivātiti – there is no *upādhi* in *Brahman*, *sarvādharatvataḥ* – *sarva-viuddha-dharmāśrayatvātiti*; thus, *saviśesa-nurviśesa śruti-vākyas*, being equally *śruti*, to nullify one set of sentences is not proper, in that case, Veda becomes invalid How? In this manner *Brahman* is to be known only through *śruti*, and not by any other means of knowledge *Siddhānta* accepts the entire *śruti* as infallibly valid. Therefore, in which manner *Brahman* has been understood from these *śruti-vākyas*, that has to be taken as it is, not an iota of it is to be imagined differently, (causing a defect in exegetical science) as explained by Āchārya "Yo anyathā santamātmānam anyathā pratipadyate kim tena na ki tam pāpam caurena-ātmāpahārīna", "nausā tarkena matirāpaneya", these Vedic injunctions say so Therefore, "sa haitāvānāsa", "tadātmānam svayamakuruta", "ātmaivedam sarvam", "yato vā imāni bhūtāni jāyante" – these Vedic statements, and, "janmādyasya yataḥ, śāstra-yonivāt, tattva samanvayāt" these *sūtras* affirm the above principle of exegesis

"Aham sarvasya jagataḥ prabhava pralayastathā", "janmādyasya yatonvayād-itarataḥ" – these *smṛti vākyas* confirm that the pure *Brahman* alone is the creator and enjoyer of everything; "attā carācaḥ a-grahanāt" – this doership is inborn and not ephemeral as in the system of Śāṅkara "he, being lonely, did not find happiness, he desired a second" *śruti* says "krīdāḥ tam ātmanah idam trijagat kṛtam te" – this *smṛti vākya*

also says – *Brahman* itself, for its enjoyment, expanding itself in the form of world, plays there; without undergoing any change in itself, it takes these forms. We may see examples for this kind of creation without undergoing change – *kāmadhenu*, *chintāmaṇi*, *kalpavṛkṣa*, etc. “*Prakṛtiśca pratyñā distānta-anuparodhāt*” (1-4-23) – this *sūtra* states that *Brahman* alone is the material and efficient causes of this world “*yathā ekena nṛtipūṣṇena sarvaṃ mṛnnamayam vijñātam bhavati*” – by this sentence, refuting the falsity of creation, it further says – “*nṛtiketyeva satyam*”. Therefore, *prapañca* is the creation of *Bhagavān* and not created by *Māyā*. But, in this matter, some ignorant people, devoid of the knowledge of difference between *samsāra* and *prapañca*: identifying *samsāra* and *prapañca* as one, say that equally *samsāra* and *Jagat-prapañca* as the effect of *Māyā* and consider them as false; that is not right.

“*Prapañco bhagavat-kāryas-tadī ūpo māyayā-abhavat ।
Tacchaktyā-avidyayā-tvasya jīva-samsāra ucyate ॥*”

Here the *Prakāśa* – “*Avidyayeti – avidyāpi tacchaktyi*; having been counted as one among the prominent twelve *śaktis* “*śrīya-puṣṭyā-gireti*” *vākyāt*. Therefore, “*sa vai naiva ieme; tasmād-ekākī na iamate, sa dvitīyamaicchat; sa haitāvānāsa*” – in this *śruti*, it is said that the transformation in the form of the world is for enjoyment; because this is not possible without some wonderful power, it is said that by the *śakti* of *Bhagavān* called *avidyā*, *jīva* suffers *samsāra*, and it is not born. This is called *abhimati*. It is also counted as non-existence. *Ajñānam*, *Bhramah*, *Asat* – these words are used in the *samsāra*, within the frame-work of *Aham* and *Mama*, and not in *prapañca*. Because, that is the *Brahman* itself. Therefore, in *Siddhānta*, by the rule of *sūtra* “*Tadananyatvam Ārambhana-śabdādibhyah*” (Br.Su.2-1-14) – the non-difference of *Jagat* and *Brahman* is accepted, *Jagat* that is of *prapañca* is not of *Māyā*, but it is the nature of *Ādhibhautika* of *Brahman*; the *Ādhyātmika* nature of *Brahman* is *Aksara-Brahman*; likewise, the *Ādhi-daivika* nature is *Para-Brahman*. In this

manner, the non-difference of *Brahman* and *Jagat* is to be understood, effect is non-different from the cause, it is not false. Therefore, it is to be accepted that the pure *Brahman* alone is the substratum, the cause, and the created beings, the effect.

According to *Māyāvādi* – *Bhagavān* Vyāsa has started the enquiry of unqualified *Brahman* which is devoid of any quality and without a form with the first aphorism “*Athā'to brahmayjñāsā*” and the following *sūtras* “*janmādyasya*” etc., explain the *Brahman* with the quality of creating the world. Thus, after making a statement of proving a quality-less *Brahman*, a *Brahman* with quality was explained, this amounts to imputing that Vyāsa has faltered in his statement. And the *sūtras* also, (giving up the original position and accepting un-wanted position) are to be interpreted. Therefore, if the intermediary agent called *avidyā* is accepted, both these constructs, i.e. *Brahman* and *avidyā*, being beginningless, the *avidyā*-covered *Brahman* also becomes beginning-less, and that being the doer, the creation will become eternal and there will be no occasion for dissolution. Therefore, one would like to ask the *Māyāvādi* – if this kind of *kārya-kāna* with the help of *Māyā* is accepted as having been stated in the *śrutis* and *Smritis* – “*asya mahato bhūtasya nihśvasitametaddya-digvedo Yajurvedah*”, “*yo brahmānam vidadhātī pūrvam*”, “*yo vai vedānsca prahnoti tasmai*”, “*vedo nārāyanah sāksāt svayambhūrīti śuśrūma*”, “*vedaiśca sarvaṇaḥameva vedyah*” – by these statements, do Vedas intimate that *Brahman* is *ajñāna-kalpita*? i.e. imaginary doer by the effect of *ajñāna*?

According to your position, one understands first that the *Vedas* are eternally valid, later on, by a correct interpretation of the same *Vedas*, one has to understand that the *Vedas* are imaginary due to the effect of *avidyā*, and then one understands by the teachings of the *guru* – “*na mātā pitā vā na devā na lokā na Veda, na śāstā na śāstram na śisyo na śikṣā*” by these un-real means of knowledge how the eternally true knowledge of *Brahman* results? Knowing this, no one will enter upon the

study of this *śāstra*. Due to the absence of a follower of the path elucidated by the Vedas, they become invalid and the system will die out. Therefore, the entire Vedic lore is to be accepted as valid. The fact is – *Brahman* is not to be known by the worldly means of knowledge; it is beyond our thinking and is endowed with extra-ordinary powers; is to be known only through the Vedas, and the statements of the world are not to be mingled with them; that will be the right method. Thus, it would be proper to accept that only the pure *Brahman* alone is the material and efficient cause of the world.

Siddhānta:

*"utpatti-sthiti-nāśānām jagataḥ kartr vai br̥hat |
Vedena bodhitam tad hi nānyathā bhavituṃ ksamam ||"*

(A Bha Ka 1/1)

Jagat and *samsāra* are different in *siddhānta*: the *jagat* of *prapañca* is different; the thought *Aham* and *Mama* belongs to *samsāra*, there is a subtle difference here; no *āchārya* has stated thus except Śrī Vallabhāchārya, by reconciling the various statements of *śruti*, *smṛiti*, *sūtra*, *Bhāgavata* etc., by reasonings acceptable to *śāstra* – this truth has been elucidated. The definitions of *jagat* and *samsāra* are different. It is told in the *śāstras* that, by the desire of *Bhagavān*, the aspects of *rit* and *ānanda* get covered, and the *sad-amśa* shines forth. And this is called the *Jagat*, that which is imagined by the *jīva* due to *avidyā*. i.e. the thoughts "*aham* and *mama*" – this is *samsāra*. This *avidyā* has five states –

*svarūpañānamekam hi parva dehendriyāsavaḥ |
Antaḥ karanamesām hi caturdhāndhyās a ucyate |
Pañca-parva tva vidyeyam yad-baddho yāti samsṛtiṃ ||*

(Śā Pra Kā 36)

As per the words of *Āchārya* – *Svarūpañānam*, *dehādhyāsah*, *indriyādhyāsah*, *prānādhyāsah* and *antaḥ-karanādhyāsah*. *Jīva*, bound by this *avidyā*, gets into *samsāra* called *samśṛti*. *Samśṛti*

is the imagined state due to *avidyā* and is removable by *jñāna*. *Jagat*, being of *Brahman*, is not destroyable. *Avidyā*'s transformations are the multiplicities, being so, if argued that they are false, the answer is no. Multiplicity is not due to *avidyā*, but was created by *Brahman*'s desire, say the *śrutis* - "*sa ekāki na i amate; sah dvitīyamaicchat*"; "*tadātmānam svayamakuruta*"; but, the knowledge pertaining to this i.e. *dvaita-jñāna* - is of *avidyā*. By this knowledge of *dvaita*, only the *jīva* gets bound and not the *Brahman*. Here, the *avidyā* does not inhere in *Brahman*.

First of all, in *Māyāvāda*, we ask - *upādhi* and *upādheya* i.e. the limiting factor and the limited, i.e. *avidyā* and *Brahman*, both being eternal, what kind of relation between them is accepted in your *siddhānta*? If it is *samyoga* etc., they also have to be all-pervading, and thus eternal, there will be no chance for *mokṣa*. Neither is it *adhyāsa*, there being no such imposition. Moreover, in pure *Brahman*, it is impossible to posit a relation with the *upādhi* *avidyā*; in that case, *Brahman* will become *ajñā*, therefore, *avidyā* has to inhere in *jīva* and not in *Brahman*.

Ekasyaiva mamāmsāsya jīvasyaiva mahāmate !

Bandho'asyā, avidyayā, anādir vidyayā ca tathetarah ||

Therefore, in the statement "*ajñānena-āvrtam jñānam tena muhyanti jantavaḥ*" - *jivotpatti* is not due to *avidyā* but, due to the desire of *Bhagavān*, for his happiness, the part of *ānanda* gets covered and he gets bound by the *avidyā*. Here too it is only the desire of *Bhagavān*. In this state, he is called *samsārī*. Thus, *samsāra* is of the nature of *Aham* and *Mama*, born out of *avidyā* and is thus destroyable by *jñāna*. It is thus. The material and efficient cause of the world is *Brahman*; *samsāra* is imaginary; *avidyā* is its efficient cause. *Samsāra* is false and it stands prior to the rise of *jñāna*. Therefore, it is destroyed in *mukti*, but not the *prapañca*, that being the creation of *Bhagavān*.

Samsārasya layo muktau na prapañcasya karhicit |

(Śā Pra kā. 28)

Therefore, if *samsāra* recedes, it is *jīvanmukti*. In that state, the imaginary knowledge of entities like the body and the senses get removed, but not the body and senses, because they are part of this *jagat*. The substratum for pleasures and sufferings is *samsāra*, and not the world. Here, the example is *jīvanmuktas*. This kind of several *jīvanmuktas* have taken birth in this land of Bhārata, whose bodies and senses, though real, do not experience pleasure and pain. Therefore, *jagat* is real and *samsāra* is unreal; this is the difference between *jagat* and *samsāra* as explained by Śrī Vallabhāchārya.

The nature of Jīva according to Siddhānta

“Jivastvārāgramātro hi gandhavat vyatīrekavān”

(Śā Pra Kā 57)

“sa ikṣāṇ cakre”; “eko’ham bahusyām pīṇyeya”; “sa ekākī na ramate”; “sa dvitīyamaicchat”; “tadātmānam svayamakuṇṭita” – according to these statements, Brahman, by its own volition, for its sport, covering its own blissful nature, takes the form of *jīva*. In this manner of desiring to become many, from Brahman – *“yathā’ gñeh ksudrah visphulingāḥ vyuccaranti”* – subtle, limited and of the form of knowledge, *jīva* – parts emanate. This *jīva*’s size is atomic – *“ārāgramātrah”* – *“ārāgramātro hyavaṇ opī drstaḥ”* is the śruti. If the *jīva* is atomic in size, then how he spreads himself in the entire body; to this question, the answer is – *“gandhavat vyatīrekavān”* – just like the smell of the flowers goes beyond the periphery of the flower, likewise, though small in size like atom, knowledge extends to all parts of the body. Therefore, *“mamaivāṃśo jīvaloke jīvabhūtaḥ sanātanaḥ”*; *“amśo nānāvyaṇpadesāt”* – by these means of knowledge, one is to understand that *jīva* is a part of Brahman itself. If *jīva* is accepted as part of Brahman, then Brahman becomes composed of parts,

therefore, according to the theory of reflection, the existence of *jīva* is to be accepted

The premise that *Jīva* is the reflection of *Brahman* is not at all rational. If this *pratibimbavāda* is accepted, *Brahman* becomes possessor of perceivable nature, and if *jīva* is the reflection, *bimba* and *pratī-bimba* do not appear at the same place, in that case, the theory goes against the *śruti* "*samānam vīksam paśyasva jāte*" – here the existence of *jīva* and *Brahman* at one place is stated. Therefore, *jīva* is to be accepted as an *aṁśa* – part – of *Brahman*. For this, the validity is *śruti* itself and not any other means of knowledge as in the world. Hence, it is said by Āchārya –

"alaukiko hi vedārtho na yuktyā pratipadyate |

Tapasā Veda-yuktyā tu pīśādāt paramātmanah ||

(Anu Bha Ka 1/1)

Knowledge derived from the Vedas is not through sense-perception, therefore it cannot be grasped by reasonings. Then, how are we to grasp it? By the reasonings shown in the Veda itself, as in Ch Upa. "*nyagrodha-phalamāhara*" etc. Here the Āchārya says – "by imagining the meanings of Veda by one's own intelligence, one cannot discuss or analyse them, in what manner *Brahman* has been explained in the Vedānta, has to be accepted as it is. Changing even an iota of its purport will incur fallibility." Therefore, as per the logic of *visphulinga*, the insentient and the souls come out of *Brahman* – just like the sparks from the fire. When the insentient forms emanate, the knowledge and blissful aspects of *Brahman* remain covered, when the souls come out, the blissful nature of *Brahman* remains covered. In this manner, *sat* – reality, and *cit* – knowledge aspects – both are non-different from *Brahman* and they are the forms of *Brahman*. Because of this, the *śruti* states that by the knowledge of one, the knowledge of all is derived.

If this explanation is accepted, then the sufferings being experienced by the individual souls will be of *Brahman* also.

No, the *śruti* says – “the other shines forth without enjoying”; “one who is the indweller of all living beings, does not get affected by the external worldly sufferings”; “not also gets attached to the results as in the case of water on the lotus leaf.” These *śruti* and *smṛti* sentences declare in clear notes that *Brahman* is un-affected, as in the case of sun-light, which does not get affected by the defects in objects like the pot and the cloth. The defects in the individual souls do not affect the *Brahman*. Thus, while discussing the relation between the *jīva* and *Brahman*, it is conclusively proved that the *jīva* is merely an *aṁśa* – part – of *Brahman* and not different from it. “*aṁśo nānā-vyapadeśāt*.” This *sūtra* also confirms this.

In this matter, in his work *Vidvan-mandana*, Prabhucarana commands – “*nānā-vyapadeśāt – nānāvidho yo vyapadeśah* – as *Brahman* at places, as born at other places, as of the nature of knowledge; as of the form of *cid* at places; somewhere, as under the control of *Īśvara*; as atomic and also as all-pervading, having been explained in this manner, the one and the same entity having opposing qualities in itself, can be possible only in *Brahman* and nowhere else; hence, the *jīva* is none other than a part of the *Brahman*. Alternatively, “*nānā-vyapadeśāt* – having been explained as quite distinct from each other” – here, the purport is – *jīva* is the inter-mingled form of *Brahman*, and its nature of being part of *Brahman* is merely an eulogy; and it is only a reflection and of false nature; so this is not to be construed, as they are beyond the ken of sense-perception. *Brahman* is to be known only through the means of *Vedas*; therefore, it is to be accepted as explained therein. *śruti* says – “*naīśa tarkena matirāpaneyā*” – this knowledge is not to be obtained through reasonings. Likewise, the *smṛti* says – “*alaukikāstu ye bhāvāḥ na tāṁsa tarkena yojayjet*” – what realities are there, they are not to be subjected to arguments.”

Brahman’s blissful nature shines in full, whereas it is hidden in the case of *jīva*. When the God, by His sympathy and desire,

uncovers the blissful nature in *jīva*, then they both become one; there is no need to apply here the implied meaning called “*jahadajahallaksanā*” because, *śruti* says – “*sarve vedā yat padam-āmananti*”, all the Vedas have one purpose i.e. to teach the unfathomable nature of *Brahman*. When the *jīva*’s blissful nature is covered, then he is devoid of the nature of *Brahman*, “*adlukam tu bheda nirdeśāt*” – it is so said in this *sūtra*. Here the *Bhāṣya* is – “by the word ‘*tu*’ the position is reverted, if *Brahman* is only of that much nature, then this defect arises but then, that is more than *jīva* and *jagat*, why? *Bheda-nirdeśāt* – because it is explained as distinct from that.” From this it becomes clear that there is no equal or superior to that. “*na tat samaśca abhyadhikaśca drsyate*” is the *śruti*. Thus, the non-differentiation between *Brahman* and *jīva* described in the *śrutis* is on the basis of *amśa-amśi* status. Whereas the *Māyāvādins* depending solely on the sentence “*tat-tvam-asī*” assert that *jīva* himself is *Brahman*.

In this context, we may quote the verse describing the different systems of philosophy –

*‘kecid-tatvamasīti vākya-visaye tat-tvam pade laksanām.
kecid tatra naso lukam vidadhate Bhāṣyam tu kecid jaguh |
kecid cid-visayāt-abhedam-apare cchundantyatatvam padam.
siddhānte tu suvarnavaj-jagadīdam brahmaiva jīvastathā ||’*

Meaning of this *śloka* is. *Kecid* – Śāṅkarācāryah, the word ‘*tat*’ denotes *sarvajñan Brahman*, ‘*tvam*’ denotes *jīva* with limited knowledge, these two cannot be one and the same therefore, as in the statement ‘this Devadatta is that same person’ – *jahad-ajahad-laksana* is accepted

Kecid – Rāmānuja-Mādhva-Śaivāh – ‘*tat-sambandhitvamiti manyamānāh*’ – they accept the disappearance of the suffix ‘*ng*’ meaning *tasya tvam*’ – you are of him – related with it

Kecid – Nimbārkaḥ accept identity because of the similarity of *jñāna*. *Apare* – Mādhvaikadeśinah – one sect of the Mādhvas – break the word as ‘*atat-tvamasī*’ meaning ‘you are *jīva*’ – not that

In *siddhānta*, as in the case of gold particles being gold itself, parts of *Brahman* also are *Brahman* itself; the *sat* part of *Brahman* is the world; the *cit* part of *Brahman* is *jīva*. In fact, as in the other sect, '*tat-tvam-asi*' is not the only *mahā-vākya*, the whole context is to be taken as conveying one meaning. The interpretation of *Vedas* is to be done, taking into consideration the whole context as told in the *sūtra* "*prakaranācīa*"; the meaning is to be construed as per the purport of the context, and not by skipping the context, giving the interpretation as one would like

This *jīva* has three stages of being – the pure, the liberated and the bound. After the *jīvas* get separated from the *Brahman* as sparks from fire, their blissful nature gets obliterated, and before they get covered by the *avidyā*, in that state, they are called the pure *jīvas*; i.e. the purity here is the absence of connection with *Māyā*. The *sūtra* "*Parīā-abhidhyānāt-tu-ohitam, tato hi asya bandha-viparyayau*" (3-2-5) is supporting this view *Parasya* - Of *Bhagavān*; *abhito dhyānam* means desire to enjoy in all manners; thus, the part of *ānanda* is obliterated; thus the state of being *jīva*. Thus, the four qualities – *aśwarya*, *vīrya*, *yaśas*, and *śīl* – having been covered, the binding takes place, *jñāna* and *vairāgya* – knowledge and detachment – having been obliterated, the opposite nature. In this state, in the case of some individuals, *Bhagavān* makes available divinity, which makes them eligible for *mukti*; only at this state they become qualified for *mukti*. Whereas, the *jīva* bound by the five-stage *avidyā*, attains *samsāra*. Then he undergoes experiences of the *samsāra*; by the grace of *Bhagavān* and by the association with pure souls, they get the five-stage *vidyā* and attain *mukti*, of the nature of highest bliss.

*"Vairāgyam sāṅkhya-yogau ca tapo bhaktiśca keśava;
Pañca-parveti vidyeyam yayā vidvān harim viśet ||"*

(Sā Pra Kā 48)

By this *śloka*, it is said that till one does not get *vidyā*, until then he is called *samsāri*. Thereafter he is called *mukta*. These

muktas also are of two kinds – *Jīvanmuktas* and *Muktas*. *Jīvanmuktas* – Sanaka and others; *muktas* – those who have reached the *Aksai-a-Brahman*. Here also, the *jīvas* originally are of two kinds – of godly nature and of un-godly nature. The godly natured are of two kinds – those who follow the path of *Maṇyādā*, and those who follow the *Pustī-mārga*. There is difference in the *mukti* of these two categories, that will be shown later.

The system of change without undergoing transformation:

Śrīmad Āchārya has established mainly the system of *Brahman* with name and form as his philosophy. Because, there is no second entity other than *Brahman* according to the *prasthāna* i.e. the *Brahma-sūtra*, the *Upaśads* and the *Bhagavad-gītā*. The *prameya* – objects of knowledge; *sādhana* – means; *phala* – the end result; and, according to all *śāstras* – all go to prove the *Brahman* only; this is the *siddhānta*. This *Brahman*, without undergoing changes, like the gold, the clay, the *Kāmadhenu*, the *Cintāmani*, the *Kalpa-vṛkṣa* – transforms itself in the form of the world; this is the *siddhānta*. The gold, even in its transformations like the bracelet and ear-rings, does not change but remains as gold; likewise the *Brahman* also, while changing into the world, does not undergo any material change. This is what is called the *Avikṛta-parimāṇa-vāda* in the *śrutis*, *smṛtis*, *sūtras*, *Śrī Bhāgavata* etc. The one cause which does not undergo transformation becomes the effect in various forms. Because of this only, it becomes possible to get the knowledge of everything by the knowledge of one thing. The statement of *Vedānta* that the knowledge of one produces the knowledge of everything, becomes intelligible only then, when we accept that the pure *Brahman* alone is the cause of this world i.e. material and efficient cause. This argument is of the *Vaidika* system. Now, we shall show some sentences elucidating the system of thought of un-changing transformation.

In the śi utis – “*Ekam sat viprā bahudā vadanti*,” “*Asad vā idam-
agṛa-āsīt; tato vai sad-ajāyata*;

These two satments speak that the invisible jagat became visible. “*Brahma visvam idam jagat*,” “*tameva bhāntamanubhātī sarvam; tasya bhāsā saivam idam vibhātī*,” “*sai vakāmah, sai va-gandhah, sai va-ī asah, sarva-kai tā, sarva-bhoktā yah sa sai va-vit*,” “*pai ā-asya śaktir-vividheva śrūyate; svābhāviki jñāna-bala-kriyā ca*,” – by these śi utis the doership of everything is stated as in-born nature. “*anoranīyān mahato mahīyān*” – by this śruti it is stated that opposing qualities inhere in Brahman. “*ekamevādvitīyam Brahma; eko’ham bahu-syām; prajāyeya; sa ekāki na ramate; sa dvitīyam acchat*,” “*sa haitāvānāsa*” – by these śi utis, the un-changing transformation system of thought is told.

“*Aitadātmīyam idam sarvam; tat satyam; sa ātma; tat-tvam-asi*”; “*esa hyevānandayātī*”; “*eko devo sarva-bhutesu gūdhah*” – by these śi utis the in-dwelling aspect of Brahman in all things is described. Likewise, these sentences also – “*sarvam khalu idam Brahma*,” “*katham asataḥ sat jāyeta*,” “*tat satyam ityācaksate*”.

In the Smṛtis – “*aham sarvasya jagataḥ prabhavaḥ pralayastathā*,” “*mama yonir-mahad-Brahma; tasmīn gaibham dadhāmyaham*,” “*aham bījapradah-ṛtā*,” “*vāsudevaḥ sarvam itī*” these sentences,

And in the sūtras – “*Janmādyasya yataḥ; śāstī a-yonitvāt; tat-tu-samanvayāt; ātma-ki teḥ; pai nāmāt; yonīśca hi gīyate, tad-ananyatvam-ārambhana-śabdādibhyah; sarva-dharma-upapatteśca; prakṛtāitāvadvatvam hi pratishedhati; tato bravīti ca bhūyah, Prakāśa-āśrayavad-vā tejavstvāt*” these sūtras;

In Śrī Bhāgavata – “*Janmadyasya yato’nvayad itarataḥ*,” “*tvayyagra āsīt*,” “*Kṛidārthamātmanah idam tryagat kṛtam te*,” “*viśvasya kartā, bhuvanasya goptā*” sentences like these and others

This has to be understood here.

Others - like Āchārya Śankara and others, to establish their systems of philosophy, took recourse to *Prasthānatrayī* as the source of knowledge viz. *Upaniṣad*, *Bhagavad-gītā* and the *Vyāsa Sūtras*. Whereas our Āchārya took recourse to four *Prasthānas*. They are –

“*Vedas: Śrī Kṛishṇa's spoken words; and Vyāsa's Sūtras*”
Samādhi-bhāṣā Vyāsasya pramāṇam tac-cauṣṭhayam ||
Uttaram pūrva-sandeha-vāraṇam parikṛitām.”

(Sā Pra.Kā 7, S)

Here, the *Prasthāna* – “*Vedaḥ* – all that is contained in the two *Kāṇḍas*, including the *Ārjhaṇḍī*; the words of Kṛṣṇa are spoken of separately, though Vedic in nature because it is classified as *Smṛti*; *Vyāsa sūtras* include the *Jaimini sūtras* also. All these have to be taken only in consonance with *Vyāsa sūtras*”

Vyāsasya Samādhi-bhāṣā – Bhāṅgavatam.experiencing himself in *Samādhi*, and explained later. These four sources reconciled to prove one school of thought, are the generators of knowledge.

Śrī Bhāṅgavata has been taken as one of the *Prasthānas* by the Āchārya. Here, the posterior statements are to be taken as clarificatory statements of the anterior ones. This results in saying that *Śrīmad Bhāṅgavata* is the remover of all doubts. “*Nigama-kalpa-arohi-gaṇitam phalam*” – Śrī Bhāṅgavata is the fruit from the tree that is the *Nigama-kalpataruḥ*.

Evolution and Involution (*Āvirbhāva-Tirobhāva*)

Tadāradakṣayam nityam jagan-munivaraḥ-akṣilam |
Āvirbhāva-tirobhāva-janma-nāśa-vikalpavaḥ ||

(Vī Pa.Am.Pra)

Āvirbhāva and *Tirobhāva* (Evolution and Involution) are in fact the two powers (*śaktis*) of the *Brahman* – “*āvirbhāva-tirobhāvau śaktirvai muravairiṇau*”. These two *śaktis* are non-different from *Brahman* and sub-servient to *Brahman*. “*sarvam*

"*halu idam Brahman*" is the śruti which says that everything is the form of *Brahman*; by its own desire, *Brahman* attains the form of the world without undergoing any material change; and, again, by its own desire, takes all within itself. This Evolution and Involution only are called the *utpatti* and *vināśa* by the world. In reality – "*na-asato vidyate bhāvo, na-abhāvo vidyate satah*" (Gītā), by this sentence it is said – *asatah bhāvaḥ nāsti* – there is no existence for that which does not exist; that which exists does not cease to exist. In the school of thought which accepts *Brahman*, it is experienced in everything and hence, there is no question of its absence anywhere. Well, in that case, there should be no experience as a thing of the past and of the future; in that case, all the worldly dealings such as anterior non-existence, posterior non-existence, the absence of one object in the other, and the complete absence of a non-existing thing etc., are being negated; no; in all these cases, the desire of *Bhagavān* is the ultimate controller.

In that case, the statement "at that point of time when it is called dissolution, it is the intention of *Bhagavān* that there should be no experience of any object" – i.e. under which point of time all objects are experienced, that is called the time of created world; i.e. everywhere, the inimitable desire of *Bhagavān* is the controller and thus, there is no occasion for any defect in the system. (*Vidvan-mandana*).

Thus it is that the Unqualified, un-changing, eternally powerful *Brahman*, by its desire, sports in the form of *Aksara*, *jīva* and *jagat* by this evolution and involution. Therefore, the absences as anterior etc., are all involuted in this. Everything being of the form of *Brahman*, there is no absolute absence of anything in *siddhānta*. "Being so, at this point of time, and at this place, this creation be so" – in this manner the desire takes the form of evolution, likewise, "there be no such thing – desire of this nature is involution" (*Vidvan-mandana*). That is why it is said – being eligible to be experienced is called evolution; the absence of that is called involution. These two states are defined

by the existence of objects; and it is not possible for false appearances to be such limiting factors; because, they are abstract concepts and need a substratum to appear upon (*Vidvan-mandana*). Therefore, the creation and dissolution of the world are due to this evolution and involution; the word creation means evolution; the word dissolution means involution. "*Ātmataḥ āvṛtibhāva-tirobhāvaḥ*" is the *Chāndogya śruti*; these evolutions and involutions are not to be construed as ephemeral.

Brahman the substratum of contradicting features:

If it is accepted that *Brahman* is the substratum of all the attributes, thus acceding that contradictory attributes also do inhere there, one and the same object, at a particular point of time and at a particular point of space, cannot appear as two different objects; therefore, the *Brahman* has to be accepted as devoid of attributes, names and forms. That it is appearing as possessing qualities and with forms due to the effect of *māyā*, this is not so. *Brahman* is known only through the *śruti*, mere reasoning is not useful in this; and the *śruti* states – "*yato vāco nivaṛtante aprāpya manasā saha*" – that *Brahman* does not possess qualities, again, in that very context, it states – "*ānandam brahmano vidvān, na bibhēti kutaścana*" the existence of bliss in *Brahman*. That is why, in the *Vyāsa sūtra* – "*darśanācca*" – it is stated that all the opposite qualities are seen in *Brahman*; therefore, *Brahman* is the substratum of all dissimilar qualities is stated in *śruti*, *smṛiti* and *pratyakṣa*.

"*Prakṛti tātvātvaṁ hi pratishedhati; bi avīti ca tato bhūyah*" (3/2/22) – by this *sūtra*, in reality and also as per *śāstras*, the contradiction is removed; and by reasoning also, the contradiction is removed. What is called "that much" in *Brahman*? It means the qualities born of *prakṛti* that are denied, thereafter, it talks of the existence of *aprākṛta* qualities. Thus, contradictory qualities also inhere in *Brahman*, but they are not of the *prakṛti* and not of this world. These qualities are of its

very nature, and not due to *māyā*. “*ubhaya vyapadesāt; ahikundalavat*” (3/2/27); “*prakāśa-ūśayavad vā; tejastvāt*” (3/2/28) – by these *sūtras*, it is to be accepted that *Brahman* is the substratum of opposing qualities. Opposing qualities inhere in *Brahman* is declared in *śruti* – “*anoranīyān mahato mahīyān,*” “*samo nāgena; samo maśakena;*” “*na tat samaśca; abhyadhikam tu drsyate;*” by many such *śāstra* sentences, in *Brahman* whose nature is inexplicable, all opposing qualities do appear by its very nature. At one and the same time, *Brahman* can be seen in two different forms. Likewise, *Brahman* can appear at several places simultaneously; as was seen by Nārada – the sixteen thousand *mahīsīs* in the *antahpura*. Therefore, by the validity as experienced by Nārada, *Brahman* is the substratum of all opposing qualities; it is capable of doing, un-doing and doing variously. Even in this world, we see in one person, the opposing qualities like sympathy in the case of one and the killing instinct in the case of another, this we see at one and the same time in one and the same person; this being so, what to talk of the other-worldly things and happenings. Here Śrī Purusottamacarana:

“Therefore, if we analyse on the strength of verbal testimony, then we come to the conclusion that *Brahman* is the substratum of all the opposing qualities and features. If analysed according to the reasonings shown in the *śrutis*, then it is devoid of all worldly qualities and is full with all un-worldly qualities etc. If analysed on the strength of the meanings, it is the conglomerate of all opposing qualities. To teach this, it was analysed in these three methods.” Therefore, if *Brahman* is the abode of opposing qualities, it is not a blemish but adds to its merit. In this same manner, the qualities of being partial between individuals and not showing pity in the case of suffering people etc., are not to be construed as defects in *Brahman* because they are created by *Brahman* itself. Hence, says the Āchārya – “*ātma-śrsteḥ na vatsamyam nairghrnyam āpi vidyate*”

Bhagaval-līlā:

In the discussion, "Is the *Bhagaval-līlā* the product of *māyā* or not", this being only in *Bhagavān*, being based in *Brahman* which is of the nature of *Sat-cit-ānanda*, and being not different from its nature, it is not the effect of *māyā*. This *Bhagaval-līlā* does not proceed with a view to achieving any specific purpose, "*na prayojanavatvāt*" – this *sūtra* illustrates this. But, it is like the sporting activities of the world, see *sūtra* "*lokavat-tu-līlā kaivalyam*"; it is merely a sport; self-experience is *moksa*. It is told in the *Bhāṣya* that its (*līlā*'s) mere mention will give *moksa*. *Līlā* is in the nature of *Brahman* itself, has been produced by *Bhagavān* and it is un-worldly, therefore, it cannot be contended, that it is not the product of *māyā*. The answer to this objection is "The definition of this sport in *Subodhinī* – "instigated by happiness, being performed without tiring efforts, the act is called sport", alternatively, without tiresomeness, and with pleasure, the act performed is *līlā*."

Now, another objection. This *līlā* is seen here in this world's mountains and forests, and being in the midst of *prapañca*, it is fleeting or ephemeral, no, *prapañca* itself is the creation of *Bhagavān* as told by Āchārya; *līlā* being part of this *prapañca* which is the creation of *Bhagavān* –

"jayati jananivāso devakī janmavādo
yaduvaraparīṣat-svair-doḥ bhrūṣyaṇ-adharmam |
sthira-cara-vrjīnaghnah susmīta-śī īmukhena
vi ajapura-vanītānām vardhayan kāmādevam ||"

(Bhāṣavata 10/10/48)

As per this statement of Śrī Bhāṣavata the fourth *prasthāna*, In this *śloka*, the present tense used in the word "jayati" denotes the *līlās* performed in *Vraja* in the past, and the 'śatr' suffix in the word "vardhayan" denotes that at that time of the story and at that instant, there existed all the unseen sports. Therefore, as can be seen in the context of naming the child, Garga's statement in the *Bhāṣavata* – "*bhagaval-līlānām*

“*nikālātītatvam, nitya-var tamānatvam-pravar tamānatvañ a
ñāpyate*” i.e. the sports of *Bhagavān* are beyond the three tenses,
past, present and future – it is ever in the present – and will also
be in future – is denoted.

“*bahūni santi nāmāni rūpāni ca sutasya te |
guna-karmānu ūpāni tānyaham Veda no janāh ||*”

(Bhāṣa 10/8/15)

Here, the word “*santi*” is used; it is evident from this that the
līlā is eternally present.

No; we see in the world that a cook or a teacher is so called
even when he is not engaged in that specific act; here too, it is
to be so interpreted and not otherwise. The answer is – “not
so” The un-worldly sport is beyond this world’s ken of
knowledge, and even though the *līlā* spoken of here is connected
with this world, it should not be established by the example of
this world. In this world, even a timid person is praised as a
lion among men; whereas the above statement is not so. Here,
according to the statement of Garga, as the name denotes, the
qualities are to be construed; as per the acts, the form is to be
seen, i.e. one who rears the cows is cow-herd; one who gives
mukti is *Mukunda*; etc.

No, at the time of naming the child, the sports were yet to
take place; then, how was it possible to name the child
according to the non-existing sports? This doubt does not arise;
because the sports of *Bhagavān* are eternal and they are going
on eternally. In this manner, sports like *Pūtanā-śakata-
bhañjana-Kāliya-damana* etc. were already known, but were
not performed at that instant by the desire of *Bhagavān*.
Therefore, the sports of *Bhagavān* are eternal and are not limited
by time and space, they are there at all places, at one place, in
all forms and in various forms by the mere desire of *Bhagavān*
and therefore, they are not the product of *māyā* at any time.

Let the un-worldly sports of *Bhagavān* be not the product of
māyā, but, as in the world, on the question “are the sports the
products of *māyā* or not”, the answer is an emphatic ‘no’. As

shown in the *sūtra* “*Tat-tvabhāve sandhyavad-upapatteh*” (Br.Su.4/4/13). to delude the non-divine people, *Bhagavān* shows Himself as ordinary human beings, but in truth, He is not so. For those whose thoughts are clouded and are non-divine, as described in the *Bhagavadgītā* (16/18-20) – “*mama-ātma-para-deheṣu pradviṣanto-abhyasūyakāḥ*” ... “*tato yānti-adhamām gatim*” – these people are of non-divine nature and are not fit for emancipation.

In this manner, showing the reasons for finding fault in the sports of *Bhagavān*, in the following *sūtra* the reasons are shown for seeing the praise-worthiness of the sports of *Bhagavān* – “*bhāve jāgradvat*” (Br.Su.4/4/14) As per this *sūtra*, the meaning of the word “*līlā*” and in the act of *līlā* itself, which appear as of this world, what the devotees see is non-worldly; as in the case of a person who gets rid of his clouded vision, and gets the correct vision. In this manner, *Bhagavān*, by his own desire, removes the effect of *māyā* from the minds of his devotees, and to make them enjoy the different experiences of his different sports, enacts them as such

In certain cases He performs false sports also as in the battle of Saubha. Therefore, to delude the un-godly people, He performs sports as in the world. Here the *Bhāṣya* – “*ata eva līlāyaḥ anekarūpatvāt, brahmaṇaśca śrutau Saindhava dṛṣṭānte, naikarasatva-nirūpaṇāt, suddha-brahma-dharmatvam na sambhavatīti śankā-nurāsāya kaivalyam ityuktam*” (“*lokavat-tu-līlā-kaivalyam*”).

“*sākṣī cetā kevalo nirguṇaśca*” in these *śrutis*, the pure state, devoid of any other attribute, that is stated is also of the nature of sports. The pure *param-brahman* is of sportive nature only, and not, at any time, devoid of it is intended here. From this it can be concluded that the sports are in the nature of *Brahman*, and thus, they are eternal. (Br.Su.4/4/14 *Bhāṣya*)

The attribute of smell occurs in earth only and not in water i.e. its appearance at one place and non-appearance at another

place. Likewise, the experience of *Bhagaval-līlā* is seen in the devotees and not in the haters of God. Even now, similar experience of *Bhagaval-līlā* of those times by the devotees are being heard, by the desire and condescendence of God. Thus, *Bhagavān* is always combined with his sports at all times and all places. The Lord Govardhanadhara for protecting his devotees, just to fulfil the desires of His devotees, by this desire and sympathy, appears and disappears.

Therefore, this is the conclusion in the system that *Bhagavān*'s sports are not product of *māyā* at any time.

*"prabhoreva phalatvam nirdosatvañ-ca varnyate |
līlā-nityavatah pūrṇa-guṇatvam ca tato-akḥilam ||"*

(Āchārya kārīkā)

Bhakti Nirūpaṇam

Definition of *Bhakti* has been given by Āchāryacarana in his *Nibandha* as –

*"Māhātmya-jñānapūrvastu sudrḍhah sarvato-adhukah |
Sneho bhaktiriti proktaḥ tayā muktir na cānyathā ||"*

(Śā pra kā 45)

Bhakti-svarūpa has been explained by Āchārya by this *kārīkā*. *Sneho bhaktih*. When one understands that *Bhagavān* is the soul, *sneha* – affection – takes place. "Gaunascenna ātmaśabdāt (Br.Su.1/1/5) – as per this *sūtra* the word 'gauṇa' should not be interpreted as attached with *guṇa*, *ātma-śabdāt* – Here the *Bhāṣya* says – *ātma śabdah punah sarvesu vedāntesu nirguṇa-parabrahma-vācakatvenaiva siddhah Tasyaiva Jagat-kartrtvam śrutirāha* " This sentence means, *nirguṇa-sākāra-parabrahman* only is the Creator of this world; He only is the indwelling soul; He only is *Bhagavān Śrī Kṛṣṇa* "*Kṛṣṇ* means 'Bhū'; 'naḥ' means riddance. The identity of these two denotes *param-Brahma Kṛṣṇaḥ*"; this is how the *Gopālatāpaniyopaniṣad* describes. *Śrī Kṛṣṇa*, the one brought up in the laps of *Yaśodā*, is *Param-Brahma* – this is made clear in all the *śruti*, *smṛti* *śāstras*; therefore,

the word 'bhakti' means *sneha* in Śrī Kṛṣṇa; this is the primary meaning; its use in other places is redundant

Sat-cit-ānandam Brahma sports in the world in three ways; here, the *jagat* is 'ādhibhautikam'; *Aksara-Brahman* is *ādhyātmikam*; *Ādhu-daivikam param Brahma*, "*purusaśca-adhidaivatam*" *smṛti* says Likewise, there are three ways for the sports of *Bhagavān* – *ādhu-bhautika mārga*, i.e. *karma*; *ādhyātmika mārga*, i.e. *jñānan*, *ādhu-daivika mārga*, i.e. *bhakti*. Here, the first one, *ādhu-bhautika* – the *karma mārga* is restricted to world; the second, *jñāna mārga* ends in *Aksara*, third, the *bhakti mārga* ends in *Purusottama para-Brahman*. The *jñānis* think that the ultimate end is *Aksara Brahman*; but, *bhaktas* consider this *Aksara Brahman* as the *dhāma* – residence – of *Para-Brahma*, *Pūrṇa Purusottama*. The evidence for this is –

"avyakto 'Aksara ityuktah tamāhuh paramām gatim |
yam prāpya na nivartante tad-dhāma paramam mama ||
(Gītā 8/21)

Likewise –

"yasmāt ksaram-atīto 'ham aksa ādapi cottamah |
ato 'smi loke vede ca prathitaḥ puruṣottamah ||"
(Gītā 15/18)

by these testimonies, the meaning of the Vedas and the *śāstras* is known as *bhakti*. Well, how do you come to the conclusion that the meaning of the Vedas and other *śāstras* is *bhakti*? The answer is – "*yatra nānyat paśyati, nānyat śruṇōti, nānyat vijānāti, sa bhūmā; sa vā esa evaṁ paśyan evaṁ manvānaḥ evaṁ vijānan, ātma-ratiḥ; ātma-kṛidāḥ, ātma-mithunaḥ, atmānandaḥ, sa svarād bhavati*," "*parambrahmaatad yo dhyāyati, rasati, bhajati, so amṛto bhavati*," "*nāham vedar, na tapasā, na dānena, na cejyayā śakya evaṁ vidho drastum drstavānāsi mām yathā*," "*bhaktiā tvananyayā śakyaḥ*," "*aham bhakta-parādhīnaḥ*," "*bhaktiā tutosa Bhagavān gajayūthapāya*" – by these *śruti*, *smṛti* testimonials, only *bhakti* has been elucidated. By these the *sarvātma-bhāva* nature of *bhakti* only is conveyed.

In *Chāndogya*, the Sanatkumāra-Nārada dialogue of *Bhūmavidyā*, by the words “*yatiṁ nānyat paśyati*” etc. talks of the absence of any other element; this very *vidyā* again talks of that state of separation from *Bhagavān* wherein, by the ultimate longing, forgetting the *prapañca*, at all places, only the *Bhagavat svarūpa* is experienced, by these words – “*sa eva adhastāt, sa eva uparistād, sa paścāt*” etc. Thereafter, the experiences in the state of separation from *Bhagavān* are described as not the necessary concomitants, and to remind this, the “*ahankāra ādeśa*” – “*ahameva adhastāt, ahameva uparistād*” etc. are given: then comes the *ātmādeśa* – “*ātmaiva adhastāt, ātmoparistād*” etc. Likewise, still further, by the words “*ātma-ratih, ātma-kṛīḍah; ātma-mithunah*” etc. it extols the *Bhagavān* as of the nature of “*rasa*”. Here, the word “*ātma*” is taken to mean “*pūrṇa puruṣottama*” in the *siddhānta* and not the *Akṣara* or *jīva*. This is evident from the *sūtra* “*gaunaścen-na-ātmāśabdāt*”; by this *sūtra*, that thing which is the ultimate existence, is what is told mainly in all the *Vedānta*. By this, the *sarvātma-bhāva* nature of *bhakti* only is conveyed and this is the main purport.

This *bhakti* is achieved only through the grace of God, it is so told in the *śruti* – “*na-ayam ātmā pravacanena labhyah; na medhayā, na bahunā śrutena; yamevaisa vīnute tena labhyah; tasyaisa ātmā vivīnute tanūm svām*” (*Kātho.1/2/23*). Here, the word *ātma* means *Puruṣottama*; “*pravacanena* means ‘*sasvara vedādhyayanena*’. By this it is clear that the ‘*pusti-bhakti*’ can be attained only by the desire of *Bhagavān*. The word “*sva*” means self, and when desired as one’s own self, He gives the ‘*pusti-bhakti*’ of the nature of ‘*sarvātma-bhāva*’. Here the *Bhāṣya* – “for all individual souls, *Bhagavān*, naturally is the master, but, then, whom He desires as His own, him He protects even as a husband would his wife, *bhakta* also protects Him due to the affection generated by the *varana*; He, like the *Bhakta*, protect him in Himself” (*Anu Bhāṣya 4/4/15*).

This statement of the *Bhāṣya* indicates that ‘*sneha*’ affection

is the important and chief element of *bhakti*; that is why Vyāsa has shown the example of '*pradīpa*' – lamp (*Dīpaka*) – instead of '*ayo-golaka*' – heated iron ball – in his *sūtra* "*pradīpavad-āveśah, tathā hi dai śayati*" This '*sneha*' has '*śrngāra*' as its chief element as shown by the damsels of Vraja whose '*sthāyi-bhāva*' was nothing but '*ratī*' and hence, *bhakti-rasa* also means the same '*śrngāra*'. This experience is non-worldly and is of the nature of '*samyoga*' – togetherness – and '*viprayoga*' – separation. This *alaukika śrngāra* – non-worldly love, though similar to the worldly love, is not the same, because, it is known through the non-worldly means of knowledge, and not known through the worldly means of knowledge.

In fact, in this *bhakti*, the mere doubt of its being this worldly is meaningless. Rsis like Vātsyāyana and others wrote their treatises just to elucidate this *bhagavat-bhāva* experience. Rsis' intentions are not to convey the worldly experiences at any time. That is why, it is said – "*tadetat brahmacaryena paramena samādhunā vihuto lokayātrārtham na rāgārtho'asya samvidhih; raksan dharmārthakāmānstrīn sampāśyam-lokavartinām, asya śāstrasya tatvañño bhavatyeva jñendriyah*". If the intention of those writers were to be of this world, then they would not have said the end-result as '*jñendriya-bhavana*' – becoming one who has won over his senses. This meaning has been elaborately shown by the Āchārya in his *Bhāṣya* on "*lingabhūyastvādhikarāna*" and in "*kratuva-jyāyastvādhikarāna*". Likewise by Śrī Purusottamacārāna in his *Prakāśa* and by Śrī Gopēśacārāna in his *Rāsmi*.

The nature of this *bhakti* is '*śrngāra*' and it is of the nature of togetherness and separation; separation generates a suffering of longing, how then can it be of the nature of pleasure and that too, immeasurably? The answer is the *śruti* "*yo vai bhūma tat sukham*", therefore, it is of the nature of only pleasure. In Vedānta, at all places, *mukti* has been described as of the nature of enjoyment of pleasure. In the *Pustī mārga* also, the nature of *Bhagavān* being of *ānanda*, His *prāpti* – attainment – is the

attainment of *paramānanda* – inestimable pleasure and not the attainment of suffering. On this point, the author of *Raśmi*, Yogi Gopeśwara enjoins – “*asyaiva ca-upapatteḥ ūsmā*” – in the *Bhāṣya* of this *sūtra*, ‘*lathā hi, asya ānandātmaka-īśa-ī ūpasya bhagavataḥ eva ayam dharmah; ūsmā – vīaha-tāpah*; though the all-pervading *Bhagavān* is present at all places, because he disappears by His *māyā*, separation and longing of His company is common for all; but, then, it is not felt by all, but only by those in whose hearts the experience of blissful nature of *Bhagavān* takes place, and only in his heart the suffering, born out of non-attainment of Him is experienced; this is in tune with the syllogism – “other things being there, it will be there; they being not there, it will not be there.” Therefore, only that object which is of the nature of pleasure can be such; the suffering also here will be of the nature of pleasure.”

From the above it is clear that the suffering described here is not born out of *karma*, if it were to be born out of *karma*, then its riddance called *mokṣa*, of the nature of pleasure, will also be shattered. That is why it is said in the *śruti* – “*na paśyō mṛtyum paśyati na rogam no’ta duḥkhatām*” – here the nature of this *bhakti* is described as not of the nature of suffering; but is the cause of suffering though; But, being the means to attain the real *Purusottama* – *ānanda-prāpti*, it is of the nature of pleasure. If not so, in the state of separation, the *śruti* would not have said as – ‘*citte sphurāyamānam ānandatvam*’, “*ko hi-evānyāt kaḥ prānyāt*” – this *śruti* means – “in the state of separation, the *Bhagavad-rūpa* shining in the heart is the cause for the continuity of life”. Likewise, in the *Bhāgavata* also –

“*tān manmanaskā mat-prānā madarthe tyakta-daiḥkāḥ
māmeva dayitam presthamātmānam manasā gatāḥ |
ye tyakta-loka-dharmāśca madarthe tān bibhau myaham |*

(Bhāga 10/46/4)

“Thus, that which is given by *Bhagavān*, who is one’s most-dear, that which has some connection with *Bhagavān* and

which is attained by the devotees, all that will be of the nature of pleasure, therefore, for the naive that you are, the un-earthly nature of pleasure of *Bhagavān* will be the cause of suffering even as the nail-marks of the lover on the bulging breasts of his love, comparable to the pricking of thorns! Let us suffice it at thus "

Thus, by the *śruti* "*yo vai bhūma tat sukham, na-alpe sukhamaṣṭi*" the pleasure that is described is of *Brahman* only since that is of that nature, and all that is of the nature of pleasure, end by connoting *Brahman*. In fact, *Brahman* only is the desired object of *jīva*. This is what is told in *Śrī Bhāgavata*

"*ahamātmā ātmanām dhātah presthah san preyasāmapī |
ato mayī ratim kuryād dehādīr yat-kī te priya ||*"

Here, this should be understood. In *Siddhānta*, *Para-Brahman* is of the nature of pleasure '*rasa*', is the substratum of all opposing qualities, and with form, thus the *śruti* "*ātmanva pūrvamāṣīt purusa-vidhah*" The end-result to be attained is *Brahmānanda*. In the *śruti* "*param-brahmatad yo dhyāyati rasatī bhajati so'amrto bhavati*" the connection of each word with *Brahman* is to be understood

This *bhakti* is of the nature of end-result, its definition is – "*para-Brahma śrī kṛṣṇa-snehatvam*" Here, by the *varana śruti* "*yameva esa vṛnute tena labhyah*" the *varana* is of two varieties viz *maryādā* and *Puṣṭi*. In the case of *maryādā bhakti*, the means prescribed in the *śāstras* are many and that also, is of bodily, mental and verbal nature. Whereas, in the *Puṣṭi mārga*, *varanam* is the only means. In this *mārga*, only by the grace of God is the destruction of all the sins. This is so said –

"*svapāda-mūlam bhajatah priyasya
tyaktānya-bhāvasya harīḥ pareśah
vikarma yacotpatitam kathañcit
dhunoti sarvam hrīḥ sannivistah*" ||

(*Bhāga* 11/5/42)

*"pravistah karna-ṁ andhena svānām bhāva-saroḥ uham
 dhunoti samalam kṛsnah padmapatramivāñjasā" ||*

In this manner, only by *vaiana* (*paramātmā's* desire) – *pusti-bhakti* is attained by the *pusti-bhaktā*; whereas *bhaktas* attain through *bhakti-mārga* – go near to *Bhagavān*; there, if *Bhagavān* appears, gets *rasānanda*; i.e. through all the senses, relation is established with *bhagavat-svarūpa*. This is told in *Bhāgavata* – "*aksanvatām phalamidam na param vidāmah*"; all kinds of such mental longings are fulfilled by the grace of *Bhagavān*; "*brahmaiva san Brahma apyeti*"; "*so'snute sarvān Kāmān saha brahmanā*" these *śrūtis* are the evidence. This experience of *rasa* is the highest. By the statement of the *Āchārya* "*brahmānandāt samuddhṛtya bhajanānandayojane*," the *aksara-brahma-ānanda* is counted-pleasure and the *bhajanānanda* is uncounted pleasure. Evaluating between these two, *jñāna* and *bhakti*, *Bhakti* is superior.

- 1) In *Bhakti*, drinking of the *rasa* of *krpānanda* is the result, in *jñāna*, it is merely the absence of suffering.
- 2) In *Bhakti*, experience of pleasure in full is the result, in *jñāna*, dissolving one's self and that too completely, without differentiation – is the result.
- 3) In *Bhakti*, the existence of duality made so by *Bhagavān* and experience of its pleasure is the result, in *jñāna*, since there is no differentiation, experience of pleasure does not arise.
- 4) In *Bhakti*, from the very beginning, there is limitless pleasure, in *jñāna*, there is suffering in the beginning, and at the end, attainment of limited *ānanda*.
- 5) In *Bhakti*, it is the attainment of *Pūrṇa Purusottama*; in *jñāna*, it is the attainment of *Aksara*.

In this manner, while comparing *jñāna* and *bhakti*, *bhakti* excels

*"ātmārāmāśca munayah nurgranthā apyarukrame |
kurvantyahautikīm bhaktimltithambhūtaguno hariḥ ||"*

(Bhā 1/7/10)

"The great contemplators and renunciates undertake unearthly *bhakti* in respect of That of big-strides, just for the sake of self-pleasure, because *Harī* is of those qualities not experienced anywhere else.

Therefore, even after getting the *brahma-bhāva*, one can practise *parā bhaktiḥ*. This is the unfathomable excellence of *Bhagavān*, *Pūrṇa-Purusottama Śrī Kṛṣṇa* and the superiority of *bhakti*. That is why learned people, capable of understanding the *rasa* and of emotional nature, offering themselves through *bhakti*, unto *Bhagavān Śrī Gopījana-vallabha*, become immersed in the experience of pleasure. Therefore, by the sentence "*sarva-dharmān parityajya*" only *Bhagavān* is to be accepted as the resort. Only by His grace, *Bhagavān* makes happen all that is wanted by the devotees. That is why the definition of *Pustī* is told in *Śrī Bhāgavata* as – "*posanam tadānugrahaḥ*" In *Pustī-mārga*, it is only the *Bhagavad-anugraha*, the controller.

Bhakti is of two varieties as *Maryādā* and *Pustī*. *Maryādā-bhakti* means *bhakti* in *Bhagavat-caranāravinda*. *Pustī-bhakti* means *bhakti* in *Bhagavat-mukhāravinda*. *Maryādā-bhakti* is not independent. *Pustī-bhakti* is independent. The end-result in *Maryādā-bhakti* is *sāyujyam* i.e. attaining similarity with *Bhagavān* in qualities. In *Pustī*, it is becoming *Bhagavān* Himself. Thus, in whose case the grace of *Bhagavān* descends, he comes into the *Pustī*, and that grace is inferred by the craving (*ruçi*) etc., shown by the devotee in that *mārga*.

That craving means *Bhakti* itself. The result of pure *Pustī-bhakti* means entering into the *Nitya-līla* and attainment of *Purusottama*. All this has been elaborately explained by the Āchārya in *Śrīmad Anu-Bhāṣya*, it has been vividly explained in his *Prakāśa* by *Śrī Purusottamacarana* and by *Śrī Gopēśwaracarana* in his *Prakāśa-Rāsmi* still more elaborately.

delineated.. One has to understand all this from there

Now, describing the root of Brahman and its nature we conclude here –

“kṛsn bhū-vācakah sabdo; ṇaśca nirvṛtti vācakah;
tayoraikyam param Brahma kṛsna ityabhidhiyate ||
Om Tat Sat Param Brahma Kṛsnātmako Nityānandamā-
svai ūpah || is the śruti.

The letter “kṛ” denotes earth; the letter “ṇa” means “redemption”; when these two letters become one Word, it denotes the *param-Brahma* called *Kṛsna*. This is confirmed by the śruti sentence quoted. Therefore,

Parampūrnatamah kṛsno vaikuntho gokulah svayam |
Caturbhūjaśca vaikunthe gokule dvibhujah svayam |

(Brahmavartapu)

Kṛsna is the most full-potential god; Gokula is *Vaikuntha* itself, He only is with four hands in *Vaikuntha*, and with two hands in *Gokula*. In this manner, in respect of all the *śāstras*, the opinion of Śrī Vallabhācārya was explained in short.

Therefore, *paramānandapūrṇa-Puruṣottama-Parabrahma* is Śrī Kṛsna only. What is known from all the *Nigamas*, *Āgamas* and others is the *para-brahma-svarūpa* Śrī Kṛsna and He alone is to be realized and that is the ultimate *purusārtha* and this is the *Śuddhādvaita-Brahma-vāda*. This attainment is not possible without *bhakti*, vide the śruti – “*nāyamātmā balahīnena labhyah* ” Here, the word “*bala*” means *bhakti* Therefore, in the pure *pusti-bhakti*, love is the deciding factor. *Bhakti*, i.e. love without any conditioning factor, is the *Sarvātma-bhāva*. Only this is the chief means for the attainment of *Pūrṇa-Puruṣottama*. In whom the grace of god descends, only he becomes fit for this *pusti-mārga* Therefore, to establish this *pusti-mārga*, the *prameya*, un-opposed to the *pramāna*, was shown by the Āchārya and hence, as delineated by the Āchārya, the *Pusti* path is to be followed

*"jānīta paramam tatvam yaśodotsanga-lālitam |
tadanyaditi ye prāhūrāsurañstān aho budhāḥ ||"*

(Śrī Prabhucaranāḥ Bhāṣya)

Śrīmad Āchāryacarāṇāṁ Veda-śraddhā:

In this *Bhāṣya*, the glory of this *Pusti-bhakti* has been elaborately described and thus, Āchārya has shown his extraordinary belief in respect of the Vedas. Śrī Vallabhācārya does not accept variation even in a single letter of the Vedas "*uttaram pūrva-sandeha-vāṇīkam parīkīrtitam*" – as per this rule of interpretation, "*pūrva-pūṇya-prasthāna-sandeha-vāṇīkatvam uttara-prasthānasya*" – the earlier basic texts forming the basis for a *siddhānta*, if ambiguous, should be got clarified by the statements in the later texts – Āchārya has upheld this principle.

For example, the Veda says – "*apāni-pādo javano grhītā*", here a doubt arises as to, whether *Brahman* is devoid of this earthly hands and feet, or, it denies the existence of hands and feet in general? This doubt is cleared by the sentence of the *Gītā* – "*sarvataḥ pāni-pādāmātam*" i.e. *Brahman* is having hands and feet everywhere. Similarly, the *Gītā* says – "*nityaḥ sarvagataḥ sthānuḥ*", "*mamavāṁśo jīvaloke*" etc. Here, the doubts that arise are cleared by the *Brahmasūtras* – "*utkrānti-gatyāgatibhūḥ*"; "*amśo nānā-vyapadeśāt*" etc. Similarly, in the *sūtra* – "*janmādyasya yataḥ*" – the doubt arises that the *jagat-kāranatvam* told of the *Brahman* is the material cause or the efficient cause. The conclusion is derived by the sentence of *Śrī Bhāṅavata* – "*anvaya-vyāptirekābhyāṁ yā syāt sarvatra sarvadā*" It is how the homogeneity of all the four *prasthānas* is to be achieved. Here, the Āchārya has accepted validity of the entire Veda consisting of two *kāṇḍas*, and not the *Upaniṣad* only as told by others – "*vedanto nāma upanīṣad pramāṇam*", says Āchārya – "*vedasya Aksara-mātrasya anyathā-kalpane'pi dosah syāt*" – imagining even a letter of the Veda differently will amount to

defective reasoning.

Therefore -

"vedoktād-aṇumātre'pi viparītam tu yad bhaved |
Tādi śam vā svatantrañca ubhayam mūlato mīṣā ||"

(A Bha. Ka. 1)

Likewise -

"yajñarūpo ha iḥ pūrvakāṇḍe Brahmanuḥ pare |
Avatārī ha iḥ kṛṣṇaḥ Śrī Bhāgavata īyate ||"

(Sa. pra. 11)

"agnihotram tathā daiśa-pūṇaṁ namāsaḥ paśus-tathā |
cāturmāsyaṇu somaśca kramāt pañcaviḍho ha iḥ ||"

(Tatva. 2/21)

"asandigdho'pi vedāḥ sthūnā-khananavan-matam |
mīmāṁsānuṇayaḥ prājñe durbuddhestu tato dvayam ||
Jaminuḥ karma-tattvajño mīnayaṁ pūrva uktavān |
Vyāsaḥ svayam hi sarvajñah uttare mīnayaṁ jagau ||"

(Tatva. 2/29/30)

In respect of Purāṇa, Āchārya's faith -

"Purāṇam vedavat pūrvasiddham sa vopayogi tat"

(Tatva 2/48)

In respect of Mahābhārata -

"sarvanirdhāranārthāya vyāso bhāṇaṁ amuktavān"

(Tatva 2/57).

On the subject Jyotiśa -

"darśādīkālanurddhāro jyotiḥ śāstraphalam smṛtam"

(Tatva 2/75)

On Vyākaraṇa -

"vyākṛtiḥ Pāṇinīyam hi Prātiśākhyaṁ tu śabdaj"

(Tatva 2/77):

On Āyurveda etc. -

"Ārogye dharmasiddhiḥ syād raksā ca dhanuso bhavet |
Udvegahānir-gāndharve sthāpatyam ca srugādisu ||"

*Kāvyādinām asatyatvāt nopayogah kathaṅcana ||
Dharme-kartuh kvacid kīrttir-naipunyaṁ pāthatah kvacit ||*

(Tatva 2/79-80)

On Rāmāyana –

*“ Rāmāyanamanantam hi pui ānamiva sanmatam |
Vyāsah pūrvamanekokto vālmīkih sāmpratam kila |
Samādhi-bhāsaya prāha pramānam sarvathaiva tat ||”*

(Sar pra 81)

In this manner, in respect of all the *śāstis*, the opinion of Śrī Vallabhācārya was clarified in short

In respect of Samnyāsa

Samnyāsa is not to be taken in the paths of *karma* and *jñāna* due to the defects of *Kali*, to avoid regret later. But, in *Bhakti mārga*, it should be taken. The sacrifice, just for the sake of experiencing the separation of *Bhagavān* only, is praise-worthy. All this Āchārya has elaborately explained in his work *Samnyāsa-nirṇaya*. From this it is evident that Āchārya's preference is in *bhakti-mārga* over the *karma-jñāna mārgas*.

In his *Bhāṣya*, Āchārya shows his keen interest in repudiating the *māyā-vāda*. Even while repudiating the *Bauddha-mata*, he shows his penchant for the repudiation of *māyā-vāda*.

In *Brahma-sūtra*, the other Āchāryas have accepted the *Catuh-sūtrī* consisting of the *sūtras* – (1) *Athā'to Brahma-jijñāsa*, (2) *Janmādyasya yatah*, (3) *Śāstra-yonitvāt*, (4) *Tat-tu-samanvayāt*; whereas, as per Śrī Vallabhācārya, '*janmādyasya yatah, śāstra-yonitvat*' appear as one *sūtra*. That is why, in *Śuddhādvaita*, it is called as '*tri-sūtri*'.

This *Anu Bhāṣya* was written by Śrīmad Vallabhācārya upto *sūtra* 33 of second quarter of third chapter. From *sūtra* 34 onwards it was commented by Śrī Vitthalanātha. Even in the earlier part of the *Bhāṣya*, in '*Ānandamayādhikarana*' the second

vaṇaka was written by Śrī Viṭṭhaleśa. In this matter, the statement of author of *Prakāśa* on *Bhāṣya* Śrī Purusottama is the authority. It is written: "ita ārabhya prabhūnāmīti (Śrī Viṭṭhaleśānām) pratibhāti: "sthāna-viśeṣāt prakāśādīvat" – (Br.Su.3/2/34) – in this *sūtra-bhāṣya-prakāśa*. Likewise, in *Ānandamayādhikarana* – "sāmpṛatam tu Prabhucaranāḥ". Similarly, in the ending verse of the fourth chapter,

"Bhāṣya-puspāñjaliḥ śrīmadācārya-caranāmbujē |
niveditastena tuṣṭā bhavantu mayi te sadā ||"

Here, in the *Bhāṣya-prāmānya-prakāśa*, Śrī Purusottamaḥ "gunopasañhai apādamārābhya sārddhādhyāyasya svayam karanāt tad āchāryesu nivedayantah samāptau mangalam kartavyamīti śistācāraṇa śikṣayantah āchāryānām prasādam āśāsate"; from this, it is clear that after writing the remaining part of the *Bhāṣya*, it was dedicated at the feet of Śrī Vallabhācārya. But, here some learned persons think that the entire *Bhāṣya* was written by Āchārya himself. In that case, the meaning of 'Śrī Āchārya-caranāmbujam' should be taken to mean as *Vyāsa-cārya-caranāmbujam*. See Āchārya's sentence "vyāso'smākam guruḥ". In this manner, at other places also explanations are given.

Moreover, some people say – "there is another elaborate *Bhāṣya* of the Āchārya; from that, some short passage is available today, this *Bhāṣya* is the abridged version of that *Bhāṣya*". However, what Śrī Purusottamacarana has said in his *Prakāśa* is to be accepted as the only part available and there should be no doubt about this. Whatever works of Śrī Vallabhācārya are there, in those cases there are commentaries on them by Śrī Purusottama. Where there is no commentary of Purusottama, that work is of Śrī Vallabhācārya or not is doubtful.

In this *Bhāṣya*, there are four chapters; they are - svarūpa; *matāntara-mūṛṣa*, *sādhana*; description of *phala* – respectively. In each chapter, there are four quarters; in the first chapter,

Vedānta vākyas describing the nature of *Brahman* are discussed Here, in the first quarter, sentences describing the effect (creation), in the second quarter, sentences describing the *antai yāmi*; in the third quarter, sentences describing the form of *upāśya* (that which is to be meditated upon), and in the fourth quarter, other disconnected sentences are discussed – this is the short description of the first chapter

In the second chapter, the view points of other systems are repudiated, without repudiating the other systems, discussions on the means and the end-result will not serve the purpose Here also, in the first quarter of the second chapter, the non-opposing nature of *śruti* and *smṛti* is upheld In the second quarter, the systems of *Nyāya*, *Māyāvāda* etc , are refuted In the third quarter, the opposing nature of *śruti* sentences are reconciled In the fourth quarter, discussion on *prāṇa* etc that reside in the body of the *jīvas* is made This is the essence of the second chapter

The third chapter deals with the means, here, in the first quarter, the discussion revolves round the birth of the *jīva* useful for *brahma-jñāna* In the second quarter, the qualification of *jīva* for *mukti*, here itself, removing the oppositions, *Brahma-svarūpa* also is decided, in the third quarter, '*gunopasamhāra*' – qualities described at different places differently are to be taken together is called *gunopa-samhāra* – is done, in the fourth quarter, the subsidiary nature of rituals is discussed This is the short description of the third chapter

The fourth chapter describes the *phala* – the end result – objective Here, in the first quarter, discussions of *śrāvana* etc are carried on In the second quarter, the dissolution of all the senses is discussed In the third quarter, the path of *kāma-mukti* etc is discussed In the fourth quarter, differentiating between *Pustī* and *Maryādā*, the *phala* and the eternal nature of *līlā* etc are discussed

The division of *Adhukāṇas* are –

First chapter	-	1st quarter	-	ten <i>adhikarāṇas</i> ;
		2nd quarter	-	eight <i>adhikarāṇas</i> ;
		3rd quarter	-	thirteen <i>adhikarāṇas</i> ;
		4th quarter	-	nine <i>adhikarāṇas</i> ;
Second chapter	-	1st quarter	-	twelve <i>adhikarāṇas</i> ;
		2nd quarter	-	eight <i>adhikarāṇas</i> '
		3rd quarter	-	sixteen <i>adhikarāṇas</i> ;
		4th quarter	-	ten <i>adhikarāṇas</i> ;
Third chapter	-	1st quarter	-	eight <i>adhikarāṇas</i> ;
		2nd quarter	-	eleven <i>adhikarāṇas</i> '
		3rd quarter	-	twenty four <i>adhikarāṇas</i> ;
		4th quarter	-	nine <i>adhikarāṇas</i> ;
Fourth chapter	-	1st quarter	-	seven <i>adhikarāṇas</i> ;
		2nd quarter	-	six <i>adhikarāṇas</i> '
		3rd quarter	-	five <i>adhikarāṇas</i> '
		4th quarter	-	five <i>adhikarāṇas</i> .

The abstraction of the contents of *Bhāṣya* and the *Adhikarāṇas* was thus described.

Śrī Vallabhācārya's short life history:

In the Telugu speaking region of south India, there is a village called Kāṅkarvād, there was a family with the title Dīkṣita, followers of the *Taittirīya* branch of the Kṛṣṇa - yajurveda. In this family, all the persons born became *Soma Yājñis*. The progenitor of this family was Śrī Nārāyaṇa Yajvā. In this family was born Śrī Lakṣmana Bhaṭṭa. This gentleman, with his wife, once undertook the pilgrimage to Kāśī, during this time, on the way, at the place called Campāranya in Madhyapradeśa, from the womb of his wife Illammāgāru, (vikrama samvat 1535), on Vaiśākha Kṛṣṇa - ekādaśī, Śrī Vallabhācārya's appearance took place. Thereafter, Śrī Lakṣmana Bhaṭṭa, along with his wife and son, resided in Kāśī for about twelve years. Śrī Vallabhācārya's thread ceremony etc. took place in Kāśī itself. Śrī Vallabha very quickly studied

the Vedas and the *śāstras*. Thereafter, all the three came back to their native place. Then, Śrī Lakṣmana Bhaṭṭa passed away, and again, Śrī Vallabhācārya undertook a pilgrimage. During this pilgrimage, Śrī Vallabhācārya had *śāstraic* discussions with many learned personalities and they were won over. Śrī Ācārya made round trips thrice, of the country, and preached his *Śiddhānta*. During this time, in Vijayanagara, at the court of Śrī Kṛṣṇadevarāya, he defeated all the opposing debaters, and established his *siddhānta*, called the *Sūddhādvaita-Brahma-vāda-nirguṇa-puṣṭi-bhakti mārga*.

During his *yātrā*, at the Govardhana mountain, Śrī Kṛṣṇa, called Śrī Nāthjī, *Para-Brahma, Bhagavān*, by His own desire, appeared before Śrī Vallabhācārya and showed His form and commanded him to undertake His *sevā*. This was the *Puṣṭi-mārga* preached by Śrī Vallabhācārya. During one such pilgrimages, as per the directions of *Bhagavān* Śrī Pāndūraṅga Viṭṭhalanātha, and with his mother's permission, at Kāśī, married the befitting daughter of a learned Telugu Brahmin by name Madhumangala. Here, two sons were born to him by name Śrī Gopīnātha and Śrī Viṭṭhalanātha – first on Āśvina Kṛṣṇa 12, vi sam 1568, the second on Miti Pau Kr 9th, vi sam 1572. In this manner, after crossing the three stages of life, took *tridanda samnyāsa* as approved by the *śāstras*, here in Kāśī, at the well-known Hanumānghāt, on Āsādhā su 2, vi sam 1587, on a Sunday, in the afternoon, entered into the waters of Gangā, in this manner, deluding the non-believers, he left his mortal coil and entered the *Bhagavad Dhāma* in reality.

There are many works written by Śrī Vallabhācārya, the *jaḡadguru*. They are both short treatises and elaborate works, the bigger ones are – (1) *Brahma-sūtra Anu Bhāṣya*, (2) *Tatva-dīpa-nibandha*, (3) *Nibandha Prakāśa*, (4) *Śrīmad Bhāgavata Subodhinī*, (5) *Pūrva-Mīmāṃsā Bhāṣyam*, (6) *Gāyatrī Bhāṣyam* etc.

Short treatises – (1) Śrī Yamunāstakam; (2) Bālābodhah; (3) Siddhānta-muktāvalī; (4) Pustī-pravāha Maryādā-bhedhah; (5) Siddhānta Rahasyam; (6) Navaratnam; (7) Antaḥ-karana-prabodhah; (8) Viveka Dhairyāśrayah. (9) Kṛṣṇāśrayah; (10) Catuh-śloki; (11) Bhakti-varddhini; (12) Jalabhedah; (13) Pañcapadyāni, (14) Samnyāsa-nirṇayah, (15) Nirodha laksanam; (16) Sevā-phalam. Similarly, Puruṣottama Sahasranāma; Paribṛdhāstakam, Patrāvalambanam; Trividha Nāmāvalī; Śikṣā śloka etc. Śrīmad Bhagavadgīta Bhāṣya written by Śrīmad Vallabhācārya is not available due to the vagaries of time or due to some other reasons, think the research scholars

Śrīmad Vallabhācārya's first son was Śrī Gopīnāthah, he had only one son Puruṣottamah. Thereafter, there are no descendents Āchārya's second son was Śrī Viṭthaleśah; His works are – *Anu Bhāṣya Uttarārdhah; Vīdvan-mandanam, Śrīgāra-rasa-mandanam, Subodhinī uppanī; Bhakti Hamsa, Bhakti Hetu-nirṇayah* etc. He had seven sons – they were respectively Śrī Girīdharah, Śrī Govīndarāyah; Śrī Bālakṛṣṇah, Śrī Gokulanāthah, Śrī Raghunāthah; Śrī Yadunāthah; and Śrī Ghanaśyāmah.

Śrīmad Viṭthaleśwara's third son's (Śrī Bālakṛṣṇa's) fourth-generation was Śrī Pītāmbara Goswāmī, his son Śrī Puruṣottamacarana was a great scholar, establishing his reputation in all directions, took to his uncle Śrī Śyāmala's son, Vrajarāyajā mahārāj. This Puruṣottamacarana was born in Vi sam. 1724 Mi Bha Su. 11. Among his commentorial works, the most celebrated one *Nibandha* is *Anubhāṣya Prakāśa*. This has no parallel Scholars like Śrī Puruṣottamacarana are very rare indeed His works total upto nine lac ślokas, some people say, though nine lac ślokas are known today, many are the ones lost. Works written by Śrī Puruṣottamacarana – *Subodhinī Prakāśah; Upaniṣad-dīpikā; Āvaranabhangaḥ, Prasthāna-ratnākaraḥ; Suvarṇasūtram; Sodasagāntha vivṛtīḥ;*

Vādāvalih etc Many works are full of erudition, in respect of him, there are two well-known ślokaś –

“Śī īmad vallabha dīksitāhvayahareḥ vandyānvaye saptamah
tatkāḥ unya sudhābhiseka vikasad-saubhāgya bhūmodayaḥ
dī śyad-duḥ mada-vādi-vidvad-ibha-duskūtokti-kumbhasthalī
sadyo-bhañjana keli-kesaḥ apatīḥ Pītāmbarasyaātmaḥ || 1 ||
nāsīd-yenasamaḥ samasta-nigama-smṛtyādi tatvārthavid,
vaktā ca api atimāḥ sadassu vidusamadyāpī bhūmau budhaḥ |
yaḥ sarvaṁ navalakṣa-padyaka-mita-praudha-prabandha vyadhāt,
sa śrīmān puṁ usottamo vijayatām āchāryacudāmanīḥ || 2 ||

Thus, his elaborate biography has to be seen from ‘Purusottama Digvijaya’ if anyone wants more details His equal scholars in other systems or in the whole world, are very rare indeed!

On the *Prakāśa* of *Anu Bhāṣya*, a vivṛtti ‘*Raśmi*’ was written by Śrī Yogī Gopeśwarah, the offspring of third son of Śrī Vitthaleśa This scholar came to the family of the second son of Śrī Vitthaleśa, Śrī Govindarāya, as *Dattaka* son He was a well-known scholar By this scholar a commentary on *Bhāṣya Prakāśa* was written called *Raśmi Bhāṣya*, an elaborate work, it is extolled by scholars

The lineage of Śrī Gopeśwaracarana and the lineage of his *Dattaka-vamśa* is given here in short Śrīmad Vitthaleśwara’s third son, Śrī Bālakṛṣṇa’s fourth son was Śrī Pītāmbara, in this line, Śrī Śyam Lālji, his son, Śrī Vrajarāyaji, his *Dattaka-putra* Śrī Purusottamacaranāḥ, the well-known in all directions, his *dattaka-putra* Śrī Purusottamah, (Go A Tr Gr 1), his son Śrī Govardhaneśji (second), his *dattaka-putra* Śrī Gokulotsavji, (Go Aye Dvi Gr 1), his son Śrī Yogī Gopeśwara, the scholar and author of *Raśmi*, (Go Gaye dvi gr 1) of Śrī Vitthaleśarāyaji, his son Śrī Kṛṣṇarāya mahābhāḡah, this is the lineage of Yogī Gopeśwara

Hereafter, his *dattaka-vamśa paramparā* the second son of

Śrīmad Vitthaleśa Śrī Govindarāya, his son Śrī Kalyānarāya; his son Śrī Hari Rāya, Śikṣāpatī's author. His *dattaka-putra* Śrī Girīdhari mahodayāh; (Go.Aye.Pr.Gr 1); his son Śrī Raghunāthji; his son, Śrī Govindarāyaji the second, his son Śrī Vitthalesarāyaji; his *dattaka-putra* Śrī Yogi Gopeśwarji the scholar (Go.Aye Tr Gr.2) this is the *dattaka-vamsa paramparā* of Śrī Yogi Gopeswarāh By this scholar *Bhakti-mārtanda* etc works, full of essence, were written.

Brahmasūtra is the basic text for all *Vedānta*. When these *Vedānta sūtras* were composed cannot be told definitely because of the lapse of a long time, however, since it is known as having been written by Maharsi Bādarāyana Vyāsa, the period of its writing may be at the end of *Dvāpara Yuga* and the beginning of *Kaliyuga*; thus, it can be inferred that its time should be about 5000 years ago. *Brahmasūtra* was composed in very early times according to our forefathers. But, as per the present-day Westerners' opinion, this should have been composed around 400 B.C. According to our legends, as per the story in the first *Skandha* of *Śrīmad Bhāgavata*, it is learnt that these *sūtras* should have been composed little earlier than *Śrīmad Bhāgavata*. In *Śrīmad Bhāgavata*, Bhagavān Śrī Kṛṣṇa's sports are described, and Bhagavān Śrī Kṛṣṇa was on this earth some 5000 years before. Therefore, the period of *Brahmasūtras* composed by Veda Vyāsa also should have been the same. Even in *Śrīmad Bhagavadgītā*, in the śloka '*brahmasūtra-padauścaiva*' we come across mention of *Brahmasūtra* by name; from this it is clear that these *sūtras* period of composition should have been earlier than *Śrīmad Bhagavadgītā*.

In the *Brahmasūtra*, the number of *sūtras* are differently stated by the different *Bhāsyakāras*, chief among them are—

	<i>Bhāsyakārah</i>	No of <i>Sūtras</i>	No of <i>Adhikaranas</i>
1.	Āchārya Śankara	555	199
2.	Āchārya Rāmānuja	545	160

3.	Āchārya Madhva	364	223
4	Āchārya Nimbārka	549	161
5	Āchārya Vallabha	554	171

Thus, as shown by Jagadguru Śrīmad Āchāryacarana, *sākāra-brahma-vāda*, variously called '*Śuddhādvaita-brahma-vāda-nirguna-pustī-bhakti-mārga*' is the only true system, there is no difference of opinion on this. As shown by Śrīmad Āchāryacarana and by Śrīmad Prabhucarana, only by His grace, following his line of thought, this Introduction to *Śrīmad Brahmasūtra Anubhāsyā*, along with the *Prakāśa* and *Raśmi* on that, was written by me. Let scholars, without inhibitions, correcting the mistakes that might have occurred during its delineation, read this and grace me.

Thanks:

By the supreme grace of *Bhagavān* Śrī Mukunda Prabhu and Śrī Gopāla Prabhu, who was brought up in the laps of Śrī Yaśodā, and who was Śrī Gopījanavallabha, this deep philosophical treatise called the *Anu Bhāsyā-Prakāśa-Raśmi* – the *Trivenī* confluence is being re-printed by Śrī Harish Chandra with his body, soul, and money, by Śrī Saroj Kumar Goel (residents of Delhi) and by Śrī Dev Kumar Agrawal, Śrī Ghanaśyāmajī Shah, the superior Vaisnavas (residents of Kāśī) deserve all the commendations.

(Translated by Śrī Bhāsyāchārya, Vīdvad-Uttama Prof Sampannārāyanāchārya, Nyāya-Mīmāṃsā-Vedānta Vīdvān, Vedānta Śiromanī)

Abbreviations

Aśvi. kr.	-	Āśvina Kṛṣṇa
Λ Bh. ka	-	Anu Bhāṣya Kārikā
Br Su.	-	Brahmasūtra
Bha. Śu.	-	Bhādrapada Śukla
Br Vai. pu	-	Brahma Vaivarta Purāṇa
Bhāga.	-	Śrīmad Bhāgavata
Ch. Upa.	-	Chāndogya-Upaniṣad
Katho.	-	Kathopanishad
Mi. Pau kṛ	-	Mithuna Pausa Kṛṣṇa
Mi Asa. Śu.	-	Mithuna Āsādhā Śukla
Sā. pra. kā.	-	Śāriraka-prakāśa Kārikā
Vi. pu.	-	Viṣṇupurāṇa
Vi. Sam	-	Vikrama Samvat

॥ श्रीमन्मुकुन्दरायो जयति ॥
 ॥ श्रीगोपाललालो जयति ॥
 ॥ श्यामः सदा दीव्यतु मानसे मे ॥

उपोद्घातः

षष्ठपीठाधीश्वर गोस्वामी श्री श्याममनोहरजी महाराज (काशी), वागणरती

प्राकृतधर्मानाश्रयमप्राकृतनिखिलधर्मरूपमिति ।
 निगमप्रतिपाद्यं यत्तच्छब्दं साकृतिस्तौमि ॥
 (मनोःपुष्पं)

अत्र श्रीमद्विठ्ठलेशप्रभुचरणा सर्वोत्तमन्तोत्रे श्रीमदाचार्याणामलौकिकनामानि प्रकटयन् स्वचित्त-वत्त्वभाष्टकग्रन्थे स्वाचार्यस्वरूपं निरूप्य समापने “निखिलबुधजना गोहृदये भजन्ते” इत्यादिना जगद्गुरुश्रीमद्वत्त्वभाचार्याणां पूर्णपुरुषोत्तमत्वं निरूप्य गजगलोत्तया तद्गुणान्निरूपयन्ति । अत्र श्रीमत्प्रभुचरणाम्नु श्रीमद्वत्त्वभाचार्यचरणार्जितरुद्राद्वैतब्रह्म-वादनगुणपुष्टिभक्तिमार्गाखण्डसाप्राज्यसिंहासनममधिस्थाः अखिल ब्रह्माण्डं भम्बोध्यन्त, श्रावयन्ति —

क्वचित्पाण्डित्यं चेन्न निगमगतिः साऽपि यदि न
 क्रिया सा साऽपि स्याद्यदि न हरिमार्गे परिचयः ।
 यदि स्यात्सोऽपि श्रीब्रजपतिरतिर्नेति निखिलै-
 गुणैरन्यः को वा विलसति विना वत्त्वभवरम् ॥

अत्र गुणान्निरूपयन्त सर्वाधिकासाधारणाखिलगुणाश्रयत्वमाहु क्वचिदिति । पाण्डित्यं नाम पण्डा बुद्धिर्यस्येति । अर्थात् आगन्तुकानागन्तुकबुद्धिमान् हि पण्डितः तस्य भावः पाण्डित्यम् । तात्पर्यबौद्धनैयायिकादौ पाण्डित्ये सत्यपि न निगमगतिः नाम वेदानुकूला गतिर्नास्तीति भावः । बुद्धेन तद्गुणान् । कदाचित् साऽपि नाम, निगमगतिरपि पाण्डित्येन सह भवेत्तदापि वेदोदिता चरणरूपा, निगमाभिमता क्रिया नेति । पाण्डित्यनिगमगतिसहिता क्रियाऽपि श्रीमच्छङ्कराचार्यप्रतिपादिताद्वैतसिद्धान्ते व्यावहारिकसत्तया यदि स्यात्तदाऽपि न हरिमार्गे परिचयः । तेषां भगवच्छासे अप्रवृत्तत्वात् । “धर्मः स्वनुष्ठितः पुसां विष्वक्सेनकथासु य । नोत्पादयेद्यदि रति श्रम एव हि केवलम्” तथा च “नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमल निरञ्जनम्” इत्यादि वाक्याद्धरिमार्गपरिचयाभावात्तद्वैफल्यमिति । ननु पूजादिमार्गानुवर्तिनः बहव निगमगतिक्रियासहिताः सन्त विद्वांसः सन्तीति चेत् सत्यपि तेषु न ब्रजपतिरतिः । ते तु तद्विभूतिरूपस्य परम्परया तद्रूपत्वं प्रतीकत्वेनादाय पूजादिकं विदधति न साक्षाद् ब्रह्मणः स्नेहात्मिकां सेवां कुर्वन्ति । वस्तुतस्तु “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेद यदिदमुपासते” इति श्रुते प्रतीकमेवतत् अतः पूज्यस्य विभूतित्वेनाज्ञानात् तत्र

सम्बन्ध क त्वया स्वीक्रियते ? तत्र सयोगादिसम्बन्धे स्वीक्रियमाणे तयोर्विभुत्वसामान्यात् नित्यसम्बन्धाऽऽपत्याऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः। तथा च नाप्यध्यासः तस्याप्यभावात् । शुद्धब्रह्मणि अविद्योपाधिसम्बन्धः सर्वथाऽशक्यवचनः तस्य अज्ञत्वापादकत्वात् । अतः अविद्यायाः जीवगतत्वमेव न तु ब्रह्मगतत्वमिति—

**“एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते ।
बन्धोऽस्याऽविद्यायाऽनादिविद्यया च तथेततः ॥”**

(श्रीमद्भागवत)

तथा च—“अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः” इत्यत्र जीवोत्पत्तौ अविद्यायाः न कारणत्वं किन्तु भगवदिच्छारमणार्थमानन्दाशतिरोभावे सोऽविद्या बध्यते। तत्रापि भगवदिच्छैव । तदा सः ससारीत्यभिधीयते । एवमहम्पमतात्मकः ससारः अविद्याजन्यः अतः ज्ञानेन नश्यति। तथा हि। जगतः निमित्तसमवायिकारणं ब्रह्म । संसारस्य कल्पितत्वात् अविद्या तन्निमित्तकारणम् । संसारस्य मिथ्यात्वेन स ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् अवतिष्ठते । अतएव मुक्तौ तल्लयः— नाशः, न तु प्रपञ्चस्येति, भगवत्कार्यत्वात् ।

“संसारस्य लयो मुक्तौ न प्रपञ्चस्य कर्हिचित्”

(शा प्र का २८)

अतः ससारः निवृत्तौ जीवन्मुक्तिः । तत्र देहेन्द्रियादीनामध्यासमात्रस्य निवृत्तिः, न तु देहेन्द्रियादीनाम् । यतस्ते जगदन्तः पातिनः । सुखदुःखाद्यधिष्ठानं संसारः, न तु जगत् । तत्र दृष्टान्तः जीवन्मुक्ताः। एतादृशा बहवो जीवन्मुक्ताः अस्या भारतभूमौ सजाताः, येषां देहेन्द्रियादीनां सत्यत्वेऽपि न सुखदुःखानुभवः । अतः जगत्सत्यः ससारो मिथ्या इति जगत्संसारयोर्भेदः श्रीवत्सलभाचार्यैरेव प्रकटितः इत्यलं विस्तरेण ।

॥ सिद्धान्ते जीवस्वरूपम् ॥

“जीवस्त्वाराग्रमात्रो हि गन्धवद् व्यतिरेकवान्”

(शा प्र का ५७)

“स ईक्षां चक्रे” “एकोऽहं बहुस्या प्रजायेय” “स एकाकी न रमते” “स द्वितीयमैच्छत्” “तदात्मानं स्वयमकुरुत” इत्यादिश्रुते ब्रह्म स्वेच्छयैव क्रीडनार्थं स्वकीयमानन्दार्थं तिरोभावयित्वा जीवस्वरूपं गृह्णाति । एव बहुभवेनेच्छया ब्रह्मणः, सकाशाद् “यथानेन शुभ्राः विस्फुलिङ्गाः व्युच्चरन्ति” तथैव सूक्ष्मपरिच्छिन्ना चित्रघाना जीवांश्च निर्गच्छन्ति । तस्य जीवस्य परिमाणमात्रमात्रोऽणुः, “आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्टः” इति श्रुते । ननु आराग्रमात्रत्वे कथं सर्वदेहव्यापीति प्रश्ने—गन्धवद् व्यतिरेकवानिति । यथा पुष्पगन्धः पुष्पापेक्षयाऽधिकदेशं व्याप्नोति तथैवाणुमात्रमपि चैतन्यं सर्वदेहव्यापीत्यर्थः। अतः “ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः” “अंशो नानाव्यपदेशात्” इत्यादि प्रमाणाज्जीवो ब्रह्मणोऽश एवेति । ननु जीवस्याशत्वस्वीकारे ब्रह्म सावयव भवेज्जीवस्यावयवत्वादतः प्रतिबिम्बवादानुसारेण जीवस्थितिः

स्वीकर्तव्येति चेत् । ब्रह्म प्रतिविम्बो जीव इति पक्षस्तु सर्वथा न यौक्तिकः । प्रतिविम्बवाद-
स्वीकारे ब्रह्मणि दृष्टत्वापत्तिः, जीवस्य प्रतिविम्बत्वे च विम्बप्रतिविम्बयोरेकत्र स्थितिर्न
भवतीति, श्रुतौ तयोः जीवब्रह्मणोः “समानं वृक्षं परिष्वज्जाते” इति वाक्येन एकत्र
स्थितिप्रतिपादनाच्छ्रुतिव्याकोपः अतः जीवस्तु ब्रह्मणोः एव । यतोऽत्र श्रुतीनामेव प्रामाण्यं
ग्राह्यम् । न तु लौकिकयुक्तीनाम् । उक्तञ्चाचार्यं —

अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।

तपसा वेदं युक्त्या तु प्रसादात् परमात्मनः ॥

(अणु भा० का० १११)

अत्र हि वेदार्थस्यालौकिकत्वात्तस्य युक्त्या न प्रतिपत्तिः । कथं तर्हि प्रतिपत्तिरिति
प्रश्ने—वेदयुक्त्या, न्यग्रोधफलमाहरेत्यादिरूपया वेदोक्तयुक्त्या प्रतिपत्तव्यमिति । अत्र
आचार्या “नहि स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य तदर्थं विचारं कर्तुं शक्यं ब्रह्म पुनर्यादृशं
वेदान्तोपवगतं तादृशमेव मन्तव्यम् । अणुमात्रान्यथाकल्पनेऽपि दोषः स्यात्” । अतः
विस्फुलिङ्गन्यायेन जडजीवानां निर्गमनम् । जडनिर्गमने चिदानन्दांशयोस्तिरोभावः । जीवनिर्गमने
आनन्दांशतिरोभावः । एव सच्चिदात्मक उभयं ब्रह्माभिन्नं ब्रह्मरूपञ्च । अतः एकं विज्ञानेन
सर्वविज्ञानमिति श्रुतिप्रतिज्ञा । नन्वेवमंशभूतस्य जीवस्य दुःखमशिनः ब्रह्मणोऽपि स्यादिति
चेत् । “अनश्नन्नन्यो अभिवाक्यतीति” “एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा, न लिप्यते लोकदुःखेन
बाह्यः” “न लिप्यते फलेऽपि पद्मपत्रमिवाम्बसा” इत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रमाणैर्ब्रह्मणो
निरालम्बमुदघोष्यते यत् सूर्यप्रकाशस्थघटपटादिवस्तुनो दोषेण यथा सूर्यं प्रकाशो न
दुष्यते तथैव जीवस्य दुःखादि दोषैरशितं ब्रह्मापि न लिप्यते । अतः जीवब्रह्मसम्बन्धविचारे
ब्रह्मणोऽश एव जीव इति निर्णीयते । कुतः “अंशो नानाव्यपदेशात्” इति सूत्रात्—अत्र
विद्वन्मण्डने प्रभुचरणाः आज्ञापयन्ति, “नानाव्यपदेशाद्, नानाविधो यो व्यपदेशः । क्वचिद्ब्रह्मत्वेन
क्वचिदुत्पन्नत्वेन, क्वचिदज्ञत्वेन, क्वचिच्चिद्रूपत्वेन, क्वचिदीशितव्यत्वेन, अणुत्वेन च
व्यापकत्वेन च, निरूपणादेकस्यैव विरूद्धधर्माश्रयत्वं ब्रह्मातिरिक्तस्य न सम्भवतीति ब्रह्मांश
एव जीव इत्यर्थः । अथवा नाना व्यपदेशान्भेदेन व्यपदेशात्तथेत्यर्थः” तात्पर्यं जीवस्य
ब्रह्मोपाधिकत्वमौपचारिकमशत्वमङ्गीकृत्य प्रतिविम्बत्वेन अलीकत्वं न कल्पनीयम् । ब्रह्म
वेदैकसमाधिगम्यम् अतः यथा तत्र निरूपितं तथैव मन्तव्यम् “नैषात्केण मतिरापनेया”
“अलौकिकास्तु ये भावा न तास्तर्केण योजयेत्” इत्यादि श्रुतेः स्मृतेश्च ।

ब्रह्म पूर्णप्रकटानन्दम् जीवस्तु तिरोहितानन्दः । यदा भगवत्कृपया इच्छया च जीवे
भगवान् आनन्दाशमाविर्भावयति तदोभययोजीवब्रह्मणोरभेदः । अत्र जहदजहल्लक्षणादि-
कानामावश्यकता नास्ति “सर्वे वेदायत्पदमामनन्ति” इति श्रुतेः सर्ववेदा ब्रह्मणोऽनवगाह-
माहात्म्यमेव बोधयितुं प्रवृत्ता । यदा जीवः तिरोहितानन्दं तदा तत्र ब्रह्मत्वं नास्ति “अधिकं
तु भेदं निर्देशादिति” (२।१।२२) सूत्रात् । अत्र भाष्यम् “तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति ।
यदि ब्रह्म तावन्मात्रं भवेत् तदायं दोषः । तत् पुनर्जीवाज्जगतश्चाधिकम् । कुतः ? । भेदनिर्देशाद्” ।

अनेन स्पष्टं भवति यत् तत्साम्यमाधिक्यराहित्य अस्ति । “नतत्समश्चाध्यधिकशृङ्खल्यते” इति श्रुतेः । एव चाशाशिभावेनैव जीवब्रह्मणोरभेद श्रुतौ पठ्यते । अत्र मायावादिन “तत्त्वमसी” त्येतन्मात्र महावाक्यं मन्वाना जीवमेव ब्रह्मेति कथयन्ति । अत्र प्रसङ्गप्राप्त सर्वमतसंग्रहश्लोक —

“केचित्तत्त्वमसीति वाक्यविषये तत्त्वम्पदे लक्षणां,
केचित्त्रडसो लुकं विदधते भाष्यं तु केचिज्जगुः ।
केचिच्चिद्विषयादभेदमपरे छिन्दन्त्यतत्त्वं पदं,
सिद्धान्ते तु सुवर्णवज्जगदिदं ब्रह्मैव जीवस्तथा ॥”

अस्यार्थस्तु केचित्=शङ्कराचार्या तत् पदेन सर्वज्ञ ब्रह्म त्वम्पदेन अल्पज्ञ जीवस्तयोरेभेदे न सम्भवत्यतः ‘सोऽय देवदत्त’ इति वज्रहृदजहल्लक्षणां स्वीकुर्वन्ति । केचिद् रामानुजमाध्वशैवा तत्सम्बन्धीत्वमिति मन्यमाना इसो लुकं विदधते । तस्य त्वमसि । तत्सम्बन्ध्यसीति । केचिद् निम्बार्काशित्वसाधर्म्यादभेद । अपरे माध्वैकदेशिन ‘अतत् त्वमसि’ अर्थात् जीवोऽसि इति पदं छिन्दन्ति । सिद्धान्ते यथा सुवर्णांशा सुवर्णरूपा तथा ब्रह्मणोऽंशा ब्रह्मरूपा । ब्रह्मणः सदशः जगत् चिदशो जीव इति । वस्तुतः भूतान्तरवत् ‘तत्त्वमसी’ त्येतन्मात्र महावाक्यमिति न किन्त्वाखिल प्रपाठकम् ग्राह्यम् । वेदानामर्थानुसन्धान प्रकरणेन कार्यम् “प्रकरणाच्च” इति सूत्रात् प्रकरणानुरोधेनैव अर्थ ग्राह्यो न तु प्रकरणं हित्वा स्वानुकूलोऽर्थं कार्यं इति ।

अस्य जीवस्य त्रिविधाऽवस्था भवति । शुद्ध-मुक्त-ससारीति भेदात् । व्युच्चरणोत्तर-मानन्दाशतिरोभावे सति अविद्यासम्बन्धात्पूर्वा याऽवस्था तस्यामवस्थाया शुद्धजीव इति कथ्यते । मायासम्बन्धरहितत्व शुद्धत्वम् । “परमिध्यानातु तिरोहित ततो ह्यस्य बन्ध विपर्यया” (३।२।५) इति तत्त्वसूत्रात् । परस्य भगवतोऽभितोऽध्यान नाम सर्वतो भोगेच्छा तेनानन्दांशः तिरोहित, येन जीवभाव । ततश्चतुर्णामैश्वर्यवीर्ययशश्रीरूपाणा धर्माणा तिरोभावाद्बन्ध, ज्ञानवैराग्यतिरोभावाद्विपर्यय । तदा भगवान् केषुचिज्जीवेषु मुक्त्यधिकाररूप दैवत्व सम्पादयति तदैव जीवा मुक्तियोग्या भवन्ति । पञ्चपर्वीत्मिकयाऽविद्यया बद्ध जीव संसृतिं याति । ततः ससारधर्माननुभवन् भगवत्कृपया सत्संगादिना पञ्चपर्वीत्मिका विद्या प्राप्य परमानन्दलक्षणभूता, मुक्तिं प्राप्नोति ।

वैराग्यं सांख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे ।

पञ्चपर्वेति विद्येयं यथा विद्वान् हरिं विशेत् ॥

(शा प्र का ४८)

इति वाक्यात् यावत् विद्यां न प्राप्नोति तावत् ससारीति व्यवहियते । तदग्रे मुक्त इति । मुक्ता अपि द्विविधा जीवन्मुक्ता मुक्ताश्चेति । जीवन्मुक्ताः सनकादयः । मुक्ता अक्षरब्रह्मप्राप्ता । अत्रापि मूलतः जीवा द्विविधाः । दैवा आसुराश्च । तत्र दैवा द्विविधाः, मर्यादामार्गीया पुष्टिमार्गीयाश्च । एतयो मुक्तौ भेद वर्तते त चाग्रे दर्शयिष्याम ।

॥ अविकृतपरिणामवादः ॥

श्रीमदाचार्यचरणार्हि माकारब्रह्मवादः प्रामुख्येन स्वमिद्धान्तत्वेन संस्थापित । प्रस्थानत प्रमेयत साधनत, फलत, सर्वशास्त्रतश्च ब्रह्मातिरिक्तपदार्थाभावात् सर्वसमन्वयो ब्रह्मण्येवेति सिद्धान्तः । तच्च कनकमृत्कामधेनुचिन्तामणिकल्पवृक्षादिरिव स्वयमविकृतमेव स्थितं सत् जगद्रूपेण परिणमतेति सिद्धान्तः । यथा कनक कटककुण्डलादिपरिणामदशाया कनकत्वात्त्र विक्रियते तथैव ब्रह्मापि जगद्रूपेण परिणामेऽप्यविकृतम् । अयमेव श्रुतिस्मृतिस्त्र-श्रीभागवतप्रतिपादित, अविकृतपरिणामवादः । एकमेवाविकृत कारणं नानाकार्यरूपं भवति । तेनैव एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञानं भवति । एकं विज्ञानेन सर्वविज्ञानरूपवेदान्तानां प्रतिज्ञा तदैव सफला भवति यदा शुद्धब्रह्म एव जगत्कारणं (निमित्तं समवायिकारणं) भवेत् । अयं वाद वैदिक इति राद्धान्तः । अतः अविकृतपरिणामवादमाधकानि वचामि अधुना किञ्चित् प्रदर्शयन्ते ।

श्रुतिषु “एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति” “अमहा इदमग्र आसीत्तो वै सदजायत” (आभ्याम् श्रुतिभ्याम् जगदव्यक्तं व्यक्तमभूदित्युक्तमभवति) “ब्रह्म विश्वमिदं जगद्” “तमेव भान्तमनुभान्ति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” सर्वकामं सर्वगन्धं सर्वरसं सर्वकर्ता सर्वभोक्ता यः स सर्वविद्” “परास्य शक्तिर्विधैवश्रूयते स्वाभाविको ज्ञानबलक्रिया च” (आभिः श्रुतिभिः सर्वकर्तृत्वादीनां स्वाभाविकधर्मत्वं उक्तम्) “अणोरणीयान्महतो महीयान्” (अनया श्रुत्या ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वं बोध्यते) “एकमेवा द्वितीयं ब्रह्म, एकोऽहं बहुस्यां प्रजायेय, स एकाको न रमते स द्वितीयमैच्छत्”, “स हैतावानास” (आभिः श्रुतिभिः अविकृतपरिणामवादो बोध्यते) “एतदात्म्यमिदं सर्वम् तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि” “एष ह्येवानन्दयति” “एकोदेवो सर्वभूतेषु गूढः” (आभिः श्रुतिभिः सर्वान्तर्यामित्वम्) “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” “कथमसत् सज्जायेत” “तत्सत्यमित्याचक्षते” इत्यादीनि ।

स्मृतिषु = “अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्नाहं दधाम्यहम्” “अहं बीजप्रदः पिता” “वासुदेवः सर्वमिति” इत्यादीनि ।

सूत्राणि = “जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्” (१।१।२) तत्तु समन्वयात् (१।१।३) आत्मकृतेः परिणामात् (१।४।२६) योनिश्च हि गीयते (१।४।२३) तदनन्यत्वमात्मणशब्दादिभ्यः (२।१।१४) सर्वधर्मोपपत्तेश्च (२।१।३७) प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः (३।२।२२) प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् (३।२।२८) इत्यादीनि ।

श्रीभागवते = “जन्माद्यस्य यतोन्वयादितरतः०” “त्वय्यग्र आसीत्०” “क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत् कृतं ते०” “विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता०” इत्यादीनि ।

इदमत्रावधेयम् = अन्ये आचार्यशङ्करप्रभृतिभिराचार्यैः स्वस्वसिद्धान्तसाधने प्रमाणत्वेन प्रस्थानत्रयो स्वीकृता उपनिषद्, भगवद्गीता व्याससूत्राणि च । किन्तवस्माकमाचार्यैः प्रमाणत्वेन प्रस्थानचतुष्टयम् स्वीकृतम् तच्च —

“वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि ।
समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ॥
उत्तरं पूर्वसन्देहवारकं परिकीर्तितम् ॥”

(शा प्र का ७।८)

अत्र प्रकाश = “वेदा सर्व एव काण्डद्वयस्थिता । अर्थवादादिरूपा अपि ।
स्मृतित्वेन कृष्णवाक्यानि वेदत्वेऽपि पृथगुक्तानि । व्याससूत्राणि चकाराज्जैमिनिसूत्राणि च ।
एवकारेण व्याससूत्राविरोधेनैव तदङ्गीकरणम् । व्यासस्य समाधिभाषा भागवतम् ।

यावत् समाधौ स्वयमनुभूय निरूपित सा समाधिभाषा । एतच्चतुष्टयमेकवाक्यतापत्र
प्रमाणनकमित्यर्थः ।”

आचार्यं श्रीभागवतस्यापि प्रस्थाने ग्रहणं कृतम् । अत्र उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वसन्देह-
वारकम् । अर्थात् सर्वसन्देहवारकत्वं श्रीमद्भागवते फलितम् । श्रीभागवतस्य “निगम
कल्पतरोर्गलितं फलम्” इत्यनेन फलरूपत्वादिति ।

॥ आविर्भावतिरोभावः ॥

तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराऽखिलम् ।
आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥

(विष्णु० पु० अ० ३०)

वस्तुतः आविर्भावतिरोभावौ ब्रह्मणः शक्ती । “आविर्भावतिरोभावौ शक्तिर्वै मुख्यैरिण ”
एते शक्ती ब्रह्मतोऽभिन्ने ब्रह्माधीने च । “सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति” श्रुते सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वेन
ब्रह्म स्वेच्छया जगद्रूपेणाविकृतपरिणामं प्राप्य पुन स्वेच्छयैव सर्वमन्तर्भावयति । इमावेवा-
विर्भावतिरोभावौ उत्पत्तिविनाशावित्युच्येते लोकैः । वस्तुतस्तु = “नासतो विद्यते भावो नाभावो
विद्यते सतः ” (गीता) इति वाक्यात् असतः भाव नास्ति सतः अभाव नास्ति । ब्रह्मवादे
सर्वत्र ब्रह्मस्फूर्त्याऽभावस्य प्रश्न एव नास्ति । ननु तदा भावित्वेन भूतत्वेन वस्तुनो सत्ता
न स्यात् तथा च घटादे प्राग्भावप्रध्वसाभावान्योन्याभावात्यन्ताभावादि निषेधात् सर्वव्यवहा-
रोच्छेदः । इति चेन्नैवम् । सर्वत्र भगवदिच्छाया एव नियामकत्वात् —

“एव सति यत्कालावच्छेदेन सर्वेषां मिथोऽनुभवविषयत्वं भगवदभित स प्रलयकाल
इति निगद्यते । यदवच्छेदेन सर्वेषां मिथोऽनुभवविषयत्वं तथा स सृष्टिकाल इत्युच्यते । सर्वत्र
विशिष्टेच्छैव नियामिकेति सर्वमनवद्यम्” । (विद्वन्मण्डने)

एव च निर्गुणमविकृतं नित्यशक्तिमद्ब्रह्माविर्भावतिरोभावाभ्यामक्षरजीवजगद्रूपैः
स्वेच्छया क्रीडति इति । अतः प्राग्भावादयः सर्वे अत्रैव अन्तर्निहिता सर्वस्य
ब्रह्मात्मकत्वात्सिद्धान्तेऽत्यन्ताभावाभावः । “एव सत्यस्मिन्कालेऽस्मिन्देहे इदकार्यमेव
भवत्वितिच्छाविषयत्वमाविर्भावः तदा तत्र तन्मा भवत्वितिच्छा विषयत्व
तिरोभावः” । (विद्वन्मण्डने)

अत एवोच्यते “अनुभवविषयत्वयोग्यता आविर्भावः। तदविषयत्वयोग्यता तिरोभावः। ते च वस्तुसत्त्वेनैवावच्छिद्येते । न ह्यलीके ते सम्भवतः तयोर्धर्मत्वेन निराश्रयत्वासम्भवात्”। (विद्वन्मण्डने)

तस्मात् “पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यमि” त्यादिश्रुते भगवत्कार्यरूपप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मात्म त्वे नावगमात्पुरुषस्य नित्यत्वेन तदात्मकस्यापि नित्यवर्तमानत्वेन स्थितत्वाज्जगतः उत्पत्तिनाशौ आविर्भावतिरोभावाभ्यामेव संगच्छेते । अत आविर्भावतिरोभावेनैव जगतो जन्मनाश इति । जन्म आविर्भाव वाचकः नाशः तिरोभाववाचकः । “आत्मत आविर्भावतिरोभावौ” इति छान्दोग्यश्रुतेः एतयोराविर्भावतिरोभावयोरनित्यत्वादिकं न शङ्कनीयमिति ।

॥ ब्रह्मणः विरुद्धधर्माश्रयत्वम् ॥

ननु ब्रह्मणि सर्वधर्मयुक्तत्वस्वीकारे तत्र विरुद्धधर्माणामपि समावेशात् एकमेव वस्तु एकस्मिन्नेव समये एककालावच्छेदेन द्विधा भवितुं न शक्नोत्यतः निर्धर्मकं निर्विशेषं निराकारमेव ब्रह्म स्वीकार्यम्, तत्तु केवलं मायावशात्सगुणं साकारं प्रतिभासत इति चेन्न। केवलश्रुतिप्रतिपाद्ये ब्रह्मणि केवलयुक्त्युपयोगस्यानुपयुक्तत्वाच्छ्रुतौ च “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इत्यादिना ब्रह्मणि धर्मात्रिषिध्य पुनस्तत्प्रकरणे एव “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन” इत्यादिना आनन्दधर्मस्य कथनम् । अत एव व्याससूत्रे “दर्शनाच्च” इति सूत्रात् भगवति सर्वे विरुद्धधर्माः दृश्यन्ते अतः ब्रह्मणः सर्वविरुद्धधर्माश्रयत्वं श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षसिद्धम् । तथा च “प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ब्रवीति च ततो भूयः” (३।२।२२) इत्यनेन परमार्थतः शास्त्रतः विरोधपरिहारं कृत्वा युक्त्याऽपि विरोधपरिहारः क्रियते । ब्रह्मणि प्रकृतैतावत्त्वं नाम प्राकृतधर्मात्रिषिध्य ततः तदनन्तरं भूयः पुनः अप्राकृतधर्मान् ब्रवीति इति । एवं च ब्रह्मणि सर्वे अप्राकृताः अलौकिकाः विरुद्धा अपि धर्माः सन्ति । किन्तु ते स्वाभाविका एव न तु मायिकाः। “उभयव्यपदेशादहि कुण्डलवत्” (३।२।२७) प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्” (३।२।२८) इत्यादिना ब्रह्मणि विरुद्धधर्मवत्त्वस्वीकारः । ब्रह्मणि विरुद्धधर्मवत्त्वन्तु श्रुति सिद्धमेवास्ति । “अणोरणीयान्महतो महीयान्” “समो नागेन समो मशकेन” “न तत्समश्चाप्यधिकं तु दृश्यते” इत्याद्यनेकैः शास्त्रवाच्यैः अनवगाह्यमाहात्म्ये ब्रह्मणि सर्वे विरुद्धधर्मा सहजतया विराजन्ते। एकस्मिन्समये एककालावच्छेदेन ब्रह्म द्विधा भवितुमपि शक्नोति तथा च एककालावच्छेदेन एकमेव ब्रह्म अनेकत्रस्थातुमपि शक्तम् । यथा षोडशसहस्रमहिषीनामन्तःपुरे । अयमनुभवः श्रीनारदेन प्रत्यक्षीकृतः। अतः नारदानुभवप्रामाण्यादपि ब्रह्म विरुद्धसर्वधर्माश्रयः, कर्तुं अकर्तुं अन्यथा कर्तुं समर्थम् एवञ्च लोकेऽपि विरुद्धदयामारकत्वादीनि विषयभेदेनैकस्मिन् क्षणे एकस्यामेवव्यक्तौ प्रतीयन्ते तदाऽलौकिके किमु । अत्र श्रीपुरुषोत्तमचरणा “एवञ्च शब्दबलविचारेण विरुद्धसर्वधर्माश्रयो ब्रह्मेति निर्णयः। श्रुत्युक्तयुक्त्या विचारे तु लौकिकधर्मशून्यमलौकिकसर्वधर्मयुक्तमिति निर्णयः। अर्थबलविचारे तु विरुद्धसर्वधर्मरूपमिति निर्णय इति बोधनार्थमत्र त्रेधा विचारितम् ।” अतो ब्रह्मणो विरुद्धधर्मवत्त्वं न दूषणाय अपितु भूषणाय भवति। एवमेव ब्रह्मणि वैषम्यनैर्घृण्यादयः

न सम्भवति आत्मसृष्टत्वादिति उच्यते च “आत्मसृष्टेर्न वैषम्य नैर्घृण्य चापि विद्यते”
इत्याचार्या ॥

॥ भगवल्लीला ॥

किमु भगवल्लीलाया. मायिकत्वमुत न वेति विचारे भगवत्येकनिष्ठत्वात्
सच्चिदानन्दात्मके ब्रह्मण्यनन्यत्वेन स्थितत्वात् स्वरूपात्मकत्वात् मायिकत्वमिति । भगवल्लीला
किमपि प्रयोजनमधिकृत्य न प्रचलति “न प्रयोजनवत्त्वात्” (ब्र सू २।१।३२) इति
सूत्रन्यायेन । किन्तु “लोकवतु लीला कैवल्यम्” (ब्र सू २।१।३३) इति सूत्रात् सा
लीलैव कैवल्य मोक्ष । तस्या कीर्त्तनेऽपि मोक्ष । इति भाष्ये प्रतिपादनाल्लीलाया
स्वरूपात्मकत्वाद्भगवत्कृतत्वादलौकिकत्वाच्च न सर्वथा मायिकत्वमिति वाच्यम् । अस्या
लीलाया लक्षणं यथा सुबोधिण्याम् = “कौतुकाधिष्ठितेन अनायासत्वेन क्रियमाणं कर्म
लीला” यद्वा “अनायासेन हर्षात्क्रियमाणा चेष्टा लीला” इति । नन्विहैव
दृश्यमानगिरिगह्वरकाननादि- सम्बन्धि लीलायाः प्रपञ्चमध्यपातित्वादनित्यत्वमिति चेन्न ।
“प्रपञ्चोभगवत्कार्य” इत्याचार्यवचनात् प्रपञ्चस्य भगवत्कार्यत्वेन भगवत्कार्यरूपप्रपञ्च-
सम्बन्धिनीना लीलानां —

“जयति जननिवासो देवकी जन्मवाटो

यदुवरपरिषत्त्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम् ।

स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन

ब्रजपुरवनितानां वर्धयन् कामदेवम् ॥

(भागवते १०।१०।४८)

इति चतुर्थप्रस्थानश्रीभागवतप्रमाणात्—श्लोके ‘जयतीति’ वर्त्तमानप्रयोगेणातीताना
ब्रजलीला-नामपि वर्त्तमानत्व बोधयन् श्लोकसमाप्तौ ‘वर्धयन्निति’ पदेन शतृप्रत्ययेन
तस्मिन्कथाकाले तस्मिन् क्षणे तत्रैव सर्वपरोक्षलीलानां स्थिति उच्यते । तथा च भगवत
नामकरणप्रसङ्गे भागवते गर्गवाक्येनापि भगवल्लीलानां त्रिकालातीतत्वं नित्यवर्त्तमानत्वं
प्रवर्त्तमानत्वञ्च ज्ञाप्यते ।

“बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ।

गुणकर्मणिरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥

(भागवते १०।८।१५)

इत्यत्र ‘सन्तीति’ पदप्रयोगदर्शनाल्लीलानां नित्यवर्त्तमानत्वं स्पष्टमेव । ननु लोके
पाचकपाठकवद् भवतु नाम, यथा पाठनकार्ये अप्रवृत्तेऽपि पाठकोऽयमिति प्रयोगदर्शनादत्रापि
तथैवास्त्विति चेन्नैतत् । लोकासिद्धत्वादलौकिकीलीलालोकसम्बन्धिण्यापि लोकदृष्टान्तेन न
साधनीया । लोके तु भीरुपुरुषेऽपि नरसिंहवीरवरेत्यादिनामनिदर्शनान्न तथा । अत्र तु
गर्गवाक्यानुसारेण यथा नाम, तथा गुणा, यथा च कर्म तथा रूपमिति । तच्च गा

पालयतीति गोपाल., मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः इत्यादि । तथा हि नामकरणसमये लीलानाम्भावित्वाल्लीलानुसारिनामकरणसम्भवमिति न शङ्क्यम्, भगवल्लीलाया. नित्यत्वात्रित्यप्रवर्तमानत्वाच्चेति । एव पूतनाशकटभञ्जनकालियदमनादिलीलानां पूर्वमेव सिद्धत्वादपि भगवदिच्छयाऽनाविर्भावः । अतः भगवल्लीलानां नित्यसिद्धत्वात्कालाद्यनवच्छिन्न-त्वात्सर्वत्रैकत्र च सर्वरूपेण भिन्नभिन्नरूपेण च यथा तथा भगवदिच्छयैव स्थितत्वात् कदापि मायिकत्वमिति । ननु भवतु नाम अलौकिकीनां भगवल्लीलानाममायिकत्वं किन्तु लोकवल्लीलानां तु मायिकत्वं भवति न वेति प्रश्ने सर्वथा तदपि नेत्युत्तरम् । “तत्त्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः” (ब्र.सू. ४।४।१३) इति सूत्रन्यायेन भगवानासुरव्यामोहनार्थं स्वस्य प्राकृतत्वं प्रदर्शयति न तु तथा भवति । तत्र दूषितदूषीनामासुराणां कृते, यथा—श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—“मामात्म-परदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः” (१६।१८) इत्यत आरभ्य “ततो यान्त्यधर्मां गतिम्” (१६।२०) इत्यन्तमुक्तम् । एतेषामासुरत्वेन मुक्त्यनधिकारादिति । एवं भगवल्लीलाया दोषादर्शने उपपत्तिमुक्त्वा अग्रिम सूत्रेण गुणदर्शने उपपत्तिमाह “भावे जाग्रद्वद्” (ब्र सू. ४।४।१४) इति सूत्रन्यायेन लौकिकवद्भासमाने भगवल्लीलापदार्थे लीलायाञ्च भक्तानां यद्दर्शनं तत्त्वलौकिकत्वेनैव । यथा मोहनिवृत्तस्य पुरुषस्य सत एवार्थस्य दर्शनम् । एव भगवान् स्वेच्छयैव भक्तानां मायापसारणेन तत्तद्भसानुभवार्थं तत्त्वल्लीलां तथा तथा करोति । तथा च कुत्रचित् मोहलीलामपि करोति यथा सौभयुद्धे । तथा चासुराणां व्यामोहनार्थं लोकवल्लीलां करोतीति । अत्र भाष्ये = “अत एव लीलाया अनेकरूपत्वाद् ब्रह्माण्ड श्रुतौ सैन्धवदृष्टान्तेनैकरसत्वनिरूपणाच्छुद्धब्रह्मधर्मत्व न सम्भवतीति शङ्कानिरासाय (“लोकवत्तु लीला कैवल्यम्”) कैवल्यमित्युक्तम् । साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिषु याऽन्यधर्मराहित्यलक्षणा केवलतोक्ता सा लीलात्मिकैव लीलाविशिष्टमेव शुद्ध पर ब्रह्म, न कदाचित् तद्गहितमित्यर्थः पर्यवस्यति । तेन स्वरूपात्मकत्वं लीलाया. पर्यवस्यति । तेन च नित्यत्वम् ।” (ब्र सू. ४।४।१४ भाष्ये) एवं यथा पृथिव्यामेव गन्धरूपेणाविर्भावः न जलादौ । एवमेवाविर्भावतिरोभावाभ्यां भगवल्लीलाया. अनुभव अननुभवश्च भक्तानामभक्तानाञ्च कृते भवतः । अधुनाऽपि क्वचिद् क्वचिद् भगवदिच्छया कृपया च तादृशे भक्ते परोक्षलीलानामनुभव श्रूयते । एवं भगवांस्तु नित्यलीलाविशिष्ट एव सर्वदा सर्वत्र विराजते । श्रीगोवर्धनधर-भक्तमनोरथपूरणार्थमिच्छया कृपया चाविर्भवति तिरोभवति च । तस्माल्लीलायाः कदापि मायिकत्वं सर्वथा नेति सिद्धान्तः ।

“प्रभोरेव फलत्वं निर्दोषत्वञ्च वण्यते ।

लीलानित्यवतः पूर्णगुणत्वं च ततोऽखिलम् ॥”

(इत्याचार्यकारिका)

॥ भक्तिनिरूपणम् ॥

भक्तेर्लक्षणमाचार्यचरणैरुक्त निबन्धे —

“माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ।

स्नेहोभक्तिरिति प्रोक्तस्तयामुक्तिर्न चान्यथा ॥

(शा प्र का ४५)

अनया कारिकया आचार्यैः भक्तिस्वरूपमुक्तम् । स्नेहो भक्ति । स्नेहस्तु भगवत्यात्मत्वेन ज्ञाते भवति । “गौणश्चेन्नात्मशब्दात्” (ब्र सू १।१।५) इति सूत्र न्यायेन गुण युक्तत्वाद्गौण इति न वक्तव्यम्, आत्मशब्दात् । अत्र भाष्ये—“आत्मशब्द पुन सर्वेषु वेदान्तेषु निर्गुणपरब्रह्मवाचकत्वेनैव सिद्ध । तस्यैव जगत्कर्तृत्व श्रुतिराह ।” इति वचनात् निर्गुणसाकारपरब्रह्म एव जगत्कर्ता स एवात्मा स एव भगवान् श्रीकृष्णः । “कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृति वाचक तयोरैक्य परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते” इति गोपालतपनीयश्रुते भगवत् श्रीयशोदोत्सगलालितस्य श्रीकृष्णस्यैव परब्रह्मत्व श्रुतिस्मृत्यादिशास्त्रेषु सर्वत्र उद्घोष्यतेऽतः भक्तिपद श्रीकृष्णस्नेहे मुख्यमन्यत्र तु तत्प्रयोगो भाक्त इति । सच्चिदानन्दात्मक परब्रह्म त्रिविधं जगति क्रीडति । तत्र आधिभौतिक जगत् । आध्यात्मिकं अक्षरब्रह्म । आधिदैविकं पर ब्रह्म “पुरुषश्चाधिदैवतम्” इति स्मृतेः । एवमेव रमणार्थ मार्गत्रयम्—आधिभौतिकमार्गं कर्म, आध्यात्मिकमार्गं ज्ञानम्, आधिदैविको मार्गो भक्ति । तत्र प्रथम आधिभौतिक कर्ममार्गः लोकपर्यवसायी, द्वितीयो ज्ञानमार्गः अक्षर पर्यवसायी, तृतीयो भक्तिमार्गः पुरुषोत्तम (परब्रह्म) पर्यवसायीति । ज्ञानिनस्तु अक्षरब्रह्मैव परमफलत्वेन मन्यन्ते । भक्तास्तु अक्षरब्रह्म परब्रह्मपूर्णपुरुषोत्तमस्य धामेति स्वीकुर्वन्ति । तत्र प्रमाणम् —

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥

(गीता ८।२।१)

तथा च — यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि

चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

(गीता १५।१८)

इत्यादि प्रमाणैर्वेदादिशास्त्राणामर्थो भक्तिरिति ज्ञायते ।

ननु वेदादि शास्त्राणामर्थो भक्तिरिति कथमप्रतिपाद्यते भवन्निरिति चेदुच्यते । “यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति, स भूमा स वा एष एव पश्यन्नेव भन्वान एव विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीडआत्ममिथुन आत्मानन्द स स्वराङ्ग भवति” “पर ब्रह्मैतद्यो ध्यायति रसति भजति सोऽमृतो भवति” “नाह वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया, शक्य एव विधो दृष्टु दृष्टवानसि मा यथा” । “भक्त्या त्वनन्यया शक्य ०” “अह भक्तपराधीनो” “भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय ०” इत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रमाणैर्भक्तिरेव प्रतिपाद्यते । एतेन सर्वात्मभावरूपा भक्तिरेवोच्यते । छान्दोग्ये सनत्कुमारनारदसवादे भूमविद्याया यत्र

नान्यत्पश्यतीत्यादिनाऽन्यदर्शनादिराहित्यस्योक्तत्वाद्भगवद्विरहावस्थाया प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका
या परमाऽऽसक्तिस्तया विगाढभावेन सर्वत्र भगवत्स्वरूपमेव स्फुरतीति स एवोच्यते “स
एवाघस्तात्स एवोपरिष्ठात्सपश्चादित्यादि” तदनन्तरं भगवद्विरहावगतस्फूर्तिरूपाणा ज्ञानाना
व्यभिचारिभावत्वेनानियतत्वं ज्ञापयितुमहकारादेश. “अहमेवाघस्तादहमेवोपरिष्ठादित्यादि.”
तत आत्मादेश इति । “आत्मैवाघस्तादात्मोपरिष्ठादित्यादि.” । तथा चाग्रे आत्मरत्यादि
पदै. “आत्मरति. आत्मक्रोड आत्ममिथुन” इत्यादिभि रसरूप भगवन्त भक्तो भजति ।
अत्रात्मशब्देन सिद्धान्ते पूर्णपुरुषोत्तम एवोच्यते। नत्वक्षरं जीवो वेति ।
“गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति” सूत्रन्यायेन परमकाष्ठापन्न यद्वस्तु तदेव सर्वत्र वेदान्तेषु मुख्यतया
प्रतिपाद्यम् । अनेन परब्रह्मणि सर्वात्मभावरूपा व्यसनात्मिका भक्ति संव मुख्या । सा च
भगवदनुग्रहैकसाध्या । तच्चोक्तम् श्रुतौ —

“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः
तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्” ॥

(का १।२।२३)

अत्र आत्मशब्द पुरुषोत्तमवाचक , प्रवचनेन नाम सस्वरवेदाध्ययनेनेति । अनेन
पुष्टिभक्ते केवलं भगवद्वरणलभ्यत्वमेव । अत्र स्वपदस्यात्मीयवाचकत्वेन स्वीयत्वेन वरणे
सर्वात्मभावरूपा पुष्टिभक्ति प्रयच्छति । भाष्ये च “निसर्गत सर्वेषां जीवानां भगवान्
भवत्येव प्रभुर्यद्यपि तथापि य स्वीयत्वेन वृणुते तस्य विवाहित. पतिरिव भर्ता सन्
वरणजस्नेहातिशयेन भक्तेनापि प्रियमाण सन्, स भक्त इव स्वयमपि त स्वस्मिन्
बिभर्ति” ।

(अ भा ४।४।१५)

इत्यनेन भक्तौ स्नेहस्यप्राधान्यादयोगोलकादि दृष्टान्तं विहाय प्रदीप दृष्टान्त-
मुक्तवान् व्यास “प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति” (४।४।१५) । स स्नेहस्तु ब्रजसीमन्तिनीनां
रतिस्थायिभावत्वेन मुख्यत्वाच्छृंगार एव भक्तिरस इति वक्तुं शक्यते । स चालौकिक एव । तस्य
च सयोगविप्रयोगात्मकत्वम् । अलौकिक शृंगारस्य लौकिकसदृशात्वेऽपि न लौकिकत्व-
मलौकिकप्रमाणप्राप्तत्वालौकिकप्रमाणप्राप्तत्वाच्च । वस्तुतस्तु अत्र लौकिकत्वशङ्का निरर्थका
इति । वात्स्यायनादिब्रह्मविभिरपि भगवद्भावभावनार्थमेव शास्त्रप्रणयनम् । न तु ऋषीणा
कदापि लौकिके तात्पर्यं भवति। अत एवोक्तम्—“तदेतद् ब्रह्मचर्येण परमेण समाधिना
विहितो लोकयात्रार्थं न रागार्थोऽस्य सविधि , रक्षन् धर्मार्थकामास्त्रीन् सम्पश्यल्लोकवर्तिनाम् ।
अस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञो भवत्येव जितेन्द्रिय ” । इति लौकिके तात्पर्ये सति शास्त्रकार.
जितेन्द्रियभवनरूपफल न वदेत् । अर्थोयम् लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे, क्रतुवज्ज्यायस्त्वाधिकरणे
च विस्तरेण प्रपञ्चितमाचार्यैर्भाष्ये, श्रीपुरुषोत्तमचरणैः प्रकाशे श्रीगोपेशचरणैश्च रश्मौ । ननु
भक्तेः शृंगारसरूपत्वात् शृंगारस्य च सयोगविप्रयोगात्मकत्वाद्विप्रयोगस्य विरहात्मकत्वेन

दुःखरूपत्वात्कथं सुखरूपत्वमिति चेदुच्यते भूमश्च । “यो वै भूमातत्सुख” इति श्रुते सुखरूपत्वमेव । सर्वत्र वेदान्तेष्वपि मुक्ते सुखरूपत्वमेव । पुष्पावपि भगवत्स्वरूपस्यानन्दमयत्वात्तल्लाभे परमानन्दलाभ एव न तु दुःखलाभ इति । अत्र = रश्मिकारः योगिगोपेश्वर आज्ञापन्ति = “अस्यैव चोपपत्तेरुपैति सूत्रभाष्ये । तथाहि अस्यानन्दात्मकरूपस्य भगवत् एवायं धर्मः । ऊष्मा विरहतापः । व्यापकस्य भगवत्, सर्वत्र सत्त्वेऽपि मायया तिरोधानात्तद्विरहः सर्वसाधारणस्तथापि, न सर्वाऽनुभवगोचरोऽपि तु यस्य हृदि रसरूपभगवदाविर्भावो भवति तस्यैव तदप्राप्तिजतापानुभवो गोचरीभवतीत्यन्वयव्यतिरेक रूपोपपत्तेः । तथा च रसरूपस्य वस्तुन एव तथात्वात् स तापोऽपि रसात्मक एवेति” । अनेन सिद्ध्यति यत् अस्य दुःखस्य न कर्मजन्यत्वम्, कर्मजन्यत्वे सति अस्य मोक्षसुखमपि विलुप्येत । अत एवोक्तम्—“न पश्यो मृत्यु पश्यति न रोग नोत् दुःखतामिति” श्रुत्या तादृशभक्ते दुःखादिरूपत्व निषिध्यते अतोऽस्य दुःखहेतुत्वेऽप्यनन्यलभ्यसाक्षात्पुरुषोत्तमानन्दप्राप्तिहेतुत्वेन सुखरूपत्वमेवेति । अन्यथा वियोगावस्थाया चित्तेस्फुरणमाणा नन्दत्वमिति न वदेत् । “को ह्येवान्यात्क. प्राण्यादि”ति, श्रुते वियोगावस्थाया हृदिविराजमानस्य भगवद्रूपस्यैव जीवनहेतुत्वमिति । तथैव श्रीभागवतेऽपि —

“ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः ।

मामेव दधितं प्रेष्ठमात्मानं मनसा गताः ।

ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् विभर्ष्यहम् ॥

(भा १०/४६/४)

अतः स्वपरमप्रियभगवद्भक्त भगवत्सम्बन्धि यत्किमपि भक्तैः प्राप्यते तत्सर्वं सुखरूपमेव भवत्यतः भगवदलौकिकरसवार्ताऽनभिज्ञस्य तव कृते तु कण्टकवेधदृष्टान्तवत्कामिनीकुचकुम्भे प्रणयप्रसङ्गे रसोत्कर्षे प्रियकृतनखवेधस्यापि दुःखहेतुत्व भविष्यतीत्यल प्रलापेन ।

एव “यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्त्योति” श्रुत्या परब्रह्मण एव सूखरूपत्वात्प्रतीयमानं प्रियत्वादि ब्रह्मण्येव पर्यवस्यति । वस्तुतः जीवस्य प्रियं ब्रह्म एव । एतदेव श्रीभागवते उक्तम् —

“अहमात्माऽऽत्मनां धातः प्रेष्ठः सन् प्रेयसामपि ।

अतो मयि रतिं कुयद्दिहादिर्यत्कृते प्रिय ॥ इति ॥

अत्रेदं बोध्यम् । सिद्धान्ते रसात्मकं विरुद्धधर्माश्रय साकारमेव परब्रह्म । “आत्मैव पूर्वमासीत् पुरुषविधं” इति श्रुते । फलं च ब्रह्मानन्दः । तथा च “परं ब्रह्मैतद्यो ध्यायति रसति भजति सोऽमृतो भवति” इत्यस्य प्रत्येक सम्बन्धो ज्ञेयः । इयं च भक्तिः फलरूपा । तल्लक्षणं तु परब्रह्मश्रीकृष्णस्नेहत्वमिति । तत्र “यमेवैष वृणुते तेनलभ्य” इति वरणश्रुत्या वरणस्य मर्यादा पुष्टिमेदेन द्वैविध्यम् । मर्यादापक्षे विहितानि साधनानि शास्त्रेषु बहूनि सन्ति तेषां कायिकवाचिकभानसिकरूपप्रभेदाः । पुष्टौ तु वरणमेव साधनमिति । पुष्टौ भगवदनुग्रहणैव सर्वपापक्षयः ।

तच्चोक्तम् — “स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य
 त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः
 विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चिद्
 धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः” ॥

(भा ११/५४२)

“प्रविष्ट कर्णरंघ्रेण स्वानां भावसरोरुहम्
 धुनोति शमलं कृष्ण पद्मपत्रमिवाञ्जसा” ॥

एवं वरणेनैव पुष्टिभक्तेः प्राप्तिः । पुष्टिभक्तेः वरणक लभ्यत्वात् । एवं भक्तिमार्गेण भक्ता भगवत्समीपं गच्छन्ति । तत्र भगवत्प्राकट्ये रसानन्दप्राप्तिः । सर्वैरिन्द्रियैर्भगवत्स्वरूपेण सह संयोगादिलाभः । अतएवोक्तम् भागवते “अक्षण्वता फलमिदं न परं विदामः” । स च सर्वो मनोरथः भगवता पूर्यते । “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” “सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा” इत्यादि श्रुतेः । अयं रसानुभवः श्रेष्ठः । “ब्रह्मानन्दात्समुद्धृत्य भजनानन्दयोजने” इत्याचार्यवाक्यात् अक्षज्जहानन्दस्य गणितानन्दत्वात् भजनानन्दस्य चागणितानन्दत्वादिति । अनयोः ज्ञानभक्त्योः तारतम्ये भक्तिः श्रेष्ठा ।

- (१) भक्तौ कृपानन्दरसपानं च फलम् । ज्ञाने दुःखाभावमात्रं फलम् ।
- (२) भक्तौ पूर्णानन्दानुभवः फलम् । ज्ञाने स्वरूपेण प्रकर्षतो लयः फलम् ।
- (३) भक्तौ भगवत्कृतद्वैतस्थित्यानन्दानुभवः फलम् । ज्ञाने भेदाभावस्थितेरानन्दानुभवो न सगच्छते ।
- (४) भक्तौ प्रारम्भतः एव निरतिशयानन्दः । ज्ञाने प्रथमतः कष्टमन्ते गणितानन्दप्राप्तिश्च ।
- (५) भक्तौ पूर्णपुरुषोत्तमप्राप्तिः । ज्ञाने अक्षरप्राप्तिः ।

एवं ज्ञानभक्त्योः तारतम्ये भक्तेः अतिशयितत्वमिति ।

आत्मारामाश्च मुनयः निर्ग्रन्था अप्यरुक्रमे ।
 कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥

(भा ११/७१०)

अतः ब्रह्मभावानन्तरमपि परा भक्तिरनुष्ठातुं शक्यते । इदमेव भगवतः पूर्णपुरुषोत्तमस्य श्रीकृष्णस्य अनवगाह्यमाहात्म्यम् । भक्तेरुत्कृष्टत्वञ्च । अत एव विद्वांसः रसज्ञाः भानुका भक्त्यैवात्मानं भगवते श्रीगोपीजनवल्लभाय समर्प्य रसानन्दनिमग्नाः भवन्ति । अतः “सर्वधर्मान्परित्यज्य” इति वाक्याद्भगवानेव शरणीकरणीयः । भगवान् स्वानुग्रहेणैव भक्तानां सर्वं साधयति । अत एवोक्तं श्रीभागवते—“पोषणं तदनुग्रहः” इति पुष्टैर्लक्षणम् । पुष्टिमार्गे भगवदनुग्रहस्यैव नियामकत्वम् ।

भक्तिः मर्यादापुष्टिभेदेन द्विधा भवति । मर्यादाभक्तिः भगवच्चरणारविन्दभक्तिः । पुष्टिभक्तिः भगवन्मुखारविन्दभक्तिः । मर्यादा भक्तिः अस्वतन्त्रा । पुष्टि भक्तिः स्वतन्त्रा ।

मर्यादाभक्तौ फल सायुज्यम् । पुष्टौ साक्षाद्भगवान् । एव यस्मिन् भगवत्कृपा भवति स पुष्टौ आयाति । सा च कृपा तन्मार्गरुच्यादिभिरनुमीयते । सा रुचि भक्तिरेव । शुद्धपुष्टिभक्तिफल तु नित्यलीला प्रवेश पुरुषोत्तमलाभश्च । इत्यादिक श्रीमदणुभाष्ये आचार्य- विस्तरेण प्रतिपादित पुरुषोत्तमचरणैश्च तत्प्रकाशे विस्तरेणालोडितं गोपेश्वरचरणैश्च तत्प्रकाशरश्मौ अतिविस्तरेण विवरितम् । अतः तत्रतोऽवगन्तव्यम् ।

अधुनात्र ब्रह्मण मूलम् स्वरूपं विविच्य समाप्यते ।

तत्र — “कृषिभूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृति वाचकः

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

ॐ तत्सत्परं ब्रह्म कृष्णात्मको नित्यानन्दैकस्वरूपः ॥ इति श्रुते

तथा च — परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठो गोकुलः स्वयम् ।

चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोकुले द्विभुजः स्वयम् ॥

(ब्रह्मवैवर्त पु०)

अत एव परमानन्द, पूर्णपुरुषोत्तम परब्रह्म श्रीकृष्ण एव । अतः निखिलनिगमा-
गमाधिगम्यमानस्वरूप परब्रह्मश्रीकृष्ण एव प्राणणीयोऽयमेव परमपुरुषार्थः शुद्धाद्वैत-
ब्रह्मवाद इति । तत्प्राप्ति भक्त्या विना नेति । “नायमात्मा बलहीनेन लभ्य ” इति श्रुते ।
अत्र बल भक्ति । अतः शुद्धपुष्टिभक्तौ स्नेह एव नियामक । निरुपधिस्नेहात्मिका भक्तिरेव
सर्वात्मभावः । अयमेव पूर्णपुरुषोत्तमप्राप्तौ मुख्यं कारणम् । यस्मिन् भगवत्कृपा भवति स
एव पुष्टिमार्गाधिकारी भवति । तस्मात् श्रीमदाचार्यचरणैः पुष्टिमार्गस्थापनाय प्रमाणानुरुद्ध
प्रमेयमार्ग प्रकटीकृतः । अतः श्रीमदाचार्यानुग्रहीतेन पुष्टिपथेनानुसर्तव्यमिति ।

“जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् ।

तदन्यदिति चे प्राहुरासुरास्तानहो बुधाः ॥

(ब्रीमशुचरणा श्रव्ये)

॥ श्रीमदाचार्यचरणानां वेदश्रद्धा ॥

भाष्येऽस्मिन् पुष्टिभक्तिमाहात्म्यमतीव विस्तरेण वर्णितं तथा च वेदविषये भाष्यकृद्भि
निरतिशया श्रद्धाऽपि स्थापिता । श्रीवल्लभाचार्या वेदस्याक्षरमात्रस्याप्यन्यथाकल्पनम्,
वेदेऽर्थवाद च नाङ्गीकुर्वन्ति । “उत्तर पूर्वसन्देहवारक परिकीर्तितम्” इति न्यायेन पूर्वपूर्वप्रस्थान-
सन्देहवारकत्वमुत्तरोत्तरप्रस्थानस्येति वर्णयन्त्याचार्या ।

यथा वेदे - “अपाणिपादोजवनो ग्रहीता” इत्यत्र किं ब्रह्म प्राकृतपाणिपादरहित
यद्वा सामान्यनिषेधः, इति सन्देहे “सर्वत पाणिपादान्तम्” इत्यादि गीतावाक्य सन्देहवारकम् ।
गीतायाञ्च “नित्य सर्वगत स्थाणुः” “ममैवाशो जीवलोके” इत्यादौ सन्देहे “उत्क्रान्ति-
गत्यागतिभिः” “अशो नानाव्यपदेशात्” इत्यादि सूत्रैर्निर्णय । तथा च तत्त्वसूत्रे “जन्माद्यस्य
यत ० इत्यत्र ब्रह्मण जगत्कारणत्वं निमित्तत्वेनोपादानत्वेन वा इति सन्देहे “अन्यव्यतिरेकाभ्या

य. स्यात्सर्वत्र सर्वदा" इत्यादि श्रीमद्भागवतवाक्यान्निर्णय । एव चतुर्णां प्रस्थानानामेक-
वाक्यत्वम् । अत्राचार्यः समग्रस्य वेदस्योभयकाण्डात्मकस्य ग्रामाण्य स्वीकृतम् न तु 'वेदान्तो
नाम उपनिषत्प्रमाणम्' इतिवत् केवलस्य उपनिषद् भागस्येति ज्ञेयम् । "वेदस्याक्षरमात्रान्यथा
कल्पनेऽपि दोषः स्यात्" इत्याचार्या ।

तथा च — वेदोक्तादणुमात्रेऽपि विपरीतं तु यद्भवेत् ।
तादृशं वा स्वतन्त्रं च उभयं मूलतो मृषा ॥
(अ भा का)

तथा च — यज्ञरूपो हरिः पूर्वकाण्डे ब्रह्मतनुः परे ।
अवतारी हरिः कृष्णः श्रीभागवत इर्यते ॥
(सा प्र ११)

अग्निहोत्रं तथा दर्शपूर्णमासः पशुस्तथा ।
चातुर्मास्यानि सोमश्च क्रमात् पञ्चविधो हरिः ॥
(तत्व २/२)

असन्दिग्धोऽपि वेदार्थः स्थूणाखननवन्मतम् ।
मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयम् ॥
जैमिनिः कर्मतत्त्वज्ञो निर्णयं पूर्व उक्तवान् ।
व्यासः स्वयं हि सर्वज्ञ उत्तरे निर्णयं जगौ ॥
(तत्व २/२९-३०)

पुराणविषये आचार्याणां श्रद्धा —

पुराणं वेदवत् पूर्वसिद्धं सर्वोपयोगि तत्
(तत्व २/४८)

महाभारतविषये —

"सर्वनिर्द्धारणार्थाय व्यासो भारतमुक्तवान्"
(तत्व २/५७)

ज्योतिषविषये —

"दर्शादिकालनिर्द्धारो ज्योतिः शास्त्रफलं स्मृतम्"
(तत्व २/७५)

व्याकरणविषये —

"व्याकृतिः पाणिनीयं हि प्रातिशाख्यं तु शब्दगम्"
(तत्व २/७७)

आयुर्वेदादिविषये —

“आरोग्ये धर्मसिद्धिः स्याद्रक्षा च धनुषो भवेत्
उद्वेगहानिर्गन्धर्वे स्थापत्यं च खुगादिषु ।
काव्यादीनामसत्यत्वान्नोपयोगः कथञ्चन ।
धर्मे कर्तुः क्वचित् कीर्तिर्नैषुण्यं पाठतः क्वचित् ।
(तत्त्व २/७९-८०)

रामायणविषये —

“रामायणमनन्तं हि पुराणमिव सम्यतम्
व्यासः पूर्वमनेकोक्तो वाल्मीकिः साम्प्रतं किल ।
समाधिभाषया प्राह प्रमाणं सर्वथैव तत् ।

(सर्वप्र ८१)

एवं सर्वशास्त्राणां विषये श्रीवल्लभाचार्याणां मतमुपरि संक्षेपेण स्पष्टीकृतम् ।

संन्यासविषये—कलिदोषात्कर्ममार्गे ज्ञानमार्गे च संन्यासो न कर्तव्यः, किन्तु पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं भक्तिमार्गे कर्तव्यः। भगवद्विरहानुभवैकार्थं परित्यागं प्रशस्यते। इत्यादिकं सर्वं आचार्यैः स्वकृतसंन्यासनिर्णयग्रन्थे विस्तरेण विवृतम्। एव कर्मज्ञानमार्गपेक्षया भक्तिमार्गे आचार्याणां समादरः विशेषः सिद्ध्यति।

भाष्येऽस्मिन् आचार्याणां मायावादि खण्डने अतीव निर्बन्धः। बौद्धमतखण्डनप्रसंगेऽपि मायावादखण्डनं निर्दिश्यते। ब्रह्मसूत्रे अन्ये आचार्या (१) “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” (२) “जन्माद्यस्य यतः” (३) “शास्त्रयोनित्वात्” (४) “तत्तु समन्वयात्” इति सूत्रचतुष्टयात्मिकां चतुः सूत्रीं स्वीकुर्वन्ति। तथाहि श्रीवल्लभाचार्याः (१) अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (२) जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् (३) तत्तु समन्वयात् इति सूत्रत्रयात्मिका त्रिसूत्रीं स्वीकुर्वन्ति। श्रीवल्लभाचार्याणां मते ‘जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्’ इत्यभिन्नमेव सूत्रं वर्तते। इदमप्युभाष्यम् तृतीयाध्यायद्वितीयपादस्य चतुः त्रिंशत् (३४) सूत्रतः प्राक् श्रीमद्वल्लभाचार्य-रचितम्। तदनन्तरं श्रीविठ्ठलनाथानां कृतिः। प्राक्तनभाष्येऽपि ‘आनन्दमयाधिकरणे’ द्वितीयवर्णकं श्रीविठ्ठलेश्वररचितमेव। इत्यत्र भाष्यप्रकाशरचयितृणां श्रीपुरुषोत्तमानामुक्तिरेव प्रमाणम्। तथा हि—“इत आरभ्य प्रभूणामिति (श्रीविठ्ठलेशानाम्) प्रतिभाति” इति “स्थानविशेषा-त्प्रकाशादिवत्” (ब्र सू ३।२।३४) इति सूत्रभाष्यप्रकाशेऽल्लिखितम्। तथा च “साम्प्रतं तु प्रभुचरणं,” इत्यानन्दमयाधिकरणे। तथाहि—चतुर्थाध्यायसमाप्तिं श्लोके —

“भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यचरणाम्बुजे ।

निवेदितस्तेन तुष्टा भवन्तु मयि ते सदा ॥

इत्यत्र भाष्यप्रकाशे श्रीपुरुषोत्तमाः—“गुणोपसंहारपादमारभ्य सद्वाध्यायस्य स्वयं करणात्तदाचार्येषु निवेदयन्तः समाप्तौ मङ्गलं कर्तव्यमिति शिष्टाचारं च शिक्षयन्त आचार्याणां प्रसादमाशासते” इति लिखन्ति अनेन स्पष्टं प्रतीयते यत् अवशिष्टं भाष्यं निर्माय

श्रीवल्लभाचार्यचरणयोः समर्पितमिति । अत्र केचिद्विद्वांसः सम्पूर्णं भाष्यमाचार्यकृतमेवेति मन्यन्ते । तत्र श्रीमदाचार्यचरणाम्बुजमित्यस्यार्थो व्यासाचार्यचरणाम्बुजमिति ग्राह्यम् । “व्यासोऽस्माकं गुरुः” इत्याचार्यवाक्यात् । एवमेवान्यत्रापि समादधते । अन्यच्च श्रीमदाचार्याणामन्यदेकं बृहद्भाष्यमस्ति तन्मध्यस्थोऽनतिविस्तृतो भागोऽधुना नोपलभ्यते तस्यैव भाष्यस्य संक्षेपभूतमिदं भाष्यमित्यपि केचिद् वदन्ति । वस्तुतस्तु श्रीपुरुषोत्तमचरणं, प्रकाशे यदुक्तं तदेवास्त्यविचिकित्सितमिति । या या कृतिः श्रीवल्लभाचार्याणामस्ति तत्र तत्र श्रीपुरुषोत्तमानां टीकादिकमपि वर्तते । यत्र यत्र पुरुषोत्तमानां टीकादिकं किमपि नास्ति सा कृतिः श्रीवल्लभाचार्याणामस्ति नवेति सन्दिग्धोऽर्थः ।

भाष्येऽस्मिन् चत्वारः अध्यायाः । ते च क्रमशः स्वरूपमतान्तरनिराससाधन-फलप्रतिपादकाः । तत्रापि प्रत्येकाध्याये पादचतुष्टयम् । अत्र प्रथमाध्याये ब्रह्मस्वरूपबोधक-वेदान्तवाक्यानां विचारः । तत्रापि प्रथमपादे—कार्यप्रतिपादकानि वाक्यानि, द्वितीयपादे—अन्तर्यामिप्रतिपादकानि वाक्यानि, तृतीयपादे—उपास्यरूपप्रतिपादकानि वाक्यानि, तथा चतुर्थपादे—प्रकीर्णानि वाक्यानि । इत्येवं प्रथमाध्यायपदार्थसंग्रहः ।

द्वितीयाध्याये मतान्तरनिराकरणम् । विना मतान्तरनिराकरणेन साधनफलयोरनुपयोगादिति । तत्रपि द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे—श्रुतिस्मृत्योः अविरोधं प्रदर्शयते । द्वितीयपादे—न्यायमायावादादिमतानां निराकरणम् । तृतीयपादे श्रुतिवाक्ययोः परस्परविरोधपरिहारः । चतुर्थपादे—जीवशरीरमध्यवर्तिप्राणादीनां विचारः । इति द्वितीयाध्यायपदार्थसंग्रहः ।

तृतीयाध्यायः साधनाध्यायः । तत्र प्रथमपादे—जीवस्य ब्रह्मज्ञानोपयोगिजन्मविचारः । द्वितीयपादे—जीवस्य मुक्तियोग्यता, अत्रैव विरोधपरिहारेण ब्रह्मस्वरूपनिरूपणञ्चेति । तृतीयपादे—गुणोपसंहारः । चतुर्थपादे—कर्माद्यङ्गविचारः । इति तृतीयाध्यायपदार्थसंग्रहः ।

चतुर्थोऽध्यायः फलाध्यायः । तत्र प्रथमपादे—श्रवणादेर्विचारः । द्वितीयपादे—सर्वेन्द्रियलयादि विचारः । तृतीयपादे—क्रममुक्तिमार्गादिनिरूपणम् । चतुर्थपादे—पुष्टिमर्यादाभेदेन फलस्य लीलानित्य-त्वादिकस्य च निरूपणम् ।

अथ प्रतिपादमधिकरणानि वर्णयन्ते —

तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे दशसंख्यात्मकान्यधिकरणानि ।

तत्र प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे अष्टसंख्यात्मकान्यधिकरणानि ।

तत्र प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे त्रयोदशसंख्यात्मकान्यधिकरणानि ।

तत्र प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे नवसंख्यात्मकान्यधिकरणानि ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे द्वादशसंख्यात्मकान्यधिकरणानि ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे अष्टसंख्यात्मकान्यधिकरणानि ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे षोडशसंख्यात्मकान्यधिकरणानि ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे दशसंख्यात्मकान्यधिकरणानि ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे अष्टसंख्यात्मकान्यधिकरणानि ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे एकादशसंख्यात्मकान्यधिकरणानि ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्विंशतिसंख्यात्मकान्यधिकरणानि ।
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे नवसंख्यात्मकान्यधिकरणानि ।
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तसंख्यात्मकान्यधिकरणानि ।
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे षष्ठसंख्यात्मकान्यधिकरणानि ।
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चसंख्यात्मकान्यधिकरणानि ।
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे पञ्चसंख्यात्मकान्यधिकरणानि ।
इत्येवमतिसंक्षेपेण भाष्यपदार्थसंग्रहः, प्रतिपादमधिकरणानि च वर्णितानि ।

॥ श्रीमद्वल्लभाचार्याणां संक्षिप्तचरितम् ॥

दक्षिणप्रदेशे तैलङ्गदेशे 'कांकरवाड' नाम्निग्रामे दीक्षितसंज्ञासंज्ञितकृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयशाखिनां प्रथितं कुलमासीत् । तस्मिन्कुले सर्वे कुलपुरुषा सोमयाजिनः बभूवुः ।
अस्य कुलस्य मूलपुरुषाः श्रीनारायणयज्ञा । अस्मिन्नेव कुले श्रीलक्ष्मणभट्टा प्रादुर्बभूवुः । ते
स्वपत्न्या सह एकवारं काशीयात्रार्थमगच्छन् । तदैव मार्गमध्ये मध्यप्रदेशे चम्पारण्यस्थले
तत्पत्न्या इल्लम्मागारे कुशौ । (वि सं १५३५) वैशाखकृष्णैकादश्यां श्रीवल्लभाचार्याणां
प्राकट्यमभवत् । तदा भवता पितृचरणाः श्रीलक्ष्मणभट्टा, भार्यापुत्राभ्यां सह द्वादशवर्षाणि
यावत् काश्यामवसन् । तदा काश्यामेव श्रीवल्लभाचार्याणां यज्ञोपवीतादयः सस्कारा
अभवन् । श्रीवल्लभः निखिलान् वेदान् सर्वशास्त्राणि च ज्ञातिं अधीतवान् । ततः
स्वदेशमागतस्तत्रैव । ततः श्रीलक्ष्मणभट्टा दिवं याता । ततः पुनः श्रीवल्लभाचार्याः
तीर्थयात्रार्थं प्रस्थिताः । तदा तीर्थयात्रायां श्रीवल्लभाचार्याणां बहुभिविद्वद्भिः सह शास्त्रचर्चा
जाता यत्र विद्वांसः पराजिताः । आचार्याः त्रिवारं पृथ्वीपरिक्षमां विधाय स्वसिद्धान्तप्रचार
कृतवन्तः तत्रैव विजयनगरे श्रीकृष्णदेवरायनृपतेः राजसभायां सर्वान् वादीन् पराजित्य
विधिवत् 'शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणपुष्टिभक्तिमार्गाभिधं स्वसिद्धान्तं सस्थापितवन्तः । तत्र
यात्रा मध्य एव श्रीगोवर्धनपर्वते श्रीनाथजीत्यपरपर्यायः परब्रह्म भगवान् श्रीकृष्ण
श्रीवल्लभाचार्यसन्निधौ स्वेच्छया स्वयं प्रादुर्भूयात्मानं दर्शयामास । स्वसेवाकरणाभ्यां
यच्च । स एव पुष्टिमार्गं श्रीवल्लभाचार्यैः प्रवर्तितः । तत्रैव तीर्थयात्राप्रसङ्गे श्रीवल्लभाचार्यचरणां
भगवतः पाण्डुराविद्वलनाथस्याज्ञया काश्यां च स्वभातुरनुमत्या च स्वजातीयं मधुमगलनाभकं-
तैलङ्गविद्वद्ब्राह्मणस्य सुयोग्यकन्यया सह विधिपूर्वकं विवाहं चक्रुः । तत्र श्रीगोपीनाथ-
विद्वलनाथाख्यौ द्वौ सुतौ यथाक्रमं (वि सं १५६८ आश्वि कृ १२ तथा वि सं १५७२
मि पौ कृ ९) जन्म लेभाते । एवमाश्रमत्रयं प्रोतीर्य सर्वशास्त्रसम्पत् त्रिदण्डसन्यासं परिगृह्य
काश्यां हनुमानघाटोत्तिं प्रसिद्धस्थले वि सं १५८७ मि आषा शु २ रविवासरे मध्याह्न
काले सुरसरित्प्रवाहे आत्मानं प्रवेशयामासु । एवमासुराणां व्यामोहनार्थं स्वशरीरत्यागं कृतवन्तः ।
वस्तुतस्तु ते साक्षाद्भगवन्नाम प्रापुः ।

जगद्गुरुश्रीवल्लभाचार्यविरचिता अनेके ग्रन्थाः सन्ति । ते च बृहदग्रन्थलघुग्रन्थभेदेन
द्विविधाः । तत्र बृहद् ग्रन्था - (१) ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् । (२) तत्त्वदीपनिबन्धः । (३)

निबन्धप्रकाश । (४) श्रीमद्भागवतसुबोधिनी । (५) पूर्वमौमासाभाष्यम् । (६) गायत्रीभाष्यम्
इत्यादयः ।

लघु ग्रन्थाः - (१) श्रीयमुनाष्टकम् । (२) बालबोधः । (३) सिद्धान्तमुक्तावली । (४)
पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेदः । (५) सिद्धान्तरहस्यम् । (६) नवरत्नम् । (७) अन्तःकरणप्रबोधः ।
(८) विवेकधैर्याश्रयः । (९) कृष्णाश्रयः । (१०) चतुःश्लोकी । (११) भक्तिवर्द्धिनी ।
(१२) जलभेदः । (१३) पञ्चपद्यानि । (१४) सन्यासनिर्णयः । (१५) निरोधलक्षणम् ।
(१६) सेवाफलम् ।

तथा च = पुरुषोत्तमसहस्रनाम । परिवृद्धाष्टकम् । पत्रावलम्बनम् । त्रिविधनामावली ।
शिक्षाश्लोका इत्यादयः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितं श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यमनुपलब्धम् । कालवशाद्वा कस्मान्निव-
त्कारणाल्लुप्तमिति मन्यन्ते ऐतिहासिकाः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्याणां प्रथमपुत्रा श्रीगोपीनाथाः । तेषामेक एव सुताः श्रीपुरुषोत्तमाः ।
तदग्रे वंशविस्तारे नास्ति ।

आचार्याणां द्वितीयसुताः श्रीविठ्ठलेशाः । एतेषां ग्रन्थाः - अणुभाष्योत्तरार्धः । विद्वन्म-
ण्डनम् । शृंगाररसमण्डनम् । सुबोधिनी टिप्पणी । भक्तिहंसः । भक्तिहेतुनिर्णयः । इत्यादयः ।
एतेषां सप्तसुताः । ते च क्रमशः श्रीगिरिधरा, श्रीगोविन्दराया, श्रीबालकृष्णाः, श्रीगोकुलनाथा,
श्रीरघुनाथाः, श्रीयदुनाथाः श्रीघनश्यामाश्च ।

श्रीमद्विठ्ठलेश्वर तृतीयः सूनुः श्रीबालकृष्णतः पुरुषगणनया चतुर्व्यंशश्रीपीताम्बर-
गोस्वामिनामात्मजाः । श्रीपुरुषोत्तमचरणाः दशदिगन्तविजयिनः स्वपितृव्याणां श्रीश्यामलसुत-
व्रजरायजीमहाराजानामुत्सङ्गे गताः । एतेषां श्रीपुरुषोत्तमचरणानां जन्म वि.सं. १७२४
मि भा शु ११ अभूत् । एषां टीकाग्रन्थेषु सर्वश्रेष्ठः अणुभाष्यप्रकाशाभिधानिबन्धः । एषः
निबन्धः अद्वितीयः । श्रीपुरुषोत्तमचरणसदृशा विद्वांसः सुदुर्लभाः । एतद्विरचिताः ग्रन्थाः ।
नवलक्षश्लोकपरिमिताः सन्ति । तत्र केचित्कथयन्ति यत्रवलक्षसंख्यकाः ग्रन्थाः सन्ति ।
किन्तुधुना तेषु अधिकग्रन्थाः लुप्ताः । श्रीपुरुषोत्तमचरणरचितेषु ग्रन्थेषु सुबोधिनीप्रकाशः,
उपनिषद्दीपिका, आवरणभङ्गः, प्रस्थानरत्नाकरः, सुवर्णसूत्रम्, षोडशग्रन्थविवृतिः, वादावलि-
इत्यादयः बहवो ग्रन्थाः पाण्डित्यपूर्णतया निबद्धाः एतेषां विषये साम्प्रदायिकौ श्लोकौ
प्रसिद्धौ —

श्रीमद्वल्लभदीक्षिताङ्गयहरेर्वन्द्यान्वयेसप्तम-

स्तत्कारुण्यसुधाभिषेकविकसत्सौभाग्यभूमोदयः ।

दुष्यदुर्मदवादिविद्वदिभदुष्कूटोत्तिकुम्भस्थली-

सद्योभञ्जनकेलिकेसरपतिः पीताम्बरस्यात्मजः ॥१॥

नासीद्येन समः समस्तनिगमस्मृत्यादि तत्त्वार्थविद्

वक्ता चाप्रतिमः सदःसु विदुषामद्यापि भूमौ बुधः ।

यः सर्वं नवलक्षपद्यकमितग्रीढप्रबन्धं व्यधात्
स श्रीमान् पुरुषोत्तमो विजयतामाचार्यचूडामणिः ॥२॥

एवमेतेषां विस्तृतं चरित्रं 'पुरुषोत्तमदिव्यजये' द्रष्टव्यं विशेषजिज्ञासायाम् । एतादृशा ,
उत्कृष्टविद्वासः सम्प्रदायान्तरे भूतलेऽपि च विरला एवेति ।

अणुभाष्यप्रकाशोपरि 'रश्मि' विवृति लेखका श्रीयोगिगोपेश्वरा श्रीविट्टलेशतृतीय-
सुनुवशोद्भवा परन्तु श्रीविट्टलेशद्वितीयसुनुश्रीगोविन्दरायवशे दत्तकत्वेन समागता विद्वद्वरेण्या ।
एते प्रसिद्धा पण्डिता । एभिः भाष्यप्रकाशोपरि रश्मिनामिका भाष्यात्मिका ग्रन्थाकारा वा
टीका निरमायि, सा विद्वन्मान्या । श्रीगोपेश्वरचरणानां स्ववंशपरम्परा दत्तकवशपरम्परा च
संक्षेपेणात्र प्रदर्शयते—श्रीमद्विद्वलेश्वरतृतीयसुनु श्रीबालकृष्णानां चतुर्थपुत्रा श्रीपीताम्बरा-
तस्यान्वये क्रमेण श्रीश्यामलजितः, तत्पुत्रा श्रीव्रजरायजितः तद्दत्तकपुत्रा श्रीपुरुषोत्तमचरणा
दशदिगन्तविजयिनः तद्दत्तकपुत्रा श्रीपुरुषोत्तमा. (गो आ तृ. गृ १ से) तत्पुत्रा श्रीगोवर्धनेशजित
(द्वि०) तद्दत्तकपुत्राः श्रीगोकुलोत्सवजितः (गो. आये द्वि गृ १ से) तत्पुत्रा. श्रीयोगिगोपेश्वरा-
पण्डितप्रवरा रश्मिकारा (गो गये. द्वि गृ १ मे विद्वलेशरायजी के) तत्पुत्रा श्रीकृष्णरायमहाभागा ।
इति योगिगोपेश्वराणां स्ववंशावलिः । अतः परं तेषां दत्तकवशपरम्परा—श्रीमद्विद्वलेश्वर
द्वितीयसुनुश्रीगोविन्दराया. तत्पुत्रा श्रीकल्याणराया तत्पुत्रा श्रीहरिराया. शिक्षापत्ररचयितार
तद्दत्तकपुत्रा श्रीगिरिधरजीमहोदया. (गो आये प्र गृ १ से) तत्पुत्रा. श्रीरघुनाथजित तत्पुत्रा
श्रीगोविन्दरायजित. (द्वि) तत्पुत्राः श्रीविद्वलेशरायजित तद्दत्तकपुत्रा श्रीयोगिगोपेश्वर महाभागा-
विद्वत्प्रवरा (गो. आये. तृ गृ. २ से प्रा वि स १८३५ मि ज्ये शु ८) इति श्रीयोगिगोपेश्वराणां
दत्तकवंशपरम्परा । किं चैभिः 'भक्तिमार्तण्डादयः अन्येऽपि ग्रन्था सारगर्भिता लिखिताः ।

ब्रह्मसूत्रमिदं समग्रवेदान्तानां आकरग्रन्थः । ब्रह्मसूत्रे कदा निर्मितमित्यतिचिरन्तनवृत्त-
त्वाद्यद्यपि निश्चयेन वक्तुं न शक्यते तथापि महर्षिबादरायणव्यासउचितत्वादस्य रचनाकालः
द्वापरयुगस्यान्तिमो भागः कलिकालस्य च प्रारम्भः अतः सम्भवतः पञ्चसहस्रवर्षाणि यावत्
पूर्वमस्य कालः निश्चेतुं शक्यते । ब्रह्मसूत्ररचनाकालः अतिप्राचीनः इति प्राञ्चा मतम् ।
आधुनिकपाश्चात्यानामतानुसारेणास्य रचनाकालः चतुःशती ई० पू० वर्तते । अस्माकमैतिह्यनुसारेण
श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धोपरव्यानेन ज्ञायते यच्छ्रीमद्भागवतनिर्माणतः पूर्वमेव रचितमिति ।
श्रीमद्भागवते भगवत् श्रीकृष्णस्य लीलावर्णनमस्ति भगवान् श्रीकृष्णस्योद्भवः किञ्चिदधिकं
पञ्चसहस्राब्देभ्यः पूर्वतने काले आसीदिति । अतः श्रीवेदव्यासरचित- ब्रह्मसूत्रस्यापि कालः
स एवेति निश्चीयते । एवमेव श्रीमद्भगवद्गीतायामपि "ब्रह्मसूत्रपदैर्धैव" इत्यादि श्लोके
ब्रह्मसूत्रस्य नामोल्लेखात्स्पष्टं निश्चीयते यत्तत्त्वसूत्रस्य रचनाकालः श्रीभगवद्गीतातः अपि
पूर्वमस्तीति ।

ब्रह्मसूत्रेऽस्मिन् सूत्रसंख्याऽपि विविधा तत्तद्भाष्यकारैर्निश्चिता । तत्र प्रमुखमतानि —

	सू स	अधि स
(१) भाष्यकारा. आचार्यशङ्करा	५५५	१९९

(२) भाष्यकारा. आचार्यरामानुजा.	५४५	१६०
(३) भाष्यकारा. आचार्यमाध्वा.	३६४	२२३
(४) भाष्यकारा. आचार्यनिम्बार्का.	५४९	१६१
(५) भाष्यकारा. आचार्यवल्लभा	५५४	१७१

एवं जगद्गुरुश्रीमदाचार्यचरणैकदर्शित- साकारब्रह्मवादापरपर्यायः “शुद्धाद्वैतब्रह्म-
वादनिरुणपुष्टिभक्तिमर्गो” नाम सन्मार्ग इत्यविचिकित्सितम् । श्रीमदाचार्यचरणै श्रीमत्प्रभुचरणैश्च
प्रदर्शितरीत्या तत्कृपयैव तत्सिद्धान्तसंरणिमनुसृत्य श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यस्य प्रकाशरश्मि-
सहितस्योपोद्घातोऽयं मया विलिखितः । अत्र निर्मत्सरा- विद्वांसः गच्छतः स्वल्पनन्यायेन
प्राप्तामशुद्धिं संशोध्य पठन्तु, मयि चोपकुर्वन्तिवति ।

॥ धन्यवाद ज्ञापनम् ॥

भगवत श्रीयशोदोत्संगलालितस्य श्रीगोपोजनवल्लभस्य श्रीमुकुन्दप्रभो श्रीगोपालप्रभोश्च
परमानुग्रहेण परमगहनस्यास्य तत्त्वसूत्रस्याणुभाष्यप्रकाशरश्मिरूपत्रीवेणिसङ्गमस्वरूपवृहद्ग्रन्थस्य
पुनः प्रकाशने प्रयतमाना सतनुवित्तदत्तचित्ताः श्रीहरिश्चन्द्रमहोदय., श्रीसरोजकुमारगोयल
(एतौ दिल्लीवास्तव्यौ) श्रीदेवकुमार अग्रवालमहोदय., श्रीधनश्यामजीशाहमहोदय. (एतौ
काशीवास्तव्यौ) एते सर्वे शतश. धन्यवादार्हाः। इत्यलं विस्तरेणेति ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिवृंहितम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः

भाष्यप्रकाशः ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

संगीतं श्रुतिमूर्धमिस्तदविदां बागाद्यतीतं विदां
रश्मिः ।

श्रीकृष्णाय नमः । साकारब्रह्मवादस्थापकेभ्यः श्रीमदाचार्येभ्यो नमः ।

उद्धर्तुं ज्ञानरहितान्, माहशानपराधिनः ।

कृतश्रम इवाभासि यतस्त्वं विद्वलेश्वरः ॥ १ ॥

जयति जगति बाणी वेदवेदान्तयुक्ता विविधमहिमशुद्धद्वैतविद्याकृतेऽलम् ।

प्रभवति खलु वादे मायिनीतीह यस्य जयति विजितमायः श्रीमदाचार्यवर्यः ॥ २ ॥

पितृचरणोदितसरणौ साकारब्रह्मस्थापिकायां तु ।

आदिमूर्तिभजनेषु प्रतिनिधीन् विद्वलान् नमामि ॥ ३ ॥

गुणत्रयातीतगुणाढ्यगेहे कृष्णाश्रयाद्याः सुरवर्यवृक्षाः ।

तदन्तरा मूलसुखार्यसारं शाखाद्विषद् शब्दसहस्रपर्णम् ॥ ४ ॥

मुक्तालिवृन्दैरमितः स्तुतं च जृष्टं रसाकाङ्क्षिशुकादिप्रवृत्तैः ।

दिव्यं पुराणं च सहस्रनामकल्पद्रुमं नौमि रसार्थकामी ॥ ५ ॥

श्रीवल्लभाचार्यपदान्जयुग्मसंशोधिताशेषविशेषबुद्धिः ।

वेदान्तिहृत्पद्मविकासनेऽलं भाष्यप्रकाशे वितनोमि रश्मिम् ॥ ६ ॥

विविधदुरितपाशं व्याहृतीकृत्य नस्त्वं प्रविश हृदयकज्जं किंच योगं विधेहि ।

कथमिह खलु रश्मिर्मन्यतां पण्डितानां सदसि जलजपाणे लप्यते त्वन्यथायम् ॥ ७ ॥

माष्यान्धिः कातिगम्भीरः काहं मन्दमतिस्तथा ।

तथापि यामि तत्पारं कृपानौकासमाश्रितः ॥ ८ ॥

यदि भाष्यप्रकाशीयं रहस्यं वेद्यमिच्छथ ।

तदा पश्यत विद्वांसो रश्मि स्पष्टचमत्कृतिम् ॥ ९ ॥

अतिगूढार्थं भाष्यं विवरीतुं शास्त्रार्थत्वेनानिर्वचनीयं वस्तु निर्दिशन्ति संगीतमित्यादिना ।
संगीतमिति । शिवादयोपि गीता इति तद्व्युदसितुं समिति । तथा च शेषितया गीतमित्यर्थः ।
श्रुतिमूर्धमिति । वेदान्तैरित्यर्थः । 'ऋचां मूर्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽथर्वणां शुण्ड-

१. नामरूपयोर्मजने, यथा नाममजने श्रीमदाचार्याख्यया स्वरूपमजने श्रीविद्वलेश्वरा । २. पश्यति पाठः । ३. 'अलं' वयं ते मद्दिमाऽऽवर्णने' इति श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धेऽलंयोगे चतुर्थीस्थले सप्तम्यपि दृश्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

दूरं साधनसंपदां निरुपधिस्नेहैः सुखायं वृत्तैः ।
 रासोल्लासवशंवदव्रजवधूवृन्दे वसन्तं सदा
 दासकेशहरं मुदा परतरं श्रीकृष्णदेवं श्रये ॥ १ ॥
 मन्दान् वीक्ष्य जनान् विभुः श्रुतिगणं व्यस्याऽथ कारुण्यतः
 स्त्रीशूद्रादिहिताय भारतमुखेनोक्त्वा तदर्थं पुनः ।
 बुद्धिं शोधयितुं चकार सुविदां यो ब्रह्मसूत्रात्मकं

रश्मिः ।

मुण्डम्' इति कौपीतकिश्रुतेः । एतेन मुख्यं प्रमाणं प्रदर्शितम् । समन्वयरूपः प्रथमाध्यायार्थश्च दर्शितः । तदविदां वागाव्यतीतमिति । वेदान्ताविदां वागाव्यतीतं, न तु सर्वथेत्यर्थः । 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते जग्राप्य मनसा सह' इत्युक्त्वा 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इति श्रुतेः । 'त त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति श्रुतेश्च । 'विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम्' इति स्मृतेश्च । तेन मतान्तरनिराकरणरूपो द्वितीयाध्यायार्थ उक्तः । विदारमित्यादि साधनानां सपद्येषां तेषां विदां दूरमित्यर्थः । 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः' इति श्रुतेः । 'नायमाला प्रवचनेन लभ्यः' इति श्रुतेश्च । तर्हि किमपि साधनं नास्तीत्याकाङ्क्षायामस्तीत्याहुः निरुपधिस्नेहैरिति । निरुपधिः स्नेहो येषां तैरित्यर्थः । 'नायमाला बलहीनेन लभ्यः' इति श्रुतेः, बलं भक्तिरिति सिद्धान्तः । 'वशीकुर्वन्ति मां भक्त्या' 'भक्त्याहमेकया श्रावः' इत्यादिस्मृतिशताच्च । किंच 'ब्रह्मविदामोति परम्' 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' इत्यादावपि स्नेह एवोच्यते । प्रियत्वप्रकारकसुहृदेव स्नेहपदार्थत्वात् । पुत्रे सिद्धतीत्यादौ पुत्रविषयिणी प्रियत्वप्रकारां बुद्धिं करोतीति प्रत्ययात् । तेन साधनं दर्शितम्, तृतीयाध्यायार्थश्चोक्तः । कर्मधारयपक्षे तु बहुवचनं परिकरस्यापि साधनत्वाय । तेन भक्त्यंशानां साधनत्वम्, न तदतिरिक्तानामित्युक्तम् । तत्रापि प्रेम्णि विशेषमाहुः सुखापमिति । अधिकारिण आहुः वृत्तैरिति । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । फलाध्यायार्थमाहुः रासोल्लासेत्यादि । रसानां समूहो रासस्तत्र तेन वा य उल्लासः परस्परमास्त्रिज क्रीडा स रासः, रससमूहत्वात्, भावे षञ् वा, उत्तरोत्तररमणेच्छा वा । तेन वशांवदे ब्रजवधूवृन्दे सदा वसन्तमित्यर्थः । सप्तम्यत्रामिव्यापकाधारे बोध्या । 'तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिः' इति श्रुतेः सर्वस्मिन्नास्तीति लौकिकः । तादृशोपि भक्तोन्मुख इति भजनीयत्वमाहुः दासकेशहरमिति । सदेवत्राप्यन्वेति । परत्तरमिति । 'पुरुषात्र परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इति श्रुतेः श्रीकृष्णदेवमिति । एतच्च फलाध्यायतृतीयपादे 'समान एवं चाभेदात्' इति सूत्रे उपपादितम् । अतिवृत्तिरत्र जातिः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । 'सूर्याभैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति तल्लक्षणात् । दासकेशहरमितिपदेनाभिव्यज्यमानस्य भक्तनिष्ठभावस्य ग्रन्थकर्तृभावपोषणात् । भावस्य भावाङ्गत्वेन प्रेयोऽलंकारः । रसो भक्तिः । स च तृतीयाध्यायतृतीयपादे 'व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत्' इति सूत्रभाष्य उक्तः । ययास्या अतिरिक्तसत्त्वं तथोपपादितं मया भक्तिमार्तण्डस्य प्रमेयप्रकरणे, एतद्रश्मौ चैतद्वक्ष्यते ॥ १ ॥

उपष्टम्भकं स्तुवन्तो व्यास नमन्ति युगलेन मन्दान्वीक्ष्येत्यादि । तदर्थमिति वेदार्थमित्यर्थः । बुद्धिं शोधयितुमिति 'वेदान्तविज्ञानमुनिभितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः' इति श्रुतेरित्यर्थः । चकारेति भारतकरणसूत्रकरणयोः पूर्वापरीभावस्तु 'कृतवान् भारतं यत्स्वम्' 'जिज्ञासितमधीतं च' इति पाठक्रमात् । सोयं पूर्वतश्च दशमस्य षष्ठ्ये पादे 'इन्द्रवायवस्याश्रवचनादा

भाष्यप्रकाशः ।

वेदान्तार्थविकासकादृष्टतपदं शार्ङ्गं गुणैरुज्ज्वलम् ॥ २ ॥
 एवं सर्वहितं चरन्पि यदास्त्रिचत्वारं नारदात्
 तत्रोपायमवेत्य खेदहतये दृष्ट्वा समाधौ हरिम् ।
 श्रीमद्भागवतेन संशयमहन् भक्तिप्रचारोद्यत-
 स्तं कृष्णं श्रुतिमानमामि करुणं ज्ञानावतारं हरेः ॥ ३ ॥
 सर्गादौ स्वमतं समस्य विधये यं ब्रह्मवादं जगौ
 कौन्तेयोद्भवयोः प्रकाश्यं च पुनर्वेदान्तसारं हरिः ।
 तं व्यासाशयगोचरं प्रथयितुं यैर्भाष्यमाभाषितं
 तानाचार्यवरान्नमामि करुणान् श्रीवल्लभाख्यानं प्रभून् ॥ ४ ॥
 श्रीवल्लभप्रतिनिधिं तेजोराशिं दयार्णवम् ।
 गुणातीतं गुणनिधिं श्रीगोपीनाथमाश्रये ॥ ५ ॥
 श्रीविठ्ठलेशपादाब्जनखचन्द्ररुचः सदा ।
 अलङ्कुर्वन्तु मत्स्नान्तं मायावादतमोहराः ॥ ६ ॥

रश्मिः ।

दितः प्रतिकर्षः स्यात् इत्यधिकरणे चिन्तितः । ज्योतिष्टोमे 'उषांश्चन्तर्यामौ धाराग्रहौ' धारया
 गृह्णातीत्युक्तविधाय, ऐन्द्रवायवो ग्रहस्तृतीयः 'ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते' इति श्रूयते । स न तयोः
 पूर्वं गृह्यते पाठक्रमान्न ह्ययमत्राविधिः, किंतु ग्रहविधितः स्वस्थानस्यैवैन्द्रवायवस्य ग्रहणमिति ।
 शुणैरुज्ज्वलमिति व्यञ्जनाकाङ्क्षप्रभृतिभिरुज्ज्वलमुत्तममित्यर्थः ॥ २ ॥

यदास्त्रिचत्वारं नारदात् तत्रोपायमवेत्य खेदहतये भक्तिप्रचारोद्यतो जात
 इत्यन्वयः । तेन हेतुहेतुमद्भावाभावान्न लट्प्रलङ्घौ ॥ ३ ॥

'यस्य देवे परा भक्तिर्या देवे तथा गुरौ, तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः'
 इति श्रुतिमनुसंधानाः सर्वाचार्यशिरोमणित्वेन ब्रह्मवादप्रवर्तकानाचार्यान्नमन्ति सर्गादवित्यादि ।
 यं ब्रह्मवादमिति । द्वितीयस्कन्धे नवमे चतुःश्लोक्यां ब्रह्मवित्पाठके च प्रसिद्धस्य, वृसिंहोत्तर-
 तापिनीये चेत्यर्थः । प्रकाशयेति व्यस्येत्यर्थः । अदृश्यत्वाधिकरणे स्फुटीकुर्येति यावत् । आचार्य-
 वरानिति । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्' इति सूत्रेण बहुवचनम् । एकस्मिन्नर्थे
 वर्तमानः शब्दो बहुनामर्थानां वचनं बोधको भवतीत्यतिदेशोऽयम् । परंतु भावप्रत्ययं विना जातेः
 प्राधान्येनाख्यामपेक्ष्यते । जातौ शक्त्यङ्गीकारे चेदमेव मानम् । तथा च महाभाष्यं 'यावद्भूयादेकोर्यो
 वा बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन्बहुवचनमिति' इति शेखरे स्पष्टम् । 'एकत्वं न प्रयुज्येत गुरावात्मनि
 चेश्वरे' इति वाम्नाह । 'अत एव प्राणाः' इति श्रीव्याससूत्रेषु प्राणपदोत्तरबहुवचनदर्शनात्प्रमाण-
 मृताच्च एवमेव प्रयोक्तव्यमस्तु ॥ ४ ॥

आचार्यज्येष्ठपुत्रानाश्रयन्ति श्रीवल्लभेत्यादि । वितानं छन्दः । 'वितानमाभ्यामन्यत्' इति
 लक्षणात् । आभ्यामित्युपलक्षणम् । विद्युन्मालादिन्योऽखिलेभ्यो यदतिरिक्तमनुष्टुप्बृत्तं तदेव वितान-
 मिति ॥ ५ ॥

मायावादतमोहरा इति । 'स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्' इति सूत्रादृक्तसहितसार्धाध्यायस्य
 श्रीमद्विठ्ठलेश्वराचार्यप्रणीतत्वादिति भावः ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तत्पुत्रान् राहं धनुभिर्निजगुरुन् श्रीकृष्णचन्द्राह्वयान्
भक्त्या नौमि पितामहं यदुपतिं तातं च पीताम्बरम् ।
वन्दे च ब्रजराजमन्वयमणिं यद्रोचिषा मादृशो-
ऽप्यासीन्मूर्ध्नि कृपापरः प्रभुवरः श्रीबालकृष्णः स्वयम् ॥ ७ ॥
श्रीवल्लभाचार्यपदाम्बुजाते भक्त्या मुदाऽन्तर्हृदि संनिवेश्य ।
भाष्यप्रकाशे प्रयतेऽतिदीनो निःसाधनस्तत्करुणावलेन ॥ ८ ॥
आचार्यवाचः प्रणमामि भाष्यसुबोधिनीस्था इतराश्च यास्ताः ।
मत्त्वान्त आगत्य कृपाप्लुतास्ता मदीयवाचां रचयन्त्वलंकृतिम् ॥ ९ ॥

अथ स्थालौकिकानुभावप्रकटनहृदयस्य भगवत आज्ञया तदर्थमाविर्भूताः श्रीमदाचार्या-
रक्षिणः ।

सर्वानेव मान्यान् नमन्ति तत्पुत्रानिति ॥ ७ ॥

ग्रन्थकरणे स्वप्रतिभाहेतुं वदन्तस्तत्करणं प्रतिजानते श्रीवल्लभाचार्येत्यादि । विदुष्यजातिः ।
इन्द्रवज्राछन्दः । 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' इति तल्लक्षणात् । भाष्यप्रकाश इति । प्रकाश-
शब्द आतपं वक्ति । भाष्यसमाप्तौ 'आविष्कृतोऽयं भुवि भाष्यमास्करः' इति भाष्यस्य भास्करत्वोक्तौ ।
निमित्तत्वं सप्तम्यर्थः ॥ ८ ॥

'भूतैर्महद्भिः' इति न्यायेन प्रार्थयन्ते आचार्यवाच इत्यादि । उपजातिः । 'अनन्तरोदीरित-
लक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति लक्षणात् । गायछन्दः । वस्तुतस्तु रचयन्तु
भूषामिति पाठः प्रतिभाति । तथा चाख्यानकीछन्दः 'आख्यानकी तौ जगुरु गमोजे जतावनेजे
जगुरु गुरुश्चेत्' इतिलक्षणात् । ओजे विषमे पादे । अनेजे समे । हस्ताक्षरपुस्तके त्वयमपाङ्गः,
अन्याक्षरैर्लिखितश्च । आगत्य कृपाप्लुता इत्यनेन वाचामाधिदैविकत्वं ध्वन्यते ॥ ९ ॥

भाष्यमवतारयन्ति अथेत्यादिना । भाष्ये परसवर्णभावस्तु वैकुण्ठस्थतास्फोरकः, न व्याकरण-
विरोधाधायकः । सत्यलोक एव परसवर्णश्रवणात् । आकाशवाणीवत् । तथाहीति निदर्शनार्थस्यो-
ल्लेखस्तु ब्रह्मभावात् । यतः सत्यलोकमग्न्याप्यैव तथाहीति प्रयोगो मया श्रुतः पूर्ववदेव । सोऽपि
भाष्ये कचिदेव दृश्यते । वैकुण्ठस्थता तु श्रीमदाचार्याणां ब्रह्मभावेन सर्वरूपत्वात् स्फुटैव ।

'नमामि हृदये शेषे लीलाक्षीरान्विशायिनम् ।

लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं कलनिधिम्' इति-

दशमश्रीसुबोधिनीप्रारम्भल्लोकात्, असविस्तु शिवादिमिरपि अकरणात् तस्याः । युक्ता सेति
सरोत्र । अथेति, अथशब्दः आरम्भार्थकः, । न त्वानन्तर्वाथकः, आचार्यैः सुवपाठात् पूर्वं
मङ्गलाकरणात् । तथा चादुराचार्याः सुबोधिन्यामथ व्याख्या इति । निबन्धाद्यानन्तर्यं वा तदर्थः ।
स्थालौकिकानुभावो ब्रह्मवादलक्ष्णो (पञ्चावलम्बनोक्तः) मायावादव्यतिरिक्तः । स्वस्य ब्रह्मणोऽ-
लौकिको लोकोत्तरोऽनुभावो ब्रह्मज्ञानमनु पश्चाद्भावो गतिः प्रेम च योगिकोऽर्थः, रूढो मित्रः । कौट-
गित्याकाङ्क्षायां ब्रह्मणो वादो यत्र त्वलौकिकानुभावेन ४ ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यविकः परः' इति

भाष्यप्रकाशः ।

सत्त्वानुभावस्य सर्ववेदान्ततात्पर्यगोचरत्वज्ञापनाय वेदार्थतामरमनरजेर्भवतो नादरागयस्य
ध्वजाणि व्याकरिष्यमाणः,

रश्मिः ।

निबन्धनाङ्गानामनु ब्रह्मभावो यत्किं लक्ष्यते तेन लक्षणं, ब्रह्मवादो लक्षणं यम् स्यात्किं तानुभावम्
लक्ष्यस्य स तथोक्तः । अनुभावस्वरूपं प्रथमे सुबोधिन्यां समदशाध्याये 'इत्यनुमतानुभावः' इत्यादिभिः ।
श्रुतेषु जीवन् तिष्ठतीत्यनुमतानुभावः इति । [तथा चायं निष्कर्षः । उक्ते प्रतीतमप्रतीतम्
चार्यस्य स्वस्य ब्रह्मण आचार्याणां चार्थैकिको लोकानधिगतो योयमनुभावः । मानुषी तनुमाश्रितम्
सन्त्युपस्थाकृतेषु जगज्जन्मादिकर्तृत्वं सकलमतनिरासपूर्वकं अध्यायद्वयप्रतिपाद्यं भाषनफलत्वे च ।
आचार्याणां तत्प्रतिपादकत्वं चतुर्थे अध्यायेषु स प्रथमस्कन्धारुढो यौगिकमेति यौगिको ज्ञानमनुभावो
भक्तिलक्षणेऽपि । तदुक्तं वल्लभाष्टके 'तस्यैवात्मानुभावप्रकटनद्वयसाज्जया' इति । व्याख्यातं च
टीकाकृद्भिः 'सर्ववेदान्तेति सर्ववेदान्तानां तात्पर्यगोचरत्वस्य ज्ञापनाय । अत्रेदं ज्ञेयम् ।
शक्तिलक्षणातात्पर्येषु तिसृषु वृत्तिषु तात्पर्यवृत्तिगोचरत्वमित्यम् । ननु तात्पर्यवृत्तिरेव नास्ति ।
तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणाधीनत्वस्य 'यथीः प्रवेशय' 'काकेभ्यो दपि रक्ष्यताम्' इत्यादिषु स्पष्टनवा
वृत्तैर्विविध्यादिति चेत्, सत्यम्, वृत्तिद्वयपक्षोपपत्तिः । परेषामालंकारिकाणां वृत्तित्रयपक्षस्तु,

'भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतोः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य,

यस्यानुपप्लवगतोः परवारणस्य दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽमृत' इत्यादौ

व्यञ्जनावृत्तिमन्तरेण निर्वाहमावादिष्टः । न चात्र लक्षणार्थैव निर्वाह इति वाच्यम् ।
राजासंघनिधिनि गजे तदयोगात् । दृष्टानां यौक्तिकत्वेन 'युक्तं च सन्ति सर्वत्र भाषन्ते ब्राह्मणा
यथा' इति कृष्णवाक्यान्तुल्यायस्य बाधायमावाह । स्फुटमन्यत्प्रस्थानरत्नाकरे । एवं च
वृत्तिद्वयपक्षेपीदं युक्तम् । तथा हि प्रस्थानरत्नाकरे द्वेषावृत्तिप्रपञ्चे व्यञ्जनासले तात्पर्यवृत्त्या
निर्वाहामिधार्मणीतात्पर्यरूपास्तिष्ठो वृत्त्य आलंकारिकरीत्या वृत्तिपदसहिता व्यवस्थापिता इति
'भद्रात्मनः' इत्यादौ अभिधामूलव्यञ्जनासलेऽभिधामूलतात्पर्यवृत्तिस्वीकारः । दार्ष्टान्तिके तु तात्पर्यमात्रं
न वृत्तिः । एवं च 'साहायिको लक्षणिकः शब्दोत्र व्यञ्जकस्तथा' इत्यत्र 'साहायिको लक्षणिकः
शब्दस्वात्यर्थवास्तथा' इत्येवं राक्षान्तिकपाठेऽपि 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुत्याऽस्यापि शब्दस्य
निवृत्तेः । अतो मूले तात्पर्यमात्रयुक्तं, न वृत्तिपदम् । नन्वेवमप्यभिधामूलव्यञ्जनासले अभिधेय
व्यापारो नातिरिक्ता व्यञ्जनेत्यादि उपपाद्य यथासंभवं तात्पर्यवृत्त्यर्थः धर्मभिधास्त्वन्तमावाजातिरिक्ता
व्यञ्जनेति पठनाद् 'भद्रात्मनः' इत्यादिस्थलेऽभिधादिवृत्तिमात्राया दार्ष्टान्तिकेऽप्यभिधादिवृत्त्यावश्य-
कत्वात् त्रिविधशब्दस्य यच्छब्दार्थमूलव्यञ्जणो निवृत्तिरिति चेत् मैवम् । ['यतो वाचः' इत्यस्य
इदमित्यतया तत्स्वरूपे निरूपणनिषेधेन परत्वमत्रैव भाष्य ईक्षत्यधिकरणे चाशब्दत्वनिषेधे
सामान्यतो यच्छब्दार्थं ब्रह्मणि निर्गुणानन्दमात्रयच्छब्दाभिधायाः स्वीकारात् । नन्वेवं सति तात्पर्य-
गोचरत्वज्ञापनायेति मूलशुद्धिरिति चेत्, न, सर्ववेदान्तपदपरत्वान्मूलस्य । एकापेक्षया बहुनाम-
नुग्रहस्य न्यायत्वात् । 'अन्तस्तदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः' इति गीतावाक्यादोमादाय सर्वोभि-
धादानं रमसात् । 'इदं सर्वं तस्योपन्यास्यानम्' इति श्रुतानुपपत्तौ यत्तत्तायाददराणात् । यत उ

भाष्यप्रकाशः ।

‘सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः’ ॥

रश्मिः ।

त्यस्य समीपार्थकत्वम् । अन्यथा यत इति श्रुतिभाष्यविरोधापातः । नन्वेवं सति विराजि नारायणादिरूपेषु ‘नारायणादिरूपाणि’ इत्यादिब्रह्ममाणा वेदस्य वेदान्तानां चाभिधावृत्तिर्विराजि प्रमेयम् । ‘मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोहते ह्यहम् । एतावान् सर्ववेदार्थः’ इत्येकादशे निरुक्तात् जगद्ध्यापारवर्जाधिकरणे यद्रूपयुक्तम्, तत्तु पर भाव जानतां तात्पर्यं, तदगोचरत्वं च । तत्र नून परस्मिन्भावेऽभिधावृत्तिर्गौणी बोद्धारोपव्याख्यानरूपत्वात्, सर्वस्य शब्दजातस्य घटादौ शक्तिसंकोच इत्याद्युपपादयिष्यते त्वया । किंच, तात्पर्यानुपपत्तिरूपवीजस्य सत्त्वालक्षणया भवितव्यमिति चेत् न । परस्मिन्वृत्तिद्वयासंगतेः । ‘यतः’ इति श्रुत्येदमित्यतया चाग्राप्ये तद्ध्यापारद्वयासंभवादिदमित्यतश्च । एवं च भाष्यप्रकाशोक्तवाक्येषु मूर्त्या तस्य परं पदे श्रीमहाविष्णवावभिधया वृत्त्या प्रवृत्तानां वैदिकानां शब्दानां परब्रह्मनिर्गुणानन्दमात्राधिपदसंज्ञै तेषां

‘संयोगो, विप्रयोगश्च, साहचर्यं, विरोधिता, ।

अर्थः, प्रकरण, लिङ्गं, शब्दसान्ध्यस्य संनिधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं, देशः, कालो, व्यक्तिः, स्वरादयः’ इति

काव्यप्रकाशोदितैः प्रकरणादिभिः विशेषस्मारकैः परमस्मिन्तात्पर्येणान्येषां पदानां वैदान्तिकानां पुरुषोत्तमे प्रवृत्तिः । यथा ‘भद्रात्मनः’ इत्यादौ वारणपदसामर्थ्येन तात्पर्यव्यापकेनाभिधया वृत्त्या राज्ञि प्रवृत्तानामपि तात्पर्यवृत्तिर्वारणे इति । ननु व्यञ्जनावृत्तिर्वारणे न तात्पर्यवृत्तिः, सा तु ह्यभिहितान्वयवादिनां मतम् । आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिवशाद्ब्रह्ममाणानां पदानां समन्वये तात्पर्यार्थो विशेषवपुरपदार्थोपि वाक्यार्थः समुल्लसति । तत्रेति ये ‘घटमानय, गामानय, शुक्लं दण्डेन देवदत्त’ इत्यादौ पदानि स्वार्थमभिधायान्वितानि भवन्तीति वदन्ति तेऽभिहितान्वयवादिन इति चेत् न । यत् किञ्चित् घटमानय दुष्टं गामानयेत्यादौ यत्किञ्चित्वांशे दुष्टत्वांशे च तात्पर्यवृत्त्या पूर्वोक्तैव निर्वाहात् । नन्वेवं सति जिज्ञासालक्षणसमन्वयेऽस्त्यधिकरणेषु सामान्येषु विचारभावेष्वनन्दमयाधिकरणेषु न विचारकः । परन्त्वन्तस्तद्धर्मधिकरणे सवितृमण्डलमध्यवर्तिनि शक्तिः, वैदिकानां पदानां नारायणादिरूपाणां न तात्पर्यम् । तद्विज्ञाधिकरण आकाशादिपदानां सा, न तत् । अतिदेशाधिकरणे प्राणादिपदानां सा, न तत् । ज्योतिश्चरणाधिकरणे ज्योतिरादिपदानां शक्तिः, न तत् । अतुल्यमाधिकरणे प्राणपदस्य सा, न तत् । तात्पर्यं तु फलध्याये ब्रह्मणि नित्यलीलाविशिष्टेऽतः शरम्भेऽभिधालक्षणशक्त्या विचारात् खालौकिकानुभावस्य तात्पर्यगोचरत्वं कथमिति चेत्, सत्यम् । उपासनया शुद्धान्तःकरणानां पुसां भक्त्या पुरुषोत्तमाविर्भाव इति सिद्धान्तादुपासनवियथाणां विभूतीनां भक्तिवियस्य पुरुषोत्तमस्य अभिधया प्रतिपाद्यत्वेपि बाधकाभावात् । लौकिकानुभावत्वात् । नित्यलीलायां भक्तमनोरथपूरकस्य स्वरूपस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य तात्पर्यगोचरत्वमलौकिकानुभावत्वात् । यद्वा । निर्गुणात् सृष्टिरिति राद्धान्तात्तात्पर्यगोचरत्वमेवातिव्याप्तिवारणायेतत्तात्पर्यविकरणीतीति निर्गुणत्वात् तेषां वाक्यांशे तात्पर्यगोचरत्वमेव । ननु सर्वेरेव भाष्यकृद्भिरेव व्याख्यानात्

भाष्यप्रकाशः ।

इति भाष्यलक्षणात् सूत्रोपन्यास एवानुसरणसिद्धेः स्वकृतेरादित एव भाष्यत्वाय सूत्री-
रश्मिः ।

कथं स्वालौकिकानुभावप्रकटनमिति चेन्मैवम् । तैः सगुणब्रह्मणः सकाशात् सृष्टिरिति निरूपणान्न
तात्पर्यविषयत्वम्, किंतु ह्यभिधेयत्वमिति, लौकिकत्वात् । तत्र ब्रह्मनिर्गुणादिपदानामभिधामूलं
तात्पर्यम्, ब्रह्मणि नारायणादिपदानां कथम् तात्पर्यं, लक्षणाया अप्यभावेन लक्षणाभूलव्यञ्जनापरपर्या-
यतात्पर्यस्याप्यभावादिति चेन्न । जन्यजनकभावसंबन्धस्य शक्यसंबन्धस्य सत्त्वेन लक्षणा गौणीरूपा
भविष्यति, सति प्रमाणे तात्पर्यं त्वलौकिकपरमोक्तृष्टत्वे, यथा 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र शक्यस्य प्रवाहस्य
संबन्धः संयोगः, तस्य तीरे सत्त्वातीरे लक्षणा, शैलपावनादौ तदभावात्, तात्पर्यवृत्तिगलकारिकाणां
तथा तात्पर्यम् । फलं तु बृहद्ब्रह्मनपुराणे उत्तरखिले च शब्दं बोधरूपम् ।

'श्रुतय ऊचुः-नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरच्युत ।

सगुणं ब्रह्म सर्वदेवं वस्तुबुद्धिर्न तेषु नः ॥ १ ॥

ब्रह्मेति पठ्यतेऽस्माभिर्यद्रूपं निर्गुणं परम् ।

वाङ्मनोगोचरातीतं ततो न ज्ञायते तु तत् ॥ २ ॥

आनन्दमात्रमिति यद्वदन्ति हि पुराविदः' इति ।

अत्रायं नारायण इत्यादौ ह्यभिधावृत्त्याऽखिलभागवतोक्तधर्मवत्त्वेन नारायणज्ञानमीप्सितम् ।
परं तु नराणां समूहो नारं तदयनं यत्सेति सगुणनारायणपदविग्रहभावे नारा आपः ता अयनं यत्सेति
विग्रहे, ब्रह्मेदमित्यादौ न तथापि तु ब्रह्मत्वेन ज्ञानमिति ह्यशेषतत्त्वधर्मवत्त्वेनाज्ञानमेव । तात्पर्यवृत्त्या
तु ज्ञानमेव । 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यत्र दध्युपधातकज्ञानवत् । प्रस्थानरत्नाकरे तु स्वमतनि-
रूपणावसरे यदुक्तमभिधामूलव्यञ्जनास्थलेभ्यभिधेव व्यापारो नातिरिक्ता व्यञ्जना । वक्ता स्वविवक्षितबो-
धोत्पादनाय संयोगाद्यैस्तस्या एकत्र नियमनेभ्यभिधेयान्तराभिधाविषयकसंस्कारस्य सद्दशादिभिर्बुद्धौ
तथैवाभिधेयान्तरस्फूर्तिसिद्धौ वृत्त्यन्तरकल्पनस्य व्यसनमात्रत्वात् । न च संयोगादीनां सत्कारोद्बोध-
प्रतिबन्धकत्वं शक्यवचनम् । 'अखाननं योनिरुदारवाचाम्' इत्यत्र पदान्तरसाहचर्येप्यश्लीलानु-
संधानजन्यलुगुप्साया अनुभूयमानत्वादिति । तत्तु 'भद्रात्मनः' इत्यादौ विलक्षणबोधस्य गजशेऽ-
नुभूयमानस्य तथाङ्गीकारमाश्रित्य, पूर्वोक्तं तु तमाश्रित्येति ज्ञेयम् । प्रकृतमुच्यते । द्वेधावृत्तिपक्षेपि
बुभुत्सितावाचकत्वे तत्प्रतीतिजनकत्वस्य तात्पर्यवृत्तिलक्षणत्वात् फललक्षणादिव्यञ्जनान्तानां
तात्पर्यवृत्तावेवामिनिवेशेन शक्तिगौणीरूपं वृत्तिद्वयमस्माकं शक्तिलक्षणात्मकं तु परेषाम् । परंतु
तात्पर्यस्याभिधायामन्तर्भावे, अनन्तरभावे तु वृत्तित्रयम् ।] इति भाष्यलक्षणादिति । अत्र
सूत्रानुसारित्वे सति यद्वाक्यघटकं स्वपदवर्णकं तत्त्वं भाष्यलक्षणं पर्यवसन्नम् । तच्च 'साङ्गोऽध्येयः'
इत्यादि स्त्रोक्तस्य 'अर्थज्ञानार्थम्' इत्यादिना वर्णनादत्र समन्वितम् । महाभाष्येपि 'अथ
शब्दानुशासनम्' इत्यादिस्त्रोक्तस्य 'अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः' इत्यादिना वर्णनात् समन्वितम् ।
पुराणनोपाख्यानेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । वृत्तावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । सूत्रानुसारित्वं
च न सूत्रानुगुणत्वम् । तथा सति 'अर्वाङ्गिबलश्चमस ऊर्ध्वबुध इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाङ्गिबलश्चमस
ऊर्ध्वबुधः' इत्यादिश्रुतौ 'चमसवदविशेषात्' इति सूत्रानुगुणायामतिव्याप्तिः, अतः सूत्रानुसारिव्या-
ख्यानत्वं तदर्थः । प्रसिद्धश्रुतावपि ज्ञेयम् । 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादौ । तथा च सूत्राणां

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ (१-१-१)

भाष्यप्रकाशः ।

याथशब्देनैव मङ्गलसिद्धेश्च सूत्रमेवादौ पठन्ति अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । नच मङ्गलाचरणा-
न्तरादर्शनाच्छिष्टाचारविरोधः शङ्कनीयः । महामाष्ययोगभाष्ययोर्ग्रन्थकृत्तस्याथशब्दाति-
रहिम् ।

श्रुत्यनुसारित्वान्नातिव्याप्तिः आर्थिकार्यसर्वव्यासभाष्येपि न सेति । यत्तु शंकराचार्यैः 'शास्त्रयोनि-
त्वात्' इति सूत्रांश प्रथमान्तत्वेनानन्दमयाधिकरणं च भद्वत्त्वोत्सूत्रं व्याख्यातम्, 'भावे चोपलब्धेः'
इति सूत्रं 'भावाच्चोपलब्धेः' इति पाठं भित्त्वा व्याख्यातम्, माध्वरामानुजभास्कराचार्यैः 'सामाव्याप-
तिरूपपतेः' इति सूत्रं 'सामाव्यापतिः' इत्येव पाठं भित्त्वा व्याख्यातम् तत्राव्याप्तिर्न दोषाय,
अन्यत्र तु गौण्या निर्वाहः । सूत्रममेवेति । सर्वतः सारभूतार्थबोधकत्वे सूचकत्वे च सति
स्वल्पाक्षरपदत्वमिति सूत्रलक्षणम् । 'स्वल्हं ब्रह्म सूत्रं सूचनात्सूत्रम्' इत्यारुणिश्रुतेः ।

‘लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च, ।

सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्यहर्मुनीषिणः’ ॥

इति स्मृतेश्च । वस्तुतस्तु यत्रामियुक्तानां सूत्रत्वव्यवहारस्तानि सूत्राणीति । अतो महति
‘अचतुरविचतुर’ इत्यस्मिन्पाणिनीये सूत्रे नाव्याप्तिः ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति इति ॥ १ ॥ प्रतीकमिदम्, क्रियाविशेषणं तृतीयान्तव्य-
तिरिक्तम् । तृतीयान्तं तु करणमिति विवेकः । ननु ब्रह्मपदेन किमुच्यते प्राणो वा ब्रह्मैव वा ।
तथाहि ‘एष उ एव बृहस्पतिः’ इति श्रुतेः प्राण एष प्राण इत्यर्थोत् । न च प्राणेत्यनया श्रुत्या
बृहस्पतित्वं विहितम्, न ब्रह्मत्वमिति वाच्यम् । ‘ब्रह्म च देवानां बृहस्पतिः’ इत्याख्यकसमाप्ति-
ग्रन्थस्थश्रुतेरिति चेत्, नैवम् । द्वितीयाध्याये चतुर्थचरणे ‘श्रेष्ठश्च’ इत्यधिकरणे ‘न वासुकिरे पृथ-
गुपदेशात्’ इति सूत्रे प्राणस्योपपादितत्वान्तरकत्वात् । न च ब्रह्मापेक्षया ब्रह्मणस्पतिजिज्ञासा
प्रस्तोतव्येति शङ्क्यम् । बृहदारण्यके ‘एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिसस्माद्
ब्रह्मणस्पतिः’ इतिश्रुत्योर्ब्रह्मपदेन वाग्ग्रहणेनादोषात्, तत्त्वान्तरत्वाच्चेति । अत एव जिज्ञासासूत्रे
ब्रह्मपदेन वेदान्ता गृहीताः । ‘वाग्वै ब्रह्म’ इति श्रुतेः । न च शुक्रादिप्रभृतीनां जिज्ञासा जैमिनि-
सूत्रानुसारेणाधिकर्तव्येति वाच्यम् । पौर्वतग्रीयत्वात् । ‘न च वेदादन्ते किञ्चिच्छास्त्रं ब्रह्माभिधा-
यकम्’ इति महाकौर्म्यात् । ‘नन्वेवमपि स दोषस्तदवस्था एवेति चेत्, न । जैमिनेर्भगवतो व्यासस्य
शिष्यत्वाच्छास्त्रमेदाच्च । न च वेदजिज्ञासाधिकर्तव्या नामाख्यातोपसर्गनिपातादिभिर्वर्मजिज्ञासया षड-
ङ्गैस्तिराङ्गैश्च तस्या निराकाङ्क्षत्वात् । इतरत् सर्व साधनाध्यायतुर्यपादेऽचीकुपञ्चाचार्याः अतस्ततोऽवधेय-
म् । शङ्कनीय इति तर्कितव्य इत्यर्थः । आहपूर्वस्याप्ययमर्थः । ग्रन्थकृत्कृतस्येति । तत्र ग्रन्थो
नाम संवन्धप्रयोजनज्ञानाधीनशुश्रूषाजन्यश्रुतिविषयः संदर्भः ।

‘सिद्धार्थं सिद्धसंबन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।

शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबन्धः सप्रयोजनः’ ॥

१. अस्तत्त्वविषे द्विपाणि रश्मे पुस्तकानि सन्ति, चेवा रश्मिकारसंशोधितं पुस्तकं शुद्धं समीचीनं च । तत्र इत आरभ्य
एकोनविंशति पत्राणि न कम्पन्ते तदर्थमतीव प्रयत्नितेपि सत् । संपादने न सफलप्रयत्नवयम् । ग्रन्थान्तराणि तु अशुद्धिपूर्व-
शक्तिबहुलानि न विश्वसनीयानि तथापि तदन्तर्भवनेन ग्रन्थसद्योपने कृते बहूनिस्वलिखितानि नयनपथातिपीडि भवन्ति तानि
विद्वद्भिः संशोध्यानि इसभ्यर्थेवे शुद्धिकरि ।

इदमत्र विचार्यते । वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न वेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

रिक्तस्य मङ्गलस्यादर्शनेन, शबरभाष्ये च 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति सूत्रमेवोपन्यस्य भाष्या-
रम्भदर्शनेन च विरोधाभावादिति । असारम्भसूत्रत्वादत्राधिकारिविषयसंबन्धप्रयोजननिरूपण-
द्वारा शास्त्रारम्भः समर्थनीयः । शास्त्रप्रवृत्त्यावश्यकत्वेतुरूपा संगतिश्च निरूपणीया । अन्यथा
प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यभावेन शास्त्रवैयर्थ्यं स्यात् । शास्त्रस्य वैधत्वमपि विचारणीयम् । अन्यथा वेदान्तानु-
पयुक्तत्वं, प्रामाणिकानादरणीयत्वं च स्यात् । 'दिदं मयं हृदि कृत्वा भगवता श्रीवाढरायणाचा-
र्येणोदमधिकरणरूपं सूत्रं प्रणीयते, न तु ब्रह्मविचारप्रतिज्ञामात्रमत्र क्रियत इत्याद्यनेनाहुः
इदमित्यादि ।

विषयो विज्ञयथैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।

संगतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेधिकरणं स्मृतम् ॥

इति लक्षणाद् विषयादिपञ्चकघटितं वाक्यमधिकरणम् । तेनास्मिन् सूत्रे, इदं वक्ष्यमाणं बुद्धिस्थं
विचार्यते । अग्रिमसूत्रेषु वेदान्तानां विचारणीयत्वादुपोद्घातेन चिन्त्यत इत्यर्थः । विषयादि-
कमाहुः वेदान्तानामित्यादि । नन्वत्रार्थं विषयाद्युपन्यासो न युक्तः, असंगतत्वात् ।

रश्मिः ।

इत्युक्तेः शुश्रूषायाः संबन्धप्रयोजनज्ञानाधीनत्वम् । तद्वैधेति मङ्गलेनापि भाष्यं तत्राहुः
शाबरभाष्ये चेति । अन्यथेति वैधत्वाभाव इत्यर्थः । प्रणीयत इति । स्मेति शेषः ।
उपोद्घातेनेति । तेनोपोद्घातोत्र संगतिरित्युक्तम् । तत्त्व च प्रकृतसिद्धबुद्धिलक्षितान्तालाव-
च्छेदेन प्रकृतानुसूचितं प्रकृतोपपादकत्वं वा । एवमपि विशेषलक्षणसमन्वयेपि सामान्यलक्षणस्यान-
न्तर्यामिधानवधितत्वेनास्य सूत्रस्य च प्राथम्यात् नैयायिकलक्षणसमन्वयः । किंतु, अधिकरणस्य
पञ्चावयवत्वेन 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सावधानपुरुरूपयुज्यमानवाक्यप्रयोजनकप्रकृतोपपाद-
कत्वावच्छेदकेन ब्रह्मभक्तिविचारत्वेन रूपेण स्मृतस्य ब्रह्मभक्तिविचारस्योपेक्षानर्हत्वमित्येवं संगति-
सिद्धान्तलक्षणसमन्वय इति बोध्यम् । इदं चेक्षलधिकरणे संगतिग्रन्थनिरूपणावसरे स्फुटमुप-
पाद्यम्, इयं चाध्यायानां पादानां च संगतिः । त्रिपदं जिज्ञासासूत्रं अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ।
तत्र अतःशब्दार्थः स्वयमग्रे वक्तव्यः । तस्याधिकरणरचनानुपयोगात् । ब्रह्मशब्दार्थो वेदान्ता-
नामिति । जिज्ञासाशब्दार्थो विचारः । अथशब्दार्थः आरम्भः । कर्तव्यादिपदाध्याहारापेक्षयारम्भो
घनन्तादिरत आरम्भणीयो रश्मिनीयरप्रत्ययान्तः । अत उक्तं वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो नवेति ।
अत्र प्रतीतार्थग्रहिलवादी तु शङ्कते नन्वत्रेति । असौत्रेति । सौत्रः प्रतीतोर्थः तद्विन्नत्वात् ।
तद्विषयादिकमाहुः विषयादिकमाहुरिति । सूत्रे ब्रह्मपदस्य वेदेपि वृत्तिदर्शनेन तत्संबन्धि-
वेदान्तानां सूत्रेण ब्रह्मपरत्वेपि ब्रह्मजिज्ञासेति शेषपष्ठ्या समासस्य वक्ष्यमाणत्वेन च जिज्ञासा-
पदस्य विचारार्थकत्वस्य च तथात्वेनाथशब्दस्यारम्भापरपर्यायाधिकारार्थत्वस्यापि तथात्वेनायमेव
विषयादिरित्याशयेन विषयादिकमाहुरित्यर्थः । वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो
न वेति भाष्यात् । आरम्भार्थं उद्यम एवोत्तरत्रानुवृत्तिरूपाधिकारनिवेशाच्चेति । तथाहि, उद्यमत्वे
सत्युत्तरत्रानुवृत्तिरसमन्तात् तादृशारम्भार्थः । भाष्ये विचार इति । सूत्रैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षण-
मित्यर्थः । मीमांसेति यावत् । शेषे षष्ठी । अन्यथा, 'स्मृतेश्च' इत्यादिसूत्रेषु स्मृतीनां विचारकर्मता

भाष्यप्रकाशः ।

किंतु ब्रह्मजिज्ञासा कार्या न वा, ब्रह्म जिज्ञास्यं न वा, इत्येवं सूत्रानुसरणाद् युक्त इति चेन्न । तद्योप-
न्यासे, 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति श्रुत्या तपस एवोपदेशात् तद्विहाय व्यासपादैः किमिति
वेदान्तवाक्यानि विचार्यन्ते, तपः कुतो नोपदिश्यत इत्याशङ्का स्यात्, श्रुतिविरुद्धत्वं च
भावात् । एवमुपन्यासे त्वधीतवेदस्य, 'वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः' इति श्रुतिस्फुरणादस्यां
च श्रुतावर्थनिश्चयं प्रति वेदान्तविज्ञानस्य हेतुताकथनात् तस्य च विचारसाध्यत्वात् तत्स्फूर्त्या-
शङ्कानुदयाद् युक्त इति ।

किंच । जिज्ञासापदस्य च यौगिकार्थ एव प्रायः प्रसिद्ध इति ब्रह्मज्ञानेच्छा कर्तव्या न
वा, ब्रह्म ज्ञानेच्छाविषयं कार्यं न वेति प्रथमतो बोधे, ततस्तावन्मात्रस्यापुरुषार्थत्वात् तत्रानु-
पपत्तौ भातायां पश्चाद् विचारं लक्षयित्वा ततस्तत्कर्तव्यत्वादिकं विचार्यम् । तदपि वेदान्तैरेव
वक्ष्यमाणरीत्या विचार्यम् । अन्यथाकसिकता स्यात् । अत आवश्यकत्वादपि युक्तः ।

रहिमः ।

न स्यात् । स्मृतयो विचार्यन्त इति । कर्मषष्ठ्या स्मृतीनां विचारार्कत्वात् । तथाच
कर्मषष्ठीपरिग्रहे प्रतिज्ञाज्ञान्यास्यनिग्रहस्थानापत्तिः । प्रकृते किंतु ब्रह्मेति । ब्रह्मपदेन
वेदान्ताः । अन्वयानुपपत्त्या अध्याहारनिवृत्तये वा पक्षान्तरमाहुः ब्रह्म जिज्ञास्यं न वेति ।
तपसेति । नन्विदं श्रुतिः ब्रह्मप्रत्यक्षात्मकज्ञानसाधनविचारसाधनं तपः सतापात्मकमाह,
द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये तथोक्तेः । वेदान्तवाक्यानि तूपाङ्गत्वेन विचार्यन्त इति उपाङ्गविषयत्वा-
भावादिति चेत् तत्राहुः इत्याशङ्केति । तथा च तर्कस्यान्यथाज्ञानत्वादुपाङ्गविषयेषु प्रत्यक्षसाधक-
विचारसाधनतपःप्रतिपादकश्रुतिस्फुरणमिति भावः । विचार्यन्त इति । सूत्रान्तरेषु विचार्यन्त इत्यर्थः ।
श्रुतिस्फुरणादिति । नन्वितिकरणाभावात् कथं वेदान्तानामिति पदस्य 'वेदान्तविज्ञाने'ति श्रुतौ
वेदान्तानामित्यन्तर्वातिविभक्तिमाश्रित्य वाक्यप्रतीकत्वमिति चेन्नैवम् । 'यावद्दत्सपवत्सकाल्पकवपु-
र्यावत्कराङ्गादिकम्' इत्युपक्रम्य 'सर्वं विष्णुमयं गिरोद्भवदजः सर्वस्वरूपो बभौ' इति प्रशिक्षाध्या-
यश्लोके सर्वं विष्णुमयमिति पदद्वयस्येति करणाभावेऽपि सर्वं विष्णुमयं जगदिति वाक्यप्रतीकतायाः
श्रीधरेः स्वीकारात् । आचार्यैरप्येवमिति । नन्वेवमपि सूत्रेण 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति श्रुति-
स्फुरणस्य दुर्वारत्वेन तस्यां च तपसो ब्रह्मजिज्ञासाकारणतोऽपन्यासेन वेदान्तश्रुतिस्फुरणात्,
तस्यां चार्थविचारस्य वेदान्तज्ञानकारणता, एवं चोभयोरर्थयोः स्फुरणमधिकम्, न तु शङ्कानुदय
इत्यस्याहुः किंचेति । ब्रह्म, ज्ञानेच्छाविषयं कार्यं न वेति । क्रियाविशेषणत्वाद्वितीयान्तर्ग-
त्वादि पचतीतिवत् । सार्थकप्रत्ययान्तधातुपस्याप्यक्रियाविशेषणानां कर्मेत्वमिति व्युत्पत्तेः । उभय-
लिङ्गता वा विषयपदस्य । तत्रेति यौगिकार्थ इत्यर्थः । लक्षयित्वेति स्वसाध्यत्वात्प-
संघन्धेन लक्षयित्वेत्यर्थः । नन्वेवमपि स्फुरितश्रुतिविरोधो नापैतीति चेत् न । तयो न मुख्य-
साधनमित्यानन्दमयाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादिति, करणाभावश्रुतेरस्फुरणमेव वा । न्यायस्य क्रापि-

भाष्यप्रकाशः ।

किंच । व्यासप्रवृत्तिवीजबोधनार्थत्वेनापि युक्तः । तथाहि । प्रथमस्कन्धे चतुर्थाध्याये 'द्वापरे समनुप्राप्ते' इत्यारभ्य, 'एवं प्रवृत्तस्य मदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः' इत्यन्तेन सर्वेषां श्रेयोऽर्थं प्रवृत्तिर्व्यासचरणानामुक्ता । पञ्चमे च, 'जिज्ञासितमधीतं च यत्तद् ब्रह्म मनाननम्' इति नारदेन ब्रह्मविचारान्तायाः कृतेस्तथान्वं बोधितम् । तथाच ज्ञानविधिनाथज्ञानार्थं प्रवृत्तानपि यदा जैमिनीयादिदर्शनैरेकदेशीयविरुद्धज्ञानवतो दृष्ट्वांसदा भारनकरणोत्तरमत्र प्रवृत्तः वेदार्थनिश्चयो वेदान्तार्थनिश्चयं विना न भविष्यतीति । अत एवात्राग्रे वेदान्तवाक्यैरेव ब्रह्म-विचारदर्शनं ब्रह्मणि सर्ववेदार्थत्वस्याग्रे स्थाप्यन्ताम् । नदर्थं वेदान्तविचारावश्यकत्वं नववश्यं साधनीयम् । तेन तत्र हेत्वाकाङ्क्षोपशमात् । अतस्तदुपोद्घातनर्यायं विचारोऽपि शेषपञ्चान्त-ब्रह्मपदादेव बोध्यत इति मौनत्वाद् युक्त इति ।

रश्मिः ।

कल्पात् । वस्तुतस्तु निबन्धे विद्यापर्वसु विचाररूपतपोग्रहणादाह तपसा ब्रह्म विजिज्ञास-
स्येति । अनशनादविचारसाधकत्वात् । तस्मान्न विरोध इति । तत्त्वं तु तपसेति श्रुतिः प्रत्यक्षज्ञान-
साधनं तपोरूपसंतापमाह । द्वितीयस्कन्धे नवमाध्याये यद्ब्रह्म कृत नोपाङ्गरूपवेदान्तविचारोपयुक्तं
किंचिदाह । 'अन्नं ब्रह्मेति व्यजनात्' इत्यादौ प्रत्यक्षज्ञानस्वीकारादत्र तु शान्दमिति न 'तपसा' इत्यस्याः
श्रुतेर्विषय इति । तथाप्यसौत्रत्वापरिहारो वेदान्तविचारस्येति पक्षान्तरमाह किंचेति । ज्ञानविधि-
नेति । ज्ञेयश्रेत्यनेनेत्यर्थः । वेदार्थेत्यादि । तथा च सहितानुक्रमणिकायां ।

रहस्यमूलं ऋक्षणो यजुःपुष्पप्रवालवान् ।

यज्ञकर्मफलः श्रीमान् विप्रप्रमरमेवितः ॥

छन्दःस्कन्धः शाखाशाखो ब्राह्मो वृक्षः साक्षादेपः ।

यसं विद्यान् महर्षिर्विप्रवर्यं स स्वर्गं गच्छेदात्मा कीर्तिम् ।' इति । रहस्यं वेदान्ताः ।

तत्रेति । अग्रिमसूत्रेषु वेदान्तविचार इत्यर्थः । युक्त इतीति । उपलक्षणमेतत् । ब्रह्म वेद-
वेदान्तौ, जिज्ञासा विचार इत्येवं सौत्रत्वस्य । एवं च 'जिज्ञासितमधीतं च यत् तत् ब्रह्म सना-
तनम्' इति वाक्यात् सूत्रेण वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न वेति ब्रह्मपदाद् वेदवाचकादेव
लभ्यते संशयः । वेदान्तत्वेन ब्रह्मोपादाने तु द्वितीयकोटौ बीजाभावमापद्यते । यद्यपि ब्रह्मशब्दो
वेदे प्रयुक्तः उक्तवाक्ये, तथापि वेदपदमपहाय यद् ब्रह्मपदमुक्तं तेनार्थरूपब्रह्मजिज्ञासापि ध्वन्यते ।
तदध्वनितार्थमादाय भाष्यप्रकाशे संदर्भः कियान्प्रवृत्तो रश्मेरुत्तरोपि । इत्थं च यस्मात् कर्मा-
दिभ्यो ज्ञानं साहाय्यैक्यज्ञानरूपां भक्तिं व्यापारीकृत्य यद्वा गीतोक्तं ज्ञानं पुरुषार्थस्य दुःखा-
भावस्य सुखस्य च साधनमतः कारणान्माहात्म्यैक्यरूपज्ञानायायवा गीतोक्ताय ब्रह्मणां वेदान्तानां
विचारः, वेदान्तानामिति शेषे षष्ठी, तथा च वेदान्तप्रतिपाद्यवस्तुतत्त्वपरीक्षणमिति वेदान्तप्रति-
पाद्याभिन्नविचार इति बोधः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबन्धे षष्ठीति सर्वं सुष्ठु । विचारान्तःप्रविष्ट-
वस्तुरूपार्थमादायोत्तरः संदर्भो रश्मेः प्रपत्यते इति । पूर्वतन्त्रसिद्धं विषयलक्षणमाहुः

किं तावत् प्राप्तम् । नारम्भणीय इति । कुतः ।

साङ्गोऽध्येयस्तथा ज्ञेयो वेदः

भाष्यप्रकाशः ।

तत्र विषयो नामापाततः प्रतिपन्नः संदिग्धोऽर्थः । तादृशश्चात्र वेदान्तविचारो न तु वेदान्ताः । तेषामग्रिमद्वेषेण विचार्यत्वात् । विषयः संशयः । एकधर्मिकविरुद्धकोटिद्वयावगाहि ज्ञानम् । तदाकारश्चात्र, आरम्भणीयो न वेत्यनेनोक्तः । पूर्वपक्षः प्रतिवादिमतम् । तदाहुः नारम्भणीय इति । तत्र पृच्छति कुत इति । 'वेदान्तविज्ञानमुनिधितार्थाः' इति श्रुतावर्थनिश्चयं प्रति वेदान्तविज्ञानस्य हेतुतावोधनाद् विचारं विना च तदसंभवात् स आवश्यक इति कुतो नेत्युच्यत इत्यर्थः । एवं प्रश्ने प्रतिवादी अनारम्भणीयतामुपपादयन् गृह्णाति साङ्ग इत्यादि । अयमर्थः । वेदान्तविचारस्यारम्भणीयत्वं वदता सिद्धान्तिना विधिप्रयुक्त्यारम्भणीयत्वं वक्तव्यम् । तत्र विचारे प्रत्यक्षविधेरदर्शनात् कथंचिद् कुतश्चिद् वैधत्वं साधनीयम् । ततश्च कर्मादिविधिम्यस्तत्तिष्ठसंभवादध्ययनादिविधिम्यः साधनीयम् । तत्र, 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्येकः । 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनीत तमध्यापयीत' इत्यपरः । 'साङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इत्यन्यः । एते त्रयः पूर्वकाण्डस्थाः । 'श्रोतव्यः' इत्यादिरुचरकाण्डस्थश्चेतरः ।

तत्र भाट्टास्तावदेवं मन्यन्ते । अध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसानेऽदृष्टकल्पनापत्तेरर्थज्ञानरूपदृष्टफलार्थतैव युक्ता । न च विमतं वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुरध्ययनत्वाद् भारताध्ययनवदित्यनुमानेनाध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारद्वाराऽर्थज्ञानहेतुत्वप्राप्तेर्न तावत्पर्यन्तं विधिब्यापारो युक्त इति वाच्यम् । विमतं वेदाध्ययनं नार्थज्ञानहेतुर्वेदाध्ययनत्वादाधुनिकाध्ययनवदिति प्रत्यनुमानेन तद्व्याधात् । न च लोकेऽवगतसामर्थ्यानां शब्दानां वेदेऽपि बोधकत्वाह्निखितपाठादिनाऽप्यर्थज्ञानसंभवाच्चार्यबलादेव तत्प्राप्तेरर्थज्ञानांशे तस्यापूर्वविधित्वाभावाच्च तत्पर्यन्तं विधिब्यापारो युज्यत

रश्मिः ।

तत्र विषय इत्यादि । वेदान्तविचार इति । 'जन्मावस्य यतः' इत्यारभ्य 'अनादृतिः शब्दादनादृतिः शब्दात्' इत्यन्तसूत्रजातं ब्रह्मविचारशास्त्रं तत्तादृशमित्यर्थः । वेदान्तविज्ञानेति बुद्धिर्विज्ञानं मन्तव्यमिति प्रसिद्धश्रुतिमपहाय श्रुत्यन्तरोपन्यासोनेकश्रुत्यनुगृहीतत्वार्थः । तदसंभवादिति । वेदान्तविज्ञानजन्यनिश्चितार्थं सुष्ठु (असंदिग्धोपि वेदार्थ इति भाष्येऽप्याह) तस्यासंभवादित्यर्थः । गृह्णातीति हेतून् संगृह्णातीत्यर्थः । यदि च प्रतीकमत्र कर्मत्वेनावेति तदा तु शेषोपि पूणीयः । प्रथमप्रतीकेषु सूत्रविशेषणं भवितुमर्हति प्रतीकं 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रमेवादौ पठन्तीति । तथा च त्रैधान्वयः प्रतीकस्य कर्मत्वेनाऽभेदेन करणत्वेन चेति सिद्धम् । तत्र स्वाध्याय इत्यादि । अत्रायं वाक्यं तैत्तिरीयब्राह्मणस्य, अन्यद्वाक्यद्वयं शास्त्रान्तरीयम् । अध्यापयीतेत्यत्राध्यापयेदिति केचित् पठन्ति, तृतीयं च 'ब्राह्मणेन निष्कारणः यदङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति पठन्ति । स्वाध्यायसंस्कारद्वारेति । 'अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रमिति' श्रुतेरपहतपाप्मत्वयादिपदोक्तमयातयामत्वं च तद्रूपसंस्कारद्वारेत्यर्थः । अथवा स्वाध्याय एव संस्कारस्तद्वारेत्यर्थः । अध्ययनं वेदे स्वाध्यायतासंपादनं यदर्थज्ञानहेतुरिति यावत् । विधिब्यापार इति शब्दी प्रवर्ततेत्यर्थः । दृष्टान्तवैषम्यान्नियमविधिमक्षिपन् शङ्कां निषेधति

भाष्यप्रकाश ।

इति वाच्यम् । अर्थज्ञानादेशस्य नियमविधित्वाङ्गीकारात् । न च यथाज्वघाननिपक्षैरेव तण्डुल-
दर्शपूर्णमासपूर्वसिद्धिर्न पेपादिनिपक्षैस्तथाऽध्ययनावगतेनैवाथेन क्रत्वपूर्वसिद्धिर्नतु प्रकारान्तगव-
गतेनेति फलांशे नियमविधित्वं न युक्तम्, अनारभ्याधीतत्वेन श्रुत्याद्यभावेन च क्रत्वर्थताया
अशक्यवचनत्वादिति वाच्यम् । वैदिकशब्दानां विलक्षणत्वेन पूर्वोक्तरीत्या मम्यमर्थज्ञानाभावे
गृहस्थादीनां द्रव्यादियज्ञासिद्धेः सर्वधर्मलोपप्रसङ्गात् । अनः पूर्वोक्तदूषणेनापूर्वविधिविनियमविधि-
त्वयोरशक्यवचनत्वेऽपि, 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत' इत्यादिवाक्येषु द्वितीयानिर्देशेन तेषां संस्का-
र्यत्वावगमात् संस्कारस्य च कार्यान्तस्योग्यतासंपादनरूपत्वादुपनयनसंस्कृतानां त्रैवर्णिकानां
कार्यान्तरापेक्षत्वेन तत्संनिधिपठितसाध्ययनस्य चानिर्दिष्टकर्तृकतया कर्त्रपेक्षत्वेन परस्परक्राद्वा-
संनिधियोग्यत्वैस्त्रैवर्णिकानां यज्ञरूपकार्यान्तराधिकारनियमार्थत्वसाध्ययनविधां सुखेन संभवात् ।
एवं चाधानाभिहोत्रादिविधयस्त्रैवर्णिकेषु विद्वत्सु सत्सु तानेवाधिकुर्वन्ति । अन्यथा चतुर्थी-
देरप्याक्षिपेरन् । सोऽयमधिकारो वक्ष्यमाणेऽपशुद्राधिकरणेऽध्ययनविधिप्रसादलभ्य इत्यध्ययन-
विधिरर्थज्ञानपर्यवसायीति ।

प्राभाकरास्तु, 'समाननोत्सञ्जनार्थकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः' इत्याचार्यकरणे
विहितेनोपनयीतेत्यात्मनेपदेनोपनयनरूपस्य माणवकसंस्कारस्याचार्यत्वसिद्धिप्रयोजनताप्रत्ययेऽपि,
रश्मिः ।

न च यथेति । दर्शपूर्णमासपूर्वसिद्धिरिति । अवान्तरापूर्वद्वारेण दर्शपूर्णमासपरमापूर्व-
सिद्धिरित्यर्थः । श्रुत्याद्यभावेनेति । निरपेक्षो खः श्रुतिः । आदिना लिङ्गादयः । वैदिकेत्यादि ।
स्वरादिकृतं वैलक्षण्यम् । स्फुट प्रथानरत्नाकरे इदम् । द्रव्यादियज्ञासिद्धेरिति । 'द्रव्ययज्ञा-
स्तपोयज्ञाः' इति गीतोदितास्त इत्यर्थः । सर्वधर्मलोपप्रसङ्गादिति । अतोऽनारभ्याधीतत्वेपि
क्रत्वर्थतावक्ष्यमभ्युपेय्येत्यर्थः । अत इति । क्रत्वर्थत्वादित्यर्थः । सर्वधर्मलोपप्रसङ्गादित्यर्थो वा ।
एतच्च यज्ञरूपेत्यादिनान्वेति । पूर्वोक्तदूषणेनेति लिखितपाठादिनार्थज्ञानसम्भवरूपेण दृष्टान्त-
वैषम्यरूपेण चेत्यर्थः । संस्कार्यत्वावगमादिति । आप्यत्वोत्पाद्यत्वयोरसंभवेन तथात्वावगमा-
दित्यर्थः । यज्ञरूपकार्यान्तरेति । स्वाध्यायब्राह्मणे 'यत्स्वाध्यायमधीयीतकामप्यृचं यजुः साम
वा तत् ब्रह्मयज्ञः संतिष्ठते' इत्युपक्रम्य 'तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' 'यं यं क्रतुमधीते तेन तेना-
स्येष्टं भवति' इति तदुत्तरश्रुतेरिति भावः । एवं चाधानाभिहोत्रादिविधय इति । 'वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्निमादधाति', 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति', 'यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्येवमाद्या विधय
इत्यर्थः । तानेवाधिकुर्वन्तीति । उक्तविधयस्तावद्विद्यार्जनमाक्षिपन्त्यनुपपत्त्या । यदा तु स्वाध्या-
यविधिविहित्वाध्ययनोपात्तविद्या द्विजन्मानो लभन्ते तदा तैरेव लब्धात्मानो न चतुर्थस्य विद्या-
माक्षिपन्ति, अनुपपत्तिक्षयात् । यद्यपि चैवं विहितोपायसिद्धज्ञानवत एव विधयोऽधिकुर्वन्ति,
तर्हि तदेव ज्ञानमकर्मकालोपात्तमप्यग्नवत् क्रत्वङ्गमिति तन्मूल्यस्य स्वाच्छन्नेन विद्यामर्जयतः
शूद्रस्याधिकारो न सिद्ध्यतीति त्रैवर्णिकानेवाधिकुर्वन्तीत्यर्थः । अन्यथेति अध्ययनविध्याक्षिप्त-
त्वाभावे इत्यर्थः । चतुर्थोदेरिति । अधिकारमिति शेषः । संवन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी वा । इद-
मत्र श्रीजैमिन्यभिप्रायं निश्चित्य संगत्यर्थमाहुः सोऽयमित्यादि । अपशुद्राधिकरण इति । इद-

भाष्यप्रकाशः ।

‘उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते’ ॥

इति स्मृतौ क्त्वाप्रत्ययेनोपनयनस्याध्यापनाङ्गताप्रतीतिस्तत् कथमध्यापनस्योपकरोतीत्यपेक्षायां, ‘शिष्यम्’ इति, ‘तमध्यापयेत्’ इति च द्वितीयोक्तकर्मत्वलिङ्गादुपनेयासत्तिद्वारेति निश्चीयते । उपनीतोऽपि नाकिञ्चित्करोऽङ्गमिति तद्व्यापागपेक्षायां वाक्यान्तर उपनयनं प्रक्रम्य विहितं वेदाध्ययनमेवाध्यापनोपकारकत्वादुपनीतव्यापारतयाऽध्यवसीयते । तदेवं स्वाङ्गमुपनयनं प्रयुज्जानोऽध्यापनविधिस्तद्द्वारेणाध्ययनं प्रयुङ्क्ते । ततश्चाध्ययनस्यापि प्रयोजने विचार्यमाणे स्वसमवेतत्वेनान्तरङ्गत्वादर्थज्ञानमेव तथात्वेन निश्चीयते, न त्वाचार्यत्वसिद्धिर्वहिरङ्गत्वात् । न च प्रथमावगतत्वेनाचार्यत्वसिद्धिरेवाध्ययनप्रयोजनं, न तु पश्चादवगतमर्थज्ञानमिति वाच्यम् । तत्सिद्धिं विनाऽप्यध्ययनानुष्ठानसंभवेन प्रथमं तदनवगमात् । न च शब्दादवगतो नियोग एव प्रयोजनमस्त्विति वाच्यम् । अर्थज्ञानस्यापि प्रतीयमानत्वेन त्यागायोगात् । नचैवमध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वेऽध्ययनविधिनैवार्थज्ञानप्राप्तिः किमिति नाद्रियत इति शङ्क्यम् । अध्ययनविधेरधिकारशून्यत्वादाचार्यकरणविधिप्रयुक्त्याप्यात्मलाभानङ्गीकारे विश्वजिदादिविद्योऽन्यकल्पनापत्तेः । अतोऽध्यापनविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनमर्थज्ञानं च, नाध्ययनविधिप्रयुक्तमित्याहुः ।

एवं सीमांसकमतद्वयेऽप्यर्थज्ञानस्य वैधत्वात् तदाक्षिप्तविचारस्यापि वैधत्वम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, अध्ययनविधिना स्वाध्यायाख्यस्य वेदस्याक्षरराशेर्ग्रहणं विधीयते । तत्रैतिकर्तव्यताकाङ्क्षायामध्यापनविधिना,

‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तमन्त्रं दास्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमान्’ ॥

रश्मिः ।

मधिकरणं षष्ठस्य षष्ठेति । द्वितीयोक्तकर्मत्वलिङ्गादिति । तत्सामर्थ्यादित्यर्थः । स्वेत्यादि । स्वमात्मास्मन्मते मनस्तत्समवेतत्वेन स्वल्पापेक्षत्वरूपान्तरङ्गत्वादित्यर्थः । बहिरङ्गत्वादिति प्रयोगोपाधित्वेन तथात्वादित्यर्थः । तथाहि, समाननेत्याद्युक्तस्ये उत्सन्नज्ञानव्ययविगणनानि नयतेर्वाच्यानि । इतरे तु प्रयोगोपाधयः । उत्सज्जने दण्डमुच्चयते उत्क्षिपतीत्यर्थः । ‘ब्राह्मणमुपनयीत’ विधिनात्मसमीपं प्रापयेदित्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेनोपनेतरि ह्याचार्यत्वं कियत इति । आत्मलाभानङ्गीकार इति अधिकारिस्वरूपलाभानङ्गीकार इत्यर्थः । विश्वजिदादिवदिति । एतच्चतुर्थस्य तृतीयपादे ‘चोदनायां फलाश्रुतेः कर्मभावं विधीयेत नद्यशब्दं प्रतीयते’ इत्यधिकरणे ‘विश्वजिता यजेत’ इत्यत्र फलाश्रवणेपि अध्याहृतफलान्वयमङ्गीकृत्य तत्किमित्यपेक्षायां ‘सः स्वर्गः स्यात् सर्वाणं प्रत्यविशेषात्’ इत्यधिकरणे स्वर्गः फलमिति चिन्तित, तेन स्वर्गकामो नियोज्य इति सिद्धं, तद्वदित्यर्थः । अत इति । प्रयोगोपाधिनाप्याचार्यत्वकामात्मलभनेन लाघवादित्यर्थः । तदाक्षिप्तेति । अविचारिताश्च शब्दा नार्थं प्रत्याययन्तीति भाष्यात् । ‘येन विना यदनुपपन्नं तद् तेनाक्षिप्यते’ इति । प्रौष्ठपद्यामिति माद्रपद्याम् । उपाकृत्येति उपकारं कृत्वेत्यर्थः । उपाकर्मं कृत्वेति वार्थः । अर्धपञ्चमानिति । अर्धपञ्चमः पौषो माघो वा येषु माद्रपदाभिनकार्तिकमार्गशीर्षेषु आश्विन-

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादिभिश्चापेक्षितानि विधीयन्ते । तेनाचार्योच्चारणानुच्चारणरूपमध्ययनमक्षरराशिग्रहण-फलकमित्यवगम्यते । तच्च चतुर्वर्गफलस्य विधिवाक्ये कर्मत्वेन बोधितस्य स्वाध्यायस्य कार्यान्तर-योग्यतासंपादनरूपः संस्कारः । तेनाध्ययनविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्यवमायी । अध्ययनगृहीतं च स्वभावादेवार्थबोधकमिति स्वाध्यायस्यापि तथात्वात् तत्रापाततोऽवगम्यमानानामर्थानां स्वरूप-प्रकारविशेषनिर्णयाय वेदवाक्यविचाररूपमीमांसाद्वयश्रवणेऽधीतवेदः पुरुषः सन् एव प्रवर्तते । तत्र कर्मस्वरूपनिरूपणे तेनामल्पाश्रयफलत्वं दृष्ट्वाध्ययनगृहीतम्याध्यायैकदेशोपनिषद्वाक्येषु चाऽमृतत्वरूपानन्तश्चिरफलापानप्रतीतिस्तन्निर्णयफलकवेदान्तविचाररूपशारीरकमीमांसायामधिकरो तीत्याहुः ।

यैस्तु, अध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रपरत्वमङ्गीकृत्याध्ययनेनाऽऽपाततोऽर्थप्रतीतिस्तदनु ब्रह्म-रूपभूलोपासनभूतज्योतिष्टोमादिविधायकानां सूक्ष्मोपासनभूतदहरादिविधायकानां चेतरेतर-विरोधाभासं पश्यन्तद्विचारे पुरुषार्थाकाङ्क्षी पुरुषः स्वयमेव प्रवर्ततेऽतो नानिबन्धनो विचार इत्याह ।

मङ्गभास्कराचार्यास्तु स्वाध्यायविधेरर्थबोधपर्यवसितत्वेऽपि ब्रह्मज्ञानं तेनाक्षुप्तं न शक्यम् । 'यद्ब्रह्म दानेन' इति, 'ज्ञानो दान्त उपरतस्तिष्ठुः श्रद्धाचितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्योपायान्तरसापेक्षत्वात् । कर्मावबोधनसमर्थेषु पुरुषेभ्यः अध्ययनविधेः कृतार्थत्वेनो-पायान्तराक्षेपाक्षमत्वात् । 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वाच्च । अतो ब्रह्मजिज्ञासा न तत्कारिता किंतु, 'श्रोतव्यो मन्तव्यः', 'सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः', 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्' इत्यादिवेदान्तविधिकारिता वास्तवित्याहुः ।

तत्राध्ययनविधेरर्थज्ञानार्थत्वकल्पनमसंगतम् । 'यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्तेष्टं भवति' इतिवाक्येनाक्षरग्रहणमात्रेऽपि फलबोधने तदतिहाय फलान्तरकल्पनस्यायुक्तत्वात् ।

रहिमः ।

कार्तिकमार्गशीर्षमासेषु वा तादृशान् मासानित्यर्थः । चतुर्वर्गं त्वत्र बहुव्रीहिः । विधीति । 'स्वाध्यायोऽ-ध्येतव्यः' इति वाक्ये । गृहीतं चेति शास्त्रमित्यर्थः । इत्याहुरिति । तेनात्राक्षरग्रहणमधिक-मिति पूर्वस्माद्विशेषः । विरोधेत्यादि । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इत्यलंकारं लक्षयित्वा 'विनापि तन्वि हारेण वक्षोजौ तव हारिणौ' मनोहारिणौ इत्युदाहरणम् । 'घटाद्विना घटीयो धनेशः संराजतेऽधुने'ति चोदाहरणम्, तत्र श्रेष्ठपादाभासः । एवं चैकशास्त्राद्विरोधः । साधन-योरेकत्र सहानवस्थानलक्षणः आभासो विरोधस्यैवं कर्माणि ज्ञानप्रयोजकतया मोक्षे समुच्चीयन्त इति वक्ष्यन्ति । भगवन्तश्चैवाचार्य इति गुणकर्मत्वादङ्गत्वं ज्योतिष्टोमादीनामिति । इत्याहेति । तेनैतन्मते विचारसार्थक्यमात्रम्, न तु तस्य वैधत्वावैधत्वविवेचनमिति । ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामसंयोगोऽवान्तर-संयोगान् गृह्णातीति तदनुसारेणाध्ययनसाक्षरग्रहणमात्रं फलमित्याशयेनाहुः तत्रेति । दूरान्वयदोषोपि मीमांसकमते यः सोपि न । अक्षरग्रहणमात्र इति । दृश्यमाने इष्ट इत्यर्थः । इदानीं 'लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना । विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति' इति वाक्यात् । स्वर्गब्रह्मज्ञानादि तु साधनान्तरयागविज्ञानादिमिरिष्टत्वेनोक्तं भवति ।

भाष्यप्रकाशः ।

त्वेनाङ्गीकारात् । वेदस्य गुरुमुखाद् ग्रहणदशायां तं प्रति स्वाध्यायत्वस्य भावित्वेन तदानी-
मभावात् । 'वेदमनूच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति, मत्वं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमद',
इति तैत्तिरीयाणां शिक्षोपनिषद्भृत्या तथानिश्चयात् । आधानाग्निहोत्रादिविधीनामपि तत्र
तदाक्षेपकत्वस्याध्ययनविधिप्रसादलभ्यत्वोपगमेन प्रसादस्य च माणवके सामर्थ्याभावादभावेन
तेषामप्याक्षेपकतायां कौण्ड्याच्च । आश्रिते चैकवाक्यत्वे, ज्ञेयश्चेति विध्यन्तरस्यापि संग्राहत्वात्
तद्वत्त्वादेवार्थज्ञानमङ्गीकार्यम् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यादिति । अत एव प्राथमिकाध्ययनस्यापि
तदर्थत्वमसंगतम् । किंत्वध्यापनप्रयुक्तत्वं यदुक्तं तन्मात्रं युक्तम् । ज्ञातुर्नियोज्यस्याचार्यत्व-
कामिनस्तत्रैव विधौ सत्त्वेन लिङ्गप्रयोगेण च तत्र विधित्वस्यासंदिग्धत्वात् । कृत्यानां त्वाव-
श्यकार्येऽप्यनुशासनात् । वयसा जातस्यातन्याणां त्रैवर्णिकानामध्ययनस्यावश्यकत्वबोधनेन
वाक्यसार्थक्यसिद्धेः । एवं च यद्यप्यध्यापनविधौ व्यापनमात्रं श्रुतं, तथापि, 'साङ्गो वेदोऽध्येयो
ज्ञेयश्च' इति श्रावणाद् गुरुणाङ्गापाठनेर्थाज्ञापने च तदसिद्ध्या वैयर्थ्यं वाक्यस्य प्रमत्ते तद्वारणाय
तथाध्यापनमङ्गीकरणीयम् । आचार्यलक्षणस्मृतौ वेदस्य 'सकल्पं मरहस्यं च' इति विशेषणाच्च ।

रश्मिः ।

प्रकृतमनुसरामः । दूषणमाहुः वेदस्येत्यादि । अभावादिति । तथा च माणवकं
प्रति स्वाध्यायसमाख्यासामर्थ्यविरहेणार्थज्ञानस्याप्यनुपलब्धेर्न तदर्थत्वकल्पनमिति भावः । ननु
स्वस्यासाधारण्येन पितृपितामहादिपरंपराप्राप्ता शाखा स्वाध्याय इति योगस्य सायणीयेऽङ्गीकारात्,
पूर्वोक्तं न साधीय इति शङ्कामपनुदन्तो वेदे स्वाध्यायत्वस्य भावित्वं श्रौतमित्याहुः वेदमनू-
च्येत्यादि । तथानिश्चयादिति वेदे स्वाध्यायत्वस्य भावित्वनिश्चयादित्यर्थः । अन्यथा
स्वाध्यायमनूच्येलेव वदेदिति भावः । तदाक्षेपकत्वस्येति विद्वद्बैवर्णिकाक्षेपकत्वस्येत्यर्थः । आक्षे-
पकतायामिति अर्थज्ञानाक्षेपकतायामित्यर्थः । अतः परमवशिष्टमर्थज्ञानांशे नियमविधित्वम्, तदपि
प्राभाकरमतदूषणेन दूषितं भविष्यतीत्याशयेनाहुः आश्रिते चेति । इतीति । अयमत्र प्रकर्षं
ब्रूते । तथा च विधिवैयर्थ्यं प्रकृत्यो हेतुरित्यर्थः । प्रत्यक्षश्रुतिलभ्यत्वसंभवे चोदकप्राप्तत्वस्वीकार-
स्यानुचितत्वादित्यपरः । एतच्च पूर्वतन्त्रे द्वादशस्य चतुर्थे पादे 'विप्रतिषेधे परम्' इत्यधिकरणे चिन्ति-
तम् । यत्रात्विज्ययाजमानयोः कर्मणोर्युगपदात्मलामस्तत्र ये यजमानास्ते ऋत्विज इति विहित-
मात्विज्यं चोदकप्राप्तयाजमानाद् बलीय इति । विधाविति उपनयीतेति विधावित्यर्थः । पूर्व-
तन्त्रे अपूर्वत्वात्प्राप्तसाक्षादध्ययनविधिप्रयोजनमाहुः कृत्यानामित्यादि । अनुशासनादिति ।
'आवश्यकाधर्मणोर्योर्धिति' इत्येतदनन्तरं 'कृत्याश्च' इत्यनुशासनादित्यर्थः । वाक्यसार्थक्यसिद्धेरिति ।
तेन नात्र नित्यानुवादरन्धोपीत्याश्रयः विधिपक्षेऽप्युपादेय इति वक्ष्यन्ति । न चैवमनधीयाना ब्राह्म-
भवन्तीति वाक्यवैयर्थ्यम् । 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्योः' 'प्रीपातिसर्पप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' इत्यादिसूत्रेने-
कार्येषु प्राप्तस्य तस्यसावश्यकार्थत्वावेदकत्वात् । वाक्यत्रयैकवाक्यतया यत्सिद्धं तदाहुः एवं
चेत्यादि । विशेषणाच्चेति । अनेनाध्यापनविधौ नियोज्याभावादध्यापनसमामिष्याहृतोपोपनयी-
तेत्यात्मनेपदेनाचार्यकरणत्वे तत्कामिना नियोज्याकाङ्क्षा पूर्णीया । तथा सत्यध्यापनस्याचार्यत्व-
सिद्धिः प्रयोजनं नत्वर्थज्ञापनमपि, ततश्च सिद्धे आचार्यत्वे तस्यार्थज्ञापनस्यानावश्यकत्वान्माणव-

भाष्यप्रकाशः ।

एवं साङ्ख्यधीते ज्ञाते च तस्य स्वाध्यायः सिद्ध्यति । तदोक्तं फलमपि संपद्यत इति वाक्यत्रयैक-
वाक्यतयावसीयते तस्मात् प्राथमिकाध्ययनमध्यापनप्रयुक्तम्, अर्थज्ञानं च प्रत्यक्षश्रुतिलभ्य-
मिति भाट्टग्राभाकरयोः पूर्वोक्तकल्पना असंगतैव । कृत्यप्रत्यययोर्विध्यर्थकत्वपक्षेऽप्युक्त एव
प्रकारो युक्तः । अन्यथा विधिकौण्ड्यप्रसङ्गात् । एवंच रामानुजाचार्यैरध्ययनविधेरक्षरग्रहणपर्य-
वसायित्वं, स्वाध्यायस्य च स्वभावादर्थबोधकत्वं यदुक्तं तदप्युक्तदिशैव युक्तम् । नत्वन्यथापि ।
एवमेव भास्कराचार्योक्ते स्वाध्यायविधेरर्थबोधपर्यवसितत्वेपि बोध्यम् । शैवस्तु विचारसार्थक्य-
मात्रमाह, न तु शास्त्रप्रयोजकं कंचन विधिमपीति तन्मते वैधत्वमेवायाति । तेन तच्चूदासीनप्रा-
यम् । एवं वेदान्तस्यविधावपि श्रवणपदेन शब्दग्रहणं मननपदेनावबोधोऽन्वेषणविजिज्ञासापदान्यां
चेच्छा विधीयत इति बोद्धव्यम् । नचेच्छाया अविधेयत्वम् । 'तिस्रः खलु एषणा एषितव्याः'
इति चरके पतञ्जलिनाऽभिधानात् । अतः शंकराचार्यादृतस्तद्विजिज्ञासस्य तद् ब्रवेति विधिरपि
तथा । एवंच भैक्षवे ये विषय उक्ताः, 'आत्मेत्येवोपासीत', 'स म आत्मेति विद्यात्' 'तमेव
धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इति । तेषु ज्ञान एव, न विचारे । ये चापि मध्वाचार्यैर्जिज्ञा-
सासूत्रे, 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्च' इति तेषु सर्वे ज्ञान
एव पर्यवस्यन्ति ।

यत्तु शैबः । किमयं श्रोतव्य इति विधिनियमः परिसंख्या वा । नाद्यः । वेदान्तश्रवणं
रक्षितम् ।

कस्याविद्वत्तायां यज्ञाद्यनधिकार इत्याशङ्कापास्ता । फलमिति 'तेन तेनास्येष्ट भवति' 'अग्नेर्वायो-
रादित्यस्य वा सायुज्यं गच्छति' इति फलमित्यर्थः । वाक्यत्रयैकवाक्यतयेति । सा चेत्तथम् ।
अष्टवर्षमिति वाक्योक्तमध्यापनप्रयुक्तमध्ययनं स्वात्मलाभाय 'साङ्गः' इति वाक्योक्तसाङ्गत्वज्ञेयत्वा-
सेक्तमवगम्यते । तदनु शङ्काद्यननुत्या स्वाध्याय इति । सिद्धमाहुः तस्मादिति । उक्त एव प्रकार
इति वाक्यत्रयैकवाक्यताप्रकार एवेत्यर्थः । विधिकौण्ड्यप्रसङ्गादिति 'स्वाध्यायो' ज्ञेयश्च इति
विधिकौण्ड्यप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं चेति । 'ज्ञेयश्च' इति प्रत्यक्षविधेरौण्ड्यस्यावश्यकत्वे चेत्यर्थः ।
विचारेति आपाततः प्रतीतार्थं ततोपकविचारः युक्तत्वायुक्तत्वपोषणनिरासाम्नां युक्तत्वायुक्तत्वाभ्यां
सह वर्तमानो विचारः सार्थकः, तदा भावः सार्थक्यम्, सार्थक्यमेव सार्थक्यमात्रम् । शास्त्र-
मिति शास्त्र वेदान्तरूपं तदुपाङ्गं मीमांसा सापि शास्त्रभवयवी अनङ्गीकारात् । तस्य प्रयोजको
विधिस्तम् । अवैधत्वमिति । न च श्रोतव्य इत्यत्र ब्रह्मवाचकपदानां ब्रह्मणि शक्तितात्पर्यनिर्णयः
श्रवणमिति कथं अवैधत्वमिति शङ्क्यम्, अस्य निधित्वस्य तैरनङ्गीकारात् । सोऽत्रैवापे स्फुटः
संशयाद्वत्त्वात् । भास्करमतीथमविरुद्धमंशं व्याकुर्वन्ति एवं वेदान्तस्येति । तथेति इच्छाविधायकत्वेन
प्रकारेणेत्यर्थः ।

श्रोतव्य इत्यस्य विधित्वं निर्णेतुं तावच्छैवमत प्रसङ्गादाहुः यत्तु शैब इति । विधिरिति
अपूर्वविधिरित्यर्थः । प्रमाणान्तरेण यस्य यदर्थत्वमप्राप्तं तदर्थत्वेन तस्य विधिः सः । 'यजेत स्वर्ग-
कामः' इति, यथा प्रमाणान्तरेण यामस्य स्वर्गार्थत्वानवगमालक्षणसंगतिः । नियम इति पक्षे, अप्रा-
प्तस्य विधिः सः । ग्रीहीनवहन्ति इति । यथा नखविदलनादिना वितुषीकरणपक्षेऽप्राप्तसावहन-
नस्य विधानात् । स चाप्राप्तांशपूर्णतात्मकः परिसंख्येति । उभयस्य युगपत् प्राप्तौ इतरव्या-

शब्दाश्च बोधकाः ।

निःसंदिग्धं तदर्थाश्च लोकवद् व्याकृतेः स्फुटाः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्वविषयमात्रावगतिसाधनं शास्त्रश्रवणत्वाद् वैद्यकशास्त्रश्रवणवदित्यनुमानेनापि प्राप्ततयाऽपूर्वत्वाभावात् । न द्वितीयः । अवधातवद् दृष्टफलस्योपायान्तरस्याप्राप्तत्वात् । नेतरः । तथा मति श्रोतव्या एव वेदान्ता नाध्येया इति स्यात् । ततश्च विचारस्याप्ययोगात् पुरुषार्थसंभवः । एवं च वेदाध्ययनादिरपि निर्वर्तेतेति महानेवानयः स्यादिति विकल्पितवान् । तनुच्छम् । हेतोः साधारणत्वेनानुमानतोऽप्राप्तावपूर्वविधित्वस्य स्थिरत्वात् । कथं साधारणतेति चेद् वेदान्तश्रवणं न स्वविषयावगतिसाधनं शास्त्रश्रवणत्वात् सूत्रश्रवणवदित्येवमवधेहि । किंच, श्रवणपदं शब्दग्रहणमात्रपरं वा, वाक्यार्थज्ञानपरं वा । आद्ये त्रिधिर्त्रैयर्थ्यापत्तिः । स्वाध्यायविधिर्नव चारिताध्यात् । नचाध्ययननियमाभावाय पुनर्विधानमिति वाच्यम् । आचारविरोधात् । त्रैवर्णिकाधिकारस्यापि त्यागापत्तेश्च । द्वितीये तु निराबाधं विधित्वम् । अन्यथा वाक्यवैयर्थ्यापत्तेरिति ।

अतः पूर्वकाण्डविधेरर्थज्ञानमात्रार्थत्वेनोत्तरकाण्डीयस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन विशेषार्थतया विचारस्यावैधत्वाभावरम्भणीयः । ननु संदेहाभावायाध्ययनादिविधौ विचार आक्षेप्य इत्यत आह शब्दाश्चेत्यादि ।

रश्मिः ।

वृत्तिपरो विधिः सा, पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति । यथा । भक्षणस्य रागप्राप्तत्वात् पक्षेप्राप्तत्वाभावाच्च नापूर्वनियमोऽन्यपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरत्वात् पञ्चनखापञ्चनखभक्षणस्य युगपत् प्राप्तत्वात् परिसंख्या । अत्र श्रुतस्य पञ्चनखभक्षणस्य हानाच्छ्रुतहानिः । अपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिकल्पनादश्रुतकल्पना । अपञ्चनखभक्षणस्य बाधनात् प्राप्तबाध इति दोषप्रयवती । ततश्चेति अध्ययनाभावाच्चैत्यर्थः । अनुभयस्य युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तेरित्यर्थः । एवं चेति । पूर्वोक्तपरामर्शेनाध्यापनविधावपि परिसंख्यापत्त्येत्यर्थः । अत्रापदमिति । इदं तव्यान्तप्रकृतिरूपं ज्ञेयम् । विधिवैयर्थ्यापत्तिरिति श्रोतव्य इति विधिवैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः । चारिताध्यादिति शब्दग्रहणस्यैवाध्ययनपदार्थत्वेन तथात्वादित्यर्थः । न चेत्यादि । श्रोतव्य इति पुनर्विधानं श्रवणेष्वनानन्तर्यनियमाभावायेत्यर्थः । तथैवाचारमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाहुः त्रैवर्णिकेत्यादि । अध्ययने त्रैवर्णिकाधिकारात् तस्य चाभावाच्छ्रवणविधिः सर्वानप्यधिकुर्यादित्यर्थः । निराबाधमिति । वाक्यार्थज्ञानस्याध्ययनविधिनानुपलब्धेर्निराबाधं श्रोतव्य इत्यस्य विधित्वमित्यर्थः । द्वितीयाथार्दरे युक्तिमप्याहुः अन्यथेति । ब्राह्मणश्रमणन्यायेनेति । ब्राह्मणाश्चेत् श्रमणास्तेन न्यायेनेत्यर्थः । यथा ब्राह्मणः सन् श्रमणो भवति, पश्चाद्भूतपूर्वगत्या श्रमण इत्युच्यते तथा । विशेषार्थेति । वेदान्तार्थज्ञानपरतयेत्यर्थः । एतावता 'साङ्गोऽध्येयस्तथा ज्ञेयः' इति भाष्यं हेतुद्वयसमर्पकं विवृतम् । शब्दाश्चेति । शब्दाश्च निःसंदिग्धं बोधकाः लोकवद् व्याकृतेर्व्याकरणात्तदर्थाश्च स्फुटा इत्यर्थः । व्याकरणत्वं च महाभाष्ये लक्ष्यलक्षणसमुदायत्वम् । लक्ष्याः प्रयोगाः सुष्ठुपास्यादयः । लक्षणानि सूत्राणि अइउणि-त्यादीनि वृद्धिरादैजित्यादीनि च । एवं लौकिकशब्दविषयं व्याकरणम् । अलौकिकशब्दविषयं तु विकल्पनादिविधिमल्लक्ष्यलक्षणसमुदायरूपम् । ननु ये एव लौकिकाः शब्दास्ते एव वैदिका इति साबरभाष्ये शब्दामेदाल्लक्षणभेदः कुत इति चेत् न । निबन्धटीकायां वैदिकशब्दानां स्वरादिना

अर्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः । तस्य च ब्रह्मरूपत्वात् तज्ज्ञाने पुरुषार्थो भवतीति न मन्तव्यम् । विचारं विनापि वेदादेव साक्षादर्थप्रतीतिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

विशेषबोधनाय स्वीकृतं विभजते अर्थज्ञानेत्यादि । सर्वोऽपि प्रयोजनमुद्दिश्य कार्यमारभते । तत्रास्य विचारस्य प्रयोजनं वेदार्थज्ञानं वाऽन्यद् वा । तत्रान्यस्यादर्शनाद्, 'वेदान्तविज्ञानमुनि-
धितार्थाः' इतिवाक्यबोधितमाद्यमेवाद्वैतव्यम् । तत्रापि तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् प्रयोजनान्तर-
मेष्टव्यम् । तच्च प्रयोजनमनन्तविधमन्यैहिकामुष्मिकपुरुषार्थेऽन्तर्भूतत्वात् पुरुषार्थरूपम् । तच्च
वेदार्थज्ञानेन भवतीति तदर्थं विचार आरम्भणीयो, न तु स्वतःपुरुषार्थत्वात् । वेदार्थश्च,
'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः,'

'वेदात्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे, परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम श्रियम्'

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्ब्रह्मरूपः । न च 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' इत्यादिस्मृतिभिर्धर्मरूप इति
वाच्यम् । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति, 'धर्मो यस्यां मदात्मकः' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां धर्मस्यापि
ब्रह्मरूपत्वबोधनात् तद्रूपेणैवार्थत्वात् । ब्रह्मणस्तु ज्ञानादेव पुरुषार्थसिद्धिः । 'ब्रह्मविदामोति परम्'
'आनन्दं ब्रह्म' इत्युपक्रम्य, 'य एवं वेद प्रतितिष्ठति, अन्नवानन्नादो भवति महान् भवति प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान् कीर्त्या' । दहरविद्यायां दहरपुण्डरीकवैश्वस्यतस्याकाशस्यैतदमृतममय-
मेतद् ब्रह्मेत्यनेन ब्रह्मत्वमुक्त्वा, एवंविद् स्वर्गं लोकमेतीत्येवंविधेषु वाक्येणैहिकामुष्मिकपुरुषा-
र्थस्य ज्ञानमात्रेणैव श्रावणात् तावतापि पुरुषार्थसिद्धेर्ब्रह्म न मन्तव्यं न विचार्यमित्यर्थः ।

रक्षिम् ।

भेदकथनात् । महाभाष्येपि 'व्यत्ययो बहुलम्' इति योगविभागेन 'सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्पन्ते'
इति परिभाषासाधितोक्तवेदेषु विकल्पनादिविषिमलक्ष्यलक्षणसमुदायसत्त्वे शब्दाद्वेदे आद्यान्त्येव । तथा
वेदेषु योगरूढिः, वेदान्ते तु योगः । तदुक्तं पत्रावलम्बने

'लौकिको वैदिकश्चैव व्यवहारो द्विधा मतः ।

लोकसिद्ध पुरस्कृत्य वैदिको बोध्यते यथा ॥

लोके शब्दार्थसम्बन्धो रूपं तेषां च यादृशम् ।

न विवादस्तत्र कार्यो लोकोच्छित्तिस्तथा भवेत् ॥

ब्रह्मवादे निरुक्तिस्तु न वक्तव्यैव कुञ्चित् ।

वस्तुतो ब्रह्म सर्वं हि व्यवहारस्तु लोकतः ॥

ये धातुशब्दा यत्रार्थ उपदेशे प्रकीर्तिताः ।

तथैवार्थो वेदाराधः कर्तव्यो नान्यथा कश्चित् ॥

इति योगकथनात् । पूर्वमीमांसाकारिकासु तु लौकिकवैदिकव्यवहारकथनावसरे 'जलाश्वोरिव संरक्षा
तयोः कार्या मनीषिभिः' इत्युक्तम् । 'विचारो योगरूढितः' इत्यपि तत्र । स्वीकृतमिति स्वेन कारि-
कयोक्तमित्यर्थः । प्रयोजनमिति फलमित्यर्थः । तस्य इति वेदार्थज्ञानस्येत्यर्थः । तस्य चेत्सा-
दिभाष्य विवृण्वन्ति वेदार्थश्चेत्यादि । मीमांसकाशङ्कामनूय निषेधन्ति न चेत्यादि । तज्ज्ञान
इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति ब्रह्मणस्त्विति । वाक्यान्तरेण प्राप्तं ब्रह्मविचारं प्रत्याख्याति

नचार्थज्ञानमविहितम्, अविचारिताश्च शब्दा नार्थं प्रत्याययन्तीति वाच्यम्,
ज्ञेयश्चेति विधानात् ।

‘गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिङ्गितपाठकः ।

अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च पठेते पाठकाधमाः’

इति बाधोपलब्धिश्च । शब्दश्चक्षुरादिवन्न संदिग्धार्थप्रतिपादकः । तदर्थश्च

भाष्यप्रकाशः ।

न च श्रोतव्य इति विधिना श्रवणं विधाय तदर्थमननाय मन्तव्य इति विध्यन्तरदर्शनादवशो-
घसामान्यस्य तदर्थत्वेनाशक्यवचनत्वाद् युक्तिभिरनुचिन्तनमेव मननपदार्थो वक्तव्य इति विचा-
रोऽपि प्राप्त एवेति वाच्यम् । तस्य शारीरपरत्वात् । ग्रियत्वलिङ्गेन तथा निश्चयात् । नच वाक्यार्थः
शारीरः परमात्मा वेति संदेहे लिङ्गादिभिस्तन्निश्चितार्थबोधार्थमेव विचार आक्षेप्य इति वाच्यम् ।
वेदे साङ्ग इति विशेषणादधीतनिगमनिरुक्तव्याकरणस्य विचारं विनापि तैरेव तत्संभवात् । तेषु
श्रुतीनामेवोदाहृतत्वात् । न च मास्तु वाक्यार्थज्ञानार्थं विचारापेक्षा । पदार्थज्ञानार्थं त्वावश्यकः ।
शब्दानां प्रायशोऽनेकार्थत्वेनानेकवृत्तिकत्वेन च कया वृत्त्या कर्ममग्न बोधयन्तीति निश्चया-
भावात्, तदर्थज्ञानस्य चाविहितत्वेन तदविचारादिति शङ्कनीयम् । ध्येयत्ववत् साङ्गस्य ज्ञेय-
त्वविधानेन गुरुमुखादेव पदार्थज्ञानस्यापि सिद्धेः । नच विध्यभावाद् गुरुपार्थो न वक्तव्य इति शङ्का
कार्या । वाक्यान्तरं बाधोपलब्धेः । तदिदमुक्तं, नचार्थेत्यादिना । नापि संदेहाभावाय
तदपेक्षा । शब्दस्य निःसंदिग्धार्थबोधकत्वात् । न हि गौरित्युक्ते सत्त्वान्तरबोधो भवति ।

रक्षितः ।

न चेत्यादि । तस्येति । ‘आत्मा वा अरे’ इति वाक्यस्येत्यर्थः । अत्रोपक्रमं नियामकं करोति
ग्रियत्वेति । मैत्रेयीब्राह्मणे ‘न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो
भवति’ इत्यात्मनमुपक्रम्यास्य निदेशेन शारीरपरत्वनिश्चयादित्यर्थः । अत्र मैत्रेय्याः स्त्रीत्वेन तदधि-
कारानुसारेण जीवोपक्रमात्तस्य पूर्वपक्षग्रन्थत्वान्न वाक्यान्वयाधिकरणविरोधः । तत्संभवादिति
शारीरः परमात्मा वेति संदेहानुपपत्तिसंभवादित्यर्थः । तेष्विति निगमनिरुक्तव्याकरणेष्वित्यर्थः ।
स्पष्टम् । यदा तु समाहारद्वन्द्वात्, निगमे व्याकरणं यथा, अत्र च ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः’
इति निगमस्तत्र । न च जीवो द्रष्टव्यः श्रोतव्यः, कर्तृत्वात्, आत्मनश्च कर्मत्वादिति व्याकरणम् ।
एवमन्यत्रापि ।

‘अहमात्मात्मनां धातः प्रेष्टः सन् प्रेयसामपि ।

अतो मयि रतिं कुर्याद्देहादिर्यत्कृते प्रियः’ इति ।

भगवद्वाक्यमप्युपलक्षणविधया ज्ञेयम् । न चार्थज्ञानेत्यादिभाष्यमवतारयन्ति न च
मास्तिवति । कारिकास्यं तथापदं विवृण्वन्तो ‘ज्ञेयश्च’ इति विधानादिति भाष्यार्थमाहुः अच्चे-
यत्ववदिति । ‘गीती शीघ्री’ इति भाष्यमवतारयन्ति न चेति । वाक्यान्तरं पाणिनीयशिक्षा-
स्यम् । यद्वा ‘ज्ञेयश्च’ इति वाक्यादन्यद्वाक्यं गीतीति वाक्यान्तरम् । बाधेति अधमत्वावहनं
बाधः । बाधश्च विपरीतप्रमेति नैयायिकाः । मेदवादमाहुः । अधमत्वनिवृत्त्यर्थं गुरुपार्थो वक्तव्य
इति प्रमाया विपरीतप्रमा । तदिदमिति । न च मास्तिवत्यस्य विवृतमित्यर्थः । शब्दश्चक्षुरि-
त्यादिभाष्यमवतारयन्ति नापीति । नहीति । यथेति भाष्यतात्पर्यम् । तदर्थश्चेत्यादिभाष्यं

व्याकरणादिना निश्चीयते । यथा लौकिकवाक्ये तथा वेदेऽपि । न च तद्विरुद्धं निर्णेतव्यम् । अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् । तस्माद् वेदार्थज्ञानार्थं विचारो नारम्भणीयः ।

स्यादेतत्

भाष्यप्रकाशः ।

अतोऽनेकार्थत्वादिसंकटेऽपि व्याकरणोक्तस्वरादिना मुखेन तन्निरासात् । किंच । लोके प्रत्यक्षादिसंक्रमाच्च तथा व्याकरणापेक्षेति तद्विरुद्धमपि कचिन्निर्णीयते । अत एव लौकिकशब्दार्थनिर्णयकत्वेऽपि न तत्र तेषामङ्गत्वप्रसिद्धिः । वेदे तु तेषामङ्गत्वस्य शास्त्रप्रसिद्धत्वात् प्रमेयस्य चाल्यन्ता-लौकिकत्वेन विचारवादिनोऽपि तेषामाश्रयणीयत्वात् तद्धेतुन्यायेन तैरेवार्थज्ञानसिद्धेः कृतमजामलस्तनप्रायेण विचारेणेति । तदिदमुक्तं नचेत्यादिना ।

अत्रैकदेशी स्वमतेन विचारकर्तव्यतामुपपादयति स्यादेतदिति वक्ष्यमाणप्रकारेण विचार-

रश्मिः ।

विवृण्वन्ति अत इति । व्याकरणेत्यादि । तथा च शिक्षायाम् ।

‘मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स बान्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात्’ ॥ इति ।

यथा दत्त इत्युक्ते, प्रत्ययार्थसहितं दानं संज्ञायेति । संकटे आद्युदात्तत्वात्संज्ञाशब्दोऽयमिति तथा च सूत्रम् ‘निष्ठा च ह्रस्वजनात्’ इति । अथवा ‘इन्द्रशत्रो’ इत्यत्र स्वरेण समासनिर्णय आद्युदात्तत्वाद् बहुव्रीहिरिति, आदिना पदान्तरसममिव्याहारादि पदान्तरसममिव्याहार आदिर्येषां सामर्थ्यादीनां, पदान्तरसममिव्याहारस्यादयः पदान्तरसममिव्याहारादयः संयोगादयः, ते च ते तेषां समाहारः पदान्तरसममिव्याहारादि, तेन ‘सशङ्खचक्रो हरिः’ इत्यत्र हरिशब्दो विष्णुवचन इति । न चेत्यादिभाष्यतात्पर्यमाहुः किंचेति । कचिदिति षट्पट्कालीनादिप्रयोगेषु इत्यर्थः । व्याकरणे तु षट् चेष्टामासचलनपरिमाणेषु, षट् गतिमासप्रभृतिषु, कालाद्वज्र इति । तेषामिति । छन्दःकल्प-शिक्षानिरुक्तज्योतिषव्याकरणानामित्यर्थः । तद्धेतुन्यायेनेति । हेतुहेतुमतो हेतौ तद्देहेतौरेव हेतुता’ इत्यर्थः । तदिदमिति । किंचेत्यारम्भ्य विवृतमित्यर्थः । अस्यानर्थहेतोः प्रहाणायालौकिकत्वविद्याप्रति-पत्तये सर्वे वेदान्ता आरम्भ्यन्त इति वदन्तो विष्णववादिनो निरसितुमिदमित्याहुः । यद्वा । केवल-वैदिककृतपूर्वपक्षे षडङ्गनिर्वाहः, परंतु ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’ इति श्रुतिविरोधः, वक्ष्यमाणभा-ष्यार्थाध्ययनाभावात् । इति केवलवैदिकं प्रति वैदिकश्चेत् मीमांसकः, स एकदेशी तस्याक्षेपस्त-माहुः अत्रैकदेशीति । ऋषपुच्छश्रद्धालुत्वाध्यासी पूर्वमीमांसको वैदिकैकदेशीति वार्थः ।

न वेदार्थज्ञानमात्राय विचारः । किंतु ब्रह्मज्ञानाय । तस्य चात्मरूपत्वात्

भाष्यप्रकाशः ।

सारम्भणीयत्वमुपपद्यतामित्यर्थः । तदाह न वेदार्थेत्यादि । तस्येति ब्रह्मणः । 'पटोलपत्रं पिचमं-नाडी तस्य कफापहा' इत्यादिषु विगेषणमात्रस्यापि तत्पदेन ग्रहणदर्शनात् । अयमर्थः । अनुपपद्यमानत्वान्मास्तु वेदार्थमात्रत्वेन ब्रह्मज्ञानाय विचारः, परं त्वात्मत्वेन ब्रह्मज्ञानाय रश्मिः ।

न वेदार्थेत्यादीति । अत्र न वेदार्थज्ञानमात्राय विचार इति भाष्ये । अयं षडङ्गमात्रेण वेदार्थकर्ता वैदिकः । अस्य भेदः मीमांसकपूर्वकपडङ्गैर्यकर्ता वैदिकः । उक्तास्त्रयो विधयो वेदे यद्यपि, तथापि 'स्युतेश्च' इति सूत्रभाष्ये वेदान्तानामपि वेदत्वोक्तेः वेदान्तेषु समानाः । अत एव वेदान्तमीमांसाया वेदविधिविचारः । अत एव वेदान्ती यस्य मन्तव्य इति विधेस्स्यागः द्रष्टव्य इति प्रथमविधेः दर्शनानन्तरं श्रवते । किंतु ब्रह्मज्ञानायेति भाष्ये वेदान्ते ब्रह्मोक्तं तस्य ज्ञानाय तत्र ब्रह्मणि प्रकारद्वयम् । श्रुत्युदासीनात्मत्वं वेदार्थभूतात्मत्वं चेति भाष्यार्थो भविष्यति । तत्पदस्य पूर्वपरामर्शकत्वेन ब्रह्मज्ञानस्येत्यर्थेन भाष्यमित्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तमाहुः पटोलपत्रमिति । वेदार्थमात्रत्वेनेति । पूर्वमीमांसका अङ्गीकुर्वन्ति वेदार्थमात्रत्वश्रुत्युदासीनात्मत्ववेदार्थभूतात्मत्वानि ब्रह्मणि धर्मान्, परंतु औपाधिकास्ते । तथाहि । पूर्वमीमांसाकारिकासु वैदिका उक्ताः, तैत्तिरीये अलुक्षा विमर्शिनः, पूर्वं उक्तास्ते पूर्वमताकिकाः श्रद्धाभावात्, पद्मपुराण तर्कानादराच्च । तत्रापि व्याकरणपदपदार्थकज्ञानवन्तः । 'अलौकिको हि वेदार्थः' इति सिद्धान्तात् । श्रुत्येकशरणाः पूर्वमीमांसां नकृतवन्तः । मीमांसायाः पूर्वं जैमिनिसूत्रमात्रत्वाच्छ्वराचार्यप्रभृतिभिः करणात् । ते हि मीमांसा-रहितषडङ्गाष्टोपाङ्गपरिशिष्टविचारकाः पुरःस्फूर्तिकनिर्गुणं स्वीकुर्वन्तोपि वेदार्थमात्रत्वमङ्गीकुर्वन्ति । अन्यथा ब्रह्मज्ञानप्रसङ्गाच्चापि व्यक्तिशक्तिमङ्गीकुर्वन्ति, प्रस्थानरत्नाकरस्याधुनिकत्वात् । अन्ये पुनर्मीमांसां कुर्वन्तस्त्वं मीमांसायुतं कुर्वन्ति । तदा श्रुत्युदासीनात्मत्वमङ्गीकुर्वन्ति । भाट्टदीपिकायां मन्त्रमय्येव देवता, प्रातिपादिकार्यस्तु यः कश्चिद्भवतु । मम तु वदतोप्येवं वाणीं दूष्यतीत्युक्तत्वात् । शांकरादीनां वेदान्ते तु 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' इति श्रुत्या तथा, अन्यासामर्थवादत्वाङ्गीकारात् । किंच, वेदार्थे न निष्पन्नात्मत्वं स्वीकुर्वन्ति निर्गुणत्वेपि । पूर्वं तादृशकुचोद्याभावात् । सोपाधिकत्वप्रसिद्धेरेवमुपपाद्यमानत्वादिति । भाट्टनैयायिकाश्च भाष्यं भाष्यप्रकाशे सुवोधिन्त्यनुसारेण विवृण्वन्ति । सुवोधिनी तु ब्रह्मत्वं ब्रह्मेति निर्विकल्पकज्ञानं ब्रह्मत्वविशिष्टब्रह्मेति ज्ञानं, सविकल्पकमालेत्युच्यते । तत्र पूर्वं निर्विकल्पकं, केवलवैदिकत्वात् । पश्चात् सविकल्पकं, मीमांसाया सत्त्वात् । तदुक्तं पूर्वम्, तथा च वेदार्थमात्रत्वावच्छिन्नब्रह्मत्वं ब्रह्मेति स्यादेतदित्यस्मात्पूर्वभाष्यस्य विषयः । मीमांसासहितस्य साङ्गोपाङ्गसपरिशिष्टवेदार्थत्वावच्छिन्नब्रह्मत्वविशिष्टब्रह्मेति ज्ञानमात्रा स स्यादेतदित्यादि-भाष्यविषयः । अनुपपद्यमानत्वादिति । षडङ्गैरेव वेदार्थसंभवात् मीमांसाप्रयोजकत्वेननुपपद्यमानो वेदार्थत्वेन ब्रह्मज्ञानाय विचारः । न च वेदार्थत्वं षडङ्गसाध्यत्वं तज्ज्ञानमात्राय विचारः ।

भाष्यप्रकाशः ।

विचारो न प्रतिक्षेप्तुं शक्यः । न च संदिग्ध एव विषये विचारस्य ग्रहणेरात्मनश्चाहं प्रत्ययगोचरत्वेनासंदिग्धत्वादेषामप्यविचार्यत्वमेवेति शङ्काम् । अहंप्रत्ययस्य स्थूलोऽहं कृशोऽहं बभ्रोरोऽहं गच्छाम्यहं श्रसिम्यहं जानाम्यहमित्यादौ देहाद्युपाधिगोचरत्वेन विपर्यस्तत्वात् तेन रक्षितः ।

न प्रतिज्ञातत्वेऽपि चरममीमांसापाचकत्वाभावादिति भाष्यार्थे संभवान्मास्तु वेदार्थमात्रत्वेत्यादिः कृत इति वाच्यम् । वेदा वेदान्तास्तदर्थज्ञानं तदपि ब्रह्म 'वेदश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति वाक्यात् । तथा च वेदार्थमात्रत्वेन ज्ञानमात्राय ब्रह्मज्ञानाय विचारः इत्यर्थः संपन्नः । यद्वा, जैमिनिव्यासशिष्य इति धर्मजिज्ञासाया भाविनीत्वाद्देवार्थकत्वेन ज्ञानमात्ररूपाय ब्रह्मज्ञानायेत्यर्थः । अयमेव भाष्यार्थः । कर्ममार्गस्यापि भाष्ये दर्शनात् । यथा व्याकरणकार्त्स्न्यं निरुक्ते तथा वेदार्थकार्त्स्न्यं ब्रह्मज्ञाने तस्यै विचार इत्यर्थः । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेर्न हि संदेहादलक्षणमिति महाभाष्यात् । इदमपि मास्तु क्षुद्रेशसत्त्वेऽपि पूर्वमीमांसावत् सर्वविचाराभावात् । न चैतावदेव विचारः विस्तृतविचारस्य पूर्वमीमांसायां दर्शनेनोत्तरमीमांसाविचारमात्रायैतावतोऽसंभवात् । किंतु ब्रह्मेत्यादिभाष्यार्थमाहुः परं त्विति । नन्वत्रापि प्रतिज्ञातब्रह्मज्ञानायेति भाष्यार्थः संभवतीति चेन्न । ब्रह्मशब्दः सोपि वेदान्तरूपः सोपि ब्रह्म, तद्व्यावृत्त्यर्थत्वादित्याहुरात्मत्वेनेति । ब्रह्म आत्मा, तस्य चात्मरूपत्वादिति भाष्यात् । ब्रह्म ब्रह्मत्वमिति निर्विकल्पज्ञानं ब्रह्म, ब्रह्मब्रह्मत्वब्रह्मत्वस्वरूपसंबन्धावगाहि ज्ञानमात्मा । तथा च ब्रह्मणो वेदार्थत्वेऽपि तत्त्वेन ज्ञानं नासंभावनाविपरीतभावनानिवर्तकं मीमांसासहितमात्मत्वेन, ब्रह्मज्ञानं तु ह्यसंभावनाविपरीतभावनानिर्वृत्त्युत्तरत्वेन तन्निवर्तकम् । आत्मन्त्वेनेति 'आत्मा देहो मनो ब्रह्म' इति विश्वात् ब्रह्म श्रोतव्यम् । तथाप्यात्मदेवजातिषु स्मृतिमिरिति च । अहंप्रत्ययेति । सुखी अहमिति प्रत्ययगोचरत्वेनेत्यर्थः । अहंप्रत्ययसाहंकारविषयत्वमपि यतः कर्ताहमिति प्रत्ययात् । स चिदचिद्विन्निरूपः । देहादीति । स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति देहाध्यासः, बभ्रोरोहमिति इन्द्रियवैकल्यम्, गच्छाम्यहमिति कार्याध्यासः, श्रसिम्यहमिति प्राणाध्यासः, त एत आत्माधिष्ठानकाः । जानाम्यहमिति अहंकारे चिदध्यास आत्मनो ज्ञानाश्रयत्वात् । 'कामः संकल्पः' इति बृहदारण्यकात् । जीवेऽन्तःकरणध्यासो वा तदायमप्यात्माधिष्ठानकः । अहंकारानतिरिक्तजीववादिभतेनाह । जगदान्यापत्तिभिर्या नायमहंकारमात्राश्रयः । अहंकारमात्राश्रयत्वे जडत्वेनाहकारस्य तथा जडाश्रितस्य गोलकाश्रितव्यतिरिक्तस्याप्रकाशकत्वनियमात् । यद्वा, अहंकारस्य 'आत्मा मनसा संयुज्यते' इत्यादिप्रणाज्यमावात्, तेन जानाम्यहमित्वं ज्ञानकर्ताहमिति बुद्धिर्न तु ज्ञानाश्रयोऽहमिति । अन्त्यायाः प्रत्यगात्मविषयत्वात् । पूर्वसाहंकारविषयत्वात् । विपर्यस्तत्वादिति । 'शङ्खः पीतः' इतिवत् 'घटो भ्रमति' इतिवच्च करणदोषविषयदोषजन्यसंप्रयुक्तमिदं चार्थमात्रप्रतिपादकब्रह्मज्ञानत्वादित्यर्थः संशयः । स्मृत्योर्वारणाय मात्रावाक्षपदे । अत्र विषयदोषजन्यत्वं तत्कुं शक्यम् । आवश्यकत्वलक्षणध्यासो तावदेव सिद्धेऽस्मिन् सिद्धान्ते विशेषः । कचिद्विषयदोषोऽप्युपेयते, यथा जीवपरमाण्वोरध्यासो दोष इति । एतच्च द्वितीयाध्याये तर्कपदे 'उत्तर-यापि न कर्मात्सदभावः' इति सूत्रभाष्यप्रकाशे 'चरमः सद्विशेषाणाम्' इति श्लोकार्थक्यमावसरे

तस्य चाविद्यावच्छिन्नत्वाद् देहात्मभावहृदप्रतीतेस्तदनिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावाद्

भाष्यप्रकाशः ।

संदेहनिवृत्तेरभावात् । न च देहादिदेवात्मेति युक्तम् । देहस्यावस्थाभेदेषु परिणामान्तरदर्शनेन नभस्त्वनिश्चयात् । अहंविचित्तिवेद्ये त्वात्मनि, यः कृशः पूर्वं स इदानीं स्थूल इति पूर्वापरकाले ऐक्यभावेन तदभावात् । न च सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञया देहादेरात्मत्वं वक्तुं शक्यम् । प्रत्यभिज्ञायाः सोऽयं दीपस्तदिदं जलमितिवत् सजातीयविषयत्वेन पूर्वापरकालकृतदैक्यानिश्चायकतया तदविषयत्वात् । एवं तच्चदिन्द्रियनाशेऽपि जीवनदर्शनाच्छासोच्छ्वासयोर्वहिरागच्छतः प्राणस्यापि ज्ञानादर्शनेनाचेतनत्वनिश्चयाद् बुद्धिमनसोरपि करणत्वेन सिद्धतया कर्तृत्वेनासिद्धत्वाद् विषयपार्थक्यस्य सर्वानुभवसाक्षिकत्वात् सर्वेषामिदंकाराऽऽस्पदत्वाच्च । न चेदंकारास्पदानामात्मत्वं युज्यते । पुरोऽवस्थित एव विषये तथाप्रयोगदर्शनात् । आत्मनश्च प्रत्यग्विचित्तिवेद्यत्वेन तथात्वाभावात् । नचैवं सिद्धे देहादिभ्यो विवेके संदेहाभावादजिज्ञासत्त्वम् । तस्याविद्यावच्छिन्नत्वाद् विदुषां शास्त्रपरिपक्वबुद्धीनामप्यहंप्रत्यये विविक्ततत्त्वरूपस्यागोचरत्वात् सुखदुःखादीनां

रश्मिः ।

वक्तव्यम् । गृह्यमाणारोप इति केचित् । स च परेण गृह्यमाणस्योत स्वयं गृह्यमाणस्य । आद्येऽतिप्रसक्तो, ज्ञानस्य शिक्षणावस्थायित्वस्वीकारात् । द्वितीये तस्यैव बाधादिति । अन्यत्र गृह्यमाणसारोप इति चेत्, न । आन्यत्रिकग्रहणस्य तदानीं विरहाद् गृह्यमाणत्वसाक्षक्यत्वात् । न च देहादिरिति । प्राणेन्द्रियक्रियाबुद्धिमनोविषया आदिशब्दवाच्याः । आत्मनोऽभेदे प्रत्यभिज्ञां प्रमाणयन्ति अहंविचीति । प्रत्यभिज्ञाया ऐक्यनियामकत्वे साम्यशङ्काभादाय निषेधन्ति न च सोऽहमिति । नेत्याह प्रत्याभिज्ञाया इति । पूर्वापरेति । पूर्वापरौ कालौ यस्य देहस्य तस्यैक्यानिश्चायकतया पूर्ववदैक्याविषयत्वान्न साम्यमित्यर्थः । तेन व्यक्त्यवलम्बना प्रत्यभिज्ञा ऐक्यमवगाहते 'सोऽयं घटः' इतिवत् । या तु जातिमवलम्बते न सैक्यमवगाहते, प्रवाहे तदिदं जलमितिवदित्युक्तम् । तेन च देहो नात्मेत्युक्तम् । तर्हीन्द्रियनिकुरम्बः प्रत्येकमिन्द्रियं वा प्राणादिवर्त्तमा भविष्यति तत्राह एवमिति । सकलेन्द्रियनाशोऽपेरर्थः । करणत्वेनेति । बुद्ध्या पदार्थान् जानतीति प्रत्ययेन, सुखसाक्षात्कारः सकरणकः, जन्यसाक्षात्कारत्वात् । चाक्षुषसाक्षात्कारवदित्यनुमानेन च बुद्धिमनसोः करणत्वेन सिद्धतया ज्ञानाश्रयत्वेनासिद्धत्वादित्यर्थः । विषयेति श्रुताषाणादिपार्थक्यस्येत्यर्थः । साधारणं हेतुमाह सर्वेषामिति । नासावात्मेदंकारास्पदं पुरोवस्थितत्वाभावादित्याह आत्मनश्चेति । प्रत्यग्विचीति । प्रातिलोभ्येन जडादिसर्ववैलक्षण्येन सच्चि-सुखात्मतयाश्चति प्रकाशत इति प्रत्यक् जीवः, श्रीधर्या तथा व्याख्यानं तृतीयस्कन्धे, तद्वि-त्तिवेद्यत्वेनेत्यर्थः । सा चाहं प्रत्यगिति । तस्य चाविद्यावच्छिन्नत्वादिति भाष्यमवतारयन्ति न चैवं सिद्ध इति । विविक्ततत्त्वरूपाज्ञाने हेतुमाहुः अगोचरत्वादिति । सुखदुःखादीनामिति ।

निषेधे 'तत्रासावपि नो मुक्तिर्चाप्रत्यक्षवदुद्भवः ।

अविद्याविद्ययोस्तस्माद्भजनं सर्वथा मतम्' ॥ इति शास्त्रार्थे

वेदमात्रादसंभावनाधिपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यते । प्रत्युत देहात्मभाव-
हृदप्रतीतिः श्रुतेरुपचरितार्थत्वं स्तुतित्वं वा कल्पयिष्यतीति ।

मैवम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रादेशिकत्वस्य चाभिमानेन तथा निश्चयात् तेषामपि देहात्मभावहृदप्रतीतेरविद्यासंबन्धरहितस्य
केवलस्यात्मनः प्रत्ययाभावेन दर्शनान्तरेऽपि व्यापकतया प्रतिपन्नस्य तस्यैव बृहत्त्वेन बृहणत्वेन च
तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावाद् विविक्ततत्त्वरूपज्ञानाय विचार आवश्यकः । न च वेदमात्राद्
विविक्तात्मस्वरूपविषयासंभावनाधिपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानं सिद्ध्यति ।
प्रत्यक्षापेक्षया शब्दस्य निर्बलत्वात् । प्रत्युत प्रबलप्रमाणेन देहात्मभावहृदप्रतीत्या शास्त्र-
पक्षद्विरपि दर्शनान्तराभिमानेन विविक्तात्मस्वरूपबोधिकायाः श्रुतेः कल्पनोपदेशतयोप-
चरितार्थत्वं वा, उपायनाशेषतया स्तुतित्वं वा कल्पयिष्यति । अतोसंभावनाद्यपनयनेन
श्रुतावुपचारादिनिवृत्त्यर्थं वेदार्थभूतात्मत्वेन ब्रह्मज्ञानाय विचार आवश्यक इति ।

एवमुक्तमेकदेशमतं चोदकः प्रतिक्षिपति मैवमिति । यदुक्तं, न वेदार्थज्ञानमात्राय विचारः,
रहिमः ।

तत्प्राप्तौ विद्याप्राप्तौ, तथा चाविद्योद्भवेनामोचरत्वात् आत्मगुणानाम् । प्रादेशि-
कत्वस्येति प्रदेशे भवत्वस्येत्यर्थः । अध्यात्मादेराकृतिगणत्वाद्बन् । तथेति अविद्योद्भवत्वस्य
निश्चयात् । न चाणोर्जीवस्य धर्माणं प्रादेशिकत्वेऽप्यक्षतिरिति शङ्क्यम् । परमात्मविचारादशुभाष्य-
त्वेपि । देहात्ममेत्यादि । न च सुखदुःखजनकपूर्वजन्मीयधर्मधर्माधारतया तस्य शरीरातिरिक्तत्व-
सिद्धिरिति वाच्यम् । मयूरचित्रादिवत् तयोरपि स्वाभाविकतया तज्जनकधर्मधर्मासिद्धौ तदाधार-
स्यात्मनोऽप्यसिद्धेरिति प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनो लोकायतिका आहुः, तेनाविद्यास्वरूपमप्युक्तम् । अभि-
मानस्याविद्याकार्यत्वेनाज्ञानरूपं तत्त्वरूपमुक्तम् । दर्शनान्तर इति मैवमते भास्कराचार्यमते च ।
विविक्तेति । सच्चिदानन्दं ब्रह्म स्वेच्छया सदानन्दरूप, तस्य जगज्जन्मादिकर्त्री शक्तिः चिच्छक्तिर्व्या-
पिका, तस्या व्यामोहिका शक्तिरित्येवमिच्छायाः पूर्वगुत्तरं च विविक्ततत्त्वरूपज्ञानाय । तेन अविद्यास्त्वं-
रूपमप्युक्तम् । न वेदमात्रादिति भाष्यं निवृण्वन्ति न च वेदेति । असंभावना देहातिरिक्तत्वा-
संभावना । विरुद्धसर्वधर्मानाधारत्वभावना विपरीतभावना 'अज्ञानमन्यथाज्ञानं ब्रह्मण विनिवार्यते ।
कृष्णगमपीति भावः । मीमांसकास्तु प्रातिपदिकार्यः कश्चिदस्तु शब्दमयी देवतेत्याहुः ।
निर्बलत्वादिति । न हि शब्दशतेनापि दृश्यमानो वदो वारयितुं शक्यते । प्रत्युतेति भाष्यं
निवृण्वन्ति प्रत्युतेति । श्रुतेरिति तत्त्वमस्यादिश्रुतेरित्यर्थः । कल्पनेति कल्पनोपदेशसूत्रे
स्पष्टम् । उपासनेति मनोव्यापारविशेषो रामानुजाचार्यमतेन्यत्रापि । स्तुतिरुत्कर्षाधायकगुण-
वर्णनम् । अत्र पक्षे नोपचारः । वेदार्थभूतात्मत्वेनेति खबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य तादृश-
वेदार्थभूतात्मत्वेन । [अत्रैव श्रुत्युदासीनात्मत्वेन ब्रह्मज्ञानाय विचारोप्यग्रे भाष्यप्रकाशेनूढ नोद-
कप्रतिक्षेपे दूषयिष्यन्ति । अघस्तनरश्मौ तु तुर्यपङ्क्तौ । अघस्तनरश्मौ व्यवहारे वय माष्टा इति
वदतो मते माष्टीयब्रह्मज्ञानाय] । चोदक इति । केवलवैदिकः साङ्गोपाङ्गसपरिशिष्टवेदैः कृतमर्थ
प्रतिक्षिपदेकदेशमतम् । सिद्धान्त्येकदेशीत्यर्थः । तस्य च सच्चिदानन्दात्मकं ब्रह्म निराकारमेव,

अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।
तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादान् परमात्मनः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

किंतु ब्रह्मज्ञानायेति । तत्र किं दर्शनान्तरवच्छ्रुत्युदासीनात्मन्वेन ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः । ततश्च वेदार्थज्ञानमातुपङ्क्तिरुमिति तव मनीषितम्, उत वेदार्थभूतात्मन्वेन तदर्थं स इति । तत्रायस्तु दर्शनान्तरैरेव सिद्धो, न विवक्षितपदवीमधिगच्छति । द्वितीयश्चेत् तदापि तन्न संगच्छत इत्यर्थः । उक्तरूपस्यात्मनो वेदार्थत्वाभावे हेतुं कारिकाया गृह्णाति अलौकिक इति । हिशब्दो हेतौ । अलौकिकत्वादित्यर्थः । किं तेनेत्याह न युक्त्यति । कथं तर्हि तन्प्रतिपत्तिरित्यत आह तपसेत्यादि । तपोऽनगनादिम्पम् । वेदोक्ता युक्तिर्वेदयुक्तिः न्यग्रोधेफलमाहरेत्यादिरूपा । परमात्मप्रसादो मुख्यं माधनम् । अन्यथा 'तेषां प्रकृतिर्वचिन्त्यादिश्रारश्मिः ।

सर्वभवनसामर्थ्यसंप्रदत्तं निमित्तान्तरमन्तरेणैवांगतो धर्मरूपेण, तदनु क्रियारूपेण, तत् प्रपञ्चरूपेण संभवतीति मतम् । तदेतत् 'अरूपवत्' सूत्रे तृतीयाध्याये वक्ष्यते । तेनाग्रवं ज्ञेयम् । भाष्ये आधिदैविकादिभेदेन नारम्भणीयः, स्यादेतत्, भवमित्यादिग्रन्थं. त्रेधा पूर्वपक्षः । केवलवैदिककृतो नारम्भणीय इत्यादिग्रन्थविषयः । मीमांसकश्चेत् पूर्वाक्तस्तत्कृतः स्यादेतदित्यादिग्रन्थविषयः । सिद्धान्त्येकदेशकृतो भवमित्यादिग्रन्थविषयः । प्रथमपूर्वपक्षी वेदार्थमात्रत्वमङ्गीकरोति । द्वितीयः श्रुत्युदासीनात्मत्वमङ्गीकरोति । खबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य तादृशवेदार्थभूतात्मत्वं च । तृतीयस्तु वेदार्थभूतात्मत्वेन 'नाह वेदः' इत्यादिभिः वेदार्थभूतस्य 'वेदश्च सवैरहमेव वेद्यः' इति स्वेच्छया विरुद्धसर्वधर्माधारत्वेन वा वेदार्थभूतात्मत्वमङ्गीकरोति, स एव सिद्धान्तः । प्राज्ञादप्याधिकायात् । मुख्यमतं कृष्णमतमित्युपनिषदोत्तरत्र [चिन्मभातेपि अमतमित्वन्न मते रुचप्रचिवीति भान ज्ञेयम् ।] प्रतिक्षिपतीति पङ्क्तवेदविचारितब्रह्मादासीन्येन खबुद्धिपरिकल्पितवेदार्थभूतात्मत्वे ब्रह्मज्ञानमापततीत्यस्या भ्रान्तत्वेन प्रतिक्षिपतीत्यर्थः [प्रतिक्षिपतीति । मीमांसाया अपि न स्वातन्त्र्यं येन देवताप्रतिपादिकोर्यो यः कश्चिदस्तु हीति युज्यतेऽपि तु 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति श्रुतेस्तर्कः अप्रतिपाद्यवेदानुकूलमीमांसायुततर्कः प्रतिपाद्यरूपवेदार्थभूतत्वेन प्रतिपाद्यमित्येवं प्रतिक्षिपतीत्यर्थः] दर्शनान्तरवदिति । कणभक्षाक्षचरणगात्रवद्युक्त्या वेदान्तविचार इत्यन्वयाजीवः पराभिन्नः सच्चिदानन्दरूपत्वात्परमात्मवदित्यनुमानसाध्यात्मत्वेनेव साध्यार्थतिरिक्तार्थवादश्रुत्युदासीनात्मत्वेनेत्यर्थः । अत्राहमस्मि प्रिये जानामीति प्रतीतिः सच्चिदानन्दलक्षणो जीवः, शांकराणामपि अहं ब्रह्म इत्यनुमितिः अह पराभिन्न इत्यनुमितिः । आनुपङ्क्तिकमिति । खबुद्ध्या वेदार्थान् परिकल्प्य तदर्थविचारे तदनुपङ्गेन दीव्यतीत्यानुपङ्क्तिकं 'तेन दीव्यति खनति जयति जितम्' इति ठक् । वेदार्थेति । खबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य तादृशवेदार्थभूतात्मत्वेनेत्यर्थः । श्रुत्युदासीनात्मत्वेन ज्ञानं निरीश्वरहतमिति सांख्ययोगनैयायिकभाट्टादीनाम् । न विवक्षितेति । वेदवेदान्तदर्शनपदवी नार्हतीत्यर्थः । विचारान्तरां नार्हतीत्यर्थः । न संगच्छत इति यौक्तिकत्वान्न संगच्छते । आचार्यमतत्वेपि तपआदिरहितं न संगच्छते, पक्षगीतं विना न संगच्छत इत्यर्थः । अनशनादीति । आदिना वेदार्थेति उक्तवेदार्थत्वाभावे (चिकाय) वेदार्थत्वं त्वस्यैव गीतोक्तम् । न्यग्रोधेत्यादि । छान्दोग्ये

न हि खबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य तदर्थं विचारः कर्तुं शक्यः ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाचः स्रवन्ति हि' इति न्यायेनान्यदेव बुद्ध्येतेति । एतदेव विभजते न हीत्यादि । अयमर्थः । भवान् हि श्रुतीनामनुपचरितार्थत्वाय दर्शनान्तरे आत्मगमकत्वेन स्वीकृतस्याहप्रत्ययस्य प्रादेशिकग्राहकत्वं प्रदर्श्य तस्याविद्याख्योपाध्यवच्छिन्नात्मग्राहकत्वेन अमत्वं च प्रदर्श्य तेन तन्निश्चयाभावात् कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यंशेऽपि तस्य अमत्वं साधयितुं चिदेकरसस्यात्मनो ज्ञानाविषयत्वं च साधयितुमध्यासभाष्यसूचितां विषयत्वेन जडत्वेन व्याप्तिमद्गीकृत्यैवमाह । अहंविचौ प्रकाश-
रश्मिः ।

‘भूय एव मा भवान् विज्ञापयतु’ इति पुत्रेण श्वेतकेतुना शृष्ट आरुणिः ‘तथा सोम्येति होवाच न्यग्रोचफलमाहरेतीदं भगव इति मिन्वीति मिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्य इवेमा धाना भगव इत्यासामैकेकां मिन्वीति मिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किंचन भगव इति त५ होवाच यं वै सौम्यैतमणिमानं न निभालयसे एतस्य वै सौम्यैषोणिन्न एवं महान्यग्रोचस्तिष्ठति श्रद्धत्सव सौम्येति स एषोणिमैतदुदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो’ इत्येवंरूप इत्यर्थः । भगव इति सघोषनं, निभालयसे पश्यसि । मुख्यमिति वरणद्वारापि । न्यायेनेति एकादशस्कन्धोक्तेन तेनेत्यर्थः । प्राज्ञश्च केवलवैदिकैकदेशी त्वचोदकश्च तेषां वाचकानि पक्षाणि, तैरुपात्तान् तान् प्राज्ञकेवलवैदिकैकदेशिपदोपात्तान् । एकदेशीयवस्तुसूचितशांकरं प्रत्याह । तप-
आदीनि वेदार्थभूतात्मवादी । भवानिति शांकरः कश्चित् । अनुपचरितेति । अनुपचरितार्थत्वं यथाशास्त्रदृष्टार्थत्वं तेन अर्थवादत्वेन पूर्वोक्तपक्षे अनुपचरितार्थत्वाभावेपि अरुचिः । शांकराचार्यभतेऽपि व्यवहारे भाट्टप्रतराणादर्शवादत्वं वक्ष्यमाणपक्षेऽनुपचरितार्थत्वं तस्मा इति वा । दर्शनान्तर इति वैदिकशास्त्रादन्यस्मिन् शांकरादिशास्त्रे । प्रादेशिकेति । मुख्यमिति हृद्देशे भगवत्स्वाग्राहकत्वम् । अविद्योपाध्यवच्छिन्नविषयग्राहकत्वेन अमत्त्वम् । तेन तन्निश्चयाभावादिति ब्रह्मात्मकेनाहप्रत्यये-
नात्मनिश्चयाभावादित्यर्थः । कर्तृत्वेत्यादि । प्राकृतिकं कर्तृत्वादिकमात्मन्यारोपितमिति तथा । अध्यासभाष्यसूचितामिति अध्यासभाष्यस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यावेदितैक्यविद्याप्रतिपत्तिप्रयो-
जनाहितजडमिथ्यात्वमवगमयितुमात्मनि अस्मत्प्रत्ययमात्रगोचरे जडतद्दर्माध्यासः कल्पितः, शुक्तौ रजतमिव । स चाविद्यास्वरूपो वस्तुस्वरूपावधारणेन विद्यारूपेण नश्यतीति । अधिष्ठानावधारणे रजतमिव । अस्यानर्थस्य ग्रहाणाय वेदान्तरम्भ इति वाच्योऽर्थः । व्याप्तिस्तु संभावनापरेण न चायमस्ति नियमः पुरोवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमित्यादिभाष्येण तात्पर्यरूपया व्यञ्जनन्योच्यत इत्यर्थः । सिद्धान्ते च बुभुत्सितार्थोवाचकत्वे तत्प्रतीतिजनकत्वम् । तत्प्रतीती-
च्छयोपचरितत्वं तात्पर्यमित्यालंकारिकाः, वृत्तेर्द्वैविध्यात् । तेन फललक्षणादिव्यञ्जनान्तानां तात्पर्यं निवेशः । एवमिति वक्ष्यमाणप्रकरणेत्यर्थः । अनर्थग्रहाणफलका वेदान्तास्ताद-
शारम्भकत्वे अध्यासभाष्यशक्यार्थः । अत्रानर्थग्रहाणे जडो विषयत्वात् मिथ्याजडत्वादित्यनुमानयोः प्रविष्टत्वेनैतत्प्रतीतीच्छयोचरितत्वमनर्थग्रहाणकलङ्कोद्यमरूपारम्भे वर्तते । अन्यथा तत्प्रहाणे जडमिथ्यात्वमवगमयितुमिति जातो धर्माध्यासः कल्पित इति न वदेत् । अयं बुभुत्सितोर्षोपि भवति, तदवाचिकत्वे तत्प्रतीतिजनकत्वमपि तादृशार्थप्रतीतिजनकत्वमपि । ननु रूपारम्भे तत्प्रतीतिजनकत्वं नास्ति, किन्तुनर्थग्रहाणवाचकभाष्ये इति चेन्न, न द्वारम्भः पृथगेव वाच्यः, किंतु

भाष्यप्रकाशः ।

शमानस्यात्मनो ज्ञानान्तरविषयत्वेन जडत्वापत्तिः । सर्वार्थवित्तिषु प्रकाशाश्रयत्वेन सिद्ध-
स्यात्मनो घटमहं जानामीत्यादौ विषयत्वायोगः । चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ क्रियाफलस्य
संयोगस्थोभयनिष्ठत्वेऽपि ग्रामादौ परसमवेतक्रियाफलशालित्वस्य कर्मत्वेन स्वसमवेतक्रियाफल-
शालिन आत्मनः परत्वाभावेन आत्मानमहं जानामीत्यादौ ज्ञानविषयस्यात्मनः कर्मलक्षणा-
नाक्रान्ततया कर्मत्वायोगः । तस्य कर्तृभेदाङ्गीकारे कर्मभूतस्य तस्यानात्मत्वप्रसङ्गः । अप्रका-
शमानत्वस्यैव जडत्वेन स्वस्मिन्नप्रकाशमानतयापि जडत्वापत्तिः । अनुभवबलेन कर्मकर्तृविरोधे
परिहृते सिद्धे चामेदे प्रकाशाश्रयरूपकर्तृत्वेनैव प्रकाशत इत्यङ्गीकारेऽपि यस्मिन्नर्थ्यात्मानो प्रका-
शेते तस्य ज्ञानरूपप्रकाशस्य स्वयमप्रकाशमानतया जडत्वे विषयाप्रकाशकत्वप्रसङ्गः । तस्या-

रश्मिः ।

तस्यानर्थस्य प्रहाणेन सहैकीकृतस्यार्थजातस्य वाचकभाष्यस्य नयतीति जघन्यत्वात् । अध्यास-
भाष्यसूचितामिति भाष्यप्रकाशात् । एवं च काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र दध्युपघातकत्वस्य काकेषु
सत्त्वाद्भद्रात्मनः इति काव्यप्रकाशस्य वरवारणस्येत्यत्र समासान्तरस्य सत्त्वात्तद्वदत्राप्यध्यासभाष्ये
तादृशारम्भत्वसत्त्वेऽपि अवगमयितुमित्यनेन ज्ञानबोधनेऽपि जडमिध्यात्वादिपदसमभिव्याहारेणानुमिति-
सूचनादशु(म)मिति । विशिष्टत्वसत्त्वमयीति तेन रूपेणाध्यासभाष्यस्यानुमितिर्विशिष्टे लक्षणा
तादृशभाष्येऽनुमितिर्विशिष्टायां व्याप्तौ चानुमितिसत्त्वादिति । एवमिति अवधारितमाहेत्यर्थः ।
तमाह अहंवित्ताविति अहं ब्रह्मास्मीत्याकारिकायामित्यर्थः । जडत्वापत्तिरिति आत्मा
जडो विषयत्वात् घटवदित्यनुमानेन तथात्वापत्तिरित्यर्थः । प्रथमान्तानीमानि पदानीत्यतः फलरूपा
संवित् स्वयंप्रकाशभ्युपेतव्येलेनेनानुपपत्तिः । स्वप्रकाशकं घटमहं जानामीत्याकारकं च सर्वमेव
ज्ञानं घटादिकमिव स्वात्मानं स्वाधिकरणमात्मानं च गोचरीकुर्वत् त्रिपुटीप्रत्यक्षतां प्रवादयति ।
मितिमातृमेयविषयत्वात् स्वस्येति । ग्रामाकरमतमाक्षिपन्ति सर्वास्विति । अहं घटं जानामि घट-
ज्ञानो घटं ज्ञातवान् ज्ञातो घट इत्येवंरूपासु घटविषयकज्ञानाश्रयोऽहमित्यादिचोधात् प्रकाशाश्र-
यत्वेन सिद्धस्येत्यर्थः । विषयत्वायोग इति । स्वर्गमिच्छतीत्यादौ कर्तृस्त्वात्वादर्शनात्तथेत्यर्थः ।
नैयायिकादीनाक्षिपति चैत्र इति । उभयनिष्ठत्वेपीति कर्तृकर्मनिष्ठत्वेपीत्यर्थः । तथाच क्रिया-
फलशालित्वस्य कर्मलक्षणस्यातिव्यासत्वमिति भावः । तन्निवृत्तये परसमवेतविशेषणविशिष्टलक्षण-
मित्याह ग्रामादाविति । तत्राध्यासमित्याह स्वसमवेतेनेति । परत्वाभावेनेति । कर्मभू-
तात्मास्मदर्थाध्यस्तात्मनोरैक्यात्तथेत्यर्थः । ननु 'आत्मानमात्मना वेत्ति' इतिवदुपपद्यतामित्यत
आह तस्येति । अनात्मत्वप्रसङ्ग इति जीवद्वयाङ्गीकारस्य नियौक्तिकत्वेनानात्मप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
जडत्वापत्तिरूपं तत्फलमाह अप्रकाशेति । स्वस्मिन्निति । स्वविषयकप्रकाशकर्तृत्वाभावेनापि ।
अनुभवबलेनेति प्रमाणीभूतेनेत्यर्थः । प्रकाशत इति । कर्मापीति शेषः । यस्मिन्निति अहं
जीव इत्यस्मिन् बुद्ध्याद्युपाधिप्रकारकात्मविशेष्यके ज्ञाने इत्यर्थः । स्वयमिति अर्थरूपविषय-

भाष्यप्रकाशः ।

प्रकाशमानत्वेऽपि निलीयचक्षुरादिवत् प्रकाशकत्वे तत्फलस्यैवैतत्फलस्यैव स्वयम्प्रकाशताया आख्येयतयाऽस्य जडत्वापत्तिः । पूर्वज्ञानफलस्यैव जडत्वे एतज्ज्ञानफलस्याग्रिमस्यापि जडत्वापत्तिः । परंपराङ्गीकारेऽनवस्था जगदान्ध्यापत्तिश्चेत्यतः फलरूपा संवित् स्वयंप्रकाशाऽभ्युपेतव्या, न तु निलीयचक्षुरादिवत् प्रकाशिका । ततश्च स्वयंप्रकाशत्वस्यैव चेतनत्वेन तदाश्रयतया प्रकाशमानस्यात्मनो विषयत्वेन जडत्वापत्तिस्तदवस्था । नचार्थात्मानौ विना केवलायाः संविदः प्रकाशाभावात् संविदर्थ्यात्मनां परस्परप्रकाशकत्वमेवेति परतःप्रकाशत्वमेव चेतनत्वम्, ततश्च संवितुल्यत्वान्नात्मनोऽपि जडत्वमिति शङ्क्यम् । तथा सत्यर्थस्यापि चेतनत्वापत्तेः । अथ संविदर्थ्यात्मनां परस्परविनाभावान्नात्यन्तमेद इति विभाष्यते, तदा तु संविद इव तयोरपि स्वयंप्रकाशत्वं सिद्धमित्यर्थात्मनोः संविदतिरेकेणानिर्वाच्यत्वात् संविदेव केवला सिद्ध्यति, न रक्षिता ।

जनकत्वेन संसर्गजन्यत्वेन च स्वयम्प्रकाशमानतयेत्यर्थः । निलीयचक्षुरिति । लीड् स्लेपणे निपूर्वः । त्यजन्तस्तु न भवति । 'अचो यत्' 'शकि लिङ्' इति सूत्रे चकारेण शक्यार्थविधानात् नितरां लातु शक्यं चक्षुरित्यर्थः । गुणमावस्तु चिन्त्यः । यद्वा । अव्ययमिति योगविभागाह्य-
वन्तेन समासः । विषयेण नितरां संवध्य यच्चक्षुस्तद्वदित्यर्थः । अत्रापि यत्तदोरव्याहारो लक्षणा वा । निलीयेति विशेषणं तु अतश्चाभूतस्य चक्षुषो दृष्टान्तार्थकत्वात् । यद्वा । निलीय विषयतामप्राप्य चक्षुः आदिना श्रोत्रादि तद्वदित्यर्थः । प्रकाशकत्व इति । अभिमत इति शेषः । तत्फलस्येति चक्षुःफलस्य जन्यज्ञानस्यैवैतत्फलस्यार्थात्मविषयकस्याह जीव इति ज्ञानस्य यत्फलमनुव्यवसायरूपं तस्यैव स्वयंप्रकाशता स्यात् । अस्यार्थात्मविषयकज्ञानस्य जडवत्संवित्रकाश इति ततश्च स्वयंप्रकाशत्वस्यैव चेतनत्वेन तदाश्रयतया प्रकाशमानस्यात्मनो विषयत्वेन जडत्वापत्तिस्तदवस्था । नचार्थात्मानौ विना केवलायाः संविदः प्रकाशाभावात् संविदर्थ्यात्मनां परस्परप्रकाशकत्वमेवेति परतः प्रकाशमेव चेत् संवित्रकाश इति नैयायिका विरुद्धं मन्यन्ते । ननु जडत्व नाम प्रकाशकतावच्छेदकं चक्षुरादौ व्यभिचारादित्याशङ्क्याह जडत्वापत्तिरिति । पूर्वज्ञानफलस्येति । इदं हि विशिष्टं ज्ञानम् । विशेषणज्ञानाधीनं दण्डीतिज्ञानवत् । तथा च बुद्ध्यादिज्ञानफलस्याह जीव इति ज्ञानस्य जडत्व एतज्ज्ञानफलस्य बुद्ध्यादिनाह ज्ञानाश्रय इत्यादिज्ञानस्याग्रिमस्य जडत्वापत्तिः । पूर्वसजातीयत्वलिङ्गकानुमानादित्यर्थः । जन्यं ज्ञानं विषयात् पूर्वं न भवतीत्यर्थात्मविषयकं ज्ञानं पूर्वज्ञानशब्देन (न) गृहीतम् । जगदान्ध्येति । ज्ञानस्यापि जडत्वे प्रकाशाभावात् तथेत्यर्थः । इत्यत इति । जडत्वापत्तेर्जगदान्ध्यापत्तेश्चेत्यर्थः । फलरूपेति अन्तःकरणपरिणामनिवृत्तावरण-
करूपा संविदित्यर्थः । तदुक्तं 'अहं ब्रह्मास्मि' 'ब्रह्मैवाहमस्मि' इत्यखण्डाकारवृत्तितया धृत्यविज्ञाने निवृत्तेऽब्रह्मत्वपरोक्षत्वादीनां निवृत्तत्वात् प्रत्यगात्मनोऽखण्डानन्दस्वरूपावस्थितिर्भवतीति । ननु निलीयेत्यादि । स्वयं स्वाप्रकाशतामावहन्ती प्रकाशिकेत्यर्थः । इदानीं तस्याः स्वप्रकाशत्वाय यतते । ततश्चेति । परतः प्रकाशादित्यर्थः । तथा सतीति परतः प्रकाशत्वस्य जडत्वनिवर्तकत्वे सतीत्यर्थः । नैयायिका ज्ञानं निर्विषयकं न मन्यन्ते तद्रीत्याह अपेक्षेति । विभाष्यते नैयायिकवद्विभाष्यते । संविदतिरेकेणेति संविद्रूपकारणसत्ताव्यतिरेकेण । तयोरर्थात्मनोरनिर्वाच्य-

भागप्रकाशः ।

त्वर्थात्मभ्यां सहिता । वस्तुतस्तु संविदोऽर्थसहभावोऽपि न नियतः, अनीतानागतस्थले व्यभिचारात् । न च तत्राभाव एव विषय इति वाच्यं, तस्यामच्चात् । न च नोऽपि नञ्चिन्ति वाच्यं, सत्त्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । सत्त्वं हि मत्तान्यमामान्यं ममवायो वा, अर्थक्रियाकारित्वं वा प्रकाशमानत्वं वाऽभ्युपेयम् । तत्र नाद्यौ । सत्तायां मन्नाममवायाभावेन अर्थक्रियाकारित्वेऽर्थ-क्रियाकारित्वाभावेन च तयोरसत्त्वे तद्योगिनोऽप्यगत्त्वसिद्धेः । मत्तान्तराद्युपगमेऽनवस्थापाताच्च । न तृतीयः । मरुमरीचिकादेरपि तोयाद्यात्मना सत्तापातात् । न च भ्रूमरीचिभ्रादीनां तोयाद्या-त्मना असत्त्वेऽपि स्वरूपेण सत्त्वात् प्रकाशमानत्वं नानुपपन्नमिति वाच्यं तथापि मत्त्वस्य प्रका-शमानत्वातिरिक्तधर्मान्तरत्वेन प्रकाशमानत्वस्य तच्चाभावात् । अथ भावधर्म एव सत्त्वम् । अभावोऽपि भाव एव 'भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात्' इति भावस्यैव भावान्तरा-त्मनाऽभावरूपत्वादिति विभाव्यते । तदापि न भावधर्मः को वा । व्यवहारयोग्यत्वमिति चेत् । को नाम तत्र व्यवहारः । अभिलाष इति चेत् । तद्योग्यत्वस्य खपुष्पेऽपि तुल्यत्वान् । अतोऽ-भावस्य खपुष्पतुल्यत्वेनातीतानागतस्थलेऽर्थविद्युक्तैव संवित् । एवमर्थसहभावानियमे सिद्धे यत्र सहभावाभिमानतत्राप्यर्थसत्ताया निर्वक्तुमशक्यत्वादर्थस्यानिर्वाच्यत्वमेव । तथैवात्मनो व्याप-कत्वेनाहंप्रत्यये भादेशिकत्वस्थूलत्वकृशत्वादिना भासमानस्य चन्द्रसङ्कावे चन्द्रान्तरवद् भानात् तस्याप्यनिर्वाच्यत्वम् । तच्च सती ग्राधाभावादसतश्चाभानात् सत्तासत्त्वयोरेकत्र विरोधेन सद-सद्रूपताया अशक्यवचनत्वात् सदतद्विलक्षणत्वमेव । तथाच सति विषयत्वेन भासमानानां मरुमरीचितोयतुल्यत्वात् संविदेव केवला सती सिद्ध्यतीति सैवात्मा । तस्या अविषयत्वेऽपि तत्रैव कर्तृत्वभोक्तृत्वादयोऽऽध्यस्तन्ते, अप्रत्यक्ष आकाशे मालिन्यवदिति ।

रश्मिः ।

त्वमाविषयकत्वेन खपुष्पादिवदनिर्वाच्यत्वं तस्मात् । एवं संविदोऽर्थसहभावं दृष्टं अङ्गीकृत्य तस्याध्यस्तत्वमन्तरेण स्वयंप्रकाशतासमवात् स्वयमर्थो मिथ्येत्युक्तम् । इदानीमर्थभावेपि संवित्प्रकाश इति मन्यते वस्तुतस्त्विति । न च तत्रेति । घटो भविष्यति, घटो ध्वस्त इत्यादिप्रत्यये इत्यर्थः । अभावोऽस्तीति प्रतीत्याशङ्क्य पराकरोति न च सोपीति । सत्तायामिति । अनङ्गीकारादसंभावच्च । तत्र तयोरभावेन तयोः सत्ताख्यसामान्यसमवायार्थक्रियाकारित्वयोरसत्त्वेन तद्योगिनोऽभावस्याप्यसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । तयोः सत्ता स्वीक्रियत इत्यत आह सत्तान्तरेति । भावान्तरमिति । अभावो भावान्तरम्, नान्यः कश्चित्, अनिरूपणादित्यर्थः । तच्चेति अनि-र्वाच्यमित्यर्थः । सैवात्मेति । श्रुत्युदासीनात्मत्वेन वेदार्थभूतात्मत्वस्वरूपेणात्मेत्यर्थः । अध्य-स्यन्त इति । परत्र परावभासोऽध्यासः । आरोप्यात्यन्ताभाववत्त्वं परत्वमधिकरणत्वं त्वलोऽर्थः । अवभासते इत्यवभासो रजतादिः । एवं चैकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमाने स्वात्यन्ताभाववति अवभा-सत्वमिति बुद्धिनिष्कर्षः । कपिसंयोगीत्यत्र संयोगेऽतिव्याप्तिवारणायैकावच्छेदेन इति । तस्य स्वसंसृज्यमाने स्वात्यन्ताभाववति इतरावभासत्वेपि स्वस्याभावयोर्मूलग्रावच्छेदकमेदेनैकावच्छेदक-त्वाभावात् । पूर्वं स्वाभाववति भूतले पश्चादानीतो घटश्चकास्तीति घटेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वसंसृ-ज्यमान इति अभावकाले प्रतियोगिसंसर्गस्य वर्तमानत्वं तदर्थः । भूत्वावच्छेदेनावभासे गन्धेऽ-

भाष्यप्रकाशः ।

तदसंगतम् । विषयत्वेन जडत्वेन व्याप्तेः प्रत्यक्षनाधितत्वात् । आत्मनश्चेतनत्वस्योभय-
संमतत्वात्, तस्य च प्रत्यग्विचिदेद्यत्वात्, प्रत्यग्विचिगोचरत्वेन विषयत्वस्य व्यापकतया जड-
त्वेन विषयत्वेन व्याप्तेरेव प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च । नच प्रत्यग्विचिदेशिदेकरसात्माग्राहकतया तदवि-
षयत्वमेवेति वाच्यम् । तेन रूपेणाविषयत्वेऽपि प्रत्यक्त्वादिना रूपान्तरेण विषयत्वात् । अन्यथा
विषयाभावेन तद्विचिलोपप्रसङ्गात् । 'सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो ह्युक्तो निरञ्जनो विश्व-
रद्वय आनन्दः परः प्रत्यग्रसः प्रमाणैरेतैरवगतः' इति तापनीये प्रत्यक्त्वस्यापि तत्प्रमाणत्वेनैव
श्रावणाच्च । नच तत्राहंकारस्यैव विषयत्वं, नात्मन इति वाच्यम् । न्यायादिमते आत्मन एव
तथा भानात् । सांख्यदिमते च तस्य जडत्वेन तस्यां प्रतीतावहंत्वचैतन्ययोः सामानाधिक-
रण्याभानप्रसङ्गात् । भासमाने च सामानाधिकरण्ये तस्यामहंकारविषयताया निवृत्तत्वात् प्रत्य-
क्षमिः ।

तिव्याप्तिनिरासाय स्वात्यन्ताभाववतीति । शुक्ताविदंत्वावच्छेदेन रजतसंसर्गकालेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति
नाव्याप्तिरिति व्याख्यानम् । नच बन्धस्य ज्ञाननिवृत्तयेऽध्यासवर्णना व्यर्थैव नित्यस्यापि नाशसंभ-
वादिति वाच्यम् । पापादेः श्रद्धानियमादिसप्तज्ञानानामनाशयत्वेन ज्ञानमात्रनाशबन्धेऽत्र मूल-
स्यैवामूलत्वादिति । तदेतन्निरस्यति वेदार्थभूतात्मत्वेनात्मनो विचारकः तदस्तङ्गतमिति ।
प्रत्यग्विचितीति । तथा च यदि विषयत्वं जडत्वं निवृत्तसामानाधिकरणं स्यात् प्रत्यग्विचौ विषये
जीवे जडत्वं भायात्, यतो न भाति ततो हि प्रत्यक्षबाधिता सेत्यर्थः । विषयत्वमपि साधारणो हेतु-
रित्याहुः प्रत्यग्विचिगोचरत्वे चेति । आत्मन इत्यर्थः । एवेति 'व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्याप-
कस्य ततः परम्' इति ह्यमिलपात् । व्याप्तेरिति सा च नियतधर्मसाहित्ये उभयोरेकतरस्य वा व्याप्ति-
रिति सांख्यप्रवचनसूत्राद्धेतोर्नियतसामानाधिकरण्यरूपा तदेव व्यापकसामानाधिकरण्यमिति व्याप्तेः
स्वरूपं मुक्तावल्यामित्यलमतिप्रसङ्गेन । विशेषस्तु ग्रन्थानरत्नाकरे उपपादितः । हेतोः साधारणतां
वारयन् शङ्कते न चेति । विषयत्वरूपहेतावपि विषयत्वमेवेति साध्यवदन्यवृत्तित्वाभावात् सा-
धारणत्वं विषयत्वरूपहेताविति भावः । अविषयत्वमेवेति साध्यवदन्यवृत्तित्वाभावात् न साधा-
रणता इति भावः । तत्प्रमाणत्वेनेति प्रमापयति विषयत्वेन प्रमां जनयतीति प्रमाणं प्रत्य-
क्षादि । नन्यादित्वाह्युः । आत्मविशेष्यकप्रमाणकारत्वेनेत्यर्थः । प्रमीयतेऽनेन प्रत्यक्त्वेनेति करणत्वो-
पचारे वा । यद्वा, तस्याः प्रत्यग्विचिः प्रमाणत्वेन प्रत्यक्त्वस्य शब्दस्य श्रावणादित्यर्थः । प्रत्यग्वि-
चिलोपशङ्कां पराकरोति न च तत्राहमिति । अध्यासस्योक्तत्वात्तस्य

‘प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविभूतात्मा कर्ताहिमिति मन्यते’ ॥

इतिवाक्योक्तत्वान्निष्कार्यसंमतत्वादेवेकारः । न्यायादिमत इति । अध्यक्षो विशेष-
गुणयोगत इति न्यायमतम् । आदिपदेन शांकरमते भाष्यमते च । तथा च निष्कार्यमतं
न्यायादितर्कहृतं मध्वाचार्यानभिमतं चेति निष्कार्यमतं सांप्रतं निर्णयमिति नेति भावः । तस्येति
अहंकारस्येत्यर्थः । सामानाधिकरण्येत्यादि । ननु चैतन्यसामानाधिकरण्ये किं मानमिति चेन्न

भाष्यप्रकाशः ।

कृत्वेनेतराविषयतया पारिशेष्यादात्मविषयत्वस्यैव सिद्धेः । नचैवं सति तत्स्वरूपयाथात्म्यभान-
प्रसङ्गः । साधनान्तरवैकल्येन तथाऽऽपादयितुमशक्यत्वात् । लोकेऽपि मणिपरीक्षादौ तथा
निर्णयात् । अन्यथा सांख्यादिशास्त्रतो नित्याऽनित्यवस्तुविवेकस्याप्यसंभवे त्वदभितविचारा-
धिकारस्याप्यसंभवापत्तेः । अतोऽनिच्छतापि प्रत्यग्वित्तिवेद्यत्वमात्मनोऽङ्गीकार्यम् । नचैवं परतः-
प्रकाशत्वेन जडत्वापत्तिः । इदानीं तथात्वेऽपि, अत्रात्मा स्वयंज्योतिर्मवतीति श्रुतेः स्वम एव
तस्य स्वतःप्रकाशत्वेन जाग्रति तदभावेऽपि भस्मच्छन्नाग्निवददोषात् । जाग्रति तथाऽभ्युपगमस्यो-
क्तश्रुतिविरुद्धत्वाच्चाते भते चित्स्वरूपत्वे सति स्वयंप्रकाशसंविदाश्रयत्वस्यैव चेतनत्वात्, तेनै-

रश्मिः ।

अहमित्यामिमाने योगाद् ब्रह्मणि रूढिरिति माध्वोक्तेः । वस्तुतस्तु असन्नितृत्तिकृतः पुरुष-
विषयाहमिति सत्तारूपधर्मेणाविर्भावः । अस्तेषुवोर्येकस्य शतरि कृते रूपमिदमिति । तर्हि अहमिति
सत्ताकृतं स्वरूपं सत्तानित्यत्वे तत्कारणेच्छायां व्यापारः । व्यापारः कर्म स्वयमेवेति ब्रह्मणि योगः
इति वेदान्तत्वादुपपन्नतरः । मीमांसाकारिकासु वेदान्ते योगमात्रादरात् । अहंकारेत्यादि अहंकारो
विषयो यस्याः सा अहंकारविषया तस्याः भावो अहंकारविषयता तस्या इत्यर्थः । प्रत्यक्षत्वेन
रूपेण ज्ञानता कर्तृत्वादयो ये इतरे ते विषया यस्याः सेति पूर्ववत् । एवं सतीति
आत्मविषयिण्या अभ्रमत्वे सतीत्यर्थः । साधनान्तरेति । मनः करणं 'एषो अपुरात्मा चेतसा
वेदितव्यः' इति श्रुतेः, योगेन साधितमेव पश्यति, 'अन्तरेव च पश्यति' इति श्रुत्यन्तरात् 'अयं
हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इति स्मृतेश्च योगादिसाधनान्तरवैकल्येनेत्यर्थः । तथेति
भाने प्रकारस्य याथात्म्यस्येत्यर्थः । नासौ न भ्रमः । अग्रे बाधादिति । तथा निर्णयादिति ।
वज्रयोगानन्यमनस्त्वादीनि साधनान्तराण्यत्र । अन्यथेति प्रत्यग्वित्त्यविषयत्वे प्रकारे ।
नित्यानित्येति नित्यानित्यवस्तुविवेकः श्रमदमादि वैराग्यं मुमुक्षुत्वं चेति साधनचतुष्टयवानधि-
कारी तत्र प्रकारो नित्यानित्येति, अविकारिशरीरे विशेषणत्वेन निविष्टस्येत्यर्थः । सिद्धमाह अत्र
इति । एतावता व्यासेवैपरीत्यमङ्गीकारितमधुना दूषयितुमुपक्रमः । उक्तज्ञानान्तरविषयत्वे
जडत्वापत्तिरित्यनुवदति न चेति । भस्मच्छन्नेति । भस्मस्थानीयं अविधादेहादि । उक्तश्रुतीति ।
अत्र आत्मा स्वयंज्योतिरिति श्रुतिविरुद्धत्वात् । एवं आत्मसंविदोः स्वयंप्रकाशत्वेन प्राप्तं तौत्यं
निषिद्धम् । 'सत्यं ज्ञानम्' 'यः सर्वज्ञः' इति श्रुतिद्वयसिद्धं लक्षणमाह औते भते इति । जीव-
जडयोरिति व्याप्तिवारणाय दलद्वयम् । स्वयंप्रकाशश्चासौ संविदाश्रयश्चेति कर्मधारयः ततः षष्ठीतत्पु-
रुषः । तेनैवेति संविदि विशेष्यशून्यत्वेन संविदात्मनोरर्थयोस्तौत्यस्य परिहारादित्यर्थः । यत्तु
प्राभाकरमतमाक्षिप्तं तत्तु इष्टमेव । एकसत्त्वे द्वयं नास्तीति प्रतीत्याध्यापनविधिप्रयुक्ताध्ययनस्य सिद्धान्ते
सत्त्वादिति । अर्थज्ञानस्य अध्ययनविधिप्रयुक्तत्वाभावात् स्वाध्यायादिविधिप्रयुक्तत्वस्यार्थज्ञाने सत्त्वात् ।
प्राभाकरमते ज्ञानविषययोरर्थः कश्चिद्भवतु । किंच ज्ञातता भट्टमते प्रत्यक्षेण, मुरारिभिरमते तु व्यव-
सायज्ञानेन ज्ञातता भवति तत्रानुव्यवसायानुक्तिः । किंच नात्मनश्चाक्षुषाध्यक्षविषयता आकाशे
चाक्षुषग्रहवारणायोद्भूतरूपस्य कारणत्वात् । तस्य चात्मन्यभावात् । अपि च ज्ञानेन ज्ञानप्राप्ता-
प्यग्रहीतिरपि न सांप्रतम् । तथा सति दूराहितज्ञाने प्रामाण्यसंशयानुदयप्रसङ्गात् । ज्ञानस्य ज्ञात-
त्वेन तन्निष्ठप्रामाण्यस्यापि ग्रहादिति । ज्ञातत्वाभावे च धर्म्यज्ञानात् संशयानुदय इति । अतो

भाष्यप्रकाशः ।

वार्थतौल्यस्य परिहारात्, कर्मकर्तृविरोधस्यानुभवबलेनैव परिहृतत्वाच्च । एवमाश्रयाश्रयिभावेन सिद्धे आत्मसंविदोभेदे विषयत्वेनार्थोऽपि भिन्न एव । नच सत्त्वस्यानिर्वाच्यत्वात् तद्योगिनोऽयोरनिर्वाच्यत्वं शङ्क्यं, सत्त्वनिर्वचनस्य तवाप्यावश्यकत्वात् । अन्यथा संविदोऽप्यसत्त्वापातात् । प्रकाशस्वरूपत्वमेव सत्त्वमित्येत्तु सिद्धमेव तर्हि तद्योगित्वादात्मनः सत्त्वं, असत् आश्रयत्वा-योगात् । नच तत्प्रकाशस्वरूप एवात्मा, न तु तद्योगीति वक्तुं युक्तम् । प्रत्यक्षवस्य तत्राभा-नात् । अहं जानामीति, ज्ञानवानहमित्येवमात्मधर्मत्वेनैव तस्य भानाच्च । एवं सिद्धं प्रकाश-भिन्नस्यात्मनः सत्त्वम्, सिद्धं चानारोपितरूपेण विषयत्वादर्थस्यापि सत्त्वम् । असतोऽविषयत्वात् ।

रश्मिः ।

गुरुमत पर्यवसित आद्यम् । स्वतो ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यं स्वतो ग्राह्यमिति । सिद्धान्ते तु 'स्वय-मेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम' इति वाक्यमपि । नैयायिकमताक्षेपं वारयन्ति कर्मकर्त्रिति । तथाचानुभवबलेनैवात्मानमहं जानामीत्यत्र कर्मलक्षणसंगतिरिति भावः । पुनर्जडत्वापत्तिस्तु दत्तो-त्तरा । यस्मिन्नर्थाल्लानाविति ग्रन्थमाक्षिपन्नाह एवमिति । भेदे इति । नैयायिकास्तु संविदो निर्विषयत्वे ज्ञानत्वाभावः, सविषयत्वेपि जगतो विषयतोऽयस्यकस्याच्त् । आद्ये सर्वज्ञतापत्तिः । द्वितीये विनिगमकमाभावः, सुषुप्तिरपि निर्विषया न स्यात् । तदानीं निराकारचित्सततिस्वीकारस्तु तस्याः स्वयंप्रकाशत्वे प्रमाणाभाव इदमिति । निर्विषयिण्या ज्ञानत्वे घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिरत आत्मा ज्ञानभिन्न इत्याहुः । आत्मद्रव्यज्ञान बुद्धिर्गुणः । ननु प्रकृतेऽपि परिहरणीयमेतन्न इत्याह विष-यत्वेनेत्यादि । ब्रह्मत्वेनाभेदादवच्छेदकोक्तिः । सर्वभवनसमर्थत्वादविन्यसक्तेश्च जातोऽर्थो भिन्न एवेत्यर्थः । तथा च नित्यज्ञानस्य प्रपञ्चविषयत्वे न सार्वज्ञ्यम् । अनित्यस्य यो विषयस्तद्विषयक-त्वम् । सुषुप्तौ सामग्रीविरहाददोष इति न पूर्वोक्तं किंचिदिति भावः । अथवा । ननुक्त विषयादि-जन्यत्वे संविदो अहं जीव इत्याद्याकारिकाया जडत्वापत्तिरिति, तत्राह विषयत्वेनेति । तथा च चिदचिद्वन्धिरूपाहंकारवैशिष्ट्येपि पुरुषविषयग्राह्योक्तात्मरूपब्रह्मत्वेनाभेदात्तज्जन्यत्वेप्यक्षतेरिति हृद-यम् । वस्तुतस्तु आविर्भावः विपरीतव्याप्तेन । एतेन पूर्वज्ञानफलस्येत्यादिनोक्ता जडत्वापत्तिर्जग-दान्ध्यापत्तिश्च निरस्ता । संविदोपि कैवल्यं नास्त्येवेति विषयाविनाभावं नन्दयति । तेन वस्तु-तस्त्वित्यादिनोक्तमर्थवियुक्तैव संविदिति तदप्युक्तप्रायम् । अहंविद्यो सत्ताया इवान्यत्र दृश्यमान-घटादीनामपलपितुमशक्यत्वादिति । ब्रह्मैव तदाकारतया चकास्तीति चेन्न अपसिद्धान्तापत्तेः । अत्रानिर्वचनीयां ख्यातिमाशङ्क्य निषेधति न च सत्त्वस्येति । तयोरिति आत्मार्थयोरित्यर्थः । सत्त्वस्वरूपमाह प्रकाशेति । ॐ इत्याह सिद्धमेवेति । असत् इति अनिर्वाच्यस्येत्यर्थः । तत्रेति ज्ञाने इत्यर्थः । आत्मनि सत्त्वस्याप्यभातत्वमाशङ्काह अहं जानामीति । ज्ञानातुकूल्यपापवा-नहमित्यत्रासल्ययगोचरस्यात्मनो धर्मः सत्तास्मच्छब्दे रूढेः । तत्कर्तृसममिच्छाहारे अहंकारो योगा-भावाद्वाहंकार इति तस्य सत्त्वस्य भानात् । अहंकारस्य सत्तासममिच्छाहारताकथनस्य सत्त्वमत्त्वेव न सर्वान्तरत्वरूपप्रतीतित्वरूपप्रत्यक्षत्वभानात् विशेष इति भावः । सिद्धमाह एवं सिद्धमिति । तदर्थ-स्यापीति । ब्रह्मकार्यत्वादिति भावः । युक्तिमाह असत् इति । सहितायामित्यधिकारात्तस्याश्चात्रा-विवक्षितत्वादसिद्धिः । तदुक्तम्—

भाष्यप्रकाशः ।

पुष्पं पश्याम्यनुभवामि प्रत्येभीत्याद्यप्रत्ययाद् मरीचितोयार्दानां चारोपितरूपेण निषयन्वात् ।

रश्मिः ।

‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपक्षते’ इति ।

अमतोपि तोयादेर्विषयत्वं दृश्यते इति चेत्तत्राह मरीचीति । आरोपितरूपेणेति । अयं भावः । भाट्टास्तावद्धमः स्मृतेर्नातिरिच्यत इत्यख्यातिं वदन्ति, भङ्गागजन्वत्यादिशेषान् । न च तत्तास्फुरणापत्तिरिति शङ्कम् । कर्तृदोषेण तत्प्रमोषात् । दोषाभावे न रजनरूपतिर-
धिष्ठानस्फूर्तिर्वा भवेत् । दोषाश्च रागादयः कचिन्प्रयत्नालोकादिना विवकागामम्यं कनि-
दन्यचित्तेतयेवमादयो अननुगतास्तथातथादर्शनादुन्नेयाः । अतः प्रमुष्टनत्ताका स्मृतिरिव
अमस्थले ज्ञेया । ग्रामाकरास्तु रजतमनुभवामीत्यनुव्यवसायार्थां स्मगामीत्यनुव्यवसायापत्तिं च
पश्यन्तो ग्रहणस्तरणात्मकं ज्ञानद्वयमगृहीतासंसर्गकमत्र ख्यातिरूपमिति वदन्ति । स्मृति-
प्रमाणभेदेन ज्ञानस्य द्वैराश्यात् । न चानुव्यवसायद्वयापत्तिरिति वाच्यम्, स्तरणाभिमानस्य
दोषेण प्रमोषात् । तस्माद्विवेकज्ञानद्वयाङ्गीकारे न कोपि दोष इति । अत्राप्येकज्ञानतात्वेन
ज्ञानद्वयस्याशक्यवचनत्वात् । न च तौत्वं नास्तीति वाच्यम् । यद्यगृहीतासंसर्गकं ज्ञानद्वयं
स्यात्, एकज्ञानतुल्यता न स्यात्, यदि न स्यात् सा व्यवसायानुव्यवसाययोगोर्पलभ्येतेति तर्केण
तन्मूलभूतव्यवसायानुव्यवसायाभ्यां चैकज्ञानतुल्यत्वनिश्चयात् । अपि च, ज्ञानद्वैगम्याग्रेहणात्र
ज्ञानद्वयाङ्गीकारे सर्वत्र विशिष्टज्ञानोच्छेदः । षटोयमिति प्रमायामप्यगृहीतासंसर्गकवद्गृहीतज्ञानद्वयस्य
शक्यवचनत्वात् । द्वैराश्ये भूलस्य चिन्त्यत्वाच्चेति मतद्वयेपि दोषान् पश्यता भवतानिर्वचनीया
ख्यातिराहता । इत्थं हि त्वदीयं व्युत्पादनम् । प्रमा द्वेधा । तत्र तत्त्वमस्यादिवाक्योक्त्या पारमा-
थिकी, संसारप्रमा व्यावहारिकी । साचेत्थं एकैव संविदातुर्विध्यं धत्ते । तत्रान्तःकरणवैशिष्ट्येन
प्रमानुताम्, अन्तःकरणवृत्तिवैशिष्ट्येन प्रमाणताम्, षटादिवैशिष्ट्येन विषयताम्, अन्तःकरणवृ-
त्त्यभिव्यक्तत्वेन फलतामिति । पूर्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः, ततश्चान्तःकरणस्य चक्षुरादिद्वारा विषय-
देशगमनम्, तेन संयोगस्तदाकारेण परिणामो वृत्त्यात्मकः । यथा तडागोदकं छिद्राभिर्गत्य
कुल्याद्वारा केदारं प्रविश्य चतुःकोणाद्याकारेण परिणमते । तत्र परिणामे विषयसंविप्रतिफलनं भवति ।
तदैकदा वृत्तिविषययोरवस्थितिरिकदेश इति तत्प्रयुक्तभेदस्याकिंचित्करत्वात् तत्संविदोर्दैक्यम् । तदिदं
प्रलक्षप्रमा तथा च वृत्त्यावरणसहिताज्ञाननिवृत्तिः । ततोऽन्तःकरणविशिष्टसंविदा विषयस्फुरणमिति ।
यदा तु इन्द्रियविषययोर्दोषः, तदा भ्रमः । स च सदसद्विलक्षणत्वादर्निर्वचनीय इति ।

तदिदं खलुद्बुद्ध्यासमात्रम् । आरोपितरूपेण बुद्धिरूपेण विषयत्वात् । तथा हि । अहंकार-
भेदरूपा बुद्धिः स्थिरा मूर्ता सच्चिदानन्दब्रह्मभिन्ना ख्यायत इति अन्यख्यातिरेवोचितेति । एतद्वै-
शिष्ट्यज्ञानप्रनाडीनां द्वितीयाध्यायोपान्ते ‘प्राणवता शब्दात्’ इत्यधिकरणे विस्तृतिनिरस्ती वक्तव्ये
इति ते अत्र नोच्येते । रन्ध्रभावे सत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वादतीतानागतस्थलेऽर्थवियुक्तैव संवित्तद्ब्रह्म-
तमानकालेऽप्यर्थो मिथ्या दृश्यत्वाच्चुक्तिरजतवदिति अनुमानेनार्थोऽनिर्वचनीय इति नार्थं नियाम-
कतेति शङ्कते न चेति । ननु चाभावत्वेन प्रत्ययात्सोतिरिच्यत इति चेत्, न । षटे ध्वस्ते तद्ब्रह्म

भाष्यप्रकाशः ।

न चाभावे सचाप्यभिचारः । तस्यापि भावत्वात् । भावान्तरात्मना अननुभूयमानप्रतियोगि-
रूपेणैव तत्राभावव्यवहारात् । अन्यथा निष्प्रतियोगिकत्वेनापि तस्य प्रत्ययापत्तेः । नचैवं संविदो-
ऽर्थाद्यविनाभावेऽर्थे विना संविदप्रकाशात् स्वतःप्रकाशत्वहानिः । दीपादेस्तेजोरूपत्वस्यैव संविदः
प्रकाशस्वरूपत्वस्यैव स्वतःप्रकाशपदार्थत्वात् । अत एवात्मनोऽपि तथात्वात् । नचात्मनो व्यापक-
त्वेन सर्वत्र सत्त्वात् तत्रारोप्यमाणस्य शरीरादेर्मरीचिकादावारोप्यमाणतोयादेरिव सच्चदेशस्या
शक्यवचनत्वादसत्त्वमास्थाय प्रतीयमानत्वमात्रेण सदसद्विलक्षणत्वमनिर्वाच्यत्वं चास्तीयत इत्यपि
सांप्रतम् । वस्तुपरिच्छेदास्थातुर्मते तत्समवाय्यादीनां सत्त्वेन तेषामेव देशत्वसिद्धेः । तदना-
स्थातुर्मते च ब्रह्मकार्यत्वाद् ब्रह्मण एव तथात्वसिद्धेः । एवं सिद्धे देशे शरीरादीनां च सिद्धत्वे
तेषामात्मन्यारोपोऽपि सुकरः । अन्यथा खपुष्पादेरिव दुष्करः स्यात् । अप्रत्यक्ष आकाशे मालि-
न्याध्यासवदप्रत्यक्ष आत्मनि शरीराद्यध्यासोपपादनमप्यसंगतम् । बालानामवकाशरूपेण बुद्धानां
वस्तुस्वभावेनैव चाकाशस्यापि प्रत्यक्षत्वात् । अतः कल्पनाया असंगतत्वात् 'तदेयां प्राणानां विज्ञा-
नेन विज्ञानमादाय' इति, 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा' इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च, न कर्तृत्वमोक्त-
त्वादिरहित आत्मा । नच स वेदार्थः । ब्रह्मणो वेदार्थत्वात् । किंतु खबुद्ध्या तथा कल्पित इति,
न तदर्थं विचारः शक्यवचनः । तदिदमुक्तं न हीत्यादि ।

रश्मिः ।

कपालत्वेनावतिष्ठते संज्ञानिवृत्तिमात्रं परम्, एवं कपाले ध्वस्ते तच्छकलात्मता ततोपि चूर्णोभावः
ततश्च बहिःप्रक्षेपे पृथिव्यामेकीभावः, पुनः कपाल घटभेदेनैव ब्रमणेनानुभूयमानप्रतियोगिरूपेण
कपालादिनाप्यभावप्रत्ययनिर्वाह इति । प्रत्यक्षविरोधस्य सहने फलभावादिति । न चेह घटो ध्वस्त
इत्याधाराधेयभावव्याघातः । घटाभावे घटाभाव इति बहुपक्षेः । तदाह भावान्तरात्मनेति ।
'यदस्ति यन्नास्ति तदेव विष्णुः' इति विष्णुरूपभावान्तरात्मत्वमभावस्य, न अनुभूयमानोऽननुभूयमान-
स्तादृशः प्रतियोगी संवन्धनिरूपको यस्येति । मुख्यधर्मेणैव व्यवहार इत्यत्र युक्तिमाह अन्यथेति ।
निर्गतः प्रतियोगी यस्मात् तत्त्वं भावान्तरधर्मत्वेन रूपेणेत्यर्थः । 'इदुदुपक्षस्य चाप्रत्ययस्य' इति वत्वम् ।
तद्वहितपाठस्तु ग्रामादिकः । तेन खपुष्पेऽभिलाषयोग्यत्वेपि अस्यादिक्रियान्वितत्वरूपसत्त्वाभावेन
तदतौल्यमपि सूचितम् । तथैवात्मनेत्यादिनिरुक्तमनुवदन्तीं शङ्कामपाकुर्वते न चात्मन इति ।
सदसद्विलक्षणत्वमिति । अनिर्वचनीयत्वमेव सदसद्विलक्षणत्वमास्तीयत इति योजना । दूष-
यति वदस्त्विति । वस्तुतो ब्रह्मणो वैश्वानराधिकरणे प्रादेशत्वाभिमानत्वरूपाङ्गीकारेणैव परिच्छे-
दास्थातुर्मगवतो व्यासस्य मते शरीरादिसमवाय्यादीनामित्यर्थः । तदनास्थातुरिति प्रस्तुत
एकदेशिनो भते इत्यर्थः । ब्रह्मण इति सर्वशक्तिमतो ब्रह्मण एकदेशत्वसिद्धेरित्यर्थः । तवा-
प्येवभावस्यकमिलाह एवं सिद्ध इति । तथा चानिर्वाच्यत्वनिरुक्तिर्निष्प्रयोजनेति भावः । दृष्टा-
न्ताप्रसिद्धिमाह बालानामिति । आकाशस्यापीत्यादि । इदं चाग्रे व्युत्पाद्यम् । तदेवमिति
श्रुत्यर्थस्तु, विज्ञानमयस्य सुप्तस्य विज्ञानराहित्ये अजातशत्रुणा हेतुरुच्यते तदेवमिति । एषा-
मात्मप्राणादीनां विज्ञानं स्वविषयप्रकाशनसामर्थ्यं विज्ञानेन स्वचैतन्येन जीव आदायोपादाय इदया-
काशे शेत इति । न च स वेदार्थ इति स्वात्मा न वेदार्थ इत्यर्थः । यदप्यध्यासलक्षणं
तदप्यध्यासम् । न चेदंत्वावच्छेदेन तदत्यन्तभावोऽस्तीति रजतत्वाभाववति रजतत्वप्रकारक

ब्रह्म पुनर्पाह्वां वेदान्तेष्ववगतं तादृशमेव सन्तव्यम् । अणुमात्रान्यथा-
कल्पनेऽपि दोषः स्यात् ।

‘योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चैरेणात्मापहारिणा’ ॥

‘नैया तर्केण मतिरापनेया’ इति श्रुतेः ।

भाष्यप्रकाशः ।

अथ ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म,’ ‘अस्थूलमनणु’ इत्यादिश्रुतिभ्योऽधिगत इति यदनि तत्राह
ब्रह्मेत्यादि । यथा हीदमस्थूलत्वादिकं वेदान्तेष्वुच्यते, तथा ‘सर्वज्ञः सर्वगन्धः सर्वरसः, विश्व-
तश्चक्षुरत विश्वतोमुखः’ इत्यादिकमप्युच्यते इति तादृशमपि मन्त्र्यं न तु निर्निग्रेषमात्रम् । न
च तत्र स्वस्थान्यथाकल्पनं युज्यते, प्रतिज्ञाहानिदोषात् प्रतारक्यापत्तेश्च । नच श्रोतुर्मन्दत्वे
कश्चिदुपायो विधेय इति तदर्थं किञ्चित्कल्पनेऽप्यदोष इति वाच्यम् । तथा मति श्रुत्यभिप्रेता-
त्मस्वरूपाज्ञानेन श्रोतुः ‘योऽन्यथा सन्तम्’ इतिश्रुत्युक्तदोषापत्तेः । तथा वक्तुरपि, नैया तर्केणेति
श्रौतनिषेधातिक्रमदोषापत्तेः । श्रुतिविरोधदोषापत्तेः । तदिदमुक्तम् अणुमात्रान्यथेत्यादि । ननु

रदिमः ।

ज्ञानं तत्राल्यन्ताभावो निविष्टः, भावोऽस्तीति नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । इदंत्वस्य पुरोवर्तित्व-
रूपस्य श्रुतिनिष्ठत्वे सदसत्त्वस्यापत्तिः, अनुभवविरोधश्च । विशेषणानुभवो रजत इति । रज-
तनिष्ठत्वे तु प्रतिबन्धकोऽल्यन्ताभावं विषटयिष्यतीति । बन्धस्य नित्यता तु ‘बन्धोऽविद्यया-
नादिः’ इति वाक्यादविद्याकार्यत्वेन मिथ्यात्वात् । व्यावहारिकी भार्वाच्यबन्धमिथ्यात्वखण्डने खण्डि-
तेति । ननु कारणान्तरसमवधानान्न बन्धस्य विद्याभावनित्यत्वमिति चेन्न, एकमेव दण्डादिना
घटनाशदर्शनेन दृष्टान्तसंभवाच्च । ‘असंदिग्धोपि वेदार्थः’ इत्यत्र अस्य पक्षस्य संग्रहात् । सिद्धा-
न्तपक्षमाहुः तादृशमपीति । निर्गुणमेव पश्चादनारोपितगुणसंपृक्तमित्यर्थः । इदमुभयव्यपदेशाधिकरणे
तृतीयाध्याये स्पष्टीभविष्यति । अणुमात्रेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म न च तत्रेत्यादि । ब्रह्मणि
वर्माणामध्यस्तत्त्वकल्पनमित्यर्थः । कुतः, अणुमात्रान्यथाकल्पनमपि नेध्यत इत्यर्थः । प्रति-
ज्ञेति ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इति निर्गुणब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ‘जन्माद्यस्य यतः’ इति वदतो व्यासस्य
प्रतिज्ञाहानिदोषादित्यर्थः । अध्यस्तत्वेपि लक्षणतोपपत्तेराह प्रतारकात्वेति । केवला संवित्तिदि-
त्यसन्नयतो भगवतो व्यासस्य तत्त्वापत्तेश्चेत्यर्थः । अत एव द्वितीयस्य नवमाध्याये इच्छानन्तरं
सदानन्दस्य जगत्कर्त्री शक्तिः, चित्तस्तु व्यामोहिका शक्तिरिति विभाग उक्तः । अणुमात्रेत्यादि
भाष्यमवतारयन्ति न च श्रोतुरिति । मन्दत्वं इति तावदवधानशून्यत्वं इत्यर्थः । योऽन्यथा
सन्तमिति । अत्र प्रतिपद्यत इत्यस्य जानाति, प्रतिनिधिं पद्यते गच्छति प्रतिपत्तिं शरणायति कुरुते
इति त्रयोऽर्थः । प्रतिनिधिः कृष्णः प्रतिकृतिश्च । तदुक्तं सुषोभिण्यां ‘नैश्चित्यं वाचि पूर्ववत्’
इति कृष्णविषये, प्रतिकृतिविषये तु ‘हरिसृतिं प्रियां कृत्वा’ इति । पुरुषोत्तमप्रतिष्ठायां गोस्वामि-

नच विरुद्धवाक्यानां श्रवणात् तन्निर्धारार्थं विचारः । उभयोरपि प्रामाणिकत्वेनैकतरनिर्धारस्याशक्यत्वात् । अचिन्त्याऽनन्तशक्तिमति सर्वभवनसमर्थं ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च ।

अत एवोपनिषत्सु तत्तदुपाख्याने बोधाभावे औपाधिकबोधे च तपस

भाष्यप्रकाशः ।

विरुद्धवाक्यश्रवणे श्रोता संदेहि । संदेहे चावश्यमनिष्टम् । 'अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति' इति स्मरणात् । 'यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सा' इति इति श्रुतेश्च । अतस्तन्निवारणार्थं निर्धार आवश्यकः । स च विचाराधीन इति तदर्थं स कार्य एवेत्यत आह नचैत्यादि । विचारः कथं कार्यः किमेकतरमाधेन, किंविभयसामञ्जस्येन । यद्याद्यः पक्षस्तदा तद्वाधनाया-प्रामाणिकत्वं तस्य वक्तव्यम् । तथा सत्यन्यत्रापि तदापात इत्युपचारनिवृत्त्यर्थं यतमानस्याऽ-प्रामाणिकत्वापत्त्या बुद्धिक्रमिया पलायमानस्य विषमाशीविषमुखे निपातः । अथ द्वितीयस्तदा, 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते,' 'स हैतावानास' इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मसामर्थ्येनैव विरोधस्य परिहारे विचारस्य वैफल्यमेवेति युक्त्या वेदार्थः सर्वथा न प्रतिपञ्चुं शक्यः, इत्यतो वेदार्थज्ञानायो-पायान्तरमेष्टव्यम् । तदपि श्रुत्यविरुद्धम् । तत्र प्रमाणमाह अत एवेत्यादि । तैत्तिरीये भृगो-बोधामावे वरुणेन 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति, छान्दोग्ये इन्द्रप्रजापतिसंवादे इन्द्रसौ-पाधिकबोधे प्रजापतिना, 'वस द्वाविंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यम्' इति साधनान्तरस्य तपस एवोपवेदः

रश्मिः ।

नोपि 'ततः श्रीपुरुषोत्तमात्मकतायां जातायां स्वरूपे भगवान् श्रीगोकुलेशः श्रीकृष्णोपमिति बुद्धिः कर्तव्या, न स्वरूपादिबुद्धिः' इत्याहुः । नैषा तर्केणेति भाष्यं विवृण्वन्ति तथा वक्तुरिति । एषेति ब्रह्मविषयिणीत्यर्थः । अयमर्थः । द्वितीयाध्यायेऽणुकारणवादे वक्ष्यते । काठके इय श्रुतिः । सा च 'अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान् न ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात्,' 'नैषा तर्केण मतिरपनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ट' इत्यादिः । अनन्यः आचार्यः । 'अत एव चानन्याधिपतिः' इति सूत्रात् । अन्येन आगमाभिज्ञाचार्येण । 'नाहं किंचित्करोमि' इति वाक्यात् । न अन्यो मित्रो विद्यते यस्ये-त्यागमाभिज्ञेन । तद्विदमिति । न च तत्रंत्यादिना विवृतमित्यर्थे इति । न च श्रोतुरित्यादिना विवृतमित्यर्थः । आरणे 'अन्धो मणिमविन्दत् तमनहुलिरावयत् । अग्नीवः प्रत्यमुञ्चत् । तमजिह्व असञ्चत्' । 'ऊर्ध्वमूलमवाक् छाखं वृक्षं यो वेद सप्रति । न स जातु जनः श्रद्दध्यात्' इति सृत्सुर्मा मारयात्' इति । 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' इति वेदान्ते । अविन्दत् ज्ञातवान् । परस्मै-पदात्, लण्धावान्वा विरुद्धधर्मश्रय उक्तः । तमनहुलिरिति 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इत्युक्तः । अग्नीव इति । सर्वतो हि शिरोमुखमित्युक्तः । तमजिह्व इति लिह आखादने आखादक-तुरहितः । 'निर्गुणो गुणभोक्ता च' इति गीतोपप्लविका । श्रुतिविरोधेति । यस्य स्यादप्येति । यस्य विचिकित्सा सशयो नास्ति तस्याद्धा प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः । तस्येति उभयोरैकतरस्येत्यर्थः । विषमाशीविषमुख इति । विषमाशीविषः सर्पविशेषः । एतावता 'अलौकिको हि वेदार्थः' इत्य-र्धकारिका व्याख्याता । उत्तरार्धं विवरीतुं संबन्धार्थमाह इत्यत इति । बोधाभाव इति । अत्र-ब्रह्मज्ञानानन्तरं 'तद्विज्ञाय पुनरेव च वरुण पितरं उपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति, तदहोवाच तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व' इति बोधाभाव इत्यर्थः । औपाधिकबोध इति । छान्दोग्ये च दशम-

एवोपदेशः । नच तपःशब्देन विचारः । नस्य पूर्वानाधिक्यात् तप एव । नचोपाख्यानानां मिथ्यात्वम् । तथा सति सर्वत्रैव मिथ्यात्वं भवेद् विशेषाभावात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

कृत इत्यर्थः । ननु तप संताप इतिवत्, तप आलोचन इत्यपि धातुरिति तन्निष्पन्नोऽयं शब्दो विचारार्थक एव सन्तव्यः । तथा सति श्रुत्यैव विचारस्य प्राप्तिरित्यत आह नच तप इत्यादि । तप एवेति तप एव तपःशब्देनोच्यत इत्यर्थः । अयं भावः । विचारो धेकृतरवाधेन वा, ब्रह्मणः सामर्थ्यादिप्रदर्शनेन वा माधवीयः । न तु श्रोतरि तेन कोऽपि विशेषः संपाद्यः । तथा सति पठितवेदस्य साधनान्तरश्रवणं विनाऽपि विचारे वेदार्थः स्फुरेदवेति पूर्वानाधिक्यादुपमदनवैयर्थ्यापत्तिः । गुरुवाक्योत्तरं विचार इत्यङ्गीकारे गुणेः स्वल्वापत्तिः । उपमदनोत्तरमपि तत्संबन्धायसोपदेशेन दयाराहित्यप्राकट्यान् । तपमोऽङ्गीकारे तु तेन शिष्ये विशेषाधानादधिकारसंपत्तौ साङ्ख्यवेदवाक्येभ्य एव स्फूर्तिर्नच कोऽपि पूर्वोक्तदोष इति तपःशब्दो रूढ एवादर्णीयः । तदेतदुक्तं, तप एवेति । अन्यथा छान्दोग्यविशेषस्यापरिहार इत्यपि बोधयितुं सावधारणमुक्तम् । ननु मत्यमुपनिषत्सु तप उपदिश्यते, तथाप्युपागम्यानेषु न तु ज्ञानमाधनत्वेन कापि पृथग् बोधनीयते । उपाख्यानानि तु विद्यास्तुत्यर्थमगदपि बोधयन्तीति, न तदनुरोधे निर्बन्धः कार्य इत्यत आह नचोपेत्यादि । तथाच श्वेतकेतूपाख्यानस्थयुक्तीनां त्रिवृत्तरणादीनां रश्मिः ।

प्रपाठके ब्रह्मजिज्ञासुभ्यामिन्द्रविरोचनार्थानां नोदितः प्रजापतिस्त्वाच 'साध्वलंकृतौ सुवसर्ना परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षधाम' इति । ततश्च तथा कृते 'एष आत्मेति होवाच ततस्तौ शान्तहृदयो प्रव्रजतुः' । तथैरिन्द्रस्तु श्रीरालंकारनाशादिना तन्नागाद्यनुसंधाय, 'नाहमत्र भोग्यं पश्यामि' इति पुनः प्रजापतिमुपजगामेत्योपाधिकबोधे इत्यर्थः । तस्य विचारस्य श्रोतरि पूर्वापेक्षया विशेषरूपाधिक्यासंपादकत्वात् तपःशब्देनानगनादिरूप विशेषाधायक तप एवोच्यते इत्याशयमभिसंधाय विवृण्वन्ति अयं भाव इति । तेनेति विचारेणेत्यर्थः । ननु विचारेणाशुत्तरोत्तरं प्रतिभारूपो विशेषः संपाद्य एवेति चेत्, तत्राहुः तथा सतीति । इति पूर्वानाधिक्यादिति इति हेतोः पूर्वोपसदनापेक्षया ब्रह्मोपसदनविषये विशेषरूपाधिक्यासंपादकत्वात् । विशेषश्चात्रादिब्रह्मबोधानुकूल्यमेव । ननु विचारेणैव वक्तुं शक्यमित्यत आह उपसदनेति । शृणोर्वस्वोपसरणवैयर्थ्यापत्तिः । विचारेणैव विशेषाधानाद्भूरोप्रयोजकत्वादित्यर्थः । शिष्ये विशेषाधानादिति । 'अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्, प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्, मनो ब्रह्मेति व्यजानात्, विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्येवमुत्तरोत्तरं फलवैजात्यात् साधनवैजात्याय शिष्ये विशेषाधानावश्यकत्वादित्यर्थः । तदुक्तं—

‘अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।

तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मनः’ ॥ इति ।

तपःशब्द इति । तपःशब्दः अरूढ इति पदच्छेदः । 'तप संतापे' इति धातुपाठात् । तेन वेदान्ते योगाङ्गीकारस्य न विरोधः । यद्वा तपःशब्दो रूढः शक्तिसंकोचवान् । अत्र तपो मगवानिति द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये निरूपणाच्च विचारः । ततः 'स्वयमेवात्मनात्मन वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम' इति वाक्यात्तप एव । 'तदुक्तं तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व', 'तपो ब्रह्म', इति । 'अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते । तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मनः' इत्यत्र तप उक्तम् । न च वेदयुक्तिविचारः । अस्तु तथा, परंतु द्वितीयसुबोधिन्यां तपसंतापस्वीकारात्, 'स्वयमेवात्म-

न ह्यप्रामाणिकोक्ते विधौ वा उपाख्यानं वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्यचिदपि विश्वासो पथा लोके । तस्माद् वेदे अक्षरमात्रस्याप्यसत्यार्थ(ज्ञान)स्याभावाद् वैदिकानां न संदेहोऽपि किं पुनर्विरुद्धार्थकल्पना । विद्यासु च नदश्रुतेः । यदि वेदार्थज्ञाने विचारस्योपयोगः स्यात्, अङ्गत्वेन व्याकरणस्यैव विद्यासु श्रवणं स्यात् । स्वातन्त्र्ये च पुराणाद्यैरिव मीमांसाया अपि प्रकारभेदेन प्रतिपादकत्वं स्यात् । 'तं त्वौप-
निषदं पुरुषं पृच्छामि' इति तु तेषां निषेधः । अन्यथाज्ञानं नोपनिषदुक्तं फलं समर्पयन्ति । तस्मान्नारम्भणीय एव ब्रह्मविचारः ।

भाष्यप्रकाशः ।

च मिथ्यात्वं स्यात् । तथाच सर्वो वेद एवोच्छिद्येतेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह न हीत्यादि । सिद्धं ब्रह्म स्तोत्रे प्रत्यक्षसंवादमप्याह तस्मादित्यादि । वैदिकानामिति प्राज्ञवैदिकानाम् । प्रकारान्तरेणापि विचारानर्थक्यमाह विद्यास्त्रित्यादि । स्तोत्रं व्याचष्टे यदीत्यादि । वरणन्युद्धे, शिखा कल्यो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षडङ्गान्युक्त्वा, 'तस्माद् साङ्गमर्धात्येव ब्रह्मलोके महीयते' इत्येवोच्यते । तस्माद् 'साङ्गो वेदोऽध्ययो ज्ञेयश्च' इति विधावापि नाद्वेषो युक्त इत्यर्थः । एवं विधित्रयेऽपि विचाराल्लेपस्यानवयवचनत्वाद् विधिप्रयुक्त्यारम्भणीयत्वं निवारितम् । ननु मात्स्वङ्गमध्यपातस्तथापि पुराणादिवद् स्वातन्त्र्येणैव नारम्भणीयः । नचाऽप्रामाणिकत्वम् । प्रतिषेध-
गनुषदं, छन्दो, भाषा, धर्मो, मीमांसा, न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानांति तत्रैवोपाङ्गेषु पाठाद्, स्मृतावपि ।

'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विधानां धर्मस्य च चतुर्दश' ॥ इति ।

विद्यासु गणनाच्चैति चेत्तत्राह स्वातन्त्र्ये चेत्यादि । तस्मादिति वेदार्थज्ञानार्थं ब्रह्म-
ज्ञानार्थं चाऽनुपयोगात् ।

रदिमः ।

ना' इति वाक्यात् विचारस्याप्राप्तिः, अभगवत्वात् । तथा च तस्य विचारस्य अभगवत्त्वेन पूर्वसात्व-
तापात्मकाक्षरसो नगवद्रूपादस्यानाविच्यत्तप-सन्तापात्मकमेव ग्राह्यमिति भाष्यार्थः । आधिपत्य-
स्वयं प्रकाशाविषयकत्वम् । एकसत्त्वं वा एकसत्त्वेन पूर्वसादनाधिपत्यं वा । मुख्यं हेतुमाह
अन्यथेति तपसो विचारार्थकत्व इत्यर्थः । अपरिहार इति अपरिहारो मुख्यो हेतुरित्यपि
बोधयितुमित्यर्थः । उपाख्यानानीति । एतच्च पूर्वतश्च द्वितीयस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् । त्रिवृ-
त्त्वरणादीनामिति । 'यथा तु खलु सोम्येमास्तिष्ठो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृद्वैकका भवति
तन्मे विजानीहीति । अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्वविष्टो घातुः तत्पूरीषं भवति, यो मध्य-
मस्तन्मांसम्, योऽणिष्ठस्तन्ननः, आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते, तासां यः स्वविष्टो घातुस्तन्मूत्रं
भवति, यो मध्यमस्तल्लोहितम्, योऽणिष्ठः स ग्राणः, तेजो अशितं त्रेधा विधीयते, तस्य यः स्वविष्टो
घातुस्तदक्षि भवति, यो मध्यमः स मज्जा, योऽणिष्ठः सा वाक्, अन्नमयं हि सौम्य मनः, आपोमयः
प्राणः, तेजोमयी चागिति' त्रिवृत्करणश्रुतिः । भाष्ये । असत्त्वेति । न च सर्वरस इति श्रुति-
विरोधे रस शब्द इति घातुपाठात् शब्दस्यासत्त्वार्थादिनि शङ्कम् । क्षराक्षरपुरुषोत्तमभेदेनासत्त्वार्थ-

अनेन धर्मविचारोप्याक्षिप्त एव । न ह्येतन्निराकर्तुः सोऽयमतिभार इति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु ।

भाष्यप्रकाशः ।

ननु मास्तु ब्रह्मविचारस्थारम्भणीयत्वं, धर्मविचारे तु दोषाभावात् तदारम्भे को दोष इत्यत आह अनेनेत्यादि । 'स तृतीयमतप्यत, स एतं दीक्षितवादमपश्यत्' इत्यादौ तपस एव कथनेनेत्यर्थः । नन्विदमपि शास्त्रमृष्युक्तत्वात् ग्रामाणिकमतः कथं निराक्रियत इत्यत आह नहीत्यादि । गुरोर्मते एव निराकृते शिष्यस्य का वा गणनेत्यर्थः । एवं च यथा भीमांसाकरणात् पूर्वमङ्गैरेव संदेहनिवृत्तित्थेदानीमपि भविष्यतीति न्ययं तत्करणमिति केवलवैदिककृतः पूर्वपक्षो निरूपितः ।

उत्तरं वक्तुं गृह्णन्ति सिद्धान्त इत्यादि । ननु शब्दस्य निःसंदिग्धमर्थप्रतिपादकत्वात् रश्मिः ।

वाचकानां क्षराक्षरसंबन्धित्वेन पुरुषोत्तमनिःश्वासे वेदे असत्यार्थस्याभावात् । तेजो घृतादि । अर्थविधुराणां वैदिकानां धर्मज्ञानात्संशयो न घटत इति विशिष्यन्ति प्राज्ञेति । प्राज्ञ एव प्राज्ञः ते वेदार्थभूतात्मत्वज्ञाः । पूर्वभीमांसाकारिकाणां भावार्थपादभाष्यस्य च तद्विषयकविचारो लघवादत्रैव युक्त इत्याशयेनानेन इत्यादि भाष्यमित्याशयेन विवृण्वन्ति स्म स तृतीयमिति । इयं श्रुतिः संहितातृतीयाद्येकेऽस्ति । स प्रजापतिस्तृतीयं तपो अतप्यत तदन्वेतं दीक्षितवादं ज्ञातवानित्यर्थः । पूर्वं प्रकाशे प्राज्ञेति स्वयं विशेषणोक्तेः । ननु भीमांसाकान्तरोत्थापकग्रन्थामावात् पूर्वपक्षोपन्यासोऽयं दुर्घोष इति चेन्न, नात्र ब्रह्मपदेन प्रमितव्यम् । ब्रह्मपदस्य 'जिज्ञासितमधीतं च यत्तद्ब्रह्म' इत्यत्र वेदे प्रयुक्तत्वात् । वेदत्वेन वेदान्तविचारोपि संहतमेतच्छरीरकजमिनीयेन षोडशलक्षणनेति वदतां ब्रह्मसूत्राणां प्राचीनवृत्तिकृतां वेदगतिप्रदर्शनाय ब्रह्मपदग्रथनस्य सत्त्वान्न ग्रन्थामाव इति । सिद्धान्तग्रन्थमवतारयन्ति उत्तरमित्यादि । गृह्णन्तीति पूर्ववत् । भाष्ये संदेहवारकमिति द्वितीयाधिकरणे—

'संदेहवारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनाम् ।

क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती संदिध्येते परस्थिते' ॥

इति वक्ष्यते । तत्र ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती किञ्चिद्धे इति विशेषजिज्ञासाजनकत्वात् विशेषवेदार्थजिज्ञासा भवति । तर्हि कोऽत्र वेदार्थः यत्र संशयोदयः । ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती संदिध्येते परस्थिते इति भाष्यात् ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिविषयकः संशयः तस्योदय इत्यर्थः । अत्र ब्रूमः ।

'श्रुतिवृन्दैः सदा जुष्टं श्रुतिवृन्दैः सदाहुतम् ।

श्रुतिवृन्दैः सदा सन्तं श्रौतं श्रीकृष्णमाश्रये' ॥

इत्युक्तम् । ब्रह्म पुनर्यादृशमित्यादिः फलिष्यति । 'शतं शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति, सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति, सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्ति, स मानसीन आत्मा जनानाम्, वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे । सर्वाणि रूपाणि विचित्रा धीरः नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' इत्यत्र पूर्वस्यां शुक्रवेदज्योतिषासुत्युत्पादिमतां यत्रैकीभावः, स आत्मा जनानां, मनसि भव इति निरुक्तेर्मानसीनत्वस्य च रसानतिरिक्तानन्दलिङ्गत्वमित्यानन्दो ब्रह्म । द्वितीयां चानन्दस्यैव पुरु-

संदेहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात् तदुद्भवः ।

विरुद्धशास्त्रसंभेदादङ्गैश्चाशक्यनिश्चयः ॥

तस्मात् सूत्रानुसारेण कर्तव्यः सर्वनिर्णयः ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थान्मध्यमश्च तथादिमः ॥

परंपरया पाठवदर्थस्यापि शुरुमुखादेव श्रवणेऽपि मन्दमध्यमयोः संदेहो भवेत् समानधर्मदर्शनात् पदादिपाठवत् । तत्र यथा लक्षणानामुपयोग एवमेव मीमांसाया अपि ।

भाष्यप्रकाशः ।

संदेह एव कथमित्यत आहुः बुद्धीत्यादि । तन्निवृत्तिर्व्याकरणादिभिरेव भविष्यतीत्यत आहुः विरुद्धेति । सर्वनिर्णय इति पूर्वोत्तरकाण्डार्थनिर्णयः । कथमिदमित्यपेक्षायां व्याचक्षते परंपरयेत्यादि । समानधर्मदर्शनादिति अर्थे समानधर्मदर्शनात् । यथा 'अक्ताः शर्कस उप-दधाति' इत्यत्राञ्जनकरणत्वं घृततैलवसादिषु समानम् । तथाच यथा संहिताध्ययनदशायां, देवाय ते यजमानाय शीकाय ते स्वाहा' इत्यादौ संदेहाभावेऽपि पदादिपाठकाले, देवय ते शीकय त इति ह्रस्वश्रुत्या संदेहे, अथादाबुद्धेरे विभागे ह्रस्वव्यञ्जनपर इत्यधिकारस्थस्य, देवाशीकेत्यादेः ।

रश्मिः ।

षत्वनिरवधित्वेजोनिचयत्वरूपधर्मवत्त्वं तस्य साकारस्य तमस्तु पार इत्यनेन निरविद्याजराधि-करणकत्वनिर्वचनेनाविद्यास्पर्शगन्धविरह निरूप्य उत्तरार्धे सर्वरूपविचयननामकरणतदभिवदनाना-मभिवदतः स्थितेश्च श्रावणाद्रूपविचयादिलीलानां तत्सबन्धिनां तत्कर्तुर्मेहापुरुषस्य स्थितिं मह-त्त्वेन रूपादीनां तदभिन्नत्व, धीरत्वेनाधिकारं, तुना कर्तृकर्मकरणानुसंधानरहितता । अयमर्थो द्वितीय-नवमाध्याये चिन्मात्रोह इति भावना तथा च ब्रह्मभावलक्षणो मोक्ष इति मायावादनिरस्ति च श्रावयति । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवित्पाठके रसरूपस्यैव आनन्दस्य परब्रह्मत्वं श्रुतम् । 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद् बहून् शब्दान्वाचो विगलपन हि तत्' इति सर्वात्मभाव विदधती साधनमाह । तथा छान्दोग्ये नारदसनत्कुमारसंवादेऽप्येतदेव साधनमाह । तथा च तेजोमयो व्यापक आनन्द एव रसः कमनीयः साकारो अचिन्त्यानेकशक्तितृप्तः सर्वाश्रयः पुरुषः परं ब्रह्म सर्वात्मभाववद्भक्ते स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितो रूपादिविचयादिलीलां चरीकुर्वन्वीवर्तीति । यथायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथास्यां ब्रह्ममीमांसायां विशदयिष्याम इति । तन्मतेऽवस्थिते विरु-द्धेति विरुद्धानां योगसाल्यवैष्णवतन्त्राणां नैयायिकशांकरराभाजुजशस्त्राणां समेदान्मिश्रणादि-त्यर्थः । एवं च वेदार्थभूतात्मत्वेन ब्रह्मणि ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिव्यापकत्वादेरिति संदेहः । तद्दीर्घं तु विरुद्धशास्त्रसंभेदः तेन ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती स्तः न स्तो वा, व्यापकोऽव्यापको वेति । 'समान एवं चामेदात्' इति सूत्रभाष्येऽव्यापकत्वमुपपादितम् । अयमर्थो द्वितीयनवमाध्यायेविरोधेन स्फुटमन्यत्तादिपादितमिति संक्षेपः । प्रकृते । परंपरया पाठवदित्यादिभाष्य विवृण्वन्ति तथा च यथेति । देवाशीकेत्यादि । पृष्ठचन्तमिदं तस्यैलध्याहरणीयम् । सूत्रविशेषणत्वादिति प्रतिभाति । यथा सूत्रस्यैलनेनान्वेति । सूत्रस्य भाष्यम् । आदौ पदादौ उदात्ताकारे पदान्ते च वर्तमानः संहितायां यो दीर्घः असौ पदविभागपदसमे व्यञ्जनपरः सन् ह्रस्वमापद्यते । व्यञ्जनपरत्वं यथा

तदुक्तम् ।

असंदिग्धेऽपि वेदार्थे स्थूणाग्वननचन्मतः ।

मीमांसातिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धस्तु तनो द्वयम् इति ॥

भाष्यप्रकाशः ।

‘त्रपुश्च मे मिथुश्चन्तं सुश्चन्द्रद्वय’ इत्यादेः पदपाठे, त्रपु च मिथु चन्तं, पुन्यन्तेति पाठान् संदेहे, त्रपुमिथुपूर्वः शकारश्च परः, सुपूर्वश्चन्द्रपर इति । उत ग्यानागो दिविप-तु, आपो हि ह्य मयोश्च इत्यादेः पदपाठे, उत खानासः, दिवि मन्तु, आपः हि स्य इति पाठान् संदेहे. ग्यानागो दिव्यापोहीत्यादिसूत्रस्योपयोग इति लक्षणानां प्रातिग्राह्यगुणाणां गंडननिर्नात्पयोगः । तथाऽर्थश्रवणेऽपि वाजिन्यो वाजिनमित्यत्र किमामिक्षाऽन्नवन्तो विधेद्वन् वा वाजिनानामानान्ये वा वाजिनयागदेवताः । गायत्र्यां सचिता, सूर्यो वा परब्रह्म वा । आकाशादेव मनुष्यचन्त इत्यत्र भूताकाशो वा ब्रह्म वेति संदेहः समानधर्मदर्शनान्मन्दादीनां भवेदिति । तन्निश्चयार्थं मीमांसाद्वय-स्याप्युपयोग इति ज्ञानविधाबुपाङ्गभूतयोस्तयोरप्याक्षेपो युक्त एवेत्यर्थः ।

अक्षिबर्थे प्राचां संमतिमाहुः तदुक्तमित्यादि । द्वयमिति संदेहाभागे दाढ्यं चेत्यर्थः ।

रदिमः ।

संहितास्यं ज्ञेयम् । व्यञ्जनमस्मात्परं इति व्यञ्जनपर इति । देवाशीकासुस्वाप्नतायमुनाहृदयोत्थाशुद्धेति सूत्रे अत्र भाष्यम् । देवाशीका इत्यादिषु ग्रहणे । अवग्रहेषु अन्त्यस्वरो विभागे ऋन्व आपचने यथा देवाय त इत्यादि । यथा वा शीकाय ते स्वाहा शीकाय त इति शीकाय ते स्वाहा इदं मसमाग्रेके स्तुत्रयन्तो हवामहे इत्यादिषु लक्षणम् । त्रपुमिध्विति इति सूत्र, उपयुक्त इति शेषः । यद्वा इति च सूत्रस्योपयोग इत्युत्तरान्वयः । त्रपुमिधु पूर्वा यस्य, चकारः परो यस्येतादृशः शकारो भवति, सुः पूर्वो यस्य चन्द्रः परो यस्य तादृशः शकारो भवतीति सूत्रार्थः । त्रपुमिधुन्यां परस्य चस्य सोः परस्य चन्द्रस्य च सुण् न भवतीति फलितोर्थः । अन्यत्र तु तृतीयेऽध्याये चन्द्रे सुशकारेणेति सूत्र्यते ।

— त्रे प्रत्यये सुशब्दशकारेणान्यवधीयत इति च । भाष्ये । उपयोग इति । संतुत्ययोः सकारस्य तरे उपयोग इत्यर्थः । मीमांसाद्वयस्याप्युपयोग इति । तत्राक्ताः शर्करा इत्यत्र तु तेजो वं तमिति वाक्यशेषोपयोगः । अर्थवादत्वेपि विशेषार्थतया विध्यविरुद्धत्वात्प्रामाण्यमिति पूर्वतन्त्रे प्रमाध्यायोपान्ते ‘संदिग्धेषु वाक्यशेषात्’ इत्यधिकरणे चिन्तितम् । तस्मै पयसि दध्यनयति सा श्वेदेव्यामिक्षा, वाजिन्यो वाजिनम् इत्यपि, द्वितीयस्य द्वितीये पादे ‘गुणश्च न पूर्वसंयोगे वाक्ययोः मत्वात्’ इत्यधिकरणे चिन्तितम् । धनीभूतमिण्ड आमिक्षापदार्थः, जलं वाजिनपदार्थः । तत्र वाज आमिक्षाद्रज्यमेषामस्तीति वाजिनो विश्वेदेवास्तदनुवादेन वाजिनद्रज्यरूपो गुणो विधीयते । आमिक्षाद्रज्येषास्य समुच्चयो विकल्पो वेति प्राप्तम् । तत्रोत्पत्तिशिक्षामिक्षया निवृत्तान्यकाङ्क्षे वैश्व-त्वभागे उत्पन्नशिष्टं वाजिनद्रज्यं प्रवेशमलम्भानं वाजिनशब्दस्य देवतान्तरार्थतां वक्ति । एवं च रज्यदेवतासेदाहितकर्मान्तरात्प्राप्तेति । यथा ‘निष्कलं निष्क्रियं’ ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इति संदेहे जन्माद्यधिकरणम् । यथा गायत्र्यामित्यादिसंदेहे रूढेः सवितृप्राप्तिः तत्र इत्य-त्रैवान्तस्तद्धर्माधिकरणे उक्तं भविष्यति । आकाशादेवेत्यादेस्तु तल्लिङ्गाधिकरण इति । ज्ञान-विधाविति । ज्ञेयश्चैलस्मिन् स्वाध्यायविधौ वेश्याय । उपाङ्गैति । अतिपदमनुपदं छन्दो आपेति

तथाच निर्णये येन केनचिद्वक्तव्ये हरिः स्वयं व्यासो विचारं चिकीर्षुस्तत्कर्तव्यतां बोधयति । ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति व्यासोक्तत्वादपि कर्तव्यता । कर्तव्यपदाध्याहारे स्वातन्त्र्यं न भवति । अन्यथा, 'अथ योगानुशासनम्' इतिवत् स्वतन्त्रता स्यात् । तथाच ज्ञानानुपयोगः । तथाहि । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं घृच्छामि' इति केचलोपनिषद्वेत्यं ब्रह्म, न शास्त्रान्तरवेद्यम् । तद् यदि मीमांसा स्वतन्त्रा स्यात् तज्जनितं ज्ञानं न ब्रह्मज्ञानं भवेत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

एतेन शास्त्रप्रयोजनमारम्भसमर्थनायोक्तम् । विचारकर्तव्यतासमर्थनेनोपोद्घातरूपा अधिकरणसंगतिरपि बोधिता । अतः परं प्रयोजनवच्चेष्टीढं शास्त्रं कया संगत्या आगतम् । श्रुतौ च तपस उपदेशात् तदेव च कुतो नोक्तमित्याकाङ्क्षायां शास्त्रसंगतिं चरन्त एव सूत्राक्षराणि व्याकुर्वन्तः । प्रथमतो वाक्यार्थमाहुः तथाचेत्यादि । उक्तरीत्या वेदार्थनिर्णयस्यावश्यकत्वात् तन्निर्णये येन केन चिद्वक्तव्ये यदा कालवशात् तपआदीनामसंभवं व्यङ्ग्यतया तेषामसाधकत्वं च दृष्टव्यं तदा जगद्गुरुः खट्वरीकरणार्थं हरिः स्वयं व्यासरूपेणावतीर्थं वेदव्यासादिकार्यं कृत्वा सर्ववेदार्थनिर्णयार्थं ब्रह्मविचारं चिकीर्षुस्तत्कर्तव्यतां बोधयति ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति । धर्मादिवद् व्यासोक्तत्वादपि कर्तव्यता । अत इदानीं तपो न वेदार्थज्ञानसाधनं किंत्विदमेव साधनम् । किंच तापसानामृषीणामपि स्वभावभेदाल्लोकानां संदेहं यदा दृष्टव्यं तदा करुणया कृतवानिति तदुक्तरीत्या प्रयत्ने प्रसादोऽपि भविष्यति, तेन वेदार्थबोधश्चेति नास्ति गतार्थत्वम् । कृपैव च संगतिरित्यर्थः । ननु सूत्रे कर्तव्यपदाभावाद्ध्यहारस्य च दोषत्वात् किमित्येवं व्याख्यायत इत्याकाङ्क्षायामाहुः कर्तव्यपदेत्यादि, भवेत् इत्यन्तम् । अत उक्तदोषनिवृत्त्यर्थमव्याहृत्य व्याख्यायत इत्यर्थः । अत्र सर्वसंमतत्वादवमध्याहारपक्ष उक्तो वाक्यार्थश्च ।

रश्मिः ।

चरणोपाङ्गेष्वष्टसु मीमांसकोक्तेः । तयोरिति मीमांसयोरित्यर्थः । भाष्ये । वेदार्थ इति । ननु वेदार्थं ज्ञानक्रियाशक्तिरूपे वेदार्थभूतात्मरूपे उक्ताः संदेहाः संभवन्ति । तदन्वसंदिग्धो वेदार्थो भवति । सामान्ये अर्थे विशेषार्थे शतशुक्राणीत्याद्युक्ते तु मीमांसानिर्णयः कथमिति चेन्न । ससंशयो मोक्षो निःसंशयो मोक्षो वेति संदेहे सपञ्चाविर्भावादिसूत्राणि वाक्यशेषरूपाणीति मुख्यः ससंशयो मोक्ष इति मीमांसानिर्णयसत्त्वात् । स्थूणास्त्वननवदिति । स्थूणा हि शङ्खः सीम्नि निखन्यते निखातापीति तद्ददित्यर्थः । प्रकृते । शास्त्रप्रयोजनमिति । संदेहामावरणं दार्व्यरूपं चेत्यर्थः । उपोद्घातरूपेति पूर्वोक्ता तु अध्यायादेः संगतिरिति न पुनरुक्तिः । स्वयमिति । पाक्षिकप्रामाण्यग्रहाणयेद् । वाक्यानि त्वग्रे वक्तव्यानि । ननु वेदार्थविचारेऽलौकिको हि वेदार्थ इत्यस्योपस्थित्या कालवरणतपआदीनामित्यत्र आदिशब्देन वेदशुक्तिः परमात्मप्रसादश्रेयसमयं ग्राह्यम् । तदा तपआदीनामित्यत्र बहुवचनं विरुद्धम् । साधनान्तरग्रहणगौरवम् । वेदार्थं उक्तसाधनातिरिक्तसाधनग्रहणापत्तिश्रेयस्यमाहुः किं चेति । दृष्टवानिति वक्ष्यमाणपुराणप्रसिद्धम् । असंदिग्धमिति सूत्रविशेषणात् तापसानां ऋषीणामपि स्वभावभेदाल्लोकानां संदेहं विना विशेषणानुपपत्तेः । करुणयेति तपसा चेत्यपि द्रष्टव्यम् । कृतवानिति वेदोपयुक्तं मीमांसाशास्त्रं कृतवान् । कृपैवेति एतत्प्रयत्नस्कन्धे ननुयैस्ति । 'व्यासः कृपणवत्सलः' इति । एतत्

अथवा, अध्याहारकरणापेक्षयाथशब्द एवाधिकारे व्याख्येयः । वेदाध्यय-
नानन्तर्यं तु सिद्धमेव । न ह्यनधीत एव विचारमर्हति तत्रैतत् स्यात् स्वतन्त्रेति ।
तत्र प्रतिविधास्यामः । वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूलविचार इति । किमत्र युक्तम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

अतः परं पदानामर्थं वदिष्यन्तः पूर्वोक्तः पक्षो वक्ष्यमाणदोषग्रासान् साधुरित्याशयेन
पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । अधिकारो नाम नियमविशेषः इति केचित् । यथा, 'आकङ्क्षादेका
संज्ञा' इति । प्रारम्भ इत्यन्ये । यथा, 'अथ योगानुशासनम्' इति । प्राधान्येन निरूपणमित्यपरे ।
प्रस्ताव इति कैयटे, 'अथ शब्दानुशासनम्' इत्यत्र व्याख्यातः तत्रेदग्रनियमस्य पूर्वप्रकृतसा-
पेक्षत्वात् पूर्वं च कस्याप्यप्रकृतत्वात् सोऽत्र न युज्यते, अतः प्रारम्भादेः प्रस्तावाव्यतिरेकात्
प्रस्तावे व्याख्येयः । तथाच ब्रह्मजिज्ञासारूपं शास्त्रमधिक्रियते प्रस्तूयत इति व्याख्याने कल्प-
नाराहित्यादिदं तदपेक्षया ज्याय इत्यर्थः । नन्वधिकारार्थत्वे आहते कर्तव्यपदाध्याहाराभावेन
ब्रह्मजिज्ञासाया विध्यनाशिसत्त्वाद् वैदिकाधिकारिणोऽप्यग्राह्यः शङ्कादिरनधीतवेदोऽपि ब्रह्मजि-
ज्ञासायामधिकुर्यादिति कथं ज्याय इत्यत आहुः वेदेत्यादि । अग्रे वेदवाक्यानामेव विचार-
दर्शनादेतद्विचारकत्वेदानीन्तनस्यापि वेदाध्ययनानन्तर्यं त्वार्थादेव सिद्धमिति न वैदिकाधिकारि-
णोऽग्राहिरित्यतो ज्याय इत्यर्थः । ननु तथापि विध्यनाशिसत्तया पुराणादिवत् स्वातन्त्र्यं तु
सिद्धम् । तथा सति पूर्वोक्तो ज्ञानानुपयोगरूपो दोषस्तु स्यादित्याकाङ्क्षायां, तत्रैतत् स्यादित्या-
दिना तदनूय प्रतिविधानप्रकारमाहुः तत्रेत्यादि । अनुपदमेव वक्ष्याम इत्यर्थः । ननु प्रक्षाल-
नपङ्कन्यायेनैतदपेक्षया तदादरणमेव युक्तमित्यत आहुः वेदार्थेत्यादि । वेदार्थभूतं यद्ब्रह्म

रश्मिः ।

संगतिलक्षणोपादानावसरे ईक्षत्यधिकाणे स्पष्टम् । भाष्ये । न भवतीति वेदवेदान्तसंदेह-
वारणाय ब्रह्ममीमांसा कर्तव्येति विध्याश्रितत्वेन पृथगारम्भाभावात् न भवतीत्यर्थः । अन्यथेति
आरम्भार्थकत्वं इत्यर्थः । स्वतन्त्रेति प्रकारभेदेन प्रतिपादकतया वेदाङ्गता स्यादित्यर्थः ।
तथा च वेदाङ्गत्वमस्मात्तद्व्यं वेदानङ्गत्वं स्वातन्त्र्यमिति हृदयम् । प्रकृते । वक्ष्यमाणदोष-
ग्रासादिति अधिकाकाङ्क्षेत्यादिदोषचतुष्टयग्रासादित्यर्थः । आक्षेप्यबोधनायावतरणमाहुः नन्व-
धीति । अधिकुर्यादिति अधिकारं प्राप्नुयादित्यर्थः । अत्र वैदिकानां वेदाध्ययनानन्तर्यमिति
संशक्तकानां मीमांसा सदित्येवेति तदग्रे अपाकरिष्यते । वक्ष्याम इति वयमित्याहारः । 'अस्मदो
ह्योश्च' इति सूत्रेण एकत्वेपि बहुवचनम् । प्रतिविधानं वक्ष्यामः । प्रक्षालनपङ्कन्यायेनेति
'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायेनेत्यर्थः । एतदपक्षयेति अधिकारेध्याहारादरणा-
पेक्षया । तदादरणमध्याहारादरणं युक्तमङ्गत्वे विधेः । एव इति न्यायानुरोधादेवकारः । इत्यत
आहु रिति इत्यतः शङ्कापूर्वाङ्गत्वादाहुरिति । ईश्वरमीमांसा सार्वविभक्तिकस्तसिः । इत्यतः शङ्का ।
ननु दोषतौल्ये कुतस्तदादरणमिति चेन्न । शङ्काग्रन्थत्वात् । भाष्ये । वेदार्थशब्दो न वेदार्थत्वेन
ब्रह्मज्ञानाय विचार इत्याद्युक्तः प्रथमवैदिकपूर्वपक्षोक्तार्थवाचकः । गौणमुख्यन्यायविरोधात् । अतो
वेदार्थो मुख्यपूर्वपक्षोक्तः । वेदपदस्य 'स्मृतेः' इति सूत्रे वेदान्तपरत्वोत्तेरत आहुः वेदार्थभूत-

भाष्यप्रकाशः ।

तत्संबन्धी सपरिकरतज्ज्ञापको वेदानुकूलो वेदवाक्यानां विरोधपरिहारादिना तेष्वपचारादिदोष-
निवर्तको विचारो भीमांसारूप इति हेतोः । अत्र हि सर्ववेदार्थत्वेन ब्रह्म जिज्ञासम्, अन्यथा
वेदवेदान्तयोरैकशास्त्र्यं न स्यात् । तदभावे च जैमिन्याद्युक्तदिशा मुमुक्षुप्रवृत्तिप्रतिपाद्ये शास्त्रवैय-
र्थ्यमापद्येत । विचारस्य च यदि वेदानुकूल्यं न स्यात् तदाप्यास्तिका न प्रवर्तेरन् । अत आवश्य-
कत्वात् स्वातन्त्र्येऽपि विरोधाभावादानुक्रम्येन तज्जनितज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानरूपत्वात् प्रतिविधानमेव
युक्तमित्यर्थः । अयं प्रकारो भाष्यानामपि संमतः तद्विरोधकस्कान्दवचनोपन्यासादवगन्तव्यः ।
अध्याहारपक्षेऽप्येवं वक्तुं शक्यत्वात् । तज्जयायांसं मन्यमानोऽनुयुक्ते किमत्र युक्तमिति । स्वतन्त्र-
रक्षिः ।

मिति । सर्ववेदार्थत्वेनेति च । मुख्यपूर्वपक्षोक्त मुख्यपूर्वपक्षवर्त्यत्वेनेति चार्थः । सपरिकरेति
विशेषण निःसंशोधमोक्षनिरासाय आत्मनो मोक्षत्वात् । विरोधनिराकरणादिरपि परिकर । वेदान्त-
रूपपदं व्याचख्युः वेदवाक्यानामिति । आदिशब्देन साधन मुख्यत्वादिक फल च सयो-
धत्वं चेति गृह्यते । तेन विरोधपरिहारोक्तोप्यायद्वयार्थः । आदिशब्दोक्तोप्यायद्वयार्थश्चेत्यध्याय-
चतुष्टयार्थः । तेवित्यध्यायेषु चतुर्षु । आदिशब्देनाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधयः । इति हेनोरिति ।
न तदादरणमेव युक्त, अध्याहृत्याध्याहारशेषनिवर्तनात् । दोषनिवर्तनं ततोपि अध्याहारदर्शना-
त्सर्वत्र । सर्ववेदेति । ननु वेदार्थत्वेनापि विद्यात्मत्वेन पूर्वस्य पुराणेषु सत्त्वात् द्वितीयस्यापि
निरीश्वरमीमांसाविषयत्वात् । अत्र सूत्रे ब्रह्मपदेन वेदोक्तवेदार्थत्वेन ब्रह्म जिज्ञासम्, वेदायौ
ब्रह्म इति प्रतीतेः । यथा घटः पृथ्वीत्वेन घटप्रतीतेः । तथा च वेदायौ ब्रह्म तस्य न तु पुराणाद्यर्थः
पृथग्यर्थब्रह्मणो वेदानुकूलविचार इति भाष्यार्थः । ब्रह्मशब्देन वेदमात्रग्रहणे युक्तिमाहुः अन्य-
थेति । ऐकशास्त्र्यमिति । तन्नाग्रे भाष्ये वक्ष्यते । श्रुत्योरप्युक्तम् । 'यदेव विधया करोति' इति ।
'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति च । वृत्तिकृद्बोधायनोप्याह 'सहृतेतच्छारीरक
जैमिनीयेन षोडशलक्षणेन' । जैमिन्याद्युक्तदिशेति । यथाहुः 'चोदनालक्षणोर्थो धर्मः' इति
सूत्रे कार्यरूप एव वेदार्थः, न तु सिद्धरूपः इति, द्वितीयपादे च 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थ-
क्यमतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यते' इत्यधिकरणेऽर्थवादानां क्रियार्थत्वाभावेन स्वायें तात्पर्यविधु-
राणां स्तावकत्वमिति धर्मनिर्णयः । चतुर्लक्षण्या चोपासनात्यकधर्मनिर्णय इति । न च ब्रह्मज्ञाने
उपयोग इति वाच्यम् । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः,' 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्'
इति, श्रुतिस्मृतिभ्यां तस्य धर्मत्वात् । न च सृष्ट्यादिवाक्यार्थं निर्णेतुमपेक्षत इति वाच्यम् ।
'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा त दर्शपूर्णमासयोर्वृणीते' इति कल्पसूत्रात्

'इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या ।

दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन' ॥

इत्युक्तोर्विध्यैकवाक्यतयार्थवादत्वात् । किंच नवमे तृतीयचतुर्थयोः 'फलदेवतयोश्च' देवता
वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात् इत्यधिकरणयोर्न देवता विग्रहवती, किंतु शुद्धमात्र
देवता । अर्थस्तु प्रातिपदिकानुरोधाच्चेतनो वा कश्चित्स्वीक्रियते, न तु विग्रहादिमान् । उपासनादौ पर
ध्यानमात्रमध्याहार्यमिति । अनया दिशेत्वर्यः । आदिना क्षणिकवादी ब्राह्मः । युक्तमित्यर्थ इति ।
वैधत्वस्य 'ज्ञेयश्च' इति विधिना प्राप्तत्वादिति भावः । तद्विरोधकेत्यादि । स्कान्दे वचनानि त्विमानि ।

व्याख्यानमिति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । यथा कर्मणि 'दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः' । 'अथानो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम' इति ।

अथैतद्दर्शमानि सिद्ध्यन्ति प्रयोजनानि । अधिकाकाङ्क्षा न भवेत् । अध्याहारश्च । पुरुषार्थश्च सिद्ध्येत् । उच्छेदश्च न भवेदिनि । कथम् । अधगवदोऽर्थचतुष्टये वर्तने, मङ्गले, अधिकारे, आनन्तर्ये, अर्थान्तरोपक्रमे च । तत्र श्रुतिमात्रेणैव

भाष्यप्रकाशः ।

ताप्रतिविधानस्यात्राप्यपेक्षितत्वेन प्रतिपत्तिगौरवदोषस्यात्रापि सत्त्वाद् व्याहारकरणाशब्दव्याख्या-नपक्षयोर्मध्ये किं युक्तं, तद्वक्तव्यमित्यर्थः । तत्रोत्तरमाहुः व्याख्यानमिति । अथगवदव्याख्या-नपक्ष एव युक्त इत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः व्याख्यानान् इत्यादि । ननु कात्र विशेषप्रतिपत्तिरित्यत आहुः यथेत्यादि । तथाच यथा कल्पसूत्रेण प्रयोगप्रकारादिवोधनान् तत्तत्पदार्थसंदेहनिवृत्तिस्त-थानया भीमानया ब्रह्मणीति, तत्र यथाऽधिकारेऽथगवदस्तथात्रापीति कल्पसूत्रतात्पर्यरूपविशेषस्य प्रतिपत्तिरित्यर्थः ।

नन्वध्याहारपक्षेऽपीदं सुवचमतः सर्वसंमतत्वाद् व्याहारपक्ष एव युक्तो नाऽथगवदस्याधि-कारव्याख्यानपक्ष इत्यत आहुः अथवेत्यादि । एतद्दर्शितं व्याख्यानपक्षे । अत्र चोदयति कथ-मिति । स्वोक्तं विमज्जन्ते अथेत्यादि । तत्र मङ्गले,

'ॐकारश्चाथगवदश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिष्क्रान्तौ तेन माङ्गलिकावुभौ' ॥ इति ।

अधिकारे, यथा, 'अथैव ज्योतिः' इति वेदे । 'अथ योगानुशासनम्' इत्यादि च रश्मिः ।

'नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम् । किञ्चित्तदन्यथा जातं त्रेतायां द्वापरे खिलम् ॥ गौतमस्य ऋषेः शापात् ज्ञाने त्वज्ञानातं गते । संकीर्णबुद्धयो देवा ब्रह्मरूपपुरःसराः ॥ शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमनामयम् । तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् । उत्सन्नान् भगवान् वेदानुजहार हरिः स्वयम् ॥ चतुर्था व्यभजत्ताश्च चतुर्विंशतिधा पुनः । शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ॥ कृष्णो द्वादशधा चैवं पुनस्तस्यार्थवित्तये । चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमक्षया ॥ अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्भिक्षतोमुखम् । अस्त्रोभमनवद्य च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ निर्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसूत्रस्य चाप्यनः । यथा व्यासत्वमेकस्य कृष्णस्यान्ये विशेषणात् ॥ सविशेषणसूत्राणि ह्यपराणि विदो विदुः । मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः ॥ इति वेदविदः प्राहुः शब्दतत्त्वार्थवेदिनः । सूत्रेषु येषु सर्वेषु निर्णयाः समुदीरिताः ॥ शब्दजातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणश्च निर्णयः । एवंविधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशः ॥ ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु । ज्ञानं संस्थाप्य भगवान् क्रीडते पुरुषोत्तमः' ॥ इति ।

अधिकारे अथैव ज्योतिरिति । एतच्च पूर्वतन्त्रे द्वितीयस्य द्वितीये पादे 'संज्ञा चोत्पत्ति-संयोगात्' इत्यधिकरणे चिन्तितम् । तत्र ज्योतिष्टोमं प्रकृत्येदं श्रूयते । अथैव ज्योतिरथैव विश्व-ज्योतिरथैव सर्वज्योतिरितेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति । तत्रैतच्छब्देन प्रकृतं ज्योतिष्टोमं परामृष्यत

मङ्गलसिद्धेरधीन्तरस्य च पूर्वोक्तस्याभावाच्चात्र तत्कल्पनम् । अथाऽवशिष्यते आनन्तर्ये वाऽधिकारे वेति । आनन्तर्ये त्वध्ययनस्य स्वतःसिद्धत्वादधिकारिकाङ्क्षा भवति । तथा सति तदभावाच्च विचारः सिद्ध्येत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

लोके । आनन्तर्यं यथा, भुक्त्वा अथ व्रजतीति । अर्थान्तरपक्रमे यथा, पूर्वं किंचिदुक्त्वा पुनर्विकल्पान्तरे क्रियमाण उच्यते, अथायमाशय इति । यद्यपि कोशे,

‘मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्तर्येण्यथ’ इति

‘अथाथो संशये स्थातामधिकारे च मङ्गले ।

विकल्पानन्तरप्रश्नकार्त्तर्यारम्भसमुच्चये’ ॥

इत्यर्थान्तरमप्युक्तम् । गौडो भवान् अथेति ब्रूम इति प्रतिज्ञायामपि दृश्यते । तथापि प्रच्छकस्य संदेशुश्च कस्याप्यनुक्तत्वेन अथ शक्तोऽस्ति भोक्तुमित्यादिवत् प्रश्नसंशयव्यञ्जकवाक्याभावेन च प्रश्नसंशययोर्विस्तृतमशक्यत्वात् स्वसंशयस्य स्वतोनिवृत्त्यभावेन, स्वसंशयस्य, ‘अविज्ञातं विज्ञानताम्’ इति श्रुतेः कृतस्य ब्रह्मणो विचारयितुमशक्यत्वेन कार्त्तर्यस्य च प्रकृतविरुद्धत्वाद् विकल्पस्य पश्चान्तरात्मकत्वेनारम्भस्योपक्रमात्मकत्वेन चार्थान्तरपक्रमानतिरेकात् सङ्ख्यनियमरूपाधिकारयोरप्यर्थान्तरसापेक्षत्वेन विकल्पतुल्यकक्षत्वादुपयुक्तविचारकार्त्तर्यप्रतिज्ञयो-रपि प्रस्तावान्यतिरेकादथशब्दोऽप्राथम्यचतुष्टये संभाविता वर्तते । तत्रान्यार्थकृतस्य पटहसुदङ्गादिध्वनेरिवाथशब्दस्यापि श्रवणमात्रेण मङ्गलसिद्धेः स्मृतिव्याकोपपरिहारात् तस्याः स्वरूपश्रवण-रहिमः ।

इत्याशङ्कायां अथशब्देन प्रकृतव्यवच्छेदोत्पत्तिसंयोगात्संज्ञया कर्मान्तरमिदमिति । एष इति तु प्रतिज्ञायमानकर्मान्तरवाचक इति । सुषुप्त्युक्तान्त्योर्भेदेनेति सूत्रे विशिष्य वक्तव्योयम् ‘ब्रयाणा-मेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च’ इति सूत्रे मध्वाचार्याः । ‘अविज्ञातप्रार्थनं वा प्रश्न इत्यभिधीयते’ इति वाक्यात् अविज्ञातप्रार्थनं प्रश्नः । तुः प्रतिज्ञायमानकर्मान्तरवाचक इति । (तथा च एष याग इत्यर्थः ।) अथेत्यस्य अधिक्रियत इत्यर्थः । लोक इति छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति, लोके इत्यसंगतमिति यद्यपि तथापि चतुर्थचरणे सांख्यस्यावैदिकत्वमुक्तं ‘एतेन योगः प्रत्युक्तः’ इति चोक्तमतो लोक इति संगतम् । आदिशब्दार्थो द्रष्टव्यः । अथ व्रजतीति भोजनानन्तरं व्रज-तीत्यर्थः । अथायमिति अर्थान्तरपक्रमादयमाशय इत्यर्थः । तथा च एष याग इत्यर्थः । येषां यथायथमसंभवान्तर्भावान्मामवक्तव्यत्वमाहुः तथापीति । अथ शक्तोऽसीति । तृप्तं प्रति तृप्त्यनन्तरं भोक्तुं प्रवर्तमानं प्रति च वचनम् । प्रश्नसंशयेति परेच्छाप्रतिपत्तिफलक वाक्यं प्रश्नः । स्वरसतो अथशब्दस्य प्रश्नसंशयार्थतामानात् तद्व्यञ्जकवाक्येत्युक्तम् । स्वत इति प्रतिज्ञा-तसंशयविषयग्रन्थात् । स्वसंशयस्येति वक्तुमशक्यत्वादिति पूर्वणान्वयः । ननु कृतार्थको अथशब्दो विचारान्वयी न तु ब्रह्ममात्रान्वयीत्यत आहुः उपयुक्तेति । तत्र श्रुतीत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्र अन्यार्थमिति । वृत्त्यान्यार्थम् । अथशब्दस्येति अधिकारार्थे कृतस्य । स्मृतीति शिष्टाचारप्राप्तस्मृतीत्यर्थः । स्वरूपेति स्वरूप मङ्गलश्रवणविषयः तदेव मङ्गलम् । मात्रवा प्रतिपाद्यत्वयोगव्यवच्छेदः क्रियते, न तु प्रतिपाद्यत्वेन यन्मङ्गलं तदाचरणेन तन्मात्रं कार्य-

भाष्यप्रकाशः ।

मात्रकार्यत्वेन मङ्गलस्यान्तरबोधनाप्रतिरोधकत्वाच्च न तन्मात्रकल्पनं युक्तम् । पूर्वं कस्याप्यर्थस्यानुक्तत्वादर्थान्तरोपक्रमस्यापि कल्पनं न युक्तम् । यत् पुनरानन्तर्यप्रस्तावरूपमर्थद्वयमवशिष्यते, तद्वानन्तर्यं यस्य कस्यचिदानन्तर्यं तु स्वभावादेव प्राप्तमिति, न तस्य वक्तव्यत्वम् । यदि च शावरभाष्योक्तमध्ययनानन्तर्यमङ्गीक्रियते, नह्यनधीतवेदो विचारेऽधिकरोतीति । तदा तस्य विचारार्थकजिज्ञासापदेनैवार्थात् सिद्धेऽर्थशब्दोक्तानन्तर्यप्रतियोगिनोऽधिकाकाङ्क्षा भवति, अध्ययनातिरिक्तात् कक्षादनन्तरं ब्रह्म विचारयितव्यमिति । तस्यां च सत्यामध्ययनातिरिक्तस्य कस्यापि तन्मतेऽदर्शनाच्च प्रकृतविचारसिद्धिरित्यर्थः । ननु 'संहतमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेन' इति वदद्भिः प्राचीनवृत्तिकारैर्द्वयोर्मीमांसयोरैकशास्त्र्यमङ्गीकृतम् । ततश्चाधेयादिपदकभेदवदध्यायभेदवच्चावान्तरप्रमेयभेदेन भेदेऽपि प्रयोजनं कयाद्, 'अथाऽतो धर्मजिज्ञासा' इत्याश्रय 'अनावृत्तिः शब्दात्' इत्यन्तमेकं शास्त्रमतः कर्मविचारानन्तर्यमस्येति रामानुजाचार्याः ।

आराधनाराध्यभूतयोर्धर्मब्रह्मणोः प्रतिपादकत्वेनैकशास्त्र्यं । 'अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा' इति पृथगारम्भस्त्वथातः शेषलक्षणमित्यादिवदवान्तरपरिच्छेदार्थ इति तदेकदेशी नव्यः शेषः ।

पूर्वं धर्मजिज्ञासा कार्या, पुरुषमात्रविषयत्वात्, ब्रह्मज्ञानं तु कस्यचिदेव समुद्योतिरिति धर्मविचारानन्तरं चतुर्णां प्रतिपन्नाश्रमान्तराणां सा । 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्' इति सूत्रयतः सूत्रकारस्यापि ज्ञानकर्मसमुच्चयादेव मोक्षप्राप्तिरभिप्रेतेति ज्ञायते, अपरिज्ञाते, च कर्मणि केन समुच्चयः, केन नेति न ज्ञातुं शक्यम्, ज्ञाते तु तस्मिन् नित्यकाम्यनिषिद्धानां हेयोपादेयविभागविज्ञानात् काम्यनिषिद्धे हेये, नित्येन समुच्चय इति सुखेन ज्ञातुं शक्यते । किंच । तृतीये, कर्मसमृद्धयर्थानामुद्वेगीताद्युपासनानां चिन्तनात् तेषां च कर्माधिकृतपुरुषमात्रविषयत्वात् कर्माविज्ञानेन तच्चिन्ताया अप्यनुपापचरितोऽपि तदानन्तर्यमिति भट्टभास्कराचार्याः ।

रहिमः ।

मवश्यं कार्यं यस्याः तत्त्वेन इत्यर्थः । अर्थान्तरेति । मङ्गलस्य विचारकर्तव्यतारूपे वाक्यार्थे कर्तृत्वादिनान्वयाभावादिति शङ्करभाष्योक्तहेतुसंग्राहकश्चकारः । एवं मङ्गलविधिरधिकारपक्षेपीति ज्ञेयम् । मङ्गलस्य शक्यार्थत्वे वाक्यभेदश्च स्यात् । अर्थान्तिस्तेरिति आक्षेपात्तिस्तेरित्यर्थः । अथशब्दोक्तेति अथशब्दोक्तानन्तर्यनिरूपकस्येत्यर्थः । आकाङ्क्षास्वरूपमाहुः अध्ययनातिरिक्तादिति । तथा सतीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्यां चेति । कस्यापीति आनन्तर्यनिरूपकस्येत्यर्थः । षोडशलक्षणेनेति द्वादशलक्षणान्यध्यायाः कर्मकाण्डे, चत्वारोऽध्यायाः उपासनाकाण्डे इत्येवं षोडशलक्षणेनेत्यर्थः । प्राचीनवृत्तिकारैरिति । बोधायनप्रभृतिमिरित्यर्थः । प्रमेयेति । प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिकमाधिकारसामान्यातिदेशविशेषातिदेशोद्वाधतत्रप्रसङ्गरूपप्रमेयं पूर्वतन्ने । उत्तरतन्ने तु समन्वयविरोधनिराकरणसाधनफलरूपमिति ज्ञेयम् । प्रयोजनेति आराधनाराध्यभूतयोर्धर्मब्रह्मणोः प्रतिपादनरूपप्रयोजनैकयात् । ऐकशास्त्र्यमिति तत्र पूर्वोक्तैकशास्त्रनिष्ठम् । अथातः शेषलक्षणमिति इदं च पूर्वतन्ने तृतीयाध्यायस्याारम्भसूत्रम् । अवान्तरपरिच्छेदार्थ इति अवान्तरविचारविशेषार्थ इत्यर्थः । कर्मसमृद्धिरिति । तमेतमिति वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीति श्रुतिरत्रानुसंधेया । तदानन्तर्यम् धर्मविचारानन्तर्यम् । 'यस्त-

तथा हि, न तावद्धर्मविचारानन्तर्यम् । विपर्ययसंभवात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

किंच, 'तमेव धीरो विज्ञाय ब्रह्मं कुर्वीत ब्राह्मणः' इति श्रुतौ तर्कोपकरणेन शब्देन परमात्मानं सम्यग् ज्ञात्वा ब्रह्माख्यभावनाविधानात्, पतञ्जलिन्याऽपि, 'स तु दीर्घकालादनैरन्तर्यसत्काराऽऽसेवितो दृढभूमिः' इति सूत्रयता दीर्घकालासेवितस्यान्यवधानासेवितस्य ब्रह्मचर्यतपःश्रद्धायज्ञादिरूपसत्कारासेवितस्य योगस्य दृढभूमित्वकथनाच्च क्रियमाणाया भावनाख्योपासनाया दृढत्वाय यज्ञोपयोगः कैश्चिदिष्यते ।

तत्तत्फलार्थं विहितानामपि कर्मणां, 'तमेतं वेदानुवचनेन' इत्यादिश्रुत्या, 'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' इतिन्यायेन क्रत्वर्थत्वादिरत्वस्य वीर्यार्थत्ववद्ब्रह्मभावनार्थत्वं कैश्चिदिष्यते ।

तथापरैः श्रेयःपरिपन्थिकत्वमपनिर्वहणद्वारा यज्ञोपयोग इष्यते ।

अन्यैः पुनः 'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः,' 'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत् संस्कारा' इति स्मृत्या यज्ञादिसंस्कृतस्य पुरुषस्य दीर्घकालादनैरन्तर्यब्रह्मभावनामासेवमानस्य समूलकापमविद्यावासनानिबृहत्या प्रत्यगात्मवैशद्यात् पुरुषसंस्कारद्वारा यज्ञोपयोग इष्यते ।

तथेतैरैः 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेद्' इति स्मृत्या ऋणत्रयापाकरणेन कर्मणां ब्रह्मज्ञानोपयोग इष्यते इति नाना मतानि वाचस्पत्ये लिखितानि । अतः कर्मज्ञानसङ्ख्यस्य बहुवादिंसमतत्वात् पूर्वोक्तरीत्या धर्मविचारेणाधिकाकाङ्क्षापूरणसंभवात् तदनन्तरं सुखेन ब्रह्मविचारसिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाहुः तथाहि, नेत्यादि । तदुक्तरीत्या सङ्ख्ययाङ्गीकारेऽपि धर्मविचारानन्तर्यं नोपपद्यते कुतः विपर्ययसंभवात् । 'हृदयस्याग्नेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः' इतिवद् वेदवेदान्ताध्ययनक्रमनियामकप्रमाणाभावात् । नच क्रमैक्यात् क्रमनियमः शङ्क्यः ।

रुद्रिमः ।

क्रेणानुसधत्ते' इति 'त त्वौपनिषद पुरुषं पृच्छामि' इति च श्रुतिद्वयमनुकूलयन्ति तर्कोपकरणेन शब्देनेति । इत्यादिश्रुतेत्यादि तेन उपसर्पति इति शेषः । ब्रह्मपावनमिति वचनेत्यादिश्रुत्या । 'एकस्य तूभयत्वे' इति पूर्वतन्त्रेयं न्यायश्चतुर्थस्य तृतीयपादे चिन्तितः । एकस्योभयशेषतानिमित्तं पृथक् संयोग इति न्यायार्थः । स यथा खादिरमीषोमीयपशुवन्धोत्तपनन्तरं खादिरं वीर्यकामस्य यज्ञं कुर्वीतेति पृथक् श्रुतिसंयोगाद्वीर्यार्थत्वे तद्वदित्यर्थः । समूलकापमित्यादि । वासना लक्षणं तु—

दृढभावनया त्यक्त पूर्वापरविचारणम् ।

यदादानपदार्थस्य वासनेति प्रकीर्तिता ॥

प्रत्यगात्मा जीवः । ऋणत्रयेति देवमितृमनुष्याणासृणत्रयेत्यर्थः । हृदयस्येत्यादि इदं पूर्वतन्त्रे चतुर्थस्य प्रथमे पादे चिन्तितम् । अशीषोमीय पशुमालभेतेति प्रकृत्य श्रुतम् । इतिवदिति इत्यत्र सख्यारूपस्थान क्रमनियामकं यथा तद्वत् । नच क्रमैक्यादिति । अत्र वयं 'अयातो धर्मजिज्ञासा' इत्यारभ्य 'अनावृत्तिः शब्दात्' इत्यन्तमनेककर्तृकमपि परंतु वेदनिश्चितः कृष्णा वतारत्वेन वेदान्तानामपि निश्चितकर्तृत्वमित्येककर्तृकं शास्त्रमिति मन्यहे । क्रमनियम इति क्रमेण स्थानेन नियम इत्यर्थः । स्थानं क्रमपर्यायिकम् । तदुक्तम्

'क्रमो हि द्विविधैवेष्टो देशसामान्यलक्षणः ।

पाठानुकारसादेश्याद्विनियोगस्य कारणम्' इति ॥

भाष्यप्रकाशः ।

आधारदर्शपूर्णमासवत् कर्मब्रह्मविचारयोरेकाङ्गिप्रयुक्ताङ्गत्वेन वा, पञ्चप्रयाजवेदेकाङ्गिप्रयुक्ताने-
काङ्गत्वेन वा, गोदोहनादिषदधिकृताधिकारत्वेन वा, षड्यागवत् फलव्ययेन वा कर्त्तव्यं येन

रदिमः ।

स्थाने पठनीयक्रमपाठः । स्थानं च यथासख्यपाठः संनिधिपाठः अनुष्ठानसादेश्यं च । प्रकृते
तु यथासंख्यपाठरूपं स्थानम् । तथा च प्रथमस्य धर्मविचारस्य प्रथमप्राप्तिः । द्वितीयस्य
ब्रह्मविचारस्य पश्चादित्येवं विनियोगः । न च अथशब्दः शास्त्रं विभजन्पूर्वोक्तं कर्त्तव्यं विषय-
व्यतीतिं वाच्यम् । अथातः शेषलक्षणमिति तृतीयाध्यायसूत्रवत् अथशब्दस्य अविभाज-
कत्वात् । संनिधिपाठरूपं स्थानं च वैकृतान्यङ्गानि यत्र प्राकृताङ्गाननुवादेन विहितानि तेषां
विकृतौ विनियोजकम् । तेषां कैमर्थ्याकाङ्क्षायाः मूलसिद्धविकृत्यविकृतिप्रीतादेवतासंबन्धेन
पूर्वसंबन्धेनैवोपशमात् । अनुष्ठानसादेश्यरूपं स्थानं तु पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वं प्रयोजयति ।
औपवस्थ्येहनि अग्नीषोमीयः पशुरनुष्ठीयते तस्मिन्नेव दिने ते धर्माः पठ्यन्ते, अतस्तेषां कैमर्थ्या-
काङ्क्षायामनुष्ठानसदेशत्वेन उपस्थितं पशुः पशुप्रीतदेवता च पशुदेवताप्रीतिरेव वा अपूर्वमेव
मान्यत्वेन संबध्यते इति । तत्रापि तथेति भाष्यं विवृण्वन्तः कर्त्तव्ये प्रमाणाभावमाहुः
आधारेत्यादि । षष्ठ्यन्ताद्धतिः । 'आधारमाधारयति । ऊर्ध्वमाधारयति । ऋजुमाधारयति' । 'दर्श-
पूर्णमासान्यां स्वर्गकामो यजेत' इति श्रुतयोरेवाङ्गीप्रयुक्ताङ्गत्ववदित्यर्थः । आधारशब्दमग्निहोत्राधिकरणे
द्वितीयस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् । दर्शपूर्णमासान्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति तु सोमद्रव्यस्य दर्शा-
ङ्गतामनुबन्धदर्शादिकालः सोमे विधीयत इति चतुर्थस्य तृतीये पादे 'उत्पत्तिकालविशये कालः
स्याद्वाक्यस्य तत्त्वधानत्वात्' इत्यधिकरणे चिन्तितम् । पञ्चप्रयाजवदिति । द्वितीयस्य द्वितीयपादे
दर्शपूर्णमासयोः श्रूयन्ते 'समिधो यजति,' 'तनूनपातं यजति,' 'इडो यजति,' 'वर्हिर्यजति,'
'खाहाकारं यजति,' इति पञ्चप्रयाजाः तेषां यजत्यभ्यासाद्भेद इति चिन्तितम्, तद्वदित्यर्थः ।
गोदोहनादिचदिति । चमसेनापः प्रणयेदिति दर्शपूर्णमासाङ्गमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनेन
पशुकामस्येति विहितस्यापां प्रणयनेधिकृताधिकारकस्य गोदोहनस्येत्यर्थः । तदिदं चतुर्थे 'यस्मि-
न्नीतिः पुरुषस्य लिप्सार्यलक्षणाविभक्तत्वात्' इत्यधिकरणे चिन्तितमन्यैः । षड्यागवदिति । त
एवं द्वितीयस्य द्वितीयपादे, 'प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात्' इत्यधिकरणे चिन्तिता आग्नेयादयः
षड्यागाः । 'य एवं विद्वानपौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इत्याम्नातम् । तत्र यदाग्ने-
योष्ठाकपालोमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति । तावन्नृतामग्नीषोमीमावाज्यस्य एवं
ताडुपांश्च पौर्णमास्यां यजति । ताम्यामेकमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छदिति ।
ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामिति । ऐन्द्रं पयोमावास्यायामिति प्रकृताः षडनुचन्ते । तत्राप्याग्नेयोपांशुयाजा-
ग्नीषोमीयाणां पौर्णमासीकालविहितानां सह प्रयोगः । एवमितरत्रापि । एतौ समुदायौ पौर्णमा-
समावास्यापदान्यानुपलक्ष्येते इति नानुवादकतानुपपत्तिः । तेषां सर्वेषां दर्शपूर्णमासान्यां स्वर्ग-
कामो यजेतेति वाक्येन फलसंबन्धः । तदिदं वाक्यं चैकादशे 'प्रयोजनाभिसंबन्धात्पृथक्सत्तां
ततः स्यादैककर्म्यभेकशब्दाभिसंयोगात्' इत्यधिकरणे । अत्र श्रुतं फलं सत्तां यागानां पृथगुत्पन्नतया
पृथगेव फलाभिसंबन्धात्पृथक् संबध्यत इति पूर्वपक्षं संगृह्य दर्शपूर्णमासरूपैकशब्दाभिसंयोगा-

भाष्यप्रकाशः ।

बोध्येत तादृशप्रमाणस्याप्यनुपलम्भात् । न च, विद्यां चाविद्यां च यस्तद् वेदोभयं सह, 'सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा' इत्यादिश्रुतिरेव क्रमे प्रमाणमिति वाच्यम् । समुच्चयमात्रबोधनेन चारितार्थात् । किंच । धर्मो न यथाकथंचिज्ज्ञातो विद्यया समुच्चयेऽपि तु निर्णीतस्वरूपः । निर्णयस्तु यथा कर्मस्वरूपविषयकः पूर्वतन्नात्, तथा कर्मशेषभूतपुरुषस्वरूपविषयकस्तदाराध्य-भूतब्रह्मस्वरूपविषयकश्चोत्तरतन्नात् । अतोऽभ्यर्हितत्वात् पूर्वं वेदान्तविचारेण तदवगन्तव्यम् । नानावादैरात्मस्वरूपे ब्रह्मस्वरूपे च विप्रतिपन्ने वैदिकानां वेदवाक्यैरेव तन्निरासस्यावश्यकत्वात् । ज्ञाते तयोः स्वरूपे कर्मणि सुखेन प्रवृत्तिसंभवादिति । नचाध्ययनादिविधेः कर्मावबोधनस-मर्थेषु पुरुषेषु चरितार्थत्वेन, शान्तो दान्त इत्यादिश्रुत्युक्तसाधनान्तरसापेक्षब्रह्मज्ञानोपायभूत-ज्ञमाद्याक्षेपासामर्थ्यात् पूर्वं धर्मविचारस्यैव प्राप्तिरिति वाच्यम् । शान्तो दान्त इति श्रुतौ पश्येदि-तिपदाच्छमादीनां दर्शनसाधनत्वेन विचारे तदपेक्षाभावात् । प्रह्लादकन्यादिवदावाल्यान्मुमुक्षुश-मादिमत्सु तदप्रवृत्तौ तेषां विचारमात्राप्रसक्तैर्यथाकथंचित् प्रवृत्तौ वाऽभ्यर्हितस्यैव प्राप्त्या नियम-भङ्गाच्च तदेतदुक्तम् ।

रक्षिः ।

दैककर्म्यं समुदितस्यैव फलमिति चिन्तितं तद्वदित्यर्थः । अत्र क्रियत इति व्युत्पत्त्या कर्मफलं ऐककर्म्यमेकफलत्वम्, क्वचित्तु सूत्रे पृथक्त्वं ततः स्यादिति पठ्यते । सत्तामिति न पठ्यते । नचेल्यादि । अविद्यां कर्मरूपमित्यर्थः । ज्ञानमेवेच्छां प्रयुक्तानो यन्न सपादयतीत्यालोच्याहुः किंचेति । कर्मशेषेलादि । एतच्च तृतीये 'द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरिः' इत्यधिकरणे चिन्तितम् । पूर्वमिति 'अभ्यर्हितं च' इति सूत्रेणेत्यर्थः । ननु मीमांसायाः न किमपि प्रयोजनं पश्यामः, आदि-ज्ञानस्यान्यत एव संभवदित्यत आहुः नानावादैरिति । विप्रतिपन्न इति विविधप्रकारैर्ज्ञात इत्यर्थः । वेदवाक्यैरिति वेदवेदान्तवाक्यैः विचारविषयैः मीमांसासूत्रविषयवाक्यैरित्यर्थः । तन्निरासस्येति विप्रतिपत्तिगतसंशयनिरासस्यापि । प्रवृत्तीति, इच्छाद्वारा प्रवृत्तिसंभवात्, जानति इच्छति यतत इति नैयायिकप्रवादात् । दृष्टानुवादिनीं 'शान्तो दान्तोपरतस्तिष्ठतिक्षुश्रद्धान्वितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्' इति श्रुतिमनुरुध्य विपर्ययाभावशङ्का तामपाकुर्वन्ते न चाध्ययने-त्यादि । पूर्वं धर्मविचारस्यैवेति । वैधत्वादिति भावः, अन्यथा श्रुतिविरोध इति भावः । विचारितधर्मेण विशेषचित्तशुद्धिः शमदमादिकारणम् । तदपेक्षाभावादिति शमाद्युपेतत्वेपि दर्श-नानपेक्षत्वादित्यर्थः । तेन शमदमाद्युपेतसूत्र(श्रुत्यविरोधात्)विरोधः । तथा च श्रुतिविरो-धाद्धेदविचारविधिसदन्तेपि प्रवर्तते, न तु विध्यन्तरमादरणीयं संभवेपीत्याशयः । तदप्र-वृत्ताविति । शान्त्यादिकसुत्याद्य आत्मानं पश्येदिति श्रुतिस्फूर्तेः शान्त्याद्युत्पादनाय विध्यप्रवृत्ता-वित्यर्थः । सत्तामात्रभवत्यर्थादेव पूर्वोक्तनिरस्ति गम्यमाना आहुः यथाकथंचिदिति । भक्तिमार्गी-याणां स्वत एव शमादिसत्त्वेन वैधक्यमादिसत्तामात्रं भवत्यर्थाद्वक्तिमार्गीयाणां शमादिविधिप्रवृत्तौ । नियमभङ्गाच्चेति । धर्मब्रह्ममीमांसयोः पूर्वापरीभावनियमभङ्गावेत्यर्थः । तदेतदुक्तमिति । तथा हि न तावद्धर्मविचारानन्तर्यम्, विपर्ययसंभवादिति भाष्येणेत्यर्थः । तत्रापि तथा

नच पाठतो नियमः । तत्रापि तथा । नचाऽऽचाराद् व्यवस्था । तत्राप्यनि-
यमसंभवात् । प्रत्यवायाश्रवणात् । संभवेपि न वक्तव्यत्वमध्ययनवत् ।
तथाच ततोऽप्याकाङ्क्षा भवेत् । नच वैराग्यशमदमादिः पूर्वसिद्धः ।

भाष्यप्रकाशः ।

ननु पूर्वं धर्मकाण्डं पठ्यते, अनन्तरं ज्ञानकाण्डमिति पाठस्य क्रमनियामकत्वमस्त्विति
चेत् तत्राहुः नचेत्यादि । पाठक्रमे विद्यमानेऽपि पूर्वकाण्डं न सर्वैरादित आरभ्य पठ्यते । अपि
तु यतः कुतश्चित् । अतोऽनन्तरकाण्डक्रमानियमवज्ज्ञानकाण्डक्रमानियमस्यापि शक्यवचनत्वात्
तत्रापि तथेत्यर्थः । ननु पाठः शिष्टाचारादनियतोऽस्तु, न तु विचारोऽपीत्यत आहुः नचा-
चारेत्यादि । प्रत्यवायाश्रवणस्योभयत्र तौल्यात् तथेत्यर्थः । ननु धर्मस्य ब्रह्मबोधहेतुत्वान् तदि-
चारोपयुक्तानां श्रुतिलिङ्गादीनां वेदचोदनार्थवादस्मृत्यादिप्रामाण्यप्रतिपादनानां ब्रह्मविचारोप-
युक्तत्वाच्च धर्मविचारानन्तर्यं ब्रह्मविचारस्य नियमेन संभवतीति चेत् तत्राहुः संभवेपीत्यादि ।
स्फुटार्थमेतत् ।

ननु तर्हि, नित्यानित्यवस्तुविवेकः, ऐहिकामुष्मिकभोगविरागः, शमदमादिसाधनसंपन्मुमु-
क्षुत्वं चेति शंकराचार्यादृतं साधनचतुष्टयानन्तर्यमाद्रियतामित्याशङ्क्या, भास्कराचार्यैर्यद्यपि
शमदमादयोऽन्तःकरणधर्माः पूर्वं न प्रकृताः स्वगव्देन चानिर्दिष्टा इति खट्वकारस्य न विवक्षिता
इत्येव दूषणं दक्षम् । रामानुजाचार्यैश्चैषां पूर्वमीमांसेक्तकर्मफलकरणोत्तिकर्तव्यताधिकारिविशेषा-
निश्चयानन्तरभाषितदनित्यत्वज्ञानाऽऽत्मनित्यत्वज्ञानाधीनतया शास्त्रद्वयविचारोत्तरभाषित्वं दूष-
णमुक्तम् । तथापि तत्र तथा स्फुटमिति प्रकारान्तरेण दूषणमाहुः नचेत्यादि । तदानन्तर्यं तत्रा
रश्मिः ।

इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ननु पूर्वमिति । तत्रापि तथेत्यर्थः इति पाठतो नियमेपि
विपर्ययसंभवादित्यर्थः । तेन तत्रापि तथेति भाष्यमपि विवृतम् । उभयत्रेति पाठे विचारे चेत्यर्थः ।
ब्रह्मविचारेति । यथानिरपेक्षो रवः श्रुतिः साच 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यत्र विग्रहदशायां
ब्रह्मण इति शेषषष्ठीश्रुत्या ब्रह्मसंबन्धिनं जिज्ञासार्थत्वमिति विनियोगः । 'आकाशस्त-
लिङ्गात्' इत्यत्र लिङ्गं, 'वाक्यान्वयात्' इत्यत्र वाक्यं, 'प्रकरणाच्च' इत्यत्र प्रकरणं, देशकालौ
प्रकरणमिति निबन्धकारिकाविरोधेन, स्थानं द्रष्टव्यं, 'स्वपीति' इत्याचक्षते स्वमपीतो भवति' इति
अत्र अतिदेशसामान्यरूपात्स्थानात् स्वमित्यस्य स्वमपीतोऽर्थः, न तु स्वापनिमित्तकारणरूपकर्तृत्वार्थः ।
समाख्या यौगिकश्च शब्दः सापि 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यत्र बृहत्त्वात् बृंहणत्वाच्च ब्रह्मेति योगात्
यौगिकः शब्दः । स्ववाक्यस्वरूपलक्षणोक्तपदार्थानां ब्रह्मणश्च संनिधिं कल्पयति संनिहितयोः
परस्परकाङ्क्षयोरेकवाक्यत्वं प्रकल्प्य सामर्थ्यं चालोच्य ब्रह्मणा सत्यादिपदानां सामानाधिकरण्यं
कुर्यादिति श्रुतिकल्पनेन ब्रह्मयौगिकार्थस्य तत्पदार्थक्यं बोधयति । स्फुटेति अनन्यलभ्यस्य
शब्दार्थत्वात् । अत्र अथशब्दार्थत्वेन वक्तव्यधर्मस्याक्षेपलभ्यत्वादित्येवं स्फुटार्थम् । भाष्ये । तथा
च ततोऽपीत्यादि आक्षेपलभ्यत्वे च तं श्रुतिलिङ्गादिक्रमानन्तर्यनिरूपकमुपलभ्याप्यधिककाङ्क्षा
भवेदित्यर्थः । प्रकृते । स्वशब्देन चेति शमादिवाचकशब्देन चेत्यर्थः । पूर्वमीमांसेत्यादि पूर्व-
मीमांसेक्तोः कर्म च फलं च कारणं चेति कर्तव्यता चाधिकारिविशेषश्चैतेषां निश्चयानन्तरभाषिणी यद्

तेषामेवाभावात् । न च यदैव संभवस्तदैव तत् कर्तव्यमिति वाच्यम् । तदसंभवापत्तेः । तथाहि । ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वे ज्ञाते तज्ज्ञानस्यैव साधनत्वेऽवगते तच्छेषत्वे च यागादीनामवगते तदर्थकर्मकरणे चित्तशुद्धौ सत्यां वैराग्यादि । इदं च वेदान्तविचारव्यतिरेकेण न भवतीत्यन्योन्याश्रयः ।

भाष्यप्रकाशः ।

शुज्येत 'यदि तत्सत्ता पूर्वं स्यात् । सा त्वतिदुर्लभा । न हि नित्यानित्यवस्तुविवेकमन्तरेणैश्वर्यार्थभोगात् पुरुषो विरज्यते । न वा सांख्यदर्शनात्यन्ताभ्यासतदुदितमाधनाधन्तरेण तादृशविवेक उदेत्युदिते वा सर्वः शाम्यति दाम्यति वा । दुर्वासःप्रभृतिष्वपि तदभावस्य स्मरणम् । कथंचित् किंचित् कस्यचित् कदाचित् संभवेऽपि न मर्वसाधनानि तथा । तदेतदुक्तं, तेषामेवाभावादिति । तथाच समुदितमाधनचतुष्टयसंपदत्यन्तदुर्लभेति तदानन्तर्यमत्र न शक्यवचनमित्यर्थः । सांख्याद्यभ्यासाभावेऽपि लौकिकदुःखादिना विरज्यमाना दृश्यन्ते । किंचित्कामनयापि शाम्यन्ति दाम्यन्ति चेत्सुक्तविवेकरहितवैराग्याद्यानन्तर्यमप्यत्र न युक्तम् । तदपायस्य भूयोदर्शनादित्याशयेन वैराग्यादीनामेव ग्रहणम् । ननु केषांचित् पूर्वं वैराग्याद्यभावेऽपि पश्चात् तानि दृश्यन्त इति तदानन्तर्यादरणे को दोष इत्यत आहुः न च यदैवेत्यादि । तदसंभवापत्तेरिति वैराग्यादेर्विचारस्य चासंभवापत्तेरित्यर्थः । कथमिदमित्याकाङ्क्षायामेतदेव विभजन्ते तथाहीत्यादि । दर्शनान्तराभिमानिनां ज्ञानकर्मममुच्चयवादात् तत्तदुक्तज्ञानानां च भिन्नविषयत्वात् तत्तदभिमतरीत्या साधनीभूतयागाद्यनुष्ठाने विवक्षितविचारोपयोगिचित्तशुद्ध्यभावाद्

रश्मिः ।

आत्मातिरिक्तानित्यत्वज्ञानात्मनित्यत्वज्ञाने तदधीनतयेत्यर्थः । कथंचिदिति ज्योतिषपञ्चाङ्गादिप्रकारेण । कस्यचिदिति । नित्यानित्यवस्तुविवेकादौ यस्यकस्यचित् । कदाचिदिति अस्मदादिर्दृष्टान्तः । तथेति सर्वत्वेन प्रकारेण संभवन्तीत्यर्थः । नन्वाशङ्क्याभाष्ये न च नित्यानित्यवस्तुविवेकवैराग्यशमदमादिरिति वक्तुं युक्तम्, प्रथमतयागे मानाभावादित्याकाङ्क्षायामभूतपूर्वोक्तविवेकवैराग्यादिरपि नानन्तर्यनिरूपक इति बोधयितुं तथोपन्यास इत्याहुः । सांख्याद्यभ्यासेत्यादि । कामनयेति शमजन्यफलकामनया, दयजन्यफलकामनया च । भूयो दर्शनादिति । अस्मदादिर्दृष्टान्तः । तानीति वैराग्यादीनीत्यर्थः । असंभवेति अन्योन्याश्रयस्य द्विगुणत्वात् द्वयस्यासंभव उक्तविकल्पेन । इदमिति पूर्वोक्तम् । एतदिति समीपतरवर्तिभाष्यम् । विभजन्ते व्याकुर्वते । धर्मविचारस्य ब्रह्मशब्दसूचितस्य भाष्ये विचारात् समुच्चये स्फुरिते तेन सहैवाहुः दर्शनेति । भिन्नविषयत्वादिति । स्मृत्यात्मक ज्ञानं भक्तिरूपं साधनमिति रामानुजाचार्यमतम् । भवमते ज्ञानं भक्त्यात्मकम् । नैयार्थिकस्तु 'द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमायानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञान निःश्रेयसहेतुः तच्चेश्वरनोदनाभिप्रेत्याकाङ्क्षमोदेवेत्युच्यते' इति भिन्नविषयत्वादित्यर्थः । साधनीभूतेत्यादि । अयमर्थः । चित्तशुद्धिकारणता यागादेर्न सामान्यरूपेण, तथा सति विलक्षणचित्तशुद्धानुत्पत्तिप्रसङ्गोपि तु तृणारणिमणिन्यायेन तत्तत्चित्तशुद्धिजनकत्वरूपेणेति तत्तन्मतीयविचारोपयोगिचित्तशुद्ध्युदयात् सिद्धान्तविचारोपयोगिचित्तशुद्ध्यभावादिति । एवमेव विचारचित्तशुद्धोरपि कार्यकारणभावः । विवक्षितेति । 'यदेकमव्यक्तमवन्त-

निर्धारिते तु वेदान्ते विचारो व्यर्थ एव । नच साक्षात्कारस्तत्फलम् । तस्य शब्दशेषत्वेन तत्कल्पनायां प्रमाणाभावान् । 'दशमस्त्वमसि' इत्यादौ प्रत्यक्ष-

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वज्ञानार्थं, ज्ञानस्य केवलस्यैव साधनत्वज्ञानं चावश्यकमिति तदर्थं चैकदे-
शिना वेदान्तविचारः पूर्वं भूयः । तथा मत्पुत्तरीत्या तत्करणमिति चक्रकान्योन्याश्रय इति
तदसंभवापत्तिरित्यर्थः । नन्वध्ययनदशायां गुरुमुखात् साधनान्तराद्वा वेदान्तार्थं निर्धारिते
मुखेन तत्संभवान्नान्योन्याश्रय इति शङ्कायां दूषणान्तरमाहुः निर्धारित इत्यादि । विचारो
ह्यर्थनिर्धारार्थः अर्थनिर्धारश्च वैराग्यादिप्रयोजकतया यदि पूर्वमभ्युपेतस्तदा फले जाते निःप्रयो-
जनत्वाभिःसंदिग्धविषयत्वाच्च स व्यर्थ इत्यर्थः । एवकारेण तदर्थकप्रवृत्तिविधातोपि संगृह्यते ।
नन्वर्थे निर्धारितेऽपि न विचारवैफल्यं, तस्यात्मसाक्षात्कारार्थत्वादित्यत आहुः न चेत्यादि ।
विचारस्यार्थज्ञानजनकतया शब्दाङ्गत्वेन तदुपकारकत्वस्यैव प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तस्यात्मसाक्षात्का-
रफलकत्वकल्पनायां प्रमाणाभावादित्यर्थः । ननु दशमस्त्वमसीत्यादेः शब्दादपि दशमोऽहमि-
त्याकारकात्मसाक्षात्काररूपं फलं विचारद्वारा दृश्यत इति तथा कल्पनायां दृष्टमेव प्रमाणम-
स्तीति कथं प्रमाणाभाव इत्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तवैपर्य्यं स्फुटीकुर्वन्ति दशम इत्यादि । अयमर्थः ।
उक्तवाक्यदृष्टान्तेन विचारद्वारा आत्मसाक्षात्कारः कस्यापाद्यते । किं देहविशिष्टात्मवेदिनो वा
देहात्मवेदिनो वा । तादृशस्यापि चक्षुष्मतोऽन्धस्य वा विविक्तात्मवेदिनो वा । तत्र नाद्यः ।
व्यामुग्धादिषु परेण बोध्यमानस्य दशमत्वस्य बाह्यत्वेन तद्विशिष्टस्य बाह्यस्यैव देहादेस्तथात्व-
सिद्ध्योक्तरीत्या तस्य ज्ञानस्यात्मविषयकत्वाभावात् । अत एव न द्वितीयः । अन्धस्येतराऽज्ञा-

रदिमः ।

रूपम्' इति श्रुतेस्तत्तन्मार्गीयज्ञानानामनन्तरूपान्तर्गतत्वे तस्य मार्गाप्रविष्टस्यानन्तरूपान्तरूपान्त-
राविषट्कतया स्वात्मप्रविष्टविवक्षितविचारेत्यादिः । एकदेशिनेति । उक्तार्थमेतत् । चक्रका-
न्योन्याश्रय इति । वेदान्तविचारेण साक्षात् वैराग्याद्याश्रीयते, वैराग्यादिभिस्तु साक्षात्
परंपरयेति चक्रकम् । ताल्ये त्वन्योन्याश्रय इति भावः । भाष्ये तु विशेषो नाभ्युपगत इति
बोध्यम् । साधनान्तराद्वेति तपआदिरूपात् व्याकरणादिरूपाद्वा तस्मादित्यर्थः । तस्या-
त्मसाक्षात्कारार्थत्वादिति । 'तत्त्वमसि' आदिवाक्यस्य ब्रह्मविचारस्य वा 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्या-
कारकात्मसाक्षात्कारफलकत्वादित्यर्थः । इत्यत आहुरिति इतीदमाशङ्क्य प्रतिविधानमाहुरित्यर्थः ।
आशङ्काभाष्यस्याभास एव विवृतत्वात् तस्येत्यादिप्रतिविधानभाष्यं विवृण्वन्ति विचारस्येत्यादि ।
शब्दाङ्गत्वेनेति । आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिवत् । 'अविचारिताश्च शब्दा नार्थं प्रत्यायन्ति'
इति भाष्यात् । दशमेति । दशम इति वक्तव्ये दशमेति प्रतीकमुभयसाधुतायै । हृष्टमिति
साक्षात् कारणत्वेन दृष्टं शब्दरूपम् । तत्र नाद्य इति । चक्षुष्मतो देहविशिष्टात्मवेदिनो देहा-
त्मवेदिनो वापाद्यत इति न वक्तुं शक्यमित्यर्थः । व्यामुग्धादिष्विति । कस्तावदस्मासु दशम
इत्येवं तथाभूतेष्वित्यर्थः । बाह्यत्वेनेति चाक्षुषत्वात् तथात्वेनेत्यर्थः । उक्तरीत्येति
माह्योक्तरीत्येत्यर्थः । तर्हि चक्षुष्मतो देहस्य प्रत्यक्षीकरणादस्तु तज्ज्ञानस्यात्माविषयकत्वम्,
अन्धेन तु तथा करणात् तज्ज्ञानस्यात्मविषयकत्वं दुर्वारमित्यत आहुः अत एवेति । दशमत्वस्य
चाक्षुषत्वेन बाह्यत्वादेवान्धस्य देहविशिष्टात्मवेदिनो देहात्मवेदिनो वापाद्यत इत्यपि न वक्तुं
शक्यमित्यर्थः । अन्धस्येत्यादि । नवान्यान् पश्यत एव स्वस्मिन् दशमत्वमुद्धिरिति भावः ।

सामग्र्या बलवत्त्वाद् देहादेः प्रत्यक्षत्वात् स्वदेहमपि पश्यन् दशमोहमिति मन्यते । न तथा प्रकृते । मनननिदिध्यासनविधीनामानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

नात् । तस्य प्रज्ञाचक्षुष्टेन तया ज्ञायमानस्यापि चाक्षुषकल्पत्वाच्च न तृतीयः । तस्यात्मविस्मृत्यभावेन तत्र शब्दस्याऽऽकारणत्वात् । न च पूर्वविकल्पोक्तानामात्मनिष्ठमान्तरमेव दशमत्वं शब्दाद् भासत इति वाच्यम् । दशमत्वस्य वक्रपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेन तस्यां च बुद्धौ संख्याषट्कार्णां परात्मनां भानाभावेन स्वस्यापि दशमत्वाभावाप्रसङ्गात् । अतो नवमत्वादिवद् दशमत्वस्यापि बाह्यत्वमेव । कृशोहमिति वद् दशमोहमिति प्रत्यग्विचर्यापि देहस्यैव वेद्यत्वाच्च । प्रकृते विचारे तु वेदान्तवाक्यैर्ब्रह्मत्वेनात्मसाक्षात्कारस्य तवाभिप्रेतत्वेन न तथा धर्मधर्मिणोरुभयोरप्यान्तरत्वात् दृष्टान्तसाम्यम् । न हि समीपवर्तिभिरिन्द्रियैरग्राह्य आत्मा तद्ग्राह्येण बाह्येन शब्दप्रमाणेन ग्राह्यिष्ठं रक्षितः ।

ननु स्पर्शानुमानेन वा नवान्यान् ज्ञास्यतीति, तत्राहुः तस्येत्यादि । प्रज्ञा लिङ्गपरामर्शो व्याप्तिज्ञानं वा । चाक्षुषकल्पत्वाच्चेति । त्वाचत्वेनानुमितित्वेन च त्वदिष्टाभावादीषदूनचाक्षुषत्वादित्यर्थः । अन्यथान्वयस्य पुरोवस्थितो घटोऽस्तीति शब्दात् घटसाक्षात्कारापत्तिः । शब्दस्य कारणत्वे ततः पूर्वमात्मविस्मृतिः स्यादिति शब्दो न कारणमित्याहुः तस्यात्मेत्यादि । अभ्युपगमवादेनाशङ्कां निषेधन्ति न च पूर्वतयादि । चक्षुष्मतो देहविशिष्टात्मवेदिनोऽन्वयस्य तथावेदिनो विविक्तात्मवेदिनश्चेत्यर्थः । भानाभावेनेति । परमनोव्यावृत्तमनस एवात्मप्रत्यक्षजनकत्वोपगमात् तथेत्यर्थः । देहस्यैवेति । ननु नापेक्षाबुद्धेः सजातीयविषयत्वनिमित्तम् इति चेत्, तत्राहुः कृशोऽहमित्यादि । अन्यथात्मनो दशमत्वकृशत्वाद्यापत्तिरिति भावः । तेन दशमादेरहमो विशेषणत्वादसम्बद्धत्वाच्चात्मन एव दशमत्वमित्यपि निरस्तम् । न तथा प्रकृत इति भाष्यं विवृण्वन्ति प्रकृत इत्यादि । विषयत्वेन प्रकृते वेदान्तीये 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इति श्रुतावतिप्रविष्टे च विचारे वाक्यै 'आत्मा वा अरे' इति 'दशमस्त्वमसि' इत्यादिभिरित्यर्थः । न तथेति भाष्यानुवादं वर्णयन्ति धर्मधर्मिणोरिति ब्रह्मत्वात्मनोरित्यर्थः । तद्ग्राह्येणेति श्रोत्रग्राह्येणेत्यर्थः । अत्र भाष्ये । प्रत्यक्षसामग्र्या इति । अवयवः । अत्र दशमोऽहमिति प्रतीतौ शब्दसामग्र्याः प्रत्यक्षसामग्र्याश्च सत्त्वेपि शब्दसामग्र्यैव प्रत्यक्ष किं न स्यात् । शब्दात् प्रत्येमीत्यनुव्यवसायात् न भविष्यति । घट पश्यन् घटशब्दं शृण्वन् घट पश्यामीत्यनुव्यवसाय प्राप्नोतीति सार्वजनीनम् । तथा च प्रत्यक्षसामग्री शब्दसामग्रीः प्रतिबध्नातीति मन्तव्यम् । यया समाने विषये एकदा लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽनुमितिसामग्रीसत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षमेवेत्युच्यते । तदनन्तरं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायात् । अतः समानविषयेऽनुमितिं प्रति लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकता । समानविषयत्वं च पर्वतोद्देश्यकसयोगससर्गकवह्निविषयकानुमितिं प्रति पर्वतोद्देश्यकसयोगससर्गकवह्निप्रकारलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । स्फुटमेतत् सामग्रीवादे । तथा च दशमः क इति संदिहानेषु दशमोऽहमिति पश्यत्सु दशमत्वानवच्छिन्नदेहमान पश्यत्सु दशमस्त्वमसीति शब्दसामग्री प्रतिबध्यते । एव च शब्दसामग्रीत्वेन समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकमावात् प्रत्यक्षसामग्र्या चलवत्त्वादिति । शब्दात् प्रत्येमीत्यनुव्यवसायस्तु अप्रमः । व्यासुर्वेषु दशमस्त्वमित्यस्य शब्दस्य दशमत्वसंदेहवारकत्वेन दशमत्वशेषेपि चाक्षुष-

नञाधिकारिभेदः कल्पनीयः । शब्दज्ञाने तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

शक्यते । अथ दर्शनान्यवधानेन श्रवणस्य विधानाच्छक्यत इत्युच्यते तदा मनननिदिध्यासनविधि-
वैयर्थ्यम् । तथाच दृष्टान्तवैषम्यान्मनननिदिध्यासनविधिविरोधाच्चात्मसाक्षात्कारस्य न श्रवणफलत्वं
विचारफलत्वं वा वक्तुं शक्यमित्यर्थः । ननु गुरुयाधिकारिणः शब्दादपरोक्षं भवति, न तु मन्दा-
देरिति तादृशेषु मननाद्युपयोगाच्च तद्विध्यानर्थक्यमिति चेत्तत्राहुः न चेत्यादि । शब्दजन्ये ज्ञानेऽ-
धिकारिभेदस्तदा कल्प्यो यदि स विधिवैयर्थ्यं समादध्यात् । न तु तथा । मन्दस्य पदशक्त्या-
दिज्ञानशून्यतया मननाद्यसामर्थ्येन, मध्यमस्य च विदितपदपदार्थसंसर्गतयाऽऽकाङ्क्षादिवलेन
दशमादिवदपरोक्षभवनसौकर्ये मननाद्यनुपयोगेन ताभ्यां तदसमाधानात् । तत्कल्पनायां श्रुतार्था-
पत्तिरूपप्रमाणाभावादित्यर्थः । ननु विदितपदपदार्थसंसर्गस्यापि वाक्यतात्पर्याज्ञाने दशमादि-
रश्मिः ।

शयात् । ननु 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रुत्यनुकूलं शब्दा-
परोक्षमित्येवमाशङ्कानुखेन मननेत्यादिभाष्यमवतारयन्ति अथ दर्शनेत्यादि । शक्यत इति
शब्दादपरोक्षं शक्यते । आशङ्काप्रतिविधानभाष्यं विवृण्वन्ति नन्वित्यादि । तादृशेऽपि
भिन्नाधिकारिभित्यर्थः । न चेत्यादीति । न नञाधिकारिभेदः कल्पनीय इत्यादिर्यस्येत्यत-
द्वृण्वन्ति विज्ञानो बहुव्रीहिः । समाधानभाष्यं व्याकुर्वन्ति शब्दजन्य इत्यादि । ननु तथेति ।
अधिकारिभेदो विधिवैयर्थ्यं तु न समादधातीत्यर्थः । ताभ्यामिति मन्दमध्यमान्याम् । मनना-
दिविध्यानर्थक्यासमाधानादित्यर्थः । श्रुतार्थापत्तिरूपेति । प्रत्यक्षेण शब्देन वा प्रमितस्यार्थ-
स्यार्थान्तरमन्तरेणानुपपद्यमानस्योपपत्तयेऽर्थान्तरकल्पनमर्थापत्तिः । सा च प्रमाणान्तरमिति मीमांसकाः ।
लाघवादनुमानमिति नैयायिकाः । अर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनोच्यमानस्य प्रमाणसिद्धस्यार्थस्य
मिथः प्रतिघातरूपान्यथानुपपत्तिस्तत्र कारणम् । तात्पर्यवृत्तावन्तर्भाव इति मम प्रतिभाति । जीवन्देव-
दत्तो गृहे नास्तीत्यस्य बहिःसत्त्वप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वाद् गृहाधिकरणको जीवनविशिष्टबहिःस्थितदेव-
दत्तप्रतियोगिको भाव इति सुखेन बोधात् । अथवा । गृहाधिकरणको जीवनविशिष्टबहिःस्थितदेव-
दत्तनिष्ठा सत्ता तत्प्रतियोगिको भावस्तन्निष्ठा सेति बोधः । एवं पीनो देवदत्तो दिवा न शुक्ले
इत्यत्रादृष्टार्थानुपपत्तावपि पीन इत्यस्य नक्तं भोजनानुपपन्नकपीनत्वे तात्पर्यात् न दोष इति । तस्मा-
दन्यथानुपपत्तावर्थापत्यां निवृत्तायां प्रमितयोः संसृष्टबुद्धिः प्रमेयप्रमारूपा भवतीति ज्ञेयम् ।

तथा च 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यत्र प्रमाणसिद्धस्य
आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः इति अंशस्यार्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेन उच्यमानस्य मन्तव्यो
निदिध्यासितव्य इत्यस्यार्थस्य च मिथः शेषशेषिभावे प्रतिघातः, श्रवणेनैवात्मदर्शनात् । इत्यमन्य-
थानुपपत्तावर्थापत्तिकारणभूतायां प्राप्तायामत्र मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इतिशब्देन प्रमितस्य
मनननिदिध्यासनरूपस्यार्थस्य भिन्नाधिकारिरूपार्थान्तरमन्तरेणानुपपद्यमानस्योपपत्तये भिन्नाधिकारि-

१. जीवनसंसृष्टलग्नगृहाधिकरणकभावबोधिं प्रतिघातः । २. दर्शनस्य न श्रवणशेषित्वं शब्दाऽपरोक्षापत्तेः, किंतु
प्रेमशेषित्वं प्रेम्णा दर्शनमिति । ३. मननस्य भीमांसारूपस्य न निदिध्यासनशेषित्वं किंतु अन्यथाभावनाविपरीतभावना
निवर्तकत्वात् तच्छेषित्वम् ।
५५ ५६ ५७

अत्यन्तासत्यमर्थं शब्दस्य ज्ञानजननात् प्रमाणसंकरापत्तिश्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यादप्यपरोक्षदर्शनात्मननादिना तज्ज्ञाने च तद्दर्शनात् तात्पर्यज्ञानशून्येनाधिकारिणा तत्समा-
धातुं शक्यत एवेति कथं प्रमाणाभाव इत्यत आहुः अत्यन्तेत्यादि । शब्दस्येति पृथ्या करणत्वं
बोध्यते । तथाच खपुष्पं सुरमीत्युक्तेऽत्यन्तासतोऽपि ज्ञानं जायते । एवं गुर्वादिनोक्तवेदान्तवाक्ये
अगोचरस्याप्यात्मनस्त्वदभिमतं ज्ञानं भविष्यतीत्युक्तविधिवैयर्थ्यं दुर्वारमतः प्रमाणाभाव इत्यर्थः ।
ननु विधिवलादेव ज्ञायते सर्वेषां न भवतीत्यतो न तदभाव इत्यत आहुः प्रमाणेत्यादि । संकरो
मर्यादाभङ्गेन जायमानं कार्यम् । यथा वर्णसंकर इति । तथाच तत्र यथा न वर्णत्वमेवमत्रापि
दक्षमस्त्वमसीतिवाक्यस्य युष्मत्पदस्यारितपदार्थोच्छिद्दत्वेनासत्पदार्थविषयकज्ञानजनने तस्य ज्ञानस्य
प्रमाणत्वं न स्यादिति तादृशज्ञानोपपादनप्रयासवैफल्यम् । किंचैवं भग्यायां प्रमाणमर्यादायां तं
रक्षिः ।

कल्पनम् । तेन दर्शनमननारूपयोः प्रमितयोः शेषशेषिभावेन संसृष्टबुद्धिरिति समन्वयः ।
सेयमधिकारिणि मननादिविध्यानार्थक्यस्य परिहृय्येवं भवति तादृशस्य तु प्रकृतेऽलामाप्नुतार्थ-
पत्तिरूपप्रमाणाभावादित्यर्थः । नज्ज्ञान इति तात्पर्यज्ञाने चापरोक्षदर्शनादित्यर्थः । तदिति
विध्यानार्थक्यमित्यर्थः । शब्दस्य ज्ञानजननादिति पाठ मत्वा आहुः षष्ठ्येत्यादि । फलानां तु
इति दृष्टान्तः । ज्ञानं जायत इति । अत्रैवं ज्ञेयम् । वाक्यं च सिद्धार्थं साध्यार्थं च, यद्यपि
सर्वमेव वाक्यं सिद्धार्थं भवति । भावित्वभूतत्वयोर्धर्मत्वेन निराश्रयत्वासंभवाद्वर्तमानकाले भावि-
भूतोर्वस्तुनोः सत्ता स्वीकार्येति । न च कालस्तदाश्रयो भवतीति शङ्क्यम् । भावी कालो भूतः
कालः इति प्रतीत्यापत्तेरित्यादिकं स्थितं चिद्वन्मण्डने । तथापि कारणकलापनिष्पाद्यव्यवहार-
निबन्धनोय साध्यत्वव्यवहार इति । वाक्ये द्वैविध्यम् । तत्र सिद्धार्थस्य वाक्यस्य संनिष्ठे विषये
प्रत्यक्षसहकारित्वात् प्रत्यक्षहेतुत्वमेव । विप्रकृष्टविषये तु तदानींतनार्थसत्तायाः संदिग्धत्वेन सत्ता-
वनात्मकस्यैव ज्ञानस्य शब्दत्वेन संदिग्धमेव प्रामाण्यम् । बालादिवाक्येपि तथा । प्रतारक-
वाक्ये तु श्रोतुर्विश्वासजाड्य प्रामाण्यबुद्ध्युत्पादकं न तु शब्दः । वक्तुरनासत्त्वेन तत्र शब्दत्व-
विरहात् । भ्रान्तः सन् प्रतारको यद्वाक्यं प्रयुङ्क्ते तत्र तथा । प्रवृत्तिसामर्थ्यं तु वक्तुप्रतारकत्व-
बुद्धभावहेतुका प्रामाण्यधीः प्रमेयवलेन श्रोतुर्जायत इति विश्वासजाड्यकृतत्व तत्रेति । तस्य प्रतारक-
त्वज्ञानानन्तरं तु या प्रवृत्तिः सापि न शब्दकालाभ्यां किंतु अननुगतादेव कारणविशेषादिति न
सापि प्रामाण्यावेदिका । भ्रान्तवाक्यस्य तु शब्दत्वेऽपि न तज्जन्य ज्ञानं प्रमाणं, वक्तुदोषात् ।
अतः सिद्धार्थानि वाक्यानि गौणमेव प्रामाण्यं विभ्रति । साध्यार्थे तु वाक्यार्थो बुद्धिपरिकल्पितः ।
संसर्गिण्याः क्रियायास्तदानीमभावेन तत्संसर्गस्याप्यभावात् । तस्माद्वक्तुर्द्वैधार्थवादित्वाभावेन तद्व-
क्त्यस्याप्रामाण्यं यद्यपि तथापि प्रवृत्तिसामर्थ्यात् प्रमेयवलेनैव प्रामाण्यमिति । अत एव 'अत्यन्तासत्यमर्थं
ज्ञानमर्थं शब्दः करोति हि' इति अभिप्रेक्ष्योक्तिः । प्रमाणत्वं न स्यादिति । शब्दबोधे पदजन्य-
पदार्थोपस्थितेः तत्रत्वादितिभावः । न च तत्र विपरीतलक्षणयैवोपस्थितिरिति वाच्यम् । यथा
'उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव सदा सखे । सुखितमास्त्व ततः श्रदां शतय' ॥

मनसा तज्जननेऽपि तथा । तस्मात् प्रथमं शब्दमेव ज्ञानमिति मन्तव्यम्, अनुभवसिद्धत्वात् । इदानीन्तनानामपि ज्ञानादिरहितानां निर्विचिकित्सितत्वेदार्थ-ज्ञानोपलब्धेः । संन्यासानुपपत्तिश्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

घटमानयेत्यत्रापि वाक्यार्थज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात् । आत्मन इव घटस्यापि पूर्वमनुभूतत्वात् । शीत्कारेण गजानुमितिरपि न स्यात् । यद्वा, प्रमाणे ज्ञानेऽनुव्यवसीयमानयोः प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वयोर्जातित्व-बाधकसंकरापत्तिः स्यात् । नचेष्टापत्तिः । व्यवहारे भट्टनयमुपगच्छतस्तथा वक्तुमशुक्तत्वात् । भारत आजगरेऽपि,

‘जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।

संकरात् सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः’ ॥ इति ।

शुधिष्ठिरेण ब्राह्मणत्वजातिभाधकतया संकरस्योपगतत्वाच्च । अतोनेकदूषणप्रासादधि-कारिभेदशब्दापरोक्षयोः कल्पनमेवाशुक्तमित्यर्थः । ननु मास्तु शब्दादपरोक्षं, तथाऽपि दशम-स्त्वमिति वाक्यसहकृतचक्षुषा दशमोऽहमिति वन्मनसैवानुद्वेष्टव्य इति श्रुतेस्तत्त्वमस्यादिवाक्यसहकृ-तमनसैव विविकात्मसाक्षात्कारो भावीत्यधिकारिभेदो नायुक्त इति चेत्तत्राहुः मनस्सेत्यादि । वाक्यसहकृतमनसा यदि सर्वेषां साक्षात्कारस्तदा मननादिविधिवैयर्थ्यम् । यदि कस्यचिद् तदा यस्य न साक्षात्कारस्तस्य वेदान्तार्थनिर्धार एव विचारफलत्वेन वाच्यस्तथा सत्युत्तरीत्या वैराग्या-दिसंपादकत्वेन तस्य प्रागेवापेक्षितत्वात् पूर्वोक्तान्योन्याश्रयादिदोषतादयस्थमित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । मन्तव्यमिति सर्वेषां भवतीति मन्तव्यम् । अनुभवसिद्धत्वं विशदयन्ति इदानीमित्यादि । तथाच पूर्वोक्तं दूषणं दुरुद्धरमित्यर्थः । उक्तदार्ढ्याय दूषणान्तरमाहुः संन्यासे-त्यादि । ‘गृहाद्वा प्रव्रजेद् वनाद्वा प्रव्रजेद्’ इति श्रुतौ तत्तदाभ्रमानन्तर्यकथनाद् दृढं वैराग्यं रद्विमः ।

इत्यपकारिणं प्रति विपरीतलक्षणयोक्तिः । अपकारिण उपकारित्वरूपेण मुख्यायै बाधिते सति विरोधरूपसंबन्धेन अपकारित्वलक्षणादिति वाच्यम् । तथा सति पारोक्ष्यापत्त्या प्रतिज्ञा-व्याहतेः । वाक्यार्थज्ञानमिति वाक्यार्थस्य घटानयनस्य ज्ञानं प्रत्यक्षात्मकं स्यादित्यर्थः । पुरोवर्तिवाक्यार्थस्य ज्ञानं निशामनं भवतीति परोक्षवाचितत्वेन घटो विशेषत इति ज्ञेयम् । गजानुमितिरिति । शब्दापरोक्षप्रतिज्ञा गजवान् देश इत्यनुमितिरित्यर्थः । किंतु गजप्रत्यक्षं स्यादिति भावः । परस्परालान्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशः संकरः इति नैयायिकोक्तं लक्षणमनुसृत्याहुर्वद्वा इति । प्रतीयत इति प्रमाणमिति । भावव्युत्पत्तिमत्वमाहुः प्रमाणे ज्ञान इति अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञाने इत्यर्थः । अनुव्यवसीयेति ब्रह्म अहं जानामीति अनुव्यवसीय-मानयोरित्यर्थः । अत्र ज्ञानानुकूले व्यापार इत्यत्र ज्ञानस्य शब्दत्वप्रत्यक्षत्वाम्यां योषः, न ज्ञान-त्वेन प्रकारेण अन्वेषमाणे ज्ञानत्वस्य तत्रैव पर्यवसानात् । अयुक्तत्वादिति आकृत्यधिकरणविरोधेन तथात्वादित्यर्थः । यद्वा न भावव्युत्पत्तिः । करणव्युत्पत्तिरेव । तथा च व्यवसायज्ञानस्यानुव्यवसा-यकरणत्वात् प्रतीयतेऽनेन व्यवसायेन तत् प्रमाणं ज्ञानं ब्रह्म इत्याकारकं तस्मिन् सति अनुव्यवसी-यमानयोरेतदनुव्यवसायप्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वप्रकारकज्ञानं विषयतासंबन्धेन तस्य कर्त्रोः । अत्र धात्व-रूपफलमात्रं कृतिमत्त्वं कर्तृत्वं फलानुकूलव्यापारत्वानेकधा । भाष्ये इदानीमिति । ‘अलौकिको हि वेदार्थः’ इति श्रुत्युक्तसाधनवतामिति विशेषणीयम् । निर्विचिकित्सेत्यादि । विचिकित्सा तु संशयः । अकृते । पूर्वोक्तमिति अनुभवविरोधरूपमित्यर्थः । तत्तदाभ्रमानन्तर्येति ।

किंच । अध्याहारश्च कर्तव्यः । स च कर्तव्यादिपदानाम् । यद्वि तत् स्वर्यं, व्यर्थमेव वाक्यं स्यात् । परार्थत्वे त्वशक्यं, न हि तैर्विचारः कर्तुं शक्यते । खलु-
तिवैयर्थ्यं च । असंगतिश्चास्य सूत्रस्य भवेत् ।

किंचाधिकारपक्षे पुरुषार्थः सिद्ध्यति, नानन्तर्यपक्षे उक्तन्यायात् ।

किंच, तादृशस्याधिकारिणः श्रवणमात्रेण कृतार्थस्य समाधिनिर्गतस्य प्रवचनासंभवाच्छास्त्रोच्छेदः शास्त्रविरोधश्च । साधनानामग्रे स्वयमेव वक्तव्य-
त्वात् । अतोऽनेकदोषदुष्टत्वादधिकारार्थ एव श्रेयान् ।

भाष्यप्रकाशः ।

संन्यासाङ्गमिति ज्ञायते । श्रुत्यन्तरे च 'वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वाः'
इति वेदान्तार्थनिश्चयोचरं संन्यासस्योक्तत्वात् तदङ्गभूतवैराग्यस्य वेदान्तार्थनिश्चयोत्तरत्वमेवापाति ।
ततः पूर्वभावित्वं च विचारस्येति तत्तदभावे दृढवैराग्याभावात् संन्यासानुपपत्तिः । तथाचानन्तर्य-
पक्षे तन्निरूपकस्य वक्तुमशक्यत्वात् किमनन्तरमित्याकाङ्क्षायाः कथमपि न पूरणमित्यर्थः ।

द्वितीयं दूषणं विवृण्वन्ति किंचेत्यादि । तदिति विचारकरणम् । तथाच स्वयमेव मनसि
विचार्यमिति स्वर्यत्वे ज्ञानानर्थक्यमित्यर्थः । अशक्यमिति अशक्योपदेशरूपम् । तथाच
फलाऽभावाद् वैयर्थ्यमित्यर्थः । असंगतिरिति परैः कर्तव्यमिति प्रतिज्ञाया अग्रिमसूत्रीयस्वर्यकृति-
विरुद्धत्वादसंगतिरित्यर्थः ।

तृतीयं विवृण्वन्ति किंचाधिकारेत्यादि । उक्तन्यायादिति तदसंभावपक्षेरित्यनेनोक्त-
न्यायात् । विचारन्यतिरेकेण ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वज्ञानाद्यभावात् तदभावे चित्तशुद्ध्याद्यभावेन
विचाराभावात् तथेत्यर्थः ।

चतुर्थं विवृण्वन्ति किंच, तादृशस्येत्यादि । तादृशस्येति साधनचतुष्टयसंपन्नस्य ।
साधनानामिति वैराग्यादिसाधनानाम् । अग्रे इति, तृतीयाध्याये । तथाचानन्तर्यनिरूपकतया
पूर्वसिद्धानां पुनः कथनानर्हत्वात्, कथनेन च पूर्वं तदभावनिश्चयात् सिद्धत्वाङ्गीकारे व्याख्येय-
शास्त्रविरोध इत्यर्थः । एतेन यन्मात्रैर्जातिकृतं गुणकृतं च ब्रह्मविद्यायामधिकारत्रैविध्यमङ्गीकृत्य
तदानन्तर्यमथशब्दार्थो, न त्वध्ययनमात्रानन्तर्यमिति साधनाध्यायानुसारेणाङ्गीक्रियते, तदपि
रक्षितम् ।

'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवते गृहादनी भूत्वा प्रव्रजेत्' इति आश्रमक्रमेण संन्यासः । गृहादेति
श्रुतौ तु अनियततत्तदाश्रमानन्तर्यकथनेनाश्रमा न संन्यासाङ्गानि अपि तु आश्रमनियमात्
'यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुत्यन्तराच्च दृढवैराग्यमित्यर्थः । तदङ्गभूतेति ।
हेतुगर्भं विशेषणमिदं तेन संन्यासाङ्गभूतत्वादित्यर्थः । एवाध्यातीति । यथा भुक्त्वा पयः पिब-
तीत्यत्र पयःशानोपयोगिपात्रमपि भोजनोत्तरमेवापाति तद्वदित्यर्थः । तत इति वैराग्यादित्यर्थः ।
तत्तदभावे इति विचारवेदान्तविज्ञानाद्यभाव इत्यर्थः । द्वितीयमिति । अध्याहारश्चेति
भाष्योक्तमित्यर्थः । अशक्येत्यादि । वैराग्याद्यनन्तरं साक्षात्काराभिनिष्पत्तये ब्रह्मजिज्ञासा
कर्तव्येति तथाविधित्वं न स्यादिति भावः । तथा च सांख्यप्रवचनसूत्रं 'नाशक्योपदेशविधि-
रुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः' इति । न च मात्र गृहीधिरिति वाच्यम् । स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यत्र गृही-
रङ्गीकारेण तवाध्यावश्यकत्वात् । तृतीयमिति । पुरुषार्थश्च सिद्ध्येदिति भाष्योक्तमित्यर्थः ।
न्यायादिति अन्योन्याश्रयादित्यर्थः । तमेवाहुर्विचारेत्यादि । चित्तशुद्ध्यादीति । आदि-

नच ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा नाधिकर्तुं शक्येति वाच्यम् । जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रत्युक्तम्, विचारब्रह्मविद्ययोरैक्याभावात् । अतो न तदुपन्यस्तश्रुतिस्मृतीनामपि विरोधः ।

एवमथशब्दार्थं निर्णाय जिज्ञासाशब्दार्थं निश्चेतुमाधिकार्यविरुद्धं मतान्तरीयं तदर्थमनूद्य परिहरन्ति न चेत्यादि । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति 'धातोः कर्मणः' इति धातुवाच्यस्यार्थस्वेप्सित-
त्वस्वरणाज्ज्ञानप्रधानेयमिच्छा प्रतोतुमशक्येत्यर्थः । विचारार्थत्वादिति जिज्ञासितं सुसंपन्नमपि
ते महदद्भुतम्' इति, 'जिज्ञासितमधीतं च यच्छब्दब्रह्म सनातनम्' इति, 'अजिज्ञासितमद्भुतं गुरुं मुनि-
मृपाब्रजेत' इति, 'जिज्ञासायां संप्रवृत्तेः नाद्विषेत् कर्मबोधनाम्' इत्यादिषु जिज्ञासितजिज्ञासापदयोरि-
ष्टेच्छावाचकत्वे वाक्यार्थेऽनन्वयेन तत्र विचारार्थकत्वनिययेन तथात्वात् । तथाचैवंविधाप्रवाक्य-
रश्मिः ।

पदेन वैराग्यशमदमादिः । चतुर्थमिति । उच्छेदश्च न भवेदिति भाष्योक्तमित्यर्थः । सिद्ध-
त्वेत्यादि । आनन्तर्यनिरूपकत्वाद्वाङ्मारे साधनाध्यायविरोध इत्यर्थः । जातिकृतमित्यादि ।
ब्राह्मण्यादिजातित्रयकृतं सेवा (वैराग्या) दिगुणत्रयकृतं चेत्यर्थः । अधिकारश्चोक्तो भागवततत्रे ।

'मन्दमध्योत्तमत्वेन त्रिविधास्त्वधिकारिणः ।

तत्र मन्दा मनुष्येषु य उत्तमगुणा मताः ॥

मध्यमा ऋषिरान्धर्वा देवास्तत्रोत्तमा मताः ।

इति जातिकृतो भेदस्तथान्यो गुणपूर्वकः ॥

भक्तिमान्परमे विष्णौ यस्त्वध्ययनवान्नरः ।

अधमः शमादिसंयुक्तो मध्यमः स उदाहृतः ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमसारं चाप्यनित्यकम् ।

विज्ञाय जातवैराग्यो विष्णुपादैकसंश्रयः ॥

स उत्तमोऽधिकारी स्यात् संन्यस्ताखिलकर्मवान् ॥

इति स्मृतयो भाव्यभाष्ये । ऐक्याभावादिति । हेतुहेतुमद्भावेन तथात्वादित्यर्थः ।
तदुपन्यस्तेति । 'शान्तो दान्त उपरतः' इति 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचित्तान्' इति 'नास्त्यकृतः
हृतेन' इति 'यमेव' इति 'यस्य देवे' इति श्रुतयः । स्मृतयस्तुक्ताः । विरोध इति ।
ब्रह्मविद्यापरत्वादिति भावः, भागवततत्रे विचारमावात् । मतान्तरीयमिति । शंकराचार्यादि-
पतीयजिज्ञासापदार्थमनूद्य इत्यर्थः । अथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः ब्रह्मजिज्ञा-
साया अनधिकार्यत्वादिति । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा इति च तद्भाष्यम् । अत्र भाष्याश्रयवर्णकः ।
जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छां वक्ति विचारं लक्षयति वा । नाद्यः । अथशब्दसारम्भार्थत्वे ब्रह्मज्ञानेच्छाया
अनारम्भत्वात्सङ्गार्थसंगतिः । अत्यधिकरणविचारकरणेनेच्छाकरणाभावादिनि । नापरः । कर्त-
व्यपदाध्याहारं विना अन्वयानुपपत्त्यभावेन विचारलक्षकत्वायोगात् । तदध्याहारे तु अथशब्द-
वैयर्थ्यम् । तेनैवारम्भोक्तेरिति भाष्याश्रय इति एतदुभयमालोच्याहुः धातोः कर्मणः इति ।
'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति सूत्रम् । 'इषिकर्मणः इविगैककर्तृकाद्भातोः
सन्त्यत्ययो वा स्यादिच्छायाम्' इति वृत्तिः । असंदेहाय पुष्कलवाक्यान्त्याहुः जिज्ञासितमित्यादि ।
वाक्यार्थ इत्यादि । नारदकृतव्यासाभिनन्दनरूपे भारतादिकरणरूपस्वाभाविकधर्मेषु विशेष-

अत एव जिज्ञासितुमिच्छेदिति पुराविदां वचनानि । जिज्ञासापदेन चैत-
ज्ज्ञापयति ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधनत्वादित्यम् । तदिच्छापूरणाय विचार आरभ्यत
इति । यस्मात् कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमित्यतस्तज्ज्ञानाय विचारोऽधि-
क्रियत इति

भाष्यप्रकाशः ।

ग्राहितां रुढिमनादृत्य वृथा यौगिकादरणमप्रयोजकमित्यर्थः । अत्र शावरभाष्यसंमतिमाहुः अत
एवेत्यादि । ननु विचारे आरम्भणीये, अथातो ब्रह्मविचार इत्येव कुतो नोक्तमित्याशङ्कयामाहुः
जिज्ञासापदेनेत्यादि । भृगुप्रपाठके, ‘अधीहि भगवो ब्रह्म’ इति श्रुतेर्ब्रह्मज्ञानेच्छयोपसन्नाय भृगवे,
‘यतो वा इमानि’ इति ब्रह्मलक्षणकथनपूर्वकं तद्विजिज्ञासस्येति पदेन तदिच्छापूरणाय विचारोपदे-
शादिहापि तथैव विचार आरभ्यत इति ज्ञापयतीत्यर्थः । नचान्न तपोऽनुपदेशाच्छ्रुतिविरोधः
शङ्क्यः । तपस इदानीमसाधनतायाः प्रागुपपादितत्वात् । नच विचारस्याश्रौतत्वं शङ्क्यम् । लक्षण-
वचनदुपयोगस्य प्रागुपपादितत्वात् । नच मन्तव्यादिप्रत्यक्षविधिमूलकत्वं परित्यज्य किमिति
ज्ञानविध्याक्षिप्तमङ्गीक्रियत इति वाच्यम् । तथा सति तत्रात्मादिपदात् तावन्मात्रत्वेनैव विचार्य-
त्वापच्याऽग्निमस्त्राणां विरोधाद्यापत्तेः । तस्मादेतावदेवात्रार्थत्वेन ब्राह्ममित्येव युक्तम् । एवं जिज्ञा-
साशब्दार्थं निश्चित्य सिद्धान्तरीत्या सिद्धं वाक्यार्थं वदन्तोऽतःशब्दार्थमाहुः यस्मादित्यादि ।
अत्र केचन, क्षेमः सुभिक्षोऽयं देशोऽतोहमस्मिन् वसामीत्यादौ श्लोकस्य गम्यमानस्य वा वृत्तस्य
हेतुभावे अतःशब्दप्रयोगदर्शनात् प्रकृते च कर्मज्ञानं पूर्वं वृत्तमिति तस्य हेतुत्वमतःशब्दोऽत्रोपदि-
शतीत्याहुः । अन्ये तु बृहदारण्यकीयसप्तान्नब्राह्मणस्यायाम्, ‘अथाऽतो व्रतमीमांसा’ इत्यादिश्रुतौ,

‘अथाऽतो गोभिलोक्तानामन्येषां चैव कर्मणाम् ।

अस्पष्टानां विधिं सम्यग् दर्शयिष्ये प्रदीपवद्’ ॥ इति ।

काल्ययनादिस्मृतौ चातःशब्दस्य पूर्वावधौ प्रयोगदर्शनादत्राप्यतःशब्देन पूर्वाविधिरवबोध्यते ।

रश्मिः ।

रूपे च इत्येवमादौ वाक्यार्थं इष्टेच्छाया अभिनन्दनाय साधकतयाऽनन्वयेनेत्यर्थः । यौगिकादरण-
मिति । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा इत्यत्र आकृतेरजहलक्षणया फलभूतज्ञानलक्षकत्वम् । प्रत्यस्य
इच्छासाध्यविचारलक्षकत्वं कर्तव्यपदान्वयानुरोधादिति शांकराचार्यनमित्यर्थः । एवविध आ-
वादान्यत्रापि प्रयोगो दृश्यते इत्याहुरत्र शावरेति । तदिच्छापूरणायैति ब्रह्मज्ञानविध-
यिण्या इच्छायाः पूरणेत्यर्थः । शब्दं चैतज्ज्ञानमिति वेदितव्यम् । लक्षणवदिति प्रातिशाल्यसूत्र-
वदित्यर्थः । तथासति तत्रेति । ‘आत्मा वा अरे’ इत्युपक्रम्य श्रोतव्यमन्तव्यादिविधावित्यर्थः ।
अग्निमस्त्राणामिति ब्रह्मविचारकाणामग्निमस्त्राणां विरोधादनुपयोगापत्तेरित्यर्थः । एतावदेव
इति ब्रह्मविचारमात्रमित्यर्थः । अत्र केचनेति रामानुजशंकराचार्यादय इत्यर्थः । अत इति
तादृशदेशत्वादित्यर्थः । श्लोकस्येत्यादि । क्षेमदेशसंबन्धिनः सुभिक्षदेशसंबन्धिनश्च सुखिनो वयं जाता
भविष्याम इत्यादिवस्तुभिक्षदेशस्येत्यर्थः । कर्मज्ञानमिति उपलक्षणं चैतत् । अथशब्दार्थस्तु साधन-
चतुष्टयसंपदः । पूर्वावधायिति । अथोपासनोक्त्यनन्तरं यतो जिज्ञासाया सत्त्वमत एषां जना-
दीनां मध्ये कस्य कर्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति मीमांसा प्रवर्तते इत्यर्थात्तयात्वादित्यर्थः ।

अतःशब्दार्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तथाच, अतः—अस्मात्प्रादादभ्येत्यर्थमाहुः । तत्र पूर्वस्मिन् मते देशदृष्टान्ताद्धर्मज्ञानस्य न तेन रूपेण हेतुत्वं, किंतु वृत्तत्वेन वाच्यम्, तत्त्वानन्तर्यपक्षदूषणादेवापास्तम् । धर्मज्ञानत्वेन हेतुत्वं तु प्रत्यक्षवाधितम् । द्वितीये तु, स्मृतौ कर्मणामस्पष्टत्वेन विशेषितत्वात् तदेवातःशब्देन गोचरीक्रियते, न तु पूर्वावधिरनुक्तसिद्धत्वात् । एवं श्रुतावपि पूर्व, त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता इत्यनेन ब्राह्मणां वाङ्मनःप्राणानां साम्यबोधनादुपासकेन कस्य कर्म व्रतत्वेन धार्यमित्यपेक्षायां यस्य व्रतमुत्कृष्टं तन्निश्चायनार्थं व्रतमीमांसायाः प्रवर्तितत्वेन तदुत्कर्षज्ञापनमेव हेतुत्वेनाभिप्रेयते, न तु पूर्वावधिरिति बोध्यम् । तेन मतद्वयमप्यनुक्तमितिज्ञापनायोक्तमिति । अतःशब्दार्थ इति तथाच

रश्मिः ।

अस्मादिति कर्मज्ञानाधिकारादित्यर्थः । धर्मज्ञानस्येति । यद्यपि कर्मज्ञानमुक्तं पूर्वं 'देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे' इति यजुःसंहिताश्रुतेः, तथापि 'धर्मं चर' इति शिक्षाश्रुतेः धर्मज्ञानं पूर्वमित्याशयेनोक्तमत एव 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्युक्तम् । 'कर्मके तत्र दर्शनात्' इति सूत्रं त्वरे । न तेन रूपेणेति दृष्टान्ते देशत्वरूपेण हेतुत्वाभावादत्रापि न कर्मज्ञानत्वरूपेण हेतुत्वं किंतु क्षेमत्वेन सुभिक्षत्वेन च तद्वदत्रापि पूर्ववृत्तत्वेन वाच्यमित्यर्थः । आनन्तर्यपक्षदूषणादेवेति । अथातः साङ्गशिरसो वेदस्याधिगतात्पाश्चिरफले कर्मज्ञानतया संज्ञता मोक्षाभिलाषस्यानल्पश्चिरफलब्रह्मजिज्ञासात्यनन्तरभाविनीति तथात्वादित्यर्थः । तथा यदुक्तं 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास-याजिनः सुकृतं भवति' इति धर्मस्यापि नित्यफलमवगच्छतो विवेकाद्यसंभवादानन्तर्यसंभावनां मते अतःशब्द इति । तथा चोक्तश्रुतिः 'यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवेमेवाग्नं पुण्यजितो लोकः क्षीयते' इति श्रुतिबोधितेति । अतो विवेकादिसंभवादित्यर्थः । तस्यापि तथात्वादिति प्रत्यक्षवाधितमिति । धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि अधीतवेदस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेस्तथेत्यर्थः । कर्मत्वं तु क्रियासाधारणधर्मत्वं च चोदनालक्षणार्थं इति विभेदः । सूचीकटाहन्यायेनाहुः द्वितीये तु । स्मृताविति । तदेवेति अस्पष्टत्वमेवेत्यर्थः । अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । ते एत इति वाङ्मनःप्राणा इत्यर्थः । कर्म व्रतत्वेनेति व्यापारो व्रतत्वेनेति निश्चयविषयत्वेनेत्यर्थः । इत्यपेक्षायामिति । एतदग्रे यस्य व्रतमुत्कृष्टं तन्निश्चायनार्थमित्यपि दृश्यते । तदुत्कर्षेति यस्य व्रतमुत्कृष्टं तदुत्कर्षज्ञापनमित्यर्थः । तथा अत इत्यस्योत्कर्षज्ञापकत्वादित्यर्थः । उत्कृष्टश्च प्राणः 'यतश्चोदेति सूर्यः अस्तं यत्र च गच्छति' इति, 'प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेस्तमेति' इति श्रुतेः । भाष्ये ज्ञानमेवेति । सर्वात्मभावाख्यः सर्वत्र विगाढभावहेतुकब्रह्मानुभवादिकार्यकः प्रियत्वानुभव इत्यर्थः । अयमेव स्नेहः । एतच्च 'अनुवन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरप्रथत्तचवद् दृष्टश्च तदुक्तम्' इति सूत्र-विचारे साधनाध्याये स्पष्टयितव्यम् । अधिक्रियत इति । अधिकार उत्तरत्रातुवृत्तिः । अत एव 'उत्कर्मिष्यत' इति सूत्रभाष्यलिङ्गमित्यनुवर्तत इति । ननु तथाप्येवं सति भाष्ये एवं स्फुटमुक्तं स्यात्, मैवम् । जिज्ञासापदज्ञापितस्य भगवद्वासाशयगोचरस्य ज्ञानस्यैतादृशस्योल्लेखात् । 'पुरुषार्थोत्तःशब्दात् इति वादरायणः' इति सूत्रात् । अतः सर्वात्मभावात् । नच प्राणो वै बलमिति चेदत्र भवामि । स्मृतित्वानङ्गीकारात्, न च श्रुतिविरोधस्तदङ्गत्वात् । न च प्रमाणाभावः 'भक्त्या

भाष्यप्रकाशः ।

धर्मो यशःप्रदः सुखदश्चातः करोमीत्यादाविष्टऽप्यतःपदप्रयोगदर्शनादयमेवार्थो न त्वन्यविध इत्यर्थः । नन्वस्य प्रथमद्वयत्वादत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमधिकारिविषयसंबन्धप्रयोजनानि रक्षितम् ।

संजातया भक्त्या' इति वाक्यानुभवात् । न च प्रमाणाभावः 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' इति श्रुतिलाभात् । चल् भक्तिरिति भाष्यम् । न च प्राणो वै बलमिति शङ्क्यम्, अप्रकरणित्वात् । न च ज्ञानं तत्, 'ब्रह्मविदामोति' इति श्रुतेः । मैवम् । 'भक्तिरहस्यभजनं तदिदामुत्र फलभोग-
नैराश्यानामुष्मिन्मनःकल्पनम्' इति उद्देश्यविधेयभावात् । ज्ञानत्वेन सर्वात्मभावमुद्दिश्य ज्ञानंतु गीतायां विहितमिति । किं च 'भक्त्याहमेकया ग्राह्याः' इति स्मृतिर्विदविरोधाभावात्समूलं श्रुतिं ज्ञापयिष्यति । ननु 'ब्रह्मविदामोति परम्' 'तमेव विदित्वा' इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् न ज्ञापयिष्यति । एतद्भक्तौ निवेशयिष्यामहे, रसत्वात्तु तस्याः । वैपरीत्यमिति चेन्नेति प्रवीमि, अरसत्वात्तस्य । ऐक्यमिति चेन्नेति प्रवीमि, 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति भेदात् । आनन्दादुच्यते, नैष दोषः । 'रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' इत्यैक्यं श्रूयते । अपि च 'तस्य प्रियमेव शिरः' इति श्रूयते । एवं तर्ह्युपासेत्युच्यते । नेति प्रवीमि 'सर्वेषां बहुपासनम्' इति प्रकृत्य 'भक्तिं विन्दते' इति अरसत्वाच्चेति । तदानीं वैपरीत्यं प्रवत्स्यामहे । अरसत्वात्तस्या नेति प्रवीमि । प्रज्ञेति चेन्न, स्मरणात्मकत्वेन तन्निवर्त्यत्वात् । श्रद्धेति चेन्न, साधारण्यात् । शाण्डिल्यसूत्रार्थस्तत्र स्पष्टः । अतो भक्तिरेव साधनमिति प्रतिज्ञायते यस्तुसंसिद्धम् । द्वेषादीनामप्येतर्हि तत्संश्लिष्टानां तदिति च । तत्संश्लिष्टानां मनःकल्पनरूपभक्तिसंश्लिष्टानाम् । प्रमेयबलं चैतत् । ज्ञानन्याधिपत्वात् 'यस्य देवे परा भक्तिः' इति साक्षाच्छ्रुतिं चोत्तश्यामः । न च 'योगाक्षयः' इति वाक्यविस्वादः । अहीनन्याये एतदुक्तं बहुकर्तृके सत्रे यजमानेषु यः कोऽपि शुक्रग्रहं स्पृशतु विशेषस्यावधारयितुमशक्यत्वादिति । न चात्र द्वादशचतुर्थपादीयाहीनन्यायेनाचार्य-
प्रवृत्तिरिति संभावयामः । स्मृतेर्निर्णयित इति 'प्रेम्णोऽन्यत्साधनं लोके नास्ति' इति सर्वनिर्णयाच्च । गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति न्यायेन वाक्ये भक्तिर्मुख्या गृह्यते । ज्ञानं वा मुख्यं चतुःश्लोकीप्रोक्तं गृह्यते, भगवानेवाग्रे मध्ये पश्चाच्चेत्याकारकं, तयोरपि मार्गत्वात् । सर्वात्मभावो मुख्यभक्तिः । भजनानन्दः फलम् । श्रवणादिभक्तिमार्गो ज्ञानमार्गश्च तदपेक्षया गौणः । विशेषस्मृतिहेतुमिः संयोगविप्रयोगसाहचर्यादिभिः कान्यप्रकाशोक्तैर्वान्योर्थः । तत्त्वज्ञानं तु भक्तिफलं, 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इति वाक्योक्तम् । एवं सति दृष्ट-
नुवादः सुष्ठु संगच्छते इत्यलम् । अथवा दृष्ट एव खेह इत्युपपत्तेर्ज्ञानमेव भक्तिसाधकम् । अतस्त-
ज्ज्ञानाय इत्यर्थः । तच्च शान्दं माहात्म्यविषयकमैक्यविषयकं च ज्ञानमिति ज्ञेयम् । व्यापा-
रीभूतभक्तिसाधकमित्यर्थः । यद्वा कर्मादिभ्य इति वेदपञ्चरात्रसाल्थयोगपाशुपतमतत्वरूपपञ्च-
शास्त्रोक्तैभ्यः कर्मादिभ्यः । ज्ञानं त्रिविधम् । तथाहि । 'यत्र नान्यत्वव्यति नान्यच्छ्रुणोति नान्यदि-
जानाति स भूमा' इति श्रुत्युक्तं सर्वात्मभावरूपम् । 'भक्त्या जानाति चाव्ययम्' इति श्रुत्युक्तम्, 'ब्रह्मविदामोति परम्' इति श्रुत्युक्तं च । 'ब्रह्मविदामोति परम्' इत्यत्र भक्तेर्व्यापारत्वं ज्ञानस्य व्यापारित्वमत एवकारः । प्रकृते । प्रेक्षावदिति सूक्ष्मदृष्टिप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ।

१. भावना । २. दृष्टस्य सर्वनिर्णयवाक्यस्यानुवादः । ३. इत उपलभ्यते रक्षिकारण्या इत्याक्षरं लिखितो ग्रन्थः ।

अधिकारी तु त्रैवर्णिक एव । न हि वेदविचारस्य वेदाधिकार्यतिरिक्तः शक्यते कल्पयितुम् । न हि मन्दमतेवेदो नायानीति त्रैवर्णिके मनिमन्त्वमधिकारिविशेषणं कल्प्यते । अन्धपद्मवादीनामिव कर्मणि, गृह्णाद्यात्मकस्य मननाय-संभवात् साक्षात्कारो न भविष्यति ।

नच धर्मन्यायेन गतार्थत्वमस्य । अप्रतिज्ञानादनुपलब्धेश्च । न च जगत्कारणं परमात्मा वा प्रकृतिर्वा परमाणवो वेति संदेहे किञ्चिदधिकरणमस्ति ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाच्यानि । तत्रानन्तर्यपक्षे विचारितधर्मो वा शमादिमान् वाधिकारी प्राप्यते । अधिकारपक्षे तु तदप्राप्त्या शास्त्रस्यानर्थक्यप्रसङ्गः, सर्वाधिकारकत्वं वा स्यादित्याशङ्क्यामाहुः अधिकारी त्वित्यादि । तथाच ब्रह्मणो वेदार्थत्वात् तद्विचारेऽधिकृते ब्रह्मजिज्ञासापढादेव तत्प्राप्तेर्न पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः । नन्वेवं त्रैवर्णिकाधिकारोपगमे तेषां सर्वेषामधिकारप्राप्त्या, शान्तो दान्त इति श्रुति-विरोधात् तत्संकोच आवश्यक इति शमाद्यनन्तर्यपक्ष एव श्रेयानित्यत आहुः नहि मन्देत्यादि । तथाच तत्र यथा मतिमन्त्वस्यार्थात् प्राप्तित्वात्राप्युक्तस्य विशेषणस्य प्राप्तिरिति संकोचस्यानाव-श्यकत्वादधिकारो न दुष्यतीत्यर्थः । ननु यद्येवं स्याच्छ्रुतिः किमिति वेददित्याकाङ्क्षायामाहुः अन्वेत्यादि । तथाच तेषां यथाज्यावेक्षणविष्णुकर्मक्रमणादिकरणाशक्त्या तत्कृतकर्मणो व्यङ्गत्वात् फलाजनकत्वं, तथैतदीयशाब्दज्ञानस्यापि व्यङ्गत्वात् साक्षात्काराजनकत्वमिति बोधयितुं फलोपका-राय वदति, आत्मन्वेवात्मानं पश्येदिति । अतो विचारे स्वरूपोपकारार्थं शमाद्यनङ्गीकारेऽपि न श्रुतिविरोध इत्यर्थः । ननु यदि त्रैवर्णिकाधिकारेणार्थादध्ययनानन्तर्यसिद्ध्या तदर्थं वेदार्थभूतब्रह्म-विचारः प्रतिज्ञात इत्यायाति तदा शास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः । धर्मजिज्ञासेत्यत्र धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रो-पलक्षकतया पूर्वतच्चन्यायेनैव वेदार्थज्ञानसिद्धेरित्यत आहुः नचेत्यादि । धर्मन्यायेनेति पूर्वमीमांसया । अप्रतिज्ञानादिति जैमिनिना ब्रह्मविचारस्याप्रतिज्ञानात् । अनुपलब्धेरित्यस्यैव विवरणम्, न च जगदित्यादि ।

रहिमः ।

प्राप्यत इति यथायथं रामानुजशंकराचार्यमते प्राप्यत इत्यर्थः । तत्प्राप्तेरिति त्रैवर्णिकाधिकार-प्राप्तेर्गतीक्तजिज्ञासुप्राप्तेश्चेत्यर्थः । अधिकारो नाम ब्रह्मानन्दज्ञातृत्वम् । 'मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः' इति श्रोतुर्विशेषणान्मतिमत्त्वम् । 'शान्तो दान्तः' इति श्रुत्युक्तमित्यादि-शब्दः तृतीयाध्याये विचारयिष्यते । तत्संकोच इति त्रैवर्णिकानामधिकारविशेषसंकोच इत्यर्थः । तथा च तत्रेति पूर्वतत्र इत्यर्थः । अर्थादिति ज्ञानिनो विधेयत्वेन भक्तस्य स्वतःसिद्धत्वेन शमादय इति तत्रैवोक्तम् । एवं चाक्षेपादित्यर्थः । एवं स्यादिति अनावश्यकत्वं स्यादित्यर्थः । तेषां यथाज्येत्यादि । इदं पूर्वतत्रे पष्ठे 'फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात्' इत्यधिकरणे चिन्तितम् । व्यङ्गत्वादिति भावनाद्यसंभवाद्ब्रह्मत्वाद् 'अनियमः सर्वासाय' इत्यधिकरणे महन्माहात्म्यवत्यां भक्तेरन्वङ्गं साधनत्वोक्तेः साक्षात्कारो न भविष्यतीत्यर्थः । न श्रुतिविरोध इत्यर्थे इति दर्शनविधिशेषत्वात्तस्या इत्यर्थः । तथा च शमादिसहकृतमन-नादित्वेनात्मसाक्षात्कारत्वेन कार्यकारणभावः । विचारत्वेन शाब्दत्वेन च कार्यकारणभाव इति भावः । ननु मुख्यफलाभावे व्यर्थो विचार इत्याशङ्का तु अग्रे फलकामनाया अनुपयोगादिति भाष्य-
१. प्र. सू. २०

स्यादेतत् । अथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मविचारं प्रतिज्ञाय नोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वा प्रामाण्यपुरःसरं सर्वे संदेहा निवारिताः । तत्र ब्रह्मज्ञानस्यापि धर्मत्वम् 'आमेत्येवोपासीत' 'आत्मानं श्लोकमुपासीत' 'तद् ब्रह्मेत्युपासीत' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादिनोदनावाक्यार्थत्वात् । 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इति स्मृतेश्च । सृष्ट्वादिकाक्यानां त्वर्थवादत्वम् । आरोपाप-

भाष्यप्रकाशः ।

एवमानन्तर्यपक्षे निरस्ते पूर्वमीमांसकोऽस्यास्त्वैवर्णिकाधिकारकत्वं सर्ववेदार्थज्ञानार्थत्वं च श्रुत्वा प्रत्यवतिष्ठते स्यादेतदित्यादि । यदि त्रैवर्णिक एवाधीतवेदोऽधिकारी, यदि च सर्ववेदार्थ एव ज्ञातुमिष्टस्तदा वक्ष्यमाणमेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः । प्रामाण्यपुरःसरमिति औत्पत्तिकसूत्रे शब्दस्यान्यानपेक्षप्रामाण्यव्यवस्थापनपूर्वकम् । सर्वं इति शब्दस्वरूपविषयकास्तदर्थविषयकाश्च । ननुक्तं, जगत्कारणविचारो न कृत इति तन्निश्चयनार्थत्वाच्च गतार्थत्वमिति तत्राह सृष्ट्यादीत्यादि । तथाच पूर्वमीमांसकानां मते प्रवाहनित्यतोपगमेन जगतः स्वातन्त्र्यात् कर्तुरभावेनोपासना-
रक्षितः ।

विवरणे स्वयमेवापाकरिष्यते । गतार्थत्वं निषिध्य बोधायनवृत्त्या परस्परानुपयोग निषेधतीत्याशयेन भाष्यमवतारयामासुरेवमिति । निरस्त इति धर्मन्यायेन गतार्थत्वे निरस्ते इत्यर्थः । मीमांसक आधुनिको ज्ञेयः । सर्ववेदेति जिज्ञासासूत्रे ब्रह्मशब्दादिति भावः । प्रत्यवतिष्ठत इति ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र वेदवाचकब्रह्मशब्दप्रयोगात् प्रत्यवतिष्ठतं । तदुक्तं बोधायनवृत्तौ 'सहस्रमेतच्छब्दं जैमिनीयेन षोडशलक्षणम्' इति । अत्रार्थविचारेण ब्रह्मशब्दो वेदान्तपरो नतु वेदपर इति फलिष्यति । अतो वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न वा इति भाष्यस्य दुर्बोधत्वम् । वेदान्तशब्दं विहाय ब्रह्मशब्दस्तु सर्ववेदसूचकः । तेन 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्' इत्यादौ नाप्रतिज्ञातार्थत्वम् । 'समवप्रविश्यः स्थः' इति सूत्रेणात्मनेपदम् । यदि च असहस्रेभ्य एव परस्य स्थ आत्मनेपदं तदा तु 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यनेनात्मनेपदम् । आशयः प्रकाशयतीत्यर्थः । पूर्वपक्षिणा पूर्वमाक्षिप्तमीमांसाद्वयस्य परस्परमङ्गाङ्गीभाव सिद्धान्ते प्रकाशयितुं 'सशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' इत्यत्र स्थेयाख्ये, कर्णादीन् निर्णेतुत्वेनाश्रयतीत्यर्थात् । औत्पत्तिकसूत्र इति । 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सधन्वस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धेस्तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्' इति सूत्रे शब्दस्यार्थेन समं संबन्धः औत्पत्तिको नित्यः । तस्य प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्याग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य निमित्तम् । कथं उपदेशो हि भवति, विशिष्टस्य शब्दस्योच्चारणमुपदेशः । अव्यतिरेको ज्ञानस्य । नहि तदुत्पन्नं ज्ञानं विपर्येति यच्च नाम ज्ञानं न विपर्येति न तच्छक्यते वक्तुम् । नैतदेवमिति तस्मात्तत्प्रमाणापेक्षत्वात् नखेव सति प्रत्ययान्तरमपेक्षितत्वं पुरुषान्तरं वा स्वयं प्रत्ययो ह्यसौ शुक्तिका रजतवत्प्रकाशते यतस्तेन हि प्रत्यक्षं व्यभिचरति तन्मूलत्वाच्चातुमानादीन्यपि । तत्रापरीक्ष्य प्रवर्तमानोऽर्थोद्दिह्येत । अनर्थं च प्राप्नुयात् कदाचिन्नैतदेव यत्प्रत्यक्षं तत्र व्यभिचरति यद्वाच्यमिति तत्र प्रत्यक्षमिति । बादरायणग्रहणं बादरायणस्येदं मतं कीर्त्यते । बादरायण पूजयितुं नास्तीयं मतं पर्युदसितमित्यर्थाच्छब्दस्यान्यानपेक्षेत्यादि । शब्दस्वरूपविषयका इति । 'कर्मैके तत्र दर्शनात्' इत्यधिकरणे शब्दस्य नित्यताव्यवस्थापनात्त्येत्यर्थः । तत्र शब्दे प्रयत्नानन्तर्यदर्शनात्कर्म क्रिया तत्साध्यत इत्यर्थः । अनित्यतेति यावत् । इत्येके वदन्तीति सूत्रार्थः । तदर्थविषयका इति । आकृत्यधिकरणे आकृतिवाचकत्वव्यव-

वादविषयधर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयोपासनाविषयस्तावकत्वात् ।

नच ज्ञानादीनामविधेयत्वं प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाकृतिनिसाध्यत्वादिति वाच्यम् । न हि सर्वात्मना असाध्यम् । प्रकारभेदस्तवप्रयोजकः । सर्वस्यापि कारणेषु पुरुषव्यापृतिः । तदत्र वृत्तिसंपादने प्रमाणासंपादने वा पुरुषकृतिनिसाध्यत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

विषयस्यात्मनः प्रशंसार्थं कचित् कर्तृत्वमारोप्यते, अन्यत्र च तदपोद्यते । कचिन् सर्वकामत्वादिकं प्रतिपाद्यते, अन्यत्रापोद्यते । यदि तद्वास्तवं स्थानापोधेतेति तर्कणारोपापवादविषयो यः कर्तृत्वादिधर्मस्तत्प्रतिपादकत्वेन तेषां विधेयस्तावकत्वनिश्चयात् । सिद्धेऽर्थेवाटन्वे तेषां म्यार्थं तात्पर्याभावेन ब्रह्मणि विरुद्धधर्माधारत्वादिकल्पनस्याप्रयोजकत्वात् । तदर्थत्वेऽपि गतार्थत्वमित्यर्थः । ननुपासनाविषयशेषाणामस्तत्त्वर्थवादत्वं, न तु ज्ञानवाक्यशेषाणामपि । ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुभ्यां जायमानत्वेन तदर्थं कृत्यपेक्षाभावेन तस्य विध्यर्थत्वाभावात्, कृतिसाध्यत्वस्यैव विध्यर्थत्वात् । नच तस्यविरोधः आवश्यकार्थेऽपि जायमानत्वात् । अतस्तच्छेषाणां स्तावकत्वाभावेन तद्विचारस्यावश्यकत्वाभावात् गतार्थत्वमिति । शमाद्यानन्तर्यवादिनः शङ्कायामाह नचेत्यादि । आदिपदेनेच्छाप्रयत्नौ । तेन 'तदन्वेष्टव्यम्', 'तद्विजिज्ञासितव्यम्', 'मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादीनां संग्रहः । तद् दृश्यति नहीत्यादि । सन्निकर्षादिजनककृत्यपेक्षायास्तत्रापि सत्त्वात् तथेत्यर्थः । ननु तथापि कर्मवत् साक्षात्कृतिसाध्यत्वाभावात् कथं ज्ञानादीनां विधेयत्वमित्यत आह प्रकारेत्यादि । ज्ञानादेरविधेयत्वसाधनार्यैव प्रकारभेदो यः कल्प्यते सत्त्वविधेयताप्रयोजको न भवति । यतो धर्मस्यापूर्वात्मकत्वेन तस्य सर्वस्यापि कारणीभूते क्रियाकलाप एव यन्मात्मा पुरुषव्यापारो दृश्यते, न तु साक्षात् । तत्तस्मादत्र ज्ञानादौ वृत्तिसंपादने बुद्धिजन्यायाः पदार्थान्तररूपाया बुद्ध्यवसायविशेष-
रश्मिः ।

स्थापनात्तथेत्यर्थः । अयं हीति निश्चयेन । परो गीयते ज्ञायते येन तादृशो धर्मः स कः यद्योगः स च कर्मसु कौशलं ब्रह्मसेवारूपं भगवता स्वैश्वर्यस्य निर्विषयत्वपरिजिहीर्षया जीवाय दत्तं तेनात्मदर्शनेन ब्रह्मबोधनमिति योजना, इदमवान्तरफलं मुख्यमन्यदिति, सिद्धान्तमुक्तावल्यां स्फुटम् । कचिदिति 'यतो वा इमानि' इत्यादावित्यर्थः । आरोप्यत इति अध्यस्यत इत्यर्थः । अन्यत्रेति निष्कलं निष्क्रियमित्यादावित्यर्थः । कचिदिति सर्वकाम इत्यादावित्यर्थः । अन्यत्रेति अकाम इत्यादावित्यर्थः । विधेयस्तावकत्वेत्यादि विधेया योपासना तद्विषयीभूतात्मस्तावकत्वनिश्चयादित्यर्थः । ननु न प्रतीतं निषेधामत आह तदर्थत्वेऽपीति । विरुद्धधर्माधारत्वात्त्वेऽपि, अर्थवादत्वेन गतार्थत्वमित्यर्थः । ज्ञानवाक्यशेषाणामिति । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्याद्युक्तानां ज्ञानानां वाक्यशेषा 'मैत्रेय्यात्मनो वा दर्शनेन श्रवणेन मत्वा विज्ञानेन इदं सर्वं विदितम्' इत्याद्यास्तोषामित्यर्थः । प्रमाणवस्तुभ्यामिति इन्द्रियविषयाभ्यामित्यर्थः । शङ्कायामाहेति शङ्कायां प्राप्तायां न चेत्यादिनिषेधमाहेत्यर्थः । तथेति सर्वात्मना असाध्यत्वाभावनिश्चय इत्यर्थः । तदित्यव्ययमित्याशयेनाहुः तत्तस्मादिति । वृत्तिसंपादनेति पूर्वोक्तमाख्यं व्याकुर्वन्ति बुद्धिजन्याया इति । पदार्थान्तररेत्यादि । व्याख्यातमेतत् । सांख्यैराहंकारिके तत्त्वान्तररूपत्वमङ्गीक्रियते इति पदार्थान्तररूपायाः । तृतीयमुबोधिन्यनुसारेणाहुः बुद्ध्यवस्येति ।

अन्यथा सिद्धान्तेऽपि मननादिशास्त्रवैफल्यपत्तेः । साधनप्रतिपादकश्रुति-
विरोधश्च । येनापि सर्वक्रियाफलत्वं निराकार्यं तेनापि गुरुरूपसन्त्यादिना यतित-
व्यमेव ज्ञानार्थं । तस्माद् यत्रापि विध्यश्रवणं, तत्रापि विधिं परिकल्प्य तत्रत्यानां
तच्छेषत्वं कल्प्यमिति, नार्थोऽनया मीमांसया । अन्यथा विरोधोऽपि ।

स्यादेतत् । ब्रह्मविचार एवारम्भणीयो, न धर्मविचारः । सर्ववेदव्यासकर्त्रा
वेदव्यासेनाकृतत्वात् तुच्छफलत्वाच्च । कल्पोक्तप्रकारेण निःसन्देहं करण-

भाष्यप्रकाशः ।

रूपाया वा तस्या उत्पादने प्रमाणसंपादने वा, 'आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्' इति, 'अतो निर्विपर्य-
यित्वं मनः कार्यं मुमुक्षुणा' इत्यादिश्रुतेस्तादृशचक्षुरादिसंपादने वा तथात्वमिति, न ज्ञानादेरविधेय-
त्वमिति तच्चोऽपि विधावेवेत्यर्थः । अविधेयत्वोपगमे दूषणमप्याह अन्यथेत्यादि । साधनप्रति-
पादकश्रुतयस्तु, 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व,' 'वसाऽपराणि पञ्च वर्षाणि,' 'ज्ञानो दान्तः' इत्याद्याः ।
तत्रत्यानामिति वाक्यानां ब्रह्मादिपदानां चेत्यर्थः । अन्यथेत्यादि विध्यकल्पने ऐक्यार्था-
भावेन वाक्यभेदापत्तावैकशाङ्क्यविरोधः । अपिशब्दात् कर्मप्रतिपादनतन्मिन्दनकृतो विरोधो
वेदोऽखिलो धर्ममूलमित्यादिसृष्टिविरोधश्च संगृह्यते । अत्रैकदेशी वितण्डया प्रत्याह स्यादेतद्ब्रह्मे-
त्यादि । सर्ववेदेत्यादि । तथाच जैमिनिस्तच्छिष्यः सामगो, न सर्वज्ञ इति तदुक्तं न प्रमाण-

रहिमः ।

तस्या इति वृत्तेर्नयनान्तरभूतायाः । नैयायिकास्तु नयनकिरणानां निर्गतेन न विषयसंनिकर्षाज्ज्ञानं
तेन यावता संस्काराख्य गुणान्तर चरमस्मृतिनाश्यमात्मन्यङ्गीकुर्वन्तो वृत्तिपदार्थमेव नेच्छन्ति ।
प्रमाणसंपादनेति भाष्यमिदं अग्रे व्याख्यातम् । तथात्वमिति परंपरया कृत्यसाध्यत्वम् ।
भाष्ये अन्यथेत्यादि परंपरयापि कृतिसाध्यत्वाभावे । द्रष्टव्य इति उपक्रम्य पठितस्य युक्तिमिच्छ-
यिन्तनरूपमननादिशास्त्रस्य वैफल्यपत्तेरित्यर्थः । श्रवेणेनैव दर्शनाङ्गीकाराद्विरोध इति श्रोतव्यम् ।
स्वयमर्थवादत्वस्य विधिवाक्यातिरिक्तेऽङ्गीकारादपिपदम् । येनापि सर्वक्रियाफलत्वमिति ।
शब्दमात्रेण साक्षात्कारमङ्गीकुर्वतापि वैयाकरणेनापीति वा सर्वविधिच्यापारसाध्यत्वमित्यर्थः ।
यतितव्यमिति तथा चानिच्छतापि अनुभवबलात्परंपरया कृतिसाध्यत्वं स्वीकार्यमिति भावः ।
अन्यथासिद्धत्वं तु नैयायिकमते न तु मीमांसकमते 'इमामगृह्यब्रह्मनामृतस्येत्यत्राभिधानीमादत्ते' ।
यत्रापीति । 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इत्यत्र विधिश्रवणेपि यत्र मैत्रेयीब्राह्मणे
'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादौ तत्रापि तज्यादि विधावङ्गीकृत्य 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः
प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति' इत्यादीनामर्थवादत्वम् । आत्मा यत्र प्रियः
किमुत वाक्यमात्मनोऽपि आत्मा प्रिय इति प्रियत्वाच्चीप्रफलदाता स श्रोतव्य इत्येवं तत्रत्यानां
तच्छेषत्वं विधिशेषत्व कल्प्यमित्यर्थः । प्रकृते, ऐकाध्याभावेनेति । उभयोर्मीमांसयोरित्यर्थः ।
तथा चार्थं मीमांसकत्वोक्तिं न सगच्छतीत्यर्थः । सहतमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति
बोधायनसूत्रात् । तन्निन्दनेति कर्मविच्छेदकस्य निन्दनं दुर्ग्राह्यत्वादिरूपं तत्कृत इत्यर्थः ।
अत्र तत्पदं कर्मपरामर्शविच्छेदकं लक्षयति । अत्र वितण्डयेति वादभेदेन स्वपक्षदोषमनुद्धृत्य
परपक्षदोषदानरूपेण प्रतिकूलमाहेत्यर्थः । सामग इति 'सामगो जैमिनिः कविः' इति वाक्यादि-

संभवाच्च । आचारपरंपरयापि करणमन्मंभवाच्च । एतर्त्वापि संदेहे सूत्रभाष्यया-
ज्ञिकानामेवानुवृत्तिः कियंतं, न मीमांसकस्य । तस्मान् साङ्ख्यदार्ढ्यतुर्निःसंदेह-
करणसंभवाच्च पूर्वयाऽपि कृत्यम् ।

किंच परमकृपालुधंदः संसारिणः संसारान्मोचयितुं कर्माणि चित्तशुद्ध्यर्थं
बोधितवानिति कूपेऽन्धपातनचद्रामाणिकत्वमभियाचमीयंतं । विपरीतयोधिका
तु पूर्वमीमांसा तस्मादपि न कर्तव्येति ।

सैवम् । किं विचारमात्रं न कर्तव्यं, पूर्वकाण्डविचारो वा । नायः । तुल्यत्वात्
समर्थितत्वाच्च ।

द्वितीये सामान्यन्यायेन संदेहं निवार्यं लक्षणवत्तदुपयोगः । अनिष्टन्या
निरूपणं न मीमांसादोषः । किंतु विचारकाणां स्वभावभेदान् ।

भाष्यप्रकाश ।

मित्यर्थः । उपासनायामप्यनुपयोगमाह आचारेत्यादि । सूत्रभाष्येति कल्पसूत्रभाष्येत्यर्थः ।
पूर्वयापीत्यत्रापिशब्दः पूर्वपक्षिगर्हार्थः । अप्रमतिरोहितार्थम् ।

एवं केवलवैदिकरीत्या विचारे आक्षिप्ते पूर्ववादी सगाधत्वे सैवमित्यादि । पूर्वयापि
न कृत्यमिति न वक्तव्यम् । कुत इत्याकाङ्क्षायामपिशब्दस्य समुच्चायकत्वं भव्यतः पक्षद्वयं चिकल्प्य
प्रथममुभयनियंथामावे हेतु आह तुल्यत्वादिति । 'यत्रोभयोः समो दोषः' इति न्यायेन परिहार-
साम्यात् तत्रापीष्टसिद्धेरभावेन दूषणसाम्याद्वा, अप्रतिज्ञानादित्यादिभिस्त्वया समर्थितत्वाच्चेत्यर्थः ।
सामान्यन्यायेन संदेह इति 'अक्ताः शर्करा उपद्रधाति,' 'निर्मन्ध्येनेष्टकाः पचन्ति' इत्यादौ
वृत्तैलवसानां चिरनिर्मथिताऽचिरनिर्मथितप्रभृतीनां चाङ्गनपाककरणयोग्यतादेः सामान्येन
जाते संदेहे । ननु तुल्यफलत्वान्नोपयोग इत्युक्तं तत्राह अनिष्टनयेत्यादि । स्वभावभेदादिति
रश्मिः ।

त्यर्थः । अनुपयोगमिति चतुर्लक्षण्या अनुपयोगमित्यर्थः । पूर्वपक्षीति उभयोः
करणाक्षेपाद्व्यसंदेहयोरभावानिवृत्तिभ्यां तथेत्यर्थः । भाष्ये कूपेऽन्धपातनचदिति । कूपेन्ध-
पातनचद्विषयेषु विषयिपातनाद्रामाणिकत्वं तत्संबन्धिनी भीस्तया परमकृपालुरित्याद्यवसीयते
इत्यर्थः । प्रकृते । केवलवैदिकेति श्रुत्वा केवलवैदिकरीत्या । केवलवैदिकस्य रीतिः पूर्वमङ्गीकृता
इति । अपिशब्दस्य न पूर्वयापि कृत्यमित्युक्तं तत्रत्यापिशब्दस्येत्यर्थः । यत्रोभयोरिति ।

'यत्रोभयोः समो दोषः परिहारश्च तत्समः ।

नैकः पर्यनुयोज्यः सात्ताद्वर्गविचारणे ॥'

इति न्यायेनेत्यर्थः । तथा च तव पूर्ववादिनोपि विचाराकर्तव्यतापत्तिः 'स्वाध्यायोऽध्ये-
तव्यः' इति श्रुतिविरोधादिति तु नोक्तम् । पुनः पूर्वोक्तयोरुभयत्र भण्डनखण्डनयोः प्राप्तेः । सम-
र्थितत्वाच्चेति उभयोः समर्थितत्वाच्चेत्यर्थः । निर्मन्ध्येनेत्यादि । पूर्वतन्त्रे प्रथमस्य चतुर्थे तथा
निर्मन्ध्येलधिकरणे चिन्तितम् । निर्मन्ध्यपदं वह्नित्वे रूढं यौगिकं योगरूढं वेति संशये निष्पन्नाशौ
योगव्यभिचारः तदानीं निर्मन्थनकर्माभावात्, भूतपूर्वयोगस्यापि प्रतिक्षणमन्यान्यत्वाद्बहौ प्रवृत्त्य-
सामर्थ्यं, निर्मन्थननिष्पन्नस्याभेदस्यैव नाभावात् आकृतेस्त्वव्यभिचाराद्बह्विति प्राप्ते लौकिकनिर्मथनेन

किंच । आवश्यकत्वादपि । निवृत्तानामपि यागादिज्ञानस्यावश्यकत्वं चित्तशुद्ध्यर्थत्वात् । परमाश्रमभेदेन प्रकारभेदः कायिकादिभेदात् । तत्राद्यस्य वाचिको द्वितीयतृतीययोः कायिकश्चतुर्थस्य मानसिक इत्याश्रमिणाम् । तस्मादेकेनैव चरितार्थत्वात् किं द्वितीयेनेति प्राप्ते । उच्यते । उपासनाया धर्मत्वेऽपि न ब्रह्मणो धर्मत्वं ज्ञानरूपत्वात् । धर्मस्य च क्रियारूपत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

‘तेषां प्रकृतिवैचित्र्यात्’ इत्येकादशस्कन्धीयवाक्योक्तरीतिक्ता तस्मात् । अनुपयोगरूपं दूषणमुत्तरमीमांसायां हृदि कृत्वाह किंचेत्यादि । आवश्यकत्वं विवृणोति निवृत्तेत्यादि । तथाच त्रैवर्णिकाधिकारपक्षे शास्त्रवैयर्थ्यस्यापरिहार्यत्वात् तद्विहाय पूर्वतन्त्रभेवादरणीयमित्यर्थः ।

अत्र समादधते उच्यते । उपासनाया इत्यादि । त्रैवर्णिकाधिकारपक्षे स्यातां ब्रह्ममीमांसाया गतार्थत्वानुपयोगौ, यद्युत्तरकाण्डस्य मुख्यतयोपासनारूपधर्मप्रतिपादकत्वं स्यात् । तदेव तु न । किंतु ब्रह्मप्रतिपादकत्वं, ब्रह्मण एव सर्ववेदार्थत्वात् । ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति,’ ‘वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे,’ मां विधत्तेऽभिधत्ते माम्’ इत्यादिवाक्येभ्यः । किं बहुना, धर्मोऽपि ब्रह्मात्मकत्वेनैव प्रतिपाद्यः । ‘धर्मो यस्यां मदात्मकः’ इति वाक्यात् । जैमिनिस्तु पुरःस्फूर्तिकरश्चिन्मः ।

चिरमधनेन च उत्पन्नमग्निं निषेद्धुं पङ्कजपदबधोगरूढम् । नावनीतवत् । यथा घृतं प्राचीनं नव च नवनीतोत्पन्नमपि नवमेव नावनीतत्वेनोच्यते । चिरनिर्मन्थितस्त्वाधानकाले निर्मन्थ्य गार्हपत्ये घृतो बह्विः अलौकिकमधनेन सद्यः संगृतोचिरनिर्मन्थितः । मृतपूर्वमपि योगं निमित्तीकृत्य प्रयोग इति । अत्र प्रभृतीनामित्यारभ्य आदिशब्दान्तस्य किं प्रयोजनमिति चेच्छृणु । अनेककोट्यवगाहिज्ञानस्य संशयत्वेन विवक्षितत्वात्प्रभृतीनामित्युक्तम् । तथा च चिरनिर्मथिताचिरनिर्मथितबह्विबह्विल्लौकिकालौकिकभेदमिन्नानां च । एतेषां सदेह इत्यनेनान्वये विषयत्व घृतादीनां स्यात्तदविषक्षितं, किंतु तत्संपन्धि अन्नं च पाककरणं च तयोर्योग्यतादिशब्देन भावस्तयोः सदेहविषयत्व विवक्षितं तदाहुरञ्जनेत्यादि । तेषामन्ननादियोग्यतादेः सदेहे जात इत्यन्वयः । घृत वसा तैल वेत्यादयः सदेहाकाराः । अत्र दूरत्वस्थानापन्नमाहुः सामान्येनेति । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वा इत्यत्र दूरत्वं तथात्र समानत्वं सदेहकारणं, भाष्ये तु सामान्यं न कारणं ज्ञानिनामखण्डब्रह्मभावे तस्य घटपटादिसाधारण्यादतो विचारे सखण्डब्रह्मभावे सामान्यस्य यो न्यायो रीतिस्तेन न्यायेनेति कारणत्वोपपादनम् । भाष्ये लक्षणवदिति उक्तार्थमेतत् । प्रकृते । आहृति उपयोगमाहेत्यर्थः । शास्त्रवैयर्थ्यस्येति उत्तरमीमांसावैयर्थ्येत्यर्थः । भाष्ये । एकेनेति पूर्वकाण्डविचारेणेत्यर्थः । प्रकृते । गतार्थत्वेति । गतः पूर्वमीमांसाया प्राप्तः अर्थः उपासनारूपः यथा । यज्ञाद्युपासनायाः मनोव्यापाररूपाया उप समीपे स्थित्वा यथायोग्यकरणरूपाया वा पूर्वया प्राप्तत्वात् । उपासनायाः पूर्वमीमांसायां खमते शेषे वेदरूपसकर्षणे प्रतिपादके विषयिणीत्वात् । ‘स सर्पानघृजत’ इति तृतीयाष्टके ‘तस्मात् समानाः प्रजाः प्रजायन्ते’ इति सहितायाम् । अतो नोपासनायां प्रतिपाद्यवृक्षपक्षिवृषभाणां विषयताप्रतिपादकत्वरूपेण मुख्याब्रह्मत्वेपि कृष्णाजिन ब्रह्मेति सहिता । कृष्णाजिनस्य शेषत्व दृष्टम् । अत उपासनायां ब्रह्ममीमांसाया अनुपयोगः । मुख्यतयेति । विषयत्वाभावादिति भावः । किंतु ब्रह्मेति । विषयत्वेन मुख्यत्वादिति भावः । पुरःस्फूर्तिकमिति यथा ‘यत्पत्यपत्यसुहृदा-

भाष्यप्रकाशः ।

मेवोवाचेति न दोषः । ब्रह्म च न शरीरमात्रं, येन सृष्ट्यादिवाक्येषु वाचो धेनुत्ववन् तस्मिन् जगत्कर्तृत्वादीनामसंभवतां धर्माणामारोपापवादादिभिर्विधेयोपामनाविषयस्तावकतयोपामनाशेषता संभवन्ती गतार्थत्वानुपयोगो दृष्टीकुर्यात् । किंचोपामनाविषये आत्मनि निरुद्धजगत्कर्तृत्वादयो धे धर्माः स्तुत्यर्थमारोप्यन्ते, ते किमत्यन्तामन्तः खणुष्ववद्, उत कश्चित् मन्तो गजतवन् । तत्राद्ये आरोप एव बाधितः । द्वितीये तु सिद्धमतिरिक्तेन ब्रह्मणा । तत्र पूर्वकाण्डे परोक्षवादत्वाच्च स्फुटं प्रतिपादितमिति तत्प्रतिपादकशुचरकाण्डं न धर्मप्रतिपादकम् । अत्र उपामनाया धर्मत्वेऽपि नोत्तर-मीमांसाया गतार्थत्वमित्यर्थः । नन्वस्त्वेवं, तथापि सृष्ट्यादिवाक्यानां विधिमन्त्रादिरूपत्वाभावादर्थवादत्वमेव वक्तव्यम् । ततश्च ब्रह्मस्तावकत्वात् तेषां न स्वायं प्रामाण्यमिति तद्विचारशास्त्रस्य रदिमः ।

मनुवृत्तिरङ्ग' इति श्लोकोक्तो धर्मः । अत एव धर्मजिज्ञासां चकार न तु कर्मजिज्ञासाम् । 'देवो वः सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे' इति संहितोक्तत्वेपि निरोधलक्षणग्रन्थोक्ताधिदैविकश्रवणादिरूप-मर्यादासेवात्वेन श्रुत्यधिकारिधर्मत्वात् । यथा 'अस्त्वेवमङ्ग उपदेशपदे त्वयीत्रि' इत्युक्त्वा 'प्रैष्ठो भवान् तनुभृतां खलु धन्धुरात्मा' इति श्रुत्यधिकारि यद्वाक्यं तदुक्तो धर्म आधिदैविकः । तथा च यथा 'धर्मं चर' इत्याचार्योपदेशेन भक्ता अपि भगवद्वाक्यानि पूर्वपक्षयात्रकुस्तथाचार्योपदेशेन धर्मजिज्ञासां चकार । कर्मणस्तत्कस्य सर्वानधिकारान्मुख्यत्वेऽपि कर्मणे न कर्मजिज्ञासा इत्युवाच । अग्रे 'कर्मैके तत्र दर्शनात्' इति सूत्रं चकार । तथा चाध्यात्मिकमेवोवाचैत्यर्थः, आध्यात्मिकस्तु 'धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र' इति वाक्यादेकादशैकोनविंशत्प्राप्तोक्तश्रवणादिसरणिरूपो धर्मः । गतेति । ब्रह्ममीमांसा यतः । बाधित इति । तादृगस्यादर्शनादिति भावः । अतिरिक्तेनेति सद्-मंश्रयस्य वक्तव्यत्वात्तथैत्यर्थः । परोक्षवादत्वादिति 'परोक्षवादो वेदोयम्' 'परोक्ष च मम प्रियम्' 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः' इति वाक्यनिकुरम्यात् । न धर्मप्रतिपादकमिति । अपूर्व-प्रतिपादकं नेत्यन्ये । सिद्धान्ते धर्मत्वेव फलपर्यन्तावस्थानोपगमात् । एतदेवाग्रे पूर्वखण्डने स्फुटि-ष्यति । तथाचोक्तम्-

‘किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूय विकल्पयेत् ।

एतस्या हृदयं लोके नान्यो भद्रेद कश्चन ॥

मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोहते ह्यहम् ।

एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां मिदाम् ॥

मायामात्रमनूयान्ते प्रतिपिष्य प्रसीदति' ॥ इति

नच वेदो मां स्वयंपारावधिं कृत्वा भिदां मायामात्रमित्यनूय 'नेह नानास्ति किंचन' इति प्रतिपिष्य भेदं, प्रसीदति निवृत्तव्यापारो भवतीति निरुणद्धि इति वाच्यम् । सर्वसामर्थ्यस्य ब्रह्मणो मायाकृतां विपर्यस्तबुद्धिकृतां नेदं ब्रह्मकार्यमित्याकारिकां भिदामनूय प्रतिषेधति कार्यभावात्पूर्वं रूपं वक्तृलोकदेशिनः । विरुद्धसर्वधर्माश्रयस्य आनन्दस्य प्रतीयमानां भिदां मायामात्रं त्रीडार्थं माया या मुख्या शक्तिस्तन्मात्रं, नतु आविद्यकमित्यनूय प्रतिषेधति । ब्रह्मैव सर्वं, भेदो बुद्धिदोषाद्भातीति सिद्धान्तः । प्रकाशाश्रयाधिकरणे स्फुटमिदम् । न च मायाविद्ययोरैकीभाव इति सांप्रतम् । 'विद्य-याऽविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितम्' इति वाक्येन भेदावगमात् । भाष्ये । ज्ञानरूपत्वादिति

रश्मिः ।

क्रियारूपत्वखण्डने तात्पर्यादेवमुक्तम्, आनन्दस्यैव त्रिषु मुख्यत्वात् । न च द्वैतापत्तिः । द्वैतं हि द्वयोर्भावो उच्यते 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इत्याणा, ब्रह्मैव सर्वमिति क द्वौ । न ह्येकस्मिन्दीपे द्वाविति प्रतीतिरस्ति । तदुक्तम्—

‘कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनं पटतन्तुवत् ।

अवस्तुत्वादिकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते’ ॥ इति सप्तमस्कन्धे ।

यदपि द्वयोर्भावो द्विता तत्र भवं द्वैतं संशयरूपं ज्ञानं, द्वाभ्यामितं प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वाद्विज्ञाधारवर्तिना युक्तं वस्तु द्वैतं तत्र भवं द्वैतं तदेव संशयज्ञानमिति कैयटानुरोधे त्वद्वैतं संशयाभावः । अतश्च ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चय इति तदप्यविरुद्धम् । अथवा यथाश्रुतोर्थः एकादशस्कन्धे सांख्यनिरूपणं स्फुटत्वात्, भाष्ये तु स्तुत्यानन्द आनन्दमये विश्रान्त इत्यदोषः । तत्र ज्ञानं दशधा इति तृतीयसुबोधिन्यां ‘अथ ते तदनुज्ञाता’ इत्यत्र निरूपितम् । एतच्च ज्ञानं ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति श्रुतेर्ब्रह्मात्मकम् । तल्लक्षणं तु ‘त्रितयं तत्र यो वेद स ह्यात्मा स्वाश्रयाश्रयः’ इति वाक्ये आर्षिर्देविकादिप्रिकल्प्यतिरिक्तत्वे सति तन्निश्चित्यज्ञानातृत्वमिति सिध्यति । स्वाश्रयश्चासौ आश्रयः इति कर्मधारय एवोद्देश्यविधेयभावात्स्वरूपकथनपूर्वकं लक्ष्यनिर्देशः, तच्च भावनयामिष्यत्युच्यते ‘ज्ञानप्रसादेन विशुद्धमस्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः’ इति श्रुतेः । जीवानामपि अश्रवामिनिवेशः सजातीयत्वात् । तद्वृणोऽपि चैतन्यं तत्रैव निविशते तदविनामृतत्वात् ‘जीवस्यानुस्यूतिः सती’ इत्युत्तरार्धे तत्स्वरूपमुक्तम् । पूर्वापरानुसंधानरूपा स्यूतिश्चैतन्यमिति । व्युच्चरणानुसंधानमेवेन, व्युच्चरणोत्तरमविद्यासंघन्धाद्याकालवर्तिनो ज्ञानस्य सोहमिति पूर्वापरानुसंधानरूपस्यैव सिद्धत्वात् तत्त्वमस्याष्टपदेशोत्तरमपि तथैव प्रतिसंधानादज्ञपायामपि तथात्वात्तादृशत्वनिश्चयः । अयमेव स्वरूपलामो विद्यया संपाद्यः विस्तृतकण्ठमणिन्यायात् । तथापि नित्यम् । ‘सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्यूतिः’ इति श्रुतेः । पूर्वोक्तमेव ज्ञानं वर्मात्मकप्रकाशरूपेणाविर्भवद् भगवद्गुणतां श्रयति सूर्यप्रकाशवत् । तदनित्यमपि ‘तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात्’ ‘युक्तं भगैः स्वैरतिरत्र चाधुवैः’ इत्यादिवाक्येभ्यः । चैतन्यमप्यत्रैव वा निविशते इति द्वितीयं, तृतीयं तु वेदशरीरं दधद्भवति ।

‘स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ।

मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्वविष्टः ॥’

इत्येकादशस्कन्धात् सूक्ष्मं भगवन्मनोमयादिसरणया दधाति, तथाहि ब्रह्मणो हृदयाकाशे स्वयं ब्रह्म आसन्त्येन कर्णतामापन्नेन नादरूपं दधदाविर्भवति, तदुक्तं घोषेण गुहां प्रविष्टः इत्यन्तेन । स पूर्वमव्यक्त एव ततो नानावर्णादिसंकल्पकमनोमयं सूक्ष्मरूपमुपेत्य ब्रह्ममुखतः प्रकटः सन्मात्रास्वरवर्णात्मना स्थूलरूपेण शब्दब्रह्मात्मकवेदरूपश्चकास्ति । स च नादोऽसदादिष्वपि प्राणघोषरूपेण वर्तते व्यापकत्वात्, श्रावणस्तदनुभवस्तु श्रोत्रवृत्तिनिरोधसंपाद्यो भगवन्तैव कृत्वा जीवनं । नान्यः प्रकारः श्रावणे जीवानुभवे । जीवानुभवस्तु भगवन्तति निरुद्धद्वारनिष्ठजीवो न कार्यं करोतीति । अयमेव नादः स्फोट इत्युच्यते स्फुटति वाग्नेनेति व्युत्पत्तेः । तदुक्तम्—

रश्मिः ।

‘समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । हृद्याकाशादभ्रज्ञादो वृत्तिरोधादिभाष्यते ॥
शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् । येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तिकाकाश आत्मनः ॥
स्वधातो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः । स सर्वमग्नोपनिषद्वेदवीजं सनातनम्’ ॥ इति ।

तेन स्फुटत्यर्थोऽनेन इति स्फोट इति वैयाकरणोक्तं प्रत्युक्तम् । नैयायिकास्तु स्फोटं नाद्रियन्ते ।
तथा हि । घट इत्युक्ते घकाराकारटकाराकारविसर्जनीयैरर्थप्रत्ययाभावाद्दर्शनानां क्रमिकत्वेन पदवाक्य-
रूपवर्णसमुदायाभावेन ततोऽप्यर्थप्रत्ययात्पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहकृतान्तिमवर्णादप्यनेकादष्ट-
संस्कारकल्पनागौरवग्रस्तादर्थप्रत्ययाभावाद्दर्शानिभ्यस्त्वोऽतिरिक्तः स्फोटाख्यः शब्दार्थं प्रत्याययति । एवं
पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च । इति प्राञ्चो वैयाकरणाः । आधुनिकास्तु स एवायं धकार इति प्रत्य-
भिज्ञावलाद्वर्णरूपः स्फोटः तथा पदवाक्यस्फोटावपि । न चेयमेकार्थबोधकत्वमवलम्बत इति
शङ्क्यम् । जलाहरणादिरूपैकार्थजनकत्वस्य सोऽयं घट इत्यादौ शक्यवचनत्वादिति मन्यन्ते तन्न,
तादृशसहकारिसंयुक्तोऽन्तिमवर्ण एव वाचक इति स्फोटकल्पनायामपि गौरवतौल्याच्च । अपि च
वर्णव्यङ्ग्यो यत्किंचिद्वर्णव्यङ्ग्यो वा तावद्दर्शानिभ्यस्त्वोऽतिरिक्तो वा नेमौ । क्रमिकाणामाशुविनाशिनां
यौगपद्यासंभवात् धकारामत्रोच्चारणे पदस्फोटप्रत्ययेऽर्थप्रत्ययापत्तिवर्णान्तरवैकल्याभ्यां तदसंभ-
वाच्च । अथ पूर्ववर्णसंस्कारसहितचरमवर्णोपलम्भः तद्व्यञ्जक इति उच्यते तर्हि स एवार्थप्रत्या-
यकोऽस्तु कृतं स्फोटेन । न च पदप्रतीतिः स्फोटसाधिका तावद्दर्शानोचरप्रत्ययाभावेपि तावद्दर्श-
नोचरसंस्कारात्समूहालम्बनतावद्दर्शनोचरस्मरणसंभवात्क्रमविशेषवतावद्दर्शनोचरत्वेन स्फोटासाधक-
त्वात् । नहि वर्णमात्रं पदं सरोरसयोः नदीदीनयोः अविशेषापत्तेः । किंतु आनुपूर्वीविशेषाविशिष्टताव-
द्दर्शनरूपम् । नचाप्रत्ययः घोत्तरं शृणोमीति प्रत्ययात् घोत्तरत्वं हि दृष्ट्यानुपूर्वीति । ततः सृष्टिश्च ‘शब्द
इति चेन्नातः प्रभावात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्’ इति सूत्रभाष्ये स्फुटिव्यति । तादृशशरीरमुक्तमपि रूपं
‘अनन्ता वै वेदाः’ इति तैत्तिरीयब्राह्मणश्रुत्या अनन्तं विराडिव । तुरीयं तु इदमेव शरीरविशिष्टं
सगवदाश्रितमेव पाश्चात्यां विशिष्टशक्तिमापद्य व्यष्टय इव विकृतास्तत्रासकरवालेत्यादिरूपाः सर्वे
शब्दाः सवन्त्यादिसृष्टौ । तथा हि पूर्वोक्तो नादः सुषुम्णामार्येण आधारहृत्कण्ठमुखेषु संचरन्
परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपेणाविर्भवतीति । एतत्प्रामाण्योपपादनावसरे स्फुटमुपपाद्यम् । एत-
च्चतुर्विधं नित्यम् । ततः तादृशवेदविकृतशब्दात्मकद्विविधशरीरविशिष्टमेव तल्लोके प्रकटीभवितुं
समवायित्वेन प्रमातारं निमित्तत्वेन प्रमेयं चाश्रयते । न च प्रमाणविरहः शङ्कनीयः । पश्यन्त्याख्य-
शब्दावस्थाबोधकश्रुतिसद्भावात् । ‘चत्वारि वाक्यरमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनी-
षिणः । गुहा त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति’ इति श्रुतिः । आधारनाभि-
हृदयवदनरूपाणि चत्वारि पदानि स्थानानि । तत्र परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपाश्चतस्रः शब्दा-
वस्थास्तासु त्रीणि परापश्यन्तीमध्यमाख्यानि गुहायां निहितानि । अतः नेङ्गयन्ति न जानन्ति,
तुरीयं वैखर्याख्यं अत एव केषांचित् ।

‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते’ ॥ इति ।

प्रमेयाश्रयत्वं तु ज्ञानस्य शब्दानुविद्धत्वाच्छब्दस्य च नित्यमर्थसंप्रदत्ताच्छब्दविशिष्टस्यैव,

नचार्थवादानां धर्म इव ब्रह्मण्युपयोगः कर्तुं शक्यः । उत्पत्तिप्रकारफल-

भाष्यप्रकाशः ।

क्षोपयोग इत्यत आहुः नचेत्यादि । स्यात् स्वार्थे अग्रामार्थं, यदि कर्मणीव ब्रह्मण्युपयुज्येत् । कर्मणि हि त्रेधा तेषामुपयोगः । यथा, असावादित्यो न व्यरोचतेत्यादीनां सौर्वाद्युत्पत्तौ ।

रद्दिमः ।

तादृशानुव्यवसायाकारात् । परमत्र शब्दोऽर्थश्च न्यग्भूतो भासते, पूर्वत्र तु ज्ञान न्यग्भूतमिति विशेषः । न च अनेकभूकीयज्ञानस्य शब्दवैशिष्ट्यमिति शङ्क्यम् । अभिनयस्यैव तत्र शब्दस्थानापन्नत्वेन शब्दविशेषमनुसंधायैव बोधकेनाभिनयदर्शनात्परपरया तस्यापि शब्दवैशिष्ट्यात् । इदं पञ्चमम् । प्रमातरि तु अन्तःकरणेन्द्रियाश्रयणात्पञ्चधा तत्रेन्द्रियेष्वेकधा, अन्तःकरणे चतुर्धा । मनसा जायमानं सशय इति व्यवहियते । सकल्पविकल्पात्मकत्वात्तस्य । अत एव शङ्कापिशाच्या उत्तरोत्तर भिन्नभिन्नविरुद्धकोटिविधायिन्या अनिवृत्तिः । कथं तर्हि आत्मानं शुद्धाति इति चेद्दौरात्म्यनिवृत्तौ प्रमास्यति । अहकारेण कृता शरीराभिमतिस्तु बुद्ध्याश्रया । विपर्यासनिश्चयस्थूतिनां बुद्धिबुद्धित्वा-
द्वद्वाश्रयत्वम् । यदा तु शरीराभिमतिर्मोक्षशास्त्रीयसाधनार्थमेति तदा तन्मूलास्तेऽपि नश्यन्ति । ज्योतिर्ब्राह्मणे आत्मज्योतिर्ब्रह्मसुपकम्य स समानः सन् इति अहकारसमानत्वेन सधियः स्वभात्मक-
बुद्ध्यवभासकतया स्वभात्मकत्वादहकारो बुद्ध्या सहितः स्वाप पश्यतीति स्वप्नज्ञानमहकाराश्रयम् । चित्तं तु सुषुप्तावात्मानं पश्यत्यैक्येन अन्यदा तु लीनमिति निर्विषय ज्ञान चित्ताश्रयमेवं दशधा । तदिदं पञ्चिधं जन्यमन्तःकरणधर्मः 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्द्वौर्धीर्भी-
रित्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रुतेः । स्थिरं च घटादिचत् न च त्रिष्वणवस्यावित्वम् । 'प्रसन्नचेतसो ह्याद्य बुद्धिः पर्यवतिष्ठते,' 'स्थिरबुद्धिरसंमूढः,' 'ज्ञानं यथा न नश्येत्' इत्यादिवाक्येभ्यः । न चैकज्ञानं सार्वदिकं स्यादिति शङ्क्यं, विषयान्तरज्ञानसामग्र्या जातेन ज्ञानेन तद्वाधात् । नचैव-
मस्थिरत्वं शङ्क्यं, सत्काराख्यसूक्ष्मरूपेणावस्थानोपगमात् । न चैवमनुव्यवसायापत्तिस्तस्येति वाच्यम् । व्याप्तस्यापि गन्धस्य घ्राणेन ग्रह एव स्फुरणवन्मनसा तस्य ग्रहण एव स्फुरणात् । न च गन्ध-
स्यागन्तुकत्वेन दृष्टान्तासाम्यमिति वाच्यं, रजसा व्यापारान्तरावेशेनोपपत्तेः । तमसा तदावरणाच्च
तथा । न चैवं स्मृत्यजनकस्याप्यनुभवस्य स्थिरत्वापत्तिः । इन्द्रियैर्बुद्धिजननोत्तरं पौनःपुन्याद्यभावेन
अदात्वात्, ज्ञानस्य तु लोकशास्त्राहितात्सिद्धिः । न चाधिष्ठानानिर्वाच्यता प्रयुक्ता तत्स्थित्यशङ्क्य-
वचनेति वाच्यम् । अन्तःकरणाधिष्ठानकत्वात् । अनिर्वचनीयत्वस्य निरस्तत्वात् । विरुद्धवृत्ति-
तिरोभाष्यत्वाङ्गीकारात् तन्नाशानुपपत्तिरिति प्रासङ्गिकं ज्ञेयम् । प्रकृते । विधिभन्नादीति । आदिना
ब्राह्मणम् । यथाऽऽसावित्यादि । न व्यरोच्यत मेधाबाच्छन्नोसावादित्यो न विगतदीप्तिमान्जात इति
'सौर्यं चरं ब्रह्मवर्चसकामो निर्वपेत्' इति सौर्यं चरं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः इत्यस्योत्पत्तौ सौर्य-
प्रथमज्ञस्यैव तज्जनकवाक्यस्योपयोग इत्यर्थः । इदं पूर्वतन्त्रे सप्तमस्य चतुर्थे पादे 'इतिकर्तव्यता-
विधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम्' इत्यधिकरणे चिन्तितम् । यदि च 'असौ आदित्यो न विशेषेण दीप्तिमान्जातः'
इति पक्षोऽपि विमान्यते, तदापि स एवार्थः । चरस्तु दशमे 'चरुहविर्विकारः स्यादित्यासंयोगात्'
इत्यधिकरणे जोदनविशेषो न तु स्थाली, 'सौर्यम्' इति देवतासंयोगादिति चिन्तितम् । यद्योहा स्थाली
चरुरिति पर्यायतावाचकं निषण्णवचनं तदपि 'हव्यपाके चरुः पुमान्' इति निषण्णवृत्तराद-

भेदानामभावात् । प्रकृते तु माहात्म्यज्ञानार्थं तदुपयोगः । तस्य च ज्ञानोपयोगो

भाष्यप्रकाशः ।

यथावाप वै सोमेनेजानादित्यत्राष्टाक्षरा गायत्रीत्यस्याग्नेयपुरोडाशीयेष्टाकपालत्वरूपे प्रकारे । यथाच, वायुर्वै क्षेपिष्ठत्यादीनां भूत्यादिरूपे फले । न तथा ब्रह्मणि । नित्यत्वात् सदैकसत्त्वात् स्वस्यैव फलत्वाच्च । अस्ति तु माहात्म्यज्ञानार्थमुपयोगः । माहात्म्यं च सदेव ज्ञातं फलाय, न त्वसत् । असत्त्वे तदधिष्ठानस्यासमर्थतायां ततः फलाभावप्रसङ्गात् । तदाहुः तस्य चेत्यादि । माहात्म्यज्ञानेन भक्तिद्वारा साक्षात्कारोपयोग इति फलाध्याये प्रथमपादे, 'आदित्यादिमतयः' इति द्वे वक्ष्यत इत्यर्थः । नन्वस्तु ब्रह्मणि माहात्म्यज्ञानार्थं सृष्ट्यादिवाक्योपयोगस्तथापि तेषां विष्टुपयोगोवश्यं वक्तव्यः । नोचेदुपासनादिविधीनां प्ररोचनाभावेन व्यापारकौण्ड्ये वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । एवं सिद्धे तेषां विधिभेदे तेषु निरूप्यमाणं ब्रह्मापि तच्छेषभेदेत्युत्तरकाण्डस्य न तत्प्रतिपादकत्वम् ।

रश्मिः ।

विरुद्धम् । यथावापेति । एवं श्रूयते 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्भस्वानरं द्वादशकपालमग्निमुद्वास-
यिष्यन्त्यष्टाकपालो भवति अष्टाक्षरा गायत्री' इति । अन्यत्र च 'आप वै सोमेनेजानाद् देवताश्च यज्ञश्च कामन्त्याऽग्नेयं पञ्चकपालमुदवसानायं निर्वपेत् अग्निः सर्वा देवताः' इति, तथापि अप वा इत्याद्यष्टाक्षरेण गायत्रीत्वकल्पना । यथा यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैवं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति इत्यत्र अष्टत्वादिसंख्यासामान्यापुरोडाशानां गायत्रीत्वकल्पना । प्रथमस्य चतुर्थे 'पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समान्नायः' इत्यधिकरणेऽस्ति यतोऽष्टाक्षराण्यतोऽष्टाक्षरा गायत्री अतोऽष्टाकपालमिति संख्यातात्पर्यकथनेनोपयोग इत्यर्थः । यथा च वायुरित्यादि । प्रथमस्य द्वितीयपादे 'आग्नायस क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनां तस्मादनित्यमुच्यते' इत्यधिकरणे 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्यस्य 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इत्युपयोग इति चिन्तितम् । अत्र प्रथमोर्थवादो निन्दारूपेण विधिशेषभूतः प्राशस्त्येन वा विधिशेषभूतः । द्वौ प्राशस्त्येनैव विधिशेषभूतौ तथा नार्थवादलक्षणं 'प्राशस्त्यनिन्दान्यतररूपेण विधिशेषभूतं वाक्यमर्थवादः' इति मीमांसार्थप्रदीपे । न तथा ब्रह्मणीति । श्रेष्ठा तेषामुपयोग इत्यन्वयः । अत्र हेतूनाहुर्नित्यत्वादिति । प्रथमज्ञप्तिष्वपि सत्यमित्यादिवाक्येनोत्पत्तिवाक्यत्वम् । प्रथमज्ञप्तेः साध्यविषयिण्या विवक्षितत्वात् उत्पत्तिपदस्वारसात् । अत उक्तं नित्यत्वादिति । सदैकसत्त्वात्प्रकाराभावः, स्वस्यैव फलत्वाच्च फलान्तराभावः । अतो न धर्म इव उपयोग इत्यर्थः । तदानीं कथमुपयोगो ब्रह्मणि इत्यपेक्षायां प्रकृते त्वित्यादि भाष्यं विवृण्वति अस्ति त्विति । तत्त्वमस्यादिवाक्योक्तमर्थक्यमपि माहात्म्यमिति न पृथगुक्तम् । तस्य चेत्यादि भाष्यमवतारयन्ति माहात्म्यं चेति । असमर्थतायामिति निर्गुणत्वेन फलदातृत्वरूपगुणस्याप्यभावेनासमर्थतायामित्यर्थः । तत इति फलदातृत्वशून्यादित्यर्थः । अस्तिद्वारेति इदं च तत्रैवोपपादयिष्यते । प्ररोचनाभावेनेति अर्थवादाभावेन । यः स्तूयते स विधीयते इति नियमप्रवृत्त्यभावाद्विधिरूपव्यापारस्य छान्दसत्वेनान्यनिष्ठत्वरूपे कौण्ड्ये इत्यर्थः । वाक्येत्यादि उपासनादिविधिवैयर्थ्यस्य निष्फलत्वरूपवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । तच्छेषमिति उपासनाविधिशेषमित्यर्थः । नेति ब्रह्मण उपासनायाः सकाशान्मुख्यत्वेऽनविगतार्थगन्तुत्वाभावेनाप्राभाण्यापत्त्या नेत्यर्थः ।

यथा नथा वक्ष्यते चतुर्थे । उपासनादर्शनादिपदानां मनोव्यापारत्वमेव । विचारस्यापि यथा ज्ञानोपयोगित्वं, तथाग्रे वक्ष्यते ।

किंचौपनिषदज्ञानस्यापि कर्मोपयोगित्वम् । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्ध-
योपनिषदा वा नदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति । अत एव ब्रह्मविदामेव जनकादीनां

भाष्यप्रकाशः ।

ततश्च सिद्धानुत्तरमीमांसाया गतार्थत्वानुपयोगावित्याकाङ्क्षायामाहुः उपासनेत्यादि । अस्त्वे-
वम् । तथापि विधेयानामुपामनान्नानादीनां मनोव्यापाररूपतया सविषयत्वेन विषयाधीन-
त्वाद् तद्विषयस्य ब्रह्मणो न मुख्यत्वं दीयते । अहीयमाने च तस्मिन्नितरप्रमाणागोचरस्य तस्य
ज्ञानाद्योत्तरकाण्डविचारस्वावश्यकत्वाच्च तन्मीमांसाया गतार्थत्वानुपयोगावित्यर्थः । ननु तथापि
ब्रह्मण आसंसारं प्रसिद्धानुभावत्वात् तज्ज्ञाने विचारस्यानुपयोगाद् वैयर्थ्यमस्य शास्त्रस्यानिवार्य-
मित्यत आहुः विचारस्येत्यादि । अग्रे वक्ष्यत इति तृतीयस्य द्वितीयपादे, उभयव्यपदेशाद्यधि-
करणेषु वक्ष्यते ।

उपामनाद्यर्थमेव न ब्रह्म जिज्ञासं, किंतु पूर्वकाण्डोक्तेषु कर्मणि मुख्यफलाद्यर्थं तदवश्यं
जिज्ञास्यमिति, नास्यागतार्थत्वानुपयोगावित्याहुः किंचौपनिषदेत्यादि । निगदव्याख्यातमेतत् ।
तथाच त्रैवर्णिकाधिकारपक्षो दोषरहित इत्यर्थः ।

रश्मिः ।

गतार्थत्वानुपयोगाविति जैमिनीयचतुर्लक्षण्यास्तथेत्यर्थः । अस्ति सप्तग्रहाणां ब्रह्मलोपपादिका
जैमिनीयचतुर्लक्षणी वैयासिकी वा । अस्त्वेवमित्यादि भाष्ये पदशब्दो व्यवसितो 'पदं व्यवसित-
ज्ञानं' इत्यमरात् । तथा च उपासनादर्शनादिनिश्चितानां 'आत्मेत्येवोपासीत,' 'आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः,' 'य एवं वेद' इत्यादि श्रुतिनिश्चितोपासनादर्शनज्ञानानामिति यावत् । इत्येवं भाष्यार्थं
मत्वाहुः विधेयानामिति । निश्चयेन विधेयानां न तु उप समीपे स्थित्वा यथायोग्यकरणरूपाया-
स्तस्या अविहितत्वमपीति । मन इति 'काम. संकल्प.' इत्यारम्य 'सर्वं मन एव' इति श्रुतेः ।
न च विद्यो व्यापारत्वं श्रुत्वा सिद्ध्यति न तु उपासनाया उप समीपे स्थित्वा यथायोग्यकरणरूपाया
इति वाच्यं, वीचत् तस्या अपि व्यापारसापेक्षत्वात् । इतरप्रमाणागोचरस्येति । 'मनसंबाहु-
द्रष्टव्यम्' इति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । अनुमानाद्यगोचस्येति वा । ज्ञानावेति । शेषितया शाब्दज्ञाना-
थेत्यर्थः । वक्ष्यते इति विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य आसंसारमप्रसिद्धस्य स्थापनं वक्ष्यत इति । तदर्थं
इदं शास्त्रं इति वैयर्थ्यं निवार्यमित्यर्थः । मुख्यफलाद्यर्थमिति 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्यपानिनः
सुकृतं भवति' इति श्रुतमश्रयं ब्रह्मलोकाख्यं फलं तदाद्यर्थमित्यर्थः । ज्ञानद्वारेति ज्ञेयम् । एतदस्म-
द्विधामित्याधिकरणे वक्ष्यते । तेन न फलव्यभिचारो भक्ते । एतेन अयोन्याश्रयोपि नेति ज्ञापितम् ।
अनुष्ठाने तु श्रुतिन्यामन्योन्याश्रयो वर्तत एव प्रमितानुक्तान्योन्याश्रयपरिहारीत्याश्रयोः
ब्रह्मजिज्ञासया धर्मजिज्ञासा नाश्रीयत इति धर्मविचारानन्तर्यस्य प्रान्तचण्डनात् । निगदेत्यादि ।
निगदेन व्यक्तरूपेण 'यदेव विद्यया' इत्यादिना भाष्ये व्याख्यातम् । किंचौपनिषदज्ञानस्यापि कर्मोप-
योगित्वमित्येतदित्यर्थः । तथा चेति । उभयोर्मीमांसयोरेवंविधैकशास्त्रे चेत्यर्थः । दोष-
रहित इति । कर्मविकृताधिकारित्वाहुत्तरमीमांसाचतुरोपि वर्णनविक्रियादिति दोषरहित इत्यर्थः ।

कर्मणि सर्वदेवसान्निध्यम् । अन्यथा आभासत्वमेव । नच ब्रह्मरूपात्मविज्ञाने देहाद्यध्यासाभावेन कर्तृत्वाभावात् कर्मानधिकार इति वाच्यम् । निरध्यस्तेरेव देहादिभिः कर्मकरणसंभवात् । अत एव जीवन्मुक्तानां सर्वे व्यापाराः । तथाच स्मृतिः ।

‘नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येन तत्त्ववित् ।

पश्यञ्छृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्श्चान् गच्छन् स्वप्नं श्वसन् ॥

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्मिपन्नमिपन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा’ ॥ इति ।

अतो ब्रह्मविदामेव कृत्तं कर्म शुभफलं भवति । अतो धर्मविचारकाणामपि ब्रह्म जिज्ञास्यमेव । तस्मान्न गन्तार्थत्वानुपयोगौ ।

ननु फलप्रेप्सुरधिकारी । फलं च विचारस्य शाब्दं ज्ञानं, तस्य मननादि-
द्वारानुभवः, तस्य चानर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दावाप्तिः । तथाच विरक्तोऽनर्थ-
जिहासुः परप्रेप्सुश्चाधिकारी कस्मान्न भवति ।

‘शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात् परे यदि ।

अमस्तस्य फलं मन्ये ह्यधेनुमिव रक्षतः’ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

एवं त्रैवर्णिकाधिकारपक्षे स्थिरीकृते आनन्तर्यवादी पुनः शङ्कते नन्वित्यादि । सिद्धान्ते ज्ञानविधिनार्थज्ञानप्राप्तेस्तत्र कैमर्थ्याकाङ्क्षायास्तुक्तप्रणाज्या, ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ इति श्रुत्युक्तपर-
प्राप्तिरूपफलार्थमिति वक्तव्यम् । अन्यथा प्रवृत्तिविधातापक्षः । तत्कथने च सिद्धमस्मदुक्तेनाधिका-
रिणा । तदेतदुक्तं कस्मान्न भवतीति । अथ वक्तव्यं, सूत्रे ब्रह्मजिज्ञासापदात् तज्ज्ञानस्यैव फलत्वं
लभ्यत इति प्रणाडीसिद्धफलपर्यन्तता किमर्थमङ्गीकार्येति । तथा सति श्रीभागवतोक्तकेवलार्थवि-
भिन्दाशास्त्रविरोधापत्तिः । अतस्तदभावायोक्तफलपर्यन्तताऽवश्यमभ्युपेया । ततश्च सिद्धमुक्तेनाधि-
रश्मिः ।

भाष्ये सर्वदेवसान्निध्यमिति एतच्च श्रीभागवते स्फुटम् । अन्यथेति ब्रह्मवित्त्वाभावे इत्यर्थः ।
तथैवानुभवादेवकारः । देहाद्यध्यासाभावेनेति देहेन्द्रियादित आत्मनोऽविवेकाभावेनेत्यर्थः ।
तत्त्वविदिति जीवप्रत्यक्षज्ञानवानित्यर्थः । धर्मविचारकाणामिति मुख्यफलप्रेप्सूनामित्यर्थः ।
विशेषणमिदं न त्वर्थः । प्रकृते । आनन्तर्येति । आनन्तर्यवादी व्यवहारे माहः । ननु फलप्रेप्सु-
रित्यादि शुष्मदुपपादितं तथा चैवविधे सिद्धान्ते कस्माद्विरक्तोऽनर्थजिहासुः परप्रेप्सुरधिकारी न
भवतीति योजनां भवन्ना आहुः सिद्धान्त इत्यादि । कैमर्थ्याकाङ्क्षायांमिति । कोर्थः
प्रयोजनं यत्सेति किमर्थस्तस्य भावः कैमर्थ्यं तस्याकाङ्क्षायामित्यर्थः । वक्तव्यमिति सर्वात्मभावेन
भजनानन्दोपि वक्तव्यः । अन्यथेति फलाभावे इत्यर्थः । तत्कथने इति फलकथने इत्यर्थः । अस्मदु-
क्तेनेति वैराग्यशमदमादिभतेत्यर्थः । शब्दब्रह्मणीति भाष्यमवतारयन्ति अथ वक्तव्यमित्या-
दिना । श्रीभागवत इत्यादि । श्रीभागवतोक्तं यत्केवलार्थविषयकशब्दज्ञानवतो निन्दाशास्त्रं

इति भगवद्वचनात् केवलस्य निन्दाश्रवणादिति चेत् । न । फलकामनाया अनुपयोगात् । अन्येनैव तत्समर्पणात् । नित्यत्वादप्यर्थज्ञानस्य न फलप्रेप्सुरधिकारी । निन्दार्थवादस्तु मननादिविधिशेष इति मन्तव्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

कारिणेत्यनङ्गीक्रियमाणोऽपि वैराग्याद्यानन्तर्यपक्षोऽधिकारिवलादापतित इत्यर्थः ।

अत्र समादधते नेत्यादि । विचागाधिकारत्वेन फलकामना तदोपयुज्येत, यदि ब्रह्म जिज्ञासापदात् प्राप्येत । तत्तु न । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् । अतस्त्रैवर्णिकोऽर्थजिज्ञासुरेवाधिकारी । फलकामना तु, ब्रह्मविदामिति परमित्यादिवाक्यार्थं ज्ञात उत्पद्यत इति तेन समर्पिता । फलं चार्थज्ञानस्य नैकम् । भार्गव्यां विद्यायामन्यत्र च, य एवं वेद प्रतितिष्ठतीत्यादिकलान्तराणामपि श्रावणात् । ततश्च भवदभिमताधिकार्यङ्गीकारेऽन्येषामनधिकारेण विचारे प्रवृत्तौ विहितायां तच्छास्त्रमेव व्यर्थं स्यात् । अतस्तदभावापार्थजिज्ञासोरेवाधिकारित्वं वक्तव्यम् । अर्थज्ञानं च नित्यम् । 'स्यागुरयं भारद्वाजः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योर्थम्' इत्यादिप्वनर्थज्ञनिन्दाश्रवणात् । अतोर्थज्ञानस्य नित्यत्वं ज्ञात्वा यो जिज्ञासति स एव मुख्योऽधिकारी । नच निन्दार्थवादविरोधः । तस्य मननविधिशेषत्वात् । शब्दब्रह्मणि निष्णातकथनोत्तरं तत्कथनेन तथार्थस्य लभाम् । विचारं विना

रश्मिः ।

शब्दब्रह्मणीत्यादि तस्य विरोधापत्तिरित्यर्थः । निष्णातोऽर्थविषयकशब्दज्ञानवान्परं साधनैर्निशामयेत् । अथेनुमप्रसूतिं गां रक्षतः श्रम इवेति वाक्यविषयपदार्थः । अत इति जिज्ञासापदादित्यर्थः । एषेति 'तस्माद्ब्रह्म प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम्' इति वाक्यादेवकारः । अन्येनैवेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति फलकामनेत्यादि । ज्ञात उत्पद्यत इति फलकामनाया फलेच्छारूपत्वेन जानाति इच्छति यतते इति ज्ञाते उत्पद्यते । एवकारसाफल्यव्युक्तिमप्याहुः फलं चेत्यादि । फलान्तराणामिति । प्रतिष्ठाब्रह्मत्वाद्वात्वादीनामित्यर्थः । अन्येषामिति परप्रेप्सोरतिरिक्तानां प्रतिष्ठादिप्रेप्सुनामित्यर्थः । तच्छास्त्रमिति । 'य एव वेद प्रतितिष्ठति' इत्यादि फलान्तरनिरूपक शास्त्रमित्यर्थः । युक्तिस्तु यदि अर्थजिज्ञासुरधिकारी स्यात् फलान्तरनिरूपकं शास्त्रं व्यर्थं स्यादिति । नित्यत्वादित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति अर्थज्ञानं च नित्यमित्यादि । निन्दार्थवाद इति भाष्यं विवृण्वन्ति न च निन्दार्थवादेत्यादि । तस्य मननेत्यादि तस्य निन्दार्थवादस्य । 'नहि निन्दा निन्धं निन्दितु प्रवर्तते अपि तु विधेयं स्तोतुम्' इति न्यायेन परं मन्वीत इत्याक्षिप्तस्य विधेः शेषत्वात् । तथा च अर्थज्ञानवतः पराद्ब्रह्मः श्रमः श्रमफल इति परं ब्रह्मं मन्वीतेति । यथा 'प्रातः प्रातरनुत्तं वदन्ति पुरोदयाज्जुहति येऽग्निहोत्रम्' इत्यस्यानुदितहोमनिन्दार्थवादस्योदितहोमस्तावकत्व तद्वत् । ननु शब्दब्रह्मपाटी तदर्थज्ञानवान्न भवेत्तदा दोष इति वदत्कथं परे व्यापृणोतीति चेत्तत्राहुः शब्दब्रह्मपाटीत्यादि । तथार्थस्येति उक्तार्थेत्येत्यर्थः । तथा च निष्णातपदमहिम्ना परे व्यापृणोतीति भावः । नन्वेतर्हपि दर्शनविधिशेषत्वमस्तु तत्राहुः विचारमिति । तथा चावश्यकत्वान्न मननविधिशेषत्वमित्यर्थः । अथवा 'आत्मा ना अरे' इति श्रुत्युक्तमननविधिशेषत्वादित्यर्थः । विधिशब्देन पूर्वं पूर्वमीमांसायां तव्यो विधौ न त्वावश्यके, आनन्तर्यवादिनो व्यवहारे वयं भाट्टा इति वक्तृत्वात् । भाष्ये तु

ननु ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते विरोधनिराकरणादीनामप्रतिज्ञानार्थत्वम् ।
नचावक्तव्यत्वम् । निर्विचिकित्सज्ञानानुदयप्रसङ्गादिति चेत् । न ।

ब्रह्मण इति न कर्मणि पष्ठी, किंतु शेषपष्ठी । तथाच ब्रह्मसंबन्धि

भाष्यप्रकाशः ।

परनिष्ठातात्संभवादिति । एवमत्राधिकारी प्रयोजनं चोक्तम् ।

अतः परं विषयसंबन्धौ वक्तुमाशङ्कामुखेन मतान्तरमाहुः नन्वित्यादि । ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र,
'कर्तृकर्मणोः कृति' इति विशेषविधानात् कर्मषष्ठ्यङ्गीकार्या यद्यपि, 'प्रतिपदविधाना पष्ठी न सम-
स्यते' इति निषेधाद् ब्रह्मणे जिज्ञासेति चतुर्थीसमासः शङ्क्यते तथापि, 'कृद्योगा च पष्ठी समस्यते'
इति प्रतिप्रसवात् समाससिद्धेरत्र कर्मषष्ठ्यां गृहीतायां ब्रह्मविचार एव प्रतिज्ञातो भवति । नच
शेषपष्ठी युक्ता । यद्यपि संबन्धसामान्यपरिग्रहेऽपि जिज्ञासायाः कर्मापेक्षतया ब्रह्मणः कर्मतालाम-
स्तथाप्याक्षेपतः प्राप्त्यपेक्षया आभिधानिकग्रहणस्यैव ज्यायस्त्वात् । तथा सति तद्व्यतिरिक्तानां
विरोधनिराकरणादीनां ज्ञानपरिकरतया सिद्धावप्यप्रतिज्ञातार्थत्वम् । प्रतिज्ञा हि साध्यविशिष्ट-
पक्षप्रतिपादकं वाक्यम् । तदत्र प्रथमसूत्रम् । तत्र च ब्रह्मण एव कर्मत्वेन जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञानाद्
तदन्येषां तथात्वाभावात् । नचेष्टापत्तिः कर्तुं शक्या । तथा सति तेषामवचने निर्विचिकित्सब्रह्म-
रश्मिः ।

व्यवहित्वाव्यवहितसाधारणं शेषत्वं स्वीकृत्य मननादिविशेष इत्युक्तमिति बावः । एवमत्रेत्यादि
पूर्वोक्तसरण्यात्राधिकरणे ब्रह्मजिज्ञासापदेनाधिकारी प्रयोजनं चोक्तमित्यर्थः । मतान्तरमिति
शंकराचार्यरामानुजादिमतमित्यर्थः । चतुर्थीसमास इति त्रयोविधा जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा इति
वदशङ्क्यतेत्यर्थः । प्रतिप्रसवादिति कर्तृकर्मणोः कृतीति पष्ठीत्यस्य निषेधस्य कुण्ठितप्रवृत्तेः पुनः
प्रवृत्तिजननादित्यर्थः । तथा च शेषे पष्ठी वक्तव्या सापि न समवतीत्याहुः न च शेष इति ।
सामान्यतो विशेषो चलीयानिति । तद्व्यतिरिक्तानामिति ब्रह्मव्यतिरिक्तांश्च द्वितीयाध्यायाद्यर्थम् ।
विरोधनिराकरणादीनामित्यर्थः । अयमर्थः फलाध्याये परनिरूपणमप्रतिज्ञातं स्यात् । 'अक्षरं
ब्रह्म परमं वेदानां स्थानमुत्तमम्' इत्यक्षरपर्यवसानात्, तथा सति अन्यमतविशेषोपि, इदमिद-
मित्यतायाः प्रतिपादनं साकारत्वं च निःसंदिग्धं न स्यादतोऽन्यमततुल्यत्वपरिजिहीर्षुमिराचार्यैः
शेषषष्ठ्यादृता । अन्यथा तन्मतदूषणानि वक्ष्यमाणानि व्यर्थानि स्युः । ततश्चाधाराधेयभावो जीवैरक्षर-
स्योपपाद्योपपादकरूपो विरोधनिराकरणेन प्राप्यप्रापकभावः साधनेनाधाराधेयभावः परेण संभवति ।
अदृश्यत्वाधिकरणेऽक्षरामित्वमक्षरे प्रतिष्ठितत्वं वक्ष्यमाणमिति । न चाक्षराभेदमादायापि पर-
विचारस्य प्रतिज्ञातत्वसिद्ध्या शेषषष्ठी अक्षरत्वेन विरोधनिराकरणादीनां दृष्टानां कर्मत्वेपि बाधकाभावान्न
युक्तेति शङ्क्यम् । भेदपक्षेऽप्रतिज्ञातत्वापत्तेः बलक्षण्यान्वागणितानन्दत्वेन । 'नाशुरतच्छ्रुतेः' इति सूत्रात् ।
अत एव गीतात्रयोदशे ब्रह्मसूत्रपदार्थेति क्षेत्रमुत्तयाऽध्यात्मज्ञाननित्यत्वमुक्तम् । अध्यात्मत्वं तु परस्य
जीवभाव एव, ब्रह्माण्डस्यसापि जीवत्वं 'अनेः शिक्षाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः । स हरिः सेन्द्रः
सोक्षरः परमः खराद' इति श्रुतेः । अतो गीताऽविरोधेन शरीराणुसामान्यत्वमपि । अप्रतिज्ञातार्थत्वं
पुनः स्फुटयन्ति प्रतिज्ञा हीत्यादि । न्यायप्रसिद्धमेतत् । यथाह पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञेति ।
तदत्रेति तादृशवान्यमसां गीमांसायां ब्रह्मविचारे पक्षेधिकर्तव्यत्वसाधनादत इत्यन्त इति प्रथम-

भाष्यप्रकाश ।

ज्ञानानुदयेन प्रतिज्ञावैयर्थ्यप्रमद्भात् । तथाच कर्मपट्टयद्गीकारे द्वितीयाध्यायादीनामाकसिकत्वम् । शेषपट्टयद्गीकारे व्याकरणविरोधो, ब्रह्मण इतरतात्वाद् गौणत्वापचिश्रेयस्यमयतःपाञ्चारजुरित्यर्थः ।

अत्र समादधते नेत्यादि । कृद्योगे कर्मणिपट्टयनुग्रामनेऽपि विभक्तीनां विवक्षाधीनत्वात् समासस्य सामर्थ्यमात्रापेक्षितत्वाच्च ब्रह्मणः कर्मन्वे अविवक्षिते कर्मपट्टयभावेन शेषपट्टयामपि सामर्थ्यात् समाससिद्धेरन्याकरणविरोधाभावात् । सर्वेषां प्रतिज्ञातत्वसिद्ध्या न कस्याप्याकसिकत्वम् ।

रदिम ।

सूत्रमित्यर्थः । तथा च त्रयविज्ञासाधिक्रियते इति पदार्थफलरूपाभ्यम् । अधिकारार्थ एव श्रेयानिति । अवचन इति । प्राप्ता इत्यत्र ज्ञेयम् । व्याकरणत्रिरोध इति 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति सूत्रविरोध इत्यर्थः । उभयतः पाञ्चारजुरिति उभयतो बन्धनरजुरादिर्यया उभयदेशे निवृत्तव्यापारो भवति तथा सपन्नमित्यर्थः । अथवा उभयतः पाशां बन्धनसाधने ग्रन्थी यस्याः सोभयतः पाशा तादृशी रज्जुर्जलाहरणविशेषादां प्रमिद्धा कचिन् । चिचक्षाधीनत्वादिति पट्टयाहुः कर्मादीनामपि सचन्धमात्रविवक्षायां पट्टयेवेति । सामर्थ्यमात्रेत्यादि 'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रादित्यर्थः । समासादिवृत्त्यवृत्तित्वेन सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा नास्ति अपित्वेकार्थीभावः । स च विशेषणविशेष्यभावावगाहपस्थितिजनकत्वं समुद्धार्य समर्थमिति भाष्योक्तेरिति शेषः । पदविधिरिति पदमुद्दिश्य यो विधीयते समासादिः स समर्थ इत्युच्यते तथा च सामर्थ्यमित्यवसेयम् । तद्यद्विग्रहवाक्यार्थाभिधाने शक्तत्वमिदमेव एकार्थीभाव इति व्यवह्रियते, व्यपक्षेति नैयायिकाः, तत्र एतौ जहत्स्वार्थार्थां जहत्स्वार्थार्थां चान्तर्भवतः । पदानि स्वाभिधेयानि न जहति यस्यां साऽजहत्स्वार्था सा चावगतसामर्थ्यानां शब्दानां समासघटकानां शक्तिलक्षणाभ्यां वाक्यार्थबोधाद्भवति । अत्र न समासादां अन्या शक्तिः क्लृप्तशक्त्यैव निर्वाहात् तत्पागापत्तेश्च । इयमेव व्यपेक्षा इति । तच्च मतान्तरमिति महाभाष्यकृत् । 'सर्वविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न' इति वार्तिकान् न ऋद्धस्य राजपुरुष इति प्रयोगापत्तिरत्र । एतद्विपरीता तु जहत्स्वार्था । तत्र वृषभयावकादिपदेषु वृषयवादि पदवत् समासघटकपदानां पुनर्बोधकतां विहाय समासे शक्तिः तथैव च राजसवन्धिपुरुषबोध इति एकार्थीभावः । अन्यथा ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यापद्येत । इत्येवविधिसामर्थ्यमात्रापेक्षित्वादित्यर्थः । अविचक्षित इति सर्पिणी जानीते इतिवदविवक्षित इत्यर्थः । कर्मपट्टयभावेनेति । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेः कारकत्वाभावादपि कर्मपट्टयभावेनेत्यप्यर्थो बोद्धव्यः । समाससिद्धेरिति 'कृद्योगो च पट्टी समस्यते' इत्यत्र शेषे पट्टयपि कृद्योगेति समाससिद्धेः । सर्वेषामिति ननु सर्वेषामित्यत्र निविष्टपुरुषसुख्यत्वव्यपक्षरस्य वेदार्थत्वेन वेदवाचकब्रह्मपदोपादानात्सत्पुरुषस्य सर्वेषां प्रतिज्ञानत्वसिद्धेः परस्य पुरुषोत्तमस्य जगद्ध्यापारवर्ज्याधिकरणस्यापि विषयस्याप्रतिज्ञानार्थत्वमिति चेन्न । ब्रह्मपदवाच्यवेदाभिधेयत्वस्याक्षर एव तात्पर्यवृत्त्या प्रतिपाद्यत्वस्य परे सत्त्वात् । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति श्रुतेः । तथाच ब्रह्मजिज्ञासेत्यस्या ब्राह्मीभिन्ना ब्रह्मसवन्धिनी जिज्ञासेति बोधः । तथा चोक्तम् ।

‘जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा ।

भेदः संसर्ग उभयं वेति वाच्यव्यवस्थिते’ । इति भूषणे ।

अर्थस्तु त्रैविध्यं वदत्यत्र भेद इत्यादि । भेदः अन्योन्याभावः । व्यर्थोऽयं प्रयास इति चेन्न ।

तज्ज्ञानोपयोगि सर्वमेव प्रतिज्ञार्तं वेदितव्यम् । नच गौणतापत्तिरजिज्ञास्यत्वं
व स्यादिति वाच्यम् । ब्रह्ममात्रे संदेहाभावात् । संदिग्धस्यैव जिज्ञास्यता ।
गौणत्वं तु शब्दत एव, न त्वर्थतः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तर्हि गौणत्वाजिज्ञास्यत्वे त्वापघेतामित्यत आहुः नचेत्यादि । केन प्रकारेणाजिज्ञास्यत्वमापाद्यते ।
किं ब्रह्मत्वेन, उत रूपान्तरेण । तत्राद्ये त्वोमिति श्रूमः । अध्ययनादिदशायां, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म' इत्यादिवाक्यार्थावधारणादेव तत्स्वरूपे सत्तायां च संदेहाभावात् । किंतु यद् वेदे लक्षितं
ब्रह्म, तत् किम् । येन वेदे नानापदार्थानां लक्षितत्वेऽप्याम्नायव्याख्यानरूपे भारते विवृतत्वेऽप्येत-
रश्मिः ।

राजपुरुषः सुन्दर इतिवद्वाजपुरुषो देवदत्तस्य इति चारणायाभ्युपगमात् । भेदस्य वाच्यत्वे तु
तद्विरुद्धोपपत्त्योगः । संबन्धस्यैव सार्वजनीनत्वादाह संसर्ग इति । एतदुभयं वाच्यमस्तु विनि-
गमनाविरहादस्वामिकेपि राजपुरुष इत्यापत्तेश्चेत्याह उभयं वेति । तथाचाराजकीयमित्रो राजसंघ-
न्धवांश्चायमिति बोधः । व्यपेक्षावादिनस्तु राजपुरुष इत्यत्र राजसंघवन्धमित्रः पुरुष इति बोधः ।
राजपदस्य राजसंघन्धिनि लक्षणेत्यभ्युपगमात् । सविशेषणराजपदस्य सविशेषणतत्संघन्धिनि लक्ष-
णोपगमात् । न शोभनराजपुरुष इत्यादौ एकदेशे राज्ञि शोभनान्वयानुपपत्तिः । उक्तं त्विष्टमेव । एवं
सति पूर्वतन्मयी निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र लक्षणादोषग्रस्तो न पृष्ठीसमासः किंतु कर्मधारय इति
सिद्धान्तः संगच्छते इति वदन्ति । तथा च ब्रह्मसंघन्धिनी जिज्ञासेत्येव बोधः । इत्यत आहुरिति
इति इदमाशङ्क्य प्रतिविधानमाहुरित्यर्थः । ब्रह्ममात्र इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति केनेत्यादि ।
रूपान्तरेणेति वेदलक्षितत्वेन सर्ववेदार्थनिर्वाहकरूपेण सर्वविरुद्धधर्माश्रयत्वेनेत्यर्थः । तत्स्वरूपे
सत्तायां चेति सत्यज्ञानानन्दाः स्वरूपभूताः 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्देव सन्तमेनं ततो विदुः' इति
श्रुतेः सत्ता । यथा चन्द्रमसि द्वये चित्स्वरूपे आनन्दस्वरूपता, यद्यजनकं तत्तद्गणकमिति वक्ष्य-
माणव्याप्तेः । दृष्टान्तत्वात्त्वानन्दगुणकता अत एव साकारता । तथाच श्रुत्यन्तरं 'सत्यं ज्ञान-
मानन्दं ब्रह्म' इति 'आनन्दरूपममृतं यद्विस्मृति' इति च । इदानीं शेषषष्ठीपक्षं समर्थयन्तः
संदिग्धस्येत्यादि भाष्यं विवृण्वन्त अन्यद्रूपमाहुः किंतु यदित्यादि । यद्देवे जगत्कर्तृत्वादिना
रूपान्तरेण लक्षितं ज्ञापितं ब्रह्म तदजिज्ञास्यमिति वक्तव्यमिति संशया योजना । किं त्विति वितर्कः ।
तथा च वेदलक्षितत्वेन रूपान्तरेण तत्राजिज्ञास्यत्वमापादनीयमित्यर्थः । अत्र पृच्छन्ति किमिति
तत्किमित्यर्थः । देहलीदीपन्यायेन तदित्यस्योभयान्वयित्वात् । एवमापादनं किहेतुकमिति प्रश्नः
न संभवतीति फलितोर्थः । तत्र हेतुमाहुः येन वेद इत्यादि । येनेत्येतज्जिज्ञासेत्येनेनान्वेति ।
तथा च वेदे नानापदार्थानामब्रह्मादीनां जगत्कर्तृत्वेन लक्षितत्वेऽप्याम्नायव्याख्यानरूपे भारते विवृत-
त्वेपि येन हेतुनैतस्य लक्षितब्रह्मणो जिज्ञासा प्रस्तूयते अतोस्य संदिग्धत्वेन जिज्ञास्यत्वमित्यर्थः ।
तथा चान्नादि ब्रह्म आनन्दो वा ब्रह्म इत्येवं संदिग्धस्यैव जिज्ञास्यतेति भाष्यार्थः । अथवा प्रकृ-
त्यादिगतं जगत्कर्तृत्वं ब्रह्मगतं वा तत् । अथवा 'क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती संदिह्येते परस्थिते' इति
इदयम् । लक्षितजिज्ञासाप्रस्तावस्तु जन्माद्यस्य यत इति सूत्राद् बोध्यः । यदीत्यादि यदि ब्रह्मज्ञानस्य
मोक्षसाधनत्वेन हेतुना एतज्जिज्ञासैव प्रस्तूयते इति मन्यते तर्हि कथमन्नादिज्ञानेषु ब्रह्मज्ञानस्यैव मोक्ष-

१. चित्स्वरूपे यस्य । २. त्ववधारणम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

जिज्ञासैव प्रस्तूयते । यदि तज्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वेन, तर्हि कथं तज्ज्ञानस्यैव तथात्वम् । यदि वेदार्थत्वेन तज्ज्ञानस्य तथात्वं, तदा धर्मविचारेणैव गतार्थता । षोडशलक्षण्या सर्वस्यैव तस्य निर्णीतत्वात् । अत एव न वेदान्तार्थत्वेन । अतः सर्ववेदार्थतानिर्वाहकवक्ष्यमाणरीतिकगुणवत्तया जिज्ञास्यत्वं वक्तव्यम् । ततश्च तादृशगुणवत्त्वेनैतस्य जिज्ञास्यतासिद्धेर्नाजिज्ञास्यत्वम् । नापि गौणत्वापत्तिः । गुणजातस्य ब्रह्मसंबन्धित्वेन जिज्ञास्यतया ब्रह्मणो मुख्यत्वस्यैव सिद्धेः । शब्दतो गौणत्वं

रक्षितम् ।

साधनत्वमित्यर्थः । ब्रह्मण एव वेदार्थत्वादुपपन्नमित्याह यदि वेदार्थत्वेनेत्यादि । अतस्तज्ज्ञासैव प्रस्तूयत इति पूर्वोक्तान्वयः । अद्यापि नतरां जिज्ञास्यमित्याहुः तदा धर्मेत्यादि । षोडशलक्षण्येति उक्तार्थमेतत् । अत एवेति धर्मविचारेणैव तया ब्रह्मविचारस्य प्रविष्टत्वादुक्तहेतौरेवेत्यर्थः । सिद्धमाहुरत इति । लक्षितजिज्ञासायाः वितर्कासंभवादित्यर्थः । वक्ष्यमाणरीतिकेति अभिप्रायधिकरणवक्ष्यमाणरीतिकेत्यर्थः । तथा च यदि कर्मणिषष्ठी परिगृह्यते तदा ब्रह्म यदि प्रसिद्धं, तर्हि जिज्ञासाकर्मतानुपपत्तिः । अप्रसिद्धं चेत्सुतरां तदनुपपत्तिः । नह्यप्रसिद्धमुद्देश्यं भवति । यदि च प्रसिद्धत्वेऽपि चैतन्यविशिष्टं देहमात्रमात्रमेति प्राकृतलोकापत्तिकयोः प्रसिद्धिः । चेतनानीन्द्रियाणि आत्मेति तदेकदेशिनः । मन इत्यपि । तथा क्षणिकविज्ञानमात्रमित्यपि, एवं शून्यमित्यपि । देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्तेति वैशेषिकाः, भोक्तृत्वं केवलं न कर्तेति सांख्याः, अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तीरिति योगिनः । एवंविधप्रतिपन्नात्मविलक्षणस्य जीवस्य स्वरूपभूतात्मनः प्रतिपत्तये विचारात्कर्मताऽविरोधान्नानुपपत्तिरिति विभाव्येत तदापि ब्रह्म नात्ममात्रमिति जिज्ञासाकर्मतानुपपत्तिः पदार्थविरोधश्च । न च 'अयमात्मा ब्रह्म' इति श्रुतेर्न स इति वाच्यमंशत्वेनोपपत्तेः, अतः शेषषष्ठी युक्ता, अन्वयोपपत्तेरिति सूक्ष्मदृशावधेयम् । तेन प्रसिद्धकर्मत्वागोपि न पिण्डमुत्सृज्य करं लेढीति न्यायप्रसरः । गौणत्वं त्वित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति नापीत्यादि । न च अत्र ब्रह्मसंबन्धिनी जिज्ञासेत्यर्थात् ब्रह्मसंबन्धिसंबन्धिजिज्ञासाभावात्कथं गौणत्वापत्तिरिति वाच्यं, गुणजातस्याशेषस्य ब्रह्मत्वात् । न चैवं कर्मषष्ठीपरिग्रह एव श्रेयानित्यायातीति वाच्यं, ब्रह्मण एव ईप्सिततमत्वप्राप्त्या तच्छक्तीनां भेदपक्षेऽविचार्यतापत्तेः असंभवाच्चेत्युक्तम् । ननूक्तं तेषां ब्रह्मत्वमिति चेत्, न, अंशत्वादुपपत्तेः । ननु 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' इति श्रुत्या ब्रह्मणः कर्मत्वात् कर्मषष्ठीपरिग्रहो व्यायानिति चेन्न विरोधनिराकरणादीनामप्रतिज्ञातार्थत्वापत्त्या तस्याः श्रुतेरविषयत्वात् । किंतु 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रुतेर्विषयः । मनस्य पदज्ञानपूर्वकत्वात् 'स्वाध्यायोऽप्येतव्यः' इति पूर्वमीमांसाकारिकासु तदुक्तं पूर्वम् । ननु एवमपि आत्मनः कर्मत्वात्कर्मषष्ठ्यापत्तिरिति चेन्न । जिज्ञासापदस्याकर्मकज्ञानेच्छाप्रकृतिकत्वात् । ज्ञा अवबोधने । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा इतिभावे घञ् । ननु घटं जानातीति सकर्मकत्वमिति चेन्न । अत्र फलव्यधिकरणव्यापारबोधकत्वादस्तु सकर्मकत्वमत्र तु फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकत्वेनाकर्मकत्वात् । न चात्रापि फलव्यधिकरणव्यापारोस्तु इति शङ्क्यम् । जिज्ञासापदस्य विचारे शक्तेः । विचारस्य च युक्तिभिरनुचिन्तनरूपस्य ब्रह्माविषयत्वात् । 'ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती संदिश्येते परंस्त्रिते'

वेदप्रामाण्यं तु प्रतितञ्जसिद्धत्वाच्च विचार्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

तु न स्वरूपमुख्यत्वविधातकम् । पुनः पित्रा सहागत इत्यादौ तथादर्शनादिति । नन्वस्त्वेवं, तथापि वेदार्थस्य ब्रह्मणो वेदानुकूलो विचारोऽत्र प्रतिज्ञात इति तदर्थं वेदप्रामाण्यमपि विचारणीयम् । तदत्र कुतो न विचारितम् । यतो न विचारितं, ततो न वेदार्थत्वेन विचार इति पक्षो न युक्त इत्यत आहुः वेदेत्यादि । प्रतितञ्जसिद्धत्वादिति आस्तिकं तन्त्रमात्रं लक्ष्मीकृत्य सिद्धत्वात् । न हि नास्तिकनिग्रहायाचार्यस्य विचारे प्रवृत्तिः, किंत्वास्तिकशिक्षणाय । ते तु सर्वे वेदप्रामाण्ये निर्विचिकित्सा इति प्रयोजनाभावात् विचार्यते । तावता न वेदानुकूलविचारत्वहानि-

रक्षिः ।

इति भाष्यकारिकायाः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेर्ब्रह्मणोऽसंदिग्धत्वात् । अत एव 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यधिकरणे क्रियाशक्तिर्निरूपिता । ततश्च ब्रह्मण इति शेषपक्षी न कर्मणि । 'तद्विज्ञासस्व' इति श्रुतौ जिज्ञासाया विचारार्थकत्वे तच्छब्दात्पठ्या लुक् ब्रह्मणः कर्मत्वाभावात् । किंतु ज्ञानशक्तेः क्रियाशक्तेर्वेदस्य कर्तृत्वम् । यद्वा तद्विज्ञासस्व इत्यर्थ-विषया अत्रादिरूपार्थब्रह्मपरत्वात् सृजे वेदान्तशब्दविषये न प्रवर्तत इति । तथादर्शनादिति पित्रेति सहार्थतृतीयान्तशब्दस्य पितृस्वरूपमुख्यत्वविधातकत्वाभावाददर्शनादित्यर्थः । न वेदार्थ-त्वेनेति वेदानुकूलत्वाच्च वेदार्थत्वेनेत्यर्थः । न युक्त इति प्रमाणवेदार्थत्वरूपप्रतियोगिज्ञाना-भावाच्च युक्तः । निर्विचिकित्सा इति । अत्र वदन्ति वैशेषिकाः शब्दं हि उपनीतं मन्तव्यम् । श्रोत्रमात्रजन्यत्वात् । पदानां चोपनायकत्वात् । अन्यधीरप्यनुमितिः एते पदार्थास्तात्पर्यविषये मियःसंसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारिततद्योग्यतासत्तिमत्वे सति संसर्गापरपदस्मारितत्वाद्देय-नुमानात् । घटोस्तीत्यत्र घटोऽस्तित्ववान् तद्योग्यत्वात् पटवदित्यनुमानाद्वा । न चान्वयव्यति-रेकाभ्यां शब्दस्य कारणतेति वाच्यम् । हेतुशरीरघटकत्वेन हेतुत्वेन चान्वयव्यतिरेकानुविधानो-पपत्तेस्तस्यातिरिक्तकारणताग्राहकत्वाभावात् । तस्मान्न शब्दः प्रत्यक्षान्न, अतो वेदस्योपनायकता-मात्रमिति । अत्र नैयायिकास्तिष्ठन्ते, स्वाशयं प्रकाशयन्तीत्यर्थः । 'प्रकाशनस्थेयाख्योश्च' इति सृजेणात्मनेपदम् । बाधकप्रमाणाभावो योग्यता साच न लिङ्गविशेषणम् । प्रमाणात्रविरहस्य सर्वत्र निश्चेतुमशक्यत्वात् । तत्संशयेपि शब्दादन्वयबोधान्न । शब्दप्रामाण्ये योग्यतायाः संशयसाधारणं ज्ञानं प्रयोजकमिति शब्दप्रमाणमिति । किंचाकाङ्क्षाया हेतुशरीरनिविष्टायाः अन्यबोधानुकूला-नुपूर्वपर्यवसायिन्या न भूतपूर्वत्वमतो न तद्विज्ञातो हेतुः । नहि मियःसंसर्गाज्ञातुर्देवदत्तो ग्रामं गच्छतीति वाक्यस्यान्वयबोधानुकूलायाः ग्रामं गच्छति देवदत्त इत्येवं विधानुपूर्व्यां ज्ञानमस्ति, तथायोग्यत्वहेतुकानुमानेपि अज्ञातस्य तस्यानुपयोगात्, स्वरूपसत्ताया अकारणत्वेन हेतुतायास्त-ज्ज्ञाने पर्यवसानात्तज्ज्ञानं लिङ्गमिति वाच्यं, तत्तु बाधाभावनिश्चयमात्रं जनयित्वा कृतार्थमिति न हेतुतां निर्बोद्धुमशक्यम् । अपि च अस्तित्वव्याप्ययोग्यतावान् गौरित्यनुमानस्यान्वयशुद्धित्वे घटः कर्मत्वमि-त्यादिस्थलीयस्य घटः कर्मत्वमानयनं कृतिस्तद्व्याप्ययोग्यत्ववान् युष्मदर्थः इत्यनुमानस्यापि शब्द-

१. योग्यताब्रह्मणोऽसंदिग्धत्वाच्च वेदानुकूलो विचारोऽत्र प्रतिज्ञात इति तदर्थं वेदप्रामाण्यमपि विचारणीयम् । तदत्र कुतो न विचारितम् । यतो न विचारितं, ततो न वेदार्थत्वेन विचार इति पक्षो न युक्त इत्यत आहुः वेदेत्यादि । प्रतितञ्जसिद्धत्वादिति आस्तिकं तन्त्रमात्रं लक्ष्मीकृत्य सिद्धत्वात् । न हि नास्तिकनिग्रहायाचार्यस्य विचारे प्रवृत्तिः, किंत्वास्तिकशिक्षणाय । ते तु सर्वे वेदप्रामाण्ये निर्विचिकित्सा इति प्रयोजनाभावात् विचार्यते । तावता न वेदानुकूलविचारत्वहानि-

गमिः ।

बुद्धित्वापातः । किंच । योग्यतायाः सशयविषयिण्याः अप्यन्वयबुद्धिविषयकत्वाभावदर्शनादनुमिति-
विषयकत्वदर्शनाच्च वैलक्षण्यादितो भेदः । तेनान्यान्येभ्योकाङ्क्षाघटितलिङ्गकानि गौरवस्तत्त्ववान् स्वधर्मिका-
स्तित्वान्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षाश्रयपदस्मारितत्वात् घटवत् । गौरिति पदं अस्तिमद्भोजनपूर्वकं अस्तिपद-
साकाङ्क्षोपदत्त्वात् यन्नैवं तत्रैवमाकाशवत् । लौकिकानि पदानि वैदिकपदानि वा तात्पर्यविषयस्मारित-
पदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वात् घटमानयेति पदकदम्बवत् । इतीमान्यनु-
मानानि प्रयुक्तानि । किंच व्याप्तिज्ञप्तिविधुरेणापि शब्दबोधोऽनुभूयते इत्यविवादो नापि तत्र व्याप्ति-
ज्ञप्तेः कल्पनं शब्दश्रवणानन्तरं द्रोगेव बोधात् । सर्वेषु शब्देषु व्याप्तिज्ञानकल्पनमिव यावदनुमिति-
स्थले पदज्ञान कल्पयित्वा शब्दबोधस्यापि सुकरकल्पनत्वाच्च । अस्तु तर्हि श्रावणप्रत्यक्षता । मैवम् ।
हेतुसंस्कारयोरपि साकाङ्क्षपदवत् उपनायकतायाः शक्यवचनत्वेन तदुपस्थापितस्याप्युपनयमर्यादया
भानापत्तेः । न चेष्टापत्तिः आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वादिरूपादेतोः पदजन्यसंस्काराद्वा प्रत्येगीत्यापत्तेः ।
भवति तु शब्दात् प्रत्येगीत्याद्यनुव्यवसायः । ननु तत्तदर्थविषयकशब्दबुद्ध्यानुव्यवसायं प्रति शब्द-
बुद्धेस्तावत् तत्तदर्थकसाकाङ्क्षपदजन्यतत्तदर्थगोचरशब्दत्वेन विषयविषया हेतुताद्विप्लवेऽतः शब्दस्यै-
वोपनयमर्यादया भानं न हेतुसंस्कारयोरिति चेन्न गौरवात्, घटेन जलमाहरेत्यादौ इतरथाघलम्ब-
छिद्रेतरत्वादेरर्थाक्षिप्तस्यापदार्थस्यापि शब्दबोधेवगाहात् प्राप्तस्य तद्विषयकानुव्यवसायस्य बाधाप्रसक्ते-
र्गवादेरिवास्तित्वादौ गत्वादेरपि भानप्रसङ्गात् । अपि च शब्दज्ञानस्य श्रवणजन्यत्वाम्युपगमे पदा-
र्थान्वयबोधदशायामपदार्थानामपि स्वसामग्रीवलेन प्रत्यक्षतापत्तिः । ननु श्रावणप्रत्यक्षसामग्री अप-
दार्थानां श्रावणप्रत्यक्षे प्रतिषन्धिका भविष्यतीति चेन्न प्रत्यक्षसामान्यं प्रति शब्दसामग्र्याः प्रत्यक्ष-
सामग्रीकोटिनिविष्टतया प्रतिषन्धकताऽसंभवात् । न च शब्दान्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तस्या-
स्तथात्वकल्पनाददोष इति वाच्यं, गौरवात् । तदपेक्षया शब्दज्ञानस्य प्रत्यक्षभित्तत्वकल्पनमेव
लघीय इति । अतोन्वयबुद्धेः श्रवणेन्द्रियजन्यत्वाभावाच्च प्रत्यक्षता । तस्माद्वदोक्ति गामानयेत्यादौ
स्वस्वपदजन्यपदार्थोपस्थित्यनन्तरं घटादावस्तित्वाद्यन्वयविषयकस्य विलक्षणबोधस्यान्वयव्यतिरेकाभ्या-
माकाङ्क्षादिमच्छब्दकारणकस्य नोपनीतभानता । नचान्वयबोधो नास्त्येवेति व्यर्थः प्रयास इति शङ्कम् ।
अनुभवविरुद्धत्वात् तस्यासाधकत्वेऽनुमितिरपि न स्यात् । न च वक्तव्यं पदजन्यसंस्कारजन्य-
त्वात् शब्दसिद्धिः स्मृतिरूपास्तु शब्दात्प्रत्येगीत्यनुव्यवसायविरोधात् । किंच घटास्तित्वयोगो-
र्मन्तानयनानामेवोपस्थित्या तद्विषयकस्यैव संस्कारस्य जननेऽन्वयविषयस्याजननात्स्मृतित्वं न शक्य-
वचनमतः शब्दोऽतिरिक्तं प्रमाणतां ददाति । परंतु शब्दशतादपि प्रत्यक्षविरुद्धं प्रतिपादयितुमश-
क्यमिति शब्दः प्रत्यक्षश्रुपजीवति तेनानासोक्ते न प्रामाण्यमिति । किंच । श्रोत्रसापेक्षः शब्दः । स्वस्व-
रूपलभेपीतः प्रत्यक्षं प्रचलमिति । अत्रापि अयं विशेषः । शब्दस्यैव प्राबल्यमिति स्थितमाकरे । तथाहि
प्रामाण्ये श्रोत्रसापेक्षताभावेन स्वरूपलभे सापेक्षता न प्राबल्यं विषटयति । श्रुतमात्रशब्दश्चक्षुरादिति-
रस्त्वुर्वत्रैव पदार्थोपस्थापयतीति । एवं च प्रत्यक्षं नोपजीवति शब्दः, वदे तदभावात् । लोकानवि-
गतस्याप्यस्मिहोत्रादेर्विधानात् । न च सोऽपि योगिनां प्रत्यक्षः । मानाभावात् । योगादेर्मनान्त-
रेण धर्मादिप्रत्यक्षजननसामर्थ्यस्याज्ञानात् तदर्थप्रवृत्त्यनुपपत्तिश्च । न चादृष्टं प्रवर्तकं, सत्कर्मकरणे-
न तदुत्पत्तेः । परंपराप्यादिसर्गवादादवक्तव्या । अनादिसर्गवादिमिस्तु वेदोऽपौरुषेयो धर्मप्रमितिं

तस्माद् ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति सिद्धम् ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे प्रथमं जिज्ञासाधिकरणम् १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

रित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । ब्रह्मसंबन्धिनां विचारेऽपि ब्रह्मणो विषयत्वस्यार्थतः सिद्धत्वात् तादृशगुणकत्वेन ब्रह्म जिज्ञास्यमिति सिद्धमित्यर्थः । अपेक्षितगुणवत्तयैवात्र ब्रह्म जिज्ञास्यं, न त्वशेषविशेषशून्यतयेति शेषपष्ठयेव युक्तेत्यत्र गमकमप्याहुः किंच इत्यादि, इतीत्यन्तम् । तथा च प्रथमपक्षे ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो येन रूपेण वेदार्थता तानि रूपाणि प्रकारांश्च वक्तुमग्रिमे कार्यलक्षणं प्रमाणं च वदतीत्यतस्तथेत्यर्थः । एवं विषये निर्द्धारिते प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धोऽप्यनुक्तसिद्ध एवेति प्रेक्षावत्प्रवृत्त्युपयुक्तं सर्वमत्र निरूपितम् । प्रकारभेदेन काण्डद्वयस्यापि ब्रह्म-

रश्मिः ।

जनयतीति स्वीकाराच्च । नापि स्वभावः प्रवर्तकः । तस्यापि मूलविभर्शे वेद एव विश्रान्तेः । ईश्वरेच्छेयत्वापि न युक्तं, शब्दं विना तस्या एवासिद्धेः । तदग्रे स्फुटिष्यति । मिःशसितश्रुतेरबुद्धिपूर्वकमेवामिष्यजनान्नेश्वरप्रत्यक्षोपजीवकत्वं, तेन वेदः प्रमाणम् । इदं चैत्यक्तिसूत्रतात्पर्यार्थकथने उक्तमपि स्पष्टप्रतिपत्तिप्रयोजनकम् । अस्मदादिमुखेनापि ब्रह्मैव कीडयितुं वाक्यं वदति इति सर्वाणि वाक्यानि वेदतुल्यानि ब्रह्मवाक्यत्वादिति सिद्धान्तः । 'स एष जीवो विवरप्रसूतिः' इत्यत्र 'एवं गतिः' इति ह्यतिदेशात् । अत्र श्रोत्रं प्रमाणकं शब्दस्त्वतिग्रहः 'श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण शब्दाच्छृणोति' इति बृहदारण्यकश्रुतेः । 'चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्रहेण गृहीतः रूपं पश्यति' इति वदामुपूर्याभवात् । अत एव शब्दगुणकमाकाशमित्याकाशलक्षणे शब्दप्रवेशः । उष्णस्पर्शवत्त्वं तेजस्त्वमिति तेजोलक्षणेन रूपप्रवेशः कृत इति शुभम् । न चैवं सकलवाक्येषु निर्दुष्टत्वं स्यात् । न । योग्यावयवैरेव वाक्यनिर्माणोपगमात्, योग्यावयवैरेव पदार्थनिर्माणवत् । अन्यथा घोटकस्य निर्मातुः शृङ्गनिर्माणमप्यापद्येत । कीडेव प्रयोजिकेति तु तत्त्वम् । एवं निःसंदेह इत्यर्थः । यथादर्शनमाहुः ब्रह्मसंबन्धिनामित्यादि । न च ब्रह्मपदस्य वेदान्तवाचकत्वं 'वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न वेति' भाष्येण सिद्ध्यति । ततश्च वेदान्तानां विचार आरम्भणीय इति सिद्धमिति भाष्यमस्तु । न तु ब्रह्मजिज्ञासितव्यमिति भाष्यं सिद्धकथनभाष्यत्वादिति वाच्यं 'षडङ्गो वेदोध्येयो ज्ञेयश्च' इति श्रुतेः । षडङ्गैरेव निर्वाहे मीमांसाया अनङ्गत्वेन वेदान्तविचारानावश्यकत्वेऽस्य शास्त्रस्यानुपयोगेनारम्भणीयतास्य सात्त्विकवृत्त्यर्थमारम्भणीयताप्रतिपादनपुरस्कारेण वेदान्तेषु मुख्यतया प्रतिपाद्यस्फोरणाय अथातो वेदान्तविचारः' इत्यसूत्रयित्वा 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रणादत्रैव सूत्रान्त इति करणसामर्थ्यात्किंचेत्यस्यान्यत्वेत्यर्थात् च पूर्वशेषतायाः संबन्धवदुक्तत्वाद्देहलीदीपन्यायेनाभासमवतारयन्ति अपेक्षितेत्यादि । अतस्तथेत्यर्थः । उक्तग्रन्थसंवादान्छेषषष्ठ्येव युक्त्यर्थः । एतेन 'तद्विजिज्ञासस्व तद्वत्' इति श्रुत्येकवाक्यतायै कर्मणि षष्ठी युक्त्यपि प्रत्युक्तम् । स्वरूपलक्षणं परित्यज्य कार्यलक्षणकथनेन शेषषष्ठ्यभेदेन व्यासचरणानां तात्पर्यात् । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबन्ध इति मीमांसाब्रह्मधर्मयोः संबन्ध इत्यर्थः । अत्रेति जिज्ञासाधिकरण इत्यर्थः । प्रकारभेदेनेति क्रियाज्ञानत्वभेदेनेत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रतिपादकतयैकवाक्यत्वसमर्थनान्मीमांसाद्वयस्यैकशास्त्रयुक्तत्वेन वृत्तिकाराविरोधोऽपि बोधितः ।

श्रीकारस्तु ब्रह्म जिज्ञास्यं न वेति संदेहे, अहंविचिवेद्यत्वेन प्रत्यक्षस्यात्मन एव ब्रह्मत्वात् न जिज्ञास्यमिति पूर्वपक्षे कर्तृत्वादिशून्यनिर्विशेषचिदेकरसत्वेन जिज्ञास्यत्वमङ्गीकृत्य केवलज्ञानादेव मोक्षं चाङ्गीकृत्य मोक्षं प्रति केवलज्ञानस्यैव हेतुत्वाज्ज्ञानकर्मसमुच्चयं नाङ्गीकुर्वन्ति । तन्मते पूर्वोत्तरकाण्डयोः स्वर्गमोक्षरूपप्रयोजनभेदात् कर्मब्रह्मरूपाभिधेयभेदाच्छेषशेषिभावाद्यभावेन परस्परकाङ्क्षाभावाच्चैकवाक्यत्वाभावे उत्तरकाण्डस्य वेदान्त इति समाख्याया विरोधः । नापि कर्मशेषभूतकर्तृस्वरूपप्रतिपादकत्वेनापेक्षा । कर्मानुपयुक्तकर्तृभोक्तृभावशून्यात्मप्रतिपादकताभ्युपगमात् । नापि कर्मपौष्कल्यजनकविद्याप्रतिपादकत्वेन सा । 'यदेव विद्यया करोति तदेवास्व भीर्यवचरं भवति' इति वाक्यस्योद्गीथविद्यासमुपक्रम्य पठितत्वेन तन्मात्रस्य त्वन्मते तथात्वबोधकतया सर्वस्य काण्डस्य तथात्वसंपादनाक्षमत्वात् । मानवी ऋचौ धाव्ये कुर्यादिति वत् । न च वैदिकामिधाने स्मर्यादित्यमयोगेनैकवाक्यत्वमिति शङ्क्यं अप्रयोजकत्वात्, सूत्रोक्तैकवाक्यलक्षणविरोधात् । न च

रश्मिः ।

वृत्तिकारेति संहतमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति ब्रुवतो वृत्तिकारस्याविरोध इत्यर्थः । आत्मन एवेति जीवस्यैवेत्यर्थः । सेति पूर्वकाण्डस्योत्तरकाण्डापेक्षेत्यर्थः । त्वन्मते इति असन्मते तु यत्तदिति सामान्यनिर्देशस्य विवक्षितत्वान्न तथात्वमिति बोध्यम् । तन्मात्रस्येत्यादि उद्गीथविद्या-

। कर्मपौष्कल्यजनकत्वबोधनात् न तथा सर्वस्योत्तरकाण्डस्य कर्मपौष्कल्यजनकविद्याप्रतिपादकत्वसंपादनाक्षमत्वादित्यर्थः । न च किंचोपनिषदज्ञानस्येत्यादि भाष्येऽप्ययं दोषः इति शङ्क्यं 'विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेत्' इति न्यायमनुसृत्य श्रुतौ विद्याशब्दो न संकोचसहिष्णुरिति भाष्याशयात्, अत एवात्र त्वन्मते इत्युक्तम्' एवं च

'यदेव विद्ययेत्याह ब्रह्मा अक्षिष्ठ एव च ।

तज्ज्ञानं तेषु हि प्रोक्तं कर्तृशेषा यतस्तु ते' ॥

'ज्ञाननिष्ठाय देयानि कथ्यानि' इति यथा तथेति पत्रावलम्बने विवरणे चास्या उद्गीथप्रकरणावरुद्धत्वेन विद्यान्तरासग्राहकत्व यदुक्तं तदप्युक्तदिशैव 'त्वन्मते' इति कथनादिति ध्येयम् । मानवीत्यादि इयं श्रुतिर्द्वितीयाष्टकेऽस्ति विकृतिरूपे सौमारौद्रे चरावतिदेशतः प्राप्तासु सामिधेनीषु मध्ये द्वौ धाव्यासजिकौ मन्त्रौ प्रक्षेप्तव्यौ तौ मानवौ कर्तव्यावित्यर्थः । 'प्रवो वाजा अमिधव' इत्याद्या अग्निमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यस्तासु द्वयोरेव मानवीऋकूलवद्विद्यासूद्गीथविद्याया एव कर्माङ्गत्वमिति भावः । भवान्तरमुपपक्षिण्य वारयन्ति न च वैदिकेत्यादि । वैदिकानामभिध्यानं वेदान्तेषु वेद इति वर्तते यतस्ते स्वरपूर्वकमनध्यायादिलज्जन्तः वेदान्तात्पठन्ति पाठयन्ति च । अत एकवाक्यत्वं धर्मातिरिक्तब्रह्माप्रतिपादनादिति शङ्कामित्यर्थः । अत्र हेतुमाहुरप्रयोजकेत्यादि । ब्रह्मप्रतिपादकताया उक्तत्वाद्देद इति प्रसिद्धियात्रेण तयोरेकवाक्यताया असिद्धेस्तथात्वादित्यर्थः । अत्रापि हेतुमाहुः सूत्रोक्तेत्यादि । द्वितीयाध्यायस्य 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्' इति सूत्रोक्तैत्यर्थः । उदाहरणं तु ।

भाष्यप्रकाशः ।

यज्ञानां विविदिषोत्पादकत्वेन पूर्वस्योचरकाण्डशेषतायामेकवाक्यत्वसंभव इति वाच्यम् । मन्त्र-
त्ययोक्तेच्छायामिष्यमाणपर्यन्तत्वं वादेन जिगीषतीत्यादौ दृष्टं, केवलाया अपरुषार्थत्वं चेति
तावन्मात्रान्तत्वस्यासंगतत्वात् । इष्यमाणपर्यन्तत्वस्य चानुपगमात् । अत एव वदता, 'वेदमन्त्र्या-
चार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति' इति पृथक्समाप्तिश्रुतेः, 'वेदाः माङ्गोपनिषदः' इति पाराणिकपृथग्निर्देशा-
च्चात्यन्तमेद एवाख्येयः । नचैवं वैदिकप्रसिद्धेर्वेदान्तग्रन्थो रूढ एवेति वाच्यम् । तथा सति
स्वाध्यायादिविधौ तदनिवेशेन तद्व्ययनार्थज्ञानविचाराणामवैधत्वापत्तेः । न च तद् विजिज्ञास्य,
तद् ब्रह्मेत्यादिविधिना विचारप्राप्तौ तेनाध्ययनाद्याक्षेपान्न दोष इति वाच्यम् । तथा मति जिज्ञासु-
मात्रप्राप्तौ त्रैवर्णिकाग्राह्या अधिकारविरोधापत्तेः । अतस्तन्मते उपनिषदां वेदान्तत्वं न कथमपि
सिद्ध्यतीत्यवधेयम् ।

रामानुजाचार्यास्तु ब्रह्मपदस्य निर्दोषपूर्णगुणपुरुषोत्तमवाचकत्वं, तस्य च स्थूलसूक्ष्मचिद-
चिच्छरीरविशिष्टतया वेदान्तार्थत्वेन जिज्ञास्यत्वं चोपगम्य यज्ञादीनां विविदिषोपयोगमात्रश्राव-
णेऽपि व्यासपदैः 'आप्रायणात्तथापि हि दृष्टम्' इत्यादिश्रुतेषु यावज्जीवं तत्करणबोधनाद् ध्रुवानुस्मृतिरू-
पोपासनाभक्त्यादिनामकदर्शनसमानाकारज्ञानजनकत्वेन भावनात्मकोपासनया समुच्चयमङ्गीकुर्वन्ति ।

भास्कराचार्यास्तु ब्रह्म प्रसिद्धं न जिज्ञास्यम् । अथाप्रसिद्धं नतरामिति पूर्वपक्षे, 'सदेव
सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिषु जगत्कारणताश्रावणेन प्रसिद्धमपि ब्रह्म स्मृतिकारैस्त्रि-
गुणस्य प्रधानस्य परमाणूनां च तथात्वाङ्गीकाराद् विप्रतिपन्नमिति तन्निवृत्त्यर्थमत्र कारणकार्यजीव-
रश्मिः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि' इति ।

सर्वाणीमानि पदानि निर्वापप्रकाशार्थानि विभागे च साकाङ्क्षाणीति । एकवाक्यत्वत्वेत्यादि
यावन्ति पदानि तानि ब्रह्मप्रकाशार्थानि विभागे च साकाङ्क्षाणीति एकवाक्यत्वसंभव इत्यर्थः ।
तावन्मात्रेति । विविदिषेत्येच्छामात्रान्तत्वस्येत्यर्थः । तथा च वादेन विजिगीषतीत्यत्र इवेच्छा-
विषयपर्यन्तत्वं वाच्यं, तत्राहुरिष्यमाणेत्यादि । एवं वदतेति । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिषन्ति' इत्यत्र यज्ञानां विविदिषोत्पादकत्वं वदतेत्यर्थः । आख्येय इति, वेदवेदान्तयोराख्येय
इत्यर्थः । न चैवमिति । वैदिकमिष्यानेत्याद्युक्तदिशेत्यर्थः । तदनिवेशेनेति । वेदस्यान्त इति
योगाभावेन तथेत्यर्थः । न कथमपीति । तदुक्तं पञ्चावलम्बने । ननु वेदान्तत्वं कथमिति सिद्धान्ते
तु एवं लोकसिद्धस्य जगतो लोकप्रतीतिं बाधित्वा ब्रह्मत्वेनालौकिकत्वं सपाद्यत इति अर्धजरतीय-
न्यायात्तदन्तत्वं यथा लोकसिद्धस्य ब्रीह्यादेर्लोकप्रतीतिं बाधित्वा शोक्षणादिनाऽलौकिकत्वं क्रियते तद्वत्,
शोक्षणवत्साधनानुक्त्याऽर्धजरतीयत्वम् । रामानुजाचार्यास्त्विति एते विशिष्टाद्वैतवादिनः । समाना-
कारं ज्ञानं विविदिषति विविदिषेत्यत्र सनर्थस्य तद्भाष्ये अविवक्षितत्वाद्भेदेनमात्र समानाकारं ज्ञानम् ।
भावनेत्यादि वेदान्तोक्तया तज्जनकयज्ञादिकस्य समुच्चयम् । ध्रुवानुस्मृतीत्यादि ध्रुवानुस्मृति-
रूपं यदुपासनाभक्त्यादिनामकं दर्शनेन समानाकारं ज्ञानं तज्जनकत्वेनेत्यर्थः ।

भास्कराचार्यास्त्विति । एते भेदाभेदवादिनः समन्वयाधिकरणे भेदाभेदनिरूपणेऽस्ति ।
विप्रतिपन्नमिति संदिग्धमित्यर्थः । ननु सांख्ये असङ्गः पुरुषः । परमाणुवादिनां खोपादानशोचरापरोक्ष-

आप्यप्रकाशः ।

रूपैः वेदान्तोक्तेश्वररूपं जिज्ञासामित्युपगम्य पूर्ववत् समुच्चयमङ्गीकुर्वन्ति । सूत्राणि च शारीरक-
पदेनोपवर्षादिमतमनुसृत्य विशिष्यन्ति । तन्मते पूर्वोक्तकाण्डयोरभिधेयभेदेऽपि प्रयोजनैक्यादेकशा-
रुपात्, 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति,' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः,'

'वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे ।

परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रियम् ॥

मां विधत्तेभिधत्ते मां विकल्प्यापोहते ह्यहम् ।

एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम् ।

मायामात्रमनूयान्ते प्रतिपिध्य प्रसीदति' ॥

इति श्रुतिस्मृतिविरोधो दुर्वारः । गीतायां, ब्रह्मसूत्रपदैरित्युक्तेस्तद्विरोधश्च ।

भिक्षुभाष्ये तु, आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिविहितज्ञानविषयं किं ब्रह्म, किं वा तस्य ब्रह्मतानि-
र्वाहकं गुणजातं, कीदृशं तस्य ज्ञानं, कीदृशं च तस्य ज्ञानस्य फलमित्यादिकं विशिष्य मुमुक्षूणां
जिज्ञासितं भवतीत्येवं जिज्ञासामुत्तेन संशयमधिकारिणं चोपन्यस्य शास्त्राभेदेन श्रुतिष्वन्योन्य-
विरुद्धार्थतायाः प्रतिभासनादिति जिज्ञासाजनकसंशयहेतुं चोपन्यस्य तन्निर्णयार्थं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्या-
पेक्षितत्वमुक्त्वा ब्रह्मज्ञानस्य चोदनालक्षणतया, 'अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इत्यादि-
स्मृत्या च धर्मत्वेऽपि न पूर्वमीमांसया ब्रह्ममीमांसया गतार्थत्वं कल्पसूत्रवदशेषतन्निर्धारणार्थ-
त्वादित्यनेन धर्मस्य सर्ववेदार्थत्वं, ब्रह्ममीमांसयाः पूर्वमीमांसाशेषत्वं च प्रकटीकृत्य, 'सत्यं ज्ञान-
' ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वाद् ब्रह्मस्वरूपे जिज्ञासा नोपपद्यत इत्या-
शङ्क्य, ब्रह्मस्वरूपज्ञानं किं सांख्यसिद्धं जीवचैतन्यं, किं वा चैतन्यान्तरमिति जिज्ञासासत्त्वादाकाङ्क्षितं
ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं वेदव्यासः प्रतिजानीत इत्युक्तम् ।

तन्मतेऽपि पूर्वोक्तवाक्यविरोधो जैमिनेरकुशलत्वापत्तिश्च । किंचेदं शास्त्रं धर्मविशेषविचारार्थं

रश्मिः ।

ज्ञानचिकीर्षाकृतमानेश्वर इति । प्रधानादेः संशयकोटौ कथं निवेश इति चेत्, न असङ्गपुरुषादे-
रुक्त्याऽप्रयोजकत्वात्पूर्ववदिति, स्वभाष्ये पूर्वस्मिन्यथातथाऽयं समुच्चयोनैवाग्रे वक्तव्यः । एवं
च कार्यकारणजीवजिज्ञासेति सूत्रयितुं युक्तं, अन्यथा धर्मजिज्ञासया गतार्थत्वं स्यात्तत्राहुः सूत्राणि
चेत्यादि । स्फुटमिदं तद्भाष्ये । अत एव उपवर्षाचार्येणोक्तं प्रथमपादे, आत्मवादो तु शारीरके वक्ष्याम
इति रूपे, अतः उपदेशविचारार्थत्वं संबन्धः न तु संहतत्वम् । अतः शारीरकाणि सूत्राणीति विशि-
ष्यन्ति अभिधेयभेदेऽपीति कर्मोपासारूपामिधेयभेदेपीत्यर्थः । गीतायाभित्यादि त्रयोदशे
इत्यर्थः । 'बहुधा गीतम्' इत्यन्वयः ।

भिक्षुभाष्ये त्विति । अयमविभागाद्वैतमङ्गीकुरुते यथा मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्तीति
अथास्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते इति अन्दोग्यश्रुतिदर्शनात् । इदं द्वितीयस्य तृतीयपादे
'यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्' इति सूत्रे वक्ष्यन्ति । अधिकरणमिति एतादृशब्रह्मजिज्ञासुभि-
त्यर्थः । श्रौतं विस्पष्टमेव ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायामाह शास्त्राभेदेनेत्यादि । श्रुतिष्विति अधिकरणान्तर-
विषयभूतास्त्रितयः । जिज्ञासाजनकेत्यादि संशयो जिज्ञासाजन्मेति तथा । श्रौतवेनेत्यादि
आत्मेत्येवोपासीतेति चोदना । अकुशलत्वापत्तिरिति । निःशेषधर्मविचारस्याकृतत्वात्तथेत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रवर्तितमुत ब्रह्मविचारार्थम् । आद्ये धर्मविशेषजिज्ञासा ब्रह्मज्ञानजिज्ञासेति वा प्रतिज्ञां कुर्यात् । प्रकरणेन एव हेतुत्वेन तस्यैव प्रतिज्ञातव्यत्वात् । तदकरणेन व्यामस्याप्यकांशलमापद्यते । द्वितीये तु प्रतिपाद्यभेदात् पूर्वशेषत्वाभावेन कल्पसूत्रन्यायविरोधः । सिद्धान्ते तु ब्रह्मणः सर्ववेदार्थत्वा-
जैमिन्युक्तं धर्मस्य तथात्वमपासितुं तथा शङ्कानिरासावावश्यकावित्यदोषः । तस्मादिदमपि पूर्वतुल्यम् ।

यत्तु शैवो रामानुजमतैकदेशमादायाराधनाराध्यभूतधर्मब्रह्मप्रतिपादकयोर्मांसाशास्त्रयोः
फलैक्यादैक्यम् । यथा हि ब्रीहिप्रोक्षणं दर्शपूर्णमासोत्पत्त्यपूर्वहेतुतया स्वर्गं समुचीयते, तथा
कर्माणि ज्ञानप्रयोजकतया मोक्षे समुचीयन्तेऽतो गुणकर्मत्वादङ्गत्वं ज्योतिष्टोमादीनाम् । नच
नित्यविधिप्राप्तानां तेषामितिकर्तव्यताविरोधात् कथं संस्कारतासिद्धिरिति शङ्क्यम् । करणतया स्व-
तन्त्रविध्यन्तरविहितसौत्रामणीवृहस्पतिसवादेरभिचयनवाजपेयाद्यङ्गत्ववदभयविधिवलानुभयसिद्धेः ।
अतो ज्ञानोदयावधि कर्माणि कर्तव्यानि । नच विविदिपन्तीति श्रुत्या विविदिपोत्पत्तिपर्यन्तत्वं
कर्माणां शङ्क्यम् । इच्छाया अपुरुषार्थत्वात् । अतः पूर्ववदेव शास्त्रैक्यमित्यङ्गीकृत्य ततो रामानुजा-
चार्यधृतेषु वाक्येषु परीक्ष्य लोकान् कर्मचितानित्यादिवाक्यत्रयं विषयत्वेनोपन्यस्य ब्रह्म विचारार्हं
न वेति संदेहे, अयमात्मा ब्रह्मेतिश्रुतिरहंविचित्रत्यक्षसिद्धमात्मानं ब्रह्मेत्युपदिशतीति संदेहा-
भावात् । किंच, विचारफलं विषयपरिच्छेदः । वेदान्तविचारजन्यं ज्ञानं चेद् ब्रह्म परिच्छिन्नमिति तदा
परिच्छेदातीतत्वभङ्गप्रसङ्गः । यदि न परिच्छिन्नमिति, तदा प्रकाशाभावाद् ब्रह्मविषयज्ञानस्यासंभवः ।
रश्मिः ।

कल्पसूत्र इत्यादि बौधायनकल्पसूत्रन्यायस्य दृष्टान्ततायां विरोध इत्यर्थः । ननु सिद्धान्ते कम्-
मित्यत आहुः सिद्धान्ते त्वित्यादि । जैमिन्युक्तमिति वैशेषिकाद्यन्तर्गतपुराणप्रसिद्धजैमिन्युक्त-
वैशेषिकादितुल्येश्वररूपस्य धर्मस्य तथात्वं सर्ववेदार्थत्वमित्यर्थः । शङ्केत्यादि 'जैमिनीये च वैय्यासे न
विरोधोक्ति कश्चन' इतिपुराणोक्तवेदाविरुद्धजैमिनिमतस्थापनाय भगवद्विक्षूक्तशङ्कानिरासौ आवश्यक-
विति । तस्मादिति प्रयोजनैक्यादैकशाख्यात् । पूर्वतुल्यमिति 'सर्वे वेदाः' इत्यादिपूर्वोक्तवाक्य-
विरोधब्रह्मसूत्रपदैरितिगीताविरोधान्यां धर्माभ्यां भास्कराचार्यमतसदृशमित्यर्थः । शैव इति अयमपि
विशिष्टाद्वैतवादी शिवो ब्रह्मेति । तदाह यथा हीत्यादिना । एतच्च पूर्वतन्त्रे द्वितीयाध्याय उक्तम् ।
दर्शपूर्णमासाभ्यामुत्पत्तिर्यस्यापूर्वस्य तद्वेतुतयेत्यर्थः । गुणकर्मत्वादिति ब्रीहिनवहन्तीतिवत्संस्कारक-
त्वादित्यर्थः । तेषामित्यादि प्राशस्त्यज्ञानस्य शाब्दभावनयामितिकर्तव्यत्वात् ज्योतिष्टोमादीनामर्थ-
भावनयां करणत्वेन तद्विरोधात् कथं 'आत्मैवेवोपासीत' इति भावनयामितिकर्तव्यत्वरूपसंस्कारकर्म-
तासिद्धिरित्यर्थः । उभयविधिवल्लादिति ज्योतिष्टोमविधिः 'तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति'
इति उभयविधिवल्लात् ज्ञानस्वर्गोभयरूपफलसिद्धेः करणतासंस्कारतयोर्वा सिद्धेरित्यर्थः । पूर्ववदेवेति
फलैक्यादेवेत्यर्थः । वाक्येष्विति 'तद्येह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः
क्षीयते' अन्तर्वेदेवास्य तद्ववति' 'न ह्यधुदैः प्राप्यते उदय' 'पुत्रा ह्येते अष्टा यज्ञरूपाः' 'परीक्ष्य लोकान्
कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन' 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः
श्रोत्रिणं ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय भ्रमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद
सत्यं श्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' 'ब्रह्मविदाभ्योति परम्' 'न पुनर्भूत्वासे तदेकं पश्यति' 'न पश्यो
मृत्युं पश्यति' 'अकर्मपश्यो न सराह भवति' 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' 'तमेव निदित्वातिमृत्यु-

भाष्यप्रकाशः ।

तस्यान् विचार्यमिति पूर्वपक्षमुक्त्वा, विचारयोग्यं ब्रह्म, 'अयमात्मा ब्रह्म' इति श्रुत्याऽहंकारवद्ब्रह्म संसारिण आत्मनो ब्रह्मत्वाभिधानादेव संदेहसंभवात् । निरस्तसमस्तोपप्रवकलङ्घ्य निरतिशयज्ञानानन्ददिशक्तिमहिमातिशयत्वं हि ब्रह्मत्वम्, अनाद्यज्ञानवासनावष्टम्भविजृम्भितविचित्रकर्मफलभोगानुगुणवद्गुणशरीरप्रवेशनिर्गमन्यापारपरवशनिःसीमतापसहिष्णुत्वं जीवत्वमिति तयोर्लक्षणेन तरेतरभेदनिश्चये तयोरेक्यदर्पित्यस्फूर्तः । किञ्च । अन्नं ब्रह्म, मनो ब्रह्म, विज्ञानं ब्रह्म, आदित्यो ब्रह्म, नारायणं परं ब्रह्म इत्यादयोऽन्यमन्यमर्थं ब्रह्म इत्याहुः । तत्र किं ब्रह्मेत्येवं संदेहादपि विचारहं ब्रह्म । नचापरिच्छिन्नत्वाद् ब्रह्मणस्तद्विषयं ज्ञानं न संभवतीति शङ्क्यम् । ईदृगिदमिति ब्रह्मणः परिच्छेदासंभवेऽपि लक्षणमुखेनेतरव्यावृत्ततामात्रेण परिच्छेदसंभवात् लक्षणेन परिच्छेदो हि सर्वत्र लक्ष्यविषयकेतरव्यावृत्तताज्ञानरूप एव दृष्ट इत्यदुष्टः । अत उपदिष्टस्य ब्रह्मणो लक्षणे वेदान्तवाक्यैर्निरूपिते परीक्षिते च मति तल्लक्षणशून्येभ्यः सजातीयविजातीयेभ्यः सर्वेभ्यो व्यावृत्तं ब्रह्म विज्ञायत इति तदर्थं युक्तः शब्द्वारम्भ इत्याह । एतन्मतेऽपि तेषां वाक्यानां विरोधः पूर्ववदेव । जीवलक्षणं तु जीवप्रकरणे दूषयिष्यामः । किञ्च । 'ज्ञात्वा शिवं ज्ञान्तिमत्यन्तमेति,' 'ईशं तं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति,' 'तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्,'

'आत्मानमराणि कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मथनादेव पाशं दहति पण्डितः' ॥

'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' इति श्रुत्युक्तमोक्षप्राप्तिलिङ्गेन शिवस्य परब्रह्मत्वं यत्तेनोपगतं, तदप्यसंगतम् । 'ब्रह्मविदामोति परम्' इति तदुपन्यस्ते फलवाक्ये, नारायणं परं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तनारायणरूपग्रहणस्यैव युक्तत्वात् । उभयत्रापि परब्रह्मपदोपबन्धसाम्यात् । लिङ्गापेक्षया

रश्मिः ।

मेति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्तस्तेनामृतत्वमेति' इति वाक्येष्वित्यर्थः । अहंकारवद्ब्रह्मेत्यादि अयमित्यस्य तात्पर्यकथनमिदम् । निरस्तसमस्तेति आधारमिधानमिदम् । अनादीति अनादिरज्ञानवासना सैवावष्टम्भः प्रारम्भः तेन विजृम्भितं उल्लम्भितं चेष्टितमुत्फुल्लं वा यच्चित्रकर्मफल तस्य भोगः साक्षात्कारः तस्यानुगुणानि बहूनि शरीराणि तेषु प्रवेशनिर्गमौ तावेव व्यापारौ ताभ्यां परवशस्य निःसीमतापः निरवधितापः तस्य सहिष्णुत्वम् । लक्ष्यविषयकेत्यादि । यमाकाशमितरव्यावृत्तमित्याकाशलक्षणेन ज्ञायते इति परिच्छेदो हीतरव्यावृत्तताप्रकारकलक्ष्यविषयकज्ञानरूप एवेति । जीवप्रकरण इति द्वितीयाध्याये तृतीयपाद इत्यर्थः । आत्मानमित्यादि मनसि प्रणवस्य भावनादेव ज्ञात्वा मुच्यत इति फलितोर्थः । मोक्षप्राप्तीत्यादि । यदि शिवः परं ब्रह्म न स्यात्तर्हि तज्ज्ञानेन मोक्षो न स्यादिति मोक्षप्राप्तेर्लिङ्गं सामर्थ्यं तेनेत्यर्थः । नारायणमित्यादि नारा आपस्ता एवायनं यत्सेति जलशायिनमित्यर्थः । दृष्ट यथा-वर्षजलशायिसुर्यमण्डलस्य ब्रह्म यथा वा वर्षजलशायिर्मेघो गर्जति तथा ब्रह्म । अत उक्तं युक्तत्वादिति । हेत्वन्तरमाहुः उभयत्रेत्यादि । ननु लिङ्गस्य का गतिरत्राहुः लिङ्गापेक्षयेत्यादि ।

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुतेर्वलिष्ठत्वात् । 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म' इतिवाक्यस्यापि संदिग्धत्वात् । शिवेशादिपदानां च भगवद्वाचकत्वमेवेत्यादिकमस्माभिः ग्रहणे निपुणतरमुपपादितम् । पुनरेऽपि तत्र तत्रोपपादयिष्यते ।

माध्वास्तु शास्त्रे प्रवर्तनीया ब्रह्मजिज्ञासा विषयः, कर्तव्या न वेति संदेहः । तत्र प्रमाणाभावेन जीवव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावाज्जीवस्य स्वप्रकाशत्वादहंविता प्रकाशमानत्वात् तस्यापि ज्ञायमानत्वेनानुभवान्तरान्वेषणोऽनवस्थाप्रमङ्गाद् कचिद् विश्रान्त्यङ्गीकारं आत्मन्वेव तथात्वाचित्यात् । न च स्वप्रकाशसंविदाश्रयतयाऽऽत्मा भामत इति युक्तम् । आचारिकानुस्मृतिसिद्धमौलुसिकानुभवभावप्रसङ्गात् । तत्र संविदाश्रयत्वेनान्मप्रतीतिरभावान् । अतः स्वप्रकाशान्मानतिरिक्तस्य ब्रह्मणः संदिग्धत्वाभावेनाविषयतया तज्जिज्ञासाया अपि तथात्वात् कर्तव्येति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु, भवेदेतदेवं, यदि स्वप्रकाशजीवाभिर्चं ब्रह्म स्यात् । न त्वेवम् । जिज्ञासे ब्रह्मपदप्रयोगात्, तद्विजिज्ञासस्य, तद् ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दस्य गुणपूर्णतां वक्ति । 'अथ क्रमादुच्यते ब्रह्मेति, बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः' इति श्रुतेः । तथाच कथं तस्य जीवामेदः । जीवस्याल्पगुणत्वेनानुभवात् । न च ब्रह्मणि गुणाध्यासः । परमार्थतोऽब्रह्मत्वप्रमङ्गात् । न च देशाद्यपरिच्छिन्नत्वं ब्रह्मत्वम्, उक्तश्रुतिविरोधात् । देशाद्यपरिच्छेदेनापि जीवमेदसिद्धेः । जीवाणुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । जीवस्य स्वप्रकाशत्वेऽपि तद्विब्रह्मणः संदिग्धत्वाद्विषयत्वम् । अतस्तज्जिज्ञासा कर्तव्येत्याहुः । ब्रह्मशब्दश्च विष्णावेव रूढः । 'यमन्तःसमुद्रे कवयोऽजयन्ति, यदक्षरे परमे प्रजाः, यतः प्रसृता जगतः प्रसृती तोयेन जीवान् व्यचसर्ज भूम्याम्' इत्युक्त्वा, 'तदेवर्त तद् मय्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्' इति श्रुतौ समुद्रान्तःस्थत्वलिङ्गिते जगत्कर्तारि परब्रह्मत्वविधानात् । 'यो देवानां नामघा एक एव' इति श्रुतावेवकारेणैकस्य सर्वनामधारकत्वमुक्त्वाऽप्ये, 'अजस्य नाभावद्येकमपि' यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्युः' इति विश्वाधारकस्य नाम्यपित्वत्वावणात् ।

रश्मिः ।

वलिष्ठत्वादिति । एतच्च तृतीयस्य तृतीयपादे 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्घ्यमर्थविप्रकर्षात्' इत्यधिकरणे चिन्तितम् । 'ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्युदाहरणम् । ननु परब्रह्मपदोपनिबन्धः शिवपरेपि वाच्ये हृदयत इत्यत आहुः ऋतं सत्यमिति । कथं तर्हि ज्ञात्वा शिवमित्यादि तत्राहुः शिवेत्यादीत्यादि । द्वितीये वादे वस्तुतः सर्वेषां शब्दानां सर्वार्थत्वस्य महाभाष्याद्यमितत्वेन ब्रह्मवाचकत्वस्यैवाभिप्रेतत्वात् । प्रतिनियततावन्मात्रकार्यकरणेन भगवदनुकारितया व्यवहारार्थमेव शक्तिसंकोचेन शिवादिषु रुद्रवाचकत्वदर्शनेपि ब्रह्मवाचकत्वस्याप्यवस्थेयत्वात् । इत्येवं निपुणतत्समुपपादितमित्यर्थः । महाभाष्ये पस्पशाह्निके । आदिपदोक्ते वाक्यपदीये तु

'सवन्धिमेदात्सचैव मिथमाना गवादिषु । जानिरित्युच्यते तस्यां सर्वं शब्दा व्यवस्थिताः ॥

तां प्रातिपदिकार्यं च घात्वर्थं च प्रचक्षते । सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः' ॥ इति स्फुटम् । इति तट्टीकायाश्च ।

माध्वास्त्विति एते मेदवादिनः । नन्वहंविता विषयत्वेन प्रकाशमानस्य कथं स्वप्रकाशत्वं तत्राहुः तस्यापीत्यादि । तथात्वौचित्यादिति स्वप्रकाशत्वौचित्यादित्यर्थः । औत्तरिकेत्यादि सुषुप्त्यौत्तरिकेत्यर्थः । तादृशानुस्मृतिः न किंचिद्वेदिषमित्याकारिका तथा कार्यभूतया सिद्धो यः कारणात्मा । 'सुखमहमस्माप्सम्' इत्याकारकः सौषुप्तिकानुभवः तस्यामावप्रसङ्गात् । तत्रेति सुखमहमस्माप्सं न किंचिद्वेदिषमित्यौत्तरिकानुस्मृतावित्यर्थः । तथात्वादिति अविषयत्वादित्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

‘वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।

आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते’ ॥

इति हरिवंशवाक्याच्चेत्यप्याहुः । तन्मतेऽपीज्यत्वेनैव वेदार्थत्वाङ्गीकारान्मां विषय इतिवाक्यविरोधः । यत्तु कर्मविधात्री श्रुतिर्मां प्रत्येव तद्विधत्ते, इन्द्राद्यभिधात्री च मामभिधत्ते, चत्वारि वागिति श्रुत्या अहं निविधिरूपत्वेन कल्प्यो. न मुरां पिबेदित्यादि श्रुत्याहमेवाग्निपादपोह इति व्याख्यातम् । तदप्यध्याहारवृत्तिसंकोचलक्षणादोपसंभवाच्चिन्त्यम् । प्रकृतमनुसरामः । एवंचात्र सूत्रे शेषषष्ठ्या ब्रह्मसंबन्धिनां जिज्ञास्यताबोधनेन साधारणाधिकारे ज्ञानकर्मसमुच्चयः उक्तृष्टाधिकारे च भक्तिमार्गीयः सर्वात्मभावः साधनमिति बोधितम् ॥ १ ॥

इति प्रथमं जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

रश्मिः ।

इष्यत्वेनैवेति विष्णुत्वेनैव न तु कर्मत्वेन । ‘यज्ञो वै विष्णुः’ इति श्रुतेः । अस्तरसमाहुः तद्विषयधी-
त्यादि । तद्विषय इति कर्माध्याहारः । इन्द्राद्यभिधात्रीणां भगवदभिधाने वृत्तिसंकोचः । चत्वारि
वागित्यादौ वागादिलक्षणेत्येवं ज्ञेयम् । पादसेवनन्यायेन भक्तिमीमांसेयमिति बोधयितुं सूत्र-
निष्कर्षार्थमाहुरेवं चेति । ब्रह्मणोऽजिज्ञास्यत्वेन शेषषष्ठ्यामेव व्यासचरणतात्पये चेत्यर्थः । विरोध-
निराकरणस्यामुख्यसाधनसंबद्धत्वात्साधनाध्यायान्ते साक्षाद्ब्रह्मसंबन्धिन आहुः साधारणेत्यादि ।
ज्ञानकर्मसमुच्चयः ‘यदेव विद्यया’ इति ‘तमेतम्’ इति श्रुतिभ्यामुक्तः । द्वितीयः सवोत्तममार्गे
कर्मणा चित्तशुद्ध्या भक्तिरिति । सर्वात्मभाव इति तन्निर्धारणाधिकरणे व्युत्पाद्यम् । अयमर्थः ।
सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणः सद्दशस्य धर्मः कर्म. चिदंशस्य ज्ञानं, आनन्दस्य प्रेमा, आनन्दमयसुषुप्त्य
‘तस्य प्रियमेव शिरः’ इति श्रुतेः । तथा च सर्वात्मभावप्रतिज्ञासूत्रमिदं पूर्वोक्त्यावे भक्तेर्विषयरूपं ब्रह्म
प्रतिप्राप्यते समन्वयप्रतिपादनद्वारा, द्वितीये तत्परिशोधः कियते, तृतीये प्रतिज्ञातः सर्वात्मभावो
बोध्यते, चतुर्थे तत्फलमिति भक्तिमीमांसेयमिति सूत्रनिष्कर्षः । अथातो भक्तिजिज्ञासेति सूत्रयितुं
शुक्तं यद्यपि तथापि विषयस्य कारणत्वात्तत्पुरुषं प्रतिज्ञातं वेदितव्यमिति । किंच न भक्तिज्ञान-
कर्मभेदेव बोधयति किंतु अवतारदशायां स्वरूपेणापीति सकलरूपब्रह्मसंबन्धिनां जिज्ञासायै
ब्रह्मजिज्ञासा इत्येव शुक्तमिति शुभम् । अत्र ‘नानामतध्वान्तविनाशन’ इति भाष्यान्ते वक्ष्यमाणत्वाद्
नानामतान्युत्तवा ध्वान्तनाशन कृतमिति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

इति प्रथमं जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥ (१-१-२)

भाष्यप्रकाशः ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥ अत्र सर्वेऽपि योगविभागेन शास्त्रयोनि-
त्वादिति सूत्रं भिन्नमभ्युपगच्छन्ति । तत्र युक्तम् । अग्रिमसूत्रेषु साध्यहेतुनिर्देशपूर्वकमेवाधिकरण-
रचनस्य दर्शनेनात्रापि तथैव युक्तत्वात्, माग्ये ब्रह्मपदस्य प्रकृतौ प्रयुक्तत्वेन तद्वारणाय विव-
क्षितब्रह्मणि शास्त्रोक्तकर्तृत्वप्रतिपादनस्यावश्यकत्वाच्च । नच सूत्रभेदेऽप्यधिकरणस्य सूत्रत्रयात्मक-
त्वाङ्गीकारात् प्रथमसूत्रे विधेयतः प्रमाणानुक्तावप्यशब्देन धर्मविचारानन्तर्ये ब्रह्मविचारस्य
बोधिते ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यतोपस्थितेः मुखेनोक्तदोषपरिहारात् सूत्रैक्यं न युक्तमिति वाच्यम् ।
अथशब्दस्यानेकार्थत्वेनानन्तर्यस्याप्यनेकविधत्वेन धर्मविचारानन्तर्यस्योपपादनसापेक्षत्वेन चाहत्य
ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वानुपस्थित्या जन्माद्यधिकरणरचनायामनाध्यामनाप्रसङ्गात् । अतः सूत्रैक्यमेव
युक्तमिति । ये तु जन्माद्यधिकरणं, शास्त्रयोनित्वाधिकरणं च भिन्नमङ्गीकुर्वन्ति तेषां मते प्रथ-
मस्य हेतुशून्यत्वाद् द्वितीयस्य च माध्यशून्यत्वात् साकाङ्क्षतयाऽतिक्लिष्टत्वेन तद्विवक्षितप्रमेया-
साधकत्वं बोध्यम् ।

गदिमः ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वादिनि ॥ २ ॥ अत्रापीति अस्मिन् सूत्रेपि तथा ।
साध्यहेतुप्रतिपादकत्वप्रकारस्यैव युक्तत्वादित्यर्थः । आचश्यकत्वाच्चेति । चकारेण—

‘ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्विर्विनिश्चितैः’ ॥

इति स्वल्पमुग्रहः सगृहीतः । अत्र ब्रह्मसूत्रपदमुपनिषत्परमिति शङ्कराः । तत्र सूत्रपदप्रवृत्ति-
सूत्र्या । रामानुजानां भास्कराणां चाशङ्कामनूय निषेधमाहुः न च सूत्रेत्यादि । किंचेति त्यक्त्वा
तत्रेत्याभासो राढान्ते अधिकरणं सूत्रद्वयात्मकं वा । सूत्रत्रयेति । वेदान्तवेद्यतेति धर्मस्य
वेदवेद्यत्वे ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्व क्रियाकाण्डं ज्ञानकाण्डमिति समाख्याभ्याम् । उपपादनेति
शङ्कराचार्यैः साधनचतुष्टयानन्तर्याङ्गीकारात् कचिदधिकारार्थताङ्गीकारादुपपादनेत्यादि । अना-
श्वासेति शास्त्रान्तरेभावात् सशयात्तथा । युक्तमिति । किंच शास्त्रयोनित्वादितिसूत्रानति-
प्रयोजननिवर्तकत्वेनापि सूत्रैक्यं युक्तम् । तथाहि एतस्य शकरभाष्ये यथोक्तमुद्देवादिशालं
योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत् स्वरूपाधिगम इत्याद्युक्त्वा शास्त्रमुदाहृत पूर्वसूत्रे ‘यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादीति चोक्त्वा किमर्थं तर्हीदं सूत्रं यावता पूर्वसूत्र एव एवजातीयक
शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्व ब्रह्मणो दर्शितमित्याशङ्क्य तत्र सूत्राक्षरेण विस्पष्टं शास्त्रस्या-
नुपादानात् जन्मादिसूत्रेण केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशङ्क्येत तामाशङ्कां निवर्तयितुमिदं सूत्रं
प्रवृत्ते शास्त्रयोनित्वादिति । समाधानग्रन्थेनानतिप्रयोजनत्वसूचनादिति । माध्वाणां मतमाहुः
ये त्वित्यादि । आसत्तिविरहादप्रमाणमित्याहुः तेषां मत इत्यादि । साध्येति जगज्जन्मादिकर्तृत्वं
साध्यम् । अतीति यथाकथञ्चित्साधने सूत्रभेदः किमर्थः गीताविरोधश्चेत् ‘शब्दः । तद्वीति
‘कृष्णायार्द्धिकारिणे’ इति श्रुतेः तस्य व्याख्यानमाह विद्ययाविद्योपमर्ददशयां जातत्वेन आचार्य-
चरितत्वाभावापत्त्या आचार्यविवक्षितं बोधसाधकं यत्प्रमेयं तस्य स्थितिसहायाज्जन्मरूपहेतुसाध्यकस्या-

ननु कथमत्र संदेहो यावता, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याह श्रुतिरेव ।
विरुद्धं चैतत् । स्वरूपलक्षणाकथने कार्यलक्षणस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
विवादाध्यासितत्वाच्च । न हि ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं सर्वसंमतम् । न चागमोदित-
मिति वेदमात्रस्य ब्रह्मप्रमाणकत्वं वक्तुं शक्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

लक्षणे शङ्कते नन्वित्यादि । यत् संदिग्धं तत् सम्यक् परिच्छेदुं लक्षणीयम् । अत्र
ब्रह्मणि कथं संदेहः । यावतेत्यवधारणे हेतुर्थं वा । तथाच ब्रह्मणः सत्ता स्वरूपलक्षणं च श्रुतित
एव सिद्धम् । तदवधारणे ततो हेतोर्वा ब्रह्मणोऽखिलविशेषजन्यत्वेन सिद्ध्या संदेहप्रयोजकप्रकारा-
भावात् संदेह एव न घटत इत्यर्थः ।

प्रकारान्तरेणापि तदभावमाह विरुद्धमित्यादि । यदि लोकाप्रसिद्धं तदलौकिकया श्रुत्या
निर्णयम् । श्रुतिस्तु पूर्वं स्वरूपलक्षणयुक्त्वाऽग्निमे प्रपाठके कार्यलक्षणं वक्ति । अतः प्रथममेव
तत्कथनं श्रुतिविरुद्धम् । न च स्वरूपलक्षणे संदेहाभावात् कार्यलक्षणमेवोच्यत इति युक्तम् । अत्र-
प्राणादिष्वपि तस्यातिप्रसङ्गदर्शनेन स्वरूपलक्षणाकथने केवलतत्कथनस्याप्रयोजकत्वात् । कैश्चिन्माया-
शबलस्यान्यैः शुद्धसत्त्वात्मकशरीरविशिष्टस्येतैः सत्त्वादिगुणत्रयात्मकस्य प्रधानस्यापरैर्नित्यज्ञानेच्छा-
प्रयत्नधर्मकस्य तथात्वाङ्गीकारेण तस्य विवादाध्यासितत्वाच्च । तदेव विभजति न हीत्यादि । ननु
ब्रह्मणः कर्तृत्वस्य सर्वसंमतत्वाभावेऽपि वेदस्य प्रमाणमूर्धन्यत्वात् तदुक्तकोटैरात्कृत्यात् संदेहाभावात्
लक्षणविचार उचित इति चेत् तत्राह न चेत्यादि । चोऽवधारणे । कर्ता आगमेन वेदरूपेण

रश्मिः ।

साधकत्वमित्यर्थः । यावतेत्युक्तसंयन्धार्थं तच्छब्दघटितफक्किमाहुः तदवेति । अखिलेति
सत्यत्वाद्यभावानामधिकरणरूपत्वेन परेषां तथा । संदेह इति संदेहे दूरत्वं कारणं स्यानुर्वा पुरुषो
वेत्यत्र साणुत्वपुरुषत्वादिकं प्रयोजक तद्वदत्र तदभावात् । तदभावमिति संदेहाभावमित्यर्थः ।
स्वरूपेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्स पट्टीति । लोकाप्रति अनधिगतार्थगन्तृत्वं श्रुतिप्रामाण्यं यतः ।
श्रुतिस्त्वित्यादि । तैत्तिरीयाणां ब्रह्मोपनिषदीत्यर्थः । अन्नेत्यादि । 'अन्नाद्देव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतिभिः कार्यलक्षणस्यातिव्यासिरेवं तु स्वरूपलक्षणलक्षिते कार्यलक्षणं विवक्षि-
तमिति नातिव्याप्तिः । अन्नादीनां सत्यादिप्राधान्यान्न प्रकटसच्चिदानन्दत्वमिति नातिप्रसङ्ग इति भावः ।
हेतुभाष्यमवतारयितुं शङ्कानिषेधावाहुः नच स्वरूपेत्यादि । केवलतत्कथनस्येति कार्य-
लक्षणकथनस्येत्यर्थः । अप्रयोजकत्वादिति । इदमशक्यत्वादित्यस्य विवरणम्, तथाहि
कार्यलक्षणस्य किमन्यद् ब्रह्मज्ञानजनकमिति जिज्ञासया प्रवृत्तत्वेन जिज्ञासायाः स्वरूपलक्षण-
लक्षितब्रह्मघटितत्वेन विशेषणज्ञानाभावप्रयुक्तजिज्ञासाभावात् कारणविषटनेनाकारणकत्वरूपप्रयोजक-
त्वमशक्यत्वमिति । विवादेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति कैश्चिदिति । शांकरैरित्यर्थः । अन्वैरिति
रामानुजशैवभास्करमात्रैरित्यर्थः । इतरैरिति सांत्वैरित्यर्थः । अपरैरिति नैयायिकैरित्यर्थः ।
तथात्वाङ्गीकारेणेति भूतादिकर्तृत्वाङ्गीकारेणेत्यर्थः । तस्येति भूतादिकर्तृत्वस्येत्यर्थः । तदवेति
विवादाध्यासितत्वमेवेत्यर्थः । तदुक्तेति वेदोक्तायाः कर्तृत्वकोटेः । लक्षणोति कार्यलक्षण-

तत्र संदेहः । किं ब्रह्म कर्तृ, आहोस्विदकर्तृ । किं तावत् प्राप्तम् । अकर्तृ ।

भाष्यप्रकाशः ।

साधकतर्कोपन्यासेन संदेहमपाकरोति । तत्र, सत्यमित्यादिके स्वरूपलक्षणे, यतो वेत्यादिकार्य-
लक्षणे, च ब्रह्मपदादेकस्यैव लक्षणद्वयश्रुतोभयत्र सामान्यशब्दप्रयोगेऽपि लक्ष्यस्वरूपभेदेन तदव-
च्छेदकभेदाद् ब्रह्मभेदः । तत्र यदि भेदस्तदा कस्य वेदार्थत्वं कस्य न, उतोभयोर्वेति पुनः
संदेहसंभव इति तद्वारणार्थमेकं ब्रह्म वक्तव्यम् । तथा सत्युक्तरीतिकाद् विरोधात् संदेह इति
प्रकारप्रश्नोचरत्वेन संदेहवीजमुक्तम् । स्वरूपलक्षणस्य हृदिकरणादकथनेऽप्यदोषश्च बोधितः ।
संदेहाकारमाहुः तत्रेत्यादि । तथा च परस्परविरुद्धार्थबोधकाम्यां लक्षणाभ्यामेव संदेहाल्लक्षणकरणं
युक्तमित्यर्थः । पूर्वपक्षं विवृण्वन्ति ब्रह्मेत्यादि । अयमर्थः । शेषलक्षणे, कर्म फलार्थत्वादित्यने-
रश्मिः ।

स्तर्कस्तदा सांख्यस्थूलनवकाशः स्यादिति तस्योपन्यासः । सपक्षो निश्चितसाध्यवान् स च
प्रकृतिसमवायिपरमाणुभिन्नेष्वरह्यन्तादिरूपस्तद्वाधकस्तर्को यथेवं स्यात् सिद्धान्तरूपस्तस्योप-
न्यासत्वेन । संदेहास्तत्रतत्रोक्ताः अत्रत्योऽत्रैव वाच्यस्तत्र सत्यमित्यादिना । यद्यपि उक्तरीतिकर्तार्कोप-
न्यासो नास्ति तथापि सामान्यन्यायेन बोध्यः । अत्रत्यसंदेहमाहुः तत्र सत्यमिति । ब्रह्मपदादिति
'तद्विजिज्ञासस्य तद्ब्रह्म' इति कार्यलक्षणे ब्रह्मपदं, तेन कार्यलक्षणलक्षितं स्वरूपलक्षणे परविषयि-
त्वदान्यां परिधापितं ब्रह्म जिज्ञासासंबन्धीत्युक्तम् । तत्र जिज्ञासा विचाररूपा अधोक्षजत्वात्परे
विषयिभूति न प्रवर्तते, यौगिकी तु प्रवर्तते विचारसाधोषधर्मसापेक्षत्वेन इदमित्यतश्चेऽभावेऽपि
आह्वयज्ञानविषयिण्या इच्छाया अधोक्षजत्वेऽपि अवाधात् । धर्मत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वे धर्मा
इति ज्ञानसत्त्वात् विचारे त्वस्याप्रयोजकत्वात् । विचारस्य सर्वधर्मस्वरूपज्ञानसापेक्षत्वात् । अतः
तद्विजिज्ञासस्य इत्यत्र तदिति लुप्तपक्षीकं पदं विचारार्थपक्षे, द्वितीये तु यथोक्तम् । एकस्येति
ब्रह्मण इत्यर्थः । उभयत्रेत्यादि कार्यलक्षणलक्षिते स्वरूपलक्षणलक्षिते चेत्यर्थः । ब्रह्म-
शब्दप्रयोगेऽपि लक्ष्यस्य कार्यलक्षणनिर्णयवाक्येन 'आनन्दारब्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते,
आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दे प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इत्यनेन आनन्दत्वनिर्वचनालक्ष्य आनन्दः,
स्वरूपं सत्यज्ञानानन्तरूपमिति भेदेन आनन्दत्वसंबृहत्त्वरूपशक्यतावच्छेदकभेदात् ब्रह्मभेद इत्यर्थः ।
बृहत्त्वबृंहणत्वे व्यापकत्वपोषकत्वरूपेऽवच्छेदकत्वेनोक्ते । सत्यज्ञानानन्तरूपमपि स्वरूपतावच्छेदकं
ज्ञेयम् । तत्रेति लक्ष्यस्वरूपयोरित्यर्थः । एकं ब्रह्मेति विद्वन्मण्डने स्पष्टम् । तथासतीत्यादि
एकस्मिन्नब्रह्मणि कार्यस्वरूपलक्षणलक्षिते सति । एकस्यैव लक्षणद्वयमित्युक्ता रीतिर्विसिन् संशय-
वर्णने तस्माद्विरोधात्कर्तृ आहोस्विदकर्तृ इत्येवंविधसंशयगतविरोधात् । अथवा भाष्योक्तरीतिका-
त्स्वरूपलक्षणविरोधात्कारिकोक्तः क्रियाशक्तज्ञानशक्ती स्तः न खो वा इत्येवं संदेह इति । उच्यत
इत्यस्यार्थकथने प्रकारान्तरेणेत्युक्तं तत्र प्रकारप्रश्नो भेदप्रतियोगिप्रकारः क इति आक्षेपलभ्य-
स्तदुत्तरत्वेन भाष्ये श्रुत्येति कार्यलक्षणफक्किकायामावृत्य श्रुतिबोधितत्वाविशेषरूपं कर्तृत्वांशे कोटि-
धीजमिति स्वरूपलक्षणविरोधरूपं च संदेहवीजमुक्तमित्यर्थः । भगवता व्यासेन स्वरूपलक्षणा-
मुक्तौ हेतुमाहुः स्वरूपेत्यादि । अधोक्षजत्वादपि स्वरूपलक्षणं हृदिकृतम् । तत्रेत्यादीति कर्तृ
ज्ञानक्रियाशक्तिमतु, अकर्तृ तद्रहितं तेन ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती संदिक्षते इति कारिकाविरोधो न । नहि
परमस्ति न वेति संदेह उपपद्यतेऽस्तत्त्वप्रसङ्गात् । तथा चेति एकस्यैव लक्षणद्वयमित्येवं संशये नाकृतौ ।
पूर्वपक्षमिति अकर्त्रिति पूर्वपक्षमित्यर्थः । कर्म फलार्थत्वादिति । इदं सूत्रं पूर्वतश्चे नृतीयेऽस्ति ।

कथम् । 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति प्रधानवाक्यम् । फलसंबन्धात् । ऋचापि विवृतम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं' गृहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति । फलार्थं च ब्रह्मज्ञानम् । फलं च फलवाक्योक्तधर्मज्ञानादेव, नान्यथा । कर्तृत्वं च परविवरणतयोक्तम् । परं किमित्युक्ते यः सर्वान्तर आनन्द इति । कथं सर्वान्तरमित्याकाङ्क्षायां परिचयाय

भाष्यप्रकाशः ।

नोपलक्षणविधया ज्ञानस्यापि फलशेषत्वे सिद्धे प्राधान्यं फलस्यैवेति तत्संबन्धादुक्तमेव प्रधान-
ज्ञाक्यं, न तु कार्यलक्षणवाक्यं तथा । न चैवं पूर्वकाण्डेस्तु, उत्तरकाण्डे तत् किमित्युपेयमिति
वाच्यम् । ऋचापि विवृतम् । यदि तस्य प्राधान्यं न स्यात् किमिति विवृणुयादतोऽप्रापि तदाह-
तम् । तथा सति ज्ञानं फलार्थं, फलं च फलवाक्योक्तधर्मज्ञानात् परत्वज्ञानादेव । अतः परत्वज्ञानार्थं
कर्तृत्वं परविवरणतयोक्तम् । स्वरूपलक्षणे प्रापञ्चिकधर्मराहित्यप्रतीतिर्ब्रह्मणि कर्तृत्वस्याश-
क्यवचनत्वात् । तस्माद्वा एतस्मादित्यादिना यत् कर्तृत्वमुक्तं तज्ज्ञेयात् फलरूपं परं पृथक्कृत्य
तं विवरीतुमुक्तम् । ततस्तत्स्वरूपजिज्ञासायां सर्वान्तरत्वकथनपूर्वकमानन्द इति स्वरूपमुक्तम् ।
अन्यथा तन्निरूपणमसंगतं स्यात् । सर्वान्तरत्वं च तस्य परत्वनिर्वाहकतयोक्तम् । तत्रापि कथं-

रश्मिः ।

'कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्' इति तदर्थकथनमिदम् । तथेति प्रधानत्वेनेत्यर्थः । ऋचापी-
त्यादि भाष्यमवतारयन्ति न चैवमित्यादि । न चैवमिति पूर्वतन्त्रीयन्यायादरणमित्यर्थः ।
यदि तस्येत्यादि यदि उत्तरकाण्डे फलसंबन्धवाक्यस्य प्राधान्यं न स्यादित्यर्थः । अत्रापी-
त्यादि उत्तरकाण्डेपि फलसंबन्धात्प्राधान्यमाहृतमित्यर्थः । फलार्थं चेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति
तथासतीत्यादि । कोऽसौ धर्मो यज्ज्ञानात्फलमित्यत आहुः परत्वज्ञानादिति । ब्रह्मणो विशेष-
धर्माणं चाधोक्षजत्वेन यतो वाच इति श्रुत्या चातुक्तिः । भाष्ये । एवकारेण ब्रह्मत्वेऽपि सर्वेषां
कार्यकारणभावाभावादप्यफलकारणं व्यवच्छिद्यते । भाष्ये । नान्यथेति नान्यधर्मज्ञानैः कार्यकारण-
भावाभावादित्यर्थः । प्रकृते । कर्तृत्वं चेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति अतः परत्वेत्यादि । उक्त-
मिति । 'परमे व्योमन्' इत्यन्तेन 'ब्रह्मवित्' इत्यंशविवरणं कृत्वा 'सोऽश्नुते' इत्यादि परविवरणे ब्रह्मणेति
सहाय्येऽप्रधाने तृतीयया कर्तृत्वमुक्तमशनस्याप्रधानं मुख्यं तु कर्तृत्वम् । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मानं
आकाशः संभूतः' इत्यादिनोक्त विवरीतुमिति 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' इत्यादिश्रुत्युक्तमक्ष-
रकर्तृत्वं तु 'कदाचित्सुनन्यथा' इति निबन्धाक्षरणरूपाक्षरद्वारेति फलितम् । तदेव स्पष्टयन्ति
स्वरूपलक्षणेत्यादि । ज्ञेयादिति ब्रह्मविदित्युक्तादित्यर्थः । परं किमित्यादि भाष्यं विवृ-
ण्वन्ति ततस्तदित्यादि । अत्र यद्यपीति शेषः । परं किमिति तत्स्वरूपजिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा । प्रच्छ-
ज्ञीप्सायाम् । किमः प्रश्ने । तथा च भाष्यं जिज्ञासापदेनेत्यादि । उक्तमिति ब्रह्मवित्प्राक्ते उक्तम् ।
स्वरूपमुक्तमिति 'तस्माद्वा एतस्माद्ब्रह्मज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयः' इति स्वरूप-
मुक्तमित्यर्थः । ननु स्वरूपलक्षण आत्मानन्दसाभावात् कथमेवमित्याकाङ्क्षायांमाह अन्यथे-
त्यादि । प्रकृते तु व्याख्येयव्याख्यानरूपा संगतिरिति ज्ञेयम् । ज्ञेयं तद्ब्रविष्यतीत्याशङ्कामभा-
वः कुर्वन्तः कथं सर्वान्तरमित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति सर्वान्तरत्वं चेत्यादि । तथा आनन्द एव यः

भूतभौतिकसृष्टिसुत्तवा गौणानन्तर्यं परिहृतम् । गौणोपासनाफलं च प्रधानशेष-
तयोक्तम् । तत्रान्यगतकर्तृत्वारोपानुवादोऽपि संभवति । ततश्च भृगुर्वै वारुणिरित्यु-
पाख्यानेऽपि परिचायकत्वाद् गौणकर्तृत्वमेवानुच्यते, फलाश्रवणादिति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु ।

उत्पत्तिस्थितिनाशानां जगतः कर्तृ वै बृहत् ।

वेदेन बोधितं तद्धि नान्यथा भवितुं क्षमम् ॥

न हि श्रुतिविरोधोऽस्ति कल्पोऽपि न विरुद्ध्यते ।

सर्वभावसमर्थत्वादचिन्त्यैश्वर्यवद् बृहत् ॥

भाष्यप्रकाशः ।

भावाकाङ्क्षायां तन्निष्कर्षार्थमाकाशादीनां भूतानामोपध्यादीनां भौतिकानां च सृष्टिकथनेन कर्तृत्वं
प्रतिपाद्य तस्य सर्वान्तरत्वकथनेन चरमत्वाद् गौणमपर्यवसन्नं प्राणादीनामिवानन्तर्यं निवारितम् ।
'सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासते' इत्यादिनाऽन्नब्रह्माद्युपासनाफलं प्रधानशेषतया, 'अस्ति
ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इत्यादिनानुवाकचतुष्टयेन कथितस्य सत्त्वब्रह्मानन्दावाप्तिः सर्व-
भयाभावरूपप्रधानफलस्य शेषतया सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापनायोक्तमिति कर्तृत्वं परस्मिन् सिद्ध्यति ।
तथापि स्वरूपलक्षणविरोधात् पूर्वकाण्डोक्तप्रजापतिगतस्य प्रकृतिगतस्य वा कर्तृत्वस्यारोपेणानु-
वादोऽपि संभवतीति द्वितीयप्रपाठकेऽपि फलाश्रवणेनाप्युच्यत्वात् तत्राप्येवं नेतव्यम् । तथाच
नास्य लक्षणत्वमिति पूर्वपक्षार्थः ।

सिद्धान्तमाहुः उत्पत्तीत्यादि । तदिति कर्तृत्वम् । अन्यथेति गौणम् । कल्प इति
कल्पसूत्रम् । सर्वभावः सर्वभवनम् । तत्र समर्थत्वादकर्त्रपि कर्त्रित्यर्थः । गृहीतं विभजन्ते वेदेने-
त्यादि । स्वादन्यगतकर्तृत्वारोपानुवादः कार्यलक्षणे यदि स्वरूपलक्षणं विरुद्ध्यते । तदेव तु न ।

रहिमः ।

इति भावः । लिङ्गं तु विज्ञानमयरूपजीवादप्यान्तरत्वम् । तत्रापीति अन्नादिसर्वान्तरत्वेपि
मुख्यं तद्गौणं वेति कथंभावाकाङ्क्षायामित्यर्थः । गौणोपासनेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति सर्वं
वा इत्यादि । शेषत्वं विवृण्वन्ति अस्ति ब्रह्म इति । उक्तेनानुवाकेन सत्त्वं, असद्वा इदमि-
त्यनुवाकेनापि सत्त्वं, भीषास्माद्धातः पवते इत्यनुवाकेन ब्रह्मानन्दावाप्तिः, 'यतो वाचो निर्वर्तन्त'
इत्यनेन सर्वेषां वातादीनां भयाभावः । सर्वोत्कृष्टत्वेत्यादि सर्वेभ्य उपपासनाफलेभ्यः परप्राप्ते-
रुत्कृष्टत्वेन ज्ञापनार्थम् । तथापि नेत्याहेति वदन्तस्तत्रान्येत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति तथापी-
त्यादि । आरोपेणेति परस्मिन्नित्यर्थः । ततश्च भृगुर्वा इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति द्वितीयप्रपा-
ठक इति । यतो वा इत्यादिषु गौणं कर्तृत्वमुच्यते तद्वद्वेति श्रावणेन पररूपफलाश्रवणादित्यर्थः ।
तथा चेत्यादि एवंविधेन विरोधेन प्रजापत्यादिगते कर्तृत्वेऽङ्गीकृते न भूतादिकर्तृत्वस्य लक्षण-
त्वमित्यर्थः । गौणमिति गौणत्वेन प्रकारेण गौणम् । कल्पसूत्रमिति तत्र कर्ता कारयिता हरि-
रिति वक्ष्यमाणम् । ननु लक्षणं न बृहत् किंतु परस्येत्यत आहुः तत्र समर्थत्वादिति । तथा
चाक्षरस्य चरणत्वात् पुरुषविषय विरुद्धधर्माश्रयत्वात् न विरुद्धं जन्मादिकर्तृत्वं लक्षणमिति भावः

वेदेनैव नावज्ञगत्कर्तृत्वं बोध्यते । वेदश्च परमाप्तोऽक्षरमात्रमप्यन्यथा न वदति । अन्यथा सर्वत्रैवाविश्वासप्रसङ्गात् । न च कर्तृत्वं विरोधोऽस्ति । सत्यत्वादि-

भाष्यप्रकाशः ।

विवरणार्थं परस्य तृतीयान्तेन ब्रह्मपदेनैव विवृतत्वात् । न च तत्र वेदहिरण्यगर्भब्राह्मणजातिजीवा अर्थत्वेन ग्राहीतुं शक्याः । परपदविवरणात् सान्तत्वादिना ब्रह्मापेक्षयोत्कर्षस्य तेष्वशक्यवचनत्वात् । परशब्दस्यान्यार्थकत्वोपगमेऽपि विवरणोक्तब्रह्मशब्दानुरोधादेत एव परत्वेन ग्राह्याः । सत्प्राप्तिस्तु कर्मणापीति साधनान्तरेण ज्ञानेन को वा विशेषः स्यात् । अत उत्कृष्टार्थकत्वमादर्णीयम् । उत्कृष्टं च किमित्यपेक्षायां विवरणानुरोधाद् ब्रह्मान्तरं कल्प्यम् । तच्चाप्रसिद्धं, स्वरूपलक्षणहीनं च । न च प्रकृतिः । सांख्यमतेऽपि ज्ञानात्मकपुरुषापेक्षया तस्या हीनत्वात् परार्थत्वाच्च । अथौतत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतो ब्रह्मापेक्षयान्यस्य परत्वेन वक्तुमशक्यत्वादुक्तलक्षणविशिष्टस्यैव ब्रह्मणः कर्तृत्वं वेदेन बोध्यते । न च तदारोपितमिति शक्यवचनम् । निरङ्कुशस्य तस्याऽन्यत्रासिद्धताया अनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ।

किंच । वेदः परमासत्त्वाद्धरमात्रमपि मिथ्या न वदति । यदि कापि तथा वदेत्, स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविध्यंशे स्वरूपलक्षणार्थं चाविश्वसनीयः स्यात् । ततश्च सन्मार्गमात्रमुच्छिद्येत । अतो यद्यत्रया वदति तत्तथेति मन्तव्यम् । तेन कर्तृत्वं वेदोक्तत्वादिपि वास्तवमित्येव सिद्ध्यति । न च कर्तृत्वाङ्गीकारे स्वरूपलक्षणविरोधोऽस्ति, येन तदनुरोधादवास्तवत्वं तस्य कल्प्येत । तदुक्तसत्यत्वादिधर्मवत् कर्तृत्वस्याप्युपपत्तेः । न च ब्रह्म यावद्धर्मरहितमिति वक्तुं शक्यम् । स्वरूपलक्षणविरोधात् । तत्र ब्रह्मणि सत्यत्वादिधर्माङ्गीकारात् । नचासत्यजडसान्तव्या-
रम्भिः ।

कारिकायाम् । तृतीयान्तेनेति 'ब्रह्मणा विपश्चिता' इति तृतीयान्तेन । विविधभोगकर्तृत्वस्य सृष्टिमन्तरेणानुपपद्यमानस्य सामर्थ्याजगत्कर्तृत्वं न स्वरूपलक्षणविरुद्धमित्यर्थः । यत्तूपनिषद्भाष्ये विपश्चिता मेधाविना सर्वज्ञैर्नैवेत्यर्थः इति शंकराचार्योस्तदपि सर्वमन्तरेण सावैश्यानुपपत्त्या सर्वकर्तृत्वं द्रष्टव्यम् । न च भोगकर्तृत्वापेक्षया अशनकर्तृत्वं ज्याय इति शङ्क्यम् । अश्रुत इत्युक्ताशनस्य भोगत्वात् । अत्राप्राधानकर्तारं तृतीया 'सहस्रुक्तेऽप्रधाने' इति सूत्रेण । क्वचिदप्रधाने कर्मादौ तथाचाप्रधान इत्यस्य विभक्त्यर्थे अप्रधाने इत्यर्थः । न च तत्रेति तृतीयान्ते ब्रह्मपदे इत्यर्थः । यद्यपि ते परत्वमाश्रयन्ते तथापि ज्ञेयब्रह्मापेक्षया नाश्रयन्त इत्याहुः सान्तत्वादिनेत्यादि । आदिना सर्वोक्तृत्वम् । ब्रह्मापेक्षयेति परविवरणब्रह्मापेक्षयेत्यर्थः । ननु परस्यान्यत्रानात्मवैरिद्रुक्तेवलेष्वपि वृत्तिदर्शनात्तेऽर्थः सन्तु इत्याशङ्कानेत्याहुः परशब्दस्येत्यादि । एत एवेति वेदादय इत्यर्थः । तथा सति ब्रह्मविदिति विशेषासमर्पकं भवेदित्याहुः तत्प्राप्तिस्त्वित्यादि । वक्ष्यमाणत्वाच्चेति आनुमानिकमप्येकेषामित्यानुमानिकाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । अन्यत्र सिद्धसैवारोपो दृष्टः प्रकृते तु तदभावादारोपोऽशक्यवचन इत्याहुः निरङ्कुशस्येत्यादि । अनुपदमिति अत्रैव सत्यत्वादिधर्मवदित्यादिना विशेषेण तु द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे । वेदश्चेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति किं च वेदेत्यादि । अन्यथेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदीति । न च कर्तृत्वं इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति न च कर्तृत्वेत्यादि । सर्वथेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति न च ब्रह्मेत्यादि । ननु न सत्यत्वादिधर्मो ब्रह्मण्युपेयते अपित्वसत्यत्वादेरभावोऽधिकरणाल्लोकोमुपेयते इति निर्धर्मकं ब्रह्मेत्याशङ्क्य निषेधन्ति न चासत्येत्यादि ।

धर्मवत् कर्तृत्वस्याप्युपपत्तेः । सर्वथा निर्धर्मकत्वे सामानाधिकरण्यविरोधः । मल-
ज्ञानादिपदानां धर्मभेदेनैव तदुपपत्तेः । नच कर्तृत्वं संसारिधर्मां, देहाद्यध्यास-
कृतत्वादिति वाच्यम् । प्रापञ्चिके कर्तृत्वे तथैव । न त्वलौकिककर्तृत्वं । अतः
एवास्त्येत्याह । अत्येति पुरोवर्ती प्रपञ्च इदमा निर्दिश्यते । अनेकभूतभौति-
कदेवतिर्यङ्मनुष्यानेकलोकाद्भुतरचनायुक्तब्रह्माण्डकोटिरूपस्य मनसाप्याकलयितु-
मशक्यरश्मनस्यानायासेनोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणं न लौकिकम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

वृत्तत्वेनैक एवार्थः सत्यादिपदैरुच्यत इति वक्तुं युक्तम् । व्यर्थपानरुक्त्यापत्तेः । तत्तद्भेदधर्मकत्व-
सिद्ध्या घटकुट्यां प्रभाताच्च । अतः सत्यादिपदानां स्वार्थत्यागोऽपार्थ एव । तदेतदुक्तं धर्मभेदे-
नैव तदुपपत्तेरिति । स्फुटमग्रिमम् ।

ननु लक्षणद्वयस्यैकपरत्वे सर्वासु श्रुतिष्वेकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यम् । तदा, असूलादिवाक्ये-
ष्वपि तदेव निरूप्यत इति निर्धर्मकत्वं बलादापतितमतः कर्तृत्वनिषेध एव युक्त इत्यत आहुः
रश्मिः ।

व्यर्थेत्यादि असत्यमात्रव्यावृत्त्या जडादिव्यावृत्तिसिद्ध्या तथेत्यर्थः । नैयायिकोक्तदूषणग्रासान्नाभावोधि-
करणानतिरिक्तः इत्याशयेनाहुः तत्तद्भेदेत्यादि । असत्यमात्रव्यावृत्त्या इत्यत्र व्यावृत्तिर्भेदः स च ब्रह्मणीति
तत्रासत्यादिव्यावृत्तयस्तत्रभेदास्तद्धर्मकत्वसिद्ध्या । न्यायमाहुः घटकुट्यामिति द्वितीयाध्यायो-
पान्तेस्ति ज्ञानप्रक्रियायाम् । ग्रहस्ते चास्ति श्वेताश्वतरस्य शिवपरत्वखण्डने च । यथा कस्यचिद्ब्रमतः
संन्यासिनः स्तेयकृतो वा मूलमलभमानस्य घटकुट्याः समाधिभेदकुम्भदासा इभशिरःकुम्भदासा
निर्गतस्य तत्रैव प्रभातं तथा धर्मनिषेधाय ब्रमतो धर्म एव पर्यवसितिरित्यर्थः । अत्र विश्वकोशः 'घटः
समाधिभेदेभशिरःकूटकुटेषु च । कुटः कोटे घटे गेहे शिलाकुट्टकपूरुषे । स्यात्कुटीकुम्भदासां च सुरायां
चित्रगुच्छके' इति समाधिगेहाग्निर्गतसेत्यर्थः । अपार्थ एवेति एवकारस्तु सर्वत्र ग्रन्थेषूपपादनाच्चिर्ध-
र्मकत्वव्यवच्छेदकः । तदेतदिति । न चासत्येत्यादिना विवृतमित्यर्थः । सत्यत्वादिधर्मभेदेनैव मित्र-
प्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्यैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्योपपत्तेरिति भाष्यार्थः । स्फुटमित्यादि तथाहि ।

भाष्ये । न चेत्यादि । अहन्ताममतात्मकः संसारः सोऽस्यास्तीति संसारोऽस्मि अहं करोमि अहं
कर्तेत्यादिप्रतीत्याहंकारसमानाधिकरणं कर्तृत्वं, संसाराभावे तु अहं मुक्तोऽहं कर्तेति असत्यत्वसिद्ध्या
कर्तृत्वतदभावौ । देहाद्यध्यासः प्रधानकार्यविगुणात्मकदेहाद्यध्यासोऽहं कर्तेति

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥'

इति वाक्याद् देहादिधर्मस्थौल्यादिकर्तृत्वं स्वस्मिन्नध्यस्यते भोक्तृत्ववत् । भोक्तिरित्येव
मानन्दधर्मः 'आनन्दमुक्' इति श्रुतेरित्यर्थः । शक्तिमनुमानं सत्यतिपक्षमित्यस्येतिनाहुः प्रापञ्चिक
इत्यादि । तथा च कर्तृत्वं न संसारिधर्मः ब्राह्मत्वात् सत्यत्वादिवत् इति प्रतिपक्ष इति भावः ।
हेतुर्व्याप्यत्वासिद्ध इत्यपि लौकिकं कर्तृत्वमुपाधिः । सूत्रकारस्याप्ययमेव आशय इत्याहुः अतः
एवेत्यादि । अलौकिककर्तृत्वादेवेत्यर्थः । ब्रह्मणो भविष्यति नेत्याहुः अनेकेत्यादि । तथाच हिरण्यगर्भ-
स्यापि स्रष्टृत्वे प्रमाणाभावोनायासेनेत्यर्थः । अतएव निरच्यत्वेरेव देहादिभिः कर्मकरणसंभवादि-
तिभाष्यम् । एवमग्रिमं स्फुटमित्यर्थः । प्रकृते । निर्धर्मकत्वमिति श्रौतधर्मनिषेधादसूलादि-

प्रतीतं च निषेध्यम् । नाप्रतीतं, न श्रुतिप्रतीतम् । सत्यत्वादयश्च लौकिकाः । ततः सर्वनिषेधे तदज्ञानमेव भवेत् । न च सत्यत्वादिकं लोके नास्त्येव व्यवहारमात्रत्वात्, कारणगतमेव सत्यत्वं प्रपञ्चे भासत इति वाच्यम् । तर्हि कर्तृत्वं तथा कुतो नाङ्गीक्रियते । स्मृतिश्च स्वीकृता भवति 'कर्ता कारयिता हरिः' इति । नचारोपन्यायेन वक्तुं शक्यम् । तथा सत्यन्यस्य स्यात् । तत्र न प्रकृतेः । अग्रे स्वयमेव निषिध्यमानत्वात् । न जीवानामस्वातङ्ग्यात् । न चान्येषामुभय-

भाष्यप्रकाशः ।

प्रतीतमित्यादि । युक्तः प्रतिषेधः । परंत्स्थूलादिवाक्ये लोकप्रतीता एव प्रतिषिद्धान्त इत्यत्रापि प्रतीतमेव प्रतिषेध्यम् । अत एव नाप्रतीतम् । प्रसञ्जयितुमशक्यत्वेन प्रतिषेधानर्हत्वाच्च । न श्रुतिप्रतीतम् । तुल्यबलत्वात् प्रत्यायनवैयर्थ्यापाताच्च । श्रुत्युक्ताः सत्यत्वादयोऽपि यदि लौकिकत्वेनादृतास्ततो लोकश्रुतिप्रतीतसाधारण्येन सर्वनिषेधे ब्रह्माज्ञानमेव भवेत् । तथाच स्वरूपलक्षणवैयर्थ्यं सर्वनाशश्च स्यात् । न च तदभावाय लोकस्य व्यवहारमात्रत्वात् तत्रापि कारणगतमेव सत्यत्वमतो न तत् प्रतिषेध्यं, किं तु कर्तृत्वमेवेति वाच्यम् । तदा तु धर्मसंकोचस्य तौल्यात् कर्तृत्वमपि तथाङ्गीकार्यम् । तेन कल्पस्मृतिस्वीकाररूपगुणोऽपि भविष्यति । नन्वगत्या सत्यत्वं तथास्तु, न तु कर्तृत्वमपि । आरोपन्यायेन तस्य शक्यवचनत्वादित्यत आहुः न चेत्यादि । अन्येषामिति अभावकालस्वभावभूतग्रहलोकपालादीनाम् । ननु प्रकृते फलवाक्यविचारो भवतापि रश्मिः ।

श्रुतिभिः । अत इति कर्तृत्वाकर्तृत्वयोः प्राप्ते युक्तत्वादित्यर्थः । इत्यत्रापीति नित्यशुद्धब्रह्म-मुक्तस्वभावमित्यादिष्वित्यर्थः । प्रसञ्जयितुमिति अभावस्य प्रसक्तिं कर्तुम् । प्रतिषेधानर्हत्वाच्चेति । यथाहुः अभावलौकिकप्रत्यक्ष प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमन्यथा प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले नेत्याकारकप्रतियोग्यमिश्रिताभावलौकिकप्रत्यक्ष स्यादिति प्राप्ते नैयायिकाः । तुल्यबलत्वादिति ।

उपजीव्यत्वतः श्रौतवाक्यतोऽन्यपरत्वतः ।

'अन्तरङ्गत्वतश्चापि तुल्यमत्रोभयोर्वैलम्' इत्यर्थः ।

यथाहि निर्गुणप्रतिपादिकासु आधारनिरूपकत्वेनोपजीव्यत्वं कारणत्वमत एवान्यपरत्वं निर्गुण-प्रतिपादकत्वरूपमत एवान्तरङ्गत्वं धर्मनिरपेक्षत्वेन स्वल्पापेक्षत्वरूपम् । एव सगुणप्रतिपादिका-स्यपि विरहप्रतियोगिनिरूपकत्वेनाधारनिरूपकत्वेन चोपजीव्यत्वमन्यपरत्वं च । कार्यस्वरूपयोरैकब्रह्म-लक्षणत्वात् धर्मनिरपेक्षत्वस्य स्वरूपलक्षणेऽपि प्रकाशाश्रयन्यायेन वक्तव्यत्वात्प्रकृतेऽपि तत्संभ-वेनान्तरङ्गत्वं च तुल्यं, एवमभ्युपपादनसौष्टवाच्चैता धर्मा निषेध्या इत्याकाङ्क्षायां हेतुन्तरमाहुः प्रत्यायनेत्यादि । तथा सति प्रक्षालनपङ्कन्यायेन धर्मान्न प्रत्याययेदित्यर्थः । सत्यत्वादय इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति श्रुत्युक्ता इत्यादि । सर्वनाश इति ब्रह्माज्ञाने तद्विषयकस्य दृढमत्तयादेरुच्छे-दात्तया स्यादित्यर्थः । न च सत्यत्वेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति न च तदित्यादि । तथाङ्गीकार्य-मिति कारणगतमेव कर्तृत्वं लोकेऽङ्गीकार्यमित्यर्थः । स्मृतिश्चेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति तेनेत्यादि । कल्पस्मृतीति भाष्योक्तकल्पस्मृतीत्यर्थः ।

भाष्ये तथासतीति आरोपोक्ष्यान्यगतधर्मस्येति कर्तृत्वस्यान्यधर्मत्वे सतीत्यर्थः । अग्र इति यथा बहिर्देवसदनं दामीत्यत्र बहिर्लवनसामर्थ्यं दामीति शब्दादालोच्यानेन लवनं विदध्यादिति श्रुतिं कल्प-यित्वा लवनाङ्गत्वं मत्प्रत्यक्षम् । प्रकृते । अभावेत्यादि अभावो नास्तिकानां, कालस्वभावौ भेतामतो, सूतो-

निषेधादेव । तस्माद् ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वम् । एवं भोक्तृत्वमपि । न वा कश्चि-
च्छ्रुतिः कर्तृत्वं निषेधति । विरोधभानात् कल्प्या तु लौकिकपरा । फलवाक्ये-
ऽप्यश्रुतानां गुणोपसंहारः कर्तव्यः । तथाचार्यं सूत्रार्थः । जन्म आदिर्यपा-
मित्यवयवसमासादतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

स्वीकृतस्तथा सति तद्विवरणोक्तं भोक्तृत्वं तत्रास्तु, कर्तृत्वं तु कथमङ्गीकर्तुं शक्यमित्यत आहुः
गुणोपसंहार इति सूत्रकृताये तथाङ्गीकारात् तथेत्यर्थः । तस्माद् ब्रह्म कर्तुं इति सिद्धम् । एवं
सिद्धान्तं व्याख्याय तस्य सूत्राविरोधित्वं बोधयितुं सूत्रं व्याकुर्वते तथाचेत्यादि । एवं कर्तृत्वे
सिद्धे वक्ष्यमाणरीतिकः सूत्रार्थ इत्यर्थः । अत्र सर्वेऽपि तद्गुणसंविज्ञानं बहुव्रीहिमङ्गीकुर्वन्ति ।
तत्रोपसर्जनत्वेन पूर्वप्रयोगार्हस्यादिशब्दस्य परत्वाय राजदन्ताद्याकृतिगणीयत्वं कल्पनीयमित्यरुच्या
प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति जन्मेत्यादि । जन्म आदिः प्रथमोऽवयवो येषां ते जन्मादि । सुपां
सुलुगिति जसो लुगित्यवयवसमासादिति भावग्रधानो निर्देशः । तथाचादिपदविशेष्यकावयव-
समासत्वाद् तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरित्यर्थः । न च, 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवः' इति कोशादवयव-
पदस्याङ्गावचकत्वेनात्र च तदभावेन कथमवयवसमासत्वमिति शङ्क्यम् । एकदेशेऽप्यवयवपदप्र-
योगात् । यथा पञ्चावयवमनुमानवाक्यमिति । कैयटेऽपि, 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र, एकोऽज-
यस्य स एकाजिति विशिष्टावयवोपलक्षितस्यावयविन इत्यादिना, अञ्जल्विशिष्टस्य शब्दस्यैकोऽज-

रश्मिः ।

न्यप्रविष्टः, ग्रहाः सूर्यादयः ज्योतिषे, एवं लोकपाला अपि । आदिशब्देन कामः 'असत्यमप्रतिष्ठं ते' इति
वाक्यात् । भोक्तृत्वमिति द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे 'रचनानुपपत्तेश्च' इत्यधिकरणेऽन्यत्र चेत्यर्थः ।
भाष्ये । अस्वातन्त्र्यादिति 'स्वतन्त्रः कर्ता' इत्यनुशासनात् कर्तृत्वे स्वातन्त्र्यस्य प्रयोजकत्वमिति
भावः । उभयनिषेधादिति चिज्जडनिषेधादित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । आन्यत्रिकत्वा-
भावेनारोपाभावादित्यर्थः । अतिदिशन्ति एवमिति । अश्रुत इत्युक्तं भोक्तृत्वं मुक्तजीवीयमपि सहा-
र्थकतृतीयान्तप्रतिपाद्यब्रह्मगतमेवेत्यर्थः । इच्छया जीव प्रधानीभूय भासत इत्यर्थः । कल्प्या त्विति
कर्तृत्वनिषेधकत्वेन लिङ्गात्कल्प्या तु लौकिककर्तृत्वनिषेधपरेत्यर्थः । अथवा किमनया कुसृष्टेति
वक्ष्यमाणत्वाद्यथाकथंचिद्व्याख्यायते । प्रकृते । अश्रुत इत्यस्याश्रातीत्यर्थोद्भोक्तृत्वम् । अत्र इति
तृतीयस्य तृतीयपादे इत्यर्थः । तथेति भोक्तृत्वम् । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । तृतीयस्य द्वितीयपादे
उभयव्यपदेशाधिकरणे स्पष्टम् । अत्रेति । पूर्वप्रयोगार्हस्येति 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति सूत्रात्पूर्वे-
त्यादिः । जन्मादीतिपदे इत्यर्थः । कल्पनीयमिति पाणिनीयगणपाठे राजदन्तादिषु जन्मादिशब्दपाठा-
मावेपि तत्त्वं कल्पनीयमित्यर्थः । तर्हि बहुवचनं स्यादित्याकाङ्क्षायामाहुः सुपामित्यादि । 'सुपां सुलु-
पूर्वसवर्णाच्छेयाढाढ्यायाजालः' इति वैदिकीप्रक्रियायां सप्तमेऽध्याये सूत्रमुदाहरणानि च तत्रैव ।
भाष्ये । इत्यवयवसमासेति अवयवानां जायतेऽस्ति विपरिणमत इत्यादीनां समसनात्
जन्मादीनां वा समसनात् । एवं चात्रावयवावयविनोरत्र समासाभावादतद्गुणत्वम् । प्रकृते ।
पञ्चावयवमिति प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः । उक्तसूत्र इति षष्ठाध्या-
यप्रथमपादस्य अथमाह्निकस्य उक्तसूत्र इत्यर्थः । विशिष्टावयवेति अञ्जल्विशिष्टावयवोपल-

भाष्यप्रकाशः ।

वयव इत्यङ्गीकाराच्च । तत्रैकस्याचो विगिष्टावयवत्ववदत्र आद्यादीनां समूहावयवत्वेन तद्वाचक-
पदानां समासेऽवयवसमास्तत्त्वस्य सुखेन संभवाद ।

एतस्यातद्गुणसंविज्ञानत्वं त्वेषम् । तथाहि । उक्तध्वरे कैयटेन तद्गुणसंविज्ञानपदं द्वेषा
न्याख्यातम् । तस्य अन्यपदार्थस्य गुणो विशेषणं तस्य संविज्ञानं येनेति । स वतिपदार्थो गुणो
यस्यान्यपदार्थस्य तस्य संविज्ञानं येनेति च । तत्रोदाहरणं तु शुक्लवासममानयेति । तत्र शुक्लवासः-
संयुक्तपुरुषानयने पृथगचोदितान्यपि वासांसि संबन्धसामर्थ्यादानयनेन संबन्ध्यन्त इत्युक्तम् ।
इदं च लम्बकर्णमानयेत्यादावपि तुल्यम् । एवं सत्यन्यपदार्थविशेषणस्य यत्र संबन्धसामर्थ्यात्
कार्यसंबन्धसूत्रं तद्गुणसंविज्ञानः । यत्र तस्य संबन्धसामर्थ्यात् कार्ये संबन्धभावस्तत्रातद्गुण-
संविज्ञानः । यथा चित्रगुमानयेत्यत्र । अत्र हि पुरुषानयने समासवतिपदार्थभूतानां चित्राणां गवां
सन्निधानाभावाच्च कार्येण सह संबन्ध इति । एवं सति प्रकृतेऽन्यपदार्थभूतानां प्रधानानां स्थिति-
श्रल्याभिसंबेधानामेकदेशतया तद्विशेषणीभूतो य आदित्तस्य प्रथमान्तरव्यावर्तकतया जन्म
विशेषणम् । स्वयं तु वतिपदार्थे विशेष्यः । तस्य धर्मरूपं यत्प्राथम्यं तदपेक्षावृद्धिजन्यम् । तस्य
निरूप्यत्वमपि स्थित्यादिजन्यमतः सोऽत्र ध्वरेऽर्थादायातायां ब्रह्मकर्तृकभवनक्रियायां न सं-

रक्षितः ।

क्षितस्य । आद्यादीनामिति आदेरादि जन्म आद्यादि, आदिरादियेषां स्थितिल्याभिसंबेधानां
त आद्यादयः, आद्यादि च आद्यादयश्च आद्यादयः तेषामाद्यादीनाम् । येनेतीति येनेति
तृतीयान्तान्यपदार्थकथनं तु तस्यान्यपदार्थस्य गुणो विशेषणं तस्य संविज्ञानं स वतिपदार्थो गुणो-
वयवो वा यस्यान्यपदार्थस्य तस्य संविज्ञानमित्यस्याग्रे संनिहितविशेषणस्यान्यपदार्थस्य विशिष्टसं-
बन्धाभ्रयेण केनचिद्बहुव्रीहिणामिषानादित्यर्थः । इत्युत्तरग्रन्थसंक्षिप्तं ज्ञेयम् । शब्दरत्ने तु तस्यान्य-
पदार्थस्य गुणा विशेषणानि संज्ञायन्ते कार्यित्वादिना यत्रेति 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इत्यत्र
व्याख्यातम् । तद्गुणसंविज्ञान इति तथाच प्रायः संयोगसमवायान्तरसंबन्धेन संबन्धी यत्र
अन्यपदार्थस्तत्र तद्गुणत्वमिति शब्दरत्ने लक्षणं पर्यवसितं ज्ञेयम् । नैयायिकास्तु लक्ष्यता-
वच्छेदकस्य विशेष्यान्वयन्यवित् लक्षणमाहुः यत्र तस्येति । इदमपि संयोगसमवायारितिकत्वस्वा-
मिभावादिसंबन्धेन संबन्धी यत्रान्यपदार्थः तत्र तद्गुणत्वमिति शब्दरत्ने लक्षणं नातिवर्तते ।
नैयायिकास्तु लक्ष्यतावच्छेदकस्य विशेष्यान्वयन्यवित् लक्षणमाहुः । अत्रैतावान् विशेषः ।
समासशक्तिचादिनां विशेषणस्य विशेष्यान्वयन्यवित् तदन्यवित् उक्तसमन्वो नियायकः ।
लक्षणपादिनां नैयायिकानां तु शब्दस्वभाव एव तत्रमिति । सन्निधानाभावादिति अत एव
नामयज्ञोपवीती मोक्षतामित्यादौ यज्ञोपवीतस्य कार्यित्वाभावेपि तत्सन्निधानात्तद्गुणत्वमिति हरिप्रभ्यः ।
नैयायिकानां मते तु अतद्गुणसंविज्ञान एव । प्रधानानामिति विशेष्याणामित्यर्थः ।
स्थितीत्वादि । अभिसंबेदाः सुषुप्तिस्तुल्यमित्यर्थः । प्रथमान्तरेति जन्मतः प्रथमान्तरेत्यर्थः ।
स्वयं त्विति आदित्त्वित्यर्थः । तस्येति आदेरित्यर्थः । अत इति प्राथम्यस्य निरूप्यत्वस्य चापेक्षा-
वृद्धिजन्यत्वेन स्थित्यादिविज्ञानजन्यत्वेन च साक्षाद्ब्रह्मजन्यत्वाभावादित्यर्थः । ब्रह्मकर्तृकेत्यादि यतो

१. कार्यकारणभावसंबन्धाभ्रयेण । २. क्षमिष्यतीति पदकने 'पदज्ञानं तु कथम्' इति आभाषिकेच्छाया ।
३. कार्यकारणभावसंबन्धस्तृतीयान्तान्यपर सूचयतीति ग्रन्थवृत्तितम् । ४. विशेष्यान्वयत्वं कार्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

वञ्ज्यते । तदसंबन्धे तद्द्वारा जन्मनोऽपि न संबन्ध इत्यस्य समासस्यातद्गुणसंविज्ञानत्वम् । इदं च तद्गुणसंविज्ञानस्य प्रथमलक्षणादरे बोध्यम् । द्वितीयलक्षणादरे तु तद्गुणकस्य विशेष्यस्यान्यपदार्थस्य संविज्ञानं समायाति । तच्च चित्रगुरित्यत्रापि वर्तत इति तद्व्याख्याय विशेषणसंबन्धपूर्वक एव तस्य क्रियासंबन्धो वक्तव्यः । तदाप्यत्र विशेष्यभूतानां स्थित्यादीनां विशेषणसंबन्धपूर्वको न क्रियासंबन्ध इति पूर्वपदेनातद्गुणसंविज्ञानत्वम् । यदि च संविज्ञानपदेन वर्तिपदार्थस्य तद्विशेष्यस्य वा प्रव्यक्तीभाव एवाद्विषयते तदा तु विशेष्यविशेषणयोर्जातत्वेनास्माकं तत्प्रव्यक्तीभावाभावाद् भाववृत्तयुक्ते, 'सोऽङ्ग वेद यदि वा न वेद' इति श्रवणाच्चातद्गुणसंविज्ञानत्वमिति न कोऽपि शङ्कालेशः । अत्रैतत्समासादरेण भाववृत्तयुक्ते, यदि वा नेतिवाक्ययोधिताऽनाधानपक्षसूचना-

रश्मिः ।

जन्मादयोऽस्य भवन्तीति सूत्रान्वयाज्जन्मादिकर्तृका भवनक्रिया तथापि सूत्रे यत इति पञ्चमी 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति सूत्रादित्याशयः । तदसंबन्ध इत्यादि आदेः प्राथम्यवाचकस्यापेक्षादुद्भिज्जन्यत्वेन ब्रह्मजन्यत्वाभावात् तद्धेतुकभवनक्रियायाऽसंबन्धे तद्विशिष्टजन्मनोपि संबन्धेनो न विशेषणसंबन्धाभाव-प्रयुक्तो विविष्टाभावा इत्यस्य समासस्यातद्गुणसंविज्ञानत्वमित्यर्थः । बोध्यमिति अन्यपदार्थस्य स्थित्यादेर्गुणो जन्म तस्मासंविज्ञानमत्रेत्येवं बोध्यमित्यर्थः । तद्गुणकस्येति समासवर्तिपदार्थगुण-कस्यान्यपदार्थस्य स्थित्यादेरित्यर्थः । एवं कैव्यटोक्तलक्षणद्वयसमन्वयमुक्त्वा तद्गुणसंविज्ञान इत्य-ज्जन्यपदार्थगुणानां कार्यित्वादिना संविज्ञानमिति पक्षे संविज्ञानपदस्यान्वयलक्षकत्वं लक्ष्यता-बन्धेदकस्य विशेष्यान्वयन्यवित्यमिति पक्षेपि तथेति वक्तव्यं तथा सति तद्गुणान्वय इति वक्तव्ये संविज्ञानपदकयनेन तस्य तद्गुणानां च प्रव्यक्तीभाव एवाभिप्रेत इत्याशयेन प्रकारान्तरमाहुः यदि चेत्यादि । तद्विशेष्यस्य चेति वर्तिपदार्थविशेष्यस्यान्यपदार्थस्य चेत्यर्थः । वाकारध्वकारार्थः । एतत्पक्षे प्रकृतेऽतद्गुणे संविज्ञानत्वं निगमयन्ति तदा त्वित्यादि । षड्भावविकाररूपयोर्जन्मप्राथम्य-रूपयोर्वा विशेष्यविशेषणयोर्जनितत्वेन जगद्भवत्वेन साक्षाद्ब्रह्मणस्तद्विषयकसंविज्ञानत्वाभावादित्यर्थः । स्वाकस्मार्पणं सर्वस्य मायिकत्वादस्माकमित्युक्तम् । नन्वसर्वज्ञापत्तिरेवं भवेदित्यतः श्रुतिं प्रमाणयन्ति भाववृत्तेत्यादि । इयं श्रुतिर्ब्राह्मणस्य द्वितीयाष्टकेऽस्ति तत्रैतस्याः पूर्व 'नासदासीन्नो सदासीत्त-दानीम्' इत्याद्युक्त्वा 'तम आसीत्तमसा गूढमग्रेऽप्रकेतम् । सलिलं सर्वमा इदम्' इत्यादिना सृष्टिं च । ततः 'को अद्वा वेद क इह प्रवोचत् कुत आवाता कुत इयं विसृष्टिः । जर्वादेवा अस्य विसर्जनाय । अथा को वेद यत आवभूव । इयं विसृष्टिर्यत आवभूव यदि वा दधे यदि वा न । यो असाध्यश्चः परमेव्योमन्' इति श्रूयते । तथा च सोध्यश्चो विसृष्टिं जन्म वेद यदि वा विसृष्टिं न वेदेति जन्मनो ज्ञानविषयत्वेनातद्गुणत्वमित्यर्थः । यदीत्यस्या यदा भगवान् सच्चिदानन्दरूपो धर्मरूपे-णाविर्भवतीत्यादिक्रमेण ततो जाता तदा तु धर्मरूपेणादधे, यदा तु स्वयमेव तथाविर्भूतस्तदा न दधे । सर्वस्य ब्रह्मानतिरेकादित्यर्थः । तथा च विकारान्तरज्ञानदशायां जन्मनः प्रव्यक्तत्वाभावात्तदसंविज्ञानं नैतावताऽसर्वज्ञमिति भावः । न कोपीति । या तु 'यस्मिन्निदं सं च विचैति सर्वम्' इति श्रुत्या जन्मनः सिद्धत्वेन श्रौतत्वात् तद्गुणसंविज्ञान एव युक्त इत्याशङ्का सापि नेत्यर्थः । जन्मनो ब्रह्मकर्तृक-त्वेपि श्रौतात्सर्वदेहादज्ञानमुक्तम्, विरूढचर्माश्रयत्वेन माहात्म्यज्ञानं च द्योतितम् । अनाधानपक्षेति

अथवा जन्मप्रभृति सर्वे भावविकारा आदिशब्देन गृह्यन्ते । तथाच जन्म च आदिशब्देत्येकवद्भावात् । आदिशब्दश्च धर्मवाची । स च स्वसंवन्धिर्न लक्षयति । तस्योभयसापेक्षत्वादुत्पत्तेर्विद्यमानत्वादन्यानेव भावविकारानुपलक्ष्यतीत्यादिशब्देनान्ये भावविकाराः ।

भाष्यप्रकाशः ।

जन्मस्थितिभङ्गादीनामाविर्भावदिरूपत्वबोधनेन भगवानेव तत्तद्रूपः क्रीडन्नाविस्तरश्च भवतीति पुष्टिसृष्टिप्रकारो बोधितः । तथाच जन्म आविर्भाव आदियेषां प्रकाराणामित्यर्थो बोध्यः । प्रवाह-सृष्टिवोधनाय प्रकारान्तरमाहुः अथचेत्यादि । प्रभृतिशब्दः पूर्वावधिवाचकः । सर्व इति जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते नश्यतीतिप्रतीतिसिद्धा यास्कोक्ताः पट् । कथं गृह्यन्त इत्यपेक्षया-माहुः तथाचेत्यादि । सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावः । आदिशब्दश्च प्राथम्यरूप-धर्मवाची । पूर्वतन्त्रे शब्दानां धर्मवाचकत्वस्य सिद्धत्वात् । स च स्वसंवन्धिर्न लक्षयति । तत्र कं लक्षयतीत्याकाङ्क्षायां तस्य यथोत्पत्तावाधारता तथाग्रिमेषु निरूपकता । प्राथम्यस्योभयसापेक्षत्वात् । अत उत्पत्तेरत्र कण्ठोक्तत्वेन विद्यमानत्वादन्यानेवोपलक्षयतीति तथेत्यर्थः । तेन विषयवाक्यो-दितौ स्थितिभङ्गौ प्रत्याहारन्यायेनान्येषामपि बोधकौ । कालादिगतमपि कर्तृत्वं भगवदीयमेव, न तु स्वतन्त्रमिति च बोधयितुमत्रादिपदोक्तिरिति तात्पर्यं सूचितम् । एवं न्याख्याने आदिपदस्य लाक्षणिकत्वम् । तथादिपदेन आदित्वधर्मवत्तया जन्मनोऽपि संग्रहीतुं शक्यत्वाज्जन्मपदवैयर्थ्या-

रक्षितः ।

स्वस्यैव सर्वरूपत्वेन धारणपक्षेत्यर्थः । पुष्टिसृष्टिप्रकार इति ब्रह्मैव कार्यकारणरूप इति प्रकार इत्यर्थः । 'पुष्टिं कायेन निश्चयः' इति पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्थवाक्यात् । अत्र पक्षे सर्वस्थानन्दरूपतया विकारविरहादर्थमाहुः तथा च जन्मेत्यादि । प्रकाराणामिति । 'लोक-वतु लीलकैवल्यम्' इति न्यायेन लौकिकभावविकारसदृशप्रकाराणामित्यर्थः । प्रवाहेत्यादि प्रवाहः प्रवहणम् । सर्गपरपराया अविच्छेद इति यावत् । 'द्वौ भूतसर्गौ लोकेसिन् दैव आसुर एव च' 'द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । अत्र समवायी मायामनोरूपः द्वे अस्य बीजे' इत्यारभ्य 'मायामयं वेद स वेद वेदम्' इति भगवद्वाक्यात् । मायामात्रस्यैव मिथ्यात्वं न सर्वस्य । प्रवाहस्य सदसद्वन्धिरूपत्वात् । सध्याधिकरणे स्फुटिष्यतीदम् । प्रभृतीत्यादि तथा च जन्मपूर्वावधिकसर्वे भावविकारा इति भाष्यार्थः । यास्कोक्ता इति निरुक्तप्रसिद्धो यास्कीर्षिः । सर्वोपीत्यादि परिभाषेयम् । आदिशब्द इति भाष्य विवृण्वन्तिस्य आदिशब्दश्चेति । पूर्वतन्त्र इति आकृत्यधिकरण इत्यर्थः । स्वसंवन्धिर्नमाश्रय, तं विना स्थातुं धर्मो न शक्नोतीति भावः । लक्षणार्थां संवन्धं वक्तुमाहुः तत्र कमित्यादि । तस्य यथेत्यादि प्राथम्यस्य यथा जन्म-न्याधारता तथाग्रिमेष्वस्त्यादिषु निरूपकता, प्राथम्यस्यास्त्यादिनिरूप्यत्वात् । उभयसापे-क्षत्वादिति आधारनिरूपकसापेक्षत्वादित्यर्थः । उपलक्षयतीति निरूपकतासंवन्धेनोपलक्ष्यतीत्यर्थः । ननु कथं तर्हि आदिशब्दप्रयोग इत्यत आहुः तेनेत्यादि । प्रत्याहारन्यायेनेति 'आदिरन्येन सहैता' इति सूत्रसिद्धेनेत्यर्थः । अन्येषामिति विपरिणामवर्धनापक्षयाणामित्यर्थः । कर्तृत्वमिति कालेन विपरिणमतीत्यादिप्रतीत्या विपरिणामादिकर्तृत्वमित्यर्थः । भगवदीयं तृतीयस्कन्धवाक्यात् कालादी-नामीश्वराधीनकर्तृत्वात् । तथा चादि जन्मादि कर्तृत्वं सूचयितुमादिपदेनास्त्याद्युपलक्षणमिति भावः ।

अथवा जन्मनो नादित्वम् । तदाधारस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् । अन्ये चादिमन्तः । तदाधारस्य पूर्वं विद्यमानत्वात् । अत आदिशब्दः स्वाधारस-
द्वर्मवाची तद्धर्माणामुपलक्षकः । अथवा गमनप्रवेगयोर्भेदाज्जन्म आदिर्यंपामिति

भाष्यप्रकाश ।

पत्तिरित्यह्यया प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति अथवा जन्मन इत्यादि । वह्निर्विद्यमानं जन्माधारे पञ्चाज्जन्म चेत्तदा जन्म प्रत्याधारस्य तद्वतधर्मस्य चादिता भवति । प्रकृते तु तन्नास्तीति जन्मनो नादित्वम् । अन्येषां तु भावविकाराणामुक्तयुक्त्यादिमतो हेतोरादिशब्दः स्वाधारमद्वर्मवाची आदि-
त्वाधारभूतोऽस्तिपदवाच्यो धर्मस्तस्यान्यापेक्षया प्राथम्यात् तत्पूर्वकमेव न वदन्नादित्वस्य मापेक्षनया तद्धर्माणां विपरिणामादीनामुपलक्षक इति न स्वार्थत्यागदोषो, नापि जन्मपदवैयर्थ्यदोष इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे असत्कार्यवाद आपतति । तथापि यदेतस्य कथनं तन्महिम्नोत्तरतापिन्याद्युक्तमायिक-
सुद्धिं प्रत्यपि भगवत् एव कारणत्वमिति बोधयितुं, न तु पूर्वोक्तं पक्षं निराकर्तुमिति बोध्यम् । अथ मर्यादासृष्टिसंग्रहाय तद्गुणसंविज्ञानपक्षमभिसंधायाहः अथवा गमनेत्यादि । गमनप्र-

रश्मिः ।

बहिरिति तेन 'सत् इदमुत्थितं सदिति चेन्न नु तर्कहतम्' इत्यस्य विषय इति ज्ञापितम् । तेन

'सद्ब्रह्मा सर्वथा सद्भिर्न सेव्यमखिलं जगत् ।

आन्त्या सद्बुद्धिरत्रेति सन्तं कृष्ण भजेदुषः' ॥

इति तृतीयाध्याये विषयत्वेन सन् कृष्णः सिद्धः स च जगति त्वत्तादिवाच्यस्तदा निरा-
वरणसेवा भवति शुक्तिज्ञानवत् । जन्माधार इति आद्यक्षणसंबन्धो जन्म तदाधारे घटादावि-
त्यर्थः । तदा सूक्ष्मतरपक्षे जन्मसंबन्धरूपजन्मस्वरूपस्योभयसापेक्षत्वात् तत्रत्याधारस्य जगतः विशिष्टे
शक्त्या तद्वतधर्मो जगत्त्वरूपस्तस्य, चकाराज्जन्मनोप्यादिता संभवति । प्रकृते त्विति प्रवाहसूक्ष्मा-
वित्यर्थः । तन्नास्ति आन्त्या सद्बुद्धिस्तद्विषयभूतं जगदाधाररूप नास्ति ततो जन्मापि नास्तीति
अस्याद्यपेक्षया जन्मनो नादित्वमिति एतादृशसर्गपरपरयास्त्यादीनामप्यादित्वसंभवात् जन्मनो न
तथात्वमित्यर्थः । उक्तयुक्त्येति हेतुभाष्योक्तयुक्त्येत्यर्थः । भाष्ये । तदाधारस्य जन्माधारस्य ।
प्रकृते । धर्म इति सत्ताख्य इत्यर्थः । अत्र न विशिष्टे शक्तिः, आधारस्य सत्त्वात् । अतो-
स्तिपदवाच्यो धर्मः स आत्मा वाक्यपदीयात् । 'सत् इदम्' इति श्लोके पूर्वमुक्तम् । तत्पूर्वक-
मित्यादि प्राथम्यपूर्वकमेव सत्ताख्य धर्म शक्त्या वदन् लक्षणया विपरिणामादीनां निरूपकाणामुप-
लक्षक इत्यादिपदस्य शक्यार्थस्वीकारेण न स्वार्थत्यागदोषो नापि जन्मपदवैयर्थ्यदोषो जन्मनो-
नादित्वेनादिपदवृत्तिद्वयासंभवादित्यर्थः । अत्राजहत्स्वार्थलक्षणायां कृतायां यथायोग्यं तीरे धोषः
प्रवाहे मत्स्य इत्यन्वयो भङ्गुषायाम् । नच युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति वाच्यं, गङ्गायां घोषमस्त्यौ स्तः
इतिषदुपपत्तेः । तथा चादित्वेन सत्तारूपात्मत्वेन सता आन्तिविषयसज्जमाक्षेपोत्र नापि तु
ह्यक्षेप्यज्जोक्तिः । अस्मिन् पक्षे इति प्रवाहपक्ष इत्यर्थः । नृसिंहेत्यादि 'संपाविद्या जगत्सर्वम्'
इत्यादिः । अथ मर्यादेति कर्मज्ञानादितत्त्वकारनियमो मर्यादा, सा तु विभागसार्थक्यादस्ति सचै-
वम् । विधिसमन्नामधेयनिषेधार्थवादात्मना हि विभक्तो वेद इति । तत्पृष्टिस्तु 'वचसा वेदमार्गं हि'

जात्यपेक्षयैकवचनम् । जन्म तु श्रुतत्वात् सिद्धम् ।

अथवा किमनया कुस्तृष्ट्या । जन्म आद्यस्य आकाशस्य यत इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

वेशयोः पूर्वोत्तरावधिभूतमंचरप्रतिसंचरयोर्मध्ये कार्यस्वरूपस्य कारणतो भेदाजन्मादयो भवन्तीति जन्म आदिर्येषां तत्तज्जातीयं जन्मादि । जातिरत्र विकारत्वं क्रियात्वं वा । अत्र, 'ब्राह्मणो जन्मतः श्रेयान्', 'न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम्' इत्यादाविव जात्यपेक्षयैकवचनम् । तथाच यद्यपि, सुपां सुखुगिति जमो लोपे जन्मादीति सिध्यति तथापि विकारान्तरसंग्रहत्वेन न भवत्यतस्तदुपेक्षितम् । नपुंसकं तु मामान्ये । एतत्पक्षसंग्रहे बीजमाहुः जन्म तु श्रुतत्वात् सिद्धमिति । जन्म तु, 'यस्मिन्निदं' मं च विचैति सर्वम्' इति तैत्तिरीये श्रुतत्वाद् व्ययनात्मकबहिर्गमनरूपं सिद्धम् । तच्च मज्जातीयसंवलनवियोगादि संगृह्यत् समन्यरूपं प्रवेशं च आरयतीति तद्गुणसंविज्ञानोऽपि युक्त इत्यर्थः ।

एवं पक्षत्रयेण व्याख्यायैतेषामत्र बोधनस्थानतिप्रयोजनत्वात् प्रतिपत्तिगौरवाच्चाहर्षिं सूचयन्तः प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याकुर्वन्ति अथवा किमित्यादि । नन्वेवं सत्याकाशजनकत्वस्यैव रश्मिः ।

इति मनःपूर्वक वचसा वेदमार्गं सृष्टवानित्यर्थः । शब्दादर्थोत्पत्तिश्च शब्द इति चेदित्यादि सूत्रभाष्ये स्फुटिष्यति । अत्र समवाय्यशब्दम् ।

'मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वमूर्तानि न चाह तेभ्यवस्थितः' ॥

'अव्यक्तोक्षर इत्युक्तः' 'अव्यक्ताह्लास्यः सर्वाः' इति वाच्येभ्यः । गमन सञ्चिदानन्दस्य भगवतो धर्मरूपेण भवोत्तर सस्मिन् लयः यत्प्रयन्तीत्युक्तः प्रवेशस्त्वभिसंविशन्तीत्युक्त इत्याशयेन गमनप्रवेशौ व्याकुर्वन्ति गमनेत्यादि । प्रतिसंचरः प्रतिनिधिसंचरः । तथा च पूर्वोत्तरावधिभूतयोः जननजीवनयोर्मां संचरप्रतिसंचरौ तयोर्मध्ये । कारणत ब्रह्मण इति इत्यर्थः । जन्मादय इति विकारा इत्यर्थः । न भवतीति यतो वा इति श्रुतौ जननगमनप्रवेशयोर्मध्ये स्थितिमात्रोपादानात् भवतीत्यर्थः । सामान्य इति दृढमक्तिरिति वत् । यद्यपीदमनियतलिङ्गविषयकमत एवादि पञ्चतीत्येव प्रयोगस्तथापि बहुनीहौ त्वनियतलिङ्गत्वादुपपन्नम् । सिद्धमिति ब्रह्मणः सिद्धमित्यर्थः तथाच तद्गुणसंविज्ञाने श्रुत्यनुकूलतैव धीजमित्यर्थः । व्ययनात्मकेति व्यवहिताश्चेति छन्दसि व्यवधानेऽपि प्रयोगात् समेति व्येतीत्यर्थोक्तथेत्यर्थः । संगृह्यदिति तात्पर्योपलक्षणविधयापि गृह्यत् । आरयतीति सविज्ञानस्य शक्त्यर्थपक्षमाश्रितेदम् । युक्त इति अस्मिन् पक्षे विग्रहस्त्वयमेव सर्व आदिर्येषामिति वत् । इह आदिशब्दस्यावयववाचित्वाद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थः । उद्भूतावयवभेदत्वं चारोपिनावयवगतसख्यत्वम् । तस्य च समुदायस्य युगपत्क्रियान्वयासंभवात् तदन्तर्भूतानामवयवानामेव पृथगन्वयः । शंकराचार्यैस्तु जन्मादिर्येति विग्रहीतम् ।

एवं पक्षत्रयेणेति 'स आत्मानं स्वयमकुर्वत्' इति 'सोऽकामयत बहु साधु, प्रजायेय' इति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति तैत्तिरीयोक्तपुष्टिप्रवाहमार्गादां बोधकपक्षत्रयेणेत्यर्थः । एतेषामिति पुष्टिप्रवाहमार्गादानामित्यर्थः । भाष्ये । कुस्तृष्ट्येति कुस्तृष्टित्वं तु अवयवसमासपक्षे जन्मग्रहणप्रयासः अतद्गुणसंविज्ञान एव । अवयवसमासपक्षे तु समुदायस्य युगपत्क्रियान्वयकृतेः । इन्द्रे तु आदिशब्दस्य आक्षेपिकत्वं जगन्मित्यात्वं

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्येव विचार्यते । फलसंबन्धित्वात् । तेनैकत्र सिद्धः शास्त्रार्थः प्रकारान्तरेऽपि । यतो वा इमानि भूतानीत्यत्र वेस्फुलिङ्गवत् सर्वोत्पत्तिः । अत्र तु क्रमेणेति विशेषः । एतेन सर्व एव प्रकाराः

भाष्यप्रकाशः ।

लक्षणत्वमायाति, न तु सर्वभूतजनकत्वस्य तत्स्थित्यादिकर्तृत्वस्य च । तथा मति वाक्यान्तरे ब्रह्मभेदापत्तिरिति शङ्कायामाहुः तेनेत्यादि । यदा, यतो वेति वाक्यं विषयत्वेनादरणीयं तदाप्ययं न्यायस्तु सर्वथाङ्गीकार्य एव । अन्यथा आकाशवाक्येऽपि ब्रह्मान्तरापत्तिः स्यात् । अतो जनन-प्रकारस्यैव भेदो न तु ब्रह्मण इति न कोऽपि दोष इत्यर्थः । यतो वेति श्रुतौ, यत् प्रयन्यभिसंवि-शन्तीत्यस्य भागस्य यद् ब्रह्म प्रयन्ति प्रकर्षेण सृष्टिसामयिकदः भ्रगहित्येन प्रलये गच्छन्ति, अभितः संविशन्ति स्वरूपं सुषुप्ताविष्य सत्संपन्ना भवन्तीत्यर्थो बोध्यः । एवं पक्षत्रयेण व्याख्याने बीज-माहुः एतेनेत्यादि । सूत्रे एवं श्लिष्टप्रयोगेण वेदोक्ताः सर्वे प्रवतारा व्यामचर्णः संपृहीता ज्ञेयाः । तथाच क्वचित् साक्षात्, क्वचित् तदस्यत्वेन, क्वचित् किञ्चिद्द्वारा क्रमेणेति बोधनायास्माभिरपि

रद्धिः ।

चापद्यत इति । न च यथा कतन्तेभ्यः कण्वादिभ्य इत्यत्र कतस्यान्तः कतन्तः शकन्धा-दित्वात् पररूपम् । कतः अन्तो येषां ते कतन्ताः कतन्तश्च कतन्ताश्च कतन्तास्तेभ्य इत्येकशेषः । कण्व स्यादिः कण्वादिः कण्व आदियेषां ते कण्वादयः ततः पूर्ववदेव बहुव्रीहि-तत्पुरुषयोरैकशेषः । तद्वज्जन्म चादिर्जन्मादि जन्म आदियेषां तत्रन्मादि जन्मादिश्च जन्मादि च जन्मादि । नपुंसकमनपुंसकनेति स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरः स शिष्यत इति वा बहुव्रीहेः शेषः । तथा च जन्मनस्तदादीनां च ग्रहणं भविष्यतीति वाच्यम् । एवं तर्हि जन्मादिरित्यत्र सारूप्यार्थमे-वादिशब्द उपादीयतेत्यस्य प्रयोजनस्याभावात्, तथा च गौरवग्रस्तार्थबोधकत्वाद्वाक्यार्थत्वमिति बोध्यम् । फलसंबन्धित्वादिति 'ब्रह्मविदामेति परम्' इति फलमुपक्रम्य पठितत्वेन तत्पदेन फलरूपपदस्यैव परामर्शेन फलसंबन्धित्वादित्यर्थः । अत्रैव प्रतिभाति सुगमव्याख्या । अवयवसमासे येषामिति बहुवचन विकारमिग्रायेण समर्थनीय तदनुपपन्नमभिसंविशन्तीत्यनेनोक्ताभिसंवेदस्या-विकारत्वात् सुषुप्तिसुखत्वेन विकाराणां यथायथ जन्मस्थितिभेदेऽप्यन्तर्भावाजगतः स्थितिकाले संभा-व्यमानत्वाच्चेत्याशङ्का द्वन्द्वपक्ष उक्तः । अस्मिन्नपि पक्षे जगतौ नित्यत्वापत्त्या लक्षणत्वव्याघातः । अवयविसमासे च समासार्थस्य समुदायस्य क्रियान्वयहेतुः इति पूर्वोक्तमेव लक्षणं समर्थयन्त आहुः अथवा गमनेत्यादि । श्रुतौ प्रयन्तीति गमनमभिसंविशन्तीति प्रवेशः तयोर्गमनसुषुप्तिरूप-त्वेन भेदात् जन्म आदियेषां स्थितिगमनप्रवेशानामित्यवयवसमास इत्यर्थः । तथा च बहुवचनं स्यादित्याशङ्काहुः जात्यपेक्षयेति । एवं तर्हि जन्मासंग्रहस्तु स्यादतद्गुणसंविज्ञानपक्ष इत्याशङ्काहुः जन्मेत्यादि । यथा देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयतामित्युक्ते देवदत्तो यदि ब्राह्मणश्चेत्तदा सोप्या-नीयत एव, एवं शिलादिकर्तृत्वसिद्धौ जन्मकर्तृत्वमपि श्रुतत्वात् सिद्धमिति । अस्मिन् पक्षे पक्षद्वयं ज्ञेयम् । इतोपि लाघवमाहुः अथवा किमित्यादि । भाष्ये । फलसंबन्धीति ब्रह्मवित्पराठके 'ब्रह्म-विदामेति परम्' इति फलमुपक्रम्य पठितत्वेन तत्पदेन फलरूपपरस्यैव परामर्शेन फलसंबन्धित्वात् । प्रकृते । ब्रह्मभेदापत्तिरिति जगत्कर्तुं ब्रह्म आकाशकर्तृभिर्ब्रं स्यादित्यर्थः । न कोपीति एतेन जन्मस्थितिभङ्गरूपितं कारणत्वत्रयं मिलितं सदेव लक्षणमिति बोधयितुं सूत्रे समाहारो द्योतित इति परास्तमित्यर्थः । श्लिष्टप्रयोगेणेति जन्माद्यस्येति श्लिष्टप्रयोगेणेत्यर्थः । तदस्य-त्वेनेति । तल्लक्षणं तु 'ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं सर्वप्राणिबुद्धिरष्टविशिष्टतयोपलक्ष्यमाणः सर्व-

सूचिता वेदितव्याः । ब्रह्मविचारे ब्रह्मणोऽप्यधिकृतत्वाद् ब्रह्मेत्यापाति । न त्वध्याहारः ।

शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिः । शास्त्रोक्तकारणत्वादित्यर्थः । शास्तीति शास्त्रं वेदः । सामान्यग्रहणं पूर्वकाण्डे पूर्वसृष्टिवाक्यानां संग्रहार्थम् । यथाऽस्यैव कारणत्वं, नान्यस्य तथोपरिष्ठाद् वक्ष्यामः । मतान्तरवज्जन्मादीनां न विकारित्वं किंत्वाविर्भावतिरोभावावेव तथोत्तरत्र वक्ष्यते, तदनन्यत्वाधिकरणे । नामलीलाया अपि न पृथङ् निरूपणं प्रपञ्चमध्यपातात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

तदाक्षयं स्फुटीकर्तुं पक्षत्रयेण व्याख्यातमित्यर्थः ।

नन्वत्र लक्ष्यानिर्देशात् प्रतिज्ञायां च संबन्धविचारस्यैवाधिकृतत्वेन ब्रह्मणोऽनधिकृतत्वाद्ब्रह्मावृत्तेरक्षयवचनत्वेन ब्रह्मपदं ब्रह्म वाऽध्याहार्यम् । कर्मपक्षीपक्षे तु प्रकृतत्वादेव तत्प्राप्तेर्नायं दोष इत्यत आहुः ब्रह्मेत्यादि । तथाचार्थादेव तत्प्राप्तेर्नोक्तदोष इत्यर्थः ।

एवं लक्षणबोधकं सूत्रांशं व्याख्याय प्रमाणबोधकमंशं व्याकुर्वन्ति शास्त्रे इत्यादि । शास्त्रे इति सप्तम्या वैषयिकमधिकरणं बोध्यते । शास्त्रविषयो योनिः शास्त्रयोनिः । विषयत्वं प्रतिपाद्यत्वम् । तदेतदभिसंधायाहुः शास्त्रोक्तत्वादि । शास्तीति राजवदाज्ञापयति । एतेन तद्विरोधेऽपराधोऽपि बोधितः । नन्वत्रोत्तरकाण्डार्थ एव विचार्यत इति शास्त्रशब्दस्य कृतः प्रयोग इत्यत आहुः सामान्येत्यादि । पूर्वसृष्टिवाक्यानामिति । भाववृत्तत्वादीनाम् । एतेन वेदार्थतत्पेक्षा सूत्रकृतो ब्रह्म विवक्षितमिति श्लोके बीजं प्रदर्शितम् । ननु योनिशब्दो निमित्तवाची प्राप्नो ह्रस्वते इति साधारणेन कारणपदेन कृतो व्याख्यायत इत्यत आहुः यथेत्यादि । उपरिष्ठादिति अग्निमहत्त्वे, तथाचातो व्याख्यात इत्यर्थः । अत्र कश्चिज्जन्मादिसूत्रस्थेन यत इति पदेनैव विषयश्रुतेः स्मरणात् सिद्धे शास्त्रप्रमाणकत्वे, शास्त्रयोनित्वसूत्रं व्यर्थमित्याह । तत्र । यत इत्यस्य हेतुकोटौ प्रवेशे जन्माद्यस्येतिभागस्य प्रपञ्चवृत्तान्तपरतया ब्रह्मलक्षणत्वायोगेनासंगतत्वप्रसङ्गात् । न च लक्षणे प्रविष्टस्यैव यतःशब्दस्योक्तश्रुतिसारकत्वमित्यपि युक्तम् । श्रुतौ भूतानीति बहुवचनेन

रक्षितः ।

प्राणिबुद्धिस्तो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते' इति सर्वोपनिषदि । अष्टविशिष्टता 'सूमिरापोऽनलः' इति गीतायामष्ट तद्विशिष्टता । संबन्धीति ब्रह्मशब्देन वेदः तत्संबन्धविचारस्य । एवकारेण ब्रह्मरूपार्थव्यवच्छेदः कियते । मीमांसकमतेनार्थाध्याहारमाहुः ब्रह्म वेति । तत्प्राप्तेरिति ब्रह्मरूपलक्ष्यप्राप्तेरित्यर्थः । भाववृत्तेत्यादि ब्राह्मणस्य द्वितीयाष्टकस्थानामित्यर्थः । आदिपदेन सहितोक्तानां 'प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेय' इत्यादीनाम् । एतेनेति शास्त्रपदोपादानेनेत्यर्थः । निमित्तवाचीति 'तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता' इति मातृरूपत्वबोधनादित्यर्थः । अत इति अभिन्ननिमित्तोपादानत्वादित्यर्थः । हेतुकोटावित्यादि यत इत्यादिश्रुतेरित्येवं हेतुकोटौ प्रवेशस्य प्रपञ्चस्य जन्मादि भवतीत्येवं प्रपञ्चवृत्तान्तपरतया ब्रह्मलक्षणत्वायोगेन सूत्रस्याभासेनासंगतत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । न च यतः शास्त्रयोनित्वात् इति हेतुकोटिप्रवेशोऽस्तिवति शङ्कं परैरप्यनङ्गीकारात् । अन्यपक्षं समर्थयितुमप्याशङ्कामाहुः न च लक्षण इत्यादि । जगज्जन्मादिप्रपञ्चवृत्तान्ते आर्थिके लक्षणे प्रत्ययांशस्य प्रविष्टत्वेन यतःशब्दसापि प्रविष्टस्यैवेत्यर्थः । आभासोक्तपक्षे तु जन्माद्यस्य यत इति

केचित् पृथग्रूपनामप्रपञ्चकर्तृत्वं योगविभागेन प्रतिज्ञाय समन्वयादि-
सूत्रेष्वेव हेतून् वर्णयन्ति । अन्वयसिद्ध्यर्थं च अतति व्याप्नोतीत्यत् । शास्त्रे
योनित्वं प्राप्तं तदिति नैतत् सूत्रकारसंमतमिति प्रतिभाति ।

भाष्यप्रकाशः ।

लक्षणस्य तद्विरुद्धत्वापत्तेः । न च जात्यपेक्षयैकवचनान्न विरोध इति वाच्यम् । तथा सति
वाक्यान्तरासंग्रहेण ब्रह्मभेदापत्तेः । तस्मान्छास्त्रयोनित्वादित्यवश्यं प्रणेतव्यम् । ननु तथापि
साधारणशब्देन व्याख्यानमशुक्तम् । जन्मादीनामादिभक्त्या असत्त्वेनाग्रिमसूत्रेऽपि तदस्थकारण-
ताया एव सिद्धेरित्यत आहुः सतान्तरेत्यादि । न्यूनत्वरूपं प्रतिज्ञादोषं परिहरन्ति नामेत्यादि ।

शांकरमतमनुवदन्ति केचिदित्यादि । तन्मते दशसूत्रं जन्माद्यधिकरणम् । तत्र द्वाभ्यां
प्रतिज्ञा । तत्र द्वितीयसूत्रे पञ्चम्यनन्वयादन्यसिद्ध्यर्थं तथा वर्णयन्तीत्यर्थः । तद् दूषयन्ति
नैतदित्यादि । शास्त्रयोनिरित्येतावतैव प्रतिज्ञासिद्धावपि त्वादित्यधिककथनादग्रिमसूत्रे पुनः
साध्यपरामर्शाच्च तथेत्यर्थः । यत्पुनः शास्त्रस्य योनिरिति पृष्ठीतत्पुरुषमङ्गीकृत्य, महत् ऋग्वेदादि-
शास्त्रस्य सर्वार्थाविद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य संभवो, न सर्वज्ञादन्यतः संभवतीत्येवं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं
समर्थितम् । 'अस्य महतो भूतस्य निःशसितं यद् ऋग्वेद' इत्यादिबृहदारण्यकीयश्रुतिमादाय पुरुष-

रश्मिः ।

लक्षणे प्रविष्टस्य । उक्तश्रुतिर्यत इति श्रुतिस्तत्स्मारकत्वं न तु 'तस्माद्वा एतस्मात्' इति
श्रुतिस्मारकत्वम् । लक्षणस्येति आकाशमात्रभूतकर्तृत्वस्यान्तिमलक्षणस्य श्रुतिविरुद्धत्वापत्ते-
रित्यर्थः । अथवा एकजगज्जन्मादिकर्तृत्वस्य वसुभूतादिजन्मादिकर्तृत्वरूपश्रौतलक्षणादानुपूर्व्यशे-
विरुद्धत्वापत्तेरित्यर्थः । न च जातीति भूतत्वरूपनित्यधर्मोपेक्षयेत्यर्थः । यद्वा द्रव्यत्वापेक्षया-
द्यस्यैकवचनदित्यर्थः । तथास्ततीति लक्षणवाक्ये यत इति श्रुतिसंग्रहे विस्फुल्लिङ्गवत्सर्वो-
त्पादकाद्रहणो वाक्यान्तरे क्रमसृष्टिवोधके ब्रह्मभेदापत्तेरित्यर्थः । यथा शृण्वी इतरेभ्यो मिधते गन्ध-
वत्त्वादिवं सर्वोत्पादकाद्रहणः 'तस्माद्वा एतस्मात्' इति क्रमेणोत्पादक आत्मा मिधते यत इति
श्रुत्यसंग्रहात्, आद्यसाकाशस्य जनकत्वात्, इत्येवं ब्रह्मभेदो ज्ञेयः । शंकरभाष्ये तु जन्माद्यस्य
यत इत्यत्र प्रदर्शितानुमानस्य स्वातन्त्र्यं मा भूदिति शास्त्रयोनित्वादित्युक्तमित्युक्तम् । तदस्थ-
कारणताया इति जिज्ञास्यब्रह्मणो निर्गुणत्वेन जगत्कारणत्वं कथं लक्षणं संभवतीत्याशङ्क्य यज्ज-
गत्कारणं तद्वक्षेति कल्पितं कारणत्वं तदस्थं सदेव ब्रह्मलक्षणं यद्वज्रतं सा शुक्तिरिति शुक्तेर्लक्षणं रजतं
तद्वदित्येवं तथेत्यर्थः । भाष्ये । उत्तरत्रेति द्वितीयाध्याय इत्यर्थः । तथा च 'आविर्भावतिरोभावौ शक्ती
वै मुरवैरिणः' इति वाक्याद् ब्रह्मशक्तित्वेनादिमत्त्वाभावेनासत्त्वाभावाच्च तदस्थलक्षणतेति भावः ।
दृष्टान्तसिद्धेश्च । प्रकृते । न्यूनत्वरूपमिति नामप्रपञ्चाकथनरूपं सूत्रे न्यूनत्व तद्रूपमित्यर्थः ।
दशसूत्रमिति यद्यप्यन्यत्रान्यथा दृश्यते तथापि शंकरभाष्ये सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तं तदेव द्रढयन्नाहेति
शास्त्रयोनित्वसूत्रस्य तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते इति समन्वयसूत्रस्येदं सूत्र-
मारभ्यते इति ईक्षतिसूत्रस्यावतरणदर्शनाद् दशसूत्रमिति । साध्यपरामर्शादिति तदिति
साध्यपरामर्शादित्यर्थः । हेतूनां वर्णने स न स्यादिति भावः । एतच्च तद्वक्षेव समवायिकारणमिति

भाष्यप्रकाशः ।

निःश्वासवद् वेदसंभवश्च तत उक्तः । तत्तु मध्यभाष्यव्याख्यात्रा जयतीर्थेनैव दूषितम् । इदं शास्त्रस्य निर्मितत्वं किमर्थमुपलभ्य रचितत्वं वा, निःसृतमात्रत्वं वा, नाद्यः । कणादाक्षचरणानुसरणप्रसङ्गात्, श्रुत्यादिविरोधाच्च । न द्वितीयः । शास्त्रयोनित्वस्य सार्वत्र्यसाधकत्वाभावप्रसङ्गादिति । इदमपि युक्तम् । पूर्वविकल्पे वेदस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये निःश्वासस्याबुद्धिपूर्वकत्वेन तथात्वादिति । एतेन, विसृतं ब्रह्म वेदगतसर्वविषयप्रकाशनशक्त्याधारः । वेदोपादानत्वात् । दीपगतप्रकाशनशक्त्याधारदीपोपादानबहिर्बदिति विवरणोक्तमनुमानं, निःश्वासात्मकवेदोपादानत्वेनाबुद्धिपूर्वकनिःश्वासोपादानपुरुषद्वयान्तसनाथेन प्रतिसाधनेनापास्तम् ।

यत्तु भामतीनिबन्धे, वर्णनित्यत्वपक्षेऽपि पदानामानुपूर्वीविशिष्टवर्णात्मकत्वाद् वाक्यानां च तादृशपदात्मकत्वादानुपूर्व्याश्च व्यक्तिधर्मत्वादानुपूर्व्युपगृहीतानां नित्यानामपि वर्णानां पदत्ववाक्यत्वयोरनित्यत्वेन लोके वेदे च न तयोः पौरुषेयत्वे विवादः । किं तु वेदवाक्ये पुरुषस्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ययोः । तत्र स्वातन्त्र्यकोटिः कणादादीनाम् । द्वितीयां तु जैमिनीया वेदाध्ययनं प्रति गुरुशिष्यपरंपरानादित्वेन समर्थयन्ति । वैयासास्तु, अनाद्यविद्योपधानलब्धसर्वशक्तिज्ञानस्य परमात्मनो वेदजनकत्वेऽपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारितादृक्तादृगानुपूर्वीविचरनेन । अतः पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रमेव वेदे अपौरुषेयत्वमित्युक्तम् । तदप्यसंगतम् । वर्णवद् वैदिकपदादीनामपि नित्यत्वात् । वाचा विरूपनित्ययेति, वेदो नारायणः साक्षात् स्वयंभूरिति शुश्रुम, वेदस्य चेश्वरात्मत्वादित्यादिश्रुतिपुराणवाक्येषु वेदपदादानुपूर्वीवैशिष्ट्य एव वेदत्वेन तादृशस्यैवेश्वरात्मकत्वात् । ईश्वरस्याविद्योपधानेन सार्वत्र्यलब्धेरप्यभ्युपगमैकशरणत्वात् । तादृशानुपूर्वीरचनया अस्वातन्त्र्ये राजाज्ञानुवादकराजदूतवदानुपूर्वीरचनानामात्रेश्वरसार्वत्र्य्यासिद्ध्या व्याख्येयग्रन्थविरोधाच्च । अतः स्थितस्य गतिचिन्तनमात्रायार्थं प्रयासः । जगत्कर्तृत्वेनैवोभयविधतत्कर्तृत्वस्य, तेनैव सार्वज्ञस्यापि सिद्धौ भाष्यकारस्याप्यपार्थ एव प्रयास इति दिक् ।

अन्येस्तु शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्येति व्याचक्षाणैर्वहुमीहिरङ्गीकृतः । सोऽप्युक्तः । लक्षणाप्रसङ्गात् । स्वारसिकार्थत्यागाच्च ।

रहिमः ।

भाष्यस्य पुरःस्फूर्तिकमन्वयमादृत्योक्तं ज्ञेयम् । तेन तदनुभूतं प्रसिद्धं वा ब्रह्मैव, समवायिकारणं ब्रह्मैवेत्यन्वयः इति पक्षपरामर्शकस्य भाष्यप्रकाशस्य न विरोधः । स्रष्टृ तितिक्षायां दुरादिः । यत्र तु तालध्वान्तं तत्र मृच्छ आमर्शने तुदादिविध्यः तथाचानित्यः स्यादित्याहुः कणादेत्यादि । निःश्वासितरूपस्य निरपेक्षरवस्य तत्सामर्थ्यस्य च विरोध इत्याहुः श्रुत्यादीत्यादि । आदिपदेन लिङ्गम् । श्रुतिस्थितिर्विरोधाच्चेति वार्थः । प्रतिसाधनेनेति ब्रह्म वेदगतसर्वविषयप्रकाशनशक्त्यनाधारः निःश्वासात्मकवेदोपादानत्वात् अबुद्धिपूर्वकनिःश्वासोपादानपुरुषवदित्येवं प्रतिसाधनेत्यर्थः । पुरुषेत्यादि । विद्याद इति संवन्धः । स्वातन्त्र्यं च कर्तृत्वं वेदवाक्यनिरूपितं पुरुषगतं कर्तृत्वमित्यर्थः । विरूपेति विविधरूपैत्यर्थः । विरूपेति देवतासंयोधनं वा । व्याख्येयेति व्याख्येयग्रन्थः सांख्यादिभाष्यं व्यासकृतं, तस्य प्रथमब्रह्मपदस्य विरोधात् । अत इति सर्वत्र शैथिल्यात् । उभयविधेत्यादि रूपनामविभिन्नजगत्कर्तृत्वस्येत्यर्थः ।

अन्यैस्त्विति रामानुजप्रभृतिमित्यर्थः । लक्षणेति योनिपदस्य स्वसंवन्धिनि लक्षणा तस्या आपत्तेः । नार्थं वैयाकरणमत इत्यत आहुः स्वारसिकेत्यादि योनेरित्यर्थः ।

तस्मात् सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं च सिद्धं निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वेन ।

भाष्यप्रकाशः ।

विज्ञानेन्द्रमिक्षुणा तु शब्दं योनिः मूलप्रमाणं यस्मिन्निति सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिमङ्गीकृत्योक्तम् । अत्र शास्त्रादिति वक्तव्ये यच्छास्त्रयोनित्वादित्युक्तं, तच्छास्त्राविरुद्धानुमानस्मृतियोगिप्रत्यक्षादिसंग्रहाय । अत एवाग्रे, उपपत्तेश्चेत्यादावनुमानम् । स्मृतेश्चेत्यादौ स्मृतिः । आचारदर्शनाच्चेत्यादावाचारदर्शनमुखेन योगिप्रत्यक्षादिकं च संगृहीतमिति । तदत्रैवाग्रे मया दृश्यम् ।

उक्तार्थं निगमयन्ति तस्मादित्यादि । तथाचात्र निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वमिति लक्षणं सिद्धमित्यर्थः । तत्र धर्मादेर्वारणाय तृतीयान्तम् । प्रकृत्यादिवारणाय शेषम् । तेन लक्षणे विवादाध्यासितत्वदोषपरिहारः । प्रजापत्यादिवारणाय निरङ्कुशेति ज्ञेयम् ।

अत्रानादिमुष्टिवादिनो भीमांसका बीजाङ्कुरदृष्टान्तेन सृष्टिप्रवाहानादित्वं वदन्तस्तपोयज्ञाद्युपचितपुण्यविशेषलब्धशक्तीनां प्रजापतिप्रभृतीनां क्षेत्रज्ञानामेव तत्तत्कल्पेषु कारणत्वमभिमन्यमानारश्मिः ।

तथाचात्रेति । लक्षणं निरङ्कुशत्वं चानन्याधीनत्वं निष्क्रान्तमङ्कुशादिति 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः' इति समासः । जगज्जन्मादिकर्तृत्वेनेत्युक्तावसंभव इति जगज्जन्मकर्तृत्वेनेत्युक्तौ स्थितिप्रलयकर्तर्यव्याप्तिर्जन्मादीति सौत्रादिपदासंग्रहश्चेति च दूषणप्रसरोऽतो जगत्कर्तृत्वेनेत्युक्तम् । न च कर्तृत्वं जन्मकर्तृत्वं जन्मादिकर्तृत्वं वा वाच्यमित्युभययोभयदोषतादवस्थमिति शङ्क्यं निरङ्कुशजगज्जन्मकर्तृत्वेन निरङ्कुशजगत्स्थितिकर्तृत्वेन निरङ्कुशजगद्ययकर्तृत्वेनेत्येवं प्रातिस्निकरूपेण लक्षणषट्कर्तृतीयान्ताङ्गीकारात् । नन्वनङ्कुशप्राप्तिरीश्वरीये कर्तृत्वे कुत इति चेन्न, ईश्वरे आत्तगजेन्द्रलीलत्वात् । अङ्कुशेऽनेन, अकिं लक्षणे 'सानसिवर्णसि' इति साधुः । अङ्कुशः । धर्मादेरिति यागज्ञानयोरित्यर्थः । ननु शास्त्राणि पदं वेदवेदान्तसांख्ययोगपाञ्चरात्रपाशुपतानि । तत्र तृतीयान्तपददानेपि लक्षणगमनादितिव्याप्तिरिति चेन्न, इष्टापत्तेः । 'एकं सद् विद्मः बहुधा वदन्ति' इति 'त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम्' इति । 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्' इति च श्रुतिः । परमनेकरूपेष्वाचार्या नियामकाः 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' 'आचार्यचैत्यवपुषा स्वर्गतिं व्यनक्ति' इति च । प्रकृत्यादीति प्रकृतिः स्वरूपं 'प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्वः' इति वाक्यात् । आदिपदेन शिवमायाकायाः । ननु 'अचेतनत्वेपि क्षीरवचेष्टितं प्रधानस्य' इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तेः सांख्यशास्त्रमादाय लक्षणस्य प्रकृतावतितिव्याप्तिरिति चेन्न, प्रथमाध्याये प्रकृतेः कारणत्वाभावस्योपादानात् । 'उपरमात् कर्तृत्वं चित्सांनिध्याचित्सांनिध्यात्' इति सूत्रमेकार्थीभावसामर्थ्येपीति ज्ञेयम् । ननु निरङ्कुशपदेनैव प्रकृत्यादिवारणे किं शेषेणेत्यत आहुः तेनेत्यादि । तथा च ये निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वं प्रकृतौ मन्यन्ते तेप्यत्र पिहितंमुखा इत्यर्थः । ननु भाष्ये निरङ्कुशपदभावात् किं दृढभावस्य कत्वमत आहुः प्रजापत्यादीति । वेदोक्तत्वेऽप्युपवृंहिते वेदोक्तार्थे आदरः सूचितः । 'एकं सद् विद्मः बहुधा वदन्ति' इति वेदान्ते प्रजापतावपि तपोरूपब्रह्मणः संप्रवृत्तात्, अन्वार्थज्ञेयमेवात् । [प्रजापत्यादीति पुराणे ।

'सृजामि तन्निश्चुत्तोहं हरो हरति तद्वशः ।

विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति विश्वकिष्टम्' इति वाक्यात् ।

ननु न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानम् । तपोयज्ञादियुक्तप्रजाप-
तिप्रभृतीनामेव जगत्कारणत्वस्य पूर्वकाण्डे तत्तदुपाख्यानेष्ववगम्यमानत्वात् ।
नचावान्तरकारणत्वम् । परस्याश्रवणात् । उत्तरकाण्डे तु द्वयप्रतिपादनाद्
विरोधः संदेहश्च । मीमांसायाः संदेहनिवारकत्वेऽप्येकांशस्याप्रामाण्यं स्यात् ।
उभयसमर्थने शास्त्रवैफल्यं वा । वेदप्रामाण्यादेव तत्सिद्धेः । बाधितार्थवचनं वेदे
नास्तीत्यवोचाम ।

किंच । वेदान्ताः किं वेदशेषा, वेदा वा । नायः । अनुपयोगात् । अनारम्भाधी-

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मणो निरङ्कुशं जगत्कर्तृत्वमसहमानाः प्रत्यवतिष्ठन्ते ननु नेत्यादि । तत्तदुपाख्यानेष्विति
'प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति स तपोऽतप्यत स सर्पानसृजत' इति । 'आपो वा इदमग्रे
सलिलमासीत् । तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्' इत्यादिषु । तथैव पौराणेष्वपीत्यर्थः । परस्येति
प्रजापत्यादिव्यतिरिक्तस्य । तथाच न पूर्वकाण्डस्य तत्र प्रामाण्यम् । ननु यथोपक्रमस्य संदिग्धत्वे
निर्णय उपसंहारेण भवति, तथात्रोत्तरकाण्डेन निर्णय इति शङ्कायामाह उत्तरेत्यादि । द्वयप्रति-
पादनादिति यतो वा इमांसीत्यादौ ब्रह्मणः कर्तृत्वस्य, नित्यशुद्धबुद्धेत्यादयः कर्तृत्वस्य प्रतिपादना-
द्विरोध उभयत्रापि श्रौतत्वस्य साधारण्यादेकतरपक्षपातस्याशङ्क्यत्वेन संदेहश्चेति तस्याः प्राबल्या-
न्नोत्तरकाण्डेन तन्निर्णय इत्यर्थः । तर्हि तन्मीमांसया निर्णयोऽस्त्वित्यत आह मीमांसाया इत्यादि ।
तथाच मीमांसायाः कर्तृत्वाकर्तृत्वान्यतरप्रसाधकत्वे अप्रसाधितांशबोधकवेदान्ताप्रामाण्यापे-
क्षमयप्रसाधकत्वे मीमांसाया एव वैयर्थ्यमित्युभयथापि कौण्डिन्यत्र तस्या निर्णायकत्वमिति सर्वसिद्धौ
वेदे निरङ्कुशं जगत्कर्तृत्वं कुत्रापि कस्यापि न सिद्ध्यतीत्यनादिशुष्टिवाद एवादरणीय इत्यर्थः ।

एवं ब्रह्मस्वरूपविचारेण जगत्कर्तृत्वं आक्षिप्तेऽपि यदि तद्बोधकप्रमाणप्राबल्यं स्यात् तदानु-
पलब्धस्य धर्मस्येव तत्सिद्धिः स्यादिति वेदान्तानां प्रामाण्यमाक्षिपति किंचेत्यादि । यदि वेदशेषाः
रश्मिः ।

आदिशब्देन हरविष्णूः । क्षेत्रज्ञानामिति जीवानाम् । प्रजापतिरिति, इयं संहितातृतीया-
एकेति । आपो वा इत्यादि, इयं सप्तमाएकेति । पूर्वकाण्डे तत्तदुपाख्यानेषु चावगम्य-
मानत्वादिति भाष्येऽन्वयं मत्वाहुः पौराणेष्वपीति । तत्रेति ब्रह्मणः कर्तृत्व इत्यर्थः । उपसं-
हारेणेति । यथा छान्दोग्ये 'अमित्येतदुद्गीघमुपासीत' इत्युद्गीघोपासना अमित्यपदात् ब्रह्मोपासना वेति
संदिग्धत्वं उपक्रमस्य 'स य एतमेव विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिंल्लोके जीवनं भवति तथाशु-
ष्मिन् लोके' इत्युपसंहारेण परोवरीयस्त्वस्य परमात्मत्वस्य पूर्वोक्तस्वरूपाणां देः सकाशादतिशयेन पर-
परोवरीयानिति योगेन फलत्वकथकेन ब्रह्मोपासनापरत्वमुपक्रमस्य निर्णायते । एव पूर्वकाण्डे संदिग्धं कर्तृत्वं
ब्रह्मण्युत्तरकाण्डे निर्णायते इत्यर्थः । भाष्ये शास्त्रवैफल्ये हेतुः वेदेत्यादि । तत्सिद्धेरिति उभय-
समर्थनसिद्धेरित्यर्थः । विचारमन्तरा कथं तत्सिद्धिरित्यत आहुः बाधितार्थेत्यादि । प्रकृते । धर्मस्ये-
वेति अग्निहोत्रादेरिव कर्तृत्वसिद्धिः स्यादिति हेतोरित्यर्थः । कर्तृत्वसिद्धिस्तु वेदान्ताभावे गहना स्यात् ।

'कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः । अकर्मणोपि बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः' ॥

इति गीताउसंधेया । आक्षिपतीति अनादिशुष्टिवादी जगत्कर्तृत्वं कुत्रापि कस्यापि न
सिद्ध्यतीत्येतदर्थमाक्षिपति वेदानामन्ताभावादित्यर्थः । अनुपयोगादिति भाष्यं विवृण्वन्ति यदि

नत्वेन तदुपयोगित्वे पूर्वकाण्डविचारेणैव गतार्थत्वम् । विद्याप्रवेशश्च । न द्वितीयः । यज्ञाप्रतिपादनात् । मन्त्रब्राह्मणत्वाभावाच्च । तस्माद् वेदोपरा वेदान्ता इति

भाष्यप्रकाशः ।

स्युस्तदा द्रव्यदेवतादि प्रकाशयन्त इतिकर्तव्यतां वा बोधयन्तो वेदार्थं यागे क्वचिदुपयुक्ताः स्युः । तत्तु न दृश्यते । अथानारभ्याधीता अपि स्मृतयो गृह्यसूत्राणि च यथा, 'मानवी ऋचौ धात्र्ये कुर्याद्' 'यदै किंच मनुवदत्तद्भेषजम्' इति, 'अष्टवर्ष ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत' इत्यादिवाक्येनाग्निसमिन्धनादाहुपुनयनादौ चोपयुज्यमानाः शेषभावं भजन्ते । तथैते वेदान्ता अपि, 'यदेव विद्यया करोती'त्यादिवाक्येन वेदोक्तकर्मसम्पुज्यमाना वेदशेषा इत्युच्यते तदा पूर्वमीमांसायां तृतीये शेषशेषिभावस्याधे स्मृतिपादे तत्प्रामाण्यस्य च विचारितत्वात् तयैव गतार्थत्वाद् व्यर्थैवोत्तरमीमांसा वेदान्तानां च स्मृतिवद् विद्याखेव प्रवेशो, न वेद इति । नापि धर्माधन्यतमपुरुषार्थप्रकाशकत्वेन तत्र प्रवेशः । स्मृतावपि तांस्यात् । अत एव शिक्षोपनिषदि 'वेदमन्त्र्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति' इति वेदानुवचनानन्तरमुपनिषदनुशामनं पठितम् । पुराणेषुपि साङ्ख्योपनिषद इति वेदेभ्यः पृथक् तन्निर्देशश्चेति युज्यत इति विद्याप्रवेशश्चेति चकारेण समुचीयते । यदि वेदास्तदा, 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्' इति, 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः' इत्यादिपूर्वतन्त्रवाक्याद् 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' इत्यादिस्मृतिवाक्याच्च यागतच्छेषान्यतरप्रतिपादकाः स्युः । यथा, 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादयः । 'तस्मै पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा', 'वारणो यज्ञावचरः' इत्यादयश्च । ब्रह्म तु ज्ञानशेष इति नोभयरूपमिति तत्प्रतिपादकानां कथं वेदत्वम् ।

किंच । वेदो हि मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मकः । तत्र मन्त्रा नाम प्रयोगकालेऽनुष्ठानौपयिकार्थ-
सारकाणि वाक्यानि । तद्भिन्नं च ब्राह्मणमिति, 'तच्चोदकेषु मन्त्राख्या', 'शेषे ब्राह्मणशब्दः' इति
सूत्राभ्यां तल्लक्षणं निर्णीतम् । वेदान्तेषु तु विध्यनङ्गीकारेण प्रयोगाद्यभावात् तद्वाक्येषु मन्त्रत्वा-
द्यभावः । अत आर्यप्रसिद्धिमात्रेण वक्तव्ये वेदत्वे तेषामुपश्रुतिवद् वेदोपरत्वेनापार्थत्वात् तेषां
रश्मिः ।

वेदेत्यादि । इतिकर्तव्यतामिति इतिशब्दः प्रकारं वदति । कर्तव्यता च क्रियाम् । तथा च
क्रियाप्रकारमित्यर्थः । सामान्यस्य च भेदको विशेषः प्रकार इति तद्विदः । तन्निवति क्वचिदुपयुक्तत्वं
त्वित्यर्थः । अनारभ्येत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति अनारभ्येत्यादि । मानवी ऋचाविति व्याख्या-
तैषा । मनोक्तैर्भजत्वेन तत्स्मृतयोग्निसमिन्धनादाहुपुनयन्ते । उपयुज्यमाना इति विद्यापौ-
ष्कल्यजनकतयोपयुज्यमाना इत्यर्थः । स्मृतिवदित्यादि इतिहासपुराणमित्यपरविद्यायां श्रावणाद्
'यदेव विद्यया करोति श्रद्धया उपनिषदा वा' इति श्रुत्या तद्विद्याखेव प्रवेशो भवेन्न वेद इत्यापत्तिः ।
धर्मादीति, आदिपदेन ब्रह्माक्षरे, यदा आदिपदेनार्थकाममोक्षाः । तत्रेति वेदे इत्यर्थः । न
द्वितीय इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति यदि वेदा इत्यादि । पूर्वतन्त्रेत्यादि प्रथमाध्यायस्यसूत्रा-
भ्यामित्यर्थः । 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यते' 'तद्भूतानां क्रिया-
र्थेन समाम्नायोर्थस्य तन्निमित्तत्वात्' तेष्वेव पदाद्येषु भूतानां वर्तमानानां पदानामित्यर्थः ।
उभयोरेकतिष्ठो दर्शनाद्वाक्यादित्युक्तम् । आमिक्षेति घनीभूतः पिण्ड इत्यर्थः । यज्ञावचर इति
यज्ञप्रचाराहेतुः । इत्यादयश्चेति यागतच्छेषप्रतिपादका इत्यर्थः । नोभयरूपमिति न याग-
तच्छेषरूपमित्यर्थः । सूत्राभ्यामिति द्वितीयाध्यायस्याभ्यामित्यर्थः । प्रथमे 'शिक्षाकोपे विरुद्धमिति

तेषां किं स्यादिति चेत् । मैवम् । अस्ति तावद् वेदत्वम् । अध्ययनादिभ्यः स्मरणाच्च । प्रमाणं च सर्वोऽपि वेदः स्वार्थे । स च न यज्ञश्चेद् ब्रह्म भवतु । न चैतावता अवेदत्वम् । अतिप्रसङ्गात् । शक्यते ह्यग्निहोत्रादीनामन्यतरदनन्तर्भाष्य

भाष्यप्रकाशः ।

विचारे किं फलं स्यात् । सर्वोऽपि प्रयोजनोद्देशेनैव प्रवर्तत इति फलाभावात् प्रवृत्तिविधाते तन्मीमांसाऽप्यपार्थेति तत्साधिते ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वेऽत्यन्ताभिनिवेशो न कार्य इत्यर्थः ।

अत्र समादधते मैवमित्यादि । न वेदान्तेषु वेदोपरत्वं, किंतु वेदत्वमेव । अध्ययनाध्यापनज्ञानविधिभिर्वेदं पठन्तः पाठयन्तोऽर्थं चावगच्छन्त आर्याः स्वरपूर्वकमनध्यायशुद्धाश्रवणादिनियमान् पालयन्त एव तथा कुर्वन्तीत्याचारपरंपरया,

‘स्वर्यभूरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा ।

शिवाद्या आपिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः’ ॥ इति

पुराणोक्तस्य स्मरणस्यात्रापि तुल्यत्वेन च तन्निर्धारत् । किंचौत्पत्तिकछत्रे बादरायणग्रहणं पूजार्थं कृत्वा अलौकिकैः परानपेक्षं वेदस्य प्रामाण्यं जैमिनिना प्रतिपादितम् । ततश्च सोऽलौकिकोऽर्थः को वैत्यपेक्षायां यथा तन्मते यज्ञस्तथा व्यासमते ब्रह्म । अनुपलब्धार्थत्वस्योभयत्रापि तौल्यात् ।

किंच । यागप्रतिपादकत्वेन वेदत्वं मन्वानो भवान् ब्रूताम् । किं यावद्ब्रूयज्ञप्रतिपादकत्वं वेदत्वम्, उत यत्किञ्चित्प्रतिपादकत्वम्, अथवा यथाकथञ्चित् तत्प्रतिपादकत्वमिति । नाद्यः । अग्निहोत्रादिप्रतिपादकस्य भागस्य तदितरयज्ञाप्रतिपादकत्वेनावेदत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । सर्वस्य तथात्वप्रसङ्गात् । मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्याद्यर्थवादस्यापि तथात्वप्रसङ्गाच्च । तृतीयश्चेत् सिद्धं ब्रह्मप्रतिपादकत्वेऽपि वेदत्वम् । वक्ष्यमाणरीत्या तेषामपि यज्ञार्थत्वेन तथात्वादिति । तदेतदुक्तं शक्यते हीत्यादिना । अत्रान्यतममिति वक्तव्ये अन्यतरादिति प्रयोगस्तु, महाभाष्ये ‘प्रत्ययः’ ‘परश्च’ इत्यत्र निमित्तविचारं प्रकृत्य तदुदाहरणं तद्यथा बहुष्वासीनेषु कश्चित् कञ्चित् पृच्छति, कतरो देवदत्त इत्यत्रोपाध्यनङ्गीकाराद् बोध्यः ।

रश्मिः ।

चेत् ‘न, शास्त्रपरिमाणत्वात्’ इत्यविकरणे । आचारस्यापि प्रामाण्यादाहुः अध्ययनेत्यादि । प्रमाणं चेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति किंचौत्पत्तिकेत्यादि । अनुपलब्धेति अनधिगतार्थगन्तुत्वं प्रमाणमिति लक्षणस्मारकपदम् । अवेदत्वप्रसङ्गादिति । एतेनातिप्रसङ्गादिति भाष्यं विवृतम् । शक्यते हीत्यादिभाष्यस्यातिप्रसङ्गादिति भाष्यविवरकत्वात् । तथात्वादिति यथाकथञ्चित्प्रतिपादकत्वादित्यर्थः । तदेतदिति किंच यागेत्यादिना विवृतमित्यर्थः । न चैतावता ब्रह्मप्रतिपादकत्वेनावेदत्वमग्निहोत्रादिप्रतिपादकत्वेदमागेषु । अतिप्रसङ्गादवेदत्वप्रसङ्गात् । यतोऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां मन्त्रविधिनिषेधनामपेक्षार्थवादसवन्निघनां मध्येन्यतरद् एकतरद् वेदेनन्तर्भाव्य वेदाद्बहिःकृत्य वेदे वेदत्वं वक्तुं शक्यतेऽपि तु न, तस्मादतिप्रसङ्ग इति भाष्यार्थः । अग्निहोत्रादिषु लक्षणापर्याप्तं मत्वा न प्रति तद्देवलक्षणं न वक्तव्यमतो यथाकथञ्चित्प्रतिपादकत्वं वेदत्वं तच्च वेदान्तेष्वपीति फलितोर्थः । उपाध्यनङ्गीकारादिति । अत्रायमाशयः । उतरद्वत-

तथा वक्तुम् । तस्माद् ब्रह्मापि प्रतिपादयन्तो वेदान्ता वेदत्वं न व्यभिचरन्तीति ।
मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं चोत्पश्यामः । ऋगेव मन्त्रः ।

भाष्यप्रकाशः ।

स्वरूपतः संदेहं वारयन्ति मन्त्रेत्यादि । तच्चोदकेत्यादिश्रुत्याणां विचारे व्याप्तातत्वे
सति कर्मसाधनत्वेन विविचोधितोच्चारणकः शब्दो मन्त्रः । तथात्वे मति मन्त्रभिन्नः शब्दो
ब्राह्मणमिति तयोर्लक्षणम् । तदुभयात्मकत्वं च वेदलक्षणं सिद्ध्यति । न तु विधेयार्थसारको
मन्त्र इति लक्षणम् । तस्य, वसन्ताय कपिञ्जलानालमेतत्पत्राऽव्याप्तेः । एवं मननहेतुर्मन्त्र इत्यस्य

रश्मिः ।

मौ हि 'कियत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्' 'वा बहूनां जातिपरिग्रहे डतमच्' इति सूत्राभ्यां
विहितौ तत्रैतादृशमहाभाष्यप्रयोगात् बहूनां निर्धारणेपि डतरचः इष्टत्वात्पूर्वसूत्रे द्वयोर्ग्रहणं प्रायो-
मिश्रायम् । तथा च वार्तिकम् 'किमादीनां द्विवह्ये प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम्' इति अत्र
कैयटः द्वयोरिति जातिपरिग्रहे इति च न कर्तव्यमिति भावः । इतीति मनोरमायामुक्तम् । अन्य-
तरान्यतमशब्दौ तु स्वभावादेव द्विवहुविषये निर्धारणे वर्तते । तत्र हेतुस्तु कियत्तद्वच एव तयो-
र्विधानादिति शेखरे उक्तः । तथा च सूत्रे द्वयोर्ग्रहणं प्रायोमिश्रायमिति स्वभावाद् द्विवहुविषये निर्धारणे
वर्तते इत्यत्रापि द्विशब्दोपादानं प्रायोमिश्रायमिति बहूनां निर्धारणेऽप्यन्यतरादिति प्रयोगः साधुरेवेति ।
द्वयोर्बहूनामिति चोपाधी तयोर्नाङ्गीकारादित्यर्थः । तथाच भागवतैकदशे भगवद्वाक्यं

'आसीञ्ज्ञानमथो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितम्' इत्युपक्रम्य.

'वाचनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् ।

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोमयात्मिका ।

ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोमिधीयते' ।

इत्यत्र तयोरन्यतम इति । न च किमोस्मिन् विषये डतरजपीत्यनेन बहूनां निर्धारणे
किमः एव डतरजिति नियम्यत इति शङ्क्यम् । न तत्सूत्रं किन्तु महाभाष्यसिद्धं वाक्यमित्यदोषात् ।
स्वरूपत इति मन्त्रब्राह्मणे वेदस्य स्वरूपे 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इति । स्वमतं व्याकर्तुं
मीमांसकमतेनाहुः तच्चोदकेत्यादिसूत्राणामिति पूर्वतश्चे द्वितीये 'तच्चोदकेषु मन्त्राख्या',
'शेषे ब्राह्मणशब्दः', 'अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाप्नातेषु हि विभागः स्यात्', इति सूत्राणां विचार इत्यर्थः ।
यद्यपि शास्त्रदीपिकायां यत्राभियुक्तानां मन्त्र इति प्रसिद्धिः स मन्त्रः अवशिष्टं ब्राह्मणमिति लक्षणं
तृतीयसूत्रे चोदप्रवरनामधेयानामभियुक्तप्रसिद्धस्वभावादेवामन्त्रत्वमिति स्थितं तथापि सूत्रत्रयविचारे
त्वदेव लक्षणमिति विचारपदसामर्थ्यम् । तथाचाप्नातेष्विति सूत्रभाष्यं 'आप्नातत्वे सति
तच्चोदकेषु मन्त्राख्या तथात्वे सत्येव शेषे ब्राह्मणशब्दः' तदाह आप्नातेषु विभागो
द्विविधः इति 'पल्लि कति ते जाराः' इत्यादिप्रश्नोचरीभूतलौकिकवाक्यानां संकल्पस्य च
मन्त्रत्ववारणाय सत्यन्तम् । अध्ययनविधिना सर्वभेदोच्चारणं प्रेरितमिति ब्राह्मणेतिव्याप्तिवारणाय
तृतीयान्तम् । विविधमनुष्ठानं यत्र विधिना बोध्यते तत्र मन्त्रस्य साधनत्वेन बोधनादनेनेदं
कुर्यादिति । तत्त्वेन चोदका इति न चास्य लक्षणस्य प्रत्यगाशीर्षब्राह्मणव्याप्तिः, विषयत्वेन
तेषामपि जपसाधनत्वात् । मीमांसकानां सिद्धान्तलक्षणं वक्तुं तन्मतमनुवदन्ति न त्वित्यादि

भाष्यप्रकाशः ।

ब्राह्मणेऽतिव्याप्तेः । अस्यन्तस्त्वान्त उत्तमपुरुषान्त इत्यादीनां परस्परं प्रयोगकरणभूतः शब्द इत्यस्य प्रत्यगाशीर्मन्त्रे चाव्याप्तेः । किंत्वयियुक्तानां यत्र मन्त्र इति समाख्यानं स मन्त्र इति लक्षणमङ्गीक्रियते । यदि तु चरणव्यूहानुरोधेन वसन्तायेत्यादीनां ब्राह्मणत्वमङ्गीकृत्य प्रयोग-करणभूतः शब्दो मन्त्र इति सौत्रमेव लक्षणमाद्वियते, तदापि जपोपासनादिप्रयोगं प्रत्यपि प्रत्यगाशीःप्रभृतिमन्त्राणां विषयत्वादिना करणत्वमस्त्येवेत्यदोषः । तच्चक्सीमयजुःष्वेव प्रसिद्धम् । निगदादीनामपि तत्रैव निवेशः । ब्राह्मणलक्षणमप्यत एव सिद्धम् । वेदान्तेषु च, सत्यं ज्ञानमि-
रदिमः ।

अङ्गीक्रियते इत्यन्तम् । अव्याप्तेरिति अस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वेन विधेयार्थमिधायकत्वेन तत्त्वा-भावात् । अस्यन्त इत्यादि 'विप्रपा५ शान्तिरसी'त्यसिपदान्तः, 'इषे त्वे'ति त्वान्तः, वाचा त्वा होत्रा प्राणेनोद्वात्रा चक्षुषाध्वर्युणा मनसा ब्रह्मणा ओत्रेणाशीध्रैरेतैस्त्वा पञ्चभिर्देवैर्यज्ञस्त्वग्निमरुद्धरामीत्युत्तम-पुरुषान्तः, बहिर्देवसदन दामीति च । परस्परमिति अव्याप्तिरिति शेषः । विप्र परस्परमेकलक्षणप्रवेशेन लक्षणान्तराप्रवेशात् । प्रत्यगाशीरिति 'आयुर्वृतम्', 'अग्ने आयुर्म देहि' इति मन्त्रे इत्यर्थः । अङ्गी-क्रियत इति मीमांसकैरिति शेषः । दूषण तु भावार्थपादेऽनाप्रातिष्विति सूत्रभाष्ये उक्तम् । तथा हि इदं लक्षणं प्रकरणभेदेन स्थितयोः ऋक्सामयोरेव संभवति न तु कुशरूपयज्ञःशाखान्तरेपि । वाजसनेयके ब्राह्मणे ब्राह्मणं वसन्ताय कपिललानालभेत ग्रीष्माय कलविह्वलनिति न मन्त्रौ । ननु कथं मन्त्रमध्ये पठितयोरमन्त्रत्वमिति चेन्न त्रिगुणपाठाय यजुष्वर्थममन्त्रयोरपि तत्र प्रक्षेपात् ।

त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह ।

यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः ॥

इति चरणव्यूहवाक्यादिति तद्विवरणे चैतदतिरिक्तस्थले विधायकत्वं न कापि मन्त्रे दृष्टम् । अत्र च मन्त्रत्वं संदिग्धम् । ब्राह्मणे तु विधायकत्वं प्रसिद्धमिति लिङ्गभूतं लिङ्गं च स्थानादलि-ष्टमिति । अत उक्तमेव लक्षणं ज्याय इति । ननु कथं तर्हि चोदकेषु मन्त्राख्येति सूत्रे अतः कर्मणि यागजपादौ यः साधनभूतः शब्दः स मन्त्रः कर्मकरणः शब्दो मन्त्र इत्युक्तं भवतीति भाष्यमिल्याशङ्क तत्रेष्टमापादयन्ति यदि त्वित्यादि । चरणव्यूहस्तु 'त्रिगुणं पठ्यते यत्र' इति वाक्यम् । आग्नि-यत इति द्रा कुत्सितगतौ 'धुमास्ये'तीत्यम् । जपोपासनेनेति आदिशब्देन किञ्चिद्ब्राह्मम् । विषयत्वादिनेति आदिशब्देनाशिष्टम् । अदोष इति तथा चोमयमपि सिद्धान्तलक्षणमिति हृदयम् । तच्चेति मन्त्रलक्षणं चेत्यर्थः । निगदादीनामिति परप्रत्यायनार्थं मन्त्रा निगदाः प्रोक्षणी-रासादयः इष्मावर्हिर्रूपसादयः इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ इत्यादयः । आदिपदेन निवि-न्मन्त्राः अग्ने महानसि ब्राह्मणभारतेत्येवरूपाः । तत्रैवेति । 'यजू५पि वा तद्रूपत्वात्' इति सूत्रेण यजुष्वेवेत्यर्थः । ब्राह्मणेत्यादि अत एव पत्ति कति ते जारा इत्यादिलौकिकवाक्यानां संकल्पस्य च ब्राह्मणत्ववारणस्यावश्यकत्वादेव सिद्धान्तलक्षणं सिद्धमित्यर्थः । सत्यन्ताभावे लौकिकवाक्ये संकल्पे चातिव्याप्तिरिति भावः । नापीति करणबहुलं ब्राह्मणं इत्यददाः इत्ययजघा, इत्यप-चथा इति ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेतिव्याप्तेः । इत्याहेति वाक्योपनिबद्ध ब्राह्मणमित्यपि न । राजाविधं भगं भक्षीत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याहेत्यनयोरतिव्याप्तेः । आल्हा-यिकारूपं ब्राह्मणमित्यपि न, यमयमीसवादसूक्तादावतिव्याप्तेः । नापि हेत्वाद्यन्यतमत्वं तत्त्व, मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसत्त्वात् । ब्राह्मणे तेन ह्यन्नं क्रियते इति हेतुः । तदग्नौ दधित्वमिति निर्वचनं,

ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणम्, नच्छेपाः सृष्ट्यादिप्रतिपादकाः । यथापि न विधीयते, तथापि नादृशमेव ज्ञानं फलायेति युक्तमुपपद्यामः । पूर्ववैलक्षण्यं तु भूषणाय ।

भाष्यप्रकाशः ।

त्यादीनामृचाम्, अच्युतमसीत्यादीनां यजुषां, हावु हावु हावु इत्यादीनां साम्नां च विद्यमानत्वात् तान्येव मन्त्रः । ऋगित्युपलक्षणम् । तद्विचित्रं ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणम् । ब्रह्मप्रतिपादक-भागशेषाः सृष्ट्यादिप्रतिपादका भागा ब्राह्मण एव निविशन्ते । ततश्च मन्त्रब्राह्मणसमुदायरूपत्वात् सिद्धं वेदान्तानां वेदत्वमिति । तर्हि वेदोपरत्वं कथं निवर्ततामित्यत आहुः यद्यपीत्यादि । तथाच वेदे बाधितार्थवचनस्याभावादविधीयमानमपि ज्ञानं यथोक्तं फलं जनयिष्यत्येवेति नोपरत्वमित्यर्थः । ननु पूर्वमीमांसायां विहितस्यैव फलवत्त्वं साधितमिति कथं तथेत्यत आहुः पूर्ववत्यादि । तथाच, गुणे त्वन्यायकल्पनेति तत्रैवोक्तत्वाद् वेदगुणभूतस्य जैमिनीयस्यैव निर्णयस्य हीनाधिकारिपरत्वं वेदविरोधे कल्पनीयमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

अमेध्या वै माषा इति निन्दा, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति प्रशंसा, तद्विचिकित्सन् जुह्वानीति संशयः, यजमानेनेत्यादि विधिः, माषानेव मद्य पचतेति परकृतिः, पुरा ब्राह्मणा अनैपुुरिति पुराकल्पः, याव-तोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणान् चतुःकपालान्निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना । एवं मन्त्रेपि इन्द्रो वासुशन्ति हीति हेतुः, उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते इति निर्वचनं, मोघ-मन्नं विन्दते अप्रचेता इति निन्दा, अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिरिति प्रशंसा, अधःस्विदासीदुपरिस्विदा-सीदिति संशयः, कपिञ्जलानालभेत इति विधिः, सहस्रमयुतं दददिति परकृतिः, यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः इति पुराकल्पः । ऋगेव मन्त्र इति भाष्य व्याकुर्वन्ति वेदान्तेषु चेत्यादि । ऋचामिति 'तेषामुच्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था' इति सूत्रोक्तमर्थवशेन व्यवस्थितपादत्वरूपं लक्षणमत्रानुस्यूतमिति ऋचामित्यर्थः । तेषामित्यस्य मन्त्राणामित्यर्थः । अर्थवशेनेत्यनेन छन्दोऽनुरोधेन भगणादिकृता 'पाद-व्यवस्था व्यावर्तिता । यजुषामिति 'शेषे यजुःशब्दः' इति सूत्रोक्तमृचसामातिरिक्तमन्त्रत्वरूपं लक्षणमत्रानुस्यूतमिति यजुषामित्यर्थः । साम्नामिति 'गीतिषु सामाख्या' इतिसूत्रोक्तं ऋक्षु यद्गानं तद्रूपत्वरूपं लक्षणमत्रानुस्यूतमिति साम्नामित्यर्थः । तान्येव मन्त्र इति मन्त्रपदोत्तरं यदेकत्वं तत्प्रकृत्यर्थवच्छेदके मन्त्रत्वेऽन्वेति मन्त्रत्वं च ऋग्यजुःसामनिष्ठमेकमेवेति नायोग्यता । न च पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिविरोधः । अनेकव्रीहिव्यक्तितात्पर्येकं संपन्नो व्रीहिरितिवाक्येप्येकवचनदर्शनेन तादृशव्युत्पत्तिसंकोचस्यावश्यकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । ननु भाष्ये ऋगित्युक्तेः कुतो यजुःसाम्नाग्रीहणमित्यत आहुः ऋगित्यादि । ब्रह्मप्रतीत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति तद्विचित्रमित्यादि । साधितमिति द्वितीयाधिकरणे साधितमित्यर्थः । तथाच शाबरभाष्यम् 'यः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुक्ति स धर्मशब्देनोच्यते' इति । तत्रैवेत्यादि पूर्वतन्त्रे नवमस्य तृतीयापदे 'विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् समत्वाद् गुणे त्वन्यायकल्पनैकदेशत्वात्' इत्यधिकरणे अदितिः पाशां प्रमुमोत्केतुं अदितिः पाशान् प्रमुमोत्केतानिति पाशमन्त्रावेकवचनान्तबहुवचनान्तौ तत्र बहुवचनान्तः किंप्रकृतावे-वाभीषोमीये निविशते उत बहुपाशकेषु पशुगणेषु कृष्यते नोत्कर्षः किंतु गुणे कारकगतसंख्याभिधा-यित्वेन गुणभूते बहुवचने लक्षणाकल्पना पाशावयवगतेव बहुत्वं लक्ष्यते इति । एवमुपाङ्गेषु गणना-द्देदगुणभूतायां पूर्वमीमांसायामेव तत्त्वं कल्पनीयमित्यर्थः । उपलक्षणाद्वैलक्षण्यशास्त्रमेदरूपभूषणायेति

काण्डद्वयस्यान्योन्योपकारित्वाय साधारणग्रहणम् । 'यदेव विद्यया करोति' इत्यादिना पूर्वशेषत्वं सर्वस्य । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिना सर्वस्योत्तरशेषत्वम् । कर्मब्रह्मणोः क्रियाज्ञानयोर्धर्मिपरत्वेनैक्यात् कर्तृवाक्येषु सर्वत्र न विरोधः । तस्माच्छास्त्रयोनित्वं सिद्धम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

एवं भाट्टादिकृतं पूर्वपक्षं परिहृत्य काण्डद्वयस्यैकवाक्यत्वबोधनाय शास्त्रपदप्रयोग इति पर्यवसितं तदर्थमाहुः काण्डेत्यादि । एकवाक्यत्वप्रकारमाहुः यदेवेत्यादि इदं चतुर्थीध्याये, 'यदेव विद्ययेति हि' इतिस्त्रे व्युत्पादयिष्यते । ऐक्यादिति अभिधेयप्रयोजनयोरैक्यात् । तथाच, 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेर्धर्मो यस्यां मदात्मकः,

‘मां विद्यतेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोहते ब्रह्म,
एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आश्रय मां भिदाम् ।

मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिपिबन्त्य प्रसीदति' ॥

इत्येकादशस्कन्धे भगवद्वाक्याच्च ब्रह्मवादेन सर्वस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरूपनिषत् 'विद्यात्मनि भिदावाचः' इति वाक्याद् भेदबुद्धिबाधो विद्या तत्पूर्वकं यज्ञादिकरणे कर्मपौष्कल्यम् । ते च वेदान्ताधीने इति पूर्वकाण्डस्य वेदान्तापेक्षित्वं, वेदानुवचनयागादिसाधनैर्मगवत्प्रसादाच्छुद्धे चेतसि विद्योदेतीति साधनावबोधकवेदमागापेक्षित्वं वेदान्तानाम् । यद्यप्युभयत्र पुरःस्फूर्त्ता कर्म ज्ञानं च यथायथं प्रतीयते, तथापि पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतीनां वक्ष्यमाणानां च तासां विचारे क्रियाज्ञानयोर्धर्म्यात्मकत्वेनाभिधेयस्यैक्यम् । समुच्चिताभ्यां ताभ्यां यथाधिकारं ब्रह्मभावः, परप्राप्तिश्च फलमिति प्रयोजनस्याप्यैक्यमित्येवं सिद्ध एकवाक्यत्वे रक्षितः ।

न व्याख्यातम् । भाट्टादीति पूर्वमीमांसायां विहितस्यैवेत्यादिना पूर्वं कृतम् । काण्डद्वयस्यैवेत्यादि भाष्यमारभ्य विवृतम् 'अभिधेयप्रयोजनयोरैक्या'दित्यन्तं स्फुटीकुर्वन्ति स्म तथाचेति । ब्रह्मात्मकत्वेति श्रुत्यन्तरे च 'यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गि अस्मिन् लोके ब्रुहोति ददाति तपस्यत्यापि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको भवति' इति बृहदारण्यके, 'य एवास्मि स सन् यजे' इति ब्रह्मात्मकत्वावगतिर्यज्ञाङ्गम् । उप समीपे सीदतीत्युपनिषत् । ते चेति उपनिषद्भिद्ये इत्यर्थः । यदेव विद्ययेति भाष्यं स्फोटयित्वा तमेतमिति भाष्यं स्फुटीकुर्वन्ति वेदानुवचनेति वेदानुवचनानि यागादीनि साधनानि तैः 'तमकर्तुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्धिमानमीशम्' इति श्वेताश्वतरे दर्शनसाधनत्वेन प्रसाद उक्तः । स शुद्धिहेतुरित्याशयेनाहुः भगवदिति । सप्तम्यन्तचेतःपदोपादानेन दर्शनं सर्वात्मभावरूपं विवक्ष्यते तस्य 'स मानसीन आत्मा जनानाम्' इतिश्रुत्या चेतसि विद्यात्मकसोदय इति मुख्यविद्या । सर्वत्र तु यागादिसाधनैः शुद्धमनसि ज्ञानं भक्तिर्वेदेतीति । कर्मब्रह्मणोरित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति यद्यपीत्यादि । अभिधेयस्येति पूर्वोक्तकाण्डाभिधेयस्य कर्मज्ञानरूपस्य धर्मिणैक्यम् । ताभ्यामिति कर्मज्ञानाभ्याम् । समुच्चयौ न रामानुजभाट्टाद्यभिमतः सिद्धान्तग्रन्थत्वात् । तथाचोक्तभाष्योक्तसमुच्चय एव च यथाधिकारभाषिदैविकाध्यात्मिकचित्तशुद्धी अनतिक्रम्य ब्रह्मभावः । ज्ञानद्वारा ब्रह्मत्वं, भक्तिद्वारा परप्राप्तिः । अन्यैक्यमिति 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इति गीतायाः । अक्षरप्राप्तानां स्वप्राप्सुक्तेः । कर्तृवाक्ये-

केचिदत्र जन्मादिसूत्रं लक्षणत्वादनुमानमिति वर्णयन्ति ।

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वत्र कर्तृत्वेनोच्यत इति न पूर्वोत्तरकाण्डयोर्विरोधः । शेषशेषिभावस्याविशिष्टत्वेऽपि पुरुषकर्म-
फलेषु यथा आशंसायाः फले पर्यवसानात् फलमेव पूर्वकाण्डे मुख्यं तथावाप्सीति फलवाक्यवद्
वेदान्तानामेव मुख्यत्वज्ञापनाय कौपीतकिब्राह्मणे 'ऋचां मूर्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽ-
थर्वणां शुण्डशुण्डम्' इति मूर्ध्वादि श्राव्यते । तस्मादूपरत्वगन्धस्याप्यभावाद् ब्रह्मणः शास्त्रोक्त-
कारणत्वं निःप्रत्यूहमित्यर्थः ।

एवं सिद्धान्तमुक्त्वा आधुनिकानामन्येषां भाष्यकृतां ब्रह्मणः कर्तृत्वस्य शास्त्रैकप्रमाणक-
त्वांशे विप्रतिपत्त्यभावात् तन्मतानुवादमकृत्वा केषांचिद् वैशेषिकाद्यनुसारिणां मतमनुवदन्ति
केचिदित्यादि । अत्रैवं बोध्यम् । वैशेषिकादिदर्शनाभिमानिनस्तावद् बाह्यानां भीमांसकानां
कापिलानां च निरासाय निखिलजगदेककर्तारमीश्वरमनुमानेनैव साधयन्ति । तथाहि । जगत्
कार्यं सावयवत्वाद्, महत्त्वे सति क्रियावत्त्वाद्, महत्त्वे सति मूर्तत्वाच्च घटादिवदिति जगतः
कार्यत्वे सिद्धे, जगद् बुद्धिमत्कारणपूर्वकं कार्यत्वाद् घटादिवदिति साधनेन जगतस्तथात्वे सिद्धे,
स बुद्धिमान् को वेत्यपेक्षायामत्र जगत्त्वेन क्षित्यादिवायुपर्यन्तानां विचित्राणां महाभूतानां
संग्रहात् तादृशां तेषां जगत्त्वेन तदुपादानोपकरणसंप्रदानप्रयोजनाभिज्ञः कश्चिदेकः पुरुष
आख्येयः । कार्यत्वस्य तदुपादानोपकरणसंप्रदानप्रयोजनाभिज्ञकर्तृत्वव्याप्तत्वात् । एवं च
क्षेत्रज्ञानां तादृशाभिज्ञत्वाभावेन प्रकृतेश्चेतनत्वाभावेन च जगत्कर्तृत्वनिवृत्तौ सुखेन जगत्कर्तृरी-
श्वरस्य सिद्धिरिति । एवं प्रमाणान्तरेणेश्वरस्य तज्जगत्कर्तृत्वस्य च सिद्धौ जन्मादिद्वयस्यापि
लक्षणत्वात् तदितरेभेदसाधने पृथिवीत्ववदीश्वरश्चेतनान्तरव्यतिरिक्तः, जगज्जन्मादिकर्तृत्वाद्

रश्मिः ।

ज्वलंशं व्याचक्रुः सर्वत्रेति । ब्रह्मैवेति धर्म्येव । विरोध इति ज्ञानक्रियाशक्तिप्रतिपादन-
विरोधः । अत्रान्योन्याश्रयाभावायाहुः शेषशेषीति । पूर्वकाण्ड इति इदं तृतीयस्य प्रथमपादे
'द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः' 'कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्' इत्यादिसूत्रेषु चिन्तितम् । आशंसा-इच्छा
तस्याः । मूर्ध्त्वादीति आदिशब्देनोत्तमाङ्गत्वादिः । तस्मादिति मन्त्रब्राह्मणरूपत्वे सति अवहित-
ज्ञानस्य फलसाधकत्वात् । तथाच ज्ञप्तावन्योन्याश्रयो नास्तीति भावः । वस्तुतस्तु शास्त्रमेकमेवेति
नान्योन्याश्रयशङ्का । निःप्रत्यूहमिति निष्प्रत्यूहमिति पाठो भाति 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति-
सूत्रात् । निर्भिन्नस्येदुदुपधस्य वा वाच्यम् 'निःप्रत्यूहो महान् भोगः' इति सेवाफले श्रीमदाचार्यप्रयो-
गात् । पौराणप्रयोगो वा बोध्यः । भाष्ये । तस्मादिति कर्तृज्ञानयोर्धर्मिरूपत्वेन ग्रहणात् । सिद्ध-
मिति ब्रह्मणः । प्रकृते । वैशेषिकादीति वैशेषिकाः प्रमाणद्वयवादिनः । आदिशब्दोक्ता नैयायिकाः
प्रमाणचतुष्टयवादिनः । मूर्तत्वाच्चेति तत्त्वं च परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् । तथात्वं इति बुद्धिम-
त्कारणपूर्वकत्वं इत्यर्थः । तदुपादानेत्यादि तस्य कार्यस्योपादानं चोपकरणं च संप्रदानं च प्रयोजनं
चेति द्वन्द्वोत्तरं षष्ठीतत्पुरुषेति तेजमिज्ञ इति सप्तमीसमासः । लक्षणेति इतरभेदसाधने हेतुः । लक्षण-
त्वमितरभेदसाधकत्वमिति । तदितरेत्यादि तस्येश्वरस्येतरस्माद्भेदसाधने पृथिवीत्ववत् पृथिवी इतरेभ्यो

भाष्यप्रकाशः ।

यन्नैवं तन्नैवमित्यनुमानरूपं सूत्रमित्येकं मतम् । तदसंगतम् । जगत्कर्तृसाधकस्य कार्यत्वस्य हेत्वाभासत्वात् । यथाङ्गुर्भास्कराचार्याः । जगत् न बुद्धिमत्कारणपूर्वकं कार्यत्वाद् बीजोत्पन्नाङ्कुरवदिति साधारणो हेतुः । किं च जगता सहेश्वरसंबन्धस्यात्यन्तापरिदृष्टत्वेन साध्यस्य पक्षधर्मत्वाभावादयं विरुद्धोऽपि । यस्यकस्यापि बुद्धिमत्तः साधने सिद्धसाधनत्वं च । तथा घटादिदृष्टान्तबलेन कार्यत्वसमानाधिकरणस्यानीश्वरासर्वज्ञशरीरेन्द्रियादिमत्कर्तृकत्वस्य सिद्ध्या विवक्षितेश्वरासिद्धिश्च । तादृशजीवसिद्ध्याऽर्थान्तरत्वेनापि तदसिद्धिश्च । नचैवं घटादिदृष्टान्तेन शब्दे कृतकत्वादमित्यत्वसाधने दृष्टान्तीयानां पाक्यत्वादीनामापत्त्याऽनुमानोच्छेदप्रसङ्गः । लिङ्गिनः शब्दस्य प्रमाणान्तरगोचरत्वेन शब्दे पाक्यत्वादीनां निवृत्त्या तदनुच्छेदात् । अत्यन्तापरिदृष्टे ब्रह्मणि त्वन्वयव्यतिरेकपरिशुद्धानां तेषां निवर्तकस्याभावेन तादृशधर्मापचरेनिवार्यत्वात् । अतः शास्त्रैकसमधिगम्यं ब्रह्मेति ।

शमानुजाचार्यास्त्वैतेषु दूषणेषु शैथिल्यं प्रदर्श्य प्रकरान्तरेण शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं रक्षितम् ।

भिद्यते गन्धवत्त्वात् इत्यनुमानलिङ्गवदित्यर्थः । यन्नैवं तन्नैवमिति देवदत्तवदित्यर्थः । अनुमानरूपमिति अस्मेति जगतो जन्मादि यत इति 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति सूत्रेण पक्षमन्यन्तम् । तस्य लक्षणत्वच्छेदतत्वं तत एव इतरभेदसाधकत्वमित्यनुमानरूपत्व जगज्जन्मादिकर्तृत्वसिद्धौ हि तेन चेतनान्ताव्यतिरिक्तत्वं साधनीयं तत्सिद्धिस्तु जगत् बुद्धिमत्कारणपूर्वकं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानसाध्या । तदेवावुमानं दुष्टं किं तारमेतदित्याशयेनाहुः जगत्कार्त्तित्यादि । साधारण इति साध्यवदन्यवृत्तित्वं विपक्षवृत्तित्वं वा साधारणत्वम् । साध्य बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वतदभावस्तद्गान् बीजोत्पन्नाङ्कुरादिसदन्यो घटादिसद्वृत्तित्वं कार्यत्व इति । विपक्षो बीजाङ्कुरादिः तद्वृत्तित्वं कार्यत्व इति च लक्षणसंगतिः । तथा चान्वयव्याप्त्या साध्यतदभावयोः साधकः साधारण इति फलितम् । यथा धूमवान् वह्नेरिति । तत्राधो-शोलेके साध्याभावसाधकत्व बोध्यम् । साध्यस्येति बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वस्येत्यर्थः । विरुद्धोपीति विरुद्धत्वं तु साध्यासामानाधिकरण्यं तथाच साध्यानधिकरणे बीजाङ्कुरादौ कार्यत्वस्य सत्त्वात्तदसामानाधिकरण्यम् । दूषकताधीजभेदादुभयोर्भेदः । वापितोपीति वक्तुं श्रुतम् । पक्षे साध्यशून्यत्वस्य तल्लक्षणत्वात् । यथा जलादिपक्षे बह्वधभावः जलं वह्निमञ्जलत्वात् इत्यत्र बाधवत् साधारणोपि हेतुः । साध्यवान् पर्वतादिः तदन्यो जलहृदादिसद्वृत्ति जलत्वं साध्यवदन्यत्वादित्यतो हेतुः । ननु दृष्टान्तबुद्धिमत्संबन्धो जगतीति न विरुद्ध इति चेत्तत्राहुः यस्यकस्यापीति । तथेति यथा घटादिदृष्टान्तबलेन कार्यत्वलिङ्गेन च बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वसिद्धिस्तथेत्यर्थः । सिद्ध्येति जगद् अनीश्वरासर्वज्ञशरीरेन्द्रियादिमत्कर्तृपूर्वकं कार्यत्वात् घटवदित्येवं सिद्ध्येत्यर्थः । ननु नैवं सिद्धिर्भवित्री क्षित्यादिवायुपर्यन्तानां विचित्राणां महामूतानां जगत्त्वेन तदुपादानोपकरणसंप्रदानप्रयो-जनाभिज्ञो नानीश्वरासर्वज्ञादिरित्यत आहुः तादृशजीवेत्यादि । उपासोपचितसार्वज्ञ्यादिशक्ति-मतो जीवस्य सिद्ध्येत्यर्थः । न चैवमिति दृष्टान्तबलेन दृष्टान्तीययोषधधर्माणां पक्षवृत्तिलाङ्गीकारे इत्यर्थः । तेषामित्यादि अनीश्वरासर्वज्ञत्वादीनां श्रवणवज्जिवर्तकस्य चक्षुरादिप्रमाणान्तरस्याभा-वेनेत्यर्थः । अत इति प्रत्यक्षस्य तन्मूलकानुमानस्य चाप्रवृत्तेः शब्दस्य पराक्रमप्रतिपादनद्वारा प्रवृ-

भाष्यप्रकाशः ।

साधयन्ति । तथाहि । सावयवत्वादिद्विज्ञैः पूर्वोक्तानुमानैः कृत्वा सिद्धत्वेन जगतः कार्यत्वं न प्रत्याख्यातुं शक्यते । नच जगदकार्यम्, अशक्यक्रियत्वाद् अशक्योपादानादिविज्ञानत्वाच्च, आकाशवदिति प्रतिपक्षसद्भावात् प्रत्याख्यातुं शक्यमिति वाच्यम् । आकाशे निरवयवत्वस्यानु-
कूलतर्कस्य सत्त्वेन तस्याकार्यत्वेऽपि जगद्रूपेषु महीमहीधरादिषु वाय्वन्तेषु तदभावेन तयोरप्रयो-
जकतयाकाशदृष्टान्तेन तेष्वकार्यत्वस्य साधयितुमशक्यत्वात् । एवं निरवयवत्वेनोपाधिनैव
क्षित्यादिवायुपर्यन्तानि अकार्याणि महाभूतशब्दवाच्यत्वाद् आकाशवदित्यपि प्रत्यनुमानं निरस्तम् ।
एवं सिद्धे कार्यत्वे शक्यक्रियत्वशक्योपादानादिविज्ञानत्वयोरपि कार्यत्वेनैव सिद्ध्या तयोरपि
प्रतिपक्षत्वमेव । तथाहि । घटमणिकादिषु कृतेषु कार्यदर्शनानुगतकर्तृगततन्निर्माणशक्तिज्ञानः
पुरुषोऽदृष्टपूर्वं विचित्रसन्निवेशं नरेन्द्रभवनमालोक्य अवयवसन्निवेशविशेषेण तस्य कार्यत्वं
निश्चित्य तदानीमेव कर्तृस्तज्ज्ञानशक्तिवैचित्र्यमनुमिनोति । अतस्तु भुवनादेः कार्यत्वे सिद्धे

रश्मिः ।

तेश्चेत्यर्थः । प्रतिपक्षेति साध्याभावसाधकहेत्वित्यर्थः । सावयवादिहेतूनां सत्प्रतिपक्षत्वमिति
भावः । साध्याभावसाधकं हेत्वनारं यस्य स सत्यतिपक्षः । अनुकूलतर्कस्येति यद्यकार्यं न
स्यान्निरवयवो न स्यात् इति शङ्कानिवर्तकस्य निरवयवत्वं यद्यकार्यत्वव्यभिचारि स्यान्निरवय-
वत्वमकार्यसाधकं न स्यात् इति व्याप्तिग्राहकस्य चानुकूलतर्कस्य सत्त्वेनेत्यर्थः । तदभावेनेत्यादि
निरवयवत्वमुपायुकूलतर्कभावेनाशक्येत्यादिहेत्वोरप्रयोजकतयेत्यर्थः । तेष्विति जगद्रूपेषु महीमही-
धरादिष्वित्यर्थः । उपाधिनेति साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वमत्राकाशमादाय
साधनव्यापकत्वमिति चेन्न । यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमुपा-
धिरिति लक्षणस्य विवक्षितत्वात् यद्धर्मः कार्यत्वत्वं तथा चाकार्यत्वत्वावच्छिन्नसाधनं नाकाशमिति
नाकाशमादाय साधनव्यापकत्वमिति भावः । यदभावेन यद्धदन्यत्वेन वा साधनवति साध्याभाव
उन्नीयते स उपाधिः लाघवादिति नव्याः । स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वमुपाधिः
शाकपाकजत्वाभाववति घटादौ श्यामत्वसत्त्वाच्छ्यामत्वव्यापकत्वाभावेऽपि मित्रातनयत्वावच्छिन्न-
श्यामत्वव्यापकत्वात् । एवं प्रकृतेषु यद्धर्मावच्छिन्नकार्यत्वव्यापकं निरवयवत्वमाकाशादौ
तद्धर्मावच्छिन्नमहाभूतशब्दवाच्यत्वाव्यापकं निरवयवत्वं पृथिव्यादाविति लक्षणसंगतिः । एवं
यथार्द्रघ्ननाभावेनार्द्रघ्ननवत्पूर्वताद्यन्यत्वेन साधनवति वह्निमत्ययःपिण्डे धूमाभाव उन्नीयते
इत्यार्द्रघ्नमुपाधिस्तद्वत् निरवयवत्वमाभावेन निरवयवत्ववदाकाशाद्यन्यत्वेन वा साधनवत्क्षित्या-
दिषु साध्यसाकार्यत्वस्याभाव उन्नीयत इति । कार्यत्वेनेति कार्यत्वलिङ्गेन घटादिदृष्टान्तसना-
येनेत्यर्थः । तयोरपीति तयोः शक्यक्रियत्वशक्योपादानादिविज्ञानत्वयोरपि प्रतिपक्षत्वं प्राप्तत्वं
प्रागल्भ्यं चैवेत्यर्थः । तथा चाशक्यक्रियत्वाशक्योपादानादिविज्ञानत्वयोर्हेत्वोरप्यसिद्धिरिति भावः ।
घटमणिकेति मणिकः गुर्जरदेशे गृहे मिष्टजलार्थं खलं 'टांका' इत्युच्यते । कार्यदर्श-
नेत्यादि कार्यदर्शनेनानुमिति कर्तृगते कार्यनिर्माणस्य शक्तिज्ञाने येनेत्यर्थः । अदृष्टपूर्वमिति
न दृष्टं पूर्वं यत्तददृष्टपूर्वम् । विचित्रः खलविशेषसन्निवेशो यत्र तथाविधं चैत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाश ।

तावत्सर्वसाक्षात्कारतन्निर्माणादिनिपुणः कश्चित् सिद्ध्यत्येव । विवादाध्यासितं भृश्वरादिकं
स्वनिर्माणसमर्थकर्तृपूर्वकं कार्यत्वात् सार्वभौसमदनवदिनि प्रयोगात् । किंच सर्वचेतनानां सुख-
दुःखभोगस्य धर्माधर्मसाध्यत्वेऽपि धर्माधर्मयोरेचेतनत्वाच्चेतनाधिष्ठानमन्तरेण तयोः फलहेतुत्वा-
नुपपत्तेः सर्वकर्मानुगुणसर्वफलदानचतुरः कश्चिदाख्येयः । वर्षाकिनानाधिष्ठितस्य वाय्वादेरेचेतनस्य
देशकालाद्यनेकपरिकरसन्निधानेऽपि यूषादिनिर्माणसाधनत्वाददर्शनात् । तथाच प्रयोगः । धर्माधर्मौ
चेतनाधिष्ठितत्वेनैव फलोपघायकौ अचेतनत्वाद् वाय्वादिवदिति । नच पूर्वानुमाने कार्यत्वस्य
हेतोर्वीजोत्पन्नाङ्कुरदृष्टान्तेन साधारणत्वं शङ्क्यम् । अङ्कुरादौ संदेहस्थानन्याहितत्वेन पक्षसमतया
पक्ष एवान्तर्भावित् । एतेनैव सुखादिदृष्टान्तोऽपि प्रत्युक्तः । नच लाघवाद्भयवादिप्रतिपक्षक्षेत्र-
ज्ञानामेवाधिष्ठातृत्वमत्र कल्पयितुं शक्यम् । तेषां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टदर्शनाशक्तिनिश्चयात् ।
कल्पनाया दर्शानुसारित्वस्यैव युक्तत्वात् । नचेश्वरेऽप्येतादृशशक्त्यापत्तिः । तत्र तन्निश्चायक-
प्रमाणाभावात् । अतः प्रमाणान्तरतो न तत्सिद्ध्यनुपपत्तिः । तथाचोक्तानुमानेन सिद्ध्यन् स्वाभा-
विकसर्वार्थसाक्षात्कारतन्मियमनसामर्थ्यसंपन्न एव सेत्स्यतीति न तस्मिन्नन्यव्यतिरेकपरिशुद्ध-
मप्यनैष्यार्थापादयितुं शक्यम् । समर्थकर्तृपूर्वकत्वनियतकार्यस्वरूपहेतुवलादेव तन्निवृत्तेः ।
तथाहि, केनचित् क्रियमाणं किंचित् स्रोतपत्तये कर्तुः स्वनिर्माणसामर्थ्यं स्रोपादनोपकरणविज्ञानं
च निर्वाहकत्वेनापेक्षते । न त्वन्यासामर्थ्यमन्याज्ञानं वा । हेत्वभावात् । उक्तसामर्थ्याक्तज्ञाना-
भ्यामेवोत्पत्तानुपपन्नायां संवन्धितया दृष्टानामकिंचित्कराणामन्येषां कल्पनायोगात् । अन्यथा-
नुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । अथ तदप्युपयोगीति चेत्, किं क्रियमाणवस्तुव्यतिरिक्ताज्ञानादिकं
सर्वविषयं क्रियोपयोगि, उत कतिपयविषयम् । नाद्यः । कुलालादेरपि क्रियमाणवस्तुव्यतिरिक्त-

रक्तिः ।

साधारणत्वमिति भूसूत्रादिकं स्वनिर्माणसमर्थकर्तृपूर्वकं कार्यत्वात् वीजोत्पन्नाङ्कुरवदित्वेन साध्य-
तदभावयोः साधकत्वमित्यर्थः । संदिग्धसाध्यवत्त्व पक्षत्वमिति लक्षण मत्वाहुः अङ्कुरादाविति ।
अनन्याहितत्वेनेति कर्त्रनुपलम्भमात्रोत्पन्नतया उपाधिसत्प्रतिपक्षादिदोषानाहितत्वेनेत्यर्थः ।
न अन्यः पक्षमिन्नः अङ्कुरादिः पक्षरूप इत्यर्थस्तदाहितत्वेन । एतेनैवेत्यादि पूर्वोक्तरीत्या पक्ष
एवान्तर्भावित् वायूपनीतचन्दनादिगन्धजन्यसुखादिदृष्टान्तोपीत्यर्थः । पक्षमिन्नत्वस्य दृष्टान्ते
तत्रत्वादित्यर्थः । धर्माधर्माविति । द्वितीयानुमानेपि किंचिदाहुः न च लाघवादिति । क्षेत्रज्ञा-
नामिति जीवानामित्यर्थः । अत्रेति धर्माधर्मयोरित्यर्थः । द्वितीयानुमाने इति वा । अत इति अनु-
माननिर्दुष्टत्वात् शब्दप्रमाणादन्यत्रमाणमनुमानरूपम् । तत्सिद्धीत्यादि ईश्वरमिद्व्यनुपपत्तिरि-
त्यर्थः । समर्थ्यादि समर्थकर्तृपूर्वकत्वस्य साध्यस्य यो नियतसहचारी कार्यस्वरूपो हेतुस्तद्वला-
देवानैश्वर्यादिनिवृत्तेरित्यर्थः । स्वनिर्माणसमर्थकर्तृपूर्वकं कार्यत्वात् सार्वभौसमदनवत् इति पूर्वो-
क्तानुमानमनुसंधेयम् । स्रोतपत्तय इति स्वस्य क्रियमाणस्रोतपत्तय इत्यर्थः । हेत्वभावादिति
कल्प्यमानहेतुनामन्यथासिद्धत्वेनाभावात् । अकिंचिदिति अन्यथासिद्धानाम् । अन्येषा-
मिति अन्याज्ञानान्यासामर्थ्यादीनामित्यर्थः । अन्यथेति अनुपयोगिसाधकत्वे घटः पृथ्वी गन्ध-
वत्त्वादिति सद्हेतुना पृथ्वीत्ववत्तावत्तरिमाणलिङ्गतत्कर्तृकत्वानां सिद्ध्यापत्त्यानुमानोच्छेदप्रसङ्गा-
दित्यर्थः । तदपीति अन्यदप्युपयोगि सिद्ध्यतु नाम न तावत्तरिमाणादीतिचेदित्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

ानाद्यदर्शनात् । नापरः । सर्वेषु कर्तृषु तत्तदज्ञानाशक्त्यनियमेन सर्वेषामज्ञानादीनां व्यभि-
वारात् । नच निर्वाहकापेक्षाङ्गीकारे ईश्वरेऽपि शरीरेन्द्रियाद्यापत्तिरिति शङ्क्यम् । संकल्पमात्रेण
परशरीरगतभूतवेत्तालग्राह्यपगमदर्शनात् । नच कथमशरीरस्य प्रवर्तनरूपः संकल्प इति शङ्क्यम् ।
संकल्पस्य मनोजन्यत्वेन शरीरानपेक्षत्वात् । मनसस्त्वैश्वरेऽप्युपगमात् । पूर्वोक्तहेतुर्नैव ज्ञान-
शक्तिवन्मनसोऽपि प्राप्तत्वात् । नच मानसोऽपि संकल्पः मशरीरस्यैव, तस्यैव समनस्कत्वादिति
वाच्यम् । मनसो नित्यत्वेन देहाद्यपगमेऽपि तत्सद्भावेनानैकान्तिकत्वात् । अत ईदृशस्य विचित्रस्य
जगतो निर्माणे पुण्यपापपरवशः परिमितशक्तिज्ञानः क्षेत्रज्ञो न समर्थ इति तद्विलक्षण ईश्वरः
संकल्पमात्रेण सर्वकरणसमर्थोऽनुमानेन सिद्ध्यति । प्रयोगान्तरेण च । जगद् एकचेतनाधीनम्,
अचेतनारब्धत्वात्बीरोगस्वशरीरवदिति । तस्मान् पूर्वोक्तप्रकारेण शास्त्रैकमभिगम्यत्वं ब्रह्मणः
सिद्ध्यति ।

कथं तर्हि तत्सिद्धिरिति चेद्, उच्यते । नाचेतनारब्धत्वेन हेतुना ईश्वरसिद्धिः । तथाहि । यदत्र
साध्यतया निर्दिष्टं, किं तदेकचेतनाधीनत्वम् । न तावदेकचेतनाप्यतोपचिन्तितकृत्वम् । दृष्टान्ते
साध्यवैकल्यात् । अरोगस्यापि शरीरस्य पितृपुत्राद्यनेकचेतनाभोग्यत्वात् तत्तददृष्टजन्यत्वेन तदुत्पत्ति-
स्थित्योस्तदधीनत्वेनैकचेतनाधीनत्वाभावात् । किं च । शरीरस्य स्थितिरपि, किं स्वाययवसमवेतता,
उत प्राणनम् । आद्ये अवयवाधीनत्वान्न चेतनापेक्षा, घटादिवत् । द्वितीये क्षित्यादीनां शरीररूपत्व-
भावेन पक्षे असंभव इति पक्षसपक्षानुगतस्थित्यनुपलम्भः । नाप्येकचेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वं तत् ।
रश्मिः ।

व्यभिचारादिति कुलालत्वेन घटादित्वेन हि कार्यकारणभावः तत्रान्याशक्त्यान्याज्ञाने सहकारिणी
तत्रान्यपदार्थो हि पटादिस्तथा च पटादिज्ञानवता कुलालेन क्रियमाणे घटादौ अन्याज्ञानादि-
नियतसहचरितत्वव्यभिचारादित्यर्थः । उपयोग्यभावेऽपि कार्यदर्शनात् । परशरीरेत्यादि तथाच
संकल्प एव निर्वाहको न तु शरीरादिरतो नेश्वरे तदापत्तिरित्यर्थः । पूर्वोक्तेत्यादि स्वनिर्माणसमर्थ-
कर्तृपूर्वकत्वनियतकार्यत्वहेतुर्नैवेत्यर्थः । प्राप्तत्वादिति समर्थपदेन तथात्वादित्यर्थः । तस्यै-
वेति सशरीरस्यैवेत्यर्थः । अनैकान्तिकत्वादिति साधारणाधन्यतमत्वमनैकान्तिकत्वं सशरीरः
समनस्कः संकल्पवत्त्वात् क्षेत्रज्ञवत् । इत्यत्र समनस्कत्वस्य संकल्पाभाववति मुक्तात्मनि सत्त्वात् ।
इत्यनैकान्तिकत्वादनुपसंहारित्वादित्यर्थः । अनुपसंहारी च तद्विनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकादिः
तथाचानुपसंहार्यनैकान्तिकत्वादित्यर्थः । अनुमानेनेति । अचेतनेति कामपीजाधारब्धत्वात् ।
तत्सिद्धिरिति शास्त्रैकसमधिगम्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । उच्यते इति अस्माभी रामानुचार्यैरुच्यते ।
सूचीकटाहन्यायेन प्रथमतो द्वितीयमुत्तमानं दृश्यन्ति नाचेतनेत्यादि । तत्रेति । एकचेतनाप्यचेति
आयत्ते यति प्रयत्ने आसमन्तात् प्रयत्नविषये उत्पत्तिस्थिती यस्य जयतस्तत्त्वम् । उपलक्ष्यते लयः ।
साध्यवैकल्यमेव साधयन्ति अरोगस्येत्यादि । साध्यलक्षणघटकीभूता स्थितिः शरीरनिष्ठा वाच्या ।
तथाच यत्सिद्धं तदाहुः शरीरस्येत्यादि । असंभव इति जीवनासंभव इति सपक्षरूपनीरोगस्व-
शरीरानुगतजीवनरूपस्थित्यनुपलम्भः पक्ष इति वाधित इत्यर्थः । सपक्षेति निश्चितसाध्यवत्त्वं
सपक्षत्वम् । अनुपलम्भ इति पक्षेऽनुपलम्भः । तदिति एकचेतनाधीनत्वरूपं साध्यमित्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

पक्षान्तर्भूतेषु गुरुतरस्थशिलामहीरूहादिष्वनेकचेतनसाध्यप्रवृत्तिकत्वेन व्यभिचारात् । नापि चेतनमात्रापीनत्वम् । सिद्धसाधनत्वात् । किं च । उभयवादिसिद्धानां जीवानामेव नियामकत्वाभ्युपगमो युक्तः । लाघवात् । नच जीवानां पूर्वोक्तरीतिकोपादानादिविज्ञानतन्निर्माणशक्त्यभावः शङ्कनीयः । तपोयामादिभिस्तेष्वपि तादृशज्ञानमामर्थ्ययोरुपगमे बाधकाभावात् । एतदपेक्ष्येश्वराख्यपुरुषकल्पनस्य तत्र मामर्थ्यविशेषकल्पनस्य चात्यन्तापरिदृष्टत्वेनातिगुरुत्वात् । अतोऽचेतनारब्धत्वलिङ्गकायुमानेन नेश्वरसिद्धिः ।

नापि कार्यत्वलिङ्गकेन । महीमहार्णवादीनां सावयवत्वेन कार्यत्वेऽप्यनेकत्वात् ते सर्वे एकदैवैकेन निर्मिता इत्यत्र प्रमाणाभावात् । न चैकषट्पत् सर्वपामेककार्यत्वं, येनैकदैवैकः कर्ता स्यात् । पृथग्भूतेषु कार्येषु कालभेदकर्तृभेददर्शनेन कर्तृकालैक्यस्य नियन्तुमशक्यत्वात् । नच जीवानां तादृशनिर्माणशक्त्यदर्शनेन तन्निष्ठचौ कार्यत्वबलैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । पूर्वमशक्यनामपि पश्चात् पुण्यविशेषोपचयेन शक्तिदर्शनात्, तद्विशेषोपचयेनातिशयितादृष्टसंभावनया च तादृशविलक्षणकार्यकर्तृत्वस्यापि संभवादित्युक्तम् । किं च । युगपत् सर्वोच्छित्तिः सर्वोत्पत्तिश्च न प्रमाणयदवीमधिरोहतः । अदर्शनात् । क्रमेणैवोत्पत्तिविनाशयोः कल्प्यमानयोर्दर्शनानुगुण्येन तथा कल्पनायामपि विरोधाभावाच्च । अतो बुद्धिमदेककर्तृकत्वे साध्ये कार्यत्वस्यानैकान्तिकत्वम् ।

रक्षिः ।

व्यभिचारादिति साध्याभाववत्सु गुरुतरथादिषु स्वसमवायारब्धेषु साध्यशून्येषु हेतोर्व्यभिचारादित्यर्थः । साधारणो हेतुरित्यर्थः । साध्यं प्रकारान्तरेण लक्षयित्वा दूषयन्ति नापीत्यादि । सिद्धेत्यादि । शरीरादौ तथात्वादित्यर्थः । अयं दोषः पक्षताविघटकः । सिद्धाध्यायविरहविशिष्टसिद्धभावः पक्षता । एतच्च हेत्वाभासान्तरं जगति नायमित्यतो दूषणान्तरमाहुः किंचेत्यादि । कार्यत्वलिङ्गक स्वरूपासिद्धत्वमित्याहुः महीत्यादि । तथाच पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्येश्वरसाधकस्य कार्यत्वस्य विरहात् स्वरूपासिद्धत्वमित्यर्थः । सावयवत्वं लिङ्गमपि बाधितमिति कार्यं सावयवत्वादित्यनुमानमपि दुष्टमिति भावः । पक्षे साध्याभावो बाधः इति तल्लक्षणात् । प्रतिज्ञान्तररूपं निग्रहस्थानं वा व्याख्येयम् । सर्वेषामित्यादि महीमहार्णवादीनामेकस्य कार्यत्वमित्यर्थः । तत्सिद्धिरिति स्निग्धनिर्माणसमर्थकर्तृपूर्वकत्वसिद्धिरित्यर्थः । संभवादिति यथा प्रियव्रतः 'प्रियव्रतकृतं कर्म कोनुक्कुर्यादित्थेश्वरम्' इतिवाक्यात् । दर्शनेति न्यायशाल्मनुगुण्येन । तथाकल्पनायामिति पुण्यविशेषोपचयेनातिशयितादृष्टसंभावनया च तादृशविलक्षणकार्यकर्तृत्वकल्पनायाम् । अत इति विवादाध्यासितं भूमधरादिकं बुद्धिमदेककर्तृपूर्वकं कार्यत्वात् । घटादिवदित्यनुमाने तथेत्यर्थः । अनैकान्तिकत्वमिति सार्वभौमसदननेति च विवादाध्यासितं भूमधरादिकं बुद्धिमदनेककर्तृपूर्वकं कार्यत्वात् सार्वभौमसदनवदित्यनेन बुद्धिमदनेककर्तृकत्वे सिद्धे एतत्साध्याभाववति भूमधरादिके कार्यत्वरूपहेतोर्वृत्तेः साधारणानैकान्तिकत्वमित्यर्थः । तथाच सार्वभौमसदनदृष्टान्तेन बुद्धिमदनेककर्तृत्वे सिद्धे एतत्साध्याभाववति भूमधरादिके कार्यत्वरूपहेतोर्वृत्तेस्तथात्वावगमात् साधारण्यानैकान्तिकत्वावगमादिति सार्वभौमेतिफकिकार्यः । कार्यत्व बुद्धिमदेककर्तृकत्वसाधकं घटनिष्ठत्वात् पटनिष्ठकार्यत्ववदित्यनुमानमपि । कार्यत्व च बुद्धिमदेककर्तृकत्वसाधकं मृदादिभूतसमूहनिष्ठत्वात् घटपटस्तम्भसमूहनिष्ठकार्यत्ववदित्यनुमानेन सत्यतिपक्षमित्याहुः

भाष्यप्रकाशः ।

वर्भौमसदनदृष्टान्तेन तथाऽवगमात् । महादिभूतसमूहनिष्ठत्वाच्च घटपटस्तम्भमग्ननिष्ठकार्य-
त्ववत् । साध्यतावच्छेदकराहित्येन दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं च । सर्वनिर्माणचतुरस्रैकस्या-
प्रसिद्धेः । पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वं च । तादृशसाध्याप्रसिद्ध्या विवादाध्यासाभावात् । बुद्धिम-
त्कर्तृकत्वमात्रे साध्ये सिद्धसाध्यत्वं च । किं च । सार्वज्ञ्यसर्वशक्तियुक्तस्य कस्यचिदेकस्य साधक-
मेदं कार्यत्वं, युगपदुत्पद्यमानसर्ववस्तुगतं वा, क्रमेणोत्पद्यमानसर्ववस्तुगतं वा । आद्ये, आश्रया-
सिद्धत्वम् । द्वितीयेऽनेककर्तृकत्वसाधनाद् विरुद्धत्वम् । अपिच । सर्वेषां कार्याणां शरीराणां
बुद्धाद्यन्वयदर्शनेन तन्मूलभूतं सत्त्वादिकमवश्याश्रयणीयम् । पुरुषस्य तद्योगश्च कर्मभिरन्तःकरण-
रविमः ।

मह्यादीत्यादि । तथाचाभासोक्तरीत्या सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः । साध्यतावच्छेदकेत्यादि कार्य-
त्वलिङ्गकानुमाने क्षित्यादेः पक्षस्य विजातीयद्रव्यसमूहकत्वाद् घटादिवदिति दृष्टान्तेऽपि विजातीयद्रव्य-
समूहस्यैव दृष्टान्तत्वेन प्रवेशात् । तत्र साध्यतावच्छेदकस्य कर्त्रेक्यस्य प्रत्यक्षविरुद्धतया राहित्येनेत्यर्थः ।
तथाच दृष्टान्ताभाव इति भावः । साध्याप्रसिद्धिरग्रे वाच्या । किंच कार्यत्वलिङ्गकमनुमानमाश्रया-
सिद्धमित्याहुः सर्वनिर्माणेत्यादि । सार्वभौमसदने सर्वनिर्माणचतुराणामनेकेषां दर्शनादेकस्याप्रसिद्धेश्च
विवादाध्यासितत्वाभावेन भूभ्रूवरादेः पक्षस्य तथात्वमित्यर्थः । यथा काञ्चनमयः पर्वतो वह्नि-
मानिति तथा च पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावात् आश्रयासिद्धत्वमिति भावः । किंच व्याप्यत्वासिद्धमपीति
सूचयन्तस्तत्र हेतुमप्याहुस्तादृशेत्यादि । साध्याप्रसिद्धेति । साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः
साध्याप्रसिद्धिः यथा काञ्चनमयवह्निमान् धूमात् इति । तथा च बुद्धिमदेकत्वस्य साध्यतावच्छेदकस्य
कर्तर्यभावाध्याप्यत्वासिद्धत्वमित्यर्थः । ननु साध्ये एकपदं न निवेद्यते एवं च न साध्ये साध्यताव-
च्छेदकाभाव इत्यत आहुः बुद्धिमदित्यादि । सिद्धसाध्यत्वमिति बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वस्य सर्वत्र
सिद्धत्वात् । आश्रयासिद्धत्वमिति युगपदुत्पद्यमानस्य सर्वस्य केनापि लौकिकप्रमाणेनासिद्धत्वा-
त्तथात्वमित्यर्थः । किंच संदिग्धसाध्यत्वं पक्षत्वमिति लक्षणेन साध्यासदेहात्मक्षे संदिग्धत्वरूपपक्षताव-
च्छेदकाभावात् । पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावरूपाश्रयासिद्धिः । तथा सिषाषयिषाविरहविशिष्टसिद्धभावः
पक्षता । तस्याः पक्षेऽभावादाश्रयासिद्धिः । अनेकेत्यादि क्रमिकाणामनेककर्तृकत्वस्य प्रत्यक्षादिसिद्ध-
त्वात्तथेत्यर्थः । विरुद्धत्वमिति साध्याभावसाधकहेतुर्विरुद्ध इति तल्लक्षणादिरुद्धत्वमित्यर्थः । सांख्य-
मतमनुसृत्य दूषयन्ति अपि चेत्यादि । तन्मूलभूतमित्यादि । शरीरमूलभूतं सत्त्वादिगुणान्यतमं
‘अनादिराला पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।

प्रलग्नामा स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥

स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः ।

यदृच्छ्यैवोपगतामन्यपद्यत लीलया ॥

गुणैर्विचित्राः स्रजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः ।

विलोक्य सुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगृह्या ॥

एवं परमिध्यानं कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।

कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥

तदस्य संसृतिर्वन्धः पारतर्भ्यं च तत्कृतम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

विकारद्वारेण भवतीति विचित्रकार्यविशेषारम्भायैव ज्ञानशक्तिवत् कर्मसंबन्धोऽप्यवश्याश्रयणीयः । ज्ञानशक्तिवैचित्र्यस्यापि कर्ममूलत्वाच्च । इच्छायाः कर्मारम्भहेतुत्वेऽपि विषयविशेषितायास्तस्याः सत्त्वादिसूलत्वेन कर्मसंबन्धोऽवर्जनीयः । एवं सिद्धे कर्मसंबन्धे क्षेत्रज्ञा एव कर्तारः सिद्ध्यन्ति, न तु तद्विलक्षणः कश्चिदनुमानात् सिद्ध्यति ।

भवन्ति चात्र प्रयोगाः । तनुभवनादिकं क्षेत्रज्ञकर्तृकं, कार्यत्वाद् घटवत् । ईश्वरः कर्ता न भवति प्रयोजनशून्यत्वाद् मुक्तात्मवत् । तथा, अशरीरत्वात् तद्वदेव । न च क्षेत्रज्ञानां स्वशरीराधिष्ठाने व्यभिचारः । तत्राप्यनादेः सूक्ष्मशरीरस्य भावात् । विमतिविषयः कालो न लोकशून्यः कालत्वाद् वर्तमानकालवत् । किंच । ईश्वरः किमशरीरः सशरीरो वा कार्यं करोति । नाद्यः । मनसो नित्यत्वेऽपि अशरीरेषु श्रुतेषु मानसकार्यादर्शनादीश्वरेऽप्यकर्तृत्वापत्तेः । नेतरः । विकल्पासहत्वात् । तन्नित्यमनित्यं वा । न तावन्नित्यम् । सावयवस्य नित्यत्वे जगतोऽपि नित्यत्वाविरोधादीश्वरासिद्धेः । नाप्यनित्यम् । तद्वतिरिक्तस्य तच्छरीरहेतोस्तदानीमभावात् । नच स्वयमेव हेतुरिति श्रुक्तम् । अशरीरस्य तदयोगाद् । नाप्यन्यशरीरेण शरीरत्वात् । अनवस्थानात् । किंच । सच्चापारो निर्व्यापारो वा । नाद्यः । अशरीरस्य तदसंभवात् ।

रश्मिः ।

भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥

कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः ।

ओक्तुत्वे सुखदुःखानां पुरुष प्रकृतेः परम् ॥

‘प्रकृतिस्त्रोपि पुरुषो नाच्यते प्राकृतैर्गुणैः ।

अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत्’ ॥

‘यत्तन्निर्गुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।

प्रधानं प्रकृतिं प्रादुरविशेष विशेषवत्’ ॥

‘एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः ।

परं प्रधानं पुरुषं दैव कर्म विचेष्टितम्’ ॥

इत्यादि पुराणप्रामाण्यादवश्यमाश्रयणीयमित्यर्थः । सत्त्वाद्याश्रयेण यद्भवति तदाहुः पुरुषस्येत्यादि । ईश्वराख्यस्यात्मनः सत्त्वादियोग इत्यर्थः । अवश्येत्यादि लोके तथा दर्शनात्तथैत्यर्थः । विचित्रकार्यारम्भो न ज्ञानवैचित्र्यात् किं तु इच्छावैचित्र्यात् तस्याश्चाकर्ममूलत्वाददोष इत्यत आहुः इच्छाया इत्यादि । इच्छाया हेतुत्वेऽपि न सामान्यरूपेण तथा सति सृष्टीच्छया प्रलयः स्यादतः सृष्टिविषयिणीच्छात्वेन सृष्टिहेतुत्वमेवमन्यत्रेत्येव आत्मप्रसादजसुखस्यादित्येवं विषयविशेषितायास्तस्या हेतुसुतायाः सत्त्वादिरूपप्रधानाभिपत्तिमूलत्वेनेति सत्त्वाद्विहेतुकर्मसंबन्धो वर्जनीय इत्यर्थः । ननु सूत्रादौ शरीराणामनुत्पन्नत्वात्क्षेत्रज्ञानां स्वशरीराधिष्ठानासंभवे कर्तृत्वव्यभिचार इत्याशङ्क्य पराकुर्वन्ति न च क्षेत्रज्ञज्ञानमित्यादि । प्रवाहानादित्वमभिप्रेत्य स्थूलशरीरसत्त्वासावनायाहुः विमतीत्यादि । प्रवाहानादित्वसादित्वरूपविविधमतिविषयः । मनस इति करणभूतस्य मनस इत्यर्थः । तदिति शरीरमित्यर्थः । तद्वतिरिक्तस्येत्यादि ईश्वरव्यतिरिक्तस्येश्वरशरीरहेतोः सृष्टिप्राक्कालेऽभावादित्यर्थः । क्षेत्रज्ञव्यतिरिक्तस्य क्षेत्रशरीरहेतोः सृष्टिप्राक्कालेऽभावादित्यर्थो वा । स्वयमिति ईश्वर इत्यर्थः । तदयोगादिति हेतुत्यायोगादित्यर्थः । अनवस्थानादि अवस्थान शरीरस्थितिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

द्वितीयः । शुक्तात्मवदकर्तृत्वापातात् । कार्यं जगद् इच्छामात्रत्रयापारिकर्तृकमित्युच्यमाने क्षयाप्रसिद्धविशेषणत्वम् । दृष्टान्तस्य साध्यहीनता च । अतो दर्शनानुगुण्येनेश्वरानुमानं शनानुगुण्यपराहतमिति शान्तैकप्रमाणकः परमेश्वरः परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमः । शान्तं तु कलेतरप्रमाणापरिदृष्टं समस्तविजातीयं सार्वत्र्यसत्यमङ्गुल्यत्वादिमिश्रानवधिकातिशयापरिमि-
गुणोदारं निखिलहेयप्रत्यनीकं स्वरूपं प्रतिपादयतीति, न प्रमाणान्तरावसितवस्तुसाधर्म्य-
युक्तदोषप्रसङ्ग इति ।

अत्रोदयनाचार्यैरीश्वरसाधने नवानुमानानि ह्युसमाञ्जलौ दर्शितानि ।

‘कार्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः ।

वाक्यात् संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदन्ययः’ ॥

इति । अत्र कार्यादिपदानि भावप्रधानानि । तानि चैवं व्याख्यातानि । आयोजनं सर्गा-
पकालीनशुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म । घृतिधारणं गुरुत्ववतो ब्रह्माण्डादेः पत-
नाभावः । आदिपदाद् ब्रह्माण्डादेर्नाशः । पदं घटादिसंप्रदायव्यवहारः । घटादिपदप्रयोगो
वा । प्रत्ययो वेदजन्यं धर्मादिज्ञानम् । श्रुतिवेदः । वाक्यं पदसमूहः । संख्याविशेषः सर्गा-
दौ परमाणुनिष्ठद्वित्वादिपदसंख्याजन्यं परिमाणमित्यादि । प्रयोगास्तु द्वित्यादिकं कर्तृजन्यं कार्य-
त्वाद् घटवत् । अन्ये तु जन्यत्वादित्यपि प्रयुज्यते । तथा, क्षितिः, उपादानगोचरापरोक्षज्ञा-
नोपायेच्छा तादृशकृतिजन्या, ज्ञानजन्या, इच्छाजन्या, कृतिजन्या वा, जन्यत्वाद् घटादिवदि-
त्यपि । पूर्वोक्तं कर्म चेतनप्रयत्नपूर्वकं कर्मत्वाद् असदादिशरीरजन्यक्रियावत् । उक्ता घृतिः,

रश्मिः ।

सुदभावादित्यर्थः । कार्यमिति हेतुगर्भं विशेषणमिदं, कार्यत्वादित्यर्थः । अप्रसिद्धेत्यादि तादृशस्य
कर्तृप्रसिद्धत्वाच्च जगतो विशेषणं कार्यं तदप्यप्रसिद्धमित्यर्थः । दृष्टान्तस्येति घटादेरित्यर्थः । तथा च
दृष्टान्ताभाव इति भावः । नैयायिकाणामुमानानि सांख्यशास्त्रपराहतानीति वदन्तः सिद्धमाहुः अतो
दर्शनेत्यादि । दर्शनं सांख्यशास्त्रम् । न प्रमाणान्तरेति शब्दादन्यत्प्रमाणं प्रमाणान्तरं ततोवसितं
निश्चितं वस्तु ब्रह्माख्यं तत्साधर्म्यं कर्तृत्वादिना तत्प्रयुक्तो दोषः ज्ञानिनामपि श्रवणमात्रेण पातित्वं
तस्य प्रसङ्गः ।

इत्यादीति इत्यादि यथा स्यात्तथाव्याख्यातानि इति पूर्वोपान्वयः । तेन पदव्याख्यानत्वात्
हेतुसमुदायपतितस्यायोजनस्य पक्षत्वेपि न क्षतिः । अन्ये त्वायोजनं कर्मेत्याहुः तेन न प्रायपाठविरोधः ।
गोपीनाथमौनी तु परमाणुः अपरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिविषयः कार्यात् कपालवत् इति यथाश्रुतं
व्याक्रे । अत्र हेतुतावच्छेदकसंबन्धः समवायः । उक्तानुमाने साधारण्यं मन्यमानानां विजातीय-
द्रव्यसमूहस्य पक्षत्वे पूर्वोक्तरीत्या कर्त्रैक्यदौर्घ्यादेकैकं द्रव्यं पक्षत्वेन प्रयुज्यानां च मतमाहुः अन्ये
त्वेत्यादि । जन्यत्वं जननशालित्वं तच्च ध्वंसप्रतियोगित्वशालित्वं स्वीकृतं चिकीर्षासत्त्वात् अंशतः
साधारण्यत्वमतो जन्यत्वादित्यपि प्रयुज्यते, ध्वंसस्य जन्यत्वात् तथाच ध्वंसे साधारण्यत्ववारणाय प्रयुज्यते
इत्यर्थः । अस्तरसस्तु पक्षे ध्वंसाप्रवेशः । तथात्वे सति पक्षे पक्षतावच्छेदकध्वंसाप्रवेशादाश्रयासिद्ध-
मनुमानमिति । उपादानेत्यादि उपादानविषयकं यदपरोक्षज्ञानं उपायेच्छा उपादान-
विषयिणी कृतिश्च तज्जन्येत्यर्थः । कार्यमात्रं प्रति ज्ञानत्वेनेच्छात्वेन कृतित्वेनान्वयव्यतिरेकान्मां
पृथक्कारणत्वं यौगपद्यासंभवादित्याशयेनाहुः ज्ञानजन्येत्यादि । इत्यपीति प्रयुज्यते इत्य-
न्वयः । पूर्वोक्तमिति सर्गाधकालिकद्वैतशुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकमित्यर्थः । उक्तेति
गुरुत्वब्रह्माण्डादिपतनाभावात्किंचेत्यर्थः । पूर्वोक्तमिति वेदजन्यधर्मादिज्ञानरूपमित्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

चेतनप्रयत्नपूर्विका धृतिवाद् वियति विहङ्गमधृतिवत् । ब्रह्माण्डादि प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाशित्वात् पाथ्यमानपटवत् । उक्तव्यवहारः स्वतन्त्रप्रयोज्यः, व्यवहारत्वाद् आधुनिकलिप्यादिव्यवहारवत् । पूर्वोक्तं ज्ञानं कारणगुणजन्यं प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत् । वेदः पौरुषेयो वेदत्वाद् यन्नैवं तन्नैवम्, आकाशवत् । वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वाद् भारतादिवत् । ब्रह्मणुपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात् तुल्यपरिमाणकपालद्वयारब्धघटपरिमाणवदिति । अत्र प्रथमे प्रयोगे कर्तृजन्यत्वं तु खोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमददृष्टाद्वारकजन्यत्वम् । अत्रादृष्टाद्वारकेतिविशेषणान्न जीवात्मनिरूपितादृष्टद्वारकजन्यत्वेन सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा । जीवानां क्षित्याद्युपादानाभूतपरमाण्वादिगोचरापरोक्षज्ञानाभावेन तज्जन्यत्वे बाधान्न तैरपि तथा । नच क्षितिघटादिसाधारणस्यैकस्य साध्यस्याभावेन स्वपदार्थाननुगमात् कथं व्याप्तिग्रह इति वाच्यम् । स्वपदार्थाननुगमस्यादोषत्वात् । अन्यथेच्छादिना ज्ञाना-

रद्विभः ।

परिमाणेत्यादि परिमाणं च प्रचयश्च परिमाणप्रचयौ ताम्यामजन्यत्वे । प्रचयः शिथिलसंयोगः तज्जन्यं परिमाणं तूलकादौ । एव च स्थलभेदेन परिमाणप्रचयसंख्याभिः परिमाणं जन्यते । कार्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वम् । एवं सति पक्षे ध्वसे ध्वंसप्रतियोगित्वशालित्वरूपं जन्यत्वामावेन साध्याभाववति पक्षे तस्य लिङ्गस्य परिमाणस्य स्तोत्रकृष्टपरिमाणजनकत्वनियमादेतादृशं परिमाणं नाणुपरिमाणजन्यं किंतु संख्याजन्यमित्याशयेन दृष्टान्तमाहुः तुल्यपरिमाणेत्यादि । तथाच तादृशपरिमाणं कपालपरिमाणानुदुक्कृष्टत्वाभावात्संख्याजन्यमिति भावः । इतीति एतस्याग्रे आश्रये सिद्धे ब्रह्मणुपरिमाणजनिका संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या, एकत्वान्यसंख्यात्वात्, अयमेकोऽयमेक इमौ द्वौ इति द्वित्वसंख्यावदित्यनुमानेऽस्मदाद्यपेक्षाबुद्धिजन्यत्वबाधातदाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिरित्येतावती त्रुटिरत्रास्ति । तेन परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वादित्यनुमानेनेश्वरसिद्धावपि न क्षतिः । न च ब्रह्मणुपरिमाणं परिमाणजन्यमेवास्त्विति वाच्यम् । ब्रह्मणुपरिमाणं न परिमाणजन्यं, अणुपरिमाणत्वात् परमाणुपरिमाणवदित्यनुमानेन तस्य परिमाणजन्यत्वादित्यर्थः । विशेषणवादिति जन्यत्वविशेषणादित्यर्थः । जीवेति जीवश्चोपास्यासिद्धात्मा तन्निरूपितेत्यादिः । अर्थान्तरं चेति ईश्वरसाधने यतमानस्य जीवसिद्धार्थान्तरमित्यर्थः । अत्र ज्ञानलक्षणासामान्यलक्षणायोगजधर्मैर्यत्किंचिदुपादानगोचरत्वविवक्षणेन च तादृशज्ञानादिमार्ता जीवानां कर्तृत्वान्न खोपादानेत्यादिविशेषणेन तद्वेतुत्वनिवृत्तिः । खोपादानेत्यादिविशेषणप्रयोजनमाह जीवानामित्यादि । तथेति । सिद्धसाधनमर्थान्तरं वेत्यर्थः । भीमांसकस्यानादिसृष्टिवादित्वात् तद्वारणायेदमुक्तम् । अभावेनेति घटादीनां कुलालादिकर्तृकत्वस्य प्रत्यक्षात् । स्वपदार्थाननुगमात् । स्वपदेन क्षित्यादिसंग्रहे दृष्टान्ते साध्यस्याभावेन घटादिसंग्रहे तु पक्षे तदभावेन पक्षनिष्ठाल्यन्ताभावप्रतियोगिनः खोपादानेत्यादिसाध्यस्य हेतुः कार्यत्वमित्यनुपसहकारिकार्यत्वम् । तत्फलं च व्याप्तिज्ञानप्रतिपत्त्ययोगिनः खोपादानेत्यादिसाध्यस्य हेतुः कार्यत्वमित्यनुपसहकारिकार्यत्वम् । तत्फलं च व्याप्तिज्ञानप्रतिपत्त्ययोगिनः खोपादानेत्यादिसाध्यस्य हेतुः कार्यत्वमित्यनुपसहकारिकार्यत्वम् । एवं च स्वपदेन घटादिग्रहवेलायां पक्षस्य साध्यत्वामावेन कथं तद्विषयत्वमत्यन्ताभावस्येति शङ्क्यम् । स्वपदेन क्षित्यादिसंग्रहे तद्वत्त्वसत्त्वादिति । अदोषत्वादिति इच्छादिना ज्ञानानुमाने यो यदिच्छावान्न स तज्ज्ञानवानित्येवं व्याप्तिग्रहे यत्तत्पदाम्यां विवक्षितमेव शुद्धते तदेवात्र स्वपदेनोक्तमिति प्रातिस्निकरूपेण व्याप्यग्रहेऽपि विवक्षितत्वेन रूपेणानुगमाददोषत्वादित्यर्थः । अन्यथेत्यादि तस्य दोषत्वे, अयं

भाष्यप्रकाशः ।

द्युतमानं न स्यात् । स्वविशेष्यकस्वत्वप्रकारकज्ञानत्वादिनैव तत्र कार्यकारणभावात् । अत्र च सकर्तृकत्वादिसाध्यकानुमाने कर्तृत्वेनैव कारणता, ज्ञानजन्यादिसाधके च ज्ञानत्वादिना । एवं कार्यतापि कार्यत्वेन जन्यत्वेन च । नच शरीरगौरवेणाप्रयोजकत्वं शङ्क्यम् । अवच्छेदककोटौ घटत्वादीनां प्रवेशे आनन्त्यगौरवाद्, ध्वंसस्य जन्यत्वेन तस्य च जन्याभावत्वेनावच्छेदकतया प्रवेशे शरीरगौरवाच्च । एवं तु विवक्षितविवेके जन्याभावत्वैकदेशस्य जन्यत्वस्यैव प्रवेश इति शरीरलाघवात् सामान्यलाघवादेकत्वाधवात् कल्पनालाघवादुपस्थितिलाघवाच्च जन्यत्वेनैव कार्यता, न घटत्वादिना । कार्यत्वं च स्वसमवायिजन्यतात्वेन परंपरासंबन्धेन कृतित्वमेवेति, न तत्रापि गौरवम् । नच विशिष्यान्यव्यतिरेकाभ्यां घटत्वकुलालत्वादिना दिशिष्य-कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् सर्वमेतद्विरुद्धमिति वाच्यम् । कार्यमात्रवृत्तीनां जातीनां कार्य-तावच्छेदकत्वमिति सिद्धान्तसमुद्घोषात् । नचाङ्कुरादौ हेतोर्विपक्षगामित्वेनानैकान्तिकत्वं शङ्क्यम् ।

रश्मिः ।

स्वज्ञानवान् स्वेच्छावत्त्वात् देवदत्तवदित्यनुमानं न स्यादित्यर्थः । आदिशब्देन स्वेच्छावान् स्वयन्नाद् देवदत्तवत् । स्वविशेष्यकेत्यादि आदिना स्वविशेष्यकस्वत्वप्रकारकेच्छावत्तादृश्यत्वे श्राद्धे । अन्ये त्वेच्छावत्त्वमिया स्वपदरहितं साध्यमङ्गीकुर्वन्ति तदुक्तं अत्रेत्यादि । पूर्वोक्तानुमानद्वयमध्य इत्यर्थः । सकर्तृकत्वं पर्यायत्वेनादिर्यस्य कर्तृजन्यत्वस्य तदादिसाध्यमस्मिन् अनुमाने । द्वितीयानुमान आहुः ज्ञानजन्यादीति । आदिना इच्छाजन्या कृतियन्येति साध्यद्वयम् । एवमिति कारणतावदित्यर्थः । नन्वेवं सामान्यतः कार्यकारणभावे कार्यत्वं कृतिसाध्यत्वरूपं प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं वा । जन्यत्वं जननशालित्वरूपं च कार्यतावच्छेदकद्वय शरीरगौरवप्रसक्तं कृतिसाध्यत्वस्य प्रागभावप्रतियोगित्वरूपत्वात् । जननशालित्वस्य ध्वंसप्रतियोगित्वशालित्वरूपत्वात् । कम्बुग्रीवादिसमत्वरूपघटत्वेन कार्यतायां लाघव-मित्याशङ्क्य निराकुर्वन्ति न च शरीरेत्यादि । आनन्त्यगौरवादिति घटत्वपटत्वादीनामानन्त्यात् कार्यतावच्छेदकानन्त्येनानन्त्यगौरवादित्यर्थः । अन्यदपि साध्य आह ध्वंसस्येत्यादि । तस्य चेति ध्वंसस्य चेत्यर्थः । अवच्छेदकतयेति साध्यतावच्छेदकतया । एवं त्विति जन्यत्वेन रूपेण विवक्षितस्य हेतोर्विवरण इत्यर्थः । विवक्षितेति कार्यता कार्यत्वेनैव चेत्तर्हि पूर्वोक्तसाधारण्यं, तन्निवृत्त्यर्थं जन्यत्वेनैव कार्यता तर्ह्याश्रयासिद्धिः पूर्वोक्तेति तदुभयनिवृत्त्यर्थं कार्यता कार्यत्वजन्यत्वान्यतररूपेण विवक्षितेति विवक्षितविवेकस्तस्मिन् । शरीरलाघवादित्यादि कार्यताजन्यवच्छेदकशरीरलाघवात् कृतित्वेन जन्यत्वेन कार्यत्वेन च कार्यकारणभावे यत्र जन्यत्वं कार्यत्वं च तत्र कृतित्वमिति सामान्य-व्याप्तिलाघवाद् घटत्वावच्छेदकानन्त्यापेक्षया सामान्यावच्छेदकैकत्वे लाघवादित्यर्थः । कार्यत्वस्य शरीरगौरवं परिहरन्ति कार्यत्वं चेत्यादि । स्वं कृतित्वस्तत्समवायी-आत्मा तज्जन्यत्वं यथा कार्यस्य तथा कृतेरपीति तादृशेन परंपरासंबन्धेनेत्यर्थः । विरुद्धमिति अनावश्यकत्वादसंगतमित्यर्थः । जातीना-मिति सामान्यानां धर्मोणमित्यर्थः । सिद्धान्तेत्यादि तथा च कार्यत्वेन कर्तृत्वेन सामान्यकार्य-कारणभावाङ्गीकारे कार्यमात्रवृत्तिमहाश्रुतिवृत्तस्य कार्यतानवच्छेदकत्वप्रसङ्गेन सैद्धान्तिकनियम-मङ्गापत्तिरिति तदभावाय सोऽप्यावश्यक इत्यर्थः । विपक्षगामित्वेनेत्यादि हेतोर्ङ्कुरादौ साध्या-भाववद्भामित्वेन । क्षितिः कर्त्रजन्या कार्यत्वादङ्कुरादिवदिति विरुद्धार्थतिसाधारणानैकान्तिकत्वमित्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तत्र भाष्यसंदेहस्यानन्याहिनत्वेन तस्य पक्षसमन्वात् । नच शरीरजन्यत्वस्योपाधेर्विधमानत्वाच्छरीराजन्यत्वस्य प्रतिपादनस्य मन्वाच्च साध्यसंदेहस्यान्याहितत्वेनानैकान्तिकत्वं सिद्धमिति शङ्क्यम् । कत्रादिजन्यतायामपि गुरुभूतस्य शरीरजन्यत्वस्यानवच्छेदकत्वाद्धुभूतस्य जन्यत्वमात्रस्यैवावच्छेदकत्वेन तस्य च नाधनव्यापकत्वेनानुपाधित्वे हेतोरदुष्टत्वात् । एवं च कत्रादिजन्यतायामिव शरीरजन्यतायामपि जन्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वादीन्वरं नित्यज्ञानादिकमिव नित्यशरीरवत्त्वस्याप्यङ्गीकारेण प्रतिपादनदोषस्याप्यभावात् । अनुमानं च. क्षित्यादिकं शरीरजन्यं जन्यत्वाद् घटवत् । ईदृशः शरीरं कर्तृत्वात् कुलालवदिति । अनुद्वलनकस्याव कर्तृत्वजन्यत्वम्यामिव शरीरित्वजन्यत्वम्यामपि पूर्वोक्तयुक्तितुल्यशुक्तिकः कार्यकारणभाव एव । श्रुतिश्च, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि. 'महत्तत्त्वमसि' इत्यादि, 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इत्यादि च । श्रुतीनां चानुद्वलनकविषया स्वतन्त्रतया च ब्रह्मणि प्रामाण्यमिति नवीनमतम् ।

सांप्रदायिकमते शरीरस्य कुलालशरीरत्वादित्येव कारणत्वं, ननु शरीरत्वेनेतीश्वरत्वमित्यं शरीरं लोकादुग्रहेण व्यवहारप्रवर्तनायम् । अतोऽसंदाघट्टप्रजनिते रामकृष्णादिनामके शरीरे भूतावेद्यान्यायेनावेशः । कार्यकरणानन्तरं च त्याग इति ।

अभिनवमते तु महेश्वरस्य विश्वमेव शरीरम् । तच्च नित्यानित्यपृञ्जवटितमित्यनित्यंश्वरामेजुपि नित्यांशनादाय नित्यमेव । आकाशात्मकं च नित्यमेव । रामकृष्णादिनामकं त्वाविर्भावतिरोभावशालि भक्तानुग्रहेण कदाचित् इतिदाविर्भवति तिरोभवति च । अत एव तत्त्ववादिभिर्मूर्तमपि तन्मित्रं विश्वं वेत्यङ्गीक्रियते । सर्वत्र नर्चदा तथाभूतभक्तमाधनया भक्तैः साम्राज्यक्रियमाणत्वात् । तादृशसाक्षात्काराणां प्रमान्ते संभवति भ्रमत्वकल्पनस्यान्याप्यत्वात् । तदुक्तम्. औत्सार्गिकं धियां प्रमात्वमिति । विद्यात्मकं तु योगिप्रत्यक्षगम्यमपि विश्वरूपदर्शनादिषु श्रूयव रदिनः ।

साधारणानैकान्तिकत्वमात्रं वा । नन्वेत्यादि विपक्षे अङ्कुरादौ कर्तृजन्यत्वसंदेहस्य कर्तृनुपलम्भनाशे तद्वत्तयोपाधिसल्लानिपझादिदोषानाहितत्वेनाङ्कुरादेः पक्षसमत्वेन पक्षाननिर्वात् । उपाधेरिति घटादौ कर्तृजन्यत्वसाध्यवति शरीरजन्यत्वमाभावाभावात्साध्यव्यापकत्वं क्षित्यादौ च साधनवति शरीरजन्यत्वमात्रे इति साधनाध्यापकत्वं चात उपाधेरित्यर्थः । प्रनिसाधनस्येति मिति कर्तृजन्यशरीराजन्यत्वात् अङ्कुरादिदृ इति प्रतिपादनस्येत्यर्थः । अनैकान्तिकत्वमिति अङ्कुरादेः पक्षसमत्वमावेन तत्र साधारणानैकान्तिकत्वमित्यर्थः । गुरुभूतस्येति पदार्थान्तप्रवेयेन गुरुभूतस्येत्यर्थः । तस्य चेत्तादि जन्यत्वस्य च जन्यत्वरूपसाधनव्यापकत्वेनेत्यर्थः । एवं चेति लाववाज्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वे सतीत्यर्थः । अभावादिनि तथाचैवं रानानुषोक्तं दूषणमपि निरस्तं भवतीत्यर्थः । रामानुजाचार्यैः सत्यनवलम्ब्य दत्तं सत्त्वमैश्वर्यवन्तिरूपं दूषणं परिहरन्ति श्रुतिश्चेत्यादि । लोकादुग्रहेणेति लोकादुत्तारेणेत्यर्थः । रामकृष्णादीति आदिपदेन महामिनिजनकताय चतुर्मुखादिशरीरस्य संग्रहः ।

उक्ते मते उक्तानां शरीराणां जन्यत्वादशरीरस्येश्वरस्य तदकर्तृत्वापत्त्या व्यवहारप्रवर्तकत्वासंभवात् सांप्रदायिकमते विहायानिनवमतं वदन्ति अभिनवेत्यादि । तत्त्ववादिभिरिति कृष्णाङ्गसाभिः 'तत्त्वानुक्तानि मे नव' इत्येकादशे । 'भूमिरापोऽनलः' इति गीतायाम् । औत्सार्गिक-

भाष्यप्रकाशः ।

एव सहस्रशः । एवं श्रुत्यादिभिः शरीरेऽङ्गीकृते तदनुसारिसकृत्कृतानुमानं निर्दुष्टमेव । एवमेके-
नेश्वरेण सकलक्षित्यादिकार्यसंभवे सति प्रमाणाभावाद् गौरवाच्च नानेकेश्वरसिद्धिः । किञ्चानेके-
श्वराङ्गीकारे तेषामैकमत्यं वैमत्यं वा स्यात् । तत्राद्ये स्वान्त्याभावादेवैकानिः । द्वितीये तु
कार्यासिद्धिरिति कार्यदर्शनाद्, 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिभ्यस्तादृशः पुराणैकस्यैव सिद्धि-
रिति न पूर्वोक्तं किमपि दूषणम् । एवमेकेश्वरसिद्धौ कर्मत्वादिलिङ्गकान्यप्यनुमानानि तमेकमेव
साधयन्तीति न कोऽपि कापि दोष इति मैथिलभवदेवमिश्राः ।

ज्ञानेन्द्रमिश्रस्तु, बुद्धिप्रभृतिर्कार्यम्, उपादानगोचरप्रत्यक्षजन्यं कार्यत्वाद् घटादिवत् । यदि
चोपादानगोचरापरोक्षवृत्तेरेव कार्यहेतुत्वं लाघवात् । न तु चैतन्यस्य गौरवादिनि । तदा तु
रदिमः ।

मिति धियां ज्ञानानां प्रमात्वमौल्यसिर्गिकं स्वाभाविकं भ्रमत्वादि त्वनौन्मार्गिकमित्यर्थः । पुष्टान्मदशक्ति-
वददृष्टपुष्टाक्षित्यादिकार्याङ्गीकारे वाचकमाह किं चानेकेत्यादि । साधयन्तीति । न चान्तिमस्ये-
श्वरासाधकत्वं शङ्क्यम् । तेन ह्यणुकपरिमाणस्य संख्याजन्यत्वे सिद्धे ह्यणुकपरिमाणजनिका संख्यापेक्षा-
बुद्धिजन्या एकत्वान्यसंख्यात्वात् । अयमेकः अयमेकः इमौ द्वौ इति द्वित्वसंख्यावत् इत्यस्मदाद्यपेक्षा-
बुद्धिजन्यत्ववाधातदाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धेः । न च ह्यणुकपरिमाणं परिमाणजन्यमेवास्तु इति वाच्यम् ।
ह्यणुकपरिमाणं न परिमाणजन्यं अणुपरिमाणत्वात् परमाणुपरिमाणवदित्यनुमानेन तस्य परिमाणाजन्य-
त्वात् । मैथिलभवदेवमिश्रा इति । एवमेतेषु मतेषु कार्यत्वलिङ्गकानुमाने शरीराजन्यत्वस्य दूषणस्य
प्रबलत्वात्तत्परिहारायेश्वरे सशरीरत्वमावश्यकम् । शरीरस्यापि नित्यानित्यविकल्पकृतदोषपरिहाराय
श्रुत्यालम्बनमावश्यकम् । अन्यथा नैयायिकादिभिरपि न तेनेश्वरसिद्धिरिति बोध्यम् । उपादानेत्यादि
प्रकृते उपादानं प्रकृत्यंशरजःसत्त्वं तत्र तद्विषयकं प्रत्यक्षं यस्य तज्जन्यमित्यर्थः । तादृशप्रत्यक्षाश्रयत्वेने-
श्वरसिद्धिरिति भावः । यदि चेति उपादानगोचरापरोक्षं च तद्बुद्धिः कर्मधारयः । चैतन्यस्येति
उक्तप्रत्यक्षाश्रयत्वेनाक्षेप्यस्य बहुव्रीहिप्राप्तस्य वा । गौरवादिति उपादानगोचरप्रत्यक्षाश्रयत्वस्य
साध्यतावच्छेदकत्वे शरीरगौरवादित्यर्थः । अत्र विभाव्यते इति शेषः । तथा चानेनानुमानेनोपादान-
गोचरप्रत्यक्षकृतिसिद्धेनेश्वरसिद्धिरिति भावः । कार्यहेतुत्वमिति कार्यं कार्यत्वं हेतुर्यस्येति तयोक्तम् ।
कार्यायोजनेति कारिकया कार्यपदं दत्तम् । यद्यपि तादृशप्रत्यक्षाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिरनुमानान्तरेण भवति
तथापि प्रकारान्तरेण साधनायाऽनुमानान्तरमाह तदा त्वित्यादि । न च स्वरूपासिद्धिरेति वाच्यम् ।
उपादानगोचरप्रत्यक्षं साधिष्ठानं गुणत्वाद् रूपादिवदित्यनुमानेन तदधिष्ठानसिद्धौ तादृशाधिष्ठानं जन्यं
कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन तद्वारणसंभवादेवं चोपादानगोचरप्रत्यक्षपदं तादृशाधिष्ठाने गौणम् ।
उपादानगोचरप्रत्यक्षाधिष्ठानवृत्तीच्छाकृतिमज्जन्यत्वादिति हेतुः । वृत्तिः पदार्थान्तररूपा नात्र । नन्वेवमपि
प्रकृतिसिद्ध्यासङ्गपुरुषे व्याप्यत्वाभिमतस्य पक्षेऽभावः स्वरूपासिद्धिः । यथा हृदो ब्रह्म धूमादित्यत्र
हृदे धूमाभावः । 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति गीतोक्तेः स्वरूपासिद्धिस्त-
दवस्थेति चेन्न, उपादानगोचरप्रत्यक्षवृत्तीच्छाकृतिमत्वस्य समवायसमवाय्युपरागान्यतरसंभवेन
विवक्षितत्वात् । न चैवमपीश्वरे हेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारण्यमिति वाच्यम् । स्वरूपासिद्धि-
निवृत्तिमात्रप्रयोजनकत्वेन वृत्त्यनियामकसंबन्धस्य तत्र साधारण्यसंपादकत्वाभावात् । व्याप्तिग्रहवैलयां

अन्ये पुनः श्रुत्यनुवादकमाहुः । सर्वज्ञत्वाय श्रुत्यनुसार्यनुमानं च ब्रह्मणि प्रामाण्यमिति ।

तत्तु, 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति केचलोपनिषद्वेद्यत्वादुपेक्ष्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

बुद्ध्यादीनि सकारणकानि, उपादानगोचरप्रत्यक्षवृत्तीच्छाकृतिमज्जन्यत्वाद् घटादिवदित्येवं कारणीभूतसत्त्वस्य सिद्ध्यनन्तरं, तत्कारणसत्त्वं परस्य भोग्यम्, इच्छादिमत्त्वाज्जीवोपाधिवदिति कारणसत्त्वभोक्तृत्वेष्वरोऽनुमेय इत्याह ।

एवं चाभिनवोक्तरीत्याऽनुमानस्य श्रुत्यनुसारित्वेन प्रामाण्याद् व्यासचरणानां च श्रुत्यर्थनिर्णयाय प्रवृत्तत्वात् सूत्रमनुमानोपपद्यमानश्रुत्यनुवादकम् । अनुमानस्य ब्रह्मणि प्रामाण्येऽनङ्गीकृते, यतो वेत्यादिश्रुतौ केवलं कर्तृत्वस्योक्तत्वाद् उपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानवच्यस्यासिद्धेः । अङ्गीकृते तु तस्मिन् कर्तृत्वस्योक्तज्ञानव्याप्तत्वात् सुखेन सर्वज्ञत्वस्य सिद्धिरिति ।

द्वितीयं मतमनुवदन्ति अन्ये इत्यादि । तदुभयमेकहेलया दूषयन्ति तन्निवत्यादि । अयमर्थः । बृहदारण्यके शाकल्यब्राह्मणे उदानप्रतिष्ठोत्तरश्रवणानन्तरं तूष्णींभूते शाकल्ये तं प्रति याज्ञवल्क्येन, 'स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽस्रजोऽसितो न सज्जते न व्यथत इत्येतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ पुरुषाः स यस्तान् पुरुषान् व्यदुष्व प्रत्युद्धात्यक्रामीत् तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति वाक्ये मूर्तामूर्तब्राह्मणवदेतावचादिनिषेधपूर्वकं रश्मिः ।

गौणमुख्यन्यायेन समवायस्यैव ग्रहणात् । इत्याहेति सांख्यादिमतमवलम्ब्याहेत्यर्थः । नैयायिकस्यान्येषां च मतेन भाष्ये यत्सिद्धं तत्सिद्धान्ते यादृक् तादृशं वक्तुमाहुः एवं चेति । अयमर्थः । भाष्ये केचिदिति नैयायिकमतमुक्तत्वात् न्येषां मतोक्तौ सगल्यर्थं प्रकाश एव चेत्युक्तम् । शुष्कानुमानिकपक्षस्य वेदान्तानुपयोगस्य द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च एव चेत्यस्य शुष्कानुमानोक्तौ सत्यां चेत्यर्थः । वेदान्तापेक्षायामन्यमतेऽभिनवोक्तरीत्या श्रुतिप्रवेशाय हेतुभाष्यस्य श्रुत्यनुसार्यनुमानमिलादेरर्थः प्रामाण्यादित्यन्तेन प्रकाशेनोक्तः । इतिहेतौ व्याकृतः । श्रुत्यनुवादकमिति भाष्यं तु व्यासेत्यादिप्रकाशेन व्याकृतम् । आहु रित्यत्रान्वेति । अनुमानस्येत्यादिप्रकाशेन सर्वज्ञेत्यादि भाष्यं व्याकृतम् । कर्तृत्वस्येति ईश्वरः उपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानवान् कर्तृत्वात् कुलालवदित्येवं कर्तृत्वस्योक्तज्ञानव्याप्तत्वं तस्मात् । उक्तज्ञानेति उपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानवान् कर्तृत्वात् इत्येवमुक्तज्ञानव्याप्तत्वात् । इति द्वितीयमिति एवंप्रकारकं द्वितीयमित्यर्थः । एकहेलयेति एकेनावज्ञानेन विलासेन चेत्यर्थः । तदित्यं पूर्वोक्तेषु मतेषु कार्यत्वलिङ्गकानुमाने शरीराजन्यत्वस्य दूषणस्य प्रचलत्वात् तत्परिहारायेश्वरे सशरीरत्वमावश्यकम् । शरीरस्यापि नित्यानित्यविकल्पकृतदोषपरिहाराय श्रुत्यालम्बनमावश्यकम्, अन्यथा महानैयायिकादिभिरपि न तेनेश्वरसिद्धिरिति । अत उक्त भाष्ये उपेक्ष्यमिति । उदानेत्यादिकस्मिन्बुदानः प्रतिष्ठितः इति समान इति उदानप्रतिष्ठोत्तरश्रवणानन्तरमित्यर्थः । अत्रापि समानोन्तर्यामिणि प्रतिष्ठितः सोऽप्यक्षर इत्यर्थस्योन्नेयत्वाद् ब्रह्मणः स्वरूपमाहेत्याशयेन व्याकुर्वन्ति मूर्तामूर्तैत्यादि । मूर्तामूर्तब्राह्मणे हि मूर्तामूर्तं ब्रह्मणो रूपे उक्तोच्यते 'अथात आदेशो नेति नेति' इति तत्र निषेधो 'दे वा व ब्रह्मणो रूपे' इति पष्ठ्या श्रावितस्य भेदस्य रूपद्वयनिराकरणे 'सर्वतः प्राणिपादं तत्' इत्यादयो विरुध्येन् । तथाच रूपद्वयं ब्रह्मैव न तु ब्रह्मण इति सिद्ध्यति । तद्वदत्रापि नेति नेत्यनेन

भाष्यप्रकाशः ।

करणाद्यग्राह्यो नित्योऽसद्गो निर्दुःखः शरीराद्यानद्यो पुरुषान् पृथिव्याद्यायतनेषु तत्तल्लोकेषु च विशेषेणोच्चैः स्थापयित्वा पुनस्तत् उपसंहृत्य, योजितक्रान्तवानेतादृश उपनिषद्वेद्यः पुरुषः पृष्टः । तत्रागृह्यपदे यदि केवलेन्द्रियाग्राह्यत्वं विवक्षितं भवेत् तदानुमानादिनापि वेद्यत्वादौपनिषदपदमन-
तिप्रयोजनं स्यादतस्तत्र यावत्प्रमाणागोचरत्वमेवास्थेयम् । तथासत्यौपनिषदपदे(न) प्रतिप्रसव
एवोपनिषदां सिद्ध्यतीति ब्रह्मणः केवलोपनिषद्वेद्यत्वमेव श्रुतिविवक्षितम् ।

यत्तु भैक्षवे, उपनिषन्मूलप्रमाणकमुपनिषन्महातात्पर्यविषयं वा औपनिषदं, 'सर्वे वेदा
यत्पदमामनन्ति', 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इतिश्रुतिस्मृतिभ्यामित्युक्तम् । तस्मिन्त्रिणि पक्षे अगृ-
ह्यपदोक्तप्रतिषेधस्य तुल्यत्वाच्चेतः कोऽपि विशेषः सिद्ध्यति । किंतुक्तश्रुतिस्मृत्योर्मध्ये वेदपदात्
पूर्वकाण्डवेद्यत्वमात्रमधिकमायातीत्यगृह्यपदविरोधः पूर्ववदेव । नचाधिकगमने केवलोपनिष-
द्वेद्यत्वहानिः शङ्क्या । 'सर्वे वेदाः' इतिवाक्यस्याप्यौपनिषदत्वेन 'मनसैवानुद्गृह्य' इत्युक्तमनो-
वेद्यत्ववत् सर्ववेदवेद्यत्वस्याप्युपनिषन्मात्रसिद्धत्वात् । एवं च मनसोऽपि श्रुत्युक्तसार्धनः शुद्धत्व
एव दर्शनकरणत्वं, वेदानामपि वेदान्तविज्ञानानुनिश्चितार्थानामेव वेदनकरणत्वमित्युपनिषद एव
मूलप्रमाणत्वमिति, न केवलोपनिषद्वेद्यत्वहानिः । अतः प्रमाणान्तरावेद्यत्वात् स्रष्टृस्यानुमानत्व-
कथनमप्रयोजकम् । श्रुतिविचारार्थमेव स्रष्टृकृतः प्रवृत्तेरिति । एतदेवाभिप्रेत्य भट्टभास्करादि-
भिरनुमानानि दृष्टितानीति युक्त्या विचारे ईश्वरपक्षकं पूर्वोक्तमितरन्यतिरिक्तसाध्यकानुमानम-
प्याश्रयासिद्धमेव ।

अथ नव्याभिनववादिमतमालम्ब्य शरीरिण ईश्वरस्य कर्तृत्वमङ्गीक्रियते तदापि नानुमा-
नस्य श्रुत्यनुसारित्वम् । कर्तृत्वनिर्वाहकतयाज्ञानादिवच्छरीरस्यापि जगत्पूर्ववर्तिताया आवश्यक-
रश्मिः ।

पूर्वोक्तैतावद्ब्रह्मनिषेधपूर्वकमित्यर्थः । शारीराद्यानित्यादि शरीरादित्यत्वाद्युत्थचन्द्रस्याधिस्थछा-
यामयाप्रतिष्ठपुत्रमयान्पुरुषान् पृथिवीरूपाकाशकामतेजस्तमोत्रैतोरूपेभ्योऽयतनेषु 'पृथिव्येव यस्यायतनं
रूपाण्येव यस्यायतनं' इत्यादिश्रुतिभिः तत्तल्लोकेषु चक्षुरूपेण सर्वत्र चक्षुर्लोक इति श्रावणात् ।
अधिलोक इत्यादिपाठे तु अश्यादिरूपेषु व्युदुह्य विशेषेणोच्चैः स्थापयित्वा अत्यूह्य पुनस्तत् उपसंहृत्य
अत्यक्रामीद्योऽतितक्रान्तवानित्यर्थः । अगृह्यः करणागोचर इति व्याख्यां दूषयितुमाहुः तत्रागृह्ये-
त्यादि । तत्र यावदिति अगृह्यपद इत्यर्थः । तुल्यत्वादित्यादि केवलेन्द्रियाग्राह्यत्वपरत्वेन तुल्य-
त्वाच्च शांकरव्याख्यानतः कोपि विशेषः सिद्ध्यतीत्यर्थः । पूर्ववदेवेति अनुमानादिवेद्यत्वेनौपनिष-
दमनतिप्रयोजनं स्यादतोऽगृह्यपदविरोध औपनिषदपदेनेति तादृशविरोधपराकरणायास्मदुक्त एवार्थ
इत्यर्थः । श्रुतिस्मृत्योर्विरोधं सिद्धान्ते पराकुर्वन्ति न चाधिकेत्यादि । मनसैवेत्यादि मनसैव भक्ति-
भावनादेरनु पश्चाद्दुदयौ द्रष्टव्योऽयमर्थः । अप्रयोजकमिति शुष्कानुमानस्य तर्कत्वेपि वेदश्रुति-
त्वाभावेन मीमांसातर्कत्वे न तु प्रयोजकम् । पूर्वोक्तमिति वैशेषिकमतोपन्याससमाप्तिस्थल उक्तम् ।
आश्रयासिद्धमिति पृथ्वीत्ववदीश्वर इति पक्षे पृथिवीत्ववत्त्वरूपपक्षतावच्छेदकामावात् । काञ्चनमय-

भाष्यप्रकाशः ।

कत्वेन तदानींतनस्य तस्य नित्यानित्यपुञ्जात्मकविश्वरूपरूपताया वक्तुमशक्यत्वात् । नच नित्या-
ग्रमादाय सिद्धिः । तेषां नानात्वेन तेषु शरीरत्वस्य प्रत्येकपर्यायाया तद्वर्गः स्रक्षमत्त्वानवयव-
त्वादिभिर्जगत्करणप्रतिबन्धापत्तेः । नच नित्यपुञ्जात्मकमेव तदङ्गीकार्यमिति वाच्यम् । यस्य
पृथिवी शरीरमित्यादौ पृथिव्यादिर्गतैकत्वव्याकोपात् । 'सर्वतः पाणिपादं तत्' इत्यादिविरोधापत्तेः ।
सृष्टिप्रकरणेषु सच्चिदानन्दातिरिक्ततदनुक्त्या तद्विरोधापत्तेश्च । अतो नव्यादिमतीयानुमानस्यापि न
श्रुत्यनुसारित्वम् । एतेनैव भक्षवमपि दत्तोत्तरम् । ग्रथमानुमानस्य नैयायिकतुल्यकक्षत्वात् ।
द्वितीयेऽपि प्रयोगे यदालम्ब्य सत्त्वस्य कारणत्वेन सिद्धिः क्रियते तेषु प्रकरणेषु सत्त्वस्य सर्व-
कारणताया अनिश्चायितत्वेनानुमानस्याप्रयोजकत्वात् । नच स्पृष्ट्या तत्परिहरणीयमिति वाच्यम् ।
श्रुतिविरुद्धायास्तस्या एवानादरणीयत्वात् । 'मन्त्रायणीयश्रुतां, 'तमो वा इदमग्र आसीदिकं तत्परे
स्यात् तत्परेणरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्रूपं च रजस्तद्रजः स्वस्वीरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्त्वस्य
रूपम्' इत्येवं परप्रेरणेन रजसः सत्त्वस्य च भवनकथनात् । तृतीयेऽपि प्रयोगे सत्त्वस्य परमोग्यत्वेनो-
पाधित्वाङ्गीकारात् तदुत्पत्तेः पूर्वं परस्य निरुपाधिकत्वेनेच्छाद्यभावात् प्रेरणस्याप्यसंभवापत्तेः । नैया-
यिकादिबन्धित्यजानेच्छादीनामीश्वरममवेतत्वाङ्गीकारे शरीराभावप्रशुक्तदोषतादवस्थ्यात्, सांख्य-
दिमत्तालम्बनादभ्रवर्येयर्थ्याश्च । अतः श्रुत्यनुसारित्वाभावाच्चानुमानं ब्रह्मप्रमितिजननायालम् ।
नापि योगिप्रत्यक्षम् । 'विदूरकाष्टाय मुहुः कृयोगिनाम्' इति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् । 'यमेवैव
वृणुते' इति, 'धातुः प्रमादात्' इति श्रुतेश्च । नच गीतोक्तविश्वरूपदर्शनादिविरोधः । तस्य मूल-
रूपत्वाभावात् । कालोऽस्मीति तत्रैव निर्धारणात् । तत्रापि, 'रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्' इति
चाक्येन तस्यापि भगवद्बलेनैव दर्शनेन योगस्याप्रयोजकत्वाच्च । उपपत्तेर्ब्रह्मादौ यदुपपत्त्युपन्य-
सनं, तदपि न ब्रह्मस्वरूपज्ञापकतया, किंतु हेत्वाभासेः परान्तरशङ्कानिरासकतयेति वक्ष्यते ।

रश्मिः ।

पर्वत इतिपक्षे काञ्चनमयत्ववत् । अशक्यत्वादिति अनुत्पन्नतया तथात्वादित्यर्थः । सिद्धिरिति
तदानींतनशरीरसिद्धिरित्यर्थः । सृष्ट्येति आदिशब्देनैक्यप्रमजनकत्वम् । नित्यपुञ्जात्मकमिति । ननु
प्रत्येकपर्यायेत्यर्थः । एव सति श्रुत्यनुसारित्वमुदोपयतस्तव शरीरत्वस्य प्रत्येकपर्यायिबोधकश्रुतिविरोध
इत्याहुः यस्य पृथिवीत्यादि । सच्चिदित्यादि । एतदतिरिक्तशरीराणुत्पत्त्येत्यर्थः । नैयायिकेत्यादि
बुद्धिग्रमृति कार्यं नोपादानगोचरप्रत्यक्षजन्यं कार्यत्वादङ्कुरवत्, इति साधारणविरुद्धत्वाम्नां हेतोस्तथे-
त्यर्थः । यदालम्ब्येति सांख्यमालम्ब्येत्यर्थः । अप्रयोजकत्वादिति निश्चितसर्वकारणताकसत्त्वा-
तिरिक्तकारणसिद्ध्याप्रयोजकत्वादित्यर्थः । स्पृष्ट्येति 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः' इति
स्पृष्ट्या । तदुत्पत्तेरिति सत्त्वोत्पत्तेरित्यर्थः । इच्छाद्यभावादिति आदिना ज्ञानयन्त्रां । प्रेरणस्येति
सत्त्वप्रयोजकस्य तमसः प्रेरणस्येत्यर्थः । द्वितीयेत्यादि तथाच 'अनागतमतीतं च' इत्यत्रापि ब्रह्ममि-
मिति वाच्यमिति भावः । कालोऽस्मीति श्वेताश्वतरे 'कालः स्वभावो नियतिर्यच्छा' इत्यत्राचिन्त्यत्वे-
नोक्तोऽस्मीति तात्पर्येण कालकर्मस्वभावशक्तिषु श्रीमागवतोक्तासु निवेशात् । ननु 'सदेव सोम्येदमग्र
आसीत्' इत्यत्राद्वितीयत्वाय कालस्यापि ब्रह्मत्वसाधनेपि काल उपदेश इति धातुपाठाद्योग आवश्यक
सिद्धान्त इति कथमेवमिति चेत्तत्राहुः तत्रापीत्यादि । अप्रयोजकत्वादिति उपदेशस्य शक्तिपरत्वेपि

अनधिगतार्थगन्तृत्वात् प्रमाणस्य । मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाङ्गत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

‘आचारदर्शनात्’ इति सूत्रं तु कर्मविषये, न तु ब्रह्मविषये इति न किञ्चिदेतत् । अतस्तदुपेक्ष्यमेव । ननु श्रुत्युक्तं सच्चिदानन्दात्मकं शरीरमङ्गीकृत्यानुमानदोषनिरासे दोषाभावात् कथमुपेक्ष्य-
त्वमित्यत आहुः अनधीत्यादि । तथाच सिद्धसाधनत्वाच्छ्रुत्युक्तमकलविशेषविषयकप्रमित्यजनक-
त्वाच्चाप्रामाण्यमित्यर्थः । ननु ‘मन्तव्यः’ इति श्रुत्या मननं विहितम् । तच्च युक्तिभिरनुचिन्तनम् ।
युक्तयश्चानुमानरूपा इति श्रुत्यनुकूलानुमानस्य प्रामाण्यं श्रुत्यैव सूच्यत इति कथं पूर्वोक्तमतस्योपे-
क्ष्यत्वमुच्यत इत्याशङ्क्यामाहुः मननेत्यादि । तथाच मननादिरङ्गत्वबोधनादनुमानादेः सहका-
रित्वं न निवार्यते, किंतु करणत्वमतस्तदंशे उपेक्ष्यत्वम् नच मर्वजत्वमिद्विः । विपश्चित्त्वश्रुतेः
‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्’ इति श्रुत्यन्तराच्च तत्पिद्वेरेति ‘उपपत्तेश्च’ इत्यादिष्वेवप्यत एव
रश्मिः ।

संभवेन मूलरूपत्वसाधनेऽप्रयोजकत्वात् । अतस्तदिति नैयायिकतुल्यत्वाद् भैक्षवमपीत्यर्थः ।
शरीरमिति आनन्दस्याकारसमर्पकत्वात्तथा । सिद्धसाधनत्वादित्यादि श्रुतिसिद्धानां साधन-
त्वाद्देतुष्वनुमानानां च श्रुत्युक्तसकलविषयकप्रमित्यजनकत्वाच्चाप्रामाण्यमत् उपेक्ष्यत्वमित्यर्थः । इदं
च लक्षणं वाक्यमात्रप्रामाण्यापेक्षं तेन गगनकुसुममित्यादौ वाक्येऽप्रमाणे नातिव्याप्तिः । तेनेश्वरसिद्ध-
धीनं वेदप्रामाण्यं वेदप्रामाण्याधीनेश्वरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयोपि व्याख्यातः । आसोक्तं वाक्यं प्रमाण-
मितिलक्षण एव तत्प्रसरात् । प्रमाणेन शब्देन श्रोत्रेण वानधिगतस्य स्वर्गादिसाधनत्वस्य यागादाव-
र्थस्य गन्तृत्वमर्थविषयकप्रमाकरणत्वात् प्रापकत्वम् । न चैव वैयाकरणव्युत्पत्तिविरोधः । प्रमीयते
अनेनेति प्रमाणमिति करणे ल्युट् । ननु प्रमाकरण प्रमाणमिति प्रसिद्धलक्षणं कुतो नाहृतम् । अन्यो-
न्याश्रयान्नाहृतमिति चेद्धारणया वृत्त्यानुगमिष्यतीति चेन्न । तस्य व्याकरणादिप्रसिद्धत्वेऽपि ‘परोक्षवादो
वेदोयम्’ इति ‘परोक्ष च मम प्रियम्’ इति च कथनादनधिगतार्थस्य परोक्षत्वात् । न च फलांशे
परोक्षवादो यथा ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यत्रात्मसुखमादाय स्वर्गपदेऽर्थे इति वाच्यम् । निबन्धटीकाया
विष्णुस्वामिमतीत्याद् एतस्यैकादशसुबोधिनीमतत्वादोम् । मननमित्यादीति श्रुतौ श्रवणं नाम
भगवद्वाचकपदवाक्यानां ब्रह्मणि शक्तितात्पर्यनिर्धारः । स च मनननिदिध्यासने विना न संभवतीति
श्रवणाङ्गत्वं निदिध्यासनद्वारा मननस्येत्यर्थः । अथवा मनननिदिध्यासननिरूपितं श्रवणस्याङ्गत्वम् ।
स्मरणं हि मननं श्रुतस्य भवतीति श्रवणमननयोः कार्यकारणभावबोधकस्यस्यमाणसूत्रभाष्यात् ।
न तु मननमात्राङ्गत्वं श्रवणनिदिध्यासनयोरतो निदिध्यासनाङ्गं मननं न विरुद्धमित्यर्थः । न चैवं
मननस्य निदिध्यासनाङ्गत्वमित्येव भाष्येऽत्र तु मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाङ्गत्वमितीति शङ्क्यम् ।
श्रवणानन्तरं मननं पुनश्च श्रवणं निदिध्यासनं चेत्यर्थद्वारा निदिध्यासनदार्ढ्यं तात्पर्यात् तावन्मात्रोक्ते
साधनसरण्या तात्पर्याज्ञानात् । द्वितीयपादेऽप्येवं वक्ष्यन्ति सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणे । तदंश इति
करणत्वाम्युपगमश्चेत्यर्थः । एतेन —

‘अत्र मां मार्गयन्त्यद्वा युक्ता हेतुमिरीश्वरम् ।

शृद्धमाणयुणैर्लिङ्गैर्ग्राह्यमनुमानतः’ ॥

इति श्रीभागवतवाक्यमपि व्याख्यातम् । अत एवेत्यादि साधनाध्याये द्वितीयपादे सहकारि-

संदेहवारकत्वाच्छास्त्रस्यापि तदङ्गत्वमिति ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तन्निर्देशो, न तु करणत्वेनेत्यर्थः । एतदेवोपकारकत्वं स्मृत्यादिष्वपीत्यतिदेष्टुमाहुः संदेहेत्यादि । तदङ्गत्वमिति मननाङ्गत्वम् । अत एव, 'स्मृतेश्च' इत्यादिसूत्राणि ।

'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

विमेत्यल्पश्रुताद्देवो भामयं चालयिष्यति' ॥

॥ इत्यादिवाक्यानि च । एतस्यैव निष्कर्षो निबन्ध उक्तः ।

'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि ।

समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ।

उत्तरं पूर्वसंदेहवारकं परिकीर्तितम्' ॥

इति । तथाच संदेहवारकतया कल्पसूत्रवद् व्याख्यानरूपत्वान्नानुवादकत्वमित्यर्थः । कारिकार्थस्तु तद्विचरणग्रन्थाद् बोध्यः ।

इति द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

एवं जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो लक्षणं तत्र प्रमाणं च निर्णय्य तस्य किं ब्रह्मणः कारणतामात्रे तात्पर्यमृत तच्चद्विशेषविशिष्टायां तस्मामिति संशयमपनेतुमाग्रिममधिकरणमित्याशयेन तदवतारयन्ति रहिमः ।

त्वादेव युक्तिनिर्देश इत्यर्थः । स्मृत्यादिविवृति । आदिशब्देन भीमांसा । तदङ्गत्वमितीति शास्त्रस्य भीमांसारूपस्यापि श्रवणाङ्गत्वं भाष्यात् । अपिशब्देनेतिहासपुराणे । तत्पक्षे तदङ्गत्वपदार्थमाहुः मननाङ्गत्वमिति । स्मृतेश्चेति इमानि सूत्राणि द्वितीयपादे वक्ष्यन्ते, स्मृतिर्भीमांसारूपमपि । चैव हीति चकारेण जैमिनिस्मृतिः । संदेहेत्यादिभाष्यनिष्कर्षमाहुः तथा चेत्यादि । नानुवादकत्वमिति स्मृतिशास्त्रस्य जन्मादिसूत्रस्य वा नानुमानोपप्लम्भकश्रुत्यर्थानुवादकत्वमित्यर्थः । तद्विचरणेत्यादि तत्त्वदीपादावरणमङ्गाचेत्यर्थः । तत्र ननु चतुर्णां कोपयोगः एकेनैव चरितार्थत्वाच्चेत्याशङ्क्याहुः उत्तरमित्यादि उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वस्य संदेहवारकं प्रकर्षेण कीर्तितम् । यथा 'अपाणिपादो ज्वनो गृहीता' इत्यत्र किं प्राकृतपाणिग्रहितं ब्रह्म आहोस्वित् सामान्यनिषेध इति संदेहे सर्वतःपाणिपादान्तमित्यादि गीतावाक्यं निर्णायकं, तथा गीतायां 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुः' 'ममैवांशो जीवलोके' इत्यादिषु संदेहे सूत्रैर्निर्णयः । 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्' इत्यादिभिः । तथा 'जन्माद्यस्य यतः' इति संदेहे 'अन्वयव्यतिरेकतः' इति भागवतेन, निर्णय इति तत्त्वदीपे । उत्क्रान्त्यादिसूत्रैरंशत्वनिर्णयः अन्वयव्यतिरेकत इति । श्रीमागवतवाक्ययोः 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात् सर्वत्र सर्वदा' 'समन्वयेन व्यतिरेकतश्च' इति द्वितीयकादशस्थयोरर्थकथनम् । तथाचैतयोर्वाक्ययोर्यज्जन्मादिसूत्रे श्वलस्य ब्रह्मणो वा कार्यलक्षणमिति संदेहे निर्णयकत्वमित्यावरणभङ्गे । 'जन्माद्यस्य यतोन्वयादितरतः' इति वाक्यमपि संग्रहीतुं शक्यम् । तदुक्तं कौर्म्ये 'न च वेदादते किंचिच्छास्त्रं ब्रह्माभिधायकम्' इति ।

॥ इति द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

प्रसङ्गसंगत्या हेतुतासंगत्या वाधिकरणमवतारयन्ति एवमित्यादि । तस्येति लक्षणसेत्यर्थः । तद्विशेषेत्यादि तत्तद्विशेषः समवायित्वनिमित्तत्वकर्तृत्वरूपसद्विशिष्टायां कारणतायामित्यर्थः ।

तत्रैतत् स्यात् । तत्र किं समवायि निमित्तं कर्तुं वा । किमतो यद्येवम् । एवमेतत् स्यात् । यद्येकमेव स्यात् तदा क्रियाज्ञानशक्त्योर्निरतिशयत्वं भज्येत । मृदादिसाधारण्यं च स्यात् ।

मतान्तरवत् कथमेवं संदेहो यावता, 'यतो वा इमानि' इत्यादिभ्यो निःसंदेहश्रवणात् । एवं हि सः । पञ्चमी श्रूयते यत इति । पञ्चम्यास्तसिलिति । आत्मन इत्यपि पञ्चमी, निमित्तत्वे न संदेहः । पञ्चम्या निमित्तत्वकथनात् । उपादानत्वे

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रैतत् स्यादित्यादि संदेहवारकेऽस्मिञ्छास्ते वक्ष्यमाणं विचार्य स्यात् । तदाहुः तत्र किमित्यादि । तत्रेति श्रुतौ । मम तु तदिति प्रथमान्तपाठोऽत्र प्रतिभाति । चोदयति किमतो यद्येवमिति । कारणतामात्रादरेणैव जगत्कारणीभूतब्रह्मप्रमित्या प्रमाणसाफल्ये जाते पुनः संशयपक्षं निपात्य तन्निरसनार्थकात् प्रयासात् किं फलान्तरं संपाद्यमित्यर्थः । तत्रोत्तरमाहुः एवमेतत् स्यादिति । वक्ष्यमाणेन विचारेण वक्ष्यमाणदोषनिवृत्तिरूपं फलं स्यादित्यर्थः । तदुपपादयन्ति यद्येकमित्यादि । यदि कारणतामात्रादरेण प्रमितेः पूर्तिरङ्गीकार्यी तदैकं निमित्तादिषु वक्तव्यम् । तत्र यदि दण्डादिवन्निमित्तं, यदि वा प्रयोज्यवद् कर्तुं, तदा यथा-यथं क्रियाशक्तेर्ज्ञानशक्तेश्च निरतिशयत्वमङ्गः । दण्डाद्यपेक्षया कर्तरि क्रियाशक्तेः प्रयोज्या-पेक्षया प्रयोजके ज्ञानशक्तेराधिक्यदर्शनात् । यदि मृद्वत् समवायित्वं, यदि वा कुलालादिवद् कर्तृत्वं, तदा तत्साधारण्यं, विकृतत्वमनाप्तकामत्वं चेति । तथाचैतदोषनिरासः फलमित्यर्थः । अत्र चोदयति मतान्तरवदित्यादि सांख्यन्यायादिरूपस्य मतान्तरस्य स्मृतिरूपत्वात् तज्जन-कानुभवे दुष्टत्वस्य संभावितत्वात् तत्रोचितः संदेहः । अत्र तु तदभावान्न तस्य संभावनेत्यर्थः । संदेहोत्पत्तिप्रकारमाहुः एवमित्यादि । निमित्तत्वकथनादिति 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' इत्य-शाकारप्रश्ने अगुणादपि हेतोः पञ्चम्यङ्गीकृता । यथा धूमाद् वह्निमानित्यादौ । एवं प्रकृतेऽपि

रश्मिः ।

सामानाधिकरण्येऽन्वयसौष्ठवादाहुः मम त्वित्यादि । कर्तुरपि निमित्तत्वेन पृथङ्निर्देशानुपपत्तिमाशङ्क्य तयोर्भेदसाधनायाहुः तत्र यदीत्यादि । 'स्वतन्त्रः कर्ता' 'साधकतमं करणम्' इति लक्षणभेदात् कर्ता करणं हेतुरिति संज्ञाभेदात् कारकपञ्चकत्वापत्तेश्च कर्ता पृथक् । न च गौरवमिति शङ्क्यम् । 'शिक्षा कल्पो व्याकरणम्' इति श्रुतेर्नैयायिकलाघवस्यायुक्तत्वादसमवायिकारणस्य निमित्तत्वाच्च । मृदादीत्यादि शक्यमवतारयन्ति यदि मृद्वित्यादि । साधारण्यमेवाहुः विकृतत्वमित्यादि । एतद्वैषेति मृत्कुला-लादिसाधारण्यदोषनिरास इत्यर्थः । मतान्तरेति भाष्यं देहलीप्रदीपन्यायेनोत्तरप्रापि मतान्तरे ब्रह्मणि विकृतत्वाद्यनङ्गीकाराद् दृष्टान्तः परत्रेति मतान्तरवत्त्वमित्यादि चोदकं भाष्यमित्याशयेनावतारयन्ति अत्रेत्यादि । स्मृतिरूपत्वादिति लोकप्रमितार्थान् स्मृत्वा युक्त्या यथाबुद्धिं संशोध्य शास्त्र-प्रणयनेन तथात्वादित्यर्थः । संभावितत्वादिति करणदोषेण बुद्धिदोषरूपेण तथात्वादित्यर्थः । तदभावादिति शुलबलम्बनान्मानसीनानुग्रहेण चक्षुरादिकरणे दोषाभावादित्यर्थः । [वस्तुतस्तु सांख्यमते प्रकृतेरिव ब्रह्मणोऽपि विकृतत्वापातः इति मतान्तरवदिति भाष्यं यथाश्रुतमेव साधीयः] भाष्ये । श्रूयत इति सूत्रविषयवाक्ययोः श्रूयते इत्यर्थः । प्रकृते । अकारेत्यादि । इदं च बाहुल्यं

कर्तृत्वे च संदेहः । तद्वाचकाश्रवणात् कल्पनायां प्रमाणाभावात् । समवायित्वे पुनः सुतरां संदेहः । एवं प्राप्त आह ।

तच्च समन्वयात् ॥ ३ ॥ (११।३)

तुशब्दः पूर्वपक्षन्यावृत्त्यर्थः । निमित्तत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वाद् भतान्तरनि-
राकरणत्वेनाग्रे वक्ष्यते । तद् ब्रह्मैव समवायि कारणम् । कुतः । समन्वयात्

भाष्यप्रकाशः ।

तत्कथनात् । तथाच तावन्मात्राङ्गीकारे उत्तरीत्या क्रियाज्ञानशक्त्योर्निरतिशयत्वमङ्गप्रसङ्गः । तन्निवृत्त्यर्थमुपादानत्वकर्तृत्वयोरप्यङ्गीकारे प्रमाणाभावात् संदेहः । समवायस्याग्रे दूषितत्वात् समवायित्वे विकृतत्वस्यापत्तेश्च तत्र सुतरां तथैवेवं समवायित्वेऽत्यन्तं संदिग्धे घ्नमाहेत्यर्थः । एतेनास्याधिकरणस्य पूर्वेण सह सामान्यविशेषभावः संगतिरपि दर्शिता ।

तच्च समन्वयात् ॥ ३ ॥ एवं पक्षत्रयेऽपि दोषा इति तान् विहाय श्रुत्युपपत्त्यर्थं केवलं तदस्यकारणत्वमादरणीयमित्याशयेन पूर्वपक्षयुक्तिमाहुः निमित्तत्वस्येत्यादि । ननु तुशब्दो विशेषावधारणपूजाव्यावृत्तिपादप्रणाद्यर्थहेतुषु दृष्टस्तत् कथं व्यावृत्त्यर्थ एवात्र गृह्यत इत्यत आहुः भतान्तरेत्यादि । 'शास्त्रदृष्ट्या त्वपदेशो वामदेववत्' इत्यादौ तथा दर्शनादत्रापि तथैत्यर्थः । तद् ब्रह्मैव समवायिकारणमिति तद् अनुभूतं प्रसिद्धं वा समवायिकारणं ब्रह्मैवेत्यन्यः ।
रहिमः ।

प्रकृतेस्तदनुदृष्टेरिति वार्तिकप्रयोगाद्गुणेऽस्त्रियामिति प्रायिकमित्यन्य इति शेखरे केषांचिन्मतमनु-
दितं तदनुसारेण बोध्यम् । तथाचाकारप्रक्षेपाद्ब्रह्माद्वह्मिमानित्यस्य अस्त्रियामित्यत्राकारप्रक्षेपे नास्ति
घटोऽनुपलब्धेरित्यस्य च प्रयोगस्य सिद्धिरित्याशयः । यद्वा उभयत्रापि अकारप्रक्षेपाप्रक्षेपान्मां जाब्येन
जाब्याद्वा यद्वा धूमाद्वह्मिमान् नास्ति घटोनुपलब्धेरिति प्रयोगत्रयसिद्धिरित्याशयः । दीक्षितैस्तु हरदत्त-
ग्रन्थानुसारेण विभाषेति योगं भदत्त्वा अगुणे स्त्रियां च पञ्चमी साधितेति ध्येयम् । यथा धूमादिति
धूमपदं स्वज्ञाने बह्मिमतदं स्वज्ञानविषये लाक्षणिकमत्र ज्ञेयम् । हेतुहेतुमद्भावोपपत्तये । उपादानत्व
इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति तन्निवृत्तीत्यादि । भाष्ये । ननु सृदः कुलालाच्च घट इति प्रयोगात् कर्तृत्वो-
पादानत्ववाचकपञ्चमीश्रवणं यत इति आत्मन इति चेति कथं तद्वाचकाश्रवणमत आहुः कल्पनाया-
मित्यादि । प्रकृते । समवायित्व इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति समवायस्येत्यादि । अथ इति
द्वितीयाध्यापद्वितीयपादे 'समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते' इति सूत्र इत्यर्थः । तथेति सदेहत्वेन
प्रकारेण संदेह इत्यर्थः । सामान्येत्यादि प्रसङ्गस्यावान्तरभेदो हेतुतात्पर्य इत्यर्थः ।

तच्च समन्वयात् ॥ ३ ॥ दोषा इति निमित्तत्वे क्रियाज्ञानशक्त्योर्निरतिशयत्वमङ्गः, कर्तृत्वे
प्रमाणाभावः, उपादानत्वे विकृतत्वमिति दोषा इत्यर्थः । निमित्तत्वस्येत्यादीति व्यञ्जोपे पञ्चम्यत्र
निमित्तत्वमात्रस्य श्रुतिसिद्धत्वमङ्गीकृत्य समवायित्वे कर्तृत्वे च ब्रह्मणो न सदेहव्यमितेतत्तुशब्दवादेति
वृत्त्यनुसारेणार्थः । विशेषेणेत्यादि समुच्चयोऽप्युपलक्षणीयः । तथा च विष्णुः 'तुः पादपूर्णे भेदे समुच्चयेऽव-
धारणे' इति । अत्र तत्पदेन ब्रह्मपरमार्थेऽग्रमं वारयन्तोऽधिकारसूत्रलभ्यत्वात्, पर्वतो धूमादिति प्रयोगादर्श-
नात् बह्मिमान्धूमादिति दर्शनात्, रूपादावशतो वाधसंभवात् । समवायित्वस्य साध्यताग्रममननुमानत्वाय
वारयन्ति तदित्यादि । ब्रह्मैव तत्समवायिकारणमिति योजना । समन्वयपदसमभिव्याहारात् सूत्रे सोपसु-

उभ्यगनुवृत्तत्वात् । अस्तिभातिप्रियत्वेन सच्चिदानन्दरूपेणान्वयात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

ननु सम्यगनुवृत्तत्वमनारोपितानागन्तुरूपेण सर्वं लक्ष्मीकृत्य वर्तमानत्वम् । तज्जगति ब्रह्मणः कथम् । न हि जगति ब्रह्मणोऽनारोपितानागन्तुकेन ब्रह्मत्वेन रूपेणान्वयोऽवगम्यते, यथा पटे तन्तोर्धे वा मृद इत्याकाङ्क्षायां तदाहुः अस्तीत्यादि । तेषु तेषु वस्तुषु तत्तत्पुरुषप्रतीतिविषयेणास्तित्वादिधर्मेणावगम्यमानात् सदादिरूपेणान्वयात् । यो हि यदन्वितः स स्वसिस्तद्विषयां प्रतीतिमाधत्ते, यथा घटादिः पृथिवीत्यादिप्रतीतिम् । तथात्र सर्वमस्तीत्यादिप्रतीतिजनकत्वात् सदाद्यन्वितम् ।

रश्मिः ।

ज्येते न ब्रह्मेत्यनुवर्तते, तथा च भाष्येऽनुमानप्रतीतावपि औपनिषदत्वविघटिकेति न सोपयुज्यते । एवं महुक्तप्रकारेण योजने नानुमानप्रतीतिः । तथाहि । अत्र समवायिकारणमिति न पक्षः । तथा सति समवायिनो द्रव्यमात्रस्य ब्रह्मत्वसिद्ध्या ब्रह्मणस्तदतिरिक्तस्यापि समवायित्वासिद्धेः पूर्वतो धूमादिति प्रयोगापत्तेश्च । नाप्यनुभूतं स्वप्ने तदंशस्य मायारूपस्य पक्षत्वं, अथ काये प्रसिद्धं श्रुत्यादौ च प्रसिद्धं ब्रह्मैव पक्षः 'अतस्तदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः सृष्टः' इति गीताप्रामाण्यानुरोध्यागामिमाष्यानुरोधेन ततो विशेषितत्वे तु समवायिकारणस्य पूर्वसूत्रवासनया जगतः समवायिनि वक्तव्ये जगत्समवायी पक्षः । ब्रह्मत्वं साध्यम् । एवकारः प्रकृत्यादिकं व्यवच्छिन्नति । पक्षत्वे त्रिषु व्याख्यानेषु मध्ये माष्यीयं मध्यमं व्याख्यानम् । अस्तिभातिप्रियात्मकेनानागन्तुकानारोपितरूपेण सर्वानुवृत्तत्वं हेतुः । यत्रानारोपितानागन्तुरूपेण समन्वितत्वं तत्र तदात्मकत्वमिति सामान्यव्याप्तिः । यथा मृदोऽनारोपितानागन्तुकेन मृत्त्वेन रूपेण समन्वितत्वात् मृदात्मकत्वं घटस्य । रूपादौ च घटादेर्घटत्वेन रूपेणानुवृत्त्यभावात् रूपादौ घटाद्यात्मकत्वम् । अत्र स्वरूपासिद्धिश्चक्रेते नन्वित्यादि । अनारोपितेत्यादि । आरोपितमध्यस्तम्, आगन्तुकं रूपित्वादि । यदि चाध्यस्तमप्यागन्तुकं तर्ह्येकमेवोपादत्तं, द्वितीयं त्वस्तुत्वादुपादत्तमप्यनुपादत्तम् । इदं तादात्म्येन संघन्धेन वर्तते । तदाहुर्निति अनारोपितानागन्तुरूपेण वर्तमानत्वमाहुर्नित्यर्थः । अस्तित्वेत्यादि । अत्र भाष्ये द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं त्वप्रत्ययं प्रत्येकं संघञ्ज्ञास्तित्वादीत्युक्तम् । तत्रास्तित्वाद्याश्रये ब्रह्मणि सति अस्तित्वादिना समन्वयाभावाज्जगति ब्रह्मसत्त्वासिद्धेः । नन्वेकत्वात् साध्यस्याधिकदेशवृत्तित्वं व्यापकत्वान्नानुमानदोषकरमिति चेद् ब्रह्मत्वास्तित्वादिनासमन्वययोः कार्यकारणभावोऽस्त्येव तस्य ग्राहकावन्यव्यतिरेकौ तयोरेवाभावात् । ब्रह्मत्वे सत्युक्तसमन्वयेऽब्रह्मत्वाभावे सति समन्वयाभाव इति । ब्रह्मणि तदुभयाभावात् साध्यहेतुभाव इति दोषो न । अथवा स्वप्नसृष्टिमायाकृतभेदवद्भूतिरिक्तवृद्धिदोषादानभेदे वा ब्रह्मत्वरूपसाध्याभाववति हेतोः सत्त्वात्साधारण्यम् । अत्रोच्यते धर्मधर्मिणोरभेदात् सदादिरूपेणावगम्यमानादन्वयादिति योजना । पृथिवीत्यादि पृथ्वीत्वान्वितत्वात् पृथिवीत्वविषयमित्यर्थः । तथात्र सर्वमित्यादि सर्वमिति पक्षः, सदाद्यन्वितत्वं साध्यं, अस्तीत्यादिहेतुः, यन्नैवं तन्नैवं खपुष्पवदिति दृष्टान्तः । अस्तीत्यादिप्रतीतिजनकत्वं त्वेवं साधितम् । 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्यात् सर्वत्र सर्वदा' इत्यस्य सुबोधिन्याम् । तथाहि । घटः सन् पटः सन् भासते इति प्रिय इति च सर्वत्रैकस्य ब्रह्मणोन्वयः, अन्यथा एकशब्दानुवृत्तिः प्रतीत्यनुगतिश्च न स्यात् । विशेषेणातिरिच्यत इति व्यतिरेकः घटादिभ्यः किमतिरिच्यते घटस्तु घटाज्ञातिरिच्यते तथा पटः

१ हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः स्वरूपासिद्धिः । अन्वयत्वापेक्षया समन्वयत्वस्य श्रुततया हेतुतावच्छेदकत्वभावात्, नीलधूमलवत् ।

नामरूपयोः कार्यरूपत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

ततश्च सदाद्यात्मकं सच्चिदानन्दात्मकं च ब्रह्मेति तेन रूपेण ब्रह्मान्वयोऽवगम्यत एवेत्यर्थः । न जगत्सत्यादिसमन्वयो न ब्रह्मणः समवायित्वगमकः । नामरूपयोरपि समन्वयात् । नच तयोर्नात्वान्नान्वय इति शङ्क्यम् । नयोः प्रतिनियतरूपेणानन्वयेऽप्यवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्य निरावाधानुभवात् । नच रूपस्य व्यभिचारः शङ्क्यः । तस्य व्यवहार्यत्वपरत्वात् । अवकाशादिरूपे व्यवहार्यत्वस्याकाशाद्वापि सत्त्वादिति चेत् तत्राहुः नामरूपयोः कार्यरूपत्वादिति । नामरूपं कर्मणोऽप्युपलक्षके । 'त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म' इति श्रुतेः प्रपञ्चस्यतत्त्वयात्मकत्वात् । तथाच 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति श्रुतेर्नाम्नां रूपेषु नियमने कृत एव जगतः

रश्मिः ।

पटात् किं तु सद्घटादप्यतिरिच्यते पटादपि, एव सर्वत्र, यत्सर्वं सत्सर्वस्मादतिरिच्यते तद्वत् । नन्वेकमेव ब्रह्मत्वसाधकमस्तु किं ह्याभ्यामिति चेन्न । अन्वयेन ब्रह्मत्वं न सिद्ध्यति जगति जगतोऽप्यन्वयात् । यद्यपि घटादेर्व्यतिरिच्यते जगत्तथापि जगतो न व्यतिरिच्यते, खण्डादिकं तु जगतो व्यतिरिच्यते परं नान्वेति, सजगतो व्यतिरिच्यते भगवतोपि सत्त्वात्, कारणस्याक्षरस्यापि सत्त्वात्, अतो यस्यान्वयव्यतिरेकौ तदेव सर्वमिति । तत्र यदि सर्वमस्तीति प्रतीतिजनकं घटोस्ति भूतले घटाभावो स्तीत्यादिप्रतीतेर्ननु भातिप्रियत्वप्रतीतिजनकं घटो ज्ञानं घटो जानाति घटः प्रीणातीत्याद्यप्रतीतेः । घटो भासते इत्यत्र तु नाश्रयत्वं तदर्थः किं तु विषयत्वमित्याहृते, तदा तु अत्रैव युक्तिनिरूपणे भातिप्रियत्वयोरपि घटादिवृत्तित्वस्य भया व्युत्पाद्यत्वाद् घटादीनां तद्वर्मकत्वे सिद्धे तदप्रतीतावप्यक्षतिः । जीवे आनन्दांशस्य जडे चिदानन्दयोरप्राकट्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतो न पद्मसरसि भृङ्गे शङ्कति-पराकृतमशकशृङ्गारः । हेतुघटिका प्रतीतिश्च प्रत्यक्षानुमित्यन्यतरपरा । तेन सदन्यथ-प्रतीतिसाक्षिकविदानन्दयोस्त्वानुमानिक इति ज्ञेयम् । तेनेति सच्चिदानन्दरूपेणेत्यर्थः । नन्वस्त्यादयो यथा ब्रह्मधर्मास्तथा नामरूपे अपीति नामरूपरूपेणान्वयः कुतो न स्यादित्याशङ्कते ननु जगतीत्यादि । समवायित्वेत्यादि भाष्यप्रकाशीययाश्चतुर्व्याख्यानपक्षे समवायित्वस्य साध्यत्वाभावाद्गमक इत्युक्तम् । समवायिनि ब्रह्मत्वे सिद्धे ब्रह्मणः समवायित्वं गमयतीत्यर्थः । समन्वयादिति तथा च जगतोऽपि जगत्समवायित्वं स्यादिति प्रश्नः । नान्वय इति घटनामरूपयोः पटे नान्वयः । तन्नामरूपयोर्मिश्रत्वादित्यर्थः । प्रतिनियतेत्यादि देवदत्तविष्णुमित्रत्वादिरूपेण नीलत्वपीतत्वरूपेण चेत्यर्थः । अवच्छेदकेत्यादि नामत्वरूपत्वरूपेणेत्यर्थः । पदार्थतावच्छेदक गुणत्व तस्यावच्छेदो द्वैवीकरणेन येन नामत्वरूपत्वरूपेण कर्णे प्रलयः । उपदेश आद्योच्चारणमित्यत्रोपदेशपदात्मन्ययवत् करणनिष्ठव्यापारो वा धात्वर्थः । पदादेशा कृतिगणत्वादच् । व्यभिचार इति आकाशादां रूपव्यभिचार इत्यर्थः । व्यवहार्येत्यादि रूपवान् विशेषतो व्यवहार्यो भवतीति कार्यताख्यसचन्वेन व्यवहार्यत्वलक्षकत्वादित्यर्थः । श्रुतेरिति बृहदारण्यकेऽस्ति नामरूपयोरान्तरुपत्वाच्च तयोर्ब्रह्मसमवायित्ववाधकत्वमिति वदन्तो भाष्ये द्वयोपादाने उपपत्तिमपि वदन्ति स्म तथाचेत्यादि । नामरूपकर्मणां प्रपञ्चरूपत्वे सति । व्याकरणे-त्यादि । अनेनेत्यादिव्याकरणश्रुतेर्जीवरूपेण प्रवेशकरणोत्तरमित्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

कार्यत्वेन प्रतीतेस्ते एव कार्यस्य कार्यतान्यज्जकस्वरूपभूते । यदा हि पृथुघ्नोदराकारोऽर्थो भवति तदा तत्र तादृशं रूपं घट इति नाम च भवति । तदपि न स्वतः किंतु व्याकरणश्रुतेस्तत्करणो-
त्तरम् । यथा हि बालके जाते तदवयवानालोक्य व्यक्तौ निश्चितायां नाम नियमयति, एत-
न्नामाऽयमिति तद्वत् । अतः कर्मापि मूलवस्तुत्तरकालीनं कार्यस्वरूप एव प्रविशतीत्यागन्तुक-
त्वाच्च तत्समन्वयः, किंत्वन्वयमात्रं तेषामतो न ब्रह्मणः समवायित्वबाधकमित्यर्थः ।

ननु तथाप्यस्त्यादिसमन्वयस्य न ब्रह्मसमवायितागमकत्वम् । कार्यमात्रे प्रकृत्यात्मकानां
सत्त्वरजस्तमसामनुवृत्तिदर्शनात् । यथाहुः सांख्याः ।

‘प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।

अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिधुनवृत्तयश्च गुणाः’ ॥

इति गुणानां स्वरूपं वृत्तीश्वोक्त्वा

‘सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।

गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः’ ॥ इति ।

एतदर्थस्तु सत्त्वादयो गुणाः सुखदुःखमोहस्वरूपाः प्रकाशप्रवृत्तिनिग्रहफलका यथाक्रमं
बोद्ध्याः । ते पुनरन्योन्याभिभवनान्योन्याधारत्वान्योन्यजननान्योन्यमिधुनक्रियावृत्तयः स्वतः
एव सन्तो यथा वर्तितैले अग्निविरोधिनी सहायिना रूपप्रकाशनं कार्यं कुरुतो यथा वा चात-
पित्तकफा दोषाः परस्परविरुद्धा अपि शरीरधारणलक्षणं कार्यं कुर्वन्ति, तथैते परस्परविरुद्धा
अप्यनुवर्तन्ते, कार्यं च कुर्वन्तीति । तथाच प्रयोगः । महदादिकार्यं सुखदुःखमोहगुणक-
द्रव्यजन्यं कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहगुणकद्रव्यत्वात् । यथैका रूपयौवनशीलवती स्त्री भर्तुः
सुखदा, सपत्नीनां दुःखदा, पुरुषान्तरस्य मोहदेति, तद्वदिति । नच सुखादीनामान्तरत्वेनानुभवात्
ह्यादीनां सुखादिगुणकत्वे मानाभावः शङ्कनीयः । स्त्रीचन्दनादिजन्यस्य सुखस्य तत्तदवयवेषु

रश्मिः ।

अत इति धर्मत्वादित्यर्थः । मूलवस्त्वित्यादि क्रतुप्रयोगादिर्मासपिण्डाद्युत्तरकालिकं प्रसिद्धमित्यर्थः ।
समवायित्वेत्यादि अन्वयमात्रमित्यर्थः । तदित्यं पूर्वोक्तानुमाने न ब्रह्मणि समवायित्वं सिद्धयति तदप्य-
नागन्तुकानारोपितरूपेणानुवर्तनात् । जगति जगत्त्वं खलु जडन्ति परमागन्तुकरूपेणेति जगतो यथा-
न्वयेपि न तत्समवायित्वबाधकत्वमेवं ब्रह्मणोप्यन्वये तु न । समवायित्वमित्येवंविधबाधकत्वं नेत्यर्थः ।
अत्र प्रयोगः ब्रह्म न भूतादिसमवायि अन्वयात् नामरूपादिवत् इति विरुद्धरूपहेत्वाभासोत्थापनेन ।
गुणा इत्यस्यार्थमाहुः सत्त्वेत्यादि । प्रीतीत्यादेरर्थमाहुः सुखेत्यादि । प्रदीपवच्चेत्येतद्विवृण्वन्ति यथा
वर्तितैले अग्नीत्यादि अत्राकारो लेखककरोपात्यतितः अत्राद्वा पूर्वसवर्णदीर्घः । ‘ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्’
इति सूत्रावगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावात् । अग्निनेति दीपरूपेणेत्यर्थः । चकारार्थमाहुः यथा चेत्यादि ।
सुखेत्यादि । तादृशं द्रव्यं प्रकृत्यात्मकम् । कार्यत्वे सतीति प्रकृतेस्तादृशद्रव्यजन्यत्वापत्तिवारणये-
दम् । ‘प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम्’ इति पञ्चमाध्यायस्य सांख्यप्रवचनसूत्रात् । तथाच सत्यन्ताभावे
प्रकृतौ साधारणनैकान्तिकत्वम् । तद्वदितीति व्यतिरेके केवलचेतनवदिति दृष्टान्तः । रूपादीना-
मिति बाह्यानामाधिमौक्तिकानामित्यर्थः । मानाभाव इति आध्यात्मिकरूपादीनामाधिमौक्तिकरूपादिधर्मत्वे

भाष्यप्रकाशः ।

वहिरेवानुभवेन तज्जनकेषु रुपादिष्वपि तस्य वहिरेव सच्चानिश्चयात् । नच तस्यानुभवस्य भ्रान्तत्वं शक्यवचनम् । तथा सति देहे मे सुखं, शिरसि मे वेदनेत्याद्यनुभवान्तरस्यापि बाधप्रसङ्गात् । एवं तु स्त्रीसुखं चन्दनसुखमित्याद्यभिलाषोऽपि युज्यते । आन्तरत्वेनानुभवस्तु मानसस्यैव । एवं सिद्धे तेषां बाह्यत्वे रुपादिसंसर्गेण वहिरेव तेऽभिव्यज्यन्ते । घृतद्रवत्वादिवत् । तथाच श्रयोगः । विमताः मन्वाढयो न माक्षादात्मघर्माः । बाह्यत्वे सत्यात्मनि प्रतीयमानत्वात् । गौरत्वादिवदिति । तथा, रुपादयः सुखादिगुणकाः सुखादिजनकत्वात् । यद् यजनकं तत् तद्गुणकं, प्रकाशशैत्यादिजनकवन्निहचन्दनादिवदिति च । एवं सिद्धे तेषां तद्गुणकत्वे तेषां द्रव्याणां तद्गुणात्मकत्वमप्यनुमेयम् । तथाच प्रयोगः । विमताः सुखाद्यात्मकाः, सुखाद्यविनाभूतत्वात् । तन्मात्राविनाभूतमहाभूतवत् । तथा, सुखादयो द्रव्यसङ्ख्यावस्थारूपाः । तदविनाभूतत्वे सति तज्जनकत्वात् । महाभूताविनाभूततज्जनकतन्मात्रवदिति । नच प्रथमे क्षणे द्रव्यं यावद्गुणशून्यमेवोत्पद्यत इति वाच्यम् । प्रत्यक्षबाधितत्वात् । अपाकजस्य रूपादेरुत्पत्तिदशायामप्यनुभवात् । एवं सुखादावपि बोद्धव्यम् । पुराद्युत्पत्तिकाल एव पुरुषभेदेन सुखदुःखाद्युत्पत्तिदर्शनतस्तस्य बालादेल्लदानीमपि तज्जनकतया तद्गुणकत्वतदविनाभावयोर्निश्चयादिति । एवं मैत्रायणीये, 'तमो वा इदमेकमेवाग्र आसीत् तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति' इति । श्वेताश्वतरेऽपि, 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' इति तमःशब्दवाच्यायाः प्रकृतेर्गुणानां च सृष्ट्यादौ सत्ताश्रावणात् पुराणेषु मन्वादिषु

रश्मिः ।

मानाभाव इत्यर्थः । तस्येति । घृतेत्यादि वह्निसंसर्गेणेत्यादिः । विमता इति रुपादयः सुखादिगुणकाः आध्यात्मिकस्य सुखादेरित्यर्थः । गौरत्वेत्यादिभास्वरं गौरत्वमात्मनीति दृष्टान्तः । तन्मात्रेति तेन यद् यदविनाभूतं तत् तदात्मकं इति व्याप्तिः सामान्या । तज्जनकत्वादिति द्रव्यजनकत्वात् । न च रूपः दिवदन्यथासिद्धत्वमिति वाच्यम् । घटादिकं प्रति दण्डादिकस्य रूपवत् भवत्यन्यथासिद्धत्वम् । द्रव्यस्य सुखत्वेनाकारणकत्वापत्तेः कार्यस्य । प्रथमक्षणिकद्रव्यमादाय हेत्वोरसतः स्वरूपासिद्धत्वमाशङ्क्य पराकुर्वन्ति न च प्रथम इत्यादि । तथाच पक्षैकांशतः हृदे पर्वते चाद्यक्षावच्छेदेन सुखाद्यविनाभूतत्वरूपहेत्वभावाद् हृदो द्रव्य भूमादिति वत् पक्षे हेत्वभावात्स्वरूपासिद्धिः सिद्धान्तमुक्तावत्युक्ता, पर्वते सुखारिरूपे आद्यक्षावच्छेदेन हेतुतावच्छेदकस्य तदविनाभूतत्वसमानाधिकरणतज्जनकत्वरूपस्य गौरवेणाभावात् स्वरूपासिद्धिर्भवेत्युक्ता । अपाकेत्यादि पाकोऽभिसंयोगः । निश्चयादिति तथाच प्रथमक्षावच्छेदेनापि द्रव्यस्य सगुणत्वात् न हेत्वोः स्वरूपासिद्धत्वमिति भावः । पुराणेष्विति एकादशे—

‘तमो रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन् गुणाः ।
मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुभूतेन च ॥
तेभ्यः समभवत्स्र्गं महान् सृष्टेण संयुतः ।
ततो विकुर्वतो जातो योहंकारो विमोहनः ॥’

इत्यादिष्वित्यर्थः । मन्वादिष्विति ।

‘आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

प्रकृतेरपि स्वमते तदंशत्वात् । अज्ञानात् परिच्छेदाप्रियत्वे । ज्ञानेन याव-

भाष्यप्रकाशः ।

तथा सरणात् सिद्धे प्रकृतेः सत्त्वे सर्वस्य त्रिगुणत्वेन गुणमय्याः प्रकृतेरेव समन्वयस्य सिद्धत्वात्
ब्रह्मणः समवायित्वसिद्धिरित्यत आहुः प्रकृतेरित्यादि ।

‘आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थे एकमेवाविकल्पितम् ।

यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगेऽयुगे ॥

तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् ।

वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहद् ॥

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सौमयात्मिका ।

ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते’ ॥

इत्याद्येकादशस्कन्धीयमगमद्वान्यैस्तस्या अंशत्वे जन्यत्वे च निश्चिते तद्रूपस्याप्यागन्तुक-
त्वेन तदन्वयस्यापि समन्वयत्वाभावात् तेन ब्रह्मणः समवायित्वमङ्ग इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं,
तथापि तदन्वयस्य सांख्यैः साधितत्वात् तेनैव रूपेण ब्रह्मान्वयोऽस्तु किमस्त्यादिरूपान्वयाग्रहेणे-
त्याशङ्क्यामाहुः अज्ञानादित्यादि । अयमर्थः । प्राकृती या प्रीतिः सा आज्ञानिकी, न तु वास्तवी ।
तत्र गमको देशतः कालतश्च परिच्छेदः । यथा कस्यचित् किञ्चित् प्रियं किञ्चिन् । तदपि
कदाचित् प्रियं, कदाचिन् । तथा सति तस्या औपाधिकत्वम् । मैत्रेयीब्राह्मणे तथैव सिद्धत्वात् ।

रश्मिः ।

‘अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ।

ततः स्वयंभूर्मगवानव्यक्तो व्यक्षयन्निदम् ।

महामृतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः’ ॥

इत्यादिष्वित्यर्थः । प्रकृतेरेवेति अस्त्यादीनामपि प्राकृतत्वसंभवादेवकारः । न ब्रह्मण
इति ब्रह्म न समवायि सत्त्वादिना समन्वयादिति । अस्त्यादिसमन्वयरूपहेतोः सत्प्रतिपक्षत्वा-
त्तथा । ज्ञानमय इति ‘ज्ञानमयो ह्यर्थः इत्यपि पाठः । काल्पत्यमथोऽशब्दार्थः । अयुग इति
युगेभ्यः पूर्वं प्रत्ये चेत्यर्थः । तन्मायेत्यादि माया तत्फलं दृश्यं सर्वं तद्रूपेणेत्यर्थः । उभया-
त्मिकेति कार्यकारणरूपिणीत्यर्थः । तद्रूपस्येति मायारूपस्य सत्त्वरजस्तमोरूपस्य धर्मस्येत्यर्थः ।
समवायित्वमङ्ग इति । एतच्च चतुर्थपादे ‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधात्’ इत्यधिकरणे स्फुटम् ।
यद्यप्येवं ब्रह्मणः समवायित्वे सिद्धे परिच्छेदाप्रियत्वे विरुद्धे इत्याशङ्क्याहुः अज्ञानादिति । इत्येवं
तथापि ब्राह्मणानां संतोषो न भवति सुगमव्याख्यान इति विस्तरेणाहुः ननु भवत्वित्यादिना ।
तदन्वयस्येति प्रकृत्यन्वयस्येत्यर्थः । तेनैवेति प्राकृतप्रियत्वादिरूपेणेत्यर्थः । देशतः परिच्छेदमाहुः
यथेत्यादि । कालतः परिच्छेदमाहुस्तदपीत्यादि । तस्या इत्यादि प्रीतिर्धनसौन्दर्यादियुक्तशुद्ध-
देशशुद्धानुद्वेजककालरूपोपाध्याहितत्वमित्यर्थः । मैत्रेयीत्यादि । एतच्च चतुर्थपादे वाक्यान्वया-
धिकरणे स्पष्टम् । तथा चाज्ञानाद्ब्रह्मात्मकानन्दे परिच्छेदोऽप्रियत्वं च लोके भवतो न तु प्राकृतं
प्रियत्वमस्ति, तथाच श्रुतिः ‘एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति’ इति । तथा च
प्राकृतप्रियत्वस्यैवाभाव इति दूरे तेन रूपेण समन्वय इति भावः । व्यतिरेकमुखेन ज्ञानेन

भाष्यप्रकाशः ।

गास्तवस्य नैसर्गिकतायां वस्तुसद्भावे ज्ञानेन तद्व्याधायोगाच्च । अतो वास्तवं प्रियत्वमात्मन्येवेत्यात्मन एव दर्शनादिकमावश्यकमिति बोधयित्वा 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यनेन सर्वस्यात्माभिन्नत्वं श्रावयति । तथा तैत्तिरीये, 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्युपक्रम्य, 'एत५ ह वा व न तपति किमह५ साधु नाकरत्वं किमहं पापमकरवम्' इति 'स य एवं विद्वानेते आत्मान५ स्पृशुते' इत्यात्मत्वानुसंधानेन तत्कृततापाभावं च श्रावयति । अत एवमात्मानन्दज्ञानेन प्राकृतिकप्रियत्वादां बाधदर्शनाच्च तद्भूषणान्वय आद्रियते किं त्वात्मत्वेन । सर्वसिद्धिरुपधिप्रियत्वस्य बोधनादवाधित्वेनैव रूपेण श्रुत्यविरोध इति तदन्वय एवाद्रियत इत्यर्थः । ननु यद्येवं तदा नानात्वमपि नादर-

रक्षिम् ।

बाधदर्शनादिति भाष्यं विवृण्वन्ति वास्तवस्येत्यादि । भाष्ये । सुगमव्याख्या त्वेवं बोध्या । तथाहि । प्रतिपादितोऽस्ति यातिप्रियत्वेन ब्रह्मसमन्वयोऽनुपपन्नः परिच्छेदाप्रियत्वयोर्दर्शनादित्याशङ्क्याहुः अज्ञानादित्यादि । तथा च न ते वास्तवे इति तत्पतीतावपि न समन्वयानुपपत्तिरित्यर्थः । किंच नायं नियमो यदुपादानधर्माणां उपादेये भानमिति । विभागेनापरिच्छेदतिरोभावस्य सांख्येय-ङ्गीकारात् । संयोगेन महत्त्वस्य नैयायिकैरप्यङ्गीकाराच्च । तयोर्वास्तवत्वे हेतुमाहुः ज्ञानेनेत्यादि । वाचारम्भणवाक्योक्तरीतिकज्ञानेन विकल्पबुद्धेर्बाधस्य श्वेतकेत्यादिषु दर्शनादित्यर्थः । प्रकृते । सिद्धमाहुः अत इत्यादि यतः सर्वत्रौपाधिकी सा, अत इत्यर्थः । बोधयित्वेति सहोवाचेत्याद्यनुवाकद्वयं 'न वा अरे' इत्यारम्भ 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो भैवेत्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्वा विज्ञानेनेद५ सर्वं विदितम्' इत्यशेन बोधयित्वा 'ब्रह्म त परादात्' इत्यारम्भ 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यन्तेनांशेन सर्वस्यात्माभिन्नत्वं श्रावयतीत्यर्थः । तथाचान्यत्र प्रतीयमानं प्रियत्वं तर्दश इति भावः । एतमित्यादि पूर्वोक्तानन्दविदं न तपति नोद्वेज्यतां समे एते साध्वसाधुनी एवं तापहेतु इति विद्वान् आत्मानं स्पृशुते स्नेहयतीत्यर्थः । स्पृश्रीतिपालनयोः स्नादिः । बाधदर्शनादिति 'किमह५ साधु नाकरवम्' इत्यादिश्रुतेस्तथेत्यर्थः । बोधनादिति 'न व अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति' इत्यादिना बोधनादित्यर्थः एवाद्रियत इति एवकारेण ब्राह्मणां सत्त्वरजस्तमसां व्युदस्तिः । तथाहि । भामतु प्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपेण ब्रह्मान्वयः परंतु ब्राह्मतद्वेषेण तु सात् ।

‘सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः ।

स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभोः’ ॥

इति वाक्यात् भवम् । एतेषामप्यागन्तुकत्वादेतस्य सुबोधिण्यां सद्रूपेण निर्गतं सत्त्वमित्युच्यते, केवलचिद्रूपेण निर्गतं क्रियाशक्तिप्रधानत्वात्सदानन्दानन्दाभावाच्च रज इत्युच्यते, आनन्दान्नाच्च तमः, ते भगवद्ग्रा एव भगवता सृष्टाः । न च ते पूर्वं भगवति स्थिताः इति प्रतिपादनात् । अवाधितेन नानात्वेन धर्मेण प्रकृतेरन्वयात् तस्या अपि समवायित्वं निर्दुष्टमित्याशङ्क्यामुत्वेनाभासमाहुः नन्वित्यादि । अथवा ननु यदि ब्रह्मोपादेयता प्रपञ्चे सात् तदा ब्रह्मण एकरसत्वेन तथे-

दर्शनात् । नानात्वं त्वेच्छिकमेव । जडजीवान्तर्यामिण्येवैकैकांशप्राकट्यात् । कथमेवमिति चेत् । न । सद्रूपे घटरूपक्रियास्त्रिव तारतम्येनाविर्भावश्च जडेपि भानत्वादप्रतीतेस्तारतम्येनाविर्भावोऽङ्गीकर्तव्यः । भगवदिच्छया नियाम-
कत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

णीयम् । तस्यापि प्राकृतिकत्वादित्यत आहुः नानात्वमित्यादि । 'बहु स्याम्' इति श्रावणात् तत्र प्राकृतिकमित्यर्थः । ननु यदीदमप्राकृतं स्यादत्रास्त्याद्यंशत्रयानुवृत्तिरनुभूयेत, सा तु न दृश्यतेऽतो न तथेत्यत आहुः जडेत्यादि । जडे सदंशस्य, जीवे 'ज्ञानं त्वन्यतमो भावः' इति वाक्याज्ज्ञानांश-
स्यान्तर्यामिन्यान्दांशस्य प्राकट्यात् । तथाच प्राकट्याभावहेतुकमदर्शनं नानुवृत्तिबाधकमित्यर्थः । अत्र चोदयति कथमित्यादि । सर्वत्र त्रितयसद्भावेऽपि तत्र तत्रैकांशप्राकट्यं कयोपपत्त्याङ्गी-
क्रियत इत्यर्थः । अत्र समादधते नेत्यादि । एवमाक्षेपो न युक्तः । यतोऽस्तीतिप्रत्ययगोचरे सद्रूप एकसिन्नेवार्थे घट इति गुणित्वेन, रूपमिति तदुपसर्जनतया गुणत्वेन, क्रियेति त्रिक्षणावस्थायि-
तयाऽऽश्रुतरविनाशित्वेन यथा सदंशस्य तारतम्येनाविर्भावस्तथा जडेऽपि भानत्वप्रियत्वयोस्तार-
तम्येनाविर्भावोऽङ्गीकार्यः । नन्वेवमङ्गीकारे का वा युक्तिरिति चेद् उच्यते । श्रीभागवते कंसस्या-
रिष्टदर्शनस्थले, 'अदर्शनं स्वशिरसः प्रतिरूपेषु सत्स्वपि' इत्यासन्नमृत्योः शिरःप्रतिविम्बादर्श-
नयुक्तम् । तथा द्वितीयस्कन्धे, 'प्राणं च गन्धः' इत्यादिवाक्यैरिन्द्रियाणां सजातीयग्राहकत्वं च
बोधितम् । एवं सत्युक्तस्थले यच्छिरसोऽग्रहणं तत्र हेतुत्वेन विषयस्य चक्षुषो वा आवरणं
वक्तव्यम् । तत्र न शिरसः । तस्यान्येन दर्शनात् । नापि चक्षुषः । तदानीं तेन विषयान्त-
रदर्शनात् । अत उभयोपपत्त्यर्थं विषयनिष्ठज्ञानांशस्य तच्चक्षुः प्रत्येवावरणमिति वक्तव्यम् । एवं
लोकाञ्जनस्थले वैषयिकज्ञानांशावरणम् । सदंशावरणे तु स्पर्शेनमपि तस्य न स्यादिति । एवमेकत्र

रश्मिः ।

त्यर्थः । न प्राकृतिकमिति तथा च तेन रूपेणापि ब्रह्मण एवान्वयान्न प्रकृतिसमन्वय इति
भावः । ऐच्छिकत्वेनागन्तुकत्वाच्च समन्वयः । अत्रेति ऐच्छिकनानात्वावच्छिन्ने जगतीत्यर्थः ।
न दृश्यत इति । किं तु सदंशमात्रस्य दृश्यत इत्यर्थः । न तथेति नानात्वमप्राकृतिकं नेत्यर्थः ।
अदर्शनेनमिति चिदानन्दयोरित्यर्थः । क्रियेतीति कृतिजन्या क्रियेति प्रथमं भगवदिच्छया क्रिया,
ततो द्वितीयक्षणे स्थितिः, ततस्तृतीयक्षणेऽसंयोगेनाश्रुतरविनाशित्वं ज्ञेयम् । प्रतिरूपेऽपि
दर्पणादिवित्यर्थः । विषयस्य न संभवतीत्याहुः तत्र नेत्यादि । चक्षुष इति करणस्य । तदानीमिति
स्वप्रकाश इत्यर्थः । उभयोपपत्त्यर्थमिति स्वस्य शिरःप्रतिविम्बादर्शनविषयकरणोभयतः अग्राह-
कत्वं चक्षुर्दोषस्तस्योपपत्त्यर्थमित्यर्थः । तच्चक्षुरिति स्वग्रहणश्चक्षुरित्यर्थः । एवं लोकेत्यादि यादृशा-
ञ्जनेन तमन्यो न पश्यति तादृशस्थल इत्यर्थः । सर्वोपि तं न पश्यतीति शरीरावरणमेव तत्र वक्तव्यं
किं ज्ञानांशावरणकल्पनेत्येतत् आहुः सदंशेत्यादि । स्पर्शानमिति प्रत्यक्षमित्यर्थः । एवं
सदंश उपपाद्य ज्ञानप्रियत्वांशयोराहुः एवमेकत्रेति सदंशे । अन्यत्र ज्ञानांशे । तथेति नित्यज्ञानरूपे
भानरूपक्रियास्त्रिव तारतम्याभावेपि विषयताविषयकज्ञानेन ज्ञानमिति गुणित्वेन रूपमिति तदुप-

भाष्यप्रकाशः ।

ज्ञानांशसिद्धावन्यत्रापि तथा सिद्ध्यति । एवं प्रियत्वांगेऽपि बोध्यम् । यद्वा पदार्थमात्रस्य ज्ञानेनैव प्रकाशाज्ज्ञानजनकत्वाच्च सांख्योक्तप्रकारेणैव ज्ञानाविनाभावसिद्धौ ज्ञानात्मकत्वस्यापि सिद्धिः । परंतु तत्र जडे सदंशवत् प्रकटम् । सन् घटः, सन् पट इतिवज्ज्ञानं घट इति सामानाधिकरण्याप्रतीतिः । प्रियत्वे तु ततोऽप्यप्रकटम् । तत्तदसाधारणत्वात् । जीवे तु विदंशस्यापि प्राकट्यम् । चेतनत्वेनैव सदा प्रतीयमानत्वात् । सदंशस्तु न्यग्भूतः । विशेषणतयैव प्रतीयमानत्वात् । प्रियत्वं तु ततो न्यग्भूतम् । उक्तयुक्तेः । अन्तर्यामिणि तु प्रियत्वमेव मुख्यमन्यदुभयं न्यग्भूतम् । तद्ब्रह्मण्यं प्रियत्वेनैवानुभवगोचरत्वादिति । अत्र नियामिका तु, प्रजायेवेति भगवदिच्छैव । अन्यथा पूर्वोक्ताकारेणैव नानाभावात् सृष्टिसिद्धावेतदाकारान्तर-

रश्मिः ।

सर्वजनतया गुणत्वेन क्रियेति त्रिक्षणावस्थायित्वेन आशुतरविनाशितया ज्ञानांशस्य तारतम्येनाविर्भावः । ज्ञानस्य विषयताविषयकस्य त्रिक्षणावस्थायित्वात् । तदुक्तं तथा सिद्ध्यतीति । प्रियत्वेति दिशन्तिस्म एवमिति । बोध्यमिति पुत्रादौ बोध्यमित्यर्थः । आत्मनि प्रियरूपे प्रियरूपक्रियास्त्रिव तारतम्याभावेऽपि पुत्रादौ प्रिये प्रिय इति गुणित्वेन रूपमिति तदुपसर्जनतया गुणत्वेन क्रियेति त्रिक्षणावस्थायित्वेनाशुतरविनाशितयाऽऽनन्दांशस्य तारतम्येनाविर्भावः । यथा सूर्यं रूपं श्यामं सूर्यत्वं च तदाच्छादिका क्रिया त्रिक्षणावस्थायिनी । दीपादावपि प्रसिद्धम् । अन्यव्यतिरेकाभ्यामित्यस्य सुषोभिन्त्यनुसारेण पक्षान्तरमाहुः यद्वेत्यादि । ज्ञानेनैवेत्यादि षडो भासत इत्यादिप्रतीतिस्तथैत्यर्थः । ज्ञानजनकत्वादिति विषयविषयेति बोध्यम् । सांख्योक्तेत्यादि । घटादयो ज्ञानगुणकाः ज्ञानजनकत्वात् प्रकाशशैत्यादिजनकवह्निचन्दनादिवदित्यनुमानेनेत्यर्थः । ज्ञानात्मेत्यादि विमता घटादयः ज्ञानात्मकाः ज्ञानाविनाभूतत्वात् । तन्मात्राविनाभूतमहामूतवदित्येवं ज्ञानात्मकत्वस्यापीत्यर्थः । किंच चित्तं व्यापकं घटादिवृत्तिं वा मुख्यब्रह्मधर्मत्वात्, सत्त्ववत् इति । पटादौ व्यभिचारवारणाय मुख्येति हेतुविशेषणम् । सत्यादित्रयान्यतमत्वं तदर्थः । तथाच मुख्यब्रह्मधर्मत्वेन व्यापकत्वेन घटादिवृत्तित्वेनासुकूलसर्क एव युक्तिः । सामानेत्यादि मिश्रप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थबोधकत्वं सामानाधिकरण्यं तदप्रतीतेरित्यर्थः । प्रियत्वमिति प्रीतिजनकत्वदर्शनेन । घटादयः, प्रियत्वगुणकाः प्रीतिजनकत्वात्, प्रकाशशैत्यादिजनकवह्निचन्दनादिवत् । घटादयः प्रीत्यात्मकाः प्रीत्याविनाभूतत्वात् । तन्मात्राविनाभूतमहामूतवदित्यनुमानाभ्यां घटाद्यात्मकं प्रियत्वमित्यर्थः । किंच प्रियत्वं व्यापकं घटादिवृत्तिं वा मुख्यब्रह्मधर्मत्वात् सत्त्ववदित्यपि ज्ञेयम् । आनन्दो घट इत्यप्रतीतिस्तु तमस्यभावत्वाप्रतीतिवत् । सिद्धान्तमुक्तावलीटीकायां स्फुटमेतत् । तत्तदित्यादि इन्दुर्याघसाधारणधर्मत्वादित्यर्थः । न्यग्भूत इति गुणमूत इत्यर्थः । उक्तयुक्तेरिति तत्तदसाधारणत्वादित्यर्थः । तद्ब्रह्मण्यमिति 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति श्रुतेर्भृगवादीनामित्यर्थः । भगवदित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति अत्रेत्यादि । सा तु यथाकार्यं भगवदिच्छानुमेयेति भावः । पूर्वोक्तेत्यादि 'एकोहं बहु स्माम्' इतीच्छाकारेणैव । नानाभावात्सृष्टिसिद्धावेतदाकारान्तरकथनस्य 'प्रजायेय' इतीच्छाकारान्तरकथनस्य

भाष्यप्रकाशः ।

कथनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । उच्चनीचभावादिनाऽऽविर्भावस्यैव प्रकर्षपदार्थत्वेन विवाक्षितत्वादिति । एतेन दुष्टत्वादिप्रतीतावपि भगवदिच्छैव हेतुरिति न तथापि समवायित्वे दोषप्रसक्तिः । क्रीडार्थं तथैव बुद्धयुत्पादनात् । एतदप्येकादशस्कन्धीयविंशैकविंशाध्यायस्यैर्गुणदोषदर्शनस्य कर्मनियमार्थ-त्वबोधकत्वात्पर्यवसीयत इति नात्रापि शङ्कालेशः । अत एव न कचिदपि कुत्सितत्वं ब्रह्मविदां भासते । अत एवैकादश एवोक्तम्,

‘किं वर्णिनेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः ।

गुणदोषद्विशिदोषो गुणस्तूभयवर्जितः’ इति ॥

नचैवं ब्रह्मणः समवायित्वे, ‘सैषाऽविद्या जगत् सर्वम्’ इत्यादितापिनीयश्रुतिविरोधः शङ्क्यः । तस्याग्रे, न विलक्षणत्वाधिकरणे समाधेयत्वात् । तत्रापि तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनि-त्वमपीतिवक्ष्यमाणत्वादिति । अत एव श्रीभागवतारम्भश्लोकेऽपि ब्रह्मणः समवायित्वं रश्मिः ।

वैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । विवक्षितत्वादितितीति ‘गर्दभीतरामवद्गर्दभ इतरः’ इति श्रुत्यन्तरे तथा-दर्शनादिति भावः । इतरा शतरूपा, इतरो मनुः । भाष्योक्तेहेतुसमाप्तावितिशब्दः । एतेनेति एतादृशप्रकर्षपदार्थेनेत्यर्थः । क्रीडार्थमिति एतच्च द्वितीयेध्याये ‘लोकवजु लीलकैवल्यम्’ इति सूत्रे स्पष्टम् । कर्मनियमेत्यादि ।

‘विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो ह्रीश्वरस्य ते ।

अवेक्षतेरविन्दाक्ष गुणं दोषं च कर्मणीम्’ ॥ इत्यादिना

गुणदोषद्विशिदोषो गुणस्तूभयवर्जितः’ । इत्युक्तमाक्षिप्तम् । ततो भगवता

‘स्वे स्वेधिकारे या श्रद्धा स गुणः परिकीर्तितः ।

कर्मणां जाल्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः ॥

गुणदोषविधानेन सङ्गानां त्याजनेच्छया’ । इति विंशे, एकविंशे च

‘शुद्धशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु ।

द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ॥

धर्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमिति चानघ ।

दर्शितोऽयं मयाचारो धर्मसुदृढतां धुरम्’ ॥

इति कर्मनियमार्थत्वबोधकवाक्यैः क्रीडार्थत्वमवसीयत इत्यर्थः । वाक्यार्थस्तु श्रीधरी स्फुटः । शङ्कालेश इति एतच्च द्वितीयाध्याये स्फुटतरमिति न शङ्कालेश इत्युक्तम् । कचिदिति लोके कुत्सितत्वेन प्रतीयमानेपीत्यर्थः । ब्रह्मविदामिति निरस्ताविद्यानां भरतादीनामित्यर्थः । साविद्यानां प्रतीतिस्त्वविद्याकृतेति न प्रपञ्चवास्तविककुत्सितत्वसंपादनायालम् । शङ्कादौ वास्तवपीतत्वसंपा-दने सकामलस्य प्रतीतिरित्येति भावः । एकादश इति एकोनविंश इत्यर्थः । अग्रे इति द्विती-याध्याय इत्यर्थः । तत्रापिती तापिनीय इत्यर्थः । त्रैविध्यमिति ब्रह्मविष्णुशिवरूपत्वमित्यर्थः । इतिवक्ष्यमाणत्वादिति इत्यात्मनः समवायित्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । समवायि-त्वमिति अभिन्ननिमित्तोपादानत्वयोर्यम्य इत्यर्थः । अतोऽभिन्ननिमित्तोपादानं जगद् ब्रह्मकारणक-

नच साधारण्येन सर्वजगत् प्रति परमाण्वादीनामन्वयः संभवति ।

भाष्यप्रकाशः ।

ग्राहयितुं, 'जन्माद्यस्य यतोऽन्वयात्' इत्यनेनामन्वय एव हेतुत्वेनोक्तः । नच तत्रेतरत इत्यनेन व्यतिरेकस्याप्युक्तत्वात् तस्यात्र कुतो नोक्तिरिति शङ्क्यम् । ब्रह्मणो व्यापकत्वेनाभावरूपस्य व्यतिरेकस्याभावाद्भिन्नोपेणातिरिक्तत्वरूपो व्यतिरेकः कृत्स्नप्रसक्तिवारणायैव विवक्षितः । स त्वनारोपितानागन्तुरूपबोधकेन समुपसर्गेणैव बोधित इत्यतः प्रथममुक्तः । एवं चतुःश्लोकाभ्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यत्रापि बोध्यम् । एतदेवैकादशस्कन्धीये,

‘यथा हिरण्यं सुकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यमयस्य ।

तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत्’ ॥

इति वाक्येऽपि निष्कृष्य दृष्टान्तेन बोधितं ज्ञेयम् । प्रकृतमनुसरामः । नन्वेतादृशोपपादन-सापेक्षब्रह्मान्वयोपगमापेक्षया तदनपेक्षः परमाणूनां भूतानां वान्वयो ज्यायान् प्रतिपत्तिर्साक्यात् । तदर्थमेव सर्वेषां प्रयत्नादित्याद्यङ्गायामाहुः नचैत्यादि । परमाण्वादीनामित्यादिपदेन, 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा' इति श्रुत्युक्तानां कालादीनां संग्रहः । जगदन्तःपातिषु दिगाकाशादिषु परमाणूनामन्वयाभावात् । तेषां नित्यत्वाभ्युपगमेऽपि स्वभावान्वयस्त्ववश्यं वाच्यः । एवं मतान्तरे कालस्य प्रकृतेश्च वाच्यः । तथा सति विप्रतिपन्नानामनेकेषां परमाणूनां चानेकेषाम-रश्मिः ।

मित्युक्तं भवतीति सुबोधिनीखारखात् । अत एव तथा चैव विचारे ब्रह्मणः सर्वविधं कारणत्वं श्रुतिवाक्याभ्यां प्रमाणाभ्यां सिद्धमिति भाष्ये वक्ष्यते । व्यतिरेकस्येति निमित्तकारणत्वरूपस्यै-त्यर्थः । व्यतिरेक इति निमित्तकारणमित्यर्थः । इतरन् निमित्तकारणमिति सुबोधिनीखारखात् । कारणत्वे सति विशेषेणातिरिक्तत्वं निमित्तस्यैवेति । स त्विति निमित्तकारणरूपो व्यतिरेक इत्यर्थः । अनारोपितेति 'विषयवृक्षोपि संवर्च्य स्वयं छेदुमसांप्रतम्' इत्यत्र असांप्रतमित्यस्य न युज्यते इत्यर्थान् निपातानां वाचकत्वमपीष्टमिति भावः । वस्तुतस्तु धोतकेनेत्यर्थः । अनागन्तुकनारोपित-रूपस्य व्यञ्जनया बोधकेनेत्यर्थात् । बोधित इति व्यतिरेके सति ब्रह्मणो जगत्सन्वयः साच-दैव समन्वयः, अस्त्वादितान्वयः । अन्यथा तु कृत्स्नस्य ब्रह्मणो जगत्त्वप्रसक्तिरिति समन्वयो न स्यादिति भावः । एवं चतुरिति एतच्चैतस्य सुबोधिनीयां व्याख्यातं प्रागुक्तं च । तदर्थमिति समन्वयसंपादनार्थमित्यर्थः । काल इत्यादि श्वेताश्वतरेऽस्ति । तेषामिति दिगाकाशादीनाम् । नित्यत्वेत्यादि तत्रैकं विभु नित्यं चेति तर्कसंग्रहे इत्यभ्युपगमपदम् । स्वभावान्वयो नित्येष्वपि वाच्य इत्यर्थः । अन्यथा शब्दगुणकर्त्तृ न स्यात् । मतान्तर इति व्याहृति ब्रह्मवादे साध्ये नेत्यर्थः । व्याहृति ब्रह्म कालः । द्वितीयाध्याये दशमस्य कालात्मा सकर्षण उक्तः । स वेदः । काल उपदेश इति धातुपाठात् । आत्मशब्दस्तु 'कालेसि' इति गीतावाक्यात् । मतं तु

‘प्रथमं महतः खट्वे द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् ।

तृतीयं सर्वमूतस्य यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः’ ॥

इत्यत्र व्याहृति ब्रह्म । अण्डसंस्थितं द्वितीयम् । वाच्य इति अन्ययो वाच्यः । एक-स्मिन्नित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति तथा सतीत्यादि । विप्रतिपन्नानामिति दीर्घवर्ति-

एकस्मिन्ननुस्यूते संभवत्यनेककल्पनाया अन्याय्यत्वात् । लोके कर्तृविशेषवद्दु-
पादानविशेषग्रहणेऽपि न ब्रह्मणि व्यभिचारः । अलीकप्रतीतिस्तित्वादिप्रती-
तावपि सम्यगन्वयाभावात् कार्यत्वव्यभिचारौ । तस्माद् ब्रह्मण एव समवा-
यित्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

न्ययकल्पनस्य न्यायविरुद्धत्वं प्रतिपत्त्यसौकर्यात् । किंवेकस्मिन् ब्रह्मणोऽन्यथे संभवति
तस्यैवानुस्यूतस्य समवायित्वं युक्तमित्यर्थः । एकस्मिन् समवायिनीति वार्थः । नन्वेक-
समवायिकल्पनस्यान्याय्यत्वे भूतत्वादेरपि समवायित्वं न स्यात् । तथाच प्रत्यक्षविरोध इत्यत
आहुः लोक इत्यादि । तथाच यथा लोके कुलादीनां चतुर्गुणान्तानां कर्तृत्वेऽपि तत्तन्मते
प्रकृतेरीश्वरस्य च सर्वनियामकत्वाच्च कर्तृत्वं हीयते एवं लोके तन्त्वादीनां परमाण्वन्तानां
प्रकृत्यन्तानां बोपादानत्वेन ग्रहणेऽप्यसन्मते ब्रह्मणो मूलकारणत्वाच्च समवायित्वहानिरित्यर्थः ।
ननु शुक्तिरजतादौ स्वाभिकेषु चास्तित्वं प्रतीयत इति तेषु सदन्ययो वक्तव्यस्तथा सति तस्यापि
ब्रह्मकार्यत्वे जगत्तुल्यतया सत्यत्वं स्यात् । तत्तु विशेषदर्शनबाधितत्वादशक्यवचनम् । ततश्च
न तस्य ब्रह्मकार्यत्वमपि । अतोऽकार्येऽपि सदन्ययाच तेन ब्रह्मणः समवायित्वसिद्धिरित्यत आहुः
अलीकेत्यादि । तथाचान्वयस्य न गमकत्वमपि तु समन्वयस्य । ममन्वयस्त्वनरोपितानागन्तु-
करूपेणान्वयः । अलीकप्रतीतरजतादौ तु सत्ता आरोपितेति सत आरोपितरूपेणान्वयाच्च तस्य
ब्रह्मकार्यतागमकत्वम् । तस्यैवाभावाच्च न ब्रह्मणोऽपि समवायित्वव्यभिचार इत्यर्थः । सिद्धमाहुः
तस्मादित्यादि । नामरूपयोः कर्मणः सुखदुःखमोहानां चागन्तुकत्वेन, परमाण्वादीनां चासाधारण-
त्वेन, कालादेस्तथात्वे विप्रतिपन्नत्वेन, अलीकप्रतीतेः सत्त्वसारोपितत्वेन तेषामन्वयस्यासम्भक्त्या
प्रकटाप्रकटानां वास्तविकानां सच्चिदानन्दानामेव समन्वयाद् ब्रह्मण एव समवायित्वं निश्चयमि-
रश्मिः ।

तापि परमाणुलक्षणकयोश्च प्रमाणाभाव इति वदता त्रसरेणावेव विश्रान्त्यङ्गीकारेण संदिग्धा-
नामित्यर्थः । यद्वा चकाराच्च विशेष्यविशेषणभावोऽतो विप्रतिपन्नानां कालादीनाम् । विप्रतिप-
त्तिर्नैयायिकप्रसिद्धा । अनेकेषामिति परमाणुस्वभावकालादीनामित्यर्थः । प्रतिपत्तीत्यादि
गौरवात्तथैत्यर्थः । कालादीनां तु किं कारण ब्रह्म कुतोऽस्य जाता जीवाम इति कारणजिज्ञा-
सायां 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम्' इति श्रुतावेव
चिन्त्यत्वनिर्वचनादेव कारणत्वस्य निरासादिति । एकस्मिन्निति अत्र संभवतीत्यन्तेन एकस्मिन्ननु-
स्यूते संभवतीति भाष्यं विवृतम् । तस्यैवेत्यादिनानेककल्पनाया अन्याय्यत्वादिति भाष्यस्य
फलितार्थकथनमिति बोध्यम् । तत्तन्मते इति सांख्यनैयायिकादिमत इत्यर्थः । समन्वयलक्षण-
स्यानारोपितपदकृत्यं वक्तुं हेतोर्व्यभिचारित्वं शङ्कामुखेनाहुः नन्वित्यादि । विशेषदर्शनेत्यादि
दोषनिवृत्तौ नेदं रजतमिति नेमे स्वाभिका इति च विशेषदर्शनेत्यर्थः । ततश्चेत्यादि सत्यत्वा-
भावाच्चेत्यर्थः । तेनेति व्यभिचरितेन समन्वयेन हेतुनेत्यर्थः । ब्रह्मण इत्यादि उभयपक्षेपीति
बोध्यम् । आरोपितेति पूर्वमसत्त्वात्तथैत्यर्थः । तस्येति आरोपितरूपेणान्वयस्येत्यर्थः । ब्रह्म-
कार्यतेति अनुमानपक्षेणदमुक्तम् । भाष्ये तु व्याख्यानपक्ष इति न गमकशब्दः । तेन ब्रह्मकार्य-
तासाधकत्वमित्यर्थः । न कार्यत्वव्यभिचाराविति भाष्यीयकार्यत्वशब्दं व्याकृत्य व्यभिचारशब्दं
व्याकुर्वन्तिस्म तस्यैवेत्यादि । आरोपितरूपेणान्वयस्य शुक्तिरजतादिवदभावाच्चेत्यर्थः । व्यभिचारो
हानिः । असाधारणत्वेनेति आकाशाद्यवृत्तित्वेन तथैत्यर्थः । तथात्वं इति कारणत्व इत्यर्थः ।

एतत् सर्वं श्रुतिरेवाह । 'स आत्मानं स्वयमकुरु' इति । निमित्तत्वं तु स्पष्टमेव सर्ववादिसंमतम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

त्यर्थः । नन्वेवं वादिविसंमताग्रहे किं बीजमत आहुः एतदित्यादि । पूर्वाधिकरणोक्तं कर्तृत्वं शास्त्रप्रमाणकत्वम्, एतदधिकरणोक्तं समवायित्वं च कर्तृकर्मत्वबोधकविभक्तिभ्यामेकस्यैव श्रुतिर्वदतीत्येतदेव बीजमित्यर्थः । अन्यथा श्रुतावृत्तारापत्तेः । एवंच, यत् इत्यत्र हेतुं वा पञ्चमी सा, 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इत्यत्र प्रकृतिपदेन समवायिरूपं कारणं परामृश्य विहितेति निमित्तवदुपादानमपि संवदन्तीति वाचकशब्दश्रवणमग्रत्यूहम् । तथाचैवं विचारे ब्रह्मणः सर्वविधं कारणत्वं श्रुतिवाक्याभ्यां प्रमाणाभ्यां सिद्धम् । तत्र स्वैव समवायित्वेन कर्तृदोषभूतमनात्कामत्वं, क्रियाज्ञानयोः सातिशयत्वं च वारितम् । कर्मणि आत्मपदेनाविकृतत्वबोधनाद् विकृतत्वं च वारितम् । तेन दोषरहिता ब्रह्मणः सर्वविधा कारणतेत्यनेनाधिकरणेन निर्णीतम् । समन्वयपदव्याख्यानेनात्र समवायस्वरूपमपि बोधितम् । अनारोपितानागन्तुकरूपेणानुष्टुचिरेव समवाय इति । इदमेव च तादात्म्यम् । आगन्तुकरूपेण भेदसहिष्णुत्वेऽप्यनागन्तुकरूपेणामेदादिति । न तु

रन्मिः ।

कर्त्रित्यादि ताभ्यां विभक्तिभ्यामित्यर्थः । अन्यथेति पूर्वोक्तत्रयानङ्गीकार इत्यर्थः । उपचारेति । नदिति तच्छब्दे । कर्ता वाच्यः समवायमिन्नकर्तरि लक्षणापत्तेरित्यर्थः । परामृश्येति प्रकृतिपदश्रुपादानमात्रपरमिति भाष्यकैव्यटसंमतामि मनोरमायास्तुक्त्वात् तथेत्यर्थः । निमित्तवदिति वृत्तिकृन्मते प्रकृतिपदस्य हेतुमात्रपरत्वादिति भावः । सैव वदन्तीति 'जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात्' इति वृत्ता हेतुपदं भाष्यकैव्यटसंमता स्वभावेन चाभिन्ननिमित्तोपादानं वदतीत्यर्थः । श्रुतीति यत् इति विभक्तिरूपा विनियोक्ती श्रुतिः 'यतो वा इमानि भूतानि' इति साध्यत्वादिविवाचकद्वितीयाद्यभावे वस्तुतः शेषशेषिणोः सहोच्चारणरूपसममिच्छाहारात्मकं वाक्यं ताभ्यामित्यर्थः । समवाय इति न चानारोपितानागन्तुकरूपेण घटत्वादिना रूपादां घटादीनामनुवृत्तेरभावात्समवायित्वं न स्यादिति शङ्कं, तादात्म्यस्वीकारात् । एतच्च द्वितीयस्य द्वितीयपादे स्फुटिष्यति समवायेत्यादिसूत्रे । आगन्तुकेत्यादि यथागन्तुकरूपेण घटत्वादिना भूदो भेदसहिष्णुत्वेपि अनागन्तुकरूपेण भूत्वेनामेदात् । तथागन्तुकेन रूपेण रूपनामादिना ब्रह्मणो भेदसहिष्णुत्वेपि अनागन्तुकरूपेण सत्यत्वादिनामेदादित्यर्थः । तथा च प्रत्ययः । सृद् घटो न, घटो सृद्, प्रसृजगत्, अधिकत्वात्, जगद् ब्रह्मेति भेदसैच्छिकत्वान्न तयोर्विरोधः । नागेशमद्योपीदं लक्षणं मञ्जुषाभिमतेन । शब्दाद्ययोस्तादात्म्यं च तद्विभक्त्येव सति तदभेदेन प्रतीयमानत्वम् । अभेदस्याप्यस्तत्वाच्च न तयोर्विरोधः । तत्र भेदस्योद्भूतत्वविवक्षयास्यार्थस्यायं वाचकः उजः प्रगृह्यं तस्य वाचकः प्रणव इत्यादां षष्ठी । अभेदस्य तत्त्वविवक्षया तु प्रथमा 'वृद्धिरादैच्' 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इत्यादिषु । अत्र एवार्थे शब्दधर्मत्वव्यवहारः । अत्यन्ताभेदेऽप्यपुनश्चोक्तिरिव तद्व्यवहाराभावात् । नाप्यत्यन्तभेदे सः ।

माध्यप्रकाशः ।

वैशेषिकप्रतिपक्ष इति न कोऽपि विरोधः । एतस्य संबन्धत्वमैच्छिकभेदोत्तरं द्विनिष्ठत्वे विशिष्ट-
बुद्धिनियामकत्वान्ज्ञेयम् ।

विज्ञानेन्द्रियशुक्ल जन्मादिद्वये अधिष्ठानकारणमतिरिक्तमङ्गीकृत्य, यत्राविभक्तं येनोप-
ष्टब्धं च सद् उपादानकारणं कार्याकारेण परिणमते तदधिष्ठानकारणम् । यथा सर्गादौ जला-
विभक्ताः पार्थिवद्रव्मांशास्तन्मात्राख्या जलेनैवोपष्टम्भात् पृथिव्याकारेण परिणमन्त इत्यतो
जलं पृथिव्या अधिष्ठानकारणमिति । अत्र प्रमाणं तु,

‘आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिँल्लयं याति पुरत्रयं च’ ।

रश्मिः ।

इदे स्वधर्मत्वव्यवहारभावादिति । न कोऽपीति समवायदूषकस्य ‘समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनव-
ज्ञेते’ इति सूत्रस्यापि न विरोध इत्यर्थः । अत्र वदन्ति तादाल्यं न संबन्धः किं तु नीलं घटमान-
येत्यादौ विशेषणीभूतनीलादिपदोत्तरं विमत्तपर्यकर्मत्वं तस्य नान्वयः क्वापि । विशेषणपदोत्तरं
विभक्तेः साधुत्वाय प्रयोगात् । अमेद एव वा विशेषणविभक्तेरर्थः । अयमेव तादाल्यम् । अमेदस्य
संसर्गमर्यादया भानं तु समासस्थल एव । लुप्तविभक्त्यनुसंधानामावेपि शान्दबुद्धेरानुमाविक-
त्वात् । न च विशेषणविभक्तेरभेदायकत्वं न संभवति, घटे नील इत्यादावप्यभेदान्वय-
बोधोपपत्तेः । धान्येन घनमस्येत्यादौ तृतीययाऽभेदबोधनात् । नाभेदप्रकारकबोधे विरुद्धविभक्तिराहित्यं
प्रयोजकमिति शङ्क्यम् । द्वितीयादिनाभेदबोधने द्वितीयान्तविशेष्यवाचकपदसममिष्याहारस्य प्रयोजक-
ताभ्युपगमादिति तदमञ्जुलम् । अमेदस्य संसर्गता नीलो घट इत्याद्यसमस्तस्थलेष्वविरुद्धा गौर-
वाभावात् । एवंचासमस्तस्थले विशेषणविभक्तेरभेदे शक्तिकल्पनमनुचितम् । ननु विशेषणविभक्तेर-
भेदे शक्तिभ्रमस्थलेऽभेदस्य संसर्गतावादिमतेऽभेदस्य प्रकारतावादिमते च नीलो घट इति वाक्या-
दभेदप्रकारकबोधः संभवति । एवं च द्वितीयादिनाऽभेदबोधने द्वितीयान्तविशेष्यवाचकपदसम-
मिष्याहारस्य प्रयोजकत्वं यदभ्युपगतं तदभेदस्य संसर्गतया शक्त्या च बोधनद्वये हेतुरिति हेतु-
ताद्वयकल्पने गौरवम्, अमेदस्य संसर्गतावादिनः इत्यादीति चेन्न । अमेदे शक्तिभ्रमस्थलेपि
तत्संसर्गबोधस्यैवोपगमादभेदस्य संसर्गतावादिनेति तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभाव एव नीलत्वादि-
प्रकारेण भासमानानां तत्तद्व्यक्तीनां स्वस्मिन्संबन्धतया भासत इति भट्टगदाधरः । तदेतदाहुः
एतस्य संबन्धत्वमिति । द्विनिष्ठत्व इत्यादि ब्रह्मजगन्निष्ठत्वे जगद् ब्रह्मेति । विशिष्टबुद्धि-
नियामकत्वाच्च ज्ञेयमित्यर्थः । अत्रेयं लिपिवोच्या । तच्छोधितावरणमङ्गे तज्ज्ञानफलमिति दर्शनात्,
तेन प्रकारान्तरयोर्योगे च इत्युच्चारणमात्रं न त्वस्य वर्णान्तरत्वमिति श्रुत्वं भवत्येवेति कथं नात्र
तदिति क्लृप्त्यर्थं निरस्तम् । अथवा मातृकाविद्यायां पञ्चाशद्वर्णा इति पक्षः । तत्र षोडश स्वराः पञ्च-
विंशतिः स्पर्शाः यादयोऽष्टौ क्षकारोन्तिमः । संच्यक्षरत्वेपि पृथगुपादानं मित्रश्रुत्या ज्ञकारस्याभ्युप-
लक्षकमिति शकारचवर्गयोयोगाभावाच्च श्रुत्वम् । शिक्षोक्तचतुःषष्टिपक्षत्रिषष्टिपक्षोस्तु क्षजयो-
र्मित्राक्षरत्वे न संदेहः । एवमेकपञ्चाशद्विपञ्चाशत्यक्षेपि बोध्यम् । एतच्च ‘पञ्चाशद्वर्णरूपश्च’ इति
निबन्धे स्पष्टम् । अतोस्मिन्नर्थे मनोरमोक्तं श्रुत्वं भवत्येवेत्येवामञ्जुलमेवेति ध्येयम् । शुद्धसैव
कारणत्वं कृशाकृसयोः कृससैव प्राधान्यमिति वक्तुं निश्चेतुं मतान्माहुः विज्ञान इति । तन्मात्रेति
मन्वाख्या । जलेन आश्रयक्षेत्र । अत्रेति अक्षयोऽधिष्ठानकारणत्व इत्यर्थः ।

आप्यप्रकाशः ।

‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य चारिणी’ ॥

इति कैवल्योपनिषदाख्यम् ।

‘यस्य यत् कारणं प्रोक्तं तस्य साक्षान्महेश्वरः ।
अधिष्ठानतया स्थित्वा सदैवोपकरोति च’ ॥

इति पुराणान्तराख्यं च । एतादृशकारणत्वमेवाधिष्ठानकारणत्वमिति मूलकारणत्वमिति चोच्यते । ब्रह्मणश्च स्वादिभक्तप्रकृत्याद्युपपद्यमानत्वं साक्षितामात्रेणेति जगत्कारणत्वेऽपि ब्रह्मणो न विकारित्वम् । न वा प्रकृतिपुरुषादिष्वतिप्रसङ्गः । सर्गात् पूर्वमन्येषां साक्षित्वासंभवात् । अत एवाविकारिचिन्मात्रत्वेऽपि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं, जगदभेदश्चोपपद्यते । विकारिकारणवदधिष्ठानकारणस्याप्युपादानत्वव्यवहारात् । कार्याविभागाधारत्वसंबोधोपादानसामान्यलक्षणत्वात् । अविभागाधारात्तावत् स्वरूपसंबन्धविशेषोऽत्यन्तसंमिश्रणरूपो दुग्धजलाद्येकताप्रत्ययनियामकः । तत्र समवायसंबन्धेन यत्राविभागस्तद्धि विकारिकारणम् । यत्र कार्यस्य कारणाविभागेनाविभागस्तदधिष्ठानकारणम् । यथा जलं पृथिव्या इति । न हि जलस्य पृथिवी साक्ष्यदेव विकारः । तन्मात्राणां भूतप्रकृतित्वश्रुतिस्मृतिविरोधात् । नच द्वयोरेवोपादानत्वम् । विजातीयानामनारम्भकत्वात् । एवमाकाशादीनां वाय्वाद्युपादानत्वमप्यधिष्ठानतयैव द्रष्टव्यम् । संबन्धविरोधे सुष्टिप्रक्रियायां वैशेषिकसांख्ययोरुभयोरन्यत्र विरोधानौचित्यादिति । वैशेषिकादिभिरपीदृशं ब्रह्मणः कारणत्वमिष्यत एव । परंतु तैरिदमपि निमित्तकारणत्वमिति परिभाष्यते । अस्माभिस्तु समवाय्यसमवायिभ्यामुदासीनं निमित्तकारणेभ्यश्च विलक्षणतया चतुर्थमाधारकारणत्वमिति । ब्रह्मणश्च जगत्कर्तृत्वं खोपाधिमायौपाधिकम् । परिणामित्वरूपोपादानत्वं च प्रकृतितत्कार्याधौपाधिकमित्याह ।

तदसंगतम् । ‘आत्मैवेदमग्र आसीत्’ इत्यादिश्रुतिषु दृश्यमानस्य जगतः पूर्वमात्मरूपत्वादिवोधनेनेतराभावसिद्धावविभागाख्यस्य स्वरूपसंबन्धस्य तदानीं वक्तुमशक्यत्वेन लक्षणेऽव्याप्तेः । गार्गीब्राह्मणे भूतमन्यसाकाशे आकाशस्य चाक्षरे ओतप्रोतत्वकथनेन तादृशत्वस्य च, ‘ओतप्रोतमिदं यस्मिन्तनुष्वङ्ग यथा पटः’ इत्यादाद्युपादानतागमकत्वेन, आधर्वषानां गोपय-ब्राह्मणारम्भे ‘ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीत् स्वयं त्वेकमेव तदैक्षत महद् वै यक्षं तदेकमेवास्मि

रश्मिः ।

अतिप्रसङ्ग इति अधिष्ठानकारणत्वस्येत्यर्थः । दुग्धजलादीति आदिशब्देनोदकतैववस्थित्यादिग्रहणम् । कार्येत्यादि सामान्यलक्षणं योजयते तत्रेत्यादि । यत्रेत्यादि च । जलं पृथिव्या इति ब्रह्मः पृथिवीति श्रुतेः । भूतेति । श्रुतिस्मृतिकैवल्योपनिषत्पुराणान्तररूपे पूर्वोक्ते । द्वयोस्मि जलतन्मात्रयोरित्यर्थः । विजातीयेत्यादि । तथाच विजातीयजलस्य पृथिव्यनारम्भकत्वमिति भावः । वाय्वादीत्यादि ‘आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः’ इत्यादिश्रुतावित्यर्थः । विरोधानौचित्यादिति परस्परं वैशेषिकसांख्ययोर्विरोधो बोध्यः । खोपाधिमायेति माया शुद्धसत्त्वप्रधाना । प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमःसाम्यावस्था । इत्यादीति आदिशब्दार्थसद्भावे द्रष्टव्यः । दृश्यमानस्येति

भाष्यप्रकाशः ।

न्ताहं मदेव मन्मात्रं द्वितीयं तदेव निर्मम' इति द्वितीयस्य ब्रह्ममात्रत्वश्रावणपूर्वकं सृष्टिकथनेन
'विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ।
यथेदानीं तथाग्रे च पश्चादप्येतदीदृशम्' ॥

इति तृतीयस्कन्धे विश्वस्य ब्रह्मतन्मात्रत्वकथनेन च द्वितीयस्य विश्वस्य च साक्षादुपादेयत्वे ब्रह्मण
उपादानत्वस्यादण्डवारितत्वाच्च । नचोक्तकैवल्यश्रुतिविरोधः । तस्या अवान्तरसृष्टिविषयक-
त्वात् । एवकाराग्रपदाद्यभावेन पुरत्रयलयलिङ्गेन च तथा निश्चयात् । नापि स्मार्तसदापदविरोधः ।
प्राथमिकसृष्ट्यानन्तरं तथात्वेऽप्यविरोधात् । उक्तश्रुताविबेहापि प्राथमिकसृष्ट्यारम्भकालगमक-
स्याभावात् । उक्तदृष्टान्तोऽप्यसंगतः । पृथिव्यादितन्मात्रस्यैव साक्षाजलादिजन्यत्वात् ।

'रसमात्राद् विकुर्वाणादम्भसो दैवमनोदितात् ।

गन्धमात्रमभूत् तस्मात् पृथ्वी प्राणस्तु गन्धमाः' ॥

इत्यादितृतीयस्कन्धवाक्यैस्तथानिश्चयात् । विजातीयारम्भस्यात्रापि तादवस्थ्यात् । न च
विजातीयानामचारम्भकत्वम् । तन्तुत्वपटत्वयोर्भेदेन तत्रैव विजातीयारम्भदर्शनात् । द्रव्य-
त्वादिना साजात्यस्य भवदनभिमतोऽपि सत्त्वात् । नच द्रव्यत्वव्याप्यजातिभिरेव साजात्यं
विवक्षितमिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वाद् गोमयादिभ्यो वृश्चिकाद्युत्पत्तिदर्शनात् । चलत्यनिले
सूक्ष्मानलेनापि यत्र महान् दवानलस्तत्रानलावयवानां स्वल्पत्वेन ततो महानलस्याशक्य-
वचनतयाऽनिलेनैव तदुत्पत्तेः सार्वजनीनत्वाच्च । 'यत्र कचन स्विद्यति शोचते वा पुरुषस्तेजस
एव तदभ्यापो जायन्ते' इत्यादिश्रुतिभिरपि तथा निश्चयाच्च । सांख्यचैशेषिकादीनां परस्परवि-
रहिमः ।

गत्वं लेखकप्रमादात् । द्वितीयस्येति जगत इत्यर्थः । अदण्डेत्यादि दण्डो दुष्टगोरानयनेस्ति
दोषात्तद्वदुपादानत्वेपि विकारित्वादिदोषावचनाच्चेति दण्डेन हेयत्वापत्त्या वारितं भवत्येव । 'वाचो
नुमुपासीत' इति श्रुत्या शब्दात्मनो धेनुत्वेनोपासनमत्र ज्ञेयम् । कुसकारणभावेनैव निर्वाहेऽ-
रिक्तकल्पनायां गौरत्वमिति चकारार्थः । अचान्तरेति 'तम (एवाग्र) आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकृतम्'
ति श्रुत्यावान्तरेत्यादिः । 'आपमापामपः सर्वाः' इति श्रुतिवत् । पुरत्रयेत्यादि तमोधिष्ठातुस्त्रि-
रारेर्हि लिङ्गमिदमिति, अन्यथा लोकत्रयमित्युक्तं स्यात् । स्मार्तसदेत्यादि अधिष्ठानतया स्थित्य-
वैष्ठानकारणं तत्कृतस्य सर्वकालबोधकस्मार्तसदापदेत्यर्थः । तथात्वं इति अधिष्ठानतया स्थित्वा
दोषकार इत्यर्थः । प्राथमिकेत्यादि अग्रपदादेरित्येवत्यर्थः । विजातीयस्यानारम्भकतामुपगम्य
इत्थं न साक्षाद्विकारः पृथिवीत्युक्तं तत्रेत्याहुः उक्तेत्यादि । यथा जलं पृथिव्या इत्युक्तदृष्टान्तः ।
वेजातीयेत्यादि । अत्रापितीति त्वयाप्यभ्युपगते गन्धरूपतन्मात्रस्य पृथिव्युपादानत्वेपीत्यर्थः ।
तन्त्वत्पृथिवीत्वाभ्यां वैजात्यं बोध्यं पुराणे । नैयायिकः प्रत्यवतिष्ठते नचेत्यादि । तत्रैवेति
सिद्धयोस्तन्तुपटयोरैव । भवदित्यादि तन्तुपटयोः कार्यकारणभाव इत्यर्थः । तथाच तन्तुभ्यो
इदोप्युत्पद्येतेति भावः । न च द्रव्यत्वेत्यादि पृथिवीत्वास्वादभिरित्यर्थः । अप्रयोजकेति द्रव्य-
ज्वल्यप्या जातिः पृथिवीत्वं तस्य तन्तुपटयोः सत्त्वेन विजातीयानारम्भासाधकत्वात् । हेतौ हेतुमाहुः
गोमयेत्यादि । एतच्च गोमयस्यापृथ्वीत्वे । गोमयस्य पृथ्वीत्वाद्धेतुत्वन्तरमाहुः ।

तथाच द्रव्यत्वव्याप्या जातिरनिलत्वं तेनानले साजालाभावादप्रयोजकत्वादिति भावः ।

तीत्यादि खेदयुक्तो भवत्यश्रुणि मुञ्चतीत्यर्थः । तथेत्यादि ।

साम्यप्रकाशः ।

शेषाग्रहस्य प्रकृतानुपयोगित्वेन तथायासस्यापार्थत्वाच्च । एवं ब्रह्मणो मायौपाधिकं कर्तृत्वं प्रकृतितत्कार्यौपाधिकं परिणाम्युपादानत्वमप्यवान्तरसृष्टिविषयकमेव । 'आनन्दरूपममृतं यद् विभाति,' 'सच्चिदानन्दरूपाय' इत्यादिश्रुतिभिः 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः' इत्यादि-
स्मृतिभिश्च ब्रह्मण आनन्दाकारत्वे सिद्धे मूलरूपसौपाधिकत्वकल्पनाया असंगतत्वात् । नच विकारित्वादि शङ्क्यम् । तस्याग्रे तदनन्यत्वाधिकरणे परिहरणीयत्वात् । एवमन्यदपि यद्यद् विरुद्धमविरुद्धं वा तत्सर्वं प्रसङ्गे व्यवस्थापयिष्यामः ।

भट्टभास्कराचार्यास्तु ब्रह्मण एवोपादानत्वमङ्गीकृत्य कार्यस्य जगतः कारणाद् भेदाभेदौ प्रतीत्या व्यवस्थापयन्ति । तथाह्लाहुः—

‘एकलैकत्वमस्तीति प्रमाणादवगम्यते ।
नानात्वं तस्य तत्पूर्वं कस्माद् भेदोऽपि नेष्यते ॥
यत्प्रमाणैः परिच्छिन्नमविरुद्धं हि तत् तथा ।
वस्तुजातं गवाश्वादि भिन्नाभिन्नं प्रतीयते’ ॥

नह्यभिन्नं भिन्नमेव वा कचिद् दर्शयितुं शक्यते । सत्ताज्ञेयत्वद्रव्यत्वादिसामान्यात्मना सर्वमभिन्नं, व्यक्त्यात्मना तु परस्परवैलक्षण्याद् भिन्नम् । तथाहि—

‘प्रतीयते चेदुभयं विरोधः कोऽयमुच्यते ।
विरोधे चाविरोधे च प्रमाणं कारणं मतम् ॥
एकरूपं प्रतीतत्वाद् द्विरूपं तत् तथेभ्यस्ताम् ।
एकरूपं भवेदेकमिति नेश्वरमापितम्’ ॥

रश्मिः ।

साजात्याभावेऽप्युपादानत्वबोधनेनाप्रयोजकत्वनिश्चयादित्यर्थः । तथेति अविरोधप्रकारस्येत्यर्थः । अचान्तरेति 'माया च तमोरूपा' इति नृसिंहतापनीयात् । सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिरित्युभयथापि तमसः सृष्टिरवान्तरसृष्टिस्तद्विषयकम् । व्यवस्था सर्वसंगतेत्येवकारः । अत्र इति द्वितीयाध्याय इत्यर्थः । प्रमाणादिति चक्षुरूपादित्यर्थः । तत्पूर्वमिति एकत्वपुरःसरमतो हेतोस्तथेत्यर्थः । एकैव सृन्नानाघटाकारेण भवतीति निदर्शनमत्र बोध्यम् । यत्प्रमाणैरिति प्रमाणैश्चक्षुरादिभिर्विद्वस्तु परिच्छिन्नं यद्विशिष्टं निश्चितं यथैकस्मिन् घटे द्रव्यत्वपृथ्वीत्वघटत्वादयः रूपरसपरिमाणादयश्च प्रमाणनिश्चिता इति तद्विशिष्टं घटरूपं वस्तु तत्तथैवाविरुद्धम् । निश्चितोयमर्थ इति हिशब्दाद्यर्थः । तथैव गवाश्वादिवस्तुजातं वक्ष्यमाणरीत्या भिन्नाभिन्नं प्रतीयतेऽतो भिन्नत्वाऽभिन्नत्वावच्छिन्नमेव वस्तुजातमविरुद्धमित्यर्थः । उपपादयन्ति नहीत्यादि । एवेति अयमभिन्नमित्यत्रापि । स्वर्चमिति अन्ये सत्तादिकं सर्वत्र मन्यन्ते । परस्परेत्यादि परस्परं घटपटाद्याकारवैलक्षण्यादित्यर्थः । एवं भेदाभेदयोरविरोधमुत्पाद्य प्रकृते योजयन्ति तथाहीत्यादि । तत्तथेभ्यतामिति तद्ब्रह्म यथाप्रतीतत्वात् श्रुत्येकरूपं तथा चक्षुषा प्रतीतत्वाद् द्विरूपमप्यनिच्छतेभ्यतामित्यर्थः । नन्वेवं सति 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इतीश्वरमायणविरोध इति चेत्त्राहुः एकरूपमित्यादि । एकं एक-

भाष्यप्रकाशः ।

ननु शीतोष्णयोर्यथा परस्परं विरोधस्तथा भेदाभेदयोः, किमिदमुच्यते नास्ति विरोधः । अत्रोच्यते । भवतः प्रज्ञापराधोऽयं, न वस्तुविरोधः । कथम् । सहानवस्थानं, छायातप-
वद्भिन्नदेशवर्तित्वं वा शीतोष्णवद्विरोधो नाम । एतदुभयमिह कार्यकारणयोर्ब्रह्मप्रपञ्चयोर्नास्ति ।
तत् उत्पत्तेस्तत्रैवावस्थितेस्तत्रैव प्रलयात् । विरोधे हि त्रयमेतन्नोपपद्यते । नहि कृशानुनाहु-
त्पक्ष्यादिलक्षणः संबन्धो दृश्यते । कारणेन हि मृत्सुवर्णादिना कार्यं सर्वदानुस्यूतं दृश्यते ।
तत्राक्षिणी निमील्य परस्परासंगतिलक्षणो विरोधो वैयात्याद् वक्तव्यो भवेत्, प्राथमिक-
श्रोत्रियश्रोत्रप्रतारणार्थं वा । शीतोष्णयोर्भिन्नाधारवर्तिनोर्न कदाचिदुत्पाद्योत्पादकलक्षणः संबन्धो,
नाधाराधेयलक्षण इति युक्तस्तयोः परस्परविरोधः । तस्माच्छीतोष्णवदित्ययुक्तं दृष्टान्ताभिधानम् ।
अत्र प्रागल्भ्यात् कश्चिदाह । यथा संशयज्ञानं स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यप्रमाणं, तथा भेदाभेद-
ज्ञानमिति । तदसत् ।

‘परस्परपमर्देन न कदाचित् सह स्थितिः ।

प्रमेयानिश्चयाच्चैव संशयस्याप्रमाणात्’ ॥

अत्र पुनः कारणं पूर्वसिद्धं मृत्सुवर्णादिलक्षणम् । ततः कार्यं पश्चाज्जायमानं तदाश्रितमेव
जायते । कारणसमानार्थतया हि कार्यबुद्धिः । न कारणस्वरूपोपमर्देन देशतः कालतो वा

रदिमः ।

रूपमेव भवेदितिश्वरभाषितं न किंतु एकोहं बहु स्थापिति एकं बहुरूपं भवेदितिश्वरभाषितमित्यर्थः ।
यद्वा । गोपालतापिनीये कथं चतुर्भिरको देवो भवेदिति प्रश्ने एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्युत्तरात्तथा ।
कृशानुनेति निमित्तकारणेन बहिर्नेत्यर्थः । कारणेनेति समवायिनेत्यर्थः । दृश्यत इति तथा
च न जगतो ब्रह्मणा सहानवस्थानं नापि भिन्नदेशवर्तित्वमित्यर्थः । तत्राक्षिणी इत्यादि उभयविध-
लक्षणसंभवे सति भवज्ज्ञानार्थं तिरोभाव्येत्यर्थः । वैयात्यादिति गत्यन्तरविरहात्तद्विरुद्धं तद-
संगतमिति दर्शनाच्चेत्यर्थः । एतदपि ब्रह्मजगतोर्गवाश्वदेश्च नास्तीति तत्प्रयोजनमाहुः प्राथमि-
केत्यादि । साङ्गोपाङ्गवेदभाष्येण वेदार्थमवगच्छन्तः पूर्वकालीनशिष्टानुयायिनः छन्दोध्येतारः श्रोत्रि-
यास्तेषां श्रोत्राणि भेदाभेदबोधकशब्दानेव गृहीतवन्तीति तेषामुक्तरीत्याऽसंगतिलक्षणविरोध-
प्रदर्शनेन दुर्बुद्ध्युत्पादनार्थमित्यर्थः । वक्तव्य इत्यादि पूर्वेष्वप्येति । उत्पाद्येति ब्रह्म जगद्वदि-
त्यादिः । तस्मादिति विरोधलक्षणाभावेऽपि विरुद्धत्वादित्यर्थः । प्रागल्भ्यादिति प्रतिभातिशया-
दित्यर्थः । धार्ष्ट्याद्वा । गल्भ धार्ष्टे इति । अप्रमाणापि भावे ल्युट्, अप्रमेत्यर्थः । अत्र भेदाभेद-
वादी किंचिदाह तदसदिति । अत्रापि विषयो दृष्टान्त इत्याशयेनाहुः परस्परेत्यादि । स्थाणुत्व-
पुरुषत्वदीनां तथैव तथेत्यर्थः । तथा प्रमेयानिश्चयकत्वात्संशयस्याप्रमाणात् चेत्तर्थाभावे ल्युट्
विषमत्वमुपपादयन्ति अत्र पुनरित्यादि । तदाश्रितमिति कारणसमवेतमित्यर्थः । दृष्टान्ते
तु स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्न कदाचित्सहस्थितिरित्यर्थः । एतद्विषयकं ज्ञानमपि प्रमात्मकमित्याहुः
अत्रोच्यते । अत्रापि मृत्सुवर्णादिलक्षणं मृत्सुवर्णादौ विषयत्वेन यस्यां तत्तथाहि षटो मृदिति बुद्धिः
अत्रोच्यते । अत्रोच्यते इति अत्रोच्यते षटो न मृत् अस्मिन्काले षटो न मृदिति च न पृथग्भूतं कार्यं

भाष्यप्रकाशः ।

पृथग्भूतं कार्यं दृश्यते । तस्मान्न किञ्चिदेतत् । तदयं संग्रहश्लोकः—

‘कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना ।

हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा’ ॥ इति ।

अत्र वाचस्पतिमिश्रा उक्तां कारिकापुन्यस्याहुः—कः पुनरयं भेदो नाम, यः सहाभेदेनैकत्र भवेत् । परस्परभाव इति चेत् किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटकयोरस्ति न वा । न चेद् एकत्वमेव वास्तवं न भेदः । अस्ति चेद् भेद एव, नाभेदः । न च भावाभावयोरविरोधः । सहासंभवात् । संभवे वा कटकवर्धमानकयोरपि तत्त्वेनाऽभेदप्रसङ्गः । भेदस्याभेदाविरोधात् । अपि च । कटकस्य हाटकादभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न भिद्यन्ते, एवं कटकात्मना न भिद्येरन् । कटकस्य हाटकादभेदात् । तथाच हाटकत्वमेव वस्तु सन्न कटकादयोऽभेदस्याप्रतिभासनात् । अथ हाटकत्वेनैवाभेदो, न कटकत्वेन । तेन तु भेद एव कुण्डलादेः । यदि हाटकादभिन्नः कटकः, कथमयं कुण्डलादिषु नानुवर्तते । नानुवर्तते चेत् कथं हाटकादभिन्नः । ये हि यस्मिन्ननुवर्तमाने व्यावर्तन्ते ते ततो भिन्ना एव । यथा स्रज्जात् कुसुमभेदाः । नानुवर्तन्ते चानुवर्तमानेऽपि हाटकत्वे कुण्डलादयः । तस्मात् तेऽपि हाटकाभिन्ना एवेति । सहानुवृत्त्या च सर्ववस्तुनुरगमे, इदमिह नेदमस्माद्भेदमिदमिदानीं नेदमिदमेवं नेदमेवमिति विभागो न स्यात् । कस्यचित् कचित् कदाचित् कथंचिद् विवैकहेतोरभावात् ।

रहिमः ।

दृश्यत इत्यर्थः । तस्मादिति कार्यस्य कारणाश्रितत्वेन तज्ज्ञानस्य यथार्थत्वेन च दृष्टान्तस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः । तदयमिति तदित्यव्ययं हेत्यर्थकम् । नानात्वमिति भेद इत्यर्थः । तस्य नानात्वनिवन्धनत्वात् । अभेद इति कुण्डलं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिरभेद इत्यर्थः । भिदेति सुवर्णं कुण्डलं नेति प्रतीतिर्भेदित्यर्थः । नचेदिति कटकसुवर्णयोरन्योन्याभावो यदि न तर्हि एकस्मिन् घटे स्वभेदाभाववति एकत्वमिवैकत्वमेव । तथा कटकं सुवर्णमिति प्रतीतिः सुवर्णं कटकं नेति प्रतीतिसत्त्वेऽपि न भेद इत्यर्थः । नाभेद इति अन्योन्याभाववतोर्घटपटयोरिव नाभेद इत्यर्थः । संभव इति घटतदत्यन्ताभावयोरिव संघन्वाभावद्वयायां भेदतदभावयोः संभवे वा कटकशरावयोः परस्परभाववतोरपि कटकत्ववर्धमानकत्वरूपेण तथेत्यर्थः । ननु तथाप्रतीत्यभावाच्चाभेद इति चेत्तत्र दूषणान्तरमाहुः अपि चेत्यादि । भेदस्येति हाटको न कटक इति भेदेऽस्यात्यन्ताभावरूपस्य भेदाभावस्याभेदस्याप्रतिभासमानत्वात् । अयं, न कटकादय इत्यत्र हेतुः । यद्वा कटक हाटकमिति प्रतीत्याभेदस्याप्रतिभासनादित्यर्थः । कुण्डलादेरिति । इति विभाव्यते तदा इति शेषः । अयमिति कटक इत्यर्थः । ननु कटकत्वं हाटकत्वं न व्यभिचरतीति कथं भिन्ना इति चेत्तत्राहुः सहानुवृत्त्येत्यादि । अनुगम इति । सर्वत्रेति शेषः । इदमित्यादि इह क्षीरं इदं दधि नेदं तैलमिति संसर्गतदभावव्यवस्था न स्यात् । तथा कुड्यादिदं पटादिकं मिथते इदं कुड्यमस्मात्कुड्यान् मिथते इत्यसंकारो न स्यात् । एवमिदं कोकिलरुतिमिदानीं वसन्तसमयेस्ति, इदमश्वदध्वानं नेति व्यवस्था न स्यात्, तथेदं घटादि एवं कम्बुग्रीवत्वादिप्रकारक इदं पटादिकं एवं नेति प्रकारासंकारो न स्यादित्यर्थः । उक्तास्वव्यवस्थासु हेतुमाहुः कस्यचिदित्यादि । कुतश्चिदपीति ध्येयम् । अभावादिति सर्वस्यैव भिन्नाभिन्नत्वेन

भाष्यप्रकाशः ।

अपि च । दूरात् कनकमित्यवगते, न तस्य कुण्डलादयो विशेषा जिज्ञास्येरन् । कनकादभेदात् तेषाम् । तस्य च ज्ञातत्वात् । अथ भेदोऽप्यस्ति कनकात् कुण्डलादीनामिति कनकावगमेऽपि अज्ञातास्ते । नन्वभेदोऽप्यस्तीति, किं न ज्ञाताः । प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां युक्तम् । कारणाभावे हि कार्याभाव औत्सर्गिकः । स च कारणसत्तयाऽपेक्षते । अस्ति चाभेदे कारणसत्तेति । कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलादय इति तज्जिज्ञासाज्ञानानि चानर्थकानि स्युः । तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यन्न गृह्यते तत् ततो भिद्यते । यथा करमे गृह्यमाणे अगृह्यमाणो रासभः करभात् । गृह्यमाणे च दूरतो हेम्नि न गृह्यन्ते तस्य भेदाः कुण्डलादयः । तस्मात् ते हेम्नो भिद्यन्ते । कथं तर्हि हेम कुण्डलमिति सामानाधिकरण्यमिति चेत् । नह्यधाराधेयभावे समानाश्रयत्वे वा सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् । अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेम्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथम् । न खल्वभेद ऐकान्तिकेऽनैकान्तिके चैतदुभयमुपपद्यते पत इत्युक्तम् । तस्माद् भेदा-
रश्मिः ।

तथैत्यर्थः । तस्येति हाटकलेत्यर्थः । तस्य चेति कनकस्य चैत्यर्थः । तेषामिति कुण्डलादीनामित्यर्थः । एवं युक्त्या भेदापवादनाभेदं व्यवस्थाप्य श्रुत्यापि भेदं कारणत्वेन निराकुर्वन्तिस्म अभेदो हि वास्तवो भेदोऽनिर्वचनीय इति । अथेत्यादि । कारणाभाव इति कारणं हि 'अथात आदेशो नेति नेति' इति श्रुत्या मूर्तामूर्तापोदितं ब्रह्म तदद्वैतमभावः, तस्मिन् हि सति कार्यं भेदो मायामात्रं तद्गोऽभावः । स चेति कार्याभाव इत्यर्थः । अपोद्यत इति उक्तश्रुत्यापोद्यते । अस्ति चेति अभेदेऽद्वैते सति । एवं कनकाभेदे कटकदिकारणे सतोन्नेया । ज्ञाता एवेति एवकारस्तु एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुत्यनुरोधात् । तज्जिज्ञासेत्यादि तेषां कुण्डलादीनां जिज्ञासा ज्ञानानि चैत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदाभावं सप्रमाणमुपसंहरन्ति तेनेत्यादि । अपोद्यं कार्यं भेदं दर्शयन्ति स्म यथेति । कारणेपि भेदं दर्शयितुं दृष्टान्तेपि भेदं दर्शयन्ति स्म गृह्यमाण इति । दूरत इति समीपतस्तु शास्त्रदृष्टिकैर्दृष्टान्त इत्यभेदवादान्नोक्तं सूचितं परम् । कुण्डलहाटकयोर्भेदाभेदा-
वेव वाच्यौ सामानाधिकरण्यानुरोधात्, न ह्यत्यन्तभेदे तदस्ति, कुण्डलकटकयोरदर्शनात्, अत्यन्ताभेदेपि न हेमहेमेलानुपलम्भादिति । भास्कराचार्योक्तमनुवदन्ति कथं तर्हीत्यारभ्य-इत्युक्तमित्यन्तेन । ननु न हेम कुण्डलमिति प्रतीतिरत आहुः सामानेत्यादि । मित्रप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सति एकार्थबोधकत्वं सामानाधिकरण्यं, तथा च नेयं प्रतीतिः किं तु सामानाधिकरण्योक्तिरिति भावः । यद्वा सामानाधिकरण्यमेकदेशवृत्तित्वम् । नहीति हेमकुण्डलयोर्नाधाराधेयभावः, ब्रह्मजगतोस्तु वर्तते इति दृष्टान्तवैषम्यम्, घटकपाल्योस्तु वर्तते आधाराधेयभावः स न दृष्टान्तः । शीतोष्णयोर्मिन्नाधारवर्तित्वेन समानाश्रयत्वं नास्ति ब्रह्मजगतोस्तु वर्तते 'स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः' इति वाक्यादित्याहुः सामाना-
श्रयत्व इति । उक्तं उक्तप्रायम् । यदि हेम्नः सकाशात् कुण्डलादीनां भेदाभेदौ स्यातां तर्हि तेषामनुवृत्तेहेम्नः सकाशादभेदादितरेतरव्यावृत्तिर्न स्यान्न स्यात् हेम्नि निर्णीते संज्ञय इति प्रतिपत्तेर्कण मियो-
विरोधाख्येन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरूपं तर्कं नितण्डया दूषयन्ति अधानुवृत्तीत्यादि । इदमिह नेदमित्यादिनोक्तैत्यर्थः । नन्वत्यन्ताभेदे मा भूदनुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था मा भूच्च हेम्नि ज्ञाते कुण्डलादि-
जिज्ञासा भेदाभेदमते ते किं न स्यातामित्याद्यह्य पूर्वोक्तमविनिगममुत्सर्गापवादं च स्मारयन्ति न खल्वित्यादि । ऐकान्तिक इति भेदाभाववद्वृत्तिनि अभेदे तदभाववर्तिनि चानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था कुण्डलादिजिज्ञासा चेत्येतदुभयमित्यर्थः । स्वमतेन सामानाधिकरण्यमुपपादयन्ति तस्मादित्यादि

भाष्यप्रकाशः ।

भेदयोरन्यतरस्मिन्नहेये । अभेदोपादानैव भेदकल्पना, न भेदोपादाना अभेदकल्पनेति युक्तम् । मिथ्यमानतत्रत्वाद् भेदस्य, मिथ्यमानानां च प्रत्येकमेकत्वात् । एकाभावे नानाश्रयस्य भेदस्यायोगात् । एकस्य च भेदानधीनत्वात् । नायमयमिति च भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहसापेक्षत्वाद-
कत्वग्रहस्य चान्यानपेक्षत्वादभेदोपादानैवानिर्वचनीयकल्पनेति सांप्रतम् । तथा च श्रुतिः, 'भृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति । तस्मात् कूटस्थनित्यतैव पारमार्थिकी, न परिणामिनित्यतेति सिद्धमिति । तदनवधानविजृम्भितमेव । उक्ते मते भेदाभेदयोर्नानात्वैकत्वरूपतया भेद-
स्यान्योन्याभावरूपत्वानङ्गीकारेण तदादाय तन्मतदूषणस्य गगनकुसुमसौरभ्यकल्पत्वात् । पर-
स्परभाववरूपत्वेऽपि घटतदत्यन्ताभावयोर्घटतद्भेदयोश्च भूतल एव सहावस्थानदर्शनेन भेदस्य
तदभावेनाभेदेन सह न विरोधः । अत्यन्ताभावस्य नित्यव्यापकत्वेन सर्वत्र सत्त्वात् । प्रति-
योग्यानयनोत्तरं तदभावबुद्धिप्रतिबन्धमात्रपरम् । एवं सति यत्र भेदस्तत्राप्यभेदो वर्तत
एवेति तयोः सहासंभवाद्विरोधकथनस्यापि तथात्वम् । एव, संभवे वेत्यादिना कटकवर्ध-
मानकयोरभेदप्रसङ्गनस्यापि तथात्वम् । अविरोधस्यैक्यापादकतायाः काप्यदृष्टत्वात् । यदपि,
कटकस्य हाटकादित्यादिना कटकादीनां हाटकाद् भेदव्युत्पादनं, तदपि तथा । तेषां तदवस्था-
रूपत्वात् । अवस्थानां चावस्थावतः सकाशतो भिन्नाभिन्नत्वात् । पट्पद्यां समुद्रतरङ्गयोस्तथात्वस्य
रश्मिः ।

उभयप्रत्ययादित्यर्थः । अहेय इति तेनाभेदस्थापनेऽभिप्रायो न तु भेदखण्डने इति द्योतितम् ।
विरोधादन्यतरभाषेभ्यभेदो वाच्य इति सौगतमतमाशङ्क्याहुः अभेदेत्यादि । नानाश्रयस्येति नाना-
निमित्तप्रयुक्तत्वेन तथेत्यर्थः । यथा घटः पटो न, कुञ्च पटो न, कुसूलं पटो नेत्यादि । अयोगादिति
तथाचैक्यरूपाभेदतत्रत्वाद्भेदस्य न भेदोपादानाऽभेदकल्पनेत्यर्थः । एकस्य चेति मिथ्यमानस्येत्यर्थः ।
मिथ्यमानतत्रत्वं स्पष्टयन्ति नायमित्यादि । अयं घटः नाय पटो नेत्यर्थः । अनिर्वचनीयेति
अध्यास्तभेदकल्पनेत्यर्थः । सांप्रतमिति युज्यत इत्यर्थः । सत्यमिति वाचारम्भण घटादिविकार
इति भावः । कूटस्थेति ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं सर्वप्राणिबुद्धिरष्टविशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्व-
प्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते इति सर्वोपनिषदुक्तकूटस्थनित्यता । परिणामीति
प्रकृतिपरिणामिनित्यतेति । सिद्धान्ते अद्वैतेपि व्यासपादसगृहीतकदेशिमते अनुकूलमिदमिति ।
पूर्वतन्त्रे पष्ठस्य तृतीयपादे द्रव्यकर्मणोस्तादात्म्यं भेदाभेदावङ्गीकृत्य वर्णिताविति स्वयमङ्गीकाराच्च ।
मतान्तरं समर्थयन्ति तदनवेत्यादि । तदिति वाचस्पत्युक्तम् । अन्योन्येति ऐच्छिकमपि नाना-
त्वमन्योन्याभावजन्यमित्युपलक्षणायै उक्तम् । तदादायेति भेदस्यान्योन्याभावरूपत्वमादायेत्यर्थः ।
भूतल इति घटवद्भूतलं घटो नेति प्रतीतेस्तथेत्यर्थः । तस्येति घटस्येत्यर्थः । अभेदेनेति पाठे तु
भेदालयान्ताभावेन सह तस्य भेदस्य न विरोध इत्यर्थः । अत्र हेतुं वक्तुमत्यन्ताभावेन सह प्रतियोगिनः
स्थितिमाहुः अत्यन्तेत्यादि । तथा च सति घटे घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिः किं न स्यात्तत्राहुः प्रति-
योगीत्यादि । तदभावेत्यादि । तद्वत्ताज्ञानस्य तदभाववत्ताज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् प्रति-
योग्यत्यन्ताभावेत्यर्थः । एवं सतीति अत्यन्ताभावस्य नित्यव्यापकत्वे सतीत्यर्थः । अभेद इति
भेदालयान्ताभावरूपः । तथात्वमिति गगनकुसुमसौरभ्यकल्पत्वमित्यर्थः । क्वापीति तथा सति
घटत्वद्रव्यत्वादीनामभेदापत्तिरिति भावः । तथात्वस्येति भेदाभेदस्येत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

शंकराचार्यैर्योक्तत्वात् । अतः परं सहानुवृत्त्यादिनोक्तो दूषणत्वेन प्रतीतिविरोधो वक्तव्यः । स चेद् विद्यमानेऽपि कुण्डलादिना भेदे कनकत्वेनाभेदः प्रतीयते तदा न प्रतीतिविरोधोऽपि । प्रमाणेनाधिगमात् । प्रमिते च तस्मिन्, दूरात् कनकमित्यादिनोक्तानां विकल्पानामनवसरपराहतत्वादिति प्रतीयते चेदुभयमितिकारिकयैरोक्तं व्युत्पादितं च । अतो मुकुटकटकादीनामवस्थात्वेन हेमसामानाधिकरण्यस्य सामयिकत्वेन च व्यावृत्तिव्यवस्थाजिज्ञासाजनकत्वयोरुपपत्तेर्मदस्याननुकत्वमेव, न त्वनिर्वचनीयत्वम् । न च श्रुतिविरोधः । उक्तश्रुतौ परिणामिनो भूदादीनेव दृष्टान्तीकृत्य, एवम् सौम्य स आदेशो भवतीति दार्ष्टान्तिकेऽतिदेशेन परिणामिनित्यताया एव श्रुत्यभिप्रेतत्वात् । नचात्र कारणे सत्यत्वस्य कार्ये वाचारम्भणत्वस्य चोक्तत्वेन कार्यमिध्यात्वसिद्धौ कूटस्थनित्यत्वमेव सेत्स्यतीति वाच्यम् । घटः पट इत्यादिवाचारम्भणरूपस्य विकारस्यैव नामधेयत्वाभिधानेन नामधेयस्य विकारत्वविधानेन वा स्वरूपमिध्यात्वस्य श्रुत्यनभिप्रेतत्वात् । यदि कार्यस्वरूपस्यापि बाह्यान्वतमभिप्रेत्याद्, वाचारम्भणं नामधेयमिति पदद्वयं न ब्रूयात् । एकेनैव चारितार्थ्यात् । इदं यथा तथा तदनन्यत्वाधिकरणे प्रपञ्चयिष्यते । सिद्धान्ते यो विशेषः सोऽपि तत्रैव व्युत्पादयिष्यते । तस्मादसिद्देशे भास्कराचार्यमतमदुष्टमेव ।

रामानुजाचार्यास्तु, 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् । तस्मिँश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' ।

रश्मिः ।

'सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् ।

सामुद्रो हि तरङ्गः कचन समुद्रो न तारङ्गः' ॥

इत्यनेनेत्यर्थः । तेन कार्यसमवायिनोरेव भेदाभेदावङ्गीकृतौ इति यथा करभे गृह्यमाणे इत्यादिदृष्टान्तासंगतिरपि द्रष्टव्या । प्रतीतिविरोध इति इदमिहेत्यादि विभागाभावात्तादृशप्रतीतिविरोध इत्यर्थः । तस्मिन्निति मित्रामित्रत्व इत्यर्थः । तथा च प्रत्यक्षतत्सर्कस्य नैर्बल्यात् प्रतीत्यनुरोधेन भेदाभेदावेवाख्येयावित्यर्थः । व्यावृत्तीत्यादि हेमि गृह्यमाणेऽपि कुण्डलाद्यग्रहणात्कुण्डलादिव्यावृत्तिर्यासां न भेदनिबन्धना, अपि तु मुकुटादीनामवस्थात्वेन हेमस्तदवस्थाभावनिवन्धना सामानाधिकरण्यस्य कार्यतासमयजन्यत्वेन तदानीं सामानाधिकरण्याभावाच्च तन्निबन्धना च । एवं कुण्डलादिविशेषजिज्ञासापि न भेदनिबन्धना एवं तयोरुपपत्तेरित्यर्थः । न त्वनिर्वचनीयत्वमिति दृष्टान्ताभावान्मानाभावात्खण्डितत्वाच्चेत्यर्थः । यदप्यभेदोपादानेनैवेत्यादिनाऽभेदस्य भेदानधीनत्वं भेदस्य चाभेदाधीनत्वमित्युक्तं तदपि न मञ्जुलम् । अभेदस्य भेदाभावरूपत्वेन भेदरूपप्रतियोगिसापेक्षत्वादित्यपि ध्येयम् । स्वरूपेत्यादि घटादिस्वरूपेत्यर्थः । तथा च घटः पट इत्यादिनामधेयमेव मिध्या न तु कम्बुग्रीवाद्याकारोपीति भावः । एवेति पूर्वतन्त्रे षष्ठस्य तृतीयपादे द्रव्यकर्मणोस्तादात्म्यं भेदाभेदावङ्गीकृत्य वर्णितौ वैयाकरणानामपि तौ संभत्तावित्येवकारः । प्रकृते तु भेदाभेदौ पूर्वतन्त्र एव विधेः प्रेरकत्ववत् न तूत्तरतन्त्रे 'प्रवर्तकत्वं कृष्णस्य न विच्यर्थस्य कर्हिचित्' इतिवाक्यात्तद्वदभेदः । अस्मानित्यादि नक्षत्राणामुदयो यतो भवत्यस्मात्प्रत्यक्षात् । अस्मानित्यादि शसन्तं पदं वा, अन्यः सन्निरुद्ध इत्युक्तसन्निरुधार्थम् । अन्य इति अस्मत्पदार्थो जीवः । सन्निरुद्धः 'अपश्यत् पुरुषं पूर्णं मायां च तदपाश्रयात्' यथा संमोहितो जीवः' इतिवाक्यान्मुग्धः । भेताश्वतरस्या चतुर्याध्यायस्या

भाष्यप्रकाशः ।

‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ इत्यादिश्रुतिष्वचिद्वस्तुचिद्वस्त्वीश्वराणां यथायथं भोग्यत्वभोक्तृत्वनियन्तृत्वैः स्वरूपविवेकात् त्रयोऽपि भिन्नाः । तथा, ‘यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः’ इत्यारभ्याऽऽपोऽग्निरन्तरिक्षं वायुर्द्यौरादित्यो दिशश्चन्द्रतारकमाकाशस्तमस्तेजः सर्वाणि भूतानि प्राणा वाक् चक्षुः श्रोत्रं मनस्त्वग् विज्ञानं रेत इत्येतानि काण्वपाटेन, विज्ञानस्थाने, आत्मा लोकयज्ञवेदाश्चाधिका माध्यन्दिनपाटेन, वाजसनेयके बृहदारण्यकेऽन्तर्यामिब्राह्मणे ब्रह्मशरीरत्वेनोक्ता ब्रह्मण आत्मत्वं चोक्तम् । सुवालोपनिषदि तु वाजसनेयक उक्ताः पृथिव्यादयस्तत्रानुक्ताश्च बुद्धिचिदाव्यक्ताध्वरमृत्यवश्च शरीरत्वेनोक्ताः । ‘यः पृथिवीमन्तरे संचरन् यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेद एष सर्वभूतान्तरात्मा दिव्यो देव एको नारायणः’ इत्यारभ्य ‘यस्य मृत्युः शरीरम्’ इत्यन्तेन तथोक्तम् । तेन पृथिव्यादीनां स्थूलानामव्यक्तादीनां सूक्ष्माणां च शरीरत्वश्रावणात् । स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधस्याप्यचिद्वस्तुनो ब्रह्मशरीरत्वम् । अव्यक्तादीनि त्वव्यक्ताऽध्वरतमांसि गुणत्रयसाम्यावस्थारूपायाः प्रकृतेरेव सूक्ष्मपरिणामविशिष्टानि रूपान्तराणि तेषु मूलभूतरूपं तमः । सुवालोपनिषदेव प्रलयप्रकरणे, ‘पृथिवी अप्सु लीयते आपस्तेजसि तेजो वायौ घ्रायुराकाशे आकाशमिन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ भूतादिमर्हति महान् अव्यक्ते अव्यक्तमध्वरे अध्वरं तमसि लीयते तमः परे देव एकीभवति’ इत्यविभागापत्तिदशायां विभागव्यपदेशानर्हरूपेण तस्यैवावस्थानात् । शरीरकथनप्रस्तावे च तमःस्थाने मृत्योः श्रावणान्मृत्युशब्देनात्र तम उच्यत इति निश्चीयत इति तस्यापि शरीरत्वं निर्वाधम् । एवं काण्वोक्तविज्ञानस्थाने आत्मनः श्रावणाच्चिद्वस्तुनोऽपि ब्रह्मशरीरत्वमसंदिग्धम् । एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष एवेति ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ ‘सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्’ इत्यादौ जगतो ब्रह्मत्ववादः । प्रपञ्चरूपे रक्षितः ।

श्रुतिरेव । श्रुत्यंशमायिमायापदे व्याकरोति मायां त्वित्यादि । अचिदित्यादि विश्वमित्यचित्, मायया संनिरुद्धोऽन्यश्चित्, मायीश्वरस्तेषां यथायथं श्वेताश्वतरपञ्चमाध्याये

‘बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते’ ॥

इत्युपक्रम्य कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही स्थानेषु रूपाण्यभिसंपद्यते ‘स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव रूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति’ इति भोग्यत्वभोक्तृत्वे ‘सर्वाधिपत्वं कुप्ते महात्मा’ इति नियन्तृत्वं चोक्तं तैरित्यर्थः । आदिशब्दार्थभूतां श्रुतिमाहुः यः पृथिव्यामित्यादि । आपोऽग्निरित्यादि ‘योऽप्सु तिष्ठन् अपामन्तरः’ इत्यादि । एवं ‘अग्नौ तिष्ठन्नग्रेरन्तरः’ इत्यादि । एवमग्रेऽपि । बुद्धिचिन्तेति यो बुद्धिमन्तरे संचरन् यस्य बुद्धिः शरीरमित्यादि । एवमग्रेऽपि । श्रुतिमाहुः यः पृथिवीमित्यादि । तथोक्तमिति पृथिव्यादीनि शरीरत्वेनोक्ता ब्रह्मण आत्मत्वं चोक्तम् । इति भोग्यभोक्तृनियन्तृत्वानुक्तानि । तस्यैवेति तमस एवेत्यर्थः । अत्यन्तविस्मरणरूपमृत्योः कथं शरीरत्वमित्यतो मृत्योः शरीरत्वं कथयन्ति शरीरेत्यादि । अत्रेति शरीरप्रस्ताव इत्यर्थः । तस्यापीति मृत्योःपीत्यर्थः । अन्यथा सुवालोपनिषत्स्य शरीरप्रस्तावप्रलयप्रकरणयोरैकवाक्यता न स्यादिति भावः । सत्यं चानृतं चेति विवाचिबैल्यः ।

भाष्यप्रकाशः ।

शरीरे प्रलयदशायां तदाःशब्दवाच्यातिष्ठस्माचिद्वस्त्वेकशेषे मति तमसि च मयशरीरतया वेनिर्देशानर्हातिष्ठस्मदशापन्त्या स्वस्मिन्नेकतापन्ने सति तथाभूततमःशरीरं ब्रह्म पूर्ववद्, विभक्तानामरूपचिदचिन्मिश्रप्रपञ्चरूपः स्थामिति संकल्प्याप्ययक्रमेण जगच्छरीरतयाऽऽत्मानं परिणामयतीति सर्वेषु वेदान्तेषु परिणामोपदेशः । अतः स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रकारं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति जगतो ब्रह्मोपादानकत्वेऽपि सूक्ष्मचिदचिदीश्वरसंघातसंघोपादानत्वेन चिदचित्तोर्ब्रह्मणश्च भोक्तृत्वभोग्यत्वनियामकत्वस्वरूपसमावासरतोऽप्युपपन्नतरः । शुक्लकृष्णरक्ततन्तुसंघातोपादानके चित्रपटे तत्तत्तन्तुप्रदेश एव श्रौल्यादिबन्धु तत्र तत्र भोक्तृत्वादीनां शक्यवचनत्वाद् । एतावान् परं विशेषः । तन्तूनां पृथक्स्थितियोग्यत्वाद् पुरुषच्छ्रया कदाचित् संघातात् कारणत्वं कार्यत्वं च कदाचित्कम् । इह तु चिदचित्तोः मर्वावस्थयोः परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारतयैव पदार्थत्वात् सर्वदा सर्वैः शब्देस्तत्प्रकारः परमपुरुष एव वाच्य इति । 'अहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्माऽनुग्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यत्र तिस्रो देवता इत्यनेन सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्य तत्र स्वात्मकजीवानुग्रवेशेन नामरूपव्याकरणवचनात् सर्वे वाचकाः शब्दा अचिज्जीवविशिष्टपरमात्मन एव वाचका इति कारणावस्थपरमात्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तमिति विशिष्टाद्वैतवादमद्गीकृत्य चिदचित्द्विशिष्टसंघोपादानत्वं रोचयन्ते ।

तदपि चिन्त्यम् । आदिसृष्टिप्राकाले सूक्ष्मचिदचित्छरीरवैशिष्ट्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीद्' 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यत्रैवकारादिभिरितरन्यवच्छेदात् । न च तैः शरीर्यन्तरं मुख्यान्तरं मिषदन्तरं च व्यवच्छेद्यते, न तु शरीरममुख्यममिषदेति वाच्यम् । पुरुषविघ्नब्राह्मणे, 'आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविघ्नः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्' इत्यनुवीक्षाया अन्यदर्शननिषेधस्य च विरोधापत्तेः । नच तत्राप्यन्यपदेन शरीर्यैव रश्मिः ।

सच्चासत्तेति वार्थः । प्रलयदशायां विशिष्टाद्वैतं साधयन्ति प्रपञ्चेत्यादि । पूर्वचिदिति पूर्वसृष्टाविवेकलर्थः । अप्ययक्रमेणेति पृथ्वी अप्सु लीयत इत्याद्युक्तक्रमेणेत्यर्थः । संघातादिति संघातभावं प्राप्येत्यर्थः । इमा इति अनुग्रवेशकर्मशब्देन स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रकारब्रह्मेतिशब्देन । शब्दस्येति स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रकारं ब्रह्मैव कार्यमिति शब्दस्य सामानाधिकरण्यं मिश्रप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्यवोधकत्वरूपम् । अयं न ब्रह्माद्वैतवाद इतीमं पक्षं दूषयन्ति तदपीत्यादि । आदिसृष्टीत्यादि हिरण्यगर्भसृष्टेरादिसृष्टिः वक्ष्यमाणा । तैरिति सद्विदमग्रैकाद्वितीयपदैरित्यर्थः । तत्र सद्विदपदाम्नां शरीर्यन्तरं, सत्त्वेदं चैवासीदित्यर्थात् । मुख्यवाचिनैकपदेन मुख्यान्तरमद्वितीयमित्यनेन द्वितीयं, सव्यापारं वस्तु यत्र नास्तीति मिषदन्तरमिति । नत्वित्यादि इदं जगत् सदाल्मनैवासीन्न तु पृथगित्यर्थेन शरीररूपजगद्व्यवच्छेद्यते । एकमेवेत्यनेनामुख्यमद्वितीयमित्यनेन सव्यापारमिति वार्थ इत्यर्थः । आत्मैवेदमित्यादि । अग्रे सृष्टिप्राकाले अनुवीक्ष्य स्वस्मिन् लयात्वात्मात्मानं वीक्ष्येत्यर्थः । विरोधेत्यादि तमोविशिष्टात्माऽनुवीक्षणेनान्यसत्त्वेन च विरोधापत्तेरित्यर्थः । शरीर्यैवेत्यादि तथाचान्यत् शरीरं चिदचित्द्विशिष्टं वा नापश्यदित्यर्थात् विरोध इत्यर्थः । एवकारेण शरीरं द्वितीयैवकारेण वैशिष्ट्यं चिदचित्द्विशिष्टान्तरं वा व्यवच्छिद्यते । यथात्मनः शरीरित्वं चिदचित्द्विशिष्टत्वं वा सिद्ध्येत्तदात्मनोऽन्यच्छरीरं चिदचित्द्विशिष्टं वा नापश्यदित्यर्थो भवेत्

भाष्यप्रकाशः ।

विशिष्ट एव वा परामृश्यतेऽतो न विरोध इति वाच्यम् । तत्र तादृशपरामर्शस्याशङ्क्यवचनत्वात् । तथाहि-तत्रात्मा किं स्वशरीरं विज्ञेयत्वेन शरीरत्वेन वा अमिषत्वेन वा परामृश्यात्मत्वेन वा । नाद्यः । तस्य पार्थक्ये सत्यात्मानुवीक्षणस्य तदन्यादर्शनस्य च यथा-यर्थं भ्रमत्वाङ्गतापादकत्वयोरपत्तेः । तमस एकीभावस्य स्वशरीरतया विनिर्देशानर्हातिद्वन्द्वमदशापत्तिरूपताङ्गीकारेण तदानीं पार्थक्यस्य शरीरत्वस्य वानमिमतत्वाच्च । न तुरीयः । आत्मत्वेन परामर्शं तेन प्रमाणज्ञानेनैवाभेदसिद्धौ भेदापादकप्रमाणाभावेन वैशिष्ट्याभावे केवलब्रह्माद्वैतवादस्यैव सिद्धेः । नच सुबालोपनिषदन्येषां प्रलयकथनात् तमसस्तदनुक्तैकीभावकथनादन्येभ्यः कश्चिद्विशेषो वक्तव्यः । स च स्वरूपातिरोभावपूर्वकाविभागापत्तिरूप एव युक्तः । अन्यथा शब्दान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । सिद्धे चैवं तमःस्वरूपातिरोभावे तदानीं वैशिष्ट्यस्याविलोपादुत्पत्तौ च, 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति प्रतिसृष्टिपूर्वतुल्यताश्रावणेन सर्वदा सृष्टिप्रलयक्रमस्यैकरूप्ये सृष्टावपि शरीरित्वेन वैशिष्ट्याद् विशिष्टाद्वैतवादस्यैव सिद्धिर्न केवलब्रह्माद्वैतवादस्येति तदानीं विशिष्टेतरादर्शनमेव तदर्थं इति वाच्यम् । उक्तश्रुत्योरवान्तरपर्यन्तिकचित्प्रलयसृष्टिविषयत्वेनाप्युपपत्तौ सर्वदैकरूप्यस्य नियन्तुमशङ्क्यत्वात् । 'यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति' इति विस्फुलिङ्गन्यायेन सहोत्पत्तिप्रलयाश्रावणात् । सूर्याचन्द्रमसावितिलिङ्गेनास्या अवान्तरविषयत्वावगमात् अनुवीक्षणादिश्रुत्यनुरोधेन सौबालवाक्येऽपि तथात्वस्य वक्तुं युक्तरदिमः ।

तदेव पुनर्न संभवतीति वक्तुमात्मनः शरीरित्वं विकल्प्य दूषयन्ति तन्मात्रमेत्यादि । चिदचिच्छरीरविशिष्ट आलेखत्र शरीरे विशेषणत्वं शरीरत्वमात्मत्व व्यापारराहित्य च सृष्टिप्राक्कालीनत्वादस्ति, आनन्दरूपत्वेत्वात्मत्वम् । अनुवीक्ष्येत्यस्य कर्मत्वेनार्थादालम्बेनान्वेतीत्याशयेनाहुः आत्मानुवीक्षणस्येति । भ्रमत्वेत्यादि तमोविशिष्टे आत्मनि द्रष्टव्ये आत्ममात्रदर्शनस्य भ्रमत्वमात्मान्यस्य सत्त्वात् । तददर्शनेऽङ्गतेति बोध्यम् । स्वमते तु शुद्धात्मनो विषयत्वेन ज्ञानस्य विषयताविषयत्वात् तथात्वापत्तेः । तेनेति आत्मत्वप्रकारेणेत्यर्थः । प्रमाणमात्मा 'अत्र प्रमाणं भगवान्' इतिवाक्यात् । तथाच प्रमाणविषयकज्ञानेन प्रमाणत्वमभावे ल्युद् प्रमेत्यर्थः । प्रमात्वकज्ञानेनेत्यर्थः । वैशिष्ट्येत्यादि वैशिष्ट्यस्य भेदनिबन्धनत्वाद्वैशिष्ट्याभावाच्च । इत्यर्थः । तदनुत्तरेति प्रलयमनुत्तरेत्यर्थः । अन्येभ्य इति पृथिव्यादित्यस्तमसि विशेषः इत्यर्थः । सचेति तमोनिष्ठो विशेष इत्यर्थः । शब्दान्तरेत्यादि लीयत इति शब्दादन्य एकीभवतीति शब्दस्तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः । मयूरव्यसकादेराकृतिगणत्वात्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः । तदर्थं इति नान्यदपश्यदित्यस्यार्थ इत्यर्थः । उक्तेत्यादि पृथिव्यप्यु लीयते इत्यादिसूर्याचन्द्रमसावित्यादिश्रुत्योरित्यर्थः । अवान्तरसृष्टिप्रलयविषयत्वे हेतूनाहुः यथेत्यादि । सहेत्यादि तथाचादिसृष्टौ सहोत्पत्तिप्रलयाविति क्रमसृष्टिप्रलयाववान्तरावित्यर्थः । पूर्वाधिकरणान्तिमवर्णके क्रमसृष्टिर्ब्रह्मण उक्तेति कथमेवमित्यल्लक्ष्या हेत्वन्तरमाहुः सूर्येत्यादि । लिङ्गेनेति सामर्थ्येन शक्यार्थेनेति यावत् । अवान्तरेत्यादि-अन्यथा सर्वेषां कर्मत्वमुक्तं स्यादित्यर्थः । अनुवीक्ष्यादि अत्रेदं हृदयम् । इदमालम्बित्वेनैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः विशेष्यसंगतत्वात् । तथाचात्मान्यस्मिन्निदंत्वव्यवच्छेद आत्मनि चेदंत्वं प्रतीयते । एवं चात्मारितिरिक्तमिदं जगत्र भवतीति फलति । कथं तर्हि जगदन्तर्गततमःसचेति । एवमनुरोधेनेत्यर्थः । सौबालेत्यादि तमः परे द्वेव एकीभव-

भाष्यप्रकाशः ।

त्वात् । अस्तु वा सौवालवाक्यस्यादिसृष्टिविषयत्वं, तथापि न तदानीं वैशिष्ट्यादिभिः । पृथिव्यादीनां नादेयसामुद्रसलिलैक्यवदविभागापत्तिरूपप्रलयस्य तमसश्च करकाणां जलैक्यवन पूर्वभावापत्तिरूपस्य ब्रह्मैक्यस्य शक्यवचनत्वात् । आत्मपदस्य केवलात्मवाचिन्वेन विशेषणान्तरसंग्रहाक्षमत्वात् । अन्यथा देहविशिष्टात्मप्रत्ययस्यापि प्रामाण्यापत्तेः । नच निर्दिशेपन्वापत्तिः । सच्चिदानन्दरूपाकारस्य 'कृत्स्नः प्रज्ञानधनः', 'आनन्दरूपममृतं यद् विभानि' इत्यादिश्रुतिभिस्तत्सिद्धेः । तस्मात्, 'सदेव सोम्य' इत्यत्र सच्छब्देन केवलं ब्रह्मैव परामृश्यत इति मन्तव्यम् । आत्मपदवत् सत्पदस्यापि केवलब्रह्माभिधायित्वात् । 'उ० तत्तमदिति निर्देशो ब्रह्मणश्चिद्विभः स्मृतः' इति गीतावाक्येन तथा निर्णयात् । एवं तैत्तिरीयेऽपि सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म प्रकृत्य तत एव सर्वज्ञादाकाशादिक्रमेण सृष्टिमुक्त्वा, उपादानतां च, 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति सिरीकृत्य केवलसर्वोपादानत्वाय 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इत्यात्मन एव कर्मन्वं कर्तृत्वं च श्राव्यते । 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' इति केवलब्रह्मवाचकमत्यपदेन प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मता विधीयत इति तत्रापि पूर्वोक्त एवार्थ इति प्रथमसृष्टौ शुद्धं ब्रह्मैवोपादानम् ।

किंच । श्रुतौ हि प्रकारद्वयेन निरूपणम् । आत्मत्वेन ब्रह्मत्वेन च । आत्मवेदं सर्वं, ब्रह्मवेदं सर्वमिति । इदं च पदद्वयं व्याप्तिं बृहणत्वं चापेक्ष्य । यद्यप्युभयोः स्वरूपमानन्दस्तथापि मप्रकार आत्मा, निष्प्रकारं ब्रह्मेति भेदः । तत्रायमात्मा ब्रह्म विज्ञानमय इत्यात्मनोऽपि ब्रह्मत्वविधानाद् व्यासेनापि ब्रह्मजिज्ञासाया एव प्रतिज्ञानाच्च निष्प्रकारमेव मुख्यम् । तस्यैव चाग्रे कारणत्वविचारणमित्यतोऽपि तादृशमेवोपादानम् ।

किंच । अन्तर्यामिब्राह्मणे सुबालोपनिषदि च, 'यं पृथिवी न वेद, यं मृत्युर्न वेद,' इत्येवं सर्वावस्थावस्थितस्याचिद्वस्तुनोऽवेच्यत्वं आवितम् । तच्च वेदनयोग्यत्व एव घटते, यमात्मा न रहिमः ।

तीति वाक्येपि तथात्वस्यावान्तरविषयत्वस्येत्यर्थः । श्रुतित्वाविशेषाद्विपरीतं किं न स्यादित्याशङ्काहुः अस्तु वेत्यादि । तदानीमिति प्रलयदशायामित्यर्थः । शब्दान्तरप्रयुक्तितात्पर्यमाहुः पृथिवीत्यादि । अन्यथेति आत्मनो विशिष्टत्व इत्यर्थः । प्रामाण्यापत्तेरित्यस्य प्रमात्वापत्तेरित्यर्थः । तत्सिद्धेरिति प्रसिद्धसिद्धेरित्यर्थः । एतदानन्दमयाधिकरणे स्फुटिष्यति । तस्मादिति सकलश्रुतिस्वारप्रवादोऽनया क्रियत इति भावः । पूर्वोक्त इति सदेव सोम्येत्यत्रोक्त इत्यर्थः । निष्प्रकारमिति एतन्नारूपवदेव हीति पञ्चसूक्तमेकदेशिमतमप्यङ्गीकुर्वता व्यासेन निर्णीतं पूर्ववदेति सूत्रे तदनुसारेण ज्ञेयम् । तदेतत्तृतीयाध्याये स्फुटम् । अथवा मौक्तिकशरीरराहित्येन केवलानन्दरूपमित्यर्थः । इदं रूपमेवं ब्रह्मालेति इन्द्रम् । स्वरूपलक्षणयुक्तं ब्रह्म समष्टिः । 'सदेव सोम्य' इत्यत्र 'तदेज ऐक्षत' 'आनन्दाद्वेव खल्विमानि' इत्यादौ व्यष्टिः । व्याहृतिर्ब्रह्म, श्रीभागवतद्वितीयस्कन्धे । अन्नादिपञ्चविरहासुभकार्यमित्यानन्दमयाधिकरणे, वायुः प्रत्यक्षं ब्रह्म । मुख्यनिष्प्रकारकमिति निर्जिता प्रकाराः सत्त्वादयो यस्मात् । द्वितीयस्कन्धनवभाष्याय उपपन्नमिदं मतमित्येवकारः । अत-

केचिदत्र शास्त्रयोनित्वपूर्वपक्षनिराकरणाय, तत् समन्वयादिति योज-
यन्ति । तत् पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरप्यसंगतत्वादुपेक्ष्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

वेदेतिवत् न त्वयोग्यत्वे । घटो न वेदेत्यादिप्रयोगादर्शनात् । अतः सर्वत्र चिदन्वयोऽवश्य-
मुपेयः । सदन्यस्तु प्रत्यक्षसिद्ध आनन्दान्वयश्चेत्यतोऽपि ब्रह्मवोपादानम् । नच मृदब्रवीदित्यादा-
विवाभिमानिनामादाय तथोक्तिरिति वक्तुं शक्यम् । जीवानुप्रवेशकृततद्वैशिष्ट्यस्य पाश्चात्यत्वेन
पूर्वं युष्माभिस्तथा वक्तुमशक्यत्वात् । अनुप्रवेशश्रुतिविरोधेन सर्वदा वैशिष्ट्यस्याशक्यवचनत्वात् ।
सदैवाविनाभावे चिदचिदविवेकप्रसङ्गात् । आत्मा न वेदेति पृथङ्निर्देशवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अत
उक्तलिङ्गेनापि ब्रह्मण एव केवलस्य परिणामनिश्चयादुपादानत्वम् । नच स्वभावसार्कर्मप्रसङ्गः ।
प्रजायेयेतीच्छयैवोच्चनीचादिभावसिद्धौ सांकर्याभावात् । सृष्टिप्राकारे त्वितराभावेनैवाशङ्कानुत्था-
नात् । अतो विशिष्टाद्वैतवादर्थावचीनत्वात् । सर्ववस्तूनां ब्रह्मपरिणामत्वेन ब्रह्माभिन्नतयैव
पदार्थत्वात् सर्वैः शब्दैस्तच्चद्रूपं ब्रह्मैवोच्यत इति कारणावस्थब्रह्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनां
शब्दानां सामानाधिकरण्यमुपपादनमन्तरेणापि मुख्यवृत्तमिति राद्धान्तपन्थाः ।

प्रकृतमनुसरामः । अस्मिन् सूत्रे रामानुजाचार्यादिमतमुपक्षिपन्ति केचिदित्यादि ।
ते हि पूर्वपक्षसिद्धान्तावेवमाहुः । तथाहि । यद्यपि शास्त्रयोनित्वसूत्रे ब्रह्मणः शास्त्रमात्रप्रमाण-
कत्वं साधितं तथापि तत्रोपपद्यते । 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः', 'तस्य ज्ञानमुपदेशः', 'तद्भूतानां
क्रियायै न समान्नायः', 'आज्ञायस्य क्रियार्थत्वादनर्थक्यमतदर्शानाम्' इति जैमिनिना तत्र तत्र
रक्षितम् ।

एव मुख्यमिति । अत इति प्रसक्तस्य निषेधायोगादित्यर्थः । आनन्देत्यादि स्त्रीपुत्रादयः
प्रिया इति प्रतीतेः प्रत्यक्षसिद्ध इति शेषः । तथोक्तिरिति यं पृथिवी न वेद इत्याद्युक्तिरि-
त्यर्थः । तद्वैशिष्ट्यस्येति अभिमानवैशिष्ट्यस्येत्यर्थः । पूर्वमिति जीवप्रवेशात्पूर्वमित्यर्थः ।
ननु सर्वावस्थावस्थित विशिष्टमिति चेत्तत्राहुः अनुप्रवेशेत्यादि । अनुप्रवेशो हि भूतपूर्वं अचिद्वस्तुनि
चितः पश्चात्प्रवेशः स च सर्वदा वैशिष्ट्ये न घटत इत्यर्थः । ननु तिस्रो देवता इत्यनुप्रवेश-
श्रुतौ श्रावणादेवताविशिष्टे एवाचिद्वस्तुनि जीवप्रवेशे नानोरनर्थकत्वात्सर्वदा वैशिष्ट्यं शक्यवचनमिति
चेत्तत्राहुः सदैवेत्यादि । ननु पृथिवीशरीरयोरात्मवैशिष्ट्येन मा भूद्विवेकः परं तु शरीरशरीरयोस्तु
विवेको भविष्यतीति कथंचिदचिदविवेकप्रसङ्ग इति चेत्तत्राहुः आत्मेत्यादि । पृथगित्यादि
अचितः पृथिव्या इत्यर्थः । तथाच पृथिवी न वेदेत्यत्राचित्वमेव विवक्षितमिति भावः । उक्त-
लिङ्गेनेति अचितोऽवेच्युक्तकथनसामर्थ्येनेत्यर्थः । ब्रह्मण इति सच्चिदानन्दानां कार्ये दर्शनाद्व-
क्षण एव न त्वात्मन इत्यर्थः । स्वभावेति चित्त्वादिस्वभावेत्यर्थः । सच्चिदानन्देषु क्रमेण नीचो-
च्चोच्चतरेषु सांकर्यं नीचत्वादिभ्यामुच्चतरसांकर्यं भेलनम् । परस्पराल्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयो-
रेकत्र समावेशः संकरोपपद्यम् । सांकर्येति द्रष्टृसांकर्याभावात् । इतरेति अचिदित्यर्थः । अत
इति चि(स)दानन्दयोः फलत्वात् । अर्वाचीनेत्यादि अचिदधीनत्वेन सृष्टेः पाश्चात्-
त्वादित्यर्थः । सर्वैः शब्दैरिति 'अंभिलेतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपन्याख्यानम्' इति माण्डूक्यश्रुतेः ।
तत्तद्रूपमिति 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्' इति श्रुतेः मुख्यवृत्तमिति आकाशसल्लिङ्गाधिकरणेषु
स्फुटमेतत् । भाष्ये । शास्त्रेत्यादि शास्त्रयोनित्वे पूर्वपक्षः शास्त्रयोनित्वपूर्वपक्षः पात्रे समिता-
दीनामाकृतिगणत्वात् 'पात्रे समितादयश्च' इतिसूत्रेण समासः । सुप् सुपेति वा समासः । प्रकृते ।
ते हीति रामानुजभास्कराङ्कशैवाचार्या इत्यर्थः । नञ् तत्रेत्यादि द्वादशलक्षण्यां प्रथमा-

भाष्यप्रकाशः ।

वेदस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकक्रियापरताया एवातुक्रान्तत्वाद् ब्रह्मरूपसिद्ध्यर्थपरत्वे प्रयोजनशून्य-
त्वप्रसङ्गात् । नच प्रत्यक्षादीनां वस्तुयाथात्म्यावबोधपर्यवसानदर्शनाच्छास्त्रेऽपि तथात्वमस्त्विति
शङ्क्यम् । लोके वेदे च प्रयोजनरहितवाक्यप्रयोगस्यादर्शनात् । प्रयोजनं च प्रवृत्तिनिवृत्तिसा-
ध्येष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारात्मकमेवोपलब्ध्यम् । तदनुद्दिश्य न केनापि किञ्चिद्वाक्यं प्रयुज्यते श्रूयते
वा । अतो वेदेऽपि तथात्वं युक्तम् । नच पुत्रस्ते जातो, नार्यं सपौं रजुरेपेत्यादिषु लौकिक-
कवाक्येषु हर्षभयनिवृत्त्यादिरूपपुरुषार्थान्वयदर्शनात् सिद्ध्यर्थपराणामपि वाक्यानां प्रयोजनवत्त्वं
शङ्कनीयम् । तत्रापि वाक्यार्थज्ञानादेव तत्प्राप्तेर्वाक्यस्य प्रतारणया प्रयोगेऽपि तत्संभवाद्
वाक्यस्यार्थपरताया निश्चेतुमशक्यत्वात् । किञ्च । पचति गच्छतीत्यादिप्रयोगस्य प्रमाणान्तरे-
णावगमोचरमेव दर्शनात् । सिद्ध्यर्थवाक्यानां गृहीतग्राहितत्वात् ग्रामाण्यमपि न । साध्यार्थपरा-
णां तु गामानयेत्यादीनां प्रयोजनवत्त्वमगृहीतग्राहितत्वं चाविवादम् । अतो लोकवद् वेदेऽपि
वाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वेन ज्ञानपरत्वेन वा प्रयोजन एव पर्यवसानमिति परिनिष्पन्ने
ब्रह्मणि तात्पर्यभावाच्च वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यमित्येकः पूर्वपक्षः ।

तथाऽन्योऽपि । तथाहि । वेदान्तवाक्यान्वयि कार्यपरतयैव ब्रह्मणि प्रमाणभावमनु-
भवन्ति । अद्वितीयं ज्ञानैकरसं परिनिष्पन्नमपि ब्रह्म अनाद्यविद्यया सप्रपञ्चतया प्रतीयमानं
निष्प्रपञ्चं कुर्यादिति ब्रह्मणः प्रपञ्चविलायनद्वारेण विधिविषयत्वात् । स च विधिः, 'न दृष्टे-
र्दृष्टारं पश्येन मतेर्मन्तारं मन्वीथा' इत्येवमादिबोध्यः । तत्र द्रष्टृदृश्यभेदशून्यं ब्रह्म कुर्या-
रक्षिः ।

ध्याय इत्यर्थः । प्रथमपादे द्वितीयपादे चेति वार्यः । तथात्वमिति सिद्ध्यर्थब्रह्मयाथात्म्यावबोध-
पर्यवसानं प्रयोजनमस्त्वित्यर्थः । प्रवृत्तीत्यादि प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां साध्यौ इष्टानिष्टयोः प्राप्तिपरिहारौ
यौ तदात्मकमित्यर्थः । अर्थाधीं राजकुलं गच्छेत्, मन्दाक्षिर्नाम्बु पिबेत्, स्वर्गकामो यजेत,
न कलशं भक्षयेदित्यादिषु द्रष्टव्यम् । तत्प्राप्तेरिति हर्षस्य भयनिवृत्त्यादेशश्च प्राप्तेरित्यर्थः । तत्सं-
भवादिति हर्षभयनिवृत्त्यादिसंभवादित्यर्थः । अर्थेत्यादि प्रयोजनपरताया इत्यर्थः । प्रमा-
णेत्यादि प्रत्यक्षप्रमाणेत्यर्थः । अवगमेत्यादि पाककर्तुर्गमनकर्तुश्चेत्यर्थः । गृहीतेत्यादि
चक्षुषा गृहीतं यथात्ररञ्जादि तद्ग्राहित्वादित्यर्थः । नेति अनविगतार्थगन्तृत्वस्य प्रमाणलक्षणत्वा-
दिति भावः । अगृहीतेत्यादि अगृहीतं साध्यं गवां नयनादि तद्ग्राहितम् । वाक्यानामि-
त्यादि सिद्ध्यर्थपराणां साध्यार्थपराणां च । प्रवृत्तीत्यादि व्याख्यातम् । प्रयोजन एवेति
ब्रह्मज्ञानमपि फलं साध्यमिति प्रयोजन एव तत्तु सिद्धमित्यर्थः । ब्रह्मणीति सिद्ध्यर्थे ।
वेदान्तेत्यादि ब्रह्मणीत्यत्र सप्तम्या विषयत्वमर्थः । तथा च ब्रह्मविषयकप्रमाजनकत्वं वेदान्तवाक्या-
न्यनुभवन्त्याश्रयन्ते धातूनामनेकार्थत्वादित्यर्थः । निष्प्रपञ्चमित्यादि द्रष्टृदृश्यरूपप्रपञ्चविलय-
द्वारेण ज्ञानैकरसं ब्रह्म कुर्यात् भावयेद् ज्ञानविषयीकुर्यादित्यर्थः । विधीत्यादि सिद्धस्यापि घटस्य
निर्जलं (सजलं) घटं कुर्यादिति विधिविषयत्ववत्त्वैत्यर्थः । द्रष्टृदृश्येत्यादि दक्षिमात्रं
ब्रह्म कुर्यादित्यर्थः, गुणविधिर्यं ब्रह्मणः सिद्धत्वात्, दध्ना जुहोतीतिवत् । तत्र धात्वर्थस्य दृशोः भाव-
नामां कर्मत्वेनान्वयः, न तु करणत्वेन । गुणकामाधिकरणे दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्राश्रयत्वेन

भाष्यप्रकाशः ।

दित्येवमर्थसिद्धेः । अतः स्तनिवन्धनाया उपाधिनित्वन्धनायाश्च कर्तव्यतायाः प्रामाण्ये विशेष-
पाभावात् सिद्धस्यापि ब्रह्मणोऽनिष्पन्नत्वरूपेण साध्यत्वाविरोधात् वेदान्तानां ब्रह्मणि कार्यपरत-
र्येव प्रामाण्यं, न स्वातन्त्र्येणेति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

तथाऽपरोऽपि । यद्यपि वेदान्तवाक्यानां स्वातन्त्र्येण सिद्धरूपब्रह्मस्वरूपपरतया न प्रामाण्यं,
तथापि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यामितव्यः,' 'य आत्माऽपहतपाप्मा
सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः,' 'आन्मेत्येवोपासीत,' 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इत्यादि-
ध्यानविषयो नियोगः स्वविषयभूतध्यानस्य ध्येयैकनिरूपणीयतया ध्येयमाक्षिपन्, 'सत्त्वं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म,' 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्,' 'इदं सर्वं यदयमात्मा,' 'अयमात्मा ब्रह्म
सर्वालुभूः' इत्यादिस्वरूपतद्विज्ञेयपरवाक्यनिर्दिष्टस्वरूपमेवात्मानमाक्षिपतीत्येषां वाक्यानां ध्यान-
विधिज्ञेयतयैव प्रामाण्यात्, तद्विधिविषयीभूतध्यानशरीरातुप्रविष्टब्रह्मस्वरूपेऽपि तात्पर्याद्, ब्रह्म-
स्वरूपमपि सिद्ध्यत्येवेति चेन्न । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनविधुराणां वेदान्तवाक्यानां ध्यानविधि-
ज्ञेयत्वेऽपि ध्येयविज्ञेयस्वरूपसमर्पणमात्रपर्यवसानात् तत्र स्वातन्त्र्येऽपि बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्य-

रदिमः ।

धात्वर्थान्वयस्वीकारेण तस्यानियतत्वात् । यद्यप्यत्र कर्मत्वबोधकद्वितीयाभावस्तथापि भावनाया
धात्वर्थं (प्रेक्षण) सधन्वस्य प्रतीतिः स साध्यत्वेन स्वीक्रियत इति कर्मत्वेनान्वयो निरावाचः ।
द्रष्टारमित्यस्य धात्वर्थेन सहाश्रयतासंज्ञेणान्वयः द्रष्टुः प्रेक्षणाश्रयाभेदात् । दृष्टेरित्यत्र पञ्च-
म्या भेदोर्थः । नञस्त्वभावरूपोर्थः । दृष्टिपदं स्वविषये स्वाविनाशते दृश्ये लाक्षणिकं सद् दृश्यमा-
त्रोपलक्षकम् । तद्भेदस्य द्रष्टृदृश्यभेदरूपस्य प्रतियोगितासधन्वेन नञर्थेऽभावेऽन्वयः । तस्य च
स्वीयसधन्वेन धात्वर्थेऽन्वयः । एवं न मतेर्मन्तारमित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । तदाहुः एवमर्थसिद्धे-
रिति । एव च दृष्टेर्न इत्यंशस्य द्रष्टृदृश्यभेदशून्यमित्यर्थः । द्रष्टारमित्यस्य ब्रह्मेत्यर्थः । चक्षुराद्यपेक्ष-
या ब्रह्मणो द्रष्टृत्वात् । पश्येत् द्रष्टृदृश्याधार पश्येत् । द्रष्टृदृश्यभेदरूपाधेयशून्यं कुर्यादित्यर्थः ।
अतः स्वेत्यादि साध्यस्थले स्तनिवन्धना सिद्धस्थले तूपाधिनित्वन्धना निष्प्रत्यादिधर्मनित्वन्धनेत्यर्थः ।
अनिष्पन्नत्वेत्यादि उक्तरीतिकज्ञानविषयत्वेन रूपेणेत्यर्थः । पूर्वपक्षापाशङ्कते यद्यपीत्यादि ।
न प्रामाण्यमिति गृहीतग्राहित्वात्रेत्यर्थः । साध्यस्वरूपपरत्वाच्चेति वा । ध्यानेति निदिध्यासन
तन्मते ध्यानं तदेकवाक्यतया विजिज्ञासादीनां ध्यानत्वमतो ध्यानविषय इत्यर्थः । नियोग इति
विधिरित्यर्थः । ध्येयैकेति ध्येय आत्मैव एको मुख्यस्तेन निरूपणीयतया, ज्ञानविशेषत्वेन घटादि-
ज्ञानवत् । श्रुतावयमात्मा जीवात्मा । तद्विशेषेति जीव इत्यर्थः । ध्यानविधीति पारार्थ्य
शेपलक्षणम् । विध्यर्थतव्यलिङ्गादीनां प्रामाण्यं त्व्यादिविशिष्टवाक्यानां तु विशिष्टेयपर्यव प्रामा-
ण्यमिति प्रामाण्यपदमुक्तमन्वयपद विहाय । तद्विधीति आत्मविषयक निदिध्यासनमित्यादिरूपे
ध्यानशरीरे अपिशब्दो विशिष्टेण साकं ब्रह्मस्वरूपसमुच्चायकौ । ध्यानमनु पश्चाच्चिरूपकतयातु-
प्रविष्टेत्यर्थः । प्रवृत्तीत्यादि द्विपदद्वन्द्वं कृत्वा प्रयोजनशब्देन कर्मधारयस्ततस्तान्यां विधुराणा-
मिति तत्पुरुषः । ध्येयविशेषेति मात्रशब्देन ध्यानव्यवच्छेदः । बालेत्यादि यथौषधकटुतायामपि

भाष्यप्रकाशः ।

वज्रज्ञानमात्रेणैव पुरुषार्थतासिद्धेः परिनिष्पन्नवस्तुसत्यतागोचरत्वाभावाद् ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं न संभवतीति तृतीयः पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु, समन्वयः सम्यगन्वयः पुरुषार्थतयाऽन्वयः । तथाच, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते,' 'सदेव साम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्,' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति, 'तत्तेजोऽसृजत्,' 'ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीत्,' 'आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत्,' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः,' 'एको ह वै नारायण आसीत्' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिषु परमपुरुषार्थभूतस्यानवधिकातिशयानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयाच्छास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सिद्ध्यत्येवेत्यर्थः । अन्यथा सर्वप्रमाणानां यत् स्वविषयावबोधपर्यवसायित्वं, तच्छास्त्रानिवर्तमानं शास्त्रस्याबोधकत्वरूपमप्रामाण्यमादध्यात् । नच प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणः प्रयोजनशून्यत्वं, पुरुषार्थान्वयप्रतीतिः । स्वरूपपरस्यापि पुत्रस्ते जातः, नायं सर्पो रज्जुरेपेत्यादेर्वाक्यस्य हर्षमयनिवृत्त्यादिरूपप्रयोजनदर्शनाच्च । अयमर्थः । अनादिकर्मरूपाविद्यावृत्तपरावरतत्त्वाथात्म्यस्वरूपज्ञानानां देवादिदूर्वान्तानां क्षेत्रज्ञानां व्यवस्थितधारकपोषकभोग्यविशेषाणां मुक्तानां स्वस्य चाविशेषेणानुभवसंभवे स्वरूपगुणविभावचेष्टितैर्निरवध्यानन्दजननं ब्रह्मास्तीति बोधयदेव वाक्यप्रयोजनपर्यवसायि । प्रवृत्त्यादिनिष्ठं तु यावत्पुरुषार्थान्वयबोधं न प्रयोजनपर्यवसायि । एवंभूतं कथं लभ्यत इत्यपेक्षायां तत्प्राप्त्युपायतया, 'ब्रह्मविदामोति परम्,' 'आत्मानमेव

रश्मिः ।

वालादिव्यवर्थाशनाय नेदं कदुरिति वाक्यवदित्यर्थः । पुरुषार्थत्वादि पुरुषेणार्थ्यते प्रार्थ्यते इति पुरुषार्थं आनन्दः साध्यत्वं वा तस्यान्वयप्रतीतिसिद्धेरित्यर्थः । परिनिष्पन्नेत्यादि विधिविषयभूतध्यानशरीरानुप्रविष्टब्रह्मस्वरूपं परिनिष्पन्नवस्तु । सिद्ध्यत्येवेति अत्यन्तायोगव्यवच्छेदकैवकारप्रयोगः कृतः । अन्यथेति पूर्वपक्षरीतिकशास्त्रार्थत्वे । अधोऽधकत्वेति योग्यताविरहप्रसुक्तमबोधकत्वरूपं बहिना सिद्ध्यतीतिवाक्याप्रामाण्यवदप्रामाण्यमादध्यादित्यर्थः । न च प्रवृत्तीति प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च स्वर्गान्वयश्च तेषामभाववतो वेदान्तस्य । पुरुषार्थेति निरवध्यानन्दान्वयस्य प्रतीतिः । स्वरूपपरस्येति सिद्धस्वरूपपरस्य । वेदशास्त्राच्छास्त्रान्तरवेदान्ते प्रवृत्तिनिवृत्त्योः स्वर्गान्वयात्सिद्धाद्विज्ञस्य प्रयोजनीभूतानन्दान्वयस्य दुरुपपादत्वादाहुः अयमर्थ इति । अनादीत्यादि अनादिकर्मरूपाऽविद्या आवृत्तपरावरतत्त्वाथात्म्यरूपस्य स्वस्वरूपस्य ज्ञानं येषां तेषामित्यर्थः । व्यवस्थितेत्यादि इदं क्षेत्रज्ञानामेव विशेषणं न मुक्तानामसंभवात् । अत्र धारको ब्रह्मा ब्रह्मन् गुप्ति चेति सूत्रात् । पोषको विष्णुः । शिवो नोक्तः । अनुभवसंभव इत्यस्य कर्तरी षष्ठ्या । तमसोऽनुभवावकरत्वात् शिवस्य ताभसत्वात् । भोग्यविशेषा दूर्वास्तेषाम् । स्वत्येत्यादि मुक्तानां वा स्वस्य विशेषेणानुभवसंभव इति योजना । कर्मणि षष्ठी अनुभवसंभव इत्यस्य स्वत्येत्यानुभवविषयमाहुः स्वरूपेति । स्वरूपमालम्बनविभावः, गुणाः अनुभावा, विभावाः संचारिणो वैराग्यादयः, चेष्टितमुदीपनविभावसौः निरवध्यानन्दो रसात्मकः तस्य जननं यस्मात् ब्रह्मण इति बहुव्रीहिः । वाक्यमिति पुत्रस्ते जातः नायं सर्पो रज्जुरेपेत्यादिरूपम् । यावदित्यादि स्वर्गादिरूपपुरुषार्थान्वयबोधमनतिक्रम्येत्ययीभावाः । वर्तत इति शेषः । नेत्यादि न निरवध्यानन्दपर्यवसायीत्यर्थः । आनन्द-

भाष्यप्रकाशः ।

लोकमुपासीत' इति चेदनादिशब्दरूपासनं विधीयते । यथा वेदमनि निधिरस्तीति वाक्येन निधिसद्भावं ज्ञात्वा पश्चात् तदुपादाने प्रयतते । यथाच कश्चिद् राजकुमारो बालक्रीडासक्तो नरेन्द्रभवनाभिष्क्रान्तो भार्गवभ्रष्टो नष्ट इति राज्ञा विज्ञातः स्वयं चाज्ञातपितृकः केनचिद्विवर्धितोऽधिगतवेदशास्त्रः षोडशवर्षो गुणसंपन्नस्तिष्ठन् केनचिदभियुक्तेन प्रयुक्तं 'पिता ते सर्वलोकाधिपतिः प्रशस्तगुणः पुरवरे त्वामेव नष्टं पुत्रं दिदृक्षुस्तिष्ठति' इति वाक्यं शृणोति चेत्तदानीमेवार्हं तावज्जीवतः पुत्रोऽस्मत्पिता च सर्वसंपत्समृद्ध इति महाहर्षान्वितो भवति । राजा च स्वपुत्रं जीवन्तं सकलगुणसंपन्नं श्रुत्वाऽवाप्तसर्वार्थो भवति पश्चात्तावुभौ संगच्छेते च । यत्तु परिनिष्पन्नवस्तुगोचरवाक्यार्थज्ञानमात्रेणापि पुरुषार्थपर्यवसानाद् बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्यवन्नार्थसद्भावे प्रामाण्यमित्युक्तम् । तदसत् । निश्चितेऽर्थाभावे पूर्वं ज्ञातस्याप्यर्थस्य पुरुषार्थानुपयोगात् । बालातुरादीनामप्यर्थसद्भावान्नान्या पूर्वं हर्षाद्युत्पत्तावपि पश्चात् तदभावनिश्चये हर्षादिनिवृत्तिदर्शनात् । एवमौपनिषदेऽपि वाक्येषु ब्रह्मसत्तायां तात्पर्याभावे निश्चिते पूर्वमुत्पन्नमपि ब्रह्मज्ञानं न पुरुषार्थपर्यवसायि स्यात् । तस्माद्, 'यतो वा इमानि' इत्यादिवाक्यं खोक्तप्रकारकब्रह्मास्तित्वं बोधयदेव प्रमाणं भवतीति सिद्धमिति रामानुजाचार्याः ।

भास्कराचार्यास्तु प्रपञ्चप्रविलायनद्वारेण ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं न स्वत इति पूर्वपक्षे एवं प्रत्युत्तरमाहुः । तथाहि । ब्रह्मण आत्मत्वेन नित्यत्वेन चाभ्युपगतस्य कथं कार्यत्वम् । नित्यत्वकार्यत्वयोर्विरोधात् । नचोपाधेर्विद्यमानत्वात् तद्विलायनेनोपधाननिवृत्तेस्तद्वारा कार्यत्वमिति वाच्यम् । तथा सति षटे कृते नमसोऽपि कार्यत्वापत्तेः । नचोक्तदूषणभयात् प्रपञ्चप्रविलायनं कुर्यादिति वाक्यं कल्पनीयमिति वाच्यम् । पुरुषमात्रेण मन्वादीनां महाभूतानां विलायनस्य कर्तृमशक्यत्वेन विधेर्वैयर्थ्यात् । समाधौ सुपुत्रौ च सर्वतिरोधानेऽपि व्युत्थानदशायां सर्वस्य पुरो-

रश्मिः ।

मीमांसायां तैत्तिरीये स्पष्टम् । एवंभूत इत्याद्युक्तदृष्टान्तमाहुः यथेत्यादि । ब्रह्मविदाम्नेति परमित्याद्यभियुक्तप्रयुक्तवाक्यस्थानीयम् । तृतीयपूर्वपक्षं दूषयितुमनुवदन्ति स्म यत्तु इत्यादिना । बोधयदिति । वाक्ये शक्तेरिति भावः । रामानुजेति । अत्रैव पूर्वपक्षभर इति प्रथमद्वितीयौ पक्षौ नानूदितौ रामानुजाचार्यमते । पूर्वोक्तेषु द्वितीयं पूर्वपक्षमाहुः प्रपञ्चेत्यादि । तद्वद्वारेति उपधानकार्यत्वनिवृत्तिद्वारा यद्वा उपाधिद्वारेत्यर्थः । उपाधिरुपधेय उपधान च । उपधीयतेऽनेन व्यापारेणेत्युपधानम्, करणे ल्युट्, तादृशोपधाननिवृत्तेः कार्यत्वात्तदाश्रयब्रह्मणोपि कार्यत्वमित्यर्थः । एव युक्त्या प्रत्युत्तरमनूद्य नियोगविचारेण प्रत्युत्तरमनूदितुमाहुः शङ्कां मीमांसकस्य । न चोक्तदूषणेत्यादि इमानि दूषणानि प्रथमपूर्वपक्षं उक्तानि द्वितीये पक्षे वा । प्रपञ्चेति वाक्यकल्पने विधिस्तु पूर्वोक्तो न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येदित्यादिः । अत्र द्रष्टृदृश्यभेदशून्यब्रह्मकरणे नञादीनां सामर्थ्यमालोच्य प्रपञ्चप्रविलायनं कुर्यादित्यभिधानी श्रुतिः कल्प्यते सा वाक्यशब्देनोच्यते । अत्र तथा नञर्थस्य भेदेनान्वयात्तदङ्गत्वं बोध्यते । दृष्टिपदस्य लक्षणाङ्गत्वं बोध्यत इत्यर्थगतसामर्थ्यम् । शब्दगतसामर्थ्यं तु पश्येदिति शब्दात् द्रष्टृदृश्यभेदशून्यब्रह्मकरणे सामर्थ्यमालोच्यानेन प्रपञ्चप्रविलायनं कुर्यादिति श्रुतिं कल्पयति । ततश्च दर्शनाङ्गस्य बोधनमिति । नियोज्यासंभवाद्भिधिवैयर्थ्यं भवेदित्याहुः पुरुषेत्यादि । ननु दृष्टं प्रविलायनकर्तृत्वमिति चेन्नेत्याहुः समाधावित्यादि । तथा च एतादृशं प्रविलायनकर्तृत्वम-

भाष्यप्रकाशः ।

ज्वस्थानात् । प्रपञ्चप्रविलायने उपायाभावाच्च । प्रपञ्चेनैव प्रपञ्चप्रविलायनेऽनवस्थाप्रमद्भाच्च । प्रपञ्चस्य साधारणत्वेन तत्प्रविलायने सर्वश्रुक्तिप्रसङ्गादिदानीं जगदप्रतीतिप्रसङ्गाच्च । अथात्मीयवन्धकारणस्याविद्याकामकर्मलक्षणस्य नाशनमेव प्रपञ्चप्रविलायनमिति मन्यसे तत्र न विस्वादः । किञ्च । नियोगस्य नियोज्यसापेक्षत्वेन तदाकाङ्क्षायां यदि तादृशप्रपञ्चकर्ता नियोगकर्ता वा नियोज्यः स्यात् तर्हीदानीं नियोज्याभावाज्जियोगो न क्रियेत । किञ्चात्र प्रतीतिवेलायां प्रपञ्चविलयोभ्युपगम्यते । अग्रिहोत्रादौ तु प्रतीतिकालोऽनुष्ठानकालश्च भिन्नस्तदप्यसंगतम् । अत्रेव तत्रापि प्रतीतिमात्रेणैव नियोगसिद्धावनुष्ठानलोपप्रसङ्गात् । किञ्च प्रविलायनं व्यापारो वा अभवो वा । नाद्यः । तस्य सत्त्वेन प्रपञ्चतादवस्थात् । न द्वितीयः । तस्यावस्तुत्वेन प्रतीतिज्ञानाच्छ्रविषाणतुल्यत्वेन तद्विषयकनियोगानुपपत्तेः । अथात्मज्ञानविषयो नियोगः परिकल्प्यते, आत्मज्ञानं कुर्यादिति । तदप्यसंगतम् । ज्ञानस्य प्रमाणप्रमेयाधीनत्वेन क्रियावत् पुरुषेच्छानधीनतया नियोगविषयत्वस्य तत्राशक्यवचनत्वात् । नच द्रष्टव्यादिविधिविरोधः । तस्योपायपरत्वात् । श्रोतव्यादिपदैस्तस्यैव विवरणात् । नचाध्ययनविधिनाऽर्थज्ञानं विधीयत इति रश्मिः ।

प्रविलायनकर्तृत्वमित्यर्थः । ननु दण्डादिप्रपञ्चेन घटादिप्रपञ्चः प्रविलीयतामिति चेन्नेत्याहुः प्रपञ्चेनेत्यादि । अनवस्थेति बहुभिरपि कर्तुमशक्यत्वादनवस्थेत्यर्थः । यद्वाऽविलायकप्रपञ्चविलायकप्रपञ्चकल्पनेन व्यवस्था योगसंपन्नतनुयोगेन करिष्यतीति चेन्नेत्याहुः प्रपञ्चस्येत्यादि । साधारणत्वेनेति प्रविलायकप्रविलायकसाधारणत्वेनेत्यर्थः । न विस्वाद इति । स्यादिति शेषः । नियोज्यविचारेण दूषयन्ति किञ्चेति । न क्रियेतेति नियोज्यस्यैव विलायनत्ववाक्यकल्पकत्वस्यापि संभावयितुं शक्यत्वान्नियोज्येनैव विलयसिद्धौ विधेर्निरर्थकत्वभियेदानी न क्रियेतेत्यर्थः । इदानींतनो नियोज्योऽस्त्वित्याकाङ्क्षायां दूषणान्तरमाहुः किञ्चात्रेत्यादि । प्रतीतीत्यादि समष्ट्या व्यष्ट्याश्च प्रतीतेः काल इत्यर्थः । भिन्न इति उदिते जुहोत्युदिते जुहोतीत्याद्युक्तः । न हि प्रतीतिमात्रेण नियोगसिद्धिरिहेष्यते किंतु तत्तत्तिथिवारनक्षत्रादिका स इति भिन्नः । इत्थं चेदानींतननियोज्यं प्रत्यपि नियोगो न क्रियेत प्रतीतिमात्रसिद्ध्या नियोगसिद्धेरभावादिति भावः । तदपीत्यादि अथात्मीयेत्यादिनोक्तम् । अत्रेव तत्रापि प्रतीतिकाल इवानुष्ठानकाले । प्रतीतीति ज्ञानकाण्डत्वादिति भावः । गीतायां ज्ञानयज्ञादिस्मृतेरित्येवकारः । तथा च स्वसंबन्धनाशनस्य प्रपञ्चप्रविलायनत्वाद्वाङ्कारे ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चतायाः सिद्धिः । तथाच वेदान्तवाक्यानां कार्यपरतया ब्रह्मणि प्रमाणत्वमिति यत् प्रतिज्ञातं तदसंगतं भवेदिति निग्रहस्थानप्राप्त्यासंगतमित्यर्थः । नियोगसिद्धाविति नियोगोत्र विधिस्तास्य सिद्धावित्यर्थः । अयं प्रलाप इदानींतनब्रह्मविज्ञियोज्यमनतिक्रम्य ज्ञेयः । सत्त्वेनेति तादृशनाशानुकूलव्यापारस्य मुक्तात्मन्यनङ्गीकारे प्रविलायनाभावापत्त्या सत्त्वमवश्यं वाच्यं, व्यापारश्च प्रपञ्चांश इति प्रपञ्चतादवस्थाप्रविलयविरुद्धसत्त्वावस्थत्वादित्यर्थः । प्रलयविषयनियोगविचारस्य वृत्तत्वात् भिन्नप्रक्रमेणाहुः अथात्मेति । आत्मज्ञानमिति दृश्यभिन्नद्रष्टृविषयकज्ञानं कुर्यात्, स्वं सर्वस्वात्मविषयकं ज्ञानं कुर्यादित्यर्थः । क्रियावदित्यादि क्रियाया इव क्रियावदत्र जानातीच्छति यतते इति परंपरा बोध्या । तत्रेति ज्ञान इत्यर्थः । न चेत्यादि । तस्य ज्ञानस्य पुरुषेच्छाधीनत्वादिति भावः । श्रोतव्यादीत्यादि तथाच द्रष्टव्य इत्यस्यैवार्थः श्रोतव्यो

भाष्यप्रकाशः ।

शङ्क्यम् । तत्रार्थज्ञानरूपफलायाक्षरग्रहणरूपाध्ययनस्य विधानात् फलस्याविधेयत्वात् । किंच । नियोगविषयभूतमात्मज्ञानं यद्यनुत्पन्नं तदा यागवत् साध्यत्वाभावाद् विषयत्वासिद्ध्या तद्विषयक-
नियोगस्यासिद्धिः । यदि च श्रवणाद्युत्पन्नं तदा श्रवणादिर्नैवात्मज्ञानसिद्धेः किमन्तर्गडुना
नियोगेन । नच फलार्थं तदपेक्षा । 'तमेव विदित्वा' इति श्रुतौ नियोगनिरपेक्षाज्ञानादेव श्रुतेरुक्त-
त्वात् । किंच । ज्ञाननियोगयोः परस्परमसंबन्धे वाक्यानर्थक्यात् संबन्धोऽवश्यं वक्तव्यः । स च
गुणप्रधानभावेनैव दृष्ट इत्येकस्यावश्यं प्राधान्यं वक्तव्यम् । तद्यदि ज्ञानस्येत्युच्यते तदा नियोगस्य
वाक्यार्थतया प्राधान्यं सर्वत्र यत्प्रतिज्ञातं तद्वीर्येत् । यदि नियोगस्यैव तदुच्यते तदा ज्ञानस्य
नियोगार्थत्वानुत्पत्त्यर्थत्वं न स्यात् । तस्योभयार्थत्वे प्रमाणाभावात् । नच नियोगो मुक्त्यर्थः ।
अश्रुतत्वात् । तमेव विदित्वेति ज्ञानस्यैव साक्षात्तदुद्देशेन श्रुतत्वादिति । एतदग्रे च, यो रामा-
नुजमतोपन्यासेऽस्माभिः प्रतीयः पूर्वपक्ष उक्तो, यद्यपि 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्यादिना, यश्च तृतीय उक्तो
यद्यपि वेदान्तवाक्यानामित्यादिना, तदुभयमुपन्यस्य ततः पूर्वपदेव सृष्टिवाक्यप्रभृतीनां सम्य-
गन्वयः समन्वय इति समन्वयपदार्थमुक्त्वा युक्तीरेवमाहुः । नच तेषां ब्रह्मपराणामर्थान्तरकल्पना
युक्ता । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । नच कार्य एव प्रामाण्यं प्रतिपत्तुं युक्तम् । स्वरूपाव-
धौषेऽपि प्रामाण्यस्याविशिष्टत्वात् । अपौरुषेयत्वस्यैव प्रामाण्ये तत्रत्वात् । नचाग्निहोत्रादिवाक्येषु
कार्यावगतिः प्रामाण्ये तत्रमिति शङ्क्यम् । तस्य चैत्यवन्दनादिवाक्येषुपि तुल्यत्वात् । अथापौ-
रुषेयत्वे सत्यनपेक्षत्वं तत्रमिति विमान्यते । तदा तु वेदान्तेऽपि तस्य तुल्यत्वात् स्वरूपपर-
त्वेऽपि प्रामाण्यमक्षुण्णमेव । किंच । पदानां स्वार्थप्रत्यापनेऽनपेक्षत्वं लोकवेदसाधारणम् ।
वाक्यानां तु लोके परापेक्षमेव प्रामाण्यम् । अन्यथा खपुष्पं तिष्ठति पश्येत्यादीनामपि तत् स्यात् ।

रदिमः ।

ग्रन्थ इत्यादिः । दर्शनस्य प्रत्यक्षेतरत्वादिति भावः । विधानादिति न तु ज्ञानस्य विधा-
नात् । फलस्य ज्ञानस्य । अनुत्पन्नमिति श्रवणादिभिस्तथैत्यर्थः । किंतु सिद्धमिति भावः ।
श्रवणादिनेति विधिविषयेण । आत्मज्ञानसिद्धिरौषधफलवत् । अन्तरिति व्यर्थं न द्रष्टव्य
इति । नियोगेन विधिना । तदपेक्षेति नियोगापेक्षेत्यर्थः । नियोगेत्यादि विदित्वेत्यत्र लिङ्-
लोद्धतव्यादीनां विरहेण तथैत्यर्थः । असंबन्ध इति संबन्धः सहोच्चारणं असंबन्धोऽसहोच्चारि-
तत्वं तस्मिन् सति । आनर्थक्यमप्रामाण्यं तस्मात् । दृष्ट इति धवखदिरौ छिन्नीयत्र
धवखदिरादित्यतिरिक्तस्थले दृष्ट इत्यर्थः । धवखदिर्योर्गुणप्रधानभावाभावात् । माम्बुमुत्तय-
र्थत्वं ज्ञानस्य नियोगस्य तद्विविधतीत्याशङ्क्य निषेधन्ति न च नीत्यादि । निषेधे हेतुमाहुः
अश्रुतेत्यादि । तदुद्देशेनेति मुक्त्युद्देशेनेत्यर्थः । पूर्वचदिति रामानुजसिद्धान्तवदित्यर्थः ।
युक्तीरिति धर्म (ब्रह्मणि) एव समन्वये युक्तीरित्यर्थः । अपौरुषेयत्वस्यैवेति एवकारेण
कार्यावगतिव्यवच्छेदः । तत्रात्रत्वं प्रयोजकत्वं तस्मात् । कार्यावगतिरिति छुडुयादिति होमे
कृतिसाध्यत्वावगतिः । तस्येति कार्यावगतिरूपतत्रस्य चैत्यवन्दनं कुर्यादिति वाच्येपीत्यर्थः ।
स्वरूपेति स्वरूपावधौषधकल्पेपीत्यर्थः । परापेक्षमिति आकाङ्क्षायोग्यतासंनिध्यपेक्षमित्यर्थः ।
खषट्कपदार्थसत्त्वापेक्षं वा । खपुष्पमिति पश्य सृणो धावतीतिवदन्वयः । तत्स्थ्यादिति प्रामाण्यं

भाष्यप्रकाशः ।

वेदे तु तेषामप्यौक्येयत्वात् प्रमाणान्तरानधिगतमूलकारणगमकत्वे तदनपेक्षमेव । भीमांसकमते प्रमाणान्तरानधिगतार्थगन्तृत्वस्यैव प्रामाण्ये तत्रत्वाङ्गीकारात् । श्रौतानां तथैवेष्टत्वाच्च । अतः प्रत्यक्षवत् सृष्टिवाक्यस्यापि प्रामाण्यं तुल्यमेवेत्यादिभिर्बहुधा नियोगपरत्वं वाक्यानां दूषयित्वा शरीरेन्द्रियमनसामात्माधिष्ठितानां चेष्टाविशेषः प्रयत्नः सर्वधात्वर्थसाधारणः । स एव च साध्यत्वाद् वाक्यार्थो लोकवेदयोः । नियोगस्तु न वाक्यार्थः । पूर्वमीमांसाभाष्ये पूर्वोत्तरतन्त्रसूत्रयोश्च तत्त्वचकाक्षराभावात् । किंतु प्रवृत्तौ निमित्तमात्रं सः । रागादिवत् । भावना तु भवति वाक्यार्थः । ये प्राहुः किमपि भावयेदिति ते स्वर्गकामपदसंबन्धात् स्वर्ग भावयेदिति श्रूयुरिति भावार्थाधिकरणभाष्ये स्पष्टत्वात् । कृतप्रयत्नापेक्षस्त्विति व्याससूत्रेऽपि स्पष्टत्वाच्चेति वाक्यार्थविषये भावनामाहृतवन्तः । यत् पुनर्वेदान्तानां कर्तृप्रतिपादनपरत्वं वा जपार्थत्वं वेति नियोगवादिभिरुक्तं, तत्तु सर्वजगत्कारणस्य ब्रह्मणो नियोज्यत्वाभावान्नियोज्यस्य जीवस्य सचाया अहमिति प्रत्यक्षेणैव सिद्धेरात्मवादे साधितत्वाच्च न वेदान्तस्य तत्परत्वं, प्रकरणाद्यभावाच्च न कर्मशेषजपार्थत्वमित्येवं नियोगवादिनं दूषयित्वा ततो भेदाभेदवादां स्थापयित्वा ततो मायावादिमतं दूषयित्वा ज्ञानकर्मसमुच्चयं स्थापितवन्तः । एवमुक्ते मतद्वये त्रिसूत्र्या जन्माद्यधिकरणसमाप्तिः ।

शंकराचार्यमतेऽप्येत एव पूर्वपक्षाः । सिद्धान्तस्तु मायावादेन निर्विशेषब्रह्मजीवैक्यप्रतिपादनपरः । अधिकरणसमाप्तिस्तु श्रुतत्वाच्चेति दशमे सूत्रे ।

शैवमतेऽप्येत एव पूर्वपक्षाः । सिद्धान्ते तु समन्वयो नामोपक्रमादिभिरिर्लिङ्गैस्तात्पर्यनिर्णय इत्युक्त्वा तैः शिवपरत्वं वेदान्तवाक्यानामित्युक्तम् ।

रश्मिः ।

स्यादित्यर्थः । तेषामिति वाक्यानामित्यर्थः । मूलकारणेति एकप्राणरूपमूलकारणवद् ब्रह्मरूप-मूलकारणगमकत्वे । तदित्यादि आकाङ्क्षाधनपेक्षमित्यर्थः । स एवेत्यादि आर्थाभावनारूपः प्रयत्न एव शान्दीभावनासाध्यत्वादित्यर्थः । पूर्वतन्त्रे द्वितीयेऽध्याये यजेतेत्याख्यातान्तेनापूर्वं प्रतिपाद्यते पदान्तरं तु तच्छेषतां भजत इति । अपूर्वं वा अर्थ इति स्थितं तदूषयन्ति नियोग इति अपूर्वमित्यर्थः । विधिर्वा । पूर्वोत्तरेत्यादि व्यासजैमिनिसूत्रयोरित्यर्थः । नियोगेति सर्वैः पूर्वमीमांसकैः नियोगरूपमावनायास्त्रिगुणावस्थायित्वेन नियोगो न विधिविषयः किंत्वपूर्वमिति नियोगवादिनः । तत्परत्वमिति नियोज्यपरत्वमित्यर्थः । तत्परत्वे चाप्रामाण्यापत्तिरिति भावः । 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यारम्य श्रुतत्वाच्चेत्येवमतैः सूत्रैः यान्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि तेषां सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वमिति भाष्यस्वारस्यादुक्तत्वाच्च दशसूत्रमाधिकरणमिदम् । तदीयाधिकरणमालायां या ईक्षत्यधिकरणसमाप्तिरस्मिन् सूत्र उक्ता सा स्वप्रज्ञाविलास इत्याशयेनाहुः अधीत्यादि । यद्वा ईक्षत्यधिकरणसमाप्त्या सप्तसूत्रमेवाधिकरणम् । भास्कराचार्यमते धीत्यादिः तथाच भास्करभाष्यम् । सांख्यास्तु त्रिगुणमचेतनं प्रधानं जगत्कारणमनुमीय तत्रैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्तः प्रत्यवतिष्ठन्ते । चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे यत्प्रतिज्ञातं शास्त्रयोनित्वं 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिवाक्यसमन्वयात्तदसिद्धं, सच्छब्दो वस्तुमात्रवाची प्रधानेप्यवकल्पतेऽतो न चेतनं जगत्कारणमिति प्राप्ते ब्रवीति 'ईक्षतेनाशब्दम्' इति । सूत्रस्य दशमत्वं तु 'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्' इत्यनेकसूत्रमिति पक्षे । नैरिति उपक्र-

तथाहि । जैमिनिर्धर्मजिज्ञासामेव प्रतिज्ञाय तत्प्रतिपादकस्य पूर्वकाण्डस्य समन्वयमाह ।

अवान्तरवाक्यानां प्रकारशेषत्वात् । नच सर्वस्मिन् वेदे धर्म एव जिज्ञास्यः । तद्गुरुणैव व्यासेन ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

‘तत्र सिद्धान्तानामसंगतिः पश्चाद् व्युत्पाद्या । पूर्वं तु सर्वो वेदः क्रियापर इति पूर्वपक्षस्यासंगतिं व्युत्पादयन्ति तथाहीत्यादिना । समन्वयमिति धर्मे सर्ववाक्यानां तात्पर्यलिङ्गः संदेहनिरसनपूर्वकं संबन्धम् । अवान्तरवाक्यानामिति अर्थवादमन्त्रादिरूपाणाम् । साधकत्वमिति प्रमितिजनकत्वम् । अयमर्थः । पूर्वकाण्डे अग्निहोत्रादीनि कर्माणि प्रतिपाद्यन्ते । तेषां च न तेन रूपेण तदभिधेयत्वम् । शास्त्रभेदप्रसङ्गात् । किं तु धर्मत्वेनेत्येतद् बोधनाय जैमिनिर्धर्मजिज्ञासामेव प्रतिज्ञाय धर्मप्रतिपादकस्य पूर्वकाण्डस्य धर्मे समन्वयम्, आम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्यादिभिः सूत्रैराह । तत्र मन्त्रार्थवादादीनां कथं क्रियार्थत्वमित्याकाङ्क्षायां तेषामवान्तरवाक्यानां धर्मप्रकारभूतद्रव्यदेवताकर्मस्तुत्यादिप्रकाशकत्वेन धर्मशेषत्वात् सर्वस्य पूर्वकाण्डस्य तत्रैव समन्वयः । नच तेष्वम्नायादिपदात् सर्वस्मिन् वेदे धर्म एव जिज्ञास्य इति शङ्क्यम् । तद्गुरुणैव व्यासेन ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात् । नच व्यासस्य तद्गुरुत्वे संदेहः । मार्कण्डेयपुराणारम्भ एव ।

‘व्यासशिष्यो महातेजा जैमिनिः पर्यपृच्छत ।

यस्याग्रे भारताख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना’ । इति ॥

श्रीभागवतेऽपि द्वादशस्कन्धे व्यासशिष्यान् प्रस्तुत्य, ‘साम्नां जैमिनये ग्राह तथा छन्दोगसंहिताम्’ इति कथनात् । नच सोऽन्य एवेति शङ्क्यम् । औत्पत्तिकसूत्रे, बादरायणस्यानपेक्षत्वादिति पूजार्थं बादरायणग्रहणेनापि तथावगतेः । नच ब्रह्मजिज्ञासायाः क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासावदवान्तरशेषविशेषविषयत्वं शङ्क्यम् । तथा सति जैमिनिरेव क्रत्वर्थजिज्ञासावत्त्वमिति ।

मादिलिङ्गैरित्यर्थः । माध्वास्तु शास्त्रयोनित्वलक्षणस्य ब्रह्मशिवादिष्वतिव्याप्तिरित्यलक्षणमिदमिति पूर्वपक्षे, तच्छब्दस्य विष्णुवाचकत्वमङ्गीकृत्यान्वयादुपक्रममादिलिङ्गसमुदायाद् विष्णुरेव जगज्जन्मादिकारणत्वेन शास्त्रयोनिर्न तु हिरण्यगर्भादिरिति सिद्धान्तयन्ति । तदेतन्मतं ‘अनुकृतेस्त्वस्य च’ इत्यधिकरणे सर्वेषां ब्रह्मण्यनुकरणत्वस्य व्यवस्थाप्यत्वादत्रैतच्चिन्तनस्यानुपसृक्तत्वाच्चादितमिति ज्ञेयम् । धर्म इत्यादि अयं समुपसर्गार्थः । संबन्धमित्यन्वयपदस्यार्थः । अर्थवादेति आदिशब्देन विधिनिषेधनामधेयानि । प्रमिनीति मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति ब्राह्मणे एव धर्मप्रमितिजनकत्वमिति नेति भावः । जैमिनिर्धर्मजिज्ञासामित्यादि अग्रामाण्यं स्यादित्यन्तं भाष्यं व्युत्पादयन्ति अयमर्थ इत्यादि । तेनेति अग्निहोत्रत्वादिरूपेण पूर्वकाण्डाभिधेयत्वमग्निहोत्रप्रतिपादकाग्निहोत्रप्रतिपादकयोर्वेदयोर्भेदप्रसङ्गात् प्रतिपाद्यभेदस्य प्रतिपादकभेदकत्वादित्यर्थः । प्रतिज्ञायेति ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इति प्रतिज्ञायेत्यर्थः । अवान्तरेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति तत्रेत्यादि । तत्रैवेति धर्म एवेत्यर्थः । न चेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति न च तेष्वित्यादि सूत्रेष्वित्यर्थः । अपीति अपिर्माकण्डेयश्रीभागवताभ्यामौत्पत्तिकसूत्रस्य समुच्चये । तथावगतेरिति व्यासशिष्यत्वावगतेः । क्रत्वर्थेत्यादि

संदेहमात्रवारकत्वाजिज्ञासयोः । न त्वलौकिकार्थसाधकत्वम् । तथा सति वेदानामन्याधीनत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् वेदजिज्ञासेत्येवोक्तं स्यात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

तामपि प्रतिजानीयात् । तस्या अपि शास्त्रपूर्वार्थमवश्यमपेक्षितत्वात् । अतः कर्तुर्भेदाद् भिन्ने एवोभे अपि जिज्ञासे । ते च पूर्वोत्तरकाण्डाभ्यां प्रयिते धर्मे ब्रह्मणि च मन्दमध्यमयोर्बुद्धिदोषात् संदेहसंभवमालोच्यैव कृते, न त्वन्योऽन्यमतदूषणाय । जैमिन्युक्तानामभ्यासादीनां व्यास-पादैरुपन्यासाद् व्यासाभिप्रेतस्थानपेक्षत्वस्य जैमिनिनोपन्यासात् । नापि धर्मब्रह्मप्रमितिजन-नाय । यदि तथा स्यात् तदा भीमांसाऽधीने वेदस्य प्रमितिजनकत्वे उभावपि वेदस्य प्रामाण्येऽ-नपेक्षत्वं न श्रूयताम् । अत इदमपि सर्वस्य वेदस्याक्रियार्थत्वगमकम् । तदेतदुक्तं संदेहेत्यादि, अप्रामाण्यं स्यादित्यन्तेन । अथ यदि कर्मार्थतैव वेदस्य जैमिन्यभिप्रेता स्यात् तदा वाद-रायणमतं जानानेन तदनादराय वेदजिज्ञासेत्येवं प्रतिज्ञावाक्यमुक्तं स्यात् । अत उक्तहेतुत्रयात् सर्वस्य वेदस्य क्रियार्थत्वं न जैमिन्यभिप्रेतम् । किं चास्मायस्येति तु पूर्वपक्षघ्नं, तद्भूतसूत्रस्य क्रियार्थत्वं तु तिङन्तवाचकं, न तु साध्यार्थपरम् । तेन तदर्थं जैमिनिघ्नानुसरणमपार्थमेवेति ।

रश्मिः ।

चतुर्थेऽध्याये 'अथातः कर्तव्यपुरुषार्थत्वयोः जिज्ञासा' इति सूत्रेणेत्यर्थः । अचान्तरेत्यादि अङ्गविशेष-विषयत्वमित्यर्थः । नास्तिक्यनिराकरणाय ब्रह्मत्वार्थं च कर्मणि ब्रह्मज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः । तामिति ब्रह्मजिज्ञासामित्यर्थः । संदेहेत्यादि 'संदेहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात्तदुद्भवः' इति पूर्व कारिकयोक्तम् । जैमिन्युक्तानामिति द्वितीयस्य द्वितीयपादे उक्तानामित्यर्थः । उपन्यासा-दिति 'आनन्दमयोभ्यासात्' इति सूत्र उपन्यासादित्यर्थः । आदिशब्देन श्रुत्यादि । व्यासे-त्यादि अत्रैव तृतीयपादे 'शब्द इति चेन्न' इत्यादिसूत्रेऽभिप्रेतस्येत्यर्थः । उपन्यासादिति 'औत्सुकिकस्तु शब्दस्यार्थेन संवन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशो व्यतिरेकश्चार्थेनुपलब्धे तत्रमाणं वादरायणस्या-नपेक्षत्वात्' इति सूत्रे इत्यर्थः । तथा च शावरमाण्यं वादरायणग्रहणं वादरायणस्येदं मतं क्रील्यते वादरायणं पूजयितुं नाल्मीयं मतं पर्युदसितुमिति । न त्वित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति नापी-त्यादि । ब्रह्मेत्यादिः अलौकिकार्थत्वस्यार्थः । प्रमितीत्यादिः साधकत्वमित्यस्यार्थः । जिज्ञासे इति बोध्यम् । तथेत्यादिति भाष्यं विवृण्वन्ति यदीत्यादि । उभाविति व्यासजैमिनी इत्यर्थः । इदमपीति मित्रकर्तृकत्वमपीत्यर्थः । तदेतदिति न च ब्रह्मजिज्ञासाया इत्यारभ्योपपादितमि-त्यर्थः । वेदेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति अथेत्यादि । उक्तैत्यादि जैमिनेन्यासशिष्यत्वात्, भीमां-सयोर्मित्रकर्तृकत्वात्, अथातो वेदजिज्ञासेत्यप्रतिज्ञानाच्चेति हेतुत्रयादित्यर्थः । उक्ते धर्मे समन्वयेऽ-पिकां शुक्तिमाहुः किंचेत्यादि । तदेतद्भान्यशास्त्रदीपिकादौ प्रसिद्धम् । सिद्धान्तसूत्रं तु 'विधिना त्वेकावयत्वात्स्तुल्येन विधीनां स्युः' इति । तिङन्तेत्यादि 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाज्ञायोऽ-र्थस्य तन्निमित्तत्वात्' इति सूत्रम् । तेष्वेव पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां क्रियार्थेन तिङन्तेन समुच्चारणमर्थस्य पदनिमित्तत्वादिति सूत्रार्थः । साध्यार्थेत्यादि साध्यार्थो ज्ञानयागस्तत्परत्वं नेत्यर्थः । अयमर्थः लिङादिप्रयोगे ह्याख्यातत्वल्लिङ्गत्वाभ्यां भावनैवोच्यते । सा च भवितुर्भवानुकूलो भावकव्यापारविशेषः तत्र शाब्दी भावना आर्षी भावना च । पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषः शाब्दी भावना लिङ्वाभ्या, अर्थं मां प्रवर्तयति प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयमिति लिङ्गश्रवणे प्रत्य-

किंच ।

साधनं च फलं चैव सर्वस्याह शुनिः स्फुटम् ।

न प्रवर्णयितुं शक्ता नथा चेन्नरको न हि ॥

प्रवर्नकस्तु सर्वत्र सर्वान्ना हरितेव हि ।

नाथप्रकाशः ।

ननु तथापि पूर्वकाण्डस्य क्रियायन्त्रे तु न विवादः । तथा मलैकशालागुणोवाहुतद-
काण्डस्यापि पूर्वशेषतश्च येन केनापि प्रकारेणादर्शनीया । नच विपरीतमाह्वनीयम् । सिद्धे
ब्रह्मणि साध्यायासां वाक्यानामन्वयायोगात् । नच प्रापकत्वेनान्वयः । तच्च द्वावप्यवसरतो
स्ति वाच्यप्रसङ्गात् । अतो वेदस्य साध्यायन्त्राणां निश्चित्य तच्छेदनेनोचरकाण्डादयसादर्शनीया ।
यदि बोधोपपत्तिरिति ज्ञानशेषेन वाह्यक्रियेन तदापि तयोर्विवेकत्वेन धर्मत्वाद्बुधारायस्य
ब्रह्मणः प्रवर्तकश्रुतिवाक्यश्रेण्या दुर्गोचरेति नबल्य वेदस्य धनार्थसमयादेव सिद्धमित्यत्र आहुः
किंचेत्यादि । चकारादयं व्यापारस्य स्वरूपस्य च समुदायकम् । सर्वस्येति क्रमेण । सर्वस्यैव
स्फुटमाहेत्यन्वयः । सर्वत्रेति विहिते निगिद्धे च । सर्वान्मेति 'न आत्मानं स्वयमहम्'

यस्यः ।

यान् । यथा गोशब्दश्रवणे गोत्वं प्रतीयते इति गोत्वं गोशब्दाद्यैः । स च व्यापारविशेषः ।
वेदे पुरुषानामाहिकारिदृष्टान्ति एव । अतः शब्दानामावना । तस्यास्य साध्यसाधनेति स्वतन्त्रावस्थानं
अत्रापेक्षित्या अत्रात्रयेनोपपत्तिमावना साध्यत्वेन संबद्धत्वे, न तु चेतसाद्योपयोग्या नावधिपुनः ।
एवं च साध्यायं आर्षानामावना तत्परत्वं नेति । क्रियापर्यन्तस्य प्रकृतिरूपरूपविहितव्यवस्थितं, न तु
लिङ्गादिनात्र प्रत्ययपरत्वेनिति पर्यवस्येति । तेनेत्यादि वैनिमित्तविचार एतच्छब्दं क्रियार्थल-
सावकं वक्तव्यं तस्य तु तत्पत्तानावेन सर्वस्य वेदस्य क्रियार्थत्वापरत्वेत्यर्थः । किंच साधननि-
त्यादिनामं विवर्तमानासमाहः ननु नयेत्यादि । क्रियार्थत्वं इति साध्यादिविविना तु सर्वो
वेदः पुरुषार्थस्य नीयते । तदर्थनयेगदानां सूत्रायन्त्रिपदानेन श्रयोजनविह्वलानां प्रवृत्त्यन्तरेण लक्ष्य-
मानार्थः सिद्धदेवतासाध्यं कर्म सिद्धमेव फलं दास्यतीति । अन्यथा श्रयोजनवदर्थपर्यवसानं न स्यादतो
विविना अर्थगदानां प्रवृत्त्ये तात्पर्यं बोध्यते । तात्पर्येण लक्षणा । तदर्थैककारणकत्वात्तत्पैकवाक्यत्वं
विधीनात् । विविनन्तरेण पुरुषप्रवर्तनासम्भवात् । अनर्थाप्यगदानां श्रयोजनपर्यवसायिनः स्फुटि-
ति सिद्धान्तसूत्रार्थान् क्रियार्थत्वे श्रुतिर्न प्रवर्तयितुं शक्ता तथा चेन्नरको नहि । हिहितावतो हेतोः साधनं
चेलादिरित्यन्वयं नन्वासा आहुः वेदस्येति । विविदिविषयगतायत्वे तु न विवाद इत्यर्थः । विपरीत-
मिति पूर्वकाण्डस्योचरशेषतः । प्रापकत्वेनेति अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ब्रह्मप्रापकत्वेन वर्णनां ज्ञान-
भक्त्योन्मथ इत्यर्थः । ननुदित्यादि यजेद ह्यगं कामः, वसति वसति ब्रह्महत्यां योमनेवेन वज्रे,
इत्यादिवाक्येत्यर्थः । अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानभक्तिसंग्रहादिकं चेत्युपनयं फलत्वं नाहोदिति नावः ।
अङ्गीक्रियत इति कर्नोर्ज्ञाक्रियत इत्यर्थः । नयोलिति ज्ञानोपासनयोः । विधेयत्वत्वेनेति काले-
त्येवोपासीतेति प्रश्नं । हुर्गति इत्युपयोगिर्विक्रमेन विवर्हत्वेन । धर्मत्ववदिति 'चोदनात्मनोर्ध-
धर्मः' इति वैनिमित्तसूत्रोक्तमन्वयान्तरात् । प्रवर्नकेत्यादि कालेयेवोपासीत 'आला वा करो
ब्रह्मणः' इत्यादिवाक्यशेषेत्यर्थः । यद्वा विविद्वान्प्रवृत्त्या । व्यापारस्येति देवतप्राप्तिरूपस-
त्यर्थः । इदं तृतीयाध्याये स्फुटमन्विष्यते । स्वरूपस्येति ब्रह्मादिरूपवद् ब्रह्मणोपि फलत्वं 'नग-
कावेव हि फलम्' इति निरोधलक्ष्यप्रस्थान् । स्फुटमाहेति क्रियाविशेषपत्तात् । कारिका उप-

यज्ञ एव हि पूर्वत्र बोध्यते स्वर्गसिद्धये ॥

भाष्यप्रकाशः ।

इति श्रुतेः सर्ववस्तुस्वरूपोऽन्तर्यामिब्राह्मणात् सौवालश्रुतेश्च सर्वान्तर्यामी । अयमर्थः । वेदस्य या साध्यार्थपरता त्वयाङ्गीकृता सा श्रुतेः प्रवर्तकत्वानुरोधात् । तत्र श्रुतेर्यत् प्रवर्तकत्वं तत् किं यावदधिकारिणः प्रति साधारणं, किं वा असाधारणम् । आद्ये कस्यापि त्रैवर्णिकस्य नरको न स्यात् । तथा राजदण्डादेरपि लोके कोऽपि विषयो न स्यात् । रोगी च नोपलभ्येत । अविहिताभिषिद्धाच्च निवृत्तेरपि तत् एव संभवात् । तदभावे नरकादेरप्यसंभवात् । अथ पूर्वकर्मजन्यदुरदृष्टवशादविहितादौ प्रवृत्तिः । तर्हि तादृशेन शुभादृष्टेन विहितेऽपि प्रवृत्तिसंभवाच्च श्रुतेः प्रवर्तकत्वसिद्धिः । अथासाधारणम्, तर्हि तदसाधारण्यं स्वभावतो वक्तुमशक्यं, हेत्वन्तरसाहाय्येन साधनीयम् । तत्र कालादेः साधारणत्वात् तत्तज्जीवाद्यदृष्टस्य तथात्वं कल्पनीयम् । तथा सति तेनैव प्रवृत्तिसंभवाच्च श्रुतौ प्रवर्तकत्वनिर्धारः कर्तुं शक्यः । अथ प्रवृत्तेः शब्दश्रवणान्तरभावित्वदर्शनाददृष्टादेः सहकारित्वेनैव प्रवेशो, न करणत्वेनेति विभाव्यते, तर्ह्यदृष्टसंपादितदृष्टसामग्रीसत्तायां प्रवृत्तिरकुण्ठितैव स्यात् । अवतमसे चाक्षुषदर्शनेन सहकारिदौर्बल्येऽपि कार्योत्पत्तिनिर्धारात् । अतः कौण्ड्यदर्शनात् फलमुखं प्रवर्तकत्वं न श्रुतेः शक्यवचनम् । तेन रहिमः ।

पादयन्ति अयमर्थ इत्यादि । साध्यार्थपरतेति 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति सूत्रे कार्यं धर्मं चोदना प्रमाणमिति कार्यपरत्वं वेदप्रामाण्यव्यापकमिति साध्यार्थपरतेत्यर्थः । प्रवर्तकत्वेत्यादि । अयमर्थः । 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादौ यजेतेत्यत्रास्त्यंशद्वयं प्रकृतिप्रत्ययरूपम् । तत्राख्याततत्त्वलिङ्गत्वान्यां प्रत्ययो युक्तो भवति । ताभ्यां भावनैवाभिधीयते, विधिनिमग्नत्वेत्यादिशस्त्रात् । विधिः प्रेरणं, भावना च भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारविशेषः । सा च शाब्दीभावनार्याभावना च । तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषः शाब्दीभावना लिङ्गव्याख्या । अयं मां प्रवर्तयति प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयमिति लिङ्गश्रवणे प्रत्ययात् । यथा गोशब्दश्रवणे गोत्वं प्रतीयते इति गोत्वं गोशब्दार्थः । ननु स च व्यापारविशेषो न विध्यर्थोऽपि तु इष्टसाधनत्वं तदर्थं इति चेन्न । यागस्तु इष्टसाधनं तस्मात् त्वं कुरु इति सहश्रयोगात् । पर्यायतायां तु सहप्रयोगो न स्यात् । स च लोके पुरुषनिष्ठः । वेदे तु पुरुषाभावाच्छब्दनिष्ठ एव सः । अतो वेदः प्रवर्तयति । एतादृशप्रवर्तकत्वं तु वेदस्य साध्यार्थपरत्वे, न तु सिद्धार्थपरत्वे इति प्रवर्तकत्वानुरोधात्तथेत्यर्थः । साध्यार्थे प्रवृत्तिर्न तु सिद्धार्थे इति भावः । तत्त एवेति विधित एवेत्यर्थः । तदभाव इति अविहितनिषिद्धाचरणभाव इत्यर्थः । श्रुतेरिति विधिश्चुतेरित्यर्थः । तथात्वमिति हेतुत्वमित्यर्थः । संभवादिति प्रवृत्तिसंभवादित्यर्थः । तर्ह्यदृष्टेति अदृष्टसंपादितदृष्टसामग्रीसत्तायामित्यत्र सामानाधिकरण्यं सप्तम्यर्थः । तथाच तादृशसत्तासामानाधिकरणा शब्दश्रवणानन्तरं जायमाना प्रवृत्तिरकुण्ठितैव स्यादित्यर्थः । नन्वादृष्टं तथा न प्रबलमिति कुण्ठिता प्रवृत्तिरिति चेत्तत्राहुः अवेत्यादि । अवहीनं तमः अवतमसं 'अवसमन्वेम्यस्तमसः' इति सूत्रेणाच्च तस्मिन्नित्यर्थः । सहकारीत्यादि आलोकसंयोगदौर्बल्येपीत्यर्थः । निर्धारवादिति शब्दश्रवणमन्तरेणापि बालसादृष्टवशात् स्तनपाने प्रवृत्तिदर्शनावेलेपि द्रष्टव्यम् । फलमुखेति फलमिष्टमनिष्टं च तदुपायभूतप्रवर्तकम् । न श्रुतेरिति अदृष्टस्य वान्यस्य वा वक्तव्यमिति भावः । पूर्वार्धे साधनं करणव्युत्पन्नमतो व्यापारलाभः । फलपदं फलत्वावच्छिन्ने योगरूढमतो ब्रह्मप्राप्तिवद्ब्रह्मसिद्धिः फलमित्याहुः तेनेति । द्वितीयां

सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदार्थो वेदवादिनाम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

साधनव्यापारफलस्वरूपाणि कर्मणां श्रुतिर्वाधयतीत्येतावन्मात्रमङ्गीकार्यम् । न च प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुपपत्तिः । ईश्वरस्यैव प्रवर्तकस्य निवर्तकस्य सत्त्वात् । नचात्र कल्पना । 'एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपति, एष उ एवासाधु कारयति तं यमघो निनीपति' इत्यादिश्रुतेः । न च वैषम्यनैर्घृण्यापातः । आत्मसृष्टेरेव श्रुत्यभिप्रेतत्वेन भेदाभावादिति वैषम्यनैर्घृण्यसूत्रे व्युत्पादयिष्यामः । अतः श्रुतेः प्रवर्तकत्वाभावेन साध्यार्थपरतैवासंगता । न च तर्हि पूर्वकाण्डे यज्ञबोधनं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । तस्य स्वर्गसिद्ध्यर्थत्वात् । विध्यादीनां क्रीडेच्छा-व्यापारत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति कृतप्रयत्नापेक्षसूत्रे व्युत्पादयिष्यामः । एवं सिद्धे विध्यादीनां क्रीडेच्छाव्यापारत्वे तदर्थानां तत्फलानां च क्रीडाशेषतैवेति तत्प्रतिपादकत्वेनैवोभयोरैकशास्त्र्यं, न कर्मप्रतिपादकतयेति मन्तव्यम् । पुरःस्फूर्तिक्रमादाय क्रियापरत्वाङ्गीकारेऽपि तेन पूर्वकाण्डस्यैव धर्मार्थत्वसिद्धिर्न सर्वस्य वेदस्येति तावन्मात्रस्य साध्यार्थतोपगमेन पूर्वमीमांसकमतं द्वाभ्यां दूषितम् । अतः परं पूर्वकाण्डस्यापि साध्यार्थत्वमनुपगम्य दूषयन्ति सार्धेन सिद्ध एवेत्यादि । सर्वत्रेति काण्डद्वये । पूर्वत्रेतिपाठे अपेरध्याहारः । वेदवादिनामिति सर्ववेदप्रामाण्यज्ञान-रहितः ।

कारिकां विवृण्वन्ति न च प्रवृत्तीत्यादि । अत्रेति ईश्वरस्य प्रवर्तकत्वे निवर्तकत्वे चेत्यर्थः । श्रुतेरिति उपलक्षणमेतत् । लोकदृष्टान्तेनैश्वरे संभवति प्रवर्तकत्वादौ शब्दे दृष्टान्ताभाव इति । यज्ञ एवेत्युत्तरार्धे विवरीतुमाहुः न च तर्हीति । साध्यो यज्ञस्तत्परत्वाभाव(काल)इत्यर्थः । स्वर्गेत्यादि न तु प्रवृत्त्यर्थत्वमिति भावः । विधिनिमग्नयेति सूत्रे पुरुषनिग्रहेव प्रेरण लिङाभिधीयते । नन्वीश्वरोऽदृष्टद्वारेण प्रवर्तयिष्यति किं विहितप्रतिषिद्धविधानेनेति चेत्तत्राहुः विध्यादीनामित्यादि । तद्वैयर्थ्यमिति विहितप्रतिषिद्धवैयर्थ्यमित्यर्थः । व्युदिति द्वितीयाध्यायतृतीयपादे व्युत्पादयिष्याम इत्यर्थः । क्रीडेच्छेत्यादि तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको हि व्यापारः । इच्छाजन्यत्वे सति व्यापारत्वमिच्छाजन्य-क्रीडाजनकत्वं, क्रीडेच्छाया व्यापारत्वम् । तदर्थानामिति विध्याद्यर्थानामित्यर्थः । क्रीडाशेषता दश-विधलीलार्थता, पारार्थ्यं शेषलक्षणमिति । तथा च क्रीडा यागादिस्तदर्थः विध्यर्थः प्रेरणादिः । एवकारस्तु, ननु यागादिर्जीवधर्मः इति जीवक्रीडा नात्मक्रीडा तच्छेषता चेन्न, परातु तच्छ्रुतेरिति ईश्वरक्रीडा तच्छेषता चेति । क्रीडा । तच्छेषतेतरव्यवच्छेदकः । यद्वा न यागादिः किंतु 'यतो वा इमानि भूतावि जायन्ते' इत्याद्युक्ता सर्गादिवेदान्ते तच्छेषता विध्याद्यर्थे प्रेरणादौ इत्यर्थः । तत्प्रतीति दशविधलील तच्छेषप्रेरणादिप्रतिपादकत्वेन । साध्यार्थपरताया दूषितत्वदेवकारः । उभयोर्वेदवेदान्तयोः । ऐकशास्त्र्यं तु 'यदेव विद्यया करोति' इति 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इतिश्रुति-म्याम् । न कर्मैति साध्यार्थपरतया नेत्यर्थः । मन्तव्यमिति मननार्हम् । 'क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते' इतिवाक्यात् । न चैवमीश्वरः प्रवर्तयतीति मतं दृष्टविरोधीति 'चोदना पुनरात्मः' इतिसूत्रस्य भाष्यविरोध इति वाच्यम् । लौकिकानुग्रहाय जैमिनेः प्रवृत्तत्वेन दृष्ट एव तेषां विश्वासात् तत्र विधेः प्रवर्तकत्वोक्तेरिति । यद्वा 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा' इति श्रुतिप्राप्तविकल्पोक्तानुष्ठानकरणे तथैव वर्तते । अधुना तु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इतिश्रुत्युक्तानुष्ठानमिति न किंचिदेत-च्छास्त्रभेदात् । ननु न तथा प्रतीयत इतिचेत्तत्राहुः पुर इत्यादि । तावदित्यादि पूर्वकाण्ड-मात्रस्येत्यर्थः । द्वाभ्यामिति कारिकाभ्याम् । अध्याहार इति । उत्तरकाण्डसंग्रहायेति भावः ।

मन्त्राणां कर्मणां चैव दर्शनश्रवणाच्छ्रुतौ ।

कृतिश्च सिद्धतुल्यत्वं वेदः स्वार्थं च सन्मतः ।

‘प्रजापतिरकामयत प्रजायेय’ इति । ‘स एतदग्निहोत्रं मिथुनमपश्यत्’ । ‘प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च तानुदमिमीत यावदग्निहोत्रमासीत् तावानग्निष्टोम’ इत्यादि । न ह्युपाख्यानानां मिथ्यार्थत्वं बुद्धजन्मनः पुरोक्तं युक्तं वा । तथा सति वेदानाम-प्रामाण्यमेव स्यात् । मिथ्योपाख्यानप्रतिपादकलोकवत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

पूर्वकं तदनुसारिणाम् । चैवेति चकारो ‘अपश्यत् पुरोडाशं कर्म भूतं सर्पन्तम्’ इति द्रव्या-दीनां दर्शनस्य समुच्चायकः । मन्त्राणां दर्शनं तु, ‘स एतं कसणीरः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्, स एतं दीक्षितवादमपश्यत्’ इत्यादिषु बोध्यम् । स्वार्थं चेति चोऽप्यर्थः । अतः स्तुतिं समु-च्चिनोति । उक्तं विभजन्तो दर्शनस्य श्रुती आहुः प्रजापतिरित्यादि । अत्राद्या तैत्तिरीय-ब्राह्मणस्या । अस्यामपश्यदित्यस्य ज्ञानार्थताया अपि शक्यवचनत्वात् सिद्धार्थत्वं न निःसं-दिग्धं स्यादित्यतो द्वितीयस्या उपन्यासः । सा च संहिताप्रथमादृक्स्था । तत्रोक्तस्यो-न्मानस्य कर्मणामसिद्धत्वेऽशक्यवचनत्वादिति । न हीत्यादिकं विभागभाष्यम् । तेनायमर्थः । व्यासादधीतवेदः श्रुतभासः स्वयमृषिर्जैमिनिर्यदि धर्मरूपायाः क्रियायाः सिद्धत्वं नाभिप्रे-यात् तदा भावार्थाधिकरणे, ‘भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयते’ इत्यनेन सिद्धाव-रक्षितः ।

कर्मदर्शनश्रुतेर्भाष्ये वक्तव्यत्वान् मन्त्रदर्शनश्रुतेश्चाश्रुतत्वात्तां दर्शयन्ति मन्त्राणामित्यादि । भाष्ये । श्रुतेर्भ्रूते कृतिर्यज्ञस्य नित्यत्वेपि ऋडाध्यर्माविर्भावतिरोभावान्यां साध्यत्वमानेपि सिद्धतुल्यत्वं, सर्वस्य नित्यत्वादिति । प्रकृते । दर्शनश्रुती इति दर्शनश्रुती इति द्विवचनान्तमि-दम् । ज्ञानार्थताया इति एवं भविष्यतीति ज्ञातवानित्येवं साध्यज्ञानार्थताया उक्तप्रकारेण वा इत्यर्थः । उक्तस्येति उदमिमीतेत्युक्तस्येत्यर्थः । इतीति । नहि साध्यस्य षट्स्योन्मानं संभवतीति भावः । विभागभाष्यमिति ‘वेदः स्वार्थं’ इत्यादिकारिकेकदेश्याख्याश्रुत्योर्व्या-ख्यामभाष्यम् । विभागशब्दस्तावद्वाख्यानेषु प्रयुज्यते विविष्य तु भाष्यविभागे प्रतिविधास्यामः इति सृष्टिभेदादे कथनात् । अर्थपरोत्र विभागशब्दः । स्वरूपपरो यथाह ‘शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्य-ञ्जमवरं स्मृतम्’ इत्यत्राव्यञ्जमवममभिप्रेत्यैतावदधमकाव्यलक्षणमितरद्विभागपरमिति । तथात्र नहीत्यादि वेदस्वरूपपरं न भवति किंतु व्याख्यानभाष्यमित्यर्थः । तथापि स एवार्थः । यद्वा । यथा संहिता एकप्राणस्य योगः । वायुः शब्दतामापद्यते इति प्राञ्चः । तद्वद्भगवद्वायस्य सूत्राणि तदीर्यैकप्राणयोगः एकस्य विन्यय धारणार्थं विभागस्य भाष्यं युक्तमिति । अत एव शैवभाष्ये व्याख्यायते इति वक्तव्ये विभज्यत इत्युक्तम् । तेनेति एकदेशभाष्यस्य पूर्वकारिकाव्याख्यान-सापेक्षत्वेनेत्यर्थः । वेदस्वरूपेतरबद्धाख्यानं तत्परत्वेनेति वार्थः । अयमिति मीमांसकादिनिरासको वक्ष्यमाणोऽर्थः इत्यर्थः । तदर्थं सार्धकारिकार्थमाहुः व्यासादित्यादि । भावार्थेत्यादि द्वितीयाध्याये इत्यर्थः । सिद्धेत्यादि भावार्था इत्यत्र भावशब्दस्तावद् ‘भावे घञ्’ इति सूत्रनिष्पन्नः

१. ‘कृतिश्च इति भाष्यपाठो रश्मिकरे. कृतेवेति खीकृत्य व्याख्यातोस्ति ।

भाष्यप्रकाशः ।

स्यापन्नधात्वर्थाभिधायकानां नामपदानां क्रियाप्रत्यायकत्वं न वदेत् । नच तत्र भावार्थपदेन भावनार्था इत्येवोच्यत इति वाच्यम् । तथा सति कर्मशब्दपदवैयर्थ्यापत्तेः । भावार्थः क्रिया प्रतीयेतैतावतैव चारितार्थात् । तथा 'सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेत्' इत्यग्रिमसूत्रं च न वदेत् । क्रियाबोधकाख्यातपदानां भावनार्थत्वस्य सर्वजनीनत्वेन सर्वेषां भावोऽर्थ इति संदेहस्यैवानुदयात् । तथा अग्रिमसूत्रद्वये क्रमेण नात्रां पुरुषानपेक्षक्रियाप्रतिपादकत्वम्, आख्यातानां तु पुरुषापेक्षक्रियाप्रतिपादकत्वमिति विभागं च न कुर्यात् । साध्यैकस्य भावक्रियावादे पुरुषानपेक्षक्रियाया एवाभावात् ।

किंच । यागादिधर्मरूपा क्रिया यदि सर्वदा साध्यावस्थैव स्यान्न कदापि सिद्धावस्था, उदा तन्निष्पत्तेः कदाप्यभावाच्चोदनापि नोच्येत । 'चोदना पुनरारम्भ' इति लक्षणमपि तस्या न क्रियेत ।

रदिमः ।

इति तथैत्यर्थः । मीमांसकाभिमानिशङ्कामनूद्य निषेधन्ति न च तन्नेत्यादि । भावनार्था इति । भावनार्था आख्यातशब्दास्तेभ्योऽपूर्वं प्रतीयत इतिसूत्रार्थात् । यथाहुः—

‘द्रव्यादिशब्दतोऽपूर्वधीर्भावार्थपदाहुत ।

द्रव्यादीनां फलार्थत्वात् तच्छब्देन ह्यपूर्वधीः’ ॥

‘क्रियाद्वारमृते द्रव्य फलेन नहि युज्यते ।

भावनावाचिनोऽपूर्वमाख्यातादवगम्यते’ ॥

इति 'शेमेन यजेत' 'हिरण्यमात्रेवाय ददाति' इत्यादौ भावार्थस्य यागदानादेः साध्यत्वेन फलं प्रति असाधनत्वाद्वापूर्वप्रत्यायकत्वं किंतु सोमादिद्रव्यादीनामिति पूर्वपक्षः । क्रियामन्तरेणाफलवन्तो भवन्तो द्रव्यादयः काष्ठादिदृष्टान्तमनुरुधाना भावनावाचितानां समर्पयन्ति । यजति ददातीत्यादीनामपूर्वबोधकतामाख्यातानाम् । धात्वर्थव्यतिरिक्ता सर्वधात्वर्थसंबद्धकरोत्यर्थरूपा भावनेति । चतुःसुत्रमधिकरणमिदं द्वितीये त्वेकसूत्रे 'चोदना पुनरारम्भ' इत्यस्मिन्नधिकरणेऽपूर्वसदसद्भावे संशयः । यागस्य क्रियारूपत्वेन त्रिक्षणावस्थायितया कालान्तरभाविफलजननासामर्थ्यान्मध्य व्यापाररूपमपूर्वद्वारं कल्प्यतेऽतोऽपूर्वमस्तीति सिद्धान्तयन्ति, तदिदं सूत्रं विरुद्धि । सूत्रेष्वपूर्ववाचकपदाभावात् न च यागस्य करणत्वानुपपत्तिः । आख्यातानां क्रियासामान्यवाचितया समानपदोपात्तस्य धातोश्चातीन्द्रियक्रियाविशेषवाचितया तन्निष्ठस्य करणत्वस्य देवताप्रीतिरूपव्यापारेण सिद्धानुपपत्त्यभावात् । साधकतमं करणमिति करणलक्षणाङ्गीकारे तु स्वरूपेण निर्वाहान्न व्यापारापेक्षात् आख्यातपदैस्तत्कल्पनस्याशक्यत्वात् । पुरुषप्रवृत्तिस्तु न यागः तदभिन्त्यक्षकतया तदेकदेशत्वात् । यथाहि उद्यमननिपतनरूपपुरुषव्यापारसहस्रतेन परशुनाघातात्मकदृढसंयोगद्वारा छिदा साध्यते तथा चोदनाप्रयुक्तपुरुषव्यापारामित्युक्तयागेन देवताप्रीतिद्वारा फलं साध्यते, अतः प्रवर्तकत्वेनाप्यपूर्वकल्पनमशक्यमिति । एतद्दृष्टं स्फुटमिति प्रकारान्तरमाहुः तथासतीत्यादि । अग्रिमेत्यादि 'विषामुत्तौ स्त्रे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्थानि नामानि तस्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षा मृतत्वात्स्त्रे प्रयोगे' । 'येषां तूत्पत्तौ अर्थे स्वप्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेताश्रितत्वात्प्रयोगस्य' इति सूत्रद्वये इत्यर्थः । चोदनापीति 'चोदनालक्षणोर्थो धर्मः' इति सूत्र इत्यर्थः । क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं चोदनेत्युच्यते तस्याश्च कृदन्तत्वमिति सिद्धावस्थामोषिका सा नोच्येत धर्मलक्षणत्वेनेत्यर्थः । तस्या इति चोदनाया इत्यर्थः । न क्रियेतेति

भाष्यप्रकाशः ।

अतो जैमिनेरपि वेदस्य सिद्ध्यर्थपरतैवाभिप्रेता । इदं यथा तथा भावार्थाधिकरणभाष्ये व्युत्पादितमाचार्यचरणैः । मयापि तद्विवरणे निपुणतरं प्रपञ्चितमिति नात्र लिख्यते ।

रश्मिः ।

सिद्धावस्थापन्नधात्वर्थबोधकघञन्तारम्भपदेन न क्रियेतैत्यर्थः । न च स्वर्गादिरारभ्यते येन तदपूर्वमारम्भः इति न घञन्तमिदमिति वाच्यं 'चोदनालक्षणोर्थो धर्मः' इत्यत्रानन्वयात् अपूर्वानङ्गीकारात् स्फुटीभविव्यति चैतदुपरिष्ठात् । न च करणत्वोपपत्तये व्यापारावश्यकतेति शङ्क्यम् । देवताप्रीतेर्व्यापारत्वात् । न च वैयधिकरण्यम्, निषयतासंघन्धेन यजमाने सत्त्वात्तस्याः । अत इति धर्मलक्षणं चोदना तस्याश्च घञन्तारम्भपदेन विवरणादित्यर्थः । व्युत्पादितमिति अत्र स्पष्टप्रतिपत्तये तद्विवरणेन सहार्थं उपादीयते । तथाहि 'भावार्थोः कर्म-शब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैष ह्यर्थो विधीयते' इति सूत्रं न सर्वेषु धर्मोपि तु केषुचिदेव पदेषु इत्यत्र हेतुनिर्णयाय प्रवृत्ते । अस्यार्थः क्रियावाचिनां धातुत्वानुशासनात्सर्वधातुष्वनुगतत्वरूपं यत्क्रियासामान्यं स भावः, सोऽर्थो विधेयो येषां ते भावार्थोऽस्मादृशा ये शब्दाः ते कर्मवाचका इत्यर्थः । इदमेवानुगतत्वरूपं क्रियासामान्यमिति भाष्यम् । तथाच यजत्यादयो धातुत्वेन रूपेण क्रियासामान्यं यज-तित्वादिना प्रतिनियतरूपेण क्रियासामान्यव्याप्यं यागसामान्यरूपं विशेषं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः पर्य-वसन्नः । ननु किं क्रियाया रूपद्वयनिरूपणेन पूर्वोक्त एवायंस्तु सूत्रस्येति चेन्न, पुरुषक्रियामात्रस्य धर्मत्वाभावात् वेदैकसमधिगम्यातीन्द्रियस्थिरयागसंघं धर्मत्वात् । स्थिरत्वस्य च यजतिना यागसा-मान्यबोधन एव संभवात् सामान्यस्य च नित्यत्वात् । अतो रूपद्वयनिरूपणस्यावश्यकत्वात् । ननु क्रिया प्रत्यक्षा यजतीतिप्रत्ययाभिलाषोः क्रियाविशेषं कुर्वण दृष्टैव संभवादतीन्द्रियत्वं कथमिति चेन्न, द्रव्यदेवतासंघन्धो हि यागः । चतुर्थेऽध्याये 'यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात्' इति सूत्रे द्रव्यदेवताक्रियासमुदायस्य तद्व्यवस्थितत्वात् द्रव्यदेवते यागस्य रूपमिति-आमिक्षाधिकरणे सिद्धत्वाच्च, तयोश्च संघन्धः प्रीतिहेतुत्वेन स्वीकारः,

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥

इति वाक्यात् । स च देवताया अतीन्द्रियत्वात्परात्मधर्मत्वाच्चातीन्द्रिय इति । न च देवता यजतीति प्रयोगापत्तिः । तादृशस्वीकारस्य देवनिष्ठत्वादिति वाच्यम् । तादृशव्यापारस्य फलत्वेन कर्मनिष्ठत्वात् । तेन देवदत्तो यजतीति प्रयोगानापत्तिरपि दत्तोत्तरा । ऋत्विजो यजन्तीति त्विष्टमेव योधा युञ्जन्तीतिवत् । प्रैषे होतयैजति प्रयोगात् । अतः फलरूपो यागोऽतीन्द्रियः 'चातुर्होत्रं च सत्तम' इति क्रियायाः पुरुषावयवेषु गणनाच्च । ननु देवतोद्देशेन द्रव्यत्याग एव यागोस्तु अयम् इदं न भवेति त्यागवाक्यानुरोधादानस्यापि यजत्यर्थत्वाच्चेति चेन्न, परस्वत्वापादनरूपदानस्याप्यतीन्द्रिय-त्वात् । लोकप्रयोगस्तु न तात्त्विकः, शास्त्रदृष्ट्यभावात् । न च 'ग्रीहीनवहन्ति' 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यादिक्रियाणां प्रत्यक्षत्वादेतद्दृष्टान्तेन यागोपि प्रत्यक्षो भवतु इति शङ्क्यम् । मन्त्रेण चावधातो, देवपत्न्यश्च कर्त्यः, लौकिके 'हविष्कृदेहि' 'उभौ हि वै देवानां श्रमितारौ' इत्यादिभि-स्तदावाहनादतीन्द्रियत्वात् । फले संपन्नेऽलौकिकक्रियायाः कर्तुश्च तिरोभावः । न च नार्हति स्वीकारो निलो भवितुं द्रव्यस्य ग्रीष्मादेरनित्यत्वेन तज्जन्यहोमोत्तरभावितादिति शङ्क्यम् । 'अप-

रश्मिः ।

इयन् पुरोडाशं कूर्मं भूत५सर्पन्तम्' इत्याद्यथेवादिषु द्रव्यस्यालौकिकत्वकथनात् । किं च पुरुषसूक्त-
विवरणाध्याये—

‘इति संभृतसंभारः पुरुषावयवैरहम् ।

तमेव यज्ञं पुरुषं तेनैवायजमीश्वरम्’ ॥

इतिवाक्याद्द्रव्यादीनामलौकिकत्वं निरावाधम् । ‘यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः’ इति श्रुतेश्च ।
ते प्रोक्षणादिसंस्कारैरिदानीं लौकिकेषु द्रव्यादिषु संनिधाप्यन्ते, मूर्तौ देवतावत् । लौकिकैरेव याग-
निष्पत्तौ तु संस्कारा व्यर्थतां गच्छेयुः । अतो ये क्षणिकत्वमदृष्टं वा कल्पयन्ति ते न यागपदार्थं
विदुः । अतःपरमेष ह्यर्थो विधीयत इति सूत्रशेषार्थः । एष योऽतीन्द्रियत्वादिधर्मवान् सौर्थः ।
लौकिकस्तु संसारहेतुत्वादनर्थ इत्यर्थः । स्थिरत्वेन विद्यमानत्वादेव विधीयते चोदनया पुरुषः प्रव-
र्त्यते तत्र । प्रलये तु ‘स्वाभाविकी ज्ञानचलक्रिया च’ इति श्रुतेर्नित्यक्रियाया ईश्वरधर्मत्वेन तन्निष्ठता,
तेन धर्मानित्यत्वादिना क्रियात्वादिजातौ पदशक्तिरङ्गीकार्या । सा च धर्म इति तत्स्थित्यर्थं धर्मिणः
प्रावाहिकी सत्ताभ्युपगन्तव्या । अहोरात्रन्यायेन कल्पस्य कल्पपूर्वकत्वात्तद्वात्रिरूपे प्रलये सर्वनाशात् ।
ये पुनर्जीवन्ति ते स्वापाश्च क्रियाप्रवाहोपरमे तस्या जातेरनाधारत्वापत्त्या कालादौ तत्स्थितिर्विराधारत्वं वा
कल्पनीयम् । शाब्दबोधसमये च क्रियायाः आक्षेपलभ्यत्वं कल्पनीयं, कर्मदर्शनादिश्रुतीनां च
स्वार्थं तात्पर्यराहित्यं कल्पनीयमिति वरं धर्मनित्यत्वमित्यलम् । उक्तेयं शङ्कते सर्वेषां भावोर्थ इति चेत् ।
यदि भावार्थेभ्य एव धर्मः प्रतीयत इति उच्यते तदा सर्वे शब्दाः भावार्थाः क्रियावाचकाश्च सर्वे
धातुजाः । कृष्णत्वयेन च भावोभिधीयत इतीत्यर्थः । न सर्वे शब्दाः धर्मवाचकाः धर्मस्य पुरुषार्थ-
त्वात् । भावार्थशब्देर्नामस्ति धर्मः प्रत्याप्यते परतूदासीनतया न तु पुरुषार्थतया अतो धर्मप्रमिति-
संपादने भावार्थकर्मशब्दत्वमेव न प्रयोजकं किं तु पुरुषस्यापेक्षापीतः सापेक्षानपेक्षविभागं वदन्-
रिहरति येषां तूत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्थानि नामानि तस्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षा न भूतत्वात्स्वे
प्रयोगे, स्व इति षष्ठ्यर्थसप्तम्यन्तं स्वीयत्वेनार्थवाचि । तथाच येषां शब्दानामर्थसोत्पत्तौ सत्यां प्रयोग-
काले रूपोपलब्धिर्जायते तानि नामानि । निरुक्ते नामाख्यात इत्यादिशब्दविभागवचनात् । अतः स्वयं
नमन्ति कारकतया क्रियाशेषा वाच्ये भवन्ति नामयन्ति, स्वार्थमाख्यातार्थं प्रति, स्वार्थमाख्यातार्थप्र-
योजनाय शेषमूर्तं कुर्वन्तीति नामसंज्ञा तेषां शब्दानामर्थस्य परार्थत्वज्ञापिका । अतः परार्थत्वेन स्वात-
व्याभावाद्वाक्यार्थबोधवसरे नामभ्यो धर्मः पुरुषार्थतया न प्रतीयत इत्ययमर्थो नामशब्दार्थकथनेन
बोध्यते । तच्छ्रवणानन्तरं पुरुषाकाङ्क्षा न भवति । यथा पचतीत्युक्ते कः इत्याकाङ्क्षा, न तथा
घट इत्युक्ते, नापि भाक इत्युक्ते । अतःपरं भूतत्वात्स्वे प्रयोगे इति सूत्रांशः, स्वप्रयोगकाले भूतत्वात्
सिद्धत्वादित्यर्थः । अतस्त्रिभिन्नादनार्थं न पुरुषापेक्षेति भावः । तथाच नामभ्योऽनपेक्षत्वेन स्थिरत्वे-
न धर्मप्रमितावपि पुरुषार्थत्वेन न प्रतीयत अतो भावार्थकर्मशब्दत्वं तत्स्वरूपप्रमित्युपयोग्येव न
तु पुरुषार्थरूपत्वघटिततत्प्रमित्युपयोगीति सिद्धम् । येषां तूत्पत्तावर्थे स्वप्रयोगो न विद्यते तान्माख्या-
तानि तस्मात्तेभ्यः क्रिया प्रतीयताश्रितत्वात्प्रयोगस्य । यथा नामभ्यः पुरुषार्थत्वेनाप्रवृत्तिस्तथा-
स्यातेभ्योपीति शङ्कां वारयति तुशब्दः । उत्पत्ताविति सतिसप्तमी आनन्तर्यज्ञापिका । अर्थ इति
विषयसप्तमी । स्वप्रयोग इति शब्दप्रयोगः । तथा चायं सूत्रार्थः, येषां शब्दानामर्थोत्पत्त्यनन्तरमर्थे

भाष्यप्रकाशः ।

किंच । अर्थवादाधिकरणेऽर्थवादानां विधेयत्वावकत्वेन ग्रामाण्यकथनादपि तथा । यदि हि बालातुराद्युपच्छन्दनवदर्थवादानां स्तावकत्वमभिप्रेयात् ग्रामाण्यं तेषां न ब्रूयात् । तदुपच्छन्द-

रश्मिः ।

प्रयोगो न विद्यते अर्थं प्रदर्श्य प्रयोगो न विद्यते यथा अयं घट इति उत्पत्तिसमये प्रयोगो नात्र निषिध्यते तेषामाख्यात इति संज्ञा, यैर्धर्म आख्यायत इति ज्ञापनार्थम् । तस्मादविद्यमानार्थ-
त्वात्स्वनिष्पत्त्यर्थं पुरुषाकाङ्क्षाया विद्यमानत्वात्तेभ्यः पदेभ्यो धर्मः कर्तव्यत्वेन प्रतीयते । किंचाश्रि-
तत्वाप्रयोगस्येति प्रतीतौ हेत्वन्तरम् । प्रयोगो ह्यनुष्ठानं तत्पुरुषाश्रितं भवति । पुरुषप्रयत्नव्यतिरेकेण
धर्मो न निष्पद्यते । आख्यातार्थश्च भावना उत्पादनात्मिका क्रिया पुरुषधर्मः । अतः स्वनिष्प-
त्त्यर्थं पुनः पुनः प्रयोगार्थं च पुरुषोऽपेक्ष्यते इति पुरुषार्थो धर्मस्तेभ्यः प्रतीयत इत्यर्थः । नामभ्यस्त्वौदा-
सीन्येनेत्युक्तम् । एवमाख्यातस्य धर्मप्रत्यायकत्वे सिद्धे आख्यातविशेषो लिङ् तदर्थं प्रवर्तकत्वं वदन्
चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति पूर्वमुक्तं तत्र चोदनास्वरूपमाह 'चोदना पुनरारम्भ' इति न त्विदमधिकरणान्तरं
पूर्वशेषत्वात् विषयान्तरादर्शनाच्च । चोदना तु प्रथमतः प्रवृत्तिजनकत्वादारम्भ इत्यर्थः । पुनःशब्दो
हि त्वर्थः । चोदना हि प्रवर्तकं वाक्यं तेन आख्यातपदोक्ता भावना विधीयते, अयं मां प्रवर्त-
यतीति प्रेरणया नियोज्ये प्रवृत्तिरूपारम्भजननात् । तथाच विधेयत्वेन चोदनाविषयोर्धर्मो
इति । अतस्तस्य वाक्यस्य धर्मत्वज्ञापकत्वमतो भावार्थैः कर्मशब्दैर्यागो दानं होम इत्यादिभिः यथा-
सिद्धत्वेन धर्मः प्रतिपाद्यते, यथा आख्यातैर्विशेषणत्वेन यागेन भावयेदिति यजेतेत्यस्यार्थात् तथानेन
वाक्येन विशेष्यत्वेन धर्मो न प्रतिपाद्यते, पुरुषविशेषणत्वेनैव धर्मप्रमितिः विशेषणं चौदासीनप्रच्युत्या
आरम्भः पुरुषविशेषणं पुरुषधर्मस्तन्निष्ठ इति यावत् । आरम्भस्तद्योग्यो धर्म इति पुरुषविशेषणमा-
रम्भ इति । स च निष्पादनार्थं प्रवृत्तिरित्येतावान् लिङ्ग्यं विशेषः । न च प्रवर्तकवाक्यस्य धर्म-
त्वज्ञापकत्वे धर्माज्ञापकत्वादव्याप्तिर्लक्षणे शङ्का । आरम्भत्वेन धर्मप्रमितेरेपि भवनात् । नन्वाख्या-
तत्वाविशेषेपि लिङ्ग्यं विशेष इत्यत्र को हेतुरिति चेन्नैवं, यथाख्यातानां भावनालक्षणः क्रियारूपोर्धनिष्ठो
व्यापारोऽभिधेयः तथा लिङ्गोभिधानलक्षणः अङ्गैः कर्म भावयेत् कर्मणा फलं भावयेत् इति पूर्वापरी-
भावापन्नः शब्दनिष्ठो व्यापारोऽभिधेयः । तादृशेन शब्दनिष्ठव्यापारेण पुरुषः कर्मणि प्रवर्तत इति
तस्य पुरुषे प्रेरणासंबन्ध इति । न चात्र विप्रतिपत्तव्यम् । लोके घटमानय इत्यादिशब्दश्रवणान-
न्तरभाविन्यां प्रवृत्तौ अयं मां प्रवर्तयतीति प्रतीतेस्तदनुरोधेन वेदेपि तथा कल्पनात् । न चैवं एषउ
एव साधुर्म कार्यतीति श्रुत्युक्तमीश्वरस्य प्रवर्तकत्वं कथं घटते इति शङ्काम् । ईश्वरः प्रवर्तयतीति
भतं शास्त्रानुसारीति लौकिकानां दृष्टे विश्वस्तानामत्र संयुक्तीकरणार्थत्वात् । अतोऽस्मिन्नधिकरणे सिद्धा-
वस्थापन्नधात्वर्थरूपक्रियात्मको धर्म उदासीनो नामपदेभ्यः प्रतीयते, साध्यावस्थापन्नधात्वर्थः
क्रियात्मकः पुरुषापेक्षः पुरुषार्थरूप आख्यातेभ्यः । तत्रापि लिङ्ग्येनारम्भतया । अतः पुरुषार्थतया
तदारम्भतया च प्रतीतिजननादाख्यातपदानि भजन्ते प्रमितिजननेन मुख्यतां, नामपदानि तु सिद्धतद्वो-
धकतया तदुपकारकाणीति सिद्धम् । एवं व्युत्पादितं प्रपञ्चितं चेत्यर्थः । एवं सिद्ध एवेत्याद्यर्थकारिका
विब्रुता । मन्त्राणामिलादि विवरीतुं मन्त्रादीनामर्थवादत्वमपीति तदंशं विचारयन्ति किंचित्थेत्यादि ।
अर्थवादेत्यादि इदमधिकरणं पूर्वतन्त्रे प्रथमस्य द्वितीयपादेति । तथेति अर्थवादानां सिद्धार्थ-

भाष्यप्रकाशः ।

नस्य प्रतारणरूपत्वात् । ननुपच्छन्दनवाक्यस्य फलांश एव प्रतारणरूपत्वं, न प्रवर्तनांश इति, न तत्रेवात्रापि दोष इति चेन्न । स्वर्गादिरूपस्य फलस्याप्रत्यक्षत्वेन विधिवाक्योक्तफलांशेऽपि तथात्व-
प्रसङ्गात् । अत उपाख्यानानां मिथ्यार्थप्रतिपादकत्वकथनं ताथागतवासनावलम्बनमेव । नच-

‘परोक्षवादो वेदोऽयं चालानामनुशासनम् ।
कर्ममोक्षाय कर्माणि विधेचे ह्यगदं यथा’ ॥ इति,
‘फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।
श्रेयोविवक्षया श्रोक्ता यथा नैपज्यरोचनम्’ ॥

इतिपुराणवाक्यादुपच्छन्दनन्यायेन मिथ्यात्वमाद्रियत इति वाच्यम् । तत्रैवमर्थाभावात् । सर्वथा सन्मार्गविम्वरानां नानाकामानां सहसा कामानिवृत्तिमालोच्य तौस्ततो निवर्तयितुं स्वर्गादिरूपं तदमीष्टं सदेव नश्वरं फलं प्रदर्श्य तेन तेषां सन्मार्गवर्तित्वविधानेन कर्ममोक्षेऽधिकारिणः कर्तुं कुसुमरूपं तदिति तत्र मिथ्यात्वगन्धस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । ‘फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदद्वा वदन्ति हि’ । ‘पुष्पेषु फलजुद्धयः’ इत्यादिवाक्यैस्तथानिश्चयात् । अतस्तत्र विश्रान्त्या मायावादेन वा ये भ्रान्तास्तेषामेव वेदार्थं तथा भानं, न वेदवादिनामित्यर्थवादा अपि स्वार्थप्रमितिं जनयन्त एव स्तावका इति निश्चयेम् ।

किंच । अग्निहोत्रमिधुनदर्शनोचरं पठ्यते । ‘तदुदिते सूर्येऽजुहोत्,’ ‘यस्यैवं विदुष उदिते सूर्येऽग्निहोत्रं जुह्वति त्रैव जायते’ इति । उन्मानानन्तरं च पठ्यते, ‘य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यावद-
ग्निष्टोमेनोपाप्मोति तावदुपाप्मोति’ इति । एताभ्यां च विद्वद्वाक्याभ्यामर्थवादभाविताथविषयकज्ञानस्य फलाङ्गता बोध्यते । यदि स उपच्छन्दनाय मिथ्या आवितः स्यात् ततो विद्वद्वाक्यमपि मृषा स्यात् । एवमन्यत्रापि । ततश्च सर्वस्य वेदस्य प्रामाण्यमपि विच्छेद्येत । अतस्तदभावाय सत्यार्थ-
कथनेनैवोपच्छन्दनमुपगन्तव्यम् । तेन श्रुतिपुराणयोरुभयोरपि सामञ्जस्यात् । ततः कर्मादि-
रहितः ।

बोधकता न तु प्रतारकतेत्यर्थः । फलांश इति कद्वनि मधुरत्वरूपफलांश इत्यर्थः । ताथागतेत्यादि ताथागता बौद्धभेद इति प्रतिभाति । कर्ममोक्षायेति कर्ममोचन इत्यर्थः । तथेत्यादि पूर्वोक्तार्था-
भावनिश्चयादित्यर्थः । तत्रेति स्तुतिमात्र इत्यर्थः । स्वार्थेत्यादि अत एव प्रावाणः भ्रवन्ते इत्यस्याः सेतुबन्धे संवादोपि संगच्छते । कचिद्देशे आख्यां प्रयाणां पूजार्थं तरणेनागमनमिति श्रुतमपि । त्रैवेति प्रजायते एवेत्यर्थः । विद्वदित्यादि विद्वत्पदघटितवाक्याभ्यामित्यर्थः यदि स इति अर्थवाद इत्यर्थः । आवितः स्यादिति ‘वा शरि’ इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् पक्षे ‘विसर्जनी-
यस्य सः’ इति सत्वम् । विद्वद्वाक्यमिति परोक्षवादो वेदोपमिति वाक्यम् । अन्यत्रापि गीतौ गोब-
श्वा एव पशवो अन्ये त्वपशव, आदिलो यूप, इत्यादावपि । त्रयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो हस्ती मर्कटः पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत च द्विपदमित्यादिश्रुत्यन्तरेऽन्येषां पुरुषादीनामपि पशुत्वश्रावणात् तद्विरोधेनापशवैः इत्यत्र पशुपदगौण्या उचितत्वात् । एवमादिलो यूप इत्यादिबुद्ध्यम् । सच्चिदा-
नन्दरूपयूपस्य संस्कारेण चित्प्राधान्यात् । इदानींतनानां सर्ववेदादर्शित्वात् । ततश्चेति मिथ्या-
र्थकथनाच्चैत्यर्थः । तेन श्रुतीत्यादि ‘परोक्षमिया इव हि देवाः’ इति श्रुतिः पुराणं तूक्तं तयोदित्यर्थः ।
एतत्तत्रा प्रकृते किमायतमित्यपेक्षायामुपयोगं मन्त्राणां कर्मणामित्यत्र स्फुटयन्तः सिद्धमाहुः ततः कर्म-

तस्मात् पूर्वमीमांसानभिज्ञाः क्रियापरत्वं सर्वस्यापि वेदस्य वदन्तो मूर्खा

भाष्यप्रकाशः ।

दर्शनश्रुतीनां स्वार्थे ग्रामाण्यमकलङ्कमिति पूर्वकाण्डस्यापि सिद्ध्यर्थपरत्वमेव । नच जुहुयाद् यजेतेत्यादीनां साध्यकृतिबोधकपदानां व्याकोपः । सिद्धस्य कर्मणः प्रकारज्ञानपूर्वकं करणे फलसंबन्धं बोधयता विद्वद्वाक्येनातिदेशसिद्ध्या कृतेः सिद्धतुल्यत्वेन साध्यकृतिव्यञ्जस्य सिद्धस्यैव धर्मस्य तत्र विवक्षिततया बालोपच्छन्दनायोक्ते साध्यार्थे तात्पर्याभावनश्चयात् । एकत्र दृष्टः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथेति न्यायेन विद्वद्वाक्यशून्यस्थलेऽपि तथाऽवसायाच्च । अतः पूर्वकाण्डस्य साध्यार्थपरत्वमयुक्तमेव । उत्तरकाण्डस्य तु ज्ञानादिप्रतिपादकत्वेऽपि ज्ञानोपासनादीनां विषयभूतब्रह्मणैव स्वरूपलाभेन ज्ञानादिभिर्ब्रह्मण एव प्राप्यतया फलत्वेन च तस्यैव शेषित्वम् । पूर्वकाण्डोक्तफलस्याप्येतस्यैवानन्दस्थान्यानीतिश्रुतेस्तदंशत्वाच्च । कर्म फलार्थत्वादि-तिन्यायात् । इदं फलत्वमप्युपाख्यानगम्यमिति । तदेतदुक्तं नहीत्यादिना । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । यस्मादुक्तरीत्या विचारे न सर्वस्याप्राप्त्यस्य क्रियार्थत्वं, न वा पूर्वकाण्डस्य साध्यार्थपरत्वं तस्मात् ते तथेति तद्वाक्येन शास्त्रयोनित्वव्याकुलीभावाभावात् पूर्वपक्षोऽसंगत-
रश्मिः ।

त्यादि । तत् इति अर्थवादानां स्वार्थप्रमितिजनयतामेव स्तावकत्वादित्यर्थः । इतीति इति हेतो-
स्तत्र साध्यस्य दर्शनायोगेन सिद्धस्य कर्मणो दर्शनात्तथेत्यर्थः । कृतिश्चेत्यादि भाष्यं विवरीतु माहुः
न चेत्यादि । साध्यकृतीति पुरुषनिष्ठा शब्दीभावनासाध्याधीभावनेत्यर्थः । अतिदेशेत्यादि ।

अन्यत्रैव प्रतीतायाः कृत्वायाः धर्मसन्ततेः ।

अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयते ॥

प्राकृतात्कर्मणो यस्मात्तत्समानेषु कर्मसु ।

धर्मप्रवेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्मृतः ॥

इति द्विधालक्षितातिदेशस्यान्यत्राभिहिते प्रतीतायाः प्रकारज्ञानपूर्वककरणरूपायाः धर्मसन्तते-
रन्यत्र जुहुयात् सोमेन यजेत इत्यादावतीन्द्रिययागादौ कार्यतः फलसंबन्धार्थं प्राप्तेः सिद्ध्यज्ञानाश्रयस्य
फलसंबन्धादाख्यातबोधितकृतेः सिद्धतुल्यत्वेनेत्यर्थः । 'यज्ञो वै विष्णुः' इतिश्रुतेः सिद्धतुल्यत्वाभावे
तथा विष्णुद्रव्यसंबन्धरूपतीन्द्रिययागोऽभिव्यक्तो न स्यात् । 'स्वयमेवात्मनात्मानम्' इतिवाक्य-
विषयत्वात् । अतिदेशे विद्वद्वाक्यं प्रमाणमुक्तं 'परोक्षवादो वेदोयम्' इत्यादि । सिद्धस्येति
अतीन्द्रियस्य । तत्रेति जुहुयात् यजेत इत्यादावित्यर्थः । किमत्रातिदेशकमित्यपेक्षायामाहुः एकत्रे-
त्यादि तथाच पूर्वत्रापि न्यायेनातिदिश्यत इत्यर्थः । अत इति फलसंबन्धस्याहेयत्वादित्यर्थः । तस्यै-
वेति ब्रह्मण एवेत्यर्थः । पञ्चप्रकृतियागानामात्मसुखमेव फलं न स्वर्गलोकार्थं 'अक्षय्यं ह वै चानुर्मास-
याजिनः सुकृतं भवति' इति श्रुतेः । इदं यथा तथा प्रतिपादितं सर्वनिर्णये इति तद्वदिकृत्याहुः पूर्व-
काण्ड इत्यादि । कर्मेत्यादि 'कर्मण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्' इति सूत्रसार्थकथनमिदम् । एतच्च
तृतीयाध्याये चिन्तितम् । इदमित्यादि । आनन्दस्य फलत्वमिदमुपनिषद्ग्रन्थमिति तज्यायेन न मिथ्या-
र्थत्वमुपाख्यानानामित्यर्थः । तदेतदिति कारिकाव्याख्यानव्याख्येयमित्यर्थः । ते इति पूर्वमीमांसा-
भिज्ञा इत्यर्थः । भाष्ये । सूर्या इति बन्धहेतौ प्रवृत्तत्वेन बन्धाज्ञानान्मूर्खा इत्यर्थः । 'पण्डितो

एव । उत्तरवादिनोऽपि पूर्वाज्ञानमङ्गीकृत्य पूर्वानुपयोगित्वं ब्रह्मज्ञानस्य वदन्तो वेदानभिज्ञा एव । 'यदेव विद्यया करोति अद्वयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इत्युपनिषज्ज्ञानस्य श्रुतिसिद्धैव कारणता ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षासंगतिमुद्धाव्य सिद्धान्तासंगतिमुद्धाटयन्तः पूर्वं शंकरमतस्यासंगतत्वमाहुः उत्तरेत्यादि । अनभिज्ञा इत्यन्तं ग्रहणकभाष्यम् । तत्रायमर्थः । सर्वस्य वेदस्य क्रियापरत्वमभिसंधाय शुद्धबुद्धोदासीनभूतब्रह्माभिधायके वेदान्ते मागे प्रयोजनशून्यतयाऽऽनर्थक्यं प्रत्यक्षादिसमानविषयतया लौकिकवाक्यवदनुवादकतायामनपेक्षप्रामाण्यमङ्गं च दर्शयतां स्वाध्यायविधिगृहीतत्वेन तत्सार्थक्याय दूरतरयज्ञादकर्मापक्षितकर्तृदवतादिप्रतिपादकत्वेन क्रियापक्षत्वं वा, सन्निहितोपासनादिक्रियापक्षितविषयप्रतिपादकत्वेन तादर्थ्यं चाभिमन्यमानानां पूर्वेषां वादिनां तदनुसारणां च वेदान्ताज्ञानमङ्गीकृत्य शुद्धबुद्धोदासीनस्य ब्रह्मणः प्रमाणान्तरानधिगतत्वादितरनरपक्षेण तद्वैधकतया प्रामाण्यं हेयापादयन्नन्यब्रह्मात्मावगमादेवावस्तुभूताविद्यासमातोपितसफलक्लेशनिवर्तकतया सार्थक्यं च वेदान्तेषु प्रदर्श्य तत्सिद्धस्य ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञानुपयोगित्वं वदन्तो वेदज्ञानरहिता इत्यर्थः । नन्वेवं युक्तियुक्तमर्थं वदन्तः कथं तथेत्याकाङ्क्षायां छान्दोग्यारम्भदेशस्यश्रुत्युपन्यासेन तदुक्तं दूषयन्तो विभजन्ते यदेवेत्यादि प्रवृत्तिरित्यन्तम् । कारणतेति सहकारकारणता । अस्या श्रुतो विद्यापदनात्मभिदावाधकं ज्ञानम् । अज्ञापदेन वेदोक्ते आस्तिक्यशुद्धिः । उपानेपत्पदन परमात्मस्वरूपावपयकं रहस्यज्ञानमुच्यते । तेन तच्च युक्तो यत् कर्म वेदोक्तं करोति तदेव कर्म बाधवत्तरसनश्चरफलं मोक्षपर्यवसायि भवतीत्यर्थः । यत्तु कैश्चिद् विद्या विज्ञानं, अज्ञा कर्मश्रद्धा, उपनिषद् योग इति व्याख्यातम् । तन्न । विद्यापदस्य विज्ञाने उपनिषत्पदस्य योगे च शक्त्यदर्शनात् । 'विद्याऽऽत्मनि भिदावाधः' इत्येकादशस्कन्धवाक्येन, उपनिषद् रहस्यविधेति शंकराचार्यविद्यारण्यादिन्याख्यानेन चोक्तार्थ एव

रन्मि ।

धन्वमोक्षवित्' इतिवाक्यात् । पूर्वाज्ञानमिति पूर्वं कर्म, अज्ञानमविद्या, पूर्वयामज्ञानाख्यं कर्म वा तत्पूर्वाज्ञानं पूर्वस्य कर्मणः अनुपयोगोऽस्तीति अनुपयोगि तस्य भावस्तत्त्वम् । प्रकृते । ग्रहणकैत्यादि परमतीयत्वाद् ग्रहणकभाष्यमित्यर्थः । द्वितीयाध्याये 'स्मरन्ति च' इति सूत्रे स्मरन्ति च ऋषय इति भाष्यवत् । दूषणार्थं ग्रहणाद् ग्रहणकम् । स्वार्थे कः । गृह्यते परमते सूत्रापेक्षितं येन तद्ग्रहणकं न तु व्याख्यानं 'करणाविकरणयोश्च' इतिसूत्रेण ल्युट् । कस्य सूत्रांशस्येदं ग्रहणमिति ग्रहणकम् । 'अज्ञाते' इतिसूत्रेण कप्रत्ययो वा । प्रत्यक्षादीत्यादि अभिहिंसस्य भेषजमिति वाक्यमुदाहरणम् । स्वाध्यायेत्यादि वेदान्तानामित्यादिबोध्यः । वेदानामथे शङ्कराहिल्लाघे वेदान्तानां स्वाध्यायविधिगृहीतत्वं बोध्यम् । तदित्यादि वेदान्तसाफल्येत्यर्थः । काण्डभेदादाहुः दूरतरेति । संनिहितेति 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यादीनामेकवाक्योदितेत्यर्थः । आत्मानं श्लोकमुपासीतेति । तादर्थ्यमिति क्रियार्थत्वमित्यर्थः । पूर्वेषामिति भीमांसकानामित्यर्थः । ननु यागः क्रिया तत्र च कारक कारणमिति कथमेवमित्यत आहुः सहकारीत्यादि । कारणं तु लोकप्रक्रमयुक्तिप्रयाजादिकं तदाहुः अस्यामिति । भवतीति । न च 'यदेव विद्ययेति हि' इतिसूत्रभाष्यविरोधः । एतद्भाष्याख्यत्वेनैव तत्र पक्षान्तरोक्षे-

नच बाधितत्वात् त्यज्यत इति वाच्यम् । ब्रह्मात्मज्ञानवत् एव वशिष्ठादे-
र्यज्ञाधिकारात् । नचैवं किमनेनेति वाच्यम् । इत्थंभूतत्वाद्यज्ञस्य ।

भाष्यप्रकाशः ।

शक्तिनिश्चयाच्च । तथाच परमात्मरहस्यज्ञानात्मकब्रह्मज्ञानस्य श्रुतिसिद्धकारणताया अत्रानाद्
वेदानभिज्ञा इत्यर्थः । ननु सिद्धे फले साधनान्तरस्यानुपयोगेन, उत्कृष्टस्य निकृष्टशेषताया-
श्चासंगतत्वेन तस्याः श्रुतिसिद्ध्या अनादरात्तानभिज्ञत्वमिति समाधिं दूषयन्ति नचेत्यादि ।
त्यज्यत इति नाद्रियते । अधिकारपदेनात्र मुख्यधिकारो विवक्षितः । तथाच यदि ज्ञानमात्रे-
णाविद्यानिवृत्त्यादि स्याद् वशिष्ठादिर्ज्ञानी यागादिकं न कुर्यात् । यदि स ज्ञानित्वेन भवद-
मितो न स्यात् तद्वचनानि नाद्रिधेरन् । अतः पुराणादिप्रसिद्धैर्भवदादृतरपि यागादिकरणेन
तत्रादरश्चचनात् तद्विरोधेन ज्ञानस्य सहकारितानादरे सुतरामनभिज्ञतेत्यर्थः । ननुपनिषदात्मक-
ज्ञानपूर्वकेण वशिष्ठाद्यधिकारेण वेदान्तविचारे किं सिद्ध्यति, येनैवमाग्रहः क्रियत इत्याकाङ्क्षाया-
माहुः न चैवमित्यादि । अयमाशयः । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेर्यज्ञोऽप्येकं ब्रह्मण एव
क्रियात्मकं रूपम् । नच तत्राधिष्ठातृत्वमेव बोध्यते, न तु क्रियात्मकत्वमपीति शङ्क्यम् ।
'धर्मो यस्यां भदात्मकाः,' मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोहते ब्रह्म, एतावान् सर्ववेदाधः'
इत्याद्येकादशकन्धीयभगवद्वाक्यैस्तथात्वस्यापि निश्चयात् । स च द्रव्यदेवतायजमानयज्ञावच-
रादिभिरभिव्यज्यते । स चेन्नौक्तिकैरेवाभिव्यज्येत तदा प्रोक्षणादिसंस्कारा अवहननादीनां च
नियमा मुधैव स्युः । अतो वेदोक्तफलसिद्ध्यर्थं यथा ते तथा मोक्षफलार्थमुपनिषदप्युपयुज्यते ।
तदभावे तु साङ्गस्य यज्ञस्य लौकिकेष्वर्थेष्वध्यस्यमानत्वात् तदज्ञानां लौकिकत्वे तैराधि-
दैविकयज्ञस्वरूपानाविर्भावात् । उपनिषदा त्ववगते सर्वस्य ब्रह्मत्वे ब्रह्मभूतैरङ्गैराधिदैविकयज्ञा-
रदिमः ।

ज्ञात् । शक्तीत्यादि तेन विद्या उद्गीथाद्यंशमात्रविषया, श्रद्धा तात्पर्यं, उपनिषद् देवताविषयोपासनेति
विश्वेश्वरव्याख्यानमपि परास्वम् । मात्रशब्दपरित्यागे तु युक्तम् । यदेव विद्ययेत्यादिभाष्यविरोधा-
भावात्, तथास्तिक्यबुद्धिः श्रद्धेति बहुस्थलेषु प्रसिद्धेः । तथैवोपनिषच्छब्दरूपा न तृपासनारूपार्थ-
रूपेत्यपि प्रसिद्धमिति च । उत्कृष्टस्येति आत्मज्ञानस्येत्यर्थः । तस्या इति कारणताया इत्यर्थः ।
समाधिमित्यादि बाधितत्वात्यज्यत इति समाधिमिति न च वाच्यमित्यनेन दूषयन्तीत्यर्थः ।
मुख्याधिकार इति । गौणमुख्यन्यायादितिमावः । तेन काम्यकर्माधिकाराज्ञानात् पूर्वं न विरुद्ध्यन्त
इति बोध्यम् । नाद्रियेरन्निति द्वितीयाध्याये 'स्मरन्ति च' इति सूत्रे स्मरन्ति च व्यासादयः इति
नाद्रियेरन्नित्यर्थः । तत्रेति श्रुतिसिद्धकारणतायामित्यर्थः । उपनिषदात्मकज्ञानेति अर्थं ज्ञान
उपनिषच्छब्दः आशङ्काग्रन्यत्वात् । तत्रेति विष्णावित्यर्थः । तथात्वस्येति यज्ञात्मकत्वस्येत्यर्थः ।
अपि च अधिष्ठातृत्वबोधने लक्षणाव्यापाद्येत् । सच द्रव्येति । यज्ञावचरो यज्ञप्रचारहेतुः । यथा
त इति । यथा प्रोक्षणादिसंस्कारा इत्यर्थः । तदभाव इति 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इतिश्रुते-
रुपनिषच्छब्दरूपकारणाभावे । यज्ञस्यावयविनः लौकिकेष्ववयवेष्वङ्गेषु । अध्यस्यमानस्येति कारणा-
भावाद्यज्ञाविर्भावाभावे यज्ञ इति प्रतीतिर्ग्रह इत्यध्यस्यमानत्वं तस्मात् । अत्र हेतुमाहुः तदज्ञाना-

किंच । कर्मफलवद् ब्रह्मफलस्यापि लौकिकत्वात् । 'य एवं वेद प्रतितिष्ठति, अन्नवानमन्नो भवति महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान् कीर्त्या' इति । अत्यन्ताविद्यावतो यज्ञानधिकारात् तन्निषेधार्थं ज्ञानमुपयुज्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

विर्भावः । तथा तादृशां यत्ने यज्ञाधिष्ठातुर्भगवतोऽप्याविर्भावः । यथा विश्वसृजां सहस्रसमे हिरण्म-
यशकुनिरूपस्य ब्रह्मणस्तथैव पृथुनाभिप्रभृतीनां यागेषु रूपान्तरेण । तदभावादेव नेतरेषां
यागेषु तदाविर्भावः । तथा यागस्य विद्योपयोग आचार्यस्यापि संमत इति तु, सर्वापेक्षा च
यज्ञादिश्रुतेरित्यादिवृत्तप्रणयनादेव गम्यते । न च मोक्षस्य जन्यत्वम् । ब्रह्मण आप्यत्वस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । अतो मुमुक्षूणां यज्ञस्यावश्यकत्वात् तत्रेत्यंभूतमधिकारं बोधयितुमयमाग्रह
इति । तदेतदुक्तम् । ननु मुमुक्षूणां यज्ञा नावश्यकाः । कर्मफलस्य लौकिकत्वात् । अधिका-
रिभेदेऽपि मनुष्यादिव्रह्मान्तानां शरीरवत्तामेव तद्भोगकथनेन तथानिश्चयात् । न च किं तेनेति
वाच्यम् । 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इति श्रुत्या दुःखसंभेदकथनेन
तस्य संसाररूपत्वबोधनात् । अतो मुमुक्षूणां शरीरसंबन्धस्यानाकाङ्क्षितत्वाद् यज्ञानां कारणता
श्रुतिसिद्धापि नाद्रियत इत्याशङ्क्यामाहुः किंच, कर्मत्यादि । ब्रह्मफलस्येति ब्रह्मज्ञानफ-
लस्य । श्रुतिस्तु तैत्तिरीयाणां भृगूपनिषदि मार्गव्या विद्यायाः समाप्तिस्था । तत्र, 'सैषा
मार्गवी ब्राह्मणी विद्या परमे व्योमन् प्रतितिष्ठति य एवं वेद प्रतितिष्ठति' इति । अत्र परमे व्योम्नि
रक्षिः ।

मित्यादि । यज्ञाधिष्ठातुरिति 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः' इत्यत्र द्वितीयान्तयज्ञपदोक्ताया यज्ञाधि-
दैविकयज्ञाद्व्यतिरिक्तातीन्द्रिययज्ञाधिष्ठातुः । आदिना आधिदैविकयज्ञेन समुच्चयः । विश्वसृजामिति
'विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमासत' इति श्रुतेः । हिरण्मयेत्यादि 'ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः हिरण्मयः
शकुनिर्ब्रह्मनाम' इति श्रुतेराविर्भाव इत्यर्थः । पृथुनाभीत्यादि एतच्च श्रीभागवते - स्फुटम् ।
आधुनिकानामधिष्ठात्राधिदैविकानां विर्भावे हेतुमाहुः तदभावादेवेति उपनिषच्छब्दरूपकारणा-
भावादेव नाधिष्ठात्राधिदैविकाविर्भावः । आचार्यस्येति व्यासस्य । जन्यत्वमिति जन्यत्वा-
त्साध्यत्वं घटादिवत् सिद्धत्वेन जन्याप्यत्रिकारिसंस्कार्येषु कर्मसु मोक्षरूपब्रह्मणः आप्यकर्मत्वेन
जन्यकर्मत्वाभावात् जन्यत्वमित्याहुः आप्यत्वस्येति 'ब्रह्मविदामेति परम्' इत्यादौ परमित्यादेः
क्रियानजन्यफलशालित्वरूपाप्यकर्मत्वादित्यर्थः । वक्ष्यमाणत्वादिति अधिकरणसमाप्तावित्यर्थः ।
इत्थंमूतत्वादिति भाष्यं विवृण्वन्तिस्म तत्रेत्यमिति । तदेतदुक्तमिति अयमाशय इत्यारम्य
व्याख्यातं न चैवं किमनेनेति वाच्यम् इत्थंभूतत्वाद्यज्ञस्येति भाष्येणोक्तमित्यर्थः । शरीर-
वत्तामिति 'अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति 'विदेहं सन्तामात्मानं सुखदुःखे न
स्पृशतः' इति वदन्त्याः शरीरवत्तामेव कर्मफलयोः सुखदुःखयोर्भोगकथनेनेत्यर्थः । किं तेनेति शरीर-
वत्तामेव तद्भोगकथनेन किं स्यादिति प्रश्नः । दुःखेत्यादि दुःखमित्रीभावकथनेनेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानेति
ब्रह्म च तज्ज्ञानं चेति कर्मधारयः, ब्रह्मज्ञानं च तत्फलं च ब्रह्मज्ञानफलं, तस्येत्यर्थः । परमे व्यो-
ममिति 'सुषां सुलक्ष्' इति सप्तम्या लुक् । परमव्योमीति परो मीयते ज्ञायतेऽनेनेति परमं
तस्मिन् । आकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः । श्रुतौ एकतिष्ठत्वव्यमिति प्रतिवाक्यमाश्रयमेदं इत्याशयेनाहुः

नच देहाध्यासस्य कारणत्वम् । ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरत्यादिस्मृतैः । तस्मादन्योन्यो-
पयोगित्वे न कोऽपि दोषः ।

भाव्यप्रकाशः ।

प्रतिष्ठाकथनेनास्या विद्याया अत्युत्कृष्टत्वं दुर्लभत्वं च बोध्यते । विद्यापदोक्त्या फलेपृपासना-
फलत्वभ्रमो निवार्यते । तत्तत्फलकथनमुखेन गृहस्थाद्याधिकारश्च बोध्यते । तेनायमर्थः ।
कर्मणो विद्यायाश्च फलस्येतेतरैर्वैलक्षण्यं प्रदर्श्य कर्मफलस्य शरीरभोग्यतया संसारात्मकत्वात्
तादृशफलजनकत्वेन तस्य विद्याजनकत्वमनादृत्य यदि कर्म त्यज्यते, तदा तस्य दोषस्य
ब्रह्मविद्यायामपि तौल्यात् तस्या अपि त्याज्यत्वापत्तिः । अथ यद्यधिकारजाधन्यात् त्यज्यते,
तदा सूक्तश्रुत्या विद्यासाहित्यबोधनेन जाधन्यस्य निवारितत्वान्न कर्मणस्त्याग उचितः । यदिच
विद्यावत्त्वेऽपि देहाध्यासस्यानिवृत्तत्वात् तस्यैव कर्मकारणत्वमिति विभाष्यते, तदा तु ब्रह्मार्पण-
मित्यादिस्मृत्या, 'य एवासि स सन् यजे' इत्यादिश्रुत्या चाध्यासस्य कारणतानिवारणात् तासामेव
विरोध इति वेदानभिज्ञत्वमनिवार्यमेवेत्यर्थः । एवं विद्यास्वातन्त्र्यवादिशङ्करमतमप्यान्येषामे-
कदेशिनां संग्रहायाहुः । तस्मादित्यादि । वेदानभिज्ञत्वस्य विद्यास्वातन्त्र्यवादिन्येव पर्यवसानात्
कर्मणां विद्याकारणत्वस्योपनिषदश्च कर्मसहकारित्वस्य श्रुत्यैव बोधनान्मूर्खोद्भाषित
इतरेतराश्रयदोषोऽपि व्यक्तिभेदादेव निवृत्तः । नच छान्दोग्य औपस्थ्य अविदुषामपि
रश्मिः ।

दुर्लभत्वमिति मत्त्येकलभ्यत्वात् शुद्धभावप्रसादाच्च । उपासनाफलत्वभ्रम इति ।

‘उपास्ति मन्यन्ते यमुमधनमक्तिं निजकृता-

र्थतां तत्रोपासं परमपुरुषं चापि सुविदः ।

द्वयोः सारूप्यात्तद्भ्रमहतिकृते मानसगतं

मुदा भक्तेर्हसं प्रकटमकरोद्विद्वलकृती ॥’ इति भक्तिहंसात् ।

गृहस्थादीत्यादि प्रतिष्ठावत्त्वान्नादत्वप्रजापशुवत्त्वानि गृहस्थाधिकारं बोधयन्ति ब्रह्मवर्चसं
ब्रह्मचार्यधिकारं, कीर्तिस्तु ‘मोक्षकाम उदारधीः’ इतिवाक्यात् वानप्रस्थसंन्यासाधिकारमिति विभागः ।
प्रहर्षयेति तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरवोप-
भुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्रसिद्धे । अतएवानुष्ठेयफलविलक्षणं मोक्षाख्य-
मशरीरत्वं नित्यमिति भाष्येण प्रदृश्येत्यर्थः । तस्येति शरीरभोग्यस्य प्रतिष्ठादेः फलस्य संसारात्मकस्य
यजनकत्वं तस्येत्यर्थः । अत्यन्तेत्यादिभाव्यं विवरीतुमाहुः अथ यदीत्यादि । विवृण्वन्ति तदा त्वि-
त्यादि । तदा त्वत्यन्ताविधावतो यज्ञानधिकारमालोच्य ज्ञानरहितस्याधिकारनिषेधार्थं यज्ञे ज्ञानमुपश्रु-
ज्यते इति वदन्त्या उक्तश्रुत्या तथेत्यर्थः । न च देहेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति यदि चेत्यादि । य एवे-
त्यादि यः प्रकटश्चिदंशोऽसि स एव सन् यजे यागं कुर्वे इत्यर्थः । व्यक्तिभेदादिति अयमर्थः । न वयं
कर्मस्वरूपज्ञाने ब्रह्मज्ञानस्य कारणत्व व्रूमः । न वा ज्ञानस्वरूपज्ञाने कर्मस्वरूपज्ञानस्य येन हलन्त्यमिति
न्यायेनान्योन्याश्रयो दोषाय भवेत् किंतु ब्रह्मज्ञाने यज्ञानां कारणत्वं यज्ञे चात्मभिदाबाधकं ज्ञान जीव-
स्वरूपज्ञानं सहकारिकारणमिति विषयभेदभिन्नज्ञानव्यक्तिभेदादित्यर्थः । न च जिज्ञासाधिकरणस्थार्किचौप-
निषदेत्यादिभाष्येणास्यार्थसोक्तेः पुनरुक्तिः शङ्का तस्य ब्रह्मजिज्ञासायाः आवश्यकत्वसाधनपरत्वात् ।
अत्र तूत्तरवादिदूषणाय तदुपक्षेपस्यावश्यकत्वाच्च । औपस्थ्येति तृतीयप्रपाठक इत्यर्थः । चक्रसापत्यसुष-

क्रियाज्ञानयोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं भिन्नतया शास्त्रप्रवृत्तिः ।

किंच । वेदान्तवाक्यानामसिद्ध्यर्थे समन्वय एव प्रतिपाद्यते संदेहनिराकरणद्वारा । तत् कथं सिद्धवद्धेतुत्वेन निर्देशः । अग्रिमवैयर्थ्यं च स्यात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

यजमानादीनां श्रावणात् कर्मणामविद्वदधिकारकत्वमेवेति शङ्क्यम् । तत्राप्यविद्वत्तायां मूर्धविपातश्रावणेनात्यन्ताविदुषामनधिकारस्यैव बोधनात् । अतः पूर्वसूत्रभाष्य उक्ते ज्ञानकर्मसमुच्चये न कोऽपि दोषः । तेन मायावादिष्वतिरिक्ता अस्मिन्नंशे सर्वेऽप्येकदेशिनो वेदाविरुद्धवादिन इत्यर्थः । नन्वेवं परस्परसाकाङ्क्षत्वे ऐकशाख्यमेव स्यात् न शास्त्रभेदः । ततश्च वेदमन्व्येत्यादि-पृथक्समाप्तिश्रावणव्याकोप इति शङ्कायामाहुः क्रियेत्यादि । तथा च त्रिवर्गसाधन उभयोरपि स्वातन्त्र्यात् सिद्धे शास्त्रभेदे पूर्वोक्तदोषस्य न लेश इत्यर्थः ।

एवं वेदानभिज्ञत्वं शांकराणां बोधयित्वा सूत्रार्थानभिज्ञत्वं सर्वेषामेव बोधयन्ति किंच वेदान्तेत्यादि । अयमर्थः । शंकराचार्यैर्हि, सर्वज्ञं सर्वशक्तिं जगद्भुत्पत्तिस्थितिलयकारणं ब्रह्म वेदान्तशास्त्रादवगम्यत इति प्रतिज्ञाय, समन्वयादिति हेतुः सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतत्सार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानीत्येवं व्याख्यातः । तत्रोक्तधर्मवत्त्वसाध्यकं ब्रह्मपक्षकं वाक्यसमनुगतत्वहेतुकमनुमानमभिसंहितं प्रतीयते ।

भास्कराचार्यैस्तु ब्रह्मस्वरूपं शास्त्रमवबोधयति, न केवलं कार्यमेव । कुतः । समन्वयात् । समन्वितानि हि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरत्वेन सृष्टिप्रकरणगतानि वाक्यानीत्येवं हेतुर्व्याख्यातः । तेन तन्मते शास्त्रपक्षकम् । तथैव शैब्यस्य च मते ।

रामानुजाचार्यैस्तु समन्वयः सम्यगन्वयः पुरुषार्थतयाऽन्वय इति हेतोरर्थश्रुत्वा परम-

रश्मिः ।

स्तिर्नाम तत्संबन्धिनीत्यर्थात् । यजमानादीनामिति । आदिशब्देन प्रस्तोता । श्रावणादिति 'मा भवानवोचत् कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच' इत्यादिश्रुतिमिस्तथेत्यर्थः । कतमा सेतिशब्देन यजमानस्याविद्वत्त्वम् । मूर्धेत्यादि 'स ह प्रस्तोतारमुवाच प्रस्तोतरी देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेद-विद्वान् प्रस्तोष्यति मूर्धा ते विपतिष्यति' इत्यादिना तथेत्यर्थः । इदानीं जिज्ञासाधिकरणे उक्तोप्ययमर्थो नोपपादितोत्रोपपादित इति न पुनरुक्तिरिति वदन्ति अन्तः पूर्वेत्यादि । दोष इति अन्योन्याश्रयदोषः । अन्योन्याश्रये गते पूर्वोक्तमितरदोषनिवारणं सुषण्णमिति । न कोपीति दोषविशेषणम् । एकदेशिन इति आचार्यमतस्य सर्वोक्तमस्य सर्वोक्तमत्वे ज्ञाते न्यूनाधिकमावेनैकदेशित्वं बोध्यम् । तेन भेदाभेदमते भेदोपेक्षकः । भेदमतयोर्नित्यक्रीडास्य इवार्थे भेदे प्रापञ्चिकत्वमपीत्याधिक्यम् । विशिष्टाद्वैतयोर्वैशिष्ट्यस्य पदार्थान्तरत्वादधिक्यम् । एवमविभागाद्वैतेऽपि वैपरीत्यम् । पूर्वं यदेकमन्यत्तमनन्तरूप पञ्चादेकमेवेति नानाबुक्षरसानामेकमधुवत् । त्रिवर्गेति । फलोत्पत्त्वङ्गाङ्गिभाव इतिभावः । पूर्वोक्तदोष-स्येति आभासोक्तकशाख्यरूपस्य । उक्तधर्मेत्यादि सर्वशक्तिमत्त्वसाध्यकमित्यर्थः । ब्रह्म सर्वशक्तिमत् वाक्यसमनुगतत्वात् कम्बुग्रीवादिवान् घट इतिवाक्यसमनुगतघटवदित्यनुमानम् । कार्यमेवेति धर्ममात्रमित्यर्थः । शास्त्रेति शास्त्रं ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकं सृष्टिप्रतिपादकवाक्यानां ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादन-परत्वेन समन्वयात् । हेतुः शोभितोऽग्रे वाच्यः । एवं रामानुजाचार्यमतेऽपि ज्ञेयम् । शैब्यस्य चेति

नच प्रतिज्ञागर्भितहेतुत्वम् । अनुपयोगात् । गौणमुख्यभावे परं विवादः ।

भाष्यप्रकाशः ।

पुरुषार्थभूतस्यानवधिकातिशयानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयान्वयाच्छास्त्रप्रमाणकत्वं सिद्ध्यत्येवेति व्याचक्रुः । तत्र शांकरे व्याख्याने यथावस्थिते हेतोः स्वरूपासिद्धत्वम् । अतस्तत्रापि शास्त्रपक्षकमेवानुमानं वक्तव्यम् । ततश्च वेदान्तशास्त्रं ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतिपादकं, तद्वाक्यानामेतदर्थप्रतिपादने समनुगतत्वात् यदीयं वाक्यं यदर्थप्रतिपादने तात्पर्येण समनुगतम्, तच्छास्त्रं तस्यार्थस्य प्रतिपादकम् । क्रियार्थप्रतिपादकपूर्वकाण्डवदित्यनुमानं मतत्रयेऽपि कर्मवादिवारणाय प्रयुक्तमिति फलति । तत्रेदं विवेचनीयम् । किमयं हेतुरविप्रतिपन्नः सिद्ध उत साध्यः । तत्राविप्रतिपन्न इति तु न वक्तुं शक्यम् । तथा सति पूर्वपक्षस्यैवानुत्थानप्रसङ्गात् । नापि सिद्धः । अस्मिच्छास्त्रे संदेहनिराकरणद्वारा तस्यैव प्रतिपाद्यत्वात् । सिद्धत्वऽग्रिमस्य समन्वयसाधकग्रन्थस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अतस्तस्य सिद्धवन्निर्देशो न युक्त इति । अथ बुद्धिस्थं यथा प्रतिज्ञायते, तथा बुद्धिस्थमत्र हेतुकियत इति समन्वयसाधनप्रतिज्ञागर्भितस्य हेतोः सिद्धवन्निर्देशेऽपि न दोष इति विभाव्यते तदाप्ययुक्तमित्याहुः नचेत्यादि । भवद्भिर्हि भाट्ट-प्राभाकरयोस्तदनुसारीण एकदेशिनश्च निराकरणायायं हेतुरेवं व्याख्यायते । तत्र प्रतिज्ञाया बुद्धिस्थत्वेन वादिनिग्रहवेलायां साधनस्याभावेन हेतोः साध्यसमतया तदनिग्राहकत्वादनुपयोगः । किं च । तैरपि वेदान्तानां ब्रह्मप्रतिपादकता न स्वीक्रियते इति तु न । किं तु गौणत्वेन । तथा सति गौणमुख्यभाव एव विवादो न तु प्रतिपादकत्व इति विवक्षितसाधकत्वादप्यनुपयोगः । अथ सम्यक्त्वकुक्षौ मुख्यतां निवेश्य ब्रह्मणो मुख्यतया प्रतिपादनेऽनुगतत्वादित्येवं विभाव्यते, तदापि शांकराणां शैवानां च मतमयुक्तमित्याहुः रदिमः ।

चकारेण भावस्य । स्वरूपासिद्धत्वमिति समनुगतत्वस्य शास्त्रनिष्ठतया पक्षधर्मत्वाभावात्तथैत्यर्थः । तत्रापीति शांकरमतेपीत्यर्थः । मतत्रय इति । प्रसिद्धोपात्ताभिप्रायोऽयं ग्रन्थः, कर्मवादिवारणं प्रयाणामेव वा । अयमिति समन्वयादिति हेतुः । अविप्रतिपन्न इति निःसंदिग्ध इत्यर्थः । तथासतीति ब्रह्मप्रतिपादने निःसंदिग्धत्वे सति साध्यार्थपर एव वेदो न सिद्धार्थपर इति पूर्वपक्षस्य ब्रह्मणि समन्वयनिःसंदिग्धत्वेनानुत्थानप्रसङ्गादित्यर्थः । वेदान्तवाक्यानामित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति अस्मिन्नित्यादि । तस्यैवेत्यादि समन्वयस्यैव साध्यत्वादित्यर्थः । अग्रिमैत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति सिद्धत्व इत्यादि । तत्कथमित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति अतस्तस्येति । साध्यत्वात्समन्वयरूपस्य हेतोरित्यर्थः । यथेति 'वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं निरच्यते' इति यथा प्रतिज्ञायते इत्यर्थः । एकदेशिन इति ब्रह्मपरित्यागादेकदेशित्वम् । साध्यसमेति हेतोः साध्यत्वेन साध्येन समता । अनुपेति उपलक्षणमेतत् । 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यत्र सूत्र एव यच्छब्दार्थे कारणे प्रकृतितर्थ्यच्छब्दार्थः कर्तुं कारणं प्रत्ययस्तत्सिल्यः समवायिकारणं प्रकृतिप्रत्ययो सहार्थं व्रतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति नियमादतोऽनुपयोगादित्यस्य । गौणमुख्येत्यादिभाष्यं व्याचक्षते किंच तैरित्यादि । गौणत्वेनेति नियोज्यप्रतिपादकत्वात् नास्तिक्यनिराकरणाच्च धर्माङ्गतयेत्यर्थः । अनुपयोगादिति भाष्यमावृत्त्या योजयन्ति विवक्षितेत्यादि । गौणत्वेन ब्रह्मप्रतिपादकत्वासाधकत्वेन भाट्टादिनिराकरणासाधकत्वाद्धेतोरनुपयोग इत्यर्थः । नन्वस्त्युपयोगः समन्वयो हि मुख्यतयानुगतत्वं न च तैर्मुख्यतयानुगतत्वमुरीक्रियते इत्याहुः अथ सम्यगित्यादि । विभाव्यत इति । हेतुस्थैत्यर्थः । अयुक्तमिति आनन्दमयाधिकरणत्वबुद्ध्या-

नच येन रूपेण समन्वयो मतान्तरस्यैर्विचारितस्तथात्र सूत्रेषु निर्णयोऽस्ति ।

भाष्यप्रकाशः ।

नच येनेत्यादि । शांकरैर्हि जगत्कारणरूपे वाक्यानां समनुगतत्वं व्याख्यायात्रे उच्यते । नच तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते, तत् केन कं पश्येदिति क्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेरिति । ततश्च तन्मते यावद्ब्रह्मशून्ये रूपे समन्वयो विचारितो भवति । तेन रूपेण समन्वयविचारस्त्वाध्यायसमाप्त्याशास्त्रसमाप्तिवाचकेष्वपि सूत्रेषु न दृश्यते । सर्वत्र तत्तद्ब्रह्मपुरःसर कर्त्रादिरूपेणैव तेषां तेषां वाक्यानां ब्रह्मप्रतिपादकताया निर्णीतत्वात् । अतोऽपि व्याख्याताकारस्य हेतोरनुपयोगः । एवं चानुपयोगादिति श्रुतीतो हेतुरस्तीत्यन्तेन विभक्तो बोध्यः । एवं शैवमतस्याप्यसंगतिर्वोद्ध्या । शिवरूपेणापि निर्णयस्य तत्राक्षरेष्वनुपलम्भात् । तन्मतमर्वाचीनमित्याचार्यैर्न तदर्थं किमप्युक्तम् । मया तु प्रहस्ताख्ये भिन्दिपालाख्ये च वादे शिवतत्त्वविवेकादिग्रन्थदूषणेन निपुणतरं दूषितमिति न तदर्थमिह संरम्भः क्रियते । तथापि तत्र तत्र प्रसङ्गेन दूषयिष्यामि । तत्र तावत्, सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्युपक्रमस्तत्त्वमसीत्युपसंहारः शिवरूपगमक इति यत् तदसंगतम् । 'ॐ तत् सदिदि निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति गीतायां ब्रह्मवाचकत्वस्यैवोक्तत्वेन तयोः शिवाकारगमकत्वाभावात् । नापि, 'धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्' इति, 'यः परः स महेश्वरः' इत्यनयोरुपक्रमोपसंहारयोः । उपक्रमे 'अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः । तमक्रतुं पश्यति वीतशोकः' इति पादत्रयोत्तरं, 'धातुः प्रसादात्' इति तुरीयपादः । तत्र तमित्यनेन पूर्वोक्तं महतो महीयांसमात्मानं दर्शनकर्मतया परास्मृश्य तद्विभूतिरूपमीशं पश्यतीत्याह । अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः । महिमपदस्य विभूतिवाचकत्वं च, 'गो अश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासरश्मिः ।

च्छिवरूपप्रतिपादनाभ्यामयुक्तम् । भास्कररामानुजाचार्यौ तु नानन्दमयखण्डकौ नापि शिवरूपप्रतिपादकौ अतस्तन्मते नोक्ते । क्रियेति व्यापारः, कारके कर्मकरणे फलम् । तेनेति यावद्ब्रह्मशून्यत्वेनेत्यर्थः । आध्यायेत्यादि आशास्त्रसमाप्तिनिच्छेदः । अत्रानुपयोगादिति भाष्यमावर्तयन्ति अतोऽपीत्यादि । अन्यवहितहेतोरपि । संरम्भ इति उद्यम इत्यर्थः । मयापि ग्रन्थविस्तृतिमिया न वितन्यते तथापि संक्षिप्तवरयुक्तयस्तु वक्तव्या इत्याहुः तथापीत्यादि । एव प्रासङ्गिके दूषयितव्ये प्रकृतेऽपि तत्सदशिववाचकमिति यत्तदपि दूष्यमिति तत्पदार्थस्य शिवरूपत्व यदभ्युपगतं तदनुवदन्ति तत्रेत्यादि । तयोः रिति सत्तत्त्वदयोरित्यर्थः । तत्रेति मन्त्र इत्यर्थः । अत्र विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिश्चकारानुक्तेश्च नायमर्थः साधयानिति शङ्कामपनेतुं महिमपदस्य महत्त्वावच्छिन्नमर्थं परित्यज्य विभूतिपरत्वोपवर्णने च युक्तिमाहुः अन्यथेत्यादि । अन्यथेति तथा व्याख्यान इत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । महत्त इति महान्, शत, अतिशयेन महान्, महीयान्, ईशान् । एव महतीति महत् इति वा महिमेति वक्तव्यं, महिमशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं वदता । तत्रेतिमनो 'हृष्टपृष्टस्तृष्टम् इमनिच्', 'जनिष्यद्भ्यामिमनिन्', 'वैजः सर्वत्र' इति सूत्रैर्विशेषविहितत्वेन महः 'उणादयो बहुलम्' इति सूत्रेणमनिच् साधनीयः । एवमप्यतिशयमात्राधिक्ये पुनरुक्तिरिति । 'पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा' इति 'वर्णद्वयादिभ्यः प्यञ्च' इति भावे विहित इमनिच् तु श्रुत्यनुश्रुतीतोऽपीत्याहुः महिमेत्यादि । तथाच महतो भावो महिमेति विभूतिवार्थ इति भावः । ईशानोऽतिशयत्वमाद्यपि

भाष्यप्रकाशः ।

मार्गम्' इति छान्दोग्यश्रुतौ सिद्धम् । किंचेशमहेश्वरशब्दौ रुद्धौ शिवे । वैयासे तु दर्शने लिङ्गा-
दिभिर्निर्णयस्याभिप्रेतत्वं तल्लिङ्गाद्यधिकरणेषु दृश्यत इति रुदिरप्रयोजिका । किंच,

‘नारायणः शिवो विष्णुः शंकरः परमेश्वरः ।

एतैस्तु नामभिर्ब्रह्म परं प्रोक्तं सनातनम्' ॥

इति बाराहपुराणवाक्ये रुद्रादिशब्दानां परब्रह्मनामत्वेनैव व्यवस्थापनात् त्रिलोच-
नादिविशिष्टरूपस्य ततोऽप्यसिद्धेः । नृसिंहतापनीये नृकेसरिशक्तिगणनायां ‘श्रियं लक्ष्मीमौ-
पलामम्बिकां गाम्’ इति श्रावणात् । बाराहे, अम्बिकाक्षरीभृताया उमाया नारायणदारत्वेन
कथनाच्च । नाम्बिकापत्युमापतिपदाभ्यामपि तत्सिद्धिः । नापि ‘यो वै रुद्रः स भगवान्’ इत्यथर्व-
शिवोवाक्येन । ‘अथर्वशिरःशिवत्वाध्यायिशतमेकमेकेन भन्नराजजापकेन तत्समम्’ इति पूर्वताप-
नीये नृसिंहमन्नराजजापकस्योत्कर्षश्रावणाद् विद्यावदुत्कर्षस्य च विद्योत्कर्षाधीनत्वाद् विद्यो-
त्कर्षस्य च वैद्योत्कर्षाधीनत्वान्मन्नराजवेद्ये नृकेसरिण्येवोत्कर्षविश्रान्तेरथर्वशिरःशिवत्वावेद्यस्य
ब्रह्मरूपत्वेऽपि तत्र परत्वस्यापर्यवसनात् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । ब्रह्मरूपत्वं सर्वविघोशानतत्वं
सर्वदेहीश्वरत्वं गुरुत्वापोधिना मोक्षदावृत्त्वं तु तत्तच्छ्रुतिपुराणानुसारेणानुमन्यामह इति दिक् ।

रश्मिः ।

न पुनरुक्तिरित्यत आहुः । किंचेशोत्यादि । अप्रयोजिकेति अत एव सायणीये रुचैदिकः शब्दस्तं-
द्रवति भ्रामोतीति रुद्रः इति योगेन ब्रह्मपरत्वमुक्तम् । योगस्तु ईष्ट इति ईशः महेश्वासावीश्वरश्चेति । तत्रेश
ऐश्वर्यं चेश्वरस्य भावः ईश्वरश्च व्यापकः, ‘अश्रोतेराशुक्रमणि वरद् च’ इति सूत्रेण चकारेणोपधाया ईत्वं,
विदधता निष्पन्नत्वात् । यदि चेष्ट इतीश्वरस्तदा ‘स्वेषामासपिसकसो वरच्’ इति सूत्रेण वरच् । नन्वयं
योगोऽपि शिवे वर्तते ‘एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्युः य इमान् लोकानीशत ईशनीभिः’ इतिश्रुतेरिति
चेत्तत्राहुः किंचेत्यादि । ततोऽपीति श्रुतितोऽपीत्यर्थः । अपी रूढीं ससृज्जिनोति तेन सर्वा श्वेताश्वतरोपनि-
षद् ब्रह्मपरेत्युक्तम् । यः परः स महेश्वर इत्युपसंहारोऽपि ब्रह्मपर इति च ‘सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्य-
मानैः’ इति समासशास्त्रात्पूज्यत्वस्येश्वरशब्दनैवोपस्थापनान्महच्छब्दो निरतिशयं पूज्यत्वमाचष्टे इति ।
इदानीं महानारायणोपनिषदि ‘अम्बिकापतय उमापतये नमो नमः’ इतिश्रुत्या प्रत्यवतिष्ठमानं प्रत्याहुः
नृसिंहेत्यादि । तत्सिद्धिरिति त्रिलोचनादिविशिष्टरूपसिद्धिरित्यर्थः । तेन महानारायणीयोपनिषदपि
निष्पत्युहं नारायणपरत्वे गर्जति । अथर्वशिरसः शिवप्रतिपादकत्वमपि जरुषिशायिनृकेसरितोपकृष्टत्वे-
नेत्याहुः नापीत्यादि । अतिदिशन्ति एवमित्यादि । अन्यत्रेति महोपनिषदि—

‘ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं नृकेसरि-

विग्रहं कृष्णपिङ्गलमूर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शंकरम् ।

नीललोहितसुमापतिं पशुपतिं पिनाकिं ह्यमितद्युतिम्' ॥

इत्यादावित्यर्थः । ऋतमनारोपितं, पिङ्गं तद्विद्मैरं ब्रजभक्तरूपं लाति शुद्धातीति पिङ्गलः, कृष्णश्वासौ पिङ्ग-
लश्च कृष्णपिङ्गलस्तं निष्कामत्वादध्वरेतसं विशिष्टं सुन्दरं रूपं निरुपमं ययोगाद्भेदोऽक्षिणी यस्य तं,
शं कल्याणं करोतीति शंकरस्तं, नीललोहितं मेघव्यामं पशुपतिं गोपतिं पिनाकिं पिनाकादयश्चेति ‘पाते-
राक इत्वं लुप्च’ इति विषमपदव्याख्या । ननु तर्हि ब्रह्मरूपत्वादिवोपनिषा अप्यन्यथा नेया इति चेन्नैत्याहुः
ब्रह्मेत्यादि । तत्तच्छ्रुतीत्यादि ताश्च ‘यो वै रुद्रः स भगवान्’ अथ कस्मादुच्यते प्रणवो यस्मादुच्चार्य-

शास्त्रारम्भस्तु प्रथमसूत्र एव समर्थितः । तस्मात् समवायिकारणत्वमेवानेन

भाष्यप्रकाशः ।

प्रकृतमनुसरामः । ननु भवन्मते सर्वस्य वेदस्य सिद्धार्थपरत्वेन सिद्धस्वरूपब्रह्मप्रतिपादकत्वे संदेहाभावान्न तदर्थं शास्त्रारम्भो वक्तुं शक्यः । ज्ञानकर्मसमुच्चयस्याप्यङ्गीकारेण कर्मण्यपि गौणतात्पर्यस्य विद्यमानत्वाच्च तदर्थमपि । ब्रह्मणः कारणतायास्तेषु तेषु रूपेषु पर्यायेणाङ्गीकरिष्यमाणत्वाच्च न विष्णुशिवादिव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मत्वनिरासार्थम् । अभिन्न-निमित्तोपादानवादिनो यावन्तस्तैः सर्वैरपि जन्मादिसूत्रविषयवाक्यविचारेणैव सर्वविधकारणतायाः समर्थनाच्च तद्विशेषनिर्धारार्थमपीति भवन्मते शास्त्रारम्भवैयर्थ्यम् । नैवमन्यमते । तत्तदन्यस्मिन् वेदान्ततात्पर्याभावसमर्थकतया सार्थक्यादिति शङ्कायामाहुः शास्त्रेत्यादि । प्रथमसूत्र इति । तत्र शेषपट्टीसमर्थनस्थले, नच गौणतापत्तिरजिज्ञास्यत्वं चेत्यादिना । तन्मया विवृतं, केन प्रकारेणेत्यारभ्य दर्शनादितीत्यन्तेनेति ततो बोध्यम् । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । शास्त्रारम्भस्य प्रथमसूत्र एव समर्थितत्वाद् द्वितीयसूत्रविषयवाक्ये, यतो रक्षितः ।

माण एव ऋग्यजुःसामार्थवाङ्मिरसो ब्रह्मब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते प्रणव' इति । 'अथ कस्मादुच्यते सूक्ष्म यस्मादुच्चार्यमाण एव स सूक्ष्मो मूत्वा शरीराण्यधितिष्ठति सर्वाणि चाङ्गान्यभिमृशति तस्मादुच्यते सूक्ष्मम् । अथ कस्मादुच्यते तार यस्मादुच्चार्यमाण एव गर्भजन्मन्याधिजराभरण-संसारमहाभयात्तारयति त्रायते तस्मादुच्यते तारमिति' । तथा महानारायणोपनिषदि 'तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्' इत्युक्त्वा 'ईशानः सर्वविद्यानाम्' इति श्रूयते, जावालेच 'रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे' येनासावमृती-भूत्वा मोक्षीभवतीति गुरुत्वोपाधिना मोक्षदातृत्व विसृष्टं श्रूयते । पुराणे श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे ब्रह्मकृतशिवस्तुतौ 'यत्तद्ब्रह्म निरन्तरम्' इति अष्टमे मोहिनीस्वरूपदर्शनानन्तर भवानीं प्रति भववाक्यं 'अहं कलानामृपमो विमुह्ये' इति पुनश्चतुर्थस्कन्धे रुद्रगीते 'शक्तित्रयसमेताय मीढुषेऽहंकृतात्मने' इति कर्तृकरणकर्मशक्तित्रयसमेताहंकाररूपेण सर्वदेहीश्वरत्व अन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । तत्रैव प्रचेतसां मोक्षदातृत्व 'इदं विविक्तं जस्रव्यं पवित्रं मङ्गलं परम् ।

निःश्रेयसकरं चापि श्रूयतां तद्ब्रह्म वि वः' ॥

इति शिववाक्यमिति । तदर्थमिति गौणत्वेन सिद्धधर्मज्ञानार्थमित्यर्थः । ब्रह्मण इत्यादि अस्य तत्पदेनाप्यन्वयाद्रूपेभ्यो भेदः । तेऽस्त्विति सच्चिदानन्देष्वित्यर्थः । तत्तु जन्माद्यधिकरणसमन्वया-विकारणाम्यां सद्रूपे लक्षणं योजितम् । ईक्षत्यधिकरणे च चिद्रूपे लक्षणं योजयिष्यन्ति । आनन्दमया-धिकरणे चानन्द इति कथं तेषु तेषु कारणतेति चेन्न 'सत्त्वं रजस्तम' इत्यस्य सुबोधिन्यां 'सद्रूपेण रजः आनन्देन तमः' इति निरुक्तेः । ननु किमतो यद्येव भव

'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणार्थैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य घटे ।

खित्वादये हरिविरञ्चिहरेति सजां श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्गुणां स्युः' इति तत्तद्गुण-संघन्धे तत्तद्गुणतोपपत्तेः सामञ्जस्यात् । तथा च सद्रूपनिर्गतसत्त्वतत्तुर्विष्णुरिति सद्रूपे कारणतायो-जन विष्णावेव योजनमेवमन्यत्रापीति न दोषः । तद्विशेषेति कारणताविशेषसमवायित्व इत्यर्थः । शास्त्रारम्भ इति शास्त्रं सूत्रं तदारम्भवैयर्थ्यम् । तत्तदित्यादि तेभ्यस्तेभ्यो निर्गुणगुणव्य-विशिष्टविष्णुशिवपुरुषोत्तमेभ्योऽप्यसिद्धित्यर्थः । सङ्गोपसर्जनीयतत्त्वाभावात्समायादि । ननु यदो घट इतिवत् यत् इति पञ्चम्या समवायित्वनिर्णयो भविष्यतीति चेत्तत्राहुः द्वितीयेत्यादि । ननु रुपस्य

सूत्रेण सिद्धम् । ननु कारणत्वमेवास्तु ब्रह्मणः । किं समवायिकारणत्वेन । विकृतत्वं च स्यात् । अनर्थरूपत्वेन कार्यस्यायुक्तता च । तस्मादनारम्भणीयमेवैतत् सूत्रमिति

भाष्यप्रकाशः ।

वेत्यादेः कारणतामात्रबोधनेऽपि चारितार्थ्येन, 'यत् प्रयन्यमिसंविशन्ति' इत्यस्याधारतामात्र-
बोधनेऽपि चारितार्थ्येन, 'मदेव सौम्येदमग्र आसीन्' इत्यत्रापि, तत्तेजोऽसृजतेत्यादिना कर्तृ-
त्वस्यैवासंदिग्धतया उपादानत्वं केवलस्य वा शरीरद्वारा वेति संदेहानपायात् । सौत्रस्य
योनिशब्दस्यापि कारणमात्रवाचकत्वेन प्रमाणाबोधकत्वादुपादानत्वनिर्द्धारणाममर्थत्वाच्चेतः पूर्व-
द्वययोरुपादानत्वस्यासिद्धत्वादनैनैव सूत्रेण युक्तिनिर्देशात् तत्सिद्धमित्यर्थः । नन्वत्रोपादान-
पदं परित्यज्य समवायिपदेन कुतो व्यवहार इति चेदुच्यते । लोके उपादानपदेन कर्तृक्रि-
यया व्याप्तस्य परिच्छिन्नस्यैवामिधानदर्शनात् । 'प्रकृतिर्बस्योपादानम्' इति, 'पुरुषस्तदुपादान-
मात्मानं लीलयाऽसृजत्' इति श्रीभागवतेऽपि भगवता मंत्रेण च तादृश एवोपादानपदस्य
प्रयुक्तत्वाच्चेति जानीहि ।

अत्र ब्रह्मस्वरूपस्य समवायित्वममन्वानाः प्रत्ययतिष्ठन्ते नन्वित्यादि । अयमर्थः ।
समन्वयसूत्रे ब्रह्मस्वरूपस्य समवायित्वायाग्रहो यः क्रियते, न न पूर्वसूत्रोक्तकारणतासमर्थ-
नार्थः । शास्त्रयोनित्वेनैव समर्थितत्वात् । नापि शास्त्रयोनित्वसमर्थनार्थः । त्वया तथाऽ-
नङ्गीकारात् । किं तु कारणत्वे विज्ञेयान्तरस्यापि बोधनार्थः । न न युक्तो विकृतत्वादि-

रश्मिः ।

ध्वंसरूपत्वेन कपाले घटो भवति इतिवत् ब्रह्मणि जगलीनमिति प्रतीत्या ब्रह्मणः समवायित्व-
मस्त्विति चेत्तत्राहुः यत्प्रयन्तीत्यादि । पूर्वं सृदेव घट इति प्रतीतिवत् सदेवेदमिति श्रुत्या तद्व-
विष्यतीति किमनेनेति चेन्नेत्याहुः सदेवेत्यादि । योनिशब्दादपि न निर्णय इत्याहुः सौत्रस्ये-
त्यादि । प्रमाणेत्यादि । समवायित्व इत्यादि । समवायस्य द्वितीये दूषणात्तदस्तित्वप्रयुक्तं सम-
वायित्वमपि न वक्तुं शक्यमित्युपादानपदमत्र भाष्ये वक्तव्यमिति पृच्छति नन्वत्रेत्यादि । कुतो
व्यवहार इति अस्य मीमांसाशास्त्रस्य पृथक्त्वान्निवृत्तवत् कुतो व्यवहार इति । ननु प्रश्नश्चेत्
यदीत्यर्थः । उच्यते इति न घटत इत्युच्यते इत्यर्थः । लोक इति स्मृतौ । परिच्छिन्नस्यै-
वेति सूत्रमृत्पिण्डादिरूपतुलांशसृदंशदरेवेत्यर्थः । अन्यथा सूत्रमृत्पिण्डादिभावमनापन्नैरपि तुला-
दिभिः पटघटाद्युत्पद्येत इति भावः । ननु नैयायिकैः परिच्छिन्नेऽपि समवायित्वव्यवहारः क्रियते
व्यासचरणैरपि समन्वयादित्युक्तत्वाच्च कैतादृशाक्रोशः प्रसिद्ध इत्यत आहुः प्रकृतिरित्यादि ।
स्वव्यतिरेकेणासृज्यत्वादात्मानमिति । तादृश इति परिच्छिन्नप्रधाने परिच्छिन्नपुरुषावतारे चेत्यर्थः ।
जानीहीति तथा च ब्रह्मणोपरिच्छिन्नत्वमपीति नोपादानपदप्रयोग इति भावः । यः परिच्छि-
न्नोऽशः स उक्तः । 'समवायश्च तादात्म्यमित्युक्तम् । उपलक्षणमेतत् दृष्टिपि प्रसिद्धिप्राव-
त्याल्लभ्ये प्रयोगानर्हत्वे नेति भाष्येण ज्ञाप्यते इत्यस्य । अमन्वाना इति नैयायिकाः । यथाहुः
'संसारमहीरुहस्य बीजाय' निमित्तकारणाय इत्यर्थ इति मुक्तावल्यां विश्वनाथाः । शास्त्रेत्यादि ।
सूत्रांशेनेत्यर्थः । त्वयेति सिद्धान्तिनेत्यर्थः । विकृतत्वमित्यादि अयुक्तता चेत्तन्तं भाष्यं
विवृण्वन्ति स नेत्यादि । अत इति कार्यस्यानर्थरूपत्वेन तत्समवायित्वस्य ब्रह्मण्युपयुक्तताया

चेन्मैवम् । सर्वोपनिषत्समाधानार्थं प्रवृत्तः सूत्रकारः । तद्यदि ब्रह्मणः समवायित्वं न ब्रूयाद् भूयानुपनिषद्भागो व्यर्थः स्यात् । 'इदं सर्वं यदयमात्मा,' 'आत्मैवेदं सर्वम्' । 'स सर्वं भवति,' 'ब्रह्म तं परादात्' इत्यादि, 'स आत्मानं स्वयमकुर्वत्,' 'एकमेवाद्वितीयम्,' 'वाचारम्भणं विकारः' इत्यादि । एवमादीनि वाक्यानि स्वार्थं बाधितानि भवेयुः ।

भाष्यप्रकाशः ।

दोषापादकत्वात् । अतः शरीरस्य दोषाघेर्वा मित्राया एव प्रकृतेर्वा तथात्वं वक्तव्यम् । तथा सति स्वरूपसमन्वयस्याभावादनारम्भणीयमेवैतत् सूत्रं तव मते स्यादिति । अत्र समादधते मैत्रमित्यादि । व्यर्थः स्यादित्यत्र हेतुः बाधितानि भवेयुरिति । अयमर्थः । समवायित्वं यन्निषिद्ध्यते, तत् किं पूर्वसूत्रस्य निराकाङ्क्षत्वादुत दोषोत्पादकत्वात् । नाद्यः । व्यासस्य सर्वोपनिषदां यथावस्थितार्थबोधनार्थं प्रवृत्तत्वेन भूयस उपनिषद्भागस्य वैयर्थ्ये जन्मादिसूत्रस्यविशेषाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः । नेतरः । तदभावस्याप्यनुपदं व्युत्पाद्यत्वात् । स भागस्त्विदं सर्वमित्यादिरूपः । अत्रार्थं वाक्यं मैत्रेयीब्राह्मणस्यम् । तत्र हि 'आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते सर्वमिदं विदितम्' इत्यनेनात्मज्ञानादिभिः सर्वज्ञानरूपं फलं दर्शयित्वा, तज्ज्ञानं किं प्रकारकमित्याकाङ्क्षायां, 'ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद' इत्यादिना 'योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' इत्यन्तेन ब्रह्मादिसर्वान्तेष्वात्मभिन्नत्ववैतुः कैवल्याभावरूपममृतत्वाभावरूपं वा पराभवं प्रदर्श्य 'इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे यज्ञा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा' इत्युपसंहारे ज्ञानप्रकारदर्शनेन सर्वस्यात्माभेदं दर्शयति । तस्मिन्नाभेदे सर्वस्यात्मोपादेयत्वमन्तरेणाघटमाने वाक्यमेव बाधितार्थं भवेत् । एवं द्वितीयवाक्यमपि, छान्दोग्ये सनत्कुमारसंवादे । तत्राप्यग्रे, 'आत्मनः प्राण आत्मन आशा' इत्यादि श्राव्यते । तदप्यात्मनः समवायित्वं विना नोपपद्यते । तदतिरिक्तस्योपादानस्याश्रावणात् । तृतीयं तु पुरुषविधब्राह्मणस्यम् । तत्रापि 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' इति सृष्टिपूर्वकाले केवलात्मसत्तामुक्त्वा, ततः 'सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्' इत्यनेन सृष्ट्यनन्तरमन्यदर्शनमुपक्रम एव निषेधति । मध्ये च, किमुत ब्रह्मावेद् यस्मात् तत्सर्वमभवदिति अग्रे, 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मासीति तस्मात् तत्सर्वमभवत्' इत्युत्तरमुक्त्वा तदिदमप्येतर्हि 'य एवं वेदाहं ब्रह्मासीति स इदं सर्वं भवति' इति सर्वारम्भः ।

इत्यर्थः । शरीरस्येत्यादि । नैयायिकशंकराचार्यसांख्यानां मते यथाक्रमम् । तथात्वमित्यादि । समवायित्वं तत्तन्मतीयमङ्गीकार्यमित्यर्थः । तस्मादित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति तथा सतीत्यादि । तथा चास्थूलैत्यादिभाष्यसंग्रहाय कोऽन्यन्तरं निवेशमाना विकल्पमाहुः अयमर्थ इति । भाष्ये यत्फलितं तदाहुः जन्मादीत्यादि । शास्त्रयोनित्वांशे जन्मादिसूत्रस्य समवायित्वप्रतिपादकशास्त्रप्रतिपाद्यसमवायित्वरूपविशेषाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेरित्यर्थः । अनुपदमिति तथात्रास्थूलैत्यादि भाष्येणेत्यर्थः । इदमित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स भाग इत्यादि । तज्ज्ञानमिति सर्वज्ञानमित्यर्थः । ज्ञानप्रकारेति सर्वविशेष्यके ज्ञान आत्माभिन्नत्वरूपप्रकारेत्यर्थः । द्रव्यादीनां विद्यमानसमवायिकत्वनियमादाहुः तदतीत्यादि । सृष्ट्येदमा निदर्शनादग्र इतिपदेन सृष्टिपूर्वकालस्य बोधनाच्च बीक्षणं नात्मविषयकमनोश्च न प्रख्यानन्तरमर्थस्तदाहः सृष्ट्यनन्तरमन्येत्यादि । अवेदिति ।

भाष्यप्रकाशः ।

त्मभावरूपं फलमाह । ममवायित्वानङ्गीकारे तदपि मवं वाधितं भवेत् । तुरीयं तु तद्विन्न-
त्ववेत्तु उक्तरूपं पराभवं वक्तीत्युक्तम् । मध्ये वाक्यद्वयं तु सर्वत्रैकवाक्यतार्थम् । पञ्चमं तु
तैत्तिरीये ब्रह्मविश्वपाठके । तत्रापि करोतिकर्मत्वेनात्मनः श्रावणात् तस्यैवोपादानोपादेयभावः
स्फुटति । सोऽपि तथा भवेत् । एकमेवेत्यादिकं तु छान्दोग्यस्थम् । तत्राप्येकमेवेति विशेष-
णान्वितेनैवकारेणान्यसत्त्वे व्यवच्छिन्नेऽपि 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इति कोशादेकग्रन्थस्य नानार्थ-
त्वेनात्र मुख्येतरव्यवच्छेद एवाभिसंहित इति । श्रुत्यन्तरे, 'नान्यत् किञ्चन मिपत्' इति कथनाद्
व्यापारं कुर्वतो वान्यस्य निषेधोऽभिसंहित इति वा शङ्का स्यादिति तन्निवारणायाद्वितीय-
पदेन द्वित्वसंख्यापूरकस्य निषेधः सूत्रादौ क्रियते । सोऽपि सदितरस्य समवायिनः सत्त्वं
वाध्येत । वाचारम्भणवाक्ये तु सृष्टमयादिभिर्दृष्टान्तैः स्फुटमेव ममवायित्वमवगम्यते । तथा
द्वितीये गार्गीब्राह्मणे कस्मिन् वा आकाश ओतश्च ओतश्चेति प्रश्ने, एतद्वै तदक्षरं गार्गीत्यादिना
अक्षरे ओतप्रोततामाकाशस्य वदति । सा च ममवायित्वस्यैव लिङ्गम् ।

'नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे ।

ओतप्रोतमिदं यस्मिन्तन्तुष्वङ्ग ! यथा पटः' ॥

इत्यादिपुराणवाक्यैस्तन्निश्चयात् । नच, 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव'
इति गीतावाक्यान्नेवमिति शङ्क्यम् । तत्र केवलप्रोतत्वस्यैवोक्तत्वेऽप्यग्रे, 'रसोऽहमस्मि कौन्तेय
प्रभाजसि शशिर्धर्मयोः' इत्यादिभिः स्वस्य भूतसूक्ष्मत्वादिबोधनेनौतत्वस्यापि सूचिततया तत्रा-
प्येवमध्यैनीकतौल्यात् । तथा

'त्वय्यग्र आसीत् त्वयि मध्य आसीत् त्वय्यन्त आसीदिदमात्मतत्त्वे ।

त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं घटस्य मृत्त्वेव परः परस्मात्' ॥

इत्यष्टमस्कन्धीयब्रह्मवाक्येऽपि समवायित्वस्योपबृंहणात् । आथर्वणानां गोपथब्राह्मणा-
रम्भे च, 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् स्वयंभवेकमेव तदैक्षत महद्द्वै यक्षं तदेकमेवाऽसि हन्ताहं
मन्मात्रं द्वितीयम्' इत्यादि श्राव्यते । तृतीयस्कन्धे च 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रम्' इति । एवंजातीयकानि
रक्षिमाः ।

लङ् । तदपीति सूक्ष्मन्तरमात्मान्यादर्शनाद्यपीत्यर्थः । वेत्तु उक्तेति वेत्तुरुक्तेति पाठः प्रति-
भाति । तादृशस्य कैवल्यमावरूपममृतत्वाभावरूपं वा परामवमित्यर्थः । ननु प्रथमतुरीयाभ्यामेव
समवायित्वसिद्धेः किं मध्यस्थेन वाक्यद्वयेनेत्यत आहुः मध्य इत्यादि । मैत्रेयीब्राह्मणेन साकं
छान्दोग्यपुरुषविषयब्राह्मणयोरैकवाक्यताप्रतिपत्तिः प्रयोजनम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्रैत्युक्तम् ।
तत्रापि तदात्मानमिति श्रुतौ स आत्मानमित्यपि कचित्पाठः । उपादानेत्यादि यथा कुलालो
मृदं घटमकुरुतेति प्रयोगो न तु दण्डं घटमकुरुतेति । मृदो दण्डस्येति वा मृदं घटात्मना करोति
न तु दण्डं घटात्मना करोतीति वा, एवं प्रकृतेः प्रयोगादुपादानोपादेयभाव इत्यर्थः । व्यव-
च्छिन्न इति यथा पार्थ एव घनुर्धर इत्यत्र । निषेध इति श्रुत्यन्तरैकवाक्यतयात्र निषेध इत्यर्थः ।
स्त्वं इति दोषापादकत्वेन ब्रह्मणोऽसमवायित्वे जगतः पूर्वं समवाय्यपक्षेया सत्त्वं इत्यर्थः ।
अन्यान्यपि श्रुतिपुराणवाक्यान्त्यादिपदार्थत्वेनाहुः तथेत्यादि । नैवमिति सूत्रमणिगणयोरुपा-
दानोपादेयभावाभावात्तैवमित्यर्थः । ऐवमध्यैनेति 'सह सुपा' इति समासः । ब्राह्मणादित्वात् व्यञ्जु ।

मन्वेवं निःसंदिग्धत्वात् कथं सूत्रप्रवृत्तिः । उच्यते । अस्थूलादि-
वाक्यान्पि सन्नि सर्वत्र प्रपञ्चतद्धर्मवैलक्षण्यप्रतिपादकानि । ततोऽन्योऽन्य-
विरोधेनैकस्य मुख्यार्थवाधो वक्तव्यः । तत्र स्वरूपापेक्षया कार्यस्य गौणत्वात्
प्रपञ्चरूपप्रतिपादकानामेव कश्चित् कल्पयेत् । तन्माभूदिति जन्मादिसूत्रवत्
समन्वयसूत्रमपि सूत्रितवान् । तथाचाऽस्थूलादिगुणयुक्त एवाविक्रियमाण
एवात्मज्ञं करोतीति वेदान्तार्थः मंगनो भवति । विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं तु
ब्रह्मणो भूषणाय ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यान्पादिपदेन संगृह्यन्ते । अतः पूर्वसूत्राकाङ्क्षापूर्णावेदं सूत्रमावश्यकमित्यर्थः ।

पुनश्चोदयति नन्वेवमित्यादि । एवमिति पुरःस्फूर्तिकयथाश्रुतार्थग्रहणे । तथाच
सूत्रकारो हि वेदान्तार्थं दुर्बोधमाकलयस्तत्रान्येषामृषीणामपि श्रुतादिकृतं बुद्धिमोहमवधार्य
लोकाननुजिघृक्षस्तदर्थं व्यक्तीकर्तुं प्रवृत्तो यद्येवं समवायित्वमसंदिग्धमेव जानीयात् सम-
न्वयसूत्रं न प्रणयेत् । अतः सूत्रप्रवृत्तिरेव समवायित्वाभावं बोधयतीत्यर्थः । अत्रप्रवृत्तिगुण-
पादयन्तः समादधते उच्यत इत्यादि । अर्थस्तु निगदेनैव व्याख्यातः । जन्मादिसूत्रवदिति
यथा जन्मादिसूत्रं कर्तृत्वादिधर्मनिर्धारणेन निर्विशेषमात्रतानिराकरणार्थं तथेदमपि समवायि-
त्वनिर्धारणेन तदर्थं, न तु सांख्यं निराचष्टुम् । तस्यापि वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । एतेन
पूर्वचोदितस्य द्वितीयदृषणस्यापि निवृत्तिं बोधयन्ति तथाचेत्यादि । संगतो भवतीति ।
उक्तदृषणस्योद्धृतत्वात्संदिग्धो भवति । तथा चैतत्सूत्राभावे उक्तसंदेहानपायात् तदर्थं सूत्र-
प्रवृत्त्या समवायित्वमावश्यकमित्यर्थः । नन्वविक्रियमाणस्य समवायित्वं काल्पनिकम् ।
कल्पना तु लोकाविरुद्धैव ग्रामाणिकसमाजे शोभते । तत इदमसंगतमित्याशङ्क्यामाहुः
चिरुद्वेत्यादि । भूषणायैति 'तदेजति तन्नैजति' । 'आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति
सर्वतः' । 'अपाणिपादो जवनो ग्रीहीता' इत्याद्यनेकश्रुतिसिद्धत्वाद् भूषणाय । ब्रह्मणः श्रुत्येकम-
मधिगम्यत्वस्य सर्वेषामेव संमतत्वादित्यर्थः ।

ननु फलार्थं सर्वैः प्रवर्तते । तस्यैव पुरुषग्रेपत्वात् । तदैहिकं मोक्षरूपं वा यद् यस्या-
रक्षिः ।

अन्तर्धर्मिपरत्वे पूर्वतात्वात् । निगदेनेति अधिधानेनैवेत्यर्थः । तदर्थमिति निर्विशेषमात्रता-
निराकरणार्थमित्यर्थः । किञ्चिन्निराचक्षते न त्वित्यादि । प्रकृतिः समवायिनीति सांख्यमित्यर्थः ।
तस्याग्र इति सांख्यनिराकरणस्य चतुर्थपाद इत्यर्थः । पूर्वचोदितस्येति समवायित्वं यन्निषि-
द्ध्यते इत्यादिनोक्तविकल्पोक्तस्येत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् । तज्ज्ञापयत्याचार्य इत्यत्र ज्ञा नियोग
इत्यस्य ज्ञानार्थत्वं यथा, न तु ज्ञा अवबोधने इत्यस्य, नापि ज्ञाने ज्ञापने च वर्तमानस्य ज्ञेयः
प्रयोगः । पूर्वस्य मारणतोषणनिशमनेषु ज्ञा इत्यनेन मित्वाद् ह्रस्वे ज्ञेयेस्तु 'ज्ञपमिष' इत्यनेन मित्वाद्
'मितां ह्रस्वः' इत्यनेन ह्रस्वे ज्ञपयतीति प्रयोगात् । निशमनं ज्ञानम् । उद्धृतत्वादिति नैवं
स्वर्बलादिभाष्यणोद्धृतत्वादित्यर्थः । उक्तेत्यादि उपादानत्वे कर्तृत्वे च संदेह इत्यादिभाष्योक्त-
संदेहानपायादित्यर्थः । नैयायिकः शङ्कते नन्वित्यादि । तस्यैवेत्यादि 'फलं च पुरुषार्थत्वात्' इति
सूत्रादित्यर्थः । इदं तृतीयस्य तृतीयाधिकरणे चिन्तितम् 'द्रव्यगुणसंस्कारेषु चादरि' इत्यत्र । तत्र

किंच । अन्यपदार्थसृष्टौ वैषम्यनैर्घृण्यं स्याताम् । कर्माधीनत्वे त्वनी-
शता । ततः कर्तृत्वमपि भज्येत । ततः सर्वमाहात्म्यनाश एव स्यात् ।
नन्वेवमेवास्तु, अपवादाधत्वात् । रज्जुसर्पवदयुक्तार्थकथनेऽपि न दोषः ।

भाष्यप्रकाशः ।

भीष्टं तत् सर्वं, ब्रह्मोपासनया वा तज्ज्ञानेन वा सर्वस्य यथाधिकारं ब्रह्मणि सर्वकर्तृत्वं
सर्वेश्वरत्वादिकं चानुसंधानस्य सेत्स्यत्येव । नच समवायित्वानुसंधानस्यावश्यकत्वम् । शरी-
रद्वारापि तदङ्गीकारे पूर्वोक्तमाहात्म्यानपायेन तथानुसंधानस्यानावश्यकत्वात् । अतोऽपार्थ-
प्रयासात् तव मते एतत्सूत्रवैयर्थ्यमेवापघतेत्यत आहुः किंचेत्यादि । तत इति अनीशत्वे ।
तत इति कर्तृत्वभङ्गे । तथाच वैषम्यादिवारणेन कर्तृत्वादिसमर्थनार्थमप्यावश्यकत्वाच्च
वैयर्थ्यमतस्तवापि निर्दोषनिखिलगुणगणालंकृतब्रह्माङ्गीकर्तुरावश्यकमित्यर्थः ।

अत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वमसहमानो निर्विशेषमात्रवादी पुनः शङ्कते नन्वित्यादि ।
अयमर्थः । अस्तु कर्तृत्वादिभङ्गः । अरूपालादिवार्क्यैः स्वरूपस्य निर्विशेषत्वे निश्चिते तेषां
कर्तृत्वादीनामविद्याकल्पितत्वेनापवादाधत्वात् । न चैवं मिथ्यार्थकथने वाक्यग्रामाण्यभङ्गः ।
यथा ह्यतिचपले बाले तस्य भीत्युत्पादनाय रज्जुः सर्प इति प्रदर्श्यते, ततो विनीते तस्मिन्
रज्जरियमिति स्वरूपं कथ्यते । तथा संसारासक्तेषु भीत्यर्थं माहात्म्यं कर्तृत्वफलदातृत्वनिर्या-
मकत्वादिरूपमुच्यते । ततो वैराग्याद्युत्पत्तौ स्वरूपं बोध्यत इति रज्जुसर्पवदयुक्तार्थकथनेऽपि
न दोषः । तत्र तात्पर्याभावात् । अथेदं सर्वं यदयमात्मेत्यादीनां स्वार्थत्यागादस्यासंगतत्वं
विभाव्यते । तदबोधोत् । गीतायां विश्वरूपं पश्यता पार्थेनैव सर्वव्याप्त्या सर्वैककथनेन
तदर्थनिश्चयादसंगत्याभावादिति ।

रश्मिः ।

स्मयकपालादिद्रव्यं, अरुणिमादिर्गुणः, अवघातप्रोक्षणादिः संस्कारः । एतेषु त्रिव्येवोपकारित्व-
रूपं शेषत्वम् । फलपुरुषकर्मसु न शेषत्वमुपकारित्वाभावात्, इति धादरिमन्यते, जैमिनिस्तु पारार्थ्यं
शेषलक्षणसुररीचकार उपकारित्वस्य प्रधाने स्वामिन्यपि दर्शनेनातिव्याप्तत्वादिति । तथा
च 'कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्', 'फलं च पुरुषार्थत्वात्', 'पुरुषश्च कर्माधत्वात्', इति सूत्रत्र-
यातेष्वपि पारार्थ्याच्छेषत्वं ज्ञेयम् । एवकारेण प्रमाणप्रमेयसाधनव्यवच्छेदः । शरीरद्वारापीति
नव्यमते विश्वमेवेश्वरशरीरमित्यनादरेऽपिशब्दः । एवं द्वितीयोऽपिशब्दः । अनावश्यकत्वादिति
प्राचां नैयायिकानामिव प्राचस्तवाप्यनावश्यकत्वादित्यर्थः । नैयायिकसुक्तिपराहतत्वादानावश्यकत्वा-
दिति वा । अनीशत्वं इति सार्वविभक्तिकस्तत्तिरिति भावः । कर्तृत्वं 'स्वतन्त्रः कर्ता'
इत्यनुशासनात्तदपि तदभावे भज्येत । तत्रापीति । नैयायिकस्यापीत्यर्थः । तेन रामानुजा अप्याक्षिप्ता
ज्ञेयाः । अत्रेत्यादि मध्ये नैयायिकाशङ्काया उक्तत्वात् पुनरिति । रज्जुः सर्पवदिति
भाष्यं विवृण्वति स्म न चैवमिति । तत्रेति कर्तृत्वादावयुक्तार्थकथन इत्यर्थः । सर्वमित्यादि
भाष्यं विवरीतुमाहुः अथेदमित्यादि । अथेति आरोपापवादश्लेथः । सर्वव्याप्त्येति सर्वं

‘सर्वं समाप्नोषि ननोऽसि सर्वः’ इति स्मृतेश्चेति चेत् मैवम् । तथा सति पाप-
पिडित्वं स्यात् । एतादृशशान्त्रार्थाङ्गीकर्तुंगासुरेषु भगवता गणितत्वात् ।

‘असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत् कामहेतुकम्’ इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

अत्र समादधते मैवमित्यादि । तथा सतीति सर्वधर्मापवादे कृते सति । पाप-
पिडित्वमिति पापलिङ्गवच्चम् । ‘तानि पापस्य षण्डानि लिङ्गं षण्डमिहोच्यते’ इति श्रीभागवत-
वाक्यात् । गीतावाक्यार्थस्तु, ते आसुराः, असत्यं नास्ति सत्यं वेदपुराणादिप्रमाणं यस्मिन्-
दसत्यम् । वेदादिस्वरूपसत्त्वेऽपि तत्प्रामाण्यान्म्युपगमाद् विशिष्टाभावः । अत एव नास्ति
धर्माधर्मरूपा प्रतिष्ठा हेतुव्यवस्था यस्वेत्यप्रतिष्ठम् । तथा नास्ति शुभाशुभफलदातेश्वरो नियन्ता
यस्वेत्यनीश्वरं जगदाहुरिति । यद्वा । सत्यं सत्यशब्दनिर्दिष्टं ब्रह्म, तदुपादेयत्वेन तदात्मकत्वे
जगदपि सत्यं भवति, तद्विरुद्धमसत्यम् । न विद्यते ब्रह्मणि प्रतिष्ठा यस्वेत्यप्रतिष्ठम् । न
विद्यते नियामकः सत्यसंकल्प ईश्वरो यस्वेत्यनीश्वरमिति । किञ्च, सर्वं पशुमनुष्यादिकं
योषित्पुरुषयोः परस्परसंबन्धेन जातमुपलभ्यते । अनेवंभूतमपरस्परसंभूतं तादृशमन्यत्
किं, न किमपि । अत इदं सर्वं कामहेतुकमिति । यद्वा । यतः सर्वमेवमतोऽदृष्टं कारणं
किमपि नास्ति । अदृष्टाङ्गीकारेऽपि क्वचिद्वत्त्वान्ततः स्वभाव एव पर्यवसानात् स्वभाविकमेव
जगद्वैचित्र्यमस्तु । दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनानवकाशात् । अतः काम एव प्राणिनां कारणं,
नान्यददृष्टेश्वरादीत्याहुरिति । इयं च लौकायतिकदृष्टिरिति । तत्तत्रायमर्थः । धर्माणामप-
वादमातिष्ठतस्तद्विशिष्टेश्वरस्य काल्पनिकत्वेन वस्तुतत्त्वभावात् प्रच्छन्नानीश्वरवादितया स्वभा-
ववाद एव विधान्त्या लौकायतिककल्पत्वाद् पापपिडित्वस्य गीतोक्तलक्षणकत्वादाहुरत्यस्य
चापत्तिर्वेदस्यापि कल्पितत्वापत्त्या तत्त्वानर्थक्यम् । कथंचित्प्रामाण्याङ्गीकारेऽपि संसारभ्रमसौ-
त्पत्तिकत्वात् तद्भ्रमनिवारणाय स्वरूपमात्रस्यैव वक्तव्यत्वेन शेषशास्त्रस्य प्रक्षालनपङ्कन्याया-
रम्भः ।

समाप्नोषीत्यनेनेत्यर्थः । योऽन्यथेति श्रुत्यनुकूलमर्थमाहुः पापेत्यादि । तत्प्रामाण्यादिति अविधाव-
द्विषयत्वादिति भावः । इदं चाध्यासमाष्ये स्फुटम् । विशिष्टेत्यादि जगति वेदसत्त्वेऽपि प्रामाण्य-
रूपविशेषणभावात् प्रमाणं वेदादिर्जगति न विद्यते इति विशेषणभावप्रयुक्तो विशिष्टाभाव इत्यर्थः ।
नास्तीति । औपाधिकत्वादिति भावः । जगति सर्वेषां कामहेतुकत्वाभावात्किमन्यदित्याद्यं प्रकारा-
न्तरेण योजयन्ति यद्वेत्यादि । प्राणिनामिति गोमयोत्पन्नवृश्चिकघटादिनिष्ठजलजन्मज-
न्त्वादिव्यतिरिक्तानामिति वाच्यम् । आकारैर्यथाकथंचिदीश्वराङ्गीकारात्रास्तिकैस्तु तदनङ्गीकारा-
दाहुः इयं चेत्यादि । कथं तर्ह्यस्य निर्विशेषमात्रवादिशङ्कानिराकरणाय भाष्ये उपक्षेप इत्या-
काङ्क्षायां निर्विशेषमात्रवादिनो नास्तिकतौल्यादुपक्षेप इति वक्तुं तत्तौत्य स्फुटयन्ति तत्तत्त्वेत्यादि ।
आपत्तिरिति एतदन्तं तथासतीत्यारम्भ्य कामहेतुकमित्यन्तस्य भाष्यस्य फलितोर्थः । शास्त्रा-
नर्थक्यं चेति भाष्यं विवृण्वन्ति वेदस्यापीत्यादि । तद्भ्रमेति संसारात्मकभ्रमेत्यर्थः । स्वरू-
पत्वेनेति विशेषज्ञानरूपस्य । एवकारेण कार्यलक्षणप्रतिपादकभागव्यवच्छेदः । शेषशार्त्तं
साक्षात्प्रतिपादकं तस्येत्यर्थः । आरोपापवादे प्रक्षालनेत्यादि । ननु कर्तृत्वादप्रतिपादकस्य

शास्त्रानर्थक्यं च । सर्वं समामोषीत्यप्यसंगतं स्यात् । वस्तुपरिच्छेदात् । नहि वेदो निष्प्रपञ्चरूपकथनमुक्त्वा योक्तं जगत्कर्तृत्वं निषेधति । तस्मादध्यारोपा-

भाष्यप्रकाशः ।

दानर्थक्यम् । स्वस्वमतकल्पितरूपस्य चेतनविशेषसंश्रयस्य सर्वैरेवाङ्गीकारेण तन्मत्तामाध-
नायाप्यनुपयोगात् । अपवादार्थमेवारोपितमेव सर्वमुच्यते इत्यङ्गीकारे, सर्वं समामोषीत्य-
स्याप्यसंगतिः । पदार्थान्तरस्य व्याप्यस्याभावेनावस्तुनश्चाप्यप्यन्वेनास्य वस्तुपरिच्छेदबोधक-
स्यार्थवाधापत्तेः । असंगतत्वं विभजन्त एव तदुपपादकमाहुः न हीत्यादि । यदि हि निष्प्र-
पञ्चकथनं मुक्त्वा जगत्कर्तृत्वं ब्रह्मणि निषेधेत, तदा कर्त्रन्तरादिमत्तया जगदपि सर्वं स्यात् ।
तदा व्याप्यसिद्धौ सर्वं समामोषीति वाक्यं संगतं स्यात् । यथा तात्त्विकभेदवादिनां मते ।
तव मते तु निष्प्रपञ्चत्वकथनपूर्वक एव कर्तृत्वादिनिषेध इति त्वन्मत इदं वाक्यमसंगत-
मेवेत्यर्थः । एवं तन्मतमप्यास्य तमुपहमन्ति तस्मादित्यादि । तस्मादिति युक्तिप्रमाण-
विरुद्धत्वात् । तथाचैवंविधव्याख्यानरोगेण स्वयंनिवृत्तदैवभावसुरास्वरूपमरणप्राप्त्या अस्पृ-
श्यैवेदान्ता अपि श्वतिलापो यथा अमङ्गला अस्पृश्यास्तथा कृता इत्यर्थः । अत एव प्रबोध-
चन्द्रोदयनाटकेऽपि बौद्धोक्तिः ।

‘प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थमिधायिनः । वेदान्ता यदि शास्त्राणि बौद्धैः किमपराध्यते’ ॥

इति । ‘असद्वा इदमग्र आसीत्, ततो वै सद्जायत’ इति श्रुतिस्त्रायायास्तादृशैरन्या-
लम्बनात् । अत एव पाञ्चोत्तरखण्डेऽप्युक्तम्—

‘मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा’ ॥

रश्मिः ।

शेषशास्त्रस्य नानर्थक्यं कर्तृत्वस्यापि नैयायिकादिभिरङ्गीकारेण तत्प्रतिपादनस्यावश्यकत्वादित्या-
शङ्कानिराचिकीर्षवो हेतुमत्याहुः स्वस्वमत इत्यादि । सर्वं समामोषीत्यादि भाष्यं व्याकु-
र्वन्ति अपवादित्यादि । असंगतौ हेतुभूतं भाष्यं विवृण्वन्ति पदार्थेत्यादि । तथा च वस्तुपरि-
च्छेदं समाश्रित्य यच्छास्त्रं सर्वं समामोषीति तदप्यसंगतं स्यादिति भाष्यार्थः । उपपादकमिति
तर्कमित्यर्थः । निष्प्रपञ्चेत्यादि निर्गुणरूपप्रतिपादकं वाक्यप्रबन्धं मुक्तचेत्यर्थः । तस्तु भावोर्थः
अन्ययकृतो भाव इति वार्तिकात् । ‘समानकर्तृकयोः पूर्वकाले’ इत्यादिसूत्रैः श्रुतं समानकर्तृ-
कत्वादिकमित्युच्यते इति सूत्रेण स्थितम् । पूर्वोत्तरभावः सामानाधिकरण्यं च संसर्गः । तथा च ताद-
श्वाक्यप्रबन्धचनसमानाधिकरणमुत्तरकालिकं कर्तृत्वनिषेधं कुर्यादित्यर्थः । कर्त्रन्तरादि-
सत्तयेति सगुणादिरूपकर्त्रन्तरेत्यर्थः । यथेत्यादि नैयायिकानां यथा घटादि कर्त्रन्तरसत्तया
मल्लसिद्धया जगद्रूपव्याप्यसिद्धौ सर्वं समामोषीति संगतं भवति तथा स्यादित्यर्थः । त्वं तु
निष्कलं निष्क्रियं शान्तमित्यादिभिः निष्प्रपञ्चत्वं प्रपञ्चविरहवैशिष्ट्यं कथयन्नेव कर्तृत्वं निषेध-
तीति मन्यसे इति कर्त्रन्तरसत्ताऽसिद्ध्या व्याप्यसिद्धेरिदमसंगतमेव स्यादित्याहुः तव मत
इत्यादि । आसुरन्वेत्यादि ‘मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः’ इति वाक्यात् स्वरूपविस्मारकत्वेनासुरत्वं
मृत्युः । तथाकृता इति । भगवन्माहात्म्यनाशकत्वादिति भावः । अत एवेति अनुभूय युक्तिप्रमाणा-
तिक्रमादेवेत्यर्थः । किमपराध्यत इति तादृशवाक्यानां सर्वेषामप्राामाण्यात्कोऽपराध इत्यर्थः ।
सर्वोऽपि वेदो नाङ्गीक्रियत इत्यपराध इत्यत आहुः असद्चेत्यादि । यथा अस्पृश्यादिश्रुतिनिर्वि-

पवादपरत्वेन व्याख्यातुर्भिर्बेदान्तास्तिलापः कृता इति मन्यामहे । सर्व-
वाक्यार्थवाधात् । यथा निर्दोषपूर्णशुणविग्रहता भवति तथोपरिष्ठाद् वक्ष्यामः ।

ननु पुरुषार्थार्थानि शास्त्राणि । इदं च शास्त्रं मोक्षरूपपुरुषार्थसाधकम् ।
मोक्षश्चाविद्यानिवृत्तिरूप इति युक्तम् । अविद्या चाज्ञानं ज्ञानेनैव नश्यति ।
ततो ज्ञानोपयोगित्वेन व्याख्यातव्ये वेदान्तेऽध्यारोपापवादव्यतिरेकेण व्या-
ख्यानमयुक्तम् । अतो यथाकथंचिद् व्याख्यानेऽपि पुरुषार्थसिद्धेर्न कोऽपि दोषः

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादि । ननु ब्रह्मणः प्रपञ्चसमवायित्वमयुक्तम् । कार्यस्य कारणसाजालनियमेन
प्रपञ्चगतदोषाणां ब्रह्मण्यापातादित्याकाङ्क्षायामाहुः यथा निर्दोषेत्यादि । उपरिष्ठादिति
अन्तस्तद्ब्रह्माधिकरणे ।

अपवादार्थत्वे उक्तान् दोषानसहमानो निर्विशेषवादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते नन्वित्यादि ।
युक्तमिति 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिध्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्गः' इति
भौतमध्वने मिध्याज्ञानापायस्य मोक्षसाधकत्वेन कथनायुक्तम् । अविद्या चाज्ञानमिति ।
'अनित्याद्युचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या' इति पतञ्जलिमित्र उक्तं भावरूपम-
ज्ञानं, न तु ज्ञानाभावः । योगभाष्ये, अमित्रो न मित्रं, न वा मित्राभावः, किंतु मित्र-
विरुद्धसम्पदिति दृष्टान्तेन व्यासपादेरेव भावरूपताया उक्तत्वादिति । ततश्चायमर्थः ।
शास्त्रस्य स्वार्थवाधने य आग्रहः कियते स शास्त्रस्वरूपं विचार्य कार्यः । न हि शास्त्रत्वेन
शास्त्राणामुपादेयता येन स युक्तः स्यात् । किंतु पुरुषार्थार्थत्वेन । पुरुषाश्च नानास्वभावाः
स्वसोपयोगिशान्नामाद्रियन्ते । तत्रेदं शास्त्रं मोक्षसाधकं मुमुक्षूपयोगि । मोक्षस्त्वभियुक्तैर-
विद्यानिवृत्तिसाध्यतयोक्तत्वादविद्यानिवृत्तिरूप एवात्र वक्तव्यो न तु स्वरूपात्मकः ।
तस्याजन्यत्वात् । तत्र च साधनानामनुपयोगेन तदुपदेशवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । नचाविद्या-
निवृत्तेर्जन्यत्वे कदाचित् तन्नाशः शङ्क्यः । ध्वंसरूपत्वात् । अत एव जन्यभावत्वेन
नश्वरत्वेन व्याप्तिराद्रियते, न तु केवलं जन्यत्वेन । ततश्च साधनसाध्यो मोक्षोऽविद्या-
निवृत्तिरूप एवेत्यविवादम् । तत्र साधनविचारे यद्यपि दर्शनान्तराभिमानिभिः साधनान्त-
राणि कर्मसमुच्चिततत्तद्विधज्ञानरूपाण्युक्तानि तथापि श्रौतेऽस्मिन् वेदान्तदर्शने केवलं ज्ञानमेव
साधनम् । अविद्याया अज्ञानरूपत्वस्य साधितत्वात् । विवक्षितज्ञानमात्रेणैव तन्निवृत्तिसिद्धौ
साधनान्तराणां समुच्चयस्य चापार्थत्वात् । ततो ज्ञानोपयोगित्वेनैव वेदान्तव्याख्याने कर्तव्ये-
ऽध्यारोपापवादपक्षमपहाय स्वार्थपरत्वेन व्याख्यानं नाभियुक्तजनरुचिरम् । अतो यथाकथंचिद्व्या-
ख्यानेऽपि ज्ञानोत्पत्त्या अज्ञाननिवृत्तौ, 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इतिरूपस्वरूपावस्थ्यात्मकपुरुषार्थ-
सिद्धेरप्रत्यूहत्वात् पाषण्डित्वासुरत्वशास्त्रानर्थक्यादिरूपाणां दोषाणां लेशस्याप्यभावादनुचितोऽय-
मपहास इति । एवं तेन खोपहासे विनिवारिते तस्यापत्रपत्वं बोधयन्तः स्वीकृत् स्थिरीकृतुं तदुक्तं

रश्मिः ।

शेषवादिनावलम्ब्यते तथेयं तैरवलम्ब्यते इति लोकायतिकतौल्यमिति भावः । दुःखजन्मेत्यादि ।
इदं सूत्रं शंकराचार्यैरुपन्यस्तं भाष्ये । साधनपादस्य सूत्रमाहुः अनित्येत्यादि । स्वरूपात्मक इति
ब्रह्मस्वरूपात्मक इत्यर्थः । अत एवेति ध्वंसस्य जन्यत्वे सत्यनश्वरत्वादेवेत्यर्थः । जन्यभावत्वेनेति

इति चेत् । न । पुरुषार्थस्य शास्त्रार्थस्य वा स्वरूपं शास्त्रैकसमधिगम्यं, न खबुद्धिपरिकल्पितम् । अतः खबुद्ध्या शास्त्रार्थं परिकल्प्य तत्र वेदं योजयन्तो महासाहसिकाः सद्भिरूपेभ्यः ।

पुरुषार्थः पुनर्यथा वेदान्तेष्ववगतः । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति', 'ब्रह्म-

भाष्यप्रकाशः ।

नियेधन्तः प्रामाणिकप्राचीनरीतिमाहुः नेत्यादि । अयमर्थः । यदुक्तं, पुरुषार्थार्थानि शास्त्राणी-
स्यादिना, तदङ्गीकुर्मः । परंतु पुरुषार्थः शास्त्रार्थश्च कीदृशो विवक्षित इति विचाणीयम् ।
किं स्मार्त उत श्रौतः ? । तत्र नाद्यः । विरुद्धानां शास्त्राणां व्याससैनैव निगमणात् । वाक्या-
भासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ति । तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञानाचार्येण वेदान्त-
वाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रदर्शनाय वाक्याभामयुक्त्याभामप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्त
इति भवद्भाष्यकृतापि तन्निराकरणाङ्गीकारात् । अतो द्वितीय एवादरणीयः । तथा मति
पुरुषार्थस्य शास्त्रार्थस्य च स्वरूपं श्रुत्येकसमधिगम्यं, न तु दर्शनान्तरवाक्यादरणेन खबुद्धि-
कल्पितमिति सिद्धम् । एवं सति पदवाक्यप्रमाणनिष्पातेनाचार्येण कार्यलक्षणस्यैव पूर्वं विचारित-
त्वादये तत्तद्वर्मादिविचारणं धर्मविशिष्टब्रह्मज्ञानमेव शास्त्रार्थो, न त्वध्यारोपापवादेन यावद्धर्म-
शून्यब्रह्मावगतिः । अतः खबुद्ध्या तथा शास्त्रार्थं कल्पयित्वा तत्र वेदस्यैकवाक्यत्वं बोधयन्तो
लोकान्तरीयभयराहित्येन महासाहसकर्तृत्वात् सद्भिर्वेदानुसारिभिरसंभया इति । मोक्षस्याविद्या-
निवृत्तिरूपत्वव्युदासायाहुः पुरुषार्थ इत्यादे । तथाचाविद्यानिवृत्तिरूपो मोक्षः कुत्रापि नोक्त
इति त्वन्मतीयः पुरुषार्थोऽपि काल्पनिक इत्यर्थः । एतदेव बोधयितुं वाक्यानुदाहरन्ति
ब्रह्म वेदेत्यादि । अत्र प्रथमे ब्रह्मभावो, द्वितीये परब्रह्मप्राप्तिरेव च फलत्वेनोच्यते । तृतीये च
संसारवृत्त्यभावः । चतुर्थे गीतावाक्ये आतिस्वरूपं निष्कृष्यते । पञ्चमे च वैयासे छत्रे
तृतीयवाक्यार्थनिर्धारणेन जन्यभावत्वनश्वरत्वयोर्व्याप्तिरिनाक्रियते । अत्रायमाशयः । भवद्भाष्ये
न्यायसूत्रोपन्यासेनाविद्यानिवृत्तेरुर्ध्वं सरूपत्वादनश्वरत्वं यदस्यचि, तद् आश्रमवासिके भारतायं
पर्वणि महता प्रबन्धेन, त्यक्तदेहानां कुरुपाण्डवसैन्यानां व्यासेन पुनर्दर्शितानां स्वस्वपत्नीभिः

रश्मिः ।

न तु जन्यत्वेनेति भावः । ध्वंसस्य जन्यत्वेऽपि नश्वरत्वाभावात् । निराकरणादिति ।
द्वितीयाध्याये तथेत्यर्थः । 'ईक्षतेर्नाशवद्' इति सूत्रस्थं शंकरभाष्यं संमतये आहुः
वाक्याभासेत्यादि । एवं पीठिकाशुक्त्वा व्याकुर्वन्ति स्म तथा सतीत्यादिना । खबुद्धेति
भाष्यं विवृण्वन्ति स्म न त्विति । अत इत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः एवं सतीत्यादि ।
आशिस्वरूपमिति परमात्रोतीत्युक्तमाभ्यं कर्म ब्रह्म तन्निष्ठाशिस्वरूपमित्यर्थः । भक्त्या हृदि प्रकटे
प्रवेश आशिरिति निष्कर्षः । निराक्रियत इति यदीयं व्याप्तिः प्रामाणिकी स्याच्छ्रुतिव्याहता
स्यात् इति तर्केण तथेत्यर्थः । एवं सामान्यतः सिद्धान्तग्रन्थं व्याख्याय प्रेक्षावलंबवृत्तये संकर-
भाष्यं पूर्वपक्षकोटौ निवेशयितुमाशयं वर्णयन्ति अत्रायमित्यादि । असूचीति नित्यश्च मोक्षः
सर्वैर्लोकादिभिरभ्युपगम्यत इत्युक्त्वा 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतिजालमुपन्यस्यैव-
माद्यः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानफलं दर्शयन्तीति निरुच्यास्योपन्यासेन तत्स्वी-
कृतं तयात्वमसूचीत्यर्थः । स्मार्तं स्मार्तैव दूष्यमित्याशयेनाहुः तदाश्रमेत्यादि । वाक्यानि तु

विदामोति परम्', 'न स पुनरावर्तते', 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्', 'अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्' इत्येवमादिभिः श्रुतिस्मृति-

भाष्यप्रकाशः ।

सहैकरात्रिकृतविहारामन्त्रणादिकथनाद् ध्वंसस्याप्यनश्वरत्वं प्रायिकमेव, न तु नियतमतस्तद्विद्या-
कृताविद्यानिवृत्तेरपि स्वप्नप्रबोधन्यायेन च निवृत्तिसंभवाज्ज्ञानश्वरत्वं, गुणानामन्योन्याभिभव-
जननमिथुनवृत्तितया सत्त्वेन रजस्तममोरिव ताभ्यां सत्त्वस्याप्यभिभवे पुनरप्यविद्योत्पत्ति-
संभवादसंगतम् । अतस्तद्विद्याय श्रौत एव ब्रह्मप्राप्तिरूपः पुरुषार्थ आदत्तव्यः । नच तस्य
नश्वरत्वं शङ्क्यम् । 'न स पुनरावर्तते' इति ब्रह्मप्राप्तस्यानावृत्तिबोधनेन तस्यानश्वरत्वनिश्चयात् ।
जन्यभावत्वेन नश्वरत्वेन व्याप्तेर्लौकिकत्वबोधनार्थेन सूत्रे शब्दादित्यस्य हेतोरुपन्यासात् ।
नच ब्रह्मणः सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वादनाप्यत्वं शङ्क्यम् । आप्तस्वरूपत्वेऽप्युक्तगीतावाक्ये
आप्तिस्वरूपविवरणेनेदानीं तस्याभावादाप्यत्वस्यापि सत्त्वात् । एतदथापत्त्यैवान्तस्तत्त्वविद्वयोरपि
तत्र मन्तव्यत्वात् । नच श्वेताश्वतरोपनिषदि, 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इतिमायानिवृत्ते-
र्मोक्षरूपत्वश्रावणादविद्यानिवृत्तेरप्यनश्वरत्वं श्रौतत्वं च शङ्क्यम् । मायाऽविद्ययोर्भेदात् ।

'विद्याऽविद्ये मम तन् विद्म्यद्भ्यः शरीरिणाम् । मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते' ॥

इति भगवता तयोः कार्यकारणभावबोधनात् । माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति ताप-
नीयश्रावितद्वैरूप्यपक्षेऽपि तयोर्भेदेन तन्नाशयोरपि भिन्नत्वान्मायानिवृत्तेरेव मोक्षत्वं, नाविद्यानि-
रक्षिः ।

विद्वन्मण्डने सन्ति । अनुभवमप्याहुः स्वप्नप्रबोधेत्यादि । अविद्यया विद्यानिवृत्तिं व्युत्पादयन्ति
स्म गुणानामिति । अस्संगतमिति यदसूचि तदसंगतमित्यर्थः । अतस्तदिति स्थूलनुभव-
सूत्रविरुद्धत्वात्सार्तमित्यर्थः । अत्र यस्य तूत्पाद्यो मोक्षस्तस्य मानसं चाचिकं कायिकं वा कार्य-
मपेक्षते इति युक्तं, तथा विकार्यत्वे च तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्वम् । नहि दध्यादिविकार्य-
मुत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके इति शंकरभाष्योक्तमाशङ्क्य निराकुर्वन्ति न चेत्यादि ।
स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वं, सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात्सर्वेण ब्रह्मण आकाशस्ये-
वेति शंकरभाष्योक्तमाशङ्क्य निषेधन्ति न च ब्रह्मण इत्यादि । तस्येति प्रवेशस्येत्यर्थः । तथा च
लोकन्यायिनोपपन्नत्वाच्चायमेवार्थस्तान्त्रिक इति भावः । एतदित्यादि अभिहितानुपपत्तिरूपेत्यर्थः ।
इदमिह तत्त्वं गीतावाक्यावगतोऽर्थः प्रवेशरूपो ब्रह्मणो व्यापकत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वादनुपपन्नत्वेन
ज्ञातः सन्नर्थान्तरं सान्तस्त्वबहिर्द्वरूपं कल्पयतीति, यथा ज्योतिष्ठेनेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागस्य
क्षणिकत्वेन स्वर्गसाधनतानुपपत्त्या मध्यवर्त्यपूर्वं कल्प्यते तद्वत् । श्रुतीनामेकवाक्यत्वायाहुः माया-
निवृत्तिरित्यादि 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति स्मृतिरप्येतेन संपृहीता । तदुक्तम् ।

'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु भृङ्गक्तिं लभते पराम् ॥

भक्त्याहमेकया ब्राह्मो यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' । इति ।

मायातरणोत्तरं ब्रह्मभाव इति वस्तुस्थितिः ।

'अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदुपाश्रयाम् । यया संगोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् ॥

परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते । अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमपेक्षजे' । इति समाधिभाषायाः ।

ब्रह्मणो व्यतिरिक्तत्वभाश्रित्याप्यत्वं यदुक्तं तदूषितमिदानीं तु स्वात्सरूपत्वे सत्यनाप्यत्वादिति

न्यायैर्ब्रह्मप्राप्तेरेव पुरुषार्थत्वम् । ब्रह्म च पुनर्न जीवस्यात्ममात्रम् । अज्ञानवद्वा ।
'एकस्यैव समाशस्य जीवस्यैव महामते । बन्धोऽस्याविद्ययाऽनादिविद्यया च तथेतरः'

इति भगवता जीवस्यैवाविद्यावत्त्वप्रतिपादनात् । तस्माद्व्यायोपबृंहितसर्व-
वेदान्तप्रतिपादितसर्वधर्मवद् ब्रह्म । तस्य श्रवणमनननिदिध्यासनैरन्तरङ्गैः
शमदमादिभिश्च बहिरङ्गैरतिशुद्धे चित्ते स्वयमेवाविर्भूतस्य स्वप्रकाशस्य सायुज्यं
परमपुरुषार्थः । तस्मात् सर्वे वेदान्ताः स्वार्थ एव युक्तार्था इति न्यायैर्वक्तव्यत्वाद्
ब्रह्मणः समवायित्वाय समन्वयसूत्रं वक्तव्यम् ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे तृतीयं समन्वयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीबल्लभाचार्यविरचिते श्रीब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
प्रथमाध्याये प्रथमपादस्यादिमत्रिसूत्रीभाष्यं समाप्तम् ॥

भाष्यप्रकाशः ।

इत्तेः । मायानिवृत्तिश्च मोक्षस्य पूर्वा कक्षेति परममोक्षत्वं ब्रह्मप्राप्तेरेव निश्चयम् । तदेतदुक्तं ब्रह्मप्रा-
प्तेरेव पुरुषार्थत्वमिति । यदपि मोक्षस्य स्वात्मस्वरूपत्वेनानाप्यत्वमुक्तं यच्च ब्रह्मणोऽविद्याशा-
स्त्र्यादज्ञानवत्त्वं तदप्यसंगतमिति ज्ञापनायाहुः ब्रह्म चेत्यादि । आत्ममात्रमिति 'मात्रं कात्स्न्ये-
ऽवधारणे' कृत्स्नमात्मस्वरूपम् । तथाचाऽस्मिन् वाक्ये जीवस्यांशत्वकथनेन स्वस्यांशित्वं बोधयता
भगवता ब्रह्मणो जीवात्ममात्रत्वे निवारिते मोक्षस्वात्मरूपत्वेनानाप्यत्वं निवारितम् । जीवस्या-
विद्यया बन्धकथनेन ब्रह्मणोऽविद्यावत्त्वमपि निवारितमतस्तदप्यसंगतमित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मा-
दित्यादि । तस्मादिति एकदेशिमतस्योपबृंहणविरुद्धत्वात् । तस्येति सर्ववेदान्तप्रतिपादितधर्म-
विशिष्टस्य ब्रह्मणः । स्वयमाविर्भूतस्येति नायमात्मेति श्रुत्या साधनाधीनत्वे ब्रह्माविर्भावस्य वारिते
आविर्भावः स्वीकृतकरणेन प्रसादादेव भवतीति तेन स्वयमाविर्भूतस्य । तथाच श्रौतानां स्मार्तानां
च ब्रह्मविषयाणां साधनानां चित्तकषायशोषण एव पर्यवसानात् तैरतिशुद्धे चित्ते परमबोमात्मके
सति तत्राविर्भूतस्य ब्रह्मणः, 'सोऽश्नुते' इति श्रुत्युक्तं सायुज्यमेव सर्वोत्कृष्टः पुरुषार्थो ध्वंसाप्रति-
योगित्वात् । न तु ब्रह्मात्मावगतिमात्रम् । अतस्तादर्थ्येन यथाकथंचिद् वेदान्तन्याख्यानमयुक्त-
रक्षिः ।

भाष्ये ब्रह्मैक्यादनाप्यत्वं यदुक्तं तदनुवदन्ति यदपीत्यादि । स्वयंपदात्युष्टिर्भागं व्याचक्षते स्म
नायमात्मेतीति । ननु गुष्टिर्भागबोधकं किं पदं श्रुताविति चेन्न 'वृणुते' इति पदसत्त्वात् ।
साधननिषेधपूर्वकं, इह संयत्तौ इति घातुपाठात् स्वीयत्वेन स्वीकारस्तु संभक्तिरूपगुष्टिसंबन्धि-
त्वेन तत्त्वात् । तेनेति प्रसादेन दर्शनसाधनेन 'तमक्रतुं पश्यति वीतशोको घातुः प्रसादात्' इति
श्रुत्युक्तेनेत्यर्थः । आविर्भूतस्येति लोकरीलाविर्भूतस्येत्यर्थः । तत्राविरिति व्योमात्मके
शरीरे आविर्भूतस्थानन्दस्य । 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इति श्रुतेः । अद्वयत्वाधिकरणात् । यद्यपि सेवाफल-
विवृतिविश्रुतौ सायुज्यं 'भक्त्यामामभिजानाति' इति स्मृत्युक्तः प्रवेश इत्युक्तं, तथाप्यत्र परमपुरुषार्थ-
पदसमभिव्याहारादलौकिकसामर्थ्यरूपं मुख्यं फलं सह युनक्तौति सयुक् सयुजो भावः सायुज्यमिति
व्युत्पत्त्या संयोगानुभवरूपं सायुज्यं विवक्षितमित्याशयेनाहुः सोऽश्नुते इतीति । तादर्थ्येनेति
स्वसैद्धान्तिकपुरुषार्थार्थत्वेनेत्यर्थः । इदमत्र बोध्यम् । निमित्तत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वादित्युक्तम् । अत्र च
समवायित्वाय समन्वयसूत्रं वक्तव्यमित्युक्तम् । अतो निमित्तत्वे सति समवायि ब्रह्म इत्युक्तं भवति ।

भाष्यप्रकाशः ।

मित्यर्थः । एवमेकदेशमनानि व्युत्पद्य प्रत्येकं यत्रप्रयोजनं निगमयन्ति तस्मादित्यादि ।

उनि तृतीयं समन्वयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणनवचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य श्रीपीताम्बरात्मजस्य
पुरुषोत्तमस्य कृता भाष्यप्रकाशे प्रथमाध्याये प्रथमपादस्यादिम-
त्रिसूत्रीप्रकाशः समाप्तिमगमत् ॥

रदिमः ।

अतएव द्वितीयस्कन्धे 'अन्वय'त्यतिरेकाभ्याम्' इत्यस्य सुबोधिन्यां अभिन्ननिमित्तोपादानं जगत् प्रसङ्गकारणं कं
इत्युक्तं भवतीत्युक्तम् । तदिदं लोकाप्रसिद्धमिति चिन्त्यते समवायश्च तादात्म्यं न तु वैशेषिकमतप्रति-
पन्नमिति द्वितीयाध्याये समवायदूषणावसरे व्युत्पाद्य, तच्च कृत्स्नस्याशस्य वा, अशस्येति सिद्धान्तः । तथा
च 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयव निरञ्जनम्' इति श्रुतिव्याकोपः । मयं 'कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वश-
ब्दकोपो वा' इत्याशङ्क्य 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' इति भगवता व्यासेनैव तन्निराकरणात् । अत एव ।
अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवाञ्जनं । विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ इति स्मृतिः ।
तस्य निमित्तत्वं द्रुमपदादम् । समवाय्यसमवायिभिन्नत्वे सति कारणत्वस्य तल्लक्षणत्वात् । नैतत्
निमित्तकारणलक्षणस्यैकांशेन समवायिन्यविरुद्धत्वात् । अवयवभेदस्यावयविनि सत्त्वात् । तथा चैषा
प्रक्रिया । प्रसाविकृतमेवैकांशेन समवायि, दृष्टान्ताभावो भूषणाय 'न तत्समः' इति श्रुतेः
धेनुविशेषवद्वा, तदेव प्रकृतिरूपं, कचित्कालरूपं स्वांशमुपादानं करोति । प्रमाणं तु पूर्वमुक्तम् ।
उपादानं च द्विविधम् । परिणाम्युपादानं विवर्तोपादानं च । तत्रापि स्वसमानसत्ताकं कार्यकारेणा-
विर्भवति । उपादानसमसत्ताकोऽन्यथाभावः परिणामः । स च विकृताविकृतभेदेन । द्विविधः । तत्राद्यो यथा
मृदो घटशरावादिः । द्वितीयस्तु यथा सुवर्णस्य कटककुण्डलादिः । विवर्तस्तूपादानवियमसत्ताको-
न्यथाभावः । यथा रजतादिरूपेण बुद्धेः ख्यानं । यद्यपि समवायिकारणभिन्नं यत्कारणं तन्निमित्तकारणम् ।
असमवायि कारणस्यातिरिक्तकारणताकल्पने प्रयोजनाभावात् । कारणसामग्र्यामन्तर्भाव इत्युक्तं तत्तथैव
एतदुक्तमाचार्यचरणैः 'प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययामवत्' इति शास्त्रार्थप्रकरणे । तथाच शरीरं,
प्रसिद्धकर्तृत्वात् कुलालवदिति साकारत्वसिद्धिः । पृथ्वी जल शोषयति तेजः पिचतीत्यादि कर्तृत्ववा-
णाय प्रसिद्धेति हेतुविशेषणम् । अन्यद्विद्वन्मण्डने स्फुटम् ।

इति तृतीयं समन्वयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

इति श्रीविठ्ठलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगोविन्दरायजित्पौत्रेण
संपूर्णवेत्त्रा विठ्ठलरायजिह्वाजीयगोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरजिता
कृते भाष्यप्रकाशस्य रदमौ प्रथमाध्याये प्रथमपादस्यादिम
त्रिसूत्री रदिमः संपूर्णतामगमत् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यचक्रचूडामणि-
श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणप्रणीतम् ।

दशदिगन्तविजयि श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीत-
भाष्यप्रकाशसंपूर्णवेत्तृ श्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपेश्वर-
जिचरणप्रणीत भाष्यप्रकाशरश्मिपरिवृंहितम् ।

प्रथमाध्यायप्रथमपादस्यैक्यधिकरणमारभ्य पादसमाप्त्यन्तो

द्वितीयो भागः

‘भगवद्ब्रह्मपरायणसद्गतश्रेष्ठिगोवर्धनदास सुन्दरदास’ इत्यस्य पुष्टिमार्गीय-
संस्कृतसाहित्यसमुदायार्थं निर्दिष्टद्रव्यसंग्रहः ‘प्राप्तभगवत्त्व-
मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल.एल. बी.,
वकील, हाइकोर्ट’ इत्येतेषां सुहृद्भिः
संशोध्य ‘निर्णयसागर’ शुद्धणालये
शुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

भीमह्वान्दाः ४५८. संवत् १९९३.

श्रीकृष्णप्रादुर्भावोत्सव-

मूल्यं रूपकत्रयम् ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay 2.

Published by Dhirajlal Vrajdas Sanklia, B A., LL B., Advocate
at Khakhar Building, C. P. Tank, Bombay 4.

श्रीरूपेणाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदान्वयचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिवृंहितम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

एवं ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय किं लक्षणकं ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां जन्मादिसूत्रद्वयेन
वेदप्रमाणकं जगत्कर्तृ समवायि चेत्युक्तम् । एवं त्रिसूत्र्या जिज्ञासालक्षण-
विचारकर्तव्यता सिद्धा ।

भाष्यप्रकाशः ।

अतः परं प्रस्तोष्यमाणग्रन्थान्वरणाय पूर्वोक्तस्य शास्त्रार्थसंग्रहरूपत्वं बोधयन्तः तद-
र्थमनुवदन्ति एवं ब्रह्मेत्यादि । तेन सिद्धमाहुः एवं त्रिसूत्र्येत्यादि । कर्तव्यतापदस्य जिज्ञा-
सादिपदैः प्रत्येकं संबन्धः । सिद्धेति सूचिता । तथाच पूर्वद्वये जिज्ञासापदमहिम्ना ज्ञाने-
रश्मिः ।

अतः परं चिद्रूपेऽव्याप्तिवारकं प्रकृतिपरमाण्वादावतिव्याप्तिवारकं च सप्तसूत्रमीक्षत्यधिक-
रणभाष्यमाक्षेपसंगत्या पूर्वमवतारयन्ति अतः परमित्यादि । संगतिस्तु पूर्वपक्षभाष्ये स्फुटि-
ष्यति 'क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती संदिध्येते परस्थिते' इति भाष्यकारिकाया ज्ञानशक्तिसंदेहोत्र । त्रिसू-
त्र्येति । करणत्वबोधकतृतीयानुरोधादत्र द्वन्द्व इति सूचयन्त आहुः कर्तव्यतेत्यादि । प्रत्येक-
मित्यादि । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादिति भावः । जिज्ञासासूत्रे कर्तव्यपदान्व्याहाराज्जन्मादिसूत्रे
च लक्षणपदानुक्तेः समन्वयसूत्रेण कारणविशेषविचारानुक्तेराहुः सूचितेति । सूचकपदेन
सिद्धेत्यर्थः । साचेयं नार्थव्यञ्जना किंतु शब्दव्यञ्जनेत्याहुस्तथाचेत्यादि । जिज्ञासापद-
महिम्नेति । अयमर्थः । यथा—

‘भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-

वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य ।

यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य

दानाभ्युपेक्षसुभगः सततं करोऽमृतं’ इत्यत्र

भद्रात्मनोऽनाक्रमणीयमूर्तेः, विस्तीर्णे वंशे कुले उन्नतिरभ्युदयो यस्य, कृतः शरसंग्रहो येन,
अनुपप्लुता मण्डूकचद्रतिर्यस्य, वैरिनिवारकस्य, एतादृशस्य यस्य राज्ञो हस्तः सततं दानोदकसेक-
सुन्दरोऽमृदिति मुख्यो वाच्योर्थः । इदानीं व्यङ्ग्योर्थः । अत्युन्नतयाऽनाक्रमणीयस्य, विशाला
पृष्ठवंशस्योन्नतिर्यस्मिन्, कृतप्रमरसंग्रहस्य, अनुपप्लुतगतेः, एवंविधस्य परवारणस्य, पर उत्कृष्टो
चारणस्तस्य, हस्तः शुण्डादण्डः, ‘मनोदकसेकसुभगोमृदिति । अत्र व्यञ्जनया गजप्रतीतिः । राज्ञो
वाच्यत्वस्य प्रकरणनियतत्वात् उक्तव्यञ्जनाद्वारा व्यञ्जकशब्दं लक्षयति । शब्दस्यार्थविशेषयुक्तस्य
व्यञ्जकत्वादर्थोपि सहकारित्वेन व्यञ्जको बोध्यः । तद्वत्प्रकृतेः । तथाहि ।

तत्र ब्रह्मणि चतुर्धा विचारः । स्वरूपसाधनफलप्रतिपादकानि वेदान्त-
वाक्यानि त्रिविधानि मतान्तरनिराकरणं च । तत्र स्वरूपे विचारिते
मतान्तरनिरासच्यतिरेकेण साधनफलधोरनुपयोगात् । अतः प्रथमं स्वरूप-
निर्णयः । तदनु मतान्तरनिरासः । तदनु साधनानि फलं चेति । तत्र
प्रथमेऽध्याये स्वरूपवाक्यानि विचार्यन्ते । तानि द्विविधानि । संदिग्धानि, नि-
संदिग्धानि च । तत्र निःसंदिग्धानां निर्णयो न वक्तव्यः । संदिग्धानि पुनश्चतु-
र्विधानि । कार्यप्रतिपादकान्यन्तर्यामिप्रतिपादकान्युपास्यरूपप्रतिपादकानि
प्रकीर्णकानि चेति । तत्र प्रथमपादे कार्यवाक्यानां निर्णय उच्यते । सच्चिदानन्द-

भाष्यप्रकाशः ।

च्छास्यारणेन, 'अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम्' इति ब्रह्मस्वरूपमर्यादाबोधनाद् ब्रह्म-
ज्ञानोत्तरमपि तस्याः करणावश्यकता सूचिता । द्वितीये स्वरूपलक्षणमनुक्तत्वेन कार्यलक्षण-
कथनेन तस्य गौणत्वनिवारणात् तत्करणावश्यकता सूचिता । तृतीये समवायित्वनिर्णायक-
हेतुकथनेन विरुद्धधर्माश्रयत्वबोधनाद् विचारकरणावश्यकता च सूचितेति त्रिसूच्युक्त एवा-
र्थोऽग्रे विशेषाकारेण बोधनीय इत्यर्थः । तमेव वैशेषिकं बोधयितुं प्रकारमाहुः तत्र ब्रह्म-
णीत्यादि । अत्राध्यायार्थक्रमनियमे तत्तदुपजीव्योपजीवकभावं हेतुत्वेनाहुः तत्र स्वरूप
इत्यादि । तथाचैवं चतुर्धा विचारः शास्त्रार्थः । तत्तद्विधाविचारस्तत्तदध्यायार्थ इत्यर्थः ।
प्रथमाध्यायस्य विशेषाकारेणार्थमाहुः तत्र प्रथम इत्यादि । निःसंदिग्धानीति 'सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादीनि । न वक्तव्य इति निर्णयस्य संदेहनिरासा-
र्थत्वात् तेषु च तस्याभावान्न वक्तव्यः । तथाच स्वरूपनिरूपकत्वेऽपि संदेहाजनकत्वादेव
तद्विचारो व्यासेन न क्रियत इत्यर्थः । पादसंख्यायां हेतुभूतां विधामाहुः संदिग्धानी-
त्यादि । प्रथमपादार्थमाहुः तत्रेत्यादि । निर्णेतव्यानां वाक्यानां विधां वदन्ति सचि-
दित्यादि । सच्चिदानन्दरूपेण कारणं निर्दिश्य कार्यप्रतिपादकानि, आकाशवायुतेजोवाचक-

रहिमः ।

‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरूपदयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्त्यतिहेतवः’ ॥ इति ।

संयोगादयो विशेषस्त्यतिहेतव उक्तास्तत्र जिज्ञासासूत्रे ब्रह्मपदसंनिध्येन विचारस्य
वाच्यत्वे नियमिते ज्ञानेच्छाकरणावश्यकताव्यक्तकः शब्दो लक्षणिकस्तस्य व्यङ्ग्योर्थस्तत्करणावश्य-
कारूप इत्यर्थः । ‘ज्ञानी चेद्भजते कृष्णम्’ इति वाक्यात् । नैयायिकास्तु लक्षणयैव निर्वाहयन्ति ।
विज्ञानतामिति इदमित्यतयाऽऽसामिदं ज्ञातमित्यभिमानवतामित्यर्थः । अविज्ञानतामिति
तादृशमिमानशून्यानामित्यर्थः । करणेत्यादि । जन्मादिसूत्रेषु ज्ञानेच्छाधिकारादर्शनात् व्यङ्ग्ये
विवक्षिते कर्तव्यपदस्यार्थस्य बाध्याहार इति भावः । कर्तव्यपदप्रत्ययार्थत्वेन तदैवावश्यकताप्रतीतिः ।
भाष्ये कर्तव्यतापदान्न व्यङ्ग्येधिकारक्रियानन्वयो दोषाय । तस्येति जन्मादिकर्तृत्वस्य निर्वाहकसं-
गत्या निरूपणेनेत्यर्थः । वैशेषिकमिति विशेषेण संसृष्टमित्यर्थः । ‘संसृष्टे’ इति सूत्रेण ठक् । तस्येति

भाष्यप्रकाशः ।

शब्देन कारणं निर्दिश्य कार्यप्रतिपादकानीत्येवं पदविधान्याद्ये पादे निर्णयन्त इत्यर्थः । नन्वन्यवाचकैः शब्दैः कृतो निर्देश इति शङ्कानिरासायाहुः अन्यत्रेत्यादि । तथाच तेषां नैसर्गिकशक्तिबोधनेन भूताकाशादिषु ब्रह्मलक्षणस्यातिव्याप्तिपरिहारायैवं निर्देश इति बोधयितुमयं निर्णय इत्यर्थः । एवमुपोद्घातेनार्थकथनादिदं बोधितम् । विचारस्य शास्त्रार्थत्वाजिज्ञासासूत्रस्य सर्वत्र विषयिविषयभावः संगतिः । शास्त्रस्याध्यायेषु तेषां स्वपादादिषु पादानां स्वावयवेषु सामान्यविशेषभावः । अधिकरणानां परस्परमन्यान्या एव संगतय उभेया इति । संगतिस्त्वनन्तराभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकज्ञानविषयोऽर्थः । इदं वाक्यमेतद्वाक्यानन्तरं कस्मादुक्तमीदृशी या जिज्ञासा सा अनन्तराभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षा । तज्जनकं तत्स्वरूपयोगि यज्ज्ञानं तत्र विषयत्वेन योऽर्थः प्रकाशते सोऽर्थः संगतिशब्दवाच्यः । तद्भेदाश्च पद ।

‘सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा ।

निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा संगतिरिष्यते’ ॥

रश्मिः ।

संदेहस्येत्यर्थः । तेषामित्यादि आकाशादिपदानां नैसर्गिकशक्तेर्ब्रह्मणि बोधनेनेत्यर्थः । स्वावयवेष्विति अधिकरणेष्वित्यर्थः । अन्यान्या इति तत्तदधिकरणे वक्तव्याः । आनन्तर्यपदघटितत्वं दीधितिःकृतोपगतं संगतिलक्षणस्य तथापि गदाधर्या चातुर्वर्ण्योदित्वात्साधैष्यजमभिधायोचरार्थत्वमात्रं व्याख्यातमिति तदाहुः अनन्तरेत्यादि । विश्लिष्यावयवानर्थमाहुः इदमित्यादि । यथा प्रत्यक्षनिरूपकवाक्यनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपकवाक्योक्तिस्तत्रानुमाननिरूपकमिदं वाक्यं प्रत्यक्षनिरूपकवाक्यानन्तरं कस्मादुक्तमीदृश्या अनन्तराभिधानहेतुविषयकं यज्ज्ञानं तद्विषयिणी या इच्छा तद्रूपाया जिज्ञासायाः स्वरूपं ज्ञानेच्छारूपं तत्रोपयोगिज्ञानपूर्वकत्वेन कार्यत्वमनुमानमिति तन्निरूपकवाक्ययुक्तमित्येवमुपयोगि यज्ज्ञानं कार्यत्वत्वेनोपस्थितं कार्यत्वं तद्विषयज्ञानं तत्र विषयत्वेन ज्ञाननिरूपितविषयतावच्छेदकविशेषात्मकेन कार्यत्वत्वेन प्रकाशमानस्य धर्मस्योपजीव्योपजीवकत्वस्य संगतित्वमिति । एवं कारणत्वस्यापि न तु कारणत्वस्यैव । अत्र प्रत्यक्षोपजीवकज्ञानमुपजीवकत्वत्वेनोपस्थितोपजीवकत्वसामान्यप्रकारेण ततः कार्यविशेषाध्वेषणनिवृत्तिस्त्वनन्तरमनुमानपददर्शनात् । एवं हि स्वरूपोपयोगः स्यात् । अनुमाननिरूपकमिदं वाक्यं प्रत्यक्षनिरूपकवाक्यानन्तरं कस्मादुक्तमिति पूर्वोक्तजिज्ञासायां तदश्चानुमानं प्रत्यक्षस्य कार्यत्वात्तदनन्तरमुक्तम् । इति विशेषावधृतिरिति । इयं च जिज्ञासा व्याख्यातुरेव न तु निरूपयितुः । निरूपयितुरपि वा ग्रन्थकरणानन्तरं मया कस्मादुक्तमिति जिज्ञासासंभवात् न च निरूपितप्रत्यक्षानुमानयोः संभवतीयम् । उक्तमिति कान्तपदघटितत्वादिति त्वनुमानस्य निरूपयिष्यमाणत्वादिति वाच्यम् । तत्कालीनप्रत्यक्षानुमानयोरनिरूपयितुरपि वा ग्रन्थकरणानन्तरं मया कस्मादुक्तमिदं स्यादिति जिज्ञासासंभवात् । वस्तुतस्तु ‘धातुसंभवे प्रत्ययाः’ इति सूत्रेण भविष्यत्काले लुङ् स्यादित्यध्याहारः । मनोरमायां विशेषानुल्लेखात् तथाम्युदाहरणानुरोधेन श्रूयमाणतित्तन्तस्थले एव सूत्रप्रवृत्तिस्तदा तु उक्तमित्यत्र वचनीयं स्यादिति वक्तव्यम् ।

१. ज्ञानेच्छा जिज्ञासा, ज्ञान यद्यपि हेतुरूपविषयेण पूरितं तथापि विशेषहेतुना न पूरितमिति इच्छाविषयज्ञान-विषयत्वेनेत्यर्थः । २. हेतुविशेषादर्थं विषयविषया हेतु ।

रश्मिः ।

शुद्धिस्थं यद्विचारित तत्पर्यायोक्तामिति । वस्तुतस्तु अस्य वाच्यस्यैतद्वाक्यान्तरं निरूपणे को हेतुः स्यादित्येव जिज्ञासा । एव चानुमानस्येत्यस्य स्पष्टप्रतिपत्तिप्रयोजनकतया तत्रोपयोगिज्ञाना-
गोचरत्वम् । तथा ज्ञानविषयेत्यत्र हेतुभिन्नैति वक्तव्यत्वेन नैत्यर्थस्य हेतोगोचरत्वमिति कार्यत्वस्य
संगतित्वमित्यपि न । कार्यत्वमनुमानस्येत्यत्र कार्यत्वमित्येतावतैव जिज्ञासापूर्तेरिति ध्येयम् ।
सामान्यहेतोर्विशेषकार्यत्वरूपहेतुत्वादित्यपि ध्येयम् । तथा तज्जनकमित्यस्य कार्यज्ञान-
मिष्टसाधनमिति ज्ञानमिति विवरणं गदाधरभट्टकृतम् । कारणस्य कार्यभावश्यकमिति कार्य-
त्वरूपेण कार्यसामान्यज्ञानमिति विवरणं भवानन्दरामनाथकृतम् । तत्र गदाधरकृत-
व्याख्यानेभिधातुः पूर्वोक्तं ज्ञानं संभावितं न तु निश्चितं दीधितिः कृतानुल्लेखात् । असदुक्त-
ज्ञानजिज्ञासयोरपि सम्भावाच्च विषयताविशेषस्य विवक्षा चेति दूषणद्वयम् । इतरयोस्तु शिष्यस्य
प्रतिभाविरेहेण तद्विरेहेण च शिष्यज्ञानयोर्वक्तुमशक्यतया ज्ञानं व्याख्यातुरभिधातुर्वा ग्राह्येते
संभाविते न अपि तु निश्चिते दीधितिः कृतोल्लेखात् । अतस्तज्जनकं तत्रोपयोगीति व्याख्यातम् ।
तथा तत्रोपयोगिज्ञाननिरूपितविषयतावच्छेदकं कार्यत्वत्वोपस्थितकार्यत्वावच्छिन्नकार्यानुमाननि-
रूपकवाक्यवद्यद्यपि वक्तुं शक्यते तथापि कार्यत्व कण्ठरवेणोक्तं श्रद्धितिं शुद्धावारोहति । एवं
च उपयोगिज्ञाननिरूपितविषयतावच्छेदकं कार्यत्वत्वमिति ज्ञेयम् । गदाधरभट्टस्तु प्रत्यक्षान-
न्तरमस्य किमुपजीवकमित्यादिजिज्ञासां प्रति उपजीवकत्वादिज्ञानं हेतुरित्यनुमानस्य प्रत्यक्षा-
नन्तरमभिधाने प्रयोजिका किमस्योपजीवकमिति जिज्ञासा तज्जनकं कार्यज्ञानमिष्टसाधनमिति उप-
जीवकत्वविषयकज्ञानं तद्विषयत्वमुपजीवकत्व इति लक्षणसंगतिः । एवमुपजीव्येपि बोध्यम् । तथा
च कारणत्वस्य कार्यत्वस्य च संगतित्वं न तु कार्यत्वस्यैव जनकज्ञानविषयत्वेनेन जनकीभूते-
ष्टसाधनताज्ञानीयज्ञाननिष्ठविशेष्यतायां विषयतासंबन्धेन यदवच्छेदकत्वं तन्निरूपितावच्छेदकतात्म-
कविषयताविशेषस्य विवक्षितत्वात् । न ज्ञाननिष्ठेष्टसाधनत्वेतिव्याप्तिर्भवति चोपजीवकज्ञान-
मिष्टसाधनमित्यत्रेष्टसाधनताज्ञानैकदेशज्ञाने या विशेष्यता उपजीवकत्वप्रकारकज्ञाननिष्ठेष्टसाधन-
ताविषयकं ज्ञानमिति बोधात् । तादृश्यां विशेष्यतायां विषयितासंबन्धेन यदवच्छेदकत्वं
इष्टसाधनतावच्छेदकत्वं इष्टसाधनतानिष्ठविषयता निरूपिता तद्वद्वारा विषयितासंबन्धेन विशेष्य-
तायाः इष्टसाधने सत्त्वात् तादृशेष्टसाधनतानिरूपितमवच्छेदकत्वमुपजीवकत्वे इष्टसाधनताधिकरणे
ज्ञाने विषयतासंबन्धेनोपजीवकत्वस्य सत्त्वात्तदात्मकस्य विषयताविशेषस्योपजीवकत्व एव सत्त्वा-
दतिव्याप्तिवारणम् । भवानन्दभट्टस्तु प्रत्यक्षस्य कारणत्वज्ञाने कारणस्य कार्यभावश्यक-
मिति क्रमेण कार्यस्वरूपेण कार्यसामान्यज्ञानं ततः सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकार-
कजिज्ञासाजनकत्वात् किमस्य कार्यमित्याकारिका शिष्यजिज्ञासा, ततः शिष्यस्य किमस्य कार्यमिति
शब्दप्रयोगः, ततः शिष्यजिज्ञासाज्ञानं गुरोः, तत इष्टसाधनताज्ञानेनानन्तराभिधानमिति क्रमेण
जिज्ञासायामनन्तराभिधानप्रयोजकत्वमिति वदन्ति । रामनाथस्तु आनन्तर्याभिधानप्रयोजक-
शिष्यज्ञानगोचरतदिच्छाजनकीभूतशिष्यज्ञानविषयत्वमेव संगतिरित्याह । प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं कार-
णस्य कार्यभावश्यकमिति शिष्यस्य कार्यत्वसामान्यज्ञानं ततश्च किमस्य कार्यमिति शिष्यजिज्ञा-
सायां गुरुणानुमानाभिधानं क्रियते इति शिष्यज्ञानजिज्ञासे अनुमानाभिधानावसरे शिष्यजिज्ञा-

रूपेणाकाशवायुतेजोवाचकवाक्यानि पट्टिधान्यपि निर्णीयन्ते । अन्यत्रान्य-
वाचकान्यपि वेदान्तेषु भगवद्वाचकानीति ।

रश्मिः ।

सायाः प्रतिभाविरेहेण तद्विरेहेण च वक्तुमशक्यतया जिज्ञासा चानन्तराभिधातुरेवेति गदाधराः ।
घटत्वादिप्रत्यक्षेण को घट इति जिज्ञासोदयात् घटत्वादौ प्रत्यक्षसंगतित्ववारणाय प्रयोजकान्तम् ।
नन्वेवमपि न निस्तारः । प्रत्यक्षादौ निरूपिते स्वसामग्रीवशात् को घट इति कस्यचि-
जिज्ञासया केनचिद् घटो निरूपितः तादृशनिरूपणप्रयोजकतथाविधजिज्ञासामादाय, घटत्वादावपि
प्रत्यक्षादिसंगतित्वप्रसक्तेः प्रयोजकान्तमुपादायाप्यशक्यवारणत्वात् । अथ तत्र घटत्वादेः संग-
तित्वमिष्टमेव प्रसङ्गमध्ये तस्यान्तर्भावनीयत्वाच्च । अन्यथा तादृशनिरूपणं संगत्यभावेनावद्धप्रत्ययः
स्यात् । आकाङ्क्षितामिधाने तु स न स्यादिति । एवं च घटत्वादीनां लक्ष्यत्वेन प्रयोजका-
न्तमनर्थकमित्युच्यते तदा तु यन्निरूपणानन्तरं कदाचिदपि कस्यचिद्धर्मस्यावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानेच्छा
न जायते अपि तु कालान्तरे जायते, तदा तस्य तत्संगतित्ववारणाय प्रयोजकान्तोपादानात् । न च
तादृशधर्म एव दुर्लभः । तादृशधर्मसंभावनयातिव्याप्तिरसदेहेनातिव्याप्तिवारकविशेषणदानौचि-
त्वात् । यद्वा यन्निरूपणानन्तरं यद्धर्मावच्छिन्नस्य यस्य पुंसो विशेषजिज्ञासा न जाता अपि
त्वन्यामिधानानन्तरमेव, तद्धर्मस्य तं प्रति तत्संगतित्ववारणाय प्रयोजकान्तमुपादेयम् । अस्तु
तर्ह्यनन्तराभिधानप्रयोजकज्ञानविषयत्वं सा प्रयोजकजिज्ञासाजनकेत्यधिकं मैवं पटादिक निरूप्य
प्रतिपाद्यस्य जिज्ञासान्तरेणैव यत्रासंयद्धटघटाद्यभिधानं कृतं केनचित् तत्रास्य घटज्ञानं भव-
त्वित्याकारकेच्छाजनकीभूतं वक्तृघटादिज्ञानं तद्विषयघटत्वादावतिप्रसङ्गः । घटविषयकज्ञानस्यापि
घटादिबुबोधयिषाद्वारा पटाद्यभिधानानन्तरं घटाद्यभिधानप्रयोजकत्वादतो जनकान्तरमन्युपादेयम् ।

न चैवमपि पटघटादिनिरूपणोत्तरं घटसंयन्वेन दण्डादिस्मरणे को दण्ड इत्यादिजिज्ञा-
सया दण्डादिनिरूपणं तत्र तादृशजिज्ञासाजनकज्ञानविषयस्य पटनिरूपितसंगतित्वापत्तिरिति
वाच्यम् । यदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वस्य निवेशनीयत्वादिति
पदकूलं गदाधर्याम् । निवेशप्रकारस्तु यदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजनकतदभिधानाप्रयोज्य-
जिज्ञासाजनकज्ञानविषयोर्थः संगतिरिति बोध्यः । पटाभिधानानन्तरं दण्डादिनिरूपणाभावान्न पट-
निरूपितसंगतित्वं दण्डादिनिरूपणे अस्य लाघवाय जिज्ञासा निरूपिता ज्ञानमिष्टविषयतावच्छेद-
कत्वविशेषः संगतिर्लाघवात् । भवति च जिज्ञासा तत्स्वरूपैकदेशभूतेच्छा तन्निरूपिता या तद्वि-
तीयदलज्ञाननिष्ठायोग्यता तदवच्छेदकमनुमानं विषयविधया तत्ता चानुमाने तदवच्छेदकमनुमानत्व-
मपि परंत्ववच्छेदकत्वविशेषः कार्यत्वमिति लक्षणसमन्वयः । जिज्ञासा चात्र किमनुमानं कार्यभूत-
मित्येव विचारः । तादृशजिज्ञासयैवानुमाननिरूपणादिति स्थितं गदाधर्याम् । गदाधरव्याख्या-
नमनुवदन्ति तत्रेत्यादि । स्मृतस्य पूर्वाभिहितवस्तुसंयन्वेन स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वम् । विरोधो
नर्जयः । द्वेष्यज्ञानविषयता चोपेक्षार्हत्वम् । एवं च द्वेष्यज्ञानविषयताविरोधि यद्गुणं तत्,
जिज्ञासाविषयतावच्छेदकरूपमिति यावत् । स्मृतस्यैवमभिधानं जिज्ञासाया आनन्तर्याभिधानप्रयो-
जकत्वलाभाय । उपोद्घातादिपञ्चकमिन्नत्वे सतीति पूणीयम् । तथाचोपोद्घातादिपञ्चकमिन्नसं-
गतिः प्रसङ्ग इति पर्यवसितार्थः । तेनापेयत्वाधिकरणत्वघटत्वादीनामत्रैवान्तर्भावः । उपेक्षान-

१. चक्षु इति कर्षादिसामग्रीवशात् । २. जिज्ञासाया अजनकीभूतो यच्छब्दार्थं तत्संगतित्वेत्यर्थः । ३ वक्ष्यमाणा ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यभिद्युक्तोक्तेः । तत्र स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः । प्रकृतार्थसाधकत्वमुपोद्घातः । उपजीव्योपजीवकभावो हेतुता । सा सापेक्षत्वादुभयसंग्राहिका । प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासा-निवृत्तावबन्धवक्तव्यत्वमवसरः । निर्वाहप्रयोजकता निर्वाहकत्वम् । एकजातीयकार्यजनकत्वमेक-रश्मिः ।

ईत्वं च विभाजकमात्रमतस्तादृशधर्माणां सुयुक्षानर्हत्वादिरूपाणां निरूपणप्रयोजकजिज्ञासाविषय-तावच्छेदकत्वविरहेऽपि न क्षतिः । उदाहरणं त्वाधारनिरूपणेन स्मृतस्याधेयस्योपेक्षानर्हत्वज्ञानेन किमाधेयमिति जिज्ञासायाधेयनिरूपणमिति । प्रकृतार्थेत्यादि । तदुक्तं 'चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमु-पोद्घातं विदुर्बुधाः' इति । प्रकृतसिद्ध्यर्थं प्रकृतोपपादकत्वविषयिणीं किमस्योपपादकमिति चिन्तामुपोद्घातसगतित्वनिर्वाहिकां विदुरित्यर्थः । तादृशजिज्ञासामादायैवोपोद्घातत्वे लक्षणसमन्वयात् । अर्थसाधकत्वं च उपपादकत्वं तच्च निर्वाहकत्वं तच्च क्वचित् तद्वदकतया क्वचित्तदघटकतयेति । तत्रार्थं विशिष्टपरामर्शत्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदकत्वं परामृश्यमानलिङ्गलिङ्गपरामर्शान्यतरव्यापार-कज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिरीत्यनुमितिलक्षणघटकतयानुमितिलक्षणोपपादकम् । परामर्शज्ञानेन विना परामर्शघटितलक्षणानिर्वाहादिति परामर्शव्यवस्थापने उपोद्घातः संगतिः । द्वितीयं तु सामान्यप्रत्यासत्तेरनुमितिपूर्वं नियमतो विशिष्टपरामर्शनिर्वाहकतया विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्ना यानु-मितिकारणता तन्निर्वाहकत्वादेव परामर्शघटितानुमितिलक्षणोपपादकत्वं न त्वनुमितिलक्षणघटक-तयेति द्विविधमुपपादकत्वम् । उपजीव्येत्यादि इयं विवेचिता । ननु कार्यत्वं षोढात्वं व्याहृतिष्यतीत्याकाङ्क्षायां हेतुतापदमजहत्स्वार्थवृत्त्या कार्यत्वकारणत्वोभयसाधारणेन केनचिद्ग्रेणे तदु-भयपरमिति नाधिक्यमित्यनुवदन्ति सा सापेक्षेत्यादि । प्रतिबन्धकीत्यादि । अत्र किमि-दानीं वक्तव्यमिति जिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वमादाय लक्षणसमन्वयः । यद्यपि तादृशजिज्ञासा-विषयतायां जिज्ञासानिवृत्तिघटितं नावच्छेदकमिति तेन रूपेण संगतित्वं नास्ति अपि तु निवृत्त्युपलक्षिततरकालवक्तव्यत्वरूपेणैव तथापि न क्षतिः । यादृशस्य संगतित्वं तादृशस्यैव विभाजकत्वमित्यनियमात् । जिज्ञासानिवृत्तेर्विभाजकधर्माघटकत्वे बाधकाभावादिति । इयं च प्रत्यक्षोत्तरोपमाने संगतिः । अत्र प्रतिबन्धकीभूतानुमान जिज्ञासा किमनुमानमिति तस्या अनुमाने उपमानोपेक्षया प्राथमिकजिज्ञासाविषयत्वप्रयोजकबहुवादिसंमतत्वकथनेन नानुमाननिरूपणाद्विषय-सिद्धान्वितवृत्तौ सत्यानुपमानमवश्यं वक्तव्यमिति जिज्ञासया किमिदानीं वक्तव्यमिति जिज्ञासया वो-पमाननिरूपणात् । निर्वाहेत्यादि । उदाहरणं तु व्याप्तिपक्षधर्मतयोज्ञानस्यानुमितिजनकत्वेन तादृशव्याप्तिनिरूपणानन्तरं किमनुमितिनिर्वाहप्रयोजकमिति जिज्ञासया पक्षधर्मतानिरूपणमिति । पक्षधर्मताज्ञानं कारणमिति पक्षधर्मता निर्वाहप्रयोजिका । एकजातीयेत्यादि । उदाहरणं तु अनुमानस्येश्वरसिद्ध्यपवर्गयोः संगतिरत्रैकजातीय येन केनापि धर्मेणेश्वरसिद्ध्यपवर्गार्थं कार्यं तज्जनकत्वमनुमान इति । सामान्यत एकजातीयानेकार्थजनकत्वज्ञाने ईश्वरसिद्ध्यनन्तरं किम-न्यकार्यजनकत्वमिति जिज्ञासायापवर्गरूपकार्यनिरूपणात् सामान्यलक्षणसमन्वयः । भवा-नन्दभट्टैस्तु नैयायिकेनेश्वरसिद्ध्यनन्तरं शक्तिं निरस्य परमप्रयोजनं त्वनुमानस्यापवर्गं इत्यनेने-श्वरसिद्ध्यपवर्गयोरनुमानजन्यत्वलक्षणैकार्थत्वसंगतिः सूचिता । एकस्य कारणकार्यतायाः तदर्थ-

१ विशिष्टे बाधितो विधिविशेषणमुपसकामति शिखी न इतिवत् । एव चोपमानविषयकत्वत्वे संगतित्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

कार्यत्वम् । इदं च संगत्यभिधानमात्रोपयोगित्वात् स्वरूपकथनमात्रम् । लक्षणं तु प्रसङ्गाद्य-
न्यतमत्वमेव । तेन पूर्वसेष्टसाधनत्वाधाराधेयभावादावव्याप्तावपि न दोष इति नैयायिका

रश्मिः ।

त्वादित्युक्तम् । इदानीं भवानन्दोक्तमनुवदन्ति इदं चेत्यादि । विभाजकं चेत्यर्थः ।
सामान्यलक्षणं चेति वार्थः । लक्षणफलमनुवदन्ति तेन पूर्वस्येत्यादि । इष्टसाधनत्वेति
इदं त्विह वक्तव्यं इष्टसाधनत्वस्य कार्यकारणभावात्मकत्वं कैश्चित्स्वीकृतं तन्मतं भवानन्धादावनू-
दितं तत्राव्याप्तिः । नैयायिकैस्तत्र संगतित्वानङ्गीकारात् । नैयायिका इति अस्य 'कतू-
कथादिसूत्रान्ताद् ठक्' इति ठकि नैयायिका इत्येव । अतः परं पूर्वोक्तं संगतिसामान्यलक्ष-
णमुपजीवकत्वे न संभवति किं प्रत्यक्षोपजीवकमिति जिज्ञासयानुमाननिरूपणाभावात् । अपि
तु किमनुमानमिति जिज्ञासयैव निरूपणं तस्य । इयं च जिज्ञासानिरूपयितुः अनुमाननिरू-
पणापूर्वं संभवात् । या तु प्रत्यक्षग्रन्थानन्तरं मया कस्मादुक्तमिदमिति पूर्वोक्ता जिज्ञासा सा-
नुमाननिरूपणानन्तरं निरूपयितुर्विचारसामयिकी । नचात्र किं मानमिति वाच्यम् । अनुमान-
त्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टे लक्षणप्रतिपादकस्य तत्करणमनुमानमित्युत्तरस्य संगतेरेव मानत्वात् ।
अन्यथा पूर्वोक्तजिज्ञासास्वीकारे तु यद्धर्मप्रकारकयद्विषयिणी जिज्ञासा तद्धर्मवच्छिन्नतद्गुदेक्ष्यकं
लक्षणादिनिरूपणमिति नियमस्य को घटः कम्बुग्रीवादिमान् घटः इत्यादिषु दर्शनात् उप-
जीवकमनुमानमित्युत्तरस्य प्रसङ्गात् । ननु पूर्वोक्तां जिज्ञासां स्वीकृत्योपजीवकपदमध्याहृत्योत्तरस्या-
पजीवकमनुमानं तच्च तत्करणमित्यर्थात् संगतिरिति चेन्न । किं प्रत्यक्षोपजीवकमिति जिज्ञासायाः
प्रत्यक्षोपजीवकत्वविशिष्टेऽनुमितिकरणत्वरूपविशेषधर्मबोधकात्तत्करणमित्यादिवाक्यादेव निवृत्तेः । तथा
चानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपसंगतित्वं प्रकृते नोपजीवकत्वे संभवति ।
किंतु निरूप्यतावच्छेदकेऽनुमानत्वे इत्यनन्तराभिज्ञानप्रयोजकजिज्ञासाजनकनिरूप्यतावच्छेदकधर्मप्रका-
रकस्मरणप्रयोजकनिरूप्यनिष्ठसंबन्धः संगतिरित्येव लक्षणं युक्तम् । प्रत्यक्षानुमानपदार्थयोरुपजी-
व्योपजीवकभावसंबन्धज्ञानादनुमानपदार्थत्वरूपप्रकृतलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकप्रकारेणानुमानस्मरणपद-
मानपदार्थः क इति विशेषजिज्ञासयानुमितिकरणमनुमानपदार्थ इति निरूपणादुपजीवकत्वे
संगतित्वनिर्वाहात् । एवं च पूर्वोपरनिरूपणविषययोः संबन्ध एव संगतिः । न तु निरूप्यतावच्छे-
दक इति । इदं यद्यपि साधीयः संगतमित्यत्र संबद्धमिति व्यवहारात् तथाप्यवश्यवक्तव्य-
त्वस्य संबन्धत्वविरहादवसरे व्यासतादृशस्थले हेतुतासंबन्धाश्रयणात् । किंच यत्र गां पश्यन्
सास्त्रादिमतीत्यं गौरिति प्रयुक्ते तत्र संगतेऽप्यानन्तर्याभिधानाभावादव्याप्तिः । किंच शरीरगौरवं
शक्यतावच्छेदकगौरवं च । अपिच जिज्ञासाधिकरणसंगतौ लक्षणस्याप्रवेशः । आनन्तर्याभि-
धानघटितत्वात् । अधिकरणस्य प्राथम्येनानन्तराभिहितत्वात् । अन्यच्च प्रतिपत्तिगौरवं चेति मत्वा

१. विशेषज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः । २. पञ्चाङ्गेषु संगतेरपि सत्त्वाज्जन्मादिसूत्रस्याजातत्वेनानन्तर्याभिधानप्रयो-
जकजिज्ञासाभावात्लक्षणस्याप्रवेशमाहुरपि चेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

आहुः । वयं तु, सावधानपुरुषप्रयुज्यमानवाक्यप्रयोजकत्वेन स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वमेव संगतिः ।

रश्मिः ।

संगतमित्यत्रोपेक्षानर्हमिति व्यवहारारम्भं वा लक्षणान्तरमाहुः वयं त्वित्यादि । इति रोच-
यामह इति संबन्धः । प्रयुज्यत इति प्रयुज्यमानमुच्चार्यमाणमित्यर्थः । एतादृशवाक्यस्य प्रयो-
जकं परंपरया कारणं यद्वेतुतादिस्तदवच्छेदकत्वेनानुमानवाक्यत्वादिना स्मृतिविषयोनुमानवा-
क्यादिः । अवच्छेदकत्वं तृतीयार्थः । उपेक्षानर्हता च क्वचिदेतुतया क्वचिदुपोद्धातेनेत्येवं
ज्ञेया । तथा च सावधानाभिन्नपुरुषकर्तृकप्रयोगकर्मीभूतवाक्यनिरूपितप्रयोजकतावच्छेदकरूपेण
कर्तृनिष्ठस्मृतिनिष्ठविषयितानिरूपितविषयताशालिवाक्यपदान्यतरनिष्ठोपेक्षानर्हत्वं संगतिः । अत्रेदं
हृदयम् । सावधानपुरुषप्रयुज्यमानं वाक्यमथातो ब्रह्मजिज्ञासेति तत्प्रयोजकं प्रकृतोपपादकत्वमस्य
जातित्वविरहाद्धर्मत्वेन प्रकृतोपपादकरूपत्वात्तत्तावच्छेदकेन ब्रह्मभक्त्यादिविचारप्रतिज्ञावाक्यत्वेन
स्मृतस्य ब्रह्मभक्त्यादिविचारप्रतिज्ञावाक्यस्योपेक्षानर्हत्वं संगतिः । बुद्धिस्थमेव सर्वोपि प्रयुक्त इति
दृष्टानुयायिनः । तादृशवच्छेदकस्य संगतित्वविरहात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । अनु-
भवविषयीभूतषट्पादिसंबन्धेन स्मृतस्य दण्डादेरुपेक्षानर्हत्वं द्वेष्यज्ञानविषयताविरोधिरूपात्मकमिति
तत्रातिव्याप्तिः तद्वारणाय विशेषणदलम् । दण्डः संगत इत्यव्यवहाराद्वाक्यधर्म एव संगतिः ।
प्रयुक्तवाक्यनाशोचरं कालान्तरे तदुपपादकत्वेन स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं संगतिः स्यात् तत्रातिव्याप्ति-
वारणाय प्रयुज्यमाने इति । यदि च तादृशस्थले संगतित्वव्यवहारः प्रामाणिक एव तदा तु
स्पष्टप्रतिपत्तिः प्रयोजनं वाक्येत्यादितृतीयानां उपेक्षानर्हताप्रयोजकस्कूलैः । प्रकृतोपपादक-
त्वावच्छेदकब्रह्मभक्त्यादिविचारप्रतिज्ञावाक्यत्वादिना वाक्यादिस्फुरणे सत्युपेक्षानर्हता वाक्यादेर्यतः ।
पुरुष इति तु वक्तव्यमेव योग्यत्वात् । तत्त्वं च जीवेशत्वं तच्च श्रीपुरुषसाधारणं तेन
क्षीप्रयुज्यमानवाक्यप्रयोजकत्वेन स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वे नाप्याप्तिः । केनचित्प्रतिष्ठायै पुरुषेण
प्रयुज्यमानं वाक्यमानन्तर्यावच्छेदकावच्छेदेन प्रतिपत्त्यमानावच्छेदकमित्याद्यनर्थकं तादृशवा-
क्यप्रयोजकत्वेनासंषद्बोद्धारणे पदप्रतारणाय यदुपेक्षानर्हत्वं तत्रातिव्याप्तिवारणाय स्थावधानेति ।
स चानवधानपुरुष इति नासंषद्भेदोतिव्याप्तिः । किं च सावधानेत्यनुक्तौ आन्तपुरुषोपि
संगृह्येतेति सावधानेत्यवश्यं वक्तव्यमेव । तर्हि स्मृतस्येत्यवक्तव्यं, वक्तव्यं तत् । सावधानपुरुष-
प्रयुज्यमानवाक्यप्रयोजकत्वेनाधारत्वेनोपेक्षानर्हत्वस्य कालेपि सत्त्वात् । स्मृतस्येत्युक्ते तु स्मरण-
विषयत्वविरहात् काले नातिव्याप्तिः तादृशप्रयोजकत्वेन स्मृतत्वमेव संगतिरिति तु न । स्मरण-
विषयतायां संगतित्वव्यवहाराभावादतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । अथवात्र भगवान् व्यासः सर्वमपि
ब्रह्मभक्तिविचारं स्मृत्वेदं सूत्रं प्रणिनिनायेति । सावधानपुरुषप्रयुज्यमानवाक्यं 'जन्माद्यस्य यतः'
इत्यारम्य 'अनावृत्तिः शब्दात्' इत्यन्तं तत्प्रयोजकत्वेन तदुपपादकत्वेन स्मृतस्य ब्रह्मभक्तिविचारवाक्य-
स्योपेक्षानर्हत्वं संगतिः । पूर्वत्र तु स्मर्यमाणप्रयुज्यमानयोः वाक्ययोः संगतिरत्र तु प्रयुज्यमा-
नयोरेव । एवं स्मर्यमाणयोरपि ज्ञेया । इति त्रिंशद्वारोहणेन प्रतिपत्तिगौरवमपि नास्ति ।

१ जन्मादिवृत्त्याभावात्तत्वेति बुद्धिस्थलात्तदावागानन्तर्यामिधानप्रयोजकजिज्ञासादिसमयस्य तु 'सिद्धान्तनैमुदीय
विरच्यते' इत्यादौ दृष्टान्तदनुयायिनः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तुतादयः सर्वे उपेक्षानर्हत्त्वस्यैव प्रयोजका धर्मास्ते तद्वोधकतया संगतित्वेनोच्यन्ते ।
रश्मिः ।

क्यतावच्छेदकलाघवं स्फुटम् । शरीरलाघवं च । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं संगतिरित्यन्यस्य
रिष्कारत्वात् । ईश्वरलिखापितं पञ्चम्यन्तम् । यत्र गां पश्यन्नित्याद्युक्तस्थलेपि सावधान-
रुषप्रयुज्यमानं सास्त्रादिमती गौरियमिति वाक्यं तत्प्रयोजकत्वेन हेतुत्वेन स्मृतस्य वाक्यस्यो-
पेक्षानर्हत्वं संगतिरिति नाव्याप्तिः । अत्र गां पश्यन्नित्यनुभवस्थले गां पश्यामीत्येवं वाक्यं
‘स्मृत्वा स्मर्यमाणोच्चार्यमाणयोर्वैक्ययोः संगतिर्ज्ञेया । अत्र यद्यप्युच्चार्यमाणवाक्यं संगतमिति
प्रतीतिः संगतिरत्रापेक्ष्यते तथापि स्मर्यमाणत्वोच्चार्यमाणत्वमात्राहितभेदावच्छिन्नत्वान्न दोषः । अथवा
भारतकरणोत्तरं ब्रह्मसूत्रप्रणयनेन सावधानपुरुषप्रयुज्यमानं वाक्यं भारतरूपं वर्तमानत्वाविवक्ष-
णात् । तत्प्रयोजकत्वेन भारतार्थवेदार्थनिर्वाहकत्वेन स्मृतस्य ब्रह्मभक्तिविचारस्योपेक्षानर्हत्वं संगतिः ।
एवमन्येन सावधानपुरुषेण प्रयुक्तं यद्वाक्यं घटोयमिति तदुपपादकत्वेनेतरेण स्मृतस्य प्रयुक्तस्य च
नीलोयं घटोतः प्रत्यक्ष इति वाक्यस्योपेक्षानर्हत्वं संगतिः । प्रथमवाक्ये तु तद्वटकपदानां
वाक्यत्वमाश्रित्य पदधर्मः संगतिवाक्ये चकास्तीति । यद्यपि गदाधरभट्टैः यद्यप्युपोद्घातादि-
पञ्चकभेदमनिवेश्य सर्वा संगतिः प्रसङ्ग एवान्तर्भावयितुं शक्यते तथापि विभाजकस्य स्वतन्त्रेच्छ-
कृततया न पर्यनुयोगावसर इति सामान्यलक्षणं प्रसङ्गलक्षणमित्युक्तं तथापि तद्विशेषणरहितमिति
ततोपि वैलक्षण्यं ज्ञेयम् । न च जिज्ञासानिरूपिताज्ञाननिष्ठविषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वविशेषः
संगतिरस्तु किमनेनेति वाच्यम् । निरूप्यतावच्छेदकस्य संगतित्वविरहात् । अवच्छेदकत्व-
विशेषपदेन यत्रावच्छेदकत्वे संगतित्वव्यवहारस्तन्मात्रविवक्षणेपि जिज्ञासाविरहेण गोदर्शना-
नन्तरं सास्त्रादिमती गौरिति संगतवाक्येऽव्याप्तिः । नापि प्रसङ्गाद्यन्यतमत्वं, निरुक्तलक्षणमनु-
सरतामुपेक्षानर्हतापदेनोपेक्षानर्हतावच्छेदकोपस्थितेरावश्यकत्वात् । अन्यथा निरुक्तसामान्यलक्षणे-
नैकवाक्यतानापत्यास्याव्याप्तिरापद्येत । तथा सति निरूप्यतावच्छेदकस्य संगतित्वविरहेणासंभव
एव दूषणम् । अवच्छेदकत्वविशेषग्रहणेपि पूर्वोक्तस्थलेऽव्याप्तिः । आनन्तर्यघटितनिरुक्तसामा-
न्यलक्षणमनुसरतां तु प्रसङ्गादिलक्षणाभ्यान्वानन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वघटिता-
न्यावश्यकानि । अन्यथा यत्रानन्तर्याभिधानं जातं न भवति तत्रत्यस्यापि स्मृतनिष्ठोपेक्षानर्ह-
त्वादेः प्रसङ्गादिसंगतित्वापत्तेः । संगतिसामान्यलक्षणानाक्रान्ततया संगतत्वेन प्रतीतेष्वपि संग-
तत्वशून्यत्वाभ्युपगमात् । नन्वेवमपि सर्वत्र हेतुतादिषु संगतित्वव्यवहाराय विशेषलक्षणान्यपि
वक्तव्यानीत्याशङ्कार्थां तत्र लक्षणिको व्यवहार इति तानि न वक्तव्यानीत्याहुः हेतुतादय
इति । एतेन तत्र तत्र तत्तद्व्यवहारे नियामकमप्युक्तम् । एवं हि प्रयोजकास्तथाहि सावधान-
पुरुषप्रयुज्यमानवाक्यमाधारनिरूपकं तत्प्रयोजकत्वेनाधेयत्वेन स्मृतस्याधेयनिरूपकवाक्यस्योपेक्षा-
नर्हत्वं भवतीति आधेयत्वस्य प्रसङ्गान्तर्गतस्योपेक्षानर्हत्त्वप्रयोजकत्वम् । तथा सावधानपुरुषप्रयु-
ज्यमानवाक्यमनुमितिनिरूपकं तत्प्रयोजकत्वेनानुमितिलक्षणोपपादकत्वेन स्मृतस्य परामर्शस्यो-
पेक्षानर्हत्वं भवतीति उपोद्घातस्य प्रयोजकता । एवं सावधानपुरुषप्रयुज्यमानवाक्यं प्रत्यक्ष-

१ विशेषणनिष्ठो धर्मः । २ भूतले घटवद्भूतलमित्यत्र च ।

तत्र लक्षणविचार एव सद्रूपाणां वाचकता निर्णीता । चिद्रूपस्य ज्ञान-
प्रधानस्य निर्णयार्थमीक्षत्यधिकरणमारभ्यते सप्तभिः सूत्रैः । सप्तद्वारत्वाज्ज्ञानस्य ।

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रेयत्तानियामकस्यासदृशेऽनुक्तत्वादन्येषामपि संग्रहो न दृष्ट इति रोचयामहे । तत्र जन्मा-
द्यधिकरणे जगदुत्पत्त्यादिरूपसदात्मककार्यनिरूपणेन सामान्यतः कारणतया विशेषतः कर्तृ-
तया च स्वरूपं निरूपितम् । समन्वयाधिकरणे च सर्वत्र ब्रह्मणः समनुगतत्वादुपादानतया
विशेषतस्तन्निरूपितम् । तत्र यत् सामान्यतः सिद्धं तदनुवदन्ति तत्रेत्यादि । उक्तविधेषु वाक्येषु
पूर्वब्रह्माभ्यां कृते लक्षणविचार एव । सद् रूप्यते यैस्तेषां 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्या-
दिवाक्यगतानां पदानां ब्रह्मवाचकता निर्णीता । कार्यस्य सदात्मकत्वेन तत्कारणभूतं ब्रह्मैव
सच्छब्दैर्वाक्येषूच्यते इति निर्णयः कृत इत्यर्थः । अतः परमग्रिमाधिकरणप्रयोजनमाहुः चिद्रू-
पस्येत्यादि । निर्णयप्रयोजनमग्रिमध्वे स्फुटीभविव्यति । सप्तद्वारत्वादिति पञ्च चक्षु-

रश्मिः ।

निरूपकं तत्प्रयोजकत्वेन कार्यत्वेन स्मृतस्यानुमानवाक्यस्योपेक्षानर्हत्वं भवतीति हेतुताकार्यतयोः
प्रयोजकता । एवं साधनानुपपत्त्युत्पत्त्यमानवाक्यं प्रत्यक्षनिरूपकं तत्प्रयोजकत्वेनावसरूपनिरूप-
णीयतावच्छेदकेनावश्यवचन्यत्वेन स्मृतस्योपमानवाक्यस्योपेक्षानर्हत्वं भवतीति अवसरस्य प्रयोज-
कता । एवं तादृशवाक्यं व्याप्तिनिरूपकं तत्प्रयोजकत्वेन तत्कार्यनिर्वाहकत्वेन स्मृतस्य पक्षधर्म-
तानिरूपकवाक्यस्योपेक्षानर्हत्वं भवतीति निर्वाहकस्य प्रयोजकता । एवं तादृशवाक्यमीश्वरनि-
रूपकं तत्प्रयोजकत्वेन तत्सजातीयत्वेन स्मृतस्यापवर्गनिरूपकस्योपेक्षानर्हत्वं भवतीति एककार्य-
त्वस्य प्रयोजकता । अथवा तादृशवाक्यमपवर्गनिरूपकं तत्प्रयोजकत्वेनेश्वरसिद्धिसजातीयकार्यजन-
कत्वेन स्मृतस्यानुमानवाक्यस्योपेक्षानर्हत्वं भवतीति एकजातीयकार्यजनकत्वस्य प्रयोजकता ।
अन्वेवं घटत्वादावपि उपेक्षानर्हताप्रयोजकत्वदर्शनेन कथमिमे घटेव प्रयोजका इत्याकाङ्क्षायां तत्त्वे
द्रष्टमभ्युपगच्छन्ति तत्रेत्यादि । उपेक्षानर्हत्वप्रयोजकत्वेष्वित्यर्थः । अन्येषामिति उपेक्षानर्हत्व-
प्रयोजकानां घटत्वादीनामित्यर्थः । तस्मादव्याप्यतिव्याप्यसंभवविरहाच्छोभनमिदं लक्षणमिति
सुधीमिराकलनीयम् । संगतिव्यवहारस्तु तत्रतत्र स्पष्टत्वाय हेतुतादिसिः प्रयोजकधर्मैरेव वक्तव्य
इत्यपि ज्ञेयमित्यलं विस्तरेण । एवं संगतिं निरूप्य भाष्यमवतारयन्ति जन्मादीत्यादि । जग-
दित्यादि जगदुत्पत्त्यादिना रूप्यते व्यवहियते यत्सदात्मकं कार्यं तस्य निरूपणेनेत्यर्थः । यद्यपि सृष्टौ
घट इति समवायित्वेपि पञ्चमी दृष्टा तथापि विकृतत्वापादकत्वेन न तथा वक्तुं शक्येति मत्वाहुः
विशेषतः कर्तृतयेति । उपादानतयेति समन्वयपदसामर्थ्यात्तथेत्यर्थः । निर्णयप्रयो-
जनमिति ब्रह्मणः सत्त्विदानन्दरूपत्वेन पूर्वाधिकरणाभ्यां सद्रूपे लक्षणसमन्वय उक्तः । चिद्रूपे
लक्षणसमन्वयनिरूपणेनाव्याप्तिपरिहाररूपं तदित्यर्थः । उपलक्षकमेतत् । संगतिरपि निर्वाहक-
त्वरूपा स्फोटिव्यति । सप्तद्वारत्वादिति मनसोधिकरणत्वेन द्वारत्वमिव ब्रह्मणश्चिद्रूपोऽंशो
जीव इति द्वारत्वम् । चक्षुरादिद्वारा मनसा जीवस्य द्रष्टृत्वमिव जीवद्वारा ब्रह्मणो द्रष्टृत्वात् ।
'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति श्रुतेः । न च द्रव्यत्वम् । स्वमे चिद्रूपतानुभावात् ।

तत्रैवं संदेहः । ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन सर्वप्रमाणाविषयत्वाद् 'यतो वाचो निवर्तन्ते'
इति श्रुतेश्च विचारः कर्तुं न शक्यते । स्वप्रकाशत्वविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

रादीनि मनो जीवथेत्येवं सप्तद्वारत्वात् । तथाचान्यत्र गुणवाचका अपि ज्ञानादिशब्दा वेदा-
न्तवाक्यविशेषेषु ब्रह्मवाचका इति बोधनाय सप्तसूत्राणीत्यर्थः । संशयस्याकारमाहुः तत्रैव-
मित्यादि । स्वप्रकाशत्वेनेति । 'तमेव भान्तमनुभाति विश्वम्' इति श्रुत्या स्वप्रकाशत्वेन ।
स्वप्रकाशत्वविरोधादिति प्रमाणविषयत्वे तज्ज्ञानस्य प्रमाणतन्त्रत्वेन स्वप्रकाशत्वाभावेन
तद्विरोधात् । श्रुतिविरोधादिति विचारस्य मनोवाग्विषयत्व एव संभवेनेक्तश्रुतिविरोधात् ।

रश्मिः ।

ब्रह्मवाचका इति । 'तमेव धीरो विज्ञाय भ्रञ्जां कुर्वीत ब्राह्मणः' इति बृहदारण्यकात्सप्तसूत्रपाणि
वक्ष्यमाणानि, भ्रञ्जां स्मरणात्मकानि कुर्वीत कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्थेणेन पटतन्तुवत् । ततो
ज्ञानैकब्रह्मवाचका इत्यर्थः । ज्ञानस्येति भाष्यात् । सप्तसूत्राणीति सूत्रसंख्यातात्ययोक्तिरियं
पुत्रेष्टिन्यायेन । तथाहि । पुत्रेष्टौ श्रूयते 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इत्युपक्रम्य
'यद्दशकपालो भवति गायत्र्यैवेनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नव कपालं त्रिवृतैवास्मिन् तेजो दधाति
यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यस्मिन्
जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इति । अत्रोत्पन्नशिरो-
र्गायत्र्यादिजनितपूततासिद्ध्यर्थमष्टादिसंख्याककपालसंस्कृतपुरोडाशा न न्यूनाधिकसंख्याककपाल-
संस्कृतपुरोडाशाः । एवं त्रिवृदादिवाक्येष्वपि तत्तत्संख्याबोधने किं गमकमिति चेत् मैवं गाय-
त्रीपादसाष्टाक्षरत्वेनाष्टाकपालसंस्कृतपुरोडाशप्रचारे उत्पन्नशिरोर्गायत्र्यैव पावित्र्यं नन्दयितु-
मर्हति नान्यथापि । तथा च श्रुतिः 'गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा त्रिपदा' इति एतदभिप्रायेणै-
वाचार्यैः पुरुषोत्तमसहस्रनामस्तोत्रे 'गायत्री च तथा छन्दो देवता पुरुषोत्तमः' इति द्वात्रिंशद-
क्षरेषु गायत्रीत्वमुक्तं श्लोकस्य चतुष्पात्वात् । किंच गायत्र्याश्चतुर्योपि पादोस्ति बृहदारण्यके
गायत्र्युपासने 'अष्टावक्षरः ५६ वा एकं गायत्र्यै पदम्' इत्यादिना पादत्रयमुत्तमा 'अथास्या एतदेव
तुरीयं दर्शितं पदम्' इति श्रुतेः । एतदित्यस्य पादत्रयात्मकमित्यर्थः । तथा च गायत्र्यास्त्रिपादीत्वेनै-
कैकस्य पादसाष्टाक्षराणि भवन्तीति गायत्रीजन्यपावित्र्यापेक्षायामष्टाकपालसंस्कृतपुरोडाशप्रचारे युक्त
इति । एवमन्यत्रापि । एतच्च स्फुटं 'त्वमेव पूर्वसर्गेऽमूः' इत्यस्य सुबोधिनीटिप्पण्याम् ।
अन्यत्र यथा 'आत्मना प्रथमा लीला मनसा तु ततः परा' इत्याद्युक्ते सप्तके । आत्मा जीवः
यशः मनः चक्षुः लीलाः क्रियाः, ज्ञानं पञ्चरात्रात् ऐश्वर्यं वाक् भागवतरसनं 'स्वादु स्वादु
पदे पदे' इति भागवतात् धर्मा, प्राणः त्वक् वैराग्यं, प्राणवैराग्ययोर्गर्भवत्वात्, इन्द्रियं
प्राणः श्रीः । अत्र चक्षुर्मनो वा वक्तव्यमिन्द्रियमुख्यत्वात्तथापीन्द्रियश्रीः शृङ्गारं विना न भव-
तीति धृष्वीः श्रीतन्मात्रा, गन्धस्तु ग्राहकप्राणः शरीरं श्रोत्रं वीर्यं नमस्त्वात्, रूपं समष्टिः ।
अष्टरूपाणि कृतकूलीकुर्वन्तीति । अत्राष्टकपालत्वादयो गुणाः कर्मान्तर्विधायकाः, उत वैश्वानर-
त्वावका वेति संशये कर्मान्तरविधायका इति पूर्वपक्षे शते पञ्चाशदिति न्यायेन द्वादशकपालेष्व-
ष्टादीनां संभवात्स्वावका एवेति प्रथमस्य तृतीयपादे 'पूर्ववन्तोऽविधानार्थोस्तत्सामर्थ्यं समान्नाये'

आहोस्विद् विरोधपरिहारेण शक्यत इति । किं तावत् प्राप्तम् । न शक्यत इति । कुतः ।

ज्ञापनार्थं प्रमाणानि सन्निकर्षादिमार्गतः ।

सर्वथाऽविषयेऽवाच्येऽव्यवहार्ये कुतः प्रमा ॥

ऐहिकामुष्मिकव्यवहारयोग्ये हि पुरुषप्रवृत्तिः । प्रवृत्त्यर्थं हि प्रमाणानि । ब्रह्म पुनः सर्वव्यवहारातीतमिति । नन्वेतदपि वेदादेवावगम्यत इति चेत् तर्हि

भाष्यप्रकाशः ।

विधिकोटिस्तु स्फुटैव । पूर्वपक्षयुक्तिं गृह्णन्ति ज्ञापनार्थमित्यादि । सन्निकर्षादिमार्गत इति । आदिपदेन सहकारीणि । मार्ग उपायः । सर्वथाऽविषय इति खप्रकाशत्वेन मनो-निवृत्तिश्च्युत्या च सर्वप्रमाणाविषये । अवाच्य इति वाङ्निवृत्तिश्च्युत्या सत्यज्ञानादिपदैरपि लक्ष्यत्वादवाच्ये । अव्यवहार्यत्वं विभजन्ते ऐहिकेत्यादि । व्यवहारो नाम मनोमात्रेन्द्रियप्राणजन्यपुरुषप्रवृत्तिरूपो व्यापारः । सर्वव्यवहारातीतमिति लौकिकवैदिकव्यापारानर्हम् । एतदिति अविषयत्वादिकम् । वेदादिति । 'न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्यो न विज्ञानीमो यथैतदनुशिष्यात्' । 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' इत्यादिरूपात् । अयमर्थः । प्रमाणैर्हि द्रव्यगुणक्रियादिरूपाः पदार्था लौकिकालौकिकसन्निकर्षेण यथार्हं प्रमीयन्ते । ब्रह्म त्वस्थूलादिवाक्यैरतद्रूपत्वादसंगत्वेनासन्निकृष्टत्वाच्च सर्व-

रक्षिम् ।

इत्यधिकरणे पूर्वतश्चिद्वान्तः । न च संख्यायाः पुरोडाशविशेषणतया श्रावणेन पुरोडाशेष्टकपालत्वादिरूपतद्भर्मे वा पर्यवसानाच्चेदं संगच्छत इति वाच्यम् । अप वै सोमेनेजानादेवताश्च यज्ञश्च कामन्त्याग्नेयं पञ्चकपालमुदवसनीयं निर्वपेत्, अग्निः सर्वा देवताः, पाद्वक्तो यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चावरुन्धे गायत्रो वाग्निर्गायत्रच्छन्दस्तच्छन्दसा व्यवर्धयति यत्पञ्चकपालं करोति । अष्टकपालः कार्योष्टाक्षरा गायत्री गायत्रो वा अग्निः गायत्रच्छन्दः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्धयति पङ्क्तौ याज्यानुवाक्ये भवतः पङ्क्तौ यज्ञः तेनैव यज्ञानैतीत्युदवसनीयविधायकश्रुतेस्तथानिश्चयात् । तत्र हि अष्टकपालपुरोडाशविधाने तस्मिन् पञ्चकपालत्वस्य सत्त्वेपि तदनादृत्य याज्यानुवाक्ययोः पञ्चसंख्याकत्वविधानेन पञ्चसंख्याकयज्ञादनपगमविधानतस्तथानिश्चयो ज्ञेयः । अतः संख्यायाः सतात्पर्यकत्वमपेक्षितस्थले निश्चेयम् । अनपेक्षितायाः निस्तात्पर्यकत्वमिति दिक् । ब्रह्मवाचका इति उक्तरीत्या व्युत्था समष्ट्या च । तमेवेति काचित्कोयं पाठः । पुस्तकान्तरे मुण्डके श्वेताश्वतरे च 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इति पाठात् । उक्तश्रुतीति भाष्योक्तश्रुतिविरोधात् । विधिकोटिरिति विरोधपरिहारेण शक्यते इति विचारः कर्तव्य इति विधिकोटिः । लोके लेटोऽदर्शनात् । लटे विध्यर्थत्वाभावात् । यद्वा छन्दोवत्सूत्राणि व्याख्यानं चेति शक्यते इति लेट् । भक्ष्यत्वादिति सत्यज्ञानानन्तजगज्जन्मादिकर्तृपदानां वाङ्निवृत्तिश्च्युत्या शक्यार्थे वाधे सत्यपदं सत्यत्वमनभिदधच्छक्यार्थमभेदेनासत्यत्वाभावरूपलक्ष्यार्थं वक्तीत्यभेदसंबन्धो लक्षणा । एव लक्षणद्वये ज्ञानादिपदानामभेदसंबन्धो लक्षणेति ज्ञेयम् । मन इत्यादि 'व्यवहारः संनिपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः' इत्येकादशस्कन्धात् । द्रव्य-

बाधितार्थप्रतिपादकत्वान्न वेदान्ता विचारयितव्या इति प्राप्ते उच्यते ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ४ ॥ (१११४)

न विद्यते शब्दो यत्रैवशब्दं सर्ववेदान्ताद्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म न भवति ।
कुतः । ईक्षतेः । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत
बहु स्यां प्रजायेय' इति । 'तत्तेजोऽसृजत' । तथाऽन्यत्र । 'आत्मा वा इदमेक
एवाग्र आसीत् । नान्यत् किञ्चन मियत्' । 'स ऐक्षत लोकानुसृजा' इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रमाणाविषयम् । अतद्रूपत्वादेव च नामाख्यातनिपातोपसर्गरूपचतुर्विधपदजाताप्रतिपाद्यतया
अवाच्यम् । अवाच्यत्वादेव वैदिकव्यवहारादप्यतीतम् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य, 'यतो वाचः'
इत्यादयस्ततो वागादीनां निवृत्तिं तस्य विदिताविदितान्यत्वं च श्रावयन्तीत्यतस्तदविचार्यम् ।
तस्याविचार्यत्वादेव तत्प्रभितिला वेदान्ता अप्यविचार्याः । अथ ब्रह्मण एयरूपतापि वेदा-
देवावगम्यत इति तस्याप्रमेयत्वज्ञानायैव विचार्या वेदान्ता इति विमान्यते, तदा तु स्वव्या-
पारेण तत्समर्पयन्तस्तस्य तथात्वं बोधयन्तीति, मम माता बन्ध्येतिवाक्यवद् बाधितार्थप्रतिपाद-
कत्वादेवाविचार्या इति । एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं वक्तुं श्रुतं पठन्ति ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ४ ॥ व्याकुर्वन्ति नेत्यादि । ननु ब्रह्मणो वेदान्ताद्यात्मकशब्दप्रतिपाद्य-
त्वे ईक्षतिधातुनिर्देशस्य कथं हेतुत्वमिल्याकाङ्क्षायां विषयवाक्यान्युदाहरन्ति सदेवेत्यादि ।
अत्र प्रथमं वाक्यं छान्दोग्यस्यम् । द्वितीयमाश्वलायनानामैतरेयोपनिषत्स्यम् । तृतीयं प्रश्नो-
पनिषदः षष्ठप्रश्नस्यम् । मिषदिति व्यापारं कुर्वत् । आदिपदेनादिमुष्टिविषयकेक्षणवदितानां,
'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् स्वयंभवेकमेव तदैक्षत महद्वा यक्षं तदेकमेवासि हन्ताहं मदेव
मन्मात्रं द्वितीयं तदेव निर्मम' इत्यादीनां संग्रहः । तथाच, न केवल ईक्षतिर्ब्रह्मणो वेदान्त-
शब्दप्रतिपाद्यत्वे हेतुभूतः, किं तु वाक्यगतः । तेन च स्वार्थप्रत्यायने वाक्येषु ब्रह्मकर्तृका
ईक्षा प्रतीयते । ईक्षा च पर्यालोचनम्, एवं करिष्यामीत्यध्यवसायः । सोऽत्रैतादृश

रश्मिः ।

शुणेति आदिशब्देन विशेषसमवायाभावाः पूर्वपक्षग्रन्थत्वात् । अतद्रूपत्वादिति अद्वय्या-
दिरूपत्वादित्यर्थः । तर्हीत्यादि भाष्यं विवरीतुमाहुः अथ ब्रह्मण इति । विवृण्वन्ति स्म
तदा त्विति । स्वव्यापारेणेत्यादि 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'न तत्र चक्षुर्गच्छति' इत्यादि-
वेदान्तः स्वीयवागप्राप्यचक्षुरप्राप्यमनोऽप्राप्यरूपार्थिकपदानामभिधारूपव्यापारेण प्रमेयत्वं समर्थ-
यक्षेव ब्रह्मणोप्रमेयत्वं बोधयतीति तथेत्यर्थः । अथवा यथा अशेषनिषेधशेषपदाम्भारमिधावृत्त्या
ब्रह्मप्रमापकान्यामेवाप्रमेयत्वं बोध्यते । इत्यस्युपगमवादेवदस्यूलादिपदानामभिधारूपव्यापारेण
प्रमेयत्वं समर्थयन् वेदान्तो ब्रह्मणस्तैरेव पदैरप्रमेयत्वं तात्पर्येण बोधयतीति तथेत्यर्थः ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ४ ॥ ब्रह्म वेदः अशब्दं न विद्यते शब्दः बोधकव्यापारवाम्
पदसमूहो यत्रैवशब्दं सर्ववेदान्ताद्यप्रतिपाद्यं न भवति ब्रह्मकर्तृकेक्षाप्रत्ययवदिति सूत्रार्थः । यथा
'तदैक्षत' इत्यादिवाक्यं शब्दार्थयोर्नित्यसंबन्धादर्थोपि ब्रह्मपक्षः । सोऽत्रैति ईक्षाकतीधो-

भाष्यप्रकाशः ।

इति कार्यबलादुन्नीयते । अत एतादृशेषावोधकेनेक्षतिना यत्र यत्रैवं पूर्वमव्यवहार्यत्वेऽपि पश्चाद् व्यवहार्यत्वेन प्रतिपाद्यत्वाभावस्तत्र तत्रैवमीक्षणकर्तृत्वेन प्रतिपाद्यत्वाभाव इति

रक्षिः ।

क्षजस्तच्छब्दार्थः । न चाधोक्षजोपि शब्द इति तस्याप्यविषय इति वाच्यं ईक्षते । तच्च चेदमित्यतयाधोक्षजशब्दविषयो भवत्येव । अथवा विरुद्धधर्माश्रयत्वात् विषयोविषयो बान्यद् 'न कोपि भग' इति छान्दोग्यीयसच्छब्दाविषयत्वे ब्रह्माज्ञानमेव भवेदिति महानेवान्यायः स्यात् । न च 'मनसैवानुद्गृह्यमेतदग्रमेयं ध्रुवम्' इति श्रुत्या शब्देतरमनसा ब्रह्माज्ञानं भवतीति शब्दाविषयत्वेऽप्यक्षतिरिति वाच्यम् । भक्तिरूपमनोनुद्गृह्यत्वेन प्रमाणप्रस्तावे तद्विचाराप्रसक्तेः । भक्तिरस्य भजनमिति श्रुतिः भक्तिरूपमनसा द्रष्टव्यत्वं वक्ति ततश्च प्रकृतेः प्रमाणबलेनाविषयः स्वेच्छया विषयश्च । एतादृश इति लोकदृष्टिद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीति भाष्योक्ताकारक इति विचक्षणस्य ब्रह्मणोस्तिभातिप्रियत्वेनात्र व्यवहाररूपकार्यबलादुन्नीयते तर्क्यत इत्यर्थः । तथा च श्रुतौ ऐक्षतेत्यस्य बहुत्वज्ञानेऽपि जात इत्यर्थः । बहु स्यां प्रजायेयेतीच्छाकारावेदकश्रुतिप्रामाण्यात् । ईक्ष दर्शन इति धातुः, अत्र त्वीक्षापर्यालोचनमित्युक्तं तद्दर्शनार्थमादायेत्यविरोधः । यत्र यत्रैवमिति ब्रह्मरूपार्थः पक्षस्तत्र । एवमिति वेदान्तशब्दैः प्रतिपाद्यत्वाभाव इति प्रतिपाद्यत्वसंबन्धेनाशब्दत्वाभावः । एवमिति भाष्योक्तरीत्या वाक्यगतैक्षणकर्तृत्वेनेत्यर्थः । प्रतिपाद्यत्वाभाव इति प्रतिपाद्यत्वसंबन्धेन ब्रह्मव्याप्यभावः । व्याप्तिरिति यदि च यथा तेजः इति दृष्टान्तेनान्वयव्याप्तिरपीति विभाव्यते तदा तद्वाक्यगतैक्षणकर्तृत्वेन प्रतिपाद्यत्वसंबन्धेन ब्रह्मव्याप्यं हेतुर्वाच्यः ब्रह्मपक्षः ज्ञानप्रधानः । 'तत्तेज ऐक्षत' इति छान्दोग्यमन्त्रानुसंधेयम् । प्रकृते पूर्वमव्यवहार्यत्वेऽपि पश्चात्प्रतिपाद्यत्वसंबन्धेन व्यवहार्यत्वमशब्दस्वरूपं व्यापकं साध्यम् । एवमीक्षणकर्तृत्वेन रूपेण प्रतिपाद्यत्वसंबन्धेन ब्रह्मव्याप्यं हेतुः । अतः साध्यत्वेऽपि व्याप्यत्वात् पूर्वं वचनव्यतिरेकव्याप्तिस्त्वाद्या । सा च 'नियतधर्मसाहित्ये उभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः' इति सांख्यप्रवचनसूत्रादव्यभिचारविशिष्टा हेतुनिष्ठा साध्याधिकरणवृत्तिता । सूत्रार्थस्तुभयोः समव्याप्तिकयोः कृतकत्वानित्यत्वादिरूपयोः एकतरस्य विषयव्याप्तिकस्य धर्मादेः नियतधर्मसाहित्येऽव्यभिचारितधर्मरूपे सामानाधिकरण्ये व्याप्तिः व्याप्तिशब्दः शिष्टैः प्रयुज्यत इति । अव्यभिचारस्तु यत्र यत्र हेतुस्तत्र तत्र साध्यं यत्र साध्याभावस्तत्र हेत्वभावः इति नियमः । सिषाधयिषायां सत्साधकत्वेनोपादीयमानत्वं हेतुत्वं, सिषाधयिषाविषयत्वं साध्यत्वं, धनगर्जितेन मेधानुमाने सिषाधयिषास्त्येव विनापि तं तथातुमानमानुमाविकमिति चेदस्तु तर्हि सिषाधयिषाविषयत्वयोग्यत्वात्साध्यत्वम् । एवं च बह्विमान् धूमादित्यादौ धूमनिष्ठं तादृशाव्यभिचारविशिष्टं बह्विसामानाधिकरण्यमस्तीति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् बह्वेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणदलम् । अयःपिण्डादौ बह्वेः साध्यव्यभिचारान्नातिव्याप्तिः । हेतुसाध्यपदे तु व्याप्त्यस्वरूपभूते यद्यपि तथापि सामानाधिकरण्यस्य ससंबन्धिकतया संबन्धिबोधनायोपात्ते विशेषाकाङ्क्षानिवृत्त

रश्मिः ।

विशेषणस्वरूपपरिनिष्ठयै विशेष्यम् । अव्यभिचारितं हेतोः साध्यमित्यलक्षणम् । व्याप्तेर्हेतुधर्म-
त्वात् । कथंचिद्गुणभूतत्वेन व्यवहियमाण आपेयोऽर्थो हेतुः । न चैवमव्याप्तिः । पर्वतीयधूमे
महानसीयवह्निःसामानाधिकरण्याभावादिति वाच्यम् । हेतुसाध्ययोर्हेतुतावच्छिन्नसाध्यतावच्छिन्नत्वाभ्यां
विशेषणीयत्वात् । न च धूमावयवेषु धूमसत्त्वाद्दहेत्यासत्त्वादनव्यव्यभिचारः । समवा-
यसंबन्धेन बहुव्यभाववति महानसादौ धूमसत्त्वाद्वास्तविकव्यभिचारश्च शक्यः । हेतुतावच्छे-
दकसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वाभ्यामपि तयोर्विशेषणीयत्वात् । नाप्येतत्क्षणीये धूमे पूर्व-
क्षणवृत्तित्वविशिष्टवह्निःसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्र वैशिष्टयानवच्छिन्नत्वस्यापि
विशेषणीयत्वात् । वस्तुतस्तु सिषाधयिषोदयानन्तरं हेतुसाध्यभावेन ततः पूर्वं तदभावात्तस्य
वह्नेरसाध्यत्वेन तदसामानाधिकरण्येऽप्यदोषात् । सिषाधयिषोत्तरक्षणात्मकक्षणात्पूर्वक्षणत्वविवक्ष-
याऽव्याप्त्युद्भावनं तु काकदन्तविचारमनुहरति । आप्राकृतमपण्डितं च पूर्वोक्तरीतिकव्याप्तिज्ञा-
नमाधेयानुमितिदर्शनस्य सार्वजनीनत्वात् । एतादृशदर्शनेनैव वह्निघटोभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नय-
भाववति केवलवह्निदेशे धूमदर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचारग्रासाल्पसिद्धानुमाने व्याप्तिशङ्कापि निरस्ता
वेदितव्या । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावस्थले साध्यदर्शनेन सविशेषणे हीति न्यायादभाव-
स्योभयत्वं एव विश्रान्तेः । ज्ञेयं वाच्यत्वादित्यादौ केवलान्वयि साध्यके हेतुनिष्ठा साध्यसमाना-
धिकरणताऽव्यभिचारितेति ध्येयम् । एवं सत्तावान् जातेरित्यत्रापि ज्ञेयम् । एवं च साध्यव-
दन्यावृत्तित्वं साध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वं च नातिदुष्टम् । ब्रह्मणि ज्ञेयत्वाद्यभावेन सर्वत्रापि
केनचिद्व्यपेक्षेण ज्ञेयत्वाद्यभावेन प्रमेयत्वे प्रमेयत्वस्य वाच्यत्वे वाच्यत्वस्यानवस्थात्माश्रययोः यथासं-
भवं मियाऽभावेन च केवलान्वयिसाध्यकानुमानस्यैवाभावात् । मीमांसकानामपीदमिष्टम् ।
न चाव्याप्यवृत्तिसाध्यके कपिसंयोगी एतद्दृष्टत्वादित्यादौ साध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वस्याव्यासत्वं
शङ्क्यम् । दृष्टे कपिसंयोगे सिद्धसाधनत्वेनादृष्टे चाहेतुत्वेन तस्य दुरनुमानत्वात् । न च
दृष्टेऽपि कपिसंयोगे सिषाधयिषयानुमितिसंभवात्तादृशस्थले सिद्धसाधनस्य दोषत्वात् । सदनुमा-
नमेवेदं यथाहुः प्रत्यक्षेण परिकल्पितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका इतीति शङ्क्यम् ।
एतद्दृष्टत्वस्यैकव्यक्तिमात्रवृत्तित्वेनान्यत्र सहचारग्रहस्य व्याप्त्यानुग्राहकस्याभावेन मूलावच्छेदेन
व्यभिचारज्ञानाद्व्याप्तिप्रतिबन्धात् । न चैवं संयोगे द्रव्यत्वादित्यादावपि सहचारग्रहाभावाद्वास्याप्तिप्र-
तिबन्धो भवेदिति शङ्क्यं पक्षकदेशे सहचारग्रहसत्त्वेनादोषात् । अस्तु व्यतिरेकव्याप्तिग्रहः परं
तु सिषाधयिषा तु न भवत्येव । इच्छाया ज्ञानानुरूपकार्यत्वात् । अत एव ज्ञाते इच्छानुदयात् ।
तथाचातुमितिप्रकारकमपि संयोगज्ञानात्पूर्वमभावात्कथमनुमित्या । न च कपिसंयोगज्ञानमात्र-
मिच्छादये प्रयोजकं न तु विचारणावच्छिन्नं तस्य च पूर्वं सत्त्वादनुमितिसोदय इति वाच्यम् ।
अयं घट इति ज्ञानादनुमितिसोदयप्रसङ्गात् । अतो यत्र पूर्वमनुमिति विषयत्वस्य यद्वेतुकोत्वस्य च
ज्ञानं तत्र सिद्धौ सत्यां सिषाधयिषा तथा चानुमानं नात्र तथेति । महानसादिवह्नयनुमितौ
तथादर्शनादिति ध्येयम् । परं तु सत्तावान् जातेरित्यत्र साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ जाल्य-
भावादव्याप्त्यभावेऽपि हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्तिरिति नातिदुष्टं
लक्षणद्वयम् । एवं च कपिसंयोगी एतद्दृष्टत्वादित्यत्रान्यापिपरिहाराय यच्चिन्तामणौ प्रति-

‘स इमाँल्लोकानसृजत’ इति । ‘स ईक्षाञ्चक्रे’ । ‘स प्राणमसृजत’ इत्येवमादिषु सृष्टिवाक्येषु ब्रह्मण ईक्षा प्रतीयते ।

किमतो यद्येवम् । एवमेतत् स्यात् । सर्वव्यवहारप्रमाणातीतोऽपि ईक्षाञ्चके लोकसृष्टिद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीति । अतो यथा यथा कृतवोस्तथा तथा

भाष्यप्रकाशः ।

व्याप्तिर्वोध्यत इतीक्षतेहेतुत्वमित्यर्थः । एवं सर्वत्र हेतुशोधनप्रकारो बोध्यः । ननु प्रतीयता-मीक्षा, तावता पूर्वोक्तविरोधस्य कथं परिहार इति पृच्छति किमतो यद्येवमिति । समा-दधते एवमित्यादि । तथाच ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपत्वस्येक्षायाश्च श्रुतिसिद्धत्वाच्चैतत्वेनैकतरवा-धस्याप्यनुचितत्वाद् विरुद्धधर्मधारत्वस्य ब्रह्मणि भूषणत्वात् तस्यापि ‘अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितात्’, ‘तदेजति तन्नैजति’ इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वादभिन्ननिमित्तोपादानवादमुपगच्छता तस्या-भ्यङ्गीकाराच्चैवमीक्षाकारसिद्धौ सुखेन सिद्ध्यति विरोधपरिहारे ब्रह्मणो विचार्यत्वस्यापि सिद्धि-

रहिमः ।

योगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति प्रतियोगिव्य-धिकरणो यः साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभाव इति प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावो विशेषितस्त-दपि सुधैव । तस्य दुरनुमानत्वात् । यदपि मञ्जरीकारः हेतुसमानाधिकरणा यावन्तस्ते साध्य-समानाधिकरणास्तत्त्व व्याप्तिरिति । तदपि न रुचिरम् । यावत्त्वस्यानेकपदार्थघटितत्वेनापेक्षादु-द्धिविशेषविषयत्वरूपयावत्त्वाङ्गीकारेऽपि अपेक्षाबुद्धेरयमयममेते सर्वे इत्याकारकत्वेन तत्सदा-र्थविषयकतयानेकपदार्थघटितत्वानपायेन प्रतिपत्तिगौरवग्रासात् । यावत्त्वस्य व्यापकत्वरूपत्वेऽपि व्यापकत्वस्य तद्विघ्नान्ताभावाप्रतियोगित्वरूपतया भावद्वयनिवेशेनोक्ततुल्यकक्षत्वादित्यलं पल-वितेन । यद्यप्यत्र न विशेषस्तथापि सिद्धान्तादतलक्षणबोधयेदम् । आत्मशब्दादित्यादिहेतु-ष्वतिदिशन्ति एवं सर्वत्रेत्यादि । अनुमानं तु ब्रह्म पूर्वं सर्वव्यवहारप्रमाणाद्यतीतमपि पश्चात्त-द्विषयः । एवमीक्षितृत्वात् यन्नैव तन्नैव जीववदिति व्यतिरेकी हेतुः । न च केवलानव्यि-त्वमस्य । जीवस्यैवप्रकारेण श्रुत्याद्यनुक्तत्वेन दृष्टान्ताभावाद व्यतिरेकी हेतुरित्यत उक्तं शोधनप्रकार इति । पूर्वोक्तविरोधस्येति पश्चाद्व्यवहार्यत्वे स्वीकृते पूर्वपक्षोक्तान्व्यवहार्यत्व-विरोधस्येत्यर्थः । विरुद्धधर्मेति सर्वव्यवहारप्रमाणातीतोऽपि ईक्षाञ्चके लोकसृष्टिद्वारा व्यव-हार्यो भविष्यामीति भाष्योक्तस्य तस्य । भाष्यार्थस्तु व्यवहाराश्च प्रमाणानि च व्यवहार-प्रमाणानि सर्वाणि च तानि व्यवहारप्रमाणानि सर्वव्यवहारप्रमाणानि तेभ्योतीतः अतिक्रम्य गतः ‘यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि’ इत्यादि केनोपनिषदा वागादीन्द्रि-याविषयः स सर्वप्रमाणातीतः । व्यवहार इन्द्रियादिकार्यं तदतीतः । तन्नैकनेक्षतिहेतुः । गौणश्चेत्यादिसूत्रैः साधितः । स्वतन्त्रहेतूनां स्वाप्ययादीनां सर्वव्यवहारातीतत्वं साध्यं बोध्यम् । उपगच्छतेति सिद्धान्तिनेत्यर्थः । सिद्ध्यतीति सप्तम्यन्तमिदम् । अतो यथेत्यादिभाष्यं विवृ-

स्वयमेवोक्तवान् । पूर्वरूपं फलरूपं च सृष्ट्वांशपुरुषार्थत्वाय । ततश्च प्रमाणबले-
माविषयः, स्वेच्छया विषयभ्येत्युक्तम् ।

ननु सर्वप्रमाणविषयत्वे दूषिते केवलवेदविषयत्वं कथं सिद्धान्तीक्रियते ।
उच्यते । चक्षुरादीनां प्रामाण्यमन्यमुखनिरीक्षकत्वेन, न स्वतः । अमानुत्पत्ति-

भाष्यप्रकाशः ।

स्तादृशब्रह्मकृतिबोधकत्वेन वेदान्तानामप्यवाधितार्थत्वात् तेषामपि विचार्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । एवं
करणकथनयोः प्रयोजनमाहुः पूर्वमित्यादि । सांशा जीवास्तदुपयोगिपुरुषार्थत्वं तेजःप्रभृतीनां
भवत्वितीच्छया पूर्वं प्रथमतो रूपं प्रजादिशब्दवाच्यं शरीरं फलरूपं लोकादिकं च सृष्टम् ।
तथाचैतेषां पुरुषार्थत्वेन जीवाशास्त्वार्थैवं कृत्वा तत्कर्तृतया फलदातृतया च स्वस्य
व्यवहार्यत्वं च कृतवानिति तत्संपादनं प्रयोजनमित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः तत इत्यादि ।

अत्र प्रत्यवतिष्ठते नन्वित्यादि । केवलवेदविषयत्वं कथमिति सर्वप्रमाणानां तुल्य-
त्वेनाविशेषात् केवलवेदवेद्यत्वं ब्रह्मणः कयोपपत्त्येत्यर्थः । अत्र समाधातुमुपपत्तिमाहुः उच्यत
इत्यादि । न हि प्रमाणानां प्रामाण्यं तुल्यम् । तथा सति शुक्तिरजतादिविषयकधाक्षुषादिभ्रमो
न स्यात् । हेतुषु चाभासता न स्यात् । शब्देषु च वाक्यप्रामाण्याप्रामाण्यविभागो न स्यात् ।
अतश्चक्षुरादिमनोऽन्तानां तदुपजीविनां च प्रामाण्यं न स्वतः, किंतु परमुखनिरीक्षकत्वेना-

रहिमः ।

ण्वन्ति स्म एवं करणेत्यादि । एवं सृष्टिकरणं वेदान्तेषु व्यासाद् भारगवतात्तत्कथनं
च तयोरित्यर्थः । तेजःप्रभृतीनामिति बृहदारण्यके दृष्टवालाकिब्राह्मणे 'स होवाच गार्ग्यः य
एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासे' इत्यादि । यद्वा । छान्दोग्ये 'तत्तेज ऐक्षत' 'तदाप
ऐक्षन्त' इति च पुरुषार्थत्वम् । तत्संपादनेति करणकथनसंपादनप्रयोजनमित्यर्थः । वेदान्तेषु
ब्रह्मकृत्यबोधने पूर्वांशरूपेण व्यवहार्यत्वं कृतं न स्यात् । लोकानां शास्त्रादेव ब्रह्मज्ञानं भवतीति भावः ।
तत इत्यादीति यथा गोवर्धननाथजित् । आभासता न स्यादिति व्याप्तिज्ञानरूपप्रमाणकजन्य-
हेत्वाभासता ब्रह्मवाद् बह्वैरित्यत्र न स्यात् । उपमानस्यामानान्तरत्वादनुक्तिः । सादृश्यतिदेशवा-
क्यार्थस्मरणसहकारेण चक्षुरादिनैव संज्ञासंज्ञिपरिच्छेदोपपत्तौ सादृश्यज्ञानादेर्मानान्तरत्वकल्पनस्यायु-
क्तत्वात् । अन्यथा घटाभाववति घटोपलब्धावपि इन्द्रियसंचद्विविशेषणतायाः सत्त्वेन घटाभावप्रतीतिः
स्यात्तद्वारणायामावग्रहे हेतुतया स्वीक्रियमाणाया योग्यसहकारिसंपन्नानुपलब्धेरुपयोग्यानुपलब्धेरपि
मानान्तरत्वप्रसक्तेः । न चैवं सति परोक्षत्वं व्याहन्येतोपमितेति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । न च
चक्षुर्व्यापारापगमेपि जायमानत्वान्नैवमिति वाच्यम् । पूर्वं जातस्य ज्ञानस्य करणव्यापारोपरमेष्ठ्यनुपरम-
स्यानुभवसाक्षिकस्य सत्त्वात्सुनर्जननकल्पनस्यायुक्तत्वात् । उपेक्षान्यज्ञानस्य निष्क्षणावस्थायित्वकल्पन-
स्यानुपगमैकरणत्वात् । मानसं वा तदस्तु । अतिदेशवाक्याल्लक्षणत्वेन पूर्वं ज्ञातस्य ततः पदार्थ-
स्मरणेन स्फुरितस्य सादृश्यस्य संस्कारेण शब्दाभिव्यक्तौ दृष्टसंबादनिश्चितप्रामाण्यस्य च वाक्यस्य
च सहकारेण मनसाप्ययं गवयपदवाच्य इति संज्ञासंज्ञिपरिच्छेदस्य प्रसिद्धपदसमभिव्याहृतवाक्य-
स्मरणसहकृतमनसा भुक्तरादिशक्तिग्रहस्येवोपपत्तेः । तदुत्तरमेतत्पदवाच्यत्वेनैनं जानामी-
त्यनुव्यवसायेन मानसत्वं निश्चयावहेति । तत्रापि सादृश्यभ्रमो ज्ञेयः । चक्षुरादीना-
मिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतश्चेति । तदुपजीविनामिति अनुमानादीनामित्यर्थः ।

प्रसङ्गात् । सत्त्वसहितानामेव चक्षुरादीनां प्रामाण्यात् । अतो निरपेक्षा एव भगवन्निःश्वासरूपवेदा एव प्रमाणम् । संकेतग्रहस्तु वैदिक एव वेदविद्भिः कृतः ।

भाष्यप्रकाशः ।

न्याधीनम् । यदधीनं स तु सत्त्वगुण एव प्रकाशकत्वात् । तत्सहितानामेव तेषां प्रामाण्यात् । तस्य यदा गुणान्तरणोपमर्दस्तदानुग्राहकाभावेन तेषां नैर्वल्यादप्रामाण्यमेव । सत्त्वशुद्धिस्तु वेदोदितयथावस्थितसाधनैरेवेति तेषां सर्वेषां सुदूरवर्तिनोऽपि वेदस्यैव स्वार्थकत्वार्थमपेक्षा । वेदस्य तु न कथमपि तदपेक्षा । जैमिनीयादिनये तस्यापौरुषेयत्वात् । काणादादिनये चेश्वरजन्यत्वात् । अतोऽन्यनिरपेक्षा वेदान्तनये भगवन्निःश्वासरूपत्वेनैव सिद्धा आस्तिकमात्रमते अविप्रतिपन्ना वेदा एव प्रमाणम् । अतः सर्वप्रमाणाविषयत्वेऽपि सर्वनिरपेक्षत्वाद्भगवन्निःश्वासरूपत्वात् सर्वास्तिकोपजीव्यत्वाच्च वेदैकविषयत्वं सिद्धान्तीक्रियते । तथा चैषा युक्तिरित्यर्थः । नन्वेवंरूपत्वेऽपि वेदस्य न सर्वनिरपेक्षत्वं शब्दत्वात् । शब्दस्य बोधकतायाः पदपदार्थसंबन्धग्रहाधीनत्वात् तद्ग्रहस्य च प्रयोजकप्रयोज्यव्यवहाराधीनत्वाद्, वस्तुतस्तु ब्रह्मणोऽव्यवहार्यत्वेन तत्र संबन्धग्रहस्य दौर्बल्याद् बोधकताया अभावेन वेदविषयत्वसाधनमन्यन्तर्धकमेवेत्याशङ्क्यामाहः संकेतेत्यादि । नैवमबोधकत्वं सापेक्षत्वं वा शङ्कनीयम् ।

रश्मिः ।

एवेति अनुभवसाक्षिकत्वादेवकारः । सत्त्वेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति यदधीनमिति । तेषामिति चक्षुरादीनामित्यर्थः । वेदोदितेत्यादि । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिताधीनः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः इत्यभिप्रेतश्रुत्येकदेशप्रामाण्यात्तथेत्यर्थः । अतो निरपेक्षा इति भाष्यं विवृण्वन्ति अतोऽन्येति । अत्र विशेषणसंगतैवकारद्वयमयोग्यवच्छेदकं शङ्कः पाण्डुर एवेति । तथा च भगवन्निःश्वासरूपवेदाः निरपेक्षत्वायोग्यवच्छेदवन्तः प्रमाणं भगवन्निःश्वासरूपवेदत्वायोग्यवच्छेदवदिति बोधो भाष्ये । पदपदार्थेति वाक्ये तु ह्याकाङ्क्षादिग्रहाधीनानि । प्रयोजकेत्यादि पूर्वतन्त्रे प्रथमे 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इत्यधिकरणे प्रयोजकस्य तत्प्रयोज्यस्य च पुरुषस्य यो व्यवहारो गामानयेति वाक्ये गवानयनरूपमध्यमप्रवृत्तिरूपस्तमवलोक्य सर्वैर्गोशब्दस्य सास्त्रादिमिति पिण्डे संगतिर्गृह्यते इति तदधीनत्वमिति स्थितम् । तत्रैव प्रनाडी गामानयेति प्रयोजकवृद्धेनोक्तः प्रयोज्यवृद्धस्तरुदर्थमवगत्य गामानयति तत्प्रत्ययं चालस्तया क्रियया तस्य प्रयत्नमनुमिनोति प्रयत्नवान् क्रियायाः यथाहमिति तेनेच्छामिच्छवान् प्रयत्नाद्यथाहमित्यनुमिनोति तदनन्तरं गोविषयकज्ञानवान् तद्विषयकेच्छया यथाहमितिच्छया तद्विषयकं ज्ञानमनुमिनोति ततस्तत्र हेत्वाकाङ्क्षायासुपस्थितत्वाच्छब्दमेव कारणत्वेन कल्पयति ततो गवादिपदानां प्रत्येकमावापोद्वापाभ्यां गोपदं गोधीजनकमित्यादि कल्पयति क्लृप्ते च तस्मिन्नतिप्रसङ्गभङ्गमिया तज्जननानुकूलं शक्तिरूपं संबन्धं कल्पयति तदुत्तरं च कचिद्व्यवहारात् कचिदुपमानात् कचिच्छब्दाद्व्याकरणदिरूपाद्भवतीति । संबन्धग्रहस्येति प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्य । आशङ्क्यामिति आकाशशङ्क्यामित्यर्थः । इदानीं ब्रह्मलोको व्यापकः सर्वोपरि वरीयते 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं गुण्डरीकं वेदम दहरोस्मिन्नन्तरं आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा विजिज्ञासितव्यम्' इति श्रुतेः । अत्रे च तस्य पुरत्वसंपादनार्थं किं तत्र वतीति यदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञासितव्यमिति प्रश्ने 'यावान् ब्रह्ममाकाशः तावानेयोन्तर्हृदय आकाशः उमे अस्मिन् धावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' इत्या-

भाष्यप्रकाशः ।

यतः सदेवेत्यादिसंदर्भ एव तेजःप्रभृतिस्पृष्टुत्तरमेव श्रान्यते । 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिजम्' इति । 'स्यं देवतैश्चत हन्ताहमिमास्तिषो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति । नहि तदानीं वैदिक्या इतरा कापि स्पृष्टिर्न वा वेदविज्ञ इतरे पुरुषाः, न वा भगवतोऽन्यः कश्चिच्छिक्षक इति प्रथमतः संकेतग्रहो वैदिक एव

रश्मिः ।

दिनाश्रिवायुः सूर्यचन्द्रविद्युन्नक्षत्राण्युक्त्वा 'यच्चासेहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्' इति श्राव्यते । अनित्यतानिवृत्तयै च ब्रह्मपुरे जीर्णे ध्वस्ते वा तदाश्रितं किमवशिष्यते इति प्रश्ने 'नास्य जरयैतजीर्यति न वधेनास्य हन्यते एतत्सत्त्वं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिताः एष आत्मा अपहतपाप्मा' इत्यादि श्राव्यते । तेन ब्रह्मपुरशब्देन शरीरं पराश्रुशन्तः परास्ताः । ब्रह्म तु विरुद्धसर्वधर्माधिकरणमित्युपपन्नतरमेतत् । उपवृंहितं च द्वितीयम्—

'तस्मै स्वलोके भगवान् समाजितः संदर्शयामास परं न यत्परम् ।

व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसं खट्ववद्भिर्विबुधैरभिष्टुतम् ॥

प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ।

न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुग्रहा यत्र सुरासुरार्चिताः' ॥ इति ॥

किंच परिदृश्यमान आदित्यलोके नित्यत्वमस्मदाद्यपेक्षया दृष्टम् । शरीराणां तैजसत्वेन उत्कर्षश्चेति नैयायिका अप्यनुमन्यन्ते । ततोऽप्युत्कृष्ट आनन्दात्मा ब्रह्मलोकोऽनुभास्यतेऽतो ब्रह्मपुरं निःसंदिग्धं गर्जति सा वैदिकी स्पृष्टिरस्याः प्रपञ्चात्मिकायाः व्यतिरिच्यत एवैतत्सर्वं हृदि कृत्याहुः यतः सदेवेत्यादि । तेजःप्रभृतीत्यादि 'तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति । 'ता आप ऐक्षन्त बहुयः स्याम प्रजायेमहि' इति ईक्षाश्रावणात् तेजोषां व्यस्तानां ब्रह्मार्चनताबोधनेनोपलक्षणस्य सदेवेत्यत्र वारणार्थं तेजःप्रभृतिस्पृष्टुत्तरमेव श्रान्यत इत्यर्थः । एतद्व्ययप्रयोजनं सदेवेत्यत्रोपलक्षणवारणमुक्तं बीजभेदात्स्पृष्ट्योर्भेद उक्तः । तदानीमिति ब्रह्मांशसचिद्भ्यां जायमानत्वेनोपलभ्यमानेदानीतनसृष्टेः सदात्मकतापत्तिकाले वैदिक्या ब्रह्मलोकरूपायाः इतरा कापि स्पृष्टिर्न वस्तुं शक्येत्यर्थः । संकेतग्रह इति साधुत्वापरपर्याया अनादिवाचकत्वरूपाया अर्थबोधाविर्भावकशक्तेर्ग्रह इत्यर्थः । अन्यत्र ब्रह्मणः संकोचस्य शक्तित्वम् । सा च शक्तिरतिरिक्तेति भीमासकाः । तदेव सिद्धान्तोप्यविरुद्धत्वात् । न त्वतिरिक्तशक्तिकल्पने गौरवादर्थसापेक्षं शब्दस्वरूपमेव वाचकत्वापेक्षामकं शक्तिः कारणत्वादिवदिति नैयाकरणात्तत्मादरणीयमिति चेन्न । आविर्भावकशक्तिसत्त्वेन तस्या एवार्थबोधार्थं शब्देपि स्त्रीकारेणातिरेकस्यादोषत्वात् । तदाधारत्वस्य च बोधरूपकार्यादेव सिद्धत्वात् । ननु केयमाविर्भाविका शक्तिरिति चेन्न । उपादानस्य कार्यस्य व्यवहारयोग्यचरत्वसंपादिका शक्तिः सेति । आविर्भावस्य व्यवहारयोग्यतात्मकत्वात् । न च किमनयेति शङ्कम् । तदाधारत्वस्य कारणलक्षणत्वात् । यत्तु अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वं तन्न । पूर्ववर्तित्वस्य कार्यसापेक्षत्वात् कार्यस्य च नियतपश्चाद्भावित्वात् अन्योन्याश्रयप्राप्तात् । अनन्यथासिद्धत्वस्यान्यथासिद्धमित्रत्वेनान्यथासिद्धेश्वरान्यत्र गृहीतकारणताकत्वरूपत्वेन तत्राप्यस्यैव कारणलक्षणस्य वक्तव्यत्वादात्ताश्रयापेक्ष । गौर-

भाम्यप्रकाशः ।

प्रपञ्चे वेदविद्भिर्भगवच्छिक्षया वा भगवद्भक्तस्वमनीषया वा भगवदिच्छामात्रेणैव वा कृत इति तथा गृहीतसंबन्धस्य वेदस्य नाबोधकत्वम्, न वा लौकिकसापेक्षत्वमित्यर्थः । एवमेव पुरुषधत्तेऽपि सहस्रशीर्षा महापुरुषाद्विराजस्तन्मध्यगानां च सृष्ट्यादिकं भावयित्वा,

‘वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसस्तु पारे ।

सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते’ ॥

इत्यादि मन्त्रत्रयं पठ्यते । तत्रास्मिन् मन्त्रे हेतुः पूर्वपक्षनिरासे । अस्मिन् प्रपञ्चेनादित्वं परमाणुजन्यत्वगुणजन्यत्वादिशङ्का महति पुरुषे च श्रवणत्वादिशङ्का न कार्या । तत्र हेतुः, ‘तमसः पारे’ इति । अस्य पदद्वयस्य महापुरुषे सर्वेषु रूपेषु च देहलीदीपन्यायेन संबन्धः । यदास्त इति यत्पदं हेतुबोधकम् । तेनास्मिन् मन्त्रे छान्दोग्यवदेव सर्वं सृष्टिरूपमभिवदितृत्वेन भगवत एव शिक्षकत्वं च बोधितम् । ततो द्वितीये,

‘धाता पुरस्ताद् यमुदानजहार शक्रः प्रविद्वान् प्रविशश्चतस्रः ।

तमेवंविद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते’ ॥

इति मन्त्रे धातुः प्रथमं तद्वोद्भूतया तद्वक्तृत्वं शक्रस्य दिशं देवतानां श्रोतृत्वं चोक्त्वा उत्तरार्धे केवलसैव सर्वकर्तृत्वेन सर्वात्मकत्वेन यद्वेदनं तस्य फलमाह । ततस्तृतीये,

शक्तिः ।

वाच । नापि कारणं कारणमित्यनुगताकारप्रतीतिसंज्ञिकजातिविशेषस्तत् । अभावेपि तस्याङ्गी-
कारेण जातेरेवाशक्यवचनत्वात् । अखण्डोपाधित्वं त्वगतिकगतिः । नापि कार्यानुकृतान्वयव्यतिरे-
कित्वं तत् । मूलकारण आकाशशब्दौ च व्यभिचारात् । तत्तन्मते तस्य तस्य नित्यविभुत्वेन
कालतो देशतश्चाव्यतिरेकात् । मन्त्रीश्वरेच्छासंकेतः । मैवम् । शब्दवृत्तित्वाभावात् । संबन्धा-
न्तरस्याप्रयोजकत्वात् । अतस्तद्देशकालविभेदेनास्माभिरुच्चार्यमाणोऽयं शब्द इममेवार्थं बोधयतु न
त्वन्मितीश्वरेच्छाकृतनियमशक्तिसंकोच एव संकेतः । तत्रत्यानामपि न सर्वदा ब्रह्म प्रत्यक्षमिति
ध्वनयन्तः पक्षान्तरमाहुः भगवद्भक्तेत्यादि । पूर्वं भगवद्दीक्षयेत्यत्रासवाक्याच्छक्तिग्रह उक्तः ।
इदानीं विवृतेवेदन्तीत्युच्यते यत्तदुच्यते भगवद्भक्तमनीषां विना विवृत्यसंभवात् । वक्ष्यमाण-
भगवदिच्छामात्रेणेत्यत्र व्याकरणाच्छक्तिग्रहः । ‘अनागतमतीतं च’ इतिवाक्याद्देवविदां व्याकर-
णदर्शनेच्छाविषयत्वात् । न च विपरीतं कुतो न स्यादिति वाच्यम् । मात्रप्रत्ययेन भगवद्भक्तम-
नीषाव्यवच्छेदात् । दत्तमनीषाया इच्छाविषयमनीषातिरिक्तत्वात् । महाराजाधिराजत्वेनोपपत्तेः ।
ब्रह्मलोकेऽप्युत्तममध्यमनिकृष्टव्यवहारोस्तीत्यपि सूचितमवेन । अन्यथा लीलानुपपत्तेः । तदुक्तम्-
‘तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये’ इति । पूर्वपक्षेति ‘सहस्रशीर्षा’ इति ग्रन्थस्मारितपूर्वपक्ष-
निरासे । अस्मिन्निति परिदृश्यमानेपीत्यर्थः । न कार्येति विधेरापि सृष्टसृष्टत्वादस्य प्रपञ्चस्य
तत्सृष्टसृष्टत्वाच्च भीमांसकनैयायिकसांख्यैर्न कार्येत्यर्थः । संबन्ध इति यतस्तमसोऽविद्यायाः
पारे धीरः सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य नामानि कृत्वाभिवदन्नास्तेऽस्तमसः पारे महान्तं पुरुषमादि-
त्वबोधितमहं वेदत्यर्थात्तयेत्यर्थः । प्रकर्षभाषिदैविकतेत्याहुः देवतानामिति । प्रविद्वानित्यसार्ध-
माहुः श्रोतृत्वमिति । एवमित्यसार्धमाहुः सर्वकर्तृत्वेनेत्यादि । फलमिति अमृत इह भव-

आकृतिमात्रार्थं लोकापेक्षा । अनधिगतार्थगन्तुं च प्रमाणं, लोकानधिगत
इत्यर्थः । यज्ञब्रह्मणोरलौकिकत्वं सिद्धमेव । लौकिको व्यवहारः सन्निपात-

भाष्यप्रकाशः ।

‘यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्ते यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः’ ॥

इतिमन्त्रे तादृशे यज्ञे सिद्धानामेव धर्माणां प्राथम्यं तत्फलं चाह । तेनापि पूर्वोक्त एवार्थः
सिद्धः । एतदेव श्रीभागवतद्वितीयस्कन्ध उपवृंहितम् ।

‘यदास्य नाम्यान्नलिनादहमासं महात्मनः ।

नाविदं यज्ञसंभारान् पुरुषावयवाद्यते ॥

तेषु यज्ञस्य पशवः सवनस्पतयः क्रुशा’ । इत्यारभ्य,

‘तमेव यज्ञपुरुषं तेनैवायजमीश्वरम्’ ॥

इत्यन्तेन । अतो वैदैकसमधिगम्यत्वसाधनं नानर्थकमिति । ननु भवत्वेवं तदानीन्तनानां,
तावतेदानीन्तनानां कथं संकेतग्रह उपायाभावात् । तथा सतीदानीं तु स दोषस्तदवश्य इत्यत आहुः
आकृतीत्यादि । आकृतिमात्रार्थमिति आकृत्यवधारणार्थम् । सिद्धमेवेति तव मतेऽपि सिद्ध-
मेव । तथाच यथा दारवमार्तिकाद्युपकरणे गृहीतसंकेताः सौवर्णेऽपि तस्मिन्तया आकृत्या संकेत-
मवधारयन्ति, तथात्राप्तवाक्याद् यादृशो लौकिकस्तादृशे वैदिकेऽपि प्रपञ्चे संकेतमवधारयिष्यन्ती-
तिबोधनार्थम्, ‘यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन’ इत्यादीनां लौकिकदृष्टान्तानां श्रुतावप्यादरणादिति
लौकिकानां पुरुषाणामेव परापेक्षत्वं, न वेदस्य । यदि चैवमपि सापेक्षत्वमेवेति विभाव्यते तदा
तु धर्मब्रह्मणोरपि बोधने लोकप्रसिद्धपदादिसमभिन्व्याहारसापेक्षत्वादनपेक्षतायै तिलाञ्जलिरेव
प्रदीयताम् । तथानधिगतार्थगन्तुत्वस्यापि । प्रसिद्धपदसमभिन्व्याहारशून्यतायामबोधकताया एवा-
पचैर्धर्मोऽपि न बुद्ध्येतैव । तथा निषेधावधिभूतब्रह्मस्वरूपमपि लोकप्रसिद्धमर्थमेव निषिद्ध्य बोध्यत
रश्मिः ।

तीत्यस्तुरूपं फलमित्यर्थः । तानीत्यस्य यज्ञेन पुरुषावयवेन यजनं यत्तत्परामर्शकत्वात्तदर्थमाहुः
सिद्धानामेवेति । तत्फलमिति महिमानो भगवद्विशूतिरूपाः नाकं स्वर्गं सचन्ते ‘पञ्च सम-
वाये’ संवध्नन्तीति धर्मफलमित्यर्थः । पूर्वोक्त इति वैदिक्येव सृष्टिवेदविद एव पुरुषा भगवानेव
शिक्षक इति वैदिकसृष्टौ वेदशब्दानां संकेतग्रह इत्युक्त इत्यर्थः । ‘यज्ञेन यज्ञमयजन्त’ इत्यं-
शमुपगृह्णन्ति एतदेवेत्यादि । स दोष इति संकेताग्रहरूपदोष इत्यर्थः । आकृतीति ‘मात्रं
कार्त्तव्येऽवधारणे’ इति कोशात् । तव मत इति पूर्वोक्तलक्षणाङ्गीकर्तुर्मांसकशांकरादेर्मतेऽपि ।
आप्तवाक्यादिति तेन पूर्वोक्ता प्रनाडी संगृहीतेति बोधितम् । प्रस्थानरत्नाकरे तु प्रगल्भाति-
शालानुपादाय प्रत्यक्षविरोधो दत्त इत्यदोषः । आदरणादिति एतेनैवकारो बहुश्रुत्युपगृह्य-
त्वालौकिकसिद्धत्वव्यवच्छेदकः । परापेक्षत्वमिति लौकिकपदेष्वकाङ्क्षादिरूपपरापेक्षत्वमित्यर्थः ।
वेदे पुरुषाभावादाहुः वेदस्येति । एवमपीति आकृतिमात्रार्थं लोकापेक्षायामपीत्यर्थः ।
निषेधावधीति निषेधश्चासावधिरिति कर्मधारयः तद्भूतेत्यर्थः । निषेधशेषभूतब्रह्मस्वरूपमि-

१. वैदिक्येव सृष्टिः वेदस्येव पुरुषः भगवानेव शिक्षकः इति वैदिकसृष्टौ वेदशब्दानां संकेतग्रह इति.

रूपत्वात् पुरुषार्थासाधक एव । तर्हि शब्दमात्रस्य कथं ग्रहणम् । वेदव्याख्या-
तृवाग्विषयत्वादिति ब्रूमः ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यस्ति तद्वोधनेऽपि लोकापेक्षेति । तदभावे तदपि न शुद्ध्येत । अथ तत्र प्रसिद्धान्यपि यदादीनि
वैदिकान्येवेति न दोष इति चेत् तर्ह्यत्रापि व्यवहारं वैदिकमेवातुसंघत्स । इदानीं विप्रूपमानेऽपि
तस्मिन् भगवता,

‘मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोहते ह्यहम् ।

एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आत्माप मां भिदाम् ।

मायामात्रमन्यान्ते प्रतिपिद्व्य प्रसीदति’ ॥

इति श्रीभागवते कथनात् । अतो धर्मब्रह्मबोधन इव वैदिकप्रपञ्चबोधने आकृतिमात्रार्थं
लोकापेक्षायामपि न दोष इत्यर्थः । तदेतदुक्तं, सिद्धमेवेत्यन्तेन । नन्वेवं सति लौकिकव्यव-
हारस्याप्यादरे को दोष इत्यत आहुः लौकिक इत्यादि । एकादशस्कन्धे,

‘सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः ।

व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः’ ॥

इति भगवता प्राकृतगुणान् प्रकृत्य मनआदिव्यवहारस्य सन्निपातत्वकथनाल्लौकिकव्यव-
हारस्य सन्निपातकार्यत्वेनाऽप्रामाणिकत्वात् पुरुषार्थासाधक इत्यतो नाद्रियत इत्यर्थः । एवं
ब्रह्मणो वैदिकव्यवहारविषयत्वमसहमानश्चोदयति तर्हीत्यादि । यदि सूत्रकृत एवं ब्रह्मणो
वैदिकव्यवहारविषयत्वमभिप्रेतं स्यात् तर्हि शब्दमात्रस्य नाशब्दमित्यनेन कथं ग्रहणं कुर्यात् ।
‘नावेदं, नावेदान्तमित्येव वदेत् । अतो नायं सूत्रार्थ इत्यर्थः । अत्र समादधते वेदेत्यादि ।
‘अस्य महतो भूतस्य निःश्रसितमेतद् यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोद्यवाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या
उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्मुख्यैतानि सर्वाणि निःश्रसितानि’ इति
शैत्रेयीब्राह्मणे श्रावणाद् वेदव्याख्यातृवाचामपि तथात्वेन ब्रह्मणस्तद्विषयत्वमपि सूत्रकृतोऽभिप्रेत-
मित्यतः शब्दशब्दग्रहणमिति ब्रूमः । तथा चैवमभिप्रेतत्वादयमेव सूत्रार्थो, नान्यः । सांख्यनिरा-
रम्भः ।

त्यर्थः । तदभाव इति लोकाभावे । तदपि निषेधावधिब्रह्मस्वरूपमपीत्यर्थः । दोष इति
सापेक्षत्वलक्षणः । तत्रेति वेद इत्यर्थः । सिद्धमेवेत्यन्तेनेति । भाष्ये । अनधिगतेति
अनधिगतो योर्थो यागब्रह्मात्मकः तस्य गन्तृत्वप्रतिपादकत्वेन प्रापकत्वं प्रमाकर्णत्वं तु नोक्त-
मनधिगतार्थप्रमाकर्णत्वेन संशयविपर्ययासकरणत्वाभावापत्त्या संशयविपर्ययासप्रतिपादकत्वेदोऽप्रामा-
प्यप्रसङ्गात् । अधिगतार्थगन्तृत्वं वेदभागेऽपि पुनर्दर्शने भवति तद्धारणयाहुः लोकानधि-
गत इति । यागब्रह्मणोः पुनः पुनर्ज्ञानेऽपि वेदाधिगतत्वेऽपि लोकानधिगतत्वाच्चाप्यसिर्त्यर्थः ।
इदं लक्षणं दूष्यत्वेन जयराम्यामपि शिरोमणिटीकायामाहृतम् । दूषणं तु लोकानधीति
माय्यामासोक्तम् । परिहारस्तु भाष्यम् । प्रकृते । अप्रामाणिकत्वादिति द्वैतापादकत्वेन
द्रव्याद्वैतप्रमाऽजनकत्वात्तथा । तथात्वेनेति ब्रह्मप्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः । नान्य इति अशब्दशब्दोत्र
प्रकृतिवचन इति शंकराचार्यप्रभृतयः । सोऽन्यः सूत्रार्थः । स नेत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेदोप्य-
यमर्थः । अन्यैः सांख्यमत्र निरस्तमित्युक्तम् । तस्यानतिप्रयोजकत्वे हेतुमाहुः सांख्येत्यादि ।

एतेन 'मनसैवानुद्गृह्यम्' इत्यपि समर्थितम् । तस्मात् सृष्ट्यादिप्रति-
पादका अपि वेदान्ताः साक्षाद् ब्रह्मप्रतिपादका इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

करणस्याग्रे आनुमानिकाधिकरणे करिष्यमाणत्वेनात्र तत्प्रयोजनाभावात् । अतो गृहप्रविष्टचौर-
तुल्यस्य मिथ्यावादिन एव निराकरणायेदं सूत्रमित्यर्थः । नन्वेवं सति सूत्रत्वव्याख्यानत्वादीनां
सूत्रान्तरादिष्वपि सत्त्वाद् तस्याख्यानादिकमपि कुतो न संगृह्यत इति चेद्, उच्यते ।

'किं विषये किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् ।

इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्देद कथन' ॥

इत्येकादशस्कन्धे 'वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्' इति गीतायां च भगवद्वाक्याद् यथा-
वस्थितवेदार्थवेत्ता भगवानेव । स तु, मां विधत्त इत्यादि, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति च
वक्ति । तथा,

'वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः ।

तेषां विकल्पप्राधान्यमुक्ताहो एकमुच्यता' ॥ इत्युद्धवप्रश्ने,

'कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता ।

मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥

तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा ।

ततो भृगवादयोऽगृह्यन् सप्त ब्रह्ममहर्षयः ॥

तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः ।

मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधरचारणाः ॥

किंदेवाः किन्नरा नागा रक्षःकिंपुरुषादयः ।

बह्व्यस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्त्वतमोऽशुवः ॥

यामिर्भूतानि भिद्यन्ते भूतानां मतयस्तथा ।

यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवन्ति हि ॥

एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यन्ते मतयो नृणाम् ।

पारंपर्येण केषांचित् पाषण्डमतयोऽपरे ॥

मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ ।

श्रेयो वदन्त्यनैकान्त्याद् यथाकर्म यथारुचि' ॥ इत्याद्याह,

अत्रागृह्यमित्यस्य किंपुरुषादय इत्यन्तं पृथक्संबन्धः । बहूनीनां प्रकृतीनां चित्रवाद्निर्गम-
हेतुत्वम् । शेषं तु स्फुटमेव । तेन भगवदुक्तिविरुद्धस्य वेदव्याख्यानत्वप्रतीतावपि तस्य व्या-
ख्यानत्वाभाव एव सिद्ध इति तत्र संगृह्यत इत्यवधेहि । एवं शब्दशब्दोक्तिं साधयित्वा तेन सिद्ध-
माहुः एतेनेत्यादि । एवं वैदिकशब्दप्रतिपाद्यत्वसमर्थनेन मनसैवानुद्गृह्यमिति श्रुतिसिद्धं कामवि-

रश्मिः ।

अत्र इति चतुर्थपाद इत्यर्थः । चित्रवागिति वाचश्च वेदव्याख्यानरूपा ज्ञेयाः । एतेनेति
वर्ष उक्तः । कामपदं क्रोधोपलक्षकम् । वेदव्याख्यातृवाग्विषयत्वेन तत्साध्यस्वारस्येन ।

स्यादेतत् । कर्तृत्वमकर्तृत्वं च वेदे प्रतीयते ब्रह्मणः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते', 'स आत्मानं स्वयमकुरुत', 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम्', 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इत्येवमादिवाक्येषु । तत्र द्वेधा निर्णयः संभवति । सर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन, अन्यतरवाधाद्वा । अलौकिकापेक्षया लौकिकस्य जघन्यत्वात् कर्तृत्वादेर्लौकसिद्धत्वात् कर्तृत्वबाध एव युक्तः । ईक्षत्यादिकं तु प्रकृतिगुणसंबन्धादपि ब्रह्मणो युज्यते । तस्मादलौकिकसर्वभवनसमर्थत्वादिकल्पनापेक्षया लौकिक एवान्यतरवाधो युक्तः । ततश्च सत्यस्वरूपादन्यदेवैतदिति स्वयमेवाशङ्क्य परिहरति सूत्रकारः ।

भाष्यप्रकाशः ।

वर्जितातिशुद्धमनसानुद्बुध्यमिति समर्थितम् । अपिशब्दात्, 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्' इत्यादीनामपि संग्रहः । एवं व्यवस्थया विरोधपरिहारेण ब्रह्मणः सर्वप्रमाणाविषयत्वतद्विषयत्वयोः समर्थनेन यत् सिद्धं तन्निरगमयन्ति तस्मादित्यादि । एवं ब्रह्मणोऽलौकिकप्रमाणगम्यत्वाद्देदान्तां ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन विचारणीयत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अतः परं, गौणश्वेत्ताम्यशब्दादिति द्वितीयं सूत्रमवतारयन्ति स्यादेतदित्यादि । कर्तृत्वमकर्तृत्वं चेति चकारादुपादानत्वमनुपादानत्वं च । अत्र पूर्वश्रुतौ हेतुत्वमात्रं प्रतीयते । तत्प्रकारान्तरेणापि संभवतीत्यतो द्वितीयश्रुत्युपन्यासः । तत्र कर्तृत्वं स्फुटमिति तद्विरुद्धं निष्क्रियत्वं शान्तत्वं च । तृतीयश्रुतौ तथैवोपादनत्वविरुद्धं निष्कलत्वं निरवयत्वं च । चतुर्थ्यामसङ्ग इत्यनेनासक्तेः संसर्गस्य च निषेधः क्रियां विकारित्वं च विरुणद्धि । युक्त इति उत्पत्ति-शिष्टोत्पन्नशिष्टन्यायेनोपजीव्योपजीवकभावेन च बुद्धावारोहाद्युक्तः । एतदिति शबलं स्वरूपम् ।

रश्मिः ।

समर्थितमिति न यत्र मनो निविशत इतिवाक्येन मनोऽविषये मनसैवेति बृहदारण्यक-विरुद्धमतो विमतं ब्रह्म वेदो व्याख्यातृमनोविषयं वेदव्याख्यातृवाग्विषयत्वात् । अस्मदादिवाग्विषयवत् । तथा च श्रुतिः 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति' इति । एव समर्थितमित्यर्थः । भक्तेर्दुर्लभत्वादप्रकरणत्वाच्च । 'भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्र फलभोगनैराशयेनामुष्मिन्मनःकल्प-नमेतदेव च नैष्कर्म्यम्' इतिश्रुतेविषयः । अत एवाहुः अपीति । अत्र धीरत्वेन प्रत्यगात्म-दर्शनत्वे कार्यकारणभावः सोपि भक्तिमार्गविषयः । विवेकधैर्याश्रयग्रन्थस्य भक्तिमार्गयित्वात् । आदिशब्देन 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इतिश्रुतिः भैत्रेयीब्राह्मणस्यत्वाद्भक्तिमार्गीय-त्वम् । एव 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यत्र सर्वात्मभावप्रकरणीयत्वात् । तस्मादुक्तश्रुतित्रेति ज्ञेयम् । व्यवस्थेति प्रमाणवलेनाविषयः स्वेच्छया विषयः । ब्रह्मप्रतीति स्वरूपलक्षणवन्निर्वा-हकसंगत्या साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः । तेन चिद्रूपे लक्षणाभ्यासिः परिहृता । तेनैव प्रकृति-परमाणादावतिव्यासिरेपि निवारिता ॥ ४ ॥

अवतारयन्तीति प्रसङ्गसंगत्यावतारयन्तीत्यर्थः । प्रकारान्तरेणेति निमित्तत्वमात्रेणे-त्यर्थः । उत्पत्तिशिष्टेत्यादि द्वितीयस्य द्वितीयपादे 'गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात्' इति सूत्रे वैश्वदेव्यामिक्षेति यागं विधायाह्मायते वाजिन्यो वाजिनमिति । तत्रोत्पत्तावामिक्षारूपद्रव्य-युक्तं कर्मावधारितमिति न तत्र वाजिनरूपद्रव्यान्तरसंबन्धापेक्षेति वाजिनं तत्र प्रवेशमसम-मानं सत् कर्म भिनत्ति इति स्थितम् । तेन न्यायेनेत्यर्थः । उपजीव्येत्यादि एतच्च—

'उपजीव्यत्वतः श्रौतवाक्यैश्चान्यपरत्वतः । अन्तरङ्गत्वतश्चापि निर्विशेषं निरूप्यते' ॥

इत्यादिपूर्वपक्षग्रन्थे विद्वन्मण्डने स्फुटम् । एतद्वितीति स्यादेतदिति भाष्यान्वय इत्यर्थः ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ५ ॥

ईक्षत्यादियुक्तः परमात्मा गौणः प्रकृतिगुणसत्त्वसंबन्धवानिति चेन्न तथा वक्तुं न शक्यते । कुतः । आत्मशब्दात् । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य, 'स ऐक्षत' इत्युक्तम् । आत्मशब्दः पुनः सर्वेषु वेदान्तेषु निर्गुणपरब्रह्मवाचकत्वेनैव सिद्धः । तस्यैव जगत्कर्तृत्वं श्रुतिराह । ननु चोक्त-
मन्यतरबाधो युक्त इति । न युक्तः । स्वातन्त्र्याभावेन सगुणस्य कर्तृत्वायोगात् । वेदाश्च प्रमाणभूताः । ततः सर्वभवनसामर्थ्यमेव श्रुतिवल्लभ्यमङ्गीकर्तव्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ५ ॥ अयुक्तत्वे हेतुमाहुः स्वातन्त्र्याभावेनेत्यादि । कारक-
मात्रस्य स्वव्यापारं प्रति स्वातन्त्र्ये सत्यपि यत् कर्तृलक्षणतया स्वातन्त्र्यस्य कीर्तनं तत् कारकान्तर-
नियामकतयैवातो गुणानामुपादानत्वे वा करणत्वे वाऽवश्यं कर्तृनियम्यतैव युक्ता, न तु प्रयोजकता ।
तथा सति तेषामेव सृष्टादिकार्ये स्वातन्त्र्येण ब्रह्मनियामकतया सगुणस्य स्वातन्त्र्याभावेन कर्तृत्वा-
योगादित्यर्थः । ननु गुणानां जडत्वेन चेतनाधीनत्वान्न सगुणस्य स्वातन्त्र्यहानिरतो गुणसंबन्धि-
न्येव कर्तृत्वं युक्तमित्यत आहुः वेदाश्चेत्यादि । अनपेक्षत्वाद्भगवन्निःश्वासरूपत्वाच्च वेदाः स्वतः
प्रमाणभूताः । ते च, 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्', 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीद्' इत्या-
दिषु विशेष्यान्वितेनैवकारेणेतरोयोगं व्यवच्छिन्दन्तस्तदानीं केवलस्य शुद्धसैवात्मनः कर्तृ-
त्वमावेदयन्ति । नच कालवाचकाग्रपदेन तत्सत्ताया अपि बोधनादेवकारो नान्ययोगव्यव-
च्छेदक इति शङ्क्यम् । बोधनार्थमेव तथोक्तेः । कथमेतदिति चेदित्यम् । इयं हि श्रुतिः सर्वा-
पेक्षया आधार्मिकं वृत्तान्तं वक्ति । तत्रैवकारेण सदितरयावद्व्यवच्छेदे भिन्नविधप्रमाणान्त-
रस्यापि व्यवच्छिन्नत्वात् तस्याप्यभावेनाग्रपदे प्रमाणान्तरसिद्धकालानुवादकतया वक्तुमशक्य-
त्वेन, एतस्यैव वाक्यस्य कालसत्त्वानोधकत्वे चात्मासीत् कालोऽप्यासीदित्येवं वाक्यभेदप्र-
सङ्गेन कालसत्ताया अशक्यवचनत्वे केवलस्यात्मनोऽपि निरूपणमशक्यमिति वाक्यस्याबोधकत्वे
प्रसक्ते सुष्ठुतरव्यवहारानुसारेण सर्वाधारतया प्रतीयमानो यः कालस्तदुपरजनेन पूर्ववृत्तान्तं
वृत्तीत्येवं बोधनार्थत्वं जानीहि । अत एव सुष्ठुतरमपि केवलं ब्रह्मैवेति बोधनाय सोऽनु-
वीक्ष्य नान्यदात्मनोऽप्यशयित्वेवं श्रुत्यन्तरेऽप्युच्यते । एवं तदानीमितरभावे गुणानां सत्ता
वदानीं वक्तुं न शक्यत इति न सगुणः कर्ता । नचोत्पत्तिशिष्टिन्यायस्योपजीव्यन्यायस्य वा

रश्मिः ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ५ ॥ कीर्तनमिति 'स्वतत्रः कर्ता' इति सूत्रे कीर्तनमित्यर्थः ।
गुणानामिति प्राकृतानामित्यर्थः । निःश्वासेत्यादि व्यासादिमिस्वर्यमाणा वेदाः परंपरया
निःश्वासा इति वक्तव्यम् । एवकारेणेत्यादि सदन्ययोगव्यवच्छेदवदिदमिति । एकान्य-
योगव्यवच्छेदवानात्मेति च यथायथं बोधात्तथेत्यर्थः । नान्ययोगेत्यादि कित्त्वयोगव्यवच्छेदक
इति भावः । तथा च सत्त्वावच्छिन्न इदंत्वावच्छिन्नायोगव्यवच्छेदवान् तथैकत्वावच्छिन्न आत्मायोगव्यव-
च्छेदवानिति च बोधात्कालसत्तायामपि न क्षतिरिति भावः । वाक्यभेदेत्यादि वाक्यभेदस्य
दोषत्वं गौरवप्रसङ्गकतया पौरुषेत्यत्वं वा दूषकताबीजं पुरुषाणां दोषत्वस्य संभावितत्वात् ।

किंच । अस्तिभातिप्रियत्वादिधर्मवद्ब्रह्मगतकर्तृत्वं लोके प्रतीयते । कार्यत्वात् । तस्मादात्मशब्दप्रयोगाद् शुणातीतमेव कर्तृ ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्रवृत्तिरत्र शङ्कनीया । विरुद्धधर्माधारत्वेन बाध्यबाधकभावाभावात् । ततः श्रुतिबलसम्बन्धं, श्रुति-
लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपेषु पदसु प्रमाणेषु श्रुतिबलसिद्धं ब्रह्मणः सर्वमवनसामर्थ्यमे-
वाङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ।

ननु मास्त्वेवं कर्तृत्वादिबाधस्तथापि कर्तृत्वस्य लौकिकत्वं नापैतीति तत एव तद्वोचोऽ-
स्त्वित्यत आहुः किंचेत्यादि । प्रियत्वादीत्यादिपदेनापहतपाम्पत्वसंग्रहः । तथाच ब्रह्मधर्मस्य

रक्षिः ।

विरुद्धेत्यादि । साधनाध्यायद्वितीयपादे 'अम्बुवदग्रहणात्' इत्यधिकरणे वक्ष्यमाणेन विरुद्ध-
धर्माधारत्वेन बाध्यबाधकभावाभावेन निर्गुणे धर्मप्रवेशस्य संभवेनोपजीव्यत्वादीनां सगुणप्रति-
पादकास्तपि सत्त्वेन न न्यायप्रसर इत्यर्थः । ततः सर्वेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति ततः
श्रुतीत्यादि । तत्र 'निरपेक्षो रवः श्रुतिः' 'सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते' इति पदार्थे
लिङ्ग 'समभिव्याहारो वाक्यम्' 'उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम्' 'देशसामान्य स्थानम्' समाख्या यौगिकः
शब्दः तत्र यजेत इत्याद्या विधात्री श्रुतिः । ग्रीष्मादिरूपा अमिधात्री विनियोकत्री च । स यस्य
शब्दस्य श्रवणमात्रेण संबन्धप्रत्ययः । सा च विधा विभक्तिरूपा, एकाभिधानरूपा, एक-
पदरूपा चेति । 'ग्रीहिमिर्यजेत' इत्यत्र विभक्तिरूपया तृतीयया श्रुत्या ग्रीहीणां यागाङ्गत्वम् ।
पशुना यजेत इत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानरूपया श्रुत्याङ्गत्वम् । यजेत इत्याख्याताभि-
हितसंख्याया भावनाङ्गत्वम् । समानाभिधानश्रुतेरेव पदश्रुत्या च यागाङ्गत्वं 'वर्हिर्देवसदनं दामि'
इत्यस्य लवनाङ्गत्वलिङ्गेनाय मन्त्रो लवनं प्रकाशयितु समर्थः । वाक्येन यस्य पर्णमयी जुहूर्म-
वतीत्यत्र पर्णताया जुह्वङ्गत्वम् । साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावे वस्तुतः शेषशेषिणोः सहोच्चरण-
रूपवाक्यसत्त्वात् । प्रकरणेन प्रयाजादिषु समिधो यजतीति । अत्रेष्टविशेषस्यादर्शनात्समिधा
योगेन किमित्यस्त्युपकार्यकाङ्क्षा । दर्शपूर्णमासवाक्येपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत् कथ-
मित्यस्त्युपकारकाङ्क्षा तथा प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् । स्थानेन यथासंख्यपाठरूपेण
'ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्' इत्येवं विहितेषु इन्द्राग्नी रोच-
नादिव इत्यादीनां याज्यानुवाक्यामन्त्राणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं
विनियोगाः संनिधिपाठरूपेण स्थानेन वैकृतानामङ्गानां प्राकृताङ्गाननुवादेन विहितानां विहृ-
त्यर्थत्वम् । तेषां कैमर्थ्याकाङ्क्षायाः फलवद्विकृत्यपूर्वस्य मान्यत्वेन संबन्धादेव पूरणात् ।
अनुष्ठानसादेश्यरूपेण स्थानेन पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वं समाख्यया वैदिक्या होतृचमस इति
होतृधर्मसमक्षणाङ्गत्वं लौकिक्याध्यव्यवसमाख्ययाध्यव्योस्तत्तत्पदार्थाङ्गत्वम् । एवेति लिङ्गा-
दिषु प्रत्यक्षस्य विनियोजकस्य शब्दस्याभावात्ते श्रुतितो निर्बला इत्येवकारः । अत एव गार्हपत्य-
मुपतिष्ठत इत्यत्र लिङ्गादैर्न्या इन्द्रोपस्थानार्थत्वं कल्प्यते । तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्यापस्था-
नार्थत्वं प्राप्यत इति दृश्यते गीमांसायाम् । अपैतीति अप आ एतीति पदच्छेदः तेन
नात्र वृद्धिदोषः न पररूपं, वृद्ध्यनन्तरं तथास्तु । तथाचेति अस्तिभातिप्रियत्वाश्रयत्वेन-

नन्वात्मशब्दोऽपि लोकवद् गौणोऽस्तु । लोके हि केनचित् पृष्ठो विष्णुमित्र आह, यज्ञदत्तो ममात्मेति । अत्र गौणत्वमुपचार इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ६ ॥

एवं हि श्रूयते । 'असद्वा इदमग्र आसीत्, ततो वै सदजायत,' 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इत्युपक्रम्य, 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति' इति । प्रापश्चिकधर्मरहिते ब्रह्मणि एतस्मिन् पूर्वोक्तजगत्कर्तरि परिनिष्ठितो मुक्तो भवतीत्यर्थः । तत्र यदि जगत्कर्ता गौणः स्यात् तन्निष्ठस्य संसार एव स्यान्न मोक्षः ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

कर्तृत्वस्य लोके प्रत्ययेन तस्य कार्यासाधारण्याभावात् लौकिकत्वमिति न तत्प्रयुक्तोऽपि बाध इत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । केनापि प्रकारेण बाधस्य वक्तुमशक्यत्वादात्मशब्दश्रुतिरूप-
मुख्यप्रमाणप्रमितत्वाच्च तथेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ६ ॥ एवं द्वितीयसूत्रं व्याख्याय, 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' इति तृतीयसूत्रमवतारयन्ति नन्वात्मेत्यादि । लोकवत्पदं विभजन्ते लोके हीत्यादि । तथाच मास्तु गुणसंबन्धाद् गौणत्वमात्मनस्तथाप्यात्मपदश्रुतेर्मुख्यौपचारिकसाधारण्येन संदिग्धत्वान्मानया निर्णय इति पूर्वपक्षाशयः । अत्र सूत्रं पठित्वा समादधते एवं हीत्यादि । असदिति लौकिक-
विलक्षणमव्याकृतम् । यदा ह्येवेत्यस्यार्थस्तु, यदा यस्मिन् काले, ह्येव निश्चयेनैव, एष साधक, एत-
स्मिन् पूर्वोक्ते ब्रह्मणि, अदृश्ये नामरूपशून्ये, अनात्म्ये आत्मन इदमात्म्यं शरीरं तद्रहिते, अनिरुक्ते विकारो हि विशेषवशाभिरुच्यते नत्वविकार इति विकारशून्यत्वाद् विदिताविदितात् परत्वेन निर्वक्तुमशक्यत्वाद् अनिरुक्ते, एवं भूते ब्रह्मणि अभयं यथा स्यात् तथा प्रतिष्ठां स्थितिं विन्दते 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति' इत्येवंरूपां प्राप्नोति, अथ तदनन्तरमेव स साधकः, अभयं गतो मुक्तिं प्राप्नो भवतीति । तदाहुः प्रापश्चिकेत्यादि । सूत्रसिद्धं निर्णयमाहु-

रश्मिः ।

कुलालदिषु ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मत्वे सतीत्यर्थः । अथवा ब्रह्मास्तीत्यादिप्रत्ययात् सत्तादिकर्तृत्वे विवादे ब्रह्मगते लोके प्रतीयमाने सतीत्यर्थः । एतद्वोचनायैव भाष्येऽस्तिभातीत्यादिक ब्रह्मविशेषणम् । कार्यासाधारण्येत्यादि कार्यमात्रवृत्तित्वाभावादित्यर्थः । आत्मशब्देति आत्मशब्दरूपा श्रुतिः । निरपेक्षस्वरूपा तद्रूपेत्यादि । अवतारयन्तीति हेतूपपादकत्वेनोपादातसंगत्यावतारयन्तीत्यर्थः । गुणसंबन्धादिति प्राकृतगुणसंबन्धादित्यर्थः । भाष्ये । लोके यादृशं गौणत्वं तदाहुः अत्रेत्यादि ॥ ५ ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ६ ॥ प्रकृते । पञ्चमस्कन्धे 'योऽसौ भगवति सर्वभूतात्मन्य-
नात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवे तन्निमित्तमक्तियोगलक्षणो नानागतनिमित्ताविद्या-
प्रथिरन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसङ्गः' इतिगद्यात् । स्थितिश्च सर्वात्मभावस्तस्यैव फलजनकत्वादित्याशयेनाहुः यत्र नान्यदित्यादि । तदुक्तम् ।

'ता नाविदन्यनुषङ्गचद्दधियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् ।

यथा समाधौ मुनयोन्वितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे' ॥ इति ।

किंच ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ७ ॥

इतोऽपि निर्गुण एव जगत्कर्ता । वेदान्तेषु सर्वत्र साधनोपदेशे पुत्रादिवज्जगत्कर्ता हेयत्वेन नोपदिश्यते । यदि सगुणः स्यात् प्राकृतगुणपरिहारार्थं सुसुक्ष्मभिर्जगत्कर्ता नोपास्यः स्यात् पुत्रादिवत् । अत ईक्षत्यादयो न सगुणधर्माः । सूत्रत्रयस्य ईक्षतिहेतुसाधकत्वाच्चकारः । एवं सूत्रचतुष्टयेन ईक्षतिहेतुना जगत्कर्तृत्वोपपत्त्या सृष्टिवाक्यानां ब्रह्मपरत्वमुपपादितम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्तत्रेत्यादि । तथाचास्यां श्रुतावुपक्रमगतं कर्तृभूतं ब्रह्मैवेति तस्मिन्नित्यनेन परामृश्य तस्यैव प्रापञ्चिकधर्मादित्यबोधनेन विरुद्धधर्माधारत्वं निगमयित्वा तादृशे तस्मिन् परिनिष्ठितस्य श्रुतिं वदन्ति । तथान्यत्रापि, सदेव सौम्येदमित्यादिना कर्तृत्वादिविशिष्टं ब्रह्मोक्त्वा, 'आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति । अतस्तादृशब्रह्मनिष्ठस्य मोक्ष उपदिश्यत इति सृष्टिप्रकरणोक्तं फलमेव तत्रत्यात्मशब्दस्यौपचारिकत्वनिवर्तकं तात्पर्यलिङ्गत्वादिति सूत्राशय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

हेयत्वावचनाच्च ॥ ७ ॥ आत्मशब्दस्यात्र गुणातीत एव कर्तरि तात्पर्यमिति बोधयन्तश्चतुर्थसूत्रमाहुः किंच । हेयत्वावचनाच्चेत्यादि । अर्थस्तु निगदन्याख्यातः । तथा चात्रोपपत्तिरभिः ।

तथान्यत्रेति छान्दोग्येऽष्टम इत्यर्थः । पुरुषो वेदेति पुरुषः स्त्री वेहेत्यर्थः । संपत्स्य इति भक्तिफलबोधकपदसमभिव्याहारात् । चिरमिति सत्सप्ततौ विलम्ब इत्यर्थः । तदाहुः अत इत्यादि । तत्रत्येति आत्मा वा इदमिति श्रुतिभवेत्यर्थः । न 'चात्मा वा इदम्' इत्यादिश्रुतिरन्यत्र वर्तते । 'असद्वा इदम्' इत्यादिश्रुतिः तैत्तिरीय आनन्दब्रह्ममिलन्यत्रोक्तं फलमुपचारनिवर्तकं कथं कथं चास्य तन्निवर्तने हेतुतेति शङ्के पराकुर्वन्ति तात्पर्येत्यादि । तथा च तदात्मानमित्यत्रात्मशब्दस्यानुपचरित एवात्मनि तात्पर्यमिति फलेन स्वसमभिव्याहारद्वारा बोधनात्तादृशतात्पर्यं लिङ्गत्वादुपचारनिवर्तने हेतुत्वं तैत्तिरीयस्थालनोपचरितत्वसमर्थनान्यान्यत्रात्मा वा इदमिति श्रुतावपि तदुपचारनिवर्तनादित्यर्थः । भाष्ये । किं चेति हेत्वन्तरनिरूपणमारभ्यत इत्यर्थः ॥६॥

हेयत्वावचनाच्च ॥ ७ ॥ भाष्ये । निर्गुण इति प्रकृतिगुणसंबन्धरहित इत्यर्थः ।

'आत्ममायाश्रुते राजन् परस्मानुमवात्मनः ।

न घटेतार्थसबन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाज्ञसा' ॥

इति वाक्येवस्थितमतस्थेऽप्यात्ममाया सा शुद्धसत्त्वरूपास्त्येव 'प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः' इति वाक्यात् । सर्वत्रेति बृहदारण्यकादिषु 'किं प्रजया करिष्यामः अमृतत्वस्य तु नाशास्ति' इत्यादिनेत्यर्थः । सगुण इति प्राकृतगुणसत्त्वसहित इत्यर्थः । नोपास्यः स्यादिति 'तज्जलान् शान्त उपासीत' इत्यादिषु तथा न स्यादित्यर्थः । न च शुद्धसत्त्वप्रधाना माया तत्र प्रतिबिम्बितं चैतन्यमीश्वरपदवाच्यं भलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्या तत्र प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इत्युपाधिभेदकृतविशेषेण हेयत्वोपादेयत्वोपपत्तिरिति शङ्काम् । प्रतिबिम्बपक्षस्य

अतः परं स्वतन्त्रहेतूनाह, 'स्वाप्ययाद्', 'गतिसामान्यात्', 'श्रुतत्वाच्च' इति सूत्रत्रयेण ।

ननु किमर्थं हेत्वन्तराणि । साधकत्वे एकेनापि नत्सिद्धेः । असाधकत्वे शतेनाप्यसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । रूपभेदार्थं हेत्वन्तराणि । नानाविधान्नभोजन-
तृप्तिवत् । तद्यथा आत्मशब्दात्, तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशाद्, हेयत्वावचनाच्चेति निर्गुणस्य स्वरूपपरतया कार्यपरतया च । कार्यस्य पुनर्विधिनिषेधभेदाद् द्विरूप-
तेति । एवमुत्तरत्रापि प्रपञ्चयिष्यते ।

तत्र सृष्टिवाक्यानामीक्षतिहेतूना भगवत्परत्वमुक्तम् । इदानीं प्रलय-
वाक्यानामाह ।

भाष्यप्रकाशः ।

रूपात् तात्पर्यलिङ्गादप्यात्मशब्दस्य गुणातीतवाचकत्वेन निर्णयादीक्षत्वादयो न सगुणधर्मा
इत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ ७ ॥

अग्रिमसूत्राण्यवतारयन्ति अतः परमित्यादि । स्वतन्त्रहेतूनि वेदान्तवाक्यानां
ब्रह्मपरत्वप्रतिपादने प्रत्येकं समर्थान् हेतून् । एतेषां हेतूनां वैयर्थ्यमाशङ्कते नन्वित्यादि ।
समादधते मैवमित्यादि । रूपभेदार्थमिति ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वे केवलं सृष्टिरेव न
द्वारं, किंतु द्वारान्तराण्यपि सन्ति तानि तत्तद्रूपनियतानीति तेषां रूपाणां विशेषस्य ज्ञाप-
नार्थम् । एवं तात्पर्योक्तौ गमकमाहुः तद्यथेत्यादि । तथाच चतुःस्रज्यामाद्येनेक्षति सामान्यत
उक्त्वा द्वितीयो हेतुः स्वरूपपरतया ततोऽग्रिमौ द्वौ कार्यपरतया चेति हेतुत्रयमुक्तम् ।
तथाग्रे त्रिस्रज्यामपि कार्यान्तरपरतयेत्यर्थः । कथं कार्यान्तरपरतयेत्यत आहुः कार्यस्येत्यादि ।
द्विरूपतेतीति । इति असाद्वेतोहेत्वन्तराण्युच्यन्त इत्यर्थः । एवमेवात्र तात्पर्यमित्यत्र गमक-
माहुः एवमित्यादि ।

रश्मिः ।

द्वितीयाध्याये दृष्यत्वात् । इदं च भाष्यं साक्षाद्भक्तिर्नास्त्येव दृष्ट एव स्नेह इत्युपपत्तेरिति पक्ष-
मनुग्रहीतुम् । अदृष्टेऽपि मनोव्यापाररूपोपासासंभवात् । सौत्रश्वकारः समुच्चयं द्योतयतीत्याहुः
सूत्रेत्यादि । एवं सूत्राद्यर्थो निगदेन व्याख्यात इत्यर्थः । प्रकृते । सिद्धमाहु-
स्तथाचेत्यादि । तात्पर्यलिङ्गादिति । षष्ठीतत्पुरुषः उपपत्त्या तात्पर्यं वक्तुरिच्छा लिङ्ग्यते
प्राप्यत इति । शेषमिति सूत्रत्रयेत्यादिभाष्यमित्यर्थः । घञजपाः पुंसीत्यस्य प्रायोवाद-
त्वान्नपुंसकत्वमपि । हेतूनि । साध्यं तु नाशब्दमित्येव । एतदेवाहुर्वेदान्तवाक्या-
नामित्यादि । द्वारान्तराणीति लयमोक्षसाम्यसर्वकार्यरूपाणीत्यर्थः । तेषामिति स्वाप्यय-
त्वगति सामान्यश्रुतत्वानामित्यर्थः । द्विरूपतेतीति विधिनिषेधरूपविषयिभेदान्मोक्षहेयत्वरूप-
विषयस्य भेदः । एवमित्यादीति । उत्तरत्रेति अत्रैवाग्रे तेनात्र त्रिस्रज्याम् । यथा गौणश्चेदिति सूत्रे
ब्रह्मशब्दं विहाय आत्मशब्दो निर्गुणस्य स्वरूपपरतयोक्तः । इदं न्यञ्जि पात्राणि प्रयुनक्तीति
शब्दसूत्रात् प्रयोगेऽप्येवमशब्दस्य आत्मशब्दप्रयोगोऽप्येवमिति हिरण्यगर्भप्रयोगे तथादर्शनात् ।

स्वाप्ययात् ॥ ८ ॥

ब्रह्मणो न सर्वव्यवहारातीतत्वम् । कुतः स्वाप्ययात् । स्वस्मिन्नप्ययात् । तत्र चित्प्रकरणत्वाज्जीवस्योच्यते । एवं हि श्रूयते । 'यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति तस्मादेनं स्वपिति' इत्याचक्षते । खं ह्यपीतो भवतीति ।

• स्वपितीति न क्रियापदं, किंतु जीवस्य नाम । तदैव स्वपितिनामत्वं यदा सता संपद्यते । सति स्वशब्दवाच्ये अपीतिं लयं प्राप्नोतीत्यर्थः । अहरहर्जीवो ब्रह्म संपद्य ततो बलाद्यधिष्ठानं प्राप्य पुनर्नव इव समायाति । वासनाशेषात् । स्वशब्देन चाभेदः । अर्थतः सच्छब्दसामानाधिकरण्यान्निर्गुणत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

स्वाप्ययात् ॥ ८ ॥ एवं सूत्रत्रयप्रयोजनमुक्त्वा पूर्वसंगतिज्ञापनाय तत्रोक्तमनुवदन्तः स्वाप्ययसूत्रमवतारयन्ति तत्रेत्यादि । व्याकुर्वन्ति तत्र चिदित्यादि । उच्यत इति लय उच्यते । श्रूयत इति छान्दोग्ये श्वेतकेतुपाख्याने श्रूयते । श्रुतिं व्याकुर्वन्ति स्वपितीति । नेत्यादि तथाच सत्संपत्तिरहितस्वापदशायां तु स्वपितीति यत्र प्रयोगस्तत्रास्य क्रियापदत्वमेव । सत्संपत्ति-दशायां तु स्वशब्दस्यात्मवाचकत्वेन सति स्वशब्दवाच्य आत्मनि अपीतिं लयं प्राप्नोति । तदा तस्मिन् पितिर्लयो यस्यासौ स्वपितिः । पृषोदरादित्वादकारनाश ईकारस्य विकृतौ च सत्यां स्वपितिनाम्नः सिद्धिः । वस्तुतस्तु केवलयोगिकत्वे नामत्वाभावाद् योगरूढोऽयं शब्द इत्यर्थः । एवंप्रकारेण हेतुकथनस्य प्रयोजनमाहुः अहरहरित्यादि । अयमर्थः । सुषुप्ति-स्तावद् द्विधेति तदभावो नाडीष्वित्यत्र वक्तव्यम् । तथा छादोग्य एव श्रूयते 'तद्य-थापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तोऽपि न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा

रश्मिः ।

'ब्रह्मन् पुंसि च' इति व्याकरणसूत्रात् । कार्यं मोक्षो हेयत्वं च ते सूत्रद्वये तथात्र स्वाप्ययादित्यत्र निर्गुणस्य स्वरूपपरतया सूत्रद्वये मोक्षः सर्वकार्यत्वं चेत्येवं कार्यपरतया तत्राप्यस्य प्रपञ्चः करिष्यत इति । पूर्वसंगतीति निर्वाहकत्वसंगतिज्ञापनायेत्यर्थः । ननु भाष्ये प्रसङ्गसंगतेः सूचनाच्चायं प्रकाशार्थ इति चेन्न । सामान्यलक्षणस्य गौरवप्रस्तत्वेनासार्थस्यानतिरेकात् । भाष्ये तु सूत्रयोः संगतिरुक्ता प्रसङ्गरूपा । सा सामान्यलक्षणम् । किमन्य नाशद्वलनिर्वाहक-मिति जिज्ञासया त्रिसृच्यवतारात् । एवं च सामान्यसंगतेः सूचितत्वेनाभिहितमुक्तम् । तत्रे-त्यादीति । प्रलय इति प्रसवविद्योपनिषदि 'यत्रोत्पत्तिं लयं चैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्' इत्य-त्रोत्पत्त्यनन्तरं लयोक्तेरत्रापि लय उक्तः । स्थितिस्तु चशब्दार्थ इत्यकथनेष्यदोषः ॥ ७ ॥

स्वाप्ययात् ॥ ८ ॥ भाष्ये । ब्रह्मण इत्यादि, अग्रे व्युत्पाद्यम् । तत्र चिदित्यादीति चित्प्रकरण चिद्रूपस्य ज्ञानप्रधानसेत्यादिभाष्येणोक्तमेव । प्रकृते । अपितिः पितिरुत्पत्तां संपादयन्ति पृषोदरेत्यादि । विकृताविति ह्रस्वेकाररूपायामित्यर्थः । नामत्वाभावादिति पाचकपाठादि-वत्तथात्वादित्यर्थः । योगरूढ इति पङ्कजादिपदवदित्यर्थः । खं ह्यपीतो भवतीत्यस्य यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्त्वपीतो भवत्यपिगतो भवतीत्यर्थः । वक्तव्यमिति तृतीयस्य द्वितीयपादे

ननु प्रलये वक्तव्ये कथं सुषुप्तिः । मोक्षातिरिक्तदशायां तथाकर्मसंबन्धा-
भावादिति ब्रूमः ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दत्यनुतेन हि प्रत्युदाः' इति । तत्र नाज्यां दुःखामावमा-
त्रम्, ब्रह्मणि सुषुप्तौ तु तद्वा अस्मैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयं रूपमशोकान्तरमिति बृह-
दारण्यके श्रावणाद् ब्रह्मसंपत्त्या बलादिरूपं यदधिष्ठानं, करणे ल्युट्, देहनियमनसाधनं तत्
प्राप्य तथा समायातीति बोधनमेकम् । च पुनः स्वशब्द आत्मवाचकोऽत्र प्रयुक्तस्तेन पूर्वो-
पक्रान्तस्य सत आत्माऽभेदबोधनमपरम् । किंचात्र विभक्त्यन्तरप्रयोगेण शब्दतः सामाना-
धिकरण्याभावेऽप्युपक्रमे सत एव निर्दिष्टत्वेनार्थतः सच्छब्दसामानाधिकरण्यात् सतो निर्गु-
णत्वबोधनं चेति तृतीयं प्रयोजनमिति । तथाचैवंप्रकारेण गुणातीतस्य प्रलयकारणतां बोध-
यितुमेवं हेतुनिर्देश इति हृदयम् । अत्र सूत्रस्य विषयवाक्यस्य च विरोधमाशङ्कते नन्वि-
त्यादि । समादधते मोक्षेत्यादि । मोक्षातिरिक्तदशायां कर्मसंबन्धे सत्यपि यथा जाग्र-
त्सम्प्रयोः कर्मसंबन्धस्तथा सुषुप्तौ प्रलये च नास्ति, किंतु वासनामात्र इति प्रलयसा-
भ्यात् तत्कथनमिति ब्रूम इत्यर्थः । एवं चात्र ब्रह्म न सर्वव्यवहारातीतं, सुषुप्तिप्रलययो-

रश्मिः ।

वक्तव्यमित्यर्थः । भाष्ये । वासनेति कर्मवासनावशात् । कर्मजसंस्कारो वासना । प्रकृते ।
स्वशब्देन चामेद इति भाष्यं विवृण्वन्ति च पुनरित्यादि । अत्रेति चतुर्वर्त्येषु मध्येत्र
सूत्रे प्रयुक्त इत्यर्थः । पूर्वेत्यादि श्रुतौ 'सता सोम्य' इत्यनेनेत्यर्थः । आत्माभेदेत्यादि ।
एतादृशबोधनफलं तु सच्छब्दस्य जडपरत्वनिवृत्तिः । अर्थत इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति
किंचात्रेत्यादि । ननु भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थबोधकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं सच्छब्द-
स्यात्मवाचकत्वाच्छब्दतोपीत्यर्थत इति भाष्यांशोऽसंगत इत्याकाङ्क्षायामाहुः विभक्त्यन्तरे-
त्यादि । अयमर्थः । सतेति तृतीया विभक्तिः सहार्था तथा चात्मसाहित्यवानिति तस्यार्थः ।
समित्यत्र कर्म द्वितीयार्थः । आत्मा संयोगाश्रय इत्यर्थः । सूत्रेपि व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यपक्षे
स्वस्मिन्नित्यस्य आश्रय आत्मेत्यर्थः । एवं सति निरुक्त सामानाधिकरण्यमत्र विशेष्याभावाच्चास्ती-
त्यर्थः । ननु तथापि कथमर्थतः सामानाधिकरण्यं यावता प्रवृत्तिः शब्दत इति चेन्न । एकार्थ-
विशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमात्रस्य तल्लक्षणत्वात् । अत एव युगपदधिकरणवचनतापेक्षपटीमृच्छा-
वित्यत्र पुंवत्वमाशङ्क्य वृत्तौ वृत्तेः प्राक् यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव तत्प्रवृत्तिः । प्रकृते च न ततः
प्राक्सामानाधिकरण्यमित्युत्तरितं द्वन्द्वसूत्रभाष्ये 'नामन्त्रिते सभानाधिकरणे' इति सूत्रभाष्ये च
सामान्यवचनमित्यस्याप्ये देवि सरस्वति इति पर्यायेषु प्रत्युदाहरणं दत्तमिति स्थितं 'स्त्रियाः
पुंवन्नाशितपुंस्कात्' इति सूत्रस्य शब्देन्दुशेखरे । एवं चोक्तरूपस्यैकार्थबोधकत्वस्य सामा-
नाधिकरण्यस्य शब्दप्रयुक्ताभावप्रतीतावप्यर्थस्य विषयविषया कारणत्वेन ततः सामानाधिकर-
ण्यादित्यर्थः । निर्गुणत्वेत्यादि । तेनैतत्सिद्धम् । गुणातीतोयमात्मा यत्र लीयते तत्स-
त्पदवाच्यं ब्रह्म गुणातीतमेव । नष्टतादृशस्य स्वसंबन्धेन कर्मसंबन्धविनिर्मुक्तपरमसुखातुभ्रवसंपादकं
सगुणं भवितुमर्हतीति । अतः स्वाप्ययसंपादकत्वात् न सर्वव्यवहारातीतं नापि सगुण-
मित्यतस्तथेत्यर्थः । वासनामात्र इति । कर्मसंबन्ध इति शेषः । प्रलयसाम्भ्यादिति

मुक्तिवाक्यानामाह ।

गतिसामान्यात् ॥ ९ ॥

गतौ सामान्यात् । गतिर्मोक्षः । समानस्य भावः सामान्यम् । मोक्षे सर्व-
स्यापि भगवतापि तुल्यत्वात् । एवं हि श्रूयते । 'स यथा सर्वासामपाः समुद्र एका-
यनम्' इत्युपक्रम्य वागेकायनमिति दृष्टान्तार्थं निरूप्य, 'स यथा सैन्धवलिख्य

भाष्यप्रकाशः ।

जोवाधारत्वेन श्रुतत्वाद्, यद् यदा यदाधारत्वेन श्रुतं तत् तदा तत्प्रयुक्तव्यवहारवि-
षयमित्येवमुक्तं बोध्यम् । ततश्च यस्मिंश्चिदं याति पुरत्रयं चेत्यादां जडलयाधारत्वेन
श्रावणात् तत्प्रयुक्तव्यवहारविषयत्वादिपि सर्वव्यवहारातीतत्वाभावः सेत्स्यति । तेनार्यं हेतु-
लक्षणवाक्यस्य यत्प्रयन्तीति भागस्य समर्थनार्थं इति बोधितम् । प्रलयवाक्यानां ब्रह्मणि
समन्वये वक्तव्ये सुप्रतिवाक्योदाहरणं सूत्रे स्वाप्ययपदसूचितव्यासाशयज्ञापनार्थम् । अग्नि-
मद्यत्रे मुक्तिवाक्यविचारात् पूर्वसिन् प्रलयोऽपि सूच्यत इति ज्ञायते । अन्यथा न्यूनता
स्यादिति ॥ ८ ॥

गतिसामान्यात् ॥ ९ ॥ गतिसामान्यादिति पदं सूत्रमवतारयन्ति मुक्तीत्यादि । तेषां
ब्रह्मपरत्वमाहृत्यर्थः । गतिर्मोक्षः । गतिशब्दः फले रूढः । 'अन्ते या मतिः सा गतिः', 'सा काष्ठा
सा परा गतिः' इत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । अत्र चाप्ययोत्तरमभिसंवेगस्यैव समर्थनीयत्वात् तथेत्यर्थः ।
श्रूयत इति बृहदारण्यके भैत्रेयीब्राह्मणे श्रूयते । दृष्टान्तार्थमिति लयाधिकरणदृष्टान्तार्थम् ।

रहिमः ।

तथा च सूत्रेणैव विषयवाक्यं स्मार्यत इति भावः । एकसचन्विज्ञानमपरसंचन्विस्मारक-
मिति न्यायात् । यथा मोक्षे कर्मसंचन्वाभावस्तथा मोक्षातिरिक्तदशायां सुपुतावकाशमभगवद्रूपायां
तथा कर्मसंचन्वाभावः प्राप्तः स नेति प्रलयसाम्यम् । एवं चेति स्वाप्ययहेतुसमर्थनेन सर्व-
व्यवहारातीतसाध्यस्य न्यूनतारूपदोषनिवारणाय ग्रहणे च । तत्प्रयुक्तेत्यादि तत्प्रयुक्तव्यवहार-
विषयं यथा भवति तथा ज्ञेयमिति क्रियाविशेषणत्वेन द्वितीयान्तमिदम्, आदिं पञ्चतीतिवत् । तेन
'बाजन्तश्च' इति सूत्रेण विषयशब्दस्य नियतपुंस्त्वेपि न दोषः । यथा वियति विहंगम इत्यत्र
विहंगमाधारत्वेन नियति विहंगमप्रयुक्तो यस्तदाधारत्वव्यवहारः तद्विषयत्वमिति दृष्टान्तः ।
अनुमानमिति पूर्वं तु ब्रह्म नाशब्दं वाक्यगतेक्षते । यच्चैव तच्चैवं, जीववत् । वेदान्त-
शब्दप्रतिपाद्यं नाशब्दम् । अन्वयव्याप्तिरपि तेजोदृष्टान्तेन । स्वाप्ययपदसूचितव्यासा-
शयमाहुः अग्निमेत्यादि । सूच्यत इत्यादि स्वाप्ययपदेन सूच्यत इति । 'यत्प्रयन्त्यभिसं-
विशन्ति' इति श्रुतेः कर्मसंचन्वाहृदशायामपि तदभिगूय तादृशसुखसपादकत्वसामर्थ्यरूपव्यासा-
शयो ज्ञायत इत्यर्थः । 'बुद्धिप्रेरककृष्णस्य पादपत्रं प्रसीदतु' इति 'अतः सेवापरं चित्तं
विधाय स्वीयतां सुखम्' इति च । अत्र मुक्तिमाहुरन्यथेत्यादि । प्रलयवाक्यानां ब्रह्मणि सम-
न्वयप्रतिपादनेऽस्य समन्वयाध्यायत्वं न्यूनं सादित्यर्थः ॥ ८ ॥

गतिसामान्यात् ॥ ९ ॥ उक्तमाप्यं समर्थयन्ति स गतिशब्द इति ।

अभिसंवेशस्य इति लक्षणवाक्यस्य अभिसंविगन्तीति भागमिहितसेत्यर्थः । बृहदिति स्पष्टा सूत्र-

उदके प्रास्त' इत्यादिना लयदृष्टान्तं निरूप्य, 'न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति प्रतिपाद्य तन्निरूपणार्थं 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरम्' इत्यादिना सर्वस्य शुद्ध-
ब्रह्मत्वं प्रदर्शितम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादिनेति प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायैव स्याद् यतो यतस्त्वाददीतेति ग्रन्थेन,
न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रतिपाद्येति, विद्युत्कृत्यनन्तरं भोक्तृभावादिनिवृत्त्या जीवादिसंज्ञा-
राहित्यं प्रतिपाद्य । तन्निरूपणार्थमिति संज्ञाभावनिरूपणार्थम् । सर्वस्येति जडस्य जीवस्य
च । अत्रायमर्थः । यथाऽवादीनामंशानां कार्याणामवाद्यात्मकाः समुद्रादयो लयाधिकरणभूता-
स्तथा सदात्मकस्य सर्वस्य सदात्मकं कारणभूतं ब्रह्मैव लयाधिकरणभूतम् । नच स्पर्शादीनां
त्वगाद्यंशत्वस्य प्रत्यक्षवाधितत्वात् केवलं लयस्थानत्वमेव विवक्षितं न तु तस्य कारणत्ववै-
शिष्ट्यमपीति शङ्क्यम् । त्वगस्य स्पर्शवायोश्चेति ।

'मुखतस्तालुनिर्मिन्नं जिह्वा तत्रोपजायत ।

ततो नानारसो जज्ञे जिह्वा योऽधिगम्यते' ॥

इत्यादिश्रीभागवतद्वितीयस्कन्धवाक्येषु तथादर्शनेनात्र वैराजानामेव तेषां दृष्टान्तत्वेन
विवक्षितत्वात् । यथा सदंशानां कार्याणां लयस्थानं ब्रह्म तथा चिदंशानां जीवानामपि लयस्थानं
ब्रह्मैवेति वक्तुं स यथा सैन्धवेत्यादिना यथा सामुद्रलवणशकल उदके प्रक्षिप्त उदकमेव लक्ष्यकृत्य
विलीयते, न तु खिल्यत्वेन ग्रहणाय कोऽपि समर्थः संभाष्यते, किंतु यस्माद्यसाद्देशादादीयते
तत्र तत्र लवणरस एवास्वाद्यत इति तत्र तत्सत्ता निश्चीयत इत्येवं लयदृष्टान्तं निरूप्य, एवं वा अरे
इदं महद्भूतमनन्तपारम्, अरे मैत्रेयि, इदं जीवात्मत्वेनानुभूयमानं महत् पूर्वोक्तिभ्योऽवादिभ्य
उत्कृष्टम्, अनन्तम्-अविनाशि, अपारम्-अनादितत्त्वं विज्ञानधने चिदेकस्वरूपे ब्रह्मण्येवैतेभ्यः
रूपुलक्ष्मशरीरात्मकेभ्योऽनुपलक्षितेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय पृथग्भूय तान्येव भूतान्यनु
तल्लपोत्तरं विनश्यति विशेषेणादर्शनं प्राप्नोति ब्रह्मणः पृथक् न ज्ञायते । तत्र हेतुः । न
प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति । लयोत्तरं जीवसंज्ञैव निवर्तते, ब्रह्मैव भवतीति । ततो लवणरसस्य सर्वत्रो-
रश्मिः ।

संगतिरत्र । प्रास्त उदकमिति तेन नवसु पदेषु मोक्षे लवणमुदके निधायेत्याद्युपदेश इति
ज्ञापितम् । तेन जीवेऽणुत्वं वास्तविकमित्युपदेशः । तेन मोक्षे नान्यविधत्वमत्र प्रयोजनम् ।
तेन मैत्रेयीब्राह्मणे भक्तिरतिपादनाच्चत्रया मुक्तिरप्युपदेशः । अवादीनामिति अपस्पर्शगन्धा-
दीनाम् । तत्रत्यश्रुत्युक्तानामंशानां सदंशानां कार्याणां न तु चिदानन्दांशानामवादीनां तिरो-
हितत्वेन प्रकटसदंशत्वेन तथेति । अत्र कार्यार्थकानामंशानामिति त्याज्यमिति वक्तुमवादीनामि-
त्यादिपदार्थं किंचिदाशङ्क्य निषेधन्ति न च स्पर्शोऽत्यादि । 'स यथा सर्वासामपाऽसमुद्र एका-
यनमेव' 'सर्वेषां स्पर्शानां त्वयेकायनमेव' 'सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनम्' इत्यादिश्रुतिज्वे-
तद्वोच्यम् । तस्येति लयस्थानस्य । तथेति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इति श्रुतिकार-
णत्ववैशिष्ट्यदर्शनं तेन । अत्रेति छन्दोग्ये मैत्रेयीब्राह्मणे च । उपपद्यमानत्वात्पराणानामेवकारः ।
तथाच 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यत्रोपपद्यमानमिदं पुराणमिति विकल्पः । इति वक्तु-
मिति सैन्धवखिल्यस्य जलीयसदंशत्वमिव जीवस्थानुप्रभावसंबन्धेन वृद्धः पुनः पुनः पेपीय-

आदिमध्यावसानेषु शुद्धब्रह्मण एवोपपादानात् । सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्म-
समन्वय उचित इति ॥ ९ ॥

किंच ।

श्रुतत्वाच्च ॥ १० ॥

‘पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशि-

ष्यप्रकाशः ।

दकेऽनुभवाल्लवणत्वेन वर्तते एवोद्ब्रह्ममिति कुतो निषिद्ध्यते संज्ञेत्येवं मैत्रेय्या मोहे पुनः
संज्ञाभावनिरूपणार्थं, यत्र हि द्वैतमित्यादिना भेदकधर्मसत्तायां द्वैतदर्शनकथनपूर्वकं, ‘यत्र
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येजिघ्रेदभिवदेच्छृणुयान्मन्वीत विजानीयाद् येनेदं सर्वं
विजानाति तं केन विजानीयाद् विज्ञातातमरे केन विजानीयात्’ इत्यन्तेन, यत्र तु यस्मिन्नाधि-
करणे अस्य संबन्धि सर्वं स्थूलं सूक्ष्मं चात्मैवाभूद् आत्मरूपमेवाभूत् तत् तदा करणस्य
विषयस्य च लयादैकरूप्ये करणविषयभावापगमात् केन कं पश्येदित्यादि । ननु यद्यप्यन्य-
ह्मीनं, तथापि विज्ञाता तु तिष्ठति स यथा स्वप्ने स्वयंज्योतिः पश्यत्येवं स्वयं कुतो न
विजानातीत्याकाङ्क्षायां विज्ञातुः स्वरूपस्यापि समुद्रे लवणस्येवात्मत्वं स्मारयति, विज्ञातातमि-
त्यादिना । तथाच तदा विज्ञातापि न विज्ञातरूपेणास्ति, किंतु गुणातीतेनात्मरूपेणातो न विजा-
नातीत्युच्यते सर्वस्य ब्रह्मतौल्यं च निरूपितम् । एवं च ब्रह्म न सर्वदा सर्वव्यवहारातीतं
मोक्षे तथात्वेन श्रावितत्वाद् यदेवं तदेवं मैत्रेयीब्राह्मणश्रावितसर्ववदित्येवमत्रानुमानसिद्धरस्य
हेतुत्वं बोधितम् । तेनात्र यतो वेतिश्रुतिस्थोऽभिसंविशन्तीति भागः समर्थितः । किं चैत-
नैव सर्वस्य शुद्धब्रह्मत्वमपि दर्शितमिति । तेन फलितमाहुः आदीत्यादि । आदावमृ-
तत्वलिङ्गेन, मध्ये आत्मदर्शनादिना सर्ववेदनप्रतिज्ञामारभ्य, वागेकायनमित्यन्तेनावसाने सर्व-
स्यात्मभावकथनेन च तेषु शुद्धब्रह्मण एव सर्वरूपत्वेन सर्वकर्तृत्वेन चोपपादानाद् ये केऽपि
वेदान्तास्ते सर्वे येनकेनचिद्रूपेण ब्रह्मैव वदन्तीति सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्येणान्वय
उचित इत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ १० ॥ सप्तमं ब्रह्म पठित्वा तद्विषयवाक्योपन्यासेनैव व्याकुर्वन्ति पूर्णमि-
दमिदम् ।

मान इति परंपरितजीवसचद्ब्रह्ममपीति छान्दोग्यीयेन ‘अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य’ इत्याहु-
पदेशेन सिद्ध्यति । तत्केन कमिति जिघ्रेदित्यादिष्वेतत्पठनीयम् । अधोक्षजे सर्वव्यवहारा-
तीतत्वेनेति वक्तुं सर्वदेति । तथात्वेनेति सामान्येनेत्यर्थः । मैत्रेयीति ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
वाभूत्’ इति पूर्वोक्तमैत्रेयीत्यादिः । अस्येति गतिसामान्यस्येत्यर्थः । आदाविति ‘येनाहं
नामृतां स्थां किमहं तेन कुर्याम्’ इति श्रुतावित्यर्थः । ननु तर्हि घटादिभ्योपि ब्रह्मबोधो भवेदिति
चेत्तत्राहुः येनकेनेति । तेन घटत्वादिभिर्बोधे न ब्रह्मबोधः । ब्रह्मत्वेन बोधे तु ब्रह्मबोधो भवेत्येव ।
तात्पर्येणेति पत्यादिकेषु अभिषयान्वयः इति भावः ॥ ९ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ १० ॥ अभिसववेशविचारमनुपूर्वौ सप्तममिति भाष्यविरोधोतः सप्तममिति ।
पठित्वेति सर्वभाष्यरीत्या । तद्विषयेति तत्सिद्धमुपबृंहितं विषयवाक्यं तस्योपन्यासेन । उपबृंहणं
समाधिभाषा तेनाभिसवेशनकथनेषु यत इत्यस्यार्थाकथनात् नाभिसवेशान्ताधिकरणपूर्तिः । व्याकुर्व-

भाष्यप्रकाशः ।

त्यादि । अयं बृहदारण्यके द्वितीयवंशब्राह्मणानन्तरं परिशिष्टलक्षणखिलकाण्डारम्भे वर्तते । अस्मिन् मन्त्रे तु सर्वस्य ब्रह्मात्मैकत्वनिरूपयार्थम् 'आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्' इत्यादिश्रुत्यर्थ एवोपसंह्रियते । व्याख्या तु, पूर्णमदः, अदः परोक्षं ब्रह्म पूर्णम्, आकाशवद् व्यापि निरन्तरं निरुपाधिकम् । पूर्णमिदम्, इदं नामरूपाभ्यां व्यवहियमाणमवतारादिरूपमपि पूर्णं पूर्वोक्तरूपमेव । एवं व्यवहार्यान्वयवहार्यस्वरूपयोर्निरुपाधिकत्वमुक्त्वा कार्यरूपेऽपि तथात्वमाह पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णात् कारणात्मनः सकाशात् पूर्णमुत् पूर्णानन्दं सद् अच्यते, पूर्णं सद् उदच्यते वा । अञ्चु गतिपूजनयोः, अच इत्येक इति पाणिनिः । पूज्यते उद्गच्छति वा । एवं स्थितिदशायां कार्यस्य ब्रह्मरूपतामुक्त्वा प्रलयदशायां तथात्वमाह । पूर्णस्य ब्रह्मणः पूर्णं निरुपाधिकमेकरसत्वलक्षणं स्वभावं प्रलयदशायामादाय पूर्णं ब्रह्मैव सदवशिष्यते अच्यवहार्यत्वेन रूपेण तिष्ठतीति । तथाचानया श्रुत्याऽसंदिग्धं यथा स्यात् तथा सर्वकार्यरूपत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितम् । तेन पूर्णज्ञानिनां व्यवहारदशायामपि कार्यं गुणातीतं ब्रह्माभिन्नमेव । व्यवहारस्तु भगवतः सत्यसङ्कल्पत्वाद् 'बहु स्वां प्रजायेय' इत्यादिरूपया इच्छयैव । नचात्र सर्वत्र पूर्णपदादुद्भूतस्य कार्यस्यांशस्य च पूर्णैश्वर्यादिमत्त्वं शङ्क्यम् । ऐश्वर्यप्रकरणाभावात् । पूर्णैश्वर्यादिवोधकस्य भगवच्छब्दस्य भगवत्येवानुपचारिकत्वमिति विष्णुपुराणे सिद्धत्वात् । नच परममोक्षदशायां ब्रह्मैक्ये तत्र तथात्वं शङ्क्यम् । दशमस्कन्धे श्रीबसुदेवं प्रत्यखण्डाद्वैतोपदेशे, खं वायुरिति श्लोके भगवता सच्चिदानन्दधर्मतारतम्यादिकृतनानात्वाविरुद्धैकत्वसैव प्रतिपादनेन पूर्णैश्वर्यादीनां स्वस्मिन्नेव नियमः ।

न्तीत्यस्य विवृण्वन्ति स्मेत्यर्थः । अयमिति मन्त्रः । एवेति उत्तराधिकरणादेवेति । यत्त इत्यस्य पूर्णार्थकत्वानुक्तेः विषयवाक्यमिव विषयवाक्यमित्युपचारस्तत्त्वयोजनं तु 'सदेव सोम्य' इत्यत्र सच्छब्दार्थनिरूपणद्वारा 'यतो वा' इत्यत्र यच्छब्दार्थनिरूपणः । विषयवाक्यं तु समाविभाषा उपप्लम्बिका न वेति सदेहेनेति प्राप्तं सापेक्षत्वापत्तेर्वेदस्येति । उपप्लम्बिकेति सिद्धान्तः । 'इतिहासपुराणैस्तु वेदं ससुपवृंहयेत्' इतिवाक्यात् । ग्रामाणि सापेक्षतापि न दोषायेति । तथा चैवकारेण मुख्यविषयवाक्योपन्यासव्यवच्छेदः । अत्र सूत्रं विवृण्वन्तीति वक्तव्ये सप्तममित्यादेरयमर्थः । 'विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक् सम्यगव्यवस्थितम् । सत्त्वं पूर्णम्' इति द्वितीयस्कन्धादाहुः सप्तममिति । अन्यथास्या एव श्रुतेर्ग्रहणे मानाभावापत्तिः । एवं तु सच्छब्दार्थपूर्णग्रहणार्थं सूत्रम् । तमेवोपसंहारं दर्शयन्ति व्याख्या त्वित्यादि । परोक्षमिति ।

‘इदमः प्रत्यक्षगं रूपं समीपतरवर्तिनि चैतदो रूपम् ।

अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात्' ॥ इति

विष्णुपुराण इति ।

‘ऐश्वर्यस्य समस्तस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' ॥

इतिवाक्य इत्यर्थः । पूर्णैश्वर्यादीनि पूर्णत्वं बृहदारण्यकोक्तं ज्ञेयम् । स्वजायाधनपुत्र-कर्मात्मकमौक्तिकं प्राणासिंहोत्रोपनिषदि । प्रमाणबलेनाविषयः स्वेच्छया विषयश्चेति भाष्यादाहुः

‘यते’ इति श्रुत्यैवासंदिग्धं सर्वकार्यत्वं प्रतिपादितम् । ‘सर्वे वेदा यत्पदमाम-
नन्ति’ इति च । चकारोऽधिकरणसंपूर्णत्वद्योतनाय ।

भाष्यप्रकाशः ।

मितत्वाच्च । अतः सर्वव्यवहारातीतत्वमनपहयैव सर्वव्यवहारविषयं ब्रह्मेत्यर्थः संपद्यते ।
एतेन फलितमाहुः सर्वे वेदा इत्यादि । तथाचाभिधया वृत्त्यापि सर्वे शब्दा ब्रह्मवाचका
इति सर्वेषां वेदान्तानामभिधया तात्पर्येण च ब्रह्मण्येव समन्वय इत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् ।
इयं श्रुतिः काठके द्वितीयवल्लीस्था, ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् पश्यसि तद्वद’ इति अत्रे मृत्पुनोक्ता । ‘सर्वे वेदा यत् पद-
मामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण
ब्रवीम्योमित्येतत्’ इति पदं पदनीयं प्राप्तव्यमिति यावत् । आमनन्ति प्रतिपादयन्ति । यद्व-
दन्ति यत्प्राप्त्यर्थानि । संग्रहेण संक्षेपतः । तदेव संक्षेपत आह, ओमित्येतदिति । तथाचो-
द्गारेण यत् संक्षेपत उच्यते तदेव सर्वैर्वेदैर्विस्तरणोच्यत इत्यर्थः । एतदेव द्वादशस्कन्ध
उपबृंहितं, ‘समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः’ इत्यारभ्य,

‘ततोऽभूत् त्रिष्टुदोद्गारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ।

स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद् वाचकः परमात्मनः ।

स सर्वमभ्योपनिषद्देवद्वीजं सनातनम् ॥

इत्यादिभिः । तथाच बीजशक्तिरेव सर्ववृक्षे प्रसरतीत्योद्गारस्य या परमात्मवाचकता
सैव सर्वसिद्धिं वेदतरौ प्रसूतेति सर्वे वेदा अभिधया प्रतिपादयन्तीति युक्तम् । किं च । जैमिनीये
नये सर्वे शब्दाः प्रायेण धर्मवाचका एव । धर्मश्च घटत्वादिरूपः । त्वग्रत्ययश्च भावे । भाव
इति भूधातोर्ध्वनि रूपम् । भूधातुश्च सत्तायां व्याप्तौ वा । उभयथापि सतो व्यापकस्य वा धर्मो
घटत्वादिरिति सिद्ध्यति । तादृशश्च धर्मो भगवानेवेति धर्मद्वारा भगवद्वाचका एव सर्वे शब्दाः ।
वैयाकरणमतेऽप्येवम् ।

‘संबन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥

तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।

सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वत्तलादयः’ ॥ इति वाक्यपदीयात् ।

रक्षिः ।

अत इति । अधोक्षजत्वेन निषेधेन च प्राप्तं सर्वव्यवहारातीतत्वम् । भाष्योक्तस्तेच्छया
विषयदशायामाहुः अभिधयेत्यादि । प्रमाणबलपर्यालोचने त्वाहुस्तात्पर्येणेति । तपांसि
पुराणानि । वदन्नज गताविति गत्यर्थकाद्वदतेः शतरि रूपमिदं न तु क्रियापदमित्याशयेनाहुः यत्प्रा-
प्त्यर्थानीति । नय इति मते । यद्यपि ‘प्रयोगचोदनाभावादयैकत्वमविभागात्स्यात्’ इत्यादिस्त्रेष्टु
प्रथमाध्यायस्थेषु आकृतावेव शक्तिरिति स्थितं शास्त्रदीपिकायाम् । तथापि सर्वेषां न संभवति यथा
‘यः सिक्तेताः स्यात् स प्रथमासुपदध्यात्’ इत्यादिश्रुतौ । सिक्तेरेतत्सोदेराकृतित्वाभावेन व्यक्तौ
ब्रह्मसूत्रेणैव नैरभ्युपगन्तव्यः । वैदिकपदार्थाणां नित्यत्वेन न व्यक्त्यनित्यत्वप्रभृक्तं

भाष्यप्रकाशः ।

नैयायिकादिमतेन विशिष्टवाचकत्वपक्षेऽप्येव व्यवस्था । घञ् चात्र स्वार्थे । अन्यथाऽन-
स्या स्यादिति । एवं पदवद्वर्णा अपि स्वभावतो भगवद्वाचका एव ।

‘वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।

तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः’ ॥

इति शिष्टवैदिकप्रसिद्धवाक्यात् । वाक्यानि तात्पर्येण बोधयन्तीति सर्वस्य वेदस्य भगव-
द्वाचकत्वमप्रत्यूहमिति । सौत्रस्य चस्य प्रयोजनमाहुः चकार इत्यादि । एवमत्र त्रिष्वङ्यां सुपुत्ति-
विचारेण दैनन्दिनप्रलयकर्तृत्वं, द्वितीये मोक्षविचारेणात्यन्तिकतत्कर्तृत्वं, तृतीये सर्वकार्यकर्तृ-
त्वप्रतिपादनेन नैमित्तिकादितत्कर्तृत्वं बोधितमिति प्रतिभाति ।

रश्मिः ।

संबन्धानित्यत्वम् । अत एव व्यक्तावेव संबन्ध इति सिद्धान्त इति प्रस्थानरत्नाकरे । एतदभिप्रेत्याहुः
प्रायेणेति । व्यासौ चेति सू प्राप्ताविति धातुपाठात् । एषैवेति जातिधर्मान्यतरविशिष्टवाच-
कत्वरूपेत्यर्थः । अत्रेति । ‘तस्य भावस्त्वतलो’ इति सूत्रे सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे घञ् न नु
प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारतयाभिमत इत्यर्थः । यद्यपि वृत्तौ सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्य इति
विस्पष्टमुपलभ्यते तथापि प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भाव इत्यस्यापि संभाव्यतयोक्तिरियम् । अनवस्थेति
त्वस्यार्थो भावः भावश्च घञा निष्पन्नो भावान्तर इत्यनवस्थेत्यर्थः । भगवद्वाचका इति न च
न तथाप्रतीतिरिति वाच्यम् । संकेताग्रहेणावाचकत्वात् । तदाहुः वेदाक्षराणीत्यादि । ननु ‘यतो
वा इमानि’ इत्यादि वाक्यानां यदेतुका प्रत्यक्षभूतनिष्ठोत्पत्तिरित्याद्यर्थात् कथं ब्रह्मबोधकत्वमित्यत
आहुः वाक्यानीत्यादि । तात्पर्यनिर्णयलिङ्गभूतैरुपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्तिभिः
‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ इत्यादिस्तुतश्च भगवदिच्छया ब्रह्म बोधयन्तीत्यर्थः । ननु पूर्व सुष्टेरुक्तत्वात्
ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वमपि लयाधारत्वेनैव वाच्यम् । इति सुषुप्तिसोक्षसर्वकार्यत्वविचारोऽप्रासङ्गिक इति
चेत् तत्राहुः एवमत्रेत्यादि । दैनन्दिनेत्यादि तत्स्वरूपं द्वादशस्कन्धे चतुर्थेति ।

‘नित्यदा सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां परंतप । उत्पत्तिप्रलयावेके सूक्ष्मज्ञाः संप्रचक्षते ॥

कालक्षोतो जेनाशु ह्रियमाणस्य नित्यदा । परिणामिनामवस्थास्ता जन्मप्रलयहेतवः ॥

अनाद्यन्तवतानेन कालेश्वरमूर्तिना । अवस्था नैव इत्यन्ते वियति ज्योतिषामिव’ ॥ इति ।

तथा च देहादेर्दैनं दिने ध्वंसो दैनन्दिनप्रलयः । सुषुप्तिरपि दैनन्दिनेति तादृशप्रलयकर्तृत्वं
बोधितमित्यर्थः । तथा च सुषुप्तौ दिने दिने च ब्रह्मण्यप्यय इति सूत्रार्थः । आत्यन्तिकेत्यादि । अयं
च मोक्षाला तदुक्तम्—

‘यदैवमेतेन विवेकहेतिना भायामथाहंकरणात्मबन्धनम् ।

छित्वाच्युतात्मानुभवोपतिष्ठते तमाहुरात्यन्तिकमज्ञं संश्रवम्’ ॥ इति ।

गतेः प्रलयरूपताकथनेनाप्रासङ्गिको मोक्षविचार इति परास्तम् । नैमित्तिकादिति । ब्रह्मणो
निर्ग्रां निर्मितीकृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलय इत्यर्थः । तदुक्तम्—

‘चतुर्गुणसहस्रं च ब्रह्मणो दिनमुच्यते । सकल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशांपते ॥

तदन्ते प्रलयस्तावान् आसी रात्रिरुदाहता । त्रयो लोका इमे यत्र कल्पन्ते प्रलयाय हि ॥

एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् । श्वेतोऽनन्तासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मभूः’ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अत्रैकदेशिन इमानि सूत्राणि मांख्यनिरासकतया व्याकुर्वते । तथाहि । सांख्यपरि-
कल्पितं प्रधानं जगत्कारणत्वेन नाश्रयितुं शक्यम् । अशब्दं हि तत् । कथमशब्दम् । ईक्षते ।
'सदेव सोम्येदमग्र आसीद्' इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत बहु खां प्रजायेय' इति 'तत्तेजोऽसृजत' इति जगत्कार-
णस्यैक्षणकर्तृत्वश्रावणात् । तथाऽन्यत्रापि । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्युपक्रम्य, स
ईक्षत लोकाशुसृजा' इति । कचिच्च षोडशकलं प्रस्तुत्य, स ईक्षाश्चक्रे स प्राणमसृजतेति । ईक्ष-
तेरिति धात्वर्थनिर्देशो लक्षणया । विपयिणा विपयलक्षणात् । यथा यजतेः । तेन 'यः सर्वज्ञः
सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः, तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमश्वं च जायते' इत्यादीनां सर्वज्ञेश्वर-
कारणपराणामपि वाक्यानां संग्रहः । नच सत्त्वधर्मणे ज्ञानेन प्रधानस्यापि सर्वज्ञताया ईक्षित-
त्वस्य च शक्यवचनत्वान्नानेन प्रधानवारणमिति वाच्यम् । तस्य प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात्
सत्त्वधर्मस्य ज्ञानस्य तदानीमशक्यवचनत्वात् । तदा तदादरे रजस्तमोधर्मस्याप्यवर्जनीयत्वेन
ज्ञानप्रतिबन्धस्यापि संभवेन किञ्चिज्ज्ञत्वस्याप्यापत्तेश्च । किंचासाक्षिकाऽसत्त्ववृत्तिर्न कापि
जानाति, नाभिधीयत इत्यचेतनस्य प्रधानस्य सार्वज्ञ्यमनुपपन्नम् । नच योगिवदिति वाच्यम् ।
रश्मिः ।

इति । आदिना प्राकृतिकः प्रलयः । महदहंकारपञ्चतन्मात्राणां सप्तप्रकृतीनां तत्कार्यस्य ब्रह्म-
ण्डस्य लयात्प्राकृतिकः । तदुक्तम् ।

'द्विपराधे त्वत्किान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय वै ॥

एष प्राकृतिको राजन् प्रलयो यत्र लीयते । आण्डकोशस्तु संघातो विघात उपसादिते' ॥

इति द्विपराधे ब्रह्मायुस्तेनास्मिन् सूत्रेऽप्यग्रासङ्गिको विचार इति परिहृतम् । एकदेशिन
इति । तथाहि ब्रह्मैकदेशस्य पुच्छरूपस्य ब्रह्मताङ्गीकारात् प्रमाणैकदेशस्य 'यतो वाचो
निवर्तन्ते' इत्यस्य प्रमाणत्वेन स्वीकारात् । 'एव कदाचिद्भगवान् साक्षात्सर्वं करोत्यनः'
इत्यादिना षड्भेदमिन्ना सृष्टिरुक्ता निबन्धे । तत्रैकदेशस्यान्तरालिकसृष्टिरूपस्य स्वीकारादेकदे-
शित्वम् । स ईक्षत इति स ऐक्षतेति पाठः । (बृहदारण्यके तु स ऐक्षत इत्येव) ।
षोडशकलमिति । पुरुषमिति शेषः । स प्राणमसृजत प्राणात्त्वं वायुज्योतिरापःपृथिवी-
न्द्रियं मनोज्ञमज्ञादीर्य तपोमन्त्राः कर्मलोकनाम चेति रत्नप्रभाकारेणोक्ताः षोडशकलाः ।
नन्वीक्षतेरिति धातुनिर्देशो भवति इक्षितपौ धातुनिर्देश इति कात्यायनस्मरणान्न तु धात्वर्थनिर्देश
इत्यत आहुः ईक्षतेरितीति विपयी धातुः विपयो धात्वर्थः प्रतिपाद्यतासंबन्धेनेति यावत् ।
यथा यजतेरिति । यजतेरर्थपरत्वम् । 'इतिकर्तव्यताविवेच्यतेः पूर्ववत्त्वम्' इति जैमिनिसूत्रे
यजतिपदेन लक्षणया धात्वर्थस्य यागस्य कथनाद् घोष्यम् । ज्ञानमयमिति ज्ञानमीक्षणं तद्विकार
इव विकार एव तप इत्यर्थः । सत्त्वधर्मणेति प्रधानस्य त्रिगुणात्मकत्वेन ज्ञानस्य च
'सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' इति स्थितेः । सत्त्वधर्मत्वेन तथेत्यर्थः । सत्त्वधर्मस्येति सत्त्ववृत्ते-
रित्यर्थः । केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञानत्वं स्वीकृत्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं निरस्तम् । इदानीं जडवृत्तिर्ज्ञान-
शब्दार्थो न भवति किं तु साक्षिवोधविशिष्टा वृत्तिः वृत्तिव्यक्तबोधो वा ज्ञानं तज्जडस्य
प्रधानस्य न संभवतीत्याहुः किं चासाक्षिकेति । कापीति देवदत्तो जानातीत्येव न तु घटो
जानातीति । योगिवदिति सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमिति शेषः । सेश्वरसांख्यमतमाहुः

भाष्यप्रकाशः ।

‘पां चेतनत्वेनादृष्टान्तत्वात् । यदि च तत्प्रायः पिण्डस्य दृग्भृन्ववत् माध्वयिष्ठितस्य प्रधानस्ये-
क्षेत्त्वं कल्प्यते, तदा तु यन्निमित्तं प्रधानस्येक्षित्वं तस्यैव सर्वज्ञानाजगत्कारणत्वं वक्त-
व्यम् । तद्वेतोरेवेति न्यायात् । नच ब्रह्मणो नित्यज्ञानत्वेन विवक्षितत्वादीश्रृणान्मकज्ञानक्रियां
प्रति स्वातन्त्र्यासंभवात् कथं सर्वज्ञत्वमिति वाच्यम् । प्रतर्ताप्यप्रकाशेऽपि स्वयं सविता दहति
प्रकाशत इति प्रयोगदर्शनादिहापि तद्वत् सत्यमिति च ज्ञानकर्मभूते विषये नित्यज्ञानतया
तादृशप्रयोगोपपत्तेः । नच प्राक् सृष्टेः पदार्थान्तराभावादीक्षणात्मकस्यैध्वरज्ञानस्य निर्विषयत्वं
शङ्क्यम् । तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्ययोर्नामरूपयोर्व्याचिकीर्षितत्वेन तयोरेव विषयत्वात् । नच
तयोरनागतत्वेनाविषयत्वं शङ्क्यम् । अतीतानागतविषयकज्ञानस्य योगिषु दर्शनात् तद्वेये
ईश्वरे तादृशशङ्काया एवासंगतत्वात् । नच प्राक् सृष्टेर्ब्रह्मणोऽगरीरित्वादीक्षित्वमनुपपन्नमिति
शङ्क्यम् । सवितृप्रकाशवद् ब्रह्मणो नित्यज्ञानस्वरूपत्वेन ज्ञानमाधानपक्षत्वात् । ‘न तस्य
कार्यं करणं च विद्यते’ इति, ‘अपाणिपादो जवनो ग्रीहीता’ इतिमन्त्राभ्यामपि तथा निश्चयात् ।
नच चैतन्यैक्यवादिनो जीवेश्वरभेदाभावात् संसारिणो जीवस्त्रापि तथाज्ञानापत्तिरिति
शङ्क्यम् । घटगिरिगुहाद्युपाधिभेदेन व्योम इव ब्रह्मचैतन्यस्याप्युपाधिभेदेन भेदस्याप्यङ्गीका-
रेणोक्तदूषणाभावादित्यादि । तज्जयतीर्थेन माध्वेनैवं दृष्यते । सांख्यप्रतिपन्नं प्रधानं न श्रौतं
जगत्कारणं, तदैश्वरेतीक्षतिश्रवणादशब्दं तदिति यद् व्याख्यातं तदयुक्तम् । तथाहि ।
अत्राशब्दमित्यनेनोक्तमश्रौतत्वं न सांख्यस्य प्रतिवादिनः सिद्धम् । तेन वैदिकत्वाभ्युप-
रश्मिः ।

यदि चेत्यादि । तद्वेतोरेवेति हेतुहेतुमतोर्हेतुत्वे तद्वेतोरेव हेतुता इति न्यायादित्यर्थः । सर्वज्ञत्वं
नाम ज्ञानकर्तृत्वमिति मत्वाशङ्क्य निषेधन्ति न च ब्रह्मण इत्यादि । ज्ञानक्रियामिति
ईक्ष दर्शनाङ्कनयोरिति धातुपाठाच्च ज्ञानस्य धात्वर्थत्वेन क्रियात्वम् । भूवादयो धातवः
क्रियावाचिन इति । नित्यस्यापि ज्ञानस्य तत्पदार्थोपहितत्वेन ब्रह्मस्वरूपाद् भेद कल्पयित्वा
कार्यत्वोपचाराद् ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वव्यपदेशः साधुरिति सद्ग्रन्थमाहुः प्रतनेत्यादि । तद्वदिति
तादृशप्रकाशयोः कर्मभूते विषये सत्यमिति च प्रयोगवत् । ज्ञानकर्मेति । सर्वं जानातीत्यत्र
नित्येति । नित्यत्वं ज्ञाने विषयाविनाभूतत्ववत् विषयविनाभूतत्वमपीति । तादृशेति सर्वं
जानातीति प्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः । तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति सतोऽवाधात् सत्त्वेनानिर्वाच्ययोरसतो-
प्रत्ययादसत्त्वेनानिर्वाच्ययोरित्यर्थः । ईश्वरत्वैश्वरान्यत्वाभ्यामिति वार्थः । सत्तामात्रत्वान्नामरूपयोः
प्राक् सृष्टेरिति भावः । गङ्गानिष्ठशुक्लनीलत्वान्यां गङ्गात्वगङ्गातीरत्वान्यां सर्वात्मत्वदशायाम-
निर्वाच्ययोर्वा नामरूपयोः । घटगिरिति मलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्या जीवोपाधिः शुद्धसत्त्वप्रधाना
मायेश्वरोपाधिः । यत्र मते त्वणुत्वं वास्तविकं यत्तदेव भेदकम् । इत्यादीति आदिना यदप्युक्तं
प्रधानस्यानेकालकत्वात् सृष्टादिवत्कारणत्वोपपत्तिर्नासंहृतस्य ब्रह्मण इति तत्प्रधानसाशब्दत्वेनैव
प्रत्युक्तम् । यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वाहं शक्यते न प्रधानादीनां तथा
प्रपञ्चयिष्यति ‘न विलक्षणत्वादस्य’ इत्येवमादिनेति भाष्यसंग्रहः । अशब्दपदेन प्रधानं न ग्रीहीतुं
शक्यमित्याह अत्राशब्दमित्यादि । इतीति तथाच सगुणस्य कारणता न स्यात् किं तु

भाष्यप्रकाशः ।

गतेः । नापि स्वन्यायेन तदुक्तिः । अजामेकमित्यादौ प्रधानस्य श्रुतत्वात् । नच तत्रान्यत् कल्प्यम् । नाममात्रे विवादादर्थान्तरस्य चाभावात् । किं च ब्रह्मणोऽपि श्रौतत्वं न युक्तम् । अवाच्यत्वात् । अवाच्ये वृत्त्यन्तरायोगात् । नापि तस्यैश्वर्यत्वम् । तस्यैश्वर्यस्वरूपत्वात् । नच मायावच्छिन्नस्य जगत्कारणस्यैश्वर्यत्वं संभवतीति वाच्यम् । जिज्ञास्यस्यैव जगत्कारणताया उक्तत्वात् । नहि जिज्ञास्यं मायावच्छिन्नम् । तज्जिज्ञासाया अप्रयोजकत्वात् । किंच माययैश्वर्यत्वं भवत्युपचर्यते वा । आद्ये दृश्यत्वाद्यपि किं न स्यात् । द्वितीये प्रधानेऽपि तत्संभवादिति ।

मम त्वन्यदपि स्फुरति । सूत्रव्याख्याने यदुक्तम्, ईक्षतेरिति धात्वर्थनिर्देशो लक्षणया विषयिणा विषयलक्षणाद् यथा यजतेरिति तदपि फलिवति । सूत्राणां वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वस्य पूर्वं स्वयमेव कथनादत्रापि पूर्वं विषयवाक्योपन्यासाद्वाक्यविशेषगतत्वेन स्वार्थप्रत्यायकस्यैव धातोर्निर्देशस्य सूत्रकाराशयमोचरतया लक्षणाया अत्राविषयित्वत्वात् । किंच पञ्चशिखद्वचौ ब्रह्मपदस्य प्रधानवाचकताङ्गीकारात् तेन चेत् तत् स्मरेत् तदा प्रसङ्गे जात आनुमानिकादिसूत्राण्यप्यत्रैव वदेत् । जन्मादिसूत्रविषयश्रुत्या तु न वक्तुं शक्यम् । तत्र तत्प्रसङ्गाभावात् । श्रुत्यन्तराणां त्वानुमानिकपाद एव विचारादिति । सूत्रान्तरव्याख्यानं तु नातिविरुद्धमित्युपरम्यते । हेयत्वावचनसूत्रे चकारं प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयार्थमाहुः श्रुतत्वाच्चेति । चकारप्रयोजनं न किमप्याहुः ।

रश्मिः ।

शुद्धसत्त्वप्रधानमायामात्रस्य । पूर्वमिति जन्मादिसूत्र इत्यर्थः । अविचक्षिततत्त्वादिति तेन 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्' इत्यादीनां संग्रहो य उक्तः सोऽप्यसंगत इति भावः । अधुनास्मिन् प्रधाननिरूपणरूपपूर्वपक्षोत्थानमसंगतमित्याहुः किंचेत्यादि । अत्र प्रधानस्मारकपदाद्यभावेन प्रसङ्गसंगतेर्वृत्तमशक्यत्वात् । उपोद्घातादीनां चासंभवादसंगतमिदं स्यात् । यदि च ब्रह्मपदस्य प्रकृतिवाचकत्वं सांख्यसंमतमिति जिज्ञासासूत्रेण प्रधानं स्मरेदिति नासंगत प्रधाननिरूपणरूपपूर्वपक्षोत्थानमिति विभाव्यते तदा दूषणान्तरमाहुः पञ्चशिखेत्यादि । सूत्राणीति चतुर्थपादे वक्ष्यमाणानि । जन्मादीत्यादि 'यतो वा इमानि भूतानि' इतिश्रुत्या जन्मादिसूत्रेण चेत्यर्थः । तथा च जगत्कर्तृत्वेनार्थेन प्रधानस्मरणं वक्तुं शक्यं प्रधाने जगत्कर्तृत्वस्य सांख्याममतत्वादित्यपि नेत्यर्थः । तत्प्रसङ्गेति किं तु 'अधीहि भगवो ब्रह्म' इति ब्रह्मण एवोपक्रान्तत्वात्तत्संगतिरिति भावः । जन्मादिसूत्रविषयश्रुतिपदस्योपलक्षकत्वात् । श्रुत्यन्तराणामिति 'इन्द्रियेभ्यः परा द्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' इत्यादीनामित्यर्थः । विचारादिति जीवप्रकरणेन जीवपरत्वोपपादनरूपाद्विचारात् । तथा चात्र सूत्रे प्रधानस्मरणाभावात्पूर्वपक्षोऽसंगत एवेति भावः । ईक्षतिसूत्रे प्रधानस्मरणस्यासंगतत्वेनाग्रेऽपि तत्स्मरणस्यासंगतत्वमित्याशयेनाहुः नातिविरुद्धमिति । प्रतिज्ञेत्यादि यथारूपादीं दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थां स्थूलां ताराममुल्यां प्रथममरूपादीं ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरूपादीन्नेष ग्राहयति तद्वन्मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुः प्रधानस्य हेयत्वं वदेत् स आत्मा तत्त्वमसीत्यत्र न चैवमवोचदिति सूत्रं व्याख्याय 'उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतम्' इत्याद्युपक्रमे श्रावणात् कारणविज्ञानेन

भाष्यप्रकाशः ।

भास्कराचार्या अप्येतदधिकरणं प्रधानकारणतानिरासायैवेति व्याचक्रुः ।

रामानुजाचार्यास्तु, मुख्यतया प्रधानकारणवादनिरासं व्याख्याय निर्विशेषचिन्मात्र-
ब्रह्मवादोऽप्येताभिर्भुक्तिभिः सूत्रकारेण निरस्यते । पारमार्थिकमुख्येक्षणदिगुणयोगिगिज्ञासं
ब्रह्मेति स्थापनात् । निर्विशेषवादे हि साक्षित्वमप्यपारमार्थिकम् । वेदान्तवेद्यं ब्रह्म च जिज्ञास्यतया
प्रतिज्ञाय तच्चेक्षतेर्नाऽशब्दमित्यादिसूत्रैश्चेतनमिति प्रतिपाद्यते । चेतनत्वं नाम चैतन्यगुणयोगः ।
अत ईक्षणगुणविरहिणः प्रधानतौल्यमेव । किंच निर्विशेषप्रकाशमात्रब्रह्मवादे तस्य प्रकाशत्वमपि
दुरुपपादम् । प्रकाशोऽपि नाम स्वस्य परस्य च व्यवहारयोग्यतामापादयन् वस्तुविशेषः ।
निर्विशेषवस्तुनस्तदुभयरूपत्वाभावाद् घटादिवदचिच्चमेवेति । अथ तदुभयरूपत्वाभावेऽपि
तत्क्षमत्वमस्तीति चेन्न । तत्क्षमत्वं हि तत्सामर्थ्यवच्चम् । तत्सत्त्वे निर्विशेषत्वहानेः । अथ
श्रुतिप्रामाण्यादयमेको विशेषोऽभ्युपगम्यते, इन्त तर्हि सर्वशक्तित्वादयोऽप्येव तथेति निर्वि-
शेषवाद एव त्यक्तः स्यादित्याह्लाहः ।

नैवस्तु रामानुजमतस्यैव चैरो मध्यमतस्य च कचित् कचित् तद्विरुद्धां नैवश्रुतिमुदाहरन्
भिक्षं प्रस्थानमभिमन्यते । तन्मते ईक्षत्यधिकरणं जन्माद्यधिकरणोक्तलक्षणस्य प्रधानेऽतिव्याप्तिवार-
णाय । आनन्दमयाधिकरणं च जीवेऽतिव्याप्तिवारणायेति ।

मध्वाचार्यास्तु, 'यतो वाचः', 'अशब्दमस्पर्शमरूपमन्ययम्', 'अवचनेनैव प्रोवाच' 'यद्वाचा-
नभ्युदितम्' इत्यादिषु श्रुतिषु वाच्यत्वनिषेधाद् ब्रह्मणः शास्त्रयोनिवत्क्षत्रोक्तं शास्त्रप्रमाणकत्वं
न गुच्यत इति पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थमीक्षत्यधिकरणम् । तत्र विषयवाक्यं तु, 'स एतस्माज्जीवचनात्
परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते', 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्', 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' इत्यादि । एतेष्वी-
क्षणीयत्वश्रावणाद् वाच्यमेव ब्रह्म । न चेक्षणस्य दर्शनात्मकत्वात् कथं तेन वाच्यत्वसिद्धिरिति
शङ्क्यम् । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति वाक्यान्तरे उपनिषदेकगम्यत्वश्रावणेन प्रत्यक्षाद्य-
वेद्यत्वे सिद्धे ध्वचनेनैवेक्षणस्य विवक्षितत्वात् । नचाऽवचनेनोवाचेत्यादिश्रुतिविरोधः । तत्र साकल्ये-
नावचनस्य विवक्षितत्वात् ।

'अप्रसिद्धेर्वाच्यं तद् वाच्यं सर्वागमोक्तितः ।

अतर्क्यं तर्क्यमज्ञेयं ज्ञेयमेवं परं स्मृतम्' ॥

इति गारुडेन तथानिश्चयादिति व्याख्यायाये प्रधानस्याश्रौतत्वं न सांख्यमतसिद्धमत-
स्तस्याशब्दत्वव्यवस्थापनमसंगतमिति सूचयन्ति । ततो गौणश्चेत्यादिसूत्रेषु जीवात्मनीक्षणीय-
त्ववाच्यत्वादिश्रौतगुणयोगं नानाश्रुतिस्मृत्युपन्यासेन निराकुर्वन्ति । समाप्तौ च पुनरपि
रविमः ।

सर्वविज्ञानमिति प्रतिज्ञानस्य विरोधः । नहि सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन
वा ज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवतीति । चकारं प्रतिज्ञाविरोधसमुद्भवार्थमाहुर्दिलयः । चौर
इति भगवाञ्चौर इत्यर्थः । अनिव्यासीति तेनैतन्मते मध्वरामानुजमतोक्तं ज्ञेयम् । तथेतीति
प्रमाणभूतश्रुतिबोधिता इति निश्चयादित्यर्थः । नानाश्रुतिस्मृतीति ।

'यो गुणैः सर्वतो हीनो यश्च दोषविवर्जितः ।

हेयोपादेयरहितः स आत्मेत्यभिधीयते' ॥

भाष्यप्रकाशः ।

सिंहावलोकनन्यायेन ब्रह्मणोऽवाच्यत्वमेव युक्त्यन्तरैर्दूषयन्ति ।

तत्रेदमवधेयम् । तथाहि । द्विविधं कपिलसूत्रप्रसिद्धं सांख्यम् । समारूपमष्टाविंशतिसूत्रम् । तदुपरि पञ्चशित्तैर्दूषितः । प्रवचनसूत्रात्मकं च पठध्याययुक्तम् । तत्राद्ये तु शास्त्रप्रतिपादानामर्थानामुद्देशमात्रं नान्यत् । द्वितीये तु, 'सत्त्वरजस्तमःसाम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान्, महतोऽहंकारोऽहंकारात् पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं स्थूलभूतानि पुरुष इति । पञ्चविंशतिर्गणः' इत्येकस्मिन् सूत्रे सर्वानुद्दिश्य ततोऽग्रे 'स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य', 'बाह्याभ्यान्तराभ्यां तैरहंकारस्य', 'तेनान्तःकरणस्य', 'ततः प्रकृतेः', 'संघातपरार्थत्वात् पुरुषस्य' इति पञ्चसूत्र्या स्थूलभूतानि प्रत्यक्षसिद्धान्यादाय तेभ्यः कार्येभ्य उपरितनानामानुमानिकत्वमेव कपिलाचार्यैरादृतम् । ततोऽग्रे यद्यपि 'प्रधानाजगज्जायते' इति श्रुतिं सूत्राकारेण पठन्ति त्रिविधं प्रमाणं चाङ्गीकुर्वन्ति, तदप्युक्तोपष्टम्भायैव, न तु शब्दस्य प्राधान्याय । अत एव व्यासचरणैरप्यानुमानिकद्वये तथैव तन्मतं सूचयित्वा दूष्यते । तेन सांख्यमते प्रकृतेर्मुख्यतया शब्दगम्यत्वाभावेनाशब्दत्वमेव सिद्ध्यति । शब्दगम्यत्वस्यानुमानिकपादे निराकरणेन तस्याभिमानिकत्व एव पर्यवसानादिति । अत एतद्व्यतिरिक्तं सर्वं

रद्दिमः ।

'एतदन्यस्वभावो यः स नात्मेति सतां मतम् ।

अनात्मन्यात्मशब्दस्तु सोपचारः प्रयुज्यते' ॥

इति वामन इति स्मृतिः 'द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे आत्मा चैवानात्मा च तत्र यः स आत्मा स नित्यः शुद्धः केवलो निर्गुणश्च अथ ह योऽनीदृशः सोऽनात्मा' इति तल्लकारश्रुतिः । युक्त्यन्तरैरिति न ह्यशब्दः श्रूयते न चाप्रसिद्धं कल्प्यं सर्वशब्दावाच्यस्य लक्षणयुक्तेरित्येवं युक्त्यन्तरैरित्यर्थः । प्रधानस्याश्रौतत्वं न सांख्यमतसिद्धमिति भागोऽसंगतः । तन्मते प्रधानादीनामानुमानिकत्वेनाश्रौतत्वात् । अन्यत्सर्वं संगतमित्याहुः तत्रेदमित्यादि । नान्यदिति । तथा च तस्य प्राथम्येपि विस्पष्टप्रतीत्यजनकत्वान्नोच्यत इति भावः । द्वितीये त्वित्यादि प्रवचनसूत्रात्मके । सत्त्वरजस्तमसामिति व्यस्तोपि पाठः । आनुमानिकत्वमिति 'कार्यात्कारणानुमानं तत्सादित्यात्' । 'अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गात्' । 'तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः' । 'सामान्येन विवादाभावात्' 'धर्मवदनुमानम्' इति सांख्यप्रवचनसूत्रेषु सत्त्वादिधर्मवदव्यक्तस्यानुमानेन तथैत्यर्थः । अथवा 'अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव बद्धे' इति सूत्रे तथैत्यर्थः । तथा च स्थूलभूतातिरिक्तानां प्रकृत्यादीनामानुमानिकत्वमेवेति भावः । ननु 'प्रधानाजगज्जायते' इति सूत्रे प्रधानं श्रौतमित्यप्याद्यं तत्राहुस्ततोऽग्र इति । स्थूलादित्याद्यारम्य त्रयोदशसूत्रीपठनानन्तरमित्यर्थः । श्रुतिमिति इतिशब्दान्तां श्रुतिम् । त्रिविधमिति 'त्रिविधं प्रमाणं तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः' इति सूत्रेणेत्यर्थः । तच्च प्रत्यक्षानुमानशब्दात्मकम् । उक्तोपष्टम्भायेति प्रकृत्यादीनां यदुक्तमानुमानिकत्वं तदुपष्टम्भायेत्यर्थः । 'प्रधानाजगज्जायते' इति जगता प्रधानमनुमातव्यमिति श्रुतिमात्रप्रामाण्ये पूर्वोक्तं न सिद्ध्येदिति प्रमाणत्रयमङ्गीकृतमिति हृदयम् । प्राधान्यायेति तथा च प्रधानादित्यादिसूत्रं प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वबोधने परिसमाप्तं न तस्य श्रौतत्वबोधनायलमिति भावः । तथैवेत्यादि । आनुमानिकमिति प्रकृत्यादि-

भाष्यप्रकाशः ।

सम्पद्येव । अत एव भाष्यान्तरेऽपि प्रकृतेस्तथात्वस्यैवावधारणमिति दिक् ।

विज्ञानेन्द्रभिस्तु, ननु यदि प्रलये प्रधानादिसमन्वयो ब्रह्मण्युपगतस्तर्हि तस्यैव श्रुत्युक्तं जगत्कारणत्वमस्तु । भवदमित्तब्रह्मकल्पने तस्य जगदधिष्ठानकारणत्वकल्पने च गौरवात् । सांख्यसूत्रेऽप्यश्वरस्य निराकृतत्वात् । ब्रह्मशब्दश्च व्यापकत्वात् प्रधानजीवयोरुपपद्यत एव । अधिष्ठानकारणत्वं च जीवानामेवास्तु । समस्तकार्याणामदृष्टद्वारा जीवकार्यत्वस्य अदृष्टवदात्म-संयोगजन्यतया जीवाधेयत्वस्य च सर्वास्तिकसंमतत्वात् । 'मयं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' इति, 'सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि,' 'येन भूतान्यश्रेणेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि' इति जीवप्रकरणस्थश्रुतिस्मृतिभ्यामपि तथावसायाच्च । अतः शास्त्रस्य नित्येश्वरपरत्वे शास्त्रयोनित्वा-दितिहेतुरश्रयासिद्धः । कार्येश्वरपरत्वे च पृथक् शास्त्रारम्भवैफल्यम् । मांल्यादिमिरेव तथा-विधब्रह्मनिरूपणादिति शङ्कायामिदं द्वयं प्रवृत्ते । ईक्षतेर्नाशब्दमिति । विवादास्पदप्रधानादि-भ्योऽतिरिक्तं ब्रह्म न अशब्दं, न अशास्त्रयोनि, न जगत्कारणश्रुत्यप्रतिपाद्यमिति यावत् । कृतः । ईक्षतेः । इतरावृत्तिश्रुत्युत्प्रेक्षतिधर्मकत्वात् । तथाच कारणश्रुतिः पराभिमतप्रधानाद्यन्य-विषया, तदवृत्तिधर्मप्रकारेण बोधकत्वात् । आकाशाद् वायुरित्यादिश्रुतिवदिति । अथवा तज्जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म चेतनमचेतनं वा । चेतनत्वेऽपि स्वयंभूतदतिरिक्तो वेति विशेषाकाङ्क्षायां प्रवृत्ते ईक्षतेर्नाशब्दमिति । जगत्कारणं ब्रह्म ना पुरुष एव । कृतः ईक्षतेः । ईक्षणश्रुतिगोचर-त्वाद् । अत एवेश्वात् तद् ब्रह्म अशब्दं शब्दब्रह्मणो हिरण्यगर्भादतिरिक्तं च भवति, सुतरां पुरुषान्तरेभ्य इत्यर्थः । हिरण्यगर्भस्य वेदमयत्वेन वेदगर्भत्ववच्छब्दब्रह्मत्वमपि स्पर्धते 'पूर्वस्यादौ परार्द्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् ।

कल्पो यन्नाऽभवद् ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विदुः' ॥

इति भागवतादिष्विति । एवं द्विधा सूत्रं व्याख्याय, तदैक्षत वहुं स्वामितिविषयवाक्यं दर्शयित्वा ।

रहिमः ।

विशेषणदानेनानुमानिकं प्रकृत्यादीति तन्मतं सूचयित्वेत्यर्थः । भाष्यान्तर इति अनुव्याख्यान-संज्ञके मध्यभाष्य इत्यर्थः । तथात्वस्यैवेति मुख्यतयात्राऽशब्दत्वस्यैवेत्यर्थः । यथाहुः ।

'न च सांख्यनिराकृत्यै सूत्राण्येतान्यचिकुपत् ।

भगवान् न ह्यशब्दत्वं प्रधाचेद्गीकोलसौ' ॥

इति । तस्यैवेति अविभक्ततया स्थितस्य ब्रह्मणः 'अविभक्तं च भूतेषु' इति वाक्यात् । भवदभीति प्रायोपाधिक इत्यर्थः । पदार्थद्वयकल्पने गौरवात् । प्रकृत्यविभक्तं तु कुतमेवेति गौरवम् । जगदधिष्ठानेति एतदुपपादितम् । सांख्यसूत्रेष्विति 'ईश्वरासिद्धेः' इत्यादिष्वि-त्यर्थः । 'मुक्तचन्द्रयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः' । 'उभयथाप्यसत्कारत्वम्' । 'मुक्तात्मनः प्रशंसा उपासासिद्धस्य वा' इति सूत्रेष्वित्यर्थः । अधिष्ठानेत्यादि उक्तसूत्राग्रे 'तत्संनिधानादधिष्ठातृत्वं भणिवत्' इतिसूत्रात्तथेत्यर्थः । 'विशेषकार्येण जीवानाम्' 'सिद्धरूपचोद्धृत्वात् वाक्यार्थोपदेशः' 'अन्तःकरणस्य तदुच्छसितत्वाच्छोहवदधिष्ठातृत्वम्' इतिसूत्राण्यालेच्याह समस्तेत्यादि । शास्त्र-भोनित्वहेतोरीश्वरेऽभावाजीवेनादावाहुः आश्रयेति । शास्त्रारम्भेति । शास्त्रं वेदान्तः । नेति चेतन

भाष्यप्रकाशः ।

‘सर्गकाले तु संग्रासे ज्ञात्वा तं कालरूपकम् ।

अन्तर्लानविकारं च तत् सष्टमुपचक्रमे ।

तस्मादव्यक्तश्रुत्युत्पन्नं तत्थापि महानभूत्’ ॥

इति स्मृतिं च दर्शयित्वाह । नहीदमीक्षणं प्रधानादीनामचेतनानां संभवति । ईक्षण-
ध्यानचिन्तनादिशब्देषु चैतन्यस्य विशेष्यत्वात् । ईक्षणादिशब्दस्योपाधिवृत्तिवाचकत्वेऽपि प्रकृति-
स्वातन्त्र्यवादिभिरपि प्रधाने तत्पूर्विकाया वृत्तेरनङ्गीकाराच्च । नापि जीवानां, महदादिसृष्टेः पूर्व
करणाभावेन तेषां चैतन्यफलोपधानाभावात् । नचैयमीक्षणपूर्विका सृष्टिर्महत्तत्त्वसृष्टेः पश्चादिति
वक्तुं शक्यम्, तथा सतीक्षणात् पूर्वमपि द्वैतापत्त्या, ‘मदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ इती-
क्षणाव्यवहितपूर्वश्रुत्यनुपपत्तेः । तत्थापि महानभूदिति स्मृतिविरोधाच्च । नच तत् पूर्वसर्गाय-
मिति वक्तुं शक्यम् । सर्गकाले तु संग्रासे ज्ञात्वेति सर्गसमकालीनज्ञानावगमादित्यादि । ततः
शांकरमतीयं सूत्रव्याख्यानं, मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतिव्याख्यानं च दूषयित्वा ततः
सांख्ययोगयोर्वेदाविरुद्धत्वं च साधयित्वा रजस्तमःसंभिन्नतया मलिनं कार्यसत्त्वं परमेश्वरस्य
नोपाधिः, किंतु केवलं नित्यज्ञानेच्छानन्दादिमत् सदैकरूपं कारणसत्त्वमेव तस्योपाधिः ।
‘न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गम्’ इत्यागामिसूत्रात् । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरास्तु सृष्टिस्थितिसंहाराधि-
कारिणः कार्यसत्त्वाद्युपाधिका महदाख्या अवान्तरेश्वरा एव । तेषां च कार्यापाधित्वम् ।

‘गुणैर्मयः क्षोभ्यमाणैर्मयस्त्रयो देवा विजज्ञिरे ।

एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

सात्त्विको राजसश्चैव ताममथ त्रिधा महान्’ ॥

इति मात्स्यादिभ्यः । बुद्ध्याख्यसमष्टिमहत्तत्त्वं हि त्रिगुणात्मकरज्जुवत् त्रिगुणात्मकमेकमेव ।
सत्त्वाद्यंशभेदेन त्रयाणां देवानां च शरीरं भवतीत्येका मूर्तिरित्युच्यते हरिहरात्मकदेहवत् । अत
एव चैतत्त्वक्षमशरीराधारभूतं विराडाख्यं स्थूलशरीरमेकमेवेति त्रयाणामेव विश्वरूपत्वमुपपद्यते ।
अथ च देवाश्चेतनरूपा भिन्ना एव । अत एव त्रयाणामेकपिण्डतया वातपित्तकफवत् परस्पर-
सापेक्षत्वाद् ।

रश्मिः ।

इत्यर्थः । विशेष्यत्वादिति आश्रयतयाऽपेक्षणीयत्वेन तथात्वादित्यर्थः । ईक्षणादिमच्चैतन्यमिति प्रयो-
शोऽत्र । नन्वीक्षणादेर्हित्वादिब्रह्मास्यवृत्तित्वेन शबलवृत्तित्वात् प्रधानज्ञानवाचकत्वमपि निर्दुष्टमिति
शङ्कायामाहुः ईक्षणेत्यादि । तत्पूर्विकाया इति चैतन्यवृत्तिपूर्विकायाः प्रधानवृत्तिरित्यर्थः ।
उपाधिपूर्विकाया वा, वृत्तिर्ज्ञानविशेषः । नापीत्यादि ईक्षणं संभवतीति योजना । करणेत्यादि
शरीरेन्द्रियादिरूपस्य करणस्याभावेनेत्यर्थः । चैतन्येत्यादि जीवानां चैतन्यस्य फलं कार्यं तस्य
यदुपधानं जननयोग्यत्वं तदभावादित्यर्थः । ‘मनोमात्रमिदं ज्ञात्वा’ इत्यादिवाक्यान्महत्त्वाख्यं
मनो ब्रह्मण्यन्तर्भाव्याशङ्कते न चेयमिति । द्वैतापत्त्येति महदादिसर्जनार्थं शरीराद्यपेक्षणादिति
भावः । महत्त्वेन द्वैतापत्तिर्वा । इतिस्मृतीत्यादि महत्सृष्टेः पूर्वमीक्षणबोधकस्मृतिविरोधाच्चेत्यर्थः ।
तत्तत्त्वेत्यादि तत इत्यनेनाव्यक्तपरामर्शादिति भावः । तत्पूर्वेति । तदिति स्मृत्युक्तं महत्सर्जनम् ।
सर्गसमेति ‘समानकर्तृकयोः पूर्वकाले’ इति तत्रो विधायकसूत्रात्तथेत्यर्थः । संभिन्नतयेति

भाष्यप्रकाशः ।

‘अन्योन्यमनुरक्तास्ते ह्यन्योन्यमनुजीविनः ।

अन्योन्यं प्रणताश्चैव लीलया परमेश्वराः’ ॥

इति मत्स्यादिवाक्यमप्युपपन्नम् । एतेन त्रयाणां भेदाभेदावपि व्याख्यातौ वेदितव्यौ । ननु तेषां कार्योपाधिकत्वेऽपि, ‘त्रिधा कृत्वाऽऽत्मनो देहं सोऽन्तर्यामीश्वरः स्थितः’ इति स्मृतयोऽपि-
कायव्यूहवल्लीलावतारत्वमेवाऽस्तु, किमर्थं विष्ण्वादीनां चेतनान्तरत्वं कल्प्यत इति चेन्न । कौर्म-

‘प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः ।

क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ॥

प्रधानात् क्षोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात् ।

सादुरासीन्महद्बीजं प्रधानपुरुषात्मकम्’ ॥

इत्यनेन, तथा विष्णुपुराणादिषु च पुरुषान्तरेण सह प्रकृतिं संयोज्यैव परमेश्वरस्तदुभया-
त्मकं देवतात्रयरूपं महान्तं सृजतीत्यवगमात् ।

‘ब्रह्मादीनां त्रयाणां तु स्वहेतौ प्रकृतौ लयः ।

प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव समुद्भवः’ ॥

इति मात्स्यादिभ्यस्तेषामुत्पत्तिलयसिद्धेश्च । अस्मिन् कूर्मवाक्ये ईश्वरप्रवेशो जीवस्य
ज्ञानेच्छाप्रयत्नव्यापनरूपः । क्षोभश्च गुणद्वारा । योगश्चैकाग्र्यम् । अयं च क्षोभः संयोगविशेषद्वारा
महतो हेतुः । एवं पुराणान्तरेभ्योऽपि न तेषां साक्षादवतारत्वम् । किंच । मनुना

‘यत् तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।

तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयते’ ॥

इत्यनेनान्यक्तब्रह्मकार्यस्यापि लौकिकब्रह्मत्वमुक्त्वा, ‘आपो नारा इति प्रोक्ताः’ इत्यादिना
योगेन तस्यैव नारायणत्वमुक्तमतो नारायणादप्यतिरिक्त एव परमेश्वर इति । नच नारायणादि-
शब्दानामुपाधिमात्रपरत्वमिति वाच्यम् । तथा सति लक्षणापत्तेरिति । अत एव विष्ण्वादिदेवतायाः
कृष्णाद्यवतारेषु न पुरुषान्तरप्रवेशः श्रूयते, फलवान् वा भवतीत्यतोंऽज्ञावतारत्वमेव । अत एव
भागवते ऋष्यादीन् प्रकृत्य स्मर्यते,

रश्मिः ।

मिश्रतया । ननु ‘प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्य’ इत्युक्तौ जीवद्वयमेकत्र देहे स्यादित्यत आहुः अस्मिन्
कूर्मवाक्ये इति । प्रधानपुरुषयोः संचालनसंभवेन कर्मत्वानुपपत्तिमाशङ्क्याह क्षोभश्चेति । तथा च
गुणान् संचालयामासेत्यर्थः । धात्वर्थमाह अयं चेति तथा च गुणानां मुख्यगौणभावेन संयोगं
कृतवानित्यर्थः । उपाधिमात्रेति मात्राया शुद्धस्वरूपव्यवच्छेदः । तथा चाविभागाद्वैतहानिरिति
भावः । लक्षणापत्तेरिति जहदजहल्लक्षणापत्तेरित्यर्थः । नारायण इत्यत्र नारा आपस्तासां
त्यागोऽवभात्रमात्मा नारायणान्तर्गतीयोऽवसंबन्धस्य त्यागः । अस्वात्मनोरैक्यम् । एवं तत्त्वमसीत्यत्र
मायाविद्ययोस्त्यागः ब्रह्मविष्ण्वोरप्येवम्, एतन्मते त्वविभक्तत्वेनैवाद्वैतम् । गीतोक्तसात्त्विकविषयम् ।
अत आपत्तिशब्दः । अत एवाविभागाद्वैतं सिद्धम् । पुरुषेति विष्णुपुरुषादन्यः पुरुषः पुरुषान्तरं
तस्मिन् प्रवेशः । किंतु तस्मिन् विष्णवंश एव कृष्णे । फलं कार्यं तद्वान् पुरुषान्तरप्रवेशः । अंशेति
विष्णवंशावतारत्वमित्यर्थः । ‘सर्वं तं परादात्’ इत्युक्तश्रुत्यैवकारः । अत्र प्रमाणमाहुः अत इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

‘एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।

इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे’ ॥ इति ।

अत्र कृष्णो विष्णुः स्वयं परमेश्वरः, तस्य पुत्रवत् साक्षादंश इत्यर्थः । ऋष्यादीनामंशांशिवचनादिति । न चैवं मतिः, ‘मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनञ्जय’ इति गीतावाक्यविरोध इति वाच्यम् । तथाविधवाक्यानां व्यक्तपरत्वात् । ईश्वरस्य चाव्यक्ततया व्यवहार्यत्वाभावात् । एतेनापि विष्णवादीनां परमेश्वरत्वादिकं व्यक्तापेक्षया बोध्यम् । नित्यत्वं च ‘आभूतसंभवं स्थानमभूतत्वं हि भाष्यते’ इति स्मृतेश्चोध्यम् । अथवा, ‘यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्’ इति श्रुतेर्विष्णुदेवताया औत्पत्तिकब्रह्मात्मभावान्मत्तः परतरं नास्तीत्यादिवचनोपपत्तिः । वक्ष्यति चाऽऽचार्यः, ‘शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्’ इति । अत एवालुगीतायां, ‘परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया’ इति श्रीकृष्णवचनाद् भगवद्गीताया परब्रह्मैव कार्यब्रह्मणा श्रीकृष्णेनाहमित्युपदिष्टमिति निर्णीतम् । किंच । अन्येषामपि ज्ञानिनां ब्रह्मभावेऽपि विष्णावेव मुख्यतो ब्रह्मभावान्मत्तः परतरं नास्तीति वचनयुक्तं, नान्यस्य । तस्य सर्वज्ञानिमुख्यत्वयुक्तं मोक्षधर्मं,

‘अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्पयो विदुः ।

एकस्तवेद भगवान् धाता नारायणो विशुः ॥

नारायणादपि गणः’ इत्यादिना ।

तथा शिवस्यापि मत्तः परतरं नास्तीति वचनं बोद्धव्यम् । किंच । योगयुक्ता ये जीवाः पूर्वपूर्वेषु सङ्गेषु करणवर्गेण सह च साधुजन्यमुक्त्या परमेश्वरतां गतास्ते वासुदेवव्यूहेऽन्तर्भवन्ति । तत्र च व्यूह एक एव वासुदेवो नित्येश्वर इतरं तदंशा वासुदेवाः । तथा संकर्षणप्रद्युम्नोऽनिरुद्धाख्यच्यूररूपिणो विभूतिगणाः पूर्वसिद्धाः । त एते यथायोग्यं महदादिविराडन्तरूपेण ब्रह्मविष्णुरुद्धरूपेण चांशवताराः परमेश्वरस्य भवन्ति । ‘आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः संदेशकारिणः’ इति मोक्षधर्मात् । तथाच ये हरिहरादयः परमेश्वरकोटयस्तेषां, मत्तः परतरं नास्तीति वचनमुपपद्यत एव । यद्यपि तेषां जगद्व्यापारवर्जमेवैश्वर्यं तथापि परमेश्वरात्मकतया सर्वसृष्टृत्वसर्वाधारत्वारक्षितम् ।

मृडयन्तीति सुखयन्तीत्यर्थः । अत्रार्थे प्रमाणमाहुः ऋष्यादीनामिति । वाक्येशस्य कला इति समासं मत्वाहुः अंशांशीति । तथा चांशस्यापेक्षणात्कृष्णोऽंश इत्यर्थः साधुः । ऋष्यादीनामंशाः पुत्रादयस्ते सन्त्येषां तंशिन इत्यर्थः । व्यक्तपरत्वादिति तथा च व्यक्तं ‘मत्तः परतरं नान्यत्’ इत्यर्थः । परमेश्वरत्वबोधकानां संगतिमाह एतेनेति । विष्णवादिनित्यत्वबोधकानां संगतिमाह नित्यत्वं चेत्यादि । एकस्यांशांशिभावः उक्तः स विरुद्ध इति पक्षान्तरमाहुः अथवेति । ‘प्रत्यबुध्यत’ यथावदात्मानं प्रतिबोधितवान् । औत्पत्तिकेति नित्यब्रह्मात्मभावस्तत्कृतः स कृष्णस्तदभिज्ञान्मत्तः इत्यर्थः । तर्ह्यन्येषामपि ब्रह्मभाव एतादृशः स्याद्ब्रह्मज्ञे आत्मनोऽप्यविभाग इति । ब्रह्मात्मभावोऽप्यत्रात्मशब्दोऽधिक इत्यत आह किं चेत्यादि । ब्रह्मभावादिति कृष्णरूपात् । वचनमिति तस्य वचनयुक्तं नान्यस्यर्थः । योगयुक्ता इति । स्वभार्गोपि मानसीसिवाया योगत्वेन व्याख्यानात् । अन्ये तु ‘पतन्त्यधो नादृत्युष्मदङ्गयः’ इति वाक्यविषयाः । करणेति दृक्ष्मवेदेन । द्वितीयस्कन्धेऽस्ति । इतर इति कृष्णाद्याः । परमेति परमेश्वर आत्मा येषां प्रयागै

भाष्यप्रकाशः ।

द्युपदेशोऽपि तेषु युज्यत एव । ननु यद्येवं तदा गीतादिषु विष्ण्वादिदेवतैश्वर्यमेव कृत उक्तं, न परमेश्वरस्तद्वैश्वर्यं वेति चेन्न ।

‘एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमच्युक्तं तेषां के योगवित्तमाः’ ॥

इति ग्रन्थप्रतिवचनाभ्यां विष्णुदेवाद् भेदेन परमेश्वरकथनात् । ‘अनादिभूतं परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते’ इत्यादिना च परमेश्वरस्यैश्वर्यादिकथनादिति । ये त्वीश्वरस्यान्तर्याम्यतिरिक्तविधयापि योगिनामिव लीलाशरीरमिच्छन्ति, तेषां मते, ‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते’, ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः’, ‘अक्षरात् परतः परः’ इत्यादिश्रुतीनां, ‘अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्’ इत्यागामि-
क्षत्रस्य च विरोधः । कार्यं शरीरम् । करणं बुद्ध्यादि । बुद्ध्यादिना हि शरीरं भ्रैर्यत इति । ‘सर्वदेहविवर्जितः’ ‘अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ’ इति, ‘देहद्वयस्थितो नित्यः सर्वं देहवि-
वर्जितः’ इति भारतादिष्वीश्वरस्य देहद्वयप्रतिषेधात् । अतो विष्ण्वादिदेवानामेव स्थित्यादिलक्षण-
स्वाधिकारपालनाय मत्स्यादयो लीलावताराः । ते च परब्रह्मणः क्रतुदृशक्तितया आवेशावतारतया वा परमेश्वरत्वेनोपास्या इति । तथाच श्रुतिः—

‘यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते’ ॥

‘यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्’ ॥

इति । नन्वेवं परब्रह्मणः सकाशाद् विष्ण्वादिदेवानां भिन्नत्वे विष्णुशिवप्रकरणस्थानि सृष्ट्यादिवाक्यानि ब्रह्मनिरूपणे साध(क)नतया विचारकैः किमिदमुपन्यस्यन्त इति चैतयोरीश्वर-
कोटितया परमेश्वरेण सह व्यवहारसाम्यादिति गृहाण । अत एव, ‘त्रयाणामेकभावात्तां यो न पश्यति वै भिदाय्’ इत्यादिभिस्त्रयाणामेव देवानां स्वाभाविकब्रह्मात्मभावसाम्यात् सर्वोपनिषत्सु त एवोपासनार्थं ब्रह्मतयोपदिश्यन्त इति । परब्रह्मणश्च स्वतो नामरूपाद्यभावः ।

‘न सन्ति यत्र सर्वेऽंशे नामजात्यादिकल्पनाः ।

सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ॥

नामरूपे न यस्यैको योऽस्तित्वेनोपलभ्यते’ ।

इत्यादिरूपविष्णुपुराणादिवाक्यात् । आत्मनः पर इति जीवादतिरिक्ते । अतः परब्रह्मणो नामरूपाद्यभावान्मुख्यविकारयोर्हिरण्योर्नामरूपाभ्यामेव शास्त्रेषु प्रायशो व्यपदेशः । अत एव वैष्णवाः शैवाश्च विष्ण्वाद्यतिरिक्तं परमेश्वरमविद्वांसो ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं विष्ण्वादिपरतया व्याच-
क्षाणा अविवेकिन एवेति मन्तव्यम् । एवं पञ्चसूत्र्यां संक्षेपतः प्रदर्शितः शास्त्रार्थ इतः परं प्रपञ्च्यत इत्याह ।

रश्मिः ।

तत्फलं वा । अविभागाद्वैतादेवेति । ऐश्वर्यादीति अहं परं यत्येति बहुव्रीहिणेत्यर्थः । अन्तर्या-
मीति अन्तर्यामिब्राह्मणे स्फुटमिदम् । देहद्वयेति स्थूलसूक्ष्मदेहद्वय इत्यर्थः । व्यष्टिसमष्ट्यात्मकदेह-
द्वयेति वा । व्यवहारेति अविभागाद्वैतेन तथा । पञ्चसूत्र्यामिति एतत्सूत्रपर्यन्तायां जन्माद्यस्येति

भाष्यप्रकाशः ।

तदप्यविचारमणीयमेव । सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यनेन निरूपिताया आदिसृष्टेः पूर्वं केवलं ब्रह्मैव, नान्यदित्यस्यार्थस्य साधने तदभिमतविभागलक्षणाद्वैतस्याऽन्वानुरसृष्टिप्राक्काल-विषयत्वव्युत्पादनेन तदानीं तदभिमतप्रकारेण प्रधानादिसमन्वयस्याशक्यवचनतया जीवा-दृष्टस्याप्यभावेन प्रथमव्याख्यानगतपूर्वपक्षस्यैवांगतत्वेन तदपाकत्रणाय सूत्रप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्य-त्वात् । द्वितीयव्याख्यानं तु न दृष्टम् । सांख्ययोगयोः सर्वांशेन श्रुत्यविरुद्धत्वोपपादनं त्वसंगतमेव ।

‘अक्षपादप्रणीते च काणादे मांख्ययोगयोः ।

त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽयः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ॥

जैमिनीये च बैयासे न विरोधोऽस्ति कश्चन’ ।

इति पराशरोपपुराणीयवाक्यविरोधात् । नच योऽभ्युपगमवादत्वेनोक्तो नित्येश्वरदूषणादिः स एव त्याज्योऽस्त्विति वाच्यम् । तदुक्तपङ्क्त्याख्यां तस्याभ्युपगमवादत्वगमकानुपलम्भात् । नित्यानित्यवस्तुविवेकव्यतिरिक्तांशान्तरेऽपि तथात्वात् । ‘कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम्’ इति श्रुत्या तथा निश्चयात् । एवं योगेऽपि द्रष्टव्यम् । जीवात्मज्ञान-मात्रेण मोक्षाङ्गीकारस्यापि तथात्वात् ।

‘येऽन्येऽरविन्दाक्ष ! विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।

आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनाहतयुष्मदङ्गयः’ ॥

इति श्रीभागवते विविक्तजीवात्मज्ञानाद्विमुक्तमानिनां पातक्यनेन तथा निश्चयादिति । तथा परमेश्वरस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरातिरिक्तस्य कारणसत्त्वोपाधिकत्वस्यापनमप्यसंगततमम् । शिवतत्त्वविवेकस्थापितस्योद्धारवाच्यस्य गुणसाम्योपाधिकस्य सर्वेश्वरस्यैव कारणसत्त्वोपाधिकस्यापि रश्मिः ।

सूत्रद्वयमिति । एतदपि विशिष्टाद्वैततुल्यमिति दूषयन्ति तदपीत्यादि । तदभिमतत्वादि त्रिगुणा-त्मकरज्जुवन्निगुणात्मकब्रह्मविष्णुशिवात्मकमेकमेव नित्यज्ञानेच्छानन्दादिमत्सदैकरूपकारणसत्त्वोपाधिक ब्रह्मकार्यं तत्कारणं ब्रह्म इत्येवं तदभिमतत्वादि । तदानीमिति प्रथमसृष्टिकाल इत्यर्थः । अती-तार्थमात्रपरत्वकल्पनेपि साकारप्रतिपादकत्वेनादोषादाहुः द्वितीयेति । अभ्युपगमवादत्वेनेति आग्रहवादो युक्तिरहितोऽभ्युपगमवादः । ननु किं तेनेत्यत आहुः नित्यानित्यत्वादि । तथात्वा-दिति श्रुतियुक्तिविरुद्धत्वेनाभ्युपगमवादत्वादित्यर्थः । तदर्थं श्रुतिविरोधमाहुः काल इत्यादि । अत्र योनिवादनिरासाल्लघानवादोप्यभ्युपगमवाद इति निश्चयादित्यर्थः । ‘एतेन योगः प्रत्युक्तः’ इतिसूत्रादष्टाङ्गयोगे किञ्चिदाहुः एवं योग इति । षडङ्गयोगस्योपनिषदत्वात् । शिवतत्त्वत्वादि ‘अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति नाभिर्हृदयं कण्ठं मूर्ध्ना तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति जागरिते ब्रह्मा सुते विष्णुः सुषुप्तौ रुद्रस्तुरीयमक्षरं स आदित्यो विष्णुश्च’ इति ब्रह्मादिभ्यः परमक्षर-शब्द सर्वदेवतात्मकं तत्त्वान्तरं दर्शितम् । स एव ‘न तत्र देवा ऋषयः पितर ईशते’ इति श्रुत्यानन्ये-श्वरः । ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः’ इति श्रुत्यान्तर्यामी चेति ब्रह्मोपनिषदि । अपि च जगत्कारणं ब्रह्म मायोपाधिकचैतन्यमित्यविवादं ब्रह्मविष्णुरुद्रास्तु तदीयगुणविशेषोपाधिकचैतन्यरूपाः सैषा चित्रा सुहृदा बहुङ्करा स्वयं गुणभिन्नाङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी’ इति श्रुतेः । ततश्चोपा-

भाष्यप्रकाशः ।

निरुपाधिकपरमेश्वरप्रतिनिधित्वेनैव ब्रह्मोपनिषत्सिंहतापनीयमंत्रायणीयाथर्वशिखासु सिद्धत्वात् । इदं यथा तथा प्रहस्ताख्ये वादे निपुणतरमुपपादितमिति नेह प्रपञ्च्यते । नच निरुपाधिकस्य निराकारत्वं शङ्क्यम् । 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' इति मुण्डके, 'अकारं ब्रह्माणं नामौ उकारं विष्णुं हृदये मकारं रुद्रं भूमध्ये ओंकारं सर्वेश्वरं द्वादशान्ते आनन्दाऽमृतरूपं प्रणवं षोडशान्ते' इति तापनीये, 'आनन्दमात्रकरपापमुखोदरादिः' इति पञ्चरात्रस्मृतौ, 'अथवा परमात्मानं परमानन्द-
रश्मिः ।

विभेदे उपहितभेदस्यौचित्यात्, गुणमूर्तिभ्यः पर मायोपाधिकं जगत्कारणं ब्रह्मेति सिद्धम् । तच्चोमास-
ह्रायं परमेश्वरं प्रभुम्, 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म' इति कैवल्योपनिषच्छ्रुतेरतद्वपुरित्यप्यदीक्षितास्तत्र वदन्ति
तादृशेश्वरस्यैवैतर्थाः । प्रतिनिधित्वेनेति अत्रैवं ज्ञेयम् । यन्मूर्तित्रयातीतं तुरीयं तत्त्वं परं ब्रह्मेति
प्रत्यपादि तन्मन्दम् । ब्रह्मोपनिषद्येव पूर्वोक्तानन्तरं पठ्यते तेषां मध्ये यत्परं ब्रह्म विभाति स्वयमम-
नस्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्वर्जितं नेत्यक्षरस्वरूपं निरूप्य तस्य ब्रह्मलोकत्वप्रसिद्ध्यै 'तत्र लोका
न लोका देवा न देवा वेदा न वेदा यज्ञा न यज्ञा माता न माता पिता न पिता क्षुपा न क्षुपा
चाण्डालो न चाण्डालः पौलकसो न पौलकसः श्रमणो न श्रमणः पशवो न पशवस्तापसो न तापसः
इत्येकमेव परं ब्रह्म विभाति' इत्यनेन तत्र लोकादीनां ब्रह्मत्वमुच्यते न तु लोकादयो निषिध्यन्ते ।
एकेनैव लोकादिपदेन चारितार्थात् । ततो हृद्याकाशे तद्विज्ञानमाकाशं तत्सुषिरमाकाशमित्यनेन
तस्य भक्तहृदयाकाशत्वलोकादीनां ब्रह्मत्वेर्त्तेनिरूप्य प्रायपाठाशुनोरोधप्राप्तप्रथमार्थसप्तम्या ततस्तादृश-
हृदि वेद्यं पूर्णं ब्रह्म ज्ञपयितुं तद्वेद्यं हृद्याकाशे 'यस्मिन्निदं सं च विचरति' 'यस्मिन्निदं
सर्वभोतप्रोतमिति तद्वक्षणमुक्तम् । तथा च ब्रह्म प्रतिनिधीयतेऽस्मिन् इति प्रतिनिधिरक्षरं तत्त्वेनेत्यर्थः ।
सिंहतापनीयेत्यादि यदप्यप्यदीक्षितेन 'अकारं ब्रह्माणं नामौ उकारं विष्णुं हृदये मकारं रुद्रं
भूमध्ये' इति नाभिहृदयभूमध्यैवकारादिमात्रात्रयवाच्यानां ब्रह्मादीनामुपासाविधानानन्तरं ओंकारं
सर्वेश्वरं द्वादशान्तं इति द्वादशान्तोपास्यं तेभ्यः परं तत्त्वान्तरं तापनीये दर्शितमित्युक्तम् । तत्रापि
तदनन्तरं सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानमानन्दासृतरूपं प्रणवषोडशान्तरं इति
भक्तसाहित्यलिङ्गेन प्रतिनिधेर्वोक्तैर्युक्तत्वात् । यदपि तेन मैत्रेयोपनिषदि 'तमो वा इदमेकमास'
इत्यात्म्य 'तत्तरेगेरिति विषमत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो रूपम्' इत्यादिना तपोविद्यातुः परस्य संकल्पेनावि-
द्याल्यस्य तमसो गुणविभागं निरूप्य तस्य प्रागुक्ता अग्न्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरिति 'अथ यो ह
खलु वा वास्य राजसोऽशो योयं ब्रह्माथ यो ह खलु वा वास्य तामसोऽशोऽसौ योयं रुद्रोय यो ह खलु
वा वास्य सात्त्विकोऽशोऽसौ योयं विष्णुः' इति तेभ्यः परं तत्त्वान्तरं दर्शितमित्युक्तम् । तत्रापि ततः पूर्वं
ब्रह्मणो वा एता अग्न्यास्तनवः परस्यामृतस्याशरीरस्येत्युक्तत्वात् तत्त्वेव तमोभवनादिरूप्यते इति प्रति-
निधिरैव तत्त्वान्तरम् । यत्त्वयर्वशिखायां शिव उच्यत इति तदप्योकारप्रणवनाम्नो निर्वचनाद् ब्रह्म-
विष्णुरुन्द्राः संप्रसूयन्ते इति वचनात् प्रतिनिधित्वेन सिद्धम् । नात्र प्रसवविरोधः संप्रधाविर्भावात् ।
तदुक्तं मैत्रायणीये 'ब्रह्मणो वा एता अग्न्यास्तनवः परस्यामृतस्याशरीरस्य तस्यैव लोके प्रतिमोदन्ति' इति ।
एतदेवाहुः निपुणतरमुपपादितमिति । यत्तत्तदाध्याहारे गौरवं भत्वाहुः किंचेति । अग्रिमाधिकरणे

१ आधिया मासा वा । २. ओंकारो मज्ज, साहित्यं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धेन ।

भाष्यप्रकाशः ।

विग्रहम्' इति योगियाजबल्यन्तृतौ चानन्दाकारस्यैव निवृत्तत्वात् । नच, 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यस्य विरोधः । तस्य तन्मयत्वं यत् नत् कार्यं जन्यं न, किं त्वजन्यमेव । किंच, तत्स्येति पष्ठ्या भेदो निरूप्यते । नथाच जीववत् सरूपानिरिक्तं ज्ञानक्रियादिषु करणमिन्द्रियादिकं च तस्य नास्ति । अथवा नित्यत्वादाकारस्य तद्वेतुभूतं करणं क्रिया, सापि नास्ति । अत एव, न तन्मय इत्यादीनि तदर्थान् । एतेनैव 'अत्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इत्यसाप्यविरोधः सिद्धः । नाप्यरूपपक्षस्य विरोधः । तत्रापि रूप्यते निरूप्यते व्यवह्रियत इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं नद्युक्तं रूपवद्विषयम् । ब्रह्म तु तद्विलक्षणम् । यद्वा रूप्यते व्यवह्रियतेऽनेनेति रूपं करचरणादि तद्वत् तद्युक्तं ब्रह्म न, किंतु तद्विलक्षणम् । कर्गदेगपि ब्रह्माभेदाद्रूपरूपं ब्रह्मैव, नतु रूपवदिति । ननु कुत एतद्वगम्येन इत्याकाङ्क्षायां तद्विनिगमकं सूत्रयोगेपाह 'तत्प्रधानत्वात्' इति । सर्वेषां वेदान्तानां प्राधान्येन ब्रह्मप्रतिपादकत्वात् । तथाच ब्रह्मप्रकरणे निरूपित आकारो ब्रह्माभिन्न एवेति । नचाऽऽकारनिरूपकाणां ब्रह्मपरिचायनार्थत्वात् तेषां ब्रह्माभिन्नकाराद्याकारनिरूपकत्वेगपि न प्राधान्येन ब्रह्मप्रतिपादकत्वप्रतिरोध इति शङ्क्यम् । 'न यथा सैषवधनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्वो रमयन एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृन्न्ः प्रज्ञान(धन) एव' इतिश्रुतौ बाह्याभ्यन्तर-भेदगद्विलोचने ज्ञानाकारत्वस्यैव निवृत्तत्वात् । आकारभूतकारादिराहित्येन केवलज्ञानानाम्कर्तव्यां बाह्याभ्यन्तग्वप्रतीतिराहित्येन तन्निषेधानुपपत्तेः । अकृन्न्त्वादिप्रतीतिराहित्येन कृन्न्धनपदयो-र्वैयर्थ्यापत्तेश्च । अतः केवलसच्चिदानन्दात्मकब्रह्माभिन्नकरचरणाद्याकारगङ्गीकारं न कस्यापि विरोधः । यत् पुनललवकागदिश्रुत्या परमेश्वरस्य मास्त्रादुपास्यत्वमात्र उक्तः स तु तामेव श्रुतिं विदग्धि । पूर्वार्थे मनःश्रुतिगहितं तत्परकं यदुक्तं, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि, नेदं प्रयत्नेनानुभू-यमानं जीवात्मरूपं न विद्धि । यत् प्रेरकं तत् किमित्यत आह । यदिदं सच्चिदानन्दाकारमुपासये वैदिकोपासका इति तत्रायान् । अनुपास्यत्वेऽभिप्रेते तु द्वितीयदेकारं न वददेव । नेदं यदुपासत इत्येतावत्तव चारितार्थान् । 'यस्यामत् तस्य मतम्' इत्यत्रापि, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यतस्त्वैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वात्' इति वरगहेतुकतनुविवरणस्य श्रुत्यन्तरे आबणाह वरणाभावे यस्यामत-मविदितं तस्य मतं, यस्य पुनललवभावेगपि मतं न न वेदेति । यद्वा, अनिरुक्तश्रुतौ ब्रह्मणो वाक्यपरिच्छेद्यत्ववारणाह यस्यामनमनिरुक्तत्वात् सम्यक्तया अज्ञातं तस्य मतम् । यस्य पुनल-द्विपरीतं न न वेदेति । अविज्ञातं करचरणादिविनिष्ठतया जानतां, विज्ञातं तदभिन्नतया

रज्जिः ।

वश्यन्ति च ब्रह्मणि त्स्त्रिधाद्यभावादानन्देनैव कार्यं क्रियते इति । अविरोध इति आकारहेतुभूतः प्रागादिर्नास्तीत्यविरोध इत्यर्थः । एवेतीति कयादीनां प्रत्येकं सच्चिदानन्दात्मकत्वादिवारः । सर्वेषामिति समासस्तु तस्य प्रधानत्वं तत्त्ववानत्वं तस्य ब्रह्मणः प्रधानत्वात् मुख्यत्वादिति भाष्यात् । अविभागाद्वैतवादी शङ्कते न चाकारेति । बाह्याभ्यन्तरेत्यादि । कृत्वेति शेषः । यद्वा सम्यन्तं पदं तृतीयान्तं वा । उक्त इति तथा च श्रुतिरित्यादिनोक्तः । अस्मिन् व्याख्याने वरणाभावेपि ब्रह्मवचोव आयाति स सिद्धान्तविरुद्ध इति मित्रां व्याख्यामाहुः यद्वेत्यादि । अनिरुक्तेत्यादि तन्निष्ठत्वेत्यादिसूत्रविषयभूतायामित्यर्थः । सम्यक्तयेति इदमित्यतयेत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

ज्ञानतामित्यर्थादिति । अतो न परब्रह्मणोऽनुपास्यत्वाज्ञेयत्वादिकं युक्तम् । यदपि परब्रह्मणः स्वतो नामाद्यभावसाधनाय विष्णुपुराणादिवाक्यश्रुत्यन्यस्तं तत्रापि कल्पनापदात् काल्पनिकनामादिनिवृत्तिरेवाभिप्रेता, न यावन्नामादिनिवृत्तिः । 'अतस्तदिति निंदशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' । अंकारं प्रकृत्य 'स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः' । 'तस्य वाचकः प्रणवः' इति गीता-श्रीभागवतपातञ्जलसूत्राणां विरोधात् । वाचकस्यैव नामत्वात् । एवं सिद्धे सदादिनामकत्वे,

‘नारायणः शिवो विष्णुः अंकरः परमेश्वरः ।

एतैस्तु नामभिर्ब्रह्म परं प्रोक्तं सनातनम् ॥ इतिवाराहपुगणवाक्यात्,

‘कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्घृतिवाचकः ।

तयोरेक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

इत्यादिश्रुतिभ्यश्च नामान्तरस्वीकारेऽप्यदोषात् । 'अनादिमत्परं ब्रह्म' इति खलिखित-गीतावाक्याग्रिमगीतावाक्य एव सर्वतःपाणिपादान्तमित्यादिना परमेश्वररूपस्याप्युक्तत्वेन तस्याप्यङ्गीकार्यत्वात् । ज्ञेयं प्रस्तुत्यैव तस्य कथनेनोपासनागन्धस्याप्यभावात् । अतो नामरूपे न यस्येति द्वितीयवाक्येऽपि काल्पनिकनामाद्यभाव एवास्त्येय इति परमेश्वरस्य लीलाविग्रहाङ्गीकारे दोषाभावान्मत्स्यादीनां परमेश्वरलीलावतारत्वेऽपि न दोषः । द्वितीयस्कन्धे, 'लीलावतारान् पुरुषस्य भूम्नः' इति प्रतिज्ञाय ब्रह्मणा मत्स्यादीनां कथनात् । न च 'एते चांशकलाः पुंसः' इति प्रथमस्कन्धविरोधः । तेषामेतद्भिन्नत्वात् । त्वदुपगतमित्यकार्यवासुदेववन्नामरूपादिसाम्येऽपि भेदस्योपक्रमोपसंहाराभ्यां यथायथमवगन्तुं शक्यत्वात् । गीतायां श्रीभागवते च विभूतिमध्ये रश्मिः ।

तद्विपरीतमिति इदमित्यतया ज्ञातम् । युक्तमिति न च मन्त्रोपासनेति भक्तिहंसविरोध इति वाच्यं मन्त्रोपासनेत्येकपदात् । वस्तुतस्तु भक्त्येकसमधिगम्यं 'नेद यदिदमुपासते' किं तु यदिदं भजन्त इति भावः । तस्य वाचक इत्यादि । अस्य सूत्रस्य समाधिपादे 'क्लेशकर्मविपाकाशयैर-परामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः' इतिसूत्रमुपक्रम्य पाठात्तत्त्वदेनेश्वरपरामर्शादिति भावः । तस्यापीति तथा चैतत्स्वारस्येनाहं परो यस्येति बहुव्रीहिर्ज्ञेयः । ननूपासनास्पृश्यत्वलिङ्गेन नाय समासः साधीयानित्यत आहुः ज्ञेयमित्यादि । उपासनागन्धस्येति । त्रयोदशे 'ज्ञेयं यत्तत्त्ववक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते' इति पूर्वाधर्ता 'एवं सतत' इत्यादेर्द्वादशस्थत्वात्तथैत्यर्थः । लीलावतारत्वेऽपि लीलावतारपदं योगरूढं साक्षात्सच्चिदानन्दरूपाणामैश्वर्यादिगुणसहितानां मुख्यानां भगवदवताररूपाणां वाराह-यज्ञकपिलदत्तसनकादिनरारायणशुवादीनां नाम । अवतारशब्दार्थस्तु ।

‘सत्त्वरूपशरीरेषु ब्रह्मणः संक्रमः स्मृतः ।

अशुद्धशुद्धभावेन शरीराणामतो द्विधा ।

कार्यकाले संक्रमणमावेशः सर्वदा परम् ॥ इति ।

एतच्च 'स एव प्रथमं देवः' इत्यस्य सुवोधिभ्यां प्रथमस्कन्धे स्फुटम् । न दोष इति यथाविभादिकार्यकर्तृत्वेन विष्णुवाद्यवतारत्वं भगवतो मिश्रार्थे तथा गतैः सह निगूढभावकरणाऽभावेषु लीलाक्षरं तत्कार्यकर्तृत्वेन लीलावतारत्वेऽपि निगूढभावकरणादोपो नेत्यर्थः । नन्वक्षराद् विविधा भावाः प्रजायन्ते तत्रैव चापियन्ति नैवमन्यत्रेति चेन्न । तत्पुराणादिषु तेभ्योपि जननप्रलयाद्युक्तेः । अंशकला इति धर्मावेशिन इत्यर्थः । तेषामिति मत्स्यादीनामित्यर्थः । भेदकमाहुः त्वदुपगतेत्यादि । उपक्रमेत्यादि द्वितीयस्कन्धे

भाष्यप्रकाशः ।

वामुदेवस्य गणनाच्च । यन्पुनः, 'कृष्णान् भगवान् स्वयम्' इत्येतत्स्वयंपदस्य पुत्रवत् साक्षात् परमेश्वरगणः । ऋष्यादीनामंशोऽविवचनादित्युक्तम् । तदप्यनंगतम् । भूसारहारकं कृष्णमंशेषुत्वा तदंशित्वेन पुमांसं चोक्त्या ब्रह्माण्डान्मन्त्रपुरुषनामप्रमाणाय तु शब्दोक्तिपूर्वकं स्वयं भगवच्च-विधानस्यावोधान् । 'कृष्णमेनमवेहि त्वमानमानमत्रिलान्मनाम्' इति, 'वसुदेवगृहे साक्षाद् भगवान् पुरुषः परः' इत्यादिवाक्यानामप्यविचाराच्च । गीतायां तु

'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं ब्राह्मणं दिव्यमादिदेवमजं विश्वम् ॥
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिनोऽरुदस्ताय ।
अमितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे' ॥

इति वाक्यमपि श्रियो नावलोकितं, येन 'मत्तः परतरम्' इति वाक्यस्य वामदेव-
च्छात्रदृष्ट्या ज्ञानियुक्त्येव वाक्यत्वेन गतिश्चिन्तिता । नहि परब्रह्मत्ववक्तार ऋषयः सर्वे भ्रान्ता येनैव
भगवदुक्ते गौणीं वृत्तिं ब्रह्मदृष्टिं च नावगच्छन्ति । तथा व्यक्तपरत्वेन गतिरप्यसंगतम् । अव्यक्त-
स्वात्मरत्वेन भगवद्भामतयैव सिद्ध्या भगवत्तत्त्वतोऽपि परत्वान् । नच व्यवहार्यत्वाभेदरत्नमिति
युक्तम् । तस्य सूत्रव्याख्यान एवोऽपादित्वान् । यदपि मोक्षधर्मवाक्येन नारायणाद्भिन्नत्वं

रश्मिः ।

'श्रवान्पुनो यावृष आनयन्ति लीलावतागन् पुरुषस्य मूत्रः ।

आपीयतां कर्मकायशोषागनुकमिष्ये त इमान् सुपेशान्' ॥ इत्युपक्रमः ।

'सोयं नेमिहितस्तान् भगवान् विश्रमावनः ।

सनसेन हर्गोन्यदन्यस्मात्पदसञ्च यत् ॥

इदं भागवतं नान् यन्मे भगवतोदितम् ।

संग्रहोयं निरूतानां त्वमेतद्विपुलीकृतं' ॥ इत्युपसंहारः ।

अत्र पुरुषस्य मूत्र इत्यनेन भगवद्भवतारत्वमुपक्रमे । उपसंहारेऽपि भगवान् विश्रमावनः इत्यनेन-
तेषां भगवत्त्वं सिद्ध्यति । प्रथमस्कन्धे तु 'एतन्नानावतागणां निवानं बीजमव्ययम्' इत्यनेन
वश्यनानानामवताराणां मत्स्यादिरूपाणां पुरुषावनारे स्थानत्वमुद्गमहेतुत्वं चोक्तमिति पुरुषावनारत्न-
मुपक्रमे उपसंहारे च 'एते चांशकलाः पुंसः' इत्यनेन पुंसो विराजोवतारत्वं सिद्ध्यतीत्युभयेषां भेदः ।
तथा च लीलावतारा मूलपुरुषस्यान्ये पुरुषस्य । गणनाच्चैति तथा चैक एव वामुदेवो निलेश्वर इतो
तदंशा वासुदेवा इति भागः संमत इति भावः । अंशोऽपि च ।

'एकोनविंशे विश्वनिर्मे वृष्टिषु प्राप्य जन्मनी ।

रामकृष्णाविनि सुबो भगवानहरद्भरन्' ॥

इत्यनेन तेषूक्ता इत्यर्थः । पुमांसमिति 'एते चांशकलाः पुंसः' कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' इत्यनेनेत्यर्थः ।
गौणीमिति आलीयवाचकत्वे स्वयमित्यत्र गौणी, पुत्रपितृगुणयोगाद्गौणी । सिद्ध्येति

'ज्व्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्भान परमं मन' ॥

भाष्यप्रकाशः ।

परमेश्वरस्योक्तं, तत्र तु नारायणपदं यौगिकमेव । धातृपदविशेषितत्वात् । न तु रूढम् । अतो यत्र नारायणपदेन परमेश्वर उच्यते तत्र रूढैवोच्यते यथा महोपनिषदि । तत्र हि 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा न ईशानो नापो नाग्नीषोमौ' इत्यादिना ब्रह्मादिसर्वनिषेधेऽपामपि निषेधात् । स एकाकी नर एवेत्यनेन पुरुषाकारस्योक्ततया निराकारत्वस्यापि वारणात् । तस्य ध्यानान्तस्थस्य यन्नस्तोममुच्यते, तस्मिन् पुरुषाश्चतुर्दशाऽजायन्तैका कन्येति प्रस्तुत्य, दशेन्द्रियाणि मन एकादशं तेजो द्वादशमहंकारस्त्रयोदशः प्राणाश्चतुर्दश आत्मा पञ्चदशी बुद्धिरिति तेषां स्वरूपकथने तेजःपदेन महत्तत्त्वस्य गणितत्वात् ।

‘विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगद्भुरः ।

स्वतेजसाऽपिवत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः’ ॥

इति पुराणे तस्य तेजोरूपत्वावगमात् । अतो यत्किञ्चिदेकदेशमालम्ब्य सकलशास्त्रविप्लवर्न रश्मिः ।

इत्यत्र सिद्धेत्यर्थः । तस्येति ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वस्येत्यर्थः । यौगिकमेवेति पूर्वमीमांसा-कारिकास्वाचार्यैवेदान्ते योगमात्राङ्गीकारादेवेति । धातृपदेत्यादि 'धाता नारायणो विभुः' इति । ननु रूढमिति । ननु रूढेः स्वमतेऽभावाद्ब्रह्मासाया निषेधः कुत इति चेन्न । स्वमते शक्तिसंकोचलक्षणायाः रूढेः प्रस्थानरत्नाकरेङ्गीकारात् । तथा च न परमेश्वरमिदं नारायणपदं शक्तिसंकोचयुक्तमिति । रूढैवेति अपां सत्यज्ञानानन्तेश्वरे संकोचः । अक्षरं नारं जीवसमूहः अयनं यस्येति न तत्राधोक्षजेष्वाटितयोगः संभवतीत्येवकारः । नारमयनं यस्येति योगाबाधं वदन्तो हेतुमाहुः यथेति । तेनाम्भटितविग्रहे रूढिरित्युक्तम् । ननु सर्वेषां शब्दानां परमेश्वरे योगोङ्गीकृतः प्रस्थानरत्नाकरे इति चेन्न भैक्षवोधनपरत्वाद् अन्यस्य । अपामपीति तथा च नारा अयनं यस्येति योगस्य तदानीम-भावान्नारायणपदं रूढमेवेत्यर्थः । तेन सर्वशक्तिमत्त्वधोक्षजे रूढिरपि युक्ता कदाचिदिति ध्वनितम् । एकाकीति 'एकाकी त्वेक एककः' 'एकादाकिनित्' । इदानीं तेन यन्महतो देवतात्रयात्मकत्वमुक्तं तन्निराकुर्वन्तः साकारत्वे प्रमाणान्तरमाहुः तस्य ध्यानेत्यादि । तेषामिति ते पुरुषाश्च सा कन्या चात्र विवक्षितास्तथा च ते च सा च ते तेषामित्यर्थः । नस्तोममिति नासिकासमूहः वायुस्थानम् । अग्रे वायवीर्यमिति भावः । तेजोरूपत्वेति येन तमसा पूर्वं महत्तत्त्वं प्रस्थापितं लयं प्रापितमासी-त्तन्मूलभूतं तमो महत्तत्त्वेन धीयते इति तृतीयस्कन्वसुबोधिण्या इति शेषः । इमं न्यायं यदप्यप्य-दीक्षितेन 'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं ऋतं सत्यं परं ब्रह्म' इति श्रुत्या ।

य एकः शाश्वतो देवो ब्रह्मवन्द्यः सदाशिवः ।

त्रिलोचनो गुणाधारो गुणातीतोऽक्षरोऽन्ययः ॥

जाता सिद्धास्तस्यापि वीक्ष्यात्मस्थं गुणत्रयम् ।

वेदत्रयमिदं ज्ञेयं गुणत्रयमिदं हि यत् ॥

पृथक्कृत्वात्मनस्तद्धि तत्र सारं विमज्य च ।

दक्षिणेनासृजत्पुत्रं ब्रह्माणं वामतो हरिम् ॥

पृष्ठदेवे महेशानं त्रीन् पुत्रानसृजत्प्रभुः ।

एवं चिद्रूपस्य कारणतानिरूपणेन वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं निरूपितम् ॥ १० ॥
इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे चतुर्थमीक्षत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अतः परमानन्दरूपस्य कारणत्वोपपादनेन तद्वाक्यानां ब्रह्मपरत्वमुप-
पाद्यते, आनन्दमयाद्यष्टभिः सूत्रैः । तत्र तैत्तिरीयशाखायां ब्रह्मभृगुप्रपाठकद्वयेन ।

भाष्यप्रकाशः ।

न सतां भार्ग इति बोध्यम् । एवं शिवरूपेऽपि ज्ञेयम् ।

‘यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् ।

तदेवर्तं तद् सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्’ ॥

इति श्रुतेरनन्तरूपः परमेश्वरः कदाचिच्छिन्नाकारेणैव सर्वं जगत् करोतीति । अतो
विचारकाणां विष्णुशिवप्रकरणीयवाक्यलिखनमसदुक्तामिप्रावेण, न तु त्वदुक्तेनेति गृहाण ।
एतावान् परं विज्ञेयं यन्मूर्तिहतापनीये, ‘अनुपनीतश्चतमेकमेकैनोपनीतेन तत्समम्’ इत्यादिना
गृह्यवानप्रस्थयतिरुद्रजापकार्थशिरःशिखाध्यायिपर्यन्तमुक्त्वा अथर्वशिरःशिखाध्यायिशतमेक-
मेकेन मन्त्रराजजापकेन तत्सममिति नृसिंहमन्त्रराजजापके उत्कर्षविश्रान्तिबोधनात् तद्दिवाघेरूप
एवोत्कर्षविश्रान्तिः । एतदपि ग्रहस्तारूपवादादेवावगन्तव्यमिति दिक् । अतः परं प्रकृतमनुसरामः ।

ईक्षत्यधिकरणप्रयोजनमाहुः एवमित्यादि । वेदान्तवाक्येष्वव्यवहार्यत्वादिना बोधितस्य
चिद्रूपस्य कारणतासमर्थनेन सर्वेषां वेदान्तानां कार्यद्वारा ब्रह्मस्वरूपनिरूपकत्वाद् ब्रह्मपरत्वं
ब्रह्मणि तात्पर्येण समन्वितत्वं निरूपितम् । तथा चेदमधिकरणप्रयोजनमित्यर्थः ॥ १० ॥

इति चतुर्थमीक्षत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

नन्वीक्षत्यधिकरणे सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं सिद्धमेवेत्यग्निमाधिकरणस्य किं प्रयोजन-
मित्याकाङ्क्षायां तद्वदन्तस्तदवतारयन्ति अतः परमित्यादि । तद्वाक्यानामिति आनन्दप्रति-
पादकवाक्यानाम् । तथाच लक्षणगताव्याप्त्यादिदोषपरिहारायेदमधिकरणम् । अत्रापि सामान्य-
विशेषभावगर्भोऽवसर एवाधिकरणसंगतिरित्यर्थः । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां विषयवाक्यानां
बाहुल्यादाकारमेव प्रदर्शयन्ति तत्रेत्यादि । आनन्दकार्यं प्रतिपाद्यत इति शेषः । तानि विषय-
रक्षिणः ।

इति शिवराववसंवादस्थस्मृतिमिश्रं यस्तु कचिच्छिच्छ्रुतिपुराणादौ विष्णोरुत्कर्षः प्रतिपादितः
स तु प्रतर्दनाख्यायिकायामिन्द्रसेव तदन्तर्यामिण्येव परशिवे पर्यवस्यतीति शिव एव परं ब्रह्मेत्युक्तं
तत्रापि प्रसङ्गादतिदिशन्ति एवं शिवेत्यादि । अस्मदुक्तेति अव्यवहितपूर्वोक्तामिप्रावेण ।
अवगन्तव्यमिति एतच्च ‘समान एव चामेदात्’ इति सूत्रे वक्तव्यं साधनाध्याये । तथा चेदमिति
चेतनेऽव्याप्तिवारणम् ॥ १० ॥ इति चतुर्थमीक्षत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

तद्वदन्त इति प्रयोजनं वदन्तोधिकरणमवतारयन्तीत्यर्थः । लक्षणेति आदिशब्देना-
नन्दप्रतिपादकवेदान्तासमन्वयादध्यायायं न्यूनतास्थानिग्रहस्थानं गृह्यते । सामान्येत्यादि
सामान्यतश्चिन्निरूपकाणां पूर्वोपधिकरणे निरूपणादानन्दप्रसङ्गेन विशेषतश्चिन्निरूपणस्य वक्ष्यमाण-
त्वात्सामान्यविशेषभावगर्भोऽवसरः । आनन्दनिरूपणे प्रतिबन्धकीयता जिज्ञासा किमत्र चिन्निरूप्येति
जिज्ञासा तस्याश्च लक्षणवाक्ये प्रथमनिर्देशेनानन्दापेक्षया प्राथमिकजिज्ञासाविषयत्वात् चिद्रूपता-
निरूपणाद्विषयसिद्ध्या निवृत्तौ सत्यामानन्दतावस्थं वक्तव्येति जिज्ञासया किमिदानीं वक्तव्यमिति
जिज्ञासया वानन्दरूपतानिरूपणादित्यर्थः । तानि कानीति श्लोके व्याकुर्वन्ति स्य तानीति ।

तन्मानन्दमय इति मयद्रूपप्रत्ययान्तस्याब्रह्मत्वेनाजगत्कर्तृत्वे ब्रह्मप्रपाठकस्या-
ब्रह्मपरत्वं स्यादिति तन्निराकरणार्थमानन्दमयाधिकरणम् । पण्डित्त्रिंशत्स्वरूप-
द्वयानन्दभेदेनानन्दस्याष्टविधत्वादष्टसूत्राणि ।

ननु कथं संदेहः, कथं वास्याब्रह्मत्वे प्रपाठकासंगतिरिति । उच्यते ।
ब्रह्मविदः परप्राप्तिं प्रतिज्ञाय ज्ञेयांशे कारणत्वायानन्दांशमप्रवेक्ष्य जडत्व-
परिहाराय सर्वज्ञानन्दरूपं फलमुपपाद्य तन्निरूपणार्थं सर्वोऽपि प्रपाठक आरब्धः ।
तत्र साधनशेषब्रह्मणो वाक्यादेव निःसंदिग्धप्रतीतेः फलस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद-
नीयम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यानीत्यर्थः । नन्वेतद्वये ब्रह्मणः कार्यमुच्यते । सत्यज्ञानानन्तलक्षणकं ब्रह्म प्रस्तुत्य 'तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिना कार्यकथनात् । तथाग्रिमेऽपि, 'यतो वा इमानि'
इति ब्रह्म लक्षयित्वा, 'आनन्दाद्धेयं खल्विमानि भूतानि' इत्यादिना ब्रह्मण एव निष्कर्षाच्चानन्द-
कार्ये संदेह एव न भविष्यतीति व्यर्थोऽधिकरणारम्भ इत्यत आहुः तन्मानन्दमय इत्यादि ।
तत्रेति ब्रह्मप्रपाठके । मयद्रूपप्रत्ययान्तस्येति मयद्रूपप्रत्ययान्तप्रतिपाद्यस्य । तथाचानन्दरूपेणात्र
जगत्कर्तृत्वस्य प्रतिपिपादयिपितत्वान्मध्ये च संदिग्धशब्दनिवेशात् तन्निरूप्यार्थमयमारम्भ
इत्यर्थः । नन्वानन्दरूपेणैवात्र कारणताप्रतिपिपादयिपितेत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायामधिकरण-
द्वयसंख्यैव गमिकेत्याशयेनाहुः षडित्यादि । पण्डित्त्रिंशत्साम्यपरमात्ममहिम्नि लोके कार्यं क्रियते ।
ब्रह्मणि त्विन्द्रियाद्यभावादानन्दैव कार्यं क्रियत इति तत्तदात्मक आनन्द एवेत्यानन्दस्यैवाष्ट-
विधत्वात् तावन्ति सूत्राणीति सैव तथेत्यर्थः । एवमधिकरणारम्भे साधिते आनन्दमयस्या-
ब्रह्मत्वेनापि प्रपाठकस्य ब्रह्मपरत्वं मन्वान एकदेशी चोदयति ननु कथमित्यादि । एवं प्रश्ने
संदेहादिकं व्युत्पादयति । उच्यते । ब्रह्मविद इत्यादि । 'ब्रह्मविदामेति परम्' इति वाक्ये
ब्रह्मविदः परप्राप्तिं प्रतिज्ञायैतद्वाक्यविवरणभूतायामृचि आनन्दांशस्य कारणत्वबोधनाय 'सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद' इति लक्षणवाक्योक्तज्ञेयांशस्य साधनशेषत्वेन तदपेक्षया फलस्योत्कृष्टत्वात्
फलभूतमानन्दांशं तत्राप्रवेक्ष्य कारणस्य प्रकृत्यादेर्लोके जडत्वदर्शनात् तद्विलक्षणत्वमानन्दांशे

रश्मिः ।

आकारमिति वाक्यनिकुरम्बोत्पत्तिस्थानमित्यर्थः । अग्रिम इति भृगुप्रपाठक इत्यर्थः । मयद्र-
ूपप्रत्ययान्तत्वं शब्दस्य संभवति । तत्राब्रह्मत्वेनेत्यादिरापत्तिर्न संभवतीति लक्षणवार्थपरत्वेन
व्याकुर्वन्ति मयडित्यादि । भाष्ये तु शब्दार्थाल्यन्ताप्रविवेकपक्षः । तथाप्रतिज्ञानादिति भावः ।
तदपि जैमिनिसूत्रप्रामाण्यात् । संदिग्धशब्देति मयडादिशब्दानां निवेशात् । आत्मोपनिषदाहुः
पण्डित्त्रिंशयेति । षडित्त्रिंशत्प्राप्त्या, आत्मा बाह्यात्मा, परमात्मा चेति त्रयं तैरित्यर्थः ।
इन्द्रियाद्यभावादिति 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इति श्रुतेरित्यर्थः । सैवेति अष्टसंख्यैव ।
ननु कथमित्यादीति मयडादौ संदेहः । ऋचीति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं
गुह्यार्थं परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति ऋचीत्यर्थः । अनन्तपद-
प्रवेशस्य तात्पर्यमाहुः आनन्दांशस्येत्यादि । कारणत्वं जगतः । भाष्ये । अकारणत्वायेति छेदे
तु अकारणत्वायेत्यस्य फलसाधनत्वाभावाय किं तु फलत्वायेत्यर्थः । साधनेत्यादि वेदेत्युक्तसेह-

तत्राब्रह्माब्रमयादितुल्यवचनात् सुखवाचकशब्दानामेव वचनाच्च संदेहः ।
आनन्दांशस्यैव कारणत्वेन ब्रह्मत्वप्रतिपादनार्थत्वात् तदभावे प्रपाठकवैयर्थ्यं च ।
फलस्य नैकव्यप्रतिपादनायात्मपदप्रयोगेण फलरूपेण जगत्कारणतामुक्त्वा

भाष्यप्रकाशः ।

बोधयितुं तस्य जडत्वपरिहाराय विपश्चिद्ब्रह्मपदाभ्यां सर्वज्ञानन्दरूपं फलमृगुत्तरार्धे, सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सहेत्यनेनोपपाद्य तस्य सर्वज्ञानन्दरूपस्य फलस्य निरूपणार्थं सर्वोऽपि प्रपाठक आरब्धः । तत्रार्चिं साधनशेषस्य ज्ञेयब्रह्मणो लक्षणवाक्यादेव निःसंदिग्धं स्वरूपावगमात् फलस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपादनीयम् । प्रतिज्ञावाक्ये परपदात् तस्य च ऋगुत्तरार्धेन विवरणे भिन्नविभक्तेर्भिन्नपद-वचनयोश्च कथनेन परपदार्थानिश्चयाद् ऋग्व्याख्यानरूपे प्रपाठकेऽवश्यं कारणत्वादिना ब्रह्मत्व-मुपपादनीयमित्यर्थः । एवं प्रपाठकार्थमुक्त्वा संदेहवीजमाहुः तत्राऽब्रह्मेत्यादि । अब्रह्माब्रम-यादीति अब्रह्मरूपं यदब्रमयादीत्यर्थः । एवं मंदेहमुपपाद्य प्रपाठकासंगतिमुपपादयन्ति आनन्दांशस्यैवेत्यादि । सदेव सोम्येति, 'स ऐक्षत लोकांश्च सृजं' इत्यादिश्रुत्यन्तरे सन्निर्दिश्योः कारणत्वस्य प्रतिपादितत्वेन तत्सहचरितस्यानन्दांशस्यापि तथात्वेन तस्यान्यत्र कारणत्वाकथनात् तदभावे कार्यानुसारिलक्षणस्यान्यापकत्वप्रसक्तेरत्र तस्यैव कारणत्वेन ब्रह्मत्वप्रतिपादनार्थत्वात् तदभावे तद्वैयर्थ्यमित्येवमसंगतिरित्यर्थः ।

ननु कारणतावाक्ये 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यात्मपदादात्मा वा इदमेक एवेत्यादावि-वात्रापि चिदंशकारणताप्रतिपादनस्य संबन्धदुक्तित्वात् कथमनानन्दांशकारणताप्रतिपादनविनि-शमनेत्याकाङ्क्षायामात्मपदोक्तितात्पर्यं वदन्तस्तद्विनिगमकयुक्तिमाहुः फलस्येत्यादि । यथा मलय-

रश्मिः ।

व्यापारकज्ञानरूपसाधनविषयत्वेनेत्यर्थः । फलस्येति परस्वेत्यर्थः । भिन्नेत्यादि 'सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं शुद्धायाम्' स इत्यनेन प्रतिज्ञावाक्यगतं ब्रह्मविदितिपदं विवृतम् । आश्रोति परमित्यस्य अश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति व्याख्यानं, तत्र परमित्यत्र द्वितीया विभक्तिः । परपदमेकवचनं च । विवरणे तु सर्वान् कामान् इति सर्वपदं कामपदं च बहुवचनं च । ब्रह्मणा विपश्चितेत्यत्र तृतीयाविभक्तिर्ब्रह्मपदं विपश्चित्वदं चेति विभक्तेः पदवचनयोश्च भिन्नत्वम् । भाष्ये । तुल्यवचनादिति अवयवित्वेन तथात्वादित्यर्थः । तर्ह्यब्रह्मत्वम-संदिग्धं स्यात् तन्निवृत्तय आहुः सुखेत्यादि । 'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादिना तथात्वादित्यर्थः । प्रकृते । संदेहवीजमिति अब्रमयादितुल्यवचनं विस्मृतित्वगमकं सुखवाचकशब्दवचनं ब्रह्म-त्वगमकमत्रलवीजत्वेन वीजग्रहणाद् वीजद्वयमित्यर्थः । अन्यत्रेति भृगुप्रपाठकादन्यत्र । तदभाव इति कारणत्वाभाव इत्यर्थः । कार्यानुसारीति निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वरूपलक्षण-सेत्यर्थः । कार्यं जगत् तदनुसारि यत्स्वरूपं तस्य लक्षणमिति । सगुणनिर्गुणामेदं वक्तुं कार्य-लक्षणमित्यनुत्तत्वा कार्यानुसारिलक्षणसेत्युक्तम् । यथान्येषां साक्षादिभत्वं गोलक्षणमस्मन्मते साक्षावत्वम् । अन्यापकत्वेत्यादि हेतौ पञ्चमी तथा चास्माद्धेतोः अत्राधिकरणे तस्यैवानन्दसे-त्यर्थः । ब्रह्मत्वेत्यादि प्रपाठकस्येति शेषः । तद्वैयर्थ्यमिति प्रपाठकवैयर्थ्यमित्यर्थः । असंगति-

तस्यैव मध्ये सर्वान्तरत्वं प्रतिपादितं 'तस्माद् वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽनन्दमयः' इति । अन्ते च, 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इति आदिमध्यरूपे अनूय फलत्वेनोपपादितम् । तन्निरूपकस्यापि तत्तुल्यफलत्वं वक्तुमन्नमयादीनामपि ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तम् ।

तत्र पूर्वपक्षेऽन्नमयादेरिवानन्दमयस्यापि न ब्रह्मत्वम् । अन्नमयादितुल्य-
वचनात् तथैव फलसिद्धेरिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

आनन्दमयोभ्यासात् ॥ ११ ॥ (१।१।५)

आनन्दमयः परमात्मा, नान्नमयादिवत् पदार्थान्तरम् । कुतः । अभ्यासात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

जस्यामीदृत्वेऽपि दूरत्वात् तदर्थं न पुरुषप्रवृत्तिस्तथात्र मा भूदिति तदर्थं फलस्य नैकव्यप्रतिपादना-
यात्मपदप्रयोगेण तदेतत्पदाभ्यां सन्निहितपरामर्शात् फलरूपेण जगत्कारणतामुक्त्वा तस्यैवानन्दस्य
मध्ये सर्वान्तरत्वमन्ते फलत्वं चानन्दमयपदाभ्यामुक्तम् । तेनादिमध्यावसानेषु कारणत्वसर्वान्त-
रत्वफलत्वानि तत्रैव साधितानि । तथान्नमयादीनां ब्रह्मत्वेनोपासनकथनात् तदान्तरत्वनिरूपकाणां
यदा तत्तुल्यं फलत्वं, तदाऽनन्दमयस्य सर्वान्तरस्य फलत्वं किं वाच्यमित्याशयेन फलत्वमेव
द्वीकृतम् । तथाच यदि केवलमात्मपदमेव कारणताप्रतिपादकवाक्ये स्यात् तदा त्वदुक्तं
स्यादपि । न त्विह तथा किंतु तदेतत्पदसमभिव्याहृतम् । तथा सत्यात्मपदं नैकव्यमेव बोधयति,
नतु तेन रूपेण कारणताम् । सा च प्रतिपादयिषिते पर्यवस्यतीति संपूर्णवाक्यविचारादवसीयते ।
अतः पूर्वोक्ताः फलत्वादय एतद्विनिगमकयुक्तिरूपा इत्यर्थः । एवं विनिगमकबोधनेन परोक्तं
प्रतिक्षिप्य प्रकृते पूर्वपक्षमाहुस्तत्रेत्यादि । तथैवेति ब्रह्मत्वेनोपासनेनैव । स्रग् न्याकुर्वते
अभिधीयत इत्यादि ।

आनन्दमयोभ्यासात् ॥ ११ ॥ ननु हेतुना साध्यसिद्धिव्याप्तिनिश्चये सति भवति । प्रकृते
रश्मिः ।

रिति स्वरूपलक्षणप्रतिपादकानन्दकर्तृत्वप्रतिपादकप्रपाठकयोरसंगतिरित्यर्थः । तदर्थमिति प्रवृत्त्यर्थ-
मित्यर्थः । तदेतदिति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इति श्रुतौ । फलरूपेणेति ब्रह्मविदाप्नोति परमिति
सन्निहितश्रुत्युक्तेनेत्यर्थः । तस्येति विपश्चिद्ब्रह्मणः । इदं फलमत आहुरानन्दस्येति । आनन्द-
मयपदाभ्यामिति 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' 'एतमानन्दमयमात्मा-
नमुपसंक्रामति' इति श्रुतिद्वयषट्काम्यामित्यर्थः । तन्निरूपकस्यापीत्यादिभाष्यं कैयुतिकन्यायेन
व्याकुर्वन्ति तथान्नमयेत्यादि । एतद्विनिगमकेत्यादि । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इति
श्रुतावात्मपदेनानन्दांशकारणताप्रतिपादनविनिगमकेत्यर्थः । नवानन्दस्य कारणत्वेऽप्यक्षरानन्दस्य
वक्तव्यम् । धर्मिणो भक्तैः सह निगूढभावकरणस्य दशमबुधोपिध्यामुक्तेस्तद्रूपानन्दस्य जगत्कारणता-
भावादिति चेन्न । अदृश्यत्वाधिकरणोक्ताक्षरामेदमादायोपपत्तिसंभवात् । पुरुषविषमाख्यस्यात्र
वक्तव्यत्वात्तत्र पदसंज्ञसत्ताया अभावात् । अत एषापि सदानन्दस्य जगज्जन्मादिकर्त्री शक्तिरित्युक्तं
द्वितीयस्त्वननवमाध्याये । उपासनेति प्रायपाठादेवकारः ।

आनन्दमयोभ्यासात् ॥ ११ ॥ भाष्ये । अभ्यस्यत इत्यादि । एतेन विधेरविशेषेण पुनः
भक्षणमभ्यासः इति शास्त्रदीपिकोक्तलक्षणं विधिपदरहितं युक्तं 'एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं
१४ प्र० सं० १०

अभ्यस्यते पुनः पुनः कीर्त्यत इत्यभ्यासस्तस्मात् । अभ्यासस्य भेदकत्वं पूर्वतन्त्र-
सिद्धम् ।

यथा पूर्वतन्त्रे शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानां वर्णनां

भाष्यप्रकाशः ।

चाभ्यासत्वेन परमात्मबोधकत्वेन व्याप्त्यभावादसिद्धोऽयं हेतुरित्यत आहुः अभ्यासस्येत्यादि ।
पूर्वतन्त्रे हि, 'समिधो यजति,' 'तनूनपातं यजति,' 'इडो यजति,' 'वर्हिर्यजति,' 'स्वाहाकारं यजति' इति
पञ्चकृत्यो यजत्याद्युक्तौ मीमांसितं, किमत्र तनूनपादादिषु चतुर्षु पूर्वयागानुवाद उत यागान्तर-
विधानमिति । तत्र पूर्वपक्षिणा धात्वर्थप्रत्यभिज्ञानादिडादिगुणविधानार्थं समिधागानुवादेऽङ्गीकृते
सिद्धान्तिरिति । मेदाभेदसाधारण्या यजिष्ठुत्या यागमात्रप्रत्यभिज्ञानेन श्रुतेर्यागान्तरपक्षे तुल्यत्वाद्
गुणविधानपक्षेऽपि चतुर्थीतद्धितयोरभावेन देवतायास्तृतीयाया अभावेन द्रव्यस्य च वक्तुमशक्यत्वाद्
द्वितीयया चाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिवत् तेषां कर्मनामत्वनिश्चयात् पदान्तरसमभिव्याहृतेन यजतिना
यागान्तरमेव बोध्यत इति । तथाच यत्र यत्र वाक्ये पदान्तरसमभिव्याहृतस्य यस्य पदस्याभ्यास-
स्तत्र तत्र तस्य पदस्य पूर्वस्मादर्थान्तरगमकत्वमिति व्याप्तेः पूर्वस्मादर्थान्तरत्वेन परमात्मसाधनाभा-
सिद्धो हेतुरित्यर्थः । नन्वभ्यासस्य भेदकत्वमात्रं सिद्धम् । तस्य फलमितरभेदः सोऽत्र शब्दान्तरा-
देव सिद्धो वाक्यान्तरसिद्धमसन्निहितमभ्यासं खलाभाय नापेक्षते । तथा सति कथं तेन
परमात्मावगतिरित्यत आहुः यथेत्यादि । तथाच शब्दान्तरेण सिद्धेऽपि भेदे वैलक्षण्यमभ्यासः
साधयति । सिद्धाच्च वैलक्षण्यादन्नमयादिभ्य आनन्दमयस्यातुल्यत्वं सिद्ध्यति । तेन ब्रह्मात्माव-
रक्षितः ।

हि स्यात्' इति सूत्रे विधिपदाश्रवणात् । अत एव विधिमित्रस्याप्यविशेषेण पुनः श्रवणेऽभ्यासत्व-
व्यवहार इति बोधितम् । प्रकृते । परमात्मेत्यादि । इदं चाधिकारसूत्राद् ब्रह्मेत्यनुवृत्तौ लभ्यते ।
तेन पक्षहेतुनिर्देशोपि सूत्रे न दोषाय । पूर्वतन्त्र इति द्वितीयस्य द्वितीयपादे 'एकस्यैवं पुनः
श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात्' इत्यधिकरण इत्यर्थः । पूर्वयागेति समिधागानुवाद इत्यर्थः ।
धात्वर्थेत्यादि । करणीभूतधात्वर्थभेदेपि शब्दैकत्वेनार्थैकत्वस्य दृढतरप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । प्रत्य-
भिज्ञानं च तत्तेदन्ताप्रकारकं ज्ञानं स एवायं यजतिरित्याकारकम् । इडादीत्यादि । अत्र तनून-
पादादीत्यनूदितव्ये इडादीत्यनुवादः शास्त्रदीपिकादौ तनूनपादादीति पदमसंगतमिति ध्वनयति ।
तथाहि । तनूनपादादीत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः संभवति । अन्यपदार्थस्य संयोगसमवायाति-
रिक्तसंघन्धेन सन्धित्वात् । पञ्चानामपि यागानां मित्रत्वात् । लक्ष्यतावच्छेदकस्य विशेषान्वय-
न्वयित्वाभावात् । नैयायिकलक्षणस्याप्यसमन्वयात् । तथा च चतुर्थी यागानां संग्रहयेडादीत्येव
वक्तव्यम् । आदि चेद् चेडादी 'अत्याचूतरं पूर्वम्' इतीडः पूर्वनिपातः । इड् आदिर्योरित्यतद्गुण-
संविज्ञानो बहुव्रीहिः । इडादी च इडादी चेडादय इत्येकशेषः । तथा चेडादीनां तनूनपादिङ्बर्हि-
स्वाहाकाराणां देवतारूपाणां प्रव्यरूपाणां वा गुणानां विधानार्थमित्यर्थः । चतुर्थीत्यादि अग्रेषु लुष्टं
निर्वपामि, आग्नेयोष्ठाकपालः, इतिवत् । तृतीयाया इति दम्ना जुहोतीतिवत् । इतरभेद इति यथा
पृथिव्या भेदकस्य गन्धवत्त्वस्य जलादिभेदसाधकत्वाज्जलादिभेदः फलं तद्वदित्यर्थः । शब्दान्तरादिति
द्वितीयस्य द्वितीयपादे 'शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात्' इत्यधिकरणे सोमेन यजेत हिरण्यमात्रेयाय
ददाति दाक्षिणानि जुहोति इत्यत्र यजत्यादीनां शब्दान्तरत्वात् कर्मभेदकत्वमिति चिन्तितम् ।
तद्वदत्राप्यन्नमयादिशब्दान्तरादेवेतरभेदः सिद्धः किमभ्यासेनेत्यर्थः । तथा चानन्दमयः शब्दान्तरादिति

कर्मभेदकत्वमेवमेवानन्दमयस्याप्यभ्यासात् पूर्ववैलक्षण्यम् । अतोऽतुल्यत्वाद्
ब्रह्मत्वम् । एवमभ्यासः श्रूयते 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्, यदेव आकाश
आनन्दो न स्यात्' । 'एष ह्येवानन्दयाति' इत्यर्थतोऽभ्यासः ।

भाष्यप्रकाशः ।

गतिरित्यर्थः । नन्वभ्यासस्यान्नमयादिवाक्येष्वपि दर्शनादत्रैव कथं वैलक्षण्यसाधकत्वमित्यत आहुः
एवमभ्यास इत्यादि । अयमर्थः । पूर्वानुवाकेष्वन्नादीनां प्रशंसामुक्त्वापि, को ह्येवान्यादिति
वाक्ये किञ्चिद्द्वयेन पूर्वोक्तं सर्वं परामृश्यते । तेन तदननादिकं प्रति व्यतिरेकमुखेनानन्दस्यैव
हेतुता श्रान्यते । तेनान्नादीनामपि यत्स्वकार्यं सामर्थ्यं तस्यानन्दसापेक्षता बोध्यत इति सर्वोपजी-
व्यत्वेन स्तुत्या सर्वत्राऽऽनन्दोऽर्थतोऽभ्यस्यत इति स्तावकत्वेन वैलक्षण्यसाधकत्वमित्यर्थः । ननु
स्तावकाभ्यासस्य पूर्वेष्वपि सत्त्वाद् वैलक्षण्यस्य तेष्वपि सिद्धवैलक्षण्यं नानन्दमयस्य परमात्मत्व-
निर्णायकम् । लिङ्गेन सिद्ध्यतस्तस्य मयदश्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वात् । अर्थान्तरत्वेऽपि प्रायपाठेन तुल्य-
त्वनिश्चयात् । किं चायं विकारे मयद् । 'द्वयचञ्चन्दसि' इति नियमस्य, मृमयं गृहं राजगृहं
गममित्यादिमेषु व्यवहिचारात् । तेन विकारार्थे द्वयचो भवत्येव । अन्यस्यास्तु विकारार्थे
भवति, न भवति चेति व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेन त्र्यचोऽप्यानन्दशब्दात् तस्य विकारार्थे
रश्मिः ।

सुवचमिति शङ्कितुराशयः । इत्यर्थ इति तथा च प्रकृतोपयोगिहेतुत्वस्याभ्यास एव सत्त्वान्न
तत्सुवचमिति भावः । तथा चेदं प्रथमस्य शब्दान्तरस्य त्यागे मानमिति भावः । नन्वेवमभ्यासस्य
पूर्वतन्त्रे भेदकत्वमात्रं सिद्धमिति कथमत्र वैलक्षण्यसाधकत्वमस्येत्याशङ्कते नन्वभ्यासस्येति ।
एवमभ्यास इत्यादीति । एवं पूर्वोक्तैर्मनो विलक्षण इत्यर्थः । नन्वभ्यासस्वरूपं पूर्वतन्त्रसिद्धमेवेत्येव-
मभ्यासः श्रूयते इति भाष्यस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्कायां प्रयोजनं वदन्तः पूर्वतन्त्राद्विलक्षणोयमभ्यास
इत्याहुः अयमर्थ इति । अस्य भाष्यस्येदं प्रयोजनमित्यर्थः । परामृश्यत इति सर्वनाम्नामुत्सर्गतः
प्रधानपरामर्शकत्वादिति भावः । प्रसिद्धवाचका इति सुवोषिण्यां तत्र तत्र तच्छब्दस्य यच्छब्दस्य
व्याख्यानात् । अभ्यासे चाप्राधान्यबोधकतृतीयाभावात् सर्वमित्युक्तम् । आनन्द इति
आनन्दत्वाभावात्कः पूर्वोक्तोन्नमयादिरन्यात्प्राण्याच्च यत एष आकाश आनन्दोतोयमेव अनिति
प्राणिनि चेत्येवं श्रान्यत इत्यर्थः । बोध्यत इति सूच्यते व्यङ्ग्यतया बोध्यत इत्यर्थः । अत्र सुवन्त-
स्यानन्दपदस्यैकवारं कीर्तनादानन्दमयपदाभावाच्चाहुः अर्थतोऽभ्यस्यत इति । स्तावकत्वेनेति
पूर्वतन्त्रोक्तस्य तस्यास्तावकत्वेनास्य स्तावकत्वेनेत्यर्थः । एतेन पूर्वतन्त्रेभ्यासस्य भेदकत्वमात्रं सिद्धं कथमत्र
वैलक्षण्यसाधकत्वमस्येति शङ्कपि परास्ता । पूर्वेष्विति अन्नमयादिष्वित्यर्थः । अन्नं न निन्द्यात्तद्वर्त-
प्राणो वा अन्नमित्यादिभिरिति शेषः । लिङ्गेनेत्यादि स्तावकाभ्याससामर्थ्येन । सिद्ध्यतः परमात्मत्व-
निर्णायकवैलक्षण्यस्य अपरमात्मत्वनिर्णायकविकारमयदश्रुत्यपेक्षेत्यर्थः । यथैन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते
इति श्रुतौ यावच्छिन्नदैन्द्रया इन्द्रोपस्थानार्थत्वं कल्प्यते तावत्त्रयक्षया गार्हपत्यमिति श्रुत्या गार्हपत्यो-
पस्थानार्थत्वं क्रियते इत्यैन्द्री गार्हपत्योपस्थानाहं तद्वत् । नन्वानन्दशब्दकृतं वैलक्षण्यं परमात्मत्वं
साधयिष्यतीत्याकाङ्क्षायामाहुः अर्थान्तरत्व इति । प्राचुर्यविकासान्यतरत्वे विकारप्रायपाठेनान्नमयादि-
तुल्यत्वनिश्चयात् । अभ्यासात्पूर्वहेतोर्भेदसाधकस्य शब्दान्तरस्यार्थान्तरत्वात्किञ्च । तेनेति व्यभि-
चारदर्शनेनेत्यर्थः । व्यवस्थितेत्यदि । सर्वं विषयश्चन्दसि विकल्पन्ते इति न्यामादिति भावः ।

स्तुत्या मयडर्थत्वप्रकृतिस्तु तुल्या । पुनर्वचनेनाभ्यासेन प्रवाहाद् भेदे साधिते

भाष्यप्रकाशः ।

सुयचत्वात् । तथा सति न तेन वैलक्षण्यसिद्धिर्वैलक्षण्यसिद्धावपि न तेन परमात्मत्वसिद्धिरित्यत आहुः मयडर्थेत्यादि । मयट् प्रत्ययः । अर्थत्वमर्थान्तरत्वम् । ताभ्यां सहिता प्रकृतिर्मयडर्थत्व-प्रकृतिः शब्दान्तररूपा । सा तुल्या व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेऽपि पदार्थान्तरपक्षे परमात्मपक्षे च साधारणा । यद्वा स्तुत्या तुल्या यादृशी स्तुतिस्तादृशमर्थान्तरं बोधयति । अतो न तयाऽवान्तरप्रायपाठेन वा विकारार्थाग्रहो युज्यते । तदपेक्षयाऽसाधारणस्य लैङ्गिकाभ्यासस्यैव ज्यायस्त्वादित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः पुनरित्यादि । किमः पुनर्वचनेन बोधितो य आर्थिकोभ्यासस्तेन मयडर्थान्तरयोः प्रवाहाद् भेदे आनन्दमयस्य साधिते तस्य ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

रदिमः ।

ननूक्तं पूर्वस्माद्वैलक्षण्योपश्रव्यास इति तथाहुः वैलक्षण्यसिद्धावपीति । तेनेति सिद्धेन वैलक्षण्येन दुर्बलेन लिङ्गेन वेत्यर्थः । अर्थान्तरत्वमिति प्राचुर्यविकारान्यतरत्वम् । शब्दान्तररूपेति उभयोरेकतरानन्दमयशब्दान्तररूपा । साधारणेति स्तुत्येत्वान्वेति । तथा च प्रायपाठेऽपि स्तुत्या तेन साधारणेत्यर्थः । तथा चानन्दमयशब्दमहिम्नैव परमात्मत्वसिद्धिरित्याशयः । मुख्ये प्राचुर्ये संभवति गौणविकारार्थानौचित्यात् । इदानीं प्रायपाठविरोधं परिहरन्तः स्तुत्येति पदमत्र योजयन्तो-हार्थिकप्रत्ययान्तं तुल्यं उन्मान इति धातुनिष्पन्नस्य तुल्येत्यस्योन्मातुं योग्येति यागिकार्थं हृदिभूतपक्षान्तरमाहुः यद्वेति । अत इत्यादि सर्वोत्कृष्टस्तुत्यानन्दमयस्यान्नमयादिभ्य उत्कर्षात् न तथा स्तुत्येत्यर्थः । लैङ्गिकेति आर्थिकाभ्यासस्येत्यर्थः । केचित्तु मयटोर्थो नाप्य प्राचुर्यं पूर्वापेक्षयाप्याधिक्यं यत्र प्राचुर्यविनिष्ठानन्दे स मयडर्थः तस्य भावो मयडर्थत्वं, प्राचुर्यं विशेषणीभूतं तस्य या प्रकृतिरानन्दशब्दात्मिका सा त्वानन्दमयशब्दनिष्ठा स्तुत्या कृत्वा प्रदर्श्यमानवाक्यनिष्ठानन्दशब्देनैकार्थवाचकत्वेन तुल्या । प्रदर्श्यमानवाक्ये स्तुतिर्वाक्यार्थः । आनन्दमयशब्दे तु प्रत्ययार्थ इति तुल्यत्वमिति व्याचक्षते । (अस्मिन् पक्षे स्तुत्या इति षष्ठ्यन्तम् । निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः ।) अन्ये तु को ह्येवान्यादिति श्रुतौ आनन्दस्याभ्यासः न त्वानन्दमयस्येत्यभ्यासाभावादानन्दमयो न ब्रह्मेत्यादिशङ्कायामाहुः अर्थतोभ्यास इति । शब्दत आनन्दस्याभ्यासेऽप्यर्थतः आनन्दमयस्यैवाभ्यास इत्यर्थः । अर्थतः कथमभ्यास इत्याशङ्कायामाहुः स्तुत्या मयडर्थत्वमिति । एवं सातुस्वारपाठोक्तैः । स्तुत्या 'को ह्येवान्यात्' इत्यादिरूपया । मयडर्थत्वं मयटोर्थः प्राचुर्यं यस्मिन् स मयडर्थ इति व्यधिकरणपदद्वन्द्वग्रीहिणा मयडर्थ इत्यस्यानन्दमय इत्यर्थः । तथा च को ह्येवान्यात् इत्यादि-स्तुत्यानन्दस्य मयडर्थत्वमानन्दमयत्वमित्यर्थः । स्तुतौ प्राचुर्यस्य प्रयोजकत्वात् । प्रभवो घनादिमन्त एव स्तूयमाना दृश्यन्ते इति । अतोत्र स्तुत्या प्राचुर्यं ज्ञाप्यते । एव सति 'को ह्येवान्यात्' इत्यत्र स्तूयमान आनन्द एवेत्यानन्दप्रत्युत्थानन्दमयस्यैवाभ्यास इति भावः । प्रकृतिस्तु तुल्येति आनन्दशब्दरूपेत्यर्थः । आनन्दमयपदे मयटा प्राचुर्यं बोध्यते को ह्येवान्यादित्यादौ आनन्दस्तुत्या प्राचुर्यं बोध्यते । आनन्दशब्दस्त्वानन्दशब्दे आनन्दमयशब्दे च तुल्य इति भाव इत्याहुः तदेतद्भाष्ये प्राचुर्येण प्रस्तुतेर्येनुशासिते मयटोक्तदेशं प्राचुर्यभादाय वक्ष्यमाणसूत्रानुसारेण व्याख्यातव्यम् । मयडर्थेत्यादिर्भाव्यस्यानुमानपक्षेऽर्थः । नन्वानन्दमयः परमात्मा अभ्यासात् इहादिवागान्तरवत् । एवं सूत्रे पक्षहेतुनिर्देशापत्त्या वहिमान् धूमादितिवत् साध्यहेतुनिर्देशस्य असिद्धस्य त्यागोतः परमात्मानन्द-

ब्रह्मत्वम् । न तु द्वयापत्तिः । उत्तरस्य भाषकत्वात् । नस्माद् आनन्दमयं ब्रह्मैव ।

भाष्यप्रकाशः ।

ननानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे द्वैतापत्तिः । 'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादिमन्त्रपण्ड्या तस्य भेदबोधनात् । तथा सति ब्रह्मत्वस्याप्यसिद्धिः । नेह नानास्मीत्यादौ ब्रह्मणि भेदनिषेधादित्याशङ्क्यामाहुः न त्वित्यादि । उत्तरस्यैतदभ्यामवाक्यादग्रिमस्य 'यदा देवेषु एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति' इत्यन्तरशब्दवाच्यभेदकृतिनिन्दावाक्यस्य गद्गोः शिर इत्यादिवदभेदपट्टीमाधकत्वान्न द्वयापचिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः नस्मादित्यादि । चोद्याभावात् नथेत्यर्थः । उपचयापचयशङ्कित-ब्रह्मत्वपरिहारस्तु गुणोपसंहारपादे प्रियशिरस्त्वादिसूत्रे आचार्येण विधेय एवेति न चोद्यावसर इति बोधयितुमेवकारः । एवमसिन् वर्णकेऽन्नमयार्तानां ब्रह्मकार्यत्वेन पदार्थान्तरन्यमङ्गीकृत्य आनन्दे फलत्वस्य वक्तव्यत्वात् माधनशेषभूते ज्ञेये ब्रह्मण्यानन्दं चानिवेश्यार्थिकाभ्यामादानन्दमयस्य तेभ्यो भेदः साधितः ।

रश्मिः ।

मयः अभ्यासादित्युक्तेषु हेतुः स्वरूपासिद्धः पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावादित्याशङ्क्य स्वरूपासिद्धत्वं वारयन्ति स्म स्तुत्या मयडिति । स्तुत्या मयडर्थः प्राप्त्यर्थेण प्रस्तुतः प्रकृष्टप्रकृत्यर्थः । प्राप्त्यर्थं यत्राभ्यासवाक्ये तन्मयडर्थं प्रकृतिप्रत्ययौ सहाय्यं ब्रूतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति । तस्य भावस्तत्त्वं प्रकृतिरानन्दरूपा तु तुल्या अन्नादिभिस्तुल्या ब्रह्मत्वेनेत्यर्थः । तेन पक्षे हेत्वभावाभावात् न स्वरूपासिद्धत्वं हेतोरिति भावः । प्रवाहादिति विकारप्रवाहात् । न त्विति भाष्यं विवृण्वन्ति न त्विति । उत्तरस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म उत्तरस्येति । उदरमिति स्वल्पमित्यर्थः । गुणोपेति । साधनाध्यायतृतीयपाद इत्यर्थः । गुणानामुपसंहारो यत्रेति समासात् । तेनानन्दाधिष्ठातरि विधातर्यव्याप्तिः परिहृता । यत ईक्षतिसूत्रे सद्रूपं सत्यं 'सत्य परं धीमहि' इति मन्त्राचरणात् । मूर्त्या तस्य परं पदं विष्णुज्ञानं तत्त्वेन सत्यं अनन्तत्वेन च तत्प्रतिपादकत्वेदात्यन्तामिलनात् । अत एवानन्दत्वेनापि सत्यं तत्राव्याप्तिरत्र परिहृता । ब्रह्मादिषु लक्षणसमन्वयस्यावश्यकत्वात् । यतो मुण्डके कर्मादित्रयं मुण्डकत्रयेणोत्तवा प्रश्ने परब्रह्मान्वेषणे प्राणविद्योक्ता तदनु विद्योपनिषदि ।

'ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानमनुत्तमां ।

यत्रोत्पत्तिं लयं चैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्' ॥

इत्युक्तं ततः । अत्रैवं बोध्यम् । 'मायेत्यसुराः' इति श्रुतेः 'असत्यमप्रतिष्ठं ते' इति स्मृतेऽप्यसिद्धान्तस्य जाघन्यात् साकारं व्यापकं ब्रह्म तदेव विरुद्धानामणुत्वादिधर्माणामाश्रयः पुरुषोत्तमश्चाद्यमूर्तिः । श्रौतं स्मार्तं च प्रमेयं मित्रं 'योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्तं चैते' इति चतुर्धा-ध्यायस्वसूत्रे तथैव सूचनात् । श्रौतं ज्ञानं भक्तिर्वा साधनं, स्मार्तं तु भक्तिरेवेति श्रीमदाचार्याणां सिद्धान्तः । एष चात्र निबन्धे च स्फुटः । श्रीमद्विद्वत्शेखरदीक्षितानां तु पुरुषोत्तमो यशोदोत्सङ्गलालित एव ब्रह्म, विरुद्धानां व्यापकत्वादिधर्माणामाश्रयः । 'समान एवं चाभेदात्' इति तृतीयाध्याय-स्वसूत्रे तथैव व्याख्यादानामभिप्रायव्यवस्थापनेन सूत्रसमाप्तौ—

'एवं विचारचातुर्यवक्त्रिः सङ्किर्त्तजाधिपे ।

आनन्दमयतानन्दसंदोहायावधार्यते' ॥

अथवा 'स नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्, स हैतावानास' इत्यादिश्रुतिभिरेव उ एवेतिश्रुतेश्च तानि तानि साधनानि कारयित्वा तानि तानि फलानि ददद् भगवान् स्वक्रीडार्थमेव जगद्रूपेणाविर्भूय क्रीडतीति वैदिकैर्निर्णीयते । एतदेव काण्डद्वयेऽपि प्रतिपाद्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

सांप्रतं तु प्रभुचरणैरखण्डब्रह्मवादेन पूर्वं सिद्धं कार्यस्यापि ब्रह्मत्वमनुधानन्दस्य साधनशेषत्वेऽपि रूपभेदेन फलत्वानपायाज्ज्ञेयकोटावानन्दं निवेदयापि तेभ्य आनन्दमयभेदः 'तर्क्षेण एव शरीर आत्मा' इत्यादिवाक्याभ्यासाद् वर्णकान्तरेणाभिर्दिविक्त्वादमाश्रित्य साध्यते अथवेत्यादि । तदर्थं पूर्वं सर्वश्रुतीनां ब्रह्मपरत्वेनैकवाक्यत्वाय प्रतीयमानस्य द्वैतस्य वाच्यताप्रकारबोधनाय च सृष्टिप्रक्रियास्मरणपूर्वकमखण्डब्रह्मवादस्वरूपं सप्रमाणं निरूप्यते स वै नैवेत्यादि । वैदिकैरिति प्राचीनौपनिषदैः । एतेन संमतिरापि शिष्टानाहुक्ता । एतेन सृष्टीच्छायां प्रयोजिका क्रीडेच्छेति बोधितम् । एतदेव काण्डद्वयेऽपि प्रतिपाद्यत इति 'शान्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्थाः' इत्यनेन रश्मिः ।

इति श्लोकेन भाष्यसमाप्तिं च—

'जानीत परम तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् ।

तदन्यदिति ये प्राहुरासुरास्तानहो बुधाः' ॥

इति श्लोकेन च तथैवोक्तत्वात् । भक्तिरेव साधनं श्रौतस्मार्तं च प्रमेयमेकमेव 'स्मृतेश्च' इति सूत्रेण श्रौतस्यान्यर्थस्य व्यासपादः स्मृत्योपबृंहणादित्येतावान् मतभेदः । अन्यत्समानमित्याशयेन भाष्यं भिन्दन्ति सांप्रतमित्यादि । प्रभुचरणैरिति श्रीमद्विह्वलेश्वरदीक्षितैरित्यर्थः । तेन पूर्ववर्णकस्यापि मुख्यत्वं न तु तत्र किमप्यस्वारस्यमिति ध्वनितम् । एव तत्र तत्र मतभेदो द्रष्टव्यः । प्राकृतिकग्रन्थनिबन्धाधिकवाक्यतायां विचार्यमाणायां तु एकमेव मतमिति वस्तुस्थितिस्तत्त्वं चेति विमलवीर्यं महद्भिः । 'पितृप्रवर्तितपथप्रचारसुविचारकः' इति नामरत्नग्रन्थनाम्नः प्रभूणां । अत एव मिलितयोरेवाचार्यत्वम् । अखण्डब्रह्मवादेनेति नात्राखण्डब्रह्मवादो 'अखण्ड कृष्णवत्सर्व' इति निबन्धोक्तः, तस्य ज्ञानमार्गीयत्वात् 'भजनं सर्वरूपेषु' इत्यस्य तत्त्वदीपे तथाकथनात् । किं तु लीलासामग्रीसहितमेखण्ड ब्रह्मेति परमभागवतेन वादेनेत्यर्थः । एतत्स्वरूपं बुभ्वाचायतनाधिकरणे 'प्रकरणात्' इति सूत्रे वक्ष्यति । रूपभेदेनेति गणितत्वागणितत्वकृतेनेत्यर्थः । द्वैतस्येति संशयरूपस्य संख्यारूपस्य वा वाच्यताप्रकारसूचनाय सर्वस्य ब्रह्मत्वबोधनेनेत्यर्थः । निरूप्यत इति । यत्तु शंकरपादा अतः परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमुच्यते द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते इत्यादिना सोपधिकनिरुपाधिकभेदेन श्रुतिव्यवस्थामाहुः तत्तात्त्विकत्वातात्त्विकत्वाम्यां द्वेषा भेदस्य विद्वन्मण्डने निपुणतरं खण्डनात् । ग्रन्थोत्थाने प्रकारान्तरमुपदिशन्निरिति शेषः । स वै नैवेत्यादीति इदं प्रजापतिपरमिति शांकरा व्याचक्षते तदशोभनं 'सर्वान् पाप्मन औपत् तस्मात्पुरुषः' इति पुरुषनिर्वचनश्रुतेः अपहतपाप्मत्वस्य ब्रह्मल्लस्य तत्र सत्त्वेन विराडात्मकप्रजापतेर्ग्रीहीतुमशक्यत्वात् । किं च सोऽधिभेदित्यपि भयं न वाचकं घाललीलायां तस्वीकारात् भक्तानुरोधेन । माहात्म्यं चैतद्ब्रह्मणो यद्भक्तवत्पत्यम् । अत एकोप्यसाधारणो धर्मो विद्यमानः शिष्टान् संदिग्धानपि ब्रह्मधर्मानेव गमयति इति 'अन्तस्सद्भर्मोपदेशात्' इत्यधिकरणभाष्याच्च । न च 'ततः पतिः पत्नी चाभवताम्' इत्यनन्तरं ततो मनुष्या-

अन्यथा जीवस्य साधनफले निरूपयन्त्याः श्रुतेर्जीवपरत्वमेव स्यान्न ब्रह्मपरत्वम् । कर्मब्रह्मणोरपि जीवशेषत्वं नापेयात् ।

एवं सति पूर्वकाण्डेऽवान्तरफलान्युक्त्वा 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राभ्युपजीवन्ति' इति श्रुतेर्निरवधानान्दात्मकमेव परमं फलमिति न द्विवक्षमाणा पूर्वं सामान्यत आह, ससाधनं तैत्तिरीये 'ब्रह्मविदामोति परम्' इति । अक्षरब्रह्मवित् परं ब्रह्मामोतीत्यर्थः । अत्र परशब्दस्य पूर्वपरत्वे तदित्येव वदेत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

द्वितीयस्कन्धे उक्तार्थस्यैवोपबृंहणात् क्रीडनमेव प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तेन सृष्टीच्छा क्रीडच्छा-
रूपैवेति निर्णायोक्तोपबृंहणेऽन्यस्याप्यर्थस्य संभवदुक्तिकत्वात् तदनुक्त्वा विपक्षे बाधकं
तर्कमेवाहुः अन्यथेत्यादि । अन्यथेति भगवतः सर्वरूपत्वाभावे । नापेयादिति पाराध्व्यस्य
शेषलक्षणस्य फलद्वारा तत्र मत्त्वानापेयादित्यर्थः । नच जीवशेषत्वमेव काण्डद्वयस्यास्तु बाधका-
भावादिति वाच्यम् । 'सर्वे वेदा यत् पदम्', 'उन्मित्येतदक्षम्', 'इदं सर्वम्', 'यस्यात्मा शरीरम्'
इत्यादिषु वेदादेशैर्भगवत्परत्वस्य भगवतो जीवशेषित्वस्य च श्रावणेन तद्विरोधस्यैव बाधकत्वात् ।
तस्मान्न शङ्कालेशः । एवमखण्डब्रह्मवादस्यैव श्रौतत्वादुक्तरीतिक एवार्थ इति हृदिकृत्याधि-
दैविकवादेन भेदं साधयितुं विषयवाक्यं व्याकरिष्यन्तः सिद्धमनुद्ध तद्वतारयन्ति
एवं सतीत्यादि । एवं सतीति उक्तदोषपरिहारायोक्तरीत्या श्रुतीनां ब्रह्मपरत्वे सति ।
इति श्रुतेरिति । आनन्दान्तरस्यैतदंशत्वादिति शेषः । सामान्यत इति संक्षेपेण । विषयवाक्य-
प्रतीकं धृत्वा व्याकुर्यन्ति ब्रह्मेत्यादि । साधनशेषाद् ब्रह्मणः परस्यातिरिक्तत्वे गमकमाहुः
अत्रेत्यादि । तथाच शब्दान्तरेण निर्देश एव भेदगमक इत्यर्थः । एतेन निरवधिसत्यज्ञानात्मकत्वे
रश्मिः ।

अजायन्त' इति श्रुत्या पतिर्मनुः पत्नी शतरूपेति व्याख्यायत इति वाच्यम् । मनुशब्दस्य मुख्य-
वृत्तिर्ब्रह्मण्येवेति मनुष्यपदोपपत्तेः । किं चोपसंहारेण ह्येते सर्वमेकं भवन्ति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य
यदयमात्मा अनन्त इत्येतत्सर्वं वेद इति सर्वपरायणत्वं सर्वपदनीयत्वं तज्ज्ञानेन सर्वज्ञत्वं तैर्ब्रह्म-
लिङ्गैरुपक्रमस्य निःसंदिग्धं ब्रह्मपरत्वं, अतोऽन्तस्तद्धर्माधिकरणन्यायेनाकाशस्थलिङ्गाधिकरणन्यायेना-
तिदेशाधिकरणन्यायेनास्य ब्रह्मपरत्वात् । चतुर्थचरणे समाकर्षाधिकरणेषूपपादयिष्यते । क्रीडन-
मिति एतच्चैतस्य सुवोचिन्यामस्ति । इच्छान्तरादर्शनादाहुः तेन सृष्टीच्छेति । अन्यस्येति
अज्ञबुद्धाच्छादनाय कल्पितप्रकारस्य शांकरमतसिद्धस्येत्यर्थः । परमार्थ एव पूर्वोक्तः । आहुरिति
उपबृंहणस्यापामरप्रसिद्धत्वाद्वैदिकमन्यस्य वैदिकेनैव प्रकारेण बोध्यत्वाद्वा श्रौतेनैव विचारेण तमर्थं
समर्थयन्तो गतेरर्थवत्त्वसूत्रे तर्ककथनात् तज्ज्ञानेनाहुरित्यर्थः । पाराध्व्यस्येति पूर्वतन्त्रोक्तस्येत्यर्थः ।
फलद्वारेति तत्र कर्मब्रह्मणोः फलान्मुपायः द्वारं स्वीत्वविबक्षायां द्वारा 'द्वारं पुनर्विगमनेम्युपायः' इति
विश्वात् । फले शेषत्वमन्येषां नास्ति । अतः फले शेषत्वं मतस्यस्य मतावलम्बनमभ्युपायः तथेति शेषः ।
इदानीं पूर्वमीमांसकाशङ्कं पराकुर्यन्ति न च जीवेत्यादि । भेदमिति प्रकाशाश्रयन्यायसिद्धमित्यर्थः ।
भाष्ये । ससाधनमिति तेनास्य प्रकारस्य मर्यादामार्गीयत्वं सूचितम् । वस्तुतस्त्वित्यादि मुख्यपक्षे
तस्यमार्गपरत्वं ज्ञेयम् । प्रकृते । विषयेत्यादि । सिद्धमिति काण्डद्वयसिद्धम् । संक्षेपेणेति संक्षेपेणो-
त्तरकाण्डार्थमाहेति भाष्येणान्वयः । विषयवाक्यप्रतीकमिति 'तस्माद्वा एतस्माद्ब्रह्मानमयादन्योन्तर

पूर्वं ब्रह्मोक्तत्वाग्रे यत् परमित्याह तेन सान्निध्यात् नत एव परं पुरुषोत्तमरूप-
मेवाऽप्राभिप्रेतमिति ज्ञायते ।

किंच प्रतिवादिना तदप्राप्तिर्ज्ञानात्मिकैव वाच्या । तथा सति ब्रह्मप्राप्तो ब्रह्म
प्राप्नोतीत्यर्थः स्यात् । स चासंगतः । साधनसाध्यभावव्याहतिश्च ।

भान्यप्रकाशः ।

सत्यक्षगदुन्मृष्टत्वमिति परस्य लक्षणमप्युक्तप्रायम् । तच्चोक्तत्वेनमानन्दमीमांसोत्तरं, 'यतो
वाचः' इति श्लोके गणनापरिच्छेदगहितावाहमनमगोचगनन्दरूपत्वेन सिद्धं भविष्यति । ननु 'सर्वं
ब्रह्म' इतिविद् परं ब्रह्माप्नोतीत्यर्थोक्ता न कोऽपि दोष इत्यत आहुः किंचेत्यादि । असंगत इति
पुनरुक्तिदोषादसंगतः । नन्वत्र व्याख्यानव्याख्येयभाव एव संगतिरिति चेत् तत्राहुः साधनेत्यादि ।
नच शाब्दज्ञानवान् परं साक्षात्काररूपं ज्ञानमाप्नोतीत्युक्ता न दोष इति वाच्यं प्रत्यक्षविरोधात् ।
नच साधनान्तरासमवधानाददोष इति वाच्यम् । तस्याज्ञानमिप्रेतत्वात् । अनुपदेशेन तयाव-
रम्भः ।

आत्मानन्दमयः' इति विषयवाक्यस्य पूर्वार्द्धमित्यर्थः । प्रतीकमित्यस्यावयवमित्यर्थः । भविष्य-
तीति अनन्तपदार्थनिरूपणे भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा एकप्रक्रमपठित्वेन भविष्यतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु
निरवस्थानन्दत्वमेव लक्षणम् । सत्यज्ञानानन्तविषयित्वं वा लक्षणमेकश्रुत्युपापादितत्वात् ।
प्रकटचिदंशत्वेन न सूर्येऽतिव्याप्तिः सत्त्वानन्तयोराच्छन्नत्वात् । परे तु त्रयं प्रकटमिति । प्रकटमिति
लक्षणे विशेषणम् । निरवस्थितसत्यज्ञानत्वे सतीति विशेषणभावे शृङ्गाररसेतिव्याप्तिः स्वमतहाविध
'सत्यं परं धीमहि' इति 'सत्यव्रतं सत्यपरम्' इति च ।

'आत्ममायामृते राजन् परस्वानुभवात्मनः ।

न घटेतार्यसंवन्धः स्वप्नद्रष्टृरिवाक्षसा' ॥ इति च ।

अर्थसंघन्वो देहसंघन्वः । विशेष्याभावे ब्रह्माज्ञानमेव भवेत् । अवोक्षजत्वेन निरवस्थानन्द-
द्वारा तज्ज्ञानात् । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इति श्रुतेः । अक्षरेतिव्याप्तिवारणाय निरवधीति ।
शंकोपनिषद्वाच्योक्तार्थं वदन्त आशङ्कामाहुः नन्वित्यादि । सर्वं ब्रह्मेत्युपासकः परं ब्रह्माप्नोति
इत्यर्थोक्तावित्यर्थः । न कोपीति यद्यपि प्राप्यस्य ब्रह्मणः उपासकाद्विभक्तत्वेन भवनमुक्तं तथापि
मात्रवर्णिकं ब्रह्म जीवाद्बह्वनिरिक्तं नापि तु तत्सर्वोपासकस्याविद्यालेशशून्यं निर्विशेषचिन्मात्रैकस-
स्वरूपं तदेव 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति भग्नोच्यते । अग्रे 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते, अत्राप्य मनसा
सह' इत्यनेन वाङ्मनसयोरगोचरत्वस्योक्तेरिति दोषोपि नेति न कोपि दोष इत्यर्थः । व्याख्यान-
व्याख्येयेति । तथा चोपनिषद्वाच्यं ब्रह्मविदिति ब्रह्म वेद ब्रह्मवेति वक्ष्यमाणलक्षणं बृहत्तमत्वात्
ब्रह्म तद्वेतीति ब्रह्मविदाप्नोति परं निरतिशयं तदेव ब्रह्म परं नह्यस्य विज्ञानादान्यस्य प्राप्तिरिति ।
साधनेत्यादीति 'धर्मादिष्वनिवमः' इत्यनेन 'अल्पाचूतं पूर्वम्' इत्यस्य वाधादेवं प्रयोगः ।
धर्मादिश्चाङ्गुलिगणः । ब्रह्मज्ञानं साधनं परप्राप्तिः साध्या सापि ज्ञानात्मिकेलेकस्य साधन-
साध्यभावव्याहतिश्चेत्यर्थः । व्याख्यानव्याख्येयभावेपि तन्मतेन साधनसाध्यभावमाशङ्क्य निषेवन्ति
न च शान्देत्यादि । प्रत्यक्षेति शाब्दपरोक्षापत्त्या तथा । साधनान्तरेति संन्यासयोगरूप-
साधनान्तरासमवधानात् । अत्रेति श्रुतावित्यर्थः । अनभीत्यादि छान्दोग्ये आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि
संप्रतिष्ठाप्येति गार्हस्प्यल्लिङ्गादेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थानां पुंसां तदनिवेशे गृहस्थानां ब्रह्मलोके

अतः परं विशेषतस्तद्विवक्षमाणानुभवैकगम्यं तत्स्वरूपं नान्यमानगम्य-
मिति ज्ञापयितुमन्यमुखेनाह 'तदेवाभ्युक्ता' इति । अन्यथा सर्वार्थतत्त्वप्रति-
पादिका श्रुतिरेवं कथं वदेत् । तदित्यव्ययम् । तथाच तत् पूर्वोक्तं ब्रह्मविदः
परप्राप्तिलक्षणमर्थं विशदतया प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्योपगृह्य ऋगेषा विदित-
परब्रह्मकैरुक्ता । पूर्ववाक्योक्तार्थस्य वैशद्यमनया क्रियत इत्यर्थः संपद्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

सायात् । 'यमेवैषः' इति श्रुत्या साक्षात्कारस्य वरणेतरसाधनानधीनत्वाच्च । साधनान्तरकल्पनायामपि
पूर्वोक्तरीत्या परशब्दवैयर्थ्याच्च । अत उक्तविधसैवार्थस्यात्र संक्षेपत उक्तिरेवेति निश्चयः । एवं
सामान्यत उक्तिं तथैव व्याख्याय विशेषतो व्याख्यातुं सामान्यविशेषभावे गमकाकाङ्क्षायां
व्याख्यानव्याख्येयभाव एव गमक इत्याशयेनाहुः अतः परमित्यादि । अन्यथेति व्याख्यान-
त्वाभावे, परस्य तत्प्राप्तेऽनुभवैकवेद्यत्वाभावे च । एवमिति अन्यमुखेन । अन्ययमिति
हेतुपञ्चम्यन्तमव्ययम् । श्रुतिव्याख्यानगतं तत्पदं त्वर्थाध्याहृतमर्थविशेषणत्वाय वाऽव्ययमित्यु-
रश्मिः ।

पराश्रुताद्विरण्यगर्ममोक्षात् मोक्षानापत्तेः । तथा सति 'न स पुनरावर्तते' इति आन्दोग्यविरोध इति
तथा । भाष्ये । काण्डद्वयेपीत्यादिना गृहस्याधिकारस्य पूर्वकाण्डसिद्धस्यापि संग्रहात् । परमहंसयतीनां
तु गार्हस्थ्यमपि प्राप्तं चेत् पारिभाषिकसंन्यासो गृहस्थानां यथा । 'काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो
विदुः' इत्यादि गीतायाः । अत्र हेतुमाहुः अनुपदेशेनेति 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थः' इत्यत्रोक्तगार्ह-
स्थ्यस्य तैत्तिरीयेनुपदेशेन तथा साधनान्तरत्वाभावनिश्चयात् । अनुपदेशेऽप्येक्षितोपसंहार एकवाक्य-
तयोचित एवेत्यत आहुः यमेवेति । वरणेतरेत्यादि प्रमेयबलमेवैतत् । वरणं वैदिकमनुग्रहो
वेदान्तः । नन्वस्तु तत्र तथापरमत्र तु ब्रह्मविदिति साधनोपदेशेन भक्तिरूपसाधनत्वव्यापारत्वेन
निवेशसाधनत्वकृतेवेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां संन्यासयोगाच्छुद्धसत्त्वानां प्राकट्यात् तद्वत्का-
ण्डद्वयेपीत्यादिभाष्यादस्माभिरपि साधनान्तरं कल्प्यत इत्यत आहुः साधनान्तरेत्यादि । पूर्वोति
अत्रैव पूर्वोक्तरीत्या चेति । अत्र व्यवहारे भाट्टत्वाभावेन निहितं गुहायामित्यस्योप ब्रह्मणाश्रुते
एकोभवतीत्युक्तं स्यात् न तु परमे व्योमन्नित्यादिरुपनिषद् स्यात् । अतः स्वमते पुष्टिमर्यादामक्तफलं
वर्त्तते युक्तम् । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इत्यत्र ज्ञानफलमिति चकारार्थः । अत उक्तेति भाट्टवदर्थवादत्वा-
भावादक्षरब्रह्मविदः पूर्णानन्दप्राप्त्युपदेशरूपस्यैवेत्यर्थः । ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेर्ज्ञानमार्गस्य
सावकाशत्वाद्भक्तिमार्गस्य निरवकाशत्वादिवेदकारः । अत्रेति ब्रह्मविदाप्रोति परमितिमात्रे । उक्तिरेवेत्ये-
वकारेण व्याख्यानत्वव्यवच्छेदः । निश्चय इति । शब्दादपरोक्षस्य सर्वनिर्णये मर्यादामङ्ग एव
स्यादित्यादिना दूषितत्वादितोषिकाकाङ्क्षिणा स द्रष्टव्यः । सामान्यविशेषेत्यादि तदेवाभ्युक्तेति
श्रुतेरित्यर्थः । एवेति एवकारोप्यर्थकत्वेन तदेवाभ्युक्तेति श्रुतेरपि सामान्यविशेषभावे गमकत्वं द्रष्टव्यम् ।
अन्येत्यादि विदितपरब्रह्ममुखेनेत्यर्थः । यद्यपि श्रुतं नारदमुखादित्यन्यमतत्वं संभाव्यते तथापि
पुरुषविधनाह्वनवत्तद्वा एतद्विदितं भीमांसितमिति श्रुत्यायमर्थः साधुः । श्रुत्यर्थस्तु एतदित्यस्य यथोक्त-
कर्मणामवश्यकर्तव्यत्वं, विदितमित्यस्य मृतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञ ऋषियज्ञश्चेति
पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विदितं विज्ञातमित्यर्थः । भाष्ये । तत्पदं द्वितीयान्तत्वेन व्याख्यातं तत्तत्तत्पर्यमाहुः
श्रुतिव्याख्यामेत्यादि । अध्याहारदोषादाहुः अर्थेत्यादि । अर्थशब्दस्य नियतपुञ्जित्वादिति

तामेवाह । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' । सोपपत्तिकमानन्दात्मकत्वमग्रे निरूपणीयमित्यधुना तदनिरूप्य सच्चिदंशौ देशकालापरिच्छिन्नत्वं चोक्तवती ।

अथवा, अक्षरब्रह्मण्यनन्दात्मकत्वे सत्यपि तस्य परिच्छिन्नत्वाच्च परम-फलत्वमत आनन्देऽपरिच्छिन्नत्वमेव परमफलतावच्छेदकमिति तद्वर्गपुरःसरं

भाष्यप्रकाशः ।

क्तम् । तथाच संपूर्णा ऋक् फलांशविवरणार्थेवेति संपद्यत इत्यर्थः । तामित्यादिना ऋक् पठित्वा व्याकुर्वन्ति सोपपत्तिकमित्यादि । एवमग्रे फलनिरूपणावसरे निरूपणीयमित्यधुना साधननिरूपणावसरे सोपपत्तिकमनिरूप्य सत्यज्ञानपदार्थां सच्चिदंशवन्तपदेन देशकालापरिच्छिन्नत्वं च ज्ञेयस्य ब्रह्मणः साधनशेषत्वायोक्तवतीत्यर्थः । एवं पूर्ववर्णकस्य ज्ञेयांशे कारणत्वायानन्दांशमप्रवेशयेत्यस्य संग्रहाय तदाशयो विशदाकृतः । तेन ब्रह्मत्वे तुल्येऽपि क्षरस्य देशकालापरिच्छिन्नत्वाभावाच्च विवक्षितफलसाधनशेषत्वम् । अक्षरस्य तु तदपरिच्छिन्नत्वात् तादृशसाधनशेषत्वमिति बीजं प्रकाशितम् ।

अतः परं प्रस्तूयमानवर्णकरीत्या विवक्षितफलविवरणार्थमत्रानन्दांशप्रवेशं वक्तुमनन्त-शब्दस्यार्थान्तरमाहुः अथवेत्यादि । परिच्छिन्नत्वादिति गणनया परिच्छिन्नत्वात् । एवमत्र रश्मिः ।

भावः । तथा च तदिति तं द्वितीयान्तं न पञ्चम्यन्तमस्मिन् पक्षे । भाष्ये । विदितपरब्रह्मकैरिति 'तासां मे पौखी प्रिया' इति पुराणद्वारा पुरुषविधब्राह्मणाद्वीकर्तृभिः स्वस्या अक्षरं ब्रह्म परमं स्थानमिति स्तोत्रैरित्यर्थः । तेन यदध्येतुमिरिति परिरुक्तं तदसंभवि । अध्येतृणामसामर्थ्यादिति बोधितम् । प्रकृते । फलांशेत्यादि फलं चांशश्च फलांशौ तयोर्विवरणार्थेत्यर्थः । यद्यप्याह ससाधनमित्यस्य पूर्ववाक्योक्तार्थस्य वैशद्यमनया क्रियते इत्यस्य च भाष्यस्य विरोधः स्यात् तथाप्यनुभवैकगम्य तत्स्वरूप-मित्याद्याभासभाष्यानुसारेणाह ससाधनमिति । पूर्वोक्तस्य भाष्यस्य अथवेत्यादिवक्ष्यमाण द्वितीयपक्षानुमानाभासत्वं पूर्ववाक्योक्तार्थसेति भाष्यस्य फलांशप्रतिपादकत्वमेत्यर्थः । इत्यविरोधः । साधिष्ठानमेव तत्स्वरूपमिति 'आदित्यादिमतयश्चाह उपपत्तेः' इति सूत्रभाष्ये तु द्वितीयपक्षानुसारी नेति । तामित्यादि अत्र कर्ता भगवान् 'वेदान्तकृत् वेदविदेव चाहम्' इति स्मृतेः । साधनेत्यादि फलांशे निरूपणीये साधनत्वेनाधिष्ठानरूपसाधनत्वेन स्वरूपे प्रतीतं साधनं तस्य निरूपणावसर इत्यर्थः । फलांशनिरूपणे साधननिरूपणमन्यथासंगतं स्यात् । एवमेव ज्ञेयस्येत्यादिकं स्वरूपे प्रतीतं ब्राह्मम् । एवं पूर्वस्यादि फलकितातात्पर्यं तु ज्ञेयम् । पूर्ववर्णके ब्रह्मविदाप्नोतीत्यस्य विषयवाक्यत्वाभावात् । तथाहि । ननु फलांशे वर्णनीयानन्दाप्रवेशो नैव युज्यते यतः आनन्दत्वेन फलत्वमिति चेत्तत्राहुः एवं पूर्वैति । पूर्वोक्तप्रकारेण पूर्वं वर्णकं यस्य भाष्ये वक्ष्यमाणवर्णकस्य द्वितीयस्य तत्त्वस्येत्यादिरतः फलशेष्यदुष्टो निरानन्दपक्ष इति । तदाशय इति शंकरमतमपाकर्तुं निरानन्दपक्षो ज्ञानमार्गो इति तथेत्यर्थः । तुल्येपीति क्षरस्य सत्त्वेन ब्रह्मत्वमक्षरस्य तु चित्त्वेनेति तयोर्नश्वत्वातुल्येपीत्यर्थः । तदपरिच्छिन्नत्वादिति अक्षरात्मकेऽपरिच्छिन्ने सत्येव हृदि परस्यापरिच्छिन्नस्य प्रादुर्भावात्तथेत्यर्थः । फलविवरणार्थमिति आप्नोति परमित्येतावत्फलस्य सत्यमित्यादिनैव विवरणार्थमित्यर्थः । गणनयेति 'ते ये श्रुतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः' इति श्रुतेः । परिच्छिन्नत्वादिति ।

परमानन्द एवानन्तशब्देनोच्यतेऽत्र । 'सत्त्वं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'सच्चिदानन्द-
विग्रहम्' इत्यादिश्रुतिषु त्रयाणामप्येकप्रक्रमपठितत्वाद् द्वितयोक्तौ तन्नियत-
सहचरितत्वेनाऽनुक्तोऽप्यानन्दः प्राप्स्यत एवेत्याशयेन वानन्दः स्फुटतया नोक्तः ।
अथ वेदनपदार्थमाह । यो वेदेत्यादिना । अत्रेदमाकूतम् । 'नाथमात्मा प्रवचनेन
लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते
तज्जुं खाम्' इति श्रुत्या वरणेतरसाधनाप्राप्यत्वमुच्यते ।

एवं सति श्रुतिद्वयविरोधपरिहारायाश्चरद्ब्रह्मज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्या प्राकृत-
धर्मराहित्येन शुद्धत्वसंपादनेन पुरुषोत्तमप्राप्तौ स्वरूपयोग्यता संपाद्यते । तादृशो
जीवे स्वीयत्वेन वरणे भक्तिभावात् सहकारियोग्यतासंपत्त्या पुरुषोत्तमप्राप्ति-

भाष्यप्रकाशः ।

वेद्यपदार्थो गणितागणितानन्दमेदेन द्वेधा विवृतः । अनन्तरूपमिति श्रुत्यन्तरादप्यानन्तपदं
रूपानन्त्यवाचकमेधास्तु । तथा सति नानन्तपदेन परमानन्दलभ इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः
सत्त्वं विज्ञानमित्यादि । अथेति वेद्यनिरूपणोत्तरम् । नन्वेवं द्वेधा वेद्यव्याख्याने किं
बीजमित्याकाङ्क्षायामाहुः अत्रेत्यादि । इदमाकूतमिति । वरणेतरसाधनाप्राप्यत्वमिति
अत्र प्रवचनपदं वेदे रूढम् । तदत्र वाच्यतासंबन्धेन तदुक्तसाधनान्युपलक्षयति । मेधा धारणावती
बुद्धिः सा च पुरुषनिष्ठस्वाभाविकसाधनानि श्रुतं चागन्तुकानि साधनानीति । तथा ऋषि वेदन-
व्याख्यानांश्च इदं वक्ष्यमाणं तात्पर्यम् । एवं सतीति व्याख्येये यजुषि वेदनप्राप्यत्व उक्ते सति ।
सहकारियोग्यतासंपत्त्येति सहकारियोग्यतयोः संपत्त्या । तथाच वरणाभावे ज्ञानमार्गरीत्या

रश्मि ।

अतोत्राक्षरं नोच्यत इति भावः । द्वेधेत्यादि प्रकाशाश्रयन्यायेनाभेदमाश्रित्य द्वेधा विवृत इत्यर्थः ।
यद्यप्यक्षरनिरूपणमप्रयोजनं तथापि श्रुत्यन्तर आनन्दमात्रपदात्रिरूपितम् । एवेति अयमानन्दव्यव-
च्छेदकः । सत्त्वं विज्ञानमित्यादीति यद्यपि सर्वोपनिषदि 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म' इति
श्रुतिरस्ति तथापि स्पष्टेति नानावादानुरोधिरूपोपयोगिनी न भवतीति पञ्चपुराणीयवाक्येन यमुना-
जित्सरामप्यर्षाद्वित्वेन तस्यास्त्वामङ्गीचक्रुरिति बोध्यम् । किं बीजमिति पूर्वं प्रकाशाश्रयन्यायसूचनेन
बीजस्योक्तत्वेपि विशेषजिज्ञासायां प्रश्नः । रूढमिति 'प्रवचनं स्मृतं वेदे' इति विश्वात् । योगरूढमिति
वक्तव्ये नामैकदेशग्रहणम् । अत्र वाच्यतासंबन्धो लक्षणा । अत्रे तु स्थलद्वये सामानाधिकरण्यसंबन्धो
लक्षणेति ज्ञेयम् । श्रुतं चेत्यादि 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इति विश्वात् । शास्त्रान्तरवाच्यान्या-
गन्तुकानि साधनानि इति तथा वरणेतरसाधनाप्राप्यत्वम् । उच्यत इति शेषः । वेदेनेत्यादि
अत्रेति पदसार्थः । तात्पर्यमिति आकूतपदसार्थः । व्याख्येय इति साधनांशव्याख्यानेत्र व्याख्येये ।
वेदनप्राप्यत्व इति अक्षरब्रह्मवेदनस्य सत्त्वं ज्ञानमित्यारभ्य यो वेद निहितं गुहायामित्यन्तस्य न परमे
व्योमश्रित्युक्तसाधनशून्यस्य परप्राप्तिसाधकत्वमदृष्टत्वादिति साधनान्तरोपलक्षकता श्रुत्यन्तरस्वारस्याच्च ।
वरणजभक्तिस्तु न साधनान्तरमपेक्षतेऽश्रुतत्वादित्येवं पूर्वोक्तसाधनांशव्याख्येयवेदनप्राप्यत्वप्रकारे
सतीत्यर्थः । सहकारीति सहकारिणी भक्तिः । योग्यताऽविद्यानिवृत्त्या शुद्धत्वम् । भावाः
कारणानि परप्राप्तौ । सिद्धमाहुः तथाचेति निर्णायक इत्यन्तर्भाष्येण 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इत्यन्तर्गर्थः
उक्तः । तत्रोपासनया शुद्धत्वं निरूप्यते न कर्मणा । एवं चाक्षरब्रह्मज्ञानेनेत्यस्य भाष्यस्य न शब्दापरो-

र्भवतीति निर्णायते । तदेव गुहायां परमव्योमाविर्भावः । परो मीयते दृश्यतेऽनेनेति तथा । ज्ञानमार्गीयजीवज्ञेयप्रकारकाद्वैशिष्ट्येनापि तथा । परमव्योमोऽल्लौकिकत्वज्ञापनायालौकिकः प्रयोगः कृतः ।

भाष्यप्रकाशः ।

ज्ञानप्राधानतया ब्रह्मज्ञानं, वरणे तु भक्तिमार्गरीत्याऽऽनन्दप्रधानतया ब्रह्मज्ञानं, येन परप्राप्तिरिति वेद्यस्य द्विधाविर्भाव एव द्विधा व्याख्याने बीजमित्यर्थः । अस्या ऋच एवं निर्णायकत्वे गमकमाहुः तदैवेत्यादि । कृत इत्यन्तम् । तथाच श्रुत्यन्तरे वेद्यनिरूपणे हार्दाकाशविशेषणरश्मिः ।

क्षेपेत्यर्थः पूर्वदृष्टान्नापि सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तेनेत्यर्थः भक्तिकारणत्वात् । किं तु यथा यथा परिमुच्यत इति श्लोकोक्तेनेत्यर्थः । न च तत्र न ज्ञाननिरूपणं किं तु ज्ञानाङ्गभक्तिनिरूपणमिति वाच्यम् । 'अच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरखनम्' इति वाक्ये केवलज्ञाननिषेधात् । ज्ञानं फलं न तु साधनमिति च । ततः कार्यकारणभावादविद्यानिवृत्त्या तज्जन्यधर्मराहित्येन । शुद्धत्वेनेत्यादि आध्यात्मिकशुद्धान्तकरणे सत्यलौकिकत्वेन 'दिव्यमन्त्रेण बहुशः कुर्यादात्ममलयुतिम्' इत्यमृतविन्दूपनिष्युतेः । स्वरूपेति भुक्तोपसृप्यपदेशादिति सूत्रात् । एवं ज्ञानमार्गरीत्येत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानमिति अक्षरज्ञानम् । तदा तु 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' ॥

इति गीतायाः भक्तिद्वारा परप्राप्तिः । साधनांशविवरणे श्रुतिविरोधपरिहारायाहुः वरणे त्वित्यादि । 'भक्तिमार्गेत्यादि भक्तिमार्गः श्रवणादिसरणिरूपस्तत्र अन्येषु प्रसिद्ध एव । प्रकारभेदेन 'भक्तिमार्गो बहुविधः' इति वाक्यात् । स भाष्ये पुष्टिमर्षादामेदेन वरणे भक्तिभावः पुष्टिः । साधनैः सहकारिणो भक्तिरूपस्य योग्यताया आधिदैविकशुद्धत्वरूपायाः संपत्त्या, 'यथा यथात्मा परिमुच्यतेसौ' इति वाक्याद्भक्तिशुद्धत्वयोः पूर्वापरीभावः, तदनु शुद्धत्वे पूर्वोक्तो भक्तिभावपदैकदेशभावस्याभिव्यक्त्या पुरुषोत्तमेत्यादिः । 'तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मम्' इति वाक्यात् । भावः सर्वात्मभावान्तर्गतो दानसाध्य इति पुनर्भाष्ये नोक्तः । अनन्या भक्तिमार्गरीत्येत्यर्थः । नन्वेकादशस्कन्धीयान्याध्यायोक्तभक्तिमनादयः कुत आज्ञाशेषभक्तिमार्गादर इति चेन्न । निबन्धे त्रयोदशे हंसकृतनिर्णयः सर्वसंमतः 'एवं विमृश्य' इत्युक्तः । तद्भक्तिस्वरूप स्वरूपलभः । सोपि चतुर्दशे ज्ञानशेषभक्तिनिरूपणनिरूपितो भविष्यत्यतस्त्रयोदशाध्यायनिर्णयार्थं प्रवृत्तत्वात् ।

'अन्यत्रेच्छेय एतादृक् उपायो वा भवेत्तदा ।

न कृष्णत्वं फलं पूर्णं नापि त्यागस्तथोभयोः' ॥

उभयोरिति गुणचेतसोः । ब्रह्मज्ञानमिति साधनशेषाक्षरब्रह्मज्ञानमित्यर्थः । (सर्वात्मभावचरमवृत्तिरूपम्, तृतीयाध्याये लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे स्पष्टम्)

'भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशन्ते तदनन्तरम्' ॥

इति गीतोक्ता परप्राप्तिः । वेद्यस्येति ब्रह्मविदित्युक्तस्य सत्यज्ञानमित्यादिना विवृतस्य वेद्यस्य ज्ञानप्राधान्येन आनन्दप्राधान्येन च द्विधाविर्भाव इत्यर्थः । एवमिति साधनान्तरीयरूपरूपाक्षरचिदानन्दः परमाप्नोति न तु अक्षरविदित्वेनमित्यर्थः । तदैवेत्यादीति ब्रह्मभावकाल इत्यर्थः । ब्रह्मभूतस्य भक्तिकथनात् । श्रुत्यन्तर इति । 'अथ यदिदमस्मिन्' इत्यस्यां दहराधिकरणीयायां वेद्यनिरूपणे

भाष्यप्रकाशः ।

त्वेन परमादिपदभावोऽत्र तु तत्सद्भाव इत्येव गमकमित्यर्थः । यत् आकारायुधादिलिङ्गानां व्यूहेष्ववतारेषु च सत्त्वात् पुरुषोत्तमत्वं तेनिश्चेतुमशक्यम् । अक्षरस्थितत्वज्ञाने तु निश्चेतुं शक्य-
मतोऽक्षरात्मकस्य व्योम्नः परमत्वम्,

‘अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्वाम परमं मम’ ॥

इति गीतावाक्यस्वरसात् । तस्य परमव्योमत्वं तु, ‘ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्’,
‘यदक्षरे परमे व्योमन्’ इत्यादिश्रुतिभ्योऽवगन्तव्यम् । नचाव्यक्तपदादक्षरपदं प्रकृति-
वाचकमिति शङ्क्यम् । ‘यं प्राप्य न निवर्तन्ते’ इति मुक्तिस्थानत्वरूपलिङ्गविरोधात् । प्रकृतिं
प्राप्तानां तु पुराणे प्रकृतिचिन्तकानधिकृत्य, ‘पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्ति विगतज्वराः’ इति वाक्येन
तदुत्तरं पुनरावृत्तिबोधनात् । ‘द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च’ इति पुरुषत्वोक्तिविरोधाच्च ।
अव्यक्तत्वं त्वक्षरीयमेव ग्राथमिककार्यत्वात् प्रकृतिगामि भवति । आकाशजन्ये वायौ नीरूप-
त्ववत् । न तु तत्प्रकृत्यसाधारणम् । अतोऽक्षराधिष्ठानत्वं पुरुषोत्तमाऽसाधारणमित्यक्षरस्यैव
रश्मिः ।

पुरुषोत्तमनिरूपणे दहरः परमात्मा न जीव इति भाष्यादित्यर्थः । अत्र त्विति श्रुतौ तु तत्र हार्दाकाशे
परमादिपदसद्भाव इत्यर्थः । व्यूहेष्वित्यादि प्रभुत्वानिरुद्धसंकर्षणवासुदेवेष्वित्यर्थः । सोवतारो भवति यः
सत्त्वरूपे स्वधास्त्रि प्रविष्टः कार्यं करोति तेष्वाित्यर्थः । अक्षरात्मनेति तेनाक्षरं व्योम प्रकृतिः पुराणोक्ता
इन्द्रः स्वराडिति पर्यायाः । इदं व्योम भूतानां छिद्रदात् ‘आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः’ इति गीतोक्तम् ।
‘छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः’ । जीवा भिन्नाः । ततः परमत्वं भक्तिसाधनजन्यं परमत्वस्य भक्त्यन्तः-
पातित्वात् । अवगन्तव्यमिति । तथा चैतत्परमत्वस्यात्र संनिवेश इति भावः । प्रकृतीति
सगङ्गचक्रो हरिरित्यत्र हरिशब्दस्य विष्णुवाचकत्ववत् । चेति तेन प्रधानमित्यपि नपुंसकं न पुरुषः ।
शुल्यकारणगता धर्माः कार्ये समायान्तीत्याशयेनाहुः अक्षरीयमेवेति । एवकारेण पुरुषोत्तमव्यावृत्तिः ।
न च ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः’ इत्यत्राकाशोक्षर एव इति कथमात्मशब्दार्थपुरुषोत्तम-
व्यावृत्तिरिति शङ्क्यम् । आत्मन इत्यत्रोक्तरीत्यांशद्वयात् तत्र पुरुषोत्तमव्यावृत्तिः । ‘अक्षरात्सोम्य विविधा
भावाः प्रजायन्ते’ इत्युक्तेनाक्षरव्यावृत्तिः । भक्तैः सह निगूढभावकरणातिरिक्तकार्याभावात् ।
नीरूपत्ववदिति आकाशे नीरूपत्वं तु आवेयतया रूपाभावात् । अन्यथा प्रस्थानरत्नाकरे वायौ
नीरूपत्वं स्फुटं परं त्वाकाशे नीले नास्ति नीलमाकाशं तु वरीवर्ति इति भणितं विरुद्धं स्यात् । एवं
चारूपित्वे सति चालनव्यूहनद्रव्यशब्दगन्धनयनसर्वेन्द्रियबलदानाख्यकार्यत्वं लक्षणं सिद्धम् ।
अत्राकाशजन्यो नीलरूपो वायुर्न भाति चालनादिकार्याभावात् ।

‘चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ।

सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्मादिलक्षणम्’ ॥

इति स्पर्शस्तन्मात्रा । नीरूपे सति स्पर्शवत्त्वं स्वरूपलक्षणम् । न तु तदिति तदक्षरपदम् ।
प्रकृतीति तन्मते प्रकृतिसाधारणं परं तु प्रकृतिर्मायैन्द्रियरूपा पुराणमते त्रिगुणात्मिकेयक्षरपदं
क्षयप्रकाशासाधारणं न प्रकृतिसाधारणम् । अत इति प्रकाशासाधारणात् । अक्षरेत्यादि अक्षर-

रश्मिः ।

तदधिष्ठातृपुरुषोत्तमसाधारणमित्यर्थः । तृतीयाध्यायद्वितीयपादे तदव्यक्ताधिकरणे तथोक्तेः । पुरुषोत्तमेत्यत्र समासस्तु पञ्चमीतत्पुरुष इति केचित् । तन्न । तद्विधायकसूत्राभावात् योगविभागस्यागतिकगितित्वाच्च । पुरुषेषूत्तम इति सप्तमीसमास इत्यन्ये । तन्न । तथा सति सप्तमीसमासेन नरक्षत्रियशूरतम इति प्रयोगापत्तेः । न चेद्वापत्तिः 'न निर्धारणे' इति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । निर्धारणे तादृशप्रयोगस्यासाधुत्वज्ञापनेनैव तत्सार्थक्यात् । एके तु सप्तमीसमास एवायम् । निषेधस्य खरभेदनियामकषष्ठीसमासनिषेधफलकत्वात् । कैयटस्तु यतश्च निर्धार्यते यश्च निर्धार्यते यश्च निर्धारणे हेतुः तन्नित्यसन्निधान एव निर्धारणषष्ठी, तत्रैव चायं निषेधः । पुरुषोत्तम इत्यत्र तु त्रित्यसन्निधानाभावात् न निर्धारणविभक्तिः किं तु संबन्धसामान्ये षष्ठीति तथा समासः । अत एव ह्लादिःशेष इतिसूत्रे किमयं हलामादिरिति षष्ठीसमास इति भाष्ये उक्तेः । गुणवचनेन निषेधस्त्वनित्य इति तत्पु सूत्रे आह । अत्र जयरामः । उक्तत्रित्यसंनिधौ तदङ्गीकारे नरक्षत्रिय इति प्रयोगस्याप्युपपत्तेः । तन्नित्यसंनिधानात् । अत एतादृशप्रयोगात् नराणां क्षत्रियः शूरतमः इत्यर्थे नरक्षत्रियशूरतम इत्यप्रयोगाच्च समासवाक्यादन्यतो निर्धारणनिर्धारणप्रयोजकरूपोपस्थितावेव समासनिषेधः । अतोत्र निर्धारणाभावात् न षष्ठीसमासनिषेधः । यत्र तु पुरुषाणामुत्तमः कृष्णस्तत्र तु कृष्णस्य विधेयत्वेन निर्धारणोपगमाच्च समासः । विधेयस्यैव तन्निर्धारणप्रयोजकत्वस्वीकारात् ।

‘नाथः सृजत्यवति यो जगदेकपुत्र-

प्रीत्या ततः परमनिर्वृतिमादधाति ।

तस्मै नमः सहजदीर्घकृपानुबन्धं

लब्धव्रित्तत्त्वतनवे पुरुषोत्तमाय’ ॥

इति लीलावत्यां यः सृजति तस्मै पुरुषोत्तमाय नम इति तत्प्रयोजकरूपोपस्थितावपि न क्षतिरित्याह । नागोजिभट्टास्तु ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः’ इति स्मृतिस्वारस्यात् कर्मधारय एव राजदन्तादित्वादुत्तमशब्दस्य परनिपात इत्याहुः । एतदेव च युक्तम् । ‘एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः’ इति श्रुतिस्वारस्याच्च । अत्र वदन्ति । कर्मधारयसमासे उत्तमपुरुष इति प्रयोगापत्तिः । जातिविशिष्टवाचकस्य गुणक्रियाविशिष्टवाचकयोगे जातिविशिष्टप्राधान्यनियमात् नीलोत्पलमित्यादौ तथादर्शनात् । अन्यत्र त्वनियमः । यथा खञ्जकुञ्जः कुञ्जखञ्जः इत्यादौ तदपि पूर्वोक्तस्मृतिस्वारस्यात् तादृशनियमस्यैतदतिरिक्तस्थले एव स्वीकारात् परास्ताम् । उत्तमपुरुष इति प्रयोगानापत्तिस्तु राजदन्तादित्वादुत्तमशब्दस्येत्युक्तम् । यद्यपि कैयटजयरामोक्तषष्ठीसमासपक्षे पुरुषतादात्म्यवानुत्तम इति बोधः । षष्ठ्यास्तादात्म्यार्थकत्वात्तथापि तादात्म्यस्य भेदसहिष्णुरभेदोर्थ इत्यभेदबोधकस्मृत्युपपत्त्यर्थं कर्मधारय एव युक्त इति बोध्यम् । ‘स आत्मानं स्वयमकुरुत’ इत्यत्र तादात्म्यं भेदघटितं चेद्विभक्तसदृशो भेदपदार्थः । ‘विभक्तमिव च स्थितम्’ इति गीतावाक्यात् । भाष्ये । तथेति परमत्वे नास्ति । ज्ञानमार्गीय इत्यादि । अत्रायं परमार्थः । ‘आनन्दांशप्रकाशाद्धि ब्रह्मभावे भविष्यति’ इत्यस्य तत्त्वदीपे तिरोहितस्याविर्भावे ब्रह्मभाव इति प्रतिपादनाज्ज्ञानमार्गे पराभिधानसूत्रोक्तरीत्या जीवे तिरोहितो य आनन्दस्तस्याविर्भावेऽक्षरात्मकतया जीव एव ज्ञेयः । अत्र तु तत्र पुरुषोत्तमाविर्भावकथनेन न ततो वैशिष्ट्यमिति । एतच्चैवं सतीत्यारभ्य निर्णीयत इत्यन्तेनोक्तम् । तत्र तिरोहितानन्दाविर्भावो

‘भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः’ ‘नाहं वेदैः’ इत्युपक्रम्य, ‘भक्त्या त्वनन्यया शक्यः’ इत्यादिस्मृतिरप्येवमेव संगच्छते । अन्यथा ज्ञानमार्गिणामपि ब्रह्मविदां परप्राप्तिः स्यान्न त्वेवम् ।

‘मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥

तस्मान्मङ्गक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह’ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तद्भक्तत्वमिति हृदयम् । ननु वरणपदार्थो लक्षणया ज्ञापनात्मको ग्राह्यो न तु रूढोऽङ्गीकारात्मक इति नात्र भक्तिनिवेशे किञ्चिद् वीजं पश्याम इत्याशङ्क्या स्मृत्या खोक्तमुपपन्नं भक्त्येत्यादि । एवमेवेति वरणपदस्याङ्गीकारपरत्वं एव । विपक्षे बाधकं तर्कमाहुः अन्यथेत्यादि । न त्वेवमिति न ज्ञानमार्गिणां विवक्षितलक्षणा परप्राप्तिः । एवमृचो निर्णायकत्वमुपपाद्यैवंप्रकारकज्ञानस्य रश्मिः ।

निवेशनीयः । अलौकिक इति परमे व्योमन्नितिरूप इत्यर्थः । प्रकृते । लक्षणयेति ज्ञानाङ्गीकारयो-
र्जन्यजनकभावसंबन्धो लक्षणा । रूढ इति तेन न वृद्ध संभक्ता इत्यस्य भक्तिनिवेशवीजस्य प्राप्तिरिति नात्र भक्तिरित्यादिः । उपपद्यन्तीति व्यासचरणैः स्मृतेश्चेति सूत्रेण खोक्तोपपन्ननात् ।

‘कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थे ये वदन्ति हि ।

ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिनः’ ॥

इति शास्त्रार्थबोधपद्यन्तीत्यर्थः । ‘भक्त्येत्यादीति । ‘न ज्ञानं न च वैराग्य’मिति । न च ‘ज्ञानी त्वास्मैव मे मतः’ । ‘जनयत्याशु वैराग्यम्’ इति वाक्ये भगवदाविर्भावकारणं वैराग्यकारणं भक्तिरिति भक्तिग्राह्यवैराग्यं च कुतो न प्रायः श्रेयः इति वाच्यम् । काठकोक्तब्रह्मविपयिण्यां मत्वा तर्कपरित्यागापत्तेः ‘नैषा तर्केण मतिरापनेया’ इति काठकश्रुतिः । न हि तर्केणाश्वर्यरहितेन तिरोहित-
सदानन्दसङ्ग्रेणे घटादिज्ञानं पारमार्थिकं भवति । आश्चर्यवतो भक्तस्य तु भवति । एवं वैराग्येऽक्षरात्म-
कप्रतिष्ठातिवैतृण्ये तदाविर्भूतपुरुषोत्तमावज्ञापत्तेः । अङ्गीकारेति अङ्गीकारपरत्वे सति भक्तिमार्गित्व एवेत्यर्थः । परप्राप्तिरिति तेन ‘नायमात्मा’ इति श्रुतौ भक्तिनिवेशे उपपत्तिरुक्ता भवति । अत एव वाराहे सप्तविंशे ।

‘ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते नान्यथा तु यत् ।

इति वेदवचः स्फूर्तं गीयते विदुषां गणैः ॥

श्रवणानन्तरं कार्यं मननं भक्तिपूर्वकम् ।

ततो ध्यानं प्रकुर्वीत ततः साक्षाद्भवेद्धरिः’ ॥

इति ज्ञानात्केवलभक्त्या कैवल्यमिति ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासि-
तव्यः’ इति श्रुतौ च भक्तिनिवेशः स्फुटमुक्तः । श्रुतिरप्येवमाह ‘स्वप्रभं सच्चिदानन्दं भक्त्या जानाति
चाव्ययम्’ इति वासुदेवोपनिषदि । एवमृच इति वरणद्वारा ऋचः । एवंप्रकारेत्यादि अक्षरत्व-
प्रकारकज्ञानस्य । फलयोगौर्णत्वादित्यर्थः । भाष्ये । गुहायामित्यारभ्य यो वेदेत्यन्तःसंदर्भो

१. अन्तरा प्रतिबन्धः वशब्दो निषेधार्थकः छप्रत्ययोभवार्थः । अप्रतिबन्धे भवत्य तस्मात् स्वायं कः (इति नान्तरीयक-
न्यास्यते) ।

इत्यादिवाक्यैः । एतदेवाह । गुहायां हृदयाकाशे यदाविर्भूतं परमं व्योमाक्षरात्मकं व्यापिवैकुण्ठं, तस्य पुरुषोत्तमगृहरूपत्वात् तत्र निहितं स्थापितमिव वर्तमानं यो वेद स भक्तो ब्रह्मणा नित्याविकृतरूपेण विपश्चिता, विविधं पश्य-चित्त्वं हि विपश्चित्त्वम् । पृषोदरादित्वात् पश्यच्छब्दावयवस्य यच्छब्दस्य-लोपं कृत्वा व्युत्पादितो विपश्चित्छब्दः । तेन विविधभोगचतुरेण सह सर्वान् कामानश्नुत इत्यर्थः । एतेन परप्राप्तिपदार्थ उक्तो भवति । शुद्धपुष्टिमागीयत्वाद्स्य भक्तस्य स्वातन्त्र्यं भोग उच्यते । सहभावोक्त्या ब्रह्मणो गौणत्वम् । अत एव भक्ताधीनत्वं भगवतः स्मृतिष्वप्युच्यते । 'अहं भक्तपराधीनः', 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या' इत्यादिवाक्यैः ।

यद्यप्यत्र भोजन इति धातोर्भातीत्येव रूपं भवति, अशुद्ध व्याघ्राविति धातोर्भवत्यश्रुत इति रूपं, विकरणभेदात् पदभेदाच्च । तथाप्यत्राश भोजन इति धातोरेव प्रयोग इति ज्ञायते । तथाहि । अत्राशनक्रियायां ब्रह्मणा सहभाव उच्यते । तथाच व्याख्येयकत्वे ब्रह्मणा सहभूतान् कामान् व्याप्नोतीत्यर्थो भवत्य-थवा ब्रह्मणा सह भूतः स जीवः कामान् व्याप्नोतीति । एतौ त्वनुपपन्नौ । न हि कामवजीवकर्तृकव्यापनक्रियाकर्मत्वं ब्रह्मणि संभवत्यतिमहत्त्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

फलानन्तरीयकत्वादुत्तरार्धं सर्वमेव व्याकुर्वन्ति एतदेवाहेत्यादिना । एतेनेति श्रुतुत्तरार्धेन । एतमर्थं स्मृत्योपपन्नं अत एवेत्यादि । नचास्य नवमस्कन्धीयवचनस्य सात्त्विकांशभूत-विष्णुवाक्यत्वेन पुरुषोत्तमवाक्यत्वाभावात्लोकार्थोपपत्तिरिति शङ्क्यम् । तस्य भिन्नत्वेऽपि मूलपुरुषरूपनामलीलासाम्येनादोषात् । पराशरपुराणे—

'वैष्णवानि पुराणानि समस्तानि महासुने ।

त्रिमूर्तीनां हरेर्नाम्ना मूर्त्या तस्य परं पदं प्रवदन्ति' ॥

इति साम्यस्मरणमिति । उक्तेऽर्थेऽनुपपत्तिमुद्भाव्य परिहरन्ति यद्यपीत्यादि । व्युत्पादयन्ति तथाहीत्यादि । विपक्षोद्भावितयोरर्थयोरार्धं दूषयन्ति न हीत्यादि । कामवदिति सप्तम्यर्थे वतिः । अतिमहत्त्वादिति,

रक्षितः ।

दहराधिकरणे स्फुटमुपपादितः । स्थापितमिवेति इवपदेनाक्षराधिकरणभाष्यविरोधः परिहृतः । दर्शनभावे परं विशेषात् । परप्राप्तिपदार्थ इति । अयं फलाप्याये स्फुटतर इति ततोवधेयः । शुद्धपुष्टीति एतन्मार्गद्वयं सहकार्यन्तराधिकरणे स्पष्टम् । शुद्धत्वं निवेदितात्मत्वं 'निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे' इतिवाक्यात् । ब्रह्मणो गौणत्वमिति 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति पाणिनिस्मृतात् । प्रकृते । त्रिमूर्तीनामित्यादि त्रिमूर्तीनां मध्ये हरेर्नाम्ना मूर्त्या च तस्य गुणावतारस्य परं पदं मुख्यं रूपं प्रवदन्तीत्यर्थः । अनुपपत्तिमिति श्रुत्पविकरणस्यात्मनेपदस्य च नानुपपत्तिमित्यर्थः । भाष्ये । कामानिति काम्यन्त इति कामा आनन्दादयस्तानित्यर्थः । भाष्ये । ब्रह्मणि संभव-तीति ब्रह्मसाहित्यवदभिधानाकामानिति शान्दबोधेन व्यापनरूपफलाश्रयत्वस्य विशेषणभूते ब्रह्मण्यपि

व्यापनं चात्र स्वाधीनीकरणमेव वाच्यम् । न हि कामानां तथान्वं स्वतः पुरुषार्थरूपम् । भोगशेषत्वात्तेषाम् । पूर्वोक्तपरप्राप्तिव्याकृतिरूपत्वाच्चास्य तथार्थोऽनुपपन्नः ।

तेन अत्र भोजन इति धातोरेवायं प्रयोगोऽर्थस्यालौकिकत्वज्ञापनाया-
लौकिकः प्रयोगः कृतः । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति सूत्रेण छन्दसि तद्विधानात्,
भाष्यप्रत्ययपरस्मैपदयोर्व्यत्ययेन शुभ्रप्रत्ययात्मनेपदे जाते इति भोगार्थक एवायं धातुः
एवमेव, 'न तदश्नोति कंचन, न तदश्नोति कश्चन' इत्यत्र प्रत्ययमात्रव्यत्ययेन प्रयो-
गोऽत्र धातोरेवेति ज्ञेयम् । अन्यथा सर्वव्यापकस्य ब्रह्मणस्तन्निषेधोऽनुपपन्नः स्यात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

‘एकः शुद्धोऽक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान् ।

सोऽप्यंशः सर्वभूतस्य भैत्रेय परमात्मनः’ ॥

इतिवाक्यादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयन्ति व्यापनं चेत्यादि । संयोगरूपव्यापनस्यापुरुषार्थत्वाद्
व्यापकात्मवादमते तस्य स्वतःसिद्धत्वाच्च तद्विधानासंगत्यापचरेत्र कामस्वाधीनीकरणरूपं तद्
वाच्यम् । तेन कामप्राप्तिरेव व्याकृता भवति, न परप्राप्तिरिति सोऽर्थोऽनुपपन्न इत्यर्थः ।
एतेनैव, ब्रह्मणा करणभूतेन सर्वान् कामान् सहाश्रुते युगपद् शुद्ध इति योजनासिद्धोऽर्थोऽपि
निरस्तो बोध्यः । भोगस्य सुखसाक्षात्कारातिरिक्तोदासीनज्ञानात्मकोऽर्थस्तु पूर्वमेव निरस्तः
स चासंगत इत्यादिना । तेनोक्तैव योजना । अयमेव चार्थ इति निश्चयः । सिद्धमाहुः
तेनेत्यादि । जाते इति प्रथमादिवचनम् । श्रुत्यन्तरेऽप्ययमेवार्थ इत्याहुः एवमित्यादि । तथाच
तत्राप्यस्युदादिप्रमाणं ब्रह्म कमपि न शुद्धे, कोपि ब्रह्म न शुद्धे इत्येवार्थो वक्तव्यः ।
सकलप्रापञ्चिकधर्मनिषेधे प्रापञ्चिकभोगनिषेधकथनस्यापि युक्तत्वादित्यर्थः । एवं परप्राप्तिपदार्थे
भोगरूपे व्याख्याते भोगलिङ्गात् परस्य सोपाधिकत्वं ब्रह्मवित्पदस्य सकामोपासकपरत्वं चापाद्य
रदिमः ।

सत्त्वेन कर्मत्वं ज्ञेयम् । प्रकृते । इत्यर्थे इति श्रुतिरपि ‘यतो वाचो निर्वर्तन्ते’ इति बृहत्वाहुं हणत्वाच्च
ब्रूतेति च । तथा च कामप्रदेशानां कर्मत्वप्राप्त्या कामानां कर्मत्वानुपपत्त्या लक्षणापत्तिरिति शब्दः ।
संयोगरूपेत्यादि । सिद्धान्त इति शेषः । सर्वदा सत्त्वेनापुरुषार्थत्वादित्यर्थः । अन्यसंमतिमाहुः
व्यापकेति । भास्कराचार्यमते । स्वत इति द्रव्ययोः संयोगः प्रसिद्धः । अत्रेत्यादि द्वितीयव्याख्याने
ब्रह्मणः कामनिषेधेणत्वामावेन केवलकामस्वाधीनीकरणरूपमित्यर्थः । ‘वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या’
इति वाक्यात् । अत एव भाष्य एवकारः । अनुपपन्न इति ‘अकाम आत्मकाम आसकामः’ इति
श्रुतेः अनुपपन्नः । अकामत्वेन कामकामाभावात् कामप्राप्तेरभावात् । एतेनैवेति ब्रह्मवृत्तिकामस्वाधी-
नीकरणस्य परप्राप्तिस्त्वाभावेनैवेत्यर्थः । तेनोक्तेति एवकारद्वयं वचनानामुक्तानामनुसंधानात् । प्रथमे-
त्यरिदे तेन धर्मधर्मिभेदेनोभयविषयमप्यानन्दं भक्तोऽनुभवतीति निष्कर्षः । भाष्य एवकारस्तु ‘परोक्षवादी
वेदोऽयम्’ ‘परोक्षं च मम प्रियम्’ ‘परोक्षप्रिया इव हि देवाः’ इतिवाक्यैः फलं वै परोक्षवादौचित्यात् ।
इत्येवेति एवकारेण व्यापनरूपार्थव्यवच्छेदः क्रियते । व्यापननिषेधेऽप्यसिद्धान्तात् । भोगस्य साधितस्य
निषेधायोगादन्यभोगं निषेधन्ति सकलेत्यादि । आपाद्येति उपनिषद्वाक्या ता आपाद्येत्यर्थः

ननु सकामोऽग्नौऽपासकस्तदुपास्यं च सगुणं ब्रह्म । द्वयोरपि कामोपभोगश्च-
वणात् । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्युपक्रम्य, 'यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्' इत्यादिनाऽन्यदर्शनादिनिषेधाद् ब्रह्मविदः
कामोपभोगासंभवश्चेति चेन्मैवम् । तदेषाम्युक्तेति धाक्येन पूर्ववाक्योक्तार्थ-
निरूपिकेयमृगित्युक्तत्वेन प्राकृतगुणसंबन्धस्य तत्र वस्तुमशक्यत्वात् । तथा सति
ब्रह्मवित्प्राप्यत्वपरत्वयोरसंभवापत्तेः । नच वेद्यस्यागुणत्वमुत्तरस्य सगुणत्व-
मिति वाच्यम् । परत्वानुपपत्तेः । साधनशेषभूतस्यागुणत्वं तत्फलस्य सगुणत्व-
मित्यसंगततरं च । 'यद्वि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः' इति श्रीभागवत-
धाक्येन गुणातीतपुंसं वैकुण्ठदर्शनाधिकार उच्यते यत्र तत्र किमु वाच्यं
तत्परदर्शने ।

यच्चोक्तं ब्रह्मविदो द्वैतदर्शनानुपपत्त्या कामभोगासंभव इति । तत्राप्यु-
च्यते । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुतिरखण्डब्रह्माद्वैतभाने ब्रह्मविदः
प्रापञ्चिकभेदादर्शनं वदति, न तु प्रपञ्चातीतार्थदर्शनं बोधयति निषेधति वा ।
पुरुषोत्तमस्वरूपं तु यावत्सधर्मविशिष्टं प्रपञ्चातीतमेवेति तदर्शनादौ किमायातम् ।
'पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम्' इत्यनेन ब्रह्मात्मकत्वं प्रपञ्चस्यो-
क्तत्वेतदपि तस्य विभूतिरूपं पुरुषस्त्वितो महानित्याह, 'एतावानस्य महिमा

भाष्यप्रकाशः ।

बोधयति ननु सकाम इत्यादि । तथाच इथा पूर्वोक्ता चिन्तेति चोद्याक्षयः । तत्र समादधते
मैवमित्यादि । तत्र हेतुमाहुः तदेषेत्यादि दर्शनं इत्यन्तम् । एवं पूर्वदूषणं परिहृत्य
द्वितीयं परिहर्तुमनुवदन्ति यच्चेत्यादि । समादधते तत्रापीत्यादि । किमायातमिति श्रुत्य
विरोधात् किं दूषणमायातं, न किमपीत्यर्थः । ननु धर्मविशिष्टस्य पुरुषोत्तमस्य प्रपञ्चातीतत्वे किं
मानमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति पुरुष एवेत्यादि । तथाचोक्तश्रुत्या प्रपञ्चाज्जयायस्त्वकथनेन
तदतीतत्वमेव बोध्यतेतस्तथेत्यर्थः । एवं बोधनिराकरणेन पूर्वोक्तचिन्तायाः सार्थकत्वाय

रक्षितम् ।

दर्शनं इत्यन्तमिति । आत्मबोधोपनिषदप्ययमर्थोऽनुभूयते 'ॐ नमो नारायणाय' इति मन्त्रोपासको
'वैकुण्ठं भगवद्भोक्तं गमिष्यति' इत्युत्तवा 'अथ यदिदम्' इत्यादिनोपासनमुत्तवा 'अस्माद्धोकादुत्क्रम्या-
मुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानास्यायासृतः समभवत्समभवत् यत्र ज्योतिरजसं यस्मिंलोके स्वीदितं
तस्मिन्मां धेहि पवमानासृजे लोकेऽक्षिते अमृते लोकेऽक्षिते अमृतत्वं गच्छत्यमृतत्वं मच्छत्यमृतत्वं
गच्छत्यो नमः' इति । अत इति प्रपञ्चातीतत्वाभिर्गुणस्य वस्तुनोऽभावात् 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति श्रुतेरनन्ताः पराः सर्वोक्तुद्याः जानन्दरूपास्ताश्च स्वाभाविक्यो

तो ज्यायांश्च पूरुषः' इति श्रुतिरतो न किञ्चिदनुपपन्नम् । एवं सति ब्रह्मविदः परप्राप्तेः पूर्वदशा तत् केनेत्यादिनोच्यते, उत्तरदशा तु सोऽश्रुत इत्यनेनोच्यते । तिसर्वं सुखम् । छान्दोग्येऽपि, 'यत्र नान्यत् पश्यति' इत्यादिना भूमस्वरूप-त्वा, 'आत्मैवेदः सर्वम्' इत्यन्तेन तद्विभावमुक्तवोच्यते । 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं भन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स खराइ भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति । एतच्च, 'लिङ्गभूयस्त्वात् तद्वि बलीयस्तदपि' इत्यधिकरणे प्रपञ्चयिष्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धमाहुः एवं सतीत्यादि । ननु शाखाभेदेन पूर्वोत्तरदशावैपरीत्यस्यापि शक्यवचनत्वाभेदं मुख्यमिति शङ्कायामाहुः छान्दोग्येपीत्यादि । तद्विभावमिति उत्तरदशारूपसर्वात्मभावस्यो-दीपकमखण्डब्रह्मभानरूपं विभावम् । तथाचात्राखण्डब्रह्मभानात्मरतिक्रीडादीनां पूर्वोत्तरभावस्य स्पष्टत्वात् पूर्वोक्तस्य मुख्यत्वाभावः शङ्कितं शक्य इत्यर्थः । नन्वेवं चेच्छान्दोग्यवाक्यमपि सम्यग् व्युत्पाद्यमित्यत आहुः एतच्चेत्यादि । एतदिति छान्दोग्यवाक्यम् ।

एवमनेन ग्रन्थेन श्रुतौ मुख्यतया फलमेव निरूप्यत इत्युपगम्य श्रुतिर्व्याख्याता । व्याख्येयवाक्ये ज्ञानस्य ज्ञातृविशेषणतया प्रवेशेनाऽमुख्यत्वात् । तथापि तद्व्याख्यानभूतायामृषि साधनस्य पृथक्निरूपणाद् व्याख्यानस्य विशेषप्रतिपत्तिहेतुत्वात् तामनुसृत्य पूर्वोक्तमर्थं ब्रह्म रश्मिः ।

न त्वागन्तुक्यः ज्ञानं बलं भक्तिर्ब्रह्मवशीकारत्वात् क्रियाश्च विविधा इत्यत इत्यर्थः । शाखाभेदेनेति उत्सन्नप्रच्छन्नशाखाभेदेनेत्यर्थः । आहुरिति सकलश्रुतिसंमतोयमर्थ इत्याहुरित्यर्थः । तद्विभावमिति तद्विभावमिति द्वितीयः पाठः । अक्तेः रसत्वादाहुः उत्तरेत्यादि । उत्तरदशया रूप्यते सम्यगभिव्यक्तो निरूप्यते इत्युत्तरदशारूपः उत्तरदशारूपश्चासौ सर्वात्मभावः तस्येत्यर्थः । यद्यपि पूर्वदशायामपि सर्वात्मभावस्तथापि न सम्यग् ज्ञात इति विशेषणमुत्तरदशारूपेति । अयं भूमेति भूमालम्बनविभावः उदीपकं भूमवेष्टा सा चाखण्डब्रह्मज्ञानरूपं 'सा सा सा सा जगति सकले कोयमद्वैतवादः' इति कामुकब्रह्मद्वैतवादः इति द्वितीयं विभावं कामुकदृष्टान्तः सदानन्दस्य जयजन्मादिकर्त्री शक्तिस्तत्सं-बन्धि जगत् स्वीक्रायमिति । ब्रह्मणस्यापि तथात्वात् भूमोरभेदेन निरूपणम् । 'स्वयमेवात्मनात्मानम्' इतिवाक्यात् । परप्राप्तिविवरणात् तादृशसाधनफले एकीकृत्याहुः तथाचेति 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं भन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स खराइ भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति श्रुतौ एवंशब्देन 'स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षि-णत स उत्तरतः स एवेदः सर्वम्' इत्यादिश्रुत्युक्तं परामृष्टत्वादखण्डब्रह्मभानात्मरत्यादिकं स्पष्टम् । पूर्वोत्तरेति खण्डब्रह्मभानस्यात्मरत्यादीनां च पूर्वोत्तरभावस्येत्यर्थः । फलमेवेति गुहायां निहितं वेदति पुरुषोत्तमविषयकज्ञानवदुक्त्या वेदनस्य फलान्तरगतत्वात्साधनफले एकीकृत्य फलमेव निरूप्यत इत्यर्थः । एतेन परप्राप्तिपदार्थ उक्तो भवति इति भाष्यादेवकारः । व्याख्येयेति 'ब्रह्मविदामोति परम्' इत्यस्मिन् । ज्ञात्रित्यादि विदितस्य ज्ञानकर्ताश्रय इत्यर्थात्तयेत्यर्थः । पृथगिति एकतिङ् वाक्यमिति तथा । त्वन्लोपे पञ्चमी । पृथक्निरूपणमुपलभ्येत्यर्थः । तामित्यादि व्याख्यानचर्चं प्रतिज्ञाहानिभागत्याग-लक्षणे परिहर्तुमनुसृत्य । पूर्वोक्तमव्यवहितपूर्वोक्तमर्थम् । ब्रह्मयितुमिति अव्यवहितपूर्वव्याख्यानं पर-

अथवा तदेवाऽभ्युक्तेति वाक्येन पूर्ववाक्योक्तब्रह्मनिरूपिकेयमृगित्युच्यते । तत्र साधनफले निरूपिते इति ऋच्यपि ते एव निरूप्येते । तथाहि । आनन्दस्य फलात्मकत्वेन साधनशेषभूते ब्रह्मणि तमनुक्त्वा, यो वेदेत्यन्तयर्चा, 'ब्रह्मवित्' इत्येतावतो वाक्यस्य विवरणं क्रियते । एतेन फलासौ स्वरूपयोग्यतासंपत्तिरुक्ता । तत उत्तरीत्या भगवद्भरणेन भक्तिलाभे गुहायामाविर्भूतं यत् परमं व्योम, तस्मिन्निहितः पुरुषोत्तम एवेति । तं निहितमिति तृतीयार्थे द्वितीया । तथाच तत्र निहितेन ब्रह्मणेत्यग्रे पूर्ववत् ।

अथ परमफलत्वाभिरवध्यानन्दात्मकत्वमन्तरङ्गेभ्योऽप्यन्तरङ्गत्वं खसिन् ज्ञापयितुं सर्वस्य सर्वरूपत्वेन सर्वाधिदैविकरूपत्वमपि ज्ञापयितुमाधिभौतिका-

भाष्यप्रकाशः ।

पूर्ववर्णकोक्तव्याख्यानमेवानुसरन्तः पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । पूर्ववदित्यन्तम् । एवं चोक्तरीत्येत्यस्य ब्रह्मणेत्यादिनाऽन्यः । तथाच ब्रह्मणा सह तदात्मकानेव कामानभ्युत इत्यर्थः । यत्तु, न ह्यन्यज्ञानेनान्यप्राप्तिर्भवतीति परैर्दूषणमुक्तम् । तदसंगतम् । 'य एवं वेद प्रतितिष्ठति' इत्यादि-श्रुतिविरोधात् । यच्च परिच्छिन्नत्वेऽन्यत्वे च प्राप्तिर्नापरिच्छिन्नत्वेऽन्यत्वं इति । तदपि तथा । इच्छयाविर्भावितोभावाभ्यामेवोपपत्तेः । अनन्यत्वं तु सुवर्णशकलन्यायेन ब्रह्मणः सकाशाक्षीवस्य, न तु जीवस्य सकाशाद् ब्रह्मण इति तस्यापि प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावादिति । तेन ज्ञानमपीच्छयैवेति न कोऽपि दोषः । एवमृक्तात्पर्यमुक्त्वाधिदैविकत्वादभाशित्य सुखादिनिरूपकग्रन्थस्य तात्पर्यमुपयोगं चाहुः अथेत्यादिना । सर्वस्य सर्वरूपत्वेनेत्यादि 'प्राणस्य प्राणरश्मिः ।

मन्योन्याविर्भावे भक्तिरूपं साधनं नोक्तम् । पुरुषोत्तमस्य साधनकोटिनिवेशश्चेत्यदं पूर्वोक्तं प्रसिद्ध्या पुराणस्य द्रढयितुमित्यर्थः । एवेति गुणविधिवद्भर्तमानत्वाद्वाख्यान्तरव्यवच्छेदक एवकारः । एवं चेति असार्थस्य पुराणोपहृत्तस्य पक्षान्तरत्वे पूर्वार्थसदृशत्वे चेत्यर्थः । इत्यादिनेति इत्यादिनान्वय इत्यर्थः । यथाश्रुतान्वये बाधकाभावात् । तथा चेति ब्रह्मणा पुरुषोत्तमाभेदे सति । तदात्मकान् पुरुषोत्तमात्मकान् । एवकारेणाक्षरमात्रकामव्यवच्छेदः । अत्राक्षरस्याविषमित्वमङ्गीकृतम् । अस्थूलादिवाक्येषु पर्युदासार्थकनञाश्रयणात् । परैरिति व्याख्यातृभिः । य एवमिति 'सैषा मार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता' इति पूर्वमुक्तत्वात् विद्याज्ञानेन प्रतिष्ठाप्रसिध्वावेन तद्दिशोवादित्यर्थः । किंचाक्षरस्य पुरुषोत्तमाभेदपक्षेन्यत्वाभावादेव नेयमाशङ्केति ज्ञेयम् । अपरिच्छिन्नप्राप्तिप्रकारमाहुः इच्छयेति । भक्तेच्छयेत्यर्थः । कदाचित्सेच्छयापीति सामान्योक्तिः । 'यद्यद्विया' इति वाक्याद् 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति श्रुतेश्च । अनन्यस्य प्राप्तिप्रकारमाहुः अनन्यत्वमित्यादि । तस्यापीति भेदाभेदस्यापि किं त्वनन्यत्वमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वात् । अपिशब्देनानन्यत्वस्यापि । 'अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः' इति सूत्रात् । इच्छयैवेति 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः पदय मे रूपमश्वरम्' इति वाक्यात् दानशक्तेरपीच्छाशक्त्यधीनत्वात् । आधिदैविकेति आनन्दमययोर्वादम् । पक्षान्तरभाष्ये निरूप्येते इति पुराणोपबृंहिते अपि भक्तिमार्गीयत्वायाक्षरव्यावृत्त्या निरूप्येते । स्वरूपेति अक्षरब्रह्मणेऽक्षरज्ञानाभावे मुख्यफलाभावोक्तं मुख्यफले

दिरूपेणाविर्भवितुं भगवानाकाशाद्विरूपेणाविर्भूतोऽत एव भवन आकाश-
स्यैव कर्तृत्वमुच्यते । अग्रेऽज्ञमयादीनि चत्वारि रूपाणि पूर्वं निरूपितान्युत्त-
रोत्तरमन्तरङ्गभूतानि । अन्नरसमयशरीरभूतात् प्राणमयस्तस्मान्मनोमयस्तस्माद्
विज्ञानमयः । कश्चित्त्वेतानि रूपाणि विकारात्मकत्वात् प्राकृतान्येवैतेभ्योऽप्यन्त-
रङ्गो विमुक्ताविद्यो जीव एवानन्दमय उच्यत इत्याह । स प्रतिवक्तव्यः ।

भाष्यप्रकाशः ।

मुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रम्' इति श्रुत्यनुसारेणात्राप्यन्नमयस्यान्नमयः प्राणमयस्य प्राणमय
इत्येवमानन्दमयमात्मा मे शुद्ध्यन्तामिति तैत्तिरीयश्रुत्यन्तरे शोध्यत्वज्ञापनेन, 'आनन्दमानन्द-
मयोऽवसाने' इति स्मृतौ च क्रमसुक्तिप्रकरणेन कारणशरीरनिविष्टविमुक्ताविद्यजीवयोरानन्द-
मयत्वकथनात् तयोरपि य आधिदैविकस्तमानन्दमयमत्र ज्ञापयितुमित्यर्थः । कर्तृत्वमुच्यत
इति तेनात्र नाकाशादीनां प्राकृतत्वं, किंतु विभूतिरूपत्वमेवेत्यर्थः ।

अत्यन्तरङ्गत्वं विशदयन्ति अग्रे इत्यादि । अन्योऽन्तर आत्मेति सर्वत्र कथनात् तथेत्यर्थः ।
अत्र मायावादी मयटो विकारार्थकत्वमङ्गीकृत्य सूत्राण्यन्यथा नीत्वा आनन्दमयमपि जीवं मन्यते ।
तन्मतमनूय परिहरन्ति कश्चिदित्यादि । स प्रतिवक्तव्य इत्यादि । तत्र मयटः संदिग्धार्थ-
रश्मिः ।

स्वरूपयोग्यताऽक्षरज्ञानरूपा तस्याः संपत्तिरुक्त्यर्थः । ततोऽविद्यानिवृत्त्या प्राकृतधर्मराहित्येन
शुद्धसत्त्वसंपादनेन पुरुषोत्तमप्राप्तौ स्वरूपयोग्यता संपाद्यते । यत आधिदैविकशुद्धसत्त्वे चित्ते
भक्तिर्भवति पुरुषोत्तमप्राप्तिसाधनम् । अत्र भक्तिः पुष्टिरुपेत्याहुः भगवद्भरणेनेत्यादि । आवि-
र्भूतमिति काय आकाशशरीरस्य ब्रह्मणो यत्प्रसिद्धं परमं शरीरं व्योम तस्मिन्निहित इत्यर्थः ।
सूत्रार्थोपि नितरां हितः स्निग्धः स्नेहभक्तिविषय इति । पुरुषोत्तम एवेति 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इति
श्रुतेर्ब्रह्म पुरुषोत्तमसालिङ्गात् । न त्वक्षरमतोक्षरयोगव्यवच्छेदक एवकारः । द्वितीयेति उक्त-
लिङ्गाद्ब्रह्मण्येनान्वयाय 'छन्दसि बहुलम्' इति सूत्रेण बाहुलकाद्वितीया । ब्रह्मणेति पुरु-
षोत्तमेन न तु सूर्येणाधिकारिणा विपश्चिन्मात्रेण 'सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु' इति श्रुतेः विप-
श्चित्पदं न सूर्यव्यावर्तकं विशेषणमिति पक्षान्तरं वा । तथाच विपश्चित्पदं प्रस्थानरत्नोक्तरीत्या
पुरुषोत्तमे यौगिकं सूर्यं रूढमिति ज्ञेयम् । प्रकृते । स्पष्ट्यादीति प्रपाठकद्वय इत्यर्थः । चेति
आनन्दमयाधिकारणाभासोक्तसर्वोपि प्रपाठक आरब्ध इति माभ्ययीं स्फुटमित्युक्तसमुच्चये
चकारः । भाष्ये । स्वस्मिन्निति । आत्मनि आनन्दमये । प्रकृते । स्मृताविति इयं द्वितीय-
स्कन्धे द्वितीयाध्यायेस्ति । कारणेत्यादि धर्मादिरयं शब्दः 'लवक्षरं पूर्वम्' इति सूत्रेण शरी-
रस्य लवक्षरस्य पूर्वप्रयोगप्राप्तेः । तेन कारणं च शरीरं च कारणशरीरे इति द्वन्द्वः । तत्र
निविष्टयोर्मुक्ताऽविद्ययोः जीवयोः मुक्तेः पूर्वमाविद्यत्वं जीवस्यानन्दप्रवेशे विमुक्तत्वमिति द्वि-
चनम् । आनन्दमयकोशात्मकं कारणशरीरं प्राणमयाद्यात्मकं लिङ्गम् । अन्नमयं स्थूलमिति ।
एवं चानन्दमयमात्मेत्यादिश्रुतौ कारणशरीरनिविष्टः आनन्दमानन्दमय इत्यत्र विमुक्ताविद्य
इत्यर्थः । ज्ञापयितुमिति अपिशब्देनानन्दं ज्ञापयितुं प्रस्तुतम् । तेनेत्यादि 'तस्माद्वा एत-
स्मादालन आकाशः संभूतः' इत्यत्र कस्य कर्त्रर्थकत्वाद्विभूतिरूपत्वात् भगवद्ब्रह्मचन आकाशस्यैव
कर्तृत्वेनेत्यर्थः । आत्मन इति पञ्चभ्युक्तं समवायित्वं त्वात्मनोऽक्षुण्णमेव अभिन्ननिमित्तोपादा-
नत्वस्वरूपाकाशाधित्वपक्षेणादृश्यत्वाधिकरणात् । जीवं मन्यत इति मुख्यमेवात्मानमुप-

अग्रिमप्रपाठके भृशुणा अधीहि भगवो ब्रह्मेति पृष्टो वरुणस्तदोक्तमाधिका-
काराभावात् स्वयं ब्रह्मस्वरूपमनुत्त्वा, तपसाऽधिकारातिशयक्रमेण स्वयमेव
ज्ञास्यतीति तदेव साधनं सर्वत्रोपदिष्टवान् । 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति ।
ब्रह्मातिरिक्तेन साधनेन न तज्ज्ञातुं शक्यमिति ज्ञापनाय, तपो ब्रह्मेति सर्वत्रो-
क्तवान् । तथाच तपसा साधनेन ब्रह्मत्वेन ज्ञातानि रूपाणि प्राकृतानीति
विचारकेण न वक्तुं शक्यमिति । तर्हि पुनर्ब्रह्मविषयकप्रश्नसाधनोपदेशात्तत्करण-
पूर्वातिरिक्तब्रह्मज्ञानानां परंपरा नोपपद्यते इति चेत् । मैवम् । भगवतो हि
विभूतिरूपाण्यनन्तानि । तत्र येन रूपेण यत्कार्यं करोति तेन रूपेण समर्थोऽपि
तदतिरिक्तं न करोति । तथैव तल्लीला यतः ।

तथाचान्नमयादिरूपैः क्षुद्राण्येव फलानि ददाति । हीनाधिकारिणां
तावतैवाकाङ्क्षानिवृत्तिर्भवति । एवं सति यादृशेनाधिकारेणान्नमयस्वरूपज्ञानं
भवति तादृशे तस्मिन् संपन्ने तज्ज्ञानमपि तथा । एवमेवोत्तरत्रापि । तथाचा-
काशादिरूपमाधिभौतिकस्वरूपमुक्त्वाऽऽध्यात्मिकं तत् पुरुषरूपं वदन्ती पक्षि-

भाष्यप्रकाशः ।

कत्वादनिर्णायकत्वेन श्रुत्यन्तरादेव निर्णय उचित इत्याशयेनाहुः अग्रिमेत्यादि । तर्हीति तेषां
ब्रह्मरूपत्वे । यत इति 'सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेय', 'तस्मादेकाकी न रमते', 'स हैतावानात्'
इत्यादिष्वेकस्यैव बहुत्वोद्यनीचभावलीलानामुक्तत्वादित्यर्थः ।

तज्ज्ञानमपि तथेति तज्ज्ञानमपि तदुक्तफलदमित्यर्थः । एवं विभूतिरूपज्ञानफल-
श्रुत्वानन्दमयस्याधिदैविकत्वं बोधयितुं पूर्वोक्तं सारयन्ति तथाचेत्यादि । आकाशादि-
रूपमाधिभौतिकं स्वरूपं तस्माद्वेत्यारभ्यान्नात् पुरुष इत्यन्तेनोक्त्वा आध्यात्मिकमन्नमयादि-
पुरुषरूपं वदन्ती श्रुतिसत्स्येदमेव शिर इत्यादिना पक्षिरूपमाहेत्यर्थः । ननु तस्येदमेवेती-
दमा प्रत्यक्षविषयस्यैव शिरआदेः परामर्शात् प्रत्यक्षविषयस्यैव पक्षित्वं कल्पनयोपदिश्यत
रश्मिः ।

दिदिक्षु शास्त्रं लोकजुष्टिमनुसरदन्नमयशरीरमनात्मानमत्यन्तसूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूय सूपानिष-
क्तद्रुतताम्रादिप्रतिभावत्ततोन्तरं ततोन्तरमित्येवं पूर्वेण समानमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राहयत् प्रति-
पत्तिसौकर्योपेक्षया सर्वान्तरमुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति छिद्वरमिति भाष्येण मन्यत इत्यर्थः ।
ब्रह्मरूपत्व इति ब्रह्मरूपत्वाधिकरणे काले । भाष्ये । पुनर्ब्रह्मविषयकेत्यादि पुनर्मक्ष-
विषयकः प्रश्नस्तद्वाक्यं पूर्वोक्तमेव । साधनोपदेशस्तद्वाक्यमपि । अत एव भाष्ये सर्वत्रोक्ता-
नित्युक्तम् । तत्करणं तपःकरणम् । तद्वाक्यं 'स तपोतप्यत' इति । इदमपि सर्वत्रोक्तमेव ।
पूर्वातिरिक्तब्रह्मज्ञानं च तत्प्रतिपादकानि 'अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्, प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्,
मनो ब्रह्मेति व्यजानाद्विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्येवमनेकानि वाक्यानि तेषां परंपरेत्यर्थः ।
प्रकृते । पूर्वोक्तमिति जन्माधधिकरणादाहुक्तमित्यर्थः । वदन्तीति 'स वा एष पुरुषोऽब्रह्म-

रूपमाह । यतस्तेनैव रूपेणाधिभौतिके रूपे आध्यात्मिकस्य पुरुषस्य प्रवेशः । तदुक्तं वाजसनेयिशाम्बायाम् । 'पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः, पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशात्' इति । वस्तुनस्तु पुरुष एव । परं तु पुरःसंबन्धी सन् पक्षी भूत्वा पुरः शरीराण्याविशदित्यर्थः । प्राकृतीषु विविधास्तु पूर्वप्राकृतस्यैक-विधस्य प्रवेशोऽनुचितो यद्यपि तथापि स्वप्रवेशं विना न किञ्चिद् भावीनि गतिप्रतिबन्धकमुल्लङ्घयतालौकिकया गत्या प्रविशामीति ज्ञापनाय पक्षिभवनम् । स हि तादृशः । अत एव द्विपदश्चतुष्पद इत्युक्तम् ।

आधिदैविक एक एवेति यः पूर्वस्येति सर्वत्रोक्तम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इति नात्राध्यात्मिकपुरुषोपदेश इत्याशङ्कायां तद्वोधनाय सूक्ते हेतुमाहुः यत इत्यादि । तथा च पक्षिरूपस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारे पक्षादिपदेषु लक्षणाभावादयमेव पक्षो ज्यायानित्यतस्तथे-त्यर्थः । ननु तथापीदं पदे लक्षणागौरवं चाधिकमतो नेदं साधीय इत्यतः सूक्तमुप-दृशन्ति तदुक्तमित्यादि । तथाचातिरेकस्य श्रुत्युक्तत्वात् तेनेदं पदलक्षणाया अप्यदुष्टत्वादय-मेव पक्षो ज्यायानित्यर्थः । एकविधस्येति अन्नमयेऽन्नमयरूपस्येत्येवमित्यर्थः । स हि तादृश इति पक्षी यतो गतिप्रतिबन्धकोल्लङ्घनेनेदं देशप्रवेशसमर्थ इत्यर्थः । प्रतिबन्धकज्ञापक-माहुः अत एवेत्यादि । तथाच पुरां विशेषणबलात् तथावसीयत इति नात्र कल्पना-लेशोऽपीत्यर्थः । नन्वेवं पक्षिरूपस्यान्नमयादिषु पञ्चस्यपि सत्त्वादानन्दमये को विशेष इत्याकाङ्क्षायामाहुः आधिदैविक इत्यादि । एवमत्र श्रुत्यर्थे निर्णयति यः पूर्वपक्षोऽधि-रश्मिः ।

मयः' इत्यनेन रसमये 'स वा एष पुरुषविध एव' इत्यनेनावशिष्टेष्वित्यर्थः । नात्राध्यात्मिकेति इदमा निर्दिष्टशिरस्कादिकपक्ष्यभेदान्नैत्यर्थः । आध्यात्मिकत्वं त्वाधिभौतिकसंबन्धात् पुरुषस्या-धिदैविकस्य । पुरा आस पुरुषमिति पुरि श्रेते इति त्रेधा व्युत्पन्नः पुरुषशब्दः । लक्षणाभावादिति लक्षणायाः पुरुषावयवेष्टभावादित्यर्थः । अतस्तथेति पक्षस्य ज्यायस्त्वात्पक्षिरूपस्याधिभौतिक-स्याध्यात्मिकपुरुषातिरिक्तत्वम् । लक्षणागौरवं चेति परिदृश्यमानस्य पक्षिशिरआदेरपरिदृश्य-मानेन पुरुषशिरआदिनाध्यात्मिकेन प्रतियोगितासंबन्धो लक्षणा । पुरुषमतिरिक्तं मत्वा ऐल-वत् पक्षिभवनकल्पने गौरवं चेत्यर्थः । आधिदैविकेत्यादि 'तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्य' इत्यन्नमयादि प्रकृत्य प्रत्येकं कथनात् पूर्वं फलत्वेनोक्तमाधिदैविकानन्दमयत्वमेव विशेष इत्यर्थः । भाष्ये । एवमुक्तेरिति 'तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्य' इत्युक्तेरित्यर्थः । न त्वेवमिति न तु वदतीत्यर्थः । आध्यात्मिकरूपाणामिति आध्यात्मिकाः 'देहप्राणमनोबुद्धिजीवा अन्नमयादयः पञ्च कोशाः' इति श्रुतिप्राप्त्यसंशया । प्रकृते । पक्षिरूपस्येति आधिदैविकस्य । यद्वाद्भा-श्रित्य ग्रन्थप्रवृत्तिः । तेनान्नमयादीनां पक्षित्वेपि न क्षतिः । आधिदैविक इत्यादीति । तथा चैकरूपत्वमेव विशेष इत्यर्थः । तथा चेति । यत्तु शंकराचार्याः न चात्रानन्दमयाम्बास्यः श्रूयते 'यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' 'सैवानन्दस्य भीमांसा भवति' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यादिषु प्रातिपदिकार्थमात्रमेवाम्यस्यते इति वदन्ति तत्र । 'तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्य'

नन्वानन्दमयेऽप्येवमुक्तेर्नाथमपि परमकाष्ठापन्नरूपः, किं तु पूर्वोक्तेभ्योऽतिशयिनधर्मवान् विभूतिरूप एव । नच शिरआदीनामानन्दरूपत्वेनैवोक्तेरयं परमात्मैवेति वाच्यम् । अन्नमये यथावयवानां तद्रूपत्वं तथाऽऽनन्दमयेऽपि तेषां तद्रूपत्वादन्यथा तस्यैव एव शारीर आत्मेति न वदेत् । शरीरं हि पूर्वोक्तं तत्संबन्धी हि शारीरस्तद्विन्नः प्रतीयते । तथाच परब्रह्मत्वं स्वान्यात्मवत्त्वं च सर्वश्रुतिविरुद्धम् । नन्वेतदतिरिक्तं चेद् ब्रह्म स्यात् तदानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मा ब्रह्मेत्यपि वदेत् । नत्वेवमनोऽयं पर एवेति चेन्न । आध्यात्मिकरूपाणामेवात्र निरूपणात् तेषां च पञ्चरूपत्वात् तावतामेव निरूपणमतोऽस्मादन्य एव पर इति प्राप्ते प्रतिवदति । आनन्दमयोभ्यासात् । आनन्दमयशब्दवाच्यः पर एव । कुतः । अभ्यासात् । तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्थेयन्नमयादिषु सर्वत्रैवात्मत्वेनानन्दमयस्यैव कथनात् । ननु न किञ्चिन्मानमत्र पश्यामः । किं च । आनन्दमयस्यैव सर्वत्रात्मत्वेन कथने आनन्दमयेऽपि, तस्यैव एवेत्यादि न वदेदयमेव पूर्वस्यात्मेति वदेदतो नानन्दमयः पर इति चेत् । उच्यते । न हीश्वरादन्यः सर्वेषामेक आत्मा भवितुमर्हति । तस्यानन्दरूपत्वं तु 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रास्तुपजीवन्ति । रसो वै सः रसश्चेवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

करणावतारणयोचिष्टति तमाहुः नन्वित्यादि । तथाच योग्यत्वात् प्रायपाठावानन्दरूपत्वमवयवानामुच्यते, न तु परमात्मत्वादित्यर्थः । परमात्मत्वाभावे गमकमाह अन्यथेत्यादि । पूर्वोक्तमिति आनन्दमयम् । शेषं निगदव्याख्यातम् । एवं च मयतो विकारार्थत्वानङ्गीकारेऽप्यन्नमयादीनामिवानन्दमयस्याऽप्याध्यात्मिकविभूतिरूपेणापरब्रह्मत्वं प्रायपाठबलादङ्गीकर्तव्यं, न तु परब्रह्मत्वमिति पूर्वपक्षाशयः । अत्र सूत्रमुपन्यस्य समादधते आनन्दमयोऽभ्यासादिति । तस्येत्यादि तथाच वाक्याभ्यासात् तथेत्यर्थः । अयं प्रकारो गुणोपसंहारपादे, आत्मगृहीतिकार्याख्यानाधिकरणाभ्यां पुनः स्फुटीकर्तव्यः । अत्र चोदयति । नन्वित्यादि । अत्रेति उक्तवाक्येऽनानन्दमयग्रहणे । साधकतर्कभावमुक्त्वा साधकतर्कमाह किंचेत्यादि । अनयोर्द्वयणयोः पूर्वं निरस्यन्ति न हीत्यादि, मन्तव्यमित्यन्तम् । तथाच सर्वेभ्योऽन्तरात्मत्वमानन्दमयस्य निरूपयिष्यन्त्या यत् तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्थेति प्राणमयाद्यानन्दमयान्तस्य, एष एव शारीर आत्मा यः पूर्वसाक्षमयस्येत्यन्नमयसंबन्धिन आत्मनः सर्वसंबन्ध्यात्मत्वमभ्यस्तम् । अन्नमयाभिमानी तु पूर्वं नोपक्रान्तः

रक्षितः ।

इत्यनेन वाक्येनात्रमयादिषु सर्वत्रानन्दमयस्यैवात्मत्वेनाभ्यासादित्यर्थः । भाष्ये । आनन्दमयस्यैवेत्येवकारेण 'असन्नेव सः' इत्यादिशंकरपादोक्तपुञ्छाभ्यासो निराकृतः । व्याख्येयविरोधस्य तत्रातिस्फुटत्वात् । प्रकृते । तथेति आनन्दमयत्वमित्यर्थः । स्फुटीति तेन साष्टसूत्रसार्धाध्याय एतस्य शेष इति शेषशेषिभावः संगतिः सूचिता । चोदयतीति वाक्याभ्यासं स्फुटजिज्ञासुस्तथेत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

किं जगत्कर्तृवोपक्रान्तन्त्रापि सृष्टिकथनेन तदेतच्छब्दाभ्यां मन्निहितं विपश्चिद् ब्रह्मैव परामृश्यत इति तदेव पञ्चानामात्मेति बोध्यते । अत आत्मपदवटितवाक्याभ्यामस्तस्य सर्वात्मत्वं सर्वान्तराऽऽत्मत्वं वा बोधयन्त्र निगुञ्जमीश्वरत्वं निगमयति । एतस्यैवानन्दस्येति श्रुत्यन्तरं चानन्दप्राचुर्यम् । तच्च निरवधिमचिदंशपेक्षयेति प्रकृतत्वात् सिद्ध्यति । तथा रमो वै स इत्यादिश्रुत्यन्तरं चानन्दरूपताम् । एवं सर्वश्रुत्येकवाक्य-त्वेऽप्यसमानवाक्यगतस्तस्यैव इत्ययमेतच्छब्दः पूर्वोक्तमात्मानं परामृञ्चनानादृशं तं सर्वत्र ग्राहयतीति पूर्वोक्तश्रुत्येकवाक्यतापन्नस्यास्यैव मानत्वान्न मानामाव इत्यर्थः । एतेनैव बाधक-त्वंऽपि निरस्त एव । शरीरपदं तु शरीरसंबन्धित्वमात्रबोधकं, न त्वमिमानित्वबोध-कम् । किंचामिमानित्वपेक्षेयं नाभिमानित्वं दोषः । सर्वात्मकत्वात् । अन्यस्यान्य-स्मिन्नभिमानस्यैवाध्यामरूपत्वेन दोषत्वात् । अत एव पुरुषविधव्राह्मणे, ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्युपक्रान्तस्यात्मनो ब्रह्मत्वं निगमयित्वा तद्वान्मानमेवावेदं ब्रह्मासीत्युच्यते । नच तस्यैव इति पट्टया भेदनिर्देशाच्च तथेति वाच्यम् । राहोः गिर इतिवदभेदेऽपि रदिमः ।

जगत्कर्तृनेति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुत्या स एवोपक्रान्त इत्यर्थः । ननु नेयमुपक्रमश्रुतिः किं 'ब्रह्मविदामिति परम्' इत्यतः कथं जगत्कर्तृवोपक्रान्तः इति चेत्त-त्राहुः तत्रापीत्यादि । जगत्कर्तृबोधकश्रुतावपीत्यर्थः । बोध्यत इति । तथा च तदेतच्छ-ब्दाभ्यां परामर्शाहोऽस्योपक्रमस्तत्रेति नोक्तदोष इत्यर्थः । नन्वस्तु विपश्चिद् ब्रह्म पञ्चानामात्मा तथा-प्यानन्दमात्रम्यास इति कथमानन्दमयाम्यास इत्याकाङ्क्षायां प्रत्ययार्थविशिष्टप्रातिपदिकार्थरूपत्वं तस्य भन्तव्यमित्यन्तर्भाष्यं विवृण्वन्तो व्युत्पादयन्ति एतस्यैवेत्यादि । निगमयतीति पूर्वैषा-न्वयः । सिद्ध्यतीति तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वेऽतो दुःखसत्तां प्रापयतीति शांकोक्तं प्रत्युक्तम् । भाष्ये तु विशिष्टं शुद्धात्मातिरिच्यत इति न्यायादानन्दानन्दमयावेकौ इति न दुःखसत्तावारणायान्या-पेक्षा तथापि प्रकृतत्वादस्तु । आनन्दरूपतामिति निगमयतीति पूर्वैषान्वयः । एतादृशं तमिति प्रत्ययार्थविशिष्टप्रातिपदिकार्थं तमानन्दमयमित्यर्थः । अस्यैवेति आनन्दमयपरामर्शक-तदेतच्छब्दवटितश्रुतिवाक्यस्यैवेत्यर्थः । न मानामाव इति । ननु न किञ्चिन्मानमत्र पश्यामः इत्युक्तो मानामावो नेत्यर्थः । तेन 'यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' सैवानन्दस्य मीमांसा भवति 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यादिषु प्रातिपदिकार्थमात्राभ्यासाच्चानन्दमयाम्यासः श्रूयत इति शंकरभाष्योक्तं प्रत्युक्तम् । एतेनैवेति 'तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्य' इत्यत्र पूर्वोक्तात्म-परामर्शोपपादनेनैव पूर्वपक्षग्रन्थोक्तोन्याया तस्यैव एवेत्यादिरूपो बाधकस्तर्क इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं तथापि शरीरपदं कथं संगच्छते इति चेत्तत्राहुः शरीरपदमिति । न त्वमिमानित्वेति व्याकल्पे तदर्थकतद्धिताभावादिति भावः । ननु संबन्धस्त्वपिमानरूप एवेति कथमेवमिति चेत्तत्राहुः किंचामीत्यादि । सर्वात्मकत्वादिति आनन्दमात्ररूपादमुखोदरादित्वेन देहिन्द्रिआद्यात्मकत्वादित्यर्थः । ब्रह्मण्यध्यासं वारयन्ति अन्यस्येत्यादि । अन्यस्य चैत-न्यस्यान्यस्मिन् जडे देहादावित्यर्थः । उच्यत इति अभिमान उच्यत इत्यर्थः । पूर्वतन्वरीत्या तु इन्द्रप्रयोगः । 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' 'ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्' इति । तथेति सर्वावयवरूपत्व-

एष ह्येवानन्दयानि' इत्यादिश्रुतिभिर्निर्णयते । एवं सति तदेकवाक्यतायै प्रकृतोऽप्यानन्दमयशब्दस्तद्वाच्येति मन्तव्यम् । अन्यथानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मैत्यपि वदेत् ।

ननूक्तमाध्यात्मिकानामेवात्र निरूपणादित्यादीनि चेन्न । उक्तरीत्याधिदैविकस्यैवान्ते निरूपणात् । अत एव भार्गव्या विद्यायामपि भृगोरन्नमयादिज्ञानानन्तरमपि पुनर्ब्रह्मजिज्ञासोक्ता, न त्वानन्दमयज्ञाने । न हि भृगोराध्यात्मिकज्ञानार्थं प्रवृत्तिः, किं तु ब्रह्मज्ञानार्थमेव । अधीहि भगवो ब्रह्मेति प्रश्नवचनात् ।

किंच, ब्रह्मविदामोति परमित्युपक्रमान्ते ज्ञेयानन्दगणनामुक्त्वा, 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' इति वाक्यैर्ब्रह्मविदि पुरुष आदित्ये च तदेवाक्षरं ब्रह्म प्रतिष्ठितमिति तदानन्दोऽपि तथैवेति तयोरानन्दयोरैक्यम् । एवंरूपं ब्रह्मेति यो वेद तस्य क्रमेणान्नमयादिप्राप्तिमुक्त्वा अन्ते वदत्येतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति । एवं सत्युपक्रमे परप्राप्तेः फलत्वेनोक्तैरुपसंहारेऽपि तथैव भवितव्यत्वादानन्दमयप्राप्तेरेवान्ते फलत्वेनोक्तैस्तदुत्तरमन्यस्यानुक्तेरानन्दमय एव परः ।

भाष्यप्रकाशः ।

पट्टीदर्शनात् । नन्वस्त्वेवं, तथाप्यानन्दमय एतत्कथनस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्का तु, शरीरप्रवेशप्रयोजनेत्यादिनाऽनुपदमेव निवारणीया । तस्माच्च कोऽपि दोषः । उक्तसाधनाय विपक्षवाधनाय च तर्कमाहुः अन्यथेत्यादि । अत्र चोदयति नन्वित्यादि । तत्र समादधते नेत्यादि । उक्तरीत्येति सर्वात्मत्वादेरन्यप्रासंभवेन । एतमेवार्थं श्रुत्यन्तरेणोपपन्नं अत एवेत्यादि । ननु भृगोर्ब्रह्मज्ञानार्थं प्रवृत्तिरिति सत्यं, परंतु तत्रानन्दत्वेन ब्रह्मज्ञानाजिज्ञासोपरतिर्न त्वानन्दमयत्वेन ज्ञानात् । अतो नानया श्रुत्या तदुपपत्तम् इत्याकाङ्क्षायां प्रस्तुतप्रपाठकोपक्रमादिविचारेणापि तमर्थं साधयन्ति किंचेत्यादि पर इत्यन्तम् । तथाचास्य प्रपाठकस्य, ब्रह्मविदामोति परमिति सूत्रितार्थविवरणरूपत्वात् फलविवरणमेवानन्दमये प्रपाठकस्य तात्पर्यं नियमयत् तस्य ब्रह्मत्वं गमयति । एवं भृगुप्रपाठके

रक्षितः ।

मित्यर्थः । तथा चाध्यासापत्तिरिति भावः । पट्टीदर्शनादिति तथा शरीरस्याय शरीर इत्यत्रापि पट्टचाऽभेदार्थकत्वेन 'आनन्दरूपमश्रुतं यद्विभ्राति' इति श्रुतेः आनन्दात्मकशरीरमिन्न आत्मैत्यार्थदमेद एव संसर्गो न त्वध्यास इति वाधकस्तर्को निरस्त इत्यर्थः । एतत्कथनस्येति शरीर आत्मत्वकथनस्येत्यर्थः । उक्तेति आनन्दानन्दमयाभेदसाधनाय । चिपक्षेति भाष्ये आध्यात्मिकरूपाणामेवेत्यादिनोक्तो विपक्षस्तस्य वाधनायेत्यर्थः । अन्यत्रेति आध्यात्मिकाधिभौतिकयोरित्यर्थः । अत्र भाष्य आधिदैविकस्यैवेति सर्वेषां पदार्थानां तत्तदाधिदैविक तत्तदाकारमव्यापकतया यातीति विश्रुतम् । आनन्दत्वेनेति 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति श्रुतेरित्यर्थः । सूत्रितार्थेत्यादि । अयमर्थः । उपसंहारे 'आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इति वचनादुपक्रमेणाश्रोति परमित्यत्र परपदेनानन्दप्राप्त्यर्थं सूच्यते । उक्तार्थत्वात् । अन्यथा तु नैकवाक्यतेति । सूत्रितार्थेति पाठः । अयमपि काचित्क इति विवृतः । सूत्रलक्षणाकान्तत्वाद्वा सूत्रितार्थेति पाठः ।

ननुपसंक्रमणं ह्यतिक्रमणमतो न तथेति चेत् । हन्तैवमतिक्रान्तशब्दार्थो
त्वन्मतिर्भाति । यतः संक्रमणशब्दः प्राप्त्यर्थकः सर्वत्र श्रूयते । अत एव
रवेर्मकरादिराशिप्राप्तौ तत्तत्संक्रमणमित्युच्यते । नचेयं न परममुक्तिः । अस्मा-
ल्लोकात् प्रेत्येति पूर्वमुक्तेः । अत एव पुरुषोत्तमानन्दानुभवे सत्यनुभवैकगम्योऽय-

भाष्यप्रकाशः ।

यद्यपि जिज्ञासोपरतिस्थले आनन्दमयपदाभावस्तथापि समाप्तौ 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य
एतत् साम गायन्नात्ते' इति फलकथनेन द्वयोरपि प्रपाठकार्यैकाध्यायगमात् तस्यागुप-
म्भकत्वमन्याहृतमित्यर्थः । अत्र वादी परमफलत्वाभावमाशङ्कते नन्वित्यादि । संक्रमः प्रति-
संक्रम इति पुराणप्रयोगात् तथेत्यर्थः । समादधते हन्नेत्यादि । उच्यत इति 'कार्मुकं
तु परित्यज्य झपं संक्रमते रविः' इत्यादिवाक्येपूच्यते । ननु संक्रम एव प्राप्तिर्नतुपसंक्र-
मोऽपीति चेत् तथाप्युपोपसर्गेणातिक्रमोऽर्थः कथं लब्धव्यः । तर्हि किमर्थोऽयमुपसंक्रम
इति चेत् भेदेन स्थित्वा भोगार्थ इत्यवधेहि । ऋचि तथैव सिद्धत्वेन तदुपपादकग्रन्थे-
ऽपि तथैव सिद्धेरावश्यकत्वादिति । नन्वेवं भेदे सति नेयं परममुक्तिः, किं तु जीवन्मु-
क्तिरेवेयमिति चेत्तत्राहुः नचेत्यादि । तथाचेत्तच्छरीरत्यागकथनेनात्र जीवन्मुक्तिरशक्यवचनत्वात्
परममुक्तिरेवात्रोच्यत इत्यर्थः । तर्हि देहान्तरे सिद्धिरेवास्तु । परममुक्तौ बाधकस्य भेद-
स्योक्तत्वादिति चेन्न । तथा सति करणग्रामसङ्गात्वात् प्राणमयादिसत्त्वेन पुनस्तत्संक्रमोक्ति-
विरोधापत्तेः । तस्मादत्र परममुक्तिरेव विव्रियत इति हृदिकृत्यैतस्याः परममुक्तित्वसाधकं
हेतुन्तरमाहुः अत एवेत्यादि । अस्य परममुक्तित्वादेव पुरुषोत्तमानन्दानुभवे सति
रश्मिः ।

तस्यापीति भृशप्रपाठकस्यापि । चादीति व्याख्याता । आशङ्कत इति पुच्छत्वेनोक्तं ब्रह्म प्रधान-
मिलङ्गीकृत्य न त्वानन्दमयोपसंक्रमयितव्यस्यान्नमयादिवदब्रह्मत्वे सति नैवं विदुषो ब्रह्मप्राप्तिः फलं
निर्दिष्टं भवेन्नप्यदोषः । आनन्दमयोपसंक्रमणनिर्देशेनैव पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तिफलस्य निर्दिष्टत्वादि-
तिभाष्येणाशङ्कत इत्यर्थः । कार्मुकं धनुः । झपं मीनम् । उच्यत इति । तथा च पुराणेपि प्रतिसंक्रम
उक्तो न त्वतिसंक्रम इति न तस्य विरोधः । प्रतिसंक्रमस्तु लयः । समीपार्थकोत्रोपेत्याशयेनाहुः
भेदेनेत्यादि । अत्रार्थ एकवाक्यतां प्रमाणयन्ति ऋचीत्यादि । 'ब्रह्मविदामोति परम्' इत्याद्युचि ।
जीवन्मुक्तिरिति 'असक्तशुद्धिः सर्वत्र' इत्यादिवाक्योक्तोऽध्यासाभावो जीवन्मुक्तिः ।

'विद्ययाऽविद्यानाशे तु जीवो मुक्तो भविष्यति ।

देहेन्द्रियासवः सर्वे निरव्यस्ता भवन्ति हि ॥

तथापि न प्रलीयन्ते जीवन्मुक्तगताः स्फुटम् ।

आसन्यस्य हरेर्वापि सेवया देवभावतः ॥

इन्द्रियाणां तथा स्वस्य ब्रह्मभावाल्लयो भवेत् ।

आनन्दांशप्रकाशाद्धि ब्रह्मभावो भविष्यति' ॥

इति शास्त्रार्थात् । तर्हीति जीवन्मुक्त्यसंभवकाल इत्यर्थः । तत्संक्रमोक्तीति प्राण-
मयमुपसंक्रामतीति प्राणमयादिसंक्रमोक्तिविरोधापत्तिः । भेदस्तु सर्वात्मना लीनो भावनालीनो
वर्तत एव । तस्मादिति ज्ञानाग्निना सर्वकर्मनाशात्तदनुजभक्त्या वेति कर्मजन्यशरीरस्य शङ्कितु-
मप्यशक्यत्वादेवेत्यर्थः । पुरुषोत्तमेति पुरा आस पुरि शेते इति न्युत्पत्तिद्वयं मुरुषुषतीत्यविधान-

भाष्यप्रकाशः ।

वरणैकहेतुकानुभवमात्रगम्योऽयमानन्दो, न मनोवाग्विषय इति ब्रह्मण आनन्दं ज्ञात्वा विद्वान् सन् कुतश्चन लोकेवेदादिभ्योऽपि न विभेतीति सर्वतो भयाभावमनेन श्लोकेनोक्तवतीति

रश्मिः ।

व्युत्पत्तिः । पुरुषोत्तमो धर्मी स 'यद्यत्त्रिय' इति वाक्यानुगुणो मजनविषयः । तस्यानन्दो भजनानन्दः तस्यानुभवो हि सर्वात्मभावरूपसाधनेन 'पुरुषार्थोतः शब्दादिति वादरायणः' इति सूत्रात् । पुरुषोत्तमस्तु अशिशिवेव त्रिष्वसिषु हृदि वर्तते ।

‘विष्णुर्नाम महायोगी महामायो महत्तपाः ।

तत्त्वमार्गे यथा दीपो द्ययते पुरुषोत्तमः’ ॥

इति योगतत्त्वोपनिषच्छ्रुतेः । स पुरुषोत्तमो 'यद्यद्विया' इति वाक्यानुगुण इत्युक्तः । स्वात्मकसाधनलभ्यः ।

‘शुद्धस्फटिकसंकाशं किञ्चित् सूर्यमरीचिवत् ।

लभते योगयुक्तात्मा पुरुषोत्तमतत्परः’ ॥

इति श्रुत्युक्तं तत्साधनम् । व्यानवायुः पूर्वार्धार्थः । अमृतविन्दूपनिषदि तथोक्तः । तदन्व-
सृतविन्दूक्तं साधनम् । तदा शून्याभावे सिद्धे ब्रह्मोपनिषदोऽशून्यभावनिश्वयः । तेन धर्मी पुरुषोत्तमः ।
तत्र भक्ता लक्ष्मीवर्तते पुरुषविषयाद्युपनिषदात् । तथा भक्त्या 'अचलत्वं चापेक्ष्य' इति सूत्रभाष्योक्तरी-
त्यात्मबोधोपनिषदुक्तस्वरूपलभे शब्देऽन्यस्मिन् वा । लभत इति । अमृतविन्दूपनिषदुक्तप्रत्याहार-
प्रभृतिकयोगयुक्तात्मा निरोधानन्तरं मानसीसेवावान् । पुरुषोत्तमतत्पर इति । अत्र साधने पुरुषोत्तम-
योगाध्यायोक्ते ऊर्ध्वमूलमधःशाखोत्थः कालात्माश्चो बृहदारण्यकोक्तोऽप्सुयोनिर्नारायण इव वर्तमानः ।
शाखास्तु देवलोकमूलोक्तभुवर्लोकरूपाः । कर्मानुबन्धीनि मूलानि मनुष्यलोके तच्छेदनेन भगवद्भामा-
क्षरप्राप्तिः । ज्ञानकर्माभेदपक्षे पञ्चरात्रोक्ते । जीवांशोधिकारी । तेजोरूपं तेजोविन्दूपनिषदि प्रोक्तम् ।
पश्चाच्चत्वारोर्धाः सर्वत्र प्रतिपाद्यन्ते इति ओजः । सोमो रसात्मकः । वैश्वानरोन्नपाचकः । सर्वहृत्स्थश्च-
तुर्यः । वेदान्तकृच्च क्षराक्षरपुरुषोत्तमाः सर्वभावश्च समष्टिः । सर्वात्मभावश्च । कृतकृत्यता फलम् ।
गुह्यतमत्वात्पुरुषोत्तमात्मक साधनं गीतात्रयोदशाध्याये सर्वम् । अत्र तत्पर इत्यर्थः । तथा च गोपीचन्दनो-
पनिषदि श्रुतिः । ब्रह्म चिदधनानन्दैकरूपपुरुषोत्तमरूपेण वसुदेवसन्नय्याविर्भविष्यतीति । अयं मध्यमः
पक्षः । उत्तमस्तु स्वरूपा निश्चिन्त्य तत्परः । यथात्रैव भाष्ये अशिशिखा पुरुषविषयः 'यद्यद्विया' इति
वाक्यात् 'नाहं वेदैः' इति वाक्याच्च । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्माकृताकृतात्' इति काठकाच्च
'त्रिषत्या ह वै देवाः' इति श्रुतेः ब्रह्माभ्युत्पत्त्युपनिषदः उदाहृतास्तदङ्गमन्याः । रामोत्तरतापिनीयेपि
'सोमृतत्वं च गच्छति सोमृतत्वं च गच्छति सोमृतत्वं च गच्छति' इति वारत्रयमुक्तं त्रिषत्यम् ।
भिन्नाभिन्नयोरानन्दयोरभिन्नमानन्दमुत्तमा भिन्नानन्दमाहुः वरणैकेत्यादि । वरणैकहेतुको मत्तयाख्यः
प्रियत्वानुभव इत्यर्थः । अयमानन्द इति उक्तपुरुषोत्तमानन्दभिन्नो भेदघटितत्वेन भक्तिमार्गी-
यानन्दः । लोक इति आदिना कालः । न कुतश्चनेत्युक्त्या लोकाद्भयाभावो यथा चोराद्
विभेतीत्यादिभयहेतवः । तेभ्यो विद्वानित्युक्त्या द्वितीयामावात्र भयम् । इष्टनिवृत्तिनिष्ठप्राप्ति-
ज्ञानजतापहेतुकं भय भवति तदपि विद्वानित्युक्त्या 'एतद् ह वा च न तपति' इति तापार्मावात्र

मानन्दो, न मनोवाग्विषय इति ज्ञात्वा लोकवेदकालादिभ्योऽपि न विभेतीनि,
'यतो वाचः' इति श्लोकेनोक्तवती । अन्यथा आनन्दे मनसोऽप्यगम्यत्वमुक्त्या,
विद्वानिति कथं वदेत् ।

एवं सति सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिन्तेत्युचि यत्
फलमुक्तं तदेवान्ते विवृणमिनि ज्ञायते । अन्यथा अस्माच्छ्लोकात् प्रेत्येत्युक्तत्वाद्देहा-
भावेन भयानुपस्थित्या तन्निषेधासंभवः कामभोगासंभवश्च । अत एव

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वभयाभावः परममुक्तेर्लिङ्गमिति स एव तथात्वसाधक इत्यर्थः । विपक्षवाधकतर्कोक्तिमुखेन
पुनर्हेतुवन्तरमाहुः । अन्यथेत्यादि । अन्यथेति परममुक्तित्वाभावे । तथाच मनोवाग्वि-
षयानन्दवेदनमपि परममुक्तेरेव लिङ्गमित्यर्थः । एवं हेतुत्रयेणास्याः परप्राप्तेः परममुक्ति-
त्वसाधनेनेदं सिद्धम् । या ज्ञानमार्गिणां ब्रह्माभेदरूपा परममुक्तिः सा भक्तानां फला-
नुभवे स्वरूपयोग्यतासंपादकतयोपयुज्यते । तस्यां सत्यां भक्त्या तादात्म्येन फलानुभ-
वात् । अतः सा पूर्वकक्षारूपेति । तदेतद् हृदिकृत्य सिद्धमाहुः एवं सतीत्यादि ।
एवं सतीति आनन्दमयप्राप्तेरेवं परममुक्तित्वे सति । विवृणमिति यतो वाच इति श्लोकेन
विद्वत् । अस्य श्लोकस्यार्थमुक्तफलांशविवरकत्वमृगंशस्य च यजुर्विपश्चित्तफलबोधकत्वमिति
द्वयं निगमयितुं तद्विपरीतवाद्वाधकं तर्कमाहुः अन्यथा अस्मादित्यादि । तथाच
यद्यसर्गशिविवरकत्वं न स्यात् तदोक्तरीत्या भयाभावेन भयनिषेधनमसंगतं स्यात् ।
यदि ऋगंशस्य विपश्चित्तफलबोधकत्वं न स्यात् तदा कामभोगोक्तिरप्यसंगता स्यादि-
त्युभयमभ्यवर्णादेवोभयं निगम्यत इत्यर्थः । अथैतत्साधकं हेत्वन्तरमाहुः अत एवे-
त्यादि । तथाच विपश्चित्तफलविवरकत्वादेव तथोक्तमित्यर्थः । एवमेतस्याः श्रुतेः फलांश-

रश्मिः ।

तद्देतुकं भयम् । 'न यत्र कालः' इतिवाक्यात् कालाभावान्न तद्देतुकमपि भयम् । स एवेत्यादि
सर्वभयाभावोपि परममुक्तित्वसाधकः । विपक्ष इत्यादि परममुक्तित्वाभावेन तावद्रूपव्यापना-
भावपक्ष इत्यर्थः । न चदेदित्यन्यथाज्ञानरूपवाधकतर्कोक्त्युपायेनेत्यर्थः । हेत्वन्तरं परममुक्तित्वे ।
हेतुत्रयेणेति एतच्छरीरत्यागसर्वभयाभावमनोवाग्विषयानन्दवेदनरूपेणेत्यर्थः । ब्रह्माभेदेति
कर्मादिजन्यचित्तशुद्धयन्तरमक्षराभेदरूपेत्यर्थः 'आनन्दांशाभिष्वक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः'
इति शास्त्रार्थात् । न तु शान्दापरोक्षरूपं ब्रह्म । तस्यामित्यादि योग्यतायां सत्याम् । सिद्धान्त-
मुक्तावलीटीकोक्तज्ञानिभक्तौ चेद्विशेषतोयुग्यता इति तदा पुष्टिर्भक्तिं प्राप्नुतः । आदाविति ग्रन्थोक्तपुष्टि-
मयीदामित्येत्यर्थः । तादात्म्येति भेदसहिष्णुताभेदेनेत्यर्थः । भक्तानां पुरुषोत्तमाभेदस्त्वन्तराय-
रूपस्त्वानन्दानुभवे इति तं तत्र न संपादयति इति 'अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः' इति सूत्रे
वक्ष्यते । अक्षरेण तद्व्यप्रीतिवैचित्र्येण च पुरुषोत्तमाभेदरूपादाधेयभेदः स इवार्थ इति न परमप्रवेशः
अद्वैत्यत्वाधिकारेण स्पष्टः । चरणरूपाक्षरेण पुरुषोत्तमाभेदः पूर्वोक्तेनाक्षरेण 'अविभक्तं च भूतेषु
विभक्तमिव च स्थितम्' इति गीतोक्तः पुरुषोत्तमेनाभेदः । जीवस्य तु भक्तत्वाद् दत्तो भेदोऽभेद-
स्तिरोहितः । पूर्वकक्षेति 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा' इति गीतावाक्यात् । यजुर्विपश्चित्तेत्यादि
ब्रह्मविदित्यादियजुषा विपश्चित्तधर्मधर्मिभेदेन द्विविधानन्दरूपफलेत्यर्थः । तथोक्तमिति आनन्द-

सामानाधिकरण्यमनुकृत्वा 'आनन्दं ब्रह्मणः' इत्युक्तम् । एतेन लौकिकं पूर्वदेहं त्यक्त्वा साक्षाद्भगवद्भजनोपयोगिनं भगवद्विस्तृतात्मकं संघानं प्राप्तोत्वाद्यौ । तथाहि । देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवात्मको हि संघानः । तत्र स्थूलं शरीरमाद्य-विभूतिरूपम् । द्वितीयं स्पष्टम् । तृतीयं सर्वेन्द्रियसंबन्धित्वेनेन्द्रियरूपत्वेन चान्तः-करणात्मकत्वेन चेन्द्रियान्तःकरणरूपम् । तुरीयं जीवतत्त्वात्मकम् । यत्र गुहायां

भाष्यप्रकाशः ।

वियरकत्वमुपपाद्य तेन सिद्धं निगमयितुमाहुः एतेनेत्यारभ्य, अवगम्यत इत्यन्तम् । आद्यविभूतिरूपमिति अन्नमयविभूतिरूपम् । मनोमयविभूतिरूपस्येन्द्रियान्तःकरणरूपत्वे हेतूनाहुः तृतीयमित्यादि । अत्र मनसः सर्वेन्द्रियनियामकत्वात्मनोमयस्य सर्वेन्द्रियसंबन्धित्वम् । शेषं स्फुटम् । तथाच कार्यद्वारा मनसैव सर्वेन्द्रियाण्याक्षिप्यन्त इति तथेत्यर्थः । जीवस्य विद्यमानत्वाद्विज्ञानमयविभूतिर्बुद्धिरूपा मनसः पृथग् भविष्यतीत्याशङ्कावारणाय तत्स्वरूपमाहुः तुरीयमित्यादि । जीवतत्त्वात्मकमिति जीवस्य यत् तत्त्वं स्वरूपसहकारिगोच्यतासंपत्तिस्तदात्मकमित्यर्थः । अत्र गमकं यथेत्यादिना प्रोक्तं ज्ञेयम् । एवं

रहिमः ।

ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्येनोक्तमित्यर्थः । एतेनेत्यारभ्येत्यादि । अत्र भाष्ये । संघातमिति यद्ब्रह्मदारण्यके शरीरब्राह्मणे ब्राह्ममित्युक्तं तत् । साक्षाद्भगवद्भजनेति विशेषणेन तस्य फलत्वात् । विवृण्वन्ति स्म अत्रेत्यादि । अत्र प्रकृते संघाते मनस उत ये मनो निदुरिति श्रुतेराधिदैविक-रूपमनस इत्यर्थः । 'मनसो वशे सर्वमिदं बभूव' इति वाक्यात् सर्वेन्द्रियाणि प्राणाः इन्द्रियाणि प्राणाः अन्तःकरणं स्थानं तेषां सर्वेन्द्रियपदवाच्याः । तेषां नियामकत्वादित्यर्थः । मनोमयस्येति मनःप्राचुर्यस्य विभूतित्वात् । सर्वेन्द्रियाणि पूर्वोक्तानि तत्संबन्धित्वम् । आधिदैविकत्वेन प्रेयंप्रेरकभावः सयोगरूपः सोस्यास्तीति सर्वेन्द्रियसंबन्धि तस्य भावः सर्वेन्द्रियसंबन्धित्वम् । शेषमिति । इन्द्रिये-त्यादि भाष्यं स्पष्टम् । तथा हि आधिदैविकादिरूपेण त्रैविध्यम् । सर्वेन्द्रियसंबन्धो नेयनायकभावः । इन्द्रियरूपत्वम् । 'मनोमात्रमिदं ज्ञात्वा' इतिवाक्यात् । अन्तःकरणात्मकत्वं मनःप्राचुर्येप्येक-देशविकृतन्यायेन, एवं स्पष्टम् । कार्यद्वारेति ज्ञानरूपकार्यद्वारा । आक्षिप्यन्त इति आक्षेपोर्यापत्तिः । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति श्रुतेः । तथेति सर्वेन्द्रियसंबन्धित्वादिः । मनसोति अपृथगिति पदच्छेदः । मनोबुद्धिचित्ताहंकारा इति मनोभेदा इति । बुद्धिरूपेति इन्द्रियाणामुद्दिष्टेत्यर्थः । बुद्धितारतम्येनेन्द्रियज्ञानक्रिययोस्तारतम्यदर्शनाद्बुद्ध्यानुगृहीतानीन्द्रियाणि पश्यन्ति कुर्वन्ति च । इदं च कार्यलक्षणम् । स्वरूपलक्षणं तु द्रव्यस्य धरादेः स्फुरणे शब्देनालोकेन संस्कारेण वा यद्विशिष्टं ज्ञानमिति । तृतीयस्कन्धे षड्विंशे 'तैजसात्तु विकुर्वीणाद्बुद्धितत्त्वममृतं' इत्यस्य सुबोधिन्याम् । तद्विषये प्रस्थानरत्नाकरे च स्फुटम् । तत्त्वपदस्याभिप्रायमाहुः मनसोति । तस्येन्द्रियप्रेरकत्वं कार्यलक्षणम् । संकल्पविकल्पात्मकत्वं स्वरूपलक्षणमिति तेन पृथक् । बुद्धेर्मनो-भेदत्वात् । स्वरूपेत्यादि ज्ञानेन्द्रियेषु विज्ञानमयप्रवेशात्तथेति वक्ष्यमाणभाष्योक्ता । यत्रेत्यादिनेति अग्रिमग्रन्थेन भाष्ये यत्र स्वरूपयोग्यतायां तस्यां बुद्धिरूपायां यतो जीवरूपं ज्ञानं बुद्धिरूपसत्तत्त्वं विना न ब्रह्मवित् । बुद्धिमानयं पदार्थान् जानाति इति प्रत्ययात् । 'मनसि सर्वतो निवृत्तव्यापारे स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान्' इदमेव ब्रह्मज्ञानमिति द्वितीयपादे वक्ष्यन्ति । गुहायामिलादेर्य-

भगवद्भरणेन परमव्योमाविर्भावस्ततः पूर्णानन्दात्मकं पुरुषोत्तमस्वरूपं फलरूपं प्राप्य उक्तकर्तृरीत्या तेन सह सर्वकामाशनमेव मनोवागविषयानन्दवेदनं तद्वान् भवतीति वाक्यैकवाक्यतयावगम्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

विभूतिरूपाणि व्याख्याय तच्छेषिणं व्याकुर्वन्ति तन इत्यादि । अत्र कामाशनस्य वेदन-
रूपत्वम् । भोगस्य सुखमाक्षान्काररूपत्वात् । वाक्यैकवाक्यतयेति उपसंक्रमेण वेदनभ-
याभावाभ्यां तापाभावादिभिश्चास्य फलांशविवरकत्वेन वाक्यानामैकवाक्यतया ।

एवमानन्दमयप्राप्तेर्यथा परममुक्तिन्वं, तथा प्रकारो विषयवाक्यभूतप्रपाठकविवरणेन
प्रकाशितः । तत्र पूर्वोक्तानां विभूतीनां पक्षिरूपत्वं यदत्रोक्तं तल्लीलोपयोगिषु तेषु

रश्मिः ।

मातुः सुहायानित्यादि । हृदि मनसि अयं हृदयं सप्तम्या लुक् तत्संबन्ध्याकाशे छिद्ररूपे 'छिद्रा व्योम्नीव
चेतनाः' इति वाक्यात् । सुपर्णद्वययुक्तं वस्तु 'द्वौ सुपर्णा भवतः' इति गोपालतापिनीयात् ।
नर्पादामक्तस्यान्यत्र चरणयोरुत्थात् पुष्टिभक्तस्य फलम् । सिद्धान्तमुक्तावलीटीकायां ज्ञानिभक्तौ
चेद्विशेषतानुगृह्णाति तदा पुष्टिभक्तिं प्राप्तुः आदाविति ग्रन्थात् । पुष्टिमार्गत्वाच्च भगवद्भरणाति-
रिक्तं साधनमुक्तम् । भक्तिहेतौ त्वनुग्रह उक्तः स पुराणोक्तः ।

‘यदा यस्यानुगृह्णाति भगवानात्मभावितः ।

स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥

इतिवाक्यात् । न विभेति कुनश्चनेति परिनिष्ठितमतित्यागः । सुहावां हृदये 'स मानसीन
आत्मा जनानाम्' इति श्रुतेः । परमव्योमाविर्भावोऽप्योगोलके वह्निरिव वरणातिरिक्तं साधनं
नैत्युक्तम् । हृदि अयमात्मा सामानाधिकरण्येन तत्संबन्धिन्याकाशे जीवदेहे मनसि परमव्योमा-
विर्भावः स्पर्शमग्निसंबन्धेनायसि चामीकरत्वाविर्भाववत् । परो भीयते ज्ञायते येन व्यापकेन व्योम्नेति
परमं व्योम । ननु जीवस्य देह आकाशात्मकोऽपि मांसरूपः । संहितायामाकाशस्य मांसत्वोक्तेः भगव-
दंशत्वात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यादिकं भवति । आत्मनो जीवादाकाशो देहः । आकाशाद्वायुः
प्रापादिः त्वक् च । वायोरग्निः दर्शनाग्निः जाठराग्निर्ज्ञानाग्निश्च । अग्नेरापः प्रस्नेदादिरूपाः । अद्भ्यः
धृषिर्वा कठिनांशा अत्य्यादि । धृषिव्या ओषधयः लोमानि केशाः । ओषधीभ्योन्नं लिङ्गा अन्नाद्यूकाः ।
पुरि शेते इति पुरुषाः शय्याकथंचिन्नेयाः । तत्र पुरुषोत्तमस्य दीपशिखावद्भर्तमाने पूर्णानन्दे अदृश्य-
त्वाविकरणोक्ते संपन्ने 'तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्' इति श्रुत्युक्तं भवति, स्वां स्वीयां तनुं
विवृणुते प्रकाशयति । प्रवृत्ते । तच्छेषिणमिति । आनन्दमयमित्यर्थः । तापाभावेत्यादि
'एतद्देहं वा व न तपति' इति श्रुतेः । अस्येति प्रपाठकस्य । तथा च व्याख्येयव्याख्यानभाववैक-
वाक्यता तया । कथुना प्रथमस्कन्धस्य 'अथो विहायेमममुं च लोकम्' इत्यादिश्लोकद्वयसुबोधिन्यु-
क्तदिशाश्चम्यादिविभूतीनां साधनसंपत्तये लौकिकान्नमयादिकोशेषु तत्तदर्थं तत्त्ववेशं बोधयन्ती-
त्यशयेन भाष्यमवतारयन्ति एवमानन्दमयेत्यादि । प्रकाशित इति सर्वरीत्या व्याख्याय पूर्वं
पञ्चात्रयमलागे मानाभावमाश्रित्यायवेत्यादिना प्रकाशितः । तल्लीलेत्यादि लीलापूर्वकालिकेषु

अथेदं विचार्यते । 'पुरश्चक्रे द्विपदः' इति श्रुतौ वस्तुतस्तु पुरुष एव । परंतु पुरःसंचन्धी सन् पक्षी भूत्वा पुर आविशदिति निरूपितम् । प्रकृते चान्नमया-
दयस्तथैवोक्ताः । एवं सत्येकस्यां पुरि बहूनां तेषां प्रवेशो न वक्तुमुचितः ।
प्रयोजनाभावादित एकैकस्यां पुरि तथा वाच्यः । तत्र कीदृश्यां तस्यां कस्य प्रवेश
इति विचार्यमाणे प्राकृतत्वब्रह्मत्वयोरविशेषाद् विनिगमकाभावात् सर्वेषां सर्वत्र
प्रवेशोऽप्रवेशो वा भवेदिति चेत् ।

अत्रेदं प्रतिभानि । अस्माह्लोकात् प्रेत्येति वाक्ये इदंशब्दप्रयोगात् प्राकृत-

भाष्यप्रकाशः ।

कोशेषु पक्षिरूपेण यः प्रवेशस्तद्वेतुकमिति तद्वोपेक्षायाः श्रुतेरविचारे तत्र दृढं भव-
तीति तद्वद्वीकरणाय पक्षिरूपप्रवेशबोधकश्रुतिविचारं प्रतिज्ञाय तद्विचारबीजं वक्तुं प्रथमतो
विषयमाहुः अथेत्यारभ्य, उक्ता इत्यन्तम् । तथैवेति पक्षिरूपेण । अत्र विचारबीजं
वदन्तः पूर्वपक्षमाहुः एवं सतीत्यादि, चेदित्यन्तम् । अविशेषादिति सर्वेषु पक्षि-
ण्यविशेषात् । अप्रवेश इति उक्तश्रुतावेकस्य प्रवेशोक्तावप्यन्नमयादिषु पक्षिलिङ्गेन पुरि
प्रवेशे प्राप्तोऽपि प्राणमयादिष्वन्तर आत्मेति श्रावणात् तेषां चतुर्णां तत्तदन्तःप्रवेशोऽस्तु ।
अन्नमये तु तदश्रावणात् तत्प्रवेशो न शक्यवचनः । किंच, द्विपत्वादिलिङ्गस्य स्थूला-
स्त्रेव सत्त्वात् तास्त्रेव प्रवेशोऽत्र भासत इति प्राणमयादिषु लिङ्गाभावेन विवक्षितपृष्ठा-
भावात् तेष्वपि तदन्तगणां मोक्षक्यवचन इत्यप्रवेश इत्यर्थः । सिद्धान्तमाहुः अत्रे-
त्यादि । अयमर्थः । अस्माह्लोकात् प्रेत्येत्यत्र स्थूलशरीरत्यागाङ्गीकारे सूक्ष्मशरीरकारणशरी-
रयोः सत्त्वेन प्राणमयादिकोशानां सत्त्वेन, एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्याद्यग्रिम-
रस्मिः ।

लौकिककोशेष्वित्यर्थः । भाष्ये । निरूपितमिति आधिभौतिकेष्वाम्यात्मिकानां प्रवेश इति
निरूपितमित्यर्थः । प्रकृते । तन्नेति प्रवेशहेतुकं नेत्यर्थः । तद्विचारबीजमिति पक्षिणाभ-
प्राकृतत्वब्रह्मत्वाविशेषो विनिगमकाभावश्च हेतुः । तद्वेतुकः सर्वेषां सर्वत्र प्रवेशोऽप्रवेशो वा बीजम् ।
तस्य पक्षिरूपप्रवेशबोधकश्रुतिविचारस्य भवति । विषयमाहुरिति परोक्षवादरूपसिद्धान्तोपयोगिनं
तमाहुरित्यर्थः । अथेत्यारभ्येति । ननु उपलम्बकश्रुतेर्विचारे किं मूलमिति चेन्न । अत्राधिकरणे
पूर्वाधिकरणवन्नपुंसकलिङ्गानुत्तरानन्दमय इति पुल्लिङ्गोक्तेः 'ब्रह्मन् पुंसि च' इति सूत्राद् ब्रह्मेति
पुल्लिङ्गानुवर्तनाद्वेदगर्भकारणतानिरूपणेन । भाष्यत्वात् तादृशस्वपदवर्णने येन केनापि यागेन
पूर्वकाण्डोक्तब्रह्मणोपि विचारमालोच्यासाविचारात्पूर्वकाण्डानुगुणं पापण्डनित्वकमेव मूलमिति ।
नपुंसके 'ततो ह जानातो भुवनस्य गोपा हिरण्यमयः शकुनिर्ब्रह्मनामेति श्रुतिः । पूर्वपक्षमिति संशय उन्नेयः ।
सर्वेषामेकैकस्मिन् प्रवेशोऽप्रवेशो वा सर्वत्र प्रवेशोऽप्रवेशो वेति । श्रुतिः पूर्वपक्षयुक्तिश्च संशय-
बीजम् । उक्तश्रुताविति 'पुरश्चक्रे द्विपदः' इति श्रुतावित्यर्थः । एकस्य प्रवेशोक्ताविति 'स
पक्षी भूत्वा' इत्यत्रैकत्वविवक्षादिति भावः । अस्त्विति अत आत्मनश्चेतनत्वादिति भावः । न
शक्येति । चेतनाभावादिति भावः । लिङ्गाभावेनेति द्विपत्वादिलिङ्गाभावेन । तदन्तराणामिति
पक्षिणामित्यर्थः । सूक्ष्मेति । कारणशरीरं तु—

'अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः ।

कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप' ॥

गुणमयं प्रपञ्चमतिक्रम्य गुणातीतं प्रपञ्चं साक्षाल्लीलोपयोगिनं प्राप्नोतीत्यव-
गम्यते । तत्प्राप्त्यैव भगवद्भवे संपन्ने पूर्वं भगवद्विरहभावेनातितीव्रत्वेन सर्वोप-
मर्दिना शरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि नष्टान्येव स्युर्यदि तत्तद्रूपं ब्रह्म तेषु तेषु न
प्रविष्टं स्यात् । जीवस्य च ब्रह्मण्येव लयेन लीलारसाननुभवेन नाश एव सः ।
तथाच तत्तद्रूपं ब्रह्म तेषु तेषु स्थितमिति न तेषां नाशः । जीवे त्वानन्दमयः
पुरुषोत्तमः प्रविशतीति रसात्मकत्वादानन्दात्मकमेव विरहभावरसाब्धिमनुभूय

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यविरोधादस्याल्लोकादित्यस्येदम् इदं सर्वं यदयमात्मा, अल्लोकेऽर्धुकं स्यादित्यादावि-
दम् । परिदृश्यमानयावत्संग्राहकत्वदर्शनादत्रापि ब्रह्मविदः फलप्रकरणे प्रापञ्चिकमर्षसंग्राहक-
ताया एवामिमेतत्त्वौचित्यात् तथावगम्यते । ततो गुणातीतप्रपञ्चप्राप्त्यैव भगवत्पुण्ड्रतरु-
जातायां पूर्वं विरहभाव एवोद्विज्यत इति तेन शरीरादीनि मूले सति लीनानि स्युरतस्तद-
भावाम् प्रवेशः सर्वत्रावश्यकः । किंच, लये ज्ञानिसाधारण्येन वरणवैयर्थ्याल्लीलाननुभवे
स जीवस्यान्यनिरूप एवेत्यतोऽप्यावश्यक इत्यर्थः । ननु भवत्वन्यत्रान्येषां प्रवेशस्तथापि
जीवस्य नित्यत्वात् तत्रानन्दमयप्रवेशो निष्प्रयोजनत्वादयुक्त इत्यत आहुः जीवे त्वित्यादि
उच्यत इत्यन्तम् । प्रविशतीति रसानुभावनाय प्रविशति । इतिर्ह्येतौ तथाच सोपि
सप्रयोजनः । तस्य पुरुषोत्तमत्वं श्लोकाद्युक्तमयाभारूपाल्लिङ्गादेव ज्ञायते । एतदग्रिमा-

रश्मिः ।

इतिभारतोक्तम् । तथावगम्यत इति प्राकृतगुणमयं प्रपञ्चमित्याद्यवगम्यत इत्यर्थः ।
अत्र प्राकृतगुणातीतयोः प्रपञ्चयोर्मध्ये प्राप्तिसाधनं नोक्तं तथापि वरणमत्यन्तानुग्रहश्च ज्ञेयम् ।
पुष्टिभार्गीधत्वाच्च साधनान्तरमपेक्षते । साधारणप्रवाहव्यवस्था तु शरीरब्राह्मणेस्ति । तत्प्राप्त्येत्यादि
माष्यं विवृण्वन्ति तत् इत्यादि । गुणातीतेत्यादि एवकारेण वरणस्य विद्यमानत्वात्तदन्तर्गता-
त्यन्तानुग्रहस्यापि सत्त्वाद् गीतोक्तगुणातीतलक्षणोक्तधीरतुल्यप्रियाप्रियत्वातिरिक्तधर्मः व्यवच्छिद्यते ।
अन्यमिचारी मक्तिमांश्च 'स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते' स गुणातीतः तथा चैतादृश-
प्रपञ्चान्तर्गतानां धीरतुल्यप्रियाप्रियत्वाव्यभिचारिमक्तिपदार्थानां प्राप्तिर्विशेषतः करणं भगवदुत्कट-
रसाम् । सर्वात्मभावस्य दानसाध्यस्यानुक्तिः । रतिस्तु सर्वात्मभावकस्य निरोधलक्षणग्रन्थोक्तस्याधि-
भौतिकमेतसंबन्धादाध्यात्मिक्यत उक्ता । पूर्वविरहेति । ननु संयोगौ भवतः पूर्वविरहः कुत
इति चेन्न भगवदास्यातैरधिकारत्वात् । अक्षरब्रह्मत्वं तु गुणातीतप्रपञ्चप्राप्त्यैव प्राप्तमतः प्रथमाधिकारो
नायुक्तः । एवकारस्तु मत्तस्किमण्याहरणे पूर्वं तस्या विरहभावोक्तेः । 'जह्यामसूत्रं व्रतकृशान्
शतजन्मभिः स्यात्' इति प्रसादः स्यात् । तेन विरहभावेन सर्वोपमर्दिना शरीरादीनि तथा । मूले
सतीति हृदि प्रकटे ब्रह्मणीत्यर्थः । पृथिव्यादाविति वा । ननु स एवास्तु फलत्वादित्यतो जीवस्य
चेत्यादि माष्यं विवृण्वन्ति किं च लयेत्यादि । भाष्ये । ब्रह्मण्येव लयेनेत्यत्र एवकारेणाक्ष-
रालम्बचरणव्यवच्छेदः । तदानीं मत्तयभावाद्यप्रतिबन्धकामावात् । प्रकृते । अनिष्टेत्यादि 'तदापीतः
संसारव्यपदेशात्' इति सूत्रे स्फुटिव्यति एवकारार्थोऽपि । रसानुभावनानयेति प्रदीपाधिकरणे
सष्टमिदम् । सोपीति आनन्दमयप्रवेशोपि । प्रयोजनं रसानुभावनम् । भाष्ये । रसात्मकत्वादिति
'रसो वै सः' इति श्रुतेः । रस शब्दे, रस आस्वादने चर्वणैकस्वभाव आनन्दमये रसशास्त्रप्रसिद्धे । शब्दा-

पश्चात् प्रादुर्भूतं प्रभुस्वरूपं प्राप्य, 'न विभेति कुतश्चन' इति वाक्येन लोकात् तदभावमुक्त्वा, 'एतच्छ वा व न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्' इति वाक्यैर्वेदाङ्गयाभाव उच्यते ।

शरीरप्राणमनोऽन्तःकरणजीवात्मनां शरीरत्वं वाजसनेयिशाखायामन्तर्यामिब्राह्मणे पठ्यते । 'यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यस्य प्राणः शरीरं यस्य वाक् शरीरं यस्य चक्षुः शरीरं यस्य श्रोत्रं शरीरं यस्य मनः शरीरं यस्य त्वक् शरीरम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

थेस्तु य एवमतापकरत्वेन एते साध्वसाधुनी विद्वान्स आत्मानं स्पृणुते ब्रह्म प्रीणाति । तत्र हेतुरुभे द्वेवैष इत्यादि । अत्र स्पृणोतिर्ज्ञानार्थक इति न पुनरुक्तिः । तेन सोऽपि युक्त इत्यर्थः । अत्र या स्वरूपप्राप्तिरुक्ता सा फलाध्यायतुरीयपादे निपुणतरं भाष्य उक्तेति मया तत्रैव व्युत्पादनीयेति बोध्यम् । किं च । द्विपत्त्वादीत्यादिनोक्तद्वितीय-बाधकनिरासाय पूष्टं स्फुटीकुर्वन्ति शरीरेत्यादि । प्राणमनोऽन्तःकरणेतिपाठे मनोऽन्तरिति भिन्नं पदम् । एतद्भणनानामध्ये इत्यर्थः । प्राणेन्द्रियान्तःकरणेति वा पाठः । अत्रायमर्थः । पूष्टं हि शरीरत्वम् । तच्च भूताद्यात्मान्तेषु तुल्यम् । तथा ब्रह्मण आन्तरत्वं च सर्वत्रात्रोक्तमिति प्रवेशोऽपि तस्य सिद्धः । एवं सत्येतदनुरोधाद् बहुपदां पुरां दर्शय-
रश्मिः ।

थैररूपधृत्तत्वात् । एवेति विरहभावरसान्वेहं दयात्मकत्वव्यवच्छेदकः । आनन्दसृष्टौ सुखात्मकत्वेपि सर्वस्य सुखे ईर्ष्यास्यादिमिश्रीभावे सुखमेव दुःखाय इति वाराहपुराणे चातुर्मासमाहात्म्येति । विरहमनुभूयेत्युक्तौ तस्य प्रियमेव शिर इति श्रुत्युक्तभावात्मकत्वविरोधः भावात्मकस्य प्राज्ञत्वात् । तर्हि विरहभावमनुभूय इति वक्तव्यम् । न विरहभावस्तुष्णीकं नानुभूय इत्यस्य कर्म अति-तीव्रत्वात् किं तु शब्दजास्वादरूपोऽतो रस इति । सोऽपि शब्दविषयो लौकिकानामतोत्र शास्त्रदृष्टा-न्विशब्दः । लवणमेतदुदकमिति श्रुतिविषयः । जातानां लीलास्थानामभेदानुभवेन विलक्षणरसानुभवार्थम् । मानसीसेवा वा तत्रत्या । जातानां रसान्तस्थानां शरीराणां रेणुजत्वेन पार्थिवत्वात् तत्कारणार्था दृष्टिरुचिता । नन्वात्मनः कारणत्वं 'आत्मन आविर्भावतिरोभावौ' इति श्रुतेरिति चेन्न तत्रत्यानां सर्वेषामात्मत्वेन यथादृष्ट कारणमिति । प्रादुर्भूतमिति राजवत्प्रादुर्भूतम् । न विभेतीत्यादि पूर्वं व्याख्यातम् । एतदिति । पापमकरवमिति श्रुत्यग्रिमार्थस्तु अग्रिमा श्रुतिस्तु 'स एव विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते । उभे द्वेवैष एते आत्मानं स्पृणुते य एवं वेद' इति । उभे द्वेवैष इत्यादि उभे द्वेवैष एते आत्मानं स्पृणुते इति श्रुतिः । 'मक्त्या मामभिजानाति' इति न्यायेनाहुः अत्र स्पृणोतिरिति । ज्ञानार्थक इत्यादि । पृण प्रीणन इति धातोर्ज्ञाने लक्षणेति 'किमहं साधु नाकरवम् किमहं पापमकरवम्' इति 'स एव विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते । उभे द्वेवैष एते आत्मानं स्पृणुते' इत्यत्र स्पृणोतेर्न पुनरुक्तिरित्यर्थः । सोऽप्रीति जीवे आनन्दमयप्रवेश इत्यर्थः । द्विपत्त्वादिति अप्रवेश इति भाष्यव्याख्याने किं च द्विपत्त्वादित्यादिनोक्त-पृष्टाभावरूपबाधकनिरासायेत्यर्थः । पदमिति करण वागादि जीवो रेतःस्थः 'यो रेतसि तिष्ठन्' इति श्रुतेः । एतस्य छिद्यत्वादाहुः प्राणेन्द्रियेत्यादि । तथा च भाष्यत्वाद्वाहुलकमिति भावः । सर्वत्रात्रेति अन्तर्यामिब्राह्मण इत्यर्थः । तस्येति ब्रह्मण इत्यर्थः । एवं सतीति प्राणमयादिषु शरीरे

इत्यादेरन्ते यस्यात्मा शरीरमिति । अत्र पूर्वोक्तनिर्गुणदेहानां भगवच्चरणरेणुज-
त्वेन भूतरूपत्वाद् ब्रह्मशरीरत्वम् । तत्रान्नमयतत्प्रवेगेन तत्स्थितिः प्राणेष्वपि
तथा । ज्ञानेन्द्रियेषु विज्ञानमयप्रवेशात् तथा । मनसि मनोमयप्रवेशात् तथात्वम् ।
जीवे त्वानन्दमयः प्रविशतीति तथात्वम् । अतो युक्तं पक्षित्वकथनम् ।

आनन्दमयस्य स्वरूपं विशेषतो वक्तुमशक्यमिति यः पूर्वस्येति सर्वत्रो-
क्तम् । शरीरप्रवेशप्रयोजनकपक्षिरूपत्वं पञ्चस्वपि साधारणमिति तेषु तथा वद-

भाष्यप्रकाशः ।

नादत्र प्रतिष्ठापदेन पादयोर्वोधनाच्च पुरश्चक्र इति श्रुतौ द्विपदादिपदं कृतपूर्वोत्पलक्ष-
कमिति तत्र तासां करणं, तासु प्रवेश इति चाभिप्रेतं, न तु तासां द्वैविध्यं स्थूलत्वं
वेति निर्णये सर्वास्त्रेव कार्यार्थं पक्षिरूपेण प्रवेशः सिद्ध्यतीति पक्षिलिङ्गादन्नमयादीनामपि
प्रवेशः शक्यवचन इत्यर्थः । एवं सर्वेषां प्रवेशं समर्थयित्वा लीलौपयिकप्रवेशार्थमप्राकृ-
तविभूतिरूपाणां स्वरूपमाहुः अत्रेत्यादि । इदं च प्रथमस्कन्धसुबोधिन्यां, 'या वै लसच्छ्री-
तुलसीविमिश्रपादाङ्गरेण्वभ्यधिराम्युनेत्री' इत्यत्र सिद्ध्यति । प्रवेशं विभजन्ते तत्रेत्यादि ।
जीवस्य वरणेनैव शुद्धत्वाद् विज्ञानमयस्य प्रवेशोऽनर्थक इति शङ्कावारणाय तदधिकरण-
माहुः ज्ञानेन्द्रियेत्यादि । जीवे तथात्वं लीलारसादुभययोग्यत्वरूपं बोध्यम् । एवं
सर्वत्र पक्षित्वोक्तिं समर्थयित्वानन्दमये शरीरत्वोक्तेस्तात्पर्यं वक्तुं यः पूर्वस्येति गूढोक्तेरा-
शयमाहुः आनन्दमयस्येत्यादि । शरीरित्यादि च । विशेषतो वक्तुमशक्यत्वं मनो-
चागम्यत्वाद् बोध्यम् । तथाच तस्यैव इत्यत्र शब्द एव पूर्वसमो न त्वर्थोऽपि ।

रश्मिः ।

सिद्धे सतीत्यर्थः । अत्रेति तैत्तिरीये प्राणमयादिषु पृथ्वी पुच्छ प्रतिष्ठा, अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा,
महत्पुच्छ प्रतिष्ठा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा, इति यथायथ प्रतिष्ठापदेनेत्यर्थः । तासामिति पुरामित्यर्थः ।
द्वैविध्यमिति द्विपत्वं चतुष्पत्त्वमिति द्वैविध्यम् । सर्वेषां प्रवेशमिति एतेन पूर्वपक्षे अप्रवेशो
दूषितः सिद्धान्ते । सिद्ध्यतीति । युक्तिस्तु अणुभाष्ये टीपिता सारोऽयमर्थः । सा च पार्थिवं
शरीरमिति योगादिशस्त्रादत्रापि पार्थिवशरीराभावे सूत्र निर्विषयं स्यात् । नन्वस्ति सर्वेषां पार्थिव-
शरीरमिति चेन्न आकाशत्वाच्छरीराणाम् । 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इति श्रुतेः । तदंशानां व्योम्नीव छिद्राणां
जीवानामाकाशशरीरत्वौचित्यात् । आकाशान्मांसरूपाश्च वायवः । वायोऽस्त्रयोऽयः दर्शनाधिजाठरादि-
ज्ञानाग्निरूपाः । अग्रे रुधिरादिरूपा आपः । अद्भ्यः पृथिवी 'यत्कठिनं सा पृथिवी' इति श्रुतेः कठिनां-
शोऽस्थ्यादिः पृथ्वीति । पार्थिवत्वाभावात् । भगवदिच्छाधीनं सर्वं तथापि युक्त्यर्थं भाष्येऽन्नमयप्रवेश
उक्तः । ब्रह्मशरीरत्वमिति भाष्ये ब्रह्म वेति शरीरब्राह्मणं द्रष्टव्यम् । भाष्ये प्राणिष्वपि तथेत्यन्नमयप्रवेश
इत्यर्थः । प्राणानामन्मयत्वेनान्नमयस्याप्त्रजुस्त्वस्य प्रवेश उचितः । 'आपो वा अन्नम्' इति श्रुतेः । तथात्व-
मिति भाष्यं विवृण्वन्ति जीवे तथात्वमिति । गूढोक्तेरिति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इत्यत्र तदे-
तच्छब्दाभ्यां विपश्चिदब्रह्मपरामर्शाद् यः पूर्वस्येत्यत्र यच्छब्देन गूढानन्दमयोक्तेरित्यर्थः । तस्यैव इति
'तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्य' इति श्रुतावित्यर्थः । अत्रेदं सारम् । 'रसो वै सः' 'आनन्दो
ब्रह्मेति व्यजानात्' 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतिसहस्रैरानन्दो ब्रह्मरस इत्यविवादम् । रसश्च
मुख्यो भक्तिरूपः शृङ्गारश्च । इमौ द्विविधौ, संयोगविप्रयोगभेदात् । एवं चोभावेकः वस्तुस्वभावात् ।

न्यानन्दमयेऽपि तथैवोक्तवती श्रुतिरिति ज्ञेयम् । एवं सति स्पर्शमणिसंबन्धित्वेन रजतादेर्हैमत्वमिवोक्तप्रकारकप्रवेशादाश्रयाणामपि तत्तदात्मकत्वमित्युच्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

तेनात्रायमर्थः । तस्यैवभेदे षष्ठी । तथाच पूर्वस्य यः शरीर आत्मा उपक्रमे जगत्कर्तृत्वेनोक्तस्तदभिन्न एव इति । एवमर्थोक्तौ गमकं तु, अग्रेऽन्यस्यान्तरात्मन उत्तयभाव एवेति प्रागेवोक्तम् । प्रवेशस्य योग्यतासंपादकत्वप्रकारं दृष्टान्तेनाहुः एवं सतीत्यादि । एवमत्र श्रुत्यन्तरानुसारेण वास्तवं पक्षिरूपमादृत्य प्रकृतश्रुत्यर्थो निर्णीतः । अतः परं 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विपः' इति श्रुतेः ।

रक्षिम् ।

पूर्वोक्तो यद्यपि वाक्यान्वयाधिकरणे प्रियत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वमुक्तमिति धर्मस्तथापि पूर्वोक्तश्रुत्या धर्म्यपि । आनन्दवत् । भक्तिश्च भावो 'रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयते' 'केवलेन हि भावेन गोप्यः' इत्यादिवाक्यात् । एव च पूर्णब्रह्म भावात्मकमिति निष्कर्षः । तच्च न निराकार 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' 'आनन्दमात्रकपादमुखोदरादिः' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । प्रकृतश्रुतेश्च तत्राकारविचारे कृष्णाकारो मुख्यः । एतच्च 'समान एवं चामेदात्' इति सूत्रे उपपादनीयम् । श्रीभागवते च स्फुटम् । न चैव परिच्छिन्नस्याब्रह्मत्व शङ्कनीयम् । वैश्वानराधिकरणे प्रादेशमात्रस्यैवाभिधिमानत्वमिति सिद्धान्तात् । ज्योतिश्चराधिकरणे ज्योतीरूपत्वोक्त्यर्थं परिच्छिन्नोपि बह्विस्तुलादियोगान्महान् भवति तद्वदिति दृष्टान्तः । तदेव स्वधर्मेण सच्चिदानन्दरूपेण व्याप्तमिति समन्वयाधिकरण उपपादितम् । तदर्थं 'तद्व्यक्तमाह हि' इत्यधिकरणे विरुद्धधर्माश्रयत्वं तस्य व्यवस्थापितम् । एवं च कल्पतर्वादि-वत्तद्वत्त्वेव तादृशमिति वस्तुस्थितिः । अन्यथासमादितुल्यता स्यात् । सा चासंगततरा । 'ह्येतान् वचनाच्च' इत्यादिसूत्रविरोधात् । तथा च तेजोमयो व्यापकः आनन्दमयो भावात्मकः कमनीयः साकारोऽनेकशक्तिवृत्तः पुरुषः परं ब्रह्मेति शास्त्रार्थः । तत्राक्षरं तस्य धाम भवतीति ततो भिन्नाभिन्नम् । एतच्च 'सूक्ष्म तु तदर्हत्वात्' 'तदधीनत्वादर्थवत्' इतिसूत्रयोर्भाष्ये स्फुटम् । तत्प्राप्तिश्च सर्वात्मभावरूपभक्तेः । एतच्च पुरुषार्थाधिकरणे तृतीयस्य चतुर्थचरण उपपादितम् । तत्प्राप्तिश्च साकारानन्द-निचयानुभव इत्यत्रैवोक्तम् । स च भक्तहृदये बहिः । तच्च ।

'गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं

यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्षमकृतं शपन्ति ।

दग्निर्हृदि कृतमलं परिरम्य सर्वा-

स्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापम्' ॥

इत्युत्तरार्धे त्रयस्त्रिंशाध्यायवाक्ये स्फुटं सुबोधिण्याम् । तदंशज्ञानन्दस्य हृदीदानीमप्यनुभवाद्भासंभावना । एतादृशोपि स्वयं गौणः सन् भक्तमनोरथं पूरयतीति तस्य निसर्गः । 'सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति श्रुतेः । 'अहं भक्तपराधीनः' इति स्मृतेश्चात एव स्वत्तावकान् भक्तान् स्वात्मलीलायां प्रवेशयति 'ध्रुवासो यस्य कीरयो जनासः' इति ऋग्वेदात् । कीरयः स्तोतारः । अन्यथा जीवानां स्वरूपतो नित्यत्वाद् ध्रुवास इति न वदेत् । एवं स्वधामनि ब्रह्मणि रसमानो यदा जगद्रूपेण क्रीडितुमिच्छति तदा नामरूपविभेदेन जगन्निर्मायं तत्र क्रीडतीति वैदिकपरम-भागवतसिद्धान्तः । तमिमं हृदि कृत्याहुः अतः परमित्यादि । परोक्षत्वं च फलश्रुत्याज्ज्ञेयमिति

वस्तुतस्तु परोक्षवादोयमिति ज्ञायते । तथाहि । 'ब्रह्मविदामोति परम्' इति वाक्येन ब्रह्मविदः परप्राप्तिं सामान्यत उक्त्वा तत्तात्पर्यं सत्यं ज्ञानमित्यूच्योक्तम् । तत्र सर्वात्मभाववान् भक्तो भगवता सह तत्स्वरूपात्मकान् कामान् शुद्धं इत्युक्तव्याख्यानेन तदर्थोऽवधार्यते । उक्तभक्तस्य सदैव, विरहभावे तु विशेषतः प्रियस्वरूपातिरिक्तास्फूर्त्या अन्नप्राणादिरूपः स एवैति ज्ञापनाय तत्तद्रूपत्वमुच्यते ।

तेन परमप्रेमवत्त्वं सिद्धयति । ततो भगवदाविर्भावे सत्यपि पूर्वभावस्यानितीव्रत्वेन ज्ञानादिसर्वतिरोधानेनाग्रिमरसानुभवो न भविष्यतीति स्वयमेव तदनुभवात्मको भवतीति ज्ञापनाय विज्ञानरूपत्वमुच्यते । तदानुभवविषयः प्रकट आनन्दमय इति तत्स्वरूपमुच्यते । तत्र निरुपधिप्रीतिरेव मुख्या, नान्यदिति ज्ञापनाय प्रियस्य प्रधानाङ्गत्वमुच्यते । तदा प्रियेक्षणदिभिरान-

भाष्यप्रकाशः ।

'वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे ।

परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रियम्' ॥

इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्याच्च परोक्षवादस्यैव ज्यायस्त्वेनात्र परोक्षवाद एवास्तीत्याहुः वस्तुत इत्यादि । उपपादयन्ति तथाहीत्यादि प्रतिष्ठारूपत्वमित्यन्तम् । तत्रेति तात्पर्यकथने । तदर्थ इति ऋगर्थः । तत्तद्रूपत्वमिति अन्नप्राणमनोरूपम् । स्वयमेवेति भगवानेव ।

रश्मिः ।

फलांशे पारोक्ष्यमिति । अत्र पारोक्ष्यं च यत्रान्यथास्थितोर्थः संगोपयितुमन्यथाकृत्वोच्यते स परोक्षवादः । तथा च श्रुतिः 'तं वा एतं चतुर्हृतं सन्तं चतुर्हतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः' इति । वैयाकरणानां श्रोत्रात्परो वादः, वद व्यक्तायां वाचि भावे घञ्, अक्ष्यः श्रोत्रात् परमिति परोक्षम् । 'परोक्षवादो वेदोयम्' इत्यत्रैकादशस्कन्धे स्पष्टम् । तथा च पुरुषविधमाह्वणे भक्तिधर्माशुपदिशतीति परोक्षाय पक्षिरूपत्वमाहेति ज्ञेयम् । अन्नप्राणेति । एतच्च तृतीयस्य तृतीयपादे 'व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत्' इति सूत्रे सिद्धाति स्फुटीकरिष्यते च तत्रैव । उदाहरणं तु 'लीला भगवतस्त्रास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः' इति । भाष्ये । उक्तेति सर्वात्मभाववद्भक्तस्य । सदैवेति ब्रजभक्तवत् संयोगे विप्रयोगभाववत् । प्रेम वर्तते यद्यपि तथापि तत्र प्रधानमिति सदैवेत्युक्तम् । 'आन्तरं तु परं फलम्' इति वाक्यात् । संयोगरसोपि वर्तते 'भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मना कश्चित्' इतिवाक्यात् । प्रियस्वेति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे स्फुटम् । अत्र भाष्ये स एवेत्येवकारेण पूर्वोक्तस्य भक्तप्रविष्टानामवसश्चामीकरणपक्षस्य व्यवच्छेदः कियते । फलाध्याये वाङ्मनसीति सूत्रे तस्य पक्षस्य पूर्वपक्षीयत्वात् । तेनेति पूर्वोक्तभावस्य सर्वात्मकभावरूपसुखभक्तिरूपत्वेनेत्यर्थः । परो मीयते ज्ञायते येन सर्वात्मभावेन स परमः परमश्चासौ प्रेमा च परमप्रेमा तद्वत्त्वम् । तदुक्तं 'सच्चिदानन्दता स्वतः' इति निरोधलक्षणग्रन्थे । तत इति सर्वात्मभावदित्यर्थः । विज्ञानरूपत्वमिति तथा चाहुलिषु यथा सूर्यरश्मिप्रवेशस्तथा प्रविष्ट इत्यर्थः । तदेति विरहस्वरूपानुभवोत्तरकाल इत्यर्थः । प्रकट इति हृदि बहिश्च तथेत्यर्थः । ततश्च रसः पूर्णोस्तीति वक्तुं श्यायिनो विभाव्यादिसंयोगं वदन्ति विशावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति भरतोक्तिः ।

न्दात्मक एव विविधरसभावसंदोह उत्पद्यते यः स दक्षिणः पक्ष उच्यते । ततः स्पर्शादिभिः पूर्वविलक्षणः प्रकृष्टानन्दसंदोहो यः स उत्तरः पक्ष उच्यते । नानाविधपक्षसमूहात्मकत्वात्तयोः पक्षयोर्युक्तं तथात्वम् । स्थायिभावस्यैकरूपत्वादात्मत्वमुच्यते । यतस्तत एव विभावादिभिर्विविधभावोत्पत्तिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रेति आनन्दमयस्वरूपकथने । प्रियस्येति प्रियस्वरूपस्य । तेन श्रुतौ प्रियमिति नपुंसकलिङ्गस्य नानुपपत्तिः । प्रधानाङ्गत्वमुच्यत इति कल्पनयोपदिश्यते इत आरभ्य कल्पनोपदेशो बोध्यः । तत्रायं प्रकारः । आनन्दमयानुभवे निरुपधिप्रीतिरेव मुख्या । 'मत्स्याऽहमेकया ग्राह्यः' इति वाक्ये तस्या एवानुभवजनकत्वकथनात् । नान्यत् साधनान्तरमिति ज्ञापनाय प्रियस्य प्रीतिविषयस्थानन्दस्वरूपस्य प्रधानाङ्गत्वं शिरस्त्वमुच्यते । शिरसा हि पुमानभिज्ञायते, सोऽयमिति । तथा निरुपधिप्रीत्या भगवानिति शिरःशब्दे तत्सिद्धिनिबन्धना गौणी । एवमग्रे, तदेत्यादिना वक्ष्यमाणयोर्भावयोर्दक्षिणोत्तरपक्षत्वेऽपि तथा । ताभ्यामुद्धीयाऽभीष्टदेशं प्राप्नोति । एवं दर्शनस्पर्शजनिताभ्यां भावाभ्यां शीघ्रं रश्मिः ।

तत्रेत्यादि विविधभावोत्पत्तिरित्यन्तम् । प्रियेक्षणादिभिरिति आदिशब्देन पुलकषाष्पादयः । स्पर्शादिभिरिति । आदिनालिङ्गनादयः । एवंविधानन्दे पक्षशब्दप्रयोगपारोक्ष्यतात्पर्यमाहुः नानाविधेति । तयोर्दक्षिणोत्तरपक्षयोरनानाविधा नीलरक्तप्रीतिहरितादिभेदानेकविधाः पक्षास्तेषां समूहात्मकत्वात् । प्रकृते चेक्षणादिभिर्मोदप्रमोदादयः । तथात्वं नानाविधत्वमित्यर्थः । ननु स्थायिभाव एव पूर्णः सन्नसत्त्वमापद्यते इति सिद्धान्तात्मकिरस आनन्दस्य स्थायित्वं न संभवति किं तु प्रेम्णस्तथा च विभावस्थायिभावयोर्वैपरीत्यं युक्तमित्याकाङ्क्षायामथवा तस्य प्रियमेव शिरः इत्यत्र स्थायिनि वक्तव्ये आलम्बनवैशिष्ट्यस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां स्थायिन आनन्दवैशिष्ट्येति प्रयोजनमित्याशयेनाहुर्यत इत्यादि । एतच्च मान्नवर्णिकसूत्रभाष्ये स्फुटिष्यति । तेन शकराचार्यैर्यदुक्तं यद्यपि अन्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्यो अन्तर आत्मेति श्रूयते तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते 'तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति तत्र यद्ब्रह्म मन्त्रवर्णे प्रकृतं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति तदिह ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पठ्यते । तद्विज्ञापयिष्यैवान्नमयादय आनन्दमयान्ताः पञ्च कोशाः कल्प्यन्ते इति तस्मिन्नाहम् । मन्त्रवर्णेपि तस्य ब्रह्मणः साधनशेषत्वात् । प्रकृते । अत्र तस्य प्रिय एव शिर इति वक्तुमुचितं प्रियपदेन प्रीतिविषयानन्दस्याभिधानात् तस्य च पुंस्त्वात् । यथा न गन्धवत्सुवर्णमिति प्रयोगोपि तु गन्धवती सुवर्णं पृथ्वीविशेषणत्वात् तद्वदिति शङ्कां वारयितुमाहुः प्रियस्वरूपस्येति । तथा च स्वरूपस्य नपुंसकत्वान्नानुपपत्तिरित्याहुः तेनेति । प्रीतिविषयस्येति तेनात्र तस्य प्रियत्वमेव शिरः आनन्द एव शिर इत्यनुत्त्वा श्रीत्याश्रयस्य यन्धिरस्त्वमुक्तं तेन सर्वोत्सभावरूपा प्रीतिः स्वाश्रयसंमिश्रितैव स्थायितां व्रजतीति सूचितम् । तत्सिद्धीत्यादि । अग्निज्ञापकत्वगुणसिद्धिनिबन्धनेत्यर्थः । एतेन भक्तेः स्थायिभावः प्रदर्शितः । सालम्बनविभावः । इदानीमनुभावाच्चिरुपपन्ति तदा प्रियेत्यारभ्य तथात्वमित्यन्तेन भाष्येणेत्याहुः एवमग्रे इत्यादि । तथेति प्रापकत्वनिबन्धना गौणीत्यर्थः । उपपादयन्ति ताभ्यामित्यादि । यथेति शेषः । प्राप्नोतीति हृदि तथेत्यर्थः । यत्तु शंकरभाष्ये

परप्राप्तिसाधनीभूतब्रह्मज्ञानदशायां तदानन्दोऽपि यः पूर्वमनुभूतः स गणिता-
नन्द इत्येतदानन्दानुभवानन्तरं तुच्छत्वेन भातीष्टगनावसाधनत्वेन स्वरूपतोऽपि
तस्माद्धीनत्वं चेति पृष्ठभागादपि दूरस्थितपुच्छरूपत्वं ब्रह्मण उच्यते । पुरुषोत्त-
माधिष्ठानत्वात् प्रतिष्ठारूपत्वं च । एवं सत्यक्षरादप्युक्तमत्वेऽप्यप्रधानीभूय

भाष्यप्रकाशः ।

भगवन्तं प्राप्नोतीति । स्थायिभावस्येत्यादिनाऽऽत्मशब्देऽपि तत्सिद्धिनिवन्धना सा । पर-
प्राप्तीत्यादिता च पुच्छशब्दे पूर्वपामानन्दानां प्रशंसानिवन्धना सा बोध्यते । प्रतिष्ठा-
शब्देऽपि तथा । एवमवयवेषु परोक्षवादो बोध्यः । तथाच स्वर्णधर्मानुवाके आनन्द-
रूपं परप्रकाशकं कमनीयं परमेश्वरस्य यत्स्वरूपं ब्रह्मा ज्ञातवान् । स सर्वान्तर्यामी सर्व-
नियामको बहुधा विचरति यत्र सर्वमेकं भवति स आत्मा जनानां मानसीनश्च मानस-
संचन्धी । मानसाश्चैते भावा आनन्दरूपा इति तज्जनकस्य यत् स्वरूपं भावरूपं कल्प-
रश्मिः ।

ब्रह्मणः प्रकृतत्वेन प्रधानत्वेऽङ्गीकृते आनन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने प्रकृतत्वं न हीयते
आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वात् इति प्राप्ते समाहितं तथासति तदेव ब्रह्म आनन्दमय आत्मावयवी, तदेव
ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठावयवः, इत्यसामञ्जसं स्यादन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देशः
आश्रयितुं ब्रह्मशब्दसंयोगाच्चानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति तदिदं दूषयितुमक्षरपुरुषोत्तम-
योगौघप्रधानमात्रं दर्शयन्तः आनन्दस्य मुख्यतामुपपादयन्ति स्थायिभावस्येत्यादि । आनन्दरूपस्ये-
त्यर्थः । 'आनन्द आत्मा' इति श्रुतेः । तत्सिद्धीति एकत्वनिवन्धना गौणीत्यर्थः । पूर्ववामित्यादि
मानुषानन्दमारम्य प्रजापतिपर्यन्तानां पूर्वपामानन्दानां 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण
आनन्दः' इति आनन्दसंचन्धिनी ब्रह्मप्रशंसा तद्विवन्धनेत्यर्थः । पुच्छमपि मयूरादेः सर्वाङ्ग आनन्दो-
ऽस्यैकपुच्छानन्द इति प्रशंसन्ति पुच्छे ब्रह्मानन्द इति किमु वक्तव्यं मोदारिरूपा आनन्दाः कीदृशा
आनन्दाः मनोवागविषया इति प्रशंसा च तदा पूर्वपामययवानन्दानामित्यर्थः । प्रतिष्ठाशब्द इति
पादयोस्तिष्ठतीत्यधिष्ठानत्वनिवन्धना सेत्यर्थः । तथा चानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावेऽपि
मुख्यस्थानानन्दशब्दस्य संयोगाद्यर्थः समाहितं तत्समाहितमिति भावः । यदपि शंकरभाष्ये मुख्यत्वेन
स्वीकृते ब्रह्मणि पुच्छत्वप्रतिष्ठात्वोक्तिसमर्थनाय पुच्छवत्युच्छं प्रतिष्ठापरायणमेकनीदं लौकिकस्थानन्द-
जातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वमित्युक्तं तदपि परास्त्वमेव । स्वर्णधर्मैत्यादि
'सुवर्णं धर्मं परिवेदयेन इन्द्रस्यात्मानं दशधा चरन्तम् । अन्तः समुद्रे मनसा चरन्तं ब्रह्मान्विन्दद्दश-
होतारमणं । अन्तःप्रविष्टः शास्त्रा जनानां एकः सन् बहुधा विचारः शतं श्रुक्वाणि यत्रैकं भवन्ति सर्वे
वेदा यत्रैकं भवन्ति सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मा जनानाम्' इत्यनुवाक इत्यर्थः ।
आत्मपदार्थमाहुः आनन्दरूपमिति । चरन्तमित्यस्यार्थमाहुः पदमिति । धर्मपदार्थमाहुः
प्रकाशकमिति । सुवर्णपदार्थमाहुः कमनीयमिति । इन्द्रसेत्यस्यार्थमाहुः परमेति ।
अन्वविन्ददित्यस्यार्थमाहुः ज्ञातवानिति । अन्तःप्रविष्ट इत्यस्यार्थमाहुः स सर्वेति । शास्ते-
त्यस्यार्थमाहुः सर्वेत्यादि । बहुधा विचार इत्यस्यार्थमाहुः बहुधा विचरतीति । शतमित्यादेरर्थ-
माहुः यत्र सर्वमित्यादि । आनन्दरूपा इति मनसा देवदत्त आनन्दं यातीति प्रयोगात् 'मन
आनन्दम्' इति श्रुतेः । भावरूपमिति एतच्च प्रथमस्कन्धे नारदोपाख्याने व्याससमाधिप्रसङ्गे

भक्तकामपूरणकर्तृत्वेऽसंभावना विपरीतभावना च संभवति । तदभावाया-
सन्नेव स भवतीत्याद्युक्तम् । खानुभवाभावेऽपि गुरूपदेशादिनापि तदस्तित्व-
मात्रमपि यो जानाति तं ब्रह्मविदः सन्तं सत्त्वधर्मविशिष्टं वर्तमानं च
विदुरित्यग्रेऽवददस्ति ब्रह्मेति चेदित्यादिना । ब्रह्मासत्त्वज्ञानेऽसन् भवतीत्युक्त्वा
तदस्तित्वज्ञाने सन् भवतीत्युक्त्वा, सन्तमेनं विदुरिति तत्त्वेनान्यज्ञानं यदुक्तं,
तेनोक्तपुरुषोत्तमानन्दात् भववन्तं ज्ञानक्रियाविशिष्टं जीवं वर्तमानं विदुः ।
अननुभवे केवलं गुरूपदेशादिना तादृगब्रह्मास्तित्वज्ञाने स्वरूपतः सन्तं तं विदुर्न
तु ज्ञानादिमन्तम् । तदसत्त्वज्ञाने त्वलीकतुल्यमिति श्रुतितात्पर्यमिति ज्ञायते ।
एवं विचारचातुर्यवद्भिः सद्भिर्व्रजाधिपे ।
आनन्दमयतानन्दसंदोहायावधार्यते ॥ ११ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

नया परोक्षवादार्थमुच्यत इति बोध्यः । एतमर्थं दृढीकर्तुम्, 'असन्नेव स भवति' इति श्लोकं
व्याकुर्वन्ति एवं सतीत्यादि ज्ञायत इत्यन्तम् । शेषाणां श्रुतीनामर्थस्तु पूर्वोक्तपक्षे-
ष्वपि तुल्य इत्यतोऽग्रे न व्याख्यातम् । एवं परोक्षवादव्याख्यानस्य फलं कारिक-
याऽऽहुः एवं विचारेत्यादि । एवमस्मिन् वर्णके आनन्दस्य ज्ञेयकोटिनिवेशे तदनिवेशे
चानन्दमयस्य परब्रह्मत्वं निर्वाधमिति प्रमुचरणैर्व्याख्यापितम् ॥ ११ ॥

रश्मिः ।

'गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य' इत्यत्रान्यत्र स्फुटतर भूमाधिकरणे च । व्याकुर्वन्तीति अपि चेत्त्यादिना
शंकरभाष्ये असन्नेवेति श्लोक आनन्दमयमननुकृष्य ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्
ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति गम्यते । न ह्यानन्दमयस्यात्वनो भावाभावशङ्का युक्ता
प्रियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वादिति यदुक्तं तद् दूषयितुमानन्दमयेऽसंभावना-
विपरीतभावने संभावयन्त एव व्याकुर्वन्तीत्यर्थः एवं सतीति । एवविधाक्षरपुरुषोत्तमपरे व्याख्याने
सतीत्यर्थः । भाष्ये । सन्तमेनमित्यत्रैतच्छब्दस्यान्वादेश एनादेशात्तदर्थमाहुः ब्रह्मासत्त्वेत्यादिना ।
सन्तमेनमित्यादि अन्वादेशबोधकैनादेशयुक्तसन्निहिततरपूर्ववाचकैतच्छब्दार्थविषयत्वेनान्यज्ञानं
यदुक्तमित्यर्थः । अन्वादेश वक्तुमाहुः तेनेत्यादि । एतच्छब्दार्थमाहुः पुरुषोत्तमेत्यादि । तथा चैतस्य
सन्निहितत्वादेतदेनमित्यस्यार्थ इत्यर्थः । ज्ञानक्रियेत्यादि । अयमर्थः । जीवस्य स्वतो नित्यत्वेन
सत्त्वकथनमनुपपन्न सन्नित्यलीलाप्रविष्टत्वरूप सत्त्व वक्तीति । एव कार्यार्थमुपादानमुक्तत्वात्त्यक्तार्थ-
विधानमाहुः अननुभवेति । तथा च पुरुषोत्तमानुभवार्थमुपात्तस्य तदभावे केवलसत्त्वविधानार्थ-
मुपादानेनान्वादेशादेनमिति प्रयोग इति भावः । असन्नेवेत्यत्र तत्पदादेकमेवार्थमाहुः तदसत्त्वेति ।
अलीकतुल्यमिति 'आभास एव च' इति सूत्रभाष्योक्तमेतत् । सद्भि रिति प्रच्छन्नबौद्धनिरासार्थम् ।
ब्रजाधिप इति तेन भजनीयत्व सूचितम् । यतः

'यो बीजावापमारम्य फलपाकावधि स्वयम् ।

पोषितस्त ब्रजतरु नाथो नापि जिहासति' ॥

इति अत एव चानन्याधिपतिरिति फलाध्याये वक्ष्यन्ति । अग्र आचार्याणां ग्रन्थ इति
सूचयन्ति प्रमुचरणैरिति ॥ ११ ॥

नन्वानन्दमयस्य न ब्रह्मता वक्तुं शक्या । मयटो लोके विकाराधिकार-
विहितत्वादित्याशङ्क्य स्वयमेव परिहरति ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १२ ॥

अनेनैव पूर्वसूत्रार्थः सिद्धो भविष्यति । विकारवाची शब्दो मयट्प्रत्ययो
यस्मिन्तद्विकारशब्दं तस्मात्तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म न भवति । ब्रह्मणोऽविकारित्वा-
दिति चेत् । नात्र विकारे मयट्, किं तु प्राचुर्यात् । प्राचुर्यमतति प्राप्नोतीति
प्राचुर्यात् । तथाच पाणिनिः । 'तत्प्रकृतवचने मयट्' । प्राचुर्येण प्रस्तुतं वचनं

भाष्यप्रकाशः ।

अतः परमग्रिमसूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । मयड्वैतयोर्भाषायाभित्यनेन लोके मयटो
विकाराधिकारे विहितत्वाद्वैदिकनिर्णयस्यापि वादिवोधनाय लोकन्यायेनैव कर्तव्यत्वादित्या-
शङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वन्ति ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १२ ॥ अनेनेत्यादि । विकारार्थनिराक-
रणेनैव पूर्वसूत्रगत आनन्दमयशब्दो यौगिक इति बोधनाभिरवध्यानन्दरूपः परमात्मेति-
सिद्धो भविष्यतीत्यर्थः । विकारशब्दमिति पदमिति शेषः । अनेन सूत्रांशेन माया
वादिवद् भ्रान्ताः प्रागपि ऋषयः सन्तीति, तथा प्राचुर्यादित्यनेन व्याकरणान्तरे प्राचुर्येऽपि
मयडस्तीत्यपि बोधितम् । तथापीदानीं पाणिनीयस्यैवात्यादृतत्वात् प्रसिद्धत्वाच्च प्राचुर्याथै
तत्संमतिमाहुः तथा चेत्यादि । ननु पाणिनीये सूत्रे तत्प्रकृतवचने मयडुक्तो, न प्राचुर्ये
इति कथं तस्य संमतिरनेनोपन्यास इत्याकाङ्क्षायां व्याकुर्वन्ति प्राचुर्येणेत्यादि । सूत्रं तु
काशिकायामेवं व्याख्यातम् । तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् ।
तथाच, प्रथमान्तात् समर्थत्वं प्रकृतोपाधिकेयं वर्तमानात् स्वार्थे मयड् भवतीति । उदा-
हरणं तु प्रकृतमन्त्रमन्त्रमयमिति । अपरे तु प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनम् । उदा-
हरणं तु प्रकृतमन्त्रमुच्यतेऽस्मिन्नित्यन्त्रमयो यज्ञ इति । उभयथा च सूत्रप्रणयनाद् द्वय-
मपि प्रमाणमिति । अयमेवार्थः प्रसादेऽनूदितः । सिद्धान्तकौमुद्यां तु तथानूद्य प्राचुर्येण
प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यानेन सूत्रे पट्टीतत्पुरुषो बोधितः ।
मनोरमादिषु तट्टीकासु तु यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढस्तथापि वचनग्रहणसाम-
र्थ्याद् यादृशस्य प्रकृतस्य लोके प्रत्यायनमभिप्रेतं तत्रायं मयट् स्यादिति विशेषो लभ्यत

रश्मिः ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १२ ॥ सन्तीतीति बोधितमित्यनेनान्वयः ।

एवं प्रकारान्तरेण सूत्रव्याख्याने वीजं वक्तुमन्येषु व्याख्यानेषु अस्वरसं प्रदर्शयन्तीनुवदन्ति सूत्रं
त्वित्यादि । उभयथेत्यादि ल्युटो भावार्थत्वेविकरणार्थत्वे च सूत्रप्रणयनं संभाव्येत्यर्थः ।
तथानूद्येति भावेधिकरणे च ल्युटं तथोदाहरणं चानूद्येत्यर्थः । अत्र तत्त्वाप्रत्ययः पूर्वकाल
इत्यस्याविवक्षायां कौमुद्यां व्याख्यानोत्तरकाले तदननुवादात् मनोरमाशब्दरत्नौ योजयित्वाहुः
ययपीति । प्रत्यायनमभिप्रेतं तत्रेत्यादि मथयामिप्रेतम् । प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन्निति ल्युडधिकरण

तत्प्रकृतवचनं, नस्मिन् मयद्वयप्रत्ययो भवनीत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्युक्त्वा स्वार्थिकप्रकरणवशान् प्रचुरार्थबोधविषयवृत्तिमतः प्रातिपदिकान् स्वार्थे मयद्विधाने प्रातिपदिकार्थोपस्थापिका प्रथमा विभक्तिः प्रकृतावर्थोदेव सिद्ध्यतीति वचनपदसमावप्युत्पत्तौ तच्छब्दग्रहणं व्यर्थम् । अधिकरणव्युत्पत्तौ तु प्रथमाप्रापकत्वान् स्वार्थिकम् । उच्यमानता प्रकृता च प्रकृत्यर्थविशेषणम् । ल्युटोक्तमधिकरणत्वं तु मयद्वय इत्युक्तम् । शब्देन्दुशेखरे तु स्वार्थिकप्रकरणविरोधादधिकरणत्वं मयद्वय इत्यसंगतम् । न चावयवो यत्र इत्याद्युदाहरणमिष्टिः । प्राचुर्यवदधिकरणपक्षकाच्छब्दान् स्वार्थे मयद्वयप्रयोगेऽपि तत्तिष्ठः । वृत्तेरप्यत्र एव संगतेश्च । सूत्रे तु तद्वहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्युक्तम् । तदेतत् सर्वं

रश्मिः ।

उक्तः । प्रचुरेति प्रचुरार्थविधिविषया वृत्तिः तद्वत् वृत्तिः कृद्रुपा । प्रकृताविति सार्णीये सप्तमी । अर्थात् स्वार्थिकप्रकरणवशादेव । तच्छब्देति प्रथमानुपपत्तयः ग्रहणम् । उच्यमाननेत्यादि । इदं च नयनपक्ष एव । उच्यते इति वचनं उच्यमानं भावप्रवानो निर्देशः उच्यमानता । अत्रेदं ध्येयम् । प्रकृत इति लुप्तसम्बन्धं भिन्नं वचनं इति च प्रकृत्यर्थः । कस्य वचनाधिकरणत्वमित्यपेक्षायाम् सन्निधानान् नवन्मयोवचनपतिः तस्मिंश्चोच्यमानता न गौणनिष्ठोच्यमानता प्रकृत्यर्थस्यैव लानात् तस्यैवोच्यमानताति । अन्यथा वचनशब्दादिप्रकृतित्वप्रत्यययोः प्रकृत्यर्थस्य मयद्वयप्रकृत्यर्थविशेषणता ल्युट्यर्थस्य नञ्जननञ्जनयनञ्जनयो यञ्च इत्यादाववशादित्यर्थः । द्वितीयपक्षे विधेयप्रत्ययविशेषणतत्त्वसंगतं स्यात् । उच्यमानता प्रकृत्यर्थस्य प्राथमिकी । अत एव नवतीप्रचुर इत्यर्थे नवन्मय इति दृश्यते । ल्युटोक्तमिति ल्युटुर्लक्ष्यं वचनाधिकरणत्वं त्वित्यर्थः । मयद्वय इति न चैवं स्वार्थिकप्रकरणविरोधः । आद्ये तत्राकरणपाठस्य चरितार्थत्वादिनि शब्दरत्नकारः । शब्देन्दुशेखरे त्विति एतदग्रे एतावती वृत्तिरत्र स्याति । वचनपदस्य भावार्थिकल्युटत्वत्वपक्षे प्रचुरस्य वचने बोधने सति प्रातिपदिकालस्य इत्यर्थः । प्रचुरार्थबोधकात्तदिति प्रथमासमर्थीत् स्वार्थे मयद्वयं यावत् । अधिकरणार्थकल्युटत्वत्वपक्षे तु प्राचुर्येण प्रस्तुतान्तादिनि वचनात् प्रथमासमर्थ्यादधिकरणेयं शोले नञ्जनस्य इत्यर्थः । प्रकृतेति लुप्तसम्बन्धं तत्र वर्तमानादिनि तस्यार्थः । अस्मिन् पक्षे वचन इत्यत्र प्रकृत्यर्थोऽविवक्षितः । तेन 'निजानयोव्यानापि यावन्मयं नवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः' इति प्रकृत्यर्थविकरणमात्रे नयद्वयप्रसङ्गः । तत्रेणाप्यद्वये सूत्रतात्पर्यं व्याख्यानात् । स्वार्थिकप्रकरणपाठस्तु आद्यपक्षे चरितार्थ इत्युक्त्वा वस्तुतस्तस्य स्वार्थिका इत्यस्य प्रायेणेत्यादिबोध्यः । 'चास्तन्ताच्छब्दं कन्दुनि' दिवसान्तात्तादित्यर्थं यन्' इत्यादौ वाचकनाया एव प्रतीतेः । वस्तुनीत्यस्य शोमनजानिष्यञ्चञ्द्रव्य इत्यर्थः । तत्तदग्रहणं वाक्यभेदेन प्राचुर्याभावव्यत्यस्तस्वार्थिकमयद्वयं तेन चिन्त्यं ब्रह्मेत्यादि सिद्धमिति स्थितम् । ग्रन्थान्तरे त्विति । ननु कथं तर्हि विकारशब्दस्यैतन्मयव्यत्ययेति वृत्तिरतथाह वृत्तेरिति । अनपेक्षेति प्राचुर्यवत् अज्ञाद्वेदधिकरणपक्षपक्षकाच्छब्दात् स्वार्थे नयद्वयव्यापदेवेत्यर्थः । अज्ञातावेवं यज्ञोविकरणमिलावारावेयभावसंबन्धो लक्षणा अज्ञादिशब्दा लक्षणा । एवमनूय तत्तत्स्वरूपसम्बन्धपुरःसरं प्राचुर्येणेत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति तदेतदित्यादि ।

प्राचुर्येण पूर्वापेक्षयाऽप्याधिक्येन, 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्' इति चाक्ये प्रकर्षेण स्तुतम् । अतो मयद् पूर्वापेक्षया प्राचुर्यमयते । एकदेशनिर्देशेन तदर्थलक्षणया प्राचुर्यः । प्राचुर्येण प्रस्तुतार्थवाचकत्वादित्यर्थ इति वा ।

भाष्यप्रकाशः ।

वृत्तिविचारादेवानुसंधाय तद्गृहणं वैयर्थ्यनिवृत्त्यर्थम् । तेन प्रकृतं तत्प्रकृतम्, उच्यत इति वचनमवश्यप्रतिपादनम् । प्राचुर्येण प्रस्तुतस्य वचनं तत्प्रकृतवचनम् । तत्र तथेति सूत्रार्थः । तथाच तच्छब्दस्य विवक्षितप्रकारबोधनार्थत्वाद्वाचनपदस्यावश्यकार्यत्वादेवं सूत्रार्थोक्तौ संमतित्वं निर्वापमिति तथेत्यर्थः । खोक्तं विभजन्ते प्राचुर्येणेत्यादि । पूर्वापेक्षयेति अन्नमयादिवत्तुष्टयापेक्षया । ननु प्राचुर्येण प्रस्तुतेऽर्थेऽनुशिष्टो मयद् कथं प्राचुर्यबोधक इत्यत आहुः एकदेशेत्यादि । यथा हि भीमसत्यादिपदानि, विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्य इति वार्तिकेनैकदेशभूतान्यपि विशिष्टार्थनामानि, तथात्र नामस्वाभावेन बहुमशक्यत्वाल्लक्षणया प्राचुर्येण प्रस्तुतं बोधयतीत्यर्थः । पूर्वसिन् पक्षे कल्पनाल्लेशात् प्रकारान्तरेण व्याख्यातम् । तथाच पञ्चम्यन्तमिदं पदम् । तेन न कल्पनाल्लेख इत्यर्थः । ननु, मयश्चैतयोर्भाषायामिति सूत्रे विकल्पस्य भाषायां सिद्धेर्वेदं नित्यं विकारे मयद् । किं च, 'नित्यं बृद्धश्चादिभ्यः' इत्यग्निमसूत्रे भाषायामित्यस्यानुवृत्त्या भाषायां नित्यो, वेदे बृद्धादिभ्यो वैकल्पिक इति सिद्ध्यति । एवं सत्यानन्दशब्दस्य बृद्धत्वात् रश्मिः ।

वृत्तिविचारादेवेति वृत्तिविचारस्तु तत्प्रकृतवचने मयद् प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं भावेधिकरणे वा स्युडिति वृत्त्यर्थमाहुः तेन प्रकृतमित्यारभ्य तथेत्यन्तम् । सूत्रार्थ इति । अत्रेदं बोध्यम् । प्राचुर्यं तत्पदार्थः । प्रस्तुतः प्रकृतपदार्थः । प्रतिपादनं च वचनपदार्थः । प्रत्ययार्थविशेषणमिदं स्वार्थिकत्वस्य प्रापिकत्वात् । एवं च न तत्पदवैयर्थ्यं न वा प्रकृतपदस्य लक्षणया प्राचुर्येण प्रस्तुतस्य बोधकत्वं न वा प्रकृतपदे लुप्तविभक्त्यन्तत्वकल्पनं न वा वचनपदप्रकृत्यर्थत्यागः । अन्नमयो यज्ञ इति तु प्रतिपादनमित्यत्राधिकरणस्युटमाश्रित्य चिदेव चिन्मयमिति च प्रकृतवचने मयडिति योगविभागेन सिद्ध्यतीति । विवक्षितेति प्राचुर्यरूपप्रकारबोधनार्थत्वादित्यर्थः । आशङ्क्येति भावव्युत्पत्त्यावश्यकत्वं धोत्यते, प्रतिपादनविषयत्वात् । प्राचुर्येणेत्यादीति । भाष्ये । तत्प्रकृतेति तेन प्रकृतं तत्प्रकृतं तस्य वचन इत्यर्थः । ननु स्वार्थिकाधिकारात् तदित्यस्य प्रथमान्तात्समर्थोदित्यर्थो न तु तेन प्राचुर्येणेत्यर्थः इति चेन्न । तस्यार्थस्य 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यविकारसूत्रलभ्यत्वात् वचनशब्दो भावस्युडन्तः । लक्षणयेति पदस्वारस्यमाहुः यथेत्यादि । वार्तिकेनेति तद्विदिते स्वार्थिकाधिकारखेनेत्यर्थः । लक्षणयेति अवयवावयविभावसंबन्धो लक्षणा । प्राचुर्येण प्रस्तुतमवयवि, प्रस्तुतमवयव इति तेन भाष्ये तदर्थलक्षणयेत्यस्य प्राचुर्येण प्रस्तुतेर्लक्षणयेत्यर्थः । तथा च प्राचुर्यान्मयडित्यत्र हेतुगर्म विशेषणमिति प्रथमान्तस्य हेतुत्वलाभः । प्राचुर्येणिति भाष्याभिप्रायमाहुः अस्मिन्नित्यादि । कल्पनेति हेतुत्वकल्पनाल्लेशात् । प्रतीतिविरोधोपि द्रष्टव्यः । इदं दूषणं 'तुष्यतु दुर्जनः' न्यायेनेति बोध्यम् । व्याख्यातमिति प्राचुर्येणेत्यादिना व्याख्यातमित्यर्थः । इदमिति प्राचुर्यादिति पदमित्यर्थः । आनन्दशब्दाद्विकाराय मयद् चतुर्भिः प्रकारैर्नोनोरमायां प्रसङ्ग साधितस्तत्र तृतीये प्रकारमाशङ्क्यलुखेनाहुः किंचेत्यादि । बृद्धत्वादिति 'वृद्धिर्न्यासाच्चामादिस्त्वद्भ्यम्' इतिसूत्रेण

छन्दसि ह्यज्यतिरिक्तस्यले मयदो विकारे विधानाभावाद् व्याकरण-
मन्प्यर्थनिर्णायकम् । विज्ञानमयानन्दमयशब्दौ पश्यन्नपि पाणिनिः 'मयद् वैत-
योर्भाषायाम्', 'ह्यचश्छन्दसि' इति कथमवोचत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

ततो वैकल्पिको, विज्ञानशब्दाच्च नित्यो विकारे मयददण्डवारितः । अनादिपदेभ्यश्च
स्वारसिक एवेति प्रायपाठानुग्रहाद् विकारार्थ एव युक्त इति तं विहाय प्राचुर्यं तदङ्गी-
कारो न युक्त इत्यत आहुः छन्दसीत्यादि । ह्यज्यतिरिक्तस्यले इति बहुचक्षले ।
तथाच यदि सूत्रकारः पाणिनिस्तथाभिप्रेयात् तदा छन्दसि बहुज्युदामाय ह्यच एवेति न
नियमयेत् । अतो नित्यो वैकल्पिको वा मयद् छन्दसि बहुचो विकारे न भवत्ववेति
पाणिनीयविचारेणापि प्राचुर्यार्थग्रहणं युक्तमेवेत्यर्थः ।

अत्र शङ्काचार्याः । अन्नमयादिविज्ञानमयान्तं विकारप्रायपाठमनादित्यानन्दमयपदस्य
प्राचुर्यार्थत्वब्रह्मविषयत्वयोरङ्गीकारे प्रायपाठविरोध आकस्मिकत्वं च । मात्रवर्णिकब्रह्माधि-
काराद् ब्रह्मविषयत्वादरण्येऽन्नमयादीनामपि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः । अन्नमयाद्यान्तरस्यान्यस्य कथ-
नाचेर्षां न ब्रह्मत्वम् । आनन्दमयादन्तरस्यान्यस्याकथनात् तस्य ब्रह्मत्वमित्यङ्गीकारेऽप्ये-
कस्यैवानन्दमयस्य ब्रह्मण आत्मत्वेनावयवित्वं, तस्यैव पुच्छत्वेनावयवत्वमित्यमामञ्जस्यम् ।
किं च । प्रियमोदादिविशेषयुतस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वेन भावाभावशङ्काम्पदत्वा-
भावात् 'असन्नेव स भवति' इति श्लोकस्यापि विरोधः । अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वेऽपि प्रियाध-
वयवयोगेन सविशेषब्रह्मत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तथा सति बाधनसाज्जोचरत्वबोधकस्य, 'यतो
वाचो निवर्तन्ते' इति वाक्यशेषस्य विरोधः । किं चानन्दप्रचुर इत्युक्ते तत्र दुःखा-
स्तित्वस्यापि प्रत्ययापत्तिः । लोके प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यल्पतामापेक्षन्वान् । तथाच सति
यत्र नान्यत् पश्यति मृणोति विजानातीति सुखैकरसे भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभा-
वबोधकश्रुत्यन्तरस्यापि विरोधः । किं च । प्रियादेः प्रतिशरीरं भिन्नत्वेनानन्दमयस्यापि
तथात्वात् तस्य न ब्रह्मत्वं शक्यवचनम् । 'मत्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतौ, 'एको
देवः सर्वभूतेषु गृहः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इति श्रुत्यन्तरे च ब्रह्मण आनन्दस्य-
कत्वयोः श्रवणात् । किं च । आनन्दपदस्यैवाम्यासो, न त्वानन्दमयपदस्येत्यतोऽपि न
ब्रह्मत्वम् । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यस्यासत्त्वन्नमयादिग्रहाहपतितत्वात् ब्रह्मत्वसाधन-
समर्थः । अत आनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयताया अनिश्चितत्वेन तत् उत्तरेऽनानन्दमात्रप्रयोगेष्वा-
रम्भः ।

तथात्वादित्यर्थः । 'ह्यचश्छन्दसि' इति सूत्रादाहुः एवेति । एतेन विज्ञानमयानन्दमयशब्दावित्यादि
भाष्यमपि व्याख्यातप्रायम् । व्याकरणमित्यादि भाष्यं तु ननु पाणिनिनानुक्तेपि शंकरभगवत्पाद-
भाष्योक्त्या विकारे व्यचोपि मयद् भविष्यतीति चेत्त्राहुः व्याकरणमिति व्याकरणमन्प्यर्थनिर्णायकं
न तु तदुक्तमेवेत्यर्थः । तदुक्तिस्तु क्रीडान्तरे चरितार्था नाम निविगत इति च योज्यम् । यद्वा
श्रुत्या निर्णीतं व्याकरणं नापेक्षत इत्यत आहुः व्याकरणमिति अद्वत्वादर्थनिर्णायकमित्यर्थः ।
सूत्रेण ज्ञाप्यते अन्यानि पञ्चाङ्गानि वेदे एवेति । प्रतियोगीति आनन्दप्रचुर इत्युक्ते प्रतियोगिनो
दुःखस्याल्पता तत्सापेक्षत्वात् । आनन्दो दुःखं च द्वन्द्वत्वात् संवन्विः । तथा चेति अल्पप्रतियोगि-

अत्र केचित् सर्वविप्लववादिनो विकारार्थत्वं वदन्ति । श्रुतिसूत्रादी-
नामर्थाज्ञानात् । तद् वेदार्थविद्भिर्मगवतो नवमावतारकार्यं ज्ञात्वोपेक्ष्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

नन्दमयाभ्यासस्य कल्पयितुमशक्यत्वावानन्दमयो ब्रह्मेत्याहुः ।

तन्मतस्याधिकरणसमाप्तौ दूषणीयत्वादत्रैतत्सूत्रे पूर्वपक्षतयोदितमानन्दमयपदस्य विका-
रार्थत्वं यत् सिद्धान्तितं, तस्यासंगतत्वायाहुः अत्र केचिदित्यादि । अत्रानन्दमयशब्देऽ-
नमयादिषु पञ्चस्वपि वा केचिन्निर्विशेषवादग्रहिला विवर्तवादाद्यङ्गीकारेण भगवन्माहात्म्या-
दिनाशकत्वात् सर्वविप्लववादिनो विषयवाक्याकरश्रुतेस्तद्विचारकाणां व्याससूत्राणां व्याकरण-
सूत्राणां च तात्पर्याज्ञानाद् विकारार्थत्वं वदन्ति । तत उक्तश्रुत्याद्यर्थविद्भिर्मगवतो नव-
मावतारस्य बुद्धस्य कार्यं वेददूषणरूपं ज्ञात्वोपेक्ष्यम् । पाशोत्तरखण्डे उभामहेश्वरसंवादे तामस-
शास्त्रकथनं प्रतिज्ञाय कानिचिदसच्छास्त्राण्युक्त्वा,

‘मायावादममच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते ।

मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥

अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयेल्लोकगर्हितम् ।

कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्यते ॥

सर्वकर्मपरिभ्रष्टं वैकर्मत्वं तदुच्यते ।

परेशजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते ॥

ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया ।

सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे ॥

वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।

मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात्’ ॥ इति ।

शिववाक्याद् वेदार्थविद्भिर्नादरणीयमित्यर्थः । नच प्रायपाठविरोधः । विकारा-
र्थस्य प्राणमयपद एवाभावात् । प्राणादीनां त्रयाणां वृत्तित्वेनाकाशपृथिव्योश्च भूतान्तर-
त्वेन तदवयवकल्पनाग्रन्थतस्तत्र मयटः स्वार्थिकत्वस्यैव भट्टभास्करोक्तरीत्या निश्चयात् ।

रविमः ।

स्वीकार इत्यर्थः । भगवदिति आदिशब्देनैक्यज्ञानं नहि खपुष्यशब्दार्थो नापि विवर्ते
ऐक्यमुत्साहं प्रतियोग्यभावात् । अतो भक्तिकारणनाशकत्वात्सर्वेषां भक्तिसुखत्वेन तदभावे नाशः ।
भगवद्भावाद्भ्युतिः साधनाभावात् च्युतिमात्रं किं तु विप्लवः संसारसागरे मज्जनम् ।

‘नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरखनम् ।

कुतः पुनः शब्दभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्’ ॥

इतिवाक्यात् । अच्युतभावेपि निर्गुणा भक्तिरेव । सगुणा तु निवृत्ते तृतीयस्कन्धकपिलवाक्ये-
ष्विति । अतः सर्वेभ्यो विगतः प्लवो भक्तिर्यस्माद्धादात्तादृशवादो येषां ते सर्वे विप्लववादिनः ।
तात्पर्येति अत्रैव स्पष्टमिदं प्रमेयम् । कुतोऽभाव इत्यतोऽसंभवादित्याहुः प्राणादीनामिति
तस्य ‘प्राण एव शिरः व्यानो दक्षिणः पञ्चः अपान उत्तरः पञ्चः’ इत्येषां त्रयाणां वायुवृत्ति-
विशेषत्वेनेत्यर्थः । आकाशशब्दादि ‘आकाश आत्मा पृथ्वी पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति श्रुत्युक्तयोरित्यर्थः ।
स्वार्थिक इत्यस्यैवेति स्वार्थः प्रातिपदिकार्थः स इमे प्राणादयः पञ्चैवेवकारः । निश्चयादिति

भाष्यप्रकाशः ।

नच घटाकाशस्य घटविकारत्ववत् प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नस्य प्राणविकारत्वं भामत्युक्तरीत्या सिद्ध्यतीति प्रायपाठसिद्धिरिति वाच्यम् । एतस्या रीतेर्मज्जत्फेनालम्बनकल्पत्वात् । अवच्छिन्ने तद्विकारत्वस्याप्रत्ययात् । शास्त्रेषु कापि तथाप्रयोगदर्शनाच्च । तुष्यतु दुर्जनन्यायेन तदङ्गीकारेऽपि तस्य सत्याद्युभयत्र ग्राप्तावेकतरनिर्णायकत्वं, न तु तत्प्रापकत्वमिति व्यञ्जच्छन्दसीति व्याकरणध्वरेण, न बह्वच इति नियमिते विज्ञानानन्दशब्दाभ्यां वैकारिकमयद्राप्तेरेवाभावेनाऽकिञ्चित्करत्वाच्च । नच मनोरमादिषु, 'मयद् वा' इति ध्वरेण, हेतुमुपेभ्य इत्यनुवर्तमाने हेतुवाचकानन्दशब्दादागतार्थे मयदं साधयित्वा विकारसार्थिकत्वमुक्तमित्यस्त्येव प्राप्तिरिति वाच्यम् । पञ्चस्यपञ्चमयादिषु स्वार्थे मयद्राप्तौ बाधकाभावेन वृथा तदतिहायैवं क्लिष्टकल्पनस्यायुक्तत्वात् । हेतुत्वस्य निमित्तोपादानसाधारणत्वेन विकारसार्थिकताया निर्णेतुमशक्यत्वाच्च । नचानन्दप्राप्त्युक्तरीत्या दुःखशावत्यस्फोरकत्वेनानन्दमये ब्रह्मत्वसिद्ध्यभावादागतार्थमादाय विकारादरण्येऽपि को दोष इति वाच्यम् । लोकेऽपि प्रचुरप्रकाशः सविता, प्रभूतसन्तापो निदाघदिवसोऽन्धकारमयी वर्षाविभावरि, बहुधनो वैश्रवण इत्यादिवाक्यश्रवणे प्रतियोगिनां तमःशैत्यप्रकाशदारिद्र्याणां प्रत्यक्षतो बाधेन तत्र तदल्पत्वशङ्काया अनुदयात् । वेदे तु सर्वभूतोपजीव्यांशानन्दप्राप्त्युक्तबोधके दूरापेतैव प्रतियोग्यल्पत्वशङ्का । यदि हि तत्र वेदो दुःखसंभेदमभिप्रेयादवयवकल्पनायां तदपि क्वचिन्निवेशयेत् । सजातीयैरेवाथैरवयवकल्पनाया अनुपक्रान्तत्वात् । आकाश आत्मा पृथिवी पुच्छं महः पुच्छमित्यादिना तथा निश्चयात् । यच्च शरीर आत्मेति शरीरसंबन्धबोधनं दुःखसंभेदसमर्थकमित्युक्तं, तदप्यन्तर्यामिब्राह्मणाननुसंधानहेतुकम् । अत एव सत्यपि यत् तदविचारेणानन्दमये दुःखास्तित्वकथनं, तद् ग्रन्थकृतो महादुःखसंस्कारस्य प्राबल्यमेव गमयतीति दिक् ।

भास्कराचार्यास्तु स्वरूपैक्ये प्राप्त्युक्तवचनं प्रचुरप्रकाशो रविरिति वक्तेतरात्पत्वमपेक्षत इत्याहुः । रामानुजाचार्यास्तु, तत्प्रचुरत्वमितरसचां नावगमयति । अपि तु तस्याल्पत्वं निव-

रदिमः ।

तथा च प्राणाकाशशुद्धिर्वाप्रचुरे प्राणमये प्राणविकारत्वासंभवाच्च 'व्यञ्जच्छन्दसि' इति विकारे मयदित्यर्थः । मज्जदित्यादि मज्जतो यत्फेनावलम्बनं तनुत्यत्वादित्यर्थः । तथाप्रयोगेति घटाकाशो घटविकार इति प्रयोगाभावादित्यर्थः । तस्येति प्रायपाठस्येत्यर्थः । तत्प्रापकत्वमिति विकारे मयद्रापकत्वमित्यर्थः । मनोरमोक्त चतुर्थे प्रकारमाशङ्क्य पराकुर्वन्ति न च मनोरमेत्यादि । आर्थिकत्वमिति यो यतो निर्गतः स तस्य विकार इति लोक प्रसिद्धेः । अशक्यत्वादिति उपादानस्यैव विकारदर्शनादिति भावः । मनोरमायां प्राप्त्युक्तं मयद्वपि प्रकृत्यर्थविरोधिनो लेशतोनुवृत्तिलाभात् प्रकृते विकारार्थः पर्यवस्यतीत्युक्तम् । तत्र तत्पर्यवसानं कथमिति चिन्त्यमिति शब्दरत्नकारः । तत्र चिन्तितप्रकारमुखेन हेतुग्रन्थेन शब्दरत्नमुल्लिखन्तो द्वितीयप्रकारमाशङ्क्य निषेधन्ति न चानन्देत्यादि । एवं शब्दरत्नमाक्षिप्य मनोरमोक्तमाशङ्क्य तन्निषिद्धं तत्र हेतुमोहः लोकेपीति । तदपीति दुःखमपीत्यर्थः । आकाशेत्यादि आकाशशुद्धिभ्योः प्राणमयावयवयोर्विजातीयत्व विज्ञानमयावयवस्य महतो विजातीयत्वमिति तथेत्यर्थः । आदिना योग आत्मेति ज्ञानमयावयवस्य योगस्य विजातीयत्वम् । अन्तर्यामीत्यादि । तत्र सर्वेषां ब्रह्मशरीरत्वकथनादिति भावः । इतरात्पमिति दुःखस्य लेशमित्यर्थः । इतरसत्तामिति दुःखसत्तामित्यर्थः । तस्येति आनन्दस्येत्यर्थः ।

योऽर्थस्तमवोचाम ॥ १२ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तयति । इतरसद्भावावसाधौ तु प्रमाणान्तरावसेयौ । इह त्वपहतपाप्मेत्यादिना प्रमाणा-
न्तरेण तदभाव एवावसीयते । तथा आनन्दमीमांसायां ब्रह्मणि निरतिशयदशाशिरस्कान-
न्दबोधिका श्रुत्या पूर्वोक्तजीवानन्दापेक्षया प्राचुर्यबोधनेन सापेक्षत्वमप्येवं पूर्यत इति
दुःखसद्भावावगमकथनमसदित्याहुः । तदपि युक्तमेव । उपपन्नत्वात् ।

यत्तु, 'श्रीग्रामण्योश्छन्दसि' इत्यत्र श्रियश्छन्दसीत्यंशो भाष्यकृता छन्दसि विभाषया
व्यवस्थितत्वमुपेत्य प्रत्याख्यातस्तद्रीत्या प्रकृतेऽपि भाषाग्रहणं, 'अचश्छन्दसि,' 'नोत्वद्वर्धवि-
त्वात्' इति द्वयं च त्याज्यम् । तथाचानन्दमय इत्यादावपि विकारे मयद् सुकर
एवेति शंकराचार्योक्तं सम्यगेवेति मनोरमायां समर्थितम् । तत्तु विकारत्वप्रकारकबोधवि-
क्षायां बह्वचः परस्व मयद्प्रत्ययस्यासाधुत्वज्ञापनाय, 'अचश्छन्दसि' इत्यादेरावश्यकत्वेन दृष्टा-
न्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यादिति दूषणं प्रदर्श्य रामकृष्णशास्त्रिभिरेव सिद्धान्तरत्नाकरे दूषितमिति
न कथमपि विकारे मयदसिद्धिः । यदपि प्राचीनवृत्तिकारैर्विज्ञानमयस्थले विकारार्थकत्वं
यदाश्रितं तत्रैवैव गतिरिति मनोरमायामुक्तम् । तदपि कल्पितमिवाभाति । रामानुजा-
चार्यैर्वृत्तिकारानुसरणस्य कृतत्वेन तैरनूदितत्वात् । अथास्ति तत्र तर्हि तत्रैव दोषो नान्य-
त्रेति, न किञ्चिदेतत् । किं च पूर्वद्वये, अभ्यासादित्युक्त्वाऽस्मिन् द्वये प्राचुर्यादिति
यदुक्तं तेनाभमयादिषु पञ्चस्यपि प्राचुर्यमेव बाधकाभावात् सिद्ध्यतीति प्रायपटोऽप्येतस्यै-
वानुग्राहको, न तु विकारार्थस्येति बोधनायाहुः योऽर्थस्तमवोचामेति । यः सर्वत्रानुस्यूतः
पञ्चानामर्थस्तं व्याकरणद्वयोपन्यासेनावोचामेत्यर्थः ॥ १२ ॥

रश्मिः ।

अपाप्मेति पापमपि दुःखं पापजनकत्वादिति भावः । तदभाव इति दुःखाभावः । प्रथमं
प्रकारमाहुः यच्चित्वादि । श्रीति आगो नुडिति वृत्तिः । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां सूतग्रामणीना-
मित्युदाहरणम् । त्याज्यमिति सति हि भाषाग्रहणे श्रमयं बहिर्हिलादिसिद्धार्थं अचश्छन्दसीति
वक्तव्यम् । मौखं शिक्यम् । वार्धं चर्म वैल्नो शूप् इत्यादौ अच इति प्राप्तं प्रतिषेद्धं नोत्वदिति
सूत्रमारब्धव्यं भाषाग्रहणे त्यक्ते तु सूत्रद्वयं व्यर्थमिति त्याज्यमित्यर्थः । उत्त्वान् उकारवान् तथात्रोकारवद्
वर्धविलेभ्यो विकारे मयण् न भवतीति सूत्रार्थः । तत्रैवेति वृत्तावेवेत्यर्थः । अभ्यासादिति
भाष्य एवमन्यासः श्रूयते इत्यनेन ग्रन्थेनाज्ञमयादिव्यावृत्तोभ्यास इत्युक्त्याज्ञमयादिव्यावृत्तो हेतु-
रेवमत्रापि तद्व्यावृत्तो हेतुरित्यर्थो भाति क्त्वाप्रत्ययात् तथापि यदुक्तमित्यस्याज्ञमयादिव्यावृत्तक-
भाष्याभावात् तेनावेनेत्यादिः । बाधकेति पूर्वसूत्रे एवमितिवत् । अत्र सूत्रे अज्ञमयादिपरत्वे सूत्रस्य
बाधकभाष्याभावात् । एतस्यैवेति प्राचुर्यार्थस्यैवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

१. दृष्टान्ते पापाभावः.

शब्दबलविचारेण मयटो विकारार्थत्वं निवारितम् । अर्थबलविचारेणापि निराकरोति ।

तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॥ १३ ॥

हेतुत्वेन व्यपदेशो हेतुव्यपदेशः । तस्य हेतुव्यपदेशस्तद्वेतुव्यपदेशस्त-
स्मात् । 'एष ह्येवानन्दयानि' इति । आनन्दयनीत्यर्थः । सर्वस्यापि विकारभूत-
स्यानन्दस्यापमेवानन्दमयः कारणम् । यथा विकृतस्य जगतः कारणं ब्रह्म
अविकृतं सच्चिद्रूपमेवमवानन्दमयोऽपि कारणत्वादविकृतोऽन्यथा तद्वाक्यं
व्यर्थमेव स्यात् । तस्मान्नानन्दमयो विकारार्थः । चकारः समुच्चयं वदन् सूत्रद्वयेनै-
कोर्थो मध्ये प्रतिपादिन इत्याह ॥ १३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

उक्तद्वयेण विकारार्थे निरस्तंऽग्रिमसूत्रस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः शब्दस्यादि ।
'तामिन्द्रो मध्यतोऽपरोच्य व्याकरोत्' इति श्रुतेः 'मुखं व्याकरणं स्मृतम्' इति परिशिष्टाच्च व्याक-
रणरूपः शब्दोऽर्थनिर्णायक इति तद्वलविचारेण तथाकृतम् । तदपेक्षया अर्थस्तु बलिष्ठः ।
प्रतिपाद्यत्वेन शेषित्वात् । उक्तरीत्या निराकरणे न चेद् विरुद्धेत तदा प्रयासो व्यर्थः
स्यादतस्तद्वारणाय सूत्रान्तरमित्यर्थः ।

तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॥ १३ ॥ उक्तरीतिकं विकारार्थनिराकरणं व्युत्पादयन्ति सर्वस्ये-
त्यादि । व्यर्थमेव स्यादिति 'रम्यं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति पूर्ववाक्ये पूर्वप्रकृतस्या-
नन्दमयस्यैव रमत्वेन सिद्धत्वात् तल्लभेनानन्दवत्ताव्रावणनेनैव रमरूपस्यानन्दमयस्यानन्दकारणताया
अर्थतः सिद्धौ पुनस्तत्कथनमप्रयोजनकं सत् तथास्यादतः कारणत्वेनाविकृतत्वयोधनार्थैवेवं वाक्यम् ।
तेनाविकारत्वमेव सिद्धयतीत्यर्थविचारेणापि न तथेत्यर्थः ॥ १३ ॥

रश्मिः ।

तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॥ १३ ॥ भाष्ये । हेतुत्वेनेति भावप्रधानो हेतुरुक्तः । सहकारि-
कारणतारूपहेतुवारणाय । तस्येति प्रचुरानन्दस्य जीवादिनिष्ठस्य । आनन्दयातीति लङन्तं पदम् ।
प्रकृते तामिति तां वाचम् । मध्यतो मुखमध्यतः । अपरोच्य व्यथन्तं पदम् । वैखरीकृतेत्यर्थः ।
व्याकरोदिति तामेव व्याकरणमकरोदित्यर्थः । परिशिष्टं वेदोपाङ्गम् । तल्लभेनेति । आनन्दमय-
लभेनानन्दीभवतीत्यानन्दवत्ताव्रावणनेत्यर्थः । तत्कथनमिति 'एष ह्येवानन्दयानि' इत्यनेन
तथेत्यर्थः । अविकृतत्वेति व्यर्थं सत्किञ्चिज्ज्ञापयतीति वैयाकरणानां प्रसिद्धेः । फलमन्यत्र यतो
वा इमानि इति श्रुतौ यच्छब्दार्थकारणाविकृतत्वम् । भाष्ये । एकोर्थ इति विकारार्थनिरासरूप
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु किमिति निर्वन्धेन सूत्रत्रयेणैवं वर्ण्यते । अन्नमयादिवदुपासनापरत्वे-
नापि श्रुत्युपपत्तेः । पक्षपुच्छादित्वेन मोदप्रमोदादीनामुक्तत्वाच्च । तस्माद्
ब्रह्मत्वेन साधितमप्यावश्यकोपपत्त्यभावाच्च ब्रह्मपरत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

मात्रवर्णिकमेव च गम्यते ॥ १४ ॥

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्रुते
सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता’ इति मन्त्रः । मन्त्रेणाभिधया वृत्त्या
प्रतिपाद्यं मात्रवर्णिकम् । तदुपपादनग्रन्थे तदेव मुख्यतया ज्ञायते । यत्र यदुद्दिष्टं
तदेव मुख्यतया ज्ञातव्यम् । उपपादनीयं च संदिग्धम् । तत्र, ब्रह्मणा विपश्चि-
तेति संदिग्धं सर्वज्ञं ब्रह्म ।

भाष्यप्रकाशः ।

मात्रवर्णिकमेव च गम्यते ॥ १४ ॥ मात्रवर्णिकश्चैवमवतारयन्ति नन्वित्यादि ।
एवमिति परमात्मपरत्वेन । नचोपास्तेरश्रवणादग्रामाणिकं कथं कल्पनीयमिति शङ्क्यम् ।
तदभावेऽपि विद्युद् ब्रह्मेत्यादिषु विद्युदाद्युपासनासु प्रकरणत्रयेण तत्स्वीकारात् । प्रकृते तु
पक्षपुच्छादित्वेन मोदप्रमोदादीनां कल्पनयोक्तत्वाच्च लिङ्गस्यापि सङ्गावात् । तस्मादुक्तहेतुद्व-
याद् ब्रह्मत्वेन साधितमप्यानन्दमयपदमावश्यकोपपत्त्यभावाच्च ब्रह्मपरमिति प्राप्ते इत्यर्थः ।
ब्रह्मपरत्वमिति पाठे त्वर्हतीति शेषस्तुटितो बोध्यः । को मन्त्रः, किं मात्रवर्णिकमित्या-
काङ्क्षायामाहुः सत्यमित्यादि । तथाच यं कंचिदर्थमभिसंधाय शक्यसंबन्धानां नानात्वात्
तेषु यं कंचिदादाय लक्षणया यत्किंचिदुच्यते, तत्र मात्रवर्णिकम् । किंतु मन्त्रेणाभिधया
पदशक्त्या मुख्यवृत्त्या यत् प्रतिपाद्यं तत् तथेत्यर्थः । एतस्य मात्रवर्णिकस्य कथमुपपत्ति-
त्वमित्यत आहुः तदित्यादि । तदुपपादनग्रन्थ इति सर्वसिन् प्रपाठके । तथा च
तस्य मुख्यत्वादावश्यकोपपत्तित्वमित्यर्थः । मुख्यत्वमेवास्य कथमित्यत आहुः यत्रेत्यादि ।
ननु तदेषाऽभ्युक्तेति प्रतिज्ञानान्मन्त्रस्य ब्राह्मणव्याख्यानत्वं स्फुटम् । शिष्टस्य प्रपाठकस्य मन्त्र-
व्याख्यानत्वे किं गमकमित्यत आहुः उपपादनीयमित्यादि । संदिग्धमिति विभक्तिमेदाद्
पदमेदाच्च संदिग्धम् । तथाच संदिग्धोपपादकत्वमेव व्याख्यानत्वगमकमित्यर्थः । ननु

रश्मिः ।

मात्रवर्णिकमेव च गम्यते ॥ १४ ॥ प्रकरणेति । ननु प्रकरणं कुत इति चेन्न ब्रह्मवि-
दित्वत्र विदित्युपासनास्वीकारात् । अक्षरविषयत्वेन तथावसायात् । विभूतिविषयकं ज्ञानमुपासनेति ।
प्रीतिविषयः शिर इत्यानन्दमयो मक्तिविषयः । तत्स्वीकारादिति ग्रामाणिकत्वस्वीकारात् । पूर्वपक्ष-
त्वात्पूष्णीकुपासापरत्वं वा । पक्षेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म प्रकृते इति । लिङ्गस्येति उपास्तलि-
ङ्गस्य । तस्मादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । बोध्य इति अचोध्य इति न हेतुः किं तु
साधितमित्यस्य विशेष्यं ब्रह्मपरत्वं बोध्यमिति भावः । तथा चेति मात्रवर्णिकमित्यत्र शैविकठगङ्गी-
कोरणेत्यर्थः । यं कंचिदिति यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र यं कंचित्काकरूपं यं कंचिद् दध्युप-
घातकलरूपं संबन्धमादाय यत्किंचित्काकपदेन दध्युपघातक उच्यते । यत्रेत्यादीति ब्रह्मविदाप्रोति
परमिति यदुद्दिष्टं भाष्ये । प्रकृते परपदं च । व्याख्याने तु तृतीयाविभक्तिः ब्रह्मपदं चेति तयोर्भेदः । विभ-

तस्य हि फलत्वं वाक्ये नोपपाद्यते । फलं तु सर्वं स्तुत आनन्दः । अभ्यासात् स्तुतन्त्वमित्यवोचाम । शिरःपाण्यादिकं तु स्तुत्यर्थमेव पुरुषविधत्वाय । लोके ह्यन्तर्भूतं यद्विद्विष्टिनं च तदाकारं भवति ।

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वज्ञे ब्रह्मणि कस्मिन्शे कुतश्च संदेह इत्यत आहुः तस्य हीत्यादि । वाक्य इति मन्त्रे । तथाच ब्राह्मणवाक्ये द्वितीयया परस्य फलत्वबोधनात्, तद्व्याख्यानमन्त्रे तु द्वितीयया कामानां फलत्वबोधनाद् ब्रह्मणश्च गौणत्वबोधनात् तस्य फलत्वांशे संदेह इत्यर्थः । तर्हि कथं तस्य फलत्वमुपपाद्यत इत्याकाङ्क्षायां मन्त्रतः प्रचुरानन्दरूपत्वेनोपपाद्यत इत्याहुः फलं त्वित्यादि । सर्वैरिति प्रकारैः । प्रकारास्त्वभ्याससर्वान्तरत्वसर्वाधिकत्वादयो बोध्याः । ननु यदि प्रचुरानन्दरूपेणैव फलत्वमभिप्रेतं स्यादमूर्तस्य तथोक्तं स्यात् न तु शिरःपाण्यादिकं कल्प्येत । प्रयोजनाभावात् । कल्पनया चोपासनार्थता प्रतीयते, न तु परमफलतेत्यत आहुः शिर इत्यादि । शिरःपाण्यादिकमिति इदमा बोधितं शिरःपाण्यादिकम् । पुरुषविधत्वायेति सर्वेषां पुरुषविधत्वाय । यदि हि स्वयं पुरुषविधो न स्यात्तदा तदुपरितनोऽन्नमयान्तः कोऽपि पुरुषाकारो न स्यादिति तदर्थं तथोक्तिरिति तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध इति वाक्यादेव प्रतीयते । अतः सा कल्पना नोपासनार्थाऽपि तु स्तुत्यर्थेति कल्पनाया लिङ्गत्वाभावात् प्रकरणापेक्षया वाक्यस्य बलिष्ठत्वाच्चानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरत्वं न पारिप्लवमित्यर्थः । नन्वानन्दमयस्य पुरुषविधत्वेन कथं सर्वेषां तथात्वमित्यत आहुः लोके हीत्यादि । अयमर्थः । लोके ह्यन्तर्भूतस्य तदाकारता मूपानिपिक्तप्रतिमादौ दृष्टा ।

रश्मिः ।

क्तीति व्याख्येये द्वितीया विभक्तिः । वाक्य इतीति । वाक्येनेति पाठे करणत्वे नान्वयः किं तु सप्तम्यन्तम् । निषेधार्थं नञ् चेति । ब्राह्मणेति अस्यतत्कान्तमध्यमपुरुषान्तत्वाभावात्तथा । वृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ इपेत्येजेत्वा वायवस्थेत्युदाहरणानि । 'शेषे ब्राह्मणशब्दः' इति ब्राह्मणवाक्ये इत्यर्थः । फलत्वांश इति फलत्वांशेपि संदेह इत्यर्थः । अभ्यासादित्यादिभाष्यमुपलक्षकतया विवृण्वन्ति अभ्यासेत्यादि । आदिशब्देनोपसक्रमः । सर्वेषामिति अन्नमयादीनाम् । द्वा सुपर्णेति श्रुतेः पुरुषविधत्वाय । तदुपरीति आनन्दमयोपरितन इत्यर्थः । वाक्यस्येति तस्य पुरुषेत्यादिवाक्यसेत्यर्थः । बलिष्ठत्वादिति यथा 'इन्द्राग्नी इदं हविरुषेताम् अवीवृषेतामहोज्यायोक्ताताम्' इत्यत्रेन्द्राग्नीपदस्य लिङ्गाद् दर्शाङ्गत्वे सिद्धे इदं हविरित्यादेरपि दर्शाङ्गत्व तदेकवाक्यत्वान्न तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् । प्रकरणाद्वाक्यस्य बलिष्ठत्वात् । आकाङ्क्षारूपं प्रकरणं वाक्यस्य वाक्यान्तरैकवाक्यत्वे प्रमाणम् । एव च यावत्प्रकरणं वाक्यं कल्पयित्वा विनियोजक भवति तावद्वाक्यं लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा विनियोजकमिति वलीय इत्युक्तम् । तद्वद्वलिष्ठत्वादित्यर्थः । न पारिप्लवमिति पारिप्लवाख्यं कर्मेति पारिप्लवार्था इति सूत्रे तृतीयस्य चतुर्थपादे वक्ष्यन्ति । तत्कर्म न पारिप्लवमाचक्षीत इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वात् । एतस्य फलमुपाख्यानस्य न पारिप्लवशेषत्वम् । उपाख्यानं प्रपाठकद्वयस्य किं तु यदुद्दिष्टं तन्मुख्यत्वज्ञानशेषत्वम् । अतो न कर्मशेषेय विधेति तृतीयस्य चतुर्थपादे मृगुप्रपाठकमुक्त्वा पारिप्लवशेषतानिराकरणात् । ब्रह्मपरत्वस्योपाख्यानां संशयसाहित्यात्पारिप्लवत्वं प्राप्तं सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे संसृतीति वाक्यात् ।

जीवोऽत्र मुख्यः । कर्तृत्वेन व्यपदेशात् । स च वस्तुतो हंसरूपः । पुरुषाधिकारकं हि शास्त्रम् । तेन पुरुषशरीरे तदाकारः सर्वं फलं प्राप्नोति । अतः पुरुषं हंसरूपेणानुवर्णयति ।

भाष्यप्रकाशः ।

बहिर्वेष्टितस्य तदाकारता तूपदेहे सीवितवसनादौ च । तथाच यथा भाण्डकर्तारः प्रथमत आकृतिं मधूत्थादेः कृत्वा तदुपरि मृदं वेष्टयित्वा तन्मूपायां धातून् पूरयन्ति । अन्यथा पूरितभाण्डनिर्माणं न भवति । तथात्र तादृशोऽयं देहः । अतोऽत्र देहे कश्चिदान्तर एव-विधो वर्तते यदुपरि समागता अन्नरसादयः पुरुषाकारा भवन्ति । नो चेद् घटादिवत् कृतिसाध्यत्वाभावाद् भस्मोत्करवद् राशीभूता एव भवेयुः । अत्र तु श्रुतौ, 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैव पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः' इत्यादौ पूर्वं प्राणमयादिकमुक्त्वा तेन प्राणमयादिना आन्तरेण एषोऽन्नमयादिरुपरितनः पूर्ण इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्णतां प्रतिज्ञाय तत्तत्तां निगमयितुं, 'स वा एष प्राणमयादिः पुरुषविध एव' इत्यनेन तदाकारमुक्त्वा तस्य प्राणमयादेः पुरुषविधतामनुलक्ष्यीकृत्य, अयमन्नमयादिः पुरुषविध इति वदति । तेन सर्वान्तरस्यानन्दमयस्यैव सर्वत्र पुरुषाकारसमर्पकता पर्यवस्यति । तेन तथा सिद्ध्यतीति । नन्वस्त्वेवं, तावता स्तुतिः का वा सिद्ध्यतीत्यत आहुः जीव इत्यादि । वर्णयतीत्यन्तम् । तेनेति हेतुना । तदाकार इति हंसाकारः । अयमर्थः । उक्तमन्वे सोऽश्रुत इत्यनेन जीवः फलाशने कर्तृतया व्यपदिष्टः फलभोगे मुख्यः । तस्य च, द्वा सुपर्णा-विति श्रुत्या, 'एवं स मानसो हंसो हंसेनैव प्रबोधितः' इति स्मृत्या च हंसरूपेणैव सिद्धत्वात् पुरुषाधिकारेण प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य तं प्रत्यप्रवृत्तौ तस्य ब्रह्मविच्चाद्यभावेन वेद-नादिफलास्याप्यभावाच्छास्त्रादेर्वैयर्थ्यं स्यादिति फलार्थं शास्त्रसार्थक्यार्थं च जीवस्य पुरुषरूप-भावश्यकम् । तथा समतां विना फलानुभवदौर्घ्याद् ब्रह्मसमतायाश्च, 'न तत्समः' इत्यादि-श्रुत्या निषेधात् फलानुभावनार्थं समतायै ब्रह्मणोऽपि हंसरूपभावश्यकम् । अतः पुरुष एव यदा हंसरूपेण जीवान्तराविश्य तं पुरुषरूपेणान्तरितवोस्तदा तद्वेष्टनेन पुरुषरूपो जीवः रश्मिः ।

मूषेति सांचा इति लोक उच्यते । उपदेह इति नागकञ्जक्यामित्यर्थः । मधूत्थादेरिति । मेन इति लोके ।

फलानुभवेति फलं कर्मफलभोगस्तदर्थमत्रापि समता नायात्यतो गौणमुख्यन्यायेन साष्टि प्रलम्ब(फलं) मुख्यरूपं फलं च तदनुभावनार्थं समता वक्तव्या अन्यथा तद्वाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्यै समताया इत्यर्थः । विरुद्धधर्माश्रयत्वात् समतासमते उपपन्ने । अन्त इति हंसद्वयस्य पुरुषस्य चावश्यकत्वात् । पुरुष इति पुरा आस इति व्युत्पन्नः । न तु पुरि शेते इति न वा पुरुषवतीति व्युत्पन्नः । एवकार इममर्थं व्यवच्छिनत्ति । पुरा सृष्टिपूर्वं व्युत्पत्तिद्वयासम्भवात् । तस्य रूपद्वयं हंसः पूर्वशास्त्रे 'ततो ह जातः' इति श्रुतेः । पुरुषो वेदान्तशास्त्रे 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' इति श्रुतेः । तयो रूपयोः समावेशः द्वा सुपर्णेति श्रुतेराहुः यदेति । हंसेति गतिप्रतिवन्धकमुलङ्घय प्रवेशार्थम् । जीवा-न्तरेति जीवो जीवमजीवपदिति वाक्यात् । 'यस्यात्मा शरीर'मिति श्रुतेश्च । तमिति जीवम् । 'आकाश-शरीरं ब्रह्मे'ति श्रुतेः । 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्विर्वहिता' इति श्रुतेश्च पुरुषरूपेण 'तासां मे पौरुषी

पञ्चस्वपि शारीर आत्मा जीव एक एव । तन्नाम्नमये निःसंदिग्धत्वात्, तस्यैव एव आत्मेति नोच्यते । द्वितीयादिषु प्रथमोक्तमेवातिदिश्यते । तन्नाम्नमये हस्तेन प्रदर्शयन्निव निःसंदिग्धं व्याख्यातम् । तदन्तरो हि प्राण आन्तरव्यवहार-

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वं लौकिकालौकिकफलमनुभवति । परमात्मा च हंसेऽन्तर्भूतो हंसाकारश्च संसत्फलमनुभावयतीति श्रुतिरपि परमात्मानं हंसरूपेण पुर्यावेशोचरं वर्णयति । तथाच स्वयमस्मिन् हानपि, जीवस्य फलभोजनार्थमेवं करोतीत्येषा स्तुतिरित्यर्थः । एवं पक्षिरूपकल्पनस्य शिरःपाण्यादिकथनस्य च स्तुत्यर्थतासमर्थनेन निरालम्बना प्रत्यगात्मविषया बुद्धिः कर्तुमशक्येति दृष्टशरीरात्मसामान्येन प्रत्यगात्मनि बुद्धिसिद्ध्यर्थं आत्माचन्द्रन्यायेनेदं कल्पनमित्यपास्तम् । तथा सति पुरुषरूपकल्पनयापि कार्यसिद्धेः पक्षिरूपकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । ननु यद्येवमभिप्रेतं स्यात् तर्ह्यानन्दमयस्यैव पक्षिरूपत्वं वर्णितं स्यान्नाम्नमयादीनामतो नैवमित्याशङ्क्यां सौक्तं विभजन्ते पञ्चस्वित्यादि । तथाच प्राणमयादीनां चतुर्णां व्याख्याने, तस्यैव एव शारीर आत्मेति कथनात् पञ्चस्वपि फलेष्वेकस्यैव जीवस्य भोक्तुः पञ्चानां शरीरतया भोग्यत्वस्य च ज्ञाप्यत्वेन हंसरूपजीवानुरोधादन्नामयादिष्वपि तथाकल्पनं युक्तमित्यर्थः । ननु यद्येवं तदन्नामय इदं वाक्यं कुतो नोच्यत इत्यत आहुः तत्रेत्यादि । कोऽन्नामये शरीरत्वस्यैकात्मभोग्यत्वस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्तुल्येऽन्नामयेऽपि तथात्वस्यासंदिग्धत्वाच्चोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सत्यन्येष्वपि तत्तत्कोशतोल्यात् तत्रापि नोच्येतेत्यत आहुः द्वितीयेत्यादि । प्रथमोक्तमिति अन्नमय उक्तं पञ्चावयवकत्वम् । तथाचातिदेशद्वार्यं तदुक्तिरित्यर्थः । एतदेव प्रपञ्चयन्ति तत्रेत्यादि । प्रदर्शयन्निवेति । वदतीत्यत इति शेषः । तथाच यत् एवं वदत्यतः प्राप्त्यरूपेऽन्नामयेऽप्यत्र व्याख्यातं तदवयवसाम्यं निःसंदिग्धमित्यर्थः । प्रदर्शयतीवेति वा पाठः । प्राणमये आहुः रश्मिः ।

प्रिया' इतिवाक्यात् । एवमिति आनन्दमयस्यैव साकारफलत्वमिति पूर्वोक्तप्रकारेण । नैवमिति न साकारब्रह्मत्वमित्यर्थः । फलेष्विविति एतन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यादिश्रुतिभ्यः । फलत्वानन्दमयान्नमयादिविभूतिसाधारणम् । हंसरूपेति युक्तहंसरूपजीवस्य ब्रह्मसामर्थ्यानुरोधात् । तथेति पक्षिरूपत्वकल्पनमित्यर्थः । एवमिति हंसरूपजीवानुपजीवानुरोधेन पक्षित्वे । इदमिति तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति वाक्यम् । तथात्वस्येति एकात्मभोग्यत्वस्य । उक्तमिति एकालभोग्यत्वम् । तत्तत्कोशतौल्यादुक्तप्रायम् । शारीर आत्मेत्युक्त्या शरीरमप्यतिदिष्टमिवेत्ताहुः पञ्चावयवेति । चकारः पूरणीयः । तथा चेति अन्येष्वपि तत्तत्कोशतौल्याद्वाच्यमात्रेण प्राप्तत्वेपि यत्र शारीरपदान्तर्गतशरीरस्याप्यतिदेशस्त्रैकात्मभोग्यत्वातिदेशे किमु वक्तव्यमित्येकात्मभोग्यत्वातिदेशद्वार्यं तस्य तस्यैव एव शारीर आत्मा' इत्यतिदेशवाक्यपञ्चावयवरूपस्य शरीरस्योक्तिरित्यर्थः । एवकारस्तु दाढ्योक्तपञ्चावयवस्यापि व्यवच्छेदकः । प्रदर्शयन्निवेति वेदस्य कर्तृत्वमुक्तं तदा वेदरूपशिवभक्तसवलितत्वे सिद्धे क्रीडार्यं भक्तत्वाच्च । श्रुतेः कर्तृत्वायाहुः प्रदर्शयन्निवेति । तदन्तर इत्यादीति वदित्व्यवहारकारणमुक्तमन्नमयशब्देन तस्यान्तरत्वाद्धीलयनुभवान्निश्चयेनान्तरो यो व्यवहारः 'व्यवहारः संनिपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः' इति वाक्येन भगवतोक्तस्य कारणम् । 'संनिपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः' इति भगवद्वाक्यात् । अहंममेतिमत्याः कारणम् ।

कारणम् । बलभोजनविसर्गादिपूययोगात् । तस्य संचार आकाशे परिनिष्ठितः पृथिव्याम् । एवं लौकिकव्यवहारार्थं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वयम् ।

तदनु वैदिकव्यवहारः । स च मनोमयः पुरुषः । आदेशः कर्मचोदना । ब्राह्मणानि सशेषाणि । अथर्चाङ्गिरसे ब्रह्मकर्मत्वात् प्रतिष्ठा ।

भाष्यप्रकाशः ।

तदन्तर इत्यादि । अत्र, बलेत्यादिना प्राणादित्रयस्य कार्यमुक्तम् । कोशाङ्गेदश्च दर्शितः । स पञ्चवृत्तिको दशवृत्तिको वा । अयं तु त्रिवृत्तिकः । तस्य संचारो नियते देशे हृदादी । अस्य तु सर्वत्राकाश इति स तस्य स्वरूपलामहेतुत्वादात्मा । स तु देहे स्थितोऽयं तु सर्वस्यां पृथिव्यामिति । अतो द्विविधभोगमाधनत्वेन स्वाभिमानाय द्वयोः कथनमित्यर्थः । अग्रिमप्रयोजनादिकमाहुः तदन्वित्यादि । लौकिके व्यवहारे वयःप्रभृतिभिः स्वातन्त्र्यसंपत्तौ सत्यां वैदिके प्रवर्तत इति वेदप्रयुक्तो मनोभावेन्द्रियप्राणव्यापारस्तत्स्थानन्तरभावी । तस्य च लौकिकाद् भेदः, 'शब्द इति चेत्चातः प्रभवात्' इत्यत्र सोपपत्तिकं वक्तव्यः । तद्भोगसाधनाय च स वेदात्मको मनोमयः पुरुषः । वेदस्य च मनोमयत्वमेकादशस्कन्धे, 'स एष जीवो विवरप्रसूतिः' इति श्लोकेन भगवतोक्तम् । सशेषाणीति सार्थवादानि । ब्रह्मकर्मत्वादिति । चातुर्होत्रविधाने ब्रह्मणः कृताऽकृतावेक्षकत्वेन तत्कर्मणोऽथर्वसिद्धस्य कर्मरश्मिः ।

प्रकृते । कार्यमुक्तमिति अत्र प्रथमे प्रश्नोपनिषदि 'अहमेतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्य एतद्वाणमवष्टभ्य विचारयामि' इति श्रुतिः । द्वितीये व्यानस्य श्रुत्यन्तरात् आनन्दभुगित्यनेन विकल्प्यते श्रुत्यन्तरम् । विसर्गेऽपानस्य प्रसिद्धोपयोगः । भेदकमाहुः स पञ्चेत्यादि । 'प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः' इत्यमरादित्यर्थः । दशेति 'देशेमे पुरुषे प्राणाः' इति शाकल्यब्राह्मणश्रुतेः । पञ्च प्राणादयः पञ्च नागादयश्च । तस्येत्यादिभाष्ये तच्छब्देन प्राणः पराशुष्ट इत्यत्रापि तस्येत्यस्य 'तुना' सह संपन्धः । अत्र आकाश आत्मेत्यत्रात्मपदं स्वरूपलामहेतुत्वेन रूपेण प्राणदेहं वक्तव्यत्वात् । प्राणेन्द्रियात्मधिष्यत्वमित्याकाशलक्षणवाक्यादित्याशयेनोक्तं स तस्येत्यादि । पृथिव्यामिति अधोलम्बनसाम्यात्पृथिव्याः पुच्छत्वमपि । द्वयोरिति पुच्छप्रतिष्ठयोरित्यर्थः । अत्र तस्य यजुरेव शिर इत्यत्र मनुष्यकर्मप्रतिपादकस्य यजुषः शिरस्त्वं व्यवहारे मनुष्यकर्मैव मुख्यं 'पुरुषत्वे च मां धीराः' इतिवाक्येनैतत्सजातीयश्रीधर्युक्तश्रुत्या च पुरुषकर्माग्निहोत्रादिभिः 'आविस्तरां प्रपश्यन्ति' 'पुरुषत्वे च मां भगवन्तं धीरा' इति । ततः ऋग्वेदो देवदेवलो देवताप्रतिपादकः । कर्मविषयप्रतिपादको दक्षिणः पक्षः । ततः सामवेदः पित्र्यः पितृप्रतिपादकः उत्तरः पक्षः । देवानां पितृणां चानेकप्रकारत्वात् । आदेशः कर्मचोदना कर्मचोदनाप्रतिपादकानि ब्राह्मणानि सशेषाणि ह्यात्मा । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्नित्यसंपन्धत्वात्सामानाधिकरणम् । धर्मप्रमितिकाले ब्राह्मणानि धर्मप्रमितिं जनयन्तीत्यनुष्ठानकालेऽनुष्ठायमानान्धर्मान् विषयीकुर्वन्त्या ब्रह्मणः कर्मचोदनाया आत्मत्वम् । अग्रे नोदनाविषयस्य धर्मस्य पक्षत्वमिति नार्थान्तरम् । आदेश इत्यादि । वय इति प्रभृतिशब्देन 'लोकसिद्धं पुरस्कृत्य वैदिकं वोध्यते यथा' इत्युक्तलोकसिद्धपुरस्कारः । शब्द इतीति तृतीयपाद इत्यर्थः । भाष्ये । आदेश आत्मेति श्रुतिं विवृण्वन्ति । ऋगदक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्षः इत्येतां विवृण्वन्ति ब्राह्मणानीति । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठेति श्रुतिं व्याकुर्वन्ति अथर्वेति । अथर्वाङ्गिरसां द्रष्टा भग्नो ब्राह्मणश्च अथवाङ्गिरसस्तस्मिन् । प्रकृते । चातुर्होत्रेत्यादि चत्वारो होतारो यत्र कर्मणीति योगः । योगरूढः शब्दः । कृतावेक्षकं तेन च साङ्गं कर्म भवति तदभावे तु व्यङ्गं कर्मेति । साङ्गं कर्म फलाय

नदनु नानाविधयागादिसाधनवनः फलं विज्ञानमयः । नत्र श्रद्धा आपः ।
तृतीयाध्याये त्वयस्यो विस्तरेण बध्यते । यथोक्तकर्तृत्वात् क्रममुक्तिः ।

ऋतसत्त्वा प्रमीयमाणानुष्ठीयमानौ धर्मौ योगश्च मुख्यत्वादात्मा । अधो-

भाष्यप्रकाश ।

स्यैर्यसंपादकत्वादधर्वाङ्गिरमः प्रतिष्ठारूप इत्यर्थः । शान्त्यादिकर्मबोधकत्वान् पुच्छत्वमपि तस्य बोध्यम् । एतेन नानावृत्तिकान्मनोमयकोशाद् भेदोऽपि दर्शितः । एवं द्विविधैहिकभोगौपयिकं द्वयं वैदिकव्यवहारौपयिकं तृतीयं चोक्त्वा पारलौकिकभोगौपयिकं चतुर्थमाहुः । तदनु नानेत्यादि । विज्ञानमय इति विज्ञानप्रचुरः । तस्मादवयवानां स्वरूपमाहुः तत्र श्रद्धेत्यादि । पञ्चाधिविधयायां, यतिध्यामाहुत्याहुतायामापः पुरुषवचसो भूत्वा सद्-
स्थाय वदन्तीति प्रश्नाधिरूपणभागे प्रथमाहुता, देवाः श्रद्धां जुह्वतीति कथनाच्च श्रद्धारूपा आपो मुख्या इति सा गिर इत्यर्थः । अस्यार्थस्य काल्पनिकत्वपरिहाराय विचारितत्वं बोधयन्ति तृतीयेत्यादि । रहस्यधिकरण इत्यर्थः । ननु प्रथमाहुता श्रद्धाहोमस्ततः सोमवृष्ट्यश्वरेतःक्रमेण पञ्चम्यामाहुता हुतायां रेतसः पुरुषभाव इत्यवयवपूर्त्यभावात् कथमस्य जीवभोग्यत्वं भोगसाधनत्वं चेत्याकाङ्क्षायामाहुः यथोक्तेत्यादि । अन्नमपाद्युक्तोपासनाकर्तृत्वात् क्रममुक्तिः । एतेनोपासनाकथनप्रयोजनमपि बोधितम् । तथाच श्रद्धादीनामर्थानां पूर्वसिद्धत्वेन सत्त्वादेतदवयवास्तु पूर्णा एव । तेन जीवस्य तत्र क्रमिको भोग इति न दौर्घ्यमित्यर्थः । एतेन संशयविपर्ययादिनानावृत्तिकाद् विज्ञानमयकोशाद् भेदो दर्शितः । अत्रैतद् सिद्धम् । अन्नब्रह्मोपासनायां सर्वान्नप्राप्त्या लौकिको बाह्यो भोगस्ततोऽग्निभोगोपासने सर्वायुःप्राप्तिरूप आन्तरः । तदग्रे ब्रह्मानन्दज्ञानात् सर्वदा भयाभावाद् वैदिकः । तदग्रे प्रमादाभावे सति पापनाशपूर्वकसर्वकामाप्तिरूप इति । अवयवान्तरस्वरूपमाहुः ऋतेत्यादि ।

रदिमः ।

स्थिरम् । व्यङ्गं तु नेति । प्रतिष्ठेति स्वरूपलभहेतुत्वात् । शान्त्यादीति शान्तिकर्मणः सर्वकर्मन्तिमत्वेन पुच्छत्वमित्यर्थः । आदिना पौष्टिकादिप्रतिष्ठाहेतोः शांकरभाष्योक्तस्य संग्रहः । तथा च शान्तिपौष्टिकादिप्रतिष्ठाहेतुकर्मबोधकत्वादित्यर्थः । तदन्वित्यादि । तदनु वैदिकव्यवहारलभितः । नानाविधयागादिसाधनवन इत्यादि इत्यर्थान्तरात्तदनुः । 'तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यत्र चित्तशुद्धिद्वारा यागादीनां विज्ञानमयफलकत्वात् । फलं स्वकारणानि विस्तारयति प्रवृत्तिद्वारा । तदुक्तं 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिनात्रैव । यतिध्यामिति यत्सत्त्व्यायामित्यर्थः । ननु कस्मादन्नवाक्ये श्रद्धालभः इत्यत आहुः निरूपणेति । तथा चैकवाक्यतया श्रद्धालभः इति भावः । मुख्या इति पुरुषरूपफलरूपत्वेन मुख्यत्वम् । सेति तस्य श्रद्धैव गिरः इति श्रुतौ श्रद्धेत्यर्थः । इत्यवयवेति श्रद्धाभावकथनेन सोमवृष्ट्यश्वरेतसामकथनादेतोरवयवपूर्त्यभावादित्यर्थः । सर्वाङ्गेति 'सर्वं च तेनान्नमाशुवन्ति वेऽन्नं ब्रह्मोपासते' इति श्रुतेरित्यर्थः । सर्वायुरिति सर्वमेव त आशुर्वन्ति ये प्राणं ब्रह्मोपासते इति श्रुतेरित्यर्थः । भयाभावादिति 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । प्रमादाभाव इति ।

'विज्ञानं ब्रह्म चेद्देह तस्माच्चेन्न प्रमादयति ।

शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान् समश्नुते' ॥

इति श्रुतेरित्यर्थः । ऋतेत्यादि ऋतं प्रमीयमाणो धर्मो ब्राह्मणैः सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मो

‘भागो महर्लोकः । तादृशस्य ततोऽर्वाक् संस्थलभावात् । ततोऽपि ब्रह्मविद

भाष्यप्रकाशः ।

तादृशस्येति श्रद्धाहोमात् पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तृज्ञानरहितस्य ततः श्रद्धादिक्रमेण रश्मिः ।

मन्त्रैरित्यर्थः । मावार्थपादभाष्य इदं स्फुटमस्तु ।

ननु विपरीतं किं न स्यात् इति चेन्न संहितायां ‘ब्रह्मवादिनो वदन्ति’ इति श्रुत्या ब्रह्मसत्यमतो-
नुष्ठीयमानधर्मः सत्यं ‘ऋतं सत्यं परं ब्रह्म’ इति महानारायणात् । परब्रह्मकार्यं ऋतं प्रमीयमाणो धर्मः
ब्राह्मणस्य वेदान्तत्वात् । प्रमीयमाणानुष्ठीयमानधर्मः परं ब्रह्म ‘धर्मो यस्यां मदात्मकः’ इति वाक्यात् ।
योगश्चेति विज्ञानमयस्योपकान्तत्वाद् योग उक्तः । विज्ञानप्रचुरज्ञानयोग इत्यर्थः । ज्ञानमय
इत्युक्ते ज्ञानधर्मत्वेन ज्ञानरूपत्वमपि स्यादतो मार्गत्वावयवीति ‘विज्ञातीयसमेलने मार्गत्वं केवलस्य
धर्मत्वम्’ इत्येकादशसुबोधिन्यां अतो नार्थकदेशग्रहणं योग आत्मा इति ‘परो हि योगो मनसः समाधिः’
इति चित्तवृत्तिनिरोधो योग इति स च समाधिः साधुज्यविशेषः । आश्रयव्यापकतयात्मायतना-
दित्यर्थः । अधोभाग इति ‘षड्भिः संपद्यते धर्मः’ इति तदन्तर्गतदेशो महर्लोकः । अधस्ताच्च प्रतिष्ठा
ऋतसत्यरूपपरब्रह्मात्मकधर्मसाधनत्वाद्युक्ता । मह पूजायां कर्तव्यं सुनु । विज्ञानमयस्यापि शिरस्त्वादिकं
कथमिति चेच्छृणु । आपः पुरुषवचसो भवन्तीति निर्विवादम् । तत्र श्रद्धा आपः धर्मावपि शास्त्रदृष्ट्या
स्वोपादानरूपवित्यन्वयौ । ननु पक्षपदादन्नूपशिरःकथनं पृथक् कुतः इति चेन्न । शिरोधोदेश एव
पक्षपदप्रवृत्तेः । अतो विभूतेः पुरुषशरीरस्य द्वौ भागौ धर्मान्नौ तामिरर्चनं ज्ञानाङ्गमित्यपिशिरस्त्वादिक-
मुपपन्नम् । नाप्यर्चनलाभो दुर्लभः साधने महःपदात् । न चार्चनं द्रव्यमन्यदिति वाच्यम् । सोर्चन-
चरत्सार्चत आपोऽजायन्तेति बृहदारण्यकात् । विज्ञानमयेनाप्यन्मयो यज्ञस्तन्यते तद्विभूतित्वात् ।
ततोऽपि ब्रह्मविद इत्यग्रे भाष्यं तज्ज्ञाप्यमर्थमाहुः श्रद्धेति तच्छब्दात्पूर्वोक्तश्रद्धापदस्मारितश्रद्धाहोम-
पदमन्वयार्थं पञ्चम्यन्तं श्रद्धाहोमावधिके पूर्वजन्मनीति पूर्वजन्मलाभः । अग्रेन्वयार्थं सप्तम्यन्तं पदं
ब्रह्मविद इति वक्ष्यमाणत्वात् तत्साधननिष्कामयज्ञकर्तृलाभः । ननु यज्ञकर्तृपदेन यज्ञलाभे निष्काम-
शब्दस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न श्रीमदाचार्यमार्गीययज्ञबोधनार्थत्वात् ।

‘काम्यानां कर्मणां त्यागं सन्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणानः’ ॥

इति गीता । श्रद्धाहोमानन्तरं तादृशशरीरज्ञानस्य भावित्वात् ज्ञानरहितस्येत्यस्य लाभः । अग्रे ।
भाष्ये । ततोऽर्वाङ्गिति महर्लोकादर्वाक् भूर्भुवःसुवलोकैषु संसृतिः संसरणं तदभावात् । तथा च
संसरणमपेक्ष्य महर्लोक एवाव इति भावः । महर्लोकवासिनो भृगवादयो ज्ञानिनः ‘नमस्कृतं ब्रह्मविदा-
मुपैति कल्पायुषो यदिद्विधा रमन्ते’ इति द्वितीयस्कन्धात् । अत्रेदं बोध्यम् । श्रद्धायाः पुरुषवचस्त्वनन्तरं
यथोक्तोपासनया क्रममुक्तिः शरीरे पाप्मन इत्यग्रेतनश्लोकात् । उपासा तु धर्मप्रमित्यनन्तरं तदनुष्ठाने शुद्धे
चित्ते वृत्तिनिरोधः इत्यतः ऋतसत्यावित्यादिभाष्यमवयवत्रयनिरूपकम् । भाष्ये महःपुच्छमित्या-
देस्तात्पर्यमाहुराव इत्यादि । अधोभाग इति पुच्छपदार्थः । लोक इति प्रतिष्ठापदार्थः । कुत इत्यत आहुः
तादृशस्येति (ततोऽर्वाङ्गिति महर्लोकादर्वाक् भूर्भुवःसुवलोकैषु संसृतिः संसरणं तदभावात् । तथा च
संसरणमपेक्ष्य महर्लोक एवाव इति भावः । महर्लोकवासिनो भृगवादयो ज्ञानिनः ‘नमस्कृतं ब्रह्म-
विदाः उपैति कल्पायुषो यदिद्विधा रमन्ते’ इति द्वितीयस्कन्धात्) अत्र सुबोधिन्यां कल्पायुष इति विबुध-

आनन्दमयः फलम् । तस्य स्वरूपस्यैकत्वाद् धर्मभेदेन शिरःपाण्यादि निरूप्यते । तस्य मुख्यतया प्रीतिविषयत्वं धर्मस्ताच्छिरः । मोदप्रमोदावपरिनिष्ठितपरिनिष्ठितावानन्दातिशयो । आनन्दस्तु स्वरूपम् । साधनरूपत्वाद् ब्रह्म पुच्छमिति । श्लोकौ तु सच्चिदंशयोधकौ केवलानन्दत्वपरिहाराय ।

साध्यप्रकाशः ।

प्राप्तयोग्यदेहस्य । एतादृशस्य ज्ञानप्राप्त्या मुख्यं फलं भवतीति विवेक्तुमाहुः ततोऽपीत्यादि । साधनरूपत्वादिति ज्ञेयत्वेन साधनशेषतया तथात्वात् । एवं, लोके हीत्यादिना वर्णयतीत्यन्तेनोक्तमर्थं विभज्य पुरुषविषयत्वं पक्षिरूपत्वं च समर्थितम् । तेन च मन्त्रे द्वितीयान्तकामपदेनोक्ता एत एव धर्माः । आनन्दमयस्तु विषयिद् ब्रह्म । धर्मधर्मिणोः प्रकाशाश्रयवद्देऽप्यभेदादेतादृशमेव व्याख्येयवाक्योक्तं परमिति बोधितम् । तावतापि तस्य विविधज्ञानवत्त्वं लक्षणोक्तसच्चिद्वैशिष्ट्यं च सम्यङ्नावगम्यत इति तदर्थमग्निमो ग्रन्थो, न तु साधनशेषब्रह्मज्ञानायेत्याहुः श्लोकौ त्वित्यादि । श्लोकात् पूर्वं, तदपीत्यनेनानन्दमयं लक्ष्यीकृत्य, असन्नेवेति श्लोक उक्तः । तेनानन्दमयमेवास्ति ब्रह्मेति वेत्तव्यमित्यायाति । एवमसद्वेतिश्लोके कर्तृत्वसमवायित्वयोर्बोधनाच्चिदंशलाभः । तेन द्वावेतौ विषयिन्त्वसमर्थनायेति फलति । तथा सति तत्तच्छ्लोकोत्तरं यो ग्रन्थः सोऽपि श्लोकोक्तार्थपोषणवेति

रश्मिः ।

विशेषणात् सत्त्वात्मकशरीरेण क्रममुक्तो जीवोपि तत्र कल्पपर्यन्तं तिष्ठतीति महर्लोके एतादृशी संसृतिः तस्य रमन्त इतिपदाच्च संसृतिः । महर्लोकादर्वाक् लोकेषु तु न संसृतिः एतावत्कालमवस्थानाभावात् ।

‘यदा प्रयास्यच्छुप पारमेष्ठ्यं वैहायसानामुत यद्विहारम् ।

अष्टाधिपत्य गुणसंनिवाये सहैव गच्छेन्मनसेन्द्रियैश्च ॥

योगेश्वराणां गतिमाहुरन्तर्बहिःखिलेभ्यः पवनान्तरात्मनाम् ।

न कर्ममिस्तां गतिमाभुवन्ति विद्यातपोयोगसमाधिभाजाम् ॥

वैश्वानरं याति विहायसा गतः सुषुम्णया ब्रह्मपथेन ओचिषा ।

विधूतकल्कोय हरेरुदस्तात् प्रयाति चक्रं नृप शैशुमारम् ॥

इत्येतेषु तथोपलम्भात् । ‘तद्विश्वनाभिं त्वतिवर्त्य विष्णोरणीयसा विरजेनात्मनैकः’ इति पूर्वार्धं नमस्कृतमित्यस्यार्थस्तु स्फुट आकारे । अद्वैत्यादि एतच्च तृतीयाध्यायेनैव स्फुटिष्यति । ततोपीत्यादीति । एकत्वादेकरसत्वेन तथा मोदप्रमोदरूपधर्मभेदेन तस्य प्रियमित्यत्र भावप्रधानो निर्देशस्तदाहुः प्रीतिविषयत्वमिति । प्रीतिविषयस्यात्मत्वम् । शिर इति शिरसा सर्वोत्पन्नात्वेन ज्ञायते पुरुषोत्तम इति । अपरीति अल्पाक्षरत्वाभावेपि अग्न्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । चराचरेति सूत्रेण्यत्पान्तरोप्यर्हित इति पूर्वनिपातः । अतो न विरोधः । आनन्देति अनन्तानन्द इति स्वरूपलक्षणप्रविष्टत्वादिति भावः । अतिशयो भक्तमनोरयोत्तरो ज्ञेयः । वृद्धिहासभाक्त्वात् आत्मानन्दस्तु सदैकरसः । ज्ञेयत्वेनेति ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ इत्यत्र तथा । पुरुषेति विज्ञानब्रह्मरूपे । भेदेपीति ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतैव शब्दार्थः । गीतायामिव प्रसिद्धं विविधेति पक्षयोरिव धर्माणां विविधत्वात् । तदप्येव श्लोको भवतीति श्रुतौ तदित्यव्ययम्, अपि अन्यर्थ इत्याशयेनाहुः श्लोकात्पूर्वमिति । असद्वेति ‘असदा इदमय

अपरौ तु श्लोकौ माहात्म्यज्ञापनाय वाग्गोचरागोचरभेदेन । अवान्तरा-
नन्दास्तु सर्वे तस्माच्चयूनतया तदुत्कर्षत्वबोधनाय । तस्मात् सर्वत्र प्रपाठके
मात्रवर्णिकमेव प्रतीयते । अतो मुख्योपपत्तेर्विद्यमानत्वेनानन्दमयः परमात्मैव ।
चकारो मध्ये प्रयुक्तो विधिसुखविचारेणाधिकरणसंपूर्णत्वबोधकः ॥ १४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

बोधितम् । तेनाथातोऽनुग्रहा इत्यादिना ग्रन्थेन साधनस्य विद्वत्त्वस्य फलोपधायकस्वरू-
पग्रहः । सोऽकामयतेत्यारभ्य तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येत्यन्तेनोक्तरूपतया सर्वदा
विचारयत एव पूर्णं विद्वत्त्वं तदैव फलं नान्यथेति सिद्ध्यति । भीपासादित्यादिग्रन्थस्य
तात्पर्यमाहुः अपराचित्यादि । भीपासादिति श्लोकौ वाग्गोचरमाहात्म्यबोधनाय । 'यतो
वाचः' इति तु वागाद्यगोचरतद्बोधनाय । तथाच सव्याख्यानावेतौ परत्वस्य निगमनायेति
सिद्ध्यति । गणितागणितानन्दत्वरूपविशेषावगमं विना ज्ञेयब्रह्मणः सकाशात् परस्य निष्क-
ष्टमशक्यत्वादिति । शेषं स्फुटम् । श्रीभागवते दशमस्कन्धे वेदस्तुतौ, 'पुरुषविधोन्व-
योऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः' इत्यनेनायमर्थ उपवृंहितः । अन्नमयादिषु चरम आनन्द-
मयो भगवानिति । तथा सति तेन पुरुषाकारे समर्पिते सर्वस्य पुरुषाकारता सिद्ध्यति ।

रश्मिः ।

आसीत्ततो वै सद्जायत 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' 'तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत' इति श्लोकपूर्वार्धेन कर्तृत्व-
स्योत्तरार्धेन समवायित्वस्येत्यर्थः । श्लोकद्वयोत्तरग्रन्थतात्पर्यमाहुः तेनाथेत्यादि । भीषेति

भीषास्माद्वातः पवते भीषेदेति सूर्यः ।

भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥

इतिश्लोक इत्यर्थः । अत्रापि तदुत्तरग्रन्थस्तत्प्रयोगेत्याहुः तथा चेति । सव्याख्यानाविति
'सैधानन्दस्य भीमांसा भवति' 'एतं ह वा च न तपति' इतिव्याख्या तत्सहितावित्यर्थः । आनन्दभीमांसायाः
कथं व्याख्यानत्वं तत्राहुः गणितेति । इतीति । तथा च मृत्युनियामकत्वेन लिङ्गेन व्याख्येये परं
निष्कृष्टं तदत्रापि तथेति तथेत्यर्थः । द्वितीयश्लोकस्य विद्वानित्यन्तर्गः स य एवं विद्वानित्यन्तेन
व्याख्यातः । अपरांशस्तु 'एते आत्मानं स्पृणुते उभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुते य एवं वेद' इत्यनेनेत्यपि
बोध्यम् । यद्वा 'एतं ह वा च न तपति' इत्यादिक ब्रह्मविन्माहात्म्यबोधनद्वारा विद्यादिमाहात्म्यबोधक-
मिति तथा । शेषमित्यादि मात्रवर्णिकमेवेत्येवकारेण मात्रवर्णीतिरिक्तोपनिषद्ब्रह्मच्छेदेनोक्तत्वेनातिरि-
क्तोपनिषत् संग्रहाञ्जित इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रैर्विधिरूपोपायविचारेणाधिकरणसंपूर्णत्वस्याहुक्तत्वेन संग्रहा-
दनुक्तसमुच्चायकश्चो विधिसुखविचारेणाधिकरणसंपूर्णत्वबोधक इत्यर्थः । यतो मध्ये सूत्रमध्ये प्रयुक्तो
यद्यन्ते प्रयुक्तः स्यादानन्दमयो मात्रवर्णिकमेव गम्यते चेति क्रियान्तरसमुच्चायकः स्यादित्येवं स्फुटमि-
त्यर्थः । परं च अनुक्तस्याधिकरणसंपूर्णत्वस्य चकारो बोधकः एतादृशस्येतेनोक्तोर्ध्वोप्याहर्तव्यः । इत्येवं-
बोधकश्चकारप्रयोगः । समुच्चयस्य तु वाचकः समासस्थले समासः समुच्चयस्य वाचकः वर्तिपदानि वा
स्वार्थैः साकं समुच्चयस्य वाचकानि समासो नेति वा काक्रेन्यो दधि रक्ष्यतामितिबत् । नन्वज्ञादिरसा
राशिभूता भवेद्युः भस्मराशिवत् । पक्षिणो हंसस्यावरकास्तदा तु पुरुषाकारता न स्यात् । तथालिङ्गावृत-
जीवावरकास्तदाप्यहुष्ठाधिकशिरुषाकारता न स्यादित्यत आहुः श्रीभागवत इत्यादि । तदन्तरेत्यादि

भाष्यप्रकाशः ।

ये तु प्रसिद्धमन्त्रमयस्य पुरुषविधत्वं स्वीकृत्य तस्य पुरुषविधत्वमनु प्राणमयाधानन्दमयान्तानां पुरुषविधत्वं मूषानिषिक्तप्रतिमान्यायेनाहुस्तैः स्वीकृत्यन्तप्रकार एव न बुध्यते । मूषानिषिक्तप्रतिमायास्तदन्तराकारानुविधायित्वात् । तस्य च मधूत्थनिर्मितप्रतिमया समर्पणादत्रापि तेन न्यायेन बाह्याकारानुरोधस्याशक्यवचनत्वात् । तेनैव पूर्ण इत्यत्र तच्छब्देन प्रकृतम्, एतच्छब्देन पूर्वोक्तं च परामृश्य मध्ये, स वा एष इति तदेतच्छब्दाभ्यां च प्रकृतं परामृश्य तस्य पुरुषविधतामित्यत्र पूर्वपरामर्शनम् । तत्तत्तस्य प्राण एव शिर इत्याद्यवयवकल्पनावश्यक्ये पुनः प्रकृतपरामर्श इत्येवं व्याख्याने प्रक्रान्तत्यागप्रसङ्गाच्च । तस्मान्नैते कोशाः, किंतु पञ्चापि फलरूपा व्यापका मित्रा एव । एतल्लोकत्यागोक्ति-पूर्वकं तत्तत्प्राप्तिश्रावणात् । तथा श्रुत्यन्तरे 'अत्रात् प्राणा भवन्ति भूतानां प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः स वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मा येन सर्वमिदं प्रोतं ग्रथिषी चान्तरिक्षं च द्यौश्च दिशश्चावान्तरदिशश्च स वै सर्वमिदं जगत् स स भूतः स भव्यम्' इत्यादिना अनादिपञ्चविधस्योक्तरीत्या पञ्चात्मकस्य पुरुषस्य सर्व-व्याप्तिसर्वत्मकत्वबोधनपूर्वकं, 'ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वान्' इत्यनेन तद्विदो मुक्तिश्रावणाच्च । कोशास्तु 'अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयमानन्दमयमात्मा मे शुद्ध्यन्ताम्' इति श्रुत्यन्तरे शोध्यत्वलिङ्गाः प्रतिशरीरं मित्रा एव । स इति स्वस्वजीवीयत्वरूपमेदलिङ्गात् । अतस्तद्भ्रमेणात्र तदङ्गीकरणमपि प्रकृतविरुद्धमेवेति । ननु शोध्यत्वलिङ्गिकायां श्रुतौ सिद्धवन्निर्देशादत्र चाकारसमर्पणलिङ्गात् कोशत्वं चतुर्णां सिद्ध्यति । मतान्तरे तु तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यनुप्रवेशस्याग्रे श्रावणादनुप्रवेशस्य च श्रुत्यन्तरे, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति जीवकरणकत्वबोधनादत्र शरीरपदाच्च पञ्चानां कोशत्वम् । द्वितीयवर्णकरीत्या विचारे त्वग्रे अस्माल्लोकात् प्रेत्येत्यादिना इत उत्क्रमणपूर्वकमन्नमयाद्युपसंक्रमणश्रावणादेतेषामेव प्राप्यतया फलरूपत्वं सिद्ध्यति । तत्र सिद्धान्ते चतुर्णां विभूतित्वं, पञ्चमस्य परपुरुषरूपत्वात् परमफलत्वम् । पूर्वपक्षे तु पञ्चानामपि विभूतिरूपत्वमिति विशेषः ।

तथापि श्रुतिसमर्थनं तु सर्वत्र तुल्यमतः कृत उत्क्रमणं कस्य प्राप्तिरित्येतत् सर्व-मतेऽपि विचारणीयमेवेति चेत् । अत्रेदं प्रतिमाति । तथाहि । ब्रह्मविदामोति परमिति रक्षिः ।

मूषान्तराकारानुविधायित्वादित्यर्थः । मधूत्थेत्यादि मूषान्तर्गतयेत्यर्थः । तेनैवेत्यादि तेन प्राणमयेनैवोन्नमयः पूर्ण इत्यर्थः । मधूत्थत्वेन मूषा पूर्णा यथा । प्रकृतमिति प्राणमयम् । पूर्वोक्तमिति अन्नमयम् । पूर्वपरेत्यादि अन्नमयेत्यर्थः । प्रकृतपरेति प्राणमयपरामर्शः । प्रक्रान्तेत्यादि अन्नमयः प्रक्रान्तस्तत्यागप्रसङ्गादित्यर्थः । हृदेति सर्वव्याप्तीत्यादिविषयकबोधनस्योक्तत्वात् मनो बुद्धिः हृन्मनः अज्विकृतिः । यद्वा हृदेहेरात् । तद्भ्रमेणेति कोशत्वभ्रमेण । अत्र विभूतिष्वन्नमयादिषु । तदङ्गीकरणं कोशत्वाङ्गीकरणमपि प्रकृते नैतल्लोकत्यागेन विरुद्धम् । मतान्तर इति उक्तमतान्यमते । पूर्वपक्ष इति द्वितीयपूर्वपक्षे शब्दो योगरूढस्तथायं सिद्धान्तस्य पूर्वस्मिन् पक्ष इत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रतिज्ञानात् तत आन्तं तद्विवरणे फलत्वस्यैवोपपादनादिदं फलप्रकरणमेवेति निश्चीयते । एवं सत्यनुप्रवेशश्रुतिः प्रकरणेन संदष्टा परस्य फलरूपस्यैव सर्वत्रानुप्रवेशं समर्पयति । न त्वप्रकरणिनो जीवस्य । नच लिङ्गाद् बाधः । तदनुप्रविश्य सच्च त्वज्ञाभवदित्यादिना सत्यमित्याचक्षते इत्यन्तेन वाक्येनानुप्रविष्टसर्वात्मकतायाः सर्वस्य सत्यतायाश्च श्रावणादनुप्रवेशस्य नामरूपव्याकरणार्थताया अश्रावणाच्चास्यानुप्रवेशस्य तस्मादनुप्रवेशाद् भिन्नत्वेनास्य जीवलिङ्गत्वाभावात् । अन्यथा वाक्यपीडापत्तेः । अग्रे च, यदेव आकाश आनन्दो न स्यादित्यनेनानन्दस्यैवान्तराकाशवर्तित्वश्रावणेन प्रकरणस्यैव पोषाच्च । अत आकारसमर्पणस्याप्युक्तरीत्या ब्रह्मकोशत्वसाधकतया मैत्रायणीयश्रुतौ, विश्वमृद्वै नामैषा तन्मूर्तगवतो विष्णोर्यदिदमर्चं प्राणो वा अन्नस्य रसो मनः प्राणस्य विज्ञानं मनस आनन्दं विज्ञानस्येति भगवत्तत्त्वश्रावणेन, अच्चात् प्राणा भवन्ति भूतानामिति पूर्वोक्ततैत्तिरीयश्रुतौ व्यापकत्वादिब्रह्मलिङ्गश्रावणेन चैतेषां जीवकोशरूपत्वे दूरनिरस्ते, एते विभूतिरूपाः प्राप्या एवेति सिद्धम् । जीवकोशास्त्वेतद्व्यापिरूपा इति तावत् प्रत्यपदोक्तोत्क्रमणलिङ्गादत्र बोधिताः कल्पन्ते । तेन श्रुत्यन्तरीयः सिद्धवन्निर्देशोऽप्युपपन्न एव । एवमेतेषां विभूतित्वे जीवकोशाद् भेदे च निश्चिते पूर्वोक्ताभ्यासादिभिरानन्दमयस्य ततोऽपि निष्कर्षात् परमफलत्वं सुसिद्धमिति ब्रह्मवर्जीवः पूर्वोक्तविभूतिव्यापिरूपेभ्यः स्वकोशेभ्य उत्क्रम्य भाववर्णिकब्रह्मभाष्योक्तरीत्या क्रमेण समष्टिभूतान्नमयाद्यानन्दमयान्तानि विभूतिरूपाणि प्राप्यानन्दमयो भूत्वा, एतमानन्दमयं परं ब्रह्म प्राप्नोति । 'आनन्दमानन्दमयोऽवसाने' इति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् । यद्यप्यत्रानन्दमयो मध्ये नोक्तस्तथापि, 'तद्वितोऽधिवरुणः संबन्धात्' इतिन्यायेन श्रुत्यन्तरसिद्धत्वाभिवेशनीय इति नात्र विवादलेशः । एवमत्र त्याज्येभ्योऽन्नमयादिकोशेभ्य उत्क्रमणं तत उक्तरीत्या विभूतिरूपाणां तेषामानन्दमयस्य परस्य च क्रमेण प्राप्तिरिति वर्णकद्वयोक्तमुपपन्नतरमित्यवधेहि ।

ननु भवत्वेवं ज्ञानमार्गीयाणां प्राप्तिः, परंतु भक्तिमार्गीयाणां प्राप्तिः कथं व्युत्पाद्या । प्राप्तिर्हि पूर्वमसंबद्धस्य पाश्चात्यसंबन्धरूपा । अत्र चाकारसमर्पकत्वेनानन्दमयस्य लौकिकेऽपि रश्मिः ।

बाध इति प्रकरणस्य बाधः । अन्यथेति एतद्भाष्यानुरोधेनोपाधित्यागेन च वाक्ये जीवेनात्मनेत्यत्र पीडा भागत्यागलक्षणापत्तेः । अन्तरिति आनन्दोत्थास्तीत्यानन्दः आकाश इति व्युत्पत्तेस्तथा । व्यापकत्वादिति विष्णोर्व्यापकस्य तनुरपि तथा । आदिना प्राणादिकर्तृत्वम् । प्राप्या एवेति एवकारः पूर्वोक्तमतान्तरपूर्वपक्षयोगव्यवच्छेदकः । तेनेति व्यष्टिसमाष्टिभेदात् कोशत्वं तेन विभूतीनामप्यविरुद्धत्वम् । श्रुत्यन्तरीय इति शोच्यत्वलिङ्गेन जीवीयकोशबोधकश्रुत्यन्तरमन्त्रमयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमयमात्मा मे शुद्ध्यन्तामिति तत्संबन्धी श्रुत्यन्तरीयः । उपपन्न इति कारणसत्त्वादुपपन्नः । अनुपपन्नत्व त्रीश्वरे जीवतुल्यतापत्त्या कोशाकल्पनात् । अन्यथा कोशा न स्युरित्येवकारः । ततोऽपीति विभूतिभ्योपि फलत्वेन निष्कर्षादित्यर्थः । प्राप्येति तेन सेवाफलीयमलौकिकसामर्थ्यफलं स्फुटीकृतम् । आनन्दमयो भूत्वेत्यर्थं प्रमाणमाहुः यद्यपीत्यादि । तद्वित इत्यादि अयं न्यायः फलाध्यायस्य तृतीयेति पादे । ज्ञानमार्गीयाणामिति ब्रह्मविदिति व्याख्येयश्रुतेरित्यर्थः । व्युत्पा-

निषेधमुखेन चतुःसूत्रेदमेवाधिकरणं पुनर्विचार्यते सुदृढत्वाय । इदमत्रा-
कृतम् । जीव एवानन्दमयो भवतु । फलस्य पुरुषार्थत्वात् । स ब्रह्मविदानन्दमयो
भवतीति स्वर्गादिसुखवदलौकिकमेव रूपमानन्दमयं जीवस्य फलभूतमिति
प्राप्तेऽभिधीयते ।

भाष्यप्रकाशः ।

शरीरे स्थितेः पूर्वं सिद्धत्वेन विभूतिरूपाणां चाकाशवद् व्यापकतया स्थितेरर्थात् सिद्धत्वेन
भक्तशरीरेष्वपि सत्तया पक्षिरूपेण तेषु भक्तशरीरेषु प्रवेशनिर्वचनाशक्तौ फलप्राप्तेर्व्युत्पादयि-
तमशक्यत्वादिति चेत् । अत्रोच्यते । अनुप्रवेशश्रुत्या, आविशदिति श्रुत्या च पुरेषु भग-
वत्प्रवेशो निर्विवादः । पक्षिलिङ्गेनान्येषामपि गतिप्रतिबन्धकीभूतव्यापकत्वोल्लङ्घनात् स
निर्विवादः । या पुनः सार्वदिकी स्थितिः सा तु तावन्मात्रकार्यार्थत्वादेतत्फलानुभावेन प्रयो-
जिका न भवत्येव । यथा काष्ठादिषु बहिस्थितिर्दाहादौ । एवं सति बहिष्ठो भक्त्या
यदान्तः प्रविशति, हृद्येव वा मायामपसार्य ग्रादुर्भवति तदा अक्षरात्मकानि विभूतिरूपाण्यपि
भगवता सह विशन्त्याविर्भवन्ति वा । अक्षरस्य चरणाद्यात्मकत्वेन तेषामपि तत्त्वात् । इयं
तु लौकिकशरीरव्यवस्था । यदा त्वेतत्प्रागेनालौकिकशरीरे प्राप्तित्वात् तु तत्र वर्तमानत्वात्
तेषां कार्यकारित्वमेवेति विशेषः । एवं चाधिभौतिकरूपेण व्याप्तानि तिष्ठन्त्याध्यात्मिकेन
प्रविशन्त्याधिदैविकेन कार्यं कुर्वन्ति । आधिभौतिकत्वं च लौकिके नियतम् । आधिदैविकत्वं
भगवति नियतं पर्यवसन्नम् । अवान्तरेषु सर्वेषु त्वाधिदैविकादित्रयमपि यथासंभवं सन्त्ये-
क्षमिति, न कापि प्राप्तिव्युत्पत्तिप्रतिबन्ध इति जानीहीति दिक् ॥ १४ ॥

प्रकृतमनुसरामः । अग्रिमसूत्रमवतारयितुं तत्र प्रयोजनमाहुः निषेधेत्यादि । ननु को
वा संदेहो येन निषेधमुखविचारावश्यकतेत्यत आहुः इदमित्यादि । यद्यप्यानन्दमयस्य
फलत्वं, सर्वापेक्षयोत्कर्षश्च प्रतिपादितस्तथापि फलस्य पुरुषार्थत्वेन पुरुषशेषत्वात्, तस्यैव एव
शारीर आत्मेत्यानन्दमयेऽपि श्रावणास्तीति एवानन्दमयो भवतु । नच मन्त्रवर्णविरोधः । स
ब्रह्मवित् सर्वान् कामान् अश्नुते, विपश्चिता ब्रह्मणा सह भूत आनन्दमयो भवतीत्यर्थोक्तौ
तदभावात् । तेन यथा स्वर्गसुखमस्य फलभूतं तथा अखण्डैकरसं मुक्तावस्थालौकिकरूपमपी-
त्यर्थः । सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते ।

रश्मिः ।

येति अत्र विशेषः फलाध्यायद्वितीयचरणे द्रष्टव्यः । फलप्राप्तेरिति विरहानुभवरूपफलप्राप्तेरित्यर्थः ।
आधिभौतिकादिभेदेन समादधते अत्रोच्यत इत्यादि । गतीति गतिप्रतिबन्धकीभूतं व्यापकत्वं
तस्योल्लङ्घनादित्यर्थः । तावन्मात्रेति ह्य सुपर्णेति श्रुत्युक्तमात्रकार्यार्थत्वादित्यर्थः । एतन्फलेत्यादि
विरहफलानुभावेन । तदनुप्रविश्य सच्च लब्धमवत् इति फलानुभावेन । बहिस्थितिर्दिव्य-
स्थितिरित्यर्थः । दाहादाचिति प्रयोजिका न भवतीति पूर्वैणान्वयः । आधीति नन्वाध्यात्मिकत्वं
कुतो नोक्तमिति चेन्न प्रवेशे आधिदैविकजन्ये आधिभौतिकाधिदैविकसम्बन्धादाध्यात्मिकत्वमुभय-
निष्ठमिति ॥ १४ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १५ ॥

इतरो जीवो न । आनन्दमयो न भवति । कुतः । अनुपपत्तेः । जीवस्य फल-
रूपत्वमात्रेणानन्दमयत्वं नोपपद्यते । तथा सति तस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्वेऽ-
त्यलौकिकमाहात्म्यवत्त्वेन निरूपणं नोपपद्यते । अतो न जीव आनन्दमयः ॥ १५ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १६ ॥

इतोऽपि न जीव आनन्दमयः । यतो भेदेन व्यपदिश्यते । 'रसः खेवायं
लब्धवानन्दी भवति' इति । आनन्दोऽस्यास्तीत्यानन्दी । एष ह्येवानन्दयातीति ।

भाष्यप्रकाशः ।

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १५ ॥ इत्यादि । तथा सतीति जीवस्यानन्दमयत्वे सति ।
निरूपणमिति ब्रह्मणो निरूपणम् । तथाच, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्या-
दिनोक्तं माहात्म्यं जीवेऽपि गच्छदेतां श्रुतिं विरुन्व्यादिति माहात्म्यश्रुत्यनुपपत्तेस्तथेत्यर्थः ।
नचात्रैव जीवस्य निरङ्कुशजगत्कर्तृत्ववराणे कृते फलाध्यायस्यस्य वक्ष्यमाणस्य जगद्व्यापारवर्ज-
स्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति शङ्क्यम् । तत्रैतादृशजगद्व्यापारराहित्यस्याविचक्षितत्वेनावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १६ ॥ 'रसः खेवायं लब्धवानन्दी भवति' इत्यानन्दीति
लब्धलब्धव्यभेदव्यपदेशो न जीवभेदगमकः । 'आत्मलाभात् परं विद्यते' इत्यत्र स्वरूपक्येऽपि
लब्धलब्धव्यभेदव्यपदेशदर्शनेन तस्यानियामकत्वादिति परे मन्यन्ते । तच्चिन्तारणायाहुः
एष ह्येवेत्यादि । तथाचानया श्रुत्याऽऽनन्दनीयानन्दकत्वेन भेदनिर्देशाज्जीवब्रह्मभेदे सिद्धे
रहिमः ।

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १५ ॥ प्रयोजनमिति सुदृढत्वं भाष्योक्तं प्रयोजनम् । निषेधेत्यादि
जीवजडनिषेधोपायविचारवश्यकतेत्यर्थः । तस्येत्यादि । सिद्धान्ते तु तस्येतिभेदे षष्ठी भवति ।
भवत्त्विति आनन्दमयत्वरूपफलस्योक्तश्रुत्या पुरुषार्थत्वावसायात् । अधीष्टे लोह । स ब्रह्मेत्यादि
भाष्यमवतारयन्ति न चेति । अत्रैवं जीवस्येति अत्र भक्तदेहे एव जीवस्य ॥ १५ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १६ ॥ तस्येति जीवस्यानन्दप्रचुरत्वनियामकत्वादित्यर्थः । पर इति
शंकराचार्याः औपाधिकभेदं जीवानन्दमययोर्मन्यन्ते अतो जीवो नानन्दमय इति । जीवब्रह्मभेद
इत्यादि ब्रह्मचिक्रीडिषया भेदे सिद्धे 'आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थः' इतिवाक्यात् मिदां 'मायामात्रमनूद्यान्ते
प्रतिषिद्ध्य प्रसीदति' इति भगवद्वाक्याच्च । चिक्रीडिषया भेदे सिद्धे इन्द्रियैर्भायापदवाच्याभिः स
गृह्यत इत्येकवाक्यता भेदोक्तौदित्योः । यद्वा ।

'आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवान्मनः ।

न घटेतार्थसंघन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाक्षसा' ॥

इति वाक्यान्मायासत्त्वकृतो भेदो वर्तते इत्यदोषः । विकल्प एव वा 'एकोह बहु स्याम्
प्रजायेय' इतिश्रुत्या साकं भगवद्वाक्यस्य । श्रुत्योर्विरोधे विकल्प इत्येवं मनुस्मरणात् । इदानीं कथं
तर्हि 'आत्मान्वेष्ट्यः' 'आत्मलाभात् परं विद्यते' 'आत्मन्येवात्मना तुष्टः' इति श्रुतिस्मृतयो भवन्ति ।
यावता न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तमित्याशङ्क्य तथाप्यात्मनोऽप्रचुरतात्मभावस्यैव सतस्त्वानव-
बोधनिमित्तो देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्मनिष्ठो
अन्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्योऽशुभः श्रोतव्योऽभतो मन्तव्यो विज्ञातव्यः इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यत

आनन्दयतीत्यर्थः । चकारात् सूत्रद्वयेन जीवो नानन्दमय इति निरूपितम् ॥ १६ ॥

तर्हि जडो भवत्वानन्दमयः । न । आन्तरत्वाच्च कार्यरूपो भवति । किं तु कारणरूपः । स स्वमते नास्त्येव । मतान्तरे तु प्रकृतिर्भवेत् । तन्निवारयति ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १७ ॥

जडा प्रकृतिर्नास्तीति कारणत्वेन निराकृतैव । अथैतद्वाक्यान्यथानुपपत्त्या सत्त्वपरिणामरूपा कल्प्यते । सा कल्पना नोपपद्यते । कुतः । कामात् । आनन्दमयनिरूपणानन्तरं, 'सोऽकामयत' इति श्रूयते । स कामश्चेतनधर्मः । अतश्चेतन एवानन्दमय इति । चकारात्, 'स तपोऽनप्यत' इत्यादि । अतोऽनुमान-पर्यन्तमर्थमबोधयद् वाक्यं न तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

आनन्दीति निर्देशस्यापि भेदोपोद्बलकत्वे बाधकाभावात् । आत्मलामश्रुतावपि न जीवलाभ-स्तात्पर्यविषयः, किंतु परमात्मलाभ एव । तत्र भूम्न एवात्मतया सनत्कृमारेण नारदं प्रति छान्दोग्ये व्याख्यातत्वात् । अतो जीवन्नैक्यस्य तद्वीत्या अभ्युपगमैकशरणत्वमिति दृष्टा-न्तोऽप्यसंगत एवेत्यर्थः । नानन्दमय इति कस्यामप्यवस्थायां तथा ॥ १६ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १७ ॥ कामाच्चेति सूत्रद्वयमवतारयन्ति तर्हि जड इत्यादि । नेति । एतदेव विभजन्ते आन्तरत्वादित्यादि । मतान्तर इति सांख्यमते । जडेत्यादि 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' इत्यादौ प्रधानादिशब्दैः श्रुतावुक्तापि यादृशी सांख्यैर्जडा मूलकारणभूताद्भीक्रियते तादृशी श्रुतौ नास्तीतीक्ष्णतिष्ठन्ने कारणत्वेन निराकृतैव । अथ तस्य त्रियमेवेत्यवयवकल्पना वाक्यान्यथानुपपत्त्या आत्मपदार्थं गौणमङ्गीकृत्य आनन्दस्य सुखात्मक-त्वेन सत्त्वधर्मत्वाद् सत्त्वपरिणामरूपा कार्यभूता कल्प्येत, सा तथेत्यर्थः । अनुमानपर्य-
न्तमिति ।

इत्यादि भाष्यं निरखन्ति आत्मलामेत्यादिना । दृष्टान्तासंगतिमाहुः अत इत्यादि । दृष्टान्त इति यथा मायाविनश्वरमखण्डधरा उत्सृजेणाकाशमविरोहन्तः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः । यथा वा घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नादनुपाधिपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः इति भाष्योक्तदृष्टान्त इत्यर्थः । तथेति चकाराद्धेतुसमुच्चयार्थादनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्च नेतर आनन्दमयः इत्यन्वयात्सूत्रद्वयेन जीवो नानन्दमय इत्यर्थः ॥ १६ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १७ ॥ प्रधानेत्यादिश्रुतिस्तु श्वेताश्वतरेति । अत्र प्रधानादिश-ब्दैरिति बहुवचनेन ज्ञायते प्रधानपदेभ्यः सुपां सुलुक् इत्यनेन सूत्रेण लुगिति । ईक्षतिसूत्र इति ईक्षत्-धिकरणस्य 'गौणश्चेन्नात्मशब्दात्' इति सूत्र इत्यर्थः । ईक्षत्धिकरणस्य नामैकदेशग्रहणमीक्षत्वाधिकरणस्य सूत्रे । अथवा सादेतदित्यारम्भ युक्त इत्यन्तः संदर्भः ईक्षतिसूत्रस्यैव । ततश्चेत्यारम्भ गौणमेत्यादि सूत्राभावात् इतीक्षतिसूत्र एव निराकृता । उपलक्षणमेतत् । व्यङ्ग्यपर्यैर्हितीवाध्याये रचनाधिकरणे निराकृतैवेति

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १८ ॥

इतश्च न जड आनन्दमयः । अस्मिन्नानन्दमये अस्य जीवस्य च 'आनन्द-
मयमात्मानमुपसंक्रामति' इति तेन रूपेण योगं शास्ति । फलत्वेन कथयतीति ।
न हि जीवस्य जडापत्तिर्युक्ता । 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इतिवदस्याप्यर्थः ।
तस्माद्वायं जीवो, नापि जडः । पारिशेष्याद् ब्रह्मैवेति सिद्धम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

न्तमित्यादि । वाक्यश्रवणोत्तरम्, आनन्दमयपदोक्तोऽर्थः सत्त्वपरिणाम आनन्दविकारत्वा-
ल्लौकिकसुखवदित्येवं यावदनुमीयते तावत् ततः पूर्वमेव कामवाक्यश्रवणात् तत्प्रतिहन्यते-
तत्तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १८ ॥ इतिवदस्याप्यर्थ इति 'आनन्दमान-
न्दमयोऽवसाने' इति श्रीभागवतीयवाक्यादानन्दमय एव सन्नानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामती-
त्यर्थो ज्ञेय इत्यर्थः ।

एवमधिकरणव्याख्यानं समाप्य विकारशब्दश्च विशेषेणाऽदूषयादधुना परमतं दूष-
रश्मिः ।

व्याख्यानस्य । वाक्येति एतद्वाक्यं 'को ह्येवान्यात्क' इत्यादि तन्मूलवणोत्तरमित्यर्थः । प्रतिहन्यत
इति प्रतिपक्षेण हन्यते नाशयते । प्रतिपक्षस्तु आनन्दमयपदोक्तार्थः न सत्त्वपरिणामः कामात् यन्नैवं
तन्नैवं यथा प्रकृतिः । अन्तस्तथेत्यर्थ इति अतः कारणादनुमानमनुमिति रचनानुपपत्त्यधिकरणे तथा
व्याख्यानात्तत्पर्यन्तमपेक्षेति मध्यमपदलोपी समासः । अपेक्षानयकम् । ईक्षा दर्शनम् । ईक्षा दर्शन इति
धातुपाठात् । एतादृशीमीक्षामवबोधं कारयत्तिष्ठतीत्यर्थे जैविकोणं । शेष इति सूत्रेण प्रत्ययः । नेति सूत्रे
धर्तत एव । वाक्यं प्रयोजककर्तुं धर्तार्याव्याहारात् । अत उक्तमतः कामात्तथेत्यर्थ इति । तथाचार्य
सूत्रार्थः । अनुमानापेक्षा न कामात् कामवाक्यादिति अत्रापेक्षाशब्दाधिक्यमनुमानं न कामादित्येतावता
चारिताधर्मात् । एवं सन्नानन्दमयपक्षे हेतोः साध्यासामानाधिकरण्यादसाधारणत्वम् । दत्तैत्यपेक्षा-
शब्दे आनन्दमयपक्षे जडत्वापेक्षारूपप्रतियोग्यभावात् तत्प्रतियोगिकाभावरूपसाधनाभावात् न पक्षे
हेतोः साध्यासामानाधिकरण्यं पक्षे हेतोः साध्यासामानाधिकरण्यं त्वेवं ज्ञेयम् । साधयद्यनुमानपर्यन्तमर्थ-
मवबोधयद्वाक्यं तिष्ठेत्तदा हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यम् । वाक्यवस्थानं तु तद्वदकपदानां त्रिक्षणाव-
स्थाधित्वेन प्रथमक्षणे सकारोत्पत्तिः द्वितीयक्षणे स्थितिस्तृतीयक्षणे नाशः ओकारप्रागभावश्च चतुर्थक्षणे
ओकारोत्पत्तिः पञ्चमक्षणे स्थितिः षष्ठक्षणे ओकारनाशः । ककारप्रागभावश्च इत्येवम् । ततः कामवाक्य-
नष्टत्वेनानवस्थानात्तद्वेनानुमानपर्यन्तमवबोधनमेवं सोकामयदित्यत्र 'अं' तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः' इति
गीतायास्तच्छब्दस्य शुद्धब्रह्मवाचकत्वेपि कामयतेतिपदसमभिव्याहारात् सृष्टिविषयिणीञ्छारजउपाधि-
विशिष्ट इति विशिष्टे लक्षणेति रजोनुमानंमत्र । साध्यतावच्छेदकसंबन्धो विशेष्यविशेषणभावः
हेतुतावच्छेदकसंबन्धः खनिष्ठप्रतिपादकतानिरूपितप्रतिपाद्यतात्थ्यः शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वेन
संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वम् । भाष्ये । तिष्ठतीति 'पदद्वयं सुसिद्धान्तं ताभ्यां चलति वाक्यपतिः' इति
वाक्यात्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १८ ॥ भाष्ये । जीवस्य चेति इदमा प्रत्यक्षी-

ये पुनरधिकरणभङ्गं कुर्वन्ति, तेषामज्ञानमेव । यतस्तैरप्यानन्दमयः कः पदार्थ इति वक्तव्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

यन्ति खोक्तमर्थनाय ये पुनरित्यादि । ये शंकरा एकवारं सर्वसंमतप्राचीनरीत्या व्याख्याय, पुनरिदं त्विह वक्तव्यमित्यादिना प्रायपाठविरोधमाकस्मिकत्वमेकस्यैवावयवित्वावयवत्वाभ्यामसामञ्जस्यम्, असन्नेवेत्यादिश्लोकद्वयविरोधमानन्दप्राचुर्येऽपि दुःखसाहचर्यमब्रह्मत्वापत्तिमानन्त्यैकत्वविरोधमानन्दमयपदानभ्यासं च प्रदर्शयानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरत्वानादरण्येन व्यासोक्तस्याधिकरणस्य भङ्गं कुर्वन्ति तेषां श्रुत्यर्थाज्ञानमेव । यतस्तैरप्यानन्दमयपदार्थः क इति प्रश्ने तस्योत्तरं वक्तव्यम् । तस्यानुक्तत्वाद् तथेत्यर्थः । न चानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरतायां दूषितायां जीवो वा जडो वा पारिशेष्यादानन्दमयः सेत्स्यतीति कथमनुक्तत्वमिति धाच्यम् । दूषणानामसंगतत्वाद् । तथाहि । अस्यामुपनिषद्धारम्भे एव 'ब्रह्मविदामोति परम्' इति ब्राह्मणोक्तोऽर्थः सत्यं ज्ञानेत्यस्यामृचि संक्षेपेणोक्तः । स एव संपूर्णं प्रपाठके विस्तारदिनः ।

कृतस्यानन्दमयस्य चकारेण जीवस्य चेत्यर्थः । प्रकृते । व्याख्यायेति आनन्दमयः परमात्मेति स्थितमिति व्याख्यायेत्यर्थः । प्रायपाठेत्यादि 'स वा एष पुरुषोन्नरसमयः तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयस्तस्मादन्योन्तर आत्मा मनोमयस्तस्मादन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः' इति च विकारार्थे प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादधर्जरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं वाश्रीयते इति भाष्येण प्रायपाठविरोधमाकस्मिकत्वं च आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे दूषणम् । एकस्येत्यादि । तथा सति तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्मावयवी तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यं स्यादिति भाष्योक्तं तत् । असन्नेवेत्यादीति । अस्मिंश्च श्लोकेऽननुकृत्यानन्दमयं ब्रह्मण एवाभावामाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानात् गम्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता । प्रियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् इत्यनेन भाष्येण श्लोकविरोधमित्यर्थः । द्वयपदमसदेवेति श्लोकस्याप्येतत्समानयोगक्षेमत्वादुपात्तम् । आनन्देत्यादि आनन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते इत्यनेन दुःखास्तित्वम् । अन्नब्रह्मत्वेत्यादि । तथा च सति 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इति भूमि ब्रह्मणि प्रतिशरीरं तव्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपरुध्यत इत्यनेनाब्रह्मत्वापत्तिं प्रियादिमेदादानन्दमयस्य भिन्नत्वं ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं मिथते 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यानन्त्यश्रुतेरित्यनेनानन्त्यविरोधम् । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इति श्रुत्यन्तरादेकत्वविरोधम् । न चानन्दमयाम्यासः श्रूयते प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राम्यस्यते यदेव आकाश आनन्दो न स्यादित्यादिषु । यस्त्वानन्दशब्दस्य मयदन्तस्यैवाभ्यासोऽयं एतमानन्दमयमुपसंक्रामतीति । न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्तीति विकारात्मनामन्नमयादीनामुपसंक्रमितव्यानां प्रवाहे पठितत्वादित्यनेन भाष्येण आनन्दमयपदानभ्यासः । तथति अज्ञानमित्यर्थः । इदं त्विह वक्तव्यमित्यादिनाधिकरणं भङ्गन्ति आनन्दमयस्य प्रकृतत्वात् । ब्रह्मत्वं यत्तदभाङ्ग्येन भाष्येण तद्वब्रह्मः तथाहीत्यादिना । भाष्यं तु तत्र यत्तद्वब्रह्म मन्त्रवर्णे प्रकृतं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति तदिह ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते तद्विजिज्ञापयिषया एवाब्रह्मानन्द-

भाष्यप्रकाशः ।

रेण व्याख्यायते । तत्र ज्ञानशेषस्य ब्रह्मण ऋचि स्वरूपलक्षणवाक्यादेवासंदिग्धं प्रतीते-
स्तत्र संदेहात्तदयेन तदर्थंश्रुप्रादनविस्तारस्याप्रयोजनकत्वात् फलवाक्ये विभक्तिवचनयोर्भेदेन
संदेहात् तदर्थ एव संपूर्णप्रापक उपपादनीयः । अत उपपादनवीजत्वेन ज्ञानशेषस्य
ब्रह्मणो मन्त्रवर्णे प्रकृतत्वकथनमेवासंगतम् । तत एव तद्विजिज्ञापयिषया पञ्चानां कोशत्व-
कथनमपि तथा । ज्ञेयपरयेरैक्याङ्गीकारोऽपि शब्दान्तरप्रयोजनानुसंधानात् तथा । विका-
रप्रत्ययासंभवस्य प्रागुपपादितत्वाच्च प्रायपाठविरोधोक्तिराक्षकत्वोक्तिश्चापि तथा । प्रिया-
ध्वयवयोगस्य बाधकत्वकथनमपि तथा । द्वितीयवर्णकसमाप्तिस्वपरोक्षवादव्याख्यातरीतिकभ-
क्तद्वयाधिकरणप्रादुर्भावाज्ञानात् । केवलनिर्देशेपब्रह्मवादस्येक्ष्यधिकरण एव निरस्तत्वाच्च ।
एकस्यावयवावयविभावविरोधकथनमपि, प्राणस्य प्राणमिति श्रुतिस्थस्य, नेह नानास्तीति भाग-
स्यार्थाज्ञानादेव । आकारदर्शनं विना नानात्वरूपरूपायोगेन तस्य निषेधानर्हतया तेनैवाका-
रप्राप्तौ सत्यां नानात्वनिषेधस्यावयवावयविभावविरोधामाव एव पर्यवसानादिति । एवं,
'कृत्स्नः प्रज्ञानधन एव' इति कृत्स्नपदादपि ज्ञातव्यम् । अकृत्स्नत्वापादकभेदबुद्ध्युदयं विना
भेदनिवारणफलककृत्स्नपदवैयर्थ्यस्य दुष्परिहरत्वादिति । एवमसत्त्वेति श्लोकस्य ब्रह्म पुच्छेत्यु-
क्तब्रह्मपरत्वोत्प्रेक्षणमपि निर्हेतुकम् । अन्नमयादिश्लोकानामिवास्याप्यवयविपरतायाः प्राज्ञला-
यास्त्यागे बीजाभावात् । नच प्रियमोदादिरूपस्यानन्दमयस्य सर्वप्रतीतिगोचरत्वात् तद्विषय-
कभावाभावशङ्काभावादेतस्य श्लोकस्यासंगतिरेव बीजमिति युक्तम् । उक्तप्रियादिपञ्चावयव-
विशिष्टावयविरूपेणानन्दमयपुरुषज्ञानस्य स्वतः काप्यदर्शनेनोक्तश्रुतित एव ज्ञानसंभवे तत्र

रदिमः ।

मयान्ताः पञ्चकोशाः कल्पन्ते तत्र कुतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्ग इति । ज्ञानशेषस्येति
ब्रह्मविदिति श्रुत्यंशे ज्ञानविषयस्येत्यर्थः । तदर्थं ज्ञानशेषब्रह्मार्थम् । विभक्तीत्यादि परमिति
ब्रह्मणा विपश्चितेति च विभक्तिभेदः । परमिति सर्वान् कामानिति च वचनभेदः । तदर्थं इति ज्ञान-
शेषब्रह्मार्थः । तत एवेति ज्ञानशेषस्य ब्रह्मणोऽप्रकृतत्वादेवेत्यर्थः । एतेन नन्वानन्दमयावयवत्वेन
ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठेत्युच्यते । अन्नमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादि तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शङ्क्यं
विज्ञातुम् । प्रकृतत्वादिति ब्रूम इति भाष्यमपि निरस्तम् । तथेति असंगतम् । संनियोगशिष्टन्यायात् ।
विभूतित्वस्यान्नमयादीनामुपपादितत्वाद्वा । ऐक्येति ब्रह्मविदामेति परमित्यत्रेत्यर्थः । शब्दान्तरेत्यादि
उत्क्रमणादिशब्दान्तराणामित्यर्थः । एतच्च द्वितीयाध्यायतृतीयपादे स्फुटम् । ब्रह्मशब्दात्परशब्दः
शब्दान्तरं वा । इतः परं क्रमेणोक्तानि दूषणान्युद्धरन्ति स्म विकारेत्यादि । बाधकत्वेत्यादि
असामञ्जस्यरूपबाधकत्वेत्यर्थः । द्वितीयवर्णक इत्यादि द्वितीयस्मिन् वर्णके आनन्दमयोभ्यासात्
इत्येवं पुनः सूत्रप्रक्षेपेण वर्णके समाप्तिस्थो यो वस्तुतस्त्वित्यादिना मणितः परोक्षवादस्तेनेत्यादि ।
'ततो ह जातो भुवनस्य गोपा हिरण्यमयः शकुनिर्ब्रह्मनाम' इति श्रुतेः । कदाचित्प्रादुर्भावस्थले शकुनि-
द्वयदानमपि यथा मद्यमन्तरिक्षदेवेनादेहेन शकुनिद्वयं दत्तं मांसापरिमाणकम् । बीजाभावादिति

१ लोके बहुत बड़ी आत्मी भाषा कहियत है ।

भाष्यप्रकाशः ।

विश्वासरहितस्य निन्दाया विश्वस्तस्य प्रशंसायाश्च बोधनेनास्थासंगत्यभावात् । एवं, 'यतो वाचः' इति वाक्यशेषस्य निर्विशेषसमर्पकत्वकथनमपि तथा । नायमान्मेति मन्त्रे स्वरुततनु-विवरणश्रावणेनैतदुत्तरार्धे श्रावितस्यानन्दविचक्ष्यापि तत् एव सिद्ध्या तदननुगृहीतवाङ्मनस-योरगोचरत्वस्यापि तत् एव सिद्धेस्तस्य निर्विशेषसमर्पकतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् । किंचो-क्तप्रणाढ्या वेदनविषयाणामलौकिकानामेव प्रियादीनामत्र पूर्वोक्तरीत्या परामर्शात् तेषां प्रति-शरीरं भेदाभावादेवानन्दमयस्यानेकत्वमपि न शक्यकल्पनम् । अत आनन्दमयेऽनेकत्वप्रस-ङ्गनाय लौकिकानां प्रियादीनामादरोऽप्यसंगत एव । यत्पुनर्न चानन्दमयपदाभ्यासः श्रयत इत्यादिना आनन्दमयपदाभ्यासे आनन्दमयपदाभ्यासस्याशक्यकल्पनत्वमुक्तं तदपि तथैव । यतोऽभ्यासोऽभ्यस्यमानं भिन्दन्नाभ्यस्तपदवाच्येन सामान्यरूपेण तं भिनत्ति, किंतु पदान्त-रोक्तेन विवक्षितरूपेण । समिधो यजतीत्यादिरूपे तदुदाहरणे पञ्चसु यागत्वे समानेऽपि पदान्तरोक्तसमिदादिरूपेणैव भेददर्शनात् । एवं सति तत्र यथाभ्यस्तो यजतिः समिदादि-

रश्मिः ।

नहि देवदत्तावयवे संपूर्णदेवदत्तत्वमुपादयितुं शक्यम् । विश्वासेत्यादि श्रुत्या प्रतिपादनादेतादृश्यमेव ब्रह्मेति ज्ञानरहितस्य । शुद्धमनोवशस्येति यावत् । चिन्मस्तस्येति श्रुत्या प्रतिपादनादेतादृश्यमेव ब्रह्मेति सत्यं दधतः । असंगतीत्यादि तथा च युक्तिनिषेधे पर्यवस्यत्ययं श्लोकः इति भावः । तथा च नेदमपि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्तत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमित्यस्य गमकमित्यानन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादित्येवेति भावश्च । नायमान्मेत्यादि मुण्डकेत्यस्य मन्त्रः । यत्र ब्राह्मणानां मन्त्र इति समाख्या स मन्त्र इति मन्त्रलक्षणात् । स्वकृतेति स्वां तनुं विवृणुते संमजते प्रकाशनार्थम् । रामोत्तरतापनीयात् । तस्य तनुं स्वां स्वकीयां कृत्वेति वा गुरुतन्वामयोगोलके बह्विरिव ब्रह्मवेशात् । एतदुत्तरार्धे इति । यत इत्यस्याः श्रुतेरुत्तरार्धे । तत् एवेति वृत्ततन्वा एवेत्यर्थः । यतस्तन्वा मनआदिभिरानन्दज्ञानं मनसि जायते इति । तदित्यादि तनुविवरणकर्तुरात्मनोनुग्रहीतेत्यर्थः । तत् एवेति अवृत्ततन्वा एवेत्यर्थः । तस्येति वाक्यशेषेत्यर्थः । निर्विशेषेत्यादि आनन्दं ब्रह्मण इत्यत्रानन्दो मायिको विवर्त इति मायावादः 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतौ मायिकत्वमैन्द्रियकत्व मिदां 'मायामात्रमनूधान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति' इति भगवद्वाक्यादिति । सिद्धान्तान्तरे ब्रह्मवादः । उभयव्यपदेशाधिकरणरीत्या विद्वन्मुण्डनोक्तरीत्या च सकलविरुद्धधर्माश्रयो ब्रह्मेति राद्वान्तीयो ब्रह्मवादः । अत इति साकारस्यैव ब्रह्मणो व्यापकत्वमिति सिद्धान्तात् । अभ्यस्यमानमिति यथात्र प्रस्तुतानन्दम् । सामान्येति यथात्र प्रस्तुतानन्देऽभ्य-स्तत्वं प्रस्तुतत्वं च तयोरभ्यस्तत्वसामान्यं रूपं प्रस्तुतं विशेषरूपं तथा यागत्वं सामान्यरूपं समिधागः तनून्पाद्याग इत्यादौ समिदादिविशेषरूपं विशेषणत्वात्तदुक्तमत्र किं तु पदान्तरोक्तेनेत्यादिना । पदान्तरोक्तेत्यादि यद्यपि शास्त्रदीपिकादौ अभ्यस्तविधिश्चुत्या कर्मभेद इत्येवोक्त तथापि केन रूपेणेति विचार्यमाणे सामान्यरूपेण संमवादेतेनैव रूपेणेति भावः । नैयायिकरीत्या शक्तं पदं स्वीकृत्य स्तुत्या प्राप्तर्यार्थिकानन्दाभ्यासादन्नमयादिभेदसाधकस्तादृशानन्दाभ्यास इत्याशयेनाहुः

न तावज्जीवः । तस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वेन, ब्रह्मणा विपश्चितेत्यानन्दमयस्यो-
क्तत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

पदाम्यासकल्पनानपेक्ष एव समिदादिरूपयामभेदसाधकस्तथात्रानन्दपदमप्यानन्दमयपदाम्यास-
कल्पनानपेक्षमेवानन्दमयरूपानन्दभेदसाधकमिति स्फूर्त्या तादृशशङ्काया एवानुदयादिति बोध्यम् ।
अद्यानन्दवह्नीभाष्ये यदुक्तमानन्द इति विद्याकर्मणोः फलं, तद्विकार आनन्दमय इति ।
प्रियादिवासनानिर्वृत्तौ ह्यात्मानन्दमयो विज्ञानमयाश्रितः स्वप्न उपलभ्यत इति च । तदप्य-
संगतमिति । तत्रान्त्यं दृष्यन्ति नेत्यादि । अयमर्थः । ब्राह्मणे परशब्देनोदितं फलं तद्व्या-
ख्यारूपायामृचि न केवलेन कामपदेन शक्यवचनम् । तेषां ज्ञेयब्रह्मापेक्षया अपरत्वेन
ऋष्युपजीव्यब्राह्मणस्य परशब्दविरोधापातात् । किंतु विपश्चिद्ब्रह्मपदाम्या सहितेन । अतः,
सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्येतावन्तं ग्रन्थं व्याख्यातुं सर्वप्रपाठक इत्युपपादितम् ।
तथा सत्यब्रह्मयादीन्निरूप्य सर्वान्तरः प्रियाद्यवयववानानन्दमयो यो व्याख्यायते स
जीवस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वेनैव व्याख्यायते । तत्रावयवा एव कामपदार्थोऽवयवेष्वेव विपश्चिद्-
ब्रह्मेति सिद्ध्यति । उत्तरत्रैतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यनेन तादृशस्य तस्यैव पर्यवसि-
रश्मिः ।

अत्रानन्दपदमित्यादि । अत्रेति ब्रह्मविष्णुपाठके । आनन्दमयरूपेति अत्रानन्दशब्दप्राचुर्येण
प्रस्तुतानन्दविवक्षा ज्ञेया । तादृशेति आनन्दमयपदाम्यासश्रवणरूपशङ्कायाः । आनन्दमयपदाम्यास-
श्रवणकल्पनानपेक्षत्वेनानुदयात् । अत्राभावस्य प्रतियोगिज्ञानसापेक्षत्वाङ्गीकारादेवकारः । न चैवमपि
वर्णके दृष्टान्तविरोध इति वान्यम् । वर्णक आनन्दपदेनोपसंक्रामतोर्विबक्षितत्वात् स्थानसाम्यात् ।
तथा चैतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति, एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति, एतं मनोमयमात्मानमुप-
संक्रामति, एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति, एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति पञ्चकृत्योभ्यस्त
उपसंक्रामतिरन्नमयादिभेदसाधक इति दृष्टान्तसाम्यं बोध्यम् । अभ्यासादित्यत्र सामान्यरूपेणाभ्यास-
त्वेनाभ्यासकथनात् । एतेन यस्त्वं मयडन्तस्यैवानन्दशब्दाभ्यासः एतमानन्दमयमात्मानमुप-
संक्रामतीति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति विकारात्मनामेवाब्रह्मयादीनामनात्मनानुपसंक्रामितव्यानां प्रवाहे
पठितत्वादिति भाष्यमपि प्रत्युक्तम् । विकारे मयटः प्राप्त्यभावात् । किं चैतनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे
निर्णीतं ह्यानन्दपदस्य लक्षणयानन्दमयपरत्वज्ञानादभ्याससिद्धिः । तत्सिद्धौ तन्निर्णय इत्यन्योन्याश्रय-
फलकं यत्, यदि चानन्दशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत् तत उत्तरेष्वप्यानन्दमात्रप्रयोगेण
आनन्दमयाभ्यासः कल्प्यते न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियशिरस्त्वादिति हेतुभिरित्यवोचामेति भाष्यं
प्रत्युक्तम् [आनन्दमयेत्यादि अत्रानन्दपदं प्राचुर्येण प्रस्तुतानन्दवाचकमेवमेव सामानाधिकरण्यात्]
विद्याकर्मणोरिति पुण्यकर्मार्थकं कर्मपदं समासघटकं बोध्यम् । आनन्दसाधनत्वात् । विकारार्थ-
मयडन्तत्वे स्वातुमवं प्रमाणयति स प्रियादीत्यादि । प्रियादिकर्मजन्यसंस्कारविशेषरूपवासनया निर्वृत्त
आनन्दिता इत्यर्थः । आनन्दमय इति विषयानन्दमयः फलत्वाद्ब्रह्मज्ञानमयाश्रित इत्यर्थः । इतीति
इतिहेतुवाचकः । तत्र तयोः पक्षयोः । शक्यवचनमित्यत्र व्याख्यातुमिति शेषः । सहितेनेति
कामपदेनेति विशेष्यम् । उपपादितमिति उपपादनीयं च संदिग्धमिति भाष्य उपपादितम् ।
जीवस्येति भाष्यीयस्य तस्यैव व्याख्यानम् । तेनैतद्भाष्यपूर्वभाष्यस्य न तावज्जीव इत्यस्य
जीवः प्रियादिवासनानिर्वृत्तौ ह्यानन्दमयो विज्ञानमयाश्रित इत्यर्थः । कामपदार्थ इति काम्यन्त
इति कामाः प्रियादयः । तादृशस्य तस्येति अवयवविशिष्टसावयविन इत्यर्थः । तर्कमप्याहुः

अथ जडः स्वर्गवत् तदा किमाश्रित इति वक्तव्यम् । जडाश्रितत्वे कर्मफलमेव स्यात् । ज्ञानस्याप्यवान्तरफलमिति चेन्न तर्हि किमानन्दात् तस्यातिरिक्तं फलं भविष्यति । जडचिद्रूपतायाः पूर्वमेव विद्यमानत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

त्वाङ्गीकारे तु तस्य, स यश्चायं पुरुषे यथासावादित्ये स एकः स य एवंवित् इति साधनशेषभूतपुरुषविशेषणत्वेन तत्कोटिनिविष्टत्वात् । साधनरूपस्य फलरूपस्य च ज्ञानस्यावैजा-
त्यात् साधनफलभावव्यावृत्तिश्च । तेन, एत५ ह वा व न तपतीत्यादिकं ब्रह्मविन्माहा-
त्म्यबोधनद्वारा विद्यादिमाहात्म्यायैव सिद्ध्यति । अतः श्रुतिव्याख्यानस्यासंगतत्वादानन्द-
मयो जीव इत्यसंगतम् । एवं द्वितीयं दूषयित्वा आद्यं दूषयन्ति अथ जड इत्यादि ।
जीवाश्रितत्वे भोक्तृशरीरान्तःपात्तात् तद्व्यतिरिक्तं जडं वा ब्रह्म वा आश्रित इत्यनयोर्मध्ये
रश्मिः ।

ज्ञानरूपः किं न सादत उक्तं ज्ञानस्य तथात्वाङ्गीकारे त्विति पूर्वं श्लोकचतुष्टयान्तः प्रपाठकः समर्थितः ।
अग्रिमपदमीमांसाभिप्रायश्चोक्तः अग्रिमार्थमस्मिन् पक्षे आहुः तस्य स५ य इति तस्येत्यस्य साधन-
रूपस्येत्यनेनान्वयः । श्रुत्यर्थस्तु आनन्दमीमांसोक्तः आनन्दस्तच्छब्दार्थः अयमिति परिदृश्यमानः ।
असाविति विप्रकृष्टः स एकः सूर्य आत्मा जगत्सत्स्थुषश्चेति श्रुतेः । कथनप्रयोजनं तु सूर्यस्य
देवपत्नीनामसु निरुक्ते पाठात् पुरुषस्य पत्नीत्वद्योतनाय तदुक्तं टिप्पण्यां 'स्त्रीप्रायमितरत्सर्वम्' इति
टिप्पण्याम् । कश्चिदेव हि भक्तो हि इतिवाक्यादेकवचनम् । साधनेति अस्माद्विद्वान्मनस्य
मयमात्मानमुपसंक्रामतीत्याद्युक्तफलसाधनं स य एवंविदित्युक्तं ज्ञानं तस्य शेषमतस्तदर्थः पुरुषः ।
तस्य विशेषणत्वेन । विशेषणत्वं तु एवंविदित्यस्य पूर्वोक्तप्रकारेण वित्युरुष इति । फलरूपस्येति
विपश्चित्सूर्यरूपस्य । साधनफलेति धर्मादिः । ब्रह्मविदिति साधनं ब्रह्मणा विपश्चितेति फलम् ।
तेनेति अग्रिमग्रन्थस्यानुक्तस्याभिप्रायाद्यतो वाच इत्यस्यानुत्तवा तदग्रिमस्याभिप्रायमाहुः एतमिति ।
श्रुत्यन्तर्गतं ब्रह्मविदमित्यर्थः । अग्रे स एवंविद्वानिति श्रुतयस्तिष्ठः । एवंविद्वान् पुण्यपापे अताप-
करत्वेन विद्वान्, आत्मानं स्पृणुते प्रीणातीत्यर्थः । समत्वेन द्विकर्मकत्वं छन्दसम् । आत्मानुग
इति पाठे कर्ता, एते इति कर्म, नगो गिरिराजः । पुण्यपापे प्रीणातीति । तद्यथाऽऽरणे 'नात्र भुवनं न
पुरुषा न पशवोः नादित्यः संवत्सर एव प्रत्यक्षेण प्रियतमं विद्यात् । एतद्वै संवत्सरस्य प्रियतम५रूपं
योस्य महानर्थं उत्पत्स्यमानो भवति इदं पुण्यं कुरुष्व' इति श्रूयते । तत्र निरोधलक्षणग्रन्थोक्तदिशा
पुण्यकरणम् । पुण शुभे, पुणे साधु पुण्यं 'तत्र साधुः' इति यत् । पुण्यकरणं 'देवो वः सविता प्रार्थयतु
श्रेष्ठतमाय कर्मणे' इतिश्रुतेः संहितास्थायाः । 'यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म' इतिश्रुतिः । श्रेष्ठतमं मर्यादा-
भक्तिरूपं कर्म, तन्निरोधलक्षणग्रन्थ इति । ननु पापस्योपयोगामावादेते इति द्विवचनमन्यथा बाहुलका-
देर्मयमिति चेत्तत्राह उभे इत्यादि । अत्राप्यात्मानमात्मानग इतिपाठद्वयम् । य एवमिति एवं पूर्वोक्तं
माहात्म्यं वेदसैक्यमाहात्म्ययोः प्रतिपादकत्वादित्यर्थश्च । श्रुतीत्यादि आनन्दवल्लीभाष्यस्येत्यर्थः ।
आनन्दमयस्य जीवत्वं व्युदस्तम् । जीवाद्याश्रितत्वं तु सात्त्विकभाष्यविवरणाय पीठिकामाहुः
जीवाश्रितत्व इत्यादि । भोक्तृशरीरं जीवशरीरम् । तदेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तद्व्यतिरिक्तमिति ।
कर्तृत्वात्फलत्वासंभवेन तद्व्यतिरिक्तं स्वर्गयोग्यं जडं शरीरमित्यादि बोध्यम् । ब्रह्मेति ब्रह्म गणितानन्दं
आत्मा वाश्रितः । आत्मत्वस्वरूपानन्दविषयः । तथा च स्वर्गवदितिभाष्ये स्वर्गः आत्मसुखं लोको

‘अस्मैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रास्तु रजीवनि’ इति श्रुतिविशेषश्च । पुच्छन्त्वेन
ब्रह्मवचनात् प्रहेष इति चेत्, नहि ‘न एको ब्रह्मण आनन्दः’ इत्यत्रापि
पक्ष्या नेदमिदं शाब्द ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वं नार्हीकृत्यात् ।

नान्यथाह ।

एवं किंचिद् ब्रह्मण्यम् । ननु चे आनन्दस्यानान्यत्वात्पुच्छन्तिविशेष एव दूषणम् । यदि नृद-
विशेष एव आनन्दः स्यात्तदा नान्यत्वं नार्हीकृत्यते । तदा मुख्यं परमात्मनोऽनिरिक्तं किं न विच्छन्ति
इत्युच्यते । अत्र नान्यत्वात् अन्वयाद्वाहिकां दूषणानुपपन्नान् मत्प्राप्तद्वारां ब्रह्मवत्तया ब्रह्म-
विन्दुं यं विदुः प्रापयिष्यन् । अत आनन्दमयस्य विकारस्याहिकां पश्येद्वच्छ्रुति-
विशेषः सर्वथा दूषण इत्यर्थः । दूषणानुपपन्नः अस्त्यन्यादि । न एको ब्रह्म आनन्द इत्यस्य
व्याख्याते अत्रानन्दस्य परमत्वात्पुच्छन्त्वेन श्रुतिरन्यथा । आनन्दमयस्य विकारं
ब्रह्मादन्तर्ब्रह्मत्वान्नवान् सृष्ट एव न विशेष इत्यानन्दमयस्य विकारस्याहिकाः सर्वथा
श्रुतिविन्दुद्वयविकारमज्ञे न पुच्छ इत्यर्थः । अविकारपरमस्य प्राप्तात्पुच्छन्तिविच्छन्त्वेन
त्यादि । मिथ्यात्वेन मुख्यमया काव्यरूपे वैदित्यस्य ब्रह्मोऽन्याविकारमवधाना नृदः
मनःपरत्वात् प्रहेषादविकारमज्ञ इत्यर्थः । नह् दूषयन्ति नार्हीत्यादि । अत्रानन्दस्य
आनन्दस्यान्या यदि प्रहेषमन्दा ब्रह्म आनन्द इत्यत्रानिदस्य पृथग नेदमिदं प्रहेषानादिस्य
पुच्छानन्दकर्मकादिनामप्यत्र तस्य परमपुरुषार्थत्वमपि नार्हीकृत्यात् । पुच्छन्त्ववतद्वै
उच्यते ।

वाच्य इति नान्यः । नान्यं विदुः सत्यं नञाद्य इति । उच्यते योः पश्येत्तद्व्यतिरिक्तं ब्रह्म सर्वत्र
यान्यं इति तस्मैतिदं आनन्दमयः स्वमुक्तमयः इति चे इत्यर्थः । उच्छ्रुतिविशेषः प्रहेषमो-
ति परम् इति श्रुतिविशेषः । नह् अत्यन्तं स्वयं अत्यन्तं ब्रह्माह्मं तस्य ब्रह्मज्ञानमते मितं
ब्रह्मादिदिशि । आनन्दमिति नान्यं विदुः सत्यं यदीत्यादि । नार्हीत्यादि न्यं विदुः सत्यं
स नवेत्यादिना । नान्यत्वेन ब्रह्मत्वेन इति अद्यपि नैविक्रमोऽन्वयिष्येति चेन्नान्य-
कालमुक्तं ब्रह्म त्रैलोक्यादिद्वयमनन्दमय इत्युक्तं इति श्रुतेरनेन क्रमेण सत्यं ब्रह्म ब्रह्मत्वे
वत्त्वेन स्वयं सत्यम् । इत्यर्थः ब्रह्मत्वमयः स्वयं सत्यः क्रियते । अत्रानन्देति मुख्यमनन्दमय-
कम् । नान्यत्वेन सत्येति ब्रह्मत्वम् । प्रकृते । ब्रह्मविन्दुमया इत्यादि न्यं विदुः सत्यं सत्ता-
द्वयादि । फलमोक्तं । नहि ब्रह्म परममनन्दविकारः समवर्तते विशेष इत्यर्थः । स्वयमेति
विकारमनन्दविकारो ब्रह्मत्वविकारो नैव सत्यं तद्विकारविकारो च हिन्दुत्वमोः कर्मणा उक्तं इति ।
दूषणान्तरमिति चेद् द्वै विदुः सत्यं ब्रह्म आनन्दमय इति ब्रह्म आनन्दमयमनन्दमय इति
आनन्दविकारमिति चेद् विदुः सत्यं सत्यमिति दूषणान्तरमिति चेत् । परममन्यायेति सर्वमनन्द-
स्वरूपं परममनन्दमयमिति चेत् । अत्र ब्रह्मं ब्रह्म परमं वेदानां स्यात्पुच्छन्त्वं इति वाच्यं
इत्येवमनन्दस्य विदुः सत्यमिति । ब्रह्मानन्देत्यादि कस्य तद्विकारमिति चेत् । शास्त्रारम्भ-
इति विदुः सत्यमिति । अनिरिक्तं । ब्रह्मादिस्य परमत्वेन । अथाभावेत्यादि
अनन्दं ब्रह्मो विदुः सत्यं विदुः सत्यं इत्युक्तं चेत् । आनन्देत्यादि ब्रह्मत्वमनन्द-

उपक्रममदिसर्वविरोधश्च पूर्वमेव प्रतिपादितः । यदप्यधिकरणमन्यथा रचितं ब्रह्म पुच्छमिति । तत्र न पुच्छस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते, येनान्यथा समाधानं भवेत् । किं तु ब्रह्मणः पुच्छत्वमिति पूर्वन्यायेनेदं पुच्छं प्रतिष्ठेतिवत् । तत्र श्रुतिबाधो ब्रह्मणाप्यशक्यः ।

भाष्यप्रकाशः ।

भेदवचनस्यापि प्रद्वेषबीजस्य सत्त्वात् । अथ यदि राहोः शिर इतिवद् ब्रह्मण इत्यभेदपट्टी तर्हि तस्य प्रियमेवेत्यादावप्यभेदपट्टीमाहृत्य पुच्छत्वं भाक्तमङ्गीकार्यं न त्वधिकरणं भङ्गव्यमित्यर्थः । भङ्गे पूर्वोक्तानि दूषणानि स्मारयन्ति उपक्रमेत्यादि । ननु न वयमधिकरणं भङ्गमः किंतु प्रकारान्तरेण तत् समर्थयाम इत्यमकाङ्क्षायां तद् दूषयितुमनुवदन्ति यदपीत्यादि । ब्रह्म पुच्छमिति । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते, उक्तं स्वप्रधानत्वेनेति संदेहे पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्तम् । तत्रोच्यते 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' आनन्दमयात्मेत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते । असन्नेव स भवतीति निगमनश्लोके केवलस्य ब्रह्मण एवाभ्यस्यमानत्वादित्येवं रचितमित्यर्थः । तद् दूषयन्ति तत्र नेत्यादि । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्ये पुच्छस्य यदि ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्येत तदा शङ्का स्यात् । पूर्वं वेदनविषयतया लक्षितं स्वप्रधानब्रह्मरूपत्वं पुच्छस्य कथमिति । तदा समाधानमपि संभवेदभ्यासात् स्वप्रधानत्वमिति । दृश्यते तु विपरीतम् । तत्र ब्रह्मपदाभ्यासेन कथं समाधानं भवेत् । अभ्यासो हीतरशब्दश्रुतमर्थं स्थापयन्नभ्यस्यमानं परिच्छिन्नचि, न तु तदर्थं बाधते । समिधो यजतीत्यादौ तदुदाहरणे तथादर्शनात् । एवमत्रापि ब्रह्मपदाभ्यासस्तत्समभिव्याहृतपदश्रुतं पुच्छमितरेभ्यः परिच्छेत्स्यति, न तु बाधिष्यते । अतो ब्रह्मणोऽवयवश्रुतिबाधोऽनया रीत्या ब्रह्मणा सर्वभेदपाठिनापि कर्तुमशक्यः, किं पुनरितरेणेति व्यर्थमिदमन्यथारचनमित्यर्थः । दूषणान्तरमाहु

रश्मिः ।

कर्मकज्ञानेनेत्यर्थः । एवकारेण संबन्धिव्रह्मणो योगव्यवच्छेदः । तस्येति ब्रह्मणः । भाक्तमिति प्रियमोदप्रमोदानन्दाभ्यासगणितानन्दानामभेदे षष्ठी उपपन्ना गणितानन्दे ब्रह्मणि तु पुच्छत्वं भाक्तत्वमित्यर्थः । आनन्दमय इत्यादि 'आनन्दमय आत्मा मे शुद्धस्तान् ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा-श्यासः' इत्यत्र विरजाहोमेति । किञ्चित्तिमाभ्यं विवृण्वन्ति स्म दृश्यते त्विति । कथं समाधानमित्यादि यत्र ब्रह्मपदाभ्यासस्तत्र परमात्मत्वं न तु यत्र स तत्र पुच्छत्वमिति व्याप्तिकमिति तथा । तदुपपादयन्ति अभ्यासो हीत्यादिना अग्रे स्पष्टम् । तथा दर्शनादिति यजतेरभ्यासो हि समिदादिशब्दश्रुतमर्थं समिदादिरूपं परिच्छेदकत्वेन स्थापयन्नभ्यस्यमानं यजत्यर्थरूपं यागं समिदादिरूपेण परिच्छिन्नचि न तु समिदादिरूपमितरपदार्थं बाधत इति दर्शनादित्यर्थः । परिच्छेत्स्यतीति ब्रह्मपुच्छत्वेन रूपेण परिच्छेत्स्यति । तत्रेतिमाभ्यं विवृण्वन्ति स्म अतो ब्रह्मण इति । इतःपूर्वभाष्यार्थस्तु पूर्वन्यायेनेत्यस्य व्याख्यानं इदं पुच्छं प्रतिष्ठेतिवत् इतिपूर्वन्यायोक्तमन्यायः तेन । तेन तृतीयान्तादिति । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा इत्यनेनेव इदं पुच्छं प्रतिष्ठा इतिवदिति न तु ब्रह्मार्थं बाधिष्यत इत्यर्थः । ब्रह्मार्थमिति शेषः । सर्वभेदेत्यादि ब्रह्मणेत्युक्तेस्तात्पर्यमिदम् ।

मौर्ख्यं चैतत् । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वे न कोपि दोषः स्यात् । आनन्द-
मयस्याब्रह्मत्वं परिकल्प्य तत्पुच्छत्वेन ब्रह्म वेदबोधिनमिति ज्ञात्वा तत्समाधा-
नार्थं यतमानो महामूढ इति विषयफलयोः किं मुख्यमित्यप्यनुसंधेयम्
पुच्छत्वोक्तिस्तु पूर्वभाषित्वाय । अत एव ज्ञानविषयत्वं प्रतिष्ठा च । आनन्दमये
ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठित इति । अत्रावयवावयविभावो भाक्त इति तु युक्तम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

मौर्ख्यमित्यादि । एतत् अन्यथारचनम् । चकारादधिकरणमङ्ग उभयमपि मौर्ख्यम् ।
तत्र हेतुरानन्दमयस्येत्यादि । त्वदुद्भाषितानां दोषाणां प्रागेव परिहृतत्वादन्वेषां चाभावात्
तथेत्यर्थः । ननु प्रकारान्तरेण योजनं कौशलाय भवतीति कथं मौर्ख्यमित्यत आहुः
आनन्दमयस्याब्रह्मत्वमित्यादि । तथाच भवेत् कौशलाय यद्यानन्दमयस्याब्रह्मत्वं न
कल्पयेत्, पुच्छश्रुतिं च न वाधेत् । तत् करोतीत्यतस्तथेत्यर्थः । ननु शास्त्रे प्रकृतं ब्रह्मैव
मुख्यमतस्तस्य तथात्वं साधयितुमयं यत्नः कथं मौर्खावेत्यत आहुः विषयेत्यादि । प्रकृ-
तत्वस्योभयत्र तौल्यान्न तेन रूपेण मुख्यत्वं निर्णयं किंतु रूपान्तरेण । तथा सति तु
त्वदभिमतस्य न मुख्यत्वं किंतु फलस्येति विषयमुख्यत्वार्थमपार्थो यत्न इत्यर्थः । ननु
भवत्वेवं तथापि विषयत्वेनावश्यकस्य पुच्छत्वोक्तिकृतोऽपकर्षः कथं सोढव्य इत्यत आहुः
पुच्छेत्यादि । सा तु पूर्वं तत्प्राप्तिबोधनाय । न हि द्वारं गृहं वा अग्राप्य तत्र स्थितं
पुरुषं कश्चित् प्राप्नोति । तेन तथेत्यर्थः । अत्र गमकमाहुः अत इत्यादि । आनन्द-
मयस्य तत्र स्थितौ गमकमाहुः प्रतिष्ठेत्यादि । नन्वेवं सति द्वैतापघते, तच्च नेह नाना-
स्तीत्यादिभिर्निषिद्धमतो नोक्तं साधीय इत्यत आहुः अत्रेत्यादि । भाक्तत्वस्य प्रामाणिक-
त्वात् द्वैतापचिदोप इत्यर्थः । ननु भाक्तत्वे भवता हंसाकारः कथं समर्थनीय इति

रदिमः ।

मौर्ख्यमिति आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वे कल्पनालाघव तदकरणात् पाण्डित्यविरुद्धं मौर्ख्यम् । पण्डा-
लाघवबुद्धिः सा न जातेति । तच्च करोतीति पुच्छवत्पुच्छ प्रतिष्ठापरायणमेकनीडं लौकिकस्यानन्दवा-
तस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वम् । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राभ्युपजीवन्ति'
इति श्रुत्यन्तरादिति भाष्येण पुच्छश्रुतिवाचकरणं बोध्यम् । अतस्तथेत्यर्थः अतः कारणान्महामूढ
इत्यर्थः । गुरुस्यासोक्तानन्दमयस्य ब्रह्मत्वकल्पनं मोहादिति मूढः तमः कार्ययुक्तः शंकरत्वात्
तत्पुच्छत्वेन ब्रह्मवेदबोधितमिति ज्ञात्वा तत्समाधानार्थं यत्नो महामोहादिति महामूढो महेश्वर इत्यर्थः ।
ब्रह्मविदित्यत्र ब्रह्मज्ञानविषयत्वेन प्रकृतं सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता इत्यनेन सावयव-
ब्रह्मरूपानन्दमयं फलत्वेन प्रकृतम् । एवं च प्रकृततावच्छेदकफलत्वावच्छिन्नं आनन्दमयमेव मुख्यं
न तु प्रकृततावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नं ब्रह्मेत्युपक्रमोपि फलरूपस्यानन्दमयस्यैवेत्याहुः प्रकृतत्व-
स्येत्यादिना 'योपष' इत्यस्य लिङ्गादुच्चासनस्यस्यैतदतिरिक्तो विषयः । नन्वेवमिति पुच्छरूपाक्षरा-
'भिन्नत्वे सति तत्प्रतिष्ठितत्वे सति । भाक्तत्वस्येत्यादि 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यक्षुः स

प्राणमयादीनामपि तथात्वात् । अन्तःस्थितस्य बाह्यानुरोधेन तथात्वमिति सर्वं सुखम् ॥ १८ ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे पञ्चममानन्दमयाधिकरणम् ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

शङ्कायामाहुः अन्तरित्यादि । बाह्यो जीवस्तदनुरोधेन तथाकार इति न कोऽपि शङ्का-
वकाशः । तत्प्रकारस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात् सर्वं प्राचां वचनं समीचीनमेवेत्यर्थः । एवं
च यद्भासतीतिवन्धे पक्षद्वयं व्याख्यायोक्तम् ।

‘प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलङ्घनम् ।

पूर्वस्मिन्नुरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम्’ इति ।

अर्थस्तु, आनन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थकत्वपक्षे मयडर्थस्य विकारस्य त्यागेन प्राचुर्यार्था-
ङ्गीकारेण प्रायपाठपरित्यागः । आनन्दमयपदस्य ब्रह्मण्यप्रसिद्धस्य लक्षणया योगेन वा
ब्रह्मणि व्याख्याने मुख्यार्थोल्लङ्घनम् । आनन्दपदाम्यासेन च ज्योतिरधिकरणपूर्वपक्षे
ज्योतिःपदेन ज्योतिष्टोमवदानन्दमयो लक्ष्यत इत्यानन्दपदस्यापि मुख्यार्थोल्लङ्घनम् । पुच्छ-
पदं च बालघौ शक्तमानन्दमयावयवे गौणमिति तत्समानाधिकरणब्रह्मपदमपि स्वार्थत्यागेन
तत्परमतस्तस्यापि मुख्यार्थोल्लङ्घनमिति चत्वारो दोषाः । विकारार्थकत्वपक्षे तु ब्रह्मपदस्य
न स्वार्थत्यागो, नाप्यानन्दमयपदस्य, न चानन्दपदस्य । पुच्छपदमुख्यार्थवाधस्त्ववयवप-
रतायामधिकरणपरतायां च तुल्यः । अवयवप्रायपाठवाधश्च विकारप्रायपाठवाधेन तुल्य इति
विकारार्थग्रहणपक्ष एव साधीयानिति । तदपि व्याख्येयपूजनमात्रमेव, न तु तान्त्रि-
कम् । विकारार्थस्य प्राणमये बाधितस्य षटाकाशदृष्टान्तेनोद्गीयधितुमशक्यत्वात् । आप्राकृत-
रश्मिः ।

शृणोसकर्णः’ इत्यादिश्रुतिषु पर्युदासार्थकनञ्श्रावणादिति भावः । तदनुरोधेन तथेति जीवे
प्रवेशानुरोधेन तथा हंसाकार इत्यर्थः । नन्वानन्दमयस्यैव साकारत्वमिति सिद्धान्तात् कथं विज्ञान-
मयानुरोधेन हंसाकार इत्याकाङ्क्षायां समाधानमाहुः तत्प्रकारस्येत्यादि । पूर्वमेव भाष्यवर्णिकसूत्र एव
जीवोत्र मुख्य इत्यादिना वर्णयतीत्यन्तेन । तथा च स सिद्धान्तः पौरुषाकारपरो न तु हंसाकारमात्रपर
इति भावः । एवं चेति प्राचां सर्ववचनस्य समीचीनत्वे प्रकारे चेत्यर्थः । पक्षद्वयमित्यादि ।
प्राचुर्यविकाररूपपक्षद्वयं व्याख्याय वाचस्पतिकेनोक्तं पूर्वस्मिन्नित्यादि । पूर्वस्मिन् प्राचुर्ये उत्तरे
विकारे अप्रायपाठसेलादिरित्यर्थः । मुख्यत्रितयलङ्घनं व्याचष्टे आनन्दमयपदस्येत्यादिना । अग्र-
सिद्धस्येति । ननु क प्रसिद्धिरिति चेत्कोशे इति ग्रहाण । लक्षणयेति ब्रह्मकोशयोर्जन्यजनक-
भावो लक्षणा तथा । लक्ष्यत इति विकारविकार्यभावसंबन्धेन लक्ष्यते । विकारविकार्यभावसंबन्धो
लक्षणा । तत्समेति तदेकार्थकेत्यर्थः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थबोधकेत्यर्थः । भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तैकार्थबोधकत्वसंबन्धो लक्षणात्र । दोषा इति पूर्वस्मिन् पक्ष इत्यर्थः । उत्तरे पक्षे इत्यादि ।
व्याकृतत्वप्रायपाठस्य बाधनमित्युपलक्षणमित्याशयेन विकारेत्यादि । अवयवेत्यादि विकारपक्षे-
वयवपरतायां प्राचुर्यपक्षे पुच्छस्य ब्रह्मत्वमिति तन्मते पुच्छस्य ब्रह्मत्वाविकरणपरतायां तुल्य इत्यर्थः ।
विकारपक्षे अवयवप्रायपाठवाधश्च आनन्दविकारेति ब्रह्मपुच्छावयवेनौचित्यादिति । प्राचुर्यपक्षे
विकारप्रायपाठवाधेन तुल्यम् । व्याख्येयपूजनमात्रमिति भाष्यस्य यथा कथंचन समर्थनमेव पूजनं
तदेव पूजनमात्रम् । विकारार्थस्येत्यादि । उपपादितं चैतद्विकारमन्वदस्यै । आप्राकृतमित्यादि

भाष्यप्रकाशः ।

मात्रं पण्डितं कस्यापि घटाकाशे घटविकारत्वप्रत्ययस्याभावात् । घटभूते दुग्धादावपि तथा-
प्रत्ययाभावेन दृष्टान्ताभावादनुमातुमप्यशक्यत्वात् । लोके शास्त्रे तथाप्रयोगस्य क्वाप्यनुपल-
म्भादिति । एवं बाधिते विकारपाठे तस्य प्रायताया अपि बन्ध्यासुतसौन्दर्यदेशीयत्वात् ।
किंच । शब्दमात्रमोङ्कारस्य विकृतिः । ॐकारस्तु ब्रह्मवाचक एवेति तद्विकृतयः सर्वेऽपि
शब्दा उत्सर्गतो ब्रह्मवाचका एव । 'ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपन्याख्यानम्' इति,
'स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः', ।

स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदवीजं सनातनम्' ॥

इति, 'तस्य वाचकः प्रणवः' इति श्रुतिपुराणपातञ्जलस्मृतिभिस्तथानिश्चयात् । अतः शक्ति-
संकोचेनैव व्यवहारसिद्ध्यर्थं तत्तद्वदन्तीति तन्निवर्तनायैवाचार्यः श्रौतान् हेतून् ब्रूत इति प्रागेव
निर्णीतमिति नानन्दमयानन्दब्रह्मपदानामपि मुख्यार्थोल्लङ्घनम् । अतः पूर्वस्मिन् दोषाभावाद्
द्वितीयस्मिन्नेव व्याकरणविरोधादिरूपदोषबाहुल्यादुत्तर एवासाधुरिति । यदपि वेदसूत्रयोर्विरोधे,
गुणे त्वन्यायकल्पनेति सूत्राण्यन्यथा नेतव्यानीत्युक्तम् । तदप्यसंगतम् । तथाहि । इदं हि,
'विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् समत्वाद् गुणे त्वन्यायकल्पनैकदेशत्वात्' इति नावमिकटृतीय-
पादस्यद्वयस्यैकदेशभूतम् । सूत्रस्य त्वेवं विषयः । ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशवेकवचनान्तश्चद्रुवच-
नान्तौ पाशान्मोक्षमन्त्रौ भिन्नयोः शास्त्रयोराम्नातौ । अदितिः पाशं प्रमुमोक्षत्वेतमिति तैत्तिरीये ।

रश्मिः ।

'आद् मर्यादामिविध्योः' इति सूत्रेण समासे आप्राकृतं चापण्डितमित्येव चकारो मध्ये रभसात्
अब्हिदाकारो वा । अनुमातुमिति प्राणाद्यवच्छिन्नाकाशः प्राणादिविकारः विकारत्वात् यो यदव-
च्छिन्नः स तस्य विकारः घटाकाशवत् प्राणादिविकार आकाशः प्राणाद्यवच्छिन्नः विकारत्वात् यो यस्य
विकारः स तदवच्छिन्नः घटाकाशवदिति । घटभूतदुग्धादिवद्वेलेवमनुमातुमित्यर्थः । अशाक्य-
त्वादिति स्वरूपासिद्ध्यवतारणात्तथा । बन्धेत्यादि । इदं पदं सदृशे लाक्षणिकम् । तथा चेपद्वन्ध्या-
सुतसौन्दर्यसदृशत्वादित्यर्थः । ईषदर्थे देशीयरप्रत्ययः । पूर्वस्मिन्पक्षे मुख्यव्रित्तयोल्लङ्घनं नास्तीत्याहुः
किं चेत्यादिना । एवकारः कृत इत्यत आहुः ॐमित्येतदिति । तथा च श्रुतेरेवकार इति भावः ।
अत इति उपन्याख्यानमित्यन्त्रोपशब्दात् । शक्तीत्यादि शक्तिस्तु ब्रह्मणि उक्तवाक्यात् । घट
इत्युक्तेपि वेदान्ते भासचेष्टयोरपि कर्तृत्वसंबन्धेन ब्रह्मण्यन्वयात् । परमात्मन इत्युक्त्या स्तोपपदार्थेषु तु
उक्तसंबन्धेनान्वयाभावाच्चकिंसंकोचलक्षणया योगकाविरोधकरुद्धेत्यर्थः । घटपटादौ योगासंबन्धा-
देवकारः । ननु व्यवहारे ब्रह्मवदटादिवपि व्यवहियतामित्यत आहुः व्यवहारेति । अस्ति ब्रह्मत्वेन
घटादिविषयके महात्मनां नास्त्याधुनिकानां तेषां व्यवहारसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । यथादृष्टं व्यवहार-
ज्ञानवताम् । तत्तदिति तदित्यव्ययं घटादिपदानीत्यर्थः । तदटादिकर्मभूतम् । आचार्य इति
महात्मा व्यासः ब्रह्मत्वेन घटादिज्ञानवत्त्वाद् ब्रूत इति । श्रौतानित्यादि । श्रुतिनिष्ठान् हेतून्
तद्धर्मोपदेशादीनित्यर्थः । प्रागेवेति ईक्षतिसूत्र एव । यद्यपीत्यादि । उक्तं वाचस्पतिकेनोक्तम् ।
गुणत्वादिति विभक्तिप्रातिपदिकयोः प्रातिपदिकानां प्राधान्यं सख्याया गुणत्वं विभक्तिप्रातिपदिकयोः

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ १९ ॥ (१११६)

‘अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश
आप्रणखात् सर्व एव ससुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति
नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं
वेदेत्यधिदैवतमथाध्यात्ममप्यथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ इत्यादि । तत्र

भाष्यप्रकाशः ।

अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वेतानिति शाखान्तरे । तत्र संदेहः । बहुवचनान्तो मन्त्रः प्रकृतौ
निविशते न वेति । तत्र प्रकरणवशेन ग्राप्तावपि विकल्पापादकत्वाद् बहुवचनस्यैकस्मिन् पशुपाशे
असमर्थत्वाच्च न निवेशो युक्त इति बहुपाशकपशुगणयुक्तासु विकृतीपृत्कष्टव्य इति पूर्वः
पक्षः । सिद्धान्तस्तु पाशरूपप्रातिपदिकार्थान्वितं विभक्त्यभिहितं कर्मकारकं प्रकृतावप्यस्तीति
पाशकर्मकोन्मोचनाभिधानेन संभवन्मन्त्रो नोत्कर्षं सहते । संख्यामात्रं त्वसंभवदपि गुणत्वान्न
प्रातिपदिककारकयोः प्रधानभूतयोरुत्कर्षणसमर्थम् । इह संख्याप्यविवक्षिता । पाशकर्मणोरभि-
धानमात्रेण व्यवहारस्य सिद्धेः । किं चैकस्मिन्नप्यवयवबहुत्वाभिप्रायेण छान्दसो बहुवचनप्रयो-
गोऽवकल्पते । अतो गुणोऽन्यायकल्पनाया अदुष्टत्वात् प्रकरणानुरुद्धो विकल्प एव युक्त इति ।
एवं चात्र सूत्राणां वेदार्थनिश्चयनाय प्रवृत्तत्वेन संख्यावदेकदेशत्वाभावात् तदन्यथानयने
मीमांसाद्वयस्य वेदस्य च विपुलापेक्षेति । वस्तुतस्तु ।

‘युक्तिभिरतिशिथिलाभिः समादधानो दृढान् दोषान् ।

वाचस्पतिरपि भाष्ये व्याख्याव्याजेन दूषणं ब्रूते’ ॥

इति बोध्यम् ॥ १८ ॥

इति पञ्चममानन्दमयाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ १९ ॥ अथ य एष इत्यादि । इदं छान्दोग्ये प्रथम-
प्रपाठके श्रूयते । विषयवाक्यस्युपन्यस्य संशयाकारमाहुः किमित्यादि । तथाचात्र त्रिकोटिकः
रश्मिः ।

प्रातिपदिकं मुख्यम् । धर्मिवाचकत्वात् । विभक्तिस्तु गुणभूता कर्मकरणादिसंबन्धरूपधर्मवाचकत्वात् ।
संख्यायास्तु विभक्त्यपेक्षयापि गुणत्वं विभक्तिवान्यकर्मकारकगतसंख्याभिधायित्वादिति बोध्यम् ।
यद्वा, प्रातिपदिकार्थान्वितविभक्त्यभिहितकर्मकारकातिरिक्तमसंभवद्वस्तुत्वं गुणत्वं तस्माद्गुणत्वात् ।
संख्याविवक्षितापीत्याहुः किं चैकस्मिन्नित्यादि । गुण इत्यादि संख्यायां पाशावयवगतबहुत्व-
संख्यालक्षकत्वकल्पनाया इत्यर्थः । एवं संख्यामुक्त्वा तस्य दृष्टान्तस्य वैषम्यमाहुः एवं चेत्यादिना ।
व्याख्याव्याजनेनेति यथावयवग्रायपाठवापश्च विकारप्रायपाठवापेन तुल्यः इति । स्वपक्षे दोषमनु-
द्धार्य परपक्षे दोषदानरूपवितण्डासत्त्वात् ॥ १८ ॥

इति पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ १९ ॥ श्रूयत इति । श्रुत्यर्थस्तु हिरण्मयो ज्योतिर्मयः ।
पुरुषः पुरिशयनात् । दृश्यते समाहितचेतोभिः । आप्रणखादानखाग्रम् । तेन सर्वोपि सुवर्णप्रचुरः ।
अक्ष्णोर्विशेषमाह कपेरासनमिव तेजसि पुण्डरीकमेवंभूते तस्याक्षिणी तस्योदितिरिति नाम ।

संशयः । किमधिष्ठातृदेवताशरीरमाहोस्वित् परब्रह्मेति, ब्रह्मणो वा शरीरमिति । तदर्थमिदं विचार्यते । हिरण्मयशब्दः सुवर्णविकारवाची, आहोस्वित् प्रकाश-
साम्येनानन्दवाचीति । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य आनन्दमयस्य फलत्व-

भाष्यप्रकाशः ।

संशय इत्यर्थः । तदर्थमिदं विचार्यत इति तादृशसंशयोत्पत्त्यर्थं तस्य बीजं विचार्यत इत्यर्थः । तदाहुः हिरण्मयेत्यादि । ननु जन्माद्यधिकरणसमन्वयाधिकरणाभ्यां लक्षणकथना-
दिना सप्रकारां कारणतां विचार्येक्षत्यानन्दमयाधिकरणाभ्यामसंभवादिदोषनिरासेन सा
रक्षिम् ।

एतज्ज्ञानफलमाह उदेतीति । एतदग्रे तस्यैव सामं च गण्यौ तस्मादुद्गीयस्तस्मात्त्वेबोद्धेतैतस्य
हि गाता स एव ये चामुष्मात्परात्पराञ्चो लोकास्तेषां चैव देवकामानां चेति पठितं तदग्रे इत्यधिदेवत-
मिति । तदग्रेऽथाध्यात्ममिति । तदग्रे वागेवर्कं प्राण इत्यादि । तदग्रे अयं यदेतदक्षः शुङ्गं मा इत्यादि ।
तदग्रे य एपोन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति एतासामगोत्रे वक्तव्यः । किमित्यादीति । अत्र भाष्ये ।
अधिष्ठात्रित्यादि । हिरण्मयवपुरिति वक्ष्यमाणवाक्यादित्यर्थः । इदमेव वाक्यं ब्रह्मण इत्यादावपि
ज्ञेयम् । विचार्यत इति यथा दृश्यमानशालाज्ञातिवर्तेत द्विकोटिकश्च भवेदित्यर्थः । हिरण्मये-
त्यादीति । अत्र भाष्ये । आनन्दवाचीति 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' इति श्रुतेः प्रकाशस्यानन्दे-
न्यत्र च साम्येनानन्दवाचीत्यर्थः । गौणी लोके हिरण्मयस्यानन्दजनकत्वात् जन्यजनकभावसम्बन्धो
लक्षणा । ज्ञानं जातिस्त्वात्र भातीत्यनेनामृतनिष्ठभावानुकूलव्यापारकथनेन कथनात् । व्यापारस्यानात्म-
त्वात् । जातौ शक्तिराकृत्यधिकरणासुरोपात् । विशिष्टे शक्तिरिति द्वितीयसुचोविन्याम् । व्यक्तौ शक्तिरिति
प्रस्थानरत्नाकरे उभयशास्त्रफलितमुक्तम् । 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म' इति भाष्यश्रुतेः आनन्दविशिष्टे
ज्ञाने ब्रह्मपदशक्तिर्वा । अन्यस्माद्वाङ्निवृत्तिश्रुतेः । तत एव तद्वर्गशक्तेरपि । न च ज्ञानत्वविशिष्टे
ज्ञानस्यानन्दत्वविशिष्टे आनन्दस्य शक्तिः जातौ विशिष्टे व्यक्तौ वा । सत्ताया विद्यमानत्वेत्यात्मान-
तिरिकात् । ज्ञानानन्दवद्भूतमानत्वेपि सत्तामात्रमित्यत्र देवकीस्तुतौ धर्मताप्रतिषेधात् । नन्वेवं सति
ज्ञानवत्त्वेनात्मानं व्यमाह्वीत्स्वं तथा सति वेदस्वात्मपदादेर्ज्ञानादिमति लक्षणान्नाजगुपदिति चेन्न । सत्त्वं
ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्मेत्यत्र ज्ञानवत्त्वेनात्मानं व्यमाह्वः । पूर्वं इति । वेदमीमांसायां सास्ति न तु वेदान्त-
मीमांसायां, आनन्दत्वानन्दतत्संयधानामेकत्वात् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेः । अतो लघुश्रुणे ।

'सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ।

सत्त्वं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः" ॥ ७२ ॥

प्रकृतेऽसत्तांशभावाजातिरात्मा वाक्यपदीयात् आत्मा ब्रह्म कोशात् ब्रह्मज्ञानमिति स्पष्टम् । अतः
आनन्दे ज्ञानं जातिस्त्वंद्वयत्रापि । दूरत्वादुपाध्यवीनश्चाक्षुषः संशयोऽयं तु शाब्दे विरुद्धशब्दोपजन्यः ।
विरोधश्च सहानवस्थानलक्षणो हिरण्मये आनन्दत्वाभाव आनन्दे हिरण्मयत्वाभावो ह्यविदुषाम् ।
यद्यजनकं तत्तद्गुणकं यद्यद्गुणकं तत्तदात्मकमिति व्याप्तिभ्यां हिरण्मयस्यानन्दजनकत्वादानन्दत्वमिति
चेद्विषयावेत तदा तु हिरण्मयत्वरूपद्वयोपाधिर्वैलीयान् । सहानवस्थानलक्षणविरोधं प्रापयिष्यति । तथा च
शरीरत्वेनैकविधो दृष्टः परब्रह्मत्वेन चापर उद्भावितोत्तितैवस्त्रिपदार्थदर्शनात् । न च संदेहो नोपपद्यते
श्रुत्या 'ध्येयः सदा सवितुमण्डलमध्यवर्ती' इत्यग्निपुराणवाधादिति वाच्यम् । पुराणस्यापि पञ्चमवेदत्वाङ्ग-
पर्वहणत्वाच्चेति । लक्षणेत्यादि आदिना प्रकारः स च निमित्तत्वादिः । असंभवेत्यादि । अव्याप्त्यति-

श्रुत्वा द्वितीयोपाख्याने, स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः स य एवंविदिति साधनस्यानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्यति फलं श्रुतम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

परीक्षिता । तथा सति लक्षणप्रमाणाभ्यां ब्रह्मज्ञानस्य सौकर्यात् तावत्तैव च ततः फलसिद्धेः किमनेनाधिकरणेनेत्याकाङ्क्षायां पूर्वाधिकरणेनास्य संगतिं वक्तुमाहुः ब्रह्मविदित्यारभ्य, विचारारम्भ इत्यन्तम् । द्वितीयोपाख्यान इति यद्यपि प्रथमप्रपाठक एतादृशं वाक्यमस्ति । तथापि तत्र, स एको ब्रह्मण आनन्द इति गणितानन्दं प्रस्तुत्य तत्पठितं, न तु बाह्यनसागोचरं प्रस्तुत्येति पूर्णब्रह्मविदस्तदनुपयुक्तमिति शङ्का स्यादतस्तदभावायैतदुक्तम् । अत्र हि सर्वान्ते एतदुक्तवाग्रे, हावु हावु इत्यहोअर्थकेन शब्देन वीक्ष्यया आश्चर्यमुक्तत्वा, अहमन्नमित्यादिना सर्वात्मभावं ब्रह्मभावं चाह । तेनैतज्ज्ञानमक्षरसायुज्ये परब्रह्मसायुज्ये च फलोपधानायावश्यकमित्येतस्य कथनम् । नच भवत्वेवं, तथाप्यस्य विचारे किं बीजमिति वाच्यम् ।

रश्मिः ।

व्याप्त्यसंभवरहितोऽसाधारणधर्मो हि लक्षणमिति तथा । अशब्दत्वे लक्षणशब्दस्याप्रवृत्तेरसंभवः । आनन्दे ब्रह्मत्ववासनावतां जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्यान्यासिर्लक्ष्यत्वात् । येषां त्वक्षरधियां तादृशवासनाभावस्तोषामतिव्याप्तिरानन्दे लक्षणस्येति ज्ञेयम् । परीक्षितेति यथा पूर्वतन्त्रे 'तस्य निमित्तपरीष्टिः' इतिसूत्रयता श्रीजैमिनिना परीक्षिता, तथोत्तरतन्त्रेपीति भावः । फलसिद्धेरिति ब्रह्मात्मविषयकशब्दज्ञानरूपं फलमत्र । एतादृशमिति स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः स य एवंविदिति । [सर्वात्मभावमिलादि पृथिवी वात्रमित्यत्रात्मभावः सर्वात्मभावः व्याहृतिर्ब्रह्मभावात् पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठित इत्यग्रेतन्त्रश्रुतेरन्तरिक्षमपि ज्ञेयम् । सर्वेषामात्मत्वं सर्वात्मभावः । अस्मत्पदार्थस्यात्मत्वमन्नस्य देहत्वमादिशब्देनाहमन्नाद इत्यादिनाकाशरूपान्नादरूपस्य ब्रह्मणो भावो ब्रह्मत्वं ब्रह्मभावः । आकाशोन्नाद इति श्रुतावाकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेर्ब्रह्मशरीरमाकाशः अहं श्लोककृदित्यादिना संघातकृतब्रह्मवदाकाशद्वारा । श्लोकं संघाते ।] एतदिति आनन्दवहयां हि यतो वाचो निवर्तन्ते इतिश्रुतिवाक्यानन्तरं 'एतं ह वाच न तपति किमहं साधु नाकरवस्, किमहं पापमकरवमिति' इति निरुच्य स एवं विद्वानित्यनेन वाङ्मनसागोचरं प्रस्तुत्यात्मग्रीणनमुक्तम् । एतमित्यस्यैवंविदमिति माष्यम् । ज्ञानं च शान्दमत्र सर्वेषु । अग्रे श्रुतप्रपाठकेपि पूर्णब्रह्मवित्त्वं न हीयत इति एतत् द्वितीयप्रपाठकस्य 'स यश्चायं पुरुषे' इति वाक्यमुक्तमिति भावः । यद्वा वारुण्यां विद्यायामानन्दमात्रपर्यवसितिदर्शनेनानन्दः पूर्णं ब्रह्म तत्प्रसाधनाग्रे इत्येतदुक्तम् । ननु तर्हि अक्षरब्रह्मविदः एतदनुपयुक्तमत आहुः अत्र ह्रीत्यादि । अहमन्नमित्यादिनेति 'अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोहमन्नादोहमन्नादः । अहं श्लोककृदहं श्लोककृदहं श्लोककृत् । अहमस्मि प्रथमजा क्रतास्य पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य नामासि यो मा ददाति स इदेव भावा अहमन्नमन्नमदन्तमादमि । अहं विश्वं भुवनमम्यमवां सुवर्णज्योतिः य एवं वेद इत्युपनिषत्' इत्यनेनेत्यर्थः । अत्रान्तिकतया सर्वात्मभावं सर्वस्मिन्नात्मभावः सर्वात्मभावः । अन्नादान्तिकया ब्रह्मभावं ब्रह्मणोन्नादस्य भावोन्नादत्वं, अत्र हि अन्नपदेन गोम्यमन्नादपदेन भोक्ता अग्रे कार्यकारणसंघातकर्तुरभेदे गदति 'श्लोकं संघाते' इतिषात्तुपादात् संघातकृद्ब्रह्म तद्भावम् । तेनेत्यादि । ज्ञानं शान्दम् ।

तत्र सवितरि विद्यमानस्याब्रह्मत्वे फलं नोपपद्यत इति विचारारम्भः । तत्र हिरण्यमयशब्दो विकारवाची । केशनखादयश्चोच्यन्ते शरीरधर्माः । 'मृता वा एषा त्वगमेध्या यत् केशश्मश्रू' इति शरीरमन्तरा नोपपद्यते । परिच्छेदश्चाधिदैविकादिवचनं च बाधकम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

तत्त्वेवं भयं विदुषोऽमन्वानस्यत्यनेन मननाभावे भयस्योक्ततया तदापत्तेरेव वीजत्वादित्याशयेनाहुः तत्र सवितरीत्यादि । तथाचास्य हेतुतागर्भः प्रसङ्गोऽत्र संगतिरित्यर्थः । किं चायं जन्मादिब्रह्मस्थविचारः सर्वस्याग्रिमविचारस्य मूलम् । तत्राग्रे, फलमत उपपत्तेरित्यनेन सर्वफलदाता भगवानेवेति वक्तव्यम् । ततोऽग्रे चतुर्थेऽध्याये निषेधमुखेन प्रतीकोपासना, विधिमुखेनाङ्गोपासनाश्चादित्यादिमतिष्वग्रे वक्तव्यास्तत्र मतान्तरोक्तरीत्या प्रतीकोपासनानामब्रह्मपरत्वेऽपि तद्वाक्योक्तफलसिद्धिस्तदन्तःस्थाद् ब्रह्मण एवेति ज्ञापनायाङ्गोपासनानां ब्रह्मपरत्वे तदुक्तमवान्तरफलं तत्कृतत्वस्वरूपं मुख्यं फलं च भगवत एवेति ज्ञापनाय चाप्येतद् बोध्यम् । तेनान्तःपदघटितेषु वाक्यान्तरेषु सत्सम्प्येतस्यैव विषयवाक्यत्वेनोदाहरणेऽप्येतदेव वीजमिति बोध्यम् । पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि । विकारवाचीति ब्रह्मत्वाद् विकारार्थकप्रत्ययवान् । नोपपद्यते इति मृतत्वकसंयन्धो नोपपद्यते । परिच्छेदश्चेत्यादि अन्तराऽऽदित्य इत्यनेनोक्तस्तदन्तर्वर्तित्वकृतः परिच्छेदः । इत्यधिदैवतमित्यनेनोक्तमाधिदैविकवचनम् । 'आध्या-

रक्षिः ।

अक्षरेति वैद्योऽविद्यानाशो नाक्षरसायुज्यं पृथिव्यास्तद्विकाराणामभावेहमन्नमित्यादौ ब्रह्माभानापत्तेः किं तु अक्षरकार्याविद्याक्षरसायुज्यमतस्तेन सर्वात्मभावब्रह्मभावयोः सातत्येन फलोपधानापेक्षेण स यश्चायं पुरुष इति श्रुत्युक्तादित्यैक्यशब्दज्ञानं फलोपधानायावश्यकमेवं परब्रह्मसायुज्यं न सयोगजन्यं कारणे व्यङ्गत्वात् किं तु संयोगविप्रयोगसंचारिभावजन्यं वैराग्यरूपसंचारिणो मुख्यत्वमतो ब्रह्मभावः साधनं ब्रह्मविदिति श्रुतेः । उक्तश्रुत्युक्तं शब्द ज्ञानं फलोपधानायावश्यकं सहकारिकारणम् । एतस्येति श्रुत्युक्तशब्दज्ञानस्य फले सायुज्ये सहकारिकारणोपधानाय सहकारिकारणभावाय । तदापत्तेरिति एवकारोप्यर्थः । फलोपधानायावश्यकत्वरूपवीजसमुच्चयाय । तथा चेत्यादि । आप्ये । स यश्चायमिति श्रुतौ । सवितरीत्यादि फलमेतमानन्दमयसुपसंकल्पेति श्रुत्युक्तमानन्दमानन्दमयोवसान इति श्रीभागवतोक्तं च श्रुतावेक इत्यानन्दमयैक्यम् । विचारेति अस्पष्टत्वेन विचारारम्भ इत्यर्थः । प्रकृते । अस्य हेतुतेति असाधिकरणस्यात्राधिकरणे । हिरण्यमय आनन्दमय इत्यत्रानन्दमयत्वविशिष्टहिरण्यमयज्ञानरूपविशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाद्हेतुता । एकसंयन्विज्ञानमपरसंयन्विस्मारकमिति नियमादधीतवेदान्तानां आनन्दमयरूपसंयन्विज्ञानं संयन्विन एकार्थप्रतिपादकत्वरूपसंयन्वेन हिरण्यमयप्रतिपादकस्य वाक्यस्य स्मारकमिति स्मृतस्य हिरण्यमयप्रतिपादनस्योपेक्षानर्हत्वमिति प्रसङ्गसंगतिः । वाक्यान्तरेऽपि । एतान्यन्यवैवान्यमतानुवादे लिखितानि । एतदेवेति उक्तमननमपि । एवकारोऽप्यर्थः इति फलोपधानावश्यकत्वमपि वीजम् । छान्दस हिरण्यशब्दं मत्वाहुः ब्रह्मजित्यादि तथा च हिरण्यविकारवाचीति भाष्यार्थः । इत्यधीत्यादि । श्रुतिस्तु प्रथमविषयवाक्येऽन-

अतः सर्वथा तच्छरीरमिति मन्तव्यम् । चाक्षुषत्वाच्च । इन्द्रियवत्त्वं च श्रूयते । यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्येति । कपेरास आमनम् । आरक्तं तस्यासनं भवतीति । असंभ्यतुल्यता च । अतो देहेन्द्रिययोर्विद्यमानत्वाज्जीवः

भाष्यप्रकाशः ।

त्पिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवाधिदैविकः' इति स्मृतौ तस्याध्यात्मिकामेदकथनादाध्यात्मिकस्य च जीवत्वात् तद्वचनमपि ब्रह्मत्ववाचकमित्यर्थः । आदिपदं, य एषोऽन्तरिक्षिणीति, अथाध्यात्ममित्यादिनोक्तानामक्षिपुरुषधर्माणां संग्रहाय । अक्षिपुरुषविचारोऽपि, स यथायं पुरुष इति श्रुत्यर्थनिर्णयायेति बोध्यम् । मन्तव्यमिति उक्तहेतुभिर्निश्चयम् । एवं देहत्वसाधनेन देहित्वं साधयित्वेन्द्रियवत्त्वं साधयति इन्द्रियेत्यादि । कप्यासमिति उपवेश-

रश्मिः ।

न्तरं तस्यैव च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गीतैतस्य हि गाता स एष ये चासुष्मात् पराञ्चो लोकाः तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यग्रे इत्यधिदैवतमिति पूर्वमुक्तम् । श्रुत्यर्थस्तु तस्योदितिनाम्नो गेष्णौ पृथ्व्याश्चुक्तलक्षणे पर्वणी तस्मात्परमात्माद्गीथः । यत एतस्योदिनाम्नो गाता तस्मादेवोद्गीयति इत्युद्गीतेत्युद्गीतानामप्रसिद्धिः स एष उन्नामासुष्मादादित्यात् । किं च लोकाधिष्ठातारो देवास्तेषां कामानां फलानां चेष्टे ईक्षिता । इत्यधिदैवतमुद्गीथस्वरूपं देवस्येत्यर्थः । य एष इत्यादि । श्रुत्यर्थस्तु अथ भिन्नप्रक्रमे । अस्यां परिदृश्यमानायां । श्रुतिस्तु अथाध्यात्मं वागेवर्क प्राणः साम तदेतदस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादध्यध्यूढं साम गीयते इति । अग्रे वागेव सा प्राणोऽमस्तस्मामेति श्रुत्या सामनिर्वचनम् । इतरापि निर्वचनानि श्रोयन्ते चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादध्यध्यूढं साम गीयते । चक्षुरेव सा आत्मानस्तस्मात् श्रोत्रमेवर्चनः साम तदेतदस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादध्यध्यूढं साम गीयते । श्रोत्रमेव सा, मनोमः, तस्मासाध यदेतदक्षः शुक्ल भाः सैवर्गं यन्नीलं परं कृष्णं तस्मात् तदेतदस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादध्यध्यूढं साम गीयते अथ यदेतदक्षः शुक्ल भाः सैव साध यं नील परः कृष्णं तदमः तस्मामेति अग्रेऽथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्कं तस्मात् तदुत्तमं तद्यजुः तद्वज्र तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुच्यरूपं यावमुच्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामेति अस्या अर्थः । दृश्यते योगिभिरपि सार्व-त्म्यमुद्दिष्टैरतिदिष्टैर्धर्मैः पूर्णात्मत्वं चक्षुष्टपुरुषस्य । अतीति 'अन्यत्रैव प्रतीतायाः' इति कारिकोक्ताति-देशः । अतिदेशवाक्यगतं कार्यं स यश्चायमिति श्रुतावैक्यम् । नामेति नामनिर्वचनस्य तस्योदिति नाम 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मस्य उदितः' इति श्रुतौ । सैव पुरुष ऋक् उक्त्यादन्यच्छ्रज्जातं लिङ्गव्यत्य-यस्तु विधेयलिङ्गापेक्षया बोध्यः । तस्यैतस्य चक्षुष्टपुरुषस्य तदेव रूपं परममुष्णादित्यरूपस्य हिरण्य इति यौ ऋक्सामरूपौ अमुष्णादित्यपुरुषस्य गेष्णौ पर्वणी तावस्यापि गेष्णौ यदमुष्णादित्यरूपस्य पुरुषस्य नामोदिति उद्गीथ इति च तदेवायं नामेति । अक्षिपुरुषेति मिथुनत्वशुक्लत्वादीनामित्यर्थः । नन्वेक-यैव निर्वाहे द्वितीयस्याः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तदाहुः अक्षीत्यादि । तथा च स यश्चायं पुरुष इत्यत्र यच्छब्दार्थपुरःसरं श्रुत्यर्थनिर्णयायेत्यर्थः । तदग्रे स्पष्टीकरित्येतेऽस्माभिः । फलं स्वसाधिकारी-त्यस्य व्याख्याने देहित्वमिति आदित्यान्तःस्थदेहित्वम् । भाष्ये । अत इत्यादि उक्तवाक्येभ्यः । कश्चिदिति विज्ञानमय इति सर्वोपनिषदि सूर्यविशेषणात् । अधिकारीति आनन्दमय इत्यर्थः ।

१. मिथुनम् । २. यन्नीलमिति छेद । ३. सुरम् । ४. तद-अ-म ।

कश्चिदधिकारी सूर्यमण्डलस्य इति गम्यते । फलं तत्सायुज्यद्वारेति । अधोच्येत, एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति । अपहतपाप्मत्वादिधर्मश्रवणात् । पूर्वदोषस्यापि विद्यमानत्वाद् ब्रह्मण एव केनचिन्निमित्तेन शरीरपरिग्रह इति । तस्य च शरीरस्य कर्मजन्यत्वाभावादपहतपाप्मत्वादि संगच्छते । सुवर्णशरीरत्वमप्यलौकिकत्वाद् ब्रह्मण एव संगच्छते । शरीरवदिन्द्रियस्यापि परिग्रहः । वर्णमात्रपरिग्रहान्नासम्भ्यता । स्थावरापेक्षया जङ्गमस्योत्कृष्टत्वात् स्थावरावयवोपमानवज्जङ्गमावयवोपमानं स्थावरस्यापीति सर्वब्रह्मभावाय श्रुत्युक्तत्वाच्च । तस्माद्

भाष्यप्रकाशः ।

नार्थकस्यासतेः करणे घञ् । कर्मेर्मर्कटस्यासनमधोभाग इव कप्यासम् । उपमावाचकपदलोपाहृतोपमा । तेन रूपकातिशयोक्तिः । ननु यदि स जीवः स्यात् तदा तैत्तिरीये परिकरान्तानामुपासनानामनन्तरं, स यथायमिति वाक्यं नोच्येत । तथा बृहन्नारायणीये, आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपतीत्यनुवाके त्रयीविद्यात्मकत्वमुक्त्वा, आदित्यो वै तेज ओजो बलमिति तदग्रिमानुवाके ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामामोतीति फलं नोच्येतेति शङ्कायामाह फलमित्यादि आनन्दमयोपसंक्रमणरूपं फलं स्वस्याधिकारिसायुज्यद्वारा भवतीत्येतदर्थं तदनन्तरमुच्यते । 'आदित्यो वै तेज' इत्यत्रापि ब्रह्मणः सायुज्यमित्याद्युक्त्वा, 'एतासामेव देवतानां सायुज्यं साष्टितां समानलोकतामामोति य एवं वेद' इत्युच्यते । एवमधिष्ठातृदेवताशरीरकोटिः साधिता । ब्रह्मशरीरकोटिं साधयति अधोच्येतेत्यादि । अनया श्रुत्या असाधारणब्रह्मधर्मश्रावणादयं ब्रह्मैवेत्युच्येतेत्यर्थः । तद् दूषयति अपहृतेत्यादि । स्थावरस्येति पुण्डरीकस्य । एवमुपमाप्रयोजनं तु ब्रह्मप्रवेशेन सर्वस्य ब्रह्मभावबोधनम् । ब्रह्मदाशा इतिवत् ।

रश्मिः ।

आनन्दमयो विज्ञानमयो 'विज्ञान आदित्यः' इति श्रुतेरानन्दमयफलाधिकारीत्यर्थः । प्रकृते । अनन्तरमिति उपासनायाश्चित्तशुद्धिः । नोच्येतेति । स्वस्याधिकारीति । अत्रायं, स यथायं पुरुष इति श्रुत्यर्थनिर्णयः । यथायं पुरुषः अन्तरिक्षिणि पुरुषः कुतोयं निर्णयः प्रसिद्धपुरुषार्थत्यागेन । एवं तु स्यात्, अत्रैकपदेनामेद उच्यते, स नाविद्यावच्छिन्नमायावच्छिन्नयोः संभवतीति प्रसिद्धं परित्यज्याक्षिप्तिता मायावच्छिन्नपुरुषो गृह्यते । तस्य ब्रह्मत्वमधिकरणे वक्ष्यते इति एवममेद उपपन्नः । साष्टितामिति समाना ऋष्टिः ऋद्धिः । जीवस्योपासाफलत्वायोगात् । इति फलमिति । आदित्यो वै तेज ओजो बलमिति ज्ञानस्य फलम् । ब्रह्मण इति पष्ठया विभाजितं जीवात् ब्रह्मेति । सैषा त्रयेव विद्या तपति य एषोन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुष इत्युक्तहिरण्यमयः । अयं ब्रह्मैवेति पदत्रयमध्याहृत्य भाग्यं योजयन्ति अनयेत्यादिना । उच्येत इति विधानधीष्टे वा लोद् । अपहृतेत्यादीति । भाष्ये । पूर्वदोषस्येति विकारमयहन्तपदप्रतिपाद्यत्वस्य । प्रकृते । सर्वब्रह्मेति भाग्यं विवृण्वन्ति स्म एवमुपमेति । ब्रह्ममेत्यादि तत्सद्वा तदेवातुग्राविशदिति श्रुत्युक्तेन । सर्वस्येत्यादि जङ्गमस्थावररूपस्य, ब्रह्मभावो ब्रह्मत्वं समत्वं 'निर्गुणं हि सयं ब्रह्म' इति श्रुतेस्तस्य बोधनम् । ब्रह्मदाशेति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुत्या सर्वस्य ब्रह्मत्वेपि सेव्यं ब्रह्मपदवत् सेवकेन्द्रः करणारूढं न भवतीति ब्रह्मत्वविधानं तद्वदसंश्लेष्युपमानत्वं न भविष्यति तत्परिहारायैवमसम्भोपमेत्यर्थः । इतिवदिति यच्च वृत्तावसु क्षेपण इत्यस्मात् इतिरूप-

ब्रह्मण एवेदं शरीरमित्येवं प्राप्ते, उच्यते ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥

अन्तर्दृश्यमानः परमात्मैव । कुतः । तद्धर्मोपदेशात् । तस्य ब्रह्मणो धर्मा उदित्यादिधर्मा उपदिश्यन्ते । 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' इति । अयमाशयः । ब्रह्म कारणं, जगत्कार्यमिति स्थितम् । तत्र कार्यधर्मा यथा कारणे न गच्छन्ति । तथा कारणासाधारणधर्मा अपि कार्ये । तत्रापहतपाप्मत्वादयः कारणधर्मास्ते यत्र भवन्ति तद् ब्रह्मेत्येवावगन्तव्यम् । बलिष्ठत्वात् कारणधर्मस्य । नामतुल्यता-मात्रमुभयेषामपि धर्माणाम् । ते श्रुत्येकसमधिगम्या ब्रह्मणि । लोके प्रमाणा-

भाष्यप्रकाशः ।

स्फुटमन्यत् ।

सूत्रं पठित्वा समादधते अन्तरित्यादि । ननु बाधकानां बहूनामुक्तत्वाद्वर्मोपदेश-मात्रेण कथं ब्रह्मत्वनिश्चय इत्यतस्तद् व्युत्पादयन्ति अयमाशय इत्यादि । स्थितमिति पूर्वाधिकरणैर्निर्णीतम् । कार्यधर्मा इति कार्यासाधारणधर्माः । दृष्टं चैतत् । न हि घटीया जलाहरणयोग्यत्वादयो मृत्पिण्डकपालादौ गच्छन्ति । न वा मृत्पिण्डादिसंस्थानविशेषा घटादौ । अथ यदि गच्छेद्युस्तदा कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यं न भवेत् । कार्यकारणव्यवहारश्च भज्येत । अतो ये असाधारणा धर्मास्तेऽन्यत्र न गच्छन्तीति नियतम् । तत्र प्रकृतवाक्ये, 'तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' इत्यनेनोक्तमपहतपाप्मत्वम् । तथा आदि-पदेनाक्षिपुरुषवाक्ये 'सर्गं तत्साम तदुक्तं तद्युक्तं ब्रह्म तस्यैतस्यैतदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम' इत्यनेनोक्तमृक्सामादिसार्वार्त्थ्यं यन्नाम तन्नामेत्य-तिदिष्टं नामनिर्वचनहेतुभूतमपहतपाप्मत्वं च, 'य आत्मा अपहतपाप्मा' इति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मासा-धारणधर्मत्वेन सिद्धम् । तथा, इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुत्यन्तरसिद्धं सार्वार्त्थ्यं च कारणभूत-ब्रह्मासाधारणधर्मरूपं नान्यगामि तदत्रोपदिश्यते । एषमन्येऽपि श्रुत्यन्तरोक्ता असाधारणा ब्रह्मधर्मा यत्र भवन्ति तद् ब्रह्मेत्येवावगन्तव्यम् । तेन सूत्रे अन्तःपदं स्थानान्तरस्याप्युपलक्षकं, न तु तावन्मात्रपर्यवसन्नमिति बोधितम् । नच कैशनखादीनां कार्यधर्माणामपि बोधनात् कथं विनिगमनेति शङ्क्यम् । उपजीव्यत्वेन नित्यत्वेन च कारणधर्मस्य बलिष्ठत्वात् । न चापहत-पाप्मत्वं स्वाध्याये मुख्यप्राणे चोच्यते, सार्वार्त्थ्यं च चतुर्मुखादावतः कथमसाधारणत्वमिति शङ्क्यम् । यतो नामतुल्यतामात्रमुभयेषां धर्माणाम् । स्वाध्यायादौ अपहतपाप्मत्वं पापराहि-

रश्मिः ।

मस्य प्रासोस्मिन्नित्यधिकरणार्थकघञा सिद्धवतीत्युक्तं तद्वाग्यासंभृतम् । स्फुटमिति । अत्र भाष्ये चर्णमात्रेत्यादिमात्रपदेन कोपरासनरूपस्य द्रव्यस्य व्यवच्छेदः । प्रकृते । उक्तत्वादिति पूर्वपक्षे तथा । सर्गं तत्सामेति व्याख्यातैषा । अव्याख्यातमाहुः सार्वार्त्थ्यमित्यारभ्य य इत्यन्तम् । ऋक् सामेति हेतुभूतम् । इदं सर्वमिति इदं परिदृश्यमानं सर्वं यत् तदयमात्मेत्यर्थः । सार्व-र्त्थ्यमिति अयमात्मेत्यतिदिष्टं जगन्निष्ठमिदम् । अन्य इति अस्तिमात्मादयः । तेनेति । अथवा 'य एषोन्तरिक्षिण पुरुषो दृश्यते' इत्यादावक्षिपुरुषेति तद्धर्मोपदेशेन । तावन्मात्र इति । आदित्य-मण्डलान्तस्थमात्रेत्यर्थः । बलिष्ठत्वादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति न च केसोत्त्यादि । नामतुल्यता-मात्रमित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति न चापेत्यादिना । कथमित्यत उपपादयन्ति स्वाध्यायेत्यादि ।

न्तरमपि प्रवर्तते । अतः सर्वरसादयो ब्रह्मनिष्ठा एव धर्माः । स्थूलत्वादयस्तु ये ब्रह्मणि निषिध्यन्ते, अस्थूलादिवाक्येषु ते कार्यधर्माः । अणोरणीयानित्यादिषु कारणधर्मा एव । अत एकोऽप्यसाधारणो धर्मो विद्यमानः शिष्टान् संदिग्धानपि ब्रह्मधर्मानेव गमयति । इममेव श्रुत्यभिप्रायमङ्गीकृत्य सर्वत्र ब्रह्मवाक्यनिर्णयमाह

भाष्यप्रकाशः ।

त्यरूपं, स्वाध्यायो देवपवित्रमिति य एवंविदि पापं कामयत इति तत्र तत्र लिङ्गात् । अत्र तु सर्वकर्माज्जनराहित्यरूपम् । 'अनन्वितं ते भगवन् विचेष्टितं यदात्मना चरसि च कर्म नाज्यसे' इति श्रीभागवतवाक्यात् । एवं चतुर्मुखादिमार्वात्म्यमपि साङ्ख्यम् । 'अविज्ञाय परं मतः एतावच्च यतो हि मे' इति द्वितीयस्कन्धे नारदं प्रति ब्रह्मवाक्यात् । अत उदित्यादीनामेवं अरणभूतब्रह्मासाधारणधर्मत्वे सिद्धे तत्सहपाटितानां दृश्यत्वहिरण्यश्मश्रुत्वादीनामपि ब्रह्मधर्मत्वमेव बोध्यम् । यतस्ते श्रुत्येकसमधिगम्या ब्रह्मणि । लोके तु तेषां गमकं प्रमाणान्तरमपि वर्तते । अत एतद्वत् 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' इत्यादिश्रुत्यन्तरोक्ताः सर्वरसादयोऽपि ब्रह्मनिष्ठा एव धर्मा बोध्याः । श्रुत्येकसमधिगम्यत्वस्य तेष्वपि तौल्यात् । नचैवं सति स्थूलत्वादिप्राप्तिः शङ्क्या । तेषां श्रुत्या निषिध्यमानत्वेन कार्यधर्मत्वात् । नच ब्रह्मणि विरुद्धधर्माश्रयत्वस्याग्रे व्युत्पादनीयत्वात्, 'आसीनो दूरं व्रजति', 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' इत्यादिषु सहावस्थानविरुद्धक्रियाधर्मयोरिव भावाभावविरुद्धस्थूलत्वतदभावयोरपि शब्दवचनत्वादेतेषां कारणधर्मत्वमेवास्तिवति शङ्क्यम् । इतः पूर्वं गार्ग्या उपादानकारणबोधार्थं कार्याणां प्रकृततया याज्ञवल्क्येन कार्यविलक्षणकारणबोधनार्थं कार्यधर्माणामेव निषेधात् । अन्यथा प्रकृतिविरोधापत्तेः । न चैवमनपिबल्यनेन निषिद्धस्याणुत्वस्य, स य एषोऽणिमेत्यादिषु श्रूयमाणस्य का गतिरिति शङ्क्यम् । तत्राणोरणीयानित्यादिषु तु, सप्त प्राणाः प्रभवन्तीत्यादिभिः कार्यस्याग्रे वक्ष्यमाणतया ततः पूर्वं श्रूयमाणानां कारणधर्मत्वेन तङ्गि-कत्वात् । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्', महतो महीयानित्यादि तद्विरुद्धधर्मसामानाधिकरण्यश्रावणेन तथानिश्चयात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अत एकोऽप्यसाधारणधर्मो विद्यमानः शिष्टान् संदिग्धानपि धर्मान् ब्रह्मधर्मत्वेनैव गमयति । अन्यथाऽन्यगामित्वेन तस्यासाधारण्यभङ्ग-रक्षिः ।

पवित्रमिति । पावित्र्यं पापाभाव इति भावः । श्रुती तु एकतरा सह वै पन्नायामारणे 'अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रम्' इति । द्वितीया छान्दोग्ये मुख्यप्राणकृतपापविध्वंसनानन्तरं 'य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽमाखणो नैवैतेन सुरिर्भवं दुर्गन्धिं विजानात्यपहतपाप्मा ह्येष इति' । पापं कर्तुं इ कामयते । अभिदासति हिनस्ति, स प्राणवित्, अस्मा आखणः तद्वदप्रवर्षणीय इत्यर्थः । एतेन मुख्यप्राणेन न विजानाति स्थानदोषाद् प्राणदेवता पाप्मना विद्धा मुख्यस्थानवलीयस्त्वाद् मुख्यप्राणदेवता न विद्धेत्यपहतपाप्मत्वम् । लिङ्गादिति पाप्मभावलिङ्गात् । ते श्रुत्येकसमधिगम्या इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत उदित्यादि । प्रमाणान्तरमिति प्रत्यक्षमित्यर्थः । स्थूलत्वे-त्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म न चैवमित्यादिना । अग्रे इति उभयव्यपदेशाधिकरणादौ । उपादा-नेत्यादि 'सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदूर्वाक् पृथिव्याः यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं यच्च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते । कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं च' इति गार्गिब्राह्मणे अश्वश्रुत्येत्यर्थः । याज्ञ-वल्क्यो याज्ञवक्ता वल्क परिभाषणे इति घातुपाठात् । अणोरणीयानित्यादिभाष्यं विवृण्वन् न चैव-

सूत्रकारः । तथाच श्रुतिव्यतिरिक्तस्थले तथैवावगन्तव्यम् । अनन्तमित्यनन्त-
मूर्तिता च ब्रह्मणः प्रतिज्ञाता । अन्यथा गुहायां निहितमिति विरुद्धेति । तस्मात्
साकारं तादृशमेव ब्रह्म ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रसङ्गात् । तथाच यत्र निषिद्ध्यन्ते तत्र तदनुरोधात् ते लौकिकाः कार्यधर्मा एव । यत्र
च न निषेधस्तत्रालौकिका ब्रह्मात्मकास्ते धर्माः, नेह नानालीतिश्रुत्यनुसारेणावगन्तव्याः ।
इममेव श्रुत्यभिप्रायसङ्कीकृत्य सर्वेष्वधिकरणक्षेत्रेषु ब्रह्मवाक्यनिर्णयमाह सूत्रकारः । अन्यथा,
आदित्यान्तरिक्ष्यन्तइत्येवमधिकरणं विशिष्यात् । तथाचेदं सिद्धम् । यत्र निश्चितं कार्यत्वे
तस्य कारणामेदेन स्तुतिः क्रियते, यथेन्द्रप्रतर्दनसंवादादौ तत्र नेयं रीतिः । व्यतिरि-
क्तस्थले त्वेषमेवावगन्तव्यमिति । न चैवं परिच्छिन्नेषु नानास्थानेषु नानापरिमाणेन स्थिता
ब्रह्मणोऽनेकत्वापत्त्या, एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरोध इति शङ्क्यम् । यतः सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्मेति लक्षणवाक्य एवानन्तमित्यनेन ब्रह्मण आनन्त्यकथनेऽनन्तमूर्तिता च प्रति-
ज्ञाता । नचात्र मानाभावः । निहितं गुहायामिति हृदयाकाशनिधानकथनस्यैव मानत्वात् ।
अन्यथा गुहायां निहितमिति विरुद्धेति । अनन्तमूर्तित्वाभावे व्यापकतया सर्वस्य तदन्तः-
स्थत्वात् । इदं च श्रुत्यन्तरेऽप्युक्तम् । 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्'
इति । तस्माद् ब्रह्मण एकत्वेन व्यापकत्वेऽप्यनन्तमूर्तित्वात् । साकारं चेदैकवेद्यत्वात् । यादृशं

रश्मिः ।

मित्यादि । तथाच यत्रेति अस्थूलादिश्रुतिषु न निषेध इति । तदनुरोधादिति नित्यस्य
निषेधायोगेन निषेधानुरोधादित्यर्थः । न निषेध इति यथात्र । नेह नानेति श्रुतिर्बृहदारण्यके ।
इममेवेत्यादिभाष्यं व्याकार्षुः इममित्यादिना । एकोप्यसाधारणो धर्मो मयि विद्यमान
संदिग्धानपि ब्रह्मधर्मानेव गमयत्विति संकेतान्तस्याभितो गमनं प्रायोभूम्यन्तर्गमनमित्यर्थोदित्यर्थः ।
अधिकरणेत्यादि सूत्रपदं यत्र सूत्रमवतारणमाभास्यते तत्संग्रहाय । यथा शब्दाधिकरणे
सूत्रप्रयोजनं बोधयितुं संशयादिकमाहुरिति । अन्यथेत्यादि अवोक्षजत्वेन यत्र च न निषेध
इत्याद्यङ्गीकारे इत्यर्थः । विशिष्यादिति न तु तद्वर्माधिकरणमिति तद्वर्मेण विशिष्यादिति
भावः । अन्तस्त्वस्य सर्वप्रसिद्धस्यावोक्षजत्वेपि नटवत्यागायोगात् तथा । तथाचेत्यादिभाष्यं
विवृण्वन् तथाचेत्यादि । इन्द्रेत्यादि इयमाख्यायिकानुगममाधिकरणे व्याचरीकरिष्यते मामेव
जानीहीतीन्द्रेण लोकपालादिकं मामेव जानीहीति स्वात्मा स्तुतः । आदिपदेन पुरुषविघ्नब्रह्मणे 'तद्वै
तत्पुरुषवृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेहं मनुभवमहं सूर्यश्चेति तदिदं मन्यते' इति एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स
इदं सर्वं भवति' इति । अत्र स इदमित्यादिस्तुतिः । अविद्यमानस्य सर्वभवनरूपस्योत्कर्षाधायकगुणस्य
जीवीयस्य वर्णनाच्छ्रुत्या । नेयं रीतिरिति इन्द्रिया अपि धर्मा अवोक्षजत्वेनाष्टा ब्रह्मधर्मा इति
गमयतीति रीतिर्नास्थूलत्वादिनिषेधादित्यर्थः । तद्व्यतीति श्रुतावपि तावन्निषेधव्यतिरिक्तस्थले इत्यर्थः ।
यथात्रादित्यादिपुरुषयोः । भाष्यादाहुः एवेलेवकारम् । तद्व्यतिरिक्तस्थलानि तु ह्युदाहृतान्युदा-
हरिष्यन्ति च । अनन्तमित्यादिभाष्यं विवृण्वन् आहुः न चैवमित्यादि । मानाभाव इति ।

ब्रह्मणः शरीरमिति तु सर्वथा असंगतम् । सर्वकर्तृब्रह्मणः का वा अनुपपत्तिः स्याद् येन स्वस्यापि शरीरं कल्पयेत् । किं तु लीलया व्यामोहनार्थमन्यथा भासयेन्नदवत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

यत्र स्थाने यद्वाक्य उच्यते तादृशं नत्र ब्रह्मेति मन्तव्यमिति सिद्धमित्यर्थः । एवमपिष्ठात्-देवतापक्षं निराकृत्यात्र ब्रह्मेवोच्यत इति स्थापितम् । अतः परं साधकानुग्रहार्थं ब्रह्मण एव शरीरमिति पक्षं निराचक्षते ब्रह्मणः शरीरमित्यादि । असंगतत्वे हेतुमाहुः सर्वकर्तृरित्यादि । अयमर्थः । यदत्र शरीरमङ्गीकृतं तत् किं नित्यश्रुतानित्यम् । नाद्यः । अद्वितीयश्रुतिव्याकोपात् । सच्चिदानन्दादतिरिक्तवस्त्वभावस्य प्रागेवोपपादितत्वेन ब्रह्मात्मकताया एवापाते शरीरत्वस्याशक्यवचनत्वाच्च । अन्यथा पुरुषविधब्रह्मणोदितायाः, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनुवीक्षाया विरोधापत्तेश्च । द्वितीयपक्षेऽपि तच्छुद्धसत्त्वात्मकं वा प्राकृतं वा मायिकं बाह्यीकार्यम् । तत्र कर्त्रपेक्षायां ब्रह्मण एव कर्तृत्वं च वाच्यम् । तत्रान्यानपेक्षतया सर्वकर्तृब्रह्मणः का वा अनुपपत्तिः स्याद् येन स्वस्यापि शरीरं कल्पयेत् । अतो मूलरूपे नास्त्येव शरीरम् । किंतु स्वरूपमेव तदाकारम् । 'प्राणमेव प्राणो भवति वदद् वाक्' इतिवच्छरीरकार्यं कुर्वन् लीलया व्यामोहनार्थं शरीरवद्भासयेन्नदवत् ।

तस्मिन् ।

भाष्येऽनन्तमित्यनन्तानन्द इत्यानन्दविशेषणादिति भावः । यत्र स्थान इति परिमाणनिरूपणश्ले वैश्वानराधिकरणे । यद्वाक्ये 'प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' इतिवाक्ये । तादृशमिति । न च सुप्तौ ब्रह्मज्ञानेऽभावतया विषयत्वात् नेदमिति वाच्यम् । अभावापेक्षयाऽस्तोतिरेकात् । न चेदानींतनानां ब्रह्मविदामप्रतीतिविषयत्वात् नेदमिति वाच्यम् । नित्यलीलाधिकृतकानां कृतपुण्यपुञ्जानां प्रतीतिविषयत्वात् । एतेन शकरभाष्यीयं यत्कृतं हिरण्यश्मश्रुत्वादिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्यते इत्यत्र ब्रूमः । स्वात्परमेश्वरस्यापीच्छावशात् मायामयरूप साधकानुग्रहार्थं 'माया ह्येषा' इति स्मरणात् । इति तत्र विशेषोऽदृशि । तत् 'ज्ञानमात्रं पर ब्रह्म' इति पक्षे

'आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः ।

न घटेतार्थसंबन्धः स्वप्नद्रष्टृनिवाहसा' ॥

इति नवमाध्यायसिद्धान्तात् द्वितीयस्कन्धे । स्वरूपं तु सत्यं ज्ञानमनन्तानन्दमिति भेदः । प्रागेवेति ईक्षत्यधिकरणमासे । तथा च भाष्यम् 'सच्चिदानन्दरूपेणाकाशवायुतेजोवाचकवाक्यानि बहुविधान्यपि निर्णीयन्ते' इत्यादि । शुद्धेत्यादि 'विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तम्' इति श्रीभागवते 'सैषा विद्या जगत्सर्वम्' इति नृसिंहतापिनीये 'मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति च शंकराचार्यमते । सिद्धान्ते प्रकृतेर्मायावच्चानमात्रदेहसाधकत्वात् मायाप्रकृत्योर्भेदः । ब्रह्मणः शरीरमितिभाष्यं व्याचक्रुः द्वितीयेति । तदसंगतमिति भाष्यविवरणम् । तत्रेति शरीरे । तथा चागवस्थादोषादिति तु सर्वथाऽसंगतमित्यर्थः । सर्वकर्तृरिति भाष्यविवरणम् । तत्रेत्यादि शरीरे, कर्तव्ये शरीरानपेक्षतया । सर्वकर्तृरिति एवं च सर्वकरणेपि तदनपेक्षमेवाविशेषादिति यावः । किं त्विति भाष्यं विद्वग्वन्ति स्म अत इति । स्वरूपमिति स्वरूपमयम् 'किंल यस्य गोपवच्चाः' इति वाक्यात् प्राकृतं स्वरूपम् । प्राणवित्यादिश्रुतिर्बृहदारण्यके 'समान एवं चामेदात्' इत्यत्र तातीये कृष्णावतारामेदस्य वेदस्तुतो च प्रतिपादना-

तस्माद् वेदातिरिक्तेऽप्युपपत्तिपूर्वकं यत्र ब्रह्मधर्मस्तद् ब्रह्मेति मन्तव्यम् ।
ब्रह्म तु वेदैकसमधिगम्यं यादृशं वेदे प्रतिपाद्यते तादृशमेवेत्यसकृदवोचाम ।
प्रकृतेऽपि हिरण्य इत्यत्र यकारलोपश्छान्दसः । अतो न ह्यच् । हिरण्यशब्द

भाष्यप्रकाशः ।

‘यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद्यथा नटः ।

भूमारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवरम्’ ॥

इति प्रथमस्कन्धवाक्यात् । अतो यादृशं प्रतीयते तादृशं तद् ब्रह्मैव । येषां पुनर्न
भोक्षाधिकारस्तेषां तच्छरीरवद्भासत इति निश्चयः । एतमेव निर्णयमन्यत्रातिदिशन्ति तस्मा-
दित्यादि । ननु किमित्येवं निर्वन्धेन सर्वाकारं निरूप्यते । निर्विशेषमेवोपासकानुग्रहाय मायया
शरीरं कल्पयतीत्येव कुतो न कल्प्यते इत्याकाङ्क्षायामाहुः ब्रह्म त्वित्यादि । ननु भवत्वेवं,
तथापि प्रकृते हिरण्य इत्यत्र विकारवाचिनो मयटः प्रयोगः । हिरण्यशब्दस्य, दाण्डिनायनक्षेत्रे
निपातनाद्विकारत्वसिद्धौ कथं ब्रह्मत्वनिर्णय इत्यत आहुः प्रकृतेऽपीत्यादि । तथाच ज्यत्त्वेन
विकारप्रत्ययाभावात्मायं निपातः किंत्वत्र छान्दस एव यकारलोप इत्यर्थः । ननु पूर्वं स्वरूप-
लक्षणाविचारे ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्दरूपत्वमेव सिद्धं न हिरण्यरूपत्वमिति हिरण्यमयस्याविकार-
त्वमपि ब्रह्मत्वं वक्तुमशक्यमतः शरीरत्वमेवाङ्गीकार्यमित्यत आहुः हिरण्यशब्द इत्यादि ।
यद् यजनकं तत् तद्गुणकं, यद् यद्गुणकं तत् तदात्मकमिति व्याप्तयोः पूर्वं साधितत्वादब्रा-
ह्मन्दात्मकत्वेनानन्दात्मकत्वे विकारभूतस्य लौकिकस्यापि हिरण्यस्य सिद्धे कारणभूतस्याविकारस्या-
नन्दात्मकत्वे वाधकामावाद्द्विरण्यशब्द आनन्दवाची । अतः केशरुमश्रुनखाग्राक्षीणि, तत्तद्भूता
अनुक्ता अन्येऽपि पुरुषावयवाः कस्यासशब्देन वर्णान्तरस्यापि सूचितत्वाद् तत्तद्गर्णविशिष्टा
अपि सर्वे आनन्दमया एवेति पुरुषाकारं ब्रह्मस्वरूपमेवेति मननीयम् । अन्यथा, तत्त्वेव
भयं विदुषोऽब्रह्मन्वानसेत्युक्तस्य भयस्यापत्तेरित्यर्थः । ननु सूर्यान्तर्वर्ति न ब्रह्मशरीरमित्य-
संगतम् । उपबृंहणविरोधात् । अग्निपुराणे, ध्येयः सदेति श्लोके, हिरण्यवचपुरिति शरीरवा-

रश्मिः ।

सहाक्यमाहुः यथेत्यादि । निश्चय इति भाष्यविद्वन्मण्डनप्रहस्तादौ निपुणतरं प्रतिपादनादिति भावः ।
ब्रह्म त्वित्यादीति । न च रामतापिनीये ‘उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना’ इति कथमिति
वाच्यम् । पूर्वार्धे ‘चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः’ इत्यत्र चिन्मयपदेचौडलोमिभ्रमे तदिति
न बादरायणमते इति ‘चिति तन्मात्रेण तदात्मत्वादित्यौडलोमिः’ इतिसूत्रात् । यादृशं वेदे प्रतिपाद्यते
तादृशमेव श्रुतौ ब्रह्मणो रूपं कल्पनाशब्देनोक्तमिति वा । दाण्डिनायनेति ‘दाण्डिनायनहास्तिनायना-
यर्धणिकर्षेणाशिनैयवाशिनायनिघ्नौहलधैवत्यसारवैष्वाकमैत्रेयहिरण्यमानि’ इतिसूत्रे । नाद्यमिति
दाण्डिनायनसूत्रस्य लौकिकप्रक्रियाविषयत्वात् । अत एवैवकारो वक्ष्यते । यकारलोप इति तथा च
भाष्ये इयकार इत्यादिपदच्छेदः । इत्यदार्थः सुनोधिण्यां ‘स त्वं न चेत्’ इत्यत्र । न च इत्
इति पदच्छेदपक्षेपि यदर्थ इदिति । अत्र तु हीत्यर्थको य इ तद्विदुरित्यत्र तथादर्शनात् । पूर्वमिति
समन्वयाधिकरणे । हेतुभाष्यविवरणपूर्वकं विवृण्वन्ति यच्चज्जनकमित्यादि । पूर्वमिति समन्वया-
धिकरणे । अतः केशेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतः केशेति । कमनीयमिति स्वर्णधर्मादुवाक-
पदादाहुः वर्णान्तरस्येति । ब्रह्म स्वरूपमेवेति पुरुषविषयाग्राणादेवकारो विधान्तरयोग-

आनन्दवाची । लोकेऽपि तस्यानन्दमाधकत्वात् । अतः केशादयोऽपि सर्वे आनन्दमया एव । तादृशमेव ब्रह्मस्वरूपमिति मन्तव्यम् । अत एव, ।

‘ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः’ ॥

इत्यत्रापि वपुः स्वरूपम् ।

‘माया ह्येषा मया सृष्टा’ इत्यादि भगवद्वाक्यं, भगवन्मायया भगवन्त-
मन्यथा पश्यन्तीत्याह । न तु भगवानेव मायिक इति । शरीरे सति जीवत्वमेवेति
निश्चयः । अतो ब्रह्मधर्मोपदेशात् सूर्यमण्डलस्थः परमात्मैव ॥ १९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

चक्रपदस्योक्तत्वादित्याशङ्क्यामाहुः अत एवेत्यादि । तथाचात्रापि वं सुखं पुष्पातीति
योगेन ब्रह्मैवोच्यते । अत एव स्मृत्यन्तरे ।

‘आदित्यमण्डलासीनं रुक्मार्धं पुरुषं परम् ।

ध्यात्वा जपेच्चदित्येतन्निष्कामो मुच्यते द्विजः ॥

आदित्यमण्डलान्तःस्थं परं ब्रह्माधिदैवतम् ।

छन्दोनिवृत्त्याद्वायत्री मया दृष्टा सनातनी’ ॥

इति गायत्र्या ध्येये सूर्यमण्डलान्तःस्थे वपुःपदं नोच्यत इति न तेन शरीराङ्गीकारः कर्तुं
शक्य इत्यर्थः । नन्वत्र केवलस्वरूपाङ्गीकारेऽन्यत्रापि स्वरूपमेव न्यायवत्त्वेन साधितं शक्यम् ।
तथा सति ।

‘माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं न मां पश्यन्ति स्वरयः’ ॥

इति विश्वरूपाकृतेर्नारायणस्य यद्भारते वाक्यं तस्य विरोधो दुर्वार इत्यत आहुः माये-
त्यादि । तथाचास्मिन् वाक्येऽपि, यन्मां सर्वभूतगुणैर्युक्तं पश्यसि एषा माया मया सृष्टीति पद-
संबन्धान्न विरोध इत्यर्थः । ननु किमित्येवं निर्वच्ये शरीरवत्ता निराक्रियते । कर्माजन्यस्वेच्छिकश-
रीरस्याङ्गीकारेऽपि ब्रह्मत्वाक्षतेरित्याशङ्क्यामाहुः शरीर इत्यादि । मास्तु कर्मजन्यत्वं शरीरस्य,

रक्षितः ।

व्यवच्छेदकः । मन्तव्यमित्यस्यार्थः मननीयमिति । अत एवेत्यादीति सति संभवे तत्रत्वाभावादेव ।
अन्यथाश्रुतिविरुद्धपुराणं तत्र स्यात् । श्रुतिविरुद्धोऽंशः तत्र पुराणे उपपद्यन्ति स्म अत इत्यादि ।
छन्द इत्यादि । छन्दोभिध्यायतीत्यर्थः । निवृत्त्यती ध्यायती चासौ गायत्री च एतेन पुराणमुपपद्य-
मतिक्रम्यार्थान्तरोपन्यासो न सांप्रतमिति निरस्तम् । माया ह्येषेति इदं वाक्यं शंकरमाष्य
उपन्यस्तम् । पदसंबन्धादिति माया त्रिगुणा तन्मते ततो वावच्छेत्तु माया ह्येषेत्यत्र मायेन्द्रियाणि
ततश्च ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ इत्यत्र मायायाः करणतयोत्प्रेक्षाधन्मां पश्यतीत्यत्र मायिकं मां
पश्यतीत्यर्थाभावात् किं तु इन्द्रियविशिष्टं मां पश्यति इत्यर्थात् । ‘दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे
योगमैश्वरम्’ इत्यत्र विशिष्टकरणदानस्य मायिकं मां पश्यतीत्यर्थे विरोधात् मिदां ‘मायामात्रमनूयान्ते
प्रतिपिष्य प्रसीदति’ इति मिदाया एव मायामात्रत्वात् । ‘भगवानपि ता रात्रीः’ इत्यत्र ‘योगमाया-
मुपाश्रितः’ इत्यत्र योगमायाश्रयादिन्द्रियरूपमायायाः करणत्वम् । विषयविषयात इन्द्र इन्द्रियरूप-

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २० ॥

इतोऽपि सूर्यमण्डलस्य परमात्मा । भेदव्यपदेशात् । 'य आदित्ये तिष्ठन्ना-
दत्वादन्यो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष
' आत्माऽन्तर्याम्यसूतः' इति श्रुत्यन्तरे आधिदैविकं सूर्यमण्डलाभिमानिभ्यां
भेदेन निर्दिष्टम् । यद्यपि तत्राकारो न श्रूयते, तथापि हिरण्यवाक्येनैकवाक्य-
त्वात् सर्वत्र साकारमेव ब्रह्मेति मन्तव्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

तथापि द्रुदसत्तात्मकत्वं त्रिगुणात्मकत्वं वा तु सर्वथास्वीकार्यम् । तेन सह संवन्धश्चाभिमान एव
वाच्यः । तथा सत्यमिभ्यन्ता जीव इति तापनीये श्रवितस्य जीवलक्षणस्य तत्र सत्ताजीवत्व-
मेव । यदि च नियन्तृत्वं तदाऽन्यस्याभिमानिनस्तत्र यच्चाह ब्रह्मशरीरत्वाभावात् । यदिच
संवन्धान्तरं, तदापि ।

'स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः श्रोच्यते बुधैः ।

प्रकृतिस्पर्शरहितत्वात् स्वातन्त्र्याद् वैभवादपि' ॥

इति नारासिंहवास्यविरोध इति शरीराह्निकादौ जीवत्वापचिरनिवार्येति तदभावाय निर्बन्ध
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २० ॥ गन्तु पूर्वद्वन्द्वोक्तेनैव हेतुना सिद्धे ब्रह्मत्वे किमिति
रश्मिः ।

मायाभिः पुरुषः चाक्षुषः शब्दोत्तुमित उपमित इत्येव शीघ्रते श्रान्यते इति पदसंभवः । भगवतो
मायेति सवन्धविरोधनिवेदनाय पदसंभवस्तत्सादित्यर्थः । एतेन संकरभाष्याद्विशेषे दर्शिते स्मरणं सभा-
गतम् । त्रिगुणेत्यादि त्रिगुणगुणकस्य 'अन्यपक्षतः लीला' इतिवाक्यात् । अत्र सूत्रे उत्तरसूत्रादन्य
(ति साध्यानुकर्षादपिकारसूत्राद्वा इत्यनुवर्तनाद्वा न पक्षहेतुनिर्देशो दोषायेति ज्ञेयम् । अत एव
रामानुजभाष्यं 'अन्तरादित्ये अन्तरक्षिणि च यः पुरुषः प्रतीयते स जीवादित्यः परमात्मैव कुतः
तदभावेऽप्येति' । असंयतेषु परमात्मान्यपदार्थ इति विशेषो न । नियन्तृत्वमिति जीव-
शरीरयोः संवन्धः नयान्तर्यामिप्राधान्ये । ब्रह्मेति किं तु नियन्तृत्वमप्येतस्याभिमानिनः शरीरत्वं स्यादिति
भावः । तस्मिन् सत्यन्तर्यामिप्राधान्यविरोधः । एवं चाभिमाननियन्तृत्वात्पदसंवन्धे विवक्षिते त्वाहुः
'दि चेति । संवन्धान्तरस्य अभिमाननियन्तृत्वात्पदसंवन्धे तदापि संयोगसंवन्धासंग्रहादप्यविरोध
'त्वाहुः तदापीति । वसुदेवे सक्रान्ताः संयोगसंवन्धेन वर्तमानो वासुदेवः अयं पुरुषो जीवः । तथा
च पुरो जीवस्य च संयोगसंवन्धः । विधाविधावच्छिन्नजीवस्य वासुदेवादेव संभवमात्रेणैवाह प्रकृतीति ।
अभिमानो नियतेति प्रकृतिः । स्वर्गोभिमानास्यस्तस्य राहिल्यात् । नियन्तृत्वत्वात् स्वातन्त्र्यं तस्मात् ।
वैभवं वैभवं तत्त्वमस्तीतिवद्वासुदेवोऽयं पुरुष इति तस्मादपि ॥ १९ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २० ॥ भाष्ये । आधिदैविकमिति आदित्ये तिष्ठन् इत्याहु-
त्वादित्ये श्रित्यादित्यन्तं निर्दिष्टं जानीयादिति शेषः । सूर्यमण्डलं ब्रह्मम् । तदभिमानो
चेतनः वेदलक्षणं ज्ञानातुल्यत्वात्प्रावृत्तबोधनपुस्तकरोप नेति नञा विधेयात् । ज्ञानवत्त्वसाधारणे
ब्रह्मे वाप्यसाध्यामित्यर्थः । प्रकृते । समानेति समानप्रकरणं ब्रह्मप्रकरणेनोद्दीप्यप्रकरणं समानं
तदुक्तप्रमाणं परमात्मत्वं तस्य । परमात्मत्वमोद्दीप्यत्वं तद्विधोक्तप्रमाणम् भाष्ये । एक-

अन्तर्यामिब्राह्मणे चत्वारोऽर्था उच्यन्ते । सर्वत्र तिष्ठैस्तद्वर्मेन संवध्यते । सर्वशुक्तिपरिहाराय स्वधर्मेस्तत्र बध्यते । खलीलासिद्धर्थं तच्छरीरमिति । तस्य नियमनं तदर्थमिति । चकाराद्धर्मा उच्यन्ते ।

भाष्यप्रकाशः ।

हेत्वन्तरोपन्यास इत्याकाङ्क्षायामाहुः यद्यपीत्यादि । तथाच समानप्रकरणोक्तधर्मान्तरस्यापि ग्राह्यं हेत्वन्तरमित्यर्थः । नन्वत्र भेदव्यपदेशमात्रेण कथं परमात्मलाभ इत्यत आहुः अन्तर्यामीत्यादि । तदिति सामान्ये नपुंसकम् । अभिमानीत्यर्थः । अत्र हि जडाजीवाश्च भिन्नत्वेनान्तर्यामी प्रतिपाद्यते । तत्र, य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तर इति जडं मण्डलमाधारत्वेन निर्दिश्य ततोऽन्तरत्वकथनात् ततो भेदो बोधितः । तेन तद्वर्मेन संवध्यत इति बोधितम् । तत आदित्यादन्तरत्वं तदभिमानिनो जीवस्याप्यस्तीति ततोऽपि भेदबोधनाय, यमादित्यो न वेदंति तदभिमान्यज्ञेयत्वकथनेनाभिमानिधर्मेन संवध्यत इत्याह । तथा यद्यभिमानो तं जानीयान्मुक्तः स्यात् । अतस्तदभावाय साक्षाधारणैर्ज्ञानापहततापमत्वादिभिर्धर्मैः कर्तृभिस्तद् आधारभूतम् अभिमानि वस्तु न बध्यते, न व्याप्यते । 'यदादित्यगतं तेनो जगद्भ्रामयतेऽखिलम्' । 'सैषा ब्रह्मैव विद्या तपति' इति स्मृतिश्रुत्युक्तधर्मेर्मण्डल एव

रश्मिः ।

वाक्यत्वादिति स्वार्थबोधे समासयोर्हिरण्यपदघटितान्तर्यामिपदघटितवाक्ययोर्द्वन्द्वप्रयोगात्परस्परसाक्षाद्भयोरेकवाक्यतया द्वन्द्वप्रयोगिगीमांसको ज्ञानाद्भित्येवमेकवाक्यत्वात् । द्वन्द्व ब्रह्मात्मरूपम् । 'स्वरूपं द्विविधं चैव सगुण निर्गुण तथा' इति श्रुतेः । ननु साकारं ब्रह्मेति वक्तव्ये सर्वत्रैवेवमिति च कुतः । इति चेच्छृणु सर्वत्रैवैवश्यं वक्तव्यम् । एकत्र सिद्धः शास्त्रार्थोपरत्रापि तथेति न्यायात् अन्यथैकत्रान्यथापरत्रान्यथेति शास्त्रार्थो भिद्येत । एवेत्यपि वक्तव्यमुक्तश्रुतेः । पुरुषविधब्राह्मणाश्च । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । पर भावमजानन्तः' इति गीता । 'समान एव चाभेदात्' इति वैयाससूत्रम् । 'अपश्यत् पुरुषं पूर्णम्' इति समाधिभाषा तदेकवाक्यतया । द्वितीयस्कन्धे नवमाध्याये ज्ञानस्य कथनात् ब्रह्मणे चतुर्गुणरूपप्रदर्शनाच्च । तच्च निर्गुणपूर्वकमिति सुष्टक सर्वत्रेति एवेति च ध्येयम् । प्रकृतेः भेदश्चेति हेतुना । परमात्मलाभः भावप्रधानपरमात्मशब्दः तेनान्यद् ब्रह्मसूत्रान्तरादनुवृत्तं परमात्मेत्युच्यतेन्यपक्षग्रन्थत्वात् तस्य लाभ इत्यर्थः । तेनात्र वक्ष्यमाणसाध्यपक्षयोर्न विरोधोत्र । अभिमानिधर्मेरिति तद्वर्मेरधोक्षजत्वादिति । सर्वशुक्तीत्यादिभाष्य विवरिष्यन्त आहुः तथा यदीत्यादि । मुक्त इति । ज्ञानत्वेन मुक्तत्वेन कार्यकारणभावादिति भावः । चध्यत इति वध वन्धने इति धातोः कर्मणि प्रत्यये रूपम् । घन्धनं चाग्नीत्यनुकरो व्यापारः सा च प्रकृते व्यापनरूपस्वरूपलक्षिका । धातूनामनेकार्थत्वमित्याशयेनाहुः व्याप्यत इति । यदेत्यादि उत्तरार्धं तु 'यच्चन्द्रमसि यच्चाशो तत्तेजो विद्धि मामकम्' इति । सैवेति तत्तिरीये 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति तत्र ताः ऋचस्तद्धां मण्डलं स ऋचां लोको अथ य एष एतस्मिन् मण्डलेर्चिर्दीप्यते तानि सामानि स सामां लोको अथ य एष एतस्मिन् मण्डलेर्चिपि पुरुषस्तानि यजुषि स यजुषां मण्डलं स यजुषां लोकः । सैषा ब्रह्मैव विद्या तपति य एषोन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषः' इति श्रूयते । स्मृतिश्रुतीत्यादि धर्मादिब्रह्मनियमात् साधुः प्रयोगः । अन्यथा 'अन्यार्हति

भाष्यप्रकाशः ।

व्याप्यते, नाभिमानीति स न म्रुच्यते । यद्वा दिवादिर्भावादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते म्रुच्यतीत्यादिवद् वध्यत इत्यपि कर्तरि प्रयोगः । तथा मति स्वधर्मैस्तमभिमानीनं न व्याप्नोतीत्यर्थः । तात्पर्यं त्वमयथापि समानम् । तेन ततोऽपि भेदः । एवमुभयाद्वेदे सिद्धेऽपि तत्र स्थिते किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां, यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयतीत्याह । तत्र जगद्भासनं दिग्विभागो धर्मप्रवृत्तिरित्यादिरूपा स्वस्यैव लीला तत्सिद्ध्यर्थं तन्मण्डलं शरीरं, न त्वधिष्ठानार्थम् । तेन जीवतुल्यता वारिता । एवं, 'गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा' इत्यादिष्वपि भगवल्लीलात्वं बोध्यम् । तेन पृथिव्यादिकार्यस्यापि लीलात्वं तेषां लीला-शरीरत्वं च ज्ञातं भवति । शरीरस्य तादृशत्वे गमकमाह य आदित्यमन्तरो यमयतीति । अत्रादित्यपदं मण्डलाभिमानीनोः संग्राहकम् । तथाच तस्यादित्यादेर्नियमनं तदर्थं तादृश-

रश्मिः ।

पूर्वम्' इति सूत्रप्रवृत्तिर्न स्यादेव । तदुक्ता धर्मा जगद्भासनादयः । आकृतिगण इति आकृत्या गण्यते इति व्युत्पत्तिः । क्षीयत इत्यादि । यद्यपि क्षि क्षये भ्वादिः । क्षि निवासगलोस्तुदादिः । क्षि हिंसायां ज्ञादित्सायाप्याकृतिगणः संभवति । म्रुच्यतीति मार्गं अन्वेषणे चुरादिः, मृग गतौ भ्वादिः, परस्मैपदी उभयस्य म्रुच्यतीति रूपं म्रुच्यमिति तथा । दिग्विभाग इति सूर्योदयानन्तरं प्राच्यादिव्यवहारात् । लीलेति स्थानलक्षणलीला । एवं गामिति आदिपदार्थोऽग्रे वक्ष्यते । भगवदित्यादि पृथ्वीधारणमपि स्थानम् । सृष्ट्याः पृथ्व्याः मर्यादया पालनरूपत्वात् । ओषधीनां सोमरसमर्यादया पालनम् । जाठराग्नेश्वतुर्विधान्नापाचनस्य मर्यादारूपत्वेन स्थानत्वम् । अग्निर्ज्ञानं क्रियात्मा । सर्वस्य स्मृतिर्ज्ञान-मपोहनं च मर्यादया पालनम् । अत्र ब्रह्माग्निविचारः 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इति दश-विधलीलासंग्रह इति 'लीला भगवतस्त्वास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः' इत्यपि बोध्यम् । इति 'गतिस्मित' इति श्लोकोक्तमगवत्परिग्रह उक्तः । तथा च सुषोधिनी एकैकस्मिन् पदार्थे दशविधलीलाविशिष्टो भगवान् तिष्ठतीति । आदिपदार्थवाक्यानि तु यदादित्यगतमिति वाक्यानन्तरम् ।

'गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्पाणि चोषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टोऽमृतः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' । इति

लीलात्वमिति विसर्गलीलात्वम् । 'विसर्गः पौरुषः स्मृतः' इति तल्लक्षणात् । 'द्यावाभूमी जनयन् देव एकः' इति श्रुतिः सर्गे । शरीरत्वमिति यौगिकं शरीरपदं वेदान्ते योगमात्रादरात्र तु रूढमित्यन्तर्यामिणः शरीरं योगरूढं वा । संग्राहकमिति अभिषयैव संग्राहकं विशिष्टे शक्तेः । अन्तर्यामी तु साकारव्यापकेन्द्रमिवति तद्रूपस्थितसाकारव्यापकेषु त्रिषु रूपेषु व्यक्तौ शक्तिरिति पक्षे चिन्त्यम् । नन्वस्त्वेवं तथाप्यभिमानीस्मरणस्य किं प्रयोजनमत आहुः तथेति । तथा चाभिमानी-स्मरणस्य प्रसिद्धशरीरत्वज्ञानं प्रयोजनमन्तर्यामिणो लीलाज्ञानं प्रयोजनं द्वा सुपणैति श्रुतेरित्यर्थः ।

तस्मात् सर्वविलक्षणत्वादप्य एव, नाभिमानी । उपचारव्यावृत्त्यर्थमन्य-
पदेनोपसंहारः ।

भाष्यप्रकाशः ।

लीलार्थम् । तं यदि भीषासादित्याद्युक्तरीत्या न नियमवेत्तदा सा सा लीला न सिद्धे-
दिति । अत्र पुनरप्यन्तर इति पदम्, अन्तरं करोतीत्यन्तरयति, अन्तरयतीत्यन्तर इति
सर्वान्तःस्थापकत्वबोधनार्थम् । एवमेते चत्वारोऽर्था उच्यन्ते । द्वित्रे तु चकारात् पूर्वश्रुतौका
धर्माः समुचीयन्ते । तेन हेतुभेदेऽपि साध्यैक्यान्नाधिकरणभेदः । एवं श्रुतिं ध्वनं च
व्याख्याय सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । तथाच भेदव्यपदेशात् सर्वविलक्षणत्वेन व्यपदेशा-
दादित्यान्तर्वर्ती परमात्मा अन्य एव, नाभिमानीत्यर्थः । नन्वत्रान्य इत्यस्य साध्यत्वेन
निर्देशादिदमधिकरणान्तरमेवास्त्विति चेत्तत्राहुः उपचारेत्यादि । तथाच, नेतरोऽनुपपत्तेरि-
त्यादिना पूर्वाधिकरणं निषेधमुखेन विचारितं यथोपचारनिवृत्त्यर्थं तथेदमन्यपदेनोपसंहृतमिति
तत्रेवात्रापि नाधिकरणभेद इत्यर्थः । ननु, उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेत्य-
नेनोपासनाकथनात् तस्याश्च वाचो धेनुत्वबदारोपिताकारेणापि सिद्धेः किमर्थमयमाग्रह इत्यत
रश्मिः ।

नस्येत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्येत्यादिना । भीषेत्यादि ।

‘भीषासाद् वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषासादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः’ ॥

इति तैत्तिरीये । उक्तरीत्येति उक्तरीत्या नामस्थानलीलायं न नियमयेदित्यर्थः । सा सेति
प्रजायेयेति न्यायेनोच्चरीचभावेन सा सा लीला न सिद्धेत् सर्वस्य भगवत्त्वेन समत्वात् ‘स्थितिवैकुण्ठ-
चिजयः’ इति स्थानलक्षणोक्तचिजये तु सा सा लीला स्यादेव । अनेनेति य आदित्यमन्तर इत्यत्र
पुनरनन्तरपदस्यार्थः । सर्वान्तरिति सर्वानन्तर करोतीत्यर्थेनानुवादकत्वमिति भावः । चकारादि-
त्यादि भाष्यार्थमाहुः सूत्रे त्वित्यादि । तेनेत्यादि चकारकृतपूर्वोक्तहेतुसमुच्चयेन । अन्यत्वरूपसाध्यै-
क्यात् । साध्यभेदस्त्वधिकरण भिन्नात् । यथोत्तरत्र । तस्मादित्यादीति । पूर्वं साध्यं परमात्मत्वं न
त्वादित्यान्तःस्थत्वं तस्य सदित्यस्य साध्यत्वेन पक्षत्वात् । अत्र तु परमात्मनः पक्षत्वं सदित्यस्य साध्यव-
त्त्वात् । अन्यत्वं साध्यं भेदव्यपदेशो हेतुः । अत्र साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकयोरैक्यात्साध्यसाधन-
त्वव्याहृतिदोषः । अन्यथा प्रसिद्धानुमाने बहेर्हेतोरपि बहिसिद्धिः स्यात् । अतो हेतुपरिष्कारपूर्वकं
सिद्धं सूत्रार्थमाहुः तस्मात् सर्वविलक्षणत्वमिति । तथा च सर्वविलक्षणत्वत्वं हेतुतावच्छेदक-
मिति तयोर्भेदान्नोक्तदोष इति भावः । परमात्मनि तल्लक्षणेन सर्वविलक्षणत्वं सिद्धं, पृथिवीतरेभ्यो मिथते
गन्धवत्त्वात् इत्यत्र यथा, सर्वविलक्षणत्वेन हेतुनान्यत्वसिद्धिः । यथा लक्षणेन सर्वविलक्षणत्वसिद्धि-
स्तथा भेदव्यपदेशोपीति समानव्याप्तिज्ञानविषयत्वेन हेत्वोरैक्यं सारम् । उपेत्यादि ‘आनन्दमानन्द-
मयोवसाने’ इति द्वितीयस्कन्धात् जीवस्याप्यानन्दमयत्वेनानन्दमयस्य तद्वाचकत्वे उपचरितत्वं सार-
त्रिवृत्तये इत्यर्थः । उपसंहृतमिति तथा चादित्यान्तःस्थामिमानिव्यावर्तकत्वेनोपचारनिवृत्त्यर्थमेवमुप-
संहृतमित्यर्थः । अनेनेति इतिश्रुत्यन्तर्गतवेदेतिपदेन । उपासनेति वेदेत्यनेनोपासनेत्यर्थः । वाच

ब्रह्मत्वे सिद्धे ज्ञानं वा, उपासना वेति, नास्ति सिद्धान्ते कश्चन विशेषः ।
कारणे कार्यधर्मोपस्त्वयुक्त एव । कार्यं पुनः कारणधर्माधिकरणत्वेनोपासना
अभेदात् फलायेति सर्वत्र व्यवस्थितिः ॥ २० ॥
इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे पष्ठमन्तस्तद्वर्माधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

श्राद्धः ब्रह्मत्वं इत्यादि । तथाच भवतुपासना, नद्यापि पूर्वपक्षोक्तधर्मस्य ब्रह्मत्वे सिद्धे तदा-
कारणाकल्पितत्वमप्यनुपपन्नमावात् सिद्धमेवेति वेदनस्य ज्ञानत्वमुपासनात्वं वास्तु, मनो-
व्यापारत्वस्योभयत्र तात्पर्याहतसत्र नास्ति सिद्धान्ते कश्चिदाग्रह इत्यर्थः । नन्वतस्मिन्तद्वर्मा-
नारोप्य तत्त्वेन चिन्तनमुपासना, तस्य तत्त्वेन निश्चयो ज्ञानमिति स्वरूपमेवात् कुतो न विशेष
इत्यत आहुः कारण इत्यादि । अस्त्वयं विद्वेषन्मद्यापि हीने उत्कृष्टधर्मोपस्य लोके कार्य-
साधकत्वस्य विपरीते वैपरीत्यस्य च दर्शनात् कारणे यः कार्यधर्मोपः स तु हीनत्वापाद-
कत्वेन कार्यासाधकत्वादयुक्त एव । चेदे हि सर्वत्रान्न ब्रह्मेत्यादौ कार्ये कारणधर्मा-
भेद इव । सर्वत्र तथा दर्शनात् । कारणस्य कार्यमेदस्तु प्रत्यक्षाच्छास्त्राच्च विरुद्धः ।
यत्र पुनः सर्वथा भेदो यथा बाणध्वजोत्तत्रापि शुद्धापेक्षयार्थसोत्कृष्टत्वम् । शुद्धशैवित्वाद-
र्थस्य । अतो ज्ञानोपासनयोर्विशेषसत्त्वेऽपि यथैकदेशिभिः स्वीक्रियते तथा नास्तीति फल-
जनकत्वाद्यो विशेषमावश्यकं तच्चोपपन्नमेवेत्यर्थः ।

माध्यास्तु, पूर्वाधिकरणविषयवाक्येषु, अद्वयैवजात्येऽनिरुक्त इत्युक्तम् । तथाह-
स्यत्वम्, अन्ताग्रविष्टं कर्तारमेतन्मन्त्रध्वजमसि मनसा चरन्तं सहैव सन्तं न विजानन्ति
देवा इत्यत्रान्तःस्थस्य कस्यचिद्व्युत्पत्ते । तदग्रे च, इन्द्रो राजा वयतो य ईशे इति । सप्त
शुक्लानि शयमेकैकं त्वष्टारं रूपाणि विभुर्वन्तमित्यादिभिरन्ये प्रतीयन्ते । अतः को वाऽनन्द-
मय इति संदेहे, इन्द्रो राजेत्यादितत्तत्तदेवतावाचकश्रुत्या, सप्त शुक्लान्तीत्यादित्यल्लिङ्गाच्च
रश्मिः ।

इति 'वाचो धेनुमुपासीत' इति श्रुतिः । उपासनेति यथा वाचो धेनुमिष्यत् । तस्येति । तत्त्व-
तत्त्वत्वेन । कार्ये पुनरित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म वेदे हीत्यादिना । सर्वत्र जगति पटपटादौ । इदं
सर्वत्रेत्यादिभाष्यविवरणम् । प्रत्यक्षादिति सुवर्णं न कटकादि ब्रह्माहमसि न त्वहं ब्रह्मेत्यादि-
प्रतीतिरित्यर्थः । अत्राब्रह्माह नास्मि अहं ब्रह्मास्मीति योजना । अत्राभेद उपादानीये कारणतावच्छेदकं
नोद्देश्यतावच्छेदकं कार्यतावच्छेदकं नो विधेयतावच्छेदकं कारणतावच्छेदकं विधेयतावच्छेदकं
कार्यतावच्छेदकमुद्देश्यतावच्छेदकं तु भवति । कुतः साधारणच्छिन्नमविद्यावच्छिन्नमस्यस्यद्वयैः इत्य-
भेदो भवति विशिष्टं शुद्धाच्चारिच्यते इति यत्र पुनः साधनेन भेदे विगच्छिते ब्रह्म शुद्धं न तत्रास्स-
त्वादीभिः तस्यैवाभावादिति हेतोः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति ज्ञानं उपासीत' 'कार्यकारण-
वत्सर्वधर्मजनं पटननुकुर' इति सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यादिकरणे आश्रयुक्तमेव । भाष्यद्विचिन्तार्थ-
माहुः यत्र पुनरिति । तथा नेति एकादशसुचोधिन्नामुप समीपे स्थित्वा यथायोग्यकर्ममुपासनमुक्तं
तदनुपासीत भावः । अत्र आक्रमते आक्रमते रामाज्जगते चाधिकविशेषाभावाभाष्यमतमादावाहुः
आध्या इति । आदित्येत्यादि सप्तसुखाभारयत्वात् तस्य विपश्चितमिति व्यर्थनामिति शब्दसामर्थ्या-

भाष्यप्रकाशः ।

कश्चिदेवताजीवविशेष एव तत्र युक्तः । श्रुतेः सर्वापेक्षया प्रचलत्वाजगतो य ईश इत्यादि-
योगस्यापि तदुपोद्भूतकस्य तत्र दशनायेति प्राप्त इदं सूत्रद्वयं प्रवृत्ते । 'अन्तस्तद्वर्माणपदेष्वात्'
'भेदेभ्यपदेष्वाच्चान्यः' इति । अन्तः श्रूयमाणो विष्णुरेव । कुतः । 'अन्तःसमुद्रे मनसा
चरन्तं ब्रह्मान्वविन्दद्दशहोतारमणं । समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते । मरीचीनां पदमिच्छन्ति
वेधसः । यस्याण्डकोशश्शुष्ममाहुः प्राणमुल्लवम्' इत्यादि तद्वर्माणपदेष्वात् । श्रुत्यर्थस्तु समुद्रे
अन्तरणं अन्तर्जले मनसा चरन्तं यथेष्टं विहरन्तं दशहोतारं, हु दानादनयोः, दशेन्द्रियवि-
षयदातारं ब्रह्मा अन्वविन्दद् व्यजानादिति तथा । मरीचीनां जीवानां पदमाश्रयभूतं वेधसः
भूतभाविनो ब्रह्माण्ड इच्छन्तीति । अण्डकोशं ब्रह्माण्डं यस्य शुष्मं वीर्यमाहुरिति । अत्र
समुद्रशायित्वब्रह्माण्डवीर्यत्वादीनामन्तःप्रविष्टनिष्ठतयोपदिष्टानां लिङ्गानां विष्ण्वेकनिष्ठत्वात्त-
त्प्रविष्टः कर्ता विष्णुरेवेति । प्रलयार्णवशायित्वब्रह्माण्डवीर्यत्वयोः कथं विष्णुलिङ्गत्वमित्या-
काङ्क्षायाम्, आपो नारा इति व्यामस्मृतिवाक्यं, चतुर्वेदशिक्षाश्रुतिश्रोपन्यस्ता । ननु तस्मै-
न्द्राद्यभिन्नत्वं तस्मैस्त्विति शङ्कायां द्वितीयसूत्रे, 'इन्द्रस्यात्मा निहितः पञ्चहोता । वायोर-
त्मानं कवयो निचिक्षुः । अन्तरादित्ये मनसा चरन्तम् । देवानां हृदयं ब्रह्मान्वविन्दत्' इत्या-
दिष्वेकस्यैव सर्वदेवान्तर्गतत्वकथनेन यथेष्टचारितयान्तर्यामित्वबोधनेनेन्द्रादिभ्यस्तस्य भेद-
व्यपदेशात् सोऽन्य एव तेभ्य इति वदन्ति ।

शैवास्तु छान्दोग्यश्रुतिमेव विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्य माधकानुग्रहार्थं तत्र हिरण्मयं किमपि
रूपं समास्थाय सवितृमण्डलेऽधिवसति । तच्च त्रिलोचननीलकण्ठादिविशिष्टम् । न चाक्षिणी
इति द्विवचनविरोधः । तस्य पुण्डरीकोपमाबोधनार्थत्वात् । तृतीयस्य नेत्रस्य मुकुलितत्वेन
तत्र पुण्डरीकोपमाया अभावात् न चैतावता तृतीयाभावः शङ्क्यः । यथाहि कंचित् त्रिपुवं
ब्राह्मणमुद्दिश्योच्यते, द्वावस्य पुत्रावग्निकल्पौ । न तावता तृतीयाभावः, आयाति । किन्तूप-
माभाव एव । तथात्रापि शक्यवचनत्वाद् । ध्येयः सदेति वाक्यं तु लौकिकानां भाक्तमेव ।
नापि पुण्डरीकाक्षत्वलिङ्गेन विष्णुः शङ्क्यः । कमलनेत्रत्वस्य लौकिकसाधारणत्वेन लिङ्गत्वा-
भावात् । नचास्मिन् हिरण्मयपुरुषवाक्ये शिवासाधारणलिङ्गादर्शनात् कथं शिवाकारत्वनिश्चय
इति शङ्क्यम् । अस्य वाक्यस्य संदिग्धत्वेनासंदिग्धेन वाक्यान्तरेणैतदर्थस्य निर्णयत्वात् ।
तैत्तिरीयाणां महोपनिषदि, आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपतीत्यनुवाके, य एषोन्तरादित्ये
हिरण्मयः पुरुष इत्यादित्यान्तर्यामिणमभिधाय तदग्रिमानुवाके, आदित्यो वै तेज इत्यादि-
रक्षिः ।

दित्यर्थः । श्रुतेरित्यादि निरपेक्षवरूपायाः श्रुतेः सर्वेषां लिङ्गादीनामपेक्षयेत्यर्थः । चतुर्वेदेत्यादि
अहं न तेजोरस्मीन् नारायण पुरुष जातमग्रतः पुरुषात् प्रकृतिर्जगदण्डमिति श्रुतिः । अहं तेज-
आदिकं न किं तु पुरुषान्महत्सद्गुणविष्णोर्द्वितीयरूपाद्विष्णोः प्रकृतिः प्रकृतिव्यमः सुखानन्दसः जगत्
जीवान्धमपीति नारायणत्वमुभयया विष्णुलिङ्गम् । अण्डमिति ब्रह्माण्डवीर्यत्व लिङ्गम् । पञ्चहोतेति
पञ्चज्ञानेन्द्रियादिदाता पञ्चहोता पञ्चहोता वायुरिति चितिश्रुतेः । उपमाभाव इति अशिकल्पपदोक्तो-
पमाभावः । तृतीयोक्तिरूपो नेति । भाक्तमिति स्वाधिष्ठाने लाक्षणिकम् । आश्रयतासंघर्षो लक्षणा ।
लिङ्गत्वेति असाधारणधर्मत्वाभावेन लौकिकेतिव्याप्तिस्तथा । अमृतपदशक्तिं शिवे साधयति भगवान्

भाष्यप्रकाशः ।

नाऽऽदित्यरूपस्य विभूतिमभिधाय एष पुरुष एष भूतानामधिपतिरिति भूतपतित्वेन तं निर्दिश्य तदग्रिमानुवाकेषु, सर्वो वै रुद्र इत्यादिषु, हिरण्यव्राह्मे अम्बिकापतय उमापतय इत्युपसंहारेण तत्र शिवाकारनिर्णयात् । अन्तर्यामिब्राह्मणे, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इति कथनाच्च । जाबालोपनिषदि, एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानीति शतरुद्रियप्रशंसावाक्येन अमृतपदस्य शिवपरतानिर्णयादत आदित्यान्तर्वर्ती त्रिलोचननीलकण्ठादिशरीरवानित्याहुः । तन्मन्दम् । शरीरपक्षस्य प्रागेव दूषितत्वात् । आकारेऽप्यक्षिद्वित्वस्य पुण्डरीकोपमाबोधनार्थत्वं तदा स्याद्यदि नीलग्रीवादिकं त्रिलोचनत्वसाधकमस्मिन् वाक्ये एतन्निर्णायकवाक्यान्तरे वा स्यात् । भूतानामधिपतिरित्यस्य तु न निर्णायकत्वम् । भूतपदस्य, धरः सर्वाणि भूतानि, पादोऽस्य विश्वा भूतानीतिवत् प्राणिमात्रवाचकत्वेन प्रेतवाचकत्वाभावाच्च नीलग्रीवादिरूपबल्लिङ्गत्वम् । तस्य प्रेतमात्रवाचकत्वे च परिच्छिन्नैश्वर्यबोधकत्वेन परमैश्वर्यविघटकतया तस्यालिङ्गत्वमेवेत्युभयथापि तदगमकत्वात् । सर्वो वै रुद्र इत्यादीनां तु नैतद्वाक्यशेषत्वम् । आदित्यो वै तेज इत्यनुवाकान्ते, इत्युपनिषदित्यनेन विद्यासमाप्तिबोधनात् । एवममृतपदस्यापि न निर्णायकत्वम् । शतरुद्रियस्याऽमृतनामत्वेऽप्यमृतपदस्य शिवनामत्वाभावात् । इदं यथा तथा प्रहस्तारुवे वादे निपुणतरमुपपादितमिति नेह प्रपञ्चयते । यत्पुनर्ध्येयः सदेत्यस्य लौकिकवाक्यत्वमुक्तं, तत्त्वमिपुराणारश्मिः ।

शैवः । जाबालेत्यादि । तत्र माध्वाचार्यमते विष्णुगुणावतारपरत्वं यच्छ्रुतीनामुक्तं तन्नारायणशिवो-विष्णुरितिवाक्यान्नारायणादीनां ब्रह्मनामत्वात् तत्परमेवैलेतावान् विशेषे इति तन्मतमपहाय शैवं निराकुर्वन्ति स्म तन्मन्दमित्यादिना । निर्णायकत्वं कोशदिभ्यां तदा स्याद्यदान्येषां पदानां शिववाचकत्वं सादस्य च प्रायपाठेन यथाकथंचिदप्यन्यपरत्वं तस्यां न त्वेवमित्याहुः भूतपदस्येत्यादि । अलिङ्गत्वमिति तव मते लिङ्गत्वमिति बोध्यम् । उभयथापीति उभे प्राणिमात्रवाचकत्व-प्रेतमात्रवाचकत्वे अवयवौ यस्य प्राणिमात्रवाचकत्वप्रेतमात्रवाचकत्वसमुदायस्य स उभयस्तस्मिन् प्रकार इत्यर्थः । एतदुपपादितं प्रहस्ते द्वितीयवादे शिवेशानादिपदानां शिवे रूढिखण्डनप्रस्तावे । वस्तुतः सर्वेषां शब्दानां सर्वार्थत्वस्य महाभाष्याद्यभिमतत्वेन ब्रह्मवाचकत्वस्यैवामिप्रेतत्वात् । प्रतिनियततावन्मात्रकार्यकरणेन ब्रह्मानुकारितया व्यवहारार्थमेव च शक्तिसंकोचे कोशेषु शिववाचकत्वदर्शनेपि ब्रह्मवाचकत्वस्यापि पर्यवस्थेयत्वादित्यादिना ग्रन्थेन । एतद्वाक्येति 'य एषोन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषः' इति महोपनिषद्वाक्यशेषत्वम् । विद्यासमाप्तीति तदुत्तरविद्यास्थानां सर्वो वै रुद्र इत्यादीनामुत्तरविद्याशेषत्वमिति भावः । समासपुनरात्तत्त्वदोषात् । न चानेकार्थसंकटे वाक्यशेषप्रवृत्तौ प्रतिबन्धे समासेरप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । स्यादेवं यद्यनेकार्थत्वं स्यात् । तदेव तु न प्रायपाठात् । एवं च समासेरसानन्तरप्रायपाठविषट्कत्वाभावेन रुद्रादिपदानां समाप्तिवैयर्थ्यपरिजिहीर्षयानेकार्थसंकटाभावे किञ्चिज्ज्ञापकत्वेन समासेरप्रयोजकत्वाभावात् । इदमिति शरीरपक्षस्येत्यारभ्य निरुक्तम् । उपपादितमिति शरीर इत्यारभ्य हेत्वर्थकविभक्त्यन्तं प्रहस्ते प्रथमवादे उपपादितम् । आकारप्रतीति-ब्रह्मण एव सर्वाकारत्वादेवोपपन्नेत्यादिग्रन्थेन । आकार इत्यारभ्य स्यादित्यन्तमन्तर्यामिचिचारे पुण्डरीकाक्षत्वाक्षिद्वित्वाभ्यामादित्योर्मृष्टदा हरिरिति वैष्णवाः । ध्येयः सदा सवितृमण्डलेत्याद्यमिपुराण-श्रीमद्भगवतवाक्ययोर्मकरकुण्डलत्वादिलिङ्गकथनाच्चेत्यादिना संदर्भेणोपपादितम् । लौकिकेत्यादि

भाष्यप्रकाशः ।

दर्शनादेवेति । गायत्र्यां तु भर्ग इति पदं सान्तम् । द्वितीयपादे चास्यान्वयो मैत्रायणीयो-
रधिः ।

लौकिकानां वाक्यत्वं यदि च लौकिकानामित्यस्य स्मार्तानामित्युच्यतेऽर्थः एतर्हपि वाक्यसामानाधि-
करण्यं सुष्ठु लौकिकं वाक्यं तत्त्वमिति न तु वाक्यसवन्धिकत्वम् । ननु दृढतरमेतदुपोद्धलक यद्गायत्र्यां
सवितुर्वरेण्यं भर्ग इति तत्राहुः गायत्र्यां तु इत्यादि । त्रिपदा गायत्री । त्रिपदेति संध्याश्रुतेः ।
द्वितीय इत्यादि तिस्रो व्याहृतयः अस्य प्रथमपादस्यस्य वरेण्यपदस्य द्वितीयपादे अच्युतप्रवाचक-
भर्गः पदेनान्वये मैत्रायणीये उपनिपदि ।

‘रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः ।

तेजोमध्ये स्थित सत्त्व सत्त्वमध्ये स्थितोऽन्युतः’ ॥

इति श्रुतौ सिद्धः । अयमर्थः । सवितुर्देवस्य वरेण्यं तद्भर्गो धीमहि यः सविता नो धियः
प्रचोदयात् । शश्वत्सूयमानात्सूर्यः सवनात्सवितेति श्रुतेः । सविता ब्रह्मेति यत्तदोः सामानाधिकरण्यम् ।
तस्य सवितुर्देवस्य वरेण्यं भर्गो धीमहीति तत्पदं लुप्तपट्टीकम् । तत्सवितुरिति समस्तं पदं धामत्वाश्रिता-
न्वयः । इमं च भर्गःशब्दस्य सान्तत्वेऽचकथम् । केचित्तु सवितुर्देवस्य वरेण्यं तं भर्गं चिन्तयामि यः
पूर्वोक्तोऽस्माकं शुद्धपलक्षितानि सर्वेन्द्रियाणि प्रेरयतीति योऽस्माकं भर्गो धियः प्रेरयति सवितुर्देवस्य
तद्वरेण्यं धीमहीति चान्वयमाहुः तन्न । अदन्तत्वपक्षे तदित्यत्र लिङ्गव्यत्ययः सुप्लोपकल्पनाऽव्ययत्व-
कल्पना वा भर्गपदे व्यवहितान्वयो वा विभक्तिव्यत्ययो वा । न च तदित्यस्याव्ययत्वस्य व्यवहिता-
न्वयस्य च सार्वत्रिकत्वेनादोषादन्योऽदुष्ट एवेति शङ्क्य अव्ययत्वकल्पनाया अनव्यासंभवफलकत्वा-
द्व्यवहितान्वयस्य पूर्वतन्त्रे तृतीयस्याग्रे पादे भासं तु सवनीयानां नोदनाविशेषात् इति मांसाधिकरणे
शाक्यानामयनं नाम षड्विंशदाब्दिकं सत्रम् । तत्र स्थितेहनि गृहपतिर्गृह्यां याति स प्रतिपद्यते
स यान् भृगान् हन्ति तेषां सरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति श्रूयते तत्रेदं तरसं सर्वेषां
पुरोडाशानामुत सवनीयानामिति विचिकित्सा । उद्देश्यः पुरोडाशः सवनीयेषु विशेषं न शक्यते इति
सर्वपुरोडाशार्थं तरसं नवनीतवत् । सवनीयपदं तु सर्वपुरोडाशेषु लाक्षणिकमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते तरसं
संनिहितं सवनीयपदमतिहाय पुरोडाशेनान्वेति व्यवहितान्वयदोषप्रसङ्गात् । अतः सवनीयपुरोडाशे-
ष्वेव तरसत्वमिति सिद्धान्तयता दोषत्वकथनादिति । स्यादेतत् । भर्गमिमं तं चिन्तयामि इति
मैत्रश्रुतेः तद्भर्गोऽर्थं किमपीति स्मृतेश्च भर्गःशब्दस्यादन्तत्वज्ञापनेन अस्त्वपाके इत्यस्मादिति
‘अस्त्वो रोपधयोः’ इति रसागमे तदीयाकारमकारयोरित्वालोपे प्रजत्यतो ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’
इत्यनेनाकर्तरीयं प्राप्ते ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यनेन कर्तरि षणि ‘जिनत्यादिर्नित्यम्’ इत्यनेनाद्युदात्तत्वे च भर्गं
इति व्युत्पत्तिमचकथत् । अत एव तलवकाराणां कः सविता का सावित्री इत्युपक्रम्य द्वितीयः पादो
भर्गमयः इति ब्राह्मणं सगच्छते इति । अत्र वदन्ति स्म भर्गोऽस्य इत्यस्य शकन्वादिषु पररूपं
वाच्यम् इत्यनेन पररूपे भर्गमय इत्यस्य ‘पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्’ इति सलोपे च कृते सिद्धिरिति
तरसस्यायेन संनिहितान्वयबोधनादसुनन्तमेतदिति । अत एव विष्णुसंज्ञमिति श्रुतिः । काचित् वरेण्यं
सवितुर्भर्गो विष्णुमभिष जगौ ।

याज्ञवल्क्योपि पुरुषं व्योम्नि तद्विष्णुसंज्ञितं ।

म इति भास्यते लोकान् र इति रक्षते प्रजाः ॥

ग इत्यागच्छते तेजस्तं भ्रमाद्भर्गं उच्यते ।

इत्याह गायत्र्यर्थस्य व्याकृतौ योगशास्त्रके ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पनिपदि सिद्धः । तथा,

‘रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये द्रुताशनः ।

वह्निमध्ये स्थितं सत्यं सत्यस्थान्तः स्थितोऽच्युतः’ ॥

इति तत्रैव मन्त्रः । योगियाज्ञवल्क्येऽप्येतादृशमेव वाक्यम् । ताम्ब्यामपि सर्वान्तरच्युत एवोक्तो ध्येयत्वेन च भगवानेवाहृत इत्यतोऽपि शैवमतमसंगतमेवेति दिक् ।

विज्ञानेन्द्रभिस्तु काण्वपष्टाध्यायस्य, ‘स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञा-
नमयः प्राणेषु । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते । सर्वस्य वशी सर्वस्वेशानः सर्वस्वा-
धिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति । स न साधुना कर्मणा भूयानो एवासाधुना कनीयान्’ इति
वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र किं जीवविशेष उच्यते, उत परमेश्वर इति संदेहे विज्ञान-
मयशब्दस्य योगरूढिम्यामात्मसामान्यवाचित्वाज्जाग्रदाद्यवस्थाभिर्जीवस्यैव प्रक्रान्तत्वाजीव एवेति
प्राप्ते । अन्तः परब्रह्मैव भवितुमर्हति । कुतः । तद्वर्गोपदेशात् । सर्ववशित्वशुभाशुभकर्मफला-
भागित्वसर्वाधिपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणामुपदेशात् । न चैते धर्माः सिद्धेः पूर्वं जीवेषु संभ-
वन्ति । सत्कर्मणैव पदप्राप्तेष्वेत्यादियुक्तिभिर्हितं साधयित्वा, न केवलं धर्मव्यपदेशादेवान्तःस्थो
विज्ञानमयो जीवादित्यः परमेश्वरः । किं तु, मेदव्यपदेशाच्चान्यः । मेदव्यपदेशश्च यथात्रैव
वाक्यशेषे । येषां नोऽयमात्मा, आत्मन्येवात्मानं पश्यतीति । आचाराधेयभावस्य मेदतत्र-
त्वादित्याद्युक्त्याह । ‘आधुनिकास्तु, य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय इति छान्दोग्यवाक्यं
विषयतया वर्णयन्ति । तत्र । पाप्मभ्य उदित इत्यनेनोक्तस्य पाप्मभ्य उदयस्य पापनाश-
रूपतया ब्रह्मधर्मत्वाभावात् । धर्मान्तरस्य चात्रानुक्तत्वात् । प्रत्युत तेनैव लिङ्गेन चन्द्रनक्ष-
त्रादिदेवताप्रकरणपठिततया च देवताविशेषावधारणाच्च । न चादित्यस्थान्तरिति मेदनिर्देशा-
नुपपत्तिरिति वाच्यम् । आदित्यस्थान्तरपि आदित्यभिन्नस्य हिरण्यगर्भादः सारणात् ।

‘ब्रह्मादीनां परं धाम त्रयाणामपि संस्तुतम् ।

वेदमूर्तिधरः पूषा पूजनीयः प्रयत्नतः’ ॥

रश्मिः ।

इति च संगच्छते । यत्तु अथ भर्ग इति यो ह वा अस्मिन्नादित्येसिद्धितस्तारकोक्षिणीवेष भर्गारूपो
भार्गवगतिरस्य हीति भर्गो भर्जयतीति वैष भर्ग इति रुद्रे ब्रह्मवादिनो ‘अथ भ इति भासयतीमां-
ल्लोकात् र इति रजयन्तीमामि भूतानि य इति गच्छन्त्यमिन्ना गच्छन्तीमाः प्रजास्तस्मात् भरणत्वा-
द्भर्गः । ‘शशत्सूयमानात्सूर्यः । सवनात् सविता’ इत्यादिश्रुत्या रुद्रपदादकारान्तस्य भर्गशब्दस्यैव
तदाचकत्वात् तत्त्वमेव युक्तमिति तन्मन्दम् । रुद्रपदस्य प्राणवाचकत्वात् । कतमो रुद्र इति
‘दशमे पुरुषे प्राणाः आत्मैकादश’ इतिश्रुतेः प्राणस्य च ब्रह्मवाचकत्वमतिदेशाधिकरणे लज्जयिष्यामः ।
विशेषस्तु ग्रहस्ते लज्जित एवेत्युपरामगः । सिद्धमतनिरूपणे ब्रह्मधर्मत्वादि पापं विना तन्नाशस्या-
शक्यवचनत्वेन तथात्वादित्यर्थः । पूषेति सूर्यः तथासति पूजि त्रयाणामुपासनाः सन्तु तत्राहुः

भाष्यप्रकाशः ।

इति मात्स्यादिषु हिरण्यशब्दाद्विरण्यगर्भ एवात्रोपासत्वेन गम्यते । किंच, ध्येयः सदेति-
रूपयोः श्रुतिस्मृत्योर्नारायणख्यहिरण्यस्य सूर्यमण्डल उपासनासिद्धेस्तदेकवाक्यतया हिरण्य-
श्मश्रुत्वादिश्रुतेरपि नारायणपरत्वमेव, न परमेश्वरपरत्वम् । अपिच । यस्मिन् वाक्ये रूपसंस्थाना-
दिकं श्रूयते, तत्र तत्तदेवतापरिग्रह एवौत्सर्गिकः । असाधारण्यात् । ब्रह्मणश्च स्वतो नीरूपताया,
'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । क्वचित्तु प्रकरणादिवलादेवादीन् विहाय
देवादिरूपैरेवारूप ईश्वर उपास्य इष्यते । न चेह तथा बलवत् प्रकरणादिकमस्ति । अन्यथा देव-
तोपासनमात्रोच्छेदापत्तेः । सर्वत्रैव ब्रह्मोपासनसंभवात् । लीलाविग्रहोऽपि विष्ण्वादिदेवतानामेव
स्वस्वाधिकारसंपादनार्थः । न त्वीश्वरस्य । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः, अक्षरात् परतः परः', 'न तस्य
कार्यं करणं च विद्यते' इत्यादिश्रुतीनां संकोचे प्रमाणाभावात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

'स देवोऽन्यशरीराणि समाविश्य जगत्स्थितिम् ।

करोति सर्वभूतानां नाशं चान्ते जगत्पतिः' ॥ इति ।

तत्र विषयवाक्यव्याख्यानादिकं तु न दुष्टम् । तथाप्येतस्य विषयवाक्यत्वेऽधिकरणस्य
पूर्वाधिकरणेन सह न स्फुटा संगतिरिति बोध्यम् । यत्पुनश्छान्दोग्यवाक्यस्यसालिङ्गत्वा-
दिकमुक्तं, तच्चबुद्धवैव । अत्र पाप्मभ्य उदयस्य सर्वकर्माञ्जनराहित्यरूपस्य विवक्षितत्वादिति
प्रागेवोक्तम् । नच पाप्मशब्दस्य पापे शक्तत्वात् तत् उदयस्य पापनाशरूपत्वमेव युक्तं, न
यावत्कर्माञ्जनराहित्यरूपत्वमिति वाच्यम् ।

'स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ।

कर्मणां आत्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः' ॥

रश्मिः ।

हिरण्यमेत्यादि । क्वचिदिति रामतापिनीयादौ ।

'रमन्ते योगिनो नन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।

इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते' ॥

'चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।

उपासकानां कार्यार्थे ब्रह्मणो रूपकल्पना' ॥ इति ।

बलवदित्यादि छान्दोग्ये ३७ इत्येतदक्षरमुद्गीयमुपासीत इत्युद्गीथप्रकरणं तत्र रूपोपासने
बलवत् । मायादिप्रकाराणां संभवात् । हिरण्यपदकृत बलवत्त्वं वारयन्ति स्म अन्यथेत्यादिना ।
नन्विति यथा श्रीभागवते 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणा' इत्यादि तथा न । नाशं चेति
चकोरेणोत्पत्तिग्राह्या । एतद् दृश्यन्ति स्म तत्र विषयेत्यादिना । यावदित्यादि कर्मत्वावच्छिन्न-
विहितनिषिद्धकर्मजन्यपुण्यपापाञ्जनराहित्यरूपमित्यर्थः । अशुद्धिशावत्यस्योभयत्र तौल्यादुभयोः
पाप्मत्वमेवेत्याहुः स्वे स्व इत्यादि । स एव गुणो नेतरः तदुपपादयति स्म भगवान् कर्मणामिति ।
यस्माद्विप्रतिषेधाम्यां अनेन गुणदोषविधानेन कर्मणां नियमः संकोचः कृतः । कुत इत्यत आह
जालोत्पत्त्यैवाशुद्धानां तत्त्वप्राप्तानां संगानां त्याजनेच्छया । अर्थ भावः । पुरुषस्याशुद्धिर्नाम न
प्रवृत्तेरन्यास्ति स्वामाविकप्रवृत्त्यैव तस्य मलिनत्वात् । नापि सहसा सर्वतो निवृत्तिः संभवति
अत इदं कर्तव्यमिदं नेत्येवं स्वामाविकप्रवृत्तिसंकोचद्वारेण निवृत्तिरेव क्रियते 'उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु

भाष्यप्रकाशः ।

इति विधिप्रतिषेधयोर्व्यवहारनियमार्थत्वबोधके वाक्ये कर्ममात्रस्य जाल्यशुद्धत्वबोधनेन तदङ्गने पुण्यरूपेऽप्यशुद्धिशावल्यास्य दुरपोहत्वेन सर्वस्यैव पाप्मरूपत्वात् । अन्यथा पुण्यफल-
स्यापि सुमुक्षुपादेयताद्यापत्तेः । अतो धर्मान्तरानुक्तावपि न वाक्यस्य जीवपरत्वं शक्यशङ्कम् ।
आदित्यान्तस्तु न हिरण्यगर्भादिः । मात्से परं धामोद्दिश्य तस्य पूषत्वकथनेन तत्र परब्रह्मण
एवाभिप्रेतत्वनिश्चयात् । ध्येयः सदेति वाक्येऽपि परमेश्वर एवोच्यते ।

‘नारायणः शिवो विष्णुः शंकरः परमेश्वरः ।

एतैस्तु नामभिर्ब्रह्म परं प्रोक्तं सनातनम्’ ॥

इति वाराहपुराणवाक्येन तस्य ब्रह्मनामत्वात् । नीरूपेश्वरवादस्यैक्यत्वधिकरणव्याख्यान
एव निरस्तत्वात् । नचैवं, ‘यो देवानां नामधा एक एव’, ‘एकं सद्भिर्ग्रा बहुधा वदन्ति’ इत्यादि-
श्रुत्या, ‘हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृक्’ इत्यादिस्मृत्या च सर्वत्र ब्रह्मोपासनायाः शक्य-
वचनत्वेन देवतामात्रोपासनोच्छेद इति शङ्क्यम् । ज्ञानपूर्वकोपासकान् प्रति तस्येष्टत्वात् ।
अज्ञान् प्रति तु तदभावात् । ‘येऽप्यन्यदेवताभक्ता’ इत्यादिभगवद्गीतावाक्यसंदर्भेण तथा
निश्चयात् । स्वरूपे विग्रहस्तु नास्त्येव । आकारस्तु स्वरूपात्मक एवेत्यसकृदुक्तम्वपपादितं च । तेन
‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः’ इत्यादिश्रुतीनां न विरोधः । अरूपवदेवेति सूत्रे तु रूपवद्विन्नमेवोच्यते,
न तु रूपरहितम् । नञः पर्युदासार्थत्वात् । अन्यथा त्वरूपमित्येतावतापि रूपाभावबोधन-
सिद्धेर्मतुष्वेयधर्मस्य दुर्धारत्वात् । अतो, ‘न तस्य कार्यं करणं च’ इत्यत्र संकोच एतदेव सूत्रं
प्रमाणमित्यसंकोच एव प्रमाणाभावः । श्रुतयस्तुक्ता वक्ष्यन्ते च । उक्तं विष्णुपुराणवाक्यं
रश्मिः ।

खजनेषु च’ इत्यादिना एकविंशे वेदस्य प्रवृत्तिपरत्वनिषेधात् इति श्रीधर्यनुसारेण ‘गुणदोषविधानेन
सङ्गानां त्याजनेच्छया’ इत्यर्थेन सह श्लोकान्वयः । सुमुखिचित् आदिशब्देन पुण्यफलाय प्रवृत्तिः ।
धर्मान्तरस्येत्युक्तं दूषयन्ति अतो धर्म इति । धाम्नः परमिति विशेषणान्तरलब्धमर्थमाहुः परं धामे-
त्यादि । तत्रेति परधामपूषणि । एवकारो हिरण्यगर्भादिन्यवच्छेदकः । पूषस्त्वस्य ब्रह्मलिङ्गत्वात् ।
देवतामात्रेति देवतैव देवतामात्रं तस्योपासनाया उच्छेद इत्यर्थः । तस्येति उच्छेदस्य ।
अज्ञानिति पूर्ववाक्याज्ञानित्यर्थः । तथेत्यादि ‘तेपि मामेव कौन्तय यजन्त्यविधिपूर्वकम्’
इति तत्र कथनादिति भावः । पर्युदासेति ‘पर्युदासः सद्यग्राही’ इति रूपवद्विन्नत्वे सति रूपवद्ब्रह्मेत्यर्थः ।
अन्यथेति नञः प्रसज्यप्रतिषेधकत्वप्रकारकत्वे तु । रूपवदभावापेक्षया रूपात्यन्ताभावस्य
लघुत्वात् । अत इति पर्युदासाश्रयणादेव संकोचे लौकिककार्यादौ । एतदिति पर्युदासार्थकनञ्-
घटितमरूपवत्सूत्रस्थासंकोचेः पर्युदासं विना यथाश्रुतव्याख्यानं संकोचे । तथा च कार्यत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः करणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च विद्यते इति न श्रुत्यर्थः । किं तु
लौकिककार्यत्वेत्यादिस्था लौकिककरणत्वेत्यादिरर्थः । सूत्रानुसारेण निरुच्य श्रुत्याकाङ्क्षामौनैवत् ।
श्रुतय इत्यादि ‘सर्वेन्द्रियगुणामासं सर्वेन्द्रिविवर्जितम्’ इत्याद्याः ।

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २१ ॥

अस्य लोकस्य का गनिरित्याकाश इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति । आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणमिति । नत्र संशयः । भूताकाशो ब्रह्म वेति । ननु कथमत्र संदेहः । आकाशाव्योमशब्दा ब्रह्मण्येव प्रयुज्यन्ते ब्रह्मप्रकरणे । कार्यनिरूपणे तु महाभूतवचनः । यथा, आकाश आनन्दो न स्यात्, परमे व्योमन् प्रतिष्ठिते-

भाष्यप्रकाशः ।

त्वान्तरस्थितिनाशविषयकं, न तु महाकार्यविषयकम् । शरीराणीति बहुवचनेन तथानिश्चयात् । अत इदं भिक्षवैयस्यदशायामेवावादीति दिक् । अतो यत्रासाधारणधर्मोपदेशोऽभिमान्यादिभेदव्यपदेशो वा तत्र रूपोक्तावतुक्ती वा परं ब्रह्मैवाभिधीयत इति निश्चयः ॥ २० ॥

इति षष्ठमन्मस्तद्धर्माधिकरणम् ॥ ६ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २१ ॥ छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्य विषयवाक्यस्युपन्यसाधिकरणप्रयोजनं विचारयन्ति नन्वित्यादि, विचार इत्यन्तम् । तत्र कथं पदे गृहीतं प्रकारं विभजन्ते आकाशेत्यादि । यद्यपि लोकप्रसिद्धेः प्रयोगप्राचुर्याच्च संदेहः संभवति, तथाप्यस्य वाक्यस्य प्रकरणावरुद्धत्वेन प्रकरणे चाकाशपदेन कारणश्रुत्वा कार्यनिरूपणस्योपक्रान्ततया रदिमः ।

‘कांक्षयण्डानिनादस्तु यथा लीयति शान्तये ।

ॐकारस्तु तथा योज्यः शान्तये सर्वमिच्छता ॥

यस्मिन् संलीयते शब्दः तत्परं ब्रह्म गीयते ।

इति ब्रह्मविद्योपनिषदि लयस्य महेश्वरात्प्रवचने स्वाप्ययादिति सूत्रे च प्रश्नो न सर्वव्यवहारातीतत्वम् । कुतः स्वस्मिन्नप्ययालयात् । स्वस्वरूपं तु द्वादशे ‘एष नैमित्तिकः’ इत्यत्र विशदकपदेन ज्ञानं तल्लक्षणं सर्वोपनिषदि अवस्थात्रयमावाद्भावसाक्षि स्वयं भावरहितं नेरन्तर्यं चैतन्यमित्युच्यते इति । ‘अनन्तासनपदेन पूर्वव्यापकं चैतन्यं तत्रैवानन्तं नाम गृह्णिकारेषु बृद्धि सुवर्णतन्तुकार्येण अव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्वं व्यापकं चैतन्यमनन्तमित्युच्यते इति आत्मभूयदेवानन्दोनाम सुखचैतन्यस्वरूपमपरिमितानन्दसमुद्रः अविशिष्टसुखस्वरूपश्च आनन्द इत्युच्यते’ इति । निश्चयादिति महाप्रलयेऽशरीरिणः कर्तृत्वम् । भिक्षेत्यादि विज्ञानमिक्षुत्वादित्त्रमिक्षुत्वं विज्ञानवक्षणादियं मिश्रवैयस्यदशेलाशयः । असाधारणेति पूर्वसूत्रोक्ता अपहतपाप्मत्वादयः । अभीत्यादि अयं द्वितीयसूत्रे य आदित्ये तिष्ठन् इत्यत्र ॥ २० ॥

इति षष्ठमधिकरणम् ॥ ६ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २१ ॥ गृहीतमित्यादि ‘किमश्च’ इत्यनेन प्रकारेण्यसुश्रूययाद् प्रत्ययांशेन गृहीतं प्रकारमित्यर्थः । विभजन्त इति प्रकरणाभ्यां विभजन्ते । तथा च प्रकरणमेदात् न द्वितीयकोटितः संशये द्वितीयकोटिः किंप्रकारेति प्रश्नः । कोशप्रसिद्धिं श्रीभागवतादौ सूताकाशे प्रयोगप्राचुर्यं च समाकलय्य लौकिकस्फूर्तिं पुरस्कृत्याम्यस्ववेदान्तानां पूर्वपक्षविगानं समादधानः किंचिदाहुः यद्यपीत्यादिना । प्रकरण इत्यादि उभयोक्त्यकार्योपकारकयोः कार्यकारणयोरा-

त्यादि । आत्मन आवाशः संभूत इति कार्यनिरूपणम् । अतः प्रकरणादेव
संदिग्धनिर्णये किमिति सूत्रारम्भः । जन्मादिलक्षणसूत्रेण चायमर्थो निर्णानः ।
अन्यथा ब्रह्मशब्देऽपि संदेहः स्यात् । महाभूतवेदादिवाचकत्वात् । नन्मात्
प्रकरणादेव परिज्ञानं भविष्यतीति चेत् । उच्यते । असंदिग्धे प्रकरणे तथैव
निर्णयः । इह पुनः प्रकरणमपि संदिग्धम् । अतो विचारः ।

अचान्तरविद्यायां पर्यवसानप्रकरणवदन्यापि प्रकरणस्य भूताकाश एव
पर्यवसानमिति लोकभाष्यन्यायेनाकाशो भौतिक एवेति पूर्वपक्षस्तत्राह ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रकरणादेवाकाशशब्दार्थस्य निर्णयसिद्धेरामात्रः प्रकरणादिनि सूत्रयिनव्यम् । अथ प्रकरणापेक्षया
लिङ्गस्य बलिष्ठत्वात् तेन निर्णिनीया तदा तु जन्मादिशब्दे लिङ्गस्य निर्धारितत्वात् तेनैव नदा-
क्यनिर्णयसिद्धेः सूत्रमेव न प्रणेतव्यम् । अथ जन्मादिशब्दे लक्षणस्यापरीक्षितत्वात् लिङ्गता,
तदा त्विदानीं तस्याः सिद्धत्वादाकाशो ब्रह्मलिङ्गादित्येवं प्रणेतव्यम् । न तु तद्विद्वादिति पूर्व-
पक्षाशयः । प्रतिवचनाशयस्तु स्फुट एव । प्रकरणस्य संदिग्धत्वं तु उपक्रमे उद्गीथोपासन-
स्योक्तत्वाच्च परोवरीयोरूपस्योत्कृष्टस्य फलस्य कथनाच्च हेयम् । तेन विचारसावयवकत्व-
मिति । अधिकरणसंगतिस्तु असङ्गरूपा । पूर्वाधिकरणयोः प्रत्ययकृते संदेहे वारितेऽत्र प्रकृति-
कृतसंदेहस्य वारणीयत्वादिति । प्रयोजनमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः अचान्तरेत्यादि । तथा
च यथा जानश्रुत्युपाख्यानं संवर्गविद्यायां पर्यवसितं तथास्यापि प्रकरणस्य भूताकाश एव पर्य-
वसितः ।

काश्चारूपे ब्रह्मप्रकरणेऽत्र उद्गीथब्रह्मप्रकरणे चकारेण विषयवाक्ये । अत्र लोकस्य भूतस्य गतिः
कारणम् । निर्णयेत्यादि । आकाशपदस्य ब्रह्मवाचकत्वनिश्चयो ज्ञानं तस्य सिद्धेरित्यर्थः । भाष्ये ।
कार्यनिरूपणं किमिहाकाङ्क्षामाहुः आत्मन इति । प्रकृते । जन्मादिलक्षणेत्यादिभाष्यं
विवृण्वन्ति स्म अथेत्यादि । लिङ्गस्येति जयजन्मादिकर्तृत्वरूपस्य श्रुतिसामर्थ्यस्य । ब्रह्म-
लिङ्गादिति । नन्वसिद्धस्य लिङ्गस्य कुत उपन्यासः व्यासोक्तत्वात् सेत्स्यतीति । न तु तदिति
तस्माद्विज्ञातलिङ्गादित्यर्थेऽसिद्धत्वात् । प्रतीत्यादि उच्यत इत्यादिनोकस्य प्रतिवचनस्येत्यर्थः ।
प्रतिवचने किंचिद्विवृण्वन्ति स्म प्रकरणस्येति । उक्तत्वादिति 'अभिमतेदक्षरमुद्गीथमुपासीत'
इतिश्रुत्येत्यर्थः । परोवरीय इति आकाशः परायणमित्यस्यामे पठते 'स एव परोवरीयानुद्गीथः' इति ।
एवं च महाप्रकरणवदचान्तरप्रकरणमपि ह्यात्मपरमाकाशपरं वेति संदिग्धं वरीयसः का सामो गतिरिति
स्वर इति होवाचेत्यादिश्रुत्युक्तस्वरप्राणान्नादेः सकाशादतिशयेन वरः वरीयान् इति व्युत्पत्तिः ।
परोवरीयान् परमात्मेति तदर्थः । विरुद्धा द्वितीया कोटिः पूर्वपक्षमाध्याह । अतो विचार इत्यत्र
भाष्येऽत इत्यत्र सार्वविभक्तिकस्यसिलित्वाशयेन तस्य भाष्यस्य विवरणम् । तेन विचारस्येति ।
स्युत्सापेक्षानर्हत्वरूपं प्रसङ्गं स्मारयन्ति स्म पूर्वैत्यादि । प्रत्ययेत्यादि यद्यपि मयदप्रत्यय-
भावकृतसंदेहो वारितस्तथापि ह्यधिकरणानां न्यायरूपत्वेनैवमुक्तम् । किं च पूर्वाधिकरणे यद्यपि
हिरण्यशब्द आनन्दवाचीति भाष्येण प्रकृतिकृतसंदेहोऽपि वारितस्तथापि प्रकृतिभाष्यकृतसंदेहो न
वारितः इति प्रत्ययकृत इत्युक्तम् । अत्र तु विविक्तप्रकृतिकृतसंदेहो वारितः । इतिह्यधिकरणारम्भ-
प्रयोजनमासीत् । जान इत्यादि छान्दोग्ये ऋते प्रपाठके इदमस्ति । अनश्रुतत्वापत्वं जानश्रुति-

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ आकाशः परमात्मैव । कुतः । तल्लिङ्गात् । श्रुति-
लिङ्गादयो नियामकत्वेन पूर्वतन्त्रवदिहापि गृह्यन्ते । लिङ्गं श्रुतिसामर्थ्यम् ; एकवा-
क्यता च सर्वासां ब्रह्मश्रुतीनाम् । तत्र ब्रह्मैव जगत्कारणमिति निःसंदिग्धेषु

भाष्यप्रकाशः ।

वसानम् । लोकेऽवगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति लोकभाष्यन्यायेनात्र भूताकाश-
ग्रहणस्यैव युक्तत्वात् । लिङ्गापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यस्य पूर्वतन्त्रे सिद्धत्वात् । 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्र-
करणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदर्बिल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति जैमिनिवृत्तात् । ब्रह्मग्रहणे तु
लक्षणापत्तेः । बाधकं विना तदादरस्यानुचितत्वात् । नचाकाशते, आकाशयतीति वा योगेन
प्रकाशकं ब्रह्मोच्यतेऽतो न दोष इति वाच्यम् । रूढापेक्षया योगस्यापि दुर्बलत्वात् । नच लिङ्ग-
बोधकवाक्यसंगतिः । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीति सर्वपदस्य भूतपदस्य च वाद्यादिषु
संकोचात् सुखेन संगतेः । किंचेह, इमानीति कथनादवान्तरभूतसंबन्ध्यकाशरूप एव स
ग्राह्यः । फलं तु तादृशोपासनावलादेव भविष्यतीति पूर्वं पक्ष इत्यर्थः । छत्रं पठित्वा समा-
दधाना व्याचक्षते आकाश इत्यादि । नियामकत्वेनेति अर्थविशेषनिर्णायकत्वेन ।
श्रुतिसामर्थ्यमिति अन्यानपेक्षस्य शब्दस्य स्वरसेनार्थबोधकत्वम् । एकवाक्यतेति ।

रदिमः ।

स्तदुपाख्यानं 'वायुर्वा व संवर्गः' इत्याद्युक्तायां संवर्गविधायाम् । संवर्गपदस्य योगस्तु संवृद्धे स्थितिकाले
सर्वमात्मनि स्थापयतीति संवर्ग इति यदा वाऽग्निरुद्धायति वायुमेवाप्येति इति श्रुतेः उद्भाष्यतीत्यस्य
शान्त्यतीत्यर्थः । लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि सति संभवे तदर्थान्येव सूत्रेष्विलयवगन्तव्यम् ।
नाध्याहारादिभिरेषां कल्पयितव्योऽर्थः परिभाषितव्यो वेति जिज्ञासाधिकरणस्य शाबरभाष्यं तदेव
लोकभाष्यपदेनोच्यते तेन न्यायेनेत्याहुः लोक इत्यादि । लक्षणेति । आकाशपदस्येत्यर्थः ।
शरीरशरीरिणोरध्यासकः संबन्धो लक्षणा । बीजस्य तात्पर्यानुपपत्त्यन्वयानुपपत्त्यन्यतरस्याभावाल्लक्षणापि
न संभवतीत्याहुः बाधकमित्यादिना । वाट्वादिष्विति 'आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरक्षराणः'
इति श्रुत्युक्ताकाशकार्येषु । इति कथन इति इदमो रूपस्य प्रत्यक्षगत्वेनावान्तरभूताकाशस्यैव प्रत्यक्ष-
त्वात्तयेत्यर्थः । तादृशेति तादृशकाशोपासनावलात् । अर्थेत्यादि एतेन तल्लिङ्गादित्यस्य श्रुतेर्लिङ्गा-
दित्यर्थोऽबोधि । इदानीं तस्य तात्पर्यनिर्णयस्य लिङ्गं तल्लिङ्गं तस्मादित्यर्थं हृदिकृत्याहुः विभाग
इत्यादि । अयमाशयोत्र बोध्यः । ब्रह्मवाक्यानामेकवाक्यतोक्ता सा च दुर्लेभा बहुत्वविशिष्टेषु
ब्रह्मवाक्येषु एकत्वावच्छिन्नाया वाक्यताया अशक्यवचनत्वात्, एकत्वस्य बहुत्वविरुद्धत्वात् । तस्माद-
त्रैकवाक्यता पूर्वतन्त्रकृता गृह्यते लाघवात् सेयमेकवाक्यता भावार्थपादाभाष्येऽतन्त्रन् श्रीमदाचार्यैः ।
एकस्मिन् वाक्ये न तु बहुषु वाक्येषु तामेव गृह्णीमः । अस्य लोकसेत्यस्याकाशपरत्वमपास्य
ब्रह्मवाक्यत्वमत्र सूत्रे व्यासपार्दनिर्णयि । एवं चास्य यतो वा इमानि इत्यस्य चाधिकरणसंगत्या
विभागोपि साक्षात्त्वेन ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकर्तृत्वरूपैकत्वादेकं वाक्यमपरनये वेदलोकशब्दयो-
रेकत्ववत् । अर्थैकत्वमाकाशपदस्य मौक्तिकाकाशपरत्वापवदनेन भवति तदपोहितमाकाश इत्यने-
नाधिकरणशेन तत्र रूढा योगसापहरणात् कथमाकाशपदवाच्यत्वं ब्रह्मणः इत्यत उत्तरमपठितं
तल्लिङ्गादिति तस्य तात्पर्यस्य योनिनिर्णयः तस्य लिङ्गादिति । अयमर्थः । आकाशपदस्यास्तु रुढिः परं
त्विह नास्ति । तात्पर्यवृत्तिनिर्णयकानां पदानामासीत्सत्तानन्दानामिह सत्त्वात् इति । नहि

सिद्धम् । सर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मेण्यव । तत्र वाक्यार्थापेक्षया पदार्थस्य दुर्बलत्वाद्

भाष्यप्रकाशः ।

विभागे साकाङ्क्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपादकता । सा च समन्वयरूपा । उपपत्त्यात्मकं तात्पर्य-
निर्णयलिङ्गम् । तेन तल्लिङ्गादित्यस्य श्रुतिसामर्थ्यात्तात्पर्यनिर्णयलिङ्गाच्चेत्यर्थः सिद्ध्यति ।
मुख्यत्वादिति मुख्यार्थत्वात् । तथाच, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिषु निखिल-
जडजीवकारणत्वं ब्रह्मणि सिद्धम् । अत्रापि तदेव सर्वपदेन निखिलान्पृच्छ्य, भूतपदेन च
देहविशिष्टजीवतया महाभूततया च तानि जीवजडरूपेण निष्कृष्य तत्कारणत्वमाकाशे बोध्यते ।
तथा, एभ्य इत्यनेन पूर्वोक्तान्येव भूतानि परामृश्य ततो ज्यायस्त्वं च बोध्यते । तथा परम-
स्यानन्तरूपं परायणत्वं च । तथादि भूताकाशो गृह्येत, तदा सर्वपदार्थसंकोचेन सर्वपदसामर्थ्य-
स्याधवाधाद् भूतादीनां पदानामपि तद् वाध्येत । तच्चासंगतम् । एकपदानुरोधेनानेकपदार्थ-
संकोचात्मकस्य सामर्थ्यबाधस्यानुचितत्वादिति । किंच । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति 'तं
त्वौपनिषदम्' इति च श्रुत्या सर्वस्य वेदस्य ब्रह्मण्येव तात्पर्यमिति सिद्धम् । तथादि निरङ्कुश-
सर्वकारणत्वमस्मिन् वाक्ये भूताकाशस्योच्येत, तदार्थभेदाद् विभागे साकाङ्क्षत्वाभावाच्च सर्वासां
श्रुतीनामेकवाक्यता व्याह्रन्येत । यद्यपि सर्वे वेदा इत्यत्रासंकुचितवृत्तिना सर्वशब्देन ब्रह्मणि
सर्वशब्दवाच्यत्वं तत्तत्पदार्थरूपतया सिद्धं, तथापि तत्र वेदे वाक्यार्थापेक्षया तदेकदेशभूतस्य
पदार्थस्य दुर्बलत्वाद् वाक्यार्थ एवादरणीयः । वाक्यार्थस्तु सर्वगतित्वादिः । गतिराश्रयः ।
प्रश्ने, शालावत्येनैतल्लोकगतेः पृष्टत्वेऽपि जैवल्लिना तदुपपादनार्थं सर्वभूतोत्पत्तिप्रलयाधारत्वं

रश्मिः ।

जगज्जन्मादिकर्तृवाचकपदानि प्रयुज्यतो भगवतो व्यासस्य मौक्तिकाकाशे तात्पर्यास्तित्वं वक्तुं शक्यम् ।
नवार्थासंगतौ रूढिमाहणीमो वयं लिङ्गमावात् । अत उक्तमेकार्थस्य ब्रह्मरूपस्य प्रतिपादकता ।
सा च समन्वयरूपेति । ननु तर्हि तात्पर्यलिङ्गादित्येव सिद्धे निर्णयपदमधिकं निग्रहस्थानमिति चेन्न
तात्पर्यलिङ्गेन चेत्सेव तल्लिङ्गादित्यनेन तदपल्युलत् । तथाप्यत्र यदुददानं तत्फलं तु होमित्येकाक्षरं
ब्रह्म सर्वं तस्योपन्याख्यानं इति निर्णयस्तत्संग्रहणार्थम् । अन्यथाकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतिरूपाप्रतिहतज्ञेन
वेदेन ब्रह्मशरीरे समन्वयः स्यात् एतदत्र उपपादयिष्यामो वयम् । निष्कृष्टमर्थमाहुः रूपेत्यादि । अत्रेदं
विशेषणमुत्पत्त्यात्मकस्यास्य लोकस्य का गतिरित्यादिश्रुतिस्थत्वेन सूत्रे व्यावृत्त्यर्थं किं त्वेकवाक्यतया
श्रौतं यदेव आकाश आनन्दो न स्यादित्युक्ता उपपत्तिरेव लिङ्गं प्रथमज्ञप्तेः पूर्वतश्च उत्पत्तिपदार्थत्वात् ।
तात्पर्येत्यादि । आकाशशब्देनात्र ब्रह्मबोधो भवतु इत्याकारिकेच्छा वक्तुस्तात्पर्यम् । सिद्ध्यतीति ।
न च ब्रह्मलिङ्गादित्यर्थः साधुः तस्याधिकारसूत्रलभ्यत्वेपि साध्यत्वात् । अयस्य ब्रह्मणो मुख्यत्वेन
रूपेणोपस्थितिरित्याहुः मुख्यार्थेत्यादि । पूर्वभाष्यार्थस्तु सिद्धमिति शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रांशेन
सिद्धम् । सर्वशब्देति कार्यकारणैक्यमवर्णनात् । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म सर्वं तस्योपन्याख्यानमिति श्रुते-
रेवकारः । एवं पदवाच्यत्वमुक्त्वा वाक्यवाच्यत्वमपि ब्रह्मणीत्याहुः तत्र वाक्यार्थेति । दुर्ब-
लत्वादिति यथा घटः भवत्येतयोरेकतरानुक्तौ सत्यां न शक्यार्थो दुर्बलो भवति परस्परं सापेक्षत्वात्
सापेक्षमसमर्थं भवति इत्युक्तेः एकतिङ् वाक्यमिति सापेक्षत्वाभावो वाक्यार्थः प्रबलः । सापेक्षत्वा-
भावात् अन्यत्सर्वमग्रे स्फुटम् । तत्र ब्रह्मैवेत्यारम्य यावत्समाप्तिं सर्वोपि ग्रन्थस्तावदुपपत्तिरूप-

रश्मिः ।

तात्पर्यलिङ्गरूपद्वितीयार्थोपपादनायेत्याहुः तथा चेत्यादिना । अत्रेति ब्रह्मवाक्ये । सर्वपदेति सर्वाणीति विषयवाक्यस्थसर्वपदार्थस्य संकोचेन आकाशमात्रकार्येषु संकोचस्तेन । अर्धबाधादिति । केवलोत्पन्नकार्यरूपत्वस्य ब्रह्मत्वात् बाधेन तथैत्यर्थः । भूतादीनां वाय्वादीनां पदानां वाय्वादिवाचकानां सर्वपदसामर्थ्यं तत्तद्वाचकत्वेन बाध्येत ततश्च सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीत्यत्र भूतानीत्यस्य सर्वाणीति विशेषणासगतिरिति भावः । एकपदेत्यादि आकाशपदेत्यर्थः । सर्वशब्देत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म किं चेत्यादिना । योगजघर्षेण प्रत्यासत्त्यात्मकेन अयं महान् पुरुष इत्यत्र ब्रह्मणः सर्वशब्द आब्रह्मतृणशब्दस्तच्छब्दपर्यायो महापुरुषशब्दः तद्वाच्यत्वम् । यद्वा सर्वाणीतिशब्दस्तद्वाच्यत्वम् । अकारो वै सर्वा वागिति श्रुतेरशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणः एव च सर्ववाचकः शब्दः सर्वशब्दोकारशब्दश्च तद्वाच्यत्वम् । अत्र कठवल्लीवृहदारण्यकश्रुती प्रमाणयन्ति सर्वे वेदा इत्यादि । पदमक्षरभामनन्ति अभ्यस्यन्ति व्यष्टिसमष्टिभेदेन समष्टेरुक्तत्वाद्भेदवैष्यमाणत्वात् उपरमामः । ब्रह्मपदं वेदार्थं वेदात्परात्परे च वर्तते तत्र वेदार्थं 'मां विधत्तेभिधत्ते मां' इति भगवद्वाक्याद्देदार्थं ब्रह्मण्यभिधा वेदात्परात्परे तात्पर्यं वक्तुरिच्छात्मकम् । यद्यपि अस्मत्पदेन मामित्यत्र पसत्परमुच्यते तथाप्यद्वयत्वाधिकरणेऽक्षरामिष्ठमक्षरे स्थितमित्युक्त्योपपन्नम् ।

‘नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरच्युत ।

सगुणं ब्रह्म सर्वेदं वस्तुबुद्धिर्न तेषु नः ॥

ब्रह्मेति पठ्यतेस्माभिर्यद्रूप निर्गुणं परम् ।

वाञ्छनोगोचरातीतं ततो न ज्ञायते तु तत्’ ॥ इति

ज्ञानं तु क्षमिषया प्रतिपादनानन्तरमतो ज्ञानानीत्यत्राभिधावृत्तिः श्रीनारायणादौ लभ्यते । न ज्ञायते इत्यत्र वाञ्छनोगोचरातीते त्वपोद्यतेतस्तत्र तात्पर्यम् । यदा पदं पदनीयमिति कठवह्न्यनुसार्थः तदा तु तात्पर्यवृत्त्या प्रतिपादयन्ति । न चानेकार्थसंकटे तात्पर्यज्ञानं कारणं न तु वृत्त्यन्तरम् । वृत्तिस्तु शक्तिलक्षणाभ्यन्तरसंबन्ध इति शङ्क्यम् । श्रान्तान्तरत्वात् । व्यञ्जनाया आलंकारिकसंमतत्वाच्च । प्रस्थानरत्नाकरे तु व्यञ्जना तात्पर्येणैव गतार्थेत्युपपादितम् ।

‘गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममपि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्’ ॥

इत्यत्र मा त्वं गम इत्यभावे न व्यञ्जनापि तु तात्पर्यवृत्तैव निर्वाहः । लक्षणावृत्तेति नैयायिकाः । तत्र पुष्पवच्छब्दव्यतिरिक्तस्थले युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः । तत्र वाक्यार्थेत्यादिमात्रं विवृण्वन्ति स्म यद्यपीत्यादिना । तत्तत्पदानि षट्पद्यादिपदानि तदर्थतया व्यष्ट्येति यावत् । तदुक्तम् ‘सर्वाणि रूपानि विचित्रं धीरः नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते’ इति । एवं चास्मिन् पक्षे क्षाकाशपदं न श्रद्धयात्मपरमपि तु गौण्येति । तथापि तत्रेति व्याख्येयम् । वेद इति व्याख्या एतद्व्यवच्छेदकं पदं लोकाद्वैदिकपदपदार्थानां भिन्नत्वाद्वादिषु वाक्येषु लौकिकपदार्थस्य शेषत्वव्यापनाय भाष्योक्तत्वाच्च । सर्वगतित्वादिरित्यत्रादिपदेन उपसहार षट्यां वसुद्रुपक्रमोपसंहारयोरर्थनिर्णायकत्वात् । अस्य लोकस्य का गतिरित्यत्र गतिराश्रयः कारणमिति यावत् । मध्ये सर्वभूतोत्पत्तिः सर्वभूतास्तगमनं न्यायस्त्वे विषयवाक्यनिरुक्तानि ज्ञेयानि वाक्यार्थसमुदायस्य महावाक्यार्थत्वात् । यथादिपदेन

वाक्यार्थः सर्वगतित्वादिः । तद् वाक्यार्थान्यथाऽनुपपत्त्या आकाशपदार्थो ब्रह्मेति सर्वशब्दवाच्यत्वाच्च न लक्षणा । मुख्यत्वाच्च । यावन्मुख्यपरत्वं संभवति तावन्न कस्यापि वेदान्तस्यापरब्रह्मपरत्वमिति मर्यादा । तस्माद्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यादितिवदन्नाप्याकाशो ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ २१ ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे सप्तमं तल्लिङ्गाधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

वदता परायणपदेन सर्वगतित्वं प्रतिपाद्यत इति । तथा आदिपदेन सर्वज्ञायस्त्वं परोवरीय-स्त्वमनन्तत्वं च । तत् तस्मात् कारणाद् वाक्यार्थान्यथानुपपत्तिरूपयोज्यस्यापि, आकाशपदस्य ब्रह्मण्येव तात्पर्यमित्यर्थः । सर्वशब्दवाच्यत्वादित्यादिर्ग्रन्थस्तूतानार्थः । एवमत्र श्रुतिसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेन उपपत्तिरूपेण तात्पर्यलिङ्गेन चेति द्विधा व्याख्यातम् ।

रश्मिः ।

भाष्ये आकाशः परायणमित्यग्रहीषुराचार्यास्तथादिपदेन विषयवाक्याप्रेतनानां स एष परोवरीयानुद्गीयः स एषोनन्त इति श्रुत्युक्ताः प्रतिपाद्यन्ते इति । एकतिङ् वाक्यं तेन परायणमित्यस्य क्रियापदमन्तरा विभक्त्यनुत्पत्तेर्वाक्यत्वमेवमग्रेषि । तद्वाक्यार्थत्वादित्यर्थं विवृण्वन्ति स्म तत्तस्मादित्यादि । वाक्यार्थेति वाक्यार्थस्य सर्वगतित्वादेः अन्यथाभातिभाकाशपरत्वेऽनुपपत्तिस्तद्व्यपेक्ष्यः तात्पर्य-मिति आकाशपदस्य तात्पर्यवृत्तिर्न तु गौणीत्यर्थः । उक्तानार्थ इति मुख्यार्थत्वात्तद्वाच्यमात्रं लक्षणेति प्रयोजनमेकमपरमाहुः यावदिति । इतिचदिति य एष आकाशः परमात्मा न स्यात् जगज्जन्मादि-कर्ता कः स्यात् अतः परिशेषात् आकाशपदवाच्यं ब्रह्मैवेति सिद्धमित्यर्थः । अतोऽस्माभिः प्रासङ्गिक-विवरणमात्रं कृतं न तूपपादनादीति भावः । उपपत्तीत्यादि । ननु तात्पर्येण श्रुतिसामर्थ्यलिङ्गमित्ये-वास्तु किंचाकाशपदार्थो ब्रह्मेति तदिति भाष्ये आकाशपदवाच्यं तत् लिङ्गादित्येव सूत्रान्वयध्वननं विना तल्लिङ्गादित्यत्र समास ब्रह्मपदानुवर्तनात् । तत्कथं द्विधा तल्लिङ्गादिति लिङ्गव्याख्यासं बाधम् । एतदपेक्षया कुतः तल्लिङ्गादिति भाष्यस्यैव विस्पष्टत्वात् । सामर्थ्यपदेनैव चारितार्थ्यात्तत्पदवैयर्थ्यापत्तेः । श्रुतिपदवैयर्थ्याद् द्वितीयो हेतुरावश्यकः श्रुतिपदात्तात्ययोपलब्धेः इति कुतो द्विधा व्याख्याने दोषः । एव चाकाशपदवाच्यं तल्लिङ्गादित्येव सूत्रान्वयः । व्यङ्ग्यार्थपेक्षया श्रव्यार्थस्य बलीयस्त्वादिति । द्वितीयं लिङ्गम् । तथा च पूर्वपक्षाशयवर्णने तल्लिङ्गादिहेतुः आकाशः प्रकरणादिति प्राप्ते आकाशस्त-लिङ्गात् प्रकरणापेक्षया लिङ्गस्य बलिष्ठत्वादुक्तं एवमपि जन्मादिसूत्रेण सिद्धसाधनत्वात् पुनस्तुतिः जन्मादिसूत्रीयलिङ्गस्यापरीक्षितत्वात् काञ्चनमयधूमहेतुवदलिङ्गता अलिङ्गतायां तस्माल्लिङ्गादिति कर्मधारयसमासगमित्तल्लिङ्गादित्यस्याप्यलिङ्गता । तन्निवृत्त्यर्थं तस्य लिङ्गं तल्लिङ्गमिति षष्ठीतत्पुरुषे तच्छब्दवैयर्थ्यं तदा ब्रह्मेति जिज्ञासासूत्रादनुवर्त्य ब्रह्मलिङ्गादिति हेतुः । आकाशः तत् जगत्कर्ता ब्रह्मलिङ्गादिति हेतुः सिद्धः । तत्र ब्रह्म वेद इति श्रुतिसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेन लिङ्गं श्रुतिसामर्थ्यमभिधा-लक्षणं तेनाकाशते आकाशयतीति वाकाशः इत्याकाशे योगरूपमिषारूपेण लिङ्गेनाकाशस्य जगत्कर्तृत्वेनानुमिति विषयत्वं यदा तु यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्युपपत्तिरूपेण तात्पर्यलिङ्गेनानन्दत्वे नानुमिति विषयत्वम् । जगत्कर्ता आकाशत्ववानित्यनुमितिः । इदमनुमानं ब्रह्मविदि साधारणं ब्रह्मविदि ब्रह्मलिङ्गरूपहेतुसत्त्वेपि जगत्कर्तृत्वरूपसाध्याभावेन साध्याभावरूपवद्वृत्तित्वादेतोः । श्रुतिसामर्थ्य-

भाष्यप्रकाशः ।

अन्ये तु, तल्लिङ्गादित्यस्य, ब्रह्माभावावर्णवर्मादित्यर्थं वदन्ति । केचिच्चैवं सूचयन्ति । तन्मतेऽधिकरणवैयर्थ्यम् । तद्व्यपदेशाधिकरणेनैव गतार्थत्वादिति ।

विज्ञानमिच्छुस्तु, काष्ण्वचतुर्थाध्याये सुपुत्रं जीवमुपक्रम्य पठ्यते, 'तदेपां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् ज्ञेते' इत्यादि । तत्र किं भूताकाशस्तदेवता वा ब्रह्म वोच्यते इति संशयः । तद्वीजं तु उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मवाचकब्रह्मात्मादिपदव्यमुख्यवाक्ये भूताकाशादिवाचकस्याकाशपदस्य श्रवणम् । अन्यतरस्य गौणत्वे नियामकाभावस्त्वयाणामपि स्वापाधारत्वादविशेषश्च । निर्णयस्तु, आकाशो ब्रह्मैवेति । हेतुस्तु तल्लिङ्गात् । लिङ्गानि तु, स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत्' इति 'यथाम्रेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति' तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमित्यादीनि । सर्वश्रुतिषु ब्रह्मणि तथा दृष्टान्तदर्शनात् । अचेतनस्य भूताकाशस्याग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तानर्हत्वात् । तदेवतायाश्च सर्वदेवान्तर्गतत्वेनाकारणत्वात् । य एवायमाकाशे पुरुष इति पूर्ववाक्येनाकाशदेवताया ब्रह्मत्वप्रतिषेधाच्च । सत्यस्य सत्यमिति च नामपूर्ववाक्येन ब्रह्मण्येव व्याख्यातम् । तत्र सत्यशब्देन पञ्चभूतानि व्याख्याय तदपेक्षयापि निषेधशेषं ब्रह्म सत्यमिति श्रुत्यैव स्पष्टमुक्तत्वात् । स्कान्देऽपि,

रश्मिः ।

मुपपत्तिरूपं लिङ्गद्वयं साध्याभाववद्भूतिगृहीतमतो व्याख्यातमित्यर्थः । अन्य इति भास्कराचार्याः । वदन्तीति तथा च तद्भाष्यम् । तल्लिङ्गमव्यभिचारी धर्म इति । केचिदिति शंकराचार्यादयः । तथा च तद्भाष्यं परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गम् । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इतिरामानुजभाष्यम् । निखिलजगदेककारणत्वं सर्वस्माज्जायस्त्व परायणमित्यादीनि परमात्मलिङ्गानुपलभ्यन्ते इतिमाध्वभाष्यम् । स एष परोवरीयानुद्गीयः स एषोनन्त इत्यादि तल्लिङ्गादिति । एवमसाधारणधर्मे स्वतात्पर्यवृत्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः । शैवभाष्येप्येव ज्ञातव्यम् । इतीति बोध्यमिति शेषः । तदेवामिति । स जीवः प्राणानामिन्द्रियाणां स्वविज्ञानेन चैतन्येन विज्ञानं प्रकाशनसामर्थ्यमादाय गृहीत्वा उत्तानार्थेयमग्रे । स्वापेत्यादि इदं तद्भाष्यप्रामाण्यात् सुष्ठु श्रुत्यन्तराच्च मनसोऽप्याधारत्वं सुष्ठु 'कामः सकल्पः' इत्यादिश्रुतेः । यथोर्णनाभिरिति श्रुतिर्बृहदारण्यके तस्य ब्रह्मणः उपनिषदिति नाम । अकारणेति द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुर्दग्ने इत्येव नियतकार्यकारणत्वेनान्यत्राकारणत्वादित्यर्थकः व्यापकत्वेन वा तथात्वात् । पूर्वैत्यादि 'य एवायमाकाशे पुरुष एतमह वा ब्रह्मोपासे' इतिगार्ग्यवाक्यं ब्रह्मत्वप्रतिषेधकं तु सहोवाचाजातसञ्जुर्भवेतस्मिन् सविदृष्टा इत्यज्ञातशत्रोर्ब्रह्मणस्य वाक्यं तेनेत्यर्थः । श्रुत्यन्तरेणाप्याकाशदेवतातिरिक्तत्वमाह भगवान् भिक्षुः सत्यस्येत्यादिना । निषेधशेषमिति ।

स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ्

न स्त्री न षण्डो न पुमान् न जन्तुः ।

नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्

निषेधशेषो जयतादशेषः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

‘चैतन्यापेक्षया प्रोक्तं व्योमादि सकलं जगत् ।

असत्यरूपं सत्यं तु कुम्भकुण्डाद्यपेक्षया’ ॥

इत्युक्तत्वाच्च । अतः शब्दसामर्थ्येऽपि ब्रह्मलिङ्गाद् ब्रह्मैवाकाशशब्दार्थः । आकाशशब्दश्च ब्रह्मणि रूपकविधया विभुत्वनिर्लेपत्वादिगुणलामाय, मुखे चन्द्रवञ्चुत्या प्रयुक्तः । अत एव, ‘परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता’ इत्यादिषु श्रुतिष्वाकाशरूपेण ब्रह्म निर्दिश्यते । नानार्थताया, गङ्गायां घोष इतिवच्छ्रुत्यायाश्चायुक्तत्वादिति । एवं प्राणज्योतिरादयः शब्दा अपि जीवनत्वप्रकाशन-त्वादिप्रतिपादनाय रूपरुत्वेनैव व्याख्येयाः । वस्तुतस्तत्त्वाकानुप्राणज्योतिरादयः शब्दा आकाशादिभावापन्नब्रह्मपरा एवैतेषु ब्रह्मवाक्येषु भवन्ति । केवलब्रह्मपरत्वे सत्याकाशदि-लिङ्गानुपपत्तेः । यत्तु छान्दोग्यवाक्यमाधुनिका इहोदाहरन्ति, ‘अस्य लोकस्य का गतिः’ इत्यादि । तन्न । प्रकरणादिद्वयत्वात् केवललिङ्गाच्छ्रुतेर्वलवत्त्वस्य पूर्वमीमांसाद्वन्वावधार-णात् । तत्र च श्रुतिप्रकरणयोरभावात् । किञ्च । प्रश्ने, अस्य लोकस्येत्यनेन भूलोकजना एवोक्ता इति प्रत्युचरे भूतानीत्युक्तत्वात् सर्वाणि भूतानीति ब्रह्मलिङ्गं न भवति । आकाशसाधारण्यात् । आकाशशब्दो द्विद्वारेषां भूलोकस्थानां स्पष्टिस्थितिसंहारादित्याह । तदसंगततमम् । छत्रविरोधात् । छत्रे केवलस्य लिङ्गस्यैव हेतुत्वेनोक्तत्वात् । त्वद्वीत्या

रश्मिः ।

इति गजेन्द्रस्तुतौ तु स्पष्टम् । उक्तत्वाच्चेति । तथा च कुम्भकुण्डादि सत्यस्य सत्यमिति श्रुत्यर्थः फलितः । श्रुतावाकाशपदोक्तेस्तात्पर्यमाहाचार्यो विज्ञानः आकाशशब्देत्यादि । रूपकमिति अनुभयोक्तिरूपताद्रूप्यरूपकं यथा ‘अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना’ इत्यत्रानुभयोक्तिताद्रूप्यन्यूनताद्रूप्याधिकताद्रूप्यभेदेन ताद्रूप्यरूपकस्य त्रैविध्यम् ।

‘विषयभेदताद्रूप्यरजनं विषयस्य यत् ।

रूपकं तन्निधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिमिः’ ॥

इति तल्लक्षणात् । विषयिणः उपमानस्य पद्मादेरभेदेन ताद्रूप्येण च विषयस्योपमेयस्य रजनं रूपकमित्यर्थः । यद्वा । अर्धेरूपकं वा तत् । ‘अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात्’ इत्यत्र यथा । विश्रुत्वेत्यादि तथा च गौणीवृत्तिरिति भावः । प्रतिष्ठितेति ‘सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योम्नि प्रतिष्ठिता’ इत्यर्थः । ननु वृत्तेर्द्वैविध्याल्लक्षणयैव निर्वाहे किं गौण्येति चेत् तर्कपादीयगौण्युपपादकयुक्तिहृदय आह लक्षणाया इत्यादि । एवं प्राणेति ‘प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रम्’ इत्यादिवृहदारण्यकादग्रेतनाधिकरणेषु प्राणादयो व्याख्येया इत्यर्थः । एवं विभागाद्वैतप्रायाऽविभागाद्वैताय पक्षान्तरमाह भगवान् वस्तुतस्तत्त्वित्यादि । आकाशादीत्यादि-पदेन प्राणज्योतिरादयः तेनायं भगवानाचार्यः तावद्व्युच्चरणमाकाशभावापन्नब्रह्मकर्तृकं तादृश-ब्रह्मणः सकाशाद्वैति मन्यते । तेन तल्लिङ्गादित्यस्याकाशभावापन्नब्रह्मलिङ्गादित्यर्थः पर्यवसितः । प्रकरणेत्यादि ‘उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम्’ ‘निरपेक्षो रवः श्रुतिः’ इति पूर्वमीमांसासूत्रं पूर्वं निरुक्तम् । तन्त्रेयस्य छान्दोग्यीयवाक्ये इत्यर्थः । वृष्टिद्वारेति अयमाचार्यो मन्यते । ननु सत्यं व्याससूत्रेण जैमिनिसूत्रदौर्बल्यं तथापि श्रुतिलिङ्गादय इत्यादिभाष्यप्रामाण्यात् त इह तथैवोपादेया इतिलिङ्गा-

भाष्यप्रकाशः ।

तु, श्रुतिलिङ्गप्रकरणैरिति पाठापाताच्छ्रुतिविरोधाच्च । श्रुतौ सामाद्यदोलोकान्तगतिज्ञानवतः शालावत्यसैतल्लोकगतिप्रभेन सामाद्येतल्लोकान्तस्य परमाश्रये परमोपजीव्ये वा प्रश्रप्य-
वसानात्, तादृशत्वस्य चाकाशेऽसंभवात् । अतश्छान्दोग्यवाक्यस्याविषयत्वकथनम-संगतम् ।
अन्येषामाधुनिकत्वकथनमपि तथा । स्वस्य सर्वावाचीनत्वात् । प्राचीनवृत्त्यादीनामना-
श्रयणाच्च । आकाशशब्दस्य भूताकाशतद्देवताब्रह्मसु साधारण्यकथनमपि तथा । ब्रह्मणि
रूपकविधया प्रयोगाङ्गीकारेण गौण्या वा निरूढलक्षणाया चाऽऽदराद् ब्रह्मवाचकत्वस्याभावेन
रहिमः ।

पेक्षया सिद्धान्तेपि ह्याकाशश्रुतिर्वलवतरेति चेत्तत्राहुः श्रुतीत्यादि । सामादीति का सामो गतिरिति
स्वर इति होवाचेत्यारभ्य अमुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाचेत्यन्त्या श्रुतेत्यर्थः ।
असंभवादिता आश्रयमात्रे उपजीव्यमात्रे तथा संभवः । आकाशे तु 'आकाशाद्वासुः' इति श्रुतेः वायुपञ्ची-
व्यत्वं तथाचाकाशादिभावापन्नब्रह्मणः परमाश्रयत्वपरमोपजीव्यत्वान्म्यामस्यशौल्प्रविषयत्वमसंभवीति
भावः । ब्रह्माधिकारात् । एव चैतत्सिद्ध भाष्यविरोधस्तदा स्याद्यदीदं लिङ्गतात्पर्यवृत्तिवेलात्मिकाप-
च्छ्रुतिमतिक्रामेन्नत्वेवमतो लिङ्गं चलीयः श्रुत्यपेक्षयात्रेति श्रुतिलिङ्गेति सूत्रं तु तात्पर्यवृत्त्यवेलायां प्रति-
बन्धकामावात् परैरभिधादिवृत्त्या प्रवर्तितमिति ज्ञेयम् । तथा च लिङ्गस्य चलीयस्त्वे सूत्रं प्रतिबन्धकं
तात्पर्ये तु सूत्रप्रतिबन्धकमुत्तेजक व्याससूत्रम् । संवन्धात् । अतोऽसंगततममित्यत्र तमवपि योव्यः ।
अत इति व्याससूत्रविरोधादिदूषणेभ्य इत्यर्थः । ननु प्राचीनवृत्तिकल्पगीतास्कन्धाद्यनुसरतामस्माकं
सर्वेभ्यः पूर्वत्वं व्याख्यानप्रयुक्तमपि चाधुनिकत्वं लोकरञ्जकत्वं लाक्षणिकमत्रेति नायं हेतुरिति
शङ्कायामाहुः प्राचीनेत्यादि । किं च लोकरञ्जकत्वं तदा स्यात् यदि तदुत्तरमसद्भाष्ये विषयत्वं
तस्य वाक्यस्य नादत्तं भवेदिति । न चास्याप्रसिद्धत्वात्तदज्ञानादादत्तत्वमिति शङ्क्यम् 'अनागतमतीतं
च' इत्यादिवाक्यात् । गौण्येत्यादि द्वितीयाध्याये गौण्यसंभवादिति सूत्रे आचार्येण सगवता गौणीत्वेन
गौण्या पदार्थ उक्तः तत्काव्यप्रकाशे लक्षणत्वेन वर्णितस्य भेदास्तयोदशोपवर्णिताः । उपादानलक्षणा
कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र । लक्षणलक्षणा गङ्गायां घोष इत्यादौ । शुद्धा सारोपालक्षणा आयुर्वृत्तमित्यादौ ।
गौणी सारोपालक्षणा गौर्वाहीक इत्यादौ । शुद्धसाध्यवसोनीलक्षणा आयुरेवेदम् । गौणी साध्यवसाना-
लक्षणा गौरयमित्यादौ । एवं पञ्चविधा प्रयोजनवती । आसां व्यङ्ग्योत्थापनफलकतया नियमेन तासां
सव्यङ्ग्यत्वमेव । तच्च व्यङ्ग्यं द्विविधम् । गूढमगूढ चेति । काव्यार्थभावनापरिपक्वद्विविधमवमात्रवेद्यं
गूढम् । अनत्यन्तसहृदयैरपि श्रुतिमि ग्राह्यमगूढम् । यथा 'मुखं विकसितस्मितम्' इति 'श्रीपरिचयात्'
इति चोदाहरणे । एवं द्वादशधा प्रयोजनवतीलक्षणा । निरूढलक्षणा कर्मणि कुशला इत्यादौ ।
सैकविधैव । एवं च गौर्वाहीक इतिवत् आकाशो ब्रह्मेति गौण्या सारोपयेत्यर्थः । ननु सारोपत्वं केन
प्रकारेणेति चेद्ब्रह्मगौरवभीतिकानुज्ञया तत एव विदां कुर्वन्तु विद्वांसः । तथा च गोसदृशो वाहीकः
गोनिष्ठत्वादिगुणविशिष्ट इतिवदाकाशसदृशं ब्रह्माकाशनिष्ठस्वापाधारत्वादिगुणविशिष्टमिति तन्मतेऽर्थः ।
अत्र सादृश्यातिरिक्तकार्यकारणभावादिसंबन्धानामविवक्षातो नो शुद्धा सारोपा संबन्धान्तरेण सारोपा
शुद्धा भवतीति । तथा च भास्कराचार्यभाष्यम् । सर्वयमिष्याप्य भ्वाशते इत्याकाशः तत्सादृश्यादिति
द्वितीयवेत्यस्य प्रयोजनं पूर्वतन्त्रे कचित्सिद्धम् । यथा 'सेवायां वा कथायां वा' इत्यत्र श्रीमदाना-
योक्तैः । पूर्वोक्तैर्वै तजन्मादिसूत्रभाष्यविरोधमाकलय्माहुः । किं च । यथा गौरित्यादावज्ञत्वाद्यतिशय एव
प्रयोजनमेवं प्रकृते स्थापाधारत्वातिशय एव प्रयोजनं वाच्यं तस्माभावादाहुः निरूढेत्यादि । कर्मणि

अत एव प्राणः ॥ २२ ॥ (१।१।८)

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्तेत्युपक्रम्य श्रूयते । कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते । सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति । तत्र संशयः । आसन्यः प्राणो ब्रह्म वेति । पूर्वपक्षसिद्धान्तौ पूर्ववदेवेत्यतिदिशति ।

भाष्यप्रकाशः ।

साधारण्यस्याभावादिति ॥ २१ ॥

इति सप्तमं तल्लिङ्गाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अत एव प्राणः ॥ २२ ॥ अत्रापि छान्दोग्यग्रथग्रपाठकस्य वाक्यं विषयवाक्यत्वेनोदाहरन्ति प्रस्तोतरित्यादि । अत्रापि देवतापदेनोपक्रमादन्नादित्यसहपाठाच्च प्रकरणं न ब्रह्मणः । प्राणस्य प्राणमित्यादिर्ब्रह्मप्रकरणस्या श्रुतिः पुराणप्रसिद्धिश्च संदेहवीजम् । श्रुतौ तु प्रस्तावः सामोपासनाविशेषः । अन्वायत्ता अनुगता प्रस्तावाख्योपासनाविषया । प्राणश्च वायु-
यत् प्रतीयमानोऽपि न वायुविकारः । 'बुद्धिः प्राणस्तु तैजसः' इति पुराणेषु भिन्नकारणकत्वेन सिद्धत्वात् । श्रुतौ च प्राणाद्वायुरजायतेति वायुजनकत्वेन, 'दो वायुः स प्राणः' इति श्रुतौ वायु-
त्वेन च कथनात् । यद्यपि लोके वायुविकारत्वेनोक्तस्तथापि तदपेक्षया वेदहृदयरूपस्यैतदुप-
बृंहणस्य बलिष्ठत्वाद् । अतः स आसन्यो ब्रह्म वेति संशयः । पूर्वपक्षरतु पुराणप्रसिद्धेरासन्यो
ग्राह्य इति । सिद्धान्तस्तु असंकुचितवृत्तेः सर्वशब्दस्य सामर्थ्यादेवात्र प्राणशब्देन ब्रह्म ग्राह्यम् ।

रश्मिः ।

कुशल इत्यादौ यथा कुशान् ललादत्ते इति विग्रहे 'आतोत्तुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये च निष्पन्नः
कुशलशब्दः । तस्य कुशग्राहिरूपमुख्यार्थस्य क्रियासामान्यवाचके कर्मणीति पदे सति सचाधत्वात्
मुख्येन शक्यार्थेन विवेचकत्वसाधर्म्यरूपस्य संबन्धेन निरूपणरूपोऽमुख्योर्थो लक्ष्यते इति
कुशग्राहिणि पुरुषेऽसतां कुशानां परित्यागः सतां च ग्रहणं विवेचकत्वम् । एवं निपुणेपि सतोर्थस्य
ग्रहणमसतः परित्याग इति विवेचनीयम् । तद्वत्प्रकृतेरप्याकाशते दीप्यते सूर्योदयोत्रेत्याकाशः 'हलश्च'
इति घञ् तस्य दीपनरूपमुख्यार्थस्य य एषोन्तर्हृदय इति पदेषु सत्सु सचाधत्वान्मुख्येन दीपन-
ब्रह्मणा शक्यार्थेनाधारत्वसाधर्म्यरूपस्य संबन्धेनाकाशभाषापन्नब्रह्मरूपोऽमुख्योर्थो लक्ष्यते इति निरुद्धल-
क्षणा तथेत्यर्थः । साधारणेत्यादि ब्रह्मणि लक्षणा आकाशे रूढिरिति तथा । इतिः सामौ । यदपि
तत्तद्भाषापन्नस्य ब्रह्मणः तत्तच्छब्दवाच्यत्वमित्युक्तं तदपि न । अकारस्य ब्रह्मवाचकत्वात् सर्वेषां
शब्दानां चौकारविकृतिरित्यादिति ॥ २१ ॥

इति सप्तमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अत एव प्राणः ॥ २२ ॥ पुराणेत्यादि बुद्धिः प्राण इत्यादिवक्ष्यमाणा । अस्या अपि
पर्यायमाहुः प्रस्तावेत्यादि । तैजस इति राजसाहकारकार्यमित्यर्थः । श्रुतौ चेति 'प्राणाद्वायुर-
जायत' इति श्रुतौ चेत्यन्वयः । तेनाग्रे पुनः श्रुतावित्युक्तेपि न पुनरुक्तिः 'पुराणं हृदयं स्मृतम्' इति
वेदहृदयत्वम् । संशय इति त्रिकोटिक इत्यर्थः । श्रुतौ त्विति अत्र प्रस्तोतरि संबोधनम् ।
अभ्युज्जिहते उत्पद्यन्त इत्यर्थः । भास्कराचार्यभाष्येऽयमर्थः । ननूक्तं प्रकरणं न ब्रह्मण इत्यत

नन्वधिकरणानां न्यायरूपत्वात् सर्वत्र गमिष्यति, किमित्यतिदिश्यत इति । उच्यते । प्राणस्य मुख्यस्यापि सर्वभूतसंवेशनं स्वापादौ श्रुतावेवोपपाद्यते यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि बागप्येतीत्यादिना । तत्र यथा प्राणविद्याया न ब्रह्मपरत्वमेवमेवास्यापि न ब्रह्मपरत्वमिति, न न्यायेन प्राप्नोति । अतोऽति-

भाष्यप्रकाशः ।

प्रकरणापेक्षया लिङ्गस्य बलिष्ठत्वात् । पुराणस्य चान्यत्र सावकाशत्वेनात्रानुपबृंहणतायामपि विपरीतबलावलभावस्याशङ्क्यकल्पनत्वादिति । अत्राधिकरणवैयर्थ्यमाशङ्कते नन्वित्यादि । समादधते उच्यत इत्यादि । उपपाद्यत इति धर्मत्वेनोपपाद्यते । तत्रेत्यादि तत्र प्राण-विद्यावाक्ये पुरुषस्वापप्रयुक्तं भूतसंवेशनं, तत्प्रबोधप्रयुक्तं च भूताधिजननमुच्यते, न तु स्वतन्त्रमतो यथा न प्राणविद्याया ब्रह्मपरत्वमेवमस्यापि वाक्यस्य न ब्रह्मपरत्वं स्यादिति श्रुति-सामर्थ्यरूपे हेतौ स्वातन्त्र्यपातञ्ज्यविधेको न क्रियेत । इतिहेतौ । प्राणविद्यासाधारण्यस्य बाधकस्य सत्त्वात् तेन न्यायेनास्य ब्रह्मपरत्वं न प्राप्नोति । अतोऽप्राप्तत्वादितिदिशति । एव-कारेण बाधकयोगं व्यवच्छिन्दन्न तं हेतुं प्रापयतीत्यर्थः । एतस्यातिदेशस्य फलमाहुः

रश्मिः ।

आहुः प्रकरणेत्यादि । लिङ्गं सर्वशब्दसामर्थ्यम् । अन्यत्रेति प्राणविद्याविशेषे । विपरीतेत्यादि 'आनर्थक्ये प्रमाणानां विपरीतं बलावलम्' इत्यप्यत्र न प्रवर्तते इत्यर्थः । तथा च छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति सूत्रोक्तमेव ज्यायः । पुराणापेक्षयेति अतिदेशोपेक्षे सिद्धान्तनिरूपणे निरूप्यः । भाष्ये । गमिष्यतीति न्यायो गमिष्यति । प्रकृते । धर्मत्वेनेति प्राणधर्मत्वेन ।

‘अन्यत्रैव प्रतीतायाः कृत्ताया धर्मसन्ततेः ।

अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोभिधीयते’ ॥

इति पूर्वतन्त्रसिद्धमतिदेशपदार्थमाहुः एवकारेणेत्यादि । सूत्र एवकारेण बाधकयोगमत्यन्ता-योगमत्रपक्षे प्राणशब्दवाच्ये ब्रह्मत्वे साध्ये त हेतुं तल्लिङ्गादिति हेतुं प्रापयतीत्यर्थः । भगवान् सूत्रकारः । तथा चेयं सूत्रयोजना । प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्म तल्लिङ्गाद्भवत्येवेति । ब्रह्म तल्लिङ्गहेतुकप्राणशब्दवाच्य-त्वात्यन्तायोगव्यवच्छेदवदिति बोधः । न चैव भवतेरध्याहारादोषः इत्ययोगव्यवच्छेदकोन्ययोग-व्यवच्छेदको भवत्येवकार इति शङ्क्यम् । तथा सति ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यत्वायोगव्यवच्छेदवत् ब्रह्मान्यः प्राणशब्दवाच्यत्वयोगव्यवच्छेदवान् इति ब्रह्मापेतप्राणपदवाच्यत्वं स्यात्तदसंगतम् । आनन्दमयादि-पदवाच्यत्वं निरुच्य ज्योतिरादिपदवाच्यत्वस्य निरुच्यमानत्वात् । तद्वदत्रेति । यद्वा अत इत्यस्य तल्लिङ्गं हेतुरर्थः एवकारस्यायोगव्यवच्छेदोर्थः । तथा च तल्लिङ्गहेत्वयोगव्यवच्छेदवत् प्राणपदवाच्यं ब्रह्मेति सूत्रार्थः । बाधकशून्यात्पूर्वोक्तालिङ्गात् इति तु फलितोर्थः । भाष्ये । न्याय आपादित इति यद्ययं न्यायो न स्यात् तदा प्राणविद्यासाधारण्य स्यात् तस्माद्विषयवाक्यमतिरिक्तन्यायवदित्येव-मापादित इत्यर्थः । विषयवाक्यं अतिरिक्तन्यायवत् प्राणविद्यासाधारण्यात् यदेवं तदेवं ब्रह्मविदामोतीत्यादिविधावत् यन्नैवं तन्नैवं मार्गवीवारूणीविद्यान्तर्गतान्नादिविधावदित्यनुमाने ।

दिशति । अनेन चायमतिरिक्तो न्याय आपादितः । यत्रैव प्रकरणे ब्रह्मपरत्वे कल्प्यमाने न किञ्चिद् बाधकं तत्रैव ब्रह्मपरत्वं कल्पनीयमिति, न त्वन्यस्मिन् संभवे तत्परत्वमिति । अत एव तल्लिङ्गात् प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मेति ॥ २२ ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादेऽष्टममतिदेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अनेनेत्यादि । न त्वन्यस्मिन् संभव इति संभवान्तरे सति तु नेत्यर्थः । सिद्धमाहुः अत एवेत्यादि । बाधकशून्यात् पूर्वोक्तालिङ्गात्तथेत्यर्थः । नच, 'प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणश्चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनो यदा प्रयुज्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते' इत्यत्रेन्द्रियसंवेशनमुच्यते, न भूतसंवेशनमिति विषयभेदात् कथमस्य साधारणत्वशङ्केति वाच्यम् । 'दीपश्चक्षुस्तथा रूपं ज्योतिषो न पृथग्भवेत्' इत्यादिषु पुराणवाक्येष्विन्द्रियाणां भूतापृथग्भावस्योक्तत्वेन भूतविशेषत्वस्य सिद्ध-
तयेपानीत्यस्य श्रुत्यन्तरे वागादिरूपत्ववेनोक्तानीत्यर्थस्य शक्यवचनत्वेन शङ्कोदयस्य संभवात् । अतः सर्वथेदं समाधेयमिति । एतेन माहात्म्यज्ञानोपयोगिनीनां देवान्तरोपासनानामनुच्छे-
दायेदमधिकरणम् । अन्यथा तु लोके पित्रपेक्षया कथितं पुत्रमाहात्म्यदर्शनात्, केचिद् ब्रह्म-
कार्यत्वेऽपि ब्रह्मापेक्षयाऽधिका भविष्यन्तीति शङ्का स्यादिति तेनोपोद्घातः संगतिरिति बोधितम् । एवं चात्रातिदेशाङ्गीकारे, 'आपो वा इदं सर्वम्' इत्यादिवाक्येष्वपि सर्वात्मकत्वादि-
ब्रह्मलिङ्गदर्शनाद्वादिशब्दानामपि ब्रह्मप्रकरणे ब्रह्मवाचकत्वमित्यपि साधितं ज्ञेयम् । अधि-
करणानां न्यायरूपत्वादिति ।

रश्मिः ।

प्रकृते । बाधकेति बाधकं प्राणविद्यासाधारण्यं तच्छून्यादित्यर्थः । तथेति प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मेत्यर्थः । अनुमानावर्णनाद्विपरीतसूत्रपाठकमः । यद्वा जिज्ञासासूत्राद् ब्रह्मेत्यनुवृत्तेर्न सूत्रे ब्रह्मपद-
मुक्तम् । विषयेति इन्द्रियपञ्चमहाभूतरूपविषयभेदात् । साधारणेत्यादि ब्रह्मपरत्वबाधकसाधारणत्व-
शङ्केत्यर्थः । पुराणेत्यादि एकादशस्कन्धादिषु इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां भूतेभ्यो दीपादिभ्योऽपृथग्भाव-
सेत्यर्थः । श्रुत्यन्तरे 'अन्नाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यत्र 'प्राणादेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यत्र वा शक्यवचनत्वेन भूतानां चेन्द्रियसारत्वात् । इति भास्कराचार्यभाष्यात्तथेत्यर्थः । अत इत्यादि शङ्कोदयसंभवात् । इदं शङ्काविषयभूतम् । एतेनेति ब्रह्मविद्यातिरिक्तप्राणविद्याच्छेदेने-
त्यर्थः । कचिदिति वेनात्पशुनाममाहात्म्यं वसुदेवाच्च श्रीदृक्कृष्णस्य । स्याद्वितीति तथा चैवं
विधनिरङ्गजगत्कारणत्ववादिनीनां ब्रह्ममात्रपरत्वादेव न शङ्केति भावः । भिक्षुमते त्वयं शङ्का स्यादेव ।
पञ्चाङ्गेधिकरणे न्यूनं पूरयन्ति स्म तेनेत्यादिना । अत्र सावधानपुरुषप्रयुज्यमानवाक्यं ब्रह्मजिज्ञासा-
धिकारवाक्यं तत्प्रयोजकत्वेन ब्रह्मजिज्ञासोपपादकत्वेन स्मृतस्य साकारब्रह्मणो रूपजातस्योपेक्षा-
नर्हत्वं भवतीत्युपोद्घातः । ननु विशेषलक्षणं गौणं कुतः आद्यतोत्रेति चेन्न । संगतिव्यवहारस्तु
तत्र तत्र स्पष्टत्वाय हेतुतादिभिः प्रयोजकधर्मैरेव वक्तव्य इति तत्रैवेक्ष्यत्वधिकरणे निरुक्तत्वात् ।
एवं चात्रातिदेशाङ्गीकारेण 'आपो वा इदं सर्वम्' इत्यादिवाक्येष्वपि सर्वात्मकत्वादिब्रह्मलिङ्गदर्शना-
द्वादिशब्दानामपि ब्रह्मवाचकत्वमित्यपि साधितं ज्ञेयम् । अधिकरणानां न्यायरूपत्वादिति

भाष्यप्रकाशः ।

अत्र सर्वेऽपि ब्रह्मासाधारणधर्ममेव हेतुकृत्याधिकरणं योजयन्तीति तद्दूषणमपि पूर्व-
वदेव बोध्यम् ।

माध्वास्तु, 'तद्वै त्वं प्राणो अभवः महान् भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः यदेवान्
प्राणयो न वा' इति तैत्तिरीयोपनिषच्छ्रुतिं विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्याधिकरणं रचयन्ति तत्र
लोकप्रसिद्धिः, ईशानः प्राणदः प्राण इति विद्वद्बुद्धिः संदेहबीजम् । श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या-
वित्यादि तल्लिङ्गं हेतुत्वेनाहुः । अतिदेशप्रयोजनं तु किमपि नाहुः । अत्रापि पूर्ववदेव दूष-
णम् । किंचात्र हेतुः पुरुषवृत्तस्थो, विषयवाक्यं मर्तृवृत्तस्थमतो हेतुसाध्यवैयधिकरण्यपरिहार-
प्रयासश्चाधिक इत्यवधेयम् ।

विज्ञानभिधुस्तु कौपीतकिब्राह्मणादिस्थां ब्रह्मप्रकरणीयां श्रुतिं विषयत्वेन वक्तीति
तद्दूषणमपि पूर्ववदेव ॥ २२ ॥

इत्यष्टममतिदेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

रश्मिः ।

कचित्सुस्तके ह्येवं चेत्यारभ्य इतीत्यन्तः रश्मिः प्रकाश एव पठ्यते । सर्वं इति
शंकरारामानुजशैवभास्कराचार्याः । तद् दूषणमिति अधिकरणवैयर्थ्यरूपम् । महान् भोगः परमानन्दः
श्रुता । 'तद्वै त्वं यो यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुं परास्य भारं पुनरस्तमेति' । श्रुत्यर्थस्तु यदा भारं भर्तुं
तन्द्रां कुरुते तदा संकर्षणव्यूहेन भारं परा अस्य असु क्षेपणे क्षिप्वेति तथा च यस्त्वमस्तमेता तद्वै त्वं
प्राणोऽभवः । किं च प्रजापतेर्महान् भोगः । अपरं च भुजः भोगात् करिष्यमाणः यद्यस्माद् देवान्
प्राणय उ न प्राणय वा किं तु सर्वानित्यर्थः । चिद्वद्बुद्धिरिति कचित्सिद्धा विष्णौ । दूषणमधिक-
रणवैयर्थ्यरूपम् । महाभोगरूपस्य परमानन्दस्यापि कृष्णलिङ्गत्वादिति । श्रुतिमिति । भाष्ये । श्रुतिं
दृष्ट्वा दूषणं पूर्वबुद्धेयम् । भाष्ये । अन एवेत्यादि अत्रापि प्राणत्वेन ब्रह्मोपस्थितिरश्वकोपपादना ।
नहि पटत्वेन तन्तूपस्थापनं शक्नोति कर्तुं कश्चित् प्राणपदवाच्यत्वेन तूपस्थापयितुं शक्नोति यः कश्चिद्
ब्रह्म । यथा सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र हरित्वेन विष्णुपस्थापयितुं शक्नोति न तु हरिविधायां इत्यत्रापि
किं तु वर्षापादसमभिव्याहारान्मण्डूकवाचकं हरिपदमित्यवधारितेन हरिपदवाच्यो मण्डूक इत्येवं
हरिपदवाच्यत्वेन मण्डूकोपस्थितिर्न तु हरित्वेन खवाचकपदोपस्थितस्यैव विशिष्टबोधे विशेषणमर्था-
द्वया मानस घटः पृथ्वीत्यादिस्थले दर्शनात् ॥ २२ ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ॥ ८ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २३ ॥

इदमामनन्ति । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते चिन्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेपूतमेषु लोकेषु इदं तावद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिरिति । तत्र ज्योतिःशब्देन प्राकृतं ज्योतिराहोस्विद् ब्रह्मैवेति संशयः ।

भाष्यप्रकाशः ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २३ ॥ आमनन्तीति छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके वदन्ति । श्रुतौ तु, विश्वतः पृष्ठेष्विति सर्वेषामुपरि अयं च विश्वशब्दो न संकोचसह इति ज्ञापनाय तदर्थकं शब्दान्तरं सर्वतः पृष्ठेष्विति । शेषं स्फुटम् । संशयमाहुः तत्र ज्योतिरित्यादि । अत्र लोकप्रसिद्ध्या, 'अनादिमत् परं ब्रह्म' इति प्रकृत्य पठितेन, 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः' इति गीतावाक्येन च कोटिद्वयोपस्थितिः संशयवीजम् । पूर्वपक्षमाहुः अत्रेत्यादि । अयमर्थः । लोके तमोविरोधी पदार्थ आदित्यादिज्योतिःपदेनानिधीयते । अत्र च दीप्यत इत्युक्तं, प्रकाशकत्वमपि तस्यैव लिङ्गम् । तथाग्रे, तस्यैवा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिन् शरीरे संस्पृशंनोष्णिमानं विजानाति, तस्यैवा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य निनदमिव नदधुरिवामेज्वलत उपस्पृशोतीति जाठरसाग्रेलिङ्गम् । नच सूर्यादिप्रकाशस्य दिवोर्वागपि दर्शनाजाठरप्रकाशस्य च काप्यदर्शनादुभयोर्व्याधे गीतावाक्यादिभिर्ब्रह्मैव ज्योतिःपदवाच्यतयादरणीयमिति वाच्यम् । ब्रह्मासाधारणधर्मस्य तत्प्रकरणस्य चात्रानुपलम्भात् । अतस्तैजोधर्मस्यात्र दर्शनाद्, बहिर्वाज्याधि-
रश्मिः ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २३ ॥ वदन्तीति यद्यपि आ अभ्यासे तथाप्युपसर्गबले-
नायमर्थः । 'उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते' इतिवाक्यात् । मनिन च ज्ञाने दिवादिः । मणिनण् स्तम्भे सुरादिः । मनु विद्योवने तनादिरेषामात्मनेपदित्वात् 'ये धातुशब्दा यत्रार्थे' इति पञ्चावलम्बनवाक्यस्य वेदराशिपरत्वात् । ननु वेदपदेनैव चरितार्थत्वे राशिग्रहणं ज्ञापयति भाष्यादीनामपि तथैव भाष्योर्थः इति चेन्न । षडङ्गपरत्वेनैव चरितार्थत्वादिति । स्फुटमिति । अत इत्यस्य स्वर्गल्लोकादित्यर्थः । अनुत्तमेष्ट्वित्यत्र न विद्यते उत्तमं येभ्य इति बहुव्रीहिः । न च तत्पुरुषः शङ्क्यः । तमपाकर्तुमेवाग्रे उत्तमेष्ट्विति बहुव्रीहिफलितार्थकथनात् । इदं पूर्ववदनुत्तमेपूतमेष्ट्वित्येतयो-
र्व्याख्याने । लोकेष्ट्वित्यस्य जनलोकादिष्ट्वित्यर्थः । अत्रासाधारणब्रह्मधर्माभावात्पूर्वपक्ष इति भाष्ये हेत्वपेक्षितं पूर्यन्तः पूर्वपक्षस्वरूपमाहुः अयमर्थ इत्यादिना । तस्यैवेति तस्य ज्योतिषो दृष्टिर्दर्शनमेवा का यत्र यस्मिन्काले श्रुतिः श्रवणं श्रवणोपायः को यत्र यस्मिन् काले कर्णावपिगृह्याहु-
लीभ्यां पिवाय निनदमिव रथघोषमिव नदधुरिर्वर्षभकूजितमिवाग्रेरिव ज्वलत उप स्वान्तर्गतमेव शब्द-
मेनञ्चवर्णं यथा सात्तथा शृणोतीति श्रुत्यर्थः । दिवोर्वागपीति तादृशश्रुत्युक्तज्योतिपस्तु 'यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति दिवः परं दीपनमुच्यते इति भावः । गीतेत्यादि आदिपदेन ज्योतिर्ब्रह्मण 'ज्योतिर्दर्शनात्' इति सूत्रं च समृद्धते । एवमपेक्षितं पूरयित्वासाधारणब्रह्मपदं ब्रह्मप्रकरणस्याप्युपलक्षकमिति सूचयन्तो हेतुभाष्यार्थमाहुः ब्रह्मेत्यादि । बहिर्वाज्येत्यादि । अयं न्यायः पूर्वतन्त्रे प्रथमस्य चतुर्थपादेति तत्र 'बहिर्लुनाति' 'आज्यं विलापयति' 'पुरोडाशं पर्यङ्गि-

अत्रासाधारणब्रह्मधर्माभावात् पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते तु चरणस्य ब्रह्मधर्मत्वमिति 'एतावानस्य महिमा, अतो ज्यायांश्च पूरुषः, पादोऽस्य सर्वा भूतानि

भाष्यप्रकाशः ।

करणन्यायेनात्र शास्त्रप्रसिद्ध्यपेक्षया लोकप्रसिद्धेरेवात्र फलवच्चात्र त्रिवृत्कृतं वा प्राकृतमेव तेज इह ग्राह्यम् । अषटमानो धर्मो धुमर्यादत्वादिर्यः स तूपासनार्थः । किंच । यदि ब्रह्मवात्रोपास्यत्वेनाभिसंहितं स्यात्तदाऽस्या उपासनायाश्चक्षुष्यः श्रुतो भवतीत्यल्पं फलं नोच्येत । अतः फलमपि वाक्यस्य तेजस्तात्पर्यकत्वगमकमतः प्राकृतं तेज एवात्रादरणीयमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते युक्तिमाहुः सिद्धान्ते त्वित्यादि । नन्विह जुव चरण उक्तो यस्य ब्रह्मधर्मत्वमुच्यत इत्यत आहुः एतावानित्यादि । तथाच यद्यप्यत्र नोक्तस्तथापि वाक्यान्तर उक्तस्तस्य चैतस्य चैकवाक्यत्वमतश्चरणलभ इत्यर्थः । कथमेकवाक्यतेत्याकाङ्क्षायां ताण्डुपपादयन्ति रश्मिः ।

करोति' इत्यत्र द्रव्यनामानो वर्हिर्हाज्यपुरोडाशशब्दाः श्रुताः ते शास्त्रज्ञैः संस्कृतेषु प्रयुज्यन्ते । असंस्कृतेषु जातिगात्रे कैश्चिदशास्त्रज्ञैस्त्र तेषां किं संस्कारनिमित्ततो जातिवाचकतेति संशयः पीत्वादिवदश्ववालवच्च शास्त्रस्य याज्ञिकप्रसिद्धिः सार्वत्रिकी । अशास्त्रस्य स्लेच्छकतिपयसिद्धेर्वलीयसीति संस्कारनिमित्ततेति पूर्वः पक्षः । तेषां जातिवाचितेति सिद्धान्तः । नहि शास्त्रस्याः सर्वलोकस्याथ जातिमपहाय प्रयुज्यते । संस्कार विहाय जातिगात्रे तु केचन प्रयुज्यते । यथा वहिषा शूपावटमवस्तुणातीत्यत्र संस्कारमन्तराभ्यास्तरणमिति तेन जातिमेते न व्यभिचरन्ति । व्यभिचरन्ति तु संस्कारमतोन्वयव्यतिरेकान्यामिति । अत्र दृष्टान्तप्रपञ्चः कस्यचित् । पीलुशब्द स्लेच्छा हस्तिनि ह्यायां वृक्षविशेषे प्रयुज्यते । आदिशब्देन यवशब्दस्त च दीर्घश्लोकेष्वार्याः प्रियङ्गवादिषु स्लेच्छाः । आश्ववालः प्रस्तर इत्यश्ववालाः वाक्यविशेषास्तु तृणविशेषः । आदिपदेन त्रिवृद्धहिष्ववमानमित्यत्र त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यलोकसिद्धौर्थः । वाक्यशेषाद्वृक्षचयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्ववमानात्मकस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणां 'उपास्मै गायतां नरः' इत्यादीनामृचां नवकर्मस्थद्वयदिति । ननु न न्यायोक्तिर्न सापीयसी जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽयं न्यायोन्यत्रापीत्युक्तेस्तस्मैवान्यत्र संचार इत्यस्यान्यत्रासंचारादिति चेन्न तस्यास्त्वमतत्वात् । फलेत्यादि फलपद प्रयोजनवचनं तेनोपासनारूपप्रयोजनवत्त्वादित्यर्थः । त्रिवृदित्यादि तासां तेजोवन्नानां देवतानामेकैकान् द्विधा त्रिमज्य पुनश्चैकैकं भागं द्विधा कृत्वा तत्त्वभागादितरभागयोनिरिक्षिप्य तन्निगुणरज्जुवत्त्रिवृतं करवाणीति त्रिवृत्करणश्रुत्यनुसार्यैः परत्र । सिद्धान्ते तु रोहिण्युल्लङ्घ्यरूपेक्षिणा भवन पुरुषं प्राप्य त्रेषामभवनं च त्रिवृत्करणश्रुत्यर्थः । त्रिवृत्करणश्रुतिस्तु 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इति वाच्याकाशयो रूपाभावात्पुरुषं प्राप्य त्रेषामाभावावालोचनाच्च तेजोवन्नानि तावद्विच्छापुरस्सरं परस्मादात्मनो जातानीति चोत्तमिदमव्यवहर्तृप्राणिनाकायव्यवहारनिर्वाहकतदीयधर्मो धर्मात्मककर्मपेक्षया तानि त्रिवृत्कृतानि न तु पञ्चीकृतानि । अत्रिवृत्कृतानि तु त्रिवृत्करणत्वात्पूर्वाणि छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्येने 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'तत्तेजोयुजत' 'तदपोयुजत' 'ता अन्नमयुजन्त' इति श्रुतिप्रोक्तानि । ननु यदतः परो ज्योतिर्दीप्यते इत्यवधिवाचकपञ्चम्या श्रुतस्य धुमर्यादत्वस्य का गतिस्त्रग्राह्य अघटेत्यादि । एव मायं व्याख्याय शांकरमाध्वीयामपि युक्तिमाहुः किं चेत्यादिना । चक्षुष्य इत्यादि । चक्षुषे हित इत्यर्थः । तस्मै हितमित्यधिकारे शरीरावयवाद्यत् इति यत् । न तु चक्षुषा दर्शनीयः । सूत्राभावात् । श्रुतः वित्यातः । ब्रह्मधर्मत्वमिति हृदयत्राखण्डद्वयं ब्रह्म तस्य विधा धर्मः ज्योतीरूपस्तत्त्वम् ।

त्रिपादस्याऽमृतं दिवि' इति पूर्ववाक्यम् 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच' इति गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यां वक्तुं तस्याः पादचतुष्टयं प्रतिपाद्य ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमुक्तम् । पुरुषसूक्तेऽप्याश्रमचतुष्टयस्था जीवाः पादत्वेनोक्ताः । तथा प्रणवब्रह्मविद्यायामप्यकारोकारमकारनादवाच्याश्चत्वारः पादा विश्वतैजसप्राज्ञतुरीया उक्ताः । तद्विष्णोः परमं पदमिति च । ब्रह्म पुच्छमिति च । सत्यकामब्राह्मणे तु स्पष्टा एव

भाष्यप्रकाशः ।

गायत्रीत्यादि, सिद्धमित्यन्तम् । उक्तरीत्या तां ब्रह्मप्रतिपादकविद्यां वक्तुं यस्मात् तस्या भूतादिपादचतुष्टयं प्रतिपाद्य तदेतद्वचाऽभ्यनूक्तमिति तत्पदेन तदेव चतुष्पात्त्वं परामृश्य ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमुच्यते । यदि हि सा ब्रह्मविद्यात्वेन न विवक्षिता स्याद्वैवं कथनं निष्प्रयोजनकं स्यात् । अत एव गायत्र्या ब्रह्मविद्यात्वेन प्रकरणस्य ब्राह्मत्वे सिद्धे, एकप्रकरणगतत्वेनैकवाक्यतेत्यर्थः । नन्वग्निमध्वत्रैकदेशे प्रकरणस्य ब्राह्मताया आक्षेप्यमाणत्वेन संदिग्धत्वाच्च तावन्मात्रेणात्र ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वसिद्धिरिति हेतोः साध्यसमत्वमत आहुः पुरुषसूक्त इत्यादि । तत्र पुरुषं प्रकृत्य पठिते एतावानिति मन्त्रे श्रावितानां पादानां द्वितीयस्कन्धीये पुरुषसूक्तविवरणाध्याये,

'पादास्तयो वहिश्चासन्नप्रजानां य आश्रमाः ।

अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधोऽश्वहद्व्रतः' ॥

इत्येनेन विवरणादाश्रमचदेहविशिष्टा जीवाः पादत्वेन सिद्धा इति तत्प्रत्यभिज्ञानादत्र ब्रह्मपादसिद्धिः । किंच । यद्येकत्रैव कचिद् ब्रह्मणः पादनिरूपणं स्यात् तदा कथंचित् संदिग्धमिति ।

भूतादीति भूतपृथिवीशरीरहृदयरूपं पादचतुष्टयमित्यर्थः । गायत्री वा इदं सर्वं भूतमिति या वै सा गायत्रीयं वा व सा येयं पृथ्वीति या वै सा पृथ्वीयं वा व सा यदिदमस्मिन् पुरुषे शरीरमिति । यद्वैतत्पुरुषे शरीरमिदं वा व तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे हृदयमिति श्रुतिभिः । ऋचोक्तमिति 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायाश्च पुरुषः । पादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति ऋचोक्तमित्यर्थः । एवमिति पूर्वपरामृष्टार्थकथनाय इयं वक्ष्यमाणा ऋक् इत्यभेदकथनमित्यर्थः । एकवाक्यतेति एकार्थप्रतिपादकता । अग्निमेत्यादि 'छन्दोभिधानाच्चेति चेत्' इत्येकदेश इत्यर्थः । हेतोरीत्यादि ब्रह्म चतुष्पाद् ब्रह्मप्रकरणद्वित्यत्र हेतोः साध्यतुल्यत्वं न सिद्धत्वमतो यत्र प्रकरणे ब्राह्मत्वमसंदिग्धं तत्स्यलमाहुरित्यर्थः । प्रकृत्येति 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इत्यनेन । एतेनेति श्लोकार्थस्तुपदेशभेदाच्चेति चेदिति सूत्रे स्वयमेव वक्तव्यः । आश्रमेति आश्रमवन्तो देहविशिष्टा जीवा इत्यर्थः । तत्प्रतीतितावानित्यृचि सर्वनामासुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वेन यावत्सर्वनामशब्दैः पुरुषसूक्तोक्तार्थस्य प्रत्यभिज्ञानाच्च इमे पादाः इत्येवं तत ईक्षाप्रकारकज्ञानविषयत्वाद्ब्रह्मपादसिद्धिः । न तु गायत्रीपादसिद्धिः । तस्याः शब्दात्मकत्वेनार्थपादत्वासंभवात् । एवं तावानित्यस्याः सिद्धे ब्रह्मपादनिरूपकत्वे 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इत्यत्रापि पूर्ववाक्ये द्युसंवन्धित्वेन प्रसिद्धं ऋग्वैव प्रत्यभिज्ञायते प्रत्यभिज्ञाविषयीक्रियते इति चतुर्थपादसिद्धिरित्यर्थः । ग्रन्थोत्थाधिक्यरूपं निग्रहस्याचं निराकुर्वन्ति स्म किं चेत्यादिना । कथंचिदिति ब्रह्मणो निरञ्जत्वात् कथमंशरूपाः पादाः इति प्रकारेणेत्यर्थः ।

ब्रह्मणश्चत्वारः पादा निरूपिताः । अनः सच्चिदानन्दरूपस्य प्रत्येकसमुदायाभ्यां
थत्वरूपत्वम् । तत्र केवलानां कार्यत्वमेव । चतुर्थपादस्य तु ब्रह्मत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

हेतापि । अस्ति तु तद् बहुषु स्थलेष्विति बोधयितुमाहुः तथेत्यादि । तथाच माण्डूक्यादी
काठके तैत्तिरीये छान्दोग्यस्थसत्यकामब्राह्मणे च नानाप्रकारेण पाटश्रावणान् ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वे
संदेह इति न हेतोः साध्यसमत्वमित्यर्थः । ननु भवतु ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वं, तथापि ते चत्वारो न
पञ्चोरिवावयवाः किञ्चिन्ना एव वाच्याः । तत्र न युज्यते, ब्रह्मणोऽनंशत्वादित्यत आहुः
अत इत्यादि । यतो जन्माद्यधिकरणेषु ब्रह्मणस्त्रिरूपता, कार्यकारणभावो, विरुद्धधर्माधारत्वं
रुद्धिः ।

बहुषु स्थलेष्विति । एतेन विरुद्धधर्माश्रयन्व फलिष्यति ब्रह्मणः । माण्डूक्यादावित्यादि
आदिपदेन ब्रह्मोपनिषत् । तत्र मण्डूके 'अमित्येतदक्षर मोयमात्मा चतुष्पात्' इति चोपक्रम्य ।

‘बहिःप्रज्ञो विशुर्विश्वो दान्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।

धनप्रज्ञन्तथा प्राज्ञ एक एव विधा स्थितः’ ॥

इति पादत्रयं सगृह्य तुरीयं परममृतमर्जं ब्रह्म यत्तत्त्वतोऽस्मीति तुरीय उक्तः । अथर्वशिखायां
चतुष्पादे ‘तदक्षरं परं ब्रह्म पूर्वास्य मात्रा पृथिव्यकारः द्वितीयान्तरिक्षसुकारः तृतीया धार्मिकारः
चतुर्थ्यर्धमात्रा सा लुप्तमकार इत्यकारोकारमकारनादवाच्याश्चत्वारः पादा उक्ताः । नादसंज्ञो
लुप्तमकार इति नारायणकृतटीकोक्तोर्थः । एतेन चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक इति शंवाचार्य-
कल्पितोऽपपाठः परास्तः । अप्रसिद्धेः कान्यप्रकाशदूषणोल्लासोक्तदोषात् । काठके चतुर्थवक्ष्याम् ।

‘स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विशुमात्मानं मत्वा धीरो न गीचति’ ॥

इत्यत्र यथाकथञ्चित्साधनीयाः उभौ स्वप्नान्तजागरितान्तौ येनेति च्छेदः । अत्र स्वप्नान्तमित्यस्य
स्वप्नमध्ये स्वप्नज्ञेयमित्यर्थात् स्वप्नसाक्षी तैजसो लभ्यते । एतद्वेदेरूपसुषुप्तिसाक्षी प्राज्ञश्च लभ्यते
जागरितमध्ये जागरितज्ञेयमिति विश्व उपलभ्यते । आत्मानमिति तुरीयक उपलभ्यते ‘इन्द्रियैर्योप-
लब्धिर्जागरितम्’ । ‘करणेषूपसहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्नः’ । ‘सर्वप्रकारक-
ज्ञानोपसंहारो बुद्धेः कारणात्मनावस्थानं सुषुप्तिः’ । ‘ब्रह्मप्रकरणानूद्यो निरङ्कुशजगज्जन्मादिकर्तृत्वा-
वच्छिन्नो वा तुरीयः’ इति तैत्तिरीये शिक्षायां ‘यश्छन्दसामृषभः’ इति चतुष्पादौः तात्पर्यवृत्त्या तु
कामवर्षक इत्यन्यदेतत् । भाष्ये । तद्विष्णोरिति संहिताप्रथमाष्टके तृतीयप्रश्ने ‘गमद्यै गावो यत्र
भूरिश्रद्धा अयासः । अत्रा ह तदुस्त्रायस्य विष्णोः परम पदमवभाति भूरः’ इति । ‘विष्णोः कर्माणि
पश्यत यतो व्रतानि पश्यथे इन्द्रस्य युज्यः सखा’ ‘तद्विष्णोः परम पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव
चक्षुराततम्’ इति । श्रुत्यर्थस्तु नित्यलीलावादे स्फुटः । प्रकृते । सत्येत्यादि । पृष्ठप्रपाठक इदम् ।
तत्र नानाप्रकारेण ‘ब्रह्मणश्च ते पाद व्राणीत्युपक्रम्य प्राची दिक्कल प्रतीची दिक्कल दक्षिणा दिक्कलो-
दीची दिक्कलैव वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः’ इति । एवमेवाग्रे अग्निः कल सूर्यः कल चन्द्रः
कल विद्युत्कलैव वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण इति एवमग्रे प्राणः कल चक्षुः कल श्रोत्रं कल
मनः कल इत्येवं नानाप्रकारेणैतर्थाः । नेत्यादि तथा च चतुष्पाद् ब्रह्म प्रकरणात् ज्योतिर्ब्रह्म चरणभि-
धानादिति ब्रह्मसिद्धमिति हृदयम् । अनंशेत्यादि निष्कलमिति श्रुतेस्तथा । त्रिरूपतेत्यादि इदं

तत्रापि षड्विधत्वप्रतिज्ञानाद् भूतश्रिष्ट्वीशरीराणां परिचायकत्वेन षड्विधत्वमनिरूप्य हृदयस्य षड्विधत्वं निरूपयस्तस्य ह वा एतस्येत्यादिना पञ्च देवपुरुषान्निरूप्य तेषां द्वारपालत्वज्ञानानन्तरम्, 'अथ यदतः परो ज्योतिर्दीप्यते'

भाष्यप्रकाशः ।

च साधितमत एवं चतुरूपत्वादेवमंशाः सुखेन युज्यन्त इत्यर्थः । ननु भवतु ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वं तथाप्यत्र प्रकरणे सत्यकामब्राह्मणवत् कार्यरूपा एव भूतादयः पादा निरूप्यन्ते । तेषां च न ज्योतिर्वाक्याकाङ्क्षा । गायत्रीं प्रकृत्योक्तत्वात् । नापि ज्योतिर्वाक्यस्य तदाकाङ्क्षा । अथेति प्रकृतच्छेदात् । उभयत्राप्याकाङ्क्षोत्थापकपदभावाच्च । यदि च तेषामृचा चित्रणादृचि च पुरुषपदाद्वयत्राणामपि तेषां ब्राह्मत्वं विभाव्यते, तदापि ऋचि ज्योतिर्वाक्ये च परस्पराकाङ्क्षोत्थापकपदभावान्न तयोरेकवाक्यता । तदभावे च प्रकरणैक्येन साधितमप्येकवाक्यत्वमप्रयोजकमित्याकाङ्क्षायां तयोः परस्पराकाङ्क्षां साधयितुमाहुः तत्रापीत्यादि । यत्र गायत्र्याश्चतुष्पादत्वमुक्तं तत्रापि तस्याः षड्विधत्वप्रतिज्ञानादस्ति पण्णां विधानामाकाङ्क्षा । तत्र भूत-पृथिवीशरीराणां पादत्वेन प्रतीयमानानामपि पार्थिवप्रपदाहुत्यादिवत् पादपरिचायकत्वमेव

रश्मिः ।

भिन्नं पदम् । अयमाशयः । जन्माद्यधिकरणे प्रपञ्चत्वेन ब्रह्मत्वेन कार्यकारणभावः सिद्धः । समन्वयाधिकरणेऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वेन परीक्षितः । तेन विरुद्धधर्माधारता बोधिता । ईक्षत्यधिकरणे चित्रोऽज्योतिः परिहृता प्रकृतिपरमाण्वादौ चातिव्याप्तिश्च । तेन चिदंशो ब्रह्मणि बोधितः सदृशस्य च कारणता बोधिता सदेव सोम्येत्युपक्रमत् । आनन्दमयाधिकरणे आनन्दे लक्षणयोजनेन तत्राव्याप्तिः परिहृता तेनानन्दांशो ब्रह्मणि बोधितः तेन त्रिरूपता बोधिता । एवं त्रिरूपताकार्यकारणभावः समवायित्वनिर्णायकवर्मकथनेन तृतीयधिकरणे विरुद्धधर्माधारत्वं च साधितमिति । अतो विरुद्धधर्माधारत्वात् प्रकरणैक्यप्रयुक्त एकवाक्यत्वेऽप्रयोजकत्वं शङ्कते नन्वित्यादि । तेषामिति कार्याणाम् । न ब्रह्मप्रतिपादकज्योतिर्ब्रह्मणाकाङ्क्षा ब्रह्मणो कार्यत्वादित्यर्थः । इत्यन्तरमाहुः गायत्रीमित्यादि । तथा च कथ्येते पादा इति संयन्धित्वेनापि न ब्रह्माकाङ्क्षेति भावः । अथेति भिन्नप्रक्रमवाचकेनाथेलेवं पदेनेत्यर्थः । नन्वस्त्वनाकाङ्क्षा तथापि ।

‘स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाह्नित्वाद्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते’ ॥

इत्यङ्गाह्नित्वापेक्षयैकवाक्यतास्तु इत्यपेक्षायामाहुः उभयत्रेत्यादि । नन्वस्ति तावदाकाङ्क्षोत्थापकपदसत्त्वं तदेतद्वचाम्यनूक्तमिति श्रुत्या तदेतत्पदाम्यामुक्तस्य पूर्वं निरूपितस्वर्गाकाङ्क्षोच्यते । ऋचि च पुरुषपदं पादसापेक्षमिति चेत्तर्हि अस्तु तत्रैकवाक्यत्वं विवक्षितस्थले तु नास्त्यैक्यमित्याहुः यदि चेत्यादिना । ऋचेत्यादि । सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति पूर्वमुक्तं तत्कथं षड्विधत्वमित्याकाङ्क्षायां वाच्यवाचकयोरभेदमाश्रित्याकाङ्क्षा पूर्णयित्वाश्रयेन तेषां पादानामृचा तावानित्यादिकया विवरणादित्यर्थः । तर्ह्यस्तु तत्रैकवाक्यता विवक्षितस्थले तु नास्त्येवेत्यत्राहुस्तदापीति । तदभावे इति परस्पराकाङ्क्षोत्थापकपदभाव इत्यर्थः । पादपरीति वक्ष्यमाणप्रकारेण गायत्र्याः सर्वभूतात्मकत्वपरिचायनाय भूतानां पृथिवीत्वेन संकोचः पृथिव्याः शरीरत्वेन शरीरस्य हृदयत्वेनैवं हृदयात्मक-

भाष्यप्रकाशः ।

न तु पादत्वं, न वा तद्विधापरकत्वमित्याशयेन तेषां पद्विधत्वमनिरूप्य हृदयस्यास्ति तथात्व-
मित्याशयेन हृदयस्य पद्विधत्वं निरूपयन् वक्ता तस्य ह वेत्याद्युक्तीत्या पञ्चविधाज्ञाना-
नन्तरमथेति प्रकृतविच्छेदेन पूर्वोक्तविधाम्यो ज्योतिषो वैलक्षण्यं बोधयन्चतुर्थपादस्य पद-
विधत्वप्रतिपादनाहयच्छेपे पञ्चमीप्रतिपादनं कृत्वा, अतस्तृतीयातस्तसिः, अनेन प्रकारेण
चतुर्थपादेत्युक्तीत्या तदेव ज्योतिरन्तःपुरुष उपसंहरति । तस्मात् पूर्वं मन्त्रेति पादसेति कथनाद्
पादत्रयमुपरि यतोऽतोऽत्र, तस्य ह वेत्यारम्भान्तं विधानिरूपके वाक्ये चतुर्थः पादो निरूप्यत
इति सिद्धम् । तथाच पद्विधत्वप्रतिज्ञाया विधानिरूपणसाक्षात्कृत्वाद्बोधोपपादनस्य चाकस्मिन्त्वा-
भावाय प्रतिज्ञासाक्षात्कृत्वादुभयोरेकवाक्यत्वम् । अतः परं ऋगवशिष्येते । सापि चतुष्पादत्व-
पद्विधत्वप्रतिज्ञयोरनन्तरं तद्विवरणतयोक्तेति तच्छेषस्तस्मादुपपादनवाक्यात् पूर्वं च पठिता ।
तस्यां च त्रिपादस्याऽमृतमिति रीत्या पादत्रयं कण्ठत उपरितनलोकेष्वित्युक्तत्वादस्ति चतुर्थ-
पादाकाङ्क्षा । चतुर्थस्य पादः सर्वभूतात्मको हृदयाधिष्ठानक इति तदधिष्ठानस्य हृदयस्य
ज्योतिर्वाक्यपर्यन्तेन विवरणादाकाङ्क्षा पूर्यते । विविधभाषणपादविधानां च स्वाधारभूतपाद-
स्वरूपविवरणाकाङ्क्षा । सा च पादोऽस्य सर्वा भूतानीति भूतविवरणेन ऋचा पूर्यते । तथा

रक्षिः ।

पादपरिचायकत्वम् । निरूपयन्निति वेदान्तकृदिति भावः । ल्यबल्लोप इति । अनुनासिकात्सोरुस्वाः
इत्यत्र यथा तथेत्यर्थः । कृत्वेति अत्र प्रतिपादनं विधायेति पाठः । अस्मिन् पाठे यद्यपि त्वः
प्रयोगेयैक्यं तथापि ल्यबल्लोपो नाम ल्यबन्तशब्दाज्ञाने प्रत्यासत्त्या ल्यबन्तधात्वर्थकर्मण्यधिकरणे च
पञ्चमीति शब्देन्दुशेखरे व्याख्यानात् । अत इति व्याख्येयमिदम् । अन्तःपुरुष इति अस्मिन्नन्तः-
पुरुषे ज्योतिरिति श्रुतेः । तस्मादित्यादिभाष्य विवृण्वन्ति स्म तस्मादित्यादि । विषयवाक्यात्पूर्वमन्त्रे ।
पादत्रयमिति अनुकरणशब्दोऽयं त्रिपादिति श्रौतस्य तेन सुपां सुलुक् इत्यनेन त्रिपादित्यत्र सप्तो
लुग्व्याख्यातः । त्रिभिः पद्यत इति च तथा च त्रिपादोऽस्येत्यर्थः । जभेदपद्यथा त्रिपादमिन्नमष्टं
क्षेमममयमित्युक्तं पादत्रयमित्यर्थः । गूढार्थोऽयं वाच्यः । अत इति चतुर्थपादाकाङ्क्षायाः सत्त्वादित्यर्थः ।
आन्तमिति अन्तमन्तःपुरुषे ज्योतिरिति वाक्यं तदभिव्याप्येत्यर्थः । हृदयषष्ठविधायां ज्योतिषि चतुर्थः
पादः इति भाष्यीयचतुर्थत्वं समर्थयितुं किंचिदाहुः तथा चेत्यादि । प्रतिज्ञेति षष्ठिधात्व-
प्रतिज्ञेत्यर्थः । भाष्ये । उपरितनेति ।

‘पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ।

अमृतं क्षेमममयं त्रिमूर्धोऽधायि मूर्धसु’ ॥

इत्यनेनैकवाक्यतायै बहुवचनम् । पादत्रयमुपरितनलोकेषु, चतुर्थः सर्वत्रेति । प्रकृते ।
तच्छेष इति व्याख्यानस्य व्याख्येयार्थत्वेन पारार्थ्यादिति भावः । पारार्थ्यं शेषलक्षणम् । उपेत्यादि
तस्य ह वा एतस्य हृदयसेत्यादिषड्विधोपपादनवाक्यं तस्मादित्यर्थः । त्रिपादस्याभितीति भाष्ये
त्रिपादः, अस्य, अम्, ऋतमिति पदच्छेदं भूतोक्तम् । अत्र पक्षे संवन्धोऽमेदो बोध्यः । आकाङ्क्षेति
चतुर्थपादाकाङ्क्षा पूर्यत इत्यर्थः । सर्वभूतात्मक इति सर्वाणि भूतानीति पादस्य भूतत्वास्य
विवरणात् स च पृथ्वीरूपः पृथ्वी च शरीररूपा शरीरं च हृदयरूपमिति संकोच इति हृदय-
विधारूपचतुर्थपादो ज्योतीरूपः सर्वभूतात्मकः । हृदयं व्यवच्छेत्तुं विवर्षन्ति स्म चित्यादि ।
स्वाधारभूतेति एतादृशः पादो हृदयात्मा । भूतेत्यादि करणे तृतीया । ऋचेति कर्तारं तृतीया ।

भाष्यप्रकाशः ।

अत्र, दिवीति पदादत्र च परो दिव इति कथनादृचि पुरुषपदेनोक्तः पादत्रयाधारो ज्योतिर्वैक्ये प्रत्यभिज्ञायते । अतश्चतुर्थः पादोऽस्मिन् वाक्ये निरूप्यत इत्युचा सहाप्यस्यैकवाक्यत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

अत्रेदं बोध्यम् । अत्र गायत्रीमुपक्रम्य तस्याः सर्वभूतात्मकत्वं प्रतिज्ञाय तत्स्वरूप-जिज्ञासायां, वाग्वै गायत्रीति तत्स्वरूपमुक्त्वा वाचः कथं गायत्रीत्वमित्यपेक्षायां सर्वभूत-गातृत्वाच्चतुत्रातृत्वाच्च गायत्रीत्वमुक्तम् । तर्हि तस्याः कथं सर्वभूतात्मकत्वमित्यपेक्षायां या वै गायत्रीयं वा च सेत्यादिना तस्याः पृथिवीत्वं प्रतिपाद्य तेन रूपेण सर्वभूतधारकत्वात् सर्वभूतत्वे समर्थिते, किं तत् सर्व भूतं का च तद्वारिका पृथिवीत्यपेक्षायां तां शरीरत्वेन संकोच्य शरीरं हृदयत्वेन संकोचयति । तत्र प्राणोश्च प्रतिष्ठापयति । तेन प्राणरूपाणि भूतानि शरीरैकदेशहृदयात्मकपृथिवीरूपेण वाग्रूपा गायत्री धारयतीति प्रतिपाद्य तस्याः स्वरूपमाह । सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति । तत्र वाग्रूपायाः कथं पृथिव्यादिरूपत्वं भूतधारकत्वं च । तथा पदशब्दोऽपि किं स्थानवाची, उत चत्वारि वाक्परिमिता पदानीति श्रुत्युक्तपरा पश्यन्ती-मध्यमावैखरीति वागवस्थाचतुष्टयवाची वा पादवाची वेति संदेहवारणाय तदेतद्वचाम्य-

रश्मिः ।

पादत्रयेत्यादि पुरुषस्यावयवित्वेनावयवभूतपादत्रयाधारत्वमिति ज्ञेयम् । ज्योतिःपदेन प्रत्यभिज्ञायते षष्ठविधात्वेनान्तिमत्वानुरीयपादेऽप्यत्र पर्यवसित्या प्रधानं हृदयं तदिदं ज्योतिरिति तथा । ननु 'यदतः परः' इतिविशेषणेन प्रथमपादभूतभूतादिनिविष्टपुरुषव्यतिरेकात् तत्कथं पुरुषो ज्योतिरिति प्रत्यभिज्ञा तदिदं जलं सेयं दीपमालिका यथा । किं च । परस्य पुरुषरूपज्योतिवः प्राज्ञतैजसतुरीयरूपत्वेपि शरीरपृथिवीहृदयरूपत्वं च कथमित्यतो गायत्री वा इदं सर्वमित्यारभ्य य एवं वेद इत्यन्तस्य योर्थः सिद्धस्तं सिद्धान्ते आहुः अत्रेदमित्यादिना । अत्रेत्यादि 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किं च' इति छान्तपदद्वयमग्रे संवध्यते । सर्वभूतेत्यादि सर्वं भूतं गायति च प्रायते च या सा गायत्रीति श्रुतेरित्यर्थः । तर्हीति वाग्रूपत्ववेलायास् । इत्यादिनात्रादिना 'येयं पृथिव्यस्याऽऽहीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते' इति नातिशीयते नातिवर्तते यद्वा शिर् तनुकरणे शिनोति शिनुते इत्यर्थे वा शीयते इति छान्दसः । तामित्यादि 'यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वा व तद्यदिदमस्मिन् तत्पुरुषे हृदयम्' इति संकोचयतीत्यर्थः । तस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता इति श्रुतेराहुः तत्रेत्यादि । एतेनातिदेशाधिकरणसंगतिरपि सूचिता, प्रसङ्गरूपा । प्राणनिरूपणेन तदाधारहृदयं तन्निष्ठपुरुषो ज्योतिस्ताम्यामाधाराधेयभावसंबन्धः सामानाधिकरण्यसंबन्धश्चेति संबन्धित्वात् । एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमिति स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गसंगतिः । चत्वारित्यादि 'चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुह्यायां त्रीणि निहितानि नेह्यन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति' इतिश्रुतिः । एतदर्थस्तु वाचः परिमितानि वाक्परिमितानीति षष्ठीतत्पुरुषः । वागित्यत्र ङसः स्वादेशो वा । परिमितानीत्यस्य आह्वनिर्णीतानीत्यर्थः । पदान्यवस्थाविशेषरूपाणि । ताश्चावस्थाः परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपाः । मनीषिणोऽप्यात्मकुशलाः । तेषां मध्ये त्रीणि गुह्यायां शरीरे आधारनाभिहृदयेषु निहितानि । नेह्यन्ति न जानन्ति । तुरीयं वैखर्याख्यं मनुष्या वदन्ति मनुष्याणां वदने वर्तमानोर्थबोधकः

इति चतुर्थपादस्य षष्ठविधत्वप्रतिपादनात् । अतश्चतुर्थपादे पञ्चपुरुषास्ततः परो दिवोऽज्योतिः षष्ठस्तस्यैव सर्वत्र दीप्यमानत्वं निरूप्य तदेवान्तःपुरुषे उपसंहरति । तस्मात् पूर्वं 'त्रिपादस्याऽमृतं दिवि' इत्युक्तत्वादस्य त्रिपातसंबन्धि अमृतमुपरितनलोकेष्विति । अतोऽत्र चतुर्थः पादो निरूप्यत इति सिद्धम् ।

अतः पादानां ब्रह्मधर्मत्वाज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति ।

भाष्यप्रकाशः ।

नूक्तमिति प्रतिज्ञाय ऋचा विवृतम् । यावान् सर्वभूतात्मकत्वादिरूपोऽर्थः पूर्वमुक्तस्तावान् अस्य गायत्रीनाम्नः पुरुषस्य महिमा माहात्म्यं विभूतिः । तत उक्तरूपान्महिम्नः पुरुषो ज्यायान् अधिकः । पूर्वोक्तं कथमस्य महिमैत्यत आह पादस्येत्यादि । तथा चोक्तरूपस्य सर्वस्यैतत्पादरूपत्वान्महिमत्वम् । तत एव च पुरुषस्य ज्यायस्त्वम् । एतेन पदशब्दार्थोऽपि निर्णीतः । पादा एव पदशब्दवाच्या इति । एवं चार्थरूपपादबोधनेन गायत्र्या बाग्रूपत्वं निवारितम् । तेन पुरुषस्य गायत्रीवाच्यत्वाद् गायत्रीत्वम् । तेन बाग्रपाया गायत्र्यास्ताद्विधात्वमित्यपि साधितम् । ततः पुरुषः को चेत्यपेक्षायां तं पूर्वोक्तपार्थिवशरीरवतः पुरुषाद् व्यावर्तयितुं यद्वैतद् ब्रह्मेत्यारभ्य, योऽयमन्तर्हृदय आकाश इत्यन्तेन तत्स्वरूपमाह । तेन मध्ये पुरुषत्वेन यदुक्तं तद् ब्रह्म आकाशो, न तु शरीरी पुरुष इत्युक्तम् । तत आधेयस्य कथं महिमाधारत्वमित्यतस्तथात्वं साधयितुं तस्य व्यापकत्वं तदुपासनं तत्फलं चाह । तदेतत्पूर्ण-

रश्मिः ।

शब्दो भवतीत्यर्थः । ऋचेति तवानित्यादिकया । निवारितमिति अन्यथा परापश्यन्तीमध्यमावैखर्याख्यपादचतुष्टयं वदेदिति भावः । किंरूपत्वं तस्या इत्यपेक्षायां पुरुषो ज्योतिरिति प्रत्यभिज्ञानसारेण वाच्यवाचकयोरभेदोक्तयाराद्वह्नरूपत्वमित्याहुः तेनेत्यादिना ग्रन्थेन । यद्वेत्यादि ऋक् समनन्तरमेव यद्वैतद्ब्रह्मेतीदं वा व तद्योयं बहिर्षा पुरुषादाकाशो यो वै स बहिर्षा पुरुषादाकाशोयं वा व स योयं अन्तःपुरुष आकाशो यो वै सोन्तःपुरुष आकाशो यं वा व स योयमन्तर्हृदय आकाश इत्यन्तेन वाक्येन । बहिर्षेत्यस्य बहिरित्यर्थः । आकाशस्याधिभौतिकादिभेदेन त्रिधा निरूपणं ज्ञेयम् । तेनाकाशस्तल्लिङ्गादित्यधिकरणेनावसररूपा संगतिरुक्ता । तदेतदित्यादि तदेतत्पूर्णमप्रवृत्तिपूर्णमप्रवर्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद इत्यनेनेत्यर्थः । अप्रवर्तीत्यस्य न कुतश्चित्प्रवर्तितुमुत्पत्तिं प्राप्तुं शीलमस्येत्यर्थः । अप्रवर्तिनीमित्यस्याविनाशिनी कल्पस्याधिनीमित्यर्थः । इत्यादिनेत्यत्र आदिना पञ्च देवसुषयः स योस्य प्राङ् सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोबाधमित्युपासीत तत्तेजस्यन्नादो भवति य एवं वेदाथ योस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चन्द्रमास्तदेतत्क्षींश्च यश्चेत्युपासीत श्रीमान् यश्चासी भवति य एवं वेदाथ योस्य प्रत्यक् सुषिः सोऽपानः सा वाक् सोमिस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाधमित्युपासीत तद्ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद । अथ योस्योदक् सुषिः स समानस्तन्मनः स पञ्चैत्यस्तदेतत्कीर्तिंश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान् व्युष्टिमान् भवति य एवं वेदाथ योस्योर्ध्वसुषिः स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौजसी महस्वान् भवति य एवं वेद ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य द्वारपान् वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेदेति श्रुत्या निवेशयतीत्यर्थः । अत्र प्राक् सुषिश्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

मित्यादिना । ततः कास्तद्विधा इत्यपेक्षायां तस्य ह वा एतस्य हृदयस्येत्यादिना पञ्चप्राणा-
निन्द्रियाणि तदेवाँश्च द्वारपालकोटौ निवेशयति । पष्ठेन ज्योतिषा च पदसंख्यां पूरयति ।
तेनैते षडपि विधाः । एतद्व्यतिरिक्तः प्राणविधायां, प्राणो हि पिता प्राणो मातेति प्रसिद्धो
जीवात्मकः प्राणः पाद इति सिद्ध्यति । सोऽपि न विविक्तः किंतु शरीरविशिष्ट इति तद्वि-
शिष्टानां जीवानां पादत्वं, तस्य च मुख्यं स्थानं हृदयं, विधाश्च तत्रैव भूयस्य इति हृदयमपि
पाद एव निविशते । ज्योतिश्चात्र हार्दमेव यदाकाशशब्देनोक्तं, हृद्यन्तज्योतिरिति श्रुत्यन्तराच्च ।
अतः पूर्वोक्तरीत्या एकवाक्यत्वं निष्प्रत्यूहमित्यर्थः ।

यत्तु केचित् पुरःस्फूर्तिकमालम्ब्य गायत्र्या भूतपृथिवीशरीरहृदयभेदेन चतुष्पात्वं,
तस्या वायुपत्वकथनाद् हृदये प्राणानां चोक्तत्वात् तदुभयसहितानि तानि भूतानि संख्यायां
निवेश्य तैः पञ्चभिर्गायत्र्याः पञ्चविधत्वं व्याख्याय, इदं यावदुक्तं तावानस्य महिमा विकार-
स्ततो ज्यायान् पुरुषो महान् विकारोऽस्य पुरुषस्य सर्वाणि भूतानि पूर्वं गायत्र्यात्मनोक्तान्येकः
पादोऽस्य गायत्रीब्रह्मणस्त्रिपाद् अमृतं दिवि धोतनवति स्वात्मन्यवस्थितमित्येवं मन्त्रं व्याख्याय
तस्य गायत्र्यवच्छिन्नस्य ब्रह्मणो हृदयाकाश उपस्थत्वं च व्याख्याय तत् उपस्थत्यङ्गभूतं
पञ्चद्वारपालोपसनं च व्याख्याय गायत्र्युपाधिकस्य हृद्युपास्थत्वेनोक्तस्यैव कौक्षेयज्योतिः-
प्रतीकत्वेनोपासनम् 'अथ यदतः परो दिवः' इत्यादिना विधीयते । अत्र चाथशब्दो
विधानन्तरोपक्रमार्थ इत्याहुः ।

रश्मिः ।

सुषिञ्चिद्वस् । असेति हृदयस्य । कीर्तिः परोक्षख्यातिः । व्युष्टिरपरोक्षख्यातिः । एते इति
पञ्च द्वारपाला ज्योतिश्चेत्येत इत्यर्थः । तेन प्राणरूपाणि भूतानि इत्यादिस्वोक्तसंदिग्धत्वात् प्रपञ्चयन्ति
एतद्व्यतीत्यादिना । प्रसिद्ध इति पितृत्वमातृत्वे जीवानां प्रसिद्धे ईश्वरस्य तु पितामहस्य जगतो
मातेति न प्रसिद्धे । किंत्वित्यादि । पितृत्वमातृत्वयोः शरीरिषमेत्वादिति भावः । धातृपितामह
समभिव्याहारात् । न्यूस्य इति षड्धर्मा इतिसंख्यातात्पर्यात् । हृदयमिति 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ
हि तद्दर्शनात्' इतिसूत्रादौ । निविशत इति तथा चाश्रमवद्देविशिष्टा जीवाः पाद इति
तथेति भावः । ज्योतिरित्यादि 'योगमन्तर्हृदय आकाशः' इत्यत्राकाशशब्देनोक्तं यद्दार्दभाकाशं
ज्योतिर्विश्वेति योजना । ज्योतिश्च चकारेण पञ्चसुषयो जीवाः हृदयं हृदि अयमिति च्छान्दोग्य-
व्युत्पत्तस्ततो ज्योतिः षष्ठीविधा । अत्र योगमितिश्रुतौ जीववद्दार्द 'द्वौ सुषणौ भवतः' इति श्रुतेः
परं तु ज्योतिर्न सुषिः हृदये आकाश इति हृदि अयं जीवस्तत्समीपे आकाश इति आत्मासन्
काशः । वर्णलोपः । काश्ट दीप्तौ आसमन्तात् काशत इति वा । सुषयस्तु न काशन्ते । आकाशशब्दस्य
ज्योतिःसामानाधिकरण्ये श्रुतिं प्रमाणयन्ति स्म हृद्यन्तरिति । अत इत्यादि उपपादनात् ।
भाष्योक्त 'तावानस्य महिमा' इत्यादिरित्या ऋग्विषयवाक्ययोरेकवाक्यत्वं निष्प्रत्यूहमिति । 'निःप्रत्यूहो
महान् भोगः' इत्याचार्यप्रयोगात् । इत्यर्थ इति इदमेव वाक्यत्वं निःप्रत्यूहं निरूपसर्ग इति निष्कृष्टोर्थो
बोध्यः । इति लिङ्गन्यस्येनान्वयः । अर्थपदामावे तु सुष्ठुन्यय इति ज्ञेयम् । स्वोक्तं व्याख्यानं
दृढीकर्तुं शांकरव्याख्यानमुपक्षिपन्ति यच्चित्यादि 'अङ्गं प्रती कोऽवयवः' इति कोशात् प्रतीकोवयवः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तन्मन्दम् । पुराणोपबृंहितश्रुत्युपपद्येन व्याख्यातप्रकारेण पादानां विधानां च विवेकसिद्धावेवं सांक्रयेण पादविधयोर्व्याख्यानस्यासंगतत्वात् । उक्तपुराणश्रुत्योरेवंविरोधेनैव मन्त्रव्याख्यानस्याप्यसंगतत्वात् । अथ योऽस्य दक्षिणः श्रुपिरित्यादावप्यथशब्दस्य सत्त्वेऽपि तत्र न विद्याभेदकत्वम्, 'अथ यदतः परः' इत्यत्र विद्याभेदकत्वमित्यत्र वीजानुपलम्भाद् अङ्गोपास्तिभेदप्रायपाठविरोधाच्चेति । एवमेकवाक्यतामृषपाद्य सिद्धमाहुः अत इत्यादि । अत एव ।

रश्मिः ।

दूषयन्ति स्म तन्मन्दमित्यादिना पुराणेन 'पादेषु सर्वा भूतानि पुंसः' इति श्लोकद्वयात्मकेनोपबृंहिता या श्रुतिः ।

‘तावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुषः ।

पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’ ॥

त्रिपादूर्ध्वउदैत्पुरुषः पादोऽस्येहामवत्युनः' इति पुरुषसूक्तस्या तदुपपद्येन प्रकृतश्रुतिव्याख्यान-प्रकारेणेत्यर्थः । प्रकारपद ज्ञापयति ह्यपरस्यापि मायावादप्रकारस्य पुराणान्तरः उपपद्येनोक्तीति कृष्णवाक्यानुसारित्वं सिद्धान्ते उक्त्यर्थः । अथमर्थः । पुराणेन वेद उपपद्येनो न युक्त्या । केवलयुक्तीनां तर्काप्रतिष्ठानसूत्रे प्रत्याख्यानात् तदपेक्षया पुराणस्य महत्त्वात् । तत्र च पादेषु च भूर्भुवः सुवो महर्लोकस्था व्यष्टिजीवाः प्रथमः पादः । जनलोकस्था ब्रह्मचारिणो व्यष्टिजीवा द्वितीयः पादः । तपोलोकस्था वानप्रस्थाः व्यष्टिजीवास्तृतीयः पादः सत्यलोकस्थाः संन्यासिनो व्यष्टिजीवाश्चतुर्थः पादः । एतदनुरोधेन पुरुषसूक्ते पाद इत्यत्र सुपां सुः पादा इत्यर्थः । तथा च पुराणे साधिष्ठानानां जीवानां पादत्वं पुरुषसूक्तेपि विश्वा भूतानीति साधिष्ठानानामेव तेषां तत्त्वमित्यत्रापि भूतप्रथिवीशरीरपरिचायितहृदयस्थान तस्य ह वेत्यादिनोक्तानां जीवानां पादत्वं तेषामेव च पञ्चपुरुषाणां ज्योतिषश्च षड्विधात्वमिति सिद्ध्यति । इति पादानां विधानां च विवेकसिद्धावित्यर्थः । पादयोरिति वाक्प्राणौ निवेश्य पादयोश्चतुष्पदाषड्विधयोर्व्याख्यानसेत्यर्थः । तथा च सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति वाक्यं न पादानुवादकं तत् षड्विधात्वात्तुवादकं च किं तु प्रतिज्ञावाक्यम् । पादतद्विधानां प्रतिपादकं तु तस्य ह वा इति वाक्यमिति हृदयम् । एवं तदुक्तपादान् दूषयित्वा तावानिति मन्त्रव्याख्यानं दूषयन्ति स्म उक्तपुराणेत्यादिना । न च पुरुषपदं पुरुषावतारवाचकं तथा वाक्येपि पुंसः इति पदं पुरुषावतारपरमिति शङ्क्यम् । 'तस्माद् विराड् जायत विराजो अधिपुरुषः' इति तस्य तत्कार्यश्रावणात् । अतः 'पुरुषात्र परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः' इति श्रुतेरत्र परमकाष्ठपन्नवस्तु पुरुषपदामिषेयम् । न तु विकृतः पुरुषः । एवं पुराणवाक्ययोरपि पुरुषसूक्तविवरणात् स एवार्थः । किं च पुराणे व्यष्टिजीवाः पादेषु व्याख्याताः । अत्र तु सर्वाणि भूतानि तेजोवन्नादीनि सस्यावराणि जङ्गमाणि गायत्र्यात्मनोक्तान्येकः पादोतो विरोधेनेत्यर्थः । गायत्र्युपाधिकसेत्यादिनोक्तं दूषयन्ति स्म अथ य इत्यादि । नन्वङ्गोपासनातः कौश्लयज्योतिरुपासनस्य भेदसाधनाय तथाव्याख्यायत इति चेत्तत्राहुः अङ्गोपास्तीत्यादि । अङ्गोपास्तिभेदे प्रायपाठविरोधोऽङ्गोपास्तिभेदप्रायपाठविरोधः सुप् सुपेति समासः । तथा सतीति सामानाधिकरण्ये सहमी । असमस्तपाठोत्र माति । द्वारपालोपासनेऽङ्गोपास्तित्वं त्वनिरुद्धम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

मृगवाक्ययोरपि परस्परकाङ्क्षासत्त्वेन पादानां ब्रह्मधर्मत्वाख्योतिपो ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः । अत्रैतद्वोध्यम् । मन्त्रे, 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इत्यत्र, 'क्षरः सर्वाणि भूतानि' इति गीतोक्तः क्षरः पुरुषो जीवसमध्यात्मको यद्यपि वक्तुं शक्यते । किंच 'हृद्यन्तर्ज्योतिःपुरुषः' इति श्रुत्या जीवस्य हृदयं स्थानं, तद्विराज्जीवस्य स्वर्लोकः 'हृदा स्वर्लोकः' इति द्वितीयस्कन्धात् । अत्र च स्वर्लोकस्य द्वारपान् वेदेति तत्प्रत्यभिज्ञानात् । तथापि मन्त्रे, त्रिपादस्याऽमृतं दिवीति विशेषकथनात् पुरुषसत्त्वविवरणार्थाय च तेषामाश्रमत्रयसत्त्वेन व्यष्टितया निगमनात्, पादोऽस्येत्यत्रापि व्यष्टिजीवा एव ब्राह्माः । अन्यथा त्रिपादित्यादेर्विरोधापत्तेः । एवं सिद्धेऽत्रत्यानां सर्वभूतानामुपरितनानां च व्यष्टिजीवत्वे तेषां सर्वेषां हृद्यन्तरिति श्रुत्या हृदयमेव स्थानमिति तस्यैकत्र षड्विधत्वेऽन्यत्रापि तथात्वमिति ब्रह्मपादानां गायत्रीपादतुल्यत्वं तद्विधानां च गायत्रीविधातुल्यत्वं भवति । एवं सति यथा प्रणवविद्यायां ब्रह्मणः पादसंख्यापूरकत्वं तथास्यां गायत्रीविद्यायां विधासंख्यापूरकत्वम् । एवमत्र चरणानां ब्रह्मधर्मत्वात् प्रकरणस्य ब्राह्मत्वे सिद्धे शब्दमात्रस्य ब्रह्मण्येव मुख्यवृत्तत्वात् । 'तमेव भान्तम्', 'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादिश्रुति-स्मृतिभिर्दीपनात्मकस्य तेजोलिङ्गस्यापि ब्रह्मण्येव समन्वयात् 'अहं वैश्वानरो भूत्वा' इतिगीता-वाक्येन जाठरधर्मस्योष्णिमादेरपि तत्र समन्वयात् । द्युमर्यादत्वस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनाधिक्य-बोधनार्थत्वात् । चक्षुष्यः श्रुतो भवतीति फलस्यापि भगवदीयत्वेन दृश्यो विख्यातश्च रश्मिः ।

इति न दूषितम् । ऋग्वेदाक्ययोरिति तावानित्यस्य विषयवाक्यस्य च । न हि स्वत्वव्यववाचकपद-स्यावयवाचकत्वं प्रसिद्धम् । अतश्चरण इत्युक्ते पुरुषस्याग्रहणात्कथमत्र ब्रह्मज्योतिरित्याशङ्कां प्रकरणस्य ब्राह्मत्वं साधयन्तोऽनयन्ति स्म अत्रैतदित्यादिना । वक्तुमिति पादत्वेन वक्तुम् । श्रुत्यापि जीवसमध्यात्मकत्वं पादस्य संभवतीत्याहुः किं चेत्यादिना । तत् स्थानमित्यर्थः । हृदेत्यादि ।

‘मूर्लोकः कल्पितः पञ्चां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ।

हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः’ ॥

इत्युक्तकल्पितपदेनान्वयः । ननु प्रकृतश्रुतौ स्वर्लोकः कुत्र प्रत्यभिज्ञातः इत्यत आहुः अत्र चेत्यादि । तथा च श्रुतावपि पुरुषो जीवसमध्यात्मको वक्तुं शक्यत इति भावः । अन्यथेति ग्रहणे जीवसमध्यात्मकपुरुषप्रकारे सति । एवमिति त्रिपादित्यादेर्विरोधचिन्तनप्रकारेण । ननु सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति गायत्र्याः पादानां षड्विधत्वं न तु ब्रह्मणः पादानां तथात्व-मित्याशङ्कायां तत्र तस्यातिदेश इत्याहुः तस्यैकत्रेत्यादिना । अन्यत्रेति प्रणवादिविद्यायामपि पादस्य षड्विधत्वमित्यर्थः । पादसंख्येत्यादि । 'तुरीयं परममृतमजं ब्रह्म' इति श्रुतेः । विधेत्त्यादि ज्योतीरूपस्य ब्रह्मण इत्यर्थः । एतावता प्रकरणस्य ब्राह्मत्वं साधितमतः परं ज्योतिवो ब्रह्मवाचकत्वं साधयितुं पूर्वपक्षोदितदीपान् दरीकुर्वन्तो हेतूनाहुः शब्दमात्रस्येत्यादिना । अन्तिमपादत्वात् छमिषावृत्तिर्ज्योतिःपदस्य ब्रह्मणीति सिद्धम् । ब्राह्मणश्रमणेत्यादि ब्राह्मणश्रेच्छ्रमणः श्रमशीलश्चेदत्युक्त्यर्थः इति न्यायेन । एवं ब्रह्मणोपि व्यापकरूपस्य तेजसो द्युमर्याददीपनाश्रयत्वाद्धि-रुद्धवर्षाश्रयत्वादित्युक्त्यर्थः । भगवदीयत्वेनेति उपक्रमे 'अहंभिलेतदक्षरमुद्रीयमुपासीत' इति ह्युपसंहारे च 'आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्य' इति निरोधलक्षणग्रन्थोत्तरीतिदर्शनादुपक्रमोप-

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्

तथा हि दर्शनम् ॥ २४ ॥

ननु नात्र ब्रह्म चतुष्पादिरूपितं किंतु गायत्रीछन्दः । 'गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किंच' इत्युपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयभेदैर्व्याख्याय, 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री । तदेतद्वचाभ्युक्तं, एतावानस्य महिमा' इति । तस्यामेव व्याख्यानरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्माद् ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात् । यद्वै तद् ब्रह्मेति ब्रह्मपदमपि छन्दसः प्रकृतत्वात् तत्परमेवावगन्तव्यम् । शब्दस्यापि ब्रह्मवाचकत्वसिद्धेर्ब्रह्मोपनिषदिति वच्छन्दब्रह्मेति च । तस्माच्छन्दस एव पादाभिधानान्न ब्रह्मधर्माः पादा इति चेन्नैष दोषः । तथा चेतोऽर्पणनिगदात् । तथा तेन द्वारेण चेतसोऽर्पणं निगद्यते । 'गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किंच' इति । न हि वर्णसमाम्नायरूपस्य सर्वत्वमनुपचारेण संभवति । यथा सूचीद्वारा सूत्रप्रवेशस्तथा गायत्रीद्वारा बुद्धिस्तत्प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि प्रविशेदिति । कुत एतदेवं प्रतिपाद्यत इति, तत्राह । तथा हि दर्शनम् । तथा तेनैव प्रकारेण दर्शनं ज्ञानं भवति । स्थूला बुद्धिर्नाहल्यैव ब्रह्मणि प्रविशेदिति । एतेन

भाष्यप्रकाशः ।

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥ २४ ॥

आक्षेपांश्च व्याकुर्वन्ति नन्वेत्यादि । अकस्मादिति तात्पर्यलिङ्गोपपत्तम् विना । तथाचोपक्रमस्य तात्पर्यलिङ्गत्वादसंजातविरोधत्वेन प्रवृत्तत्वाच्च तदनुरोधेनैव मन्त्रव्याख्यानमुचितमिति मन्त्रेण ब्रह्मपादासिद्धेर्हेतुः स्वरूपासिद्ध इत्यर्थः । परिहारांश्च व्याकुर्वन्ति तथा तेनेत्यादि । अत्र हि तथा चेतोऽर्पणनिगदे सर्वरूपत्वोक्तिर्लिङ्गम् । वाग्रूपायां गायत्र्यां तस्यासंभावितत्वात् । तदेव च विरुद्धमननुपक्रमस्य प्रागल्भ्यमपहन्ति । निवृत्ते च तस्मिन् प्रकरणस्य ब्राह्मत्वं मन्त्रवर्णादेव निश्चीयते अतस्तथेति । अग्रिमं व्याकुर्वन्ति कुत इत्यादि । वेदेनेति शेषः । एवं निरूपणप्रयोजनमाहुः एतेनेत्यादि । तथाच सर्वासां मन्त्रोपासनानां निर्णयार्थ-रश्मिः ।

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात् तथा हि दर्शनम् ॥ २४ ॥

भाष्ये । अभ्युक्तमिति कचिदभ्युक्तमिति पाठः । प्रकृते । तात्पर्येत्यादि तात्पर्यस्य लिङ्गं तस्योपपत्तमसं वित् । तात्पर्येत्यादि तात्पर्यस्य तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वस्य लिङ्गं ज्ञापकं तत्त्वादित्यर्थः । किं च । असंजातेति न संजातो गायत्रीप्रतिपादनविरोधो यस्य तत्त्वेन । स्वरूपासिद्ध इति पक्षेऽभावात्तथा । तस्येति सर्वरूपत्वस्य । तदेचेत्यादि सर्वरूपत्वमेवेत्यर्थः । तस्मिन्निति उपक्रमप्रागल्भ्ये । मन्त्रवर्णादिति तावानिति मन्त्रवर्णादेव निश्चीयत इत्यर्थः । भाष्ये । प्रतिपाद्ये ब्रह्मणीति न च भर्गःपदाच्छिवः, तमउपाधिकं ब्रह्म तत्प्रतिपाद्यं न शुद्धमिति शङ्कम् । सर्वेषां पदानां शुद्धब्रह्मणि शक्तेः । अन्यत्रहस्ते स्फुटम् । प्रकृते । मन्त्रेत्यादि

तद्वाचकत्वेन गायत्र्यामुपचारेणोपसंहारः । चकारादर्थो न शब्दस्य पादा भवन्ति, किंतुर्थस्यैवेति । तस्माद्ब्रह्मवाक्यत्वे भूनादीनां पादात्वमुपपद्यते नान्यथेति । तस्मात् पादानां ब्रह्मधर्मत्वम् ॥ २५ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २६ ॥

‘पादोऽस्य विश्वा भूतानि’ सर्वाणि भूतान्येकः पादः । पादत्रयममृतं दिवीत्येकोऽर्थः ।

‘पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ।

अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्धोऽधायि मूर्द्धसु’ ॥ इत्यपरः ।

भाष्यप्रकाशः ।

इति शङ्कम् । पुरुषसूक्तविवरणाध्याये चैतद्गव्याख्यानां आश्रमचतुष्टयस्थानां भौतिकशरीर-विशिष्टजीवानामेव व्याख्यातत्वाच्छरीरवैशिष्ट्ये च भूतपृथिव्यादेरपि परिचायकत्वेनैव संग्र-हान्तरूपतया ग्रहणे तद्विरोधापत्तेस्तन्मुख्यताया वक्तुमशक्यत्वात् । नच गायत्री वेति वाक्य-विरोधः । अस्मिन् वाक्य इत्याद्युक्तरीत्या तेषां गायत्र्यामुपचारेणोपसंहार इति तद्विरोधा-भावादित्यर्थः । तद्वाचकत्वेनेति ब्रह्मवाचकत्वेन । उपसंहार इति सैषा चतुष्पदेत्यादिनेक्तः सः । तथाच पादानां ब्रह्मधर्मत्वाभावे गायत्र्यां तद्व्यपदेशस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् त्वया समतोपपादनायाप्यसुक्तमवश्यमङ्गीकरणीयमिति, गले पादुकान्यायेन तदङ्गीकारणं प्रयोजन-मित्यर्थः । इतेन सूत्रस्यैवंपदं व्याख्यातम् । स्फुटमन्यत् ॥ २५ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २६ ॥ सूत्रं व्याख्यातुं तदर्थं

रश्मिः ।

तन्मुख्येत्यादि तेषां भूतपृथिवीशरीरहृदयानां मुख्यपादताया इत्यर्थः । स इति चतुष्पाद् ब्रह्मत्वेन दृष्टा गायत्र्येतदुपासनोक्तफलाय भवतीत्येतदर्थं पादानां विधानं चोपसंहार इत्यर्थः । वृत्पनुसारणेदं प्रतिज्ञावाक्यमुक्तम् । गले पादुकान्यायेनेति अयं कचित्प्रसिद्धः कैकेय्या रामराज्यार्थं यतन्त्या रामपादुकां गले स्वे कृते इति न्यायो वा । भरतेन रामपादुके सेविते इति तयामि तथा । एवमनिच्छतोपि ग्राहिते पादुके यथा तथेदमपि वृत्तमित्यर्थः । ब्रह्मण एव पादा युक्ता इति सूत्रस्यैवंपदस्यार्थ इत्याहुः एतेनेत्यादिना । वृत्तौ त्वेवमित्यस्य तव भतोपपत्तिरित्यर्थ उक्तः । अन्यदिति तस्मादित्यादिना सिद्धकथनं स्फुटार्थमित्यर्थः ॥ २५ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २६ ॥ अत्रैवं भाति । बहुधा हि पादनिरूपणं भवति तत्र ‘पादेषु सर्वभूतानि’ इत्यत्र भूरादयः पादाः ‘पादास्त्रयो वहिश्च’ इत्यत्राश्रम-स्या जीवाः पादाः । पादोऽस्येत्यत्र सर्वभूतान्येकः पादोऽमृतादयस्त्रयस्त्रयः पादा इति सिद्ध्यति । किं चाकारउत्कारमकारार्थमात्राकाराः पादाः ब्रह्मविष्णुकर्पादितुरीयपादाः भूतपृथिवीशरीरहृदयानि पदानि । प्राची दिक्कल प्रतीची दिक्कल दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलः पादाः । पृथ्वी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रं कलाः पादाः । अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलाः पादाः । प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलाः पादाः । एकशब्दश्च संख्यावाची । मुख्यत्वं च पुरःस्फूर्तिकत्वे

पुरुषसूक्तानुरोधे द्वितीय एवार्थः । प्रथमे तावत् । ननु दिवीति मन्त्रे सप्तम्या आधारत्वं प्रतिपाद्यते । अतः परमित्यत्र पञ्चम्या अनाधारत्वमत उपदेश-
मेदात् पूर्वोक्तपरामर्शाभावात् ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति चेन्नैव दोषः । उभय-
स्मिन्नप्यविरोधात् । मन्त्रे दिव्येवोक्तम् । अस्मिन् वाक्ये सर्वत्रोच्यते । सर्वत्र

भाष्यप्रकाशः ।

प्रथमतो मन्त्रं व्याकुर्वन्ति पादोऽस्येत्यादि । एकोऽर्थ इति पुरःस्फूर्तिकः सर्वाद्दत्तस्त्वती-
योऽर्थः । अस्मिन् पक्षे श्रौतं दिवीति पदं द्योतनात्मस्वरूपपरम् । अतः पादसंख्यापूर्तिस्त्व-
मृतात्पक्वेन स्वरूपेणैव । न तु जीवैर्न वा लोकैरिति । द्वितीयस्कन्धानुसारेणेतरमाहुः
पादेष्वित्यादि । श्लोकार्यस्तु तिष्ठन्ति येष्विति स्या भूरादिलोकाः स्थितिपदवाच्यास्ते
पादा यस्येति स्थितिपादः । तस्य स्थितिपदो भगवतो भूरादिषु पादेषु सर्वाणि भूतानि विदुः ।
त्रिमूर्त्तौ भूरादित्रयोपरिवर्तमानस्य महर्लोकस्य मूर्ध्वद्वपरितनेषु जनस्तपःसत्येषु, 'अमृतं क्षेमम-
भयम्' इति सुखत्रयमवापि । अतो भूरादिचतुष्के अनित्यं सुखमित्यर्थादायाति । अस्मिन् पक्षे
श्रौते पादशब्दे, सुपां सुलुगिति सुपः स्वादेशः । अत्येतस्य स्थितिपदः पुंस इत्यर्थः । दिवीति
अनित्यं सुखमित्यर्थादायाति । अस्मिन् पक्षे श्रौते पादशब्दे, सुपां सुलुगिति सुपः स्वादेशः ।
अत्येतस्य स्थितिपदः पुंस इत्यर्थः । दिवीति जनआदित्रयोपलक्षकम् । अमृतपदममृतत्वसामु-
व्यवसीयमानत्वात् सुखत्रयोपलक्षकम् । एवं सति द्वितीयस्योपपादनसापेक्षत्वात् प्राञ्जलः पूर्व
रदिमः ।

सति सर्वाद्दत्तत्वं तदेतदभिसंधायाहुः पुरःस्फूर्तिक इत्यादि । असाध्यस्य तृतीयत्वमुपपादयन्ति
स्म अस्मिन्नित्यादिना । इतीति तथा चासाध्यस्योपवृंहितत्वेन श्रौतमात्रत्वात्तृतीयत्वमित्यर्थः ।
यदि चासाध्यस्य 'पादास्त्रयः' इत्यनेनोपवृंहितत्वं तदा द्विषा पादनिरूपणम् । एतच्चैवकारोप्यर्थः
इत्यादिनाग्रे सूचयिष्यन्ति । तथा चोभयस्मिन्निति सौत्रं पदं सिद्धम् । तिष्ठन्तीत्यादि । अत्र
चत्वारो लोकात्मका ब्रह्मपादाः सेत्सन्ति । स्थितिपदेत्यादि स्या इत्यत्राधिकरणे षम् । स्थितिशब्दश्च
लोकेषु कृढ इति भावः । जनस्तप इत्यादि अत्र सान्तः । अमृतमित्यादि अमृतं तु जनलोके
सुखम् । तस्य स्वरूपतः स्थानतश्च नाशमावात् । तथा च न विद्यते मृतं नाशो यस्येवममृतम् ।
तपोलोके तु क्षेममक्षेमदर्शनाभावात् । जनलोके तु महर्लोकात् पलाय्यागतानां दुःखितानां
दर्शनरूपमक्षेमदर्शनमस्ति तपोलोके तु नैवमिति तत्सुखस्य क्षेमत्वम् । सत्यलोके तु सुखमभयरूपं
भोक्षप्रत्यासन्नत्वादित्येवममृतादिभेदे ज्ञेयः । आयातीति 'यान्त्युष्मणा महर्लोकाज्जनं भृग्वा-
दयोर्दिताः' इतिवाक्यात् महर्लोकेषु स्थानत्यागलक्षणस्य दुःखस्य विद्यमानत्वेनानित्यप्राप्यमेव
सुखमिति भावः । श्रुत्येकवाक्यत्वायाहुः अस्मिन्नित्यादि । सुप इति सप्तमीबहुवचनस्येत्यर्थः ।
तथा च पादोस्य विश्वा भूतानीत्यस्य पादेषु स्थितिपदः पुंसो विश्वा भूतानि इत्यर्थः । जन आदीति
जनपदं सकारान्तमत्र कचिच्च ग्रीवायां जनलोकोस्य इत्यादावकारान्तं पदमिति घोष्यम् । अमृतपदेन
तात्पर्यन्युपपत्त्यनुसंधानात्तदीयोपरितनत्वादिष्वर्थः सादृश्याद्ग्रीणां सारोपा । अत्र द्योतनाद्यतिशय एव
प्रयोजनम् । गौर्वाहीक इतिवत् । द्यौर्जनःतपःसत्यानि द्वीति । सुखत्रयेत्यादि त्रिपादित्यस्य
त्रिभिः पद्यते प्राप्यते इति त्रिपादिति विग्रहः । अत्रापि गौणी सारोपा । मृतममृतायवक्षेममिति ।

विद्यमानस्य दिवि विद्यमानत्वं न विरुद्धते । अतःशब्देन न तत्राविद्यमानत्वं किं तु ततोऽप्यन्यत्र सत्त्वं बोध्यते । तस्मात् सप्तमीपञ्चमीनिर्देशो न विरुद्धः । द्वितीये तु । ननु मन्त्रे अमृतपदमत्र ज्योतिःपदमत उपदेशभेदाच्चतुर्थश्च पादो

भाष्यप्रकाशः ।

एव ग्राह्य इति ग्राह्यामाहुः पुरुषेत्यादि । एवकारोऽप्यर्थः । पूर्वस्यापि पादास्तय इत्युक्तरीत्या पुरुषश्चातुसारित्वात् । एवमभिप्रेत्य छत्रं द्वेधा व्याकरिष्यन्त आहुः प्रथमे तावदित्यादि । प्रथम इति पुरःस्फूर्तिके तृतीये । पूर्वोक्तपरामर्शाभावादिति विभक्तिभेदेन मन्त्रोक्तस्य दिव्यशब्दस्यास्मिन् प्रत्यभिज्ञाभावात् । सिद्धान्तग्रन्थे पञ्चम्याः कथं सर्वत्र विद्यमानताबोधकत्वमत आहुः अत इत्यादि । अतो दिव इत्युक्त्वा, सर्वतः पृष्ठेऽप्येत्यादिश्रावणेन पञ्चम्या ल्यबलोपीयत्वे, इमं ध्रुलोकमारभ्येत्यर्थात् तथेत्यर्थः । अत्र सर्वे, वृक्षाग्रे श्वेनो वृक्षाग्रात् परतः श्वेन इति विभक्तिभेदेऽपि यथैकार्थ्यप्रत्यभिज्ञा तथात्रेति दृष्टान्तमात्रमाहुः । अत्र तु विभक्तिभेदस्य प्रयोजनमप्युक्तमिति विशेषः । द्वितीयपक्षेण व्याकर्तुं पूर्वपक्षमाहुः ननु मन्त्र इत्यादि । अन्यमप्युपदेशभेदमाहुः चतुर्थश्च पादो हृदयमिति । मन्त्रे लोकात्मकः पादः । ब्राह्मणस्य तु हृदयमुपक्रम्य पठितत्वाद् हृदयं पादत्वेन तत्र सिद्ध्यतीत्युपदेशभेद इत्यर्थः ।

रश्मिः ।

पादास्तय इत्यादि । श्लोकस्तु ।

‘पादास्तयो वहिश्चासन्नप्रजानां य आश्रमाः ।

अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधोऽवृहद्व्रतः’ ॥ इति ।

श्लोकार्थस्तु चत्वारश्चाश्रमाः भगवतश्चत्वारः पादाः यतो भगवान् तानधितिष्ठति तत्र त्रयः पादाः ब्रह्मचारी वानप्रस्थः संन्यासी च ते त्रयोपि त्रिलोक्या वहिश्चासन् चकारेण स्वेच्छयान्तरेषु । न जायन्ते प्रजादिरूपेणेत्यप्रजाः गृहस्थन्यतिरिक्ताः । अपरो हीनः गृह एव मेधा बुद्धिर्यस्येति गृहमेधः । वृहत् स्थूलभूर्ध्वरोरूपं व्रतं यस्य नास्ति सोऽवृहद्व्रत इति । अस्मिन् पक्षे त्रिपादाश्रमत्रयात्मकः पुरुषः ऊर्ध्वं उपरितनामृतसुखार्थमुदैत् । उपरितनेषु जनस्तपःसत्येषु लोकेषु गतवान् । अस्य पादो गृहस्थाश्रमीह त्रिलोकीसुखार्थं पुनरभवात् पुनः पुनरुत्पन्न इति त्रिपादूर्ध्वं उदैत् पुरुषः इति श्रुत्यर्थः । एवमिति उपवृंहणेनैवं द्वेधा मन्त्रार्थमभिप्रेत्येत्यर्थः । पत्यभिज्ञेत्यादि अयं चोपदेशभेदादित्यस्यार्थः । उभयस्मिन् विभक्तिभेदादिना भिन्नविधेऽप्युपदेशे ब्रह्मवाक्यत्वस्याविरोधादिति सूत्रशेषार्थः । ल्यबित्यादि । ज्ञापित इति शेषः । सर्व इति शंकराचार्यादयः । प्रयोजनमिति सप्तम्या तत्रैव विद्यमानत्वमुच्यते पञ्चम्या तु सर्वत्र तदिति ह्यन्यत्र सत्त्वं प्रयोजनमित्यर्थः । लोकात्मक इति तावानिति मन्त्र उपपन्नमेकैव पुराणेन लोकात्मको लोकस्थिताश्रमस्थजीवात्मको वा पाद इत्यर्थः । लोकात्मकपदस्योपलक्षकत्वात् । ब्राह्मणस्येति तस्य ह वा एतस्य हृदयस्येति । हृदयमुपक्रम्याथ यदतः पर इति ब्राह्मणस्य पादस्य पठितत्वादित्यर्थः ।

हृदयम् । अतःशब्दाच्च सर्वस्माद्भेदः प्रतिपाद्यते । अत उपदेशभेदान्नैकवाक्यता
अस्मिन्न वाक्ये चरणाभावात् । स्वरूपासिद्धौ हेतुरिति चेन्नैष दोषः
उभयस्मिन् ज्योतिःपदे अमृतपदे च प्रयुज्यमाने एकार्थत्वान्न विरोधः । पाद-

भाष्यप्रकाशः ।

अन्यमपि भेदकमाहुः अतःशब्दादित्यादि । अत इत्यस्य पूर्वपरामर्शित्वात् पूर्वसाद् भेदे
प्रत्यायिते पूर्वोक्ताद् ब्रह्मणोऽपि मन्त्राशाज्योतिषो भिन्नत्वसिद्धिरित्यर्थः । अत इत्यादि एवं
प्रकारत्रयेणैकदेशभेदान्मन्त्रब्राह्मणयोर्भिन्नार्थत्वेनोपदेशभेदादित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः अस्मिन्नि-
त्यादि । ब्राह्मणवाक्ये तदभावादेकवाक्यन्वाभावेन मन्त्रतः प्राप्त्यभावाच्चेत्यर्थः । सिद्धान्तं
व्याचक्षते नैष इत्यादि । एकार्थत्वादिनि उभयोर्ब्रह्मवाचकत्वेनैकार्थत्वाच्चैकवाक्यताविरोधः ।
ननु तथापि पादभेदेन विभागे माकाङ्क्षत्वाभावात् कथमेकवाक्यतेत्यत आहुः पादेत्यादि ।
आश्रमचतुष्टयस्थजीवानां पादत्रयपक्षे लोकानां च पादत्रयपक्षे यथायर्थं हृदयरूपं चरणस्थानं,
पादान्तर्ध्वतिं ब्रह्म च ज्योतीरूपं सर्वत्रेति पादभेदेऽपि तदुपलक्षकस्य तदन्तःस्थितस्य च
सार्वत्रिकत्वेनोभयत्रापेक्षणादिभागे माकाङ्क्षतायाः सत्त्वाच्चैकवाक्यत्वमङ्ग इत्यर्थः । ननु

रश्मिः ।

पूर्वोक्तादिनि गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्रीरूपादित्यर्थः । तेनेति एकवाक्यताभावसाधनेन ।
तथेति स्वरूपासिद्धत्वप्रकारेण हेतुरित्यर्थः । पादभेदेनेति मन्त्रब्राह्मणयोरिति शेषः । पादेत्यादीति
अत्र मन्त्रब्राह्मणयोः पादत्रयमुपरितनलोकेषु जनस्वपःसत्येषु समानमेकवाक्यत्वादुभयोः पादान्त-
ज्योतिः सर्वत्र ब्रह्मत्वात् न तु हृदयं न वा पञ्च स्वलोकपा न वा जीवाः नापि लोकाः अतश्चतुर्थत्वेन
ज्योतिषो ह्युपादानं व्यर्थं सज्जापयति चतुर्थं सर्वत्रेति तत्कथमुपपद्यते । उच्यते । उभयस्मिन्नपि
पक्षे चरणयोः बहुत्वविशिष्टजीवलोकयोः स्थानं हृदयं वाच्यं पदं यथायोग्यम् । जीवानां स्थानं
हृदयं स्पष्टम् । लोकानां लोकं दर्शयति इति धातुपाठात् ज्ञानात्मकत्वे हृदयं योग्यं स्थानं च
हृदयं स्वाभिन्नपञ्चसुव्यात्मकं ते च तेजोमनआकाशात्मन इति चतुर्थं सर्वत्रेति सुष्ठुपपन्नम् ।
तेजआदीनां व्यापकत्वात् । पादानां विश्वामृतक्षेमाभयानां ब्राह्मणोदितानां मन्त्रोदितानां
सर्वमृतपृथिवीशरीरहृदयानां च भेदेऽपि तदुपलक्षकस्य सुखत्रयपलक्षकस्यामृतस्यामृतान्तःस्थित-
स्यामृतत्वस्य सार्वत्रिकत्वात्त्रिपादस्यामृतं दिव्यीत्युभयत्र श्रवणात् । सार्वत्रिकपदं ज्ञाययति ह्यन्यत्र
पादेऽप्येवम् । तथाहि पूर्वोक्तानि चतुश्चतुरशकानि चत्वारि पादानि छान्दोग्यपाष्ठानि । तत्र
प्राचीदिक्कलादिष्वस्यत्वं परेण मृत्युवृत्तिक्रान्ता इति बृहदारण्यकश्रुतेः । पृथिवीकलादिषु अवृहद्वतः
'भारतमूजयो वरम्' इति वाक्यात् । अग्निकलादिषु क्षेमं तुरीयचन्द्रप्रवेशात् । निरुक्ते वाय्वग्नि-
सर्वेन्द्राणां चन्द्रस्य तुरीयत्वात् । प्राणकलादिष्वमयम् । मनःप्रवेशात् । मनोमयो वेदः 'मनोमयं
रूपमुपेत्य' इति वाक्यात् । वेदार्थस्तु 'यदछन्दसाष्टपदो विश्वरूपः' इति विश्वरूपपदसाहचर्या-
च्छेष्टार्थं ऋषयः पूर्वं गौरक्तो धर्मात्मा स्मृतस्तत्रापि छन्दोग्योऽध्यमृतात्संभवत् समेन्द्रो मेवया स्थणोतु
अमृतस्य देवधारणो भूयासं इत्यमृतपदमुपलक्षकमिति तथा । वाक्युपनिर्गताः पञ्चमः । तस्य
व्यापकत्वं प्रसिद्धमिति तुरीयप्रतिपादिका वाक्सर्वत्र । तथा च मुण्डके चतुर्थं शब्दं ब्रह्मेति सर्वत्र ।
अथर्वशिखायां नादश्चतुर्थः पादः । सर्वत्रैवमिति । नूनमुभयस्मिन्मन्त्रब्राह्मणयोरिदोऽपि

अयमुपरितनलोकेषु चतुर्थं सर्वत्रेति । अन्यथा वैजालं पादानामापद्येत । परिच्छेद-
विरोधश्च । अतोऽमृतज्योतिःशब्दयोरेकार्थत्वेन विरोधाभावादेकवाक्यत्वम् ।
अतोऽत्र चरणसङ्गावात्तस्य च ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिर्ब्रह्मैव ॥ २६ ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे नवमं ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्पष्टस्य ब्रह्मधर्मस्यात्राभावेऽपि निर्वन्धेनैवं व्याख्याने का बोधपक्षिरित्यत आहुः अन्यथे-
त्यादि । गायत्रीपरतया व्याख्याने गायत्र्याः शब्दत्वेन पादानां चार्थत्वेनांशंशिभावाङ्गीकारे
वैजालं पादानामापद्येत । किंच । गायत्री परिच्छिन्ना । अत्र तु, सर्वतः पृष्ठेष्वित्यादिना
परिच्छेदराहित्यं प्रतिपाद्यतेऽतः परिच्छेदविरोधश्च । तथाच गायत्रीपक्षे दोषद्वयमन्तं ब्रह्मपक्षे
तदभावश्च व्याख्यानिर्वन्ध उपपत्तिरित्यर्थः । एवं सर्वस्युपपाद्य सिद्धमाहुः अत इत्यादि ।
अत इति पक्षान्तरस्यावदमानत्वात् । अत इति एकावक्यत्वस्य सिद्धत्वात् । तथाच प्रकरणस्य
ब्रह्मत्वे सिद्धे ब्रह्मधर्मस्य तत्र सिद्धत्वादुपसंहारगतमपि ज्योतिःपदं ब्रह्मवाचकत्वेनैव
सिद्धमतस्तथेत्यर्थः । अत्र पादवतीनां विद्यानां ब्रह्मस्वरूपपरत्वप्रतिपादनादध्यायसंगतिः ।
आश्रमचतुष्टयस्य जीवस्थितितद्गोच्यमुखरूपकार्यद्वारा तत्प्रतिपादनात् पादसंगतिः । ज्योतिषः
स्थितिकार्यकत्वेन ब्रह्मलक्षणेऽतिव्याप्तौ प्राप्तायां तन्निवृत्त्यर्थं ज्योतिःपदे संदेहवारणादवसरोऽधि-

रश्मिः ।

अत्र तु न्यायप्राप्ता विपुलीकृता तेन सार्वत्रिकत्वेनोभयत्र मन्त्रब्राह्मणयोश्चतुर्थपादस्य ब्रह्मत्वेनैकरस-
त्वादपेक्षमादित्यर्थः । वा इति वै निश्चयेनेत्यर्थः । शब्दात्मकं जगदिति पक्षे दोषाभावादुक्तम् ।
किं चेति । गायत्रीत्यादि । परिच्छिन्नत्वमस्याः पर्यविद्वद्दशायाम् । सर्वत इत्यादिस्थले यद्यपि
प्रथमलागे मानामावादिश्वतःपृष्ठेष्वित्यादिनेति पाठं तथापि विश्वशब्दस्य संकोचसहिष्णुत्वमत्र
नास्तीति सर्वतःपृष्ठेष्विति व्याख्यातमतोऽसंदिग्धत्वादित्येवोक्तम् । भाष्ये । एकवचनत्वमिति
एकवाक्यत्वमित्यत्र पाठः एकब्रह्मवाचकत्वम् । प्रकृते । अत्राध्यायपादाधिकरणानां संगतयो न
स्मृत्य इति वा उपपादयन्ति स्म अत्र पादेत्यादिना अध्यायसंगतिः । पादवतीनां प्रणवादिविद्यानां
मध्ये चतुर्थस्य पादस्य ब्रह्मत्वेन तत्प्रतिपादकवाक्यस्य ब्रह्मणि समन्वयात् समन्वयाध्यायस्याधिकरणेन
संगतिर्निर्वाहकलक्षणा संगतिः समन्वयायास्याधिकरणस्य वचनं संगतमित्यर्थः । तत्प्रति-
पादनत्वं कार्यप्रतिपादनात् । पादसमिति तथा चात्रापि कार्यप्रतिपादकस्य ब्रह्मणि समन्वयात्
त्र कार्यसमन्वरूपपादार्था संगतिरित्यर्थः । ज्योतिष इत्यादि । अयमाश्रयः । जन्माद्यधिकरणे
यद्यप्याकाशजन्मकर्तृत्वं ब्रह्मलक्षणत्वेन निष्कृष्टम् । तस्यापि ब्रह्मासाधारणधर्मत्वात् । तथाप्युप-
लक्ष्यपक्षिण्या तत्स्थितिकर्तृत्वं तल्लयकर्तृत्वं च सिद्ध्यति तथा चैतन्मिलितं सदेव लक्षणमिति न ।
किं तु धृक् प्रथक् । किं चाधिकरणानां न्यायरूपत्वेन यतो वा इमानि भूतानीत्यत्राप्ययं न्यायः
प्रवर्तत इति स्थितिकर्तृत्वस्य ब्रह्मलक्षणस्य ज्योतिर्व्यतिव्याप्तौ प्राप्तायामिति । संदेहेत्यादि
ब्रह्मपरत्वव्यवसायनेनान्यपरत्वसंदेहवारणात् । अचीत्यादि धर्मिनिरूपकाधिकरणैः प्रतिबन्धकी-
भूतविज्ञासानिवृत्तौ धर्मतिव्याप्तिवारणावसरः । वृत्तौ त्वत्र ज्योतिर्विद्योन्तःपुरुष उपसंहृतत्वेन स
यथायं पुरुष इत्यनन्दमयाधिकरणे विषयवाक्ये श्रावितस्य पुरुषान्तःस्थस्यात्र निर्णयादुपोद्धात

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २७ ॥ (१-१-१०)

अस्ति कौपीतकिब्राह्मणोपनिषदि इन्द्रप्रतर्दनसंवादः । प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरित्यादिना, एष लोकापाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेशः स म आत्मेति विद्यात् स म आत्मेति विद्यादित्येतदन्तम् । तत्र वरदाने मामेव विजानीष्वेत-
देवाहं मनुष्याय हिततमं मन्य इत्युपक्रम्य त्वाष्ट्वधादिनात्मानं प्रशस्य
खोपासनायाः पापाभावं फलत्वेन प्रतिपाद्य कस्त्वमिति विवक्षायां, प्राणो वा
अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमित्युपाख्येत्युक्त्वा आयुषः प्राणत्वमुपपाद्या-
मृतत्वं च प्राणस्योपपाद्य, प्राणेन ह्येवामुष्मिन्लोके अमृतत्वमाप्नोतीति, अमृतत्वं
योगेन प्रतिपादयति । तत्र संदेहः । प्राणः किमासन्न्यो ब्रह्म वेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

करणसंगतिः । तेनापो वा इह^५ सर्वमित्यादावप्ययं न्यायो बोध्यत इति न न्यूनता ।

माध्वास्त्वत्राधिकरणद्वयमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र प्रथमसूत्रस्याधिसूक्तं विषयवाक्यम् । 'वि मे कर्णा पतयतो विचक्षुर्वीदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् । वि मे मनश्चरति आ धीः किंस्विद् वक्ष्यामि किमनूमनिष्ये' इति । अत्र विशब्दो विरुद्धार्थकः । पतयत इति पततो विरुद्धं चरत इत्यर्थः । इदं चरणं हेतुः । शेषं समानम् । वस्तुतस्त्वत्र विचरणसूक्तं न तु चरणमतश्चिन्त्यम् । छन्दोग्यस्यमुक्तमेव विषयवाक्यम् । समानमितरत् । अत्रापि सूत्रे साध्यानुल्लेखात् सूत्रकृदाशयगोचरत्वं संदिग्धम् ॥ २६ ॥ ९ ॥

इति नवमं ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २७ ॥ विषयवाक्यमुदाहरन्ति अस्तीत्यादि । तथाच संपूर्णः पञ्चमाध्यायोऽत्र विषयवाक्यमित्यर्थः । कथमस्य विषयत्वमित्याकाङ्क्षायामेतदर्थं वदन्तो मतान्तरीयाः सर्वेऽपि, मुख्यः प्राणो वा देवतात्मा वा, जीवो वा, ब्रह्म वेति चतुष्कोटिकं संशयं वदन्तीति ततो वैलक्षण्यबोधनाय व्युत्पाद्याहुः तत्र वरेत्यादि । योगेनेति प्राण-
रक्षिम् ।

एव संगतिरित्युक्तम् । न न्यूनतेति न्यूनतारूपनिग्रहस्थानं नेत्यर्थः । अतिदेशाधिकरणोपान्ते इदं रश्मौ श्रोतम् । अत्र त्वत्रेति । श्रुताविदं परिदृश्यमानं जगत् । अत एव सुबोधिन्यां अथात्मा नारायण इति निरुक्तम् । वि म इत्यादि मे मम कर्णा । आबोडा कर्णविलयः । चक्षुर्विचरति इदं ज्योतिर्विचरति मे मम मनश्च विचरति । आ तन्मर्यादीकृत्य धीश्चरति तदप्राप्य किं स्विद्वक्ष्यामि ब्रह्म 'हु' इति वित्तकं किमनुमनिष्ये अवबोधं करिष्ये इति श्रुत्यर्थः । माध्वाचार्यमते इदं ज्योतिर्हृदये व्याहितं यत्तल्लक्षीकृतेति विशेषः । विष्णुरेव ज्योतिः कर्णादीनां विचरणामिषानादिति भाष्यात् । उक्तमिति सर्वाधृतम् । साध्यानुल्लेखादिति छन्दोग्यानादित्यस्य हेतुत्वादिति भावः । संदिग्ध-
मिति । सर्वत्राधिकरणारम्भे साध्यशून्यस्य सूत्रस्यादर्शनादधिकरणत्वांशे संदिग्धमित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति नवमं ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २७ ॥ प्राणपदस्य बहुवचनान्तता प्रायशः । प्राणा इति साध्यपुस्तकान्तरे बहुवचनान्तप्राणपदप्रयोगात् । पञ्चमेत्यादि पञ्चमाध्यायो द्रष्टव्यः । तत्र वरे-
त्यादीति श्रुत्यर्थशेषेण समम् । श्रुत्यर्थस्तु दिवोदासस्यापलं दैवोदासिः स इन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम

‘अत एव प्राण’ इत्यत्र प्राणशब्दमात्रे संदेहः । अत्रार्थेऽपि संदेहः । बाधकं च वर्तत इति पृथगधिकरणारम्भः । तत्र साधकासाधारणधर्मस्याभावाद् बाधकानां विद्यमानत्वात् ब्रह्मत्वमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु चतुर्भिः सूत्रैः प्रतिपाद्यते । तत्र प्रथमं साधकधर्ममाहैकेन । त्रिभिर्बाधकनिराकरणम् । प्राणः रमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । तथाऽनुगमात् । तथाहि । पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

योगेन । तथाचेन्द्रेण खसिन् प्राणत्वस्यैवोपपादितत्वेन प्रज्ञापदस्य बुद्धिवाचकतया चेतनधर्माणां तत्रोपचरितत्वाद् द्विकोटिक एव युक्त इत्यर्थः । ननु चतुष्कोटिक एव युक्तोऽन्यथा पूर्वाधिकरणेनास्य मतार्थत्वं स्यादित्यत आहुः अत एवेत्यादि । उक्ताधिकरणे विषयवाक्ये ब्रह्मलिङ्गस्य विद्यमानत्वात् प्राणशब्दः कथं प्रयुक्त इति प्राणशब्दमात्रे संदेहः । अत्र तु प्राणे प्रज्ञात्मत्वकथनादुपपत्त्युपपादनाच्चासन्न्यो वा, जीवो वेति प्राणशब्दार्थे संदेहः । किंच जीवस्यैवप्राणलिङ्गादिकं बाधकं वर्तत इत्यतस्तथेत्यर्थः । युक्तिपूर्वकं पूर्वपक्षमाहुः तत्र साधकेत्यादि । कथमेवमित्यत आहुः तत्र प्रथममित्यादि । सूत्रं व्याकुर्वन्ति प्राण इत्यादि ।

रश्मिः ।

शुद्धेन च पौख्येण शुद्धकारणपुरुषार्थप्रदर्शनेनेत्यर्थः । तमवलोक्येन्द्रो वक्ति प्रतर्दन ते वरं दास्यामीति तदा सहोवाच प्रतर्दनः हे इन्द्र त्वमेव वरं वृणीष्व यत्त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे इति । एवमुक्त इन्द्रो वरदाने ‘भामेव विजानीहि एतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये’ इति खोपासनमुक्तवान् । ततश्च त्वाद्भवधादिनात्मानं प्रज्ञस्य खोपासनाफलं पापाभावं भणितवान् । एवमैन्द्रगुणविशिष्टोपासनोक्ता । ततः कस्त्वमित्यपेक्षायां प्राणो वेत्यादिना प्राणगुणकां द्वितीयोपासनामुक्तवान् । प्राणस्यायुष्टं तु प्राणो हि भूतानामायुरिति तैत्तिरीयश्रुतेः । स्फुटमग्रिमम् । संयोगेनेति यद्यपि प्राणितीति प्राणः न श्रुतं येन तदश्रुतमिति योगेनेत्यर्थः । तथापि सम्यग् योगेन ब्रह्मत्वादित्यर्थः । त्रयाणामेककोटिपातित्वेन द्विकोटिकत्वमित्याहुः तथा चेति । एवकारेण प्राणव्यवच्छेदः । उपपादितत्वेनेति अयं प्रज्ञेत्यादौ हेतुः तथा च धर्मोपपादनं प्रसङ्गः सिद्ध इति भावः । प्रज्ञा ब्रह्मरूपा धर्मरूपापि कोशात्तस्याः प्रसङ्गो वारितः । प्रज्ञादेवतात्मन्यस्येत्येवं सति संभवति न प्रज्ञात्मेति भावः । किंत्वात्मधर्मः प्रज्ञा वेदार्थ इन्द्रे वेदान्तार्थः । तत्रेति इन्द्रजीवे प्राणरूपे । उपचरितत्वादिति तथा च मनोधर्मरूपायाः प्रज्ञाया एकार्यप्रत्यासत्त्या जीवेन्द्रधर्मरूपत्वम् । प्रज्ञापदेन जीवो गृहीत इति भावः । जीवो वेति अत्र त्रिकोटिकः संशयः फलति । एवं च भाष्ये प्राणपद जीवस्याप्युपलक्षकमिति भावः । यद्वा । प्राणे प्रज्ञात्मत्वोक्तजीवप्राणयोरैक्याद् द्विकोटिकः संशयः इति भावः । एवं च भाष्य इन्द्रः प्राण इति लक्षणया प्रतीत्या प्रज्ञापदं च जीवधर्मवाचकमित्युक्तीत्या द्विकोटिक एवेति भाष्याशयः । प्राणपदस्य जीवे देवतायां च शक्त्यभावादाहुः एवेति । तत्र साधकेत्यादि । अत्र भाष्ये अश्रुतत्वपापाभावरूपसाधारणधर्मदर्शनादसाधारणेति धर्मविशेषणम् । बाधकानि प्राणप्रशंसारूपाणि

उपक्रमे तावद् वरं वृष्णीष्वेति इन्द्रः प्रतर्दनोक्तः परमपुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप । त्वमेव मे वृष्णीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति । तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । न हि परमात्मनोऽन्यद्विततममस्ति । परमानन्दस्वरूपत्वात् । पापाभावश्च ब्रह्मविज्ञान एव । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति श्रुतेः । प्रज्ञातमत्वं च तस्यैव संभवति । उपसंहारेऽप्यानन्दोऽजरोऽमृत इति, एष लोकाधिपतिरित्यादि च । तस्मात् सर्वत्रानुगमात् प्राणो ब्रह्म ॥ २७ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २८ ॥

बाधकमाह । यदुच्यते प्राणो ब्रह्मेति, तन्न । कुतः । वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्र आत्मानमुपदिशति । मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणो वा अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमित्युपाखेति । स एष प्राणो वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः कथं ब्रह्म स्यात् । तथाच वाचो धेनुत्वोपासनवद्देवतायाः प्राणत्वोपासना बोध्यते ।

अन्ये च ब्रह्मधर्माः प्राणस्तावका इति कथमस्य ब्रह्मोपाख्यानत्वमिति

भाष्यप्रकाशः ।

तथा ब्रह्मपरत्वेऽनुगमात् पदार्थानां समन्वयादिति सूत्रार्थ इति तदुपपादयन्ति उपक्रम इत्यादि । संभवतीति चिद्रूपत्वात् संभवति । सर्वत्रानुगमादिति आद्यन्तं पदार्थानां ब्रह्मधर्मत्वेनैव समन्वयात् । एवं साधकधर्मो व्याख्यातः ॥ २७ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २८ ॥ बाधकमाहेति सूत्रांशेनाहेत्यर्थः । उपदिशतीति मामित्यहंकारवादेनोपदिशति । ब्रह्मधर्मा इति रहसिः ।

ज्ञेयानि । उपक्रम इत्यादि । अत्र भाष्ये नहीत्यादि वाक्यान्वयाधिकरणे स्फुटमिदम् । कर्मक्षयः पापक्षयः कारणनाशो कार्यनाशात् ॥ २७ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २८ ॥ अयमाभासो न सूत्रसेत्याहुः सूत्रांशेनेति वस्तुतस्तु बाधस्य पूर्वपक्षान्तर्गतार्थमात्रवृत्तित्वेन सूत्रे च बाधांशश्च तयोः समाहारः सूत्रांशं तेनेत्यर्थः । अहमित्यादि । [अस्मत्प्रत्ययगोचरोऽयं सुवर्णधनवत् विज्ञानचिन्मात्रस्वभाव आत्मा यदावभासते तदा त्वंपदार्थप्रत्यगात्मा] अयं वादो न भवति अनात्मनो देहादीनमिमन्यते सोमिमानः । आत्मनो बन्ध इति बन्धे पर्यवसानात् वादस्य मोक्षे पर्यवसानात् इति चेन्नैवम् । अहंनामामवदिति पुरुषविषयाद्वान्नात् । अहमिति ब्रह्मणि सति यौगिकं सत्तार्थस्यास्तेर्मिदं । रूढमिति भाष्याः तथा च स्मृतिः 'अहं सर्वस्य प्रभवः' 'अहमेवासमेवाग्र' इति च । तं करोतीत्यहंकारः । पुरुषविषयः तस्य वादो मोक्षपर्यवसायीति अहंकारवादः । स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात् सर्वान् पाप्मनः औपत् तस्मात् पुरुष इति श्रुतिः । आत्मवादः । ब्रह्मवादः पूर्वमुक्तः । इन्द्रप्रयोगादुभयं युक्तम् । शीतोष्णसुखदुःखादिवत् । तथा च श्रुती 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' 'आत्मेवेदमग्र आसीत्' इति च । पुरुषविषयाद्वान्नात् ।

चेन्न । अध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् । अस्मिन् प्रकरणे अध्यात्मसंबन्धः ।
आत्मानमधिकृत्य यः संबन्धः । आत्मशब्दो ब्रह्मवाची । वस्तुनो जीवस्य
ब्रह्मत्वाय तथा चचः । तस्य संबन्धः । तद्धर्माः । तेषां बाहुल्यं प्रतीयते । एष
लोकपाल इत्यादि । यावद् यथाकथंचिदपि ब्रह्मप्रकरणत्वं सिद्ध्यति, तावदन्य-
प्रकरणत्वमयुक्तमिति हिशब्दार्थः । प्राणस्य प्रज्ञानात्मत्वम् । स्वातन्त्र्येणायु-

भाष्यप्रकाशः ।

पूर्वसूत्रन्यायान् उक्ताः । निराकरणांशं व्याकुर्वन्ति अस्मिन्नित्यादि । अधिकृत्येति अधिरा-
धिक्ये । अधिकं कृत्वा । आत्मपदार्थस्य संदिग्धत्वादाहुः आत्मेत्यादि । ननु तर्हि ब्रह्मपद-
मेवास्मिन् सूत्रे कुतो नोक्तमत आहुः वस्तुत इत्यादि । ऐकात्म्यवादेन जीवस्य ब्रह्मत्वं
बोधयितुमात्मपदम् । अत एव सूत्रे परिहारांशप्रयोगो नकारस्य न कुतः । संबन्ध इति सम्यग्
बन्धोऽस्याऽसौ संबन्धः । तथाच जीवात्मनः सकाशाद् परमात्मानमधिकं कृत्वा तद्धर्म-
बाहुल्यमस्मिन् प्रकरणे प्रतीयते । अतोऽत्र बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् प्राणः परमात्मेत्यर्थः ।
ननु किमित्येवं निर्बन्ध इत्यत आहुः यावदित्यादि । तथाच पूर्वसूत्रे साधकहेतुमुक्त्वाऽत्र
हिशब्दकथनात्, सर्वे वेदा यत् पदमिति श्रुत्यनुरोधेन निर्बन्ध इत्यर्थः । तदुपपादयन्ति प्राणस्ये-
रहिमः ।

‘निर्धर्मको वा मित्रो वा निरोधं कुरुते यदि ।

तदा निरोधो व्यर्थः स्यादित्येवं षड्गुणामिधा’ ॥

इति गुणप्रकरणकारिका । अहंकारस्तु

‘ततो विकुर्वतो जातो योऽहंकारो विमोहनः ।

वैकारिकस्त्रीजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् ॥

तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः’ इति ।

ततो महतो विकुर्वतः कालेन क्षुब्धगुणात्रिवृत् त्रिव्यूहः चिदचिन्मयः चिदाभासत्वाच्चिद-
चिद्विन्यरूप इति भेदः । ऐकात्म्येत्यादि वस्तुत इत्यस्यार्थः । यतो वस्तुतैकात्म्यं श्रुत्युक्तत्वात्
विभक्तिस्तु तृतीया प्रत्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् । यागाय याति इत्यस्य यष्टुं यातीति विवरणवत् ।
अत्राहुः ब्रह्मत्वमित्यादि । वादशब्देन भक्त्यर्थमैकात्म्यं यत्तन्निवर्त्यते द्वितीयाध्याये भोक्तापत्तिसूत्रे
ब्रह्मणो निर्विशेषस्य कारणत्वादिति भाष्येण सिद्धं गृह्यते । स च शरीरब्राह्मणे अणुः पन्थाः विततः
पुराणो यांस्पृष्टो वित्तो भयैव तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः ।
अग्रे यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा अस्मिन् सदेहे गहने प्रविष्टः स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्ता
तस्य लोकः स उ लोक एवेति प्रोक्तः । दहराधिकरणे जीवब्रह्मवादः स तु तत्रैव दूषितः ।
अत एवेति ब्रह्मजीवयोश्चांशिशिभावैक्यात् तद्वर्णाणां ब्रह्मधर्मत्वादेव वक्तुरात्मोपदेशादिति
चेन्नाध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन्निति न सुत्रितमित्यर्थः । तथा सति ह्यात्मजीवैक्यं सर्वथा व्यासचरणैर्नि-
षिद्धं स्यादिति भावः । संबन्धशब्दस्यासाधारणधर्मवाचकत्वं वक्तुं योगमाहुः सम्यग्मित्यादि ।
बन्ध इति बन्ध संयमन इति धातोर्वञि निष्पन्नः । तथा च सम्यक् बन्धो नियम आधेयत्वेन यस्य
स धर्मः संबन्धपदवाच्य इत्यर्थः । एतेन सिद्धमाहुः तथाचेत्यादि । प्रतीयत इति ते च
धर्माः परमहितवृत्तभूषणत्वादिरूपमहापापनिवर्तकत्वलोकपालत्वादिरूपा बोध्याः । हिशब्देत्यादि

दातृत्वम् । न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति चोपक्रम्य, तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता, नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः । स एष (प्राण एव) प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणेत्यादिविषयेन्द्रियव्यवहारे अरनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । स म आत्मेति विद्यादिति चोपसंहारः । तस्मादध्यात्मसंबन्धबाहुल्याद् ब्रह्मोपदेश एवायम् ॥ २८ ॥

तर्हि बाधकस्य का गतिरित्यत आह ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ २९ ॥

पूर्वसूत्रेणापरिहृतमत्र परिहरति तुशब्दः । अयं दोषो व्यवहारदृष्ट्योपदेशे । अहं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन तूपदेशः । ननु, तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्मेति वाक्येषु जीवस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते । तत्र प्रत्यधिकारं शास्त्रमवृत्तिरिति न्यायेन स्वात्मन एव ब्रह्मत्वावगतिर्मुक्त्या । न प्रतर्दनस्येन्द्रजीवब्रह्मत्वावगतिरुपासनं वा पुरुषार्थाय । अतः शास्त्रदृष्टिरपि नैवंविधा । केवलस्य चैतन्यमात्रस्य

भाष्यप्रकाशः ।

त्यादि । भूतमात्राः शब्दादयः । प्रज्ञामात्रा ज्ञानेन्द्रियांशाः । तस्मादिति प्रज्ञात्मत्वाद्युपदेशात् ॥ २८ ॥

तर्हीत्यादि प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वाङ्गीकारे । वक्त्रा इन्द्रेण यः स्वात्मोपदेशः कृतस्तस्य बाधकस्य क उद्धरणप्रकार इत्यर्थः ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ २९ ॥ व्याकुर्वन्ति पूर्वत्वादि । अयं दोष इति स्वात्मोपदेशरूपो दोषः । तथाचार्यज्ञानेन स्वात्मानं ब्रह्मात्मकमवगत्येन्द्रेणैवमुपदिष्टमतोऽत्रैवं प्रकारभेदे भासमानेऽपि ब्रह्मण एवोपदेशान्नेनान्यथा संभावयितुं शक्यमित्यर्थः । कथमेवमवगम्यत इत्यपेक्षायां दृष्टान्तमवतारयन्ति नन्वित्यादि । प्रत्यधिकारमिति अधिकारं लक्ष्यकृत्य । नैवंविधेति । नेन्द्रजीवस्य ब्रह्मत्वबोधनपरा । तर्हि, न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यग्रे श्रावणाजीवसामान्य एव शास्त्रदृष्टिरस्त्वित्याशङ्काह केवलस्येत्यादि । सर्वज्ञत्वाज्ञत्वादीनां धर्माणां परस्परविरोधाद्वागत्यागलक्षणया निर्विशेषस्य रश्मिः ।

असार्थस्य युक्तत्वं हिशब्दस्य वाच्योर्थः । आसन्यपक्षे सर्वत्र गौणाघापत्तिरिति सूचितोर्गभाष्ये ज्ञेयः । विशिष्यार्थस्याधिकरणसमाप्तौ वक्तव्यत्वात् । अर्थसक्षेपमाहुः भूतमात्रेति । यथा रथस्यारेष्विति 'आरं शीघ्रे च चक्राङ्गे शीघ्रगे पुनरन्यवत्' इति विश्वाचक्राङ्गेषु । नेमिरिति निमिषिकायां कूपस्य चक्रान्ते तिनिशङ्कुमे' इति विश्वाचक्रान्तम् । नाभाविति 'नाभिः प्रभावे कस्तूरीमेदं च कचिदीरितः' इति विश्वाचक्रप्रधानेङ्गे । विषयेन्द्रियेति विषया भूतमात्राः । इन्द्रियाणि प्रज्ञामात्राः ॥ २८ ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ २९ ॥ पूर्वत्वादीति पूर्वसूत्रेणापरिहृतमिति द्वितीयः पाठः प्रथमे भाष्ये न परिहृतमित्यत्र नैकधेत्यादिवत् नशब्देन सह सुपसुपेति समासात् 'न लोपो नञः' इत्यनेन न नलोपः । एवमिति मामेव जानीहीत्येवम् । अन्यधेत्यादि यद्यत्र ब्रह्मण्येवाभिप्रायः स्यात् नाहंकारवादनोपदिशेदतोत्र ब्रह्मातिरिक्तं किंचिदुपदिष्टमित्येवमन्यथा संभावयितुमित्यर्थः । लक्ष्यकृत्येति यथाधिकारमिति यावत् । वक्तारमिति जीवम् । विरोधादिति

तादृशे ब्रह्मण्यैक्यावगतिर्विरोधात्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थोऽध्यवसीयते । न तु ब्रह्मधर्मा जीवे वक्तुं शक्यन्त इत्याशङ्क्य परिहरति । वामदेववत् । तद्वैतत् पश्यकृषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । य एव प्रत्यबुद्ध्या स सर्वं भवति । तत्र सर्वेषां सर्वभावे सर्वानन्त्यप्रसङ्गात् सर्वमेकमेवेति वक्तव्यम् ।
ततः कारणलय एव सर्वभाव इति मनुरभवं सूर्यश्चेत्यवयुल्यानुवादोऽ-

भाष्यप्रकाशः ।

चैतन्यमात्रस्य जीवस्य निर्विशेषे चैतन्यमात्रे ब्रह्मण्यैक्यावगतिस्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थ इति निश्ची-
यते । न त्वानन्दाञ्जराऽमरत्वादयो ब्रह्मधर्मा ऐक्यावगतिविरोधिनस्तत्र जीवे वक्तुं शक्यन्ते ।
अतोऽत्र वक्तृत्वादिवैशिष्ट्यस्योक्त्या केवलस्यात्राविवक्षितत्वाद् ब्रह्मणोऽपि तादृशत्वेनात्राविव-
क्षितत्वाज्जीवसामान्ये शास्त्रदृष्टिरपि न वक्तुं शक्येति नायं समाधिपपन्न इत्यर्थः । परिहारं
व्याकर्तुं दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति तद्वैतदिव्यादि । इदं बृहदारण्यके पुरुषविद्यब्राह्मणस्य वाक्यम् ।
तत्रेति असिन् वाक्ये । एकमेवेति ब्रह्मात्मकतयैकमेव । कारणलय इति कारणे ब्रह्मणि
लये । अवयुल्यानुवादोऽनुपपन्न इति । स्वसर्वत्वविध्यं पृथक्कृत्य मन्वाद्यनुवादः स्वस्य
रश्मिः ।

भाष्यानुवादः । भागत्याग इत्यारम्य निश्चीयत इत्यन्तम् । सर्वोपनिषदि 'सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः सुवर्ण-
धनवद्विज्ञानचिन्मात्रस्वभाव आत्मा यदावभासते तदा त्वंपदार्थः प्रलगात्सेत्युच्यते' । 'त्वंपदार्थादौ-
पाधिकादिलक्षण आकाशवत्सूक्ष्मः केवलः सत्तामात्रस्वल्पदार्थश्चात्मेत्युच्यते' इति श्रुत्योर्निर्विशे-
षत्वेत्यादिरर्थः । 'कर्मादुसारी भूत्वा प्राप्तशरीरसंवन्धवियोगमप्राप्तशरीरसंवन्धमिव कुर्वाणो यदा
दृश्यते तदोपहितत्वाज्जीव इत्युच्यते' । अत्र भागत्यागस्तथा 'ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तसर्वप्राणिबुद्धिरष्ट-
विशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्वप्राणिबुद्धिस्तथा यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते' । 'कूटस्थाद्युपहिताभेदानां
स्वरूपलभहेतुर्भूत्वा मणिगणं सूत्रमिव सर्वक्षेत्रेष्वनुस्यूतत्वेन यदा प्रकाशते आत्मा तदान्तर्धर्मी-
त्युच्यते' अत्र भागत्यागश्च यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र यथावद्भागत्यागेन लक्षणा भागत्यागलक्षणा भागस्य
त्यागो यस्यां सा चासौ लक्षणा चैत्यत्र गौरवम् । वरानेकपदलक्षणातो ह्येकपदलक्षणेति । आत्मा
द्वितीयैकवचनान्त्युष्मत्पदार्थोऽयः 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविदेश'
इति श्रुतेः । भाष्यं व्याख्याय फलितमाहुः अतोऽत्रेत्यादिना । तादृशत्वेनेति केवलत्वेन ।
न वक्तुमित्यादि तथा च यद्यत्र भागत्यागलक्षणया केवलस्य चैतन्यमात्रस्य ज्ञापनादिकं विवक्षितं
स्याद् ब्रह्मधर्मा अत्र नोक्ताः स्युरिति भावः । भाष्ये वामदेववदिति इतिकरणमन्तराणि सूत्रप्रती-
कत्वं 'सर्वं विष्णुमयम्' इत्यस्य प्रशिक्षाध्यायसुबोधिण्या विष्णुपुराणवाक्यप्रतीकत्ववत् । प्रकृते ।
कारण इत्यादि साकारब्रह्मत्वात् कृतकानुरागेन तादृशतादृशब्रह्मणि लयो बोध्यः । स्वसर्वत्वे-
त्यादि स्वसर्वत्वप्रयोजकविध्यं कथं नु मात्मन एव जनयित्वा संभवाति इन्त त्तरोसानीतीति
पूर्वोक्तप्रकारस्यात्राप्यनुकषात्तत्र संभवातीति लेटोक्तं विध्यं यद्वा स सर्वं भवतीत्यत्र लेडाश्रयणात्
भवतीति पाठाद् वा विध्यं पृथक्कृत्य यद्यपि सारस्वतीयधातुपाठे नु मिश्रण इत्येव तथापि धातुतर-
ङ्गिण्यां तट्टीकायामभिप्रेत्ये च सिद्धान्तकौमुद्यामभिप्रेत्य इत्यन्य इति निरुक्तेः साधुः । संभवातीत्यस्य

१. प्रकृतयोश्च यद्वा रेड् अन्यत्वाच्च न्वादिबालनेपथी सेट् । यद्वा रिप् हिंसायां न्वादि. परलैपथी सेट् । यद्वा व-
रेड् रेड्वादिधुरादिभ्य परलैपथिनी सेट् । वर्णमिच्छा सर्वत्र बोध्यम् ।

नुपपन्नः । तत्र यथा ज्ञानावेशात् सर्वधर्मस्फूर्तिरेवमत्रापि ब्रह्मावेशादुपदेश इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मणि लीनत्वादनुपपन्नः । न प्रेत्य संज्ञास्तीति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मभूतानां भिन्नतया स्वातुसंधान-
भावबोधनात् । तर्हि कथमेवमुक्तं तत्राहुः तत्र यथेत्यादि । ब्रह्मावेशादिति शास्त्राभ्यास-
रश्मिः ।

संभोगं कुरुतादिति पूर्ववार्थः । प्रकृते तु मा मामात्मन एव जनयित्वा कथं नु संभवाति सम्यक् प्रकारे-
णैक्यप्रकारेणाभक्तिमार्गीयेण भवाति भवतात् सत्तां कुरुतादित्यर्थः । हन्तेति खेदः । तिरोसानी रूपान्तरेण
तिरोभूतो भविष्यामीति अथवा स्वसर्वैल्लेख्यं प्रक्रिया । मू सत्तायां लेट् 'लिङ्गर्थे लेट्' इति सूत्रात् लेट्सिप्
भूति इति स्थिते 'सिन्धुलं लेटी'त्यतः सिप् इच्छोपे कृते भूस्ति इति स्थिते 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इत्यने-
नेतो लोपे भूस्त् इति स्थिते 'लेटोडाटो' इति सूत्रेणाद् टित्वादाद्यः भूस् अत् 'आर्धधातुकसेट्कुलदेः'
इत्यनेन सिन्धुलं णिद्वक्तव्यः इति वार्तिकेन सिपि णिति वृद्धौ चेद् । भाव इस् अत् । अञ्जीनं परेण
संयोज्यमिति भाविसत् । पत्वे भाविपत् । प्रण आयूःपि तारिपत् इतिवत् । सिप् इलोपस्य चाभावे
पताति विद्युत् प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवातीतिवत् । सिप् इलोपस्याटश्चाभावे सर्वं भवतीति । ननु यत्र
सिबिल्लोपौ तत्रैव ह्यद् । तारिपत् ज्योषिपदासाविपत् इत्यत्र यथा यत्र तु सिबिल्लोपौ न सस्त्वत्र ह्यद्
यथा पताति भवातीति ह्यत्र तु सिबिल्लोपाभावेन कथमद् किंत्वाटा भाष्यमिति चेत्सत्यम् उदाहरणपेक्षया
सूत्रमतस्य प्राबल्यं चुरादिगणे मनोरमायां माननदित्यत्रोक्तत्वात् । 'लेटोडाटो' इति सूत्रे वृत्तौ
वास् विशेषपस्यानुपलम्भात् । वृतिस्तु लेटः अद् आद् एतावागमौ स्वस्त्रौ च पिताविति । भक्तिमार्गीया-
शस्य पृथक्कृतत्वात्, ज्ञानिवेलायां द्वितीयपक्षे ज्ञानमार्गीयाशस्य पृथक्कृतत्वात्, मुक्तोपस्यव्यप-
देशादिति सूत्रेणाधिकारवेलायां सत्तामाहुः स्वस्थेत्यादिना । तत्र हेतुमाहुः न प्रेत्येत्यादिना ।
शास्त्रेत्यादि ज्ञानाणामभ्यासः पाँनः पुन्यं कीर्तनं स्मरणं वा स्वनिर्वाहकस्मरणोपलक्षकं तेषां यद्
दार्ढ्यं शतधापि व्यसनसंपातेनुच्छेदो बाहुल्यं च तयोः समाहारो दार्ढ्यबाहुल्यं तेन । तथा
चास्य योर्हकारवादः स ब्रह्मात्मभावेनैव न स्वात्मभावेनेत्यतस्तत्र यथा स न मायिकत्वेपि ब्रह्मात्म्य-
पाषकः तथात्रायमपीति भावः । नन्वत्र ज्ञानावेशादिति भाष्यं पूर्वत्र नु स्वसर्वत्वेत्यादिना भक्तिरपि
कंचिच्छाख्यातेति चेत् सत्यम् तदाहुः यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्त इत्यादिना ब्रह्मविद्यया सिद्ध-
देवर्षिमनुष्याणामुत्तमा वामदेवर्षिप्रतिपत्तावहं मनुरभवत् सूर्यश्चेति साकारब्रह्मवादो निष्कृष्टः तद्वक्ष्यमाणं
नित्यनिरतिशयं श्रेयःप्रतिवित्स्वव आहुरिति तदाहुरित्यस्यार्थः । अथ योन्यां देवतामुपास्तेनोपाव-
न्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति ह्यभेदोपासनाया ज्ञानमार्गीयायाः समर्थनार्थं
भेददृक् पशुरिति निन्दितः । 'अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः' इत्यत्रान्तरायमूताभेदज्ञानं भक्ताय न
ददाति इति तृतीये साधनाध्याये निर्णीतम् । तत्राभेदवान् निन्दितस्ततोत्र ज्ञानमार्गं भेदज्ञानवतो
निन्दायां पशुशब्दस्य रूढिः पशु बन्धे चुरादिपरस्मैपदी सेद् यो गो वा योगरूढिर्वा निरुक्ता तस्य
भेददृशि पुरुषे गाँणी उपासकत्वादिगुणयोगात् । तस्य तात्पर्यवृत्त्या देवादिप्रियोर्वा हि काकां
कृतायां विरुध्यतेतो भक्तिमार्गानुसारेणाहुः श्रुतयस्तात्पर्यवृत्तिं पशोः । यथा ह वै बहवः पशवो
भुज्यन् भुज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किं तु बहुषु
तस्मादेयां तत्र प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरिति । भुज्युर्दोहनादिना पालयेयुः भुनक्ति पालयति

त्वाष्ट्रवधादयो ब्रह्मधर्मा एव । तदावेशेन क्रियमाणत्वात् । 'नन्वेव वज्रस्तव शक्र तेजसा हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजितः । तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रितः' इति-वृष्टवचनं श्रीभागवते । तस्माद्युक्तं ब्रह्मधर्मवचनम् । ननु 'स्वाप्ययसंपत्तयोरन्य-तरापेक्षमाविष्कृतं हि' इति सूत्रे सुषुप्तौ ब्रह्मसंपत्तौ च ब्रह्मधर्माविर्भावो न त्वन्यदेति कथमेवमिति चेन्मैवम् । उपदेशभावनादिष्वपि कदाचिदुत्तमाधिका-रिविषये ब्रह्मप्राकट्यमित्यङ्गीकर्तव्यम् । 'मय्येव सकलं जातम्' इत्यादि-वाक्यानुरोधात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

दार्ढ्यबाहुल्येन तदावेशात् । ननु यदि शास्त्रदृष्ट्योपदेशः स्यात् तदा जगल्लयादय उक्ताः स्युर्न तु त्वाष्ट्रवधादय इन्द्रकर्तृका इत्यत आहुः त्वाष्ट्रेत्यादि धर्मवचनमित्यन्तम् । अत्रा-गामिष्वन्नविरोधमाशङ्कते नन्वित्यादि । परिहरन्ति मैवमित्यादि । नान्यदेति नियमरूपः द्व्यर्थो नाङ्गीकर्तव्यः । किन्तुमयत्र नियतोऽन्यत्र त्वनियत इत्यङ्गीकर्तव्यः । तत्र हेतुः उपदेशोत्यादि । तथा चैवंविधवाक्यानि पश्यन् व्यासः कथमेवं नियमयेदतो नैवं द्व्यर्थः । आदिपदेन 'एतत्साम गायत्रास्ते' इत्यादिश्रुतीनां, 'कस्याश्चित् पूतनायन्त्या' इत्यादिवाक्यानां रश्मिः ।

अप्रियमिति छेदः । किंत्वित्यस्य किंपुनरित्यर्थः । पशुभावाद् व्युत्थानसाधनं तत्त्वज्ञानं कुर्युरिति विष्णु-रित्यस्यार्थः । अत्रैतद्दीकाकृतं पशुभावाद् व्युत्थानं देवा विद्विषन्तीत्याहेत्येकस्मिन् एव पशवादीयमाने इत्याद्या आमासयांचकार पशुभावाद् व्युत्थानसाधनं तत्त्वज्ञानमपि देवा द्विषन्ति इत्याहेति तस्मादेषा-मित्याद्या आमासयांचमूल देवाश्च नामृत्या ईशते इत्यत्रोक्तान् देवान्देवपदार्थत्वेन ग्राहयामास तदन्यथा यथाकर्तृचिन्नेयम् । अथाह वै बहव इत्यत्र सोपपत्तिकविद्याकथनानन्तरमित्ययमशब्दार्थात् ते देवा नात्र ग्रहीतुं शक्याः किं तु लदादीनामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वाच्चैवं स देवानामित्यत्रोक्तान् देवान् ग्राहयाम इति को भेद उभयेषाम् । तेषामभेदद्विषामेषामित्यस्यार्थः । अस्माकं तु भेदद्विषा-मेषामित्यस्यार्थः । यमर्थमिच्छामः । काका तु संभवति । अन्यथा प्रकृतापरामर्शे तु पूर्वविद्याकथन-विच्छेदकायश्रौतपदविरोधापत्तेः । काकस्तु ह्यप्रियं भवति किमपि तु न किं तु बहुषु ह्यपि तु न, न प्रियमपि तु प्रियमिति । एवमपि वेदोक्षरमात्रमपि नान्यथा वदतीति भाष्यविरोधः । तदा काका विनापि भेदद्विषां भेददृश उपादाने सिंहादिकर्तृकेऽप्रियत्वं विरोधामासेनालङ्कृतमिति भेदकदृशो भक्तत्वं गमयति । भक्तास्तु ह्यभेदद्विषोपि वेदान्तकृदादेः सकाशात्प्राप्तेः भेदकवन्त इव चकासतीति तदुपादा-नान्य प्रियाण्येव 'अहं भक्तपराधीन' इति स्मृतः । 'अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः' इत्यत्र स्फुटम् । जगल्लयेत्यादि स्थितेर्विद्यमानत्वाल्लय उक्तः । तथा च ब्रह्मवेशोत्रेति न लयादय उक्तास्ते तु ब्रह्मत्वे सतीति भावः । इत्यादीत्यादि हावु हावु हावु अहमन्नमहमन्नमहमन्नं अहं विश्वं भुवनम-भ्यमर्वा सुवर्णज्योतिरिलादयो ब्रह्मवेशशोषकाः आदिपदार्थाः । हावित्यादीनि त्रीणि पदानि आश्चर्यं अन्यत्र प्ररुक्तिराश्चर्यं यथा आत्मबोधोपनिषदि अमृते लोकेऽक्षितेऽमृते लोके अक्षिते अमृते लोके अक्षिते अमृतत्वं गच्छत्यमृतत्वं च गच्छत्यमृतत्वं च गच्छत्यमृतत्वं नम इति अमृतविन्दूपनिषदि । न स भूयोभिजायते

इहैव समवनीयन्ते प्राणाः । ब्रह्मैव सन् प्रज्ञाप्येतीत्यप्याविर्भावापेक्षम् । तस्य

भाष्यप्रकाशः ।

च संग्रहः । तथाच वाक्यानां स्रोपजीव्यत्वेनोक्तस्रवस्थे संपत्तिपदे उपलक्षणविषयोत्तमाधिकारोऽपि संग्रहीतुं शक्यत इति न तद्विरोध इत्यर्थः । ननु तद्वैतदिति, मय्येवेति श्रौतं वाक्य-
द्वयं पूर्णज्ञानिन इति तस्याहंकारवादेन तथा कथनं युज्यते, न त्वावेशिनः । इन्द्रस्त्ववेशीति
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यम् । न चेन्द्रस्यापि पूर्णज्ञानित्वं शक्यवचनम् । तथा सति वामदे-
वादेरिवेन्द्रस्यापि मुक्तत्वात् तद्वदेवमुपदेशस्यापि फलत्वमुक्तं स्यादित्यत आहुः इहैवे-
त्यादि । अस्तु तस्य पूर्णज्ञानिवाक्यत्वं तेषां मुक्तत्वं च । तथापि ज्ञानमुक्त्योराविर्भावापेक्षत्वं
तु निर्विवादम् । इहैवेति श्रुतौ ब्रह्मैव सन्निति ब्रह्मभावे सत्येव भोक्षकथनाद्, 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवति' इति श्रुत्यन्तरे ज्ञानेन ब्रह्मभावश्रावणाच्च । ब्रह्मभावश्च स्वस्मिन् ब्रह्मधर्माविर्भावपूर्वकब्रह्म-
स्फूर्तिरूप एव । न तु तद्व्याप्तिरूपो, न वा तादात्म्यरूपः । तस्य सार्वदिकत्वेन सर्वावस्था-
साधारणतया ज्ञानित्वाद्यप्रयोजकत्वात् । नापि निष्प्रपञ्चतत्स्फूर्तिरूपः । सर्वभावस्फूर्त्यादि-
रदिमः ।

न स भूयोभिजायते न स भूयोभिजायत इति । वाक्यानामिति ब्रह्मवेशयोधकानाम् । उपजी-
व्यत्वं कारणत्वं तेन । उत्तमेत्यादि उत्तमाधिकारो ज्ञानम् ।

‘चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

‘ज्ञानी त्वात्मेव मे मतः’ इति गीतायाः ।

अत एव ज्ञानी चेद्भजते कृष्णमिति निवन्द्ये प्रोक्तं श्रीमदाचार्यैः । उत्तमाधिकारो ब्रह्मवरण-
सहितप्रेमापि ‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः’, ‘नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः’ इति श्रुतिभ्याम् । भावनादीनां
साधनत्वं तृतीयाध्यायचतुर्थपादे सहकार्यन्तराधिकरणे वक्ष्यते । श्रीभागवते त्रिभिरध्यावैर्हीनाधि-
कारस्त्रिभिर्मध्यमस्त्रयोदशभिरुत्तम इति प्रथमस्कन्धोधिकारस्कन्धः । एतादृशाधिकारस्योपलक्षणविषया
सूत्र उपादाने हेतुमाहुः तस्येत्यादिना । अहंकारवादेनेति प्रारब्धशेषरूपाविधारणेत्यर्थः ।
सिद्धान्ते तु चिक्रीडिषया स्वरूपाहंकारेण नित्यक्रीडाप्रविष्टांशेन । गुणिरुद्रभिन्नगुणिरुद्रसदृशेन ।
आवेशीति प्रथमस्य तृतीयाध्यायमुचोधिष्यामस्ति । कार्यकाले संक्रमणमावेशः । तद्वदेवमिति
तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति सर्वमावरूपफलत्ववदित्यर्थः ।
एवमुपदेशस्येत्यस्य स्वात्मनः परमात्मत्वेनोपदेशस्येत्यर्थः । इदानीं ब्रह्मभावस्वरूपं निश्चिन्वन्ति
ब्रह्मभाव इत्यादिना । एवेति पञ्चाध्याय्यां तयोपपादनात् । साकारब्रह्मवादायैवेति
व्याप्तिरूप इति स्वसमानाधिकरणालम्बनाभावाप्रतियोगित्वं व्याप्तिरत्र तिलेषु तैलस्य दधनि सर्पिष
इव तादात्म्यं तदात्मनोभावस्वरूपत्वमिति यावद् आत्मसृष्टौ । तस्येति ब्रह्मव्यापनरूपस्य तदितरस्य
च । ज्ञानित्वादीत्यत्रादिनाधिकारः । नन्वस्तु ब्रह्मधर्मः सत्यत्वाद्यभावाभावलक्षणस्तत्पूर्वकनिष्प-

च प्रायिकत्वान्न सूत्रे फलत्वमाह । जीवन्मुक्तानामपि परममुक्तैर्वक्तव्यत्वाच्च ।
असंप्रज्ञातसमाधाविवाविर्भावदशायामेव शरीरवियोगे वियोजकाभावाद्

भाष्यप्रकाशः ।

विरुद्धत्वात् । अतः प्रकृते उपदेशरूपकार्यदर्शनेन तत्कारणरूपे ज्ञाने ब्रह्मधर्माविर्भावपूर्वक-
ब्रह्मभावे चेन्द्रस्य सिद्धे तथा वाक्यकथनस्य युक्तत्वाच्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यम् । एतावान्
परं विशेषो यन्मुक्तस्योक्तविधब्रह्मभावः सार्वदिक आवेशिनस्तु कादाचित्कः । अतस्तस्य
प्रायिकत्वाद् वामदेवादिसर्वत्ववन्न घट्टे तस्य फलत्वमाह । किंच । सर्वभावस्यापि साधनत्वे-
नावान्तरफलत्वमेव, न परमफलत्वम् । परममुक्तिश्च जीवन्मुक्तानामप्यग्रे वक्तव्या, सुतरा-
मावेशिन इत्यतोऽपि नाहातो न तदनुक्तिर्दोष इत्यर्थः । न नूतस्थले ब्रह्माविर्भावाङ्गीकारो
न युक्तः । तस्मिन् सति वागादिविलयस्यैवैवेति श्रुतौ कथनाद् वक्तुस्तदापत्त्योपदेशना-
संभवापत्तेः । तस्य मुक्तिपूर्ववसारूपत्वेनार्चिरादिगतिकथनापत्तेरित्यत आहुः असंप्रज्ञाते-
त्यादि । सत्यमस्ति तत्र तथात्वं पुराणे दधीच्यादिषु प्रसिद्धं च । तथाप्युक्तश्रुतौ, अथाका-
मयमान इति प्रतिज्ञाय लपकथनात् कामाभावे सत्येव प्राणानां लयो न तु तदभावे ।
प्रकृते तु दधीचिदसंप्रज्ञातसमावेशरमावादधिकारित्वेन तदानीमिन्द्रियवियोजकस्य कामा-
भावस्य चाभावाच्च वागादिलय इति नोपदेशानुपपत्तिः । ब्रह्मभावस्य प्राप्तत्वान्नार्चिरादिग-
त्युक्तिश्चेत्यर्थः ।

यद्वा । न नूतदेशभावनादिषु ब्रह्माविर्भावो न युक्तः । यदि तत्र स स्यात्तदोपदेशः
सद्यो मुक्तिः स्यात् 'इहैव समवनीयन्ते प्राणाः' इत्यादिश्रुतौ तथैव सिद्धेः । तथा सति तस्या-
विर्भावस्य फलत्वमपि व्यासैरुच्येतेत्यत आहुः इहैवेत्यादि । सत्यं सद्योमुक्तिराविर्भावापेक्षा ।
परंतु ब्रह्मैव सन्निवि श्रुतावधारणकथनाद् यत्र सर्वथा ब्रह्मभावस्तत्रैव सद्योमुक्तिः । उपदेश-
भावनौ तु न तथा । बहिःस्फूर्तेरपि सत्त्वेन केषुचिदेव तद्भवनेन तस्याविर्भावस्य प्रायिकत्वा-
रश्मिः ।

पञ्चस्य इतिमात्रस्य ब्रह्मणः स्फूर्तिरूपः । अत इति कार्येण कारणानुमानात् । प्रायिकत्वादिति
उत्तमाधिकारजन्यत्वेन प्रायिकत्वात् 'कस्याश्चित्युतनायन्याः' इत्यादौ तादृशभक्तिसाध्यत्वेन
दुर्लभत्वप्रशुक्तात्तयात्वादित्यर्थः । सूत्र इति ख्याप्यसूत्रे । दधीच्यादिष्विति ।

‘एवं व्यवसितो दध्यङ्गधर्वणमुनिस्तनुम् ।

परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं संनयन् जहौ’ ॥

इतिवाक्याल्लसिद्धम् । असंप्रज्ञातसमाधिः निर्वीजसमाधिः यज्ञेति नेतीति वाक्यसंवादी ।
यत्र भगवतो रूपस्य न मानम् । ‘एतेन योगः प्रत्युक्तः’ इत्यत्र प्रपञ्चोक्तः । असंप्रज्ञातसमाधिः
शरीकस्याग्रे वक्ष्यते । अधिकारित्वेनेति स्वर्लोकपालत्वात् । ब्रह्मेत्यादि ब्रह्म चासौ भावश्चेत्यपि
समासः । ब्रह्मवेशानन्तरं ब्रह्मभाव इति पक्षे षष्ठीतत्पुरुष एव । भाष्ये तु वागादिमात्रं लीयते इति
तलपकथनात् भाष्यविरोध इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः यद्वेत्यादि । उपदेशेत्येत्यादि उपदेशोत्रत्यः ।
भावनास्मदादिकवृत्ता तस्याम् । आदिपदेन संयोगे वियोगवृत्तिरूपे प्रेम्णि । न तथेति न सर्वथा ब्रह्मभाव
इत्यर्थः । तत्र हेतुर्बहिःस्फूर्तेरित्यादि । तथा चोक्तविरुद्धे ब्रह्मभावस्तत्र बहिःस्फूर्तेरभावादिति
भावः । यथान्तर्ग्रहणानाम् । ननु तदतिरिक्तानां सर्वथा ब्रह्मभावस्मरणात् सद्योमुक्तिप्रसङ्ग इति चेन्न ।

वागादिमात्रं लीयते । तस्य च प्राप्तत्वादेव नार्चिरादिगतिः । तथापि प्रायिकत्वाच्च सूत्रगीतादिषु तद्वचनम् । सगुणनिर्गुणभेदेन नियमवचनं त्वप्रामाणिकमेव ।

भाष्यप्रकाशः ।

द्भगवान् व्यासस्तस्य फलत्वं नाह । न तु तावता सर्वत्र नाविर्भाव इति वक्तुं शक्यमित्यर्थः । यदि तादृशाविर्भावस्य न फलत्वं तदा तस्य वैयर्थ्यमेव स्यादित्यत आहुः जीवन्नित्यादि । तथाच पारम्याभावात् फलत्वानुक्तावपि नाफलत्वमित्यदोष इत्यर्थः । ननु यदि तादृशस्याविर्भावस्य जीवन्मुक्तिसंपादकत्वं तदा तस्यार्चिरादिगतिरुच्येत । सा च नोच्यतेऽतो नैवमित्यत आहुः असंप्रज्ञातेत्यादि । शरीरवियोग इति । अर्चिरादिगतिरिति शेषः । वियोजकाभावादिति तादृशादृष्टाभावात् । भावनादौ वागादिमात्रं लीयते । तस्य ब्रह्मणश्च प्राप्तत्वात् तत्प्राप्त्यर्थार्चिरादिगतिरत्र नोक्ताऽतो न दोष इत्यर्थः । ननु मूल्याधिकारस्यैवंविधत्वे दृष्टादिषु कुतस्तदनुक्तिरित्यत आहुः तथापीत्यादि । प्रायिकत्वं संभावितत्वमनियतत्वमिति यावत् । तथाचातोऽनुक्तिरित्यर्थः । ननु सगुणोपासकस्यार्चिरादिगतिनिर्गुणपरस्य तु 'तस्य तावदेव चिरं यावच्च विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति श्रुत्या केचिदपेक्षितेन सगुणनिर्गुणोपासनाभेदेनाधिकारिभेदमङ्गीकुर्वन्ति तत् कुतो नाद्रियत इत्यत आहुः सगुणेत्यादि ।

रदिमः ।

'मुक्तोपसृप्यच्यपदेशात्' 'न स्त्रियो ब्रजसुन्दर्यः पुत्र ताः श्रुतयः किल' इति सूत्रस्मृतिभ्यां मुक्तत्वेपि मध्ये वरप्राप्तानन्दमुजो मूलोक्तकालं समासाद्य गोप्यो हरिं गता इति । न चेहैवेति शुलानन्दभोगप्रतिपादकस्मृतिबाधः इति वाच्यम् । अत्र स्मृतीनामुपबृंहणत्वस्वीकारात् । 'इतिहासपुराणैस्तु वेदं समुपबृंहयेत्' इति वाक्यात् । यथा 'मस्मान्तो देहः' इति श्रुतेः । 'कृमिविद्मस्मसंज्ञितः' इति पुराणमुपबृंहणम् । न तु वाच्यं प्रत्यक्षविरोधात् । अर्चिरादीत्यादि दृष्टान्तानुरोधेन द्रष्टव्यः ।

'मिथते हृदयग्रन्थिश्लिषन्ते सर्वसंज्ञयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' ॥

इति परब्रह्माविर्भावे तद्दर्शनेन हृदयग्रन्थ्यादिभेदादौ वागादिमात्रं लीयते इत्यसंगतं मुक्तौ प्रतिबन्धकामावादित्याशङ्क्यामिच्छाविषयादृष्टाभावाच्च मुक्तिः किं तु वागादिमात्रस्य लय इति नासंगतमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति तादृशादृष्टेत्यादिना । अस्य देहवियोगो अनेन भवत्वित्याकारिकेच्छाविषयधर्माधर्माभावादित्यर्थः । इच्छायाः फलबलकल्प्यत्वादिति भावः । वागादिमात्रं लीयते परमाविर्भावदशायामेव पश्चाच्छ्रुपदेशनसंभवोऽस्तेवेति । एवं चात्र वियोगान्तं संपूर्णमनुवर्तते । असंप्रज्ञातसमाधिः शमीकस्य मगवतः । प्रकृतेः । प्रथमस्कन्धे परीक्षितसङ्गे 'उन्मील्य शनैर्कर्मैरेदृष्टा स्वासि मृतोरगम् । निरुज्य पुत्रं पप्रच्छ' इति वाक्यात् । तस्येति भाष्यानुवादः । प्राप्त्यर्थं ब्रह्मप्राप्त्यर्थः । नोक्ता, निष्प्रयोजनत्वादिति भावः । दोषः अर्चिरादिगत्यनुक्तिरूपः । निर्गुणेत्यादि निर्गुणोपासकस्य । श्रुत्यर्थस्तु तस्याचार्यवतः पण्डितस्य मेधाविनो मुक्ताविद्यावन्धस्य आचार्यवान् पुरुषो वेदेति पण्डितो मेधावीति च पूर्वं श्रुतत्वात् तावदेव तावान् काल एव चिरं विलम्बः सत्संपत्ताविति शेषः । यावत्कालपर्यन्तं न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्यते । प्रारब्धकर्मणां भोगादिनाशेन यावेदहपातो न भवतीत्यर्थः । अथ तदा प्रारब्धक्षयाद्देहपातसमकालमेव संपत्से संपत्स्यते मुक्तो भवतीति । एकदेशिनः शांकराः । सगुणेत्यादि विद्वन्मण्डने स्फुटमुपपादितमेतत् ।

ब्रह्मवादे गुणानङ्गीकाराच्च । तस्मान्मुक्तमुक्तं शास्त्रदृष्ट्यातूपदेश इति ॥ २९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मवादे ब्रह्मणः सगुणनिर्गुणभावाभावेनाधिकारिभेदाभावात् त्यागत्यादिनियमकथनमप्रामा-
णिकमेव । सांगत्यप्रतिपन्नानां गुणानां व्यासेनानङ्गीकारादपि तथैत्यसंगतत्वान्नाद्रियत
इत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । तस्मादिति अभ्यासबाहुल्येन ब्रह्मावेशात् ॥ २९ ॥

रश्मिः ।

‘अभेदादनुपाधित्वाज्जगदप्रत्ययासितः ।

सर्वाधारत्वतस्तावच्छक्तिवन्नास्य बाधनम्’ ॥ इति ।

न चाथ मायाशब्दलिप्तं ब्रह्मासीदिति श्रुतिविरोध इति शङ्कं मायाशब्दस्तेन्द्रियपरत्वस्य निबन्धे
व्यवस्थापनात् । अनङ्गीकारादिति ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय केवलादेव जन्माद्यस्य यतः इति वदता
रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमिति गुणसाम्यावस्थां खण्डयता व्यासेन भगवता गाणश्चेन्नात्मशब्दादिति सूत्रे
तथैत्यर्थः । अभ्यासेत्यादि व्याकृतम् । इदानीं पूर्वोक्तार्थः पुनरुच्यते । यत्र वामदेवसाहंकारवाद
उक्तस्तत्रैव तदाहुर्न ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यत्वात्तत्सर्वम-
भवत्, ‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्’, ‘तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति’, ‘तस्मात्तत्सर्वमभवत्’, ‘तद्यो यो
देवानां प्रत्यबुद्धस्त स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्’ इति सर्वभावो युक्तः । मध्यमपद-
लोपी समासः तेन सर्वात्मभावोप्यर्थः । य एव प्रत्यबुद्ध्येति सामान्यनिर्देशात् । तदतिशयं
श्रेयोजिज्ञासवः आहुरिति तदाहुरित्यस्यार्थः । भविष्यन्त इत्यस्य भविष्याम इत्यर्थः । मन्यन्त इत्यस्य
संभावयन्तीत्यर्थः । इति पुनरुक्तं संवन्धार्थं पृच्छति किमुतेति । यस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत् तद्
ब्रह्म किमु किमात्मस्वरूपमतिरिक्तं वाऽवेत् स्वरूपं तदतिरिक्तं वा यस्मात् तत्सर्वमभवत् तदपि
किमिति ब्रह्मविद्याधिकारिप्रमेयप्रमाणप्रश्न इत्यर्थः । क्रमेणोत्तराणि । ब्रह्मेति । अत्रैवबोधात्माहुः । इदं
जीवरूपं चैतन्यं शरीरस्यमंशत्वेन ब्रह्मावासीत् । तज्जीवरूपं चैतन्यमात्मानमेवमहं ब्रह्माक्षरात्मकं
पुरुषोत्तमाधिष्ठानमस्मीत्यवेत् । सेवनादिरूपसाधनसंपत्त्या इति शेषः । तस्मादेव विज्ञानात्तज्जीवरूपं
चैतन्यं परब्रह्माविर्भाव इहैव समवनीयन्ते इति श्रुत्यन्तरेण तत्र प्राणदिल्येन तद्गुप्ते जाते सर्वं
सर्वरूपमभवदिति । तदाहुराचार्याः ‘ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मोपनयम्’ इति । तत् इति सेवातः
इति तदर्थः । अधिकारिणमाह यो यो देवानामिति । देवानामिति निर्धारणे षष्ठी तेषां यो यो देवाः
प्रत्यबुध्यतात्मानमक्षरब्रह्मत्वेन यथावद्वोधितवान् स एव देवस्तत्परब्रह्ममभवत् व्यापकत्वादिप्रादुर्भावेन
विरुद्धधर्मधारोऽभवदित्यर्थः । ‘आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति श्रुत्योः परब्रह्माक्षरब्रह्मणोराश्रयाश्र-
यिभावः सिद्धः । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यत्र कर्तृकर्मभावोप्युपपन्नतरः । अक्षरस्यापि परब्रह्मत्वेनाथ योऽन्यां
देवतामुपास्तेत्योसौ अन्योऽहमस्मीति न स वेदेत्यत्रेतन्नश्रुतेरपि न विरोधः । मत्तस्याक्षरात्मकत्वेन
स्वज्ञानं भवतीति तृतीयाध्याये तृतीयपादे व्युत्पाद्यम् । इदानीं प्रकृतमुच्यते ॥ २९ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह

तद्योगात् ॥ ३० ॥

अन्यद् वाधकद्वयमाशङ्कते । ननु यद्यपि ब्रह्मधर्मो भूयांसः प्रकरणे श्रूयन्ते । तद्ब्रह्मजीवधर्मो मुख्यप्राणधर्मश्च वाधकाः सन्ति । न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि । अत्र हि वागादिकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्येति शरीरधारणं मुख्यप्राणधर्मः । मा मोहमापद्यथा, अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति श्रवणात् ।

यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राण इति जीवमुख्यप्राणवाच्यत्वे प्रज्ञाप्राणयोः सहवृत्तित्वादुपचारो युज्यते । उत्क्रान्तिश्च । ननु सर्वथा विलक्षणस्य ब्रह्मणः । तस्माज्जीवमुख्यप्राणलिङ्गयोर्विद्यमानत्वाच्च ब्रह्मप्रकरणमिति चेन्न ।

भाष्यप्रकाशः ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३० ॥ व्याचक्षते अन्यदित्यादि । एतद्वाणमिति एतच्छरीरम् । तथाच वागादिकरणाध्यक्षत्वस्य जीवलिङ्गस्य शरीरधारणस्य मुख्यप्राणलिङ्गस्य च ब्रह्मवाक्यत्ववाधकस्य विद्यमानत्वाच्चेदं ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः । ननु यथैते लिङ्गे ब्रह्मवाक्यत्ववाधके तथा अमृतत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमेतद्वाधकमिति नात्र कस्यापि निर्णय इत्यतः स्वपक्षे गुणमाह यो वा इत्यादि । इति जीवमुख्यप्राणवाच्यत्व इति अस्मिन् प्रकरणेऽङ्गीकार्यत्वे । उत्क्रान्तिरिति । सहैवैतः सर्वैकतामतीत्यनेनोक्तोत्क्रान्तिः । सर्वथा विलक्षणस्येति । उत्क्रान्तिविरोधिन्या व्यापकतया जीवात्, तथा चैतन्यतया च मुख्यप्राणाद् विरुद्धधर्मणः । तस्मादिति । उत्क्रान्तस्य महाबाधकस्य सत्त्वात् । तथाचैतेन बाधकेन ब्रह्मलिङ्गानामुपासनार्थत्वस्य शक्यवचनत्वाच्चेदं रक्षितम् ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३० ॥ भाष्ये । 'मा मोहमापद्यथा' इत्यादि वागादीन् प्रति प्राणवाक्यम् । पञ्चधेति प्राणापानादिभेदेन । प्रकृते । अङ्गीत्यादि अत्र त्वप्रत्ययर्हितः पाठः प्रतिपाति । इदं प्रकरणाधिकरणकाङ्क्षीकार्यत्व इत्यर्थो वा । भाष्ये । उपचारो अमृतत्वादिब्रह्मलिङ्गानाम् । प्रकृते । एतैरित्यादि समीपतरवर्तिभिः प्राणैः । उत्क्रान्तिरित्यस्य युज्येत इति पूर्वेण समं संवन्धः । तथेति उत्क्रान्तिविरोधिन्या व्यापकतयेत्यर्थः । महेति पूर्वपक्षांशे विपरीतलक्षणया स्वरेण वापाततो बाधकं तत्र तु परमार्थत इत्यर्थो बोध्यः । वीत्यादि 'मायेव विजानीहि' इति श्रुतावित्यर्थः । अर्थत्रयं ब्रह्मजीवमुख्यप्राणरूपं घटादीनां प्रसक्त्यभावात् । प्रसक्तानां त्रयाणां च व्यवच्छेदाद्योगात् व्यवच्छेद्याभावेन तथेत्यर्थः । ननु शिवस्य व्यवच्छेद्यत्वं ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वात् विष्णोर्ब्रह्मगुणगणगर्णगुणितां गणितानन्दगुणकस्यातिरेकादिति चेन्न । भेदकस्य तमसो मायिकत्वेन तैर्गुणैः प्रतीतिः । पूर्वत्राप्येवम् । 'एकतिष्ठ वाक्यम्' 'अथैकत्वादेकं वाक्यं साक्षाद् चेद्विभागे स्यात्' इति प्रोक्तलक्षणकं वाक्यं तस्य भेदः । आश्रितत्वादिति भाष्याग्रे अत एव 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन वज्रसि त्वं

उपसात्रैविध्यात् । अयमर्थः । किमत्र चोद्यते । जीवमुख्यप्राणलिङ्गाद् ब्रह्म-
धर्माणां जीवपरत्वं, त्रयाणामपि स्वतन्त्रत्वं वा, लिङ्गद्वयस्यापि ब्रह्मधर्मत्वमुच्यता-
मिति वा । आद्यः पूर्वमेव परिहृतः । न हि ब्रह्मधर्मा अन्यपरत्वेन परिणेतुं
शक्या इति । द्वितीये दूषणमाह । उपासात्रैविध्यात् । तथा सत्युपासनं त्रिविधं
स्यात् । तद्वाक्यभेदप्रसङ्गान्न युक्तम् । तृतीये तूपपत्तिरुच्यते । जीवधर्मा ब्रह्मणि
न विरुद्ध्यन्ते । आश्रितत्वात् । जीवस्यापि ब्रह्माधारत्वात् तद्धर्मा अपि
भगवदाश्रिता एव । इहेत्युभयत्र संबन्धो ब्रह्मवादे । मुख्यप्राणे तु तद्योगात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मप्रकरणमिति पूर्वपक्षाशय इत्यर्थः । समाधानांशं व्याकुर्वन्ति अयमर्थ इत्यादि ।
उच्यतामिति । उपपाद्यताम् । पूर्वमेव परिहृत इति । न वक्तुरिति शब्दे ब्रह्मधर्मवाहु-
ल्यप्रतिपादनेन बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वालम्बनात् परिहृतः । परिहारस्याकारमाहुः न
हीत्यादि । अत्राशङ्क्यत्वं बहुषु लक्षणाया आप्त्या ज्ञेयम् । द्वितीय इति लक्षणादोपरा-
हित्यात् त्रयाणां स्वातन्त्र्येण प्रतिपाद्यत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । वाक्यभेदप्रसङ्गादिति । विजा-
नीहीत्यसावर्तनेन, मामिति पदस्यार्थत्रयकल्पनेनैवकारार्थविरोधेन च वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
तृतीय इति ब्रह्मधर्मत्वोपपादनचोदनापक्षे । ब्रह्माधारत्वादिति । 'अस्यावयवभूतस्तु
व्याप्तं सर्वमिदं जगत्' इति श्रुत्या जीवस्यावयवत्वबोधनेन तस्य ब्रह्माधारत्वात् । नच वैपरीत्यं
शङ्क्यम् । संयोगादुत्पत्तिरिति पक्षे तथात्वे, विभागादुत्पत्तिरिति पक्षे तदभावादिति । इहे-
त्युभयत्र संबन्ध इति । इहाऽऽश्रितत्वादिह तद्योगादित्येवं संबन्धः । ब्रह्मवादपदं माया-
रश्मिः ।

जातो भवसि विश्वतोमुखः' इत्यादिश्रुतिरित्याकाशवाणीपाठः । वज्रसि गच्छसि । तस्येत्यादि
शरीरे करादय इति प्रतीत्या करादीनां शरीराधारत्ववत् तस्य जीवस्य ब्रह्माधारत्वात् । वैपरीत्यं
तन्त्वधिकरणकपटनिरूपितेत्यादिविद्वन्मण्डने कपालेषु घट इति प्रतीत्यावयवभूतब्रह्मणोवयवभूत-
जीवस्याधारत्वं शङ्कामित्यर्थः । संयोगादुत्पत्तिरित्यादि ईश्वरचिकीर्षावशात्परमाणुषु जायमानया
क्रियया परमाणुद्वयसंयोगादुत्पत्तिः । तथात्वे अवयविनोवयवस्याधारत्वे । विभागोक्त्यादि अयमर्थः ।
सिद्धान्ते प्रथमस्यान्तिमस्य च कार्यस्य विभागादुत्पत्तिः अवान्तरस्य तु यथासंभवं संयोगविभागाभ्यां
सा 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवास्मादात्मनः' इति पञ्चमीश्रवणात् । परमाणु-
कारणवादस्य तर्कपादे दूषणीयत्वात् । इदं यथा तथा सृष्टिभेदवादे व्युत्पादितम् । तदभावात्
अवयवानामवयवव्याधारत्वाभावात् । संबन्ध इति देहजीदीपकन्यायेनेति भावः । इहेत्यस्य
सर्वात्मभाववति जीवे इह ब्रह्मणि आश्रितत्वात् तद्योगादित्वेवमर्थसमर्थनार्थम् । न चैवं स्वे महिम्नि
आश्रितत्वव्याख्याने ।

‘मन्त्रोपासनवैदिकतात्रिकदीक्षार्चनादिविविधिर्यः ।

अस्पृष्टो रमते निजमत्तेषु स मेस्तु सर्वस्वम्' ॥

इति ह्युपासाऽविषयत्वं विरुद्धमिति वाच्यं मन्त्राणामुपासनेति व्याख्यानात् । अत एव शुक्ति-
स्कन्धे उपासना उप समीपे स्थित्वा यथायोग्यकरणमिति सुचोधिनी । भाष्यप्रकाशसमाप्तौ चोपास-
नाषटितसाधनपरंपरा । मायावादव्यवच्छेदसूचकब्रह्मवादपदकथनतात्पर्यमाहुः ब्रह्मवादेत्यादिना ।

तेन योगस्तयोगस्तस्मात् । प्राणधर्मा भगवति न विरुद्धान्ते । प्राणस्य भगवत्सं-
बन्धात् तद्धर्माणामपि भगवत्संबन्धात् । अथवा वक्तृत्वाद्यो न जीवधर्माः
किं तु ब्रह्मधर्मा एव । जीवे आश्रितत्वाद्भासन्ते । परात् तच्छ्रुतेरिति न्यायात् ।
प्राणेऽपि तथा । स्वाप्ययसंपत्त्योर्जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वम् । आध्यात्मिकाधिदे-
विकरूपत्वान्न संयोगः । प्राणस्य तु संयोग एव । तस्मात् सर्वे धर्मा
ब्रह्मणि युज्यन्ते ।

भाष्यप्रकाशः ।

चादिमते जीवब्रह्मणोरभेदादाश्रयाश्रयिभावानङ्गीकारेण तस्य विरुद्धत्वबोधनार्थम् । भगव-
त्संबन्धादिति । भगवतो नियामकतया तन्नियम्यत्वरूपात् संबन्धात् । तथाच,

‘न प्राणेन, नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतादुपाश्रितौ’ ॥ इति ।

तत्सामर्थ्यस्य भगवद्भीनत्वात् तद्धर्माणामपि परंपरया भगवद्धर्मत्वमित्यर्थः । अस्मिन्
पक्षे जीवप्राणधर्माणां न साक्षाद् भगवद्धर्मत्वमिति लक्षणेवाऽऽपद्येतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः
अथवेत्यादि । ब्रह्मधर्मा इति साक्षाद्ब्रह्मधर्माः । ननु यद्येवं प्राणे स्यात् तदाऽऽश्रितत्वमेव हेतुत्वे-
नोक्तं स्यान्न तु तद्योगोऽपीत्यत उपपादयन्ति स्वाप्ययेत्यादि । तथाच स्वाप्ययादौ जीवस्य
ब्रह्माश्रितत्वम् । अवस्थाभेदकृतात् तादात्म्यान्न संयोगः । उभयप्रवेशपक्षे तु स्वाप्यये संप-
रिष्वङ्मश्रुतेः संयोगः कादाचित्कः । प्राणे तु संयोग एव सार्वदैक इति हेतुद्वयकथनं युक्त-
मित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । तस्मादिति अनया रीत्या ब्रह्मणः प्रयोजकत्वेन
लक्षणादोषासंसर्गात् । नन्वस्त्वेवमन्येषां भगवद्धर्मत्वं तथापि सहोत्क्रमसैकत्वव्यापकत्व-
रहिमः ।

तस्येति प्रत्यक्षाधिकरणवाचकस्येहेतिपदस्येत्यर्थः । न प्राणेनेत्यादिश्रुतिः पञ्चमवलीत्या ।
तत्सामर्थ्यस्य प्राणसामर्थ्यस्य । परंपरयेति हस्तपुस्तकसंयोगस्य कायधर्मत्ववदित्यर्थः ।
लक्षणेवेति शक्यसंबन्धो लक्षणा । संबद्धसंबन्धः परंपरेति सादृश्यार्थकस्येवेत्यस्य प्रयोगः । जीव-
प्राणधर्मवाचकपदवाक्यानां जीवप्राणयोर्धर्मत्वावच्छिन्नेषु शक्तिसाधारण्योलक्षणा ब्रह्मणो योगात्सं-
बद्धसंबन्धः जीव आश्रयाश्रयिभावः । प्राणे योगमात्रमित्युभयमुपात्तम् । भाष्ये । परादित्यादि
द्वितीयस्य तृतीयचरणे पराब्रह्मणः सकाशात् जीवानां कर्तृत्वं तच्छ्रुतेः ‘यमघो निनीषति तमसाहु
कारयति’ इत्यादिश्रुतेरित्यर्थको न्यायोस्ति तस्मादित्यर्थः । प्रकृते । अत्र पक्षे तद्योगादित्यंशवैधर्म्य-
माशङ्क्य समादधति स्म ननु यदीत्यादिना । स्वाप्ययः सुषुप्तिः संपत्तिर्ब्रह्मैव सत् ब्रह्माप्येतीति श्रुत्युक्तो
लयः । कुतः संबन्धादित्यत आहुः अवस्येत्यादि । तादात्म्यं च भेदसहिष्णुरभेदो न संयोग इति
तयोरिति शेषः । उभयेत्यादि सह स्तेवासिन् शरीरे वसतः इति धर्मधर्मिणोः पृथक्त्वपक्षे
देहे प्राणप्रज्ञयोरुभयोः प्रवेशस्तस्मिन् पक्ष इत्यर्थः । एतच्चान्नैवाग्रे स्फुटम् । कादाचित्क इति
परिष्वङ्गस्य संयोगवाचकत्वादित्यर्थः । हेत्वित्यादि संबन्धद्वयबोधकहेतुद्वयकथनमित्यर्थः ।
भाष्ये । न संयोग इति किं त्वभेदः ‘यस्तु आध्यात्मिकः प्रोक्तः सोऽसावेवापिदैविकः’ इति
वचनात् । प्रकृते । प्रयोजकत्वेनेति परात् तच्छ्रुतेरिति न्याये कारयतीत्यत्र ‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’
कर्तृप्रयोजको हेतुसंबन्धः स्यात् कर्तृसंबन्धेति सूत्रवृत्तिन्यां निबोधः प्रयोजकस्तस्य आवेनेत्यर्थः ।

सहोत्क्रमस्तु क्रियाज्ञानशक्तयोर्भगवदीययोर्देहे सहैव स्थानं सहोत्क्रमण-
मिति भगवदधीनत्वं सर्वस्यापि बोध्यते । ननु प्राणस्तथानुगमादिति प्राण-
शब्देन ब्रह्मैव प्रतिपादितं तत्कथं धर्मयोरुत्क्रमणमिति चेत् । अत्र धर्मधर्मिणो-
रेकत्वपृथक्त्वनिर्देशयोर्विद्यमानत्वात् । प्राणो वा अहमस्मिन् प्रज्ञात्मेति । अत्र

भाष्यप्रकाशः ।

विरुद्धतया तस्य तु तथात्वं न युज्यत इति तस्य का गतिरित्यत आहुः सहोत्क्रम-
स्त्विति । तथाच व्यापकत्वादसंभवन्नपि शक्तिशक्तिमतोरभेदाद्वस्तोत्क्षेपणवत् सोऽपि भग-
वद्धर्म एवेत्यर्थः । एवं बोधनस्य फलमाहुः देह इत्यादि । अत्र पूर्वविरोधमाशङ्कते नन्वि-
त्यादि । तत् कथमिति पूर्वोक्तविरोधेन धर्मधर्मिभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् कथम् । एत-
त्समाधानाय हेतुं गृह्णन्ति अत्र धर्मेत्यादि । तथाच यदि पृथक्त्वनिर्देशो न स्यादुत्क्रमणं
विरुद्धेति । अत्र तृभयोः सत्त्वान् पूर्वापरविरोध इत्यर्थः । उक्तं व्याख्यातुमुपपादयन्ति
प्राण इत्यादि । अत्र विषयवाक्ये पाठभेदो देशभेदाद् बोध्यः । यथा बृहन्नारायणोपनिषदि
तैलङ्गविडपाठभेदात् । यथा चैतद्वाणमवष्टभ्येति प्रश्नोपनिषद्वाक्ये ये त्विमं शरीरं परिगृह्येति
पठन्तीति पाठान्तरं शंकराचार्यैरुपन्यस्तम् । तथाऽत्रैवोद्बुद्धमित्यत्राद्बुद्धदिति पठितम् ।
तद्बुद्बुद् शंकरानन्दकृतटीकायामप्येवमेव पाठ इति । अत्र क्रियाशक्तयनुग्राहकः प्राण इति
ज्ञानशक्तयनुग्राहकश्च चेतन इति तदुभयवाचकयोः प्राणप्रज्ञात्मशब्दयोरिदमा सामानाधिकरण्यात्
तदुभयवाचको निर्दिष्टः । ततस्तं मामापुरमृतमित्युपाख्येत्यनेन तस्योपासनं विधाय तस्य
फलं चोक्त्वा तदनु तद्वैक आहुरित्यारम्भास्तित्वेव प्राणानां निःश्रेयसमित्यन्तेन
क्रियाशक्तिप्रशंसा । जीवति वागपेत इत्यारभ्य प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापय-
तीत्यन्तेन ज्ञानशक्तिप्रशंसा । ततस्तस्योत्थोपासनां विधाय प्राणे सर्वाप्तिमुक्त्वा यो वै प्राणः

रश्मिः ।

तथात्वमिति ब्रह्मधर्मत्वम् । हस्तेत्यादि हस्तोत्क्षेपणस्य पुरुषधर्मत्ववदित्यर्थः । तथा च 'अविभक्तं
च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति गीतायां भगवदीययोरित्यर्थः । ननु प्राण इत्यादिसूत्रे प्रज्ञात्मेति
पठ्यते न तु प्रज्ञानात्मेति पाठभेदेऽपि किञ्चिदाहुः अत्र विषयेत्यादिना पाठभेदस्तु स्वयमग्रे
वक्तव्यः । तैलङ्ग्यादि अयं द्रष्टव्यः कचित्स्थले । इति पठितमिति शंकराचार्यैरित्यर्थः । तथा च
तद्वाक्यम् । ये त्विमं शरीरं परिगृह्येति पठन्ति तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थाप-
यन्तीति म्याल्येयमिति । तथा अथ यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति तद्व्याख्यास्याम
इत्युपक्रम्य वागेवास्या एकमङ्गमद्बुद्धत्वं तस्यै नाम परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं
समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याशेति इत्यादि प्रज्ञाधर्म इति । इत आरभ्य प्राणगुणविशिष्टोपासना
प्राणोहमस्मि प्रज्ञाला तं मामापुरमृतमित्युपाख्येति श्रुत्यर्थमाहुः अत्र क्रियेत्यादिना । उपासनाद्वय-
प्रतिपादकश्रुत्यर्थस्तु ऋषिकरणारम्भ उक्तः । तदन्वित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदन्वित्यादिना ।
प्राण एवेति वक्ष्यते खलु प्राण एवेत्यादितृतीयोपासनाप्रज्ञागुणविशिष्टस्य । तस्योपेति
तस्मात्तेदेवोत्थोपासीतेति श्रुत्वोत्थमित्यस्य देहाद्युत्थापकमित्यर्थः । पुनर्ज्ञानशक्तेरुत्कर्षं वक्तुमिति

क्रियाज्ञानशक्तिमान् निर्दिष्टः । तदन्वेकैकस्य धर्मस्य प्रशंसा, यो वै प्राणः सा प्रज्ञा, या प्रज्ञा स प्राण इत्युपसंहारान्तम् । पुनस्तयोरेवोत्क्रमणप्रवेशाभ्यां सह ह्येवास्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामत इत्युपक्रम्य सुषुप्तिमूर्च्छामरणेषु प्राणाधीनत्वं सर्वेषामिन्द्रियाणामुक्त्वा आसन्यव्यावृत्त्यर्थं प्रज्ञैक्यं प्रतिपाद्योपसंहारति । पुनर्ज्ञानशक्तेरुत्कर्षवक्तुम्, अथ खलु यथा प्रज्ञायामित्यारभ्य, न हि प्रज्ञापेतोऽर्थः कश्चन सिद्धयेतेत्यन्तेन ज्ञानशक्त्युत्कर्षं प्रतिपाद्य धर्ममात्रत्वनिराकरणाच्च ज्ञानशक्तिमन्तं भगवन्तं निर्दिशति, न हि प्रज्ञातव्यमित्यारभ्य, मन्तारं विद्यादित्यन्तेन । तदनु ज्ञानक्रियाशक्तयोर्विषयभूतभूतमात्रारूपजगतो भगव-

भाष्यप्रकाशः ।

सा प्रज्ञा, या वा प्रज्ञा स प्राण इत्युपसंहृतेत्येतदन्ता उभयप्रशंसा । तदग्रिमसंदर्भे तुत्क्रमणप्रवेशाभ्यां पुनस्तयोरेव प्रशंसा । सा च तस्मिन् पाठे, सह ह्येवास्मिन्नित्युपक्रम्य सुषुप्त्यादिषु सर्वेन्द्रियाणां प्राणाधीनत्वमुक्त्वा ततः प्राणस्य प्रज्ञैक्यं प्रतिपाद्योपसंहृता । प्रसिद्धपाठे तु, तस्यैवैव दृष्टिरेतद्विज्ञानमित्युपक्रमः । सह ह्येवास्मिन्नित्युपसंहारः । वाक्यार्थस्तु भयत्राप्येक एव । तस्य प्रयोजनं तु क्रियाशक्त्यपेक्षया ज्ञानशक्तेरुत्कर्षप्रतिपादनमतस्तमुत्कर्षवक्तुमेतावान् संदर्भः । ततोऽथ खलु प्रज्ञायामित्यादिनोत्कर्षप्रतिपादनम् । तत्रापि पाठभेदः । प्रसिद्धपाठे, अथ यथासौ प्रज्ञायै, इत्युपक्रमाच्च हि प्रज्ञापेता धीः काचन सिद्धेदित्युपसंहारात् । अर्थस्त्वेक एव । तदग्रे तु पाठोऽपि समानः । तदर्थस्तु, धर्ममात्रत्वनिराकरणाद्येत्यादिना प्रतिपाद्यते । तत्र ज्ञानशक्तिमन्निर्देशो जीवसाधारण इति जीवं वारयितुं, सा वा एता दशैव भूतमात्रा इत्यारभ्य, न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिद्धेदित्यन्तेन क्रियाज्ञानशक्तयोः परस्परसापेक्षतया स्वविषयभूतरूपात्मकजगत्साधकत्वं प्रतिपाद्य, ततो, नो एत-

रदिमः ।

भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्य प्रयोजनमित्यादि । एक एवेत्यादि । अथ बुद्धिप्राणयोः सहशिलोत्क्रान्तिकथनानन्तरं प्रज्ञायै प्रज्ञायाः संबन्धीनि सर्वाणि भूतानि एकीभवन्ति भगवता तथा व्याख्यास्यामः । तदेकीभावमेवाह वागोवास्या इति । अस्या भगवद्रूपायाः प्रज्ञायाः एकमङ्गमशं वाक् पूर्यामास । तस्यै नाम तस्याः भगवद्रूपायाः प्रज्ञाया नाम इत्यव्ययं प्रकाशयार्थकं परस्तात् द्वितीयमशं चक्षुरादिना प्रतिविहिता विषयीकृता रूपादिरूपा भूतमात्राः पूर्यांचभूतुरित्यर्थः । नामरूपात्मकजगदुक्तम् । तत्र श्रीढामाह प्रज्ञयेत्यादि । तथा वाचं समारुह्यानुप्रविश्य तथा करणभूतया सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाप्नोति चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येवंरूपोर्थ इत्यर्थः । श्रुतयस्तु शंकरानन्दभाष्योपन्यास उक्ताः । प्रकृतमनुसरायः । ता वा एता इति ता वा एता दशैव भूतमात्राः अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्राः अधिमूलं यदि भूतमात्रा न स्युः न प्रज्ञामात्राः स्युः । यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युर्न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिद्धेदिति । प्रतिपाद्येति । एतावता त्रेषोपासनमुक्तदयीमांसायात् । श्रुत्यर्थस्तु अधिप्रज्ञं प्रज्ञामात्रास्वित्यर्थः । एवं भूतमात्रासु दश प्रज्ञामात्रा इत्यर्थः । एवमुक्तमुभयोः

दभेदं प्रतिपादयन्, 'स एष प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्युपसंहरति ब्रह्मधर्मैः । अतः क्रियाज्ञानविषयरूपो भगवानेवेति प्रतिपाद्य, न तावन्मात्रं ततोऽप्यधिक इत्येकोपासनैव विहिता । तस्माज्जडजीवरूपत्वात् सर्वात्मकं ब्रह्मैवेति महावाक्यार्थः सिद्धः ॥ ३० ॥ १० ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे दशममनुगमाधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणु-

भाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

ज्ञानेति तासां प्रज्ञायाः सकाशादभेदं प्रतिज्ञायोपपादयति । 'तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष इति । तथाच, यद् यजनकं तत् तद्धर्मकं, यद् यद्धर्मकं तत् तदविनाभूतमिति व्याख्या भूतमात्राप्रज्ञामात्रात्मकस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञाऽविनाभावेन तदात्मकत्वे सिद्धे तस्या अपि स्वरूपं निर्णेतुम्, आनन्दोऽजरोऽमृत इति ब्रह्मधर्मैरुपसंहरति । अतोऽत्र प्रज्ञात्मकजीवस्वरूपादधिकस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वसर्वाधिकत्वज्ञानार्थमेकैकोपासना विहिता । तस्माद् साध्व-साधुकारकतया प्राप्तस्य वैषम्यादिदोषस्यापि परिहाराद् ब्रह्म जडजीवात्मकतया सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकमित्येष महावाक्यार्थः सिद्ध इत्यर्थः । तेनेदमधिकरणं पूर्वोक्तस्य सर्वस्य निगमनार्थमिति बोधितम् । तथाहि । पूर्वं शास्त्रारम्भे जिज्ञासोक्ता । सा सर्वदा कर्तव्या । अन्यथा अल्पमूल्यवत्यादिवद्विनाशः स्यादिति विषयवाक्यारम्भे बोधितम् । ततो जन्मादिद्वयसिद्धं सर्वकर्तृत्वं समन्वयसूत्रसिद्धं सर्वोपादानत्वं चोपपादितम् । तत उपसंहारे, ईक्षत्यानन्दमयाधिकरणसिद्धोऽर्थः प्रज्ञात्मानन्दपदार्थां संगृह्य बोधितः । ब्रह्मधर्मोपदेशेन, लोकपालत्वादिबोधनेन, प्राणशब्दोक्त्या, स म आत्मेत्युपसंहारेण च यथायथं तद्धर्मोपदेशाद्यधिकरणार्थः

रविमः ।

सापेक्षत्वं प्रपञ्चयन्ति यदीत्यादि । ग्राह्यव्यतिरेकेण ग्राहकं न सिद्ध्यति ग्राहकव्यतिरेकेण ग्राह्यं न सिद्ध्यतीत्यर्थः । ग्राह्यग्राहकयोरेवमाह नो इति । प्रज्ञामात्राभूतमात्रारूपमित्यर्थः । तासां भूतमात्राणाम् । तच्चयेत्यादि रथस्य स्यन्दनस्यारेषु मध्यवर्तिशलाकासु चक्रोपान्ते नेमिरर्पिता नामौ चक्रपिण्डिकायामरा अर्पिताः यथा तथा भूतमात्राः शब्दादयः प्रज्ञामात्रास्त्रिन्द्रियेष्वर्पिताः प्रज्ञा-मात्राश्च प्राणे ब्रह्मण्यर्पिताः । प्राणस्य ब्रह्मत्वमाह स एष इति । तथा चानेन दृष्टान्तेन नानात्वं नेत्यर्थः । अतः क्रियेत्यादिभाष्यं व्याकुर्वन्ति स्म अतोऽत्रेत्यादिना । महावाक्येत्यादि अवान्तरवाक्यार्थसमूहो महावाक्यार्थः । तथा च जडविशिष्टजीवेतिव्याप्तिवारणायैदमनुगमाधिकरणमिति भावः । जीव प्राणधारणे इति धातुपाठात् । प्राणरूपजडाधारो जीवः । औपाधिकब्रह्मणोऽभिन्नः इति । अन्यदपि प्रयोजनमाहुः तेनेत्यादि । विषयेत्यादि अरुन्मुखान् यतीन् शालावृकैर्म्यः प्रापच्छमित्यनेन । श्रुत्यर्थस्तु न रूत रूक् मुखे येषां तान् । शालावृका अरण्यश्चानः । तथा चानेदान्तमुखानां निन्द्राश्रावणेन सर्वदा वेदान्तमुखत्वे प्राप्ते ब्रह्मजिज्ञासापि सर्वदा प्राप्तेति भावः । उपपादितमिति ता वा एता दशेत्यादिना निरूपितम् । तद्धर्मेत्यादि तद्धर्मोपदेशाद्यधि-

भाष्यप्रकाशः ।

संगृहीतः । तेन तथेति । अत्रोपासार्त्रैविध्यादिति पदं शंकरमास्कराचार्यभिक्षुभिः स्वस्वमतेनैव-
मेवापत्तिमादाय व्याख्यातम् ।

रामानुजाचार्यैस्तु आचीनवृत्तिकारानुसारेणोपासार्त्रैविध्यपदमेकवाक्यत्वे हेतुत्वेन व्याख्यातम् ।
रक्षिः ।

करणचतुष्टयार्थः । ब्रह्मधर्मोपदेशस्तद्वर्गोपदेशः तस्मादन्तः परमात्मा लोकपालत्वादिरूपद्वयरूप-
धरणाभिधानाज्योतिर्वर्ण्य प्राणशब्दोक्त्या ब्रह्म ग्राह्यं लिङ्गात् । तल्लिङ्गाधिकरणे योर्थस्त आत्मेति
लिङ्गात् ब्रह्मैव मवितुमर्हति प्रकृते इति तल्लिङ्गाधिकरणे अतिदेशाधिकरणे च तल्लिङ्गानां हेतुत्वात् ।
तथेति अनुगमत्वमुपलक्षणं चैतत् । प्रतिज्ञा प्रथमाधिकरणे अप्रतिज्ञातार्थस्य निग्रहस्यानत्वात् ।
प्रतिज्ञातार्थस्य लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुज्ञानमिति द्वितीयाधिकरणे प्रतिज्ञातार्थविशेषलक्षणं विशिष्ट-
ज्ञानस्य विशेषणरूपब्रह्मज्ञानाधीनत्वाद् दण्डीति ज्ञानवत् । ततस्तृतीयाधिकरणे सामान्यप्रकारक-
जिज्ञासायां ब्रह्म कारणमित्यस्याविशेषप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात् ब्रह्माभिन्ननिमित्तोपादानकारणमिति
जिज्ञासितम् । ततश्चतुर्थ्याधिकरणे ब्रह्मलक्षणस्य चित्यतिव्याप्तिः परिहृता । ईक्षत्याश्रयस्य चित्त्वात् ।
शब्दप्रवृत्तिसाधनेन लक्षणस्याभिधादिव्यापारश्च विचारितः । ततः पञ्चमाधिकरणे आनन्देतिव्याप्तिः
परिहृता । आनन्दस्य ब्रह्मत्वप्रसाधनेन । तेन स्वरूपलक्षणस्य असम्भवं परिहृतः । कार्यलक्षणलक्षिते ।
षष्ठे तद्वर्गोपदेशाधिकरणे बृहदारण्यके चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेवाता-
महमब्राह्ममहमश्रौममिति य एव ब्रूयादहमब्राह्ममिति तस्मा एव श्रद्धाभ्यामेत्यत्र प्रत्यक्षस्य शब्दापेक्षया
श्रद्धेयत्वोक्त्या स्मृत्यादिसिद्धप्रमेयस्य ब्रह्मत्वमुक्तम् । भाष्ये परमात्मपदात् स्मृतौ परमवस्तुनि
परमात्मपदात् तदुक्तमारणे ।

‘स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम् ।

एतैरादित्यमण्डलं सर्वैरेव विधास्यते’ ॥ इति ।

ततः सप्तमे तल्लिङ्गाधिकरणे आकाशेतिव्याप्तिः परिहृता । आकाशपदस्य ब्रह्मार्थत्वात् ।
अष्टमेतिदेशाधिकरणे न्यायो नियमार्थम् । यथान्यत्र ब्रह्मनिरूपणं न स्यात् अमेण । नवमे ज्योतिर्धरणा-
धिकरणे ब्रह्मधर्माणां मुख्यत्वसाधनेन प्रकाशाश्रयसूत्रादौ न द्वैतवारणं कृतमिति धर्मविषयत्वम् ।
दशमेनुगमाधिकरणे जडजीवरूपत्वाद् ब्रह्मणो जडे कार्येतिव्याप्तिः परिहृता । जीवे तु द्वितीयाध्याय-
भोक्तापत्तिस्त्रीयाणुवादेन कार्येतिव्याप्तिः परिहृता । मय्येव सकलं जातमित्यादि निरूपितं कार्यमिति
तेनाणुभाष्यमिति समाख्या ‘ब्रह्मसूत्रपदैश्वर्यं हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः’ इति गीताया इति । आपत्ति-
मित्यादि उपासार्त्रैविध्यमापाद्य यदि जीवमुख्यप्राणलिङ्गानि स्युः तर्ह्युपासार्त्रैविध्यं स्यात् इत्येवमि-
ह्यश्रितत्वात् इह तद्योगादेकैव ब्रह्मोपासनेति समाधानसूत्रं व्याख्यातम् । मायावादिभिर्मौयापुरस्कारेण
बुद्धिप्राणौ ह्युपाधी स्वीकृत्य प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणमविरुद्धम् ।
तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यो जीवस्यात्यन्तभिन्नत्वाभावाद् ब्रह्मणः । इहेति विषयवाक्ये । अतो न ब्रह्मवादे
प्राणप्रज्ञात्मनो भेददर्शनविरोधः । एवं स्वमतेन । आस्कराचार्यैः भेदाभेदेन । विज्ञानेन्द्रभिक्षुभिः
अविभागाद्वैतेनेति । विशिष्टाद्वैते चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मेत्यापत्तिर्न संभवतीति पृथक् रामानुजमतोपन्यासः ।

भाष्यप्रकाशः ।

न ह्यत्र जीवद्युत्यप्राणब्रह्मणा त्रयाणाद्युपासनमुच्यते, येन वाक्यं भिद्येत । किंतु भोक्तृजीवस्य धर्मैर्मोक्षस्य मुख्यप्राणस्य धर्मैः स्वधर्मैश्चेत्येवं त्रैविध्यादेकोपासनैव विधीयत इति, संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते इत्यभियुक्तोक्तेः पूर्वपक्षो न युक्त इति । तेषां चौरः शैवोऽप्येवमाह ।

तच्च वाचस्पतिमिश्रैरेवं दूषितम् । एतदालोचनीयम् । कथं न वाक्यभेद इति । युक्तं सोमेन यजेतेत्यादौ सोमादिगुणविशिष्टयागविधानम् । तत्तद्गुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कार्य-णोऽप्राप्तस्य विधिविषयत्वात् । इह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति । अभा-चार्यत्वात् । भावार्थस्य विधिविषयत्वनियमात् । वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वाच्चदन्-द्याप्राप्तोपासनाभावार्थो विधेयस्तस्य च भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति भाष्य-कृता नोद्घाटित इति ।

अत्रेदं बोध्यम् । तथाहि । अत्र हि मामेव विजानीहीत्यारभ्य, नीलं वेतीत्यन्ता ऐन्द्रगुणविशिष्टैकोपासना । तदनु सहोवाच प्राणोऽसि प्रज्ञात्मा तं मामाधुरमृतमित्युपा-स्येत्यारभ्यैवं हि पश्याम इत्यन्ता द्वितीया प्राणगुणविशिष्टस्य । तदन्वयः खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति तस्मादेतदेवोत्थमुपासीतेत्यारभ्य सिध्येदित्यन्ता ब्रह्मागु-णविशिष्टस्य । तत्र पृथगुपासनाङ्गीकारे, मामेव विजानीहि स म आत्मेति विद्यादित्युपक-मोपसंहारगतस्य वक्त्रात्मोपदेशस्य विरोध इति तदभावापेकवाक्यत्वस्यावश्यकत्वादुपासनात्र-यपक्षत्वसंगतः । अथोपक्रमधुरोपेनावान्तरोपासनावाक्यानां तदनुवादेन प्रकारविधायक-त्वमङ्गीकृत्यैन्द्रवाक्यत्वं चेदङ्गीक्रियते, तदा तत्रोक्तानां प्राणधर्माणां ब्रह्मधर्माणां च काल्प-निकत्वापत्तिः पूर्वोक्तरीत्या प्रतर्दनस्य पुरुषार्थसिद्धिश्चेति तदुभयं विहायात्र ब्रह्मवाक्यत्वं रश्मिः ।

कथमेकवाक्यत्वे हेतुत्वमित्यपेक्षायामाहुः न ह्यत्रेत्यादिना । विशिष्टाद्वैतार्थमाहुः किं तु भोक्तु-रित्यादि । चौर इति उपासात्रैविध्यापत्त्यादिना भावस्य यद्यप्ययुक्तं तथापि दूष्यत्वेनेच्छा-विषयत्वाद्युक्तमपि विशेषणमिदं भगवतः शैवाचार्यस्य लाघवात् । सोमादीत्यादि सोमपदस्य मतुवन्ते लक्षणयेत्यम् । अप्राप्तस्येतिपदेनापूर्वविधित्वं सूच्यते उपासनाया विधिविषयत्वेन तद्विशेषणस्यापि विधिविषयत्वं मत्वा निषेधम् । यद्वा 'प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इति बृहदारण्यके प्रज्ञारूपब्रह्मणस्तथात्वं मत्वा निषेधमाह इहेत्यादिना । निषेधशेषत्वेनाभावार्थत्वात् । विधिश्रवणस्य गतिं नियमविधिरूपामाह वाक्यान्तरेत्यादि । तस्येत्यादि प्राणादिधर्मैरुपासारूपस्य भावार्थस्य भेदाजानीहीति विध्यावृत्ति-लक्षणनियमविधिरित्यर्थः । अत्रेदमित्यादि । दूषणे वाक्यभेदरूपे वक्ष्यमाणव्याख्यानातिसामञ्ज-सरूपं इदं दूषणं बोध्यम् । विरोध इति प्राणस्य जडत्वादिति भावः । तदनुवादेनेति प्राणप्रज्ञागुणानुवादेन । प्राणप्रज्ञागुणैः प्रकारौ तद्विधायकत्वं प्राणप्रज्ञागुणरूपप्रकारवदैन्द्रगुणविशिष्टे-पासनाविधायकत्वमङ्गीकृत्येत्यर्थः । पूर्वोक्तेत्यादि प्राण इति सूत्रभाष्ये न हि परमात्मनोर्न्यद्वि-तममस्ति परमानन्दरूपत्वात् । पापाभावश्च ब्रह्मविज्ञान एवेत्यादिना प्रोक्तरीत्या प्रतर्दनस्येन्द्रात्मैक्ये ब्रह्मैक्यरूपपुरुषार्थसिद्धेस्तथा । तदुभयमिति इन्द्रवाक्यत्वं प्रतर्दनवाक्यत्वं चेत्युभयम् । यद्वा

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धान्तितम् । तथा सति त्रितयपक्षस्य प्रागेव निरस्तत्वाद् विध्यावृत्त्यङ्गीकारे विधोऽस्त्येव-
व्यर्थ्यप्रसंगाच्च प्रकारत्रयविशिष्टकोषाम्नाविधिरेव सिद्ध्यतीति वाक्यभेदस्फुटत्वं कथमित्ये-
वालौचनीयं, न तु तदभावनसमर्पणमालौचनीयम् । किंच । भाष्यकृतापि ब्रह्मण एवैतदुपा-
धिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितमिति तन्मतसिद्धमुक्तमतो व्याख्येय-
विरोधोऽपीति ।

नन्वेवमस्य प्राचीनपक्षस्य निर्दुष्टत्वे सिद्धान्तितानां कृतोऽयं नादत्त आप्त्या च कृतो
व्याख्यातमिति चेन्न । त्रैविध्यादित्यस्या ल्यब्लोपपञ्चमीत्वेनापचोराधिकतयाऽध्याहार्यत्वाभावेन
व्याख्याने दोषाभावात् । सिद्धान्ते तेषां धर्माणां जीवीयत्वादिना मानस्यैव भ्रान्तित्वबोध-
नेन ब्रह्मधर्मत्वस्यैव निर्णयतया प्राचीनप्रतिपक्षत्रैविध्यस्याप्यभावादिति बुध्यस्व ।

भाष्यास्तु, ऐतरोक्तं विश्वामित्रेन्द्रसंवादं विषयवाक्यत्वेनोदाहरन्ति ॥ ३० ॥ १० ॥

इति दशममनुगमाधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणनवचक्रकिरणनिवारितहृदयध्वान्तेन
पुरुषोत्तमेन कृते भाष्यप्रकाशे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ १ ॥

रश्मिः ।

जीवं प्राणं चेत्युभयम् । यदुक्तम् ।

‘युक्तिभिरतिशिशिलाभिः समादधानो दृढान् दोषान् ।

वाचस्पतिरपि भाष्ये व्याख्याव्याजेन दूषणं वृत्ते’ ॥ इति ।

तत्स्फुटं दर्शयन्ति किं चेत्यादि । तन्मतेत्यादि अणुभाष्ये द्वितीयव्याख्यानेऽयं चेत्वादिना
वृत्तिकृन्मतानुसारेण व्याख्यातमिति रामानुजमतसिद्धमुक्तम् । अर्थात्तद्वृत्तिकृन्मतानुसारेण व्याख्या-
नादिदमपि तदेवेति भावः । चिरोध इति । यद्यपि वृत्तिकृन्मतानुसारेणाथवा नोपासनात्रैविध्या-
दाश्रितत्वादिह तद्योगादित्यस्यायमन्योर्थ इत्यादिना वृत्तिकृन्मतेन व्याख्यानान्तरमचीकृत्वा शंकराचा-
र्यास्तडीकाकारा इदमेकदेशमतमप्रामाणिकमित्युक्त्वा नात्रोपासात्रयविशिष्टब्रह्मविधिः । आरूप्याद्यनेक-
गुणविशिष्टप्रासकथनवत् सिद्धस्य ब्रह्मणो विध्ययोगात् वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । न च नानाधर्मविशिष्ट-
मेकमुपासनं विधीयते । एवंविधवाक्यस्यात्राश्रयणात् । नापि मामाश्रयतमित्युपास्तेत्यत्र मामिति
जीवः, आयुरिति प्राणः, अमृतमिति ब्रह्म, इति स्वस्वधर्मविशिष्टमुपासनं विधीयते इति शङ्क्यम् ।
ब्रह्माश्रुतेः । प्राणो वाश्रुतमिति प्राणस्यैवाश्रुतत्वकथनाच्चेति प्रथमव्याख्यानमेवमश्रुतमिति दूषितम् ।
तथापि द्वितीयस्य पूर्वपक्षेवाऽस्तरसराहिलाद्भाष्ये चास्य पक्षस्य नैवेत्यासूचनाच्च टीकाकारोक्तमेवा-
संगतमित्याशयः । ल्यब्लोपेत्यादि तथा चोपासनात्रैविध्यादित्यस्योपासनात्रैविध्यमापद्येत्यर्थः ।
यथा प्रासादापेक्षते इत्यत्र प्रासादमारुह्येत्यर्थः । एवं च यदि ब्रह्मजीवमुक्त्यप्राणानां त्रयाणामपि
स्वतन्त्रत्वं त्वयोर्येत तदोपासनात्रैविध्यमापाद्य वाक्यभेदो दूषणत्वेनोच्येत इत्यर्थः । ननु तथापि
वाक्यभेदप्रसङ्गस्य त्वद्याहार्यत्वमेवेति दोषतादवस्थं तत्राहुः सिद्धान्त इत्यादिना । प्राचीन-
प्रतिपक्षेति तथाव्याख्याने समन्वयस्य अध्यायार्थस्य जीवप्राणयोः सत्त्वेनातिव्याप्तिरित्यर्थ इति
भावः । उदाहरन्तीति ते देवाः प्राणयन्तः स एषोऽसुः स एष प्राणः प्राणकृत् इत्येव विद्यातदयं

रश्मिः ।

प्राणोषितिष्ठतीत्याद्यनुगमादत्रापि प्राणो विष्णुरेव ।

‘विष्णुमेवानयन् देवा विष्णुभूतिमुपासते ।

स एव सर्वं वेदोक्तसारधो देह उच्यते’ ॥ इति स्कान्दे ।

इतिश्रीति । अणुभाष्येति अणुम्यो द्वा सुपणेंति श्रुत्युक्तेभ्यो भाष्यमिति चतुर्थीसमासः
तस्य प्रकाश इत्यर्थः ।

‘इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितम्’ ॥

इतिगीतात्रयोदशाध्यायवाक्येभ्यः ॥ ३० ॥ १० ॥

इति दशमाधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीविठ्ठलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगोविन्दरायपौत्रेण

संपूर्णवेत्त्रा विठ्ठलरायभ्रात्रीयगोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरेण कृते

भाष्यप्रकाशरश्मौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः

संपूर्णताम्रगमत् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यचक्रचूडामणि-

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणप्रणीतम् ।

दशदिगन्तविजयि श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीत-

भाष्यप्रकाशसंपूर्णवेत्तु श्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपेभ्वर-

जिच्चरणप्रणीतभाष्यप्रकाशरश्मिपरिवृंहितम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः

‘भगवद्भर्मपरायणसद्गतश्रेष्ठिगोवर्धनदास सुन्दरदास’ इत्यस्य पुष्टिमार्गीय-

संस्कृतसाहित्यसमुदाचार्य निर्दिष्टद्वयसंग्रहवः ‘प्राप्तभगवत्पद-

मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीबाला, बी. ए., एल्.एल्. बी.,

बकील, हाइकोर्ट’ इत्येतेषां सुहृद्भिः

संशोध्य ‘निर्णयसागर’ मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीवल्लभान्दाः ४६०, सवत् १९९५.

श्रीमदाचार्यचरणप्रादुर्भावोत्सव.

मूल्यं रूपकत्रयम् ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay 2

Published by Dhurajlal Vrajdas Sankha, B.A., LL.B., Advocate
at Khakhar Building, C. P. Tank, Bombay 4.

श्रीरुष्ण्याय नमः ।

श्रीगोपीजनचक्षुषाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिवृंहितम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ (१।२।१)

समन्वये प्रथमेऽध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयो वक्तव्यः । तन्नो-

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ अथ द्वितीयपादं व्याचिख्यासवः पादानामेककार्य-
त्वरूपां परस्परसंगतिं क्रमनियामिकामवसररूपां च संगतिं प्रतिपादयितुं व्याख्येयाध्यायार्थ-
कथनपूर्वकं पूर्वपादसिद्धः सर्व एवार्थः संक्षेपेण वक्तव्योऽन्यथा मन्दमतीनां पूर्वोक्तानवधारणेन
वक्ष्यमाणार्थं संदेहः ख्यादित्यतस्तमाहुः समन्वयेत्यारभ्य, संदेहो निवारित इत्यन्तेन ।
समन्वये सर्ववेदान्तसमन्वयप्रतिपादकत्वेन समन्वयाख्यया प्रसिद्धे प्रथमेऽध्याये उक्तविधः

रश्मिः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ इदानीं द्वितीयपादमाह्यं व्याचिख्यासवः सूत्रं मङ्ग-
लत्वेन स्फुटं व्याख्यातुमाहुः सर्वत्रेत्यादि । अथ इति अयमानन्तर्यार्थः । एककार्येत्यादि
अत्रैकस्य कारणस्य प्रथमचरणरूपस्य कार्यत्वमन्तर्यामिप्रतिपादकेस्मिन् पादेऽन्यत्र चेति प्रथमस्य
द्वितीयादिमिरेककार्यत्वमेवं चतुर्णामपि पादानां परस्परमेककार्यत्वमुन्नेयम् । तथा हि । शब्दसं-
देहनिवारणस्य प्रथमपादकृतस्य द्वितीयपादादिकस्मिन्माणास्यसंदेहनिवारणानां कार्यत्वमिति ।
अवसरेत्यादि प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यत्वमवसरः । स च कार्यप्रति-
पादकानां 'यतो वा इमानि' इत्यादीनां लक्षणाधर्थं भगवतो व्यासादेरन्तर्यामिप्रतिपादकापेक्षया
प्राथमिकजिज्ञासाविषयत्वकथनेन तेषां ब्रह्मसमन्वयप्रतिपादनानन्तरं प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तौ
सत्यां जीवपुरस्कारेण कः समन्वय आधेयप्रतिपादकानामवश्यं वक्तव्य इति जिज्ञासया जीवपुरस्कारेण
प्रतिपादकानां निरूपणादवसररूपामित्यर्थः । संक्षेपेण पूर्वपादार्थकथने प्रयोजनमाहुः अन्यथेत्या-
दिना । वक्ष्यमाणार्थ इति । अयमर्थः । पूर्वपादे इदमित्यतया प्रतिपाद्यत्वाभाव ईक्षत्यधिकरण
उक्तः । अग्रे इदमित्यतया प्रतिपाद्यत्वाभाववदन्वये बुद्धिनिवेशसौकर्याभावात् सर्वत्र प्रसिद्धस्योपदेश
उक्तः, वेदान्तानां शब्दत्वात् । प्रकर्षपदार्थ इदमित्यतया प्रतिपाद्यत्वं तेन सिद्धस्य न तु केनान्यंशेन
साध्यस्य । उपदेशो मननं उपदिश्यतेनेन मननेनेत्युपदेशः । कारणे घञ् । 'उपदेश आद्योच्चारणम्'

१. आधेय, कार्य, । २. आधेय ।

५३ अ० सू० २०

भाष्यप्रकाशः ।

समन्वय एकार्थप्रतिपादकत्वरूपो चक्षन्त्यः । परप्राप्तिरूपफलसाधनाय तत्साधनीभूतब्रह्मज्ञानो-
पकाराय चावश्यं वाच्यः । न चानन्तेश्वनन्तशास्त्रेषु वेदेषूपनिषद्भागरूपाणां वेदान्तानामप्यनन्त-
त्वादुक्तरीतिकसमन्वयोक्तेरशक्यत्वमसंगतत्वं वा शङ्क्यम् । प्रकारविशेषेण सर्वोपपत्तेरित्याशयेनाहुः
तत्रेत्यादि । चक्षन्त्ये सर्वसमन्वये, अन्तस्तद्वर्माधिकरणादिविषयवाक्यभूतानामुद्गीथाद्युपासना-
रक्षिः ।

इत्यत्र मनोरमायास् । एवं च धर्मित्वेन ज्ञानविचारः पूर्वपादे वृत्तः । अधुना तु धर्मित्वेन । वेदस्य
विद्यमानत्वान् मर्यादापि व्यवस्थिता इतिवाक्यात्, अथातो धर्मिज्ञासेत्युक्त्वात् । तत्र धर्मः
महतः स्रष्टृव्यतिरिक्ते विराजादिः ।

‘प्रथमो महतः स्रष्टा द्वितीयस्त्वण्डसंस्थितः ।

तृतीयः सर्वभूतस्थः यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः’ ॥

इति वाक्यम् । किंच मुण्डकत्रये अक्षराद्युक्तं तदनु प्रश्ने परब्रह्मन्वेषकरणं द्वितीयस्याम् ।
तृतीयस्यां ब्रह्मविद्योपनिषदि ।

‘ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानमनुत्तमाम् ।

यत्रोत्पत्तिं लयं चैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्’ ॥ इति श्रुत्याम्

‘सत्त्व रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-

र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ।

स्थित्वादये हरिविरिञ्चिहरेतिसंज्ञाः

श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः’ ॥

इति वाक्योपबृंहितायां व्याहृति ब्रह्म प्रसिद्धं तस्य भवनाद्धर्मज्ञानविचार इति वक्ष्यमाणेषु
संदेहो धर्मनिरूपणं धर्मनिरूपण वेति । धर्मनिरूपणोपक्रमात् । तर्हि अस्तु धर्मनिरूपणम् । मैवं ।
ब्रह्मविद्यात्वेनाक्षरस्य गुणत्रयविशिष्टस्यापि निरूपणे बाधकामावात् पदशक्तेः प्राधान्यात् । वेदो-
पाङ्गत्वेन मीमांसायाः । वेदद्वारा मर्यादायां धर्मनिरूपणरूपायां पर्यवसानाच्च । न चैवं पूर्वपाद-
मीमांसातिरिक्तमीमांसाया हेयत्वापत्तिः, प्रकाशाश्रमन्यावाद्धर्माणां धर्म्यभेदात् । अधिकारिणां मर्या-
दायां स्थितेरावश्यकत्वाच्च । विद्वन्मण्डने तथैवोक्तेः । अतो ज्ञानधर्मविचारः । एवं च प्रथमपादा-
श्रेतनपादेषु धर्मविचारो वा धर्मविचारो वा सर्वत्र प्रसिद्धपदादुपक्रमाच्च । परप्राप्तीति पर
एकार्थः अत एव जीवप्राणमुख्यसूत्रमापत्त्या व्याख्यातमन्यथा त्रयोर्थाः स्युरिति । तत्साधनी-
त्यादि परप्राप्तिरूपफलसाधनीभूत यद्ब्रह्मज्ञानं तदुपकारः फलजननयोग्यता स च व्यापारेण स्यात् ।
तादृशमन्तर्गम्यं तदङ्गद्वयं माहात्म्यज्ञानं ब्रह्मात्म्यैक्यज्ञानं च तत्र समन्वये पूर्वाङ्गं सर्वत्र वाक्यान्वया-
धिकरणादौ ब्रह्मात्म्यैक्यं च प्रतिपाद्यते तस्मा इत्यर्थः । ‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्’ भक्त्या जानाति चाव्य-
यम्’ इति श्रुतिभ्याम् । ‘नाहं वेदैः’ ‘मत्तयात्वनन्यया शक्य’ इति ।

‘भगवान् ब्रह्म काल्प्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।

तदध्यवसत् कूटस्थो रतिरात्मन्यथो भवेत्’ ॥

इति ‘अनन्ता वै वेदाः’ इति श्रुतेराह अनन्तेष्विति । प्रकारेत्यादि यत्रैषां न्यायानां

द्गीथाद्युपासनावाक्यानां मुख्यवाक्येषु फलोपकार्यङ्गत्वम् । ब्रह्मवाक्यानां पुन-
निःसंदिग्धानां समन्वयः स्वतः सिद्धः । संदिग्धानि द्विविधानि शब्दतोऽर्थतश्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यानां मुख्यवाक्येषु फलसंबन्धबोधकेषु सर्वविधकारणताप्रतिपादकवाक्येषु फलोपकार्यङ्ग-
त्वम् । तत्तदुपासनया तेन तेन रूपेण तत्तत्फलप्राप्तौ महामाहात्म्यज्ञानस्यात्मत्वस्फूर्त्या निरुप-
धिप्रेम्णश्च सिद्ध्या तस्य साधनस्य भक्तिरूपत्वसिद्धौ विवक्षितपरप्राप्तिरूपं फलं भवतीति तेषां
तदङ्गत्वम् । तथा चानया रीत्याऽन्येषामनुक्तानामप्युपासनावाक्यानां प्रयोजनैक्यात् समन्वयः
सिद्ध्यतीति न पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः । एवमन्येष्वपि बोध्य इत्याशयेनाहुः ब्रह्मवाक्याना-
मित्यादि । पूर्वं प्रतिपाद्यविषयभेदेन संदिग्धानि चतुर्विधान्युक्तान्यत्र तु तेष्वेव शब्दार्थभेदेन

रश्मिः ।

एकषष्ठितमाधिकशतनामप्रसक्तितत्र स्थले प्रकारविशेष (एवमारोपापवादसंगतित्थले लक्ष्यलक्षणभाव-
एककार्यत्वं वा संगतिप्रकारविशेषः) इत्यर्थः । स चाग्रे वाच्यः । मुख्यवाक्येषु लक्ष्यत्वं यत्तन्निरूपित-
लक्षणत्वावच्छिन्नं विशेषणमाहुः फलेत्यादि । मुख्यत्वं फलसंबन्धित्वं पूर्वतश्च । 'ब्रह्मविदामोति परम्'
इत्यादिषु वेदान्तत्वेन वेदेभ्यः पश्चादुपयुक्तेष्वर्थतः संदेहप्रमं वारयन्ति स्म सर्वेत्यादिना । सर्वा
विधाः समवायित्वादयः । तेन कारणैः फलसंबन्धो न त्वधिकारिभिः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'
इत्यादाविति बोधितम् । ब्रह्मविदित्यत्र विशब्दे संदेहो ज्ञानप्रतिपादको वा भक्तिद्वारकज्ञानप्रतिपा-
दको वेति । आकाशस्तद्धिज्ञादित्यधिकरणे आकाशशब्दो ब्रह्मणि प्रयुक्तो भौतिकाकाशे वेति । अत्र
फलं माहात्म्यप्रतिपादनसाधिदैविकचित्तशुद्धिद्वारा प्रेमा तस्य संबन्धान्युल्लेख्यवाक्यत्वमवान्तरं फलं
ब्रह्मविदेत्युक्तम् । एतत्स्फुटीकुर्वन्ति स्म तत्तदित्यादि । तेनतेनेत्यादि तं परमात्मानं यथा
यथोपासते तदैतान् सूत्रावर्ततीति श्रुतेः । 'मगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद् भुवि' इति
तत्तत्फलप्राप्तौ ।

‘देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ’ ॥

इति महामाहात्म्यज्ञानस्य निरुपध्वंशे कारणत्वसिद्ध्यात्मत्वस्फूर्तिस्तत्त्वमस्यादिवाक्येन तत्क-
रणको निरुपधिश्चित्तशुद्धानन्त्यर्थं एकात्मविषयः प्रेमा तस्य सिद्ध्या च तस्य परायणस्य फलस्य
भक्तिरूपस्य साधनस्य तात्पर्यवृत्त्या ज्ञानविषयस्य सिद्धौ व्यापारस्योल्लेखोपयम् । न पूर्वोक्त इति
समन्वयोक्तैरशक्यत्वरूपोऽसंगतत्वरूपश्च दोषो न । प्रेमरूपस्य फलोपकार्यङ्गत्वं महामाहात्म्य-
ज्ञानसेत्यनया रीत्येत्यर्थः । फलोपकार्यङ्गत्वात् अनुक्तानामप्युपासनावाक्यानां प्रयोजनैक्याच्च ।
तेषामुपासनावाक्योक्तानां क्रमप्राप्तसाधनानां ब्रह्मविदेत्युक्तफलोपकार्यङ्गत्वमित्यर्थः । आत्मनैक्य-
ज्ञानस्य भक्तिसाधनत्वाविशेषेपि हि 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्', इति न्यायेनावृत्त्यर्थं माहात्म्यज्ञानं
स्मरणात्मकं तस्य सिद्धिमात्रमुक्तम् । पूर्वोक्त इत्यादि आभासोक्तदोषः । आच्ये । निःसंदिग्धानां
'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादीनाम् । प्रकृते । पूर्वमित्यादि ईक्षत्य-

तदर्थं चैतद्विचारितम् । ब्रह्मणि व्यवहारोऽस्ति कश्चिन्न वेति । तत्र प्रथमसूत्र एव व्यवहारः स्थापितः । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादीनां विशेषेणेदमित्यतया निरूपणनिषेधनपरत्वम् । एवमेव कार्यसिद्धेः । अधीतानां ब्रह्मवाक्यानां चतुर्लक्षण्या ब्रह्मपरत्वे सिद्धे श्रवणं सिद्धति । श्रुतस्य कालान्तरेऽप्यसंभावनाविपरीतभावचानिवृत्त्यर्थं पूर्वस्थितानामज्ञानामनपेक्षितानामुद्भापेनान्धेयामपेक्षितानामावापेन तस्यैवार्थस्य निर्धारणे मननं भवति ।

भाष्यप्रकाशः ।

संदिग्धत्वमाहुः संदिग्धानीत्यादि । तथाचैवं वाक्यविचारेणानुक्तानामपि समन्वयसिद्धिरित्यर्थः । एवमध्यायार्थस्य सर्वोपयोगित्वमुक्त्वा पादार्थस्य वक्तुं तत्रत्याधिकरणानां प्रयोजनमर्थं च वदन्तः पूर्वं प्रथमस्याहुः तदर्थमित्यादि, तृप्तिवदित्यन्तेन । तदर्थमिति समन्वयार्थम् । विचारितमिति ईक्षत्यधिकरणे विचारितम् । ईक्षत्यधिकरणं चतुर्थं तत्र विचारितस्य कथं प्रथमार्थत्वमित्यत आहुः तत्र प्रथमेत्यादि । स्थापित इति प्रमाणलक्षणप्रभृतिभिः स्वरूपादिचिन्तनस्यैव विचारपदार्थत्वात् तत्प्रतिज्ञैव स्थापितः । तथाच विचारस्य चतुर्थं सत्त्वेऽपि स्थापनस्य प्रथमे कृतत्वात् प्रथमार्थत्वमित्यर्थः । ननु सत्यं स्थापितस्तथापि श्रुत्यन्तरविरोधाच्चादरणीय इति शङ्कायां तत्परिहारप्रकारमाहुः यतो वाच इत्यादि । अस्याः श्रुतेरेवंतात्पर्यकत्वे गमकमाहुः एवमेव कार्यसिद्धेरिति । कार्यं श्रवणादिकं तत्सिद्धेरित्यर्थः । नन्वेवं बाह्यनिवृत्तिश्रुतिसंकोचने किं मानमित्याकाङ्क्षायामेतदेव विभज्यन्ते अधीतानामित्यादि । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादिश्रुतवातमदर्शनसाधनत्वेन श्रवणादिब्रह्ममुक्तम् । तत्रात्मा परब्रह्म वेति तस्य वागाद्यविषयत्वे प्रमाणलक्षणादिसंसर्गाभावेन श्रौतानां पदवाक्यादीनां ब्रह्माभावकतया तद्वाचकपदादिशक्तितात्पर्यावधारणरूपस्य श्रवणस्यासंभवात् । तदभावे च, तदुपजीवकस्य, 'तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य' इत्यनेनावश्यकतया श्रावितस्य मननस्य, तदुपजीवकस्य निर्व्यासजनस्य चासंभवाच्च ज्ञानस्यापि सिद्धिर्मांक्षसिद्धिश्चातो मोक्षसाधनबोधकश्रुतिवैयर्थ्यपरिहारारम्भः ।

धिकरणे कार्यान्तर्यामुपाख्यारूपप्रतिपादकत्वेन विप्रकीर्णकत्वेन च चतुर्विधानीलर्थः । सर्वेत्यादि सर्ववेदान्तीयाविरोधसाधनफलोपयोगित्वम् । प्रमाणेति शास्त्रं प्रमाणं जगज्जन्मादिकर्तृत्वं लक्षणं द्वितीयसूत्रे प्रभृतिशब्देन तुरीयसूत्रेऽशब्दत्वनिषेधस्तदादिभिः । स्वरूपेति स्वरूपं सत्यज्ञानानन्तानन्दादि तत्समस्त कार्यलक्षणकथनमुखेन द्वितीयसूत्रे समर्थितम् । असदिग्धं न विचारार्हमिति । व्यस्तं तु सत्यं जन्माद्यधिकरणे द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायानुरोधेनानन्दस्यापि वक्तव्यत्वेनानन्दमयाधिकरणे वक्तव्यत्वादत्र न गृहीतम् । ज्ञानमीक्षत्यधिकरणे । शब्दरूपानन्तं च प्रतिपादकमिति । आनन्दः आनन्दमयाधिकरणे इत्येव ज्ञेयम् । स्थापित इति स्थापनं च परपक्षनिराकरणपूर्वकस्यपक्षस्थापनम् । परपक्षनिराकरणं 'अतः' इति पदेन । स्वपक्षः ब्रह्मज्ञानसाधिनिराकरणं क्रियत इति, तस्य स्थापनम् । अव्यवहार्ये कुतः प्रया । यदभावे यन्नाभाव इति व्यवहारस्तथा । आख्ये व्यवहारः शब्दव्यापारोभिधा गौणी तात्पर्यनामा 'यतो वाचः' इति श्रुतेः 'व्यवहारः सन्निपातो मनोमतेन्द्रियासुभिः' इतिवाक्ये वाचा इन्द्रियेण व्यवहारः सन्निपातः । अकृतोऽमन्वानस्ये-

भाष्यप्रकाशः ।

यानिरुक्तश्रुतिविरोधपरिहाराय च ब्रह्मणः श्रुत्यात्मकवागादिविषयत्वाङ्गीकार आवश्यकः । न चैवमुपगमे उक्तश्रुतौ संकोचापत्तिः । विशेषेणेदमित्थतया निरूपयितुमशक्यस्यानुभवैकवेद्य-
तया वागादिनिवृत्तिभवेन संकोचाभावात् । न चैवमनुभवैकवेद्यत्वे मनोविषयत्वस्य संभ-
वान्मनसा सहेत्यस्य विरोधः । लोके मनसा ज्ञायमानानामपि फलतण्डुलादिपाकनानावि-
धान्नभोजनतज्जन्यतृप्तीनामिदमित्थताया अविषयत्वस्य सर्वजनीनत्वेनात्रापि तथात्वस्य युक्त-
तया मनसो निवृत्तेर्विरोधलेशस्याप्यभावादित्यतस्तथोन्यत इत्यर्थः । भाष्ये तु वास्तवेन
यत्किञ्चिद्रूपेण येनकेनचित् प्रकारेण निरूपणेऽपीदमित्थतया निरूपणस्य संभवात् तद्वारणाय
विशेषेणेति पदं बोध्यम् । तथा पूर्वस्थितान्यङ्गानि ब्रह्मवाक्यस्थानि बोध्यानि । उद्गापस्तु
रश्मिः ।

त्यस्यामननकर्तुरित्यर्थः । अनिरुक्तेत्यादि 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नद्वयेनात्येनिरुक्तेऽनिलयने अमयं
प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयंगतो भवति' इति श्रुतावद्वयत्वादिगुणके स्थितिं प्राप्तस्य युक्तिरुक्तेति
विरोधपरिहारायेत्यर्थः । इदमित्थताया इति 'आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद् वदति तथैव
चान्याः' इति स्मृतेर्जीवविषयत्वम् । एतेन पाकभोजनतृप्तीनां मनोमात्रवेद्यानां सर्वथा वागवेद्यत्व-
मित्युक्तं तत्त्वसङ्केतं स्मृतस्य यतो वाच इति श्रुतिघटितस्य भाष्यस्य विशेषेणेति पदस्य कृत्यं कुर्वन्तः
स्वोक्तं समर्थयन्ते भ्रमरूपे स्थित्यादिना । यत् किञ्चिद्रूपं सत्यविज्ञानानन्दरूपं सत्यज्ञानान-
न्तरूपम् केनचित्प्रकारेण सत्यत्वादिना विशेषेणेति । 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वामाविकी
ज्ञानघलक्रिया च' इति केनेषितोपनिषदि 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः' इति च
श्रुतिभ्यामिदमित्थतया विशेषेण प्रकारेणेत्यर्थः । पूर्वस्थितानामित्यादिभाष्यार्थमाहुः तथेत्या-
दिना । प्रतिपिपादयिषितानन्दमयहिरण्यमादिरूपाणि द्वादशाङ्गानि कमनीयानि तथा बृहद्ब्रह्मन-
पुराणे निर्गुणं पठितम् । तत्र जिज्ञासाधिकरणाद् ब्रह्मेत्यनुवर्तते न ब्रह्मत्व तच्च जन्माद्यधिकरणे
शास्त्रयोनिसमानाधिकरणं तदपि समन्वयाधिकरणेऽभिन्ननिमित्तोपादानरूपमीक्षत्यधिकरणे वागव्या-
पारविषयत्वं यद्यपि तथापि ब्रह्मोमयव्यपदेशाद्यधिकरणेषु विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन प्रतिपिपादयिषितमिति
सर्वतः पाणिपादान्तत्वादयः प्राप्नुवन्ति । ते तृतीयाध्यायतृतीयपादे सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणेषु
व्यवस्थितानि विरुद्धोपसंहारनिषेधादावापोद्वापान्यामङ्गानि तदेतदाहुः उद्गाप इत्यादिना । यथान-
न्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपं 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती' इत्यत्र रूपं तत्तदुपासकोपास्यं तत्र
प्रकृतपरत्वेन प्रतीयमानस्य व्यापकत्वादेस्तदन्योक्षरस्तत्परत्वेन कल्पनम् । यद्वा यथेवं यथाश्रु-
तममिमं स्यात् तदैवं परिच्छिन्नत्वेन दृश्यमानं न श्रुतं स्याद् यतः श्रुतमत एवमित्यापत्तिः ।
अन्यो व्यापकद्रष्टृसत्यत्वादिविशेषस्फुटस्तत्परत्वेन प्रतीयमानस्य पूर्वोक्ताङ्गस्य प्रकृतानन्दमयादि-
परत्वापादनम् । यथेवं यथाश्रुतममिमं स्यात् तदैवं 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्याद्युक्तपरमाप्तिरूपं
फलं न श्रुतं स्यात् न वा 'ज्ञानन्दमानन्दमयोवसाने' इति फलं स्यात्, यतः श्रुतमत एवा-
स्फुटव्यापकद्रष्टृसत्यत्वादिविशिष्टमित्यापत्तिः । 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः पर-
स्मात्' इति श्रुतेः । न चैवं सर्वतः पाणिपादान्तत्वविशिष्टब्रह्म किमिति वाच्यम् । साकारब्रह्मवादे
मुनिरूपापि यथा तथा तदप्यक्षराधिकरणादौ ब्रह्मत्वेन प्रत्यपादि । विद्वन्मण्डने निर्गुणसगुणयो-

ततोऽप्येवं ध्यानादिसमाध्यन्तरूपनिदिध्यासनरूपं मनसि सर्वतो निवृत्त-

भाष्यप्रकाशः ।

प्रकृतपरत्वेन प्रतीयमानस्यान्यपरत्वापादनम् । आवापस्त्वन्यपरत्वेन प्रतीयमानस्य प्रकृत-
परत्वापादनम् । ततोऽप्येवमिति । मननानन्तरमन्यासेन निर्धारणे तदाह्ये वा । निदि-
ध्यासनरूपमिति । अत्र ज्ञानमिति शेषः । रूपपदरहितः पाठो वा । मनसीत्यादिना तु
रक्षितः ।

रभेदः सिद्धान्तित एव । तथा च भाष्यार्थ इत्थम् । श्रवणं मैत्रेयीब्राह्मणे 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रुत्याऽरे मैत्रेयीति संवोध्य विहितं श्रवणमन्येषां सिध्यति
तच्च स्वनिराहंके कीर्तनस्मरणे आदायैव तदुक्तं द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्याम् ।

‘तस्माद् भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ।

श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम्’ ॥

इत्यस्य । श्रुतस्य तद्विस्मरणकालेऽपि गृह्ययापाराधासक्तौ व्यापकत्वनिष्कलनिष्क्रिय-
त्वादेरसंभावना तद्विपरीता नानन्दमयसाकारत्वकमनोयत्वादिमात्रभावना तन्निवृत्त्यर्थं पूर्वं
स्थितानामित्यादिः । ततस्तस्यैवाचार्यग्रन्थादिद्वारा श्रुतस्य मनन शब्दज्ञानम् । न शब्दापरो-
क्षम् । अभावालम्बन हि तत् । न च छान्दोग्ये श्वेतकेतुपाख्याने 'न्यग्रोधफलमत आहर'
इत्युपक्रम्य 'किमत्र पश्यसीति न किंचन भगव इति' इत्यभावस्यैव मूलत्वमिति शङ्क्यम् ।
'तत्तद्बोधाच्च यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्यैव सोम्यैवोणिम्न एव महान्यग्रो-
क्षिष्ठति श्रद्धत्सु सोम्येति' 'स य एषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेतो' इत्यत्राभावस्याणिमत्वेनादृश्यभावत्वात् । अणोर्भोवोणिमा । न केनापि भावयितुं
शक्यमतोऽभावं वदन्त्येनमिति व्युत्पत्तिर्विद्वन्मण्डनान्ते वाक्येति । निभालयसे पश्यसि । श्वेत-
केतुं पुत्रं प्रति उदालकवचांसि । साधनवैयर्थ्यं च स्यात् । न च प्रकृतेऽप्यणिमैवाभावस्यालम्ब-
नत्वमिति वाच्यम् । अभावत्वेनैव योगसूत्रे उपादानात् । 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' इत्यत्र 'योगो-
प्येकः सदादृतः' इति निबन्धान् निरीश्वरयोगः प्रत्युक्तः । अन्यथा 'स्थितेश्च' इत्यादिस्थिते योगशा-
स्त्रीयगीतास्थितेरुल्लेखो न स्यात् । न च सूत्राणामेषामविशेषितत्वम् । स्कन्दपुराणीयनिर्विशेषित-
सूत्रत्वं ब्रह्मसूत्रस्य चाप्यत इति वाक्यार्थसिद्धस्य तस्य पुराणमतत्वात् । भवनं युक्तिभिरनुचिन्तनं
स्मरणम् । अवबोधो वा । मनु अवबोधे । सति सप्तमी वा । प्रकृते । मननेत्यादि । अविहि-
तमत्स्यां श्रवणादित्रयम् । श्रवणादित्रयमन्वयासां भक्तीनां स्वयमेव भवनात् । विहितमक्तौ तु
अवोपसर्गार्था धातुपाठे, अव रक्षणप्रवेशतृप्तिकान्तिगतिप्रियादीति प्रीत्यवगमस्वाम्यर्थयाचनश्रवण-
हिंसेच्छावृक्षाल्लिङ्गनावासिदहनभावेषु । म्वा. प. से अत्र क्रमेणार्थ एवं भाति । रक्षणप्रवेशतृ-
प्तीनां बोधे ज्ञानमार्गबोधः । विषयरक्षणमक्षरे प्रवेशः तृप्तिस्तु सायुज्ये जले निमग्नस्य जलपान-
वदिति दृष्टान्तेन । भक्तिमार्गबोधस्तु कान्त्यादिज्ञाने । 'ज्ञानी चेद् भजते कृष्णम्' इति निबन्धे
भजनकारणेच्छा कान्तिः । जानातीच्छति यतत इति नैयायिकप्रवादात् । कान्त्या गतिः फलं
भर्यादिमार्गे 'सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फलम्' इति वाक्योक्तम् । पुष्टिमार्गे गतिरलैकिक-
सामर्थ्यम् । भगवता सह गानादि ब्रजभक्तानामिव । सर्वात्मभावे भजनानन्दो गतिः । तत्र त्रिषु
मार्गेषु क्रिया भगवल्लीला अपि । दीप्तिज्ञानम् । प्रीतिः स्नेहः । अवगमः स्वरूपाधिगमः । अवोप-

रश्मिः ।

सर्गोपादानेनावगमेपि पुनः पूर्वोक्ताः साधनवैजालेन फलरूपा ज्ञेयाः । स्वाम्यर्थो भक्तिमार्गो । याचनं निरुणे गुणमिश्रणम् । ततः श्रवणम् । अन्यथा 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्' इत्यादि स्यात् । अन्यमार्गो मार्गत्वहिंसा । इच्छा खोत्कृष्टत्वेच्छा । वृद्धिराकारस्येव दत्तानामलौकिकदेवानाम् । 'अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिद्धेर्न मनोरथः' इति सेवाफलोक्त-वाक्यात् । आलिङ्गनं सर्वमार्गेषु । अवासिः संयोगे ब्रह्माग्राधान्येनापि प्राप्तिः । विरहे दहभावः । 'अस्यैव चोपपत्तेरुष्मा' इतिसुत्रात् । तथा च श्रुतिः । 'तं भजेत्' इति गोपालतापनीये । 'भजनं श्रवणादिसरणिः' इति भक्तिहंस इति वैधत्वम् । तेन निर्धारण इति निमित्ते सप्तमी व्याख्याता । निमित्तमिह फलम् । निर्धारणं दार्ढ्यस्याप्युपलक्षकं 'दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयम्' इति भाष्यात् । ग्राह्यस्य दार्ढ्यमात्रं तदाहुः तद्दार्ढ्यं चेति । एवमावापोद्वाप्यां ध्यानादीत्यर्थः । 'गुहां प्रविष्टावात्मानो हि तद्दर्शनात्' इति न्यायात् । यदेकमव्यक्तमिति श्रुतेश्च ततोऽप्येवं ध्यानादीत्यन्वयः । 'आवृत्तिस-कृदुपदेशात्' इति सुत्रात् । समाध्यन्तरूपेत्यत्र समाध्यन्तरूपमिति पारस्करः पाठ इति ज्ञापितम् । अत्रादिपदेन भाष्ये धारणा । संप्रज्ञातासंप्रज्ञातसमाध्योस्त्वत्र संप्रज्ञातः सिद्धिहेतुत्वान्न न मोक्षफलक इति न स संपृच्छते । अतोऽत्र द्वितीयो ग्राह्यः । अभ्यासवैराग्ये अपि ग्राह्ये । हेतुत्वात् । ननु यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपाद्याहो हि योगः स कथं पञ्चाङ्गरहितो भवेदिति चेन्न । अत्र भक्तियोगस्य विवक्षितत्वाद् भाष्यस्य भक्तिमार्गीयत्वाद् स च गीतायां भक्तियोगाख्ये द्वादशेध्याये ।

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥

इत्यनन्ययोग उक्तस्तत्र ।

'मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः' ॥

इति 'परो हि योगो मनसः समाधिः' इतिवाक्योक्त उक्तः, ध्यानं एकैकाङ्गे मनआधानं, धारणायां सर्वाङ्गे मनआधानं बुद्धिनिवेशानन्तरं ध्यानादिविषयज्ञाने सति । ततो ब्रह्मणि निवासस्तत्र मनएकीभावे सायुज्य इव समाधिरिति । न च पञ्चाङ्गानन्तरमेतद् भावि । 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' इत्यत्र योगस्य प्रत्याख्यानात् । गीतामूर्ध्वन्यविश्वरूपदर्शनाध्याये ।

'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोर्ध्वं ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप' ॥

इति भक्तिमात्रग्राह्यत्वात् तस्य । 'भक्त्या प्रसन्ने तु हरौ तं योगेनैव योजयेत्' इति निबन्धाद् भक्त्यनन्तरं योगः, स मनसः समाधिः । ननु श्रीभागवत एकादशे चतुर्दशे भक्तिसाधन-ध्यानयोगनिरूपणाध्याये 'सुसुक्ष्मेतन् मे ध्यानं त्वं वक्तुमर्हसि' इत्युद्धवप्रश्ने श्रीभगवानुवाच 'स म आसन आसीनः' इत्यादि । तत्रासनप्राणायामध्यानादिप्रत्याहारणां निरुक्तत्वेन योगशिखायाम् ।

'आसनं पद्मकं बध्वा यवान्यद्वापि रोचते ।

रश्मिः ।

कुर्यान् नासाग्रदृष्टिश्च हस्तौ पादौ च संयुतौ ।

मनः सर्वत्र संयम्य ऊष्कारं तत्र चिन्तयेत् ।

ध्यायेत सततं प्राज्ञो हृत्कृत्वा परमेष्ठिनम् ॥

इति चासनप्राणायामचिन्तनादिपदार्थानामुक्तत्वेन च कथं ध्यानादित्रिकोपादानमिति चेन्न । त्रयोदशाध्यायोक्तज्ञानाद्भक्तेश्चतुर्दशेध्याये उक्तत्वात् । योगशिखायामपि ज्ञानोक्तज्ञानयोगपरत्वात् । श्रुतीनां यमनियमप्रत्याहारशून्यत्वेन योगमार्गीयत्वाभावेपि योगतत्त्वोपनिषदि ।

‘शुद्धस्फटिकसंकाशं किंचित् सूर्यमरीचिवत् ।

लभते योगयुक्तात्मा पुरुषोत्तमतत्परः’ ॥

इति पुरुषोत्तमपराणामस्माकं तत्रोक्तं प्राणायामरूपं साधनं ग्रहीष्यते श्रुत्योर्विरोधे व्यवस्थित-
विकल्पात् । नन्वेवं ध्यानाद्बोधकतत्सिद्धौ तनुवित्तजे इत्यस्य विरोध इति चेन्न । अत्रेदं
प्रतिभाति । स्कन्दपुराणोक्तगीताभाष्यात्म्ये विश्वरूपदर्शनाध्यायमचारिका नास्ति । तत्राध्याये
तत्राप्युपसहारेयनिर्णायके ।

‘मत्कर्मकृन् मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव’ ॥

इत्यत्र भगवत्कर्मकृत्वकक्षायां प्रथमाधिकारकाद् धर्मरूपत्वेन ‘धर्मेण पापमपनुदति’ इति श्रुतेः
पापभावः फलम् । तत्र श्रौतमङ्गम् । आवृत्तिसकृत्साधनानामिति ब्राह्मणैः मत्परमत्वकक्षायां
भागवतधर्माचरणेन मध्यमाधिकारात् पापान्नोदनद्वारा पञ्चपर्वविद्यायोगयोगे प्रेमा फलम् । तपो
वैराग्ययोगे तु ज्ञानं फलम् । ततः प्रेम्णा मद्भक्तत्वरूपोत्तमाधिकारात् पापान्नोदनद्वारा सायुज्य-
भगवत्सेवोपयोगिदेहालौकिकसामर्थ्यानि फलानि । तत्र तनुवित्तजे सेवे अङ्गे इति मानसीसेवाद्वारा
त्वेते विशिष्टफले । नन्वश्रौते ते हीनाधिकारे प्रविशेतामिति चेन्न । रामोपनिषदि सेवाविधानात्
संप्रदायप्रदीपेपि तथा सर्वज्ञाचार्यवचोमिश्र तथैत्यलम् । ननु तथापि योगयोग उक्त इति चेन्न ।
योगस्य सूत्रे प्रतिवचनेप्यात्मसंयमयोगादिसादायादोषात् । तत्रापि ‘शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थि-
मासनमात्मनः’ इत्यादिश्रवणात् । सर्वत्र योग ईदृशो ग्राह्यः । अत्र युज योगे रु. उ. अनि.,
पूर्वत्र तु युज समाधौ दिवा. आत्म. अनि., सायुज्येत्यत्र युज संपर्के शु. प. से., अतो यथासंभव
ग्राह्यः । भक्तियोग इत्यत्र भक्त्या योगः भक्तियोगः तृतीयासमासः । ‘भक्तियोगः पुरवोक्त’ इत्यत्र
भक्तियोगौ भक्तियोगः । आवासुर्वा । भक्तिरेव भक्तियोगः । बाहुलकाद् योगशब्दः प्रयुक्तो
निरर्थकः । योगः कर्मसु कौशलमिति वाक्यात् भक्त्या कर्मकौशलं वा भक्तियोगः । तदुक्तं शास्त्रार्थे ।

‘एवं सर्वं ततः सर्वं स इति ज्ञानयोगतः ।

यः सेवते हरिं प्रेम्णा श्रवणादिभिरुत्तमः ॥

प्रेमाभावे मध्यमः स्थाज् ज्ञानाभावे तथादिमः ।

उभयोरप्यभावे तु पापनाशस्ततो भवेत् ॥

तपोवैराग्ययोगे तु ज्ञानं तस्य फलिष्यति ।

योगयोगे तथा प्रेम स्तुतिभावं ततोन्वया’ ॥

व्यापारे स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवरूपं ब्रह्म । इदमेव ब्रह्मज्ञानमिति । अतस्ता-
दृशस्यानुभवैकवेद्यत्वाद्युक्तमविषयत्वम् । पाकभोजनतृप्तिवत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

द्रष्टव्यपदोक्तस्य ज्ञानस्य स्वरूपकथनम् । इदमिति ब्रह्मस्वभावजन्यम् । युक्तमिति अनुमेषस्य
प्रादुर्भावापेक्षत्वात् प्रादुर्भावस्य च वरणाधीनत्वात् प्रमाणबलस्य कौण्ठेन तस्माकिंचित्करत्वा-
द्युक्तम् । तथा चैतत्सर्वमनुसंधाय जिज्ञासासूत्रप्रणयनाद् व्यवहारस्थापनं प्रथमाधिकरणार्थं इत्यर्थः ।

रश्मिः ।

इति ध्यानादिसमाध्वन्तरूपनिदिध्यासनरूपं ब्रह्मेत्येतन्नब्रह्मपदेनान्वयः । तदुक्तं अत्र
ज्ञानमिति शेष इति । अग्रे पाठो चेत्यत्र वाकारोऽनादर इति । यद्वा, निदिध्यासितव्य इत्यत्र
निदिध्यासनाहं इत्यर्थाद् रूपपदेन निदिध्यासनेन रूप्यते व्यवहियते यजू ज्ञानं ब्रह्मेति भाष्यप्रकाशे
प्रकाशितम् । नितरां दिध्यासत इति निदिध्यासन सनन्ताद् ध्यै चिन्तायामित्यस्माद् भावे त्युद्ध ।
शुबोराकाः सनर्थोऽविवक्षितः रामानुजाचार्याणां विविदिपन्तीत्यत्र यथाऽविवक्षितः । ननु वेदोक्षर-
मात्रमपि नान्यथा वदतीति भाष्यात् सनर्थो वाच्य इति चेच्छृणु तात्पर्यं, ध्यानादीच्छापि
पुरुषार्थसाधिकेति । यथा जिज्ञासा विचारः सन् प्रत्यये न तु ब्रह्मज्ञानेच्छा पुरुषार्थसाधिका तद्वत् ।
तथा च गोरक्षसंहिता ।

‘यत् समाधौ परं ज्योतिरन्तरं त्रिभुतोमुखम् ।

तस्मिन् दृष्टे महायोगिगतायातं न विद्यते’ ॥

इति । ‘ता नाविदन् मय्यनुषङ्ग’ इत्यादि श्रीमागवते । अथवा तपो वैराग्ययोगे ज्ञानमित्यु-
क्तैर्ज्ञानयोगतः यः सेवते हरिमित्यत्र तथात्वे मध्यमाधिकारकथेयमित्याहुः अत्र ज्ञानमिति । तथा च
तपोवैराग्यफलं ज्ञानं निदिध्यासनेपीति भावः । लाघवायाहुः रूपेत्यादि । तथापि निदिध्यासितव्य
इत्यस्य प्रत्ययार्थयुक्तिप्रसङ्गः । ज्ञानस्येति सपरिकरस्य । स्वरूपेत्यादि गीतायामात्मसंयमयोगा-
ध्याये ‘शुचौ देशे’ इत्यादिनासनप्राणायामकाभ्यां मनसि सर्वतो निवृत्त्यापारे ‘यदा विनियतं
चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते’ इत्युक्तेः विनियते स्वयम् ।

‘प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्पमम्’ ॥

इति स्वयमुपलब्धं निजसुखं तस्यानुभवरूपम् ।

‘सुखत्रयं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

मुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते’ ॥

इति प्रोक्तं ब्रह्मेत्येवं स्वरूपकथनमित्यर्थः । ब्रह्मस्वभावेत्यादि एष ब्रह्मणः स्वभावः
पूर्वोक्तमनसि स्वयमुपलब्धं यन् निजमनन्तं सुखमानन्दस्वस्य स्वेन विषयीकरणं तद्धेतुः । तेन
स्वभावेन जन्यं ज्ञानं तदेव विषयात्मकं स्वेनेतिपदोक्तम् । न च नित्यज्ञाने जन्यपदप्रयोगानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । जनी प्रादुर्भाव इति प्रादुर्भावार्थकधातुप्रयोगात् । विषयजन्यज्ञानप्रादुर्भाववत् प्रतीय-
मानप्रादुर्भाव इत्युपचारात् । ननु चेदं बुद्धिस्त्विति व्याख्यानं त्यक्त्वा कुतो ब्रह्मस्वभावजन्यमिति
व्याख्यानं गौरवप्रसूतिमिति चेन्न, ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इति प्रतिज्ञाय ‘जन्माद्यस्य यतः’ इतिसूत्रे

रश्मिः ।

कार्यलक्षणप्रतिपादनेन सांकर्यात् कार्यलक्षणोक्तपरिणतजगज्ज्ञानं ब्रह्मस्वभावजन्यं जगच्चेति प्रत्यक्षम् । न च श्वेताश्वतरे 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा' । इत्यस्याग्रे इति चिन्त्यमिति दूषितत्वान् नैवमिति वाच्यम् । स्वभावबोधकश्रुतिविरोधेन श्वेताश्वतरस्य विकल्पात् । तामसत्वाच्च । षष्ठस्कन्धनवमेध्यायेपि । ॐ नमस्तेस्तु भगवन् नारायण वासुदेवादिपुरुष महापुरुष महानुभाव परममङ्गल परमकल्याण परम-
क्राशुणिक केवलजगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंसपरिव्राजकैः परमेष्ठात्मयोगसमाधिना परिभाषितपरिस्फुटपारमहंसधर्मेणोद्घाटिततमः कपाटद्वारे चित्तेऽपावृत आत्मलोके स्वयमुपलब्धनिजसु-
खानुभवो भवान्' इति । निजसुखं जीवीयमपि । आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभाव इति प्रामिष्यानसूत्रमाध्यात् । ननु भक्तियोगाध्याये कुत्रोक्तमिदं ध्यानादि । शृणु । 'अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते' इत्यत्रानन्यो योगो व्याकृत इति । अत्र योगो युज समाधाविति धातुनिष्पन्नः । इदमेव ब्रह्मणो भूमाधिकरणोक्तसुखरूपस्य सर्वात्मभावस्यापि मुल्याधिकारे ज्ञानम् । ऐच्छिकरूपैश्च ब्रह्मज्ञानमुक्तम् । मायिकसृष्टिपक्षेऽविरोधाध्यायोपान्ते ज्ञानप्रक्रियानिरूपणावसरे स्फुटीकार्यम् । एवकारस्तु भाष्ये क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशयोगाध्याये त्रयोदशे ।

'ऋषिभिर्वहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदंश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः' ॥

इतिवाक्ये ब्रह्मसूत्रपदं बहुधा गीतमित्यत्राद्यै विचिकित्साभावात् । एतदुत्तरोधेनैतदध्यायोक्तं 'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना' इतिवाक्योक्तध्यानादि । मनसीत्यादिभाष्योक्तं सर्वं च ब्राह्मम् । स्वभावजन्यैतादृशानुभवे वरणत्वेनाविर्भावत्वेन कार्यकारणभावाच्चद्वेषिकां श्रुति प्रमाणयन्त इव व्याचक्षते स्म अनुभवेत्यादिना । अत्रायं समुदितो भाष्यस्यार्थः अत इत्यारभ्य अविषयत्वमित्यन्तस्य । ब्रह्मज्ञानपदार्थज्ञाने सर्वं सुगममिति ब्रह्मज्ञानपदार्थः प्रोच्यते । तत्र ब्रह्म 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म' इत्युपनिषद्भूतेः सत्यादिचतुष्टयं ब्रह्म तत्र सत्यत्वमविनाशित्वे सत्यमविनाशीति श्रुतेः । सत्यमित्यत्र 'तत्र साधुः' इति यत् सति साधु सत्यम् । 'अस्ति ब्रह्मेति चेदेद सन्तमेनं ततो विदुः' इतिश्रुत्या ब्रह्मनिष्ठा सत्ता इति यदि वेद तमेनं सत्त्वं विदुरित्यर्थोद् ब्रह्मसत्तावेव सति साधु सत्त्वं तत्र ब्रह्मणि साधोः सत्यत्वमित्यत्र किमु वक्तव्यम् । साधोति परकार्यमिति साधुः 'अस्यैव चोपपत्तेरुष्मा' इति सूत्रात् विरहतापोपशमं साधोतीति साधुर्भक्तः आध्यात्मिकादिमित्यविति 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकमकिर्विशिष्यते' इति गीतायाः 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यविकारः परः' इतिनिष्पन्ना । नन्वविनाशित्वं सत्यत्वं सति साधुत्वं वा सत्यत्वं आधे रूढ्यापत्या वेदान्तेषु योगेन विचार इत्यस्या उक्तेस्त्यागापत्तिरन्त्ये श्रुत्या व्याकरणस्युतिबाध इति चेन्न सति साधुत्वे सत्य-
विनाशित्वस्य सत्यलक्षणत्वात् । अत्राचार्योक्तेर्वेदतौल्यादिकल्पो वेति । तस्य सत्यपदस्य 'सत्य ज्ञानं' इति श्रुत्या ज्ञानपदसामानाधिकरण्यं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थबोधकत्वरूपमुपपादनसामिषम् । तत्र ज्ञानत्वं नाशरहितत्वे सति चैतन्यत्वम् । नाशरहितं चैतन्यं ज्ञानमित्यभिधीयते इति श्रुतेः । सत्येऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यं चैतन्यमिति । जन्यज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय नाशरहितमिति विशेषणम् । ज्ञा अवबोधने भावे ल्युट् । तथा च भक्तावबोध इत्यभेदान्वयानुपपत्तिस्तत्परिहारो ब्रह्मणो निर्विकल्पक ज्ञानस्य लक्षणे संबन्धस्यानवगाहरूपः विशेष्यविशेषणसंबन्धानवगाहिज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वात् भक्तस्य सेव्यसेवकभावसंबन्धो भक्तसंबलित एव भगवोस्तद्द्वारा फलतीति पुष्टिमार्गीयमोक्ष-

रश्मिः ।

निरूपणग्रन्थोक्तदिशा तस्यापि अनवगाहः संप्रदायविर्भावधिकरणोक्तौल्लोभिमतेन चिन्मात्रभक्तस्याव-
बोधभेदः । सैद्धान्तिकपक्षे तु ज्ञानादिरूपप्रवृत्त्या सत्यस्य भक्तस्य भेदः । भक्तो रमारूपः श्रीभागो वाक्षरं
वा अद्वयत्वाधिकरणे वक्ष्यमाणम् । 'भग योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' इतिवाक्यात् ।
भाष्यास्तु त्वन्मते पदद्वयलक्षणातो वरं मदीत्या तत्पदे लक्षणा । तथाहि धान्यमसि पितुहीत्यत्र तण्डुले
धान्यशब्दवत्तदधीनत्वात्तदिति व्यपदेशः । प्राणवन्धनं हि सौम्य मनः इतिवाक्यशेषे जीवस्येशा-
धीनत्वोक्तेः ।

'यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव मण्यते ।

विद्यमाने विभेदेऽपि मिथो नित्यं स्वरूपतः' ॥

इति भारतोक्तेरित्याहुः । तथा च 'तस्मान् न भिन्ना एतास्ता आभिर्मित्रो न वै विभुः' इति
कृष्णोपनिषच्छ्रुतेर्भक्तस्याप्यभेदान्वयः । युक्तिरपि । आत्मनो भक्तकृतमानोरधिकपदार्थानां भागरूपाणां
त्यागेन भक्तेष्वलन्तानुग्रहाविर्भावितानां त्यागेन कृष्णोपनिषच्छ्रुत्युक्तोऽभेदः । यदि भागत्यागलक्षणा
न स्याच्छ्रुतिरभेदं न वदेत् । इत्यभेदान्वयोपपत्तिः । नन्वभेदान्वयः पूर्वोक्तोपपन्नो भक्त्याभेदा-
दानात् 'अन्तरा भूतभ्रामवत्' इति सूत्रे तथा प्रतिपादनादिति चेत् न भक्तस्य चतुर्विधपुरुषार्थेषु प्रयुक्तरूप-
कामत्वेऽपि ज्ञानेन बासुदेवरूपमोक्षरूपेण संचारिभावे व्यतिहारसूत्रोक्तोऽभेद उपपन्न इति । अथुना
ब्रह्मसत्तावतिर सति साष्टु सत्त्वं तस्य ज्ञानपदसामानाधिकरण्यं सर्वसंभतम् । नीलमुत्पलमिति वत् ।
न च सार्वदिकसेव्यसेवकभावसंबन्धं त्यक्त्वा कादाचित्काभेदमादाय सार्वदिकाभेदप्रतीतिसमर्थनं
दुर्घटमिवेति वाच्यम् । ज्ञानकाण्डमिति समाख्यया व्यतिहारसूत्रोक्ताभेदज्ञानस्य मुख्यत्वात् ।
सेव्यसेवकभावस्तु कोटिष्वपि सुदुर्लभस्य नारायणपदस्य प्रशान्तात्मनः ।

'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने' ॥

इतिवाक्याद् भवत्यत एव भक्तेः काचित्कं निरूपणं भक्तैकसमधिगम्यं च । अत
एव साक्षाद्भक्तिर्नास्त्येवेति द्वितीयस्कन्धव्याख्यासुवोचिनी परंतु नवमाध्यायस्य न भवतीत्य-
सिद्धान्तरूपा भक्तिपेक्षिका । ननु नित्यलीलाप्रवेशकामनया कृतं भगवद्भजनं येन तस्य पुंस-
स्तिष्ठतु वार्ताऽभेदसंसर्गोपोद्बलिका प्रवर्ततां तावद्भ्रमरमणवार्ता । तादृशां सत्यपदवाच्यानां
रमादीनां रमणस्य ज्ञानादिपदवाच्यस्य च सार्वदिकः सेव्यसेवकभावः संसर्गो न त्वभेद इति
चेन्न, श्रुतावप्रतीतत्वेनास्य संसर्गस्यानाविष्करणस्य विवक्षितत्वात् । 'अनाविष्कुर्वन्नन्यात्'
इतिसूत्रात् । अत्राश्रमधर्मैरेव लोके स्वं भगवद्भावमनाविष्कुर्वन् भजेतेतिभाष्यात् । न चायमभेदः
परमहंसधर्मः परमहंसोपनिषदि तथोक्तेर्न गृहस्थधर्मस्तथा चाश्रमधर्मोऽपि भाष्ये गृहस्थस्य विवक्षितः
'ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्' इतिसूत्रे 'आचार्यकुलात्' इत्युपक्रम्याये प्रव्यते 'धार्मिकान् विद-
धत्' इति, अतो धार्मिकपुत्रविवानमैहिकं कर्म श्रुतौ दृश्यत इति भाष्यादिति वाच्यम् । तत्र
गृहस्थधर्मैरनाविष्कारेऽप्यन्यत्र परमहंसादिधर्मैरनाविष्कारे बाधकमावात् । आश्रमधर्मैरिति
भाष्ये आश्रमधर्मस्य गृहस्थमात्रधर्मत्वविवक्षितत्वे आश्रमसंकोचापत्तेराचार्येणालुक्तमाख्यस्य तत्स्थल-
विषयत्वात् । यद्वा, गोपालतापिनीये 'स होवाचान्जयोनिश्चतुर्भिर्देवैः कथमेको देवः स्यात् ।

रश्मिः ।

एकमक्षरं यदि श्रुतं अनेकाक्षरं कथं सूतम् । स होवाच तं हि पूर्वं ह्येकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत्' इति श्रुतेः । एकं सजातीयभेदशून्यमेव स्वगतभेदशून्यं अद्वितीयं विजातीयभेदशून्यं ब्रह्मासीदिति क्रमेण विशेषणत्रयार्थः । न चात्र सत्यज्ञानपदयोर्न सामानाधिकरण्यापेक्षापि तु सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्मानन्तं ब्रह्मानन्दं ब्रह्मेत्येव सत्यादिपदब्रह्मपदयोः सामानाधिकरण्यमिति योजनादरणमिति वाच्यं वाक्यभेदापादकत्वात् । ननु सत्यत्वं ज्ञानत्वं सत्यादिस्थितं रूपं तत्र सत्यादिपदानां शक्तिराकृत्यधिकरणादिति चेन्न । शब्द इति चेन्नातः प्रभवादिति सूत्रभाष्ये विशिष्टे शक्त्यङ्गीकारात् स्थितरूपविशिष्टे शक्तेः । सत्यज्ञानयोः सत्यत्वं ज्ञानत्वं च महानात्मा 'सा महानात्मा तामाहुस्त्वन्तलादयः' इति वाक्यपदीयात् तयोः सविकल्पकज्ञानात्मकात्मत्वात् । सति सत्तारूपश्चात्मा । त्वंपदार्थादौपाधिकाद् विलक्षण आकाशवत् सूक्ष्मः केवलः सत्तामात्रतत्पदार्थश्चात्मेत्युच्यत इति श्रुतेः । विलक्षणत्वमाह श्रुतिः । आकाशेति । त्वंपदार्थस्तु स्थूलः, आत्मा तु सूक्ष्म इति विलक्षणः । एवं सत्यादेः सत्यत्वादेष्वेव संबन्धावगाहिज्ञानमप्यात्मा । सत्यज्ञानशब्दौ जातिशब्दौ सत्यत्वत्वं ज्ञानत्वत्वं च न शङ्क्यम् । 'परमतः सेतुन्मानसबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः' इति सूत्रेण सत्यत्वविशिष्टसत्यात् परमाशङ्कं सामान्यात्त्विति सूत्रेण निषेधकरणात् । अन्यत्र तु घटत्वत्वादिक धर्ममात्रं भूषणोक्तत्वादस्त्वेव सत्यत्वं ज्ञानत्वं चात्मानौ सत्यत्वत्वं ज्ञानत्वत्वं च सत्यसत्यत्वयोः ज्ञानज्ञानत्वयोश्च संबन्धरूपे आत्मत्वे वास्ताम् । सत्यज्ञाने साधनप्रमेयरूपेपि । सति साधुत्वस्य साधनत्वात् । ज्ञानस्य मोक्षस्य प्रमेयत्वात् धर्मार्थकामानां प्रमेयत्वेपि मुख्ये कार्यसंप्रत्ययात् तन्नाशान्तत्वं पूर्वत्वे व्यापकत्वे च सति चैतन्यमनन्तं नाम सृष्टिकारेषु सृष्टिषु सुवर्णविकारेषु सुवर्णमिव तन्तुकार्येषु तन्तुरिव अन्यत्वादिसृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्वं व्यापकं चैतन्यं अनन्तमित्युच्यत इति श्रुतेः । न अन्तोऽस्य वेदरूपचैतन्यस्य निरवधिचैतन्यमित्यर्थः । निरवधिचैतन्यत्वमेव पूर्वत्वे व्यापकत्वे च सति चैतन्यत्वम् । चैतन्यत्वं ज्ञानेतिव्याप्तमतो व्यापकमिति विशेषणम् । नन्वानन्दादयः प्रधानस्य इति सूत्रे पूर्णानन्दैश्चार्थादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः इति ब्रह्मैकदेशे ज्ञाने कुतो विशेषणं व्यापकमिति चेन्न । अव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चमात्रव्यापकत्वविवक्षणात् । अव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्वं व्यापकमिति श्रुतेः । अव्यक्तं भगवत्कृपा तदादिसृष्टेः प्रपञ्चः पुरुषादिसृष्टेः प्रपञ्चः मायादिसृष्टेः प्रपञ्चः । अन्ये सृष्टिप्रपञ्चा निबन्धे प्रपञ्चिताः अव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चस्तु आनुमानिकाधिकरणे ।

'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरालाभा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषाच्च परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' ॥

इति काठकश्रुतिमिः कृतः । अव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चोपादानचैतन्ये मुक्तजीवेऽतिव्याप्तिप्राप्त्यस्य पूर्वमिति विशेषणम् । पूर्वत्वं च सृष्टिपूर्वत्वं तेन नाव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चपूर्वत्वमादाव पूर्वोक्तप्रपञ्चोपादानेतिव्याप्तिः । ज्ञानानन्तपदयोः सामानाधिकरण्यं वेदान्तप्राभाष्यात् । न तु व्यापकत्वरूपं सागत्यागलक्षण्याऽविनाशिचैतन्यपूर्वचैतन्ययोरभेदान्वयः । पूर्वत्र तु सागत्यागलक्षणां विना सति प्रपञ्चि स्माध्वित्यर्थस्य भेदसंबन्धं विनाऽघटभानुस्य त्यागापत्तेर्वेदान्तप्राभाष्याद्वेवागत्यागस्य त्यागस्य

१. तद्वत् तत्र न स्थितं सत्कारव्यापकत्वाच्चैति विवेच्योक्तं स्थितम् ।

रहिमः ।

लक्षणोत्तररीकृता । वासुदेवरूपमोक्षरूपज्ञानेन संकर्षणरूपार्थरूपस्यानन्तस्याभेदान्वयो हि श्रीगोपाल-
तापिनीयश्रुतेः । वेदान्तानां वेदत्वेन वेदस्य धनत्वेनार्थत्वम् । धन धान्य इति धातुः वेदो धनमिति
निरुक्ते ग्रन्थे । तस्य संकर्षणरूपत्वं संकर्षणो हि सहस्रवदनो वेदात्येति 'वासुदेवकलाऽनन्तः' इत्यस्य
सुबोधिन्यां वेदसंकर्षणयोः सामानाधिकरण्यात् । इत्थं च 'अनन्ता वै वेदाः' इति श्रुतेर्न अन्तो
नाशोऽस्य चैतन्यस्य वेदस्येति बहुव्रीहिणानन्त वेदरूपं प्रामाण्यं संकर्षणरूपमर्थरूपं च । अनन्तं
जातिशब्दः अनन्तत्वविशिष्टे शक्तः । अनन्तत्वमात्मा उक्तवाक्यपदीयात् । अनन्तानन्तत्वयोः
संबन्धावगाहिज्ञानमप्यात्मा । अनन्तत्वत्वं न शङ्क्यं सामान्यात्त्विति सूत्रात् । अनन्तत्वमात्मा
अनन्तत्वत्वं अनन्तानन्तत्वयोस्तावत्संबन्धरूपमात्मत्वं वा । 'सर्वं ज्ञानमनन्त'मिति श्रीभागवते वैकुण्ठ-
धर्षणनादैकुण्ठवाचकमपीति विशेष्यमाह श्रुतिः । आनन्दमिति आनन्दत्व च सुखचैतन्यस्वरूपत्वे सत्य
परिमितानन्दसमुद्रत्वं अवशिष्टसुखसमुद्रत्वं च । आनन्दो नाम सुखचैतन्यस्वरूपमपरिमितानन्द-
समुद्रः । अवशिष्टसुखस्वरूपश्चानन्द इत्युच्यत इति श्रुतेः । आसमन्तान्नन्वते समुद्रात्ते इत्यानन्दः
व्रजन्तः । न परिमितः 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः' इति श्रुत्युक्तोऽक्षरानन्दः
परिमितः तद्वत् परिच्छिन्नो न किंतु 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुत्युक्तोऽपरिमितः । स आनन्दोऽपरि-
मितानन्दः स समुद्रोऽपरिमितानन्दः समुद्रः समुनन्ति उन्दी क्लेदने स्फापीति रक् ।

'निजमुरलिकानादाहानागतव्रजसुन्दरी-

निरुपमनवलेहाम्भोषेर्विचित्रतरोर्मिभिः ।

किमपि परितश्चाद्वाद्वास्तु प्रभुः प्रकटीभवच्च

प्रतियुवतिसभेदेनास्मदशां विषयः सदा' ॥

अपरिमितानन्दः समुद्रः स्वयं व्रजसुन्दरीः समुनन्ति इत्यर्थः 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव
भजाम्यहम्' इति वाक्यात् । अत्र छिद आर्द्रभावे दि-य-वेद वेदान्तेषु योगमात्रादणत्वात् ब्रह्मलक्षणत्वात्
न लीलाविशेषपरिज्ञानं न चानन्दस्य समुद्रः आनन्दसमुद्रः षष्ठीतत्पुरुषः अपरिमितश्चासौ आनन्द-
समुद्र इति कर्मधारय इति वाच्यम् । समुद्रपदे लक्षणपत्तेस्तस्याश्च प्रथमलक्षणे संभवात् । न हि
गङ्गातीरघोषस्य गङ्गाघोषावयवविशेषवत्त्व लक्षणं संभवति किंतु गङ्गातीरघोषस्यावयवविशेषत्वं
लक्षणमिति । समुद्रेऽतिव्याप्तिवारणायानन्देति विशेषणम् । आनन्दस्य समुद्र इत्युक्तौ षष्ठ्याभेद-
प्रत्ययनात् स्वगतभेदापत्तिरत आनन्दः समुद्रः । न च षष्ठ्या भेदप्रतिपादकत्वेऽप्येकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति
श्रुत्या सत्यज्ञानयोः सैव्यसेवकभावसंबन्धेऽप्यभेदप्रतीतिस्तथानन्दस्य समुद्र इत्यत्र षष्ठ्या भेदप्रतिपाद-
कत्वेऽप्यभेदप्रतीतिस्तथैव श्रुत्येति न स्वगतद्वैतमिति शङ्क्यम् । श्रीगोपालतापिनीये चतुर्व्यूहैक्य-
प्रतिपादकश्रुतेरस्याविषयत्वेन स्वगतद्वैतापत्तेः । एवं च समुद्रेतिव्याप्तिवारणायानन्देति विशेषणम् ।
न च यौगिकसमुद्रशब्दस्य लक्षणघटकस्य योगरूढसमुद्रशब्दप्रतिपादे समुद्रे नातिव्याप्तिप्रापकत्वमिति
वाच्यम् । शते पञ्चाशदिति न्यायाधोगरूढे शब्दे योगस्यापि सत्त्वात्तमादाय समुद्रे मुखेन यौगिक-
समुद्रशब्दस्यातिव्याप्तिप्रापकत्वात् । आनन्दसमुद्रत्वरूपलक्षणस्य गणितानन्देऽक्षरेऽतिव्याप्तिवारणा-
यापपरिमितेति विशेषणम् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुत्युक्तापरिमितानन्दसमुद्रः । इदमप्यपरि-
मितानन्दसमुद्रत्वम् ।

रक्षितः ।

‘यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दमेतज्जीवस्य यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः’ ॥

इतिब्रह्मोपनिषद्भृत्युक्ते जीवापरिमितानन्दसमुद्रेतिव्याप्तं आ अप्राप्येति छेदादतो विशेषणम् । सुखेत्यादि सुखं भूमा भूमाधिकरणात् । भगवान्न जीवः शोभनानि खानि अनेन सुखदुःखेत्यादिना करणे प्रत्ययः भावे वा । यतो अवाचो निवर्तन्ते आ समन्तात् प्राप्येति श्रुतिपदार्थयोः सतोर्नातिव्याप्तं पूर्वं लक्षणमिति चेत्तर्हि सत्यपदवाच्ये भक्तेऽपरिमितानन्दसमुद्रत्वमतिव्याप्तम् । न च भक्त्यापरिमितानन्दसमुद्रवत्त्वं न तु अपरिमितानन्दसमुद्रत्वमिति वाच्यम् । ‘तस्मान्न मित्रा एतास्ता आभिर्मित्रो न वै विशुः’ इति कृष्णोपनिषदोऽभेदाद्भक्तब्रह्मणोः अतः सुखेत्यादिविशेषणम् । सुखस्य भूमात्माद्रूपः सर्वात्मभावरूपत्वस्य लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्तदाधारो भक्तो न तु सुखरूपभूमरूपः । भगवत्त्वात्सर्वात्मभावस्येतिभाष्यात् । भक्तत्वात् सर्वात्मभावस्येत्यनुक्तत्वात् । न चोक्तश्रुतेर्मक्तस्य ब्रह्माभेदात् सर्वात्मभावरूपत्वमिति शङ्क्यम् । स भूमा कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्ने कृते भक्ते यो महिमरूपः सर्वात्मभावस्त्रिभिन्नलुपन्धादिसन्नभाष्यात् । सुखत्वे सत्यपरिमितानन्दसमुद्रत्वं सर्वात्मभावेतिव्याप्तमतः सुखचैतन्येति । सर्वात्मभावस्यानन्दविशेषत्वान् न चैतन्यत्वम् । सुखचैतन्यत्वे सत्यपरिमितानन्दसमुद्रत्वं कदाचित्प्रकटचैतन्ये सर्वात्मभावेतिव्याप्तमतः स्वरूपमिति । एवं च सर्वात्मभावस्य सुखचैतन्यत्वं वर्तते न तु तत्स्वरूपं कादाचित्कत्वात् । स्वपदानुपादानेपि सर्वात्मभावेतिव्याप्तिः । अत एकं लक्षणं सुखचैतन्यत्वे सति अपरिमितानन्दसमुद्रत्वं मुनिष्यन्नम् ।

‘सर्वानेव गुणान् विष्णोर्वर्णयन्ति विचक्षणाः ।

तेऽश्रुतोदाः समाख्यातास्तद्वाक्पानं सुदुर्लभम्’ ॥

इतिजलभेदग्रन्थोक्तमिष्टि नान्याप्तिः । ‘सत्त्वं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म’ इति श्रुतौ आनन्दमिति छान्दसं ननुसकत्वं न त्वानन्दोऽस्यास्तीत्यानन्दमर्थं आद्यजित्वा । आनन्दो नामेतिश्रुतौ धर्म्यानन्दोक्तः । अर्थस्य उरस्य तुन्द चतुर पतिता जटा धारा अन्न अम्ल लवण स्वाहाद्धीनात् वर्णात् अत्रार्थ आदिष्वानन्दपाठाच्च । इदानीम् ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो’ इत्यत्र चित्सतोर्ब्रह्मैक्यमुक्तमानन्दस्य प्रतिपादितं अवशिष्टानन्दस्य प्रतिपादनीयं तदर्थमवशिष्टसुखस्वरूपत्वमानन्दत्वमवशिष्टसुखं विषयसुखं ‘एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति’ इतिश्रुतेः । योगमात्रादरणाद्देवान्ते विशिष्टम् । शिष्टं विशेषणे रुधादि न तु शिव हिंसायां भ्रादि । परस्मैपदी तस्य सेदत्वात् । तथा च विशेषणं व्यावर्तकं व्यावर्तयति यच्चल्ल्यावर्तकं विशेषणव्यावर्तकं यत्तस्य विशिष्टमित्यत्र कप्रत्ययार्थः कर्मविशेष्यं यत्सुखं तद्विद्धं तत्सदृशं सुखमवशिष्टं सुखं ननु मर्त्युदासार्थकत्वात् । तत्र ब्रह्मानन्दपर्यन्तानन्दस्य विशेषणव्यावर्तको विषय इति । अवशिष्टं सुखं स्वरूपं तत्त्वं लक्षणं द्वितीयम् । सुखपदं सर्वात्मभावरूपसुखरूपस्यापि वाचकम् । भूमेव सुखमिति श्रुत्या भूम्नः सर्वात्मभावरूपस्य सुखपदवाच्यत्वात् । अन्यथा भगवत्त्वात् सर्वात्मभावस्येतिभाष्यविरोधापत्तेः । तथा च जीववदानन्दस्यापि मुक्तौ ब्रह्मैक्यं न तु वागादीनामिव स्वरूपनाशनम् । ‘वाङ्मनसि दर्शनान्छन्दाश्च’ इति फलाध्याये वक्ष्यन्ति स्याचार्याः । तथा च भाष्यम् । ब्रह्माश्रित्वेन जीवस्यानन्दात्मकत्वादिति । अस्य भाष्यस्य भाष्यप्रकाशे आयासः सिद्धान्तमाहुरिति मर्यादाभ्यां इति शेषः । भाष्यप्रकाशे तु वागादीनां स्वरूपनाशनमुत मणिसर्गादयसश्चामीकरत्वमिदं तत्त्वमेव-

रश्मिः ।

लौकिकत्वसंपादनं भगवदनुग्रहादिति संशये भक्तसूक्ष्मदेहस्य चाभीकरत्ववदयसोऽलौकिकत्वसंपादनं सिद्धान्तितम् । तत्पुष्टिर्भागे इत्यपि तत्रैव । ननु 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति तैत्तिरीयश्रुत्येदं ब्रह्मलक्षणमप्रसिद्धं विरुद्धमनुपादेयमिति चेन्न । अत्र विशिष्टे शक्तेः । परब्रह्मत्वमित्यत्र परमात्मनः प्रत्ययेन परब्रह्मणः प्रकृत्याभिधानादेतच्चतुष्टयस्य तलक्षणत्वात् । प्रसिद्धस्य लक्षणस्य ब्रह्मलक्षणत्वात् । तथा च श्रुतिरेतद्वस्तुचतुष्टयं यस्य लक्षणं देशकालनिमित्तेष्वव्यभिचारि स तत्पदार्थः परमात्मा परं ब्रह्मेत्युच्यते इति लक्षणमव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवरहितं वस्तुतः पुनर्देशकालनिमित्तेष्वव्यभिचारिदेशकालयोर्द्रव्यत्वेन प्रकटसदंशत्वात्तत्रास्य लक्षणस्य व्यभिचारो नास्ति प्रकटसत्यज्ञानानन्तानन्दे संगतत्वात् । अस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिर्नोऽस्तीत्यर्थः । निमित्तानां कारणानां प्रकटचित्सदंशत्वात् न तत्र व्यभिचारोऽतिव्याप्तिरस्यास्ति । यद्वा देशकालनिमित्तेषु यस्यैतद्वस्तुचतुष्टयं लक्षणमव्यभिचारि अव्याप्त्यादिरहितं स [देशः कालो निमित्तं स्वर्गसुखदुःखाभावात्मसुखरूप] तत्पदार्थ इति श्रुतिकठिनपदव्याख्या । अत्र श्वेताश्वतरोपनिषच्छ्रुतिः ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्म कृतः स जाता जीवाम केन क्व च प्रतिष्ठिताः अधिष्ठिताः केन सुखेन्तरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थां 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष' इति चिन्त्यम् । संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः । ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां । यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यपितिष्ठत्येक' इति । श्रुत्यर्थश्चमसचदित्यधिकरणे प्रहस्ते चास्ति । अत्र कालस्य भूतपदवाच्यदेशस्य च चिन्त्यत्वं चिन्त्यप्रयोजनत्वं तथा च 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च दि' इति सूत्रस्य देशकालसृष्टावप्यात्मन्येव साधिकरणस्य सृष्टत्वाच्चेति भाष्यम् । अत्र निमित्त-भूतिरिच्यते निमित्तमिह फलमिति 'निमित्तात्कर्मयोगे' इतिसूत्रे सिद्धान्तकौमुदीकारोक्तेः तथापि यः कारणानीत्युक्तं कारणं निमित्तम् । यदि च प्रहस्ते श्वेताश्वतरश्रुतयः कौर्मवाक्यैरुपबृंहिता इति तामस्य इत्युच्येत तदोक्तार्थाधिकारे संपन्ने राजसश्रुतिभिः राजसत्वनिवृत्तौ सत्यां राजसत्त्वाधिकारे संपन्नेय ज्ञाते सात्त्विकीमिन्द्रयासंपन्नेऽथ ज्ञाते निर्गुणाभिः निर्गुणत्वाधिकारसंपत्तिर्ज्ञातव्या । मध्वाचार्यादिभिः तामसत्त्वादिभिर्भागस्याकृतत्वात् पुराणेष्व्यात्मगुणसत्त्वादिभिः सगुणत्वे श्रुतिष्वप्यात्मगुणसत्त्वादिभिः सगुणत्वम् । 'गौणश्वेत्तात्मशब्दात्' इतिसूत्रात् न प्राकृतगुणसंघन्धात्सगुणत्वं वा । अनन्तानन्दपदयोः सामानाधिकार्यं भाष्ये कृतम् । संकर्षणरूपार्थरूपप्रमाणरूपानन्तेन सममचिररुद्धरूपधर्मरूपफलरूपानन्दस्य अमेदान्वयो हि श्रीगोपालतापिनीयश्रुतेः । धर्मस्य भूतत्वं 'प्रणम्य देवं भूयानं' इति श्रीभागवतसुबो-धिण्यामस्ति । भूयैव सुखमिति श्रुतौ भोक्षापेक्षया भूक्षोऽनिरुद्धस्य सुखमवधारितं भोक्षस्तु मुक्तिर्हित्वा-न्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरिति वाक्यात् स्वरूपवस्थानम् । तन्निवृत्तिर्भोक्ष इति श्रुतेः । तस्यानात्मनो देहादीनात्मत्वेन योमिमन्यते सोमिमान् आत्मनो बन्ध इति श्रुत्युक्तस्य बन्धरूपाभि-मानस्य निवृत्तिरित्यर्थः । अतो भोक्षस्य प्रमेयत्वं तत्पूर्वसुखम् । आनन्दस्तु फलं आनन्दो गुणशब्दः सुखपर्यायत्वात् । सुखस्य नैयायिकमते गुणत्वात् । स आनन्दत्वविशिष्टे शक्तेः आनन्दत्वमात्मा उक्तवाक्यपदीयात् । आनन्दानन्दत्वयोः संघन्धावगाहिज्ञानमप्यात्मा । आनन्दत्वत्वं न शङ्क्यम् आनन्दत्वमात्मा । आनन्दत्वत्वं आनन्दानन्दत्वयोः संघन्धरूपमात्मत्वं वा । अत्र सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म सत्त्वं ज्ञानत्वं अनन्तत्वं ब्रह्मत्वं संघत्वं तु आत्मस्वरूपम् । सत्त्वं ज्ञानमनन्तमानन्दं परब्रह्म । सत्त्वं ज्ञानत्वमनन्तत्वमानन्दत्वं परमात्मेत्युच्यते । परब्रह्मपरमात्मनोः संघन्धः सत्यत्वात्

रक्षितः ।

ज्ञानत्वमनन्तत्वत्वमानन्दत्वत्वमित्येवं रूपचतुष्टयात्मकः । न च समवायः संबन्ध इति शङ्क्यम् । समवायाभ्युपगमसूत्रे तर्कपादे तादात्म्यस्य भाष्यप्रकाशे एभिरङ्गीकारात् । एवं चोक्तब्रह्मणो ज्ञानं जीवस्य सत्यपदवाच्यभक्तस्यानन्तानन्दस्य ब्रह्मणो ज्ञानमनुभवः । न च ब्रह्मण इति भेदपृथक् विषयत्वमात्मायुक्तमविषयत्वमिति भाष्यविरोध इति शङ्क्यम् । तादृशज्ञानस्याविषयत्वेनांशतो विषयत्वाभावेन सर्वस्य युक्तमविषयत्वमिति । न च स्वगतद्वैतापत्त्या ब्रह्मज्ञानं, ब्रह्मज्ञानमिति कर्मधारयः इति वाच्यम् । श्रीगोपालतापिनीयश्रुत्या पट्टीतत्पुरुषेऽपि स्वगतभेदाभावात् । कर्मधारयस्तु संभवस्य न चतुष्टयरूपग्रहण एकज्ञानत्वायोगात् अभेदान्वयाभावात् । ब्रह्म न ज्ञानमात्रमिति भेदावगाहि-प्रत्ययात् । षट्पटकुण्डलकुसुलानि न षट् इति प्रत्ययवत् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यभेदोऽपि 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्त्य त्वं पुरुषोत्तम' इति वाक्यात् । ब्रह्मज्ञानैकवाक्यतायै ततोऽप्येवमिति आरभ्य ब्रह्मेत्यन्त-फक्कार्थः क्रियते । इदमेव ब्रह्मज्ञानमिति फक्कार्थैकवाक्यतायोपक्रममाध्यात् । पदचतुष्टयस्य सत्य-मनन्तमानन्दं ज्ञानमिति क्रमेण । तत्र सत्यपदार्थमाहुर्भाष्ये तत्त इति । तत् इति क्रमवाचकं पदं मननानन्तरमित्यर्थः । एवमभ्यासेनामृत्येति यावत् । आद्युत्तरिसकृदुपदेशादिति सूत्रात् । पूर्वोक्तार्थस्य निर्धारणे श्रवणमनने स्ताम् । ननु निर्धारणार्थं मननमनावृतं भाष्ये प्रोक्तम् । निर्धारणे मननं भवतीति भाष्यात् इति चेत्तर्हि तद्दाढ्ये पूर्वोक्तार्थस्य निर्धारणदाढ्ये वा श्रवणमनने स्ताम् । 'निमित्तात् कर्मयोगे' इत्यस्य प्राप्तिरपि न यथा निर्धारणार्थमित्यर्थो भवेत् । तथा च ततोऽप्येवं भवतीति भाष्य-योजना । एवं वाक्यभेदो विभाव्येत, तर्हि ततोऽप्येवं पूर्वोक्तश्रवणमननयोरामृत्युत्था ध्यानादिसमाध्यन्त-रूपनिदिध्यासनरूपं ब्रह्मेति योजना । निदिध्यासनत्वं ध्यानादिसमाध्यन्तत्वं प्रेम्णो ध्यानादितः पूर्वस्य सत्त्वं ज्ञेयम् । 'भक्त्या प्रसन्ने तु हरौ त योगेनैव योजयेत्' इति निबन्धात् । द्वितीयस्कन्धे ध्यानादितोन्यस्याभावात् । तत्र ध्यानं ध्यै चिन्तायामित्यस्य रूपम् । अत्र ध्यानविषयः सत्यदार्ढ्यस्तत्र साधुस्त्वमपि ध्यानरूपं यत्प्रत्ययार्थः । एवं धारणायां सत्यदार्ढ्यं ध्यानविषयत्ववज्ज्ञानानन्तपदार्थ-योरपि ज्ञेयम् । अत्र ध्यानं ध्यानविन्दूपनिषदुक्तं तथाहि ।

‘स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मथनान्म्यासादेवं पश्येन्निरुद्धवत्’ ॥

इत्यत्र निर्मथनदण्डत्वेन ध्यानमुक्तम् । ध्यानं निर्मथनं तस्मान्म्यासाः पुनः पुनः कीर्तनमावर्तनं वा तस्मादित्यर्थः । एवं पूर्वोक्तपरामर्शेन । पूर्वोक्तं तु ।

‘प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रभतेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्’ ॥ इति श्रुत्युक्तम् ।

अथ तादृगे तद् आपाते आपातः गत्यर्थस्य हन्तेः । निरुद्धवदिति गुहं संवरणे संवरणमिवत् । द्विती-यान्ताद्वितीः प्रथमान्ताद्वा वतिः स्वीयत्वेन सम्पगृह्यतवत् स्वीयत्वेन सम्पगृह्यतं वा स्वीयत्वेन सम्पगृह्यतो वा गायत्र्यर्थकारिकासु प्रणवार्थोक्तः । सर्वात्मभावकारणं वरणं साधनाध्याये लिङ्गस्य स्वाधिकरणीयवरण-जसर्वात्मभावेति भाष्यात् । प्रणवचतुरात्मा आत्मा सत्यं ब्रह्म त्रितयात्मेति न लक्षणश्रुतौ ह्यधिकपदार्थ-निवेशः शङ्कनीयः । नवीनभावजनक इत्यादिगायत्र्यर्थनिरूपणकारिकासु प्रणवार्थः साधुत्वप्रयोजकः । यद्यपि ध्यानविन्दुः समार्यातस्तेजोविन्दुः परं ध्यानमिति परपदसामर्थ्यं वलीयस्तथापि तद् ध्यानम् ।

रश्मिः ।

‘दुःसाध्यं च दुराराध्यं दुःप्रेक्ष्यं च दुराश्रयम् ।
दुर्लभं दुस्तरं ध्यानं सुनीनां च मनीषिणाम्’ ॥

इतिश्रुतेः दुःसाध्यत्वादिविशिष्टमिति तत् उपरम्यते । उदाकाङ्क्षायामुपनिषद् द्रष्टव्या ।
अथ धारणा ।

‘मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् ।

धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्तितः’ ॥ इत्यमृतविन्दूपनिषदि ।

प्रथममात्मपदं ब्रह्मपरं द्वितीयं जीवपरं यद्यपि तथापि धारणाया द्वादशाङ्गेषु युगपन्मनो-
धारणरूपात्वेन जीवस्य धारणाकर्तृत्वेन तत्कर्मत्वायोगात् द्वितीयमपि ब्रह्मपरम् । तिष्ठेदित्यस्य
क्रियापदस्याध्याहार्यमाणस्य श्रुतावप्रयोगो धारणानन्तःपातित्वात् । अथ सत्यार्थे मन आदिपदार्थानां क
क संनिवेश इति चेदुच्यते यत्तत्सत्यार्थे साधौ कुतः साधोतीत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षायां मनसि आत्मनि
संक्षेप्यामीति संकल्पात्मकस्य ध्यानं द्वादशाङ्गेषु एकैकाङ्गस्य चिन्तनं कृत्वात्मनि बुद्ध्या
संक्षेपे प्रेरणं युगपद् द्वादशाङ्गेषु कृत्वा ब्रह्मधारणा ध्यानं च पूर्वोक्तं समाधिं च साधोतीत्यर्थात् ।
द्वितीयात्मपदार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थे सति । सत्यपदार्थस्तु ह्यत्र सुप्तशक्तिरसुप्तश्च ‘मेनेऽसन्तमिवात्मानं
सुप्तशक्तिरसुप्तश्च’ इतिवाक्यात् । ‘अस्ति ब्रह्मेति चेद्रेद सन्तमेनं ततो विदुः’ इतिश्रुतेर्ब्रह्मसत्तावेत्ता
सञ्जीवः । अस्ति शक्तिर्वैतु सद्ब्रह्म । यद्यप्यात्मपदार्थः सत्यत्वं सति साधु सत्यमित्यत्र विशेष्य-
विशेषणसंबन्धावगाहिज्ञानत्वात् तथापि सदप्यात्मा ब्रह्मत्वात् विशेष्यविशेषणसंबन्धावगाहित्वेन स
प्रकारकत्वमात्रकृतभेदात् ब्रह्मात्मैकदेशविकृतमनन्यवदिति वैयाकरणोद्धोषात् । अथ समाधिः ‘यं
लब्ध्वाप्यवमन्येत समाधिः परिकीर्तितः’ इत्यमृतविन्दुश्रुतिः । अत्र सर्वात्मभावं लब्ध्वाप्यवमन्येत
हीनावबोधविषयं कुर्यात् इत्याज्ञा सर्वात्मभावस्यान्यहीनावबोधविषयकरणं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे
साधितम् । मूमेव सुखं नाल्पे सुखमस्तीति मूलक्षणमेव सर्वात्मभावलक्षणम् । यद्वा यमात्मानं
लब्ध्वावबोधं कुर्यात् तदवबोधकरणं समाधिः । अन्वमन्येत इतिपाठे वर्णविकारः अवमन्येत इति ।
यद्वा ओ विष्णुः सुप्तां सुलुगिति सोर्लुक् मन्येत इत्यत्र कर्मप्रत्ययात् अमो लुगवा ई यं अं लब्ध्वेत्यर्थः ।
एवं सति साधुः सत्यो भक्तादिव्याकृतः । इदानीं सति अस्ति ब्रह्मेति वेतरि साधुं व्याचक्रुः
मनस्तीति सर्वत इत्यादिविशेषणम् । मनसो योग्यत्वाय ‘सर्वत्र निवृत्त्यपारो भगवत्परो भवति’ इति
सुबोधिन्याः ‘अतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते’ इति विन्दुस्तोकोपनिषच्छ्रुतेः । चित्त
इत्यनुत्तवा मन इत्युक्तं तत् स मानसीन आत्मा जनानां सर्वात्येतिश्रुतेः । चित्ते भगवन्मते
उद्धादिततमः कपाटद्वारे चित्ते इति षष्ठस्कन्धवाक्यात् । भक्तादेस्तादृशे मनसि स्वयमात्मना
साधननिरोपेक्षेण उपलब्धं निजमनन्तं सुखं आनन्दस्तस्यानुभवो ज्ञानं स्वयं प्रकाशरूपमपि तद्रूपम् ।
तथा च ‘अस्ति ब्रह्मेति वेतरि स्वयमुपलब्धं निजं सुखं तस्यानुभव साधोतीत्यर्थः । तथा च षष्ठस्कन्ध-
वाक्यं सिद्धम् । ‘ॐ नमस्तेस्तु भगवन्नारायण वासुदेव आदिपुरुष महापुरुष महानुभाव परममङ्गल
परमकल्याण परमकारुणिक केवलजगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंसपरिव्राजकैः
परमेयात्मयोगसमाधिना परिभाषितपरिस्फुट्यारमहंस्वधर्मेणोद्धादिततमः कपाटद्वारे चित्तेऽपावृत आत्म-

रश्मिः ।

लोके स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवानिति । निजसुखं जीवीयमपि आनन्दान्शस्तु पूर्वमेव तितोहितो येन जीवभाव इत्युक्तम् । नन्वेतस्यैव मुख्यश्रुत्युपपत्त्यक्तत्वे किं मानमिति चेन्न सिद्धवाक्यत्वात् । तथा च निबन्धः पष्ठस्कन्धस्य ।

‘भक्तिर्मूर्तिमती तत्र देवरूपा सुसंस्थिता ।

तद्वधष्यतिरेकेण न सा निर्गन्तुमर्हति ॥

अतो हरिः सर्वदेवैः स्तुयते सिद्धभावितैः’ । इति ।

ध्यानादिसमाध्यन्तरूपमनसीत्यादिविसर्गरहितभाष्यपाठे तु ध्यानादीनां मनसो वृत्तीनां मनस्वात्तद्रूपमनसीत्यादिः । तथा च श्रुतिः ‘कामः सकल्यो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भाषिले- तत्सर्वं मन एव इति बृहदारण्यके । तस्य प्रमाणबलस्य । ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः’ इति श्रुतावेवकारेण कौण्ड्येन नाहं वेदैरिति पक्षे वरणेपि प्रमाणबलानुपयोगः । एतत्सर्वं गीतात्रयोदशाध्यायोक्तं व्यवहार- स्थापनं ज्ञेयासृतमुपक्रम्य ‘अनादिमत्सरं ब्रह्म’ इत्यादिशब्दव्यवहारोभिधादिलक्षणो ‘मृतमर्तुं च तज्ज्ञेयं’ असिष्यु प्रभविष्यु च’ इति चेत्यनुमानं ‘ऋषिभिर्बहुधा गीतं’ इत्येतिह ‘सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयम्’ इत्यप्रत्यक्षत्वेपि दिव्यचक्षुषा दृश्यत्वात्प्रत्यक्षं ब्रह्म जगज्जन्मादिकर्तुं शास्त्रयोनित्वात् इत्यत्र जगज्जन्मादिकर्तृत्वव्याप्यशास्त्रयोनित्ववद् ब्रह्मेति परामर्शो व्यापारः समवहारः ऐतिह्यं शब्दात्मकं तत्र पूर्वोक्त एव व्यवहारः । प्रत्यक्षे योगजधर्मो व्यापारो व्यवहारः । प्रथमाधिकरणार्थः प्रथमेऽधिकरणे सर्वमधिकृतं तत् किं इति प्रश्ने ।

‘तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः’ ॥

इति त्रयोदशाध्याय उत्तरम् । अत्र ज्ञेयं प्रथमाध्याये ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’ इति भक्तिप्राकरणिकश्रुतेः । क्षेत्रमविरोधाध्याये चतुर्थपादे शरीरान्तःस्थानां प्राणादीनां विचारात् । ज्ञानं साधनाध्याये ‘इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः’ इति वाक्यात् । तदनु ‘ब्रह्म संपद्यते तदा’ इत्यन्तेन आवृत्तिरसकृदुपदेशाधिकरणादिवाङ्मनसीलधिकरणाद्यधिकरणाद्यर्थसंग्रहः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञान्तर्ज्ञानमृतप्रकृतिसोक्षज्ञानवतः फलं ‘ये विदुर्यान्ति ते परम्’ इति माहात्म्यादिज्ञानेन भक्तिद्वारा परस्य पुरुषोत्तमस्य प्राप्तिः । कुतोऽयमर्थः ब्रह्मपदं विहाय परपदोपसंदानात् । व्याख्यातं चैवमेवानन्दमयाधिकरणे ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ इति श्रुतिस्थं परपदम् । नन्वस्त्वेवं बाधकाभावात् परं संपद्याविर्भावाद्यधिकरणाद्यर्थः कथं प्राप्तः । उच्यते । परपदपरमार्थः । आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध इति पुरुषविधब्रह्मणे पुराणमतेपि । श्रुतितात्पर्यविषयः कोटिकन्दर्पलावण्यो निर्गुण आनन्दमात्रः पुरुषविधः तस्यासिरीषं विद्वन्मण्डने निललीलावादे उदिता तथापि संपद्य प्रादुर्भावो न प्राप्त इति चेत् स उपपादित एव संपद्याऽविर्भावाधिकरणादौ तत्रैवेत्यलमनधिकारवार्तया । यदि तु ब्रह्मसूत्रपदैरित्यस्योपनिषद्भिरित्यर्थस्तथापि वेदान्तानां वेदत्वस्य भाष्यसंमततया छन्दःपदैर्नैव ब्रह्मण- च्छ्रुतिसूत्रयोरेककोटित्वादुक्तमपि युक्तम् । तदुक्तं फलाध्याये तुरीये पृष्ठिमर्थादामेदेन फलमुच्यते

रक्षितः ।

प्रभोरेव फलत्वं तन्निर्दोषत्वं च वर्ण्यते लीलानित्यत्वतः पूर्णगुणत्वं च ततोऽखिलमिति । ननु तथापि धर्मार्थ-
मोक्षकामा इत्यन्तं सत्यं कामार्थधर्ममोक्षा इति क्रमस्य प्रथममुपोविन्यां धर्मस्य ह्यापवर्गस्येत्यत्रोक्तत्वात् ।
अतो जगद्व्यापारवर्जन्यदेतत् । अतो ब्रह्मणि स्वरूपतः कार्यतश्च व्यवहारस्थापनं प्रथमाधिकरणार्थः ।
ननु कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमतः कारणात् ब्रह्मजिज्ञासाकर्मकोषिकारः प्रथमाधिकरणार्थः
कुतो नेति चेन्न ब्रह्मसंबन्धिनां जिज्ञासेति शेषपष्ठचा त्रयोदशोक्तयावदर्थसंग्रहात्कर्मशरीरप्रविष्टतदर्थं
विशेषणीभूतानुवृत्तिरिति विचारो मुख्यो न तु ह्यधिकाराथोऽनुवृत्तिविशेषणतयामिमेतत्वात् । यद्वा
भाष्ये 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति बाह्यमात्रनिवृत्तिकस्य ब्रह्मण अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति पदैव्यवहारः
स्थापित इति निरुक्तम् । अत्र तु तद्व्यूनतादोषं निग्रहस्थानमभ्युपगच्छद्भिर्ग्रन्थकारैः संपूर्णाधिकरणार्थं
उक्तः स समर्थनीयो व्यवहारस्थापनमधिकारहेतुरुपपदार्थयोरुपलक्षकमिति । तथा च अधिकारहेतु-
ब्रह्मजिज्ञासापदार्थसमूहो वाक्यार्थः । भाष्यार्थस्तु स्थापितपदव्याख्याने समर्थित एव । न च
जिज्ञासामुखेन कार्यलक्षणं प्रथमतो वक्तुं शक्यम् । सगुणब्रह्मजिज्ञासेत्यापत्तेः । न च लक्षणबलात्
सगुणस्यैव जिज्ञासेति वक्तुं शक्यम् । निर्गुणे तात्पर्यवृत्तिमात्रप्रतिपाद्ये प्रतिज्ञाया अनुपयोगादिति
वाच्यम् । तुरीये चतुर्थचरणे नित्यलीलानिरूपणावसरे निर्गुणस्योपपादनादस्त्युपयोगः । किं च ।

‘निर्गुणो वा भिन्नो वा श्रवणे क्रियते यदा ।

तन्ब्रवणं तु व्यर्थं स्यादित्येवं लक्षणं परे’ ॥

इति । ब्रह्मणीत्यादि एतेन श्रवणाङ्गत्वं भीमांसायां समर्थितम् । तेन पूर्वं वेदान्तान् श्रुत्वा
पश्चात्माननरूपभीमांसेति श्रवणमङ्गमस्याः सा श्रवणाङ्गभीमांसेति श्रोक्तम् । शब्दव्यापाररूपव्यवहारा-
स्थापने सत्यस्य श्रवणं न स्यात् 'यतो वाच' इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणोऽव्यवहार्यत्वात् । अत्र घटीतत्पुरुषपक्षे
'श्रोतव्यो भन्तव्यः' इत्यस्या इदमित्यतयाऽविषयो ब्रह्मविचारः । भाष्ये । माहात्म्येत्यादि ।

‘भगवान् ब्रह्म कात्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।

तदध्यवसात्कृतस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत्’ ॥

इतिवाक्यात् यत इत्यस्य माहात्म्यज्ञानादिक्यज्ञानाच्चेत्यर्थात् ।

‘यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपुरुषे ।

भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहमयापहा’ ॥

इति वेदत्रया भीमांसासंहितायाः पुष्टिफलं श्रद्धातिर्मक्तिरनुकमिष्यति इतिभक्तिर्माहात्म्यज्ञान-
फलम् । ननु श्रवणं च फलमित्युभयं च फलं कथमपरं च तुरीयाध्यायोक्तवर्णाश्रमाचारेसेवोभय-
सर्वोत्पन्नावा न कुतः फलमिति चेन्न । पूर्वभीमांसानिर्णयफलमुक्तं संदेहवारणं दार्ढ्यं च । अत्र तु
श्रवणाङ्गभीमांसेत्येते न तु भीमांसानिर्णयः तस्यां तु तत्संबन्धिज्ञानं फलं भीमांसा जन्माद्यधिकरणे
निरङ्गशङ्कगङ्गनादिकर्तृत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वेन कृता ब्रह्मणस्तत्संबन्धित्वं ब्रह्मणोऽसंदिग्धत्वात्
तन्माहात्म्ये निरङ्ग इत्यादि उक्तदेवत्वरूपे संदिग्धेति तज्ज्ञानं माहात्म्यज्ञानमिति तस्य फलस्य
शुक्लत्वात् यथा धर्मभीमांसायां भीमांसासंबन्धी धर्मस्तस्य ज्ञानं फलम् । तथा युक्तत्वात् ।

रश्मिः ।

['त्वमात्मनात्मानमवेद्यमोषदृक्
परस्य पुंसः परमात्मनः कलाम् ।
अजं प्रजातं जगतः शिवाय तन्-
महानुभावाम्युदयोधिगण्यताम्' ॥ इति
'इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा
स्त्रिष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः ।
अविच्युतोर्थः कविभिर्निरूपितो
यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम्' ॥ इति
'त्वमप्यदप्रश्रुतविश्रुत विभो
समाप्यते येन विदां बुभुत्सितम् ।
प्रस्थ्याहि दुःखैर्मुहुरदितात्मनां
सङ्केशनिर्वाणमुपन्ति नान्यथा' ॥

इति भगवतो नारदस्य गुरुचरण श्रीद्विन्यासान् प्रति वचनात् ।]

'महात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः ।

स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथा' ॥

इतिपञ्चरात्रे माहात्म्यज्ञानस्य भक्तेः पूर्वत्वात् दैवीसंपत्संपन्नानुशास्त्रानुभवाच्च माहात्म्यज्ञानं फलं श्रुतायाः । नित्यलीलाप्रतिपादनाद्देवो भगवानिति प्रतीतिः । तत्त्वमस्याद्युक्ताभेदो नात्र भक्तिफलक उपात्तः माहात्म्यज्ञानं तत्त्वमस्यादिमहावाक्योक्ताभेदस्योपलक्षकं तेन तस्य किञ्चिन्न्यूनसाधनत्वं व्यज्यते श्रद्धादीनां तस्य साध्यत्वात् माहात्म्यज्ञानानन्तरं स्वयं भवनादनुक्तिः ग्रन्थगौरवभयात् । भीमांसाविचारे श्रीमागवतफलविचारस्तुभयोः श्रवणघटितत्वेन तत्र श्रवणे दशविधलीलानां श्रवण-विषयत्वावच्छेदकत्वात् । उभयफलकत्वं भीमांसायां संयोगपृथक्त्वव्यायेन । अपरं च वर्णाश्रमाचार-जन्या भक्तिर्निबन्धटीकायामेतादृशभक्तादर्शनान्नास्तीत्युक्तेर्नात्र निरुल्लिखिता । सेवोभयं तु यदा फलदित्सा भगवतस्तदा श्रीमदाचार्यमार्गश्रद्धया शरणागतौ भवति इति न सकलाधिकारकम् । सर्वात्मभावस्तु 'प्रदानवदेव तदुक्तम्' इत्यधिकरणे दानसाध्यः इत्यन्यदेतत् । एवं च भीमांसपार-म्योक्तासंभावनाविपरीतभावनानिवृत्त्या श्रवणं तेन माहात्म्यं देवत्वज्ञानं फलमिति निष्पन्नम् । एवं च ब्रह्मत्वं ब्रह्मेति निर्विकल्पकं ज्ञानम् । अत्राध्यारोपापवादलक्षणसंगत्या जगज्जन्मादिकर्तृत्वादि तत्रारोप्यात्रे ब्रह्मनिरूपणे 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' इत्येनेनापवादादिति कश्चित् श्रूयात् तं प्रतिश्रूयात् परमतभाषैषा समाधिभाषापोषिका न प्रमाणम् । प्रमाणं तु समाधिभाषा तत्र 'अनर्थोपशमं साक्षाद् भक्तियोगमधोक्षजे' इति भक्तियोगे दृष्टे भक्तिमार्गविरुद्धः कथमारोपापवादः । भगवन्माहा-त्म्यनाशकत्वात् । अत एवोक्तम् अरूपवत्सूत्रे एकदेशिमतेन समाधानमाहेतिसाम्ये । अतो भक्तिमार्गे विद्वन्मण्डनोक्तदिशा सगुणनिर्गुणयोरभेदः । अतो निर्वाहकलक्षणसंगत्या ब्रह्मनिरूपणम् । एकस्य ब्रह्मज्ञानस्य निर्गुणस्य गुणश्रुतिनिरूपणयोरविर्भावकत्वेन श्रुतितात्पर्यविषयस्य च सगुणनिर्गुणश्रुति-निरूपणयोरविर्भावकत्वेन च निर्गुणब्रह्मनिरूपणानन्तरं किं ब्रह्मज्ञाननिर्वाहप्रयोजकमिति जिज्ञासया सगुणब्रह्मनिरूपणमिति । तथा 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' 'ब्रह्मविदामोति परम्' 'संप्रधाविर्वा-'

अतः अथवाङ्मयीमांसायां माहात्म्यज्ञानफलायां भगवद्वाक्यानामन्यपर-
त्वेऽन्यवाक्यानां च भगवत्परत्वे दिव्यधर्मादिव्यधर्मव्यत्यासेन वैपरीत्यं फलमा-
प्येत । तदर्थं दिव्यधर्मनिर्धारो द्वितीयाधिकरणे विचारितः । वेदा एव वाचकाः,
अलौकिकमेव कर्मेति । ततः पूर्णालौकिकत्वाय विधिनिषेधमुखेनाधिकरणद्वयम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

अतः परं द्वितीयाधिकरणार्थमाहुः अत इत्यादि, कर्मेतीत्यन्तम् । अत इति । ब्रह्मणि
व्यवहारस्यापनेन श्रवणविषयत्वसिद्धौ तत्स्वरूपादिविचारस्वावश्यकत्वात् । वैपरीत्यमिति ।
विपरीतभावरूपम् । अपरप्राप्तिरूपमिति यावत् । विचारित इति हेतोः साध्यस्य च कथन-
मुखेन निर्णीतः । तत्स्वैवाकारो वेदा एवेत्यादिनोच्यते । अग्रिमार्थमाहुः तत इत्यादि,
पूर्णालौकिकत्वायेति अभिन्ननिमित्तोपादानरूपताबोधनेन तथात्वाय । विधिनिषेध-
मुखेनेति । समन्वयेन हेतुना पूर्णालौकिकत्वस्य विधियुक्तेन स्थापनम् । अन्यवहार्थत्वस्य प्रधानस्य

रश्मिः ।

स्वेन शब्दात् इत्यादिभिः सधर्मकब्रह्मनिरूपणानन्तरं किं ब्रह्मज्ञाननिर्वाहप्रयोजकमिति जिज्ञासया-
स्यन्मते बृहद्ब्रह्मनपुराणे उत्तरस्थाने खिले च ।

‘नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरच्युत ।

सगुणं ब्रह्म सर्वेदं वस्तुषुर्द्धिर्न तेषु नः ॥

ब्रह्मेति पठ्यतेऽस्माभिर्यद्रूपं निर्गुणं परम् ।

इत्याद्युक्त्वा ।

‘तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि देयो वरो हि नः ॥ इत्युक्तेः

श्रुत्वैतद्दर्शयामास स्वं लोकं तमसः परम् ।

इत्यादिभगवदर्थितनिर्गुणब्रह्मनिरूपणं कृतमिति । ‘नहि विरोधो भगवति’ इति ‘यस्मिन् विरुद्धगतयो
यनिश्च पतन्ति’ इतिवाक्याभ्यां तादृशमेव ब्रह्मस्वरूपं यादृशं श्रुतयो वदन्ति न तु कृतककल्पन-
कल्पनवशान्निर्णीतम् । भगवद्वाक्यानां ‘को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्’
इत्यादीनामानन्दमयाधिकरणविषयवाक्यानां भगवत्पदं ज्ञापयति श्रीभगवतीयसमाधिभाषानुसारि-
कृष्णवाक्यानुसारिभाष्यमिति ‘ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दते’ इति शास्त्रार्थात् । अन्यपरत्वे
‘आनन्दमानन्दमयोवसाने’ इतिद्वितीयस्कन्धवाक्याजीवपरत्वेन्यवाक्यानां जीवमुख्यप्राणवाक्यानां
गतपादान्तोक्तानां सर्वधर्मोपपत्तेर्भगवत्परत्वे दिव्यधर्मा ‘दिव्यं ददामि ते चक्षुः’ इतिवाक्यात् दिव्य-
चक्षुर्वाद्या अदिव्यधर्मा साधारणचक्षुरादिसाक्षास्तेषां व्यत्यासेन वैपरीत्यविपरीतस्यैव भावस्तद्रूपं स्वार्थं
व्यञ्ज वा अपरप्राप्तिरूपम् ।

‘यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तत्तदेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः’ ॥ इति स्मृतेरित्यर्थः ।

वैपरीत्यमित्यत्र भाष्यप्रलयपक्षे भावपदेनाभावव्यावृत्त्या ज्ञायतेऽभावत्वेन प्रतीता अपि नाभावरूपाः किं-
त्वभावा इवेति । प्रकृते । साध्यस्येति जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्य । भाष्ये । अलौकिकमित्यादि
लोके भवं लौकिकं तद्विजललौकिकं निष्क्रियमिति श्रुत्युक्तनिष्क्रियत्वसमानाधिकरणं कर्म जगज्जन्मादि-
कर्तृत्वं कृतिरेव तद्रूपम् । प्रकृते । अग्रिमार्थमिति अभिमाधिकरणद्वयार्थमित्यर्थः । प्रधानस्येत्यादि

समन्वयेक्षतिरूपम् । तदनु प्रथमे पादे शब्दसंदेहो निवारितो निश्चितार्थः । तत्रापि प्रथमं प्रत्ययसंदेहो निवारितो द्वयेन । प्रकृतिसंबन्धोऽप्यधिकरणत्रयेण पुनरन्तिममधिकरणं संश्लेषनिराकरणाच्च । एवं प्रथमे पादे शब्दसंदेहो निवारितः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

समुणस्य च निरासेन तत्स्थापनाभिप्रेक्ष्युक्तत्वं बोध्यम् । न च पूर्वं जिज्ञासालक्षण-विचाराणां कर्तव्यतायास्त्रिष्वङ्या उक्तत्वादत्रेक्ष्यधिकरणस्य कुतो निवेश इति शङ्क्यम् । त्रिष्वङ्-क्तप्रमेयप्रपञ्चनार्थमेव सर्वस्य शास्त्रस्योपदेशेन तत्तत्प्रयोजनाय तस्य तस्याधिकरणस्य संग्रहेऽप्य-दोषादिति । आनन्दमयाधिकरणप्रयोजनमाहुः तदन्वित्यादि । प्रकृतिसंबन्ध इत्यत्र प्रकृतौ संबन्धो यस्य संदेहस्य स तथेति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । संदेह इति पाठो वा । एवं नवा-धिकरणीप्रयोजनमुक्त्वा दशमस्याहुः पुनरित्यादि । संश्लेषवाराणायेति परब्रह्मण्यभिदि-
रदिमः ।

गौणश्वेत्यादिसूत्रत्रये निरासद्वयम् । पूर्वमिति समन्वयाधिकरणसमाप्तिं लक्ष्मीकृत्य 'लक्षणेत्यंभूताख्ये' इत्यनेन द्वितीया । समाप्तिश्चरमवर्णितोभावः । क्रियाविशेषणं वा सामान्ये नपुंसकं वा । अदोषादिति आविष्यलक्षणनिग्रहस्यानुरूपदोषामावादित्यर्थः । यथाऽऽशब्दत्वे त्रिसूक्तप्रमेयं शब्दप्रमेयमप्रयोजनमविषयं स्यात् । अक्षरविषयं स्यात् । अतोक्षरपुरुषोत्तमोभयपरत्वप्रयोजनाये-क्ष्यधिकरणस्य संग्रहः त्रिसूक्तप्रमेयप्रपञ्चः तदर्थम् । तदन्वित्यादीति तदनु अधिकरणचतुष्टय-निरूपणानन्तरं निश्चितोर्थः शास्त्रार्थो यत्र तादृशे प्रथमपादे ब्रह्मणि वा जाते पञ्चमाद्यधिकरणैः शब्दसंदेहो निवारित इति भाष्यार्थः । तथा तत्रापि शब्दसंदेहनिवारणेपि । द्वयेनानन्दमयान्त-स्तद्धर्माधिकरणद्वयेनेत्यभिप्रेक्ष्य भाष्यार्थः । प्रत्ययो मयद्भ्रमप्रत्ययस्तस्य संशयः प्राप्नुयं वा विकारे वेति । अपि-पदयोक्तितार्थसंग्रहाय षष्ठीसमासादान्यं समासमाहुः प्रकृतीत्यादिना प्रकृतिसंबन्धः प्रतिपाद्यताख्यः संदेहे उपक्रमोपसंहाराभ्यामेवमुदितोर्थः । पाठो वेति संदेहवाचकपदस्थले संदेहवाचकपदपाठो वेत्यर्थः । प्रकृतिसंबन्धसंदेहवारणं त्वेवम् । तल्लिङ्गाधिकरणे आकाशरूपप्रकृतौ आकाशपदवाच्यत्वादध्या-ससंबन्धो वारितः 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इति श्रुत्याऽकाशस्य शरीरत्वात् । तेन 'यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' इति श्रुतेरानन्दरूपप्रकृतौ अध्यासाख्यसंबन्धो वारितः । हिरण्यमयवपुष्यपि वं सुखं पुण्यातीति वपुरिति वपुःपदव्युत्पत्त्याध्यासाख्यसंबन्धो वारितः आश्चर्यरसत्वात् । बृहदारण्यके आसन्त्यस्य महाप्राणस्य पापवैधर्ष्यसंकल्पमुक्तम् । भगवति तत्पदप्रयोगात्वनार्दानत्त्वमुक्तमतिदेशाधिकरणे । मायया जगत्कर्तेति पौराणमतम् । तेन प्राणस्यान्तर्यामिब्राह्मणोक्तशरीरस्याध्यासाख्यसंबन्धो वारितः । ज्योति-राद्यधिकरणे ज्योतिःपदसंबन्धो ज्योतीरूपे स्पष्ट एव शरीरस्य ज्योतिषोष्वासाख्यः संबन्धो वारितः । अनुगमाधिकरणे प्राणपदवाच्यत्वे सति सिद्धेऽन्ते क्रियाज्ञानविषयरूपो भगवानेवेति प्रतिपक्ष म तावन्मात्रं ततोप्यधिक इत्येकोपासनैव विहितेति भाष्येण अधिका 'अत्यतिष्ठद्वाहुल्यम्' इति श्रुतेः प्रकृतिसंबन्धो हि स्पष्ट एवेति संदेह इति पाठे निवारित इत्यनेनान्वयः । यथाश्रुतपाठे तु उक्त इत्यनेनेति बोध्यम् । अपिशब्देन प्रत्ययसंबन्धः । संबन्धस्त्वभेदः संबन्धस्य संदेहार्थत्वे प्रकृतावाकाशे आकाशः भूताकाशः परमात्मा वेति संदेहो वारितः । आकाशः परमात्मेति । एवं प्राणः भौतिकः परमात्मा वेति संदेहः प्राणः परमात्मेति वारितः । एवं ज्योतिश्चरणं भौतिकं वेति संदेहो वारितः ज्योतिश्चरमिति । आहुरिति मुख्यप्रयोजनमाहुरित्यर्थः । सच्चिदानन्दरूपमेव ब्रह्म न चिदचित्तोरानन्दे संघन-ज्ञानश्रेणेन व्याकुर्वन्ति परेत्यादिना चिज्जिबोऽचिन्मुल्यप्राणः । ननु तयोरन्तर्ग्रहिमाणो शरीरत्व-

ये पुनः कश्चित् सगुणनिर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति, ते स्वयमेव स्वस्य ब्रह्म-

भाष्यप्रकाशः ।

तत्संश्लेषवारणाय । ब्रह्मवादे केवलस्यैव तादृशत्वेन चिदभिच्छरीरापेक्षाराहित्यादिति । सिद्धमाहुः
पुनश्चित्यादि षडधिकरण्या निवारितः । तथाचैतावतैव शब्दसंदेहनिवृत्तेः कार्यसिद्धेश्च संभवा-
न्यूननाधिकाधिकरणाङ्गीकारो न युक्त इत्यर्थः । ननु केचिदेकदेशिनो, यतो वाच इत्यस्य याव-
च्छब्दमनसागोचरत्वनिषेधनपरत्वमास्थाय श्रोतव्यादिवाक्यवैयर्थ्यपरिहाराय ब्रह्मणि सगुण-
निर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति । ततश्च निर्गुणं ब्रह्मोक्तश्रुतिरर्थाद् बोधयति । श्रोतव्यादिश्रुतयस्तु
शब्दात् सगुणं बोधयन्तीत्येवमपि ब्रह्मणि व्यवहारसिद्धेः पूर्वोक्तरीत्या जिज्ञासासूत्रसोक्तश्रुते-
र्बोधकथनं न युक्तमित्याशङ्क्यां तन्मतमन्यद् दूषयन्ति ये पुनरित्यादि । कथं बोधयन्तीत्यतः

रहिमः ।

श्रावणावस्तु तत्संश्लेष इत्यत आहुः ब्रह्मवाद इत्यादि । आत्मैवेदमग्र आसीद्ब्रह्मैव सदेवा-
सदेवेत्यादिषु ह्यन्ययोगव्यवच्छेदकादेवकारादाहुः केवलस्यैवेति अन्तर्यामिनाक्षणं तु साधारण्यपरं
मुख्यप्रणेतुं तु तत्त्वाश्रावणाद्वाऽदोषः । इतीति रूपं भाष्योक्तमिदमाधिदैविकम् । तेनेदमधिकरणं
पूर्वोक्तस्य सर्वस्य निगमनार्थमिति बोधितमित्यस्य पूर्वपादान्तरस्यस्य भाष्यप्रकाशस्याध्यात्मिकरूप-
परत्वम् । सर्वपदस्य संकुचितवृत्तित्वेनाक्षिसबाह्यान्तरभेदपरत्वात् । रश्म्युक्तस्याचिद्विशिष्टे
प्राणविशिष्टेऽन्तर्यामिनाक्षणेऽपि जगज्जन्मादिकर्तृत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिवारणरूपप्रयोजनस्यापिभौतिकत्व-
मचिद्विशिष्टमाधिभौतिकं रूपमित्यदोषः, सर्वनिर्णये त्रैविध्यदर्शनाच्च भाष्यविरोधः ।

‘सूर्या मण्डलमानी च चक्षुःश्रेक एव नः’ ।

एवं सर्वत्र तद्भेदाः स्वयमूढा ‘अन्येप्यवान्तरा भेदाः शतशः सन्ति सर्वशः’ ॥

वागिन्द्रियस्य प्रयो भेदाः प्रसिद्धा यदा ग्रहीष्यन्ते तदोपलक्षणीयावितरौ पक्षौ रश्मिभाष्य-
प्रकाशोक्तौ । कार्यसिद्धेरिति आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इतिश्रुत्युक्तश्रवणादिरूपकार्यसिद्धेः । न्यूनेत्यादि
एकादशाधिकरणानि शंकराचार्या रामानुजाचार्याश्च स्वीकुर्वन्ति मध्वाचार्या अपि न्यूनाधिकानि वा
ततश्च नाधिक्यरूपनिग्रहस्यानमिति ब्रूमः । तत्र तत्राधिकरणे दूषणसूषणानामुक्तत्वात् । केचिदित्यादि
शंकरा विवक्षितगुणोपपत्तेश्चेति सूत्रे अथवा जन्माधिकरणे यद्वा ईक्षत्यधिकरणे गौण इत्याशङ्कितो
विष्णुशर्माणः । ननु तर्हि श्रोतव्य इत्यादिवाक्यनिवृत्त्या तद्द्वैत्यमित्याशङ्क्याहुः श्रोतव्यादीति ।
सगुणेति तथा च गुणाः श्रोतव्यादिविविविधयाः इति न श्रोतव्यादिवाक्यवैयर्थ्यमिति भावः ।
उक्तश्रुतिः यतो वा इतिश्रुतिः भाष्योक्तार्थं स्फुटोपपादनार्थमियसुपाचा सूत्रे तु ‘ह्यप्राणो ह्यमनाः शुभ्राः’
इतिश्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया । इयं तु मनोमयप्राणवरीर इति सगुणविषयेति विशेष इति । उक्तश्रुतिर्यतो
वाच इतिश्रुतिर्वा । अर्थादिति अभिहितार्थात् । भावप्रधानो निर्देशः अभिहितार्थत्वादित्यर्थः । शब्दा-
दिति गुणविशिष्टवाचकाच्छब्दात् । पूर्वोक्तेतिजीवोक्तरीत्या अर्थकथनमिति । जिज्ञासासूत्रस्य
ब्रह्मसंबन्धनां जिज्ञासेति शेषषष्ठीकथनम् । ईक्षत्यधिकरणे ‘यतो वाच’ इतिश्रुतेरिदमित्यतय
वागग्रान्यत्वकथनं च । ये पुनरित्यादीति प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्मणः शुद्धत्वेन तद्विचाराकर्षण-
बोधयन्तीत्यर्थः । गौणभेदात्मशब्दादित्यत्र ये प्रकृतिसंबन्धात्कर्तृत्वं मन्यन्ते तान् प्रत्यक्षमाहुः

१. कार्यसिद्धेः संबन्धान्तरं साधारण्यमात्रेण न तु कारणानुमात्रपरमित्यर्थः ।

जिज्ञासानधिकारं बोधयन्ति । ब्रह्मवादे सांख्यानामिव गुणानामनङ्गीकारात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

आहुः ब्रह्मवाद इत्यादि । गुणानामिति नित्यभिन्नानाम् । ननु, 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः' इत्यादिश्रुतिषु गुणाङ्गीकारात् कथमनङ्गीकारावगम इत्यत आहुः भौतिकेत्यादि । भौतिका भूतोत्पादकत्वेन तत्संबन्धिनः । तथाच, प्रधानेत्यादिश्वेताश्वतरेश्रुतौ गुणानां सिद्धवन्निर्देशेऽप्युपनिषदारम्भे, भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमित्यत्र योनिपदोक्तनित्यभिन्नगुणानङ्गीकारबोधनादुक्तश्रुतौ ब्रह्मवादसिद्धा भगवदुत्पन्ना एव ते बोध्याः । अतस्तदभिप्रेतानां मायावादसिद्धानां गुणानामसंबन्धार्थमेवाध्यायारम्भात् सा श्रुतिव्यवस्था असंगतेत्यतस्तथेत्यर्थः । ननु कथमेवमवगम्यत एतदर्थमेवाध्यायारम्भ इति, तत्राहुः अन्यथेत्यादि । तत्कारणत्वेनेति रश्मिः ।

ब्रह्मवाद इत्यादि सांख्यस्य रचनानुपपत्त्यधिकरणे कारणत्वांशे निरासाच्च । अतो विष्णुशर्मणं गौणः कर्तेति ब्रुवाणं प्रति शांकरांश्च प्रत्युक्त सांख्यानामिवेति । ननु मायावादिनः प्रति निरुक्तिरेषा कथमन्यान्प्रति व्याख्यायते । सत्यम् । यद्येवं त्वमङ्गीकुर्यास्तदापि त्वयानङ्गीकार्येत्याशयात् गुणेश इति श्वेताश्वतरे गुणाङ्गीकारमाशङ्क्य विशिष्यन्ति स्म नित्येत्यादिना । अयमर्थः—विद्वन्मण्डने नित्यभिन्ना गुणा हि उपाधिभूताया मायाया ब्रह्मणश्चानादित्वेनोपहितस्याप्यनादितयाऽविरतः सर्गः प्राप्तस्तद्वारणाय स्वीकृताः तत्कर्मणिनामकत्वं चेच्छायास्तदेतत्कपोलकल्पितम् । यतः शुद्धब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय जन्मादिकर्तृत्वमुक्तवन्तो व्यासचरणाः । अन्यथा जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् तत्सगुणं ब्रह्मेति सूत्रितं स्यात् । अतो गुणानामनङ्गीकारादित्यर्थः । प्रधान इत्यादि प्रधानं गुणसाम्यावस्था क्षेत्रज्ञो देहज्ञो हि गीताक्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशयोगाध्याये हंसोपनिषदि तत्र यत्प्रकाशते चैतन्यं स क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते । तत्र इत्यस्य लिङ्गशरीर इत्यर्थः । तयोः पतिरित्यर्थः । न च क्षेत्रज्ञ चापि मां विद्धि इत्यस्य गीतास्मरणस्य विरोधः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यदोषात् । तत्संबन्धिन इति ब्रह्मसंबन्धिनः (भूतसंबन्धिनः) । तथा च गुणानामीशो ननु गुणाधीनकर्ता अस्मात्तत्रापत्या कर्तृत्वमङ्गप्रसङ्गात् कर्ता स्वतः एव स्यात् इति निबन्धे । ननु तर्हि गुणेश इति प्रतिपादितगुणानां कः संबन्ध इत्यपेक्षायां कार्यकारणभावरूपं त बोधयितुमाहुः तथा च इत्यादि उपनिषद्धारम्भ इति श्वेताश्वतरोपनिषदारम्भे । योनिपदस्य समवायिकारणवाचकत्वात् मतान्तरे गुणवाचकत्वमित्याशयेनाहुः योनिपदेत्यादि । अनङ्गीकारबोधनं तु चिन्त्यमितिपदेन लोके सम्यक् प्रकारेण ज्ञातव्यं स्मर्तव्यं वा । चित्ती संज्ञाने चित्ती स्मृत्यामितिधातुपाठात् । अत्र पक्षे द्वारं गुणाः बोध्या इति ।

'सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः ।

स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभोः' ॥

इति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् । मायावादपदं विष्णुशर्मणस्योपलक्षकम् । अध्यायारम्भमिति आनुमानिकाधिकरणेन तथावसायात् । गौणश्वेतात्मशब्दादित्युक्तत्वात् । श्रवणाय तु अध्यायचतुष्टयम् । अधीतानामित्याद्युक्तमाध्यायात् । प्रथमपादे शब्दसंदेहनिवारणात् द्वितीयादिष्वर्थसंदेहवारणात् भाष्ये एव हि इति शब्दद्वयम् । सा इति सगुणनिर्गुणपरा । तथेति भाष्योक्ता व्यवस्था अत्र न तत्पुरुषः किं तु बहुव्रीहिरित्याहुः तत्कारणकत्वं इत्यादिना ।

भौतिकगुणानामसंबन्धार्थमेव ह्यध्यायारम्भः । अन्यथा सर्वस्यापि तत्कारणत्वेन तत्संबन्धस्य विद्यमानत्वादन्यनिराकरणेन तत्प्रतिपादकत्वनिर्धारकाधिकरणानां वैयर्थ्यमेव ।

अर्थसंदेहनिराकरणार्थं द्वितीयागारम्भः । तत्रार्थो द्विविधो जीवजडात्मकः प्रत्येकसमुदायाभ्यां त्रिविधः । तत्र प्रथमं जीवपुरःसरेण संदेहा निवार्यन्ते ।

भाष्यप्रकाशः ।

तत्कारणकत्वेन । तथाचातोऽवगम्यत इत्यर्थः । एवं प्रासङ्गिकं निराकृत्य प्रस्तुतमाहुः अर्थेत्यादि । कोऽर्थः संदेहजनकः, कथं च तन्निराकरणमित्यपेक्षायामाहुः तत्रार्थ इत्यादि । द्वितीय-पादार्थमाहुः । तत्र प्रथममित्यादि । जीवपुरःसरेणेति प्रथमाधिकरणे, अनुपपत्तेस्तु न शरीर इति पूर्वं जीवस्यैव निराकरणाजीवपुरःसरेण विचारेणेत्यर्थः । एवमग्रिमपादेऽपि, नानु-मानमतच्छब्दादिति ध्वन्यप्रणयनाजडपुरःसरत्वम् । एवं चतुर्थेऽप्युभयपुरःसरत्वमानुमानिकसूत्र-विवरणादवगन्तव्यम् । तथाच त्रिभिः पादैस्त्रिविधार्थसंदेहो निवार्यत इत्यर्थः । एवं च पादा-नामेककार्यकत्वेऽपि क्रमनियामिकाऽत्रावसरूपा संगतिरिति बोधितम् ।

अन्ये तु प्रथमपादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गान्याकाशादिवाक्यानि निर्णीतानि । द्वितीयचतुर्थीययो-स्त्वस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि निर्णीयन्त इत्याहुः । तन्मते क्रमनियामकं न स्पष्टम् ।

रश्मिः ।

अतोवगम्यते इति कार्यस्य जगतः सगुणनिर्गुणत्वाद् गुणास्तु 'आत्ममायामृते' इति स्वमते अवस्थानादप्यवगम्यते । भाष्ये । तस्य प्रतिज्ञातस्य निर्गुणस्य कारणत्वेन तत्संबन्धः कार्यकारण-भावः । सृष्टिः बोधेति न भाष्ये विशिष्य संबन्धग्रहणम् । 'कार्यकारणवस्तैक्यमवर्षणं पटतन्तुवत्' इत्यन्याभावेनान्यस्य आनन्दमयविमूल्यादेरभावेन तन्निराकरणेन ब्रह्मत्वप्रतिपादकत्वनिर्धारकाणामा-नन्दमयाद्यधिकरणानां विशेषणभावप्रयुक्तनिर्धारकत्वाभावेन वैयर्थ्यम् । एवकारस्तु गुणानां तज्जन्यत्वेन तदात्मकत्वेऽवस्थितमते सदानन्दस्य जगत्कर्त्री शक्तिः चित्तो व्यामोहिकेति ग्रन्थासंगतिः । सांख्यवत्प्रतिज्ञा निर्गुणस्य जगत्कर्त्री शक्तिरन्या चेत्युपपत्तेः । अतः सार्थकत्वे यथा कथंचिन्मतासंगतिं व्यवच्छिन्नति । तेनावस्थितमते सांख्याद् भेदः मायावादिसत् सगुणं विद्वन्मण्डने विचारितम् । प्रकृते । इति पूर्वमिति जीवनिराकरणालिङ्गादेतोः पूर्वकालं पूर्वपादार्थनिरूपणकालम् 'कालाध्वनोरत्यन्तसं-योगे' इति द्वितीया । असंज्ञादन्ययोः पादयोरप्याहुः एवमग्रिमेति । जड इति प्रकृतिरित्यर्थः । एके-त्यादि एकस्य कारणस्य कार्यप्रतिपादकानां ब्रह्मसमन्वयस्य प्रथमपादार्थस्य हि जीवजडतदुभयसमन्वय-निराकरणानि कार्याणि तत्कत्वेपीत्यर्थः । स्वार्थे कः । चेतनत्वेन प्रतिबन्धकीभूतजीवननिराकरणजिज्ञासानि-वृत्तौ सत्सामवश्यवक्तव्यत्वं जडनिराकरणस्यैवसरूपा । तन्निरूपणानन्तरं तदुभयनिरूपणमित्यवसरः । अन्य इत्यादि शंकराचार्यादयः । तन्मत इत्यादि द्वितीयायस्यैव प्रथमनिरूपणं तृतीयस्य पश्चा-दित्यत्र क्रमनियामकाभावः । प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तौ सत्सामवश्यवक्तव्यत्वस्योभयत्र तौल्यात् । प्रकृते तु जडापेक्षया जीवस्य चेतनत्वेन वैशिष्ट्यात् प्रथमं तत्पुरःसरेण संदेहवारणं पश्चात् जडपुरःसरे-णेत्यर्थः । यद्यप्युपासज्ज्ञेयब्रह्मणोर्भेदमाश्रित्य पादयोरवान्तरभेद इति तद्व्याख्यानं उक्तं तथाप्युपासनाया-मित्युक्त्यर्थत्वेन उपासापेक्षया ज्ञेयसोक्तृत्वात् पूर्वनिरूपणं प्राप्तं तदभावात्तथेति ज्ञेयम् । अन्ये स्मिति । रामानुजाचार्यास्तु ह्यस्पष्टजीवलिङ्गानि वाक्यानि द्वितीये विचार्यन्ते । स्पष्टलिङ्ग-

इदमाम्नायते । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति, शान्त उपासीत' 'अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिद्धोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति । स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर' इत्यादि । तत्र वाक्योपक्रमे सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सर्वस्य ब्रह्मत्वं प्रतिजाय, तज्जलानिति सर्वविशेषणं हेतुत्वेनोक्तत्वा तत्त्वेनोपासन-मुक्तम् ।

नचायं शमविधिः । वाक्यार्थं लक्षणाप्रसङ्गात् । कारणत्वेन सामान्यत एव

भाष्यप्रकाशः ।

एवं पादसंगतिं निरूप्य प्रथमाधिकरणं व्याख्यातुं विषयवाक्योपन्यासमुखेनावतारयन्ति इदमाम्नायत इत्यादि । छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके उच्यते । अत्रादिपदेन, भारूपः सत्यसंकल्प आकाशत्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्याचोऽवाक्यनादर एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् त्रीर्हर्वत्यादिनाऽणीयस्त्वगुणविशिष्टस्य, तत एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्ञायान् पृथिव्या इत्यादिना स एव ज्ञायस्त्वगुणविशिष्ट इत्युक्त्वा पुनः सर्वकर्मत्वादि-विशिष्टस्य, तत एतद् ब्रह्मतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति, यस्य स्यादद्वा न विचिकित्सा-स्तीत्येतावतश्च बोधकः शाण्डिल्यविद्याख्यो ग्रन्थः परामृश्यते । अत्र संशयादिकं बोधयितुमेतद् व्याकारिष्यन्तोऽत्र वाक्यद्वयस्य प्रतीयमानत्वादादौ पूर्वं व्याकुर्वन्ति तत्र वाक्येत्यादि । तज्जलानिति तस्माद् ब्रह्मणो जायत इति जं लीयत इति लम्, अनितीत्यन् । ब्रह्मसंभवे-नोत्पत्तिलयस्थितिकमित्यर्थं तज्जलानिति सर्वविशेषणमुपासनाहेतुत्वेनोक्तत्वा सर्वस्य ब्रह्मत्वे-नोपासनमुक्तमित्यर्थः । ननु यथाऽत्र तज्जलानिति सर्वविशेषणं तथा शान्त इत्युपासक-विशेषणम्, इतिश्च हेतौ । तथा सत्यत्र जगत उक्तरूपत्वात् सर्वत्र रागद्वेषरहितो भूत्वा वक्ष्य-माणोपासनं कुर्यादिति शमविधिमङ्गीकृत्याग्रे मनोमयत्वादिधर्मवैशिष्ट्यकथनात् तत्र जीवो-पासनमेव विधीयत इति पूर्वपक्षमुत्थापयन्ति । तत् कुतो नाद्रियत इत्याशङ्क्याहुः नचायमि-त्यादि । शमविधिमुपगच्छता, शान्त उपासीतेत्यस्य शमपूर्वकोपासनाविधानरूपे वाक्यार्थेऽ-रक्षिमः ।

कानि तृतीये तत्प्रतिपादनछायानुसारीणि चतुर्थे इत्याहुः । माध्वास्तु पादद्वयेनान्यत्र शक्तत्वेन प्रतीतानां शक्तितात्पर्याभ्यां भगवत्परत्वमुच्यते तृतीये तु पादे उभयत्र तथात्वेन प्रतीतानां तथेत्याहुः । अत्रापि क्रमनियामकं न स्पष्टम् । भास्कराचार्यास्तु श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणसंदिग्धमानवचनव्यक्तिषु वाक्येषु निर्णयार्थं द्वितीयतृतीयपादावारभ्येते इत्याहुः । एतावन्त इति एतावतः फलपर्यन्तार्थसेत्यर्थः । वाक्यद्वयस्येति उपासीतेत्यन्तमेकं वाक्यमर्थकत्वे सति विभागे साकाङ्क्षत्वात् । अथ खल्वित्यादि ब्रह्मवाक्यमेवेति भाष्यात् । तथापि पौरुषलक्षणापेक्षया ग्रामाणिकसौत्रलक्षणस्यैव ज्ञायस्त्वात् पूर्वोक्तरूपवाक्यत्वस्यैव भाष्येऽत्रादरात् । वाक्यद्वयस्येति साधु । 'एकतिद् वाक्यम्' इति पौरुष-लक्षणाङ्गीकारे वाक्यचतुष्टयात् । भाष्योक्तेति द्वितीयम् । पूर्वमिति उपासीतेत्यन्तम् । छान्दोग्यीयाग्रे-तनसंदर्भस्याग्रे व्याकरणात् । जमिति जायत इति जम् । पञ्चम्या जनेर्ढः । लमिति लीयत इति लम् । अनिति कर्तरी क्तिप् । विश्वेश्वरस्तु अनितीत्यनम् । अकारमकारलोपो च्छान्दसौ इत्याह । एवं सर्वस्मिन् ब्रह्मत्वं तज्जलान्तं च केन धर्मोपासनमित्यत आह सर्वस्येत्यादि । उक्तमिति ।

१. एतस्मिन्तत्क्षराया वु तृतीये इति कथ्यते । २. व्याख्यानात् ।

सिद्धत्वाच्च । अतः सर्वजगतो ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तम् । इदमेव पुराणादिषु चिरा-
द्भवेनोपासनम् । अतः परमग्रिमवाक्यार्थे संदेहः । क्रतुं कुर्वीतेति । क्रतुर्धर्मो

भाष्यप्रकाशः ।

ङ्गीकृते, उक्तोपासनार्थे शमं संपादयेदिति वचनव्यक्तेः पदद्वयेऽपि लक्षणापत्त्या वाक्यार्थे
लक्षणाप्रसङ्गात् । वक्ष्यमाणोपासनाया जीवात्मविषयत्वाङ्गीकारे च, शान्तो दान्त इत्यात्म-
दर्शनवाक्यादस्यामप्यात्मदर्शनसामान्येन शमस्यावापसिद्धत्वाच्च विधिवैयर्थ्यापातः । क्रतुकरण-
स्याग्रे वक्ष्यमाणत्वेन तदनुवादाङ्गीकारोऽप्यसंगत इति चकारार्थः । तथाच नैवं पूर्वपक्ष उचित
इत्यर्थः । तस्मादयमुपासनान्तरविधिवेवेत्याहुः अत इत्यादि । एतदुपपन्नमायोपबृंहणमाहुः
इदमित्यादि । तच्चोपासनं प्रकारभेदेन, 'पातालमेतस्य हि पादमूलम्' इत्यादिनोक्तमत
उपासनान्तरोपगम एव युक्त इत्यर्थः । एतद्विचारप्रयोजनमग्रे स्फुटिष्यति । प्रस्तुतमाहुः
अतः परमित्यादि । कथं संदेह इत्याकाङ्क्षायां तं बोधयितुं व्याकुर्वन्ति क्रतुरित्यादि । ननु

रश्मिः ।

अन्यस्य हेतुगर्भविशेषणत्वादिति भावः । शमविधिमिति शमरूपगुणविधिमित्यर्थः । मनो-
मयत्वेत्यादि कोशधर्मवैशिष्ट्यकथनात्तथा । उत्थापयन्तीति शंकराचार्यादयः । पदद्वयमिति शान्त
इत्यस्य शमोपलक्षकत्वमाधेयतासंबन्धेनोपासनायाः संपादनलक्षकत्वं कार्यतासंबन्धेनेत्येवं पदद्वयेनेत्येवं
पदद्वयेपि लक्षणोपपत्त्येत्यर्थः । वाक्यार्थे पदार्थसमुदायात्मके कारणत्वेनेत्यादिहेतुभाष्यं विवृण्वन्ति
स्म वक्ष्यमाणेत्यादि । वक्ष्यमाणेति अत्रैव वक्ष्यमाणेत्यर्थः । अस्यामिति जीवविषयोपासनायाम् ।
आत्मदर्शनसामान्येनेति शान्तो दान्त इत्यत्र आत्मन्येवात्मानं पश्येत् । अथ यथा क्रतुरसिंहोके
पुरुषो भवति तथेतः प्रेक्ष भवतीत्यात्मदर्शनं सामान्यं तेन । आवापेति शमस्यावापसिद्धत्वं
च कारणत्वेन बोध्यम् । आवाप आक्षेपात् । यत्तु स क्रतुं कुर्वीतेति विहितमुपासनं सर्वं खल्वित्य-
त्रानूय शमगुणो विधीयते इति रामकिं करो वृत्तिकृदाह तदसंगतमिति बोधयितुं चकार इत्याहुः
क्रतुकरणत्वेति । अस्संगत इति अनुपपन्नादनुवादः । अस्य तु पूर्वत्वादनुपदार्थोभावादसंगतः ।
न च लक्षणेत्वं सूतसूत्रोक्तोन्वर्थः । स क्रतुमिति वाक्यं लक्ष्मीकृत्य वादः सिद्धस्य कथनमनुवाद
इत्युद्बोधादिति शङ्क्यम् । सिद्धत्वामावेन तल्लक्ष्मीकरणासंभवात् स क्रतुमित्यस्य पाश्चात्तत्वात् ।
नैवमिति । एतेन छान्दोग्यभाष्ये यच्छंकराचार्यैरत्र शमविधिरङ्गीकृतः सोऽपि व्याख्यातः । उपासनेति
स क्रतुमित्युपासना 'शान्त उपासीत' इत्युपासनान्तरम् । तस्य विधिरित्यर्थः । उक्तमिति
द्वितीयस्कन्धे । भाष्ये तु सर्वं खल्विदं ब्रह्मत्वेनोपासनं विधीयते सर्वात्मकं ब्रह्म शान्तः सन्नुपासीत ।
स क्रतुं कुर्वीत.....सर्वात्मकं ब्रह्म मनोमयेत्यादिगुणकमुपासीतेत्यर्थं इत्युक्तप्रायम् । तत्रैत्यनुवाद-
पदार्थो नासंगतो यद्यपि तथापि क्रतुपदस्य शक्यो यज्ञो मुने विद्वान् विश्वकोशात् । तत्रान्ये त्वैव-
कारोपासनान्तरविधिवेति । अत इति एवं विधेरसंभवात् । अग्र इत्यत्रैवाग्रे स्फुटिष्यति । गुणाभावस्तु
दोषादित्यात् । प्रथमाध्याये वस्तुनिर्वाचकम् । तथाहि भाष्ये तज्ज्ञानं सर्वमिदं योगिप्रत्यक्षं
साकारं ब्रह्मेत्युपासीतेत्युक्तम् । एतदेव गुण्डके रूपं प्रतिपाद्यते, अक्षरात्परतः पर इत्यनया श्रुत्याऽत्र
खल्विदमनुभवसिद्धमित्युक्तम् । परे तु इदि परमैश्वर्यं इत्यस्येति परमैश्वर्यवचनादि ब्रह्मेति श्रुत्यर्थान्न

यज्ञ इति यावत् । तस्य स्वरूपं मनोमयः प्राणशरीर इति ।

उपासनाप्रकरणत्वादुपासनैवैषा । तत्र मनोमय इति प्रमाणभूतो वेद

भाष्यप्रकाशः ।

द्रव्यदेवते यज्ञस्य स्वरूपभूते । ते चात्रानुक्ते इति कथं यज्ञत्वावगतिरित्यत आहुः तस्येत्यादि । तथाच द्रव्यादिग्रहितोऽयं ज्ञानयज्ञ इत्यर्थः । ननु यस्य भूयांसो यज्ञकतव इत्याहुरित्यादा-
चङ्गोपाङ्गमहितद्विस्त्यागरूपक्रियायाः क्रतुत्वेन प्रसिद्धत्वान्मानसस्यास्य कथं क्रतुत्वमित्यत
आहुः उपासनेत्यादि । तथाच प्रकरणबलाद्दृढिमनादस्य क्रियतेऽसौ क्रतुरिति योगं चादा-
योपासनाद्रियत इत्यस्यास्तथात्वमित्यर्थः । तर्हि कोऽत्र विषय इत्यतस्तं प्रकटयन्ति तत्र
मनोमय इत्यादि वेदस्य मनोमयत्वं तु

रश्मिः ।

सर्वं ब्रह्मस्वरूपमिति भावार्थपादे भाष्यादावस्ति । ज्ञानयज्ञ इति 'द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्त-
थापरे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च, मुनयः सशितव्रताः' इत्यत्र शंकरभाष्ये ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानमिति
व्याख्यानेन न्यायसंभूतो वेदान्तार्थनिश्चयो ज्ञान तद्रूपो यज्ञः । भारूप इति श्रुतिविशेषितत्वादित्यर्थः ।
भाष्यार्थस्तु तस्य क्रतोः स्वरूप मनोमय अम. सुः । मनोमय इति द्वितीयान्तम् एवं प्राणशरीर इत्यपि
द्वितीयान्तं प्रथमान्ते वा पदे आत्मा मनोमय इत्यादिमननम् । एतेन क्रतुर्ध्यानं तस्य विषयमाह
मनोमय इत्यादीति प्रत्युक्तम् । अन्वित विभक्त्यपेक्षया तस्य विषय इति शेषपरणस्य गुरुत्वादिति ।

एषा गीताधिकरणेऽस्ति । गीतायामप्येतद्विशेषणद्वयमिति संशयेपि

भारूपः सत्यसंकल्प इत्यादिकविशेषणानां त्यागः ।

यस्य भूयांसो इति श्रुतिः प्रथमाध्याये तृतीयाष्टके संहितायां श्रूयते । अस्या अर्थो
भाष्ये द्रष्टव्यः । मानसस्येति कामः संकल्प इति श्रुतौ धीर्मन इत्युक्तेर्मानसत्वं ज्ञानस्य क्रियात्वं
केन प्रकारेणेति प्रश्नः । प्रकरणस्य श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रचलानामभावात् । निर्णायकत्वं भाष्ये आहुः
उपासनेत्यादि । प्रथमोक्तोपासीत इत्युपासना स्मरणात्मिका मनोव्यापारविशेषरूपा वा.....
उवर्जनीयप्राप्त्यत्याकृताः क्रियारूपत्वस्य श्रुतिलिङ्गवाक्यप्राप्तत्वेपि उपक्रमविरोधादर्था निर्णायकत्वात् ।
अतोऽत्र क्रियायां क्रतुपदस्य रूढिमनादस्य क्रियते उपास्यते इत्यसौ विप्रकृष्टः क्रतुः । क्रतुशब्दार्थस्तु
मननमित्यत्रे वक्ष्यते । मनोमययज्ञेनेति मननं करणाधिकरणयोश्चेति करणे त्पुद् । मनुते इत्युक्तम् ।
मन अवबोधे । ज्ञानं विषयमिति प्रकृत्यशेन दिशववि विप्रकृष्टं ज्ञानमुच्यते । यद्यपि तज्जलान्
इत्युक्त्या तज्जत्वेन तल्लत्वेन तदन्त्वेन सर्वज्ञानविषयत्वात्तज्जत्वादिप्रकारकसर्वविशेष्यकज्ञानत्वात्
तज्जत्वेन सर्वं खल्विदं ब्रह्मोभेद उपपन्नः । यथा काकाज्जातः काकः तथापि लक्षणासंभवेदतो भेदे
प्रकारान्तरम् । ब्रह्म तावच्चतुष्पात् । चतुष्पात् ब्रह्म विभातीति श्रुतेः । अतः तज्जत्वेपि चतुर्विह-
कत्ववच्च चतुर्णां पादानामेकत्वमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतिसिद्धम् । अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेपि द्वैतस्य
द्वैतमिन्नद्वैतसदृशरूपस्य सत्त्वात् । ब्रह्मप्रकरणे 'अविभक्तं च सृष्टेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति
गीतावाक्यात् । तत्र तैजसस्य स्मरसाक्षिकस्य ब्राह्मस्य सुषुप्तिसाक्षिकस्य च नानात्मकत्वेन ब्रह्मत्वं
युक्तम् । 'विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः' इति विश्वस्य दुःखित्वेन नाशोत्तमत्वेन सशरीरत्वेना-
ब्रह्मत्वमज्ञानेन प्रतीयते । तत्र प्रतिविधास्यामः । आविर्भावतिरोभाववादे विद्वन्मण्डने नाशोत्पत्ति-
प्रतीती आन्ते इति स्फुटमुपपादिते । दुःखित्वं त्वज्ञानकृतमात्सर्यादिभिः सुखपरिणाम एव मनः-
सुखं मात्सर्यादिभिः सहतं तदुःखमित्युच्यते तद्वाराहे चातुर्मासमाहात्म्ये स्पष्टम् । शरीरं तु
आकाशशरीरं ब्रह्मेत्याकाशपदवाच्यम् । मांसशरीरत्वं तस्मात् वा एतस्मादात्मन आकाश संभूतः

उक्तः । प्राणशरीर इति कार्यकारणयोरभेदोपचारः । अग्रे सत्यसंकल्पादिधर्मवचनात् किमयं विज्ञानमयो जीवो ब्रह्मत्वेनोपास्य उत ब्रह्मैवान्तर्यामी, यः पुराणेषु सूक्ष्म उक्तः ।

भाष्यप्रकाशः ।

‘स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन धोषेण गुहां प्रविष्टः ।

मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा खरो वर्ण इति स्थविष्ठः’ ॥

इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्यसंदर्भे स्पष्टम् । कार्यकारणयोरिति वेदप्राणयोः । नन्वेवमत्र वेदरूपस्य विषयस्य स्फुटत्वेन कथं वाक्यार्थे संदेह उच्यत इत्यत आहुः अग्र इत्यादि । आदिपदेन, एष म आत्मेत्यादेर्वेदव्यावर्तकस्य जीवसंग्राहकस्य धर्मस्य संग्रहः । अयं विज्ञानमयो जीव इति वेदबोधितत्वान्मनोमयः प्राणशरीरो, भारूपत्वेन विज्ञानमयो जीवः प्राणधारणप्रयत्नवात् ब्रह्मत्वेनोपास्य, स म आत्मेति कथनाच्च । उत सत्यसंकल्पादिपदो-
रश्मिः ।

इति तैत्तिरीयोक्ताकाशस्य सुबोधिन्युक्ते भगवानेवैवमवस्थो जात इति प्रकारे मांसस्य तज्जातत्व-
स्वीकारात् । अंशद्वारेति ज्ञेयम् । तथापि संहितासमाप्तौ नभो मांसानीति । न च छान्दोग्येन्नमशितं
प्रेषा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसस्य योनिष्ठस्तन्मनः इति
मध्यमांसोन्नमन्तरा नेति कथं नभो मांसानीति वाच्यं अशितान्नस्य मात्रादेर्मांसत्वेन पुत्रादेः
शरीरत्वाभावात् अतः संहितोक्तं शरीरम् । एवं चतुर्णां ब्रह्मत्वादेकरूपत्वसंभवात् । वेदान्तेषु तिसृषु
वृत्तिषु योगादरणात् । ये धातुशब्दा इति पत्रावलम्बनात् । अस्या उपासनायाः तथात्वं क्रतुत्वम् ।
न चैवं त्यागरूपक्रियात्यागे संहिताया यस्य मूयाः स इत्यादिश्रुतेर्विरोध इति शङ्क्यम् । वेदे योगरूढ्या
क्रतुपदस्योक्तत्यागवाचकत्वेपि वेदान्ते योगमात्रादरणात्यागरूपार्थस्य लक्षणान्तरस्य वैदिकत्वेन
वेदान्तोऽप्राप्तेः ।

स एष इति अर्थस्तु स एष अपरोक्षः जीवयति इति जीवः ईश्वरो विवरेष्वाधारचक्रेषु
प्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्य सः । अभिव्यक्तिः केल्याकाङ्क्षायामाह प्राणेन इति । धोषेण
परात्वेन नादवता प्राणेन सह गुह्यमाधारचक्रं प्रविष्टः सन् मनोमयं सूक्ष्मं रूपं
पश्यन्त्याख्यं मध्यमाख्यं च मणिपूरकचक्रे विशुद्धिचक्रे चोपेत्य प्राप्य वक्रे मात्रा हस्तादिः
खर उदात्तादिर्वर्णः अकारादिः इत्येव वैखर्याख्यः स्थविष्ठः अतिस्थूलो नानावेदशाखात्मको भवतीति
श्रीधरीय उक्तः । तथा श्रुतिरपि । ‘चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनी-
षिणः । गुह्यायां त्रीणि निहितानि नेद्वयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति’ इति श्रुत्यर्थस्तु प्रायुक्तः ।
प्रमाणभूतो वैखर्याख्यः परा पश्यन्ती मध्यमेत्यनेन विशेषणेन व्यावर्तितः । वेदे इति निश्चसि-
तमस्य वेदा इति श्रुतेर्निश्वासात्मकवायोः कारणत्वं वायुः शब्दतामापद्यते इति प्राचां प्रवादात्
वेदः कार्यम् । मनोविकारः मनसः प्राचुर्यं वा प्राणशरीरं यस्य . . . शरीरं . . . अग्रे इति । भारूपः सत्यसंकल्प इत्यादौ । धर्मस्येति आत्मत्वादिरूपस्य । वेदेति वेदस्य
मनोमयत्वं प्राणशरीरत्वं चोक्तम् । तद्वोधितत्वेन लक्षणतो मनोमयः प्राणशरीरश्च इत्युक्तम् ।
सिद्धान्ते योर्थः स त्वग्रे वक्तव्यः । जीव प्राणधारण इति धातुपाठात् जीवपदार्थमाह पूर्वपक्षी
प्राणधारणे इति । एष मे आत्मान्तर्हृदय इति पठ्यते, स त इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे । य
इति ननु ब्रह्मणो व्यापकत्वाजीवस्य परिच्छिन्नत्वात् कथमनयोः सामानाधिकरण्यं येन एवं संशय

तत्र पूर्ववाक्ये जडस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनस्योक्तत्वाज्जीवस्यापि ब्रह्म-
त्वेनोपासनमेव युक्तं, न त्वाहृत्यैव ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वे-
देति शाखान्तरे स्पष्टत्वाच्च । तस्मात् कार्यकारणयोरभेदाज्जीव एव ब्रह्मत्वेनो-
पास्य इत्येवं प्राप्ते, उच्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

क्तधर्मवैशिष्ट्याद् ब्रह्म वा, यः पुराणेषु 'केचित् खदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम्'
इत्यादौ सूक्ष्मो हृदयान्तर्वर्तित्वेनोक्त इति संदेह इत्यर्थः । इह, तत्र मनोमय इत्यादिनोपासन-
विषयबोधनेनाधिभूतसंगतिरपि बोध्यते । पूर्वपादे जन्मादिष्वत्र ब्रह्मणः कर्तृत्वमुक्त्वा तल्लिङ्गा-
द्यधिकरणचतुष्टयेनातिव्याप्तिपरिहारे क्रियमाणेऽन्तिमेनानुगमाधिकरणेन जडविशिष्टे जीवेऽति-
व्याप्तिनिवारणं कृतम् । तदस्मिन्नधिकरणे कर्तृत्वनिर्वाहकाणां मनोमयत्वादिसर्वकर्मान्तानां
धर्माणां जीवे बोधनेन ब्रह्मणि तदभावात् कर्तृत्वासंभवं बोधयित्वा पूर्वपक्षे आक्षिप्यते ।
तेनाक्षेपः संगतिः । पूर्वपक्षमाहुः तत्र पूर्वेत्यादि । आहृत्येति । अकस्मात् प्रबलहेतुं विनेति
यावत् । तथाच द्वयोर्लिङ्गस्य सत्त्वेन तस्यानिर्णायकत्वादुपक्रमस्यासंजातविरोधत्वेन बलिष्ठत्वाद्
तत्र च जीवस्यैवोक्तत्वात् पूर्ववाक्यविचारणेऽपि प्रकरणस्यैव नियामकतया औचित्याच्च नास्य
ब्रह्मवाक्यत्वम् । किंतु शाखान्तरोक्तविज्ञानमयस्यात्र मारूपत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् कार्यं सशरीरे
जीवे कारणभूतस्य ब्रह्मण उपचार विधाय सत्यसंकल्पादिधर्मवत्तया वेदाभिमानिदेवता जीवो
वा, स्वजीव एव बोधस्य इत्यर्थः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं पठन्ति ।

रश्मिः ।

इत्याकाङ्क्षायां य इति भाष्यं विवरामाहुः यः पुराणेषु इति । तथा च शब्दसंदेहो न तु
चाक्षुष इति पूर्वोक्तत्वात् । पूर्वोक्तसादृश्यस्य दूरत्वोपाधिगृहीतस्य शब्दसंदेहे प्रयोजकत्वात् ।
य अन्तर्यामी पूर्वपादत्रिसूत्याः सगृहीतस्य शास्त्रार्थस्यैवाग्रे प्रपञ्च इत्युक्तम् । तदस्य पादस्य
कथमित्याकाङ्क्षायां संगतिमन्याहुः इहेति । उपासनेति इह तत्रेत्यादेः पूर्वपक्षग्रन्थत्वात्तदनुसारी ग्रन्थः
सिद्धान्ते तु मननात्मक-कृतुविशेषणानि मनोमय इत्यादीनि तेन पूर्वपक्ष एवाक्षेपसंगतिः । सिद्धान्ते तु
तन्निवारणमिति । कर्तृत्वेति जगज्जन्मादिकर्तृत्वं पूर्वपादोक्तं निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्व
तस्यासंभवमित्यर्थः । आक्षिप्यत इति जीवे मनोमयत्वादिसंनिवेशे निरङ्कुशजगज्जन्मादिकर्तृत्वेन
शास्त्रप्रतिपाद्यत्वस्य कुलालवत् संभवात् न ब्रह्म पूर्वपादोक्तकर्तृत्वेन शास्त्रं प्रतिपाद्यमित्याक्षिप्यत
इत्यर्थः । आक्षेपो भर्त्सनम् । पूर्वाधिकरणे सर्वात्मकब्रह्मण उपासनानिरूपणेन स्मृतस्यैतदधिकदशा-
पूर्वपक्षमर्त्सनेनोपक्षानर्हत्वात् पूर्वपक्षेनाक्षेपः संगतिरित्यर्थः । नन्वधिकरणस्य संगतिघटितत्वेनाद्यतः
संगतौ कुतः संगतिनिरूपणमिति चेन्न घटितसंगतेरेवाक्षेपरूपाया निरूपणात् । द्वयोरिति ब्रह्मजीवयोः ।
तस्य लिङ्गस्य । उपक्रमस्य सर्वं खल्विदमित्यस्य । जीवस्येति तज्जलानिति हेतौ सर्वे जीवा इति
मुण्डके जीवव्युत्तरणश्रावणात् जीवस्य ब्रह्मव्युत्तरणादेवकारः । पूर्वैति सर्वं खल्विदमिति
पूर्ववाक्यविचारणे । प्रकरणस्येति ब्रह्मत्वेन जीवोपासनाप्रकरणस्य । विज्ञानमिति भाष्यं
विवृण्वन्त एव तस्मादित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति किं त्विति शाखान्तरं तैत्तिरीयम् । तदुक्तविज्ञान-
मयस्य अन्यो अन्तरआत्मा विज्ञानमय इति श्रुत्युक्तस्यात्र छान्दोग्ये मारूपत्वेनेत्यर्थः । ननु प्रत्यभि-
ज्ञानस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न मारूपपदेन जीवप्राप्तावपि शरीराप्राप्ताया सत्यसंकल्पादिसमावेशमावेन

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ अथ खल्वित्यादि ब्रह्मवाक्यमेव । कुतः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । कुर्वीतेत्युपदेशो, न तूपासना । तत्र परमशान्तस्य सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनया शुद्धान्तःकरणस्य सर्ववेदान्तप्रसिद्धब्रह्मोपदेश एव शुक्तो मननरूपो न तु क्वचित् सिद्धस्य जीवस्योपासना ।

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ कथमयमुपदेश इत्याकाङ्क्षायामाहुः तत्रेत्यादि । तथाच सर्वं खल्विति पूर्ववाक्ये यजगतो ब्रह्मत्वेनोपासनं तद्भववत् एव विराट्त्वेनोपासनम् । तस्य काल्पनिकत्वाभावबोधनायैवात्र तज्जलानिति हेतूक्तिः । तत्फलं चान्तःकरणशुद्धिः ।

‘स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः ।

तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत नान्यत्र सज्जेयत आत्मपातः’ ॥

इति तद्विधायकवाक्ये तथा सिद्धत्वात् । एवं सति पूर्वोक्तोपासनाफलभाजा पुनः किं कार्यमित्यपेक्षायां, अथ खल्वित्यादिना पुरुषस्योपासनानुरूपफलभाक्त्वकथनेन विराट्त्वेनोपासनयामन्यत्र सङ्गाभावेऽप्यन्ते या मतिः सा गतिरिति न्यायेन, यं यं वापीति गीतावा-
रद्धिः ।

भाष्यप्रकाशमन्यथेत्तन्मा भूदिति पदार्थान्यथाभावाभावरूपप्रयोजनत्वात् । न च सत्यसंकल्पपदैव शरीरपरामर्शाच्छास्त्रान्तरीयप्रत्यभिज्ञानस्य किं प्रयोजनमिति वाच्यम् । भारूपस्य शास्त्रान्तरीयविज्ञान-मयप्रत्यभिज्ञाभावे सत्यसंकल्पादिकं निराश्रयं न श्रुतिर्वदेत् । एतेन विज्ञानमयो जीव इत्युक्ते भाष्ये ननु भारूपो जीव इति कुतो नोक्तमिति कुचोर्धं निरस्तम् । चेदाभीति मनोमय इति श्रुतेः । भारूप इति श्रुतेर्जीवः स्वजीवौ वा । तस्येत्यादि उपासनस्य वाचो धेनुमुपासीतेत्यत्र वाचो धेनुत्वस्य काल्पनिकत्वं यथा तथात्र काल्पनिकत्वं नास्तीति बोधनायैवात्र जगत् ब्रह्मसमाधायिकारणकत्वाद् प्रक्षेपितं तज्जलानिति सर्वं तज्जलानतस्तज्जलानत्वादिति हेतोरुक्तिरित्यर्थः । एतावता शुद्धान्तःकरणस्येत्यन्तं भाष्यं विवृतम् । इदानीं सर्ववेदान्तेति भाष्यमुपबृंहणेन योजयन्तो विवरामाहुः स सर्वधीत्यादिना । तद्विधायकेति अयं हेतुरुपायान्तरमित्यनेनान्वेति तथा चैतस्मिन् वाक्ये तथासिद्धत्वात् विराडुपासनान्तरं चित्तशुद्धौ सत्यां फलान्तरस्य सद्भावेपि चित्तस्य भगवद्भजन एव कर्तव्यत्वेन सिद्धत्वान्मननात्मकमुपायान्तरं कर्तव्यमित्याशयेन मननात्मकं क्रतुमाहेत्यर्थः । मनुतेऽनेनोपदेशेनेति मननात्मकम् । वाक्यं तु द्वितीयस्कन्धे प्रथमाध्यायसमाप्तौ विराडुपासनमुक्तवोक्तम् । एतदर्थस्तु ननु फलान्तरविषये चित्तसद्भावे किं विषयम् । ‘उद्यतस्य हि कामस्य प्रतिवादो न शक्यते’ इति न्यायात्तत्राह स सर्वधीवृत्तिभिः सर्वेषां ज्ञानजनकेन्द्रियवृत्तिभिरनुभूतं सर्वं येन यत्किञ्चित्फलं येन केनचिदुपभोग्यं तत्तदिन्द्रियद्वाराणेनैकेनोपभोग्यम् । ननु कथमस्य प्रेरितुर्भोक्तृत्वं तत्तदधिष्ठादृष्टां विद्यमानत्वात्तत्राह आत्मेति तत्तदिन्द्रियाधिष्ठादृष्टां दिगादीनां विद्यमानत्वेपि यथात्मा सर्वेन्द्रियानु-भूतसर्वं एवं भगवानपि तमप्येकदेशाभिमानिनमवगणय्य तेनाधिष्ठितैरेवेन्द्रियैः सर्वमनुभवतीत्यर्थः । नन्वात्मनः इन्द्रियाधिष्ठादृष्टाप्रतीतत्वात् आत्मीयत्वेनैवेन्द्रियाणां ग्रहणात् तस्य स्वग्रहीतमात्रानु-भवो भवतु नाम भगवतस्तु समष्टिरूपस्य व्यष्टिषु देहस्थितकीटेष्विव प्रतीत्यभावात् आत्मीयत्वाभावाच्च तदिन्द्रियाणां कथं सर्वधीवृत्तिभिः भगवाननुभवति तत्राह स्वप्नजनेति । स्वप्नजनानामीक्षिता द्रष्टा

शास्त्रान्तरे त्वग्रे आनन्दमयस्य वक्तव्यत्वात्तथा युक्तम् । न त्विह तथा ।
तस्मादानन्दरूपप्राप्तशरीररूपो वाक्यार्थः ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

कथेन चान्ते सर्वात्मकत्वमेव, न तु परप्राप्तिरिति तादृश तदर्थमुपायान्तरं कर्तव्यमित्याशयेन
तमाह स कर्तुं कुर्वीतेति । स उक्तोपासनया शुद्धान्तःकरणोऽपि, यथा ऋतुरित्युक्तरीत्यो-
पासनानुरूपमेव फलं प्राप्नोतीत्यतो मनोमयेत्युक्तप्रकारेण मननात्मकं कर्तुं कुर्वीतेति सर्वत्र
वेदान्ते सर्वान्तरत्वेन प्रसिद्धस्य ब्रह्मण एव मननोपदेशस्तत्त्वेन भयमिति श्रुत्यन्तरे तस्मादवश्यक-
त्वश्रावणाद्युक्त इति शास्त्रान्तरसिद्धा जीवोपासना नाङ्गीकर्तुं शक्येत्यर्थः । ननु यदि भयदो
विकारार्थमनादित्यात्र ब्रह्मवाक्यत्वमङ्गीक्रियते तर्हि शास्त्रान्तरेऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वाङ्गीवो-
पासनाया उच्छेद एव स्यादित्यत आहुः शास्त्रान्तर इत्यादि । तथा चैवं ब्रह्मण्यस्य
स्फुटत्वाच्च तदुच्छेद इत्यर्थः । एवं वाक्यं व्याख्याय सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । यस्मादे-
तादृशस्य मननमेव युक्तम् । तच्चानपेक्षिताङ्गीवोपासनापेक्षिताङ्गीवापेन वाक्यार्थनिर्धारणे भवतीत्ये-
रश्मिः ।

ययैकः स्वप्नस्य मायिकत्वेऽपि ज्ञानं न मायिकं तस्मात्स्वरूपत्वात् । तत्र स्वप्नदृष्टाः पुरुषाः सर्वे
पश्यन्तीति प्रतीतिरस्ति तत्र पुरुषदेहानां मायिकत्वं 'मायामात्रं तु कास्तर्येनाभिव्यक्तस्वरूपत्वात्'
इत्यत्र सिद्धं तथापि तन्निष्ठा या प्रतीतिः सा न मायिकी तत्र चैतन्यान्तराभावात् भगवतो जीवस्य
चैतन्यं भवतीति विशेषस्तु सुबोधिन्यां द्रष्टव्यः । यद्वाक्षेपादन्तःकरणशुद्धिहेतुरयम् । एवमिति
अन्तःकरणे शुद्धे सति । तदर्थमिति परप्राप्त्यर्थम् । मनोमयेत्यादि मनोमयादिपदवाच्य आत्मा
सप्रकारकज्ञानत्वात् ब्रह्म तु निष्प्रकारकज्ञानत्वात् । मनोमयो न भवतीति पुलिङ्गनिर्देशादवगम्यते ।
इति प्रकारेण । मननात्मकत्वं ऋतोः मननरूप इति भाष्यात् । तत्त्वेन भयं विदुषोऽमन्वानस्येति-
श्रुतेश्च मनुते इति मन्वानो न मन्वानोऽमन्वानः तस्य विदुषः । उचितत्वमपि सर्वस्य ब्रह्मत्व-
ज्ञानानन्तरं मननस्य । अन्यथा पापमन्यथाप्रतिपादनं स्यात् योन्यथा सन्तमिति श्रुतेः । विश्वकोशे
ऋतुयज्ञे मुनेर्मिदीति मुनिविशेषे ऋतुपदं वापितं सत् यज्ञज्ञं वक्ति मनुतेऽनेनेति मननं त्युद्ध
अवबोधानुकूलं यज्ञं मननं वक्ति मननशीला मुनय इति ऋतुपदं संकल्पे ध्याने च शंकरभाष्ये यागे तु
प्रसिद्धमेवैवं बहुर्थेषु भगवदिच्छया सत्सु मननरूपोप्यर्थः क्रियते ब्रह्मप्राप्तीच्छुभिरिति योगेन ऋतुर्मननं
'ये धातुशब्दा यत्रार्थे' इत्यस्याः पत्रावलम्बनकारिकाया वेदराशिमात्रविषयत्वेन मनने समुदायश-
क्तिरपि । अमन्वानस्येत्यत्रामननं कुर्वाणस्येत्यत्र वेदराशित्वाद्योगमात्रम् । अत्रावबोधविशेषेऽपि बोधन-
स्मरणात्मकं युक्तिभिरनुचिन्तनस्यापि मननत्वात् । आत्मा वा अरे इत्यत्र श्रुतौ वेदराशित्वेऽपि अव-
बोधविशेषेऽपि मननस्यानुचिन्तनात्मकबोधाङ्गीकारात् । ननु मननपदं विहाय ऋतुपदोपसंदाने को
हेतुरिति चेच्छृणु जगतो नित्यत्वप्रतिपादनमात्मसेवार्थम् । अनित्यत्वे प्रतिमानाननित्यत्वेन सेवा न
स्यात्तदर्थं ऋतुपदं साधिको निरमिकोऽपि पञ्चरात्रोक्तो मननेन प्राप्यते इति ध्वन्यते इति ज्ञायते सा सेवा
सिद्धान्तमुक्तावल्यामुक्ता । तस्येति मननस्य । शास्त्रेति तैत्तिरीयशास्त्रसिद्धेत्यर्थः । मयट इति
मनोमय इत्यत्र । शास्त्रेति तस्माद्वा एतस्माद्ब्रह्मज्ञानमयादन्यो अन्तर आत्मा आनन्दमय इति श्रुत्या
वक्तव्यत्वादिति भाष्यार्थः । तदुच्छेद इति विज्ञानमयजीवोपासनोच्छेद इत्यर्थः । अङ्गेति उद्गारपो-
नाम प्रकृतपरत्वेन प्रतीयमानस्यान्यपरत्वापादनम् । आवापो नाम न प्रतीयमानस्य प्रकृतपरत्वा-

भाष्यप्रकाशः ।

तत्पूर्ववाक्यविचारे, एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजताद्यग्रमिति मनुष्यानित्यादिश्रुतिभिर्जग-
जनकत्वस्य वेदे सत्त्वेऽप्यस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं यद्वेदे इत्यादिश्रुत्या वेदस्य
ब्रह्मजन्यत्वावधारणे निरङ्कुशस्य जगजनकत्वस्य वेदे अभावाद्, 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं,
हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानम्' इत्यादिभिर्हिरण्यगर्भेऽप्यभावादतादृशजनकत्वस्योद्घापेन, निरङ्कु-
शस्य, यतो वेत्यादिश्रुत्युक्तस्य तस्यावापेन च ब्रह्मपदस्य परवाचकत्वे निर्धारिते तस्य वाक्यस्य
परब्रह्मरूपो वाक्यार्थो मतो भवति । तथैतद्वाक्यमननेऽपि सत्यसंकल्पेत्यारभ्य यावन्ति विशेषे-
षणानि तेषां मनोविकारभूते वेदे हिरण्यगर्भे जीवान्तरे चासंभवात् तद्विशिष्टे मनोमये मन्तव्ये,
मनसैवानुद्वेष्यः, स मानसीन आत्मा जनानां, मनसा तु विशुद्धेनेत्यादिश्रुतिभिस्तादृश-

रश्मिः ।

पादनम् । लक्षणान्वयोपे वाच्यः । एतदिति एतस्य 'स कर्तुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः' इत्यादेः
पूर्ववाक्यं सर्वं खल्वित्यादिवाक्यं तस्य मीमांसात्र जगत्सामानाधिकरण्यात् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यत्र
ब्रह्मपदं वेदवाचकं हिरण्यगर्भवाचकं वा सुपां सुलुगिति सूत्रेण सोर्लुकि ब्रह्मन्नित्यत्र वर्णलोपात्
ब्रह्मन् पुंसि चेति लिङ्गानुशासनसूत्राद्वा यथा ब्रह्मा इति ब्रह्मवाचकं तथा ब्रह्मेति हिरण्यगर्भवाचक-
मित्युत प्रसिद्ध्या ब्रह्मवाचकमिति तस्यां सत्याम् । वेद इति । एत इति अस्त्यग्रमिति वेदे ।
अस्त्येति श्रुतिर्नैत्रयीब्राह्मणेति । निरङ्कुशस्येति निरङ्कुशजगज्जन्मादिकर्तृत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं
ब्रह्मत्वं तस्य जिज्ञासाप्रस्तावात् तल्लक्षणांशस्येत्यर्थः । तर्हि हिरण्यगर्भे इदं लक्षणं भविष्यति नेत्याहुः
यो ब्रह्माणमिति । विदधाति विशेषेण धारयति आश्रयत्वात् । जायत इति जायमानस्तम् । जनी
प्रादुर्भावे शानच् । तद्विति सत्यसंकल्पादिविशिष्ट इत्यर्थः । आनन्दरूप इत्यादिभाष्यं उपपादया-
मासुः मनसेत्यादिना । मनसा त्विति । तादृशेति विशुद्धमनोग्राह्यत्वं 'दुःखाभावः सुखं चैव
पुरुषार्थद्वयं मतम्' 'तमेकमानन्दनिधिं भजेत्' इतिवाक्याभ्यां सर्वं खल्वित्यत्र जगति प्रतिमानन्दादौ
विवयानन्दस्य 'तस्यैवान्यानि भूतानि' इतिश्रुतेर्ब्राह्मीयत्वेपि बन्धकत्वात् एनमुद्धरिष्यामीति श्रुदादा-
वाविर्भूते विशेषो जगतो यतोऽत आनन्दनिधिं भजेत्तैव । गताधिकरणे तेनेदमधिकरणं पूर्वोक्तस्य
सर्वस्य निगमनायेत्युक्तम् । तेनास्याधिकरणस्य असङ्गसंगत्या जिज्ञासितं जन्माद्यधिकरणोक्तकर्तृ । समन्व-
याधिकरणोक्तसमवायि । ईक्ष्वर्यधिकरणोक्तप्रज्ञात्मा । आनन्दमयाधिकरणोक्तानन्दः । अन्तस्तद्गर्भाधि-
करणोक्तलोकपालः । तल्लिङ्गाधिकरणोक्ताकाशः । अतिदेशाधिकरणोक्तप्राणः । ज्योतिश्चरणाधिकरणोक्तं
ज्योतिः । अनुगमाधिकरणोक्तप्राणः । अत्र मनोपक्रमस्यासंजातविरोधित्वेन मनोमय आनन्दः मयदो
लक्षणया प्राप्नुय्याधारबोधकत्वात् । प्राप्नुय्यस्य प्रप्नुयधर्मत्वेन प्रप्नुयसमानाधिकरणानन्दधर्मत्वात् ।
प्राणशरीरः प्राणः शरीरं यस्य शरीरस्य साकारत्वमानन्दावरणत्वात् । आनन्दस्य साकारत्वं
'अन्नमयादिषु यश्चरमः' इतिवेदस्तुतौ सिद्धम् । मारूपः ज्योतिः सत्यसंकल्पः द्वितीयः प्राणः जिज्ञासितश्च
जिज्ञासाधिकरणोक्तः । आकाशात्माकाशः । सर्वकर्मा लोकपालः । सर्वकामः प्रज्ञात्मा काम इच्छा ।
सर्वगन्धः पृथ्वीसमवायि । सर्वरसः पृथ्वीजलसमवायि । सर्वमिदमभ्यातं समवायि । इह कपाले घटो
भविष्यतीति प्रागभावविषयिण्यां प्रतीतौ समवायिनोऽधिकरणत्वात् । अवाकी कर्ता । वक्ता । उपलक्षण-
मेतत् । करणशून्यः कार्यकर्तो जगत्कर्ता । अनादरः लीलेतरानपेक्षः । तत्रोक्तवाक्याभ्यां आनन्दरूपप्राण-
शरीरस्य प्राप्तव्यत्वाद्वाक्यार्थत्वमन्येषां विशेषणत्वम् । अत आनन्दमयस्य तेन मनोग्राह्यत्वेन विकारो-

भाष्यप्रकाशः ।

मनोग्राहत्वेन मनःप्राचुर्यादिकारोद्भापेन प्राचुर्यावापेन चानन्दमयरूपो मनोमयः, को ह्येवान्यान्
कः प्राण्यदिति प्राणितृत्वश्रावणात् प्राणस्वरूपविग्रह इति मननादानन्दमयरूपो यः प्राण-
शरीररूपोऽन्तर्यामी सोऽत्र वाक्यार्थ इत्यर्थः । अत्र विषयवाच्ये, भारूप इति प्रकाशरूपो
ज्ञानात्मा । सत्यसंकल्प इति, सत्या अवितथा विषयाऽप्यभिचारिणः संकल्पा विचारा यत्
तादृशः । आकाशात्मेति, व्यापको दुर्ज्यो नीरूपो नीलः सर्वाधारो नामरूपनिर्वाहकः । त्वे
रदिम् ।

द्वापेनेत्यर्थः । अत्र हेतुः मनःप्राचुर्यादिति । तथा च प्रकृतमनःपरत्वेन प्रतीयमानस्य विकारे नयद्वे
मनः संकल्पविकल्पात्मकमनोविकारत्वापादनेनान्योन्यपरत्वेन आनन्दमयवाचकमनोमयप्रतीपनादस्य
प्राचुर्यं मयटः प्रकृतं मनः तत्परत्वापादनेनेत्यर्थः । संयोगदलमुक्त्वा निवोगदलं वदन्तः प्राणशरी-
रपदार्थमाहुः को ह्येवेति । प्राणेति साकारानन्दावरणत्वाद्विग्रह इत्यर्थः । आनन्देति मनोमयपद-
वाच्यानन्दमयरूपः । ननु तत्र मनोमय इति प्रमापन्नतो वेद उक्त इति भाष्यविरुद्धोऽर्थ इति चेन्न ।
अनुपपत्तिसूत्रे प्राणस्यानन्दरूपता त्वित्यादिग्रन्थेनालौकिकानन्दरूपप्राणग्रहणात् तादृशप्राणप्रतिपादक-
मनोमयोपस्थित्या मनोभवपदवाच्यानन्दमयरूप इति व्याख्यानस्यादुष्टत्वात् । क इत्याकाङ्क्षायां मनो-
मीति षष्ठाधिकरणेऽभूतत्वात्सर्वहृदयदेशवर्ती भोगविशेषवान् भक्तिभागीपयोगी । अत्र पादयैकल-
विचारेण निःसंदिग्धोर्ध्वो भोगविशेषवान् विशेष्यं मतम् । वाक्यार्थ इति सत्यसंकल्पादिष्वर्ग-
विशिष्टमनोमयरूपप्राणशरीररूपोन्तर्यामी वाक्यार्थः । ननु भाष्येऽन्तर्यामिषदं ज्ञात्वा मनोमयप्राण-
शरीरपदयोर्यौ प्रतीयेते वाक्यं च मनस्य मनोमय इत्यारम्भानादत्र इत्यन्तिति पूर्वोक्तं
कथमिति चेन्न । भाष्यप्रकाशोक्तदिशा मनोमयप्राणशरीरेण रूप्यत व्यवहित्यते यथा घटपदेन
रूप्यते शब्दरूपरसगन्धस्पर्शादिः पदार्थः । यस्मिन्नुच्चारिते वस्तार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्राणिप-
दिकार्य इति सिद्धान्तकौमुद्यां तयोक्तेस्तथाभारूपादिरभूतोन्तर्यामिरूपैश्वर्यपुरुषार्थरूपत्वाद्वाक्यार्थ-
इति । मनोमयः प्राणशरीर इति विशेषणोक्तस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य मनोपदेशाच्चाप्यते शब्दवाद्
रूपवान् रसवान् गन्धवान् स्पर्शवान् घट इत्यनुक्तावयं घटोत्तीत्यादिस्यले घटनिष्ठा सत्ता वाक्यार्थ-
न्यया तु शब्दादिमदघटनिष्ठा सत्ता वाक्यार्थ इति चेदानन्दरूपप्राणशरीरो भारूपसत्यसंकल्पा-
दिरूपो वाक्यार्थो नापि तु उभयरूपवाक्यार्थान्तर्गतो भारूपादिरिति न तु पृथगिति वृत्तार्थमि-
भारूपादिरूपो वा अन्यत्र तु मनोमयः प्राणशरीर इति पदद्वयं जीवसाधारणं भाष्ये-
प्युपात्तम् । ननु भारूपत्वं जीवस्य ज्ञानतिरोभावाच्चास्तीतिभाष्ये भारूप इति तृतीयं पदं न
लिखितम् । अत्र तु सत्यसंकल्पेत्यारम्भं यावन्ति विशेषणानीत्युक्तम् । तद्व्याप्ये तृतीयं पदं न्यूनीति
सूचयतीति चेन्न । भाष्ये हिरण्यगर्भजीवस्याविवक्षणेनात्र च विवक्षणेन पदत्रयं मनोमयप्राणशरीर-
भारूपमित्यदोषात् । प्रकाशे हिरण्यगर्भस्य जीवत्वं तेन अविवक्षितत्वं च जीवपुरःसरेण संदेहि-
व्यत्याज । भाष्ये तु हिरण्यगर्भस्येश्वरत्वरूपपुरःसरेण संदेहे अविवक्षितत्वमिति बोध्यम् । वृत्तार्थमि-
जोऽप्रकृतत्वात्समन्वयाध्याये वाक्यार्थत्वम् । नीरूपो नील इति । नन्विदं विरुद्धं नीलरूपस्य नीलज-
संभवात् द्रव्यसाक्षादस्य च द्रव्यत्वादिति चेदत्रैवं ज्ञेयम् । बहवस्तु आकाशस्य रूपवत्त्वे किं नानं
न तावत्प्रत्यक्षं आकाशं तद्वत् वा पद्मामीत्यप्रत्ययात् । नीलं नम इतिप्रतीतिर्नान्तत्वात् । न च
रूपवत्तः प्रत्यक्षविषयता न नियता परमाणौ न्यमिचारादिति वाच्यम् । परमाणौ महत्त्वरूपसहस्र-

भाष्यप्रकाशः ।

कामा निर्दोषा यथेति सर्वकामः । एवमग्रेऽपि सर्वमिदं जगद् अभ्यासः, अभि अन्तर्बहिरु-
भयत्र गृहीतो ज्ञातः । अवाकी । उच्यतेऽनयेति वाक् । वागेव वाक् । करणे घञ् । स यस्य
वर्ततेऽसौ वाकी । तद्धिबोऽवाकी । उपलक्षणमिदम् । कार्यं कुर्वन्नापि करणशून्यः । अपाणि-
पादो जवनो गृहीतेति श्रुत्यन्तरात् । अनादरः । न विद्यत आदरः संभ्रमो यस्य । आप्तकाम-
त्वात् । सर्वानपेक्षः । अभिसंभवितास्तीति प्राप्तास्मि । अद्वेति निश्चयः । एतादृशं प्राप्नोतीति
शेषः । स्फुटमन्यत् । ननु भवत्वयं विषयवाक्यार्थस्तथापि सूत्रे पक्षानुल्लेखात् कथं व्याख्या-

रहिमः ।

भावात् । न चाकाशो रूपवान् वायुभिन्नत्वे सति महत्त्वात् पृथ्वीवत् इत्यनुमानं मानमितीति शङ्क्यम् ।
द्रव्यत्वस्य तत्रोपाधित्वात् । नापि कियारहितत्वे सति मृत्तत्वात् यत्रैवं तत्रैवं कालवदिति
द्रव्यारम्भकत्वस्योपाधित्वात् आद्यक्षणीयघटादौ व्यभिचाराच्च । बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवद्भूति-
द्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यधर्मवत्त्वस्य कालादीतरद्रव्यत्वस्य वा भूतत्वस्य वा तत्रापि सत्त्वात् । किं च यदि
आकाशो रूपवान् स्यात् परममहान् स्यात् बहिरिन्द्रियग्राह्यो वा स्यात् स्पर्शवान् वा स्यात्
पृथिव्यादित्रयं वा स्यादिति बाधकतर्कपराहतं रूपवत्त्वमाकाशस्येत्याहुः तदिदं साहित्यसर्वस्वकारो
नानुमन्यते तथाहि नेदमुचितं नीलं नमः पश्यामीति निःशङ्कं सार्वजनीनप्रत्ययात् न चासौ भ्रमः
किमसौ विषयदोषः सादृश्यनिबन्धनस्तत्कारणीभूत इदं रजतमितिवदुत करणदोषः पित्रादिनिबन्धनः
शङ्कः पीत इतिवत् नाद्यः असंभवात् । विषयगतदोषजन्यभ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति धर्मप्रमोषसहकृता-
रोपस्य तत्रत्वात् प्रकृते तदभावात् । नमस्त्वस्यावच्छेदकताया व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । न द्वितीयः
अस्य प्रत्यक्षस्य सार्वजनीनत्वात् युगपत्सर्वजनकरणदोषस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न चेन्द्रजालिकमायायां
यथा वस्तुग्रहणप्रतिबन्धरूपः करणगतो विषयगतो वा दोषः सार्वजनीनः । अत्र शोषपत्रं मल्लुतटिप्यण-
भाष्यप्रकाशेति । नामरूपेति 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता' इति श्रुतेरित्यर्थः । आकाश
इवाकाशोऽन्याकृताख्यः नामरूपयोर्जगद्बीजभूतयोर्निर्वहिता निबोधा व्याकर्ततेति यावदिति श्रुत्यर्थः ।
अत्र इति सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरस इत्यत्र सर्वे गन्धाः सर्वे रसाः सर्वकर्मा पूर्वं पठितः सर्वकामात्
सर्वाणि कर्माणि यस्य । ज्ञात इति ग्रह उपादाने चक्षुषा रूपं गृह्णाति छुङ्क्ता पदार्थो गृहीत इत्यादौ
रूपादिर्गृहीतो ज्ञातो वेति पर्यायात् । चाग्निगति वाक् वागेवेत्येतत् संपातायातम् । एवं चोच्यतेऽनयेति
वाक् करणाधिकरणयोर्वेति घञ् । एतेनोच्यतेऽनया सा वाक् वागेव वाक् इति प्रत्युक्तम् ।
प्राप्तास्मि तत् 'एष मे आत्मानन्ददयमेतद् अद्वैतमितः प्रेलाभिसंभवितास्मि यस्य स्यादद्धा न
विचिकित्सास्तीत्याह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः' इत्यत्र श्रुतौ । प्रेत्य मृत्वा प्राप्तास्तीत्यर्थः । अमिश्रुष इति
केचित् । स्फुटमिति विचिकित्सापदस्य संशयार्थकत्वम् । इत्याह शाण्डिल्यः शाण्डिल्य इत्यस्योपासनायाः
सदाचाररूपत्वं च । आगतेयं रूपम्, स्फुटमित्यर्थः । आदरे वीप्सा । अस्या एवात्र विषयवाक्यत्वा-
वधूतौ धीर्न वक्तुमाशङ्कते कश्चित् ननु भवत्विति । पक्षेति । ननु सूत्रेषु साप्येच्छेत्तौपि संभवति
उक्तं च भाष्ये केचिदत्र जन्मादिसूत्रं लक्षणत्वादनुमानमिति वर्णयन्तीति चेन्न तदुक्तज्ञानं
नोपनिषत्फलं समर्पयेत् प्रकृते 'तं त्वैपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति श्रुतेरुपनिषद्ज्ञानस्य विवक्षितत्वात् ।
ननु तथापि पक्षपदोपादानात्समन्वयेक्ष्यत्वधिकरणयोरपि पक्षोपादानसूचनात् पर्वतो घूमादिति वदप-
प्रयोग इति चेन्न । अनुमानसाक्ष्यरचनत्वस्य 'रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्' इति सूत्रे सूत्रेण पक्ष इव

भाष्यप्रकाशः ।

तोऽर्थः सौत्रत्वेन निश्चेतुं शक्यः । तदनिश्चये वाक्यार्थोऽपि संदिग्धप्राय एवेति चेन्नैवम् । द्वितीयादिपादानां पूर्वपादोक्तार्थविमर्शरूपत्वात् कारणत्वस्य तत्र विमृष्टत्वेऽप्यन्येषामविमृष्टत्वादत्रान्तस्तद्धर्मोपदेशाधिकरणसाधितस्थानन्दमयान्तरत्वस्य विमर्श इत्यविवादम् । आन्तं पादेऽन्तर्वर्तिन एव विचारदर्शनात् । सूत्रेऽप्युपदेशपदेन तदर्थविचारस्य प्रत्यभिज्ञानात् । विषयवाक्येऽप्येव म आत्माऽन्तर्हृदय इति पदात् । अतः सूत्रे पक्षानुक्तावपि प्रकरणबलेन तन्निर्णयस्य सुसाध्यत्वादिति । यः पुनरुक्ता चराचरग्रहणादित्यादौ पक्षोल्लेखः, स तु तस्यैवानुत्वादिविधर्मविचारार्थ इत्यदोषः ।

रामानुजाचार्यास्तु सूत्रारम्भगतेन सर्वत्रेतिपदेनारम्भगतसर्वपदघटिते वाक्ये विषयवाक्यत्वेन बोधिते तस्य श्रमविध्यपर्यवसितस्य फलाकाङ्क्षापूरणायाग्रिमसंदर्भस्योपस्थित्या सूत्रगतपक्षाकाङ्क्षापूरणेनोक्तार्थस्य सौत्रत्वे सिद्धे वाक्यार्थनिश्चयस्य सुखेन संभवादिति वदन्ति ।

एवं च सूत्रगतन्यायचर्चात्रैवं बोध्या । अथ खल्वित्यादिवाक्यमुपदेशः । परमशान्ताधिकारत्वात् । यदेवं तदेवम् । कं ब्रह्मेत्यादिवाक्यवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । प्राणं तर्हि बाण्ये-
रहिमः ।

पक्ष इत्युपचारात् । स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयभित्तिरप्यकश्रुतौ अनुमानोक्तेरनुकूलतर्ककर्कश-
विचारस्तु रश्मावस्त्वेव समन्वयाधिकरणेषु । ननु तर्हि पक्षानुल्लेख इत्यसिद्धम्, साध्यानुल्लेख इति
प्राप्नोति यैवं तनु समान्वयादित्यत्र पक्षोल्लेखात् । तद् ब्रह्मैव समवायीतिभाष्यात् । साध्योल्लेखस्तु
रश्मौ तच्च कर्कशविचाराय । न चैतद्भाष्यविरुद्धमिति वाच्यम् । ईक्षत्यधिकरणे हेतुल्लेखात् तदैक्षत
ब्रह्मिति विषयवाक्योक्तेश्चार्थैकेक्षतिहेतुल्लेखात् भाष्यस्य पक्षमात्रग्रहणे तात्पर्याभावात् । 'तदैक्षत
बहु स्यात् प्रजायेय' इति भाष्योक्तश्रुतेः । संदिग्धप्राय इति मीमांसानिर्णयस्य दुर्बुद्धेः संदेह-
वारकत्वात् । पूर्वपादोक्तेति । विमर्शो विचारः । तत्रेति पूर्वपादेतिव्याप्तिवारणेन विमृष्टत्वेपि
अन्येषां कारणत्वनिर्वाहकाणामन्तरत्वादीनामन्तरत्वाद्यन्तरा समवायित्वासंभवात् । अन्तस्तद्धर्मैति
ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय जन्मादिसूत्रेण ब्रह्म लक्षयित्वानन्दमयान्तैरधिकरणैस्तस्य परमतनिराकरणपूर्वक-
स्वमतस्थापनात् प्राप्तं बाह्यत्वं निरसितुमप्यन्तस्तद्धर्मोपकरणे साधितं यदानन्दमयस्यान्तरत्वं तस्य
परीक्षेत्यविवादम् । आन्तमित्येतस्यादीयान्तमभिव्याप्येत्यर्थः । नन्वस्त्वेव तथाप्यसौत्रत्वशङ्का तु
नापगतस्याकाङ्क्षायामाहुः सूत्र इति । तदर्थेति हिततमानुशासनस्यैवोपदेशत्वेन सर्वान्तरस्य
हिततमत्वेनान्तरपदार्थस्योपदेशपदेन सोयमिति प्रत्यभिज्ञानात् स सर्वान्तरः । प्रकरणेति उपासीत
इत्युपासनाप्रकरणम् । सामान्यप्रकारकज्ञानस्य विशेषप्रकारकज्ञानजनकत्वेनाथ खल्वित्यादिवाक्य-
मुपासनं न विदधाति तेन प्रकरणवलरूपपक्षस्य निर्णयस्येत्यर्थः । पक्षोल्लेख इति पक्षपदं पूर्ववत् ।
तस्यैवेति तस्याजुरेव एतच्च तत्रैव स्फुटीमविष्यति । फलाकाङ्क्षेति श्रमफलाभावेन फलान्तराकाङ्क्षे-
त्यर्थः । एवं चेति पूर्वोक्तरीत्या विषयवाक्यत्वे युक्ते सति सूत्रेण गता प्राप्ता या न्यायचर्चाऽनुमानचिन्ता
सात्र प्रकृते एवं वक्ष्यमाणेन हेतुशोधनप्रकारेण बोध्येत्यर्थः । कं ब्रह्मेति 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म'
इत्यत्र प्राणस्यास्य कारणरूपाकाशात्मत्वाद्यदेवं कं तदेव खमिति कं ब्रह्मेत्येवोपात्तम् । कं सुखं
ब्रह्मेति श्रुत्यर्थः । इयं छन्दोग्ये पष्ठे प्रपाठकेस्ति आदिपदेन तत्त्वमसीत्युपदेशः । भवतीनां वियोगो मे
नहीत्याद्युपदेशश्च तदिदं परमशान्तायोपकोसलनाम्ने ब्रह्मचारिण्येऽन्यस्तुष्ट्या उपदिदिशुः । परम-

भाष्यप्रकाशः ।

तीत्यादिवाक्यवत् । उपदेशश्च परमहितानुशासनम् । तत् इदं वाक्यं ब्रह्मवाक्यम् । सर्ववाक्य-
समर्थितसर्ववेदान्तप्रसिद्धोपदेशात् । यदेवं तदेवं, यन्नैवं तन्नैवमिति सिद्धान्तरीत्या तु प्रकरण-
समर्थितत्वेन हेतुविशेषणीय इति मेदः ।

रक्षिः ।

शान्तत्वं तु अन्यानेवान्तेवासिनः समावर्तयन् त^५ ह स्मैव न समावर्तयति । तं जायोवाच ततो ब्रह्मचा-
रीतिश्रुतेः । अन्यशिष्यसमावर्तनेप्याचार्यस्तं न समावर्तितवान् आचार्यभार्याचार्यमुवाच ततो
ब्रह्मचारीति । तत् इत्यस्य कायच्छेदं प्राप्त इत्यर्थः । एतच्चोपकोसलस्य परमशान्तत्वं एव घटते इति ।
प्रारणमिति । इयमपि तत्रैवास्ति । इमां चर एषा सौम्य ते अस्मद्विधेतिश्रुतेश्च । ब्राह्मणो जानश्रुतिः
राज्ञे संवर्गविद्यां बहुधनमादाय दत्तवान् तद्विधान्तर्गता (तथा च बहुधनदानेन विद्याग्रहणाच्च राजा
परमशान्तः) अयं नोपदेशः किंतु प्राणं संवर्गशब्दस्य योगं दर्शयितुं 'स यदा स्मरति प्राणमेव
वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो ह्येवैतान् सर्वान् संवृद्धे' । स इति पुरुषः । संवृद्धे
असतीत्यर्थः । अपरमशान्तत्वं तु हरे शूद्रेति राजसंघोषनाद्वोच्यम् । शुचा द्रवतीति शूद्रः श्रुत्यर्थास्तु
स्पष्टाः । तत् इति उक्तवाक्य उपदेशत्वसिद्ध्यनन्तरम् । सर्वेति अस्य विवरणमग्रे बदिष्यामः ।
यदेवमिति पूर्णमेदः पूर्णमिदमिति शुद्धब्रह्मस्वरूपनिगमकमभ्रपाठानन्तरं ॐ खं ब्रह्मेति पठितं बृहदा-
रण्यके तद्वदिति शेषः । यद्यैवमिति अयं घट इतिवाक्यवत् । पूर्वोक्ते वा श्रुती ग्राह्ये । नन्वनुमानत्वेन
वर्णनेन नैतज्ज्ञानमौपनिषदं भवेत् अत आहुः सिद्धान्तेति । रामानुजाचार्योक्तरीत्या सर्वत्रेतिपदेन
सर्वपदघटितविषयवाक्योपस्थितावपि पूर्वपक्षे सर्वपदघटितवाक्यानुपस्थितौ हेत्वभावात् । भारूप
इति जीवप्रत्यभिज्ञानात् सर्वपदघटितवाक्योपस्थितौ हेतुसत्त्वात् प्रकरणसमर्थितत्वेन विशेषणीय इति
भावः । हेतोः साधारणत्वनिवृत्तिः फलम् । पूर्वपक्षे हेतोः साधारणत्वम् । भेद इति सूत्रार्थस्तु अथ
स्वत्वित्यादि ब्रह्मवाक्यमेव सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् प्रकरणसमर्थितसर्ववाक्यसमर्थितसर्ववेदान्त-
प्रसिद्धस्य ब्रह्मणो मननात्मकपरमहितानुशासनादिति । इदं चैकपदं सूत्रम् । तेनैकदेशेन प्रसिद्ध-
पदेनान्वयः । सुप्नुपेति समासः । 'हलदन्तात् सप्तम्याः' इतिसूत्रेण सप्तम्या अलुक् पूर्वपक्षे
साधारण्यवारणाय समर्थितान्तम् । सर्ववाक्यानि जीववाक्यानि ब्रह्मवाक्यान्यपि ब्रह्मजीवयोः
परेषामैक्यात् । इन्द्रप्रतर्दनसंवादे वा गताधिकरणोक्तानि जीववाक्यानि । प्रकरणसमर्थितत्वं
दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वे समिद्यागनिष्ठेस्ति तत्र ब्रह्मवाक्यरूपसाध्याभावात् साधारण्यं तद्वारणाय
सर्ववाक्येत्यादि । प्रकरणसमर्थितत्वे सति सर्ववाक्यसमर्थितत्वमपि लिङ्गं तत्रैव साधारण्यमतः
सर्ववेदान्तेत्यादि तत्र सर्ववेदान्तेत्यभावात् न साधारण्यम् । तर्हि प्रकरणसमर्थितत्वे सति
सर्ववेदान्तेत्यादिहेतुरस्तु अस्य हेतोर्न जीवेनापि समिद्यागनिष्ठे दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वे साधारण्यमितिचेत्
महावाक्ये साधारण्यमस्तु । ननु न साधारण्यं प्रकरणस्योपासनसंघन्वित्वात् जीवे सर्ववेदान्त-
प्रसिद्धोपदेशत्वेपि हेत्वभावादिति चेन्न । सर्ववेदान्तप्रसिद्धब्रह्मोपदेशस्य यागे सहदेववाक्येषु
साधारण्यात् सर्ववाक्यान्यनुगतानीति ओमितिचेन्न औपनिषदत्वाभावात् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं
पृच्छामीति तु वैदिकपुरुषनिषेधात् । सूत्रभाष्ये वेदान्तेषु वेदत्वविधानाच्च वेदानां वेदान्तत्वम् ।
अतश्चयंयकं यजामह इत्यादिसर्ववाक्यसमर्थितत्वेन वैदिकत्वं न त्वौपनिषदत्वं पुरुषस्य । सर्ववाक्यानि

ननु क्रतुमयः पुरुष इति यथासंकल्पमग्रिमदेहकथनाल्लोकान्तरभाविफलार्थ-
मन्योपासनैव युक्ता, न तु ब्रह्मज्ञानस्य तादृशं फलं युक्तमित्याशङ्क्य परिहरति ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

विवक्षिता लोकान्तरे तादृशरूपप्राप्तिः, सा प्रकृतेऽप्युपपद्यते । भगवत्स्व-

भाष्यप्रकाशः ।

किं च, सूत्रे प्रसिद्धपदेन, तदेजति तन्नैजतीत्यादिवाक्यप्रसिद्धत्वस्यापि सारणादेत-
द्वाक्यगताणीयस्त्वज्यायस्त्वाधारत्वेन प्रसिद्धत्वमपि संगृह्यते । अतो वाक्यस्य स्पष्टलिङ्गत्वमपि
बोध्यते । तेनात्र पादे अस्पष्टलिङ्गवाक्यचिन्ताङ्गीकारं प्रतिज्ञायैतस्यात्र विषयत्वेनोपन्या-
सोऽप्ययुक्त इत्यपि सूचितम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥ इति सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । अयमर्थः—अत्र हि
पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपासनकथनेऽप्यथेति प्रकृतच्छेदेनाग्रे उपासनान्तरमुच्यते । तथा क्रतुमय इत्यारभ्य,
रक्षिः ।

तु सन्मूलाः सोम्येभाः सर्वाः प्रजाः ब्राह्मणो मुखमित्येव मुखाच्चातत्त्वहेतुतः यथा वेदश्रुतिस्तद्ब्रह्मजीवो
ब्रह्मेति वा भवेत् इत्यादीनि । रामानुजाचार्यास्तु मनोमयत्वादिगुणक ब्रह्मैव कुतः सर्ववेदान्तवाक्येषु
परस्मिन्नेव ब्रह्मणि प्रसिद्धस्य मनोमयत्वादेरुपदेशादिति व्याख्याय सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति निर्दिष्टे
सर्वस्मिन् जातिब्रह्मशब्देन तदात्मतयाभिधीयमानं परं ब्रह्मैव न प्रत्यगात्मा कुतः प्रसिद्धोपदेशात्
तज्जलानिति हेतुतः । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति प्रसिद्धवन्निरदेशात् । ब्रह्मणो जातत्वात् ब्रह्मणि लीनत्वात्
ब्रह्माधीनजीवनत्वाच्च ब्रह्मात्मकं सर्वं खल्विदं जगदित्युक्ते यस्माज्जन्मस्थितिलया वेदान्तेषु प्रसिद्धाः
तदेवात्र ब्रह्मेति प्रतीयते तच्च परमेव ब्रह्म इममेव सूत्रार्थमभियुक्ता मन्यन्ते यदाह वृत्तिकारः
सर्वं खल्विति सर्वात्मा ब्रह्मेश इति व्याचक्रुरतो भेद इत्यर्थः । भाष्ये नानुमानत्वेन वर्णनीयं तत्तु तं
त्वौपनिषद पुरुषं पृच्छामोति केवलोपनिषद्वेद्यत्वादुपेक्ष्यमिति भाष्यविरोधादिति तु न । वादिशुद्धि-
प्रवेशार्थत्वेन तर्ककर्कशविचारस्य भगवदिच्छयान्यमतेष्विवात्राप्येकत्वात् ।

दृष्टान्तरमाहुः किं चेति तज्जलानिति हेतुतः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति प्रसिद्धवन्निरदेशादित्यत्र
जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन प्रसिद्धस्य ब्रह्मणः सारणमिव सूत्रे प्रसिद्धपदेनेत्यादिः । एतद्वाक्येति सर्वं
खल्विदमित्येतस्य वाक्ययोरणीयान् ग्रीह्वी यत्राद्वैति वाक्ये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाद्वैत्य-
योगतयोरणीयस्त्वज्यायस्त्वयोरुपाधारत्वेन । तेन स्पष्टलिङ्गबोधनेन । तस्य स्पष्टलिङ्गबोधकस्य
वाक्यस्य । सूचितमिति । किं च पूर्ववाक्यस्य पूर्वोक्तरीत्या विषयवाक्यत्वस्फोरणं प्रयोजनम् ।
तत्त्वन्वयापि सम्भवति द्वितीयवाक्यरूपोपदेशात् । अत्राचराचराधिकरणे सूत्रीयशब्दघटितत्वेपि
विषयवाक्यत्वदर्शनात् । पूर्वं क्रतुपदस्य मननपदं विहायोक्तेस्तात्पर्यमुक्तम् । सेवा कार्येति सिद्धान्त-
मुक्तावल्यां प्रसिद्धा सा । प्रयोजनं जगन्नित्यत्वमपरमपि प्रयोजनं सगुणभक्तिमार्गनिरासरूपं ततश्च
सर्वपदघटितत्वेन विषयवाक्यत्वबोधनमपि तत् । यदि च क्वाचित्की विषयवाक्यरीतिरियं न सार्वत्रिकीति
विभाव्येत तदुक्तप्रयोजन इदमपि प्रयोजनमस्तु मुख्यं तु भाष्योक्तमन्तःकरणशुद्धिरूपमस्त्येव ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥ क्रतुमय इति अथ इति हेत्वर्थं यस्मात्पुरुषो मननमयो
यथा क्रतुरस्मिन्नोके पुरुषः स देहजीवो भवति तथा तादृगेव क्रतुफलात्मक एव इतोस्मादेहात्वेन सत्त्वा
भवति तस्मात् क्रतुं मननं कुर्वीत इति श्रुतिः तथेतः प्रेत्येत्यत्र तेन पुरुषत्वेन प्रकारेण भवतीत्यर्थोदाहः

रूपलाभात् सारूप्यलाभाद्वा । नच व्याप्तिरुक्तेत्यधमप्राप्त्युपायो युक्तः । सत्यसं-
कल्पादिवचनं च ब्रह्मवाक्यत्वपोपकमिति चकारार्थः ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तथेतः प्रेत्य भवतीत्यन्तेन लोकान्तरे संकल्पानुरूपदेहप्राप्तिरूपं फलमुच्यते । फलं च तात्पर्यनिर्णये
लिङ्गम् । अतस्तद्विचारेऽत्रोक्तोपासनाया ब्रह्मविषयत्वं न घटते । फलस्य प्राकृततया जाघन्यात् ।
अतोऽत्र यथासंकल्पमग्रिमदेहकथनाह्लोकान्तरभावितादृशदेहप्राप्त्यर्थं वेदाभिमानिदेवताया वा,
ऋतुमय इत्यादिना साधकस्योपक्रान्तत्वात् स्वजीवस्यैव वोपासना युक्ता । इहापि भावनया
पेशस्कृतो रूपान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन श्रुत्युक्तपारलौकिकरूपान्तरस्य भावनाप्रचयजन्यतायां
धाधानवतारात् । न चैवं सति ब्रह्मोपासनायामपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् कुतस्तत्त्याग इति शङ्क्यम् ।
देहत्वस्य प्राकृतत्वव्याप्तत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य च, 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति', 'ब्रह्मविदामोति परम्'
इत्यादिषु ब्रह्माप्तिरूपस्यैव फलस्य श्रावणेन ब्रह्मज्ञाने तादृशफलकथनस्यायुक्तत्वादिति । तस्मादत्र
मननोपदेशाङ्गीकारो न युक्त इत्याशङ्क्य परिहरतीति । सन्नं पठित्वा तत् समाधातुं व्याकुर्वन्ति ।

विवक्षितेत्यादि । विवक्षिता वक्तुमिष्टा उपादेयत्वेनाभिप्रेता वा या गुणरूपा
लोकान्तरे तादृशी संकल्पानुरूपदेहप्राप्तिः सा ब्रह्मज्ञानपक्षेऽप्युपपद्यते । ज्ञानफलबोधिकास्तु
श्रुतिषु मृत्युमतिक्रान्तस्य भगवत्स्वरूपस्य ब्राह्मदेहस्य परप्राप्तिरूपस्य वा, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भव-
तीति श्रुत्या ब्रह्मस्वरूपस्य वा लभोऽभिप्रेत इति तस्य संकल्पानुरूपताया युक्तत्वादिति । नच
यथा ऋतुरित्यादिना लोकान्तरप्राप्यत्वेन संकल्पानुरूपत्वेन व्याप्तिरुक्तेत्यतः, कुर्वीतेत्युपदेश-
बोधितः ऋतुरधमस्य प्राकृतदेहस्य प्राप्त्युपायो युक्तः । परमशान्तस्य पूर्वोपासनाया शुद्धान्तः-
करणस्याशुद्धसंकल्पायोगात् तदभावे प्राकृतदेहस्याप्ययोगादित्यर्थः । हेत्वन्तरमाहुः सत्त्वेत्यादि ।
तथाचैवं हेतुद्वयधाधितत्वादस्य जीववाक्यत्वं न शङ्कितुं शक्यमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

संकल्पेत्यादि । फलमिति तथेतः प्रेत्येत्युक्तदेहफलम् । उपासनाविषयकतात्पर्येणोपासानिर्णये
लिङ्गं हेतुः । कार्येण कारणानुमानादित्यतःशब्दार्थः । तद्विचारे फलविचारे । ननु स्तोपासनायं
कथं तादृशं फलमित्याकाङ्क्षायामाह इहापीति । भावनाप्रचयेति तेन पूर्वदृष्टान्तेपि भावनाप्रचय
इति बोधितम् । अग्रचित्तभावनाया लोके रूपान्तरासंपादकत्वात् । न त्वित्याद्याभासभाष्यमत्रावताराया-
माहुः न चैवं सतीति । तथावक्तुमिति सारूप्यादि तेन प्रकारेण वक्तुम् । गुणरूपेति यथा प्राकृत-
देहो गुणमयो 'जहृर्गुणमयं देहम्' इत्यादौ तथायमपि ब्राह्मदेहो ह्यात्मगुणमय इति देहप्राप्तिर्गुणपदेनोप-
चर्यते । सेत्यादिमाष्यं विवराभासुः सा ब्रह्मेत्यादि । भगवदित्यादिमाष्यं विवृण्वन्ति स्म ज्ञानफलेति ।
श्रुतिष्विति 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था निघतेयनाय' 'ब्रह्मविदामोति परम्' 'ऋते
ज्ञानात्र मुक्तिः' 'तरति शोकमात्मवित्' इत्येवंरूपासु । मृत्युमिति मृत्युमतिक्रान्तोतिमृत्युरित्यति-
मृत्युपदविग्रहात् । नन्वतिमृत्यव इत वायुदिग्मयो वृहदारण्यके सन्ति ते कुतो न व्याकृता इति
चेत्तत्राहुः ब्राह्मेति । जगद्व्यापारवर्जे ब्राह्मदेहस्यौचित्यात् । अन्या वा श्रुतिर्भगवत्स्वरूपस्य ब्राह्मदेहस्य
बोधिका तामर्थद्वारेणाहुः परप्राप्तीति । ब्रह्मविदामोतीत्यत्र कर्तृकर्मव्यपदेशादितिभावः । नचेतिमाष्यं वि-
वरं वमूढः न च यथेत्यादि । उक्तेति यथा ऋतुरस्मिन् लोक इति श्रुतौ तात्पर्यवृत्त्योक्ता सत्यसंकल्पानुरूप-
लोकान्तरप्राप्यत्वादित्यत्र । तथा चेति पराभिध्यानात्स्वसंकल्पादीनां जीवेषु तिरोहितत्वेन ब्रह्मवाक्य-

भाष्यप्रकाशः ।

यत्तु केचिदपौरुषेयवेदे वक्तुरभावाच्चेच्छार्थः संभवतीत्यत उपादेयत्वेन फलेन तत्र विवक्षितत्वमुपचर्यते । लोके तथादर्शनात् । वेदेऽपि वाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामुपादेयत्वानुपादेयत्वयोरवगन्तुं शक्यत्वात् स्रजे विवक्षितपदसौपचारिकमङ्गीकुर्वन्ति तत्र रोचिष्णु । निःश्वसितश्रुत्यनुरोधेन वेदे जीवाजन्यत्वरूपस्यापौरुषेयत्वस्यास्थेयत्वेन सर्वथा वक्रभावसा-संगतत्वात् । शास्त्रयोनित्वस्रजे स्वयमेव वेदकर्तृत्वाङ्गीकारेण वदतो व्याघाताच्च । नच निःश्वसितस्य सार्वदिकत्वादबुद्धिपूर्वकत्वेन वक्तुरूपगमेऽपीच्छार्थासंभवाददोष इति वाच्यम् । 'आनीदवात' स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यत्र परः किंचनास' इति श्रुतिविरोधेन तत्सार्वदिकत्वाङ्गी-

रक्षिः ।

त्वपोषकत्वे प्रकारे च । वक्तुमिष्टा विवक्षितेत्युक्तमाक्षिपन्ति यच्चित्वादि । केचिदिति शंकाचार्याः रामानुजाचार्याश्च । इच्छार्थ इति । विवक्षितपदे सन्प्रत्ययस्येत्यर्थः । उपादेयत्वेनेति । ननुपादानेन फलेनोपचर्यते इतिभाष्यं न त्पादेयत्वेनेति चेन्न । उपादेयत्वमुपादानं पुरुषनिष्ठत्वेपि संघनान्तरेणोपादेयनिष्ठत्वात् न त्वतिरिक्त गौरवात् । उपादेयत्वत्वेनोपादानग्रहणमुपादेयगुणेषु फलतायै उपादेयत्वं फलं तत्कार्यमुपादानमुरुनिष्ठमिति फलं कार्यम् । तत्रेति उपादेयेषु गुणेष्वित्यर्थः । तथा च विवक्षितपदं कार्यताख्यसंघन्धेनोपादेयेषु गौणं सत् गुणेषु विशेषणमित्यर्थः । तथेति उपादेये षटे विवक्षितो षट इति प्रयोगदर्शनात् । य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकाः इतिविवक्षाधीनां ब्राह्मणानां न हन्तव्य इत्यादीनामारोपितानारोपितान्यां तात्पर्यातात्पर्याभ्याम् । तात्पर्यं च फलवदर्थप्रतीत्यनुकूलत्वं शब्दधर्मः तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वस्य तात्पर्यलक्षणस्य वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यमित्यस्य चेच्छापटितत्वात् । औपेति गुणेषु गौणमित्यर्थः । निःश्वसितेति 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वागिरसः' इति श्रुत्यनुरोधेनेत्यर्थः । महतो परिच्छिन्नस्य भूतस्य परमार्थवस्तुनः निःश्वसितमिव निःश्वसितं प्रयत्नोत्पादितमिति तटीकोक्त्यर्थः । वेदकर्तृत्वेति यद्यपि महतः ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविधास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थवद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म न हीदृशस्य शास्त्रस्य ऋग्वेदादि-लक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञान्यतः संभवोस्तीत्यादिना वेदकर्तृत्वमङ्गीकृतं सगुण-गतमारोपितं तदित्यवास्तवमिति न वदद्वाघातस्तथाप्यसम्भवे सगुणनिर्गुणभेदाद्वादतो व्याघातः । चकारेण वेदान्तकृद्देवदेव चाहम् । इतीतिहाससमुच्चयः । वक्तुरूपगमेऽप्यौपचारिकत्वमाशङ्कते वादी न च निःश्वसितस्येति । अबुद्धेर्बुद्धिसमानाधिकरणत्वेन जानातीच्छति यत इतिक्रमे इच्छाया ज्ञानविषयिण्या विषयामावनेच्छार्थासंभवादित्यर्थः । अविकरणं जीवः । जीवेश्वरवत्सोपाधिर्बुद्धि-रिति । अदोष इति न गौणीरूपो दोषः । आनीदिति इयं नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमित्युपक्रम्य ब्राह्मणे पठिता । आनीदिति अन प्राणने लुङ् । स्वधया पित्रमेव । स्वधयानितीति । धान्य-मिति । व्युत्पत्तिः । स्ववर्णलोपः पचाद्यच् । अनितीत्यनम् स्वधयानम् धानं धानस्य भावो धान्यम् व्यञ्ज् । एवं च निःश्वसितश्रुतौ श्वस प्राणने श्वसितीति श्वसितं गत्यर्थाऽकर्मकस्यः इत्यकर्मकात् क्तः अवातमित्यत्र वातीति वातं हसिद्युगिणिति तस्य तदानीं कालेनासदासीत् नो सदासी-

भाष्यप्रकाशः ।

कारस्यैवासंगतत्वात् । एवं सिद्धे निःश्वसितस्यासार्वदिकत्वे तदुद्गमे इच्छापूर्वकत्वस्याप्यपर्यवस्येय-
त्वात् । प्रपञ्चमात्रं प्रति, बहु सामितीच्छाया एव कारणत्वेन वेदात्मकनामप्रपञ्चं प्रत्यपि
तस्या अदण्डवारितत्वात् । नच शब्दस्वरूपमात्रोद्गमे एवेच्छासंबन्धो, न तु तस्यार्थसाहित्येऽपी-
त्यदोष इति वाच्यम् । ईदृशविभागे मानाभावात् । नचैवं पौरुषेयत्वाङ्गीकारे काणादादितौ-
ल्यापातः । ईश्वरवाक्यत्वेनैव तन्निरासात् । नचैवं शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वप्रसङ्गः । शब्द इति
चेदित्यस्मिन् सूत्रे तन्निरासप्रकारस्यापि बक्ष्यमाणत्वात् । अतो वेदे वक्तुरिच्छासंबन्धस्य सत्त्वेन
विवक्षितत्वादेः सच्चादुपचाराङ्गीकारो न युक्त इति दिक् ।

यत् पुनर्मनोमयः प्राणशरीर इत्यस्य सगुणविषयत्वम्, 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र' इत्यस्य
निर्गुणब्रह्मविषयत्वमित्युक्तं तत्तु पूर्वपादार्थानुवादभाष्य एव दूषितमित्युपरम्यते ॥ २ ॥

रश्मिः ।

तदेकं कर्तुं अवातमनिःश्वसितम् जगत् स्वधया आनीत् प्राणयुक्तमकार्षीत् । यतोकार्षीत्तस्माद्धान्यं
धनं वेदः धाकारस्य छान्दसो ह्रस्वः निरुक्तौ तथा पाठात्तस्य धान्यं वेदत्वं विरुद्धाऽवातपदविरोधा-
च्छ्रुतिविरोधस्तेत्यर्थः । असंगतेति तथा च निःश्वसितस्यासार्वदिकत्वेन वेदोद्गमस्य बुद्धिपूर्वकत्वा-
त्तयेच्छाजननादिच्छार्थसंभव इतिभावः । तदेवाहुरेवमिति । अपरीति पर्यवस्था इच्छां परिलक्षीकृत्य
अवहीना स्थितिरिच्छाप्रत्याख्याने स्थितिः । न पर्यवस्थातुं शक्यमपर्यवस्येयम् 'अचो यत्' तत्त्वात् ।
निःश्वसितयेच्छापूर्वकत्वे हेत्वन्तरमाहुः प्रपञ्चेति । बहु स्यामिति 'एकोहं बहु स्याम् प्रजायेय'
इतिश्रुतौ बहु स्याम् । अदोष इति मनोमयप्राणशरीरत्वादिगुणानामर्थत्वेन तत्रेच्छासंबन्धाभावात्
विवक्षितपदमौपचारिकमिति बोधचरो दोष इति वाच्यमित्यर्थः । मानाभावादिति मम तु 'औलत्ति-
कस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इत्यादिवैमिनिसूत्रमेव मानम् । काणादादीति शब्दार्थयोरनित्यत्वापातः ।
ईश्वरेति येनेश्वरे वाक्यत्वेन हेतुना शब्दार्थयोरनित्यत्वापत्त्या तौल्यं तेनैश्वरवाक्यत्वेन हेतुना
तत्तौल्यनिरासादित्यर्थः 'वाचा विरूप नित्यया' इतिश्रुतेरिति वाचः कथमित्याकाङ्क्षायामाशङ्कासुखेन
तन्निरासं व्युत्पादयामूहुः न चैवमिति वेदस्येश्वरवाक्यत्वेन जन्यत्वात् जन्यत्वेन नश्वरत्वेन
व्याप्त्या वचरशाण्डिल्यादीनां शब्दार्थरूपाणामनित्यत्वे तेषां शब्दानामर्थानां च प्रतिपाद्यप्रतिपादक-
भावसंबन्धानित्यत्वेत्यर्थः । सूत्र इति तृतीयपादस्ये । निरासप्रकारस्तु वैदिकपदार्थानां शब्दप्रभवत्वेन
वैदिकप्रपञ्चो मित्र एव नित्यश्चेति अत एव 'वाचा विरूप नित्यया' इतिश्रुतिः 'वेदो नारायणः साक्षात्
स्वयंश्रुति शुश्रुमः' 'शब्द ब्रह्म सुदुर्बोधम्'

'स्वयंश्रुतेषु भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा ।

शिवाद्या ऋषिपर्यन्ता स्मर्तारोस न कारकाः' ॥ इत्यादिस्मृतयश्च ।

सिद्धमाहुः अत इति । दिगिति तृतीयपादे तदुपर्यपीत्यधिकरणे वेदे वक्तुरिच्छासंबन्धः
स्फुट इति तथेति भावः । यत्पुनरिति शंकराचार्यैरिति शेषः । दूषितमिति । ये पुनः कश्चित्
सगुणनिर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति ते स्वयमेव स्वस्य ब्रह्मजिज्ञासानधिकारं बोधयन्तीत्यादिना दूषितम् ।
भाष्ये । नैकान्तत इति एका संभावना एकान्ततः पञ्चम्या लुक् 'संभावनावयवयोरन्ततः
पदमिष्यते' इतिविश्वात् । प्रकृते । जीवहिरण्यगर्भयोः सूत्रार्थानुपपत्तितौल्याय योजयामाहुः

नन्वेतावतापि नैकान्ततो ब्रह्मवाक्यत्वमुपपत्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वादित्या-
शङ्क्य परिहरति ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

नच प्राणशरीररूपो जीवो भवति । तिरोहितानन्दत्वेन निराकारत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति । नन्वेतावतेत्यादि । एतावतेति सूत्रद्वयोक्तयोपपत्त्या ।
तुल्यत्वादित्यादि ।

‘आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य वा हेतोः शरीरमनुसंज्वरेत्’ ॥

। इत्यादौ ज्ञेयतया प्रसिद्धत्वेन जीवस्य मन्तव्यत्वोपदेशो, लोकान्तरे विवक्षितदेहप्राप्तिः ।
‘न वै कचिन्मे मनसो मृषा गतिः’ इतिवाक्यात् सत्यसंकल्पत्वं, व्यापकत्वादाकाशात्मत्वं,
पर्यायेण सर्वाहंमानितया वा सर्वकर्मत्वादिकं हिरण्यगर्भे जीवे च संगच्छत इति तस्य बाधाभावेन
तुल्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति नचेत्यादि । सत्यमस्त्वेवमु-
पपत्तितौल्यं, तथापि शरीरसंबन्धी जीवो वाक्यार्थो न संभवति । कुतः । अनुपपत्तेः ।
प्राणशरीरत्वस्यानुपपद्यमानत्वात् । तत्र हेतुः तिरोहितेत्यादि । प्राणशरीर इत्यत्र शरीर-
पदमाकारपरम् । तथाचात्र हि, मनोमय इत्यत्र यथा विकारार्थोद्भावेन प्राप्नुयान्मनोमयत्वं
मृष्यदेशगोचरतया प्राणशरीर इत्यत्रानन्दरूपप्राणशरीररूपत्वम् । लौकिकप्राणसोद्भावात् ।
प्राणस्थानन्दरूपता त्वनुगमाधिकरण एव सिद्धा । प्राणमुपक्रम्य, ‘एष प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः’
इति तद्विषयवाक्ये श्रावणात् । नच लौकिकप्राणसोद्भावे किं मानमिति शङ्क्यम् । लौकिकस्य
रश्मिः ।

आत्मानमिति । आत्मानं जीवम् । अयमहं ब्रह्मास्मि पूर्णकामः आप्तकाम इदंपदार्थः । आप्तकामत्वात्
किमिच्छन् पूर्णकामत्वात् कस्य हेतोः । पष्ठचन्तं पदम् । अन्विषति आत्मज्ञानानन्तरम् । ज्ञेयतयेति
ज्ञानकर्मतया सर्वत्र प्रसिद्धत्वेन मनोपदेशः । एतेन सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति सूत्रार्थो जीवपरो
व्याकृतस्तौल्याय । द्वितीयसूत्रार्थमाहुः लोकेति । विवक्षितगुणरूपदेहस्योपपत्तिः प्राप्तिः । सूत्रं व्याख्याय
‘मनोमयः प्राणशरीरो भारूप’ इत्येषां स्पष्टतया सत्यसंकल्प इत्यादीनामर्थानाहुः न चा इति । इदं
वाक्यं द्वितीयस्कन्धे षष्ठाध्याये ब्रह्मणः । पर्यायेणेति क्रमेण ‘पर्यायस्तु प्रकारे स्थान्निर्माणेवसरे क्रमे’
इतिविश्रात् । ‘कस्त्वमित्यहमिति होवाचैवमेवेदं सर्वं तस्मादहमिति सर्वाभिधानम्’ इति श्रुतिहोत-
तापिनीयश्रुतेः सर्वाहंमानिता । अत्र कस्त्वमिति देवकर्तृकः प्रश्नः । अहमित्यारम्याहमित्यन्तं प्रजापति-
वाक्यम् । शेषं विधायकमिति ज्ञेयम् । एवं पूर्वोक्तपरामर्शे तथा चैवमेवाहमेवेत्यर्थः । अभिधानं नाम ।
सर्वकर्मत्वेति आदिपदेन सर्वगन्धत्वम् । जीवन्मुक्तजीवस्य सर्वगन्धत्वात् । न च पूर्वपक्षकर्तृमते
जीवश्रुतिनिस्तीति वाच्यम् । तन्मते जीवस्यैव ब्रह्मत्वात् । तस्य जीवस्य पदार्थान्वये बाधाभावेन ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥ शरीरं कस्मात्साक्षादग्रयो ह्यत्र श्रियन्त इतिगर्भोपनि-
षद्भृतौ निर्वचनाच्छरीरपदमाकारपरम् । आनन्दरूपः प्राणशरीर इतिभाष्यं पूर्वं व्याकृतं सूत्रसमाप्तिस्थम् ।
अधुना आनन्दरूपः प्राणः शरीरं यस्येतिभाष्यं विरुद्धं प्राणस्य साकारत्वाय तस्यानन्दरूपतामाहुः
प्राणस्येति । अध्यासेनेत्यारम्यानर्थक्यप्रसङ्गात् इत्यन्तं भाष्यं विवरामासुः नचेति । आध्या-

अध्यासेन तथात्वे त्वनुपास्यत्वमेव । इदानीमेवोपासकस्यापि तथात्वात् । न प्राणादेर्लौकिकत्वम् । उपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । अत आनन्दरूपप्राणशरीररूपत्वाभावात् वाक्यार्थो जीवः । पूर्वपक्षस्यात्रैव निवृत्तत्वात् तुशब्दः । विज्ञानममे तु प्राप्ताप्राप्तविवेकेन धर्मस्यैवोपासना ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तस्य शरीरताया आध्यासिकत्वेनेदानीमुपासकस्यापि प्राणशरीरत्वात् तथोपासनोपदेश आनर्थक्यप्रसङ्गस्यैव मानत्वादिति । अतस्तदभावात् वाक्यार्थो जीव इत्यर्थः । तुशब्दं व्याकुर्वन्ति पूर्वेल्यादि । ननु कथं पूर्वपक्षस्यात्र निवृत्तिः । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुत्युक्तस्य विज्ञानस्य, 'विज्ञानं यज्ञं तनुत' इति विज्ञानमयनिगमनश्लोकेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनात्र पूर्ववाक्ये विराट्त्वेन ब्रह्मोपासनवद्विज्ञानमयेऽपि विज्ञानत्वेन ब्रह्मोपासनस्य शक्यवचनतया आनन्दपूर्वमाध्यात्मस्य जीवोपासनगमकताया अप्रयोजकत्वेन तत्रापि तदुपासनानवकाशात् तत्र तदङ्गीकारस्यासंगततया पूर्वपक्षस्यानुपपत्तादित्यत आहुः विज्ञानमय इत्यादि । तत्र गौणान्तर्येण रश्मिः ।

सिकत्वेनेति शरीरगतवायुरूपप्राणस्य स्पर्शरूपस्य सूक्ष्मदेहस्यस्य च । तथोपदेश इति आध्यासिकोपासनोपदेशे । तदभावात् लौकिकप्राणोपदेशाभावात् । प्राणशब्दस्यौपचारिकत्वापत्त्या नापमयः साधीयानिति चेत्तर्हि ब्रह्माहमस्मीतिवत् मनोमयत्वादिविशिष्टोद्देशमिल्यध्यासेन गृह्यत इत्याध्यासिकत्वेन । तथात्वे मनोमयत्वादिवैशिष्ट्ये । अपीति अनिदानीतोपासकस्य नामदेवादिरूपिपदेन ग्रहः इत्यध्यासेनेत्यादिभाष्यार्थः । व्याकुर्वन्तीति शंकराचार्यैवधारणार्थकत्वेन श्याकृतं रामानुजाचार्यैरप्याकृतं तुशब्दमतीतार्थत्वेन व्याकुर्वन्तीत्यर्थः । अतः पूर्वपक्षोतीतोतिक्रमं प्राप्त्यर्थः । तुः प्रश्न इत्युपक्रम्यातीतपुनरर्थयोरिति विश्वात् । ननु किमनेन प्राणोद्भापेन प्राणशरीरत्वस्य जीवे स्फुटत्वेन तस्यैवोपासनास्तु शाखान्तर इत्यादिभाष्यात् न जीवोपासनमात्राभाव इत्याशङ्क्य शाखान्तर इत्यादिभाष्ये किंचिद्वदन्तो विज्ञानमय इत्यादिभाष्य विवरीतुमाशङ्कामाहुः नन्वित्यादि । श्रुतौ विज्ञानं कर्तुं तनु विस्तारे घातुः । अत्रेति विषयवाक्ये । पूर्वं सर्वं खत्विदमिति वाक्यं तस्मिन् । विराट्त्वेनेति । नन्वय ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तमिति भाष्यं विरुण्डीति चेन्न इदमेवेत्यादिभाष्यानुगुणत्वात् । ननु सर्वं खत्विदमिति विराट् तस्य ब्रह्मेतिपदात् ब्रह्मत्वेनोपासनवत् स्वरादत्वेनेत्युपन्यासः कुतो न इति चेन्न । पुराणादौ 'पुरुषो धारणाश्रयः' इतिवाक्यात् विराट्त्वेनेति युक्तत्वात् । ब्रह्मोपासनवदिति षष्ठ्यन्तादितिः । ब्रह्मणा ब्रह्मत्वेन जगदुपासनमेवेत्यर्थः । शक्येति प्रत्यभिज्ञानेन शक्यवचनतया श्रुत्येवभाष्य भाष्यस्य निर्बलत्वेनानन्दपूर्वभावावधारणस्य । अप्रयोजकत्वेनेति आनन्दारूपादुपासनस्य पूर्वत्वावधारणस्य ब्रह्मोपासनसाधारण्यात् । किं च यद्यप्रयोजकत्वं न भवेत् तदा पूर्ववाक्ये अंशतोपि जीवत्वेन जीवोपासना नश्येत् यदि नश्येत् सर्वं खत्विदं ब्रह्मेति श्रुति विरुन्ध्यात् । तत्रापि विज्ञानमयेपि जीवोपासनानन्दपूर्वभावित्वेनानवकाशात् । तत्र आन्दोग्ये जीवोपासोच्छेदमिषा तदङ्गीकारस्य ब्रह्ममननाङ्गीकारस्य सिद्धान्तेऽसंगततया विज्ञानत्वेनोपासनं विज्ञानजीवस्योक्तम् । तन्न । प्रत्यभिज्ञानप्रतिविज्ञानत्वे वाचकसद्भावात् । किं तद् वाचकं तत्राहुः तत्रेति विज्ञानमये । तस्माद्वा एतस्याद्विज्ञानमयादन्यो अन्तर आत्मानन्दमय इतिश्रुतेर्गौणान्तर्यम् । तस्माद्वा एतस्मान्नोपपदादन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः

ननु प्राप्तव्यतादृशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीति परिहरति ।

भाष्यप्रकाशः ।

श्रद्धादिधर्मत्वेन च जीवत्वस्य प्राप्तत्वेन मुख्यान्तर्यस्थानन्दरूपत्वस्य चाप्राप्तत्वेन किं ग्राह्यमिति विचारे प्राप्ताप्राप्तविवेकेनाप्राप्तापेक्षया प्राप्तस्यैव बलिष्ठत्वाद्वैतस्य भगवति वृत्तिमतो जीवस्यैवोपासना युक्तेति सुखेन पूर्वपक्षोपशमात् तन्निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्रिमद्वयमवतारयन्ति नन्वित्यादि । यदि तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन जीवोपासना, तर्ह्यत्राप्यथ खलु क्रतुमयः पुरुष इत्यादिना जीवत्वस्यैव प्राप्तत्वाद् ब्रह्मत्वस्य चाप्राप्तत्वाच्च द्विवेकेन जीवोपासनैव युक्ता । युक्तेस्तुल्यत्वात् । नचानन्दरूपप्राणशरीरतोक्तिविरोधः । तद्वचनं जीवप्राप्तव्यतादृशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीत्यविरोधादित्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः ।

रदिमः ।

इतिश्रुत्युक्तम् । तेन प्रत्यभिज्ञाप्राप्तानन्दपूर्वभावमात्रस्य ब्रह्मोपासनस्य बाधकेन । किं च तस्य श्रद्धैव शिरः इत्यादिश्रुत्युक्तं श्रद्धादिधर्मवत्त्वं प्रत्यभिज्ञाप्राप्तानन्दपूर्वभावमात्रस्य ब्रह्मोपासनस्य बाधकं तेन च । मुख्यान्तर्य अन्योऽन्तरात्मानन्दमय इति श्रुत्युक्तं प्रत्यभिज्ञाने सति प्राप्तव्यं तस्य । तस्य प्रियमेव शिर इत्यादिश्रुत्युक्तमानन्दरूपत्वं च प्रत्यभिज्ञाने प्राप्तव्यं तस्य च प्रत्यभिज्ञानमन्तराऽप्राप्तत्वेनेत्यर्थः । वृत्तीति पूर्वाधिकरण आश्रितत्वेनोक्तेर्विशेषणम् । उपेति श्रद्धादिधर्मवत्त्वेन विभूतित्वेनानन्दमयाधिकरणोक्तेनोपासना युक्ता न तु प्रत्यभिज्ञावविज्ञानमयत्वेन बाधकसंज्ञावात् । ननु सुषोभिर्न्या जीवोपासनाविषेधात् कथमुच्यत उपर्युहितजीवोपासनमिति चेन्न निषेधस्य जीवपरत्वेन विभूतिपरत्वाभावात् । एतेनैव प्राणशरीरत्वस्य प्रत्याख्यानम् । तथाहि प्राणशरीरत्वस्य जीवे स्फुटत्वेऽप्युपासनाविषेधात् अग्रे निरासाच्चयुक्तत्वं विज्ञानमयविभूतेस्तु श्रद्धादिधर्मवत्त्वेनोपासना न प्राणशरीरत्वेनेति । ननु शाखान्तर इत्यादिभाष्यादुपासनाया जीवे निषेधो नास्त्विति चेन्न विज्ञानमयविभूतेरुपासनाविधानात् अत एव न सिद्धान्तविरोधः । तथा चोपासनादिसहकृतान्येषां गौणानन्तर्यश्रद्धादिधर्मवत्त्वप्रत्यभिज्ञानानामपि गमकत्वमानन्दपूर्वभाववदितिशाखान्तर इत्यादिभाष्ये ज्ञातव्यम् । 'ब्रह्म ज्येष्ठमुपासत' इति तैत्तिरीयेऽप्युपासनादिसहकृतानन्दपूर्वभावोत्पत्त्येव 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासत' इति श्रुतिः । पूर्वपक्षेति तथा च अकृतउपासनादिसहकृतानन्दपूर्वभाववद्गौणानन्तर्यस्यापि जीवोपासनागमकत्वेनात्राथ खल्वित्यादौ गौणानन्तर्यादिव्येकस्याप्यभावाच्च जीववाक्यत्वमिति पूर्वपक्षोपशमात् । मनोमयत्वादीनां श्रद्धादिधर्मवत्त्ववद्जीवोपासनागमकत्वं यद्यपि तथापि निरूपितव्याख्यानसूत्रैः सर्वत्र असिद्धोपदेशादित्यादिभिस्तदपहृतमिति न पूर्वपक्षोपशमः । प्राणशरीरत्वस्थानन्दरूपप्राणशरीरत्वरूपत्वं पूर्वमुपपादितं तदपि प्राप्तव्यं तादृशं रूपं फलं तदभिप्रायं प्राणशरीरपदं भविष्यतीति नन्वित्यादिभाष्यार्थः । तत्रेति विज्ञानमये । अत्रेति विषयवाक्ये । पुरुषः पुरि शेत इति पुरुषः । पुरा आस पुरुष इति वा । जीवासाधारणलिङ्गं तु इतः प्रेतेति मरणकथनं ज्ञेयम् । तद्विवेकेन प्राप्ताप्राप्तविवेकेन । युक्तेरिति एष म आत्मा अन्तर्हृदय इत्यस्या ब्रह्मपरत्ववद् द्वा सुपर्णेति श्रुत्या जीवपरत्वस्यापि संभवात् । न च पूर्वपक्षस्योपशान्तत्वात् जीवविचारः कुत इति शङ्क्यम् । पूर्वपक्षे निराकरणीयजीवरूपार्थस्य विवक्षणेनानिराकरणीयजीवरूपार्थस्य विचारे बाधमावात् ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

‘एतमितिः प्रेत्याभिसंभवितास्मि’ इति, ‘यस्य स्यादद्वया न विचिकित्सास्तीति ह साह शाण्डिल्यः’ इत्यग्रे फलवाक्यम् । एतं प्राणशरीररूपं कर्मत्वेन ध्येयत्वेन

भाष्यप्रकाशः ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥ इदं सूत्रं व्याकुर्वन्ति एतमित्यादि । सत्यं प्राप्तं जीवत्वम् । परंतु ध्यानकर्तृत्वेन, न तु तत्कर्मत्वेन । विषयस्तु ध्येयत्वेनैवाभिप्रेतः । अत्र चास्य कतोः को विषय इत्यसिंश एव संदेहात् तद्विचारे त्वेतमित्युपसंहारे गते फलवाक्ये एतमितिपदेन पूर्वं प्राणशरीररूपतयोक्तं ध्येयमेव परामृश्य, अभिसंभवितास्मीति वचनेन तमेव प्राप्यत्वेन व्यपदिशति, ध्यानादिकर्तृत्वेन च शरीरम् । अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायस्यात्राप्रवृत्तिः । किंच, फलविचारेऽपि चेतनस्य फलस्य न पुरुषशेषत्वम् । चेतनस्य महत् आशास्यस्य शेषिताया वरणीयस्यले दर्शनात्, ‘फलं पुरुषार्थत्वा’दिति पौर्वतन्त्रन्यायस्य स्वर्गादौ चरितार्थत्वादत्र च रक्षिः ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥ विषय इति मननविषयो मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि-
निरूप्यः । ध्येयत्वेनेति स कर्तुं संकल्पं ध्यानमिति यावत् । इति शंकरभाष्याध्यानाध्यानकर्तृत्वेनेत्युक्तं
वादिबोधाय तन्मतेन तथा तादृशध्यानविषयत्वेनेति वादिबोधाय मननविषयत्वेनेति फलितम् । अत्रेति
प्रकृते । तद्विचार इति मनोमय इत्यारभ्य मननविषयविचारे । फलेति फलप्रतिपादके वाक्ये ।
ध्येयमिति वादिबोधाय मन्तव्यमित्यर्थः । अमीति प्राप्तास्मीत्यर्थः । सूत्रं प्राप्तावात्मनेपदी भ्वादिस्तु-
जन्तः सेद अभि आभिमुख्ये । सर्वत इति ज्ञानमार्गे । सम्यक् सेवादिपूर्वकं प्राप्तास्मीति ।
प्राप्यत्वेनेति ब्रह्म न विकार्यं कटकदिवन्न संस्कार्यं ग्रीष्मादिवत् । नाप्युत्पाद्यं घटादिवत् किं तु
स्वर्गादिवन्प्राप्यं कर्मतत्वेनेत्यर्थः । एतमिति द्वितीययोक्तं कर्मत्वं तद्व्याप्यधर्मेण प्राप्यत्वेनेत्यर्थः । कर्मण
आप्यविकार्यसंस्कार्योत्पाद्यभेदेन चातुर्विध्यात् । एवं व्यपदिशतीत्यन्तं भाष्यं व्याकृत्य कर्तृत्वेनेति
भाष्यं व्याचक्रुः ध्यानादीति मननादिकर्तृत्वेन । शरीरसुपासकम् । अत इति व्यपदेशभेदात् ।
अप्रवृत्तिरिति जीवत्वस्य प्राप्तत्वं कर्तृत्वे व्यपदेशे ब्रह्मत्वस्याप्राप्तत्वं कर्मव्यपदेशे ब्रह्मत्वसेति एक-
विषयत्वाभावादप्रवृत्तिः । ननु मा प्रवर्तिष्ये प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायः एकविषयत्वाभावात् फलं च
पुरुषार्थत्वादिति पौर्वतन्त्रन्यायस्तु प्रवर्तिष्यते तथा च ब्रह्मणो जीवशेषत्वं फलत्वादित्वाकाङ्क्षायाभादुः
किं चेति । पश्चादिलस्य चेतनस्य पुरुषार्थत्वमस्येवात उक्तं महत् इति । ‘यतो वाच’ इति श्रुतेरु-
क्तमाशास्यस्येति । वरणीयेति मुण्डकोपनिषदि ‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना
श्रुतेन । यमेवैव वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा वृणुते तं स्वाम्’ इति स्थले पारार्थ्यं शेषलक्षणं तस्य
जीवे ब्रह्मवरणार्थत्वाजीवस्य सत्त्वात् । बालनश्च जीवसाधनालभ्यत्वेन पारार्थ्याभावाजीवस्य शेषत्वं
वरणीयस्य फलस्य शेषित्वमिति दर्शनात् । फले पारार्थ्यं नैमिनिमतमनपनोद्यमिति चेत्तत्राहुः फलमिति ।
चकारोपि फलमित्यस्याग्रे पठ्यते पौर्वेति । तृतीयाध्यायप्रथमपादस्योयं न्यायः । स्वर्गादौ जडपरिच्छिन्न-
चेतनादौ तथा च ‘सा च प्रशासनात्’ इति व्यासचरणसूत्रविरुद्धमनोद्यमेतज्जैमिनिमतमिति भावः ।
तथा च भाष्यम् । अप्रतिहताज्ञाशक्तेर्भगवद्भर्मत्वादिनि । अत्राज्ञापूर्णशक्तिर्मुण्डकम् ।

‘श्रुतिस्मृती यमेवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते ।

आज्ञान्छेदी मम द्वेषी न मरुत्तो न मे मित्रः ॥’

प्राप्यत्येन च व्यपदिशति । कर्तृत्वेन च आरीरं व्यपदिशति । नच भजनीय-

भाष्यप्रकाशः ।

तद्वैषम्येनाप्रवृत्तेः । अत इदं ब्रह्मवाक्यमेवेत्यर्थः । सौत्रस्य चकारस्यार्थमाहुः नचेत्यादि । यथा कर्तुरित्यादिना भजनीयप्राप्तव्ययोरैकरूप्यस्योक्तत्वात् तादृशरूपस्याप्राप्तत्वे फलवाक्यस्यावोध-
यदिमः ।

इतिवाक्यात् तद्वैषम्यं न्यायवैषम्यमुक्तमेव । अत इति ध्यात्रपेक्षया प्राधान्येन ब्रह्मण एव प्रकरणित्वादित्यर्थः । अर्थमिति समुच्चयम् । 'भजनीयेति क्रतुर्यज्ञो मननात्मेत्युक्तम्, यज्ञश्च यजेर्नहि रूपं यजिश्च द्वितीयस्कन्चे 'ब्रह्मवर्चस' इत्यत्र भजत्यर्थः भजसेवायां भज्यते इज्यते यज्ञः क्रतुरिति फलितम् । 'यज्ञो वै विष्णुः' इतिश्रुता कर्मणि नह् रुद्रो वा सेवावाची यज्ञशब्दः यथा क्रतुरितिपदद्वयम् सेवात्मननुवृत्तित्वम् । यद्वा येन प्रकारेण क्रतुरस्य स यथा क्रतुर्मतविशेषणम् । क्रतुमय इत्यत्र 'द्वयचञ्छन्दसि' इतिविकारे मयटोऽन्वाधादप्यत्र प्रकारेण प्राप्तुर्ये मयद पुरुषस्य क्रतुविकारत्वाभावात् यज्ञप्रचुरः पुरुषः पुरि शेते इति व्युत्पत्तेः । तत्र प्रचुरेण क्रतुपु प्रकारेदेन यत्प्रकारकः क्रतुस्तद्वास्तेन प्रकारेण तं प्रेत्य भवतीति योजना । ननु..... न ज्ञानत्वेन क्रतुस्तद्वात् प्रेत्य ज्ञानत्वेन प्रकारेण ज्ञान तदात्मको भवतु नामसेवा द्वितीयप्रकारेण क्रतुस्तद्वात् कथं सेवात्वेन प्रकारेण भवत्विति चेन्न भगवत्सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति सेवाफलप्रत्ययोक्तेः भृशं सेवानामपि सेवारूप इति तत्प्रकारोपपत्तेः । कर्ममार्गे त्वावृत्तिः । ननु द्वितीयपुरुषो भक्त इत्येवं व्याहृतमन्यो उपासक इत्येवमुभयोः किं प्रमाणपदवीमधिरौढमर्हतीति चेन्न ।

‘मार्गास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां त्रेयो विविक्तया ।

ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नान्योपायोस्ति कर्हिचित्’ ॥

इति त्रिषु मार्गेषु पूर्ववाक्येनोपासनाप्राप्त्या चित्तशोधकत्वेनोपयोगो भाष्ये कृतः कर्ममार्गस्य कथमयपदव्यवच्छिन्नद्वितीयवाक्ये उपासनानुवृत्तिः । ननु 'ब्रह्मविदामोति परम्' 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्येवंविधेषु वाक्येषु वेदनोपासनपदानां सामानाधिकरण्यं शंकराचार्यमते, रामानुजाचार्यमते च वेदनं स्थूलात्मकभक्तिरूपं भवन्नये माहात्म्यज्ञानमात्मजीवैक्यज्ञानं च भक्तिव्यापारकम् । हीति कथं मनोपासनाव्यवच्छेदः । इत्थम् पङ्क्त्यु व्याकरणस्याप्यभिनिवेशादुपासनोपसमीपे स्थित्वा यथायोग्य-
करणं कणे ल्युट् । मनोव्यापारविशेषो वा मनसो ब्रह्मसमीपे स्थाप्यत्वात् । तत्रोपासना मनस उपदेशो यदा तदा मानसी माहात्म्यज्ञानाद्यनु तनुचित्तजसेवे अनुभवति च । भाष्यप्रकाशे तु यथायोग्यकरणार्थं उप समीपे स्थितिरुपासनेति भावे ल्युट्मङ्गीकृत्य प्रपञ्चिता भक्तिः फलाध्याय-
समाप्तिः । भाष्ये त्वत्रान्तःकरणशोधकत्वेनोपसमीपोपासना ते इमे उपासने भिन्ने श्रौतवाक्येषु ह्युच्ये । तासु प्रथमलक्षणलक्ष्या भाष्येन्तःकरणशोधकत्वोक्त्यादत्ता । 'भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत माय' इत्येकादशस्कन्धात् । अत्र कर्मकाण्डसंक्षेपादन्तःकरणशोधकत्वं पूजायाः । पूजनोपासकर्मपदानां पर्यायत्वात् । सुवोधिन्नामुपासनाकाण्ड मन्त्रशास्त्रं पञ्चरात्रं चैतिक्यनात् कर्मकाण्डज्ञाने पञ्चरात्रोप-
योगस्य शास्त्रप्रसिद्धत्वात् । एवं चोपासनाया एतादृश्या व्यवच्छेदोपपत्तेन सुकरः । अत एव

‘मन्त्रोपासनवैदिकतात्रिकदीक्षाध्यानादिविविधिर्यः ।

अस्तृष्टो रमते निजभक्तेषु स भेस्तु सर्वस्वम्’ ॥

रक्षिः ।

इत्यत्र मन्त्रोपासनमेकपदव्याकृतम् । ननु गीताभक्तियोगाध्याये द्वादशे उपासनोक्तैवेति चेदित्थम् । श्रीभगवानुवाच ।

‘मय्यावेक्ष्य मनो ये मां नित्यशुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः’ ॥

इत्यत्र मनःपूर्विका उपासना उपसमीपे स्थित्वा यथायोग्यकरणरूपा मानसी तृतीयस्कन्ध-
सुवोषिन्मुक्तराष्ट्रान्तरोक्ता सिद्ध्यति । उपासत इत्यस्य मनो व्यापारं कुरुते इत्यर्थे पुनरुक्तिः । यद्वा
मन्मन आवेशं कृत्वा साधनानामसिद्धवदावृत्तिः कर्तव्येति सुवोषिन्या मन्मन आवेशसाधनतनु-
वित्तजसेवे उपासनपदेनोच्यते । चित्तशोधकोपासना तु पूजापदेनोच्यते अत एव मन्त्रोपासनेत्यत्र
उपासनं पुरश्चरणपूर्वकसाधनरूपं गृह्यते । यद्वा उपासनया शुद्धचित्ता नित्यशुक्ता भगवदर्थं यतयो
तनुवित्तजसेवाकर्तार इतियावत् ब्रह्माविष्टमनसः सिद्धा बुद्धावनूदिताः पूर्वोर्ध्वेन सिद्धसाधने
फलावश्यंभावनियमात् । अतो युक्तपदेन ब्रह्मार्थं यतयो व्याख्याताः । यदि च चित्तशुद्ध्यनन्तरं
ज्ञानिनो व्याकियेरन् तदापि ‘तेषां ज्ञानी नित्यशुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते’ इति भक्ता व्याकरणीया एव ।

ननु ‘पूजया श्रवणादिभिः’ इतिभक्तिवर्द्धिन्यां पूजा स्वीकृतैव कथमस्वीकृता भवेत् । सत्यम् ।
पूजा हि भक्त्यङ्गमिति प्रतिपदं स्फुटमेव । उत्तमपुरुषे तु नास्ति भक्त्यतिरिक्तं साधनम् । ननु
यत्किञ्चिद्भक्त्यनन्तरं पुरुषोत्तमप्रतिष्ठायां श्रीमद्भोक्तामिन एव श्रीभागवतभक्तिवर्द्धिनीनवरत्नाद्युक्तदिशा
भगवत्सेवनं भाषयांचम्बुः, तत्र कथं पूजापदप्रवृत्तिः उच्यते । तत्र श्रीमद्भोक्तुलनायैः पूजायां
हरिण्यकृत सोररीकृता । ननु

‘सेवे पूजे यजेथैव तत्रतत्रार्थे कथम् ।

प्रवृत्तिस्तत्रतत्रार्थे नियतस्य भवेत् खलु’ ॥

धातूनामनेकार्थत्वात् भवेत् यथा ‘पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः’ इत्यत्र प्रणयावलोकामिज्ञां
पूजामिति वचनव्यक्तेः प्रणयावलोकैः पूजापदम् । पञ्चमिरुपचारैः पूजयेदित्यत्र पञ्चोपचारेषु भीमांसकमते
पञ्चोपचारामिज्ञेन पूजनेनेष्टं भावयेदिति बोधात् । एवं द्वादशषोडशचतुःषष्ट्यष्टोत्तरशतोपचारेषु
द्रष्टव्यम् । ‘प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ इति तृतीया अभेदार्थिका । एवं यजेरपि द्रव्यादियज्ञेषु
प्रवृत्तिः । सेवेस्तु स्त्रीसेवा औषधसेवा राजसेवा इत्यादौ भोगतत्तत्काले भक्षणोपेक्षितसमर्पणादौ
ह्यर्थे प्रवृत्तिः प्रयोगदर्शनादानुमवाच्च । तदुक्तं सुवोषिन्यां प्रथमद्वितीयाध्याये यजतिस्तुत्यर्थः
द्वितीयस्कन्धे यजतिर्भजत्यर्थः । नन्वेवमपि न निस्तारो यतो भव्यादीनां सेवार्थकानां गत्यर्थकत्वम् ।
पिबु गतावित्यस्य दैवादिकस्य स्थिरं सीव्यतीत्यत्र सीव्यतीति सेवा कर्मण्यण् स्थिरां सेवा स्त्रीसेवेति
स्त्रीगमनमित्यर्थः । एवं सर्वत्र यदपि पारिभाषिकं सेवनं तदपि वेदाङ्गव्याकरणेन व्याहतमिति चेदत्रोच्यते ।
स्वादौ पिबु सेवन इत्यत्र पिबु गतावित्यापत्तिर्विलक्षणार्थं विना विलम्बोपस्थितार्थानामग्रहणात् । अतो
रूढ्या देववत्संभावनं सेवापदार्थः प्रथमकक्षायाम् । तिसृष्वपि वा । ननु रूढ्येति भवन्नये कथं
संगच्छताम् । वेदान्ते योगमात्रादरणादिति चेत्सत्यम् । स्वादेराकृतिगणत्वात् । संभावनार्थकं धातुं
प्रकल्प्य भज सेवायां पिबु सेवने सेवु सेवने इत्यादौ तदङ्गीकारौचित्यात् । प्रथमस्कन्धे द्वितीयाध्याये
‘नष्टप्रायेष्वभेदेषु’ इत्यत्र पूर्व कथायाः श्रवणमेव इदानीं देववत्संभावनमिति सेवार्थः इति । किं च
भजतीत्यादौ गत्यनुकूलो व्यापारोऽर्थः ब्रह्मसंभन्धानुकूलो व्यापारस्तु भक्तिरेव । ज्ञानमक्षरसंभन्धानुकूलो

रश्मिः ।

व्यापारः कर्मे तु चित्तशुद्धयुक्त्यो व्यापार इति भक्तित्वेन ब्रह्मसंबन्धत्वेन कार्यकारणभावात् 'भक्त्याह-
मेकया ग्राह्यः' इतिवाक्यात् । ननु ज्ञानमपि पूर्वोक्तलक्षणद्वयकमेवातो न ज्ञानोपासनयोर्दे-
इति चेत्तत्त्वम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशयोगे त्रयोदशध्याये ।

‘अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाश्रान्तिराजवन् ।

आचार्योपासनं शौचं स्वर्धमात्मविनिग्रहः ॥

इन्द्रियायेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युवराभ्याविदुःखदोषानुदर्शनम् ॥

असक्तिरनभिषङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंनदि ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोन्मया ॥

इत्यत्राचार्योपासनत्वात् । कामः संकल्प इत्यत्र विद्यो मनोवृत्तितात् लक्षणद्वयकत्वम् । एवं च
मार्गोक्त्य इत्यत्र वित्तसंख्याविरोधः । अतो ज्ञानत्वरूपसामान्यैक्येपि ह्युपासत्वेन माहात्म्यज्ञानत्वे-
नात्मजीवैक्यज्ञानत्वेनानैक्यमेव । ननु गीतोक्तार्थो हि तज्ज्ञो साधनाध्याये वक्तव्यः ‘ब्रह्मसूत्रपदैस्त्वं
हेतुमद्भिर्विनिश्चितः’ इत्यनेन ब्रह्मसूत्रपदैः गीतं प्रकाण्डं भवतीति तत्रोक्तं ज्ञानं न प्राप्नोतीति चेन्न ‘तत्
समासेन मे शृणु’ इति समासाङ्गीकारात् । यद्वा अध्यात्मज्ञानं माहात्म्यज्ञानं तत्त्वज्ञानमात्मजीवैक्य-
ज्ञानम् । तत्त्वमनारोपितरूपमिति माहात्म्यज्ञानमपि तज्ज्ञाने भवत्येव । अध्यात्मज्ञानं प्राणो व्यानोऽपान
उदानः समानः चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् चर्म नासं स्नावांसि भृश एतदविविधाय ऋषिरवोचदिति
शिक्षाश्रुतेरेतज्ज्ञानम् । अतो भक्तः पुरुषो नोपासक इति सिद्धम् । ‘इयोः सारूप्यात्तद् ब्रह्महतिहृते’
भक्तिहृते स्फुटमन्यत् । एवं च भक्तो यत्प्रकारकतुभान् तेन प्रकारेण सायुज्यालौकिकज्ञानार्थसंग-
त्सेवोपयोगिदेहपशुपुत्रसालोक्यादियानितः प्रेत्य भवति । ननु क्रतुरग्रे ब्रह्ममननात्मा वक्ष्यते कथं सेवायां
मननमिति चेदत्रोच्यते सिद्धान्तपुष्पावल्यां ब्रह्मबोधनमिति निष्प्रकारकज्ञानरूपब्रह्मबोधात् बोधनपदं
विहाय मननपदं सिद्धान्तपुष्पावल्यात् ।

‘तस्मान्मूर्च्छाकृष्णमार्गस्यो विमुक्तः सर्वलोकतः ।

आत्मानन्दसमुद्भूतं कृष्णमेव विचिन्तयेत् ॥

इतिभावनाविधानात् भावितं च भावनायां भावुकैः श्रीहरिधनचरणैः । ननु स्मरणं भवतु
मीमांसया परब्रह्मणो विषयत्वादानन्दरूपप्राणशरीरभवनस्य किं प्रयोजनम् । भवम् ।

‘यमादिभिर्योगपथैरान्नीक्षिक्या च विद्यया ।

मदबोधोपासनाभिर्वा नान्यैर्योगं स्मरेन्मनः ॥

इत्येकादशस्कन्धे विशेष्याये मीमांसयाप्येवमेव स्मरणमन्यनिषेधात् । यद्यपि ‘अपातो
ब्रह्मविज्ञासा’ इत्यधिकरणे ‘यदेव विद्यया क्रतोति श्रद्धयोपनिषदा’ इति छान्दोग्येन कर्मरूपोपासना-
शेषत्वमुपविषज्ज्ञानस्य तदपि सुबोधिन्यां व्यवस्थापितम् । मगवत्तेषां कुर्वणिस्य कर्मनायां जातार्क

रश्मिः ।

कर्मकरणे फलं भवत्येवेत्येवम् । स फलोपकारी शेषशेषिभावः । भद्रचोपासनापि मनस उपासनं मानसी-
सेवारूपम् । व्याख्यानात् । तथा च श्रुतिरीशानाख्योपनिषदि ।

‘अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तस्यो य उ विद्यायाश्चरताः’ ॥

इति ह्युपासामक्तिभेदमाह ‘अद्भ्य रतिर्भक्तिस्तुक्रमिष्यति’ इति द्वितीया कक्षा रतिः । सेवाप्रकारस्तु
संप्रदायप्रदीपे पञ्चमे प्रकरणे पूर्णस्याराधने श्रीकृष्णोक्त एव भक्तिमार्ग इत्यादिना भक्तिमार्गमुत्तवा
भजनप्रकार उक्तः । भजनप्रकारमाह ।

‘भक्तिं मद्गतप्राणा बोधयन्त परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च’ ॥

भक्तिं इति पञ्चज्ञानेन्द्रियव्यापारो भगवत्युक्तः । मद्गतप्राणा इति कर्मेन्द्रियव्यापारो भगवत्येव
युक्तः । मद्गतत्वेन निर्दोषत्वम् । पायोर्मलांशत्यागेनेति प्राणस्य हि क्रियाशक्तिरिति वाक्यात् ।
एवं च निरोधलक्षणोक्तो निरोधो ग्यादाभ्यासार्थसर्वात्मभावरूपः प्रकारः । ‘बोधयन्तः परस्परम्’ इति
समानशीलैरेव सङ्गोप्युक्तः ‘कथयन्तश्च मां नित्यम्’ इति श्रीभागवतप्रवण कीर्तनमप्युक्तम् । एवं
सेवाकयालक्षणा भक्तिः सिद्धा । सैव फलरूपा जातेति ‘तुष्यन्ति च रमन्ति च’ इत्युक्तिमिति ।
सेवाप्रकरणे तु ‘यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः तत्तन्निवेदयेन्मद्यश्च’ इति दास्यक्युक्तम् ।
दिप्यण्यां दास्यमुक्तम् । पुरुषोत्तमप्रतिष्ठायां तु श्रीभागवतभक्तिवर्द्धिनीनवरत्नाद्युक्तप्रकारेणेत्युक्तम् ।
पुरुषोत्तमसहस्रनामस्तोत्रे तु ‘लघुस्वमार्गवक्ता च’ इत्येकादशस्कन्धनामसु पठितम् । भक्तिरन्ते तदेवोक्तं
टीकायां । सिद्धान्तमुक्तावल्याम् ।

‘तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ।

आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत्’ ॥

इति भावनोक्ता श्रीहरिवचनैः सैव प्रपञ्चिता । शृङ्खला तु संप्रदायप्रदीपे श्रीकृष्णोक्त
एवेत्यादिनोक्ता । प्रथमस्कन्धे द्वितीयेध्याये शृङ्खलोक्ता । सेवाप्रकरणे उक्ता एकादशे योगेश्वर-
वाक्यैरुक्ता अप्रतीकालम्बनसूत्रे वक्ष्यामः संप्रपञ्चप्रकारम् । एवं प्रकारेण ब्रह्म सेवमानस्य
यथाक्तोर्ब्रह्म भजनीयं यदा तदा श्रीमदाचार्योक्तपूर्वोक्तरीत्या सङ्गुत्वाक्यात् आत्मसमर्पणं कृत्वा
सेवाकयाभ्यामेव भजनं कुर्वतः । एतमितिपदेनोक्तोयं प्राणशरीरो हि प्राप्तव्यः तस्य भजनीयस्य
चैक्यरूप्यमस्त्येव । अत्र मनोमय इति वेद आत्मोक्तस्तस्याभिसन्निवेशः स च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
इत्यत्रानन्तपदार्थः अनन्ता वै वैदा इति श्रुतेः । अतो वेदं शब्दात्यक्तं विहाय प्राणशरीररूपार्थस्य
प्राप्तव्यत्वम् । न च शब्दार्थयोरौत्पत्तिकसंबन्धान्मनोमयस्यापि प्राप्तव्यत्वमस्त्विति शङ्क्यम् । प्राण-
शरीररूपवेदस्यास्तु प्राप्तव्यत्वं सर्वस्य वेदस्य नेति मनोमयस्य प्राप्तव्यत्वाभावात् । अक्षरे त्वेवम् ।
गणितानन्दापेक्षयाधिकानन्दाविर्भावः उत्तमः पुरुषः । विशिष्यादृश्यत्वाधिकरणे वाच्यम् ॥ ३ ॥
फलवाक्यस्येति एतमितः प्रत्याभिसंभवितास्मि इतिवाक्यस्येत्यर्थः । खपुष्पमिति वद बोधकता ।

रूपाकथने तादृशं फलं सिद्ध्यतीति चकारार्थः अधिकरणसंपूर्णत्वद्योतकश्च ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयपादे प्रथमं सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥ (१।१।२)

इदमाज्ञायते । 'यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैव-

शब्दप्रकाशः ।

कैव प्रसूयेतातस्तदपि प्राप्तत्वेनैवावगन्तव्यमित्येष चकारार्थ इत्यर्थः । एवं चात्र जगदुत्पत्तिकर्तृत्वनिर्वाहकाणां सत्यसंकल्पत्वादिधर्माणां ब्रह्मणि साधनेन तदसंभवः परिहृतः । प्रयोजनान्तरमाहुः अधिकरणेत्यादि । एतेनैव पूर्वपक्षस्योपशान्तत्वात् तथेत्यर्थः । अन्ये त्वेतदधिकरणमष्टसूत्रमाहुः । तदप्येतेनैव दूषितम् ॥ ४ ॥

इति प्रथमं सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥ विषयवाक्योपन्यासमूल्येनाधिकरणमवतारयन्ति इदमाज्ञायत इत्यादि । इदं वाक्यम् । केचन समानप्रकरणे वाजिनामित्याहुः । अन्ये तु समानप्रकरणे इत्येवाहुः ।

रश्मिः ।

चकारेति अविषयार्थोक्तोपि । शास्त्रार्थस्याधिकरणत्रय्युक्तस्यैवाग्रे प्रपञ्चः इत्युक्तत्वात्तया सह संगतिं सूत्रयन्तोऽधिकरणप्रयोजनमाहुः एवं चेति । तदसंभव इति कर्तृत्वासंभवः । तेन प्रसङ्गः संगतिरिति सूचितम् । प्रयोजनेति । चकारसेति शेषः । अधीति व्यञ्जनयाधिकरणपूर्णत्वद्योतक इत्यर्थः । दूषितद्वयविरोधरूपं दूषणं व्यञ्जनातिरिक्तस्थले द्योध्यम् । एतेनेति अधिकरणपूर्वपक्षस्य पूर्वस्य एवोपशान्तत्वेपि निराकरणीयजीवपूर्वपक्षस्योपशान्तत्वं नानिराकरणीयजीवपूर्वपक्षस्येत्यनिराकरणीयजीवशङ्कारूपपूर्वपक्षस्योपशान्त्या जीवसाधारणपूर्वपक्षस्यैतेनैवोपशान्तत्वादित्यर्थः । तथेति द्योतकत्वेन प्रकारेण चकारः । अन्य इति शंकराचार्यप्रभृतयः । तदपीत्यादि । एतेनेति अत्रैव पूर्वपक्षोपशान्तिर्व्युत्पादनेन । दूषितमिति वक्ष्यमाणसूत्राणामनपेक्षाबोधनात् दूषितप्रायमित्यर्थः । उभयोः सूत्रयोः शारीरपरमात्मनोर्भेदः स कर्मकर्तृसूत्रादेव सिद्धः । तृतीयसूत्रेऽर्भेदोक्तः स्थितिरुपपादिता सा दृष्टिर्ह्यसमात्तचमन्तर्मावाद्भुमयसामक्षस्यादेव मिल्यत्र सिद्धा । एवं तत्तदनुपपत्तिश्च ब्रह्माप्येवमिति भाष्यात् । चतुर्थे विशेषोऽसापि सोपि कर्मकर्तृसूत्रोक्तमेदपर्यवसायीति । भगवांश्चैवस्तु सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यधिकरणं द्विसूत्रमाह एतदग्रेऽधिकरणसमाप्तौ प्रपञ्चयिष्यते ॥ ४ ॥ १ ॥

इति प्रथमं सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥ अवतारयन्ति प्रसङ्गसंगत्यावतारयन्ति अस्याधिकरणसैकान्त्यामिरूपनिश्चयनार्थत्वात् । अतोऽधिकरणशेषत्वान्नावतारणापेक्षा । विषयवाक्यार्थस्तु स्पष्टः । श्यामाकश्यामाकतण्डुलशब्दार्थादुक्तौ । अन्तरात्मनिति सप्तम्याश्छान्दसो लुक् । केचन इति रामाज्जाचार्यभास्कराचार्याः । अन्य इति शंकराचार्याः । भगवन्तो माध्वशैवाचार्यास्तु श्रुत्यन्तरमुदाहरन्तः तत्र शैवोदाहृतश्रुत्यन्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् माध्वोदाहृतश्रुतिरुच्यते एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इति न हि जीवमेव ब्रह्मावक्षत इति भाष्यम् । एवं भिक्षुमाप्येपि द्रष्टव्यम् । प्रकरणेति श्रीमन्मन्त्राक्षणे ब्रह्मजीवप्रकरणसामान्ये इत्यर्थः । एवं पाठेति बृहदारण्यके व्रीहियवास्त्रिजम्भाया अणुप्रियङ्गवो गोब्रह्माश्च मसुराश्च

भाष्यप्रकाशः ।

इदं च वाक्यं न बृहदारण्यकस्थम् । तत्र प्रकरणसामान्येऽप्येवं पाठादर्शनादिति । किंतु वाजि-
शाखायामेवान्यत्रिकं बोध्यम् । भास्कराचार्यादिमिस्तथा कथनात् । तेनात्र प्रसङ्गोऽधि-
करणसंगतिः । नन्वत्र पक्षानुपन्यासात् कथमधिकरणान्तरत्वावगतिः । नच समानप्रकरण-
रश्मिः ।

खत्वाश्च खलकुलाश्चेतिपाठः छान्दोग्येपि पञ्चमप्रपाठके अणीयान् ग्रीहेवां यवाद्वा सर्षपाद्वा
श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वैष म आत्मान्तर्हृदयेति पाठः । अणवो विन्ध्याचलप्रदेशे प्रसिद्धाः
प्रियङ्गवः कङ्कुशब्दवाच्याः गुर्जरदेशे प्रसिद्धाः खत्वाश्च बलशब्दवाच्याः । खलकुलाः कुलत्थाः ।
श्याममकति कुटिलगतिं करोतीति श्यामकः कर्मण्यण् । अक कुटिलायां गतौ भ्वादिः सेट्
श्यामस्य कुटिलं संयोगं संबन्ध करोतीत्यर्थः । मकई इतिप्रसिद्धम् । माषा वा । कथनादिति । एवं
समानप्रकरणे वाजिनां च श्रुतौ शब्दविशेषः श्रूयते इतिरामानुजभाष्यम् । भास्करभाष्यं समान-
प्रकरणे वाजिनां श्रुतिरिति । नन्वधिकरणपरचनस्य को हेतुः अन्तर्गतत्वे तु पूर्वाधिकरणस्य विविधान्न-
तृप्तिवत् ब्रह्मजीवयोर्भेदो विविधरूपेण भविष्यतीति चेन्न । अस्याधिकरणस्य हिरण्यमयपदवाच्यं ब्रह्मेति
सर्वत्र निश्चयार्थत्वात् । विविधरूपेण भेदसत्ताया निरूपयोगत्वात् । एककर्मकर्तृसूत्रप्रामाण्येन भेदसिद्धेः ।
तेनेति आनन्दरूपप्राणशरीररूपान्तर्यामिरूपवाक्यार्थं पूर्वाधिकरणोक्तमनुहिरण्यमयरूपकथनेन ।
प्रसङ्ग इति अर्थतो हिरण्यमयपदविचारात् संदेहवारणेन प्रसङ्गः । किं च । पूर्वाधिकरणे 'स क्रतुं
कुर्वति' इत्युक्त्वा 'मनोमयः प्राणशरीर' इत्युक्तस्य भारूप इत्यनेन प्रतिमाक्रतुत्वेन क्रतुमतः प्रतिमा-
गतभारूपदेरेष म आत्मान्तर्हृदय इत्यत्रैतत्पदेन परामर्शसौकिकत्वशङ्का स्यात्तद्वारणाय पुनरन्तर्हृदये
हिरण्यमयरूपनिरूपणात्प्रसङ्गः । उपोद्घातस्य भागेपि सर्वासां संगतीनां प्रसङ्ग एवान्तर्भावोपपादनेन
स्वमतसिद्धसंगतिलक्षणाकान्तत्वात् प्रसङ्ग एव । तथा च सुबोधिण्यां 'स्वहृदये भगवन्तं यावन्न वेद
तावन्न कोपि प्रतिमादौ भगवन्तं प्रपूजयेत्' इति । अत्र 'तनु समन्वयात्' इत्यादिन्यायमविस्पष्टत्वा-
याङ्गीचक्रुः नन्विति । अन्यथा.....

पक्षेति अत्र पक्षो हिरण्यमयः, ब्रह्मत्वं साध्यम् । शब्दविशेषो हेतुः । परं तु हिरण्यमयघटादौ
साधारण्यमतोनुमानत्वेन भाष्ये वर्णनीयेऽथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यधिकरणतोऽनुवृत्तं ब्रह्म पक्षो हिरण्यमयत्वं
साध्यमिति न साधारण्यमिति निपुणबुद्ध्यः । समाधिकुशलास्तु अनुमानस्य श्रीमदाचार्यान्भि-
प्रेतत्वेन तत्प्रकाशे कुतोनुमानवर्णनां निपुणबुद्ध्यः प्रवदन्ति इति च कुतूहलयांभूतुः । पक्ष इव
पक्षस्तस्योपन्यासादित्यर्थः । तदुक्तम् ।

यदि स्फुरति दूषणं निपुणबुद्ध्यः सर्वथा

मदीयवचसि ध्रुवं तदपि युक्तिमिदं धिताम् ।

विचारभरचातुरीफलमिदं हि लोके यतः

समाधिकुशलस्य तद्भवतु चापि कौतूहलम् ॥ इति ।

ननु ब्रह्म पक्षस्तस्योपन्यासः प्रश्नविषयः कुतः अतो ब्रह्मजिज्ञासेत्यधिकरणाद्ब्रह्मेत्यनुवृत्ताहुप-
न्यासबोधात् । हिरण्यमयस्य पक्षत्वे साधारण्यादिति चेन्न । सूत्रेष्वदृष्टस्य पदस्य सूत्रान्तरादनुवर्तनीयत्वात् ।
तनु समन्वयादित्यादिसूत्रे प्रश्नहेतुत्वेनात्रापि प्रश्नः । ननु ब्रह्मेत्यनुवर्तनीये वेदान्तानुवृत्तिः स्यात्प्रथम-
सूत्रे ब्रह्मपदस्य वेदान्तवाचकत्वात् न तु सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तार्थब्रह्मण इति चेन्न
शब्दार्थयोरेत्यन्ताप्रविशेकाद्ब्रह्मवाचकवेदान्तानुवृत्तौ बाधकाभावात् । समाप्तेति समानं प्रकरणमिति

मयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयः' इति । तत्र संशयः । हिरण्मयः पुरुषः किं जीव उत ब्रह्मेति । उपक्रमबलीयस्त्वे जीव, उपसंहारबलीयस्त्वे ब्रह्मेति ।

यत्रैकस्यान्यपरत्वेनैकार्थता संभवति तद्बलीयस्त्वमिति सिद्धं पूर्वतन्ने ।

भाष्यप्रकाशः ।

त्वेनैतदुक्तपक्षस्य सारणादिति वाच्यम् । तथा सति पूर्वशेषत्वावगत्याऽधिकरणभेदस्यासंग-
तत्वमित्याशङ्कायां संशयाकारमाहुः तत्र संशय इत्यादि । तथाच तत्र मनोमयत्वादि-
विशिष्टः पक्षोऽत्र तु हिरण्मयत्वविशिष्ट इति पक्षभेदाद् भेद इत्यर्थः । नन्वेवं सति पूर्वपादो-
क्तान्तस्तद्वर्माधिकरणेनैव गतार्थत्वेनैतत्प्रणयनवैयर्थ्यापात इत्यत आहुः उपक्रममेत्यादि । तथाच
तत्रोपक्रमस्य बलिष्ठत्वसाधनात् संशयनिरासः । प्रकृते तु तदभावादेतत्प्रणयनमतो न वैयर्थ्य-
मित्यर्थः । ननु प्रथमावगततयोपक्रमस्यासंज्ञातविरोधत्वेन बलीयस्त्वस्यात्रापि तौल्याद् वैयर्थ्यं
कथं नेत्यत आहुः यत्रेत्यादि । न हि प्रथमावगततामात्रं बलीयस्त्वे तत्रम् । किंतु
यत्रोपक्रमादावेकस्यान्यपरत्वेन वाक्यस्यैकार्थता संभवति, विप्रतिपत्तिनिरासेन वाक्यभेदो न
भवति तस्य बलीयस्त्वमिति पूर्वतन्ने सिद्धम् । तदैकशब्दादत्राश्रुपादेयमतोऽत्र यस्य बलीयस्त्वं
रहिमः ।

विग्रहे कर्मधारयः समानप्रकरणत्वमेकार्थत्वम् । उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । समानप्रकरणं यथाकतुरिति
पूर्वाधिकरणोक्तत्वेन एतदुक्तो विषयवाक्योक्तः पक्षो हिरण्मयत्वविशिष्टः तस्याप्यवान्तरात्मन्पुरुषः
इतिपक्षः अर्थयोर्भेदौ तद्वान् शब्दयोर्विशेषो विभक्तिभेदस्तस्मादिति हेतुः । तथासतीति । समान-
प्रकरणोक्तपक्षस्यात्रापि सत्त्वाङ्गीकारे सति शंकराचार्योक्तन्याख्यानरीत्या पूर्वाधिकरणशेषत्वावगत्या ।
तथा चेति तथा चात्रत्यं तद्भाष्यम् । इतश्च शरीरादन्यो मनोमयत्वादिरिणुः यस्याच्छब्दविशेषो
भवतीति । हिरण्मयत्वमेति तन्मतसिद्धसुत्रार्थकथनात् पक्ष उक्तः । तथा च भाष्यम् हिरण्मयः
पुरुष इति । परेषां भाष्ये रत्नप्रभा शब्दयोर्विशेषो विभक्तिभेदः तस्मात्तदर्थयोर्भेद इति सुत्रार्थ इति । अत्र
विचार्यमाणे पक्षो हिरण्मयत्वविशिष्टोन्तरात्मन् पुरुषो वा । भेद इति अधिकरणभेदः । एवं सतीति
हिरण्मयस्य पक्षत्वे सति । गतेति । अयं य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष इति छान्दोग्यश्रुतिविषय-
वाक्यम् । तत्र च हिरण्मयस्यैव पक्षत्वात् इति भावः । उपक्रमस्येति ॐमित्येतदक्षरमुद्गीयमुपासीत
इत्युपक्रमश्छान्दोग्ये । ब्रह्मविदामोति परमित्युपक्रमानन्दमयस्य फलत्वमुत्तवा स यश्चायं पुरुषे
यश्चासावादित्ये स एक स य एवं विदिति साधनस्यानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येति फलं श्रुतम् । तत्र
सवितरि विद्यमानस्यान्रह्मत्वे फलं नोपपद्यते इत्यन्तस्तद्गोपदेशादित्यधिकरणारम्भः । एवं चोपक्रमो
ब्रह्मण इत्येवमुपक्रमस्य बलिष्ठत्वसाधनादित्यर्थः । पूर्वतन्ने इति पक्षस्य प्रथमपादेवार्थस्य हानं
स्यादित्यधिकरणे दर्शपूर्णमासयोरार्षेयं वृणीत इति विधाय एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो
वृणीते न पञ्चातिवृणीत इति पठ्यते श्रुत्यर्थस्तु ऋषिगोत्रप्रवर्तकः कश्यपमरद्वाजादिः तस्य संन्य-
यार्थेयः तं वृणीते कश्यपगोत्रोहं भरद्वाजगोत्रोहमिति तिष्ठन्बुभारयन्ति तदुक्तं द्वौ वृणीते द्वावर्षेयाब्द-
भारयति उपमन्युवशिष्टगोत्रोहमिति एषमाङ्गीरसचाहंस्पत्यभारद्वाजसयोत्रोहमिति त्रीनार्षेयान् वृणीते
उच्चारयतीत्यर्थः । न चतुरो वृणीत चतुर आर्षेयाञ्चोच्चारयति न पञ्चातिवृणीते पञ्चावर्षेयानतिक्रम्य
षड्वादीनार्षेयान् नैवोच्चारयेदिति तत्रैकं वृणीत इत्यादि त्रयोपि विषयः एतेषामेक एवेति संशयः ।
त्रयोपि विषयोऽविशेषादिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु विधिप्रयाङ्गीकारे वाक्यभेदापत्तिरिति शीघ्रं वृणीत

तत्र चतुर्विधभूतनिरूपणार्थं जीवस्यैवाराग्रभासस्यान्तर्हृदये प्रतिपादकमिदं वचनं,
फलतो हिरण्यमयत्वमिति, न त्वेतादृशाभाससमानत्वं ब्रह्मणो युक्तमतो जीव-

भाष्यप्रकाशः ।

तदुपपादनाय प्रणयनमतो न वैयर्थ्यम् । तथाच तत्समानप्रकरणाभावेन तत्रासरणान्न तत्रास्य
प्रणयनम् । प्रकृते तु सारणेऽपि पक्षभेदोपस्थित्या पूर्वत्र निवेशासंभवेनाधिकरणान्तरत्वाङ्गीकारे
इत्यर्थः । एवमधिकरणान्तरत्वं प्रसाध्य पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि । जरायुजस्त्रेदजाण्डजो-
द्भिज्जमेदेन चतुर्विधानि यानि भूतानि जीवदेहाः । न हिंसात् सर्वा भूतानीत्यादौ तथा
सिद्धत्वात् । तेषां निरूपणार्थम् । छान्दोग्ये, त्रीण्येव तेषां बीजानीति आवणादत्र चतुर्थस्या-
धिकस्य कथनार्थमाराग्रमात्रस्य जीवस्यान्तर्हृदये ब्रीह्यादिभिश्चतुर्भिर्दृष्टान्तैरौपाधिकस्य परिमाणस्य
प्रतिपादकमिदं वचनमिति दृष्टान्तबलादवसीयते । आराग्रयुतावद्ब्रह्ममात्रपरिमाणस्य बुद्धि-
युगेनोक्तत्वात् । नच हिरण्यमयत्वविरोधः । पूर्वोधिकरणसिद्धेन तत्कृतुन्यायेनोपासनायां फलतो
हिरण्यमयत्वमिति वक्तुं शक्यत्वात् । नच तथा ब्रह्मोपासनाङ्गीकारेऽपि बाधकाभावेनोपप-
त्तिरित्यात् । संशय एव पर्यवसानं शङ्क्यम् । तुः शङ्कानिरासे । तादृशो ब्रीहियवादिरूपो य
आभासो जीवेन स्वात्मतयाऽप्यस्यमानं शरीरं तत्समानत्वं ब्रह्मणो न युक्तम् । निरवयत्वात् ।
अतः साधकबाधकयुक्तिसत्तया संशयनिरासाजीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति पूर्वं पक्ष इत्यर्थः ।
अत्र समादधते हिरण्यमय इत्यादि । हिरण्यमयस्यानन्दमयत्वं तद्वर्माधिकरणे सिद्धम् । आनन्द-
रश्मिः ।

इत्येक एवविधिः । एकं वृणीत इत्यादिवाक्यद्वयमवयुस्यानुवादेन स्थावकं एकवरणद्विवरणे अप्रशस्ते
अपि यदा कर्तव्ये तदा त्रिवरणस्य प्रशस्तस्य कर्तव्यत्वं किमु वक्तव्यमिति चतुर्निषेधपञ्चातिक्रम-
निषेधावपि त्रित्वस्त्वावकावेव । न तु चतुःपञ्चातिक्रमयोर्निषेधो विषेयः । प्रसक्त्यभावादेव तदप्रवृत्तेः ।
चतुरादयोऽत्यन्तविलम्बकारितयाप्रशस्ता त्रित्वं तु न तथेति प्रशस्तम् । तस्मात्कर्मण्यधिकुर्वन्
यजमानस्त्रीनिवार्षेयानुष्ठारयेदिति तत्र यथा एकं वृणीत इति प्रथमावगतमपि वाक्यभेदापादकत्वेन
न विधिवाक्यम् । किं तु वाक्यभेदनिरासकं त्रीन् वृणीत इत्येव तथा प्रकृतेऽप्युपपादन इत्यर्थः ।
एकैति । ननु शास्त्रद्वयं वेदवेदान्तरूपं कथमैकशास्त्रमिति चेन्न अङ्गाङ्गिभावमाश्रित्यैकशास्त्रयात् ।
नन्वन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यधिकरणे यस्य बलीयस्त्वं तत्कृतो नोपपादितं तत्राहुः तथा चेति । तस्योप-
संहारस्य समानमुपक्रमेणैकार्थं प्रकरणमुभयाकाङ्क्षारूपं तदभावेन तत्रान्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यधिकरणे यस्य
बलीयस्त्वं तस्योपादानस्य । पूर्वत्रेत्यधिकरणे । अधिकरणेति तेन यच्चैतत्स्त्रीयमित्यथ शरीरादन्यो
मनोमयत्वादिगुणः यस्माच्छब्दविशेषो भवतीत्यादि शङ्करभाष्यं रामानुजभाष्यं च प्रत्युक्तमित्युक्तमेव
पूर्वोधिकरणसमाप्तौ । अस्मार्थस्यानुपपत्तेरित्यादिसूत्रद्वयेनैव प्राप्तत्वात् । सूत्रपदस्य देहवाचकत्वे
संमतिमाहुः नेति । औपाधिकस्येति बुद्ध्याद्यौपाधिकस्य । दृष्टान्तेति ब्रीह्यादिदृष्टान्तबलात् ।
आराग्रेति इयं श्रुतिः श्वेताश्वतरे पञ्चमाध्यायेति ।

‘बहुष्टमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पादङ्कारसमन्वितो यः ।

बुद्धेरुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्टः’ ॥ इति ।

फलत इत्यादिभाष्यं निषेधमुखेन विवरांश्चूजुः । न चेति । नत्वेतादृशेति भाष्यं
निषेधमुखेन विवरांश्चूजुः न चेति । शरीरमिति । न चाभासो, हिरण्यमय इतिभाष्यं

प्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति प्राप्ते, उच्यते ।

शब्दविशेषात् । स हिरण्मयः पुरुषो न जीवस्य फलमपि, तत्प्राप्तेरेव फलत्वात् । नाप्ययं नियमस्तस्यामेव मूर्तौ लय इति । अतः शब्देनैव विशेषस्योक्तत्वाच्च हिरण्मयः पुरुषो जीवः ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

मयाधिकरणे च तत्प्राप्तेरेव फलत्वमतो जीवस्य फलमपि हिरण्मयो न भवतीति तद्विरोधाज्जीववाक्यत्वं न शङ्कितुं शक्यमित्यर्थः । ननु पूर्वाधिकरणे तत्क्रतुन्यायस्य सिद्धत्वात् तथोपासने स्वरूपसारूप्यान्यतरलाभेन भाष्येऽप्यङ्गीकाराच्च कथं न तस्य फलत्वमित्यत आहुः नापीत्यादि । तैत्तिरीये, आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपतीत्याद्यनुवाकद्वयमध्ये पूर्वस्मिन् हिरण्मयं पुरुषं प्रस्तुत्य, द्वितीये चादित्यो वै तेज ओजो बलमित्यादिना तद्विभूतिभूता देवताशोक्त्वाऽन्ते वदति । 'ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाम्रोत्येतासामेव देवतानां सायुज्यं साष्टितां समानलोकतामाम्रोति य एवं वेदेत्युपनिषत्' इति । तथाच यदि तत्क्रतुन्यायो नियतः स्याद्विरण्मयस्य फलत्वं युज्येतापि । न तु तथा । नचैतद्विरोधः शङ्क्यः । यथा क्रतुरित्यत्र पुरुषविशेषणस्याधिकारस्यापि प्रकारांशे निवेशे तदभावात् ।

उद्दिष्टः ।

व्याकर्तव्यं समानपदव्याकोपात् । साधकेति जीवसाधकब्रह्मसाधकयुक्तिसत्तया । तत्प्राप्तेरिति आनन्दमयमात्मानमुपसंस्कामतीति श्रुतेः । फलत्वस्य श्रौतत्वादेवकारः । तद्विरोधात् हिरण्मयपदविरोधात् । चेति चकारेण 'भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि' इति निरोधलक्षणग्रन्थोक्तस्य वाक्यस्य संग्रहः । तैत्तिरीय इति महानारायणोपनिषदि 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति तत्र ता ऋचस्तदचां मण्डलं स ऋचां लोकः, अथ य एष एतस्मिन् मण्डले चिदीयते तानि सामानि स सामां लोकः, अथ य एष एतस्मिन् मण्डलेऽर्चिषि पुरुषस्तानि यजूंषि स यजुषां मण्डलं स यजुषां लोकः संपा त्रय्येव विद्या तपति य एवोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः आदित्यो वै तेज ओजो बलं यशश्चक्षुः श्रोत्रमात्मा मनो मनुर्हृत्सुः सत्यो मित्रो वायुराकाशः प्राणो लोकपालकः किं कं तत्सत्यमन्नममृतो जीवो विश्वः कतमः स्वयंभूः प्रजापतिः संवत्सरः इति संवत्सरोऽसावादित्यो य एष पुरुष एष भूतानामधिपतिर्नैवैतदमृतमेव पुरुष एष भूतानामधिपतिर्ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाम्रोत्येतासामेव देवतानां सायुज्यं साष्टितां समानलोकतामाम्रोति य एवं वेदेत्युपनिषत्' इत्यनुवाकद्वये । तद्विभूतीति आदित्यविभूतिरूपाः । नन्वादित्यो वै तेज ओजो इत्यादिनाऽभेदसंसर्गस्य मासनात् कथं विभूतिरूपत्वमिति चेन्न आदित्य इत्यत्र ङसः पुः सुपां सुलुगिति सूत्रात् आदित्यस्येत्यर्थात् । अन्त इति द्वितीयानुवाकान्ते । युनक्तीति शुक् सह शुक् सयुक् सयुजो भावः सायुज्यं युजिर् योगे ऋष गतौ इति हैमधातुपाठः । ऋष्टिः समाना ऋष्टिर्बलं स साष्टिः तत्ताम् । समानस्य सादेशः । समानलोकतामित्यत्र समानपदात् समानैश्वर्यादिरागित्तामित्यर्थः । नन्विति साष्टितासमानलोकतयोरीषि प्राप्तिर्यत्र तु तत्क्रतुन्यायो नियतत्वेन प्रकारेणेत्यर्थः । एतदिति तत्क्रतुन्यायविरोधोनेत्यर्थः । प्रकारांश इति यावत् प्रत्ययार्थमूलो यः प्रकारस्तदर्थः । तथाहि यथाक्रतुरिति पुरुषविशेषणम् । यथा येन प्रकारेण क्रतुरस्येत्यत्राधिकारप्राप्तत्वात् प्रकारस्य

ननु हृदये विद्यमानत्वादभिमान्यैव जीवो युक्त इति चेत्, तत्राह ।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अन्यथोक्तश्रुतिविरोधस्य दुःपरिहृत्वात् । एवं सिद्धे तन्मूर्तौ लयानियमे हिरण्यस्य फलताया अपि प्रायिकत्वेन तद्विरोधो दुर्वार इत्युपक्रमस्य पदवैयर्थ्यापादकतयैकार्यताविषयकत्वेन निर्वलत्वाच्च तदनुरोधादस्य जीववाक्यत्वमित्यर्थः । एवं सिद्धान्तमभिधाय तस्य सौत्रत्वं प्रकटयन्ति अत इत्यादि । शब्दोक्तो विशेषः शब्दविशेषस्तस्मात् । उक्तरीत्या हिरण्यशब्देनैवाधिकारविशेषमादाय तत्र लयानियमस्य सूचितत्वात् तथेत्यर्थः । एवं चात्राणुत्वबोधकैर्त्रोह्यादिदृष्टान्तैरन्तरात्मनि वर्तमानस्य जीवत्वं प्रतीयत इति युक्त्या पूर्वोधिकरणसंगतिमाक्षिप्योपसंहारवलीयस्त्वेन तन्निवार्य पूर्वोक्तं दृढीक्रियत इतीदं पूर्वोधिकरणस्यैव शेषः ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥ इदं सूत्रमवतारयन्ति ननु हृदय इत्यादि । तथाच श्रुतेः संदिग्धत्वेऽपि लिङ्गाजीववाक्यत्वं युक्तमित्यर्थः । अभिमान्यैव जीव इति अभिमानी जीव एवेति योजना ।

रश्मिः ।

यादृशाधिकारप्राप्तप्रकारेणेत्यर्थात् परंपरया पुरुषविशेषणस्याधिकारस्येत्यर्थः । श्रमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विषेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वादिति तृतीयाध्याये सूत्राच्छमादिमतः पुरुषस्य कतुरपि शमादिकृतप्रकारेण भवति यथा मनोमयः प्राणशरीर इति मननप्रकारो मनोमयत्वं प्राणशरीरत्वं च गान्धर्वस्य स होवाच गान्धर्वः य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासे इति तच्छमादिकृतादित्यत्वेन प्रकारेण ब्रह्ममननमित्यादित्यत्वं प्रकारो दसवालाकिब्राह्मणे । यथाधिकारं सायुज्यादिप्राप्तेस्तथेतः प्रेत्य भवतीति श्रुत्योक्तेस्तत्तदुत्थुतिविरोधाभावात् । श्रुतिविरोधस्य ब्रह्मणः सायुज्यमित्यादिश्रुतिविरोधस्य । तद्विरोध इति हिरण्यस्य कथमपि जीवपरत्वासंभवेन हिरण्यमपदविरोध इत्यर्थः । पदेति हिरण्यमपदवैयर्थ्यापादकतयेत्यर्थः । तदनुरोधात् उपक्रमानुरोधात् । यद्यपि पक्षे संभवति जीवस्य फलतो हिरण्यमयत्वं तथापि यावद्यथाकथंचिदपि ब्रह्मप्रकरणं सिद्ध्यति तावदन्यप्रकरणत्वमशुक्तमिति हिशब्दार्थ इत्यनुगमाधिकरणभाष्याद्ब्रह्मप्रकरणत्वमेव युक्तम् । अत इति सूतौ लयानियमात् । शब्दोक्त इति मध्यमपदलोपी समासः । उक्तमिति भाष्ये हिरण्य इत्याद्युक्तरीत्या हिरण्यशब्देन हिरण्यमयत्वरूपो जीवादिशेषोमिधीयते । हिरण्यमयत्वविशिष्टहिरण्यमे हिरण्यमपदशक्तेः । तेनैव शब्देनैव तात्पर्यवृत्त्याधिकारे विशेषो हिरण्यमयप्राप्त्यनुकूल्यज्ञवत्त्वं तमादाय तत्र सूतौ । तथेति । न हिरण्यमपुरुषो जीवत्वेन प्रकारेण विशिष्टो जीवः । न च तात्पर्यवृत्तौ किं गमकमिति वाच्यम् । यथा कतुरिति श्रुतौ यत्प्रकारकः कतुरिति कृतौ प्रकारसामान्यस्यैव गमकत्वात् । हिरण्यमयत्वप्रकारकमनस्य हिरण्यमयप्राप्तीच्छोरधिकारकृतत्वात् । अधिकरणयोः शेषशेषिभावमाहुः एवं चेति । पूर्वैति पूर्वोधिकरणसंगतिराक्षेपरूपा तामाक्षिप्य पूर्वोधिकरणे जीवाक्षेपस्य पूर्वपक्षीकृतस्य वारोप्यत्रोपक्रमवलीयस्त्वमादाय जीववाक्यत्ववदुपक्रमगतसर्वपदेन जडस्योक्तावपि मनोमयत्वादीनां जीविव्वसंभवादुपक्रमवलीयस्त्वमादाय जीववाक्यत्वमित्याक्षिप्येत्यर्थः । तं निवार्य आक्षेपं निवार्य । पूर्वोक्तं ब्रह्मवाक्यत्वं दृढीक्रियते । एवं पूर्वोधिकरणेप्युपसंहारोक्ताववाक्यनादरयोर्जीविव्वसंभवात् ब्रह्मवाक्यत्वं दृढीकृतम् । शेष इति तेन प्रसङ्गसंगतिरत्रेति भागः ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥ श्रुतेरिति शब्दविशेषणासंदिग्धेति निरपेक्षवरूपश्रुतेर्दृष्टान्तपुरुषपदैः

‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति’ इति । ननु सर्ववेदानां यज्ञिः-
श्चासत्त्वं तस्य भगवतो वाक्यं कथं स्मृतिरिति । उच्यते । ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं
पृच्छामि’ इति श्रुतेः केवलौपनिषद्वेद्यं ब्रह्म, न प्रमाणान्तरवेद्यम् । ततश्चार्जुनस्य
शिष्यरूपेण प्रपन्नस्य पुष्टिभक्तत्वाभावाद् भगवद्वाक्ये निर्विचिकित्सविश्वा-
साभावाद् रथित्वेनैव स्थाप्यत्वान्न तादृशाय तादृशदेशकालयोरुपनिषदामवक्त-
व्यत्वाद् गुरुरूपतादृशरूपं निःश्वसितवेदोद्गमजनकं स्मृत्वा तदर्थमपि स्मृत्वा
भगवान् पुरुषोत्तमो वाक्यानुक्तवान् स्मृतिरूपाणि ।

भाष्यप्रकाशः ।

रामानुजादयो भगवन्तं श्रीकृष्णं पुरुषोत्तमत्वेन परब्रह्मत्वेन वदन्तो गीतावाक्यान्वेवात्र स्मृति-
त्वेनोदाहरन्तोऽप्येतत्स्वरूपं न विचारितवन्त इति तत्स्वरूपं तदुपन्यासादिप्रयोजनं च निर्णेतुं
विषयवाक्यस्य स्मृतित्वं व्युत्पादयन्ति ननु सर्वेत्यादि । शिष्यरूपेणेति शिक्षणीय-
रूपेण । ‘शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वं प्रपन्नम्’ इति वाक्यात् । निर्विचिकित्सविश्वासाभावादिति
अपरं भवतो जन्मेत्यादिरूपात् संशयबोधकवाक्यात् तथेत्यर्थः । रथित्वेनेत्यादि । अग्निम-
कार्यकारणार्थं साहंकारताया आवश्यकत्वादथित्वेनैव स्थाप्यत्वाच्च तादृशाय साहंकाराय ।
तादृशदेशकालयोरिति दारुणे देशे काले चेत्यर्थः । गुरुरूपतादृशरूपमिति यो वै वेदाश्च

रश्मिः ।

र्षभुरिकस्य हिरण्मयश्रुतेरकिंचित्करत्वात् संदिग्धत्वेपि लिङ्गादयमात्मन् पुरुष इति पुरुषपदसामर्थ्यात् ।
अभीति अभिमानोऽविद्या सोऽसास्तीत्यभिमाना । पुरुष इति श्रुतौ पुरि देहे शेते इति व्युत्पत्तेर्जा-
वप्रत्यायनादेवकारः । नन्वयोगव्यवच्छेदमनादित्यान्ययोगव्यवच्छेदेनैवकारव्याकरणे किं बीजमिति
चेन्न अयोगव्यवच्छेदाङ्गीकारे जीवन्मुक्तो व्यावर्ततातो योजना भाष्यसूचितैव । जीवान्यसामान्ये
अभिमानित्वयोगव्यवच्छेदो जीवे चाभिमानित्वं प्रतीयते इति । रामानुजेति । आदिपदेन
माध्वाचार्यो भगवान्निम्बार्कश्च । एतदिति गीतारूपम् । तदुपेति आदिपदेन चिन्तनम् ।
व्युदिति सौत्रत्वाय व्युत्पादयन्ति । स्मेति शेषः । व्युत्पादनस्य भूतानवतनपरोक्षार्थवृत्तित्वात् ।
लटो वर्तमानकाले विधानात् । भाष्ये । ननु स्मृतिपदेन मन्वादिस्मृत्युपस्थितेः सूत्रे गीतास्मृत्यानां
कुत उपादानमिति प्रश्न उत्तरमाहुः तं त्विति । तथा च मन्वादिस्मृत्यवेषधत्वात् तद्वाचकस्मृ-
तिपदप्रयोगस्य श्रीन्यासानभिप्रेतत्वेनोपनिषत्तुल्ये स्मृतिपदं प्रयुक्तमिति भावः । स्मरणात्स्मृति-
रुच्यते इति स्मृतिपदप्रयोगप्रयोजकस्मरणं व्युत्पादयन्ति स्म ततश्चेति । प्रपन्नस्येति प्रपत्ति-
मार्गं प्राप्तस्य । स च

‘जगन्नाथे निडलेथे श्रीरङ्गे वैङ्कटे तथा ।

यत्र पूजाप्रवाहः स्यात्तत्र तिष्ठत तत्परः’ ॥ इति निष्कर्षोक्तः

तिष्ठेदिति प्राप्ते ‘प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च’ इति सूत्रेणात्मनेपदम् । अर्जुनाशयप्रकाशस्य
स्फुटत्वादृशपूजाप्रवाहे स्थितत्वाच्च प्रपत्तिमार्गनिष्ठत्वमत एव गुरुपसत्त्वादिसाधनपरत्वात्
मर्यादामक्तिनिष्ठत्वाच्च पुष्टिभक्तत्वाभावः । प्रकृते । अपरमिति इदं वाक्यं प्रपत्या प्रवृत्तसार्द्ध-
मस्य । अग्निमेति गुरुरूपाग्निमकार्यकारणार्थम् । रथित्वेनेति ‘ये यथा मां प्रपद्यन्त’ इति वाक्यात् ।
तादृशायेति प्रपत्या प्रपन्नयापीत्यर्थः । श्रुतौ ग्रहिणीति हि गतिवृद्धयोः स्वादिः परस्मैपदी-प्रकर्षेण

भाष्यप्रकाशः ।

प्रहिणोति तस्मा इत्यादिश्रुत्युक्तं गुरुरूपं यन्मर्यादाप्रतिपादकं रूपम् । अत्राऽयमर्थः । ब्रह्मण औपनिषदस्यैवात्र विचारप्रस्तावादुपनिषदामेव चिन्तनीयत्वेनास्मिन् विचारे निश्चायनाय स्मृते-
हेतुत्वेनोपन्यासस्यायुक्तत्वेऽपि वेदस्य परोक्षवादत्वेन स्मरिमोहजनकत्वात्तादृशस्यापि योऽर्थ-
बोधः सोऽधिकारविशेषदेशकालविशेषसापेक्ष एवेति तदभावान्मन्दमध्यमाद्यर्थं तदुपबृंहणभूते-
तिहासपुराणोपन्यास आवश्यकः । तत्रापि, 'वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहम्', 'इत्यस्या हृदयं
लोके नान्यो मद्देव कश्चन' इति वाक्यादप्यन्तरवाक्यापेक्षया भगवद्वाक्योपन्यास एवावश्यकः ।
तेषु चोक्तरीत्याऽधिकारिदेशकालानां जाघन्यदर्शनेन भवति वैयधिकरण्यशङ्केति तत्परिहारे-
णोभयसामञ्जस्याय वाक्यानां स्वरूपमवश्यं विचारणीयम् । तत्र वक्तुरभेदे स्मृतित्वस्यासंग-
तत्वाद् वक्तव्येव कश्चिदवस्थाभेदो वा रूपभेदो वा तदर्थं वक्तव्यः । तत्रानन्तरूपमिति श्रुत्या

रश्मिः ।

प्रापयति । तस्मै ब्रह्मणे । अयुक्तत्वं इति औपनिषदपुरुषज्ञानविषयकत्वेनायुक्तत्वे । परोक्षेति
'दशहृतं सन्तं दशहोतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः' इति श्रुतेः । 'परोक्षवादो वेदोयं
परोक्षं च मम प्रियम्' इति श्रीभागवताच्च । सूरीति

‘अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।

तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मनः’ ॥ इति वाक्यात् ।

‘मुह्यन्ति यत्सूर्य’ इति वाक्याच्च । अधिकारेति ‘ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदो ध्येयो
ज्ञेयश्च’ इति श्रुतौ ब्राह्मणोधिकारी स्वाध्यायोध्येतव्य इति देशकालादिविशेषो हि त्रिषु वर्णेषु ब्राह्म-
णवृत्तित्वमधिकारे । देशकालयोर्विशेषः सौर्यस्तयोनियतत्वम् । मन्देति आदिपदेनोत्तमः ।
तस्य वेदार्थे सदेहाभावात् दाढ्यम् । तथा चोत्तमं प्रति वेदार्थदाढ्यार्थं मन्दमध्यमयोर्दाढ्यसंदे-
हाभावार्थम् । इतिहासेति । इतिह इत्यव्यय पारंपर्योपदेशे तदास्तेऽस्मिन् । आस उपवेशने
हलक्षेति घञ् । एवेति उपनिषत्तुल्यत्वादेवकारः तथाचोक्तं इति श्रीमद्गीतासूपनिषत्सिद्धिः । तेऽपि
वेदेषु वैयधिकरण्यं व्यधिकरणत्वं तादृशदेशकालातिरिक्तदेशकालाधिकरणत्वं तस्य शङ्का तर्कः तत्प-
रिहारेण उभयमुपनिषत्त्वं उपनिषद्देशातिरिक्तदेशाद्यधिकरणत्वं तस्य सामञ्जस्याय । वक्तुरिति
वेदस्मृत्योर्वैकल्यः । तदर्थमिति वेदत्वस्मृतित्वोपपत्त्यर्थम् । अनन्तेति न चानन्तानि व्यापकानि
रूपाणि यस्येति विग्रहीतव्यमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षविरोधात् । आकाशवृत्तित्वाच्च व्यापकानां
रूपाणाम् । न च नीलो नीरूप आकाश इति नीलस्य व्यापकत्वेऽप्यन्येषामव्यापकत्वमिति
शङ्कम् । अत एवानन्तान्यनेकानि रूपाणि यस्येति विग्रहात् । न चानन्तं नीलं रूपमस्येति विग्रह
इति वाच्यम् । आकाशनिरूपणाभावात् । निःश्वसितमिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म वेदेति । अक्षरा-
त्मकं रूपप्रपञ्चजनकमपीति वेदव्यक्तिः नामरूपप्रपञ्चजनकं रूपमुक्तम् । अस्य स्मृत्येवनेनान्वये
स्मरणेनैव रूपप्राप्तिः इच्छाशक्त्यधीनत्वे तादृशरूपकारणशक्तेः कृत्वेत्यध्याहृत्य वेदवक्त्ररात्मकं
रूपं कृत्वेत्यन्वयः । परंतु रूपान्तरकरणस्यास्मृतत्वात् स्मृत्येति भाष्याच्च स्मरणमात्रं रूपस्य ।
तदर्थमभिधेयार्थं तात्पर्यार्थं चेति तत्तात्पर्यं तात्पर्यार्थार्थं च स्मृत्येत्वेवं भाष्यं व्याचक्रुः ।

६० ॥ २० ॥ १०

ततो ब्रह्मविचारे तान्यप्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते । पुनश्च भगवाँस्तदधिकारेण ब्रह्मविद्यां निरूप्य स्वकृपालुतया, सर्वगुह्यतममित्यादिना भक्तिप्रपत्ती एवोक्तवान् । अतोऽङ्गत्वेन पूर्वं सर्वनिर्णया उक्ता इत्यध्यवसेयम् । तथैवाहुर्नविज्ञानात्,

भाष्यप्रकाशः ।

रूपभेदस्य शीघ्रं बुद्धावारोहान्मर्यादाप्रतिपादकं वेदवक्त्ररात्मकं रूपं वेदार्थं तत्तात्पर्यं च स्मृत्वा तत उत्तमोऽपि भगवाँस्तादृशवाक्यान्युक्तवानतः स्मृतिरूपत्वं तेषामुपपन्नमिति । एवं स्वरूपं विचार्योपन्यासप्रयोजनमाहुः तत इत्यादि । वेदान्तार्थनिश्चायकत्वात् तद्विचारोऽपि युक्त एवेति तान्यपि चिन्त्यन्त इत्यर्थः । नन्वेकार्थत्वं सामानाधिकरण्यप्रयोजकम् । तच्चिह्नं न दृश्यते । वेदे मुख्यतया ज्ञानविज्ञानयोरत्र च तथा भक्तिप्रपत्त्योः प्रतिपादनेनार्थभेदादित्यत्र आहुः पुनरित्यादि । तदधिकारेणेति भक्तिघटितेनाधिकारेण । तथाचाधिकारभेदस्य वेदेऽपि रश्मिः ।

वेदार्थमिति सरस्वतीमाविवासेमधीतिमिरिति श्रुत्युक्ताधीतिर्विविधोपचारैः सरस्वती परिचरेमेति दुर्गाचार्या निरुक्तटीकायां वेदार्थमाहुः वेदार्थः सुपर्णारूढः । सुपर्णः काल इति तृतीयसुबोधिन्यामस्ति तर्हि वेदे गूढे भक्तिप्रपत्ती अत्र स्मृतिषु स्फुटे कृत उच्येते अत आहुस्तात्पर्यं चेति । ततः ऋषिष्य उत्तमः । तादृशानि स्मृतिरूपाणि 'स्मरणात्स्मृतिरुच्यते' इति वाक्यात् स्मृतिरूपत्वम् । वेदान्तेति । ननु किं प्रकारकः ऋतुरत्र निश्चितेषु ऋतुषु हिरण्यविषयको हृदि कार्य इत्यत आहुः वेदान्तेति । तदुक्तं वेदेषु संदेहे गीता निर्णायिका इति । वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानीत्यस्य निश्चयस्य टीकायाः । तानीति प्रसङ्गात्सर्वेऽपि गीता चिन्त्यते इति बहुवचनान्तानीति । सर्वे क्रतवो निश्चिताः परं स्वमते यः स वक्ष्यतेऽत्रैवाग्रे । एकार्थत्वं वेदान्तगीतयोः । सामानाधिकरण्यं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सति एकार्थबोधकत्वं तस्य प्रयोजकं पर्यायत्वं कारणम् । इहेति वेदान्तगीतयोः । वेद इति क्रिया-प्रतिपादनेऽपि वेदे 'तमेतं वेदायुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति श्रुत्या ज्ञानेच्छोत्पादनाच्च मुख्यतया प्रतिपादनं किं तु ज्ञानस्य सत्त्वं ज्ञानमिति श्रुतेस्तदपि तद्विषयकं तरति शोकमालविदिति सर्वात्मभावप्रकरणे आन्दोग्यश्रुतेः अभेदज्ञानं च 'तत्त्वमसि' इति श्रुतेः माहात्म्यज्ञानं च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेर्मत्तविष्टं च । विज्ञानस्य 'सत्यं विज्ञानमनन्दं ब्रह्म' इति श्रुतेः स्वतया प्रतिपादनं विज्ञानं जीवोऽपि 'विज्ञानं वज्रं तजुते' इति श्रुतेः । अत्र गीतायां ससमेऽप्यापे ज्ञानविज्ञानाख्ये

‘भूमिरापोनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

अपरेयमितस्त्वन्मां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो यथेदं धार्यते जगत् ॥

इत्यत्र प्रकृतिद्वयज्ञानं विज्ञानपदवाच्यम् । ज्ञानं तु 'अहं कृत्स्नस्य जगतः' इत्याद्युक्तं ज्ञानमिति नष्टम् । तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' इति वाक्यात् भगवद्विषयकम् । अत्रैवाग्रे 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्यादिना भक्तिः ।

‘बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धत्वाद् वेदोऽपीदमेव द्वयं तादृशाधिकार्यर्थं निरूपयति । अत एव ब्रह्मवाक्येषु सुष्ट्यादि-
रश्मिः ।

इत्यत्र 'वासुदेवः सर्वमिति' 'ज्ञानवान् मां प्रपद्यते' इति प्रपत्तिः । एतेन प्रपत्तावप्यभेदज्ञानं
सगुणप्रपत्तिनिवृत्तये व्याख्यातम् । तेन वासुदेवः सर्वमिति प्रपद्यते इति नान्वयः । ननु तथेत्यनेन
मुख्यतयेत्यर्थकेन भक्तिप्रपत्त्योर्मुख्यतया प्रतिपादनोक्तैर्ज्ञानविज्ञानयोगाध्याये ज्ञानविज्ञानयोर्मुख्यतया
प्रतिपादनं न भक्तिज्ञानयोरिति चेत्सत्यम् । मुख्यतया शेषितया प्रतिपादनसत्त्वात् । एकभक्तिर्विशिष्यते
इति वाक्याज्ज्ञानवान् मां प्रपद्यत इति वाक्याच्च । अन्यच्च । उपक्रमोपसंहाराभ्यामर्थो निर्णीतो
भाष्ये पूर्वतन्त्रोक्तोपक्रमोपसंहारयोः पूर्वसूत्र उक्तत्वात् । अत्रोपक्रमे त्वां प्रपन्नमिति प्रपत्तियुक्तत्व-
कथनेनाधिकारिणं प्रति उपसंहारे

‘मन्मना भव मद्रक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे ।

सर्ववर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः’ ॥

इति श्लोकद्वयेन भक्तिप्रपत्ती उक्ते । अत्र मन्मना भवेति मानसी सेवा मद्रक्त इत्यनेन तनुज-
वित्तजसेवे ‘यथा भक्त्येश्वरे मनः’ इति वाक्यात् । एतच्च भक्तियोगाख्याध्यायस्य ‘मय्यावेश्य मनः’ इत्यत्रापि
मद्याजी कामनायां सत्यां ज्ञेयः । मुख्याभ्यार्हणकर्ता वा वेदोपयोग उक्तः । वेदे श्वेव सुमतीत्यादिषु
सेवाप्रकारसत्त्वात् मदीष्वर्पा स्पष्टमिदम् । मां नमस्कुरु इति बन्धनं न पूजायामन्तर्भवति । एकाद-
शसुबोधिन्याः । अतोत्र पृथगुक्तम् । सेवायाः प्रकाराय सिद्धान्तमुक्तावल्याम् ‘तस्माच्छ्रीकृष्ण’ इत्य-
नेन स्मरणमुक्तम् । प्रकाराणां बाहुल्यादधिकारिणां च । तथापि फलव्यभिचारिसाधनं कर्तव्यमिति
सुबोधिन्यामुक्तत्वादाचारसंप्राप्तं कर्तव्यम् । इत्येवं मुख्यतया प्रतिपादनमेव हि भक्तिप्रपत्त्योः ।
पुनरित्यादीति पत्रं स्तुतौ बाहुलकादरः । अस्य उकारः ‘पुनरप्रथमे’ इत्यमरः । तृतीयाया लुक्
अप्रथमेन भक्तिघटितेनाधिकारेणेत्यर्थः । प्रथमाधिकारेण तु शोकापनोदनवान् स चकारेण समु-
च्चितः अतोपि तृतीयाया लुक् प्रथमाधिकारेणेत्यर्थः । तथाहि । भाष्ये प्रपत्तिरधिकारिशरीरेति
प्रपन्नस्थेयव्राधिकारो योग्यता स प्रपत्तिघटितो जातोऽतो समुच्चयै शरणमनुब्रजेदिति श्रुत्या प्रपन्नस्य
समुच्चयसत्त्वात् अर्जुनाधिकारो मोक्षयोग्यता तेन ब्रह्मविद्या गीताशास्त्रं इति श्रीमद्भगवद्गीतासु-
नियन्तु ब्रह्मविद्यायामिति कथनात् । निरूप्येत्यन्वयः । ननु प्रथममर्जुनाधिकारेण ब्रह्मविद्या
निरूपिता भक्तिप्रपत्त्योर्निरूपणे को हेतुरित्याकाङ्क्षायाभाहः स्वेति । अप्रथमेन भक्तिघटितेनाधिकारेण
स्वेत्यादिः । ब्रह्मविद्यायां साधनचतुष्टयं वैराग्यादिमतोऽधिकाराद्भक्तिघटितोधिकारो नान्वेति ।
स्वस कृपालुनेति हेतौ तृतीया भक्तिरूपव्यापारमन्तरेण स्वकृपालुतयाप्यजामिलबन्धोचनसंभवात् न
करोते तृतीया व्यापारनियतत्वात्तस्याः । कृपालुत्वं तु ‘कृष्णायाम्भक्तिघटितारिणे’ इति गोपालतापनीयश्रुतेः ।
‘सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति’ इति पञ्चमाध्याये । सिद्धत्वादिति पूर्वतन्त्रे षष्ठाध्याये
वेदोक्तकर्माधिकारिणां ‘शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठिः’ इति श्रुतौ वेदान्तोक्ताधिकारिणां च सिद्धत्वात् ।
द्वयमिति भक्तिप्रपत्तिरूपार्थद्वयम् । तादृशेति भक्तिघटिताधिकार्यर्थम् । अत एवेति द्वयनिरू-

‘करिष्ये वचनं तत्र’ इति । चकारात् नन्मूलभूतनिःश्वासोऽप्युच्यते । व्यासस्यापि भगवज्ज्ञानांगत्वाददोषः ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

कर्तृत्वमान्मत्वं चैकस्मिन्नेव प्रकरणे वदति । शरणमहं प्रपद्य इत्यादौ प्रपत्तिं च श्रावयतीति तस्याप्यत्रैव तात्पर्यान्सामानाधिकरण्यमिति पूर्वोक्तदोषाभावात् तच्चिन्तनमप्यावश्यकमेवेत्यर्थः । एतस्यार्थस्य मौञ्जत्वायाहुः चकारादित्यादि । ननु भवत्वत्रैव, तथापि कचित् कचिद् व्यास-चरणैः पुगणवाक्यान्यप्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते, तत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाहुः व्यासस्यापीत्यादि । बुद्धादिधारणाय, ज्ञानांगत्वादिति । तथाचोक्तस्मृत्या हृदयस्य भगवदाधारत्वेन निर्णीतत्वात् तद्वलेन ब्रह्मवाक्यत्वपर्यवसानं युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

रश्मिः ।

पणादेव । ब्रह्म वेदः । एकस्मिन् छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्याने ज्ञानप्रकरणे ‘लिङ्गभूयस्त्वात्तदि वली-यस्तदपि’ इत्यधिकरणे तथोक्तेः । ‘तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति’, ‘तत्तेजोयुजत’ इति सृष्टिकर्तृत्वम् । आदिप्रदेन ‘सैयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिथो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य’ इति श्रुत्युक्तं त्रिवृत्कर्तृत्वं सा अव्याकृताख्या देवता इमास्तेजोवन्नरूपाः । हन्तेति हर्षे विषादे तु न कीदृशं कर्तृत्वात्मनो विषादाभावात् । आत्मत्वं तत्त्वमसीति श्रुतेर्जीवात्मत्वं शरणमिति बृहन्नारायणोपनिषदि वर्तते । तस्येति वेदस्येत्यर्थः । तात्पर्यादिति अभिधा तु कर्मकाण्डत्वात् कर्मणि । ज्ञानकाण्डत्वाज्ज्ञाने । तात्पर्यं तत्र भक्तिप्रपत्त्योरेव । माहात्म्यज्ञानस्यात्मत्वज्ञानस्य च भक्तिप्रपत्ती प्रति कारणत्वात् तथैवानुभवात् ।

‘भगवान् ब्रह्म काल्हेन विरन्वीक्ष्य मनीषया ।

तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरालम्ब्यथो भवेत्’ ॥ इति वाक्याच्च ।

सामानेति तात्पर्यार्थस्य मुख्यतया वेदेऽपि भक्तिप्रपत्ती एव मुख्यतया प्रतिपाद्येते इति गीता-सामानाधिकरण्यम् । वेदे ज्ञानविज्ञाने तु जीवात्मविषयकज्ञानरूपे भक्तिप्रपत्त्यङ्गभूते न तयोर्मुख्यता-विषयके । अभिषया प्रतिपाद्यत्वेन मुख्यत्वव्यवहारो ज्ञानकाण्डमिति समाख्या च । पूर्वैति अर्थभेद-रूपदोषाभावाद्गीताचिन्तनम् । भाष्ये । अतोऽङ्गत्वेनेति भक्तिभार्तण्डे प्रमाणप्रकरणे इदमुक्तं भवति । तथैवेति भक्तिप्रपत्तिमुख्यत्वप्रकारेणैव विज्ञानात् । प्रकृते । एतस्येति गीतोपनिषदुभयोक्तसाहुः सयु-ज्यं चकारार्थमाहुः चकारादित्यादीति निःशसितमस्य वेदा इत्यत्र भावे क्तोक्तो मूलभूतनिःश्वासो वेद इत्यर्थः । असङ्गसंगत्याहुः नन्विति । कचिदिति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयापादे स्मरन्ति चेति सूत्रे ।

‘तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ।

न लिप्यते फलेऽपि पद्मपत्रमिवाम्भसा’ ॥ इति ।

तथा तृतीयाध्याये तृतीयापादे ‘अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्’ इति सूत्रे च ‘त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनवन्धुषु’ इत्यादि श्रीभागवतवाक्यानि । तथा तत्रैव चतुर्थपादे ‘अपि स्मर्यते’, ‘विशेषानुग्रहश्च’ इत्येतयोः सूत्रयोः ‘तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः’ इति, ‘अहं भक्तपराधीनः’ इति च वाक्यद्वयमुदाहृतम् । बुद्ध्यादीति तस्य वेददृष्टकत्वात् । आदिप्रदेन मत्स्यादयः । तेषां तामसत्वात् तथा च तत्सूत्राण्यपि भगवद्वाक्यान्त्येव । तद्वलेनेति हृदयविद्यमानत्वकथनवलेन । ब्रह्मवाक्यत्वेति परित्र वर्जने ब्रह्मवाक्यत्ववर्जनानुकूलवस्यार्थं न युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उपक्रमवलीयस्त्वमाशङ्क्य परिहरति ।

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं

व्योमवच्च ॥ ७ ॥

ननु व्यापकस्येश्वरस्य हृदयदेशस्थितिरयुक्ता, ग्रीह्यादिरूपत्वं च । अतोऽ-
र्भकमल्पकमोको हृदयस्थानं यस्य तत्त्वाद् ग्रीह्यादितुल्यत्वाच्च न परमात्मा
चाक्यार्थ इति चेन्न । निचाय्यत्वात् । पूर्वं प्रथमदूषणं परिहरति । हृदये ज्ञातुं
शक्यत इति तदायतनत्वेन प्रतिपाद्यते ।

निदिध्यासनानन्तरं हि साक्षात्कारस्तदन्तःकरण एवेति निचाय्यत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥
इदं सूत्रमवतारयन्ति उपक्रमेत्यादि । असंज्ञातविरोधत्वेन तथाऽऽशङ्क्येत्यर्थः । सूत्रं
व्याकुर्वन्त आशङ्कांशं व्युत्पादयन्ति नन्वित्यादि । तथाचेष्टधर्मविरुद्धस्य जीवधर्मस्य बोधनात्
स्मृतिरयोग्यतादोषपदोदति न सा निर्णायिकेत्यर्थः । समाधानांशं व्याकुर्वन्ति पूर्वमित्यादि ।
तदिति हृदयम् । तथाच वृत्तिलाभस्थानत्वादायतनत्वव्यपदेशः । अत्रान्ये दृष्टान्तमपि वदन्ति ।
यथा, सर्वलोकपतिरप्ययोध्यापतिरिति । कथं वृत्तिलाभस्थानत्वमित्यत आहुः निदिध्यास-
नेत्यादि । हिहेतौ । तदन्तःकरण इति जीवान्तःकरणे । तथाच 'मनसैवानुद्वृष्टव्यः' इति-
रश्मिः ।

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥
तथेति प्रथमाया 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रेण लुक्, उपक्रमवलीयस्त्वम् । स्मृतिरिति 'ईश्वरः
सर्वभूतानाम्' इत्यादि । योग्यतेति अर्थावबोधो योग्यता सा दोषस्तेन दुष्टा । भाष्ये । ग्रीह्या-
दीति ग्रीह्यादिभिर्विशेषेणापहीनं तौल्यमीश्वराय दिव्यते दीयते इति तद्व्यपदेशस्तौल्यं तस्मात्
ग्रीह्यादिजडतौल्यं चेतनतौल्याद्धीनम् । दिश अतिसर्जनेऽतिसर्जनं दानं छन्दोवत्सूत्राणि भव-
न्तीत्यतिदेशादेवं व्याख्यानम् । अन्यत्र व्यपदेशः कथनं 'उपसर्गेण धात्वर्थः' इति सिद्धान्तकौमुद्या
तिष्ठन्तस्य । प्रकृते । तदिति तदित्यस्य हृदयमित्यर्थ इत्यर्थः । तथा चेति ईश्वरस्य वृत्तिवर्तनम् तस्या
लभस्य स्थानं तत्त्वात् । अन्य इति शंकराचार्या एव । निदिध्यासनेति 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यत्र श्रुतौ पाठकममनाहस्य निदिध्यासनानन्तरमित्यादिः ।
हिरिति शब्दानुकरणत्वाच्च विभक्तेर्लुक् । प्रतिपाद्यत इति पूर्वोक्तप्रतिपादने हेतुः । जीचेति ।
निदिध्यासन तैलधारावदनवच्छिन्नं ध्यानं परेषामस्माकं तु ह्यसप्रज्ञातसमाधिरिति पादोपारम्भे उक्तम् ।
अतस्त्रिनिदिध्यासनं जीवान्तःकरण इत्यर्थः । न तच्छब्दार्थो जीवः । तत्रैव मनस्येवेत्यर्थः । निचा-
य्यत्वम् । अत्र 'पाप्यसानात्यनिकाप्यधाप्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु' इति पाणिनीयसूत्रात् प्यत्
छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति महाभाष्यात् आयादेशः धात्वादेः कृत्वाभावो वैयासकसूत्रेण क्रियते
विचाप्यो जगन्निवासो भगवान् निचीयतेस्मिन्जगदिति व्युत्पत्तेस्तस्य भावः तत्त्वभावव्ययके प्यः इति प्ये
त्वायादेशो दुर्लभः सौत्रो वा इति पाणिनीयम् । अतो द्रष्टव्यत्वम् । व्यापकरूपं नितरां चाध्यमवयवैः
संयोज्यं मनस्येव 'स मानसीन आत्मा जनानाम्' इति श्रुतेः । वृक्षेभ्यो विचिनोति फलानीत्यत्र

भक्तौ तु बहिरपीति विशेषः । द्वितीयं परिहरति । एवं व्योमवत् । एवं ब्रीह्या-
दितुल्यतया यत्प्रतिपादनं चतुर्विधभूतान्तरत्वख्यापनाय । यथा चत्वार उपरवाः
प्रादेशमात्रा इति तथा तद्ब्रह्मकाशे प्रकटस्य सच्चिदानन्दस्वरूपसर्वतःपाणिपा-
दान्तस्य तत्स्वरूपमिति ।

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुतेस्तत्रैव निचाय्यत्वमिति तस्य प्रशंसया स्थानत्वव्यपदेशोऽतो न स्मृतेरयोग्यतादोषघटितत्व-
मित्यर्थः । ननु यदि हृदयमेव वृत्तिलामस्थानं, नेतरत् तदा तस्य व्यापकतापि दुर्घटा । प्रत्य-
क्षापेक्षया शब्दस्य दुर्धलत्वादित्यत आहुः भक्तौ त्वित्यादि । तथाच साधनविशेषेण बहिरपि
निचायनान्न शब्दस्य नैर्धल्यमित्यर्थः । द्वितीयं परिहरतीति । ननु मास्तु स्थानविरोधस्तथापि
परिमाणविरोधस्तु स्यादेवेत्यतो द्वितीयं परिमाणविरोधरूपं दूषणं परिहरतीत्यर्थः । व्योमव-
दिति दृष्टान्तं विवृण्वन्ति यथेत्यादि । उपरवा नाम हविर्धाने खाता विलविशेषाश्रयत्वात् ।
'दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात् पुरोऽक्षं चतुर उपरवानवान्तरदेशेषु प्रादेशान्तरालान् करोति' इति
कल्पे विहिताः । तैर्विलैर्यथाकाशस्य प्रादेशमात्रं स्वरूपमभिव्यक्तीक्रियते, किमत्र भद्रमित्या-
दिमन्त्रैरञ्जयुं यजमानयोः परस्परहस्तग्रहणाय । तथात्र ब्रीह्यादितुल्यतया प्रतिपादनं चतुर्विध-
भूतब्रह्मकाशे प्रकटस्योक्तविधस्य ब्रह्मण एव तत्स्वरूपमिति बोधनाय । तैत्तिरीये, 'अतः परं
नान्यदणीयस' हि परात् परं यन्महतो महान्तम्' इत्येकस्यैव नानापरिमाणश्रावणात् । तथाच

रश्मिः ।

विभागातुकूले व्यापारश्चिनोतेरर्थः । अस्मिन् पक्षे व्यापकं रूपं हृदा विभज्य द्रष्टव्यम् । षटेना-
काशं विभज्येव । तस्य प्रशंसयेति तस्य हृदयस्य प्रशंसया ईदृग् हृदय यत्रात्मा भातीति किं
चाल्लमामस्थानमिति प्रशंसा तस्य ब्रह्मण इति नार्थः । हृदयस्य स्थानत्वव्यपदेश इत्यत्रान्वये
हृदयाध्याहारापत्तेः । शब्दस्येति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य । भक्तौ त्विति
तदुक्तम् 'अपि संराधनं' सूत्रे तृतीयस्य द्वितीयपादे । निचायनादिति निचायन विभजनं तस्मात्
अर्थाद्विभजनं कृत्वा दर्शनात् निचायनाद्ब्रह्मस्थस्य बहिरपि सयोजनात् निचीयतेऽस्मिन् धान्या-
दिरिति निकाय्यपदव्युत्पत्तेः । नैर्धल्यमिति प्रत्यक्षेणापि सराधनसूत्रोक्तेनाप्युपपन्नमिति भावः ।
व्योमवदिति एवं व्योमवदिति भाष्यम् । तत्रैवं पूर्वपरामर्शे व्योमवदिति षष्ठ्यन्तादिति ।
पूर्वं तु ब्रीहिवर्वा यवो वेति ब्रीह्यादितुल्यतया परिमाणप्रतिपादनं तच्चतुर्विधभूतान्तरत्वस्य वृद्धि-
ह्राससूत्रोक्तस्य ख्यापनाय चतुर्विधभूतानि जरायुजस्तेजोऽपान्मज्जादिनि । एवमेवं पदं भाष्ये
व्याकृतं तत्र दृष्टान्तं व्योमवदिति दृष्टान्तमित्यर्थः स्मेति शेषः । विवरणस्य सूतत्वात् । हविरिति
हविर्धानमण्डपे । हविरिति हविर्धीयतेऽस्मिन्निति हविर्धानं शकटं तच्च हविर्धानमण्डपे दक्षिण-
मुत्तरं चेति तत्र दक्षिणस्य शकटस्याधस्तादित्यर्थः । तदुक्तं पूर्वतश्च द्वादशेध्याये सप्तमाधिकरणे 'हवि-
र्धाने मण्डपे हविर्धानाख्ये शकटे स्थापित इति । अक्षं शकटं लक्ष्मीकृत पुरोग्रे अवान्तर्देशेष्ववका-
शदेशेषु प्रादेशान्तरालान् प्रादेशो वितस्त्रिभेदः । कल्पे कल्पसूत्रे । उक्तेति भाष्योक्तविधस्य
न्यायकस्य । नानेति 'समो मशकेन समो नागेन' इत्यादिश्रुत्यैकार्थतया नानापरिमाणश्रावणात्

पूर्वपक्षसिद्धान्तयोश्चकारद्वयमेतादृशवाक्यान्तरे पूर्वपक्षसिद्धान्तयोराधिक्योपपत्तिसमुच्चयार्थम् । तेन, अत एव प्राण इतिवदधिकरणान्तरमपि सूचितमिति ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

न परिमाणविरोधोऽपीत्यर्थः । एवं समाधानां व्याकृत्य चकारप्रयोजनमाहुः पूर्वपक्षेत्यादि । तथाचाधिक्यं पूर्वाधिकरणापेक्षया वैलक्षण्यं तत्र या उपपत्तिस्तयोरनुक्तयोः स्फोरणार्थमित्यर्थः । तत्त्वचित्तमर्थमाहुः तेनेत्यादि । तत्रेदमुदाह्रियते । तैत्तिरीये महानारायणोपनिषदास्नायते । 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति । तत्र ता ऋचस्तदृचां मण्डलं स ऋचां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते तानि सामानि स साक्षां लोकोऽथ य एष एतस्मिन् मण्डलेऽर्चिर्पुलस्तानि यजूंषि स यजुषां लोकः सैषा अग्न्येव विद्या तपति य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषः' इति । अत्र संशयः—हिरण्यः पुरुषः किं जीवो ब्रह्म वेति । तद्विज्ञं तु विधेयत्वाभिर्देशः । तत्रादित्यो वेत्युपक्रम आदित्यस्य मण्डलात्तापकत्वमुक्त्योपसंहारे तत्तापकत्वं त्रय्याद्युपसंहृतम् । तेनादित्यस्त्वयीशरीरः सिद्धः । शरीरस्य चान्तस्तदभिमान्येव युक्तः । मण्डलस्य हृदयाद्यपेक्षया महत्त्वेऽपि परममहत्परिमाणापेक्षयात्पत्वेन तत्र जीव-

रश्मिः ।

चकारेति चकारयोः प्रयोजनम् । पूर्वपक्षेत्यादीति चकारद्वयं पुनरर्थे प्राथम्यार्थकं तत् स्वत्याक्षरमिति सूत्रलक्षणविषयद्वयतत्त्वचकारद्वयं व्यर्थं सत्किञ्चित्ज्ञापयति एतादृशवाक्यान्तरे पूर्वपक्षसिद्धान्तयोराधिक्ये वैलक्षण्ये या उपपत्तिस्तस्याः समुच्चयं ज्ञापकसिद्धं फलम् । भाष्यार्थः । पूर्वाधिकरणेति अन्तस्तद्धर्मोपदेशाधिकरणापेक्षया न तु प्रकृताधिकरणापेक्षया एतदधिकरणापेक्षयेति संस्कृतापत्तेः । तत्रेति वैलक्षण्य इत्यर्थः । न तु पूर्वाधिकरण इत्यर्थः । त्वदादीनामव्यवहितपूर्वपरामर्शित्वात् । तयोपपत्तिवैलक्षण्ययोः । अत्र भाष्ये पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरिति प्रयोगस्तत्र यद्यपि पूर्वं सिद्धान्तपदमपेक्षितं 'अल्पाक्षतरं पूर्वम्' इति पाणिनिसूत्रात् तथापि राजदन्तादेराकृतिगणत्वात् 'राजदन्तादिषु परम्' इति सूत्रेण पूर्वप्रयोगार्हस्य परनिपातः । तत्सूचितमिति पूर्वाधिकरणपेक्षया उपपत्तिवैलक्षण्ययोः स्फोरणात् सूचितम् । तेनेत्यादीति उपपत्तिवैलक्षण्ययोः स्फोरणेन । यथा 'अत एव प्राणः' इत्यधिकरणे सत्यपि 'प्राणस्तथानुगमात्' इत्यधिकरणान्तरम् । पूर्वोक्तस्य सर्वस्याप्यर्थस्य निगमनायात्र व्याख्यातम् । तद्वत् ससम्बन्तादिति । 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' इत्यधिकरणे सत्यपि शब्दविशेषात् इत्यधिकरणान्तरमपीति सूचितमित्यर्थः । तत्रेदमिति तत्र किमेतादृशवाक्यान्तरं कौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ किमाधिक्यं कोपपत्तिरित्याकाङ्क्षायामिदं वक्ष्यमाणमुदाह्रियते इत्यर्थः । विधेयत्वेति ब्रह्मजीवयोर्विधेयत्वाभिर्देशः । 'हिरण्यः पुरुषः' इत्यत्र पदद्वयमपि ब्रह्मजीवसाधारणमिति भावः । त्रय्यामित्यर्थे 'त्रय्येव विद्या तपति' इत्येवकारेणादित्यव्यवच्छेदात् । तेनेति उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थप्रतिपादननियमेन त्रय्यादित्योश्च सामानाधिकरण्यनियमेन च सिद्धं इति । यद्यपि त्रयी वेदः स आत्मा प्रातिशाल्ये उक्तस्तथाप्यत्र विद्वतां प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसत्त्वात्सामानाधिकरण्यासंभवः तथाचैवमुपक्रमोपसंहारयोरैकार्थपरत्वमिति भावः । स्मृत्येति सूत्रम् । ननु ह्यादित्ये विद्यमानत्वादादित्याभिमानि युक्तं इत्यत्राहुः स्मृत्येतेत्येतत्तार्थं 'ज्योतिषां रविर्भुमान्' इति स्मृतेरित्यर्थयित्वा रवावादित्ये ज्ञातस्य निरूपणार्थतत्वेनेत्यस्यादित्ये स्थितिरित्यादित्ये विद्यमानत्वं नामिमानिप्रयोजकमित्येवं स्पष्टार्थकत्वादभ्यस्तवाप्यर्थक्यैकतत्त्वस्यार्थमाहुः शरीरस्येति । हृदयेति आदिपदेन मनः । अणुमानादिति ननु

भाष्यप्रकाशः ।

सैव मानान् । पुरुषपदेन पूर्वोक्ताचिर्गतयजुःपुरुषस्यैव व्यपदेगाच्च । नच हिरण्यत्वविरोधः । तस्योपासनाफलत्वायानुवादान् । नचात्रोपासनावोधकपटाभावाच्चैवमिति ब्रह्मम् । अत्रापेक्षितगुणान्तरबोधके, 'आदित्यो वै तेज ओजः' इत्यव्यवहितोत्तरानुवाके, य एवं वेदैस्तुपसंहारेण तस्या उक्तत्वात् । अतो नेदं ब्रह्मवाक्यमिति सूत्राग्निनाशङ्क्यांशान्तरेण सिद्धान्तमाह न, निचाप्येत्यादि । यथा हृदये निचाप्य एवमादित्येऽपि । स चत्वायं पुरुषे यश्चात्तावादित्ये स एक इति श्रुत्यन्तरान् । नच तत्र जीवो वक्तुं युक्तः । तदग्रे, स य एवंविदित्यादिना विदो जीवस्य वेद्याद् मेदेन निर्देशात् ।

‘अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्पयो विदुः ।

एकस्तद्वेद भगवानादित्यो ज्योतिषां पतिः’ ॥

इति स्मृत्येव । एवं ब्रह्मामपि, ‘सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति’ इति श्रुत्या तदर्थत्वादिति । ननु पुरुषत्वेन व्यपदेशाजीवत्वं तस्येति चेत्तत्राह व्योमवदिति । यद्योपरविलेपे प्रादेशमात्रत्वं व्योमोऽभिव्यज्यते, तथात्र पुरुषरूपं तस्येति न दोषः । तत्त्वान्तरादित्ये यः पुरुषो यजुःपुरुषेणाभिव्यज्यते स हिरण्य इत्येवं विधेयनिर्देशस्याप्युपपन्नत्वात् स ब्रह्मैवेत्यर्थ इति ॥ ७ ॥

रश्मिः ।

परममहत्परिमाणवतो ब्रह्मणः । जीवस्यैवेत्येवकारव्यावर्त्योर्धोऽप्ययम् । नन्वेव स आत्मानहृदय इति श्रुत्या हृदयस्यान्तस्तद्धर्मविकरणेन चादित्यस्य ब्रह्मायतनत्वात्कथं तत्र ब्रह्मणोऽमानमित्याकाङ्क्षायामाहुः पुरुषपदेनेति । पुरुषस्यैवेति । योग्यत्वादिति भावः । एवकारेण पुरा आसेनि व्युत्पत्तिसिद्ध- ब्रह्मवाचकपुरुषपदवाच्यव्यवच्छेदः ‘वेदा यथा मूर्तिधराक्षिपुष्टे’ इति वाक्योक्तपुरुषाकारवाचक- पुरुषपदम् । पुरि शेते इति व्युत्पत्तिः । पूत्र साम्रां लोकेश्वररूपः । हिरण्यमय इति जीवः । अन्विता । फलतो हिरण्यमयत्वस्यान्यत्रिकस्य नानुवादः । तस्या इति वेदनरूपाया उपास- नायाः । सूत्रेति अर्मकौकत्वादिति चेदिति सूत्राग्निनाशङ्क्य तर्कयित्वा पूर्वपक्षयित्वेति यावत् । निचाप्यो हृदा विभाज्यः द्रष्टव्य इति फलितमिति यावत् । आदित्येपीति निचाप्य इत्यर्थः । आदित्येन विभाज्यः शब्देन श्रोत्रेण द्रष्टव्य इत्याहुः स चत्वायमिति । स परोक्षः अयं श्रुतिप्रत्य- क्षगः । अस्मां विप्रकृष्टः शब्देन श्रोत्रेणैकत्वेन द्रष्टव्यो यतः स परोक्ष एक इति श्रुतिविषमपद- व्याख्या । न च तत्रेत्यादित्ये सौत्रमेवं पदं व्याचल्यु, एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मामपीति सौत्रैवमिति पदसार्थः । तदर्थत्वादिति वेदानामन्यस्यमानवेचकमर्थेत्वात् । एवं पदार्थसमाप्ताविति शब्दः । पुरुषत्वेनेति पुरि शयनस्य बोधकमुत्पपदप्रवृत्तिनिमित्तेन पुरुषत्वेन । तथेति आदि- त्यादिषु परिच्छिन्नत्वं तद्वदिति शेषोऽभिव्यज्यते इति योजना । सिद्धमाहुः तत्तश्चेति । इतीति । अत्रोपपत्तिर्वैलक्षण्येति, तथाहि अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यविकरणादत्राविकरण उपपत्तिरसंहार- वलीयस्त्वेनान्तःस्थस्य ब्रह्मत्वव्यवस्थापने करणकारकरूपम् । एतादृशवाक्यान्तरे महानारायणो- पनिषत्स्ये तूपक्रमोपसंहारकवाक्यतया ब्रह्मत्वव्यवस्थापनमित्युपपत्तिः । तथा चान्तस्तद्धर्मोपदे- शादित्यविकरणभाष्यं तस्मादेहातिरिक्तपुपपत्तिपूर्वकं यत्र ब्रह्मधर्मस्तद्रश्मेति मन्तव्यमिति । अत्र हिरण्यमयत्वं ब्रह्मधर्मः स उपपत्तिपूर्वकः । वैलक्षण्यं च सिद्धान्ते आदित्यतदभिमानिन्यां पूर्वाधि- करणेऽत्रापि भाष्यं तस्मात् सर्ववैलक्षण्यत्वादयम् एव नाभिमानोति । अत्राविकरणे वैलक्षण्यमुप-

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

बाधकमाशङ्क्य परिहरति । यदि सर्वेषां हृदये भगवाद्जीववत् तिष्ठेत् तदा जीवस्येव तस्यापि सुखदुःखसाक्षात्कारस्तत्साधनादिपरिग्रहश्च प्राप्नोतीति चेन्न । वैशेष्यात् । विशेषस्य भावो वैशेष्यं तस्मात् । सर्वरूपत्वमानन्दरूपत्वं स्वकर्तृत्वं विशेषः । तद्भावो ब्रह्मणि वर्तते, न जीवे इति जीवस्यैव भोगो, न ब्रह्मण इति । वैशेष्यपदादयमर्थः सूचितः । अपेक्षित एव भोगो, नानपेक्षित इति । न तु तस्य

भाष्यप्रकाशः ।

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥ बाधकमिति जीवतुल्यतापत्तिरूपं बाधकम् । सम्यग् अभिनिवेशेन भोगः संभोगः, सम्यग्भोगो यस्मादिति वा संभोगः । तयोः प्राप्तिर्जीवतुल्यमापादयतीति तदाशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । अग्निमाधिकरणविरोधादिति । अग्निमाधिकरणत्रयविषयवाक्येषु भोगप्रतिपादनात् तदनङ्गीकारे तद्विरोधादित्यर्थः । बहुव्रीहिविशिष्टं भङ्गीकृत्याहुः तत्साधनादिपरिग्रहश्चेति । अपेक्षित एवेत्यादिनियमे दृष्टान्तमुखेन मानमाहुः

रश्मिः ।

पत्तिप्रयुक्तत्वेन ब्रह्मधर्मस्य वैलक्षण्यं सिद्धान्ते । एतादृशवाक्यान्तरे तुपपत्तावुपक्रमस्यापि सत्त्वा-
ब्रह्मधर्मस्य वैलक्षण्यम् । पूर्वपक्षे 'अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषः' ब्रह्मशरीरं पूर्वाधिकरणे ।
अत्राधिकरण उपक्रमेण जीवस्यैवाराग्रमात्रस्यान्तर्हृदये प्रतिपादकमिदं वचनमित्युपपत्तिः । अतो
जीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति वैलक्षण्यम् । एतादृशवाक्यान्तरे तु पूर्वपक्षे त्रयीशरीरादित्यस्यो-
भिमानी जीवो हिरण्यमयः पुरुष इत्युपपत्तिः । अभिमानिप्रतिपादकमिति वैलक्षण्यम् । न च शरीरस्य
चान्तस्तदभिमान्येव युक्त इति अर्भकौकस्त्वसूत्राशङ्काग्रन्थो न शब्दविशेषादिति सूत्रे पूर्वपक्षग्रन्थ
इति चेन्न शब्दविशेषसूत्रपूर्वपक्षग्रन्थस्यार्भकौकस्त्वसूत्राशङ्काग्रन्थेनुवादाङ्गीकारातिरिक्तपूर्वपक्षाङ्गीकारे
गौरवात् । तथाच भाष्ये पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरित्यर्भकौकस्त्वसूत्रस्य । न चाधिकरणयोर्विषयवाक्या-
वधारणे विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । पूर्वाधिकरणेन्तःपदात् तद्वधटितश्रुतेर्द्रागुपस्थितेरथ
य एषोन्तरादित्ये इत्यस्याः श्रुतेर्विषयवाक्यत्वावधारणं शब्दविशेषादित्यधिकरणे तु अन्तःपदाभावा-
दपहतपाप्मपदघटितश्रुतेः पूर्वाधिकरण एव गतत्वात् हिरण्यमशब्दविशेषघटितश्रुतेरवधारणम् ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥ तत्साधनेत्यादि । वक्ष्यमाणभाष्या-
दाहुः सम्यग्भोग इति । वेति विकल्पे । सुखदुःखसाक्षात्कारस्तत्साधनादिपरिग्रहश्चेति भाष्यात् ।
भाष्ये चकारः पुनरर्थे न तु समुच्ये । तत्साधनेति सुखदुःखसाधनानि चक्षुरादीनि आदि-
पदेन तद्विषयाश्च तेषां तत्साधनेन परिग्रहः । व्यापकस्येन्द्रियसंघन्धसत्त्वात् । तथा चानश्र-
त्यर्थवादः । भाष्ये । विशेष इति सर्वरूपत्वं सर्वावुकारित्वेन सर्वेषु रूपाण्यस्येति स्वमात्मा तस्य
कर्तृत्वं 'स आत्मानं स्वयमकुर्वत्' इति श्रुतेः तस्य भावः सत्ता स ब्रह्मणि वर्तते अन्यथा सर्वेषु रूपाणि
न स्युः आनन्दाश्च सर्वेषु न भवेयुः सर्वाणि रूपाणि न स्युः 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रति-
पद्यते' इति श्रुतेः । 'एतस्यैवानन्दस्यानानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः जीवाश्चक्यक्रि-
यत्वात् । न च विशेषादित्येव सूत्रे हेतुरस्तु सत्ताभावे 'नासतो विद्यते भावः' इति स्मृतेः ।
कार्यरूपाणि कार्यानन्दाः कार्यं च न स्यात् । ज्ञत एव स्वार्थे व्यञ् न व्याख्यातः न च

रश्मिः ।

प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः इति वृत्तिस्थानापन्नग्रन्थातिक्रमः शङ्क्यः । सत्ताया एव प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारत्वात् । न च विशेषत्वघटत्वादीनां प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारत्वं न सत्ताया इति वाच्यम् । भावे त्वतलोर्विधानाद्विशेषत्वघटत्वादीनां विशेषघटादिसत्तानतिरेकात् । अनवच्छिन्नत्वं विशेष इति न व्याकृतम् । मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेः, 'विद्याविद्ये भम तनू विद्वद्बुध शरीरिणाम्' इति वाक्याच्च मायानवच्छिन्नत्वाभावात् । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतौ मायेन्द्रियाणि इति निबन्धेति । न चेन्द्रियानवच्छिन्नत्वं विशेषः प्रकृतेस्त्विति शङ्क्यम् । चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुतेः । अत्र चक्षुराद्यभिन्नं ब्रह्मेति प्रथमया प्रतिपादनादनवच्छिन्नत्वं सुस्थिरमिति शङ्क्यम् । कर्णशक्त्यवच्छिन्ननभोदेशवच्छिन्नत्वेनांशतस्तदभावेऽप्यंशितस्तत्त्वात् । न चापहतपात्मत्वहिरण्यत्वसत्यज्ञानान्तत्वस्वातन्त्र्यसार्वभौम्यधर्मादिरहितत्वानि विशेष इति शङ्क्यम् । विस्फुल्लिङ्गोऽप्यवजीवेष्वपि ब्रह्मत्वे सत्युक्तधर्मसत्त्वात् । न चोक्तत्रिकमपि जीवेष्वस्त्विति शङ्क्यम् । तस्य जीवेष्वनुपयोगात् । स आत्मानं करोति यदा तदात्मान्तर्गतमुक्तजीवानां वास्तविकानामुद्गमेन संसारित्वप्रसङ्गात् । तथा च न स पुनरावर्तत इति श्रुतिविरोधः । मुक्तानां मनोवागगोचरानन्दत्वेपराधप्रसक्तिः । सर्वरूपत्वे मुक्तानां संसारप्रसङ्गः । सर्वेषामन्तःस्थितिप्रयोजकानां संसारित्वात् । अतस्त्विह ब्रह्मत्वे सत्यपि जीवानां तेषु नाङ्गीकरिष्यामः । नापि निष्कर्मत्वमप्यासङ्ग्यत्वं च विशेषः, मुक्तानां सत्त्वात् । एवमथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यधिकरणब्रह्मपदमनुवर्त्य सप्तम्यन्तं विभक्तिविपरिणामेन कृत्वा सूत्रं व्याख्याय संभोगप्राप्तिरिति चेन्न तदभावादित्यसृष्टयित्वा वैशेष्यादिति यदुक्तं तेन ब्रह्मणि भोगे वैशेष्यं सचितं तत्सहेतुकं विवरामासुः वैशेष्येति । अपेक्षित इति अनुकूलसंवेधं सुखमपेक्षितं तथा च भोगः सुखसाक्षात्कारमात्रम् । अनपेक्षितो दुःखरूपो भोगः । प्रकृतेति । अग्निमेति तेन माण्यस्याग्निमाण्यधिकरणानि तेषां विरोधादित्यर्थः । अत एव 'नाहं भक्षितवान्' इत्यस्य सुबोधिण्यामनश्चन्नन्योभिचाकशीतीति श्रुत्या भोगाभावप्रतिपादनं भागवतमतपर 'असमर्पितवस्तूनां तस्माद्भोजनमाचरेत्' इति भोगः सिद्धान्तरहस्ये प्रसाधितः । ननु ब्रह्मणः पूर्णानन्दस्य आत्मन्येव रुद्धसमस्तभगस्य का सृष्टा तथा च श्रुतिर्मण्डूकोपनिषत्स्था ।

‘भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।

देवस्यैव स्वभावोयमाप्तकामस्य का सृष्टा’ ॥ इति ।

अत्र प्रतिप्रसव उच्यते 'भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्र फलभोगनैराशयेनामुष्मिन् मनःकल्पनम्' । 'भक्त्या जानाति चाप्ययम्' इत्यादिश्रुतिभिर्मक्तिमार्गः स प्रपञ्चवत्त्वप्राप्तये निर्मितः स उपबृंहते ।

‘अहं भक्तपराधीनः ह्यस्ततश्च इव द्विज’ ।

‘वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्त्विजः सत्पतिं यथा’ ।

इत्यनेन दुर्वाससं प्रति भगवद्वाक्येनातो भक्त्या निवेदितमश्ना (त्वाश्वा च) त्येव तदुक्तं 'तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः' इति । परमपेक्षितसमर्पणं विवक्षितं 'अपेक्षित एव भोग' इति भाष्यात् । अपेक्षितसमर्पणस्य दास्यरक्षणत्वेन माण्ये दास्यभक्तिराध्यातः एवान्यत्रापि तद्वहर्णं ज्ञेयम् । न चाशुनिकानां प्रयतात्मत्वाभावात् नाश्नाति किं त्वाश्वैवेति शङ्क्यम् ।

‘अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स भक्तव्यः सम्यग् व्यवसितो हि सः’ ॥

भोगाभाव एव । अग्रिमाधिकरणविरोधात् । यथेन्द्रियाधिष्ठातृदेवानाम् । तत्त्व-
मस्यादिवाक्येन जीवस्यापि तथात्वे तस्यापि तद्वदेव भविष्यति ॥ ८ ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयपादे द्वितीयं शब्दविशेषाधिकरणम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

यथेत्यादि । तथाचानुमानमेव मानमिति भोगप्राप्तावपि न जीवतौल्यापत्तिरित्यर्थः । नन्वेवं
सति जीवस्य कुत उभयभोग इत्यत आहुः तत्त्वमसीत्यादि । तथाच ब्रह्मभावाभावेन कामकर्मा-
दिवशगत्वाद् बन्धदशायां तथेत्यर्थः । तथाच तदभावायैव साधनानां विधानमिति भावः ।
तदेतत्प्रासङ्गिकमुक्तम् ।

अन्यच्च पूर्वाधिकरणेऽन्तर्हृदयवर्तमानस्यान्तर्यामित्वे निश्चायितेऽपि पुनरस्मिन्नाधिकरणे
यत्तथात्वप्रतिपादनं तत्तदाकारनिश्चयनार्थम् । यथा कौण्डपायिनां सत्रे, मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्य-
प्राग्निहोत्रशब्देन नित्याग्निहोत्रधर्मा अतिदिश्यन्ते । तथा, हिरण्मयः पुरुष इति शब्दाभ्यामन्तस्त-

रश्मिः ।

इति वाक्यात्तथा च नृसिंहोत्तरतापिनीयश्रुतिः आनन्दभुग् इति । बृहदारण्यकेपि 'यद्य-
देवाद्यजत तत्तदनुमधियत सर्वं वा अतीतीति नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् सृस्युनैवेदमावृतामासीत्'
इत्युपक्रमेऽग्रपदेन 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः' इति गीतोक्तकालेऽभावसत्तां नासीदित्यनेनोक्तत्वे-
हृदपदवाच्याश्रयश्चोक्तः । तन्मनोऽकुरुतेति श्रुतौ लयादीनामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्षकत्वात् 'इदं तत्सदिति
निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति श्रीगीतातोत्रपदवाच्यकालात्मकं ब्रह्म तत्पदेनोच्यते इह
पदवाच्याश्रयो वोच्यते न सृस्युसृष्टव्यार्थग्रहणाच्च । अपेक्षित एवेत्यादीति । इदं न प्रती-
कम् । नियम इति । अपेक्षित एवेत्यवधारणे । यथेत्यादीति 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्वर्ध-
न्यपदेशात्' इति वक्ष्यमाणाधिकरणे इन्द्रियाधिष्ठातृदेवानां भोगो वक्ष्यते । तथा चेति वैशेष्यादिति
हेतुप्रकारेण यथेत्यादिभाष्योक्तदृष्टान्तप्रकारेण चेत्यर्थः । प्रकारवचने शालू तच्छब्दात् । अनुमानं
तु ब्रह्म अपेक्षितभोगवत् सर्वरूपादिमत्त्वात् इन्द्रियाधिष्ठातृदेवचदित्यत्र पक्षे साक्षाद्हेतुसाध्ये
दृष्टान्ते तु इन्द्रियाधिष्ठातृदेवेषु परंपरयेति विवेकः । एवं स्तीति हृदयदेशे वर्तमानत्वे ब्रह्मा-
शत्वे च सति उभयस्यापेक्षितानपेक्षितस्य । व्यतिरेकमुखेन भाष्यं व्याचख्युः तथा चेति ।
तथेति उभयभोगवत्त्वप्रकारेण । जीवस्यापि तथात्वे ब्रह्मभावे ब्रह्मवदेव भोगो भविष्यतीति
भाष्यार्थः । तदभावायेति बन्धदशाभावाय । अधिकरणार्थमुपसंहरन्ति स्म तदेतदिति ।
अधिकरणम् । वाक्यान्तरेपीदं सूत्रं योज्यम् । यत्पूर्वसूत्रसमासावेवं चाणुत्वचोपकैरित्यादिना
सूत्रस्य पूर्वशेषत्वमुक्तं तदन्वेषां सूत्राणां सुभवाधिकरणशेषत्वमाह नाधिकरणप्रयोजनमाहातस्तदाहुः
अन्यच्चेति । पूर्वाधिकरण इत्यन्तस्तद्वर्माणपदेशादित्यधिकरणे । तत्तदेति तस्यान्तर्यामिण आकारनिश्चा-
यनार्थम् । कौण्डपायिनामिति अन्तस्तद्वर्माणधिकरणविषयवाक्योक्तस्य हिरण्मयपुरुषस्य य आकारस्त-
स्यातिदेशार्थम् । एतच्च सप्तमस्य तृतीयपादे पूर्वतश्च उक्तम् । 'क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः
स्यात्' इत्यधिकरणे चिन्तितम् । अग्निहोत्रशब्दो न नामधेयं किं तु प्राथमिकाग्निहोत्रधर्माणामतिदेशक
इति अग्रये होत्रं यस्मिन् कर्मणि तत्कर्माग्निहोत्रम् । अत्राकारसमर्पकं तु पूर्वाधिकरणभाष्यमेव
तस्मादानन्तरूपप्राणशरीररूपो वाक्यार्थ इति । अन्तस्तद्वर्माणपदेशादित्यधिकरणभाष्यं च । अनन्त-

भाष्यप्रकाशः ।

द्वर्माधिकरणविषयवाक्योक्तहिरण्यपुरुषाकारातिदेशार्थमिदमधिकरणमिति मम प्रतिभाति ।

यदत्र शेषः, प्रसिद्धोपदेशाधिकरणं द्विष्यन्नमङ्गीकृत्य अविनाभावरूपाद्वैतोपगमेन विशिष्टा-
द्वैतवादं चानुसृत्य, सर्वं रत्नित्वं ब्रह्मेति वाक्योक्तोपासनायां ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वोपपादनायाश्च-
र्वशिरोवाक्यानि 'अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च, नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः'
इत्यादीन्पुदाहृत्य ब्रह्माहमित्यादिना विश्वरूपत्वमात्मनः प्रपञ्चयित्वा विश्वरूपत्वे सोऽन्तरादन्तरः
प्राविशदित्यनुप्रवेशमेव हेतुत्वेनाह । तदसंगतम् । एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा न ईशान इति
रदिमः ।

मिलनन्तमूर्तिता च प्रतिज्ञातेति । शैव इति भगवानिति शेषः । अविनेति 'अहमेकः प्रथममासे' इत्यादिश्रु-
तिविचारेण सिद्धमविनाभावरूपाद्वैतं तस्योपगमेन । 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिन्माया मायया
सन्निरुद्धः' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' । इत्यादिश्रुतिषु अचिद्वस्तुचिद्वस्त्वैवराणां
यथायथं भोग्यत्वभोक्तृत्वयिन्युत्तैः स्वरूपविवेकाभयोपि भिन्नाः, माया च तमोरूपा । तमः परे देव
एकीभवतीत्यविभागापत्तिदशायां विभागव्यपदेशानर्हरूपेण ब्रह्मण एवावस्थानाद् विशिष्टाद्वैतवादं चानुसृ-
त्येत्यर्थः । तृतीयाधिकरणे प्रथमपादे रामानुजमतनिरूपण उक्तम् । तथापि शैवस्तु रामानुजमतस्यैव चातो
माध्वमतस्य क्वचित्द्विरुद्धांशमेव श्रुतिमुदाहरन् भिन्नं प्रस्थानमभिप्रेत्येति चतुर्थीधिकरणप्रकाशादे-
तन्मतेष्वविरुद्धम् । विरुद्धा वा श्रुतिस्तद्भाष्ये द्रष्टव्या आसमासीदिति कचित्पाठः वर्तामीति पदव्य-
त्ययदृष्टान्दसः अत्र धातुत्रयमुत्पत्त्यर्थकमिति प्रहस्ते मध्यमपादे इत्यादीनीति । आदिपदेन इति
सोन्तरादन्तरं प्राविशत् दिशेन्तरं प्राविशदिति श्रुतिसंग्रहः । ब्रह्माहमित्यादिनेति । नन्वयं प्रकाशो-
शोभनः । अथर्वशिरसि सोहं नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्मेति श्रुतौ अब्रह्मेतिपदच्छेदादिति
चेन्नैवम् । अब्राह्माहमित्यकाराभावो लेखकप्रभादात् अब्रह्माहमित्यस्यादि सोहं नित्यानित्यो व्यक्ता-
व्यक्तो ब्रह्मेति तदब्रह्माहमित्यादि । अब्रह्माहमित्यादि यस्य तदब्रह्माहमित्यादि तदब्रह्माहमित्यादि च
तदब्रह्माहमित्यादि च तयोः समाहारः तदब्रह्माहमित्यादि तेन तदब्रह्माहमित्यादिना सरूपैक्यशेषः
तस्मात् । यद्वा सोहं नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्मा अत्र ब्रह्म आ इति च्छेदः अब्रह्मपदार्थस्याभावात् ।
न च प्रायपाठविरोधः । सावित्र्यहमित्यादौ मिथुनाभावात् न च आ ब्रह्मेति पदच्छेदः 'आब्रह्म-
शुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोर्जुन' इतिवाक्ये तादृशपददर्शनादिति वाच्यम् । तथा सति ब्रह्मव्याप्या-
हमित्यर्थो भवति तदर्थस्याहोऽभावेपि प्रत्ययादौर्वात् । ब्रह्माहमित्यादिनेति भाष्यप्रकाशाच्च । तथा
च सोहं यः प्रवेशकर्ता सोह नित्या सोर्वा अनित्यश्च त्वा सोर्वा व्यक्तः ब्रह्म आ । नित्यः स्वरूपतः
अनित्य आविर्भावतिरोभाववान् 'आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुखैरिणः' इति वान्म्यात् व्यक्तो
भक्तेच्छया प्रकटागणितानन्दः 'अव्यक्तोक्षर इत्युक्तः' इतिगीतावाक्यात् अक्षरवाचकाव्यक्त-
पदसममिण्याहारात् 'अक्षरादपि चोत्तम' इतिवाक्याच्च अव्यक्तोक्षर उक्तवाक्यात् ब्रह्म आ इति
श्रुतिस्मरणे आ तदुक्तं श्रीभागवते 'सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्' इति रसो वै स'
इति श्रुतिश्च । एतद्विश्वरूपात्प्रथक् ।

'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा ग्रथिव्यामोषधयः संभवन्ति ।

यथा सतः पुरुषात्केशलोभानि तथाक्षरात् संभवतीह विश्वम्' ॥ इति ।

मुण्डकेऽक्षरस्योर्णनाभिदृष्टान्तैरुक्तरूपत्वात् वक्ष्यते चादृश्यत्वादिमुण्डको धर्मोक्तैरित्यधिकरणे ।
ननु सोहमित्येदस्मान्तरा श्रुत्याभवदिति स्वविरुद्धस्योपादानात् ज्ञानवर्गीयाक्षरपरतया नित्याभिस-

भाष्यप्रकाशः ।

महोपनिषदि सृष्टिप्राकारे ईशानसत्तानिषेधेनाऽत्रत्यास्तिवर्ततिभवतीनां सत्तार्थकत्वस्य वक्तुम-
शक्यतया, 'यस्याहं हृदयादासं स ईशो विदधातु मे', 'ततो युद्धमवर्तत', 'नन्दपत्न्या भविष्यति'
इत्यादिवर्जनार्थस्यैव ग्राह्यत्वेन प्रतिकल्पं प्रथमोत्पत्तिबोधकतया, नान्यः कश्चिन्मनो व्यतिरिक्त
इत्यस्यापि, नासीद्वर्तते भविष्यति चेति पुरुषविपरिणामेन तास्त्रेव क्रियासन्वयस्य युक्तत्वेन
रुद्राविनाभावरूपाद्वैतबोधकताया वक्तुमशक्यत्वात् । नच, सोऽहं नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो
ब्रह्माब्रह्मेत्यग्रिमसंदर्भे विश्वरूपत्वस्य स्वस्मिन् अपञ्चनात् तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । महोपनिषदु-
क्तनिषेधेन सिद्धे तस्याब्रह्मत्वे वामदेववच्छास्त्रदृष्ट्या ब्रह्मदृष्ट्या चाहंपदप्रयोगाद्गुप्तरूपेणाविनाभाव-
स्यासिद्धेः । नापि, सोऽन्तरादन्तरं प्राविशदिति प्रवेशोक्त्या तत्सिद्धिः शङ्का । स प्रसिद्धः

रश्मिः ।

इतिश्रुतिव्याख्यानमस्तु इति चेन्न ज्ञानेन भक्त्येति श्रुत्योक्तसूत्रभेदेऽप्यभेदस्य सत्त्वात् । 'व्यतिहारो
विधिषन्ति हि' इति सूत्रात् । ननु तथापि भक्त्याविरहेण कुतः संयोगं विहायेति चेन्न । विरहे
आन्तरस्य परमफलत्वात् तथा चेश्वरो भक्त्येति भक्तिर्मुखा युक्ता सर्वात्मभावरूपा तस्यां योहं-
कारादेशो 'लिङ्गमूयस्त्वात्तद्धि यलीयस्तदपि' इत्यधिकरणे सोपि युक्तः । एवं च ब्रह्माहमित्यादिना
विश्वरूपत्वभात्मनः प्रपञ्चयित्वेति भाष्यप्रकाशः शोभनोत्स्येवेति । भावाद्वैतविरुद्धमिव मन्यमानाः
'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतिविरोधं भक्त्या ज्ञानेन भजलयुगृह्णाति चेति श्रुतिविरुद्धं च
ज्ञानान्ते ईश्वरधिकरण इदमित्यतया निरूपणाविषयत्वेनोक्तादन्यं रुद्राधिकधर्मवन्तं श्रीविष्णुं नारायणं
निरूपयामासुः एको हेत्यादिना । अत्रत्येति अत्रत्यानां अस्तिवर्तति भवतीनामत्रोत्तरपदे इक्षितपौ
धातुनिर्देशे इति सूत्राद्धातुनिर्देशे इक्षितपौ कृतद्धितसमासाश्चेति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां द्वन्द्वः ।
नन्देति जन्मप्रकरणेति । इत्यस्या इतिश्रुत्याः । युक्तत्वेनेति अध्याहारदोषाभावायेति भावः ।
अज्ञाक्यत्वादिति अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितमिति त्रयोदशाध्यायगीतातः ।

'कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्पणं पटतन्तुवत् ।

अवस्तुत्वादिकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते' ॥

इति सप्तमस्कन्धाच्च तथा । विश्वरूपत्वमिति । 'युक्त आदिर्मध्यं भुवस्ते स्वस्ते शीर्षं
विश्वरूपोसि ब्रह्म' इतिश्रुत्या स्वस्मिन् अपञ्चनात् तस्याविनाभावस्य सिद्धिः । तस्येति श्रीरुद्रस्याब्रह्मत्वं
सर्वप्रथमसत्ताकत्वं ब्रह्मत्वं तदभावोऽब्रह्मत्वं तस्मिन् । वामदेवेति शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्
इति सूत्रे प्राणस्त्रयातुगमादित्यधिकरणे स्पष्टम् । शास्त्रदृष्टिर्ज्ञानोपेक्षा सर्वधर्मस्फूर्तिः वामदेवस्य ।
ब्रह्मदृष्टिस्तु अहं ब्रह्मेत्याख्ये ज्ञानम् । तदत्र सोहमिति । असिद्धेरिति ननु तदेतद्गुप्तरचितमिति श्रुतेः
रुद्ररूपेणाविनाभावोत्पत्त्यस्या श्रुतिविरोध इति चेन्न । श्रुतावेतत्पदात्समीपतरवर्तिनोर्यस्य रुद्रचरित-
त्वात् । तथा च श्रुतिः अथ कस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरो यस्माद्वक्त्या ज्ञानेन भजन्त्यनुगृह्णाति च वाचं
संयुजति विमुजति च यः सर्वान् भावान् परित्यज्यात्मज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते तस्मादुच्यते
भगवान् महेश्वरः तदेतद्गुप्तरचितमिति । अत्रायशब्दो भिन्नप्रक्रमे इत्येतच्छब्दो रुद्रचरितत्वं भक्तचरितं
नियमयति । ननु 'समीपतरवर्तिनि चैतदो रूपम्' इति कोशे तरपृष्ठल्यान्तं समीपपदं न तमपृष्ठल्यान्त-
मिति रुद्रचरितत्वं भक्तचरितं ततोन्धनापि भवतु इति चेन्न एवमप्यहमेकमासमित्यादिश्रुत्युक्तस्य रुद्र-
चरितत्वाभावात् दूरत्वेन चरितस्य ग्राह्यत्वात् । स इति यद्यपि देवैः पृथो रुद्रस्तत्त्वेन पराब्रह्मं योग्य-

भाष्यप्रकाशः ।

परमात्मा अन्तरादन्तरं दहरपुण्डरीकं प्राविशदतस्तदभेददृष्टित्वात् तथेत्यर्थात् । अन्यथा प्रथम-
पुरुषादिप्रयोगविरोधापत्तेरिति । किंचाविनाभावरूपाद्वैतोपगमस्य चिदचिदीश्वरभेदसिद्धिसापेक्ष-
त्वेन, 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्यादि श्रुतिविरुद्धत्वस्य प्रागेवोपपादितत्वेन तदादरस्याप्यसंग-
तत्वमेवेति दिक् ।

यदप्यनुपपत्तेस्तु न शरीर इत्यादिकं पट्टसूत्रमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य बृहन्नारायणोपनिषदो
महोपनिषदिति नामान्तरं चाभिधाय, तत्रत्ये 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं ५ शाश्वतं ५ शिवमच्युतं
नारायणं महाज्ञेयम्' इत्यादिवाक्ये, किं परमेश्वरमूर्त्यात्मा तद्विभूतिनारायणो विश्वपतित्वादिल-
क्षणकतया प्रतिपाद्यते ? किं वा परमेश्वरः शिवः ? इति संदिग्ध सहस्रशीर्षं देवमित्यारभ्य सहस्र-
शीर्षादिविशिष्टत्वेन नारायणस्यैवोद्दिष्टतया अभ्यासात्, समुद्रेऽन्तमिति समुद्रशायित्वरूपतल्लिङ्गात्
तद्वाचकाच्युतहर्षादिशब्दप्रयोगाच्च नारायण एव विश्वपतित्वादिलक्षणकत्वेन प्रतिपाद्यत इति
पूर्वपक्षमभिधाय सिद्धान्तमाह । अत्र नारायणान्तर्यामी परमेश्वर एव प्रतिपाद्यते । कुतः ।
विश्वपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणां पदार्थान्तरे नारायणोऽनुपपत्तेः । पशूनां पतये वृक्षाणां
पतये जगतां पतये नम इत्यादिना शिव एव परमेश्वरे निखिलवृवनाधिपत्यमभ्यसते । एको
रुद्रो न द्वितीयाय तत्सूर्य इमंल्लोकानीशत ईशिनीमिरिति रुद्रव्यतिरिक्तस्य जगदीश्वरत्वं
निषिद्धयते । विश्वाधिको रुद्रो महर्षिरिति विश्वाधिकत्वं तस्यैव श्रूयते । अतो विश्वपतित्वादिल-
क्षणो नारायणात्मा परमेश्वर एवेत्याह । अग्रिमसूत्रे च पञ्चकोशप्रतीकाशमित्यादिना नारायणहृदय-
रक्षिः ।

स्तथापि भागत्यागलक्षणापत्त्या ब्रह्मभेददृष्टिरेव पराश्रयः । अन्तरा ब्रह्मपुरात् गुह्याद्ब्रह्मतरं प्राविशत् प्रविष्ट
इति प्रहस्ते । तदभेददृष्टित्वात् ब्रह्मभेददृष्टित्वात् । प्रथमेत्यादि प्रथमपुरुषः प्राविशदिति तस्य
प्रयोगस्य विरोधापत्तिः । न च स शिवः प्राविशदिति श्रुतिवाक्यमस्त्विति शङ्क्यम् । सोहं नित्यानित्य इत्यस्य
शिववाक्यत्वात् तन्मध्यपातिन एतस्य शिववाक्यत्वार्थं सोहं प्राविशदित्यर्थात् । अत्र च प्रथमपुरुष-
श्रुतिविरोधापत्तेः स शिवरूपः प्रसिद्धः परमात्मैतत्पर्यस्य शोभनत्वात् । आदिपदेन ब्रह्माहमित्यत्र सुवर्णं
कुण्डलतावद्ब्रह्मण्यहंताविरोध इत्यस्मत्पदप्रयोगविरोधः सगृह्यते । चिदिति चिच्चाचिच्च ईश्वरैर्षां
समाहारः चिदचिदीश्वरं तस्मिन् । समाहारे द्विगुह्यं नपुंसकं स्यादिति नपुंसकता । प्रागिति ।
तृतीयाधिकरणे एव शैवमतस्याप्यसगतिर्विद्येत्यादिना । नामान्तरमिति तथा च श्रुतिः एतद्वै महो-
पनिषदं देवानां गुह्यमिति । समुद्र इति महानारायणोपनिषदीयम् । अन्तं स्वरूपं 'अन्तः स्वरूपे
मनोहरे' इति विश्वात् । समुद्रे तमिति पाठे तु त श्रीनारायणं प्रसिद्धम् । अत्रेति नारायणस्य अन्तर्यामी
परमेश्वर इत्यर्थः । पूर्वं षष्ठीतत्पुरुषं विधाय पश्चात्कर्मधारयः । नारायणान्तर्यामिणः परमेश्वरत्वस्य
विधेयत्वात् । एवं च सूत्रस्य शरीरो नारायणो विश्वपतित्वादिगुणको न अनुपपत्तेरित्यर्थः । एक इति ।
द्वितीया इति सोर्द्धा द्वितीयः । येति वर्णागमः । इ अ इत्यव्यये । इको यणचि । य इत्यस्मात्
सोर्लोपो न य इमानीत्यत्र य इत्यस्य श्रवणात् । तत्स्थुरिति स्थाणुः । सूर्य आत्मा जगतस्तत्स्थुपथ
इति श्रुतेः । तस्मा ईशानीय इति च पाठे स्पष्टेयः । इतीति इत्यथर्वशिरःश्रुत्या । नारायणेति षष्ठी-
तत्पुरुषः । कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति सूत्रार्थमाहुः अग्रिम इति । पञ्चेति पञ्चकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधो-
मुखमित्यादिना ध्येयं कर्म ध्याता नारायणः कर्ता तयोर्व्यपदेशाच्च पञ्चकोशेत्यादिश्रुताविति सूत्रार्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

मेवोच्यत इत्यङ्गीकृत्य शिवनारायणयोर्ध्वयध्यातृभावमाह । शब्दविशेषपक्षे च, नारायणपरं ब्रह्मेति मन्त्रे नारायणात् परमिति समासमङ्गीचकार । स्मृतेऽथेति सूत्रे,

‘एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम्’ ॥

इति गीतावाक्यम्,

‘अहं यथावदाराध्यः कृष्णेनाकृत्यकर्मणा ।

तस्मादित्तमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते’ ॥

इति भारतीयसम्बन्धस्थानं प्रति शिववचनं च स्मृतित्वेनोदाजहार । तत्सर्वमसंगतमेव । द्वापरादित्यलोकव्यामोहनाय पात्रवाराहादिप्रसिद्धस्य, त्वामाराध्य तथा शंभो ग्रहीष्यामि वरं तदेत्यादिवरदानस्य यथावत्पदेनात्र बोधनात् कृष्णाराध्यत्वेऽपि शिवस्य परब्रह्मत्वासिद्ध्या, भीतोक्तरूपस्याप्यनुगीतोचरमुच्यते पाख्याने ।

‘ततः स तस्य ग्रीवात्मा दर्शयामास तद्वपुः ।

शाश्वतं वैष्णवं धीमान् ददृशे यद्वनञ्जय’ ॥

इत्यारभ्य,

‘तद् दृष्ट्वा परमं रूपं विष्णोर्वैष्णवमनुसृतम् ।

विसर्गं च ययौ विप्रस्तद् दृष्ट्वा रूपमैश्वरम्’ ॥

इति पूर्वं अर्जुनेनेदानीमुच्येन च दृष्टस्य रूपस्य वैशम्पायनेन कण्ठत एव वैष्णवत्व-प्रतिपादनादुक्तञ्चेनापि, विश्वकर्मब्रह्मस्तेऽस्तु यस्य ते रूपमीदृशमिति निगमनाच्चोपपादन-मन्तरेणैव वैष्णवत्वसिद्ध्याऽनुगीतायामपि विष्णोरेवैश्वरत्वसिद्ध्या शैवमतानुपपद्य्मकत्वात् ।

रश्मिः ।

अङ्गीचकारेति तथा च शब्दविशेषो नारायणपरं तस्मादिति सूत्रार्थः । अहमिति शिवः । अकृष्टेत्यत्र कृष्ण विलेखनेनिद्र । प्रातिलोभ्येन दूषणान्याहुः द्वापरेति । ‘द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मातुषादिषु’ इति शिवं प्रति केशववाक्यात् । अतथ्यानि वितथ्यानि मोहशास्त्राणि कारय इतिवाक्यात् तत्सलोकानां व्यामोहाय । एवं पात्रप्रसिद्धिरुक्ता । वाराहादिप्रसिद्धिरपि द्रष्टव्या । यथाचदिति यथेत्यव्यादाद् द्वितीयाया लुक् यं प्रकारमर्हामि यथावत् तदहमिति सूत्रेण वतिः प्रकारश्च पूर्वोक्तवरदानं वरदातृत्वरूपं लघुपात्रं तसिलादयः प्राकृपात्रपः इत्यव्ययत्वे सोर्लुक् अव्ययादाप् सुप् इति सूत्रात् । तत्पदे-नेत्यर्थः । अतिदेशकं पदमुक्तम् । मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रपदवत् । अत्रेति भारतीय । ननु त्वामाराध्य तथेति पदैः अहं यथावदाराध्य इत्याराधनस्य कृतो न बोधनं पुराणे इति चेन्न ‘अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः’ ‘चक्रे भारतमाख्यानं वेदायैरुपवृंहितम्’ इतिवाक्यात्पुराणोत्तरं मागताख्यानेन पुराणे भारतीयाराधनस्याप्राप्तेः । तत इति वैशम्पायनवाक्यम् । स भगवान् तस्मा उत्तहाय । विष्णोरिदं वैष्णवं विराड्रूपम् । ऐश्वरं ईश्वर उपसंहारकः प्रधानत्वेन शुद्धते यत्र तदैश्वरम् । शैषिकप्रत्ययः । विश्वकर्मज्ञिति निरुक्तौ देवपत्नीनामसु पठितम् । वैष्णवत्वेति ईश्वरप्रधानविराड्रूपत्व-सिद्ध्या । विष्णोरेवेति यद्यपि मूलरूपे सर्वे शब्दा वाचकतां भवन्ते तथापि ग्रहस्ते व्यवहारमनुसृत्य प्रापितमन्नादितम् । तथा चामरः ईश्वरः सर्व ईशानः संकरश्चन्द्रशेखरः’ इति । न चेश्वरस्य विष्णुत्वम-

भाष्यप्रकाशः ।

नारायणपरं ब्रह्मेत्यस्यापि प्रथमाप्रायपाठपतितत्वेन तत्र पञ्चमीसमासनिवेशस्याशङ्क्यपक्षेन-
तया पदभेदपक्षेऽपि, सुपां सुबुगिति खरेण सोर्लोपे सुखेन तथा पाठसिद्ध्या पुरुषवृत्त
एव सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टरूपेण जगदुपादानतायाः श्रूयमाणतया च, नारायणपरं ब्रह्मेत्यनेनापि
शब्दविशेषेण तदनुपपत्त्यात् । सहस्रशीर्षं देवमित्यनुवाके कर्मत्वबोधरुद्धितीयाया
नारायण एवाभ्यासान्नारायणपरं ब्रह्मेत्यादिप्रथमान्तप्रायपाठपतितस्य, नारायणपरो ध्यातेत्यस्य,
ध्यानं नारायणः पर इत्येतत्प्रमभिव्याहृतस्य वस्तुपरिच्छेदनिवर्तकतायाः स्फुटत्वाच्च तस्य कर्तृत्वे
पर्यवसानं वक्तुमशक्यमिति तेनापि तन्मतानुपपत्त्यात् । इतः पूर्वसिन्ननुवाके, अणोरणीयानिति
मन्त्रे ईशारूपस्य शिवस्य प्रस्तुतात्ममहिमरूपत्वेनैव सिद्धत्वान्मध्येऽपि, यो देवानां प्रथममिति
मन्त्रे महर्षित्वादिविभूत्यविभूतितया सिद्धत्वाच्च, दहरं विपापमित्युपान्त्यमन्त्रेऽपि तद्ब्रह्म-
काशस्यैव ग्रासत्वात् ।

रदिमः ।

न्यये क्लिष्टत्वादित्येवकारः । अर्श आद्यजन्तं वेश्वरपदम् । स्मृतेऽथेति सूत्रार्थासंगतिं व्युत्साद्य शब्द-
विशेषसूत्रार्थासंगतिमाहुः नारायणेति । प्रथमेति अस्य चतुर्थचरणं 'तत्त्वं नारायणः परः' अग्रे च
नारायणः परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः' इति । न च द्वितीयाप्रायपाठः शब्दयो नारायणं महादेवं
विश्वात्मानं परायणम् । इतिपूर्वार्थात् नारायणं परं ब्रह्मेति पाठानङ्गीकारात् । उत्तरार्धे तत्त्वं नारायणः
परः इति प्रथमाप्रायपाठात् प्रथमाप्रायपाठः । अत्राक्येति । ननु तत्त्वं नारायणः परः नारायणपरो ज्योति-
रिति समासप्रायपाठविरोध इति चेन्न । कर्मधारयैरप्युभयसामञ्जसात्कचित्युस्तकादौ नारायणः परं ब्रह्मेला-
दिभेदनिर्देशाच्च । अपदभेदेति नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः, नारायणपरो ज्योतिरित्यपद-
भेदप्रकृते इत्यर्थः । सोर्लोप इति तत्त्वनारायणपदोत्तरीभूतस्य सोर्लोपे । तथेति अपदभेदत्वेन पाठ-
सिद्ध्या । श्रूयमाणेति 'ततो विराडजायत' इतिश्रुत्या इत्यर्थः । कर्मकर्तृसूत्रार्थासंगतिमाहुः सहस्रेति ।
एवेति एतेनान्यस्य शिवस्य व्यवच्छेदात् कर्मत्वेनिबन्धनं यद्व्येतत्वं तन्निरस्तम् । ननु नारायणपरो
ध्यातेति श्रुतिप्रामाण्यात् कर्मधारयमाश्रित्य कर्तृत्वमप्यस्तु ततश्च पञ्चमीसमासोस्तु नारायणपरमित्यत्र
ध्यातृत्वमप्यस्तु ततश्च शंसुवमिति सहस्रशीर्षानुवाकस्यपदेन शिवे ध्येयत्वमप्यस्तु इति चेत्तत्राहुः
नारायणेति । प्रथमान्तेति तथा च नारायणपरमित्यत्र सोर्लुगिति भावः । इत्येतदिति इत्येतत्
संनिहितस्य एतस्य सान्निध्यतः उक्तस्य एतद्विशेषणप्रयोजनमाहुः वस्त्विति । वस्तूनां ध्येयध्यातृध्याना-
दीनां परिच्छेदः एतेषामेकतमत्वं तन्निवर्तकतायाः सर्वरूपत्वसमर्पकताया इति फलितम् । तस्येति
नारायणपरो ध्यातेत्यस्य श्रुतिवाक्यस्य कर्तृत्वे ध्यानकर्तृत्वमात्रेऽशक्यं किं तु सर्वरूपत्वे । अग्रे

यच्च किञ्चिज्गतसर्वं दृश्यते श्रूयतेपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥

इतिश्रुतेः । 'अनुपपत्तेस्तु न शरीरः' इतिसूत्रार्थासंगतिमाहुः इत इति । प्रस्तुतेति प्रस्तुतस्य
अम्मस्यपारे इतिश्रुत्या नारायणस्यात्मनो महिमा मुख्यविभूतिसाक्षप्रत्वेन । ग्रहस्यो उपपादनादेवकारः ।
महर्षित्वेति । आदिपदेन

यो देवानां प्रथमं पुरस्तात् विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ।

हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो देवो शुभया स्पृष्ट्वा संबुधक्ति' ॥

भाष्यप्रकाशः ।

‘सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः ।

सत्त्वे च तस्मिन् भगवान् वासुदेवो ह्यधोक्षजो मे मनसा विधीयते’ ।

इति चतुर्थस्कन्धे सर्ती प्रति शिववाक्येन, अहं ध्यायामि तं विष्णुं परमात्मानमीश्वर-
मित्यादिना, विष्णोराधनार्थं मे अतर्क्या पितामहेत्यन्तेन गारुडद्वितीयाध्याये ब्रह्माणं प्रति
शिववाक्येन च तदुपबृंहणादपि रुद्रस्य ध्यातृत्वेनैव सिद्धत्वाच्च । इदं यथा तथा मया प्रहस्ते
निपुणतयोपपादितमित्युपरम्यते प्रकृतमनुसरामः ॥ ८ ॥

इति द्वितीयं शब्दविशेषाधिकरणम् ॥ २ ॥

रश्मिः ।

इत्यत्रोक्तानि हिरण्यगर्मत्वजायमानत्वदेवत्वानि । विश्वाधिका इत्यत्र विश्वाधिप इतिपाठान्तरम् ।
तदपेक्षार्यः । शस्त्रदृष्ट्या ब्रह्मदृष्ट्या वार्यः पूर्वत्र अधिकं तु भेदनिर्देशादिति सूत्रे आधिक्यस्य
ब्रह्मधर्मत्वात् । उपक्रमसांस्जातविरोधित्वेन दहमित्यादौ शिवादिपतिहृदयाकाशस्यैव ब्राह्मत्वात् ।
उपक्रमादर्थकरणादेवकारः । ननु यतीनां मत्तानां हृदयाकाशः तत्र न शिवस्य

‘न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकं अयुतत्वमानशुः’ ।

‘परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजदेतद्यतयो विशन्ति’ ।

इत्यादिश्रुतिभ्यामिति चेत्तत्राहुः तत्त्वमिति । मनसेति नमसेति पाठान्तरम् । मे मम शिवस्य ।
अहं शिव इत्यर्थः । इदमिति इदं पूर्वोक्तमुपपादितम् । ननु भवत्वेवं तथापि शिवस्य भगवन्महिम-
रूपत्वं यदत्रोद्बोध्यते तत्कृत्रोक्तमिति चेदुच्यते तैत्तिरीयाणां नारायणोपनिषदीत्यादिनोपपादितम् ।
ननु यमन्तःसमुद्रे इति तत्तत्तत्पदस्याणोरणीयान् इतिश्रुतिस्थस्याक्रतुपदवाच्यनारायणमहिमवाच्यसा-
मानाधिकरण्यं पूर्वानुवाके तथास्तूत्तरस्मिन् समुद्रे तमित्यनुवाके विश्वशंसुवमितिपदात्

‘अणोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।

तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशस्य’ ॥

इति शिवस्य भगवन्महिमरूपत्वोद्बोधकश्रुतेः । तथा विश्वपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणां पदार्था-
न्तरे नारायणोपपत्तिरूपं दूषणमिति चेदुच्यते । यदन्तः समुद्रे कवयो वदन्ति यदक्षरे परमे प्रजा
इत्यादिश्रुतिषु शंसुवाचकपदाभावात् पूर्वानुवाके नारायणोऽस्ति उत्तरानुवाके च समुद्रे तं विश्व-
शंसुवमिति समुद्रशायित्वलङ्घनेनोक्तं वस्तु विष्णुरूपं ब्रह्मरूपं

‘रुद्रोरुद्रश्च दन्तिश्च नन्दिः पण्मुख एव च ।

गरुडो ब्रह्म विष्णुश्च नारसिंहस्तथैव च

आदित्योऽग्निश्च दुर्गिश्च क्रमेण द्वादशाम्भसि’ ॥

इतिश्रुत्या द्वादशानां समुद्रशायित्वात् ततश्च विश्वं च शं च भुव च विश्वशंसुवम् । अमोर्लुक् ।
पदत्रयसुवङ्कुरोपात् । प्रहस्ते पदत्रयस्य व्याप्य नारायणः स्थित इत्यनेनान्वयमनादृत्य अनन्तमन्ययं
कर्विः समुद्रे तं विश्वशंसुव विश्वपुरुषमुपजीवतीति योजना प्रहस्तटीकायां स्वीकृता । अन्यथा
‘व्याप्य नारायणः स्थित’ इतिवाक्यादनन्तमन्ययमिलादिवाक्यस्य भेदापत्तिः । न च नारा आपस्ता
अयनं यसेति नारायणयोग्यं रुद्रपरोपीति शङ्क्यम् । विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठे विष्टरश्रवाः

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ (१-२-३)

कठवल्लीपु पठ्यते । 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्यो-

भाष्यप्रकाशः ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ पूर्वाधिकरणे परमात्मनः पुरुषहृदयदेशस्थित्यवधारणे जीववत् सुखदुःखभोगप्राप्तिमाशङ्क्य समाप्तौ परिहृता । स परिहारस्तदा युज्येत, यदि तस्य भोगः सिद्धः स्यात् । अतस्तत्साधनायोपोद्धातेनेदमधिकरणमारभ्यत इत्याशयेन विषयवाक्यमाहुः कठवल्लीपु पठ्यते इति द्वितीयवल्लीसमाप्तौ पठ्यते । अत्र शंकराचार्यादयोऽस्यामुपनिषदभि-जीवपरमात्मनां प्रकृतत्वात् त्रिकोटिकं संशयमुपगच्छन्ति । तदयुक्तम् । अग्रेः कोटिपातसा-

रदिमः ।

इति कोशेन पातरि योगनिश्चयात् । पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शिवमन्युतमिति श्रुत्युक्तेषु शिवेश्वरत्वयोर्ना-रायणेऽनुपपत्तिः तां चैवं परिजह्नुः अथर्वशिरसि यत्सर्वान् परित्यज्यात्मज्ञानेन योगेश्वर्येण महति महीयते तस्मादुच्यते भगवान् भवेश्वर इति श्रुतिः सर्वान् विषयान् त्याज्यित्वा देवमुपदिश्य तदर्थबोधनद्वारा विषयवैरस्यमुत्पाद्याधिकारिणं कृत्वा दत्तेनात्मज्ञानेन मनःस्थिरतायै चाष्टाङ्गयोगजन्यैश्वर्येण च भक्ताम् महति ब्रूयादिति न्यायो नेदं निर्वचनमिति व्याख्यानं च । अत्राष्टाङ्गयोगजन्यैश्वर्यवानीश्वरो भक्तान् महति ब्रूयात्मेन्महेश्वरः । ईश ऐश्वर्ये, ईशितुं शीलमस्य खेद्यभासेति वरच् । एवं (निषात्र) निष्ठान्तस्ते-श्वरशब्दस्येश्वरं प्रवृत्तिनिमित्तमैश्वर्यं परं तु योगजन्यमिति तेन व्यवच्छिद्यते तस्य नारायणे प्रवृत्ति-निमित्तं तु स्वाभाविकैश्वर्यम् । श्रुतेरभरस्य निर्बलत्वात् । एवं नारायणविश्वपत्यादिपदानां बहुनामनुग्रहे न्याये शिवपदमपि 'वेदः शिवः शिवो वेदः' इतिवाक्याद्वाचकानां वेदानां नारायणे वाच्यवाचको-भेदोपचाराद्युक्तमिति । एवं 'अनुपपत्तेस्तु न शरीरः' इतिस्वार्थेस्पृह्यं प्रहस्ते किंचिदुक्तम् । कर्मकर्तृसुत्रार्थेस्पृह्यं प्रहस्ते किंचिदुच्यते । निरुपाध्यधिष्ठेयां गुहां पद्मकोशेत्यादिभिर्महानारायणोपनिषदि विवृत्याधिष्ठातारमाह तस्या शिखाया मध्ये इत्यनेनेति न शिवनारायणयोर्व्येयध्यातृभावरूपं दूषणमिति । यद्वा । किंचायं मन्त्रः पूर्वतापिनीयप्रथमोपनिषदीत्यादिना परब्रह्मणि शिवशंशुसुखादिशब्दानां शक्ति-रुक्ता । तथा च प्रहस्तः । एवं च शिवशंशुसुखज्ञानमहेश्वरादिशब्दा अपि मुख्यवृत्त्या तत्रैव प्रवर्तन्ते ।

'नारायणः शिवो विष्णुः शंकरः परमेश्वरः ।

एतैस्तु नाममिश्रं परं श्रोतं सनातनम्' ॥

इतिवाराहेणोपबृंहणाच्चेति । न च नारायणे शिवादिशब्दानां शक्तिर्नोक्ता किं तु परब्रह्मणीति शङ्काम् । परब्रह्मण इदमित्यतया ज्ञानागोचरत्वेन नारायणे इदमित्यतया पर्यवसानात् । ईश्वरशब्दस्य शक्तेः पृथगपि विचारः कृतः यत्तु ज्ञानघनापरनामा सुदर्शनाचार्य इत्यादिना ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाधिकरणम् ॥ २ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ संगतिं वक्तुं वृत्तमनुवदन्ति स्म पृष्ठाधीति । परि-हृतेति संभोगप्राप्तिसूत्रे परिहृता । सिद्ध इति पूर्वतन्त्रे निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादिति भावः । उपोद्धातेनेति 'चिन्तां प्रकृतसिद्धार्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः' इति लक्षणकेन । चिन्तां भोग-

पसेचनम् । क इत्था वेद यत्र सः' इति । अत्र वाक्ये ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्वं वदन् यच्छब्दार्थस्य भोक्तृत्वमाह । तत्र संशयः । किं जीवो, ब्रह्म वेति । सच्चिदानन्द-रूपत्वं सर्वोपास्यत्वं पूर्वाधिकरणद्वयेन सिद्धम् । सर्वभोक्तृत्वं साधयति ।

भाष्यप्रकाशः ।

संगतत्वादित्याशयेनाहुः अत्रेत्यादि । ओदनस्य चेतनभोग्यत्वेन तत्समभिव्याहृतयच्छब्दार्थभूतस्य भोक्तुरचेतनतायास्तत्समभिव्याहारेणैव निवृत्तेरस्तेस्तथात्वाजीवनब्रह्मकोटिक एव संशयो युक्त इत्यर्थः । नन्वेतस्मिन् विचारे का वा संगतिरित्याकाङ्क्षायां तामाहुः सच्चिदित्यादि । तथाच ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मण इति संघन्धपष्ठया ब्रह्मधर्माणामावश्यकानां संगृहीतत्वादुपासने ज्ञाने चापेक्षितेषु धर्मेषु द्वयोः सिद्धौ तृतीयस्यात्तृत्वस्यापि स्मरणात् प्रसङ्ग एव संगतिरित्यर्थः । नच जन्माद्यधिकरणचतुष्टयेन सच्चिदानन्दरूपत्वस्य, तद्वर्माधिकरणे सर्वोपास्यत्वस्य च प्रथमपाद एव सिद्धत्वात् पुनर्विचारस्य किं प्रयोजनमिति शङ्क्यम् । तद्विषयवाक्येषु, ब्रह्मविदिति, हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यत इति पदात् तत्र तेषां ज्ञानशेषतया विचारादुपासनायां तेषामनुपयोग इति शङ्कानिरासायावश्यकत्वात् । नच पूर्वाधिकरणे कथं सच्चिदानन्दरूपविनिर्गमनेति शङ्क्यम् ।

रश्मिः ।

चिन्ताम् । प्रकृतो भोगपरिहारः । तथात्वादिति अचेतनत्वात् । न च ब्रह्म तर्हि अग्निरिति श्रुतिविरोधः शङ्क्यः । परमात्मपदेनैव तद्वहणात् । अत एवकारः । का चेति । उपोद्घातस्योक्तत्वेपि भोगचिन्तापि संभोगसूत्रे कृतैवेति तथैव चिन्तयोपोद्घातसंगतिसिद्धान्त्या भोगचिन्तया नोपोद्घात-संगतिरिति हृदयवतः प्रश्नः । तथैवोत्तरयावम्बुः तथा चेति । आवश्यकानामिति 'परास शक्तिर्विविधैव' इति श्रुतेरनावश्यकब्रह्मधर्मप्राप्तौ विशेषणमिदम् । आवश्यकत्वं च संदिग्धत्वम् । उपासन्न इति आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिपूपासनम् । 'य एवंविद्' इत्यादि श्रुतिषु ज्ञानं माहात्म्य-ज्ञानं तैत्तिरीयोपनिषदि प्रकृतश्रुतिपूर्वा श्रुतिः 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' इति । अस्यां श्रुतावादिष्वपुरुषयोः स्थितयोर्वस्तुनोरेकत्वं ब्रह्माहात्म्यम् । तद्य एवमिति श्रुतौ वैवंपदेन परासृश्य विदित्यनेन तद्विषयकज्ञाननिर्वचनात् तत्त्वमसीत्यादौ जीवाभेदज्ञानम् । तयोरेष्वक्षिता धर्मा जगज्जन्मादिकर्तृत्वादयस्तोषु द्वयोर्जनकत्वपालकत्वयोः पूर्वाधिकरणद्वयेन सिद्धिः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यधिकरणे सच्चिदानन्दरूपत्वस्य प्रतिपादनात् । आनन्दरूपप्राणशरीररूपो वाक्यार्थ इति भाष्यात् । शब्दविशेषादित्यधिकरणे सर्वोपास्यत्वस्य प्रतिपादनात् यथा चत्वार उपरवा इत्यादिभाष्यात् । तस्यां सत्याम् । प्रसङ्ग एवेति एवकारेणोपाद्घातच्युदासः । विषयवाक्ये-ष्विति सत्यं ज्ञानमनन्तं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमिति यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति तेषु ब्रह्मविदाम्नोति परमिष्यस्यापि समन्वयकाले पदजन्यपदार्थोपस्थितेरावश्यकत्वेन व्याख्या-नस्य व्याख्येयब्रह्मवित्तदसापेक्षत्वेन चापेक्षितत्वाद्धेतोः पदादित्यर्थः । अपरत्र श्रुतौ दृश्यत इति पदात् । तेषां सच्चिदानन्दरूपत्वसर्वोपास्यत्वाचुत्वानां वित्तव्यत्यर्थतया पारार्थ्यं शेषलक्षणम् । उपासनायामुप समीपे स्थित्वा यथायोग्यकरणरूपायाम् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलात् इति शान्त उपासीत' इति श्रुत्युक्त्यां प्रथमाधिकरणोक्त्यां च प्रथमपादे सच्चिदानन्दरूपत्वादेः सिद्धावपि शब्दसंदेहवारणाच्छब्दस्य मुख्यवृत्तिर्लक्षणा वा तात्पर्यं चेति संदेहवारणादर्थसंदेहवारकेऽ-

ब्रह्मक्षत्रयोरशक्यवधयोः सर्वमारकस्य च मृत्योर्भक्षयिता जीवो न भवत्येवेति कथं संदेह इति चेदुच्यते । ओदनोपसेचनरूपकत्वाज्जीवधर्मत्वम् । स्थानाज्ञानाच्च न हि सर्वगतस्य स्वहृदयेऽपि प्रतिभासमानस्य, क इत्था वेद यत्र स इत्यज्ञान-

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वं खल्वित्यत्र सद्रूपतायाः, सत्यसङ्कल्पादिपदैश्चिद्रूपताया, अनादरत्वेनानन्दरूपतायाश्च बोधनेन तत्सिद्धेरिति । एवं द्वितीयाधिकरणे विषयवाक्येऽप्यन्तरात्मनित्यधिकरणनिर्देशात् तस्य च स्थानस्य सर्वसाधारण्यात् सर्वोपास्यत्वसिद्धिः स्फुटैवेति न कोऽपि शङ्कालेशः । तस्मादन्तिमे घट्टे भोगस्य सारणात् तस्यालौकिकत्वनिश्चयनार्थतदधिकरणमित्युपोद्धातोऽपि संगतिरित्यपि बोधितम् । अधिकरणवैयर्थ्यमाशङ्क्य समादधते ब्रह्मक्षत्रेत्यादि । स्थानाज्ञानादिति विवृण्वन्ति नहीत्यादि । तथाच पूर्वाधिकरणद्वये सर्वगतत्वादिरूपेण सिद्धौ स्थानाज्ञानस्य वक्तुमशक्यत्वादज्ञातस्थानकर्त्तृ जीवधर्म एवेत्यर्थः । नन्वेवं ब्रह्मवाक्यत्वसाधकपदार्थानां रूपकाज्ञानान्ध्यामन्य-

रदिमः ।

स्मिन् पादे मुख्यवृत्तिस्फोरेनार्थसंदेहवारणस्यावश्यकत्वादित्यपि लिङ्गं बोध्यम् । सद्रूपेति । नन्विदं परिदृश्यमाणं सद्रूपेति वचनव्यक्तेः कथं ब्रह्मणः सद्रूपताया बोधनेन तत्सिद्धिरिति चेन्न । ब्रह्म सैदित्यप्रयोगः स्पष्ट इत्यप्रयोगवत् । तस्मात्सदिदं ब्रह्मेत्युक्तावपि ब्रह्मणः सद्रूपता मन्तव्येत्याशयात् । सत्येति आदिपदेन मारुपादि । स्पष्टम् । अनादरेति न विधेते आदरः संभ्रमो यस्येत्यनादरस्त्वनेत्यर्थः । आप्तकामत्वात् सर्वानपेक्षत्वेनेति यावत् । सर्वस्थानन्दोपेक्षित्वेनानन्दस्य सर्वानपेक्षित्वम् । अन्यापेक्षानन्देऽपि अन्यस्थानन्दानतिरेकात् सर्वानपेक्षित्वम् । सच्चिदपेक्षितत्वेऽपि जीवानामन्यापेक्षित्वं नानन्दस्य द्वैताभावात् । तत्सिद्धेरिति सच्चिदानन्दरूपत्वसिद्धेः । एवं द्वितीयेति शब्दविशेषादित्यधिकरणे । सर्वेति हृदये ब्रह्मोपासकानां सर्वोपास्यत्वसिद्धिः । श्लोकाया उपोद्धातसंगतेः भाष्यसूचितत्वमाहुः तस्यैवेति । द्वितीयाधिकरणस्यैव । एवकारेण प्रथमाधिकरणव्युदासः । भोगस्य भोगेऽपेक्षितत्वस्य भाष्ये स्मरणात् । अपेक्षितभोगस्यलौकिकत्व इत्यर्थः । न चापेक्षितपदार्थो रश्मौ तत्रैव विवृत इति स एतद्विरोधीति शङ्क्यम् । प्रपञ्चवृत्तिमार्गस्यापि स्मरणात् सृष्टत्वेन भक्तिमार्गोपेक्षितालौकिकभोगस्य रश्मौ विवृतत्वात् प्रपञ्चरूपोपेक्षितालौकिकत्वाविवरणात् । उपोद्धातस्तु उक्तलक्षणकः । अधीति विषये संशयस्याधिकरणसार्थक्ये प्रयोजकत्वात्तदभावेनाधिकरणवैयर्थ्यमाशङ्क्य । भाष्ये । ओदनेति । रूपकमभेदरूपकम् । ब्रह्मक्षत्रं च ओदन इति ब्रह्मक्षत्रयोरोदनाभेदोक्तेः अयं हि पूर्वोक्तिः साक्षादित्यत्राभेदरूपकम् । अयमपरः शंभुरित्यादौ तद्रूप्यरूपकम् । रूपकस्याभेदरूपकताद्रूप्यरूपकभेदेन द्वैविध्यात् । जीवधर्मत्वम् निषिद्धकर्तृजीवधर्मत्वम् । 'काव्यादीनामसत्यत्वान्नोपयोगः कथंचन' इति निबन्धे एषामनुपयोगकथनात् । तथा चाँदनं चोपसेचनं चाँदनोपसेचने तयो रूपकमभेदः स एषां ब्रह्मक्षत्रमृत्युनां ते ओदनोपचनरूपकात्सर्षा भावः ओदनोपसेचनरूपकत्वं तत्त्वात् । तेषाम् ब्रह्मक्षत्रमृत्युनाममृत्युत्वस्य निषिधादमृत्युत्वस्य ब्रह्मण्यभावात् जीवधर्मत्वं जीवधर्मवृत्तान्तं श्रुतिर्विकीति भाष्यार्थः । स्थानाज्ञानादिति लोकोपमिति । सर्वगतत्वेति । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सर्वगतत्वमाकाशशेव घटादौ । आदिपदेनान्तरात्मनिति श्रुत्युक्ते स्वहृदयेऽप्यहृदये च प्रतिभासमानत्वम् । ब्रह्मवाक्येति अचरब्रह्मक्षत्ररूपं

मुपपद्येत । अलौकिकसामर्थ्याच्च संदेहः ।

तत्र निषिद्धत्वालौकिकभोजनवन्निरूप्यमाणत्वात् स्थानाज्ञानाच्च कश्चिदु-
पासनोपचितालौकिकसामर्थ्यो महादेवादिरत्ता भविष्यति । न तु तद्विरुद्धधर्मा
भगवान् भवितुमर्हति, अक्लिष्टकर्मत्वादिवर्मवान् । तस्माज्जीव एवोपासनी-
यचित्तमहाप्रभावो वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

भाष्यप्रकाशः ।

धात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् कथं संदेह इत्यत आहुः अलौकिकेत्यादि । ननु जीवे कथम-
लौकिकसामर्थ्यसंभव इत्याकाङ्क्षायां तत्तापयन्त एव पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि । 'न हिंसात् सर्वा
भूतानि' इति श्रुत्या स्वपरप्राणवियोजनरूपाया हिंसाया निषिद्धत्वादेन च ओदनरूपकेण तस्याः
लौकिकतौल्यस्य च ध्वननात् तथा । महादेवादिरित्यादिपदेन रुद्रवतोऽग्रे संग्रहः । महादेवस्य
निषिद्धमोक्षतत्त्वं स्वगत्यसंहितायां प्रथमाध्याये महादेवेनैव पार्वतीं प्रत्युक्तम् ।

‘भक्त्यार्पयन्ति ये मयं तवापि पिशितादिकम् ।

उत्पादयन्ति चानन्दं गणेश्यो वा सुरेश्वरि ॥

तवापि मे मदीयानामस्माकं पिशितादिकम् ।

सुसिद्धत्पादयत्येव विधिनाऽविधिनार्पितम् ॥

इति । तद्विरुद्धधर्मेति अनिषिद्धालौकिकभोजनकृत् । विरुद्धधर्मवच्च उपपत्तिः अक्लिष्टे-
त्यादि । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्तो विषयवाक्ये हेतुपक्षबोधकपददर्शनात् कथमस्य सन्नस्य तद्विषयत्व-

रश्मिः ।

सर्वभारकधत्तुरूपं साधकम् । रूपकमभेदोऽज्ञानं स्थानाज्ञानं तान्म्यामन्यथात्वं जीवपरत्वं तस्य ।
ओदनेति ओदनाभेदेन तस्या हिंसायाश्चकाराच्छ्रुतौ निषिद्धकर्तृजीववृत्तान्तस्य । महादेवेति
पूर्वपक्षे महादेवस्य जीवकोटौ निवेशेन भाष्ये सिद्धान्ते मुख्यविभूतित्वं ध्वन्यते । प्रहस्ते तथोपपादनात् ।
रुद्रवत् इति यो रुद्रो अमाविति अथर्वशिरःश्रुतेः । उपसंहारस्य रुद्रे प्रसिद्धिमतुल्याभिविशेषणम् ।
रुद्रवतोऽसिमतो ह्यौकारस्य ब्रह्मविद्योपनिषदि ।

‘सामवेदस्तथा बौध्वाहवनीयस्तथैव च ।

ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्तितः ॥

इति श्रुतेः सामवेदघोषलोकेवेश्वरपरमाहवनीयरूपमकाररूपस्येति तु न समग्रहीषुर्भोग-
शरीरस्यैवाधिकृतत्वं न शरीराणः इति । अग्रेः तत्त्वस्य सर्वजनीनत्वात् महादेवस्याहुः महादेव-
स्येति पूर्वपक्षत्वाद्यत्र कुत्रलं वाक्यमाहुः अगस्त्येति । तथापीति तथा मे मयं मदीयानामपि
अस्माकमपि पिशितादिकमामिषादिकं विधिनाऽविधिना वा । अक्लिष्टेत्यादीति ।

‘ॐ सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णाय अक्लिष्टकारिणे ।

नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥

इति गोपालतापिनीयादादिपदेन वेदान्तवेधत्वम् । तद्विरुद्धेति भाष्यव्याख्यानभाष्यं
वेत्तत् । स्वपदानि च वृष्यन्ते इति भाष्यलक्षणसंगमनाय । अस्त्येति प्रत्यक्षस्य हेतुपक्षबोधकस्य

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ अत्ता भगवानेव । कुनः । चराचरग्रहणात् ।
चरं सर्वप्राणिबोधार्थं परिभ्रमन्मृत्युः । अचरं ब्रह्मक्षत्ररूपं कस्याप्यचाल्यम् ।
तयोरत्ता न जीवो भवितुमर्हति ।

‘यच्चाप्यनिशयो दृष्टः स स्वार्थाननिलङ्घनात्’ इति न्यायात् । अस्मदादि-
प्रतिपत्त्यर्थं तु लौकिकवद्वचनं भोक्तृत्वाय । प्रलयकर्तृत्वान्नायुक्तत्वम् । सर्वत्र

भाष्यप्रकाशः ।

मिति शङ्कापरिहाराय ब्रह्मक्षत्रपदं चराचरोपलक्षकमिति लाक्षणिकन्यायान्तरासांगतत्वबोधनाय
आहुः चरमित्यादि । अचाल्यमिति प्रवाहनित्यत्वादचाल्यम् । श्रुतौ चकारद्वयेन वर्णान्तर-
स्यापि संग्रहः । तेषामपि भक्तावधिकारेण श्रुक्तियोग्यत्वात् । देवोऽसुरो मनुष्यो वैति वाक्यान्
एवं सति पूर्वोक्तस्याचा जीवो भवितुं नार्हति । अतुर्जीवभावे तदाचानां मोक्षसंभवात् । ननु
मृत्युञ्जयत्वेन संहारकत्वेन ज्ञानदातृत्वेन च तस्य प्रसिद्धत्वान्मृत्युविविधतिरूप एव सोऽस्तु, न
जीवो, न वा परः । बाधकानामुक्तत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः यत्रेत्यादि । यथा क्षमात्यो युवराजो वा
राजकार्यं कुर्वन्नप्यन्येभ्योऽतिशयवानपि, न राजभोग्यं शङ्के तदसाधारणं कार्यं वा करोति । अत
उपासनोपचयादिना जातेऽपि सामर्थ्यं न तस्य तादृशमच्युत्वं शक्यवचनमित्यर्थः । ननु तादृश
भोक्तृब्रह्मत्वे बाधकानामुक्तानां का गतिरित्यत आहुः अस्मदादीत्यादि । तुः शङ्कानिरासे ।
तथाच यथा सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र ब्रह्मणः केवलत्वेऽभिसंहितैऽप्यग्रपदेन कालोपरजन-
मसदादिप्रतिपत्त्यर्थं, तथात्र भोजने लौकिकवद्वचनमपि । नचात्र निषिद्धत्वं बाधकम् । निषेधस्य
जीवेऽपि देहसंबन्धानन्तरमेव प्रवृत्तेरनुज्ञापरिहारस्यैव बन्धमापत्वादशरीरे ब्रह्मणि तदग्रहणेऽपि
प्रति निषिद्धत्वाभावात् । अन्यथा प्रलयेऽपि हिंसायास्तौल्यात् तत्कर्तृत्वमप्युक्तं स्यात् । तथा सति
प्रलय एव न भवेदतस्तत्रैव भोक्तृत्वेऽपि नायुक्तत्वम् । नापि स्थानाज्ञानं बाधकमित्याहुः । सर्वत्रे-
त्यादि सर्वत्र विद्यमानत्वेऽपि, हन्त तिरोसानीति श्रुतेः सृष्ट्यनन्तरं तिरोधानेनाज्जायमानत्वात्

रदिमः ।

तत उक्तं वाक्यं विषयं यस्य तत्त्वं तद्विषयत्वम् । इति लाक्षणिकेति शंकराचार्यरामानुजाचा-
र्याभ्यां कृतस्य । अचाल्यमविकल्प्यम् । वर्णान्तरेति च पुनः अत्र च वर्णद्वयं वैद्वयशरूपं बोधन
इत्यर्थः । एवं सतीति शंकराचार्यमाध्यानुरोवेन वर्णद्वये संगृहीते सति । तदेति तदा प्रलय-
कालेत्तानां भक्षितानामभिसन्निधौ लुप्तमोक्षसंभवात् । प्रसिद्धेति अग्रे श्रीभागवतेऽप्यर्थि-
रिति चेत्यर्थः । स महादेवः । राजभोग्यमिति इत्यादीत्यर्थः । तदसाधारणमिति पक्षे निष्-
याध्वरादिरूपम् । यत्र महादेवादावतिशयो दृष्टः एतादृशाच्युत्वरूपः सः स्वं शिवादिपदं तदर्थः शिवा-
दिरूपस्तत्त्वान्तिलङ्घनात् । अतिलङ्घनमत्रातिशये दृष्टे भवति शिवाद्यर्थोभावापरजस्यार्थोत्पत्तिशयादिति
भाष्यार्थः । उक्तानामिति पूर्वपक्षग्रन्थ उक्तानाम् । पूर्वपक्षोक्तनिषिद्धत्वरूपं दूषणं परिहरयन्तः
प्रलयेत्यादिभाष्यमवतारयन्ति स न चात्रेति । अनुज्ञेति । इदं सूत्रं द्वितीयाध्यायवृत्तीयपादे ‘अनुज्ञा-
परिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत्’ इति । न भवेदिति न च मा सूत्रमप्येति शङ्क्यम् । स्वाप्य-
यादिति पूर्वोक्तसूत्रविरोधात् । नापि रूपकं वाचकं ‘आनुमानिकमप्येकेषां शरीररूपकविविध-
हीतेर्दर्शयति च’ इति सूत्रे रूपकस्यानिषिद्धकर्तृजीवविषये स्वीकारात् । सर्वत्रेति भाष्यं विवरी-
तुमाहुः नापीति । भवतीति क्रियापदम् । सर्वत्रेति यतः सर्वत्रेति यद्व्यापहारः कृत्यैः अग्रेऽत इति

विद्यमानस्याप्यज्ञायमानत्वात् फलतः स्थानाज्ञानमुक्तम् । ब्रह्मक्षत्रयोरपि मोक्षा-
पेक्षित्वान्मृत्युसंबन्धमात्रेण भगवति भोक्तारि प्रवेशार्थं योग्यरूपत्वमेवौदन-
त्वम् । प्राणानां तत्रैव समवलयान्मृत्युरपि तत्रैव लीनोऽग्रे जन्ममरणायभा-
वाय भगवत्वेव प्रविशति । तस्मादस्मिन् वाक्ये ब्रह्मक्षत्रमृत्यूनां भोग्यत्वेन
ग्रहणादत्ता भगवानेवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्रत्यक्षरूपस्य फलस्याभावेन तदभिसंधाय स्थानाज्ञानमत्रोक्तं, न तु स्थानविषयकं परोक्षज्ञानम-
प्यभिसंधायतो न दोषः । ननु भवत्वेवं, तथापि क्लिष्टकर्मत्वं कथं निवर्ततामित्यत आहुः
ब्रह्मक्षत्रेत्यादि । मोक्षापेक्षिणो ह्यत्रादनीयत्वेनाभिप्रेयन्ते । ते च देहसंबन्धे निवृत्ते मृच्यन्ते,
न तु सदेहाः । अतो यथा तण्डुलानां बह्व्यादिसंबन्धेनावयवशैथिल्येन विकृता बोदनत्वं,
तथात्र मोक्षापेक्षिणां भोक्तारि भगवति प्रवेशार्थं कथंचिन्मृत्युसंबन्धमात्रेण योग्यरूपत्वमेवौ-
दनत्वम् । यथा कंसादीनां, कुरुपाण्डवसैन्यानां च । अत एव, तदेव रूपं दुरवापमाप, 'यास्यन्त्य-
दर्शनमलं बलमीमपार्थन्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीय'मित्यादीनि वाक्यानि । न चैवं मृत्योरुप-
सेचनत्वासंभवः । अत्रात्र वै मृत्युर्जायत इत्यनेकमृत्युपक्षे, अशनया मृत्युरेवेत्येकमृत्युपक्षेऽपि
मृच्यमानब्रह्मक्षत्रप्राणानामत्रैव समवनीयन्ते प्राणा इति श्रुतेस्तस्मिन्नेव लयेन तद्वर्मात्मकोशनया-
रश्मिः ।

दर्शनात् । फलस्येति चक्षुरादिफलस्य प्रत्यक्षरूपफलस्याभावमभिसंधाय । परोक्षेति शब्दज्ञान-
मित्यर्थः । न च शब्दापरोक्षमस्येवेति शंकराशङ्का प्रभवत्यत्रेति शङ्क्यम् । सिद्धान्तानुसारेण शब्द-
प्रत्यक्षानङ्गीकारात् । दोषो ब्रह्मपरत्वे स्थानाज्ञानरूपः । क्लिष्टेति कृष्णायक्लिष्टकारिणे इति श्रुति-
प्रसिद्धमिदं प्रतियोगिक्लिष्टकारिरूपक्लिष्टकर्म रूपं तस्य भावः क्लिष्टकर्मत्वम् । अधीतवेदान्तानां ब्रह्म-
जिज्ञासाईवात् ब्रह्मपदेनैव तद्वर्मास्फूर्तिः । कथंचिन्मृत्युत्विति मृत्युरत्यन्तविस्मृतिरिति वाक्यात्
कथंचित्प्रलयकालाद्यनुसंधानप्रकारेण देहविस्मरणमात्रेण । कंसेति अत्रापिपदेन प्रलम्बजरासंघौ तयोः
कालानुसंधानं बलमीमरूपैः प्रकारैः मृत्युसंबन्धमात्रेण योग्यरूपत्व कुरुसैन्यानां युयुधानो विराट-
श्चेत्यादिगीतोक्तानां पाण्डवसैन्यानां मवान् भीष्मश्च द्रोणश्चेत्याद्युक्तानां पार्थान्योन्यप्रकारैस्तथा ।
अत एवेति मोक्षार्थं मृत्युसंबन्धादेवेत्यर्थः । हरिणेति आविष्टेन प्रथमस्कन्धे तृतीयाध्याये द्वयो-
रावशित्वं भीमस्य तु नरः फाल्गुनः इत्याद्या विशेषावेशिनो हरेरिति वैष्णवतत्राद्बोध्यम् । अन्येषां

'यद्यदिभूतिमस्तत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशंसंभवम्' ॥

इति वाक्यात्तेजोऽशंसक्रमो बोध्यः । इत्यादीनीति । 'पश्यतां सर्वलोकानामलोकं समप-
द्यत' इत्यादीनि । मृत्योर्विस्मरणात्मकस्य ब्रह्मणि सर्वज्ञतया प्रवेशासंभवात् उपसेचनत्वासंभवा-
शङ्कमानस्य शङ्कामपनुदन्तः न चैवमिति । स्वयमत्यमानं सदन्यत्सादनहेतुरुपसेचनं सिच्यतेऽनेन
करणाधिकरणयोश्चेति त्युद । अत्रात्रेति स्थाने स्थाने । अनेकेति शतमृत्युपक्षे अनित्यो मृत्युरत्र
पक्षे जायत इति श्रुतेः । अशनायेति वर्णविकारः अशनाया अशनावानित्यर्थः । छन्दसः प्रत्ययः ।
एकमृत्युत्विति नित्यमृत्युपक्षे 'प्रत्यर्थं मृत्यवे पुत्रान्' इत्यस्य सुबोधिन्यां दशमे प्रथमाध्याये स्पष्ट-
मिदम् । मृच्यमानयोर्ब्रह्मक्षत्रयोः प्राणानामित्यर्थः । मृत्युरपीति माष्यं विवृण्वन्ति स्म तद्वर्मेति ।
अशनायेति वैदिकं पदं पूर्वमुपपादितम् । अशनाया इति वर्णविकारपरित्यागः अशनाया हि

ननु किमित्येवं प्रतिपाद्यते । पूर्वपक्षन्यायेन यमोऽन्यो वा मृत्युं साधनी-
कृत्य स्ववशे सर्वं करोतीति जीववाक्यमेव किं न स्यादित्यत आह ।

भाष्यप्रकाशः ।

दिरूपो मृत्युरपि तेषां जन्ममरणाद्यभावाय भगवत्येव प्रविशतीति तस्योपसेचनत्वमपि युक्त-
मेव । एवं सिद्धे तेषामोदनोपसेचनभावे तदनुत्वेनाह्निष्टकर्मत्वमपि भगवतोऽनायासेनैव सिद्धम् ।
दुश्चिकित्सत्रणादिन्यापन्नविचारकागदङ्कारकृतिवत्तस्योत्तमफलत्वात् । एवं प्रलयेऽपि सुप्तुतिवत्सुख-
जनकत्वमेव । नानासंसृतिफलेशनिवृत्तिफलकत्वात् । तस्मादत्र बाधकानामभावात् साधकयुक्तीनां
सत्त्वादस्मिन् वाक्येऽज्ञा भगवानेवेति सिद्धमित्यर्थः । किंच । मोक्षोपेक्षिन्नब्रह्मसूत्रप्राणानामुत्क्रमणा-
भावेनान्तःप्रकटे भगवत्येव लयादन्तर्यामित्वमपि सिद्धं हेयम् ॥ ९ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति नन्वित्यादि । अयमर्थः । विषयवाक्ये पक्षादिवोधक-
रहिमः ।

मृत्युरिति बृहदारण्यकश्रुतिस्यप्रसिद्धं पदं वा । आदिपदेनात्यन्तविस्तृतिरूपो मृत्युः । प्रविशतीति
विस्मरणरूपो मृत्युः स्वविस्मरणरूपः सन् सार्वज्ञ्याविषयकतया स्मरणात्मकज्ञानरूपत्वेन प्रविशति न
ननु विस्मरणत्वेन रूपेणेत्यर्थः । अत्यन्तविस्मरणस्यात्यन्तविस्मरणत्वात् । अशनया मृत्युः स्वाभाव-
रूपवृत्तिरूपेण प्रविशति । इतीति । युक्तत्वे हेतुः । अनायासेनेति । सुप्रसिद्धत्वादिति भावः ।
न ह्यदन् ह्निष्टकर्मा भवति । ननु दृष्टान्तमात्रेण कथं ह्निष्टकर्मत्वं निवर्ततामिति चेन्नानुः दुश्चि-
कित्स्येति । अगदं करोतीत्यगदङ्कारः । कर्मण्यण् भिषगित्यर्थः । तथाच फलतोऽह्निष्टकर्मत्वं विव-
क्षितमिति भावः । कृतप्रयत्नोपेक्षत्वाच्चाह्निष्टकर्मत्वं कृतप्रयत्नोपेक्षसूत्रभाष्ये स्फुटम् । तस्येति
ह्निष्टकर्मणः उत्तमं फलं व्रणादिनिवृत्तिर्दृष्टान्ते मोक्षो दार्ष्टान्तिके यथाकथंचिद् दुःखोत्तरं सुखदृष्टान्त-
श्रुत्वा नानाहेशानन्तरं दुःखाभावोत्तरं सुखदृष्टान्तमाहुः एवमिति । सुप्तुतिवदिति सप्तम्यन्ताद्धतिः सुप्तं
दुःखाभावरूपं एवकारेण दुःखव्यवच्छेदः । नानेति प्रलयसुप्तयोर्नोनेत्यादिः । भाष्ये । तत्रैवेति
जीवेवेव । एवकारेण मनो व्यावर्त्यते स्मरणाभावरूपमृत्योर्मनोधर्मत्वं कामः संकल्प इति श्रुतौ
वीनां मनोधर्मत्वेनोक्तेः । प्रतियोग्यभावयोः सामानाधिकरण्यनियमात् । अतस्तत्रैव लीनः लीङ् श्लेषेण
श्लेषं प्राप्नोति मोक्षप्रलयोत्तरकाले जन्ममरणे आदिपदेन तत्त्वान्यभय तेषामभावाय स्वस जीवानां च
मृत्युरपि भगवत्येव प्रविशति मृत्युर्यस्योपसेचनमिति श्रुतेरुपसेचनस्य भगवति प्रवेशस्योचितात् ।
प्रकृते । इत्यर्थ इति तथा च श्रुतिः ब्रह्म तर्हि अधिरिति न चैवं रुद्रोऽज्ञा इति सिद्धम् । यो
रुद्रोऽयाविति श्रुतेरिति वाच्यम् । ब्रह्म तर्हि अधिरिति श्रुतेर्येब्रह्मत्वे सिद्धे अग्निनिष्ठस्य रुद्रस्य हुत-
मनुपलभ्य शिवरूपत्वात् । तथा च श्रुतिः 'अथ कस्मादुच्यते रुद्रो यस्मादपिभिर्नान्यैर्मर्तैर्हृतमस्य
रूपमुपलभ्यते तस्मादुच्यते रुद्र' इति । भाष्ये एवकारेण महादेवादिन्यावृत्तिः सूत्रार्थस्तु अत्रा भगवान्
चराचरग्रहणात् । चराचराणामन्तःप्रवेशनादिति । भाष्ये न्यायचर्चा नोरीकृतापि कस्मैचिन्नयोजनाय
भाष्यप्रकाशे स्वीकृतान्वाच्यन्ते । तथा च अचुत्वस्य साध्यत्वे हेतुसाध्यतावच्छेदकैक्यप्रसङ्गेन हेतोः
साध्यसमत्वापत्तिः । अतोऽनुवृत्तं ब्रह्म भगवत्पदेन गृहीत्वा भगवत्त्वं प्रसाध्यते । न चैवं सूत्रे पूर्वतो
धर्मादितिवदपप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । ईदृशस्थले स्वल्पाक्षरमिति सूत्राददोषात् । चोदयतीति
स्मेति शेषः । चोदनस्य सूतकालिकत्वात् । पक्षादीति अस्येव सन्दिग्धसाध्यवत्पदार्थाभावात् पक्ष-

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

प्रकरणं हीदं ब्रह्मणः । न जायत इत्यारभ्याऽऽसीनो दूरं ब्रजतीत्यादिना माहात्म्यं वदन्नन्ते, यस्य ब्रह्म च क्षेत्रं चेत्याह । अतः प्रकरणानुरोधात् पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मवाक्यत्वमिति । अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतकल्पने स्यातामिति चकारार्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयपादे तृतीयं अत्ता चराचरेत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

साध्यप्रकाशः ।

पदामावेऽपि चराचरदिपदैर्मृत्यवरादिगतं धर्ममाहृत्य योगवृत्त्या तानि बोधयित्वा तेषां ग्रहणस्य लिङ्गत्वं च कल्पयित्वा निर्वन्धेन ब्रह्मवाक्यत्वकल्पनापेक्षया पूर्वपक्षोक्तानां निषिद्धत्वादीनां शीघ्रं बुद्धावारोहात् तेन न्यायेन जीव एवात्र ग्रहीतुमुचितः । स चेत् साधारणो न समर्थस्तदा संहारेऽधिकृतो यमो देवतारूपं मृत्युं, देवतारूपो मृत्युर्वा रोगादिरूपं मृत्युं साधनीकृत्य ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितं सर्वं प्राणिजातं स्ववशे करोतीति युक्तम् । अतोऽस्य जीववाक्यत्वमेवादरणीयमिति । अत्र सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते ।

प्रकरणाच्चेति ॥ १० ॥ जीवप्रश्नोत्तरश्रवणानन्तरम्, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति प्रश्नान्तरे कृते सर्वे वेदा यत् पदमामनन्तीत्यादिना प्रकरणान्तरं प्रवृत्तमत इदं ततोऽतिरिक्तस्य ब्रह्मणः प्रकरणम् । तत्र सर्वे वेदा इति मध्ये संक्षेपेण कथनं प्रतिज्ञाय, अङ्कारस्य संक्षेपरूप-रश्मिः ।

बोधकपदामावः । आदिपदेन साध्यहेतुबोधकपदामावौ । मृत्युवादीति ब्रह्मक्षत्रे आदिपदेन ग्राह्ये । धर्मं चरत्वरूपमचरत्वरूपं च । वेदान्ते वृत्त्यन्तराभावादाहुः योगवृत्त्येति तदुक्तम्—

ये घातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्तिताः ।

तथैवायौ वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा कश्चित् ॥

इति पञ्चावलम्बने । तानि ब्रह्मक्षत्रमृत्युरूपाणि । लिङ्गत्वं ब्रह्मवाक्यत्वे लिङ्गत्वम् । तेनेति पूर्वपक्षन्यायेन । अत्रेति हेतुगुताशङ्कायाम् । भाष्ये । इत्यत इति शङ्कारूपहेतोः सूत्रमाहेत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥ प्रकरणं प्रकृष्टं साधकतमम् । 'साधकतमं करणम्' इति सूत्रात् । प्रकरणस्य दूषणराहित्यं यथा अन्नमयादिषु विकारमयवर्गेषु प्रायपाठे च पतितानन्दमये साधकतमं विकारे भयटः प्रायपाठः तत्रप्रकरणपरं ह्यचरच्छन्दसीति सूत्रेण दूषणरहितं नास्तीति प्रकरणाभावान्न भयटः । उपक्रमो वा प्रकरणं देशकालौ प्रकरणमिति निषण्डीका तदपेक्षया प्रकरणाधिकार एव ग्राह्य इति अन्यश्च ताभ्यां देशकालाधिकारः प्रकरणम् । प्रकृतमिति परे इत्याशयेनाहुः जीवेति । येषं श्रेते विचिकित्सा मनुष्येस्तीति जीवप्रश्नः हन्त तदिदं प्रवक्ष्यामीत्युत्तरं तयोः श्रवणानन्तरमित्यर्थः । कृत इति प्रचेतसा कृते । प्रकरणेति प्रकरणं प्रकृष्टं साधकतमं देशकालौ जीवप्रसाधनादेशकालादन्यब्रह्मसाधनं देशकालरूपं प्रकरणान्तरं ब्रह्मप्रसाधनं देशकालात्मकं प्रकृतमित्यर्थः । ब्रह्मण इति ब्रह्मणः प्रसाधनं देशकालरूपम् । ब्रह्मणः प्रकृतमिति त्वनन्वितम् । तथा च शंकराचार्यादिभिर्यत्कारणं प्रकरणं परमात्मनो 'च जायते म्रियते वा विपश्चित्' इत्यादिप्रकृतग्रहणं च न्याय्यमिति न च प्रकरणाच्चेति चकारार्थो यो न जायत इत्याहुक इति भाष्यम् । लिङ्गत्वं

भाष्यप्रकाशः ।

ताम्रतत्त्वा एतद्वेवाक्षरं ब्रह्मेति मन्त्रद्वये सर्वफलदायकत्वादिना तत्प्रशंसाश्रुत्वा तत्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो माहात्म्यं, न जायत इत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्वदन्नन्तो तस्यैवाचुत्वं मृत्युरेवाह । तद्यदि यमो देवतारूपो मृत्युर्वाचुत्वेनाभिप्रेतः स्यात् तदा, न जायत इति मन्त्रे तस्य जननमरणाभावं न वदेत् । पुराणादिभूमयोरपि जन्यत्वम्भरणत्वात् । यमो यमी आदृदेव इति, तत्राऽपानन्ततो मृत्युरिति । वेदेऽपि न मृत्युगतीदमृतं न तर्हीति । जन्यत्वं च नश्वरत्वव्याप्तम् । तथा आसीनमन्त्रे,

रदिमः ।

चकार्थत्वात् । तथा च भाष्यम् । 'क इत्या वेद यत्र सः' इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलङ्घनमिति । रामानुजभाष्यं प्रकरणं चेदं परस्यैव ब्रह्मणः 'महान्तं विभुमात्मानं भक्ता वीरो न शोचति' इत्यादि प्रहृतं 'क इत्या वेद यत्र सः' इत्यपि हि तत्प्रमादाद्वे तस्य दुरवबोधत्वमेव पूर्वप्रस्तुतं प्रत्यभिज्ञायत इति प्रकरणलङ्घान्यां पर एव स्थितमिति भास्कराचार्यभाष्यम् । सर्वं इति ।

'सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पद संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्' ॥

इति मन्त्रे तपांसि तपःप्रतिपादकपुराणानि । उक्तचेति तस्मिन्नेव मन्त्रे अभिलेखित इति पदत्रयेण । ए इति मित्रं वा पदम् । इति मन्त्रेति ।

'एतद्वेवाक्षरं ब्रह्म एतद्वेवाक्षरं परम् ।

एतद्वेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छसि तस्य तत् ।

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते' ॥

इति मन्त्रद्वये । आहपूर्वो लघि शब्दावलंसयोर्वातुः न्वादिरालम्बेनपदी । मह पूजायां पूज्यते । सर्व-
फलेति यो यदिच्छसि इति श्रुत्युक्तसर्वफलदायकत्वम् । आदिपदेन ब्रह्मलोके पूज्यत्वम् । जननेति जनन-
मरणयोरभावम् । जन्यत्वेति । क जन्यत्वस्मरणमित्यत्राहुः यम् इति । अष्टमस्कन्धत्रयोदशध्यायेस्त्रिं-
द्वितीयं द्वितीयस्कन्धदशमाध्याये मरणं क स्मर्यत इति चेच्छृणु मृत्युर्वा न त्रिप्रेत चेदिति श्रीभागवते
'मृत्युर्वन्मवतां वीर देहेन सह जायते' एवं यमस्यापि शापाजननमरणान्यां शङ्कत्वम् । ननु न मृत्युरासी-
दिति नश्वरत्वं मृत्योः श्रूयते न जन्यत्वमिति चेत्तत्राहुः जन्यत्वं चेति । नश्वरत्वस्य या व्याप्तिस्तद्वाप्ति-
विशिष्टं लिङ्गमित्यर्थः । नश्वरं जन्यत्वादित्यत्र ध्वंसे साध्याभाववति हेतोर्वृत्तिरसाधारण्यमतो जन्यत्वं
न्येत्यादौ जन्यत्वं च जन्यभावत्वमिति शङ्क्यम् । ध्वंसप्रागभावयोः सिद्धान्ते कारणावस्थानिशेषत्वात् ।
कार्यस्थितिप्रतिपत्त्या कारणावस्थां पश्यत इह घटो ध्वस्त इत्यादिप्रत्ययात् । न चाभावमुख-
प्रतीतिरधिकेति वाच्यम् । तमसि भावमुखप्रतीतिरिवात्राप्यभावमुखप्रतीतिरिवाप्यकत्वात् । न च
ध्वंसानङ्गीकारे नष्टस्य पुनरुन्मत्तत्वान्तरिति वाच्यम् । तादृशवस्थान्तिरोभावो निमित्तविषयत्वेन च
तथापादयितुमशक्यत्वात् । यत्र चावस्थान्तिरोभावो निमित्तान्तरसमवधानं वा तत्रोन्मत्तनेपि बाधका-
भावात् । ताम्रादिघटेषु अङ्गोत्तरमपि निमित्तान्तरेण पुनः संपादनदर्शनात् । न च तद्वदन्तत्वेनेति
नान्यम् । प्रत्यभिज्ञाभाषाप्रसेः । आश्रमवासिकपर्वस्थकुरुपाण्डवसैन्यस्य अपकृततक्षकदग्धवद्वत्स-
म्भवनस्य भारतादौ दर्शनात् । तादृशस्थले पदार्थान्तरत्वाङ्गीकारे ।

रश्मिः ।

‘एकां रात्रिं निहृत्यैवं ते वीरास्ताश्च योषितः ।

आमन्यान्त्योन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्थागतम्’ ॥

इत्यादिवाक्योक्तविहारादीनां विरोधापत्तेः । तत्क्षककृतकश्यपनिवर्तनस्यापि वैयर्थ्याद्यापत्तेश्च । न च ध्वंसादिशब्दाभिलाषबाधः । कार्यकारणादिशब्दवदेतेषामपि सापेक्षवृत्तिकत्वेनावस्थामपेक्षयाभिलाषोपपत्तेः । तस्माद् ध्वंसो नावस्थातिरिक्तः । एवं कार्यात्यन्तनुकूलं कारणावस्थां पश्यत एवेह कपाले घटो नास्तीति प्रत्ययात् न प्रागभावोप्यतिरिक्तः । अत्र प्राञ्चः । उत्पन्नस्य घटादेः पुनरुत्पत्त्यापत्त्या प्रागभावोतिरिक्तः । तन्न । कालोपाधीनां क्रमिकत्वेन निमित्तसामग्रीप्रविष्टस्य कालोपाधेस्तदानीमभावात् । जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतया कृत्स्न समवायसंघन्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकः द्रव्याभावस्याभावात् तदापत्तिः । यदि जन्यद्रव्याभावस्य जन्यद्रव्योत्पत्तिकालिकौत्पत्तिकध्वंसाभावस्य न हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहाच्चाद्यशब्दद्रव्याभावस्य तादृशाभावानां च कारणताकल्पनापेक्षया लघुवादेक एव प्रागभावो हेतुः कल्प्यते इति विभाव्यते तदापि तत्कालोत्पत्तिकानन्तपदार्थप्रतियोगिकानामनन्तानां प्रागभावानां विनिगमनाविरहेण हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वात् प्रागभावरूपधर्मिकल्पनाधिकेति न प्रागभावो युक्तिसह इत्यपि वदन्ति । केचित्तु खानधिकरणतन्तुषु पटोत्पत्तिवारणाय सर्वेषां तन्तूनां तत्संयोगादीनां च तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनं सहस्रतन्तुकपटस्यले श्रावश्यकमिति तदपेक्षया प्रागभावस्यैव लघुत्वेन हेतुत्वौचित्यात् । न चैवं द्वित्रिचतुर्षु तन्तुषु सहस्रतन्तुकपटोत्पत्तिः स्यादिति वाच्यम् । चरमसंयोगयुक्तेस्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वोपगमात् । न चैवं खानधिकरणतन्तुष्वपि पटोत्पत्तिर्न भविष्यति चरमसंयोगाभावात् तथाच प्रागभावकल्पनमनुचितमिति शङ्क्यम् । चरमसंयोगस्य यद्धेतुत्वं तन्न समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तथा सति इतरेष्वपि तन्तुषु समवायेन पटोत्पत्तिदर्शनात् तत्र च समवायेन चरमसंयोगाभावेन व्यभिचारादतः कालिकसंघन्धेन तत्पटत्वावच्छिन्नं प्रति कालिकसंघन्धेन चरमोत्पन्नसंयोगव्यक्तेर्हेतुत्वभावश्यकम् । एवं च कालिकसंघन्धेन खानधिकरणतन्तुष्वपि चरमसंयोगस्य सत्त्वेन पटोत्पत्तिनिवृत्त्यर्थं प्रागभावस्य हेतुत्वोचित्याद्बुद्धः । कश्चित्तु पूर्वोक्तयुक्त्या भवतु प्रागभावोतिरिक्तस्तथापि न तस्य सप्रतियोगित्वं मानाभावादित्याह तदपि न । पूर्वोक्तरीत्या निमित्तसामग्रीप्रविष्टकालोपाधेः खानधिकरणतन्तुषु चरमसंयोगस्य कालिकसंघन्धेन सत्त्वेप्यभावात् । ननु पक्वे घटे स्पर्शरूपरसगन्धानां पाकजानामुत्पत्तिः तत्रोपादानस्य निमित्तसामग्र्याश्च सत्त्वेन विलक्षणस्पर्शरूपादिप्रागभावं विना न निर्वाह इति चेत्तादृशपरिणामिस्पर्शादिस्वभावादेव सिद्धेः । ननु यत्र पक्वे स्वभावस्य धर्मत्वेन तत्कल्पनेपि प्रागभावोपेक्षया लघुवात् । एवमव्याप्यवृत्तिसंयोगात्तदवच्छेदेनोत्पत्तौ स्वभावस्यैव नियामकत्वं ज्ञेयम् । न चेह कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिर्निर्विषयत्वापात इति वाच्यम् । तस्या घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयतया लघुत्वाभावावविषयत्वात् । नापीह कपाले घटप्रागभाव इति प्रतीतिस्तत्र मानं तस्या एवाभावात् । तथाग्रहेपि प्रतिवाचनादरणीया असर्वजनीनत्वात् । किञ्चोक्तप्रतीत्या आपादमानः प्रागभावः किं घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक एक उत तत्तद्वटप्रतियोगिकोनेकः । नाद्यः, सर्वेषु घटोपादानेषु तत्सत्त्वात् सर्वेभ्यः कपालेभ्यः सर्वघटोत्पत्त्यापत्त्या नियमभङ्गापत्तेः । न द्वितीयः ।

भाष्यप्रकाशः ।

कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति स्वस्य तस्य च भेदेन ज्ञातृज्ञेयभावश्च न वदेत् । अत इदं सृष्ट्यादिदेवताव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मण एव प्रकरणम् । तथा सत्यासीनादिमन्त्रेषु यथा विरुद्ध-धर्माधारत्वादिरूपं तन्माहात्म्यमवदत्तथात्रोक्तविधातृत्वस्वरूपमपीति तथेत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ।

उद्दिष्टः ।

अभावज्ञानस्य धर्मप्रतियोगिज्ञानाधीनतया तदानीं प्रतियोगिज्ञानाभावेन तत्प्रतीत्यनुदयापत्तेः । न च प्रतियोगिज्ञानस्य घटत्वेन रूपेण सत्त्वात् प्रत्ययो निर्वाण इति वाच्यम् । तथा सतीह घटत्वावच्छिन्नप्रागभावः इति तस्या आकारात् प्रागभावस्यापि सामान्यापत्त्या पूर्वकल्पियदोषापत्तेः । ननु प्रागभावानङ्गीकारे कारणशरीरप्रविष्टस्य पूर्ववर्तित्वस्य कथं ग्रहणम् । तस्य प्रागभाववच्छिन्न-समवर्तित्वरूपतया प्रागभावग्रहाधीनत्वादिति चेन्न । कार्यविषयकाग्रिमजननज्ञानेनैव तद्ग्रहणसंभवात् । तादृशज्ञानस्य लोकप्रवाहोदेव संभवात् । प्रागभावग्रहाधीनत्वाङ्गीकारे तु प्रागभावस्यापि कारणत्वेन तन्निष्ठपूर्ववर्तित्वस्यापि प्रागभावघटिततया प्रागभावज्ञानाधीनज्ञानकत्वेनात्माश्रयापत्तेः । तस्मान्न कारणावस्थातिरिक्तः प्रागभावः । ननु कारणावस्थयापि न नियमसिद्धिः । तथाहि । कारणावस्थायाः कारणफलोपधानदशारूपत्वेन येभ्यः कारणेभ्यो यत्कार्यमुत्पद्यते तत् कार्यं प्रति तेषां यदि कारणत्वेन फलोपधानं तदा वटवीजादपीक्षुत्पत्तिप्रसङ्गः । यदि च कारणविशेषरूपेण कपालत्वादिना तथात्वं तदाप्येत्येभ्यः कपालेभ्यः एतद्वद्वदोत्पत्तिनियमासंभवः । तज्जातीयं प्रति तस्यापि सामान्यत्वात् । अथैतत्कपालत्वादीनां तथात्वं तदा विनिगमनाविहो बहुकपालजन्यं घटं प्रति तावत्सु तथात्वं कल्पनीयमिति गौरवग्रासश्चेति न तथापि नियमसिद्धिरिति चेन्मैवम् । सत्कार्यवादे कार्यस्य कारणे सत एव ततोभिव्यक्तः । यत्र यत्कार्यसत्ता तत एव तदुत्पत्तिरिति सुखेन नियमसंभवात् । न च बहुकपालजन्ये घटादौ गौरवग्रासः समुदायस्यैव तत्र कारणत्वात्, एकलोकमेव कारणमिति सिद्धान्तात् इति दिक् । अतः सुष्ठुक्तं जन्यत्वं च नश्वरत्वव्याप्तमिति ।

तथासीनेति 'आसीनो दूरं ब्रजति शयानो याति सर्वतः, कस्तं मदा' इत्यादिमन्त्रे । स्वस्येति स्वस्य सृष्टोः, तस्यातृत्वेनाभिप्रेतस्य भेदेन । उक्तंति उक्तविधं विरुद्धं यदच्युत्वं तस्य स्वरूपम् । तथेति ब्रह्मप्रकरणत्वेन प्रकारेण यद्यप्ययं भाष्यार्थः । वाक्यैकवाक्यता प्रकरणे उभयं किमित्याकाङ्क्षायामाहुः न जायत इति । न जायत इत्यादिभिरात्मनो माहात्म्यवतो वचनं यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चेत्यत्र यच्चन्द्रार्थचाहुत्येकार्थनियमनार्थं तदादीनामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् । एवं च न जायत इत्यादीनां ब्रह्म च क्षत्रं चेत्यस्यैकवाक्यता माहात्म्यवतो यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोदय इत्येवम् । अतः प्रकरणाजुरोधात् पूर्वोक्तसिद्धान्तोक्तप्रकारेण ब्रह्मवाक्यत्वमिति जैमिनीयन्यायपालाविस्तरोक्तप्रकरणलक्षणाजुरोधी तथापि भाट्टमास्कनैः क्रियाया एव चेदं विनियोजकं न सिद्धवस्तु न इत्युक्तेर्ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनो न विनियोजकम् । रामाजुजाचार्यभाष्येभ्यो व्याख्यानं इदं दूषणं ज्ञेयम् । अतः प्रकरणं साधकतमं कारणमिति सूत्रोक्तं प्रकृष्टं कारणं प्रसाधकतमं रूपं विवक्षितम् । शेषमिति सिद्धार्थकथनपरं चकारार्थपरं च भाष्यं स्पष्टम् । अधिकरणत्रयाः संगतिमुत्तवा प्रलयकर्तृत्वाद्यायुक्तत्वमिति भाष्याजन्माधधिकरणेन संगतिं वदन्तस्त्रयं प्रलयकर्तृत्वमर्थो यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चेत्यनया वा स्फुरितः प्रलयकर्तृत्वमर्थः कृष्णायामङ्गिकारिण इति श्रुतिविरुद्ध इव भातः स विचारितः

भाष्यप्रकाशः ।

अत्र चातृत्वस्य ब्रह्मणि निश्चयनात् प्रलयकर्तृत्वनिर्वाहकसामर्थ्यमवसरसंगत्योक्त्वा तदसंभवो निवारितः । सर्वे वेदा, एतज्ज्योवाक्षरमित्युपक्रमात् सर्वरूपत्वात्मकं वैशेष्यमपि जीवतुल्यभोगा-
भावार्थं सूचितं हेयम् ।

माध्वास्तु, स यद्यदेवाऽऽजत तत्तदनुमधियत सर्वं वा अतीति सर्वमदितेरदिति-
त्वमिति बृहदारण्यकीयादिब्राह्मणस्थश्रुतिं विषयवाक्यत्वेनोदाहरन्ति ।

विज्ञानमिच्छुस्तु,

‘य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिक्तात् ।

ईशानं भूतमन्यस्य ततो न विजुगुप्सते’ ॥

इति कठवल्लीत्याम् ।

अतृत्वरूपस्य विषयस्य तत्र स्फुटत्वात् । अतृत्वं च प्रलयकर्तृत्वमेव सर्वं व्याकुर्वन्ति ।

रश्मिः ।

इत्याहुः अत्र चेति । अचसरेति जन्मादिसूत्रे जगज्जन्मादिकर्तृत्ववचनसमये स्फुरितोपि प्रल-
यकर्तृत्वरूपोऽसंभावितोऽविचारित एव स्थितः । जगज्जन्मादिकर्तृत्वं निमित्तमुत समवायित्वं ब्रह्मणि
शब्दरूपप्रमाणसंचारः कथं सदसतः परस्मिन्निति जिज्ञासायाः प्रतिबन्धकीभूतायाः सत्त्वात् । तन्नि-
वृत्तौ प्रथमपादेन सत्यां द्वितीयपादेन ‘जन्माद्यस्य यतः शास्त्रेणोक्तत्वात्’ इत्यधिकरणविषयवाक्ये
यच्छब्दाद्यो मुख्यवृत्त्यानन्दप्राणशरीररूपो वाक्यार्थ इति भाष्यान्मनोमयप्राणशरीरभारूपादिविशेषण-
प्रतिपाद्यं ब्रह्मेति भवत्ववृत्तिः । शब्दविशेषादित्यधिकरणेन पञ्चाधिकरणानन्तरमन्तस्तद्भूमौपदेशादित्य-
धिकरणोक्तस्य ‘स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम् । एतैः सर्वैरादित्यमण्डलं विधासते’ इत्यारण्यश्रुतेः
प्रसङ्गाद्विरण्यपदस्य स्मृत्यादिसिद्धान्तसिद्धेः हिरण्ययेयं यथा ब्रीहिर्वा यवो वेतिश्रुत्युक्ते मुख्यवृत्तिरि-
त्युच्यते । एवमन्याधिकरणेषु आकाशादिमुख्यवृत्तिः सिद्धैवेति प्रलयकर्तृपदस्य मुख्यवृत्तिः कथं
मित्याकाङ्क्षायामवश्यवक्तव्यप्रलयकर्तृत्वनिर्वाहकसामर्थ्यमवसरसंगत्योक्त्वा तदसंभवः प्रलयकर्तृत्वा-
संभवो निवारित इत्यर्थः । अतृत्वं मोक्षदानुत्वम् । इदमेव गलाघःसंयोगानुकूलव्यापारवत्त्वं तदन्य-
मतानुक्तमुपादयितुं माध्वादिमतान्याहुः माध्वास्त्विति । सर्वमदितेरिति तददितेरदितित्वमिति
पाठः । कठेति चतुर्थवल्लीत्याम् । श्रुत्यर्थस्तु मध्वदं कर्मफलसुखानं यद्यपि तथापि प्रलयानुपयोगान्मधु-
ब्राह्मणस्याः पृथ्व्यादयः पदार्थाः मध्वनि तान्यतीति मध्वदः कर्मण्यम् । तं वेद, जीवम् । ‘जीवो जीव-
मजीवयत्’ इतिवाक्यात् । विजुगुप्सत इति रक्षितुमिच्छति अमयस्य प्राप्तत्वादात्मानं देहं न
रक्षितुमिच्छतीति । सर्वं इति शंकाचार्यप्रमृतयः । खसिद्धान्तोपयोगित्वेन पूर्वं ब्रह्मक्षत्रमोक्षदातृत्व-
रूपमचतृत्वं संयन्ति स्म अत्र तदिति । कठवल्यां प्रलयकर्तृत्वप्रसङ्गादर्शनात् । तदित्यम् । प्रथमवल्यां
तावत् त्रयाणामभिजीवब्रह्मणां प्रश्ना उत्तराणि च तत्र द्वयोः प्रश्नोत्तराणि ब्रह्मप्रश्नोत्तरे तु द्वितीयवल्यां
तत्र समाप्तौ यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चेति श्रुतिः । अत्र मोक्षोद्देश उचितो न प्रलयस्य । तृतीयवल्याम् ऋतं
पिपन्ताविति प्रक्रम्यात्मानं रथिचं निद्धीति मोक्षोपायनिरूपणात् । यत्तु रामानुजाचार्याः न चेदं
कर्मनिमित्तं मोक्षत्वमपि तु जगज्जन्मस्थितिलयहेतुमुतस्य ब्रह्मणो विष्णोः संहर्तृत्वं ‘सोऽध्वनः
पारमामोति तद्विष्णोः परमं पदम्’ इत्यत्रैव दर्शनादिति तत्र तृतीयवल्यां हीदं तत्र पूर्वसंभारार्थं

भाष्यप्रकाशः ।

तत्र व्याख्यानं न युक्तम् । अत्र तत्प्रसङ्गादर्शनात् । पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये तज्जलानिति विशेषणेन जन्मादित्रयस्य ब्रह्मकर्तृकताया उक्तत्वात् प्रथमपादे चोपपादितत्वात् तेषु केवलस्य संहर्तृत्वस्यैवेह पुनर्विचारे कारणस्यानुपलम्भाच्च । अतोऽत्र तद्विग्रहस्य प्रलयातिरिक्तकालिकमोक्ष-फलकस्य धर्मान्तरस्यैव विचार इत्येव युक्तम् । जिज्ञासासूत्रे संवन्धपष्ठ्या उपपादितत्वेन ज्ञानोपासनयोस्तद्वर्गविचारस्योपयोगितया आवश्यकत्वादिति । भिक्षूदाहृतस्य तु भूतमन्येशानत्वरूपे स्पष्टे ब्रह्मलिङ्गे विद्यमाने उपपादनसापेक्षलिङ्गग्रहणस्यानवसरपराहृतत्वमेव । माघोदाहृते तु, नैवेह किञ्चनान्न आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशना ययाऽशनाया हि मृत्युरित्युपक्रमे जिघत्सा-

रश्मिः ।

एवोचितः । पूर्वं त्वात्मानं रथिनं विद्धीति जीवप्रकरणम् । जीवस्यात्र विष्णुपदप्राप्तिरूप्यते न विष्णोः संहर्तृत्वमिति ।

‘जीवप्रकरणं ह्येतत् मुक्त्युपायोऽस्य रूप्यते ।

योग्यं शरीरमारुह्य गच्छेदिति हरेः पदम्’ ॥

इत्यानुमानिकसूत्रभाष्यकारिका । एतच्चतुर्थपादे आनुमानिकाधिकरणे स्फुटीभविव्यति । अधिकरणेषु तत्प्रसङ्गादर्शनमाहुः पूर्वाधिकरणेति । प्रथमेति ‘जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्’ इत्यधिकरणे स्वाप्ययादिति सूत्रे च । कालिकेति ‘कालाद्वन्’ इति शेषाधिकारस्यसूत्राद्वन् । धर्मेति अचतृत्वरूपस्य धर्मान्तरस्य । तद्वर्मेति मोक्षफलकाचतृत्वरूपधर्मविचारस्य ज्ञानोपासनयोः ‘एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते’ इत्यत्र ज्ञात्वा महीयत इति पदोक्तयोः । ज्ञा अवबोधने मह पूजायाम् पूजोपासनेति पर्यायः । ननु क इत्या वेद यत्र सः इत्यत्र तच्छब्दाद्यो न जायत इति आरम्भ्य अस्या श्रुतेरुक्तत्वात् न जायत इत्यादिश्रुत्युक्तः स कथमेतदालम्बनमिति तत्पूर्वश्रुतिप्रोक्तज्ञानोपासनयोः सेत्स्यतीति चेन्न । द्वितीयवल्लीस्थलेन न जायते इति श्रुतिपूर्वश्रुतिग्रहणेप्यक्षतेः । वक्ष्यन्तरस्योर्विश्वेदेवा उपासते अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति ज्ञानोपासनयोर्वा ग्रहणम् । अनन्वेति तथा चान्तस्तद्धर्मोपदेशात् इत्यधिकरणे भाष्यम् । एकोप्यसाधारणो धर्मो विद्यमानः शिष्टान् संदिग्धानपि ब्रह्मधर्मानेव गमयतीति तथा च मध्वदरूपतत्सूत्रविषयवाक्यत्वलिङ्गस्य सत्त्वादिदं विषयवाक्यमिति न प्रमितव्यमिति भावः । नैवेहेति । श्रुत्यर्थस्तु इह परिदृश्यमान आश्रये इहेत्यधिकारगार्थकप्रत्ययान्तत्वात् । आश्रयस्य प्रत्यक्षत्वं ‘अथ वा शून्यवद्वादम्’ इत्यस्य निबन्धस्य टीकायां युक्तम् । अत इह संसारमण्डल इति व्याख्याने प्रत्ययार्थः क्लिष्टान्वयी संसारस्यानाश्रयत्वात् । अग्र इतिपदं पूर्ववृत्तान्तं वक्ति न कालसत्ताम् । इह अग्रे इति वा । मृत्युनेति मृत्युरसत् तम इति यावत् । मृत्युर्वै तम इति बृहदारण्यकश्रुतेः । मृत्युर्मरणदेवयोरिति विश्वात् । दैवेनेत्येके । शब्देनेत्यपरे । अत्यन्तविस्मरणेनेति मागवतमते । मृत्युना तमसेदं जगत् आवृतं बृह् संभक्तौ त्रयादि-रात्मनेपदी । आसमन्तात् वृत्तं सम्यग् भक्त सेवितमासीत् । भक्तिमार्गप्रवेशानन्तरं भगवान् मृत्युसकाशात्प्राणिनो बहिः कृतवान् सोऽकामयत मृत्या यज्ञेन मृत्यो यजेय इति श्रुतेः । अनुभूयते च तमसावरणम् । भगवत्सेवया तमसावरणमङ्गः पुनर्वहिष्कृतं मृत्युस्तेषां प्राणिनान्तरपातितवान् । स मृत्युरशनयारूपः । अशनया मृत्युरेवेति श्रुत्यन्तरात् । अशनयेति वर्णविकारः । अशनाया अशनावानित्यर्थः । अयं मृत्युरनुमेय इत्याह अशनेति अशनयेति केचित् । अशितुमिच्छ-अशनाया प्रसिद्धा

रश्मिः ।

यया मृत्युः कीदृशो मृत्युः अशनायेति अशनावान् छान्दसः प्रत्ययः । अशनयानुमेय इत्यर्थ इति । न त्वशना इच्छारूपा मनोवर्मः 'कामः सकल्यः' इति श्रुतेः । कुतस्तरां तमोरूपमृत्युवर्मोऽशनायेतिपदे-
नोच्यते इति चेत्सत्यम् । प्राणिनामन्तःपातितस्य मृत्योः सामानाधिकरण्यसंबन्धेनाशनावत्त्वात् ।
अशनायया प्राणिषु अशनावान् मृत्युः सामानाधिकरण्यसंबन्धेनानुमीयत इति । अशना इच्छारूपा
इहपदोक्ताश्रयवर्मः । 'स ईक्षाचक्रे' इति श्रुत्यन्तरात् । नन्वाश्रयस्याशितुमिच्छा न संभवति । अनशन् इति
श्रुतेरिति चेन्न कर्मफलस्याशितुमिच्छाया निषेधात् । प्रत्ये सर्वमशितुमिच्छाया आश्रये सत्त्वात् । तदुक्तं
श्रेशोपनिषदि । संवत्सरो वै प्रजापतिः प्रजाकामो वै प्रजापतिः तस्याशितुमिच्छा स्त्रीप्रत्ययेन ब्रह्मानन्दकं
तादृशानन्देन जन्ममत्रं स्वदोषेण मृत्युजनकं भवति तदुक्तं यया मृत्युः ययाशितुमिच्छया प्राणिनामन्तर-
शनाया हि मृत्युः पातितः । एतदुक्तं प्रश्ने अकथयन्धी कात्यायन उपेक्ष प्रपञ्च भगवन् कुतो ह वा इमा
प्रजाः प्रजापन्ते इति तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोतप्यत स मिथुनमुत्पादयते रयिं च
प्राणं चैत्सेतो मे बहुधा प्रजा करिष्यत इत्यादित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तिं चामूर्तिं
च तस्मान्मूर्तिरेव रयिरिति । अत्र प्रजापतिः संवत्सर इति श्रुतेः प्रजापतिः संवत्सरः प्रजापतिपदं योगेना-
श्रयत्वंसंवत्सरपरम् । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यत्र योगो यद्यपि तथापि
समुदायशक्तिरपि शक्तिसंकोचलक्षणा रूढिरूपा । प्रजापतिपदस्य लक्षणा वा । ननु नैवेह किंचनात्र
आसीत् इति किंचनपदेन नकारेण च यावद् वस्तुनिषेधात् अग्रपदेन पूर्ववृत्तान्तकथनान्कून्यवादः प्रतीयत
इति चेन्न मेनेऽसन्तमिवात्मानमिति वाक्ये आत्मनोऽसत्त्वेन मनस्सरणात् । अथवा शून्यवद्वाडमिति
निबन्धाच्च न च यदि चेदपदेनेहपदोक्त आश्रयो गृह्येत तदा तस्य मृत्युसंबन्धापत्तिरिति शङ्क्यम् ।
तमस्त्वज्ञानचं विद्धीनि वाक्यात् अज्ञानाभावेन तमःसंबन्धाभावात् । तस्य प्राकृतत्वात् । यत्र तमः-
संबन्धः प्रतिपाद्यते यथा संहितायां जातौ विभक्त्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृष्णवज्रद्वयस्य नाभिम् । इमौ
देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमाश्रिति गृह्णतामजुष्टे इत्यत्र तत्र तमो न प्राकृतमपि तु तामसी दैत्यक्षेत्रं
भाषेति कृष्णोपनिषद्भुतेः वैजुण्ठस्यं तमो बोध्यम् । सत्त्वरजस्तमसामात्मगुणत्वस्य श्रीभागवते स्मर-
णात् । गोपाविन्द्राद्री इति चेन्न वेदार्थो रामकृष्णयोरिति श्रुतेः । ऐन्द्राग्रमेकादशकपालमित्यस्य तृती-
यानुवाकश्रुतिवाक्यस्यानुपक्रमत्वेनोक्तार्थानिर्णीयकत्वात् । अकृष्णवन् । कृ हिंसायां स्वादिः । अभूतस्य
मोक्षस्य नाभिं नमस्तुभं हिंसायां दिवादी त्रयादी च । गम्भ्यादिरपि जुषन्त इति जुषप्रतिसेवनयोस्तुदा-
दिरालनेपदी जुष परितर्कण इति नास्ति चुरादित्वेन पिचप्रसङ्गात् परस्मैपदित्वेन परस्मैपदप्रसङ्गात्
ततः परो णेह ङमावच्छान्दसः । गृह्णतां गृह्णताम् गृह् संवरणे आदिरुभयपदी जुषेः कर्मत्वेन गृहेः
कर्मत्वात् गृहेतामिति द्विवचने तु इमावित्युक्तस्य कर्तृत्वं स्यात् । अजुष्टेत्याव आ । अजुष्टौ पूर्वापरविरोधे
तु यस्य कस्यार्थस्य तमःसंबन्धोऽव्यर्थ एव । न त्वयमर्थो नास्त्येव यावानिति वाक्यात् । उक्तश्रुतेश्च ।
महामान्वादी ह्यग्निपरा श्रुतिव्याकरणपरत्वेन व्याख्यातेति च । विद्वन्मण्डनेषि श्रुतयो व्याकृता एव
कृष्णलीलापरतया । यदि चेदपदेन विवर्तात्मकं जगदुच्यते तदा मृत्युरासीदित्येतावतैव चारि-
तार्थ्यं स्यात् । न चेदपदेन विवर्तलेप्यर्थवृत्तान्तावेदने तात्पर्यं पञ्चाक्षर्यं इदमावृतमित्यस्या
इति वाच्यम् । नैवासीदिदमासीदिति विरोधापत्तेः । न च नैवासीदिदमासीदित्यनेनैव विवर्तल-
मिति शङ्क्यम् । विवर्तले वगतत्सददर्शित्वेनेदमिति प्रयोगानापत्तेः । अत इदमिहपदोक्तमधिकरण-

रक्षितः ।

मित्यर्थः । मृत्युना तमसा ज्ञानावरणेन विस्मरणजनकत्वेन मृत्युरत्यन्तविस्मृतिरिति वाक्योक्ते-
नावृतमिति श्रीभागवतं मतं पूर्वोक्तान्नातिरिच्यते । कोशोक्तपक्षयोर्द्वयपक्षे इदं दैवेन सेवितम् ।
शृङ्गसंभक्तविलस्यादूर्ध्वस्य रूपमावृतमिति भज सेवायां संपूर्वः संभक्ताविति । इदं मायाश्वलिते-
नावृतमित्यपरे । केचित्तु मृत्युनैवेदमिति श्रुतिप्रामाण्यादेव प्रागुत्पत्तेः कार्यकारणसत्तामाहुः तत्तथैव
परं जगदाश्रये कार्यकारणांश इति युक्तम् । विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकाशेन स्थितो जगदिति गीतातः ।
नैवेहेति सावधारणश्रुतौ कृष्णाश्रयोक्तेः । किं च मृत्युस्त्वमः तमश्च तमु काङ्क्षायां दिवादित्यस्य
रूपमिति स्वरवर्णातुक्रमहैमधातुपाठे तमु काङ्क्षायां दिवादिरिति धातुपाठे ताम्यति काङ्क्षतीति तमः ।
अमुन् पचाद्यचि तमशब्दोकारान्तोपि अमरटीकायां भट्टोजीदीक्षितपुत्रकृतायां तमस्तु राहुः स्वर्गा-
न्तरित्यस्य व्याख्यासुधायाम् । तमु ग्लानौ इत्यस्य रूपे तमस्त्वौ राहुगुणतिमिरेषु वाच्येषु तस्यु । तमांसि
शुणतिमिरसिंहिकेया इति त्रिकाण्डशेषादित्युक्तं मृत्यौ वाच्ये तमु काङ्क्षायामित्यस्य रूपम् । यद्यपि मृत्यु-
रत्यन्तं हर्षक्षयं जनयति तमु ग्लानावित्यस्य रूपे कृते मृत्युर्वाच्यो भवति तथापि त्रिषु तमु ग्लाना-
वित्यस्य रूपेषु चरितार्थेषु मृत्यौ तमु काङ्क्षायामित्यस्य रूपमप्यङ्गीकृत्योच्यते । एवं च मृत्युनाका-
ङ्क्षत इति काङ्क्षा कर्मणि प्रत्ययः । काम्यन्त इति कामा इत्यनन्दमयाधिकरणभाष्यवत् । इच्छा-
विषयेणेदमधिकरणमासमन्ताच्छब्दार्थशङ्करादित्येन सम्यग्भक्तिमार्गनियमैर्युतं वृत्तं सेवितमित्यर्थः
संपन्नः । अत्रेच्छा कस्य ब्राह्मणं ब्रह्मणो भक्तस्य वा तत्र सर्वाभावनिरूपणाद्वक्तव्याप्यभावे ब्रह्मणः सा ।
सापि आसक्तमत्वेन विषयविशिष्टा ब्राह्मण । विषयास्तु स्थित्युत्पत्त्यन्तरूपाः तेषु संहारविषयिणी
या सात्रासक्तमरूपा तस्य संहारस्य कामरूपस्याप्राप्तत्वात् परं तु ब्रह्मेच्छा यथास्थित्युत्पत्त्यन्तविषयिणी
तथा भक्तिमार्गविषयिण्यपीच्छा यथा जगन्निरमासीत्तथा भक्तिमार्गमपीति । भक्तिमार्गविषयिणी तु
ह्यचलत्वं चापेक्ष्येति सूत्रेण भक्तेच्छा सा भक्ताभावात् इहपदोक्ताश्रयपञ्चके आध्यात्मादिनित्य-
विदाश्रयस्यापि सत्त्वात्तन्निष्ठा । सोश्रुते सर्वान् कामानित्यत्र तच्छब्दार्थभक्तस्य स्वातन्त्र्यात् ।
स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रात् । ब्रह्मणस्तु स्वातन्त्र्यं नास्ति सोश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणेति तृतीयपाठ-
प्राधान्यं ब्रह्मणो यतः 'सहयुक्ते अप्रधाने' इति सूत्रात् । आश्रयलक्षणेपि 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'
इति श्रुत्युक्ते सति ब्रह्मण्यश्रुते साधुरिति व्युत्पत्तिपक्षे भक्तसत्त्वात्तसेच्छा । ईश्वरसासक्तमत्वेन
भक्तिमार्गविषयिण्या इच्छाया अभावात् । 'रसो वै स' इतिश्रुतौ दशरसरूपत्वेन ब्रह्मणो न लक्षणश्रुतौ
ब्रह्मातिरिक्तनिवेशः । रसस्याविर्भावस्तु भक्तेच्छयात्मतः 'आत्मत आविर्भावतिरोमार्वा' इति छान्दोग्य-
श्रुतेः । स भक्तस्तु रमादिरूपः । वाराहे चातुर्मासमाहात्म्ये चतुर्दशाध्याये ।

श्रीवराह उवाच—'पूर्वब्रह्मलये जाते न किञ्चिदवशिष्यते ।

तत्त्वानि प्रकृतिं यान्ति जीवाः सुप्ता भवन्ति हि ॥

न जानन्ति सुखं दुःखं तदाहं रमया सह ।

अप्राकृते जले देवि क्रीडन् तिष्ठामि मीलया' ॥

इति मील निमेषे म्वादिः परस्मैपदी सेद । श्रीभागवतेपि ।

'गोपाणां दर्शयामास स्र लोकं तमसः परम् ।

सत्त्वं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्' ॥

भाष्यप्रकाशः ।

श्रावणात् तस्याश्च श्रुत्यन्तरे विजिघत्सोऽपिपास इति ब्रह्मणि निषेधेनोपपादनसापेक्षत्वात् प्रकरणस्यापि संदिग्धत्वमेव । तस्मादुक्तमेव विषयवाक्यं युक्तमिति दिक् ।

रश्मिः ।

इति श्रुतिश्च रसो वै स इति । रसे रमाऽऽलम्बनविभावः । निरुक्ते मूले तु सत्यमुदकनामसु पठितं मृत्यु रोदसीः उदकं ज्ञानं शेषश्च सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेरर्थाः । मृत्युनेदमित्यस्या रोदसीरूपलोक-
मात्रा आसमन्ताद्भूतं संसेवितमित्यर्थः । मूले निरुक्ते श्वेतः सोमः चन्द्रमाः मृत्युः इत्यादिना प्रसिद्धान्यानामानुरोधेनान्यार्थो भवति तथापि पृथ्वी गौः घेनुः इत्या रोदसीरिति पञ्च प्रसिद्धानामानि ततो बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वाद्भेदसीर्यद्गीता चन्द्रमसा वा तुरीयतत्त्वत्वात् चन्द्रमसोऽस्या पञ्चाध्या-
व्याष्टीकार्या निरुक्ते । नित्यलीलावादेनापि स्फुटमुपपादनीयम् । मायाश्रवणितं ब्रह्म कारणमिति पौराणिकमतम् । प्रकृतमनुसर्यते । जिघत्सेति अनुमिच्छाया अज्ञानपदेन श्रावणात् । श्रुत्यन्तर इति । छान्दोग्यस्थे सिद्धान्ते तु ह्यविजिघत्सत्वेपि संभोगप्राप्तिसूत्रे विशेषभोगोपपादनाद्युक्तम् ।
प्रकरणेति अपिपदेन वाक्ये विषयवाक्यत्वस्य संग्रहः । दिगिति विस्पष्टत्वेन विषयवाक्यत्वस्य संदिग्धत्वम् । ननु विषयवाक्यस्य न विस्पष्टत्वं सर्वातृत्वेन ब्रह्म अदितिपदसामर्थ्येन देवमाता वेति संदेहात् तत एव विषयवाक्यत्वमपीति चेन्न स इति परामर्शकोऽभ्याख्यप्राणस्य तस्य च सर्वातृत्वसंभवात् । तस्यादितिपदवाक्यत्वस्यापि संभवात् । न च 'स ऐक्षत' इत्यत्राभ्याख्यप्राणस्य स इत्यनेन परामर्श उक्तः सोमिर्ब्रह्म भवतु ब्रह्म तर्हि अग्निरिति श्रुतेः । श्रान्तस्य तस्य तेजोरसो निर्वर्तताग्निरिति श्रुत्या नैवेह किंचनाग्न आसीदिति श्रुतिमुपक्रम्य पाठाद्ब्रह्म तर्हि अग्निरिति श्रुतेरग्निर्ब्रह्म तस्य प्राणाख्यस्यातृत्वसंभवो-
क्त्या अत्ताऽचराचरसूत्रे अत्ताग्निः स भवतु न च निर्वर्तनं वाधकं आविर्भावतिरोभाषयोर्धुरवैरिधर्मत्वेन वाधकाभावादिति वाच्यम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'अमिलेकाक्षरं ब्रह्म' 'ब्रह्म तर्हि अग्निः' 'ततो ह जातो भुवनस्य गोपा हिरण्यः शकुनिर्ब्रह्म नाम' 'अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्' 'प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्' 'मनो ब्रह्मेति व्यजानात्' 'विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्' 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणि प्रोक्तानि तेषां वाराहेऽत्र च व्यवस्था कृता । तथाहि जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् इत्यधिकरणे सत्यं ज्ञानमिति श्रुत्युक्त ब्रह्म निर्णीतम् । अमिल्यस्याः श्रुतेः वाराहे लक्ष्म्यादिरूपपरत्व-
मक्षरब्रह्मपरत्वमस्यामेव श्रुतौ । ब्रह्म तर्हीत्यस्याः श्र्याचार्यपरत्वं पुराणे आचार्येषु ब्रह्मभेदबुद्धेरपराधेषु गणनात् । शकुनिब्रह्मणः आनन्दमयोभ्यासादित्यधिकरणे स्वरूपनिरूपणात् । अन्नमादीनामपि तत्रैवाधिकरणे स्वरूपनिरूपणात् । आचार्यपरत्वप्यस्याधिकरणस्य ब्रह्मजिज्ञासानतिक्रम इति चेदोम् । ननूक्तमेव विषयवाक्यं युक्तमिति प्रकाशस्य विरोध एवकारादिति चेन्न अस्य प्रकाशस्याप्रतीता-
ग्निब्रह्मपरत्वाभावात् । सत्यं ज्ञानमनन्तमिति श्रुत्युक्तब्रह्मणो द्वितीयाधिकरण उपक्रमात् । उप-
क्रान्तब्रह्मभेदेनाचार्याणां प्रसङ्गात् स्मरणं कृत्वाधिकरणरचना प्रतिज्ञातब्रह्मजिज्ञासाऽविरुद्धैव परम् । ननूक्तविषयवाक्ये सूत्रीयशब्दासंसर्गादिदमेव विषयवाक्यं युक्तमिति चेन्न अस्मादेव भाष्यात् सूत्रीयशब्दघटितमेव विषयवाक्यमिति नियमाभावसूचनात् । अत एव संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दा-
दित्यधिकरणे सोऽश्रुते सर्वानिति विषयवाक्यं सूत्रपदैरघटितमेव फलाध्याये वक्ष्यते । अत उक्तं दिगिति । नन्वत्ता भगवानित्यत्राधिकरणे सिद्धं स भगवान् परमशिवः । मैत्रायणीयोपनिषदि तमो वा इदमेकमास तत्तरेणेति विषमत्वं प्रयासेतद्वै रजसो रूपमित्यादिना तमोधिष्ठातुः परस्य

भाष्यप्रकाशः ।

गैवस्तु ग्रहस्तादेव पराहृत इति न तदर्थं पुनः प्रयतनम् । अतः पूर्वोक्तमनुष्णम् ॥ १० ॥

इति तृतीयं अत्ता चराचरेत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

रश्मिः ।

संकल्पेनाविद्याल्यस्य तमसो गुणविभागं निरूप्य तस्य तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरिति गुणित्य अन्य-
स्तत्त्वान्तरं दर्शितमिति । सोत्ता भवतु न त्वदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्यधिकरणोदित इति भग-
वच्छब्दमतशङ्कायामाहुः ऐवस्त्विति । भगवानिति शेषः । अत्र ग्रहस्तः । तत्र पर ब्रह्म किंतु ब्रह्मणो
नान्तरीयकः पाद इति न तत्र निर्व्याजमहिम्नः सिद्धिः । तथाहि ब्रह्मोपनिषत्तापिनीययोर्नान्-
रीयकभादस्त्वनिरूपणमुत्तरेणैव मैत्रायणीयोपनिषदपि मैत्रिशिष्यः शाक्यपन्थो बालखिल्यप्रजापति-
संचादमुपशिक्ष्य तन्मुखेन ध्वेयस्य प्राणात्यस्यात्मनः स्वरूपं यो ह बोधिरसिः श्रूयते गुणेषु स
वा एष शुद्धः पृतः शून्यः शान्तो प्रापो निरात्मानन्तोऽक्षयः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वे महिनि
तिष्ठति तेनेदं शरीरं चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रणोदयिता चैषोऽस्त्युत्त्वा स पुरुषमंत्रं शिरो शरीरे
प्रविश्यावर्तत इति चोत्त्वा अयं यो ह वै खलु तस्य सौश्रोयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरुषः क्षेत्रज्ञः
संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वात्म्यस्तेनेदं शरीरं तंस्त्युत्त्वा प्रजापतिर्वा एकोऽग्रेऽ-
तिष्ठत् स नारमेतेत्यादिना यहीनां प्रजानां तत्कृतानां सृष्टिं चोत्त्वा ततः पूर्वोक्तरूपस्यात्मनोऽ-
ज्ञानात् क्षेत्रज्ञस्यास्मदादिशरीरस्य बन्ध इत्युत्त्वा तन्निष्ठुत्तिप्रकारं चोत्त्वा चतुर्यमपाठके पुनर्वा-
ल्लिल्यानां अग्निर्वायुरादित्यः कालोऽपः प्राणोन्नं ब्रह्म रुद्रो विष्णुरेकेन्यमभिध्यायन्त्येकेन्यं कनयः
श्रेयः सोऽस्माकं ब्रह्म इति प्रश्ने ब्रह्मणो वा एता अभ्यास्तनवः परस्मादृतस्याशरीरसेत्युत्त्वा तत्संब-
लोके प्रतिमोदतीह यो यस्यानुपकः इत्येवं ह्यहं 'ब्रह्म खल्विदं वा व सर्वं' इत्यादि तत्तदुपासकस्य
तत्तत्सालोक्यं कृत्स्नक्षये पूर्वोक्तपरमपुरुषं च फलमुत्त्वा ततः पञ्चमे परब्रह्मणः सर्वोत्तमा-
दिरूपमहामाहात्म्यप्रतिपादने कौत्सायनीस्तुतिमुखेन कृत्वा ततस्तमो वा इदमत्र आसीदित्यादिना
तमोभवत् ततः परप्रेरणेन वैषम्यादजस्ततस्तथैव सत्त्वं तस्यापि रसश्रवणं तस्य योगः स प्रति-
पुरुषः क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायामिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वात्म्यः अस्य प्रागुक्ता एतास्तनव इत्युत्त्वा
ततो मित्रप्रक्रमेण अयं यो ह खलु वा वास तामनोऽग्रेऽसौ स ब्रह्मचारिणो योगं रुद्र एवमवाप्त्य
राजसौश्रो ब्रह्मा तथैव सात्त्विकौश्रो विष्णुरित्युत्त्वा स एष एकस्त्रिधाभूतोऽष्टकादशधा द्वादशधा
ऽपरिमितधा चोद्भूत इत्यादिमाहात्म्यमस्योवाच एवं सति याश्चतुर्थे प्रपाठके दश तनव उक्तान्ता
गुणातीता एषेच्छमाम्रैर्गव प्रकट्य इति ज्ञायते । तत्रैव तेषां ब्रह्मत्वविधानात् । याः पुनः पञ्चमे
उक्तास्तान्ता सगुणस्य । प्रजापतिं तादृशमुपक्रम्य राजसादिषदोक्तिपूर्वकं पाठात् । न चास्य प्रागुक्ता
एतास्तनवः इति कथनान् तासामेनदभिन्नत्वं श्रद्धाम् । प्रागुक्तान्नवोक्तत्वा इत्यन्वयान् । प्रति-
पुरुषस्य मूलपुरुषमित्रत्वेन तन्मूर्तानामपि तथान्वर्त्सवैचल्येन । प्रकृतच्छेदे एतच्छब्दस्य वक्ष-
माणपरामर्शनाया ज्योतिरविकरणे सिद्धत्वेन बोधानवकाशश्च । एवं सत्येन तामनरुद्रादमी यस्यां-
शालोक्तत्त्वान्तरं संकल्पाध्यवसायामिमानलिङ्गं प्रजापतिर्विश्वेनैत्रादिनामकं प्रतिपुरुषरूपमेव सिद्धयति ।
यस्याश्रान्नवोऽप्याद्या दशोक्ताः कृन्धरलये तत्तन्पुत्रात्मकानां यदेकं कौत्सायनमूर्ता यन्मादात्म्य
यो गुणेषूपरिष्ठोऽपि यस्यायं प्रजापतिः प्रतिपुरुषः स तु महापुरुषः अजरगोऽमृतः सर्वोत्तमो भवेति
सिद्ध्यति । न एव षष्ठे प्रपाठके दशमकण्टिकायां मोक्षमोक्षविचारे यथार्थिर्वै देवानाममरः

रविमः ।

सोमोन्नमग्निनैवान्नमिति दृष्टान्तमुक्त्वा एवंविस्तोमसंज्ञोयं भूतात्मागिसंज्ञो ह्यव्यक्तमुखा इतिवचनात्पुरुषो ह्यव्यक्तमुखेन त्रिगुणं भुङ्क्ते इत्यनेन चिदाभासत्वेनागिसंज्ञस्यापि संकल्पाभिमानलिङ्गत्वात् त्रिगुणस्य सोमसंज्ञत्वेन भूतात्मनो भोज्यकोटौ निवेश उक्तः तेन तदग्निः प्रजापतेरपि तथात्व स्फोरितम् । ततस्त्रयोविध्यां ३१मित्येतदक्षरस्य यद्ग्रं तच्छान्तमशब्दमयमशोकमानन्दं तत्तं स्थिरमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितं सर्वापरत्वाय तदेतदुपासीतेत्युक्तवास्यैव मूर्ध्नि स्थाने अभ्यास उक्तो न शिवस्य एवमेवान्त्यकण्डिकायां निष्कामाग्निहोत्रफलकथनेपि परमाकाशे सौरसौम्याग्नेयसात्त्विकमण्डलानि मित्वा शुद्धः सत्त्वान्तरस्थमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितं सर्वापरं धाम सत्यकामसर्वज्ञत्वसंयुक्तं स्वतन्त्रं चैतन्यं खे महिम्नि तिष्ठमानं पश्यत्यत्रोदाहरन्ति ।

‘रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः ।

तेजोमध्ये स्थितं सत्त्वं सत्त्वमध्ये स्थितोच्युतः’ ॥

इत्याहुक्तम् । अत एव सप्तमप्रपाठकप्रान्तस्थे ।

‘वाक्षुषः स्वमचारी च सुसः सुसात्परश्च यः ।

भेदाश्चैतस्य चत्वारः तेभ्यस्तुर्यं महत्तरम्’ ॥

त्रिभ्यस्तुरीयस्य महत्तरत्वमेवोक्तं न तु महत्तमत्वम् । द्वितीयेन च त्रिपाद्व्रह्मभोज्यत्वमेवोक्तम् । अतो द्वैतिभावेपि शिवतत्त्वविवेकाभिमतस्य भोग्यकोटित्वात् तत्परस्य तद्भोक्तुर्ब्रह्मण एव पुरुषस्य तुरीयः परममहिमैलेव सिद्ध्यतीत्युपनिषदर्थनिश्चयः इति । अस्माद् द्वितीयवादश्चप्रहस्तादपि परामर्शं प्राप्त इत्यर्थः । प्रहस्तायैस्तु नान्तरीयक इति अन्तरशब्दोत्रात्मवाचकः अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिमेवेतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येन्तरात्मनि च’ इत्यमरात् । अन्तरीयकः गृहादिभ्यश्चेति छः शेषेयै स्थायै कः आत्मीयः न अन्तरीयको नान्तरीयकः न शब्देन सुपसुपेति समासः । नाल्मीयश्चतुष्टु पादेज्वलुस्तूतो नेत्यर्थः । ननु चतुर्णां पादानां प्रसिद्धत्वेन पञ्चमः पादः कुत इति चेन्न । तेषां मध्ये यत्परं ब्रह्म विमातीति श्रुतेस्तुरीयस्य रूपं स आदित्यः स विष्णुरिति श्रुत्या स्वयममनस्कमश्रोत्रमिति श्रुत्या च द्वेधा निरूपणात् । सगुणनिर्गुणयोर्विद्वन्मण्डनेऽभेदात् व्यष्टिसमष्टिभेदे च ब्राह्मपञ्चमपादरूपं रत्नं परिग्राह्यमिति भावः । गुणेषूपरिस्थो निर्गुण इत्यर्थः । ब्रह्मचारिण इति वालखिल्यसंन्योषनम् । ब्रह्मपट्वेति तनूस्तत्त्वा ब्रह्म खल्विदं वा व सर्वमित्यनेन तासां ब्रह्मत्वविधानात् । अथैता इति सगुणा इत्यर्थः । ज्योतिरिति । इदमधिकरणं पूर्वतन्त्रे द्वितीयपादे ‘संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात्’ इत्यत्र चिन्तितम् । ज्योतिष्टोमं प्रकृत्यायैष ज्योतिरयैष विश्वज्योतिरयैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत इति श्रुतं तत्र किं प्रकृते ज्योतिष्टोमे सहस्रदक्षिणाक्षगुणो गुणो विधीयत उत कर्मान्तर विधीयते इति सन्शयः । तत्र प्रकरणप्रमाणाज्योतिष्टोमानुवादेन गुणविधिरयमिति प्राप्ते उच्यते । नायं गुणविधिः । अथेत्यनेन प्रकरणविच्छेदात् । न चैष इत्येतच्छब्दानुपपत्तिः । तस्य संहितज्योतिःशब्देनान्वयात् । ज्योतिःशब्दोपि प्रकृतविच्छेदादुक्तमपराभृशन् अपूर्वं संज्ञारूपत्वाव्रतनं कर्माभिषत्ते । अतो नूतनसंज्ञया कर्मभेदः । तथैव विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोरपि ज्ञेये इति सिद्धान्तितम् । तथात्रापीत्यर्थः । यथाग्निर्वा इति यथाग्निर्वै देवानामन्नादः सोमोन्नमग्निनैवान्नमित्येवंविस्तोमसंज्ञोयं भूतात्मागिसंज्ञोप्यव्यक्तमुखा इति वचनात् पुरुषो ह्यव्यक्तमुखेन

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥ (१-२-४)

तस्यैवाग्रे पठ्यते । 'कृतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके

गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति

पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेना' ॥ इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥ अयं भोगो व्यापिवैकुण्ठे अन्यत्र वास्तु,
रक्षितः ।

त्रिगुणं भुङ्क्ते इति यो हैवं वेद संन्यासी च योगी चाल्मयाजी चेति । अर्थस्तु यथा देवानां मध्येऽग्निरन्नादोन्नस्य प्रसिद्धः सोमोन्नमदनीयमग्निर्नवान्नमन्नादेन सहभूतमदनीयमिति सिद्धं श्रुतन्तरे । अथ यत्किंचेदसाद्रं तद्रेतसोऽसृजत तद्रसः सोमः एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद इति एवं वेदेषु प्रतिपाद्य मनुष्येष्वतिदिशति एवंवित् वित् ज्ञानी । एवं देववदन्नसहभूत-
स्तथा च भोक्ताग्नीषोमात्मकस्य जगतः इत्यर्थः । तदुपपादयति सोमसंज्ञायं भूतात्मा अग्निसंज्ञाय-
व्यक्तमुखा इति । अयं भूतात्मा केवलः प्राकृतः सोमसंज्ञः वन्नभूतः ईदृशोऽपि अव्यक्तं प्रधानं शुद्धं भोक्तृत्वादभ्रवृत्तिद्वार यस्य सोडादेशः । इति तादृशत्वादग्निसंज्ञोऽपि भवति । तथा चात्राप्यन्ना-
न्नादयोः सहचारणैकस्यैव भोग्यभोक्तृभाव इत्यर्थः । अत्र ज्ञापकमाह वचनात् पुरुषो हि इत्यादि हि निश्चयेन पुरुष इति अव्यक्तमुखेन त्रिगुणं भुङ्क्ते इति वचनात् । भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन च व्यप-
देशादित्यर्थः । एवं ज्ञाने फलमाह यो हैवं वेदेत्यादि । तदेतदुक्तं भोज्यकोटौ निवेश उक्त इत्य-
न्तेन । एतेन सिद्धमाह तेनेत्यादि । सर्वापरत्वायेति सर्वमपरं यस्मादिति सर्वापर तस्य भावः
सर्वापरत्वं तस्मै भोक्षायेत्यर्थः । चाक्षुष इत्यादि चाक्षुषः जाग्रद्भोक्ता दक्षिणाक्षिणितो विषः ।
स्वप्नचारी स्वप्नभोक्ता तैजसः । सुप्तं सुषुप्तिसाक्षी प्राज्ञः । सुषुप्तात्परोऽप्यस्मात्परहितस्तुरीयः । एते च
चत्वारो अस्य परब्रह्मणो मेदास्तेभ्यः पूर्वोक्तैर्मन्त्रिभ्यस्तुभ्यं महत्तरमुत्कृष्टतरं तत्र हेतुमाह त्रिषु जाग्र-
दादिषु एकपादेकांशं ब्रह्म चरेत् । चरति अनुगतं तिष्ठति । उत्तरे त्रिपादं त्रयवत्तरलनुवर्तते तस्माद्
ब्रह्मांशाधिक्यास्तुरीयमुत्कृष्टमित्यर्थः । नन्वेवं विभागः कृत इत्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजकमाह सत्येति ।
सत्यं प्राणादिरूपं चिदात्मा च । अनृतं पराग्रूपं पृथिव्यादि तयोः अन्तर्यामिनाद्येन यस्य पृथिवी
शरीरमित्यारभ्य यस्यात्मा शरीरमित्यन्तेनोक्तयोश्चिदचिच्छरीरयोर्लभयोगार्थं महात्मनः परब्रह्मणः द्वैत-
भावः । द्वैतं नानात्वमस्यास्तीति द्वैती तद्भावः तथा च तदर्थमयं विभागः इतिसर्वोपनिषदर्थ इत्यर्थः ।
एवं तदुपन्यस्तश्रुतीनामाभासत्त्वगुपपत्तिपूर्वकं प्रदर्शितमिति तद्दीकायाम् । अत इति पूर्वोक्तं
भाष्यमशुण्णम् । दुष्पु शब्दे अदादि परस्मैपदी सेद दूषितं भाष्यमित्यशब्दितमित्यर्थः ॥ १० ॥

इति तृतीयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥ ननु

'मुक्ता एव तु तिष्ठन्ति सत्यज्ञानमनन्तके ।

अमुक्तानां च प्रलयोऽयोग्ये जायते कथम्' ॥

सत्यज्ञानमित्यत्रामव्ययमित्याकाङ्क्षायामाहुः अन्यत्रेति । फलतः स्थानाज्ञानाद्यत्रकुत्रचिदभा-

किमिदं ब्रह्मवाक्यमाहोस्विदन्यवाक्यमिति । अस्य वाक्यस्योत्तरशेषत्वे जीवप्रकरणपठितत्वार्थं ब्रह्मवाक्यत्वं पूर्वशेषत्वे तु ब्रह्मवाक्यमिति प्रकरण-निर्णयः । मध्ये पाठादेवं संदेहः अर्थविचारे तु द्विवचननिर्देशात् पूर्वशेषत्वे

भाष्यप्रकाशः ।

न त्वन्तर्हृदयेऽपीत्याशङ्कावारणाय । किंच, ये पूर्वाधिकरणेषु धर्मा उक्तास्तेऽन्तर्वर्तिन उक्ताः । अन्त-
र्वर्ती च हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्यादिश्रुत्या, अहमित्यादिप्रत्यग्वित्या चान्तर्वर्ती जीव एव सिद्धः ।
ब्रह्म तु व्यापकत्वात् सार्वत्रिकमुदासीनं, न त्वन्तरेव विशेषतः सिद्धम् । तथा सति पूर्वाधिकरणेषु
यन्माहात्म्यमुक्तं तज्जीव एव भविष्यति, न ब्रह्मणीति जीवनिवारणेन तत्र तत्साधनाय चेदम-
धिकरणमुपोद्धातसंगत्या आरम्यत इत्याशयेन विषयवाक्यस्थलकथनपूर्वकं तद्वाक्यमुदाहरन्ति
तस्यैवाग्र इत्यादि । पुरःस्फूर्तिको वाक्यार्थस्तु, ऋतं सत्यं सुकृतस्य सम्यक्त्वमवगत्य
कृतस्य कर्मणः फलं पिबन्तो भुञ्जानौ । यद्यप्येको भुङ्क्ते, नेतरस्तथापि, छत्रिणो यान्तीतिवत्
समुदाये गौण्या पिबन्ताविति प्रयोगः । लोके अस्मिञ्छरीरे, गुहां हृदयाकाशं प्रविष्टौ । गुहा-
मिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । गुहाया विशेषणं, परमे परार्द्ध इति । बाह्यपुरुषस्यानापेक्षया परम
उत्कृष्टे । तत्र हेतुः परार्द्धत्वम् । परार्द्धं ब्रह्मणः स्यानम् । तत्र हि भक्तैर्ज्ञानिभिरुपासकैश्च ब्रह्मो-
पलभ्यत इति । तौ ज्ञायातपौ संसारित्वासंसारित्वाभ्यां धर्माभ्यां परस्परविलक्षणौ ब्रह्मविदो
वदन्ति कथयन्ति । न केवलं त एव कथयन्ति, किंतु पञ्चाग्नयस्त्रिणाचिकेताः श्रोतस्मार्ताग्नि-
मन्तस्त्रिकृतो नाचिकेतोऽग्निर्यश्चित्तादृशा गृहस्था अपि वदन्तीति । मुख्योऽर्थस्तत्रे भाष्य
एव वक्तव्यः । तत्रोक्तोऽर्थं संक्षयं तद्बीजं चाहुः किमिदमित्यादि । प्रकरणनिर्णय इति
प्रकरणेन कृतो निर्णयः । ननु वल्लीसमाप्त्या पूर्वप्रकरणसमाप्तेस्तदुत्तरप्रकरणगतत्वस्य स्फुटत्वात्
कथं संदेह इत्यत आहुः मध्य इत्यादि । तथाच,

रश्मिः ।

वैकुण्ठचेतद्वीपव्यापिवैकुण्ठ.....

तत्र वा । उपोद्धातेति प्रकृतः प्रलयस्तत्सिद्ध्यर्थं चिन्तां तद्वदयेपि भोगसाधनरूपां तामुपोद्धातं
विदुर्बुधाः । तथा संगत्या । तद्वाक्यम् विषयवाक्यम् । एक इति एको जीव इतरोन्तर्यीमी
'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्पनश्चन्नन्यो नमिचाकशीति' इति श्रुतेः । समुदायेति एकसार्यवाहि-
त्वविशिष्टे गौणी यया छत्रिणो यान्तीत्यत्र राज्ञश्छत्रित्वात् तथा पानापानकर्तृसमुदाये । पा पाने
इति धातोः कर्तृप्रत्ययान्तस्य गौण्येत्यर्थः । परार्धमिति परार्थमिति पाठे परार्धं ब्रह्मणः स्यानम-
र्हतीति परार्थं हृदयम् । त्रिरिति नचिकेतवाक्यानामध्ययनं तदर्धज्ञानमनुष्ठानं चेति त्रित्वं
बोध्यम् । इत्यर्थः शंकरभाष्यटीकायाम् । श्रोतस्मार्तैति पञ्चाग्नयः स्मार्ताः सम्यावसम्ययोः
स्मार्तत्वात् । त्रयोऽग्नयः श्रोताः गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनरूपाः त्रयोऽग्नय इति योगतत्त्वोप-
निषदः श्रुतेः । मुख्य इति असार्यस्य शांकरकृतत्वेन मायावादमतसंमतत्वाद्भाष्ये मुख्य
इत्यर्थः । उक्त इति पुरःस्फूर्तिकेयं । बीजमिति पूर्वशेषत्वमुत्तरशेषत्वं च । प्रकरणेति 'क इत्या
वेद यत्र सः' इत्यत्र प्रकरणशब्दार्थं उक्तः । नन्विति यस्य ब्रह्म चेति श्रुतिर्द्वितीयवल्लीसमाप्त्ये-
तदप्ये तृतीयवल्लीप्रारम्भे ऋतं पिबन्ताविति श्रुतिः द्वितीयवल्लीसमाप्त्या न जायते इत्याद्युक्तब्रह्म-

बद्धमुक्तजीवौ भविष्यतः । उत्तरशेषत्वे त्विन्द्रियमनसी । उभयथापि न ब्रह्मवाक्यम् । द्वयोर्भुक्त्यत्वेन प्रतिपादनात् । ब्रह्मवाक्येऽपि न प्रयोजनसिद्धिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

‘स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्व पुनः संहत्य जायते’ ॥

इति पूर्वतश्चे सिद्धत्वात् कयाचित् संगत्या पूर्वशेषत्वस्यापि शक्यवचनत्वाद्, आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादेः प्रागेव पाठाच्च संदेह इत्यर्थः । ननु तर्ह्येन निर्णयोऽस्त्वित्यत आहुः अर्थेत्यादि । बद्धमुक्तजीवविति हन्ता चेन्मन्यते हन्तुमित्यनेन बद्धस्य, मत्वा धीरो न शोचतीत्यनेन युक्तस्य च पूर्वत्रोक्तत्वात् तदनन्तरपठितस्य द्वित्वस्य तद्विषयत्वप्रत्यभिज्ञानाच्चावेव युक्तौ, न तु जीवपरमात्मानौ । अनश्नन्निति श्रुत्या परमात्मनो भोगाभावादिति । इन्द्रियमनसी इति यस्त्वविज्ञानवान् भवतीत्यादौ तयोरेवापि निरूपणात् । पिबन्ताविति पानकर्तृत्वव्यपदेशस्त्वेषां पचन्तीतिवत् करणे कर्तृत्वोपचाराद् बुद्धिजीवपक्षे बुद्धौ केवलायामिवोभयत्राश्रयपत्त्यते ।

रश्मिः ।

प्रकरणस्य समाप्तेः । तदुत्तरं प्रकरणं ऋतं पिबन्ताविति श्रुत्यन्तरम् । आत्मानं रथिनं विद्धीति जीवप्रकरणं तद्गतत्वस्येत्यर्थः । आत्मानमिति जीवप्रकरणबोधकादित्यर्थः । ब्रह्मप्रकरणबोधकाच्च जायते म्रियते वा विपश्चित् इत्यादिभ्य यस्य ब्रह्म चेत्यन्तात् पश्चादिति मध्ये पाठः । ततश्च संदेह इत्यर्थः । पूर्वत्रेति ऋतमित्यस्य पूर्वत्र द्वितीयवह्यामित्यर्थः । तद्विषयेति मुक्तबद्धजीवविषयत्वाधीतेन मीमांसकेन छायातपयोर्द्वित्वमिदं तन्मुक्तबद्धजीवनिष्ठमिति मनसि सनिधानात् प्रत्यभिज्ञानं तत्तेदं तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं तस्मात् । न च ताविसौ छायातपाविति प्रत्यभिज्ञानमस्त्विति शङ्क्यम् । गौरवात् । यस्त्विति ।

‘यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।

तस्तेन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः’ ॥ इति ।

‘यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।

तस्तेन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः’ ॥

इति अयुक्तमनइन्द्रियाणि । अया विषयसुखानुकूल्येन सुखस्य इयामत्वेन मन आदीनामप्यस्वच्छत्वात् युक्तमनइन्द्रियाणि । आतपः भजनानन्दानुकूल्येन ज्ञानानुकूल्येन वानन्दस्य इयामत्वेपि स्वेषां मन आदीनां स्वच्छत्वात् कर्तृत्वोपचारादिति । इदं नैयायिकमते । आख्यातस्य पाकं करोतीति पचति इत्यत्र करोतिना विवरणात् । यत्नार्थकत्वेनेषःस्तु तदमावात् । वैयाकरणास्तु पच्यर्थौ व्यापारौ नैकविधः फूत्कारत्वाद्यः संतापनत्वयत्नत्वादिभिस्तत्तद्रूपेण वाच्यः । देवदत्तोमिरेषां पचति पचन्तीत्यत्र तत्तत्प्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् । न च नानार्थत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तदानीन्यायेन बुद्धिविशेषादेव शक्यतावच्छेदकानामनुगमकस्य सत्त्वात् । आख्याते क्रियैकत्वव्यवस्थायान्च्छेदकबुद्धिविशेषमादायैव । उक्तं च वाक्यपदीये ।

‘गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिता भेदाः क्रियेति व्यपदिश्यते’ ॥ इति

‘प्रत्ययापारयोर्धातुताश्रये तु तिष्ठः स्मृतः’ इत्याख्यातार्थ आश्रय इत्याहुः । तथाच देवदत्तः

अथ मन्यते, उपनिषत्पाठादन्यत्रानिर्द्धारालीव ब्रह्म परत्वेऽपि तयोर-
भेदाद् ब्रह्मपरतैव वाक्यस्य युक्तेति । तथापि कस्य निर्णायकत्वं, प्रकरणस्यार्थस्य
इति । उभयोरपि संदिग्धत्वादयुक्तो विचार इति चेदुच्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

इभयथेति उत्तरशेषत्वे च । ननु, येयं प्रेते विचिकित्सेत्यनेन जीवस्य, अन्यत्र धर्मादन्यत्रा-
र्मादित्यनेन परमात्मनश्च पूर्वं पृष्टत्वात् पूर्वशेषत्वाङ्गीकारे जीवपरमात्मानौ सुखेन संमविष्यत
इति तावेवात्र ब्रह्मावित्येकदेशिकृतं समाधानं दूषयन्ति द्वयोरित्यादि । ब्रह्मवाक्यत्वाय हि
परमात्मनिरूपणमत्राङ्गीकार्यम् । तत्प्रयोजनं च मुख्यतया परमात्मनो मोक्षतृप्त्यतिपत्तिः । सा तु
द्वयोस्तुल्यतया मुख्यत्वेन प्रतिपादनाद् दुर्घटेत्यर्थं तस्य ब्रह्मवाक्यत्वमित्यर्थः । ननुपनिषदो
रहस्यविधास्तासु यदुच्यते, तन्निर्द्धारितमेवोच्यते । अत उभयोर्ऋतपाहृत्वमन्यत्रानिर्णायितमत्र
नेर्धारयितुं प्रवृत्तं वाक्यमिन्द्रियमनसोर्ग्रहण उपचारदोषेण दुष्यतीति तदभावायास्य जीवब्रह्मपर-
त्वाङ्गीकारेऽपि तयोरवस्थाभेदेनैव भिन्नतया वस्तुत एकेयाद् वाक्यस्योभयपरत्वेऽपि ब्रह्मवाक्यत्व-
मक्षतमित्येकदेशिकृतं समर्थनं दूषणार्थमनुवदन्ति अथेत्यादि । तद् दूषयन्ति तथापीत्यादि ।
संदिग्धत्वादिति । अर्थस्य संदिग्धत्वं जीवद्वयनिरूपणकोट्यनिरासाद् बोध्यम् । तथाच तद-
ङ्गीकारे विचारवैयर्थ्यमित्यर्थः । एकमेकदेशिमतद्वर्णेन विचारमाक्षिप्य तत् समर्थयन्ति उच्यत
इत्यादि । शास्त्रं व्यासप्रणीतं श्रौतवाक्यस्यसंदेहवारकम् । अतस्तत्र पूर्वं संदेहाकारस्य निर्णयः

रश्मिः ।

एषोमिः पचतीत्यत्र फूत्काररूपव्यापारवदेधांसि पचतीत्यत्राधःसंतापनरूपव्यापारमाश्रित्यैधःसु मुख्यमेव
कर्तृत्वमिति ध्येयम् । तदादिन्यायस्तु तदादिपदस्य कचिद्वृत्तादित्वं शक्यतावच्छेदकं कचित्पदा-
दित्वं कचित्कुल्यत्वं कचित्कुलत्वमिति । बुद्धीति बुद्ध्या पदार्थान् जानातीत्यत्र करणत्वेन बुद्धे-
स्तस्यां केवलायां कर्तृत्वोपचारः । एकदेशीति शंकराचार्यकृतम् । एकदेशित्वं तु ब्रह्मवादैकदे-
शालम्बनात् तथाहि पुच्छसाक्षरब्रह्मणो हि पराकाष्ठापन्नवस्तुत्वं भूयसां श्रुतिभागानां सगुणपर-
त्वोपगमेनालम्बन्ते तथा निवन्धोक्तषड्विधवैदिकसृष्टिषु मायिकसृष्टेर्ग्रहणमिति अन्यदेवमुज्ज्वलम् । यद्वा
जैमिनिवादरिकाशकृतलौहलोमिप्रभृतय एकदेशिनः सूत्रोक्तत्वात् । ब्रह्मवाक्यत्वमिति एतेन
ब्रह्मवाक्य इति भाष्ये ब्रह्मवाक्यपदं भावप्रधानं ब्रह्मवाक्यत्व इति भाष्यार्थः । तदङ्गीकार इति
एकदेश्युक्ताङ्गीकारे । आक्षिप्य निर्मेत्स्य । तदित्यव्ययम् विचारमित्यर्थः । श्रौतेति श्रुतिस्तत्रै
एका कोटिरिति निवन्धटीका ।

‘वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि ।

समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ॥

उत्तरोत्तरसंदेहवारकं परिकीर्तितम्’ ।

यद्यपि तथापि सूत्रेषु अप्यविरुद्धम् । शिक्षाछन्दसोर्वेदस्वरूपे उपकुर्वतोर्तोरप्यनुष्ठान उपका-
राङ्गीकारात् । ननु कारिकायां शास्त्रं वा श्रीकृष्णवाक्यमस्त्विति चेन्न । अधिकरणषट्कसंशयस्य
उत्तरोत्तरसंदेहवारकं परिकीर्तितमिति निवन्धेऽविवक्षणात् । तत्रेति श्रौतवाक्ये । समेति कास्मि-
कोकनिर्णयपदवाच्यसिद्धान्तानिर्णयविषयीभूतसिद्धान्तः । अनर्थकम् न अर्थो निवृत्तिरिस्मात् तादृक्

संदेहवारकं शास्त्रं पदशक्त्या तु निर्णयः ।

जीवादुत्कर्षशब्देन द्वयोर्वाक्येऽपि न क्षतिः ॥

गुहातपशब्दाभ्यामित्यर्थः । ऋतं पिवन्तावित्यत्रैवं संशयः । किं जीवद्वयं निरूपयति, आहोस्विजीवब्रह्मणी वेति । तत्र ब्रह्मप्रकरणस्य सामान्यत्वाद्,

भाष्यप्रकाशः ।

कार्यः । अन्यथा तु समाधानमनर्थकमेव स्यात् । नचोक्तयोरुभयोरपि संदिग्धत्वात् केन स निर्णय इति शङ्क्यम् । पदशक्त्या तु निर्णयः । संदेहाकारस्य । कस्य पदस्य शक्त्येति चेत् । जीवादुत्कर्षशब्देन । जीवं प्राप्य उत्कर्षबोधको यः शब्दत्वेन । वाक्ये द्वयोः पक्षयोर्न क्षतिः । तथाच तादृशपदस्य शक्त्या जीवद्वयपक्षो जीवपरमात्मपक्षेति द्वावपि संग्रहीतुं शक्येते इत्यर्थः । जीवादुत्कर्षशब्दः को वेल्यपेक्षायां व्याकुर्वन्ति गुहेत्यादि । इदं पूर्वोत्तरपक्षयोर्विवरण एव स्फुटी-
भविष्यति । ननु, यः सेतुरीजानानामिति मन्त्रस्यापि प्रकरणद्वयमध्ये पाठोऽस्तीति तं कुतो न विचार्यते इत्यत आहुः ऋतमित्यादि । तथाच तत्राक्षरं ब्रह्म स्फुटमेव श्रूयते इति संदेहा-
भावात् स न विचार्यते, किंत्वत्रैवैवं संशयादयमेव विचार्यत इत्यर्थः । एवं संशयं साधयित्वा पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि । अयमर्थः । यद्यस्मिन् मन्त्रे ब्रह्मैव प्रतिपाद्यं भवेत् तदा पूर्ववह्यामि-
रुद्धिमः ।

स्यात् । पूर्वपक्षोक्त्यानाद्वारा संदेहान्तरस्य समाधानान्तरप्रवृत्तिजनकत्वात् । उक्त्योरिति अर्थ-
प्रकरणयोः । स इति निर्णयविषयीभूतसिद्धान्तः । पदेति पदानां गुहात्मपदानाम् । शक्त्या
अभिधावृत्त्या तात्पर्यवृत्त्या च सिद्धान्तस्य निर्णय इति । कारिकायोरपि कस्य निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाहुः
संदेहाकारस्येति । संदेहस्याकारो यस्यै सिद्धान्ताय स तयोक्तः सिद्धान्तस्तत्सेत्यर्थः । कस्येति
जीवनिरूपणं सूत्रे कृतः ब्रह्मविचारस्य प्रतिज्ञानात् यदि स्वस्माद्ब्रह्मोत्कर्षार्थं तर्हि कस्य पदस्य शक्त्या
जीवनिरूपणमिति प्रश्नः । जीवं प्राप्येति जीवादित्यत्र त्यक्त्वा पञ्चमी व्याकृता । तथाच जीवाद्
ब्रह्मोत्कर्षशब्देनातपशब्देन कृत्वा अयापदशक्त्या वाक्ये श्रुतिवाक्ये जीवनिरूपणं सूत्रे त्वात्मा चात्मा
चात्मानाविलेकस्यात्मपदस्य शक्त्या जीवनिरूपणम् । अतः पक्षयोः जीवद्वयजीवपरमात्मद्वयरूप-
योरैकतरयोर्द्वयोर्जीवपरमात्मनोर्न क्षतिः ब्रह्मनिरूपणीयेषु जीवनिरूपणस्य नासंगतिरित्यर्थः । तथा-
श्चेति । तादृशपदमात्मच्छायापदम् । तस्य शक्त्या जीवद्वयपक्षपरमात्मपक्षश्चेत्येतयोः एकतरौ द्वौ जीव-
परमात्मानौ अप्येवकार्यः । तावेव संग्रहीतुं शक्येते इत्यर्थः । जीवादिति अयात्मपदे जीवशब्दो
जीवादुत्कर्षशब्दः को वेल्यपेक्षायामित्यर्थः । गुहेत्यादीति गुहाशब्द उत्कर्षबोधक एव । जीवारिष्ठ-
द्राणि च ब्रह्म तु गुहां प्रविष्ट इत्युत्कर्षः । स्पष्टमातपशब्दस्योत्कर्षबोधकत्वम् । गुहाशब्देनातपशब्देन
चेति भाष्यार्थः । कारिकायामुत्कर्षशब्देनेत्येकवचनात् । संशयनिरूपणं तु बह्विधं भविष्यति । अतः
संदेहपरत्वेन न प्रकाशो व्याख्यातः सिद्धान्तपरत्वेन तु व्याख्यातः । संदेहाकारसेत्यत्र संदेहसेत्येव
वदेयुः । सिद्धान्तपक्षे तु ब्रह्माकारपदं सार्थकम् । न च सिद्धान्तसेति संदेहाकारसेत्यत्र वदेयुर्यदि
सिद्धान्तपक्षोभिप्रेयादिति शङ्क्यम् । कारिकायां संदेहवारकमित्यनेन संदेहपुरस्कारेण सिद्धान्तोक्तः ।
एतेन सिद्धान्तपदाश्रवणात्कारिकायां संदेहपदश्रवणात् संदेहपरत्वेन व्याख्यानं युक्तमिति प्रत्युक्तम् ।
एव स्फुटीति । अस्योपादानसाम्यत्वात् एवकारः । अन्यत्र नेत्यन्ययोगव्यवच्छेदकः । तथा चैव
कारिकार्थः । ननु जीवपरमात्मनिरूपणेऽर्थप्रकरणयोः संदिग्धत्वेन विचारकरणाभाव इति चेत्त-
त्राहुः संदेहवारकं शास्त्रमिति । सूत्रजातं संदेहस्य श्रुतिष्वधिकरणान्तर्गतस्य वारकं पूर्वपक्षोप-

यस्तु विज्ञानवान् भवतीत्यग्रे विद्वदविद्वतोर्वक्तव्यत्वात् तदर्थमुभयोः प्रथमं निर्देश उचितः । मन्त्रेऽपि, ऋतं स्वर्गापवर्गलक्षणं सुखम् । मार्गद्वयस्यापि विहितत्वात् सुकृतलोकत्वम् । गुहा तत्त्वविचारो हृदयं वा । जालपेक्षया त्वेकवचनम् । परमपरार्ध्यं सत्यलोकः । तत्रोभयोर्भोगात् । अविद्याया पिहित-प्रकाशत्वादविदुषः छायात्वम् । ब्रह्मज्ञानेनातिप्रकाशत्वादातपत्वं विदुषः । अत एव विदुषः स्वरूपं ब्रह्मविदो वदन्ति । पञ्चाग्नयस्त्रिणाचिकेताश्चेतरम् । इन्द्रिय-मनसोस्तवचेतनत्वात् वाक्यार्थसंगतिः । वाक्यार्थयोगे हि विशेषनिर्णयः । तस्माद् बद्धमुक्तजीवपरतयोपपन्नत्वात् तत्प्रकरणपाठात् ब्रह्मवाक्यमिति । एवं प्राप्ते, उच्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाचाप्युपासत्वेन प्राप्यत्वेन च ब्रह्मोच्यत इति प्रकरणस्य तौल्यादेकवचनमेवात्र वदेत् । वदति द्विवचनमतोऽत्र, न ब्रह्माभिप्रेतं, किंतु बद्धमुक्तजीवावेवाभिप्रेतौ । अतः प्रथममुभयोर्निर्देशः । नचैवं मन्त्रवर्णसंगतिः । मन्त्रेऽपि ऋतपदेनोक्तरीतिकं द्विविधं सुखमुच्यते । प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य मार्गद्वयस्यापि विहितत्वात् सुकृतत्वेन तज्जन्यस्य शरीरस्य लोकत्वम् । तत्र गुहा तत्तदुपयोगी तत्त्वविचारो गुह्यं गुहा । यदि गौणी नाद्रियते, तदा हृदयाकाशः । नच विचारादेर्भिन्नत्वाद् द्विवचनं

रश्मिः ।

शमद्वारा निरासकम् । न सूत्रजाते सिद्धान्तोपपादके शास्त्रे संदेहवारके पदानां गुहाप्रविष्टात्मपदानां शक्त्याभिधया वृत्त्या तात्पर्यवृत्त्या च तु सिद्धान्तस्य निर्णयो भवतीत्यर्थः । ननु भवतु निर्णयः परंतु ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञातेति जीवनिरूपणार्थमात्मानाविति द्विवचनस्य किं प्रयोजनमिति चेत्तत्राहुः जीवादिति । जीवाद्ब्रह्मण उत्कर्षस्य बोधकः शब्दस्तेन प्रयोजनेन हेतुना वाक्ये सुत्रालके विषयवाक्ये वा द्वयोर्जीवब्रह्मणोरपि न क्षतिर्नासंगतिरूपो दोष इत्यर्थः । जीवनिरूपणमपि संगतमिति भावः । यः सेतुरिति अयं मन्त्रः ऋतं पिबन्तावित्यस्याग्रे पठितः । मन्त्रस्तु 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् । अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि' इति । श्रुत्यर्थस्तु सेतुः सेतुरिव सेतुः ईजानानां नाचिकेतं वयं शकेमहि यजमानानां कर्मिणां नाचिकेतोऽस्मिन् वयं शकेमहि शक्नुवन्तः ज्ञातुं चेत्तुं च । तौल्यादिति तेन भाष्ये समासत्वादित्यत्र सामान्यातौल्यादेति पाठः । एकवचनमिति पूर्व-पञ्चत्वाभ्यामाप्रतिविम्बितं चैतन्यमीश्वरोऽविद्यायां प्रतिविम्बितं चैतन्यं जीव इत्यादिप्रकारेण जीवब्रह्मवादादेकवचनम् । मन्त्रेऽपीति भाष्यमवतारयन्ति स्म न चैवमिति । विद्वदविद्वतोर्भिन्नफल-कत्वादेककर्तृपानकर्तृत्वासंगतिः । सुखमिति शक्यतावच्छेदकं सुखत्वमत्र गृह्यते न तु विषयसुखत्वं नापि मोक्षसुखत्वमिति न तैर्मिलेकवचनविरोधः इत्यर्थः । मार्गैति भाष्यं विवरामासुः प्रवृत्तीति । 'ज्योतिष्टोमिनं स्वर्गकामो यजेत' 'ऋते ज्ञानात् मुक्तिः' इति तमेवैकं जानीयात्मानमिति वा । सुकृतेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म सुकृतेति । सुष्ठु कृतस्य कर्मणो देहजनकत्वात् सुकृतत्वेन रूपेण वर्तमान-कर्मणा जन्यस्य शरीरस्य लोकत्वं प्रकाशकत्वं लोकं दर्शने भ्वादिरात्मनेपदी सेद । ननु ज्ञान-मार्गफलं नोक्तमिति चेन्न ज्ञानानन्तरमावरणमङ्गादहतपाने शरीरमावाहत् पिबन्तौ इत्यनेनैव शब्दाप-शेषकमनात् । शुद्धेति भाष्यं विवरामासुः तत्र शुद्धेति । तत्र जीवन्मुक्तेऽपि ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् । गुहा हृदयाकाशस्तत्र सकृदे-
कस्मिन् प्रविष्टौ जीवपरमात्मानावेव । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्युभयोः

भाष्यप्रकाशः ।

शङ्क्यम् । जात्यपेक्षैकवचनस्यापि युक्तत्वात् । परमः परश्वतुर्मुखो यत्र भीयते तादृशं परार्थवृत्तम्
सत्यलोक एव । तत्रोभयोः । शतजन्मीनस्वकर्मशुद्धस्य कर्मिणो वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थस्य
सत्त्यासिनश्च भोगादिति । विद्वद्विद्वत्तोरिति विच्छब्दान्मतुप् । योग इति संबन्धे । शेषं स्फुटम् ।
एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा समाधानं व्याकुर्वते गुह्यामित्यादि । एकस्मिन्निति एकदेत्यर्थः । अत्र हेतुहि-
शब्देन सूच्यते । तं विवृण्वन्ति अनेनेत्यादि । अनेन जीवेन सहात्मनेत्यर्थः । तत्र सहाये

रश्मिः ।

‘आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युत्क्रमे ।

कुवन्त्यद्देतुकीं भक्तिमित्यंभृतगुणो हरिः’ ॥

इत्यत्र भक्तिपदेन स्मरणस्याप्युक्तेः । ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’
इत्यत्र मननोक्तेश्च युक्तिमिरुचिन्तनस्य मननपदार्थत्वात् । हृदयाकाशौ चेति पाठः । जीवमुक्तस्य
लोकस्य च । जातीति भाष्यं विवराचक्रुः न चेति । गुहे इति द्विवचनम् । एकैति गुह्यामित्येक-
वचनम् । परममिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म परम इति । तत्रोभयोरिति भाष्यं विवराचक्रुः
तत्रोभयोरिति ‘शतजन्मभिः पुमान्’ इत्यादिवाक्यानि ।

‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः

सत्त्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले

परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे’ ॥

इति श्रुतिश्च । एवं पूर्वार्धे व्याख्याय तत्र किंचिदाहुः चिद्वदिति मतुबिति । वसुधायै तु
विद्वद्विदुषोर्विद्वोऽविदुषोरिति प्रयोगौ स्याताम् । विच्छब्दान्मतुपि तु विद्वान्श्च विद्वान्श्च विद्वान्सौ तयो-
र्विद्वतोः क्षय इति सूत्रेण मतुपो मय्य वः संप्रसारणं तु वसोर्न मतुपो वयः । ‘वसोः संप्रसारणम्’ इति
सूत्रात् । भाष्ये । न वाक्यार्थेति । अन्तःप्रवेशनानुक्रमेण व्यापारो वाक्यार्थो न मुख्यक्रियात्वा-
भावात् । वदन्तीति वद व्यक्तायां वाचि व्यक्तवागनुक्रमेण व्यापारो वाक्यार्थः । कर्तृकर्मान्वयविशिष्टः ।
तथाचेन्द्रियमनसोर्गौणक्रियाऽयोगे तद्द्वारा मुख्यक्रियाऽयोगः सेयमसंगतिः । यथा सैन्धवनामपेक्ष
भोजनकाले आननक्रियायामाश्रययोग इति विशेषेण लवणस्य निर्णयः । प्रकरणेति द्वितीयवक्ष्या-
समास्या ब्रह्मप्रकरणेतरजीवप्रकरणपाठादित्यर्थः । प्रकृते । एकस्मिन्निति न गुहाविशेषणम् । गुहाया-
स्त्रीत्वात् । किं तु कालविशेषणमित्याशयेन व्याचक्रुः एकदेति । हृदयाकाशविशेषणत्वे तु न दोषः ।
तथाच भाष्यं न श्लोकस्मिन् हृदयाकाशे इति । आत्मनेति ‘प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ इति
वार्तिकेन तृतीया । आत्माभिन्नास्मत्पदार्थानुप्रविश्येमास्तिस्रो देवता इत्यर्थः । सेयं देवतैस्तु हन्ताह-
मिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति आन्दोख्ये सैवात्र संदिश्येति
यथाह तद्वीकायां देवता अत्यलक्षणाः सूर्यगिम्बवदनुप्रविश्यात्मना संख्य्य तदेहाभिमानीभूत्वा

प्रवेशाश्रयणात् । न ह्येकस्मिन् हृदयाकाशे जीवद्वयं प्रवेष्टुमर्हति । अर्थस्त्वेवं संभवति पूर्वाधिकरणे यथाभिलषितभोगो भगवति साधितः । प्रकारान्तरेणापि,

भाष्यप्रकाशः ।

तृतीया चेत् स्यात् तदोक्तं संभवेत् । सैवात्र संदिग्धेति वाच्यम् । 'गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्' 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' इत्यादौ श्रावितस्य निहितत्वादेः स्वरूपेण प्रवेशं विनानुपपत्त्या तत्र तथा निश्चयात् । यद्यपि तत्र परमात्मनः सिद्धवन्निर्देशस्तथापि, तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, तदनु प्रविश्य सच्च त्वच्चाभवदिति श्रुत्यन्तरात् प्रवेशहेतुक एवेत्यर्थः । नन्वत्र जीवपदात् तयोरेव सोऽस्त्वित्यत आहुः न हीत्यादि । हृदयाकाशे हि जीवस्य प्रवेशो नामादिव्याकरणार्थः । व्याकरणं चैकैव संभवति । अत एवैकवचनम् । अन्यथा जीवाभ्यामित्यादि वदेत् । पुराणेष्वपि,

'चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा ।

विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत्' ॥

इत्यादौ देहोत्थापनायाप्येक एवोक्तः । अतो व्यष्टिदेहेऽप्येक एव मन्तव्यः । अन्यथा करणाधिपौ द्वौ स्याताम् । ततश्च सुकृतदुष्कृतभोगोऽपि श्रुत्यादौ द्वयोरुच्येत । व्यवस्था च भज्येत । अतो जीवद्वयमेकत्र प्रवेष्टुं नार्हतीति कार्यबलात् सहाय्येऽपि सती तृतीया जीवस्य ब्रह्मसाक्षमेव गमयतीत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तत्र तथापि प्रकृतमन्त्रार्थः कथं संगच्छत इत्यत आहुः अर्थ इत्यादि । यथेति भिन्नं पदं नित्यसंबन्धात् तथापदमभ्याहरति । तेनास्मिन्नधिकरणे जीवेन

रश्मिः ।

नामरूपे नाम्ना रूपेण च सूक्ष्मं पिण्डं व्याकरवाणीति । अत्रास्तत्पदार्थः सूर्यो विम्बं यथातत्पुरुषेणानुप्रविश्य तापयति एवं जीवेनात्मना देवताः प्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्यतः स्वयं सूर्यविम्बवद्-प्रविष्ट इति प्रविश्येत्यत्रानन्वितो जीवेनेत्यत्र स्वस्य जीवसाहित्यं प्रवेशे विषटयन् सहाय्यं तृतीयां विषटयति । ननु तर्हि न सदिग्धेति चेन्न गुहां प्रविष्टाविति श्रुतावेव सहप्रवेशज्ञापनादिति । श्रुत्योर्विरोधे विकल्पः प्राप्तस्त्वमसहमाना विकल्पापादकश्रुत्यां सहाय्यं तृतीयां साधयामासुः गुहाहितमिति ।

'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' ॥

इति मन्त्रः । अस्यार्थः गुहायां हृदयाकाशे आहितं स्थितम् । गह्वरे अनेकानर्थसंकुले देहे स्थितं पुराणमनादिपुरुषम् । अध्यात्मयोगः ब्रह्मणि चित्तसमाधानं नेन प्राप्तं यदधिगमो ज्ञानं ज्ञानाभिन्नमक्तिर्वा तेन तथा वा विदित्वेत्यर्थः । व्योमन्निति सप्तम्या लुक् । निहितेति आदिना मत्वेत्युक्तम् । मननं हर्षशोकत्यागश्च । अत्रेति । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यत्र । तथेति सहाय्यं तृतीयात्वेन तृतीयानिश्चयात् । तत्रेति गुहां प्रविष्टावित्यत्र गत्यर्थोक्तमर्थः कर्तरि क्तो भूते लुब्धे विगृह्य प्राविशिक्षतामिति प्रविष्टाविति सिद्धवन्निर्देशः कर्तव्यः । तत्सृष्ट्वेति इदं सर्वं सृष्ट्वा सच्च त्वचेति सद्ब्रह्मास्माकं त्यतत्सृष्टं नास्ति तत्सृष्ट्वेत्यादिश्रुतेरर्थः शंकरभाष्ये । तयोरिति प्रतिविम्बभूतजीवयोः । नामादीति आदिपदेन रूपमनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेरित्यर्थः । पुराणेऽपि एकपुराणोदाहरणेन गतार्थत्वाच्च पुराणान्तराण्युच्यन्ते । इत्यादावित्यादिपदेन पुराणान्तरवाक्यानि । करणेति करणानि इन्द्रियाणि यथोक्तं श्रीभागवते तृतीयास्कन्धे ।

ऋतं सत्यं परं ब्रह्मेति ऋतसत्ययोर्ब्रह्मत्वप्रतिपादनात् स्वरूपाऽमृतपातारी। सुकृत-
मपि ब्रह्मैव । 'तस्मात् तत्सुकृतमुच्यते' इति श्रुतेः । स एव लोकः । उपचारात् षष्ठी ।

अक्षरं वा परमपराध्योपरि तत्रत्यानां परिदृश्यमानत्वाच्छाया प्रतिसा-
रूप्यं सायुज्यं गतस्य जीवस्यापि तथात्वात् ततोऽपि विशिष्टं ब्रह्म प्रकटा-

भाष्यप्रकाशः ।

सहापि विवक्षितरीतिकं भोगं साधयतीत्यर्थः । तमेव प्रकारं स्फुटीकुर्वन्ति ऋतमित्यादि ।
उपचारादिति राहोः शिर इतिवदभेदेऽपि भेदोपचारात् । उपचारमरोचयन्तो लोकपदसार्थान्तर-
माहुः अक्षरमित्यादि । तथाच, परमे परार्धे इति या सप्तमी सा वृक्षाग्रे स्थेन इतिवदौपरिधिक-
सामीप्ये । तेनोपचाराभावादक्षमेव लोक इत्यर्थः । छायातपो विवृण्वन्ति तत्रत्येत्यादि । तत्रत्या-
नामक्षरात्मकभगवद्भोक्तव्यानां जीवब्रह्मणोः परिदृश्यमानत्वादप्येषां चापरिदृश्यमानत्वात्
रक्षिः ।

'निर्भिन्ने त्वक्षिणी त्वष्टा लोकपालोऽविशद्विभोः ।

चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत्' ॥

अत्र त्वष्टा सूर्यः । चक्षुषोरेषिप एकः । न च 'निर्भिन्ने अश्विनौ नासे विष्णोराविशतां पदम्'
इत्यत्र अश्विनाविति द्विवचनेन करणभूतनासाधिपौ द्वावुक्तौ इति चेन्न साहित्यात् यथा पुनर्वसु
'स्ववैधावश्विनौसुतौ नासत्यावश्विनौ दत्तावाश्विनयौ च तावुभौ' इति स्वर्गवर्गे तावुमाविति द्वित्व-
शिष्टत्वादेकवचनाभाव इति स्वामी । अयं प्रायोवादः 'देव्यां तस्यामजायेतां नासलौ दत्त एव च'
इति मार्कण्डेयात् नासत्याविति दत्ताविति चैकवाचकयोरुभयोः प्रयोगो गौण इति ज्योत्स्नासुबाषाम् ।
श्रुत्यादाविति 'अन्यः पिप्पलं खाद्वति' इति श्रुतौ । आदिना

'यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् ।

परोपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते' ॥

इति समाधिभाषायाम् । द्वयोरिति प्रतिविम्बितजीवयोः । न्यचस्येति द्वा सुपर्णां सयुजा
सखायेति श्रुत्या द्वयोः प्रवेशे द्वयोर्भोगापत्त्या तयोरन्यः पिप्पलं खाद्वति अनश्वन्नन्यो अमिवाकशौ-
तीति भोगाभोगव्यवस्था च मन्येतेत्यर्थः । कार्येति सुकृतदुष्कृतभोगबलात् जीवस्येति निरूपितं
षष्ठ्यर्थः । ब्रह्मेति ब्रह्मणि साध्यम् । सुप्सुपेति समासः । उपचारमसहमानानां शुष्माकं न कर्मणा
वर्धते नो कनीयात् इति श्रुतेर्ब्रह्मणि कथं सुकृतजन्यो भोगः इत्याशङ्कते ननु भवन्तिविति । नित्येति
यत्सदोर्नित्यसंबन्धात् । ऋतमित्यादीति श्रुत्यर्थस्तु स्पष्टः । श्रुतिकथनेन ऋतं जलनामसु पठितमपि
अत्र न विवक्षितमिति सूचितम् । राहोरिति । राहमित्र शिरः इति बोधः । अरोचयन्त इति
वैकुण्ठश्रीगोकुलेतरत्र जीवभोगो जीवरूपेण अवताररूपेण चेन्द्ररूपेण वा सुकृतलोके न तु सुकृतैर्वि-
रतोऽरोचयन्त इत्यर्थः । तत्रत्यानामिति 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति सूत्रेण कर्तरि षष्ठी । जीवेति
कर्मणि षष्ठी । परीति सुक्तोपसृप्यपदेशादिति वैयाससूत्रात् । एवमिति भाष्ये छाया तेजोऽभावः
कोशे परं तु छायापुरुषस्य ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धत्वात् प्रतिनिधिसारूप्यं यस्य छाया तस्य प्रतिनिधि-
सारूप्यम् । युनक्तीति युक् सहयुक् सयुक् सयुजो भावः सायुज्यं तत्प्राप्तस्य गोप्यादेः

'केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः ।

येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धामामीशुरजसा' ॥

नन्दत्वादातपः परोक्षवादः । काण्डत्रयेऽपि तद्वाद इति त्रयाणां ग्रहणम् ।
अतो युक्त एवायमिति हिशब्दार्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तान् प्रलेवं कथनं परोक्षवादः । प्रतिसारूप्यमिति प्रतिकूलं सारूप्यम् । विरुद्धं प्रतिविवेकत् सारू-
प्यमित्यर्थः । त्रयाणामिति ज्ञान्युपासककर्मिणाम् । तथाचायं मन्त्रार्थः । परो मीयते यत्र, परस्य
वा मा लक्ष्मीर्यत्र तादृशे परार्थोऽभिधलोकोपरितने अक्षरात्मके लोके, गुहां सत्यब्रह्मपुरस्य
दहृणुण्डरीकं वेदम प्रविष्टौ सुकृतस्य ब्रह्मणः ऋतं स्वरूपाऽमृतं पिबन्तावनुभवन्तौ जीवपर-
मात्मानौ ब्रह्मविदो ज्ञानिनः पञ्चाशय उपासकास्त्रिणाचिकेताः कर्मिणश्च छायातपौ पूर्वोक्तरीत्या-
तिस्वरूपत्वेऽपि विलक्षणौ । भगवतः परोक्षप्रियत्वात् तत्त्वोपाधं परोक्षवादेन वदन्तीति । तेन
जीवब्रह्मपक्षाङ्गीकारेऽपि, न मन्त्रार्थासंगतिरित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि । यत् एवं
मन्त्रार्थोऽतोऽयं गुहाप्रविष्टात्मत्वरूपो हेतुर्ऋतपात्रोर्जीवपरमात्मत्वसाधने युक्त इति हिशब्दार्थः ।

रश्मिः ।

इलेकादशद्वादशाध्यायोक्तस्य जीवस्य मुक्तस्य जीवन्मुक्तस्येतरस्य चापि पुष्टभक्तस्य सायुज्यं
गतस्यापि तयात्वात् छायात्वरूपत्वात् । ननु सायुज्ये कस्य छायेति चेन्न जीवत्वस्यौपाधिकत्वा-
भावात् सायुज्येऽपि जीवत्वात् महत्त्वप्राकट्येनाणोरणीयसो महतो महीयस ऐक्यात् । ननु
सायुज्ये तिरोहितानामप्यानन्दैश्वर्यादीनामाविर्भावात् तेजोरूपत्वं न तु छायात्वरूपत्वमिति चेन्न जीव-
त्वस्यौपाधिकत्वाभावात् किं च 'छिद्रा व्योम्नीव चेतनाः' इति सिद्धान्तमुक्तावत्यादिछिद्रभूतेष्वा-
नन्दस्य इयामस्याविर्भूतत्वेन तेजोभावरूपेण छायात्वमपि । आतपत्वं समर्थयामासुः ततोऽपीति ।
विशिष्टं शिष्टं विशेषणे रुषादिः परस्मैपदी अनिद विशेषणं सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणेति
सद्धार्येऽप्रधाने तृतीयाऽतः उत्कृष्टं वा । शिष हिंसायां भ्वादिः परस्मैपदी धातुस्तु सेदृत्वात् गृहीतः । ननु
प्रकटनन्दत्वाच्छादयामस्तु तद् भास्वरशुक्रातपरूपमिति चेन्न इयामभास्वरशुक्रयोर्भास्वरशुक्रस्य मुख्य-
त्वाच्छादयामस्यातपत्वमपीति । सूर्यनारायणे प्रसिद्धम् । अत एवं कथनं परोक्षवाद इत्यर्थः । अन्येषा-
मक्ष्णः परत्वात्परोक्षं तस्य वादः परोक्षवादः इत्यर्थः । ज्ञानीति ब्रह्मविदो वदन्ति इति ज्ञानिनो ज्ञान-
काण्डे पञ्चाशय इति स्मार्ता उपासका उपासनाकाण्डे पञ्चरात्रे त्रिणाचिकेता इति कर्मिणः कर्मकाण्डे ।
भक्तास्तु 'अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' इति सूत्रात् परिपश्यन्ति इति तेषामपरोक्षवाद इति ते
न संगृहीताः । ज्ञानिनो वा माहात्म्यजीवब्रह्मैक्यज्ञानिनो अपेक्ष्यन्ते येषां भक्तिकारणवन्तः । सत्येति
ब्रह्मपुराणमन्यत्रासत्यत्वाद्विशेषणम् । सत्येति । दहरेति अत्यन्तानुग्रहभाजामिदं 'आन्तरं तु परं फलम्'
इति सुचोदिन्याः । पूर्वोक्तरीत्या माध्योक्तरीत्या । अतिसरूपत्वमत्यन्तसरूपत्वम् । परोक्षेति
'परोक्षप्रिया इव हि देवा' इति श्रुतेः । अतोऽयमिति अयं सिद्धान्त इत्यर्थस्य स्पष्टत्वेनाविवरणाहत्वं
ज्ञात्वानुमानपक्षं 'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्' इत्यधिकरणभाष्यासमतमप्यन्येषां रोचनार्थमाहुः
गुहां प्रविष्टेति । तथा च त्रयोदशाध्याये गीता ब्रह्मसूत्रपदैश्वर्यं हेतुमद्भिरिति अयं परोक्षवाद इति
नाथोऽसौनत्वात् । हेतुः ऋतेति हेतुरित्यत्र विरतिरतः सहितामावात्र हेतुर्ऋतपात्रोरिति त्रयोऽप्यो नापि
हेतुः ऋतपात्रोरिति । ऋतशब्दस्यात्वादित्वदृशादित्वयोरन्यत्र दर्शनात् । ऋतपात्रारौ जीवपरमात्मानौ
गुहाप्रविष्टात्मत्वात् । युजैवं तज्जैवं घटवत् । हि शब्दोवधारणे भाष्य उक्तं सिद्धान्तरूपं गुहा-

नन्वप्रकृतत्वात् कथमेवमिति तत्राह तद्दर्शनात् । तयोर्दर्शनं तद्दर्शनं तस्मात् जीवब्रह्मणोः प्रतिपादनीयत्वात् । येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके, नायमस्तीति चैके, एतद्वियामनुशिष्टस्त्वयाहमिति जीवः पृष्टः । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्, अन्यत्र भूताच भव्याच यत्तत् पश्यति तद्वद' इति ब्रह्मापि पृष्टम् । तत्र ब्रह्म निरूप्य जीवं निरूपयन्मयोस्तुल्यत्वेन महाभोगं निरूपयन् फलार्थं मध्ये स्वरूपं कीर्तयति । अतो ब्रह्मवाक्यमेवैतदिति सिद्धम् ॥ ११ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तथाच गुहाप्रविष्टात्मरूपस्य हेतोरस्पष्टत्वेऽपि ब्रह्मलिङ्गत्वं युक्तमित्यर्थः । प्रकरणस्य हेतुलिङ्गतासाधकत्वात् तन्निश्चयनाय स्रष्टव्यमवतारयन्ति नन्वित्यादि । व्याकुर्वते तयोरित्यादि । पूर्वप्रकरणे ब्रह्म निरूप्यत्र प्रकरणे जीवं निरूपयन्मयोस्तौल्यं विना महाभोगासंभवात् तेन तं निरूपयन् महाभोगरूपफलार्थं मध्येऽनेन मन्त्रेण तुल्यत्वबोधकं स्वरूपं कीर्तयतीत्यतो ब्रह्मणः प्रकृतत्वाभाप्रकृतत्वदोष इत्यर्थः ॥ ११ ॥

रक्षिः ।

प्रविष्टात्मत्वरूपं हेतुमवधारयतीत्याहुः तथा चेति । अस्पष्टत्वं इति श्रुतिसूत्रयोश्चितयस्येति तृतीयापञ्चमीरूपस्याभावादस्पष्टत्वेऽपि ऋतपात्रोर्ब्रह्मत्वसाधकत्वमप्युक्तम् । प्रकरणस्येति हेतुलिङ्गता हेतुलिङ्गता तस्याः साधकत्वात् । हेतुर्गुहाप्रविष्टात्मत्वरूपो ब्रह्मलिङ्गं ब्रह्मप्रकरणात् । यत्र यत्प्रकरणं तत्र तद्विज्ञमिति व्याप्तिः । अनुमाननिरूपणे वह्निप्रकरणे धूमवदिति दृष्टान्तः । तन्निश्चयेति प्रकरणनिश्चयनाय । नन्वित्यादीति जीवब्रह्मणोरप्रकृतत्वादिति भाष्येयः । व्याकुर्वत इति आत्मनेपदं स्वेषामाचार्याणां तत्सारभूतरासक्तीभावपूरितविग्रहत्वेन जीवब्रह्मणोरप्रकृतत्वे तयोर्ब्रह्मभोगसाधनमप्रकृतं शिथिलं स्यादिति तयोः प्रकृतत्वोपपादनफलमात्मगामीति प्रकृतत्वं तयोर्व्याकुर्वत इत्यर्थः । तयोरित्यादीति । प्रतिपादनीयत्वादिति । ननु दर्शनप्रतिपादनीयत्वयोः कथं पर्यायतेति चेन्न प्रतिपादनीयत्वं ब्रह्मजीवनिष्ठं जातित्वाभावात्कुत्रान्तर्भवतु ब्रह्मजीवयोरिति चेन्न धर्मान्तराविवर्तमानं ब्रह्मजीवयोरन्तर्भवतु न तं विना धर्मत्वेन प्रतीतिवाचात् । न च धर्मान्तरमेव तयोरन्तर्भवत्विति शङ्क्यम् । गौरवात् । अतः प्रतिपादनमभिधा । घटोस्तीत्यत्र घटपदे घटार्थाभिधावत् । तादृशमिषाहं प्रतिपादनीयम् । 'अहं कृत्यतु चश्च' इति तयामिषया दृष्टं प्रतिपादनीयम् । भीमांसकानां शक्तिग्रहणप्रनाड्यां प्रयोजकवृद्धेनोक्तः प्रयोज्यवृद्धो घटमानयेति तदा मध्यस्त्वोवधारयति । घटपदामिषया दृष्टो घटो घटपदप्रतिपादनीय इति तद्वत् । अमिषया दृष्टत्वं जातित्वाभावात् दर्शनमेवं प्रतिपादनीयत्वं दर्शनमिलेवं पर्यायत्वेन दर्शनात् । प्रतिपादनीयत्वादिति पर्याय इति निष्पन्नम् । श्रुत्यर्थस्तु वा इयं प्रेते स्मृतं मनुष्ये पर्यायत्वेन दर्शनात् । प्रतिपादनीयत्वादिति पर्याय इति निष्पन्नम् । श्रुत्यर्थस्तु वा इयं प्रेते स्मृतं मनुष्ये विचिकित्सा संशयः का सा इत्यत आहुः अस्तीति । अस्ति शरीरेन्द्रियबुद्धिमनोव्यतिरिक्तो देशान्तरसंघन्यात्मेत्येके नायमेवंविधोस्तीत्येके इति । एतज्जीवसंघनिष्पन्नीं विधां एतज्जीवसंघनिष्पन्नीं जानीयां बाहं कीदृशस्त्वया श्रुत्युपाऽनुशिष्टः शिक्षितो विशेषणकृतो वा मिश्र विशेषणे हिंसितस्तु न सेहत्वात् । वराणामेष वरस्तृतीयः । अत एव सदेहे कोसौ जीव इति प्रश्न इति जीवः पृष्टः इति । अन्यत्र धर्मादिति कृतं जगदकृतं खगुप्तादिकं अकृतं नित्यं वा तयोः समाहारः कृताकृतं तस्मात् । शब्दात् भाविन इति प्रतीकसंज्ञातमाध्यायः । पश्यतीत्यत्र कचित्तुपुलके उपनिषदि पश्यसीति पाठः । तत्र ब्रह्मेति भाष्यं विवरांमम्रुः पूर्वप्रकरण इति । सहेति 'एकोदं बहु स्यां अप्राप्येय' इत्यम्

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणानि पूर्वोक्तानि जीवब्रह्मणोरेव संगतानि । अग्रिमं वा, आत्मानं रथिनं विद्धि, सोऽध्वनः पारमात्रोति तद्विष्णोः परमं पदमिति जीवप्राप्यं ब्रह्माह । अत उभयोरेव सर्वव्यापृत्त्या कथनादग्रिमग्रन्थपर्यालोचनयापीदं ब्रह्मवाक्यमेव । ह्रा

भाष्यप्रकाशः ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥ अनेनापि हेतुना ब्रह्मणः प्रकृतत्वमेव दृढीक्रियते । विशेषणं किमित्यपेक्षायामाहुः विशेषणानीत्यादि । पूर्वोक्तानीति पूर्वस्थां बहयाम्, अणोरणीयानित्यादिषु द्रष्टृद्रष्टव्यत्वप्रसन्नप्रसादार्हत्ववरणैकलभ्यत्ववर्णीयत्वादीनि । ननूक्तमेतस्योत्तरशेषत्वमतः पूर्वप्रकरणस्यान्यनुपयुक्तानीत्यत आहुः अग्रिमं वेत्यादि । उभयोरिति जीवब्रह्मणोः । सर्वव्यापृत्त्येति शरीराद्यात्मकसर्वजडव्यापृत्त्या । अन्ये तु गृण्डके, श्रेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि च,

रश्मिः ।

प्रोपसर्गोक्तः प्रकर्षो ह्युचनीचभावेन तं तत्र भोगः । अत्र तु महानभोगो मोक्षापेक्षिद्वयस्येति तौल्यं विनासंभवः । तथा च ।

‘अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।

तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः’ ॥

इति श्रुत्युक्ताणुत्पन्नमहत्वाभ्यामन्यैराविर्भूतैश्चर्यादिभिश्च तौल्यमिति भावः ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥ पूर्वस्यामिति ऋतं पिबन्तावित्यस्याः पूर्वस्थां द्वितीयवह्याम् । इत्यादिषु विशेषणेषु । द्रष्टा उक्तायां श्रुतौ तमक्रतुः पश्यति द्रष्टा जीव उक्तः द्रष्टव्यत्वं तमणोरणीयांसं महतो महीयांसं गुहायां निहितमुक्तवतीत्यतो द्रष्टव्यं भवतीति ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वमुक्तम् । वीतशोक इति प्रसन्नो जीव उक्तः । धातुः प्रसादादिति प्रसादपदसामर्थ्येन धाता प्रसादेन पोषकः प्रसादायाहंस्वत्वं प्रसादाहंत्वम् । अत्रेतच्च श्रुत्योर्विशेषणानि एतैर्विशेषणैश्चरितार्थानि । तथाहि । आसीनो दूरं व्रजतीति मध्ये मदामदं हर्षाहर्षं विरुद्धधर्माधारं मदन्यो ज्ञातुयर्हतीति मृत्युन्यो ज्ञातुं नाहंतीति जीवनिरूपणाभावाच्चोभयविशेषणनिरूपणे तस्य प्रयोजनम् । मृत्युर्यद्यपि जीवस्थानापन्नीयो वक्तुं शक्यते तथापि बृहदारण्यके मृत्युस्तम इति जीवत्वमाभावात् । ज्ञातुज्ञेयत्वं वा मृत्योर्जीवत्वे तु । अशरीरं शरीरेष्विति मध्ये धीरो न शोचति इति प्रसन्नो जीव उक्तः । महान्तं विभुमात्मानमिति महद् ब्रह्मोक्तम् । ते विशेषणे पूर्वमुक्त इति नायमात्मेत्यस्यां श्रुतौ विशेषणे ये ते आहुः वरणैकेति । ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः’ इति श्रुत्यंशोक्तं वरणैकलभ्यत्वं ‘तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम्’ इति वरणीयत्वमेतादृशो वरणीयो भवत्यात्मप्रदः । आदिना ।

‘नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमनसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्’ ॥

इत्यत्र विरतो जीव उक्तः शान्तः समाहितश्च शान्तमनसश्च प्रज्ञानेनैवमाप्नुयादिति प्रज्ञानासम्बन्धं ब्रह्मण इति ब्रह्मोक्तम् । अत्र यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चेति श्रुतिस्तस्यामवेतुत्वेन जीव उक्तः अवेद्यत्वेन ब्रह्मोक्तम् । अवेसा जीवोऽवेद्यं ब्रह्म इति तयोर्विशेषणे स्तः । ननूक्तमिति मध्ये पाठादित्यादिभाष्यविभास उक्तम् । एतस्येति ऋतमिति श्रुतिवाक्यस्य । पूर्व्वेति विशेषणानि । अग्रिमं चेतीति ग्रन्थमात्रं

सुपणेंति निःसंदिग्धम् । चकारः प्रकरणोक्तसर्वोपपत्तिसमुच्चयार्थः ॥ १२ ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयपादे चतुर्थं गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

द्वा सुपणेंति मन्त्रे चाऽयमेव न्याय इति वदन्ति । तद् दूषयितुमाहुः द्वेत्यादि । अतृत्वानश्रत्वाभ्यां रन्निम् ।

जीवब्रह्मप्रतिपादकं तत्तु 'आत्मानं रथिनम्' इत्यादि । अस्यार्थः । आत्मानं ब्रह्मणं जीवं रथस्वामिनं जानीहि इत्याहुः श्रुतयः । आत्मानमिति रथोसास्तीति रथी त रथिन रथिरूपक जीवात्मनः । 'शरीरं रथमेव तु' शरीरे रथरूपकम् । 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि' बुद्ध्यां सारथिरूपकम् । 'मनः प्रग्रहमेव च' मनसि रथिरूपकम् । 'इन्द्रियाणि हयानाहुः' एकादशेन्द्रियेषु अश्वरूपकम् । 'विषयांस्तेषु गोचरान्' शब्दरूपरसगन्धस्पर्शेषु मार्गरूपकम् । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' आत्मानो मनोभिः संयुज्यन्ते मनांसि इन्द्रियैरिन्द्रियाणि भोग्यैः शब्दरूपरसगन्धस्पर्शैस्तदा भोक्तेत्याहुः । बुद्धिसारथ्ये विनियोगमाह यस्त्वविज्ञानेति विज्ञानं बुद्धिरत्र 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि' इति विज्ञानसारथिर्यस्तु' इति बुद्धिविज्ञानयोः पर्यायताश्रावणात् ।

यस्त्वविज्ञानवान् भवति अयुक्तेन मनसा सदा ।

तस्सेन्द्रियाण्यवस्थानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥

यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।

तस्सेन्द्रियाणि वस्थानि सदश्वा इव सारथेः ॥

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।

न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्धयो न जायते ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः' । सोऽध्वन इत्यादि ।

अर्थस्तु स्पष्टः । बुद्ध्या पदार्थान् जानातीति ज्ञानेन करणत्वेन बुद्धिसारथेर्विनियोग उक्तः । 'इदमेतत्त्वग्रया बुद्ध्या' इति श्रुतेः । जीवप्राप्यमिति तथा च प्राप्यप्राप्त्यहौ जीवब्रह्मविशेषणे । नन्वत्र ऋतपातृत्व-सुभयोः कथमिति चेन्न सायुज्यमत्र वाच्यम् । 'सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फलम्' इति निबन्धात् सायुज्ये तु मुण्डकोपनिषदि ।

'यया सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

तयाक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्रैवापियन्ति' ॥

'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

अत्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' ॥ इति ।

'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम्' । इति गीता ।

जीवानामक्षरब्रह्मात्मकत्वेनाक्षरात्परस्य प्राप्यत्वेनोभयोः ऋतपातृत्वम् । एवं जीवप्राप्य ब्रह्माहेत्यर्थः । अन्य इति शक्यरानन्दा भास्कराचार्याश्च वदन्तीति तथा च शक्यभाष्यम् । एष एव न्यायो द्वा सुपणें सयुजा सखायेलेवमादिष्वपीति । भास्करभाष्यं च द्वा सुपणेंत्वप्राप्ययमेव न्याय इति । भास्कराचार्यमतेऽन्ये त्विति भाष्यविभागे द्वा सुपणेंति मन्त्रे चेत्यत्र चोप्यर्थः । द्वा सुपणेंतिमन्त्रेऽपीत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

द्वयोर्विशेष्यभाष्यत्वेन, 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्य-
मीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः' इति समनन्तरमग्रे च जीवपरमात्मनोरुक्तत्वेनासंदिग्धतया
जीवान्तरस्य जडस्य च तत्र द्वितीयकोट्यप्रवेशाजीवपरमात्मानौ स्फुटौ प्रतीयेते । अतो न्यायप्रयो-
जनाभावादयुक्तमित्यर्थः । नच तत्र परमात्मनोऽनशनस्योक्तत्वाद्, ऋतं पिवन्तावित्यत्र जीवद्वय-
मेव युक्तमिति शङ्क्यम् । पूर्वोक्तयुक्तिभिर्द्वितीयस्य ब्रह्मत्वसिद्धौ जीवान्तरस्य तत्राशङ्क्यवचनत्वेन
ब्रह्मणो भोगसिद्धेर्द्वा सुपणैरिति मग्रे जीववदशनाभावस्यैवानश्रित्यत्र व्याख्येयतया जीवद्वयस्यात्रा-
शङ्क्यवचनत्वादिति । एवमत्र हृदयस्यस्य भोगसाधनेन पूर्वाधिकरणसिद्धौऽपि भोगः प्रकरणैक्या-
न्योक्षापेक्षिहृदयस्यैवेति साधितम् । तथा मन्त्रव्याख्यानेनानन्दमयत्वरूपं वैशेष्यं च बोधितम् ।

शंकराचार्यस्तु, द्वा सुपणैरिति मन्त्रमुपन्यस्य पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वतीति
सत्त्वम् । अनश्रन्नन्यो अभिचाक्षीतीत्यनश्रन्नन्योऽभिपश्यति न्नः तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति
व्याख्याय, तदेतत् सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं शरीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्र-

रहिमः ।

गृहं प्रविष्टवात्मानौ हि तदर्थनादिति सूत्रार्थं शंकरभाष्योक्तमाहुः अच्युत्वेति । दर्शनादित्यस्य
विवृतप्रायश्चाद्विशेषणाच्चेति सूत्रार्थमनुवदन्ति स्म सम्माने वृक्षे इति । निमग्नः मगि गतौ भ्यादिः
परस्परौ स्रेष्ठः कः । अविद्याकामकर्मरागादिसाराकान्तो निश्चयेन देहात्मभावं प्राप्तोऽयमेवाहमस्य
पुरुषो नरा इत्यादिना । न कस्यचित्समर्थोहं किं मे जीवितेनेत्यादिदीनभावोनीशया तथा शोचति
संतप्यते मुह्यमानः । यदा कदाचिच्छुद्धकर्मसु संचितनिमित्तः अनैकैर्योगमार्गैः कर्मभिश्च जुष्टं सेवितं
विभूतं महिमानं च जगद्रूपमस्यैव परमेश्वरस्येति पश्यति तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः । जीवान्तरेति
अपर आहत्यादिशंकरभाष्योक्तस्य तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वतीति सत्त्वस्य जीवस्य अनश्रन् इति
ज्ञः परमात्मेत्युक्तस्य परमात्मनो क्षेत्रज्ञत्वेन रूपेण जीवान्तरस्य । जडस्येति अन्तःकरणस्य सत्त्वक्षेत्रज्ञ-
शब्दयोरन्तःकरणशरीरपरतया प्रसिद्धत्वादिति शंकरभाष्यात् । तथा च जीवपरमात्मानावित्येव न तु
जीवक्षेत्रज्ञौ नाप्यन्तःकरणशरीरौ श्रुत्यनर्थत्वात् । तच्चेति द्वा सुपणैरिति । एवेति वेदः परमाप्तोक्षर-
मात्रमपि अन्यथा न वदतीति जन्माद्यस्य यत इत्यधिकरणभाष्यात् । पिवन्ताविति श्रुतेर्निरपेक्षरवरूपायाः
प्रामाण्यादेवकारः । 'भोगसिद्धेरिति अतो न पिवन्ताविति निरपेक्षरवस्य नापि भाष्यस्य प्रामाण्य-
हानिरिति भावः । प्रकरणेति ननु द्वितीयवल्लीसमाध्या पूर्वाधिकरणविषयवाक्यस्य ब्रह्मप्रकरणस्यत्वं
तृतीयवह्यारम्भेऽसाधिकरणस्य विषयवाक्यं जीवप्रकरणे इति कथं प्रकरणैक्यमिति चेन्न । जीवब्रह्मणो-
भोगज्ञानप्रकरणैक्यस्य प्रसङ्गसंगत्यात्र विवक्षितत्वात् । ननु ब्रह्मणो भोगसिद्धिरुक्ता सा पैङ्गिरहस्यसंम-
त्यास्य न्यायस्य शंकराचार्यैः द्वा सुपणौ इत्यत्र संचारणात् । पिवन्तावित्यत्र छत्रिणो यान्तीतिवह्यक्षणा
न तु जीवब्रह्मणोर्येहाभोग इत्याकाङ्क्षायामाहुः शंकरेति । ऋतं पिवन्तौ इति पूर्वोपन्यासेनाधिकरण-
रचनायां भोगं दृष्ट्वा श्रान्ता एष एव न्यायो द्वा सुपणौ सज्जायेत्येवमादिषु अतिदेशभाष्ये द्वा
सुपणैरादिः । ताविति सत्त्वपदवाच्यः ज्ञपदवाच्यश्चेत्येतौ । व्याख्यायेति द्वा सुपणैरिति मन्त्रमन्तःकरण-
परमात्मपरत्वेन व्याख्याय कुत इत्याकाङ्क्षायां श्रुतिं पठुः तदेतदिति । येनेति अन्तःकरणेन । उपद्रष्टा
उप समीपस्थशरीरस्य द्रष्टा । तावेताविति अन्तःकरणशरीरौ । ननु नेदमतिदेशभाष्यमपि तु

भाष्यप्रकाशः ।

ज्ञाविति नञ् निष्कर्षादत्रत्यः सिद्धान्तस्तत्र न युज्यत तर्हेतुदधिकरणपूर्वपक्ष एव तदर्थोऽस्त्विति चेत् सोऽपि न । न ह वा एवंविदि किंचन रज आध्वंसत इत्यादिफलकथनात् । सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चेतन्यमात्ररूपोऽभिप्रेयते । अनञ्जन्योऽभिपश्यति ज्ञ इति व्याख्यानात् । यत् पुनः सत्त्वस्य भोक्तृत्वकथनं तत्तु सुरादिविक्रियावति सत्त्वेऽध्यारोपेण । अस्याः श्रुतेः क्षेत्रज्ञ-भोक्तृत्वबोधन एव तात्पर्यात् । न ह वेत्त्युक्ते फलवाक्ये अविद्यासंश्लेषाभावरूपफलकथनेन तथा निश्चयात् । इदं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वं सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते । वस्तुतस्तु सत्त्वस्याचेतनत्वात् क्षेत्रज्ञस्य चाविक्रियत्वान्नान्यतरस्यापि । किंच । सत्त्वस्याविद्याप्रत्युपस्थापित-सद्भावत्वेन तत्त्वतोऽसत्त्वात् सुतरां न संभवतीत्याहुः ।

पश्चिमः ।

द्वासुपणेंति निःसंदिग्धमिति भाष्यस्य प्रकाशेऽनुत्वेत्याद्युक्तमत आहुः तत्र निष्कर्षादिति । पैङ्गिरहस्ये निष्कर्षात् भाष्ये निष्कर्षादित्यर्थः । निष्कृष्टोयमर्थ इति भावः । अत्रत्य इति अधिकरणस्य सिद्धान्तो विज्ञातपरमात्मरूपः । तत्रेति द्वा सुपणेंत्यत्र । पूर्वैति पूर्वपक्षे बुद्धिक्षेत्रज्ञरूपोऽर्थ एव द्वा सुपणेंति ऋगर्थोऽस्त्वित्यर्थः । न ह वा इति । स्यादेवं यदि बुद्धिमित्रः ससार्यस्यां प्रतिपाद्येत न तत्र संसार्यभिप्रेयते किं तु शोधितस्त्वमर्थो ब्रह्मेत्याशयेनाहुः न ह वा इति रज इत्युपलक्षणः रजःसत्त्वतमो-रूपा अविद्या माया वा ।

‘विद्याविद्य मम तनू विद्भ्युद्धव शरीरिणाम् ।

बन्धमोक्षकरी त्वाद्ये मायया मे विनिर्मिते’ ॥

इति वाक्ये मायाऽविद्ययोर्भेदात् । रजो रागो वा एवंविदि विदुषि किमपि स्वकार्यं न आध्वंसते न सपादयति ज्ञानेन स्वस्या एव दग्धत्वादित्यर्थः । उपसर्गेण ध्वंसैर्बलान्द्वयार्थप्रतीतिः ।

‘ये धातुगन्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्तिताः ।

तथैवार्थो वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा कश्चित्’ ॥

इति पञ्चावलम्बनान्नाध्वंसत इत्यस्य न आगच्छति इत्यर्थो वा नेषङ्गसंज्ञेऽपि तु सर्वा ध्वंसतेऽव-पततीत्यर्थो वा न प्रमाद्यतीति वा न हर्षक्षय करोतीति वा । ध्वंसद्व अवलंसनगत्योः संसृच्च प्रभावे इत्यस्यावन्नसनं तस्मिन् । प्रमादो मदैच हर्षे दिवादिः मदै ग्लपनहर्षयोर्वेति संसृध्वंसवपतने स्वर-वर्णानुक्रमहैमधातुपाठे आद्याः । सखिति धातुपाठे । इय श्रुतिर्मुण्डकश्वेताश्वतरयोर्नस्ति । श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि भविष्यति । अत इत्यादीत्यादिपदार्थो मन्त्रोपनिषदि द्रष्टव्यः । अभिप्रेयत इति अर्थोभि-प्रेयते । व्याख्यानादिति द्वा सुपणेंत्यत्रान्यपदमनूद्य ज्ञ इति व्याख्यानात् । इममर्थं श्रुतिस्मृती अप्याहुः ‘तत्त्वमसि’ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ इति । यत्पुनरिति । सत्त्वस्येति अन्तःकरणस्य । द्वासुपणेंत्यत्र भोक्तृत्वकथनम् । सुखादिविक्रियाभाववति सुखदुःखसाक्षात्काररूपो भोगो न संभवत्यतः सत्त्व इत्यस्य विशेषणं सुखादीति संसारिभोक्तृत्वसाध्यारोपेण । निश्चयादिति तथा च भोग आविद्यक एवेति भावः । इतरेति सत्त्वस्य स्वभावोपिष्टाय मनश्चेन्द्रियाणि विषयानुपसेवते इति । क्षेत्रज्ञस्य स्वभावस्वाव-दनञ्चक्ष्मभिपश्यति ज्ञ इति पैङ्गिरहस्योक्तः । कल्प्यत इति तथा चात्रास्याः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरैकतर-स्याप्यबोधकत्वाद्धेतुं पिबन्ताविति ‘गृहां प्रविष्टावात्मानौ हि तदर्थेनात्’ इत्यधिकरणविषयवाक्यं न पञ्चान्तरमाधत्तमिति भावः । अन्यतरेति कर्तृत्वभोक्तृत्वादयः । इत्याहुः इति यत्र वा अन्यदिव स्यात्

भाष्यप्रकाशः ।

तत्त । प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकतायाः समन्वयश्च एव व्युत्पादितत्वेन, आविधकत्वस्य च, तदनन्यत्वादिसूत्रेषु दृष्यत्वेन सत्त्वात् सद्भावस्याभ्युपगमैकशरणत्वात् सिद्धे तत्सद्भावे तस्य जड-
त्वेनाभोक्तृत्वेऽपि तेन जीवीयश्रुत्युक्तभोगानादरसायुक्तत्वात् । नचानश्रदादिपदव्याख्यान-
व्याकोपः शङ्क्यः । येन स्वप्नं पश्यतीत्यस्य येन हेतुना स्वप्नं पश्यति तत् तस्माद्धेतोरेतत् स्वप्नद्रष्टृ
रश्मिः ।

तत्रान्योन्यत्पश्येतेत्यादिना स्वप्नद्रष्टृत्वादिद्व्यवहारविधाविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयन्ती
श्रुतिर्यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामृतं तत्त्वेन कं पश्येदित्यादिना विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहाराभावं
दर्शयन्तीममेवार्थमाहेति भावः । श्रुतौ न्यायसंचारणमश्रौतमित्याहुः तत्रेति । तदनन्यत्वेति ।
द्वेतीयाध्याय इत्यर्थः । तथा च 'वाचात्मन्मणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं' इति कारणानन्यत्वं
कार्यस्येति कं पारमार्थिकदशायामपि कर्तृत्वाद्यभावो येन छत्रिणो यान्तीतिवत्पिबन्तावित्यत्र लक्षणेति
न्यायावतारणमश्रौतमित्यर्थः । स्वरूपलक्षणोपपादने पूर्वमुपपादितः पारमार्थिकदशयां महाभोगः
वाराहे च ।

श्रीवाराह उवाच—'पूर्वं ब्रह्मलये जाते न किंचिदपि शिष्यते ।

तत्त्वानि प्रकृतिं यान्ति जीवाः सुप्ता भवन्ति हि ॥

न जानन्ति सुखं दुःखं तदाहं रमया सह ।

अप्राकृतजले देवि श्रीहंस्तिष्ठामि मीलया' ॥ इति

श्रुतिश्च 'परास्य शक्तिर्विषयैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति । अपीति अपिपदेन
न्यायसंचारणमुपपन्नं । तदीयपदाघटिते सूत्रे तस्याः श्रुतेर्विषयत्वं प्रायिकमिति समुच्चीयते । ननु
शंकरभाष्ये विज्ञानपरमात्मानौ हि ऋतं पिबन्ताविति विषयवाक्यमुपन्यस्य सिद्धान्तितम् । द्वा सुपर्णेति
श्रुतिमुपन्यस्यान्तःकरणक्षेत्रज्ञाविति सिद्धान्तितम् । तावतैव मन्त्रवर्णैकवाक्यताविषयतात् विघटितायां
च तस्यां मन्त्रान्तरे तज्ज्ञायसंचारणमसंगतमग्निग्रन्थस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न 'अधिकं तत्रानुप्रविष्टं न
तु तद्धानिः' इत्याशयेनाहुः न चानश्रदिति । पैङ्गिरहस्ये क्षेत्रज्ञोऽनश्रन्नन्यश्चाभिचाकशीति पश्यति ।
यद्बलुवा पुनःपुनरगतिशयेन काशति शब्दं करोति काश शब्दे काशते दीप्यते वा काश दीपौ ह्यभिपूर्वः ।
आकाशोऽपि शब्दं करोति दीप्तेरनुभववाच्यं नेमावर्थौ । एतान्यनश्रदादिपदानि तेषां व्याख्यानं 'अनश्रन्
अभिपश्यति ज्ञः' इति 'अनश्रन्नन्योभिचाकशीति' 'अनश्रन्नभिपश्यति ज्ञः' इति पैङ्गिरहस्यश्रुतेः तस्य
व्याकोपः । अयमर्थः । जीवब्रह्मभोग ऋतं पिबन्तावित्यत्राज्ञाकीकृते द्वा सुपर्णेत्यस्या व्याख्याने ज्ञस्य
क्षेत्रज्ञज्ञानश्रित्यादिना भोगाभावे सिद्धे तदेकवाक्यतया जीवब्रह्मभोगे वाच्ये पिबन्तावित्यत्र पिबदपि
षदर्थयोलक्षणा ततश्च जीवभोगासंभवोऽपि च यत्र वा अन्यदिवेति श्रुत्या विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहारा-
भावोक्तेः भोगकर्तृत्वं सांसारिकदशयां पारमार्थतस्तु भोगाभाव एव इति ऋतमित्यत्र भोगाङ्गीकोरे
व्याख्यानस्य व्याकोप इति । स्यादेवं यदि ज्ञपदेन क्षेत्रज्ञः ससार्थपेक्ष्येत किं तु मुक्तो ज्ञस्तस्य
तु ज्ञानमार्गे भोगाभाव एव तावता किं दूषणमित्याशयेनाहुः येन स्वप्नमिति । येन कफवातपित्त-
रूपेण हेतुना स्वप्नमिति वैद्यकाः दृष्टानुध्यानेनापीति ज्योतिर्विदः पुरुषोत्तमेनेति कठवह्न्यां वेदान्तिनः
बुद्धेति ग्रन्थानरन्ताके पुरुषोत्तमाः । 'मायामात्रं तु कात्स्न्येनाभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इत्यत्र मायोपादानकं

भाष्यप्रकाशः ।

सत्त्वं सत्त्वोपाधिकं चैतन्यमित्येवमुक्तं व्याख्यायाथ योज्यमित्यादिना युक्तं व्याकरोतीत्युक्त-
जीवीयभोगस्य मुक्ताभोगस्य च सिद्धेस्तदभावादिति । न चैकस्मिञ्छरीरे जीवद्वयनिवेशस्यासंगत-
त्वाभ्यां श्रुत्यर्थ इति शङ्क्यम् । अत्र, समानं ब्रह्ममिति समानपदस्य तुल्यवाचकतया शरीर-
भेदस्यैवाभिप्रेतत्वेनोक्तदोषाभावात् । नचैवं जीवानां बहुत्वेन, द्वा इत्यादिद्वित्वसंख्याविरोधः ।
प्रकारपरत्वेनाविरोधात् । सयुक्तस्य त्वेककालावच्छिन्नप्रवेशत्वेनाप्युपपत्तेः । सखित्वस्य चाक्षुष्वन्तः
कर्णवन्तः सखाय इतिवत् सारूप्येणेति । अतो, नैव किञ्चित् करोमीतिन्यायेन स्यातव्यमित्यु-
पदेशायेदं पैङ्गिरहस्यव्याख्यानम् । न ह वा एवंविदीति फलवाक्येन तथा निर्णयात् । नचैवं
श्रौतव्याख्यापुरोधेन मुण्डकाद्युक्तैतन्मन्त्रेऽप्ययमेवाथोऽस्तु, न तु जीवब्रह्मपर इति शङ्क्यम् । तत्र
प्रकरणस्य ब्राह्मत्वेन ब्रह्मणः प्रतिक्षेपानर्हत्वात् । 'अतो ब्राह्मन्तत्पूम्नै ब्राह्मन्सार्थवत्त्वात्' इति

रश्मिः ।

स्वप्नम् । मायया मायोपादानं सत्त्वं मायिकमिति मायोपाधिकं चैतन्य सत्त्वमिलेवमुपाधिविशिष्टत्वेन
देहाद्यव्यासेन चायुक्तं व्याख्यायेत्यर्थः । युक्तमिति न च शरीरपदादमुक्तत्वं शङ्क्यम् । उपपदेत्सुप-
पदात् क्षेत्रज्ञपदान्धाध्यासातिरिक्तशरीरसंघनस्य स्फोरणात् । उपपदेन शरीरस्य उप समीपे द्वा ज्ञाता
अध्यासरहित इत्यर्थात् 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति गीतातोप्यध्यासाभावो ज्ञेयः । शरीरपदं जीवन्मुक्त-
ताया ज्ञापकम् । अयमिति मुक्तामुक्तरूपः । शरीरेति दात्रेण तुल्यं छिनत्तीति दात्रवत्क्षुररिच्छनतीत्यत्र
दात्रक्षुरयोर्भेदो यथा तथा शरीरान्तरेण समानं तुल्यं ब्रह्म शरीरम् । प्रकाशेति द्वा इत्यत्र द्वित्वसंख्या
तस्याः प्रकारौ मुक्तामुक्तत्वे तत्परत्वं द्वित्वावच्छिन्ने ये मुक्तामुक्तत्वे तदवच्छिन्नौ सुपर्णासुपर्णवित्यर्थः ।
सयुजेत्यत्रोपपत्तिमाहुः सयुक्तस्येति । युनक्तीति युक्तं सहयुक्तं सयुक्तं तस्य भावसत्त्वं तस्य त्वेकेन
कालेनावच्छिन्नः प्रवेशो ययोः तावेककालावच्छिन्नप्रवेशौ मुक्तामुक्तजीवौ तयोर्भावसत्त्वं तेनाप्युप-
पत्तेः । मुक्तस्य ब्रह्माण्डकोट्याश्रयत्वेनामुक्तस्याणोः सपकेस्योपपत्तेः । सखाया इत्यत्र ताभाहुः
सखित्वस्येति समानशीलव्यसनवत्त्वं सखित्वं अक्षुष्वन्त इत्यत्राक्षिकर्णवत्त्वेन सारूप्यं सखित्वं
तदत्र संभवति तयोः शरीरवत्त्वेन सारूप्यात् समानशीलव्यसनवत्त्वं तु नास्ति मुक्तामुक्तत्वाभ्यां
महावैलक्षण्यात् । अतो नैवेति गीतावाक्यमिदं युक्तवदमुक्तेन स्यातव्यमित्युपदेशाय मुक्तामुक्तयो-
रेकत्र निरूपणम् । कर्ता कारयिता हरिरिति । न ह वा इति मुक्तामात्रविषयोय हेतुः व्याख्यातैषा ।
'ब्रह्मविदामेति परं तदेवायुक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिना खोक्तव्याख्यातं तद्वत्पैङ्गिरहस्यं
व्याख्यायाश्चक्षुरे न चेत्यादि । मुण्डकेति आदिपदेन श्रौताश्रितोपनिषत् । अयमेवेति । ब्रह्म-
मुक्तरूपः । अत्ता चराचराधिकरणे प्रकरणादप्युत्तुल्य परमात्मनः साधितं तत्प्रकरणमन्नाधिकरणे चकारेण
समुच्चितं तद्भाष्य उक्तमतो द्वा सुपर्णेत्यस्यापि प्रकरणं ध्वन्यते । द्वा सुपर्णेति चकारः प्रकरणोक्तेति-
भाष्यवाक्ययोः सान्निध्यादित्याहुः तत्र प्रकरणस्येति । 'दिव्यो ह्यसृष्टः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो
ह्यजः' 'न तत्र सूर्यो माति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति
सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' ज्ञेयं 'ब्रह्मैवेदमसृष्टम्' इति तदग्रे द्वितीयमुण्डकसमाप्तिस्तृतीयमुण्डके
द्वा सुपर्णेति समाने ब्रह्मे पुरुष इति तदग्रे यदा पश्यते पश्यते रूपमवर्णमिति अत्र तृतीयमुण्डके सर्वत्र
जीवब्रह्मनिरूपणं कर्मकर्तृभावेनेति जीवब्रह्मणोः साधकतमं प्रकृतं तद्वत् प्रकरणं देशकालरूपं वा
प्रकरणं तस्य ब्राह्मत्वेन श्रौताश्रिते च चतुर्थाध्याये तद्ब्रह्मेत्युपक्रम्य 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्'

भाष्यप्रकाशः ।

पूर्वतन्मीयन्त्यायाद् द्वावप्यर्थौ प्रकरणानुरोधत् तत्र तत्र व्यवस्थितानङ्गीकार्यौ तत्र पाठविशिष्ट-
मन्त्रस्येवात्रार्थविशिष्टस्यैव तस्य प्रकरणिना ग्रहणात् । अर्थभेदं विना व्याख्यानवैयर्थ्यादिप्रसङ्गा-
दिति । अतो मन्त्रवर्णक्येऽप्यर्थभेदावकाशक्यत्वम् । ऋतमित्यस्य तूभयभेद इति सुतरां तथैत्य-
स्मिन् मन्त्रे तद्व्यायसंचारणमसंगतमेवेति दिक् ।

एवं चात्र परमात्मनोऽलौकिकभोगयोगे दोषगहित्यस्य प्रमङ्गेन विचारात् प्रलयकर्तृत्वे
दोषरहितत्वं समर्थितमितीदं पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२ ॥

इति चतुर्थं गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

रश्मिः ।

इत्यस्याग्रे द्वा सुपर्णेति । समाने वृक्ष इति अत्र प्रकरणं प्रायपाठसहितम् । उपलक्षणमेतत् ।
मुक्तजीवनिरूपणेपि ब्रह्मनिरूपणस्याश्वतेरिति हेतोः । 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' । अतो भाष्ये द्वा सुपर्णेति
निःसदिग्धमिति कथनात् निःसदिग्धस्याविषयवाक्यत्वेन तत्र चकारः । प्रकरणोक्तेति भाष्यवाक्य-
सानिधेयं द्वा सुपर्णेत्यस्यामपि प्रकरणं ध्वन्यत इत्यप्रयोजकमिति निरस्तम् । पूर्वं हेतुमङ्गीकृत्य
व्यवस्थामाहुः । अतो ब्रह्माज्ञातेष्विति । तृतीयस्याष्टमे पादेयं न्यायोक्ति तत्र दर्शपूर्णमासयोरध्वर्यु-
काण्डे याजमानकाण्डे च वाजस्य मा प्रसवेनेत्यत्र मन्त्रः आज्ञातः तत्र यजमानेनैव प्रयोक्तव्यः
अध्वर्युणा वा उभाभ्यामपीति वेति सशयोधस्य स्रुक्व्यूहनादेराध्वर्यवत्वात् मन्त्रोपि तेनैव प्रयो-
क्तव्यः इति पूर्वं पक्षः । प्रकरणद्वयपाठवैयर्थ्यपरिहारायोभाभ्यां प्रयोक्तव्य इति सिद्धान्तः ।
मन्त्रप्रकाशितार्थमनुष्ठास्यामीति अत्र न प्रमदितव्यमिति च तयोराशयः । उभौ मन्त्रप्रयोक्तारौ
ब्रह्माज्ञातेषु मन्त्रेषु । द्वाविति मुक्तवद्भजीवरूपौ जीवब्रह्मरूपौ वा । तत्र तत्रेति पैङ्गिरहस्ये
मुण्डकश्वेताश्वतरयोश्च । व्यवस्थितङ्गीकारे सदृष्टान्तं हेतुमाहुः तत्र पाठेति । न च मन्त्रस्वरूप-
मेव प्रकरणिना ग्रहते न तु पाठोपीति वाच्यम् । पाठविशिष्टमन्त्रस्यैव प्रकरणे विपरिवृत्तेः पाठा-
तिक्रमे कारणाभावात् । अत एव प्रयोगकाले मन्त्राणां पाठसिद्धिः । अन्यथा स्मृतिस्थेनापि मन्त्रे-
णार्थप्रकाशनसंभवात् नैकान्तेनोच्चारणं सिद्धेत् । अतः पाठविशिष्टमन्त्रस्यैव प्रकरणिना ग्रहणम् ।
तस्येवात्र मुण्डकादौ पैङ्गिरहस्ये चोक्तार्थविशिष्टस्यैव तस्य मन्त्रस्य प्रकरणिना ब्रह्मणा क्षेत्रज्ञेन च
ग्रहणादित्यर्थः । व्याख्यानेति पैङ्गिरहस्योक्तव्याख्यान इत्यर्थः । आदिपदेन प्रकरणम् । मन्त्र-
चर्णेति पैङ्गिरहस्यमुण्डकश्वेताश्वतरमन्त्राणामैक्येपि । उभयेति द्वा सुपर्णेति मन्त्रशब्दार्थोभयभेद
इत्यर्थः । तथेति नैकवाक्यता । पञ्चमाङ्गमधिकरणस्याहुः एवं चेति । शेष इति तथा चोपोद्धातः
संगतिरित्यर्थः । माध्वास्तु कृतं शुभं हरिः पिबेत् शुभाशुभे जीवः पिबेत् ।

‘शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाशुभं तु हरिः पिबेत् ।

पूर्णानन्दमयस्यास्य चेष्टा न ज्ञायते क्वचित्’ ॥

इति पाश्चात् । यो वेद निहितं गुहायामित्यादिना प्रसिद्धं हिंशब्देन दर्शयतीत्याहुः । तस्यौ-
राणमिश्रश्रोत मतम् । अस्माकं तु शुद्धो ब्रह्मवादः ।

‘वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि ।

समाधिमापा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम्’ ॥ इति निबन्धात् ।

‘कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थं ये वदन्ति हि ।

ते हि भागवता प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिनः’ ॥ इति निबन्धाच्च

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ (१-२-५)

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते । एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्

भाष्यप्रकाशः ।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ अतीतेषु त्रिष्वधिकरणेषु प्रथमे वैशेष्येण लौकिकभोगवाचकं रूपं परिहृत्याग्रिमाभ्यां चराचरग्रहणाद्युपपदुभयप्रवेशाच्च संपद्यमानदशास्यो मोक्षदशास्यश्चेत्युभयविधोऽपेक्षितो भोगः साधितः । इदानीं संसारदशायां किं वैशेष्यमित्याकाङ्क्षायां तन्निर्णेतुमिदमारभ्यत इत्युपोद्घातरूपां संगतिं बोधयितुं विषयवाक्यमुदाहरन्ति य एष इत्यादि । श्रूयते इति छान्दोग्ये षष्ठे प्रपाठके उपकोसलविद्यायां श्रूयते । वाक्यार्थस्तु, ब्रह्मेतीत्यन्तं पुरःस्फूर्तिकः । अग्रे तु पूर्ववाक्ये यदाचार्येणोक्तम्, अहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न क्षिप्यन्त इति ।

न चोक्तप्राप्तास्तिद्धान्तेऽपि जीवब्रह्मरूपार्थं विहाय शुभशुभाशुभप्राप्तारौ स्तामिति चेन्न पुराण-मतस्य सिद्धान्ते पृथक्तत्वात् । न च भेदं विना कृतं ब्रह्मात्मकं परस्परं पातुं शक्यं नेति शङ्काम् । सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा इमैवारूपयो इति पैङ्गिश्चतेः अस्या अभिप्रायो 'अन्तरा मृतप्राप्तवत् स्वात्मनः' इति सूत्रे वक्ष्यते । विशेषणाच्चेति सूत्रे 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यस्यस्य' इति ।

'पृथग्बुक्तं गुणास्तेन न शक्यन्तेऽमितत्वतः ।

यतोतो ब्रह्मशब्देन सर्वेषां ग्रहणं भवेत् ॥

एतस्माद्ब्रह्मशब्दोऽयं विष्णोरेव विशेषणम् ।

अमिता हि गुणा यस्मात् नान्येषां तस्मै विशुष्य' ॥ इति ब्राह्मे ।

विष्णुस्तु ब्रह्मविद्योपनिषदि ।

'यष्टुर्वेदान्तरिक्षं च दक्षिणादिस्त्रयैव च ।

विष्णुश्च भगवान् देवः उकारः परिकीर्तितः' ॥ इति ।

ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं तदन्तर्गतोकारान्तर्गतः । ब्राह्मस्य हिरण्यगर्भमाहात्म्यप्रतिपादकत्वेन राजसत्त्वेन ब्राह्मणोपेक्षितत्वाच्च ॥ १२ ॥

इति चतुर्थधिकरणम् ॥ ४ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ वैशेष्येणेति 'संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्' इति सूत्रे वैशेष्येण सर्वरूपत्वमानन्दरूपत्वं स्वकर्तृत्वं विशेषस्तद्भावो ब्रह्मणि वर्तते इति भाष्योक्तेन वैशेष्यपद-सूचिततापेक्षितभोगभोक्तृत्वेन च भोगेऽङ्गीकृते यद्वाचकं दुःखसाक्षात्कारतत्त्वाधनादिपरिग्रहत्वं तत्परि-हृत्येत्यर्थः । अपेक्षित इति यत्प्रयन्तीति श्रुत्या 'पुरश्चके द्विपदः पुरः पुरुष आविषात्' इति श्रुत्या चानेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति श्रुत्या वापेक्षितः । इच्छां विना चराचरग्रहणमुपपदुभय-प्रवेशयोरनाविर्भावत् । अत उभाविद्यावपेक्षितौ । किं वैशेष्यमिति भाष्ये विवृतमपि संभोगप्राप्ति-सूत्रे कर्मफलप्राप्तिरूपदूषणदूषितमित्याकाङ्क्षायां निर्लेपत्वमपहतपाप्मत्वं च वैशेष्यं निर्णेतुमि-त्यर्थः । उपोद्घातेति प्रकृतं वैशेष्यं तद्भोगसाधकं तदा सिद्ध्येच्चपहतपाप्मत्वं निर्लेपत्वं च वैशेष्यं स्यात् । तत्प्रकृतसिद्ध्यर्थं चिन्ता निर्लेपत्वापहतपाप्मत्वं चिन्ता तासुपोद्घातं विदुर्बुधस्त-द्राशमित्यर्थः । स इति जावाल आचार्यः । भौध्य इति वाक्यार्थो भौध्यः । अन्यैरिति

ब्रह्मेति । तद् यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छतीत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । प्रतिविम्बपुरुषस्य ब्रह्मत्वेनोपासनापरमिदं वाक्यं ब्रह्मवाक्यमेवेति वा । विरुद्धार्थवाचकत्वात् संदेहः ।

तत्र दृश्यत इति वचनात् प्रतिविम्ब एवायम् । ब्रह्मप्रकरणस्य च समास-
त्वादेवा सौम्य तेऽस्माद्विद्या आत्मविद्या चेत्युपसंहारदर्शनात् तत्सिद्ध्यर्थमुपास-
नापरतैव वाक्यस्य युक्ता ।

भाष्यप्रकाशः ।

एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते इति फलम् । तत्र निदर्शनं स आह तद् यद्यपीत्यादि । तत्
तर्क इदं निदर्शनम् । यद्यप्यस्मिन् अक्षिपुरुषस्थानभूते अक्षिणि, सर्पिर्वा उदकं वा सिञ्चति धारया
भूयः पातयन्ति, वर्त्मनी अध्यावरणादिभूते पक्ष्मणी एव गच्छति प्राप्नोति । ते एवार्द्रं स्निग्धे
च भक्तो, न त्वक्षि । तथाच यत्स्थानस्येदं माहात्म्यं तस्य ज्ञाने सति पापसंश्लेषो न भवती-
त्यत्र किं वक्तव्यमिति बोध्यः ।

अत्रान्यैश्चतुष्कोटिकः संशय उपन्यस्तः । किमत्र प्रतिविम्बात्मा निर्दिश्यते, विज्ञा-
नात्मा वा, इन्द्रियाधिष्ठातृदेवता वा, परमेश्वरो वेति । स न युक्तो, दृश्यत इति पदेन विज्ञानात्म-
देवतयोरदृश्यमानयोर्विरासादिति बोधयितुं संशयाकारमाहुः तत्रेत्यादि । ननु दर्शनविषयत्वं
ब्रह्मणोऽपि नास्तीति संशय एवात्र न घटत इति शङ्कायां तद्वीजमाहुः विरुद्धेत्यादि । दृश्यते
इत्युक्तं दर्शनम्, अमृतत्वादिकं च परस्परविरुद्धावर्थौ, तद्वाचकत्वात् तथेत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः
तत्र दृश्यते इत्यादि । प्रकरणसमाप्तौ हेतुरूपसंहारदर्शनादिति । तत्सिद्ध्यर्थमित्युप-
संहारसिद्ध्यर्थम् । ननु भास्तु तत्रोपसंहारस्तथा सति प्रकरणैक्याद् ब्रह्मवाक्यत्वमेवास्तेत्यत आह
रश्मिः ।

शंकराचार्यप्रभृतिभिः । चतुष्कोटिक इति भास्कराचार्याणां किं ज्ञायात्माक्षिस्थाने निर्दिश्यते किं
वाधिष्ठात्री देवतादिलोच्य वेश्वर इति त्रिकोटिकः । विज्ञानात्मदेवतयोरिति ज्ञायात्माप्युपल-
क्षणविधया द्रष्टव्यः । तथेति अमृतत्वादिना ब्रह्म दृश्यते इति दृश्यत्वेन च प्रतिविम्बमित्यर्थः ।
ननु विरुद्धार्थवाचकत्वं वाक्ययोः प्रतीयते तत्तुत्रास्तीति चेन्न । प्रस्थानरत्नाकरे नन्वस्त्वेवं
पदवाक्ययोरतिरेकस्तथापि न त्रयाणां वर्णपदवाक्यानां वाचकत्वम् । पदैः पदार्थोपस्थापने
वाक्यार्थत्वेनाभिमतस्यान्वयस्य संसर्गमर्यादया पदैरेव भानसंभवेन वाक्यानां वाचकत्वकल्पने
वाक्य एव शक्तेः पर्यवसानस्य वैयाकरणैरेवोपपादितत्वात् । नापि पदोपस्थापितपदार्थानामेव
करणत्वं साधीयः । संपूर्णवाक्यश्रवणोत्तरं जायमानस्य बोधस्य पूर्वपदानां नष्टत्वेन नित्यपक्षे
व्यञ्जकनाशान्तिरोहितत्वेन चोपस्थापकामावात्पदार्थानुपस्थितावनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अविद्यमानानां
प्रकारान्तरेण बोधकत्वस्याशक्यवचनत्वात् । न च पूर्वपदानां निवृत्तत्वेपि संस्कारेण तेषा-
नुपस्थितौ तदुपस्थापितानां करणत्वमिति युक्तम्, गौरवात् । वाक्यार्थबोधस्याशान्दत्वापत्ते-
श्चाक्षुषादिपदवच्छान्दपदस्यापि करणार्थकपदप्रकृतिकत्वेन तत्समाख्याविरोधापत्तेश्च । नापि
वृत्तिसमसद्भानमेव करणमिति युक्तम् । एवमप्यशान्दत्वस्यापत्तेः । न च वाक्यज्ञानकरण-
त्वपक्षेऽप्ययं दोष इति वाच्यम् । ज्ञायमानवाक्यस्यैव करणत्वाङ्गीकारादित्यादिश्रुत्यात् ।
उपसंहारसिद्ध्यर्थमिति उपसंहारः कदा सिद्ध्येद्यदा ब्रह्मवर्माणाममृतामयादीनां प्रतिविम्बोपा-
सनार्थत्वं स्यात् । अत उपासनापरतैव ब्रह्मधर्मप्रतिपादकवाक्यस्य युक्तेति भाष्यार्थः । 'एषा
सौम्य तेऽस्माद्विद्या आत्मविद्या च' इति श्रुतावेवा अन्यवहितपूर्वोक्तैर्यथादेवकारः । ननु भास्त्विति ।

अविरोधे हि प्रभावरता । उपास्यत्वेन ब्रह्मधर्माणामन्वयो भविष्यतीत्येवं
भास्य उच्यते । अन्तरः, अक्षिमध्ये दृश्यत इत्युक्तः परमात्मैव । कुतः ।
उपपत्तेः । उपपन्नं हि तस्य दर्शनमार्गम् । सर्वत्र ब्रह्म पश्यन् वहिः सन्निधाने
तस्य स्थानम्योन्मृष्टत्वात् नत्र भगवन्तमुपदिशति । लोकं वा च तेऽवोचन्

भाष्यप्रकारः ।

अविरोधे हीत्यादि । यदि हि दृश्यत इत्युक्तं दर्शनं न विरुध्यते तदा तथात्वं शक्यवचनं, न
तु तदभावेऽपीत्यर्थः । ननु त्वन्मनेऽप्यभयादिपदविरोध इत्यत आह उपास्यत्वेनेत्यादि ।
सिद्धान्तं व्याचक्षते उपपन्नत इत्यादि । आर्पमिति साधनविशेषजन्यम् । तद्व्युत्पादयन्ति
सर्वत्रेत्यादि । उन्मृष्टत्वादिति जलाद्यसंश्लेषेण तन्माहात्म्यबोधकत्वात् । तेन स्वल्पस्थानोप-
देशोऽपि न तस्य ब्रह्मन्मयाधर इत्यर्थः । नन्वात्मविद्योपसंहारस्य पूर्वं दर्शितत्वात् प्रकरणानुग्रहे
हेतोः साध्यममत्वे कथं ब्रह्मतासाधकत्वमित्यत आहुः लोकमित्यादि । उपकोसलेन ब्रह्मोप-
रदिमः ।

अयमर्थः । एषा त इत्यभिवाक्यम् । एषाऽप्यवहितपूर्वोक्तास्माद्विद्याऽस्माकमग्नीनां विद्या प्राणो
ब्रह्म कं ब्रह्म स ब्रह्मेत्युक्त्वात्माविद्येत्युक्तवाहुरमयः आचार्यस्तु ते गतिं वक्तुं । गतिमात्मनः स्थानं
तथाग्निना स्रोक्तात्मविद्याचार्योपदेशं विना न फलतीत्यनेन सूचितम् । एष चाप्युक्तविद्याया
एवाचार्येण य एषोक्षिणि पुरुष इत्यादिनोक्तत्वात् तत्रोपसंहारः प्रतीयमानोऽपि निष्प्रयोजनकः ।
यद्वा । एषा वक्ष्यमाणा यथा तदेपाभ्युक्तेत्यत्रानन्दमयाधिकरण एवेत्यस्यार्थः । तथा चोपक्रम-
वाक्यं तत् न तूपसंहारवाक्यमिति प्रतीतिरप्युपक्रमविपरिणी न तूपसंहारविपरिणीत्यात्मनिरूपणसा-
मासत्त्वान्मास्त्वित्यर्थः । तदभावाच्च इति अविरोधाभावे विरोध इति यावत् । ननु विरोध
इति वक्तव्ये नमूदयं किमर्थमिति चेन्न पूर्वत्राविरोध इत्यत्र नञि वक्तव्ये तदभावनिरूपणे
द्वितीयनञावश्यकत्वात् । त्वन्मते पूर्वपक्षिमते । उपास्यत्वेनेति ब्रह्मधर्माणाममृतामयादीनां
प्रतिबिम्बस्योपास्यत्वेन तत्रान्वयो भविष्यतीत्यर्थः । साधनेति । 'भक्त्या जानाति चाव्ययम्'
इति श्रुतेः 'भक्त्याहमेकया ब्रह्मः' इति स्मृतेश्च भगवद्दर्शने साधनं इदं विशेषोऽपि भवति ।
कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोर्ज्ञानकर्मप्रतिपादकत्वेन तयोः सामान्यात् । साधनविशेषो ब्रह्मविद्या वा
बृहदारण्यके तदाहुः यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद् ब्रह्मविद्ययासात्-
त्सर्वमभवदिति 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' सर्वत्र ब्रह्मदर्शने साधनविशेषः 'प्रदानवदेव तदुक्तम्' इति
सूत्रोक्तस्तज्जन् सर्वत्र ब्रह्मदर्शनं सर्वात्मभावरूपम् । तन्माहात्म्यमिति स्थानमाहात्म्यम् ।
तेनेति स्थानमाहात्म्येन । तत्र व्योमवज्जिचाप्यत्वेन ब्रह्मणः । हेतोः स्वरूपासिद्धिसुपतिरूप आह
नैयायिकस्तामनूय पराचक्रुराचार्या इत्याहुः नन्वात्मैति वस्तुतस्तु स्थानस्योक्त्युक्त्यादिति हेतु-
मुक्त्वा हेत्वन्तरमाहुः लोकमित्यादीत्येव ग्रन्थो युक्तः । अनुमानस्य वेदान्ते सर्वत्रानुपयोगात् ।
'जन्माद्यस्य यतः' इत्यधिकरणे केचिदत्र जन्मादिसूत्रमित्यादिभाष्यात् । अत्रान्तरः परमात्मा अमृ-
तादिधर्मोपपत्तेः । यदेवं तदेव आदित्यान्तरवत् । यज्ञैवं तत्रैवं संसारवदित्यत्र ब्रह्मप्रकरणानु-
ग्रहेण हेतोः साध्यत्वेन साध्यसमत्वम् । एतत्फलं तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे
व्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः हृदो द्रव्यं धूमादित्यत्रैव । परामर्शस्तु व्याप्तिवि-
शिष्टपक्षमताज्ञानं तथा च स्वरूपासिद्धौ हेतुरिति भावः । उपकोसलेनेति । उपकोसल-

‘अहं तु ते तद्वक्ष्यामि’ इति महदुपक्रमश्च । प्रतिविम्बमात्रस्य च न पुरुषत्व-
नियमः । तस्माद् विरोधाभावाद् ब्रह्मवाक्यमेव ॥ १३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

देशेऽपहुतेऽपीमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इति वदता आचार्येणाधिक्रान्ते उपदेशे ज्ञाते, उपकोस-
लेनाचार्याज्ञायाऽप्युक्तेऽनूदिता, आचार्यो लोकं वा व किल तेऽवोचन्नित्यनेन कं ब्रह्म एवं ब्रह्मेति
यदवोचन्नग्रयस्तल्लोकं प्राप्यमवोचन् । श्रुतौ लोकानिति पाठे त्वग्निविद्याप्राग्वाः पृथिव्यादयः
आत्मविद्याप्राप्यं ब्रह्म चैकशेषवृत्त्या संगृह्यते । तत्राग्निविद्योक्तलोकप्राग्वाधुपायस्यादित्यपुरुषोपासना-
दिरूपस्य तैरुक्तत्वादात्मविद्योक्तलोकप्राग्वाधुपायभूताम्, ‘आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता’ इति तैराचार्य-
वक्तव्या गतिर्या बोधिता साऽवशिष्यते । सा तु ज्ञातापि तदा भवति यदा प्रतिबन्धकापगम
इत्यभिसंधायाचार्य आह । अहं तु ते तद्वक्ष्यामीत्यादि । तत् एवं फले श्रुते, उपकोसलः
अद्वापूर्वकं, ब्रवीतु भगवानिति विज्ञापितवोस्तदा, य एषोऽक्षिणीत्याद्युक्तम् । तेन तद्वक्ष्यामीति
या प्रतिज्ञा सा महत् आत्मविद्यागतिकथनस्यैवोपक्रमस्तस्यान् । तथा चाग्निभिस्तदुपसंहारे कृतेऽपि
पुनस्तस्या एवोपक्रान्तत्वेन प्रकरणस्य सत्त्वान्न हेतोः साध्यममत्वमित्यर्थः । ननु तथापि प्रकरणे
श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वाददर्शनश्रुतिसंकोचोऽनुचित इति प्रतिविम्बपुरुष एवात्राङ्गीकार्य इत्यत आहुः
प्रतिविम्बेत्यादि । सत्यं संकोचोऽनुचितः स्याद् यदि दर्शनविषयस्य प्रतिविम्बस्य पुरुषत्वं

रश्मिः ।

नामा कश्चित् ब्रह्मचारी स जाबालाचार्येण प्रवासं चिकीर्षतामिनोदितेनाज्ञसोमीन् द्वादशवर्षाणि परि-
चचार तस्मै परिचर्यया तुष्टा गार्हपत्याद्यग्रयः प्राणो ब्रह्मेत्यात्मविद्यामुपदिदिपुः तस्मिन्नुपदेशे ब्रह्मविद
इव ते सोम्य सुखं भातीति को नु त्वानुशशासेति प्रवासादागतनाचार्येण जाबालेन षष्ठेनोपकोसलेन
को नु मातुषिष्याद्भो इत्यपहुतेपीत्यर्थः । इमं इति इमेऽग्रयः पूर्वमन्यादृशमीदृशा उपदेशोन्मुखा
इति नूनं निश्चय वदताचार्येण । ज्ञात इति अपूर्वभक्त्या । आचार्येति किं नु सोम्य
किल तेऽवोचन् इत्याचार्यप्रश्नेनेत्यर्थः । हे सोम्य तेऽग्रयः इतीदमिति ह प्रतिजज्ञ इत्यनेनानूदिता ।
अग्निविद्येति अग्नीनां गार्हपत्याद्यग्नीनां विद्याभिः प्राप्यः ‘अथ ह्येन गार्हपत्योनुशशास पृथिव्य-
मिरन्नमादित्यः’ इति पृथिव्यादयः आत्मनः प्राणादेर्विद्या तया प्राप्यम् । लोका दर्शने इति भ्वादे
रूपमिदं लोकमिति । तथा च यज्ज्ञानं तत्प्राप्यमेवेत्याशयेन पर्यायो ब्रह्म चेति । एकशेषवृत्त्या
लोकश्च लोकश्च लोकश्च लोकाः ‘सरूपाणामेकशेष एकविगर्ता’ इत्येकशेषः अनया वृत्त्येत्यर्थः ।
नैरिति अग्निभिः । य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोहमस्मि स एवाहमस्मीति स य एतमेवं
विद्वान् उपास्ते इत्यादिनोक्तत्वात् । प्रतीति प्रतिबन्धकमाचार्यसवन्धाभावः तदपगम इत्यर्थः ।
अहमिति कर्तृतात्पर्यसंबन्धेन तद्वक्ष्यामि वक्ष्यामीति । आदिपदेन ‘यथा पुष्करपलाश आपो न
छिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न छिष्यते’ इति श्रुतिसंग्रहः । अद्वेति भगवन्निति महापूज्य-
संबोधनादिति भावः । ब्रवीतु मे भगवन्निति तस्मै होवाचेति श्रुतिः । हेनोरिति हेतोः प्रकरणे-
नोपक्रमरूपेण देशकालरूपेण वा सिद्धत्वं न तु साध्यत्वेन साध्यसमत्वमित्यर्थः । हेतुरमृताद्युप-
पत्तिरूपः स्वरूपासिद्धो नेत्यर्थः । दर्शन इति । दृश्यत इति श्रुतिनिर्रणेक्षो रवः तस्य संकोचः साधनवतां
दर्शनरूपः । पुरुषत्वमिति द्वादशाज्ञत्वम् । ‘द्वादशाङ्गो हि पुरुषः’ इति । द्वादशाज्ञत्वमादाय

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

एतं संयद्ग्राम इत्याचक्षते । एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातीति । वामानि कर्मफलानि । तेषामेव मनोहरत्वेन तदर्थं कर्मकरणात् । कर्म-फललयः कर्मफलदानं च यत् इति स्वर्गापवर्गफलदातृत्वमुक्तम् । सर्वलोकेषु

भाष्यप्रकाशः ।

नियतं स्यात् । तदेव तु न । अन्येषामपि प्रतिविम्बात् । अतो विषयवशेन दर्शनश्रुतिसंकोचत्वं भवेत्तुल्यः । प्रकरणविरोधश्चाधिक इति न प्रतिपुरुषस्योपासनाविधायकमिदं, किंतु ब्रह्म-वाक्यमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ पूर्वसूत्रोक्तस्य हेतोर्वादकवलितत्वात् सूत्रान्तरं पठवी-त्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते एतमित्यादि । तथाचान्तरपदेन पूर्वसूत्रादेव स्थानप्राप्तेरित्यत्र सूत्रे स्थानादीत्यत्रातद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । एतेषां संयद्ग्रामत्वादीनां कथं ब्रह्मत्वगमकतेत्या-काङ्क्षायामेतद् व्याकुर्वन्ति वामानीत्यादि । कर्मफललय इति एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्तीति श्रुतेः, सर्वं पदं हस्तिपदे निमग्नमिति च सर्वेषां सुखानां तत्रैव स्थितत्वेन रश्मिः ।

प्रतिविम्बे पुरुषपदप्रयोगः । अन्येषामिति पुरुषमिन्नानाम् । अतो विषयेति विषयवाक्यवशेन प्रतिविम्बवशेन दृश्यत इति दर्शनश्रुतिः । पुरुषप्रतिविम्बमात्रे संकोचः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ वादेति व्याप्तिशोधकतर्कैर्वादकवलितत्वम् । सर्वं सर्व-मयमिति तापिनीयश्रुतेरुपाख्ये प्रतिविम्बेऽपि दृश्यतत्वादिधर्मोपपत्तिरूपस्य हेतोरभावाद्वादकवलितत्वं तु न । अखण्डब्रह्मत्वादेन सखण्डब्रह्मत्वादेतुपयोगात् । अनुमानपक्षस्य भाष्यासंमतत्वे तु स्थाननि-र्देशानन्तरं तद्वृत्तित्वस्मरणेन प्रसङ्गासंगत्या धर्माणां वक्तव्यत्वात् सूत्रान्तरं पठित्वेत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते इति ग्रन्थः । एतमिति एतं यथोक्तम् । आचक्षते ब्रह्मविदः । अत्र हेतुमाह एतं हीति हि यस्मादेतं पुरुषमाश्रित्य वा । सर्वाणि वामानि ह्रस्व उद्गीर्णे ऋादिः परस्परदी उद्गीर्णानि, वननीयानीत्यन्ये शोभनकर्मणः फलानि । सर्वेऽभिसंयन्ति सम्यगभिमुखं यन्ति इण् गतौ प्राप्नुवन्ति, उत्पद्यन्त इत्यन्ये तथाच संयन्ति शतृप्रत्ययान्तं वामानि यस्मिन् स संयद्ग्राम इति व्युत्पत्तिः । वामनीपदव्युत्पत्तिः एष हीति । वामान्युद्गीर्णानि कर्मफलानि प्राप्तिभ्यः प्रापयति । माय क्रोचे इत्यस्य रूपं नास्तीत्याह एष हीति । तथाच भातीति मा कर्तरि क्तिप् अमतीत्यमः अम गतिशब्दभक्तिषु ऋादिः पचाद्यच् भा च अमश्च मामौ भावप्रधानः तौ नयति प्राप्नोतीति भामनी भातृत्वं मानमेव अत एव भाष्यं सर्वलोकेषु मानं चेति । अन्तरपदेनेति अक्षिप्रापेक्षणाक्षयन्त-रवाचकेन । अतद्गुणेति न तस्य वर्तिपदार्थस्य गुणा विशेषणानि तेषां संविज्ञानं यत्र क्रियान्वयि-त्वेन सोऽतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तथा च स्थानादिव्यपदेशादित्यत्र स्थानमादिर्येषां ते स्थानादयः संयद्ग्रामादयः तेषां व्यपदेशादिति सूत्रार्थः । संयद्ग्रामपदेन स्वस्मिन् कर्मफललय उक्तः । कर्मफलानि सुखात्मकानि तेषां लयः श्लेषः लीड् श्लेषणे । आनन्दरूप इत्याहुः एतस्यैवेति । तत्रेति अक्षिपुरुषे । ननु पृथिव्यादीनामग्निविद्याप्राप्यानामात्मविद्याप्राप्यब्रह्मणश्च का व्यवसेलत आहुः

भानं च । एष इति तमेवाऽक्षिपुरुषं निर्दिश्य स्थानादि व्यपदिश्यते । न हि प्रतिविम्बात्मनः स्थानादिव्यपदेशः संभवति । चकारादेतच्चुल्यवाक्यस्याप्ययमे-

भाष्यप्रकाशः ।

लोकादीनां तदवयवत्वेन च तत्रैव लय इत्यर्थः । एनेन स्थानपदसोक्तरीत्या लयार्थकत्वमित्यपि व्याख्यातम् । तदा तु तद्गुणसंविज्ञान एव । तथा चैतैः संयद्वामत्वादिभिरसाधारणधर्मैश्च ब्रह्मैव निश्चीयते । अतः पूर्वसूत्रोक्तो हेतुरपि तस्यैव साधक इत्यर्थः । एतं न्यायं वाक्यान्तरेऽप्यतिदेष्टुं सूत्रे चकार इत्याहुः चकारादित्यादि । तत्सारयन्ति इन्द्रेत्यादि । तत्रापि प्रथमे पर्याये, य एषोऽक्षिणीत्यारभ्यैतद् ब्रह्मेत्यन्त एवमेवोपदिष्टत्वात् तदित्यर्थः । ननु तत्र, अथ योऽयमित्यादिना प्रश्ने प्रजापतिना, एष एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिख्यायत इति प्रतिविम्बस्यैव निगमनात् कथं तस्यैतदेकवाक्यत्वमिति शङ्कायामाहुः अथेत्यादि । एतदग्रे, उदशराव इत्यादिना इन्द्रविरोचन-

रश्मिः ।

लोकादीनामिति ब्रह्मपृथिव्यादीनामित्यर्थः । तदवयवत्वेनेति अक्षिपुरुषतदवयवत्वेनाक्षिपुरुष एव संक्षेप इत्यर्थः । एतेनेति कर्मफलस्य इति भाष्येण उक्तरीत्या ब्रह्मत्वगमकताप्रश्ने कृते उक्ताया ब्रह्मातागमकतारीतिरक्षिपुरुषे लयप्रणाडी तथा कृत्वा । ब्रह्मणि स्वीयतेऽनेनेति स्थानं लयः करणे प्रत्ययस्तस्माच्छ्रुत्यार्थकत्वमपीत्यपि व्याख्यातप्रायमित्यर्थः । तद्गुणेति तस्य वर्तिपदार्थस्य गुणा विशेषणानि तेषां संविज्ञानं क्रियान्वयित्वेन यत्र स तद्गुणसंविज्ञानः । एवकारस्तु स्थानस्य क्रियान्वयित्वेन संविज्ञानादतद्गुणसंविज्ञानव्यवच्छेदकः । संयद्वामेति आदिपदेन वामनीभामन्योर्भावौ । ब्रह्मैवेत्यनेकेषां धर्माणामुपासनागमकत्वे 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यविकरणोक्तधर्माणामप्यारोपसंभवेन स्वारसिकब्रह्मासिद्धेर्माहनेवानयः स्यादित्यनेकेषामुपासनागमकत्वाभाव इत्येवकारः । असाधारणेति संयद्वामत्वं कर्मफलस्य इति भाष्येण व्याकृतं वामनीत्वं कर्मफलदानं चेति भाष्येण विधृतं स्थितिरूपं कर्मफलं स्वर्गापवर्गलक्षणं ब्रह्माणं प्रति परान् प्रति च यतो भवति कर्मणा ब्रह्मणो विभोक्त्योक्तेः कर्म-हिरण्यगर्भयोर्मुख्यत्वात् तद्गुणमुक्तम् । भामत्वं सर्वलोकेष्विति भाष्येणोक्तसुतत्तिरूपम् । लोकसृष्टिद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीति ईक्षतेरित्यधिकरणभाष्योक्तेः । अत इति अनेकेषामुपासनागमकत्वाभावात् । साधक इति अस्तु वादकवलितत्वं परं तु ह्यविद्वद्दृश्यां एकस्या अपि श्रुत्यन्तराननुगृहीतायाः अनुरोधोऽपार्थ इति भावः । विषयवाक्यान्तरसमुच्चये चकार इत्याहुः एतमिति । तदिति वाक्यम् । तत्रेति इन्द्रविरोचनयोः प्रजापतेश्च सवादे । अथमेव भाष्यार्थदृष्टान्तदोषे दशमप्रपाठकेति । पर्याय इति तौ प्रति प्रथमे वाक्यनिर्माणे प्रकारे वा । तदित्यर्थ इति वाक्यमित्यर्थः । अथ योयमिति । अथ योयं य एषोऽप्यु परिख्यायते यश्चायमादर्शं कतम इत्येव उ एवैषु एतेषु परिख्यायत इति होवाच' इति श्रुत्या एष उ एवैषु सर्वेषु अन्तेषु परिख्यायते इति पाठान्तरम् । अस्या अर्थः । एष हृदयस्थः उ एव आत्मा सर्वेषु ययोक्तेषु एष्विति पाठेऽप्ययमर्थः । अवादिषु वर्तमानेषु । अन्तेषु मध्येषु । एतेष्विति पाठेऽप्ययमर्थः । परिख्यायते इति ह प्रजापतिस्वाचेति । तस्यैतदिति । य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यस्य संदिग्धस्य एतस्य अप्सु प रिख्यायते यश्चायमादर्शं इत्यसंदिग्धस्यैकवाक्यत्वमित्यर्थः ।

वार्थः । इन्द्रविरोचनप्रजापतिसंवादे । अथ योऽयं भगवोऽस्तु परिख्यायत इत्या-
सुरम् । न तु य एषोऽक्षिणि पुरुषो हृदयत इत्यादि । तस्मादक्षिपुरुषो ब्रह्मैव ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

ननु किमिति निर्यन्धेन ब्रह्मवाक्यत्वं संपाद्यते । उपासनापरत्वे को दोष
इत्याशङ्क्याह सुखविशिष्टाभिधानात् । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । यच्चोपा-

भाष्यप्रकाशः ।

योर्वेधं परीक्ष्य ताभ्यां शरीर एवात्मत्वेन ज्ञाते प्रजापतिना, अनुपलभ्यात्मानमित्यादिना
तदोषकथनात् तस्यैवासुरत्वं बोधितम् । श्रुत्या चोपपादितम् । अतस्तदेवासुरं, न तु ततः
पूर्वतनमपीत्यर्थः । न च प्रजापतिनैवं श्लिष्टं किमित्युक्तमिति शङ्क्यम् । अधिकारपरीक्षार्थत्वात् ।
न च मिथ्याभाषित्वं प्रतारकत्वं वा । अन्तर्यामिब्राह्मणे तस्य सर्वान्तरत्वश्रावणात् प्रतिविम्ब
अवादी चात्मनः सत्त्वेन, यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते परामविष्यन्तीति
कथनेन तदुभयाभावादिति ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥ अभिधानं विवृण्वन्ति एतदमृतमित्यादि ।

रश्मिः ।

परीक्षयेति उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीय तन्मे प्रवृत्तमित्यादिना परीक्ष्य एतद-
मृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ प्रव्रजजतुरिति श्रुत्या । ताभ्यां शरीरे विम्बभूते द्विवचनान्तं
पदम् । ज्ञाते सतीत्यादिनेत्यनुपलभ्यात्मानमननुविध ब्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वासुरा
ते परामविष्यन्तीति स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुरान् जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं श्रोवाचैनया
तस्या उपनिषदोऽविचार्य देहपरिचरणकथनात् आसुरत्वरूपदोषकथनात् तस्यैवाथ योयं भगवोऽस्तु
परिख्यायते इति वाक्यस्यैवासुरत्व बोधित श्रुत्या चासुराणां स्त्रोपोपनिषदिति श्रुत्या चोपपादितमतः
पूर्वोक्तं वाक्यमेवासुरम् । पष्ठप्रपाठकश्रुतिग्रम् भाष्ये वारयामासुः न त्विति । पूर्वतनं दशमप्रपाठकस्य
न तु षष्ठप्रपाठकस्यम् । श्रुत्यर्थस्तु उदशरावे उदकपूर्णे शरावे आत्मन इति कर्म युवामिन्द्रविरोचनौ
न विजानीयः शेष स्पष्टम् । अनुपलभ्य यथोक्तमात्मानं शास्त्राचार्याभ्यामज्ञात्वाऽननुविध स्वप्रसङ्गात्
चाकृत्वा विपरीतनिश्चयौ भूत्वा एताविन्द्रविरोचनौ ब्रजतः गच्छेयाताम् । अतः यतरे ये केचन
देवा वा असुरा वा एतदुपनिषदः एताभ्यां मिथ्या गृहीता प्रतिविम्बात्मविधा सैवोपनिषदो त एत-
दुपनिषदः एवंविज्ञाना एतन्निश्चया भविष्यन्ति ते पराभूता भविष्यन्तीत्युक्तं प्रजापतिवाक्यं
श्रुत्वा स्वगृहं गच्छन् योसुरराजो विरोचनः स ह शान्तहृदयः एव सन् असुरान् जगाम तेभ्योऽसुरेभ्यः
एतां शरीरात्मबुद्धिरूपामुपनिषदं श्रोवाचेति । श्लिष्टमिति देहात्मवाचकं पदमुपदेशान्तरा-
दिद्वारान्तरात्मव्यञ्जकम् । श्लेषाभिव्यञ्जकपदामिन्नमित्यर्थः । अधीति निवृत्तिप्रवृत्तिमार्गीषकार-
परीक्षार्थम् । देहस्याप्यात्मत्वात् । उभयोः कुञ्जालन्यधिकार इति न चेति । अक्षिपुरुष ब्रह्मादिदर्शयोः
प्रजापतेर्मिथ्याभाषितं प्रतारकत्वं चेत्यर्थः । न च भाषितमित्यनेनानन्वयः शङ्क्यः । कर्मादीनामपि
संबन्धसामान्ये षष्ठ्यभिधानात् । प्रजापतेरिति कर्तरि षष्ठ्यङ्गीकारात् । अथादाविति आदिपदेन देहः ।
कथनेनेति परामवरूपफलकत्वेन तदुभयस्य मिथ्याभाषितप्रतारकत्वरूपस्याभावादिति । इति स्वार्थ-
समाप्तौ । तथा चात्तोपनिषदुक्तेषु त्रिज्वात्मसु विरोचनस्य बाह्यात्माधिकारात् न तदुभयमित्यर्थः ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥ अभिधानमिति अक्षिपुरुषं निर्दिश्य

सना विधीयेत, एष आत्मेति । तदा अमृतादिवचनं व्यर्थं स्यात् । तद्वर्माणां पूर्वमेव प्राप्तत्वात् । तस्मादमृतमानन्दः, अभयं चिद्, ब्रह्म सत्, सच्चिदानन्दरूप आत्मेत्युक्तं भवति । अतः एष इत्यक्षिपुरुषं निर्दिश्य सुखविशिष्टमभिधीयते । सच्चितोर्न ब्रह्मरूपापकत्वमिति सुखमेव निर्दिष्टम् । अतः सुख-

भाष्यप्रकाशः ।

अयमर्थः । अत्र ह्येतद्विशेषणत्रयं पूर्वमभिधायाम्रे संयद्वाप्तत्वादय उच्यन्ते । तेनैतन्नयस्य स्वरूपबोधकत्वमिति ज्ञायते । तच्च सच्चिदानन्दात्मकमतोऽत्राऽमृतपदमानन्दवाचकमिति सनत्कुमारेण सुखरूपं भूमानं प्रस्तुत्य, यो वै भूमा तदमृतमिति छान्दोग्ये श्रावणाज्ज्ञेयम् । अभयपदं चिद्वाचकमिति त्वमर्थं ह वै जनक प्राप्तोऽसीति ज्ञानोपदेशोत्तरमभयपदेनोपसंहारात् । ब्रह्मपदं सद्वाचकमिति च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र प्रथमनिर्देशादिति । एवं सति पूर्वं यदभिभिः कथं देन सुखविशिष्टमुक्तं तदत्राऽमृतपदेनाभिधीयते । नच सच्चितोरपि स्वरूपभूतत्वाद् ब्रह्म-विख्यापकत्वं शङ्क्यम् । तयोरेयथायथं जडे जीवे च प्रत्यक्तत्वेनैकान्तिकतथात्वाभावात् । अतः

रश्मिः ।

सुखविशिष्टमभिधीयते एष आत्मेति होवाचेत्यनेन एतदमृतमित्यनेन वा तदभिधानं शब्दविशेषम् । एतदिति अमृताभयब्रह्मात्मकमक्षिपुरुषस्य विशेषणत्रयम् । श्रावणादिति नवमप्रपाठके श्रावणात् । अभयं हेति बृहदारण्यके श्रुतिरियम् । ज्ञानोपेति ज्ञानं चित्पदार्थः । प्रथमेति तथा च पाठक्रमे सत्यत्वेन षष्ठोपस्थितेः सद्ब्रह्मेति भावः । न च सति साधुः सत्यमिति सत्यपदं पूर्वाधिकरणे व्युत्पादितमत्र प्रत्ययरहितं कृतो व्याकृतमिति शङ्क्यम् । व्युत्पत्तिव्याकरणरूपाङ्ग-सिद्धा प्रत्ययरहितं सत्यदं ब्रह्मवाचकं 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इति श्रुत्या सत्यदमत्र व्युत्पत्तिसिद्ध्यर्थवाचकम् । 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत' इति गीतातः । प्रसङ्गाद्बुध्यते । सत्तामात्रमित्यत्र वर्णागमः सन्मात्रमित्यर्थ इति । पूर्वमिति आत्मविद्यानिरूपणे छान्दोग्ये । एतावत्पर्यन्तमेतदमृतमित्यारम्भाभिधीयते इत्यन्तर्भाष्यतात्पर्यमुक्तम् । तस्य भाष्य-सार्थः सुखविशिष्टस्याभिधानमेतदमृतमिति श्रुत्युक्तसुखविशिष्टाक्षिपुरुषमभिधीयते अनेन एत-दमृतमिति वाक्येनेत्यत एतदमृतमितीत्यन्तं वाक्यं सुखविशिष्टाभिधानादिति सूत्रांशस्य पर्यायः । उपासनार्थं धर्मापेक्षणात् कृतोऽमृतादिवचनं व्यर्थमित्यत आहुः तद्वर्माणामिति । उपासना-धर्माणाम् । पूर्वं संयद्वाप्तत्वादीनाम् । तस्मादिति उपासनार्थत्वाभावात् संयद्वाप्तत्वादिविशेषणैर्ल-यादिरूपब्रह्मासाधारणधर्माणामुक्तत्वाच्च । अमृतादिपदानामानन्दौ शक्तिः भाष्यप्रकाश उक्तैव । ननु पदत्रयप्रतिपाद्यब्रह्मण्येकसत्यदशक्तिः कथमित्याकाङ्क्षायामस्त्येवमेव यदि तल्लक्षणलक्षितं ब्रह्ममात्रं प्रतिपाद्यं स्यात्तत्वेनं सर्वोपनिषदुक्तलक्षकस्यात्मनो निरूपणीयत्वादित्याहुः सच्चिदिति । तथा च सर्वोपनिषदात्मलक्षणं त्वंपदार्थोदौपाधिकादिलक्षण आकाशवत्सूक्ष्मः केवलः सत्तामात्रतत्पदार्थ-श्रालेत्युच्यत इति । त्वंपदार्थोदौपाधिकादिलक्षणः अमृतममयं चैतत् समीपतरवति आकाश-वत्सूक्ष्मः केवलश्च सत्तामात्रतत्पदार्थः ब्रह्म सदिति भाष्येणोक्तं तदेतदाहुः आत्मेत्युक्तं भवतीति । सुखविशिष्टाभिधानादित्यत्र सूत्रांशे करणव्युत्पत्तिमाहुः अत इति । एष आत्मेति होवाचेत्यनेन निर्दिश्य सुखविशिष्टमाचार्येणाभिधीयते एतदमृतमित्यनेनेति करणे ल्युट् । सच्चितोरिति भाष्यं विवरावमुहुः न च सच्चितोरिति । ऐकान्तिकेति एकोऽद्वितीयो अन्तः स्वरूपं स्वार्थं उक्तम् ।

विशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मवाक्यमिति । एषा मुख्योपपत्तिरित्येवकारः । चकारात्
मदादिभिरपि । तस्माद् ब्रह्मवाक्षिपुरुषः ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगल्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

स्वरूपतो निर्णय फलतो निर्णयमाह । श्रुतोपनिषत्कस्य, श्रुता उपनिषद्
विद्या येन तस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या माऽक्षिपुरुषविदोऽप्युच्यते ।
अथ यदु चैवास्मिन् अत्रयं कर्म कुर्वन्ति, यदि च नार्चिषमेवाभियन्तीत्युपक्रम्य

भाष्यप्रकाशः ।

मुखमेव विशेषणत्वेन निर्दिष्टम् । मदादिभिरिति आनन्दमहर्भूतः सच्चित्तंयद्ब्रह्मत्वादिभिः ।

रामानुजाचार्याभ्येतदग्रे, अत एव च न ब्रह्मेति श्रवान्तरं पठन्ति । अर्थस्तु, अत एव
सुरविशिष्टाभिधानादेव, न संपदोपदिष्ट आकाशो ब्रह्मेति । तत् पूर्ववत्त्वेण गतार्थत्वादित्येनो-
द्रियते ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगल्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥ एतत्सूत्रप्रयोजनमाहुः स्वरूपत इत्यादि ।
फलत इति । फलस्य तात्पर्यलिङ्गत्वात् तथेत्यर्थः । ब्रह्मविदो या गतिरिति एतस्या ब्रह्मविदो
गतित्वं छान्दोग्य एव पञ्चाग्निविद्यायां तच्च इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते
तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीत्यादिना श्रावितम् । संपात्र प्रत्यभिज्ञायते । गीतायामपि ।

‘अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः पणामा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाना गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः’ ॥

इत्यनेन च । अथेत्यादि वाक्यार्थरतु, अथेति प्रतिज्ञायाम् । यदु चैव यदि, अस्मिन् अक्षि-
पुरुषवेचरि मृते, श्रव्यं श्रवसंस्काररूपमार्ध्वर्द्धिकं कुर्वन्ति ज्ञातयो, यदि च न कुर्वन्ति, उभय-
रक्षिम् ।

तस्य तथत्वं ख्यापकत्वं तस्याभावात् । आनन्देति इदं विशेषण सूत्रीयमुखसंबन्धिपदार्थ-
समुच्चयसूचनायान्यथा घटादीनामपि समुच्चायकश्चकारः स्यादिति । विशिष्टं निर्दिष्टं वेदितव्यमिति
शेषः । पूर्वसूत्रेणेति अन्तरसूत्रे पूर्वपक्षे आत्मविद्या चेत्युपसहारदर्शनात् इति भाष्येण
यदेव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कं प्राण चाहास्मै तदाकाशं चोचुरिति श्रुतिस्मरणात्तस्याश्च
निःसंदिग्धत्वाद्गतार्थत्वादित्यर्थः । नाद्रियत इति अनादराच्च लिख्यते रामानुजाचार्यान् प्रलेख
सूत्रप्राकट्यादिति भावः ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगल्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥ स्वरूपत इति अक्षिपुरुषं स्वरूपतो निर्णयेति
भाष्यार्थः । ननु फलस्य निर्णयः केन प्रकारेण अक्षिपुरुषं ब्रह्मेत्यक्षिपुरुषस्य ब्रह्मत्वनिर्णयः इत्याका-
ङ्क्षायामाहुः फलस्येति । अक्षिपुरुषब्रह्मत्वे तात्पर्यस्य वक्तुरिच्छात्मकस्य तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वात्मकस्य
प्रस्थानरत्नाकरोक्तस्य वा लिङ्गत्वं हेतुत्वं तस्मात् तात्पर्यविषयत्वेन प्रकारेणाक्षिपुरुषस्य तथामब्रह्मत्व-
मित्यर्थः । प्रतीके ब्रह्मविद इति प्रविदो या गतिरित्यपि भाष्यपाठः । अर्थस्त्वयमेव ब्रह्मण एव प्रकृष्ट-
त्वेन तद्विद एव प्रवित्त्वादिति । छान्दोग्यार्थस्तु साधनाध्यायेस्ति प्रयोजनाभावाज्ज्ञेयते । प्रत्यभेति
तेर्षिषमेवाभिसंभवन्तीति वाक्येन सेयं प्रविदो गतिरिति तत्तेदन्ताप्रकारकं ज्ञानं क्रियत इत्यर्थः ।

‘चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयति । एष देवपथो ब्रह्मपथ इत्येतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते’ इति ब्रह्मविदोऽप्येष एव मार्गः पुनरावृत्तिरहितः । चकारस्तूक्तसमुच्चयेनाधिकरणपूर्णत्वबोधकः ॥ १६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

थापि तेषामक्षिपुरुषविदां न परलोके फलवैषम्यमित्युक्त्वा विद्यावतां गमनप्रकारं वदति अर्चिष-
मित्यादिना अमानव इति । मनुकृतस्यैवावतुत्पन्नः । मनवश्च शिवपर्यन्ता बोध्याः । ‘सलोकपाला
मनयो मनुजामात्रं मनुं प्राञ्जलयः प्रणेष्टुः’ इति चतुर्थस्कन्धे मंत्रेण महादेवोऽपि मनुपदप्रयो-
गात् । तेन भगवतो दत्त इत्यर्थः । देवपथ इति देवैर्गमयितुमिरुपलक्षितो मार्गः । ब्रह्मपथ
इति । ब्रह्मणः प्राप्यस्य परस्य संवन्धी मार्गः । आवर्तमिति । आवृत्तिसाधनभूतमार्गम् ।

मायावादिनस्तु, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोतीति श्रुतेः सद्योमुक्तिमेवाङ्गीकुर्वाणा इमां गतिं
नाद्रियन्ते । तत्तु व्याख्येयश्रुतिविरोधादेवोपेक्ष्यम् । अतिकृपातदभावसहकारेण सद्योमुक्तिरुप-
पत्त्योरुपपत्त्योक्तश्रुतिविरोधाभावेनैतद्वक्तुं अन्तत्वापत्त्या चैतत्प्राग्योगादिति ॥ १६ ॥

रश्मिः ।

अस्मिरिति अग्र्यभिमानीनी देवता । एवमग्रेपीति टीकायाम् । अर्चिषमिति अर्चिरभिमानीनी देवता-
मेवाभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्त इत्यादिनेत्यादिपदेन ‘अर्चिषोहरह आर्प्यमाणपक्षमाप्यमाणपक्षाद्यान्
षड्बद्धेति मासांस्तन्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषः’
इत्यादि । अयंस्तु अर्चिषः सकाशादहर्देवतां अह आर्प्यमाणपक्षं शुक्रपक्षं देवतां आर्प्यमाणपक्षाद्यान्
षण्मासान् सविता उदब् उत्तरं देशमेति तान् षण्मासान् देवताः मासेभ्यः संवत्सरदेवतां संवत्सरा-
दादित्यं सर्वं आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतमभिसंभवन्तीति प्रत्येकमभिसंभव्यते । तत्पुरुष इति
तत्र स्थाने सिद्धान्तान् उपपासकान् स अमानवं व्याचक्षुः अमानव इतीति । दूत इति दूतो ब्रह्म
गमयतीत्यर्थः । देवैरिति मध्यमपदलोपी समास इति भावः । अङ्गीकुर्वाणा इति स्वेन्यो-
मुक्तिरित्यात्मनेपदविग्रहकं पदमुक्तम् । कुर्वन् इति कुर्वाणा इति । नाद्रियन्त इति श्रुता
अनुष्ठिता उपनिषद्ग्रन्थं सगुणब्रह्मोपासनं येन स श्रुतोपनिषत्कः तस्य या गतिस्तस्या अभिधाना-
दिति सूत्रार्थं वदन्तो नाद्रियन्ते । शंकरमात्रे तु श्रुतरहस्यविज्ञानस्य या गतिर्देवयानाख्यासाऽक्षि-
पुरुषविदोभिधीयमाना दृश्यत इति सूत्रार्थः । व्याख्येयेति क्रममुक्तिबोधकव्याख्येया अर्चि-
षमेवाभिसंभवतीत्यादिश्रुतिस्त्रिद्विरोधादित्यर्थः । ननु कारणवैजाल्याभावेन फलवैजाल्यस्य वक्तु-
मशक्त्यत्वात्सद्योमुक्तिरैवका मुख्या क्रममुक्तिस्तु सगुणब्रह्मपरेत्याकाङ्क्षायां कारणवैजाल्यमाहुः
अतिकृपेति । एतच्चतुर्थचरणे आनुमानिकमन्येकेषामित्यधिकरणे स्फोटिष्यति । उक्तेति सद्यो-
मुक्तिबोधकश्रुतीत्यर्थः । एतद्वक्तुः क्रममुक्तिवक्तुः प्रजापतेः । एतदिति । क्रममुक्तिप्रतिपादकश्रुति-
जातस्य निर्गुणमुक्तिप्रतिपादकत्वलाग्योगात् । न च सगुणपरत्वेनास्या उपपत्तिरिति शङ्क्यम् ।
सगुणनिर्गुणकल्पनाया असंगतत्वस्य जन्माद्यस्य यत् इत्यधिकरणे उक्तत्वात् साधनाध्याये वक्ष्य-
माणत्वाच्च । भाष्ये । पुनरावृत्तीत्यादि तथा च श्रुतिः ‘अयोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया
विद्ययात्मानमविन्यादित्यमभिव्यजन्ते’ इति श्रुतेः । श्रुत्यर्थस्तु उत्तरेण उत्तराध्यायेन तपसा पुरा-
णोक्तसाधनालोचनेन तपसा सर्वोत्तमाभावेन वा श्रुत् सत्वं दधातीति श्रद्धा तथा विद्यया ‘विद्यैव
तु निर्धारणात्’ इति सूत्रात्सर्वोत्तमाभावेनान्यथा च विद्यया कर्मरूपया ज्ञानमन्विष्य इष्टा इच्छा-

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

इदमेवाधिकरणं पुनर्निर्णयमुन्नेन विचारयति । ननुपासनापरत्वेऽपि सर्वं
सुपपद्यते । नद्वमेव्यपदेशेनैवोपामनोपपत्तेः । अनः सर्वा उपपत्तयो व्यपदेशि-
ज्ञात्वेन संगच्छन्त इत्येवं प्राप्त उच्यते । इतरो नात्र वाक्यार्थः । अनवस्थिते-

भाष्यप्रमाणः ।

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः इदमित्यादि । तथाचोक्त-
विक्रयद्वयविषयवाक्ये उपामनाग्रमज्ञाभावेन संदेहादुदयादत्र तु तदुदयानु पुनर्विचार इत्यर्थः ।
पूर्वपक्षं ग्राहयन्ति नन्वित्यादि । विभजन्ते नद्वमेत्यादि । प्रतिविम्बपुरुषस्य ह्युपामना ब्रह्मत्वेन
कर्तव्यान्नेत्यने । ब्रह्मत्वं तु तदेव बुद्धाभागेहनि, यदा ब्रह्मधर्मास्तत्र व्यपदिश्यन्ते । अतो
धर्मादेश्विब्रह्मात्वेन व्यपदेश्यवता ब्रह्मणा तुल्यं वर्तमानतया प्रतिविम्बपुरुषेऽवगते उपामना
निश्चयतीति तन्पन्ने मया उपपत्तयो गत्यभिधानात्माः संगता भवन्तीति दर्शनश्रुतिसंकोचो न
कुतस्तस्याः प्रथमावगन्तव्येनानंजातविरोधतया मुख्यत्वादित्यर्थः । निदान्तं व्याचक्षते इतरो
नेत्यादि । भवेदिति इदमत्र इति पदेन इत्यतया प्रतिपाद्यं भवेत् । अयमर्थः । तया
व्यक्षित्येन इदमप्यवगतानां प्रतिविम्बपुरुषो वाक्यार्थत्वेनापाद्यते । तन् तदा साद् यदि इत्यतः
तस्य नियतं स्यात् । तदेव तु न । कुतः । अस्थिरत्वात् । तथाहि । किमत्रावाप्यं सचक्षुर्गते

चक्षुः ।

विषयं कृत्वा अभिजयः स्वाधीनीकरणं यत्रः सर्वान्भवावे न त्वादित्यमण्डलमध्यवर्तिनः स्वाधी-
नीकरणं योग्यत्वात् । अन्ये तु ब्रह्मासूत्रवर्षिण्यां अयं देहात्मानन्तरं ब्रह्मचर्यादितपसा हेतुना-
त्मानमनुसंधाय तद्विषया ध्यानाख्ययोत्तरनागर्गचिदाद्युपलक्षितं प्राप्य तेनादित्यादिद्वारा अयं ब्रह्म
प्राप्नुवन्तीत्यर्थमाहुः । चकारास्त्वित्यादि उक्तव्यर्थसमुच्चयरूपायैव साकमाधिकरणवचनवर्णितो-
भावस्य व्यञ्जनया बोधक इत्यर्थः । एतेन निपातस्य समुच्चयामिवायकत्वमधिकरणचरमवर्णनं सस-
द्योनकत्वमित्युक्तम् ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥ पूर्वज्ञानन्दमयाविकरणे नेतरोपपत्तेः इति सूत्रो-
पन्यासः सवत्र प्रसिद्धोपदेशान् इत्यविकरणे अनुपपत्तेस्तु न शरीरः इति सूत्रोपन्यासोऽत्र तु अविक-
रणोपन्यासस्तद्वादीं संदेहोदयनाहुः नथाचेति । उक्ताविकरणद्वयं आनन्दमयसर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्य-
विकरणद्वयम् । तद्विषयवाक्ये को ह्येवान्यात् कः प्राण्याधदेश आकाश आनन्दो न स्यादित्यत्र स कर्तुं
क्षमोऽतिसत्र च पूर्वविकरणयोर्निषेधनिरूपणं नाविकरणेन कृतं तत्र हेतुनाहुः उपासनेति । विचार
इति अधिकरणालम्बविचारः अविकरणेन विचारो वा । विषयसंदेहोपपत्तेः पूर्वपक्षनाहुरित्याहुः पूर्वोक्तिः ।
अत इति भाष्यमवतारयामासुः अन इति । व्यपेति विशिष्टो ह्यपदेशो व्यपदेशः सोऽस्मात्तीति व्यपदेशो
मुख्यस्तुल्यत्वेनेत्यर्थः । तदेवाहुर्न्यपेति । तुल्यमिति तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः इति वतिः । इतिवदि-
त्वात्सार्य उक्तो अत्रे भावः सत्तातदर्थमाहुः वर्तेति । सदत्र वर्तमानं तस्य भावो वर्तमानता सत्ता तथा ।
दर्शनेति य एषोऽङ्गिणि पुरुषो हस्यते इति श्रुत्युक्ता दर्शनश्रुतिदर्शननिरूपको निरोधो रवत्तस्याः
प्रकोच इत्यर्थः । इतरो नेत्यात्म्य सुतरामनवस्थितिरित्यन्तं भाष्यं विवरायामासुः अयमर्थः

रस्थिरत्वात् । उपदेशकवाक्यत्वादुपदेष्टुरेव चक्षुर्गतं भवेत् । तथाच वक्तुर्दर्शनाभावादानासत्त्वम् । द्रष्टुरपगमे चापगच्छति सद्द्वितीये तु सद्द्वितीयः । उपासनाकाले च सुतरामनवस्थितिः । सद्द्वितीयोपासनायामपि श्रवणमननयो-

भाष्यप्रकाशः ।

उपदिश्यते, परचक्षुर्गतो वा । आवे वक्तुरनाप्तत्वादस्थिरत्वम् । द्वितीये तु द्रष्टरि पश्यत्येव प्रतिबिम्बात् तदपगमे प्रतिबिम्बस्याप्यपगमादस्थिरत्वम् । द्रष्टरि सद्द्वितीये तस्य सद्द्वितीयत्वादे-
कत्वोपदेशस्य विरोधादस्थिरत्वम् । उपासनाकाले च चित्तस्य स्थैर्याय नेत्रनिमीलने प्रतिबिम्बमा-
त्राभावादुपास्यस्याभावादुपासनायाः सुतरामस्थिरत्वम् । यदि च द्वितीयं विना तदसंभवात्
पत्नीद्वितीयस्य यागादिवत् सद्द्वितीयस्यैवोपासनाऽत्रोपगम्यते, तदा तु वाक्यश्रवणकाले श्रोतुरे-
कत्वादुपासनाकाले चान्यसापेक्षत्वाच्छ्रवणमननयोः प्रकारभेदेन भिन्नविषयत्वात् प्रमीयमाण-

रश्मिः ।

इति । वाक्येति विषयवाक्यार्थत्वेन । चक्षुरिति स्वचक्षुर्गतस्य स्वेनादर्शनात् यथादृष्टार्थ-
वादित्वाभावेनानासत्त्वादित्यर्थः । यदि च दर्पणादिना स्वचक्षुर्गतं पश्यन्नुपदिशतीति कल्प्यते तदा
तु दर्पणाद्यप्रयोज्यदर्शने मनोभावे मन्तुर्दर्शनाभावादानासत्त्वादस्थिरत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यत्रमना
अभूवं नापश्यसन्त्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति । भाष्यार्थस्तु अवस्थितिः स्थिरस्य धर्मोऽनवस्थितिर-
स्थिरधर्मस्तदाहुः अस्थिरत्वमिति । अनासत्त्वमिति ततो व्यवहितहेतोरस्थिरत्वमिति शेषः । अस्थि-
रत्वादितरो नाम वाक्यार्थः इति । तथा च वस्तुनो य एषोक्षिणि पुरुष इति वाक्येन प्रतिपन्नस्य
प्रतिबिम्बत्वेनोपादानेऽनासत्त्वत्वात् य एष इति वाक्यस्याग्रामाण्यापत्तिरिति भावः । अप्रमाणवाक्य-
प्रतिपन्नस्य सदा विचारकोपासकहृद्यस्थिरत्वम् । विचारकहृदि अग्रामाणिकोक्तं न तिष्ठलनधिकारादिति ।
द्रष्टुरिति भाष्यं विवरामासुः द्वितीये तिष्ठति । अस्थिरत्वमिति सदोपासनाऽविषयत्वमित्यर्थः ।
अस्थिरस्योपासना सदा न भवतीति भावः । तस्येति प्रतिबिम्बस्य । एकत्वेति पुरुषो दृश्यत
इत्यत्रैकत्वस्य विवक्षितत्वादिति भावः । एतद्विरोधादस्थिरत्वं पूर्ववत् । उपासनेति भाष्यं विवरांश्चक्षुः
उपासनेति । अस्थिरत्वमिति सदोपासाविषयत्वम् । सद्द्वितीयेति भाष्यं विवरांश्चक्षुः यदि चेति ।
अन्येति श्रोतुर्गुर्वादिसापेक्षत्वात् प्रकारावेकत्वं द्वित्वं च तयोर्भेदेन भिन्नविषयत्वाद्येकविषयत्वात् ।
यथा प्रमीयमाणानुष्टीयमानौ धर्मौ भावार्थपादभाष्ये निरूपितौ तद्वदुपासनायामाहुः प्रमीयमाणेति ।
वेदान्तेष्वपि मन्त्रब्राह्मणयोः सत्त्वम् । 'आनन्दमयमात्मा मे शुद्धन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा
भूयांसः खाहा' इति महानारायणोपनिषच्छ्रुत्यां विरजाहोमरूपप्रयोगकरणत्वेन 'प्रयोगकरणभूतः शब्दो
मन्त्रः' इति लक्षणकत्वात् मन्त्रत्वम् । एतदतिरिक्तस्य ब्रह्मविदाप्रोति परमित्यस्य प्रयोगकरणशब्दत्वाभावेन
'शेषे ब्राह्मणशब्दः' इति लक्षणकत्वाद् ब्राह्मणत्वम् । अतः प्रमीयमाणानुष्टीयमाना चोपासना तयोरव-
स्थयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । एकविषये द्विविषया नास्ति द्विविषये एकविषयोपासना नास्ति इति वैरूप्यं
ततो नवस्थितिश्चलत्वम् । न च 'य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति श्रुतिवाक्यस्य मन्त्रत्वं ब्राह्मणत्वं
चेति संकर इति शङ्क्यम् । 'यत्र ब्राह्मणानां मन्त्र इति समाख्या स मन्त्रः' इति लक्षणादरेण मन्त्र इति
व्यवहाराधीनाखण्डोपाधिरूपमन्त्रत्वाश्रयणेन संकराभावात् । ब्राह्मणानां व्यवहारमनतिक्रम्य श्रुतिवाक्ये

भिन्नविषयत्वादनवस्थितिः । वक्तुरेव नियमे गुरोर्निर्वन्धने सुतरामनवस्थितिः ।

किंच । मनसा ह्युपासनं कर्तव्यम् । तत्र चासंभव एव । तादृशधर्मवत्त्वं च न संभवति । आसुरत्वं च भवेदिति चकारार्थः । नस्मादक्षिस्थाने सहज एव यो भगवानस्ति तत्परमेष्ठैतद्वाक्यमिति सिद्धम् । व्यापकसर्वगतस्य सर्वतः पाणि-

भाष्यप्रकाशः ।

नुष्ठीयमानावस्थयोरुपासनायाः प्रकारिक्याभावेन वैरूप्यादनवस्थितिः । यदि च श्रवणदशायां वक्तुः सत्त्वाद् वैरूप्यं परिह्रियते, तदा तु वक्तुरेव सद्वितीयत्वनियमे गुरोर्निर्वन्धापत्या निर्वन्धस्य कर्तुमशक्यत्वेन च सुतरां दुष्टत्वादनवस्थितिरिति । एवमनार्थितं व्युत्पादासंभवं व्युत्पादयन्ति किंचेत्यादि । तत्रेति मनसि । तथाच प्रतिविम्बस्य संनिधापयितुमशक्यत्वाद् दुपासनाया असंभव इत्यर्थः । उपासनार्थं धर्माणां कल्पितत्वाद्भीकारे सर्वव्याख्यातस्य वक्ष्यमाणप्रकारकस्यासंभवेदुत्पादादने पूर्वपक्षनिरासस्य कर्तुमशक्यत्वादेवं व्याख्यातम् । अथेतरव्याख्यातमपि संग्रहीतुं चकारस्त्विति दूषणद्वयमन्यदाहुः तादृशेत्यादि । आत्मत्वाद्भूतत्वादिसंभवं प्रतिविम्बस्य न संभवति । तस्या उपासनायाः प्रतिविम्बपरत्वे तस्या आसुरत्वं विरोचनप्रतिपन्नत्वेन श्रावितं भवेत् । ततश्च गतिविरोधो भवेदिति चकारार्थ इत्यर्थः । सिद्धमाहुः । तस्मादित्यादि । सहज इति स्वाभाविकः । ननु तथापि व्यापकस्य ब्रह्मणः स्वल्पे स्थाने स्थितिः कथमुपपद्यत इत्याकाङ्क्षायां तामुपपादयन्ति व्यापकेत्यादि । तथाच सर्वतः

रदिमः ।

मन्त्रब्राह्मणत्वयोरैकतरद्वीकुर्मः । वक्तुरेवेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदि चेति । वैरूप्यमिति श्रवणकालेपि श्रोतुः सद्वितीयत्वेनोपासनाया प्रकारिक्यादिरूप्यं परिह्रियत इत्यर्थः । सद्भीति । श्रोतुः सद्वितीयत्वे नियमः 'सप्तमी शौण्डे' इत्यत्र सप्तमीति योगविभागात् सुप्सुपेति सूत्राद् वा समासः । गुरोर्निर्वन्धो निराधित्वम् । संवन्ध इति यावत् । स गुरुमेवाभिगच्छेदिति श्रुत्याभिगम्यस्याज्ञातव्यत्वाभावाद् द्रव्यादिसक्रीचादिनापि गुरुसंवन्धाभावाच्च । कर्तुमशक्यत्वेनेत्यर्थः । अहरह उपासस्य गुरोर्निर्वन्धकारणाशक्यत्वप्रयुक्तो न कदापि उपासत्वापत्तिदोषस्तत्कर्मत्वं दुष्टत्वादित्यत्र कर्मणि क्तप्रत्ययात् । इतीत्येकहेतुसमाप्तौ । असंभवमिति द्वितीयं सौत्रं हेतुम् । संनिधेति । ननु चक्षुष्टस्य सर्वस्य ब्रह्मण्यनसि संनिधापनसंभवात् कुतोऽसन्निधापनमिति चेन्न उपासायाश्चित्तोपकल्पात्तदनुष्ठानात्पूर्वं चित्तस्याशुद्धा तथात्वात् । शुद्धे एव दर्पणादौ प्रतिविम्बनियमात् तथा चान्योन्याश्रयादसंभवं इत्यर्थः । अमृतत्वादीनां निरुपाधिकानां प्रतिविम्बेष्वसंभवादिति शंकराचार्यादयो व्याचक्षुस्तदनादरे बीजमाहुः उपासनेति । बक्ष्यमाणेति तादृशेत्यादिभाष्यविभागे वक्ष्यमाणेत्यर्थः । आयादने सति । पूर्वपक्षेति उपासनापरत्वेपि सर्वा उपपत्तयो व्यपदेशिवद्भावेन सगच्छन्त इति पूर्वपक्षनिरासस्य । इतरेति शंकराचार्यादिभिर्व्याख्यातमसंभवमपि । चकारेति नच वाचकत्वमुपसर्गस्य स्वमतेष्यसि तत्कृतो न व्याकृतमिति वाच्यम् । एतेषां प्रश्नानुरत्नाकरे वैयाकरणमतादरात् । अनुक्तसमुच्चयेभिषा नैयायिकानां मम त्वमनुक्तसमुच्चये व्यञ्जनेति भावः । चकारेति व्यञ्जनया चकारार्थ इत्यर्थः । तामिति स्थितिः । पूर्वोक्तमनुक्तसमुच्चये व्यञ्जनया कृतमत्र त्वमिषया स्थितिसुपपादयन्ति स्वेत्यर्थः । सर्वत इति सर्वतः सर्वविभक्तिकस्तसिः पाणयः पादा अन्ताश्च यस्य सः सर्वतः पाणिपादान्तः तस्य भावः सर्वतः पाणि-

पादान्तत्वादानन्दमूर्तिर्भगवानेव । ब्रह्मवादे त्वेवैव मर्यादा । सगुणवादो
ब्रह्मवादाज्ञानादिति ॥ १७ ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयादे पञ्चममन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पाणिपादान्तत्वेन पुरुषत्वस्य प्राकट्यात् स्वल्पमपि स्थानं पर्याप्तं भवतीत्यत उपपद्यत इत्यर्थः ।
ननु सगुणस्योपाधिविशेषपरिच्छिन्नतया तावति स्वल्पे स्थाने स्थितिरुपपद्यत एवेति तद्विहाय
सर्वतः पाणिपादान्तत्वं किमर्थमाद्रियत इत्यत आहुः ब्रह्मवाद इत्यादि । ब्रह्मैव सर्वमिति
वादो ब्रह्मवादः । स च 'बहु साम्' इत्यादिश्रुतिसिद्धः । तत्र च सर्वतः पाणिपादान्तत्वं श्रुतौ
गीतायां च सिद्धमतस्तथाङ्गीक्रियते । यः पुनः सगुणवादः स तु ब्रह्मवादाज्ञानादेकदेशमादाय
जघन्याधिकारिणः प्रति प्रवृत्तोतो नाद्रियत इत्यर्थः । भोगस्त्वक्षिपुरुषस्य मण्डलब्राह्मणे, स एष
एवेन्द्रो योज्यं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषोऽधेयमिन्द्राणीत्यादिना हृदयदेशे जीवसंसारदशायां आवितः ।
इन्द्राणीं च भगवान् स्वात्मानमेव कृतवान् । 'स आत्मानमेव द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी
चामवताम्' इति पुरुषविधब्राह्मणश्रुतेः । एवं चैतेनाधिकरणत्रयेण संभोगप्राप्तिद्वयभाष्ये सूचितं

रश्मिः ।

पादान्तत्वं तेन । प्राकट्यादिति तावत्या मायाया अपसरणेन प्राकट्यात् । उपाधीति उपाधिर्माया
अक्षिपुरुषोपाधिस्तुपाधिविशेष इत्यर्थः । ब्रह्मैवेति मध्यमपदलोपी समासः । बहु स्यामिति एकोहं
बहु स्यामित्यर्थः । श्रुताविति ।

'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति' ॥ इति ।

श्रुतौ श्वेताश्वतरे तु 'सर्वतः पाणिपादं तत्' इति पाठभेदेन गीतायां त्रयोदशे च । सगुण-
वाद इति आरोपापवादसंगत्या 'स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणं तथा' इति गोपालतापिनीयश्रीत-
गुणगणवानेकः गुणानपोष्य शुद्धोऽपर इति । एकदेशमिति अरूपवत्सूत्रोक्तम् । जघन्येति अरूपवत्सूत्रे
एकदेशिमतोऽसमाधानमाहेति भाष्यात् । उत्तमाधिकारिणः प्रति तृमयव्यपदेशाधिकरणोक्तसिद्धान्तसिद्धः
बृद्धिश्चासमात्तवसूत्रसिद्धान्तसिद्धो अथ वा आत्मकृतेः परिणामादिति सूत्रसिद्धो वा ब्रह्मवादः प्रवृत्तः ।
यस्त्वत्रैवाद्श्यत्वादिगुणकसूत्रे ब्रह्मवादो वक्ष्यते यश्च 'अतः प्रबोधोऽस्मात्' इत्यधिकरणे मुग्धेष्वसंपत्ति-
सूत्रे वक्ष्यते स ब्रह्मवादो ब्रह्मस्वरूपविषयो द्वितीयो जीवविषय इति ब्रह्मैव सर्वमिति वाद इति विश्रद्
न भजतः । ननु गोपापालतापिनीयश्रुत्या सगुणनिर्गुणविभागः कृत एवारोपापवादसंगत्या इति चेन्न
तापिनीयानां ब्रह्मत्वात् । ननु ब्रह्म न मिद्यते इति चेन्न साकारं ब्रह्म न मिद्यते सकलश्रुतया सिद्धत्वात्
इतरत्वन्योन्यं मिद्यत एव सकलप्रमाणासिद्धत्वात् । श्रुत्यर्थस्तु नारायणकृतटीकार्थं कथितं सगुणं
निर्गुणं च सकाम्या मेरोः शृङ्ग इत्यादिना । सगुणं पूर्वं ह्येकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीदित्यादिना निर्गुण-
मुपासने, न वस्तुतत्त्वमपेक्षितमिति न्यायेनान्तर्ब्रह्मादिबुद्धिरेतस्मिन्सत्त्वदृष्टिः क्रियत इत्याशङ्कानि-
वृत्त्यर्थं स्वरूपपदोपादानं तेन श्रीवत्सादिकं वस्तुतत्त्वस्वरूपादिकमेव न त्वारोप इति भाव इति ।
नन्वथ मायाशवलितं ब्रह्मासीदिति श्रुत्या सिद्ध्यतु सगुणनिर्गुणविभाग इति चेन्न सा श्रुतिरिन्द्रियश-
क्त्यभाह न तमःशावत्यं तापिनीयोक्तं नापि सर्वोपनिषदि सदसती भाष्योक्ता तच्छाबल्यमाहेति ।
असूचितमिति । तथाच भाष्यं सर्वरूपत्वमानन्दरूपत्वं स्वरूपत्वं विशेषः तद्भावो ब्रह्मणि वर्तते इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वरूपत्वानन्दरूपत्वस्वकर्तृत्वभेदेन त्रिविधमपि वैशेष्यं साधितं ज्ञेयम् । एवं चात्र निर्दोषत्वरूपे वैशेष्य एव प्रकटसच्चिदानन्दरूपत्वात्मकं तज्ज्ञातुरपि दोषनिवारकत्वरूपं च हेतुद्वयमुपोद्घातत्वेनोक्तमितिदमपि तस्यैव शेषः ।

अत्र विज्ञानेन्द्रेण काण्वपञ्चमाध्यायस्थं, यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरात्मे व्याचक्ष्वेति प्रश्ने प्रवृत्तम्, एष त आत्मा सर्वान्तरो योऽज्ञानायापिपासे शोकं मोहं वरां रद्दिमः ।

कथं साधितमित्यपेक्षायामाहुः । एवं चेति । निर्दोषत्वेति सर्वरूपत्वे स्वस्वरूपलयरुत्वं 'ह्यो-
ङ्गानीव सर्वतः' इतिवाक्यात् कर्मवत् । अतो भगवान्निर्दोषस्त्व इत्यर्थः । नन्वन्यद्वारापि प्रलयकर्तृत्वं संभवति त्वस्यैव प्रलयकर्तृत्वे वेपथ्यनैर्घृण्यं च स्यादिति चेन्न आनन्दरूपत्वे आनन्दमुक्त्वा इति श्रुतेः स्वाप्ययाचेति सूत्राच्च नान्यापेक्षत्वात् । ननु सगुणस्य लयरुत्त्वमिति चेन्न स्वकर्तृत्वे स्वस्य निर्गुणत्वान्न कर्तृत्वमिति त्रिभिः शब्दैर्निर्दोषत्वम् । तद्वपे वैशेष्य इत्यर्थः । स्वरसिकार्याहितनिर्दोषत्वमित्येवकारः । त्रिविध वैशेष्य निर्दोषत्वरूपं तत्सारितिरुक्त्वे गौरवमित्येवकारः । निमित्त सप्तम्यर्थः । तादृशवैशेष्यार्थं विषयवाक्ये अमृताभयैतद्ब्रह्मपदं प्रकटयते सच्चिदानन्दास्तद्रूपत्वात्मकं हेतुं द्वितीयं 'यथा पुष्करपलाश आपो न क्षिप्यन्ते एवमेवविदि पाप कर्म न क्षिप्यते' इति स्वरूपतो निर्णय उक्तः । प्रथमो विषयवाक्यात् पूर्व द्वितीयो हेतुरुक्तः । अक्षिपुरुपज्ञातुदोषः पाप तन्निवारकत्वम् । एतदेतद्वयमुपोद्घातत्वेन प्रकृत यद्वैशेष्यं तत्सिद्धयर्थं चिन्तां हेतुद्वयविषयिणीमुपोद्घातं विदुर्बुधाः । तत्वेनोपोद्घातविषयत्वेन । उपोद्घातपदं स्वविषये लाक्षणिकम् । इदमप्यधिकरणं तस्यैव शब्दविशेषादित्यधिकरणस्यैव शेषः । समो-
गप्राप्तिसूत्रस्यैव वा शेषः । शब्दविशेषादित्यधिकरणस्य संयोगसूत्रात्पूर्वं समासत्वात् वैशेष्ये हेतुद्वय-
मनुमानसंग्रहे त्वेव ब्रह्म वैशेष्यं सर्वरूपत्वादिसत्ता उक्तभाष्यात् तद्वत् प्रकटसच्चिदानन्दत्वात् आत्म-
वत् । अत्र प्रत्येक साध्यं अन्यथा हेतुसाध्ययोः सत्तासत्त्वयोरैक्ये साधारण्यप्रसङ्गात् । सत्त्वं हेतु-
कथमिति चेन्न प्रकटसच्चिदानन्दत्वादित्यत्र प्रकटयति ते सच्च चिच्चानन्दश्च सच्चिदानन्दाः प्रकटसच्चिदा-
नन्दास्तेषां भावः प्रकटसच्चिदानन्दत्वम् । अत्र त्वप्रत्ययस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं
पदं प्रत्येकमसिंसयध्यते' इत्युद्धोषो वैयाकरणानामिति । जीवे साध्याभाववति हेतुवृत्तित्वाद्देतोः
साधारण्यं तद्वारणाय प्रकटेति हेतुविशेषणम् यथा वह्निमान् वह्निमत्त्वादित्यत्र । अत्र साध्यवत्त्ववतादि
तदन्यो हसन्त्यादिस्तद्वृत्तित्वात् साधारणो हेतुः हेतौ साधारण्योत्थापकत्वं फलम् । अतो ब्रह्म सर्व-
रूपत्वसत्तावत् प्रकटसच्चिदानन्दत्वात् पूर्ववत् आनन्दरूपत्वसत्तावत् प्रकटसच्चिदानन्दत्वात् तद्वदेव ।
स्वकर्तृत्वसत्तावत् प्रकटसच्चिदानन्दत्वात्तद्वदेवेति । न च दृष्टान्तासम्भवः पक्षमिन्नत्वे सति निश्चित-
साध्यवत्त्वस्य दृष्टान्तलक्षणत्वादिति वान्यम् । एकदेशविकृतस्य ब्रह्मब्रह्मत्वसंन्यासवगाहिज्ञानस्या-
त्मत्वेन तस्य पक्षमिन्नत्वात् । नच शतशः सहचारार्दर्शनाद्व्याप्तिग्रहासंभव इति शङ्कम् । समत-
प्रतिपन्नपक्षैकदेशे सहचारग्रहेषु क्षतेरमावात् । ब्रह्मवैशेष्यवत् । तज्ज्ञातुदोषनिवारकत्वात् यदेवं तदेव-
मात्मवत् । एवं वैशेष्ये सिद्धे तेनाक्षिपुरुषो ब्रह्म विलक्षणमोगं वैशेष्यात् यदेव तदेवमात्मवत् यत्रैवं
तत्रैवं जीववदित्यनुमान फलितम् । विज्ञानेन्द्रेणेति भगवता इति शेषम् । कारणेति काण्वानां
बृहदारण्यकपञ्चमाध्यायस्थं अपरोक्षात् अपरोक्षं ब्रह्म सोदात् न ताद्व्याख्यमित्यत्र न तमिति प्राप्ते आत्
यथा । अज्ञानायेति अज्ञेनेति प्राप्ते सोर्था उरुणा धृष्युनेति प्राप्ते उरुणा धृष्युयेति वा यथा । तथा

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ (१-२-६)

‘य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयति’ इत्युपक्रम्य श्रूयते । ‘यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी

भाष्यप्रकाशः ।

मृत्युमत्येतीति वाक्यमुपन्यस्य तदर्थस्य ब्रह्मत्वं चिन्तितम् । तदविरुद्धमित्युपरम्यते ।

शौचस्तु, अनवस्थितिद्वारे मित्रमाधिकरणं स्वीकृत्य,

‘अद्भुष्टमात्रः पुरुषोऽद्भुष्टं च समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्’ ॥

इति तैत्तिरीयमहोपनिषद्वाक्यं विषयत्वेनोदाहृतवान् । तत्र प्राणो वा ब्रह्म वेति संशयः, ब्रह्मैवेति निर्णाय, तं शिवत्वेन निगमितवान् । तत्र शिवत्वांगे दूषणं ग्रहस्ते प्रपञ्चितमित्युपरम्यते ॥ १७ ॥

इति पञ्चममन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ पूर्वाधिकरणे भोगवैलक्षण्य-

साधकं वैशेष्यमन्तर्गुहास्थितेऽक्षिपुरुषे चोपपादितम् । वाजसनेयिनां मण्डलब्राह्मणे, स एष एवेन्द्रो योज्यं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषोऽथेयमिन्द्राणीत्यादिना हृदयदेशे तयोर्भोगस्य श्रावणात् । अतः परं तदेव वैशेष्यं स्पष्टिदशायाममृतत्वादन्तर्यामिणि सर्वहृदयदेशवर्तिन्यस्तीति बोधनाये-
दमधिकरणमारभ्यत इत्याशयेन विषयवाक्यमुदाहरन्ति य इमं चेत्यादि । श्रूयत इति
रश्मिः ।

चाशनाया च पिपासा चाशनायापिपासे अशितुमिच्छा अज्ञानायेति तट्टीकायाम् । अत्येत्यतिक्रामति । तदचीति । ननु तर्ह्यस्यैव विषयवाक्यत्वापत्त्या कथमविरुद्धमिति चेन्न अधिकरणानां न्यायरूपत्वेनास्या-
मपि तत्संचारादविरुद्धमित्याश्रयात् । अथ नन्विदं विषयवाक्यमस्तुक्तविषयवाक्ये न्यायसंचारोस्तु
इति चेन्न । विनिगमनाविरहेणाचार्यसंगृहीतविषयवाक्यग्रहणात् । अतो नान्तस्तद्धर्माधिकरणेन विरुद्ध-
मिति न दूषयामो न प्रकृतव्याख्याने दोषमुद्भावयामोऽनेनेति वा । तत्र शिवत्वेति तत्राधिकरणत्वांगे
विषयवाक्यस्य विस्पष्टत्वेन विषयवाक्यराहित्याद्यद्भुत्वमेव दूषणम् । ग्रहस्ते इति अत्रेशविश्वभुक्-
पदार्थ्यां शिवत्वनिगमने कृते ग्रहस्तः पुरुषपदविचारे ‘स्वरूपाख्यानमात्रातः’ इत्यस्याः कारिकायाः
अन्ते यत्तु पुरुषो ह वा इत्यादिना बहूक्तवोक्तं अद्भुष्टमात्रपुरुष इति तु ब्रह्मवाचकमेव अद्भुष्टं च
नमस्तुकेप्याश्रितत्वसंग्रहात् । ब्रह्माण्डपुरुषापादतलमस्तक ध्यातित्ववोचनेनैकदेशपातालवासिकालाग्नि-
रुद्रव्युदासात् विरुद्धधर्माधारत्वस्फोरणादिति । ईशविश्वभुगादिपदानां प्रवृत्तिस्तु एवसतीश-
ईशानईश्वरसर्वेश्वरपरमेश्वरमहेश्वरशंभुशिवशंकरादयः पत्यपत्यादयश्च शब्दाः मुख्यवृत्त्या योगेन च
परब्रह्मण्येव प्रवर्तमानास्तत्रैव योगरूढाः इत्यनेन ग्रहस्तेनोक्तेति ॥ १७ ॥

इति पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ भोगेति अक्षिपुरुषो ब्रह्म,
विलक्षणभोगं वैशेष्यात् । आत्मवत् । यन्नैवं जीववदित्येवं भोगवैलक्षण्यसाधकम् । वाजेति ।
श्रुत्यर्थस्तु स्पष्टः । अमृतत्वादिति । अन्तर्यामी वैशेष्यवान् अमृतत्वादात्मवदित्यनुमानम् ।
अस्तीति तथा च पूर्वाधिकरणेन सहास्य प्रसङ्गसगतिरिति वोषितम् । श्रूयत इति अन्तर्यामि-

भाष्यप्रकाशः ।

भाजिशखिनां बृहदारण्यके श्रूयते इत्यादीत्यादिपदेनावगम्याकाशवाय्वादित्यचन्द्रतारकादि-
ग्विद्युत्स्तनयितुसर्वलोकसर्ववेदसर्वयज्ञसर्वभूतप्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनस्त्वक्तेजसमोरेतआत्मान्ता-
वंधिधानि वाक्यानि संगृह्यन्ते । एतेषु स्तनयित्वन्तानि दशाधिदेववाक्यानि । ततो यथायथमे-
कैकमधिलोकाधिदेवाधियज्ञाधिभूतवाक्यम् । ततः प्राणादीनि दशाध्यात्मवाक्यानीत्येवं चतु-
र्विंशतिः । स त आत्मेति भाष्यन्दिनपाठे । काण्वपाठे त्वन्तरिक्षमधिकम् । आत्मस्थाने
विज्ञानमुच्यत इति भेदः । ततः, 'अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो
विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति
विज्ञातैव त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तम्' इत्युपसंहारः । वाक्यार्थस्तु य इमं च लोक-
मेतज्जन्मीनं देहं, परं च लोकं जन्मान्तरीयं देहं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादितृणस्तम्बान्तानि,
अन्तरोऽभ्यन्तरवर्ती सन् यमयति दारुयश्रवद् आमयति खसमुचितव्यापारं कारयतीत्येवं
कार्यद्वारा तं ज्ञापयित्वा, तत्स्वरूपप्रश्न उद्वालेन कृत इत्युपक्रमे उक्त्वा याज्ञवल्क्यो-
क्तमुचरं, यः पृथिव्यामित्यादिना कथयति । तत्र तादृशान्तर्यामिसत्तायां, 'भीषाऽस्माद् वातः
पवते', 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रज्ञासने गार्गी द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः' इत्यादिश्रुतीः प्रमाण-
त्वेनाभिप्रेत्याह यः पृथिव्यामित्यादि । तत्र यः पृथिव्यां तिष्ठन् सोऽन्तर्यामीत्युक्ते जडाद्
भेदसिद्धावपि पृथिव्यवस्थितेषु सर्वप्राणिष्वतिप्रसङ्ग इति तद्वारणाय विशिनष्टि यः पृथिव्या
अन्तर इति । अभ्यन्तर इत्यर्थः । एवं बहिष्प्राणिवारणेऽपि तदन्तःस्थस्याभिमानिनो वारणं न
संभवतीति तद्वारणार्थं विशिनष्टि यं पृथिवी न वेदेति । पृथिव्यभिमानिनी देवतात्मा यं न वेद
न जानातीति । तेन तद्विज्ञ इत्यर्थः । एवं जडाज्जीवाश्च भेदे सिद्धेऽपि तस्य तत्र स्थितेः किं
प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीति । 'गामादिष्वपि च
भूतानि धारयाम्यहमोजसा' इति भूतधारणकार्यसिद्ध्यर्थं, सा शरीरम् । तन्मियमनं च तत्कार्य-
सिद्ध्यर्थम् । अन्यथा तद्विसंमतौ कार्यं न सिद्ध्येदिति । अत्र द्वितीयमन्तरपदं नामधातुनिष्पन्नम्,

रक्षिः ।

ब्राह्मणे श्रूयते । काण्वभाष्यंदिनपाठभेदेन अवग्रीति आपश्चाग्निश्चाकाशश्च वायुश्चादित्यश्च चन्द्रश्च-
त्येवं समाहारद्वन्द्वः अधिदेवप्रतिपादकत्वात् ततः प्राणश्च स्तनयित्वेत्येवं द्वन्द्वः अध्यात्मप्रति-
पादकत्वात् आत्मा अन्त आत्मान्ता तान्युक्तानि किं चैवंविधानि एतत्प्रतिपाद्यप्रतिपादकानि
वाक्यानि । अधीति श्रुतिषु सर्वलोकादिपदानि अथाधिलोकमित्युपक्रम्य पठितान्यतोधि-
लोकपराणि आध्यात्म्यस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्याशयेन सर्वलोकादिस्थलेऽधिलोकादिपदप्रयोगः ।
तदन्तःस्थस्येति पृथिव्यन्तःस्थस्य । ज्ञानाश्रयत्वं वेद इत्यनेनोक्तं पृथिव्यां न संभवतीति मन्य-
माना बाहुः पृथिव्यभिमानिनीति । तन्मियमेति पृथ्वीकार्यं पृथिव्याः ओषधयः इति
श्रुत्युक्तमोषधिरूपं तत्सिद्ध्यर्थं नियम्य सूत्रात्माभिमानिदेवतानियमनं पूर्वोक्तगीतावाक्याद्भूतधारण-
रूपकार्यसिद्ध्यर्थं 'भूर्त्तं मज्जति यद्रयात्' इति तृतीयस्कन्धात् निमज्जनाभावरूपकार्यसिद्ध्यर्थं च ।
तद्विसमिति अभिमानिविसंमतौ । अत्रेति । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद
यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति' इत्येवंविधासु श्रुतिषु प्रथमस्याभ्यन्तरवाचकत्वं

शरीरं य पृथिवीमन्तरो यमयत्नेष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इत्यादि ।

तत्राधिदैवमधिलोकमधिदेवमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरव-
स्थितो यमयिताऽन्तर्यामीति श्रूयते । तत्र संशयः । किमन्तर्याम्यधिदैवादिषु

भाष्यप्रकाशः ।

अन्तरं करोत्यन्तरयति, अन्तरयतीत्यन्तर इति सर्वान्तःस्थापकत्वबोधनार्थम् । अन्यथा पौनरुक्त्या-
पत्तेरिति । एवं सर्वत्र बोध्यम् । अत्र प्रश्नवाक्यानुक्तधर्माणां बोधनं तज्ज्ञानज्ञापकं ज्ञेयम् ।

अस्मिन् वाक्यसमूहे कुत्र संशय इत्यपेक्षायामाहुः तत्राधीत्यादि । संशयाकारं तद्वीजं चाहुः
किमित्यादि । तथाच सर्वत्रान्तर्यामिणोपसंहारात् सर्वत्रैकः । अधिदैवादिपदानामव्ययीभावेन
तत्र तत्राधिकरणे यौगिकत्वेऽपि, 'पुरुषत्राधिदैवतम्' 'समावोऽध्यात्ममुच्यते', 'अधिभूतं क्षरो
भावः', 'अधियज्ञोऽहमेवात्र' इति गीतायां, तं योगमनादृत्य रूढेर्वा, तत्तदधिकृत्य यो वर्तत इति
योगान्तरपुरस्कारेण योगरूढेर्वा बोधनादेतेषां नामत्वमवधार्यते । समानन्यायादधिदेवाधिलोकयो-
रपि तथात्वम् । नपुंसकलिङ्गं तु लोकाश्रयत्वादतिशयम् । एवं सिद्धे तेषां नामत्वे तैरप्युपसंहाराद्

रश्मिः ।

द्वितीयनिष्पत्तिमाहुः अन्तरमिति । पौनरिति अन्तर्पदे पौनरुक्त्यम् । तथा च पूर्वोक्तान्तरपदेन
सर्वेषामन्तः स्वर्यं तिष्ठतीत्युच्यते । अनेन तु स्वर्यं सर्वानन्तःस्थापयतीति न पौनरुक्त्यमित्यर्थः ।
सर्वत्रेति योऽपि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिष्वन्तरपदेष्वित्यर्थः । अत्र प्रश्नेति प्रश्नो भाष्ये य इमं चेत्युक्तः
तत्रायं लोकः परलोकः सर्वभूतानि च विषयः तदुत्तरत्वेन यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो लोके-
भ्योन्तरः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योन्तर इति वाक्यद्वयमेव वक्तव्यं पृथिव्यादि-
नियन्तृत्वाद्यनुक्तधर्माणां यः पृथिव्यामित्यादिभिर्बोधनं वक्तुर्याज्ञवत्क्यस्य प्रच्छकोहालकापेक्षया
यदधिकं ज्ञानं तस्य ज्ञापकं ज्ञेयमित्यर्थः । ननु हीदं लोकपरलोकसर्वभूतविषयकमुत्तरमिति कथं
प्रश्नानुक्तधर्माणां बोधकमिति चेन्न वाक्यद्वयस्योत्तरत्वेनाङ्गीकारे लाघवात् । अथेति भाष्यं
विवरामासुः अधिदैवादीनामिति । अव्ययीति अव्ययं विभक्तीति सूत्रेण दैवेष्वित्यधिदैवमिति
विभक्त्यर्थेऽपीत्यन्येन दैवपदस्याव्ययीभावः । तत्तदधीति एतदधिविधाय ऋषिरवोचदिति
शिक्षोपनिषच्छ्रुतेः । बोधनादिति अध्यात्माधिभूतमात्रे बोधनात् । नामत्वमिति योगस्य
पाचकादौ रूढेर्वैद्यादौ योगरूढेः पञ्चजादौ नामत्वप्रयोजकत्वदर्शनादवधार्यते । तथात्वमिति
नामत्वम् । नन्वधिदैवादिपदानां कथं न विशेष्यनिमित्तमित्याशङ्कं परिजहुः नपुंसकेति ।
नपुंसकलिङ्गमशिष्यं शास्त्रन्यापाररहितं अत्र हेतुः लोकाश्रयत्वादिति लोकत एव तथासिद्धेरिति
तदर्थः । एतच्च 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाच्छिष्य' इति महाभाष्यमर्थत उपनिषद् ज्ञेयम् । अत
एव भारविः 'समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिः' इति । अन्यथा रुच्यधिकार-
पठितेन 'नाभिरक्षत्रिये' इति सूत्रेण नामेः स्त्रीत्वे समुल्लसदित्यादिविशेषणानुपपत्तिः । तैरपीति
अधिदैवादिपदैरपिपदेनामृतपदं एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत इति श्रवणात् । भिद्यत इति
द्वितीयाध्यायद्वितीयपादस्यसंज्ञा चोत्तिसंयोगादित्यधिकरणे 'अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योति-
रथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यत्र संज्ञाया भेदकत्वं सिद्धं तज्ज्ञानेन मिथते

अधिलोकादयश्च शाखान्तरेऽन्यत्रैव प्रसिद्धा योगख्यापकाः पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्योतिषमित्यादि । अतोऽधिदैविकादिशब्दा यौगिकाः सन्तो न भगवति वर्तितुमुत्सहन्ते । नाप्यन्ये कल्पनीया यद्धर्मा उपचाराद् भगवति

भाष्यप्रकाशः ।

शब्दतः सम्बिहितेऽन्तर्यामिणि भगवत्पुपचर्यन्ते । अथवा तत्तदधिकृत्य येऽभिमानेन तत्र तत्र वर्तन्ते तेऽभिमानिनोऽधिदैवादिस्त्राविशिष्टाः पठन्ये कल्पनीयाः यद्धर्मा भगवत्पुपचाराद् भवेयुरित्येवं संदेहो घटत एवेत्यर्थः । एवं संदेहं समर्थयित्वा पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि । तत्तदधिकृत्येति तत्तत् पृथिव्यादिकमधिकरणीकृत्य अभिमत्याऽहमिति स्वीकुर्वन् यो वर्तते तत्र तिष्ठति तत्संबन्धी अधिदैवादिप्रयोगः । सांख्यपञ्चशिक्षवृत्तौ तत्तदभिमानिषु प्रसिद्धत्वादिति । ननु योगद्वयस्य तौल्येऽन्यत्राभिमानिग्रहणे को हेतुरित्याकाङ्क्षायां तमुपपादयन्नधिकरणपक्षं दूषयति अधिलोकेत्यादि । शाखान्तरे इति तैत्तिरीयाणां शिक्षोपनिषदि । अन्यत्रैवेति लोकादिष्वधिकरणेषु । अत इत्यादि वैदिकप्रसिद्धेर्बलिष्ठत्वात् ते तत्र यौगिकाः सन्तो यौगिकानामौपचारिकप्रयोगादर्शनात् ते तत्र तथा भवितुं न शक्ता इत्येव हेतुरित्यर्थः । तर्हि मास्तु भगवति वृत्तिरन्येष्वभिमानिष्वेव साऽस्तित्वत्यतस्तामपि दूषयति नापीत्यादि । कल्पनीया इति

रश्मिः ।

दिति चेत्सत्यम् । चतुर्ध्विलोकादिषु पुनरुक्तिवारणस्यावश्यकत्वेन पुनरुक्ततामित्यादिग्रन्थस्यावश्यकत्वात् । व्याकरणस्यूता तदवारणात् । ननु तत्तदाधारधर्मबोधने व्याकरणस्यूतेर्हेतुता न तु पुनरुक्ततामित्यादिग्रन्थार्थस्येति चेन्न । शिक्षोपनिषदि एतदधिविधाय ऋषिरवोचदिति श्रुतेरित्यभिमतमयाध्यात्ममित्यस्याः अग्रे पाठादेतदधिकृत्य येभिमानेन तत्र तत्र वर्तन्ते तेऽभिमानिनोऽधिदैवादिपदवाच्या इति श्रौतीव्युत्पत्त्या व्याकरणव्युत्पत्तिबाधात् । नच व्याकरणस्यूतेरप्रामाण्यापत्तिरिति शङ्क्यम् । अध्यात्मापिभूतपदातिरिक्तपदव्युत्पत्तौ प्रामाण्यात् । न चाङ्गत्वहानिरिति वाच्यं अत्यात्माधिभूतपदाङ्गत्वाभावेत्येतदधिविधायेतन्न श्रुतावङ्गत्वात् अध्यादिपदाङ्गत्वाच्च । तथाच श्रुत्या व्याकरणस्यूतेर्बाधात् न तत्तदाधारधर्मबोधने व्याकरणस्यूतेर्हेतुता किंतु पुनरुक्ततामित्यादिग्रन्थार्थस्येति फलितम् । शब्दतः इति एष त आत्मान्तर्याम्यस्य इति श्रुत्यात्मकशब्दतः । संनिहित एकश्रुतिपठितत्वेन संनिहिते । अन्तर्यामिणि भगवत्पुपचर्यन्ते सामानाधिकरण्यसंबन्धेनोपचर्यन्त इत्यर्थः । संग्रहे द्वितीयां कोटिं वदन्तः एवोपचरितैर्वदन्तीत्याशयेनाशवेति भाष्यं विवरामासुः अथवेति । सांख्यप्रसिद्धान्व्युत्पत्तिमाहुः तत्तदधीति । पूर्व श्रौती व्युत्पत्तिरुक्ता सैवेयं तु सांख्यमतसिद्धेति । तत्संबन्धीति अभिमानिनां प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबन्धेन संबन्धी । तौल्य इति अभिमान्यधिदैवत्वयोरोपेत्येन तौल्ये । दूषयति पूर्वपक्षी दूषयति । लोकादिष्विति । अन्ययं विभक्तिसमीपेत्वादिसूत्रेणान्वयीभावात् लोकादिषु पञ्चसु । अधिलोकादयः इति भाष्येऽपिपदार्थमाहुः अधिकरणेष्विति । तथाच श्रुतिः पञ्चस्वधिकरणेष्विति । पञ्चाधिकरणविषय उच्यत इत्यर्थः । प्रसङ्गाद्भाष्यार्थः कथ्यते । शाखान्तरे चान्यत्रैव पञ्चस्वधिकरणेषु योगख्यापक अधिलोकमधिज्योतिषमित्यादिश्रुत्युक्तार्थं यथा भवति तथाधिलोकादयः प्रसिद्धाः । योगोपयवशक्तिसस्याः ख्यापकाः । इत्यादिपदेनाधिविषयमधिप्रजमध्यात्मम् । वैदिकेति वैदिकप्रसिद्धिस्तु पञ्चस्वधिकरणेषु 'पञ्चस्वधिकरणेषु' इति श्रुतेः । तस्याः रुढेर्बलिष्ठत्वात् । यौगिकानामिति पाचकपाठकादीनाम् । औपचारिकेति । शक्यार्थ-

भवेयुः । कल्प्यमानस्य सर्वानुस्यूतस्य तादृशस्य भगवद्व्यतिरिक्तस्यासंभवात् । तस्मादन्तर्यामिब्राह्मणं कुत्राप्ययुक्तं सत् तत्तदभिमानिदेवतास्तुतिपरमेव तत्तदुपासनार्थं भविष्यति ।

भाष्यप्रकाशः ।

संज्ञित्वेन कल्पनीयाः । कुतो नेत्यत आह कल्प्यमानस्येत्यादि । एते हि शब्दाः कचिद्वाक्य-
संघाते, कचिच्च बहुवचनान्तसर्वलोकादिशब्दघटितवाक्यान्ते प्रयुक्ता इति तेषु तत्तत्संघानुस्यूत-
स्याभिप्रेतत्वेन तादृशस्यापि कचित् प्रतिनियतत्वदर्शनेनात्र च तदनुक्त्या भगवदतिरिक्तस्या-
भिमन्तुः संज्ञितयाञ्च कल्पयितुमशक्यत्वेनासंभवादित्यर्थः । सिद्धमाह तस्मादित्यादि ।
तस्मादिति एतेषां शब्दानामधिकरणे वर्तने वैयर्थ्यस्य बाधकतया, भगवति वर्तनेऽभिमानस्य
बाधकतया, संघातिमानिति जीवे वर्तने च तदनुक्तेर्बाधकतयाऽधिकरणस्य भगवतोऽतिरि-
क्तस्याभिमन्तुश्च तत्संज्ञित्वेन वक्तुमशक्यत्वे संज्ञोपजीविन उपचारस्यापि वक्तुमशक्यत्वाद् अन्त-
र्यामिब्राह्मणं पूर्वोक्तेष्वन्वेतुमयुक्तं सत् तथेत्यर्थः । नन्वेवमपि वक्तुमशक्यम् । तेषु वाक्येषु यं
पृथिवी न वेदेत्यादिभिरुक्तस्यान्तर्याम्यज्ञानस्य श्रावणात् तस्य चाभिमानिधर्मत्वादित्यत आह

रहिमः ।

एव प्रवृत्तेरिति भावः । एते इति अधिलोकादयः । कचिदिति शिक्षोपनिषदि । अथाधिलोकमि-
त्युपक्रम्य पृथ्वी पूर्वरूपं, धौरत्तररूपं, आकाशः संधिः, वायुः संधानं इत्यधिलोकम् । इत्येवं
वाक्यसंघाते । एवमधिज्योतिषादयो वाक्यानां संघातेषु प्रयुक्ता ज्ञेयाः । कचिदिति अन्तर्यामि-
ब्राह्मणे । कचित्प्रतीति । शिक्षायां पृथिव्यादिषु प्रतिनियतत्वमधिलोकस्य । अग्निः पूर्वरूपमित्याहु-
र्वाभ्यादिषु ह्यधिलोकत्वाभावात् । अधिज्योतिपत्वस्य सत्त्वात् । इत्यधिज्योतिपमिति श्रुतिः । अत्रेति
अन्तर्यामिब्राह्मणे । कुत्रापीत्यादि भाष्यीये पदं व्याचरसुः अधिकरण इति । वर्तमान इति भावप्र-
धानो निर्देशः । श्रौतीव्युत्पत्तिव्याकरणव्युत्पत्ती हृदि कृत्याहुः अधिकरणस्येति । भगवत् इति
पष्ठघन्तम् । अन्ययं विभक्तीति सूत्रेण समासेऽधिकरणत्वम् । दैवाधिपदवाच्यत्वे भगवत्त्वम् । अति-
रिक्तस्य सांनिध्याद्भगवत् अतिरिक्तस्य एकादशाध्याये ।

‘भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं श्रुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप’ ॥ इत्यत्र ।

गीताप्रयोगस्य भगवद्वाक्यत्वेन छान्दसत्वात् । ‘अतो रोमुतादहते’ ‘अति’इत्यस्य विकल्पाद्
‘भोभगोब्रह्मो अपूर्वस्य योऽशि’ इत्यनेन रोपादेशः ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति सूत्रेण यलोपः । तत्सं-
ज्ञित्वेनेति अधिदैवादिदंज्ञाः सन्ति ययोस्तो तत्संज्ञिनां तद्भावेन सज्ञोपजीविनः संज्ञाशब्दकारिणः
उपचारविशेषणम् । तथेत्यर्थ इति तथेति प्रकारवचने यावत् । तत्तदभिमानिदेवतास्तुतिपरमेव
तत्तदुपासनापरत्वेन प्रकारेण भविष्यतीत्यर्थः । नन्वेवमिति पूर्वोक्तीत्या भगवदादिषु सर्वेषु बाधकं
विमर्षणापि । अभिमानीति । अज्ञानस्य ज्ञानाभावरूपत्वेनाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्व-
नियमेन ज्ञानस्य धर्मत्वस्फोरणद्वाराऽसतोप्यभिमानिधर्मत्वं यद्वा विष्णुपुराणे यदस्ति यन्नास्ति तत्सर्वं
विष्णुरिति स्मरणात् यथाश्रुत एवार्थः । तथाच तदनुक्तेरिति हेतुरसिद्ध इति संघातिमानिदीदे

अज्ञानं चासंदेहे संदेहचदुपपद्यते । 'देहोऽसवोऽक्षाः' इति न्यायाद्वा । न तु निषिद्धसंज्ञा भगवति कल्पयितुं शक्येति । एवं प्राप्ते, उच्यते ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु । अन्तर्याम्यधिदैवादिषु भगवानेव । नान्य-
स्तादृशो भवितुमर्हति । ननु चोक्तं भगवति कथं निषिद्धकल्पनमिति । तत्राह ।
तद्धर्मव्यपदेशात् । तेषां धर्मास्तद्धर्माः । तत्प्रयुक्तिबोधकाः । ते विशेषेण भग-

भाष्यप्रकाश ।

अज्ञानं चेत्यादि । उक्तविधमज्ञानमपि, 'सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद' इत्यत्र यथा संदेहः कल्प-
नयोच्यते तथाऽत्राऽज्ञानमप्युच्यते इत्युपपद्यत इत्यर्थः । ननु तथापि ज्ञाने अज्ञानं काप्यदृष्टं
कथं कल्पनीयमित्यतो हेत्वन्तरमाह देह इत्यादि । इदं पण्डस्कन्धे दक्षस्तुतावसि ।

'देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् ।

सर्वं पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे' ॥

इति । अत्र मनवोऽन्तःकरणानि । अर्थस्तु देहादयो मात्रान्ता आत्मानं दृश्यं स्वस्वरूपम्,
अन्यमिन्द्रियवर्गदेवतारूपं न विदुः । यदुक्तं सर्वं तत्तन्मूलभूतान् गुणान् सत्त्वादींश्च
पुमाज्जीवो वेद । तज्ज्ञः पूर्वोक्तसर्वज्ञोऽपि सन् यमितोऽप्यधिकं सर्वज्ञं न वेद, तमनन्तं
भगवन्तमहमीडे स्तौमीति । तथाच यथात्र देहादीनां जडतया योग्यताभावेनासंभव-
न्निषेधो नित्यानुवादस्तथा, यं पृथिवी न वेदेत्यादावपि पृथिव्यादिपदैर्जडपरामर्शाज्ज्ञाननिषेधो
नित्यानुवाद इति तस्यायादुपपद्यत इत्यर्थः । ननु कुतोऽयमाग्रहः क्रियते, भगवत्संज्ञात्वमेव
कुतो नाद्रियत इत्यत आह न त्वित्यादि । निषिद्धसंज्ञेति निषिद्धेनाभिमानेन कृता संज्ञा सा
निकृष्टा । अनुत्कृष्टस्य उत्कृष्टत्वेनोपासनं दृश्यते, मनो ब्रह्मेत्यादौ, न तूत्कृष्टस्य निकृष्टत्वेन ।
अतः कल्पयितुमशक्येत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं व्याचक्षते उच्यत इत्यादि । अत्र
तेष्वधिदैवादिपदेष्वन्तर्यामी भगवानेवोच्यते । न ह्यन्य एकः सर्वानुस्पृतो भवितुमर्हति ।
नन्वभिमानिष्वेताः संज्ञाः प्रसिद्धाः । भगवति तु नाभिमान इति निषिद्धस्याभिमानस्य कल्पनं कथं
कर्तव्यमित्याशङ्कायां तद्वारणायैतत्प्रवृत्तिनिमित्तं द्वये आचार्य आह तद्धर्मव्यपदेशादिति । तेषां
रश्मिः ।

वर्तनमिति भावः । सोऽङ्गेति सोऽप्यक्षः प्रकृतिभावः सोऽङ्ग इति । कल्पनयेति यथा तद्विदि
'मवात्र वेत्ति' इति प्रयोगः । काकुर्विपरीतलक्षणा वा द्वितीयनञभावात् । तथाच कल्प्यते द्वितीय-
नभयो तथा काका विपरीतलक्षणया वा सा काकुर्विपरीतलक्षणा वा कल्पना तथा । योग्यतेति
ज्ञानयोग्यताभावेन ज्ञानकर्तृत्वासंभवात् । नित्येति पूर्वतत्रे निषेधस्य प्राप्तिसर्वकत्वं प्रसिद्धमयं तु
अप्राप्तिपूर्वकोतो न निषेधोऽपि तु नित्यानुवादः स च नित्यप्रत्यक्षसिद्धस्यासंशयानुवादः । आग्रह
इति अज्ञानोपपादनेनाभिमान्याग्रहः । मनो ब्रह्मेति 'मनो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति तैत्तिरीयोपनि-
षदि । न त्विति । उदाहरणमावादिति भावः । ननु अथाच्यालं अचरा हनुः पूर्वरूपमित्यत्र पूर्वरूप
उत्पद्ये अचराहनुदृष्टिः कर्तव्येत्युदाहरणमस्ति । न । अथापिज्यौतिषमग्निः पूर्वरूपमित्यत्र स्पष्टम् ।
विषयोद्देश्ययोः साम्यात् । हीनत्वेऽभेदानुपपत्तेः । ननु चेति भाष्यं विवरामासुः नन्वभीति ।
एतदिति पृथिव्यादितदभिमानिवाचकपदप्रवृत्तिनिमित्तं तद्धर्मान् । आचार्या भगवान् व्यासः ।
तेषामिति भाष्यं विवरामासुः तेषामिति पृथिव्यादितदभिमानिवाचकपदप्रवृत्तिनिमित्तं तद्धर्मस्तः ।

वत्युपदिश्यन्ते । सर्वेषां तत्तत्कार्यं सामर्थ्यं च भगवतो न तु स्वतस्तेषामिति ।
एवं च सत्यन्यत् सर्वं संगतं भवति । तस्माद् ब्रह्मवाक्यमेव ।

भाष्यप्रकाशः ।

पृथिव्यादीनां तदभिमानिनां च ये धर्मास्ते तद्ब्रह्मास्तत्प्रयुक्तेस्तत्कार्यव्यापारावेशबोधका भूतधारक-
त्वादयस्तदधिष्ठातृत्वादयश्च ते नियमयितृत्वरूपेण विशेषेण भगवत्प्रपदिश्यन्ते । पृथिव्यादिवाक्ये-
ष्वभिमान्यज्ञेयत्वस्य पृथिव्यादेः शरीरत्वस्य पृथिव्यादिपदैस्तदुभयं गृहीत्वा तद्यमनस्य च बोधनेन
कथ्यन्ते तस्मात् । एतस्यैव व्याख्यानं सर्वेषामित्यादि । चोऽप्यर्थे । एवं चेत्तत्र चोऽवधारणे

रश्मिः ।

तत्प्रयुक्तेः अभिमानिरूपशेषप्रयुक्तेरन्तर्याम्यभेदान्वयार्थं प्रयोगात्तत्कार्येषु अधिदैवादिकार्येषु ये व्यापा-
रास्तेषु भगवदावेशबोधकाः । सर्वेषामिति भाष्यार्थसंग्रहेणार्थः । एष त आत्माऽन्तर्याम्यश्रुत इति
ज्ञान्यन्तरस्यान्तर्याम्यभेदार्थं सामानाधिकरण्यश्रुतेः । शेषप्रयुक्तिस्त्वित्यम् । तत्प्रयुक्तिपदं जैमिनीय-
न्यायमालाख्यं प्रयुक्तिपदं शास्त्रदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायारम्भे ।

‘प्रसिद्धे शेषशेषित्वे प्रयुक्तिरधुनोच्यते ।

शेषिणैव च शेषस्य प्रयुक्तिरिति हेतुता’ ॥

इति स्मृतम् । अतः पूर्वतन्त्रचतुर्थोऽध्याये गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्याऽनुष्ठानं न तु
र्थप्रयुक्त्या इत्येवमादयो निरूपिताः । एवं प्रकृते पृथिव्यादिपृथक्पृथगधिकरणरूपपरि-
च्छेदकत्वेन निरूपितमतोऽभिमानिगमकम् । पृथिवीमन्तर इत्यत्राम्यन्तर इत्यर्थाच्चान्तरपदेनाभि-
मानिवाक्यम् । अन्तरो यमयतीत्यन्तरपदं ब्रह्मवाचकं पुनरुक्तेः आत्मादिपदाच्च । एवं च
दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । चमसेनापः प्रणयेत् गोदोहनेन पशुकामसेति तत्र गोदोहनस्य क्लृप्त्यर्थत्वं
पुरुषार्थत्वं चेत्युभयार्थत्वं प्रतीयते पशुफलजननेन पुरुषप्रीतिमानात् । अपां प्रणयनेन क्रतुपौष्कल्य-
मानाच्च । मैवं । गोदोहनमन्तरेण फलासिद्धेः गोदोहनार्थत्वात् । क्रतुस्तु तदभावेपि चमसेन सिद्ध-
तीति क्लृप्त्यर्थत्वाभावात् तद्वत् । अभिमान्यर्थत्वब्रह्मार्थत्वयोः अन्तर्यामिब्राह्मणस्य सत्त्वेपि ब्रह्मार्थत्वं
अभिमान्यर्थत्वं तु यावत्पर्यन्तं ब्रह्मपरत्वं (संभवति) सिद्धति तावत्पर्यन्तमन्यपरत्वमन्याप्यमिति
भाष्यविरोधात् न सिद्धतीति नाभिमान्यर्थत्वमिति । ननु भूतधारकत्वादितत्कार्यं सामर्थ्यं च ‘पृथ्वी
विश्वस्य पारिणी’ इति श्रुतेः पृथ्व्यादावस्ति कुतो ब्रह्मवाक्यत्वं प्रतिपाद्यते आत्माश्रुतत्वे अभिमानिधर्मो
श्रुतत्वाद्भाष्यमपि न बाधकमिति चेन्न ब्रह्मजिज्ञासाप्रक्रमादन्तर्यामिब्राह्मणे ब्रह्मणः शेषित्वेन वेदान्ते
पृथ्वीतिश्रुत्युक्तपृथिव्याधारकत्वस्यैतादृशत्वात् । उपक्रमस्य ब्रह्मजिज्ञासोपक्रमादभिमानिपरत्वेऽ-
संजातविरोधित्वेनानिर्णायकत्वेनोपसंहार आत्माश्रुतत्वे नाभिमानिधर्मो श्रुतत्वेप्युपसंहारस्यार्थनिर्णाय-
कत्वात् । एवं श्रुत्यविरोधे भाष्यं बाधकमस्त्येवेत्यलं क्लिष्टविचाराय । भूतधारकत्वेति भूतधार-
कत्वादय उक्तश्रुत्या पृथिव्यादिधर्मा अन्तर्यामिब्राह्मणे ब्रह्मधर्मा अपि । त इति ते अयेदेन विशेषेण
भगवत्प्रपदिश्यन्तेऽन्तर्यामिब्राह्मण इति वक्तव्ये ते नियमयितृत्वरूपेण विशेषेणेत्याद्युक्तिरन्तर्या-
म्यधिदैवादीनां भेदेपि कस्मैचित्त्वयोजनायामेदेनान्तर्यामिब्राह्मणे व्यपदेश इति ज्ञापनाय, भेदे तु
नियमयितृत्वरूपो विशेषेणान्तर्यामिगमस्त्वैव । नन्वेतादृशक्लिष्टार्थकं ब्राह्मणं कुत इति चेन्नृणु । संदिग्धस्य

भाष्यप्रकाश' ।

तथाचायमर्थः । सांख्ये हि तत्तदभिमान्येव नियामकतयाऽधिदैवपदेनोच्यते । करणमेव शरीरे वर्तमानतयाऽध्यात्मपदेन । विषयश्च भूतेषु वर्तमानतयाऽधिभूतपदेन । गीतादौ तु पुरुषादय उच्यन्ते । अत्र तु ततोऽप्यधिकाः शब्दा इति सांख्योक्ता गीतोक्ताश्चार्था नात्राभिप्रेताः । अथ प्रश्नानुरोधाभ्युनतादोषं परिहृत्य गीतोक्ताः स्वभावादयो ग्राह्यास्तदापि तेषां ये धर्मास्तत्तदधिष्ठातृत्वादयस्तेऽपि भगवन्नियमितास्त्ववश्यं वाच्याः । एकस्य सर्वानुस्यूतस्य नियन्तुर्वोधनार्थमेवान्तर्यामिन्नाह्वणस्य प्रवृत्तत्वात् । एवं सति यदि तेऽतिरिक्ता अत्राभिप्रेताः स्युस्तदा पृथिव्यादिवत् तानपि नियम्यतया वदेत् । अतस्तेऽत्राधिदैवादिपदेषु नाभिप्रेताः । किंतु, इत्यधिदैवतमित्यादाविति शब्दः प्रकारे हेतौ वा भवंस्तथा वा तेन हेतुना बाऽधिदैवतादिशब्दानां भगवद्वाचकत्वमेव बोधयतीति । तेनेदं सिद्ध्यति । विषयवाक्य उद्दालकेनैतल्लोकपरलोकयोः सर्वभूतानां चान्तर्वर्तित्वे सति तन्नियामकोऽन्तर्यामि-
शब्दवाच्यः पृष्टः । तत्र चेद् याज्ञवल्क्यस्तावदेव वदेत् तदाऽन्तर्यामिज्ञातृत्वं न स्फुटीभवेदत उद्दालकश्रुतांस्तद्गर्मान् विशेषतः पृथिव्यादिवाक्यैः प्रकाशयति । तत्र पृथिव्यवधिकार्यं भगवत्प्रयुक्तमिति गीताद्वादशाध्याये, 'गामाविश्य च भूतानि' इति सार्धेनोक्तम् । ततः 'सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः' इत्यादिनाऽन्तर्यामित्वं पुरुषोत्तमत्वं च निगमितम् । आकाशकार्यस्य तथात्वं तृतीय-

रश्मिः ।

विषयवाक्यत्वेन तदर्थत्वात् । पृथिव्यादीति अभिमान्यज्ञेयत्वस्य पृथिव्यादेः शरीरत्वस्य चोक्तिरस्तीत्यर्थः । पृथिव्यादिपदैरिति पृथिवीमन्तरो यमयतीत्येवविधेषु वाक्येषु द्वितीयान्तपृथिव्य-
वादिपदैः । च्याख्यानमिति भाष्यत्वात् स्वपदानि वर्ण्यन्ते इति भावः । एवं चेति भाष्यं विवरामा-
सुरेवं चेतीति । चोवधारण इति विश्वकोशे । चोवधारणे कथं सर्वं संगतं भवतीत्यतो विवरणमाहुः
तथा चेति । सांख्ये हीति सेश्वरसांख्ये । निरीश्वरसांख्यस्यानुमानिकमप्येकेषामित्यधिकरणे निराकारि-
व्यमाणत्वात् । गीतादाविति आदिपदेन श्रीभागवतम् । पुरुषादयः पुरुषोऽधियज्ञः अन्येन्यत्रेति
बहुवचनम् । अन्यथा तु पुरुषादिना उच्येते इति पठेयुरिति । परिहृत्येति श्रुतिवाक्यकल्पनेन
परिहृत्य । तदुपपन्नस्य गीतोक्ता गीताष्टमाध्यायोक्ता 'स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते' ।

'अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर' ॥ इत्येवं स्वभावादयः ।

एवेति अस्मिन् सूत्रे अन्तर्यामिन्नाह्वणस्य विषयतया व्यासाभिप्रेतत्वेनार्थस्य ग्रामाणिकत्वादेव
कारः । एवेत्येवकारोप्यर्थको द्वितीयः । बोधयतीति एवमन्यत्सर्वं संगतं भवतीत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
अन्तरपदद्वयमात्मासुतपदद्वयं च संगतं भवतीत्यस्य । अन्तर्यामिज्ञातृत्वमिति अभिनिवेशेन तथे-
त्यर्थः । प्रकाशयतीत्यत्रातीतेर्षे स्म बोध्यम् । प्रकाशयति स्म । उक्तार्थमभिमानिपरमाशङ्क्योपप-
न्नं स्म तत्र पृथिवीति । 'भीषास्माद्वातः पवते' इति श्रुतौ वाय्वादीनां कार्यं भगवत्प्रयुक्तमस्त्येवेति
सर्वेषां तत्प्रामाण्यात् गीतादिमिरप्युपपन्नं स्म । गीताद्वादशेति । वप्रमुः । गीतापञ्चदशाध्याय इति
पठनीयमत्र । द्वादशाग्रेतनोऽध्यायो द्वादशाध्यायस्तस्मिन्निति वा मध्यमपदलोपी समासः । चतुर्थाध्यायाद्-
द्वादशाध्याये वा । अन्तर्यामित्वमिति सर्वभूतानामन्तर्वर्तित्वप्रशेन्तर्यामिकयनाद्दुद्वि संनिविष्टस्या-
न्तर्यामित्वम् । पुरुषोत्तमयोगाध्यायस्यत्वाद्व्याख्यास्य पुरुषोत्तमत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

स्कन्धे, 'अदो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमान्नमः' इति स्फुटम् । वाय्वादित्यकार्यस्य तथात्वं भीषाऽस्मादिति श्रुतौ । तत्राग्नीन्द्रयोः कार्यं न स्फुटं, तदपि तृतीयस्कन्धे, वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निरित्यनेन बोधितम् । अत्र त्विन्द्रस्थाने विद्युत्स्तनयिह । एवमन्येषां कार्यस्यापि भगवत्प्रयुक्तत्वं ततस्ततो बोध्यम् । विषयश्रुतावधिदैवतपदं, सूत्रे त्वधिदैवपदं, तथापि न तयोरर्थभेदः । गीतायाम्, अधिदैवं किमुच्यत इति प्रश्ने, पुरुषाधिदैवतमित्युत्तरात् । एवं देवधर्माणां भगवत्प्रयुक्तत्वबोधनात् परलोकात्मकजन्मान्तरीयदेहयमयितृत्वज्ञानं स्वस्य याज्ञवल्क्येन प्रकाशितम् । ततो लोकपदस्य भूरादिधाधारेण्यपि प्रयोगाद्, अथाधिलोकमिति प्रतिज्ञाय तत्संवन्धि सर्वं पूर्ववद् बोधितम् । ततो लोकान् कथं यमयतीत्यपेक्षायां, वेदयज्ञाभ्यां यमयतीति बोधनायारम्भः ।

'उत्तमः पुरुषस्तन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य धिभर्त्वन्यय ईश्वरः' ॥ इति वाक्याच्च ।

तथात्वमिति प्रकारवचने शाल् । तथा भगवत्प्रयुक्तत्वम् । त्वमिति तु भेदेन अस्मिन् अनेन यत्किंचिद्भेदेनेत्यर्थः । एवमग्रेपि । अद इति अदो नमः श्वसतां पदं ददाति परं यस्य भगवतो नियमनादित्यर्थः । तत्रेति ।

'भीषास्माद्वातः पवते गीषोदेति सूर्यः ।

भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च सृत्युर्धावति पञ्चमः' ॥

इति श्रुतौ पञ्चमो सृत्युरित्यधिकपदार्थाभावात् श्रुतौ । अत्र इति अन्तर्यामिनाश्रणे । अन्येषामिति चन्द्रतारकादिकसर्वलोकसर्ववेदसर्वयज्ञसर्वभूतप्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनस्त्वक्तेजस्तमोरेतन्नालनाम् । चन्द्रतारकाकार्यं भगवत्प्रयुक्तं 'यच्चन्द्रमसि' इत्यनेनोक्तम् । दिङ्कार्यस्य तथा आकाशशरीरं जम्बेलावरण उक्तं दिशामाकाशेन्तर्भावात् । दिशो व्यन्तरं प्राविशदित्ययं शिर उपनिषत् । भगवत्प्रयुक्तत्वमुन्नेय कार्यस्य । सर्वलोकादिकार्याणां विभूतियोगाध्याये ।

'यच्चद्भिभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽसमवम्' ॥

इति वाक्ये विभूतिमत्पदाद्भगवत्प्रयुक्तत्वं बोध्यम् । तदेतदुक्तं ततस्ततो बोध्यमिति । देवेति क्रीडाधर्माणां परलोकात्मको जन्मान्तरीयो देहस्तस्य यमयितृत्वं तस्य ज्ञानम् । प्रयोगादिति 'भूलोकः कल्पितः पद्भ्यां शुबल्लोकस्य नामितः' । इत्यादौ प्रयोगाद्भूरादिलोके इत्यर्थकमवलोकमिति प्रतिज्ञाय । तत्संवन्धि भूरादिलोकसंवन्धि सर्वं तिष्ठन्नित्याद्युक्तं स्थित्यादिकं पूर्ववत् अधिदैवतवत् । वेदयज्ञाभ्यामिति लोका हि भूरादयः तत्र ग्रथिव्या यमयितृत्वमुक्तम् । शुबल्लोकस्य यमयितृत्वं विष्टम् । एवं खल्लोकस्याप्युपष्टम्भो वक्तव्यः स च 'वेदः शिवः शिवो वेदः' 'एषा त्रयी विद्या तपति' इति 'यज्ञो वै विष्णुः' इत्यादिवाक्यैरात्मन्यां नियमनम् ।

'उत्सीदद्युतिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्त्यामिमाः प्रजाः' ॥ इति वाक्यात् ।

ननु कर्मभोगानन्तरं स्वर्गाद्युतिस्तत्रानेकेषां जीवानामनेकानि कर्माणि तज्जन्यः स्वर्गोपि तैरेव निषमित इति वेदयज्ञयोः श्रब्दार्थयोर्नियमनार्थं व्याख्यानं कृतः पूर्ववद् व्याख्यानस्य परि-

भाष्यप्रकाशः ।

धिवेदाधियज्ञवाक्यद्वयमुक्तम् । ततः सर्वभूतनियमनं पूर्ववदेवेति बोधनायाधियज्ञवाक्यम् । तत एतल्लोकनियमनबोधनाय दशाध्यात्मवाक्यानीत्येवं कार्यज्ञानमुक्त्वा, तत्स्वरूपमिदमित्यतया वक्तु-
मशक्यमिति बोधनायादृष्टो द्रष्टेत्याद्याह । तत उपसंहारे, अतोऽन्यदातीमत्यनेन तस्य सुखरूपत्वं
यदाह तदन्तर्यामिज्ञातृत्वं वक्तुरवगत्योद्दालकस्तूर्णीभूत इत्युक्तम् । तेन सर्वेषां स्वल्पेषु
महत्सन्त्यसापेक्षेषु तन्निरपेक्षेष्वपि कार्येषु यत् सामर्थ्यं तदन्तर्यामिणः सकाशादेव, न तु स्वत
इति साधितम् । तदेव, 'यत्किञ्चित् पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकांम्पितम्' इति श्रीभागवते ।

रश्मिः ।

त्यागश्च कुतः इति चेन्न । सुवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्यन्ते इति श्रुतेः स्वर्गस्य कर्मजन्यत्वेपि न
कर्ममात्रजन्यत्वम् । देवेभ्यः स्वर्गस्य तिरोधानश्रुतेः देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोभवदिति श्रुतिः ।
एतादृशस्वर्गतिरोभावनाशाय वेदयज्ञयोनियमयितृत्वेन व्याख्यानं न तु पूर्ववत्कर्मत्वेन व्याख्या-
नम् । लोकानां तु कर्मत्वेन व्याख्यानमिति । ननु वेदानन्तरो यमयति यज्ञानन्तरो यमयतीति
श्रुतिभ्यां वेदयज्ञयोः कर्मत्वेनान्वयो न तु वेदयज्ञाभ्यां लोकान् यमयतीति कारणत्वेनान्वय इति
चेन्न । 'एतस्यैव प्रशासने गार्गी धावाप्रथिवी विधृते तिष्ठतः' इति श्रुतेः । प्रशास्त्वनेनेति प्रशासनं
वेदस्तस्मिन् विधृते विष्टम् । अत्र वेदयज्ञयोरौत्सुकिकसंबन्धात् करणत्वमुभयोः प्रतीयते प्रशासन-
पदेन । धावाप्रथिवीत्यत्रावो लुक् औस्तु विधृते इति कर्मणि क्तप्रत्ययेन कर्मण उक्तत्वात् औटः
स्थाने तिष्ठत इति कर्तरि प्रत्ययेन च कर्तृरुक्तत्वेन प्रथमाद्विचनमिति वा । इति श्रुतिपर्यालोच-
नया वेदयज्ञकरणभ्यां विधृते तयोः स्थितस्यान्तरस्यैतस्यैव संबन्धिभ्यां धावाप्रथिव्यौ तिष्ठतः । एष एव
वेदयज्ञाभ्यां धावाप्रथिव्यौ विष्टत्वाति यमयति पतनप्रतिबन्धकव्यापारयुक्ते करोति यदा तदा धावा-
प्रथिव्यौ विधृते उच्येते । ते तिष्ठत इति युक्त्या श्रुत्यन्तरैकवाक्यतया वेदयज्ञयोः व्याख्यानात् ।
एवं च सर्वेषु वेदेष्वित्यत्र सर्वेषु यज्ञेष्वित्यत्र च सर्वपदभ्यां करणत्वविशिष्टौ वेदयज्ञावपि प्राप्तावेव ।
तथा च प्रशासनं नियमनस्य तत्करणत्वविशिष्टयोः यज्ञवेदयोरपि तिष्ठन् नियमनकरणत्वविशिष्टवेद-
यज्ञाभ्यामन्तरो यं नियमनकरणवेदयज्ञौ न वेदतुः यस्य करणभूतवेदयज्ञौ शरीरं यं नियमनकरणे
वेदयज्ञावन्तरो यमयति स ते आत्मान्तर्याम्यभूतो भवतीति श्रुत्यर्थः । पूर्ववदेवेति श्रुत्यन्तरेण
करणत्वाद्यबोधनात् सर्वपदघटितत्वेऽप्यधिलोकवदेव, युक्त्यापि सर्वान्तर्गततादृशलोकयमनकरणत्वा-
संभवात् एवकारः । एतल्लोकेति प्राणाद्यात्मान्त एतल्लोकः समीपतरवर्ती लोकः । कार्येति
प्रथिव्यवभ्यादिकार्यज्ञानं याज्ञवल्क्य उक्त्वा । अष्ट इति इदमित्यतयाऽदृष्टोऽन्यैः स्वयं द्रष्टा
अतिपदेनाश्रुतोऽन्यैरिदमित्यतया स्वयं श्रोतान्यैरिदमित्यतयाऽमत स्वयं मन्ता । एवमविज्ञातो ज्ञाता
नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योस्ति श्रोता नान्योस्ति विज्ञाता एष त आत्मान्तर्याम्यभूत इति श्रुतिः संपृक्षते ।
ननु महामागाः प्रथिव्यादिदेवताः मनुष्यादिवदात्मनो नियन्तारमन्तर्यामिणं कुतो न विदुरित्यत
आहादृष्ट इत्यन्य आहुः तस्येति । अन्तर्यामिणोन्तर्यामिणः सकाशादन्यदातीमित्येवं व्यतिरेकमुखेन
सुखरूपत्वं वक्तुर्गोचरत्वस्य । उद्दालक इति ततो होद्दालक आहूतिरुपररामेति श्रुत्योक्तम् ।
इदं चामिति पृथ्व्यादीनां सर्वेषाम् । यथा पृथ्व्याः स्वल्पं कार्यमोषधिरूपं महद्भूतधारकत्वरूपं धृतिश्च
स्वल्पसापेक्षं बृहिशान्तर्यामिणः तृणादि स्वल्पवृष्टिनिरपेक्षं तृणादिच्छेदे सति छिन्नतृणादि मध्यस्थ-
तृणादि । तदेवेति तत्सामर्थ्यमेव प्रक्षोपक्रम्य ततोर्हनामामवदिति बृहदारण्यके प्रसूविषव्राह्मणे

अन्यथा त्वधिकरणरचना, अन्तस्तद्धर्माधिकरणेन गतार्थत्वादयुक्तैव ॥ १८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तेनाधिदैवादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतो योऽभिमानः सोऽपि भगवत्प्रयुक्त इति तेषां पदानामभिमानिष्ठापचारिकत्वबोधनायैव तत्कथनं, नो चेत् तद्वैयर्थ्यमेव । तदनुक्तावपि विवक्षितज्ञापनस्याप्रत्युहत्वादिति सिद्ध्यति । तेन छत्रस्वमधिदैवादिपिबति पदं देहलीदीपवदुभयत्रापि संवद्ध्यते । तथाचानेनास्पष्टलिङ्गेनान्तर्यामिण एकत्वमाधनान्नाधिकरणवैयर्थ्यमिति । मतान्तरं दूषयन्ति अन्यथेत्यादि । सा रचना त्वेवम् । अस्मिन् वाक्येऽन्तर्यामीत्यपूर्वसंज्ञादर्शनात् किमधिदैवाद्यभिमानो देवतात्मा, किं वा परमात्मेत्यादिः संग्रयः । तत्र पृथिव्येवास्यायतनमधिर्लोको मनो ज्योतिरिति श्रुतां कार्यकरणवचनात् पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन् यमयतीति देवतात्मनः स्थितेरुक्तत्वात् तस्य यमवितृत्वसंभवादित्येवं प्राप्ते, तद्वर्माणां परमात्मवर्माणामात्मत्वाऽमृतत्वपृथिव्याद्यज्ञातत्वादीनां निर्देशात् परमात्मैवोच्यत इत्यादिरूपा । सा त्वन्तस्तद्धर्माधिकरणे स्पष्टलिङ्गेरेव सिद्धा । अत्राऽप्यमृतत्वादिभिः स्पष्टैरेव लिङ्गैरुपपाद्यत इति तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

रश्मिः ।

साक्षात्कार्यत्वेनोक्तेषाहुः सोपीति । औपचारिकत्वेति यथैतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रागुपजीवन्तीति श्रुतेः मात्रासम्बन्धेनानन्दी पुरुष इति प्रयोगस्तथाधिदैवादिपदानामुक्ताभिमानमात्रासम्बन्धेनाधिदैवतमित्यादिप्रयोगा गौणाः मात्रागुणसंघन्धात् भगवत्त्वेन मुख्य आनन्दपदवत् । तत्कथनमिति अन्तर्यामिब्राह्मणे ब्रह्मप्रतिपादनीये । अधिदैवतादिकथनमित्यर्थः । विवक्षितेति अन्तर्यामिपदेन विवक्षितस्य ब्रह्मणो ज्ञापनस्येत्यर्थः । अधिदैवादय आत्मनो अमृतात्वेति प्रयोगोन्तर्यामिब्राह्मणे । ते तद्धर्मा विशेषेण भगवत्पदिश्यन्तेऽभेदान्वयात् । दण्डी गुरुप इत्यादी यथा दण्डो धर्मः पुरुषेऽपदिश्यते तद्वदिति भाष्येति । अत्र भाष्यप्रकाशे सूत्रयोजनायात्रालेख्यधिदैवादिपदेषु वाच्यतयान्तर्यामिभगवानेकः अन्तर्यामीति सौत्रे पदे एकत्वविवक्षणादित्युक्तम् । एवं चेति भाष्यस्य प्रकाशे तु तेषां पदानामभिमानिष्ठापचारिकत्वबोधनायैव तत्कथनमित्युक्तम् । अत्र तु भगवद्दर्शनोद्धारत्वेन अधिदैवादियु व्यपदिश्यते । अत्रार्थं प्रामाण्याय सूत्रं योजयामासुः तेनेत्यादि । उभयत्रेति अन्तर्यामिपदे तद्धर्मव्यपदेशपदे च तथा चाधिदैवादिपदेऽन्तर्यामी भगवान् इति सूत्रं योजितमधुना तु अधिदैवादिपदेषु अन्तर्यामी भगवानेकः अधिदैवादिष्वर्थेषु तस्य भगवतो धर्मसाहकाररूपस्य व्यपदेशादिति योजना । तथा च भाष्य किमन्तर्याम्यधिदैवादिषु सर्वत्रैक एवेति अस्याः संशयकोटेः सिद्धान्तेऽविरोधात् । योजनान्तरसिद्धमाहुः तथा चेति । अनेनोक्तेन स्पष्टेन सूत्रेऽस्पष्टेनेत्यर्थः । अन्तर्यामिणो भगवत्त्वं तु पूर्वं भाष्ये प्रसाधितमेव । अत्रान्तर्यामी वक्षः, एकत्वं साध्यम् । अधिदैवादियु तद्धर्मव्यपदेशादिति हेतुः यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति प्रयोगः । मतान्तरमिति शंकररामानुजाचार्यादिमतम् । अपूर्वेति । ननु ब्रह्मवादेन्तर्यामी न प्रसिद्धः इति वक्ष्यमाणमाभ्यात् शरीरस्य नियन्त्रित्वसंभवासंभावान्माह संशयमाह किमधिदैवेति । पूर्वपक्षमाह तत्रेति । अस्य देवस्य पृथिव्येवायतनं शरीरं लोक्यतेऽनेनेति लोकश्चक्षुरग्निर्ज्योतिः सर्वार्थप्रकाशकं मन इत्यर्थः । श्रुतावसोलत्र यस्तेति पठति रत्नप्रभाकारो ब्रह्मासूतवर्षिणीकारश्च । इयं श्रुतिर्वृहदारण्यकेति तत्र यस्तेति पाठः । अतः पुस्तकान्तरस्यः पाठोऽस्तेति । इत्यादीति न चाशरीरस्य कथं नियन्त्रित्वेति वाच्यम् । नियम्यशरीरेणैव तस्य नियन्त्रित्वोपपत्तेरिति ब्रह्मासूतवर्षिण्याम् । तथेत्यर्थ इति अनुक्तत्वेन प्रकारेणाधिकरणरचनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्वर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

ननु ब्रह्मवादे अन्तर्यामी न प्रसिद्धः । जीवब्रह्मजडानामेव प्रसिद्धत्वात् । अतोऽन्तर्यामिणः सांख्यपरिकल्पितस्य गुणयोगात् तादृशस्य ब्रह्मत्वे वा कः पुरुषार्थो भवेत् ।

न हीश्वरं प्रकृतिधर्मारूढमन्तर्यामिणं मन्यन्ते । तादृशस्योपनिषत्सु भावात् । पूर्वपक्षन्यायेन स्तुतिपरता तन्मतस्य वा औतत्त्वमित्याशङ्क्य परिहरति ।

भाष्यप्रकाशः ।

न च स्मार्तमतद्वर्माभिलापात् ॥ १९ ॥ सूत्रमवतारयितुं किञ्चिदाशङ्क्याहुः नन्वि-
त्यादि । अयमर्थः । सर्वं खल्विदं ब्रह्म, सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजा इत्यादिश्रुतिसिद्धो वादो ब्रह्म-
वादः । तत्र तु कार्यत्वेन जडजीवौ, कारणत्वेन ब्रह्मेति त्रय एव पदार्थाः प्रसिद्धाः । अन्तर्यामी
तुभ्यथापि न प्रसिद्धः । अतो नियमनरूपेण चेतनधर्मेणाऽऽत्मत्वेन च प्रधानं जडं व्युदस्य,
ब्रह्म वा जीवो वा कश्चित् कल्प्यः । तत्र ब्रह्मणोऽशरीरत्वात् साधारणजीवस्य च सर्वनियामक-
त्वाददर्शनात् कार्येश्वरभूत एव कल्पनीयः । तादृशश्च महत्तत्त्वं प्रकृतिं वा योऽभिमान्यते, स
भवति । तत्रापि महत्तत्त्वावस्थान्तरूपद्वयान्तर्गतत्वं नास्ति विवक्षितमिति प्रकृत्यभिमान्येव
भवतीति तादृशस्यान्तर्यामिणः सांख्यपरिकल्पितस्य तद्गुणानां सत्त्वादीनां तमस एव वा
योगात् सर्वनियामकस्य ब्रह्मत्वे साधिते कः पुरुषार्थः सिद्ध्येत् । असिद्धौ हेतुः नहीत्यादि ।

रश्मिः ।

न च स्मार्तमतद्वर्माभिलापात् ॥ १९ ॥ इत्यादीति सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः
सदायतनाः सत्यतिष्ठाः इत्यादिपदार्थाः । मध्यमपदलोपी समास इत्युक्तम् । ब्रह्मवाद इति ब्रह्मणः
सत्त्वं ज्ञानमिति श्रुतिसिद्धस्य । ननु वाद इति षष्ठीतत्पुरुषः कुतो न इति चेन्न एकादशस्कन्धैको-
नविंश्याध्याये श्रीभगवानुवाच कुर्यात् सर्वाणि कर्माणीत्युक्त्वा 'ब्रह्मवादस्य संग्रहः' इतिकथनात्
कर्मादिसेवादिरहितब्रह्ममात्रवादस्यानुपपद्यमानत्वात् । ननु सत्यपदेन सति साधुरित्यर्थे तत्र साधुरिति
सूत्रेण कृतेन यतो रमादिमक्तानां स्वरूपान्तर्गतानां सत्त्वादेकादशस्कन्धवाक्योपपत्तिरस्तीति चेन्न
कार्यप्रपञ्चासंग्रहात् । आत्मकृतेः परिणामादित्यत्रात्मकृतेरुक्तेः । किं च सत्यब्राह्मणे सत्यदार्थो यः
सोमेतनधिकरणे प्रपश्यः । उभययेति कार्यविचारविषयत्वेन कारणविचारविषयत्वेन च । अत
इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इति । प्रधानमिति जगतो जडस्य ब्रह्मत्वेन व्युदासानर्हत्वात्
प्रधानमिति विशेषणम् । प्रकृतिरित्यर्थः । महत्तत्त्वेति ज्ञानक्रियावस्थान्तरम् । नास्त्येति वायुना
हि गौतमसूत्रेण संख्यानि भवन्त्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति सूत्रनिरूपणं समाप्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति श्रुते-
र्नास्त्वामिमानिनो विवक्षितमपि तु वायुरूपसुशान्तर्गतत्वं सूत्रविदुचेत्यत्वं विवक्षितम् । तत्रैवं
याज्ञवल्क्य सूत्रमिद्वान् तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मणर्वीरुदजसे मूर्ध्वा ते विपतिष्यतीत्यरिष्टश्रावणात् ।
ब्रह्मणर्वीरुदजसे मूर्ध्वा गाः । उदजसे अन्यायेनोन्नयसि । सांख्येति भाष्यं विवरामाहुः
सांख्येति । तद्गुणानां प्रकृतिगुणानां 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः' इति कापिलसांख्य-
प्रवचनसूत्रवृत्तौ 'सांख्ययोगो धृग्वालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः' इति गीतायाः । योगशास्त्रीवं
प्रकृतिरूपमाहुः तत्रैव इति तमसोऽविद्याया एव वा योगादध्यासात्संभन्वात् तयाच पातञ्जलसं-

न च स्मार्तं, स्मृतिप्रसिद्धं स्मार्तं सांख्यमतसिद्धमिति यावत् । तादृशमन्तर्या-
मिरूपमत्र भवितुं नार्हति । कुतः । अतद्धर्माभिलापात् । तद्धर्माणामनभि-
लापात् । तद्विरुद्धधर्माणां चाभिलापात् । न ह्यत्र सत्त्वरजस्तमोगुणास्तत्कार्यं
वा अभिलष्यते । तद्विरुद्धाश्चेते धर्मा, यस्य पृथिवी शरीरमित्यादि । तस्मात्
सांख्यपरिकल्पितं नान्तर्यामिरूपमत्र भवितुमर्हतीति सिद्धम् । एवं सति
ब्रह्मधर्मा एवैते भवन्तीति ब्रह्मवादः फलिष्यति ॥ १९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तथाचोपनिषत्सु तादृशेश्वरस्थाभावेन श्रुतिविरोधमवनाज कोऽपि पुरुषार्थः सिद्ध्येत् । अतः
पूर्वपक्षन्यायेनान्तर्यामिब्राह्मणस्य प्रकृत्यभिमानिस्तावक्तत्वं वा, सांख्यमतस्य श्रौतत्वं वाङ्गीकार्य-
मित्याशङ्कां परिहरतीति । एवं सूत्रमवतार्य तदर्थं वदिष्यन्तो, देवतास्तुतिपरत्वस्याग्रिमध्वे
निरसनीयत्वाद् द्वितीयमेव परिहरतीत्याहुः न चेत्यादि । नपुंसकप्रयोगं समर्थयन्ति अन्तर्या-
मिरूपमिति । हेत्वंशं द्विधा व्याकुर्वन्ति तद्धर्मेत्यादि । के विरुद्धा धर्मा इत्यत आहुः
तद्विरुद्धा इत्यादि । नहि महदादौ विद्यमाने तदभिमतान्वयिष्ठिभूताः पृथिव्यादयः शरीराणि
युगपद् भवितुमर्हन्ति । नच योगिवदिति वाच्यम् । गुणप्रधानभावगमकात्पुलम्भात् । नापि
गमकं कल्पयितुं शक्यम् । तद्धर्मानभिलापस्य बाधकस्योक्तत्वादिति स्फुटमग्रिमम् ।

रस्मिः ।

ख्यप्रवचने योगसूत्रं 'अनित्याश्चिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मन्यातिरविद्या' इति द्वितीयपादे ।
ख्यातिर्त्रयः पृथिव्यादिसर्वनियामकखल्यर्थयितव्यम् । सर्वनियामकस्य मक्षत्वे साधिते पुरुषार्थसिद्धेः
संकलपादिप्रतिवादिमतसिद्धत्वात् । द्वितीयमिति सांख्यमतस्य श्रौतस्य श्रौतत्वं, स्मार्तमन्तर्यामिनि
विरुद्धलिङ्गत्वमाशङ्क्य स्मार्तमन्तर्यामिरूपमित्याहुः । नपुंसकेति । द्विषेति ।

'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अत्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थीः षट् प्रकीर्तिताः' ॥

इति षडर्थेषु भावविरोधाभ्यां द्विधा व्याकुर्वन्ति स्मैत्यर्थः । नव्यास्तु संसर्गाभावोन्या-
भावश्चेति द्वयं नञर्थः इत्याहुः तद्वद्भूनामसंमतं नव्यानां संमतमित्युपेक्ष्यम् । तर्काप्रतिष्ठत्वात् ।

'तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्नाः नैको शुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः' ॥ इति भारतात् ।

भाष्ये । सत्त्वं च रजश्च तमश्चेत्तेषां समाहार इति समाहारद्वन्द्वः । तत्कार्यं सत्त्वरजस्तमसः
कार्यं 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोहकारात्सत्त्वतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं स्पृष्ट-
भूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिगुणाः' इत्यादिसूत्रोक्तम् । प्रकृते । अभीति खराजः । समष्टिवर्तिनः
अभिमानिन्युपचारार्थं तत्राहंकाराङ्गीकारात् । पृथिव्यादयः पृथिव्यवस्थादयोन्तर्यामिब्राह्मणोक्ताः ।
युगपत् एककालावच्छेदेन । न च योगिवदिति स्वशरीरस्वस्यान्यशरीरस्यत्वं योगशक्तीयम् ।
गुणप्रधानेति पृथिव्यादिषु स्वीयपरकीयभावेत्यर्थः स्वकीयदेहः प्रधानः । कल्पयितुमिति
सांख्यधर्मैः कल्पयितुं शक्यम् । स्फुटमग्रिममिति । भाष्ये । एत इति आत्मास्तत्त्वान्तर्यामित्-
रूपाः । मात्रासंसर्गादानन्दिनोन्ने एवमहंकारसंसर्गादन्येहंकारिणोपिदेवतादय इत्यहंकारोपि मक्षधर्म

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

ननुक्तन्यायेन शारीर एव भवतु । को दोषः, किमिति ब्रह्मपरत्वं कल्प्यमिति । तत्राह । शारीरश्च । नेत्यनुवर्तते । शारीरश्च जीवो नान्तर्यामि-
ब्राह्मणे तत्तदभिमानिरूपो, यस्य पृथिवी शरीरमिति वाक्यानुरोधेन भवि-
तुमर्हति । ततोऽपि भिन्नतयाऽन्तर्यामिणो वचनात् । उभयेऽपि काण्वमाध्य-
न्दिनब्राह्मणद्वयेऽपि एनं जीवं भेदेनैवाधीयते ब्राह्मणाः । निःसंदेहार्थमुभय-
ग्रहणम् । यो विज्ञाने तिष्ठन्निति काण्वाः । य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यन्दिनाः ।
नचाऽऽत्मशब्देनान्यः संभवति । अन्येषां पूर्वमेव पठितत्वात् । अन्ते हि
जीवमाह । तस्मादन्तर्यामिब्राह्मणे ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति सिद्धम् ॥ २० ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयपादे षष्ठमन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

रामानुजाचार्यास्तु, शारीरश्चेत्यन्तमिदं द्वयमङ्गीकुर्वन्ति ॥ १९ ॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि ।
तथा च यथा संवर्गादिविद्या अङ्गविद्यास्तथाऽन्तर्यामिब्राह्मणमपीति देवतात्मस्तावक्तवेऽपि ब्रह्मवादा-
विरोधात् को दोष इत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वते नेत्यादि । ततोऽपीति अभिमानिदेवतातोऽपि ।
उभय इति ब्राह्मणा इत्यस्य विशेषणम् । निःसंदेहार्थमिति । विज्ञानपदेन बुद्धिरुच्यत इति
संदेहनिरासार्थम् । नन्वतति व्याप्नोतीत्यात्मेति योगमादाय दिगाकाशप्राणेभ्यन्यतमः कश्चिद् ग्रहीतुं
शक्य एवेति कुतो न संभवतीत्यत आहुः अन्येषामित्यादि । हिहेतौ । स्फुटमन्यत् । एवं चात्र
स्थितिकर्तृत्वनिर्वाहकतयोपोद्भातेन सर्वनियमनं विचारितमिति तदसंभवः परिहृतः ॥ २० ॥

इति षष्ठमन्तर्याम्यधिकरणम् ॥

रक्षिः ।

इति पृथ्वीत्वसंबन्धादन्येऽपि षटादयः पृथ्वीरूपाः एवं ब्रह्मधर्मसंबन्धादपिदैवतादयो ब्रह्मरूपा
इत्युपक्रमोक्तब्रह्मवादः फलिष्यति इत्येवमग्रिमं स्फुटमित्यर्थः । शारीरश्चेति 'न च स्मार्तमतद्वर्गा-
मिलापाच्छारीरश्च' इत्यन्तं सूत्रम् ॥ १९ ॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥ नन्वित्यादीति । भाष्ये । उक्त-
न्यायेन पूर्वपक्षोक्तन्यायेन । प्रकृते । उक्तब्रह्मवादासिद्धिरूपदोषात् को दोष इति भाष्यास्वरसमा-
लोच्यैतत्समर्थयामूहुः तथा चेति । संवर्गेति संवर्गाः प्राणो वायुश्च छान्दोग्यषष्ठप्रपाठके स आदि-
र्यासामभि विद्याऽप्रकृतविद्याभ्युत्तमेव स्थानवैशिष्ट्येनोक्तं य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति
होवाचेति श्रुत्युक्ता प्राणविद्यानां ताः संवर्गादयः ता आदयो यासामङ्गविद्यानां ज्ञानाङ्गपञ्चाभि विद्या-
दीनां ताः संवर्गादिविद्याघङ्गविद्याः । विज्ञानेति । बुद्धिर्विज्ञानरूपिणीति वाक्यात् । न च विज्ञानं
जीवः आत्मा तु परमात्मनोऽनियम्यत्वान्मनः आकाशादि भवन्त्विति चेन्न अन्येषां पूर्वमेव पठित-
त्वादन्ते हि जीवमाहेति भाष्यात् । तदसंभव इति स्थितिकर्तृत्वं विष्णुना चरितार्थं न पर उपसं-
क्रामतीति निष्क्रियत्वादित्यसंभवः ॥ २० ॥

इति षष्ठाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥ (१-२-७)

मुण्डके हि श्रूयते । कस्मिन् भगवो विज्ञान इति पृष्ठे, द्वे विद्ये वेदिन्ये इत्युत्तरमाह । तत्र नामरूपात्मकजगनो विज्ञानार्थं नामांशे वेदादिः । रूपांशे

भाष्यप्रकाशः ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥ पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये, असुत इति, अतोऽन्यदार्तमिति च कथनादन्तर्यामिणि सर्वहृदयदेशवर्तिनि भोगवैलक्षण्यसाधकं वैशेष्यं दर्शितम् । सृष्टिदशायां नियामकत्वं चोक्तम् । तत्र पुनरदृष्टो द्रष्टेत्याद्युक्तम् । तन् कृत इत्याकाङ्क्षायां तत्र हेतुबोधनाय सृष्टिपूर्वदशायां सर्वाभावाभियामकत्वं न भविष्यतीत्याशङ्कायां च तदाप्यक्षरं नियमयतीति बोधनाय चोपोद्भातेनेदमधिकरणमारभ्यत इति प्रसङ्गरूपां संगतिं बोधयितुं विषयवाक्यमुदाहरन्ति मुण्डके हीत्यादि । अत्र सर्वा उपनिषद् विषयवाक्यतया द्वेया । इति पृष्ठ इति अनेन वाक्येनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने पृष्ठे । इत्युत्तरमाहेति इत्यादिनोत्तरमाह । किमुत्तरमाहेत्यपेक्षायामाहुः तत्रेत्यादि । तत्रेति उत्तरमन्व्ये तथाचैतद्विद्याद्वयं सर्वविज्ञानार्थ-
रहितः ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥ भोगेति सुखसाक्षात्कारो भोगः । वैशेष्यमिति सर्वरूपत्वमानन्दरूपत्वस्वरूपत्वस्य वैशेष्यम् । अन्तर्यामी विलक्षणभोगवान् वैशेष्या-
दात्मवत् । इतीदं भोगवैलक्षण्यसाधकम् । तत्रेति विषयवाक्योपसंहारो । नस्तुत इति अन्त-
र्यामिणो भगवत्त्वेन सृष्टिपूर्वदशायां सत्त्वात् कैरदृष्ट इत्याकाङ्क्षायां तत्रादृष्टत्वे हेतुरक्षरे सितत्वे-
नाक्षरेण दृष्टः जीवभूताक्षरैरहरहर्मनेष्वदृष्टो मायासंवन्धानन्तरं चादृष्ट इत्यदर्शं दर्शनसमाना-
धिकरणमुपपन्नमावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यानियमादिति ह्यक्षरकर्तृकं दर्शनं सृष्टिपूर्वकाले-
ऽदर्शने हेतुः प्रतियोगित्वात्तदुक्तं गीतायां 'स्वयमेवात्मनाऽज्ज्ञानं वेत्स्य त्वं पुरुषोत्तम' इति ।
पुरुषोत्तमाभेदसाक्षरे वक्ष्यमाणत्वात् । तस्य बोधनायैतर्थाः । उपोद्भातेनेति चिन्ता तावन्निरुद्धं
भोगवैलक्षण्यसाधकं वैशेष्यं दर्शितं तत्र पुनरदृष्टो द्रष्टेत्याद्युक्तम् । तत्सिद्ध्यर्थं तदेतदुपनिषी
तामुपोद्घातं विदुर्बुवात्तेन । इति प्रसङ्गेति उपोद्घातत्वेन प्रसङ्गरूपां संगतिसामान्यलक्षणं स्वमेत-
प्रसङ्गरूपं तल्लक्षणलक्षिते विशेषलक्षणकोपोद्घातत्वमस्त्येव । सावधानपुरुषः श्रुतिवक्ता तेन प्रयु-
ज्यमानं वाक्यमदृष्टो द्रष्टेति तत्प्रयोजकतादर्शनरूपे हेतौ तदवच्छेदकत्वं दर्शनत्वं तेन दर्शन-
त्वेन स्मृतसाक्षरकर्तृकदर्शनस्योपेक्षानर्हत्वमिति प्रसङ्गसंगतिरूपसामान्यलक्षणसंगमनम् । अत्र
स्वमेति अत्र भाष्ये ब्रह्मविद्यायाः संशयकोटित्वेन ब्रह्मविद्यायां सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यतत्त्वमुपक्रमे स
ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठापयन्तौ च्येष्टपुत्राय प्राहेति श्रुतेरुपसंहारो च तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां
बदेत इति श्रुतेश्च । अनेनेति कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति वाक्येन
इदं वाक्यं शीतकस्य । अत्र तु वितर्कं कस्मिन्निलस्य किमः प्रश्ने प्रयोगात् प्रश्नविषय आश्रय
इत्यर्थः । प्रश्नः किमर्थः । आश्रयो हेतुर्थः विषयविषयिभावः संसर्गः । पृच्छ जीन्माया ज्ञानेच्छाया
सविषयत्वात् । भगवो भगवन् । उत्तरमिति द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स यद्ब्रह्मविदो
नरन्ति परा चैवापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्ववेदः शिक्षा कथ्यो व्याकरणं
निरुक्तं क्रन्दो ज्योतिषमितीतिहासपुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति । अथ परा यथा तदक्षरम-
विगम्यते इत्यादिनास्त्रिंश उत्तरमाहृत्यर्थः । अत्र वेदेत्यादीति परायां संदिश्यते न तु यद्वायोक्ति
प्रधानं स्यादुत शरीरः आहोस्त्रितयमेभ्यः इत्यथ परेत्यादभ्य वीरा इत्यन्ते संदिश्यते इत्यादि-

परा च । तत्र वेदादिविद्यायां न संदेहः । परायां संदिह्यते किमेषा सांख्यमत-
विद्या ब्रह्मविद्या वेति । सांख्यधर्माभिलापात् संदेहः । 'अथ परा यया तदक्षर-
मधिगम्यते, यत्तददृश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुरश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं
विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं, यद्भूतयोर्नि परिपश्यन्ति धीराः' इत्यादि । अग्रे
च, 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याऽभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो
ह्यक्षरात् परतः परः' इत्युक्त्वा, 'एतस्माज्जायते' इति निरूप्य, अग्निर्मूर्धा चक्षुषी
चन्द्रसूर्यावित्यादिना रूपमुक्त्वा पुनः पुरुषात् सृष्टिमाह ।

तत्रैकप्रकरणत्वादेकवाक्यता वक्तव्या पुनः तत्राक्षरपुरुषयोर्भेदः प्रतीयते ।
तयोरुभयोरपि सृष्टिः । तद् ब्रह्मवादे न संगच्छते । तस्मात् सांख्यमतमेवैतत् ।
प्रकृतिपुरुषयोः श्लिष्टत्वादन्त्यतरप्राधान्येनोभयोः सष्टृत्वम् । उभयात्मकत्वाज्ज-
गतः । रूपमपि समष्टिव्यष्टीनामग्रे ह्युत्पत्तिरिति । तिरोहितरूपत्वान्न ब्रह्मविद्या ।

भाष्यप्रकाशः ।

माहेत्यर्थः । अत्र कस्मिंशे संदेह इत्यपेक्षायामाहुः तत्र वेदेत्यादि । कुतः संदेह इत्यपेक्षया
तद्गीजमाहुः सांख्यधर्मेत्यादि । तथाचोपक्रमे, स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठापयित्वा ज्येष्ठपुत्राय
प्राहेति प्रतिज्ञानादग्रे सांख्यधर्माभिलापाच्च संदेह इत्यर्थः । तदभिलापमुपपादयन्ति अथेत्यारभ्य ।
सृष्टिमाहेत्यन्तम् । अग्रे इति द्वितीयमुण्डके । तथाच पूर्वमुण्डके, अदृश्यत्वादिगुणकस्य
भूतयोनित्वकथनात् तादृशत्वस्य प्रधाने सांख्यैरङ्गीकारात् । द्वितीयमुण्डके च पुरुषं तद्रूपं
ततोऽग्रे 'पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात् संप्रसृता' इति कथनात् प्रकृति-
संयोगेन पुरुषरूपस्य सृष्टेश्च वैरङ्गीकारात् तदभिलाप इत्यर्थः । एवं संदेहबीजमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः
तत्रेत्यादि । मुण्डकत्रये एकस्यैव मतस्य प्रतिपादितत्वेन वाक्यानामितरेतरसाक्षात्तयैकप्रकरणत्वा-
देकवाक्यता सर्वस्य वक्तव्येत्यर्थः । तर्ह्युपक्रमस्याऽसंजातविरोधत्वेनाधान्तरवाक्यापेक्षया प्रबलत्वाद्
ब्रह्मवाक्यत्वेनैव सा भवतिवत्यत आह तत्राक्षरेत्यादि । प्रतीयत इति 'अक्षरात् परतः परः'
इत्यत्र प्रतीयते । सृष्टिरिति 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादिनोक्ता सृष्टिः । न संगच्छत इति
बाधकोपपत्तेरुपक्रमापेक्षया प्रावल्यान्न संगच्छते । ननु सांख्ये प्रकृतेरेव सृष्टिरङ्गीक्रियते, न
पुरुषादतः कथं तन्मतसिद्धिरित्यत आह प्रकृतिपुरुषयोरित्यादि । उभयात्मकत्वादिति
जीवजडात्मकत्वात् । रूपमपि समष्टेरिति अग्निर्मूर्धेत्याद्युक्तं रूपमपि श्लिष्टस्यैत्यर्थः । अत्र
श्रुक्तिमाहुः व्यष्टीनामित्यादि । नन्वेतत्सर्वं ब्रह्मवादेऽपि तुल्यमित्यत आह तिरोहितेत्यादि ।
सच्चिदानन्दरूपस्य विषयवाक्येऽनुक्तत्वेन तिरोहितरूपत्वात् तथेत्यर्थः । ननु तथापि ब्रह्मविद्या-
पदविरोधो दुर्वार इत्यत आह ब्रह्मविद्येत्यादि । ब्रह्मपदस्य वेदेऽपि शक्तेस्तथा । नन्वग्रे विद्ययोः

रश्मिः ।

ईषदानन्दतिर इति भाष्यप्रकाशे वक्ष्यामः । सर्वविद्येति सर्वविद्यास्थानमित्यर्थः । व्यस्तपाठे तु
सर्वविद्या यस्यामिति सर्वविद्या तां सर्वविद्यां प्रतिष्ठापनकत्वात् प्रतिष्ठामिति । प्राहेति ब्रह्मा प्राह ।
भाष्ये । तयोरिति 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति सूत्रेण सृष्टिरिति कुद्योये पठ्यते । प्रकृते ।
इत्यादिनेति अत्रादिना पुरुष एवेदं विश्वमिति यदचिमद्यदगुभ्योऽणु चेत्पुनश्च तदेतदक्षरं
ब्रह्मेति सृष्टिप्रकरणोक्तश्रुतिसंग्रहः । उपक्रमेति स ब्रह्मविद्यामित्युपक्रमापेक्षया । श्लिष्टस्येति

किंतु स्मृतिरेवेति । ब्रह्मविद्या वेदविद्या, उपचाराद्वेति । एवं प्राप्त उच्यते ।
अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव । ब्रह्मविज्ञानेनैव सर्वविज्ञानात् । तत एव विद्याया

भाष्यप्रकाशः ।

परापरविभागमुक्त्वा तत उपनिषत्समाप्तावक्षरविद्यासमापने, तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति प्रकृतपरामर्शपूर्वकं ब्रह्मविद्यापदकथनाद् वेदविद्यापक्षो न साधीयानित्यत आह उपचाराद्वेति । एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याचक्षते उच्यत इत्यादि । ब्रह्मविज्ञानेत्यादि एकविज्ञानेन सर्वज्ञानस्य ब्रह्मविद्यालिङ्गत्वम्, 'अपि वा तमादेशमप्राक्ष' इत्यादिश्रुत्यन्तरे सिद्धम् । प्रकृतेऽपि, कस्मिंश्च भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रश्रयोत्तरत्वेनादृश्यत्वादिगुणकस्य ततः स्पृष्टश्च कथनेन तद्विज्ञानादेव सर्वविज्ञानबोधनादक्षराधिगमकत्वादेव विद्यायाः परत्व-
बोधनाच्च तल्लिङ्गमत्रापि दृश्यत इति स परमात्मैव, न तु प्रकृतिः । तद्विज्ञानेन पुरुषविज्ञानाद्

रदिमः ।

प्रकृतिसंक्षिप्तपुरुषस्य । व्यष्टीनामित्यादीति तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः इत्याद्युक्त्याभ्यादि-
व्यष्टीनाम् । तथेति सांख्यस्मृतित्वेन प्रकारेण सांख्योक्तपदार्थानां स्मृतिस्तत्पूर्वकं वेदान्तकरणत्वं स्मृतिरिव स्मृतिः । उपचाराद्वेतीति । उच्यत इत्यादीति ब्रह्मविद्यायामाधेयनिरूपकश्रुतिमी-
मांसयोच्यते इत्यर्थः । यस्मिन् धौः पृथिवीत्याद्याधारनिरूपकश्रुतिमीमांसाया अग्निमे पादे कर्त-
व्यत्वात् एतावत्या मीमांसया द्वितीयं मुण्डकं समाप्तं तृतीयं मुण्डके यदा पश्य इति श्रुतिमीमांसा
प्राधान्यायनृतीयपादपञ्चमाधिकरणद्वितीयसूत्रेति । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य इति श्रुति-
मीमांसा साधनाध्याये लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणेपि विद्यैवेति सूत्रेति । ब्रह्मपदशब्दस्य प्रतिपाद-
कतासंबन्धेन वेदे उपचारो लक्षणा तस्माद्वेति भाष्यार्थः । भाष्ये ब्रह्मविज्ञानेनैवेत्येवकारणे-
तरस्याः प्रकृतेर्व्यवच्छेदाद्विशेष्यसंगतैवकारोकेर्मवति जिज्ञासा । अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मे-
त्यनुमितिः यथा पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिः सा ब्रह्मविद्या तस्या एव लिङ्गं एकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानम् न तु प्रकृतिविद्याया इत्यत्र किं प्रमाणमिति तत्पूर्वैः श्रुत्यन्तरसिद्धब्रह्मविद्यालिङ्गिनी
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं लिङ्गमित्याहुः एकविज्ञानेति । अपि वेति विद्वन्मुण्डनालुवादः तत्स्मर-
णार्थः किं प्रयोजनमिति चेत्तन्नित्यम् । उत तमादेशमित्यत्र 'अपि वा तमादेशम्' इति पुस्तकान्तर-
पाठो वा । श्रुतिः श्वेतकेतूपाख्यानस्या श्रुतिस्तु उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमृतं
मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यत्रैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमित्यादिविद्वन्मुण्डने स्फुटम् । हे श्वेत-
केतो अप्राक्षः गुरुं प्रति पृष्ठवानसीति श्रुतिस्थाप्राक्षः इत्यस्यार्थः । नचान्नापि प्रकृतिविद्यास्त्विति
शङ्कम् । तद्विज्ञानेन पुरुषविज्ञानादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासंन्यासरूपनिग्रहस्थानापत्तेः ।
अतः प्रकृतेऽपि श्रुत्यन्तैरैवाक्ययतयैतद्ब्रह्मविद्याया एव लिङ्गमिति समर्थयामश्नुः प्रकृतेऽपीति ।
भगव इति भगवान् । तत एवेति भाष्यं विवरामासुः अक्षराधिगमकत्वादिति । अथ परा
श्रया तदक्षरमधिगम्यते इति श्रुतावक्षराधिगमकत्वस्य परविद्यालक्षणत्वात् । तल्लिङ्गमिति
विद्यालिङ्गम् । अत्रादृश्यत्वादिगुणकः परमात्मा वेत्यत्र सोऽदृश्यत्वादिगुणकः । पुरुषविज्ञान-
नादिति 'असङ्गोऽयं पुरुषः' इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रेण 'न नित्यशुद्धसुखमुक्तस्वभावस्य तयो-
गस्तद्योगादतो' इत्यनेन च । योगसूत्रेष्वपि 'क्लेशकर्मविपाकाश्चैरपरास्पृष्टपुरुषविशेष ईश्वर' 'तत्र
निरतिशयं सार्वज्ञ्यधीजम्' 'पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्' 'तस्य वाचकः प्रणवः' 'तज्जपसदर्थ-

अपि परत्वम् । अक्षरस्यापि ब्रह्मत्वं पुरुषस्यापि । तयोः परापरभावः । अभेदश्च । एतादृश एव हि ब्रह्मवादः । तत्र प्रथममक्षरस्य ब्रह्मत्वमाह ।

भाष्यप्रकाशः ।

तद्विद्यया मोक्षभावेन परत्वानङ्गीकाराच्च तथेत्यर्थः । अत्रापि धर्मोक्तेरेव हेतुत्वम् । नन्वत्राक्षर-
पुरुषावुक्तावत उभयोर्विज्ञानेन तथात्वमुच्यते, न त्वेकविज्ञानेनेति नार्यं हेतुरित्यत आहुः
अक्षरस्येत्यादि । एतादृश एव हीति अन्यथा पुरुषस्वरूपकथनस्य पादत्रयेणैव सिद्धेरक्षरात्

रश्मिः ।

भावनम्' द्वितीयपादे 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिवेशः क्लेशाः' 'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचि-
सुखात्मस्यातिरविद्या' 'इन्द्रदर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता' 'सुखानुशयी रागः' 'दुःखानुशयी द्वेषः'
'स्वरसवाही विदुषोपि तथारूढोभिमिवेशः' एवं चाविद्यायाः ख्यातित्वेन तद्विज्ञाने आत्मख्यातिवि-
ज्ञानात् तन्निवृत्तौ विशेषदर्शनसाध्यायां सत्यां पुरुषज्ञानेपि प्रकृतिविद्ययाऽज्ञानादित्यर्थः ।
परत्वेति प्रकृतिविद्यायां परत्वेत्यादिः । तथेति ब्रह्मविद्यायाः परत्वम् । विषयवाक्यप्रसङ्गा-
त्सृते विद्यापरत्वेत्येष एव हेतुरित्याहुः अत्रापीति । अत्र ब्रह्मविद्यायाम् । धर्मोपदेशस्तावददृश्यादि-
गुणकः परमात्मैत्यनुमितौ ब्रह्मविद्यात्वात् तद्विषयगतः सामानाधिकरण्यसंघर्षेनारोपितः यया तद-
क्षरमविगम्यत इति श्रुत्युक्तोऽक्षरविद्यात्वरूपो धर्मस्तदुक्तेरित्यर्थो वा । तथात्वमिति सर्वज्ञानमित्यत्र
सर्वनिष्ठज्ञानरूपः प्रकार उच्यते । अयमिति सर्वविज्ञाने एकविज्ञानरूपो हेतुः । अक्षरस्येत्यादीति
भक्तिमार्गत्वाद्गीताद्वादशाध्याये योगालये ।

‘एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पश्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः’ ॥

इत्यर्जुनप्रश्ने । श्रीभगवानुवाच—

‘मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेता ते मे युक्ततमा मताः ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पश्युपासते’ ।

इत्याद्युक्त्वा ‘ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः’ इति वाक्येभ्यः । तयोः परापरभावः
ब्रह्मविद्यामिति परमिति श्रुतिः अक्षरादपि चोत्तम इति गीतातः अभेदश्च ते प्राप्नुवन्ति मामेव इति
गीतातः । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमिति श्रुतिः येन तत्त्वेन श्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति
उत्तरपादे तत्त्वमनतिक्रम्य ब्रह्मविद्यां श्रोवाचेत्यर्थाद्ब्रह्मविद्यायास्तत्त्वरूपत्वमिति न यत्तदोर्नित्य-
संघर्षविरोधः । पादत्रयेणेति द्वितीयमुण्डके दिव्यो ह्यभूतः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः अप्राणो
ह्यमनाः शुभ्रः इति पादत्रयेण । क्षरात्परतोक्षरात्परः इति श्रुत्यर्थः । अत्राभूताप्राणात्मनः
पदैरक्षमयादिविभूतिभेदः प्रतीयते स बाह्याभ्यन्तर इति पदात् विज्ञानमयभेदः तादृशो दिव्योजः
पुरुषः शुभ्रः आनन्दरूपमभूतं यद्विभातीति श्रुतेरत्रत्याया दिव्य आनन्दः । अत्र किञ्चिदुच्यते
ब्रह्मनिरूपकत्वाच्चुतेः हि विशेषे विशेषेणैकदेशिभूतेनाभूतैः भूतैर्त्वं परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं ततो नञोर्थो
भेदो नात्यन्ताभावः तदङ्गीकारे तु भूतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । स च भन्दोऽप्ये-
वमप्य इवेमा घाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्नीति मित्रा भगव इति किमत्र पश्यसीति न

भाष्यप्रकाशः ।

परतः पर इति तुरीयं पार्दं न वदेत् । प्रयोजनाभावात् तथाच ब्रह्मवादस्य परापरभावपूर्वकामेद-
घटितत्वेनात्राप्येकविज्ञानादेव सर्वविज्ञानस्याभिप्रेतत्वेन हेतुरस्त्येवेत्यर्थः । ननुभयोः कथममेद
इत्याकाङ्क्षायाभाहः तत्रेत्यादि । तत्रेति अमेद उभयोर्वैकृत्ये । विश्वोत्पत्तेः कथं ब्रह्मधर्मत्वमत
रहिमः ।

किंचन भगव इति तद्वहोवाच यं वै सौम्यैतमणिमानं न निभालयसे एतस्य वै सोम्यैषो-
णिग्नः एवं महान्यग्रोषस्तिष्ठति अद्वत्स्य सोम्येति स य एषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्य स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति श्रुतौ दर्शनाविषयोणिमा तद्रूपः । वक्ष्यते चारूप एव हि तत्त-
धानत्वादिति सूत्रे । ध्वसप्रागभावौ कारणावस्थाविशेषौ नाभावौ । ननु भेदस्तु तादात्म्यसंबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः । मूर्तस्य तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः दिव्योमूर्तौ
नेति तन्न आनन्दस्य साकारत्वेन परिच्छिन्नपरिमाणात् । अतो मूर्तमिन्नमूर्तसदृश इत्यर्थः । पर्युदासः
सदृग्ग्राहीति पर्युदासो नवर्थः । तथाच श्वेताश्वतरोपनिषत् 'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रिय-
विवर्जितम्' इति सर्वेन्द्रियालन्ताभावतद्गुणैराभास्यत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं नपुंसकत्वं छान्द-
सम् । सर्वेन्द्रियमिन्नत्वे सति तद्गुणैः सादृश्यात् पर्युदासः । एवमेतत्पूर्वश्रुतिषु अद्वयमग्रा-
ह्यमगोत्रमवर्णमिलादिपदेषु पर्युदासो ज्ञेयः । ग्रहस्ते विशेषोक्तिं असंख्यप्रतिषेधो नगर्थो
विद्वन्मण्डनेस्ति सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति श्रुतेः स पर्युदासोपयोगी पूर्वोक्तरीत्येवविरोधः । यद्वा
सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति एवमिन्द्रियपर्युदासो नास्थूलमित्यादौ स्थूलदे-
रतः प्रकारान्तरम् । कारणगुणाः कार्यं समायान्तीति स्थूलादिभिन्नस्थूलादिसदृश इत्यर्थः । अनु-
कूलविकारणे सर्वस्य भगवदनुकारित्वादस्थूलमित्यादिषु पर्युदाससिद्धिः । पुरुष इति आदि-
जिज्ञासाया पुरा आसेति व्युत्पत्तिः न तु पुरि शेते इति न वा पुरुषवतीति उच दाहे इमा व्युत्पत्त्यः
सुबोधिण्यां सन्ति । बाह्याभ्यन्तराभ्यां समानः हि निश्चयेनाजः अप्राणो हि पादपूरणे 'हिः पादपूरणे'
इत्यादिविश्वात् । अमनाश्च पूर्ववत् । शुभ्र इति शुभ्रि दीप्तौ म्वादिरात्मनेपदी सेद । शुभ शोभायाम् ।
अदादिः परस्मैपदी सेद रक् दीप्तियुक्तः । ब्रह्म तर्हि अग्निरिति श्रुतेः । गोपुरुषोऽग्निरुपलक्षणः शुभ्रः
शोभायुक्तः गोपवेव इत्यादिगोपालतापिनीयश्रुतेः । अक्षरात् ब्रह्मणः परतः क्षरात्परतः परस्मात्
परः पुरुषोत्तमः । नन्वक्षराब्रह्मन्द्रोखरादित्यर्थोऽस्तु क्षरं प्रधानममृताक्षरो इह इति श्वेताश्वतरादिति
चेत्तस्यम् । अक्तादक्षरात्पर इत्यर्थात् ज्ञानेन सज्जतीत्यथर्वशिरःश्रुतेः । व्यक्तादक्षराद्वा परतो-
ऽव्यक्ताद्भगवत्कृपाशूरात् परः व्यक्तमेवाक्षरमिति गोपालतापिनीयश्रुतेः । एतद्व्यक्तभक्षरं महतः
कारणम् । यत्त्वक्षरात् प्रकृतेः परतः परः अक्षरो भूतयोनिरिति व्याख्यानं तन्न अक्षरपदस्याविद्यायां
सक्त्यभावात् । अक्षरं ब्रह्मवर्णयोरिति विश्वात् । प्रयोजनेनेति । न च कथं न प्रयोजनं पादत्रयैव
पुरुषमक्षरमित्यनिरूपणादिति वाच्यम् । अत्र येनाक्षरं पुरुषं वेदेति श्रुतेरेव पुरुषमक्षरमिति निरु-
पणसंभवात् । ब्रह्मवाद् इति ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तस्य वादो भवत्वित्याकाङ्क्षाया-
भाहः परापरेति । परः पुरुषो अकमनोरथपूरककालकृतपरत्वविशिष्टत्वात् परस्मादपरत्ववैशिष्ट्या-
द्वापराक्षरं तत्पूर्वकोऽभेदः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतेः 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति
श्रुतेर्येकमनोरथपूरककालावच्छेदेन परापरभावः सत्यं ज्ञानमिति श्रुतौ साधकः सत्यमित्यसि
भ्वास्मात् भ्वास्मात् च सप्तम्यष्टमीकायामिति तादृशो ब्रह्मणो वादो विवादो हि क्षरनिवेदेन

अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव । कुतः । धर्मोक्तैः । तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वमिति । इयं चोपनिषत् । न ह्यत्र ब्रह्मव्यतिरिक्ताज्जगदुत्पत्तिरस्ति । पुरुषस्य ब्रह्मत्वं निःसंदिग्धमेव । ईषदानन्दतिरोभावेन ब्रह्माऽक्षरमुच्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

आहुः इयमित्यादि । नन्वेवं ब्रह्मत्वेनोभयोरभेदे, 'अक्षरात् परतः परः' इति कथं परापरभावव्यपदेश इत्यत आहुः ईषदित्यादि । तथाच नैसर्गिकावस्थामेदमादायाय परापरभावव्यपदेशो न तु वस्तुमेदादतो न ब्रह्मवादव्याघात इत्यर्थः । नच सृष्टिकथनोत्तरमस्य कथनात् सृष्ट्यारम्भ एव तथाभावो न तु नैसर्गिक इति शङ्क्यम् । तथासति तदानीं पूर्वभावस्य वीतत्वेन तदव्यय-
रहिमः ।

सर्वं सत्त्विदं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तः सर्वं ब्रह्मेति वादः तद्वदितो भवतीति ब्रह्मवादः परापरभावपूर्वकाभेदपटितोक्तिः । हेतुरिति एकविज्ञानेनेति हेतुः । आहुरिति ब्रह्मत्वेनाभेदमाहुः । इयमित्यादीति । भाष्ये । पुरुषस्येति पुरुषान्न परं किंचिदिति भेदात्तरे 'असङ्कोयं पुरुषः' इति सांख्यप्रवचने 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इति गीतायां च पुरुषस्य ब्रह्मत्वं निःसंदिग्धमित्यर्थः । नैसर्गिकेति ज्ञानाविका या अवस्था भावे किप् । अवस्थितिरैकस्यैव घटस्यामस्य श्यामावस्था पक्षस्य रक्तावस्थेव सैधानन्दस्य मीमांसा भवतीत्युपक्रम्य ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द इति 'गणितानन्दकं बृहत्' ।

'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन' ॥

इति श्रुत्यन्तरे पूर्णानन्दो हरिरिति गणितागणितरूपा नैसर्गिकावस्था भक्तमनोरथपूरणाय तज्ज्ञापितं भेदमादाय । तदुक्तं ज्ञेयनिरूपणे गीतायां त्रयोदशाध्याये 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति । पुरुषोत्तमयोगाध्याये च 'अक्षरादपि चोत्तमः' इत्युक्त्वा ।

'यो मामेवमसंभूदो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत' ॥

ब्रह्मवादेति सर्वः क्षरः ब्रह्म पुरुषोक्षररूप इति वाद इत्यर्थः । ननु नैवं वक्तुं युक्तम् । अद्वैतश्रुतिविरोधात् । तथाच निर्गुणस्योपाधिवशात् इच्छास्वीकारः ब्रह्मणो रजजपाधिकात् सृष्टिरिति तथायमपीच्छादिसत्त्वाद्येकतरोपाधिकः परापरभावो न तु नैसर्गिक इति शङ्कते स्म न च सृष्टीति । यथा 'सुदीप्तात्पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्विधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति' इति सृष्टिकथनोत्तरं 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' इतिकथनात् । तथा भावः परापरभावः । पूर्वभावस्येति निर्गुणभावस्य विगतत्वेन 'अय परा यथा तदक्षरमविगम्यते' इत्येवं विधाविषयत्वेन धर्मेण गुणेन निरूपणाद्वीतत्वेन सगुणसाव्ययत्वाभावाद्भीकारेण 'यत्तददृश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम् । तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इति । अत्र भूतयोनिपदादपि तस्याव्ययत्वाभावात् । यद्वा तदानीमदृश्यत्वादिधर्मनिरूपणात् तस्य वीतत्वेन । ननु च विधाविषयत्वादिधर्माः सगुणत्वापादकाः स्वाभावाभावरूपत्वेन धर्माणामधि-
करणत्मकत्वादिति चेन्न सत्यं ज्ञानमिति निश्चयः सर्वज्ञ इति श्रुतिं न निश्चसेत् ज्ञानरूपधर्माभावेपि सर्वज्ञसिद्धेः अतो नैवाधिकोक्तयुक्तिरस्याऽभावस्याधिकरणात्मकता । किंच कचिदवः क्षरात्परतरा पर

भाष्यप्रकाशः ।

मित्यक्षरविशेषणविरोधापत्तेः । न चाक्षरभावानन्तरं तद्विशेषणमिति वाच्यम् । तथासति पूर्वमक्षरस्य
तथाभावे जन्यत्वापत्तेः । न चेदापत्तिः । अश्रौतत्वात् । अतस्तथात्वस्य नैसर्गिकत्वं मन्तव्यम् ।

रदिमः ।

इति पाठः तत्राद्यः क्षरः सर्वभूतात्मको भवति ततः परतरः पर इत्यक्षर उक्तः परतमः पुरुषोत्तमो
भक्तमनोरथपुरुषोत्तमेव तमवविधायकव्याकरणप्रामाण्यात् । तथा चाक्षरसृष्टिनिरूपणानन्तरं पुरुष-
निरूपणेषु चतुर्थपादे पुरुषस्याक्षरपरत्वोक्तः सृष्टिकथनोत्तरमित्यादि न शङ्क्यम् । पूर्वमिति सर्व-
कारणेभ्यः पूर्वम् । अश्रौतेति सत्यं ज्ञानमनन्तमिति श्रुतां सत्यत्वप्रतिपादनात् सत्यमवाधितमिति
गोपालतापिनीये त्रैकालिकावाधितम् । 'तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम्' इति कार्यलक्षणवाक्यं तु
पौराणं मतमिति ध्वनितम् । किंचैवं पुरुषनिरूपकश्रुत्यनन्तरं एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिभिः सृष्टिः
पुनरुक्ततां भजतेऽक्षरात्सृष्टेः प्रथममुण्डके श्रावणात् तस्याश्च 'यथा सुदीप्तासावकाद्विस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते' इत्यादिना द्वितीयमुण्डकेनुवादादिव्य इत्यादिश्रुत्यनन्तमेतस्माज्जायते प्राण इति
श्रुतावेतच्छब्देन समीपतरवर्तिनः पुरुषस्य परामर्शात् । न च पुरुषावतारः स इति न पुनरुक्तिरिति
शङ्क्यम् । 'अक्षरात्परतः परः' इत्यनयाक्षरात्परस्य पुरुषत्वोक्तेरक्षरजन्यपुरुषावतारस्य प्रदीप्तमभ्यन्तत्वात् ।
मम मते तु पुरुषाक्षराभ्यां सृष्टिश्छिन्नैव 'ता वां वास्तुन्युष्मसि रामध्ये यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।
अत्राह तदुत्तमायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि' इति श्रुतेः । अत्र वेदलोकातीतरसात्मकब्रह्मस्वरूप-
भूता सृष्टिः सा अक्षरात्परतः परस्मात्पुरुषात्संभवतीति न पुनरुक्तिः । तथाहि सांख्यधर्माभिलाषार्थं
ब्रह्मविद्यान्तर्गतं यावद्विषयवाक्यं तावद्भाष्येऽथ परा यथा तदक्षरमित्यादिसृष्टिमाहेत्यन्तमुक्तम् ।
था यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमित्यादिश्रुतिम् । तत्राद्वैतमित्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधः । पर्युदासस्यै-
कदेशिमते न सिद्धान्ते । नच व्याख्यातः भूतयोनिपदं च पुरुषाक्षरयोर्व्याकरणायमुपयोगे भूतयो-
नित्वेन निरूपणात् तत्रत्यमाभ्यायेणादिप्रदेन यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते च यथा पृथिव्यानोपपद्यः
संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केवलोलोमानि तथाक्षरात् संभवतीह विश्वमित्यादिश्रुतिसंग्रहः । एतासामर्थ्या
एतद्भाष्ये स्फुट्याः । अथ इति द्वितीयमुण्डकारम्भे 'यथा सुदीप्तासावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः
प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्विधाः सोम्य गावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति' इति पूर्वोक्ताक्षरसृष्टिमन्य
अथवा कर्ममार्गस्य प्रथममुण्डके उद्देशतः कथनात् कर्मोपयोगि ब्रह्म ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यादौ विवक्षितं
तदेवानूद्य 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' इत्याद्युक्तत्वा 'एतस्माज्जायते प्राणो मयः
सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य चारिणी' इत्यनया मत्तेच्छया सृष्टिं निरूप्य तस्मा-
द्ब्राह्मजायत' इति श्रुतेर्विराहस्यत्तिवारणाय तद्रूपविलक्षणरूपपूर्विकां स्तेच्छया सृष्टिं प्रसिद्धां वक्तुम् ।

'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे नाग्विजृताश्च वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथ्वी खेष सर्वभूतान्तरात्मा' ॥

इत्यनया पुरुषरूपमुक्त्वा पुनः 'तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्योपपद्यः पुषा
रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात् संप्रसृताः' इत्यादिभिः सृष्टिमाहेति भाष्यार्थः ।
श्रुत्यर्थस्तु पञ्चाग्निविधासाधनाध्याये वक्ष्यते तत्र पञ्चाग्निद्वारेण संसरन्ति याः प्रजास्ता अपि
तस्मादेव प्रजायन्ते इत्युच्यते तस्मादग्निरिति तस्मात् पुरुषात् प्रजावस्थानविशेषरूपोभिः स
विविध्यन्ते । समिधो यस्य सूर्यः समिध इव समिधः सूर्येण हि विद्युल्लोकः समिध्यते । ततो विद्युल्लोक-

भाष्यप्रकाशः ।

न चैवं रूपभेदस्य नैसर्गिकत्वेनाद्वितीयश्रुतिविरोधापत्तिरिति वाच्यम् । एवं भेदभावेऽपि द्वितीयत्वानङ्गीकारात् ब्रह्मत्वेनाभेदात् । ब्रह्मणश्च विरुद्धधर्माश्रयत्वेनैवंभावेऽप्यभेदानपायात् । इदं च अहिङ्कुण्डलद्वये सेत्स्यति । नच पूर्ववद्वेति सूत्रोक्तन्यायेन सृष्टीच्छोत्पत्तिसमकालमेवेपदानन्दतिरोभावाच्चदानीमक्षरत्वं परापरभावश्चेति वाच्यम् । तथासतीच्छाया इवाक्षरस्यापि भवनं श्राव्येत, प्राणश्चैव प्राणो भवतीतिवत् समृद्धाक्षरं भवतीति चोच्येत । किंच पूर्ववद्वेत्येकदेशिभतेष्वरूपवदादिपञ्चसूत्रसिद्धमेव प्राथमिकं रूपम् । तच्चादृश्यत्वादिगुणकमेवेति न तदानीं तस्य तादृशभावापत्तिसिद्धिरित्यक्षरभावस्य नैसर्गिकत्वं विना न श्रुतीनां सामञ्जस्यम् । अत एव निबन्धेपि ।

रश्मिः ।

त्रिष्वन्नात्सोमात् पर्जन्यो भगवानिन्द्रो द्वितीयोऽपि ओषधयः पृथिव्यां प्रसूताः तत्रौषधिभ्यः संभूते पुरुषाभ्यौ तृतीये रेतःसहिते पुमान् रेतो योषितायामित्यादि स्पष्टम् । इति शंकरभाष्ये । नन्वेतावत्याधेयधर्मनिरूपिकाविषयवाक्यमत्र इयं ब्रह्मविद्या सांख्यविद्या वेति सदेह उक्तः न त्वथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तददृश्यमब्राह्ममित्यादि धीरा इत्यन्ते विषयवाक्ये शंकराचार्यवत् किमयं अदृश्यत्वादिरुणको भूतयोनिः प्रधानं स्यादुत शरीर आहोस्वित् परमेश्वर इति सदेह उक्तस्तत्कृत इति चेन्न शंकराचार्यमते संशयो न घटते उपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्रह्मविद्यात्वनिश्चयेन तद्विषयस्य परमेश्वरत्वं न प्रधानत्वं नापि शरीरत्वम् । अस्माकं तूपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्रह्मविद्यात्वनिश्चयेपि मन्दमध्यमयोः सदेहो भवेत् ब्रह्मविद्या सांख्यविद्या वेति सांख्यधर्माभिलाषात् । अतः सदेहोपपत्त्यर्थमारूपोपन्यासं सूत्रमथ परेलाभ्य स्वेच्छाद्यष्टिनिरूपकश्रुतिपर्यन्तं विषयवाक्यं यस्मिन् द्यौरिति श्रुतेरोधारधर्मनिरूपिकायाः पूर्वं युक्तमाधेयधर्मनिरूपकत्वात् । ननु नायं सदेहो घटते सांख्यधर्माभिलाषप्रसङ्गापत्तेः । इष्ट इति चेन्न सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति ब्रह्मविद्याविशेषणात् सांख्यविद्यायाश्च सर्वविद्यान्तर्गतत्वात् । मैवं, सांख्यविद्यायां सर्वविद्यान्तर्गतत्वाभावात् । 'मार्गास्त्रयो मया प्रोक्ताः' इति भगवद्वाक्यात् । तासु कर्मविद्या प्रथममुण्डके उक्ता 'मन्त्रेषु कर्माणि कथयो नान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि तान्याचरय नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके' इतिश्रुतेरत्र कर्मविद्या बहुधा सन्तताः तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये इत्यनया यतिवानप्रस्थविद्याश्चोक्ताः । द्वितीयमुण्डके कर्मविद्यां हित्वा ताः प्रथमांचकिरे यथा सुदीप्तात्पावकादित्यादिभिः । अत्र सांख्यविद्याप्रमविषयसांख्यं सिद्धान्तनोत्तरकालीनवाधदर्शनात् । अत इति । तथा षष्ठ्या लुक् ईषदानन्दतिरोभावप्रकटानन्दत्वं प्रकारस्तस्य तु अवधारणेनासादृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेनैसर्गिकत्वं मन्तव्यम् । तथा तु अस्येति पदच्छेदः । अस्य भूतयोनेस्तथाप्रकारस्य तु निश्चयेन नैसर्गिकत्वं मन्तव्यमिति योजना । एवं भेदेति । पूर्वोक्तप्रकारकाभेदेपि नन्वक्षरत्वेन पुरुषत्वेन च भेदात् कथमभेद इत्यत आहुः ब्रह्मत्वेनेति । नन्वेतादृशमद्वैतं न युक्तम् । घटपटादीनामपि द्रव्यत्वेनाभेदात् तत्राहुः ब्रह्मण इति । इदं चेति तृतीयाध्याये सेत्स्यति द्वितीयपादे । व्यासपादोक्तमतान्तरेष्याहुः नच पूर्व्वेति । सृष्टीच्छोत्पत्तीति पूर्व्ववद्वेति सूत्रे धर्मसृष्टीच्छासाने । आच्येत इति स ईक्षां चक्रे इतिवत्सोक्षरं चक्रे इति श्राव्येत । तस्येति सिद्धोः । न श्रुतीनामिति वरेण्य परं विज्ञानादित्युक्तात्तदेतदक्षरमिति श्रुतिः येनाक्षरं पुरुषं वेदेति श्रुतिः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मलक्षणलक्षितस्य यो वेद निहितं गुहायामिति ज्ञानं

भाष्यप्रकाशः ।

इच्छामात्राचिरोभावस्तस्याप्युपचर्यते ।
 ब्रह्मरूपाव्यक्तादिशब्देर्वाच्यो निरन्तरः ॥
 सर्वाधरणयुक्तानि तस्मिन्मण्डानि कोटिशः ।
 मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितः ॥
 प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्तिं लोकत्वेन तदुद्भवः ।
 अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादत्वमस्य हि ।
 हंसाकृतित्वकथने पुच्छत्वं परमात्मनः ॥
 तदुपासनया ज्ञानात्परमात्मत्वमस्य हि ।
 ज्ञानमार्गे त्वेवदेव सेव्यं कृष्णस्ततोधिकः ॥

रश्मिः ।

विधाय सोऽश्रुते इत्यनया विषयिद्रष्टृकिंचिद्धर्मण विशेषणेन प्रकटानन्दत्वं धोतितमिति ब्रह्मविदामोति परमिति श्रुतिरेतासां श्रुतीनां न सामञ्जस्यम् । एवमवार्थः । पूर्वकारिकायाम् ।

‘आनन्दांशतिरोभावः सत्त्वमात्रेण तत्र हि ।

मुख्यजीवस्ततः प्रोक्तः सृष्टीच्छावशगो हरिः’ ॥

इत्येतस्याम् । अग्रे अहमेवं भविष्यामीतीच्छामात्रेणान्तःसमुत्थितसत्त्वेनानन्दांशतिरोहित इव भवत्यतो मुख्यजीवशब्दवाच्यो भवतीत्युक्तम् । तथा सति जीवत्वमेव स्यादानन्दांशस्य तिरोहि-
 तत्वाद्यथा महदादीनामित्याशङ्क्याहुः इच्छामात्रात्तिरोभाव इति । इच्छायां प्रविष्टायां कार्य-
 व्याप्त्या तिरोभाव इवोच्यते वस्तुतस्तत्त्वानन्दमय एव । वाचकैरपि तस्य न जीवत्वमित्याहुः ब्रह्मेति ।
 आदिशब्देनासत्सत्तमशब्दादयो गृह्यन्ते तथा सति पुरुषोत्तमाद्भिन्नो भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः निर-
 न्तर इति । अन्तररहित इत्यर्थः । तस्यैव कारणत्वमाहुः सर्वाचरणेत्यादि । तदाहुरस्मै ब्रह्म सर्व-
 कारणकारणमिति वाक्यात् । अक्षरस्य पुरुषोत्तमे भेदेन प्रवेशे प्रकारमाहुः मूलाविच्छेदेति ।
 मूलेन श्रीपुरुषोत्तमेन सहाविच्छिन्नतया तिष्ठति न तु कार्यत्वेनेत्याहुस्तदाधारतयेति एषा स्थितिः
 सर्वदा । कदाचित्पुरुषोत्तमशब्दाविर्भवति तदाक्षरमपि बहुधा भवतीत्याहुः प्रभुत्वेनेति । प्रभु-
 र्वैकुण्ठवासी लोको वैकुण्ठः जीवजडाकारेण प्रादुर्भवतीत्यर्थः । अत एव वैकुण्ठवासिनो मुक्ताः ।
 एतच्च द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये स्फुटम् । अक्षरमम्बरान्तघृतेरित्यधिकारणेऽक्षरस्य ब्रह्मवाचकत्व-
 निर्धारान् न द्वैतम् । अन्तरुपासनायामन्तर्यामिरूपेण प्रकटो भवति तदा सधोमुक्तौ ज्ञानिनस्तत्त्वग-
 रविन्दं विशन्ति इत्यक्षरस्य पादत्वम् । तथावतारोपि ‘वैद्ये च सात्वतपतेऽक्षरं प्रविष्टे’ इति वाक्यात् ।
 आदिपदेनाधिरूपेणैव आनन्दमयनिरूपणे हंसाकृतित्वकथनं तत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्माक्षर-
 मानन्दमयस्य पुच्छमिति निःसंदेहाय परमात्मपदम् । एवमनेकयावापन्नमपि ज्ञानमार्गेऽक्षरत्वेनैव
 सेव्यमित्याहुः तदुपासनयेति । श्रयमतस्तस्यैव निदिध्यासनेन यच्चानुसृत्यते तेनासाधिकारिणः
 परमात्मत्वमेव न त्वक्षरमात्रेति भगवद्भक्त्यादवगम्यते ते प्राप्नुवन्ति भागेवेति दिशन्दार्थः । सक्ति-
 मार्गे त्वारम्भत एव परमानन्दः ज्ञानमार्गे त्वन्तत इति विशेषः । तथापि ज्ञानमार्गेऽक्षरमेव सेव्यम् ।
 एवमभेदेपि वैलक्षण्यं निरूप्य यदर्थमेतन्निरूपितं तदाह कृष्णस्ततोधिक इति । अक्षरादपि
 चोत्तम इतिवान्त्वं समर्थितं भवतीति निबन्धनीकार्यां विहितः । ज्ञातमित्यत्र ज्ञानादित्यपि पाठः ।

प्रकटानन्दः पुरुष इति । ब्रह्मविदामोति परमित्यत्रैव तथा निर्णयात् ।
तस्मादहदयत्वादियुगलः परमात्मैव ॥ २१ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

इत्युक्तमतोऽदुक्तमेवादरणीयमिति दिक् । एवं भेदप्रत्ययस्य श्लिष्टसमृत्तस्य तिरोहित-
रूपत्वस्य च सांख्यधर्मत्वं निराकृतम् । अतः परं पूर्वमवस्थामेदस्यानुक्तत्वादन तदङ्गीकारे
प्रतिज्ञान्तरस्य निग्रहस्थानस्यापत्तिरित्येतन्निराकुर्वन्ति ब्रह्मविदित्यादि । परमिति शब्दान्त-
रेणाग्रे गणितागणितानन्दत्वकथनेन च तथा निर्णयादित्यर्थः । तच्चानन्दमयध्वजस्य द्वितीयवर्णक
उपपादितम् । अतो न दोषापत्तिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ २१ ॥

रश्मिः ।

नन्वीषदित्यादिभाष्यप्रामाण्यसिद्धमप्यक्षरधियामिति सूत्रेऽक्षरपुरुषोत्तमयोः लोकतदधिष्ठातृत्वेनोक्तेः
'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति श्रुतिभ्यां विपश्चित्वं वैशिष्ट्येन पुरुषत्वं तदपि
विशिष्टं शुद्धात्मातिरिच्यते इति नैयायिकोद्घोषात् अक्षरमेवेति दूरनिरस्तेष्वदानन्दतिरोभावनेत्यादि-
भाष्यवार्तेति चेन्न । सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्मेति सर्वोपनिषच्छ्रुतेरानन्दविशेषणमनन्तमितीति
भाष्य उक्तत्वाच्चाक्षरधियामिति सूत्रे निरानन्दार्थस्याग्रहणात् । नैयायिकोद्घोषस्य पुरुषाक्षरयोरभेद आनु-
गुण्यात् । गुण्डकेप्यक्षरपुरुषयोरनिरूपके आधारं यस्मिन् द्यौरित्यादिना निरूपयन्ती आनन्दरूपम-
भूतं यद्विभ्राति इति न्यरूपयत् । ननु सत्यपदार्थस्तु सत्यब्राह्मणे बृहदारण्यकेऽस्ति । तद्वै तदेतदेव तदा-
स सत्यमेव स इति, तत् हृदयं ब्रह्म हृदयब्राह्मणस्योक्तत्वात् । तदुक्तविषं एतदेवं बह्व्यमाणं प्रकारं
तदेव हृदयं ब्रह्माऽस सत्यमेव ससाधक इति अत्र सब लब्ध सत्यं पञ्चमूलात्मकमाधिदैविकं तत्त्वं
हिरण्यगर्भात्मकमिति साध्वर्थे यद्विधायककन्याकरणस्युक्तिवाधः पूर्वतन्ने सिद्ध इति चेन्न तद्वदयं वै
निश्चयेन ब्रह्मेतदेव अगदेव तदा सृष्टिकाल आस सप्रपञ्च इत्यर्थे तत्र साधुरिति व्याकरणस्युक्तेर्विरोधा-
भावात् । एवमग्रे ता आपः सत्यमसृजन्तेत्यत्रापि सत्यपदार्थः । एवं चेष्वदानन्दतिरोभावनेनानन्दमीमां-
सोक्तगणितानन्दसद्व्रह्माक्षरमुच्यते गुण्डकश्रुतेः प्रकटानन्दः पुरुष इतीति भाष्यार्थः । एवं भेदेति
'अक्षरात् परतः परः' इत्यक्षरपुरुषयोर्भेदः । सच सांख्ये 'प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम्' इति कापि-
लसांख्यप्रवचनसूत्रेण सांख्यमते प्रकृतिपुरुषधर्मत्वं तदक्षरपदस्य प्रकृतौ शक्त्यभावाज्जिराकृतं अक्षरं
पुरुषं वेदेति श्रुतेः अक्षरसृष्टिविषये पुरुषः क्लिप्यते पुरुषसृष्टिविषयेऽक्षरं क्लिप्यते तत्र प्रकृते पुरुष-
धर्मसंसर्गः । 'नैरेष्वेपि प्रकृत्युपकारेऽनिवेको निमित्तम्' इति सूत्रेण सांख्यमतेऽतः प्रकृतिसृष्टिविषये
स चाप्यक्षरपदस्य प्रकृतौ शक्यत्वाभावाज्जिराकृतम् । अग्निर्धूर्ध्वेति रूपं तत्तिरोहितं तद्रूपं ययोस्तत्त्वं
प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्येति सांख्यमते तद्यथाश्रुतसंभवेन निराकृतम् । विश्वकायस्यैतद्रूपमिति बह्व्य-
माणभाष्यात् । पूर्वमिति येनाक्षरं पुरुषं वेदेति प्रथमगुण्डके । दोषेति दोषस्य प्रतिज्ञान्तरस्यापत्तिः ।
तस्मादित्यादीति इदं शान्दज्ञानं न त्वनुमितिः तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः । अनुमितिस्तु
सौत्रहेतुस्वारस्याय पूर्वमुक्ता । एतच्च ज्ञानं यदा विश्वकायविषयमपि विषयवाक्ये सृष्टिवाक्याना-
मभिविबेशात् । प्रस्थानरत्नाकरे सात्त्विकमित्युक्तम् । ननु पुरुषाक्षरयोरभेदज्ञानं भेदकषटितमिदं
न विश्वविषयकमिति चेन्न एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् पुरुषाक्षरयोरैकत्वात् येनाक्षरं पुरुषं
वेदेति श्रुतेः । तदेकमेव चेत्सर्वं भवेत्तदोषपद्यते यथा सुवर्णकार्यं सुवर्णं च सुवर्णं सुवर्णज्ञानेन
तत्कार्यं ज्ञातं भवत्येवं अक्षरपुरुषौ तत्कार्यं च सर्वमक्षरपुरुषाविति तच्छान्दज्ञानेन तत्कार्यं ज्ञातं

रश्मिः ।

भवत्येव । पटे जाते तन्त्व इव 'तन्तुष्वङ्ग यथा पटः' इति श्रुतेः । न च विरुद्धो दृष्टान्तः कार्यज्ञानेन कारणज्ञानात् । कारणज्ञानेनैकविज्ञानरूपेण कार्यज्ञानस्य विवक्षितत्वादिति वाच्यम् । कार्यकारणवस्त्वेक्यमर्थनोत्तरकालिककार्यज्ञाने कारणज्ञानत्वेऽप्यक्षते । न च कार्यं ब्रह्मेति ज्ञानवत् पटस्त्वन्त इति प्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । आनान्वितानत्वानिरिक्तस्य तन्तुन्यः पटे विशेषस्वामावात् । अत एव श्रुतय एकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रकारप्रचोषिकाः । पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म पराश्रुतम् । एतयो वेदं निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य । आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्सदम् । अथैतत्सर्वमर्षितमेजत्राणन्निमिषञ्च यन् । एतज्जानीयं सदसद्वेरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वैतिप्रज्ञानां यदर्थिमघदशुभ्योश्च यं यस्मिंल्लोका निहिता लोकिनश्च तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तद्ब्रह्मन् तदेतत्सत्यं तदश्रुतं तद्वेदव्यं सोम्य विद्मीति । अर्थस्तु एकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रकारमाह पुरुष एवेति पुरुषोक्षरात् परः गुहायां हृदयाकाशे अविद्याग्रन्थि ग्रन्थिवद्गुदीभातामविद्यावाचनां विकिरति विनाशयति इह जीवन्नेव न श्रुतः अरूपमक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्याह आविरिति यद्विराडिति हृदयाद्विराडिर्भूतं सत् पुनर्गुहायां निहितम् ।

‘यथा दारुस्मितो वह्निः प्रकटो वा विगेहो हि ।

तावदन्तः स्थितो वह्निर्न दारुदहनक्षमः’ ॥

इति सुबोधिनीकारिकात्रानुसंधेया । तदा गुहाचरं नाम ब्रह्मं शब्दितं वा भवति । महत्सद-त्वमाह अत्रेति । अत्र महति पदे एजल्लोकत्रयात्मकं विराट्पुरुषात्मकं सर्वमेजत् एज कम्पने शूलो-किमयात्सर्वं कम्पते प्राणन्नक्ष आदिभिः सुवल्लंकिं सर्वं सर्वान् प्राणिनि निमिषत् स्वर्गलोकिं सर्वं सर्वान् मिपति स्पर्धते भेषति सिञ्चति पृथ्व्यादिभिः मिष स्पर्धे तुदादिः, मिष सेचने म्वादिः सेदौ । एतदिति महत्सदं पुरुषे विश्वकार्यं सर्वमर्षितं यूनं जानीय हे शानक । भेदप्रत्ययानुपपत्तिमाशङ्काह सदसदिति सर्वापनिपदि सदसती मायेति तत्संवलितं सदसत् । अत एव वेरेण्यं स्वीयत्वेनाही-कर्तुं योग्यं मायान्तःपातिभिः एतत्कार्यकारणवस्त्वेक्यमर्थनानन्तरं जातं ज्ञानं विज्ञानं क्षराविषयकं तस्मात्परं यत्पुरुषोत्तमविषयकं भक्तिद्वारा ज्ञानं तत्प्रज्ञानां वरिष्ठं कृतकृत्यतासंपादकम् ।

‘यो मामेवमसंभूदो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्थातृकृत्यश्च भारत’ ॥

इति पञ्चदशाध्याये पुरुषोत्तमयोगालये गीता ।

‘सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन’ ॥

इति चतुःश्लोकी । क्षरपुरुषोत्तमावुत्तवाऽक्षरमाह यदर्थाति । वेदव्यमिति आषाढात्त्व-संयोगं कर्तुं योग्यं व्यष ताडने ताडनमाषाढात्त्वसंयोगः अग्रे वेषनमुक्तम् । घनुर्यहीत्वेलाभ्य-नित्यं इत्यन्तम् । अग्रे यस्मिन् द्यौरिति बुभ्याधावतनं स्वशब्दादित्यधिकरणे चिन्तितम् । प्रकृत-मधुनानुसर्षते तच्छब्दज्ञानं चेतसापि जन्यते एषोशुरात्मा चेतसा वेदितव्य इति शुण्डकश्रुतेः । सुषुप्तेर्ग्राहकस्य चेतसः करणत्वमक्षरस्यापि तत्तुल्यत्वात् बुद्ध्यापि । कठवल्गाय ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

ननु पूर्वपक्षन्यायेन ब्रह्मविद्याख्यायामपि स्मृतिर्ब्रह्मविद्यैवाऽस्तु । द्वे

भाष्यप्रकाशः ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । स्मृतिर्ब्रह्मविद्यैवेति । स्मृतिरेव ब्रह्मविद्येति योजना । अयमर्थः । पञ्चशिल्पवृत्तावगम्यक्तपर्यायेषु रश्मिः ।

‘एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः’ ॥

इति श्रुतौ बुद्धेः करणत्वोहेष्वात् । हेतौ तृतीयापक्षेपि हेतोः सन्यापारत्वे करणत्वमस्येव करणत्वस्य सन्यापारनियतत्वात् । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेऽपितिष्ठति इन्द्रियमर्थेन संयुज्यते ततः शब्दातिग्रहेण श्रावणं प्रत्यक्षं शृण्वन् श्रोत्रं भवतीति तथा च श्रुत्यन्तरं कठवह्नाम् । ‘आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः’ इति मनस इन्द्रिये अधिष्ठानं ‘अधिष्ठाय मनश्चायं विषयास्तुपसेवते’ इति गीतायाः । किंच प्रजापत्यात्मककालेनापि तच्छ्रावणं ज्ञानं जन्यते । शाकल्यब्राह्मणे आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितं भवतीति रूपेण्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति हृदयेन हि रूपाणि जानातीति श्रुतेः । एष प्रजापतिर्यद्वृद्धयमिति हृदयब्राह्मणश्रुतेः । ‘संवत्सरो वै प्रजापतिः’ ‘द्वादशमासाः संवत्सरः’ इति श्रुतिन्याम् । श्रावणं ज्ञानमपि रूपविषयकं नीलमुत्पलं भवत्येवेत्यादौ । ज्ञानाकारस्तु पुरुष एवेदं विश्वमिति द्वितीयमुण्डकश्रुत्युक्तः । अक्षरं नास्तीति चेन्न येनाक्षरं पुरुषं वेदेति श्रुतेः विशिष्टं शुद्धात्मातिरिच्यत इति नैयायिकोद्धोषात् । पुरुषाक्षरयोरभेदाश्रयणात् । एकविधमेव च तज्ज्ञानं अव्ययैकभावावगाहित्वात् तदुक्तं गीतायामेकादशस्कन्धे च ।

‘सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्ष्यते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं सात्त्विकं स्मृतम्’ ॥

कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमिति भगवद्वाक्येषु । गीतायां सर्वभूतेष्विति सति सप्तमी तस्याः समानाधिकरणमर्थः । सर्वभूताधिकरणं कालः तद्वृत्तिरेकभावाव्ययस्तत्कर्मकमीक्षणम् । तेन सूत्रे मणिगणा इव सर्वभूतान्येकभावाव्ययेति ज्ञानं निवारितम् । यद्वा । सूत्रे मणिगणा इव एकभावाव्यये सर्वभूतानां ज्ञानम् । गीतायामन्तर्यामिज्ञानत्वेऽप्यन्तर्यामी भगवानेवेत्यन्तर्याम्यपिदैवादिष्वधिकरणे स्थितत्वात् । इदमेव च भावाद्वैतम् ।

‘कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शानं पटतन्तुवत् । अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते’ ॥

इति सप्तमस्कन्धात् । कार्यकारणवस्त्वैक्यमीमांसायां कृतायां पुरुष एवेदं विश्वमिति अनुमितिशब्दादिरूपविकल्पाज्जकृत्य सिद्ध्यति मनसैवानुद्भूत्यो नेह नानास्ति किंचन इति वृहदारण्यकात् । ततश्चातुमिति श्रावणज्ञानादि भवतु भावाद्वैतं श्रुतावपि । तत्त्वमसीत्यादौ सदेव सौम्येत्युपक्रमेणैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मेत्युपसंहारेण च सर्वस्यात्मत्वस्य श्रावणात् । भाष्ये ब्रह्मविद्यात्वमीमांसादेवकारेण स्मार्तमतविद्या व्युदस्यते । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतिः पूर्वं सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यधिकरणे विचारितैवेति न पुनर्वितताक्रियते ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरः ॥ २२ ॥ स्मृतिविशेषणं ब्रह्मविद्येति तत्संगतैवकारोऽस्मात्तविद्यात्वं व्यवच्छिन्नमिति सोऽसंभवीत्यत एवकारं विशेष्ये स्मृतौ योजयामासुः स्मृतिरेवेति । वस्तुतस्तु यथाश्रुतमेव भाष्यम् । न च ब्रह्मविद्यायां स्मृतिमतविद्यात्वविरोध इति

ब्रह्मणी वेदितव्ये मूर्तं चाऽमूर्तं चेत्यत्र विकारस्यैव ब्रह्मपदवाच्यत्वम् । अतः प्रकृतिपुरुषावेव वाक्यार्थ इति परिहरति । इतरौ न भवतो वाक्यार्थरूपौ । कुतः । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशेषणभेदो व्यपदेशश्च नाभ्याम् । अदृश्यत्वादयो गुणा न प्रकृतेर्भवन्ति । सर्वस्यापि तद्विकारत्वात् । न हि घटदर्शनेन मृद्वदृश्यत इति वदितुं युक्तम् । ब्रह्मवादे पुनः सर्वभवनसमर्थत्वाद् ब्रह्मणि

भाष्यप्रकाशः ।

ननु सकललिङ्गस्याऽक्षरपदस्य पाठाद् योनिपदस्योपादानवाचकत्वाद् भूतयोनित्वमव्यक्तलिङ्गम् । अक्षरात् परत्वं च पुरुषलिङ्गम् । अतस्तत्सर्वं यन्कृत्य ब्रह्मविधात्वं न स्थापयितुं शक्यम् । कस्मिन् विज्ञात इति प्रश्नवाक्ये कस्मिन् मते विज्ञाते इत्यर्थस्य शक्यवचनत्वादेतस्य सर्वविज्ञानस्य ब्रह्मविद्यालिङ्गत्वाभावात् । नापि ब्रह्मविद्येति समाख्याया । द्वे ब्रह्मणी इति श्रुत्या ब्रह्मपदस्य विकारेऽपि शक्तौ ग्राहितायां तस्या अप्यन्यथासिद्धत्वात् । लिङ्गापेक्षया पञ्चमत्वेनातिदौर्बल्याच्च । अतो लिङ्गबलात् प्रकृतिपुरुषावेव वाक्यार्थ इति परिहरतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति इतरावित्यादि । व्यपदेश इति व्यपदेशभेदः—। आद्यं व्युत्पादयन्ति अदृश्येत्यादि । ननु ब्रह्मवादेऽप्ययं दोषस्तुल्य इति सोऽपि न वदितुं युक्त इत्यत आहुः ब्रह्मवाद इत्यादि । ननु प्रकृतावपि तथा सामर्थ्यमङ्गीक्रियते । अतः परिहारतोल्यान्नैतदपि

रहिमः ।

शक्यम् । तेषां स्मृतीनां ब्रह्मविद्यास्वरणपूर्वकत्वाद्ब्रह्मविद्यात्वात् न चैवं पदसु शास्त्रेषु वेदान्तसांख्ययोरेकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । स्मार्तमतविद्यायाः श्रौतत्वे तात्पर्येण तयोरेकत्वानापादकत्वात् । लिङ्गेन निर्णिनीयन्त आहुः अयमर्थ इति । पाठादिति वेदान्ते कूटस्थोक्षर इति उक्त इति पुलिङ्गाक्षरशब्द इति भावः । भूतेति 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इत्यत्र मृतयोनिपदम् । अन्यत्वेति 'प्रधानाब्जगन्वायते' इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रात् । अक्षरादिति । अव्यक्तात्परत्वम् । 'असङ्गोऽयं पुरुषः' इति सूत्रात् । ब्रह्मविद्यात्वमिति स्मार्तमतनिरपेक्षब्रह्मविद्यात्वम् । तेन श्रुतिर्यद्यपि ब्रह्मविद्येति तथापि श्रुतिर्लिङ्गरूपेति नेयं लिङ्गवाचिका । द्वे ब्रह्मणी इति भाष्यं विवराभासुः नापीति । द्वे ब्रह्मणी इति श्रुत्या ब्रह्मविद्येति स्मार्तमतविद्यायां समाख्या यौगिकः शब्दः ब्रह्मण इति विद्येति च विद्यापदं प्रकृतिपदसममित्याहारात् स्मार्तमतविद्यावाचकं तथा हेतौ तृतीया हेतुमूल्या विकारे मूर्तामूर्तरूपे तस्याः समाख्यायाः अन्यथालिङ्गत्वेन प्रकारेण बृहदारण्यके मूर्तामूर्तब्राह्मणे मूर्तं परिच्छिन्नपरिमाणकम् । अमूर्तं बाहुबन्तस्तिष्ठे च । ननु लिङ्गत्वं मयास्थानत्वं च व्यधिकरणं कुतः समानाधिकरणकमत आहुः लिङ्गेति । पञ्चेति । श्रुतिर्लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां प्रमाणानां पञ्चत्वेन । लिङ्गापेक्षया वाक्यप्रमाणयोर्दौर्बल्यम् । स्थानसमाख्ययोरिति दौर्बल्यं संनिहितत्वासंनिहितत्वान्यां तदुक्तमेतेषां समवाये पारदौर्बल्यमिति । सोपीति ब्रह्मणादोपि ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वेन सर्वस्यापि तद्विकारत्वमिव सर्वस्य ब्रह्मपरिमाणत्वाददृशनेन श्रद्दश्वनवत्सर्वपरिमाणदर्शनेन ब्रह्मदर्शनापत्त्या न वदितुं युक्तः परिणामित्वतयेति 'प्रधानाब्जगन्वायते' 'प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम्' इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रान्याम् । 'प्रकृते-

विरोधाभावः । न हि नित्यं सदैकरूपमविक्रियमाणं च भवितुमर्हति । सवेब्रह्म-
धर्मतुल्यत्वे तदेव ब्रह्मेति जितं ब्रह्मवादिभिः ।

यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादयस्तु सुतरामेव न प्रकृतिधर्माः । व्यवधानाच्च न
पुरुषसंबन्धः । अक्षरनिरूपण एव पुरुषविशेषणाच्च । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमिति ।
तस्मादक्षरविशेषणानि, न प्रकृतिविशेषणानि नापि पुरुषविशेषणानि सांख्य-

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मवादलिङ्गमित्यत आहुः न ह्येत्यादि । भवितुमर्हतीति । प्रधानस्य परिणामिनित्यतयै-
वाङ्गीकारात् तदेवादृशं भवितुं नार्हति । तथा चोक्तरीत्यैकदेशदर्शने तददृश्यत्वसाक्षरूपवचनत्वा-
देतेनैव प्रकृतिवादव्युदास इत्यर्थः । नन्वेतादृशत्वमेव तस्याः कल्प्यमित्यत आहुः सर्वेत्यादि ।
जितमिति । सांख्यवादिनः प्रतिज्ञासंन्यासप्रतिज्ञान्तरयोरोपातजितमित्यर्थः । अन्यमपि
विशेषणभेदमाहुः य इत्यादि । नन्वेतानि पुरुषविशेषणानीति न दोष इत्यत आहुः व्य-
धानादित्यादि । अदृश्यत्वसर्वज्ञत्वादयः प्रथममुण्डके, पुरुषनिरूपणं च द्वितीयमुण्डक इति
व्यवधानात् तथेत्यर्थः । पुनर्विशेषणान्तरमाहुः अक्षरेत्यादि । तथा चाक्षरनिरूपणे आद्यन्तयोः
पुरुषविशेषणदर्शनात् पुरुषात्मकमक्षरपत्राभिप्रेतं, न प्रकृत्यात्मकमतस्तथेत्यर्थः । येनेति वाक्यं
रहिमः ।

राशोपादानतामन्वेषां कार्यत्वश्रुतेः सूत्राच्च तत्प्रधानम् । जितमिति । न च ब्रह्मलक्ष-
णस्य प्रकृतावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वेदान्तशास्त्रस्य शब्दत्वात् लोकेनधिगतार्थगन्तुत्वाच्च
व्यासस्य शब्दबलविचारकत्वात् । न चैवं बृहदारण्यके चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विव-
दमानवेयातामहमब्राह्ममहमश्रौषमिति य एव श्रूयादहमब्राह्ममिति तस्मा एव श्रद्दध्यामेति गायत्री-
ब्राह्मणश्रुतौ चक्षुषः सत्यत्वोक्तं न शब्दबलविचारः प्रामाणिक इति वाच्यम् । शाकल्यब्राह्मणे
अणुश्चो नहि पृथक्ते इति सकलेन्द्रियाग्राह्यत्वमुक्त्वा तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः
शब्देतिग्रहे प्रामाण्यात् चक्षुषोपि प्रामाण्यम् । श्रुत्योर्विरोधे विकल्पो मनुस्यतिषु प्रसिद्धः । विव-
दमानौ विरुद्ध भावमाणौ एको वृत्ते अहं गजादिवस्त्वदर्शं दृष्टवान् । अथ परो वृत्ते तद्वस्तु तथा न
भवतीत्यहमश्रौषमित्येवं एयाताभागच्छेताम् । तं त्वोपनिषदं पुरुषमित्यस्याः श्रुतेरर्थस्तु जन्मा-
द्यस्य यतः इत्यधिकरणे कृत एव । प्रतिज्ञेति प्रकृतिपुरुषौ न स्वस्वार्थं पुरुषाक्षरौ स्तामिति प्रतिज्ञा-
संन्यासः स्तोक्तसाध्यादेरपरेण दूषणे कृते तत्साध्यादेरगलापरूपस्य प्रतिज्ञासंन्यासस्य स्वरूपस्य
सत्त्वात् । प्रकृतिपुरुषौ यद्यपि सांख्यसिद्धौ तथापि सांख्यस्य श्रौतत्वाय वेदान्त्युक्तदोषोद्दिधीर्षया
पूर्वानुक्तानि यान्यदृश्यत्वादिविशेषणानि तद्विशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थस्य प्रकृतिपुरुषरूपस्य कथ-
नाज्जितान्तरं परोक्तदोषोद्दिधीर्षया पूर्वानुक्तविशेषणविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थकथनरूपस्य प्रति-
ज्ञान्तरस्य स्वरूपस्य सत्त्वात् । पुरुषेति सांख्यमतीयपुरुषविशेषणानीति न विशेषणभेदरूपो
दोषः । संनिध्यभावेन वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेर्दूरान्वयदोषाच्च व्यवधानाच्चेति हेतोः पुष्टत्वात्तत्रा-
स्त्रसमनुब्रह्मव्य भाष्यमवतारयामासुः पुनरिति । अक्षरस्य विशेषणान्तरम् । तेन भाष्ये पुरुषो विवे-
षणं पुरुषविशेषणं तस्मात् इति कर्मधारयः । तथा चेति अक्षरनिरूपणे प्रथममुण्डके आदौ
महविद्यां सर्वविद्यामित्यत्र ब्रह्मपदं पुरुषोत्तमाक्षरोभयवाचकं येनाक्षरं पुरुषं वेदेत्युपसंहारात् । अन्ते
तु येनाक्षरं पुरुषं वेदेति स्पष्टमेव । एवमाद्यन्तयोः पुरुषो विशेषणं तस्य दर्शनात् । अत इति

पुरुषस्य । न हि दिव्यत्वादयो गुणाः पुरुषस्य भवन्ति । न हि तन्मते पुरुषभेदो ह्यङ्गीक्रियते जीवब्रह्मवत् । न च तस्य बाह्याभ्यन्तरत्वम् । सर्वत्वाभावात् । न हि तस्माज्जायते प्राणादिः । तस्मात् पुरुषविशेषणान्धपि न सांख्यपुरुषविशेषणानि । अतो विशेषणभेदः ।

व्यपदेशभेदश्च । ब्रह्मविद्यैवैवेति । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यामित्युपक्रमे,

भाष्यप्रकाशः ।

तु प्रथममुण्डकसमाप्तिस्यम् । ननु पञ्चशिक्षवृत्तौ पुंलिङ्गसाक्षरपदस्य पुरुषपर्यायेषु पाठाद्युपसंस्कृत-
मनादृत्य पूर्वत्रापि पुरुष एव ग्राह्यः । तथा सति पुरुषविशेषणानि कुतो न सांख्यपुरुषविशेषणा-
नीत्यत आहुः न हि दिव्येत्यादि । साक्षित्वकैवल्यभाष्यस्य प्रवृत्ताः कर्तृत्वातिरिक्तधर्मान-
ङ्गीकारात् तथेत्यर्थः । ननु बहुषु कश्चित् तादृशोऽप्यस्तु, को दोष इत्यत आहुः न हि तन्मत
इत्यादि । तथा च नानापुरुषाङ्गीकारेऽपि सर्वेषां तुल्यत्वमेव तन्मते, न तु नियम्यनियामकभावा-
दिनोत्कर्षापकर्षावतस्तथाङ्गीकारस्तन्मतभङ्गक इत्यर्थः । ननु दिव्यत्वं दिवि भवत्वमलौकिकत्वं
वा । तदुभयमपि व्यापकत्वप्राकृतगुणवैलक्षण्यभ्यामुपपद्यते । एकत्वं च जात्यपेक्षया । शोभास्त्व-
सूतृत्वादयः सिद्धान्ते न तुल्या इति कथं ते तत्र नेत्यत आहुः नचेत्यादि । किञ्चित्त्वस्य
जातिप्रयुक्तत्वे सर्वेषां तौल्याद्, दिव्यो ह्यमूर्त इति मन्वानन्तरमभोक्ता सृष्टिरपि सर्वेभ्यः
स्यादिति सापि सांख्ये तथानङ्गीकाराद् विभिद्यते । तथा महदादिक्रमेण तत्र सृष्टिर्न तु प्राणादि-

रदिमः ।

तस्मादक्षरस्य पुरुषात्मकत्वात् अक्षरविशेषणानि न गुणत्रयसाम्यावसरूपानां प्रकृतेः विशेष-
णत्वेन प्रकारेण विशेषणानीत्यर्थः । पूर्वत्रेति अक्षरमधियम्यत इत्यत्राक्षरपदेन पुंलिङ्गेनापीत्यर्थः ।
तथा सति पुरुषत्वेनाक्षरे गृहीते सति । प्रथममुण्डके पुरुषविशेषणानीत्यादिः । साक्षि-
त्वेति तथाच सूत्राणि कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रेषु तु 'असङ्गोऽयं पुरुषः' इति 'न नित्यशुद्ध-
मुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगाद्ये' 'निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेतीति' इति । तथेति नहि दिव्यत्वादयो
धर्माः पुरुषस्य भवन्तीति भाष्योक्तः प्रकारः । तथेति एकत्वेन पुरुषाङ्गीकारः सांख्यमतभङ्गकः ।
एकत्वमिति पुरुष इत्यत्रैकत्वम् । ते तत्रेति पुरुषधर्माः सांख्यपुरुषेषु । आहुरिति तेषु सत्त्वपि
बाह्यमध्याभ्यन्तररूपपुरुषधर्मस्य विरहमाहुः । भाष्ये । तस्य सांख्यपुरुषस्य स बाह्याभ्यन्तरो ह्यनः
इत्याद्यां 'पुरुष एवेदं विश्वम्' इति श्रुत्युक्तं मध्यस्थत्वं ग्राह्यमपि सर्वत्वेति हेत्वनुरोधात् । मध्य-
स्थत्वमन्तरा सर्वत्वानुपपत्तेः । प्रकृतेः सर्वत्वं न पुरुषस्य 'प्रकृतेराद्योपादानतामन्येषां कार्यत्वश्रुतेः'
इति सांख्यसूत्रात् । सृष्टिरिति । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति श्रुत्युक्तप्राणादि-
सृष्टिः । तथानङ्गीति 'अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योद्भूतकुम्भवहनवत्' इति सांख्यसूत्रे पुंसामर्थ-
मित्यपि वक्तुं शक्यत्वेऽपि सवेभ्यः पुरुषेभ्यः सृष्टिर्न 'प्रधानाजगज्जायत' इति सूत्रात् । अतस्तथा-
सर्वपुरुषत्वप्रकारेणानङ्गीकारात् सांख्यमताद्विभिद्यते पुरुषादक्षराच्च सृष्टिर्न स्रवादे मिद्यते विशे-
षेण तु ह्यत्र प्राणादिसृष्टिरिति विभिद्यते कारणभेदे भेदः, कार्यकारणयोर्भेदे विभेदः । नहीति भाष्यं
विवरामाहुः तथा महदिति । तत्रेति सांख्ये । सृष्टिरिति 'प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकारात् पञ्च-
तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिगुणाः' इति सूत्रोक्ता सा । नवेति प्राण-

प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति मध्ये, तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेत्यन्ते । तस्मान्न सांख्यपरिकल्पितौ प्रकृतिपुरुषौ वाक्यार्थः । न हि ब्रह्मा ज्येष्ठपुत्राय स्मृतिरूपां विद्यां वदतीति चकारार्थः ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी इत्यादिरूपं न हि प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्य संभवति ।

भाष्यप्रकाशः ।

क्रमेण, न वा सह, न वा ततः साक्षात् अतोऽपि तथेत्यर्थः । एवं विशेषणभेदरूपं दूषणं व्युत्पादितम् । द्वितीयं व्युत्पादयन्ति व्यपदेशोत्यादि । तथा च यदि सांख्यमतविद्याऽत्रामिश्रिता स्यात् तदा त्रिषु क्वचित् सांख्यविद्यामिति तत्त्वविद्यामिति वा वदेत् । अतो विद्याव्यपदेश-भेदादपि तथेत्यर्थः । ब्रह्मेति हिरण्यगर्भो वेदाचार्यः ॥ २२ ॥

रूपमपि समष्टिच्येष्टिनकस्य यदुक्तं तदपि सांख्यमताद् भेदज्ञापकमित्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वन्ति ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥ न चेदं रूपं स्थिष्ट्येति शक्यवचनम् । यथा सुदीप्तात् पावकादिति मन्त्रेण केवलदक्षरात् सृष्टिमुक्त्वा, ततो दिव्यो ह्यमूर्त इति मन्त्रेण केवलस्य पुरुषस्याक्षरात् परत्वमुक्त्वा, तत, एतस्माज्जायत इति मन्त्रे एतत्पदेन केवलं पुरुषं परामृश्य ततः रश्मिः ।

दिमिः सह वा न सृष्टिः प्राणादयस्तु प्राणो मनस्तस्मादग्निरित्युक्ताभ्यादयः । तत इति पुरुषात् । तथेति तस्मात्पुरुषविशेषणान्यपि न सांख्यपुरुषविशेषणत्वेन प्रकारेण सांख्यपुरुषविशेषणानि यतः तच्छब्दात्प्रकारे धात् । त्रिष्विति मुण्डकेषु । तथेति प्रकृतिस्त्वेन पुरुषत्वेन प्रकारेणाक्षरपुरुषौ न वाक्यार्थ इत्यर्थः । भाष्ये । ननु तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामित्यस्यास्तत्त्वरूपां प्रकृतिविद्यामित्यर्थोऽपि स्याद्यतः सार्वविमर्शकत्वासिद्धिः । अतस्तत्त्वविद्यामित्युक्तप्रायमित्याशङ्क्यानुक्तसमुच्चयं चकारार्थमाशङ्क्यवारणायानु-नहीति । प्रकृते । वेदेति वेदमार्गेण ब्रह्मणो मुक्तत्वात् नूतनमार्गप्रवर्तकक्षणमाचार्यत्वं भवत्येव । तथाच सर्वोत्कृष्टत्वात् सर्वोत्कृष्टविद्यावकृत्वमेव युक्तमिति भावः । समष्टीति समष्टितस्मान्जायते प्राणः इति श्रुत्युक्ता । व्यष्टिस्तु तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः इति श्रुत्युक्ता सृष्टिः ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥ ननु संक्षिप्त्येतद्वर्णं न संभवतीति भाष्यं युक्तम् । नित्य-शुद्धबुद्धसुक्तसंभावस्य तद्योगो न प्रकृतियोगाद्यते इति स्थिष्टस्य रूपं प्राप्तं तन्निषेधस्य युक्तत्वात् । यतः प्राप्तिपूर्वको निषेध इति चेन्न । प्रकृतिपुरुषौ न वाक्यार्थः रूपोपन्यासादिति हेतुर्विरुद्धः यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् । साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वं 'यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्धः उदाहृतः' इति भाषापरिच्छेदकारः पुरुषप्रकृती वाक्यार्थः प्रकृतिसंक्षिष्टपुरुषरूपोपन्यासादिति विरुद्धो हेतुः साध्याभावसाधकत्वात् । साध्याभावसाधको हेतुर्विरुद्धः इति सौत्रदेतोर्विरुद्धत्वापत्तेः । एवमुपन्यासे तु रूपस्य परमतप्रतिपन्नस्यास्मरणाच्च विरुद्धो हेतुरिति व्याचक्षुः । न चेदमिति । नन्वस्मरणेपि कदाचिद्युक्त्या स्मरणाङ्गीकारे सौत्रहंतोः विरुद्धत्वापत्तिस्तदवस्थैवेति चेन्न मुण्डकीय-केवलपुरुषप्रकृतितत्संक्षिष्टातिरिक्तरूपोपन्यासस्य हेतुत्वेन विरुद्धत्वाभावात् सांख्यमतीयरूपोपन्या-सामावात् । न चात्र मानाभाव इति वान्यम् । ब्रह्मसूत्रत्वेन सांख्यमतीयरूपोपन्यासस्याभावादनुप-स्थानेरेव मानत्वात् । तदेतदभिप्राय भाष्यार्थमाहुः न चेदमिति । स्थिष्ट्येति प्रकृतिस्थिष्ट-

ब्रह्मवादे पुनर्विश्वकायस्यैतद्रूपम् । सूत्रविभागात् पुनर्मुख्योपपत्तिरेवेति सूचितम् ।
चकारेण श्रुत्यन्तरविरोध एकवाक्यता च सर्वेषां वेदान्तानामिति । तस्मादक्षर-
शब्देन पुरुषशब्देन च ब्रह्मैव प्रोक्तमिति ब्रह्मविधैवेति सिद्धम् ॥ २३ ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयपादे सप्तममहद्वयत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्राणादिसमष्टिस्तृप्त्वा तस्यैव रूपमधिर्मूर्धति मच्चै वदन्ती श्रुतिर्मन्त्रान्ते, एष सर्वभूतान्तरात्मेति
केवलं परामृशति । ततोऽग्रे, तस्मादग्निः समिध इत्यादिभिर्म्यष्टिस्तृप्तिं वदतीति । इदं च न
केवलस्य तन्मतीयस्य । तथा तैरनङ्गीकारात् । नापि केवलायाः । अन्तरात्मत्वोक्तिविरोधात् ।
अतः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्य न संभवतीति ब्रह्मवादे तु विश्वरूपत्वेन विश्वकायत्वसंयोजकत्वा-
दुपपन्नतरम् । अतो नात्र सांख्यगन्धोऽपीत्यर्थः । विशेषणभेदव्यपदेशरूपोपन्यासेभ्य इत्यनुक्त्या
यदत्र भिन्नं द्वयमुक्तं तत्तात्पर्यमाहुः सूत्रेत्यादि । चकारेणेत्यादि । तथा चैतद्द्वयमपि
तन्मतवाधकतया चकारेण संगृहीतमित्यर्थः । तेन सांख्यमतसिद्धे कार्येश्वरेऽतिव्याप्तिर्निवारिता ।

रामानुजाचार्यास्तु, यया तदक्षरमधिगम्यत इत्युपक्रान्तस्य भूतयोनेरक्षरस्यैव, यः
सर्वज्ञः सर्वविद्यिग्रिमवाक्ये परामर्शादक्षरपदेन परमात्मैवोच्यते । 'अक्षरात् परतः परः' इत्यत्र तु
पञ्चम्यन्तेनाऽक्षरपदेन भूतक्षरमचेतनमुच्यते । तथा चाक्षरादव्याकृतात् परः पुरुषस्तस्मादपि परः
परमात्मैव अत्र गमकं तु भूतयोनित्वं परात्परत्वं रूपं च लिङ्गत्वात् । भूतक्षरमस्याक्षरत्वं तु,
अश्रुत इति वा, न क्षरतीति वा स्वविकारव्याप्त्या महदादिवन्नामान्तराभिलाषयोग्यक्षरणाभावाद्वा
रक्षितः ।

स्यासङ्गस्य पुरुषस्य । मुण्डके केवलस्य पुरुषस्य केवलायाः प्रकृते रूपस्य निरूपयितुमशक्यत्वमाहुः
यथेति । मन्त्रान्त इति अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिव्यः श्रोत्रे वायुविबृताश्च वेदाः । वायुः
प्राणो हृदयं विश्वमस्येति पादत्रयकथनानन्तरं ह्येष सर्वभूतान्तरात्मेति तुरीयपादरूपे मन्त्रस्यान्ते ।
व्यष्टिमिति द्विकर्मकोऽयं वदति । अनङ्गीति 'असङ्गोऽयं पुरुषः' इति सांख्यसूत्रात् । न संभव-
तीति । न च 'सत्त्वरजस्तमःसाम्यावस्या प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोहकारः अहंकारात् पञ्चतन्मा-
त्राणि उभयमिन्द्रिय स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशति गुणाः' इति सूत्रेण, 'संघातपरार्थत्वात्
पुरुषस्य' इति सूत्रेण 'भावे तद्योगे तत्सिद्धिः' इति सूत्रेण च प्रकृतियोगे पुरुषस्य केवलस्य संभवतीति
शङ्काम् । क्रमेण सृष्टी महतो रूपसिद्धेः । प्रकृतिसंघन्वद्वारा महतो रूपसंघन्वस्य परंपरासंघन्वत्वेनान-
ङ्गीकारात् । साक्षात्संघन्वेन रूपसंघन्वस्य त्रिवक्षणात् । एतदिति श्रुत्यन्तरं तावत् 'येनाक्षरं पुरुषं वेद'
'तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तद्वा वाञ्छनः' इति । न हि तन्मते पुरुषः प्रकृतिर्वै वा तन्मतेऽक्षरपदवाच्या
प्रकृतिर्मनः किंतु महत्तत्त्वम् । 'आद्यं महदाख्यं तन्मनः' इति सांख्यसूत्रात् स्वमते सर्वेषां वेदान्तानां
पुरुषप्रकृतिव्युदासेन शास्त्रान्तरापरतया ब्रह्मणि एकवाक्यता । ब्रह्मणि वक्तव्ये साक्यानां एकं
वाक्यं तस्य भाव एकवाक्यता महावाक्यमेकं भवतीति । कार्येश्वर इति विश्वकायत्वं पुरुष-
लक्षणं दिव्यो ह्यमूर्त इति श्रुतेः । तत्कार्येश्वरेऽतिव्याप्तं सातिव्याप्तिस्तेन तन्मतवाधकेन श्रुत्यन्त-
विरोधेन मुण्डके कार्येश्वरप्रतिपादनाभावाज्जिवारिता । इदं रूपमेकज्ञानेन सर्वविज्ञानार्थं पुरुषस्य मये
उक्तम् । अन्यथा पुरुषविद्या न स्यादेकविज्ञानेनेति । मन्त्रदिति । महतो नामान्तराभिलाषयोग्य-
क्षरणं मन इति नामान्तरेण तन्मात्रान्तरीयम् । अतो न नामान्तराभिलाषयोग्यक्षरणेन्ययः ।

भाष्यप्रकाशः ।

योगेन कथंचिदुपपद्यत इत्याहुः । तत्रेदमवधेयम् । गीतायां द्वादशे ।

‘एवं सततयुक्ता ये भक्तस्त्वां पश्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः’ ॥

इति प्रश्नेन तदुत्तरेण चाक्षरपुरुषोत्तमयोरैक्यमवस्थामेदेन भिन्नत्वं च बोधितम् । ततः पञ्चदशे, ‘द्राविमौ पुरुषौ लोके’ इति संदर्भे अक्षरपुरुषादुत्तमत्वं स्वस्योक्तम् । श्वेताश्वतरश्रुतावपि, क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एक इत्यक्षरस्यात्मत्वं देवस्य क्षराक्षरेक्षित्वं चोक्तम् । अत्राप्यक्षरस्य पुरुषत्वं पूर्वमुक्त्वा अक्षरात् परत्वं पुरुषस्य यदुच्यते तेन गीताद्युक्त-रीतिकमेवाक्षरपुरुषयोः स्वरूपं ज्ञाप्यते । न तु तदक्षरमतिहाय भूतस्यक्षमरूपम् । प्रकृतहानाप्र-कृतकल्पनयोः प्रसङ्गात् । नच परत इति पञ्चम्यन्तवैयर्थ्यम् । एतस्याक्षरविशेषणत्वेनोपपत्तेः । सारूप्ये प्रधानस्याप्यक्षरपदवाच्यत्वेन तद्वारणस्यात्रावश्यकत्वादिति ।

भास्कराचार्यास्तु, परत इति पदमक्षरविशेषणत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति । अक्षरपदं चात्र प्रधानबोधकमङ्गीकुर्वन्ति । रूपं च कारणात्मनः कार्यात्मनावस्थितस्येति चाहुः ।

शाङ्कराचार्यास्त्वस्मिन्पूर्ध्वेत्यादिनोक्तं रूपं परमेश्वरस्येति व्याख्याय, नेदं रूपं परमेश्वरस्य । जायमानमध्ये एतदुपन्यासात् । ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इति पूर्वं प्राणादीनां, ‘तस्मादग्निः समिधो यस्य धर्मः’ इत्यनन्तरं च दर्शनात् । न च सर्वान्तरात्मत्वबोधनाय मध्ये पाठ इति युक्तम् । पुरुष एवेदं विश्वं कर्मेत्यस्य सुधिकथनोत्तरं वक्ष्यमाणत्वात् । अतो ‘हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे’ इति, ‘स वै शरीरी प्रथमः’ इति श्रुतिस्मृतिभ्यां तस्यैव जायमानत्वशरीरित्वयोर्निश्चायनात् तस्यैवेदं रूपम् । न च सूत्रवैयर्थ्यम् । परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुतया तस्योक्तत्वादित्यन्ये मन्यन्त इत्याहुः ।

वाचस्पतिस्तु प्रकरणापेक्षया सन्निधेर्निर्वलत्वात् प्रकरणिन एवेदं रूपमिति यद्यपि सिद्ध्यति, तथापि प्रकरणिनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्य विग्रहवत्ताविरोधात् सिद्धे प्रकरणिनोऽसंबन्धे मूर्धादिश्रुतीनामत्यन्तविग्रहप्रकरणापेक्षयाऽतिबलिष्ठत्वाज्जायमानमध्यपातित्वं जायमानग्रहणे रश्मिः ।

तत्रेदमिति क्षरात् परतोऽक्षरात्परः पुरुष इत्यर्थमनादस्य अक्षरादव्याकृतात्परतः पुरुषात् परः परमा-त्मेति व्याख्याने इदं दूषणम् । उत्तरेणेति श्रीभगवानुवाच-मय्यावेक्ष्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपा-सते’ इत्यादिना उत्तरणे ते प्राप्नुवन्ति मामेव इत्यक्षरोपासका मां प्राप्नुवन्तीत्यक्षराभेदः स्वस्मिन्नुक्तः प्रश्ने च ये चाप्यक्षरमव्यक्तमिति भक्तेच्छयापि अव्यक्तत्वावस्थाधामत्वात् भक्तेच्छया भक्तमनोरथप्राप्-रूपेण धामस्था सरूपावस्था पुरुषोत्तमत्वात् इत्यवस्थाभेदेन भिन्नत्वम् । पुरुषौ इति क्षराक्षरौ । अत्रापीति मुण्डकेपि । पूर्वमिति प्रथममुण्डकसमाप्तौ येनाक्षरं पुरुषं वेदेति श्रुतौ प्रथममुण्डके द्वितीयमुण्डकात्पूर्वं यथा भवति तथोक्तम् । व्यावर्तकं हि विशेषणं तद्व्यावर्तकमाहुः सांख्य इति । इति रामानुजमतत्त्वसाधनसमाप्ता । अङ्गीति । परत इति प्रधानविशेषण कार्यात्परतः । रूपोपन्या-ससूत्रार्थमाहुः रूपं चेति । मध्ये उपन्यासमनुवादयामासुरेतस्मादिति । दर्शनादिति अग्निर्मुर्धा चक्षुषी इत्यस्य रूपप्रतिपादकस्य दर्शनात् । हिरण्यगर्भवाचकमत्र सर्वभूतान्तरात्मपदमित्याशये-नानुवादमाहुः अत इति । समवर्तत अजायत । प्रतिज्ञाविरोधमाहुः न चेति । प्रतिज्ञातत्रज्ञजि-ज्ञासासंन्यासात् सूत्रवैयर्थ्यम् । परमेति परमेश्वरस्य ब्रह्मणः प्रतिपत्तिः कार्यद्वारा ज्ञानं तद्भेतुतया ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २३ ॥ (१-२-८)

अधिकरणत्रयेण भोगमुपपाद्य पूर्वधिकरणे अद्वयत्वादिगुणानुक्त्वा

भाष्यप्रकाशः ।

कारणमुपन्यन्तं भाष्यकृतेत्याह । तन्मन्दम् । भाष्यकृता एतस्यान्यमतत्वेनैवोपन्यासान् । तदुपन्यासान्गमे, अन्ये पुनर्मन्यन्त इति पुनः शब्देनास्य पक्षस्येष्टत्वस्य स्वयमेवापादनम् । भाष्यकारस्यैवमभिप्राये नेन मृदादिश्रुतिर्नैव प्रमाणतयोपन्यस्येत् । अतः सूत्रं भाष्यं च साप्रहमत्रेण विरुन्धन्निति पाण्डित्यं द्योतयतीति बोध्यम् । एतेनैव सैवमपि दत्तोत्तरम् ।

शैबस्तु पूर्वानुवाचेन ।

माध्वान्तु, 'अपरं त्वरं या सा प्रकृतिर्लेहहृषिका ।

श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया ।

तामशरं परं ग्राहुः परतः परमश्रमम् ।

हन्मिवास्त्रिलगुणमश्रयमीरितम् ।'

इति स्कान्दादक्षरपदं त्रिष्वपि ऋमङ्गीकृत्य, अश्रगात् परतः पर इत्यत्र प्रकृतिः परं यष्टुर्नीरूपमश्रं तस्मादपि पगेऽद्वयत्वादिगुणकोऽश्रयशब्दवाच्यः । पुरुषस्तदुपममिन्न उक्तविशेषणादेव । यः सवेज इत्यादिविशेषणान् प्रकृतितां अपि भिन्नः । तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमर्गं च ज्ञापय इति नामरूपाद् ब्रह्मणः शब्दब्रह्मरूपाच्चतुर्मुखाद्भेदेन व्यपदेशाच्च विग्रहः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इतीशान्यत्वव्यपदेशाच्च रुः । यदा पश्यः पश्यते नमवर्णं कर्तारमीशं पुनर्यं ब्रह्मयोनिमिति रूपोपन्यासाच्च न ब्रह्मकटावित्याहुः ॥ २३ ॥

इति सप्तममद्वयत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥ एवमद्वयत्वाद्यधिकरणेनाज्जन्तवामिणोऽद्वयत्वेऽद्वयत्वरूपो हेतुः श्रनङ्गादर्थितः । अतः परं प्रस्तूयमानाधिकरणस्य पूर्वोक्तसर्वोपपादकत्व-
बोधनाय तत्प्रयोजनमाहुः अधिकरणत्रयेणेत्यादि । 'अथा चराचरग्रहणाद्' 'शुभां श्रविशवा-
रुष्टिम् ।

विरुन्धन्निति अध्याहनेन वाचस्पतिना सामानाधिकरण्याच्छतृप्रत्ययः । यतिक्रान्तं पाण्डित्यमिति पाण्डित्यं 'श्रादयो गताद्यर्थे प्रयमया' इति सूत्रेण समासः । यद्वाऽनिक्रान्तं पाण्डित्यं यस्मात्तादृशं न वाचस्पतिम् । पूर्वैर्नि गमानुजमनानुसार्येव । तद्वृत्तरेणैव दत्तोत्तरः । भगवान्छेवः । वीतशोक इति विगतः शोका यस्मादिति वीतशोको जीवः । न ब्रह्मेति ब्रह्मरुद्रयो रक्तकृष्णरूपत्वात् । इत्याहुरिति आहुरित्वेन खरसस्तु पुगुणनभेतत् । स्कान्दं तामसमिति सूत्रस्य पौराणार्थतामसायैव प्रतिपाद-
कतापत्तिः । रूपोपन्यासस्यैव चेतस्य पुनर्यं ब्रह्मणो दृष्टिगत्वं योनिमिति पृथीसमाप्ते ईशं पुनरिति पाठस्य विरोधः ॥ २३ ॥

इति सप्तममधिकरणम् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥ पूर्वोक्तेति इदं समाप्तां स्फुटम् । पूर्वोक्तस्य जनजन्मादिकर्तृत्वस्य निष्कण्डं निष्किञ्चं श्रान्तमित्युक्तजसंभवात् समवायित्वस्य सा-
संतिप्रत्ययसंभवात् विरुद्धानां सकलत्वादीनां स्वसिन् सत्तां आकाराणामर्थानां च विरुद्धवर्ण-
अपत्तसाकारब्रह्मत्वान्यायप्रतीपादनात्पूर्वोक्तं सर्वमसिन्ननिमित्तोपादानत्वं तस्य साकारमत्त्व-

प्रसङ्गाद् रूपमुपन्यस्तम् । अधुना साकारब्रह्मतामुपपादयितुमिदमधिकरण-
मारभते । को न आत्मा किं ब्रह्मेति, आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यक्ष्येपि तमेव
नो ब्रूहीति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशकवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोग-
मेकैकोपासननिन्दया च मूर्धादिभावमुपदिश्याऽन्नायते ।

भाष्यप्रकाशः ।

त्मानौ हि तदर्शनाद् 'अन्तर उपपत्तेः' इत्यधिकरणत्रयेण वैशेष्यबोधनात् त्रिविधं भोगमुपपाद्या-
न्तर्याम्यधिकरणे तद्वैशेष्यमन्तर्यामिणि निगमयित्वा, अदृश्यत्वाद्यधिकरणे तस्यादृष्टत्वोपपाद-
कान् अदृश्यत्वादिगुणानुक्त्वा रूपाभावादेवादृश्यत्वादीति शङ्कानिरासायान्तरात्मनस्तत्प्रसङ्गाद्रूपमु-
पन्यस्तम् । परमात्माक्षरयोरभेदः परापरभावश्चोक्तः । तत् तदा संगच्छते, यदि ब्रह्मणः साकारता
वास्तवी स्यात् । परमात्मनो विरूद्धधर्माश्रयत्वं च स्यात् । अतस्तदुपोद्घातत्वेनाऽधुनेदमधिकरण-
मारभत इत्यर्थः । एवं संगतिमुक्त्वा विषयवाक्यमुदाहरन्ति को न आत्मेत्यादि । इदं च छान्दोग्ये
सप्तमप्रपाठके वर्तते । तत्रोपक्रमे, प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्रजनबुद्धिलनामानः पञ्चापि श्रुताध्य-
यनवृत्तसंपन्नाः कचन समेत्य मीमांसां चक्रुः । को न आत्मा, किं ब्रह्मेति । अत्र स्वात्मब्रह्मणी

रश्मिः ।

विरूद्धधर्माश्रयत्वाभ्यामुपपादकत्वबोधनायेत्यर्थः । यद्वात्रैवाग्रे अत्ता चराचरेत्यादिग्रन्थे पूर्वोक्त-
सर्वोपपादकत्वं वक्ष्यमाणं तस्य बोधनाय । वैशेष्येति शब्दविशेषादित्यधिकरणे संभोगप्राप्तिसूत्रे
ब्रह्मणो जीवविलक्षण भोगवैशेष्यं तस्य बोधनाद्धेतोरधिकरणत्रयेण त्रिविधं भोगमुपपाद्येति योजना ।
त्रैविध्यं तु अत्ता चराचराधिकरणे आनन्दरूपाद्वैशेष्यात् संपन्नजीवसाहित्येन भोग उपपादितः ।
शुद्धां प्रविष्टावित्यधिकरणे ऋतं पिबन्ताविति श्रुत्युक्तः स्वरूपात्मकः सः । अन्तराधिकरणे-
ऽक्षिपुरुषस्य सः इति । तद्वैशेष्यमिति भोगवैशेष्यम् । अदृष्टत्वेति अन्तर्यामिब्रह्मणे अदृष्टो
द्रष्टा अश्रुतः श्रोतेति श्रुत्युक्ताद्रष्टृत्वं तदोपपद्येत यद्यात्मनोऽदृश्यत्वादिगुणा भवेयुरतो हेतुता-
संगतिरदृश्यत्वादिगुणाधिकरणघटिकेति ध्वन्यते । रूपमिति तथा च रूपिद्रव्यत्वेन चाक्षु-
षत्वेन कार्यकारणभावेपि दिव्यचक्षुषा स्वेच्छया वा चाक्षुषत्वेन रूपिद्रव्यत्वेन चाक्षुषत्वेन
कार्यकारणभावस्यानङ्गीकारात् । उक्तकार्यकारणभावस्य दिवा कौशिकानां दृष्टी रूपं न प्रतिपद्यते
इति व्यभिचारात् । अतोमिर्मूर्धेति श्रुत्युक्तसर्वभूतान्तरात्मनो रूपमुपन्यस्तम् । न च हिरण्यगर्भः
समवर्तताये इति श्रुतेर्दृष्टिणस्य स्वराजो वा रूपमिति प्रसङ्गाद्रूपमुपन्यस्तमिति भाव्यं कुत इति
चेन्न । सर्वभूतान्तरात्मेति श्रुतौ सर्वपदस्यासंकुचितवृत्तित्वेन पञ्चसंख्याविशिष्टवाचकत्वात् ।
प्राचीनेति प्राचीनशालस्य सत्ययज्ञेन्द्रद्युम्रश्च जनश्च बुद्धिलश्च प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्र-
द्युम्रजनबुद्धिलाः एतानि नामानि येषां ते तथोक्ताः 'श्रुत शास्त्रावधृतयोः' इति विश्वः । अध्ययनं
शुक्लमुखादक्षरग्रहणम् । वृत्तो वर्तनं ख्यातो वा दृढो वा भावप्रधानो निर्देशः 'वृत्तोतीति दृढे ख्याति'
इति 'वाच्यवद्वर्तनै' इति च विश्वः । तैः सपन्नाः । मीमांसांमिति विचारणाय् । को न इति इमां
व्याचक्रुः को नोऽस्माकमात्मा किं ब्रह्म ब्रह्माभिन्नप्रत्ययात्मा क इति विचारयन्तस्ते स्वयं निश्चयम-
नामुवन्तः ह आत्मन उपदेशारं संपादयांचक्रुरिति । तत्र किमो विचारे प्रयोगाभावादिति प्रश्ने
विचारयन्त इत्यर्थः । अयं प्रश्न इतीच्छाविषयाकारः स तु संशयाकारः । प्रच्छ जीप्सायामिति धातु-
पाठात् विषयस्य प्रत्ययार्थत्वात् जीप्साविषयस्य ज्ञपद्मानस्य संशयत्वेन प्रकरणे ग्रहणात् । प्रश्नरूप-

यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमस्ति । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादाबुदर एव वेदिलोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचनमा-
स्यमाहवनीय इत्यादि ।

भाष्यप्रकाशः ।

महाश्रोत्रिया अहमिव वैश्वानरोपासका नाहमेभ्योऽधिकोऽतोऽन्यमन्यतुशासानीति । तत एवं निश्चित्य तद्वेचारं कैकेयमुपदिष्टवान् । ततस्ते पदपि कैकेयराजनिकटे गताः । तदा स राजा तेषां पृथक् पृथक् पूजां पुरोहितादिद्वारा कारयित्वा धनं दातुमारब्धवान् । यदा न जगृहुस्तदा, 'न मे स्तोत्रो जनपदे' इत्यादिना स्वस्य सद्बुद्धतवाशुक्तवान् । तथापि ते धनं न जगृहुस्तदा तेषामधि-
कलिप्तां संभाष्याहं यश्चमाणोऽसि, ऋत्विक्समानं धनं प्रत्येकं दास्यामि, तावत् स्यात्तव्य-
मित्युक्ते, ते स्वाभिप्रायमुक्तवन्तः । आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति । तदा राजा तदधिकारपरीक्षार्थं, प्रातर्वर्षः प्रतिवक्तास्तीत्युक्त्वा अन्तःपुरं प्रविष्टः । ततो द्वितीयेऽह्नि ते समिद्धारपाणयो राजसमीपं गताः । ततो राज्ञा, एते धनविद्याप्रतिष्ठावन्तोऽपि स्वाभिमानं परित्यज्यैतज्जिज्ञास्यैवं समागता अतोऽधिकारिण इत्यवगत्य तत्प्रतिभापरीक्षणाय प्रत्येकं पप्रच्छ, कं त्वमात्मानमुपास्स इति । तदा तैः क्रमेण सुसूर्यादिषु स्वलोपास्यात्मत्वेनोक्तेषु, एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादिना सुसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां क्रमेण सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्वबहुलत्ववरयित्वप्रतिष्ठात्वगुणयोगं सूर्यविपातान्धत्वप्रा-
णोत्क्रमणदेहविशरणवस्तिभेदपादविम्लानिकथनरूपया एकैकोपासननिन्दया च सूर्यचक्षुःप्राण-
देहमध्यभागवस्तिपादमावमुपदिश्याये आज्ञायत इत्यर्थः ।

यस्त्वेतमित्यादि एतदर्थस्तु, यस्त्वेतं भवत्पृष्टम्, एवं मनुक्तप्रकारेण तत्तदवयव-
विशिष्टमेकं, प्रादेशमात्रं, 'मात्रं कारुण्येऽवधारणे' इति कोशाच्छ्रुत्यन्तरे मूर्धचिबुकान्तराले
प्रतिष्ठितत्वकथनात् प्रादेशपरिमाणकत्वेनावधारितम्, अभिविमानं तादृशपरिमाणकत्वेऽप्यभिः
सर्वतो विगतं मानं परिमाणं यस्मात् तादृशम्, आत्मानं नियामकं, वैश्वानरं विश्वान्
नराभ्यतीति यास्केन पृषोदरादितया निरुक्तं स्वप्रापकमुपास्ते चिन्तयति । स सर्वेषु लोकेषु
द्युप्रभृतिषु, सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु शरीरेषु सर्वेष्व्वात्मसु जीवेवन्नमसि सर्वात्मभूतः
संस्तान्तानेकदेशाभिमानिनो न्यकृत्य तच्चद्वीष्टिभिस्तत्तदिन्द्रियैश्च तद्भोग्यं स्वयं भुङ्क्ते ।
रश्मिः ।

नाहमिति नाहमेभ्य अधिक इति पदच्छेदः । कैकेयमिति कैकेयस्यापत्यमश्वपतिनामानं राजा-
नमुपदिष्टवान् सोऽस्मानुपदेक्ष्यतीत्युक्तवान् । न भ इति मे मम जनपदे देशे स्तेनः परस्वहर्ता
नेत्यर्थः । संप्रतीति सप्रति राजन् सरसि । नैरुक्तीं व्युत्पत्तिमाहुः वैश्वानिति । मूर्धचक्षुरिति
अत्र देहस्य मध्यभागो देहमध्यभाग इति षष्ठीतत्पुरुषः मूर्ध्वा च चक्षुश्च प्राणश्च देहस्य मध्यभा-
गवस्तिश्च पादौ च मूर्धचक्षुःप्राणदेहमध्यभागवस्तिपादास्तेषां भावं प्रकृतिजन्यबोधे प्रकार-
पक्षः । यास्केनेति ऋषिणा । पृषोदरादित्येति पृषदुदरं पृषोदरं पृषू सेचने भ्वादिः वैश्वशब्दस्य
दीर्घः निजो लोपः वैश्वानरः । न्यकृत्येति तिरस्कृत्य, उक्तेषु प्राचीनशालाद्युपासकैकाङ्क्षेण गुणेषु

भाष्यप्रकाशः ।

तस्य ह वा एतस्य सर्वावयवविशिष्टस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः, त्वदुपास्यधुरूपः सुतेजस्त्वगुणविशिष्टः । एवमग्रेऽपि । विश्वरूपो नानारूपवानादित्यः । पृथग्वर्त्मात्मा आवहोद्वहदिभेदेन वान् वायुः । संदेहो देहमध्यभागः बहुलः सर्वगतत्वादाकाशः । वस्तिर्नाभ्यधोभागः । रयिः, अत्रोत्पादनद्वारा धनजनकत्वाद्वनरूपा आपः । प्रतिष्ठा पादां पृथिवी । वेदिराकारसाम्यात् । बर्हिंरास्तीर्णत्वसाम्यात् । हृदयं गार्हपत्यः, हृदयाद्वि मनः प्रणीतमिवानन्तरं भवतीति साम्यात् । अन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः । आहवनीयो हवनस्थानत्वसाम्यात् । एवं

रश्मिः ।

एकक्रोपासननिन्दासु अवयवविनि संनिवेशेषु च निन्दा अपहाय श्रौतार्थानाहुः मूर्धैवेति मूर्धा त्वेव आत्मन इति होवाचेति श्रुतेरवयवविनि प्राचीनशालेन धुरूपस्योपासितस्य राज्ञा मूर्ध्नि निवेशः कृतः । गुणमाहुः सुतेजा इति एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्स इति श्रुतेः सुतेजस्त्वेन गुणेन विशिष्टः अनेन गुणेनोपास्स इति गुणयुक्तः दध्ना छहोतीतिवत् अग्निहोत्रे दधिरूप-गुणो विधीयते अतो गुणविधिरयम् । प्राचीनशालोपासितैकाङ्गमाहुः त्वदिति । तत्र प्राचीनशाल-स्योपासो धुरूपः । औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचेति श्रुतेः । त्वदुपास्यधुरूपो मूर्धैव सुतेजाः सुतेजस्त्वगुणविशिष्ट इति योजना । श्रुतिस्तु औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तत्र सुतं प्रसुतमासुत कुलं दश्यते अत्यन्तं पश्यसि प्रियं अत्यन्तं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा त्वेव आत्मन इति होवाच मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इतीति । औपमन्यव हे प्राचीनशाल मा मां प्रति नागमिष्यः प्रहृष्टं चक्षुर्विधुरूप इति भाष्ये विवरणमतिदिदिशुः एवमग्रे इति । तस्य ह वा एतस्य सर्वावयवविशिष्टा-त्मनो वैश्वानरस्य चक्षुरेव विश्वरूपः त्वदुपास्यआदित्यरूपं विश्वरूपत्वगुणविशिष्टं तस्य ह वा एतस्य सर्वावयवविशिष्टात्मनो वैश्वानरस्य प्राण एव पृथग्वर्त्मात्मा त्वदुपास्यवायुरूपः पृथग्वर्त्मात्मत्वगुण-विशिष्टः तस्य ह वा एतस्य सर्वावयवविशिष्टात्मनो वैश्वानरस्य देहमध्यभाग एव बहुलः त्वदुपास्यका-शरूपः बहुलत्वगुणविशिष्टः तस्य ह वा एतस्य सर्वावयवविशिष्टस्यात्मनो वैश्वानरस्य वस्तिरेव रयिः त्वदुपास्यवारिरूपः रयित्वगुणविशिष्टः तस्य ह वा एतस्य सर्वावयवविशिष्टात्मनो वैश्वानरस्य पादावेव प्रतिष्ठा त्वदुपास्यपृथ्वीरूपः प्रतिष्ठात्वगुणविशिष्टः श्रुत्यर्थो पूर्ववत्सर्वत्र गुणेषु सुतेजस्त्वस्य स्पष्टत्वात् । विश्वरूपत्वादीन् स्पष्टयामासुः विश्वरूप इति । उदित आदित्ये रुक्मारूपस्याभेतप्रवर्णाः प्रती यन्ते इति नाकाशरूपाणि किं तु ध्यादित्यस्य । वानिति वातीति वान् । गच्छन् । वा गतिगन्धनयो श्रुतप्रत्ययः प्राण इत्यर्थः । प्राणस्त्वेव आत्मनः इति होवाचेति श्रुतेः । एष वायुः प्राण आत्मनो वैश्वानर-सेतीन्द्रद्युम्नं प्रति कंकयराज्ञ उक्तिः । प्रतिष्ठेति तथाच प्रतिष्ठात्वसाम्यात् पृथ्वी पादानित्यर्थः । वेदिरिति चतुष्कोणः स्पर्ण्डलः इति । साम्यादिति मनोऽग्निप्रणयनहेतुत्वसाम्यात् । दक्षिणाग्निरिति पचनहेतुत्वसाम्यान्मनो भवति । हवनेति प्राणाय स्वाहेत्यादिनासेष्यन्तं ह्यत इति भावः । यद्वा । वेदोक्षरमात्रमपि नान्यथा वदतीति भाष्य उक्तत्वाद्यथाश्रुतमेव साधु । न तु साम्याद्धन-जनकत्वादिना तन्निवन्वना गौणी । भाष्येत्यादिपदेन यद्यद्भक्त प्रथममागच्छेत्तदोमीयमित्यादि-संग्रहः । तत्रोक्तन्यायेनाग्निहोत्रे संपादिते सति भोजनकाले यद्भक्तमोदनादिभोज्यमागच्छेत् तद्वो-

तत्र संशयः । किं वैश्वानरशब्देन ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्यते, न वेति । अर्थस्यातिसंदिग्धत्वात् संदेहः । तत्रोपक्रमे ब्रह्मात्मपदप्रयोगोऽस्ति नान्यत् किञ्चित् । उपपादने त्वतद्धर्मा एव । साकारस्य तु लोकन्यायेनाब्रह्मत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

विषयश्रुत्वा संशयाकारं तद्वीजं चाहुः किमित्यादि । अर्थस्येत्यादि च । कथमतिसंदिग्ध-
त्वमित्यत आहुः तत्रेत्यादि । तद्वीजे विचार्ये । उपक्रमे विचाराकारकथने ब्रह्मात्मपदयोः
प्रयोगोऽस्ति, को न आत्मा, किं ब्रह्मेति । तत्र किम आहुस्या वाक्यभेदावगमाद्विशेषणविशेष्य-
भावाप्रतीत्या द्वयोः प्रकरणित्वमापाततः प्रतीयते । नान्यत् किञ्चिदन्यतरस्य प्रकरणित्वोप-
पादकम् । अत उपक्रमस्य संदिग्धत्वादर्थस्यातिसंदिग्धत्वम् । अथाग्रिमग्रन्थे, कं त्वमात्मान-
मुपास्स इति प्रश्नस्य दिवमेव भगवो राजन्नित्यादिप्रत्युत्तरादुपास्यस्यैवात्मनो विचारविषयत्वं, न
प्रतीचोऽस्य । ततश्च समेत्येत्यस्य स्वलोपास्यरूपप्रकाशनेन संविदं कृत्वत्यर्थात्, को न आत्मैत्य-
श्रोपास्यतया परामृष्टस्यैव विशेषजिज्ञासाबोधकं किं ब्रह्मेति वाक्यम् । तथा सत्युपपादनग्रन्थाद्
ब्रह्मण एव प्रकरणित्वं निश्चीयत इत्युच्यते, तदापि तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव
सुतेजा इत्यादिरूपस्य तन्निष्कर्षग्रन्थस्य विचारे त्वब्रह्मधर्मा एव सिद्ध्यन्ति । सुतेजःप्रभृतीनां
जन्यानामेवार्थानां मूर्धादिरूपत्वनिष्कर्षात् । नच ।

‘यच्छब्दयोगः प्राथम्यं सिद्धत्वं चाप्यन्यता ।

तच्छब्दयोग औत्तर्यं साध्यत्वं च विधेयता’ ॥

इत्यनूद्य विधेयलक्षणयोर्विचारे मूर्धादीनां सिद्धानामर्थानामनूद्यत्वस्य सुतेजआदीनां
जन्यानां विधेयत्वस्य चावगमात् साकारस्य ब्रह्मणोऽवयवानां नित्यानामेव तद्रूपत्वं कल्पनयो-
पदिश्यत इति न ब्रह्मत्वहानिरिति शङ्क्यम् । यतः साकारस्य तु लोकन्यायेनाब्रह्मत्वम् । विमतो
वैश्वानरो न ब्रह्म । साकारत्वात् । सुप्रभृतिलोकवदिति प्रयोगात् । अत एवमप्यर्थस्यातिसंदिग्धत्व-
रश्मिः ।

सीयं होमद्रव्यमिति चिन्तयेत् इति श्रुत्यर्थः । तद्वीजमिति संशयबीजमुपक्रम आत्मब्रह्मपदं
दिवमेव भगवो राजन् इत्याद्युपपादनग्रन्थश्च । विचाराकारेति सीमांसारूपे विचारे विषयसंश-
याकारकथने । नान्यदिति भाष्यं विवरामासुः नान्यदिति । उपपादन इति भाष्यभक्तारया-
मासुः अथेति । प्रतीच इति प्रत्यगात्मनः । उपपादनेति स ग्रन्थस्तु दिवमेव भगवो राजन्नि-
त्यादिः । साकारेति भाष्यभक्तारयावमूढुः न चेति । कारिकामाहुः यच्छब्दयोग इति ।
मूर्धादीनामिति ये मूर्धादयस्ते सुतेज आदय इत्यत्र मूर्धादीनां आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः
इत्यादौ नित्यत्वेन सिद्धानां विधेयसुतेजवादित्यः प्रथमानां यच्छब्दयुक्तानां कारिकापूर्वोक्तलक्षण-
विशिष्टानामनूद्यत्वस्य जन्यानां साध्यानामनूद्यमपेक्ष्योत्तराणां तच्छब्दयुक्तानां विधेयत्वस्य । कल्प-
नयेति गौण्या । लोकन्यायमाहुः विभक्त इति गौरवत्वादितिवद्वाधवारणाय विमत इति विशेषणम् ।
वैश्वानरो वेदान्तिमतादिरुद्धमतो यदा भवति तदा पक्षः । पक्षे साध्याभावो वाधः । साध्यवदन्यत्वादि
साध्यवन्तो गावस्तदन्यत्वमश्वेषु । वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादित्यत्र साध्यवन्तोऽचादयः तदन्यत्वमग्न्यादौ
प्रकृते साध्यवन्तो ह्यलोकादयः तदन्यत्वं वैश्वानरो इति वाधः । वैश्वानरस्य विमत इति विशेषणे

वैश्वानरः परमात्मैव । कुतः । साधारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्दाद्विशेषः । ये पूर्वपक्षे साधारणशब्दाद्विपर्ययगर्भपरतया ततोऽपि विशेषोऽस्ति । येन भगवानेव वैश्वानरो भवति । प्रादेशमात्रस्यैव शुभूर्धत्वादिकर्मः । न हि विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवद्भ्यतिरिक्ते संभवति । सर्वभवनसामर्थ्याभावात् । साधारणाद्धर्माच्छब्द एव विशेष इति वा । विशेषादित्येव वक्तव्ये साधारणशब्दशब्दौ प्रादेशमात्रस्यैव वैश्वानरशब्दवाक्यत्वं शुभूर्धत्वादिकं तस्यैवेति समासेन द्योतयतः । अन्यथा विरोधाभावात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

साधारणेत्यादि । अत्र साधारणशब्दशब्दस्य, ये इत्यादिना विभजनात् साधारणशब्देभ्यो विशेष इत्येवं बहुवचनविग्रहस्य विवक्षितत्वेऽपि ग्रहणके य एकवचननिर्देशः स ब्रह्मादिपदानभोजनवाक्यगतैकजात्यभिप्रायात् । विशेष आधिक्यं, तत्किमित्यपेक्षायां स्फुटीकुर्वन्ति प्रादेशेत्यादि । अस्मिन् पक्षे शब्दशब्दस्य पदवाक्यसाधारण्यात् संदेहः स्यादिति समासान्तरेण तमर्थमाहुः साधारणादित्यादि । तथा च शब्दे विशेषः शब्दविशेषः । वाक्योक्तात् साधारणाद् शुभूर्धत्वादिकर्मणो वाक्यरूपे शब्द एव यो विशेषो विरुद्धधर्माधारत्वलक्षणस्तस्यादित्यर्थः । ननु विशेषस्यैव हेतुत्वे साधारणशब्दशब्दयोः कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः विशेषादित्यादि । समासेन द्योतयत इति समासघटकायाः पञ्चम्या स्यन्लोपप्रयुक्तत्वेन श्रौतयोस्तत्प्रकृतिभूतयोः प्रादेशमात्रवाक्यशुभूर्धादिवाक्यरूपयोः शब्दयोः समभिग्याहारेण परस्परसामाना-

रश्मिः ।

स्तात्पर्यमाह वेदेति वेदस्यार्थोत्पत्तिकसंबन्धादेदप्रतिपाद्यमभिप्रायं गर्भं यस्य तत्त्वात् । एवमुक्तानार्थम् । भाष्यविरोधं परिजह्नुः अत्रेति । ग्रहणक इति साधारणशब्दाद्विशेष इति । भाष्ये । ब्रह्मादीनि एकजातिः शब्दत्वम् । एकत्वावच्छिन्नं शब्दत्वं तदवच्छिन्नानि बहुत्वावच्छिन्नानि ब्रह्मादिपदानां त्वर्थः । संदेह इति वैश्वानरः पदार्थो वा वाक्यार्थो वेति संदेहः । वैश्वानरं संप्रत्ययैवीत्यत्र वैश्वानरः पदार्थः । वैश्वानरस्य शुभैव सुतेजा इत्यत्र वाक्यार्थोपि वैश्वानरः । ततश्च पदार्थाद्विशेषः । प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमिति वाक्यरूपे शब्दे विशेषो विरुद्धधर्माधारत्वलक्षणो वाक्यार्थाद्वा विशेषो विरुद्धधर्माधारत्वलक्षण इति संदेहः । तमिति पूर्वोक्तम् । साधारणाद्विपर्ययगर्भसाधारणात् । वाक्यरूप इति प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमिति वाक्यरूपे । विरुद्धेति प्रादेशो शुभूर्धत्वादिपदान्तरालदेशः तन्मात्रस्याभितो विषयतमानत्वं विरुद्धम् । केचित्तु हेतुदोषमिषा प्रादेशमात्रमित्यस्य शुभूर्धादिविशिष्टं प्रादेशमात्रं प्रादेशे शुभूर्धादिभिः कृत्वा प्रत्यगात्मतया मीयते ज्ञायते इति प्रादेशमात्रः । शास्त्रान्तरे तु शुर्धादिचिबुक्प्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रत्वं कल्पयन्ति । इह तु न तयामिप्रेतस्य ह वा एतस्येत्याद्युपसंहारविरोधात् । अभिविमानमिति प्रत्यगात्मतया अभि सर्वैः प्राणिभिर्विमीयते इत्यभिविमानमित्याहुः तत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वेनोपसंहारविरोधात् । अभि इत्यस्य सर्वैः प्राणिभिरित्यर्थस्य क्लृप्तत्वात् । समासेति समासः साधारणच्छब्दः साधारणशब्दस्तस्मिन् विशेष इति पञ्चमीतत्पुरुषघटितसप्तमीतत्पुरुषः । विपर्ययगर्भसाधारणं शुभूर्धत्वादिकमालोच्य शब्दः प्रादेशमात्रमभिविमानं वैश्वानरमिति विरुद्धधर्मबोधकस्तस्मिन् विशेषो विरुद्धधर्माधारत्वलक्षणस्तस्मात् । तत्प्रकृतीति पञ्चमी प्रकृतीत्यर्थः । तदित्यस्य साधारणात् प्रादेशमात्रवाक्यात् शुभूर्धादिवाक्यावेति । समभिगीति एकार्थ्यावलक्षणसामर्थ्याच्च परस्परस्य सामानाधि-

यदपि लोकात्मकं स्थूलं रूपं तदपि भगवत् एव, न हिरण्यगर्भस्येति ।
पुरुषत्वात्स्य ।

भाष्यप्रकाशः ।

धिकरण्यध्वनाद् धोतयतः । अन्यथेति वैयधिकरण्ये । एतेन ह्यवलोपार्थग्रहणे युक्तिरुक्ता ।
ननु सूत्रसिद्धं विरुद्धधर्माश्रयत्वं तु प्रादेशमात्राभिविमानपदयोः पौर्वापर्यसमभिव्याहाराभ्यां
लभ्यते । तावता द्युर्धत्वादेर्हिरण्यगर्भसाधारण्यं कथं निवर्ततामित्यत आहुः यदपीत्यादि ।
तत्र हेतुः पुरुषत्वात् तस्येति । अयमर्थः । श्रुतौ पुरुषशब्दश्चतुर्थो प्रयुज्यते । पुरा आसेति,
पुरुषपतीति, पुरि शेत् इति त्रिधा योगेन । एकधा आकारविशेषे रूढ्या । प्रकृते च मूर्धावद्भ-
आवणाद् रूढ एवाभिप्रेयते । सा च कुत्र गृह्येति विचारे सामान्यतः शब्दमात्रस्योद्धारवि-
कृतित्वेन तद्वान्ये ब्रह्मण्येव गृह्यता । आनन्दमयाधिकरणेऽन्तःस्थस्यानन्दमयस परस्यैव विज्ञान-
मयादिषु पुरुषाकारसमर्पकत्वेन विमृष्टत्वाच्च । 'सहस्रशीर्षा पुरुषः', 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्'

रश्मिः ।

करण्यं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सति एकार्यबोधकत्वलक्षणं विषयवाक्येनावगतं सूच्यते व्यञ्जनयोष्यते
इत्येवं परस्परसामानाधिकरण्यसूचनात् धोतयतः । वैयधीति प्रकारे शालिति प्रकारयुतेऽस्मिन् ।
प्रादेशमात्रत्वद्युर्धत्वादिकयोर्विरोधत्वाभावादित्यर्थः । एतेनेति वैयधिकरण्यसामानाधिकरण्ययोर-
लोचनेन । युक्तिरिति । तर्कोन्ययाज्ञानमिति यावत् । यदि हिरण्यगर्भसाधारण्यद्युर्धत्वाभा-
लोचनं न स्यात्तदा हिरण्यगर्भवारणाय शब्दे विरुद्धधर्माधारत्वलक्षणो विशेषो न स्यादिति । कार्य-
कारणभावग्राहकत्वात्कः । न तु व्याप्तिबोधकः । सूत्रसिद्धमिति सौत्रहेतुसिद्धम् । साधारण्यद्युर्ध-
त्वादेर्धर्माच्छब्दे प्रादेशमात्रमभिविमानमिति वाक्ये मूर्धैव सुतेजा इति वाक्ये च विशेषो विरुद्ध-
धर्माधारत्वमिति सौत्रहेतोरर्थात् । पुरेति पुरुषविषयब्राह्मणे आत्मेवेदमग्र आसीत्पुरुषविष इत्युपक्रम्य
स यत्पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात् सर्वांश्च प्राप्मन औषत्तस्मादुच्यते पुरुष इति । तृतीयापि मधुब्राह्मणे
पुरः पुरुष आविरासीदिति स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्वेषु पुरिश्य इति औषददहत् । उषू दाहे
न्नादिः परस्मैपदी सेद ऊदित् । पुरः शरीराणि उष दाह इति सुबोधिनीप्रथमस्कन्धतृतीयाध्याये
जगद्दे पौरुषं रूपमित्यस्य सा वातुपाठान्तरे उच्छृङ्खलापि विवृत्तिर्मम चिन्तनीयेति स्कन्धसमाधौ
कथनात् । उषू दाह इति तु स्वरवर्णानुक्रमहैमधातुपाठेऽस्ति । रूढ्येति समुदायशक्त्या । रूढ
इति । ननु कुतो न योगेन यौगिकोवयवशक्तेः पुरा आस इत्यस्याः सत्त्वादिति चेन्न । आत्मनः
सविकल्पज्ञानत्वपक्षेऽरूपवत्सुत्रोक्तसिद्धान्ते योगाभावात् । ननु श्रौतेन योगेन ब्रह्मण्येषु सकल-
देवेषु ब्रह्मा इत्यादिपुरुषलिङ्गेन पुरुषाभेदः प्रतीयते रूढ्या स वाधिष्यते अश्रौतत्वादिति चेन्न ।
वैश्वानरस ब्रह्मत्वे सूत्रेणोद्दिष्टे इदमित्यतया वेदेनाप्यनिरूप्ये रूढेर्वाधाभावात् । न वेदमित्यतयाऽ-
निरूप्येपि योग उचितः श्रौतत्वात् न रूढिलौकिकत्वादिति शङ्क्यम् । पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा
सा परा गतिरिति श्वेताश्वतरे रूढब्रह्मीकारात् सा श्रौती तस्या अङ्गीकारात् । न च श्वेताश्वतरेपि रूढ्यां
प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । इदमित्यतया ज्ञानाविषये रूढ्यभावस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् ।
सा चेति रुढिः । एतदेव ध्वनयन्ति स्म आनन्देति । परस्येति 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति
श्रुतिविषयस्य । पुरुषत्वात्तत्सेलान्यमपि हेतुमाहुः सहस्येति । ननु सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यत्र
सहस्रशीर्षिणं पुरुषपदस्य पुरा आस पुरुषपतीति योगद्वयं तृतीयस्तु न अत्यतिष्ठदशङ्कलमिति श्रुतेः

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादावपि तथैव सिद्धत्वाच्च । एवं सति, पुरुषौ चात्ममानवावित्यभिधानकोशेनान्यत्र शक्तिग्राहणेऽपि ।

‘तथा पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवेऽवतिष्ठते ।
विना तं पुण्डरीकाक्षं कोऽन्यः पुरुषशब्दभाक् ॥
भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि ।
निरुपाधी च वर्तते वासुदेवे सनातने ॥
ब्रह्माद्याः सकला देवा यक्षगन्धर्वकिन्नराः ।
ते सर्वे पुरुषांश्चादुच्यन्ते पुरुषा इति’ ॥

इति शिवतत्त्वविवेकलिखितात्पुराणात् ।

‘स एव वासुदेवोऽयं साक्षात् पुरुष उच्यते ।
स्त्रीप्रायमितरत् सर्वं जगद् ब्रह्मपुरःसरम् ॥
स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः ।
प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातन्त्र्याद् वैभवादपि’ ॥

इति नृसिंहपुराणाच्च परस्मिन् ब्रह्मणि वासुदेवे एव मुख्यः । अतस्तस्यैव पुरुषत्वादित्त-
त्त्वारणान्न । न चैतत्त्वारणेऽपि न शिवस्य वारणमिति शङ्क्यम् । प्रकृतिस्पर्शराहित्यस्वातन्त्र्याभ्यां
तस्यापि वारणात् । ‘शिवः शक्तियुतः शश्वत्’ इति श्रीभागवतवाक्येन ।

रश्मिः ।

पुरोतिक्रमबोधने । न पुरि शयनाभावात् । अत एव न पुरि वसतीति सुबोधिन्युक्तयोगः ।
संकर्षणः पुरुष इत्युक्तम् । ‘सहस्रवदनः खराट्’ इति दशमस्कन्धात् ‘एतावानस्य महिमा अतो
ज्यायाः ५५ पुरुषः’ इति श्रुत्युक्ते विराजः कारणेऽत्रापि योगद्वयं नास्ति पुरा आसेति योगस्तु स्यात्
ज्यायान् गुणैः वासुदेवः पुरुष इत्युक्तम् । मोक्षदातृत्वेन गुणैर्ज्यायस्त्वात् । तस्माद्विराड्जायतेति
प्रद्युम्नः पुरुष इत्युक्तम् । गर्भसंबन्धात्तस्य । ‘विराजो अधिपूरुषः स जातोत्यरिच्यत’ इत्यत्र पुरि शेते
पुरि वसतीति योगद्वयं विराजमधिकं कृत्य पुरिशयनादसनाच्च । अनिरुद्धः पुरुष इत्युक्तम् । अधि-
पूरुषो ब्रह्मा यज्ञश्रद्धत्वात् धर्मात्मानिरुद्धरूपश्च । ‘ब्रह्मन् पुंसि च’ इति पाणिनिसूत्रात् । अग्रे
यत्पुरुषेण हविषेत्यत्र पुरुषं जातमग्रतः इत्यत्र यत्पुरुषं व्युदधुरित्यत्र प्रद्युम्नसंकर्षणानिरुद्धव्यूहेषु पुरु-
षपदानि वासुदेवव्यूहेपि न पुरुषपदमतः पुरुषत्वात्तस्येति भाष्यार्थं कथमयं हेतुरिति चेन्न गोपाल-
तापिनीये वासुदेवादिव्यूहेषुक्तेषु कथं चतुर्भिर्देवैरेको देवो भवेत् इति प्रश्ने एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति
कथनात् । अतो वेदाहमेतमित्यत्रैतच्छब्दस्य सन्निहितयत्पुरुषं व्युदधुरिति श्रुतिविहितं यज्ञपुरुष-
परत्वेपि सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यस्य संकर्षणपरत्वेपि यथा विश्वं पादौ ब्रह्महस्तौ देह इति प्रत्ययौ
तथानिरुद्धसंस्पर्शौ वैश्वानर इति प्रत्ययान्न क्षतिः । एतमित्येतच्छब्दस्य वेदे संनिहितपरामर्शक-
त्वानियमे तु गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः इति न्यायादेतं वैश्वानरं व्यूहचतुष्टयं कृष्णं वेदेत्य-
र्थान्न दोषः । आर्त्तवेदमग्र आसीत्पुरुषविषः इति पुरुषविषमाह्वयश्रुतेः । आदिपदेन ‘वेदाहमेतं
पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्’ इत्यस्याः आर्त्तवेदमित्यस्याश्च संग्रहः । अन्यत्रेति । मानवे
मनुसंश्रुत्यन्ने जीवे तथाच विराड्जीवो धुमूर्धत्वादिविशिष्टो भवत्विति भावः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये
कार्यसंप्रत्यय इत्यभिप्रेत्याहुः तथा पुरुषेति । शिवतत्त्वविवेकोपपत्तिदीक्षितग्रन्थः । वैभवादिति

भाष्यप्रकाशः ।

‘जगतत्कारणतापन्नः शिवया मुनिपुङ्गवाः ।

सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः’ ॥

इत्यादिपञ्चत्रिंशद्भिः सूतसंहितावाक्यैश्च सर्वदा सर्वावस्थासु शिवस्य प्रकृतियुक्तत्वतदधी-
नत्वयोरुक्तत्वात् । ‘शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं न चेदेवं देवो न खलु
कुशलः स्पन्दितुमपि’ इति सौन्दर्यलहरी शंकराचार्यैरपि तथाङ्गीकारादिति । नच कारणस्य सर्वाभिः
कार्यावस्थाभिरवस्थावत्त्वात् तादृशं रूपं ध्यानार्थमेवेत्येते, न तु तद्वास्तवं कारणरूपमिति वाच्यम् ।
अत्र मूर्धैव सुतेजा इत्यादिना सिद्धान्तेवाङ्गानि निर्दिश्य तेषां द्युप्रभृतिरूपताविधानादङ्गानाम-
वास्तवत्वस्याशक्यवचनत्वात् । न च पृथिव्येव पादावित्यत्र विपरीतोद्देश्यविधेयभावान्नैवमिति
शङ्क्यम् । पूर्ववाक्य उद्दालकं प्रति, पादौ त्वेतावात्मन इत्युक्तत्वात् । न च वैद्यके, सूत्राशयपुटौ
वस्तिरिति कथनादत्र तदुल्लेखेन कार्यरूपत्वमाकारस्य शङ्क्यम् । वस्तिर्नाभेरधो द्वयोरिति कोशोकाया
नाभ्यधोभागमात्रताया अत्र विवक्षितत्वात् । अन्यथा जलस्य भूमीभावेनाऽप्रयोजकत्वे तस्मिन्
रयित्वकथनस्य विरुद्धत्वप्रसङ्गात् । तस्य जलनामत्वाभावात् । एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं
यदाधावा इतिवद् गुह्यनामत्वेनाप्यश्रावणाच्च । न च साकारस्य पूर्वपक्षोक्तेन लोकन्यायेनाऽप्रकृतत्वं
शङ्क्यम् । विरुद्धधर्माश्रयत्वेन सिद्धे वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे तस्याप्रयोजकत्वात् । अलौकिकाऽऽकारत्वेन
सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । न चात्र मानाभावः शङ्क्यः । ‘सहस्रशीर्षा पुरुषः’, ‘सर्वतः पाणिपादं तत्’
इत्यादिश्रुतीनामेव मानत्वात् । सर्वत्रैकस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वात् । अतः साकारस्यैव ब्रह्मतामति-
पादनार्थमेवं कथनमिति, नात्र हिरण्यगर्भादिरूपता प्रतिपादयितुं शक्येति ।

रश्मिः ।

वैभवः विशुरेव प्रज्ञाद्यण । सर्वभवनसमर्थः । भावप्रधानः वैभवत्वात् । इतरेति विराड्जीववार-
णात् । शक्त इति तदा शक्तः । न चेदेवं एवं शक्त्या युक्तो न यदि । कार्येति दिवस्योद्विष्य-
स्याभिः । विपरीतेति न च पादावेव पृथ्वीत्यन्वये न विपरीतेत्यादिरिति वाच्यम् । पाठक्रमापेक्षया-
युक्तान्वयाभावात् । नच प्रधानक्रमेण योगानां क्रमः आश्रियते स मुख्यः क्रमः प्रधानमुत्तमार्थं
मूर्धेति मुख्यक्रमेणान्वयोस्तु इति शङ्क्यम् । तस्य पादौ त्वेताविति श्रुतेर्विवक्षाधीनत्वादित्यत्र एकवा-
क्यतामाहुः पूर्ववाक्य इति । कं त्वमात्मानमुपास्य इति पृथिवीमेव भगवो राज्ञिति होवाचेति
वाक्ये त्वमुद्दालकः पादाविति एतौ पृथिवीरूपौ तथा चोद्देश्यत्वं पादयोः तत्रेत्यत्रापि तदेकवाक्यतया
तयोरोद्देश्यत्वमित्यर्थः । तथा चोद्देश्यविधेयभावविकल्पापेक्षयैकवाक्यतयैकार्थो ज्यायानिति भावः ।
लाघवात् । वस्तिरिति । अधः अधोगावः । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । नस्येति सूत्रस्य । पूर्वपक्षेति साका-
रस्य तु लोकन्यायेनाब्रह्मत्वमिति भाष्योक्तलोकन्यायेन । सत्प्रतिपक्षेति । विमतो वैश्वानरो
ब्रह्म अलौकिकाकारत्वादानन्दवदिति साध्याभावसाधकोऽस्य साकारत्वस्य हेतोरिति सत्प्रतिपक्षलक्षणस-
त्त्वात् । अत्रेति वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे । तथाच गौरश्चत्वाच्छब्दो नित्यः कृतकत्वादित्यत्र हेतोर्वाधितत्वाच्च
सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः । न बाध इत्याहुः सहस्रेति संकर्षणामेदविवक्षया संकर्षणरूपमुपन्यस्तम् ।
ब्रह्मरूपमुपन्यस्तम् । सर्वत इति । तथाच वैश्वानरो ब्रह्मत्वसत्त्वात् नालौकिकाकारस्य हेतोर्वाधितत्वमिति
भावः । ननु सर्वतः पाणिपादान्तत्वं ब्रह्मरूपं द्युमूर्धादिरूपं कुत इत्यत आहुः सर्वत्रेति । ब्रह्ममेदा-
भावादिति भावः । एवं कथनमिति न चैव निबन्धे कटकाद्युपचाराः साक्षात्कृता भवन्तीति कर्म
मुख्योपचाराणां दिवि साक्षात्कृतत्वात् इति चेन्न ब्रह्मणो भक्तमनोरथपूरकत्वस्य अचलत्वं चापेक्ष्येति

विश्वस्य जडस्य नरस्य जीवस्य च भगवदंशत्वेन देवतात्वाद् 'देवताद्वन्द्वे च' इति विश्वानरौ । तौ निवासो यस्येति, 'तस्य निवासः' इत्यण्, तेन परमेश्वर

भाष्यप्रकाशः ।

तेन शंकरभास्कराचार्याभ्यां यद् व्याख्यातं, साधारणयोर्वैश्वानरात्मशब्दयोर्धो विशेषो ध्रुमूर्धत्वादित्समादिति । तद्विरण्यगर्भसाधारण्यादसंगतमिति बोधितम् ।

ननु भवत्वेवं, तथापि वैश्वानरशब्दस्य कथं ब्रह्मणि समन्वय इत्याकाङ्क्षायां योगरूढ्येति बोधयितुं योगं बोधयन्ति विश्वस्येत्यादि । 'विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः' इति श्रावणाद् ब्रह्माण्ड-
देहस्य विश्वस्य जडस्य तैजसो द्विरण्यगर्भो द्वितीयः पाद इति श्रावणान्नरस्य तदन्तर्गतस्य मुख्य-
जीवस्य च पादत्वे भगवदंशत्वेन देवतात्वाद्देवताद्वन्द्वे कृते 'देवताद्वन्द्वे च' इति द्वयेरणानङ्गि जाते,
विश्वानरौ । ततो निवासार्थेऽपि कृते तथेति तथेत्यर्थः । 'तस्य निवासः' इत्यण् इति पाठे तु, विश्वा-
नरयोर्निवास इति विग्रहान्तरमपि बोध्यते । तथा सत्येकोऽर्थो विग्रहोपन्यासेनेतरश्च द्वयोपन्यासेने-

रश्मिः ।

तुरीयाध्यायसूत्रे बक्ष्यमाणत्वाद्भक्तमनोरथेन स्वसेव्यस्वरूपत्वे सामर्थ्याभावाभावात् । तदुक्तं तद्वर्ण
गोपालतापिनीये तरुणं गोपवेशमभ्राममिति । अत्र तु प्रादेशमात्रमभिभिन्नमिति 'उत्क्षिप्तद्वन्द्वः
पुरुषो भक्तमाकारयत्युत' इति निषण्णे तरुणोपि ब्रजे बालको भूत्वा क्रीडते पुरुषोत्तम इति कृष्णो-
पनिषदि प्रादेशमात्रोपि । साधारणयोरिति वह्निजीवसाधारणयोः । बोधितमिति तथाच ध्रुमूर्ध-
त्वादियर्थेऽपि सौत्रस्य साधारणधर्मेषु विशेषादिति विशेषपदस्य शक्तिर्वक्तुमशक्येति भावः । वेदान्त-
शब्दानां ब्रह्मपरत्वं प्रथमपादे उक्तम् । तेन वैश्वानरपदस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वलङ्घने ब्रह्मत्वसिद्धावपि
वृत्तिनिर्धारणादुः ननु भवत्विति । योगरूढ्येति पङ्कजपदवत् । श्रावणादिति माण्डूक्ये
नुसिद्धतापिनीये च । देवतेति उपलक्षणमेतत् 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्' इत्येकहविर्भागित्वेन
श्रुतत्वात् देवतात्वस्य । कृत इति विश्वं च नरश्च विश्वनराविति कृते । अनङ्गीति । ननु विश्व-
न्नरयोः द्वन्द्वो दुर्लभ इतरेतरयोगाभावादिति चेन्न । जीवजडयोर्लोकैः प्रसिद्धसाहचर्याद् योगोक्तीति
साहचर्यं च भिन्नयोरेवेति भेदो द्वन्द्वकारणं सोऽस्तेवेति भेदस्य द्वन्द्वकारणत्वं नैयायिकसिद्धान्तसु-
क्तावत्याम् । तौ निवास इति भाष्यं व्याचकुः तत्त इति । विरुद्धधर्माश्रयप्रसङ्गाद्यस्य तौ निवास-
स्तयोर्निवास इति विग्रहे तस्य षष्ठ्यन्तात् समर्थत्वं निवास इत्यर्थेऽण् इत्यण् इति भाष्यार्थः । अन्यथा
षष्ठ्यात्मककाले विभक्ते काले वा वैश्वानरपदप्रयोगः स्यात् । न च पङ्कजादिपदवत् ब्रह्मणि रूढिरण्य-
स्तीति शङ्क्यम् ।

'ये धातुशब्दा यत्रार्थ उपदेशे प्रकीर्तिताः ।

तथैवार्थो वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा कचित्' ॥

इति रूढिनिषेधात् । अतस्तौ निवासो यस्य तादृशयोर्निवासयोर्निवास इत्यर्थे च काले प्रयोगः ।
जन्यमात्रं कालोपाधिरिति विश्वनरयोः कालनिवासत्वाभावात् पुरः पुरुष आविशदिति श्रुत्युक्तप्रविष्टनिवा-
सत्वस्य विवक्षितत्वात् । तेनेति एवमर्थेन । नान्य इति कालादिर्नैत्यर्थः । अन्यत्रेति बह्वधादौ ।
एवं भाष्यं व्याकृतम् । प्रकृते । सोऽस्य निवास इत्यणिति भाष्यपाठं भूत्वाः निवासार्थं इति निवासः
अर्थः संबन्धवस्तु यस्य सौत्रषष्ठ्यन्तस्येति निवासार्थस्तस्मिन्नर्थेऽपि कृत इत्यर्थः । तथेतीति विश्वा-
नरो वैश्वानरत्वेन प्रकारेणेति तथेति वैश्वानर ईश्वरत्वेन प्रकारेणेत्यर्थः । तथा सतीति पाठद्वये

एव वैश्वानरो भवति, नान्यः । भगवदंशत्वादप्यत्रोपचारात् प्रयोगः । तस्माद्
वैश्वानरः परमात्मा ॥ २४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

त्येवमपि विरुद्धधर्माश्रयत्वाय संगृहीतं भवतीति बोधितं ज्ञेयम् । यद्यपि निरुक्ते, वैश्वानरस्य सुप्तौ
स्यामेत्यत्र, विश्वाक्षराक्षयति, विश्व एनं नरा नयन्तीति वा, अथवा विश्वानर एवेति निरुक्ती-
नाश्रुक्तिः । सायणीये च विश्वेषां नराणां हित इति । अन्यत्रापि 'नरे च संज्ञायाम्' इति विश्व-
पदस्य दीर्घं विधाय ऋष्यणा व्युत्पादनम् । तथाप्यत्र जीवजडव्यावृत्त्यर्थमेवाचार्यस्य प्रवृत्तत्वादेवं
व्युत्पादितम् । ननु भवत्वेवं, योगरूढयोः सर्वसाधारणत्वाद् व्युत्पादनमनतिप्रयोजनमिति
शङ्कायामाहुः भगवदंशेत्यादि । तथा च पुरुषपदवदत्रापि रूढ्यादिनञायामात्रम् । वस्तुतस्तु

रश्मिः ।

सति । सूत्रोपेति 'तस्य निवासः इति पाणिनिसूत्रोपन्यासेनेति । एवमपीति अयं पक्षो भाष्ये
व्याकृते व्याकृतः । नैरुक्त इति द्वादशस्य षष्ठे पादे । विश्वानिति तट्टीकायां दुर्गाचार्यैरेवं व्याकृतम् ।
विश्वाक्षरानितो लोकादसु लोकं नयति सर्वासु प्रवृत्तिषु तान् प्रवर्तयतीति वैश्वानरः तस्मिन् सत्त्वे
सर्वाः प्रवृत्तयो नराणां सफला भवन्तीति हेतुकर्तृत्वं द्वितीयव्युत्पत्तौ तु स नीयमानस्मासु क्रियासु
अङ्गभावं नैस्तच्छब्दवाच्यं कर्म संपद्यत इति तृतीयव्युत्पत्तौ तु सर्वभूतप्रवेशाद्विश्वानरः स एव
वैश्वानर इति तस्मिन्नधिकर्तृकनयने सति हेतुकर्तृत्वं प्रयोजककर्तृत्वं नरा सर्वे यागादिकर्मभिः फलं
नयन्ति तान् वैश्वानरोभिः नाययति हेतुमण्णिचो लुक् छान्दसः । अङ्गभावं कर्तृभावम् । प्रवेशान्
नये भ्वादिः परस्मैपदी प्रापणात् । अन्यत्रेति व्याकरणे विश्वे नरा असेति विश्वेनरस्तस्यापसं
वैश्वानरः । आचार्यस्येति भगवतो व्यासस्य । एवमिति वेदत्वेऽपि वेदान्तसमाख्यया शास्त्रान्त-
रत्वेन च निरुक्तव्युत्पत्तीनामनावश्यकत्वेन निरुक्तोक्तपक्षद्वये प्रत्ययस्यानतिप्रसिद्धत्वेन च तृती-
यपक्षे जीवजडव्यावृत्त्यभावेन सायणीयव्याकरणपक्षयोरसंभवेनैवं व्युत्पादनम् । अथ तर्हि अग्नि-
रिति श्रुतेर्निरुक्ताद्युक्तव्युत्पत्तीनां समवेपि शास्त्रान्तरे फलान्तरप्रयुक्तधर्मान्तरैः सत्यज्ञानादिभिः प्रति-
पित्सन्तीति तदसंभव एव अतो वेदशास्त्रे एव ता व्युत्पत्तयः । भवन्त्वेवमिति । अत्र तथापीति शेषः ।
सर्वसाधारणेति यथाह ।

'काचं मणिं काञ्चनमेकसूत्रे प्रञ्जन्ति मूढाः किमु तत्र चित्रम् ।

विवेकवित्पाणिनिरिकसूत्रे श्वानं युवानं मधवानयाह' ॥ इति ।

'श्रयुवमधोनामतद्धिते' इति पाणिनिसूत्रम् । अनन्तीति न अति अत्यन्तं प्रयोजनं प्रशस्ततमं
प्रशंसालक्षणं फलं यस्य व्युत्पादनसेति । आहुरिति 'ये धातुशब्दाः' इति पञ्चानलम्बनकारिकाया
रूढिभनादस्य योगमाहुः तथा चेति । पुरुषपदे व्युत्पत्तिचतुष्टयस्योक्तत्वेनादित्ये पुरुषवतीति व्युत्पत्तिः
उत्तमे पुरुषे पुरा आस इति, मानवे पुरि वसति इति, अन्यत्र पुरि जेत इति, एषां ससुदायशक्ति-
मन्तरापि ।

'अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियमिमतम् ।

संयोगाद्यैरवाच्यत्वधीकृत्याश्रितिरञ्जनम्' ॥ इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

जातिनिबन्धना प्रशंसानिबन्धना वा गौणीत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । तस्मादिति ।
उत्करीतीकाद् विशेषात् सर्वेषां पदवाक्यानां तदनुगुणत्वाच्चेत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु, विशेष्यत इति विशेष्यो विशेष्यमाणत्वम् । जाठरभूतदेवतात्मपरमा-
त्मसाधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य परमात्माऽसाधारणघर्मैर्विशेष्यमाणत्वादित्येवं सौत्रं हेतुं व्याख्याय
रश्मिः ।

व्यञ्जनावृत्तिरञ्जनम् ।

‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः’ ॥

इति काव्यप्रकाशोक्तदिशा प्रकरणादिनार्थविशेषस्मरणान्नाहमन्तराप्यादित्यादीनां तत्र तत्र
प्रतिपाद्यता । यथा सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र हरतीति योगमात्रेपि शङ्खचक्रसंयोगाद्धरिपदवाच्यः कृष्णः
न सिंहो नापीन्द्रो नापि कपिः । सैन्धवमानयेत्यादौ सैन्धवपदस्य योगरूढत्वे भोजनप्रकरणे
लवणबोधो गमनप्रकरणेऽश्वबोधश्च न स्यात् । अतो योगमात्रं प्रकरणादिनाऽश्वलवणबोधवत् पुरुष-
पदेन यौगिकेन प्रकरणादिनादित्यादिबोधवदत्रापि वैश्वानरेपि वेदवेदान्तशास्त्रभेदेनाग्निपरमात्मनो-
यौगमात्रेण बोध इति रूढिः आदिपदेनाव्युत्पत्तिपक्षे योगस्य च छायामात्रमाभासमात्रम् । वेदान्ते
घटपटपदादौ घट भाषणे घट चेष्टायां पट गतौ इत्यादिधातुभ्यो यौगिकार्था ये प्रतीयन्ते तेऽर्था
घटपटादीनां सच्चिदानन्दात्मकत्वात् । लोके तु ।

‘लोके शब्दार्थसंबन्धो रूपं तेषां च यादृशम् ।

न विवादस्तत्र कार्यो लोकोच्छित्तिस्तथा भवेत्’ ॥

इति पत्रावलम्बनात् घटपटपदादौ रूढिः सच्चिदानन्दात्मकत्वस्यानधीतिनामप्रत्ययाद्वटादिषु ।
घटादिषु चिदानन्दावाञ्छन्नौ सदशः प्रकट इति । ननु यत्र पुरुषपदप्रयोगः पुरा आसेति व्युत्पत्ते
चक्षुः सूर्ये पुरुषपदं कथं पुरुषतीति व्युत्पत्तेः पुरा आसेति व्युत्पत्ते सत्त्वात् सूर्यस्तपति मद्भ्यात्
इत्यादिवाक्यादिति चेत्तत्राहुः वस्तुतस्तित्विति । पुरुषत्वं वैश्वानरत्वं च जातिः प्रशंसा तु अवय-
वितुल्योवयव इति सूर्यः पुरुषपदेन प्रशस्यते इति वेदान्तिब्रह्मतुल्यो वेदिब्रह्माग्निरित्यग्निः प्रशस्यते इति
प्रशंसागुणसावयवविवाचकपदार्थेनाधेयतासंबन्धात् लक्ष्यमाणसावयवे सूर्ये योगात् । प्रशंसागुणस्य
वेदान्तिब्रह्मवाचकपदार्थेनाधेयतासंबन्धाल्लक्ष्यमाणस्य वेदिब्रह्मादौ योगादुभयत्र प्रशंसानिबन्धना
गौणीत्यर्थः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्देहिता तु गौणतेति । उक्तेति सौत्र-
हेतुकाद्विशेषात् विरुद्धधर्माधारत्वलक्षणात् । तदन्विति । विरुद्धधर्माधारत्वात्तुगुणत्वात् । अथुना
साधारणशब्दाद्विशेषः साधारणधर्माञ्छब्द एव विशेषो नो वा । तस्मादित्यत्र द्वितीयपक्षेऽप्रतीतार्थो-
पेक्षयान्याचार्यव्याख्यानं श्रेष्ठं मन्यमानं प्रत्याहुः रामानुजेति । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्द-
विशेषः तस्मादिति शंकराचार्यव्याख्यानमप्रतीतार्थमिति रामानुजाचार्यमतोपन्यासः कृतः । जाठरेति
अयमग्निर्वैश्वानरो योयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते इति श्रुतेर्जाठरसाधारणस्य तस्यैव बोधो भवति
यमेतत्कर्णोवपिधाय शृणोति स यदोत्कमिष्यन् भवति नैनं बोधं शृणोतीति श्रुतेः । बोधरूपे शब्दे

भाष्यप्रकाशः ।

औपमन्यवादीनां पण्णां, को न आत्मा, किं ब्रह्मेति विचार्य भेदस्य निर्देशाजीवात्मत्वे निवारिते, तेषां जीवात्मनामात्मभूतं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति निश्चये तज्जिज्ञासुभिर्वैश्वानरात्महं कैकेयं राजान-
मागम्य पृच्छयमानो वैश्वानर आत्मा परमात्मैवेति विज्ञायते । किञ्चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम्य
पश्चात् सर्वेषु वाक्येष्व्वात्मब्रह्मशब्दभ्यां व्यवहारे कर्तव्ये ब्रह्मशब्दस्थाने निर्दिश्यमानो वैश्वानर-
शब्दो दृश्यतेऽतः न शब्दो ब्रह्मैवाभिधत्त इति विज्ञायते । किञ्च । सर्वलोकसर्वभूतसर्वा-
त्मस्वत्वादनमभिप्रोतेपीकात्तूलाहवत् सर्वपाप्मदाहश्चाग्रे वैश्वानरात्मविज्ञानफलत्वेन श्लाघ्यमाणौ
ज्ञानविषयं वैश्वानरं परब्रह्मत्वेन विज्ञापयत इत्याहुः । अत्र ब्रह्मधर्मैर्विशेष्यमाणत्वं त्वायाति,
परं त्वतिक्लेशेनेति बोध्यम् ।

भिक्षुशैवी तु, सर्ववेदान्तमाधारणो यः शब्दविशेष आत्मब्रह्मरूप इति व्याचरुयतुः ।
तच्चात्मब्रह्मशब्दयोर्ब्रह्मपरताया उपपादनसापेक्षतया तयोः साध्यसमत्वेन सिद्धवद्देतुतानर्हत्वा-
दुपेक्ष्यमेव ।

माध्वास्तु, 'आत्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र कचिदिष्यते' इति स्मरणाद् विष्ण्वसाधारणे-
नात्मशब्देन विशेषणादिति व्याकुर्वन्ति । तदप्यात्मशब्दस्योपक्रमस्य संशयवाक्याग्रिमप्रश्नादि-
वाक्यतदग्रिमनिष्कर्षवाक्येषु प्रयोगेण जीवमाधारण्यदर्शनेन चोपपादनसापेक्षतया शिथिलमिव ।

रश्मिः ।

आकाशसूक्ष्ममहामूले भूतसाधारणस्य विश्वस्मादग्निरित्यादिश्रुतेः देवतात्मसाधारणस्य वैश्वानरस्य सुप्तौ
स्वामेति श्रुतेः परमात्मसाधारणस्य । परमेति प्रादेशमात्रत्वमिमानत्वात्मत्वरूपैः । विशेष्यते वैश्वा-
नरः इति विशेष्यमाणः विशेष्यविशिष्टः विशेष्यमाणत्वं विशेष्यः विशेष्यादिति विशेष्यमाणत्वादित्य-
स्यार्थः । निवारित इति ब्रह्मजिज्ञासा प्रस्तावो न जीवजिज्ञासा प्रस्तावः इति निवारिते । पृच्छ-
मान इति औपमन्यवादिभिः पृच्छ्यमानः । परमेति एवकारेण जीवच्युदासः । अतीति तेषु मध्य-
मत्वस्योपपादनसापेक्षत्वादिति क्लेशेनायाति उपपादनेति । यथाहुः ।

'आत्मदेहमनोब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिषु ।

प्रयत्ने चाप्यश्वावा प्रस्तरे जलदे गिरौ ॥

ब्रह्म प्रोक्त तपोध्यात्मदेवजातिषु सूरिभिः' ॥ इति विश्वकोशे ।

विष्ण्वित्यसाधारणशब्दविशेषादिति हेतुः अकारलोपब्रह्मन्दसः । उपक्रमेति को न आत्मा
किं ब्रह्मेति उपक्रमस्ववाक्यस्य संशयवाक्यत्वं किं ब्रह्म न वेति शेषपूरणेन पूर्वं तत्रैव प्रसाधितम् ।
अग्रिमेति औपमन्यव कं त्वमात्मानयुपास्ते इत्यग्रिमप्रश्नवाक्यानि तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वा-
नरस्य मूर्धेव सुतेजा इत्यादिप्रश्नवाक्याग्रिमप्रश्नवाक्यनिष्कर्षवाक्यानि । जीवेति विराट्जीवसाधार-
ण्यदर्शनेन । प्रबल इति तथा च विरुद्धधर्माधारत्वस्य तदेजति तज्जैजतीत्यादिश्रुतिभिर्गीतानयो-
दशाध्याये ब्रह्मनिरूपणे सर्वेन्द्रियगुणमासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभूतैवेत्यादिस्मृतिभिर्भो-
क्तेर्ब्रह्मनिरूपणे विरुद्धधर्माधारत्वस्य सौत्रविशेषपदार्थत्वेन भगवद्वासाशयगोचरत्वस्य तदीयान् प्रति
प्रतीतत्वात् । अत एव पूर्वं व्याख्यातो हेतुरपि प्रतीत एव । भास्कराचार्यास्तु शंकराचार्यवत् साधा-
रणशब्दयोर्विशेषो सुमूर्धत्वादिरित्याहुः तत्रायं समासो दुर्लभः 'अल्पाक्षरं पूर्वम्' इति पाणिनिस्तत्रात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

तस्मात् सिद्धान्तोक्तहेतुरेव प्रबलः । यत्तु छान्दोग्यभाष्ये प्रादेशमात्राभिविमानपद-
योर्न्याख्यायाम् । प्रादेशा ध्रुमूर्धादिपृथिवीपादान्तास्तैरध्यात्मं भीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रो,
सुखादिषु करणेष्वचूत्वेन भीयत इति वा, सुलोकादिपृथिव्यन्तर्प्रदेशपरिमाणो वा, प्रकर्षेण
शास्त्रेणादिश्यन्त इति प्रादेशा सुलोकादय एव, तावत्परिमाणो वा । शास्त्रान्तरे तु मूर्धादिचिबु-
कप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं कल्पयन्ति । इह न तथाभिप्रेतः । तस्य ह वा एतस्यात्मन इत्युपसंहारात् ।
प्रत्यगात्मतया अभिविमीयते ज्ञायत इत्यभिविमान इति । तत्तु न युज्यते । मूर्धचिबुकप्रतिष्ठतया
प्रादेशमात्रत्वस्य काल्पनिकत्वे मानाभावात् । नच, तस्य ह वा एतस्यात्मन इत्यादिना ध्रुमूर्धत्वा-
दिकथनस्यैव मानमिति वाच्यम् । तदेजति, तन्नैजति, अणोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां
निहितोऽस्य जन्तोः, अणीयान् ग्रीहेज्यायानाकाशादित्यादिश्रुतिभिः सिद्धे विरुद्धमोधारत्वे,
अभिन्ननिमित्तोपादानतोपपत्तेन स्वयमप्युपगते, मायायां श्रुतिविरोधस्य भूषणत्वे च स्वीकृते
ध्रुमूर्धत्वमात्रत्वयोः स्वमतपरमताभ्यामविरोधसिद्धेस्तथाकथनस्य काल्पनिकत्वानुपपत्त्यमकत्वात् ।

रश्मिः ।

अधुनोच्यते सिद्धान्ते हेतुस्तदा संभवेद्यदा प्रादेशमात्रादिपदार्थौ परोक्षप्रतिहतौ स्यातां न त्वेवम् ।
छान्दोग्यभाष्ये परोक्षप्रतिहतत्वादित्याहुः । यत्तु छान्दोग्येति । भीयते इति प्रादेशमात्रेऽग्रे
प्रत्ययः । ज्ञायते इति वा त्रेह् पालने प्रादेशमात्र इत्यत्र पुंस्त्वं छान्दसम् । माह् माने शब्दे च इत्यत्र
घातुः । इदानीमध्यात्ममुक्ते तत्र प्रकारं वक्तुमाह सुखादीति आदिना चक्षुःप्राणादि । परिमाणे मात्र-
जित्याशयेनाह सुलोकादीति । एवं स्वार्थिकाणां प्रादेशशब्दसाधने प्रयोजनाभावात्प्रकारान्तेरेणाह
प्रकर्षेणेति । शास्त्रान्तर इति समानप्रकरणे वाजसनेयिब्राह्मणे इति ब्रह्माभूतवर्षिण्याम् । उप-
समिति उपसंहारस्यार्थनिर्णायकत्वेन तत्रात्मपदेन व्यापकस्यैव कथनात् तदुत्तरोपादिह न तथा-
भिप्रेतः इत्यर्थः । मूर्धेति य एकोनन्तो अव्यक्त आत्मा सोविमुक्ते प्रतिष्ठितः सोविमुक्तः कस्मिन्
प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां मध्ये प्रतिष्ठित इति का वै वरणा का वै नासेति सर्वाणीन्द्रियकृ-
तानि पापानि वारयति नाशयतीति वरणा । नासीति कतमन्वास स्थानं भवतीति भ्रुवोर्भागस्य च
यः संधिः स एष धौलोकस्य च परस्य संधिर्भवतीति । अस्या अर्थः । य एष प्रसिद्धः परमात्मानन्तः
अव्यक्तः स्वरूपेण अनभिव्यक्तः दुर्ज्ञेय इति यावत् । तं कथंचिज्जानीयादिति अत्रिप्रश्ने याज्ञवल्क्योत्तरं
स इति याज्ञवल्क्योत्तरवीत् । वरणायामिति वरणार्थं पदार्थं वदेत् पदे निर्वर्ति । सर्वाणीति सर्वान्
इन्द्रियवृत्तिकृतान् दोषान् वारयति तेन वरणा भ्रुवाविलयैः । तान् दोषान् नाशयतीति नासीति
तथाच नियम्यजीवद्वारा नियन्तुतीश्वरस्याधिष्ठानत्वात् नासाभ्रुवोः पाप्मनाशकत्वं तत्रापि स्थान-
विशेषजिज्ञासया पृच्छति कतमन्वेति । पूर्वोक्तमप्यशब्दार्थं स्पष्टयामासुर्भ्रुवोरिति तदेव स्थान-
मित्यर्थः । संधिर्धौलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य संधित्वेन ध्येय इत्याह स इति । कथन-
मिति आत्मनो व्यापकस्य निष्कलस्याभूतस्य ध्रुमूर्धत्वादिमूर्तत्वापादकं तत्कथनम् । न च काल-
भेदेन तदुपसंहारिणि शङ्क्यम् । तन्निवारणायैव पुनस्तन्नैजतीत्यत्र तच्छब्दोपादानादन्यथा पूर्वेण तच्छ-
ब्देन गर्तीयत्वात् तद्वैयर्थ्यापत्तेः । अणोरिति यदपेक्षया सूक्ष्मं नास्ति तादृशः । महत इति परम-
महत इत्यर्थः । तथा चाणुत्वमहत्त्वयोरौपाधिकत्वमपि न वक्तुं शक्यमिति भावः । आदिपदेन 'आसीनो
दं व्रजति शयानो याति सर्वतः' इति श्रुतिसंग्रहः । अभिवेति 'तत्तु समन्वयात्' इत्यधिकरण

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

व्याख्यानेन भगवत्परत्वाद् वाक्यस्य प्रमाणान्तरमाह ।

‘केचित् स्वदेहे हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।

चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारण्या स्मरन्ति’ ॥ इति ।

स्मर्यमाणं रूपमनुमानं स्यात् । प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे स्मरणं हि मननं श्रुतस्य भवति । श्रुतिवाक्येभ्य एव हि अवगमम् । यदि प्रादेशमात्र-
वैश्वानरप्रतिपादकजातीयानां न ब्रह्मवाक्यत्वं स्यात् तदा स्मरणं नोपपद्येत ।
अत इति हेतोः प्रादेशमात्रवैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ २५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्रत्यगात्मत्वेन विधीयमानस्य विषयत्वेनावृत्तत्वस्य मामत्वां स्वीकारात् । व्याख्येयग्रन्थेऽपि
को न आत्मा, किं ब्रह्मेत्येतयोर्भिन्नवाक्यत्वपक्षे एकवाक्यत्वपक्षे च प्रत्यगात्मब्रह्माभेदमाना-
भावस्योपपादितत्वाच्च । तस्माद् विरुद्धधर्माधारत्वादिकमत्राविवादम् ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥ ननु पूर्वसूत्रोक्तहेतुना सिद्धे वैश्वानरस्य
परमात्मत्वे किमिति ध्वनान्तरारम्भ इत्याकाङ्क्षायामाहुः व्याख्यानेनेत्यादि । तथाच स्मरस्येन
तथाप्रतीत्यभावादाग्रहवादित्वमाशङ्क्येतेति तन्निवारणायारम्भ इत्यर्थः । स्मर्यमाणं स्फुटीकृतं
केचिदित्यादि । स्मर्यमाणस्य कथमनुमानत्वमित्यत आहुः स्मरणं हीत्यादि । स्मरणं
नोपपद्येतेति ये हि ब्रह्म स्मरन्ति ते श्रुतितः श्रुत्वेव स्मरन्त्यतस्तत्राभावे तन्नोपपद्येत । तथाच
प्रादेशमात्रत्वस्मरणं प्रादेशमात्रत्वस्य श्रुत्यर्थत्वानुमापकमित्यर्थः । तेन ।

‘अनन्तशाखासापेक्षे वैदिकार्यस्य निर्णये ।

स्रुतद्विकल्पितादर्थाद् बलीयानुपबृंहितः’ ॥ इति बोधितम् ।

अन्ये तु,

रश्मिः ।

एतदुपगमः । स्वयमिति शङ्करैः । अभिन्ननिमित्तोपादानतोपगमे । प्रत्यगिति प्रत्यगात्मब्रह्मणोर्भे-
दमानस्याभावस्तस्य । अविचादमिति । विशेषतस्तु विद्वन्मण्डने भक्तिमार्तण्डे च प्रत्यपादीति
ततोवधेयम् ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यात् ॥ २५ ॥ स्मरस्येनेति इदमुक्तं सिद्धान्तहेतोः प्राबल्य-
विचारे तथा वैश्वानरस्य परमात्मत्वेन । प्रतीत्यभावात्तु वैश्वानरः परमात्मा साधारणशब्दविशे-
षात् विरुद्धधर्माधारत्वात् । अभिन्ननिमित्तोपादानभूतजगदाश्रयब्रह्मवत् स एव न परमात्मा तत
एव हेतोः पृथ्वीवदिति हेतोः विरुद्धत्वात् । यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् । साध्याभावव्याप्ते
हेतुर्विरुद्ध इति । श्रुत्यर्थेति श्रुत्यर्थत्वस्यानुमापयतीति कर्तरि ण्युल् । अनुमापकं अनुमितिर्विष-
यत्वकर्तुं प्रादेशमात्रत्व श्रुत्यर्थः । प्रादेशमात्रत्वस्मरणात् केचित्स्वदेहे हृदयावकाशे इति स्मृताविन ।
अनन्तेति तेन शाखान्तीयजावालसमाप्तायेन प्रादेशमात्रत्वं विवक्षितमिति सूचितम् । वैदि-
कार्यस्येति विषयवाक्यार्थस्य । उपबृंहित इति उक्तस्मृत्युपबृंहितः । अन्य इति शङ्कराचार्य-

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न, तथादृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यदि सूर्यमाणमनुमानं स्यादिति वाक्यार्थो निर्णीयते, तदा स्मृत्यन्तरेणान्यथापि व्याख्येयम् ।

‘अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्’ ॥

इति जाठर एवाग्निवैश्वानरो भवति । तस्यैव भगवद्विभूतित्वात् । वाक्यार्थो यथाकथंचिद् योजयिष्यते । न तु विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वाद् भगवत्परत्वं वाक्यस्य । विरुद्धधर्माः शब्दादयः अन्तःप्रतिष्ठानं च । अग्निवैश्वानर इति शब्दः

भाष्यप्रकाशः ।

‘द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति स्वं वै नामिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।

दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽविन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता’ इति ।

‘यस्याग्निरासं द्यौर्मूर्धा स्वं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।

सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्यै लोकात्मने नमः’ ॥

इत्युदाहृत्य सूर्यमाणं श्रुत्यनुमापकं स्यादिति व्याकुर्वन्ति ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥ शङ्कांशं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । इति वाक्यार्थो निर्णीयत इति एवंप्रकारकेण स्मरणेन निर्णीयते । ननु भगवद्विभूतौ चेद् योज्यते, तदा भगवति योजनं कुतो निषिद्धत इत्यत आह न त्वित्यादि । कः शब्द इत्यतस्तं दर्शयति अग्निरित्यादि । अयमर्थः । वाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे, य एषोऽग्निवैश्वानर इति वैश्वानरसमानाधिकरणतया अग्निरिति श्रूयते । तथाच यदि समानप्रकरणे केवलो वैश्वानरशब्दः स्यात् तदा तस्मिन् पूर्वोक्तेन योगेन भवेद् भगवत्परत्वम् । प्रयुक्ते तु शब्दान्तरे तत् तस्मादभिप्साहचर्यादधिरेव वैश्वानरो भवेत् । यास्कोक्तस्य योगान्तरस्य तत्रापि शक्यवचनत्वात् । नच योगतौल्येऽग्नौ कुतः पक्षपात इति रश्मिः ।

प्रभृतयः । श्रुत्यन्विति अस्याः स्मृतेः शरीरात्मकरूपप्रतिपादनपरतायाः उदाहृतश्रुतिरेव मूलं मूलान्तरकल्पने मानाभावात् । तथाच स्मृतौ परमेश्वरस्यैवोक्तत्वात्तन्मूलश्रुतावमिविमानवैश्वानरशब्दौ परमात्मपरावेवेति श्रुत्यनुमापकं स्यादिति । ननु दूषणं कुतो नोक्तमिति चेन्न प्रादेशमात्रमभिविमानमित्यत्राभिविमानपदस्योपसर्गबलात् अन्यपरत्वामावे स्थितिनोदाहृतेत्यस्य भाष्यस्य स्वभावकाल्पर्यमिति भाष्य इति हेतोरिति । अत्रेतिशब्दः प्रकारवचन इति रामानुजाचार्यमाष्ये तत्र तदेजति तन्नैजति इति श्रुतिमिरपि प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य भगवत्त्वान्त्रैतोपि प्रकारो न तु स्मार्त एवेति तस्याप्रयोजकत्वेनेति पदवाच्यहेतोरावश्यकत्वात् ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥ एवमिति उपलक्षणमेतत् इति हेतोरित्यस्य अत इति हेतोरिति भाष्यस्य न विरोधः । अन्यथेति जाठरत्वेन प्रकारेण । विरुद्धधर्मा इत्यादिभाष्यं स्वयमेव विवरामानुरित्याहुः क इति । वाजिनामिति बृहदारण्यके । तदित्यादिभाष्यं विवरणम् । तदिति । भवेदिति रामो दाशरयिः रामो जामदग्निरितिवत् । निरुक्तविरोधं परिजहार यास्केति । तत्रैतदग्नौ ।

केवलवैश्वानरपदे भवेत् । भगवत्परत्वं योगेन । तदप्रिसाहचर्यादग्निरेव भवेत् । तस्यैव च त्रेतामिकल्पनमुपासनार्थम् । प्राणो हि देवता तद् यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयमित्यादिना । तदेतेभ्यो हेतुभ्योऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्धर्मः । पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति भिन्नहेतुर्हेतुहेतुश्च भवतीति न चकारः । तस्माद् विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वाच्च भगवान् वैश्वानर इति चेत् । न । तथाहृष्ट्युपदेशात् । सर्वभोक्तृत्वं भगवतो वक्तुं तथाहृष्टिरुपदिश्यते । विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापत्तिरित्यैश्वर्यमेव भगवतो वर्णितम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

शङ्क्यम् । अत्राप्यग्रे हृदयं गार्हपत्य इत्यादिना तस्यैव वैश्वानरस्य त्रेतामिकल्पनमुपासनार्थं दृश्यते । न चेदमप्युभयत्र तुल्यमिति शङ्क्यम् । प्राणो हि देवतात्राग्रे पठ्यते । तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयम् । स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेत्यादिना स्वाहायोगाच्चतुर्थ्या चावगतेः । तस्य सुखं च जाठर एव । आहुतिप्रापकत्वात् । अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमघत इति वाजसनेयिब्राह्मणोक्तास्त्रिधा । यदिदं स्रजस्थेनादिपदेन स्रचितम् । तदेतेभ्यो हेतुभ्यो जाठर एव ब्राह्मो न परमात्मा । न वाऽन्तःप्रतिष्ठानात् परमात्मा ग्रहीतुं शक्यः । यतोऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्धर्मः । वाजसनेयिभिः, स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति समामननात् । यद्यप्यन्तःप्रतिष्ठानं वाक्यस्य जाठरपरतासाधने भिन्नो हेतुरिति सत्रे चकारोऽपेक्षितः । तथापि भक्तस्य रक्षिः ।

अत्रैवाग्रे स्पष्टम् । तस्येति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चेति । कुत इति । पदस्यान्यस्य संनिधिरूपस्य हेतोः । आदेशमात्रमभिविमानमिति आदेशमात्रपदसंनिधितौल्याद्विशेषात् कुतो हेतोरिति प्रश्नः । अत्रेति गार्हपत्येदक्षिणाम्याहवनीयरूपत्रेतामिकल्पनम् । प्राण इति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चेदमिति । तच्चदिति । श्रुत्यर्थस्तु तत्तेन न्यायेनैवमग्निहोत्रे संपन्ने यद्भक्तं भोज्यमोदनादिरूपं भोजनकाले प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं होमद्रव्यमिति चिन्तयेत् । होमियमिति क्वचिच्छान्दोग्ये पाठः । आहुतिसाधनत्वसाम्यात् । स भोक्ता प्राणाय स्वाहेति मन्त्रेण जुहुयादिति । विभेक्षरव्याख्या । अतो देवतोद्देशेन हविःप्रक्षेपस्य स्वाहापदार्थत्वेन प्राणो देवता न तु ब्रह्मेति । तस्य भक्तिर्होत्रे उद्देश्यतासंयन्विनिषेधादित्याहुः स्वाहेति । चतुर्थ्येति तथाच देवता चतुर्थ्यर्थः । प्राणायेत्यत्र । अवगतेः देवतात्वावगतेः । पूर्वतन्त्रे एवं व्युत्पत्तिवादे तु भिन्नोर्थः । सुखमिति सुखं निःसरणोपाये वक्त्रे चेति विश्वाहुपायः । आहुतिप्रेति सर्वोत्सवाहुतिप्रापकत्वात् । य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वालस्यं हुतं भवतीति श्रुतेः । वाजसनेयीति उपायत्वे हेतुमाहुः अयमग्निमिति । पच्यत इति प्राणाद्युद्दिश्य हुतमन्नं पच्यते प्राणादिप्रापणाय । अन्तरिति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चेति । पुरुष इति भाष्यं विवरामासुः वाजेति । भिन्नेति भाष्यं विवरामासुः यथापीति । एतदिति अन्तःप्रतिष्ठानम् । ते त्विति हेतुरादिपदसंघटीतस्य हेतुरपि । तथात्वेति तथा द्विवचनान्तं तु न इति च्छेदः । हेतुत्वहेतुहेतुत्वयोस्तु बोधनाय । स्फुटमिति संप्रदायप्रदीपे भगवन्मतस्य पूर्वपक्षीकरणमन्येषामुक्तं तदप्यत्र स्फुटम् । पूर्वोक्तहेतुनेत्येकत्वमविवक्षितं पूर्वोक्तहेतुम्यः । शाक्यस्येति वाक्यार्थस्य । वाक्ये शक्त्यायेस्य शक्यत्वात् । तथापदस्यार्थमाहुः जाठरेति ।

तर्हि कार्यवाक्यमेवास्तु स्मृत्यनुरोधादिति चेत् तत्राह । असंभवात् ।
न हि तस्य शुसूर्ध्वत्वादयो धर्माः संभवन्ति । उपचारादुपासनार्थं परिकल्पनं
भविष्यतीति चेन्न । पुरुषमपि चैनमधीयते, वाजसनेयिनः । स एषोऽग्नि-
वैश्वानरो यत्पुरुषः । स यो हैतमेवाग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितं
वेदेति । तस्मात् पुरुषत्वं, पाठान्तरे पुरुषविधत्वं वा जाठरस्य न संभवतीति
भगवानेव वैश्वानरः । भगवत्परत्वे संभवत्यन्यकल्पना न युक्तेति ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

वैश्वानरो न ऊर्ध्वेत्यादिमन्त्रैर्देवताया महाभूताग्नेर्वा वाक्यार्थेति कस्यचिद्
बुद्धिः स्यात् । तदप्यतिदेशेनैव परिहरति । मुख्योपपत्तिर्भगवत्परत्वे संभवति
नान्यकल्पना युक्तेति ॥ २७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

होमीयत्वमाहुतेर्देवताप्रतिष्ठा या आदिपदेन संगृहीता, तत्राप्येतदेव प्रयोजकमिति हेतुरपि
भवतीति तथात्वबोधनाय न चकारः स्फुटमन्यत् । परिहारांश्च व्याकुर्वते न तथेत्यादि ।
पूर्वोक्तहेतुना वाक्यस्य जाठरविभूतिपरत्वं न वक्तुं शक्यते । कुतः । तथादृष्ट्युपदेशात् । भगवतः
सर्वभोक्तृत्वं वक्तुं जाठरदृष्टिरत्रोपदिश्यते तस्मात् । नचोत्कृष्टे हीनदृष्टेर्दोषावहत्वस्य पूर्वं साधित-
त्वादत्र तादृशदृष्ट्युपदेशस्यायुक्तत्वं शङ्क्यम् । भगवतः सर्वकारणत्वेन भगवन्निष्ठानां तेषां तेषां
विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापत्तिः । यथा कारणत्वस्याष्टाविंशतितत्त्वादिरूपता, तथा पाचकत्वस्य
जाठरामिरूपतेति स्वयं त्वविक्रिय एकरस एवेति भगवत ऐश्वर्यमेव वर्णितमतो न दोष इत्यर्थः ।
तर्हीत्यादि । ननु धर्माणां तत्तद्भावापत्तिः कार्यार्थेति कार्यं मुख्यम् । तर्हीदं कार्यवाक्यमेवास्तु ।
गीतास्मृत्यनुरोधात् । न तु ब्रह्मवाक्यमिति चेत् तत्राहेत्यर्थः । शेषमृत्तानम् । पाठान्तर इति
सौत्रे पुरुषविधमिति पाठान्तरे । ननु पुरुषत्वादिकमपि काल्पनिकं पूर्ववदस्त्विति चेत् तत्राहुः
भगवदित्यादि । सर्वे वेदा इत्यादिश्रुतिभिर्मुख्यसंभवे गौणस्यान्याप्यत्वाच्च तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

रश्मिः ।

जाठरत्वेन जाठरज्ञानं जाठरत्वेन वैश्वानरस्य ज्ञानं वोक्तवाक्य उपदिश्यते । वहेः सर्वसृजो यथेति
वाक्यात् उक्तवाक्याच्च अक्षन्नमिर्भवतीति । तेजःपात् अष्टौ मासाः । आनन्दशुगिति श्रुतेरानन्दशुग-
यद्यपि तथापि क्षुब्धं तृषा च वहेस्तन् ब्रह्मन्देन भोजनकारणेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्मादग्निः
सर्वभोक्ता । एतज्ज्ञानफलं भगवतः सर्वभोक्तृत्वस्य ज्ञानम् । पूर्वमिति । कारणत्वस्येति
भगवन्निष्ठस्य । पाचकत्वस्येति तन्निष्ठस्यैव । एतेन ब्रह्मवादे कृष्णायाम्निष्ठकारिण इति गोपालता-
मिनीयं समर्थितम् । कार्यार्थेति यथा दुग्धस्य दधिभावापत्तिर्दधिरूपकार्यनिमित्तम् । इति हेतोः
कार्यं दधि मुख्यं मुख्यतया प्रतीतिविवरणं तर्हि । शेषमिति । तस्येति भाष्ये जाठरस्येत्यर्थः । सर्व
इति 'सर्वे वेदा यत्सदभामन्ति' 'वेदार्थो रामकृष्णयोः' 'एतावान् सर्ववेदार्थः' इति भगवद्वाक्यं
आदिपदेन । तथेति भगवान् वैश्वानरत्वेन प्रकारेण । वेदेति अत्रासंभवादित्येति अत इत्युत्तर-
सूत्रादनुकृत्यते तस्य पुरुषत्वस्यातोऽसंभवादित्यर्थः ॥ २६ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

अधुना परिमाणविशेषो विचार्यते । प्रादेशमात्रत्वं भगवतः स्वाभाविकं

भाष्यप्रकाशः ।

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥ इत्यादीति आदिपदेन, वैश्वानरं केतुमहामि-
त्यादीनां संग्रहः ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥ एतदादिषु पञ्चदशेषु, मन्यत इत्यस्याध्याहारो
रहितः ।

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥ भाष्ये । वैश्वानर इति इयं श्रुतिः संहिताप्र-
थमाष्टकपञ्चमप्रश्नस्था । 'वैश्वानरो न ऊत्या प्रयातु परावतः अग्निरुक्थेन वाहसा वैश्वानरममृतस्य
ज्योतिपस्पतिम् । अजस्रं धर्ममीमहे' इति मन्त्रैरत्र देवताव्यतिरिक्ताभिर्न ऊत्या दुर्वासनया 'ऊतयः
कर्मवासनाः' इति वाक्यात् । ऊत्या सेवनेन वा स्पृतिः सेवनसंपत्त्योः । 'ऊतिः स्यूतौ च रक्षणे' इति
विश्वात् । प्रयातु प्रापयतु नोस्मान् परावतः पराभववतः चर्षणवत दुर्वासनया । परा प्रातिलोभ्यं
भोक्ष ऐक्यं वा तद्वतो नोस्मान् सेवनेन प्रापयतु एवं प्रकारः संभवति किंच महामूताग्निर्यतिरिक्तस्य
धर्मभातपमीमहे इमः इण् गतौ । एवं प्रकारः संभवति । अतस्तयोर्वाक्यार्थतेति । अतीति ।

'अन्यत्रैव प्रतीतायाः कृत्स्नाया धर्मसन्ततेः ।

अन्यत्र कार्यतः प्राप्तावतिदेशः स कथ्यते' ॥

इति पूर्वमीमांसाकारिकयातिदेशोक्तस्तेन तथा चोक्तशब्दः । आदिपदेन प्रापयत्वित्युक्तम् ।
प्रापणं धर्ममीमहे इत्युक्ता धर्मप्राप्तिः । अन्तः प्रतिष्ठानं, पृथिव्यां पृष्ठो विश्व ओषधीराविश वैश्व-
नरः सहसा इत्योपपन्नः प्रतिष्ठानं च । 'शब्दादिभ्योन्तः प्रतिष्ठानाच्चेति चेन्न' देवताभूतम् । कुतः ।
अत एव तथा दृष्टुपदेशात् देवतात्वेन वैश्वानरस्य दृष्टुपदेशात् । अन्तर्वासिन्विदैवादिषु तद्वर्ग्य-
पदेशादिति । असमवात् भेदं दत्त्वा सेवनेनैक्यात्स्वभजनानन्दप्रापणस्यासंभवात् । पुरुषमपि चैन-
मधीयते । वैश्वानरब्रह्मणे इति श्रुत्युक्त ब्रह्मत्वमप्यधीयत इत्यर्थो यद्यपि न वक्तुं शक्यः परं त्वतः
पूर्वसूत्रोक्तहेतुभ्यः एव न तु संहितोक्तभ्यः इत्येवमेवकारव्यावर्त्य इति सूत्रार्थः । एवं जाठो प्रतीतायाः
धर्मस्य ब्रह्मज्ञानविशेषस्य 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' योगेनैव 'एकं सात्त्वं च योगं च
यः पश्यति स पश्यति' इति गीतातः । अन्यत्र देवताभूते कार्यतो वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनरूपकार्यतः
प्राप्तिरस्तीत्यतिदेशलक्षणसमन्वयः । ननु शास्त्रान्तरीया देवता भूतं चेत्पापतिः शास्त्रान्तरे कुतः इत्या-
काङ्क्षायामाहुः मुख्येति । यथाहुः

'इत्याह नास्तिव्यनिराकारिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकुदत्र युक्त्या ।

दृढत्वमेतद्विषयप्रबोधः प्रैयाति वेदान्तनिषेवणेन' ॥

इति । तथा च शास्त्रान्तरेपि ब्रह्मविषये वेदान्तभूतप्रकृतसूत्रनिषेवणं युक्तम् । तदुक्तं यौधा-
यनेन । संहतमेतत् षोडशलक्षणमिति लक्षणान्यध्यायाः द्वादशपूर्वतन्त्रीयाश्चत्वार उत्तरतन्त्रस्थाः इत्येवं
षोडश । संहतं मिलितम् । अत उक्तं नान्यकल्पना युक्तेति तथा च श्रुतिः संहिताप्रथमाष्टके वैश्वानर-
ब्रह्मण इति । प्रकृतेऽन्यानापि मन्त्रानाहुः इत्यादीति । शुलर्थाः पूर्वमुक्तः । आदिपदेन तन्त्रोक्तश्रुति-
संग्रहः । तस्या अप्यर्थ उक्त एव ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥ शब्दस्येति उच्चारणेन शब्दबलेन व्यास

कृत्रिमं वेति । असिन् सिद्ध एव पूर्वोक्तं सिद्धं भवेदिति विचार्यते तत्रास्मिन्नर्थे चत्वार ऋषयो वेदार्थचिन्तकाः प्रकारभेदेन । तत्र केवलं शब्दबलविचारका आचार्याः । शब्दार्थयोजैमिनिः । आश्मरथ्यस्तु शब्दोपसर्जनेनार्थविचारकः । केवलार्थविचारको बादरिरिति । आचार्यः पुनर्विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन् विचारमपि वदस्तेषामल्पबुद्धिख्यापनाय नामान्याह ।

नत्र जैमिनिरुभयबलविचारकः प्रथमं निर्दिश्यते । व्यापकस्य प्रादेशमात्रत्वे साक्षादपि कल्पनाव्यतिरेकेणापि स्वरूपविचारेणैवाविरोधं मन्यते जैमिनिः । आकाशवद् व्यापकं सर्वतःपाणिपादान्तं ब्रह्म । अत एव साकारत्वमनन्त-

भाष्यप्रकाशः ।

हेयः । ननु चतुर्भिः द्वैतैः सर्वस्मिन्नधिकरणार्थे सिद्धे एतेषां सूत्राणां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षापामाहुः अधुनेत्यादि । पूर्वोक्तमिति असाधारणभगवद्धर्मरूपं विरुद्धधर्माश्रयत्वम् । शब्दबलेत्यादि शब्दस्य बलमुच्चारणक्रमादितात्पर्यम् । तद्विचारेणार्थविचारका व्यासपादा इत्यर्थः । ननु तथापि ऋषिनामकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः आचार्यः पुनरित्यादि । बृहदारण्यके प्रथमे गार्गीब्राह्मणे, मा ते सूर्या व्यपतदनतिप्रश्रया वै देवता अतिपृच्छसि गार्गी मातिप्राक्षीरित्यतिप्रश्ने दोषश्रावणेन, कठवह्यां, नैवा तर्केण मतिरापनेयेति निषेधेन च कल्पनिकातिविचारे दोषः पर्यवसितः । तैचिरीये च, तत्त्वेव मयं विदुषोऽमन्वानस्येत्यविचारेऽपि दोषः श्रावितः । अत आचार्यस्तमिमं विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन्, तदन्वेष्टव्यं, तद्विजिज्ञासितव्यं, सोऽन्वेष्टव्यः, स विजिज्ञासितव्य इत्यादिश्रुत्युक्तत्वाच्छब्दबलेनैव कर्तव्यं विचारमपि स्वशास्त्रे वदस्तथा आह । तथाच शब्दबलविचारस्य मुख्यत्वज्ञापनमेव प्रयोजनमित्यर्थः । जैमिनेः प्राथम्ये हेतुः उभयबलविचारक इति । सूत्रं व्याकुर्वन्ति व्यापकस्येत्यादि । कल्पनान्यतिरेकेण व्यापकत्वप्रादेशमात्रत्वयोः कथमविरोध इत्याकाङ्क्षायां तं प्रकारमुपपादयन्ति आकाशेत्यादि । यद्यपि श्रुतौ प्रादेशमात्रमभिविमानमिति क्रमेणोक्तं, तथापि शब्दक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति पञ्चमस्य, 'श्रुतिलक्षणमानुष्यं तत्प्रमाणत्वात्' 'अर्थाच्च' इति प्रथमसूत्रे विचारितमग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र सिद्धम् । अर्थक्रमस्य बलिष्ठत्वानादरे अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् ।

रश्मिः ।

पादमते अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र अग्निहोत्रानन्तरं यवागूपाक इति प्राप्ते आहुः क्रमादीति । अर्थक्रमादीत्यर्थः । उच्चारणक्रमादीनां तात्पर्यं तत्पतीतीच्छया उच्चरितत्वं 'तं त्रौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति श्रुतेः । भाष्ये । शब्दार्थयोरेति औत्पत्तिकस्तु शब्देनार्थस्य संबन्ध इति सूत्रयन् जैमिनिः वेदतदर्थयोर्वैलं समानं भवान्नः । आश्मेति अत्र शब्दस्य वेदत्वेनोपसर्जनमात्रं 'अर्थं वागनुपावति' अर्थमनुसंधाय वाक्प्रवृत्तेः यन्मनसा व्यापयति तद्वाचा वदतीति श्रुतेः । केचलेति तथाच बृहदारण्यके श्रुतिरन्तरिक्षमिति ब्राह्मणे तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रौषमिति य एव ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम इति श्रुतेः । प्रकृते । तथेति नामपूर्वकप्रकारेण । जैमिनिः ऋषिः आश्मरथ्यः ऋषिर्वादिरः ऋषिरिति । सिद्धमिति वेदलक्षणमानुष्यं द्वादशहोदये अध्वर्युर्यहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्मणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारमित्यत्र गृहपत्यादिदीक्षणांमनुक्रमः

मूर्तिर्त्वं ब्रह्मणः स्वेच्छया परेच्छया स्वभावतश्च विभक्तमिव । त्रयोऽपि नियतपरिमाणाः । अनियतपरिमाणास्तु आकाशवत् परिच्छेदनिरूप्याः । तद्बृद्धिहासाभ्यां तथा भवन्ति । स्मृतावप्युक्तम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

तदत्राप्यादरणीयम् । अन्यथाऽत्र विरुद्धधर्माधारत्वकल्पना प्रसज्येत । संभवति चार्थक्रमादरेण परिमाणाविरोधे तं प्रकारमतिहाय विरुद्धधर्माश्रयत्वकल्पनमयुक्तम् । तस्मिन् प्रकारे कथं संभव इति चेदित्यम् । 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इति, 'सर्वतःपाणिपादं तत्' इति श्रुतिभ्यामेवंविधं ब्रह्मस्वरूपं सिद्धमतः स्वरूपबलादेव ब्रह्मणः साकारत्वमनन्तमूर्तिर्त्वं च । 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्' इति, 'पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां सिद्धम् । तत्र कचिद्, बहु स्यामिति श्रुतेः स्वेच्छया, कचिच्च, 'यद्यद्विया त उरुगाव विभावयन्ति तच्चद्रुपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय' इति वाक्यात् परेच्छया, कचिच्च पूर्वोक्तरीत्या स्वभावतश्च तं तं प्रति तत्तत्प्रकारकोपासनेन प्रकटीभवति । प्रणयस इत्यस्य तत्तद्भोचरत्वं प्रापयस इत्यर्थात् । नच रूपभेदे ब्रह्मभेदः शङ्क्यः । यदेकमिति श्रुतेः 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति च गीतावाक्यात् । अतः पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितमिति त्रयोऽपि प्रकारा नियतपरिमाणाः । यदि चाकाशवदिति श्रुत्या विचार्यास्तदा ते अनियतपरिमाणा आकाशवत् परिच्छेदनिरूप्याः परिच्छेदकबृद्धिहासाभ्यां नानापरिमाणा भवन्ति । ननु श्रुतौ पुरुषं पुरुषविधमित्यादिकं वैश्वानरविशेषणं, न तु प्रकाराणाम् । परिमाणं च द्रव्यधर्मो, न तु धर्मधर्मोऽतो नेदं युक्तमत आहुः स्मृतावित्यादि । उक्तमिति पुरुषत्वमुक्तम् । तथाच वैश्वानरस्यैव त्रिधा वर्तमानत्वाभोक्तानुपपत्तिरिति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः । तृतीयस्यानन्तरूपत्वं नियतपरिमाणत्वं च व्याकुर्वन्ति भूतेष्वित्यादि । पञ्चवेति ध्यानार्थं प्रादेशमात्र आश्रयार्थमनुष्ठुमात्रः स्वामित्वार्थमक्षिप्तः फलार्थं सर्वदेहस्थित आनन्दमयो वैश्वानरः शिरसि प्रतिष्ठितः सर्वार्थ इति निबन्धोक्तपञ्चकार्यार्थं

रहिमः ।

पाठादवगम्यते कुतस्तत्परिमाणत्वात् श्रुतेर्वेदस्य प्रमाणत्वादित्येवं प्रथमाधिकरणतृतीयवर्णक उक्त्वा द्वितीयाधिकरणे 'अर्थाच्च' इति सूत्राणिगार्थकमात् सिद्धम् । अदृष्टेति यवागूपाक इत्यर्थः । तदिति पूर्वतश्चसिद्धम् । पूर्वोक्तेति बहु स्यामिति श्रुत्युक्तप्रकारेण स्वभावः परिणामहेतुस्तत् एव । प्रकटीति यथा 'अनिच्छतोपि गतिमर्णोऽप्रयुक्ते' इति वाक्यान्मोक्षरूपेण प्रकटीभवति । अथोपीत्यत्रे वक्ष्यमाणाः । महतः स्रष्टु अण्डसंस्थितं सर्वव्यापि । अनियतेति भाष्यं विवरीतुमाहुः यदि चेति । परिच्छेदो हि परिच्छेदकधर्मः तेन निरूप्याः । परिच्छेदको हि घटादिः तद्बृद्धिहासाभ्यां प्रकाराः । प्रकाराणामिति वैश्वानरप्रकाराणाम् । द्रव्यं वैश्वानरः धर्मः प्रकाशः । नोक्तेति । प्रकाराणां द्रव्यत्वादिति भावः । पुरुषस्य परममहत्परिमाणं नियतं पुरुषविधस्याण्डसंस्थितत्वेन जीवत्वादनुपरिमाणं नियतम् । जीवचैतन्यस्य विसर्पिगुणत्वात् पुरुषविधम् । एकरूपत्वं जोशयोस्तृतीयस्य तदुभयमाहुः स्यादुः तृतीयस्येति । ज्येति । स्मेति शेषः सूतेयं । निबन्धेति । पञ्चात्मकः स भगवान् द्विपञ्चात्मकोभूदित्यस्य टीकोक्तपञ्चकार्यार्थमित्यर्थः । अक्षिप्तितादीनां स्थानमभ्यादिरूपं स्वयमुक्तम् ।

‘विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः ।

प्रथमं महत् स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् ॥

तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते’ ।

इति । भूतेषु पञ्चधा । उदरेऽङ्गुष्ठमात्रः । हृदये प्रादेशो मूर्धनि च मनसी-
न्द्रियेषु चाणुः । चित्ते व्यापकः । एकस्याप्युपक्रमे सर्वेषु तथात्ववादो विभूतिर-
भेदाय । तस्माद् वैश्वानरस्य पुरुषत्वात् सच्चिदानन्दरूपेणैव प्रादेशमात्रत्वं न
विरुद्धते । अतः साकारब्रह्मवाद एव जैमिनेः सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

एवमिदं प्रकारैः । उदरेऽङ्गुष्ठमात्र इति ‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति’ इति
श्रुतेस्तथा । स च, ‘अधो निष्ठा वितस्त्यान्ते नाम्बामुपरि तिष्ठति’ इति तैत्तिरीयश्रुतेरुदरे शरीर-
स्थित्यर्थम् । प्रादेश इति प्रादेशमात्रः । स हृदये व्याख्यातः । मूर्धन्यग्रे वक्ष्यते । तत्र हृदि
ध्यानायम् । शिरसि सर्वार्थम् । चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुतेस्तत्तत्तन्निमित्तार्थं तेषु तिष्ठन् मनःप्रभृतीनाम-
णुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदुदरोधेनाणुः । ‘तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत्’ इति
वाक्ये चित्तस्य व्यापकत्वोक्तेस्तत्र तिष्ठेत्तद्वृद्ध्यर्थं व्यापकः । ननु प्रादेशमात्रस्यात्र प्रकृतत्वाद्
तद्विचार एव कार्योऽप्यविचारस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः एकस्येत्यादि । एकस्य प्रादेश-
मात्रस्याप्युपक्रमे सर्वभूतस्येष्टु नानारूपेषु भगवत्त्ववादो विभूतिरूपस्य भगवदभेदं बोधयितुम् ।
तथाच वैश्वानरस्वरूपे विचारितया दिशा सर्वेषु विरुद्धधर्माधारत्वं बोध्यमिति व्यासाशयप्रकट-
नायायं विचार इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । पुरुषत्वादिति आत्मत्वात् ।
‘पुरुषो चात्ममानवौ’ इति कोशात् । तथाचाकाशवदित्यादिश्रुतिद्वयोक्तरीत्या स्वरूपविचारेणैव
परिमाणद्वयाविरोधो जैमिनिमत इत्यर्थः । ननु जैमिनिमते साकारवाद इत्यत्र किं मानमित्या-

रश्मिः ।

द्वयोः स्थाने विशेषांश्चाहुः उदरेति । निष्ठ्या इति निष्ठिर्ग्रीवाबन्ध इति सायणीये । तस्या
अधोवितस्तिपरिमाणान्ते नामिसमीपे तदुपरि तिष्ठतीति । नाभ्यामिति सामीप्ये सप्तमी । उदर
इति इदं पदं हृदङ्गुष्ठयोस्फलक्षकम् ‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः सदा जनानां हृदये संनिविष्टः’ इति काठक-
श्रुतेः ‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वमुक्’ इति तैत्ति-
रीयश्रुतेश्च । आश्रयार्थमङ्गुष्ठमात्रो व्याख्यातः । शरीरेति अयं फलार्थमित्यस्यार्थः । शरीरस्थित्यर्थं
सर्वदेहस्थितः आनन्दमय इत्यर्थः । व्याख्यात इति स्मर्यमाणमिति सूत्रे व्याख्यातः । अत्र
इति ‘आमनन्ति चैनमस्मिन्’ इति सूत्रे भाष्यव्याख्यायाम् । तत्रेति हन्मृष्टोः । हृदीति केचि-
त्त्वदेहान्तरिति स्मृतेः । सर्वार्थमिति ‘स सर्वेषु ठोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु अन्नमसि’ इति
विषयवाक्यश्रुतेः सर्वार्थम् । मनसीत्यादि भाष्यं विवरामाहुः चक्षुष इत्यादि । वक्ष्यमाणेति
द्वितीयाध्यायेऽणवश्वेति सूत्रे । इति वाक्य इति एकादशस्कन्धेचतुर्दशाध्यायस्थे किं च छान्दोग्य
उपकोसलविद्यायां ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ इत्युपक्रम्य वामनी भामनीत्युक्तं तत्र कर्मफलनि-
यामकत्वात् सामित्वम् । सर्वेष्विति विभूतिरूपेषु । श्रुतिद्वयेति आदिना ‘अणोरणीयान् महतो
महीयान्’ ‘प्रादेशमात्रमविमिमानम्’ इति श्रुतिद्वयम् । पदवाक्यानां अन्वयार्थो निर्णीतास्तत्र जैमिनिमते

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

निराकारमेव ब्रह्म मायाजवनिकाच्छन्नं नदृपगमेन पुरुषाकारेणाधिदै-
विकदेवनाधिष्ठितेनाभिव्यक्तः पुरुषोऽन्नर्यामी । अन एव पुरुषविध इति ।
अभिव्यक्तेर्हेतोः साकारत्वमपि मायापगमनकृतत्वात्न स्वाभाविकत्वम् । तथापि
निर्दिश्यमानं सच्चिदानन्दरूपमेवाश्मरथ्यो मन्यते ॥ २९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

काङ्क्षायां, जैमिनीयचतुर्लक्षार्णानमाप्तं, 'स त्रिष्णुगह हि', 'तद् ब्रह्मेत्याचक्षते तद् ब्रह्मेत्याचक्षते'
इति वृत्रद्वयात् तदनुसारेणाहुः । अन इत्यादि । अन इति एवमुभयवलयविचारकत्वात् । इदं च
वृत्रद्वयं शतदूषणीकृता व्यंकटाचार्याभिधेन खग्रन्थ उपन्यस्तम् ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥ एतदादिषु त्रिषु सूत्रेष्वविरोधमित्यस्यानुप-
ज्ञोऽधिको द्वेयः । आधिदैविकदेवनाधिष्ठितेनेति आधिदैविकी देवेषु प्रणवमात्रावाक्येषु
वर्तमाना या देवता ब्रह्मविष्ण्वादिरूपा तत्तद्गुणगुणसमश्चमिमानिनी तथाधिष्ठितेनेति शरीर-
तथाङ्गीकृतेन । अन एवेति अधिष्ठानादिव । सूत्रोक्तस्य हेतोः साकारपञ्चेऽन्युपपत्तमपि
पक्षमाहुः अभिव्यक्तेरित्यादि । न स्वाभाविकत्वमिति कित्त्वमैकाङ्कः सूत्रोक्तव्योमदृष्टान्त-
नोपरवदगन्तुकत्वम् ॥ २९ ॥

रट्टिमः ।

साकारब्रह्मवादः सिद्धः तसुपपन्नान्ति स जैमिनीयेति । जैमिनिप्रणीतमध्यायचतुर्थं चतुर्लक्षणी सैव
संकर्यणकाण्डत्वेन प्रसिद्धा देवताकाण्डत्वेन च तत्रोपासनाप्रतिपादनात् कर्ममीमांसान्तर्गतमेव । उपा-
सनाया अपि मानसकर्मत्वात् । स इति प्रसिद्धः तत्त्वैप्रतिपादितं साकारमिति प्रतिपाति ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥ अधिक इति । मन्यत इत्यध्याहारादधिकः ।
अभिव्यक्तेः प्रादेशमात्रत्वस्याविरोधं मन्यते आश्मरथ्यः इति मतेऽभिव्यक्तिनिर्वाहकनिष्कारत्वं
मायाङ्गीकारेण यदेकमव्यक्तमिति श्रुत्युक्तानन्तरुपायां निर्वाहात्तदपगमेन यः पुरुषाकारस्तत्रेच्छारूप-
कारणानङ्गीकाराच्च कारणत्वाय विशेषणमित्याशयेन व्याचक्षुः आसीति । ब्रह्मविद्योपनिषदि देवेषु
अकारशरीरभूतेषु ऋग्वेदगार्हपत्यप्रथिवीब्रह्मसु ब्रह्म आविदैविकी देवता तदुक्तम् ।

'ऋग्वेदो गार्हपत्यं च प्रथिवी ब्रह्म एव च ।

अकारस्य शरीरं तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः' ॥ इति ।

उत्कारशरीरभूतेषु यजुर्वेदान्तरिक्षदक्षिणाग्निविष्णुव्याधिदैविकी देवता विष्णुः तदुक्तं तत्रैव ।

'यजुर्वेदोन्तरिक्षं च दक्षिणामिस्तयैव च ।

विष्णुश्च भगवान् देव उत्कारः परिकीर्तितः' ॥

सामवेददिवाआहवनीयश्वरेषु मकारशरीरेषु ईश्वर आविदैविकी देवता ।

'सामवेदस्तथा यथाआहवनीयस्तथैव च ।

ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्तितः' ॥ इति तत्रैव ।

अर्धमात्रा सर्वसंक्राया वरदः । अत्र वरद आविदैविकी देवता । एता देवता प्रणवमात्रा

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

वादरिः केवलयौक्तिकश्चिन्तनवशात् प्रादुर्भूतरूपानुवादिका श्रुतिरिति । 'यद्यद्विया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय' इति वाक्यानु-
रोधात् । अन्यथा बहुकल्पनायां बुद्धिसौकर्याभावात् तार्किकादिमतेष्वपि
तथात्वाद् युक्त्यनुरोधेन ब्रह्मवादोऽप्यन्यथा नेय इति हि मन्यते । अस्मिन्
पक्षे त्वतात्त्विकत्वम् । अथवा मायास्थाने अनुस्मृतिः अभिव्यक्तिस्तु तुल्या ।
एवं सति वादरिमतेऽपि तात्त्विकमेव रूपम् ॥ ३० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥ अत्रापि भाष्यमुत्तानार्थम् ॥ ३० ॥

रश्मिः ।

अकारोकारमकारवरदरूपास्तद्वाच्याः । ब्रह्माविष्णवति ईश्वरवरदावादिपदार्थौ तत्तद्गुणाः सत्त्वरज-
स्तमोरूपास्तेषां समष्टयस्तदभिमानिन्यः तासु तया प्रसिद्धया एकया । न चैवमाश्मरथ्यस्य शैवत्वं
तिस्रो मात्रार्थमात्रा च अक्षरस्य शिवस्य चेति श्रुतेरिति वाच्यम् । श्वेतेऽनेन तैजसेनेति शिवः शीङ्
स्त्रमे सर्वनिष्ठ्वेतिवत् इत्यस्य निपातितः । ये धातुशब्दा इति पञ्चावलम्बनात् । वैयाकरणास्तु
पूर्ववच्छिवमिति साधयित्वा शिवं मद्रमस्यास्तीति शिवः अर्शवाधच् शिवयतीति वा तत्करोतीति
प्यन्तात्पचाधच् । तल्लोके न तु वेदान्ते इति ।

‘लोके शब्दार्थसंबन्धो रूपं तेषां च यादृशम् ।

न विवादस्तत्र कार्यो लोकोच्छित्तिस्तथा भवेत्’ ॥

इति पञ्चावलम्बनात् । लोके वेदे च गोरवङ् वा स्यादित्यत्र वेदलोकयोः साधनिकानां
वाक्यध्वननादौरवाच्च । भाष्ये । अन्तर्यामीति ‘य आत्मनि तिष्ठन् आत्मानमन्तरो यमात्मा न वेद
यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयनि’ इति श्रुतेरन्तर्यामी । अपीति प्रादेशमात्रसमुच्चायकोपि
प्रादेशमात्रत्वाविरोधमपि मन्यत इत्यर्थः प्रकृते । उपरवचदिति चत्वार उपरवा हविर्धानमण्डपे
खाता विलविशेषाः ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥ उत्तानेति । वादरिस्तु मायापगमेन न प्रादेशमात्रत्वाविरोधं
मन्यते किं तु प्रादेशमात्रत्वाविरोधमनुचिन्तनेन मन्यते इत्याहुः वादरिरिति । यौक्तिकत्वेपि केवलत्वं
स्मरणे क्रियात्वस्य वैयाकरणैः क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञा स्युरिति वदद्भिरङ्गीकृतस्यानङ्गीकारात् ।
यौक्तिकत्वं तावत् । संस्कारजन्यं ज्ञानं स्थितिः । संस्कारस्तु ।

‘भावनाख्यश्च संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ।

उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ।

स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते’ ॥

इति भाषापरिच्छेदः । अत्र तस्य संस्कारस्योपेक्षाज्ञानादनुत्पत्तेरुपेक्षाज्ञानात्मक इत्युक्तं लक्षणया ।
उपेक्षा न विद्यत आत्मनि यसेति वा तस्याः स्मृतेरङ्गीकारात् भाष्यग्राह्याण्याद्वा । चिन्तनेति
ध्यानवशात् । इति वाच्येति एवंविषयवाक्यानुरोधात् । तथा च साकारस्य व्यापकत्वं स्यादित्याका-
ङ्क्षायामाहुः अन्यथेति । अहिति साकारस्य व्यापकत्वे बहूनां रूपाणां वास्तविकत्वकल्पने किं

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

जैमिनिमते साकारवादे नियतसाकारं मन्यमानस्तदेकदेशी नियतमेव प्रादेशमात्रं भगवद्रूपं मन्यते । तन्निराकरणाय सर्वत्र प्रादेशत्वं संपत्ति-
कृतमित्याह ।

भाष्यप्रकाशः ।

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥ ननु पूर्वं जैमिनेर्मतं प्रदर्शित-
मधुना प्रकारान्तरेण किमिति प्रदर्शयत इत्याकाङ्क्षायामाहुः जैमिनिमत इत्यादि । परममह-
त्परिमाणप्रादेशमात्रयोः साक्षादविरोधबोधके जैमिनिमते यः साकारवादस्तस्मिन् य एकदेशी
ईदृशं भगवत्स्वरूपं मन्यते । प्रादेशमात्रत्वस्य प्रदेशविशेषकृतत्वे तावन्मात्रस्य पुरुषाकारत्वाभावेन
रक्षितः ।

अथेति संशयापत्त्या बुद्धिसौकर्याभावादित्यर्थः । ननु तादृशं बहुरूपमेकरूपमेव अथेति कथं
बुद्धिसौकर्याभाव इति चेत्तत्राहुः तार्किकेति । तथात्वादिति यथाहुः रामकृष्णादिनामकं
स्वाविर्भावतिरोभावशालीति । ज्ञानेच्छाप्रयत्नाश्रयत्वेन यथाकथंचिदभिनवमते विश्वकायत्वेन साका-
रत्वेपि सकलसंमतत्वाभावात् । धुमूर्धत्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकारेऽभिनवमतप्रवेश इति भावः ।
युक्तीति 'युक्तिर्न्याये च योजने' इति विश्वान्यायशास्त्रानुरोधेन योजनमारोपापवादेन श्रुतीनामिति
तदनुरोधेन वा ब्रह्मवाद इति । साकारं व्यापकं अथेति वादो ब्रह्मवादः सोपि निराकारस्य चिन्तनवशा-
द्भ्रमविर्भूतं ननु तात्त्विकं रूपमित्येवमन्यथानेय इति हि युक्तार्थं मन्यत इत्यर्थः । तथा च श्रुति-
वाक्ये स्तः 'यस्तर्केणानुसंधत्ते सधर्मं वेद नेतरः' इति श्वेतकेतुपाश्याने च न्यग्रोधफलमाहरेत्यारभ्य
एतमणिमानं न निभालयसे एतस्यैव सोम्य एषोणिन्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति अद्वैतस्य सौम्येति स य
एषोणिमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्त्वं स आत्मेत्यादि । अतश्चिक्त्वमिति । प्रादेशमात्ररूपस्य ।
ननु बुद्धिसौकर्यप्रकारस्योक्तत्वात् तार्किकैरभिनवातिरिक्तैः वास्तववित्यानन्दत्माकशरीरानङ्गीकारे-
णान्यमतप्रवेशाभावात् सूत्रे च ब्रह्मवादान्ययोपनायकपदाभावाच्च कथं ब्रह्मवादान्ययाकरणे प्रादे-
राशय इति चेत्तत्राहुः अथ वेति । अथ वा ननु तात्त्विकरूपवाच्यमि प्रायपाठपठितो प्रादेरि-
कथमतात्त्विकरूपवादीत्यत आहुरथ वेति । मायेति निराकारं ब्रह्मानुस्यूतिजवनिकाच्छन्नम् । तथाहि
ज्ञानकाशयेत्येवं वाक्यादनेकरूपाणां चिन्तनवशादाविर्भूतानामाधिदैविकदेवताधिष्ठितत्वेन तात्त्विकानां
संभन्धिनी सदृशी चान्तरालिकसृष्टिपदवान्यानुस्यूतिः प्रादेशमात्रमनु लक्ष्मीकृत्य ततः पश्चाद्वाऽत
एव प्रादेशमात्ररूपा तद्विषयिणी वा स्यूतिर्मायेति निराकारं रूपाणि च तथाच्छादितानि । तत्तदूपाणाम-
भिव्यक्तिस्तु भाषातत्कार्यापगमेनेति पूर्वमततुल्या । सिद्धमाहुः एवमिति पूर्वोक्तिन द्वितीयवर्षकेन
बादरिमत्तपदसामानाधिकरण्यं यदा तदेत्यर्थः । मित्रप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थबोधकत्वं
सामानाधिकरण्यम् ॥ ३० ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥ अब्रह्म तु अहं जैमिनिमते । न चाने-
केश्वरापत्तिरिति शङ्काम् । आत्माधिकः कालादिभिर्नयोग इति ज्योतिषजैमिनिसूत्रात् । आत्मा
भवति क इत्याह अधिक इति कलादिभिः सकलगुणैरधिक आत्मो नमो नो अहो यः सः इत्यर्थो
नीलकण्ठसुबोधिण्यामस्ति । पुरुषाकारेति न च प्रदेशविशेषः पुरुषाकार प्रदेश इति तावन्मात्रस्य
पुरुषाकारत्वमिति शङ्काम् । सर्वतःपाणिपादान्तत्वेन सर्वेषु प्रदेशेषु पाणयः पादा अन्ताश्च यस्येति

तत्र का संपत्तिः कथमिति खयमेव श्रुत्या प्रदर्शयति । वाजसनेयिब्राह्मणे
सुप्रभृतीन् पृथिवीपर्यन्तान् वैश्वानरस्यावयवान्, अध्यात्म्ये च मूर्धप्रभृतिषु
चिबुकपर्यन्तेषु संपादयन् प्रादेशमात्रमिह वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा
तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति । स होवाच
मूर्धानमुपदिशज्ञेष वा अतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना संपत्तिनिमित्तमेव प्रादेश-
मात्रत्वं वैश्वानरस्याह । न तु प्रादेशमात्र एव वैश्वानर इति । तदेकदेशिपरिहारं
जैमिनिर्मन्यते ॥ ३१ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पुरुषश्रुतिविरोधादिति तदाशयः । अभिविमानत्वं जगन्निर्मातृत्वाद्, सुमूर्धत्वादिकं तृपासनार्थ-
मित्यविरुद्धम् । तन्निराकरणाय सर्वत्र सर्वेषु वैश्वानरस्य प्रदेशेषु प्रादेशमात्रत्वं तथाह । तत्र
संपत्तिकृतत्वे वाच्ये सा केत्याद्याकाङ्क्षायां संपत्तिं तत्कृतं प्रादेशमात्रत्वं च खयं जैमिनिः श्रुत्या
प्रदर्शयतीत्यर्थः । संपादयन्निति कैकेय इति शेषः । श्रुतिं पठन्ति प्रादेशमात्रमित्यादि ।
इत्यादिनेति चक्षुषी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुतेजा वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाच,
एष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर इति । मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच, एष वै बहुलो वैश्वानर इति ।
मुख्या अप उपदिशन्नुवाच, एष वै रथिवैश्वानर इति । चिबुकमुपदिशन्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा
वैश्वानर इतीत्येतावता संदर्भेण । अर्थस्तु, देवा सुप्रभृतयः, सुविदिताः वैश्वानरमूर्धादिरूपेण
भवन्निर्मतः सुज्ञाताः । प्रादेशमात्रमिव ह वै अभिसंपन्नाः प्रादेशपरिमाणकमिव वैश्वानरं, ह
वै प्रसिद्धा प्राप्तवन्तः । कथं प्राप्तवन्त इत्याकाङ्क्षायां प्रकारं प्रतिजानीते, तथा तु व इत्यारभ्य
संपादयिष्यामीत्यन्तम् । प्रतिज्ञातं विवृणोति स होवाच मूर्धानमित्यादिना । एष ब्रूलोकात्मा
देवः, अतिष्ठा वैश्वानरः । अतिष्ठानुणको वैश्वानरावयवः । वैश्वानरशब्दात् तस्येदमिति शैषिकोऽण् ।
एवमग्रेऽपि । तथाच मूर्धानमित्यादिनाऽध्यात्मं जीवावयवेषु तान् देवान् संपादयन् संपत्ति-

रहिमः ।

प्रादेशविशेषस्य पुरुषाकारप्रादेशत्वाभावात् । माह माने इत्यत्र मान निर्माणमित्याशयेनाहुः अभिवीति
यद्माकाशस्य सर्वगतत्वेन तन्निर्मातुरप्यभिमतो विगतमानत्वं तथा शंकरभाष्यं अभिविमिमीते वा सर्वं
जगत् कारणत्वादित्यभिविमान इति । तन्निरिति एतादृशैकदेशितनिराकरणाय प्रादेशत्वमित्यस्य
निवर्णं प्रादेशमात्रत्वमिति । तथाहेति संपत्तिकृतत्वेनाह । तत्रेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्रेति ।
आदिपदेन प्रकारप्रश्नः कथमिति भाष्योक्तः । भाष्ये । अध्यात्म्य इति आत्मानमधिकृत्य वर्तते-
ऽवयवसमूहस्मिन् छन्दसः प्रयोगः उपासकावयवेषु । कैकेय इति राजा । प्रकृते । मत्त इति
कैकेयराज्ञः । व इति प्राचीनशालादीन् । एतान् देवान् वक्ष्यामीति वचेद्विकर्मकत्वम् । सूर्यं प्राची-
नशालादयः एतान् देवान् वक्ष्यथ मां प्रति तान् प्राचीनशालादीन् अहं राजा वक्ष्याम्येतान् देवान्
इति । स होवाचेति राजा प्राचीनशालादीनुवाच मूर्धानमिति राजा स्वमूर्धानम् । अतिष्ठेति
भूरादिलोकानतीत्य तद्रुपरि तिष्ठतीत्यतिष्ठा । भावप्रधानस्तद्गुणकः । वैश्वानरपदस्यावयववाचकत्वमाहुः
वैश्वानरेति वैश्वानरस्यायमवयवो वैश्वानरः । एवमग्र इति एवमेव स्वस्य चक्षुषी दर्शयन् सुतेजाः
सूर्यो वैश्वानरस्य चक्षुरिति प्रसिद्धचक्षुषोवैश्वानरस्याधिदैवं यदादित्याख्यं चक्षुस्तदृष्टिः कर्तव्येति
श्रोवाच । एवमग्रेऽपि स्वावयवेषु वैश्वानरावयवद्वयैरिति द्रष्टव्या । पृथग्वर्त्मात्मा वायुः वैश्वानरस्य प्राणः ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

मुख्यं स्वसिद्धान्तमाह । व्यापक एव प्रादेश इति । न हि विरुद्धमुभयं भगवत्यनवगाह्यमाहात्म्ये । तस्मात् प्रमाणमेवानुसर्तव्यं, न युक्तिः । शब्द-
बलविचार एव मुख्यः । न तु प्रातीतिकविरोधादन्यथात्वकल्पनम् । वैश्वानरस्य
पुरुषत्वं, पुरुषविधत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं च वाजसनेयिनः समामनन्ति ।
न हि तस्य तद्विधत्वं, तस्मिन् प्रतिष्ठितत्वं च संभवति युक्त्या । अतोऽन्ये
ऋषयो भ्रान्ता एव येऽन्यथा कल्पयन्तीत्यभिप्रेत्य खमतमाह ।

भाष्यप्रकाशः ।

निमित्तं तदाह । अतः स्थानानुरोधेन तदनुगुणा स्थितिः संप्रचिस्तदनुरोधनिमित्तं प्रादेशमात्रत्वं,
न तु स्वाभाविकमित्यर्थः । एवं ध्रुवभृतीनामाध्यात्मिकं रूपमादायानियतपरिमाणपक्षव्याख्यानस्य
श्रौतत्वसमर्थनेन नियतपरिमाणमङ्गीकुर्वाण एकदेशी निराकृतः ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥ अतः परमेतस्यापि पक्षत्वसमर्थनाय सूत्रार्थं
व्याकर्तुमवतारयन्ति मुख्यमित्यादि । मुख्यमिति शब्दबलविचारेण सिद्धम् । तत्स्वरूपं तु
व्यापक एव प्रादेश इति । व्यापकरूपेणैव प्रादेशमात्रो न तु प्रादेशमेदरूपमेदामिव्यक्तधनु-
स्मृतिसंपत्तिवशात् । तत्र प्रमाणं न हीत्यादि । अयं श्रीभागवतपट्टस्कन्धीयगद्यसाधार्योपन्यासः ।
तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । 'नैया तर्केण मतिरापनेया' इति श्रुतेस्तर्कस्य निषेधेन
श्रौतानुपपत्तिं विना युक्तेरनादरणीयत्वादुपबृंहणेन विरोधे निरस्ते श्रौतक्रमानादरस्याप्रयोजकत्वात्
तथेत्यर्थः । एवं सूत्रतात्पर्यमुद्गाढ्य तत्र श्रुत्यन्तरसंमतिं प्रदर्शयन्तो व्याकुर्वन्ति वैश्वानरस्येत्यादि ।

रश्मिः ।

मुख्यं स्वमुखावच्छिन्नं यन्नभस्तस्मिन् अध्यात्मनमसि योधिदैवं बहुल आकाशो वैश्वानरस्य देहम-
ध्यात्मावयव इति दृष्टिरित्युवाच । एव स्वचिबुके अधरमुखफलके प्रतिष्ठापदवाच्या वैश्वानरापद-
भृतपृथ्वी द्रष्टव्येति तथा च शंकरभाष्यं चिबुकमित्यधरं मुखफलकमुच्यत इति । तदाहेति जैमिनिः
प्रादेशमात्रत्वमाह । उत्तानमन्यत् ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥ सिद्धमिति मुखं निःसरणोपायवक्रेष्विति कोशान्धु-
खेषूपयेषु भवं सिद्धत्वेन सिद्धम् । मुख्यमित्यत्र तत्र भव इति यत् । प्रादेशोति जैमिन्येकदेशी ग्राह
प्रादेशमेदं जैमिनी रूपमेदमात्मरध्योमिव्यक्तिं बादरिसुस्मृतिं स्वैकदेशिदूषको जैमिनिः संप्रतिमिति
ज्ञेयम् । श्रीति गद्यं तु 'नहि विरोध उभयं भगवत्परिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहा-
त्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकृतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाश्रयतुरग्रहवादिनां विवा-
दानवसरे उपरतसमस्तमायामये केवल एवात्ममायामन्तर्धाय कोन्वर्षो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्व-
यामावात्' इति नवमेऽध्याये । उपेति नहि विरोध इत्यादिरूपेणेत्यर्थः । श्रौतेति साक्षादपीति सूत्रे
भाष्योक्तरीत्या श्रौतक्रमानादरस्य । तथेति प्रमाणमनुसर्तव्यत्वेन प्रकारेण न युक्तिरनुसर्तव्यत्वेन
प्रकारेण । सूत्रेति सूत्रार्थविषयिणी व्यासेच्छां वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यमिति । यद्वा शब्दबलप्रतीती-
च्छयोच्चरितत्वं सूत्रसंबन्धितात्यर्थम् । भाष्ये । अन्यथात्वेति कुलं कस्मान्न भवतीतिवदन्यात्वं
तस्य कल्पनम् । अन्यथा तु अ इति वा पदच्छेदः । भ्रान्ता इति रूपमेदप्रादेशमेदसंपत्तीनां

एनं वैश्वानरमस्मिन् सूर्यचिबुकान्तराले जाबालाः समाभनन्ति । एषोऽन-
न्तोऽन्यक्त आत्मा योऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित
इत्यादिना भ्रुवोः प्राणस्य च यः संधिः स एष यौलोकस्य परस्य च संधिर्भ-
वतीति । न ह्यनन्तः संकुचितस्याने भवति । विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । युक्तिगम्या

भाष्यप्रकाशः ।

समाभनन्तीति स एषोभिर्वैश्वानरो यत् पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः-
प्रतिष्ठितं वेदेत्यग्निरहस्यं वदन्ति । संभवति युक्त्येति मेदादिरूपया युक्त्या । तथाच ब्रह्मणः
श्रुत्येकसमाधिगम्यत्वात् तद्वलेन विचारे तत्र मेदादुक्त्या तदभावेऽपि तत्रितयं भन्तव्यमित्यर्थः ।
एवमेकसमाभननं प्रदर्शितम् । यद्यपि संपचिरूपा युक्तिः श्रौती, तथापि कैकेयस्तथा तु व एतान्
वक्ष्यामीत्यादिना मध्यादिवत् कल्पनयोपदिष्टवान् । न तु वास्तवरूपम् । स्वकृततथासंपादनव-
चनात् । तथा सति ध्रुमूर्धत्वादीनामध्यात्मं कल्पनोपदेशो, न तु स्वारसिकं तत्र मानम् । तच्च
शब्दबलविचारे अप्रयोजकम् । दहरविधायी, यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश
इत्यादिना कल्पनां विनैव तन्मानकथनवदत्रापि श्रुत्यन्तरे कथनात् । तथा सति संपचिकृतं
प्रदेशमात्रपरत्वं जघन्याधिकारिणामुपासनार्थत्वेन पर्यवस्यति । तच्चोचमाधिकारिणामनादरणी-
यमित्याशयेनाहुः अत इत्यादि । सूत्रे चकारादपरमाभननं प्रदर्शयन्तो व्याकुर्वन्ति एनमि-
त्यादि । इत्यादिनेति कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्ने, वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति ।
का वै वरणा का च नासीति । सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयति तेन वरणा भवतीति ।
सर्वानिन्द्रियकृतान् पापान्नाशयति तेन नासी भवतीति । कतमचास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोः
प्राणस्य च यः संधिः स एष यौलोकस्य परस्य च संधिर्भवतीत्यन्तम् । नन्वत्रापि प्रदेशादि-
भेदपक्षा एव भवन्तु, को दोष इत्यत आहुः न हीत्यादि । नचानन्त इत्यत्र कालापरिच्छेद
एवोच्यते, न देशापरिच्छेद इति शङ्क्यम् । आत्मत्वेनैव सिद्धे कालापरिच्छेदेऽनन्त इति
विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । अतस्तद्वलादिरुद्धधर्माश्रयत्वमेवाभिप्रेतमित्यर्थः । ननु युक्त्या साधने को
दोष इत्यत आहुः युक्तीत्यादि । नैषा तर्कणेति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । ननु सूत्रकृता स्फुटतयाऽनुक्त-

रश्मिः ।

नैषा तर्कणेत्याद्युक्तिरिसनीयत्वेन श्रुत्यर्थे युक्तिप्रदर्शनमर्थान्तरारोप इवेति अमसाधनसंपादानानुकूल-
व्यापारवन्तः । आश्रयस्थस्य यन्मनसा ध्यायतीति श्रुतिविषयत्वं वेदेषु वदन् आन्तः 'निःश्वसितमस्य
वेदाः' इति श्रुतेः वेदानां निश्चितत्वेन बुद्धिपूर्वकत्वाभावात् । बुद्ध्या पदार्थान् जानातीति । बाद-
रिस्तु तस्मै श्रद्धयामेलत्र तत्फलकश्रद्धामज्ञात्वा तस्य वचः अत् सत्वं दध्याम इति श्रुत्यर्थे
आन्तः । प्रकृते । इत्यन्तमिति । श्रुत्यर्थे स्वयं वाच्यः । नहीत्यादीति उपाविस्तु परमात्म-
न्यसंगत इति भावः । विशेषेणेति भाष्यं विवरीतुं शङ्कामाहुः न चानन्त इति । अस्मादिति काल-
परिच्छिन्नः शतानुबं पुरुष इति तत्र तु न अन्तो नाशो यस्येति कालापरिच्छेदः । एवकारव्यावर्त्यमाह
नेति । न देशकृतोन्तो यस्येत्यन्तपदस्यान्तवाचकत्वमित्यर्थः । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे' इति विश्वः ।
नैवेति । तथेति अन्नविद्यायां संवन्विनी तथेत्यस्माद् 'अव्ययादाप् सुप् इति सूत्रेण षष्ठ्या लुक्
यद्यपीयं श्रुतिः काठकेति तत्रैपलेतच्छब्देन समीपतरवर्तिवाचकेन श्रेय आददानस्य अंशसाविषयि-
णीमतिरेतच्छब्दाच्चा । किंचान्यत्र वर्णादिति प्रश्ने सर्वे वेदा यत्पदनामभनन्तीत्याद्युक्तमक्षरं ब्रह्म वा

त्वन्नह्नविषैव । अविरोधेऽपि वक्ष्यति । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति । ननु तथापि काचिद् वेदानुसारिणी युक्तिर्वक्तव्या, शास्त्रसाफल्यायेति चेत् । उच्यते । विरोध एव नाशङ्कनीयो वस्तुस्वभावात् । अयस्कान्तसन्निधौ लोहपरिभ्रमणे या युक्तिर्गर्भस्यौदर्यादाहे, रेतसो मयूरत्वादिभावे । न हि सर्वत्र स्वभावदर्शनाभ्यामन्योपपत्तिः कैश्चिदपि शक्यते वक्तुम् । तस्यान्ते सुषिरमिलादिना श्रुतिरेवमेवाह ।

यशोदास्तनन्धयस्य च भगवतो सुखारविन्दे विश्वमेव दृष्ट्वा स्वप्रमायाऽविद्यानिराकरणाय सिद्धान्तमाह । 'अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोगः' इति । उल्लखलबन्धने चायमर्थो निर्णीतः । तस्मादानन्दांशस्यैवायं

भाष्यप्रकाशः ।

त्वस्यमेव सूत्राशय इत्यत्र किं गमकमत आहुः अविरोधेऽपीत्यादि । यद्यपि जाबालश्रुतौ वैश्वानरः स्फुटतया नोक्तस्तथापि मूर्धचिबुकान्तरेऽनन्तस्य प्रतिष्ठितत्वकथनात् प्रादेशमात्रस्याभिविमानत्वं प्रत्यभिज्ञायते । अतस्तत्परत्वं तद्वाक्यस्य बोध्यम् । नन्विदं तदोक्तं युक्तिस्तु स्फुटतरैव तस्याः कथं श्रुत्यनुसारित्वमित्यत आहुः तस्यान्ते इत्यादि । तस्यान्ते सुषिर-
क्षमं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति तैत्तिरीये बृहन्नारायणोपनिषदि सहस्रशीर्षानुवाके सुषिरस्य क्षमता तत्र सर्वप्रतिष्ठा च आन्यते । सा वस्तुस्वभावादेवोपपद्यतेऽतस्तत्वात्मित्यर्थः । दर्शनमुपन्यस्यन्ति यशोदेत्यादि । अत्र स्तनन्धयपदेन अदन्तस्य यद्दिनस्य पूतनाऽमुपपाशान् कर्तृतयाऽवस्थासाधनविरोधोऽपि सार्यते । निर्णीत इति बन्धनानां मूलानुपगतत्वात् । पुनः स्वेच्छया बन्धनस्य च कथनानिर्णीतः । शेषमतिरोहितार्थम् । एवं चात्र निराकारत्वादिना

रक्षितः ।

वाच्यम् । न जाबालसमामननेन सिद्धं ब्रह्म तथापि प्रादेशमिविमानश्रुतिः श्रेयोऽविषयिणी न वाक्षरब्रह्मविषयिणीत्यदोषः । 'समीपतरवर्तिनि चैतदो रूपम्' इति वाक्यात् । यदि चेदमत्र न दृश्यते तदा तु 'अवगयायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इत्यादिश्रुत्युक्तं समीपतमवृत्तिर्वहुधाचिन्त्यमान एषोपि परमात्मैत्यदोषः । अग्रे च ततो मया नाचिकेतश्चितोदिरनिलैर्द्रव्यैः प्रासवानस्मि नित्यमिति चयनं समीपतमं तदत्रैषेत्यत्रैतच्छब्देनाविवक्षितम् । अविरोधेपीति निमित्तं सप्तम्यर्थः युक्त्यविरोधरूपं फलमविरोधाध्याये वक्ष्यति । श्रुतेः शब्दैकप्रमाणत्वात् वस्तुन एव तथात्वात् । स्फुटतरैति शास्त्रं वेदान्तविचाररूपम् । तद्युक्तिरूपं योजनं शास्त्रिर्निर्युक्तिरूपं शास्त्रीति वेति फले तयोः केन फलेन सहेलाकाङ्क्षायां शास्त्रस्य सफलत्वायेत्येवं स्फुटतरैत्यर्थः । तत्र प्राज्ञे निर्युक्तिरूपमपि योजनं दार्ढ्याय वेदान्तविचारः शास्त्रि मन्दमध्यमयोस्तु वक्ष्यमाणयुक्तिरूपमपि दार्ढ्यसंदेहाभावाभ्यां स शास्त्रीति फलम् । स्वभावेति परिणामहेतुत्वं स्वभावत्वम् । तथात्वमिति स्वभावदर्शनाभ्यां वक्तुं शक्यत्वम् । तथा तु अम् । तु पुनः अम् शैष्यं अम् शैष्येत्ये चेति मनोरमा । तादृशं रूपं किं भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां दर्शनमित्यादिः । बन्धनस्येति भक्तवश्यत्वज्ञापनाय बन्धनस्य । शेषमिति । इति चेति इत्येवमनुक्तसमुच्चयश्चकारार्थ इत्यर्थः । सिद्धमाहुः एवमिति । अभिनवनैयायिकमतोप्येवम् । स्वमते प्रादेशमात्रत्वं विशेषः । पूर्वश्रुत्यर्थमाहुः श्रुताविति प्रसङ्गाद्वाच्यश्रुत्यर्थोऽप्युच्यते । एष इति य एष प्रसिद्धः परमात्मानन्तोऽप्युक्तोक्षरः 'अव्यक्तोक्षर इत्युक्तः' इति, गीतातः । तं यः कोपि

धर्मो यत्र स्वाभिन्वयक्तिस्तत्र विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वमिति चकारार्थः । तस्मात् प्रादेशमात्रो व्यापक इति वैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयपदं अष्टमं वैश्वानराधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीब्रह्मभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये

प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

कर्तृत्वासंभवमाशङ्क्य तन्निरासाय साकारब्रह्मता विचारिता । श्रुतौ तु वरणा भूः । अस्य स्थानमित्येति पदेनानन्तः परामृश्यते । प्राणपदेन च नासिका । नासिके उपदिशन्नित्यत्र पृथग्वर्त्मात्मनः कथनात् । घौरित्याकाशः । तत्र हेतुः । लोकस्य परस्य च संधिरिति । जीवलोकस्य परब्रह्मणश्च संधानजनकत्वादिति ।

अथात्र भतान्तराणि विचार्यन्ते । तत्र जाठराग्निप्रतीकस्य जाठराग्न्युपाधिकस्य वा परमेश्वरस्योपास्यत्वं व्यासमते । जैमिनिमते तु तदुभयकल्पनं विनैव साक्षात् परमेश्वरोपासनं विधीयत इति साक्षादपीति सूत्रे व्याख्यायामिन्वक्त्यादिष्वत्रेण प्रादेशमात्रत्वस्वाविरोधो विचार्यत इति शंकराचार्याः प्राहुः ।

तत्रेदमपधेयम् । आचार्यस्तद्विरुद्धः सर्ववेदव्यासकर्ता स्वयं समन्वयं प्रतिज्ञाय सरलां सुन्दरीं जैमिनिविचारितां युक्तिं श्रुत्यादिसंमतं जानानः किमिति नोपगतवान् । अथ दुष्टां तर्हि कुतो न दूषितवानिति ।

रश्मिः ।

कर्थेचिज्जानीयादित्यत्रिप्रश्ने याज्ञवल्क्योत्तरं स इति याज्ञवल्क्यो ब्रूते स्म । वरणायामिति । वरणाथ-माहुः वरणा भूरिति पदे निर्वर्कि सर्वाणीति । तथा च नियम्यजीवद्वारा नियन्तुरीश्वरस्याधिष्ठान-त्वात् नासाम्रुवोः मान्मनाशकत्वमित्युक्तम् । तत्रापि स्थानविशेषजिज्ञासया पृच्छति कतमिति । अत्र प्रमाणमाहुः नासिके इति । पृथगिति प्राणः पृथग्वर्त्मात्मेति श्रुतेः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा शंकरभाष्ये तु प्राणस्थाने प्राणः । पूर्वोक्तमध्यशब्दार्थं स्पष्टयति स भूचोरिति तदेव स्थानमित्यर्थः । संधिर्लोकस्य यद्वा घौराकाशः संधानेति । ब्रह्माभूतवर्षिण्यां तु घौरलोकस्य स्वर्गस्य परस्य ब्रह्मलो-कस्य च संधित्वेन ज्येष्ठ इत्युक्तम् । अथ ननु कोशे अग्निर्वैश्वानरो वह्निरिति तटीकार्यां च विश्वे नरा अस्य 'नरे संज्ञायाम्' इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । विश्वानरस्यापत्यं ऋष्यङ् । गीतायां च अहं वैश्वानरो भूत्वेति श्रुतिश्चादिः वैश्वानर इति एतत्पर्यलोचनाविरोधेन शंकराचार्यादिमतानि प्रवृत्तानि । अतस्तत्तन्मतसिद्धार्थकानि सूत्राणीत्याशङ्काहुः अथात्रेति । जाठराग्नीति । जाठराग्निरीश्वरप्रती-कोवयव इवावयवस्तस्य । परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानरे इहोपदिश्यते इति भाष्यात् । अचीति ईश्वरोपलम्बिस्थानेषु हृदयादिषु विशेषेणाभिष्यज्यत इत्येवमविरोधः । वादरिमते प्रादेशमात्रत्वेन योयं प्रादेशमात्रोप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्ताया इत्येवमविरोधः संपत्तिकृतां जैमिनिर्मन्यत इत्यविरोधः । तद्विरुद्धि शंकराचार्यगुरुः । दुष्टामिति जानानो नोपगतवानिति पूर्वोक्तान्वयः । दूषि-तवानिति यतो न दूषितवानतः साक्षात्सूत्रार्थो व्यासाभिमत एव । अन्यसूत्रोक्तोपाधिस्तु सर्वथा न संगतः । विद्वन्मण्डने निपुणतरदूषणात् । तथा चेश्वरस्य जाठरस्य वा वक्तव्यः सः । सर्वे वेदा-

साध्यप्रकाशः ।

भास्कराचार्यास्तु, नायं वैश्वानरशब्दो जाठराभ्यभिप्रायेण प्रयुक्तो येनात्र तद्गुण-
कोपासनं कल्प्येत । किंतु योगिकोऽयं शब्दो, विश्वान्नरात् नयतीति । तद्विषयस्तु राक्षसवास-
सादिष्वर्थे । अभिविमानशब्दश्चाभिष्टुत्येन विचित्रं जगन्निर्मित इति वा, अभिगतवासं
विगतमानश्चेति वा योगेन । वैश्वानरशब्दस्य योगिकार्थग्रहणे जाठरानलविशिष्टोपासनमभिश्रेतं
मादरायणस्येति साक्षान्द्वारे व्याचक्रुः । तत्र बीजं तु सांख्योऽपिशब्दः साक्षादविरोधं जैमिनिरी-
त्यन्वयादिति तदाशयः ।

रामानुजाचार्यास्तु मतद्वयेऽपि जाठरविशिष्टपरमात्मोपासनमङ्गीकृत्य, वैश्वानरशब्दो-
ऽग्निमाधारणोऽपि परमात्मधर्मविशेषितो यथा विश्वेषां नगणां नेतृत्वादिना गुणेन परमात्मान-
मेवाचष्ट इति निश्चीयते । तथा स एषोऽग्निवैश्वानरो यत्पुरुष इति वाजसनेयिषिठितोऽग्निशब्दोऽपि
यैनेवाग्रनयनादिना गुणेन योगाञ्जलने वर्तने तस्यैव गुणस्य निरूपयिकस्य कक्षां गतस्य
परमात्मनि संभवादसिन् प्रकरणे परमात्मासाधारणधर्मविशेषितः साक्षाद्व्यवधानेन परमात्मान-
मेवामिष्यति इति साक्षान्द्वारायमाहुः ।

संपचिद्धे चोपासकैः क्रियमाणायाः प्राणाकुत्तरशिहोत्रत्वसंपादनार्थमृगप्रभृतीनां वेदित्वा-
द्युपदेश इति । आमननश्च च, एनं द्युर्धत्वादिविशिष्टं वैश्वानरमस्मिन्नुपासकशरीरे प्राणाहृत्या-
धारत्वायामनन्ति च । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजा इत्याहुः ।

तत्रापीदमवधेयम् । अत्र ह्यौपमन्यवादिसंवादवाक्येषु, मूर्धा त्वेष आत्मनश्चक्षुष्टे तदात्मन
इत्यादिना यदुक्तं तस्य निगमनमत्र प्रतीयते । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्येति सर्वैः

रदिनः ।

यत्पदमामनन्ति समन्वयप्रतिज्ञानाच्च प्रतीकस्य जाठरस्य स नोचित इति ज्ञेयम् । तद्गुणक इति
जाठरगुणकः । स्वार्थ इति रक्ष एव राक्षसः वय एव वायसः यज्ञादिभ्योण् इत्यण् । अपिशब्द इति
व्याससमुच्चयबोधकोऽपिशब्दः । नद्राशय इति भास्कराचार्याशयः । निर्दुष्टेयं सिद्धान्तो न
विस्तृतः । मतद्वय इति व्यासजैमिन्योर्मतद्वये अतस्तद्विशिष्टोपासनमत्रातिदिश्यते इति शब्दा-
दिभ्योन्तःप्रतिष्ठानादिति चेदिति सूत्रे साध्यात् । तथापि जैमिनिभवे कथं तद्विशिष्टोपासनोक्तेलाका-
ङ्क्षायां साक्षाद्व्यविरोधं जैमिनिरिति सूत्रार्थमूत्रुः वैश्वानरेति । अग्रनयनेति । अङ्गति जगि
गतौ अङ्गेर्नलोपश्चेति निर्नलोपश्च । आदिपदेन वैश्वानरपदव्युत्पत्तिः पुरमुपतीति च उप दाहे ।
आहुरिति तथा च मतभेदगमकाभावात् पूर्वोक्तोर्थ एव परिशेषात्सिद्ध्यति । प्राणेति स यां
प्रयमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति श्रुत्युक्ताया द्युप्रभृतिशुश्रूष्यन्तशरीरस्य वैश्वा-
नरस्य समाराधनरूपायाः । वैश्वानरस्येति इयं छान्दोग्यस्या उपासकस्य मूर्ध्वं परमात्ममूर्ध्वस्त-
र्ध्वमित्यर्थः । एवमेतद्भाष्योक्तरीतिर्निर्विषयप्राणाशिहोत्रेण वैश्वानरमाराधयेदिति तत्रैव स्पष्टम् । इद-
मिति वक्ष्यमाणं सर्वेषां तत्त्वत्वादिपदानां वैश्वानरपरत्वं न तूपासकपरत्वं । यदुक्तमिति केकेये-
नोपमन्यवाद्युक्तद्युप्रभृतीनां वैश्वानरस्य मूर्ध्वत्वादिकथनेन तत्प्रतीकत्वं यदुक्तं तस्य । अत्रेति वाजसनेयि-

भाष्यप्रकाशः ।

पदैस्तमेव परासृज्य मूर्धप्रभृतीनां समभिच्याहरणात् । तत्कथं सन्निहितपरित्यागेन व्यवहित-
स्योपासकस्य परामर्शः कर्तुं शक्यते । नचाग्रे सुतेजःप्रभृतिभ्योऽतिरिक्तानामुरःप्रभृतीनां
वेद्यादित्वकथनात् तथेति चाच्यम् । भगवतो विश्वकायत्वाय तन्मूर्धादीनां सुतेजस्त्वादित्दृष्ट्युप-
देशवत्तस्य यज्ञत्वाय तदुरआदीनां वेदित्वादित्दृष्ट्युपदेशस्य शक्यवचनतया तस्योपासकावयवगम-
कताया निश्चेतुमशक्यत्वात् । नचैवं सति तद् यद्भक्तं प्रथममागच्छेदित्यादौ यः प्राणामिहोत्रा-
धारत्वेनोपासकास्यादिपरिग्रहः स कथं संगच्छेतेति शङ्क्यम् । संपत्तिस्त्रयविषयवाक्ये वैश्वानरा-
वयवानामुपासकमूर्धादिषु संपत्तिकथनेन तेषां तत्र मानवदन्तुकानां तदुरःप्रभृतीनामप्युपासकोरः-
प्रभृतिषु संपत्त्या मानस्याभिप्रेततया सुखेनैव तदास्यादिपरिग्रहसंगतेः अत एव सर्वत्र वैश्वानर-
स्थितिबोधनायोपसंहारे, तस्माद् ह वैविद् यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं ग्रयच्छेदात्मनि ह वैवास्य
वैश्वानरे हुतस्यादिति श्रावितम् । तस्मादत्र न जाठरप्रतीकोपासना, न वा तदुपाधिकोपासना,
नापि तद्विशिष्टोपासना । किंतु केवलपरमात्मोपासनेति निश्चयः ।

शैवमिह अयेतेनैव दत्तोत्तरै, माध्वाश्च ।

प्रकृतमनुसरामः । एवमस्मिन् पादे जीवपुरःसरेणार्थसंदेहो निवारितः । मनोमयत्वादि-

रश्मिः ।

प्राक्षणे विषयवाक्ये वा । तन्मेवेति विषयवाक्ये प्रादेशमात्रमभिहिमानमित्यादिषु य आत्मपदार्थो
वैश्वानररूपस्तमेव । यद्वा । मूर्धां त्वेष आत्मनः इत्यादिषु य आत्मपदार्थ इत्यादिः । व्यवहितस्येति
वाजसनेयिप्राक्षणीकस्योपासकस्य । कर्तुमिति सर्वैः पदैः कर्तुं शक्यते । ननु प्राप्तिपूर्वको हि निषेधः ।
स कथमुच्यते सर्वैः पदैः कथं कर्तुं शक्यत इति । मैवम् । उरःप्रभृतीनामुपासकोचितानामुक्तेर्व्यव-
हितस्याप्येकवाक्यतार्थमेतस्येतिपदेन प्राप्तत्वात् । न च तस्येतिपदेन कुतो व्यवहितस्य प्राप्तिरिति
शङ्क्यम् । विषयवाक्येन त्रैलोक्यशरीरस्य परमात्मनो वैश्वानरस्योपासनं विधाय सर्वेषु लोकेष्वि-
त्यादिना ब्रह्मप्राप्तिं च फलमुपदिश्यास्यैवोपासनस्याङ्गभूतप्राणामिहोत्रं तस्य ह वा एतस्येत्वा-
दिनोपदिशति यः पूर्वमुपास्यतयोपदिष्टो वैश्वानरस्तस्यैवावयवभूतान् ब्रह्मादित्यादीन् सुतेजोविश्वरूपा-
दिनामधेयानुपासकशरीरे मूर्धादिपादान्तेषु संपादयतीति मूर्धैव सुतेजा उपासकस्य मूर्धैव
परमात्ममूर्धभूतद्यौरित्यर्थ इति तद्भाष्यात् । तथेति तादृशवेद्यादिनिरूपणीये तादृशोपासकस्योचि-
ततरत्वात् अध्यात्ममूर्धादिबोधयितुमेतस्येतिपदेनोपासकत्वम् । यज्ञेति यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुते-
स्तथा । इत्यादाविति । तद्बोधीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति ।
भक्तं मत्तद्रव्यम् । एवं व्यानाय स्वाहेति अपानाय स्वाहेति समानाय स्वाहेति उदानाय स्वाहेति
अथ य एतदेवं विद्वान् अभिहोत्रं जुहोतीति श्रुतौ । एतेनेति पूर्वोक्तं संहितितरेण । माध्वास्तु एनं
विष्णुमस्मिन् अम्यादावामनन्ति योश्चै तिष्ठन् य एष एतस्मिन्नद्यौ तेजोमयोमृतमयः पुरुष इत्यादिनेति
प्रोक्तः । तत्सष्टम् । विचारमन्तरेणैव यद्वै तेनैव दत्तोत्तरा इत्यन्वयात् प्रत्युक्तप्राप्याम् । यदप्यथ
ननु को वेलादिनोक्तं तदपि स्पष्टम् । आचार्यं मां विजानीयात् आचार्यवान् पुरुषो वेद इति श्रुति-
स्मृतिभ्यां ब्रह्म तर्हि अभिरिति श्रुतेश्चेति न विचारमर्हति तदुक्तम् 'अग्निश्चकार तत्त्वार्थदीपं भगवतो
महद्' इति निबन्धे । कथं जीवपुरःसरेणेत्यत आहुः मनोमयत्वादीति प्रथमस्याधिकरणस्यार्थरूपता

भाष्यप्रकाशः ।

धर्मवान् हिरण्यश्मश्रुत्वादिधर्मवान्चाऽलौकिकभोगयोगेऽपि दोषरहितः प्रकटसच्चिदानन्दस्वरूपोऽधिदेवादित्रयनियामकोऽक्षरादुत्कृष्टः स्वत एव साकारो विरुद्धधर्माश्रयो भगवानेव, न जीव इति । तेन सर्वान्तर्याम्येको भगवानिति सिद्धम् । आधेयरूपो विचारित इति च ॥ ३२ ॥ ८ ॥

इत्यष्टमं वैश्वानराधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिवारितहृदयान्धकारेण

पीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमेन कृते भाष्यप्रकाशे

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

समाप्तो द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

रक्षिः ।

प्रोक्ता । द्वितीयाधिकरणार्थरूपतामाहुः हिरण्येति । तृतीयाधिकरणार्थतामाहुः अत्तेति । चतुर्थाधिकरणार्थतामाहुः अलौकिकेति । पञ्चमाधिकरणार्थतामाहुः प्रकटेति । षष्ठाधिकरणार्थतामाहुः अधीति । सप्तमाधिकरणार्थरूपतामाहुः अक्षरादिति । अष्टमाधिकरणार्थतामाहुः स्वत इति । आधेय इति आधेयानि मनोमयत्वादीनि तै रूप्यते व्यवहियते इत्याधेयरूपः तदुक्तं तेन सर्वान्तर्यामी एको भगवानिति सिद्धमिति अग्रिमपादे स्फोटिष्यतितमाम् ॥ ३२ ॥ ८ ॥

इति अष्टमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीविद्वन्मण्डनश्रीगिरिधार्यात्मज श्रीदामोदरभ्रात्र्यायेण पूर्णवैभ्रा

श्रीगोविन्दरायपौत्रेण श्रीविट्ठलरायभ्रात्र्यायश्रीगोकुलोत्सवात्मज-

गोपेश्वरेण कृते भाष्यप्रकाशरश्मौ प्रथमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः संपूर्णतामगमत् ॥ १ ॥ २ ॥

समाप्तो द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यचक्रचूडामणि-

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणप्रणीतम् ।

दशदिगन्तविजयि श्रीमद्गोखामि श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीत-

भाष्यप्रकाशसंपूर्णवेत्तु श्रीमद्गोखामि श्रीगोपेश्वर-

जिब्वरणप्रणीत भाष्यप्रकाशरश्मिपरिवृंहितम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

‘भगवद्भर्मपरायणसद्गतश्रेष्ठिगोवर्धनदास सुन्दरदास’ इत्यस्य पुष्टिमार्गीय-

संस्कृतसाहित्यसमुद्धारार्थं निर्विष्टद्रव्यसंग्रहतः ‘प्राप्तभगवत्पद-

मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्.एल्. बी.,

वकील, हाइकोर्ट’ इत्येतेषां सुहृद्भिः

संशोध्य ‘निर्णयसागर’ मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीवल्लभान्दाः ४६२- संवत् १९९७. आरम्भाः

मूल्यं रूपकत्रयम् ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay 2

Published by Dhurajlal Vrajdas Sankhla, B.A., LL.B., Advocate
at Khakhar Building, C. P. Tank, Bombay 4

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्रहस्यसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिवृंहितम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

तृतीयः पादः ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥ (१३११)

द्वितीयपादे आधेयरूपो भगवान् प्रतिपादितः ।

भाष्यप्रकाशः ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥ अथ तृतीयपादं विवर्तिष्वोऽध्यायसंगति-
स्फोरणाय पूर्वपादार्थं वदन्तः प्रस्तुतस्यार्थमाहुः द्वितीयेत्यादि । अयमर्थः । पूर्वपादस्या-
न्तस्तद्धर्माधिकरणप्रपञ्चरूपतयाऽष्टाधिकारण्याम्,

‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विमर्त्यव्यय ईश्वरः’ ॥

इति लक्षणं विचारितम् । तत्र प्रथमेऽन्तःस्थस्य मनोमयत्वादीनां धर्माणां, द्वितीये
हिरण्यवमश्रुत्वादीनां च बोधनेन तादृशधर्मविशिष्टं स्वरूपमन्तर्बोधितम् । ततस्त्रिभिः कार्यबोधनेन
विमर्तिपदार्थस्य धारणपोषणात्मकं स्वरूपं बोधितम् । ततोऽन्तर्धर्माधिकरणेऽन्यत्वं परमात्म-
रश्मिः ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥ संगतीति एकस्य समन्वयत्वेनैकस्य पादद्वयस्य
कार्यत्वं समन्वय इत्येककार्यत्वसंगतिस्फोरणाय । समन्वयः कारणं समन्वयः फलम् । अत्र समास-
भेदः । कारणेध्याये ब्रह्मणि वेदान्तानां सम्यगनु अयः एरब् यत्रेति बहुव्रीहिः । कार्यं तु समन्वयः
सम्यगन्वयः । अन्तस्तद्धर्मेति इयं तत्रैव विचारिता । ननु ‘जन्माद्यस्य यतः’ इति सूत्रोक्तं लक्षणं
पुरुषोत्तमेऽदृश्यत्वाधिकरणोक्ते न स्फुटमित्यसंगतं आपततीति चेत् कुतोऽसंगतसंभावना यतः पादेनैव
श्रीपुरुषोत्तमे लक्षणं प्रत्यपादीत्याशयेनाहुः अष्टाधीति । तत्रेत्यष्टस्वधिकरणेषु । अन्तःस्थस्येति ।
साकारस्यादित्यान्तःस्थस्य । आनन्दमयस्य साकारब्रह्मत्वेन तत्प्रपञ्चता कुतो न विचारितेति चेद्वाध्या-
दावनुक्तेरुपजीव्यत्वात्साध्याधिकरणस्यानन्दमयाधिकरणे साकारब्रह्मप्रतिपादनं प्रति । ततो भक्तेच्छया
‘रसो वै सः’ इत्युक्तानन्दमयाविर्भावोपि सूत्रपादनः । धारणेति । श्रुविकरणेन सह धातुपादानात्
हुमृञ् धारणपोषणयोरित्यस्य ग्रहणम् । न भृञ् भरणे इत्यस्य भवादित्वात् । उभयपदी धातुः ।
अन्तःस्थबालकानां पतनापयःपानव्याजेन स्थापितानां धारणं पोषणं च । अत्र ल्युट् भावे
करणेऽधिकरणे च यथासंभवं व्याख्येयः सुखेन । अन्यत्त्वमिति भेदेनैनमधीयत इति सूत्र-
मागोक्तमभिमानिमिश्रत्वं तस्मादन्तर्धर्माध्याकरणे ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति भाष्यात् परमात्मत्वं आवेशः

१ धारणेति पाठः ।

७७ अ० सू० २०

आधाररूपोऽत्र प्रतिपाद्यते । तेन सर्वं ब्रह्मेति फलिष्यति ।

भाष्यप्रकाशः ।

त्वभावेशः सपरिकरं लोकत्रयं च बोधितम् । ततोऽदृश्यत्वाद्यधिकरणद्वये अव्यक्तत्वमीधरत्वं चाक्षरादुक्तमत्वेन विरुद्धधर्माधारत्वेन च विचारितम् । तदेतदुक्तम् । आधेयरूपो भगवान् प्रतिपादितः इति । तथा अदृश्यत्वाद्यधिकरणे 'यस्मात् क्षरमतीतोऽहम्' इत्यपि विचारितमेव । अतः परं तल्लिङ्गाद्यधिकरणेषु य आधाररूपो निरूपितः सोऽत्र विचार्यते । तेन

‘पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्’ ॥

इति वाक्योत्तरार्धोक्तं विमृष्टं भविष्यति । तदेतदुक्तम् । आधाररूपोऽत्र प्रतिपाद्यत इति । द्वितीयपादोक्तमनन्यमक्तिलभ्यत्वं तु गुणोपसंहारपादे फलिष्यतीत्यतो नोक्तम् । एवं पाद-
द्वयोक्तस्य फलं समन्वयस्तत्स्वरूपं वदन्ति तेनेत्यादि । ननु पूर्वपाद आधेयनिरूपणेऽप्याकाश-
तत्त्वाकाशज्यायस्त्वब्रह्मक्षत्रादौदनकत्वलोकशरीरकत्वादिविपर्ययपक्षत्वावधारण आधाररूपताऽप्यव-
रक्षितः ।

‘यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति’ इति ‘गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहोवसा’ इति चावेशः । सपरीति अन्तर्यामिणः सपरीलादि । एव सर्वत्र बोधेति भाष्यप्रकाशेन यस्य सर्वं लोकाः शरीरं यः सर्वाल्लोकानन्तरो यमयतीति लोकत्रयम् । पृथिव्यवाकाशवाद्यादित्यचन्द्रतारकादिर्विशुद्ध-
स्तनयितव्यः परिकरः अग्रे यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन्निति लोकत्रयम् । पुनः परिकरः वेदयज्ञ-
सर्वभूतप्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनस्त्वकृतेजस्तमोरेतआत्मरूपः तेन परिकरणे सह सपरिकरम् । श्रुतयो विस्तरमिया न लिखिताः । अव्यक्तत्वम् अक्षरत्वम् । ईश्वरत्वं वैश्वानरत्वम् । अक्षरादिति अक्षरे पुरुषोत्तमं निवेदय । उत्तमत्वेन अक्षरापेक्षया उत्तमत्वेन । वैश्वानर इत्यधिकरणे विरुद्धधर्मा-
धारत्वेन । इत्यपीति अक्षरादपि चोत्तम इत्यनेन द्वितीयपादेनाक्षरोत्तमत्वमपि । तल्लिङ्गेति तल्लिङ्गादित्यधिकरणे ‘अत एव प्राणः’ इत्यधिकरणे ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यधिकरणागमधिकरणेषु चतुर्षु यः सर्वपरायणत्वेनाकाशः अभिसर्वेशस्थानत्वेन प्राणः ब्रह्मत्वेन ज्योतिः सर्वालम्कब्रह्मत्वेन प्राण आधाररूप आकाशादिशब्दामिवेयः शब्दसंदेहवारणेन निरूपितः । तेनेति आधाररूपप्रति-
पादनेन । इतिवाक्येति आधाररूपम् । प्रतिपाद्यत इतीति । तेन प्रथमपादेनास्य पादस्य सामान्यविशेषभावः संगतिर्द्वितीयेन तु पादेन प्रसङ्गोऽवसरो वा संगतिरिति फलितम् । केचित्तु त्रैलोक्यात्मा वैश्वानरः पूर्वत्र निरूपितस्तेन त्रैलोक्यायतनं तत्त्वमिति प्राप्ते तदायतनमपि तदेवेति वक्तुमस्मरम्भ इत्याहुस्तद्व्युत्पादघातसंगतिरधिकरणसंगतिः । अर्भकौकस्त्वात्तद्व्युत्पादपदेशाच्च नेतीति सवे भाष्ये ‘भक्तौ तु बहिरपि’ इति विशेष इत्युक्तम् । अनन्यमक्तिलभ्यत्वं प्रसङ्गात्कृतो न निरूपितमित्या-
शङ्कामुः द्वितीयेति । गुण्येति साधनाध्यायवृत्तीयपादे । तेनेति सर्वसाधारणधेयनिरूपकत्वेन । आकाशात्तमेति अर्भकौकस्त्वात्तद्व्युत्पादपदेशाच्च नेति सवे महतो महीयानिति श्रुतौ आकाशात्तत्प्रादिः महत आकाशात् स्वशरीरान्महान्तं यद्वा आकाश इत्यधिकरणे आकाशो धेवैर्मन्यो ज्यायान् आकाशः परायणमिति श्रुत्युक्तमाकाशात्मत्वमाकाशस्य ज्यायस्त्वं चोक्तं तदत्रापि । तल्लिङ्गाधिकरणे आधाररूपो निरूपितः सोऽत्र विचार्यते इति भाष्यप्रकाशात् । ब्रह्मक्षत्रेति अत्रा चराचराधिकरणे ब्रह्मक्षत्रेति ।

बाधकानां बलिष्ठत्वात् साधकानामभावात् ।

आधारधर्मा बाध्येरन्निति पादोऽभिधीयते ॥

इदं श्रूयते । 'यस्मिन् यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथाऽमृतस्यैष सेतुः' इति ।

यस्मिन्नित्यादिवाक्ये च वाक्यार्थः सर्वबाधितः ।

अर्थात् प्रकरणाद्विज्ञादिति पूर्वं विचार्यते ॥

भाष्यप्रकाशः ।

धारिता भवतीति व्यर्थः पादारम्भ इत्यत आहुः बाधकानामित्यादि । तेषु प्रेत्यामिसंभवाच्चपा-
रायन्तरात्मवादीनां साधितत्वेन बाधकानां बलिष्ठत्वात् साधकानामसाधितत्वेन नैर्वल्या-
चदभावत आधारधर्मा व्यायस्त्वादयो बाध्येरन्नतस्तथेत्यतो न व्यर्थ इत्यर्थः । क्रमनियामिका
त्ववसरसंगतिः । सा च जडार्थवारणरूपा द्वितीयपादारम्भ एवोक्तिरिति न पुनरुच्यते । एवं
संगतिं प्रयोजनं चोक्त्वाऽधिकरणं विवरीतुं विषयवाक्यमुपपक्षिपन्ति इदं श्रूयत इत्यादि ।
श्रूयत इति आद्यवर्णोपनिषद्द्वितीयमुण्डके श्रूयते । एतस्यैव वाक्यस्य प्रथमतः कुतो विचार
इत्याकाङ्क्षायामाहुः यस्मिन्नित्यादि । वाक्येत्यादि । सर्वबाधित इति सर्वैः प्रकारैर्बाधितः ।
इतिर्हन्ता । अत्र बुद्धिसानात्मिकाधिकरणसंगतिरपि बोध्यते । तल्लक्षणं तु, 'बुद्धित्वं चिन्त्यते
यत्र बुद्धिसानात्मिका तु सा' इति । तथा च तल्लिङ्गाद्यधिकरणे आकाशपदस्य ब्रह्मवाचकत्व-
रश्मिः ।

वैश्वानराधिकरणे लोकशरीरकत्वमादिपदेन विरुद्धसर्वधर्माधारत्वम् । पादेति आधारनिरूपक-
पादारम्भः । प्रेत्येत्यादि 'आकाशशुद्धिज्ञात्' इत्यधिकरणे विषयवाक्यमुपन्यस्तम् । तदत्रे च्छान्दोग्ये
प्रथमप्रपाठके पठ्यते परोवरीयो हैम्यस्तावदस्मिन्लोके जीवनं भविष्यति तथामुष्मिन् लोक इति ।
प्रेत्यामिसंभवः श्रुत्यर्थस्तु एभ्यः प्रसिद्ध्यो लौकिकजीवनेभ्यः परोवरीय उत्तरोत्तरं विशिष्टतरं
जीवनं ह भविष्यति तथामुष्मिन् दृष्टे लोके । प्रेत्य मृत्वा । आदिपदेनाग्रिमश्रुतौ प्राणविधायीः
कर्माङ्गत्वं श्रुतिस्तु मठचीहतेष्विति । श्रुत्यर्थो तत्रैव द्रष्टव्यः । मठमद निवासस्थौत्ये भ्वादिः परस्मैपदी
सेद । अशु गतिपूजनयोः अच इत्येके मत्स्यत इति मट् मदः भावे क्तिप् अच्यत इत्यच् मदगतिभ्यां
इतेषु कुरुषु । अथवापारासिस्तु काठके तृतीयवह्याम् 'सोष्वनः पारयाशोति' इति श्रुतौ । आदिपदेन
ब्रह्मसत्त्वोदनकत्वं द्वितीयवह्नीसमाप्तौ । अथवापारासिस्तु तृतीयवह्यां जीवप्रकरणे ऋतं पिबन्ता-
विति श्रुत्युक्तब्रह्मसंघन्धिनी । अथवा 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्युपक्रम्य 'अव्यक्तात् पुरुषः परः'
इति । व्यापकत्वधापकमन्तरेति 'यस्त्वेनमेवं प्रादिशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरम्' इति
छान्दोग्ये सप्तमप्रपाठके वैश्वानरोस्म्यहमिति टीकायामन्तरात्मत्वं माष्ये तु जाडोपाधिकमन्तरात्म-
त्वम् । आदिपदेन सर्वात्मसत्त्वादनं संसारलिङ्गम् । साधितेति द्वयं श्रुत्या साधितमन्तरात्मत्वं
शांकरैः साधितम् । साधकानां नैर्वल्ये पादाभिधानं न स्यात् साधकार्यत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः
असाधितेति । तथेति पादोऽभिधीयते इत्यभिधेयत्वेन प्रकारेण । अत्रैति प्रथमपादे शब्दसंदेहे वारिते
आधारनिरूपणे प्रतिघन्धकीभूताधेयनिरूपणं मनोमयत्वादिधर्माधेयैराधारनिरूपणस्य विवक्षितत्वात् ।
अत आधेयनिरूपणेन प्रतिघन्धकीभूतजिज्ञासानिबृत्तावश्यवक्तव्यत्वमाधारनिरूपण इत्यवसरसंगतिः
पादत्रयस्य क्रमनियामिका । द्वितीयेति भाष्य उक्ता तत्रार्थो द्विविधो जीवजडात्मकः तत्र प्रथमं

अत्र संशयः । शुभ्वाद्यायतनं ब्रह्म, आहोस्वित् पदार्थान्तरमिति । अर्थान्तरमेव च भवितुमर्हति । शुभ्वादीनां सूत्रे 'मणिगणा इव' प्रोतानां भारबाहकत्वाच्च तद्बाहकः परमात्मा । अन्यवाग्विमोक्त्यासंगतः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य पृष्टत्वात् कथमन्यविमोक्तः । सेतुश्च गतिसाधनः । तस्मादफलत्वमपि । आत्मलाभाच्च परं विद्यत इति विरोधश्च । अतो न ब्रह्मविद्यापरमेतद्वाक्यम् । किंतु स्मृतिमूलं भविष्यतीत्येवं प्राप्ते । उच्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

मङ्गीकृत्य ब्रह्मलक्षणस्य भूताकाशेऽतिव्याप्तिवारणेऽपि सांख्यमतसिद्धे प्रधानेऽतिव्याप्तिमात्रं धारणात् । बाधादिकं विवरीतुं संशयपूर्वपक्षावाहुः अत्र संशय इत्यादि । अर्थान्तरमेवेत्यादि च । ब्रह्मवाक्यत्वबाधकात् हेतुं विवृण्वन्तः पूर्वमर्थाद् बाधं विवृण्वन्ति द्युम्बित्यादि । एवं पूर्वार्थोक्तादर्थाद् ब्रह्मवाक्यत्वबाधो व्याख्यातः । प्रकरणकृतं तं व्याकुर्वन्ति अन्येत्यादि । लिङ्गकृतं तं व्याकुर्वन्ति सेतुरित्यादि । स्मृतिमूलमिति सांख्यस्मृतेर्मूलभूतम् । तथा चात्र प्रधानमेव प्रतिपाद्यम् । न चात्मपदविरोधः । योगेन तस्यापि व्याप्तिमात्रबोधकतया संगतेः । अथ रूढपेक्षया योगस्य नैर्बल्यं विभाव्यते तदा पुरुषपरमस्तु । अन्या इत्यत्रामो ङादेशः । अन्यमित्यर्थः । वाच इति । षष्ठी पञ्चमी वा । वादान्तररूपायाः । एष इति सांख्यवादः । एवं सर्ववाक्यसंगतेरित्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति उच्यत इत्यादि । कुत इत्याकाङ्क्षायां

रक्षितः ।

जीवपुरःसरेण संदेहा निवार्यन्त इति भाष्येण तथा चोक्तप्रायेत्यर्थः । यस्मिन्नित्यादीति प्रतीके शरीरगौरवं कारिकाकाठिन्येनास्मात्तत् । नैयायिकमते दूषणं नान्यत्र । बाधादिकमिति आदिपदेनार्थद्वित्यादि । तमिति ब्रह्मवाक्यत्वबाधम् । भाष्ये । एकेति 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति श्रुत्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य ब्रह्मकेनाङ्गिरसः पृष्टत्वाच्छब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणत्वादन्यवाग्विमोक्ते तदर्थस्य ब्रह्मान्यस्य पदजन्योपस्थित्यविषयत्वमन्यवाचां विमोक्तदत्तः कथमन्यवाग्विमोक्त इत्यर्थः । सेतुरित्यादीति । भाष्ये । साधन इत्यत्र 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति सूत्रेण ल्युः । आह् अमिविवौ अमिव्याप्यार्थमासमन्तात् । भाष्ये स्मृतिपदं शास्त्रत्वात् सांख्यस्मृतिपरमित्याहुः सांख्येति । का सा स्मृतिरित्यत आहुः तथा चेति । समवायिन्योतं कार्यं भवतीति 'प्रधानाच्चगन्वायते' इति स्मृतिप्रोक्तम् । योगेनेति आश्रोतीत्यालेति रामानुजाचार्यभाष्योक्तेः । अतति व्याश्रोतीत्यात्मेति योगेन वा । व्याप्तिमात्रमित्यत्र यावदे पुंलिङ्गव्युदासः । पुरुषेति प्रधानसंसृष्टपुरुषपरम् । विषयवाक्यविषयपदार्थानाह अन्या इति । सुपां सुलुगिति सूत्रेण ङादेशः । अन्यमिति आत्मविशेषणम् । शुभ्वाद्यायतनं प्रधानं स्वशब्दादिति सूत्रार्थः । यौश्च भूश्च द्युसुवौ द्युसुवावादी यस्य तदिदं शुभ्वादि यदेतस्मिन् वाक्ये यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनःप्राणा इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं तस्यायतनमिति शंकराचार्यभाष्येऽवयविसमास उक्तस्तम्पाकर्तुमवयवसमासं बोधयामासुः यौः भूश्चेति द्युसुवावादी यत्सेलवयवसमासे यत्सेलस्यान्तरिक्षादिसमाहारसेल्यर्थो भवति तस्य विषयश्रुतावप्रत्ययादवयवसमासो विषयश्रुतिप्रतीति उररीकृतस्तदाहुः । भाष्ये । यौरिति । प्रकृते । एवमिति आत्मात्मीयज्ञातिघनवाचकं स्वपदमुक्तम् ।

बुभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव । यौर्भूआदिर्येषां ते बुभ्वादयः । तेषामायतनम् ।
अस्मिन् यौरिति वाक्योक्तानां साधकं वदन् प्रथमपरिहारमाह स्वशब्दात् ।
आत्मशब्दो व्याख्यातः स्वशब्देन । अत्र न जीवस्यात्मत्वेनोपासनार्थमात्म-
पदं किंतु पूर्वोक्तानामात्मभूतम् । तेन न भारकृतो दोषः । कारणे हि कार्यमोतं
भवति सेतुत्वं च युज्यते । तज्ज्ञानेनाऽमृतत्वप्राप्तेः । अभेदेऽपि ब्रह्मविदामिति
परमिति वदर्थः । तस्मादबाधितार्थत्वाल्लक्ष्यस्य सर्वगतत्वव्युत्पादकत्वाद् बुभ्वा-
द्यायतनं ब्रह्मैव ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

हेतुं विवृण्वन्तस्तस्योभयार्थत्वमाहुः साधकमित्यादि । साधकमिति ब्रह्मत्वसाधकं हेतुम् ।
व्याख्यानेनाऽऽत्मशब्दस्फोरणस्य प्रयोजनमाहुः अत्र नेत्यादि । आत्मपदस्य जीवे रूढत्वा-
दात्मत्वेन तन्निर्दिश्य जीवस्य सर्वाधारभूतब्रह्मरूपतयोपासनार्थं नात्मपदम् । किंतु, पूर्वो-
क्तानां बुभ्वादीनामात्मभूतमनारोपितानागन्तुकं यत्स्वरूपं तद्वाचकम् । एतद्बोधनार्थमेवैवं
कथनम् । नो चेदात्मशब्दादित्येव वदेत् । अत इदं साधकं बाधकस्यापि परिहारकमित्यर्थः ।
ननु सर्वस्यात्मभूतत्वे कथं आराहकत्वपरिहार इत्यत आहुः कारणे हीत्यादि । लिङ्गदोषपरि-
हारमाहुः सेतुत्वमित्यादि । ननु सेतुत्वेनाऽमृतसाधनत्वमस्योच्यते, न त्वेतज्ज्ञानस्येति
कथमेवमित्यत आहुः अभेदेऽपीत्यादि तथा च भेदेऽप्यवस्थामेदेन भेदादुभयसामस्यस्यमिति
नानुपपत्तिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । तस्मादिति आरादिदोषद्वयस्य वारणात् ।
लक्ष्यस्येति 'लक्ष्यं सर्वगतं चैव शिरो मे सर्वतोमुखः' इति पूर्वमश्लोकस्य ब्रह्मणो लक्ष्यस्य ॥१॥

रश्मिः ।

न चाल्मीयादिवाचकं स्वपदमुक्तं शङ्क्यम् । 'अमृतस्यैव सेतुः' इत्यमृतफलोपदेशात् । कारणे हीति
ओतम् उह् शब्दे आदिरालनेपधनिद् आह् अमिविधावमिव्याप्यार्थं आसमन्तात् शब्दितं यथा
तन्तुषु पट इत्यत्र कारणे तन्तुषु पटः शब्दितो भवति । श्रोतं तु तन्तवः पट इति कारणाभेदावगमे ।
लिङ्गेति लिङ्गं शब्दस्य सामर्थ्यम् । ज्ञेयत्वमिति ब्रह्मविदिति ज्ञेयत्वमाभिति परमिति प्राप्यत्वं
तस्य ब्रह्मणः । अवस्थेति गणितानन्दः साधनं पूर्णानन्दः फलमिति पूर्णगणितत्वकृतोवस्थामेदः ।
यत्तु शंकराचार्यैरत्र विवरणत्वं मामेव सेतुश्रुत्या विवक्ष्यत इत्युक्तं तदप्यमृतत्वस्येत्येनानन्वितमिति
त्याज्यमिति ज्ञेयम् । पूर्वपञ्चोक्तश्रुतिव्याख्याने प्राज्ञत्वार्थत्वात् मन्वाना आहुः अस्मिन्निति ।
लक्ष्यमिति । श्रुत्यर्थस्तु पूर्वं पुरुषाक्षरं निरूप्य तद्वेद्व्यमित्युक्तम् । तदर्थं मन्त्रद्वयं धनुर्निति
लक्ष्यमिति च 'पतिः पत्नी चागवताम्' 'आत्मनो यदर्थं पत्नीति' प्रणवत्वेन प्रकृतित्वं वदन्ति
ब्रह्मवादिन इति गोपालतापिनीयश्रुतेर्लक्ष्या मन्त्रस्तृतीयः प्रणव इति । अपरविधाविषयं चतुर्थमिति
तत्र तृतीयो लक्ष्यमिति मन्त्रलक्ष्यमक्षरं न पुरुषस्तस्य 'धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महान्तं शरं ह्युपासान्निधितं
संघयीत' (संदधीत) आयाम्य तद्वागतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि' इति भावपदेन भक्तिपद-
नीयपुरुषविषयत्वात् । औपनिषदमुपनिषदा गृह्यते ब्रह्मज्ञानमुपासैव निशितं शरं 'श्रेयोभिर्विविधैश्चात्मैः
कृष्णं भक्तिर्हि साध्यते' इतिवाक्यादुपासा दास्यभक्तिर्वा । उप समीपे स्थित्वा यथायोग्यकरणस्य
दास्यपदार्थत्वात् तद्भावे तद्भक्तौ गतेन चेतसाऽक्षरं पुरुषामिन्नं विवक्षितं भावपदात् । आयाम्येति

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

ननु चोक्तं सर्वविज्ञानस्योपक्रान्तत्वादन्ववाग्विमोको विरुद्ध इति । नैष दोषः । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । मुक्तानां जीवनमुक्तानां शरीराद्यध्यासरहिता-
नामवान्तरप्रकरणशरधनुर्न्यायेन ब्रह्मत्वेन ज्ञातं पृथक्त्वेन वा जीवं लक्ष्ये
योजयितुं तदुपसृप्यता व्यपदिश्यते । तेन शरीराद्यध्यासविशिष्टं न ब्रह्मणि

भाष्यप्रकाशः ।

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥ एवं दोषद्वये परिहृतेऽपि तृतीयस्यापरिहृतत्वा-
दाक्षिपति ननु चेत्यादि । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति मुक्तोपसृप्य इति भावप्रधानः ।
मुक्ते निष्ठा या उपसृप्यता भगवत्किङ्कतगमनयोग्यता तथा कृत्वा भगवत्तत्त्वा उपदेशो
मुक्तोपसृप्यव्यपदेशस्तस्मात् । एतद्व्यपदेशेन कथं दोषपरिहार इत्यतस्तदेव व्याकुर्वते
मुक्तानामित्यादि । मुक्तपदेनात्र जीवनमुक्ता एवोच्यन्ते । तदुपसृप्यतेति मुक्तनिष्ठा उपसृष्टं
योग्यता । तत्र प्रमाणमवान्तरप्रकरणम् । तत्र प्रोक्तो यः शरधनुर्न्यायस्तेन तथा ज्ञातं तथेति ।
अयमर्थः । अवान्तरप्रकरणे हि, तद्वेद्व्यं सोम्य विद्वीत्यैकाग्र्येण तदेकतानतां प्रतिज्ञाय

रक्षितः ।

यम उपरमे भ्वादिः परस्मैपदी सेट् आसमन्तादुपरम्य उपरमं कारयित्वा वा । अग्रे प्रणवो
धनुर्इति स्रग्ः प्रणवो मूलप्रकृतिः रुक्मिणी सा गुरुतः शिरो ह्यात्मा गुरुरूपसत्त्वा योजनीयः ।
ब्रह्म तलक्ष्यमुच्यते पुरुषार्थं ब्रह्म लक्ष्यम् । अत्रानधिकारमाशङ्काह अव्रमत्तेन वेद्व्यमिति ।
अप्रमादेनाधिकारः संपादनीयः प्रमादोऽनवधानता । शरवत्तन्मयो भवेत् । अधुनाऽक्षरवेषमाह
लक्ष्यमिति लक्ष्यमक्षरम् । सर्वगतं ब्रुम्वादिगतम् । सदायतनं शरो मे सर्वतोमुखः सर्वैः प्रकारैर्यन्मुख-
मुपायः स शरो वेद्धा आत्मा जीवः । सर्वगतो मुक्तो जीवनमुक्तो विद्धं लक्ष्यं न संशयः ।
व्यथ ताडने । अन्ने ऋग् धनुर्यल्लुर्वाणिन साम ज्याघोषणादिना ब्रह्म वेदमयं नित्यं परिविध्यन्ति नित्यं
इत्यपरविद्याविषयम् । तथा च लक्ष्यस्याक्षरब्रह्मणो हि सर्वगतत्वं विषयवाच्येन प्रतिपादनात्
लक्ष्यस्य सर्वगतत्वव्युत्पादकत्वादिति भाष्यार्थः । न च पुरुषोत्तमस्य सर्वगतत्वव्युत्पादकत्वमुचितं
प्रतिज्ञातत्वादिति शङ्क्यम् । भक्तमनोरथपूरकत्वेन पुरुषोत्तमस्य भक्ताभावो न तस्य सामान्यरूपं यदक्षरं
तन्निर्देशौचित्यात् । अचलत्वं चापेक्ष्यलधिकरण उक्तम् । भक्तमनोरथपूरकत्वं चतुर्थीध्याये
प्रामाणिकं श्रुत्वामिमत् लिखितमित्यग्रे प्रकारभेदो न दोषाय ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥ भाष्ये । विरुद्ध इति । शब्दबोधे पदजन्यपदार्थोप-
स्थितेः कारणत्वादिति । प्रकृते । एवेति एवकारेण शंकराचार्यश्रुतीना मुक्ता व्यवच्छिन्नाः ।
मुक्तरूपसृप्यं गम्यमेतदिति शंकराचार्योक्तमपि न साधीय इति बोधयितुं द्वितीयं विरुद्धसंशं व्याचकुः
तदुपेति । भावप्रधानः मुक्तोपसृप्यपदे जीवनमुक्तभावप्रधाननिर्देशयोः प्रमाणं बोधयितुं ग्रन्थभाष्यं
अन्यद्ब्रह्म्यं विवराभासुः तत्रेति । तत्र जीवनमुक्तोपादानभावप्रधाननिर्देशाहोकारयोः । तथेति
ब्रह्मत्वेन ज्ञानं जीवं तथा लक्ष्ये योजयितुं व्यपदिश्यत इति व्यपदिष्टत्वेन प्रकारेण । अवान्तरेति

भाष्यप्रकाशः ।

सा कथं स्यादित्याकाङ्क्षायाम्

‘घटुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं ह्युपासानिशितं संधीयीत ।

आयाम्य तद्भाष्यगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाश्वरं सोम्य विद्धि’ ॥ इति ।

शरघटुर्न्यायेन तां बोधयित्वा, किमस्रं कः शर इत्याद्याकाङ्क्षायाम्—

‘प्रणवो घटुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अग्रमत्तेन वेद्वच्यं शरवचनमयो भवेत्’ ॥

इत्यनेन शरस्य यथा प्रवेशेन लक्ष्यनिखाततया लक्ष्यप्रचुरता तथा आत्मनोऽपि तन्नि-
खाततया तत्प्रचुरतेति तया पृथक्त्वेन ज्ञातम् । अथवा,

‘लक्ष्यं सर्वगतं चैव शरो मे सर्वतोमुखः ।

वेद्वा सर्वगतश्चैतद्विद्धं लक्ष्यं न संशयः’ ॥

इति ब्रह्मणः सकाशात् पृथक्त्वेन ज्ञातं जीवं लक्ष्ये ब्रह्मणि योजयितुमुपासानिशितत्वा-
भायकतद्भाष्यगतचेतःसिद्ध्यर्थमन्यवाग्विबमोकोऽत्रोच्यते । स च शरीराध्यासराहित्य एव सिद्ध्य-
तीति तन्मुखेन भगवतो मुक्तोपसृप्यता व्यपदिश्यते । उक्तरीत्या जीवयोग्यताकथनद्वारोच्यते ।
तेन शरीराध्यासविशिष्टं लिङ्गशरीरं न ब्रह्मणि योजनीयमिति बोधनाय वाग्विबमोकोऽत्रो-
च्यते । न तु सर्वविज्ञानविधाताय । लक्ष्यादीनां त्रयाणां सर्वगतत्वश्रावणादतो नैतत्कथन-
रश्मिः ।

यथा समिधो यजतीत्यारभ्यान्नातमवान्तरप्रयाजप्रकरणमिति तृतीयस्तदश्वमेधिकरणे तादृशप्रकरणमाहुः
तद्वेद्वच्यमिति । तामिति तदेकतानताम् । लक्ष्येति खतु अवधारणे स्वादिः उभयपदी सेद्व ।
तद्भावेति ब्रह्मात्मभावगतं चेतःसिद्ध्यर्थम् । उच्यत इति तथा च पृथक्त्वेन ज्ञातसंघन्धिन्यापि
वाक् ब्रह्मवागेव नान्यवामिति भावः । उक्तरीत्येति अवान्तरप्रकरणश्रुत्युक्तरीत्या ‘अन्या वाचो
विशुद्ध्य’ इत्यनेन जीवयोग्यतेत्यर्थः । शरीरादीति स्थूलोहमिति शरीराध्यासोऽन्यस्य बुद्धेर्बनोषर्ष-
स्यास्मदर्थे ख्यातिः स्थूलत्वं नास्मन्मतेन्यख्यातिः अतस्सिस्तत्त्वारोपोऽध्यासोऽन्यख्यातिरूपः । जाना-
म्यहमित्यन्तःकरणाध्यासः ज्ञानस्यान्तःकरणवृत्तित्वात् । श्वसिन्महमिति प्राणाध्यासः श्वासस्य प्राण-
वृत्तित्वात् । पश्यामि शृणोम्यहमितीन्द्रियाध्यासः दर्शनादेरिन्द्रियधर्मत्वात् । स्वरूपविस्मरणं
ब्रह्मोहमिति । पञ्चपर्वाऽविद्या । लिङ्गेति सर्वोपनिषदि मन आदिश्च सत्त्वादिश्च इच्छादिश्च
पुण्यविशेषेणैते पञ्चवर्गाणां धर्माः भूतात्मजानादृतेन विनश्यति आत्मसन्निधौ नित्यत्वेन प्रतीयमान
आत्मोपाधिर्यस्यलिङ्गशरीरं हृदयग्रन्थिरित्युच्यत इत्युक्तम् । नेति तथा चोक्तं भाष्ये ।

‘नैव किंचित्करोमीति शुक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रस्वन् गच्छन् स्वप्न श्वसन् ॥

प्रलपन् निरुजन् गृह्णन्मिषजिमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥

ब्रह्मण्यापाय कर्माणि स्रजं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा’ ॥ इति ।

तेन सर्वात्मभावेन स्यात्तत्त्वमिति भावः । लक्ष्यादीनामिति लक्ष्यशरवेद्वृणाम् । एतत्कथनं

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

ननु जडधर्मा जडदृष्टान्ताः प्रकरणे बहवः सन्ति । 'अरा इव ब्रह्मपुरे मनो-

भाष्यप्रकाशः ।

सैन्धवधनोऽनन्तरोऽद्याहः कृत्स्नो रसधन एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽद्याहः कृत्स्नः प्रज्ञा-
नधन एव' इति श्रावणादित्येवमर्थत्वं प्रपञ्चो मायिक इति कल्पितमतानुसारेण प्रापयन्ति । ते
पूर्वोत्तरस्पष्टश्रुतिविरुद्धार्थवादिनो 'यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते
सरूपाः । तथाऽक्षराद् विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति' इति । 'एतस्माज्जा-
यते प्राणः' इति । 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इत्यादि । 'आविःसन्नहितं गुहाचरं नाम मह-
त्पदम् । अत्रैतत्सर्वमर्पितमेजत्प्राणन्निमिषच्च यत्' इत्यादयः पूर्वाः । 'अरा इव रथनाभौ'
इत्याद्या आसमाप्तिं वर्तमाना उत्तराः, स्पष्टास्तत्तद्दृष्टान्तपूर्वकब्रह्मकार्यब्रह्मरूपविरुद्धधर्माधारत्वादि-
ब्रह्मधर्मप्रतिपादकतया स्फुटार्था या श्रुतयस्तद्विरुद्धो यः प्रपञ्चमाधिकत्वादिरूपोऽर्थस्तद्वादिनो
वैयाल्यादैकदेशिकमादाय तं निर्णीतत्वेन वदन्त उपेक्षया आग्रहवादित्वाद् भूताविष्टा इयाना-
दरणीया इत्यर्थः ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥ इदमेवाधिकरणं पुनर्निषेधश्रुतेन विचारयन् पूर्वं जडं
निरस्यतीत्याशयेनात्र पूर्वपक्षं दर्शयन्ति नन्वित्यादि । कुत्र सन्तीत्यपेक्षायां तन्मन्त्रप्रतीकं
दर्शयन्ति 'अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाभ्यः' 'स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः' इत्यत्र
नाडीसंघाताधिकरणत्वं शरीरधर्मत्वाज्जडधर्मः । रथनाभिदृष्टान्तो जडदृष्टान्तः । तथा,

रश्मिः ।

इत्यादि साकारत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादयति । अरूपमक्षरं केन प्रकारेण ज्ञेयमित्याह आचिरिति
बहिःप्रकटं सद्गुहाचरं यथा भवति तथा निहितं महत् बृहन्नाम पदं धाम एजत् एजु कम्पने
भयाद्भूलोके सर्वमेजत् । प्राणत् रक्षयादिभिः प्राणत्सर्वं सुबल्लोके । निमेषादिक्रियारहितं
मिषत्सर्वमानं सिचद्वा स्वर्गलोके । इत्यादय इति एतज्जानीय सदसद्वरेण्यमित्यादिरादिपदार्थः ।
जीवन्मुक्तप्रकरणीयाश्च श्रुतयश्च । आसमिति समाप्तिमभिव्याख्याऽऽसमाप्ति । ब्रह्मकार्यमिति यथा
सुदीप्तात्पावकादित्यत्र दृष्टान्तपूर्वकं ब्रह्मकार्यम् । अग्निर्मूर्धेत्यत्र साकारब्रह्मरूपता । आविःसन्नित्यत्र
विरुद्धधर्माधारता आदिनाऽरा इवेत्यत्र सदसृता दृष्टान्तस्य जडत्वात् । आद्यपदेन आनन्दरूपममृतं
यद्विभाति साकारता निरूपिका । आनन्दस्य साकारत्वं वेदस्तुतौ 'अन्नमयादिषु यश्चरमः' इत्यस्य
सुबोधिन्याम् । 'तस्य पुरुषविघ्नतामन्वयं पुरुषविघ्नः' इत्यानन्दबलीश्रुत्या । वैयाल्यादिति
अगत्या छन्दोग्योक्तमैकदेशिकं एकदेशो मक्तेरुभयकारणयोर्माहात्म्याभेदज्ञानयोर्मध्येऽभेदः । श्वेत-
केतूपाख्यानोक्तस्तत्संघन्धिषसन्मूलेत्यादिवाक्यमादाय । भूतेति समानाधिकरणस्य सर्वथाऽसंभवाद्भूता-
विष्टाः मूलवस्तुज्ञानेन वेदार्थविज्ञावकत्वाद्नादरणीया इत्यर्थः ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥ निषेधे बुभ्वाद्यायतनं प्रधानमिति पूर्वपक्षयित्वा
स्वशब्दादिति हेतुना निषेधः कृतः अधुना अनुमानं प्रधानं तच्छब्दाभावादित्येव नञो निषेधार्थकत्वेन
निषेधोपायेन । अरा इति रथस्य नाभौ चक्रान्तेऽर्पिता अरा यथा संहता नाभ्यः 'नाडी स्थाने
कुलाये च' इति विश्वात् । स्थानानि । शरीरेति चक्षुःश्रोत्रादीनां सूर्यदिगादिदेवतास्थानत्वसत्त्वात् ।

मये' इत्यादि । तस्मात् प्रकृतिपुरुषनिरूपकसांख्यानुभाषकमेवैतत्प्रकरणमस्तु । निर्णीतमप्यक्षराधिकरणे जडधर्मात् पुनरुज्जीवनम् । तस्माद् शुभ्वाध्यायतनं प्रकृतिरेव भवितुमर्हतीति चेन्न । अनुमानं तन्मतानुभाषकं न भवति । कोऽपि शब्दो निःसंदिग्धस्तन्मतख्यापको नास्ति । ब्रह्मवादख्यापकास्तु बहवः सन्त्यात्मसर्व-

भाष्यप्रकाशः ।

'यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्यैष महिमा भुवि ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष ज्योतिरात्मा संप्रतिष्ठितः' ॥

इत्यत्र पुरमिव पुरमिति पुरपदबोधितो दृष्टान्तो भूमिष्ठमहिमवत्त्वं शरीरधर्मः । तथा, 'मनोमयः प्राणशरीरनेता' इत्यत्र मनोमयत्वं विकारधर्मः । इत्यादीत्यादिपदेन, 'हिरण्यमे परे कोशे' इत्यादिमन्त्रोक्तानां शुभ्रत्वप्रकाशभावादीनां संग्रहः । आत्मसर्वज्ञादिशब्दाश्रितधर्मबोधकाः पुरुषनिरूपकाः । तस्मादिति प्रकृतिपुरुषबोधकपदसत्त्वात् । नन्वस्य प्रकरणस्याद्वयत्वाधिकरणे ब्रह्मपरताया व्युत्पादितत्वान् सिद्धे तथात्वे पुनः किमर्थोऽयं प्रयास इत्यत आहुः निर्णीतमित्यादि । यद्यपि तत्र तथा निर्णीतं तथापि तत्रान्तरात्मेत्वेनाधेयतया ब्रह्म सिद्धं न त्वाधारयेति । रथनाम्त्यादिदृष्टान्तसहकृताभादीसंघाताधारत्वादिरूपाजडधर्मादाधारभूतेऽक्षरे प्रकृतिरूपतायाः पुनरुज्जीवनं संभवतीति विशिष्टाद्वैतमेव मषेन्न तु शुद्धब्रह्मवाद इति तदभावात् प्रयास इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याचक्षते अनुमानमित्यादि । इदं प्रकरणं सांख्यमतमूलभूतं, तदसाधारणधर्मबोधकशब्दवत्त्वादित्यनुमानं तन्मतानुभाषकं न भवति । तत्र हेतुः कोऽपीत्यादि । अयमर्थः । एतेषु मषेषु यत्तच्छब्दात् तयोश्च नित्यसंबन्धाभादीसंघाताधिकरणत्वमन्तःप्रविष्टस्य

रथिः ।

दृष्टान्त इति ब्रह्मणः पुरमिव पुरं हृदयाकाश इति हृदयाकाशदृष्टान्तः । शंकरभाष्ये शरीरं तत्र ज्योतिर्हृदयाकाश इति स्वमतेर्थः । 'ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेद्यम्' इति श्रुतेः महिमा विभूतिरुद्भूतं शरीरधर्मः । व्याख्याने तात्पर्यान्न पूर्वोत्तरभावत्वागेन व्याख्यानं दोषाय । विकारेति विकारमयः । शुभ्रत्वेति 'तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः' 'नक्षत्रचन्द्रार्कवपुः प्रकाशते' इतिश्रुतिन्यां शुभ्रत्वान्यप्रकाशभावादीनां आदिपदेन 'न वान्ति वाताः' इति श्रुतौ वायवः, वा गतिगन्धवयोः गत्यनुकूलन्यापाराश्रया नेति बोधात् तत्र वाताभावस्य संग्रहः । पुरुषांशनिरूपकसांख्यानिरूपणमाशङ्क्य एकवित्तिवेद्यत्वेन भाष्येननुक्तमित्याशयेनाहुः आत्मेति । एते शब्दाः पूर्वमुदाहृतश्रुतिषु वर्तन्ते । तथात्वं इति ब्रह्मपरतारूपः प्रकारस्तस्य सावे । विशिष्टेति 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इतिश्रुत्युक्तम् । व्याचक्षत इति यत्तु शंकराचार्यैरनुमानशब्द आनुमानिकसांख्यसृष्टिपरिकल्पितप्रधानपरत्वेन व्याख्यातस्तदपाकर्तुं तथैत्यर्थः । अनुमानपदे लक्षणां वारवितुं अनुमानस्वरूपमाहुः इदमिति । दृष्टान्तस्तु सांख्यसूत्रवत् । एवं हेतुप्रतिज्ञे दृष्टान्तरूपोदाहरणं चोक्तम् । परार्थानुमाने चतुर्थोपपत्तिः तथार्थमित्युपनयः पञ्चमोऽवयवस्तस्मात्तथेति निगमनमिदं पञ्चावयववाक्यमनुमानम् । अयं हेतुः सत्यतिपक्षः साध्याभावसाधकहेत्वन्तरसत्त्वात् तन्मतानुभाषकं न भवतीत्याहुः तत्र हेतुरिति । मन्त्रेऽपि 'अरा इव रथनामौ संहता यत्र नाव्यः, स एपोन्तश्चरेते बहुधा जायमानः' 'अमिलेवं ध्यायय आत्मानं खल्वि वः पाराव तमसः परस्तात्, यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैव महिमा भुवि, दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष ज्योतिरात्मा संप्रतिष्ठितः, मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽत्रे हृदयं संनिधाय,

ज्ञानन्दरूपादिशब्दाः । अतः संदिग्धा जडधर्मत्वेन प्रतीयमाना अपि ब्रह्मधर्मा एवेति युक्तम् । न हि ब्रह्मवादः श्रुतिव्यतिरिक्ते सिद्धोऽस्ति । येन ब्रह्मधर्माभावो निश्चेतुं शक्येत । तस्मात् सर्वाधारत्वेन निरूप्यमाणः परमात्मैव, न प्रधानमिति ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

नन्वस्ति निर्णायकं प्राणानामोतत्ववचनम् । 'मनोमयः प्राणशरीरनेता' इति च । अतो जीवधर्माः केचन, जडधर्माश्चापरे सर्वज्ञत्वादयोऽपि योगप्रभावाज्जीवधर्मा इति । तस्माज्जडीवविशिष्टः सांख्यवाद एव युक्त इति चेन्न । प्राणभृज्जीवो न संभवति । अतच्छब्दादेव । न ह्यानन्दाऽमृतरूपः स भवितुमर्हति तन्मते । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

संचरतो भोक्तुः प्रतीयते । दृष्टान्तस्तु विष्टम्भकत्वमात्रे । अन्यथा दृष्टान्तीयाशेषधर्मापत्तिः पक्षे संभवन्ती अनुमानमेवोच्छेदयेत् । एवं सर्वज्ञ इत्यत्राप्यात्मन एव महिमा । एवं सर्वेषां शब्दानां संदिग्धत्वे न तैः सांख्यमतसिद्धिरित्यर्थः । ननु भास्तु सांख्यमतसिद्धिर्लेमतान्तरमेव सिद्ध्यति-त्यत आहुः न हीत्यादि । किं तन्मतान्तरम् । ब्रह्मबोधकमन्यद्वा । यद्याद्यः पक्षस्तदा न श्रुत्येकसिद्धत्वाद् ब्रह्मवादस्यैव सिद्धिः । यद्यन्यस्तदा त्वात्मत्वसर्वज्ञत्वानन्दरूपत्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वाभावसाधकं हेतुन्तरं मृग्यम् । तच्चात्र न दृश्यत इति न तस्यापि सिद्धिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥ निषेधस्युपविचारे जीवनिर्गमनायात्र पूर्वपक्षं दर्शयन्ति नन्वित्यादि । निर्णायकमिति सांख्यमतनिर्णायकम् । सिद्धान्तमाहुः नेत्यादि । पृथग्योगकरणमिति ।

रश्मिः ।

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' इत्यादिमध्ये । भोक्तुरिति ब्रह्मणः । विष्टम्भेति मात्रपदेन जडव्युदासः विष्टम्भः पतनप्रतिबन्धकव्यापारः धृषि स्तम्भे म्वादिरात्मनेपदी सेद । विष्टम्भेति इति विष्टम्भकः । उच्छेदयेदिति यथात्रैव सांख्यसूत्रं दृष्टान्तः तदीयाः सांख्यसूत्रत्व-स्वल्पत्वविप्रणीतत्वरूपा धर्माः पक्षेऽस्मिन् प्रकरणरूपे स्फुरित्यनुमानं पञ्चावयववाक्यमुच्छेदयेद्वि-क्षितानुमित्यभावात् । महिमेति ज्ञानम् । एवकारः सांख्यपुरुषं व्यवच्छिन्नति । संदिग्धत्वेनेति । सांख्यमतप्रतिपादने इति शेषः । एवं चेदं प्रकरणं न सांख्यमतमूलभूतं तदसाधारणधर्मबोधक-शब्दवत्त्वाभावात् व्याससूत्रवदिति प्रतिपक्षरूपानुमानम् । अत्राप्युपनयनिगमने बोध्ये । मतं शब्देऽपि । भाष्यं दर्शयन्नाचार्यमतमित्याहात आहुः ब्रह्मबोधकमिति । मृग्यमिति सांख्यैर्मृग्यम् ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥ प्राणान् विमर्तीति प्राणभृत् हृष्टृज् धारणपोषणयोः हादिः परस्मैपदी कर्तरि क्प् तुक् जीव इत्यर्थः । जीव प्राणधारण इति घातुपाठात् स्त्री द्वित्वाभावश्छान्दसः स्वरवर्णानुक्रमहैमघातुपाठे तु दुहृ मृगक् पोषणे धारणे अदादिः हादिरुमयपदी अनिद् इत्यादिरपि तस्य द्वित्वं न पूर्वसूत्रान्नातच्छब्दादिति पदद्वयानुवृत्त्या लब्धनिषेधमादायाहुः निषेधेति । सांख्येति 'यस्मिन् द्यौः पृथिवी' इति श्रुतौ प्राणानामोतत्ववचनं पुरुषस्तु पुष्करपलाशवज्जिरेण इति न प्राणसंबन्धः । प्रकृतिस्तु सत्त्वरजसमोरूपा अत्रैकजीवपक्षः स तृतीयस्कन्धसुबोधिनीश्रीकापिल-

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

विशेषहेतुमाह 'तमेवैकं जानथ' इति कर्मकर्तृभावः प्रतीयते । अतो भेद-
व्यपदेशाच्च प्राणभृज्जीवः ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्रष्टृप्रकरणं, न शङ्खयोगकरणं चोत्तरस्रष्ट्रेष्वन्वयार्थमित्यर्थः । नचानन्दाऽमृतरूपत्वमुपासनार्थ-
मुच्यत इति वाच्यम् । विभातीत्यस्य विरोधात् । उपासनार्थां विमानाभावात् । नच तत्
फलबोधकमिति वाच्यम् । तन्मत आनन्दस्य प्रकृतिधर्मत्वेन फलताया वक्तुमशक्यत्वात् ।
'मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय । तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति घीरा
आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' इति मन्त्रं आनन्दरूपस्याऽमृतस्य विभातो विज्ञानेन दर्शनविषय-
त्वभाषणेनानन्दरूपत्वस्यात्मधर्मतायाः स्फुटत्वाच्चेति ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥ विशेषहेतुमाहेति उक्तस्य हेतोर्मन्त्रान्तरगतत्वेन
प्राकरणिकत्वात् प्रकरणस्य ब्रह्मपरतासाधकत्वं, न तु विषयवाक्यस्य तथात्वसाधकत्वमित्य-
तस्तन्मन्त्रगतं हेतुमाहेत्यर्थः ॥ ५ ॥

रश्मिः ।

मतीयसिद्धान्तान्तरेस्ति अतः प्राणैतो जीवः । भाष्ये । अतदिति । ननु तच्छब्दार्थेऽननुगतो दोषः
पूर्वं तच्छब्देन प्रकृतिरूप्यत इति चेन्न, प्रकृतिवाचकशब्दाभावादित्येवाथो न तत्र जीववाचक-
शब्दाभावादित्यर्थः । परं तु हेतुपन्यासे यावानर्थः प्रसङ्गप्राप्तः ब्रह्मवादस्यापकास्तु षड्वः सन्तीत्यादि-
भाष्यसिद्धः स गृह्यते अतोऽननुगताभावात् । नहीति तथा च 'ज्ञानान्मुक्तिः' इति सांख्यप्रवचनसूत्रं
आनन्दामृतरूपत्वे तस्य साधनं न निर्दिशेत् । प्रकृते । पृथक् च योगश्च पृथग्योगो तयोः
करणमित्याशयेन व्याचक्षुः । सूत्रेति । न ह्यानन्देत्यादिभाष्ये जीवस्यानन्दामृतत्वं नास्तीत्युक्ते
शङ्कते किञ्चित् न चानन्देति । विरोधादिति 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' इति श्रुतौ सा
दीप्तावदादिः परस्मैपदी अनिद आनन्दामृतत्वस्य नोपासनाकाले दीप्तिः परामिध्यानेन परस्य भगवतो
अमितो रमणेच्छारूपेण पौराणेन सदानन्दयोस्तिरोभावात् । तन्मतेपि 'शुक्तिरन्तरायध्वस्तेन परा'
इति सूत्रादन्तरायं न दीप्तिः । तत्फलेति उपासनाफलबोधकम् । प्रकृतीति 'प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यै-
रुपाणामन्योन्यवैधर्म्यम्' इति सूत्रात् सत्त्वरजस्तमःसाम्यावस्था प्रकृतिरतो गुणानां सत्त्वरजस्तमसाम् ।
तर्हि स्वमत आनन्दः कस्य धर्म इत्याकाङ्क्षायामाहुः मन इति । मनोमयो वेदः प्राणा इन्द्रियाण्यपि
ते शरीरं सूक्ष्मं तस्य नेता नायकः गोविन्द इत्यर्थः । 'युक्ते गुणान् षोडश षोडशात्मकः' । जीव-
परमात्मपक्षे शंकरभाष्योक्तः प्राणं च तच्छरीरं च तस्यायं नेता स्थूलशरीराच्छरीरान्तरं प्रति । अन्नेऽ-
न्नपरिणामेति दिनमुपचीयमानेऽपचीयमाने च पिण्डरूपे हृदयं संनिधाय प्रतिष्ठितः 'ईश्वरः सर्वभूतानां
हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इति गीतावाक्यात् । मन्त्र इति 'प्रयोगकरणीभूतशब्दत्वावेषि यत्रामिमुक्तार्ता
मन्त्र इति समाख्या स मन्त्रः' इतिलक्षणपुरस्कारेण मन्त्रपदप्रयोगः । विभात इति भातीति मान् शता
षष्ठ्या ङस् विपूर्वः ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥ मन्त्रान्तरेति यस्मिन् चौरिति मन्त्रादन्ये मन्त्रा नानुमानस्ये
उदाहृता मन्त्रान्तराणि तद्वत्त्वेन । तन्मन्त्रेति विषयवाक्यगतं मन्त्रपदं पूर्ववत् । तथा च प्रकरण
प्राश्नमतच्छब्दात् प्रकृतिवाचकशब्दाभावात् । आत्मसर्वज्ञानन्दरूपादिशब्दानां ब्रह्मवादस्यापकां

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

जीवजडसाधारणनिराकरणाय विशेषहेतुमाह । प्रकरणं हीदं ब्रह्मणः । ब्रह्मा देवानामित्यारम्भे, स ब्रह्मविद्यामिति, तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यामित्यन्ते च ब्रह्मविद्याया एव प्रकरणित्वमवगम्यते । 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' इत्यादिभिर्विस्पष्टं ब्रह्मवादः प्रतीयते ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्रकरणात् ॥ ६ ॥ जीवेत्यादि । ननु यद्यपि मन्त्रगतो हेतुर्जीवव्यावर्तकस्तथाप्येकशब्दस्य मुख्यार्थत्वाङ्गीकारे द्वितीयसिद्धावेवकारस्यासंकुचितान्ययोगव्यवच्छेदकताया उपगन्तुमशक्यत्वात्, तमपि जानथ, ततोऽपि मुख्यमात्मानं जानथेत्येवं वचनव्यक्तावस्य मन्त्रस्य जडजीवसाधारणता स्यादतस्तदभावाय तथाहेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ ६ ॥

रहिमः ।

सत्त्वात् श्रीभागवतवत् । तथा चायमित्युपनयः तस्मात्तथेति निगमनम् । एवं यस्मिन्निति वाक्यं आत्मसर्वज्ञादिपदनिरपेक्षमन्वयानुभावकमत आकाङ्क्षाविरहादतच्छब्दादिति हेतुर्यस्मिन् घौरिति विषयवाक्ये ब्रह्मत्वसाधनेऽप्रमाणं त्वपदस्य पदान्तरप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वरूपाकाङ्क्षाभावात् । अतो विषयवाक्ये ब्रह्मत्वसाधने तन्मन्त्रगतमेदव्यपदेशरूप हेतुमाहेत्यर्थः । भाष्ये । तमिति कर्म, ययं जानीयेति कर्तारः, न प्राणभृज्जीवः संभवति मेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥ जीवेति तमेवेत्येवकारेण कर्तृमृतजीवव्यावर्तकः कर्मकर्तृव्यपदेशरूपो हेतुः । एकेति श्रुतिषट्कैकशब्दस्य 'एके मुख्यान्यकेवला' इति कोशात् । द्वितीयेति तन्मते मुख्यं तमित्यन्वयो नास्ति द्युभवाद्यायतनस्य भारवाहकत्वात् यस्मिन् घौरिति पूर्वाभात् । पुरुषस्यासङ्गत्वात् । अतस्तं प्रकृतितत्त्वपदार्थं ततो मुख्यं जीवं चेतनत्वात् अतो जीवस्यापि जानीयेत्यनेनान्वयाक्षीवयोगव्यवच्छेदकताया वक्तुमशक्यत्वात् तत्रापि संकुचिता अज्ञेया जीवाः तद्रूपान्येषां योगस्य व्यवच्छेदो जानीयेत्यनेनान्वयाभावात् वक्तुं शक्योऽतोऽसंकुचितेत्यन्यविशेषणम् । जडेति जडा प्रकृतिः । एतेन भाष्ये जडजीवसाधारणेति भावप्रधानः । तथेति विशेषहेतुत्वेन हेतुम् । शेषमिति । भाष्ये । तेषामेवैतामित्यादि अत्र 'प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इति प्रथममुण्डकपरिसमाप्तिपठितापि श्रुतिरस्ति सापि मध्ये ब्रह्मविद्यावोधकत्वेन योज्या । विद्या ययामृतममृते सा विद्या 'विद्ययामृतममृते' इति श्रुतेः । प्रकरणित्वमिति सामान्ये नपुसकं दृढभक्तिरिति वत् । ब्रह्मविद्याप्रकरणि किमत्र प्रकरणीत्याकाङ्क्षायां लिङ्गविशेषानालिङ्गितायां ब्रह्मविद्येति योजनात् । इत्यादिभिरिति बहुवचनमेकतिङ् वाक्यमिति वाक्यानां बहुत्वं तथा हि ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्भवति पश्चाद्ब्रह्म भवति दक्षिणतो ब्रह्म भवति इति अत्र ब्रह्मैव विश्वमित्यनुत्त्वा वाक्यरचनार्थं सर्वात्मभावस्य सूचकानां पुरस्तादित्यादिपदानां मुक्तिर्ज्ञापयति ब्रह्मवादे वक्ष्यमाणे पुरुषस्यापि निरूपणात् कदाचिदनुग्रहेण सर्वात्मभावं दद्यात् तदा पुरुषं ब्रह्मस्थले संनिवेश्य सर्वात्मभावोपि विद्येति वक्ष्यते च 'विद्येव तु निर्धारणात्' इति सूत्रे सर्वात्मभावो विद्येति । ब्रह्मवाद इति । अयमर्थः । ब्रह्माथर्वनाम्ने स्वख्येष्ट-पुत्राय ब्रह्मविद्यामुक्तवान् ब्रह्मा देवानामित्यादिश्रुत्या । तदर्थं ऋग्वेदादिरूपापरविद्यामुत्त्वा 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इति परां प्रतिज्ञाय 'यत्तददृश्यनग्राह्यमित्युपकम्य 'परिपश्यन्ति घौराः' इत्यनेन

रदिमः ।

तदर्शनमुत्त्वाऽत्र साधनानि वक्ष्यन्तेऽदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणोक्तब्रह्मरूपमुक्तं ततश्च 'यथोर्णानाभिः सृजते शृङ्गते च' इत्यनया सृष्टिमुत्त्वा तज्ज्ञानार्थं 'तपसा चीयते ब्रह्म' इत्यादिना तप उत्त्वा तस्य 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इत्यनया स्वरूपमुत्त्वात्र तपोरूपब्रह्मणा ब्रह्म चीयते उच्छ्रूयं क्रियते ततः परिपश्यन्ति धीरा इत्यत्र साधनं भक्तिज्ञानकर्मसु 'मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्ति' त्रेतायां बहुधा सन्ततानि, तान्याचर्य नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके' इत्यनया कर्माण्युत्त्वा यस्याग्निहोत्रमित्यादिना दर्शपूर्णमासचातुर्मास्याग्रायणादिरहितमग्निहोत्रं लोकान् हिनस्तीत्यतस्तत्सहितं कर्तव्यमित्युत्त्वा तदनन्तरमेतच्छ्रेय इत्यादिना पूर्वोक्तकर्ममात्रश्रेयो वदतां पण्डितमन्यत्वमूढत्वजंघन्यमानत्वैर्विनियन्त्य कर्मादिमिलोकात्प्रच्यवमुत्त्वा तपःश्रद्धे इत्यादिना शान्तानां विदुषां-भैक्षचर्या चरतामृतपुरुषप्राप्तिमुत्त्वा तदर्थं वैराग्येण तज्ज्ञानार्थं गुरुसमीपगमनमुत्त्वा श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यनेन गुरुचिह्नमुत्त्वा 'प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इत्युक्तम् । द्वितीयमुण्डके पुरुषाक्षरयोर्निरूपणार्थं 'यथा सुदीप्तात्पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रजः' इत्यादिना पुनः सृष्टिमुत्त्वा—

‘दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्यान्त्यन्तरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः’ ॥

इति पुरुषोत्तममक्षरपरत्वेन निरूप्य 'एतस्मान्जायते प्राणः' इत्यादिना ततः सृष्टिमुत्त्वा 'अमिर्मूर्धा' इत्यादिना तस्य विश्वकायत्वं तस्य साकारब्रह्मत्वं वेदादिस्रष्टृत्वं चोत्त्वा तत 'एतयो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य' इत्यनया तस्य गुह्यानिहितस्य ज्ञानेनाविद्यालिङ्गदेहभेदमुत्त्वाऽऽविःसंनिहितमित्यादिना विरुद्धधर्माश्रयत्वमुत्त्वा श्रवणनुन्त्यायं चोत्त्वाऽऽदिना मनोमयस्य हृदये आविर्भूतेऽक्षरालम्बके ब्रह्मपुरे प्रतिष्ठामुत्त्वा आनन्दरूपममृतमित्यनया कमनीयत्वमुत्त्वोच्यते 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण, अषश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' इति प्रपञ्चब्रह्मालम्बकत्वमित्येष ब्रह्मवाद इति । प्रतीयत इति तथा च शंकराचार्यस्य भाष्यं बुध्वाधायतनसूत्रस्य तदसंगतमिति सूचितम् । मायावादप्रतिपादकम् । तथा हि सूत्रं व्याख्यायोज्यते तदुक्तं भवति न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः किं तर्ह्यविधया कृतं विधया प्रविलापयन्तस्त्वमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानयैकरसमिति यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तः तदानय इत्युक्त आसनमेवानयति न देवदत्तं तद्वदायतनभूतस्यैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते । विकारानुतामिसंघस्य चापवादः श्रूयते 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति नैतत् तथा हि यस्मिन् घौरित्यस्याभोतवचनात् 'ओतप्रोतमिदं विश्वं तन्तुष्वङ्ग यथा पटः' इत्यत्रोक्तस्य समवायित्वस्य स्फोरणात् भक्तिमार्गे सांख्योक्तसत्कार्यवादस्य सत्त्वात् यस्मिन् पटस्तदानय इत्युक्ते तन्तूनां पटरूपाणामेवानयनं न तु तन्तुमात्रस्य पार्थक्याभावात् सोऽयं दृष्टान्तः । एकरसत्वं तु 'सर्वरसः' इति श्रुतेः सर्वरसस्यैकदेशिसिद्धं शान्तरसमनुरूपद्वि इति अत एव पुरुषविषयाख्ये पुरुषविषय आलोच्यते 'आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविषय' इति श्रुतेः रसत्वेनैकरसं साकारं ब्रह्म प्रतिपादितमेव नानेव पश्यतीत्यत्र नानापदं नानेकवाचकं किं तुभयवाचकं तदुभयं तु शारीरब्राह्मणे अप्रमेयादिकं सर्ववशित्वादिनां च सगुणनिर्गुणरूपमुभयं तदिव पश्यति किं तु विद्वन्मण्डनोक्तदिशैकमेवेति श्रुतिपदार्थः । इतः पूर्वं 'मनसैवानुदृष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन' इत्यस्यां नानापदं करणवाचकं 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुस्त श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः' ते निचिक्नुर्ब्रह्म पुराणमग्र्यम्' इति श्रुतौ चक्षुरादिकरणाधिदैविकोक्तेः तथा च विश्वः ।

रश्मिः ।

‘नाना विनार्ये विभवे नानानेकोमयार्थयोः ।

स्थाने तु करणार्ये स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि’ ॥ इति ।

अविद्याकृतप्रविलापनं तु ज्ञानपक्षेऽस्त्वेव । योर्थः स भाष्येऽग्रे स्पष्टीभविव्यतीति ‘तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वति ब्राह्मणः’ इत्यत्र प्रज्ञा भावना न प्रज्ञा निश्चयज्ञानमिति भाष्ये वक्ष्यन्ति । रामानुजमाध्वनिम्बार्कभास्कराचार्यादिभिः प्रपञ्चो नित्योऽभ्युपगम्यते इति न विरोधः । देशकालौ प्रकरणं ताविह ब्रह्मप्रतिपादनस्य भवत इति ब्रह्मणो विद्यायाः प्रकरणं तस्मात् । किं च उभयाकाङ्क्षा प्रकरणं तदिह संघट्यते ‘तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोमत्रं विधिवद् यैस्तु चीर्णम्’ इति श्रुतेः यस्मिन्नित्यादिश्रुतेश्च लिङ्गादिकल्पनामन्तरेणाङ्गत्वबोधकः शब्दः श्रुतिर्नास्ति तेषामिति श्रुतौ वाक्यद्वयं परस्मात् पूर्वार्थे वाक्यमुत्तरार्थे वाक्यत्रयमतस्तोषामिति श्रुतिवाक्यस्य पूर्वोत्तरार्थयोश्च दम्भा लुप्तोतीतिवत् एकवाक्यत्वाभावात् । अत्र दमेति तृतीयाश्रुत्या दम्भो होमाङ्गत्वबोधः । तदत्र वाक्यद्वये वाक्यचतुष्टये च वर्तते तेन वाक्यद्वयेन वा पूर्वोत्तरार्थयोः । तस्मिंस्तयोर्लिङ्गमपि न । लिङ्गं द्विविधमर्थगतं शब्दगतं च तत्रार्थगतं सामर्थ्यं लुपेणावधति स्वधितानावधति हस्तेनावधतीतिश्रुतिवत् तृतीयाभावात्तास्ति । शब्दगतं सामर्थ्यं बहिर्देवसदनं दामीत्यत्र अत्रास्य मन्त्रस्य बहिर्लवणसामर्थ्यं दामीति शब्दादालोच्यानेन मन्त्रेण उचनं विदध्यादिति श्रुतिं कल्पयित्वा लवनाङ्गस्य बोधनात् तदपि वाक्यद्वये वाक्यचतुष्टये च । वाक्यं नाम पदानां वाक्यानां वैकवाक्यता तत्र त्रयो वेदा अजायन्त इत्येताम्येवादवाक्यरूपानुपक्रमस्य उच्चैः ऋचा क्रियते इत्यादिविधिववाक्यरूपभिरुच्चैर्द्विधमार्णां ऋगादिमन्त्राणामङ्गत्वं बोध्यते तद्वत्कृते यथासंख्याभावात् नास्ति । वाक्यानामेकवाक्यता स्वार्थबोधे समासानां वाक्यानां पुनराकाङ्क्षावशेनैकवाक्यता यथा आहवनीये जुहोति, गार्हपत्ये हवींषि अपयति, दक्षिणाम्नावन्वाहार्यं पचति, अन्नानारम्याधीतानामेषां वाक्यानां ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादिकृतुविधि-वाक्यानां च वाक्यैकवाक्यतया आहिताग्नेरेव कर्तुः कृत्वङ्गत्वं लिङ्गश्रुतिकल्पनेन बोध्यते । एकवाक्यतया सामर्थ्यमालोच्याहिताग्निं कर्तारं कृत्वङ्गं कुर्यादित्येव तद्वत्प्रकृतेऽपि वाक्यद्वयस्य वाक्य-चतुष्टयस्य च पुरुषाक्षरौ निरूप्य एतद्यो वेद निहितं गृहयामिति वेदवाक्यस्य चैकवाक्यतया पञ्चाभिविद्यासाधितदेहस्य कर्तुर्ज्ञानाङ्गत्वं लिङ्गश्रुतिकल्पनेन बोध्यते । एकवाक्यतया सामर्थ्यमालोच्या पञ्चाभिविद्यासाधितदेहं कर्तारं ज्ञानाङ्गं कुर्यादिति । परं तु वाक्यद्वयस्य विषये पूर्वोत्तरार्थविषये च न किमप्यागतम् । अत उभयोरुपकार्योपकारकयोराकाङ्क्षा साकाङ्क्षा धर्मसंनिधौ भावनायाः कथमित्या-काङ्क्षा । प्रकरणं मादृभास्कोक्तम् । तद् द्विविधं महाप्रकरणमवान्तरप्रकरणं च, तत्रार्थं यथा ‘दर्शपूर्ण-मासानां स्वर्गकामो यजेत’ इति वाक्ये स्वर्गकर्मिकाया दर्शपूर्णमासयागकरमिकाया भावनायाः कथमित्याकाङ्क्षा । संनिहितेष्वनिर्दिष्टफलेषु ‘समिधो यजति’ इत्यादिवाक्येषु समिधाग्नेनेष्टं भावयेत् किमित्यस्ति फलविशेषाकाङ्क्षा फलविशेषाकाङ्क्षोपकार्याकाङ्क्षा कथमित्याकाङ्क्षोपकार्याकाङ्क्षा । एवं चाकाङ्क्षया समिदादिवाक्येन दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यतां कल्पयित्वा समिदाद्यज्ञानां प्रधानोपकार-कत्वसामर्थ्यं कल्पयित्वा एतैः प्रधानोपकारं कुर्यादिति श्रुतिं कल्पयित्वा समिदादीनां दर्शपूर्णमास-यागाङ्गत्वं ज्ञायते इत्थं च दर्शपूर्णमासानां स्वर्गं भावयेत् कथमित्याकाङ्क्षायां प्रयाजादिभिरदष्टोपकारं कृत्वाऽवघातादिभिः द्रव्यदेवताभ्यां च यागं संपाद्येत्यन्वयः प्रयाजाधारानुपकारकं यागजादष्टं धर्मः अवघातादि संनिपत्योपकारकं द्रव्यदेवते संनिपत्योपकारिकाया ‘त्रीहीनवहन्ती’त्यादेस्तदर्थत्वेनोपाये

रश्मिः ।

तद्वत्प्रकृते तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्' इति मुण्डकसमाप्तिवाक्ये तेषामन्तेवासिनां संवन्धः प्रवचनम् । 'प्रवचन-संधान'मिति श्रुतेः तेन संवन्धेनाचीर्णशिरोव्रतव्यव-
च्छिन्नान्तेवासिसंघ-द्वामिन्नब्रह्मविद्याकर्मिका व्यक्तवागनुकूला भावनाज्ञाविषयास्तस्याः कथमित्या-
काङ्क्षास्ति संनिहितेषु यस्मिन् द्यौरित्यादिषु निर्दिष्टफलेषु जानय आत्मानमित्यत्र आत्मविषयकं
ज्ञानं कुर्यात् किमित्यस्ति फलविशेषस्योपकार्यस्याकाङ्क्षा । एवं चाकाङ्क्षया यस्मिन् द्यौरित्यादि
वाक्येन तेषामेवैतामिति वाक्यैकवाक्यतां कल्पयित्वा यस्मिन् द्यौरित्याद्युक्ताङ्गानां ज्ञानरूपाणां
प्रधानोपकारकत्वसामर्थ्यं च कल्पयित्वा एतैः प्रधानोपकारं कुर्यादिति श्रुतिं प्रकल्प्य यस्मिन्
द्यौरित्याद्युक्तज्ञानानां ब्रह्मविद्याङ्गत्वं ज्ञायते । इत्थं च ब्रह्मविद्याकर्मकं वदनं कुर्यात् कथमित्या-
काङ्क्षायां यस्मिन्नित्याद्युक्तज्ञानैर्ब्रह्मविद्योपकारं कृत्वा भक्तेच्छादिभिः संनिपत्योपकारैः द्रव्यदेवताभ्यां
च ब्रह्मविद्यां संपाद्येत्यन्वयः । तथा च प्रकरणाद्भावनाऽऽरादुपकारिका गृहीतेति राणकमतम् ।
मित्रमते तु सर्वापि क्रिया प्रकरणेन गृह्यते संनिपत्योपकारिकायाः श्रुतिभिन्नवाक्यैः द्रव्याद्यर्थत्वेनाव-
गताया अपि द्रव्यादिरूपे वैयर्थ्यात् प्रकरणेन कत्वङ्गता ज्ञायते इति । तत्प्रकारो दक्षित एव इत्थं
चेत्यादिना । एवं च प्रकृतिनिरूपणं न प्रकरणगृहीतं जीवितरूपणमपि न प्रकरणगृहीतम् ।
[अतः परं तृतीयमुण्डकमपि ब्रह्मविद्यान्तर्गतत्वात् कल्प्यते] पूर्वार्धोत्तरार्धयोरङ्गाङ्गिभावग्राहकमवा-
न्तरप्रकरणं तल्लक्षणमङ्गभावनायाः कथमित्याकाङ्क्षा तद्वत्चक्रिकानां प्रयाजादीनां प्रकृते ज्ञानरूपा-
ङ्गानां च ग्राहकम् । किं च तत्संदंशपठितानां च ग्राहकम् । संदंशलक्षणं भीमांसार्यप्रदीपे 'संदशो
नाम एकाङ्गानुवादेन विधीयमानयोरङ्गयोरन्तराले विहितत्वम्' । यथा तस्मिन् समानयते उपभृत
इत्यादि, यो वैद्यजानां मिथुनं वेदेत्यादि च । अत्र तस्मीत्यादिना प्रयाजानुवादेन किंचिदङ्गं विधाय
पश्चादपि प्रयाजानुवादेन किंचिदङ्गं विधीयते अतः प्रयाजाङ्गमध्ये पठितमभिक्रमणं प्रयाजाङ्गं
भवतीति सिद्धम् । एवं प्रकृतेऽपि । एवं चोत्तरार्धे जानय आत्मानमित्यस्य कथमित्याकाङ्क्षायां पूर्वार्धे
यस्मिन् द्यौः अन्तरिक्षं सह प्राणैः मन ओतं भवति तयात्यानं जानयेत्यन्वयः प्रकरणेन । अतः परं
तृतीयमुण्डकमपि ब्रह्मविद्यान्तर्गतत्वात्कल्प्यते विजयते च । तत्र प्रथममुण्डके कर्ममार्गमुत्तत्वा विनित्य
च ज्ञानमार्ग उक्तः । द्वितीयमुण्डके क्षराक्षरपुरुषोत्तमनिरूपणं कृतम् । तृतीयमुण्डके जीवशोकं
निराकरणाय भक्तिमार्ग उच्यते द्वा सुपर्णेति । गुहां प्रविष्टावात्मानावित्यधिकरण उद्दिष्टा 'ज्ञानी चेद्भ-
जते कृष्णम्' 'तस्माज्ज्ञानी नित्ययुक्त एकमक्तिर्विशिष्यते' इति गीतातो ज्ञानमार्ग उच्यते 'यदा पश्य
पश्यते' इति । इयं 'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्' इति सूत्रे विवृता । अतिवादी अतीत्य सर्वानन्यात्
वदितुं शीलमस्य यतः यत्सर्वं तदाल्लैवेति दृष्टम् । अघुना सत्यादीनि ज्ञानसहकारीणि साधनानि
विधीयन्ते सत्येनेति । ओतमासमन्ताच्छन्दितं उद् शब्दे म्वादिरात्मनेपदी अनिद् । क्रममुक्तिमाह यं
यमिति । मुक्तावतिवर्तिन आह कामानिति भोगान् । सद्योमुक्तिमाह पर्याप्तेति । इहेति हृदि बहिर्वा
प्रकृते ब्रह्मणि । भक्तिमार्गमाह नायमिति । श्रुत्यर्थो 'विद्यैव तु निर्धारणात्' इति सूत्रेस्ति बलं भक्ति
भगवद्भक्तिरूपसामर्थ्यरूपत्वात् । प्रमादादि स्वरूपमपि 'सौम्यश्चे तदुपगमादिभ्यः' इति सूत्रमात्रे ।
भक्तिमार्गस्त्वेकादशशक्त्यैकादशाध्यायोक्तः 'यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः' इत्येकादशाध्या-
योक्तवाक्याधैस्य सेवाप्रकरणे लिखनात् । एकोनविंशाध्यायोक्तश्च 'लघुस्वमार्गवत्ता च' इति
पुरुषोत्तमसद्वृत्तनाम्नो ग्रन्थात् ।

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

सर्वस्याप्यन्यथाभावशङ्कया विशेषहेतुमाह । द्वा सुपणेंति वाक्ये, अन-
भन्नन्यो अभिचाकशीतीति केवलस्थितिः परमात्मनः, कर्मफलभोगो जीवस्य ।
अतः स्थित्यदनाभ्यां जीवपरमात्मानावेव मेध्ये परामृष्टौ । न हि सांख्यमत-
मेतादृशं भवति । अतोऽस्य वैशेषिकोपपत्तेर्विद्यमानत्वात् प्रातिलोभ्येन सर्वा
उपपत्तयो दृढा इति शुम्भावायतनं भगवानेवेति सिद्धम् । यद्यपि पैङ्गुगुपनि-
षदि, द्वा सुपणेंत्यस्यान्यथा व्याख्यानं प्रतिभाति, तद्वद्वा प्रदेशविशेषेऽन्यथा
व्याख्यानं न दोषाय । तस्मात् सत्त्वक्षेत्रज्ञौ जीवब्रह्माणौ व्याख्येयौ ॥ ७ ॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयपादे प्रथमं शुम्भावायधिकरणम् ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥ सर्वस्येत्यादि ब्रह्मपदस्य जीवसाधारण्यात् सर्वस्य प्रकरणस्य
जीवपरत्त्वशङ्कया तद्वत् तमाहेत्यर्थः । प्रातिलोभ्येनेति स्थित्यदनयोः प्रकरणबलाधायकत्वं
तस्य तत्पूर्वहेतुबलाधायकत्वमित्येवं वैपरीत्येन । ननु न दृढाः । द्वासुपणेंति मंत्रस्य पैङ्गिरहस्य-
ब्राह्मणे सत्त्वक्षेत्रज्ञपरत्वेन व्याख्यानादित्यत आहुः यद्यपीत्यादि । जीवब्रह्माणविति व्यष्टि-
समाधिजीवौ । अमुक्तमुक्तजीवौ वा । इदं यथा तथा मया गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणस्य, विशेष-
णाच्चेति सूत्रे सत्यगुपपादितमिति नात्रोच्यते । एवमत्राधिकरणे, 'यस्यान्तःस्थानि भूतानि' इति
विचारितम् ॥ ७ ॥ इति प्रथमं शुम्भावायधिकरणम् ॥ १ ॥

रश्मिः ।

'कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थं ये वदन्ति हि ।

ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिनः' ॥

इति निबन्धाच्च । ज्ञानिनां फलमाह संप्राप्येति । शाब्दज्ञानवतां फलमाह वेदान्तेति । मानसी-
सेवाफलमाह यथा नष्ट इति । परात्परमिति फलम् ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥ जीवेति अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः । तद्गतमिति गुण्डके
तृतीयगुण्डकप्रारम्भगतम् । भाष्ये । कर्मेति 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वादृत्ति' इति श्रुतेः । नहीति
'शुक्तिरन्तरायध्वस्तेन परः' इत्यादिवदतां सांख्यानां जीवव्यापकत्वात् समानवृक्षपरिवृक्षरूपम् ।
उपाधेस्त्वप्रयोजनकत्वं तददर्शित्वेन श्रुतीनामुपाधिपुरस्कारेणानिरूपणात् । अस्येति सिद्धान्तस्य ।
प्रकृते । तस्येति प्रकरणस्य भेदव्यपदेशरूपहेतुबलाधायकत्वम् । न च स्थित्यदनाभ्यामिति
हेतुर्भेदव्यपदेशहेतौ जीवनिराससामर्थ्यादधाति भेदव्यपदेशश्च प्रकरणस्ये हेतौ सामर्थ्यादधातीति
शङ्काम् । एकेनैव भेदे व्यपदिष्टे उभयोः सूत्रयोरुक्तस्य वैयर्थ्यापातात् । आनुलोमे तु ब्रह्मजीव-
विभागमावाह्येदव्यपदेशहेतुर्न दृढः सत्यतिपक्ष इत्यर्थः । प्राणशूत्रेदस्यावास्तविकत्वेन भेदव्यपदेशा-
भावात् । द्वा सुपणेंति स्थित्यदनरूपहेतुबोधकस्य मन्त्रस्य । सत्त्वेति तयोरन्यः पिप्पलं स्वादृत्तीति
सत्त्वमनश्चक्षन्न्योऽभिचाकशीति ज्ञस्त्वावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति व्याख्यानात् । सत्त्वं स्वप्नद्रष्टृ ज्ञः शरीरः ।
तथा च द्विवचनासंगतिरित्याशयवन्त आहुः जीवेति । व्यष्टीति । समष्टिवैराजः 'स च पुरुषो भवत्येव
स स्वप्नद्रष्टा 'कामं कामं पुरुषो निर्दिमाणः' इति श्रुतेः । एवं मुक्तजीवोपि पुरुषः स सत्त्वं 'अप्यावृत्तं
पूर्वम्' इति सूत्रेण व्यष्टिपदस्य पूर्वनिपातः 'अजायदन्तम्' इति सूत्रेणामुक्तपदस्य पूर्वनिपातः ।
विचारितमिति । भाष्यारूपप्रतिपादकत्वेन पादस्य ॥ ७ ॥ इति प्रथमाधिकरणम् ॥ १ ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥ (१।३।२)

इदं श्रूयते । 'यो वै भूमा तत् सुखम्' इति । सुखलक्षणमुक्त्वा भूमे लक्षणमाह । 'यत्र नान्यन् पश्यति नान्यच्छृणोति । नान्यद्विजानानि स भूमा' इति । तत्र संशयः । भूमा बाहुन्यमाहोसिद् ब्रह्मेति । तत्र प्रपाठकारम्भे, तत्स ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञानत्वाद् वेदादीनां नामत्वमुक्त्वा ततो भूयस्त्वं चागादीनां प्राणपर्यन्तानामुक्त्वा मुख्यप्राणविद्याया अवरब्रह्मविद्यास्वरूपाप-
नायार्धप्रपाठकं समाप्य ततोऽपि विज्ञानादीनामनन्तराणां सुखान्नां भूय-
स्त्वमुक्त्वा सुखस्य कलत्वात् नस्यैव भूयस्त्वं वदति । यद्यपि, तरति शोकमा-

माप्यप्रकाशः ।

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥ विषयवाक्यमुपन्यसन्ति इदं श्रूयत इत्यादि । श्रूयत इति छान्दोग्यनवमप्रपाठके मनक्तुमारनादसंवादे श्रूयते । अत्र कः संशयः, कुतश्चेत्यत्र आहुः नष्टेत्यादि, वदनीत्यन्तम् । समाप्येति अपह्नवनिवारणप्रावण्येन समाप्य । तथा च भूय-
स्त्वमुपक्रम्यान्ति, यत्र नान्यदित्यादिना नित्यमुखभूयस्त्वमेवोपसंहति । तस्माद् बाहुल्यं वा-
क्यार्यत्वेन वक्तुं शक्यते । मध्ये च मुख्यप्राणविद्याया अवरत्वबोधनं ब्रह्मलिङ्गम् । बृहदारण्यके
ब्रतर्मीमांसायां ब्रह्मोपासकस्य जीवसापि मुख्यप्राणव्रतधारणस्यैवाभिप्रेततया जीवापेक्षया प्राण-
स्योत्कर्षं बोधित्वेऽप्येव तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्यनेन सत्यापेक्षया निकर्षबोधनात् ।
अतो ब्रह्मापि तथा वाक्यार्यत्वेन वक्तुं शक्यते । अत एव संशय इत्यर्थः । पूर्वपत्रमाहुः

यस्मिन् ।

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥ कुतश्चेति कस्माद्धेतोः किं प्राणो भूमा सादाहो-
खित् परमात्मेति शंकरभाष्योक्तसंशयानङ्गीकार इत्यतस्तत्रास्तरसमाहुरित्यर्थः । नष्टेत्यादि । भाष्ये ।
श्रुत्यर्थस्तु 'ततो यदधीते तेनोपसर' नानन्तरमिति नारदं प्रति सनत्कुमारोक्तिः वक्ष्याम्यहं सनत्कुमारः ।
तत्र वेदादिभिः । प्रकृते । अपह्नवेति 'तं चेद्भुरतिवायसीत्यतिवायसीति ब्रूयाद्वापह्नवीति' इति
श्रुत्या हेतुना । अतिवादी नामाधाशान्तं जगदतीत्य वदनशीलः प्राण आशादिभ्यो भूयानिति वदनशीलः
विद्यात्वाद्वापह्नवः खलत्वापादकत्वात् 'सरस्वती ज्ञानखले यथा सर्ती' इति दशमस्कन्धात् । विद्या-
समायार्धप्रपाठकसमाप्तिः । यथैकं मगधतो रूपं निरूप्य शाखा समाप्नोति । नस्मादिनि उपसंहारस्य
निर्णायकत्वात् । अवरत्वेति विद्यासमाप्तिरवरत्ववाचकत्वं व्यख्यतया । अत्र हेतुः बृहदिति । सप्ताङ्ग-
प्राण्येन सत्येन सर्वातिक्रान्तभूमाख्यपरमार्थसत्यविज्ञानवसथाऽतिवदति प्राणवेत्ता तु नामाधेयस्यैवाति-
वादी न तु निरङ्कुशं सर्वपेक्षयाऽतिवादी । अत इति ब्रह्मलिङ्गसत्त्वात् । अतोर्विप्रपाठकसमाप्ति-
विद्याविषयप्राप्तस्य विद्यान्तरे विज्ञानादिविषयेऽसंचारोऽतो बाहुल्यं प्रथमा कोटिर्न प्राणः ।
अस्मिन् पत्रे प्राणविद्यां समाप्य 'यदा वै विवानाति' इत्युक्तश्रुतेर्विज्ञानं वा व ध्यानाभ्यास
इति श्रुत्युक्तनूयस्त्वविशिष्टं विज्ञानं क्रतोतीत्यर्थः । प्राणो वा आशया भूयानित्युक्तप्राणविद्याया
वरप्राणविद्यात्वापत्तिः । न चास्त्वेवमिति वाच्यम् । प्राणस्यैतस्य यथा वा अरा नामां समर्पिता
यवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितमिति ब्रह्मलिङ्गकत्वात् । 'प्राणो हि पिता प्राणो माता प्राण आचार्यः' इति
आत्राया 'पितामहस्य जगतो माता' इति 'आचार्यं मां विवानीयात्' इति च स्मरणात् । अत्र

त्मविदिति नारदप्रश्नाद् भूम्नो ब्रह्मत्वं प्रकरणाद् वक्तुं शक्यते, तथापि तस्यै-
वाधात आत्मादेश इत्यहंकारादेशवदात्मादेशोऽप्यस्ति । तेनाब्रह्मत्वेऽपि प्रश्न-
सिद्धिः । तस्य सुखबाहुल्यस्य स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितत्वं सर्वतः पूर्णविषयलाभेऽपि
भवति, सुषुप्तावपीति तयोरन्यतरद् ग्राह्यम् । तत्राप्यन्तरङ्गत्वात् सुषुप्तिरेवात्र

भाष्यप्रकाशः ।

यद्यपीत्यादि । तस्यैवेति भूम्न एव । अयमर्थः । यद्यप्यत्र भूयस्त्वं प्रकृतं तथाप्यस्य वाक्यस्या-
त्मज्ञानार्थकनारदप्रश्नेन प्रवृत्तत्वादात्मैव प्रकरणी । स एवोपसंहारेऽपि भूमत्वेन निश्चायितोऽमृत-
त्वेन विशेषितश्चात उपक्रमोपसंहाररूपात् प्रकरणाद् भूम्नो ब्रह्मत्वं वक्तुं शक्यते । तथाप्युपान्ते
अथातोऽहंकारादेश इतिवदधात आत्मादेश इत्यादिनोक्त आत्मादेशोऽप्यस्तीत्यहंकारादेशे सर्वत्र
विद्यमानत्वेन सर्वत्वेन च भूयस्तयोक्तस्याप्यहंकारस्य तदुपहितस्यात्मनो वा यथा न ब्रह्मत्वं तथा
आत्मादेशे तथोक्तस्य केवलस्यात्मनोऽपि न ब्रह्मत्वम् । आत्मा चात्र सुखस्य स्वरूपमेव । पूर्वाधि-
करणेऽनारोपितानागन्तुकस्य वस्तुस्वरूपस्यैवात्मपदवाच्यताया उपगमात् । न च शोकरतररूप-
फलाभावात् प्रश्नापूर्तिः शङ्क्या । विविक्तजीवात्मज्ञानस्येव तादृशसुखस्वरूपज्ञानस्याप्यात्मज्ञानत्वे-
नात्मविचायाद्युक्तफलोपपत्त्या पूर्तिसिद्धेः । ब्रह्मण एवात्मत्वादिना ज्ञानस्य विवक्षितत्वे गमका-
नुपलम्भात् । नच भूम्नः स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वश्रावणात् तस्य च ब्रह्मासाधारणत्वाद् ब्रह्मत्वं
शङ्क्यम् । तस्यार्थस्यात्राभावात् । आत्मैवाधस्तादित्यादिना तस्य सर्वत्र व्याप्तेरुक्तत्वात् सर्वतः पूर्ण-
विषयलाभे सुखपूर्णतयाऽनाकाङ्क्षायां तस्य पूर्णत्वानुसंधाने स्वप्रतिष्ठतायाः संभवदुक्तिकत्वात् ।

रहिमः ।

एतदग्रेऽपह्नवनिवारणेन न प्राणविद्यासमाप्तिरपि तु ब्रह्मरूपप्राणविद्यातः पूर्वं संकल्पविद्या 'संकल्पो वा
व मनसो भूयान्' इत्याद्युक्ता 'तत्रान्नस्य संकृत्यै प्राणं संकल्प्यते प्राणानां संकृत्यै मन्त्राः संकल्प्यन्ते'
इति श्रुत्या संकल्पात्मकप्राणा सन्त्यतोवरप्राणविद्यासमाप्तिः । अत्र टीकायां यदिदं फलावसानं जगत्
स एष प्रत्यक्षः संकल्प एवेति जगदन्तर्गताः प्राणा इति । अतोत्र सभाष्येत्यादिभाष्यप्रकाशे अपह्नव-
निवारणश्रावणेनासमाप्येति पाठः किं तु संकल्पो वा व मनसो भूयानित्याद्युक्त्वावरप्राणविद्यातो यः
संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते इत्यनेन समाप्य मध्ये चेत्यस्य मध्ये संकल्पो वा व मनसो भूयान् इत्याद्युक्त-
श्रुत्या मुख्यप्राणेत्यादिः । अन्यत् समानम् । श्रुत्यर्थस्तु अन्नस्य संकृत्या संकल्पात् सामर्थ्यात् प्राणः
संकल्प्यते सामर्थ्यं करोति समर्थो भवतीति यावत् । एवं प्राणाः संकल्प्यन्ते समर्था भवन्तीति ।
शब्दविद्यावान्तरप्राणविद्याऽर्थविद्या ब्रह्मविद्या । एवं चान्तरङ्गत्वमर्थत्वं बहिरङ्गत्वं सोपस्करशब्दत्वमुप-
स्करत्वं मन आदीनाम् । 'मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः पूर्वरूपत्वादिसमत्वं तद्दीकायां
स्पष्टम् । अमृतत्वेनेति 'यो वै भूमा तदमृतम्' इति श्रुतेः । उपक्रमेति उपक्रमोपसंहाराबालोक्त्य
देशकाररूपात्मकरणात् । उपान्त इति अन्तस्य समीपमुपान्तम्, तत्र । 'तृतीयासप्तम्योर्वहुलम्'
इति सूत्रेण सप्तम्या बहुलमभावात् । केवलस्येति अनुपहितस्याहंकारेण कदाचिदुपहितस्य ।
यद्वा आत्मैवात्मोपाधिरहंकारवत् । आत्मादेश इत्यत्रात्मनः कर्मत्वमुपाधिर्वा । उपगमेति जानय
आत्मानमित्यत्र । तेनाब्रह्मेति भाष्यं विवरामासुः न च शोकेत्यादि । उक्तेति शोकरतररूप-

भूमत्वेनोच्यते । तेन सुखबाहुल्यम् । सुषुप्तिरूपमेव भूमेत्येवं प्राप्ते उच्यते । भूमा भगवानेव । कुतः । संप्रसादादध्युपदेशात् । संप्रसादः सुषुप्तिः । तस्मादधि आधिक्येनोपदेशात् । यद्यपि नान्यत् पश्यतीत्यादि समानं तथापि स एवाधस्तादित्यादिना तु ततोऽप्यधिकधर्मा उच्यन्ते । न हि सुषुप्तेः सर्वत्वादिधर्माः संभवन्ति । आत्मशब्दश्च मुख्यतया परिगृहीतो भवति । भावशब्दस्यापि सर्वत्वाद् भगवति वृत्तिरदोषः । तस्माद् भूमा भगवानेव ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

यदि च तस्य लामस्य प्रयाससाध्यत्वेन सुखबाहुल्यं नाङ्गीक्रियते तदा सुषुप्तिरस्तु । तत्रापि 'न कंचन कामं कामयते' इति 'तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिचिक्तः' इत्यादिश्रावणात् । अत उभयोर्मध्ये यदुचितं तदङ्गीकार्यमिति तथेत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वते उच्यत इत्यादि । संप्रसादः सुषुप्तिरिति बृहदारण्यकेऽस्ति । 'स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्ना चारित्वा' इति । सम्यक् प्रसादोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या संप्रसादः सुषुप्तिः । तत्र यद्वै तन्न पश्यतीत्यादिनाऽन्यदर्शनाद्यभाव उच्यत इति, नान्यत् पश्यतीत्यादि सुषुप्त्या समानम् । तथापि, स एवाधस्तादित्यादिनाऽन्योक्तो सर्वत्र व्याप्तिः सर्वत्वं च ततोऽधिकमुच्यते । तत्र संगतं भवत्यात्मशब्दस्य मुख्यवृत्तता च विद्युज्यते । नच भावार्थप्रत्ययं प्रक्रम्य, 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति पाणिनीयध्वने व्युत्पादितो भूमशब्दो नानात्वं बाहुल्यं वा बह्व्यति । तत्रापि प्रकृते, यदल्पं तत्तन्मर्त्यमिति श्रावणात् संख्यां परित्यज्य बाहुल्यमेव वदिष्यति । स च धर्म एव, न तु ब्रह्मेति शङ्कनीयम् । भगवतः सर्वत्वसात्र श्रावणेन सर्वत्वाद् भावशब्दस्यापि भगवति वृत्तिरदोषः सर्वशब्दबीजभूतप्रणवार्थत्वेन तत्रैव सर्वेषां मुख्यपरिहसः ।

फलोपपत्त्या । तस्येति भाष्यं विवरामासुः न चेति । सुषुप्ताविति भाष्यं विवरामासुः यदि चेति । तथेति । सुषुप्तिस्त्वेन सुषुप्तिप्रतिपादकः पूर्वपक्षः । भाष्ये । पूर्णविषयलाभस्य पूर्णविषयसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादाहुरन्तरङ्गेति अन्यानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादित्यर्थः । समानमिति भाष्यं विवृत्तम् । सुषुप्त्या समानमिति । भावेति भाष्यं विवरामासुः । न च भावेति । प्रकृते । छान्दोग्ये नानात्वमिति सूमा नानात्वसमानार्थः । तदित्यम् । भूमेत्यत्र बहुशब्दाद्भावे इमन्च् 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति सूत्रेण नानात्वमित्यत्र नञो नाञ् पृथग्भावे वर्तमानात् 'विजग्म्यां नानानां न सह' इति सूत्रात् 'असहायं पृथग्भावे वर्तमानाम्यां स्तार्ये प्रलयौ विना नाना' । एवं च बहुत्वं नानात्वपदसापेक्षं लक्षणया पृथग्भावस्य नानात्वसापेक्षाबुद्धिजननद्वारा बहुत्वकारणत्वात् पृथक्त्वे सति अयमेकोऽयमेकोऽयमेक इत्यपेक्षाबुद्धिः तदन्विमे बहव इति बहुत्वमुपपद्यत इति । बाहुल्यमिति आकाशत्वं 'बहुत्वं प्राज्यनमसोः' इति विश्वः । सूमा बहि वृद्धौ कर्तरि उ प्रत्ययः । 'लङ्घिबन्धोर्न लोपश्च' इत्यनेन सूत्रेण बहो बहु बहू लतीति 'आतोऽनुपसर्गे कः' बहुत्वं वह आपणे कर्तयुलच् उभयोर्भावे व्यञ् सूमा बाहुल्यसमानार्थः ततो भावे इमन्च् 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति सूत्रेण प्रकृतिप्रत्यययोर्विकारः । सूत्रार्थो वृत्तिः 'बहोः परयोऽरिमेयसोऽलोपो बहोश्च भूरादेश' इति भूमशब्दस्य पृथ्यादित्वात् 'पृथ्यादित्य इमन्च्' इति सूत्रेण भावे इमन्च् । सर्वेति अत्र छान्दोग्ये 'स एवेदः सर्वम्' इति श्रुत्या स आत्मेति सर्वत्वस्य श्रावणेन । भावशब्दस्य भावप्रत्ययान्तसूयशब्दस्य । ननु आकाशत्वे आनन्दत्वरूपेऽभिधा-
वृत्तिर्बाहुल्यपदसातो नानन्दे भगवति वृत्तिरिति चेत्तत्राहुः सर्वेति सर्वेषां शब्दानां बीजं तादात्म्य-

भाष्यप्रकाशः ।

इत्स्वावेति । तस्माद्भूमा भगवानेवेति सिद्धमित्यर्थः ।

अत्र संशयोपन्यासे प्रथमकोटौ शंकरमास्करमध्वाचार्याः शैवश्च प्राणमादृत्य सुषुप्तौ तस्य जागरणात् संप्रसादत्वं तस्याहुः ।

तद्विज्ञानेन्द्रमिच्छुर्गैवं दृश्यते । प्राणस्य सुखरूपताया एवासंभवेन संशयासंभवात् । अस्मिन् प्रकरणे प्राणादाधिक्योपदेशाभावात् संप्रसादशब्दस्य प्राणावाचकत्वाच्च । श्रुतौ संप्रसादशब्दो जीवे सुषुप्ताख्यतदवस्थायां च दृश्यते । स एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थायेति, स वा इष एतस्मिन् संप्रसादे रत्ना चरित्वेति । तत्र जीवे संप्रसादस्योपाधिकतया धर्मधर्म्यमेदेनौपचारिकः । सुषुप्तावस्थायां तु प्रक्षतिर्ण सत्त्ववृद्ध्या संप्रसीदति चित्तमस्यामिति व्युत्पत्त्या यौगिकः । प्रसादप्रीत्योः पर्यायत्वात् सुख एव संप्रसादशब्दो मूल्यः । सत्त्वे तु प्रसादरूपिणि सकलस्मृतिषु प्रसिद्ध एव संप्रसादशब्द इति । प्राणे च संप्रसादशब्दो न क्वापि दृश्यत इति संप्रसादशब्दस्य प्राणार्थत्वोपवर्णनमनुचितमिति ।

अत्रापि कश्चिद् विशेषः । क्रमसंक्रमशब्दयोरिव प्रसादसंप्रसादशब्दयोरपि नैकार्थत्वम् । अतः संप्रसादशब्दः सुखविशेषे यौगिक एव । सत्त्वे तु स्मृतावपि न प्रसिद्ध इति तदनुपन्यासादेव ज्ञायते । सुषुप्तौ च न प्रविक्षणं सत्त्ववृद्धिः । तस्मात्तामसावस्थात्वात् । 'तमोऽभिभूतः रश्मिः ।

कारणं तद्भूतः प्रणवः ॐकारो अर्थोऽभिधेयं यस्य भूमशब्दस्य तेन हेतुना तत्र भगवति एव मुख्यवृत्तित्वम् । ॐमिलेकार्क्षरं सर्वे शब्दास्तस्योपन्याख्यानभूताः यथा घटस्य कलश इत्युपन्याख्यानमतौ भूमशब्देभ्यः ॐकारार्थमात्रात्मककृष्णवाचकेषु सन्नानन्दत्वे शक्तिसंकोचलक्षणया रूढ्या वर्तत इति प्रस्थानरत्नाकरे स्फुटम् । तथा चात्र यदि भूमशब्दस्य शक्तिसंकोचलक्षणया रूढ्या प्रयोगः स्यात्तदा धर्मवाचकत्वं स्यान्न त्वेवमभिधेया योगरूपया भगवति प्रयोग इति धर्मिवाचकत्वम् । नभूपव्याख्यानमुपसमीपवर्तिनामीश्वरस्य पदार्थानां घटादीनां सर्वे शब्दा व्याख्यानां यथालोकमन्यधोपसर्गवैधर्म्यमिति चेन्न 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्' इति सूत्रेण धर्माभेदो धर्मिण इति धर्मिवाचकस्यापि भूमशब्दस्य धर्मिवाचकत्वात् । तृतीयाध्याये लिङ्गमयस्त्वाविकरणे स्फुटम् । एतेन यच्छंकराचार्यैः अत्र प्राणस्य संप्रसादत्वं स्वीकृत्य यदत्र प्राणादपि सत्त्वं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेव भूमेदोष्यत इति गम्यते इत्युक्तं तल्लुप्तम् । सुषुप्तेः संप्रसादत्वमुक्तं तद्गदयितुमाहुः अत्रेति । आहुरिति तथा च शंकरभाष्यम् । तस्यां च संप्रसादावस्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोत्र संप्रसादोऽभिधेयत इति । अत्रापिती प्राणसेत्यत्र प्राणः संकल्पात्मको गृह्यते यः संकल्पो वा न मनसो भूयान् इति श्रुत्युक्तो नतु प्राणो वा आशया भूयानित्युक्तस्य अशत्वात् सुखस्य तु तदाधिक्यं मनोवागगोचरत्वेनानन्दमयाविकरणे प्रतिपादनात् । प्राणाधिक्योपदेश आर्थिकोत्पत्तौ हेत्वन्तरमाह संप्रसादेति । तदनुपेति । मिश्रवाचार्यैः स्मृत्युपन्यासादेव तस्या इति सुषुप्तेः तामसस्य जीवस्यावस्थात्वात् । गुणत्रयविभागयोगाध्यायस्मृतयः प्रकृतिगुणपराः 'तमस्त्वज्ञानं विद्धि' इति तत्र वाक्यात् 'न यत्र माया' इतिवाक्यात् तत्र सत्त्वरजस्तमः साम्यावधारूपप्रकृतेरभावात् । श्रुत्या सत्त्ववृद्ध्यासिद्धिमाहुः तम इति तमः ताम्यतीति तमु ग्लानौ दिवादिः । ग्लै म्लै हर्षक्षये हर्षक्षयं करोतीति तमः हर्षक्षयकर्त्रा अभितः भूतो व्यासः इदमावः कृष्णरूपः

भाष्यप्रकाशः ।

सुखरूपमेति' इति श्रुतिः सत्संपत्तिमेव वदतीति न तथापि तथात्वसिद्धिः । जागरणं तु ज्ञानप्रधानेन मत्त्वेनेति मम प्रतिभाति ।

रामानुजाचार्यास्तु संशये भूमशुणविशिष्टं प्रत्यञ्चं प्रथमकोटौ निक्षिप्य प्राणसहचारित्वादत्रत्योपक्रोशानुपक्रोशाभ्यां तस्य चेतनत्वं निश्चित्य प्राणशब्दवाच्यत्वं चाङ्गीकृत्य ब्रह्मव्याख्यानं रदिमः ।

सुखरूपस्य रूप मोहनमेति इक्ष् गतौ सुखमोहनगमनं सत्संपत्तिः पुरितन्नाडीहृदयानां वा व्यवच्छेदः एवकारेण कुयुक्तिव्यवच्छेदः सद् ब्रह्म 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद' इति श्रुतेः अस्तीति सत् शता । नथा-
त्वेति तथा सत्त्वेन प्रकारेण सत् तस्य भावः सत्त्वं तस्य सिद्धिः । ज्ञानेति ज्ञानं प्रधानं कर्मनिन्द्रे
अभिमुख्य यस्य । एतद्वृणव्यविभागयोगाध्याये स्पष्टम् । एतादृशपुराणमप्युपबृंहकं ज्ञेयम् । एव पुता-
गोपबृंहितायाः 'तमोमिमूतः सुखरूपमेति' इत्यस्या । ममेलाहुः ममेति । तेन सुषुप्तिस्त्वामरूपो भगवान्
इत्यस्य एवं जाग्रत्स्वापावित्यादेशश्च सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन इति सूत्रभाष्यस्य न विरोधः । इन्द्रियवैविष्यो-
पलब्धिर्जागरितं बुद्धेः कारणात्मनावस्थानं सुषुप्तिरिति पञ्चीकरणस्य च न विरोधः । तेषां श्रुतिमतस्य
भिन्नत्वात् परस्परम् । श्रुतिविरोधे श्रुत्यन्तरमतं भाष्योक्तमविरोधे त्वोम् । अयमयोऽग्रे सुषुप्त्युत्क्रा-
न्त्योर्भेदेनेत्यधिकरणे प्रपञ्चनीयः । संशयविषये शंकराचार्यमतस्वोपन्यासात् स्मृतं तद्विषये रामानुज-
मतमुपन्यस्य किंचिदाहुः रामेति । तद्वाचकशब्दः क इत्याकाङ्क्षायामाहुः प्राणेति । प्राणसहचारो
जीवस्य जीव प्राणधारण इति धातुपाठात् । ततः प्राणशब्दवाच्यत्वमिति योजनाया प्राणशब्दो जीववाचक
इति भावः । प्राणशब्दः क इति चेन्न प्राणो वा आशया भूयानिति श्रुतौ तस्य सत्त्वात् । सहचार-
त्प्राणशब्दवाच्यत्वं 'वसन्तादिम्यष्टक' इत्यत्र साहचर्यात्तान्छब्दम् । वसन्तसहचरितमध्ययनं वसन्ता-
ध्ययनमिति महामाष्योक्तेस्तद्वत् । ननु तथापि यथा वा 'अरा नामौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्व
समर्पितम्' इति श्रुत्या जडदृष्टान्तात्सहचारमनादृत्य जडप्राणे प्राणपदशक्तिरस्तु न प्रतीचि चेतनेस्त्विति
चेत्तत्राहुः अत्रत्येति अत्र छान्दोग्ये प्राणो वा आशया भूयान् यथा वा अरा नामौ समर्पिता
एवमस्मिन् प्राणे सर्वसमर्पितम् । प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणो ह पिता प्राणो
माता प्राणो आता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः स यदि पितरं वा मातरं वा स्वसारं वा
आचार्यं वा ब्राह्मणं वा किंचिद्भूयमिव प्रत्याह पिक् त्वास्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै
त्वमसि आतृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमसि आचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसीत्यथ
यद्यप्येतानुत्क्रान्तप्राणान्छलेन समासं व्यतिषं दहेत् नैवं तं ब्रूयुः पितृहासि न मातृहासीति न
आतृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्यहासीति न ब्राह्मणहासीति श्रुतिभवाभ्यां 'अन्यथात्प' इति सूत्रेण
त्यप् भवार्ये । प्राणः प्राणेन स्वशक्त्यैव स्वेन वा याति स्वतन्त्रत्वात् । प्राणः प्राणं स्वात्मानमेव प्राणाव
स्वात्मने एव ददाति अप्राणस्य दातृप्रतिग्राहितासंभवात् शूलेन प्रसिद्धेन कृत्वा सं आस सं अस्
पुञ्जीकृत्य व्यतिषं व्यत्यसावयवान् विमन्य दहेत् मस्मीकुर्वीत इति श्रुतिविषयपदार्थः । उपक्रोशः
पितृहामातृहृत्वादिना सप्राणेषु पितृप्रभृतिषु उपमर्दकारिणि हिंसकत्वनिमित्तोपक्रोशः तेष्वेव विगत-
प्राणेष्वत्यन्तोपमर्दकारिण्युपक्रोशाभावः ताभ्यां प्राणो ह पिता प्राणो माता इत्यादयस्तस्य प्राणस्य
चेतनत्वमवगमयन्ति अतश्चेतनत्वं निश्चित्य । तस्येति प्राणस्य उक्तेति एष संप्रसादोऽस्मान्मन्त्रीत्वात्
समुत्प्राप्य परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाग्निमिष्यते इति श्रुत्येत्यर्थः । संशयपूर्वपक्षग्रन्थान्तादुक्तमेवैत-

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

नान्यत् पश्यतीत्यादयोऽपि धर्मा ब्रह्मणि न विरुद्धन्ते । 'स्वाप्ययसंप-

भाष्यप्रकाशः ।

स्यैव संप्रसादत्वमुक्तश्रुत्याऽऽहुः । तद्युक्तमेव । सप्तमीतत्पुरुषेण सुषुप्ताविव षष्ठीतत्पुरुषेण जीवेऽपि योगस्य सत्त्वात् । सिद्धान्ते तु जीवापेक्षया प्राणोत्कर्षस्य बोधनाजीवस्यापि निवृत्तेस्तत्संप्रसाद-
गमकस्यात्राभावाच्च तदनुल्लेखः ।

विषयवाक्ये तु रामानुजमच्चभास्कराचार्या मिथुशैवौ च, यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादे-
र्भातिरिक्त्यावदर्शननिषेधो नार्थः । किं तु निरवधिसुखरूपे ब्रह्मण्यनुभूयमाने ब्रह्मस्वरूपत-
भूत्यन्तर्गतत्वात् कृत्स्नस्य वस्तुजातस्यैश्वर्यविशिष्टब्रह्मभिन्नत्वेन न पश्यतीति । एतदेवोपपा-
यति वाक्यशेषः, स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान इत्यादिः । अग्रे—

'न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् ।

सर्वं हि पश्यः पश्यति सर्वमामोति सर्वशः' ॥

इति मन्त्रश्च । इदं चास्माकमप्यमीष्टम् ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥ ननु भवतु संप्रसादाद् भूम्न आधिक्योपदेशस्तथापि भूमजि-

ज्ञासया प्रश्ने भूमलक्षणत्वेन, यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादिवाक्यमुच्यते । तत्र योऽन्यदर्शनादि-
निषेधः स तु सुषुप्तेरसाधारणः । तदितरल्लक्षणं तु नेहोच्यते । भूम्न इति भूमपर्यन्ता अन्यवि-
द्यास्तु । ततो भूमाधारमारम्यात्मविधेति शङ्कायामिदमुच्यते धर्मोपपत्तेरिति । तदेतद्
व्याकर्तुं शक्नुन्ति नान्यदित्यादि । कुतो न विरुद्धन्त इत्याकाङ्क्षायां विभजन्ते स्वाप्यये-
त्यादि । यथाऽस्मिन् सूत्रे ब्रह्मधर्माविर्भावः स्वाप्ययसंपत्त्योर्नियतः । मय्येव सकलं जातमित्या-
दिवाक्यानुरोधात् । अन्यत्रानियत इति वामदेवसूत्रे व्युत्पादितम् । तेन न्यायेनान्यदर्शनाद्यभा-
वोऽपि मैत्रेयीब्राह्मणे, स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायैव
स्याद् यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैतदित्येकीभावदशायां, यद्वै तत्र पश्यति पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं

रश्मिः ।

दित्याहुः तदिति वस्तुतस्तु संशये भूमपदोपस्थापिते भूयस्त्वरूपगुणनिक्षेपो युक्तः भूमपदस्य
भावशब्दत्वेन धर्मिप्रत्यगावाचकत्वात् । भूयस्त्वधर्मवाचकत्वात् । षष्ठीति संप्रसादित चित्तमस्येति
विग्रहः 'एहीडादयोऽन्यपदार्थे' इति सूत्रेण समासः । बोधनादिति बृहदारण्यके व्रतमीमांसायां
बोधनात् । तत्संप्रति जीवसंप्रसादतागमकस्यात्र छान्दोग्येऽभावात् । एष संप्रसाद इत्यस्या बृह-
दारण्यकस्थलेन 'यजुर्वेदस्तु मानुषः' इति मनुस्मृतेश्छान्दोग्ये पित्र्ये प्रवृत्त्यभावात् । मिथुशैवौ वेति
भगवन्ताविति शेषम् । स वा इति स वै एष विद्वान् एवं यथावद्भूमानं पश्यन् साक्षादनुभवन् ।
पश्यतीति पश्यः ज्ञानी । दुःखतां दुःखसत्ताम् । सर्वमात्मानं सर्वशः सर्वं ददाति यतः सर्व-
मामोति मनोरथैः पूर्णो भवति । अभीष्टमिति लिङ्गभूयस्वाधिकरणे स्वीकारात् । यत्तु भूम्नि दृष्टे
तदन्यं न सुखत्वेन नापि तु सुखसाधनत्वेन पश्यतीति तत्र ग्रन्थः स तु भूमाभिन्नसर्वदर्शनानन्तररस-
रूपात्मदर्शने भवति शंकराचार्यकृतं व्याख्यानमुत्तरसूत्रे दूष्यम् ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥ भूमाधारमिति स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः इत्यादिश्रुत्युक्तम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

न पश्यति, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरितो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येदित्यविभागदशायां चेत्सुभयत्राज्ञानादशाद्वये नियतः । यत्र नान्यत् पश्यतीति वाक्यो-
रस्मिः ।

तथा च भूमलक्षणस्य सुषुप्तावतिव्याप्तिरिति भावः । उभयत्रेति स्वाप्यसंपत्त्योः स्वाप्यः सुषुप्तिः संपत्तिर्भोक्षः । सिन्धुरदकं तत्र भवः सैन्धवः खिल्यः शकलः स चासौ खिल्यश्च सैन्धवखिल्यः । प्राप्तः प्रक्षिप्तः उदकं सदेवानु उदकभावस्य पश्चाद्विज्ञेयं लीयेत इत्यभ्यनुज्ञायां लिङ् । अस्य विलीनखिल्यस्य नाहास्योद्वाहणाय नैव कश्चित् सुनिपुणोपि शक्तः स्यात् लवणमेवाददीतेति योजना । एतदिति आविष्कृतम् । स्वाप्यसंपत्त्योरेकीभावदशायां दृष्टान्तः कैवल्यावस्थायां दृष्टान्त इति टीकायां तद्भाष्यविरुद्धम् । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' इत्यादि उभयत्राज्ञानात् इति भाष्यविरुद्धम् । अथ न विरुद्धं प्रकारभेदेन मैत्रेयीब्राह्मणे ज्योतिर्वाङ्मणे चाज्ञानसुभयत्र स्वाप्यसंपत्त्योरिति भाष्यार्थात् । ज्योतिर्वाङ्मणमाहुः यत्र हि द्वैतमिवेति भाष्योक्तादिपदार्थत्वेन । यद्वेति श्रीपुंरिचन्द्रदृष्टान्तनैकत्वा-
पत्तिवशात् विशेषज्ञानाभावो न स्वयं ज्योतिष्ठाभावात् इत्युक्तमेव नोद्यपूर्वकं स्पष्टीक्रियते । तत्र सुषुप्तौ यदात्मानं वै नैव पश्यतीति यजानीष इति शेषः । तच्चेति पदद्वयमाहृत्य पुनर्योजनीयम् । तस्य पदद्वयस्य तथा मा मंस्या इत्यर्थः । यतस्तत्र स्वरूपचैतन्येन सर्वसाक्षित्वात् पश्यन् चैतत् वर्णलोपस्तत्र सुषुप्तौ दृष्टव्यत्वेन न पश्यतीत्यर्थः । तत्र प्रथमप्रतिज्ञायां हेतुमाह न हीति द्रष्टव्यां सर्वसाक्षिणी दृष्टिः यद्वा द्रष्टुः कूटस्थस्य चिन्मात्ररूपस्य स्वरूपभूता या दृष्टिः तस्याः हि यस्माद्विपरितोपो विनाशो न विद्यते अश्रुण्यत्ववत् । अत्रापि हेतुः अविनाशित्वात् । विनाशहेतुपरिणामहीनत्वादित्यर्थः । विशेषप्रतिज्ञानाभावरूपं द्वितीयप्रतिज्ञाहेतुमाहुः नत्विति नास्तित्वलपपाठः आन्यत्रिको वा अत एव 'न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इति पाठः काण्वभाष्यन्दिनभेदेन विस्तेर्यार्थः । तत्र सुषुप्तौ आत्मरूपाद्वितीयं प्रमातृस्वरूपमन्यच्चक्षुरादिलक्षणं करणं विभक्तं स्वरूपादिलक्षणं प्रमेयं न त्वस्ति यत्प्रमेयं प्रमाता प्रमाणेन पश्येदित्यर्थः । एतेन ज्योतिर्वाङ्मणेन स यथेत्युक्तदृष्टान्तवचनमु एवं वा अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानधन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः सा होवाच मैत्रेयी अत्रैव मा भगवानसुमुहन् न प्रेत्य संज्ञास्तीति सहोवाच याज्ञवल्क्यः न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि अलं वा अर इदं विज्ञानाय यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूतत्वेन कं पश्येत् तत्केन क जिघ्रेदित्यादिश्रुतयोऽनुसंधेया इति ज्ञायते । अर्थास्तु यथोक्ताः दृष्टान्त एवमेवो मैत्रेयि विलीनखिल्यभावमिदं ब्रह्मात्मतत्त्वं महदनवच्छिन्नं भूतं न विद्यतेऽन्तःकरणं पूर्वावधिभूतं यस्य न विद्यते पार उत्तरावधिभूतं कार्यं यस्य विज्ञानाभासौ घनश्च सूक्ष्मः शरीरकरणविषयाकारपरिणतेभ्यो निमित्तेभ्यो मनुष्योहं ब्राह्मणोहमित्यादि खिल्यभावेन समुत्थाय कर्मक्षयेण विनश्यन्ति तान्यनु पश्चा-
च्छ्रीकृत्य वा विनश्यत्यदर्शनं करोति । प्रेत्य मृत्वा प्रकर्षेण गत्वा वा सज्ञा मनुष्यादिरूपाः । अत्रैवेति एकस्मिन्नेव वस्तुनि ब्रह्मात्मकं पूर्वं विज्ञानधन एवेत्युक्त्वा पुनर्न प्रेत्य संज्ञास्तीति विरुद्धं वदन् भगवान् प्रजानान् मा मां असुमुहन् मोहितवानस्ति । मोहं मोहनं वाक्यं नैव ब्रवीमि न प्रेत्य संज्ञास्तीति तु विशेषविज्ञानाभावसौचित्यत्वात् । अत उक्तो विज्ञानधनो विज्ञानापाठं विज्वातुं युक्तः ।

रश्मिः ।

विशेषविज्ञानामावं दृढीकुर्वन् आह याज्ञवल्क्यः यत्र हीति । प्रकृतमनुसर्षते यत्रेत्यस्य स्वाप्यय-
संपत्त्योरित्यर्थं दृष्यन्त आहुः तदुभयेति । उभयत्र स्वाप्ययसंपत्त्योः । तदद्वैतदर्शनम् । स
याज्ञवल्क्यः । तां दशाम् । प्रकरेति मैत्रेयीब्राह्मण इतरमिति पदादितरत्वेन प्रकारेण । ज्योतिर्ब्राह्मणे
द्रष्टव्यमिति पदात् द्रष्टव्यत्वेन प्रकारेण एकीभावप्रकारेणाविभागप्रकारेणेति वार्थः । तया मैत्रेय्या दशया
वा । तथा द्रष्टव्यत्वेन तद् द्रष्टव्यत्वं जनकं प्रत्यवदत् । तत इति । ननु मैत्रेयीब्राह्मणं ज्योतिर्ब्राह्मणं
च भाष्योक्ताया यत्र हि द्वैतमिवेति श्रुतेरनुरोधेनोक्तमुक्तानुशासनासीति श्रुतिस्तु द्वितीयमैत्रेयीब्राह्मणे
तयोप्रेतनेस्तीति तस्याः का संगतिरिति चेन्न अमृतत्वार्थिन्या हि मैत्रेय्याः प्रव्रजनकामो याज्ञ-
वल्क्योऽमृतत्वसाधनवक्ता यावत्साधनान्युक्तवांस्तेषां च साधनानामप्रेतनमैत्रेयीब्राह्मणे समाप्तत्वात्
'उक्तवा प्रव्रजान्' इति श्रुतेस्तथावसायात् तथा च प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासाया मधुब्राह्मणादिनिरूपणवि-
वृत्तौ सत्यामवयववक्तव्यत्वेनामृतत्वसाधनानामवसरसंगतिः । प्रलय आत्यन्तिकः मोक्ष इति यावत् ।
अत्र ब्रह्मब्रह्मसंबन्धजीवानां विद्यमानत्वेन धर्माणामन्यादर्शनादीनां भगवत्युपपत्तिं समर्थयन्ति स्म
तथा चेति । ब्रह्मसंबन्ध इति । तथा च संबन्धस्यापि ब्रह्माधीनत्वात् ब्रह्मण्येवान्यादर्शनादयो धर्मा
न सुषुप्तौ नापि ब्रह्मसंबन्धे इति भावः । ननु सुषुप्तिस्त्वकामरूपो भगवानिति तत्रातिव्याप्तिः कथम् ।
सत्यम् । तद्रूपस्यालक्ष्यत्वात् जगज्जन्मादिकर्तृब्रह्मणो लक्ष्यत्वात् । ननु 'मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण
व्यवस्थितिः' इति जीवस्य तिरोहितानन्दैश्वर्यादिराविर्भावो हेतुना ब्रह्मात्मतया स्थितिर्जीवधर्मः इति मुक्ति-
प्रयुक्तान्यादर्शनादयो जीवधर्मा इति चेन्न एकीभावात् । तथाप्यन्यादर्शनादयो ब्रह्मसंबन्धप्रयुक्ता एव ।
जीवन्मुक्तानामपि तिरोहितानन्दैश्वर्यादिराविर्भावेपि प्रवचनादिदर्शनान्नान्यादर्शनादय इति । नान्येति
न सुषुप्तीत्यर्थः । भाष्ये आदिपदार्थत्वेन ज्योतिर्ब्राह्मणं व्याकृत तत्रोभयत्रेति भाष्यं प्रमाणं भाष्येपि
सूत्रांशं स्वाप्ययसंपत्त्योरित्येवमत्र स्वाप्ययसंपत्तिपदार्थयोर्व्याकृतयोर्भाव्ययुक्तिरुक्ता । युक्तिमन्यामाहु-
रि-
त्याहुः युक्त्यन्तरमिति । संपत्तिपदार्थस्य प्रसिद्धत्वात्स्वाप्ययपदार्थस्य छान्दोग्ये नवमप्रपादकेऽविभाग-
मन्तरानुपपद्यमानस्य प्रसिद्धिः । तथाहि । संपद्याविर्भावकैर्भक्तैः 'लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि'
इत्यधिकरणे वक्ष्यमाणापि क्रीडा समन्वयेऽस्मिन्नव्याये ज्ञानसंपादिकां क्रीडामविभज्य वर्तते भक्त-
मनोरथामावेन तत्पूरकक्रीडायाः ज्ञानिक्रीडान्तर्गतायाः अप्याविर्भावामावात् । मर्यादाभक्तं प्रत्यपि
पुष्टिभक्तक्रीडा नाविःकरणात् । उभौ ज्ञानिमर्यादाभक्तौ प्रति यथानुभवं सुषुप्तिव्याकरणसिद्धस्यै-
तादृशस्य भाष्ये व्याकरणं भव्याहुः तथा चेति । तथा च व्याख्यानं ज्ञानित्वेन प्रसिद्धानां स वा एष
इत्यस्याः भूमा कस्मिन् प्रतिष्ठित इति नारदप्रश्ने सनत्कुमारेण स्वे महिम्नि इत्युत्तरति भूमा न प्रतिष्ठित
एवं त्रयीमीति सनत्कुमारेण पूर्वोक्तिं हेतुमाह 'स एवावस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चादित्यादि ।
यतः स भूतैवावस्तात् स उपरिष्टात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एव भूमैव सर्वं
तद्व्यतिरेकेणामावात्तासौ परमार्थतः कचित्प्रतिष्ठित इति फलितार्थः । यत्र नान्यत्यस्यतीत्यधिकरणतया
निर्देशात् एवावस्तादिति च परोक्षतया निर्देशात् द्रष्टृर्जीवादन्यो भूमेति शङ्का स्यात् तद्व्युदासार्थमहं-
कारस्य ब्रह्मपुत्रत्वात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेस्तदभेदार्थं वा भूमानमहमात्मतया निर्दिदेश
अथातोहंकारादेश इति । अपेक्षानन्तरं भूमि जीवभेदशङ्काया ब्रह्मात्मकाहकारभेदशङ्काया वा
उदितत्वादहमित्याकारेण भूमा निर्दिश्यत इत्यर्थः । समानमन्यत् । अविवेकिभिर्देहसाहमिति
निर्दिश्यमानत्वात् तस्यात्मत्वशङ्काभात्मनामवताराणां सविकल्पकज्ञानानां वा भेदशङ्कां वारयितुमाह

प्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि इति न्यायेन । यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादिश्रुत्या उभयत्राज्ञानात् । अन्यादर्शनादयो भगवति न विरुद्ध्यन्ते । चकारात् फलं तस्यैवोपपद्यतं इत्याह । स वा एष एवं पश्यन्नित्यादिना सहस्राणि च विंशतिरित्यन्तेन । तेन भूमा ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयपादे द्वितीयं भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

क्तस्तु भूमविद्यायामनियतः । 'न पश्यः' इति मन्त्रे, सर्वं हि पश्यः पश्यतीति वाक्यातुरोधाद् 'यस्मिन् विदिते सर्वं विदितं भवति' इत्यादिवाक्यातुरोधाच्चेत्यर्थः । अत एतेऽन्यादर्शनादयो धर्मा भगवति न विरुद्ध्यन्तेऽतो लक्षणेऽतिव्याप्त्यभावाद् भूमविद्या ब्रह्मविद्या, नान्यविद्येत्यर्थः । एतदेव विशदयन्ति चकारादित्यादि । तस्यैवेति अविभागद्रष्टुः । प्रलये संज्ञाभावात् स्वेन रूपेण दृष्टत्वाभावादिति इदं सर्वं तृतीयाध्याये लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे व्युत्पाद्यमतोऽत्र नोच्यते । फलं किमित्यत आहुः स वा इत्यादि । तथा चेदमविभागदज्ञागमकमित्यर्थः । एवं ज्ञानेनाधिकरणेन बहिर्व्याप्तस्याप्यानन्दमयत्वं साधितम् । तथानन्दमयाधिकरणोक्तस्यानन्दमयत्वस्य बुद्धिद्वितिरूपसुषुप्ति-

रहिमः ।

अयात्मादेश इति आत्मना स्वरूपेण दिष्यते भूमा । यद्वा । अवतारादेशः सविकल्पकज्ञानादेशो वा । समानमन्यत् । इदं सर्वमात्मैवेति पश्यतो जीवन्मुक्तस्य फलमाह स वा एष इति । स वै एष विद्वान् मननविज्ञानाभ्यां तर्कोपदेशिकरूपम्यामेवं यथावद्भूमानं पश्यन् साक्षादनुभवन् आत्मत एव रमणं यस्य स आत्मरतिः । कृयादिबाह्यसाधनवती क्रीडेति भेदः । आत्मत एव, मियुनं इन्द्रजसुखं यस्य स आत्ममियुनः आत्मत एव, आनन्दः शब्दादिविषयसुखं यस्य स आत्मानन्दः । अविदुषस्तु एतत्सर्वं देहादिबाह्यसाधननिमित्तं विदुषस्त्वात्मज्ञाननिमित्तं चेत्यर्थः । भाष्ये । फलमिति स वा एष इति श्रुत्युक्तम् । सुषुप्तौ तु 'सुखमहमस्याप्सं न किञ्चिदवेदिषम्' इति यथातुभवत् । यत्तु चतुर्थाध्यायोपान्ते भाष्यं निर्गुणब्रह्माविर्भावः सुषुप्तौ संपत्तौ तु 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति श्रुतिसिद्धौ यथाधिकारं स्वधर्मसहितब्रह्मसंपत्तिरिति । तत्राकाररूपो भगवान् सुषुप्तिरिति भाष्येण न विरोधः । अस्यैव सुखरूपस्य निर्गुणत्वात् । संपत्तौ तु कर्मविमोक्षे आत्मसुखं ब्रह्म, ज्ञानिमोक्षे निर्गुणं ब्रह्म । मर्यादामक्तमोक्षे स्वधर्मसहितस्याविर्भावः अक्षरविद्या त्वविरोधः' इति सूत्रभाष्यात् । पुष्टमक्तमोक्षे ततोधिकधर्मसहितस्य चतुर्थाध्यायोपान्तभाष्यात् सर्वात्मभाववद्भक्तमोक्षे ततोपि पूर्णानन्दस्य 'फलमत उपपत्तेः' इति सूत्रभाष्यात् पूर्वाधिकरणेनास्य संगतिरूपमधिकरणाङ्गमाहुः एवं चेति । आधाररूपस्य प्रतिपादके 'भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्' इत्यधिकरणे आधारप्रतिपादकत्वावश्यकत्वेऽत्राधारस्य सर्वान्तरस्याधारस्य आनन्दमयाधिकरणे आनन्दमयत्वप्रतिपादनात् बहिष्ठस्याधारस्य भूमरूपस्य प्रतिपादनादाधार औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्च तेष्वाभिव्यापकः प्रतिपाद्यः 'तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिः' इति श्रुतेः । अत आधाररूपस्य प्रतिपादनेन स्थितस्य भूम्न उपेक्षानर्हत्वात्प्रसङ्ग एव । सर्वद्वयेन जडा चिद्वयेन जीवा आनन्दशेनान्तर्यामिणो यद्यपि तथापि 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राद्युपजीवन्ति' इति श्रुतेः सर्वेषां प्रतियोगिभेदेन 'यो यन्ननक्तस्तद्वृणको, यो यद्वृणक्तः स तदात्मकः' इति न्यायिन्यां आनन्दरूपत्वेन भूमा आधारः ।

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥ (१।३।३).

गार्गीब्राह्मणे 'कस्मिन् खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति । 'स होवाच एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु' इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः ।

भाष्यप्रकाशः ।

धर्मत्ववारणं कृतमतः प्रसङ्ग एव संगतिः । तथा 'येन सर्वमिदं ततम्' इत्यपि साधितम् । सर्वस्य विस्तारस्य सुखप्रयुक्तत्वादिति । 'भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' इति तु साधनाध्याये विचार्यम् ॥९॥
इति द्वितीयं भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥ विषयादिकमुपन्यस्यन्ति गार्गीब्राह्मण इत्यादि । अत्र प्रथमे ब्राह्मणे, यदिदं सर्वमप्खोतं च प्रोतं च कस्मिन् वाऽऽप ओताश्च प्रोताथेत्यादिप्रश्नोत्तरैरन्वाय्वाकाशान्तरिक्षलोकद्युलोकादित्यलोकचन्द्रलोकनक्षत्रलोकदेवलोकगन्धर्वलोकप्रजापतिलोकब्रह्मलोकपर्यन्तं पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरसिन्नोतप्रोतत्वं निरूप्य पुनः प्रश्नान्तराभावाय, 'मा ते मूर्धा व्यपतदततिप्रश्नया वै देवता अति पृच्छसि गार्गी मातिप्राक्षी' इत्युक्तम् । तत आरुणिसंवादीचरं रश्मिः ।

श्रुतिसूत्ररूपैका कोटिरुक्ता । गीताभागवतरूपकोट्येकदेशमाहुः तथेति । ततमित्येतत्तनु विस्तार इत्यस्य रूपमित्याहुः सर्वस्येति । सुखेति । तथा च श्रुतिः 'यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्' इति । अत्र सुखेन कृतिः कृत्वा संपादनं संपादनेन श्रद्धा श्रद्धया मननं मननेन विज्ञानं तेन सत्यवदनमिति क्रमः । जानाति इच्छति यतते इत्यत्रेच्छा न सर्वत्र निविशतेऽपि तु कचिदेवातो विज्ञानेन सत्यवदनरूपक्रियाया न विरोधः । 'लिङ्गमयस्त्वात्तद्धि वलीयस्तदपि' इत्यधिकरणे सर्वात्मभावपरतया स्वप्नाटकस्य वर्णने शक्तिः का शक्तेर्ज्ञानिनिरूपितायै उपक्षीणत्वात् इत्याशङ्क्याहुः भक्त्येति । एकादशाध्याये विश्वरूपदर्शनेस्तीदं वाक्यं तत्र विश्वरूपं साकारब्रह्मरूपं अनन्यभक्तिलभ्यत्वात् विष्णुरूपं वा विश्वरूपदर्शने इत्यध्यायसमाख्याप्राभाष्यात् न अन्या प्रेमलक्षणा नवषा गौणभक्त्यश्च तद्रूपाऽनन्या सर्वात्मभावरूपा तथा भक्त्या न अन्यः पुरुषोत्तममिन्नो विषयो यस्याः सा वा । साधनेति लिङ्गमयस्त्वाधिकरणे तथा च भक्तिमार्गीयस्याप्यर्थस्य सत्त्वात् भक्तसंवन्धेन ज्ञानमार्गीयार्थविरोधे वक्ष्यमाणार्थे शक्तिः सैव । यथा संयोगेन सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र हरिपदस्य विष्णौ न सिद्धे नापीन्द्रे न वानरादौ तदुक्तं 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' इति विशिष्टानां ज्ञानिभ्यो भक्तानां पौरुषसमाजनं पृथक् स्वाधिकारानुसारेण छान्दोग्यार्थे शक्तिभ्यः । तथाऽविदुषो घटादेर्यदत्वादिनावबोधः विदुषस्तु तितरोहितचिदानन्दप्रकटसदृशेनावबोधः । तथा च घटत्वेन कम्बुग्रीवादिसत्त्वेनावच्छिन्ने घटे शक्तिराघस्य द्वितीयस्य तु तितरोहितचिदानन्दत्वेन घटत्वरूपेण वस्तुविशेषनियतेनावच्छिन्ने सदशे शक्तिसद्वत् ॥ ९ ॥

इति द्वितीयाधिकरणम् ॥ २ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥ अप्खोतमिति अप्खोतं प्रोतं पटस्तन्तुष्विव समवायेन संबद्धम् । वाप्स्यति वापौ गार्गीति वाक्योक्तेः । आरुणीति गार्गीब्राह्मणं समाप्यान्तर्पामि-
ब्राह्मणीभारुणिसंवादीचरमक्षरब्राह्मणे दिव उपरितनाण्डकपालात् जर्वागित्यधः धावाद्दृष्टिप्योन्तरा

किमक्षरशब्देन पदार्थान्तरं, ब्रह्म वेति । तत्राचेतनसाधारण्याद् बाणतुल्यत्वा-
दाकाशवदस्याप्यब्रह्मत्वमेव । सुम्वाद्यायतनविरोधस्तु तुल्यः । अत एवागतार्थता
अद्वयत्वाद्यधिकरणेन । न हि तत्र विरुद्धधर्मा आशङ्क्य निराक्रियन्ते । अतो-
ऽचेतनतुल्यत्वाद् ब्रह्मवादस्यासमासत्वादाग्रहाविष्टत्वात् प्रष्टुः स्वीत्वाच्च, 'सरो

भाष्यप्रकाशः ।

पुनरपि गार्गी पप्रच्छ । 'यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्वावापृथिवी
इमे यज्रूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं च' इति । तत्र आकाश इत्युच्यते,
पुनराकाशविषयके ओतप्रोतत्वप्रश्ने, एतद्वै तदक्षरं गार्गीत्याद्युच्यते । सोऽत्र विषयः । तत्रा-
क्षरशब्दे संशयः । किं पदार्थान्तरं ब्रह्म वेति । अत्र पदार्थान्तरपदेन जडजीवयोर्ग्रहणम् । तत्र
ओतप्रोतत्वं विकारित्वापादकतया जडलिङ्गम् । 'अमृताक्षरं हरः, क्षरात्मानावीक्षते देव एका' इति
श्रुत्यन्तरे अक्षरपदं जीवबोधकतया प्रसिद्धं जीवलिङ्गं प्रशासनं च ब्रह्मलिङ्गमिति त्रिष्वपि
बीजम् । पूर्वपक्षमाहुः तत्राचेतनेत्यादि । ओतप्रोततया विकारित्वेनाचेतनसाधारण्यात् ।
'अहं त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोऽग्रपुत्र उज्यं धनुराधिष्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ
सपत्न्यातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्याम्' इति द्वयोः प्रश्नयोः
क्लेशजनकतया प्रथमप्रश्नोत्तरभूताकाशवदस्य द्वितीयप्रश्नोत्तरभूताक्षाक्षरस्याप्यब्रह्मत्वमेव । किंच ।
अस्मिन् द्वौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतमित्यत्र यथोतत्वं पदार्थभेदेन भारवाहकत्वमवगमयत्येवमत्र
प्रोतत्वमपि, 'सयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव' इति स्मार्तदृष्टान्ताद् भारवाहकत्वमेव गमयि-
ष्यतीति सुम्वाद्यायतनत्वेन विरोधोऽपि तुल्यः, तत्रेवात्रापि समानः । किंचाद्वयत्वाद्यधिकरणे

रश्मिः ।

मध्ये यत् प्रसिद्धे द्वावापृथिवी द्वावापृथिवी इमे । अत्र प्रथमकोटौ वर्णौ निवेद्यते शार्करैस्तदनिवेशे
हेतुमाहुः अत्र पदेति । जडजीवयोरित्यत्र 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति सूत्राप्रतिवेदान्ता उभयोरभ्यर्हित-
त्वात् 'येतदाल्पमिदं सर्वं तत्सत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतौ' इति श्रुताभ्युपगमेतदात्मनस्तस्य
च भावत्वात् । ईषत इति ईष दानगतिवधेऽप्येति गच्छतीत्यर्थः । भ्वादिरात्मनेपदी सद् ।
प्रसिद्धमिति न प्रसिद्धिरुपरोद्धुं शक्येति न्यायेन नाश्रुताक्षरमिति हरविशेषणम् । प्रशासनमिति
'एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्वावापृथिवी विधत्ते तिष्ठतः' इति श्रुतेः । त्रिष्विति ब्रह्मजीवजड-
ग्रहणेषु । बाणेत्यादिभाष्यं विवरामाहुः अहमित्यादिना । श्रुत्यर्थस्तु अहं गार्गी त्वा त्वां याज्ञवल्क्य
काशिषु भवः काश्यः शूरत्वेन प्रसिद्धः विदेहो विदेहानां राजा उग्रपुत्र इति पृथीतयुग्मा ।
उज्यमवतारितेज्याकं धनुराधिष्यमारोपितेज्याकं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ बाणः शरमे संधीयमानो वंशखण्डा
तद्वन्तौ शरौ यद्वा बाणवन्तौ बाणौ मनोहरौ । तौ च सपत्न्यातिव्याधिनौ शत्रुभेदिनौ उपोत्तिष्ठेत् शत्रुसमीपे
तिष्ठेत् तद्वदहं गार्गी त्वां याज्ञवल्क्यं उपोदस्यां त्वत्समीपे स्थितवत्यस्मीति । इदमित्यतयाऽविषयं
आविर्भवतीति क्लेशः । प्रथमेति यदूर्ध्वमित्यादिनोक्तप्रथमप्रश्नस्तदुत्तरमाकाशे ओतं प्रोतं चेति ।
द्वितीयेति कस्मिन् खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति द्वितीयप्रश्नस्तदुच्यते 'एतद्वै तदक्षरं गार्गी' इति ।
तथा चैवमेवाहं त्वां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्यामित्युक्त्या बाणतुल्यत्वमिति भाष्यार्थः । सुम्वादीति
भाष्यं विवरामाहुः किं चेति । तत्रेवात्रापि आकाश इवाक्षरोपीत्यर्थः । अत एवेति भाष्यं

वा-व आकाशाद्भूयान्' इतिवत् कयाचिदुपपत्त्या स्मरणकालभूतसूक्ष्मप्रकृतिजीव-
विशेषाणामन्यतरपरिग्रह इति वक्तव्यमुपासनार्थम् । अत्र हि प्रापञ्चिकसर्वधर्म-
राहित्यं ब्रह्मधर्मत्वं च प्रतीयते । तदुपासनार्थत्वं उपपद्यते । ब्रह्मपरिग्रहे तु
वैयर्थ्यमेव । उपदेष्टृत्वाभावात् । तस्मादक्षरमन्यदेव ब्रह्मधर्मत्वेनोपास्यमित्येवं
पाते । उच्यते ।

अक्षरं परमात्मैव । कुतः । अम्बरान्तधृतेः । श्रुतिं व्याख्याय

भाष्यप्रकाशः ।

अक्षरस्य ब्रह्मरूपतायाः सुविचारितत्वात् किमनेनाधिकरणेन । अतः पृथग्विचारादेव विषयभेदो-
ऽवसीयत इति न तेनास्य गतार्थता । न हि तत्र विरुद्धधर्मा आशङ्क्य निराक्रियन्ते अत्र तु ते
तथाक्रियन्त इति सिद्धो विषयभेदः । अतो विषयभेदाच्चेतनतुल्यत्वाद् ब्रह्मवादस्यारुणिसंवा-
देऽन्तर्यामिनिरूपणेनैव समाप्तत्वात् प्रद्युर्गार्गीरूपस्याग्रहाविष्टत्वेन स्त्रीत्वेन च ब्रह्मविद्याश्रवणेऽनवि-
कारित्वाद्वा, 'सरो वा आकाशाद् भूयान्' इत्यत्र यथा आकाशं भोग्यत्वेन गृह्यतः स्मरणस्य
तद्व्याख्या बृहत्त्वयोगेन भूयस्त्वं तथा, अश्रुत इति नक्षरतीति वा योगेन कयाचिदुपपत्त्या
स्मरणान्यतस्तस्याच्चेतनस्य जीवविशेषस्य बोपासनार्थं परिग्रह इति वक्तव्यम् । यत् पुनरत्राक्षरेऽ-
स्पृलादिवाक्यैः प्रापञ्चिकधर्मराहित्यं प्रशासनरूपब्रह्मधर्मवत्त्वं च प्रतीयते, तदुपासनार्थम् ।
न चात्रैतदनुरोधेन ब्रह्मैव वाक्यार्थं इति युक्तम् । प्रद्युर्ब्रह्मश्रवणानधिकारस्योपपादितत्वेनात्र
वक्तृरुपदेष्टृत्वाभावाद् वाक्यवैयर्थ्यापचेरिति । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति उच्यत इत्यादि । नन्वम्बरा-
न्तधृतेर्विषयवाक्ये अद्वयमानतया तस्याक्षरे वक्तुमशक्यत्वात् स्वरूपासिद्धोऽयं हेतुरित्याशङ्काहुः
श्रुतिमित्यादि । तथा च तात्पर्यसिद्धत्वाच्च स्वरूपासिद्ध इत्यर्थः । तात्पर्यसिद्धत्वं व्याकुर्वन्ति

रश्मिः ।

विवरांश्चक्रुः किं चेति । तथेति आशङ्क्य निराकार्यत्वेन क्रियन्ते । नन्वदृश्यात्वादिकमदृश्यत्वाच्चधिकरणे-
ऽनुपपन्नं सौत्यादीनां सत्त्वेन दृश्यत्वात् इत्याशङ्क्यान्नाधिकरणे अस्थूलभगवित्वाद्वा श्रुतौ नञारो-
पापवादन्यायेन निराक्रियन्ते । अत इत्यादिभाष्यं विवरांचक्रुः अत इति । आग्रहेति अनतिप्रश्र्ये-
त्यादिना प्रश्ननिषेधेऽपि पुनः प्रश्नद्वयकरणादाग्रहो द्योत्यते । स्मर इति स्मरो वा व आकाशाद्भूय
इत्यपि पाठः । अत्र छान्दसं नपुंसकत्वम् । भोग्यत्वेनेति विषयत्वेन । अश्रुत इति अयं योगः
स्मरणस्य कालस्य भूतसूक्ष्माणां शब्दरूपरसगन्धस्पर्शाणां च छान्दसः प्रत्ययः काचित्कमात्मने-
पदित्वमनुसंधाय क्षर संचक्रे इत्यस्य म्वादेः परस्मैपदिनो न क्षरत इति जीवप्रकृत्योः पचाद्यच् ।
अत एव तस्मान्नक्षरत्वश्रुते वेत्यक्षरं परमेव ब्रह्मेति शंकरभाष्ये परस्मैपद्युक्तः । कचेति स्मरणस्य
कालस्य च व्यापकत्वात्मा भूतसूक्ष्माणां च प्रकृतेस्तु आग्राकृतिकलयात् क्षरणमावः जीवेषु स्पष्टो
योगः । स्मरणादीति । अन्यतरेति भाष्यं निश्चासत्वेन महामाष्यवत् प्रमाणं न तु भाष्य-
प्रकाश इति बहूनां निर्धारणे दतमनुक्तः । ननु सूत्राप्यनु व्याख्यातानि व्याख्यातानीति मैत्रेयी-
ब्राह्मणश्रुतेः कुत एतदिति चेन्न सूत्रानुसारित्वेन महामाष्याननुसारित्वात् । अत्र हीति भाष्यं
विवरांचक्रुः यत्पुनरिति । ब्रह्मपरीति भाष्यं विवरामासुः न चेति । एतस्य ब्रह्मधर्मवत्त्वस्यानुरोधेन ।
स्वरूपेति । पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः स्वरूपासिद्धिः । यथा इदो द्रव्यं धूमादिति । तथा चेति ।

सिद्धं हेतुमाह । अत्रैक एव प्रश्न उत्तरं चैकम् । आकाशस्यावान्तरत्वमेव । तेनाम्बरान्तानां पृथिव्यादीनां विधारकः परमात्मैव । शुम्बाद्यायतनसिद्धौ धर्मोऽत्र हेतुः न तदश्नोति कश्चनेति मुख्यतया परिगृहीतो भवति । अन्यथा सूत्रं विपतनं च भवेत् । न ह्यन्यः सर्वाधारो भवितुमर्हति । परोक्षेण ब्रह्मकथनाऽर्थ-मक्षरपदमन्यनिराकरणार्थं तद्धर्मोपदेशश्च । तस्मादक्षरं परमात्मैव ॥ १० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अत्रैक इत्यादि । यद्यप्यत्र 'द्राभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्याम्' इति द्वौ प्रश्नौ प्रतीयेते, तथापि पूर्वब्राह्मणे यथा तावत्सु प्रश्नेषु कृतेष्वपि न प्रश्नपरिसमाप्तिरेवमत्राकाशप्रश्नेऽपि, ततः कस्मिन् वा आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति प्रश्ने आकाश एवेत्युक्त्वा तमाकाशमक्षरत्वेन निगमयत्येतद् तदक्षरमिति । एतत् त्वत्कृतद्वितीयप्रश्नोचरभूतं यदाकाशं तदक्षरमित्येवं वचनव्यक्तेः । अत आकाशस्याप्य-वान्तरत्वमेवेति पूर्वब्राह्मणे सर्वपदोक्तां पृथिवीमारम्यात्र प्रथमं य आकाश उक्तस्तदन्तानां या धृतिधारणं तेन हेतुना अम्बरान्तानां पृथिव्यादीनां विशेषेण परानपेक्षतया धारकः परमात्मैव ।

रश्मिः ।

भाष्ये । श्रुतिं व्याख्यायेत्यस्य कस्मिन्नु खल्वित्यादिविषयश्रुतिं व्याख्याय सर्वोत्तमप्रोतत्वाभ्यां अम्बरान्तधृतिरूपो हेतुः सिद्धस्तत्सिद्धं हेतुं आह व्यास इत्यर्थः । एवं च तात्पर्यं अम्बरान्तधृतौ इत्यम्बरान्तधृतेस्तत्प्रतीतीच्छब्दोच्चरितत्वरूपतात्पर्यसिद्धत्वादित्यर्थः । तावत्स्त्विति कस्मिन् वा आप ओताश्च प्रोताश्चेत्यादिषु प्रथमब्राह्मणस्थेषु । न प्रश्नेति द्वयोः प्रश्नयोः करिष्यमाणत्वात् । आकाशोति द्वितीयप्रश्नस्य करिष्यमाणत्वात् तथा च प्रश्नापरिसमापकत्वेनैकस्योक्तरूपेणाविवक्षितत्वं श्रुतिरजतेत्यत्र रजतवत् । रजतमादाय द्विवचनोपपत्तिवत् । द्राभ्यां प्रश्नाभ्यामित्यत्राविवक्षाप्रयोजकं प्रश्नापरिसमापकत्वमादाय द्विवचनोपपत्तिः । आकाश एवेति प्रश्नद्वयमुत्तरद्वयं चैकविधं द्वितीय-विधायामेवकारोधिकः । निगमयतीति एतद् तदक्षरमिति वक्ष्यमाणश्रुतावेतत्तदेनाकाश परामृश्या-क्षरमित्यक्षरत्वोक्तेर्विगमयति प्रापयति । अवान्तरत्वमिति प्रश्नापरिसमापकत्वं व्याधादिप्रभवत् । त्वत्कृतेति न चैकविधं प्रश्नद्वयमिति कथं द्वितीयत्वमिति शङ्क्यम् । अनूधानुवादयोः कलशो घट इत्यत्र कलशोऽनूद्यः तस्यानुवादो घट इति उभयोरैकत्वम् । यथा वा 'ब्रह्मविदामोति परम्' इत्यत्र ब्रह्मनूद्य सर्वं ज्ञानमनन्त ब्रह्मेति ब्रह्मानुवादः अत्रोभयब्रह्मपदयोरर्थयोरैकत्वम् । तस्य सत्त्वात् । धारणमिति पतनप्रतिवन्धव्यापार इति यावत् । शुम्बाद्यायतनं शुम्बाद्यायतनत्वं पतनप्रतिवन्धकव्यापारत्वेन रूपेणैति शुम्बाद्यायतनं भूमाऽक्षरम् । तेनेति भाष्यं विचरांचभूजुः तेनेति । परेति । पतनप्रति-वन्धकव्यापारातिरिक्तशक्त्यनपेक्षतया धारको विधारकः । कस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति प्रश्नवचनात् वसिन्नोतश्च प्रोतश्च पृथिव्यादिरतदाकाशरूपं गार्गि अक्षरमित्युत्तरादम्बरान्तधारणमोतप्रोतधारणालकं वक्तव्यं तच्चाकाशौतप्रोतधारणं पृथिव्यादिसाधारणमिति हेतोर्नद्यादौ साधारणत्वेनाक्षरस्य परमात्मत्वा-साधकत्वमाशङ्क्य ओतप्रोतधारणं समवायिकारणतासमानाधिकरणमित्याशङ्क्य शुम्बाद्यायतनसिद्धौ धर्मो हेतुरिति भाष्यं तत्तात्पर्यं वदन्तः परमात्मैवेति भाष्ये एककारेण जीवजडव्यावर्तकेन परमात्मनि

भाष्यप्रकाशः ।

अयमर्थः । पूर्वब्राह्मणे अन्वाय्वनन्तरमाकाशस्योक्तत्वेऽप्यत्र पुनर्यदाकाशकथनं तत्र भूताकाश-
परं किंतु भूतस्यैककालप्रकृत्यन्यतमं यद्वस्तु तत्परम् । तच्च मतान्तरे पदार्थान्तरम् ।
सिद्धान्ते तु प्रथमं कार्यं तत् । ततोऽधिको धारको न जीवविशेषोऽपि भवति । उक्ताकाशौत-
श्रोतत्वस्य जीवे काप्यसिद्धत्वात् । एवं जडजीवयोर्निवृत्तौ तद् ब्रह्मकार्यत्वेनैव निश्चीयते ।

रश्मिः ।

प्राप्तं भारवाहकत्वं वारयामासुः अयमर्थ इति । भूतेति सूतसूक्ष्माणि शब्दरूपसस्पर्शगन्धाः
भूतानां सूक्ष्माणि रूपाणि भूतसूक्ष्माणि । तत्परमिति अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः । काश शब्दे भ्वादिः
परस्मैपदी सेट् । काश दीप्तौ दिवादिः आत्मनेपदी सेट् । योगेन शब्दपरम् । परंपरया काश्यत इति
योगेन रूपादिषु 'परान्वयाच्छब्दवांश्च' इति वाक्यात् । काश दीप्तावित्यस्मात्प्रत्यये आकाशः कालः
प्रकृतिश्च । कालस्य लक्षणं 'अन्तः सच्चिदानन्दत्वे सति व्यवहारे ईषत्सत्त्वेन प्रकटत्वम्' प्रकृत्यास्तु
'भगवन्निर्मितत्वे सति मुख्यं भगवद्रूपत्वम्' लक्षणम् । एतच्च प्रस्थानरत्नाकरे स्पष्टम् । मतान्तर इति
उपनिषद्भाष्यानुसृतं अविद्याशक्तिलिङ्गेश्वरः पदार्थान्तरं प्रकृतिरूपम् । नैयायिकमते द्रव्यमात्मा काल-
श्चेति पदार्थान्तरम् । परमाणुरूपा वा शब्दादयः । प्रथमं कार्यमिति शब्दरूपाकाशात्मकम् । 'तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुतेः अत्र मात्रात्मक आकाशो विवक्ष्यते । वाराहे चातुर्भास्व-
माहात्म्ये चतुर्दशेऽध्याये 'एवं पूर्वमभूत्सृष्टिः सूक्ष्मरूपैः' इति वाक्यरूपपुराणप्रतीकज्ञानेन मोहाभावात् ।
यद्वा यथाश्रुत एवार्थः । पूर्वब्राह्मणे संपत्त्याविर्भाविते रूपे सर्वौतश्रोतत्व विचारितमन्तिमे कस्मिन्
प्रज्ञापतिलोकाः ओताश्च श्रोताश्चेतीति गार्गीप्रश्ने ब्रह्मलोकेषु गार्गीत्युत्तरात्संपत्तिरूपोक्तेः ब्रह्म-
लोकस्माक्षरत्वात् सर्वकारणकारणस्य प्राप्यत्वात् । अत्र तु सुपुर्याविर्भाविते रूपे सर्वौतश्रोतत्वस्य
न तदश्रोति कंचनेति श्रुतेरभावात् प्रथमकार्यस्यौतश्रोतसहितस्याक्षराभेदस्योपपादनात् । ननु भूतसूक्ष्म-
कालप्रकृतिजीवविशेषाणामन्यतममित्यपि सुवचमिति चेत्त्राहुः तत्त इति । मौनिकाकाशात् जीव-
विशेष उपासापचितजीवः कुतस्तारां साधारणजीवजडौ एकसाणुत्ताजडस्य परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वात्
तेन ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीति न्यायेन सामान्यतः पूर्वपक्षोपास्तः । उक्तेति भूतसूक्ष्मादिरूपा-
काशौतश्रोतत्वस्य क्वापीति मुक्तिकालेऽप्युक्ताकाशाभेदो न त्वौतश्रोतत्वम् । तदिति आकाशरूपं कार्यम् ।
एतेन एतद्वै तदक्षरं गार्गी यस्मिन्नाकाश ओतश्च श्रोतश्चेति श्रुतेः अक्षराधिकरणकाकाशनिरूपिततादा-
त्म्यस्य सत्त्वात् कार्यकारणवस्त्वैक्यपरामर्शः ।

'कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्थनं पटतन्तुवत् ।

अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते' ॥

इति । सप्तमस्कन्धात् । यस्तु स होवाच एतद्वै तदक्षरमिति श्रुतिव्याख्याने स याज्ञवल्क्यो ह
उवाच यत्वं पृष्ठवत्यसि कस्मिन् खत्वित्यादिना व्याकृतानामाकाशाधिष्ठानं तद्वै अव्याकृताधिष्ठान-
भेददक्षरमित्यक्षराकाशयोराधाराधेयभावः स श्रौतोपि भारवाहकत्वापादको नास्तीक्रियते । श्रौतोपि
क्षरे आकाशः इत्याधाराधेयभावोऽस्मिन्वापकाधारे समीं स्वीकृत्य निर्वाह्यते 'तन्तुष्वङ्ग यथा पटः'
इति दृष्टान्तात् । आरोपापवादेनादृश्यत्वाद्यधिकरणोक्तमदृश्यत्वादिकं पूर्वं पूर्वपक्षे समर्थितं तन्मायावादे,
सिद्धान्ते पुनरक्षरविचारस्य समर्थनामाहुः पुनरिति । तुः पूर्वपक्षं वारयति । निरुद्धवर्माधारत्वं
प्राग्वैभानराधधिकरणे ब्रह्मण उक्तमेवेति प्रागेवोक्तमित्यसार्थः । ननु ब्राह्म पूर्वपक्षे उक्तमित्यर्थः

भाष्यप्रकाशः ।

पुनर्विचारस्तु विरुद्धधर्माधारत्वसमर्थनायेति प्रागेवोक्तम् । पदार्थभेदस्तु प्रोतत्वमात्रेणैव न त्वोतप्रोतत्वेन । तस्योपादानकारणतागमकत्वात् ।

‘नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे ।

ओतप्रोतमिदं यस्मिंस्तन्तुष्वङ्ग यथा पटः’ ॥

इति श्रीभारवतवाक्येन तथा निश्चयात् । नातो भारवाहकत्वापत्तिः । अत्र ‘न तदश्नोति’ इत्यस्य विकरणव्यत्ययेन भोजनार्थग्रहणेऽन्यकर्तृकतन्निषेधः पुरुषभोग्यां प्रकृतिं व्यावर्तयति । अन्यकर्म-
कतन्निषेधश्च सर्वमक्षयितारं कालम् । पदव्यत्ययेन व्याप्यर्थग्रहणे तु द्वावपि निषेधौ व्यापकत्वं

रश्मिः ।

पदार्थभेदः कुतो नेत्यतो हेतुमाहुः तस्येति ओतप्रोतत्वस्य । तथेति इदमर्थनिष्ठोतप्रोतत्वस्य जगदी-
श्वरनिष्ठसमवायितावेषकत्वनिश्चयात् । तथा चैतादृशोतप्रोतधारणं न पृथिव्यादिसाधारणमिति हेतेरपि न साधारणत्वमिति सुसाध्यमनेन हेतुनाऽक्षरस्य परमात्मत्वमिति भावः । सिद्धमाहुः नात इति तथा च तन्तुषु पटः शब्दितः पामरैरतः शास्त्रादिना शब्दित इत्युक्तम् । ओतप्रोतशब्दाभ्यां यथा तथा यदिदं सर्वमित्युक्तं पृथिव्यादिकं पूर्वब्राह्मणोक्तं उत्तरब्राह्मणोक्तम् । दिव उपरि वर्तमानं पृथिव्या अवो वर्तमानं भूतं भविष्यद्भवश्च कैश्चिदोतमीश्वरकृतमिदमिति शब्दितं शास्त्रेरीश्वरसमवेतमिति शब्दितं प्रकृते-
णोत प्रोतं ब्रह्मणः साकारत्वान्न तु किंचिदन्यद्भारकारकमित्युक्तम् । किं च स्वशब्दाद्बुध्वाधायतनं तत् समवायि अम्बरान्तधृतिमिति यावत् । एवं बुध्वाधायतने ब्रह्मणि सिद्धो यो धर्मोऽम्बरान्तधृतिरूपः सोत्राक्षरत्वे साध्ये हेतुरिति बुध्वेत्यादिभाष्यार्थः । भाष्ये । ननु पूर्वपादेविकरणत्रयेण भोगप्रसाधना-
जीवजडयोर्भोक्तृभोग्यत्वाभ्यां न तदश्नोतीति श्रुत्याक्षरमन्यदेव ब्रह्मधर्मत्वेनोपास्यमित्याशङ्क्याहुः न तदभ्योतीति । बुध्वादीनां पतनं तस्य प्रतिबन्धको यो व्यापारो धृतिस्तथा कृत्वा न तदश्नोती-
त्यादिः । तदुक्तं ‘स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणं तथा’ इति । इदं सुषुप्तिसामयिकं ‘मयि सर्वमिदं प्रोतं सुप्ते मणिगणा इव’ इति गीतायाः । पूर्वपादेविकरणत्रयेण भोक्तृरूपं संपत्तिसामयिकं पूर्वब्राह्मणोक्तमिति । इदं श्रीगोस्वामिभक्तमुत्तरसाधोप्यायेऽस्यार्थस्योक्तेः । भाष्यप्रकाशे त्वाचार्यमतेन पटतन्तुवद्भारवाहकत्वं वारितम् । स्वमतेन वा वारितम् । अन्यथेति सधर्मकनिर्वर्तकयोः स्वाप्यय-
संपत्ती अपेक्ष्य रूपयोरङ्गीकारत्वम् । प्रकारेऽर्थादनङ्गीकारस्य प्रकारत्वे । भवेदिति संपत्तिसामयिक-
ब्रह्मनिरूपणे तत्र श्रावितानतिप्रभ्यत्वातिक्रमाद्भवेत् । स्वाप्ययसामयिकरूपविषयकप्रश्ने तु तस्यानति-
प्रभ्यत्वाभावात् न भूर्धविपातः । प्रकृते । स्वाचार्यमतेनार्थमाहुः अत्र नेति । अश भोजन इत्यस्य क्वादित्वेन स्वादिश्रौश्रामावात् श्राविकरणव्यत्ययः । अन्येति कश्चन इत्यत्र कोप्यन्तो नाश्नातीति सर्वनामि क इति सर्वेषां नाम सर्वनाम तत्कर्तृकभोजननिषेधः । पुरुषेति प्रकृतेरेवान्यभोग्यत्वेन तत्सदृष्टस्य ब्रह्मणोत्र भोग्यत्वेन तन्निषेधः प्रकृतिसंसृष्टतां व्यावर्तयति तथा च प्रकृत्यसंसृष्टं संसारी जीवोऽन्यो वा न प्राश्नातीत्यर्थः । अन्य इति तत् ब्रह्म न कंचन सर्वनामानं अश्नातीत्यर्थं उत्तरभाष्यानुसारीणि सर्वमक्षयितारमिति विरुध्यतेऽतः कं ब्रह्माणं संवत्सरं नाश्नातीत्यर्थस्तन्मते । ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ इत्यत्र कालस्य भगवत्त्वात् । खं खयं नाश्नाति । पदेति अश्रुते इति परस्मैपदस्थाने आत्मनेपदम् । अश्रु व्याप्तौ स्वादिरात्मनेपदी वेद । अश भोजने क्वादिः परस्मैपदी सेद । अतिमहत्त्वाद् व्यापकत्वं कस्याप्यव्यापकत्वे तदभावम् । ननु न कोपि कमपि च

भाष्यप्रकाशः ।

तदभावं च बोधयन्तीं विरुद्धधर्माश्रयत्वं वस्तुपरिच्छेदराहित्यं च तस्य समर्थयतः । अतो न तदश्रोतीत्यादिना ब्रह्मपेक्षयाधिकस्य ब्रह्मपेक्षयान्यस्य च निराकरणेन, धुम्बाधायतनाधिकरणे सिद्धस्य तत्स्वरूपात्मकतया तद्भारकत्वस्य हेतुर्भूत्वतया मूर्धविपाताभावाय परिगृहीतत्वात् । न च श्रोतृदोषादवक्तव्यत्वम् । तस्यास्तथान्वेऽपि ब्रह्मविवेचनाधिकारित्वात् । पूर्वमतिप्रश्ने ब्रह्मज्ञत्वाभावं संभावयन् मूर्धविपातस्योक्तत्वेन गार्ग्या अन्नद्विविधे उक्तप्रश्नान्मूर्धविपत्तं च भवेत् । तत्तु न जातमतस्तस्या अधिकारित्वेन तां प्रत्युपदेशो नायुक्त इति सर्वाधारत्वेनात्र ब्रह्मैवोपदिश्यते । न ह्यन्यो निरङ्कुशः सर्वाधारो भवितुमर्हतीत्युक्तत्वात् । नन्वेवं सति ब्रह्मपदस्य कुतो नोक्तिरिति शङ्क्यम् । परोक्षेण कथनार्थमक्षरपदात् । तत्रापि गमकं न तदश्रोति कश्चेत्यादिना ब्रह्मवर्गोपदेशः । अत एव ब्रह्मवादस्यापि न समाप्तिः । तस्माद् बाधकानामभावात् साधकानां सत्त्वाभावाच्च परमात्मैवेत्यर्थः ।

रदिमः ।

ज्यामोति इत्यसंगतमत आहुः विरुद्धेति । तथा च व्यापकविरुद्धो धर्म एषोऽव्यापकत्वं यः न कमपि पदार्थं ज्यामोतीति वस्तुन्यः परिच्छेदस्य राहित्यम् । न च वृद्धिहासमात्रवमिलादिसङ्गविरोध इति शङ्क्यम् । 'यस्मिन् विरुद्धगतयो ह्यनिश्चं पतन्ति' इति पृष्ठस्तन्नात् । ब्रह्मापेक्षितविकरणव्यत्यये सर्वेषां ब्रह्मपेक्षयाऽव्यत्येनातिमहतो भोगाभावे आधिक्य निराकरोति पदव्यत्यये विरुद्धधर्माधारत्वाच्च ततोधिकः कश्चन । द्वितीयनिषेधपक्षमाहुः ब्रह्मेति । विकरणव्यत्यये तद्ब्रह्म कंचनान्यं नाश्रयति ब्रह्मातिरिक्ताभावादित्येवमन्यत्रिराकरोति पदव्यत्यये कंचनान्यं न ज्यामोति ब्रह्मातिरिक्ताभावात् इत्येवमन्यं निराकरोति । सूच्येति । ब्रह्मात्मकत्वेन ज्ञानेऽप्ययैकभावेष्टपाद ब्रह्मत्वे पुष्टिरपि भवतीति मूर्धपातकस्य ब्रह्मत्वेऽपि वारणम् । न च श्रोत्यादिपाठस्तदा तु श्रुतिं व्याख्यायैत्यारम्य परमात्मैवेत्यन्तस्य भाष्यसार्थमाहुः अयमर्थ इति । तथा निश्चयेति अत्रैक एवेत्यादि भाष्यार्थस्य विधारकत्वेन निश्चयात् । श्रुतिं व्याख्याय सिद्धं हेतुमाहेति भाष्ये का श्रुतिः किं तस्या व्याख्यानं कं सिद्धो हेतुस्तमाहेत्याकाङ्क्षायां धुम्बादीत्यारम्यार्हतीत्यन्तं भाष्यं तद्विवरामाहुः न च भारेति । अत्र न तदश्रोति तस्या व्याख्यानं चाहुः । अत्र न तदश्रोतीत्यारम्य समर्थयत इत्यन्तेन ग्रन्थेन । कं सिद्धो हेतुरित्याशङ्क्य न तदिति भाष्यस्य व्याकृतत्वेन धुम्बादीति भाष्यविवरणमाहुः अतो नेति श्रुतेर्व्याख्यातत्वादित्यत इत्यस्यार्थः । प्रष्टुः स्त्रीत्वादिति पूर्वपक्षग्रन्थमपाकुर्वन्ति स्म न चेति । श्रोतुः स्त्रीरूपादोपात् । अन्ययेति भाष्यं विवराचक्रुः पूर्वमिति । प्रथमगार्गीब्राह्मणे ब्रह्मज्ञत्वाभावं संभावयन् मूर्धविपातस्योक्तत्वेनेति 'कस्मिन्नु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्च' इति प्रश्नेनामब्रह्मज्ञत्वसंभावयन् मातिप्राक्षीं माते मूर्ध्या व्यपतदित्यनेनोक्तत्वेन न हि ब्रह्मज्ञा एव पृच्छेत ब्रह्मलोकपर्यन्तं ब्रह्म । आनन्दमीमांसायां 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः' इति ब्रह्मलोकादुत्तरं ब्रह्म । उक्तेति द्वितीयगार्गीब्राह्मणोक्तप्रश्नात् । उपदिश्यत इति । तेन भाष्यस्यान्यथा-पदस्यात्र ब्रह्मोपदेशाभावं इत्यर्थो ज्ञापितः ब्राह्मणाज्ञया प्रश्नः कृतो यान्यो अतो मूर्धविपाताभाव इति टीकायास्तुपनिषद्वाक्यात्ताह । हेतुमुखेन ह्यन्य इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म न ह्यन्य इति । जीवो वा जडो वा न हि इत्याचार्यैर्भाष्य उक्तत्वात् । परोक्षेणेत्यादिभाष्यमवतारयाचक्रुः नन्वित्यादि । परोक्षेणेति अक्षः परमिति विग्रहात् सर्वमप्यध्यात्ममाधिदैविकं च परोक्षं तेन रूपेण ब्रह्मकथनार्थम् । परोक्षवादो वेदो यम् इत्यादिद्वित्रिण 'परोक्षं च मम प्रियम्' इत्यत एवोक्तं भगवतापि । अन्येति भाष्यं

भाष्यप्रकाशः ।

अत्र शंकराचार्यास्तु, अक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वादत्रोद्धार एव व्यावर्त्य इत्याहुः । तद्-
भास्कराचार्यैरेवं दूषितम् । उँकारोऽत्र न वक्तुं शक्यः । अलोहितमच्छायमित्येवमा-
दिनिषेधानुपपत्तेरिति ।

भिक्षुणा तु द्रव्यधर्माणां स्थूलत्वादीनां प्रणवे प्रसक्त्यभावेन तन्निषेधानौचित्याद्
वर्णसामान्यवाचिनोऽक्षरशब्दस्य प्रणवरूपवर्णविशेषवाचिताया अमित्यादिविशेषणानां काप्यदर्श-
नाच्चेत्युक्तम् ।

यत्तु वाचस्पतिमित्राः । अत्र प्रधानस्य पूर्वपक्षकोटिनिर्घेणेन परमात्मनः सिद्धान्ती-
करणे अम्बरान्तधृतिरूपेण हेतुना प्रधाननिराकरणसंभवः । तस्यापि सांख्यैरुपादानत्वेन
सर्वाधारत्वाङ्गीकारात् । अथ नाधिकरणत्वमात्रं धृतिः, किंतु प्रशासनाधिकरणता, तदा अक्षरं
प्रशासनादिति सूत्रकारो वदेत् । तावतैव प्रधानाऽपाकर्णसिद्धेः । तस्माद् वर्णाक्षरनिराक्रिया
सूत्रार्थः । नच स्थूलत्वादीनां वर्णेष्वप्राप्तेरस्थूलमित्यादिनिषेधानुपपत्तिरिति शङ्क्यम् । निषेधे
प्राप्तिपूर्वकत्वनियमस्याभावात् । नान्तरिक्षे न दिवीत्यभिचयननिषेधस्याप्राप्तावपि दर्शनात् ।
अतो न किंचनैतदित्याहुः ।

तन्मन्दम् । गत्यन्तरसद्भावे नित्यानुवादत्वाङ्गीकारस्यासंगतत्वात् । चयनस्थलेऽपि
रश्मिः ।

विवरामाहुः तत्रेति अक्षरपदेन ब्रह्मकथने । सोप्यन्यनिराकरणार्थं प्रकृत्यादिनिराकरणार्थम् । अत
एवेति ब्रह्मपदाभावादेव न ब्रह्मवादः किं तु सुषुप्तिसाक्षिप्राज्ञवादः न तदश्रोति कश्चेति श्रुतेः
ततश्चरमवर्णाभावाच्चरमवर्णध्वंसरूपा समाप्तिः । तस्मादिति व्याख्येयं माध्यम्यं पदम् । बाधकानां
जडजीवप्रकृतीनाम् । साधकानामम्बरान्तधृत्वादीनामेवकारः 'स्वाप्ययसंपत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं
हि' इति प्रमाणात् । निषेधेति वर्णे लोहितत्वाद्यभावात् प्राप्तिपूर्वकनिषेधानुपपत्तेः । भिक्षुविति
भगवता । प्रणवेति चतुर्थ्यन्तमिदं पदम् । तत्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । पूर्वपक्षेति वर्णः पूर्वपक्षकोटौ
यद्यपि शंकरभाष्ये तथापि ।

'शुक्तिभिरतिश्रियिलाभिः समादधानो दृढान्दोषान् ।

वाचस्पतिरपि भाष्ये व्याख्याव्याजेन दूषणं ब्रूते' ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमज्ञानात् साधु । मन्दमिति स्वैरं भाषणम् । गत्यन्तरेति सिद्धान्तोक्ततीति-
रग्यन्तरम् । नित्येति 'उभयस्य युगपत्प्राप्तौ इतरव्यावृत्तिपरो यो विधिः स परिसंख्याविधिः' यथाऽत्र
हेवावपन्ति इति । अत्र पवमानस्रोत्रस्य तदन्यस्तोत्रस्य च युगपत्प्राप्तौ सत्यामेवकारेण पवमानाति-
रिक्तस्रोत्रव्यावृत्तेरभिधानात् प्रयोजनाभावे परिसंख्याया नित्यानुवादत्वम् । 'इमामगृह्णन् रश्मना-
सृतसेल्यश्चाभिधानीमादत्ते' इत्यत्र द्वायवादे फलतः परिसंख्या चयने गर्दभाभिधानीनिवृत्तिः फलं तत्फलं
लिङ्गतोपि भवतीति तत्र तात्पर्यं न कल्प्यते यदा तदा नित्यानुवादत्वमेवं प्रकृतेरपि सूत्रे 'सहोवाच
एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलम्' इत्याद्यर्थवादे यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गि अस्मिन्
लोके छद्मोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्व लोको भवति इत्युक्तविधेयंदि
वर्णनिवृत्तिः प्रकृतिनिवृत्तिश्च 'उँमित्येकाक्षरं ब्रह्म' 'बौलतिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इति
जैमिनिपुत्रैकदेशेन चानिर्वर्त्यसाक्षरस्य 'जन्माद्यस्य यतः' इति सूत्रे शंकरभाष्य एव निवृत्तायाः प्रकृतेश्च

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

ननु कचिद्वाक्ये विधारणं ब्रह्मधर्मत्वेनाश्रितमित्यन्यत्रापि न तथाश्रयितुं शक्यते । नियामकाभावादित्यत आह । सा च विधृतिरत्रापि वाक्ये ब्रह्मधर्म एव । कुतः । प्रशासनात् । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी यावाद्यधिची

भाष्यप्रकाशः ।

देवप्रभृतीनां कर्माधिकारस्याज्ये स्थाप्यत्वात् तेषां लोकान्तरेऽपि करणसामर्थ्यसत्त्वेन तद्वारणा-
र्थत्वात् सिद्धान्तोक्तरीत्या सुखेन प्रधानवारणसंभवेन गत्यन्तरस्य सत्त्वादिति । अतो वृथाऽयं
प्रयास इति ध्येयम् । अत्रैवं प्रयोगः सिध्यति । अस्थूलादिवान्योक्तमक्षरं परमात्मैव । इतरा-
भोग्यत्वं इतराभोक्तृत्वं च सत्यम्बरान्तधारकत्वात् । यत्रैवं तत्रैवमिति । अश्रोतेर्यामित्यर्थकत्वे
तु विरुद्धधर्माधारत्वे सति तथात्वादिति ॥ १० ॥

सा चा प्रशासनात् ॥ ११ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । कचिद्वाक्ये इति
यस्मिन् श्रौरीति वाक्ये । व्याकुर्वन्ति सा चेत्यादि । श्रुतिव्यतिरिक्तशास्त्रसिद्धं यन्मूलं कारणं
तदत्र विषयवाक्य आकाशत्वेनोक्तम् । तद्वारणस्यान्यधर्मत्वं न संभवत्येव । तथापि, 'मूले
रश्मिः ।

व्यावृत्त्योः प्रयोजनत्वाकल्पने नित्यानुवादो विषयवाक्यस्य । अत्र इति तदुपर्यपीत्यधिकरणे ।
प्रधानेति । अभिन्नमित्युपादानत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वेन प्रधानस्य समवायित्वाभावात् तथा संभवनाम्ब-
रान्तधृतेरित्यत्र पतनप्रतिबन्धकक्यापारो धृतिधारणं तत्रैव धृतिपदस्य शक्तेः न तु समवायित्वं
धारणमित्याशयेन न तदश्रोति कश्चनेति मुख्यतया परिगृहीतो भवतीति शब्धं तत्सिद्धं हेतुमाहुः
अथवा सिद्धं हेतुमाहुरितरेति । श्रुतिं व्याख्याय सिद्धं हेतुं बुद्ध्याघायतनाधिकरणे सिद्धो धर्मोऽत्र
हेतुसाम्यमाहेति भाष्यप्रयोजने न तदश्रोतीति श्रुतिं व्याख्याय तदर्थं विशेषणीकृत्य बुद्ध्याघायतनाधिकरणे
सिद्धो धर्मो बुद्ध्यादिरूपाम्बरान्तस्य तदात्मकस्य धारकत्वं समवायित्वं तस्मादित्येवं हेतुः समर्थितः ।
एवं द्वितीयामासानुरोधे हेतुः समर्थितोपि प्रथमाभासेनेदानीं समर्थ्यते । तथाहि समवायसंबन्धस्थले
न तदश्रोतीति श्रुतिबलादभोजकः श्रुतिसिद्धो धर्मो योगरूपो यथा श्रीमोवर्धनप्रसङ्गे 'गोपाये
स्वात्मयोगेन' इति । योगश्चाश्रयताल्लो धारणपदवाच्यो निवेश्यते । एवं चाम्बरान्तधृतेरित्येव हेतुः
यत्रैवमिति यथा वटः ॥ १० ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥ श्रुतीति सांख्यशास्त्रम् । तथा च सूत्रं 'प्रधानाज्जगन्नायते'
इति आनुमानिकमिलावधिकरणेऽस्य मतस्य श्रुतिव्यतिरिक्तशास्त्रत्वं वक्ष्यते । किं च यदत्र परव्याख्यानं
पूर्वं गार्गीब्राह्मणे वायोरोत्त्वप्रोत्त्वप्रश्ने आकाश एवेत्युत्तरं अत्राकाशः पञ्चीकृत इति । तथाक्षर-
ब्राह्मणे कस्मिन् वा आकाश ओतश्च श्रोतश्चेति प्रश्ने आकाशपदमव्याकृताधिष्ठानवाचकं तदेवाक्षरं
परं ब्रह्मेति । तदिदं श्रुतिव्यतिरिक्तशास्त्रसिद्धम् । खलुद्विपरिकल्पितशास्त्रार्थरूपम् । वैश्वानराधधिकरणे
ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वस्योपपादनात् । आकाशत्वेनेति अत्रैवं बृहदारण्यकभाष्यं शांकरम् ।
कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च श्रोतश्चेति आकाशमेव तावत्कालवयातीतत्वाद् दुर्वाच्यं ततोपि
कष्टतरमक्षरं यस्मिन्नाकाशस्योत्तमोत्तत्वं चान्यमतो दुर्वचं प्रश्नं मन्यते गार्गीति तदोपपन्नमपि
परिजिहीर्षन्नाह सहोवाच याज्ञवल्क्यः एतद्वैतघट्टध्वत्वसि कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च श्रोतश्चेति
किं तदक्षरं न क्षीयते न क्षरतीति वा अक्षरमिति । न समिति । न हि मूलमन्याश्रितं भवतीति भावः ।

विष्टुते तिष्ठतः' इति प्रशासनेन विचारणमन्यधर्मो भवितुं नार्हति । अप्रति-
हताज्ञाशक्तेर्भगवद्धर्मत्वात् । तस्मादक्षरं ब्रह्मैव ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

न नूतमुपासनापरं भविष्यतीति । तत्राह । अन्यभावव्यावृत्तेः । अन्यस्य

भाष्यप्रकाशः ।

मूलाभावादमूलं मूलम्' इति सांख्यप्रवचनध्वनोक्तन्यायेन द्वितीयवाक्योक्ताकाशमपि पूर्ववा-
क्योक्ताकाशत्वेनादृत्य, तस्यैवाक्षरत्वं चादृत्य तस्य स्वाधारत्वेनाम्बरान्तधृतेरन्यधर्मत्वं ग्रहिल-
तया यदुच्यते, सा त्वयाऽन्यधर्मत्वेनाभ्युपगम्यमानापि विष्टुतिर्ब्रह्मधर्म एव । न हि तत्
स्वसामर्थ्येन विधरति कित्वेतस्यैवेति श्रुत्युक्तशासनसामर्थ्येन । यथा स्वर्गात् पततस्त्रिशङ्कोर्विष्टु-
तित्तिष्ठेति विश्वामित्राज्ञया जायमाना तद्धर्म एव, न तु त्रिशङ्कुधर्मस्तद्वत् । नच 'अक्षरं प्रशा-
सनाव' इति सूत्रापत्तिः । ग्रहिलतयाऽन्यधर्मत्वेनापाद्यमानाया एव तद्धृतेः प्रशासनहेतुकताया
ग्रहिलतावारणार्थं विवक्षितत्वेनाम्बरान्तधृतिपदस्यावश्यकतया तदापत्यभावादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । प्रशासनहेतुकत्वं विधरण
उपासनार्थमारोपितं भविष्यतीत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वते अन्यस्येत्यादि । कार्यकारणभावमे-
देनेत्यस्य अन्नसत्त्वे हीत्यनेनान्वयः । ततश्चायमर्थः । एतद्वै तदक्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं
रश्मिः ।

द्वितीयेति यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदूर्ध्वं पृथिव्या यदन्तरा धावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्या-
चक्षते आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति द्वितीयं वाक्यम् । पूर्व्वेति पूर्वं वाक्यं पूर्वोक्तमेव ।
आदृत्येति यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्येत्यादिप्रश्नः प्रतिवचनं चोक्तस्यैवार्थसाधारणार्थं पुनरुच्यते न
किञ्चिदपूर्वग्रन्थान्तरमुच्यते इति भाष्यात् । आदृत्येति बृहदारण्यकभाष्योपन्यासे उक्तमेतत् ।
स्वेति स्वमक्षरभाषारमात्रं यस्य तत्त्वेन । स्वसाधारत्वेनेति वा । अम्बरान्तधृतेः स्वाभिज्ञायाः
अन्यधर्मत्वं शबलितधर्मत्वं प्रधानधर्मत्वं वा । सूत्रभाष्ये सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म
नाचेतनस्य प्रधानस्य प्रशासनं संभवति न ह्यचेतनानां घटादिकारणानां सृदादीनां घटादिविषयं
प्रशासनमस्ति इत्याकारके ग्रहिलतयौतप्रोतत्वकथनेन विस्पष्टं समवायित्वप्रतीतावपि स्पष्ट्युपपन्न्यायां
स्वकल्पितमताग्रहवादितया यदुच्यते । सा चेति भाष्यं विवरांचक्रुः सा त्वयेति । अप्रतीति-
भाष्यार्थमाहुः नहीति । तत् आकाशम् । शासनसामर्थ्येन आज्ञासामर्थ्येन । एतेन योगोपि
शासनाश्रयताल्योऽभोजकः संबन्धः । सूत्रेति प्रशासनस्यैव मुख्यधर्मत्वालापनाच्च । शास्त्रस्य
सूत्रानुसारिष्ठिकित्वादाहः ग्रहीतेति । ननु गौरवम् । कथमप्रामाणिकं सोढव्यमिति चेन्न प्रथमोपस्थित-
हेतुसागे मानामावात्तत्र भोजकसंबन्धवारणाय सा चेत्वादिसूत्रावश्यकत्वात् गौरवाभावात् ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥ प्रशासनेति भावप्रत्ययरहितः पाठः । अन्यस्येत्यादीति
कन्यस्य जीवस्य जडस्य च । अन्नस्येति ब्रह्मभिन्नब्रह्मसदृशस्य जीवादेः सत्यज्ञानानन्दत्वेन सदृशस्य
धर्म इत्यर्थः । तस्याब्रह्मधर्मस्यात्र विचारे व्यावृत्तेः । तेन शंकराचार्योक्तोऽन्यभावाज्ञावृत्तिरितिपञ्चमी-
तो गिराकृतो न भिधानात् । न च सुपसुपेति समासः अगतिकगितत्वात् । अन्यय इति पदपदार्थ-
संबन्धः स चेत्यम् । कार्यकारणयोर्भावाभ्यां धर्माभ्यां भेदेन कार्यस्याब्रह्मत्वं भवति भायाविशिष्टत्वात्
परमात्मनस्तथा भावाविशिष्टत्वाभावात् । तेन धर्मेण हेतुनाऽब्रह्मणि ब्रह्मभिन्ने ब्रह्मत्वेनोपासना भवति

भावोऽन्यभावः । अन्नब्रह्मधर्म इति यावत् । तस्यात्र व्यावृत्तेः । अन्नब्रह्मत्वे हि ब्रह्मत्वेनोपासना भवति । कार्यकारणभावभेदेन । न ह्यत्र तादृशो धर्मोऽस्ति ।

चकाराद् 'यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गि' इत्यादिना शुद्धब्रह्ममतिपादन-
मेव, नोपासनाप्रतिपादनमिति । तस्मादक्षरं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ १२ ॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयपादे तृतीयमक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

मन्त्रविज्ञातं विज्ञातु नान्यदस्ति द्रष्टु नान्यदस्ति श्रोतु, नान्यदस्ति मन्तु नान्यदस्ति विज्ञात्रेतद्वै तदक्षरं गार्गि यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्याकाशधर्तृधक्षरे द्रष्टृत्वादितेन धर्मकथनेन धरणे जडधर्मत्वव्यावृत्तेर्धरणस्य चाकाशौतप्रोतत्वस्वरूपबोधनेन जीवधर्मत्वव्यावृत्तेरक्षरस्याब्रह्मत्वनि-
वृत्तावब्रह्मणि ब्रह्मत्वेनोपासनाया वक्तुमशक्यत्वादिति । युक्त्यन्तरमाहुः चकारादित्यादि । यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गि अस्मिन्नोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्रा-
प्यन्तवानेषास्य स लोको भवति । यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माद्धोकात् प्रैति स कृपणोऽथ यो वा एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माद्धोकात् प्रैति स ब्राह्मण इति श्रावणं चकारेण संगृह्यत इत्यर्थः । अत्र च जडजीवसंबन्धिनां विरुद्धधर्माणामाशङ्क्य निराकरणादुपोद्घातसंगतिः । किंवाक्षरोपासनं ज्ञानमार्गीयाणां केषाञ्चिन्मुख्यं 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यम्' इत्यादिगीतावाक्यात् । भक्तिमार्गीयाणां त्वक्षरज्ञानमब्रह्मत्वेन प्रविशतीत्यग्रे अक्षरधियामित्यन्यत्र बाच्यं तेनैव मार्गद्वयो-
पयोगीति तदुभयोत्तरं प्रसङ्गत उक्तम् । तेनात्र क्रमनियामिका प्रसङ्गोपि संगतिरिति । आशङ्क्य

रक्षिः ।

प्रकृते तु तादृशोऽब्रह्मत्वसाधकः कार्यकारणयोर्भेदसाधकश्च धर्मो न हि दृश्यत इति ब्रह्मत्वेनेत्यादि-
भाष्यार्थः । विवरामासुः ततश्चेति । अब्रह्मत्वनिवृत्तावित्यन्तेन अन्येन तस्यात्र व्यावृत्तेरिति भाष्यं
विवृतम् । अब्रह्मत्वेनेत्यादि भाष्यं विवरामभूतः अन्नब्रह्मणीति । अब्रह्मत्वेन धर्मेणाब्रह्मणि उपासना
भवति ब्रह्मत्वेनोपासना भवति तस्या वक्तुमशक्यत्वं न हि तादृशो धर्मोऽस्ति ततश्च धर्म्युपासना-
विषयो नास्तीति तस्मादित्यर्थः । एवमब्रह्मणि ब्रह्मत्वेनेति शेषं पूरयित्वाऽब्रह्मत्वेनेत्यादिभाष्यं
विवृतम् । अधुनाऽब्रह्मत्वेनेति भाष्यं शेषं विना व्याख्यायते व्यासोस्माकं गुरुरिति व्याससूत्रवद्भाष्यस्य
सर्वतोमुखत्वात् जगतो ब्रह्मात्मकत्वेन तस्याब्रह्मत्वेनोपासना भवति उपासनाया अन्यधर्मविशिष्टविषय-
विषयिणीत्वात् तादृशं अब्रह्मधर्मो ह्यत्र नास्ति यादृशेन धर्मेणोपासना भवतीति । प्रैतीति प्रियते ।
श्रावणमिति । फलनिन्दयोः श्रावणम् । अनुक्तसमुच्चये चकारः । न च श्रुतौ विदित्वेति
वेदनमुपासनमिति नोपासनेति भाष्यं कथमिति शङ्क्यम् । वेदनं ज्ञानम् । उपासनोप समीपे स्थित्वा
यथायोग्यकरणम् । इति तयोर्भेदात् । अत्र चेति एतदुपपादितमक्षरमित्यादिसूत्रस्य भाष्यप्रकाशे
पुनर्विचारस्तु इत्यादिभाष्यप्रकाशरक्षौ । उपोद्घातसंगतिरिति पूर्वपादस्येनादृश्यत्वाधिकरणे-
नास्य बुद्धिस्तोपोद्घातः संगतिः । आशङ्क्येति द्वितीयसूत्रेऽदृश्यत्वादिकमदृश्यत्वाधिकरणेऽनुपपन्नं
स्यौत्पादीनां सत्त्वेन दृश्यत्वादित्याशङ्क्य हेतोरम्बरान्तघृतेरम्बरान्तानां प्रकाशनस्य धारणस्य तृतीयसूत्रेण
सह ब्रह्मधर्मत्वस्य साधनात् । विरुद्धानामन्येषामपि स्थूलभिन्नस्थूलसदृशत्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वेऽप्यदृश्यत्वं

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥ (१३।४)

पञ्चमप्रश्ने, 'एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद् विद्वानेते नैकतरमन्वेति यथेकमात्र' इत्यादिना एकद्वित्रिमात्रोपासनया ऋग्यजुःसाम-भिर्मनुष्यलोकसोमलोकसूर्यलोकप्राप्तिपुनरागमने निरूप्यार्थचतुर्थमात्रोपासनया परं पुरुषमभिधायीत । स तेजसि परे संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचेत्यादिना, परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति । तत्र संशयः—परपुरुषः परमात्मा ध्यान-

भाष्यप्रकाशः ।

निराकरणं च द्वितीयसूत्रे हेतोः साधनाज्ज्ञेयम् । एतेनाधिकरणेन परत्वं साधितम् । तेन स्थितिकर्तृत्वं तदाधारत्वं च पदार्थान्तरभूते प्रधाने आशङ्क्य तत्रातिव्याप्तिनिवारितेति सैवाधिकरणसंगतिः ॥ १२ ॥

इति तृतीयमक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥ विषयवाक्यमुपन्यसन्ति । पञ्चमप्रश्न इत्यादि । पञ्चमप्रश्न इति आथर्वणानां प्रश्नोपनिषदः पञ्चमे प्रश्ने । ईक्षत इति वदतीति शेषसृष्टिर्वा । संशयस्तु ज्येयविषय इत्याहुः तत्रेत्यादि । परापरयोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं संदेहबीजम् । पूर्वपक्षमाहुः तन्नास्तुल्येत्यादि । अत्रोद्गारेणोपायेण ब्रह्मोपास-नार्थमोङ्कारस्य द्विविधमक्षररूपाद्युक्त्वा तेनैवापनेनैकतरमन्वेतीत्येकतरप्राप्तिं प्रतिज्ञाय साधनैक्ये रक्षितः ।

द्विचक्षुराद्यभावाज्ज्ञेयम् । चकाराचतुर्थसूत्रे उपासनमाशङ्क्य निराकरणं तत्र हेतुर्द्वितीयेति । हेतोः प्रशासनधारणस्य साधनात् तृतीयसूत्रे ब्रह्मधर्मत्वसाधनात् । तथा चोपासातः प्रधानादेः धारकत्वसंभवात् प्रशासनाधारकत्वेन धर्मेणोपासनाशङ्कोदेतीति तन्निराकरणमित्यर्थः । परन्त्वमिति परिधाविषयत्वमक्षरत्वं तदेव परत्वं 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इतिमुण्डकश्रुतेः । ज्ञानिना-मुपास्यमिदम् । भक्तानां तु तत्र स्थितमपि तेनात्राधिकरणेऽदृश्यत्वाधिकरणेऽभिधेयत्वादिना रूपोप-न्यासादत्र च प्रशासनोपदेशात् निर्गुणब्रह्मसिद्ध्य 'न हि खडुक्षा वेदार्थं परिकल्प्य तदर्थं विचारः कर्तुः शक्यः' इति तु 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यधिकरणभाष्यं समर्थितम् । अत्र ब्रह्मधर्मोक्तेरिति वक्तव्ये पूर्वपक्षेऽन्येषामुक्तेरेवं सूत्रितमन्यपदघटितम् ॥ १२ ॥

इति तृतीयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥ सृष्टिर्वेति वाकारोनादरे । अन्तःकरणं प्रति उक्तिर्धर्मवात् 'भक्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां ब्रजेत्' इति । भक्तं प्रत्यप्युक्तिसंभवाच्च । विषयवाक्यार्थोऽपे वक्तव्यः इति तमुपेक्ष्य संशयग्रन्थार्थमाहुः संशय इति । ज्येयो विषयो यस्य । परापरयोरेति परं चारं च ब्रह्मेति श्रुतेः । उक्तेति विषयवाक्यं तु भाष्य उक्तं तत्पूर्वपक्षे व्याचक्षुः । हे सत्यकाम ज्ञेयेति संवोच्य भगवान् पिण्डाद उक्त्वा वदतीत्यन्वयः । अथ हैनं ज्ञेयः सत्यकामः पत्रच्छ स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणं तमोकारमभिधायीत कतमं वाच स तेन लोकं जयतीति तस्मै स होवाचैतद्वै सत्यकामेत्यादिश्रुतेः । एनं पिण्डादम् । तेनेति उक्कारध्यान-

भाष्यप्रकाशः ।

कथं फलभेद इत्याकाङ्क्षायां भावनाप्रकारभेदस्य तत्र नियामकत्वं बोधयितुमेकद्वि-
रक्षिः ।

रूपेणैवायतनेनोपास्तिसाधनेन परापरयोरेकतरमित्यर्थः । भावनेति उपासनाप्रकारभेदस्य । उपासना
मनोव्यापारः । एकैति तद्यथा एकतरमन्वेतीत्यस्या अग्रे स यथेकमात्रमभिध्यायीतेति श्रुत्यैका-
मात्राऽकाररूपैकमात्रा एकमात्रा मनसि विद्यते यस्योपासकस्य स एकमात्रः । नपुंसकत्वं छान्दसम् ।
न चैकमात्रमित्येवमभिध्यानकर्मेति शङ्क्यम् । मनसि संपन्नस्य ध्यानकर्मत्वात् । द्विमात्रेण मनसि
संपद्यत इति वक्ष्यमाणत्वेनोपास्यस्य करणत्वेन कर्मत्वाभावात् । न च संपत्तिकरणत्वेभ्यमिध्यान-
कर्मत्वमिति शङ्क्यम् । परं पुरुषमभिध्यायीतेति परपुरुषस्याभिध्यानकर्मत्वात् । एकमात्रं अभिध्यायीते-
त्यपि पाठः वर्णविकारो वाऽकारस्य मकार इति । त्रयं सिद्धान्ते पूर्वपक्षे त्वेकमात्रमोपासकमित्यर्थः ।
अस्य शरीरं ब्रह्मविद्योपनिषदि ।

‘ऋग्वेदो गार्हपत्यः पृथिवी ब्रह्म एव च ।

अकारस्य शरीरं तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः’ ॥ इति ।

शरीरमप्युपास्यम् । स यदीत्यस्या अग्रे स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामसि संपद्यते तद्युक्तो
मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवतीति । तेनाकारेण
तूर्णं शीघ्रं मनुष्यलोकं जगत्यन्तर्गतं स द्विजाग्र्यः महिमानं विभूतिं सिद्धान्ते महिमानं शिवं
महिमानमीशमिति श्रुतेः । महिमपदात्सर्वात्मभावोपि तादृशश्चेत् तृतीयाध्याये महिमपदस्य सर्वात्मभावे
शक्त्युक्तेः । एवमेकमात्रोपासनया मनुष्यलोको व्याकृतः । अथ द्विमात्रोपासनया चन्द्रलोकप्राप्तिस्ततः
पुनरावृत्तिश्चोच्यते तथा हि अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोन्तरिक्षं यजुर्मिरुक्षीयते सोमलोकं
स सोमलोकविभूतिमनुभूय पुनरावर्तते इति । अस्यार्थः । यदि पुनर्द्विमात्रविभागज्ञो द्विमात्रेण
विशिष्टमोकारमभिध्यायेत् सैकमात्रके मनसि यजुर्मये सोमदैवत्वे संपद्यते एकाग्रतायात्मभावं गच्छति
स एवं संपन्नो मृतोऽन्तरिक्षमन्तरिक्षाधार द्वितीयमात्रानुरूपं द्वितीयमात्रारूपैव यजुर्मिरुक्षीयते
सोमलोकं तत्र सोमलोके विभूतिमनुभूय मनुष्यलोकं प्रति पुनरावर्तते सिद्धान्ते सोन्तरिक्षं द्विमात्रेणो-
न्नीयते विभूतिं न तु परपुरुषमतः पुनरावर्तते इत्यर्थः । अत्र ब्रह्मविद्योपनिषत् ।

‘यजुर्वेदोन्तरिक्षं च दक्षिणाग्निस्तथैव च ।

विष्णुश्च भगवान् देव उकारः परिकीर्तितः’ ॥ इति ।

इति सोमलोकप्राप्तिस्ततः पुनरागमनम् । अथ त्रिमात्रोपासनया लोकप्राप्तिरुच्यते पुनरागतिश्च
यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्यं सामभिरुक्षीयते सूर्यलोके
स सूर्यलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते । इत्यनया परं पुरुषं प्रतीकान्तर्गतं प्रतीकेनाभिध्यायीत
स तेजसि तृतीयमात्रारूपे तेजसि संपन्नो भवति सिद्धान्तेऽप्यमर्थः । एवं ब्रह्मोपनिषत् ।

‘सामवेदस्तथा द्यौश्चाहवनीयस्तथैव च ।

ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्तितः’ ॥ इति ।

एवं जायस्व त्रियस्वेति तृतीयमार्गं निरूप्येत्यर्थः । अर्धचतुर्थेति यः पुनरर्धचतुर्थमात्रेणोमित्ये-
तेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि परे संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह्रैव
स पाप्मना विनिर्मुक्तः सोयर्वभिरुक्षीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवधनात्परात्परं पुरिषायं पुरुषमीक्षते

विषयः आहोस्विद् विराड्पुरुषो ब्रह्मा वेति । तत्रामुख्यप्रवाहपतितत्वाद् ब्रह्म-
लोकं गतस्य तदीक्षणमेव च फलं श्रूयते । न हि परमपुरुषस्य ब्रह्मत्वे तज्ज्ञान-
मेव फलं भवति । तस्माद् विराड् ब्रह्मा वा अभिध्यानविषय इत्येवं प्राप्ते ।

भाष्यप्रकाशः ।

मात्रोपासनया तत्तल्लोकप्राप्तिपुनरागमने निरूप्यार्धचतुर्थमात्रोपासनया परे तेजसि संपत्तिं
पापनिर्मोक्तं ब्रह्मलोकप्राप्तिं चोक्त्वाऽन्ते परपुरुषेक्षणं फलत्वेन वदति । तत्र परपुरुषध्यानस्य
त्रिमात्रेणाप्युक्तत्वादर्थचतुर्थमात्रेण परपुरुषध्यानस्यापि तत्तुल्यकक्षत्वेनामुख्यप्रवाहपतितत्वाद्
तत्प्राप्यब्रह्मलोकस्याप्यमुख्यत्वात् तं लोकं गतस्य यत् परपुरुषेक्षणं तत् पूर्वापेक्षया परात्
परस्यैवेक्षणं फलं श्रूयते । न तु सर्वतः परस्य । न हि तत्रोक्तस्य परमपुरुषस्य ब्रह्मत्वे
तज्ज्ञानमेव फलं भवतीति वक्तुं शक्यते । ब्रह्मविदामोति परमित्यादिश्रुत्यन्तरे तत्प्राप्तेः
फलत्वेनोक्तत्वात्, सोऽश्रुत इत्यादिना विवरणाच्च । अतस्तस्मात् फलरूपात् तात्पर्यलिङ्गात्
परमात्मनो वक्तुमशक्यत्वेन विराड् वा, तदभिमानि ब्रह्मा वा ध्यानविषयः । नच जीवधना-
दिति परविशेषानन्वयः । अत्र ल्यब्लोपपञ्चम्या पूर्वैर्म्यः परं जीवधनं प्राप्य पुरिशयमित्य-

रश्मिः ।

इत्येवं वदतीत्यर्थः । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्युच्यते जीर्णः पुनर्नवो भवति । नहीति
भाष्यं विवरामासुः नहीति । ब्रह्मविदिति 'ब्रह्मविदामोति परं तदेषाम्युक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति श्रुतिस्त्वा-
नन्दमयाधिकरणे व्याख्याता । तस्मादिति भाष्यं विवराचक्रुः अत इति । फलं ब्रह्मज्ञानं अन्यत्र
तात्पर्यस्य लिङ्गात् पूर्वपक्षिमतेनोक्तम् । तदभिमानितीति । तथा च शंकरभाष्यम् । जीवानां हि
सर्वेषां करणपरिवृतानां सर्वकरणाल्पनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि संचातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको
जीवधन इति धनो मूर्तिः जीवलक्षणो धनो जीवधन इति च तथा च जीवामिमानीत्यर्थः ।
यद्वा विराडभिमानिलेखार्थः तथा च रामानुजभाष्यं समष्टिपुरुषोण्डाविपतिश्चतुर्मुख उत सर्वेश्वरः
पुरुषोत्तम इति संशयग्रन्थे । न चात्रार्थे किं मानमिति शङ्क्यम् । संप्रदायप्रदीपे 'शांकरा मम मतं
पूर्वपक्षयन्ति तत् त्वं प्रकाशय' इत्याचार्यान् प्रति भगवदाज्ञा यतः । जीवधनमिति ब्रह्माणमित्य-
न्येऽक्षरमिति स्वमतम् । पुरीति पुरिशयमीक्षत इत्यन्वयेन । अक्षरादिति यदत्र शांकराचार्याः
कस्तर्हि जीवधन इत्युच्यते धनो मूर्तिः जीवलक्षणो धनो जीवधनः सैन्धवस्त्रित्यवयवः परमात्मनो
जीवरूपः स्त्रित्यभाव उपाधिकृतः परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवधन इति तस्मात्परो यः
परमात्मेक्षणकर्मभूतः स एवामिध्यानेपि कर्मभूत इति गम्यते इति न हीदमुचितं परब्रह्मणेऽक्षरादपि
परत्वात् 'अक्षरात्परतः परः' इति श्रुतेः 'अक्षरादपि चोत्तमः' इति स्मृतेश्च न च जीवधनत्वासंभव
इति वाच्यम् । अस्या एव श्रुतेः । न च 'यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते
सरूपास्तयाक्षराद्विविधाः सोम्य मावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति' इति मुण्डकात् केवलजीवधनत्वा-
संभव इति वाच्यम् । अत्र परेक्षणफलाधिकारिणां ग्रहणात् । न च लोकत्वासंभव इति शङ्क्यम्
अनमो नारायणायेति मन्त्रोपासको वैकुण्ठं भगवन्नोक्तं गमिष्यतीत्यात्मवोषोपनिषच्छ्रुतेः । रामानुजा-
चार्यास्तु यच्छंकरभाष्ये अपर आह स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमित्यतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो
ब्रह्मलोकः परश्च लोकान्तरेभ्यः सोऽत्र जीवधन इत्युच्यते जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृतानां

उच्यते । सः अभिध्यानविषयः परपुरुषः परमात्मैव । कुतः । ईक्षति-
कर्मव्यपदेशात् । जीवघनात् केवलजीवाधारभूताद् ब्रह्मलोकात् पररूपपुरुष-
दर्शनमीक्षतिः । तस्याः कर्मत्वेन व्यपदेशाद्भयोः कर्मणोरेकत्वमपरं त्रिमात्र-
पर्यन्तं निरूप्य परं ह्यग्रे निरूपयति । तथैव च श्लोके तिस्रो मात्रा इत्यादि ।

भाष्यप्रकाशः ।

न्ययेन परविशेषणत्वाभावादिति प्राप्त इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वते । उच्यत इत्यादि । जीव-
घनादित्यादि । जीवानां केवलानां युक्तानां घनः पिण्डीभावो यत्र तादृशात् केवलजीवाधार-
भूताद् ब्रह्मलोकादक्षरात् । उभयोः कर्मणोरेकत्वमिति ध्यानेक्षणकर्मणोरेकविषयत्वम् ।
तद्विवृण्वन्ति अपरमित्यादि तथाच पूर्वं द्वे ब्रह्मणी उक्त्वा, अकारेणैकतरमन्वेतीत्यादिना
अपरं ब्रह्म त्रिमात्रपर्यन्तं निरूप्य, परं ब्रह्म ह्यग्रे निरूपयति । यदि तत्र निरूपयेत् प्रतिज्ञा न
पूर्येत । तथैव चाग्रिमे श्लोके तिस्रो मात्रा इत्यादिना मात्रात्रयस्य मृत्युमत्त्वादिकमुक्त्वा ऋग्मि-
रेतमिति द्वितीयमन्त्रे, सामभिर्यत् तत् कवयो वेदयन्त इति त्रयीमयं तृतीयमात्रफलं निरू-
प्योत्तरार्धे तमोद्गारेत्यादिना यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं परायणं चेति फलान्तरं न वेदेत् ।
नच जीवघनादित्यादौ व्यञ्जने पञ्चम्यपि । तथा सति प्राप्नो जातायामीक्षणस्यार्थादेव सिद्धा

रश्मिः ।

सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि संधातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघन इति तत्र वदन्ति
ब्रह्मलोकपदेनात्र चतुर्मुखलोकः संगृह्यते ईक्षतिकर्मणः परमात्मत्वनिश्चयेन तदीक्षितुः स्थानतया
निर्देशात् न हीदं परमात्मेक्षितुः क्षयिष्युस्थानेवस्थातुं युक्तम् । किं च यथा पादोदरस्तत्चेति श्रुतौ
सर्वपापविनिर्मुक्तस्य प्राप्यतयोच्यमाणं न चतुर्मुखस्थानमिति । भाष्यास्तु तदैक्षतेतीक्षतिकर्मव्यपदेश-
माहुः । 'मास्कराचार्यास्तु परात् शरीरेन्द्रियेभ्यः परात् जीवात् हिरण्यगर्भलोकरूपात् परादेहाद्भुः ।
एवं भिक्षुशैवयोर्भगवतोर्भतयोः द्रष्टव्यम् । प्रतिज्ञेति परापरब्रह्मविषयिणी । परसाधिरूपणात् ।
तथैवेति भाष्यं विवरांभमुहुः तथैवेति विषयवाक्यानन्तरं तदेतौ श्लोकौ भवतः ।

'तिस्रो मात्रा मृत्युमलः प्रयुक्ताः अन्योन्यसक्ता अनुविप्रयुक्ताः ।

क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः' ॥

इति श्लोके । मृत्युमन्त्रेति आदिनाऽन्योन्यसक्तत्वं नाविप्रयुक्तत्वं बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु
जाग्रत्सुषुप्तसुस्थानपुरुषाभिध्यानलक्षणासु जानातीति ज्ञः न कम्पते कपि चलने म्वादिरात्मनेपदी सेद ।
चल विलसने तुदादिः परस्मैपदी सेद । न विलसति फलञ्जत्वात् । ऋग्मिरेतं 'ऋग्मिरेतं
यजुर्मितरिक्षं सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते तमोद्गारेणैवायतनेनान्वेति विद्वां यत्तच्छान्तमजरममृत-
मभयं परं परायणं च' इति द्वितीयमन्त्रे एत मनुष्यलोकं यत्सूर्यलोकं वेदयन्ते ज्ञपयन्ति अकारेणोपायेन
'ओमिलोकाक्षरं ब्रह्म' इति श्रुतेः । यद्वा ओंकारः कपर्दी यद्वा प्रणवः प्रकृतिः राधा शुरुः प्रसिद्धेः
'क्रिया सा राधिका देवी' इति स्मृतिः ताम्यासुपायाम्यां वा तद्रूपत्वात् । तैरुपायैर्वा । शरीरनिरूपिकासु
ब्रह्मविद्योपनिषद्भूतिषु एकमात्राभिध्याने ऋग्वेदो हि कपर्दी । 'वेदः शिवः शिवो वेदः' इति श्रुतेः ।
गार्हपत्यः इष्टिवी च लक्ष्मीः 'क्रिया सा राधिका देवी' इति वाक्यात् त्रिविधकर्मसु गार्हपत्यस्य सत्त्वात्
'भूर्लक्ष्मीर्देवर्लक्ष्मीः' इति श्रुतेः । ब्रह्मा प्रभुः 'सत्त्वं रजस्तम इति' श्रीभागवतात् । एवं सर्वत्र

अभिधानस्य हि साक्षात्कारः फलम् । अतः फलरूपज्ञानस्य विषयत्वात् परपुरुषः परमात्मैव । मन्दशङ्कानिवृत्त्यर्थमेवेदं सूत्रम् । अत्र सर्वसंकरवादिनाम न्यथा पाठो भ्रमात् । तत्रापि विचारस्तुल्यः ॥ १३ ॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयपादे चतुर्थमिक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यवैयर्थ्यमित्याशयेन युक्त्यन्तरमाहुः अभिधानस्येत्यादि । नन्वसिन् पादे आधाररूपस्वरूपस्य निरूप्यत्वाद्वा च तस्या अदर्शनादेतत्सूत्रप्रणयनस्य किं प्रयोजनमत आहुः मन्देत्यादि । परं ब्रह्म न दृश्यमिति मन्दशङ्कानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एतेन प्रसङ्गः संगतिरित्यपि बोधितम् । अत्र ध्यानविषयस्यैकत्वप्रतिपादनेनोपासनानां फलं साक्षात्कार इति न्यायेन सा तेन बुद्धिस्थानात्मिकाऽधिकरणसंगतिरपि बोधिता । आधारत्वं तु परायणपदादेव प्राप्यत इति न दोषः । ननु शंकराचार्यैर्यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत स तेजसि ह्यर्थे संपन्नः स सामभिरुक्षीयते ब्रह्मलोकमिति पाठोऽङ्गीक्रियते । न तु, सामभिरुक्षीयते ह्यर्थलोकं स ह्यर्थलोकं विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते यः पुनरर्घचतुर्थमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत स तेजसि परे संपन्न इति सोऽथर्वभिरुक्षीयते ब्रह्मलोकमिति पाठोऽतोऽस्याधिकत्वात् पूर्वोक्तरीतिकोऽर्थ इत्याशङ्क्यामाहुः अत्र सर्वसंकरेत्यादि । इदानीन्तनपुस्तकेष्विदानीन्तनेष्वध्वेनृष्वेतस्याधिकपाठस्य दर्शनात् तिसृणामपि मात्राणां मृत्युमच्चेन तौल्यात् साधनवैजात्याभावे फलवैजात्यस्यानुपपन्नत्वान्माण्डूक्यादौ तुरीयोपासनार्थमर्धमात्रोक्तिदर्शनाच्च तेषां तथा पाठो भ्रमादेव । न च विचारवैसादृश्यम् । तत्रापि पाठे विचारस्तुल्य इति न दोष इत्यर्थः । एवं भास्कराचार्याद्यङ्गीकृतपाठोऽपि द्रष्टव्यम् ।

अत्र भाष्याः, सदेव सौम्येति छान्दोग्यवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य कारणतया सच्छब्देनोच्यमानं किं प्रधानमुत विष्णुरिति संदेहे, बहु स्यां प्रजायेयेति सतो बहुभावागव्यविकारश्रवणाद्, विष्णोस्तु, 'अविकारः सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिः' इतिवाक्येनाऽविकारित्वबोधनात् प्रधानमेवेति प्राप्नोति, तदैक्षत बहु स्वामितीक्षणरूपं यत् कर्म चेतनकर्तृकैक्षणक्रिया तदव्यपदे-
रश्मिः ।

राषादामोदरकपर्दिनः ॐकाराः । ओंकारपदं योगिकं वेदान्ते रूढ्यभावात् तत्तच्छरीररूपशक्यतावच्छेदकभेदाद्ब्रह्मः अन्ययत्वाल्लुप्ततृतीयाका अकारोकारमकारार्थमात्राः । मन्देति खलशङ्कानिवृत्त्यर्थं मूर्खशङ्कानिवृत्त्यर्थं वा । एतेनेति अक्षरस्य प्रशसितनिरूपणानन्तरं स्मृतस्य तस्य दृश्यत्वस्य निरूपणेनेत्यर्थः । पूर्वपादोक्तादृश्यत्वाधिकरणेन तु विरुद्धधर्मबोधनादुपोद्गतो बुद्धिस्थसंगतिरिति ज्ञेयम् । भाष्य एवकारस्याह्यतेन भवतिनान्वयादत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकत्वमित्याशयवन्त आहुः आधारेति । परमयनं स्थानमाश्रयः । फलेति यत्तच्छान्तमजरमित्युक्तफलवैजालस्य । उपनिषदन्तरसंमतिमाहुः माण्डूक्येति । आदिपदेन गोपालतापिनीयोपनिषत् । तत्रापीति भाष्यं विवरामासुः न चेति । सर्वेषां संकरवादिनामिति समासमङ्गीकृत्याहुः एवमिति । परस्परालयन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरैकत्र समावेशः संकरः । यथा भूतत्वमूर्तत्वयोः जातिवाधकः । शंकराचार्याणां माष्टमतस्य न्यायमतस्य बौद्धमतस्य संकरः । भास्कराचार्याणां शंकराचार्यमतस्य संकरः । भाष्यमते स्वरसमाहुः अत्रेति विजायत इति स्वभावात् । कर्मेति 'तदैक्षत' 'एकोहं बहु स्यां प्रजायेय' इत्यत्र 'परय

भाष्यप्रकाशः ।

आद् सत्यद्वाच्यः स विष्णुरेव । नच बहुभावोक्तिविरोधः । 'अजायमानो बहुधा विजायते' इति श्रुत्यन्तरोक्तस्वरूपबहुत्वेनैव तदपपत्तेरिति व्याचक्रुः ।

तच्चिन्त्यम् । ईदृशतिमात्रप्रयोगेऽपि क्रियात्त्वैशेष्यबोधस्य सुकरतया कर्मपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किंचात्रेक्षणक्रियायां कर्मत्वेनान्वीयमानस्य बहुभवनस्य स्वरूपबहुत्वादेव चारितार्थ्यं, प्रजायेयेत्याकारान्तरोद्धेसत्वापि वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यपि ध्येयम् ।

विज्ञानेन्द्रभिधुम्भु शंकराचार्योक्तं विषयवाक्यपाठं तद्रीत्याऽधिकरणरचनां चोपन्यस्य तत्रोदाहृतवाक्यस्यां विमात्रप्रणवेनोक्ताष्टपासनाष्टुत्तरसिन् श्रद्धे, तिष्ठो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता इत्यनेन विनिन्द्य तुरीयाख्यस्यामात्रस्य परब्रह्मण उपासनां तत्रैव श्रद्धे वक्ष्यति, नातः परमस्तीति प्रशंसापूर्वकम् । अतोऽवधार्यते, यच्चमे श्रद्धे परब्रह्मोपासनां न विदधातीति । किंच । यदभिध्यायति तत् साक्षात्करोतीति सामान्यत एव प्राप्ततया तद्वचनं व्यर्थमिति पञ्चमश्रद्धे कार्यब्रह्मोपासनायाः परब्रह्मदर्शनं फलमुक्तमित्येवं तदबोधरूपं दूषणमुक्त्वा षष्ठप्रश्नस्य सङ्गतिशब्दस्य श्रद्धे प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद् तत्रत्यम्, ईहैवान्ताःशरीरे स पुरुषो यस्मिन्नेतः षोडशकलः प्रभवन्तीति वाक्यं विषयत्वेनोदाहृतम् । स जीवः, परमात्मा वेति संग्रहे, सः, सशब्देनोक्तः पुरुषः परमात्मैव । कुतः । ईदृशतिकर्मव्यपदेशात् । स ईशाश्चक इति वाक्यशेषे सशब्देन पराश्रद्धस्य यथोक्तपुरुषस्य ईक्षणरूपकर्मकथनाद् गौणकर्मणां प्राणादीनां वा कथनात् । नहीदं प्राणादि-
रश्मिः ।

शृणो वावति' इतिवदेकोहं बहु स्मामिति तदैक्षत इत्येवं बहुभवनस्य कर्मत्वेन एतावता वाक्येन चारितार्थ्यं । तत्र हेतुः स्वरूपेति तर्जनियतभेदस्वीकारादिति भावः । स्वमते यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति श्रुतेः साकारं ब्रह्म । आकारेति इच्छाया इति शेषः । स्वमते तूक्तं ब्रह्म तदैक्षत एकोहं बहु सां प्रजायेय उच्चनीचमावेन कीदृशं जायेयेत्याकारान्तरोद्धेसः साकारस्य ब्रह्मण एकत्वात् । उच्चरेति पञ्चमाहुत्तरेति पठे । वक्ष्यमीति षोडशकलं पुरुषं निरूप्य तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा सा वो मृत्युः परित्यया इति तान् होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद नातः परमस्तीति श्रुत्वा वक्ष्यति । तान् आह्वाव-सत्यकामगार्ग्याम्बलायनवैदर्भिकालायनान् पिप्पलाद उवाचेति श्रुतिपदार्थः । अत इति व्यर्थत्वमालोच्य । तदबोधेति पिप्पलादाबोधरूपम् । स इतीति । वक्ष्यमाणविषयश्रुतिस्य । तदेतदाप्रकारकं ज्ञानं प्रलभिज्ञा यथा सेयं दीपमालिका तदिदं जलमिति । तत्रत्यमिति षष्ठश्रद्धे भवम् । षोडशेति षोडशकलस्तत्रैव स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धा खं वायुर्ज्योतिरापः धृषिनीन्द्रियमतो जन्नमन्नाद् वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकेषु नाम चेति श्रुतायुक्ताः । स इति विषयवाक्यस्य प्रलभिज्ञातम् । शरीरे स पुरुष इत्यर्थः । सशब्देनेति स इतिशब्देन । षष्ठप्रश्नस्यां श्रुतिमाहुः स ईशमिति । यथोक्तेति यथावद्विषयवाक्योक्तपुरुषस्य । पुरुषेति खनिष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयताख्यसंज्ञके पठौ पुरुषनिष्ठव्यापारश्चक्रे इति क्रियोक्तस्त्वजन्यं फलं करणमीक्षानिष्टं तदाश्रय ईक्षा तस्मिन्नकृतपुरुषनिष्ठो व्यापारः । तथा चेष्टारूपं यत्करोति कर्म तस्य कथनात् । हेतोर्द्वितीयां व्याख्यामाह गौणेति 'स प्राणमसृजत' इत्यादिश्रुतौ सर्वनकर्मणां प्राणादीनां ईक्षतेर्गौणकर्मत्वं स ईक्षाचक्रे इत्यत्रेक्षा इच्छा तां प्राणादिसर्वजनविषयिणीं स चक्र इत्यन्वयः । तथा च स प्राणादि-सृजेयमिति श्रामिन्नां चक्र इत्यर्थः । एवं च सर्वनसृज्यकर्मणां प्राणादीनां तत्सर्वनकर्मिकार्यां चक्र इति

भाष्यप्रकाशः ।

बोद्धव्यकलासु ख्यर्थमीक्षणं जीवस्य संभवति । ईक्षायाः करणादीनां तदानीमभावादित्येवं सौत्रं हेतुं द्विधा व्याचख्यौ ।

अत्रापि पूर्वव्याख्याने सूत्रस्य कर्मपदवैयर्थ्यमेव दोषः । द्वितीये तु कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति श्रावितस्य मुख्यस्येक्षतिकर्मणस्त्यागः स्वयमेव बोधित इति स एव दोषः । तिस्रो मात्रा इति निन्दावाक्यं च पञ्चमप्रश्नस्यमेव, न तु षाष्ठमित्यपि ।

शैवस्तु शंकराचार्योक्तमेव विषयवाक्यपुण्यस्य, परमेश्वरोऽन्यो वेति संशये, ईक्षतिविषयः परमेश्वर एव । उत्तरत्र, समोद्गारेणाप्यतनेनान्वेति विद्वान् यच्चञ्चान्तमजरममृतमभयं परं परायणं चेति तदसाधारणशान्तत्वादिधर्मव्यपदेशादिति व्याचख्यौ ।

तदप्यसंगतम् । हेतोरसौत्रत्वात् । तद्धर्माधिकरणेनैव गतार्थतायाऽधिकरणवैयर्थ्यापाताच्च । स्रजे हेतुशरीरे प्रविष्टस्येक्षतिकर्मण ईक्षतिविषयत्वेन पक्षतयाङ्गीकाराच्च । विशेषतस्तु ग्रहस्त एव दत्तोत्तर इत्युपरम्पते ॥ १३ ॥

इति चतुर्थमीक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

रश्मिः ।

क्रियायां गौणं कर्मत्वम् । करणेति मनआदीनाम् । तदानीमिति दृष्टिप्राक् काले । द्वितीय इति प्राणादीनां सर्जनकर्मत्वेनेक्षतिकर्मत्यागः । इत्यपीति दोष इत्यनेनान्वयः । न विदवातीत्यप्यसंभवि । षड् भारद्वाजादीन् प्रति नातः परमस्तीति श्रंसावाक्यात् । न च क्रमेण विद्योत्कर्षाद्भारद्वाजं प्रत्युक्तविधाऽतः शब्दार्थ इति वाच्यम् । षण्णां परब्रह्मान्वेषणपराणां परब्रह्माकथने पिप्पलादस्य प्रतारकत्वापत्तेः । न च षाष्ठी परब्रह्मविद्या षड् भारद्वाजादीन् प्रत्युक्तेति शङ्क्यम् । नाष्ट्यो नृयादिति न्यायेन षष्ठे श्रथे षण्णां पृच्छकत्वाभावात् । पष्ठश्रथे आधारत्वेनानिरूपणादावारनिरूपकेस्मिन् पादे तस्याविषयत्वाच्च । व्यपदेशमात्रस्यैव हेतुत्वेन कथमसौत्रत्वमस्येत्यपेक्षायां दूषणान्तरमाहुः तद्धर्मेति । ननु तद्धर्मेऽधिकरणपदस्य कथं सामानाधिकरण्यम् । उच्यते । अन्तस्तद्धर्माधिकरणेति पठित्वा नामैकदेशेऽधिकरणपदसामानाधिकरण्यस्य सुवचत्वात् । पञ्चाङ्गमधिकरण पञ्चाङ्गं नामेति । वैयर्थ्येति तेन रामानुजाचार्योक्तं ईक्षतिकर्म स व्यपदेशादिति पदत्रयोपन्यासः प्रत्युक्तः । स ईक्षतिकर्म परमात्मा तद्धर्मव्यपदेशादित्यस्यान्तस्तद्धर्माधिकरणेन गतार्थतामुत्तवा स इति पक्षेणैव गतार्थतायामीक्षतिकर्मणः पक्षतानौचित्यमित्याशयेनाहुः सूत्र इति । न च शिवः सूर्यान्तःस्थ इत्यन्तस्तद्धर्माधिकरणे शैवमतमत्र तु ईक्षतिविषयः परमेश्वर इति वाच्यम् । पर्वतमहानसादिपक्षभेदस्य बह्मिन् ब्रूमादित्यत्र दर्शनेना-दोषाजनकत्वात् । विशेष इति दिनकर्या निग्रहस्यानेषु न्यूनतालक्षणनिग्रहस्यानस्योक्तेर्विशेषो न्यूनतालक्षणनिग्रहस्यानरूपः परमेश्वर एवेत्यनेनाम्बिकाव्यवच्छेदेन तन्मतेऽम्बिकाया ईक्षतिविषयत्वाभावेन न्यूनतासत्त्वात् । 'ते ध्यानयोगातुगताम्यपदयन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति मन्त्रस्याम्बिकां ध्यायतां तत्साक्षात्कारोपवर्णनपरत्वमुक्तम् । अत्र ग्रहस्तः मवदुपन्यस्तोक्षतिकर्माधिकरणोक्तरीत्यापि ध्यानकर्मत्वं तस्यैव सिद्ध्यति नाम्बिकाया इति । किं च प्रतीयते तावदुमासहायमित्यादिमन्त्रवर्णेन्य-स्तुरीयस्योमासहायित्वादिविशिष्टा मूर्तिः । सापि न ध्यानार्थमारोपितेति शक्यं वक्तुम् । छान्दोग्ये समानप्रकरणे गुणोपसंहारन्यायेन उपास्यब्रह्मणः उदाहृतमन्त्रवर्णसिद्धमूर्तिसिद्धवत्कारेण 'एष

रश्मिः ।

आत्मापहतपाप्मा' इत्यादिना शरीरत्वसामान्येन प्रसक्तानां जरामरणजिघत्सापिपासादीनां प्रतिषेध-
दर्शनात् । अन्यथा तेषामप्रसक्तप्रतिषेधत्वापातात् । न च मूर्तिवदजरत्वादयोपि केवलमुपासनार्थमा-
रोपिता एवोत्पत्सन्ते इति वाच्यम् । तत्रैवास्मिन् कामाः समाहिता इत्यादिना तेषामनारोपितेश्वर-
गुणत्वस्फुटीकरणात् । सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन तत्र विग्रहविशिष्टस्यैव ब्रह्मण उपास्यत्वेन स्थितेरोचि-
त्वात् । तस्मिन्त्यदन्तस्तदन्वेष्यमित्यादिना विधानायानुद्यमानस्यातिध्यायामनुयाजादिनिषेधवत् ।
स्तुत्यर्थत्वायोगाच्च । तस्माद्विग्रहगुणस्याजरत्वादेः स्वरूपतो विद्यमानत्वेन निर्दिश्योपास्यतया
विधानेनानारोपितत्वावसायात् तद्गुणकस्य विग्रहस्याप्यनारोपितता निश्चीयते इत्युपगन्तव्यैव तुरीयस्यापि
साम्भत्वादिलक्षणा का मूर्तिरिति तदप्यसंगतमेव । उक्तहेतुमिर्विग्रहमात्रस्यैवानारोपितत्वनिश्चयनात्
उमासहायेत्यादिमन्त्रवर्णसिद्धस्यैव विग्रहस्यात्रोपगमे विनिगमकामावात् । अग्रे समानप्रकरणे इन्द्र-
प्रजापतिसंवादेऽपहतपाप्मत्वादिलक्षणकमेवात्मानमुपक्रम्य चतुर्थपर्याये एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरास्त्र-
मुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणामिनिष्यद्यते स उत्तमः पुरुष इति पुरुषोत्तमत्वश्रावणेनोक्त-
त्यागायोगात् । क्षराक्षरव्याकृतोपेक्षया उत्तमः कृतनिर्वचनोप्ययं गीतास्ति शंकराचार्यमाध्यात् ।
तेनापि तदनुसारिणा पुरुषोत्तमस्यैवोपगन्तव्यत्वात् । स्वशाखाप्रकरणगतलिङ्गविरोधेन शाखान्तरस-
मन्त्रवर्णसिद्धस्यैव सिद्धवत्कारसाशक्यत्वाच्च । किं चैतत्प्रकरणोत्तरं श्यामाच्छवलं प्रपद्ये श्वलच्छायं
प्रपद्ये इति मन्त्रव्याख्याने श्यामो गम्भीरो वर्णः श्यामवच्छायं हार्दं ब्रह्मालन्तदुःखप्राबलत्वात् ।
तद्दार्दं ब्रह्म ज्ञात्वा ध्यानेन तस्माच्छायामच्छवलं श्वल इव श्वलोऽरण्योऽनेककाममिश्रत्वात्
ब्रह्मलोकशायत्यम् । तं ब्रह्मलोकं श्वलं मनसा शरीरपातादूर्ध्वं गच्छेयमित्युक्तम् । शंकरभाष्ये
अरण्यशब्दश्च पूर्वप्रकरणे ब्रह्मलोकपरिखारूपार्णवद्वयवाचकत्वेन श्रुत्यैवोक्तः 'अरश्च ह वै प्यक्षार्णवौ
ब्रह्मलोके' इत्यनेन । अयमेव चार्थो वाराहे चातुर्मासमाहात्म्ये चतुर्दशाध्याये उपबृंहितः । तत्र हि
श्वेतद्वीपानन्तासनवैकुण्ठस्थानत्रयं प्रक्रम्य तन्मानं चोत्तवा श्रीमद्दुर्गाख्यांस्तद्भागांश्चोत्तवान्तर-
प्रलये तदनाशं चोक्त्वा महाप्रलये मूदुर्गाभागयोर्नाशं ब्रह्मोत्पत्तावृत्तिं चोक्त्वा ।

‘श्रीभागे संस्थिता ये तु न तेषां प्रलये भयम् ।

शाश्वतः स तु लोको मे न नश्येद् ब्रह्मणो लये ॥

सुक्ता एव तु मां तत्र वीक्षन्ते सर्वदेव तु’ ।

इत्याद्युक्त्वा श्रीमभिभागयोः श्रीदुर्गाभागयोश्च मध्ये 'अरनामासृताम्भोविर्धनामासृतसागरः'
इति पीयूषार्णवावुक्तौ तेनापि चान्दोग्योक्त आत्मा ब्रह्म भगवदेवेति लोकलिङ्गादपि निश्चीयते ।
किं च श्यामत्वं च भगवत एव लिङ्गम् । 'अथ वा शून्यवद्भावं ज्योमवद्ब्रह्म तादृशम्' इत्यत्र निबन्धे
आचार्यचरणैर्व्यवस्थापितम् । ब्रह्मदर्शने श्यामवर्णोपपादनार्थम् । चक्षुषः सामर्थ्यप्रतिपाते
वस्तुस्वभावादेव श्यामत्वं प्रतीयते स्वरूपमेव तन्न तु रूपमिति । किं चात्रापि श्यामो वर्णो
भगवत्त्वेन प्रसिद्धत्वेन शाखान्तरसमन्त्रवर्णसिद्धब्रह्मण्यहोपि उत्तमपुरुषत्वावरण्यलोकश्यामलिङ्गात्
गुण्यात् 'सत्युण्डीकनयनं मेघामं वैद्युताम्बरम्' इति गोपालतापिनीयमन्त्रवर्णसिद्धमेव सुग्रहम् ।
तथा सति तत्पूज्यं शंकरभाष्यमप्यत्रानुगुणं न तु शिवे । तस्मादपि पूर्वत्र शिवरूपाङ्गीकारोद्विचि-
त एव । यत्तु चान्दोग्ये दहरोस्मिन्नन्तर आकाश इति दहराधिकरणोक्त्यायाद् ब्रह्मपेणाकाश-

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥ (१३।५)

‘अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम् दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्’ इत्यादि श्रूयते । तत्र

भाष्यप्रकाशः ।

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥ विषयवाक्यमाहुः अथ यदिदमित्यादि । श्रूयत इति छान्दोग्ये दशमप्रपाठकारम्मे श्रूयते । संशयमाहुः तत्रेत्यादि । अत्र हि ब्रह्मपुरे शरीरे दहरपुण्डरीकं हृदयकमलं वेदम् । तस्यान्तर्दहराख्य आकाशः । तदन्तर्यद्वर्तते तदन्वेष्टव्यत्वेनोपदिष्टम् । तत आकाशान्तः किं विद्यत इति प्रश्ने, यावान् वेत्यादिना हार्दाकाशस्य व्यापकत्वकथनपूर्वकं, तस्मिन् द्वावापृथिव्यादिसर्वसमाधानं प्रत्युत्तरयति । तेषां च स्वेन रूपेण प्रत्यक्षादिसिद्धतया नान्वेष्टव्यत्वं सिद्ध्यतीति केन रूपेणान्वेष्टव्यता, कस्यचिदन्यस्य वेति । किंच । पुरप्रच्वंसे किमिति शिष्यत इति प्रश्नान्तरे, नास्य जरयैतदित्यादिना ब्रह्मपुरस्य नित्यतास्युक्त्वा तस्मिन् रश्मिः ।

पदेनोपासं ब्रह्म प्रस्तुत्य तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्यादिना तदन्तर्वर्तित्वेनोपदिष्टानां सत्यकामादि-शुणानामुपासनस्य च शिव एवान्वयः । तैत्तिरीयोपनिषत्स्य दहरविद्योपदिष्टविशोकत्वगुणान्वयस्वारस्य-सिद्धब्रह्मतात्पर्यकेन गगनपदेन पूर्वापरमग्नसमर्पितं शिवरूपमेव ब्रह्म प्रस्तुत्य तस्य हृदयपुण्डरीकान्तर्वर्तित्वोपदेशात् । ‘कामादितरत्र तत्र च’ इत्यधिकरणे छान्दोग्यान्नातसत्यकामत्वादीनां बृहदारण्यकस्यवशित्वादिभिः सहोपसंहारस्य सर्वैरभ्युपगतत्वाच्चेत्युक्तम् । तत्र दहरविद्योत्तरमिन्द्र-प्रजापतिसंवादे कण्ठवेण पुरुषोत्तमप्रतिपादनात् तैत्तिरीयोपनिषद्यणोरणीयानित्यनुवाकस्य शिवोपासना-परताया निराकरिष्यमाणत्वात् तत्रापि भवदभिमताप्रवेशादात्मप्रबोचोपनिषन्नारायणोपनिषदोः कण्ठवेण दहरपुण्डरीके नारायणस्थितेरुक्तत्वाच्च दूरतरनिरस्तं ज्ञेयम् । यत्तु आत्मबोचोपनिषदिति समाख्याप्रामाण्यादात्मबोचोपनिषदिति नाम । आत्मप्रबोचोपनिषदं सुदृष्टमुपासित्वेति श्रुतौ तु आत्मबोचोपनिषदं प्रोपासित्वेत्यन्वयः इति मट्टीकायां तदपि युक्तम् ॥ १३ ॥

इति चतुर्थ्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥ अत्र शंकराचार्यास्त्रिकोटिकसंशयमाहुः तत्र सूताकाशस्य निवेशा-संभवात् द्विकोटिक एव संशय इत्याशयकं भाष्यमित्याशयेनाहुः अत्र हीति । श्रुतावस्मिन्नित्यस्य वेदमनीत्यर्थस्तदाहुः तस्यान्तरिति अन्तः मध्ये न तु दहरमित्यस्यैव व्याख्यानं काठिन्यात् कुतः पुण्डरीकासामानाधिकरण्यात् । प्रतीति श्रुतिः प्रत्युत्तरयति कया श्रुत्या ‘तं चेद् नृयुः यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम् दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञासितव्यमिति स नृयाद्यावान् वा अयमाकाशस्तावान् एवोन्तर्हृदय आकाशः उमे अस्मिन् द्वावापृथिवी अन्तरेव समाहिते’ इति श्रुत्या । आदिपदेनोभावप्रियं वायुश्च सूर्याचन्द्रमसादुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यन्नास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति श्रुत्युक्तं सर्वम् । प्रत्यक्षादीति आदिना अनुमानशब्दोपमानानि । किं जीव इति भाष्यं विचरामासुः केनेति । वासनारूपसर्वसमाहितत्वेन आकाशो दहरो जीवोन्वेष्टव्यो ज्ञानकल्पितत्वेन वेत्युभयोः केन रूपेणान्वेष्टव्यतेति प्रश्नः । कस्यचिदे-तादृशोपासनोपचितसामग्रीकस्य तदन्यजीवस्यान्वेष्टव्यता वा । ब्रह्मणि द्वितीयकोटौ रूपे साकारत्वं समाहितसर्वशासनान्ध्रत्वे संशयविषयी वक्तुमाह किं चेति । नास्येत्येति ‘नास्य जरयैतद्वीर्येति न क्वे-

संशयः । किं जीवोऽन्वेष्टव्यो ब्रह्म वेति । जीवब्रह्मवादो निर्णीयते । श्रुत्यर्थात्र हि निर्णेतव्यः । तद् यदस्मिन् वाक्ये परमार्थतो जीव एव ब्रह्म चेच्छास्त्रं च तत्रैव

भाष्यप्रकाशः ।

कामानां समाधानं चोक्त्वा, एष आत्मेत्यादिना अपहृतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं प्रत्युत्तरयति । तेन शरीररूपादनित्याद् ब्रह्मपुरादन्यः सत्यब्रह्मपुररूपः पूर्वोक्तवावापृथिव्यादिरूपसर्वकामाधार एष आत्मेत्यादिनोक्त आत्मा सत्यब्रह्मपुरत्वेन सिद्धसति । यदि च कामवदात्मनोऽप्याधेयत्वमुच्यते, तदा पुराकाङ्क्षा न पूर्यते । अत आत्मन एवातिशिष्टब्रह्मपुरत्वमिति निश्चयः । एवं सति, ब्रह्मपुरमित्यत्र यदि पृथीसमासस्तदास्यात्मनो जीवत्वम् । यस्यात्मा शरीरमिति श्रुत्यन्तरात् । यदि समानाधिकरणसमासस्तदा आत्मा ब्रह्मैव । अतोऽनित्यपुरनाशेऽतिशिष्टो यो नित्यो दहराकाशरूप आत्मा, स जीवो वा, ब्रह्म वेत्येव संशयाकारः पर्यवस्यति । न तु भूताकाशकोटेस्तत्र निवेशः । उक्तरूपत्वस्य तत्राभावादिति । अत्र दहरान्तर्वर्तिन उत्तरप्रकरणे चात्मनोऽन्वेष्टव्यत्वं आन्यते । ततश्चान्वेष्टव्यः क इत्यपि संशयः । तदेतदुक्तम्, किं जीवोऽन्वेष्टव्यो ब्रह्म वेति । ननु तल्लिङ्गाधिकरणे आकाशशब्दोदितस्य सर्वाधारत्वब्रह्मत्वयोर्विचारितत्वाद् किमनेनाधिकरणेनेति शङ्कायां तत्प्रणयनप्रयोजनमाहुः जीवेत्यादि । उपाधिभेदात् स्वरूपविसरणाद्वा इदानीं भेदेऽपि वस्तुतश्चैतन्यमात्रत्वाज्जीवाभिन्नमेव ब्रह्मेति वादो जीवब्रह्मवादः । स संभवति, न वेति निर्णीयश्चिन्मः ।

नास्य हन्यते एतत्सत्त्वं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिताः एष आत्मापहृतपाप्मा विजरो विमृशुः' इत्यनया । प्रतीति श्रुतिः । आत्मेत्यक्षरः । ननु नास्य जरयेति श्रुतेरस्य देहस्य जरयेतदन्तराकाशं ब्रह्म देहवन्न विकृते । एवमग्रेपि ब्रह्मपुरमित्यत्र समानाधिकरणसमासात् ब्रह्मैव पुरमित्यर्थात् न ब्रह्मणः पुरमक्षरं नित्यमित्याशङ्क्यामाहुः यदीति । दहरस्याप्याधेयत्वं समानाधिकरणसमासादुच्यते तदा यदैतज्जरा व्याप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोतिशिष्यते इति प्रश्ने नास्य जरयेत्याद्युक्तम् । तत्र पुरनिरूपणाभावो यदि तर्हि पुराकाङ्क्षापूरणाभावात् व्यर्थ एवारम्भः अतो ह्यनित्यदेहादतिरिक्तस्याक्षरात्मकस्य ब्रह्मलोकस्योक्तिरत्रेति मन्तव्यमित्यर्थः । अतिशिष्टेति । एतच्च सर्वनिर्णये 'प्रभुत्वेन हेः स्फूर्तो लोकत्वेन तद्ब्रह्म' इति श्रीआचार्यैरुक्तम् । मक्तिमार्तण्डे प्रमेयप्रकरणे भयैतन्निपुणतत्पुनपादितम् । आत्मन इत्यक्षरस्य । आत्मेति आत्माक्षरो ब्रह्म भवत्येव । उक्तेति दहराकाशरूपत्वस्य तत्सोत्पत्तेर्द्वितीयाध्याये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अत्र इति छान्दोग्ये दहरान्तर्वर्तिनो जीवस्य प्रकरणं पूर्वमुत्तरे ब्रह्मप्रकरणे । अथ यदिदमित्येवं जीवप्रकरणे आन्यते तं चेद्भूयुरस्मिन्नेदिदं ब्रह्मपुर इत्येवं ब्रह्मप्रकरणे आह्वयते । अन्वेष्टव्यत्वं तु 'सर्वे कामाः समाहिताः' इति श्रुत्या सर्वकामसमाहितत्वरूपमन्वेष्टव्यहेतुसत्त्वात् । तदर्थोप्याहारेण । तत इति किमः संशयार्थकत्वं कचित्कोशे 'किमः प्रश्ने कुत्सायां च' विश्वकोशे । ब्रह्मजीवयोः कः इति संशयः ब्रह्मसाकारत्वेन संशयविषयोपहतमाप्मत्वादिगुणकधनात् समाहितः सर्वेषां शासनाश्रयस्य निर्गुणत्वात् । जीवोपि वासनारूपः सर्वसमाहिताणुत्वेन न त्वज्ञानकल्पिततत्त्वेन तदभावात् । उपाधीति परामिथ्यान्तिरोहितानन्दस्वादिस्वाधिः अतिरोहितानन्ददिश्च ब्रह्मजीवयोरुपाधी । ब्रह्मेति अग्रे इतीत्यध्याहार्यं योजनीयम् । वाद इति । उदकैवदनं न वेति भेदवादे नैयायिकैः श्रुतीनां भेदपरत्वम् । सत्य भिदा सत्यं भिदा

समासं चेद् व्यर्थमधिकरणारम्भः । इदमेव च वाक्यं, श्रुत्या वक्तव्यं च भवेत् । तस्मादस्मिन्नधिकरणे मुख्या सर्वसंकरवादादिनिराकृतिः । किं तावत् प्राप्तम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

यते । तथाचैतन्निर्णयस्य पूर्वमकृतत्वात् तदर्थमेतत्प्रणयनमित्यर्थः । ननु किं तन्निर्णयेनेत्यत आहुः श्रुत्यर्थ इत्यादि । हि यतो हेतोः संदेहनिरासायैव प्रवृत्तत्वाच्छ्रुत्यर्थो निर्णेतव्यः । तथाच तन्निर्णयायैतन्निर्णय इत्यर्थः । एतेन बुद्धिस्थस्य विचारदुपोद्धातगर्मः प्रसङ्गः संगतिरिति बोधितम् । नन्वस्याधिकरणस्यैतदेव प्रयोजनमित्यत्र किं गमकमत आहुः तदित्यादि । समासमिति पर्यवसितम् । व्यर्थमिति सामान्ये नपुंसकम् । तथाच यदि तथा स्यात् तदोपाधिमेदस्येतरत्वाप्रयोजकत्वादाकाशतुल्यतासंभवादितरपरामर्शसूत्रव्याहृत्याऽधिकरणारम्भो व्यर्थ एव स्यात् । एतस्यैव वाक्यस्य श्रुतिवाच्यत्वापातेन, नेति निषेधोऽपि न संभवेत् । तस्मादस्मिन्नधिकरणे जीवब्रह्मैक्यकृतसर्वसंकरवादस्य मायावादस्य च निराकृतिरेव मुख्या । सा च जीवस्य परमश्रुतिदशायापि ब्रह्मनियम्यत्वे पर्यवस्यति तदिदं परामर्शसूत्रे प्रदर्शयिष्यामः ।

रश्मिः ।

सत्यं मिदा सत्यो जीवः सत्यो जीवः सत्यो जीवः इति श्रुत्या मेदश्रुक्तः तथा श्रुत्यन्तरम् ।

‘यथा पक्षी च सूत्रं च नानावृक्षरसा यथा ।

यथा नद्यः समुद्रश्च शुद्धोदलवणे यथा ॥

यथा स्तेनापहार्यौ च यथा पुंविषयावपि ।

तथा जीवेश्वरौ मित्रौ सर्वदैवाविलक्षणौ’ ॥ इति ।

इतिहासे च

‘यदधीना यस्य सत्ता तत्तदिलेख भण्यते ।

विद्यमाने विभेदेपि मिथो नित्यं स्वरूपतः’ ॥ इति ।

स्मृतिश्च

‘मित्रा जीवाः परो मित्रः तथापि ज्ञानरूपतः ।

ग्रेच्यन्ते ब्रह्मरूपेण वेदवादेषु सर्वथाः’ ॥ इति ।

अतो न वा संभवति इति हेतोर्निर्णयत इत्यर्थः । पञ्चमाङ्गमाहुस्तल्लिङ्गाधिकरणेन । एतेनेति चिन्तां प्रकृतोधिकरणविचारस्तत्सिद्ध्यर्थं तल्लिङ्गाधिकरणविषयिणीं प्रकृत उपोद्धातं विदुर्बुधाः तादृशचिन्तायां तल्लिङ्गाधिकरणं विषयः प्रकृताधिकरणविचारसिद्धिफलक इत्येवं प्रसङ्गसंगत्यन्तर्गतस्मरणविषयस्योपेक्षानर्हत्त्वमित्युपोद्धातगर्मः प्रसङ्गः चतुर्थकेक्षत्यधिकरणोक्तरीत्या वा संगतिः समर्थनीया । प्रवृत्तेति व्यासस्य प्रवृत्तत्वात् । तन्निर्णय इति जीवब्रह्मवादनिर्णयः । इतरत्वेति यथाहुर्नैयायिका विशिष्टं शुद्धाज्ञातिरिच्यत इति । तथेति जीवे पर्यवसितत्वेन प्रकारेण शास्त्रं स्यात् । व्यर्थ इति मानाधीना मेयसिद्धिः मानं व्याहृत्याशतो विगतोर्थोभिषेयं यस्यैतादृशः स्यात् । इदमेवेति भाष्यं विवरामासुः एतस्यैवेति । श्रुतिवाच्येति । श्रुतिनिर्णयो रवस्तया वाच्यं वचनाहम् तत्तापातेनेतरपरामर्शसूत्रे नेतिनिषेधो न, किं च द्वा सुपणैति श्रुतिरवक्तव्या, च भवेत् । तस्मादिति भाष्यं विवरामासुः तस्मादिति । सर्वसंकर उक्तः पूर्वाधिकरणे । मायेति मायैत्यसुरा इति श्रुतेः सर्वं मायेतिवादस्य । ननु दहरसूत्रे सर्वसंकरवादादिनिराकरणवाचकपदज्ञानं प्रमाणं

दहर आकाशो जीव इति । अत्रावान्तरप्रकरणद्वयम् । तत्र द्वितीये प्रजापतिप्रकरणे जीव एवाऽऽमृताऽभयरूपः प्रतिभाति । स्पष्टार्थं च द्वितीयप्रकरणम् । तस्मात् प्रथमेऽपि जीव एव तादृशधर्मवान् भवितुमर्हति । अर्थानुगुण्यमपि व्याख्येयम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

अतोऽधिकरणसार्थक्यानुपपत्तिरेव प्रणयनप्रयोजनगमिकेत्यर्थः । एवं संशयाकारादिकं निवृत्तिपूर्वपक्षमाहुः किं तावदित्यादि । उपपादयति अत्रेत्यादि । अत्र दहरबोधके महावाक्येऽन्तरप्रकरणद्वयम् । एकं दहरविद्यारूपं, द्वितीयमिन्द्रप्रजापतितत्त्वादिरूपम् । उभयत्राप्यहृतपाप्मत्वादियुक्तं आत्मैव प्रतिपाद्यः । तत्र द्वितीये प्रजापतिप्रकरणे चतुर्भिः पर्यायैर्वाचित्वमनुष्ठुक्तावस्यमेदेन जीवस्यैव प्रतिपादनाजीव एवाऽमृताऽभयरूपः श्रावितः प्रतिभाति । तत्र प्रकरणं स्पष्टार्थम् । य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इति द्रष्टारमुपक्रम्य, एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति प्रतिपर्यायं प्रतिज्ञादर्शनात् । एवमसंदिग्धस्य तस्य पूर्वप्रकरणव्याख्यारूपताया औचित्यात् । अतस्तदनुसारेण प्रथमेऽपि जीव एवाऽपहृतपाप्मत्वादिधर्मवान् भवितुमर्हति । किंच । यदि कश्चिदर्थः पीड्येत, तदा प्रकरणान्तरं निर्णयं कल्पयेत् । अतस्तदभाषार्थानुगुण्यमपि व्याख्येयम् । तच्चैवम् । अत्र हृदयाकाशं प्रक्रम्य, तस्य ब्रह्मपुरात्वं चोक्त्वा, तत्र, एष आत्मापहृतपाप्मत्वेऽनुव्याख्येयं निर्दिश्यते । तेनायमेव जीवो ब्रह्मेति सिद्ध्यति । 'अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयः' इति श्रुतेः । एवंच मैत्रेयीब्राह्मणमप्यनुगुणं भविष्यति । तत्रापि, न वा अरे

यस्मिन् ।

नास्तीत्याकाशायामाहुः अतोऽर्थीनि । श्रुतार्थापत्तिरत्रामिहितानुपपत्तिरुपाऽधिकरणार्थो धर्मिषां सोत्रानुपपन्नत्वेन ज्ञातस्तद्विज्ञापिकरणेन गतार्थत्वात् । तथा सन्नर्थान्तरं सर्वसंकरवादादिनिराकरणस्य कल्पयति । यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गनामो यजेतेत्यत्र वाक्यावगतज्योतिष्टोमस्य ध्वनिक्रिया स्वर्गसाधनतानुपपत्त्या भव्यवर्त्यपूर्वं कल्प्यते इति वेदान्तपरिभाषाकारः । वस्तुतस्तु द्वारमिलादौ द्वितीयाभिहिता कर्मातानुपपन्ना सती स्वान्वययोग्यां क्रियां कल्पयतीतिमिहितानुपपत्तिरवार्थाप्याह्वारपक्षमादायादरणीया लापवात् तथा च सर्वसंकरवादादिनिराकरणस्य सूत्रावाच्यत्वेऽप्यनिहितानुपपत्तिरुपाग्रमाणप्रमितत्वेन सर्वसंकरवादादिनिराकरणवाचक्यपदज्ञानं ग्रन्थं नास्तीत्यसिद्धम् । शब्देन श्रवणेन वा प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरं विनानुपपन्नानस्योपपत्त्येऽर्थान्तरकल्पना ज्ञेयं ग्रन्थान्तरमिति नीमांसकः पदरूपवाचकस्याहृतस्य सत्त्वाच्च । अधिकरणार्थस्यानुपपन्नत्वाभावात् सार्थक्यपदम् । यदि च तद्विज्ञापिकरणेन गतार्थत्वादधिकरणार्थस्यानुपपत्तिरस्त्विति सार्थक्यपदमसंगतमिति तत्स्यतेऽर्थपदं प्रयोक्तव्यमिति विभाष्येत तदा त्वेत् । यदा अधिकरणसार्थक्येऽत्यस्यार्थः । अर्थेन सह सार्थः सार्थ एव सार्थक्यम् । अधिकरणसार्थस्य चानुपपत्त्यभावादधिकरणं सार्थकं सार्थकमेव सार्थक्यं स्वायं प्यञ् तादृशस्यानुपपत्तिः । अधिकरणप्रणयनस्य प्रयोजनं सर्वसंकरवादादिनिराकरणं तस्य गमिका तत्र ग्रन्थानिलय इत्यर्थः । संशयेति आदिपदेनाधिकरणप्रयोजनम् । तत्र द्वितीय इति भाष्यं विवरामाहुः तत्र द्वितीयेति । पर्यायैः प्रकृतैः । तच्चेति । स्पष्टार्थमिति भाष्यविवरणम् । एतमिति एतं पूर्वोक्तमिति द्रष्टारं तु एव ते तुभ्यमिन्द्राय भूयः पुनरहं प्रजापतिरनुव्याख्यास्यामीत्यर्थः । ये पूर्वं नयाऽक्षिणि द्रष्टृत्वेन ब्रह्म उक्तम् । तस्मादिति भाष्यं विवरीतुमाहुः एवमसंदिग्धेति । तस्येति द्वितीयप्रकरणस्य ।

अयमेव जीवो ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः । मैत्रेयीब्राह्मणं चानुगुणं भविष्यति । तस्य पुरं शरीरम् । तत्र हृदयकमलं सूक्ष्मम् । तत्राराग्रमात्रो जीव एवाकाशः । तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेश इति । अन्वेष्टव्यस्तु तस्मिन् विद्यमानस्तन्महिमा । वासनारूपेण सर्वं तत्र वर्तत इति ।

अन्यथोभयत्र सर्वकथनं विरुद्धमापद्येत । भूतानि महाभूतानि पुत्रा-

भाष्यप्रकाशः ।

पुत्राणां कामायेत्याद्युक्तानां जीवलिङ्गानां बाहुल्येन तस्यापि जीवपरत्वात् । नचैतन्मात्रमेवार्थानुगुणं, किं त्वन्यदपि । तदेव भाष्ये तस्य पुरं शरीरमित्यादिना व्याख्यातम् । सूक्ष्ममिति हार्दाकाशरूपम् 'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्' इति श्रुत्यन्तरात् । मैत्रेयीब्राह्मणादत्रैतावान् विशेषः । तत्र श्रोतव्यत्वादिकं जीवस्योच्यते । 'आत्मा वा अरे श्रोतव्यः' इति श्रावणात् अत्र तु तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्याकाशान्तर्वर्तिनोऽन्वेष्टव्यत्वमुच्यत इति । तथा सत्यत्र तन्महि-
मोऽन्वेष्टव्यत्वं तदाह अन्वेष्टव्य इत्यादि । महिम्नः स्वरूपमाह वासनेत्यादि । तथाच वासनारूपेण तत्र विद्यमानमत्रोक्तं सर्वमेव तन्महिमेत्यर्थः । इदमेव तापनीयेऽप्युक्तं, 'सर्वं सर्वमयं सर्वं जीवाः सर्वमयास्तथाप्यल्पाः' इति । नन्वत्रेदं एव महिमोच्यत इति कथं ज्ञेयमत आह अन्यथेत्यादि । यदि जीवमहिमो वासनारूपत्वं नोपगम्येत, तदा, यावानित्यादिनाऽन्तर्वर्हिष्व सर्वनिरूपणं प्रत्यक्षविरुद्धमापद्येत । नच वासनारूपस्य सर्वसाङ्गीकारे यथाकथंचिद् द्वावा-
ष्टथिव्यादिवासनार्सम्भवेऽपि, सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानीति भूतपदविरोधः स्यात् । 'न

रश्मिः ।

तदन्विति द्वितीयप्रकरणानुरोधेन । अर्थानुगुण्यमिति भाष्यं विवरीतुमाहुः किं चेति । तदभावादेति प्रकरणान्तरत्वाभावात् । मैत्रेयीति भाष्यविवरणम् । एवं चेति । तस्येति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चेति । तदेवेति अन्यदप्यर्थानुगुण्यम् । ब्रह्मपुर इति श्रुतिव्याख्यानेन व्याख्यातम् । श्रुत्यन्तरेति । न च शरीरस्थान्ते मध्ये सुषिरदाताकाशो न तु सुषिरम् । 'भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च' इति तृतीयस्कन्धादिति शङ्कम् । पूर्वपक्षत्वेन परमतत्वात् । तत्राकाशे 'हुद्गुणै-
नात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्टः' इत्यौपाधिकः आराग्रमात्रः । ननु भाष्ये तत्र जीव इत्युक्ते कथमाकाशभेद इत्याकाङ्क्षायामाह तात्स्थ्यादिति तात्स्थ्यादित्याकाशस्थत्वात् जीवस्याकाश-
व्यपदेशः आकाशभेद इत्यर्थः । 'ब्राह्मणो वै सर्वा देवता' इतिवत् । इति आचरणादिति अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेरात्मपदस्य जीवे शक्तत्वात् । आकाशान्तरिति समाहितसर्वकामरूपपदार्थस्य । वासनेति 'उत्पत्तः कर्मवासनाः' कर्मभिर्मिन्नाः सप्तमस्कन्धे निरूपिताः अन्यत्र

'दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।

यदाऽऽदानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता' ॥

इति एतेन रूपेण । तत्र जीवे । सर्वमया इति कर्मजवासनारूपसर्वमया सर्वप्रचुरा जीवाः । अल्पा इत्यणवः । उपाधिमिरित्यन्ये । उभयत्रेति पदं व्याचकार अन्तरिति । भूतानीति भाष्यं विवरी-
तुमन्तरायन्ति स्म न चेति । यथाकथमिति यथा येन प्रकारेण कथं केन प्रकारेण चित् यदि । आकृतिग-

दयो वा । तं चेद् ब्रूयुरित्यादिना नित्यतामुपपाद्य एष आत्मेत्यादिना तस्यैव ब्रह्मत्वमुपदिशति । तज्ज्ञानं च प्रशंसन्ति । स्वात्मज्ञानिनः कामसिद्धिं चाह य इहेत्यादिना । येऽपि च विरुद्धा घर्माः प्रतिभान्ति, अहरहर्गमनादयस्तेऽपि स्वकल्पितजीवानां स्वप्नमायामनोरथादिषु तेषामेव गमनागमने प्रति ।

भाष्यप्रकाशः ।

हिंसात् सर्वा भूतानि' इत्यादौ भूतपदस्य जीवविशिष्टदेहवाचकताया निश्चितत्वात् प्रकृते च भूतपदस्य सर्वपदेन विशेषणाल्लोके च तत्तत्जीवविशिष्टसर्वदेहविषयकानुभवस्य वक्तुमशक्यतया तद्विषयकवासनाया अशक्यवचनत्वादिति शङ्क्यम् । विशेषणीभूतस्य सर्वपदस्य वृत्तिसंकोचे भूतानीत्यनेन महाभूतानि पुत्रादयो वा ग्रहीतुं शक्यन्त इति तदभावात् । नन्वेतस्य जीववाक्यत्वाङ्गीकारे, तं चेद् ब्रूयुरित्येदिदं ब्रह्मपुर इत्यादिनोक्ता दहरनित्यता, तदन्तःस्थस्य ब्रह्मत्वोपदेशादिष्व विरुद्धेतेति शङ्कायामग्रिमग्रन्थं योजयन्ति तं चेदित्यादि । तस्यैव ब्रह्मत्वमुपदिशतीति जीवस्यैव ब्रह्मत्वमुपासनार्थमुपदिशति । य इहात्मानमनुविष्य ब्रजन्तीत्यादेस्तात्पर्यमाहुः तज्ज्ञानमित्यादि । तथा च न विरोध इत्यर्थः । ननु भवत्वेवमन्यवाक्यानां संगतित्तथापि, 'इमाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' इत्यादेर्ग्रन्थस्य संगतिस्तु न भविष्यति । जीवान्तराणां जीवान्तरे गमनाभावात् । अहरहर्गमनकथनेन ब्रह्मणो लोको ब्रह्मलोक इति षष्ठीसमासस्योपगन्तुमशक्यतया सत्यलोकादेरविवक्षितत्वाद् ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति मयूरव्यंसकत्वादिबन् समानाधिकरणसमासस्यैवाश्रयणीयतया ब्रह्मण एव तत्र विवक्षितत्वेन ब्रह्मलोकपदासंगतयेति चेत्तत्राह येऽपीत्यादि । स्वकल्पितजीवानामिति स्वाप्नानकल्पितजीवानाम् । तादृशा जीवाः कुत्र सिद्धा इत्याशङ्कायामाह स्वप्नेत्यादि । प्रतिलक्षणे । स्वप्नादिषु तेषां जीवानां सिद्धत्वादहरहर्वाक्यं तानेव लक्ष्मीकृत्य प्रवृत्तम् । शुलन्तरे,

रश्मिः ।

णत्वेन यथाकथंचिदिति निपात इति चेदयस्त्वयमेव तथा च बहुदुर्बुद्धश्रुतस्य द्वावाष्टविध्यादेर्यथादृशेन शब्दानुभवात्तद्व्यासासनास्तासां संभवेपीत्यर्थः । कर्मजन्यत्वं भोग्यादृष्टजन्यत्वाच्छाब्दानुभवविषयाणां भूतपदविरोधं स्पष्टयामास न हिंस्यादिति । सर्वेति सर्वाणि दशो ढादेशः सुषां सुदुर्गिणि सूत्रेण । विशेष्यणीति सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानीत्यत्र विशेषणीभूतस्य । तदभावादिति अनुभवविरोधाभावात् । दृढमावनया पदार्थदानं विवक्षितं तेन वाक्योक्तवासनाप्रकीर्तनं संभवि । तं चेदिति आदिपदेन सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे कामा यदा तदा जरा वाप्नोतीति श्रुतिचंग्रहः तमेवमुक्तवन्तमाचार्यमन्तेवासिनश्चेद्ब्रूयुरस्मिन् ब्रह्मपुरे देहे इदं सर्वं द्वावाष्टविध्यादिकं समाहितं चेदपि समाहितानि सर्वाणि स्वावरजङ्गमानि भूतानि सर्वे च कामाः काम्यमानविषयाः समाहितान्ता यदा यस्मिन् काले एतच्छरीरं जरावलीपलितादिच्छ्रणां वाप्नोति वायश्चाद्रयोहानिं वाप्नोति । य इहेति य इहात्मानमनुविष्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारे भवत्ययं य इहात्मानमनुविष्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारे भवतीत्यस्याः श्रुतेः । तज्ज्ञानमिति तत्प्रसिद्धं ज्ञानं च जैवम् । न विरोध इति एकस्य कर्मकर्तृभागीतोऽसौ न । अज्ञात्पश्यन्नेति साधनमन्तरा ब्रह्मणो लोकेऽहरहर्गमनासंभवादशक्यतया । भ्रमादीनि तेन नाप्येकमर्थं भावा च मनोरथश्च आदिपदेन प्रतिबुधनूननदेहः एतेषु तेषां जीवानां सिद्धत्वादेव गमनागमने व्यङ्ग्येति

स्वातिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावात् । एवं लोकाधारत्वमपि । ब्रह्मचर्यं च तस्य साधन-

भाष्यप्रकाशः ।

सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति सुषुप्तावेव सत्संपत्तेर्दृष्टत्वात् । ततः पूर्वं स्वभावस्थायां कल्पितजीवबाहुल्यात् । अतस्तेषामेव ते तत्रोच्यतेऽतो न तद्विरोध इत्यर्थः । नन्वेवं कल्पने किं बीजमत आह स्वातिरिक्तेत्यादि । तत् त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्म, स यो ह वै तत् परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुत्यन्तरे तथैव सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु तथापि, य आत्मा स सेतुर्वि-
धृतिरेषां लोकानामसंभेदायेति लोकाधारत्वं यदुक्तं तस्य कथं संगतिरित्यत आह एवमित्यादि । यथा गन्तारोऽज्ञानकल्पितास्तद्ब्रह्मलोका अपीति तादृशतदाधारत्वमपि नासंगतमित्यर्थः । नन्वग्रे तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्तीत्यादिना यज्ञादीनां ब्रह्मचर्यत्वेन रूपेण ब्रह्मलोक-
प्राप्तिसाधनत्वमुक्तम् । ततोऽथ 'या एता हृदयस्य नाड्या' इत्यादिना, तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेती-
त्यन्तेन तत्र गमनस्योपायभूतो योगो गमनप्रकारश्चोक्तः । तत् सर्वं गन्तुः काल्पनिकत्वे कथं संगच्छते तत्राह ब्रह्मचर्यमित्यादि । तस्येति अज्ञानकल्पितस्याविदुषः कर्मणामविद्वद-

रश्मिः ।

प्रोक्ता इति यत्किंचिद्भाष्यप्रकाशेन सह भाष्यार्थः । उच्येते तदेत्यत्राकारः पतितः । तद्विरोध इति
अहरहर्गमनादिविरोधः । तथैवेति जीवाभिन्नत्वेनैव सिद्धत्वात् । य आत्मेति श्रुत्यर्थस्तु अथपदं
पूर्वं वर्तते तस्यार्थः । अथशब्दो गुणान्तरेः स्तुतिप्रारम्भार्थः य आत्मा संप्रसादस्वरूपः स सेतुरिव
सेतुः सेतुसादृश्यमाह विधृतिरिति सेतुविधरणः सर्वस्य जगतो वर्णाश्रमादिभेदवतो विधारक इत्यर्थः ।
जगद्विधारणप्रयोजनमाह एषामिति एषां मूरादिलोकानामसंभेदाय अविनाशयेति । अनुविन्दन्तीति
अनुलभन्ते तद् ब्रह्मलोकं ये एवाऽऽनुलभन्त इत्यर्थः । यज्ञेति अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव
तदिति श्रुतेः । आदिपदेन अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । अथ यत्सप्रायणमित्याचक्षते
ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मलोकेति ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दते इति श्रुतेः तं ब्रह्मलोकम् ।
विन्दते लभते । ततोऽथेति ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नस्य यथोक्तब्रह्मोपासकस्य मूर्धन्यनाड्या गतिं विवक्षु-
राह अयाधिकारिणः सफलोपास्तिविधानानन्तरं या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य संघ-
न्धिन्यो नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याग्निः इति षष्ठ्यौ तृतीयार्थे तत्पूर्णास्तिष्ठन्ति एवमादि यस्य ग्रन्थस्य तेन ।
तया मूर्धानं लक्ष्मीकृत्य निःसृतया नाड्या सुषुम्णाख्यया ऊर्ध्वमायन् गच्छन् अमृतभावमेति
गच्छति एवमन्तो यस्य तेन । तत्रेति ब्रह्मलोके गमनेति । योग इति स जोमिति वा होद्वासीयते
स यावत् क्षिप्येत मनस्त्वावदादित्यं गच्छत्येतद् लोकद्वारं विदुषां प्रपदनमिति श्रुत्योक्तः । तत्र स जीवः
अमिति वा ह उत वा मीयते शब्दयते गच्छतीत्यन्ये व्याहरतीति वा 'अमिलेकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्'
इति गीतायाः । एष आदित्यगमनस्योपायः । यावन्मनश्चेष्टः प्रेरणं तावदिति योगः 'परो हि योगो मनसः
समाधिः' मनो यत्र निष्कृतमस्येति आदित्यं ब्रह्मलोकम् । अन्तस्तद्गोपदेशादिति सूत्रात् । गमनेति
'अथ यत्रैतदस्माच्छरीरात् उत्क्रामति अथैतरेव रश्मिभिरूर्ध्वं आक्रमते' इति श्रुत्योक्तः । अथ तदा
एतैरेवादित्यरश्मिभिः नाडीप्रसृप्तिभिरेवोर्ध्वमाक्रमत इति । अविदुष इति ननु निरोधोऽविदुषामिति
श्रुतेरप्यवहितपूर्वमेतद् खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनमिति श्रुतेर्विदुष इति तस्येतिपदस्य व्याख्यानं
न त्वविदुष इति चेत्तत्राहुः कर्मणामिति । तथा चायं विद्वानविद्वान् अविद्वच्छब्दवाच्यः तर्हि को

मिति । योगश्च, तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति च । तस्माद्जीव एव दहर इत्येवं प्राप्ते उच्यते । दहरः परमात्मा, न जीवः । कुतः । उत्तरेभ्यः । उत्तरत्र वक्ष्यमाणेभ्यो हेतुभ्यः । तेषामपि साध्यत्वादेवमुक्तम् । जीवो नाम भगवदंशो, न भगवानेवैत्यग्रे वक्ष्यते । 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इति । नापि ब्रह्म तावन्मात्रमिदमप्यग्रे वक्ष्यते । अधिकं तु भेदनिर्देशादिति । तस्मादिदं प्रकरणं न जीवब्रह्मविद्यापरम् । किंतु ब्रह्मवाक्यमेवेति ॥ १४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

धिकारकत्वादविद्वत्त्वस्य चाज्ञानिकत्वात् तादृशस्यैव तत्साधनमुपायः प्रकाशः । न हि विदुषो ब्रह्मभूतस्य व्यापकस्य तत् संभवतीति जीवभावस्याज्ञानकल्पितत्वाद्गीकारे सर्वस्यापि संगतिः । सिद्धमाह तस्मादित्यादि । पूर्वमाद्यतादुत्तरप्रकरणस्वारसात् तथेत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं व्याचक्षते उच्यत इत्यादि । न जीव इति वस्तुतो ब्रह्मामेदं ज्ञानकल्पितमिदं भावो जीवो न । एतादृशस्य निवारणे अंशभूतस्य जीवस्य निवारणमनुक्तसिद्धम् । अत उभय-विषयोऽपि जीवो नेत्यर्थः । उत्तरत्रेति वाक्यग्रेषु । उभयविषयोऽपि जीवोऽत्र निराक्रियत इति बोधयितुं जीवस्वरूपमाहुः जीवो नामेत्यादि । नापीत्यादि च एतेन स्तोपपादनीयस्य प्रकार-साक्षात्पानिकत्वं बोधितम् ॥ १४ ॥

रक्षिः ।

विद्वानित्यतः आह नहीति । ननु निरोधोऽविदुषामित्यत्राविद्वच्छब्दार्थः कः इति चेत्तन्माय-विदुषामित्यर्थः इति गृहाण । पूर्वमिति पूर्वपक्षे । वाक्येति वक्ष्यमाणसूत्रविपर्ययनूते । तथा च विषयवाक्ये ब्रह्मपुरं शरीरं आत्मोपनिषदि वाक्यदेहस्यालम्बात् । तत्र दहरमक्षरं बालकं वा पुङ्खरीकं वैश्वं ब्रह्मगृहम् । नैतत् । दहरपदस्याक्षरे शक्तेः सर्वेषां शब्दानां ग्रहवाचकत्वात् । शक्तिसंज्ञेन लक्षणरूपा बालके दहरपदम् । यद्वा । अर्मकौकत्वादित्यादिसूत्रे तथाव्याख्यानान्दहरो बालकः अस्मिन् वैश्वमनि अन्तर्देहराकाशः तस्मिन् यदन्तः सर्वे कामास्तदन्वेष्टव्यम् । तत्र दहरः परमात्मा बालकग्रहणे धर्मानुपपत्तेरतो माय्ये 'ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती संदिश्येते परस्थिते' इत्युक्ते शक्ती विचार्ये परं तु आचारनिरूपणं मज्येतातोत्रोक्तधर्माधारो दहरः परमात्मेति । ननु दहरपदस्य नृविमर्शो शक्तेः तत्रैव धर्माणामुपासनार्थमुपसंहारे को दोषो भक्तिस्तु भविष्यत्वेवोपासनासत्त्वात् 'त्रेयोमिर्विवैभान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते' इति वाक्यादिति चेन्न श्रीआचार्यवाक्येष्वविश्वासस्वापरावेषु गणनादपराध-प्रसङ्गात् । 'दहरो भूषिकायां च स्वल्पप्रातरि बालके' इति विष्णुशे त्रिषु शक्त्युक्तावपि नान-नारायणादिकोशेष्वन्यत्रापि शक्तेः । किं च दहरपदं परमात्मवाचकं अस्मिलेतदक्षरमिदं सर्वं तसोप-व्याख्यानमिति मण्डूकोपनिषच्छ्रुतेः । अत्र अस्मितिपदं दहरवाचकम् । अस्मितिपदस्य ब्रह्मव्याख्यानस्य इदंपदवातमुपसर्गोपवर्तिनां पदार्थानां व्याख्यानत्वादुपव्याख्यानं यद्यपि तथाप्यग्रेनूनं भवद् भविष्यदिति सर्वमोकार एवेति श्रुत्या वाच्यवाचकामेदविवक्षया अकारभेदोत्तेर्दहरपदमपि अकार-वाचकमिति । ननु तथापि परमात्मैकदेशभूषिकादौ श्रुतिप्राप्ता शक्तिः श्रुत्यन्तरेण परमात्मनि प्रोक्ता तत्र किं कारणमिति चेच्छ्रुतु भूषिकादावपि दशविषलीला सहितस्य भगवतोऽवसानाच्छ्रुतीनां तदर्थकत्वेन परमात्मनि शक्तिः प्रोक्तेति । तथा च सुषोषिनी 'एकैकस्मिन् पदार्थे दशविषलीलासहितो भगवोऽस्तिहति' इति । एवमन्वयः ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

उत्तरहेतूनां मध्ये हेतुद्वयमाह गतिशब्दाभ्याम् । गतिर्ब्रह्मलोकगम-
नम् । 'एवमेवेत्याः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' इति ।
'एष आत्मापहतपाप्मा सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इति केवलभगवद्वाचकाः
शब्दा ब्रह्मलोकशब्दश्च । ननूक्तं जीवलैवेति शब्दा गतिश्च मनोरथादिकल्पि-
तानामिति । तन्निराकरण्याह । तथाहि । तथैव गतिशब्दौ भगवत्येव युक्तौ ।
अनृतेनापिधानं हि तेषां विशेषणम् । अज्ञानावेष्टितत्वमित्यर्थः । न त्वज्ञान-

भाष्यप्रकाशः ।

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥ सूत्रमवतारयन्ति उत्तरेत्यादि ।
व्याकुर्वन्ति गतिरित्यारभ्य युक्तावित्यन्तम् । गतेरज्ञानकल्पितजीवपरत्वं यदुक्तं तत् परिहरन्ति
अनृतेनेत्यादि विरोधश्चेत्यन्तम् । तेषामिति प्रजाशब्दोक्तानां जीवानाम् । अयमर्थः । पूर्वपक्षी
हि जीवपरमात्मनोरज्ञानकल्पितं मेदं पारमार्थिकमेदं च नदक्षज्ञानकार्यान्तःकरणावच्छिन्ना-
त्वाजीवस्वरूपमज्ञानकल्पितं मन्यते । अज्ञाननाशेऽवच्छेदकनाशात् तन्नाशं चानुजानाति ।

रश्मिः ।

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥ गतिरिति । भाष्ये । एवमेवेति
यथा हिरण्यनिधिं भूमेरवस्तान्निक्षिप्तं निषिक्षेत्रानमिज्ञा निषेरुपयुर्परि संचरन्तो निधिं न लभेरन्,
एवमेव सुषुप्तिकाले प्रातर्वन्योपि न लभन्त इत्यर्थः । उक्तमिति पूर्वपक्ष उक्तम् । मनोरथादीति ।
मनोरथस्य आदी स्वप्नमाये मनोरथ आदिर्यस्य प्रतिक्षणनूतनदेहस्य मनोरथादी च मनोरथादिश्च
मनोरथादयस्तैः कल्पितानाम् । तथा हीति सौत्रं पदं व्याख्येयम् । व्याचक्रुः तथा हीति पदद्वयम् ।
न तु तथा हीति निदर्शने व्याख्यानात् । हीत्यस्य व्याख्यानं भगवत्येवेति युक्तार्थे हिशब्द इत्यर्थः ।
अत्र सूत्रे एवकारो मण्डूकभुत्या वर्ततेऽस्तथैव उक्तप्रकारेणैव गतिश्च शब्दश्च तौ भगवति अयातो
महानिज्ञासेति सूत्रानुवर्तितमद्यपि अत्राप्येवकारः संवध्यते । एवकारेण जीवव्यवच्छेदः । प्रकृते ।
अनृतेनेति श्रुत्यर्थस्तु भाष्य एवास्ति । नन्वचूतेन प्रत्युहाः इत्यस्या रत्नप्रमाकारेणाप्यज्ञानेनावृता
इत्यर्थस्वीकारात् कं प्रत्याक्षेप इति चेन्न । एवमाक्षेपसंभवात् । जीवत्वस्याज्ञानकल्पितत्वं
न वस्तुमावाज्ञानावृतत्वमर्थः संभवति परेषाम् । न हि बलचन्द्राः केनाप्यावृता भवन्ति किं च
यद्येन कल्पितं तत्तेनावृतं भवतीति नियमादावृतत्वं यथाकर्तृचिदभ्युपेयते तदापि न त्वदभिमता
ज्ञानावृतत्वरूपमज्ञानकल्पितत्वं किं तु युक्तं भाष्योक्तमज्ञानावेष्टितत्वं वस्तुसूतस्य जीवसेत्याक्षेपः
अज्ञाननाशेपि स्मरणदर्शनादित्याशयेन भाष्यं प्रपञ्चयामासुः अयमिति । पूर्वपक्ष उक्तः स विद्यतेऽस्य
स पूर्वपक्षी तत्राराप्रमात्रो जीव एवाकाश इत्याह स च द्वितीयाध्यायतृतीयपादे शंकररूपः ।
अज्ञानेनेति बुद्ध्यादिकल्पितम् । 'बुद्धेरुणेनात्मगुणेन चैव आराप्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्टः' इति श्रुतेः ।
अज्ञानकार्येति अन्तःकरणमेव तैः बुद्धिपदेनोच्यते तथा च बुद्ध्यावच्छिन्नत्वादित्यर्थः । यावदात्म-
भावित्वस्य एतदुक्तं तैः । परमार्थतस्तु न जीवो नाम बुद्ध्युपाधिपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्तीति ।
अज्ञानेनेति तथा च यावदात्मभावित्वसूत्रभाष्यं यावदयमाला संसारी भवति यावदस्य सम्यग्दर्शनेन
संसारित्वं न निवर्तते तावदस्य बुद्ध्यादिसंयोगो न शाम्यतीति अवच्छिन्नत्वावच्छेदकं बुद्धिरूपम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

आत्मनो व्यापकत्वाद् गमनागमने उपाधिनिष्ठे अङ्गीकुर्वन्ते जीवात्मन्यौपचारिके मन्यते । तदिदमेतद्वाक्यविचारे विरुद्धते । अत्र हि ब्रह्मलोकेऽहरहर्गच्छतामपि ब्रह्मलोकाज्ञाने हेतुभूतं विशेषणम्, अत्रुतेन प्रत्युद्धा इति । तत्रानुवपदस्याज्ञानवाचकत्वाङ्गीकारेऽपि प्रत्युद्धपदं पिहित-
त्वमेव श्रूते । अनृतापिधाना इति वाक्यान्तरस्वारस्यात् । न तु तत्कल्पितत्वम् । कापि तथा
अदर्शनात् । अतस्तस्याज्ञानावेष्टितत्वमर्थो न त्वज्ञानकल्पितत्वम् । तत्र हेतुर्दृष्टत्वम् । यतः
सुष्वापादुत्थितः सर्वोऽपि, न किञ्चिदवेदिपमिति सुपुत्रौ खस्याज्ञानावेष्टितत्वमेवाहेति दृश्यते ।
यदि हि गन्ता अज्ञानकल्पितः स्यात् तदा जागरणे अज्ञाननाशे तस्यापि नाशात् स्मरणं नाव-
कल्प्येत । अतो गन्तृत्वेन स्वात्मिकादीनां कल्पनमसंगतम् । नाप्यवच्छिन्नस्य गन्तृत्वम् । प्रदे-
शानामचलत्वेनोपाधावेव तत्पर्यवसानात् । न चाराग्रमात्रत्वस्य बुद्धिशुण्णकृतत्वेनावान्तरात्वाद्
वस्तुतो ब्रह्मरूपस्य जीवस्य व्यापकत्वेनौपचारिकमेव गमनमतो गन्तुरभाव एव चास्तव इति
शुक्तम् । तथा सति, अननुविधं ब्रजन्तीत्यादिना अज्ञानिनः फलाभावस्य श्रुत्यैवोक्तत्वेन, ज्ञानि-
नश्चाज्ञाननाशाद् गमनाऽभावस्य त्वया व्युत्पादितत्वेन, अथ य इहात्मानमनुविधं ब्रजन्तीत्या-
शुक्तस्य गन्तुरनङ्गीकारे द्विविधगतिबोधकशास्त्रवैफल्यापत्तेः । न चाराग्रमात्रत्वस्य चरमवृत्तावेव
रहिमः ।

गमनेति अहरहरिति श्रुत्युक्ते । अङ्गीकुर्वन्ति अत्र संधिः प्रमादात् । औपेति सिंहे माणवक
इतिवत् । कापीति स्वप्नादौ तथा कल्पितत्वेन प्रकारेण । अज्ञानावेष्टितत्वं क दृष्टमिलाकाङ्क्षामपनु-
दन्तोऽज्ञानेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इति । दृष्टत्वादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्रेति ।
गतिशब्दान्मां दहरः परमात्मा इत्येकं वाक्यं गतिशब्दौ तथाहि भगवत्वेव शुक्तौ द्वितीयं वाक्यं
दृष्टमिति सूत्रादिन फलितोर्थो दृष्टत्वादिति । अज्ञानावेष्टितत्वेन दृष्टं यतोतो गतिशब्दौ तथाहि भगवत्वेव
शुक्तौ इति तृतीयं वाक्यं गतिर्जीवरूपपरनिष्ठव्यापारजन्या संयोगविशेषरूपा भगवति शब्दस्तु वाच्य
वाचकताख्यसंयन्त्रेनेति । अधुना दृष्टमित्यस्यार्थं वक्तुं भाष्यं तथाहीलावृत्त्यं योजितवान् । कर्मणि कस्य
द्योतकं विवरामासुः यत इति । दृश्यत इति सर्वज्ञानावेष्टितत्वं दृश्यते । अज्ञानेति ।
विदुषस्तत्त्वमसीति वाक्योत्थब्रह्मापारोक्ष्येणाज्ञाननाशे । स्मरणमिति 'न किञ्चिदवेदिपस्य' इत्येव न
शब्दोक्ताभावप्रतियोगिस्मरणम् । यतोऽभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानं कारणम् । स्वात्मिकेति जीवानाम् ।
आदिपदेन सुपुत्रिः । अवच्छिन्नस्य बुद्धिरूपावच्छेदकावच्छिन्नस्य । प्रदेशेति बुद्ध्यादिरूपशरीरप्रदेश-
योगेन विभक्तस्यात्मनः प्रदेशरूपाणां जीवानामाकाशवदचलत्वेनोपाधिबुद्ध्यादिसस्मिन् । यथा घटे
चलति नमसि चलनप्रतीतिस्तद्वच्चलनस्योपाधौ घटादौ पर्यवसानं तद्वत् । न च गन्तुरित्यादिभाष्यं
विवरीतुमाहुः न चारेति । बुद्धीति एतच्च द्वितीयस्य तृतीयपादे तद्वहणसारत्वस्यैव उक्तं शंकराचार्यैः ।
इत्यादिनेति एतांश्च सत्त्वान् कामास्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवतीत्यादिपदसंग्राहम् ।
स्वयेति त्वया शंकराचार्येण तद्वहणसारत्वसूत्रभाष्ये तथोक्तान्यादीनामप्युपाध्यायत्तत्वं दर्शयतीत्येवं
व्युत्पादितत्वेन । इत्यादीति 'एतांश्च सत्त्वान् कामास्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति' इत्यादिपद-
संग्राहम् । द्विविधेति अननुविधं ब्रजनमनुविधं ब्रजनं चेति गतिद्वयम् । उपकान्तात्त्रादितद्वयबोधकं
शास्त्रमेतदुक्तम् । अन्यदपि शास्त्रं विफलं स्वरूपनाशहेतुत्वात् । न ह्यास्तेति भाष्यं विवरीतुमाहुः
न चारेति । चरमेति अहं ब्रह्मास्मीति शब्दापरोक्षचरमवृत्तौ । वृत्तिर्नाम विषयचैतन्याभिः

परिकल्पितत्वम् । दृष्टत्वात् । तथैव हि दृश्यते । सर्वोऽप्याह, न किंचिदवेदि-
मिति । नच गन्तुरभाव एव । शास्त्रवैफल्यापत्तेः । न ह्यात्मनाशः पुरुषार्थः ।
कर्मकर्तृविरोधश्च तथा । अपहृतपाप्मत्वं च । तद्विरुद्धधर्माणामनुभवात् । भग-

भाष्यप्रकाशः ।

नाशात् ततः पूर्वं मूलाज्ञानमात्रत्वेनाराग्रमात्रत्वसत्तया गन्तुरपि सत्त्वान्न शास्त्रवैफल्यामिति
वाच्यम् । तथा सत्यत्र गन्तृत्वेन विवक्षितस्यात्मनश्चरमवृत्तौ नाशात् तस्या वृत्तेर्ह्येत्वापत्तिः ।
न ह्यात्मनाशः पुरुषार्थ इति । किंच । जीवस्य वस्तुतो ब्रह्माभेदेन गन्तुरनङ्गीकारे, आत्मान-
नुविद्य ब्रजन्तीत्युक्तस्य ज्ञानक्रियायामात्मगन्त्रोः कर्मकर्तृभावस्यापि विरोधः । कृतकायव्यूहस्य
योगिन इवोपाधिभेदेऽप्यात्मभेदस्फूर्तेरदर्शनात् । अत्रत्यकर्मकर्तृभावस्य च भेदमूलकताया एक-
चनबहुवचनयोः प्रयोगादेव स्फुटत्वादिति । एवमनृतेन प्रत्युदा इत्यस्याज्ञानावेष्टितत्वमात्रबोध-
त्वात् तस्य च सुषुप्तिसाक्षिणा दृष्टत्वाजीवपरमात्मनोरंशांशिभावेन भेदसिद्धौ तद्वत्तैर्ब्रह्मविषय-
कत्वमेव युक्तमिति दृष्टत्वेन हेतुना साधितम् । अतः परं शब्दस्य ब्रह्मपरत्वं दृष्टत्वेन साध-
यन्ति तथेत्यादि । अपहृतपाप्मत्वं च धर्मान्तराणामप्युपलक्षकम् । तेषां जीवपरतायामयुक्तत्वे
ब्रह्मपरतायां युक्तत्वे च दृष्टं प्रमाणत्वेन दर्शयन्ति तद्विरुद्धेत्यादि । तथाचोभयत्रापि दृष्टस्यैव
शब्दकत्वात् तेषु शब्दा ब्रह्मपरा एव युक्ता इत्यर्थः । ब्रह्मलोकप्रदस्य ब्रह्मपरत्वं पूर्वपक्षग्रन्थ-
एव साधितमतो नात्र शङ्कांशः । ननु ब्रह्मवादेऽपि सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वाजीवब्रह्मणोरंशांशिभाव-
जनकस्य विभागस्याज्ञानकृतत्वमेव वाच्यम् । क्रियया विभागाङ्गीकारे ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वा-

रश्मिः ।

व्यञ्जकोन्तःकरणाज्ञानयोः परिणामविशेष इति तत्त्वानुसंधाननामग्रन्थे । नाशादिति एतच्च यावदात्म-
मावित्सूत्रभाष्ये परैरुक्तप्रार्थं तर्कात् । अत्र हेतुमाहुरित्याहुः न ह्यात्मेति । कर्मकर्त्रिति भाष्यं
वेवराभासुः किं चेति । आत्मगन्त्रोरिति । आत्मानमित्यात्मा तच्च इहेत्युक्ता अयं य इहेत्युक्ताश्च
ब्रजनकर्तारो गन्तारः । कृतेति कृतः परकायेषु व्यूहः प्रवेशो येन । एकेति य आत्मानं ब्रजन्तीत्यत्र
श्रुत्ये । तस्याज्ञानपिहितत्वरूपाज्ञानवेष्टितत्वस्य च सुषुप्तिसाक्षी प्राज्ञः साक्षित्वात्सुषुप्तिदृष्टत्वम् ।
तद्वत्तेर्जीवितेः । धर्मेति । सत्यकामसत्यसक्त्यौ धर्मान्तरौ ब्रह्मलोकशब्दप्रतिपाद्यत्वं च । तद्विरुद्धेति ।
अपहृतपाप्मत्वादिविरुद्धपाप्मत्वासत्यकामत्वासत्यसंकल्पत्वब्रह्मलोकशब्दाप्रतिपाद्यत्वानाम् । उ-
च्यतेति गतौ शब्दे च । भारुये । ध्यानादावित्यादिपदेन धारणा 'चिन्तयन् चेतसा कृष्ण मुक्तो
भवति संसृतः' इति तं ध्यायेदिति च ध्यानमुक्तमेव । ननु समाधिः कुतो नोक्त इति चेन्न संप्रज्ञात-
समाधिः सिद्धिहेतुत्वेनामोक्षफलकत्वात् । असंप्रज्ञातस्य मोक्षफलकत्वेन मोक्षे चाभेदात् । प्रकृते ।
विभागस्येति सर्वे जीवा व्युच्चरन्तीति विभागस्य । अज्ञानेति ज्ञानविरुद्धा संपदज्ञानस्य 'अज्ञानं
यदतोऽन्यथा' इति गीतायाः । तद्विशेषा अन्ये भाषाभिदा बुद्धिरन्तःकरणमविद्या देहाध्यासान्तःकरणा-
ध्यासप्राणाध्यासेन्द्रियाध्यासस्वरूपविस्मरणानि । कर्म च मिथ्याज्ञानतृष्णापदैरज्ञानशक्तिरूप-
सत्त्वरजस्तमःपदैर्व्याः सत्त्वं ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वेन ज्ञानजनकं रजो विक्षेपशक्तिः तम आवरणशक्तिः ।
मायिकसद्यै रजः कारणम् । विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्मान्तं जगत्सृजेदिति तत्त्वानुसंधाने तद्वृत्त-
त्वमित्यर्थः । क्रिययेति नैयायिकैर्विभागानुरूपे प्रतिपादितविभागाङ्गीकारे । अनित्यत्वेति विज्ञा-

वति तु इदानीमेव तेषामनुभवः । ध्यानादाबुपलब्धेः । पृथिवीशराववदेव जीव-
ब्रह्मविभागो न त्वज्ञानकृतः । तथाहि । अज्ञानं नाम चैतन्यान्तर्भूतं तच्छक्ति-
रूपमनादि । उत बहिर्भूतम् । सांख्यवत् । न । बहिर्भूतं चेत् । सांख्यनिराकरणेनैव
निराकृतम् । अन्तःस्थितायाः शक्तिरूपायाः स्वरूपाविरोधिन्या न स्वरूपविभेद-
कत्वम् । आश्रयनाशप्रसङ्गात् । कल्पनायाश्चाप्रामाणिकत्वात् । बहिःस्थितस्यैव हि
भेदकत्वम् । कुठारादिवत् । नापि वायुवत् । तच्छक्तित्वात् । किंच । कोऽयं ब्रह्मवादे

भाष्यप्रकाशः ।

पक्षेः । अतो घटकुटीप्रभातन्यायापातात् किं तन्मतदूषणप्रयासेनेत्यत आहुः । पृथिवीत्यादि ।
तथाच, बहु सामित्यादीच्छया कृत इति विभागवत्तयैवाविभागोऽपि पृथिवीशरावद्व्यान्तादेव
सिद्ध्यतीति न दोष इत्यर्थः । ननु विभागस्याज्ञानकृतत्वेऽप्येतत्तुल्यमित्याकाङ्क्षायां तद् दूषयि-
तुमज्ञानं विकल्पयन्ति तथाहीत्यादि । द्वितीयपक्षदूषणं स्फुटम् । प्रथमं दूषयन्ति अन्तरि-
त्यादि । अयमर्थः । यदि सा स्वरूपाविरोधिनी तदा स्वरूपभूताङ्गीवान् न व्यामुयात् । अथ
स्वरूपविरोधिनी तदा जीवानिव परमात्मानमपि व्याप्य जीवमिव तं कुर्यात् । तथा सति तस्या
आश्रयनाशप्रसङ्गाद् ब्रह्मशक्तित्वमपि भज्येत । यदि च तस्यास्त्रिगुणात्मकत्वमुपगम्य शुद्धसत्त्वै-
नेश्वरोपाधित्वं, मिश्रसत्त्वेन जीवोपाधित्वमित्येवं स्वरूपाविरोधविरोधाभ्यां विभेदकत्वं कल्पेत्
तदा श्रुत्याद्यनुक्तत्वेन तस्याः कल्पनाया एवाप्रामाणिकत्वादसंगतमेव विभेदकत्वम् । यतो
लोके शास्त्रे च बहिःस्थितस्यैव भेदकत्वं कुठारादिवत् । ननु 'नास्तिके निरभिधेतां दोषयति
नभस्वति' इत्यत्रान्तःस्थस्यापि वायोभेदकत्वं दृष्टमिति चेत् तत्राहुः नापीत्यादि । तथाच वायो-
रन्तःस्थत्वेऽपि ब्रह्माण्डशक्तित्वाभावादेतस्यास्तु ब्रह्मशक्तित्वाद् दृष्टान्तवैषम्येणाप्यं पक्षोऽप्य-

रहिमः ।

रित्वापातेनानित्यत्वं घटादिदृष्टान्तेन तस्यापक्षेः । घटकुटीति अयं न्यायोत्रैवाग्रे द्वितीयाध्यायोपान्ते
ज्ञानप्रक्रियायामस्ति । यथा स्तेयकृतो घटकुट्या निर्गतस्य तत्रैव प्रभातं तथा जीवब्रह्मवादनिर्णयार्थं
प्रवृत्तस्याज्ञानकृतजीवब्रह्मवाद एव पर्यवसितिः । न त्वैच्छिको जीवब्रह्मविभागः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन
विभागस्याज्ञानकृतत्वात् । इत्यादीति आदिपदेन 'प्रजायेय' इति पदम् । एकसंय-
न्धिज्ञानस्यापरसंबन्धिस्मारकत्वेनाहुस्तथैवेति । 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति
गीताप्रयोदशाध्याये विभक्तप्रत्ययासाधारणं कारणं विभक्तत्वमिवविभक्तप्रत्ययासाधारणं कारणम-
विभक्तत्वं स्मृतम् । पृथिवीत्वेन पृथिवीशराववविभक्ताविति प्रत्ययवत् भगवदिच्छया ब्रह्मजीवयो-
ब्रह्मत्वेनाविभागः ब्रह्मजीवौ ब्रह्मत्वेनाविभक्ताविति प्रत्ययात् । एतदिति सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वम् । एवं
तात्त्विकान्यथामावे इवातात्त्विकान्यथामावे ब्रह्मात्मकत्वं तुल्यमिति विवर्तनं विकल्प इत्यर्थः ।
तथाहीति इदमव्ययं निदर्शने । अत्र भाष्ये । अनादीति यावदात्ममावीत्यर्थः । निरा-
कृतमिति तुरीयपादे निराकृतं भविष्यति । तथानुल्यानाय कल्पनाया इतिभाष्यं विवरितुमाहुः
यदि चेति । विरोधेति ईश्वरत्वस्य जीवत्वस्य च सहानवस्थानलक्षणविरोधः । संसारित्वदशायां
शुक्तत्वदशायां जीवत्वाभावादविरोधः । कुठारादीत्यादिपदेन शास्त्रीयवहिर्यागादिः पञ्चरात्राद्युक्तः ।
हृदयग्रन्थिभेदनः । शास्त्रेपि कुठारादिरेव वा । भेदकत्वमिति विराण्नासिकयोस्तद्ब्रह्मजीवयोः ।
ब्रह्मशक्तीति तथा चाज्ञानं यदि ब्रह्म स्यात् तद्धर्मो भेदकत्वं वायौ स्यात्त्वेवमतोऽज्ञानसामे-

प्रद्वेषो येन मिथ्यावादः परिकल्प्यते । अज्ञानादिति चेत् । पीतशङ्खप्रतिभानवद्युक्तं मतकरणम् । ब्रह्मविदुपासनया तु गमिष्यति । शर्कराभक्षणेनेव पीतप्रतीतिः ।

सर्वज्ञेन हि वेदव्यासेन भाविमिथ्यावादनिराकरणेनेदमधिकरणमारब्धम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

संगत इत्यर्थः । एवं जीवब्रह्मभेदस्याज्ञानिकत्वं दूषयितुमज्ञानं विकल्प्य दूषितम् । अतः परं तन्म-
तस्य प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धत्वाय दूषणान्तरमाहुः किंचेत्यादि । बहु स्यामिति प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धे
ब्रह्मवादे कोऽयं प्रद्वेषो येन प्रपञ्चमिथ्यावादः कल्प्यते । प्रत्यक्षादिना प्रपञ्चे ब्रह्मत्वाज्ञानादिति
चेत् तर्हि पीतशङ्खेत्याद्युक्तीत्या सत्सङ्गेन तादृशाज्ञाननिवृत्तौ तदादरस्यापि निवृत्तेरपार्थं मत-
करणमित्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथाप्येतस्य मतस्याधुनिकत्वादेतन्निराकरणायाधिकरणप्रणयन-
कथनं त्वयुक्तमेवेत्यत आहुः सर्वज्ञेनेत्यादि । निराकरणेनेति हेतौ तृतीया । 'प्रकृत्यादिभ्य
उपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन स्वरूपे वा । तथाच पुराणेषु भाविद्युतोक्तिकथनवदत्र भाविमि-

रश्मिः ।

दकत्वेन दृष्टान्तेत्यादिः । ब्रह्मवाद इति ब्रह्म सर्वमिति वादो ब्रह्मवादस्तस्मिन् । तथा च गीता
'अहं सर्वस्य प्रभवः' इति अविद्योपादानकं सर्वं नास्ति अतो न मायावादः । उत्तराचेति सूत्रे स्फुटः ।
अज्ञानादिति भाष्यं विवरामाद्युः प्रत्यक्षादीति । इत्यादीति पीतः शङ्खः इति शङ्खशौक्यप्र-
तिकूलस्य पीतस्यान्यस्य भावनं स्मरणं तद्वत् । सिद्धान्ते तु अन्यस्य बुद्धिरूपस्य भावनं व्यापनं तेन
ख्यातिस्तस्येति ख्यातिवादे प्रपञ्चितान्यख्यातिः । सत्सङ्गेनेति प्रकाशसमाप्तादुपासनायां भक्तिसाहि-
त्यकथनादुपासनाङ्गसत्सङ्गो गृह्यते । भाष्ये उपासनापदान्नात्र सन्तः साधवः ब्रह्मसत्ताविदो वा
'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इति श्रुतेः तेषां सङ्गेन भवन्ति सुमगा लोकपावनीः
कथास्तज्जोषणात् सनातने निश्चला भक्तिर्भवति तत्र यादृशी मर्यादाभक्तिर्भवति तादृशी पुनस्तथान-
शून्याऽज्ञाननिवृत्तिः । अत्र पक्षे ब्रह्मवित्सहकृतोपासना ब्रह्मविदुपासना तयेति भाष्यार्थः । यद्वा
सत्सङ्गेनेति ब्रह्मविदुपासनयेति भाष्यार्थः । गमिष्यतीति भाष्यस्य तादृशाज्ञानस्य शङ्खपीतत्वरूपा-
निर्वचनीयख्यातिरूपाज्ञानस्य निगमन निवृत्तिं करिष्यतीत्यर्थः । तस्यां सत्यामन्येषां तदादरस्य कल्प-
तिरिक्तेषु युगेषु निवृत्तेरपार्थमित्यादिः 'कलौ तदादरो मुख्यः' इति निबन्धः । ब्रह्मविदुपासनाया
अननिवृत्तिकारणत्वम् । शिक्षायां 'अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्याथे
तत्र ब्राह्मणाः समर्थिनः युक्ताः अयुक्ताः अलक्षाः धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र
वर्तेथाः' इति । वृत्तविचिकित्सा संशयस्तस्य अमोपलक्षक इति । ननु ब्रह्मविदुपासनया न सर्वो-
त्तममार्गश्रवणमेकादशस्कन्धोक्तस्य न वा सांख्यस्येति कथं ब्रह्मविदुपासनयेत्यादि । मैवं । उपपा-
दितस्य शास्त्रार्थत्वात् । न चान्योपपादितमपि शास्त्रार्थ इति वाच्यम् । अस्य परमार्थविदङ्गीकृतत्वात् ।
नन्वप्येपि परमार्थविद इति शङ्का । धर्मस्थाने नवमे उक्तम् । बृहस्पतेरेषां सत्त्वात् । मायावादस-
च्छास्त्रमिति पुराणाच्च । स्वरूप इति गोत्रेण गार्ग्य इतिवदभेदे प्रातिपदिकार्थे वा । भावीति भाविनी
सूतस्योक्तिः यथाऽश्विपुराणे 'सूत त्वं पूजितोऽस्माभिः सारात्सारं वदस्व नः' इति शौनकोक्तः
सूतः 'गीतासारं प्रवक्ष्यामि सर्वगीतोत्तरोत्तरम् । कृष्णो यमर्जुनायाह' इति प्रतिज्ञाय 'दैवी वेषा

तस्माज्जीवानामेवाज्ञानदर्शनाद् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वदर्शनाद् गतिशब्दौ ब्रह्मविषयावेव न जीवविषयौ । किंच, लिङ्गं च वर्तते । 'यथैवेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवासुत्रं पुण्यजितो लोकः क्षीयते' इति । न हि स्वाज्ञानं स्वस्य संभवति । हिताकरणप्रसक्तिश्च । नच ज्ञानेन सामर्थ्यमुद्धमिति वाच्यम् । विरोधित्वात् । न हि ज्ञाने जाते कर्तृत्वमस्तीति विम्वववादिनोऽङ्गीकुर्वन्ति । विरुद्धा च कल्पना । अहं ब्रह्मास्मीति । अत एव सर्वभावश्रुतेः । तज्ज्ञानं

भाष्यप्रकाशः ।

ध्यावादनिराकरणेन हेतुना वा तन्निराकरणरूपं वा इदमधिकरणमतस्तथा कथनं नायुक्तिमित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अत्र दर्शनद्वयं क्रमेण गतिशब्दयोस्तथात्वसाधकं ज्ञेयम् । एवं दृष्टं व्याकृत्य लिङ्गं व्याकुर्वन्ति किंच लिङ्गमित्यादि । गतिशब्दयोर्ब्रह्मपरत्वे लिङ्गपि वर्तते इत्यर्थः । पूर्वं गतेर्लिङ्गं व्युत्पादयन्ति यथेत्यादि । अत्र हि वाक्यशेषे, तद्य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्तीत्यात्माज्ञानं लोकक्षयहेतुत्वेनोच्यते । यथात्मा ब्रह्मामिन्नः स्यात् तदा अपहृत्पाप्मादिगुणकत्वात् स्वस्य स्वाज्ञानं न संभवति अत इदमज्ञानं जीवस्य ब्रह्मभिन्नत्वं बोधयद्गतेर्ब्रह्मविषयत्वे लिङ्गमित्यर्थः । किंच । यदि गन्धर्वा मनोरथादिकल्पितत्वं स्यात् तदा अज्ञानिवज्ज्ञानिनामपि तेषां मिथ्यात्वात् तेषु सर्वलोककामचाररूपहितस्याप्यकरणप्रसक्तिः । अत इदं हितकरणमपि गतेः सत्यजीवकर्तृकत्वं बोधयद्गतेर्जीवभिन्नब्रह्मविषयत्वे लिङ्गमित्यर्थः । नन्विदं हितकर्तृकं न गतेर्जीवभिन्नब्रह्मविषयत्वे लिङ्गम् । ज्ञानेनाज्ञाननाशात् कल्पितरूपनिवृत्तौ सामर्थ्याद्बोधेन ब्रह्माभिज्ञेऽपि तस्मिन् हितस्योपयोगादित्यत्र आहुः नचेत्यादि । विरोधित्वादिति अनुविद्य ब्रजन्तीति श्रुत्युक्तब्रजनविरोधित्वात् । तदेव व्युत्पादयन्ति न हीत्यादि । तथाचैवं कल्पनस्यासंगतत्वाद्वितकरणस्य जीवभिन्नब्रह्मविषयकगतिलिङ्गत्वमनुष्णमित्यर्थः । एवं गतेर्लिङ्गं व्याख्याय शब्दस्य तथात्वे लिङ्गं व्युत्पादयन्ति विरुद्धेत्यादि । जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वकल्पनापि रहितः ।

गुणमयी' 'यसां जाग्रति भूतानि' इत्यादीनि कतिचित्पदान्येवोक्तवान् । इदं भाविसूक्तिकथनं तद्वत् । तथात्वेति भाविमिथ्यावादनिराकरणं प्रकारः । षष्ठ्यालुक् । तस्य तु अन्ये स्तः साधकं ज्ञेयमित्यर्थः । अपीति साध्यस्य लिङ्गं चेति चकारसार्थः । सौत्रचकारस्याग्रे व्याख्यानात् । लिङ्गं शब्दस्य सामर्थ्यम् । कः शब्दः किं तत्सामर्थ्यमिलाकाङ्क्षायामाहुः अत्रेति । अत्र यथैवेहेति श्रुतौ कर्म जितपदस्यात्माननुवेदनोत्तरकालिकमरणकर्तृकर्मजिते शक्तिः तस्या ग्राहक वाक्यशेषम् ।

'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोशासवाक्याद् ज्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विद्वतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः' ॥

इति नैयायिकसिद्धान्तमुक्तावलीवाक्यादाहुः वाक्यशेष इति । तथे ब्रजन्ति म्रियन्ते । अपहृतेति आदिपदेन सत्यकामसत्यसंकल्पब्रह्मलोकत्वानि स्वस्य स्वाज्ञानाभावे हेतुत्वेनोक्तानि । अज्ञानमिति कर्मजितपदसामर्थ्यान्तर्गतमिति बोध्यम् । नन्वज्ञानं लिङ्गमित्येदं ननुपपत्तिरिति चेन्न । लिङ्गपदेनाज्ञानमात्रस्य ग्रहणात् । ब्रह्मवीति ब्रह्मणाश्रयतात्स्यसंबन्धेन विशेषेण सिनोति संभ्रमातीति विषया तत्त्वे । हितेत्यादिभाष्य विवरामासुः किं चेति । अकरणेति ज्ञानिसेवावत् । ब्रह्मविषयेति पूर्ववत् । सामर्थ्येति शरीरज्ञानेन शरीरभोगेषु सामर्थ्यस्य शक्तत्वस्य कर्मणोद्बोधोद्गीकृतत्वेन । अनुष्णमिति क्षुध बुभुक्षायां कौ नत्वम् । तथात्व इति । ब्रह्मविषयत्वे प्रकारे तु । लिङ्गमिति

च तस्य सार्वज्ञ्ये लिङ्गम् । तस्य हि स गुणो भगवन्द्वाच्यानामन्यतरः । स चेज्जीवे समायाति तत्कृपया तस्येवास्यापि माहात्म्यं भवति । तस्माद्विज्ञादपि गतिशब्दो ब्रह्मविषयौ । चकारात् 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुत्या ब्रह्मत्वेन ज्ञानं नात्मनो मोक्षाय । ब्रह्मण एव तु ज्ञान-

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुतिविरुद्धा । बृहदारण्यके, 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुद्धत तथर्षाणां तथा मनुष्याणाम्' इत्यनेकजीवानुपक्रम्य, तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति ज्ञानानन्तरमेव श्रुतेः । यदि हि जीवस्य ब्रह्माभेद एव स्यात् तदा ब्रह्मणः सर्वभावस्य पूर्वमुक्तत्वात् पुनस्तत्सजातीयेन ज्ञानेन पश्चाज्जीवानां सर्वभावं न वदेत् । प्रागुक्तेनैव चारितार्थ्यादिति । नच पाश्चात्याद् ब्रह्माऽहमिति ज्ञानात्तदभेदसिद्धिः । यतस्तज्ज्ञानं जीवस्य सर्वज्ञत्वे लिङ्गम् । यदि हि सर्वज्ञो न स्यात् स्वस्य ब्रह्मात्मत्वं नानुसंदध्यादिति । तच्च ज्ञानं भगवत् एव गुणो भगवद्वाच्यानामैश्वर्यादीनामन्यतम इति पाश्चात्यत्वाद् गम्यते । स च तत्कृपया जीवे समायाति । तदा भगवत् इव जीवस्यापि माहात्म्यं भवति । यथा वामदेवादेः । एवं प्रकृतेऽपि सर्वलोककामचारसत्यसंकल्पादिरूपं माहात्म्यमपि भगवद्वैश्वर्यरूपत्वाज्जीवभिन्नब्रह्मज्ञाने लिङ्गम् । तस्मादप्यपहतपाप्मादिरूपः शब्दो जीवभिन्नब्रह्मपर इति । एवं साधयित्वा निगमयन्ति तस्मादित्यादि । सौत्रस्य चकारस्य प्रयोजनमाहुः चकारादित्यादि । ब्रह्मत्वेन

रहिमः ।

वक्ष्यमाणबृहदारण्यकसामर्थ्यं तत्रापि यः प्रत्यबुद्धत स इदं सर्वं भवतीत्यस्य सामर्थ्यम् । सर्वभाव-श्रुतिं दर्शयन्त एवात एवेति भाष्यार्थमाहुः बृहदिति । प्रत्यबुद्धयतेति । आत्मानं यथावद्वोधितवान् । तदिदमिति प्रकृतं ब्रह्म तदेतत्पदार्थः । एतस्मिन्नपि काले निवृत्तवाद्यौत्सुक्यो यः कश्चिदहं ब्रह्मास्मीत्येवं वदेदित्यर्थः । भवतीति सर्वभावस्य श्रुतेरित्यन्वयः । ज्ञानानन्तरमिति यः प्रत्यबुध्यतेति ज्ञानानन्तरम् । भाष्ये । त इति क्रमवाचकं पदम् । ज्ञानानन्तरमित्यत इति पदार्थः । पूर्वमिति 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्सर्वमभवत्' इति श्रुत्या पूर्वमुक्तत्वात् । तज्ज्ञानं चेति भाष्यमवतारयामासुः न चेति । भाष्ये । तज्ज्ञानमिति स्मार्तमग्रयुत्त्वा भगवदिच्छया मनोरमाकारकृतप्रयोगं स्वयमङ्गीचक्रुः इतीति । जीवचैतन्यमणु सर्वशरीरव्यापि गन्धवदिति भावः । तर्हि कस्य तज्ज्ञानमित्याकाङ्क्षायां तस्य हीति भाष्यं विवरामासुः अन्यतम इति । तेन भाष्ये भगवन्द्वाच्यानामन्यतम इत्यपि पाठ इति बोधितम् । न चान्यतर इत्यप्यप्रयोगः इति शङ्काम् । अस्य भाष्यीयत्वात् । अत एव महामाष्येऽयं प्रयोगः भाष्यस्य निःस्पृहितत्वेन पुराणादिवत्प्राप्त्ययात् । तत्कूपेति । 'युक्तं भगैः स्तैरितरत्र चाष्टुवैः' 'तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात्' इति वाक्याभ्याम् । इतीति लिङ्गं कारणं वा परतन्त्रशक्तिर्गम्या । निगमेति नैयायिकानां तस्मात्तथेति निगमनवत् । एतत्प्रयोजनमवाधितत्वादिकं दीपिकायाम् । तथा च पूर्वभाष्योपपादितमवाधितमिति भावः । अवाधितं प्रकृतोचितं बोध्यम् । चेति । अहं ब्रह्मास्मीति मोक्षार्थिनां विरुद्धमिति समुच्चय-बोधकस्य चकारस्य समुच्चय एव प्रयोजनम् । भाष्ये । श्रुतौ ह्यतिमृत्युमोक्षोऽयनरूपश्च । प्रकृते ।

भात्मत्वेनापि । तस्माद्दहरः परमात्मा ॥ १५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

ज्ञानं नात्मनो मोक्षायेति । आत्मनो ब्रह्मत्वेन ज्ञानं न मोक्षायेति योजना । अयमर्थस्तु-
क्तश्रुतिस्थात्तमेवेति तत्पदसंबद्धादेवकाराद् गम्यते एवं च, य एवं वेदाहं ब्रह्मासीति पुरुष-
विधवाब्रह्मणोक्तं ज्ञानं सर्वभावमात्रफलकत्वात् पूर्वकक्षेवेति । वस्तुतस्तु तत्रापि पूर्वं ब्रह्मणः
सर्वरूपत्वज्ञानानन्तरमेवैवं ज्ञानमिति न विरोधः । एवमहंग्रहोपासनेऽपि बोध्यम् । सिद्धमाहुः
तस्मादित्यादि । एवं दृष्टलिङ्गाभ्यामुपपट्टाद् गतिशब्दरूपाद्देतुद्वयात् तथेत्यर्थः ।

शंकराचार्यादयस्तु, गतेब्रह्मपरत्वं, 'सता सौम्य तदा संपन्नो भवति' इति श्रुत्यन्तरे
दृष्टम् । एतदेवाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकपदस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गमिति
न्यायकृत् ।

रामानुजाचार्यास्तु, 'एवमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपन्न न विदुः सति संप-
न्नमहे' इति, सत आगम्य न विदुः सत आगच्छाम इति च गतेब्रह्मपरत्वे दृष्टम् । एष ब्रह्म-
लोकसम्राडिति होवाचेति ब्रह्मलोकशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे दृष्टं दहराकाशं प्रकृत्य सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां
प्रलयकाल इव सुषुप्तिकाले श्रूयमाणं गमनमवस्थानं तस्य दहरस्य ब्रह्मपरत्वे पर्याप्तं लिङ्गम् ।
तथा ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्त्याऽस्मिन् दहराकाशे प्रयुज्यमानोऽस्य ब्रह्मपरत्वे पर्याप्तं
लिङ्गम् । निषादस्थपतिन्यायाच्च पृष्टीसमासात् सामानाधिकरण्यसमाप्तौ न्याय्यः । अथवा, अह-
रहर्गच्छन्त्य इति न सुषुप्तिविषयम् । किंत्वन्तरात्मत्वेन वर्तमानस्य दहराकाशस्य परमपुरुषार्थभूतसो-
प्युपरि गच्छन्त्यः सर्वस्मिन् काले वर्तमानास्तमजानन्त्यस्तं न विन्दन्ति न लभन्ते यथा हिरण्यनिधि

रश्मिः ।

ब्रह्मत्वेनेति महत्प्रतीकं सुखबोधाय सर्वत्र । अत्र तु चालानां ग्रहणधारणाभाववतां सुखबोधाय ।
आत्मन इति जीवस्य । भाष्ये । आत्मत्वेनेति । अपिना ब्रह्मत्वेन तथा च ब्रह्मात्मत्वेन ब्रह्मत्वेना-
श्रितत्वात् ब्रह्मणि जीवधर्मयोगात् जीवत्वेनापि ज्ञानं मोक्षं प्रयच्छति न तु जीवो ब्रह्मत्वेन ज्ञातः प्रयच्छ-
त्युक्तश्रुतेः 'फलमत उपपत्तेः' इति तत्त्वसूत्रात् । गोपालतापिनीये सोहमित्यवधार्य गोपालोहमिति आवयेदि-
त्युक्तमतो ब्रह्माहमस्मीति लक्ष्वाऽहं ब्रह्मासीतिविरुद्धं कल्पनम् । प्रकृते । श्रुतिविरोधं परिजहुः एवं
चेति । सर्वेति मात्रपदेन मोक्षसर्वज्ञानयोर्युदासः । पूर्वकक्षेति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य पूर्वकक्षा ।
एकविज्ञानं तदपि नेति भावः । ननु तथाप्यहं ब्रह्मासीत्यभेदान्वयस्त्वक्षुण्णः कटकं सुवर्णमिति
प्रत्ययवचनत्राहुः वस्त्विति । एवं ज्ञानमिति अहं ब्रह्मासीति ज्ञानं तथा चात्राभेदान्वयेपि ब्रह्मणः
सर्वरूपाद् भेदेन भेदः । एतच्च तज्ज्ञानं तस्य सर्वज्ञे लिङ्गमिति भाष्यप्रकाश उक्तम् । सोहमित्याहं-
सूत्रोक्तहेतोरित्यर्थमाहुः एवमिति सूत्रे यतो दृष्टं यतो लिङ्गमित्येवं यच्छब्दार्थोऽप्याहारं कृत्वा पञ्चम्यन्तं
दृष्टलिङ्गाभ्यामिति । उपपट्टव्ययोर्यतिशब्दयोः तथाहीत्यस्यार्थयोः तथैव गतिशब्दौ भगवत्त्वेन युक्तौ इति
भाष्योक्तयोः सतोः परंपरोपपट्टादित्यर्थः । तथेति दहरः परमात्मत्वेन ज्ञेय इत्यर्थः । चकारार्थः
मृषक् । श्रुत्यन्तर इति आन्वयिकश्रुतौ । एतदेवेति श्रुत्यन्तरोक्तं दृष्टमेवेति योजना । ब्रह्मैव
लोको ब्रह्मलोकः इति कर्मधारयः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थबोधकत्वं सामानाधिकरण्यं
कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाध्वन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । निषादेति पूर्वतन्त्रे पृष्टेति निषादः स्पष्टः

भाष्यप्रकाशः ।

निहितं तदजानाना इति । एषा अजानतीनां प्रजानां सर्वदा गतिरस्य दहराकाशस्य ब्रह्मतां गमयति । परस्य ब्रह्मणोऽन्तरात्मतयाऽवस्थितस्य स्वसिन् वर्तमानाभिः प्रजाभिरवेदनमन्तर्यामिन्नाह्वणे दृष्टम् । य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयतीत्येवं गतेर्ब्रह्मपरत्वे दृष्टं लिङ्गं च द्विधा व्याचक्रुः ।

मध्वाचार्यास्तु, उत्तरेभ्य इत्यस्य, 'एष आत्माऽपहतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्युत्तरप्रकरणस्यां श्रुतिं हेतुबोधकत्वेनोपन्यस्य, गतिशब्दसूत्रे दहरप्रकरणस्ययोगतिशब्दयोरग्रिमसूत्रस्यष्ट्यादेश्य पृथग्वेतत्त्वमाहुः । तत्र पूर्वप्रकरणस्यहेतुनानादृत्य वादकवलितानां हेतूनां पूर्वं किमर्थमादरस्तैर्दहरस्य परमात्मत्वसिद्धौ च किमर्थं सूत्रान्तरप्रणयनं तेषां निर्विवादत्वे वा, इतरपरामर्शादिसूत्राणां किमर्थमारम्भ इति चिन्त्यम् ।

यदापि जयतीर्थः । 'यो वेद निहितं गुहायाम्' 'तस्यान्ते सुषिरं स्रष्टुम्' 'हृद्येष आत्मा' इति श्रुतिभिर्ब्रह्माकाशजीवेषु साधारणस्य हृदयपद्मस्यत्वलिङ्गस्य भगवति समन्वयप्रतिपादनादस्ति शास्त्रादिसंगतिरित्याह । तत्रापि सूत्रकृता दहरपदोच्चारणाद्दहरत्वेन पक्षत्वं बोध्यते । न तु हृत्पद्मस्यत्वेनेति तस्य विचारविषयत्वमेव चिन्त्यम् । कथंचित् तद्विषयत्वापादनेऽपि तस्य जीवाकाशसाधारण्यस्यापरिहारादधिकरणवैयर्थ्यस्यापि प्रसक्तिरित्यवधेयम् ।

एवं रामानुजाचार्यमतमपि विषयवाक्यगतस्य दृष्टस्य लिङ्गस्य सिद्धान्तोक्तरीत्या प्राप्तस्याविचारेणान्यत्रिकस्य तस्य ग्रहणाच्चिन्त्यम् ।

एवं शांकरेऽपि बोध्यम् ।

किंच, 'परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः' इतिवद्, दहरो गतिशब्दश्रुतिमहिमप्रसिद्धिभ्य इत्येवं वक्तुं शक्यत्वेऽपि यदुत्तरेभ्य इत्युत्तरवाक्यगतत्वेनैवोल्लेखः सूत्रकृता कृतो न स्नेन रूपेणातो ज्ञायते एते हेतवः साध्यत्वेनैव सूत्रकारस्याभिमतता इति । यदि हेतूनां सिद्धत्वं स्यात् तदा स्नेनैव शब्देन वदेत् । गत्यादिसूत्राणि च न प्रणयेत् । अतस्तेषां स्वतन्त्रतया व्याख्यानमपि चिन्त्यम् ॥ १५ ॥

रश्मिः ।

निषादस्य स्थपतिः । गमयतीति तथा चेदं गतेर्लिङ्गान्तरमित्यर्थः । उत्तरेति प्रकरणद्वयं पूर्वपक्ष उक्तं प्रजापतिप्रकरणस्या । पृथगिति । पृथगग्रे हेतुत्वम् । वाग्वरिस्तिवत् । शास्त्रादीति आदिपदेन न्यायशास्त्रम् । पक्षत्वमिति दहरः परमात्मा उत्तरेभ्य इत्यत्र । पदभेदेऽप्यर्थैक्याददोषं गन्वानं प्रत्याहुः कथंचिदिति । बोध्यमिति । आन्यत्रिकदृष्टादरण्यरूपं दूषणं बोध्यम् । स्वतन्त्रेति उत्तरेभ्य इत्यस्य नैरपेक्ष्येण फलानुबूलव्यापारवत्त्वम् । प्रधानीभूतभात्वर्थं प्रति आश्रयत्वरूपस्वातन्त्र्यस्य मनोर्भोक्त्यात्रामावात् । भास्कराचार्यभाष्येऽपि । एवमेवेमाः प्रजा इति श्रुतिर्गतिनिरूपणे । ब्रह्मलोकशब्दश्च कर्मधारयवृत्त्या । दृष्टं सता सोम्य इत्यादि एतत्त्वशुक्लम् ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

अपरं हेतुमाह । धृतेः । 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय' इति, । न हि सर्वलोकविधारकत्वं ब्रह्मणोऽन्यस्य संभवति । चकारात् सेतुत्वमपि । तदन्वेष्टव्यं तद्विजिज्ञासितव्यमिति लोकविधारणस्य माहात्म्यरूपत्वात् तस्यैव कर्मत्वमित्याह । महिम्न इति । महिमैष पुरुषस्य, न तु वासनारूपेण तस्मिन् विद्यमानत्वम् । संसारिधर्मत्वेनामाहात्म्यरूपत्वात् । नच विरुद्धभय-
त्रैकस्य दर्शनमिति वाच्यम् । अस्याऽस्मिन्नुपलब्धेः । अस्य एतादृशविरुद्धभय-
अयमाहात्म्यस्यास्मिन् भगवत्वेवोपलब्धेः । ज्यायानाकाशाद्, यावान् वा अण-
माकाशः, अणुः स्थूल इति । यशोदादयश्च बहिःस्थितमपि जगदन्तः प्रप-
द्यन्ति । न त्वेतादृशो जीवो भवितुमर्हति । तस्माद् ब्रह्मैव दहरः ॥ १६ ॥

आप्यप्रकाशः ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्याऽस्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥ सूत्रमवतारयति । अपरमिति । उप-
रेभ्य इत्यनेन हेतुबाहुल्यस्य प्रतिज्ञातत्वात् तत्पूरणार्थमन्यं हेतुमाहेत्यर्थः । विषयवाक्ये विधृ-
तिशब्दः, किञ्चित् वा संज्ञायामित्येतद्विहितकर्मैककिञ्चिन्तः । तथाच विधारक इत्यर्थः ।
तदत्र विधारकत्वं ब्रह्मे धृतिपदेनोच्यत इत्याशयेन हेतुं व्याकुर्वन्ति न हीत्यादि । सेतुत्व-
मिति स्वयं साधनीभूय निःसाधनपारप्रापकत्वम् । श्रुतौ त्वसंभेदपदमसांकर्यबोधकम् । अग्निं
व्याकुर्वन्ति तदित्यादि । उक्तश्रुतिनिरूपितमन्वेषणादिकर्मत्वम् । तस्य विधारणस्येत्याशयेन
हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । महिमेत्यादि पुरुषवृत्ते, एतावानसेति मन्त्रे महिम्नो ब्रह्मज्यापस्त्वगमकत्वं
श्रुत्यैवोक्तमतोऽस्मान्महिम्नोऽपि तथेत्यर्थः । एवंच लोकधारणस्य स्वेन रूपेण महिमत्वेन रूपेण
चेति द्वेधा हेतुत्वमित्याशयः । लोकविधारणस्य कथं महिमरूपतेत्यतस्तद् व्युत्पादयन्ति नचे-
त्यादि । एकस्य धावापृथिव्यादेरुभयत्र अन्तर्बहिश्च दर्शनं विरुद्धमिति न वाच्यमित्यर्थः ।
ज्यायानित्यत्राकाशादाधिक्यस्य, यावानित्यत्र तत्तौल्यस्य, अणोरणीयान् महतो महीयानित्य-
त्राणुः स्थूल इति त्रयस्यश्रुतौ, श्रीयशोदादिभिर्यैकस्यैव प्रपञ्चस्य बहिश्च ब्रह्मान्तब्रह्मोपलब्धेर्वि-
रहितः ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥ स्वयमिति पुष्टिर्वाक्या । सेतुः पुल्लिङ्गा
साधनपङ्क्तिः पौष्टिकानाम् । आप्ये । अन्वेष्टव्यमित्यादौ कर्मणि तव्यः । माहात्म्यं देवत्वं तस्यात् ।
तस्य लोकविधारणस्यैव कर्मत्वमन्वेषणकर्मत्वं लोकविधारणादिमाहात्म्यमन्वेष्टव्यमिति । प्रकृते ।
अन्वेष्टव्येति अयं कर्मत्वमिति आप्यार्थः । एतावानिति 'एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायान् पुनः'
इति श्रुतिः । ननु श्रुतश्रुतौ महिमपदमावात् कथं हेतुत्ववर्णनमित्याकाङ्क्षायां आप्याशयमाहु-
एवं चेति । स्वेनेति लोकधारणत्वेन । अन्तरिति 'तस्मिन् यदन्तस्तादन्वेष्टव्यम्' इत्यन्तः ।
'उभे अस्मिन् धावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' इति वान्तः । यशोदेतिमाध्यं निवारणम् ।
श्रीयशोदेति । धृतेश्च दहरः यशोऽस्य धृतिरूपस्य नियमनस्य च महिम्नोऽस्मिन् ब्रह्मण्युपलब्धेः ।

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

आकाशशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धिः । अपहृतपाप्मत्वादिप्रसिद्धिः । किं बहुना
करणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धिर्भगवत्येव, न जीवे संभवत्यतोऽपि भगवानेव दहरः ।
काराद्विधिसुखेनाधिकरणसमाप्तिः सूचिता ॥ १७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

धर्माधारत्वस्य स्फुटत्वान्महिमरूपत्वमित्यर्थः । नच तन्मायया प्रदर्शितमिति वाच्यम् ।

‘किं स्वप्न एतदुत देवमाया किं वा मदीयो वत बुद्धिमोहः ।

अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कथनौत्पत्तिक आत्मयोगः ।

अथो यथावन्न वितर्कगोचरं चेतोमनःप्राणवचोभिरञ्जसा ।

यदाश्रयं येन यतः प्रतीयते सुदुर्विभाष्यं प्रणताऽस्मि तत्पदम् ।’

इति मायादिपक्षनिराकरणपूर्वकं भगवद्योगदर्शनकारणतास्यापनादिति । तदेतन्निगमयन्ति
न त्वित्यादि ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥ प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धिरिति ‘अथ ह वै ण्यश्वार्णवौ ब्रह्म-
लोके’ इत्यादिनोक्ता । ऐरसरःसोमसवनाश्चत्थाऽपराजिताख्यब्रह्मपुरप्रभृतिसर्वधर्मप्रसिद्धिः । एत-
दुपबृंहणं च ‘अरनामाऽमृतान्मोविर्णनामाऽमृतसागरः’ इति वाराहे चातुर्मासमाहात्म्ये । तदु-
भयान्तःस्थश्रीभागाख्यनित्यभगवद्भक्तप्रसिद्धिः । पुराणान्तरेऽन्येषां च धर्माणां भगवदीयत्वप्रसि-
द्धिश्चेति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

रश्मिः ।

श्रुत्यन्तर इति रत्नप्रभोक्तो नार्थ उत्तरेभ्यः इति सत्त्वशेनोचरेषां हेतूनां बहुत्वोक्तेः महिम्न इति
पक्षम्यन्तमिति ज्ञापनात् ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥ आकाशवाच्यत्वापहृतपाप्मत्वाद्यतिरिक्तधर्माणामस्मिन् प्रकरणे आवेयतया-
भावात्केषांचिदप्रसिद्धत्वात्प्राकरणिकमभिव्यापकाधार पुराणान्तप्रसिद्धिं चापेक्ष्य धर्मरूपमित्याहुः अरेति
श्रुतिरत्र ‘अथ ह वै ण्यश्वार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरम्भदीयः सरस्तदमृत्यः सोमसवनः
तदपराजिता पूर्णखणः प्रभुविमितः हिरण्मयम्’ इति । इतो मूलोकात्तृतीयस्यां ऐरं इरा अन्नं तन्मयमैरो
मण्डस्तेन पूर्णमैरम्भदीयं सरः त दधिकारिणां हर्षोत्पादकं सोमममृतं विमितं निर्मितम् । अन्येषामिति
द्वितीये प्रजापतिप्रकरणे ‘य आत्मा अपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः’ इति
श्रुत्युक्तानां विजरत्वादीनां श्रीभागवते ‘कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्’ इतिभगवदीयत्वप्रसिद्धिः । पात्रे ।

‘क प्रणादि क चाज्ञानमचिन्त्यानन्तसङ्गणे ।

दुर्लभत्वाच्च मोक्षस्य दर्शयेत्तानजो हरिः’ ॥ इत्येवम् ।

अन्यनिषेधमुखेन पुनर्विचारयति ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

ननु ब्रह्मेतादृशं जीवो नैतादृश इति न कश्चित् सिद्धमस्ति । श्रुलेकसम-
धिगम्यत्वाद्भयस्वरूपस्य ब्रह्मवादे । अतो यथा सर्वत्र ब्रह्मणोऽसाधारणधर्म-
दर्शनात् तत्तत्प्रकरणं ब्रह्मण इति निश्चीयते । एवमिहापि जीवस्यासाधारण-
धर्मदर्शनाज्जीवप्रकरणमिति कुतो न निश्चीयते । निश्चिते तु तस्मिन्नाकाश-
तुल्यत्वादयो धर्मा जीवस्यैव भविष्यन्ति नान्यस्येवभिप्रायेणाह इतरपरा-
मर्शात् सः । इतरो जीवस्तस्य परामर्शः । उपक्रमोपसंहारमध्यपरामर्शः
संदिग्धे निर्णयः । तत्रात्मविदः सर्वान् कामानुक्त्वा मध्ये, 'अथ य एष संप्र-
सादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष
आत्मेति होवाचेतदमृतमभयम्' इत्यादि मध्ये । अग्रे, अथ 'य आत्मा स सेतुः' इति ।

साध्यप्रकाशः ।

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥ अत्र चतुःश्रृङ्गा भूताऽकाश-
वारणं, ततोऽग्रिमचतुःश्रृङ्गा जीववारणमिति रामानुजाचार्या मेनिरे । प्रकृते त्वादित एव जीव-
ब्रह्मवादो निवारित इत्यस्याश्रयतुःश्रृङ्गाः किं प्रयोजनमत आहुः अन्यनिषेधेत्यादि । तथाच
तत्र दहरस्य जीव्यतिरिक्तपरमात्मत्वं स्थापितम् । अत्र त्वितरस्य दहरत्वं दूषयतीति नानर्थ-
क्यमित्यर्थः । आशङ्क्यांशमवतारयन्ति नन्वित्यादि । जीवासाधारणधर्मणां प्रदर्शनार्थं परामर्श-
मुदाहरन्ति तत्रात्मविद इत्यादि । अभयमित्यादीति उक्तेति शेषः । सेतुरिति ।
वक्तीति शेषः । उपक्रमे, स यदीत्यादिकथनेन स्फुटत्वान्मध्यस्य जीवपरत्वं व्याकुर्वन्ति
रहिमः ।

भगवदीयत्वं जरादीनां मायिकत्वेनोक्तेस्तत्र ।

भाष्ये सूचितेति नात्र वाचकता संगतिः प्रसिद्धिपदेन प्रकरणोक्त्यावद्धर्मसिद्ध्या ग्रहण्य-
धिकरणप्रतिपादकचरमवर्णस्यैवैवंसंस्तिरोभावस्तद्रूपसमासोद्धिवर्णाधीनत्वेनद्धिवर्णेनैव गणनात् चरम-
वर्णैवसं समाप्तिः तथा च भारतम् ।

'यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यते ।

विद्यमाने विभेदेपि मिथो नित्यं स्वरूपतः' ॥ इति ।

तथा च द्योतितेत्यर्थः । द्योतकश्चकारः । द्योतकत्वं तात्पर्यग्राहकत्वम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥ अत्रेति दहराधिकरणेऽष्टसूत्रे ।

भूताकाशेति स्पष्टम् । परामर्शमिति उपस्थापनम् । अवस्थापनं जीव शक्नोति उपस्थापितुमिति
य एष संप्रसाद इति वाक्यशेषीयपरामर्शमुक्त्वा भाष्यात् । उपक्रम इति अथ य इहात्मानमनुविध
व्रजन्त्येताऽश्च सत्यान् कामोत्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति भाष्योक्ता आत्मविदः
सर्वकामोक्तिः । एतस्याः सर्वकामोक्तेः प्रपञ्चः स यदीत्यादि तत्कथनेनैवं स्फुटत्वादित्यर्थः । 'स यदि
पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास् पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादिश्रुतिः, समुत्तिष्ठन्ति आत्मसंबन्धित्व-
भाष्यन्ते । तत्रेत्यादीति संप्रसीदत्यस्यां चितमिति विशदे छान्दसं पुंस्त्वम् । अयमर्थ उदाहृतवाक्यं
जीवस्तादृशो न वेति संशये पूर्वपक्षीयस्तथापि मुक्तजीवपरत्वे त्वविरुद्ध इति किंचिदुच्यते । ननु शंकरभाष्ये

तत्र संप्रसादः सुषुप्तिः जीवावस्था । तत्र परसंबन्धनिमित्तेन स्वेनैव रूपेणाभिनिष्पत्तिवचनाज्जीव एवैतादृश इति गम्यते । न ह्यत्र परमात्मनोऽयं धर्मः संभवति । अतः सर्वमेव प्रकरणं जीवपरं भविष्यतीति स एव जीव एव प्रकरणार्थ इति चेत् । न । जीवस्तादृशो न भवति । विरुद्धधर्मत्वेनैव सर्वत्र तन्निश्चयात् । उभयोरैकरूपत्वे ह्युभयत्वमेव न स्यात् । ऋतं पितृन्तावित्यादिवाक्य-विरोधश्च । अतो न जीवस्तादृश इत्यभिप्रायेणाह असंभवात् । न हि जीवे

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रेत्यादि । अत्र मध्ये 'तद्यथापि हिरण्यनिधिम्' इत्यात्मविदो ब्रह्मसमीपगमनेऽपि ब्रह्माप्राप्तिं प्रतिपाद्य आत्मनो हृदि स्थितिं यत् प्रतिपादयति तद् ब्रह्मविदः प्रशंसार्थम् । ततः 'अथ य एष संप्रसादः' इत्यादिना तस्यैवात्मनो मध्ये ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्याग्रे समाप्तौ, अथ य इत्यादिना सेतुत्वमात्मनो वक्ति । तत्र मध्ये उक्तस्य संप्रसादस्य जीवावस्थाविशेषत्वं बृहदारण्यके, अस्मिन् संप्रसादे रत्ना चरित्वेत्थं सिद्धम् । अत्र च तस्यामवस्थायां परसंबन्धेनास्य स्वरूपाभिनिष्पत्तिवचनं जीवाऽसाधारणं लिङ्गम् । तेनोपक्रमगतमात्मवेत्तृत्वमपि स्ववेत्तृत्वरूपं जीवस्यैव धर्म इति गम्यते । अज्ञानस्य जीवधर्मत्वं तु स्फुटमेव । मध्यवर्तित्वं च सेतुत्वम् । तेन तथात्वं तस्यापि । तथा चात्र प्राप्यत्वादिना ब्रह्मणः प्रतिपादनेऽपि, न तस्य प्रकरणित्वमतो जीव एव प्रकरणार्थ इत्यर्थः । एवमितरपरामर्शं व्याख्याय तस्यासाधकत्वं स्फुटीकुर्वन्ति नेत्यादि । तादृश इति प्रकरणार्थः । तन्निश्चयादिति जीवत्वनिश्चयात् । तथाच स्याज्जीवः प्रकरणी यदि ब्रह्मवि-रुद्धधर्मत्वं जीवस्य सर्वत्र नोच्येत । उच्यते तु तदतो नात्र जीवः शक्यवचन इत्यर्थः । ननु पूर्वसूक्तं यज्जीवाभातिरिक्तं ब्रह्मेति, विरुद्धधर्माणां त्वध्यास इति । अतस्तदङ्गीकारे को दोष इत्यत आहुः उभयोरित्यादि । असंभवं व्याकुर्वन्ते न हि जीव इत्यादि । हृदयान्तर्वर्तिनि रहसिः ।

सुषुप्त्यवस्थावान् जीवो व्याकृतः । उपनिषद्दीकायां संप्रसादो विद्वान् जीवो व्याकृत इति कृतशब्दान्दसं पुंस्त्वं स्त्रीकृत्य सुषुप्तिर्व्याकृतेति चेन्न आद्ये लक्षणाप्रसङ्गात् द्वितीये स वा एष संप्रसादे रत्ना चरित्वेति श्रुतिविरोधात् आन्दसे प्रयोगे आन्दसपुंस्त्वसादोषात् । तथा च य एष जीवः संप्रसादे 'सुप्तां सु' सुषुप्तावाविर्भूतस्वरूपो हि स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इत्यर्थः । श्रुतिसूत्रयोरैककोटित्वात् । आत्मन इति 'स वा एष आत्मा हृदि' इति श्रुत्याम् । ब्रह्मेति स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदे-व निरुक्तं हृदयमिति तस्मात् हृदयमहरहर्वा एवमित् स्वर्गलोकेमेतीति श्रुत्याम् । नामादाविव हृदयाकाशे अक्षरद्वारापेमात्रमिति शब्दां वारयति स वा इति । स प्रसिद्ध आत्मा आकाशशब्दवाच्यः । हृदयमिति वर्णलोपः । स्वर्गमात्मसुखं हार्दं ब्रह्म एति 'अथ य एष' इति श्रुतिर्व्याख्याता । रत्ना रसु कीदृश्याम् । आनन्दमुगिति श्रुतेः । चरित्वा श्रुतिप्रामाण्यात् । चर गतिमक्षणयोः । तत्र परेति माध्यं विवरामासुः अत्र चेति । तस्यामिति तत्रेति भाष्यार्थः संप्रसादे । अज्ञानस्य ख्यातेः 'अदेहान्तात् क्वचित् ख्यातिः' इत्येकादशाद्यादशाध्यायवाक्यात् । मध्येति हृदयस्येति ज्ञेयम् । समुद्रादिमध्यवर्तित्व-साम्यात् । तथात्वमिति जीवधर्मत्वम् । तस्य ब्रह्मणः । न हीति । अयमिति संप्रसादश्रुत्युक्तः । स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्दनरूपो धर्मः । तादृश इति जीवः केवलो विशेषणामावात् । भाष्ये । तेन परामर्शस्यासाधकत्वं मुक्तसाधकत्वेपि । पूर्वमिति विधियुक्ताधिकरणपूर्वपक्षे निषेधमुखविचारेपि दोषो-द्घाटनसावश्यकत्वात् । आहुरिति दोषमाहुः । गतिशब्दयोर्विधियुखेनाधिकरणेऽभिधातृत्वेरुक्तत्वात्

जगदाधारत्वादिकं संभवति । न हि परामर्शमात्रेण सर्ववेदान्तविरुद्धं कल्पयितुं शक्यते । परामर्शस्यान्यार्थत्वमुत्तरत्र वक्ष्यति । तस्माद् दहरो जीवो न भवितुमर्हति । वाक्यार्थो यथोपपद्यते तथोत्तरत्र वक्ष्यते । ब्रह्म त्वेकमेव नोभयमिति निश्चयः ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तरात् प्रकरणात् प्राजापत्यात् । तत्र हि दिव्ये चक्षुषि मनोरूपे प्रती-

भाष्यप्रकाशः ।

जीवे अलिलजगदाधारत्वस्यासंभवादित्यर्थः । गतिशब्दयोरुपपादनसापेक्षत्वात्तदुभयमत्र नोक्तम् । तर्हि परामर्शस्य का गतिरित्यत आहुः न हि परामर्शोत्यादि । नोभयमिति नावसामेद-
मिहम् । स्फुटमन्यत् ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥ तस्य प्रकरणस्य जीवपरत्वं व्युत्पादयति तत्रेत्यादि । दिव्ये चक्षुषि मनोरूपे इति मनोऽस्य दैवं चक्षुरिति प्राजापतिना वक्ष्य-
रहिमः ।

न निषेधमुखेनाधिकरणविचारे प्राप्तिस्तथापि लक्षणातात्पर्याभ्यां जीवान्नातिरिक्तं ब्रह्मेत्यादिपक्षस्येव गतिशब्दयोः प्राप्तिरत आहुः गतिशब्दयोरिति । तर्हीति । यद्ययमाभासस्त्वावदादिपदेन संघृहीतस्य परामर्शस्येत्यादिभाष्यस्य प्रतीतेस्तदा नहीत्यादिभाष्यस्य । ननु बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छिन्नस्य न जगदा-
धारत्वादिकं संभवति वस्तुगत्या तु ब्रह्मैव जीव इति कुतो जीवे जगदाधारत्वादिसंभव इत्यत आहुः

। सर्ववेदान्तविरुद्धमिति बुद्ध्यादिपरिच्छेदकल्पनम् । भाष्ये । उत्तरत्रेति 'अन्यार्थस्य परामर्शः' इति सूत्रे स्वसैवं ज्ञाने हि ब्रह्मसुखं फलं ब्रह्मज्ञानापेक्षायामुपयुज्येतेति । उत्तरत्रेति सूत्रे । सुषुप्तावस्थायां भगवदाविर्भावात् तथावचनमिति । प्रकृते । नावेति न उभौ अवयवौ यस्येत्युभयं नावसामेदेन मिश्रमिति यावत् ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥ तस्येति 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिकस्य जीवेति । ननु त्रिसूत्रमिदमधिकरणं वैयासिकन्यायमालायामङ्गीकृतं तत्कुतो नाङ्गीक्रियते इति चेन्न शंकरभाष्ये दहरोषत्वेऽप्यधिकरणत्वाविरोधो यद्यपि तथापि विषयवाक्यमात्रभेदेऽधिकरणभेदाननु-
संधानात् संशयादिभेदेऽनुसंधानात् संशयपूर्वपक्षसिद्धान्ताभेदेनाधिकरणान्तरत्वसंदेहात् । न चांशी-
यादिभेदः यथाह वैयासिकन्यायमालायां भारतीतीर्थः प्राजापतिविद्यायां य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचेति विषयवाक्यं तत्र जीवो वा ब्रह्म वेति संशयेऽवस्थात्रयोपन्यासान्नीव इति पूर्वपक्षे य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्थुरिति परमात्मानमुपक्रम्य स उत्तमः द्रुत इत्यन्ते परमात्मन एवोपसंहारात् । न चैवं जागरणाद्युपन्यासवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । शास्त्राचन्द्र-
म्यायेन परमात्मबोधोपयुक्तत्वात्तस्मादीशरोऽक्षिपुरुष इति वाच्यम् । 'अन्तर उपपत्तेः' इत्यधिकरणेनैव गतार्थत्वात् । तत्र छान्दोग्योपकोसलविद्यायां 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति विषयवाक्यम् । प्रतिषिम्नो वा ब्रह्म वेति संशये प्रतिषिम्नमिति पूर्वपक्षे ब्रह्मेति सिद्धान्तः 'अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतः' इति सूत्रे जीवो निवारितः इति वेदान्ताधिकरणमालायां श्रीपुरुषोत्तमाः । अतो जीवपरत्वं व्युत्पाद-
यतीत्यर्थः । असाधस्य दूष्यत्वादुपपादितः ब्रह्मात्मन्यः । मनोऽस्येति आत्मनो मनो दैवं दिव्यं चक्षुः

यमानो जीव एवाऽमृताऽभयरूपो निरूपितः । तस्यैवोदशरावे जाग्रत्साक्षित्वं, तदनु स्वप्नसाक्षित्वं, तदनु सुषुप्तिसाक्षित्वं निरूप्य सर्वत्र तस्याऽमृतरूपत्वमेव निरूप्यावस्थानामतात्त्विकत्वमुक्त्वा समाध्यवस्थार्या मनसि तमेव जीवं तादृशं

भाष्यप्रकाशः ।

माणत्वाद्, 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्यत्रोपदिश्यमाने तस्मिन् । नन्वग्रे, योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यथायमादर्शे कृतम एष इति प्रश्ने, एष उ एवेषु सर्वेष्वन्तरेषु परिख्यायत इति त्रत्युत्तराद् प्रतिबिम्बपुरुष एवात्र प्रतीयत इति कथमस्य मनसि प्रतीयमानजीवरूपत्वमित्यत आह तस्येत्यादि । यदि हि प्रतिबिम्बात्मैवात्रोपदेश्यः स्यात् तदा, उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीयस्तन्मे प्रभृतमित्यनेन यत्संबन्धिप्रतिबिम्बे अज्ञातं तस्यात्मत्वं बोधितम् । तत्तस्याम्यादुदशरावेऽवेक्षणेन शरीरस्यात्मत्वे सङ्ज्ञानविषये बोधिते ततोऽपि निर्वायं जाग्रत्साक्षिणं मनस्यहंविषया प्रतीयमानं बोधयितुं साष्णलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेयमित्यादिना, एष आत्मेति वाक्येन द्रष्टात्मा बोधितः । तत्तत्तावता तदज्ञाने देहा-

रश्मिः ।

देशान्तरव्यवहितवस्तुज्ञानहेतुत्वात् । तस्मिन्निति दिव्ये चक्षुषि । प्रतीयमान इत्यादिभाष्यस्यमन्वेति एष उ एवेति प्रतिबिम्बपुरुषः । अन्नेष्ट्विति मध्येषु । तस्येत्यादीति जीवस्य । उदेति उदकसंबन्धिशरावे आत्मानमवेक्ष्य यत्तत्रात्मानं पश्यन्तौ युवां इन्द्रविरोचनौ आत्मा देहस्तत्संबन्धि जीवादि न विजानीयस्तन्मे प्रभृतमित्यर्थः । यत्समिति आत्मोपनिषदि आत्मपदस्य देहादिष्विषु शक्तिः तत्र यदेहेरूपात्मसंबन्धिवस्तु देहप्रतिबिम्बेऽज्ञातम् । प्रतिबिम्ब अज्ञातमिति स्मार्तः प्रयोगः । तस्येति जीवरूपस्य तन्मे प्रभृतमित्यनेन बोधितम् । अत्रेतनसंदर्भे जीवनिरूपणात् । बोधितेति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्यत आलोभम्यः आनलेभ्यः प्रतिरूपमित्यनया । बोधेति यथा साष्णलंकारादिपिहितत्वावेक्षणेन देहेऽज्ञातस्यथा देहप्रतिबिम्बेऽज्ञातौ जीवः आलोभेर्बोधयितुम् । इत्यादिनेति इति तौ साष्णलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वा उदशरावे अवेक्ष्मन्चक्रते तौ ह प्रजापतिस्वाच किं पश्यथ इति तौ होचतुर्यमेवेदमावां भगवः साष्णलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृताविलेख आत्मेति होवाचेति श्रुतिसंग्रहः । स्पष्टम् । द्रष्टेति जीवप्रसङ्गान्मायिकं द्रष्टृत्वं विवक्षितम् । यद्वाविर्भूतः स्वरूपो वक्ष्यत इति 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्वैनीषिणः' इति श्रुतेः । 'शुक्लं गुणान् षोडश षोडशात्मकः' इति श्रीभागवताच्च द्रष्टात्मा तत्तदिन्द्रियरूपं स्वयं ताम्यां युक्तमात्मा भोक्ता । यथा विषयेन्द्रियमनोभिर्युक्तसुज्ञेयम् । आत्मा मनसा संयुज्यते मत्त इन्द्रियेणोन्द्रियमयं ततः प्रत्यक्षमिति नैयायिकप्रक्रियास्थले वेदान्तिनामिव मतत इति । द्रष्टात्मना बोधनादनुमानादिना तस्य देहलङ्घनविलक्षणस्य शुद्धात्मनोऽज्ञाने तावतेति वाक्यालंकारे । आकृतिगणत्वात् मनोरमायामदर्शनात् यावत्तावद्वा वा मागुरमते तदा यावत्तावदेतौ साकल्यावधिमानावधारणायौ इतीमावपि तदर्थकौ 'यावता च परिच्छेदे' इति विश्वः । देहात्मेति उभयदेहात्मेत्यर्थः । तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिस्वाचानुपलभ्यात्मानमनुविद्य ब्रजतो यत्र एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभविष्यन्त्यनेन परामवं तस्मादद्यापीहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरासुरो बतलेनेनासुरत्वं च । शुलभैस्तु एवमपि देहेमेवात्मानं मत्वा गच्छन्तौ ज्ञात्वा तयोरनिष्टशक्या श्रावयन् प्रजापतिस्वाचानुपलम्भं श्लाघार्थान्मायमज्ञात्वाऽननुविद्य स्वप्रत्यक्षगोचरं चाकृत्वात्मानं विपरीतज्ञानौ ब्रजतोतो यतरे ये

भाष्यप्रकाशः ।

त्मज्ञानवतां पराभवं तेषामसुरत्वं चोक्त्वा तत इन्द्रस्य पुनः प्रत्यागमने तं प्रति जीवस्य सप्रसाक्षित्वं पुनः सुषुप्तिसाक्षित्वादिकं प्रतिपादयति । अतोऽत्र जीव एवोपदेष्टव्यो न प्रतिविम्बो रहिम् ।

केचनैतदुपनिषदो देहात्मशाब्दज्ञानवन्त इति यावत् । तथा तस्मान् देहात्मज्ञानवत्त्वात् । अददान् अदानशीलं यजमानश्च्युतम् । दद दाने आदिरात्मनेपदी सेद । दध धारणे आदिरात्मनेपदी सेद । शिष्ट इति शेषः । तत इति देहादिनाशे प्रतिविम्बनाशरूपदोषाद्धेतोः । विरोचनस्तु अनुपलभ्येत्यादिवाक्यं शृण्वन्नप्यविचार्यैवागुरानेतान् देहात्मविद्यामुवाचेन्द्रस्तु देवत्वाद्देहात्मविद्यायां देहादिनाशे प्रतिविम्बनाशादोषं पश्यन् पुनराजगाम प्रजापतिसकाशम् । तदेतदुक्तमिन्द्रस्येति । जीवस्येति य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येव आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्विद्येति सप्रसाक्षित्वं महीयमानः क्वादिभिः पूज्यमानश्चरतीत्यस्य स्वाभिकान् भोगान् युङ्क्ते इत्यर्थात् । ततश्च देहस्यान्यादिसत्त्वेपि सप्रसाधेनोऽनान्यादि विचार्येन्द्रः पुनराजगाम ततश्च तं प्रति सुषुप्तिसाक्षिकं तथैतत् सुषुः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येव आत्मेति होवाचेति सुषुप्तिसाक्षित्वम् । आदिपदेन उत्तमपुरुषावस्थां तां प्रतिपादयति सुषुप्तावपि विहोवा भोग्यं वाद्राक्षीत् सहोवाच नाहं खल्वयं भगव एवं सप्रसात्मानं जानाम्ययमहमस्मीति नो एवेयानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पदयामीति श्रुतेः । स इन्द्रः । भगवन् प्रजापते । अत्र सुषुप्तौ । यदा यदा ब्रह्मचयेण सुदितकषायाय विहोवासे होवाच प्रजापतिरेव संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेण अभिनिष्पद्यते स उत्तमपुरुष इत्यनया जीवन्मुक्तादिदशास्याह एष संप्रसादो जीवः स्वाविद्यावस्थायां शरीरासाम्यमापन्नः केनचिदाचार्येण नास्ति त्वं देहादिधर्मा किं तु तत्त्वमसि इति प्रतिबोधितः सन्नस्माच्छरीरात् समुत्थाय देहादिभावनां हित्वा परं परमात्मलक्षणं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेनात्मीयेन रूपेण सदात्मनैवाभिनिष्पद्यते अभिनिष्पद्यमानस्य स्वरूपमाह स उत्तम इति परेषां व्याख्या ।

ये वातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्तिताः ।

तथैवार्थो वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा कश्चित् ॥

इति पञ्चावल्म्बनात् । कठिनोऽप्यर्थो यथाबुद्धिं तावदुच्यते । एष गच्छन् इण गतौ आदिप्रत्ययः 'एतेस्तुद च' इति सूत्रात् । समिति वम वैकृत्ये किप् आदिः परस्मैपदी सेद समति । वैकृत्यं वेतीति विप्रजनादिकर्ता विप्रजनकान्त्यसनासादनेषु अदादिः परस्मैपदी अनिद सिद्धान्तकौमुद्यां तु गतिव्याप्तिप्रजनेत्यादिपाठः सादनस्थले स्वादनं च बाहुलकाद्भिः वातोर्द्धेति सूत्रेण । वा गतिगन्धवयोर्णिङ् विद्वा क्नुव् शब्दे आदिरात्मनेपद्यनिदं कृवते कृवते कृवः आदेराकृतिगणत्वाद्वा कृवः । 'पञ्चाद्यन्' प्रजनादिकं प्राति पिषति वा प्र 'आतोऽनुपसर्गे कः' पञ्चाद्यच्चा । प्रा पूरेण अदादिः परस्मैपद्यनिदं पू पालनपूरणयोः अदादिर्होत्यादिः परस्मैपद्यनिदः । सादः षद् विशरणगत्यवसादनेषु आदिः परस्मैपद्यनिदः । सीदतीति सादः प्रश्न सादः प्रसादः कर्मधारयः भावे षच् पञ्चाद्यचि स्थायै वणा । विषय उक्तः । श्रु हिंसायां त्र्यादिः परस्मैपदी सेद शृणाति शरणं अत्ता चराचराणां आन्दसो लुः । अन्ययासुसश्रुशकः । शीर्षः शरीरं शर्वश्रुदिति स्यात्सृणाणि कृदन्ते सन्ति न च शरणमिति घालन्त्यस्येति शङ्कमनुपलम्भाद्वात्तन्तरस्य शृणालनेन करणे ल्युट् लुङिरेककृष्णस्य सत्त्वात् । यत्तु श्रु बाधुवर्णनिवृत्तेषु इति सूत्रमुणादिपञ्चमपादसमाप्यनन्तरं तत्तु बाधुवर्णनिवृत्तेषु अर्थविशेषेषु प्रवर्तते ।

प्रतिपादयति । अतो जीवोऽपि वस्तुतस्तादृश एवेति प्रकृतेऽपि परामर्शात् स एवेति चेत् । एवमाशङ्क्य परिहरति तुशब्देन । नायमर्थो दूष्यते, किंतु किंचिद-

भाष्यप्रकाशः ।

नापि शरीरमित्यर्थः । तेन सिद्धमाह अत इत्यादि । तादृश इति अमृताऽभयादिरूपत्वाद्-
पहवपान्मादिरूपत्वाच्च वस्तुतो ब्रह्मात्मक एवोचरप्रकरणे सिद्ध इति पूर्वत्रापि स एव ब्राह्म
इत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वते एवमित्यादि । ननु प्रकरणस्य जीवपरत्वे निराकार्ये अत्र नकारः
कुतो नोक्त इत्यत आहुः नायमर्थ इत्यादि । किंचिदिति तत्र कारणम् । तर्हि कथं परिहार
रहिमः ।

शब्दो बाधुः करणे घञ् । न च सामान्याद्विशेषो बलवानिति घञा भाष्यमिति शङ्काम् । शब्द
विशरणेति ज्ञापकात् कचित्सामान्यमपि विशेषस्य बाधकमिति तथा च सूत्रं वाऽसंख्योऽस्त्रियामिति ।
अस्मिन्वात्वधिकारे असंख्योपादप्रत्ययः उत्सर्गस्य वा बाधकः क्यधिकारोक्तं विनेति वृत्तिः । सीदति
सादं कृष्णेन जीवः करोति साधनैर्जीवन्मुक्त्यन्तरे कृष्णः सादं वक्ष्यमाणवाक्यात् कारयति जीवं
सादयतीति साद इति वा पचाधच् । 'निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे' इति वाक्यात् कृष्णोक्त्या-
विरुद्धं स्वरूपं, जीवन्मुक्तानां त्वक्षरम् । किं च गमनं करोतीति वा 'स तत्र पर्येति' इति श्रुतेः ।
अवति अव रक्षणप्रवेशतृप्तिकान्तिगतिप्रियादीप्तिप्रोत्पन्नवगमस्वाम्यर्थोद्विषु स्वरवर्णानुक्रमहैमधातुपाठे ।
धातुपाठे तु अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतिप्रतिवगमप्रवेशवगमस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्यदास्यालिङ्ग-
नहिंसादानमानवृद्धिषु परस्मैपदी भ्वादिः कीदृश्विति श्रुतेः । पचाधच् । षट् विधादे भावे ल्युट् सादनं
विधानं करोति । इति षट् विशरणेत्यादिष्वर्थेषु सदिर्न्याकृतः । अस्मात् परस्मैपदी सेद् भ्वादिः ।
इदि परमैश्वर्ये इन्दति इदं 'इन्देः कमन्न लोपश्च' इति सूत्रेण कमन् । कमिर्नलोप इत्यपि पाठः कपिः
परमैश्वर्यकर्तुः शरीरात् । श्रुतिं सायां शृणाति 'कृश्वृकटिपटिशांठिभ्य इरन्' इति सूत्रेणैरन् । हिंसकात् ।
अत्र सुषुप्तवृत्तभावस्यायां हिंसकः क इति प्रभे जीवन्मुक्त्युपक्रमत्वाद् द्वादशाङ्गस्य देहस्य हिंसकस्य
क्षेत्रस्यवादीनां सप्राणत्वात् तर्हिंसकस्य 'अत्र मां मार्गयन्त्यद्वा युक्ता हेतुमिरीश्वरम्' इति
वाक्यात् 'अनिलमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्' इति गीतायाश्च परमैश्वर्यकर्तृत्वाच्च ग्रहणम् ।
क्षेत्रस्यानां सेवायां गुरुमन्त्रा हिंसकोपि परमैश्वर्यकर्ता ल्यन्लोपे पञ्चमी तत्राप्य । न च योगरूपाः
प्राप्तेर्योगस्यागापत्याऽपसिद्धान्त इति वाच्यम् । आत्मोपनिषदि तस्याप्यात्मत्वात् । यथोत्तरार्धे
ब्राह्मणपुत्रस्य देहोपि न लब्धः अततीत्यात्मेति व्युत्पत्तेः । सर्वस्य ब्रह्मत्वाच्च । उन्धाय । उद् उन्दि
क्लेदने उच्छब्दो हि 'उदि ग्रहः' इति सूत्रे दृश्यते 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति किप् क्लेदनकर्ता । सम्
प्रजननादिकर्ता शब्दकर्तेति पूर्वमुक्तं वैकृत्यनिरूपणे । एवं च शरीरं प्राप्य प्रजनकान्त्यसनासादनकर्ता
क्लिद आर्द्रभावे दिवादिः परस्मैपदी वेद् आर्द्रभावकर्ता आ ऋ गतौ अदादिर्बुद्धोत्यादिः परस्मैपद्यनिद्
किप् । द्रा कुत्तायां गतौ अदादिः परस्मैपदी अनिद । कुत्सा कुर्दि कीडायां आत्मनेपदी सेद्
कुर्दितुमिच्छा इच्छायां सन् । कुत्स अवक्षेपणे नुरादिर्वा आत्मनेपदी सेद् । अततीति आ बाहुलकादुद्
प्रत्ययः । आप्नोतीति आ किप् ध्रुवोदरादित्वात्पलोप सततगन्ताऽऽपको वा । अद् किप् । ऋ प्राणग-
तोर्वा भ्वादिः परस्मैपद्यनिद । 'आतोऽनुपसर्गे क.' द्रः आर्द्रः । भावः सत्ता तत्कर्ता क्लिदि शोचने क्लिदि
परिदेवने वनयोर्न ग्रहणं नुमा सहभावात् तत्प्राणाचार्यं सिन्वा प्राण आचार्य इति नवमप्रपाठक-
श्रुतेः । गतिनिवृत्तिं कृत्वा ह्य गतिनिवृत्तो भ्वादिः परस्मैपद्यनिद विज्ञानमयं स्वातुक्लं कर्तुं तमाचार्यं

न्यदस्तीति न नकारप्रयोगः । तदाह । आविर्भूतस्वरूपः । स्वाप्ययसंपत्त्यो-
र्भगवदाविर्भावो जीवे भवति । नृसिंहोपासकस्य नृसिंहाविर्भाववत् । ब्रह्मण
उपदेशसमये भगवदाविर्भावात् । सर्वत्र स्वात्मानं पश्यन्निन्देऽपि तथैवोपदिष्टवान्

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यत आहुः तदाहेति । तस्माद्धेतोः कारणभूतं प्रकारमाहेत्यर्थः । आविर्भूतस्वरूप इति प्रजा-
पतिवाक्ये परं ज्योतिरुपसंघः स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यत इति श्रावणात् । आविर्भूतं प्रकटीभूतं
ब्रह्मस्वरूपं यस्मिन् स तथेत्यर्थः । आविर्भाव एव कथमित्यत आहुः स्वाप्ययेत्यादि । अनुग-
माधिकरणे, मय्येव सकलं जातमित्यादिवाक्यानुरोधादुत्तमाधिकारिणास्तुपदेशभावनादिष्वपि
जीवे ब्रह्मसंपर्चिर्भवतीत्युपपादितम् । अतोऽत्रापि प्रजापतिजीवे ब्रह्माविर्भावजीवे अमृताऽम-
यरूपत्वाद्युपदिश्यते । न तु जीवो वस्तुतस्तथेत्यर्थः । नन्वेवमर्थोक्तावत्र किं गमकमत आहुः

रश्मिः ।

योजयितुं गतेर्निवृत्तिम् । नि निष्क परिमाणे नुरादिरात्मनेपदी सेद्व डित् 'संज्ञासु धातुरूपाणि
प्रत्ययाश्च ततः परे' इति कारिकायाः वर्तनं कुर्यात् । तादृशी गतिनिवृत्तिरत्र विवक्षिता । परं
पृ पालनपूरणयोः क्र्यादिः परस्मैपदी सेद्व घृणाति 'पचाद्यच्' न च पृमिदिब्यधिगृहिष्यन्म्यः
कुः स्यादिति कुप्रत्ययः शङ्क्यः वासरूपोऽस्त्रियामिति सूत्रेण बाधस्य विकल्पात् 'भृदृशं ह्रस्वो वा' इति
ह्रस्वः । ज्योतिः द्युत दीप्तौ द्युतेरिसिन्नादेश्च ज इति न्वादिरात्मनेपदी सेद्व द्योतते इति ज्योतिः ।
उपसंपद्य उप अत्र द्रु वप बीजतन्तुसन्ताने न्वादिरुभयपदी-अनिद् । वेष्ट कम्पने न्वादिरात्मनेपदी
सेद्व उक्तकारिकायाः कर्तरि पचाद्यच् संप्रसारणं वेपते कपि चलने न्वादिरात्मनेपदी सेद्व चलति
विलसति भरति वा चल विलसने तुदादिः परस्मैपदी सेद्व चल भृतौ नुरादिः परस्मैपदी सेद्व
तथा चोप इत्यस्य विप्रजनादिकर्ता लासस्य श्लेषरूपस्य क्रीडायाश्च कर्ता भरिता च । संप्रजनदिकर्ता
शब्दकर्ता च । पद्य पद गतौ दिवादिरात्मनेपद्यनिद् पदनं कृत्वा, स्वेन स्वन शब्दे न्वादि-पर-सेद्व
ह प्रत्ययः स्वनति । आसिराविष्कारः फलानां कर्ता तेनात्यादिकर्तृत्वं 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति
सर्वं इत्येन । न च छन्दसीति निवृत्तमिति कथं 'ड' प्रत्ययः बाहुलकाद्भव्यति ।

'कचित्प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद्विभाषा कचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति' ॥

सु शब्दोपतापयोर्वा डः स्वरति स्वं न्वादिः प-अ-धातुः स्वरः स्वर इत्यस्यैव रूपं लौकिकम् । अत्र
जीवीयरूपम् । शब्द आविष्कारे उपपूर्वत्वाभावात् वा आसा वाक्यत्वात् । नाह विप्रजनदिकर्ता सुद
क्रीडाविष्कारकर्ता कारः कृतिः कालस्तस्य कर्ता । यद्वा उप इत्यस्यार्थ उक्तः । तप ऐश्वर्यं दिवा-आ-
अनिद् । तप संतापे समर्थ उक्तः ताप ऐश्वर्यं न्वा-पर-अनिद् न तप दाहे इत्यस्य सुपुसावपि दाहामात्रे
तदुत्तमदशायां दाहामावात् । ऐश्वर्यं व्यापकत्वं तप आलोचने इत्यस्यापि न । आलोचनस्य विषा-
न्तर्गतस्य मायिकत्वात् 'विद्याविधे' इति वाक्यत्वात् । तथाच वि प्रजनदिकर्ता लासस्य श्लेषरूपस्य
क्रीडायाः कर्ता भरिता च व्यापकः तेन रूपेणेति संबन्धः पुराणमतानुकूलमन्त्रानुसंधेयं तदज्ञाने सर्व-
शौक्यात् । रूपेण रूप मोहने दिवादिः परस्मैपदी सेद्व । सुह वैचित्र्ये दिवादिः परस्मैपदी सेद्व । चित
ब्रह्मज्ञाने न्वादिः परस्मैपदी सेद्व । चित ज्ञाने नुरादिरात्मनेपदी सेद्व । रूप्यते ज्ञायते पूजनादिकर्मा

रश्मिः ।

शब्दकर्ता च ज्ञायते भावे घञ् । रूपं ज्ञानं तेन रौति रूपं 'खण्डशिल्पशष्पवाष्परूपपर्वतल्याः' इति सूत्रात्प्रत्ययः । निपातनादीर्घः इति तत्सौत्रम् । अभि ।

'संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु' ॥ इति ङिन् प्रत्ययः ।

जिमी भये टिलोपः । भि अदादिर्छोल्यादिः परस्मैपद्यनिद् तस्यैव रूपं ङौ । अ । न क विनाशे तुरादिः परस्मैपदी सेद् न क्यते भावे ड उभौ प्रत्ययौ । भि प्रतियोगी वि-प्रजनादिकर्ता वाम्नः न भीयते मयाभाव इति यावत् । निष्पद्यते । निष्क परिमाणे निष्कयति परिमाणं करोति । परि पृ सर्वधातुभ्यः इति सूत्रेणेन प्रत्ययः पालकः पूरणकर्ता च । माह्व माने शब्दे च अदादिर्छोल्यादि-रात्मनेपद्यनिद् । माते माति वा सिद्धान्तकौमुद्यां मातुरिति दर्शनात् । प्रायपाठः सकलधातुपठे भावप्रत्ययस्थेति मानमित्यत्र भावे ल्युट् । मान शब्दं च करोति । आमेति वा पालनपूरणमानशब्द-कर्तृकः । पद्यते गच्छति । स इति तजितनियजिभ्यो ङिञेति ङिदि स्तत् । सः तनुविस्तारे तनादिः परस्मैपद्यात्मानेपदी च सेद् । स्तु आच्छादने स्वादिः उभयपद्यनिद् वि-प्रजनादिकर्ता आच्छादनकर्ता तनोति अदि प्रत्ययः ङिन् टिलोपः । आच्छादनम् । आस तत गतिकर्ता च । छद् ऊर्जने स्वादिः परस्मैपदी सेण गृह्यते । घटादित्येतच्छेदने इति स्यात् । किं तु छद् संवरणे तुरादिः परस्मैपदी सेद् छद्यते छदनं भावे ल्युट् । सस् प्रजनादिकर्ता शब्दकर्ता वरणस्य संमक्तिरूपस्य स्वीयत्वेनाङ्गीकारस्य वा कर्ता आविर्भूतस्वरूपो जीव इति वृद्धवृत्तोरर्थः । दास्यातिरिक्तो यो वा वृद्ध संसृताविलस्यार्थः । ईश्वरे दास्याभावाज्जीवीयं वा दासम् । उत् उह्व शब्दे कर्तरि क्तिप् तुक् । शब्दकर्ता । तमः तन्नु काङ्क्षायां दिवादिः परस्मैपदी सेद् ताभ्यति पचाद्यच् । पुरुषः पुर अग्रगतौ तुरादिः परस्मैपदी सेद् । पुरुषति उष दाहे स्वादिः परस्मैपदी सेद् षड् व्यायामे तुरादिरात्मनेपद्यनिद् 'अन्येभ्योपि ह्ययते' इति क्तिप् । पुरा आस पुरि शेते इति व्युत्पत्त्यन्तरेपि सुवोधिन्त्याम् । यतस्तदज्ञाने सर्वगो-मिति निबन्धोतः । पुराणमतेनापि तुरीयावस्थोच्यते । एष गच्छन् 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति सर्वत्र गच्छन् । सुषुप्तेरुत्तरावस्थेति 'स्वाप्ययसंपत्त्योः' इति सूत्रात् सधर्मकाविर्भावः । सुषुप्तौ निर्गुणा-विर्भावस्योक्तत्वेनोक्तभावस्थायां सधर्मकाविर्भावैचिह्नात् । उभयोरभेदो विद्वन्मण्डनेस्ति । उत्तमा-वस्था भक्तिज्ञानकर्मपुष्टिमाणां तुरोधेनानेकधा तदेजतीति श्रुतेः । एषु कम्पने स्वादिरात्मनेपदी सेद् छान्दसं परस्मैपदम् । कपि चञ्जे । चलति चल विलसने लस श्लेषक्रीडयोः क्रीड विहारे वि अर्थः घाहुलकस्यागतिकगतिवत्त्वादुक्तौ एवं प्रकृतिप्रत्ययौ । अग्रेपीमौ न तु वक्ष्यतावित्यादेः प्रयोगः प्र-पूरकः कान्यार्थस्योक्तप्रायत्वात् वक्ष्यमाणत्वाच्च तात्पर्यार्थ उच्यते । जनः वचाद्यच् प्रादु-र्भावकर्ता निर्गुणभेदेन साकाररूपप्रादुर्भावकर्ता तात्पर्यार्थोऽयं 'सर्वतःप्रतिपादादन्तम्' इति वाक्यात् वाक्यार्थो अग्रे । कान्तिरिच्छा तस्याः कर्ता जीवन्मुक्तप्रकरणात् सुकामल्योन्मेषा । असनं प्रेरणं तस्य कर्ता । प्र-पूरकः ईरणं ईर क्षेपे तुरादिः परस्मैपदी सेद् । क्षिप्रं प्रेरणे प्र-पूरकः । पूरकत्वद्वयं कर्मठज्ञानिभक्तपूरकत्वं द्योतयति प्रवृत्तिविप्रवृत्तिभेदेन मार्गस्य द्वैविध्यात् प्रेरक इत्यर्थः । आसादनम् वि-प्रजनादिकर्ता । आ आसा सादनस्य कर्ता सादनं विशरणम् । अत्र वि-प्रजनादीनां शरणं हिंसा तस्य कर्ता सीदतेर्विशरणोऽर्थो व्याकृतः । भतेः कर्ता अस्मादनमत्र अव रक्षणकर्ता अतिकर्ता । ननु पुनस्तुति रक्ष मालने फल गताविति धातुपाठश्च इति चेन्न रक्षणकर्ता

रश्मिः ।

गमयिता गतिकर्ता गन्तेति भेदात् । इच्छा न गृह्यतेऽग्रे तस्या उक्तेः । कान्तिः कामः काम्यते इति व्युत्पत्तिः । भगवता तथा च पुष्टिगार्हो द्योत्यते । श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । प्रीतिकर्ता प्रीतुषिकान्त्योः क्रयादिः उभयपदी अनिद । कामस्य तृप्तिरानन्दः पुनः कामः पुनस्तृप्तिः भावे क्तिन् । इयमव रक्षणे इति धातुपाठस्या । तृप् प्रीतौ दिवादिः परस्मैपदी वेद । तृप् प्रीणने स्वादिः परस्मैपदी सेद तृप्त्यति तृप्तीति प्रीतिस्तृप्त्यते सांप्रतम् । षृण प्रीणने तुदादिः परस्मैपदी सेद षृण्यते भावे ल्युट् । प्रीणनं बाहुलकात् यद्वा प्रीङ् युच् तुद् रीङ् । अव अस्वार्थस्तृप्त्यते सांप्रतम् । रक्षणगति-कान्तिप्रीतितृप्तयोऽवगमपूर्वोक्तास्तासां गमः ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेति अप्रत्ययः । गमनं प्रवेशः । विश्व प्रवेशे तुदादिः परस्मैपदी अनिद प्र-प्रवेशः प्र-पूरकस्य प्रः पूरको वेशः प्रदीपवदिति व्याससंज्ञात् । श्रवणं भक्तकृतकीर्तनानाम् । श्रु श्रवणे स्वादिः परस्मैपदी सेद श्रूयते भावे ल्युट् । श्रु गतौ न गृह्यते गतीनां निविष्टत्वेनाकाङ्क्षाभावात् । स्वामी स्वन शब्दे ङ प्रत्ययः । आस्यादिकर्ता गतिः शब्दः मक्तयश्च अम गतिशब्दमक्तियु आदिः परस्मैपदी सेद तथा च स्वश्वासावयः वज्रयं कः स्वामः सोऽस्यास्तीति स्वामी स्वामी कर्तृत्वमेवान्वयोऽन्यत्र तु भेदान्वयः मायाया भगवच्छक्तित्वात् । भेदस्य मायिक-त्वात् । अर्थः अर्थ उपपाचने चुरादिः उप प्रजनादिकर्ता श्लेषस्य गतिरूपस्य कर्ता क्रीडाया विहार-रूपायाः कर्तात्र वि प्रजनादिकर्ता श्लेषकर्ता क्रीडाकर्ता इ यच्च याच्यायां म्वादिरुभयपदी सेद अत्र 'ऋहलोर्ण्यत्' इति सूत्रेण ण्यत् न सकलधात्वर्थप्रायपाठात् भावे ल्युट् । अर्थ्यते उपार्थेभ्यो वाच्यते इत्यर्थः कर्मप्रत्ययः उपार्थत्वेनोक्तानां याच्याकर्तृक्तेः सामान्ययाचनकर्ता याचने इत्यस्य व्याख्यानं वक्ष्यते । याचनं व्याख्यातप्रायं क्रिया भावे शः 'कृञ् श च' इति सूत्रेण इयङ् टाप् करणकर्ता इ कृञ् करणे तनादिरुभयपदी अनिद 'क्रिया सा राषिका देवी' इति राषास्तोत्रादावस्ति श्रुतिरत्र 'तस्मान्न भिन्ना एतास्ता आभिर्भिन्नो न वै विमुः' इति कृष्णोपनिषदि । अत्र बृहद्वाचनपुराणं उत्तरस्थानं खिलं च भृगवादीन् प्रति ब्रह्मणो वाक्यमनि ।

'षष्टिवर्षसहस्राणि मया तप्तं तपः पुरा । नन्दगोपप्रजस्त्रीणां पादरेणुलब्धये ॥

तयापि न मया प्राप्तास्तासां वै पादरेणवः । श्रुत्वैतद् ब्रह्मणो वाक्यं भृगुः प्राहाय सादरम् ॥
वैष्णवानां पादरजो गृह्यते त्वद्विघैरपि । सन्ति ते बहवो लोके वैष्णवा नारादादयः ॥
तेषां विहाय गोपीनां पादरेणुस्त्वयापि यत् । गृह्यते संशयो मेव को हेतुस्तद्वद् भ्रमो ॥
ततो ब्रह्मा भृगुं प्राह चिन्तयित्वा पुरातनीम् । कथां सर्वश्रुतीनां यद्रहस्यं परमाद्भुतम् ॥

ब्रह्मोवाच—

न स्त्रियो ब्रजसुन्दर्यः पुत्र ताः श्रुतयः किल । नाहं शिवश्च शेषश्च श्रीश्च तमिः समाः क्वचित् ॥
प्राकृते प्रलये प्राप्ते व्यक्तेऽव्यक्तं गते पुरा । शिष्टे ब्रह्मणि तन्मात्रे कालमायातिगेऽक्षरे ॥
ब्रह्मानन्दभयो लोको व्यापिवैकुण्ठसंज्ञिकः । निर्गुणोऽनाद्यनन्तश्च वर्तते केवलेऽक्षरे ॥
अक्षरं ब्रह्म परमं वेदानां स्थानमुत्तमम् । तल्लोकवासी तत्रस्थः स्तुतो वेदैः परात्परः ॥
चिरं स्तुत्या ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान् गिरा । तुष्टोस्मि नृत सो ग्राज्ञा वरं यन्मनसीप्सितम् ॥

श्रुतय ऊचुः—

नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरन्युत । सगुणं ब्रह्म सर्वदेवं वस्तुतुर्दिनं तेषु नः ॥
ब्रह्मेति पश्यतेऽस्माभिर्यद्गुणं निर्गुणं परम् । वाञ्छनोगोचरातीतं ततो न ज्ञायते तु तत् ॥

रश्मिः ।

आनन्दमात्रमिति यद्वदन्तीह पुराविदः । तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि देयो वरो हि नः ॥
श्रुत्वैतदर्थयामास स्वं लोकं प्रकृतेः परम् । केवलानुभवानन्दमात्रमक्षरमध्यगम् ॥
यत्र वृन्दावनं नाम वनं कामदुर्वैर्हमैः । मनोरमनिकुञ्जाब्जं सर्वतुसुखसंयुतम् ॥
यत्र गोवर्द्धनो नाम सुनिर्झरदरीयुतः । रत्नघातुमयः श्रीमान् सुपक्षिगणसंकुलः ॥
यत्र निर्मलपानीया कालिन्दी सरितां वरा । रत्नवद्गोमयतटी हंसपद्मादिसंकुला ॥
नानारासरसोन्मत्तं यत्र गोपीकदम्बकम् । तत्कदम्बकमध्यस्थः किशोराकृतिरच्युतः ॥
दर्शयित्वेति च प्राह ब्रूत किं करवाणि वः । दृष्टो मदीयो लोकोऽयं यतो नास्ति परं वरम् ॥

श्रुतय ऊचुः—

कन्दर्पकोटिलावण्ये त्वयि दृष्टे मनांसि नः । कामिनीभावमासाद्य स्मरक्षुब्धान्यसंशयम् ॥
यया तल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाञ्जनिं नस्तथा ॥

श्रीमगवानुवाच—

दुर्लभो दुर्घटश्चैव शुष्माकं सुमनोरथः । मयाऽनुमोदितः सम्यक् सत्यो भवितुमर्हति ॥
आगामिनि विरञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते । कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ ॥
पृथिव्यां भारते क्षेत्रे मायुरे भम मण्डले । वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् वो रासमण्डले ॥
जारषमेण सुखेहं सुदृढं सर्वतोऽधिकम् । मयि संप्राप्य वः सर्वे कृतकृत्वा भविष्यथ ॥

ब्रह्मोवाच—

‘श्रुत्वैतच्चिन्तयन्त्यस्ता रूपं भगवतश्चिरम् । उक्तकालं समासाद्य गोप्यो भूत्वा हरिं गताः’ ॥
इति । अत्र हि श्रुतिभिः सर्ववेदान्तप्रत्ययं गुणातीतं बाह्यमनोगोचरातीतमानन्दैकरूपं यत् तव रूपं
तत्प्रदर्शयेति प्रार्थितो भगवान् गोकुलं तस्मिन् स्वस्वरूपं लीलां तत्र क्रियमाणां च प्रदर्शितवान्
इत्युच्यते । अन्यद्विद्वन्मण्डने स्फुटम् । न च राजसं पुराणमिति नो मतमुक्तमिति शङ्क्यम् ।
पद्मपुराणे राजसपुराणान्युत्तवा राजसानां स्वर्गदत्त्वं शुभत्वं चोक्तमिति । न च स्वर्गपदेन स्वर्गलोकोक्ते-
स्तृतीयमार्गायित्वं राजसानां पुराणानामिति शङ्क्यम् । स्वर्गपदस्यात्मसुखवाचकत्वात् । स्पष्टं चेदं
निबन्धे । दुःखाभावस्य सुखस्य च पुरुषार्थत्वादुभयोरेकं सुषुप्तावेकं जीवन्मुक्तादिदशाशु ।
कामिनीभावमासाद्येत्यादिपूद्गाविताशङ्का भक्तिमार्तण्डफलप्रकरणनित्यलीलोपपादने निराकृता ।
प्रकृतमुच्यते । सिद्धक्षयाग्रे एतद्राष्ट्रात्सृष्टिरुच्यते । इच्छा इष्यते भावे शः निपातः तस्याः कर्ता दीप्तिकर्ता-
दीप दीप्तौ दिवादिः आत्मनेपदी सेद दीप्यति तमोऽनुत् । आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमिति मनुस्मृत्यैः ।
निबन्धेपि सृष्टिनिरूपणे ‘कदाचित्पुनरन्यथा’ इति दर्शनात् । अवासिकर्ता अव स्थूलसूक्ष्म-
गत्यादिकर्ताऽऽसिकर्ता विश्वस्मिन् । आलिङ्गनकर्ता । आ-वि-प्रजनादिकर्ता जनी प्रादुर्भावो प्र-पूकः
अद भक्षणे । अदादिः परस्मैपद्यनिद् अति बाहुलकाडुत् । यद्वा । आ-वि-प्रजनादिकर्ता जन गतावत्र
भाषा च इह अनादरे आदुः उद्गुणः क्षिपि । भावः सत्ता गतिकर्ता हिंसाकर्ता चराचरभक्षको दुर्लभैको
वा दानकर्ता स्पष्टम् । ऋतुदानकर्ता वा ‘अहं बीजप्रदः’ इति गीतायाः । भानकर्ता समन्वयेन
जगति भाति भा दीप्तौ अदादिः परस्मैपद्यनिद् दीप दीप्तौ वृद्धिकर्ता वर्धते वृष्टु वर्धने भ्वादिः
आत्मनेपदी वेद । वृद्ध भासे चुरादिः परस्मैपदी सेद भासते दीप्यते न च पुनरुक्तिः शङ्का । भक्ति-
ज्ञानमेवेन द्वेषा प्रदीपनात् । प्रकृतमनुसर्षते शब्द विशरणगत्यवसादनेषु इत्यत्राश्रितो धातुप्राये व्याकृतः ।

रश्मिः ।

‘योन्तःसुखोन्तरारामस्त्वयान्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योमी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोविगच्छति’ ॥

इती गीतासंन्यासयोगाध्याये ब्रह्मभूत आविर्भूततिरोहितानन्दः इति ब्रह्मभावयुक्तम् । इति
‘युक्तोपसृप्यन्वपदेशात्’ सूत्रात् । किं च गीताष्टादशाध्याये ।

‘सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो घृत्वात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन् विषयांस्त्यज्जवा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥

विविक्तसेवी लज्जशी यतवाक्कायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विशुध्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु भद्रं कर्ति उभते पराम्’ ॥

‘भक्त्या मामभिजानाति’ इति फलात्मकं ज्ञानयुक्तम् । तेनार्यं ब्रह्मभावो भक्तिमार्गीयः
पुष्टिमासीयस्तु भगवदनुग्रहेण भक्तिमात्रमिति नास्ति कर्ममार्गीयोपि । भगवदपेक्षेण फलानासक्ततामात्रं
ब्रह्मभावस्त्वानापन्नं कर्मयोगाध्याये ‘असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः’ इति गीतायाः । प्रकृत-
सुच्यते । अस्माच्छरीरात् व्याक्रियत इति परमैश्वर्ये परः पृ श्रीतौ स्वादिः परस्मैपदी अनिदं श्रुणोति
पुत्रेपि तेन परः पञ्चाध्व । वासरूपोऽस्त्रियामिति सूत्रप्रवर्तनाच्च परस्मैपदी श्रीन् तृप्तिकान्त्योः
तुप श्रीतौ कान्तिरिच्छा प्रीतिमनु इच्छां करोति समीयते मानविषयः क्रियते येन स परमेश्वरः
तत्रप्रमैश्वर्यस्य व्यापकत्वं साधनद्वारा तत्कर्तुः अश्रोतेर्वरत् ‘अश्रोतेराशु कर्मणि वरत् च’ इति सूत्रेण च
अकारस्य इकारः संपादकः यद्वा ‘श्लेशभासनिसकसो वरत्’ इति सूत्रेण वरत् । ईश ऐश्वर्ये अदादि-
रत्ननेपदी सेद् ईष्ट ईश्वरः तस्य भावः ऐश्वर्यस्य शरीरात् हिंसकात् उपपादि भया । युक्तौ तु संसार
हिंसकात् । भक्त्युक्तौ तु अमेदं भगवत्सेवोपयोगिसंसारतिरिक्तसंसारयोर्हिंसकात् । पुष्टौ तु
उत्कृष्टपक्ष मर्यादायाश्चापि हिंसकात् । तच्छरीरं प्राप्य । समुत्थायेति व्याक्रियते सं-प्र-पूरको जनो
गतिः ध्वज्ये कः प्रादुर्भावो वा गतिः स्पष्टा प्र-पूरकः । आ आसा दुर अनादरकर्ता भक्तमनोरयात् ।
अनादरकर्तृ वा श्रापी स्थितिरिति दरति द्वियते वा दुर अ नज्योः । नज्यो विनाशः वि-प्र-पूरकः
जनो गतिर्ध्वज्ये कात् । कान्तिरिच्छा । असनं क्षेपः पूरकत्वं च आसादनं वा वि-प्र-जनादिकर्ता
आसा सादनं बहु विहरण इत्याद्यर्थकं आठः सादाभावाच्च सद मती इत्यस्य चुरादिः परस्मैपदी
सेष्टे स्तं आठः परस्मैपद सद गतावित्यस्य प्रयोगसत्त्वात् । अत्र विकारो निविष्टः विकारार्थे आसादनं
तत्र पुनर्विकार एवमनवस्थाङ्गीकर्तव्या । बहु विहरणगत्यवसादनेषु अववायेऽनवस्थाङ्गीकार्यो
उत्कृष्टानामनेकविवल्तात् । नित्यलीलासत्त्वाच्च कृतार्थं वा आसा वि-प्र-जनादिकर्ता सुधर्यः । आविष्कार-
रूपः कतः कर्म काठः इति समर्थः । उदर्यः स्पष्टः । खाय यथाशास्त्रं प्राणाद्याचार्येषु गतिनिष्ठि
कृत्वा निवृत्त्यन्वर्तते नि निष्क परिवारे परि पृ पाठनपूरणयोः पृ श्रीती पृ व्यापाने पृ पूरके

रश्मिः ।

सर्वधातुभ्य इन् इतीन् अव्ययादाप् सुप् इति सूत्रेण अव्ययत्वात् सुपो लुक् । पति पिपतिं पृणोति परति पारयतीति वा परि । मानं माने । माङ् माने शब्दे च स्पष्टम् । शब्दः आ आत्ता वि वीषजन-
कान्त्यादिषु सुट् आविष्कारार्थकः कारः कृतिः कालः । पर्यर्थस्य मानं आधिः पूरणं एतदादिकर्ता वर्तनं कुर्यात् परं स्पष्टं ज्योतिः द्युत दीप्तौ दीप दीप्तौ सूर्यनारायणं मुख्याधिकारिणं नारायणमात्रं वा ।

‘ध्वेयः सदा सवितुमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः ।

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः’ ॥

इति वाक्यात् । दीप्तियुक्तं वा विशेषानुपलब्धेः धातुपाठे उपसंघेयति स्पष्टम् । स्वेन स्वन् शब्दे स्वनति यन्नः सर्वभावः ‘स सर्वविद्भवति मां सर्वभावेन मारत’ इति पुरुषोत्तमयोगाध्याय-
वाक्यात् अत्र श्रुतौ उत्तमः पुरुष इत्युक्तेः अत्र सर्वभावः सर्वात्मभावोपि यथा ‘सर्वदा सर्वभावेन
भजनीयो ब्रजाधिपः’ इत्याचार्यचतुःश्लोक्यां तथा श्रीगोखामिनां ‘सदा सर्वात्मभावेन भजनीयो
ब्रजाधिपः’ इति ग्रन्थेस्ति तेन रूपेण यदि चोत्तमः पुरुष इति श्रुतौ ह्युत्तमत्वपुरुषत्वयोः जीवधर्मत्वं
तदा यन्नो ज्ञानभक्त्यादिरूपः यद्वा सृ शब्दोपतापयोः ङ प्रत्ययः स्वं अन्यत् पूर्ववत् । रूपेणेति
स्पष्टम् । अभिनिष्पद्यते मयाभावस्तस्य संवन्धी । अभयो वा । निरुपसर्गार्थः स्फुटः निस वा अर्थः
कल्पनीयः स्फुटमन्यत् । जीवन्मुक्तादिविषये पुराणं प्रसिद्धमिति दिक् । यतोऽनुक्तमप्यूहते
पण्डितो जनः । प्रकृतमनुसर्यते । एवं प्रतिपादयति उत्तमावस्थाम् । तस्मादिति तदाहेत्यत्र तदित्यव्ययं
पञ्चम्यन्तं तस्यार्थः प्रकारमिति कर्माध्याहारः । अत्र शंकराचार्याः आविर्भूतं ब्रह्मस्वरूपं यथेति
जीवब्रह्मवादमाश्रित्याहुः तन्न ब्रह्मजीवविभागस्य ब्रह्मेच्छाकृतत्वव्युत्पादनात् जीवत्वस्य वास्तविकत्वा-
दित्याहुः तथेत्याविर्भूतस्वरूपत्वेन । स्वाप्ययेत्यादीति एतच्च स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं
हीति सूत्रे फलाध्यायोपान्त्यस्ये वक्ष्यते । अनुगमेति प्रथमपादेऽन्तिमाधिकरणे । उपेति आदिपदेनो-
पासना । यदत्र शंकराचार्याः । विवेकज्ञानाभावादानाविर्भूतस्वरूपः सन् विवेकविज्ञानादाविर्भूतस्वरूप
इत्युच्यते न चान्यादृशाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य संभवतः स्वरूपादेवेत्याहुः तन्न तथासति
अन्येवेति वाक्यान्तरेऽधिकरणत्वेन जीवोक्त्यसंभवापत्तिरित्याशयेन द्वितीयं स्थलमुक्तम् । एतेन
नृसिंहोपासनेत्यादिभाष्यं विवृतं ज्ञेयम् । तथेति अमृतत्वाभयत्वरूपेण । भाष्ये । तथेति
स्वात्मत्वेनैव । प्रकृते । अन्यथेति । उदशरावे उदकयुक्ते शरावे । तस्य जीवस्य जाग्रत्साक्षित्वं
इन्द्रियैर्विषयग्रहणलक्षणजाग्रदवस्थासाक्षित्वं तच्च ज्ञानज्ञेयानामाविर्भावतिरोभावज्ञानात्वयमेवमा-
विर्भावतिरोभावहीनः स्वयंज्योतिः स साक्षीत्युच्यते इति सर्वोपनिषच्छ्रुतेः स्वयं ज्योतिर्द्वं
तदाविर्भूतस्वरूपत्वेन जीवस्यास्त्येव । एवं स्वप्नः सुषप्तं विज्ञाने तत्साक्षित्वम् । सुषुप्तिस्तु अकामरूपो
भगवान् तत्साक्षित्वं तदन्वेतदमृतममयेतद् ब्रह्मेति श्रुतिभिः सर्वत्रावस्थात्रयेषु तस्य जीवत्वाभूत-
रूपत्वमेव निरूप्यावस्थानामतात्त्विकत्वं शरीरस्य नाशमनु एव नश्यति नाहमत्र भोगं पश्यामीत्ये-
वमवस्थात्रये विजातीयश्रुत्योक्त्या उपसपद्येतत्रोपोपसर्गे व्याख्याते क्रीड विहार इत्यस्य व्याख्याने
प्रजनादिकर्ता हारो हरणं चोक्तम् । तत्पृष्ठिमार्गीयमुख्यत्वाद्विच्युतम् । अत्र तु पूरकस्याविर्भूतत्वात्
अ-पूरकः जनः प्रादुर्भावकर्तृत्वाद्ब्रह्मणः तस्य गतिकर्ता प्रेरणकर्ता साधनेषु मनसः कर्मज्ञानभक्ति-
योगेषु कर्मणि योगः ‘योगः कर्मसु कौशलम्’ इति कर्मयोगाध्यायात् कर्मयोगः कर्मसु कौशलम् ।
ज्ञाने योगः आत्मदर्शकत्वम् ‘अयं हि परमो योगो यद्योगेनात्मदर्शनम्’ इति वाक्यात् । भक्तौ

प्रजापतिः । अन्यथा प्रतिबिम्बादावसृताऽभयवचनं मिथ्या स्यात् । इन्द्रे स्वाविर्भावाभावात् प्रजापत्यसन्निधाने विपरीतं पश्यति । अतस्तावन्मात्रदोषपरिहाराण्यथोपदेशः । स्वप्नादिषु तथा प्रकृतेऽपि । सुषुप्तावस्थायां भगवदाविर्भावात् तथा वचनम् । तस्मादुभयमपि भगवत्प्रकरणमेव । एवमन्यत्रापि भगवदावेशकृता भगवद्धर्माभिलाषा जह्याः । तस्माद्दहरः परमात्मैव ॥ १९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अन्यथेत्यादि । प्रतिबिम्बादावित्यत्रादिपदेन शरीरसंग्रहः । तथाच यदि पुरःस्फूर्तिक्रमाद्रियते, तदा बाधितार्थत्वप्रसङ्गः । यदि चैतं त्वेव त इत्यादिवाक्यानुरोधात् प्राकरणिकमाद्रियते, तदा तु प्रजापतिना स्वाभिसंहितस्य परमात्मन एवानुव्याख्येयत्वकथनादिन्द्रस्य तदबोधेन तत्र जीवोक्तिप्रमेति तन्निवृत्त्यर्थं तस्य परं ज्योतिःसंबन्धेन स्वरूपाभिनिष्पत्तिवचनाच्च तस्य तथात्वं स्वामविक्रमपि तु ब्रह्मस्वरूपाविर्भावकृतमेवेति नैतदनुरोधेन पूर्वप्रकरणेऽप्यहतात्मत्वादिगुणकत्वं प्रकरणित्वं च जीवे वक्तुं शक्यम् । प्रजापतिवाक्येऽपि जीवस्य प्रकरणित्वेनासिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेवं सतीन्द्रस्य कुतः संदेहसंभव इत्यत आहुः इन्द्रे त्वित्यादि । प्रजापत्यसन्निधाने इति अन्यथा तदानीमेव व्युत्तिष्ठेदनास्तत्वं वा प्रजापतौ निश्चिनुपात् । तावन्मात्रदोषपरिहारायेति स्वासन्निधाने विपरीतदर्शनपरिहाराय । अन्यथोपदेश इति देहादिविलक्षणतयोपदेशः । तथा वचनमिति स्वरूपाभिनिष्पत्तिवचनम् । शेषं स्फुटम् ॥ १९ ॥

रश्मिः ।

योगो ध्यानादिसमाख्यन्तरूपः सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यविकरण उक्तः । एवं समाख्यवसायां मनसि सर्वतो निवृत्तव्यापारे इत्यादि तदधिकरणमाख्येऽधिकरणत्वेनोक्ते मनसि तं पूर्वोक्तमेवं जीवं तादृशमवबोधकर्तारं मनोस्य दैवं चक्षुरिति श्रुतौ प्रत्यभिज्ञायते जीवन्मुक्तप्रसङ्गेनोपलब्धनिजसुखादुभयस्याधिकरणोक्तस्यात्र विवक्षितत्वात् । एतेन तस्योदशराव इत्यादिमाख्यफक्कितापि विवृता । अस्मात्प्रकारादन्येन प्रकारेणेत्यर्थः । बाधितेति अमृतामयांशे बाधितः प्रतिबद्धोऽर्थो यस्यास्तत्त्वप्रसङ्गः । यदत्र शंकराचार्याः एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मादिति प्रतिज्ञाय अत्र अन्यत्र इत्यन्यत् भववन् मर्त्यं वा इदं शरीरमित्यादिना प्रपञ्चेन शरीराहुपाविसंबन्धप्रत्याख्याननेन संप्रसादशब्दोदितं जीवं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति ब्रह्म स्वरूपापन्नं दर्शयन्न परस्माद्ब्रह्मणोऽमृतामयस्वरूपादन्यं जीवं दर्शयतीत्याहुः तं निराचक्षुः यदि चेति । प्राकरणिकमिति जीवम् । स्वेति मनोरूपे दिव्ये चक्षुष्यभिसंहितस्य । ननु कुत एतदिति चेन्न मनोवबोधो भ्रुते इति व्युत्पत्तेः मनोस्य दैवं चक्षुरिति श्रुतौ मनोवबोधोपात्मकस्य पूर्वमुपपादनात् । दैवं दिव्यं 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः' इति गीताकादशाख्यायवाक्यात् । चष्टे चक्षुः चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि अदादिरात्मनेपदी सेद । अस्य जीवन्मुक्तस्य मनोऽधिकरणात्मकमवबोधरूपमस्य जीवन्मुक्तस्य परमैश्वर्यं कर्तुः । दैवं दिव्यं दिवि भवं भवार्थं यत् । चक्षुः क्रिया चष्टे चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि अदादिरात्मनेपदी सेद चष्टे वि-प्रजनादिकर्तुं सत् अक्ता अज गतिक्षेपणयोः भ्वादिः परस्मैपदी सेद अच्यते भावे क्तः टाप् एतादृशी क्षेपणं प्रेरणं पूरकं क्षेपरूपा गतिरूपा वाक् वच परिमाणे अदादि परस्मैपदी अनिद् कचिद् वच् भाषणे माष व्यक्तायां वाचि वक्तीति वाक् तस्याः कर्तुं भाषणकर्तुं कर्तुं । एवेति भूयः पदादेवेति ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

परामर्शस्य प्रयोजनमाह । अन्य एवार्थः प्रयोजनं यस्य । तस्माद् यम-
हरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेति । स्वस्यैवं ज्ञाने हि ब्रह्मसुखं फलं ब्रह्मज्ञाना-

भाष्यप्रकाशः ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥ सूत्रमवतारयन्ति परामर्शस्येत्यादि । सोऽर्थः को
वेत्यपेक्षायामाहुः तस्मादित्यादि । प्रथमे प्रकरणे, तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति,
तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सति यमिति । तद्यत् सत् तदभूतमथ यत् ति तन्मर्त्यमथ
यद् यं तेनोमे यच्छति । यदनेनोमे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेतीति नास्ते
स्वस्य भगवद्विषयके अभूतमर्त्ययमयितृत्वज्ञाने सति ब्रह्मसुखं फलमुक्तम् । अतस्तत्साधनभूत-
रस्मिः ।

एतं त्वेव ते भूयोतु व्याख्यामीति श्रुतेः । तन्निवृत्तीति केवलजीवनिरूपणप्रमनितृत्वस्य ।
अमृतामययोर्ब्राह्मत्वायै च । तथात्वममृतामयरूपत्वम् । असिद्धेति य आत्मा अपहृत्पात्रे-
त्यादिप्रक्षवाक्येऽपहृतपात्रेत्यादिकथनात् उत्तरे चामृतामयरूपत्वकथनाच्च ब्रह्मचर्मैकैर्वाक्या-
सिद्धत्वात् । न च जीवो नैतादृश इत्यत्र को हेतुरिति शङ्क्यम् । अवस्थामेदानामेव तत्तात् । न च
न तासाश्चवस्थानां तदभावगमकत्वमागन्तुकत्वादिति शङ्क्यम् । जन्ति त्वेष्वेवं विच्छादयन्ती वा
प्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति एतद्विरुद्धधर्माणां भयादीनां बीबे बोधनम् ।
स्वम् एतं जीवं केचन जन्तीव विद्रावयन्तीवेत्येवमप्रियवेत्ता भवति रोदितीवेत्येवमप्रियवेत्ता ।
नाहमिति प्रजापतिं प्रतीन्द्रोक्तिः एवं सति परमात्मन्युपदिष्टे सति 'छिद्यन्ते सर्वसंज्ञायाः' इति श्रुतेः ।
संज्ञयनाशात्कुतः । अन्यथेति विपरीतं भ्रमविषयः शरीरादावनात्मत्वं तस्य दर्शनं करोतीतिन्द्रो-
परं त्वाविशीवाभावात् प्रजापत्यसंनिधाने चेति भाष्य उक्तम् । तत्र प्रजापत्यसंनिधान इति न
वक्तव्यमेकेन हेतुना चारितार्थात् मैवं अन्यथा प्रजापत्यसंनिधान इति वाक्याप्युचितत्वेन भाष्य-
प्रक्षिकाप्रकारेण । तदानीमिति प्रजापतिसंनिधिकाले ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥ परामर्श उपस्थापनम् । सूत्रमिति ननु अकरञ्च
ब्राह्ममेवेति जीवपरामर्शः किंप्रयोजनक इत्याकाङ्क्षायां सूत्रमवतारयन्ति स्म । तस्मादित्यस्य
वक्तुमाहुः प्रथम इति । सतीति स एकमक्षरम् ति द्वितीयं इकार उच्चारणार्थः इत्यने सिद्धान्ते ह
वेदे वाक्षरमात्रमप्यन्यथा वतीति वरेण्यं ज्ञेयमिति वत् सतियं सत्यमिति भवति क्वचन-
मित्रं वयं च सूरयः मित्रा वयमिति प्राप्ते निरुक्तपक्षे वर्णलोपः । यं तृतीयम् । तत्रेति वक्तव्यमे-
वेति अक्षरे यच्छति ददाति संयोजयति इत्यपरे । तस्मादिति पूर्वोक्तस्य यदित्यस्य यत्तदित्यर्थे-
नेने यच्छति यस्मिन्तस्मादित्यर्थः । यमिति यौंश उमे यच्छति सौशोयमिति । दा दावे इत्यस्य
यच्छदेशः ङमुप्रत्ययश्च । त्समौ साध्येयं यथा पूर्वं साधितं सत्यनया व्युत्पत्त्या निकल्पये ।
अत्रापूर्वाभ्यां बाधः तथापि साज्ञे वेदो ज्येयो ज्ञेयश्चेति श्रुतावक्ष्यपदार्थत्वेन मुक्तिस्तत्र वक्ष्यः ।
अर्थमिति हृदयब्रह्मलोकम् । स्वस्येति भाष्यं व्याचख्युः स्वस्येति अभूतं न कर्तुं मि त्रकोपेति-
हृदयब्रह्म । अत्र यम उपपत्तेः आदिः परस्मैपदी सेद् इत्यस्य रूपम् । उमे यच्छतीत्यममम-
प्रकाशः । इत्येतत्तत्रः यथा तदस्य नामदुक्तम् । अमुदिति प्राप्ते । यथा अकारस्य च ङमुप्रत्ययः ।

पेक्षायाऽनुपयुज्येत । भगवतश्च तदाविर्भावो भवतीति चकारार्थः । संपत्तौ भगवदावेशकथनार्थं वक्ष्यति च, 'स्वाप्यसंपत्तयोरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि' इति चतुर्थे । तस्मान्न परामर्शोनान्यथा वल्गनम् ॥ २० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मज्ञानाऽपेक्षायाममृतभूतजीवज्ञानमुपयुज्येत । युक्तं चैतत् । न हि यन्तव्यज्ञानं विना तद्यमयितृत्वं ज्ञातुं शक्यते । अतो मर्त्यस्य प्रसिद्धत्वादमृतज्ञापनार्थं जीवपरामर्शः स च जीवस्य परमशुक्तिदशायामपि ब्रह्मनियम्यत्वे पर्यवस्यति परं ज्योतिरुपसंपद्यत्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नस्यैव जीवस्यामृतरूपत्वसिद्धेः । अतस्तदानीमपि परापरभावघटित एवाभेद इति ज्ञानार्थं परामर्श इति फलति । इदमेव 'अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तु भवेत्' इति वेदस्तुतावपि सिद्धम् । अग्नि-भेपि ज्योतिर्दर्शनाधिकरणेपि अतिरिक्तभगवद्धर्मत्वेन भगवन्निर्णायकतया वक्तव्यम् । किं च । इतः पूर्वमथ य एष संप्रसाद इत्यादिना स्वरूपाभिनिष्पत्तिकथनात् तदा ज्ञानदशयां भगवदाविर्भावो ज्ञापितः । सोऽयमेतत्सूत्रस्य चकारस्यार्थः । तेन सूत्रेऽन्यार्थ इत्यस्य, स्वरूपयोग्यतासिद्ध्यर्थः, संपत्तौ भगवदावेशकथनार्थेत्यर्थः सिद्ध्यति । तथाच फलार्थं स्वरूपयोग्यतासहकारिसंपत्त्योर्बोधनाय जीवपरामर्श इत्यर्थः । ननु कैश्चित् भवते परमं रूपं करतलस्यविवचत् प्रदर्शयितुं य एषोक्षिणीत्यादि कर्तृभोक्तृत्वादि जैवरूपपरामर्श इति । अन्यैस्तु, यदस्योपसंपत्तयं परं ज्योतिस्तद् अपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टतयोपास्यमित्येतदर्थं जीवपरामर्श इति नानाव्याख्यानादप्येव द्वयार्थ इति कथं निश्चयमित्यत आहुः वक्ष्यतीत्यादि तथा चैतत्सूत्रसारसादय-मेवार्थ इत्यर्थः ॥ २० ॥

रहिमः ।

ब्रह्मैति स्वर्गपदस्य ब्रह्मसुखवाचकत्वं निबन्धे स्पष्टम् । जीवेति । परामर्श उपस्थापनम् । ननु तथापि जीवे कथममृतशब्दप्रयोगः इत्याशङ्कामपनुदन्तश्चकारार्थं भाष्ये आहुः भगवतश्चेत्यादिनां । तद्विबुधवन्ति स्म किं चेति । अर्थ इति तथा च भगवत आविर्भावेन जीवस्याक्षरात्मकत्वादमृतपद-प्रयोगो न दुर्घट इति भावः । चकारार्थमाहुः संपत्ताविति । स्वरूपेति स्वरूपयोग्यताऽन्यपदस्यार्थः । चकारार्थः सहकारीत्यादिः । जीवेति न तु प्रकरित्वाय । भास्कराचार्यमतमाहुः कैश्चिदिति । शांकराचार्यमतमाहुरन्यैरिति । नानेति ब्रह्मामृतवर्षिणीकृता तु अत्र ब्रह्मोपदेशो जीवोपसंपत्तव्य-त्वेन रूपेण स च जीवपरामर्शमन्तराऽनुपपद्यमानः सञ्जीवं परामृशतीति ब्रह्मपर एवायं परामर्श इत्युच्यते । रामानुजाचार्यैस्तु प्रजापतिवाक्ये च मुक्तात्मस्वरूपयाथात्म्यविज्ञानं दहरविद्योपयो-गितयोक्तम् । अतो मुक्तस्य तदुपसंपत्त्यपहतपाप्मत्वादिकल्याणगुणविशिष्टस्वामाविकरूपप्रा-प्तिकथनेन तद्धेतुत्वरूपं परपुरुषसाधारणरूपमुपदेष्टुं प्रजापतिवाक्योक्तजीवस्यात्र परामर्श इति । मध्वाचार्यैस्तु यं प्राप्यत्वेन रूपेण जीवो निष्पद्यते स एष आत्मेति परमार्थश्च परामर्श इति उत्तरावेति सूत्रोक्तयत्प्रसादात् स मुक्तो भवति स भगवान् पूर्वोक्त इति चकारार्थः । इति नानाव्याख्यानादित्यर्थः । इत्यर्थ इति । भाष्ये । अन्यथेति जीवब्रह्मवादकल्पनादन्येन प्रकारेण ब्रह्मवादनयनम् । वल्ग गतौ भ्वादिः परस्मैपदी सेट् ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

ननु न वयं जीवे उपपत्तिरस्तीति जीवप्रकरणं कल्पयामः किंतु ब्रह्मणि नायमर्थ उपपद्यते । अल्पश्रुतेः । अल्पे हि पुण्डरीके कथं भगवदवस्थानम् । व्यापकत्वश्रवणात् । यावान् वाज्यमाकाश इति । तस्माद् विरोधपरिहाराय जीव एवाराग्रमात्रस्तथा भवत्विति कल्प्यत इति चेत्तर्हि भवान् सम्पग्विधारकोऽस्मदीय एव । परं तत्समाधानं पूर्वमेवोक्तं 'निचाय्यत्वादेवं व्योमवच' इत्यत्र । तन्न प्रसर्तव्यम् । विरोधस्तु सर्वमवनसमर्थं ब्रह्मणि नाशङ्कनीयः । तथा पुरुषशरीरं च ।

‘पुरुषत्वे च मां धीराः सांख्ययोगविशारदाः ।

आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपवृद्धितम्’ ॥

इति भगवद्वाक्यात् । तस्माद् भगवानेव दहर इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयपादे पञ्चमं दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥ (१।३।६)

दहरविरुद्धं वाक्यमाशङ्क्य परिहरति । ‘न तत्र सूर्यो भाति, न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा

भाष्यप्रकाशः ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥ तथा पुरुषशरीरं चेति । विजिघत्सोऽइत्यादिभिर्धर्मैः क्षवितं पुरुषशरीरं च विरुद्धमिति नाशङ्कनीयमित्यर्थः । स्फुटमन्यत् ।

जीवब्रह्मवादनिराकरणेन जीवादधिको विरुद्धधर्माश्रयो भगवानिति साधितम् । तेन भक्तिमार्गीयोपासनायां तादृश एव साक्षाद्भवतीत्यपि सिद्ध्यति । अत्र च, यावान् चेति वाक्येन स्थितिकर्तृत्वं हार्दाकाशेऽतिव्याप्तमाशङ्क्य तन्निवारितमिति बुद्धिस्थानात्पिकैवाधिकरणसंगतिः ॥ २१ ॥

इति पञ्चमं दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥ उपोद्घातरूपामधिकरणसंगतिं बोधयितुमाहुः दहरेत्यादि । शुण्डककठवह्योर्ब्रह्मप्रकरणत्वस्यादृश्यत्वाद्यधिकरणेषु साधितत्वाद् तद्वाक्यस्य ब्रह्मप्रत्वेन तद्विरुद्धं रक्षितम् ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥ भाष्ये । यावानिति ‘तावानेष अन्तर्हृदय आकाशः’ इति । तथेति तदन्तःस्थत्वेन भवति । पूर्वमिति द्वितीयपादे । स्फुटमिति । पुरुषत्वे चेति वाक्यमेकादशस्कन्धस्य ॥ २१ ॥

इति पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥ अदृश्येति आदिपदेनात्ता चराचराधिकरणम् । तद्विरुद्धमिति सूर्यावमानविरुद्धम् । तद्वानं तस्य कयकरूपम् । ‘यावान्वा अयमाकाशस्तावानेपोन्तर्हृदयाकाशः उमे हस्तिन् यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उमायमिश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसादुभौ विद्युब्रह्मणि

सर्वमिदं विभाति' इति कठवह्न्यामन्यत्र च श्रूयते । यत्तच्छब्दानामेकार्थत्वं प्रकरणाद् ब्रह्मपरत्वं चाऽवगतम् । अर्थाच्च संदेहः ।

यस्मिन् यौरित्यत्र सूर्यादीनां ब्रह्माधारत्वमुक्तम् । अस्मिन् वाक्ये पूर्वार्धे तत्र तेषां भानं निषिद्ध्यते ।

‘यत्र यत् सर्वदा तिष्ठेत् तत्र चेत्तन्न भासते ।

क भासेताप्यपेक्षायां कर्मत्वे श्रुतिबाधनम्' ॥

भाष्यप्रकाशः ।

दहरवाक्यं न ब्रह्मपरमित्येतन्निरसितुं तथाशङ्कोत्यर्थः । कठवह्न्यामन्यत्र चेति तस्याः पञ्च-
मवल्लीसमाप्तौ, मुण्डकस्य द्वितीयमुण्डकसमाप्तौ च श्रूयते । विषयमुक्त्वा संशयं तदवीजं चाहुः
यत्तदित्यादि । कठवल्लीस्थानां, य एष सुप्तो जागर्ति, मन्त्रान्तरे, ‘तस्मिन् लोकाश्रिताः सर्वे’
इति । अस्मिन् मन्त्रे तमेव भान्तमिति । मुण्डके, ‘यत्र देवः ऋतुभिर्भूतिभावनः’ इति, मन्त्रान्तरे,
न तत्र सूर्यो भातीति यत्तच्छब्दानामेकार्थत्वं ब्रह्मपरत्वं चावगतम् । तथाप्यर्थादेव संदेह
इत्यर्थः । अर्थात् कथं संदेह इत्याकाङ्क्षायां तमुपपादयन्ति यस्मिन्नित्यादि । उक्तमुण्डकश्रुतौ
श्रुलोकादीनां भगवदाधारकत्वकथनात् सूर्यादीनां ब्रह्माधारत्वमुक्तम्, एतद्वाक्यपूर्वार्धे च भानं
निषिद्ध्यते । अतः संदेहः । नच भाननिषेधमात्रात् कथं संदेह इति शङ्क्यम् । यत्र यदित्या-
द्युक्तरीत्या बाधितार्थत्वेन संदेहसंभवात् । नचोत्तरार्धे तमेवेत्यादिना तदपेक्षयाधिकमान एव
निषेधपर्यवसानसिद्धेर्न बाधितार्थत्वमिति वाच्यम् । तदाप्यकर्मकस्य घातोः कर्मकयनेन कर्मत्वे
रश्मिः ।

यच्चाख्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्' इति दहरवाक्यम् । बीजमिति अर्थरूपम् ।
जागर्तीति अग्रे ‘कामं कामं पुरुषो निर्दिमाणः तदेव शुकं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते’ इति ।
मन्त्रान्तर इति संनिहिततरे । इतीति । अग्रे ‘तदु नालेति कश्चन एतद्वै तत्’ इति । मन्त्र इति ।
व्यवहित इति विशेषणम् । श्रुतिभावन इति । अग्रे ‘स्वयं विमूला विरजः प्रकाशते’ इति ।
मन्त्रान्तर इति संनिहिततरे । भाष्ये चकार एवकारार्थे इत्याहुः अर्थादेवेति । उक्तेति भाष्यो-
क्त्यर्थः । श्रुतिस्तु ‘यस्मिन्धौः पृथिवी चान्तरिक्षं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानय आत्मान-
मन्या वाचो विमुञ्चयामृतस्यैव सेतुः’ इति । यत्र यदिति भाष्यमवतारयन्ति स्म न चेति । यत्रेति
यत्र यदित्यादिभाष्योक्तरीत्या । निषेधेति यथा सूर्यगाने चन्द्रतारकाभानं तद्वत् । अप्यपेक्षाया-
मितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म न चोत्तरेति अप्यपेक्षास्वरूपं विवृतम् । अबाधितार्थत्वापेक्षेयम् ।
तस्मान्मीति भाष्यार्थः । क भासेतापीत्यपरन्वयो वा । कार्यत्वमिति भाष्यं विवरामासुः तदापीति ।
चकर्मकत्वं धातुना गृहीतकर्मत्वेन तथा च कस्यचित् ।

‘लज्जा सत्ता स्थितिजागरणं वृद्धिक्षयमयजीवितमरणम् ।

शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः’ ॥ इति ।

कमेति दहरविधायां यच्चाख्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमित्यत्र समाधीयते
सर्वमिति सर्वं कर्मरूपम् । दघातेर्हि तादौ किति । अस्ति सूर्यमाः सापि समाहितोच्यते छान्दोग्ये ।
मुण्डके तु न तत्र सूर्यो भातीति या निषिद्ध्यते इति कार्यत्वे भारूपकर्मत्वे च छान्दोग्यश्रुतिबाधनम् ।
भाष्यं व्याख्याय शेषं पूरयामासुः तेनेति तथा च सूर्यादेः भानं तत्र वर्तते न वेति संदेहः पर्यवसितः ।

यत्रेत्यधिकरणसप्तमी । यत्र लोकान्तरस्थितानामप्यभानं, तत्राग्रेः का
वार्तेति वचनात् सत्यलोकस्थितः कश्चित् तेजोविशेष एव वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्ते ।

उच्यते । अनुकृतेस्तस्य । भगवदनुकारार्थमेवैतद्वचनम् । स्वतो भाननि-
षेधः पूर्वार्धे । सर्वोऽपि पदार्थस्तमेवानुकरोति, सूर्यं रदमय इव, छाया पुरुषमिव ।
तस्माद् वाक्ये भगवदनुकारित्ववचनात् नानार्थकल्पनम् । किंच तस्य भासा
सर्वमिदं विभाति' इति सूर्यादीनां स्वतः प्रकाशो नास्त्येव । घटवत् । भगवत्प्रका-

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुतिबाधनम् । तेन संदेह इत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षी श्रुतिं व्याकुर्वन् समाधत्ते तत्रेत्यादि । अस्याः
श्रुतेन सूर्यादीनामभाने तात्पर्यं, किं तु, 'गजा यत्र न गण्यन्ते मशकानां तु का कथा' इति-
वद् यत्र लोकेत्याद्युक्तरीत्या वचनादभ्यभान एव तात्पर्यमतो न पूर्वार्धे दोषः । उत्तरार्धे तु,
तमेव भानमिति कथनादभ्यप्रकाशशालिनि सत्यलोके स्थितः कश्चित् तेजोविशेष एवोच्यते
सूर्यादितेजोऽभिभावकः । इदानीमपि ।

'खद्योतो धोतते तावद् यावद्योदयते शशी ।

उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रमा' ॥

इति तेजोविशेषस्यैव सजातीयमभिभावकत्वस्य प्रसिद्धत्वात् । नच कर्मत्वांशे श्रुतिबाधः ।
अनोः कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे जाताया द्वितीयाया उपपदविभक्तित्वेनार्थभावादतः स
एवाभाषितो वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्ते इत्यर्थः । समार्धं व्याकुर्वन् भगवदित्यादि । सत्यलोके
अभ्यमाने वाक्यपूर्वार्धतात्पर्यं यदुक्तं तत्र । उत्तरार्धे सर्वस्य तदनुकारित्वकथनात् सर्वस्य तद्भासा
भानकथनाच्च । तथा सति सर्वस्य भगवदनुकारार्थमेवैतद्वचनम् । एतस्यैव विवरणं, स्वतो
भाननिषेधः पूर्वार्धे इत्यादि । तर्हि पूर्वपक्षोक्ततेजोविशेषानुकारार्थमेव वाक्यप्रवृत्तिर-
स्त्विति चेत्तत्राहुः तस्मादित्यादि । उपनिषद्द्वयेऽपि वाक्यस्य प्रकरणसंदष्टत्वात् प्रकरणिभूत-
भगवदनुकारित्ववचनमनुसंधाय अन्यार्थभूततेजोविशेषकल्पनं न युक्तमित्यर्थः । सिद्धमाहुः
रश्मिः ।

खद्योतः पक्षिविशेषो शुदप्रत्यक्षतेजाः सूर्यादितेजोभिमेव तमेव भान्तमनुभाति सर्वं इत्यत्र सर्वं कर्तुं तं
भान्तं भातीति वचनव्यक्तेः कर्मत्वांशे श्रुतिबाधनम् । अर्थाभावादिति कर्मरूपार्थाभावात् । एवमिति
सूर्यादिसूत्रं न भानमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते । तदन्विति तस्य ब्रह्मणोऽनुकृतिरनुकारोऽनुकरणमिति
भावत् । सोसास्तीत्यनुकारि सर्वस्य । अनुकारि सर्वं इति वा सर्वोऽपि पदार्थ इति भाष्यात् । इत्यादीति ।
भाष्ये । सर्वोपीति । तेन ताण्डवनृत्यादिकमपि तदीयनृत्यादिकमनुकरोतीत्युक्तम् । दशमे पञ्चदशे

'उपगीयमानचरितः स्रग्वी संकर्षणान्वितः ।

कचिच्च कलहंसानामनुकूलति कूजितम् ।

अभिनुत्यति नृत्यन्तं बर्हिणं हासयन् कचित्' ॥

इति तु रसान्तःपातिनः पदार्थास्तदात्मकाः लौकिकीभाषा वा । वाक्येति 'न तत्र सूर्यो
भाति' इति पूर्वार्धे सूर्यादिभाननिषेधः । 'तमेव भान्तमनुभाति' इत्युत्तरार्धे भानमित्येवं विरोधे
तस्य भासेत्युत्तरार्धनिर्णायकत्वाद्वाक्यशेषमित्युच्यते । भानं नास्ति ब्रह्मभाषा तु भानमिति ।
ननु विषयवाक्ये सर्वस्य कर्तृत्वेन क्रियायां स्वातन्त्र्यात् ब्रह्मणस्तु न तत्रेत्यधिकरणत्वात्

शेनैव प्रकाशवत्त्वमिति चकारार्थः । तस्मात् स्वतोऽभावे लक्षणया कर्मत्वे वा भगवत्परत्वे सिद्धे नान्यार्थकल्पनम् ॥ २१ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २३ ॥

व्याख्यातेऽर्थे संमत्यर्थमाह । अपीति समुच्चयः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तस्मादित्यादि । तस्य भासेत्यादिवाक्यशेषात् स्वतोऽभावे अनुकरणवचनात् कर्तृक्रियया अनाप्यस्यापीदृशमत्वमात्रेणाऽऽप्यसारूप्यप्रयुक्तया गौण्या कर्मत्वे वा वाक्यस्य भगवत्परत्व-
सिद्धौ नान्यार्थकल्पनं युक्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २३ ॥ अत्र भाष्यमुक्तानार्थम् । एवमत्र सूर्याद्यभासनाशङ्कितविरोधपरि-
हारेण दहरवाक्यानुगुण्यमस्य साधितम् । किंच परामर्शेऽन्वये जीवस्य मुक्तिपर्यन्तासु सर्वावस्थासु
रश्मिः ।

तस्य भासेत्यत्र संचन्धित्वाच्च सूर्यादिपरमिदं वाक्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः अनुकरणेति तथा चास्मा-
द्धेतोः शब्दतो गौणत्वेऽर्थतो मुख्यत्वाद् गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययेन ब्रह्मपरं वाक्यम् ।
लक्षणयेति भाष्यं विवराभासुः कर्त्रिति । जयमर्यः । फलं मुख्यं न कर्ता तथाहि 'कर्तुरीप्सित-
तमं कर्म' इति पाणिनिसूत्रे कर्तुः क्रियया यमिदृशतमं कारकं कर्म तच्च त्रिविधं कर्म प्राप्यं विकार्यं
निर्वर्त्य च प्राप्यं ग्रामादि ग्रामं गच्छतीत्यादौ, विकार्यं काष्ठादि काष्ठं भस्म करोति, निर्वर्त्य घटं करोति
क्रियानिष्पादम् । तत्र तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यत्र ब्रह्मणो विकार्यनिर्वर्त्यत्वयोरभावेनाप्यकर्मत्वं
वाच्यम् । तदपि न परममेवेतत्वात्पर्यतावच्छेदकफलशालित्वं तच्च भानं घातुना गृहीतकर्मत्वेन
भातेरकर्मकत्वान्नास्त्यतः कर्तृक्रिययाऽनाप्यस्य भगवतः सूर्याद्यपेक्षया नृप स्वात्मैव बल्लभः इति
वाक्यादिदृशमत्वमात्रं तेन आप्यस्य ग्रामादेः सारूप्यं तद्वयुक्तया 'लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु
गौणता' इति कान्यप्रकाशात्स्वोक्तदृष्टत्वसंबन्धेनेष्टमत्वमुभयत्रापि दृश्यमानं लक्षितं तेन गुणेन
योगात् गौण्या भगवतः कर्मत्वं तस्मिन् सति अनुकरणस्यानुकार्योचितत्वेन भगवता मुख्यत्वाद्वाक्यस्य
भगवत्परत्वसिद्धिस्तस्मात् । ननु अन प्राणने अनितीत्यनु उपप्रत्ययः पूरकप्राणकर्तारं अनुप्रयोगस्तत्संप-
र्कात् भातेरकर्मकस्यापि सकर्मकत्वाल्लक्षणया कर्मत्व इति भाष्यं कुत इति चेन्न तथासति सर्वं कर्तुं भान्तं तं
स्वगतसदृशानां पूरकाणां कर्मनिष्ठप्राणानामकर्तृत्वे कर्तारं करोति इत्यनुभातीत्यस्यार्थः स चासंगतः
सर्वाकर्तृत्वे भगवतः प्राणानां नित्यत्वेनाकृतिसाध्यत्वेन बाधितार्थत्वप्रसङ्गात् । एवमपि सूर्यादिनिष्ठमेव
पूरकत्वादि तत्सकर्मकत्वे लक्षणया कर्मत्व इति भाष्यं नित्यलीलानिरूपणस्य च आविर्भावतिरोभाव-
वतः श्रुतावभावात् । इत्यर्थ इति तदपेक्षया सूर्यादिर्नाधिकं भानं न तु भानाभावस्तत्रेति सूर्याद्याधारो
विचारितः सूर्यादिभानभानाभावधर्माभ्याम् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र शेषपष्ठया ब्रह्मसंबन्धिनानां
विचारस्य प्रतिज्ञातत्वात् ॥ २२ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २३ ॥ भाष्ये । इति चेति सौत्रोपि चकारार्थ इति भाष्यार्थः ।
प्रकृते । विरोधेति । छान्दोग्यीयदहरविद्याविरोधेत्यर्थः । साधितमिति तेन मुक्तिदशयां
तदनुकारित्वरूपमेव साम्यं जीवस्य तु न परममित्यप्यवोधि तेनोपोद्धत उक्तः स एवम् । प्रकृतं छान्दोग्ये
दहरविद्यायां यज्ञासेहास्ति यच्च नास्ति तत्सर्वं तदस्मिन् समाहितमित्युक्त्यां सूर्यादिकं संप्रकाशं

‘न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः’ ।

‘यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्’ ॥

इति च । तस्माद् भगवानेव सर्वावभासकः । तमेव सर्वमनुकरोतीति सिद्धम् ॥ २३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे षष्ठमनुकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मनियम्यत्वं सिद्धम् । तत्प्रसङ्गेनात्रजीवस्य मृत्त्ववस्थायामपि ब्रह्मानुकारित्वमेव कठवह्न्या श्रुतं पिवन्तादित्यत्र परमपरावर्त्यब्रह्मलोकेपि जीवस्य ब्रह्मछायात्वेनैवासिद्धत्वात् न त्वत्यन्ताभेदा इत्येतद्रोधनायेदमत्र विचारितं तेनेदमधिकरणं पूर्वाधिकरणोपाध्याततया तस्यैव शेषः ।

रामानुजाचार्यास्तु, इदं सूत्रद्वयं पूर्वाधिकरण एव योजयन्ति । अर्थं त्वेवमाहुः । तस्य दहराकाशस्य ब्रह्मणोऽनुकारादयमपहतपाप्मादिगुणको विमुक्तबन्धः प्रत्यगात्मा, न दहराकाशः । तदनुकारस्तत्साम्यम् । तच्च निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्यत्र श्रूयते । अतोऽनुकर्ता प्रजापति-वाक्यनिर्दिष्टः । अनुकार्यं ब्रह्म दहराकाश इति । स्मृतिश्च, ‘इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्य-मागताः’ इति । अधिकरणान्तरत्वे बाधकं त्वेवमाहुः । न तत्र सूर्यो भातीति मन्नाकरभूतस्य वाक्यस्य ब्रह्मप्रकरणत्वम्, अदृश्यत्वायधिकरणबुम्बाद्याद्यतनाधिकरणार्थ्यां निर्णीतम् । ज्योतिश्चरणाद्यधिकरणेषु परस्य ब्रह्मणो भारूपत्वमप्यवगतमतो ब्रह्मत्वे भारूपत्वे च संदेहाभावेन पूर्वपक्षानुत्थानात् । श्रुतावनुभातिपदेन सूत्राक्षरवैरुप्याच्चेति । तत्र प्रकरणेन संदेहापायेऽप्यर्थस्य लिङ्गरूपत्वेन प्रबलतया पूर्वोक्तरीत्या पूर्वपक्षस्य शक्यवचनत्वात्, सकृत्तन्वाख्यानेऽपि विषयवाक्ये साम्यपदेन सूत्राक्षरवैरुप्यस्य तौल्याच्च तन्विन्यम् ।

भिक्षुस्तु विषयानुल्लेखान्नाधिकरणान्तरम् । किं तु पूर्वपक्षोक्ताल्पश्रुतिदूषणपरिहारायैव द्वयम् । तत्रानुकारित्वं च मुखतस्तप्रतिविम्बयोरिव शक्तिशक्तिमतोर्जीवब्रह्मणोः समानव्यापारकत्वम् । तथाच जीवे लिङ्गानुकरणादिव ब्रह्मणि जीवानुकरणादुपपद्यते शक्तेरत्यल्पं शक्तिमत्युपपन्नं रश्मिः ।

समाहितमित्युक्तम् । तत्सिद्धार्थां चिन्ता न तत्र सूर्यो भातीत्यत्र कृतेति सा चिन्तोपोद्घातः । प्रजापतीति ‘सर्वाश्च लोकानामोति सर्वाश्च कामान्’ ‘स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः’ इति वाक्यनिर्दिष्टः पर्येति पर्यटन् जक्षन् मक्षन् मोगान् पुरुषोत्तमेन स तदनुकर्तेति श्रुत्यर्थः । द्वितीय-सूत्रार्थमाहुः स्मृतिरिति । सूत्राक्षरेति अनुकृतिरूपेत्यर्थः । प्रकरणेति उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । देशकालौ वा प्रकरणम् । प्रकृष्टं साधकतयं वा करणम् । ‘साधकतयं करणम्’ इतिसूत्रात् । ‘लिङ्गं शब्दस्य सामर्थ्यम्’ ‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्भत्यम्’ इति तथा । तथा च भाष्यमर्थार्थं संदेह इति चकारेणानुकार्यानुकरणभावसादृश्यत्वाधिकरणबुम्बाद्याद्यतनाधि-करणम्यामनिर्णीतत्वं समुचीयते । भिक्षुरिति भगवान् । अल्पश्रुतीति अल्पश्रवणं तेन दूषणं विरुद्धधर्माधारत्वं तत्परिहाराय । लिङ्गेति अणुत्वस्यानुकरणात् पृथगुपदेशादिति सूत्रे द्वितीयस्य तृतीयपादे जीवाव्यगणुत्वस्वीकारात् लिङ्गत्वं तु अणुशब्दसामर्थ्यम् । उपपद्यत इति अत्यल्प-मुपपद्यते । द्वितीयसूत्रार्थमाहुः स्मृतिरिति । लिङ्गान्विति अणुशब्दसामर्थ्यादुरोचेन पृथगुल्लोप-

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥ (१।३।७)

प्रसङ्गात् पुनर्बाधकान्तरमाशङ्क्य परिहरति ।

‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सति’ ॥

तथा, ‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः’ इति तत्रैव श्रूयते । ‘यावान् वा अयमाकाशः’ इति व्यापकत्वमन्तःस्थितस्य प्रतीतम् । अङ्गुष्ठमात्रता चात्र प्रतीयते । अतो विरोधाज्जीवस्यैव लोकान्तरगन्तुदेहवत् उपासनार्थमीशान-त्वादिधर्माः ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति तन्निवृत्त्यर्थम् । तस्मादङ्गुष्ठ-

भाष्यप्रकाशः ।

इति भावः । स्मृतिश्च, ‘कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः’ इति । ‘शब्दादेव प्रमितः’ इति सूत्रमप्यल्पत्वसाधनार्थम् । परमात्मा, अणोरणीयान् महतो महीयानित्यादिशब्दादेव अल्पः प्रकर्षेण मितोऽवगत इत्यर्थात् । न त्वधिकरणान्तरमित्याह ।

तदपि मन्दम् । तदुक्तमिति सूत्रांशेनैव स्थानाल्पत्वदोषपरिहारसिद्धौ पुनस्तदर्थकप्रयासस्य वैयर्थ्यात् । जीवाल्ल्पत्वस्य लिङ्गादुरोधेनौपचारिकत्वात् तस्य किं वानुकरणमित्यप्यसंगतम् । संकुच्य प्रदेशविशेषेण स्थितिरूपस्यैव व्यापारस्य पूर्वत्रापि सिद्धेर्विशेषाभावाच्च । अल्पत्वस्य पूर्वोक्तयुक्ति-भिरवास्तवत्वाङ्गीकारे पुनस्तस्य शब्देन प्रमितत्वोक्तेरप्यसंगतत्वाच्चेति । न च विषयानुष्ठेसाद-धिकरणान्तरत्वाभाव इत्यपि युक्तम् । उक्तरीत्यर्थेन संदेहे तन्निरासस्यावश्यकत्वादिति दिक् ॥२३॥

इति षष्ठमनुकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥ बाधकान्तरमिति परिमाणविरोधरूपं तदित्यर्थः । तत्रैव श्रूयते इति । अस्य विषयः कठवह्याश्चतुर्थवल्लीसमाप्तौ श्रूयते । संशयमाहुः यावान्-नित्यादि । तथाचातो विरोधात् संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः अत इत्यादि । जीवस्यैवेति ‘अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः’ इति श्रुत्यन्तरात् तस्यैवेत्यर्थः । ननुपास-नार्थमपीशानत्वादिधर्माणामेव ग्रहणे को हेतुरित्यत आहुः अङ्गुष्ठेत्यादि । तथाच तस्मादङ्गुष्ठ-मात्राद् व्यतिरिक्तत्वमस्मिन् श्रुतजीवे बोधयितुमेतेषां धर्माणां निरूपणमित्यर्थः । अङ्गुष्ठमात्र-

रश्मिः ।

देशाज्जीवेऽशुत्वमौपचारिकं मन्यन्ते मिश्रवः । इत्यपीति इति हेतोर्ब्रह्मणि जीवानुकरणमप्यसंगतम् । संकुच्येति उपाधिना संकुच्येत्यर्थः । पूर्वत्रेति अनुकारित्वलक्षणे ब्रह्मणि जीवसंबन्धिनः सिद्धेः । श्रुत्युपदेशादिति सूत्रार्थोदविशेषात् । अनुकृतिसूत्रवैयर्थ्यमिति भावः । चेतीति चकारेण श्रुत्योर्विरोधे विकल्पप्राप्त्यौपाधिकत्वमात्रस्यासिद्धेः । दिगिति तेन साम्यं(स्य) हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादिति सूत्रे विचारयिष्यते द्वितीयमते श्रुत्युपदेशादिति सूत्रे चैतन्यगुणस्य पार्थक्यसाधनमाप्यविरोधः ॥ २३ ॥

इति षष्ठाधिकरणम् ॥ ६ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥ भाष्ये । प्रसङ्गसंगत्याशङ्क्येत्यर्थः । श्रूयत इति तत् ईशानादिधर्मविशिष्टात्-वि-बीभ्रजनकान्ससनासादनेषु प्रजनादिकर्ता जीवन्मुक्तौ श्रुत्युपसृते संदेहि

मात्रो न भगवानेवं प्राप्तमत उत्तरमाह शब्दादेव प्रमितः । अत्र संदेह एव न कर्तव्यः । शब्दादेव प्रकर्षेण विमानात् । यथा दहरवाक्ये सूक्ष्मस्यैव व्यापकत्वं, तथाऽङ्गुष्ठमात्रस्यैवैशानत्वम् । यदि भगवाँस्तादृशो न स्यादन्यस्य तादृशत्वं नोपपद्येत । तस्माद् भगवतः सर्वतःपाणिपादान्तत्वाद् यत्र यावानपेक्ष्यते तत्र तावन्तं श्रुतिर्निरूपयतीति अङ्गुष्ठमात्रः परमात्मेति सिद्धम् ॥ २४ ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

नन्वेनेकरूपत्वं विरुद्धधर्मवत्त्वं माहात्म्यार्थं स्वरूपे निरूपयति । प्रादेश-
मात्रत्वं च ध्यानार्थम् । अङ्गुष्ठमात्रत्वस्य कोपयोग इति चेत् तत्राह । तुशब्देन

भाष्यप्रकाशः ।

मिति वाक्यं तु सावित्र्युपाख्याने । 'अथ सत्यवतः कायात् पाशवद्वं वशं गतम्' इति तत्पूर्वार्थम् । सत्यवाँस्तु सावित्र्याः पतिरिति । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति अत्रेत्यादि । शब्दादेवेत्यादि वाक्ये पूर्वो-
र्धेऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्त्वोत्तरार्धे तावन्मात्रस्यैव भूतमव्यैशानत्वं वकीति वाक्यरूपाच्छब्दादेव प्रकर्षेण विरुद्धधर्माश्रयतया मानादित्यर्थः । तदेव व्याकुर्वन्ति यथेत्यादि । किंच । पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये सर्वस्य भगवदनुकारकत्वसिद्धेरत्र प्रत्यक्षस्यापि दृष्टान्तविधया गमकत्वं वक्तुं तर्कमाहुः यदीत्यादि अन्यस्य तादृशत्वमिति स्वल्पस्यापि राजादेरनेकजनेशनशीलत्वम् । एतेन जीवस्य ब्रह्मभावेऽप्य-
श्रुत्वादिविरुद्धधर्माविर्भावेऽप्यैवं युक्तिरित्यपि सूचितम् । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ २४ ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥ अन्ये तु, अपेक्षयेत्यस्य हृद्यस्यान-
पेक्षयेत्यर्थं वदन्ति । तन्मते परिमाणमौपाधिकम् । सिद्धान्ते तु, अणोरणीयान् महतो महीपा-
निति, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति श्रुतिभ्यामुभयथा तात्त्विकं परिमाणमिति भेदः । प्रमा-
णान्तरत्वं इति परिमाणान्तरत्वे स्फुटमितरत् । इदमप्यधिकरणं दहराधिकरणस्यैव शेषः ।
रश्मिः ।

गोशु रक्षितुमिच्छति वा यद्वा नकारवर्णागमो न किं तु न ततो न विस्तृतः गोशुमिच्छति । इतीति
तथा च हृदयाकाशमुक्तजीवोऽङ्गुष्ठमात्र इति पूर्वपक्षः । मानादिति प्रवेशात् । राजादेरिति आदिना
दीपप्रेतादि । भाष्ये । परमात्मेति तेनाङ्गुष्ठमात्रमिति पुराणमतमिति भावः ॥ २४ ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥ अत्रान्योपि शंकराचार्यमतान्नेदस्माहुः
अन्य इति शंकराचार्यादयः । परिमाणेति अत्र वप्रशुः यद्वा परिमाणान्तरत्वे वास्तवे तिष्ठतु
वार्ता प्रमाणं शब्दः पूर्वसूत्र उक्तम् । अन्यत्रत्यक्षादि प्रमाणं प्रमाणान्तरं तस्य भावे सत्तायां किमेतन्न
संभवति येन शब्दादेवेत्येवकार उपात्तस्तत्राहेति भाष्यार्थः । प्रत्यक्षादीनां मनुष्यहृदयस्य प्रत्यक्षादि-
विषयत्वाभावादेवकार इति भावः । हृदयं अङ्गुष्ठमात्रवत् शब्दात् इत्यत्रापि यत्र योग्यशब्दस्तत्रा-
ङ्गुष्ठमात्रवत्त्वं इति योग्यशब्दरूपश्रुतावेव प्रामाण्यपर्यवसानम् । स्फुटमिति । तदित्यम् । अनेकेति
'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्' इति श्रुत्या साकारं ब्रह्म अन्तस्तद्वर्भाधिकरण
उक्तं तद्वृद्धीतम् । न तु वैश्वानराधिकरणोक्तम् । अङ्गुष्ठमात्रस्यानेकरूपान्तर्गतत्वात् प्रतिपिपादयिषि-
तत्वात् । ननु प्रादेशमात्ररूपस्य कोपयोग इत्यत आहुः विरुद्धेति वैश्वानराधिकरणोक्तम् । इमे लक्षणे ।
प्रयोजनमाहुः माहात्म्येति देवत्तार्थम् । देवत्वं प्रयोजनं नैयायिकोक्तेतरभेदः प्रयोजनमवान्तरं
व्यवहारोपि । स्वरूप इति लक्ष्ये यथा कम्बुग्रीवादिवान् घट इति अत्र कम्बुग्रीवादिवत्त्वं लक्षणं
घटो लक्ष्यः । निरूपयति श्रुतिः । पृच्छति स्म प्रादेशेति । वैश्वानराधिकरणोक्तं ध्यानार्थं

निःप्रयोजनत्वं निराक्रियते । अस्ति प्रयोजनम् । तदाह । हृदि अङ्गुष्ठमात्रं निरूप्यते । केन हेतुना । अपेक्षया ईश्वरकार्यापेक्षया । 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इति स्मृतेः । रक्षार्थमङ्गुष्ठमात्र इत्यर्थः । ननु प्रमाणान्तरत्वे किमेतन्न संभवति, तत्राह । मनुष्याधिकारत्वात् । मनुष्यानधिकृत्येदं मृत्यु-पाख्यानं प्रवृत्तम् । अतो मनुष्याणां हृदयस्याङ्गुष्ठमात्रत्वात् । यद्यपि हृदयं स्थूलं, तथापि धर्मरूपं तावदेव । तावन्मात्रस्यैवावदानश्रवणात् । तस्मादङ्गुष्ठ-मात्रस्यैव सर्वधर्मरक्षकत्वादङ्गुष्ठमात्रोत्र भगवानेवेति सिद्धम् ॥ २५ ॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयपादे सप्तमं शब्दादेवेत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अग्रिमं चाधिकरणद्वयमधिकारनिरूपकत्वात् प्राप्तविक्रमम् । ईश्वरकार्यापेक्षामुपपादयन्ति ईश्वर इत्यादि । तथा चानया स्मृत्या हृदीश्वरत्वेन स्थितौ रक्षार्थं तथेति तदेवेश्वरकार्यम् । तैत्तिरीयोपनिषदि ।

'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठे च समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वशुक्' ॥

इतिमन्त्रे सर्वजगदीशादिपदसमभिव्याहृते विश्वशुक्पदे विश्वं श्रुनक्ति पालयतीत्यर्थ एव तात्पर्यावसायादित्यर्थः । एतत्परिमाणस्य रक्षार्थत्वे शङ्कते नन्वेत्यादि । प्रमाणान्तरत्वं इति परिमाणान्तरत्वे । तत्समाधानाय हेतुं व्याकुर्वन्ति मनुष्यानित्यादि । तथा च स्थित्यर्थमेतत्परिमाणमित्यर्थः । तथा सति कथं रक्षार्थत्वमित्यत आहुः यद्यपीत्यादि । स्थूलमिति 'केचित्सदेशान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम्' इति स्मृति न सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि तथा च परिमाणान्तरेण रक्षासिद्धावपि श्रौतस्य हृदयस्य तावत्त्वात् सर्वधर्मरक्षार्थमङ्गुष्ठमात्रः इत्यर्थः । अन्ये त्वत्रापेक्षया इत्यस्य हृदयस्यानापेक्षयेत्यर्थं वदन्ति । तन्मते परिमाणमौपाधिकं सिद्धान्ते तु 'अणोरणीयान् महतो महीयान् यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्' इति श्रुतिभ्यां उभयथा तात्त्विकं परिमाणमिति भेदः एवमत्र दहराद्यधिकरणत्रयेण नानाविधविरुद्धधर्माश्रयत्वसाधनात् वैश्वानराधिकरणे आग्रहवादशङ्कापि निराकृता बोध्या ॥ २५ ॥

इति सप्तमं शब्दादेवेत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

रश्मिः ।

'प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम्' इति वाक्यात् । अत्र धारणा ध्यानपूर्विकेत्यदोषः अङ्गुष्ठमात्रत्वस्योपयोगः केति प्रश्नः । त्विति निःप्रयोजननिराकरणसमुच्चायकेन । रक्षार्थमिति 'आमयन् सर्वभूतानि यन्नारूढानि मायया' इत्युत्तरार्धं गीतायाम् । उच्चावचमार्गेषु आमणेन कुमारगते रक्षार्थम् । स्थितिः रक्षार्थमुत्पन्नानां तन्मर्यादाया पालनम् । तदर्थं आमयन् वा । ननु प्रमाणेति व्याकृतमिदम् । मनुष्यानि ।

'नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।

उत्तवा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते' ॥ इति ।

श्रुतां मेधाविपदान्मनुष्यानाधिकृत्य । मृत्युपेति मृत्युक्तमुपाख्यानं मृत्युपाख्यानं मध्यमपद-

१ धर्मसुरोत्तमचरणे लहनाक्षरेण द्योयिते एतस्मिन् पुस्तके पूर्वप्रकाशस्योपरि कृष्णरेखाकरणेन तं व्यर्थकृत्य एतद्वत् प्रकाशं नवीनतया प्रकटीकृतं सोऽत्र दीयते ।

तदुपर्यपि च बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रनिरूपणार्थं मनुष्याधिकारे निरूपिते कस्यचिद् भ्रमो भवेत्

माष्यप्रकाशः ।

तदुपर्यपि च बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥ अत्रानुप्रसङ्गः संगतिरिति बोधयन्तः सूत्रमवतारयन्ति अङ्गुष्ठमात्रेत्यादि । कस्यचिदिति जैमिनीयादिदर्शनाभिरभिः ।

छोपी समासः उपाख्यानं त्वयेखावदपि धर्मरूपं न मनुष्याणामेवापि तु ऋगादीनामपीत्याशयेन प्रमाणयन्ति स्म तावदिति । अवदानेति 'गाभेर्भासंविकथ' इति मन्त्रेणावदाने आमेयस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रं तिरश्चीनमवधत्तीत्यत्र श्रवणात् । सिद्धमाहुः तस्मादिति । भगवानेवेति तेनाङ्गुष्ठमात्रं जीवमनूद्येष्टानादिपदैस्तेन ब्रह्माभेदो बोध्यते इति शंकराचार्योक्तं निरस्तम् ।

'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

तं स्वाच्छरीरात्मवहेन्मुखादिवेपीकां चैर्येण' ॥

'तं विद्याच्छुक्रमसृतम्' इति वाक्यशेषेऽपि अन्तरात्मनः संवेशो रक्षार्थः । तमङ्गुष्ठमात्रं भगवन्तम् । तं जीवमित्यन्ये प्रवहेत् पूरकः सन् वर्षयेत् । व्यापकं करणेनाङ्गुष्ठमात्रं विरुद्धवर्माश्रयत्वात् कुर्यात् । दृष्टकुर्यादित्यन्ये । तस्मिन् पक्षे तं विदिति कर्मतादुपपत्तिः । तमेव विदित्वेति श्रुतेः । मुखादिति गवां दुःखददर्शनकौषधिविशेषादिपीकां तृणविशेषरूपां वर्षयेदिव स्वं शब्दादिकरं स्तृखन्वात् । शरीरं त्रयोदशयः श्रियन्ते इति गर्भोपनिषदि श्रिन् सेवायाश्च । शृ जादेशः ईन् शरीरं बह्वाभसकरं मक्तानां सेवोपयोगिरूपं भक्तसेवातुष्योगि दुःखदं भवतीति दृष्टान्तसंगतिः । लौकिकी व्याख्या 'द्वीकाटवीं निर्विधिशुः' 'मुखाटव्यां अष्टमार्गस्य' इत्यनयोः शुचोपिण्याः । घातुपाठेऽसादर्शनात् शुद्धमुज्जिवारावामश्रियतृणे भ्रादिः भ्रादेराकृतिगणत्वात् अन्यो वा प्रकार इति सौत्रत्यादिः मणि शब्दे सारस्वते जगत्प्रलयः ।

'यावानर्थं उदपाने सर्वतः संयुतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः' ॥ इति ।

शुक्रमिति शुचः शोके भ्रादिः परस्मैपदी सेद् शोचति ऋज्रेन्द्रेति रन् प्रतीभावं करोति शुच प्रतीभाव इति घातुपाठात् । पूङ् पवन एवेत्यनवस्थानिवृत्तिः तस्य वेदनमुच्यते न जीवसेति अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषमिति तु पुराणमतं वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानीति प्रमाणेष्वसत्त्वात् । परमतभाषा । एतदितरत् स्फुटमित्यर्थः ॥ २५ ॥

इति सप्तमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तदुपर्यपि च बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥ अत्रान्विति । तेन पूर्वोक्तिकरणे प्रसङ्गसंगतिर्बोधिता । पूर्वत्र कठवल्लीविचारे तत्रलाङ्गुष्ठमात्रनिरूपकश्रुतिस्मरणेनाङ्गुष्ठमात्रं प्रसङ्गाभिरूपितम् । अतः पञ्चान्मनुष्याधिकारे निरूपिते सर्वत्र मनुष्याधिकारनिवृत्त्यर्थं स्मृतस्य देवादीनामधिकारस्योपेक्षानर्हत्वात् प्रसङ्गसंगत्या निरूपणमित्यनुप्रसङ्गः संगतिरिति बोधयन्तः सूत्रमिति । एतेन विषयाद्यभावादनधिकरणत्वं बोधितम् । एतत्कृतवेदान्ताधिकरणमालायामधिकरणमिदमित्युक्तम् । तथा

सर्वत्र ब्रह्मविद्यायां मनुष्याणामेवाधिकार इति । तन्निराकरणार्थं देवादीनाम-

भाष्यप्रकाशः ।

निविष्टस्य । जैमिनीया हेवं मन्यन्ते । अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तश्च वैदिके कर्मण्यधिकारी । तत्र पूर्वं सामर्थ्यमपेक्षितम् । तच्च देवादीनां नास्ति । तेषां शरीराभावात् । न च मन्त्रार्थवादाभ्यां तत्सिद्धिः । तयोः कर्मविधिशेषत्वेनान्यपरतया तत्प्रतिपादने तात्पर्याभावात् । कर्मविषयश्च सापेक्षितोद्देश्यत्वातिरिक्तं देवतागतं धर्मान्तरं किमपि नापेक्ष्यन्त इति

रश्मिः ।

च भाष्यम् । यो यो देवानां प्रत्यबुद्धयत स एव तदभवत् । तथर्षीणां तथा मनुष्याणामिति । अधिकरणरचनात्वेवं तथा हि वैयासिकन्यायमालायामपि अधिकरणमिदमित्युक्तम् । तत्र बृहदारण्यक-तृतीयाध्याये श्रूयते तयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् तथर्षीणामिति देवतानां मध्ये यो यो ब्रह्म बुबुधे स स एव ब्रह्मभवदित्यर्थः । नाधिक्रियन्ते विद्यायां देवाः किं वाधिकारिण इति संशयः । तत्र देवर्ष्यादयो विद्यायां नाधिक्रियन्ते इति तावत्प्राप्तं कुतः 'अर्थी समर्थो विद्वान्' अधिक्रियते इत्युक्तानामधिकारहेतूनामशरीरेषु देवेष्वसंभवात् । न च मन्त्रार्थवादादिभ्यो देवतानां विग्रहवत्त्वम् । विध्यैकवाक्यतापन्नानां स्वार्थे तात्पर्याभावात् इति प्राप्ते भ्रमः । त्रिविधो ह्यर्थवादः गुणवादोऽनुवादो मूर्तार्थवादश्चेति तथा चाहुः—

‘वितोषे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

मूर्तार्थवादस्तद्वानादर्थवादश्चिवा मतः’ ॥ इति ।

आदित्यो यूपः यजमानः प्रस्तरः इत्यादिषु प्रत्यक्षविरोधे सत्यादित्यवघागनिर्वाहकत्वगुणः आदित्यादिशब्देरुपलभ्यते इति गुणवादः । अग्निहिंसस्य मेषजम् वायुर्वै क्षेपिष्ठेलेवमादिषु मानान्तर-सिद्धार्थवादित्वादनुवादित्वं तयोरुभयोः स्वार्थे तात्पर्याभावात् । इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् इत्यादिष्व-विरुद्धेष्वननुवादेषु मूर्तार्थवादेषु स्वतः प्रामाण्यादेव स्वार्थे तात्पर्यस्य निवारयितुमशक्यत्वात् पदैक-वाक्यतया स्वार्थेऽवान्तरं तात्पर्यं प्रतिपद्य पश्चाद्वाक्यैकवाक्यतया विधिषु महातात्पर्यमूर्तार्थवादाः प्रति-पद्यन्ते मेषेष्वप्ययं न्यायो योज्यः । तथा च मन्त्रार्थवादादिवलात् देवादीनां विग्रहवत्त्वे सति श्रवणादिषु सामर्थ्यं सुलभम् । अर्थित्वं चैश्वर्यस्य क्षयित्वातिशयत्वदर्शनान्मोक्षसाधनं ब्रह्मविद्या विषयमुपपद्यते । विहता चोपनयनाध्ययनरहितानामपि स्वयं भातवेदत्वात् सुलभैव तस्मादेवादीनामधिकारो न निवारयितुं शक्यः निर्गुणविद्यायाम् । अतो नवीनमतेनाधिकरणम् । अतः प्राचां मतेनोक्तं सूत्रमिति । मन्यन्त इति अवबोधं कुर्वते । अर्थीति षष्ठस्य सप्तमे पादे चिन्तितम् । अर्थो धनं दक्षिणा स्वदाने सर्वमविशेषादित्यधिकरणे । समर्थः षष्ठस्य द्वितीयाधिकरणे चिन्तितम् । ‘फलार्थत्वात्कर्मणः शास्त्रं सर्वधिकारं स्यात्’ इत्यधिकरणेऽन्धादेरशक्तस्य नाधिकारः किं त्वनन्धापह्वादिरूपस्य शक्तस्याधिकारः विद्वान् सप्तमेधिकरणेऽष्टमे च पादे द्वितीयेधिकरणे एवं चतुर्थोपि ज्ञेयः । न च मन्त्रेति मन्त्रार्थ-वादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकं नवमस्य चतुर्थोधिकरणेस्ति सहस्राक्षो गोत्रमिदं वज्रबाहुरिति विग्रहः । अमितिदं हविरुपतेति हविःस्वीकारः । अद्धीदिन्द्र प्रस्थिते मा हवींषीति हविर्मोजनम् । तृप्त एवैन-भिन्द्रः प्रजया पशुमिस्त्वर्पयति इति तृप्तिप्रसादौ । कर्मविधीति प्रथमस्य द्वितीयपादे ‘आज्जायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनां तस्मादनित्यमुच्यते’ इत्यधिकरणेऽर्थवादानां कर्मविधिशेषत्वं वायव्यं

विधारमाह तदुपर्यपि । मनुष्यापेक्षयार्वाक्तनानामधिकारो नास्ति । तत्रापि वैदिकधर्महेतोर्नैवर्णिकानां धर्मयुक्तानामागतम् । ततोऽपि ये साध्यादयो धर्मयुक्तास्तेषामप्यधिकारः । तत्र जैमिनिप्रभृतीनां न संमतिरिति खनामग्रहणम् । विशिष्टत्रैवर्णिकानारभ्य प्रजापतिपर्यन्तं ज्ञातानन्दिनामधिकारं मन्यते बादरा-

भाष्यप्रकाशः ।

तच्छेषभूतौ तौ तदतिरिक्तं विश्रहं न साधयितुं शक्तौ । शरीराभावादेव च नार्थित्वमपीति । तदेतन्निराकर्तुं देवादीनामधिकारमाहेत्यर्थः । नन्वधिकारविचारे सर्वेषामेव विचारणीयः स कुतो न विचार्यत इत्यतः सूत्रं विवृण्वन्ति तदुपरीत्यादि । मनुष्यादर्वाक्तेषु योग्यताभावादेव नास्ति । मनुष्येऽपि वैदिकधर्मं प्रति कारणभूतस्योपनयनादेः सकाशात् त्रैवर्णिकानां धर्मयुक्तानामेवाधिकार इति जैमिनिश्रेष्ठेष्वेव सिद्धम् । तदुक्तानामप्यविरुद्धानामत्राभ्यासादिवदुपादेयत्वात् । तत्रापि शब्दोक्तिमहिम्नैवावगतं सूचितमित्यर्थः । ज्ञेयं प्रकटार्यम् । संभवं विवृण्वन्ति धर्म-
त्यादि । 'तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते' इति श्रुत्या शरीरारम्भं प्रति तयोः कारणत्वात् तयोः

रश्मिः ।

श्वेतमालयेत इति कर्मविधिस्तच्छेषत्वं वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इत्यर्थवादो यतः क्षिप्रगामिस्त्वभावतया शीघ्रफलदो वायुरस्य पशोर्देवता ततः प्रशस्तमिमं वायव्यं पशुमालयेतेति वाक्ययोरन्यः । चतुर्वर्णिकरणे तदर्थशास्त्रादित्यस्मिन् मन्त्राणां विशिष्टेपत्वम् । उरु प्रयस्वेति मन्त्रः कश्चित् । अस्यार्थः सो पुरोडाश उरु विरुलता यथा भवति तथा त्वं प्रयस्य प्रसरेति । दध्यमानार्थातुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । तात्पर्येति अभिधासत्वेपि वक्तुरिच्छाभावादित्येष्टो बलीयान् । तच्छेषेति कर्मणि यागादीनि तेषां विधयः । तेषां शेषभूतौ मन्त्रार्थेवादौ । योग्यतेति सुतलादिषु फिलेषु सुतले बलिः 'सुतलस्यापितबलिः स्वर्गाधिकसुखप्रदः' इति पुरुषोत्तमसहस्रनाम्नः । रसातलं नागलोकः तयोर्धले-
र्नागानां च ज्ञानयोग्यता 'आत्मनिवेदने बलिः' इति कस्यचिद्वाक्यात् । 'सर्पाः सत्रमासत' इति श्रुतेः चित्तशुद्धिद्वारा नागानामिति । भवं । पूर्वस्य पुराणमतत्वात् । श्रुतेस्त्वाधिदैविकनागरत्वं शब्द इति चेदिति वक्ष्यमाणसूत्रे यागीयपदार्थानामलौकिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तत्रापिती भाष्य विवरामासुः मनुष्येऽपि । धर्मयुक्तानामिति त्रैवर्णिकाणाम् । चतुर्थस्य धर्माभावात् अनधिकारात् । जैमिनीति सूत्राणि तु षष्ठस्य प्रथमे पादे सूत्राणि चतुर्दश । जैमिनीयन्यायमालायां सप्तमेधिकरणे 'चातुर्वर्ण्यमविशेषात्' । 'निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यात् अद्वयपदे ब्रह्मचर्यः ऋतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्याये' 'निमित्तार्थेन बादरिः तस्मात्सर्वाधिकारं स्यात्' 'अपि वान्यार्थदर्शनाद्यथाश्रुतिं प्रतीयते' 'निर्देशत्वस्य स्यात्' 'वैगुण्याच्चेति चेत्' 'न काम्यत्वात्' 'संस्कारे च तत्प्रधानत्वात्' 'अपि वा वेदनिर्देशादपशुह्याणां प्रतीयते' 'गुणार्थत्वाच्चेति चेत्' 'संस्कारस्य तदर्थत्वाद्दिद्याणां पुरुषश्रुतिः' । 'विद्यानिर्देशाच्चेति चेत्' 'अद्वैतत्वाद्यभावः कर्मणि स्यात्' 'तथा चान्यादर्शनम्' इति सूत्रेषु । बादरायणशब्दोक्त्या जैमिनिमतं कुतोपन्यस्तमत आहुः तदुक्तानामिति । अभ्यासेति आनन्दमयोऽभ्यासादित्यत्राभ्यासः । आदिपदेन श्रुतिह्निर्वादि । उपेति प्रमाणभेदज्ञेपत्वप्रयुक्तिक्रमाधिकारातिदेशद्वयोहवाषट्पत्रसङ्गानां द्वादशाध्यायार्थानामुपादेयत्वात् । अत्रापिती सूत्रे शब्देति बादरायणशब्दमहिम्ना । सूचितमिति व्यञ्जनयोक्तम् । व्यासशिष्यत्वेन बदरमयनं यस्य जैमिनेरिति योगस्य बादरायणपदस्य जैमिनी सत्त्वात् । निष्ठा चेति लिङ्गाशुभासनसूत्रादधिकारावागतमित्यपि भाष्यार्थः । अधिकारमात्र आग्रह-

यणः । कुतः । संभवात् । संभवति तेषां ज्ञानाधिकारः । धर्मज्ञानाभ्यां साति-

रश्मिः ।

अधिकार आगतमित्यपि प्रयोग उक्तसूत्रात् । भावे या निष्ठा तदन्तं ज्ञीवं स्यादित्युक्तसूत्रवृत्त्यनादरात् । ततोपि त्रैवर्णिकेभ्यो ये साध्यादय इत्येवं भाष्यं प्रकटार्थमित्याहुः शेषमिति । किं च । भाष्ये । विशिष्टेति धर्मयुक्तेत्यर्थः । मन्यत इति आनन्दमीमांसाया मन्यते । प्रकृते । तयोरिति पूर्वप्रज्ञा चेत्यग्रेतनश्च्युक्तप्रज्ञा तु नोक्ता । समन्वारमत इत्यस्य वचनविपरिणामे-
नानन्वयात् किं तु च इत्यस्य चन्दते आह्लादं करोति इत्यर्थस्तेनान्वयः । अन्येभ्योपीति डः
इति व्याख्यासुधायां भावुदीक्षितः । चि चयने स्वादिरुमयपदी अनिद् चक तुसिप्रतिघातयोः
म्वादिरात्मनेपदी सेद् डः यथोपपत्ति सर्व साधु । पूर्वप्रज्ञा पूर्ती आप्यायने दिवादिरात्मनेपदी
सेद् पर्यतेः 'सर्वनिष्ठ्व' इति सूत्रेण बाहुलकाहर् आ-आप्ता अपि न पियति पि गतौ तुदादिः
परस्मैपद्यनिद् अगन्ता आ सततगतिकर्ता अयनं अय गतौ म्वादिः आत्मनेपदी सेद् भावे ह्युद्
श्रा पूरणे प्र-ज्ञाऽवबोधने त्र्यादिरुमयपद्यनिद् अव रक्षणादौ बुध अवगमने बुध ज्ञाने म्वादिः
दिवादिरः परस्मैपद्यात्मनेपदीनौ सेडनितौ अव रक्षणादौ गमू गतौ अवार्थे अवगमप्रवेशेऽनवस्था
नङ्गीकार्या देहानां बहुविधत्वात् तत्सद्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । जानातीति ज्ञः 'इशुपचज्ञाप्ती-
किरः कः' इति कः तथा चाहाऽगन्ता सततगतिकर्ताऽयनकर्ता पूरणकर्ता रक्षणादिकर्ता गतिकर्ता
देहाह्लादं करोति न चेदं युक्तस्य संभवति मैवं विशिष्टत्रैवर्णिकानारभ्येति भाष्यात् । विच्छिद्य
साधनानामङ्गीकार्यत्वात् । जीवन्मुक्तस्य न विच्छेदप्रयोजनम् । साधनानामपि श्रुतिप्रामाण्यात्
अवक्रमणानन्तरमनुवृत्तिः उपासधर्मानुवृत्तिश्च देहस्त्वाक्षेपलभ्यः । ताभ्यामिति तादृशेस्य ज्ञ-
विद्योपयोगीत्यर्थः । ननु ताभ्यां विद्याकर्मभ्यां तत्र विद्या विद् ज्ञाने अदादिः परस्मैपदी सेद् संज्ञायां
समजेति क्यप् टाप् च ज्ञान इत्यत्र ज्ञा अवबोधने भावे ह्युद् । अव रक्षणादौ बुध बोधे म्वादिरा-
त्मनेपदी सेद् बुध ज्ञान इत्यस्य ग्रहणे आत्माग्रयः । बुध अवगमन इत्यस्य ग्रहणेऽवघटितत्वेन गौरवम् ।
तथा च विद्यारक्षणादेर्बोधस्य च कर्त्रा कर्म सर्ववातुभ्यो मनिर् करोति क्रियते वा कर्म वातुस्तनादिरुमय-
पदी अनिद् तनु विस्तारे डित् अदिप्रत्ययः वि-अजनादिकर्ता स्तृञ् आह्लाते स्वादिरुमयपदी अनिद्
आ आप्ता छद् ऊर्जने म्वादिः परस्मैपदी सेद् ऊर्ज बलप्राणनयोः चुरादिः परस्मैपदी सेद् बल प्राणने
चुरादिः परस्मैपदी सेद् प्राणनम् प्र-अन प्राणने चुरादिः परस्मैपदी सेद् इद् प्र-पूराणकर्ता अनिति यश्च
बलार्थ उक्तः प्र-पूरकः पुनः प्रपूरकः अननकर्ता च तं भवाय नाशयेति वाच्यार्हैवं देहं उक्तकर्ता
करणार्थः कालश्च समारभेते सम् षम वैरूच्ये म्वादिः परस्मैपदी सेद् वि-अजनादिकर्ता कुङ् शब्दे
म्वादिः क्वभते शब्दकर्ता तं देहं आ आप्ता तं रभेते रभि शब्दे म्वादिः आत्मनेपदी सेद् शब्द
चाविष्कारे आ सततगन्तारं वि-अजनादिकर्तारं सुडर्थः । आविष्कुस्तः करणे कृतौ काले इति यावत् ।
टीकायां तु विद्याशब्देनेह प्रमाणाप्रमाणजनितज्ञानमात्रं विहितप्रतिषिद्धादिरुपमात्मज्ञानव्यतिरिक्त-
मुच्यते शश्लोकस्वभावोत्पन्नदृष्टादृष्टार्थरूपवाङ्मनःकायसाध्यं सर्वकर्मशब्देनोच्यते तदुत्पन्नफल-
मोगजनितः संस्कारो ह्यश्रितः पूर्वप्रज्ञेत्युच्यते समन्वारभेते अनुगच्छतः पूर्वप्रज्ञा चातु-
गच्छति इत्याहुः अपरोक्षज्ञानार्थं पञ्चाशिविद्यानिष्पन्नदेहो वक्ष्यते तृतीयाध्यायेऽत्र तु परोक्षपरोक्ष-

शयाभ्यां हि तादृशजन्मसंभवात् । न हि तेषां पूर्वसंस्कारो लुप्यते । अक्षरपर्यन्तं शतोत्कर्षश्रवणादुपर्यपेक्षा ।

भाष्यप्रकाशः ।

सातिशयत्वे ताभ्यां तादृशदेवादिवज्जन्मसंभवात् । जन्मनि, 'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्वत् सहजं पुरस्तात्' इति मन्त्रोक्तलिङ्गेन जन्मत एव प्रजापतेरुपनीतत्वे, 'यो वै वेदांश्च ग्रहिणोति तस्मै' इति वेदाध्ययनत आक्षेपादपि च सिद्धेः । ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते, अत्राय राजन्यं, मरुतो वैश्यमिति श्रुत्या ब्राह्मण्यादीनां देवतात्वात् तासां चोपनयनादिनाऽनुग्रहतपःप्रभृतिभ्योऽपि मतङ्गविश्वामित्रप्रभृतिषु स्मरणादुपनयनाभावे ब्राह्मण्यादौ सिद्धे, देवादिव्यपि शतानन्दिश्रुतौ,

रश्मिः ।

ज्ञानार्थं विद्याकर्मणोरतिशयविचारार्थमाहुः जन्मनीति । ग्रहिणोतीति । प्रा-पूरणे पूरकः सन् हिनोति गच्छति हृदि वर्षयति च वेदान् तस्मै विस्तारकाय । अध्ययनं गुरुमुखादक्षरग्रहणम् । आक्षेपादिति ब्रह्मत्वेनातिशयतर्कात् । सिद्धेः अध्ययनवेदज्ञानभक्त्यादिभिरतिशयसिद्धेः भगवान् ब्रह्म काल्सेनेति वाक्यम्, अद्भ्यतिर्भक्तिरनुकमिष्यतीति । मुख्यदेवे उपनीतत्वरूपाधिकारेण विद्यावेदाध्ययनादिः तदनुकर्म च ते संस्काररूपातिशययुक्ते ताभ्यां तादृशजन्मोक्तम् । अन्येष्वामुहुरतिशयान् । ब्रह्मण इति । तैत्तिरीयक इयम् । अतो योगरूढ्वार्यः । आलभतिर्न हिंसार्थं इति सुबोधिण्याम् । ह्रुलमष् प्राप्त्यावित्कालम्भः स्पर्शः । इतीति मरुतो वै देवानां विशः इत्यन्तया श्रुत्या ब्राह्मणं राजन्यं वैश्यमित्यत्र ब्राह्मणत्वादिविशिष्टब्राह्मणादिषु शक्तेर्ब्राह्मणादिपदानामतो ब्राह्मणादिपदोक्तब्राह्मण्यादीनां देवतात्वमन्यया लभत इत्युक्तालम्भनानुत्पत्तेः तदुक्तं ब्राह्मणत्वादिवेदतायाः देवा ब्रह्मासनानुसारेण ब्राह्मणत्वादिवेदताः देहे तिष्ठन्ति लोकस्य तं हरिं सर्वदा श्रेये इति । स्मरणादिति ।

'जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विज उच्यते ।

वेदाभ्यासाद्भवेद्विप्रो ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणः स्मृतः' ॥

इत्युपनयनादिना स्मरणम् । अनुग्रहेण पञ्चमस्कन्धे 'यवीयांस एकाशीतिर्जायन्ते याः पितुरा-देशकरा महाशालीना महाश्रोत्रियाः यज्ञशीलाः कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा बभूवुः' इति स्मरणम् । पितुः ऋषमसादेशकराः इत्यनुग्रहयाजः । तपसा ।

'गाधेरमून्महातेजाः समिद्ध इव पावकः ।

तपसा क्षात्रमुत्सृज्य यो लेभे ब्रह्मवर्चसम्' ॥

इति विश्वामित्रस्मरणम् 'तपोनुग्रहाम्भ्याम् । महाभारते उपनीतस्य पित्राज्जया चपनार्थं गर्दभाश्चयुक्तेन रथेनेष्टकानयनार्थं गच्छतो मतङ्गस्य मध्ये देवगर्दभीवचनात् स्वमातरि व्यभिचारिणीत्वा-ज्ञाने स्वस्य चण्डालत्वज्ञानं ततो मातापितरौ त्यक्त्वा तपोर्थं गमनं बहुकालं तपःकरणेन प्रसन्नादिन्द्रात् ब्राह्मणत्वं प्राप्तमित्युक्तेः स्मरणम् । प्रभृतिपदेन ।

'सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंसं तपो वृणा ।

दृश्यते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः' ॥ इति ।

भारताजगरे शुविष्ठिरवचनरूपं स्मरणम् । तस्मादित्यर्थः । ब्राह्मण्येति ब्राह्मण्यादिरूपेऽति-शये सिद्धे । शतेति शतमानन्दा विद्यन्ते येषां ते शतानन्दिनो बृहदारण्यके आनन्दमीमांसायास्तुक्ताः

अतोऽक्षरप्राप्तेः शुद्धब्रह्मविद्याहेतुकत्वादुत्तरोत्तरमुपदेष्टृणां विद्यमानत्वात्

भाष्यप्रकाशः ।

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति लिङ्गादध्ययने सिद्धे, 'कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता । मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता' इति संदर्भेण देवादीनामध्ययने पुराणेऽप्युपदेष्टृहितेऽधिकारयुक्त-
जन्मसंभवादित्यर्थः । न च सातिशयत्वेऽपि पूर्वसंस्कारस्य कालेन लोपादसंभव इति शङ्क्यम् ।
न हि तेषां पूर्वसंस्कारो लुप्यते । यथा नारदस्य । न च मन्त्रार्थवादयोर्देवविग्रहासाधकत्वम् ।
यज्ञोपवीतमन्त्रस्य क्वापि विधौ शेषभावाभावाद्, यस्यै देवतायै हविर्निरुप्तं स्यात् तां मनसा
ध्यायेदिति ध्यानविधेर्देवताविग्रहमन्तरेणानर्थक्यप्रसङ्गादशरीराया देवताया बुद्धावनारोहात् ।
अत एव, वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादयोऽपि विद्यमानगुणप्रकाशन एव स्मारकत्वं प्राप्नुवन्ति ।
अर्थवादा अपि स्तावकत्वं तदैव लभन्ते यदि देवताया विग्रहो भवति । स्तुतेरुत्कर्षा-
वायकगुणवर्णनरूपत्वेन गुणाभावे असत्कथनं प्रतारकतां संपादयेदतः स्तावकत्वेऽपि विग्रहसाध-
कत्वमक्षुण्णम् । एवं सामर्थ्ये विद्वत्त्वे च सिद्धे शतानन्दश्रुतावक्षरपर्यन्तं शतोत्कर्षावभाषा-

रश्मिः ।

तेषां श्रुतौ । लिङ्गादिति श्रोत्रियच्छन्दोषोते इति काम इच्छा तस्य विनाशेन हतस्येति लिङ्गाच्छन्दयोः
सामर्थ्यात् । सिद्ध इति । तथा च आगमापगमाभ्यां ब्राह्मण्यादिर्न जातिः किं तु देवतेति भावः ।
विशेषस्तु ब्राह्मणत्वादिदेवतावादे द्रष्टव्यः । पुराण इति एकादशस्य चतुर्दशेऽध्याये । अधिकारेति
अतिशयेत्यर्थः । न हि तेषामित्यादिभाष्यभवतारयामासुः न च स्यातीति । कालेनेति । 'कालेन
नष्टा प्रलये वाणी' इति वाक्यात् सृष्टिप्राक्काले अतिशयासम्भवः । यथेति प्रथमस्कन्धे स्पष्टः ।
अक्षरपर्यन्तमिति भाष्यभवतारयावभूवः न चेति । विशिष्टेषु तस्यार्थेषु तात्पर्याभावात् । अभ्युपगम्य
विष्येशेषं वाक्यमाहुः यज्ञोपेति । शेषेति तथा च यदि क्वचिदयं मन्त्रः शेषभावं प्राप्तः स्यात्तदा
स्वप्रकाशितफलदेवतः कर्तुः स्थापूर्वं साधयतीति सिद्धान्तः सर्वादितो भवेन्न त्वेवमतोयं देवविग्रहसाधक
एव सहजमिति भावः यदपि शब्दमात्र देवता अर्थस्तु प्रातिपदिकानुरोधात् चेतनो वा कश्चित्
स्वीक्रियते न तु विग्रहादिमान् । उपासनादौ परध्यानमात्रमाहार्यं तस्येति वदन्ति माहाः तत्राहुः
यस्यै देवताया इति हविषो निर्वापः कृतः स्यात् । बुद्धाविति 'बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी' इति वाक्यात्
विशिष्टं ज्ञायते येन तद्विज्ञानं तद्रूपमस्यास्तीति विज्ञानरूपिणी तस्याम् । न च चेतनत्ववैशिष्ट्येन
बुद्धावारोहोस्तीति वाच्यम् । अशुत्वेन बुद्धावनारोहात् । यच्चोक्तं सनादावित्यादि तत्राप्युच्यते
आहार्यं वाचकालीनमिच्छाजन्यं ध्यानं चिन्तनम् । वाचो विग्रहाभावप्रयुक्तविषयाभावजन्य इति ।
अविषयमानशरीरोपेणापि शरीरमात्रस्य ध्यानकर्मत्वं न देवतायां देवतात्वेन तस्या अविषयत्वात् ।
शुक्तादिदं रजतमित्यत्र शुक्ते रजतत्वेन इव । ततश्च ध्यानविषयस्य देवतात्वप्रकारामावेन देवतात्व-
विशिष्टदेवतायाः ध्यानविषयत्वबोधकश्रुतिविरोधः एतदेवाहुः अत एवेति पदेन । इत्यादय
इति आदिपदेन सहसाक्षो गोत्रमिदं वज्रबाहुरिति इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छदिति । मन्त्रा इति
विशेष्यम् । वेदो अक्षरमात्रमपि नान्यथा वदतीति भाष्यादाहुः एवेति । उत्कर्षेति उत्कर्षाणामाभा-
यका ये गुणाः तेषां वर्णनम् । अक्षुण्णमिति । ननु देवताया विग्रहे सति वेदानित्यत्वप्रसङ्ग इति
चेन्न वैदिकपदार्थानां सिद्ध्यत्यस्य सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । यदपि नवमस्य चतुर्थाधिकरणे विग्रहादि-

प्रजापतिपर्यन्तं सर्वेषामधिकारः संभवति । संभववचनाद् बुद्धेर्भाधिकारस्तत्रेति सूचितम् । 'यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्' इति । तदुपर्यप्यधिकारः सिद्धः ॥ २६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

दुपर्यपेक्षापि निर्वाधैव । अधिकारपर्युदासस्तु न कापि श्रूयते । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । नन्वत्र सत्त्वादित्यनुक्त्वा, संभवादिति कस्मादुक्तमित्यत आहुः संभवेत्यादि ॥ २६ ॥

रद्दिमः ।

पञ्चप्रतिपादकयोः भगार्थवादयोः स्वार्थे तात्पर्याभाव इति तदप्यभिधावृत्तिमादाय निरुद्धमिति अक्षरेति भाष्यं निवृण्वन्ति स्म ज्ञातेति । तैत्तिरीयेऽतिशयस्य स्पष्टत्वात् शतमानन्दास्ते ये शतं मानुषआनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वानामानन्दः इत्यारम्य ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्यन्तश्चतुर्था तथा च शतानन्दाणां प्रतिपादिका श्रुतिः शतानन्दश्रुतिः तस्मामिति पृथीतत्पुरुषः । अत एवाहुरक्षरेति ब्रह्मलोकपर्यन्तम् । तथा च बृहदारण्यके ते ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्द इति । साधनवैजालेन फलवैजाल्यमतिशयाभावेपीत्येवं बोधकस्य श्रोत्रियोऽवृत्तिनोऽकामहत इत्यस्य वाक्यस्योक्तिः । आरम्ये चाथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पिदृष्टां जितलोकानामानन्दः इति जितलोकत्वस्योक्तिः । ननु तर्ह्यतिशयो मास्त्विति चेन्न तर्हि तेषां पूर्वसंस्कारो लुप्यते इति भाष्यात् । तथा च विचार्यमाणे श्रोत्रिय इत्यत्र ङसः सुः सुपां सुलुक् इति सूत्रात् । अथेतानन्तर्येण भिन्नप्रक्रमे । यदत्र बृहत्सत्त्वानन्दस्यैव गन्धर्वानन्दः स श्रुतित्वाद्वैकल्पिकः । श्रोत्रियस्येत्यत्र चकारार्थ आह्लादितः यदि आह्लादे ङः । चकारसिद्धिः । अकामत्यत्र कामपदार्थः मानुष्यकैः कामैर्भोगैः संपन्नतमः इति बृहदारण्यकश्रुत्यन्तरोक्तोऽत्र एवं शतेन फलोत्कर्षस्य श्रवणमेव श्रावणं तस्मात् । उपर्यप्यपेक्षातिशयरूपाधिकारस्य निर्वाधास्ति । ननूपरि मनुष्याधिकारभिन्नतदधिकारसद्व्यधिकारोस्ति इति चेत् तत्राहुः अधीति पर्युदासः सदग्राहीत्यतोधिकारभिन्नाधिकारसद्व्य इत्यधिकारपर्युदास इत्यस्यार्थः । अत इत्यादीति । भाष्ये । अक्षरेत्यादि । एतन्नाक्षरधियामवरोधः सामान्यतदभावाभ्यामित्यधिकरणे स्फोरिष्यति प्रकृते तु ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्येवं विदोऽन्नमयाद्युपसंक्रमो भवति स य एवंवित् अस्माल्लोकास्तेत्य एतन्नमयमालानुपसंक्रामतीति श्रुतेः । वित् विद् ज्ञाने किप् ज्ञानं च ज्ञा अवबोधने अव रक्षणादौ बुध अवगमने तथा च रक्षणादिकर्ता रक्षणादिकर्तुर्गमनं कुरुत इति विदित्यस्यार्थः । यदि च बुध बोधे बुध ज्ञाने न्वाददिवादी आत्मनेपदिनौ सेडनिटौ तदा रक्षणादिकर्ता बोध ज्ञानं वा कुरुते इत्यर्थः । सर्वत्र ससाधनं गमनादित्रयम् । श्रूयते स्मर्यते चात उक्तमक्षरप्राप्तेरित्यादि उत्तरोत्तरमित्यादि च शुद्ध-ब्रह्मविद्या सर्वत्र प्रसिद्धाधिकरणे ब्रह्मरूपोक्ता । ब्रह्मविद्या तु ब्रह्मविद्योपनिषदुक्ता ब्रह्मविष्णुमहेश्वरस्य उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः तेषां स्वरूपाणि च यत्र सा सत्त्वादिविशिष्टानां निरूपणं यत्रैलशुद्धत्वम् । उपदेशरोपि अवैत्यस्यार्थभूता रक्षणादिकर्ताः । तत्र सैषानन्दस्य भीमांसा भवतीत्युपक्रम्य युवा साष्ट साधु युवाध्यापकः इति युवा आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः उक्तः स काम्यकर्मफलपूर्णः । तस्य शतमानन्दासाधु युवाध्यापकः इति युवा आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः उक्तः स काम्यकर्मफलपूर्णः । तस्य शतमानन्दा ये मनुष्यगन्धर्वानन्द एकस्ते । युवा यु मिश्रणे अ.प.से. यौति कनिन्युवृषीति कनिन् । मिश्र रोषश्चन्दयोः न्वादि परस्मैपदी सेद् रुष रोषे दिवादिः परस्मैपदी सेद् शब्द आविष्कारे इरादि

रश्मिः ।

परस्मैपदी सेद युवा रोषशब्दयोः कर्ता अत्रोपदेष्टारौ एकादशचतुर्दशाध्याये 'धर्ममेके यशश्चान्ये' इति ।
सार्धे श्लोके धर्मं वशिष्टादयोऽष्टादश जैमिनिप्रभृतयश्च । वदन्ति च केचित् 'धर्मादर्थश्च कामश्च
स किमर्थं न सेव्यते' केचिद्धर्म एव प्रवर्तन्ते वदन्ति च ।

'मोक्षार्थं न प्रवर्तते तत्र कामनिषेधयोः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया ॥ इति ।

इत्येक उपदेष्टा मनुष्यगन्धर्वोपदेष्टारः आचार्या मनुश्च सूचयन्ति च भावार्थपादकरणेन
सर्वोत्तममार्गाङ्गीकरणेन स मार्ग एकादशस्कन्धसप्तदशाष्टादशाध्यायोक्तः । तत्र च—

'इति मां यः स्वधर्मेण भजेन्नित्यमनन्यभाक् ।

सर्वभूतेषु मद्भावां मद्भक्तिं विन्दतेऽचिरात्' ॥

'भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेम्बरम् ।

सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः' ॥ इति वाक्याभ्याम् ।

मनुर्यथा—'राजतो घनमन्विच्छेत् संसीदन् स्नातकः क्षुधा ।

याज्यान्तेवासिनोर्वापि न त्वन्यत इति स्थितिः' ॥ इत्याह ।

गन्धर्वपदस्य वक्ष्यमाणद्वितीयविग्रहे ।

'पाषण्डिभ्यो विकर्मस्थान् वैडालवृत्तिकाञ्छठान् ।

हैतुकान् चकवृत्तींश्च वाञ्छात्रेणापि नार्चयेत्' ॥ इति ।

विकर्मस्थान् मनुष्याहंसकान् हिंसन्ति ये तेपि वक्तुं शक्यन्ते अथै योगिकायांस्तौ स्पष्टोयमर्थः ।
यद्यपि श्रुतयश्च श्रीमान् कृष्णो गीतायां चाचार्या आत्मनिवेदनपद्धतौ ह्युपदेष्टारस्तथापि विशेषत उपदे-
ष्टाणां विद्यमानत्वमुच्यते इति द्वितीयः । मनुष्यगन्धर्वाणां शतानन्दा देवगन्धर्वाणामेक आनन्दः । उपदेष्टा
शिवः विद्याकामस्तु गिरिशमिति द्वितीयस्कन्धात् अस्मात्पश्चात् व्यासो भगवान्मनुपदेष्टा । किं च । त एवै-
कानन्दो दिव्यगन्धर्वाणां परोक्षवादात् 'जगुः किन्नरगन्धर्वाः' इति दशमस्कन्धात् । उपदेष्टा ज्ञानेन भक्ता
शिवः समानशीलत्वात् नैव्या । गन्धर्वपदस्य लौकिको योगरूढोर्थः प्रतीयते स वेदे, वेदान्ते तु ये धातु-
शब्दा यत्रार्थेति पञ्चालम्बनाद्यौगिकोर्थः । स यथा गन्धर्ववर्देने जुरादिः आत्मनेपदी सेद गन्धयते गन्धः
पचाद्यच् गन्धं अर्दकं अर्वति अर्व गतौ स्वरवर्णातुक्रमहैमघातुपाठे अर्व हिंसायां भ्वादिः परस्मैपदी
सेद गच्छति दिनस्ति वा गन्धर्वः । कर्मण्यण् । शकन्ध्वादिः । मनुष्यगन्धर्वा मनुष्यार्दकगन्तारो
मनुष्यार्दकहिंसितारो वा अकामा भवन्त्येव 'अकामः पुरुषं परम्' इतिवाक्यात् । परपुरुषार्चनादिषु
शिवादयः श्याचार्यादयश्चोपदेष्टारो भवन्त्येव । अकामा इत्यम् । मनुष्यगन्धर्वा हि मनुष्यपदेन
मन ज्ञाने दिवादिआत्मनेपद्यनिद ज्ञानकर्तुः प्रादुर्भूतं प्र-पूरकं आ-आप्तु वि-अजनादिकर्तुं सत् दुर
अनादरे दह् अनकविनाशे विप्रजनादिकर्तुं नाशोऽदर्शनम् तस्य कर्तुं आ-वि-अजनादिकर्तुं आप्तु च
दरे द विदारणे त्र्यादिः परस्मैपदी सेद । वि-अजनादिकर्तुं दारणं द भये भ्वादिः परस्मैपदी सेद दर अप्
प्रत्ययस्तस्मिन् दह् अनादरे द विदारणे एतयोर्न रूपमन्योन्याश्रय आत्माश्रयश्च स्याताम् । निम्नी भये
शुद्धोति. परस्मै. अनिट् मनु अवबोधे तनो. आ-से-वा मन्यते मनुते वा मनुः शृस्त्वस्त्रिहिरप्यसि वसिह-
निक्रिदिचन्धिमनिम्यश्चेति सूत्रेण उः मनोरपत्यं जातिः प्रादुर्भावो वा मनुष्यो मनोर्जातावुच्यतौ पुक् च
मनुकु । एवं च ज्ञानावबोधान्यतराश्रयस्य जातिः प्र-पूरकं आ-आप्तु इत्याद्युक्तं प. अ. इत्यन्तम् ।

रश्मिः ।

एतावन्तः पदार्था उच्यन्ते । मन स्रम्भे चुरादिरा. सेट्. एतस्य यातुरिति रूपं भवति इत्यनिष्टे धातुः सः । गन्धर्वपदेन गन्ध अर्द्धेने अर्द्ध गतियाञ्जनयोः स्वा-प-से अर्द्ध हिंसायाम् वा । चुरा-आ-से गतियाचनार्हिसार्धका गत्यादयस्त्रयोपि । अर्धनिर्देशकाः प्रायेण भावप्रत्ययान्ताः तथा च मनुष्यान् गत्वा याचकानवर्न्ति गच्छन्ति मनुष्याणां हिंसकान् । अर्द्ध हिंसायां हिंसन्ति अर्ध हिंसायां ते मनुष्यगन्धर्वाः एतावन्तः पदार्था उच्यन्ते तेषामानन्दपदार्थः आ-वि-भ्रजनादिकर्तुं आपृ च गन्धः 'नन्दिग्रहियचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति न ल्युः छन्दसि विकल्पात् । वर्णलोपो वा भावे घञ् । इ नदि समृद्धौ स्वा-प-से-यम वैकृज्ये स्वा-प-से-किप् ऋद्ध वृद्धौ दिवादि-प-से-वृद्ध वृद्धौ स्वा-आ-वेद यदि च वघ भासे चु-प-से-तदा भास दीप्तौ दीप दीप्तौ इति ज्ञेयम् । योऽकामो निष्काम आसकाम आत्मकामो भवतीति शारीरकमाक्षणे आनन्दप्रस्तावे आत्मकामातिरिक्तामुपयोगात् । प्रजापतेर्षर्मागेण भोक्षाधिकारिण आनन्दस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ज्ञानावबोधान्यतराश्रयस्य पूरकाः पुत्रादीनां गत्वा याचकानां ज्ञानावबोधान्यतराश्रयस्य हिंसकानां चाकामत्वस्य युक्तत्वाच्च भौत्रियस्य चाकामद्वतस्येति श्रुतेः । एवं देवगन्धर्वपदार्थे देव इति दिद्व श्रीडाविजिगीषाव्यवहारधुतिस्तुति-भोदमदस्त्रकान्तिगतिषु दि. प. से. तस्य न रूपं फलाध्याये प्रत्यक्षोपदेशादिति सूत्रभाष्येस निल-लीलास्यरूपपरत्वात् । नापि देव देवने तस्य स्वा-आ-सेटः आत्माश्रयापत्तेः । नापि देवि देवने तस्य स्वादेरात्मनेपदिनः सेटः इदित्वाभ्युपगमः प्रसङ्गात् । नापि दिवि प्रीणने तस्य भादेः प-सेटः सुम्भसङ्गात् नापि दिव पीडायां तस्य चुरादेरात्मनेपदिनः सेटः आनन्दप्रस्तावात् । दिव परिकूजेन चुरादेरात्मनेपदी तस्य रूपं देवयति । परिकूजति पचादिषु पाठात् अच् नन्दिग्रहीति सूत्रेण, देवाः । परि पृ पालनपूरणयोः सर्वधातुभ्य इन् । कूज शब्दे स्वा-प-से-भावे ल्युट् परिकूजन इत्यत्र कारणाधिकरणयोर्भेति सूत्रेण 'नपुंसके भावे क्तः' इति सूत्रेण वा परिकूजनं गीतायाम् ।

‘देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ’ ॥ इति ।

गन्धर्वपदार्थः समानः । अत्र देवाश्च गन्धर्वाश्चेति द्वन्द्वः बृहदारण्यके देवलोकगन्धर्वलोकयोः धृशुपादानात् । तथा च देवा अत्र पूरकस्य पर्ययस्य । आ आसारः । वि-भ्रजनादिकर्तारः । अत्र प्र-पूरकाः प्रादुर्भावार्यस्य जनैर्यः प्र-पूरकाणामपलादीनाम् । आ स्मरणे आपृणां कृष्यप्रियाणां प्रजनादिकर्तृणाम् । अत्र आत्मनः पूरकाणां मातापित्रादीनां च पूरकाणामिति प्रह्वयार्थः । जन गतौ वा-नु-प-से-अनवस्थाभिया तदैकः प्रशब्दः आत्मनः । प्रपूरकाणां गन्धर्वां पङ्क्त्यां सेवकानां कान्त्वा-श्रयाणाम् । असनस्य श्रेरणस्य प्रपूरकाय ईरणं क्षेपः पूरकस्य श्रेरणं तस्य कर्तृणाम् । अदादेरात्मनेपदिनः सेट् इर गतिकम्पनयोरित्यस्य न रूपं गतेरुक्तत्वात् आसादनं आ व्यासौ वि-भ्रजनादिकर्तृणाम् आपृणां च षट् विशरणगलवसादनेषु स्वा-प-अ-भगवत्सेवायामन्येतेषां कर्तृणाम् । षट् विशादे शु-प-अनिद् अत्रार्थे विकारस्वार्थोपधिकः । प्रकृतमुच्यते एतेषां कान्तिरिच्छा तस्याः कर्तारः असनं तस्य कर्तारः आसादनं आ-वि-भ्रजनादिकर्तारः आसारश्च सादनं वि-भ्रजनादिकर्तारः शरणा हिंसितारः सेवाप्रतिकूलकामक्रोधादीनामपि । गन्तारः सेवायामपि । अव रक्षणादौ रक्षणं भगवतोपि । भक्तिमार्गे रक्षितार्थे भगवति रक्षणार्हधर्मप्राकट्यस्य टिप्पण्यां षष्ठाध्याये उक्तत्वात् । आदिपदार्थेषु गतिकान्ती स्पष्टे । प्रीतिः सेवोपयोगिषुप्रादिभ्यपि । तुष्टिरात्मनोपि षष्ठाध्यायटिप्पण्याः अवगमः अवार्थानां

रश्मिः ।

रक्षणदीनां गमः ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेत्यम् भावे । स च प्रवेशो हि प्र-पूरके भगवत्यपि मनोवेशो मनः प्रवेशोपि धर्ममार्गस्य प्रजापत्यानन्दपर्यन्तं सत्त्वात्तन्मार्गायि सर्वं ज्ञेयम् । तन्मध्ये केषांचिद्भक्ताद्युक्तं सर्वं ज्ञेयम् । श्रवणमपि भगवतोपि 'कथायां सक्षणा हरेः' इति श्रीभागवताद्धर्ममार्गेण स्वामिकर्तेति उत्तराच्चेति सूत्रभाष्यप्रकाशरमाद्युक्तम् । अर्थं याचने अप्युक्ते क्रिया भावे शः तथा च स्वामिनः कर्तारः अर्थकर्तारः याचनकर्तारः क्रियाकर्तारः इच्छा भावे शः निपातः तस्याः कर्तारः तदनुकूलदीप्तिकर्तारः अवाप्तिः अवार्यस्य रक्षणादेः कर्तारः आसिकर्तारः आपु व्याप्तौ आलिङ्गनम् । आ वि-प्रजनादिकर्तारः । आसारः लिंगि गतौ भ्वा-प-से-गन्तारः हिंसाकर्तारः दानकर्तारः भानकर्तारः वृद्धिकर्तारः धनादेरपि । उच्यन्ते । तेषामुपदेष्टा भगवान् व्यासः अस्मात्सुत्राञ्ज्ञायते गन्धर्वा उक्तायाः उपदेष्टा भगवान् व्यासोऽस्मात्सुत्रादेव । देवानां गन्धर्वाणां चानन्दतारतम्यं नास्ति सकलतारतम्यादत्रोभयोरानन्द-तारतम्यं यदुच्येत यौक्तिकं तत् । अतो बृहदारण्यकश्रुत्या देवानां गन्धर्वाणां चानन्दभेदेनात्रा-नन्दैक्यविकल्पमात्रम् । एतेषां शतानन्दाः पितृणां रक्षकाणां चरो मृत्युः तस्य लोकाः प्रेक्षका भासका वा कालादयः ते लोका येषां तेषामेक आनन्दः प्रकारेण पूरका उच्यन्ते । तथा च पितृणामित्यस्य रक्षकत्वं मृतत्वात्मकत्वेन विवक्षितम् । द्वितीयब्राह्मणे मृत्युरस्यात्मा भवतीति श्रुतेः । अखेतीदमा बहुत्वविशिष्टा गृह्यन्ते उपलक्षणात् । न खेतावत्यां सद्यावेक एव मृतत्वात्मेति नियमोस्ति । काह्वा ग्लानिकर्त्रोः मृत्युरूपत्वेन निरूपणं मृत्युर्वै तमः इति तृतीयब्राह्मणश्रुत्याम् । तम काह्वायां ताम्यति दि-प-से-तम ग्लानौ.....ग्लै हर्षक्षये हृष हर्षे दि-प-से-हृष अलीके स्वा-प-सेडिति । अलं भूषणपर्यासिवारेणु भ्वा-प-से-भूष अलंकारे भ्वादिः आपु व्याप्तौ ब्रह्म संभक्तौ त्र्यादिरा-से । षम वैकृत्ये मज सैवायां सेव सेवने भ्वा-आ-से-षिडु गतौ-दि-प-से-पतेषां शतानन्दा आजानजानां देवानामेक आनन्दः आ-वि-प्रजनादिकर्तुः गन्तुर्वा आपुः जानात् जनी सौमं तु निरूपणम् । त्रियते मृत्युः मुजिमृह्यां शुक्ल्युकाविति सूत्रेण स्युक् प्राडुर्भावे प्र-पूरकात् आ-विप्रजनादिकर्तुः गन्तुर्वा आपुः जानात् जनी प्राडुर्भावे प्रपूरकात् आ विप्रजनादिकर्तुः आपु हुक् इक् अनादरे नञ् नक विनाशे ङञ् प्रत्ययः विकारस्यार्थः । वीप्रजनं कान्तिगत्यसनासादनेषु बाहुलकात् डिः वातेडिर्वा प्र-पूरककर्तुः जन शब्देन गन्तृकर्तुः । कान्तिकारकात् गन्तुः । असनकारकात् आसादनकारकात् । श्रुत्युक्ताजानात् जन्यतेः शानच् [स्रजं तु 'हलः श्रः शानज्ज्ञौ' । छन्दसि शायजपि अपिशब्दा-ञ्जानजिति] एतस्माज्जायन्ते एतज्जातानां मातृपजानन्द इति पक्षान्तरे । ज्ञा अववोषने इत्यस्य रूपभाजाना इति तेभ्यो जायन्ते इत्याजानजा तेषां देवानाम् । पञ्चम्यामजाताविति ङः । जनेरेव इत्य-स्मात् अनेभ्योऽपि इति ङः एतेषां शतानन्दाः कर्मदेवानां देवानामेक आनन्दः । कर्मदेवत्वं कर्मणा देवत्वं संपद्यन्ते ये तत्त्वम् । कर्मणा देवत्वमपि संपद्यन्ते इति बृहदारण्यकज्योतिर्ब्राह्मणात् । एतदेकवाक्यतया तैत्तिरीये 'ये कर्मणा देवानपियन्ति' इत्यस्याः अर्थः । देवपदार्थः पूर्वोक्तः एतेषां शतानन्दाः देवानामेक आनन्दः । देवपदार्थस्तुक्तः । एतेषां शतानन्दा इन्द्रस्यैक आनन्दः । इदि परमैश्वर्ये इन्द्रतीति इन्द्रः ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रक् परः पालकः पूरकश्च ज्ञायते येन सोऽक्षरः यद्वा यतो माति परमः तस्य ऐश्वर्यं ईश ऐश्वर्ये 'इन्द्रस्य शुज्यः सखा' इति श्रुतेः परमैश्वर्याश्रयः । अयं सर्वोत्तममार्गीयः मार्गीस्तु श्रीभागवतैकादशस्कन्दसप्तदशाष्टदशाध्यायोक्तः । यद्यपि प्रजापति-नैषधुम्भतेजनेन मार्गेण तथाप्यधिकारिणाऽनेन न मुच्यते सखित्वेन स्वाम्यात् मार्गमात्रम् । एतस्य

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

नन्वेवमुपरितनानां ज्ञानाधिकारे स्वीक्रियमाणे तत्पूर्वभाविष्वप्यधिका-
वस्तव्यः । कर्मणि वेदाध्ययने उपनयनादिषु च । ततश्च तेषां ब्राह्मण्याद्यभावा-
देशद्रव्याद्यभावाच्च पौराणिकेन मतेन देवान्तराभावाच्च तदभावेऽपि क्रियमाणे

भाष्यप्रकाशः ।

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥ तत्पूर्वभाविष्विल-
स्यैव व्याख्यानं, कर्मणीत्यादि । ततश्चेत्यादि । ततश्च अङ्गीक्रियमाणानधिकारादेव तेषां
ब्राह्मण्याद्यभावात् । अधिकारस्य विप्रतिपन्नतया तद्वलेन ब्राह्मण्यादेर्विषयासुमुक्तव्यत्वात् ।
पूर्वोक्तरीत्या तदापादनेऽपि देशस्य पृथिवीरूपस्य ग्रीष्मादिरूपद्रव्यस्य आदिपदेन सर्वलोकादौ
सूर्यादिगत्यभावादर्शादिकालस्याऽभावाच्च । 'पुराणं हृदयं स्मृतम्' इति तेषु, चेन्नाद्यतिरिक्ता-
स्तेऽन्ये न प्रसिद्धा इति पौराणिकेन मतेन देवान्तराभावाच्च । ऐन्द्रं दृष्यमावासा-
रक्षिम् ।

शतानन्दा बृहस्पतेरेक आनन्दः बृहतां पतिः तद्बृहतीरिति सुष्ट तलोपः बृह बृद्धौ बुद्धिकर्तृणां पाति
इति पतिः पातेर्भक्तिः अयमुपदेष्टा सुराचार्यत्वात् । तस्य शतानन्दाः प्रजापतेर्विष्णोरेक आनन्दः विष्णोः
प्रजापालकत्वेन प्रजापतिपदशक्तिस्तत्र । 'न कुर्यां कर्म चेदहम्' संकरस्य च कृतां सामुपहन्यामिमाः
प्रजाः' इतिगीतायाः । सर्वोत्तममार्गोऽस्येव । उपदेष्टा कृष्णः एतावत्पर्यन्तं कर्ममार्गस्तत्प्रधानो
भक्तिव्यापारी सर्वोत्तममार्गश्चोक्तः ज्ञानभक्तिमार्गो उच्यते । एतेषां शतानन्दाः ब्रह्मण एक आनन्दः
ब्रह्म अक्षरं गणितानन्दत्वात् । तदभेदेनैव पुरुषोत्तमोक्तिः 'वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्त्यादाया
व्यवस्थितेः' पूर्णानन्दः पुरुषोत्तमः 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेः ज्ञानिप्राप्त्योऽक्षरः तस्योपदेष्टा
याज्ञवल्क्यो गार्गीनाब्रह्मणे । भक्तप्राप्त्यः पुरुषोत्तमः तस्योपदेष्टा याज्ञवल्क्यः 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति'
इति ब्राह्मणे । 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इति श्रुतेः । प्रज्ञा भावना । न चात्राक्षर-
मुच्यत इति वाच्यम् । 'स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्वेष्टानः' इति श्रुतेः 'प्राणस्य प्राणमुत
चक्षुषश्चक्षुः' इति श्रुतेश्च । शाण्डिल्योपि भक्तिमीमांसाकरणात् सर्वात्मभावस्योपदेष्टा सनत्कुमार-
श्छान्दोग्यनवमप्रपाठके । प्रकृतमुच्यते गतो भाष्यविचारः । संभवादिति तं तेन भाष्ये
संभववचनादित्यत्र नीलं सरोजं भवत्येवेति दृष्टान्तो योजनीयः । भाष्ये । जैमिनेर्वेदतत्त्वज्ञत्वेन
तन्मतविरुद्धेयं श्रुतिमाहुः यो य इति ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥ तदिति ज्ञानपूर्वमाविषु ।
भाष्ये । कर्मणीति क्रियते इति कर्मणि वेदाध्ययनं 'साङ्गो वेदोऽध्ययो ज्ञेयश्च' इति अर्थसात्त्वन्ताप्र-
विवेकात्कर्मपदेनैव संगृह्यते । बहुत्वाच्च बहुत्वमाहुः उच्यते तं होपनिष्य इत्यादिषु संस्कारपरामर्शोदिति
सत्ये चक्ष्यमाणसु उपनयनस्य विद्यादाने पूर्वत्वेन तदादिषु षोडशसंस्कारेषु । ततश्चेति । चोवधारणं
इत्याहुः अङ्गीति । अयं हेतुः श्रुतिविरोधे । ननु कर्माधिकाराद्ब्राह्मण्यादिरप्याहरिष्यते इत्याकाङ्क्षायामाहुः
अधीति । विप्रतीति । संदिग्धतया । देशेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म पूर्व्वेति । ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते
क्षत्राय राज्यं गरुडस्तो वैश्यं 'मस्तो वै देवानां विद्वाः' इति श्रुत्युत्तरीत्या ब्राह्मण्यादिप्रापणे ।
'सूर्याधीति तथा च पञ्चमस्कन्धनिबन्धः 'भूमेर्लक्षं विभावसुः' इति । अभावाच्चेति एतेषामभावा-
द्वितीयस्कन्धपञ्चाध्याये 'नाविदन् ब्रह्मसंयारान्' इत्यादिसंदर्भ उक्तः । देवान्तरैरिति पक्षस्य द्वितीये

कर्मणि श्रुतिविरोध इति चेन्न । अनेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात् । बहूनां प्रतिपत्ति-
इदयते । बहवोऽत्र कर्मणि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । 'साध्या वै देवाः सुवर्गकामा
एतत् षड्वाग्रमपश्यत् तमाहरत् तेनाऽयजन्त' । 'सोऽग्निष्टोमेन वसूनयाजयत् ।
स उक्थ्येन रुद्रानयाजयत् । सोऽतिरात्रेणादित्यानयाजयदित्यादि' । यथैकशतं
वर्षाणि प्रजापताविन्द्रो ब्रह्मचर्यमुवासेति । भूमावागम्य ऋषीन् धृत्वा यज्ञकरणं
च श्रूयते, देवा वै सत्रमासतेत्यादौ । दर्शनवचनात् स्वस्यापि ऋत्विक्त्वं कर्म-

भाष्यप्रकाशः ।

यामित्यादाविन्द्रस्येन्द्रान्तराभावात् स्वयं स्वस्य यज्ञेन अपूर्वातुत्पत्तिप्रसङ्गादप्रयोजकत्वाच्च तद-
भावे प्राप्ते, तथात्वेऽपि क्रियमाणे कर्मणि श्रुतिविरोध इत्यर्थः । सिद्धान्तांशं व्याकुर्वन्ति
बहूनामित्यादि । एतस्यैव व्याख्यानं बहव इत्यादि । वर्णसत्तायाः पूर्वं साधितप्राय-
त्वादाग्रमसत्तामाहुः यथेत्यादि । देशसत्तामाहुः भूमाचित्यादि । एतेन, आदित्या वा अस्मा-
ह्नोकादसुं लोकमायमित्यादि स्मारितम् । तेन कालद्रव्यसत्तापि सिद्ध्यति । ऋत्विजोऽपि,
रश्मिः ।

'न देवतामिश्रश्चक्रियमन्यार्थसंयोगात्' इत्यधिकरणे देवताप्रतिनिधिवेषोपि द्रष्टव्यः । ननु दृष्टस्य
फलस्याभावात् कथमपूर्वातुत्पत्तिप्रसङ्गः इति चेत्तत्राहुरप्रेति । तदभाव इति ब्राह्मण्याद्यभावे ।
ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्यस्यां आलभत इत्यत्र लेडाश्रयणमन्तराप्यर्थसिद्धेरर्थवादत्वस्य भुवचत्वात् तत्
एव स्वार्थं तात्पर्याभावात् न ब्राह्मण्यादिसाधकत्वम् । अतथात्वं इति ब्राह्मण्यादिसत्तापदार्थः
स्वभावे प्रकारत्वात् । तद्भावस्यैव ब्राह्मण्यादिसत्ताऽतथात्वं ब्राह्मण्यादिसत्ताऽभावस्तसिन् ।
श्रुतिवैति ब्राह्मण्यादिप्रतिपादकानां श्रुतीनां विरोधः सहानवस्थानलक्षणः । केन सह श्रुतीनाम-
नवस्थानमिति चेदुच्यते देवकर्मभिः सह ब्राह्मण्यादिप्रतिपादकानां सप्रतिपाद्यब्राह्मण्याद्यभावात्
प्रतिपादकत्वेनानवस्थानम् । श्रुतयस्तु ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्यादिः । बृहदारण्यके पुरुषविधब्राह्मणे च
'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' 'एकमेव' 'तदेकः सन्नव्यभवत्' 'तच्छ्रेयोरुपमत्यसृजत क्षणं यान्येतानि
देवता क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानः' इति । स नैव व्यभवत् सविशमसृजत
'यान्येतानि देवजातानि गणशः आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत' इति । स 'नैव
न्यभवत् स शौरं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयः' इति सर्वं पुष्यति यदिदं किं च' इति श्रुतिः ।
श्रुतौ देवता देवेषु इयं पृथिवी इयं पृथ्वीपूर्वश्रुतिनिर्वचनश्रुतिस्त्वत्वात् । अन्यद्वीकायाम् । देशद्रव्यकालानां
श्रुतयः समे देशे दर्शपूर्णमासाम्नां यजेत । पूर्णमासां पूर्णमासा यजेत । अभावास्यायामभावास्तथा
यजेत । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजः इति । द्रव्यस्य श्रुत्यन्तरमपि ग्रीहीनवहन्ति इन्द्रस्येन्द्रान्तरे तु
भेकभाष्यम् । योगिवदिन्द्रान्तरम् । तथा चैन्द्रं दधि इत्यत्रेन्द्रो देवतास्यैन्द्रम् । सास्य देवतेति
श्रुतेषाम् । तदपि इन्द्रस्य याजकस्तेति प्राप्तं तदिन्द्रान्तराभावादित्यनेनाभावेन प्रतिशुच्यते ।
सिद्धान्तेति यथेवं स्यात्तर्हि बहूनां प्रवृत्तिर्न स्याद् दृश्यते तु बहूनां प्रवृत्तिरतो नैवमित्याशयेन तं
व्याकुर्वन्ति स्तेत्यर्थः । भाष्ये । साध्या इति साध्यनामका देवाः स्वर्गमात्मसुखं तत्कामाः ।
स इति प्रजापतिः अग्निष्टोमादिकं षड्वाग्रं च यागनामानि । भूमावागम्येति 'सत्रं स्वर्गाय
लोकाय सहस्रसममासत' इति वाक्यात् श्रुतावपि भूमावागमनम् । प्रकृते । भूमावित्याद्यर्थं श्रुतिमाहुः
यतेनेति । अस्माद्ध्नोकादसुं स्वर्लोकम् । एतेनेति भूमावागतिकथनेन । सूर्यादिपतिदर्शनात्कालसत्ता
अत एव द्वितीयस्कन्धे ।

करणं च शोतयति । अथवा सर्वपदार्थानामनेका प्रतिपत्तिर्बहुधोपयोगो वेदे दृश्यते । यथा चतुर्धाकरणादि, परिधिग्रहरणादि, तुपोपवापादि, तद्विद्यमाने क्रियते, नाविद्यमाने । तथा यत्र ये पदार्था न सन्ति तत्र कर्म तदभावेऽपि भवति । तथाहि दृश्यते । पर्वते सोमवाहकाऽनोऽभाववत् । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त वेदाः' ।

भाष्यप्रकाशः ।

अग्निहोता आश्विनाध्वर्यु उमो हि यं देवानां शमितारौ अग्निमुधापापध्वेत्यादिश्रुत्या ज्ञेयम् । प्रकारान्तरेण हेतुं व्याकुर्वन्ति अधवेत्यादि । नाविद्यमाने इत्यन्तमेकधा प्रतिपत्तिर्व्याख्याता । प्रकारान्तरं दर्शयन्ति तथा यज्ञेत्यादि । सोमवाहकाऽनोऽभाववदिति । सोमवाहकं यदनः शक्यं तदभाववत् । तथा च कृष्णलेपवधातो यथा वैतुष्यरूपद्वाराबाधालुप्यते, तथात्र मार्गिरूपद्वारा बाधादनोऽपि लुप्यत इति तस्मिन् कचिदविद्यमानेऽपि कर्म क्रियत इति तद्वदित्यर्थः । यज्ञेने-

रहिमः ।

'ततस्ते आतर इमे अजानां पतयो नव ।

अयजन् व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं सुसमाहिताः ॥

ततश्च मनवः काले ईजिरे ऋपयोऽपरे ।

पितरो विबुधा दैत्या मनुष्याः क्रतुमिर्विशुम् ॥ इति ।

शोतयतीति तदुक्तं प्रथमस्कन्धे ।

'धृतव्रतेन हि मया ऊन्दांसि गुरवोऽमयः ।

मानिता निर्व्यलीकेन गृहीतं चानुशासनम् ॥ इति ।

प्रकारेति पूर्वपक्षमत्यन्तमनुकूलयितुं शेषपाचश्रुतिप्रतिनिधिपुराणेतिहासमतैः प्रकारान्तरेणेत्यादि । अधवेत्यादीति । चतुर्थेति । तृतीयस्य पञ्चदशाधिकरणे आमेयं चतुर्षां करोतीति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते तस्मात्तमे विद्यमानत्वाच्चतुर्धाकरणं ऐन्द्राश्वीयोमीययोः पुरोडाशयोरभि-सम्बन्धादामेयशब्देन पुरोडाशत्रयोपलक्षणेऽप्यमुख्यत्वेन तयोरविद्यमानत्वात् तयोश्चतुर्धाकरणभावः । तथा उपरि देशाद्यभावेनाविद्यमानदेशादौ समे देशे इत्यादीनां श्रुतीनां कर्मणि न विरोधः ऐन्द्राश्वीयोमीययोः पुरोडाशयोरामेयं चतुर्षां करोतीति श्रुतिविरोधाभाववत् । आदिपदेन बर्हि-देवसदनं दाम्भीत्यत्र श्रुतौ मुख्यं कुशकाशादिदशदर्शरूपं गौणतत्त्वदृशं तृणान्तरं बर्हिपदवाच्यं तत्र गौणे बर्हिःश्रुतिविरोधाभाववत् कर्मणि श्रुतिविरोधाभावः । चतुर्धाकरणं दशमस्य द्वितीयपादेष्वस्ति । परीतिं परिधीन् ग्रहरीतीति तुपानुपवपति इत्यत्रापि तृतीयाष्टक्रमाक्षणे तृतीयाध्याये पूर्वा, आरणे द्वितीया । तदिति यथा च अविद्यमाने चतुर्धाकरणादौ न श्रुतिविरोध इति भावः । तथा चाविद्यमानदेशादिर्नोपरि क्रतुषेप इत्युक्तम् । प्रकृते । प्रकारेति भावरूपम् । तथा यज्ञेत्यादीति भाष्यस्य तथाहि कर्मणि तदभावो दृश्यत इत्यर्थः । सोमेति सोमवलीवाहकम् । वैतुष्येति दशमे चिन्त्यते । कृष्णलेषु सुवर्णशकलेषु ब्रीहिवतुषाभावात् लुप्यते इति बाधरूपप्रकारान्तरम् । श्रौतं प्रकारान्तरमाहुः यज्ञेनेत्यादीति । शंकरभाष्ये देवतान्तराणि ऐन्द्रं हविरित्यादिस्त्रेणु योगिनां यथा स्वरूपान्तरम्, तद्वत् । सिद्धान्त आहुः एतेनेति । यज्ञेनेति श्रुतितदर्थक्यकपुराणम् । अत्र हेतुं

‘इति संभृतसंभारः पुरुषावयवैरहम् ।

तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवाऽयजमीश्वरम्’ ॥

इत्यादिवाक्यैः सर्वसंभृत्युपपत्तिश्च । आधुनिकान् प्रति वेदविभागाज्जैमि-
नेस्तथा निर्णयः । तस्मात् कर्माधिकारः कर्मकरणं चोपर्यपि सिद्धम् ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

ननु मास्तु कर्मकरणे विरोधः । शब्दे तु भविष्यति । अर्थज्ञानानन्तरं हि
कर्मकरणम् । वेदावार्थज्ञानम् । तत्र साध्यादीनां वेद एव कर्मकरणं श्रूयते । तत्र

भाष्यप्रकाशः ।

त्यादि । एतेन देवतासद्भावोऽप्युक्तः । पुरुषावयवरूपाणां तेषां सत्त्वादिति । तथाच प्राथ-
मिकानां यागे भगवानेव देवतास्थानापन्नः । एकं सद्भिन्ना बहुधा वदन्तीति । अतो देवता-
न्तराभावेऽपि न तेषां कर्मकरणे विरोध इत्यर्थः । तर्हि जैमिनीयस्मृतेः का गतिरित्यत आहुः
आधुनिकेत्यादि । तथा चासर्वज्ञान् प्रत्येकवेदज्ञस्य मनुष्यमात्राधिकारनिर्णय इत्यर्थः । तेन,
‘जैमिनीये च वैयासे न विरोधोऽस्ति कश्चन’ इति पुराणवाक्यमपि समर्थितं ज्ञेयम् ।

अन्ये तु देवानां विग्रहाङ्गीकारे एककालिकनानायागेषु तत्सन्निधानविरोध इत्येवं व्याख्याय
सौमर्यादिवद्योगेनानेकशरीरग्रहणमनेकप्रतिपत्तिपदार्थत्वेन व्याख्याय समादधते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥ आशङ्कांशं व्याकुर्वन्ति
नन्वित्यादि । पूर्वोक्तरीत्याऽधिकारव्यवस्थापनेन देवेषु कर्तृत्वापदानात् तैः कर्मकरणे मास्तु
रदिमः ।

वद्विष्यन्तः पुराणमतप्रतिपन्नप्रकारान्तरं च वदन्तः प्रतिनिधिरूपप्रकारान्तरं वदन्त एव हेतुमाहुः
पुरुषेति । एतेनेति संभृतेति भाष्यमपि विवृतम् । यज्ञेनेति श्रुतौ यज्ञपदार्थद्वयमत्रोक्तम् ।
अन्यकर्तृमते पुराणेनोपवृहणं श्रुतेरिति श्रुत्युपवृहणं ज्ञेयमत एवोपवृहकत्वेन संभृतेति भाष्यमुप-
न्यस्तम् । प्रतिनिधिः षष्ठस्य तृतीये पादे चतुर्थेधिकरणे ग्रीष्मादिद्रव्याभावे तत्प्रतिनिधिनिष्पाद्यं
कर्म भवति न तु श्रुतद्रव्याभावे कर्मलोप इति चिन्तितम् । एकं सद् ब्रह्म । देवेति इदं देशादेरप्युप-
लक्षकम् । भाष्ये । इत्यादीति आदिपदेनेतिहासोक्तं प्रकारान्तरं ‘स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च’ इति गीतोक्तं
प्रकारान्तरम् । शोभनैरिष्यमैर्युतस्य आशब्दार्थयोः शङ्कारहितस्य वेदस्याध्ययनं यज्ञ इति । जैमिनीति
षष्ठाध्यायोक्तस्य चातुर्वर्ण्यमविशेषादित्यधिकरणरूपायाः । प्रत्येकेति प्रथमस्कन्धे सामगो जैमिनिः
कविरिति सामरूपैकवेदज्ञस्य । तेनेति सूत्रभाष्ययोः जैमिनिनाम्ना । अन्ये त्विति शंकराचार्यादयः ।
सौमर्यादीति नवमस्कन्धस्य षष्ठेध्याये इदमुपाख्यानमादिपदेन योगी इदं च रामानुजभाष्ये
शंकरभाष्ये तु बृहदारण्यकशाकल्यब्राह्मणस्था श्रुतिः ‘कति देवा’ इत्युपक्रम्य त्रयस्त्रिंशत्त्वेन देवा
इत्येकैकस्यैव देवतालमनोऽनेकरूपतां दर्शयति प्राणैकरूपतां च दर्शयति कतम एको देव इति प्राण इतीति
श्रुतेः । स्मृतिश्च ।

‘आत्मनां च सहस्राणि नहूनि भरतर्षभ ।

योगी कुर्पाद्रलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्भहीश्वरेत्’ ॥ इति स्मृतम् ।

अत्र देवताशेनेकप्रतिपत्तेर्विरोधः । सिद्धान्ते स्वस्य स्वयजने किं फलं वृत्तमित्यपि चिन्त्यम् ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥ भाष्ये ।

वेदावेति पदजन्यपदार्थोपस्थितेः सत्त्वात् । प्रकृते । उत्पत्तादित्यादि प्रथमज्ञप्तिरूपतिरिक्त्वा ।

ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः । अन्यकल्पनायां त्वनवस्था । व्यवस्थापकाभावात् । वेदो वस्तुनां वृत्तान्तं वदन् वस्तुनामधिकारं वदेत् । वदन् वा कथमनित्यो न भवेदिति चेन्न । अतः प्रभवात् । अतः शब्दात् प्रभवः शब्दोक्तपदार्थानाम् ।

वेदोक्ताः सर्व एव पदार्था आधिदैविका एव पुरुषावयवभूताः । सर्वाणुकारित्वाद् भगवतः । अतो नामप्रपञ्चो वेदात्मको भिन्न एवाङ्गीकर्तव्यः । स केवलं शान्दैकसमधिगम्यः । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति । अतस्तस्य प्रपञ्चस्य

भाष्यप्रकाशः ।

विरोधस्तथापि शब्दे तु भविष्यति । कथमित्याकाङ्क्षायां व्युत्पादयन्ति अर्थेत्यादि । ज्ञाने कर्मकर्तृविरोध इति तत्र वेदजन्यज्ञाने विचार्ये तस्य ज्ञानस्य साध्याख्यदेवसाध्ययागात्मक-कर्मरूपविषयसापेक्षत्वात् तत्कर्तृणां साध्याख्यदेवानां तद्योगार्थं प्रवृत्तत्वेन वाक्यार्थप्रमिति-समये तस्य विषयस्याभावेनोत्पत्तौ ह्यसौ चात्माश्रयाज्ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः । श्रुतौ यागकर्तृणां भूतत्वेन निर्देशाज्ज्ञानविषयभूतानां समनन्तरभाविज्ञाने कर्मकर्तृविरोध इति वा । न च ते साध्याख्या देवाः, सा यागव्यक्तित्वात्वेति युक्तम् । अन्यकल्पनायां त्वनवस्था । व्यवस्था-पकाभावात् । तस्माद् वेदो वदन् वृत्तान्तं वदन्तेषामधिकारं वदेत् । ततश्चेवमधिकारं वदन्त-दानीमर्थभावेन शब्देऽर्थसंबन्धस्याशक्यवचनत्वादितानीन्तनेन तेन संबन्धं ग्राह्यम् पदपदार्थ-संबन्धद्वारा शब्दस्य साध्याख्यत्वं संपादयन् कथमनित्यो न भवेत् । तथाच देवानां कर्माधिका-राङ्गीकार एवं शब्दे विरोध इत्यर्थः । परिहारांशं व्याकुर्वन्ति अतः शब्दादित्यादि । प्रभव इति प्रकर्षेण भवो विद्यमानता । तथाच शब्दोक्तपदार्थानां शब्दादेव नित्यतावधारणाश्च पूर्वोक्तो विरोध इत्यर्थः । तदुपपादयन्ति वेदोक्ता इत्यादि । सर्वाणुकारित्वादिति सर्वमनुकारि-यस्य तादृशत्वात् । अतोऽनुकारिणः सकाशादनुकार्यस्य भिन्नत्वात् । अत इति वेदैकवेद्यत्वेन लौकिकप्रमाणाविषयत्वात् । वेदात्मक इति ज्ञानात्मकः । तथाच साध्यादिभिर्देवैर्वेदादव-गम्यमानस्य प्रपञ्चस्य भिन्नत्वाद् तेनैव सह पदानां संबन्धात् ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधो, न वा रश्मिः ।

ज्ञाने कर्मकर्त्रीति भाष्यात् । ज्ञप्साविति ज्ञप्तिभाष्ये । ज्ञान इति शब्दे कर्मकर्तृणां देवानां साध्यादीनां भूतवर्तमानत्वान्यां विरोधः सहानवस्थानम् । श्रुताविति 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः' इति श्रुतौ अयजन्त इति लब्धं तथा निर्देशादित्यर्थः । ज्ञानेति भूतवर्तमानत्वान्यां कर्मकर्तृविरोधमुत्तरा-कर्मकर्तृत्वान्यां विरोधमाहुः ज्ञानवीति । साध्यादीनां कर्तृत्वेन ज्ञानविषयभूतानां कर्मत्वेन समनन्तर-भाविशब्दज्ञाने । अन्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म न च त इति ते भूतत्वेन प्रतीयमाना सा भूतत्वेन प्रतीयमाना । शब्दादेवेति । ननु 'वाचा विरूप नित्या' इति श्रुत्या शब्दरूपया वेदस्य नित्यत्वेऽप्यर्थस्य विरूपया विविधरूपया । न उच्छित्तिर्येषां ते अनुच्छित्तयः अनुच्छित्तयो धर्मा यथेत्यनुच्छित्तिर्येषां । सर्वमिति सर्वं जगत् अनुकार आत्माणुकारो यथास्ति तादृशं यस्य यत्संबन्धि सदेव । अत इति इदं भाष्यीयं पदं व्याख्येयम् । अनुकारि जगत् अनुकार्य आत्मा ज्ञानात्मक इति । 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इति जैमिनिसूत्रात् । 'नारायणपरा वेदाः' इति वाक्यात् । भिन्नत्वादिति आधिदैविकत्वेन भिन्नत्वात् । भूतमावित्वे कर्मकर्मप्रतिपादकवेदयोरनुभूयेते नित्यत्वे तयोः भूतशक्तित्वे

भिन्नत्वान्न विरोधः शब्दे । कथमेवमत आह । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं ताव-
विदानीमपि यजमानो यजमानकृत्यमृत्विजश्च स्वकृत्यं वेदादेवावगच्छन्ति ।
न चाकृतिमाश्रयचकत्वेनाविरोधः । सर्वत्र लक्षणाप्रसङ्गात् । यः सित्तरेताः
स्यादित्यादिषु विरोधश्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

वेदानित्यत्वम् । भूतभावित्वव्यवहारकालेऽपि तद्धर्मवत्त्वेन तस्य सत्त्वात् । अन्यथा भूतत्व-
भावित्वयोर्निराश्रयत्वप्रसङ्गेन तयोर्धर्मत्वस्य व्यवहारस्य चोच्छेदप्रसङ्गात् । अतो न विरोधः
शब्द इत्यर्थः । अत्र प्रत्यक्षविरोधमाशङ्कते कथमित्यादि । युक्तिं व्याकुर्वते प्रत्यक्षमि-
त्यादि । वेदादेवावगच्छन्तीति । सिद्धमेव कृत्यं वेदादेव बृद्धव्यवहारादिनाऽवगच्छन्ति ।
तथा च यया कर्म तद्देवैकगम्यं तथा पदार्था अपीत्यर्थः । ननु पदार्थसंबन्धनित्यत्वार्थमतिरिक्त-
प्रपञ्चाङ्गीकारोऽनर्थकः । जैमिनीयोक्तरीत्या आकृतिवाचित्वेऽपि तत्सिद्धेः । न च व्यकृत्यप्रती-
त्यापत्तिः । आशेषादेव तत्सिद्धेरित्येकदेशिनो मन्यन्ते । तदसंगतमित्याशयेनाहुः न चाकृती-
त्यादि । अयमर्थः । व्यक्तेराशेषलभ्यत्वं वदतामाशेषो नाम कः पदार्थ इति वक्तव्यम् । स
किमनुमानं, लक्षणा वा । नाद्यः । शब्दस्यानुमानविषया बोधकत्वे प्रमाणान्तरत्वमङ्गप्रसङ्गात् ।
शब्दसहकृतानुमानस्यैव प्रमाणत्वे लाघवात् । न चानुमानस्यैव सहकारित्वमिति वाच्यम् ।
नियामकामावात् । नेतरः । सर्वत्र लक्षणाप्रसङ्गात् । तथाच पक्षद्वयेऽपि दोषप्रसङ्गाज्जैमिनी-
रहिमः ।

विरुद्धे भविष्यतः इत्यत आहुः भूतेति भूतभावित्वधर्मवत्त्वेन तस्य कर्मणो वेदस्य च सत्त्वात् ।
नन्वप्रतीतकर्मादिरूपधर्म्यङ्गीकारे का युक्तिरित्याकाङ्क्षायामाहुः अन्यथेति । तयोर्निराश्रययोः काला-
श्रयत्वे प्रकारे सति । धर्मत्वस्येति तद्वृत्तित्वं धर्मत्वं कर्माद्यवृत्तित्वेन कर्मादिधर्मत्वस्योच्छेदः ।
भाविकर्मसूतं कर्मेति मावी मन्त्रो मूतो मन्त्र इति व्यवहारस्य चोच्छेदः । विशेषस्तु विद्वन्मण्डने द्रष्टव्यः ।
अत इति । शब्दे वेदाख्ये वर्तमानत्वमूतत्वभावित्वानां नित्यत्वप्रतीतानित्यत्वयोश्च न विरोधः ।
प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षेण गृहीतकर्मादिः शब्दशक्तेनापि नो वारयितुं शक्य इत्येवम् । भाष्ये ।
युक्तिरिति तर्कः । प्रत्यक्षमिति तत्त्वनिर्धारणे निर्धारितं प्रत्यक्षमित्यर्थः । प्रकृते । सिद्धमिति
बृद्धा यजमानादयः । तेषां व्यवहारा आचमनादयः आदिपदेन शक्तिग्राहकव्याकरणादयो नैयायिकानां
कवीनां संयोगादयश्चैभिरवगच्छन्ति वेदार्थयजमानादीनां भिन्नत्वेपि व्याकरणादिभिः शक्तेर्गृहीत-
त्वेन जानन्तीत्यर्थः । तदेवाहुः तथा चेति । तथा चाधिदैविकादिभेदस्य शास्त्रसिद्धत्वान्नात्र प्रत्यक्षं
प्रयोजकम् । जीवबुद्ध्या शतशोपि निवारितं मिथ्या भवति यतः । जीवानां मायया मोहितत्वाच्च ।
तथेति वेदैकसमाधिगम्यत्वेन पदार्था आधिदैविकाः यजमानादौ त्वाधिभौतिकत्वे तदावाहनम् । तदुक्तं
भावार्थपादभाष्ये 'लौकिके च तदावाहनादतीन्द्रियत्वमेवेति । संस्कारादिभिरावाहनमतिरिक्तमित्याधि-
दैविकम् । जैमिनीये त्वाकृत्यधिकरणे । एके इति शंकराचार्यादयः । सर्वत्रेति भाष्यं विवरीतुमाहुः
न्यक्तेरिति । अनुमानमिति गोत्वं व्यक्त्याश्रितं जातित्वादित्येवं रूपम् । लक्षणेति घटत्वादीनां
घटत्वादिविशिष्टे लक्षणा शक्यसंबन्धस्तु समवायादिः । हेतौ हेतुमाहुः शब्देति । ननु न लाघवं
शब्दसहकृतत्वमनुमाने यथा तथानुमानसहकृतत्वं शब्द इति प्रामाणिकमिति चेन्न । प्रथमतः
शब्देन घटत्वाधिमहिंते पश्चादनुमानात् । एवं चानुमानसहकृतत्वे शब्देङ्गीक्रियमाणे नियामकमाव-

भाष्यप्रकाशः ।

यानुसरणेनाविरोधसाधनमसंगतमित्यर्थः । अनुमानपक्षस्त्वतिथिथिलत्वाद् भाष्ये नोद्विग्न इति ज्ञेयम् । नन्वस्तु लक्षणा, जैमिनेरप्यसिद्ध्ये आदरणीयत्वात् प्राचीनवृत्तिकारैकशास्त्र-
संवादत्वादित्यत आहुः य इत्यादि । अयमर्थः । न हि सर्वत्र वेदे शक्ता एव
शब्दाः प्रयुज्यन्ते । किंतु यौगिका अपि । यथा, यः सिक्तेरताः स्वात् प्रथमार्था तस्य जित्वा-
मुपदध्यादिति सिक्तेरतःपदम् । न हि तत्राकृतिः काचित् संभवति, या व्यक्तिरूपं सिक्तेरत-
समाक्षिपेत् । किंतु सिक्तेरतस्त्वं तत्रोपाधिः । स च रेतःसेकानन्तरभावित्वादनित्य इति ।
अवयवशक्त्या बोधनेऽपि सिक्तत्वं सेकानन्तरभावित्वादनित्यमतस्तत्र पदसंबन्धाङ्गीकारे शब्दा-
नित्यत्वस्यापरिहारादोषतादवस्थमित्यर्थः । ननु नास्माभिर्जातानुपाधौ वा शक्तिराद्रियते, अपि
रक्षिः ।

इत्येतदेवाहुर्न चेति । अतीति । अयं पक्षो भट्टमते स चिन्तामणावेवं दूषितः । न हि जातित्वं
व्यक्त्याश्रितत्वसाधकं पदानुपस्थितत्वात्तस्य । उपस्थितत्वे वा जातिवित्तिवेद्यैव व्यक्तिः । किं चानुमाना-
द्व्यक्त्याश्रितं गोत्वमिति धीर्न तु गौरिति अतोतिथिथिलत्वात् नोद्विग्न इति । लक्षणापक्षस्तु भाट्टभास्करे
यथैव गवादिशब्दानां जातौ शक्तिमाश्रित्याविनाभावेन व्यक्तौ लक्षणाऽऽकृत्यधिकरणन्यायसिद्धा
तथाऽऽख्यातानां कृतौ शक्तिमाश्रित्य तद्वति कर्तरि लक्षणेति राणक इति प्रोक्तमतौ राणकमतमपाकर्तुं
मिश्रमतमपाकर्तुं चानूदित इति ज्ञेयम् । यदि चाक्षेपस्तर्क इत्युच्यते तदापि तर्कस्य भीमांसापेक्षत्वा-
द्भौतत्वम् । 'तर्को भीमांसाया युतः' इति वाक्यात् । प्राचीनेति बोधायनप्रभृतिभिः षोडशलक्षणी
भीमांसादृता । चत्वारोऽध्याया वेदान्तभीमांसाया द्वादश जैमिनेरध्याया इति षोडश । शक्ता इति
रूढाः । अपीति । तथा च वेदे योगरूढाः शब्दा इत्यर्थः । तथा चाचार्यकारिका 'विचारो योगरूढितः'
इति । नह्येति । सिक्तेरताः पुरुष इति पुरुषत्वं आकृतिः सिक्तेरतस्त्वमुपाधिः व्यक्तेरभेदस्य जाति-
बाधकस्य सत्त्वात् ।

'व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोयानवस्थितिः ।

रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः' ॥

इति नैयायिककारिका । भाष्ये । इत्यादिष्विति आदिपदेन 'इषे त्वोर्जे त्वा' इत्यादि
अत्र शुभ्रत्वे न जाती किं तु शाखात्वे जाती इषे त्वा त्वां शाखां छिनशीत्यर्थात् । ऊर्जे त्वा त्वां
शाखामनुभाज्मीति । प्रकृते । इत्यर्थ इति किं च 'स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा'
यथा तीरत्वेनोपस्थितेर्गङ्गापदस्य । इह तु गोत्वादन्त्येन रूपेण व्यक्तेनोपस्थितिरपि तु गोत्वेनैव ।
व्यक्तित्वेन साक्षादिमत्त्वेन नोपलक्ष्यत्वे गोपदात् व्यक्तित्वादिधीः स्यात् । न च गोत्वसंबन्धिनि
गोत्वविशिष्टे लक्षणेति वाच्यं गोत्वेन साक्षादानयनानन्वय इति व्यक्तेरवच्छेदकतयान्वये मुख्यत्वेन
लक्षणयापि गोत्वावच्छिन्नैव व्यक्तिः क्रियार्थान्वयिनी न केवलं व्यक्तिरिति गोत्वविशिष्टस्य
लक्ष्यत्वे युगपदवृत्तिद्वयविरोधप्रसङ्गात् गोत्वेपि लक्षणाप्रसङ्गाद्वा । किं च जातिमात्रे न शक्तिः
न वा व्यक्तौ लक्षणा जातौ मुख्यप्रयोगाभावात् शक्तिलक्षणयोस्तन्मूलकत्वात् । प्रयोगो हि
व्यवहारहेतुज्ञानार्थः, न च जातिमात्रे निर्विकल्पकाद्व्यक्तिमनादायैव केवलजातिव्यवहारससा
विशिष्टज्ञानसाध्यत्वात् गां पश्य, घटे नश्यति इत्यादौ गोत्वादिविशिष्टस्यैव ज्ञानं व्यवहारभावात्
एकविवेच्यत्वाजातिविशिष्टं शक्यम् । किं च तृतीयायाः करणकत्वे ह्य गोगोत्वे शक्ये इति

न च प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव वाच्यत्वम् । प्रवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेः । संकेतग्रहविरोधाच्च । सर्वस्यापि पदार्थस्य भगवत्त्वान्नानुपस्थितिदोषः । संकेतग्रहेऽपि ।

भाष्यप्रकाशः ।

तु पदप्रवृत्तिनिमित्ते । स कोऽप्यस्तु । तस्य नित्यत्वान्न कोऽपि दोष इत्यत आहुः न च प्रवृत्तीत्यादि । प्रवृत्तिनिमित्तस्य धर्मस्य सर्वत्र नित्यतैवेति नियमाभावान्नित्यसंबन्धाभावे च तेन व्यक्त्यनाक्षेपात् तां विना कार्यासंभवे पदप्रवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । अथ तादृशस्याप्यर्थबलादाक्षेपकत्वमाक्षेपश्चोपनय इति विभाव्यते तदा दूषणान्तरमाहुः संकेतेत्यादि । तादृशस्थले हि संकेतग्रहो व्यवहारादिना वाच्यः । तत्र व्यवहारादिस्तु व्यक्तावेव पर्यवसानानुपस्थिते प्रवृत्तिनिमित्ते संकेतं ग्राहयिष्यति । यदि च नागृहीतविशेषणन्यायेनोपस्थितिरङ्गीक्रियते तदापि समानसंवित्संबन्धत्वापातेन विशिष्ट एव शक्तेः पर्यवसानमनित्यतानुद्धार इति तद्विरोधादित्यर्थः । ननु मास्त्वेकदेशमितं तथापि वैदिकसुष्टेरतिरिक्तत्वाङ्गीकारे तस्या अगोचरत्वेनानुपस्थितत्वात् तत्र संकेतग्रहो दुर्लभ इत्यत आहुः सर्वस्येत्यादि । तथाच पूर्वेषां ब्रह्मादीनां भगवद्दर्शनेनोपस्थितेः सुकरत्वाददोषः । ततोऽर्वाचीनानामिदानीन्तनपर्यन्तानां तु

रश्मिः ।

वाच्यम् शोत्वव्यक्तिप्रसिद्धीप्रसंगात् भवति तु गौरितीत्यादिनैयायिकोक्तदूषणानि ज्ञेयानि । स क इति स पदार्थः । प्रवृत्तीति यथा षट्पदप्रवृत्तिनिमित्तं षट्त्वम् । इति नियमेति जातिमात्रे नित्यतानियमोस्तु न तु सिकरेतस्त्वादित्यु सामान्यत्वादित्यु च । उपनयः इति तर्कः एकवित्तिवेधत्वं वा । संकेतेति अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छानुरूपः संकेतः शक्तिः, अमिषा च तस्य ग्रहो व्यवहारादिभिः ।

‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाधवाक्याल्लवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विद्वत्तेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः’ ॥

व्यक्ताविति षटोयमित्यादिषु अन्येषां जालाद्यभावात् । यदि चेति दण्डीत्यादौ न गृहीत-दण्डरूपं विशेषणं यथा सा बुद्धिर्न विशिष्टं षट्दण्डिरूपमुपसंक्रामतीति यथाह विश्वनाथः सिद्धान्त-मुक्तावल्यां विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति । एवं विशेषणीभूतजालाद्यग्रहे विशिष्टग्रहः संदर्शितः । अनित्यतेति व्यक्तीनामनित्यत्वेनानित्यतानुद्धारः तस्य संकेतग्रहस्य विरोधात् । अगविति । वृद्धव्यवहाराद्यगोचरत्वेन प्रयोज्यप्रयोजकबुद्ध्यागोचरत्वेन वा । भगवदिति भगवद्दर्शनेन प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वरूपसंबन्धग्रहस्ततो भगवान् भगवत्पदवाच्योस्तीत्यत्र भगवत्पद-वाच्याभिन्न भगवन्निष्ठा सत्तेति शान्दबोधः । उपमितौ तु भगवत्पदवाच्योयमिति प्रतीतिः । माह्यस्तु यासौ पूर्वमस्माभिर्दृष्टा गौः सा नेतरावयवेन सद्यशीप्रतीतिमाहुरूपमिति । अतो भगवान् भगवत्पदवाच्य इति शान्दबोधः । दृष्ट एव स्नेह इत्युपपत्तिरिति भाष्यात्स्नेहे जाते तत्त्वामाग्याद् ।

‘विदाक्षराणि यावन्ति कथितानि द्विजातिभिः ।

तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः’ ॥

इति वाक्यविस्पष्टायाः ‘तदुत्सोत्तारः पूर्वं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषापिपर्तन आस्य जानन्तो वामचिद्विक्लिन महस्ते विष्णोः सुमतिं भजामहे’ इति श्रुत्या ऋषित्वेन भगवदिच्छया दर्शनात्तेन भगवन्नामसु शक्तिग्रहः भगवतः ।

रश्मिः ।

‘आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्सुक्रमे ।

कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमित्यंभृतगुणो हरिः’ ॥ इतिवाक्यात् ।

‘भगवान् ब्रह्म काल्हेयं त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।

तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत्’ ॥ इतिवाक्यात् ।

मनीषया पदपदार्थसंबन्धरूपायाः शक्तेर्ग्रहः । ननु भगवद्दर्शनं पदार्थो यस्मिन्निति रूपं तत्र कानि पदानीति चेन्न मनीषायाः पदपदार्थसंबन्धग्रहे कारणत्वात् । ननु पदानि तदानीं न सन्तीति चेन्न ‘तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये सुब्रान्ति यत्सरयः’ इति वाक्यात् मनीषायां वेदरूपपदसत्त्वात् तथा च श्रुतिः ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं वै देवमात्म-बुद्धिप्रकाशम्’ इति ब्रह्मणे भगवद्दर्शनं गोपालतापिनीयेस्ति यो विद्यास्तस्मै गोपायति कृष्णः यस्तं ह देवमात्मवृत्तिप्रकाशमिति पूर्वपादानन्तरं पादद्वयं गोपालतापिनीये । अत्रात्मवृत्तिरात्मनो मनसो वर्तनमेकादशधा ‘एकादशमी मनसो हि वृत्तयः’ इति वाक्याद्यधपि वक्तुं शक्यते तथापि वेदप्रसङ्गादात्मनां वैदिकपुरुषशरीराणां वृत्तिवर्तनं हरिनाम्नां ग्रहणमिति यावत् । तस्य प्रकाशरूपं ‘सुसुक्ष्मै शरणमनुजयेत्’ इति श्रुत्यर्थेनान्वयः । एवं च वेदा नामसु शक्ताः क्रियायां वेति संकटे ‘यावानर्थ उदपाने’ इति गीतारूपवाक्यशेषात् इतिहासशरणानां पूर्वोक्तोर्थो वैदिकानां क्रियारूपोर्थ इति । यद्वा । भगवद्दर्शनेनोपस्थितेरित्यस्यायमर्थः । भगवद्दर्शनाभिन्नोपस्थितेरिति । अग्रेदेके । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति वार्तिकेन तृतीया । तदुक्तं प्रस्थानरत्नाकरे अथ प्रसङ्गादिदं विचार्यते वैदिकपदपदार्थानां भिन्नत्वात् कथं तत्र संबन्धग्रहः कस्य वा संबन्धस्य ग्रह इति । तत्र भगवद्वयया वृद्धव्यवहारादिनेति ब्रूमः । अत्रादिपदेन उपमानाप्तवाक्ये ग्रहीतव्ये कथमिति चेदुच्यते यो वै ब्रह्माणमिति श्रुतौ ब्रह्मणे वेदपाठनस्यात्मबुद्धिप्रकाशनस्य चोक्तेः । अत्राप्तवाक्याच्छक्तिग्रहः । पुरुषसूक्ते तु शक्रस्य वृद्धव्यवहारेण ‘सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते । धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार शक्रः प्रविद्वान् प्रदिशत्यस्यः तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाप विद्यते’ इति । अत्र यज्ञः नाम कर्ता वृद्धः प्रयोजकः प्रयोज्यवृद्धो धाता उदाहारकत्वात् । शक्रो बालस्थाने शङ्ख शक्तौ स्फायितश्चीतिरक् शक्नोति स्वा. प. अ. । उपमानाच्छक्तिग्रहो यथा पुरुषसूक्ते सहस्रशीर्षा पुरुषः अन्तस्तद्धर्माधिकरणोक्तः ‘अत्यतिष्ठदशाङ्गुलश्च’ इति श्रुतेः । एतस्य वैश्वानराधि-करणोक्तविरुद्धधर्माश्रयत्वेनाभिध्यापकरूपे भक्तमनोरथाविषये साकारे ब्रह्मणि यतो वाचो निवर्तन्ते इति श्रुतिविषये परब्रह्मपदस्य संकेतग्रहः । तथाहि विराट्सदृश परं ब्रह्मेति भाष्यादवगल अपि संराधने कृते परब्रह्म पश्यति ततः इदं वस्तु परब्रह्मपदवाक्यमित्युपमितिरियं प्रत्यक्षेन्तर्भवतीति प्रस्थानरत्नाकरे । तथा च सर्वस्येति भाष्यस्यायमर्थः ।

‘पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।

शान्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी’ ॥ इति

भाषापरिच्छेदेन शक्तानां वर्णपदानां-वर्णादिज्ञानसत्त्वेपि द्वारभूतस्य पदार्थोपस्थितेर्विषय-साधिवैदिकत्वेनाभावादभावेन शान्दबोधकारणवैकल्यरूपो दोषः प्राप्तः स न । आधिदैविकानां-भयर्थानां भगवत्वात्तेन रूपेणाधिदैविकानामभ्युपस्थितेरिति । संकेतग्रहः सहकारी तत्सत्त्वेपि वैधा-करणास्तु अर्थसापेक्षशब्दस्वरूपमेव वाचकत्वापरनामकं शक्तिः कारणत्वादिवदित्वाहः, सिद्धान्ते तु साधुत्वापरपर्याया अनादिवाचकत्वरूपा अर्थबोधाविर्भावकशक्तिरितिरिक्तैव न च गौरवम् । परस्य

जमदग्नीनां पञ्चावत्तमित्यनुमानम् । न हि स्वयं जामदग्न्य इति प्रत्यक्षोऽनु-

भाष्यप्रकाशः ।

संमदायपारंपर्यात् सर्वस्य भगवदनुकारित्वेन लौकिकसदृशतयोपमानेन संकेतग्रहसौकर्याददोषः । अन्यथावादिनां त्वज्ञानमेवातो न कोऽपि दोष इत्यर्थः । अतो जैमिनिमते वेदाद्धर्मावगतिरिव व्यासमते वैदिकपदार्थानामप्यवगतिरिति कर्मावगतिप्रत्यक्षेण साधितम् । अनुमानेन साधयितुं तदाहुः जमदग्नीत्यादि । नच मनुष्यत्ववत् तदपि प्रत्यक्षमिति वाच्यम् । भारते ब्राह्मण्यविचारे,

‘जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।

संकरात् सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ।

सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नराः’ ॥

इति कथनात् । ‘इयंपराधात् कर्तुश्च पुत्रदर्शनम्’ इति जैमिनीयसूत्रेऽपि पुत्रदर्शनमात्र-
कथनेन तज्जात्यदर्शनसूचनात् । प्रवरानुसम्पन्नश्रुत्या, ‘यन्मे माता प्रममाद यच्चचाराननुव्रतम्’
इति श्रुत्या च तथा निश्चयात् । नच, बीजाद्योनिर्वर्लीयसीति प्रसिद्धेर्मातृगोत्राद् गोत्रनिर्णय
इति वाच्यम् । ‘माता मस्मा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः’ इति शास्त्रापेक्षया तस्या

रश्मिः ।

शक्तिर्विविधेति श्रुतेः । विस्तरः प्रस्थानरत्नाकरेस्ति । वर्णेषु पदेषु च शक्तिः वाक्येषु तु बुद्धिपरि-
कल्पिता । संमदायेति प्राचां व्यवहारासवाक्योपमानविवृतिपारंपर्यात् । तेषूपमानमाहुः सर्वस्येति
सर्वसानुकारोऽनुकरणं भगवदनुकारोऽस्तीति भगवदनुकारी तत्त्वात् । लौकिकभगवत्सदृशतयो-
पमानेन । तद्यथा लौकिको भगवान् विराडात्मा तद्गृष्टमिर्ज्ञादिभिः सृग्वादिससर्षिपर्यन्तैः देवदा-
नवगुह्यकादिभ्यः उक्तं वैदिकविराडवयवसदृशा लौकिकविराडाज्ञातवाचकपुरुषसूक्तोक्तपदवाच्या इति
पश्चात् दैवदानवगुह्यकादिभिः यागादिषु ते पदार्था विराडाज्ञाता दृष्टा तत्र वैदिकविराडवयव-
सादृश्यज्ञानं यजातं तदुपमितिकरणं तदनन्तरं वैदिकविराडवयवसदृशाः लौकिकविराडाज्ञातवा-
चकपुरुषसूक्तोक्तपदवाच्या इत्यतिदेशवाक्यार्थस्सरणं यजायते तदेव व्यापारः तदनन्तरं तल्लौकिक-
विराडाज्ञातवाचकपुरुषसूक्तोक्तपदवाच्या इति ज्ञानं यजायते तदुपमितिरिति । तथा च सादृश्यज्ञानेन
लौकिकं भगवत्सदृशताप्रकारेण लौकिकभगवत्सदृशविशेष्यकेनोपमानेन संकेतग्रहसौकर्यादोषः
संकेतग्रहामावरूपः स न इत्यर्थः । अन्यथेति अनुमाननिवेशनकल्पकत्वं वदतां त्वज्ञानमित्युक्तम् ।
तत्प्रस्थानरत्नाकरे स्पष्टम् । इत्यर्थ इति इति सर्वस्येति भाष्यसार्थाः । अवगतिरिति आविदै-
विकत्वेनावगतिरित्येवम् । कर्मेति कर्मणां याजमानादीनामवगतिरिदानीमपीति भाष्योक्तरीत्या प्रत्यक्षं
तदात्मकेन प्रत्यक्षेण । साधितमिति अनुमेति । तदिति । जैमिनिमते वेदाद्धर्मावगतिरिव
व्यासमते वैदिकपदार्थानामप्यवगतिरित्येवमनुमानेन साधयितुमाहुरित्यर्थः । जमदग्नीत्यादीति ।
भाष्ये । अवचं अवदानम् । प्रकृते । स्वयं जामदग्न्यमिति पाठमङ्गीकृत्याहुः न चेति । तदपीति
जामदग्न्यत्वमपि । भाष्ये भावप्रधानत्वादेतच्छब्दस्य । येनेन्द्रियेण यद्गृह्यते तेनेन्द्रियेण तद्वता जातिः
तदभावश्च गृह्यते इति । प्रवरेति तस्य मे अमिरुपद्रष्टा वायुरुपश्रोताऽऽदित्येत्युक्त्याता चौः
सिता श्रुतिर्माता प्रजापतिर्बुधः य एवास्मि स सन् यजे इति श्रुत्या । तस्याः प्रसिद्धेः ।

भवोऽस्ति । परोक्षव्यवहारस्यैवानुमानत्वमिति ब्रह्मवादः । तस्मात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिदानीन्तनभौतिकयज्ञपदार्थेषु भगवदवयवावेशस्तथाऽमुत्रापि । तस्माद् वैदिकः पदार्थः सर्वोऽप्याधिदैविको भिन्न इति सिद्धम् ॥ २८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

दुर्बलत्वादिति । नन्वत्र जामदग्न्यज्ञाने हेत्वदर्शनात् कथमस्यानुमानत्वमित्यत आहुः परोक्षेत्यादि । तथाच परोक्षेण स्वस्य यथा जामदग्न्यत्वावगतिस्तथा परोक्षेणापि तस्य प्रपञ्चस्यावगतिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ।

रश्मिः ।

नन्वत्रेति जमदग्नीनामिति श्रुतौ । परोक्षेणेति अक्ष्णः परमिति परोक्षं तेन । अपीति अनेन परोक्षेण सह प्रत्यक्षं समुचितम् । ननु कथमेकस्याधिदैविकस्य प्रत्यक्षप्रत्यक्षे इति चेन्न ।

‘अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।

तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात् परमात्मनः’ ॥ इति श्रुतेः ।

तप आदियुक्तानां प्रतिपद्यते इत्यनेन पदेन प्रतिनिविष्टपदनं तदयुक्तानां तु परोक्षमिति विवेकात् । भाष्ये । ब्रह्मवाद इति ब्रह्मैव सर्वमिति वादः सर्वान्तर्गतस्यैकस्यापि प्रसिद्धानुमानिकत्वे तु तस्य पदार्थस्यानुमानगम्यत्वेन सर्वं खल्विदं ब्रह्मैव निषिद्धत्वाभावेन ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं दृष्ट्वा’ इति श्रुतिविरोधः । ननु इदानीमपि इत्याद्युक्तभाष्ये वेदादवगच्छन्तीत्युक्त्या यजमानादिक्रानां वेदरूपशब्दादवगतिकथनात्कृत्वादिविषयकं शब्दं ज्ञानं प्रतीयते । तद्विरुद्धं प्रत्यक्षं तावदित्युपक्रमेण प्रत्यक्षज्ञानस्य विवक्षितत्वादित्याकाङ्क्षायां स्वयमाहुः तस्मादिति । प्रत्यक्षपदेन शब्दं प्रत्यक्षं गृह्यत इति चेन्न । ‘परोक्षव्यवहारस्यैवानुमानत्वेनानुमानाभ्यामिति सूत्रशेषापत्तेः अतः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां हेतुभ्यां भगवदवयवानामावेशः । मौढ्याभावाच्च पुराणोक्तानां जैमिनिसूत्रोक्तप्रकारेण स्वीक्रियत इत्यर्थः । व्याससूत्रसहकारेण तथामुत्रापि देवादिलोक इत्यर्थः । तथा च भावारेण स्वीक्रियत इत्यर्थः । जैमिनिसूत्रोक्तप्रकारे ‘भावार्थाः कर्मशब्दाः’ इति सूत्रस्य । क्रियामात्रं यदि स धर्मो भवेत् तदा न वक्तव्यम् । किं त्वतीन्द्रियो यागादिः स्थिरो धर्मस्त्वस्य सामान्यं नित्यमिति नित्यता भवेत् तदा न वक्तव्यम् । किं त्वतीन्द्रियो यागादिः स्थिरो धर्मस्त्वस्य सामान्यं नित्यमिति नित्यता प्रतिपादिता विशेषस्त्वतीन्द्रियता । इन्द्र्यदेवतासंघन्धो हि यागः देवताया अतीन्द्रियत्वात् तत्संघन्धोऽप्यतीन्द्रियः । संघन्धश्च ग्रीतिहेतुत्वेन स्वीकारः । इन्द्र्यं चालौकिकमित्यनित्यतायां न कोपि हेतुः । न हि चेष्टा यागो येन विनाशः कल्प्यते अदृष्टं वा । ये क्षणिकत्वं अदृष्टं वा कल्पयन्ति न ते यागपदार्थं विदुः भावार्था ये कर्मशब्दा इत्यर्थः । दानमपि परस्वत्वापादनमतीन्द्रियं लोकास्तु तद्विषयकाधिक्यव्यापारे तत्प्रयोगमाहुः । ननु अवघातादय ऐन्द्रियकाः आशुतविनाशिनश्चेति चेन्न मन्त्रेण चावघातो देवपक्षस्य कर्तव्यः लौकिके च तदावाहनादतीन्द्रियत्वमेव । फले संपन्ने तस्य तिरोभावः । स एवार्थः । लौकिकस्तु संसारहेतुत्वादनर्थः । अत एव विधीयते पुरुषः प्रवर्त्यत इति । अत्र भौतिकयज्ञपदार्थेषु भगवदवयवावेश उक्तः स प्रख्यानरक्षाकरे संस्कारादीनां । तेषां नित्यपरिच्छिन्नत्वाद्भागमरूपयोरविर्भावतिरोभावयोस्तत्र सत्त्वात् । व्यापकत्वस्येति विहितकार्यानुकूलत्वरूपसंनिधानस्यैवावेशत्वादिति । न चातीन्द्रियस्याप्रत्यक्षात् यजमानादीनां लौकिकानां प्रत्यक्षेणातीन्द्रियार्थे शब्दमिति प्रत्यक्षं तावदिति भाष्यविरोधस्य इति शङ्कम् । अती-

भाष्यप्रकाशः ।

शंकराचार्यादयस्तु, एत इति चै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यावित्यादिप्रत्य-
रश्मिः ।

न्द्रियविशिष्टग्रे लौकिकमात्राग्रहात् । न च विशिष्टं शुद्धात्रातिरिच्यते इति दोषतादवस्थं शङ्क्यम् ।
संस्काराणामावाहनस्य च वैयर्थ्यापातात् अतः संस्कारादिविशिष्टं शुद्धाद् ग्रीष्मादेरतिरिच्यते तथा च
भावार्थपादभाष्यम् । तस्य च शेषभूतत्वादिति सूत्रस्य संस्कृतं हि द्रव्यमुत्तरत्रोपयुज्यत इति । अतः
संस्कृतावाहितयोः प्रत्यक्षम् । शुद्धप्रत्यक्षादतिरिक्तम् । अतः प्रत्यक्षं तावत् इत्युपक्रमभाष्यम् । अथ न
हि स्वयं जामदग्न्य इतीति भाष्यपाठस्य हि जमदग्नेर्गोत्रापत्वं जामदग्न्यः मधुवज्रोर्ग्रीष्मणकौशिकयोरिति
सूत्रेण छान्दसो यजप्रत्ययः । छन्दसि बहुलमिति कौशिकगोत्रे जमदग्नेः सत्तायाः नवमस्कन्धे षोडशे ।

‘इति कौशिकगोत्रं हि विश्वामित्रैः पृथग्विधम् ।

प्रवरान्तरमापन्नं तद्धि चैवं प्रकल्पितम्’ ॥ इति वाक्यात् ।

एवमित्यनेनोक्तप्रकारे पूर्वं कुशकथायां ऋचीकार्यकयासत्त्वात् । ननु कुशस्य कुशाम्बुस्त-
तो गाधिः तस्य सत्यवती कन्या ऋचीकर्षः कलत्रं ततो जमदग्निस्तस्य परशुरामो जामदग्न्य इति कथं
कौशिकगोत्रे जमदग्नेः सत्ता कथं मधुवज्रोश्चेति सूत्रप्रवृत्तिः यन्नो गोत्रे यज् इति वृत्तिरिति चेन्न
वाग्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति । आतुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्वं
जीवदेव युवसंज्ञं ज्ञानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहे आतरि वा जीवति । इति व्याकरणात् । ननु
गाधो जीवति जामदग्न्यस्य युवसंज्ञा न तु गोत्रसंज्ञेति चेन्न । ‘ऐलस्य चोर्वशीगर्नात्त्वडासन्नात्मजा
नृप’ इत्युर्वशीवश्यसंबन्धित्वेन ‘युनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम्’ इति वार्तिकेन युनो गोत्र-
संज्ञासत्त्वात् । श्रुतौ तु जमदग्नीनामित्यत्र जामदग्न्यानां वसुमदादीनां परशुरामान्तानां पञ्चावत्त-
मिति प्राप्ते यजजोश्चेति सूत्रेण यजो लुक् । जमदग्नीनां जमत् । जसु अदग्ने जमतामग्नीनां तथाच
वृत्तिः गोत्रे यथयन्तमजन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियामिति । पञ्च
अवत् ‘अच उपसर्गात्तः’ अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य वोः अचस्ताः स्यादिति दा इत्याचस्ताः
क्षेत्रप्रत्यये । अवदानम् । ‘अवदानमतिवृत्तं कर्मखण्डनयोरपि’ इति विश्वः । तथा च जामदग्न्य इति
ज्ञानं अपत्यप्रत्ययाग्ने शास्त्रीयं न तु जमदग्निप्रत्यक्षेण जमदग्न्यपत्यप्रत्यक्षेपि जामदग्न्यस्य प्रत्ययार्थः
प्रत्यक्षः । वेदाज्जायमानं श्रौतं ज्ञानम् । परोक्षेति ‘प्रतिबन्धदृष्टः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम्’ इति
साल्यप्रवचनसूत्रात् । न च शब्दज्ञानेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं सूत्राक्षरविचारे तु नाव्याप्तेः । ननु
जातिशक्तिसंख्येनेन जामदग्न्य इत्यत्र व्यक्तावेव शक्तिरुक्ता स्यात् इति चेत्सत्यम् । प्रस्थानरक्षाकरे
तथाप्रतिपादनात् । ‘जातिव्यक्तिविभागोयं यथावस्तुनि कल्पितः’ इति षष्ठस्कन्धात् । तथापि
स एकधा भवति त्रिधा भवति इति श्रुतेर्जातिरूपत्वेनाविर्भावे विशिष्टे शक्तिर्यतो जातिर्व्यक्ति
विनाऽनुपपद्यमाना तामाक्षिपति शास्त्रार्थप्रतिपादकद्वितीयस्कन्धस्य सुचोपिन्याम् पञ्चमश्लोके विशिष्टे
शक्त्युक्तेः । सूत्रार्थस्तु आधिदैविकप्रपञ्चः ‘अतः प्रमत्वात् प्रत्यक्षानुमानान्याम्’ साध्यतावच्छेदक-
संघः आश्रयता हेतुतावच्छेदकसंघः विषयता केवलव्यतिरेकि यत्नैवं तन्नैवं लौकिकप्रपञ्चवत् ।
आधिदैविकप्रपञ्चः शब्दालन्ताप्रविशिततया शब्दः स्वस्य वसुनां वृत्तान्तप्रतिपादकत्वेनापि नानित्यः ।
अतः प्रमत्वादिति साध्यतावच्छेदकसंघः आश्रयता, हेतुतावच्छेदकसंघः प्रतिपाद्यता, केव-
लव्यतिरेकि । प्रकृतमनुसर्यते एत इति अर्थस्तु एत इति इति अग्नस्य पदेनासृग्रमिति अग्नस्य

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

साधिकां विशेषोपपत्तिमाह । अत एव अस्मादेव हेतोर्वेदस्य नित्यत्वम् । सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्येन । चकाराद् ब्रह्मतुल्यत्वम् । शब्दब्रह्म वेदपुरुष इत्यादिवाच्यत्वम् । अस्यास्तु सृष्टेर्ब्रह्मोपादानस्य सर्वज्ञतया कथनं तन्माहात्म्यनिरूपणार्थम् । बन्धिका खेपा । मोचिका तु सा । अत एव ऋषीणामप्यत्र मोहः । निःश-

भाष्यप्रकाशः ।

सृष्टिं 'सर्वेषां स तु नामानि रूपाणि च पृथक् पृथक्' इत्यादिस्मृतिरूपमनुमानं चोपन्यस्य शब्दनिमित्तिकां व्यक्त्युत्पत्तिमङ्गीकृत्य सूत्रं व्याचक्षते । तथा सति, समाननामरूपद्वयत्वानावश्यकता स्यादित्यवधेयम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥ सूत्रमवतारयन्ति साधिकामित्यादि । व्याकुर्वन्ति अत एवेत्यादि । अस्मादित्यस्यैव विवरणं, सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्येनेति । ननु यदि वैदिकसृष्टिरन्येव तदा श्रुतौ, यतो वा इमानीत्यादिषु ब्रह्मण एतत्सृष्ट्युपादानत्वकथनं निष्प्रयोजनकं स्यादित्यत आहुः अस्या इत्यादि । ब्रह्मोपादानस्येति ब्रह्मरूपस्योपादानस्य । तन्माहात्म्यनिरूपणार्थमिति । तस्या वैदिक्याः सृष्टेः प्रकटसाच्चिदानन्दरूपत्वब्रह्मधर्मतत्पञ्चत्वादिरूपमाहात्म्यनिरूपणार्थम् । उभयोर्वैलक्षण्यं स्फुटीकुर्वन्ति बन्धिकेत्यादि स्मृत्यन्तरविरोधरक्षितः ।

पदेन च देवमनुष्यौ स्मृत्वा प्रजापतिरसृजेति आदिशब्देन इन्द्र इति सिद्धत्वं तिरः पतिन्निति ग्रहणशब्द इति स्त्रोत्रं विश्वानीति शस्त्रं अमिसौमगेत्यन्याः प्रजाः इति श्रुतिः । इमानि बीजानि पदानि । इत्यादीति । उत्तरार्धं तु 'वेदशब्देन्य एवादौ पृथक् संसाध्य निर्मेम' इति । स इति मोहेश्वरः । व्यक्तीति अर्थेन नित्यसधन्वाय देवादिव्यक्त्युत्पत्तिः । अवेति यत्तु स्रोत्रेऽदृष्टि स तु सागवतीयद्वादशस्कन्धस्य ।

'शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् ।

येन वागन्यन्यते यस्य व्यक्तिकाकाश आत्मनः' ॥ इति वाक्यविरुद्धम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥ साधिकामिति नित्यत्वसाधिकां विशेषामिकां लुक्पूर्वा वा उपपत्तिं ब्रह्मतुल्यत्वरूपामाहेति भाष्यस्यार्थः । प्रकृते । व्याकुर्वन्तीति यत्तु मङ्क-राचार्यादयः पूर्वसूत्रकथितं वेदनित्यत्वमेतद् दृढयतीत्याहुः तत्र पुनरुक्त्यापातादित्याशयेन प्रकाशान्तरेण व्याकुर्वन्तीत्यर्थः । विवरणमिति विभक्तिभेदेऽप्यर्थसाम्यादिति भावः । यद्वा कारणमेव ब्रह्मादतः प्रमवादेव सर्वप्रपञ्चे यथाविर्भावतिरोभावदर्शनेपि ब्रह्मत्वेन नित्यत्वं तद्वैलक्षण्यमाविर्भावोपादानादित्यर्थं तेन कारणेन वेदस्य नित्यत्वं शब्दब्रह्मत्वेनात्मतया च ब्रह्मवन्नित्यत्वम् । इदमुक्तं भवति यथा जगज्जन्मादिकर्तृत्वं ब्रह्मलक्षणं तद्वत् आधिदैविकप्रपञ्चकर्तृत्वं शब्दब्रह्मलक्षणम् । इत्यादिष्विति । सतानि जायन्ते ऋन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादिषु यत इति जन्माधिकरणविषयवाक्यम् । प्रकटेति आदिना शब्दब्रह्मादिपदवाच्यत्वम् । स्मृत्यन्तरेति जन्माद्यसेति स्मृत्यविरोधो मोचकत्वमोहकत्वयोः सहानवस्थानलक्षणस्यम् । वेदो नारायणः साक्षात् स्वयंभूरिति शुश्रुम' इति स्मृत्येऽन्यजन्माद्यस्य यत इति वाक्यं स्मृत्यन्तरं तेन विरोधम् । यद्वा—

सितवचनाच्च । तस्याप्ययं प्राणभूतो नित्य इति । अर्थप्राधान्याद् ब्रह्मविद्या परा विद्या । प्रपञ्चभेदादेव लौकिकवैदिकशब्दन्यवहारभेदौ । तस्मादाधिदैविकप्रतिपादकत्वाद् वेदस्य नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

माशङ्क्य परिहरन्ति अत एवेत्यादि । तथाच श्रुतिविरुद्धं तदुक्तमप्रमाणमित्यर्थः । सूत्रस्यस्य चकारस्यार्थान्तरमाहुः निःश्वसितेत्यादि । ननु सर्वस्य वेदस्य भगवन्निरूपकत्वे उपनिषत्सु अथ परेत्यादिनोक्तः परापरविभागो न स्यादित्यत आहुः अर्थप्राधान्यादित्यादि । तथाच सर्वस्य वेदस्य तथात्वेऽपि ऋग्वेदादिविद्यायाः कर्मादिप्राधान्येन निरूपणान्न प्राधान्यम् । ब्रह्मविद्यायास्तु तत्प्राधान्यमतो न परापरविभागभङ्ग इत्यर्थः । वैदिकप्रपञ्चस्य भिन्नत्वे गमकान्तरमाहुः प्रपञ्चेत्यादि । यद्यपि, लोकेऽवगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति लोकवेदाधिकरणे लोकवेदयोः शब्दैक्यं वार्तिकेऽङ्गीकृतम् । तथापि तस्य जैमिनिनानुक्तत्वात् । तत् कल्पितमतः शब्दभेदः व्यवहारभेदस्तु प्रसिद्ध एवेति तावपि तद्रूपकवित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्यादित्यादि ॥ २९ ॥

रश्मिः ।

‘ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।

बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति’ ॥ इति ।

मार्कण्डेयवाक्यं स्थूलन्तरं तेनोक्तविरोधः । श्रीभागवतस्य वेदवेदान्तसारत्वात् तथा चैतुत्तरग्रन्थो विरुध्यते । अत एवेत्यादीति श्रुतिविरुद्धस्याप्रामाण्यादेव प्रथमपक्षे मोचकत्वादित्यर्थः । सर्वमुक्त्यभावाय मोचकत्वमोहकत्वयोः सहावस्थानमिति यावः । द्वितीयेयं सति प्रयोजनमाहुः तथा चेति । ‘वाचा विरूपनित्यया’ इति श्रुतिविरुद्धम् । तथा चात्र पक्षे ऋषीणामपि अत्र मोहो मार्कण्डेय उक्तः इति भाष्यार्थः । निःश्वसितेत्यादीति तथाच चकारो ‘निःश्वसितमस्य वेदाः’ इति श्रुतेर्वेदेषु नित्यत्वसमुच्चायक इति भाष्यार्थः । तेनात एवेति सौत्रे पदे भाष्येऽर्थान्तराय पुनरुपात्ते इति ध्वनितम् । अत एव मार्कण्डेयस्याप्रामाण्यादेव च निःश्वसितवचनाच्च वेदानां नित्यत्वमिति सूत्रस्यार्थान्तरम् । अथ वा । भाष्ये निःश्वसितेत्यत्र चकारादत एवेत्यप्राप्यन्वेतु देहलीदीपन्यायेन तथा चात एव ऋषीणामप्यत्र मोह इति हेतोः निःश्वसितवचनाच्च तस्यापि तच्छब्दनिर्दिष्टब्रह्मणोऽप्ययं वेदः प्राणभूतो नित्यस्तस्य नित्यत्वात् । प्रकृते । तथा चेति । कर्मादीति आदिना ब्रह्मधर्माः षड् । सुबोधिन्यां वेदार्थत्वेनोक्तेः । यद्वा । अर्थेति । प्राणरूपार्थस्य वेदैः सहाभेदो हि श्रुतावस्थि सौर्भशब्दयोरर्थप्राधान्यं द्योतयति तस्मात् ब्रह्म चासौ विद्या ब्रह्मविद्या कर्मधारयः शब्दप्राधान्याद्भेदादिरपरा विद्या तथा चाक्षरापिगमकत्वं परविद्यात्वमित्यत्रार्थप्राधान्ये सति तत्त्वं बोध्यम् । ‘अथ परा यया तदक्षरमर्धगम्यते’ इति मुण्डकम् । सूत्रस्यस्य चकारस्येति भाष्यप्रकाशस्यायमपरोर्यः । यत्तु शंकराचार्याः ‘यज्ञेन वाचः पदवीयमायस्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टासु’ इति श्रुतेः वेदशब्दं नित्यमाहुः तथा तदनुकूलं वेदः अवान्तरप्रलयावस्थायां जगद्भूतत्वादीश्वरवदित्यनुमानं च अवान्तरप्रलयावस्थापित्वमेव च नित्यत्वमित्याहुस्तन्निराकर्तुं सूत्रस्येत्यादीत्यर्थः । यज्ञेन शोभनकर्मणा वाचो वेदस्य पदवीयं ग्रहणयोग्यतामायन् प्राप्तवन्तः अतस्तानृषिषु विद्यमानां वाचं याज्ञि-

रश्मिः ।

काऽन्वविन्दैल्लभ्यन्तः । तथा च पूर्वस्थितामेव वाचं सर्वे ज्ञातवन्त इति तात्पर्यार्थः । निःश्वसितेत्यादीति तथा चेभ्रालकत्वरूपं नित्यत्वं वेदस्य न तु तदुक्तमिति भावः । नन्व-स्वीभ्रस्य नित्यता कथं तादृशी तन्निःश्वसस्येत्यत आहुः तस्यापीति । तस्येति ईश्वरस्य । तथा च सिद्धान्ते साकारत्वात् तादृशी नित्यता सूपपन्नेति भावः । लोकवेदेति पूर्वतन्त्रे प्रथमस्य तृतीयपादस्ये । जैमिनिनेति । 'प्रयोगचोदनामावादयैकत्वमविभागात्स्यात्' इत्यादिषु सूत्रेषु शब्दैक्यस्या-सुक्तत्वादित्यर्थः । तथाहि यन्माधवीयजैमिन्यायमालाविस्तरे अर्थैकत्वं पदैक्यमन्तरा न संभवतीति पदैक्यं तर्कयित्वा अर्थैकत्वं महता संरम्भेण साधितम् । तत्र पदैक्यमन्तराप्यर्थैकत्वं पर्यायेषु दृष्टमिति तन्मन्दमिति अतो लोकवेदाधिकरणस्य कल्पितत्वेनाप्राभाणिकत्वम् । किंचाकृत-धिकरणस्य वर्णकत्वेनोक्तिर्लोकवेदाधिकरणस्य कल्पितत्वं स्फोरयति । अधिकरणान्तरस्य प्रसिद्धस्य वर्णकत्वायोगात् । न चैकस्यैकत्र विविनिषेधमुखेन द्वेषा निरूपणमत्र भाष्य एव दृष्टम् । इत्येकत्र लोकवेदाधिकरणस्याकृत्यधिकरणस्य वर्णकत्वे न दोष इति शङ्क्यम् । तत्र दहराधिकरणे विषयैक्यादत्र तु लोकवेदयोः पदपदार्थैक्यं लोकवेदाधिकरणे विषय आकृत्यधिकरणे तु जातौ शक्ति-निर्धार इति विषयभेदात्तया । यदि चैकत्राधिकरणद्वयं नास्ति किं तु सर्वेषां सूत्राणां द्वेषा व्याख्यानात् अधिकरणद्वयमिति विभाव्येत तदा युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः अतो ह्यप्रसिद्धेः कल्पितमतः शब्दभेदः । तथाचोक्तं खरादिभेदाद्वैदिकशब्दा मित्रा इति । न च छान्दसप्रक्रियायां नियतस्वरवर्णागमतल्लोप-विकरणव्यत्ययादिदर्शनेषु न तैस्तथोभेदसिद्धिः । अर्थभेदाभावे तदेवेदं गोपदमित्यादिप्रत्ययमिद्वया भेदाभावे च सिद्धे तेषां तदसाधकत्वादिति वाच्यम् । अर्थभेदस्यानविगतायैगन्तुत्वेन वाक्येषु सत्त्वात् । न चार्थैकत्वमिति जैमिनिसूत्रांशस्य विरोध इति शङ्क्यम् । पदार्थैकत्वमित्यर्थात् न हि याग-पदार्थो लोकवेदयोर्मिश्रः किंतु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र यागत्वेन स्वर्गत्वेन कार्यकारण-भावो लोकेऽनविगतो वाक्यार्थोऽन्वये निविशते स लोकमिन्नोर्थः । किं च लोके रूढियोगमपहरति षट्पादिपदेषु । वेदे तु योगरूढियोगश्च तदुक्तं पूर्वमीमांसाकारिकासु 'अतो धर्मावबोधाय विचारो योग-रूढितः' इति वेदे योगरूढिः ।

ये वातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्तिताः ।

तथैवायो वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा क्वचित्' ॥ इति ।

वेदान्ते योगः पत्रावलम्बने । वेदे तु योगरूढिर्विशेषवाक्यात् परिशेषाद्देदान्ते योगः । तथा च श्रुतिः प्रयतं पुरुषं लनेति । लोकेत्याकारादित्वेन नियत आत्मशब्दः । ब्राह्मणा इति लोके वेदे तु ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः इति । न च प्रयोक्तृणां भेदेभ्यैकस्य पुरुषस्य यथा बहुकृत्य उच्चारणभेदेऽपि त एवामी वर्णा इति अत्यभिज्ञानात् वर्णैक्यम् । तथा यानि लोके गवादिपदानि तान्येव वेदेऽपीयमा-जानि इत्यवधारितप्रत्यभिज्ञया पदैकत्वमभ्युपेयमिति शङ्क्यम् । पदभेदे सति अत्यभिज्ञाया साधिकत्वात् । ऋषेति व्यवहारभेदस्तु पत्रावलम्बने प्रसिद्धः ।

‘लौकिको वैदिकश्चैव व्यवहारो द्विधा मतः ।

लोकसिद्धं पुरस्कृत्य वैदिको बोध्यते यथा' ॥

इत्यादिना अन्वेन ।

समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

एवं शब्दबलविचारेण वेदप्रामाण्यस्य सिद्धये भिन्न एव प्रपञ्चो ह्याधिदै-
विकः सर्वत्र सिद्धः । इदानीमर्थबलविचारेणोत्तरकाण्डे किञ्चिदाशङ्क्य परिहियते

भाष्यप्रकाशः ।

समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥ संदेहाभावाय
पूर्ववत्सिद्धमनुवदन्तः सूत्रमवतारयन्ति एवमित्यादि । सर्वत्रैति सर्वस्मिन्नेव वेदे । तेन,
आदित्या वा असाहोकात्, अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे, धन्वन्निव प्रपा असीत्यादौ विधेयस्तुत्यर्थं
परिचायनार्थं दृष्टान्ताद्यर्थं वा लौकिकसृष्टिकीर्तनं तत्रापि, सदेव सौम्येति, हन्ताहं मदेव
मन्मात्रं द्वितीयमिति, विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रमित्यादिभिर्ब्रह्मरूपत्वेन तस्या अपि नित्यत्वाव-
धारणाच्च संबन्धानित्येतेति वेदस्य नित्यत्वमशुण्णमेवेत्यर्थः । अर्थबलविचारेणेति । तत्तेजो-
रश्मिः ।

‘व्यवहारः संनिपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः ।

संनिपातस्त्वहमिति मनेत्युद्धव या मतिः’ ॥

इत्येवं लक्षितः । सोऽयं भावाद्वैतसात्त्विकज्ञाने प्रतिबध्नाति

‘कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनं पठतन्तुवत् ।

अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते’ ॥

इति सप्तमस्कन्धे

‘सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं सात्त्विकं स्मृतम्’ ॥

‘कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानम्’ इति गीता । श्रीमद्भागवते अयं वेदान्तव्यवहारः । वैदिकस्तु यज-
मानादिविषयः मोक्षादिफलकः एताभ्यां मोक्षशास्त्रीयान्यां पुरुषस्य मनोमात्रेन्द्रियासुभिः अहममेति या
बुद्धिः सा निवर्तते तदनु राजस्तमसोः क्षीयमाणतयाऽप्रावत्येन क्रमेण मिश्रणाभावे केवलसात्त्विकत्वात्
औषधान्जायमानस्य भावस्य संनिपातनिवर्तकत्वात् । तत्र पृथग्बुद्धेर्विद्यमानत्वेऽपि प्रथलेन सत्त्वेन ग्रस्य-
मानतया तस्याः अकिञ्चित्करत्वात् । लौकिकव्यवहारस्तु वैदिकव्यवहारबोधाय पुरस्कृत आवरणशक्तिमा-
याप्रत्युद्भवात् । अनुतेन प्रत्युद्भमिति श्रुतेः प्रतिकूलं प्रापितं वितर्कितं वा तदिदं राजसज्ञानविषयम् ।
मायासामग्र्या राजसं ज्ञानं नानाकारं भवति ।

‘पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्’ ॥

‘रजो वैकल्पिकं स्मृतम्’ इति च भगवद्भाष्यात् ।

इदमेवं व्यवहारोपयोगि । इमौ भेदौ वेदनित्यत्वगमकौ इत्यर्थः । भाष्ये । आशीति तेना-
कृतिवाचकत्वाद्देदनित्यत्वमिति वदन्तः शंकराचार्यादयः प्रत्युक्ताः ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥ भाष्ये ।
वेदेति वेदप्रमाणस्य नित्यत्वसिद्धये । तस्मादाधिदैविकप्रतिपादकत्वात् वेदस्य नित्यत्वमिति भाष्यात् ।
प्रमाणपदं तु संदिग्धानामर्थानां राजसतामसानधिकारात्ममाणस्य प्राधान्यघोटकम् । यदि च ।

वाक्यार्थम् । नन्वस्य प्रपञ्चस्याञ्जुकारित्वेन वाच्यत्वेन वा स्वीक्रियमाणत्वे सृष्टि-
प्रलययोर्विद्यमानत्वादनित्यसंयोगः प्राप्नोति तत्राह समाननामरूपत्वादावृत्ता-
वप्यविरोधः । वस्तुनस्तु भगवद्रूपत्वादाविर्भावनिरोभावेच्छयैव तथात्वाभा-
वृत्तिशङ्कापि । तथापि लोकबुद्ध्यनुसारेणावृत्तावपि समाननामरूपत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

ऽमृततेत्यादेः सृष्ट्यनित्यताबोधकत्वाचाद्यगर्थबलविचारेण । एतद्विचारेणाशङ्कामाहुः नन्वि-
त्यादि । समाधिं व्याकुर्वन्ति वस्तुन इत्यादि । तथात्वादिति अनित्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् ।
तथोक्तं विष्णुपुराणे प्रथमंञ्जे—

‘तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराजल्लभम् ।

आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत्’ ॥ इति ।

यदिमः ।

‘सात्त्विका भगवद्भक्ता ये मुक्ताविकारिणः ।

भवान्तसंभवा दैवात् तेषामर्थे निरूप्यते’ ॥ इति निबन्धात् ।

न प्रमाणापेक्षा तर्हि वेदस्य प्रमाकरणस्य विषयसापेक्षस्य सिद्धय इत्यर्थः । आधिदैविकप्रपञ्च-
विषयकप्रमाकरणलक्षणे बोध्या । प्रकृते । तेनेत्यादि । भाष्ये । पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थमुत्तरकाण्डे
परिहित्यते इत्युक्तत्वात् पूर्वोत्तरकाण्डविषयत्वेनेत्यर्थः । आदित्या वा वस्त्राद्योक्तदुर्लोकनायम्
इत्यत्राहं विप्रकृष्टं लोकम् । स्तुत्यर्थमिति विषयो यागादित्यस्य स्तुत्यर्थमुत्कर्षावापकगुणवर्णनार्थं
लोकप्रदेन लौकिकसृष्टिकीर्तनम् । गुणास्तु फलसाधकत्वादयः ।

‘आगमोर्थः प्रजा देशः कालः कर्म च जन्म च ।

ध्यानं मनोय संस्कारो दर्शते गुणहेतवः’ ॥

इत्युक्तदेशादौ ईदृशो यागादिः फलसाधको यदर्थमादित्या वायम् इति यागादित्युक्तिः
श्लोकस्तेकादशस्कन्धे त्रयोदशे । न च सत्त्वगुणहेतव एते इति वाच्यम् । ईदृशः सात्त्विको
यागादिरित्यर्थात् ‘तत्तत्सात्त्विकमेवैषां यथदृष्ट्याः प्रचक्षते’ इति वाच्यम् । प्रचक्षते प्रशंसन्तीत्यर्थः ।
अथ यदिदमिति दह्राविकरणे विचारितं तत्र यावान् बाष्पमाकाशस्तावानेवोऽन्तर्हृदय काकाश्च
इति हृदयाकाशे सृष्टिपरिचायनार्थं लौकिकाकाशक्रीतनम् । आकाशशरीरे ब्रह्मेति लौकिकसृष्टि-
ताधारक्यनेन लौकिकसृष्टिकथनम् । धन्वज्जिवेलत्र धन्वनि भवेदेशे प्रथा पानीयशाला स्यात्
इष्टान्तार्थं धन्वपदेन लौकिकसृष्टिकीर्तनम् । तथा चानित्यसंयोगः स्यात् तत्राहुः तत्रापीति । ‘सदेव
सोम्येदमग्र आसीत्’ अहमेव भस्मात्रम् तदेव तन्मात्रम् । स्तार्थे मात्रम् । तस्या इति लौकिकसृष्टेः ।
नन्वित्यादीति भगवदनुकारोऽस्य विश्वसात्वीत्यनुकारि विस्मृत् । आवृत्तिः प्रवाहः तथात्त्वपदस्य
रूढार्थमाहुः अनित्येति । विषयपदार्थमाहुः एतदिति । विकल्पः पक्षः तत्र पक्षद्वयनव-
ताराणां ‘आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै स्रवैरिणः’ इति वाच्यत्वात् पक्षद्वयनयेवान् । जन्मनाशयोः
संस्कारणत्वार्थमाहुः आविरिति एतौ स्रवैरितिष्ठां ज्ञेयौ । अपरीतीति । इति प्रकारे । आवृत्तावर्गादि
प्रकारकस्य भाष्यस्य । नित्येति नित्यप्रलयो द्वादशस्कन्धे चतुर्थे ।

समुद्रे जलप्रक्षेपवत् । पुनरुपादाने तदेवेति निश्चयाभावेऽपि नामरूपयो-
स्तुल्यत्वादन्यस्य भेदकस्याभावाक्षान्नित्यसंयोगविरोधः । कुतः । दर्शनात् । इदयते
हि तथा । वेदपितृमातृस्त्रीभर्तृशरीरगङ्गादिषु तदेवेदमिति व्यवहारस्य सिद्ध-

भाष्यप्रकाशः ।

एतद्विकल्पचतुष्टयवद्वा । आविस्तिरोभावाभ्यां तथा विकल्पद्वैत्यर्थः । उभयथापि,
न वास्तवमित्यत्राद्यः । आध्यात्मिकत्वस्य व्याख्यानं समुद्र इत्यादि । प्रक्षेपवदिति
सामान्यं वतिः । दर्शनं व्याकुर्वन्ति वेदेत्यादि तथा च नित्यप्रलयविचारे शरीरादेः प्रतिक्षण-
मन्यान्त्येऽपि प्रवाहैक्येनैकस्मिन् शक्यताभिमान्यत इति तत्तत्प्रवाह एव पदानां शक्तिः ।
स चानादिसृष्टिवादिनो भीमासकस्य मतेऽप्यविच्छिन्नत्वाभित्याः । अतो यथा, अन्यतिरेककार्ये-

रक्षितः ।

‘नित्यदा सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां परंतप ।

उत्तसिप्रलयावेके सुरुभङ्गाः संप्रचक्षते ॥

कालस्रोतोऽजवेनाशु ह्रियमाणस्य नित्यदा ।

परिणामिनामवस्थाया जन्मप्रलयहेतवः ॥

अनाद्यन्तवतानेन कालेनेश्वरमूर्तिना ।

अवस्था नैव इत्यन्ते विद्यति ज्योतिषामिव’ ॥ इत्युक्तः ।

प्रवाह इति । व्यक्तिशक्तिपक्षः ।

‘सर्ववैदमपेनेदमात्मनात्मात्मयोनिना ।

प्रजाः सृज यथापूर्वं ब्रह्म मन्यनुशेरते’ ॥ इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ।

अविच्छिद्येति ‘सर्पाचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वमकल्पयत्’ इति श्रुतेः । एवेति प्रस्थानरत्नाकरे
प्रवाहे शक्त्युपपादनात् विशिष्टपक्षव्यावर्तकः । सुबोधिनी तु परमतभाषा न विशिष्टशक्तिस्वीकारपरत्वा-
द्यो बोध्यः । पत्रावलम्बने तु धर्मेषु शक्तिपक्षः स च भाष्ये नास्तीति पत्रावलम्बनमतं न भाष्य-
मतमिति भावः । मतद्वयस्य भाष्ये दर्शनाच्छक्तिविषयेऽपि मतद्वयम् । भाष्ययोर्दर्शनाच्च यथा भावार्थ-
पादभाष्ये ईश्वरः प्रवर्तयतीति मतं दृष्टविरोधीति भाष्ये तु एष उ एव साधुर्कर्म कारयति यमुज्जिनी-
वतीति श्रुतेः ‘प्रवर्तकत्वं कृष्णस्य’ इति च वाक्यात् कृष्णः प्रवर्तकः । त्रेधा हि पुरुषः प्रवर्तते पुरुषश्च
त्रेधा भवति काममयो वैदिको दुःखासहिष्णुश्चेति तत्र स्वर्कायपदादाद्यः विषेद्वितीयः अर्थवादैस्तु-
तीयः प्रवर्ततेऽतो वैदिककाममययोः पत्रावलम्बनोक्तपक्षः दुःखासहिष्णोर्गोप्यपक्षः इति विवेकः ।
अव्यतिरेक इति सूत्रं तु ‘औत्पत्तिकस्तु शब्दसार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चायंनुप-
लब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्’ इति । अर्थस्तु औत्पत्तिकः शब्दस्त्वावदुत्पत्तिभारभ्यैवार्थेन
संबन्धः श्रीमद्विष्णुनाथानुशक्तिः ‘न सोस्ति प्रलयो लोके यः शब्दात्तुगमादते’ अनुभवस्तु तथैव ।
पठ इत्युक्ते षट्श्लोकोपि मनसा प्रतीयेत न तु द्रव्यरूपोर्थः । तदाहुस्त्वस्येत्यादिः । तस्य शब्दे
अर्थवैशिष्ट्यस्य ज्ञानमुपदेशः उपदेशद्वारा भाक्तप्रयोगस्तु तस्य ज्ञानं उपदेशत्वगुणयोगात् उप समीपे
दिश्यते आदिश्यते कथ्यते इति विग्रहात् । अतीन्द्रियपदार्थवाचकः कथं भूतमाविपदार्थवाचक-
शब्दैर्यसंबन्धो भवितुमर्हति अर्थाभावादित्याशङ्क्याहुः अन्यतिरेक इत्यादि । अनुपलब्धे सुते भाविनि

त्वात् । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्, दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्ष-
मथो सुवः' इति । स्मृतेश्च ।

‘सर्ववेदमयेनेदमात्मनात्मात्मयोनिना ।

प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरेते ॥’

इत्यादिस्मृतेः । सर्वस्मृतेश्च ‘ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरूप्यते’ इति ।
अतोऽर्थबलविचारेऽपि पदार्थानां नित्यत्वान्न वेदस्यानित्यसंबन्धः ॥ ३० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

ऽनुपलब्धे इत्यत्र व्यवहाराव्यतिरेकेण प्रवाहनित्यतया धर्मे शब्दसंबन्धतद्ग्रहौ, तथा वस्त्वन्तरे-
ऽपीति नानित्यसंयोग इत्यर्थः । अविच्छेदे प्रमाणं दर्शयन्ति सूर्येत्यादि । सर्वासां स्मृतीनां कथं
प्रवाहाविच्छेदसाधकत्वमित्यत आहुः ऋषीणामित्यादि । लक्षणार्थविचारादेवाविच्छेदानग-
तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

रश्मिः ।

चार्ये अव्यतिरेकः शब्दाव्यतिरेकः शब्दमिश्रीभाव एव शब्देषु चार्याव्यतिरेकः । तत् । तत्र
धादरायणस्य तत्संबन्धि तदुक्तमिति यावत् । सूत्रं प्रमाणम्, किं तत्सूत्रं ‘शब्द इति चेन्नाता
प्रमवात्पत्यक्षानुमानाभ्याम्’ इति कुतस्तदुक्तं प्रमाणं अनपेक्षत्वात् । ज्ञानावतारत्वेन तदुक्ते
विचिकित्सानुदयात् । अतः शब्द एव मुख्यं प्रमाणम् । ज्ञानात्मकत्वाच्च शब्दस्य प्रामाण्यमक्षुण्णमिति
सूत्रार्थः । अत्रानुपलब्धे भाविनि भूते चार्येऽव्यतिरेकः शब्दमिश्रीभाव एवेति व्यवहारो वर्तमानस्य
समीपवर्तिनः व्यवहारो भूतभाविवस्तुनां तन्मिश्रीभावेनेति व्यवहाराव्यवहाराव्यतिरेकेणेत्यस्यार्थः ।
सूर्येत्याद्युक्तश्रुतिस्मृतिभ्यः प्रवाहः आवृत्तिस्तस्य नित्यतया धर्मे भावार्थपादोक्ते प्रत्यवेदतासंबन्धरूप-
यागेतीन्द्रिये भाविनि भूतेपि यागादिशब्दसंबन्धः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाववरूपः ‘शक्तिग्रहं व्याकरणेति
नैयायिककारिकया संबन्धग्रहः तदेतदुक्तं धर्मे शब्दसंबन्धतद्ग्रहाविति । लोके तु तद्विवयककारिक-
व्यापारे भूते भाविनि चापि यागादिशब्दसंबन्धं तद्ग्रहं बाहुः तत्र त्रिक्षणावस्थायिव्यापारप्रवाहेपि
तौ । येऽदृष्टं क्षणिकत्वं वा कल्पयन्ति न ते यागपदार्थं विदुरिति भावार्थपादभाष्यात् न तत्र ताविति
ज्ञेयम् । पूर्वकाण्डदृष्टान्तेनोत्तरकाण्ड आहुः तथेति । वस्त्वन्तरप्रपञ्चेऽनुकारित्वे वाच्यत्वे च श्रौतप्रपञ्च-
पदसंबन्धतद्ग्रहौ । ‘धर्मादिष्वनियमः’ इति अल्पाक्षरस्य परनिपातः पूर्वप्रयोगार्हस्य । अनित्येति ।
ननु वेदेषु भा मूदनित्यसंबन्धो लौकिके तु स्यादिति चेन्न भाष्य एव वस्तुतस्तित्यादिना
दत्तोत्तरत्वात् । अतः शब्दत्वावच्छेदेन नित्यत्वमिति भावः । ननु वेदोऽनिलपदार्थान् वदतु स्वयं तु
नित्य इति कल्पने को दोष इति चेन्न । वेदस्य स्वायोग्यपदार्थसंबन्धे ब्रह्मतुल्यत्वादिहागौ स्वरूप-
नाशप्रसङ्गात् । सूर्येत्यादीति कृपू सामर्थ्ये स्वादिः आत्मनेपदी वेदः । सर्ववेदेति । अस्मार्थः ।
इदं विश्वमात्मनि यस्य एतादृशेनात्मना पुनः कीदृशेन सर्ववेदमयेनापिदैविकसृष्टिकारण्यं पुनः
कीदृशेनात्मना हिरण्यगर्भस्य योनिनोपादानकारणेनोक्त इति शेषः एतादृशात्मा ब्रह्मा कथमुक्तं
इत्यत आह प्रजा सृजेत्यादिः आदिना पौराणिकी स्थितिः ।

‘तत्र सुप्तस्य देवस्य नाभौ पद्ममजायत ।

तस्मिन् पद्मे महामाग वेदवेदाङ्गपारगः ।

ब्रह्मोत्पन्नः स तेनोक्तः प्रजा सृज महामते’ ॥ इति ।

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

अर्थबलविचारे एवैकदेशेन पूर्वपक्षमाह । ननु मध्वादिविद्यासु देवानाम-
धिकारात् सर्वत्रैवानधिकारः । तथाहि । 'असौ वा आदित्यो देवमधु' तस्य
यौरेवेत्यादिना सूर्यस्य देवमधुत्वं प्रतिपादितम् । रश्मीनां वेदत्वं च । तत्र वसु-
रुद्रादित्यमरुत्साध्याः पञ्च देवगणाः स्वमुखेन मुखेनाऽमृतं दृष्ट्वैव तृप्यन्ति । पञ्च-
विधा एव च देवाः । स्वतः सिद्धं च तेषां तन्मधु । अनुपासकत्वान्न देवान्तरक-
ल्पना । कृतार्थत्वाच्च । ब्रह्मणोऽपि देवत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥ सूत्रमवतारयन्ति अर्थेत्यादि ।
एकदेशेनेति उपासनाविशेषरूपेण तदेकदेशेन । अनधिकारं व्युत्पादयितुं विषयवाक्यस्य
प्रमेयं पूर्वमाहुः । तथाहीत्यादि तन्मन्वित्यन्तम् । नाडीत्वं मधुच्छिद्रत्वम् । स्वमुखेन मुखेनेति
अग्नीन्द्रवरुणसोमब्रह्मरूपेण मुखेन । पञ्चविधा एवेति तावतामेव तत्रोक्तत्वाच्चा । अन-
धिकारं स्फुटीकुर्वन्ति अनुपासकेत्यादि । अयमर्थः । ब्रह्मविद्याधिकाराभ्युपगमे विद्या-
रश्मिः ।

सूत्रस्यचकारार्थमाहुः सर्वेति । चकारः सर्वस्मृतेर्वाचक इत्यर्थः । ऋषीणामित्यादीति
कर्तरि षष्ठी । लक्षणेति स्मृतिसाधारणलक्षणस्यार्थे विचारात् पूर्वकल्पीयाचारस्मरणस्य बोधनेन
सृष्टियथापूर्वतायाः साधनेन प्रवाहनित्यस्य सिद्धत्वात् प्रवाहाविच्छेदावगतिः ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥ तदेकेति उपासनैकदेशेन ।

विषयेति अयमर्थः । अर्थबलशब्दवलयोरत्र सूत्रादौ वक्तव्यत्वाच्छब्दबले सूत्रपञ्चकेन विचारिते
विषयो विशयश्चैवेत्यत्र विषयस्य शब्दत्वेपि यो यो देवानां प्रत्युच्यतेति श्रुतिप्रमाणकः कश्चित् न तु
श्रुतिरूपोऽतः श्रुतिरूपविषयवाक्यस्यमिति । विशयादीनां शब्दबलविचारेऽनुक्तेश्चात्र प्रमाणस्य भाष्यी-
यपूर्वपक्षपदस्य दर्शनाच्च । तथा च पञ्चसूत्र्यां 'शब्दादेव प्रमितः' इत्यधिकरणेऽङ्गुष्ठमात्रनिरूपणार्थं
मनुष्याधिकारे निरूपिते कस्यचिद्भ्रमो भवेत् सर्वत्र ब्रह्मविद्यायां मनुष्याणामेवाधिकार इति
तन्निराकरणार्थं देवादीनामधिकार उक्तः । अतस्तत्र न विषयादिपञ्चकरूपाधिकरणरचनापेक्षास्ति ।
तथाहीत्यादीति इयं श्रुतिश्छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठकेति । नाडीत्वमिति । आदिपदसंयुहीतश्रुतौ
'तस्य प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्त प्राञ्चो मधुनाड्यः' इति पठितं तदनेन व्याकृतम् । तदेव प्रसिद्धमधुन
इव मध्वाधारच्छिद्रत्वं कथं व्याख्यानमिदमिति चेन्न भगवदिच्छया प्रसिद्धार्थकथनेऽभावात् ।
रुद्रार्थप्रसिद्धिर्मगवदिच्छया तथैवार्थः क्रियतेस्माभिरपि न तु 'फलपाटिनमिमनिजनां गुक्-
पटिनाकिषतश्च' इति मनेर्धः उपलस्यञ्च प्रसिद्धे मधुनि योगमावात् । ननु तर्हि कोर्थ इति चेन्न
सिद्धान्तसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । मुखेनेति तथा च श्रुतयः । तद्यत्नयमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना
मुखेन न देवा अन्नन्ति पितृन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति । अथ यद्द्वितीयममृतं तद्वद्वा
उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेनाग्रे पूर्ववत् । अथ तृतीयममृतं तदादित्याः उपजीवन्ति वरुणेन मुखेनेत्यग्रे
पूर्ववत् । अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मस्त उपजीवन्ति सोमेन मुखेनेत्यग्रे पूर्ववत् । अथ यत्पञ्चमममृतं
तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेनाग्रे पूर्ववदिति । तत्रेति छान्दोग्यपञ्चमप्रपाठके । टीकायां तु
तृतीयाध्याये कचिद्वितीयप्रपाठक इति पठन्ति । भाष्ये । स्वत इति रश्मित्वेन 'प्राञ्चाश्रयवद्वा

भाष्यप्रकाशः ।

त्वाविशेषान्मधुविद्यायामपि देवानामधिकारो वक्तव्यः । तत्रासौ वा आदित्यो देवमक्षिति मधुत्वेनोपवर्ण्यमानस्यादित्यस्य विद्याविषयत्वादित्यः कमन्यमादित्यमृपासीत् । किंचाग्रे आदित्याश्रितानि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्यनुक्रम्य चसुरुद्रादित्यमरुताध्याख्यान् पञ्च देवगणास्तदुपजीवकास्तुक्त्वा, स य एतदेवममृतं वेद वक्षनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवाऽमृतं दृष्ट्वा तृप्यतीत्यादिना वस्त्राद्युपजीव्यान्यमृतानि विज्ञानतो वस्त्रादिरूपत्वप्राप्त्या स्वगणमुख्यमुखेन नृतिरुच्यते । सा चोपासनात् प्रागेव वस्त्रादिरूपेण वर्तमानानां पुनस्तत्प्राप्तिकथनात् प्राप्य-प्राप्त्वोर्वेधवेत्त्रैरेक्यापस्याऽनुपपन्ना भवति । न च वस्त्रादिग्राप्या वेद्याश्चान्ये कल्पयितुं शक्यन्ते । प्रमाणाभावात् । अधिकारानङ्गीकारे तु तेषामनुपासकत्वात् कृताश्चत्वाच्च न देवान्तरकल्पना । न च मास्तु मधुविद्याधिकारः । तावता ब्रह्मविद्याधिकारो न वारयितुं शक्यः । तेषां शोक्षा-र्थित्वात् तत्र बाधकाभावाच्चेति वाच्यम् । यतो ब्रह्मणोऽपि देवत्वम्, देवत्वेन च तस्मात्पु-पासकमध्ये प्रवेशेनोपास्यत्वप्राप्यत्वयोर्विषयतनादिति । अत्र च मध्वादीत्यादिपदेन, अग्निः पादो रश्मिः ।

तेजस्त्वात्' इति सूत्रविषयत्वेन रश्म्यभेदात् स्वतः सिद्धम् । प्रकृते । अत्र इति असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य चौरैवेत्यस्याग्रे । तिरश्चीनवंधोऽन्तरिक्षमपूषो मरीचयः पुत्राः तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राञ्चो मधुनाढ्यः ऋच एव मधुकृत ऋग्वेद एव पुष्पम् ता अमृता आपस्ता वा एता ऋच एतसृग्वेदमभ्यतपंसस्ताभितसस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्य रसोऽजायत तद्व्यक्षरत्वादित्यमग्नि-तोऽश्रयत्तद्वा एतदादित्यस्य रोहितरूपमिति । तस्य देवतिर्यग्गतवतः मधुनः चौरैव तिरश्चीनवंधः तत्प्रसिद्धमधुन इव चिन्तयेत् । अन्तरिक्षमपूषः । सवितुमध्वाश्रयत्वात् मरीचयः लक्षणया रश्मिस्थाः सवित्राकृष्टाः सौमा आपः । पुत्रा इव मध्वपूषच्छिद्रमरवीजस्थानीयाः तस्य रसमध्वाश्रयस्य सवितुर्ये प्राञ्चः पूर्वदिग्गता रश्मयः ता एवास्य मधुनाढ्यः प्रसिद्धमधुन इव मध्वाधारच्छिद्राणि तत्र ऋच एव ऋग्वेदः एव मधुकृतो अमराः कुतः ऋग्वेदो हि सोमाहुत्यपोऽपूर्वरूपा आदाय लोहितं रूपं सवि-त्राश्रयं मधु कुवन्तीति मधुकृतः । ऋग्वेदः ऋग्वेदभागः । तद्विहितं कर्म एव पुष्पं पुष्पस्थानीयं ताः प्रसिद्धाः कर्मणि प्रयुक्ताः अमृता आपः सोमाज्यपयोरुपाहुतयः अपूर्वीभूताः अत्र पुष्पाश्रयापस्था-नीया इत्यर्थः । ता वा एता अमरस्थानीया ऋचः कर्मपुष्पेभ्यः आहुत्यपूर्वरूपरसमादातुकायाः ऋग्वेदं तद्विहितकर्मपुष्परूपमभ्यतपन् रसनिःश्रवार्थं व्यापारमुकुर्वन् यथावत् कर्म निरवर्तयन्नित्यर्थः । ऋग्निर्मम्रैः शस्त्राद्यङ्गभावमुपगतैः क्रियमाणं कर्म रसनिर्वर्तकं भवति । पुष्पाणीव अमरैराकृष्यमाणानि । रसान्मधुनिष्पत्तिमाह तस्यारभितस्येत्येति । तस्य ऋग्वेदविहितकर्मपुष्पस्यासितसस्य ऋग्प्रमैरनिर्वर्ति-तस्य यशस्तेज आदिः रसोऽजायत । यशो विश्रुतम् । तेजस्त्वग्गतं दीप्तिः । इन्द्रियं प्रसिद्धं वीर्यं सामर्थ्यम् । बलमन्नाद्यं अन्नं च तदार्घ्यं च । रसो मध्वाख्योऽजायत उत्पन्नः । तद्व्यक्षरदिति तद्यश्च आदि अन्नान्तं मधु व्यक्षरत् विशेषेणोर्ध्वमक्षरत् अगमत् । तदादित्यमिति गत्वा च तन्मधु आदित्यममितिः पार्श्वतः आदित्यस्य पूर्वभागमश्रयत् । तद्वा एतदिति तद्वै तदेव पूर्वोक्तमेवैतल्लक्ष्यं मधु किं तत् यदेतद् उद्यत आदित्यस्य रोहितं रत्नरूपं दृश्यत इत्यर्थः । एवं अयं येऽस्य दक्षिणा रश्मयः ता एवास्य दक्षिणा मधुनाढ्यः यजूंष्येवेत्यादिः आदित्यस्य शुक्लं रूपमित्यन्ता श्रुतिः । एवमयं येस्य प्रत्यञ्चो रश्मयः ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाढ्यः सामान्येवेत्यादिः आदित्यस्य कृष्णं

आदिशब्देन सर्वा एव देवोपासनाविद्या गृहीताः । अतस्तेषामुपास्यत्वात् कृतार्थत्वाच्च नाधिकारः । न हि प्रयोजनव्यतिरेकेण कस्यचित् प्रवृत्तिः संभवति । मोक्षस्याप्यधिकारनिवृत्ताद्युत्तरमार्गवर्तित्वात् स्वत एव सिद्धिः । यावदधिकारमिति न्यायात् । वस्तूनयाजयदित्यत्रापि भाविन्येव संज्ञा । तस्मान्मनुष्याधिकारकमेव ज्ञानं कर्म चेति न देवानामधिकार इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । मनुष्याणामेव ज्ञानकर्मणोस्तरतमभाववतां तत्तद्रूपभोगानन्तरं मोक्षप्राप्तेरिति ॥ ३१ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इति, वायुर्वा न सर्वर्ग इति, 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' इत्याद्याः सर्वा एव देवोपासनाविद्या गृहीताः । तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि । ननु मोक्षेच्छायां सत्त्वां कृतो नाधिकारः । ब्रह्मविद्यामन्तरेण तदसिद्धेरित्यत आहुः मोक्षेत्यादि । पूर्वोक्तरीत्याऽनुपपत्तिबलादधिकारनिवृत्तौ तेषां मोक्षेच्छासत्त्वे तु देवयानस्योत्तरमार्गत्वादेतेषां च देवत्वेन तद्वर्तित्वात् स्वतो मार्गबलादेव मोक्षस्यापि सिद्धेर्न विद्यावश्यकत्वमित्यर्थः । अत्र प्रमाणं यावदित्यादि । ननु सोऽग्निष्टोमेन वस्तूनयाजयदित्यादिश्रुत्या यागाधिकारे सिद्धे ब्रह्मविद्यायामपि तत्कल्पने को दोष इत्यत आहुः वस्तूनित्यादि । तथाच मूल एव कुठार इत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ ३१ ॥

रश्मिः ।

रूपमित्यन्ताः । अथ येसोदश्च्यो रश्मयः ता एवासोदीच्यो मधुनाच्यः अथर्वाङ्गिरस एवेत्यादिः आदित्यस्य परं कृष्णं रूपमित्यन्ताः । अत्रेतिहासपुराणं पुष्पमिति श्रुतिः । अथ येसोर्ध्वा रश्मयः ता एव तसोर्ध्वा मधुनाच्यो गुह्या एवादेश मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता आपस्ते वा एते गुह्याः आदेश एतद्ब्रह्मान्यतपश्चत्स्यामिततस्य यवस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यश्चरसोऽजायत इत्यादिः आदित्यस्य क्षोभित इवेत्यन्ता एतानि पञ्च रोहितादीनि । अमृतानीति ते वा एते रसानां वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्त्वानि वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा ब्रह्मतास्तेषामेतान्यमृतानीति श्रुतेः । अर्थः स्पष्टः । उक्तवेति तथन्तत्प्रथममित्याद्युक्तश्रुतिमिरुक्ता । इत्यादिनेति आदिपदेन स एतदेव रूपमभिसंविशन्ति एवस्माद्ग्राह्येति इति । शुभमत्रोपायः । 'मुखं निःसरणे वक्त्रे आरम्भोपाययोरपि' इति कोशात् । उपायत्वं देवहविःप्रापकत्वं तदभिमुखं वै देवाः इत्यत्रोपायत्वं सर्वात्मभाववत्त्वं साधारण-देवपदसमभिव्याहारस्योपायत्वे हविःप्रापकत्वबोधकत्ववह्निशेषवसुपदसमभिव्याहारस्योपाये सर्वात्मभाववत्त्वं बोधकत्वात् । न चान्यविधोपाय उपायत्वमन्यविधमिति वाच्यम् । आचार्यसूचकप्रपद-समभिव्याहारात् सर्वात्मभाववत् तदादि वा सूचकवसुपदसमभिव्याहाराच्चान्यविधवयोरभावात् तद्वक्तृमशिक्षकार तत्त्वार्थदीपमिति एवमाचार्याणां प्रत्यक्षप्रमाणमुक्तं वेदस्य प्रत्यक्षमूलत्वात् । प्रसङ्गा-द्युचार्याः नूतनमार्गप्रवृत्त्यनुमानमानं प्रमाणं हेतुतावच्छेदकसंबन्धः । प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वम् आचार्यत्वं नूतनमार्गप्रवर्तकत्वमिति सुबोधिण्याम् । आचार्या इत्यज्ञातवक्तृकः शब्दः प्रमाणमैतिह्यनाम् । अम्य इति शंकराचार्यमाष्योक्तयोगिवदृष्टान्तेन कल्पयितुं प्रमाणेति स्वस्य रुद्राद्युपाये प्रवृत्तौ प्रमाणभावात् । अनुपेति मायं विवृण्वन्ति स्म अधीति । ब्रह्मणोपीत्यादिमाय्यमवतारयान्बुद्धः न चेति । देवत्वमिति 'देवस्तुयो विशुः स्थतः' इति मण्डूकीपनिषद्भुतेः । आदीति मायं

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

किंच । तेषां सर्वेषामनधिकारः प्रत्यक्षत एव दृश्यते । सर्वे हि नक्षत्रा-
दिरूपेण महाभोगवन्तो जगदवभासकत्वेन ज्योतिष्येके दृश्यन्ते । अग्निः
पुच्छस्य प्रथमं काण्डमित्यादिश्रुतेश्च । न हि तादृशां प्राप्तेद्वयवतां सर्वोपास्यानां
भोक्षदातृणां ज्ञानकर्मणोः कश्चनोपयोगोऽस्ति । तस्मादनधिकार एव देवाना-
मित्येवं प्राप्ते ॥ ३२ ॥

उच्यते—

भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । भावं देवानामधिकारस्य सद्भावम् । वादरायण
आचार्यः । गौणसिद्धान्ताभावाय खनामग्रहणम् । किमर्षेण ज्ञानेन । तथा सति
तुल्यत्वमत आह अस्ति हि । अस्ति वेदे, 'प्रजापतिरकामयत प्रजायेय' इति

भाष्यप्रकाशः ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥ अग्निः पुच्छस्येति श्रुतिसौचिरीयाणामारण्यके शिशुमारो-
पस्थापनेऽस्ति । शेषं निगदेन व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥ वेदे सत्त्वमुपपादयन्ति प्रजापतिरित्यादि ।
अयमर्थः । अयं हि भूतार्थवादो यस्यैवं विदुषोऽग्निहोत्रं शुद्धतीति विद्वद्वाक्यशेषः । स यदि स्वायं
रक्षिः ।

विवृण्वन्ति स्म अत्र चेति । देवोपासनविधात्वं तु आदित्यस्य पादत्वेन संवर्गत्वेन ब्रह्मत्वेन
च शंकरभाष्येऽप्येता अपिपदेन यस्यादित्यः शरीरमिति श्रुत्युक्तोपासना सा च शरीरत्वेन ।
यावदित्यादीति अयं न्यायः साधनाध्याये तृतीयपादेति 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणां'
इति । मूल इति मूलं वसुनयाजयत् इति ब्रह्मविद्याधिकारकल्पने । तत्र मूले कुडारे मनुष्याणां
याजकर्मत्वेनाङ्गीकारात् वसुसंज्ञाया भाविनीत्वं तत् फलम् । ब्रह्मविद्याधिकारं वदतस्तद्ब्रह्महानि-
यथा कश्चिद्वृक्षारूढः स्वस्थितिमूलं शाखां कुडारेण छिन्दन् पतति । किं च देवाधिकारवोपिकायाः
श्रुतेस्तात्पर्यमाह जैमिनिः वसुमिति मनुष्याणां यागानन्तरभाविनी वसुसंज्ञेति । मनुष्याणामधिकार-
वोपिका श्रुतिरिति भावः । तस्मादित्यादीति । तत्तद्भूतेति । ब्रह्मणोपि देवत्वमिति ब्रह्मरूप-
वसादिरूपैः भोगानन्तरम् ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥ शिशुमारेति पञ्चमस्कन्धेति । तत्र पुच्छमूले वाता
विधाता चेति लाङ्गलाग्रादघो भागे प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म इति वज्रे ध्रुव इति मेदेन । उपस्थानभा-
दित्यस्य यथादित्येन रजसेति मन्त्रेण तथा । भाष्ये । प्राप्तेति प्राप्तानामैश्वर्यवतां भगवतः प्राप्तैश्वर्य-
वतामिति सिद्धान्ते । सर्वोपासत्वं पञ्चमस्कन्धे एतद्बुद्धैव विष्णोरित्यादिनोक्तम् । भोक्षदातृत्वं
ब्रह्मदेवस्य ॥ ३२ ॥

भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥ भाष्ये । किमिति न किमपीति कुत्सार्यकं
किम् । तथेति समाधिभाषाया आर्षज्ञानमिवात्र ज्ञानं तस्यात्र कुत्सितत्वे सति जैमिनिमततुल्यत्वम् ।
अस्तीति वेदे देवानामधिकारोक्ति । प्रकृते । भूतेति 'इन्द्रो वज्राय वज्रमुदयच्छत्' इति-

स एतदग्निहोत्रं मिथुनमपश्यत् । तदुदिते सूर्येऽग्नौहोदिति' । देवा वै सत्रमा-
सतेत्यादिभिः कर्माधिकारो निश्चितः । तद् यो यो देवानां प्रत्यनुवृत्त स एव
तदभवदित्यादि । तथेन्द्रप्रजापतिसंवादे, ब्रह्मा देवानामिति च । एवमेवंविधै-
र्वाक्यैर्देवानामप्यधिकारोऽस्ति । यत्र च पुनर्देवानां फलभोग एव प्रतीयते, न

भाष्यप्रकाशः ।

प्रमाणं न स्यात्, तदा तादृशज्ञानेनान्यस्याप्यग्निहोत्रिणः प्रजारूपं फलमपि न स्यात् । अतोऽ-
ग्निहोत्रद्रष्टृत्वं तद्वोत्तृत्वं चावश्यमभ्युपेयम् । न चात्र प्रजापतिरिति भाविनी संज्ञा वक्तुं शक्या ।
ततः पूर्वमन्यस्याभावात् । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इति श्रुतेः । एवं सिद्ध एकत्राधिकारे,
देवा इत्यादिभिः कर्मणि, यो य इत्यादिभिर्ज्ञाने च देवानामधिकारो निश्चितः । एवमित्यादिकं
रश्मिः ।

वन्नायमादित्यो ब्रह्मेत्यादेश इतिवद् विरुध्यति नाप्यनुवदते वायुर्वा व संवर्ग इतिवत् । किं तु
पूर्वं जातमर्थं प्रकाशयति भूतार्थवादः । तथा च वार्तिकम्—

'विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽन्यथास्ति ।

भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः' ॥ इति ।

अत्र भाष्य आदिपदेन 'साध्या वा देवाः स्वर्गकामाः एतं षड्रात्रमपश्यन् तमाहरत्
तेनायजन्त' इति संप्रहीतव्या । अयमितिपदेन लङन्तपदधटितश्रुतिचतुष्टयपरामर्शात् द्वितीयायां
विशेषमाहुः यस्यैवमिति द्वितीयस्य चतुर्थपादेस्ति । अग्निहोत्रविषये बहुचक्राक्षणं यावज्जीवमग्निहोत्रं
श्रुतोतीत्यत्र यावज्जीवशब्दः कृत्स्नजीव[न]वाचकस्ततश्च तत्पुरुषधर्मं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रप्रयोगो
विधीयते इति विद्वद्विद्वत्साधारणोऽग्निहोत्रप्रयोगः । अत्र चाग्निहोत्रमिथुनमपश्यदिति भूतार्थवाद-
स्तेनास्मादीयाः एवं विदुषो यावज्जीवमग्निहोत्रं प्रतीयन्त्यत्रेति विद्वदग्निहोत्रप्रयोगः तत्र विद्वद्वाक्यशेषा-
पेक्षास्ति । ननु विद्वद्विद्वत्साधारणप्रयोगो वैधः 'विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेत्' इति
वाक्यसिद्धयेति भूतार्थवादेन कथं विकल्प्यते इति चेत्तत्राहुः स यदीति स भूतार्थवादः ।
न स्यादिति । न च काकतालीयन्यायेन फलमस्तु इति वाच्यम् । निर्वन्धेनाप्रवृत्त्यापत्तेः ।
विदुष इति वाक्यं तु विदुषः सकलकर्मसिद्धिमाह न तु विद्वद्विद्वत्साधारणप्रयोगम् । अन्यस्येति
मनुष्यत्ववत्संज्ञाकारणस्य वसुनिष्ठस्येव प्रजापतित्वान्यस्य । एवमिति एवं पूर्वोक्तप्रकारेणासौ वा
'आदित्यो देवमधु' इत्यादीति न्यायादित्यन्तर्भाष्योक्तवृत्तान्त एकत्र देवा इत्यादिभिः कर्मण्यधिकारे
सिद्धे । चोप्यर्थे । एवं पूर्वपक्षे पूर्वसंज्ञोक्तदोषद्वयं ज्ञानकर्माधिकारमावरूपमुद्धृतम् । द्वितीयसूत्रोक्तं
दोषमुद्धर्तुमाहुः एवमितीति । एवंप्रकारो यत्र एवमेवंविधैर्वाक्यैर्देवानामप्यधिकारोऽस्तीति भाष्ये
नदादि यस्य यत्र चेति भाष्यस्य तद्भाष्यं स्फुटार्थम् । करणं भाष्ये कृतिः । अधीति असौ वा आदित्य
इत्यस्यार्थ उक्तो भगवदिच्छया ये लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिका इति 'ये घातुशब्दाः' इति
पत्रावलम्बनात्त्वर्थान्तर्गुह्यते सिद्धान्ते परं तु भगवदिच्छयैव सिद्धान्ते, अन्यार्थे इच्छाभावात् ।
ननु पत्रावलम्बने कर्मकाण्डश्रुत्युल्लेखात् कर्मकाण्डविषयेऽस्तु न तु ज्ञानकाण्डेपीति चेन्न तत्र 'विचारो
योगरूढितः' इति पूर्वमीमांसाकारिकाया योगरूढेः 'तथैवाथो वेदराशेः' इत्यत्रैवकारेण रूढेनैवच्छेदात् ।
वेदान्तानामपि वेदत्वमतो योगमात्रं वेदान्त इत्येवकारपर्यालोचनलभ्यम् । अतोऽस्यां कुत्राधिकारः
पर्यवसन्न इत्यर्था उच्यन्ते । अस्माविति अद् मक्षणे असुव अत्ता । नै वातीति । वा गति-

रश्मिः ।

गन्धनयोरनिद्र अ.प.ढैः । गन्ता गन्धविता, गन्ध अर्धेने जुरादिः अर्ध गतियाचनयोः न्वा.प.से.अर्ध हिंसामां जुरादिः आ.से.याचिता बाललीलादौ हिंसिता वा दैत्यानाम् । आदित्य इति दितिः दाप् लवने किञ् घुमास्येतीत्वम् । न दितिरदितिः द्वैधीकरणकर्त्री विनाशकर्त्री लुञ् छेदने क्वादिः उ.से.छिद्रि द्वैधीकरणे रु.उ.अ.नक विनाशे जुरादिः प.से.अत्र नकतीति कर्तरि ङैर्लो अदितेरपत्यादि-
रादित्यः 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यम्' सर्वमनुमप्रियत इति बृहदारण्यकात् । अत्ता गन्ता गन्धविता च द्वैधीकरणकर्त्र्या विनाशकर्त्र्या अपत्यं पातकर्तृ विनाशकरणं पल्ल पतनेष्यत् । पतु गतौ न्वादिः प. सेटो विसर्गलोपः । देवानां क्रीडादिकर्दणां मधुः गमनकर्तृ विनाशकरणमिति पातकर्तृविनाशकरण-
मित्यस्यार्थः । ण्यविघायकेन 'ऋहलोर्ण्यत्' इति सूत्रेण ण्यदृष्टमावश्छान्दसः पुंनामो नरकात्रायत इति पुत्र इति प्राचां पर्यायवादात् । पुत्रपर्वोयश्चापल्यशब्दः । 'मनेर्वैछन्दसि' इत्युसिषेय अवशेषकर्ता अव-
क्षरणादौ बुध अवगमने । नस्येति तनु विस्तारे विस्तारकस्य स्तुञ् आच्छादने छद ऊर्जने ऊर्जं वलप्रण-
नयोः घौः द्योतन्तेस्यामिति घौर्गौवत् बाहुलकाद् द्युतेडोः लौकिकशब्दोपिकरणव्युत्पत्तेरुपादियु पञ्चमा-
ध्यायान्ते 'संज्ञासु घातुरुपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे' इति कारिकां प्रक्षिप्योक्तत्वात् । ह्य अभिगमने
घाति ङौर्लौकिकः 'ये घातुशब्दा यत्रायं उपदेशे प्रकीर्तिताः' इतिवाचन्यात् अ.प अनिद्र मीविनाशाय
गन्ता तस्य एव, इण् गतौ अ.प.अ. 'इणशीम्यां वन्' मवेऽयनमित्यर्थः । तिरस्त्रीनवंशः तरणं तु
प्रवनतरणयोः न्वा.प.से.असुन् कचिदपवादविषये प्रीतिर् प्रवन मुद् गतौ इत्यस्य रूपम् । पुराणाद्
गतिः फलं तस्मै [प्रेष्ठ सेवने न्वा.आ.से.अञ्चिकारस्तस्मै] अचीनः विमायां चेति खः वणलोपः ।
अञ्चु गतिपूजनयोः अच इत्येके, पूजनाय अञ्च गमनाभ्यक्तशब्दयोरित्यस्य न रूपं अन्यक्तशब्दस्य
प्रकरणेऽनुपयोगात् न्वा.उ.सेद वंशः वंशशब्दनिर्वचनं दुवम उद्गीर्णं न्वादिः प.से. 'वृषुषमिहृण्यः
शङ्क' वमति वम्यते वा वंशः । उत् उद् शब्दे किप् तुङ् शब्दात् गिरणं विज्ञानं तस्य कर्तृ ए विज्ञाने
जुर.आ.से.विज्ञानस्य कारणं दैवीसंपत्तस्य कर्तृ विज्ञानस्य कृत्यजन्यत्वात् । गिरणं न सेचनं तथाहि
पृ.सेचने न्वादिः प.अ.सिचिर् क्षरणे विच क्षरणे तु.उ.अ । क्षर संचलने न्वादिः प. । चळ कंपने
न्वा.प.से.कपि चलने न्वा.आ.सेद इत्यन्योन्याश्रयात् नापि चळ विलसन इत्यस्य तु.प.से.लस छेप-
क्रीडयोः न्वा.प.से.क्षिप आलिङ्गने दि.आ.अ.लिगि गतौ न्वादिः प.सेद.इत्यस्यैवकारार्थगमनेऽनन्व-
यात् । उदर्यानन्दयाच गौरवाच्च । नापि लियु चित्रीकरणे जु.प.से.प्रयोजनाभावात् । अय छिप
दाहे न्वा.प.सेटः असंभवात् । नापि क्षिप संछेपे इत्यस्य छेपशि आत्माश्रयम् । अये जुरा.प.सेद ।
क्रीडार्थं ल्यते, क्रीड विहारे न्वा.प.से.संभवति अप्रयोजकत्वात् । नापि चळ भूताविलस्य जुरा.प.सेट
अप्रयोजकत्वात् । अतो ए विज्ञान इत्यस्य रूपं उद्गीर्णं इत्यत्रान् । अत्र 'उच्योर्गैः' इति सूत्रेण षञ्
तु न घातुपाठकृताकृतत्वात् । अन्तरिक्षमपूप इति बावाष्टयिष्योऽन्तरीक्ष्यते ईक्ष दर्शने कर्मणि
षञ् छान्दसं ह्रस्वत्वम् । अन्तरीक्ष्यते नक्षत्रवालं जगद्वासिन् इत्यधिकरणव्युत्पत्तिस्तु नोचिता ।
लुट्य घञो बाधप्रसङ्गात् । लौकिकीत्वाच्च । दक्षिर् प्रेक्षणे इति दर्शनं प्रेक्षणं ज्ञेयम् । पूञ् पवने क्वादि-
रुमयपदी सेद पूनति पूयते पूः न पूषोऽपूपः नञ्समासः । अन्तः जतिवचने न्वा.प.से.
बाहुलकादरन् प्रातः पुनरिति वत् । अत सातत्वगमने अरन् । पण स्तुतौ अर उकारश्चास्य । अन्तःपण्यं
बन्धकैः कामक्रोधादिमिरीक्ष्यते यः पदार्थः सोन्तरिक्षम् । रूपप्रपञ्चः सोप्यो न पुनातीत्यर्थः ।
ब्रह्मेऽवनमित्यर्थः । न्याख्यासुधायां प्रकारान्तरमव्ययवर्गे तन्मध्यवाचकान्तशब्दस्य लौकिकम् ।

रश्मिः ।

कै चामृगत्यादौ स्वा. प. सेद हसिमृगिण्वामीति तन् । मरीचयः पुत्राः इति म्रियन्ते कामादय एषु
मृकिणिभ्यामीचिः पुत्राभ्यो नरकाभ्यायन्त इति पुत्राः भक्तिज्ञानादिप्रतिपादका वेदा नामप्रपञ्चरूपाः
पुत्रो ह्रस्वश्चेति सूत्रात् पूज् पवने ऋयादि उ.सेद ह्रन् पुनात्यनेन पुनाभ्यो नरकादिति अतो देवत्वाद्वा
भालत्वाद्वा तस्य विस्तारकस्य ये देवाः पूजादिकर्तारः । प्राञ्चः प्र.पूरका गन्तारः अञ्चे किन् ऋत्विगादिना
रश्मयो व्यापकाः अञ्चोतेरश चेति मिः अश्रुवत इति रश्मयोत्र सुक्ताः त एवेति वक्तव्ये ता एवेति
विधेयलिङ्गं विस्तारका एवायनं कर्तरि ल्युः । अस्य इदि परमैश्वर्यं परमैश्वर्यवतः । प्राञ्च इति प्राञ्चति
ऋत्विगादिना किन् । अश्रु गतिपूजनयोः पूजादिकर्त्यः । स्वा.प.से.प्रपूरिका गन्धः मधुनाब्धः इति
ज्ञानकर्तुः नल गन्धे णल वन्धे स्वा.प.से.नालयति पचाद्यच् डलयोरेकत्वं हलविकारः गौरादिः
गौरादित्वान् ङीष् । गन्धः याञ्चाकर्त्यः गत्वा याचिका इति यावत् । गन्ध अर्दने अर्द गति-
याचनयोरिति वन्धार्थकथातुस्तु टवगादिस्त्ववर्गादितो निर्वलः, नाब्ध इत्यत्र तवर्गपञ्चमादित्वाच्छन्दस्य ।
ऋच एव मधुकृत इति । मधोर्ज्ञानकर्तुः भक्तिज्ञानादिभ्यः कृतः कृतौ छेदने द्वैधीकारिकाः ऋञ्चनोरथेन
ऋडाप्राकट्यात् ऋडाया अद्वैतविस्फुटत्वात् । गोप्यो गावो ऋच इति कृष्णोपनिषद् । 'वने वृन्दावने
ऋडन् गोपगोपीसुरैः सह' इति श्रुतेः, तथा च फलाध्यायभाष्यम् । अचलत्वं चापेक्ष्येति सूत्रस्य
लीलाविष्करणमनाविष्करणं चापि तदिच्छयैवेत्याहेति ह्रकुञ् करणे वा किप् तुक् भक्तिज्ञानादीनां
कर्तुं कर्त्यः । अयमर्थः—'आसीच्छानमथो ह्यर्थः' इति श्रीभागवतैकादशस्कन्धाञ्जानं स्वयं प्रकाशं
वैकुण्ठात्मकं द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायसुबोधिन्युक्तं विद्वन्मण्डनोक्तं च तत्र गोप्यो गावो ऋयूपाः
सन्त्येवात्र तु बीजरूपा अपि । ऋचस्तु ऋच स्तुतौ संस्तुतावित्यपि तुदा. प.सेद ऋच्यन्ते स्तुयन्ते
महात्मदेवादय आभिरिति ऋचः किप् । ऋचो अयनं उत्तरदेशसंयोगातुकूलो व्यापारः, न च
गुणे गुणानङ्गीकार इति शङ्क्यमन्यमतत्वात् ऋचां 'वेदा यथा मूर्तिधराक्षिप्रे' इति वाक्यात् मूर्तित्वाच्च ।
ये हि सुपां सुलुगिति सुः एवकारार्थाय अनेन हेतुना मधुकृत इत्यर्थः । ऋग्वेद एव पुष्पमिति
स्वातन्त्र्ये ज्ञानकर्तव्यं अयनेन स्ववृत्त्या विकासकर्ता पुष्प विकासो पचाद्यच् पुष्प्यति दि.प.सेद काश शब्दे
स्वा.प.से.तस्य न रूपं एकदेशान्वयापत्तेः किं तु काश दीप्तावित्यस्य दिवा.आ.सेटो रूपं काश्यत
इत्यर्थः । पुष धृतौ । सुरा.प.सेटः खण्डशिल्पति सप्तस्वभावान्न रूपं, पुष विभागे दि.प.सेटोपि न रूपं
पद्वयादित्वात् । पुष पुष्टौ स्वा.प.से.दि.प.अ.एतेषां न रूपमात्माश्रयात् । ता अमृता आप
इति ता विस्तारिकाः अमृता न मृतं मरणमस्त्यस्मिन् अपामवान्तरप्रलयाश्रयत्वात् । प्राणस्यापोमय-
त्वात् 'आपोमयः प्राणः' इति श्रुतेः साधुरापोमय इति व्याख्यासुधायाम् । आपः आमुचन्ति आप्यन्ते
वा आपु व्याप्तौ स्वा.प.अ. किप् । ता चा इति ता विस्तारिका वै वान्ति डैः वा गतिगन्धनयोः
गन्धः गन्धयिज्यः । एता इति एतैस्तुद चेलादिस्तुद । गन्धयः ऋचः इति स्तुतिकर्त्यः ।
एतमिति गन्तारं ऋग्वेदं पूर्वव्याख्यातम् । अन्यतपन् मयाभावायातपन् विचारितवन्त्यः विद्याप्रस्तावात्
निबन्धे विद्यापञ्चपर्वसु तप आलोचन इत्यस्य ग्रहणात् । लोच दर्शने स्वा.आ.से.करणे ल्युद
अस्तिनिबन्धादेव । माज प्रथकर्मणीतिवत् क्रियते कर्मणि व्युत्पत्तेः भावव्युत्पत्तेः कचिद्व्यभिचार-
बोधनात् । तप संतापे स्वा.प.अ. तप ऐश्वर्ये दि.आ.अ-तप दाहे सुरा.आ.से.एतेषां न रूपं निबन्धेऽ-
ग्रहणात् । तस्येति । विस्तारकस्याभितसस्याभयाय विचारितस्य । यश इति अश्रुते व्याप्नोति
'अश्रुतेवने शुद' इति अश्रुन् व्यापकदेवनम् । तेज इति तिज निशाने तेजयति तिज्यतेनेन वा तेजः

रक्षितः ।

असुन् शानि तेजने भ्वा.उ. । इन्द्रियमिति इदि परमैश्वर्ये इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियमित्यादिना यच्च निपातितः दीर्घमिति वीर विक्रान्तौ जु.प.से.पचावच्च तत्र साधुरिति यत् अचो यद्वा । अना-
 स्थायमिति टीकायां वर्णलोपः अन्नमाद्यं अद भक्षणे क्त-प्रत्ययः ऋहलोर्ण्यच्च भक्षितमदनीयं च ।
 रस इति रस आस्वादने सुराधदन्तः कर्मणि घञ् खाद आस्वादेने भ्वा.आ.से. । अजायत इति
 जनि प्रादुर्भावे दि.आ.से.एतानि रसान्तानि पूरकाणि व्यापकानि । इ भये भयसंयुक्तानि सत्तावन्ति
 कृतानि परं वेदसृष्टित्वेनाधिदैविकानि कृतान्युत्पादितानि । तद्वीति तद्विस्तारक आदित्यः अव्यय-
 त्वात्तदित्यस्य । विप्रजनादिकर्ता अक्षरत् । क्षर संचलने भ्वादि.प. चल विलसने.लस लेशप्रीडयोः
 श्लिष आलिङ्गने लिङि गतौ समगच्छत् । क्रीड विहारे विप्रजनादिकर्ता सम् अहरत् । तदादित्यमिति
 तदित्युक्तार्थः यश आदिः आदित्यमुक्तार्थमश्रयत् असेवेत विवृ गतौ दि.प.से अगच्छत् अनुवृत्तिं
 कृतवान् इति यावत् । अनुवृत्तिः सेवापदार्थ इति सुबोधिन्यां प्रथमस्कन्धस्य । कृत इत्यत आह
 अभित्त इति भीविनाशहेतौ । तद्वा इति तद्वै एतत् यत् एतत् आदित्यसेति घर्णा पदानामुक्ता
 अर्थाः । रोहितं रूपमिति रुह जन्मनि भ्वा.प.अ.रोहति प्रादुर्भवति रुदेरक्ष लोवेति तन् । रूपमिति
 रूप रूपकरणे इति सुरादेरूपं तथाप्यात्माश्रयात् रूप विमोहने दि.प.से.अच्.अन्येषामपीति दीर्घः
 यद्वा रु शब्दे अ.प.से.रूपयते आविष्कृत्यते रूपं खण्डशिल्पेति पप्रत्ययो दीर्घश्च निपातितः । अतो
 नात्माश्रयः । एवं पञ्चाश्रुतानि निरूपितानि तत्र प्रथमाश्रुतं ये जीवन्ति तानाह तद्यत्प्रथमाश्रुतमिति
 तद् विस्तारकं यद् याजकं प्रथते प्रथ विस्तारे प्रथ प्रख्याने च भ्वादिः आ.से.प्रथेमच् ल्या प्रकयने
 कय वाक्यप्रबन्धे वाक्यानां प्रपूर्कं बन्धनस्य कर्तुं बन्ध संयमने जु.प.से.यम उपरमे भ्वा.प.से.उप
 उक्तार्थं रम क्रीडायां क्रीड विहारे विहारो विहरणं तस्य कर्तुं यत्तु यम परिवेषणे जु.प.से. परि.भूकं
 विष् सेचने भ्वा.प.से.सिचिर् क्षरणे क्षर संचलने चल विलसने लस लेशप्रीडयोः श्लिष आलिङ्गने
 लिङि गतौ तदा तु बन्धनस्य कर्त्रित्यस्य गमनस्य कर्त्रित्यर्थः । यदपि विष्णु व्यासौ अ.ब्रह्मो.उ.अ.वी
 प्रजनकान्तिगत्यासनासादनेषु आपृ व्यासौ व्यापनस्य कर्त्रि निबन्धनस्य कर्त्रित्यस्यार्थः । स तु आसा-
 दनांशेऽनोपसर्गस्य सत्त्वात् तदर्थसंनिवेशे । यदपि विप्र वियोगे श्या.प.से.वी प्रजनादिषु सुखि योगे
 रु.उ.अ.तत्र योगो युज समाधौ दि.आ.अनिटः.सम् आ हुषान् धारणपोषणयोः पुष धृतौ हारादिः
 प.से.पुषेः पुष्टयर्थे आत्माश्रयः । पुष इत्यस्य प्रसक्तिर्नास्ति पदयादित्वात् तत्र धारणपोषणयोरित्यत्र
 पुनरुक्तिप्रसङ्गः । यदि च धृञ् धारण इत्यस्याग्रहणे धृक् अवध्वंसने भ्वा.आ.अ.धृक् स्थाने
 तु.आ.अ. एतयोर्ग्रहणे न पुनरुक्तिप्रसङ्गः इत्युच्येत तदा तु वाक्यानामित्यनेनानन्वयः । नापि धृञ्
 वरणे इत्यस्य भ्वा.प.से.नापि धृ कौटिल्ये भ्वा.प.अ. वाक्यानामित्यनेनानन्वयः यदपि योगो युज
 संपर्के जु.प.से.टः पृच द्वयं संपर्के रु.उ.प.से. वाक्यानां प्र.पूर्कं संपर्कस्य कर्त्रिति वाक्यानां प्रपूर्कं
 बन्धनस्य कर्त्रित्यस्यार्थः संभवति । अमृतमिति न म्रियतेऽनेन । तनिसृङ्ख्यां किंचेति तन् । अग्रे श्रुतिः
 तद्यत्प्रथमममृतं तद्वत्सव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न देवा अश्रन्ति न पिबन्ति एतदेवाश्रुतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति
 त एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रादुषन्तीति । तत् विस्तारकं वातेडिञ्चेति सूत्रेण वा गतिगन्धनयो-
 र्दिदिण् । वि.वसवः वस निवासे भ्वा.प.से.वसन्तीति वसवः 'शृष्टृस्त्रिहित्रप्रसिधिसिद्धिनिष्क्रिदिबन्धमनि-
 म्यश्च' इत्युः । देवा उपजीवन्ति हवेष्ट क्रीडाविहारैर्जीवन्ति । जीव प्राणधारणे भ्वा.प.से.प्राणं
 धारयन्ति । अग्निना अग्नि गतौ अकृतीत्यभिः गं आचार्येण मुखेन खञ् अवधारणे भ्वा.प.से.अ.बली

करणं, तत्रापि तेषामधिकारोऽङ्गीकर्तव्यः । हि युक्तोऽयमर्थः । एते हि वसव
आधिदैविकभगवदवयवभूताः । अनशनात् । अन्यथा वसुत्वादिविरोधः ।

भाष्यप्रकाशः ।

स्फुटार्थम् । तत्र बाधकस्य सत्त्वात् कथं युक्त इत्यत आहुः एते हीत्यादि । साधकं हेतुमुक्त्वा
बाधकं तर्कमाहुः अन्यथेत्यादि । अतिरिक्तानङ्गीकारे पूर्वपक्षोक्तरीत्या वसुत्वादिविरोधः ।
रश्मिः ।

डित् खनेर्मुद चोदात्त इति सूत्रेणाच्च अल च डित्सात् । धातोर्मुद स चोदात्तः इति वृत्तिः खन्यते
खनति वा तन्मुखं प्रथममसृतमाचार्यो वा अस्सदीयः वसुमिराचार्याः खन्यन्ते पूर्वं पश्चादुपजीवन्ति
इति तेन हेतुना । इदमुक्तं भवति-अव रक्षणप्रवेशतृप्तिकान्तिगतिक्रियादीतिश्रीत्ववगमस्वाम्यर्थ-
याचनश्रवणहिंसेच्छावृक्षालिङ्गनावासिदहनभावेषु स्वा.प.सेद एभ्यः दारणं भयं तत्कर्त्रा इ भये
स्वा.प.से.अवदारणार्थकखनतिना । नाशन्ति अश भोजने जया.प.से. भोजनविनाशं कुर्वन्ति पानस्य
गमनस्य विनाशं कुर्वन्ति पा पाने स्वा.प.अ., पा रक्षणे अ.प.अ., रक्ष पालने स्वा.प.से., पल रक्षाय
जु.प.से. अन्योन्याश्रयभियैतं विहाय पल गतौ स्वा.प.सेटो ग्रहणम् । एतदिति गन्तु एव इण् गतौ
इणशीभ्यां वसति वन् । अयनमसृतं न प्रियतेऽनेन । दृष्ट्वा दृशिर् प्रेक्षणे । तृप्यन्ति तृप श्रीतौ
दि.प.वेद श्रीङ् तृप्तिकान्त्योः जय.उ.अ. कामयन्ते च । कसु कान्तौ स्वा.आ.से. कमेर्णिङ् स्थायं ।
त इति विस्तारकाः । एतद्वन्तु एव अयनं तेन । रूपं व्याख्यातं भी विनाशाय प्र पूरकं रूपं पूरकः
सन्वा सम् विशन्ति एतत्साद्वन्तु रूपात् रूपकरणकर्तुः उच्छब्दकर्तारो यन्ति गच्छन्तीत्यर्थः ।
देवान्तर्गता द्योतन्ते तेषां तृतीयच्छयोरत्रोक्तेः पूरकत्वविषयिणी अभिसंवेशविषयिणी उद्ययनविषयिणी
चेच्छासत्त्वाद् भक्त्याधिधारोऽङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः । बाधकस्येति अनुपासकत्वरूपस्य कृतार्थत्वरूपस्य
च । एते हीत्यादीति वस्त्रादिपञ्चगणसंख्याः ।

‘वसवश्चाष्ट संख्याताः षड्विंशश्चुषिता मताः ।

जमास्वराश्चतुःषष्टिर्वाता पञ्चाशदूनकाः ॥

महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा ।

साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः’ ॥ इति ।

पञ्चातिरिक्तानां यथासंभवं पञ्चसन्तर्भावः पञ्चमप्रपाठके पञ्चविषदेवोक्तेः । आधिभौतिकानां
त्वशनमस्तीन्द्र प्रस्थिते मा हवींषीत्यत्र । तर्कं व्याकुर्वन्ति स्म अतीति । अतिरिक्तत्वेन प्रकारेणान-
ङ्गीकारे यथातिरिक्ता न स्युराधिभौतिकादिषु न वसेयुरित्यन्यथाज्ञानं तर्कः । ननु ‘विरोधः कर्मणीति
चेन्न’ इति सूत्रशंकरभाष्येऽतिरिक्ताङ्गीकारोस्तीति चेत्त्राहुः पूर्व्वेति । मन्वादिस्त्रोक्तपूर्वपक्षरी-
त्यातिरिक्तत्वेन प्रकारेणानङ्गीकारे वसुत्वेति वक्ष्यमाणरीत्या तु वेत्तुर्वसुत्वादिविरोधः । ज्ञानेना-
दित्वत्वासेः प्राप्तत्वाद् । अत्र तु वसुनामेवैको मूत्वेति श्रूयते । यद्वा । अन्यथा अनाधिदैविकत्वे
प्रकारे वसतीति व्युत्पत्त्या निवासकर्तृत्वस्यादिपदेन ‘वासवं सामाभिगायति’ इत्यत्र ‘सास्य देवता’
इति सूत्रेण देवतार्थकाणविरोधः । वसवो देवता अस्य साम्न इति वासवमित्यस्य व्युत्पत्तेः । यथा
तत्रेति आन्दोग्ये चतुर्थप्रपाठके ऋषवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनं रुद्राणां माष्यन्दिनं
सवनमादित्यानां च विशेषां च देवानां तृतीयसवनं क तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तत्र

यद्वसूनां प्रातःसवनमित्यादिचत् । न हि जीवविशेषा दृष्ट्वा नृप्यन्ति ।

भाष्यप्रकाशः ।

तत्र दृष्टान्तः यद्वसूनामित्यादि । यथा तत्र यजमानाय वस्त्रादयोऽधिकारिणो वासवादि-
सामगानेन प्रातरादिसवनानि प्रयच्छन्ति, तथात्राऽप्यमृतदानमेवोच्येत, न तु वस्त्रादिभावोऽपि ।
अतोऽत्र वेत्तुर्वस्त्रादिमावार्थापत्त्या उपास्या अतिरिक्ता अङ्गीकार्या इत्यर्थः । अनश्नन्सैत-
रक्षिः ।

विधात् कथं कुर्यादथ विद्वान् कुर्यात् पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणान्धनेन गार्हापत्यस्योदस्तुले उप-
विश्य स वासवः सामाभिगायति लो ३ कद्धारमपा वा ३ गूँ ३३ पर्येयं त्वा वयः ५ रा ३३३३३
हु ३ आ २३२ जा ३ यो ३ आ ३१११ इत्यथ जुहोति नमोऽग्रे ऋषिवीक्षिते लोकं मे यजमा-
नायविदेष्टा वै यजमानस्य लोके एतास्म्यत्र यजमानः परस्त्रादायुषः स्त्राहापजहि परिवमित्युक्तवो
तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातः सवनः प्रयच्छन्तीति श्रुत्वा यजमानायेत्यादिः । तथा चेति छान्दोग्ये
पञ्चमे प्रपाठके तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्तीत्युपक्रम्य स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको
भूत्वाभिनेव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा नृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशन्ति एतस्माद्रूपादुदेति स याव-
दादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्यः स्वाराध्यं पर्येतेति श्रुत्वा । वस्त्रा-
दीत्यत्रादिपदेन रुद्राणामेवैको भूत्वा, आदित्यानामेवैको भूत्वा मरुतामेवैको भूत्वा साध्यानामेवैको
भूत्वेति श्रुतिचतुष्टयम् । श्रुत्यर्थस्तु सद्वादिनो वदन्ति सद् ब्रह्मेति भाष्यात् । वद व्यक्तायां
वाचि वि-प्रजनादिकर्त्री वी प्रजनकान्तिगल्यसनासादनेषु वातेर्हिरिति वातेर्वा रूपम् । देवानां
अक्ताः अज गतिक्षेपणयोः स्वा. प. से. अस्मिष्टुषिभ्यः क्तः इति क्तः । गम्भी क्षेपिका व
क्षिप प्रेरणे प्रा पूरणे इर् गतौ कम्पने च अ. आ. से. कपि चलने भ्वा. आ. से. चळ विल-
सने लस् लेषूक्रीडयोः श्लिष आलिङ्गने लिगि गतौ क्रीड विहारे ह्वञ् हरणे । स्वव्यापारैर्व्या-
पिका सती गम्भी विहर्त्री च । तस्यां वाचि । वदिः वच भाषणे अ. प. अ. उच्यते वक्ति वा वाक्
क्विवचीत्यादिना किपूदीर्घौ भाष व्यक्तवाचि भ्वा. आ. से. भाषणरूपायाम् । तथा च वदन्ती-
त्यस्य स्वव्यापारैर्यव्यापकं गन्तु विहर्तुं च भाषणं कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वसूनामिति यत् षष्ठ्या लुक्
याजकानां वसूनां वसतां प्रातः प्राततीति प्र. पूरकः सततगतिकर्ता । सवनं तु प्रसवैश्वर्ययोः स्वा. प.
अ. प्र. पूरकनैश्वर्याश्रयश्च । रुद्राणां स्वैदिकः शब्दस्तं द्रवति हु गतौ भ्वादेराकृतिगणत्वात् । रोदयति
रोदेर्णिलुक् चेति रक् रुदस्तेषां देवानां माध्यंदिनं मां ध्यायति ज्यै चिन्तायां 'आतोऽनु' इति कः मध्यं
तदेव माध्यं यद्वा मह पूजायां स्वा. प. से. मद्यते अत्र्यादयश्चेति यक् प्रज्ञाघण भाष्यम् । दिनमिति
दीयते क्षीणं भवति करोति दीङ् क्षये दि. आ. अ. इणसिद्धिदीङ् इति नक् क्षयकर्तुं येषामित्युप-
क्रम्य 'हरिष्ये तद्धनं शनैः' इति वाक्यं 'तच्चिन्तयान्यं निमृतो न वेद' इति प्रयोजनं 'मृगिर्गोप्रा
तथा चान्ये दुःखभाजो हरिप्रियाः' इति सूसारक्षयद्वारेव क्षयद्वारा भक्तिर्वा प्रयोजनं सवनमुक्तार्थम् ।
आदित्यानामदितेरपत्यानां चकोरेणाह्लादकानां चदि आह्लादे चन्दते अन्येभ्योऽपीति ः विभेदां
विभो प्रवेशने तु. प. अ. 'अश्रुपुषिलटिकणिलटिविशिभ्यः कन्' सर्वनामसंज्ञोप्यम् । चकोरेणाह्लादकानां
देवानां तृतीयसवनम् त्रयाणां पूरणं सवनम् । त्रेः संप्रसारणं चेति त्रेः संप्रसारणं तीयप्रत्ययम् ।
अग कृटिलायां गतौ भ्वा. प. से. । केति कै शब्दे भ्वा. प. अ. कायतेर्डिभिः किय कसिन्निति क किमोक्
सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् पक्षे त्रल् काति किमः केत्यादेशः स्यादति अचिक्रमभूदे शब्दकर्तरी

तस्मादिवं ब्रह्मप्रकरणमेव । योऽपि देवोपासनवत् प्रतीयते स भगवदंश

भाष्यप्रकाशः ।

तत्प्राप्तकत्वे युक्तिमाहुः न हीत्यादि । नन्वेवमाग्रहे किं बीजमत आहुः तस्मादित्यादि । तथाचेदमेव
रश्मिः ।

तर्हि विस्तारके यजमानस्य पूजादिकर्तुः । लोक इति लोक दशने दशिरु प्रेक्षणे प्रा पूरणे ईक्ष दशने ज्ञानभक्त्यादिलोकः शब्दकर्तरि । शब्द आविष्कारे व्यापके प्रादुर्भूते काळे ज्ञानभक्त्यादीत्युक्तम् । 'कालात्मा भगवान् जातः' इति ज्ञापयितुं तथा 'कलाभिः पञ्चदशभिः स्वपक्षव्यापकैः स्तुतिः' इति सुबोधिण्याः । एति इण् क्तिच् इतिः लोक इति एता ब्रह्मश्रोतेः कर्ता । स इति स विस्तारकः यः पूजादि-कर्ता । तद्विस्तारकं न विद्यात् जानीयात् कथं नाम शब्दकर्तृ प्रकारेण कुर्यात् । अथेति अर्थयते अर्थ याच्यायां जु. उ. से. अन्येभ्योपीति डः प्रयोदरादित्वाङ्लोपः याचको विद्वान् विस्तारकस्य विद्वान् कुर्यात् याचको श्रीमद्भागवतप्रसङ्गस्य 'ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि' इति वाक्यमनुसंधेयम् । पुरेति पुर अग्रगमने तु. प. से. बाहुलकात्का अग कुटिलयां गतौ भ्वा. प. से. हज्जेन्द्रेति साधुः । कुट कौटिल्ये तु मिथिलादयश्चेति लच् । प्रातर्तीति प्रातः अद् अत सातत्यगमने । संतन्यते तनु विस्तारे क्तः अनुदा-त्तोपदेशेति न लोपः । समोवाहिततयोरिति वा समो मलोपः पक्षे सन्ततम् । अनुवाकस्य अनु अनिति अन प्राणने बाहुलकादुः । वाक् वातीति क्तिप् । काम्यते कम् । कसु कान्तौ णिजमावे विच् वागेव वाक् इति वा स्वार्येऽण् । उच्यत इति वाकः वच् 'वज्रोः कुषिण्यतोः' इति कुत्वं वा । तत्सेत्यर्थः । व्यापक-श्रोवन्मुक्तगुर्वार्थ्यकरणात् । उप वेष्ट कम्पने गतिविहारयोराकरणात् व्यापककरणात् । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि षष्ठी स्यादिति वैदिकप्रक्रियायाः सूत्रेण षष्ठी तेनानुवाकायेत्यर्थः । जघनेनेति हन्तेः शरीरावयवे चेति द्वित्वमच्च । अव उच् शब्दे अच् यु मिश्रणे एचोयवायावः गन्ता । गार्हपत्यस्येति षष्ठ्यतिना संयुक्तो व्यः । योगक्षेमः । उदक उद् अचतीत्युदक् ऋत्विगादिना किन् । मुखं खन् सुद् । खनति अल् डित् अवार्थेभ्यो भयकर्तारं गत्वा विकृत्येत्यर्थकः । उपः वेष्ट हुवप् वा । विश्व विश प्रवेशने पूरकाद्धेतोर्विश्व । स विस्तारकः । वासवः वसुदेवताकं साम । सति धोन्तः कर्मणि दिवा. प. अ. मनिन् मन्त्रक्तपूजाप्यधिकेति वाक्यात् आविष्यं प्राथम्यम् । अन्योन्याश्रयात् धोन्त-कर्मणि धातुनिष्पन्नं साम योजनीयम् । कालकर्ता समाधिस्तत्कर्तारं साम सांत्वने जु. प. से. सामन्त्रं सामयोगः सान्त्व सामयोगे जु. प. से. साम सान्त्वप्रयोगे गीविनाम्नाय गायति भीरत्र प्राकृतत्वात् । 'अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेद्देते ।

न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः' ॥ इत्येकादशस्कन्धात् ।

युज समाधौ युज संपर्के कालकर्तृसमाधिकर्तारम् । कालकर्तृसंपर्ककर्तारं वामिगायति ।
 शान्तकर्मणीत्यत्रान्तःशब्दः अति बन्धने अर्जुन । अमेस्तुद चेति अमेर्वा रूपं लौकिकभरणन्तम् । बन्ध
 संयमने-यम उपरमे यम परिवेषणे विष सेचने म्वा. प. से. विषु व्याप्तौ अ. जु. उ. से. विष वियोगे
 म्वा. प. से. शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषासवाक्यादिति नैयायिककारिकायां 'सान्निध्यतः सिद्धपदस्य
 म्वा.' इति प्रोक्ते सिद्धपदसान्निध्यात् शक्तिग्रहः । अन्तःस्वरूपं मनोहरम् । कर्म कालः क्रियते
 इति कर्म इति व्युत्पत्तेः । कालश्चेदिति भागवतम् । 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः' इति गीता ।
 'कर्मैव गुह्योऽर्थः' इति भगवद्वाक्यं श्रीगोवर्धनप्रसङ्गे । यद्वा अयम गतिशब्दमक्तिषु यद्वा अयम रोपे
 म्वा. जु. प. से. 'इसिमिगमिणाऽमिमिमिलूपमिविन्त्यस्तन्' । तिष्ठतु लौकिकस्त्वयमिति पूर्वं व्युत्पत्तिरिति

रहिमः ।

तु विश्वः 'अतः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपे च मनोहरे' इति धोन्तकर्मणीति विसर्गरहितपाठो यदा तदा सुलोपः । 'अन्तः मध्ये तथा प्रान्ते स्वक्रियार्थे विचरति' इति विश्वः । पचाद्यच् विसर्गसाहित्ये । सामस्वरूपमाह लोकेति । ज्ञानभक्त्यादिलोकः द्वारं च द वरणे द्वारयति द्वार्यते वा पचाद्यच् वृणु वरणे स्वा. उ. से. अपा वार्ष्ण्यः इति । अप आपू व्याप्तौ किपू आपः कर्माख्यायां द्रव्यो नुद चेति नुद । असुन् अपा । सकारवर्णलोपः । अप् आ आपू व्याप्तौ वर्यः प्रपञ्चनीयः व्यापक इत्यर्थः । वार्ष्ण्यं वृषू सेचनसंघातवधेषु भ्वा. प. से. विकरणव्यत्ययः श्रुः गुणः लोणमध्यमपुरुषैकवचनम् । भुतस्तु विचार्यमाणानां वाक्यानां टेः भुतः इति वैदिकीप्रक्रियायाः वकारस्य यद्वा प्रतिश्रवणे चेति सूत्रे वाक्यस्य टेः भुतोभ्युपगमे प्रतिज्ञाने आभिमुख्ये चेति वृत्त्याऽऽभिमुख्ये श्रु इत्यस्य टित्वात् । वकारस्य तु 'गुरोरनृतोऽनन्तस्याप्येकैकस्य प्राचास्' इति सूत्रेण बाहुलकात् हेव्यापक 'अनुदात्तमभिपूजितयोः' इति सूत्रेणाभिपूजितवाक्ये भुतो वा । वध संयमने चु. प. से. यम उपरम इत्यादि ज्ञेयं गत्वा याचस्व । पश्येयं त्वा त्वां हे व्यापक । हिंसकं विरहे । 'युष्यसिभ्यां मदिक्' युष हिंसायां भ्वा. प. से. अस युवि असु क्षेपे दि. प. से. असु गत्यादानदीप्तिषु भ्वा. उ. से. वयं नित्यक्रीडायां सत्तादिकर्तारः असु क्षेप इत्यस्यापि रूपम् । भू सत्तायां क्षिप प्रेरण इत्याध्यायम् । रा राजु दीर्घां भ्वा. आ. से. राजते कनिन्युवृषीति कनिन्यत्ययः । हु हुयते हु दानादनयोः बाहुलकान्मः कुममस्य लुक् अलुकि हुम् । आ व्याप्तिः क्तिच् व्यापकं जा वा 'व्यवहिताश्च' इति वैदिकप्रक्रियासूत्रान्मध्ये अव्ययद्वयम् । त्वां राजानं सुपो डा । हु दानादानाम्याम् । श्रौत आव्यापकं यो इति यः अ इति छेदः याजकः अस् विष्णुस् आव्यापकमिति एता । अय । अर्ध्येते अर्धयित्वा साम लुहोतीत्यर्थः । नम इति णम प्रहत्वे भ्वा. प. से. असुन् प्रहत्वं ह कौटिल्ये भ्वा. प. अ. अस् लौकिकत्वे त्वनन्तस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति वैदिकप्रक्रियासूत्रेण प्रश्ने अगमादपूर्वादेश्च ग्रामादनित्यन्त्येभ्योपीति डः । अग्रये अगि गतौ अङ्गति पृथिवीति प्रथते प्रथ विस्तारे भ्वा. आ. से. प्रथ प्रख्यानेपि रूपं तदेव प्रथेः शिवन् संप्रसारणम् । पित्वाण्डीप् । तस्यां क्षिते निवसते क्षि निवासगलोः तु. प. अ. अग्निविशेषणम् लोकं भक्तिज्ञानात्मकं यजमानाय विन्द लभस्व एष गन्ता 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद सन्तमेवं ततो विदुः' इति श्रुतेः तस्य लोको ज्ञानादिः वै वाति डैः यजमानविशेषणं याचकस्य यजमानस्य एतास्मि अहं सत्तादिकर्ता यजमानः । परस्तादिति परा अस्तातिः परस्यां दिशि जन्यमानं कालेमाधिरिति कालवृत्तौ स्वार्थे अस्तातिः 'विभाषा परावराम्याम्' इति सूत्रेण दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिक्देशकालेष्वस्तातिरिति सूत्रमनुवर्ततेऽत्र । ननु पृ पालनपूरणयोरिति पूरके काल इति युक्तं कुतो दिक्षीति उच्यते दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते इति पदार्थखण्डनमण्डने शिरोमणिरितीश्वरपूरककालशरीरत्वाभिप्रीतिः । आकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः सूत्रस्य लौकिकत्वाद्वाऽलौकिके यावदपेक्षितम् । पालनपूरणकर्तार । अत्रेति परमैश्वर्यवति । इदि परमैश्वर्ये इत्यसेदम् । आयुष इति । आर्क्ष्वो युष हिंसायाम् । भ्वा. प. से. विच् युष्यते युषति वा युद—आयुः जायुषी अततीत्या डाक् बाहुलकायुषः । तस्मिन् । स्वाहेति स्वाद आस्वादने भ्वा. आ. से. स्वादतेनेन आभ्रत्ययः पृषोदरादित्वाद्भस्व हः सुहु आहूयते अनेन वा डा प्रत्ययः भक्तिज्ञानादिः अपजहीति अपः आपू व्याप्तौ जहि । परिषमिति पूरकं बालकं च यं परौ व इति सूत्रेण परिहृत्यतेऽनेनेति करणे अप् पञ्चादेशः परौ हन्तेत्ये सात्. कण्ठे पञ्चदशदेश इति वृत्तिः आत्मा प्रपत्यादिना । इतीति एत्त उक्ता उत् अन्तः कर्त्रा सिद्धिः । शाब्द निमित्तौ वर्ति नि माप्य कसेति तस्या इति विस्तरकाय । वसवः वसन्तः प्रातः पूरकं सततपञ्चम-

आप्यप्रकाशः ।

ब्रह्मवाक्यत्वे लिङ्गमित्यर्थः । देवोपासनवदिति । देवोपासने उपासवदिति पाठः प्रतिभाति । सप्तम्यर्थे वा वतिः । ननुभयत्र कल्पनातौल्ये पूर्वपक्षरीत्यैव निर्णयोऽस्तु । विशेषाभावादित्यतः

रश्मिः ।

मीश्वरं प्रयच्छन्तीत्यर्थः दाण्धातोः यच्छादेशः । ददति । प्रकृतमुच्यतेऽधुना । प्रातरादित्यादिपदेन भाष्यदिनं सवनं तृतीयं सवनं च । तथात्रापीत्यत्र तद्यत्प्रथमममृतमित्यादि छान्दोग्ये तद्व्याकृतम् । स य एतदिति व्याक्रियते । स विस्तारकः य इति याजकः एतदिति गन्तु एवं गन्तुः अमृतमानन्द-रूपं वेद जानाति छन्दसि लुङ्लिट्ठिः धात्वर्थानां संबन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युरित्यनेन लङ्ये लिट् । वसूनामेव गन्ता तेषु । एक इण् । 'इणमीति' कन् गन्ता तस्यासाधारणस्य वेदस्य सर्वात्मभाववत् । सूत्रा सत्तां कृत्वाऽग्निनैवेत्यादि व्याख्यातम् । स यावदिति स विस्तारकः । यावत् या प्रापणे अ. प. अ. प्रथमान्ताद्वितीयाः प्रापकः आदित्यः अङ्गिष्टकर्मा लवनकर्त्री विनाशकर्तृ-क्रम्याः । अपत्यं न पतत्यनेनेत्यपत्यं ग्यत् वृद्धभावश्छान्दसः शुनाग्नि नरके अनेन न पतन्तीति यत्परिमाणं यस्य तद्धिता इति बहुवचनेनान्येऽनुक्ता अपि तद्धिता ज्ञापिताः तेन ङावतुः यावदिति वा । पुरस्तादिति पूर्वस्मिन् सप्तमीत्यस्तातिः अस्ताति चेति पुरादयः पूर्वपुराणे आ. प. से. पूर्वति अत्र पूरक इत्यर्थः । उच्छन्दः । कर्ता एता तुच गन्ता आदित्यः स च मधुरिति बोध्यम् । पश्चादिति अवरस्मिन् पश्चादित्यनेनावरस्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तस्य निपातः । अवरमवरीणाति रीङ् स्वप्ने क्रया. प. अ. ङ. यद्वा रा. आदानेऽवराति अव धातोरर्थकर्तृन् सन्मार्गवर्तिनः आ. व्यापकान् कृत्वा यथाधिकारं ददातीत्यवरं परं ब्रह्म तस्मिन् च्छन्दकर्तृत्यादि पूर्वोक्तमन्वेति पसि विनाशे वा. जु. प. से. पसयति पश्चात् बाहुलकाच्चात्प्रत्ययः । 'स्तोक्षुना शुः' नकारलोपः पूरके विरुद्धशब्दकर्तृन् विनाशयति भक्तिमार्गे । अस्तमिति अस्तेते अनु क्षेपे दि. प. से. क्तप्रत्ययः एता गन्ता तस्य वसूनां वा व गन्ता । तावदिति तत्परिमाणस्य ङावतुः तद्धिताः विस्तारकं परि-माणम् । आधिपत्यमिति पातीति पतिः पातेर्हतिः पतावित्यधिपति तस्य भावः आधिपत्यम् । अधिकरणरूपरक्षकत्वम् । स्वं स्वन शब्दे शब्दकर्तुः वसूनां मध्ये शब्दकर्तुरित्यप्यन्वयः । आ. व्यापकं राज्यं राज्ञो भावः । पर्येता । परिपूरकः एता एष्यति अद्यतनकालो विवक्षितः इत्यर्थः । अमृतदानं स एतदेव रूपमभिसंविशतीत्यसूतदानं वस्वा..... वा तरोक्तं गृह्यते यद्वा वसवः प्रातःसवनं प्रयच्छन्तीत्यसूतदानं (वस्वादीति अर्थापत्तिस्त्वेवं) भाष्यार्थमाहुः अत इत्यादि । अत्र छान्दोग्ये पञ्चमे प्रपाठके स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निवैव मुखेनेत्यादिना वेत्तुर्वस्वादिभावे-नाधीपतिः वेदार्थत्वेन नित्यसंयोगार्थं वसव आध्यात्मिकाः आधिदैविकानां भगवदवयवत्वात् उपासत्वात् । एवं च शब्देन प्रमितसोपजीवकवसुरूपसार्थसामान्तरं विनाऽनुपपद्यमानसोपपत्त-येऽर्थान्तरमुपासाधिदैविकवसुरूपं 'यो यदंशः स तं भजेत्' इति वाक्यात् भगवन्मूर्धसन्निविष्टम् । लोकत्रयपक्षे । तस्य कल्पना तथा उपासा अतिरिक्ताः । अर्थापत्तिर्लक्षणं-प्रत्यक्षेण शब्देन वा प्रमितस्य अर्थान्तरं विनाऽनुपपद्यमानसोपपत्तयेऽर्थान्तरकल्पना । ननु च कं प्रति उक्तिरेवा उपासा अतिरिक्ताः सन्त्येवेति चेन्न पुराणवासनाशून्यान् प्रति उक्तिरेवा इत्यवोचाम । नहीत्यादीति । जीवेति 'शिशुमारः सर्वभूतैराधिदैविकरूपशुद्धयः सः । इदमेव इहा तर्पणमेव । इति पाठ इति उपासना पदे लक्षणापत्त्या पञ्चाशत्तस्याहुः असम्भव इति । अस्तुपासनवदस्यार्थापत्तिरन्वयेन सप्तम्यनु लक्षणावयवसामान्यवार्था-

एवाधिदैविकः । न वा पूर्वकल्पेन निर्णयः । तथा सति तेषामभावादनुपा-
स्यत्वम् । अनित्यता च वेदस्य स्यात् । तस्माद् देवानामप्यधिकार इति
शन्दबलविचार एव युक्त इति सिद्धम् ॥ ३३ ॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयपादे अष्टमं तदुपर्यप्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

इदानीं शुद्रस्याधिकारो निराकियते । यथा कर्मणि एतया निषादस्यपत्तिं

भाष्यप्रकाशः ।

आहुः न वेत्यादि । अनित्यतेति एतेषामेवोपास्यत्वे अनित्यतेत्यर्थः । एवमत्र देवादीनामपि
कर्माधिकारस्यापनेन तेषामपि ह्यङ्गुष्ठुमात्ररूपेण स्थितिरित्यपि साधितम् ॥ ३३ ॥

इति अष्टमं तदुपर्यप्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥ अनुप्रसङ्गरूपा संगतिं
बोधयितुमाहुः इदानीमित्यादि । जैमिन्यनभिप्रेते देवाधिकारे स्थापिते तद्वदत्र शुद्राधिकारोऽपि
संभाव्यत इत्याशङ्कायां स निराकियत इत्यर्थः । ननुपनयनाद्यभावेन वैदिककर्मादावनधिकारस्य
तस्मिन् सिद्धत्वात् संभावनैव कृत इति चेन्न । ब्रह्मविद्याया उपनयनानपेक्षत्वात् । वैश्वानरवि-
द्यायां तान्दानुपनीयैवैतदुवाचेति श्रवणात् । नच तत्र प्राचीनशालादीनां ब्राह्मणत्वेन तस्योत्तर्ग-
सिद्धत्वाद् वैशेषिकस्यैव तत्रानपेक्षा, न त्वौत्सर्गिकस्येति वाच्यम् । तथा सति तस्य प्रतिनियत-
वर्णाचितशस्त्रीयसंस्कारत्वे पर्यवसानाद् सच्छूद्रे च तदुचितस्य तस्य सत्त्वेनैवाधिकारसिद्धेः ।

रक्षिः ।

तिरिक्तो भवतु इति भावः । देवोपासने इव योर्थः प्रतीयते स भगवदंशः यद्वा प्रथमान्ताद्वृत्तिः योप्यर्थो
देवानामुपासनं उपास्योपासकव्यतिरिक्तं तद्वत्प्रतीयते उपासकादिराध्यात्मिकः आधिदैविक इति 'यस्तु
आध्यात्मिकः प्रोक्तः सोऽसावेवाधिदैविकः' इति वाक्यात् ब्रह्मण एतादृकत्वात् । वा न वेत्यादीति
पूर्वकल्पः पूर्वपक्षः । तेषामिति उपासकानामभावात् उपासकत्वनिरूपितोपास्यत्वाभावा इति भाष्यार्थः ।
ननु शंकरभाष्ये योगिवद्देवानामुपास्योपासकत्वं रूपान्तरग्रहणेनोपपादितमेवेत्यत आहुः भाष्ये नित्य-
तेत्याशयेनाहुः एतेषामिति । अनित्यसंयोगापत्त्यादनित्यतेति भावः ॥ ३३ ॥

इति अष्टममधिकरणम् ॥ ८ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥ अन्विति तेन
पूर्वाधिकरणे प्रसङ्गसंगतिर्बोधिता । पूर्वत्र मनुष्याधिकारविचारेण स्यते देवाधिकारे विचारिते जैमि-
न्यनभिप्रेते प्रसङ्गसंगतिः देवाधिकारेण स्यते तदेवात्र शुद्राधिकारनिराकरणे उपेक्षानर्हत्वादनुप्र-
सङ्गः । शुद्राधिकार इति जैमिन्यनभिप्रेतः । तस्मिन्निति अपशुद्राधिकारे षष्ठस्य प्रथमे पादे ।
तान् हेति आन्दोग्यसप्तमप्रपाठकेति । तान् प्राचीनशालादीन् । कैकयराजोवाच । वैशेषिकेति
आन्दोग्यटीकायामुक्तत्वात् विशेषेण संश्लेषस्य नमस्काररूपोपनयनस्य । औत्सर्गिकस्येति षोडश
संस्कारान्तर्गतस्योपनयनस्य । तथा सतीति उपनयनस्य नमस्काररूपत्वे प्रकारे सति 'उपनीयः'
इत्यस्य टीकायां पादयोः पतनमकारयित्वेत्यर्थात् । तस्येति वैशेषिकस्य । प्रतीति । ननु प्रतिवर्णो-
पत्तिरेति वक्तव्ये नियतपदमधिकमिति चेन्न शूद्रेषु सच्छूद्रग्रहणार्थं नियतपदस्यावश्यकत्वात् ।
अतिनियता वर्णाः ब्राह्मणश्चत्रियवैश्यशूद्रा इत्येवं तेषामुचिता ये शास्त्रीयाः संस्कारास्तत्वे । सच्छूद्र

गजयेत् सा हि तस्येष्टिरिति श्रुतेर्हविष्कृदाघावेति शूद्रस्येति लिङ्गाद् दोहादौ च शूद्रस्याधिकारः । एवमिहापि संवर्गविद्यायां शूद्रस्याधिकार इति तन्निराकरणार्थमिदमधिकरणमारभ्यते ।

एवं श्रूयते । जानश्रुतिर्ह पौत्रायण इत्यत्र हंसवाक्यश्रवणानन्तरं सयुग्वनो रयिकस्य समीपं गतः जानश्रुतिः पौत्रायण रयिकेमानि षट्शतानि गवामित्या-

भाष्यप्रकाशः ।

नच तस्य सामर्थ्यार्थित्वयोरभावः शङ्क्यः । विद्यायां बौद्धसामर्थ्यसंवापेक्षणात् । तस्य च प्राक्तनपुण्येनैव सिद्धेः । 'श्रावयेत्तुरो वर्णान्' इति पुराणश्रावणविधानात् तच्छ्रवणेऽर्थित्वस्यापि सिद्धेः । तर्हि विद्वत्ताभाव एव बाधकोऽस्त्विति चेत् तत्राहुः यथेत्यादि । संवर्गविद्यायां कथमधिकार इति शङ्कायां तद्वर्जं बोधयितुं विषयवाक्यमुदाहरन्ति एवमित्यादि उपदिष्टवानित्यन्तम् । श्रूयत इति छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठकारम्भे एवं श्रूयते । सयुग्वन इति । युक्तवानिति युग्वज्जकटविशेषः । तेन सह वर्तमानः सयुग्वज्ज तस्य । रयिक इति तस्य रुढं नाम । जानश्रुतिरिति । जनश्रुतेरपत्यम् । पौत्रायण इति । पुत्रस्य पौत्रः । देवतामिति । उपास्यां देवताम् । अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोमिरस्त्विति । अः प्रतिपेधे । हेत्याश्रये । हारेत्वा हारेण युक्त इत्या रयः । शूद्रेति संबोधनम् । गोमिः सह यदानीत् तत्सर्वं तव निकट एव तिष्ठत्वित्यर्थः । केचिद्, अरे शूद्र त्वा त्वाम् अहह धिक् । स आनीतो रयादिर्ह तवैवास्त्वित्येवं

रक्षिः ।

इति सन्द्भौ गोपनापितौ । अन्वाव इति यथाह माषवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे ऋतुविधिवैयर्थ्यपरिहाराय शूद्रस्याविहिता विद्यापि कल्प्यते ऋतुविषयश्चात्रैवर्णिकाशुष्ठानेनैव चरितार्थाः । अतो न शूद्रस्य विद्यां कल्पयतीति अतो विद्यासामर्थ्यं श्रवणार्थित्वं तयोरभावः । बौद्धेति बुद्ध्या निष्पाद्यते इति बौद्धं वैषिकोणं । सामर्थ्यं तस्य । यथेत्यादीति श्रुत्यर्थस्तु वास्तुमयं रौद्रं चरं निर्वपेत् इति प्रकृत्य श्रूयते एतयेति । एतयेष्ट्या निषादस्वपतिमित्यत्र न षष्ठीतत्पुरुषः निषादानां स्वपतिरिति ब्राह्मणत्वादित्रिकवाचिना निषादशब्देन तन्निर्कसंबन्ध उपलक्ष्येत ब्राह्मणत्वाद्यन्यतमत्वं शक्यतावच्छेदकमिति अतो निषादश्चासौ स्वपतिश्चेति कर्मधारयः अत्र निषादत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं षष्ठी नास्तीति नोक्तदोषः इविः पयआदि तत्कृत् । आषाव धातु गतिशुद्धोः स्वा. उ. से. आगच्छ लोद्धम्यमपुरुषः इति शूद्रस्य शूद्रसंबन्धि दोहादावित्यादिप्रदेन धावनमन्त्रश्रवणयोर्ग्रेहणम् । संवर्गेति संवर्गस्य वायोः प्राणस्य विद्या 'वायुर्वा व संवर्गः' इति श्रुतेः प्राणोवा व संवर्ग इति श्रुतेश्च । तद्धीजमिति अधिकारबीजम् । शूद्रेति संबोधनम् । सयुग्वन इति प्रतीकं हंसवाक्येत्यादि लौकिकशब्दैर्मगवदाज्ञया सहचर्य मोहकैर्ब्राह्मणैः स्पष्टं व्याकृतमिति न व्याकृतम् । यदि च पूर्वमिमांसाकारिकासु 'लोकदृष्ट्या यदा वेदः स्पृश्यते नाशमेति हि' इति कारिकायां लोकदृष्ट्या स्पष्टं उक्तो नाशो अलौकिकशब्दैः व्याकरणमपेक्षते इत्युच्येत तदपि भगवद्विज्ञानमावात् कचिदुच्यते तद्विज्ञानमत्रापि बोध्यम् । श्रुतिस्तु जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदारी बहुपाक्य जास स ह सर्वतः आवसथान् माययां चक्रे सर्वत एव मेऽत्सन्तीति अथ ह हंसाः निषाद्यामतिपेतुः तदैवं हंसो हंसमभ्युवाद दोहोऽपि मल्लाश्च मल्लाश्च जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं

दिना देवतां पृष्टः प्रत्युवाच । अ ह हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्वित्यादिना जानश्रुतिं शूद्रगव्देन संयोध्य, पुनश्च, शूद्राऽनेन मुखनेत्युक्त्वा संवर्गविद्यामुपदिष्टवान् । अतोऽत्र विद्यायां जातिशूद्रस्याप्यधिकार इत्याशङ्क्य परिहरति । नात्र शूद्रगव्दो जातिशूद्रवाची । किंतु मत्सरयुक्तस्त्वमत्र नाधिकारीति तथा संबोधनम् । तदाह । शुक् गोकः, अस्य जानश्रुतेः समजनि । तत्र हेतुः । तदनादरश्रवणात् । तस्माद्धंसादनादरस्य श्रवणात् । कंवर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रयिक्रमात्थेति स्वापकर्षश्रवणात् । किमतो यथेवमत आह तदाद्रवणात् । तत् तदनन्तरम् आद्रवणात् । शुचमनु आद्रवतीति शूद्रः । परोक्षवादार्यं दीर्घः

भाष्यप्रकाशः ।

व्याकुर्वन्ति । मुखेनेति द्वारेण । द्रवमवतार्य व्याकुर्वन्ति । अत इत्यादि । कं वर एनमेतदित्यादि । कं वरा, कम् उ अरे एनं राजानमेतावत्कर्मकर्तारं सन्तं सयुग्वानं रयिक्रमात्थेत्यर्थः । शुचमन्वित्यादि । अत्र दीर्घः पृषोदरादिवाद् वर्णान्तरलोपस्याप्युपलक्षकः ।

रश्मिः ।

दिवाज्योतिराततं तन्मा प्रसाक्षीः । तत्त्वा मा प्रसाक्षीरिति तस्य परः प्रत्युवाच कम्बर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक मात्थेति योक्तुमशक्यं सयुग्वारैक इति । यथा कृताय विजितायावरेयाः संयन्त्येवमेव सर्वं तदमिसमैति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यस्त वेद स मयैतदुक्त इति तद् ह जानश्रुतिः पौत्रायणः उपशुश्रावेति । श्रद्धयादेयो हि श्रद्धापुरःसरमेव ब्राह्मणेभ्यो देयमस्येति णिनिः । बहु प्रचुरं दातुं शीलमस्येति बहुदायी । भोजनार्थं बहु पाक्यमस्यास्तीति बहुपाक्यः । कचिदेशे नास बभूव स ह सर्वतः सर्वासु दिक्षु आवसथान् वसतिस्थानानि मापयांचकार कारितवान् शब्दितवान् । सर्वत एव सर्वावसथेष्वेव मे मम अन्नमत्स्यन्तीति लोका इत्यभिप्रायवान् विशिष्टान्नदानफलं दर्शयितुमाह अथ हेति अथ एवं सति ह कस्मिंश्चिद्वर्षकाले निशायां हन्यतलस्ये राजनि हंसा राज्ञो दर्शनगोचरे निपेतुः गतवन्तः । तत् तस्मिन् काले पृष्ठतः पतन्नेको हंसोऽग्रतः पतन्तं हंसं होहोऽपि अल्लक्ष अल्लक्ष इत्यादरेण संबोध्य मा प्रसाक्षीस्तेन ज्योतिषा सह संबन्धं मा कार्षीः तत्र हेतुः तन्मयो-तिस्त्वा त्वां मा प्रसाक्षीः छान्दसत्वान्मध्यमः मा कार्षीद् दहनं । तस्य पर अग्रगामी हंसः कं उ अरे इतिच्छेदः । अरे हंस एनं प्राणिमात्रं कसु सन्तं केन माहात्म्येन युक्तं सन्तं जानन् त्वं एतत्पूर्वैकं वचनमात्रं कमिव रैकमिव रैकतुल्यत्वेनोक्तवानसि । कीदृशं रैकं सयुग्वानं कथं केन प्रकारेण यो रविको वर्तते इति एतद् रैकं । तत्र दृष्टान्तः यथा कृतायेति ईयते प्राप्यते जयोऽनेनेत्यायः इषो धातो-रर्कर्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्रेण घञन्तमिदं रूपमक्षवाचकं द्यूतसमये वराटकगणनायां यत्र क्षतो नामा यः अक्षः द्यूतसमये प्रसिद्धश्चतुरङ्गः तस्य विजिताय विजयार्थं इतरे अपरेवा न्यूना अक्षाय्यद्वयैकाङ्काः क्रमेण त्रेताद्वापरकलिनामानः संयन्ति तत्रान्तर्भवन्ति न्यूनसंख्याया अविक-संख्यायामन्तर्भूतत्वादिति । यस्तदिति यद्वयं स रैको वेद तद्वयं योऽज्योपि वेद तत्फलं सर्वं सर्वप्राणिजातधर्मफलमन्तर्भवतीति । स मयेति स एवं मृतो विद्वान् मया एतदेवं रैकवर्कृतं ब्रह्म-नीयं उक्त इत्यर्थः । इति शब्दो हंसवाक्यसमाप्त्यर्थः । प्रकृतमुच्यते शुश्रूषेति क्वन्तोस्तत्कारणेः ।

सर्वज्ञत्वरूपापनाय । रूढियोगमपहरतीति न्यायात् कथमेवमत आह सूच्यते हि ।
स्वस्य सर्वज्ञत्वं सूच्यते । हंसवाक्याच्छोके जाते, त्वमागत इति । अन्यथा प्रप-

भाष्यप्रकाशः ।

रूढिरित्यादि । पूर्वतन्त्रे उक्तन्यायाद् रथकारपदे रूढिरेवाहता, न तु योग इति कथमत्र
तद्विरुद्धमाद्रियत इत्यर्थः । ननु स्वस्य सूचनमेवात्राभिप्रेतमिति कथं ज्ञेयमत आहुः अन्य-

रक्षितः ।

नक्षत्रान्दसोन्त्यस्य विशेषणं पापकर्षणार्थं लौकिकी व्युत्पत्तिस्तु युगं बहतीति युगयो बलीवर्दः
सोस्यातीति युग्वा शकटी मत्वर्थीयः अकारः । तथा सह वर्तते इति सयुग्वा इत्युपलक्षणान्तो निपात इति ।
विशेषणं संपत्ति सूचनार्थमिति सा क्लिष्टा सोपस्ताच्छकटस्य पाप्मानं कषमाणमिति श्रुतिर्नपुंसकलिङ्ग-
विरुद्धा च । रूढमिति समुदायशक्ती रूढिस्तद्युक्तं जनश्रुतेरिति छान्दस इन् तस्यापत्यमिति सूत्रेण
वा । जानश्रुतिशब्दस्य पौत्रायणस्यार्थमेवमुक्तं एतेन जनश्रुतस्यापत्यमिति विग्रहे अपत्यस्य
प्रपौत्रत्वेन विवक्षापत्तिः । लोके तु जनश्रुतस्यापत्यं अत इव । पौत्रायण इति पुत्रस्यापत्यं पौत्रः
तस्यापत्यमत इव वा तस्यापत्यं पौत्रायणः यजिजोश्चेति फक् । टीकायां तु जनश्रुतपौत्रस्यापत्यं
पौत्रायण इति तदभेदान्वये विरुद्धि । न च जनश्रुतस्यापत्यमिति विग्रहे अपत्यं प्रपौत्रत्वेन
विवक्षितमिति वाच्यं ॐ देवतामिति । अत्र पूर्वं हंसवाक्यश्रवणानन्तरमिति भाष्योक्तवाक्यश्रवण-
श्रुत्युपयुक्ता श्रुतिरुपन्यस्ता । अधुना रयिकेमानीति श्रुत्युपयुक्ता श्रुतिरुच्यते हंसवाक्यश्रवणानन्तरं
पठ्यते सह संजिहान एव क्षत्तारमुवाचाङ्गारे ह सयुग्वानमिव रयिकमात्वेति यो नु कथं स युग्वा रैक
इति यथा कृताय विजितायाचरेया संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमैति यत्किं च प्रजाः साधु कुर्वन्ति
यस्तेद्वेद यस्त वेद स भयेतदुक्त इति स ह क्षत्तारन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयायं तद्गोवाच यत्रारे
ऋष्यणस्यान्वेषणा तदेनमर्छेति सोपस्ताच्छकटस्य पाप्मानं कषमाणमुपोपविषेत् तं होम्युवाद त्वं नु
मगवः सयुग्वा रैक इत्यहं हारा ३ इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताविदमिति प्रत्येयाय । तदुह
जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः षड् शतानि गवां निष्कं अश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे इति श्रुत्यर्थो भाष्ये
सयुग्वन इत्यादिनोपनिबद्धः तं हाम्युवाद रयिकेमानी षड् शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथो
नु न एतां मगवो देवताऽश्वि मां देवतामुपास्ते इत्युपासां देवतां श्रुतौ संजिहानः खट्वां लज्जन्
क्षत्तारं सतं अह्न अरे यो रैकः कथं सयुग्वा ऋच्छेति गच्छ स क्षत्ता पाप्मानं हि सन्तं कष हिंसायां
भ्या.प.से.छान्दसः कानच् पाप्मानमित्युपाठः अ इति 'अ प्रतिषेधे अ स्वादभावे स्वत्यार्थे' इति विश्वः
अमानस्यार्थे । ह हन्ति ३-अनाश्वर्थं हन्ति सिद्धान्तपक्षं पदत्रयव्याख्यास्वरासेनाहुः केचिदिति विरलाः
ह हेति परिक्रिष्ये तदनुमापकः अन्दो विमिति । भाष्ये । आदिपदेनेतिपदं गृह्यते । ननु अरे शूद्रेति
संशोधयेति वक्तव्ये शूद्रपदमात्रं कुत इति चेन्न अरे इत्यस्य कचिददर्शनात् । एव एवहारे त्वेति व्याकृतं
नन्वरे शूद्रेति व्याख्यानमत्र दृश्यते इति चेन्न अन्यार्थत्वात् । संशोधनं च वाक्यार्थबोधाश्रयत्वेन
वक्तुमिच्छाविषयत्वम् । उक्तश्रुतिवाक्यबोधाश्रयत्वेन वक् रयिकसेच्छाविषयत्वं जानश्रुतेरस्तीति ।
भाष्ये । पुनश्चेति एतावद्धनेऽगृहीते सहस्रं गवामित्यादिना ततोऽप्यधिके द्रव्ये दुहितृसहिते ग्राहिते
च शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यया इति विबां शापीति वदिष्यसि एवमुक्तत्वा वायुर्वा संवर्गः

अस्य धिक्कारवचनमनर्थकं स्यात् । युक्तव्यायमर्थो ब्रह्मविदोऽनुचितमित्यख्या
मात्सर्यनिराकरणं वा संबोधनफलम् । तस्माच्छ्रुचं प्रत्याद्रवणादेव शूद्रपदप्रयोगो
न जातिशूद्रवाची ॥ ३४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

थेत्यादि । ननु स्वस्य सर्वज्ञत्वख्यापनार्थं प्रपञ्चधिकावचनमपि ब्रह्मविदोऽनुचितमित्यख्या
पश्चान्तरमाहुः तस्य मात्सर्येत्यादि । एवमुक्ते मत्सरस्यातिदोषत्वं ज्ञात्वा तं स त्यजेत्
तदुपाख्यानं श्रुत्वाऽन्योऽपि त्यजेदित्येतदर्थं तथा वचनमतो नानुचितमित्यर्थः । तस्मादिति ।
गमकेन योगोपोद्वलने रुढेरकिञ्चित्करत्वात् ॥ ३४ ॥

रश्मिः ।

इत्यादिना संवर्गविद्यामुपदिष्टवानित्यर्थः । संवृद्धे सर्वान् असतीति संवर्गो वायुः प्राणश्च । प्रकृते ।
द्वारेणेति शास्त्रीयाम्नुपायेन ।

‘ब्रह्मचारी धनादायी भेषावी श्रोत्रिवप्रियः ।

विद्यया विद्यां यः प्राह तानि तीर्थानि वण्मम’ ॥ इति वाक्यात् ।

‘तस्या मुखमुपोद्ब्रह्म’ इत्यत्र मुखमुपायत्वम् । तस्याः जानश्रुतेर्दुहितुः । सयुग्मानमिति
कर्ममात्रकर्तारं जानश्रुतिं ज्ञानिनं रथिकमिव मणसि तदुक्तम् । ‘कुतः पुनः शशदगद्वरीश्वरे न चार्पितं
कर्म यदप्यकारणम्’ इति । अत्रेति । श्रुचा आद्रवति गच्छति द्रु गतौ श्रुच उकारस्य दीर्घः
स च वर्णान्तरस्य चकारस्य लोपस्याकारलोपस्य चोपलक्षकः । न चाकारलोपस्य किं प्रयोजनमिति
वाच्यम् । ईदृशद्रवणस्य शूद्रत्वप्रयोजकत्वेनाकारस्य विग्रहे सत्त्वात् । भाष्ये । तदिति
पश्चान्त्यन्तमन्यथं क्रमवाचि तदनन्तरमित्यर्थः । न च तदेति वेदः मन्यथा श्रुचः पूर्वमपि
द्रवेदेव । अन्येभ्योपीति रुः आद्रवणस्य विग्रहान्तःपातित्वात् श्रुचमन्वित्यर्थक्यनम् । बलौकिक-
विग्रहो वा । ननु शूद्र इत्युक्ते लाघवं न तु दीर्घे कृते इति चेन्न । ‘परोक्षवादी वेदोऽयं
परोक्षं च मम प्रियम्’ इति भगवद्वाक्यात् तदर्थं दीर्घः तथा च श्रुतिः षड्वृत्तसन्तं षड्वृतेति
आचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति । ननु ज्ञानिनि राजकन्याग्राहिलं गोसहस्रादि-
ग्राहिलेन वैराग्यपरितोषयोरभाववत्त्वं न संभवतीति चेत्तत्राहुः स्वर्चेति । रथिकस्य सर्वज्ञत्वख्याप-
नाय । प्रकृते । रथेति षष्ठस्य प्रथमे पूर्वतन्त्रे चिन्तितम् । रथस्य कारो रथकारः इति योगस्य
विशु वर्षेषु सत्त्वाधानश्रुतेः ‘वर्षासु रथकार आदधीत इति रथकाराधाने त्रैवर्णिको रथकारो-
पिक्रियते । रथं करोतीति रथकारः । कर्मण्यण् । मैवं । रथकारपदस्य संकीर्णजातिविशेषे रुढ-
त्वात् । वैश्यायां क्षत्रियाज्जातो माहिष्यः शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करिणी तस्यां करिण्यां माहिष्या-
दुत्पन्नो रथकारः । ‘माहिष्येण करिण्यां तु रथकारः प्रजायते’ इति याज्ञवल्क्यादिति । सूचनमिति
हंसवाक्यादित्यादिभाष्यार्थं व्यञ्जनावृत्तिरवात्राभिप्रेता । अन्यथेत्यादीति । भाष्ये । धिक्का-
रेति तेन केचित्त्वित्यादिनोक्तव्याख्यानं सिद्धान्तपक्ष इति बोधितम् । अकिञ्चिदिति तया च
व्याससूत्रविरोध एव वचनाद्रथकारस्याधानस्य सर्वशेषवित्यादित्यधिकरणस्य जैमिनिप्रणीतस्य ग्रामा-
व्यमिति निबन्धटीका स्मारिता ॥ ३४ ॥

कृत एवमत आह—

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

जानश्रुतेः पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वमवगम्यते । गोनिष्करथकन्यादानात् । न हि क्षत्रप्रभृतयो ह्येते क्षत्रियादन्यस्य संभवन्ति । राजधर्मत्वात् । न ह्यन्यो ब्राह्मणाय भार्यात्वेन कन्यां दातुं शक्नोति । न च प्रथमहंसवाक्यं शूद्रे संगच्छते । उपदेशाच्चेति चकारार्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥ क्षत्रमवतारयन्ति कुत इत्यादि । ननु मास्तु शूद्रशब्दोऽत्र जातिशूद्रवाची, तथापि जानश्रुतिजातेरनुकत्वात् तदपेक्षयां स एवानुपूर्वसामान्याजातिमपि बोधयिष्यतीति कुतस्तदनादर इत्यत आहेत्यर्थः । क्षत्रप्रभृतय इति । बहुपाक्यत्वावसथकरणब्राह्मणभोजनक्षत्रन्ताः । बहुपाक्यत्वादीनां धर्मिष्ठे धनवति शूद्रे कदाचित् संभवेऽपि क्षत्रस्थापनस्य राजधर्मत्वेनान्यत्रासंभवात् तत्प्रभृतिवस्तुतम् । तस्यापि कथंचित् संभवमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाहुः न ह्यन्य इत्यादि । पुराणादौ तद्दानस्य क्षत्रियकृतत्वेन स्मरणात् तथेत्यर्थः । शूद्रादारोपसंग्रहस्य मनुप्रभृतिभिरुक्तत्वात् तस्य च कन्यादानहेतुकत्वात् तस्यापि संभवमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाहुः नचेत्यादि । प्रथमहंसवाक्यमिति । हो होयि भक्षाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाह्नीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति वाक्यम् । हो होयीति भयसूचकं संबोधनम् । दिवेति द्युलोकैः दिनेन वा । प्रधाक्षीरिति पुरुषव्यत्ययः । मा प्रदहस्वित्यर्थः । न्वा इत्यत्र सोर्डादेशो वा । तथाचैतादृशमाहात्म्यस्य शूद्रे अश्रुतत्वादस्मृतत्वाच्च न शूद्रे संगच्छत इत्यर्थः । उपदेशादिति रयिकृतादुपदेशात् । शूद्रे विद्योपदेशस्य क्वाप्सिद्धत्वादत्रापि शूद्रश्रौतकत्वसाक्ष्यवचनत्वात् तथेत्यर्थः । एतेन यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेतत्सर्वं तदभिमतिसमैति यात्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्तीति रयिक्रमाहात्म्यबोधकस्य द्वितीयहंसवाक्यस्याप्यत्र ग्रामार्ण्यं बोधितम् ।

रश्मिः ।

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥ स एवेति यो जातिशूद्रवाची स एव शूद्रशब्दः शकारोत्तरोकारोत्तरदकारोत्तरेफोत्तरकारानुरूपानुपूर्वसाम्यात् आकृत्यधिकरणेन जातिशूद्रत्वं अपिपदेन द्रव्यं बोधयिष्यति । तदनेति जातिशूद्रवाचित्वानादरः । क्षत्रिणि अनेन क्षत्रियप्रभृतय इति पाठः कचित्पुस्तके कुतश्चिद्धेतोरिति बोधितम् । सहेतुस्तु तस्माच्चैत्रयो नामैकः क्षत्रपतिर्जायत इति श्रुतिः । बह्वीति श्रुतिरुक्ता सह सर्वत आवसथान् मापयांचके इत्यावसथकरणं सर्वत एव मेऽत्सन्तीति ब्राह्मणभोजनम् । स संजिहान एव क्षत्तारमुवाचेति । क्षत्ता । पुराणेति । तद्दानस्येति इद्विद्वदानस्य । नवमे सौमर्यादिभ्यः । आदिपदेनेति-हासे द्रष्टव्यम् । मन्विति तृतीयाध्याये मनुस्मृतिः ।

‘शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च सा च विशः स्मृता ।

ते च सा चैव राज्ञश्च ताश्च सा चाभ्यजन्मनः’ ॥ इति ।

पुरुषाभ्यलयायाहुः त्वेति त्वं मा प्रधाक्यप्रदहेत्यर्थः । तथेति न जातिशूद्रत्वं किं नु क्षमृत्वम् । द्वितीयेति अग्रामी पश्चाद्दामी च हंसः । अत्रेति क्षत्रियत्वावगतौ । अत्र हेतुः

तथापि संवर्गविधायीं शूद्रस्यैवाधिकारं मन्वानस्य निराकरणार्थं हेतुमाह उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसे-
निमित्युत्तरत्र ब्राह्मणक्षत्रियौ तौ निर्दिष्टौ । कक्षा सेना यस्येति । कक्षसेन-
स्यापत्यं काक्षसेनिरिति । अस्य व्याख्यानं, चैत्ररथ इति । चित्रा रथा यस्य
तस्यापत्यं, तेन चैत्ररथेन । कक्षारूपा रथा इति । व्याख्यानम् । एतेन च चित्ररथं

भाष्यप्रकाशः ।

हीनान्यवर्णकन्यायाः प्रथमतः संग्रहे स्ववर्णहानेर्मलन्दनोपाख्याने सिद्धत्वाद्विषयक्रममविवा-
हस्यान्यत्राप्रसिद्धेरेतत्कन्याग्रहणेन दूष्यतायां रथिके तादृशमाहात्म्यसासंगत्याचेरिति । ननु
हंसवाक्यस्य धर्मिष्ठत्वादिमात्रबोधकत्वं, न तु क्षत्रियासाधारण्यमिति शङ्कायां क्षत्रशेषमवता-
रयन्ति तथापीत्यादि । एवं ग्रहिलवादेन तथा मन्वानं निराकर्तुं हेतुमाहेत्यर्थः । उत्तरत्रेति
उपसंहारवाक्ये । कथं तत्र क्षत्रियत्वावगतिरित्यत आहुः कक्षा सेनेत्यादि । तेन चैत्ररथे-
नेति क्षत्रियत्वावगतिरिति शेषः । काक्षसेनिपदस्य कथं चित्ररथपदव्याख्यानत्वमित्यत आहुः
कक्षारूपा इत्यादि । 'कक्षः स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे । स्पर्द्धापदे च दोर्मले' इति कोषे
स्पर्द्धास्थानं कक्षापदेनोच्यते । तथाच चित्रत्वात् स्पर्धास्थानरूपा रथा इति हेतोः कक्षापदं चित्र-
पदव्याख्यानम् । सेनापदं च रथपदव्याख्यानमित्यर्थः । एवं क्लेशेन व्याख्याने किं बीजमित्या-
काङ्क्षायां लिङ्गपदं विवृण्वन्ति एतेनेत्यादि । इदं च छन्दोगानां द्विरात्रे श्रूयते । एतेन च चैत्र-
रथं कापेया अयाजयस्तमेकाकिनमन्नाद्यस्याप्यक्षमकुर्वत्तस्माच्चैत्ररथो नामैकः क्षत्रपतिर्जायत इति ।
तथाच समानान्वयानां समानान्वया एव याजका अवन्तीति प्रायेण दृष्टम् । अतः कापेयसं-

रश्मिः ।

हीनान्येति हीनः क्षत्रियादन्यवर्णस्तस्य कन्यायाः । मलन्दनेति अत एव मनुः—

‘हीनजातिं क्षियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताय’ ॥ इति तृतीयाध्याये ।

धर्मिष्ठेति आदिपदेन ज्ञानित्वम् । क्षत्रियेति क्षत्रियत्वावगतावन्यसाधारण्यरहितं प्रामाण्यम् ।
एवमिति एवं सत्यपीत्यर्थः । उपेति तथा चोत्तरत्रोपसंहारवाक्ये चैत्ररथेन हेतुना ब्राह्मणक्षत्रिययो-
लिङ्गात् क्षत्रियत्वावगतिरित्यर्थः । कक्षा सेनेत्यादीति कक्षसेन इत्यत्र कक्षापदस्य छांदसं पुंस्त्वम् ।
काक्षसेनिरित्यत्रात इन् । क्षत्रियेति । ननु तेन चैत्ररथेन कक्षारूपा रथा इति व्याख्यानमिति कुतो
नान्वय इति चेन्न चैत्ररथपदस्य सौत्रानुवादत्वेन कक्षेत्यादिकस्य सूत्रान्तःपातप्रसङ्गात् । न चास्तु
सूत्रान्तःपातः क्षत्रियत्वावगतेः चकारार्थोपदेशादुत्तरत्र चैत्ररथेन कक्षारूपा रथा इति व्याख्यानं ब्राह्मण-
क्षत्रियौ लिङ्गादिति व्याख्यास्यते इति वान्यं गौरवात् । क्षत्रियत्वावगतेषोपदेशात् उत्तरत्र चैत्ररथेन
हेतुना लिङ्गादित्यर्थं लघवात् । चित्रपदव्याख्यानमिति स्पर्धास्थानं कक्षापदार्थः । तच्चाश्वतरी ।
चित्रा अश्वतरीयुक्ता रथा यस्य ‘रथस्त्वश्वतरीयुक्तश्चिव इत्यभिधीयते’ इति ब्रह्मपुराणात् । कोषेति
कोषशब्दो मूर्धन्यषकारान्तोभरकोषे । एतेनेति । द्विरात्रेण । अन्येभ्यः स्पष्टाः अन्यत्र । तथा चेति
श्रुतिद्वयस्य भाष्यीयत्वेन कक्षा सेना यस्येति व्याकरणस्य भाष्यीयत्वेपि प्राबल्ये प्रकारे च । समानः
प्रकृत्याज्ययाजकभावः अन्ययः संबन्धरूपो येषाम् । अत इति श्रुतिद्वयस्य भाष्यीयत्वेन प्राबल्यात् ।

कापेया अयाजयमिति । शौनकश्च कापेयो याजकः । याज्यश्च चित्ररथस्य पुत्रः
काक्षसेनिरिति । ब्रह्मचारी ब्रह्मवित् । इमौ तु संवर्गविद्योपासकौ । प्राणाय हि

भाष्यप्रकाशः ।

बन्धात् काक्षसेनिश्चैत्रय इति तथेत्यर्थः । परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विमिक्षे इत्यादेस्तात्पर्यमाह ।
ब्रह्मचारीत्यादि । इमौ शौनकाभिप्रतारिणौ संवर्गविद्योपासकौ । संवर्गस्त्वधिदैवतं वायुरध्यात्मं
रश्मिः ।

‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषासवाक्याद्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विद्वतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः’ ॥

इत्यत्रोक्तेषु व्याकरणादिषु सिद्धपदस्य कापेयस्य शौनकत्वेन श्रीभागवते प्रसिद्धपदस्य सान्निध्यात् ।
तथेति जानश्रुतेः काक्षसेनिरूपचैत्रयस्य क्षत्रियत्वेन प्रकारेणावगतिरित्यर्थः । काक्षसेनिश्चैत्रयः
इति कोषव्याकरणाभ्यां कक्षा सेनेत्यादि भाष्ये सिद्ध्यति । विद्वतेरपि सिद्ध्यति श्रुतिद्वयोत्तयाभि-
व्यक्तसिद्धपदसान्निध्यतः शक्तिग्रहः आहतः । चित्ररथेन हेतुना लिङ्गं चित्रपदसामर्थ्यं तस्मात् ।
अथ छिद्यत्वे चैत्रयेन हेतुना क्षत्रियत्वावगतिरिह्यादपि सा वाक्यशेषसामर्थ्यात् । न चात्रपक्षे
लिङ्गपदं विवृण्वन्तीति प्रकाशविरोध इति शङ्कम् । तस्याभासस्य ब्रह्मचारीत्यादीत्यत्रानुकर्षात् ।
न चाभासद्वयापत्तिः द्वितीयाभासे तात्पर्यं चाहुरिति चकारपरामर्शात् । न चात्र किं मानमिति
शङ्कम् । भाष्यीयस्येतिपदस्य चैत्रयपदव्याख्यानसमाप्तिद्योतकस्य मानत्वात् । न च चित्ररथेन
हेतुना लिङ्गं चित्रयपदसामर्थ्यं तस्मादित्यर्थोऽनुकर्षवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अस्य छिद्यत्वेऽनुकर्षा-
दरात् । अस्य छिद्यत्वे किं मानमिति चेन्न । बहुमिहंतुभिः क्षत्रियत्वावगतेः साधनस्य भाष्याभिमत-
त्वात् । भाष्याभिमतत्वे तु एवं क्लेशेन व्याख्याने किं धीजमिताकाङ्क्षायां लिङ्गपदं विवृण्वन्ति
परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विमिक्षे इत्यादेस्तात्पर्यं चाहुरित्याभासः ब्रह्मचारीत्यादीत्यस्य । ब्रह्मचारी-
त्यादीति अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विमिक्षे
तस्मा उ ह न ददतुरिति श्रुतिः संवर्गविद्योपदेशानन्तरं वर्तते । इमाविति । एतयोः प्राणवायोः ।
स्तुत्यर्थमाख्यायिकामाह । अथ ह शौनकमिति शौनको नामतः कपेर्गोत्रापत्यं कापेयं अभिप्रतारी
नामतः कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिः इमौ द्वावित्याहुः इमाविति इमौ तु विष विद्योने क्र्यादिः प. से.
विष्णुत इति विष्यमाणो परितो विशेषेण संवर्गविद्यां युज्यमानौ ब्रह्मचारी ब्रह्मवित् विमिक्षे भिक्षित-
वान् । तस्मै संवर्गविद्यामन्त्रं वा न ददतु यतः संवर्गविद्योपासकौ ।

‘यत्करोषि यदश्रासि यज्जहोषि ददासि यत् ।

यत्तपसासि कौन्तेय तत्क्षुब्ध मदर्पणम्’ ॥

इति वाक्यात् प्राणाय हि भिक्षा न तु ब्रह्मविदे तस्मान्न ददतुरिति स्थूलार्थः । न ददतुरित्यस्य
ग्रन्थस्य भाष्यप्रकाशस्य । भाष्यस्य ब्रह्मचारी ब्रह्मवित् इमौ ददतुर्ब्रह्मवित्त्वव्यवच्छेदकः । संवर्गविद्योपासकौ
न तु ब्रह्मविदौ प्राणाय हि यतो भिक्षा उक्तवाक्यात् तस्मात् ब्रह्मवित्त्वात् प्राणाय देयत्वाच्च संवर्गविद्यामन्त्रं
वा न ददतुरिति प्राक्षले व्याख्यानेपि दुरुहे जिज्ञासोदयाद्ब्रह्मचारीत्यादि तस्मादित्यनेन भाष्येण
सुसुष्ठु । इमाविति इमौ त्विति भाष्यार्थार्थं कः संवर्ग इत्यत आहुः संवर्गेति । वायुर्वा व संवर्गो यदा
वा ऋषिच्छापति वायुमेवाप्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति । यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति

भाष्यप्रकाशः ।

प्राणः । यतो हेतोः प्राणाय मिक्षा । अन्नस्य प्राणमोमार्थत्वात् । तदयं ब्रह्मचारी जानाति न वेति संदिग्धं न ददतुः । ततो—

‘महात्मनश्चतुरो देव एकः कः सो जगार भुवनस्य गोपाः ।

तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन् बहुधा वसन्तम्’ ॥

इति ब्रह्मचार्युक्तः श्लोकः ।

‘आत्मा देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो बभसो न ह्ररिः ।

महान्तमस्य महिमानमाहुर्नद्यमानो यदनन्नमचि’ ॥

इति कापेयोक्तेष्वेत्युभावपि श्लोकौ भगवतः प्रजापतिरूपबोधकत्वात् पस्परया भगवत्सर्व-
न्धिनौ । श्लोकार्थस्तु, महात्मनो माहात्म्ययुक्तान्, चतुरश्वतुःसंख्याकान् अभिर्ह्यर्चन्नापरूपान्
देवान् वायुरूपेण, वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोरूपान् प्राणान् प्राणरूपेण यो देव एकः कः प्रजापतिः सो
जगार प्रसितवान् । भुवनस्य भूतोद्भवस्थानस्य भूरादिलोकस्य गोपा रक्षकः । हे कापेय तं मर्त्या
मरणधर्माणो विवेकशून्या नाभिपश्यन्ति न जानन्ति । हे अभिप्रतारिन्, बहुधा अध्यात्माधिदै-
वताधिभूतप्रकारैर्वसन्तमिति । द्वितीयश्लोके तु, हिरण्यदंष्ट्र इति, अमृतदंष्ट्र । बभसो भक्षणशीलः ।
न ह्ररिः, न विद्यतेऽन्यः ह्ररिर्यस्मात् सः । अनद्यमानोऽन्यैरभक्ष्यमाणः । यद् यस्माद् अनन्नम्
अभिवागादिरूपमचि भक्षयति तस्मान्महामहिम् इत्येवं वयं जानीम इति । तथाचैयं परंपरिता

रश्मिः ।

यदाप उच्छ्वस्यति वायुमेवापियन्ति वायुर्धैवैतान् संवृक्के इत्यधिदैवतम्, अथाध्यात्मं प्राणो वा व संवर्गः
स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो धैवैतान् सर्वान्
संवृक्के इति तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राण प्राणेष्विति श्रुत्युक्तः । संवर्ग इत्यस्य संवृक्के
इति व्युत्पत्तिः । उद्रायति उद्रासनं करोति शाम्यति । अप्येति अपि एति संवृक्के प्रसति । दैवतेषु
अधिदैवतम् । अव्ययीभावः । आत्मसु अध्यात्मम् । प्राणयेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यत इति ।
हेरथः । प्राणेति निरन्नस्य प्राणा विपद्यन्त इति । अन्नस्य प्राणार्थत्वमध्यस्तजीवार्थम् । प्राणा इति
प्राणमोगो जीवस्य । ब्रह्मचारीति भाष्यं विवृण्वन्ति तदयमिति । जानातीति ब्रह्मवित्त्वानजानातीति
हेतोः वा विकल्पं न संदिग्धं तत्संवर्गविद्यामन्त्रं वा न ददतुः । ननु ब्राह्मणार्थपरित्याग इति चेन्न
दुरुहत्वात् । यथा ‘एषोऽङ्गनावेधधरः किरीटी जित्वा वयं नेष्यति चाद्य गावः’ इत्यत्र श्लोके
ब्राह्मणार्थो वयं जित्वा गावो नेष्यतीति तथाप्यन्वयाभावात् तमव रक्ष यं जित्वा वः शुष्माकं गा
नेष्यतीति दुरुहान्वयस्तद्वत् । अथ वा तत्संवर्गविद्योपासनां ब्रह्मचारी ब्रह्मवित्त्वात्तज्जानाति संवर्ग-
विद्योपासनासमये विमिक्ष इति न जानातीति संदिग्धं तथापि क्लिष्टम् । ननु संवर्गविद्यायां वायुर्मुख्य
इत्यधिदैवतमित्यधिदैवतत्वात् प्राणो गौणः अध्यात्मत्वात् ततश्च वायवे हि मिक्षेति वक्तव्ये
प्राणाय मिक्षेति भाष्यं कुतः इति चेन्न । वायोरत्र वायोरग्निरग्रेरापः इति श्रुत्युक्तकार्यवायोः
ग्रहणापेक्षयाऽध्यात्ममित्यनेनात्मसंबन्धिप्राणस्य मुख्यत्वात् । उभावेति भाष्यं व्याचकुः तत इति ।
एकादशाक्षरी जातिः वायुरूपेण प्राणरूपेणेति संवर्गविद्यायां स्पष्टम् । परंपरितेति । यदि तु क
इति प्रश्ने न चतुर्मुखे । हिरण्यदंष्ट्रः बभसः इति हिरण्यवपुषि भगवति अपेक्षितमोक्षरि नृणां

भिक्षा । तस्मान्न ददतुः । उभावपि श्लोकौ भगवतः । तेन प्रकृतेऽप्येतौ गुरुशिष्यौ
ब्राह्मणक्षत्रियावेवेति गम्यते । तस्मान्न जातिशुद्धः संवर्गविद्यायामधिकारी ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥

इदानीं शुद्धस्य कचिदपि ब्रह्मविद्यायामधिकारश्चेदत्रापि कल्प्येत । तन्नु
नास्ति । सर्वत्र संस्कारपरामर्शात् । उपनयनसंस्कारः सर्वत्र परामृश्यते । तं होप-
नित्ये अधीहि भगव इति होपससाद । तान् हानुपनीयेत्यादि प्रदेशेषूपनयन-
पूर्वकमेव विद्यादानं प्रतीयते शुद्धस्य तु, तदभावाभिलाषात् । चतुर्थ एकजातिस्तु
शुद्ध इति, न शुद्धे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हतीति शुद्धस्य संस्कारनिषेधात् ।
चकारान्न शुद्धाय मतिं दद्यादिति निषेधः ॥ ३६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मविद्या, न तु साक्षात् । तेन सिद्धमाहुः । तेनेत्यादि । उत्तरस्मिन् वाक्यशेषे । संवर्गविद्यो-
पासकयोर्ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवोक्तत्वेन प्रकृते तथेत्यर्थः । फलितमाहुः तस्मादित्यादि । तथाच
परंपराविद्यायामपि यत्र नाधिकारस्तत्र साक्षाद्विद्यायां किं वाच्यमिति भावः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥ ननु, 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानस-
माख्यानां समवाये पारदैर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति जैमिनिना श्रुत्यपेक्षया लिङ्गादीनां दौर्बल्यस्य
साधितत्वात् तत्रापि छिद्यानां तेषां सुतरां तथात्वाच्छ्रुत्यैवाधिकारः शुद्धस्यादर्थव्य इत्याशङ्कायां
सूत्रं पठित्वाथमाहुः इदानीमित्यादि । बुद्धिस्यायां शङ्कायाम्, अधीहि भगव इति होपस-
सादेति सनत्कुमारनारदसंवादस्य प्रतीकम् । तत्र च, यद्वेत्य तेन होपसीदेत्यामन्त्रणे, ऋग्वेदं
भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमिति वेदाध्ययनलिङ्गादेवोपनयनसंस्कारप्राप्तिः । तान् हानुपनी-
यैवेति वैश्वानरविद्यायामपि प्राचीनशालादीनां वर्णां महाश्रोत्रियत्वलिङ्गादेव तत्प्राप्तिः । निषेधस्तु

रश्मिः ।

च न चतुर्मुखे । तदा न परंपरिता । तदा महात्मनश्चतुरोऽंशानमिपश्यन्ति । स्वगतद्वैतापत्तिमाशङ्काह
षेव एक इति 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतेः । अग्रे स्पष्टम् । द्वितीये यदनन्तमतीति भगवच्छिज्ञं
'अनन्तमन्योमिवाकशीति श्रुतेः । महान्तं महत्तत्त्वम् । ननु संवर्गविद्यायामुत्कृष्टेश्वरनिरूपणस्य
को हेतुरिति चेच्छृणु ब्रह्मचारिणो वाक्यत्वात्तस्य च ब्रह्मज्ञत्वात् ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥ तेषामिति शुभस्य तदाद्रवणात्
सूच्यते इति वाक्यम् । उत्तरो वाक्यशेषः । तत्सन्नाल्लक्षणक्षत्रियलिङ्गं च । एतेषामुपपादितानाम् ।
श्रुत्येति न ह हारे त्वा श्रुतेति श्रुत्या । बुद्धीति अस्मिन् काले दानीं च । अस्यामित्यर्थस्तदर्थ उक्तः ।
यद्वेत्येति नारदं प्रति सनत्कुमारवाक्यम् । उपसीदेति लोद आमन्त्रणे तच्च कामचारानुज्ञा
अन्वयेमि स्मराम्यहमिति नारदोक्तिः । उपनयनेति 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत' इत्यादि श्रुतेः ।
वैश्वानरेति छान्दोग्ये सप्तमप्रपाठकेति । ताभिति प्राचीनशालादीन् । ननु अनुपनीयेति सनभू
पदमिति कथं तस्मात्तिरिति चेत्तत्राहुः निषेध इति । विशेषेण श्रुते ये प्राचीनशालादयस्तै वैशेषिकाः
वैशेषिकोऽप्य वैशेषिकसेति सामान्ये नपुंसकमित्येकवचनं यद्वा टीकायामुक्तलोप समीपेऽनीय पादयो

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्य सर्वथाधिकारः । तदभावनिर्धारणे शूद्रत्वाभावनिर्धारण-
एव शुरुशिष्यभावप्रवृत्तेः । सत्यकामो ह जाबाल इत्यत्र, गौतमः सत्यकाम-
मुपनिन्ये । नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीति सत्यवचनेन शूद्राभावं ज्ञात्वैव ।
अकार एवार्थः । अकारेण निर्धारणमुभयज्ञानार्थम् । वर्णित्वं शूद्राभावं च । तस्मात्
शूद्रस्याधिकारः ॥ ३७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

वैशेषिकस्यैवेति न दोषः । शेषं स्फुटम् । तथाचात्र 'आनर्थक्ये प्रमाणानां विपरीतं बलाबलम्'
इति न्यायात् शूद्रश्रुतिमात्रेणाधिकारसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥ किमुभयमित्यपेक्षायामाहुः । वर्णत्वमित्यादि ।
अयमर्थः । तद्वाक्याभिहितेऽपि ब्राह्मणबीजत्वे व्यभिचारजन्यत्वाच्छ्रुता स्यात् । तदभावस्तु
षामदेव्यसामोपासकस्य न कांचन परिहरेदिति सर्वगामित्वाभ्यनुष्ठानात् तज्जन्यस्य व्यभिचार-
दोषानाक्रान्तत्वाद् वर्णत्वशूद्रत्वाभावं ज्ञात्वेति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३७ ॥

रश्मिः ।

पतनमकारयित्वैवेति व्याकृतेर्नमस्काररूपस्य उपनयनविशेषार्थत्वेन शूद्रते इति वैशेषिकं तस्य ।
शैविकोऽयम् । तान् हातुपनीयेत्यत्र अन्यानुपनीयेति तात्पर्यवृत्त्या चोतनादुपनयनपूर्वकमित्यादि
भाष्यमन्वेत्येव यद्वा हन्ति इति इः तान् हातुपनीयेति पदच्छेदः । महाश्रोत्रित्वेनाविधाहन्त्य
तथा च सुखेन भाष्यान्वयः । महाश्रोत्रियत्वेपि द्रव्याद्यभावाद्युवाचस्यायामप्यनुपनीता इति ज्ञापते ।
न च टीकोक्तं तद्वैतित्वेति शङ्काम् । अनुपनीयेत्यस्य तन्मते शस्त्रमावात् । द्रोणमिति एकजातिः
उपनयनहीनः न शूद्रः इति स्मृती मनोर्देशमाध्यायस्ये पातकं मक्ष्यामक्ष्याविभागकृतं न शूद्रायेति
चतुर्थ्याध्यायस्या मनुस्मृतिः मतिं विद्याम् । एवं शेषं स्फुटमित्यर्थः । सिद्धमाहुः तथा चेति ।
प्रमाणानां 'शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि' वाक्यशेषः ब्राह्मणक्षत्रियलिङ्गम् । एतेषा-
मानर्थक्यं विरोधो नवर्थविरुद्धार्थकत्वं तस्मिन् सति बह्व हरे शूद्रेति निरपेक्षरूपश्रुत्यपेक्षया
लिङ्गवाक्यानां शुगस्य तदनादरेत्यादीनां बलीयस्त्वम् । शूद्रश्चुतीति । शूद्रस्य निरपेक्षरवमात्रेण ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥ भाष्ये । कुत्रेत्याकाङ्क्षायामित्यत्रेति छान्दोग्ये
एव षष्ठ्यप्रपाठके जवालाया अपत्यं जाबालः । एतदिति त्वदुक्तं वचनं तच्च जाबालश्चोत्रोत्रतन्मातुक्त-
गर्भितम् । सा मा प्रत्यव्रवीत् 'बह्वं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहेमेतन्न वेद यद्गोत्र-
स्त्वमसि जवाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि' इति सोहं सत्यकामो जाबालोस्मि भोः
इति भो गौतम स्पष्टप्रत्ययः । सत्येति किं तु गोत्रो तु सोम्यासि इति गौतमेनोक्तः सत्यकामो नाहं
वेद भो यद्गोत्रोहमस्मि इत्यादिसत्यवचनेन । शूद्रेति प्रकृतग्रन्थः । सामानाधिकरण्यसंबन्धेन लक्ष्यप्रया-
संस्कारानैवता । कांचनेति स्त्रियम् । वर्णित्वेति । भाष्ये । शूद्राभावमित्यत्र भावप्रधानो निर्देशः

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

दूरे स्याधिकारचिन्ता । वेदस्य श्रवणमध्ययनमर्थज्ञानं त्रयमपि तस्य प्रतिषिद्धम् । तत्सन्निधावन्यस्य च । अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्र-प्रतिपूरणमिति । यद्यु ह वा एतच्छ्रद्धानं यच्छ्रद्दः । तस्माच्छ्रद्दसामीप्ये नाध्येतव्य-मिति । उदाहरणे जिह्वाच्छेदो, धारणे शरीरभेद इति । दोहादौ श्रद्दसंबन्धे मन्त्राणामभाव एव ।

स्मृतिप्रयुक्त्यापि वेदार्थं न श्रद्दाधिकार इत्याह स्मृतेश्च ॥ 'वेदाक्षरवि-चारेण श्रद्दः पतति तत्क्षणादिति । चकारस्त्वधिकरणसंपूर्णत्वद्योतकः । स्मार्त-पौराणिकज्ञानादौ तु कारणविशेषेण श्रद्दयोनिगतानां महतामधिकारः । तत्रापि न कर्मजातिश्रद्दाणाम् । तस्मान्नास्ति वैदिके कचिदपि श्रद्दाधिकार इति स्थितम् ॥ ३८ ॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयपादे नवमं शुगस्येत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

श्रवणाध्ययनार्थं प्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥ यद्यु वेति । यदि उ वेति पदच्छेदः । शेषं निगदेन व्याख्यातम् । एवं सन्नाणि व्याख्याय प्रासङ्गिकमाहुः स्मार्तपौराणिकेत्यादि । अध्ययनार्थः । पुराणान्तरे, 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः' इति श्रद्दस्यापि सामान्यतः श्रावणविधानात् । स्मृतिकौमुद्यां स्कान्दे ।

'अस्ति श्रद्दस्य शृश्रूपा पुराणेनैव वेदनम् ।

वदन्ति केचिद् विद्वांसः स्त्रीणां श्रद्दसमानताम्' ॥ इति ।

'सिद्धान्तश्रवणं प्राहुर्द्विजानां मुनिसत्तम ।

श्रद्दाणां च विरक्तानां तथा स्त्रीणां महासुने ।

सिद्धान्तश्रावणं प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैः' ॥

इति श्रवणबोधनात् । एकादशस्कन्धेऽपि, 'साधवे शुचये ब्रूयाद् भक्तिः स्याच्छ्रद्दयोषिताम्' इति भगवद्वाक्यात् । प्रथमस्कन्धे,

'स्त्रीश्रद्दद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम्' ॥

इति वाक्याच्च भारतपुराणश्रवणमसंदिग्धम् । ततश्च बुद्धिमतां ज्ञानमपि भवत्येव । परं तु तादृशज्ञाने,

रश्मिः ।

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥ भाष्ये । अथास्येति । भाष्यास्त्वत्र श्रवणे त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपतिपूरणमध्ययने जिह्वाच्छेदः । अर्थावधारणे हृदयविदारणमिति प्रतिषेधादिति भाष्ये आहुः । रामातुजभाष्ये तु अथास्य वेदमुपशृण्वतः त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रपूरणम् । उदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः इति स्मृतेश्चेति योगं यच्छत्त्वा तदर्थत्वेन स्मृतिरियमुक्ता । त्रपुज-तुभ्यामिति सीसलाक्षारसाम्याम् । अस्य श्रद्दस्य श्रोत्रप्रतिपूरणं प्रायश्चित्तम् । अध्ययनप्रतिषेध-श्रुतिमाहुः पद्यु ह्वेति । तेन श्रद्दसंनिधावन्यस्य ब्राह्मणादेत्येतस्य भाष्यस्य हेतुरियम् । अत एवार्थ-

भाष्यप्रकाशः ।

‘आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति क्वचित् ।

अहंकारेऽथवा लोके तन्मार्गस्यापनाय हि’ ॥

इत्युत्तरीतिकेन श्रपादिना कारणविशेषेण शूद्रयोनिगतानां महतां विदुरवेदवादिदासी-
मुत्सङ्गां फलमुखोऽधिकारः । तादृशमेव तत्र कृतार्थत्वस्मरणात् । तत्र शूद्रयोनिगतत्वेऽपि न
कर्मजातिशूद्राणाम् ।

‘अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात् तथा ।

नरके न भवेत् पातः किंतु हीनेषु जायते’ ॥

इत्युत्तरीतिकेन कर्मणा जातिशूद्राणां न फलमुखोऽधिकार इति । ज्ञानादावित्यादिपदेन,

‘जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपतनानि पट्’ ॥ इत्येतेषां संग्रहः ।

विदुरादीनां तीर्थयात्रादिदर्शनात् । इतरेषां त्वेतानि निषिद्धान्येव । अत एवेदानीन्तनानां
तत्कर्तृणां कामक्रोधादय एव दृश्यन्ते, न तूपशम इति । एतदधिकरणद्वयं प्रासङ्गिकम् ।

रश्मिः ।

ज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति इति शंकरभाष्यम् । तत्र अनुष्ठानमधिकम् । अधिकरणेति
न चानुक्तस्याधिकरणसंपूर्णत्वस्य वाचकभकार इति शङ्क्यम् । सृष्टिसमुद्भयवाचकत्वेन तस्यार्थस्य
व्यञ्जनया धोत्वत्वात् । स्मार्तपौराणिकज्ञानादाविति भाष्ये स्मार्तीनां पौराणिकानां ज्ञानादाविति
षष्ठीतत्पुरुषमित्याहुः बुद्धिमतामपि स्मार्तीनां पौराणिकानां च । आसक्तविति । युष्टिश्रवाहभर्यादास्या
कारिका । अन्यासक्तौ सत्याम् । यथा नलकूबरमणिश्रीवादेः । कश्चिदिति यन्त्रासत्तयौक्तव्यं तत्र
काले देशे वा । एवमहंकारे यथा चित्रकेतुपरीक्षितोऽन्द्रद्युम्नादौ । उभयभावे कथं शाप इत्याशङ्काहुः
लोक इत्यादि । यद्येवं न कुर्यात्तदा लोके भक्ताद्याविमोवाभावान्न मर्यादादिमार्गो न भवेद्युः तथा सति
लोकोच्छिन्तिः स्यादतो लोकसंग्रहार्थं तथाकरणम् । अत्र गमकमाहुः ह्रीति । ‘यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्त-
देवेतरो जनः’ इति वाक्येन तथा निश्चयात् तत्रेति पुराणादौ तृतीयस्कन्धे मैत्रेय उवाच
‘यत्स्वयानन्यभावेन गृहीतो हरिरीश्वरः’ इति विदुरम् । विवृण्वन्ति स्म अत्रापीति इयं शास्त्रार्थ
प्रकरणे । प्रव्रज्येति संन्यासः । अत्र शूद्रपदं कर्मजातिशूद्रपरमित्याहुः विदुरेति । इतरेषामिति
कर्मजातिशूद्राणाम् । फलेति ।

‘अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे ।

लोकसाजानतो व्यासश्चक्रे सात्वतसंहिताम्’ ॥ इति ।

‘तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ।

श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम्’ ॥

इति वाक्योक्तफलबलात् । तेनेति शूद्रेऽपि शापशूद्रकर्मजातिशूद्रयोर्भेदेन । अथेदमिति
अत्रापि पूर्वमिदं विचार्यते अत्र मनुस्मृतय उपन्यस्ताः । तास्तु श्रौतधर्मबोधकश्रुतिषाचिताः किं च
मत्स्यपुराणे प्रचारिता त्रेतादावव्याप्ता । अपि च वसिष्ठहरितव्यासपराशरभरद्वाजकश्यपप्रणीताः
सात्त्विक्यः । याज्ञवल्क्याव्रित्तिरिदक्षकालायनविष्णुप्रणीता राजस्यः । गौतमबृहस्पतिसंवर्तय-
व

रश्मिः ।

शङ्कोशनःप्रणीतास्त्वामस्यः स्मृतयः । द्वादशस्मृतयो मुक्तिस्वर्गदाः शुभाश्च षट् निरयप्रदाः सात्त्विक-
पद्मपुराणोक्ता तास्वगणिता चेति शृङ्गणां विद्याधिकारः स्मार्तस्तु स्यान्न स्याद्वेति । स्यात् । मनुस्मृतेः
सर्वसंमतत्वेपि दोषाणामुक्तत्वात् व्यवहारमयूखेस्या अभिप्रायवर्णनाच्चेति प्राप्तेऽभिधीयते ।
भाव्योक्तत्वान्मनुस्मृतेर्मुल्यत्वं श्रुतिवाधितत्वं नास्ति गेहस्थानीयत्वेन निबन्ध उक्तेः । शरीरस्थानीय-
श्रौतधर्मस्य गृहोपस्करस्थानीयः पौराणधर्मः । तदुक्तम्—

‘श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते ।

आज्ञाच्छेदी ममद्वेषी मद्भक्तोपि न मे प्रियः’ ॥ इति ।

सत्ययुगे प्रचारितत्वमपि ।

‘कृते तु मानवो धर्मज्ञेतायां गौतमः स्मृतः ।

द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः’ ॥ इति ।

पराशरस्मृतेरुक्तम् । सा तु युगहासानुरूपतः ।

‘न कश्चिद्देवकर्ता च वेदं स्मृत्वा चतुर्मुखः ।

तथैव धर्मं स्मरति मनुः कल्पान्तरान्तरे’ ॥

‘अन्ये कृतयुगे धर्माज्ञेतायां द्वापरेऽपरे ।

अन्ये कलियुगे नृणां युगधर्मानुसारतः’ ॥

‘तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुः दानमेकं कलौ युगे’ ॥ अग्रे ।

‘कृते तु मानवा धर्माः’ इति पाराशरस्मरणात् । टीकायां तु माधवाचार्याः । तर्हि त्रेतादिषु तपो
नाश्रियेत कृतज्ञानयज्ञदानानि नाश्रियेरन् इति चेन्न । इतरव्यावृत्तिरूपायाः परिसंख्याया अत्र विव-
क्षितत्वात् । न खल्विदानीं कश्चित् अनुष्ठानविधिर्वक्तुमुपक्रान्तः येन विधिशेषः परिसंख्या शङ्क्येत
अविष्यति तु षट्कर्माभिरत इत्यादिना तदुपक्रमः । युगसामर्थ्यं केवलमत्र निरूप्यते, यथा वसन्ते
पुष्पप्राचुर्यं ग्रीष्मे संतापबाहुल्यम् । इत्यादि ऋतुसामर्थ्यं तथा कृतादिसामर्थ्येन तप आदिप्राचुर्यमि-
त्याहुः अतो न मनुस्मृतिस्नेतादावव्याप्ता तास्वगणितेत्यसिद्धम् । शृगुश्रोक्तत्वेन तैत्तिरत्वात्त्वद्-
राजसेष्वसास्त्रैत्तिरपदेन गणनात् । तैत्तिरपदं त्वेवं स्मर्यते ।

‘याज्ञवल्क्यं च आश्रयेयं तैत्तिरं दक्षमेव च ।

कालायनं वैष्णवं च राजसाः स्वर्गदाः शुभाः’ ॥ इति पाप्मे ।

न च तैत्तिरपदेन शृगुश्रोक्ते मानाभावः । मानमस्ति यथाह पैठीनसिः—

‘तेषां मन्त्रद्विगोव्यासः गौतमाश्विनोयमाः ।

वसिष्ठदक्षसंवर्तशातातपपराशराः ॥

विष्णवापस्तम्बहारीताः शङ्खः कालायनो शृगुः ।

प्रचेता नारदो योगी बोधायनपितामहौ ॥

सुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः पैठीनो व्यास एव च ।

सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः काष्णार्जिनिस्तथा ॥

रश्मिः ।

‘आवालिर्जमदग्निश्च लैगाभिर्ब्रह्मसंभवः ।

इति धर्मप्रणेताः पङ्क्तिशब्दपयस्तथा’ ॥

इत्यत्र भूगोः प्रमादिषयत्वान् । पङ्क्तिशब्दपय इति न परिसंख्या तथासति वत्समरीचिदेवल-
पारस्करश्रुतीनां धर्मशामप्रणेतृत्वं न स्यात् इति भाषवाचार्याः । वयं तु परिसंख्यामः । तदज्ञाने
सर्वमौटरमिति नियन्धात् । पुराणे च परिसंख्या दृश्यते । तथाहि पञ्चपुराणे शुणत्रयकथने पुराणान्युत्तवा

‘तथैव स्मृतयः प्रोक्ता ऋषिभिस्त्रिगुणात्मिकाः ।

नात्त्विका राजमाध्वेव तामयाः शुभदशने ॥

वासिष्ठं चैव हारीत व्याम पाराशर तथा ।

भारद्वाजं काश्यपं च सात्त्विका मुक्तिदाः शुभाः ॥

याज्ञवल्क्यं च आत्रेयं तैत्तिरीं दाक्षमेव च ।

कालायनं वैश्वानरं च राजमाः खर्गदाः शुभाः ॥

गौतमं बार्हस्पत्यं च सांख्यं च यमस्मृतम् ।

शान्दिल्यं चाश्विनं देवि तामसा निरयप्रदाः ॥

किमत्र बहुनोक्तं पुराणेषु स्मृतिष्वपि ।

तामसा नरकार्येव वर्जयेतान् विचक्षणः’ ॥

इति पार्वतीं प्रति शिवः । ननु तर्हि राजनस्मृत्यपेक्षया सात्त्विकस्मृतिर्न्यायसीति चेन्न
शुभदत्ते समाने खर्गपदस्यात्मनुवाचकत्वस्वीकारात् । ‘यत्र दुःखेन’ इति वाक्यशेषात्तत्र शक्तिः ।
तेन मनुस्मृतेरभिप्रायवर्णनसंगतम् । नन्वादशस्मृतिनिर्णायकत्वेनासा उत्कर्षात् अंशतः आत्माश्रय
इति चेन्न, मानवे नवमाध्याये—

‘उदितोयं विस्तरतो मियो विवदमानयोः ।

अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः’ ॥

इति स्मृतेष्टीकायां अष्टादशसु ऋणादानादिव्यवहारेषु मियः परस्परं विवदमानयोरपि-
प्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयो विस्तरेणोक्त इत्यर्थात् । अष्टादशसु स्मृतिमार्गेष्विति अर्थाभावात् । तदज्ञाने
सर्वमौल्यमिति निषण्डे सर्वपदेन स्मृतीनामपि संग्रहेऽष्टादशमार्गपदेनाष्टादशस्मृतिमार्गग्रहणसंभवः
श्र्याचार्यमार्गे तर्हि मनुस्मृतौ कुत आग्रहः सर्वाद्यत्वात् शेषजत्वाच्च सर्वाद्यत्वे वाराहपुराणम् ।
मन्वाद्याः स्मारका इति न च पुराणे वासिष्ठं चैव हारीतयिति पठितत्वात् वसिष्ठादिस्मृतिरिति
शङ्कम् । वाराहवाक्यस्य वाक्यशेषत्वेन सर्वां संग्राह्य प्रवृत्तत्वात् मनोराधा वसिष्ठादिस्मृतयः मन्मुराधो
यासां दाक्षकालायनादीनामन्येषां च ताश्च मन्वाद्या मन्वाद्याश्च मन्वाद्याश्च मन्वाद्याः इति समासात् ।
न च मन्मुरादिर्यासांमिति सोस्तु प्रसिद्धेरिति वाच्यम् । अष्टादशसु मार्गेषु निर्णय इत्युक्तेः । न च तर्हि
पाठक्रमानादरे कः क्रम इति वाच्यम् । ईश्वरवराहाज्ञया पुराणे ज्ञातः क्रमः प्रधानक्रमः । तेन
ऋणेण योगाङ्गानां धर्माङ्गानां स्मृतीनां क्रम आश्रियते स मुख्यः क्रमः स जात्रेति । न च प्रधानत्वं
नास्ति फलसंबन्धमावादिति शङ्कम् । पुराणफलस्य सत्त्वात् । न चाष्टादशस्मृतिमार्गव्यतिरिक्तस्मृतीनां
का गतिरिति चेच्छेषु वराह एव ।

भाष्यप्रकाशः ।

अथ प्रसङ्गादिदं विचार्यते । शूद्रादयः सर्वे भारतं पुराणं च पठेयुर्न वेति । तत्र,
'भारतव्यपदेशेन ह्याज्ञायार्थश्च दर्शितः ।
इदयते यत्र वै धर्मः स्त्रीशूद्रादिभिरभ्युत' ॥

इति प्रथमस्कन्धे,

'विप्रोऽधीत्यामुयात् प्रज्ञां राजन्योदधिमेखलाम् ।

वैश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः शुद्धयेत पातकात्' ॥

इति द्वादशस्कन्धे च धर्मदर्शनश्रीभागवताध्ययनयोर्वोधनात् । 'तस्माद् भारत सर्वात्मा'
इत्यत्राभयेच्छायां सर्वसाधारण्येन कीर्तनविधानाच्च सर्वमेव भारतं पुराणं च सर्वं पठेयुरित्येवं प्राप्ते ।
अभिधीयते । ब्रह्मज्ञानभागांश्च्यतिरिक्तमेव पठनीयम् । धर्मब्रह्मणोरतीन्द्रियत्वेन प्रथम-
वाक्ये दृशेर्मुखायार्थस्य ग्रहीतुमशक्यतया धर्मादिशाब्दज्ञानमात्रार्थकत्वेन पाठप्राप्तकत्वात् ।
द्वितीयेऽप्यधीत्येतस्य स्मरणाध्ययनसाधारण्यात् स्मृत्वा गुरुमुखाद्वा गृहीत्वेत्यर्थेन तथात्वात् ।
नच स्वाध्यायब्राह्मणश्रुतौ, ग्राह्यासीनः स्वाध्यायमधीयीतेत्यादौ केवलौच्यारण्येऽपि तथा प्रयोगात्
तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । विनिगमनाविरहात् । न चेतः पूर्वं, य एतां श्रावयेदिति सर्वां संहितां
पठन्ननश्नुं प्रयत इति पाठं च प्रक्रम्य, विप्रोऽधीत्येति श्लोककथनादुपक्रम एव विनिगमकोऽ-
स्त्विति वाच्यम् । तत्रापि श्रावणाद्युत्तरमेतत्कथनेनाध्ययनशब्दमहिम्ना च श्रावणौत्तर्ये सिद्धे,
रश्मिः ।

'वेदार्थोक्तानुसारेण मन्वाद्याः स्मारकाः स्मृताः ।

तेषां वै स्मृतयो नाना धर्मनिर्णायका भुवि' ॥

इत्यष्टादशतिरिक्तानां नानानाम् नानानामकधर्मनिर्णायकत्वात् । भेषजत्वे श्रुतिः यद्यन्मनुर्वै
यत्किंचिदषदत्तद्वेषजं भेषजताया इति छान्दोग्यब्राह्मण इति टीकाकृत् । माधवटीकायां पराशरस्मृतेः
यत्किंच मनुवदत्तद्वेषजमिति श्रुतिर्मानवी ऋचौ धाम्ये कुर्यादिति विधाय तद्विधिस्तावकत्वेन यद्वै किंच
मनुवददित्यस्याः पाठास्त्वार्थे तात्पर्याभावात् इति भणितम् । तस्य विधेयमर्थः । इष्टिविकृतरूपे
सोमारौद्रे चरौ अतिदेशतः प्रासासु सामिधेनीषु मध्ये प्रक्षेप्तव्यौ धाम्यासंज्ञकौ द्वौ यौ मन्त्रौ तौ मानवौ
कर्तव्याविति । ननु तत्र मनुपदस्य स्मृतिकर्तुमनुवाचकत्वेऽनित्यसंयोगापत्तिरत आधिदैविकमनु-
वाचकत्वमतः स्मृतौ मनुपदेन प्रत्यभिज्ञाभावात् मनुस्मृतेः कुतो भेषजत्वमिति चेन्न । श्रुतीर्दृष्ट्वा मनु-
स्मृतिं चकारेल्लुवादरूपत्वेन यथाकथंचित् प्रत्यभिज्ञासत्त्वात् । प्रकृतमनुसर्गतेऽस्माभिः । अथेति
पुराणविषये निरूपिते स्मृतस्य भारतविषयसोपेक्षानर्हत्वात् । धर्मेति धर्मदर्शनं प्रथमवाक्ये भारतरूपे ।
अभीति महतामधिकार इति भाष्ये विस्तरोभिधीयते । धर्मेति भावार्थपादभाष्ये धर्मातीन्द्रियता ।
ब्रह्मणस्तु विशेषणानास्कन्दितेन्द्रियातिक्रान्तता । धर्मस्यापि 'धर्मो यस्यां मदात्मकः' इति वाक्यात् ।
ननु पाठभावे कथं शाब्दं ज्ञानं पदजन्यपदार्थोपस्थितेरभावादित्यतः । द्वितीयेऽप्येतत्सोपपादकमाहुः
'द्वितीय' इति । पाठो ह्युच्चारणं तस्य श्रवणस्मरणयोर्निर्वाहकत्वं मुक्तिमक्तिजनकत्वं चेति शाब्दज्ञान-
मात्रार्थत्वं नास्ति तर्हि पाठव्यतिरेकेण केनापि शाब्दज्ञानकारणेन भाष्यमित्यत आहुः स्मृत्वेति ।
तथा च स्मरणाध्ययनाभ्यां शाब्दज्ञानमिति भावः । न च स्मरणनिर्वाहकपाठप्राप्तिरिति शङ्क्यम् ।
यत्र स्मरणमात्रं तस्योदाहरणत्वात् । तथा प्रेति । अधीयीत इत्यध्ययनप्रकारकप्रयोगात्पाठप्राप्तिः ।
विनिगमनेति । अधीयीत इत्यस्य स्मरेदित्यर्थस्यापि संभवात् । श्रावणादिति 'य एवं श्रावयेन्नित्यं

भाष्यप्रकाशः ।

कपिलदेवैः स्वमातुरप्यौपनिषदभागवतज्ञानयोरनुक्तत्वेन श्रीशूद्रयोस्तदंशाश्रावणे तयोस्तच्छ्रवणानधिकारे च सिद्धे,

‘शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद् वक्तुमुत्सहे ।

कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेदं तां शाश्वतीमहम्’ ॥

इत्युद्योगे ॥ सनत्सुजातीयारम्भे विदुरवाक्याज्ज्ञानोत्तरमपि वदनानधिकारे च सिद्धे, श्रवणपठनयोः पठन एव वा तावदंशत्यागस्यैवोचित्यात् । तथा प्रणवादिमान् वैदिकमन्त्रयुक्तोऽपि त्याज्यः । वेदः प्रणव एवाग्र इति, स सर्ववेदोपनिषदेदवीजं सनातनमित्यादिवाक्यैः प्रणवस्य विशेषतो वेदत्वनिश्चयात् । औपनिषदानां नारायणाष्टाक्षरादीनां मन्त्राणां नारायणकवचादौ प्रत्यभिज्ञानाच्च । नच देवतादिवाचकपदवत् प्रत्यभिज्ञाया अप्रयोजकत्वमिति शङ्क्यम् । ‘नाम-मन्त्रस्तु शूद्रसेति’

रश्मिः ।

यामं क्षणमनन्यधीः’ आदिना ‘श्रद्धावान् योऽनु शृणुयात् पुनात्यात्मानमेव सः’ इति श्रवणसंग्रहः । श्रवणेति सप्तमीद्विवचनान्तम् । त्याज्यः भागस्त्याज्यः । प्रणवादिमतस्याग्रे हेतुः वेदः प्रणव इति । इत्यादीनि स सर्वेत्यादि येषां वाक्यानां तानि इत्यादीनि तानि वाक्यानि तैः । वैदिकमन्त्रयुक्तस्य त्यागे हेतुः औपनिषदेति । उपनिषदः नारायणरामतापिनीयनृसिंहतापिनीयरूपाः तामिर्गुह्यन्ते शैविकोण् । तेषां नारायणाष्टाक्षरमन्त्रः ॐ नमो नारायणमिति मन्त्रोपासको वैकुण्ठं भगवद्भोक्तं गमिष्यति इति श्रुत्युक्तः ।

‘जीववाची नमो राम चात्मारामेति गीयते ।

तदात्मिका या चतुर्थी’ तथा मायेति गीयते’ ॥ इति ।

रामतापिनीयश्रुत्युक्तः पञ्चाक्षरः नमो रामायेति सम्मतीति च । तथा द्वाविंशाक्षरो नृसिंह-तापिनीयोक्तः ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः इति अन्यो वा नारायण-कवचे यया ‘ॐ नमो नारायणायेति विपर्ययमथापि वा’ इत्यष्टमे षष्ठस्य । प्रत्यभिज्ञानं नारायणकवचे तत्तेदन्ताप्रकारकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा’ सोऽयं नारायणमन्त्र इति । नमो रामायेति प्रसिद्धम् । रामरक्षास्तोत्रे

‘रामेति राममद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।

नरो न विन्दते पापं शुक्तिं शुक्तिं च विन्दति’ ॥

इति रामेति मन्त्रप्रत्यभिज्ञानम् । एवं नृसिंहमन्त्रस्य प्रत्यभिज्ञानं बोध्यम् । एवं च सति ब्रह्मज्ञान-न्यतिरिक्तोऽपि पुराणाद्यंशो न पठनीयः प्रत्यभिज्ञासाम्यादित्याशङ्क्य सम्यग्दुःखं चेति । अस्यां देवतायाः सायुज्यमिति ‘तन्मूला देवताः सर्वाः’ इति दशमे । परदेवताप्रसादेति पञ्चमे देवतावाचकपदम् । एवं ‘विष्णोः कर्माणि पश्यत’ इति संहितास्यम् । ‘विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि’ इत्यत्र विष्णुवाचकं पदम् । ‘आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः’ इत्युपनिषत्स्थं ‘बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः’ इति वेदस्तुतौ इन्द्रियादिवाचकं पदं तेष्विव प्रत्यभिज्ञायाः एकयोऽप्रयोजकत्वम् । एतेषामिति शूद्रादीनाम् । ब्रह्मज्ञानवाचकपुराणादेः प्रणवादितयो वैदिकमन्त्रयुक्तस्य च पुराणादेर्ब्राह्मणभावेन । न च ब्रह्मवानिति पदेन ब्रह्मज्ञानालुङ्घेति वाच्यम् । ब्रह्मपदस्य स्वाहाकारवमस्कारादिरूपवेदानुष्ठान-

भाष्यप्रकाशः ।

‘स्वाहाकारनमस्कारौ मन्त्रौ शूद्रे विधीयते ।

ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत ब्रह्मवान् स्वयम्’ ॥

इत्यानुशासनिकपर्वदौ तदनुज्ञादर्शनेनैतेषां च तदभावेनैतददृष्टान्तस्यात्र वक्तुमशक्य-
त्वात् । किंच द्वितीयस्कन्धे श्रीशुकैः ‘श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मृतव्यश्च’ इति श्रवणात् तृतीयं
स्मरणश्रुतम् । प्रथमे ह्यतेनापि, ‘श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च’ इति तथोक्तम् । एवं
प्रकृतेऽपि श्रवणपठनफलकथनोत्तरं स्मरणस्यापि तद् वाच्यम् । अन्यथाऽऽकाङ्क्षान्तरोदयप्रसङ्गात् ।
अतः सादेइयादप्यधीत्येति पदं स्मरणार्थकमवसीयते । यत्तु

‘ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो जगतीपतिः ।

वैश्यः पठन् विद्वपतिः स्याच्छूद्रः सत्तमतामियात्’ ॥

इति चतुर्थस्कन्धीयम् । तत्तु पृथुचरितश्रुपक्रम्य पठितत्वात् प्रकरणावरुद्धमिति न तेन
सर्वपाठः प्रापयितुं शक्यते । नच ‘पठेच्च नियमं कृत्वा श्रीभागवतमादराद्’ इति निबन्धे श्रीम-
दाचार्यैरुक्तत्वात् सर्वं पठनीयमिति शङ्क्यम् । तत्रापि तदंशत्यागे बाधकाभावात् । अन्यथा

‘यदैपनिषदं ज्ञानं श्रीभागवतमेव वा ।

वर्णिनामेव तद्धि स्यात् स्त्रीशूद्राणां ततोऽन्यथा’ ॥

इति तृतीयस्कन्धीयनिबन्धवाक्यस्य, ‘भागवतज्ञानमपि त्रैवर्णिकानामेव । उपासनायाः
प्राधान्यात् । यदेव भगवता ब्रह्मणे प्रोच्यते, तत् त्रैवर्णिकानामेवेति ज्ञातव्यम्’ इति तत्प्रकाश-
ग्रन्थस्य च विरोधापत्तेः । नचैकादशस्कन्धेऽपि, ‘एष तेऽभिहितः कुत्सो ब्रह्मवादस्य संग्रहः’ इति

रश्मिः ।

कत्वात् । न च पौराणब्रह्मज्ञानादेः स्वतन्त्रत्वेन पुराणादिवत्प्राप्तिः बाधकाभावादिति शङ्क्यम् ।
भावबोधेऽङ्गत्वेनास्वतन्त्रत्वात् । तदुक्तं सर्वनिर्णये-न च ब्रह्मज्ञानमन्तरेण पुराणपठनं व्यर्थमिति
वाच्यम् । व्यर्थत्वे भगवतो शुद्धजन्माभावस्य हेतुत्वात् । ‘यस्मिन्न मे पावनमङ्गं कर्म’ इत्युपक्रम्य
‘वन्ध्यां गिरं तां विमृशान्न धीरः’ इति वाक्यात् । विप्रोधीलेत्यत्र नेह् अच्ययने अ. आ. अनिटो
रूपम् । किं तु इह स्मरणे अ. प. अनिटः तस्मात् पाठप्रापकत्वमित्याहुः किं चेति । तथोक्तमिति
ध्ये चिन्तायां स्वा. प. अ. चित्ति स्थूलां बु. प. से. ‘अचो यत्’ । श्रवणकीर्तनस्मरणप्रकरणोक्तम् ।
श्रवणपठनेति । फलबोधके वाक्ये उक्ते तदिति फलम् । आकाङ्क्षेति सादेइयात्स्मरणकाङ्क्षा
ततोऽन्या फलबोधाकाङ्क्षाऽऽकाङ्क्षान्तरं तत्सोदयप्रसङ्गात् । सादेइयादिति स्मरणसमानस्तृतीयो देशः
तस्य भावात् । सादेइयं यथासंख्यरूपम् । तेन यथासंख्यपाठरूपदेशसामान्येन श्रवणदेशे श्रवणं
कीर्तनदेशे कीर्तनं स्मरणदेशे अधीत्येति स्मरणम् । न तु पाठः । यथा समिधो यजतीत्यादिः ।
समिधः समिधो अथ आज्यस्य व्यन्त्रित्यादि च । समिधः समिधो अथ इत्यादिपञ्चमप्राणां
यथासंख्यपाठरूपदेशसामान्येन प्रथमप्रयाजस्य समिधो यजतीत्युक्तस्य प्रथमो मन्त्रोक्ते द्वितीये द्वितीयः
इत्येवमङ्गत्वं बोधयति इति तथा । सर्वपाठ इति पृथुचरितव्यतिरिक्तसर्वपाठः । उपैति भागवत-
ज्ञानमित्युक्ते मनोव्यापारविशेषः प्रतीयते ‘कामः संकल्पो विचिकित्सा अक्राऽअक्रा घृतिरघृतिर्हीर्षीर्मी-
रितेतत्सर्वं मन एव’ इत्यत्र मनोवृत्तित्वाद् । उपासनावाक्यं मनोव्यापारविशेषरूपाया ग्रहणं न तु

भाष्यप्रकाशः ।

कथनाच्चतुःश्लोकीतुल्यतयोपदेशस्य तत्रापि सत्त्वात् तत्राप्यनधिकारः शङ्क्यः । तदग्रे,

‘नैतत् त्वया दाम्भिकाय नास्तिकाय शठाय च ।

अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयताम्’ ॥

‘एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च ।

साधवे शुचये ब्रूयाद् भक्तिः स्वाच्छूद्रयोपिताम्’ ॥

इति कथनात् कर्मज्ञानादिमिश्रतयोपदेशाच्च तादृशां श्रावणे बाधकाभावेन तत्र तेषां श्रवणाधिकारस्य सिद्धेः । अन्यथा तद्विरोधापत्तेश्च । नचाभयेच्छायां तदर्थं कीर्तनस्य विरोधः शङ्क्यः । तत्र भगवत् एव कथनाच्छ्रीभागवत्तपदाभावाच्चौक्तैकदेशातिरिक्तभागवत्कीर्तनादपि तत्परिहारसिद्धेः । पुरुषोत्तमसहस्रनामपाठस्यापि फलोक्तिप्रसङ्गे, ‘सहस्रं यैस्तु पठितैः पठितं स्वाच्छूकाञ्छुतम् । इत्याचार्याणां वाक्यात् तस्मादपि तत्सिद्धेश्च । ये पुनरेतानि वाक्यान्याश्रित्य स्वस्यापि पाठाधिकारं शूद्रा आपादयन्ति, तेषां मात्सर्यादिदोषाग्रासेन श्रीभागवतोक्तधर्मेण्यनधिकारः । ‘धर्मः श्रेष्ठिस्तकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सताम्’ इति वाक्यात् । किं पुनः पाठे । एतेनैव गीतापाठो व्याख्यातः । तत्राप्यध्यायसमाप्तौ, उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायामिति दर्शनात् । तस्मादुक्तातिरिक्तमेव शूद्रैः पठनीयम् । न तु श्रावणीयं, पाठनीयं वा । विध्यभावादिति निष्कर्षः ॥ ३८ ॥

इति नवमं श्रुगस्येत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

रश्मिः ।

उपसमीपे स्थित्वा यथायोग्यकरणरूपायाः ज्ञानपदेनाप्रतीतेः । एवं च ज्ञानस्य प्राधान्यात् विशेष्यत्वात् । चतुःश्लोकीति तत्र ब्रह्मवादस्य सुबोधिण्यां करणात्तुल्यत्वम् । तत्रापीति एकादशस्कन्धे एकोनत्रिंशे श्रीभागवानुवाचोद्धवं प्रति । ‘कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि’ इत्यादि । तेनोक्ते । ननु ब्रह्मवादसंग्रहातिरिक्तं शूद्रयोषित्सौ ब्रूयादित्यर्थो यद्वा दोषविहीनायेत्येवमादिभ्यो ब्रूयात् शृण्वन्तीनां शूद्रयोषितां भक्तिः स्यादित्येवमर्थ इति न भक्तिः स्वाच्छूद्रयोषितामित्यस्याप्रयोजकत्वमिति चेत्तत्राहुः कर्मेति ‘कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि’ इति कर्म । तद्धीति भक्तिः स्वाच्छूद्रयोषितामित्यस्य विरोधापत्तेः । न च एतादृश एव ब्रह्मवाद इति शङ्क्यम् । तत्राधिकारस्ताहिं वर्तते एव । तदर्थमिति अभयार्थम् । कीर्तनस्य पाठरूपस्य शूद्रयोषित्सु सहानवस्थानम् । तत्रेति तस्माद्भारत सर्वोत्प्रेति द्वितीयस्कन्धे । भगवत् इति ‘भगवान् हरिरीश्वरः श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताभयम्’ इति । एवकारेण श्रुतिस्मृत्योः ब्रह्मात्मनोर्व्यवच्छेदः । तदिति शङ्कापरिहारसिद्धेः । श्रुतामृतमिति शुकदेवस्यामृतं ‘तव कथासृतं तस्य जीवनम्’ आनन्ददात् तस्मादित्यानन्ददात्तुः कीर्तनात् । तत्सिद्धेरयमिति । पुराणमतम् । तेनाभयं चिदिति भाष्यस्य न विरोधः । एति यदि शूद्रादीनां पाठे नाधिकारः स्यात्तदा इमानि वाक्यानि न स्युरिति तर्कयन्ति इति वाक्यादिति । निर्मत्सराणां सतां वेद्यमिति निर्मत्सराः सन्तोषिकारिणो न तु मात्सर्यशुक्ता इति भावः । किं पुनरिति । सत्सङ्गेन भागवतोक्ताः स्वधर्माः तदनु अध्ययनानन्तरं पाठः ‘श्रुत्वान्येभ्य उपासते’ ॥ ३८ ॥

इति नवममधिकरणम् ॥ ९ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

कठवल्लीविचारेण निश्चिता ह्यधिकारिणः ।

वाक्यान्तरं च तत्रत्यं चिन्त्यते प्रलयावधि ॥

‘यदिदं किंच जगत् सर्वं प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुच्यतं य एत-
द्विदुरमृतास्ते भवन्ति’ इति । अत्र प्राणवज्रोद्यमनशब्दाभ्यां संदेहः । किं प्राणो-
पासना, इन्द्रोपासना वा, ब्रह्मवाक्यं वेति । बाधकशब्दस्य श्रुतित्वाच्च प्रक-
रणेन निर्णयः । ‘अमृतं वै प्राणाः’ इति श्रुतेः । प्राणोपासकस्याप्यमृतप्राप्तिर्यु-
ज्यते । इन्द्रस्याप्यमरत्वात् । वज्रमुच्यतमिति प्राणपक्षे वियोजने मरणजनकत्वाद्

भाष्यप्रकाशः ।

कम्पनात् ॥ ३९ ॥ एवं प्रासङ्गिकमधिकारनिरूपणं कृत्वा पूर्वप्रस्तुतमेव पुनः सिंहाव-
लोकनेन विचारयतीत्याहुः कठवल्लीत्यादि । हि यतो हेतोर्मृत्युपाख्यानं मनुष्यानिधुकृत्य
प्रवृत्तम् । अतः, ‘शब्दादेव प्रमितः’ इत्यधिकरणे प्रस्तुतेन कठवल्लीस्याहुषुमात्रविचारेणाधिकारि-
स्मरणे प्रसङ्गात् ते निश्चिताः । च पुनः प्रासङ्गिकसमाप्तौ तत्रत्यं पञ्चवल्लीस्थं वाक्यान्तरं चिन्त्यते ।
अवसरसंगत्या विचार्यते । तच्चिन्तनस्य किं प्रयोजनमत आहुः प्रलयावधीति । तद्वाक्य-
प्रतिपाद्यं रूपं प्रलयस्यावधिभूतम् । तस्य ज्ञाने तत्र लयः स्यादतो हेतोश्चिन्त्यत इत्यर्थः । विषय-
वाक्यं, संदेहबीजं, संदेहाकारं चाहुः यदिदमित्यादि । वेतीत्यन्तम् । ननु प्रकरणस्य
ब्राह्मत्वात् तेनैव निश्चये विचारोऽनर्थक इति शङ्कायामाहुः बाधकेत्यादि । तथाच प्रकरणा-
पेक्षया श्रुतेर्बलिष्ठत्वात् प्रकरणेन न निर्णय इत्यतो विचार आवश्यक इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः
अमृतमित्यादि । तथा अमृतपदस्याप्यनेकार्थत्वाद् वाक्योक्तफलेनापि न निर्णय इत्यर्थः ।
तर्हि प्राणविधैवास्त्वित्यत आहुः इन्द्रस्येत्यादि । तदुपासकस्याप्यमृतत्वप्राप्तिर्युज्यत इति पूर्वेषां
संबन्धः, इन्द्रस्यात्र कथं प्राप्तिरित्यत आहुः वज्रमुच्यतमिति । तथाच लिङ्गात् प्राप्तिरित्यर्थः ।

रहिमः ।

कम्पनात् ॥ ३९ ॥ अवसरेति अत्र प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासा । केऽधिकारिण इति ।
तत्र लय इति प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं फलस्य बाध्यत्वादिति भावः । विचार इति ब्रह्मवाक्यं वेति
कोटीतरकोटीद्वयं प्रक्षिप्येषा मीमांसानिष्फला प्रकरणादेव ब्रह्मवाक्यत्वसिद्धेरिति तर्कं आहुरिति
विचारसार्थक्यमाहुः तेन तृतीयकोटीतरकोटीद्वयसिद्ध्याऽयं ग्रन्थः संशयशेषः । बाधकेत्यादीति ।
प्राणवज्रोद्यमनशब्दौ श्रुतीबाधकशब्दौ । विचार इति । ब्रह्मवाक्यं वेति.....कोटीतरकोटी
प्रक्षिप्य मीमांसा । न निर्णय इति । ब्रह्मवाक्यत्वनिर्णयो मीमांसानिष्फलत्वसंपादकः ।
इत्यर्थ इति इत्यर्थः प्रयोजनम् । अन्यथा पूर्वपक्षग्रन्थे ब्रह्मवाक्यं वेति कोटीतरकोटीद्वय-
संपादको ग्रन्थः संगतो न स्यात् । अत एव प्राणेत्याद्युत्तरभाष्ये हेतुतास्य स्फुटा प्रतीयते ।
लिङ्गादिति लिङ्गं शब्दस्य सामर्थ्यम् । भाष्ये । प्राणपक्ष इति स्ववियोजने मरणजनकत्वं
स्फुटमतस्तद् भूतपूर्वं भयमतस्तज्जनकत्वमपीति लक्षणया मयं प्राण इति मयिरूपत्वमित्यर्थः ।
प्राणपक्षे भयमित्यस्य संगतिमिवेन्द्रपक्षे प्राण इत्यस्य संगतिमाहुः इन्द्रपक्ष इति । बलेति द्वितीयस्य
दशमाध्याये ‘इत्थौ रूद्धतुल्यस्य नानाकर्मचिकीर्षया । तयोस्तु बलवानिन्द्रः’ इति वाक्ये बलमिन्द्रिय-

भयरूपत्वम् । इन्द्रपक्षे बलाधिष्ठातृत्वात् प्राणत्वम् । तस्मात् प्राण इन्द्रो वा वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्ते । उच्यते । कम्पनात् । कम्पनमत्र प्रथमवाक्यार्थः । स च भयहेतुकः । अविशेषेण सर्वजगत्कम्पनं भगवद्धेतुकमेव भवति ।

नचैकान्ततो वज्र इन्द्रस्यैवायुधं भवति । अग्निहृदयत्वात् । तस्य तांतस्य हृदयमाच्छिन्दत् साऽज्ञानिरभवदिति श्रुतेः । तस्मान्मारकरूपमेवेदं भगवतः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तस्मादिति प्रकरणापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोः प्रबलत्वात् । तथाच ब्रह्मवाक्यत्वाभावे पूर्वपक्षे तात्पर्यम् । सिद्धान्तं व्याचक्षते उच्यत इत्यादि । अत्र हि, यदिदं किंचेति पादत्रयमेकं वाक्यम् । य एतदिति तुरीयपादो भिन्नं वाक्यम् । तत्र, यदिदं किंच परिदृश्यमानमपरिदृश्यमानं च सर्वं जगत् प्राणे विद्यमाने निःसृतं बहिरागतं सदेजति कम्पते । तत्र हेतुः । महतां भयं यस्मात् तादृशं वज्रमायुधमुद्यतं जगन्नियमनायोद्धासितमिति पदसंबन्धात् कम्पनमत्र प्रथमवाक्यार्थः । स च भयहेतुकः । तेन स्वतः कम्पनं वार्यते । तथा, यदिदं किंचेत्यनेन सर्वपदे संकोचो वार्यते । अतोऽविशेषेणासंकोचेनेदृशं सर्वं जगत्कम्पनं भगवद्धेतुकमेव भवति । न प्राणे । तस्य स्ववियोगेन भयजनकतपोदृशकम्पनाहेतुत्वात् । ननु तर्हि श्रुतेः साधारणत्वान्माऽस्तु प्राणः, किंत्विन्द्र एवास्तु । वाक्यापेक्षया लिङ्गस्य प्राबल्यादित्यत आहुः नचेत्यादि । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । यस्मादिन्द्रप्राणौ नात्र शक्यवचनौ तस्मात् तथेत्यर्थः । ननु तथापि प्राणशब्दवाच्यत्वस्य, 'अत एव प्राणः' इत्यधिकरण एवावधारितत्वादस्याधिकरणस्य किं

रदिमः ।

मिन्द्रो देवतेत्युक्तेः । प्रकृते । प्रकरणेति । पूर्वतन्नीयं प्रकरणादि स्पष्टम् । वाक्यमिति एकतिङ् वाक्यम् । अग्रे तु सुपतिङ्चयो वाक्यम् कोशोक्तम् । कोशशब्दस्तालव्यान्तोपि न्नादेराकृतिगणत्वात् कोपस्तु बहुषु स्थलेषु । प्रथमेति । ननु कथं कम्पनं वाक्यार्थ इति चेन्न मिश्रमते फलमात्रं धात्वर्थ इति धात्वर्थविशेष्यकबोधे कम्पनस्य विशेष्यत्वम् । ब्रह्मकृतं जगन्निष्ठव्यापारजन्यं कम्पनमिति । न च गण्डनमिश्रमते प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति कुतः कम्पनविशेष्यको बोध इति शङ्क्यं देवदत्तेन स्वीयते इत्यादिस्थले तदभावादिति वैयाकरणोक्तदूषणग्रासात् । न च व्यापारविशेष्यकबोधोऽस्त्विति शङ्क्यम् । धात्वर्थत्वभावात् भावप्रधानमाख्यातमिति यास्कोक्तेः । व्यापारमात्रमाख्यातार्थ इत्यादि स्पष्टमाख्यातवादे गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति । विशेष्ये धात्वर्थे वाक्यार्थपदप्रयोगः । न च सुपतिङ्चयस्यान्वयो वाक्यार्थः । कृत्रिमत्वेनान्यवाग्विभोक्तृश्रुतिविरुद्धत्वात् अस्माभिरेव भगवदिच्छया प्रोच्यते । नाच्चार्यैरिति । श्रुतेरिति विषयवाक्यरूपायाः ब्रह्मप्राणसाधारणत्वात् । लिङ्गस्येति । ननु न महद्भयं वज्रमुद्यतमितिन्द्रलिङ्गम् । किं तु श्रुतिरिति निषेधरवत्त्वादिति चेन्न । ईश्वरवाचकस्यासेन्द्रे शक्तिसंकोचलक्षणा रूढिरिति । किं च निरेकत्वं नामलिङ्गादिकल्पनाप्यतिरेकेणाङ्गत्वबोधकत्वम् । यथा दध्ना लुहोतीत्यत्र दध्नेति तृतीयाश्रुत्या दध्नी होमाङ्गत्वबोधात् । तथात्र नास्ति । महद्भयं वज्रमुद्यतमित्यत्र शब्दगतं सामर्थ्यं उद्यन्तमिति शब्दादस्य भागस्य वज्रोद्यमनसामर्थ्यभालोच्यानेन भागेनोद्यमनं प्रतिपन्नव्यमिति श्रुतिं कल्पयित्वा मनोऽङ्गस्य बोधितत्वात् । उद्यमनस्य कम्पनाङ्गत्वं हेतुरिति यावत् । न च 'बहिर्देवसदनं दाभि' इत्यत्र

प्राणशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् । तस्मात् सर्वजगत्कम्पनं भगवत्कृतमिति भगवानेव वाक्यार्थः ॥ ३९ ॥

इति प्रथमाध्यायतृतीयपादे दशमं कम्पनाधिकरणम् ॥ १० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्रयोजनमत आहुः प्राणेत्यादि । तस्मादिति । यस्मादुक्तवाक्यार्थरूपत्वं न पूर्वत्र प्राणशब्द-
शब्दिते सिद्धं तस्मात् । अत्रैतादृशस्य हेतोर्वाक्यान्तरे अदर्शनाद्देतुरेव पक्षमाक्षेप्यतीत्याशया-
द्विमृष्टनिष्ठविशेषान्तरविमर्शवधारणेनैव तत्स्फुरणाच्च पक्षानुल्लेख इति न न्यूनता । आधारता तु
विषयवाक्य एव स्फुटा । अत्राश्वान्तरप्रलयकर्तृत्वं प्राणे आशङ्क्य तन्निवारणाय अङ्गभयोत्पाद-
कत्वेन तद् ब्रह्मणि साधितम् । तेन बुद्धिस्थानात्मिकैवाधिकरणसंगतिः ।

रश्मिः ।

लवनं मन्त्रान्तर्गतमत्र तु वज्रमुद्यतमित्यत्र कम्पनं नान्तर्गतमिति दृष्टान्ताभावः शङ्क्यः । प्रथमवाक्ये
कम्पनस्यान्तर्गतत्वात् । तथेति मारकरूपत्वेन प्रकारेणाशनिर्वज्रमिति यावत् । तस्याग्नेर्जातस्य
हृदयमिति भगवतो रूपं ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इति गीतायाः । 'यदेकमव्यक्त-
मनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्' इति महानारायणीयोपनिषच्छ्रुतेर्ब्रह्मणः साकारत्वात् ।
अत एव एवकारः । इत्यधीति प्रथमचरणस्ये । किमिति तथा श्रुतौ प्राण इति प्रथमान्तमपि
'संभवति महद्भयं वज्रमुद्यन्तं प्राणे सर्वं जगदेजतीत्यर्थादिति भावः । प्राणेत्यादीति अत्र तु
साकारब्रह्मणोऽभिहृदयरूपं स्वहृदयरूपं भीमांसितमिति भावः । श्रुतौ प्राण इति सप्तम्यन्तं न
प्रथमान्तमिति भावः । न्यूनताल्पनिग्रहस्थानं परिजहुः सूत्रे अत्रेति । एतादृशस्येति साध्यपक्ष-
शून्यस्य सूत्रान्तरहितस्य । हेत्वन्तरमाहुः विमृष्टेति । विमृष्टं यद्विषयवाक्यं तन्निष्ठो विशेषः वज्ररूपा-
भिहृदयप्रतिपादकत्वं तदन्यो विशेषस्तस्माद् ब्रह्मप्रतिपादकत्वम्, भगवानेव वाक्यार्थ इति भाष्यात्
तस्य विमर्शवधारणमुक्तभाष्यात् । विमर्शस्तु वाक्यं भगवत्प्रतिजिनकं कम्पनात् । आश्रयता
साध्यतावच्छेदकसंबन्धः प्रतिपादकता हेतुतावच्छेदकसंबन्धः यन्नैवं तन्नेवं घटोस्तीति वाक्यवदिति ।
तदवधारणेनैव पक्षादिस्फुरणादित्यर्थः । एतेन हृदयब्रह्मणं बृहदारण्यकस्य स्मारितम् । तेन हृदयपदं
व्युत्पादितम् । तथा हि । एष प्रजापतिर्यद्बृहदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वमिति स्पष्टम् । अभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये
च बलिमिति । ह संप्रदाने प्रत्यय औणादिकः किप् । अस्यां व्युत्पत्तौ प्रमाणमुच्यते तदेतद्व्यक्षरं
हृदयमित्युपक्राम्य ह इत्येकमक्षरं अभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेदेति श्रुत्या ह इत्येकाक्षर-
वेत्तुः फलं स्वाश्चान्ये च बलिं स्वं स्वं कार्यं च निरोधलक्षणोक्तप्रकारेणाभिहरन्ति इति तत्फलं
यदा भवति यदा वेद्यं 'ह' इत्येकाक्षरं तथा भवेत् । स्वा स्वा इन्द्रियाणि । जसो डा । अन्ये विषयाः ।
'द' इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेदेति श्रुतेः । स्वाश्चान्ये चास्मै वेदे स्वं स्वं वीर्यं
वदति तस्माद् ददत्यस्मा इति दः 'आतोनुपसर्गे कः' संप्रदानेऽस्माज्ज्ञापकात् । यमित्येकमक्षरमेति
स्वर्गं लोकं य एवं वेदेति श्रुतेः य एवं वेद स स्वर्गमात्मसुखमेति तस्मादेतीति 'यम्' एरच् 'इको यणचि'
तथा च हं च दश्च यं चेत्येषां समाहारे हृदयमिति व्युत्पत्तिः सिद्धा । अग्रेराचार्यत्वेन सर्वात्म-
भावकेन निरोधेन हृदयब्रह्मार्थं बलिं स्वस्वकार्यं च अभिहरन्तीत्युक्तत्वा सर्वतो निवृत्तव्यापारा भगवत्सरा
हृदयस्या इत्युक्तत्वा स्वर्गयुक्ताद्भगवत आत्मसुखं य एवं वेद स एति स्वाश्चान्ये च यन्ति
अत्रोदकगुणा सती आनन्दरूपा यदा सेवा जायते तदा एवं भवति तदुक्तं मध्वभाष्ये पुराणमतेपि ।

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ (१।३।११)

‘य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरभिसंपद्य स्वेन

भाष्यप्रकाशः ।

यत्तु शंकराचार्यैरत्र ब्रह्मप्रतिपत्तौ पूर्वोत्तरपर्यालोचनादिति हेतुरुक्तः । तत्तु सूत्रमेव विरुणाद्धि । सूत्रे कम्पनस्यैव हेतुत्वेन कथनात् । योऽप्येजयितृत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वे न प्राणेनेति मन्त्रस्य तद्बोधकतयोपन्यासः सोऽपि तथा । मन्त्रे जीवनस्य तथात्वेनोक्ततया कम्पनावबोधकत्वादिति ॥ ३९ ॥

इति दशमं कम्पनाधिकरणम् ॥ १० ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ य एष इत्यादि । इदं छान्दोग्ये दशमप्रपाठके दहरविद्याया-
मिन्द्रप्रजापतिसंवादे च पठ्यते । एतावान् परं विशेषः । पूर्वत्र, निष्पद्यत इत्यनन्तरं स आत्मेति वाक्यशेषः । द्वितीये तु, स उत्तमः पुरुष इति । तत्रोत्तरवाक्यमसंदिग्धम् । गीतायाम्, ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः’ इत्युपबृंहणेनास्य जीवबोधकताया वक्तुमशक्यत्वात् । तेन स रक्षितः ।

‘चक्रं चंक्रमणादेष वर्जनाद्ब्रजमुच्यते ।

खण्डनात्खड्ग एवैव हेतिनामा हरिः स्वयम्’ ॥ इति ।

स्वयं पदादिदं भगवतो मारकं रूपम् । प्रकृतमनुसरामः । पूर्वोत्तरेति । पूर्वोत्तरयोः श्रुत्योः पूर्वोच्यते ।

‘तदेव शुकं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन’ ॥ इति तद्भाष्ये ।

उत्तरोच्यते ।

‘भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च सृत्युर्ध्वति पञ्चमः’ ॥ इति ।

उभयत्रापि ब्रह्मैव प्रतिपाद्यते न वायुरिति मध्येपि ब्रह्मैव प्रतिपाद्यम् । न प्राणेनेति ।

‘न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतादुपाश्रितौ’ ॥

इति मन्त्रस्य ॥ ३९ ॥

इति दशममधिकरणम् ॥ १० ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ दहरविद्यायामिति पूर्वोच्यति । तत्रेति । द्वितीये इन्द्र-
प्रजापतिसंवादे । जीवेति यथा स आलेत्युत्तरवाक्ये आत्मपदस्य जीवबोधकत्वमपि अयमात्मा
ब्रह्मेति श्रुतेः । तथा जीवबोधकताया इत्यर्थः । तेनेति । इयमिन्द्रप्रजापतिसंवादस्या । स उत्तमः
पुरुषरूपः । तत्र पुरुषोत्तमे क्रीडन् क्रीड विहारे । रममाणः पर्येति पर्यटति श्रीभिरिति भानसोत्पत्तीभिः
सह यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा । न उपजनः सृष्टस्मशरीरं इदं स्थूलशरीरं च स्मरति । स यथा प्रयोग्य इति ।
प्रयोग्यः प्रयुज्यते इति प्रयोग्यः भ्रादिः । आचरणे आचरति गन्धर्वनेनेत्याचरणं रथादिस्तत्र युक्तः ।
एवमेवास्मिन् विस्मृतशरीरेऽयं प्राणो ईश्वरेण नियुक्तो वर्तते । श्रुतिस्तु ‘तत्र पर्येति जङ्घनं क्रीडन् श्रीभिर्वा
यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनः स्मरतीदं शरीरं स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिन्मरी

रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति । तत्र संशयः । परं ज्योतिर्महाभूतरूपं ब्रह्म वेति ।

ब्रह्मधर्माश्च ये केचित् सिद्धा युक्त्यापि साधिताः ।

निर्णायकास्ततोऽप्यन्ये चत्वारोऽत्र निरूपिताः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तत्र पर्येति जक्षन् श्रीडभित्यग्रिमे वाक्ये तच्छब्दद्वयेनोभयोः परामर्शेऽपि विभक्तिसामानाधिकरण्यं सन्निधिं चानादृत्य व्यवहितं व्यधिकरणविभक्तिबोधितमपि ब्रह्मैवादर्णीयमिति निश्चयात् । अतो दहरविद्यास्य वाक्यमेव विषयः । संशयस्तु स्फुट एव । तद्वीजं तु प्रकरणापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यम् । ज्योतिश्चरणाधिकरणेनास्य गतार्थतानिरासायास्य प्रयोजनं कारिकयाहुः ब्रह्मेत्यादि । चत्वार इति । उपसंपन्नत्वम् उपसंपन्नस्वरूपाभिनिष्पादकत्वम् । पूर्ववाक्यगतं

रश्मिः ।

प्राणो युक्त' इति । उभयोरिति जीवोत्तमपुरुषयोः । अनादृत्येति । स तत्रेति विभक्तिसामानाधिकरण्यानादरः स तत्रेत्यत्रैव संनिध्यनादरः जीवद्वारा पर्यटनस्येश्वरे सत्त्वात् तत्रेति सप्तमी । 'चैत्यस्य तत्त्वममलं भणिमस्य कण्ठे' इति वाक्याज्जीवश्चैत्यम् । स्वतत्त्वव्यवहितमप्युभयं ब्रह्मैव । ननु एकरसत्वास-ङ्गित्वविरुद्धमिदं रूपमिति चेत्तत्राहुः आदर्णीयमिति श्रुतिप्रामाण्यादादर्णीयम् । ननु श्रुतिरन्यार्था भवतीति चेत्तत्राहुः इति निश्चयादिति । (भाष्ये) विरुद्धधर्माश्रयब्रह्मोपपादनमिति इति निश्चयात् । किं च शुद्धिसामयिकं रूपं निर्गुणमिति हेतोर्निश्चयात् । सगुणनिर्गुणयोरैक्याच्च विद्वन्मण्डने इति ।

अत इति इन्द्रजनापतिसंवादस्थस्यासंदिग्धत्वात् । दहरविद्यास्थस्य संदिग्धत्वात् । स्फुट इति दहरविद्यास्ये स आत्मेत्येवं य एष संप्रसाद इति वाक्यस्य शेषे वाक्ये तच्छब्देन महाभूत-ज्योतिःसंपन्नजीवात्मा वा ब्रह्मरूपज्योतिःसंपन्नजीवात्मा वेति संदेहज्ञाने विशेषणभूतविषयवाक्योक्त-ज्योतिर्ज्ञानं कारणम् । किं ज्योतिर्ब्रह्म उत महाभूतमिति तस्मात्संशयः स्फुटः । कल्पितसंशय-वीजं तु स आत्मेति होवाचैतदसूतमभयमेतद्ब्रह्मेति वाक्यशेषे ब्रह्म इत्यस्य विधानार्थं उपासाध्वंश्च ग्रहणसंभवः । न च कल्पितसंशये भाष्यसंशयपर्यवसानमिति शङ्क्यम् । भाष्यसंशयादिमिरात्मनो ब्रह्मरूपज्योतिःसंपन्नजीवात्मत्वे निश्चिते स आत्मेति होवाचैतदसूतमभयमेतद् ब्रह्मेत्यत्र आत्मा ब्रह्मरूपज्योतिःसंपन्नजीवात्मा न महाभूतज्योतिःसंपन्नजीवात्मेति सिद्धान्तसंचारात् । स आत्मेति वाक्यशेषस्य एष आत्मेत्यपि पाठः कचित्सुखके तेनैव ब्रह्मेत्यस्योपासार्थत्वज्ञानेः कल्पितसंशयोपशमः । प्रकृतमनुसरामः । भाष्यप्रकाशे श्रुतेरिति रुढिर्योगमपहरतीत्यस्याः पूर्वत्रासति बाधकेङ्गीकारोक्तेः । प्रकरणाप्राप्त्यादकारणत्वाच्च रुढेरित्यनुत्तवा श्रुतेरित्युक्तम् । सा च परं ज्योतिरित्यत्र कर्मवाचक-द्वितीयाश्रया उपसंपदनाङ्गत्वं उपसदनकर्मत्वम् । अत्र लिङ्गादिकल्पनव्यतिरेकेण महाभूत-ज्योतिर्वीर्यसनाप्राप्त्यात् प्रतीयते इति बीजत्वम् । श्रुतेर्निरेपेक्षवरूपायाः । ब्रह्मेत्यादीति निरूपणं हि लक्षणेस्तानि चासाधारणधर्मरूपाणि इति ब्रह्मविरूपणार्थं धर्मपेक्षायां ब्रह्मधर्माश्चकारात् तद्वत् ब्रह्म यद्वा चकारात् जीवमुख्यप्राणलिङ्गानि । 'जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेन्नोपासाध्वैविध्यादा-श्रितत्वादिह तद्योगात्' इति सूत्रभाष्ये जीवमुख्यप्राणव्यवहिताः । ये केचिदिति सामान्यतो निर्देशः । सिद्धा इति सत्यज्ञानानन्तानन्दादयः ते जन्माद्यस्य यत इत्यधिकरणे यत इति पदेन ब्रह्मवाक्यत्व-निर्णायकाः निरूपितप्रायाः युक्त्या अपिपदेन श्रुत्या च समन्वयाद्यधिकरणेषु समवायित्वेना-अद्वैत्वादयः साधिताः प्रेषां मतभेदेन । निर्णायका निरूपिताः ततोऽप्यन्ये इति तेभ्योऽप्यन्ये ।

अद्वयसंज्ञां गच्छन्तीत्यादिप्रदेशेषु ब्रह्मसंपत्तिरेवोक्ता । अत्रापि संप्रसाद-
वचनात् परं ज्योतिर्ब्रह्मैव । तस्माद् यः कश्चन शब्दो ब्रह्मस्थाने पठितस्तद्वा-
चक एवेति ॥ ४० ॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयपादे एकादशं ज्योतिरधिकरणम् ॥ ११ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

संप्रसादवचनादिति । सुषुप्तावस्थावोधकादेतद्वचनात् । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अत्र
जीवस्वरूपापचिहेतुत्वेन महाभूतरूपे ज्योतिषि प्रलयकर्तृत्वस्यातिव्याप्तिर्विद्विषा निवारिता ॥ ४० ॥

इत्येकादशं ज्योतिरधिकरणम् ॥ ११ ॥

रश्मिः ।

सर्वत्र पदं मायाया अदर्शनात् । 'नास्ति श्रुतिषु तद्गती' इति निबन्धाच्छ्रुतिषु मायाया अदर्शनात् ।
सर्वत्र श्रुत्यादिषु इडादिशब्दानां दर्शनात्तदर्थस्य ब्रह्मत्वं सातद्वारणाय संपूर्वकपदेः सममिव्याहारे
सर्वत्र दर्शनं वाच्यम् । इषे त्वेसादाविडादीनां तन्नास्तीति न तदर्थस्य ब्रह्मत्वम् । संपूर्वकपदेः सममि-
व्याहारे सर्वत्र दर्शनमुपसौम्य तदादिपदानां संभाव्येत तद्वारणाय संपूर्वकस्य पदेः सममिव्याहारे
ब्रह्मस्थाने पठितस्य सर्वत्र दर्शनं हेतुः । न च भाष्यीयहेतुविघटनमिति शङ्क्यम् । तस्माद्यः कश्चन शब्दो
ब्रह्मस्थाने पठितस्तद्वाचक एवेति भाष्यात् । न च स्वप्नदृष्टे हेतोः साध्याभावद्वित्वेन साधारण्यमिति
शङ्क्यम् । 'अत एव च नित्यत्वम्' इति सूत्रे वेदस्य ब्रह्मतुल्यत्वेन मिथ्यात्वाभावात् । तथा च हेतोः
साध्यवद्वृत्तित्वेन न साधारण्यम् । ब्रह्मव्यतिरिक्तसद्यै हेतुसन्नयने वेदे इति विशेषणं देयम् ।
नन्वेवमपि ब्रह्मस्थाने पठितस्य सतो ज्योतिषश्च सर्वत्रादर्शनात् स्वरूपासिद्धो हेतुरिति चेन्न । ब्रह्मस्थाने
पठितस्य ब्रह्मवाचकत्वस्य सर्वत्र दर्शनं हेतुरित्यर्थात् ब्रह्मवाचकत्वं तु पदभेदेऽपि सतो ज्योतिषश्च
समानमिति न स्वरूपासिद्धो हेतुः । न च सर्वत्र दर्शनमित्येवास्तु विशेषणस्य किं प्रयोजनमिति
वाच्यम् । यस्य कस्यचिद् सर्वत्र दर्शनादपि ब्रह्मत्वसिद्धेः । अतो वेदे संपूर्वकस्य पदेः सममिव्याहारे
ब्रह्मस्थाने पठितस्य ब्रह्मवाचकत्वस्य सर्वत्र दर्शनादिति हेतुः साध्यतावच्छेदकसंघन्धः स्वाश्रयवा-
चकता । शब्दार्थयोरत्यन्ताप्रविवेके आश्रयता हेतुतावच्छेदकसंघन्धो विषयता इति न साध्यहेत्वोः
अर्थवाचकशब्दोभयनिष्ठत्वं जैमिनिमतस्य व्यासचरणैः यत्र कुत्राङ्गीकारादर्थशब्दयोः पक्षत्वापत्तावपि
अतिदोषो नास्ति । ननु य एष संप्रसाद इति दहरविद्यास्येज्यं हेतुर्न गच्छति हेतोः सुषुप्ति-
वाक्यीयत्वात् इत्याशङ्काहुः सुषुप्तेति । तथा च संप्रसादस्य चित्तमिति व्युत्पत्तेः विज्ञानेन्द्राचार्यैः
कृतत्वात् सुषुप्तिः जीवे संप्रसादसौपाधिकतया धर्मधर्म्यभेदेनौपचारिकः संप्रसादशब्दः । एवं जीवे
सुषुप्तावस्थाव बोधकात् आकृतिशक्तिवादिभ्रतेनोक्तम् । तथा च दहरविद्यायामपि सुषुप्तिरस्तीति
हेतुर्गच्छत्येवेति भावः । अत्र स एष संप्रसाद इत्यत्र जीवः संप्रसादशब्दवाच्यः संप्रसाद इत्यत्र
सुषुप्तिः संप्रसादशब्दवाच्या तदा सुषुप्तावस्थाबोधकत्वम् । तद संप्रसाद इति सप्तम्यन्तं द्वेः सुः ।
तथा च जीवोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाने सुषुप्तिविशिष्टः सुषुप्तौ वा उचिष्ठति तदुक्तं प्राज्ञेनात्मनान्वा-
रुढ उत्सर्जयातीति वचने । न च भव्यभाष्ये अन्वारुढो निष्पूरिति जीवः कुतोन्वारुढ इति शङ्क्यम् ।
विष्णुत्वाजीवस्यापि । सर्वो विष्णुर्यतः परं ज्योतिरुपसंपत्तिः सुषुप्त्यनुवादिका स्वेन रूपेणामिनि-
भ्यत इति । आत्मरूपेण ज्ञानी भक्तोपि आत्मीयाम्यामलौकिकसामर्थ्यमगवत्सेवोपयोगिदेहाभ्यां
भक्त एव निष्पद्यते ॥ ४० ॥

इत्येकादशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ (१।३।१२)

‘आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्म’ इति श्रूयते । तत्राकाशशब्दे संदेहः । भूताकाशः परमात्मा वेति । नामरूपनिर्वहमात्रत्वमवकाशदानाद् भूताकाशस्यापि भवतीति न ब्रह्मपरत्वम् । अन्यस्य च नियामकस्याभावादित्येवं प्राप्ते । उच्यते । आकाशः । परमात्मा । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ श्रूयते इति । छान्दोग्यसमाप्तौ श्रूयते । आकाशशब्दे संदेह इति । उभयत्र प्रयोगसाधारण्यात् । श्रुतौ वैशब्दात् प्रसिद्धासुग्रेहेण ब्रह्मशब्दोक्त्या चोभयोर्योषनाच्च शब्दे संदेह इत्यर्थः । अनेन बीजशुक्तम् । पूर्वपक्षमाहुः नामेत्यादि । नामरूपयोर्निर्वहोऽविच्छेदेन चालनम् । तत्कर्तृत्वमात्रमत्र प्रतीयते, न तु कश्चिदन्यो धर्मः । तत्त्ववकाशदानाद् भूताकाशस्यापि संभवतोत्पादपदस्य न ब्रह्मपरत्वम् । न च धर्मस्य सामान्यत्वेन प्रकरणबलाद् ब्रह्मपरत्वमेव कुतो नाद्रियत इति शङ्क्यम् । प्रजापतिरुवाचेत्यस्य द्विरुक्त्या ब्रह्मप्रकरणस्य समाप्त्यवगमात् । व्याप्त्याच्छब्दमत्यादिना प्रकरणान्तरेण व्यवधानाच्च । नापि जीवपरत्वं शङ्कितं शक्यम् । अमिसंभवानीत्यस्य द्विरुक्त्या तत्प्रकरणस्यापि समाप्तेः । आकाशपदस्य जीवे कापि प्रयोगादर्शनाच्च । अतोऽस्यैव धर्मस्य यद् ब्रह्मधर्मतानियामकं तद्व किमपि न दृश्यते । न चोपसंहारगतानां ब्रह्माऽमृतात्मशब्दानां तथात्वम् । अवकाशदानकृतवृद्धि-
णित्यत्वव्यापकत्वगुणयोगेन प्रशंसानिवन्धनया गौण्यापि नेतुं शक्यत्वात् । नापि, ते यद-

रश्मिः ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ छान्दोग्यसमाप्तौ इति चरमवर्णध्वंसः समाप्तिर्नास्ति नैयायिकमताभावात् । अतश्चतुर्दशानुवाकः समाप्तिपदेनोच्यते पञ्चदशानुवाको यद्यपि समाप्त्यनुवाकस्तथापि तत्र तद्वै तद्ब्रह्मा प्रजापतये उवाच प्रजापतिर्भनवे मनुः प्रजान्यः इति विद्यापरपरानुत्पादोऽचार्यकुलद्वेदमयीत्येतादेः ‘कृत्स्नमावातु गृहिणोपसंहारः’ इति सूत्रे विषयवाक्यत्वेन शक्तिमार्गीयत्वेन दुर्लभाविकारविषयत्वात् चतुर्दशानुवाकः समाप्त्यनुवाकः । शब्द इति आकाशशब्दे सति अर्थयोः संदेहः । शब्दसंदेहस्य प्रथमपादे निवारणात् द्वितीयपादे आधेयार्थसंदेहं निवार्य तृतीयपादे आचारसंदेहवारणात् । यद्वा नार्थ निषेधो यः सर्ववार्थसंदेह अतः शब्दे संदेहः । बीजमिति आकाशशब्दरूपम् । अन्यस्येति शार्ङ्गं विवरीतुमाहुः न चेति । धर्मस्येति नामरूपयोरविच्छेदेन चालनस्य । समानत्वेन स्वार्थं व्यञ्ज । द्विरुक्त्येति कचित्युक्तये छान्दोग्ये एकवारमुक्तिर्वर्तते । प्रकरणेति । जीवप्रकरणेन दहरप्रकरणेनेति यावद् । इदं त्रयोदशानुवाकसंवाकेनोच्यते । अतो द्वादशानुवाकपर्यन्तमुक्तत्वेन्द्रजगत्प्रजापतिसंवादस्य ब्रह्म-
प्राकारणिकस्य त्रयोदशानुवाकोकेन व्यवधानात् । नापीति व्यवहितब्रह्मप्रकरणात् मायदाकाशस्य ब्रह्मपरत्वम् । अव्यवहितजीवप्रकरणात् जीवपरत्वं तु स्यादिति शङ्कितम् । अत्येति नामरूपयो-
रविच्छेदेन चालनस्य । ब्रह्माऽमृतेति तद्वृत्तं स आत्मेति विषयवाक्योत्तरं पठनात् । तथात्वमिति ब्रह्मधर्मतानियामकत्वप्रकारेण । त्वं न च वदेदिति शोचना । अवेति वृद्धेणत्वाद् ब्रह्मत्वं नित्यत्वादमृतत्वं व्यापकत्वादात्मत्वमिति एकं प्रत्यक्षसिद्धं द्वयं ‘आकाशवस्तुवर्गतश्च नित्यः’ इति श्रुत्याऽप्यम् । प्रशंसति प्रशंसया निवन्धनं कल्पनं यस्याः सा प्रशंसानिवन्धना गौणी । उपचारार्थ-

यद्भूताकाशस्य प्रयोजनं श्रुतिसिद्धं, तस्मादन्यस्य व्यपदेशः कार्यान्तरादिव्यपदेशश्च । यत्रैव हि सिद्धवत्कारणोत्कृष्टधर्मा अतदीयास्तदेव ब्रह्मेति । नापि नामरूपनिर्वाह आकाशस्य माहात्म्यहेतुर्भवति । वै निश्चयेनेति सिद्धवत्काराणोपासनापरत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

न्तरेत्युक्तस्य नामरूपान्तर्वर्तित्वस्य तथात्वम् । व्यापकतयाऽऽकाशेऽपि तत्सिद्धेः । अत उपक्रमगतस्याकाशपदस्योच्चारणमात्रेण भूताकाशावगमात् स एव ग्राह्य इत्येवं प्राप्त इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याचक्षते । यद्भूतेत्यादि । अर्थः प्रयोजनं यद्भूताकाशस्य श्रुतिसिद्धं वायुजननं तस्मादन्यस्य व्यपदेशः । ते यदन्तरेत्यनेनोक्तस्यासमन्तात् तदन्तःस्थापनरूपस्यादिपदेन ब्रह्मत्वादेश्च यो व्यपदेशः कथनम् । तथा च, अन्तरः अर्थो यस्मादित्यर्थान्तरम् । वाऽऽहिताभ्यादिष्विति परनिपातः । एवमत्र बहुव्रीहिणा कर्ता बोध्यते । अन्योऽर्थोऽर्थान्तरमिति नित्यसमासपक्षे लक्षणाया कर्तृलभः । तस्य भावोऽर्थान्तरत्वम् । तदादीनि । ते यदन्तरेत्युक्तं बहिःस्थान्तःस्थापनम् ।

रश्मिः ।

सादृश्यात्पक्षकस्यसंबन्धरूपा गौणी तया नेतुं तद्यथा आकाशो ह वा इत्यत्र ब्रह्म आकाशं अत्र सत्यत्वादिविशिष्टसत्यत्वाद्युपचारविशिष्टा अर्था वृंहणनित्यत्वव्यापकत्वानि ब्रह्मविशिष्टानि तैः सादृश्यं ब्रह्मगतभूयोर्धर्मवत्त्वमाकाशे तदेवाकाशे शक्यस्य ब्रह्मत्वादिविशिष्टब्रह्मणः संबन्धः । तद्वत्ता गौण्याकाश इति लक्षणसमन्वयः । यथा छत्रिणो यान्ति इत्यत्रेयम् । उपचारो लक्षणा यथाऽत्रैव शक्यस्य सत्त्वादेः संबन्ध आचैयता वृंहणादिनिष्ठा । तदुक्तम् 'लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्भूतेरिष्टा तु गौणता' इति काव्यप्रकाशे । तथात्वमिति ब्रह्मधर्मत्वं तु अम् । शैश्वर्यं भातीत्यर्थः । अम् शैश्वर्यात्पयोरिति मनोरमा । ते नामरूपे यद्यस्यान्तरा मध्ये इति श्रुत्यर्थः । वाच्यमिति । आकाशाद्वायुरिति श्रुतेः तैत्तिरीयायाः । वायुजननं प्रयोजनं फलं कार्यमिति यावत् । अन्तर आ इति छेदं मत्वाहुः आसमन्तादिति । हरिभ्यां याद्योक्त आ इतिवत् । छन्दसि परेपीति परनिपातः अन्तःस्थापनं बहिष्ठस्य । ब्रह्मेति तद्वत् तदभूतं स आत्मेति श्रुत्युक्तस्य । अन्तर इति । वायुजननादन्तरोऽन्यः । बहिष्ठस्यान्तःस्थापनरूपः । अर्थः कार्यं यस्मात् कर्तुः 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् इति पञ्चमी कचिद् । परनिपात इति अर्थो जायमानो विवक्ष्यते । कचिदाहिताभ्यादीनामाकृतिगणत्वादिति भावः । आहिताग्निः अभ्याहितः जातपुत्र पुत्रजातः जातदन्ता जातश्मश्रुः तैलपीतः श्रुतपीतः ऊढमार्यः गतार्यः इत्याहिताभ्यादयः । ननु षष्ठीसमन्वो बहुव्रीहावन्यपदार्थोत्तरं कुतो नोक्ते प्रत आहुः एवमत्रेति । ननु नित्यसमासः कुतो न कृत इत्याकाङ्क्षायां लक्षणापत्त्या न कृत इत्याहुः अन्य इति । लक्षणयेति । शक्यसंबन्धः कार्यकारणभावः । सत्त्वे भावप्रत्ययाद्भाष्ये विशेषं पूरयन्तः आहुः तस्य भाव इति भाष्यशेषपूरणभावे आकाशोऽर्थान्तरादिव्यपदेशादिति पाठो ध्वन्यते । कुतः, यतोऽर्थान्तरं बहिष्ठस्यान्तःस्थापनं तस्य व्यपदेशोत्र न त्वन्तःस्थापनत्वस्येति । परं स्पष्टत्वेन पाठो न ध्वनितः त्वपदरहितपाठादर्शनात् । कार्यान्तरेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदादीनीति । कार्यान्तरं कार्यं वायुजननं तदन्यद् बहिष्ठस्यान्तःस्थापनं भावप्रधानो निर्देशः । एष तच्छब्दार्थः । अर्थान्तरत्वमिति यावत् एष तच्छब्दार्थः । तत् अर्थान्तरत्वमादिवैषां तानि तदादीनि सामान्ये नपुंसकं यद्वा

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मादिश्रुतयश्च । तेषां व्यपदेशात् कथनादाकाशो ब्रह्मैव । नहि रूपान्तर्गतस्य निरूप्यसा-
काशस्यासंकुचितं तन्निर्वोदृत्वं संभवति न वा क्वापि श्रुतावाकाशमाहात्म्यहेतुत्वेन तदुक्तमस्ति ।
नाप्यसंकुचितं तयोरन्तःस्थापनं बृंहणं वा तथा । वायुजनकत्वस्यैव आभवात् । अत आकाश-
कार्योतिरिक्तकार्यकर्तृत्वादेरत्रोक्तत्वाद् ब्रह्मादिश्रुतीनां चानुकूल्यादुपसंहारस्य प्राबल्यमिति ब्रह्म-
वाकाशः । स्वारसिकं च शब्दानां ब्रह्मवाचकत्वमतो न लक्षणादोपोऽपि । तेनेदं सिद्धम् । यत्रैव

रश्मिः ।

कार्यान्तरादिव्यपदेशश्चेति भाष्यस्यायमर्थः । कार्यमर्थान्तरत्वं तदन्यत् बहिष्ठातःस्थापनं तत्कार्यान्तरं
तदादि येषामिति तदादीनि । भाष्ये चकारआभवात् । नन्वर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादित्यत्र नामरूप-
निर्वोदृत्वं हेतावप्रविष्टमिति न्यूनतादोषस्तद्धारणायानुः नहीति । रूपप्रपञ्चः नामप्रपञ्चश्च तयोर्मध्ये
रूपप्रपञ्चान्तर्गतस्य निरूप्यस्य नामरूपान्यां अन्य इव ऊढः वह प्रापणे प्राप्यस्य निर्वोदृत्वं तस्यैव
वा ऊह वितर्कं ऋहलोप्यत् । तन्निर्वोदृत्वं रूपनामनिर्वोदृत्वं । तदुक्तमिति निर्वोदृत्तमुक्तम् ।
तथेत्वाकाशकार्यत्वेनोक्तम् । 'तदसृत्तं स आत्मा' इति श्रुतेः । विषयवाक्येतुतेर्बृंहणपर्यन्तमुक्तम् ।
उपसंहारस्येति आकाशो ह वा इत्यत्राकाशपदमुपक्रमे । उपसंहारे तद् ब्रह्मेति ब्रह्मपदं स आत्मेति
आत्मपदं वा । तत्रोपक्रमस्य भाष्योक्तरीत्या संजातविरोधित्वेन प्रकरणादुपसंहारासांसंजातविरोधित्वेन
प्राबल्यम् । नन्वाकाशपदं वियति रूढं आकाशशरीरं ब्रह्मेति आरणे । 'आत्मन आकाशः संभूतः' इति
तैत्तिरीये च तत्र ब्रह्म आकाश इत्युक्तौ शरीरशरीरकभावसंबन्धो वा कार्यकारणभावसंबन्धो वा
लक्षणा वाच्येत्यत आहुः स्वारसिकमिति । वेदान्ते असति वाचके रूढियोगमपहरतीति शुण्डस्य
तदनादरश्रवणादिति सूत्रे व्युत्पत्तिर्विशेषितत्वेन प्रकृते व्याकरणरूपाङ्गवाचरूपावाचकस्य सत्त्वात्
आकाशत्वे दीप्यते इत्याकाश इति योगस्य सुवचत्वेन स्वारसिकत्वम् । तथा चार्थान्तरत्वसादी
आकाशत्वनामरूपत्वनिर्वोदृत्वे ते अर्थान्तरत्वादी अर्थान्तरत्वादी च अर्थान्तरत्वादयश्चार्थान्तरत्वादयः
स्वरूपैकशेषः अर्थान्तरत्वादीनां व्यपदेशः अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशस्तस्मादिति हेत्वर्थः । सिद्धमाहुः
तेनेति । इदं भाष्ये व्युत्पादनं व्युत्पत्तिरिति यावत् । वक्ष्यते प्रकारभेदेन यत्रैवाकाशादौ सिद्धवत्कारेण
भावे षम् सिद्धवत्कारेण वा इत्यादिपदयोगेनोक्तृष्टनामधर्मरूपनामनिर्वाहकत्वादयः अतदीया यत्र
इति निर्दिष्टाधिकरणाः संबन्धिनः तदेवाधिकरणं ब्रह्म यथात्राकाशः परमात्मा यथा च उषा वा
अश्वस्य शिरः सूर्यश्चक्षुः वातः प्राणः इति अत्रैवकारेण सिद्धवत्कारोक्ति अतदीयाः अश्वासंबन्धिनः
तदश्वरूपाधिकरणं ब्रह्म न हयः व्युत्पत्तौ दन्तस्य विशुद्धार्थं नवानामिह लक्षणमिति द्वितीयस्कन्वा-
त्रैवेह किं च नाम आसीदिति श्रुतेरिहेत्याश्रयनिर्देशादन्यविभक्त्यन्तं पदं त्यज्ज्वा ससम्पन्तमुक्तम् ।
यत् सिद्धवत्कारेण उत्कृष्टधर्मा इत्यत्र प्रकाशाश्रयन्यायेनाभेदान्वयः । सूर्यः प्रकाश इतिवत् ।
एवं यत्प्रति सिद्धवत्कारेणोक्तृष्टधर्माः येन सिद्धवत्कारेणोक्तृष्टधर्माः यस्मा उत्कृष्टधर्माः यस्माहुः उत्कृष्टधर्माः
यस्योक्तृष्टधर्माः इत्यत्र यल्लक्ष्योक्तृष्टधर्मा इत्यादि बोध्यम् । एवकारेणैन्द्रप्रतर्दनसंवादे जीवीयधर्माः
जीवे यत्रेति यत्तदवाच्यप्राणरूपाधिकरणात् अन्यस्मिन्नतदीयाः अप्राणसंबन्धिनः उक्ता इति जीवस्य
व्यवहारकाले भेदेन व्यपदेशस्याग्निब्रह्मत्वापत्तिर्वार्यते । जीवस्य प्राणेतस्य व्यवच्छेदात् । इतरव्यव-
च्छेद एवकारार्थः । 'प्राणस्तथाऽगमात्' इत्यधिकरणे इन्द्रप्रतर्दनसंवादो व्याकृतः । सिद्धवत्कारेणेति
पदं चेन्न दीयते तदा 'शंसुर्विश्वमवलयथ स्वीकृत्य समवष्टिताम्' इत्यत्रोक्तव्युत्पत्त्या राज्ञः शंसुत्वात्परिः

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धवत्कारेणोत्कृष्टधर्मा अतदीयास्तदेव ब्रह्मेति । अथ लोकदृष्ट्या विचार्यम् । तदसंगतम् । 'अदो दंदाति श्वसतां पदं यन्मियमाभम्' इति स्मृत्यस्तस्यापि भगवदधीनत्वानामरूपनिर्वाह आकाशस्य चरितम् ।

तद्वारणाय सिद्धवत्कारेणेति पदम् । तथाहि चन्द्रालोककारिकेन्द्रपदघटिता कार्यान्यथा तदीयपदोक्तशंसुसंबन्धित्वस्य समदृष्टितायामभावादेव व्युत्पत्त्यसंचारे सिद्धवत्कारस्य किं प्रयोजनं स्यात् यद्वाऽऽलंकारिकाणां शंसुरसमदृष्टिवेदान्तिनां तस्य समदृष्टत्वेन वा शंसुसंबन्धित्वस्य समदृष्टितायामभावः ततश्च व्युत्पत्त्यसंचारे राज्ञः शंसुत्वापत्तिः सा वारिता । यतो वा इत्यादिपदानां सिद्धवत्कारबोधकानामभावोत्र । अथ इत्यस्यास्मिन्नहनीत्यर्थात् न सिद्धवत्कारवाचकत्वं उत्कृष्टताधर्मेषु चेन्नोच्येत तर्हि मर्यादापुष्टस्य पुष्टत्वापत्तिः अत्रोदाहरणं किमिति चेन्न ।

'मत्तो मार्यादिकश्चैव विधर्मैरपि संगतः ।

अनुग्रहेण पुष्टः साधनं साधनं ह्युदाहृतिः' ॥

व्युत्पत्तिसंचारे तु पुष्टत्वं स्यात् । विधर्मा ह्यनुत्कृष्टा इति व्युत्पत्त्यसंचारः । अतदीया इति । किमर्थमेतदयम् । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्येत्यत्र व्युत्पत्तिसंचारे प्राणस्य ब्रह्मत्वापत्तिः प्रज्ञात्मेदमिति ह्यात्मपदार्थैव प्राण एव सिद्धवत्कारेण सिद्धवत्कारवाचकः श्रौत एवकारस्तदर्थेनोत्कृष्टधर्माः प्रज्ञात्मत्वादयस्तदेव ब्रह्म । अत्र ब्रह्मपदमावात् प्रज्ञात्मेति पदसत्त्वात् प्रज्ञात्मा । अतदीयपदस्य व्युत्पत्तौ सत्त्वे तु उत्कृष्टा धर्मा अतदीया न सन्तीत्यत्र खलु इत्युक्त-प्राणस्य न प्रज्ञात्मत्वं प्रज्ञात्वमात्मत्वं च किं तु प्रज्ञारूपत्वं तथा च यत्रैवाकाशशब्दो हि निश्चयेन सिद्धवत्कारेण वैकारादिवाच्येनोत्कृष्टा धर्मास्ते यदन्तरा तद् ब्रह्मेत्युक्ता अतदीया अनाकाशीयाः तदेवाकाशमेव ब्रह्मेति व्युत्पत्तिसमन्वयः । नापीति भाष्यं विवरीतुमाहुः अथ लोकेति । लोकदृष्ट्यावाकाशदानात् नामरूपनिर्वाहकत्वं विचार्यम् । तन्नैयायिकभते न लौकिकदृष्टित्वात् । तत्र यमस्मृतौ । यन्नियमात् यस्यान्तर्यामिणो नियमनात् । श्वसतां प्राणिनाम् । पदं स्थानं श्वासावकाशमिति यावत् । भगवदिति भगवदधीनत्वमालोच्य तस्माद्धेतोर्वा समवायिकारणे कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या सत्ताहेतुर्नामरूपनिर्वाहः तथाहि आकाशो भूतानां छिद्रदातृत्वे सति बहिरन्तर-व्यवहारविषयत्वे च सति प्राणेन्द्रियान्तःकरणाधारत्वम् । तत्रेदं लक्षणमाधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकाकाशस्य क्रमेण । भूतानां छिद्रदातृत्वमाधिदैविकस्येतेवं लक्षणलक्षितः अन्यश्च 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुतेः । तत्रोक्तवाक्येन भगवद्रूपसमवायिकारणनिष्ठो नामरूप-निर्वाहः 'नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते', 'यतो वा इयानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतिभ्याम् । लक्षणसंगमनं तु कारणेन नामरूपनिर्वाहकारणेनाकाशेन सहैकार्थं ब्रह्मणि तादात्म्येन वृत्तित्वे सति कारणं नामरूपनिर्वाहस्येति । यथा घटरूपं प्रति कारणेन घटेन सह कारणस्य कषाररूपस्यैकार्थं कषाले प्रत्यासत्तिरस्तीति । न चाकाशनामरूपनिर्वाहयोः न समवायः किं तु स्वरूपसंबन्ध इति शङ्क्यम् । 'समवायाम्युपगमात्' इति सूत्रे समवायं दूषयित्वा तादात्म्याङ्गीकारात् । तेनैव लक्षणं संगमयितव्यम् । न च समवाय्यसमवायिकारणमिति प्रतीतिविरोध इति शङ्क्यः । एतस्यास्ता-दात्म्यविषयिणीत्वात् । एतादृशरूपनामनिर्वाहो ब्रह्मनिष्ठ आकाशस्य महात्मनो भावः भूतानां छिद्रदातृत्वादिः तस्य हेतुरसमवाय्यपि न भवति निमित्तत्वेनासमवायिनोङ्गीकारात् । तव तु

निर्वाहस्य ब्रह्मधर्मत्वं न श्रुत्यन्तरसिद्धमिति विचारः । अर्थापत्तिसूचक-

भाष्यप्रकाशः ।

माहात्म्यहेतुरपि न भवति । न च तर्ह्यपासनार्थं तदुक्तिराकाशेऽस्त्विति वाच्यम् । यतो, वै निश्चयेनेति सिद्धवत्काराभ्योपासनापरत्वं वक्तुं शक्यते । तस्माद् ब्रह्मधर्म एवायं निर्वाह इत्यर्थः । ननु यद्ययं निर्वाहो ब्रह्मधर्म एव, तदा, तद्वर्माधिकरणेन वा, तद्विज्ञाधिकरणेन वा गतार्थत्वाद् व्यर्थः सूत्रारम्भ इत्यत आहुः निर्वाहस्येत्यादि । तत्रापि विशेषमाहुः अर्थापत्तीत्यादि । यद्यपि कम्पनमपि न प्रसिद्धश्रुत्यन्तरसिद्धं तथापि प्रकरणत्रलादुत्तरवाक्ये कम्पनहेतोर्ब्रह्मणः सकाशाद् भयस्योक्तत्वाच्च तस्य ब्रह्मकार्यत्वनिश्चयेन ब्रह्मवाक्यत्वसाधकता तस्य युक्ता । प्रकृते तु वाक्यस्यानारम्भाधीतत्वात् प्रमाणान्तराभावाच्च न कथमपि ब्रह्मवाक्यत्वसिद्धितोऽयमेव न्यायस्तथेत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं तथापि पक्षनिर्देशोऽत्र न युक्तः । किं तु ब्रह्मत्वमार्त्र साधनीयम् ।

रहिमः ।

आकाशस्य माहात्म्यस्य महतः परममहत्परिमाणविशिष्टस्य आत्मनो व्यापकस्य साव आकाशत्वं तस्य हेतुरपि न भवति अपिपदेनाकाशत्वमतः कथं लोकदृष्ट्या नामरूपनिर्वाह आकाशधर्मः । आकाशस्तु तव नित्यो निरवयवत्वेन समवायाद्यभावात् शब्दाश्रयत्वेन सिद्धश्च । वै नीति भाष्यं विवरीतुमाहुः न च तर्हीति । तदुक्तिर्नामरूपनिर्वाहोक्तिः । वा इति तथा च वै एवादिप्रयोगः सिद्धवत्कारः । तद्वर्मेति प्रथमपादेऽधिकरणे स्तः । अन्तस्तद्वर्माधिकरणेनाकाशवर्तित्व उक्तं न वा तद्विज्ञेति । तत्रापि निर्वाहस्य ब्रह्मधर्मत्वोपपादकेपि । विशेषमर्थोपत्तिसूचकत्वरूपम् । कम्पनादिति न्यायस्यार्थापत्तिसूचकत्वं कुतो नेत्यत आहुः यद्यपीति । तस्येति कम्पनस्य । बद्धिमान् धूमादिति वयुक्ता । प्रमाणेति नामरूपनिर्वाहे प्रमाणान्तराभावात् । तथेति अर्थापत्तिसूचकत्वेन प्रकारेण वर्तत इत्यर्थः । एवकारेण तद्विज्ञाधिकरणन्यायोपि नार्थापत्तिसाधकः । यतस्तत्र जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धस्यातिन्यासिवारणायपि आकाशपदार्थो ब्रह्मैवेत्युक्तम् । अर्थापत्तिस्त्वेवं प्रत्यक्षेण शब्देन वा प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरं विना उपपद्यमानस्योपपत्तयेऽर्थान्तरकल्पना । अत्र शब्देन प्रमितस्यार्थस्य वाक्यार्थस्यार्थान्तरमुक्तीत्या ब्रह्मपरत्वलक्षणं विनोक्तप्रकारेणानुपपद्यमानस्योपपत्तयेऽर्थान्तरस्योक्तस्य कल्पनेति । अन्यथानुपपत्तिजन्याप्यर्थापत्तिर्ज्ञेयाऽप्रेषिकरणे तथोपपद्यमानत्वात् । उक्तच्युत्युक्तौ सूत्रं मानं सूत्रतात्पर्यवृत्तिरर्थापत्तौ अर्थापत्तिर्न प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षशब्दयोरनुग्राहिका प्रत्यक्षादिप्रमितार्थज्ञानदार्ढ्यहेतुत्वात् अन्यासादिवत् अतस्तद्वचस्य वली-यसो भावाच्च प्रमाणान्तरम् । अतोऽनुपपद्यमानार्थवाचकयोस्तात्पर्यवृत्तिरर्थापत्तिरन्तरकल्पने । कोकेभ्यो द्विपि रक्ष्यतामित्यत्र दध्युपघातके तात्पर्यवत् । नैयायिकानां लक्षणात्र स्पष्टा त्वग्रेतनाधिकरणे भविष्यति । ब्रह्मत्वेति 'तं त्वौपनिषदं पुष्पं पृच्छामि' इति श्रुतेः । सर्वप्रमाणातीतत्वात् । अन्येति मध्यमपदलोपी समासः । पदजन्यपदार्थोपस्थितः कारणत्वात् । अन्यस्य वाच्यस्य वा । भाष्ये । अन्यवाच्यस्यातद्वर्मा इत्यन्वयः । यत्रेत्यस्य तद्वर्मा इत्युक्तेऽन्यवाच्यस्यानन्यपत्तेः । यत्रेत्यस्य प्रतिपादिकास्तु श्रुतिषु इत्यर्थः । भाष्ये । सिद्धकथने यत्रैव हि सिद्धवत्कारेण इत्यसंभ्युत्पत्तौ यत्राधिकरण इत्यर्थादर्थपरत्वं आकृतमेव । अतदीया अत्र यत्रेत्युक्ताधिकरणत्वात्तदीयाः ।

स्वयमेव न्याय इति । तस्माद् यत्रैवातद्धर्मकथनमन्यवाच्यस्य तत्रैव ब्रह्मपरत्वमिति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयपादे द्वादशमर्थान्तराधिकरणम् ॥ १२ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

ततश्च वाक्यस्यापि ब्रह्मवाक्यत्वं मुखेनैव सिद्धोदित्यत आहुः तस्मादित्यादि । अन्यवाच्यस्येति अन्यवाचकपदवाच्यस्य । तथा चैतदर्थं पक्षनिर्देश इत्यर्थः । एवं प्रयोजनकथनेनास्य, तल्लिङ्गाधिकरणेन गतार्थता तत्प्रपञ्चत्वं च निवारितम् । अत्र चाकाशस्य नामादिनिर्वाहकत्वेन स्थितिकर्तृत्वस्यातिव्याप्तिमाशङ्क्य बुद्धिस्तथा सा निवारिता ।

यत्तु शिवतत्त्वविवेके, उपक्रमस्याभ्यामाकाशश्रुतिप्रसिद्धलिङ्गाभ्यामस्य वाक्यस्य भूताकाशपरत्वेऽपि पाश्चात्यानामसंकुचितनामरूपनिर्वाहृत्वतदर्थान्तरत्वाऽमृतत्वलिङ्गब्रह्मात्मश्रुतीनां भूयस्तया प्राबल्यात् तदनुरोधेनोपक्रमप्रापितमपि भूताकाशपरत्वमप्येव ब्रह्मपरत्वं स्थाप्यत इत्युक्तम् । तत् पक्षविरुद्धमेव । लिङ्गभूयस्त्वस्यात्र हेतुत्वानुल्लेखात् ।

यत्तु शंकराचार्याः । ते यदन्तरेत्यस्य नामरूपे यद्विज्ञे इत्यर्थान्नामरूपाभ्यां व्यतिरिक्तमर्थान्तरं व्यपदिशतीति नामरूपव्यतिरिक्तत्वं ब्रह्मलिङ्गं हेतुकृत्यास्य तल्लिङ्गाधिकरणप्रपञ्चत्वमूनुः । तन्मतेऽधिकरणवैयर्थ्यमेव । निर्वाहस्य स्थितिरूपत्वेन तल्लिङ्गाधिकरणविषयवाक्यादेव

रश्मिः ।

भ्युत्पत्तिसमन्वयः । यत्रैवाकाशो नामरूपयोर्निर्वहितेत्यत्रैव अन्य अन्यपदवाच्यस्याकाशस्यातद्धर्मस्ते यदन्तरा तद् ब्रह्मेत्यादयस्तेषां कथनमिति तत्रैव आकाशो ह वै नामरूपयोरित्यत्रैव ब्रह्मपरत्वमिति । एतद्वर्थमिति अन्यवाच्यस्येत्यर्थः । ननु पक्षनिर्देशोऽनुचितः । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति श्रुत्या तन्निषेधादिति चेन्न भाष्येणौपनिषदपुरुषव्याख्याने तत्प्रकाशे तदनुगुणानुमानस्योचितत्वात् । 'अत्र मां मार्गयन्त्यद्वा युक्ता हेतुमिरीश्वरम्' इति वाक्यात् । तल्लिङ्गाधिकरणस्य प्रयोजनमाकाशपदार्थो ब्रह्मेति भाष्यात् तजत्यादाकाशपदार्थभेदो ब्रह्मणः अस्याधिकरणस्य तु यत्रान्यवाचकपदवाच्ये सिद्धवत्कारणोत्कृष्टा धर्माः अतदीयाः तदेवार्थापत्त्या ब्रह्म ज्ञेयमिति प्रयोजनं तदाहुः एवं प्रयोजनेति । असंकुचितेति आकाशस्य कार्यत्वेन नामरूपनिर्वाहस्यापि कार्यत्वात् तेन संकुचितं ईश्वरे तु कारणत्वात् तेन संकुचितमित्यसंकुचितेत्यर्थः । तदर्थेत्याकाशादर्थान्तरत्वेत्यर्थः । असंकुचितेत्यादीनाममृतत्वान्तानां लिङ्गानि ब्रह्मात्मनोः श्रुती । तानि च ते चासंकुचितनामरूपनिर्वाहृतदर्थान्तरत्वायुतत्वलिङ्गब्रह्मात्मश्रुतीनाम् । तदनुरोधेनेति श्रुतिलिङ्गापुरोधेन । हेतुत्वेति न चार्थान्तरत्वादीत्यादिपदेन लिङ्गभूयस्त्वप्राप्तिरिति शङ्क्यम् । उल्लेखपदेन सौत्रहेतुतावच्छेदकानाकान्तात्वात् । श्रुतिलिङ्गे न लिङ्गमिति प्रतीतिः । श्रुतिलिङ्गयोः लिङ्गेनाभेदोपि न संभवति । तल्लिङ्गेति विषयवाक्यं तु अस्य लोकस्य का गतिरित्यादि आकाशः परायणमित्यन्तम् । न च निर्वाहस्य ब्रह्मधर्मत्वं न श्रुत्यन्तरसिद्धमिति भाष्यविरोध इति शङ्क्यम् । ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति श्रुत्या निर्वाहे नामरूपे ब्रह्ममध्ये स्तः इत्यर्थो हि अन्तःस्थापनमन्तरा न भवतीत्याशयेन ते यदन्तरेत्यनेनोक्तस्यासमन्तात् तदन्तःस्थापनरूपस्येति भाष्यप्रकाशस्य प्रणयनाच्च स्थितिरूपार्थो निर्वाहस्य किं तु योमन्त्रेरूपः तस्यान्तःस्थापनेन साकं जन्यजनकभावसंबन्धाज्जिर्वाहस्यान्तःस्थापनं लाक्षणिकोर्थ इति । न च तल्लिङ्गाधिकरणविषयवाक्यगतस्य आकाशस्थितिकर्तृत्वस्य स्थितिरूपत्वेनात्राधिकरणे चान्तः-

भाष्यप्रकाशः ।

प्राप्ततया प्रपञ्चरूपत्वस्य वस्तुमशक्यत्वात् । नामरूपव्यतिरिक्तत्वस्य स्पष्टलिङ्गत्वेनैतत्प्रणयनानुवच्यकताया अपरिहाराच्च ।

भास्कराचार्योक्तमप्येतेनैव व्याख्यातप्रायम् ।

यदपि विज्ञानमिदम् । यावान् वा अयमाकाशस्तावानेवोऽन्तर्हृदय आकाशः । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता । परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यादिषु ब्रह्मैवाकाशशब्दवाच्यं भवति । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । अर्थस्य अन्तरोऽर्थान्तरः । तस्य भावस्तत्त्वम् । आदिपदेन नित्यत्वात्संगत्वसम्भवाद्यो ग्राह्याः । तेषां व्यपदेशात् । 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इत्यादिषु कथनादित्याह ।

तन्मते व्यापकत्वकृतस्यार्थान्तर्वर्तित्वस्याकाशसाधारण्याद्, यावान् वेत्येतद्विभेदकवाक्येष्वाकाशपदेन केवलब्रह्मासिद्ध्या लिङ्गसत्त्वे च तल्लिङ्गाधिकरणेन गतार्थत्वापत्त्याऽधिकरणवैयर्थ्यमेव ।

शैवस्तु । आकाशो भूतं, जीवो, ब्रह्म वा ? इति संदिग्ध, अमृतत्वादितद्वर्गव्यपदेशादित्याह ।

तदपि, यदपि तदमृतमिति, 'अमृताऽक्षरं हरः' इति जीवेऽप्यमृतप्रयोगात् सौत्रहेतोरयोगाच्चासंगतमेव ।

रश्मिः ।

स्थापनस्योक्तेः प्रपञ्चरूपत्वमस्त्येवेति शङ्क्यम् । विषयवाक्येऽस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो भवैवम्यो ज्यायान् इत्यत्रोद्यमनास्त्यगमनयोर्मध्ये स्थितेः कल्पितत्वेन तल्लिङ्गाधिकरणविषयवाक्यगतस्याकाशस्यितिकर्तृत्वस्य काल्पनिकत्वेन तत्प्रपञ्चरूपस्याभावात् । तस्याद्देऽक्षरमात्रस्याप्यसत्यार्थस्याभावात् वैदिकानां न संदेहोपीति भाष्यम् । सिद्धान्तसिद्धये श्रुतिः काठके ।

'अमिर्यैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिष्' ॥ इति ।

भास्करेति शंकराचार्यवदुक्तम् । एतेनेति स्पष्टलिङ्गत्वेनैतत्प्रणयनानुवच्यकताया अपरिहारेण । अर्थान्तरिति अर्थस्यान्तर्वर्तित्वस्य । यावानिति अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरकाशपदप्रयोगात् एकत्राकाशस्य ब्रह्मत्वे साधिते आकाशान्तरे हेतुसत्त्वेपि ब्रह्मत्वरूपसाध्याभावाद् हेतोर्बाधितत्वेनैकत्र केवलब्रह्मासिद्ध्या तद्विज्ञेयित्युक्तम् । न च ब्रह्मत्वाभावः क्वापि नास्तीति न हेतोर्बाधितत्वमिति शङ्क्यम् । साधनसाध्यब्रह्मत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् । तर्हि साधनसत्त्वाद् ब्रह्मत्वं साध्यतामिति वाच्यम् । आकाशत्वप्रत्यक्षेण ब्रह्मत्वाप्रत्यक्षात् । न च हेतोः साध्याभाववदाकाशान्तरे साधारण्यमिति शङ्क्यम् । इष्टापत्तेः दूषणप्रकरणात् । आकाशेति आकाशपदेनोपस्थापितपक्षेऽर्थान्तर्वर्तित्वेन हेतुना केवलब्रह्मासिद्धिरनेनैव हेतुनाकाशत्वस्यापि सिद्धेः । लिङ्गसत्त्व इति तद्ब्रह्मेति पूर्वत्र परम इति द्वितीये लिङ्ग्यम् । न च श्रुतित्वमिति शङ्क्यम् । आकाशो ह वा इत्यत्र परमे व्योमन्निस्त्रय च ब्रह्मपरमयोः सामर्थ्यमालोच्याकाशव्योमनी अमेदान्वययोगे इत्यभिवाच्यौ श्रुती प्रयक्तत्पत्तिना ब्रह्मपरमयोः अमेदान्वयेऽङ्गत्वबोधनात् लिङ्गत्वप्रसत्तात् । श्रुतेस्तु निरपेक्षरवरूपत्वात् । हेतोः साधारण्यमाहुः तद्वपीति । अन्दोमे दशमे प्रपाठके तत्सत्त्वचद्वयं,

भाष्यप्रकाशः ।

रामानुजाचार्यास्तु आकाशपदोक्तौ युक्तात्मा, परमात्मा वा ? इति संदेहे । अथ इष रोमाणि विधूय पापमिति सत्रे युक्तस्यानन्तरं प्रकृतत्वात्, ते यदन्तरित्यत्रापि नामरूपविभुक्तस्य

रश्मिः ।

अथ यत्ति तन्मर्त्यं, अथ यद्यं तेनेमे यच्छति इति श्रुतं तत् 'अन्यार्थश्च परामर्शः' इति सूत्र उक्तम् । तत्र तिकारस्य मर्त्यत्वेपि 'य एष संप्रसादः' इत्युत्तवा 'एष आत्मा' इति होवाचैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि 'स. ति. यम्' इति वाक्यमुत्तवा तद्यत्सत्तदमृतमित्याद्युच्यतेऽतोऽमृतशरीरनिविष्टत्वात्तिकारोप्यमृतं न चामृतशरीरनिविष्टत्वेपि मर्त्यत्वं कथमिति वाच्यम् । मर्त्यत्वस्य तिरोभावमादाय व्युत्पाद्यत्वात् । 'आविर्भावतिरोभावौ शक्ताौ वै मुरवैरिणः' इत्यमृतधर्मत्वात् । तेन यत्तीति भाष्यप्रकाशो न श्रुतिरूपः । अमृताक्षरमिति श्रेताश्वतरे ।

‘क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः ।

तस्यामिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः’ ॥

इति अमिधानं चोद्यजनं च तयोः समाहारः । जीवेपीत्यपिना हरः । तथा च जीवहरयोरमृतत्वादिसत्त्वात् साधारण्यम् । सौत्रेति न चामृतत्वादि तद्धर्मव्यपदेशादिति हेतौ अमृतत्वस्यादयोऽमृतत्वादयः । नामरूपनिर्वोढत्वादयः अमृतत्वमादिर्यस्य तदमृतत्वादि आत्मत्वं अमृतत्वादयश्च अमृतत्वादि चामृतत्वादयः अमृतत्वादीनां तद्धर्माणां व्यपदेशः अमृतत्वादितद्धर्मव्यपदेशः इति समासात् कथं सौत्रहेतोरयोग इति शङ्क्यम् । समाससापत्तिकगतित्वात् । एककोटिस्पष्टत्वाद् द्वितीयकोटिबीजं पूर्वपक्षे स्पष्टम् । अम्ब इति देहलीदीपन्यायेन पूर्वापरग्रन्थहेतुत्वम् । श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छद्यम् प्रपद्येऽथ इवेत्यादिः । अत्र श्यामं अमजात् श्यामं शबलं प्रपद्ये प्रपत्तिमार्गविषयं करोमि श्यामं वर्णतः शबलं सुन्दरम् । इन्द्रियैः शबलात् सुन्दराद्धेतोः श्यामं प्रपद्ये । तत्प्रपत्तिमनेकदृष्टान्तेनाह अम्ब इवेति । यथाशो रोमाणि विधूय कम्पनेन श्रमं पांश्वादि च रोमतोपनीय निर्मले भवति । एवं हार्दब्रह्मज्ञानेनोपासको मर्यादाभक्तः पापविघ्ननश्रवणात् । शरीरं धृत्वा पापं धर्माधर्माल्खं विधूय निर्मलः सन् चन्द्र इव राहोर्मुखाल्पमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि अभिसंभवामीति अस्या अर्थः । चन्द्र इव यथा राहुग्रस्तश्चन्द्रो राहोर्मुखाल्पमुच्य मास्त्रो भवत्येवमुपासको ह शरीरं धृत्वा प्रहाय कीदृशमकृतं आत्मरूपं आत्मोपनिषदि शरीरसात्मत्वात् । इहैव ध्याने कृतात्मा कृतकृत्यः सन् अहं अकृतं नित्यं ब्रह्मलोकमभिसंभवामीति । त्रिरुक्तिर्ज्ञानभक्तयोर्द्वित्वात् । श्याममिति हेतुगर्भं विशेषणम् । यतो ज्ञानिनः श्यामात् ।

‘अथवा शून्यवद्भावं ज्योमवद्भावं तादृशम् ।

प्रकाशते लोकदृष्ट्या नान्यथा दृक् स्पृशेत्परम्’ ॥

इति निबन्धात् श्यामाद् गाढत्वात्प्रपद्यन्ते भक्तास्तु शबलाद्धेतोः गाढं शून्यवद्भावं प्रपद्यन्ते इति केवलभावे भक्तानां प्रयोजनाभावेन गौरवाऽज्ञानमात्रेणाकाङ्क्षापूरणात् । पूर्वपक्ष्यथैमाह ते यदन्तरिति ते नामरूपे विना यदित्यर्थः । 'अन्तरापि विनार्थे स्यात् मध्यार्थनिकटार्थयोः' इति विश्वः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तस्यैवाभिधानात् । नामरूपनिर्वाहकत्वस्य तत्पूर्वविस्थायां संभवात् । मुक्तावस्थायां ब्रह्मादि-
शब्दानां संभवात् । असंकुचितप्रकाशयोगेनाकाशप्रयोगस्यापि संभवान्मुक्तजीव एवात्रोच्यते
इति पूर्वपक्षे । अत्र परमात्मैव । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहितेति
निर्वोदृत्वमत्रोच्यते । तच्चाद्युक्तस्य नामरूपभाक्त्वान्मुक्तस्य जगद्व्यापारराहित्यादित्येवमुभयोर्न
संगच्छते । ईश्वरस्य तु, अनेन जीवेनात्मनेति, यः सर्वज्ञः सर्ववित्, तस्मादेतद् ब्रह्म नाम-
रूपमभं च जायते, सर्वाणि रूपाणि विचित्येत्यादिषु श्रुत्यन्तं तदेवोपपादयति । ते यदन्तरेति ।
यद् यस्माद् अयमाकाशश्चेत् नामरूपे अन्तरा ताम्यामस्पृष्टोऽर्थान्तरभूतस्तस्मात् तयोर्निर्वादा
अपहतपाप्मत्वात् सत्यसंकल्पत्वाच्च निर्वहिता । आदिपदेन ब्रह्मत्वादीनां संग्रहः । तथाचा-
न्योऽर्थोऽर्थान्तरं, तस्य भावस्तत्त्वम् । तदादीनां व्यपदेशादित्यर्थः । न च मुक्तस्यानन्तरं प्रकृत-
त्वाच्चैवमिति वाच्यम् । मत्रेऽपि ब्रह्मलोकमभिसंभवानीति परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतत्वादित्याहुः ।

तत्र सर्वापेक्षया प्रबलां श्रुतिमतिहाय लिङ्गाद्यपेक्षया निर्बलं प्रकरणभादाय संशयो-
त्पापनं चिन्त्यम् ।

मच्चभाष्यव्याख्यायां जयतीर्थस्तु । ते यदन्तरेत्यस्य, यद् ब्रह्म ते अन्तरा नामरूपे
विना वर्तते इति व्याख्यानं कृत्वा, नामरूपराहित्याख्यविलक्षाद्यव्यपदेशात्, तद् ब्रह्मेति
ब्रह्मत्वव्यपदेशाच्च । यद्वा । अर्थान्तरत्वं रूपराहित्यम् । आदिपदेनाज्ञामत्वमित्येवं सौत्रं हेतुं
व्याचख्यौ । तच्चानामरूपत्वं भाष्यकारैरनायासौ प्रसिद्धत्वादरूपो भूतवर्जनादिति ब्राह्म-
वाक्येनोपबृंहितम् ॥ ४१ ॥ इति द्वादशमर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

उद्दिमः ।

तस्येति मुक्तजीवस्य । तत्पूर्वेति मुक्तिपूर्वविस्थायाम् । मुक्तानामवस्थायाम् । ईश्वरस्येति चिदचिद्वि-
शिष्टस्यातो नेश्वरनिर्वोदृत्वस्य मुक्तजीव आपत्तिः । अनेन जीवेनात्मनामुत्प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति
छन्दोग्ये । जानातीच्छति यतते इत्याहुः य इति । तस्मादिति तैत्तिरीयाणां नारायणोपनिषदि 'सर्वाणि
रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते' इति श्रुतम् । ते नामेति नामरूपे अन्तरा
ताम्यामिति तद्भाष्यम् । अत्र नामरूपाभ्यां सुपां सुलुक् इति श्वे नामरूपेऽन्तरेण लौकिकद्विवचनस्ये-
कारस्याभावाच्च प्रकृतिभावः । अस्पष्ट इति अन्तरा निकटार्थक इति भावः । विनार्यकत्वेन्ययमर्थो
भवति । तस्मादिति अन्यो छान्ययोर्निर्वाहको भवतीति वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां पापसंभवमालोच्याहुः
अपहृतेति । सत्यसंकल्पस्य निर्वाहहेतुत्वादाहुः सत्येति । व्युत्पत्तिमाहुः तथा चेति । प्रत्यगा-
त्मनोऽन्योऽर्थः आकाशः अर्थान्तरम् । तदादीनामभित्याकाशत्वादीनाम् । मुक्तस्येति । अथ इवेति
श्रुतेः । नैवमिति । ब्रह्मवाक्यत्वं न । श्रुतिमिति आकाशश्रुतिम् । प्रकरणमिति मुक्तस्य प्रकरणं
तथा च भाष्यं प्रजापतिवाक्ये च प्रत्यगात्मनो मुक्त्यवस्थान्तं रूपमभिहितमनन्तरं च विधूय पापमिति
स एव मुक्तावस्थाः प्रस्तुतोऽतोऽत्राकाशो मुक्तात्मेति प्राप्ते उच्यते आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादिति ।
प्रजापतिवाक्यं तु मध्वन्मल्लमित्यारभ्य प्रजापतिस्वाचेल्यन्तम्, द्वादशानुवाकरूपम् । अनामेति अनेन
प्रसिद्धत्वस्य नामरूपकरणकार्यत्वमुक्तम् । नामा प्रसिद्धो भवतीति पञ्चमहाभूतवर्जनादरूपो नाकृतिकः ।
इहं ब्रह्मणोऽश्वररूपं सुषुप्तावाविष्कृतं इति न साकारब्रह्मत्वप्रतिबन्धकमत्र पुराणमतत्वं दूषणम् ॥ ४१ ॥

इति द्वादशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥ (१।३।१३)

बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे, 'याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरयं पुरुषः' इत्यारभ्य, 'अभयः' ह वै ब्रह्म भवति य एवं वेद' इत्यन्ते संदेहः । किं ब्रह्मवाक्यमेतदुत जीवस्येति । जीवस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादने जीववाक्यत्वम् । स्वातन्त्र्येण ब्रह्मण एव ज्ञानकर्मत्वे ब्रह्मवाक्यत्वमिति ।

भाष्यप्रकाशः ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥ विषयवाक्यमाहुः बृहदारण्यक इत्यादि य एवं वेदेत्यन्ते संदेह इति । बृहदारण्यक इति तस्य षष्ठे प्रपाठके । अत्र, पत्यादिशब्दप्रज्ञात् तावदन्तं विषयवाक्यं ब्राह्मणभेदेऽपि द्विरुक्त्यर्थादिरूपवाक्यभेदकादर्शनाच्चेति ज्ञेयम् । तेन ज्योतिर्ब्राह्मणं शारीरब्राह्मणं चेत्युभयोरत्र विषयवाक्यत्वात् तत्र संदेह इत्यर्थः । संदेहाकारमाहुः किं ब्रह्मेत्यादि । तथा च वाक्यमेव संदिग्धं न तु पूर्ववद्वाक्यगतः कश्चिदेव शब्द इत्यर्थः । संदेहबीजमाहुः जीवस्येत्यादि । स्वातन्त्र्येणेति मुख्यतया । ज्ञानकर्मत्वे इति ज्ञेयत्वे । तथाचोभयथापि शक्यवचनत्वं संदेहबीजमित्यर्थः । अत्र पूर्वा कोटिः शंकराचार्या-दृता बोध्या । तर्ह्युभयथा शक्यवचनत्वे कथं संदेहनिवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामर्थज्ञानाभिप्रेति-त्यभिप्रेत्य तत्तात्पर्यबोधकं हेतुमवतारयन्ति यद्यपीत्यादि । संदेहो ह्युभयसाधारणैः पदैस्ता-दृशैरवान्तरवाक्यैश्च भवति । यदा पुनस्तेषां प्रयोजनविचारात् तात्पर्यमवधार्यते तदैकतरपक्षपातौ

रश्मिः ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥ षष्ठ इति शाखान्तरेऽयं षष्ठः शंकरभाष्येऽपि षष्ठ-प्रपाठकः । शाखान्तरे तु चतुर्थः प्रपाठक इति ज्ञेयम् । अत्रैत्यधिकरणे । तावदिति तावत्साकल्ये उत्तरसूत्रे सर्वस्य वशीत्यादिशारीरब्राह्मणश्रुतिदर्शनात्सकलशारीरब्राह्मणस्यान्तमस्मिन् तत् । ज्योति-र्ब्राह्मणशारीरब्राह्मणयोर्भेदेऽपि । भेदः संज्ञाभेदात् । द्विरुक्तीति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति इति ज्योतिर्ब्राह्मणे समासौ द्विरुक्तेः स यत्रायं शारीर इति शारीरब्राह्मणारम्भे । अयशब्दस्यादिपदेन स इत्यनेन अन्यवहितपूर्वपरामर्शकेनोभयोर्ब्राह्मणयोरैक्यम् । ननु कथं भेदाभेदाविति चेन्न । भेदाभेदवादस्य श्रीगुरुसोक्तमजित्कृतस्य सत्त्वात् । शारीरेति अन्यत्र तु शारीरकब्राह्मणमुच्यते । श्रुतौ तु शारीरपदम् । भेदाभेदवादापत्त्याऽन्यो भेदांशेऽभिप्रायो भाष्यस्योच्यते । भिदां 'मायामात्र-मनुद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति' इति भगवद्वाक्यात् भेदस्य मायामात्रत्वेन सखण्डब्रह्मवाद उपबोधात् भेदोपादानं सर्वत्रापि त्वाचार्याणां भेदादर्शनमनुमीयते इति । अन्यथा भेदमात्रस्य ऋतैर्षं प्रतीयमानत्वं न स्यात् । अमेदे सति भेदस्य ऋतैर्षं प्रतीयमानत्वस्य काप्यदर्शनात् । पूर्व्वेति आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्व्विहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्म इत्यत्राकाशशब्दवत् । ज्ञेयत्व इति ज्ञानविषयत्वे । अर्थज्ञानादिति संशयनिवर्तकनैकव्यखानापन्नादर्थ्यज्ञानात् सिद्धान्तपूर्वपक्षान्यां जायमानात् । तथा च संशयनिवृत्तिः पूर्वपक्षात्, पूर्वपक्षनिवृत्तिः सिद्धान्तात् । तेषु अर्थबोधकेषु ब्राह्मणपदवाक्येषु तात्पर्यं तत्प्रतीतीच्छोच्चरितत्वं तस्योक्तस्यार्थज्ञानं भावयित्वैवमुच्चरितत्वं तस्य बोधकं भेदेन अक्षदे-क्षादिति हेतुम् । पदैः आनन्दमयादिभिः अत्राकाशादिपदैरवान्तरवाक्यैः आकाशो ह वै नामरूपयो-र्निर्व्विहित इति यदन्तरा तद् ब्रह्म इत्येवं विधेः । तात्पर्यमिति यथा तत्रैव ब्रह्मणि तात्पर्याविचारणम् ।

यद्यप्यर्थज्ञाने न संदेहस्तथापि नियामकं हेतुमाह भेदेनेति । तस्या-
मर्थः । किञ्ज्योतिरयं जीव इति प्रश्ने सूर्यचन्द्राग्निवादनिराकरणानन्तरम्, आत्म-
ज्योतिः । आत्मा भगवानेवास्य ज्योतिरित्युत्तरानन्तरं, कतम आत्मेति प्रश्ने,

भाष्यप्रकाशः ।

सोऽपैतीत्यर्थज्ञाने सति न संदेहस्तथापि तदेव कथं स्यादित्याह्वायां विवक्षितार्थनियामकं
हेतुमाहेत्यर्थः । भेदेनेति । व्यपदेशादिति पूर्वधत्तोकहेत्वेकदेशोऽत्रानुवर्तते । तथाच, भेदेन
व्यपदेशादित्येतावानत्र हेतुरित्यर्थः । नन्वयं हेतुर्जीवव्रक्षताप्रतिपादकवाक्यत्वाङ्गीकर्तुमिस्तत्प्रति-
पादकत्वेनैवाद्रियते । तथाहि । अत्र योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्युपक्रमे जीवल्लिङ्गादुपसंहारे
च, स वा एष इत्यनेन तस्यैव परामर्शान्मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्योक्त्यै संसार्युच्यत इत्याशङ्क्य पुनः
पुनर्मौक्षप्रश्नात्तत्र तत्रानन्वागतपदस्य पुण्यपापबुद्धान्ताद्यवस्यसंबन्धराहित्यवोचकस्य प्रयोगाच्च
तैर्लुक्तं तत्स्वरूपं प्रात्रपदोक्तादीश्वराद् भेदेनोच्यत इति कथनात् । अतः कथमस्य विवक्षितार्थ-
नियामकत्वमित्यपेक्षायां तद् व्युत्पादयन्ति तस्यायमर्थ इत्यादि । अयमिति वक्ष्यमाण-
रीतिकः । जीव इति श्रौतस्य पुरुषपदस्यार्थः । आत्मा भगवानिति याज्ञवल्क्यस्याशय
रक्षिः ।

एकनरेति एकतरस्य । सिद्धान्तपूर्वपक्षयोरैकतरस्य सिद्धान्तस्य पक्षपाते । स संशयः पूर्वपक्षश्च अप-
आ. एति इति पदच्छेदः पूर्व आ. एति इत्यत्र वृद्धिः पश्चादपस्य पररूपे प्राप्ते वृद्धिः । यद्वा एकारः
स्मृतौ एतीति सुष्वातुः एडादौ सुष्वातौ वा पररूपमिति पक्षे वृद्धिः उपैङ्कीयतीतिवत् । स स्मृति-
विषयो न भवति न करोति विषयतामिति वा वस्तुतस्तु स्मार्तः प्रयोगः । तेनावैहि इति बुद्धेरसाड-
त्वेपि पूर्वोक्तरीत्या साधनीयः । स्मृतिस्तु 'उपैति शान्तरजसम्' इति गीताष्टमाध्याये तदेवार्थज्ञानम् ।
विवक्षितेति भेदेन व्यपदेशो विवक्षितार्थं नियमयतीति । जीवेति शंकराचार्यैः । स वा एष इति
'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति वाक्येन । पुनरिति यदत ऊर्ध्वं विमो-
क्षार्थेव ब्रूहीति पदे पदे प्रश्नात् । तत्र तत्रेति पदे पदे । पदे पदे प्रतिवक्ति । अनन्वागतं पुण्येना-
नन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति भाष्यम् । अनन्वागतमसंबद्धम् ।
पुण्येति संबन्धराहित्यमनन्वागतपदस्यार्थ उक्तः । कैरसंबद्ध इत्याकाङ्क्षायामाहुः पुण्येन पापेन बुद्धान्-
न्ताद्यवस्याभिरसंबद्धः । प्राज्ञेति अयं पुरुषो प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इत्यादिना । अस्त्येति हेतोः ।
तसेति हेतोः । श्रौतस्येति किं ज्योतिरयं पुरुष इति श्रुतिसंबन्धिनः । भाष्ये । इति प्रश्न इति
जनकसम्राजः प्रश्ने आदित्यज्योतिरिति सम्राडिति होवाचेत्युच्येतेऽस्मिन् आदित्ये याज्ञवल्क्यं किं
ज्योतिरेवायं पुरुषः इति चन्द्रज्योतिरेवायं पुरुष इत्यादित्यनिराकरणेनैवं चन्द्रादनिराकरणं ज्ञेयम् ।
इत्युत्तरेति अस्मिन् आदित्ये याज्ञवल्क्यं चन्द्रमसस्त्वमिति शान्तायां वाचि किं ज्योतिरेवायं पुरुष
इत्यात्मज्योतिः सम्राडिति होवाचेत्यन्तरानन्तरमित्यर्थः । प्रकृते । याज्ञवल्क्यस्येति । कुतः
क्रियामात्रस्य तन्मूलत्वाय । सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः इति श्रुतेरुक्तान्दोषेऽष्टमे । इन्द्रियान्तः-
करणधर्मानुकार्यार्थं च तत्रानुकरणमाहेति भाष्यात् । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समाने वृक्षे
परिष्वजते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वादित्यनश्चन्नन्योऽभिचाकशीति' इति श्रुतौ जीवव्रक्षणोः समानत्वेन
क्रीडोक्ता तत्प्रश्नार्थम् । स समानः सन् जीवतुल्यः सन् क्रीडतीति भाष्यात् । अतो भगवतो
ह्युपधर्मा अन्यन्तेऽतो याज्ञवल्क्याशयोप्युक्तः । तत्रेति आत्मशब्दस्य जीवमिन्नभगवद्वाचकत्वे ।

योऽयं विज्ञानमयो ज्ञानरूप इन्द्रियेषु हृदि च प्रकाशमान इत्युत्तरे, जीवोऽप्ये-
तादृश इति तस्मिन्नाकरणार्थं स समानः सन् जीवतुल्यः सन् श्रीडतीत्याह ।

भाष्यप्रकाशः ।

उक्तः । तत्र युक्तिस्तु यदि जीवः स्वज्योतिः स्यादादित्यादिसत्तायामपि तदनपेक्ष एव पर्य-
यनादिकं कुर्यात् । एवं त्वादित्यादिवद् यदा भगवाननुपगृह्णाति तदा तत् कुरुते, नो चेन्नेति
कार्यकादाचित्कत्वरूपाऽवगन्तव्या । तस्या अनुक्तत्वादात्मज्योतिरित्युत्तरानन्तरं राज्ञा आत्म-
विषयकः, कतम आत्मेति प्रश्नः कृतः । स च न देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणेष्वन्यतमस्यात्मत्वसं-
भावनामूलकः । सम्राट्त्वेन बहुश्रुततया तस्य तत्कोट्यनुपस्थानात् । मेधावी राज्ञ्यग्रे कथनाच्च ।
किं तु जीवब्रह्मकोटिमूलक एव । तादृशे प्रश्ने, योऽयमित्यादिनोक्तमुत्तरम् । तत्रान्तज्योति-
रित्यस्य तेषु प्रकाशमान इत्यर्थः । इदं च प्रकाशमानत्वं जीवस्याभिमानतया भगवत्स्त्वन्तर्या-
मितयेत्युभयसाधारणम् । अत एतावत्युत्तरे उक्ते जीवोऽप्येतादृश इति तस्य संदेहो नापैष्यतीति
रश्मिः ।

युक्तिस्तर्कः । पर्ययनेति कुर्यादित्यन्तस्तर्कः । मिथ्याज्ञानं तर्क इति अन्यत्फलितम् । पूर्वं किञ्ज्योतिरयं
पुरुष इत्यत्र किं ज्योतिरस्येति किञ्ज्योतिः व्यवहारे स्वयंज्योतिरुत परज्योतिरयं जीवः इति प्रश्ने
आदित्यज्योतिः सम्राट् इति होवाचादित्येनैव ज्योतिषाऽऽस्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपर्येति इत्युत्तरे
पर्ययनादिकम् । अनयाऽऽदित्येन चक्षुरनुग्राहकेणास्ते गच्छति कर्म कुरुते पुनः परिवर्तते इत्युक्तम् ।
परि रकारस्य लकारः अय गतौ । टीकाकृद्वाख्यानं दूषयावगूढः स चेति । याज्ञवल्क्यं प्रति
जनकप्रश्नः । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् तु. प. अ. संप्रसारणम् । अत्र तु यजयाचयतविष्णुप्रच्छरक्षोर्नडिति
नङ् कर्मणि । प्रश्ने चासन्नेति ज्ञापकान्न संप्रसारणम् । डित्वं तु यज्ञः याज्ञा यत्न विश्वः प्रश्नः रक्षणः
इत्यत्र विश्व इत्यत्र गुणनिषेधाय । एवं च ज्ञानेच्छाविषयः प्रश्नः ज्ञीप्सार्थज्ञानेच्छाप्रकृत्यर्थः । विषयः
प्रत्ययार्थः । अत्रात्मविषयो ज्ञानेच्छाविषय इत्यर्थः । भवति चात्रात्मविषयः ज्ञानमात्मविषयकं
तद्विषयिण्या जनकराज्ञ इच्छाया विषयो ज्ञानमिति आत्मज्ञानं मम स्यादितिच्छ । अयं प्रश्नः बुद्ध्या-
दिषु कतम आत्मा इति प्रश्नः इति टीकायाम् । मूलं कारणम् । वहिति याज्ञवल्क्यसङ्गकथनात् ।
तत्कोटिर्बुद्ध्यादिकोटिः । एकस्मिन् विरुद्धधर्मज्ञानस्य संशयत्वात् । अन्यथा घटपटाविति
ज्ञानस्यापि संशयत्वापत्तिः । मेघेति मेघा धारणावती बुद्धिः । तथा च यदि देहेन्द्रियादिषु
अन्यतमः पृष्ठः स्यात्तदोत्तरोत्तरोक्ताधारणेन प्रश्नान् मेधावीति विशेषणं नोच्येत । तादृशे प्रश्ने इति ।
प्रश्न इत्यन्तं भाष्यं विवृतम् । सूर्यचन्द्राग्निवागात्मसु कतम आत्मा जीवसकलक्रियामूलमिति प्रश्नः ।
थोयमिति थोयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु ह्यन्तज्योतिः । तेषु प्राणेषु । हन्मनस्तत्रेति न व्याख्यानं
अप्रसिद्धे । प्राणा इन्द्रियाणि तत्र मनःस्थितिः ।

‘श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं प्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते’ ॥

इति गीतायां पञ्चदशोपि । मनः कर्म अयमीश्वरः कर्तेति ‘स मानसीन आत्मा जनानाम्’
इति श्रुत्या चकारः । अपि च मानसप्रत्यक्षसंग्रहाय चकारलोपो भाष्ये ध्वनितोत्रातः प्राणेषु हृदि
चान्तज्योतिरिति । चकारसहिता श्रुतिर्वा गीती शीघ्रीति वाक्यात् । इत्युत्तर इति भाष्यं विवृण्वन्ति
स्म तस्येति । जनकस्य श्रोतुः । अपैष्यतीति । अप. आ. एष्यतीति छित्वा पूर्ववत्साधनीयः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तन्निराकरणार्थं स समानः सन्नित्याद्याह । एवं विज्ञानमयत्वस्य प्राणान्तर्वर्तित्वस्य च साधारण्यबोधनेन तयोर्जीवलङ्घिता निवारिता । तेनैवोपसंहारस्यापि जीवपरत्वं वारितप्रायमेव । अतःपरं स समान इत्यादेरर्थो विचार्यते । तत्र स इत्यादित्यादिवजीवानुग्राहकः । क्रीडा तु, उभौ लोकौ संचरति ध्यायतीव लेलायतीवेत्युक्ता । लेलायतीवेत्यस्य लेलायतीवेत्यर्थः । ओकारस्थान एकारः ।

यत्तु विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं बुद्धिः । तन्मयस्तप्तायःप्राणेष्विति सामीप्ये सप्तमी । बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणात्मकपञ्चदशप्राणसमीपस्यो हृद्यन्तर्ज्योतिरिति लक्षणया हृदयस्य बुद्धावन्तर्वर्तमानं ज्योतिरात्मा । आत्मनैवायं ज्योतिषेत्युपक्रमात् पुरुषः पूर्णः स हृद्यन्तर्ज्योतीरूप आत्मा समानः सन् प्रकृतत्वात् सन्निहितत्वाच्च बुद्ध्या सदृशः सन्नन्योन्यधर्माध्यासे सति तप्तायःपिण्डवत् तादात्म्यमापन्नः सन्निति कैश्चिद् व्याख्यातम् ।

तन्मन्दम् । बुद्धेरत्राप्रकृतत्वेन तत्सादृश्यकथनस्यसंगतत्वात् । विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानपदे, नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति ब्रह्मवाचकत्वत्यागेन योगग्रहणे बीजाभावे बुद्धेरहीतुमशक्यत्वात् । यद्यत्र बुद्धिरभिप्रेता स्याद् बाह्यनिराकरणोत्तरं, बुद्धिर्ज्योतिरित्यपि मध्ये वदेत् । अतोऽत्र विज्ञानमयपदे ज्ञानप्रचुरं सर्वज्ञं ब्रह्मैवाभिप्रेतम् । अनुग्राहकत्वेनात्मन एवो-

रहिम् ।

एङि पररूपमित्यस्य न प्राप्तिः । इत्यादीति । स समानः सन्नुभौ लोकौ संचरतीत्याह । तेनैवेति साधारण्येनैव । उपसंहारस्तु स वा एष महानज आत्मायं विज्ञानमयः प्राणेष्विति । अनुग्राहक इति सकलक्रियासंपादनद्वारा । संचरतीत्यस्य क्रीडतीत्यर्थो भाष्ये उक्तः, तत्र प्रकृत्यर्थं प्रपञ्चयामासुः ऋतेति । उमानिहपरलोकौ ध्यायतीवेत्यादौ अनुकरणं भाष्ये वक्ष्यते । वादिपदार्थस्तु बुद्धिसहित-इत्यादि भाष्येणाग्रे वक्ष्यते । अङ्घ्रिकारमाहुः ओकारेति । लुल धातुः स्वादेराकृतगणत्वात् । यद्वा । लोलमेति गच्छतीति लोलायः परच् । लोलायमिवाचरति लोलायति । ननु लेलीयते इत्यत्रेकारस्याकारमात्रविकारे कृते लाघवमिति चेन्न लाघवस्य वेदे अप्रयोजकत्वेन लिङ् श्लेष इत्यस्य रूपे विनिगमनाविरहात् । ये धातुशब्दा यत्रार्थे इति पत्रावलम्बनानुरोधे तु यथान्यायम् । टीकाकुङ्क्षा-रूपानं स्वव्याख्यानपोषाय दूषयामासुः यच्चिति । लक्षणयेति । वृत्तिवर्तकभावसंबन्धः सामान्य-विशेषभावः संबन्धो वा वृत्तिमतोऽबुद्धिहृदययोः 'बुद्धेरुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्टः' इति श्रुतावशुत्वस्य बुद्ध्याद्युपाधिकृतत्वेन बुद्धावन्तर्वर्तमानम् । अन्योन्येति आत्मधर्माः निर्गुणत्व-शान्तत्वादयः बुद्धिधर्मा आराग्रमात्रत्वादयः । अप्रकृतेति । 'योज्यं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्यत्र विज्ञानमयपदस्य जीवब्रह्मसाधारण्यादिति भावः । योगेति विज्ञानं बुद्धिस्तद्विकारस्तत्प्रचुरं वाऽणु जीवत्वं विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विज्ञानं बुद्धिः तस्यायस्तन्मय इति च । ननु 'बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी' इति वाक्यात् । कुतो योगादरे बीजाभाव इति चेत्तत्राहुः यथ्यत्रेति । मध्य इति आत्मवाचोर्मये । तथा च सति करिष्यमाणो विज्ञानमयपदार्थो बुद्धितदुपाधिकात्मरूपः संगच्छेत । कतम आलेख-त्रालोपाधिकः पृष्ठः शारीरत्वात् । तत्र 'बुद्धेरुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्टः' इत्यत्र बुद्धेः सत्त्वात् मध्ये पाठाभावे कुतो बुद्धिः समनुवर्तत ययं विज्ञानमय इत्यत्रेति भावः । विज्ञानेति । सप्तमी अभिव्यापकाधारे ब्रह्मणो वर्णवद्भाषकत्वात् । अन्विति सकलक्रियाणामास्ते इत्याद्युत्तर-

तस्योभयधर्मा अप्युच्यन्ते क्रियामात्रस्य तन्मूलत्वाय । तत्र हि चत्वारि

भाष्यप्रकाशः ।

कृत्वात् । तस्य चान्तर्यामितया सर्वेष्वेव प्राणेष्ववस्थानात् । हृदयमिति श्रुतेर्हृदयवस्थानात् । एवं च हृदीत्यत्र लक्षणापि न स्यात् । परं त्वेतेषां पदानां कथंचिज्जीवेऽपि वृत्तेस्तस्य निराकरणाय स समानः सन्नित्यादि वदतीत्येव युक्तम् । श्लेषेण परोक्षवादस्तु, स मेने न वदिष्य इति प्राथमिकाभिसंधानाद् भगवतः परोक्षमित्यवज्ञानाच्च । तस्मादुक्त एवार्थ इति निश्चयः । ननु यद्यत्र ब्रह्म प्रतिपाद्यं स्यात् तदा ब्रह्मधर्मा एवाग्र उक्ताः स्युर्न जीवधर्मा इत्यत आहुः तस्योभयेत्यादि । जीवमुख्यप्राणलिङ्गधृते ब्रह्माश्रितत्वेन हेतुना जीवधर्माणां ब्रह्ममूलकत्वस्य साधितत्वात् तद्वदत्रापि जीवक्रियाणां तन्मूलत्वं बोधयितुं तद्वर्मा उच्यन्ते । भगवद्ब्रमाश्वोच्यन्त इति तस्यैवोभये धर्मा इति न ब्रह्मप्रतिपादकत्वक्षतिरित्यर्थः । एवं ब्रह्मधर्मकथनव्युत्पादनेन प्रकरणस्य ब्राह्मत्वं प्रतिपाद्य क्रीडां व्युत्पादयितुमुभौ लोकावित्यादेरर्थमाहुः तत्रेत्यादि । तत्र

रश्मिः ।

नामनुग्राहकत्वेन । एवकारेणोपाधिष्ववच्छेदः संचरतीत्यन्तस्य क्रीडतीत्यन्तं विवरणं जीवब्रह्मज्ञानकार्यत्वाद्भवति तद्वेदान्तेऽसंगतं शरीरब्राह्मणस्याब्रह्मपरत्वादत आहुः श्लेषेणेति । श्लेषस्तु वाक्यशेषव्यञ्जनाभाष्यादिभिरनेकार्थप्रयोगः । यथा 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र वाक्यशेषत्वादात्मसुखं प्रसिद्धेलोक उच्यते यथा वा मद्रात्मनो दुरधरोहतनोरित्यत्राभिधाव्यञ्जनाभ्यां राजगजयोर्बोधः यथा च हरिरित्युक्ते विष्णुचन्द्रयोर्बोधस्तथा च भाष्यादनेकार्थत्वरूपः श्लेषत्वेन परोक्षस्य ब्रह्मणो वाद इत्यर्थः । स मेने इति स याज्ञवल्क्यो न वदिष्य इति मेने । अत्र पदयोजनान्तरेणानेकार्थरूपः श्लेषः । अनेन राज्ञा सहाहं वदिष्ये स च राजा मे याज्ञवल्क्यं वदिष्यते इति पुरुषव्यत्ययेनान्वयात् । प्राथमिकोर्थः । ननु प्राथमिकेयंस्तु अत्र क्रियागतं तत्राहुः भगवत इति । याज्ञवल्क्यस्य भगवतः परोक्षेत्यादि । उक्त इति व्यवसया जीवब्रह्मपररूपः । ननु परोक्षवादोऽन्यत्र निगमयितार इत्यस्य निगन्तव इति अति परोक्षवादो निघण्टव इति षड् द्रुतं सन्तं षड्द्रुतेत्याचक्षते परोक्षेणेति इन्ध इत्यस्येन्द्र इति परोक्षवादोऽत्र त्वनैवमिति चेन्न परोक्षवादस्य सत्त्वात् व्युत्पत्तेः सत्त्वात् अपरोक्षं ब्रह्म तु उपस्तत्राक्षणे । कहोडब्राह्मणे च योऽज्ञनाया पिपासा शोकं मोहं जरामृत्युमत्येतीति श्रुतेऽसुषु-सिसामयिकमाधिमौक्तिकं प्रसिद्धत्वात् यः प्राणेन प्राणितीत्यादिनोक्तव्यानरहितचतुर्वाच्याश्रयत्वमाध्यात्मिकं 'प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्' इति गीता । तेन 'दृष्टेः द्रष्टारं पश्येनं श्रुतेः श्रोतारं शृणुयान्न मतेर्मन्तारं मन्वीयाः न विज्ञातेर्विज्ञातारं विचानीयात्' इति श्रुतेः द्रष्टृत्वादाय उक्तास्तद्वत्त्वमाधिदैविकम् । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तन्मे व्याचक्षतेति सावधारणश्रुतेः । आध्यात्मिकाधिभौतिकयोस्तु यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्मेत्यसाधारणश्रुतेः । टीकायां तु षड्रूपत्वेन षष्ठं तदेवाहं कहोऽः पृच्छामीत्येवमेवकारव्याख्या । अत्र ब्राह्मणव्यत्ययः काण्वादिपाठमेदात् । जीवमुख्येति इदं सूत्रं प्रथमचरणेस्ति । तस्यैवेति ब्रह्मणः । तस्येति भाष्यपदमपि व्याकृतम् । क्रियामिति क्रियामात्रस्य तन्मूलत्वायेति भाष्योक्ताम् । आस्ते पत्ययते कर्म कुस्ते विपर्येतीति श्रुतेस्तुर्धो । यत्तु उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्च कर्माणीत्युक्तत्वा यद्यपि सर्वेषां कर्माणां

१. षड्द्रुतसन्तं दशहोरेत्याचक्षते ।

स्थानानि । अयं लोकः परलोकः स्वप्न इति त्रयं जीवसमानतया अनुभवति । तत्र स्वप्नस्य मिथ्यात्वाद् द्वयमेव । सुषुप्तं च चतुर्थम् । जीवस्य तु मोक्षोऽपि ।

तत्रास्मिंल्लोके जीवस्थानीशित्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । मोक्षे त्वैक्यम् । स्वप्नस्तु

भाष्यप्रकाशः ।

भगवत्क्रीडायामेतल्लोकपरलोकसंघसंप्रसादाख्यानि चत्वारि स्थानानि । तेष्वेतल्लोकादित्रयं जीवसमानतयाऽनुभवति । समानः सन्नुभौ लोकौ संचरतीति श्रावणात् । न च त्रयाणां सत्त्वे कथं द्वयोर्निर्देश इति शङ्क्यम् । तत्र तेषु स्थानेषु, स्वप्नस्य मिथ्यात्वात् सत्यं द्वयमेवेत्यभिप्रायेणोभयनिर्देशात् । सुषुप्तं च चतुर्थम् । स एष तस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वेति वक्ष्यमाणास्तिद्धात् । जीवस्य तु मोक्षोऽपि पञ्चम इति शेषः । एषोऽस्य परमो लोक इति वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र समानताया भेदतन्त्रत्वात् तं सर्वत्र वक्तुं विशेषमाहुः तत्रास्मिन्नित्यादि । तत्राद्येऽनीशत्वाद् भेदः प्रत्यक्षसिद्धोऽतो नोक्तः । मोक्षे त्वैक्यमविभागे सत्यभेदप्रतीतिविषयत्व-रश्मिः ।

गमनेऽन्तर्भावः कर्तुं शक्यते तथापि स्वतन्त्रेच्छमुनेः पर्यनुयोगानर्हत्वात् पञ्च कर्माणीति मतं तेन पत्ययनेऽन्येषामन्तर्भाव इति वचस्तत्र आस्ते इत्यादिप्रयोगस्थले पत्ययते इति प्रयोगापत्तेः । न च संयोगात्कूलव्यापारस्य चतुर्षु सत्त्वादिष्टापत्तिरिति वाच्यम् । पृथगर्थधातूनां प्रयोगात् वैयाकरणमतेऽन्येषामपि धात्वर्थानां सत्त्वात् । सर्वा हि पूर्वभास्ते पञ्चाहञ्छति आगञ्छति च अवान्तरक्रियाणां तिसृष्वन्तर्भावो निरुक्त उपपादितः यथा यच्च व्रजितं व्रजिष्यमाणं च यच्च मध्ये स्थितं शयितं भुक्तं तत्सर्वमेकीकृत्य वक्तारो भवन्ति व्रजति देवदत्त इति एवमास्ते इत्यादौ बोध्यम् । एवं प्रपञ्चे प्रपञ्चनिर्माणसमये स्वप्राप्त्यर्थं भक्तिमार्गेनिरमासीत्तत्र क्रियामाह श्रुतिः कर्म कुरुते इति अतो भाष्ये क्रियामात्रस्येति भात्रपदम् । तन्मूलत्वायेति आत्ममूलत्वाय । अयमर्थः 'अत एव च नित्यत्वम्' इति सूत्रे वेदस्य ब्रह्मतुल्यत्वमुक्तम् । तदर्थं धर्मरूपक्रियायाः ब्रह्मतुल्यत्वं तेनैव ज्ञातव्यम् । 'औत्सत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इति जैमिनिसूत्रात् । 'धर्मो यस्यां मदात्मक' इति भगवद्वाक्याच्च ।

'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रलीयते ।

सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्मणैवाभिपद्यते' ॥

इत्यादिभिः साधनप्रकरणे एकविंशत्याध्याये कर्महेतुकवादे निष्ठात्याजनायोक्तम् । हेतुकानामाहृत्य 'हेतुवादेष्ट हृद्गले ब्रह्मवादो न वाच्यक' इति ब्रह्मवादो न वाच्य इति । अतः क्रियापि चतुष्पदा ब्रह्मतुल्यत्वात् । ते चत्वारः पादाः आस्ते इत्याद्युक्ताः तेष्ववान्तरक्रियासन्निवेशो ब्रह्मपादेषु विश्वादिषु तत्तत्पदार्थसंनिवेशवत् । अत एव पञ्चरात्रे क्रियाज्ञानमित्युक्तम् 'आसीञ्जानमयो द्यौर् एकमेवाद्विकल्पितम्' इति । उन्नाविति स समानः सन्नुभौ लोकौ संचरतीत्यत्र । आचरणादिति 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समाने वृक्षे परिष्रज्जाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वति जनशत्रन्वोपिचाकशीति' इत्यत्र सुपर्णत्वादिना जीवे ब्रह्मास्तुकरणम् । 'ततो ह जातो भुवनस्य गोपा हिरण्यः शकुनिर्ब्रह्मनाम' इत्यत्र सुपर्णत्वात् । एतैर्धर्मैः समानः । तत्र स्वप्नस्येति भाष्यमवतारयन्ति स्म न चेति । द्वयोल्लेकयोः । स्वप्नस्येति स्वपिति स्वप्नः स्वप्नो नन् इति सूत्रेण नन् जिष्ण्वप्यशये शीघ्रं स्वप्ने स्वप्नं सुप्तस्य विज्ञानं करोति इति स्वप्नः विज्ञानस्य कृत्यविषयत्वेन विज्ञानसाधनमायिकविषयं करोति उपादानतयेति । स्वप्नस्तु भावेति भाष्येण वक्ष्यते तस्य । सुषुप्तं चेति भाष्यम् । लिङ्गादिति संप्रसाद इत्यस्य

माया । अतःपरं द्वयमवशिष्यते । तत्र श्रुत्यैव भेदः प्रतिपादितः ।

तत्र भगवतो जीवसाम्ये अन्तःकरणेन्द्रियधर्माः प्राप्नुवन्तीति तत्रानुकर-
णमाह ध्यायतीव लेलायतीवेति । बुद्धिसहितः स्वयमेव स्वप्नो भूत्वा जागरणा-

भाष्यप्रकाशः ।

लक्षणमत्र, 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोति' इति श्रुत्यैव वक्ष्यतेऽतस्तत्रापि नोक्तः । स्वप्नस्तु माया ।
अतस्तत्रापि नोक्तः । अतःपरं द्वयमवशिष्यते । सुषुप्तिः परलोकश्च । तत्र भेदः श्रुत्यैव । अयं
शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपतिष्यत् इति । अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽञ्चारूढ इत्यनेन
प्रतिपादितः । तथा च मोक्षव्यतिरिक्तेषु सत्येषु सर्वेषु स्थानेषु भेदस्य सिद्धत्वात् तस्यैव जीवे
ब्रह्मतानिरासकतया विवक्षितार्थनियामकत्वमित्यभिप्रेत्याचार्यः सुषुप्त्युक्तान्त्योरित्याहेत्यर्थः ।
एवं विशेषं बोधयित्वा इह लोके क्रीडाप्रकारमाहुः तन्नेत्यादि । तथा चेह लोकेऽनुकरणेन
क्रीडेत्यर्थः । इदं चावतारदशायामपि पुराणेषु तत्र सिद्धम् । चेतुः प्राकृतौ यथेत्यादौ च ।
स्वप्ने क्रीडाप्रकारमाहुः बुद्धीत्यादि । अयं च, सचीः स्वप्नो भूत्वेत्यादेरर्थः । तथा च तत्र
रश्मिः ।

लिङ्गात् संप्रसादः सुषुप्तिः । जीवस्येति तु भाष्यम् । एष मोक्षोऽयं जीवस्य । सर्वत्र इति अवस्थासु ।
भेदाभेदवादस्यैतत्कृतस्य सत्त्वात् भाष्याभिप्रायमाहुः तत्राद्य इति । अत्रेति मोक्षे । 'अविमर्क्तं च
भूतेषु विमर्क्तमिव च स्थितम्' इति गीतात्रयोदशाध्याये ब्रह्मनिरूपणे । तत्रापि मोक्षेऽपि भेदो
नोक्तः । स्वप्न इति । इदमपि भाष्यम् । अतः परमिति भाष्यं इदमेतद्भाष्यकुर्वन्ति स्म सुषुप्तिरिति ।
तत्र श्रुत्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्र भेद इति । विवक्षितेति । जीवभेदेन ब्रह्मरूपार्थ-
नियामकत्वम् । अत्रोक्तान्तिः परलोको व्याकृतः । विशेषमिति जीवाद्भेदलक्षणं विशेषम् ।
अनुकरणेनेति । ननु जीवो ब्रह्मानुकरोति न तु ब्रह्म जीवमिति चेन्न । नात्रानुकूलधिकरणानुसारि
भाष्यं किं तु 'जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्' इति सूत्रानुसारि तत्र प्रथमवर्णके जीवधर्माणां जीवद्वारा
भगवद्भूतिसंकेतव अन्तःकरणेन्द्रियधर्माणामनुकरणेनेत्यर्थात् 'सर्वेन्द्रियगुणामासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्'
इति गीतात्र । पुराणेष्विति श्रीभागवतब्रह्मवैवर्तपञ्चविष्णुपुराणेषु तत्र श्रीभागवते एकादशाध्याये
दशमस्कन्धे ।

'तौ वत्सपालकौ भूत्वा सर्वलोकैकपालकौ ।

सम्रातराशौ तौ वत्सांश्चारयन्तौ विचेरतुः' ॥

इति वत्सपालकत्वादि जीवानुकरणम् । तत्र पुराणान्तरे श्रीरघुनाथजितः पुरुषोत्तमसहस्रनाम-
टीकायाम् ।

'सूर्यकोटिसमप्रभः । सुधाकोटिस्वास्थ्यहेतुः कामधुकु कोटिकामदः ।

समुद्रकोटिगम्भीरस्तीर्थकोटिसमाह्वयः । सुमेरुकोटिनिष्कम्पः' ।

इति । एवमन्यत्र । चेतुरिति इदं दशमस्यैकादशाध्यायेति । आदिपदेन ।

'चकोरक्रीडचक्राहमारद्वाजांश्च वर्हिणः ।

अनुरीति स्म सत्त्वानां भीतवद्व्याघ्रसिंहयोः' ॥

इत्यस्य दशमद्वादशोक्तस्य संग्रहः । तथा चेश्वरो ध्यायतीव लेलायतीव । अयमिति सचीः
स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रामतीति श्रुतिः स ईश्वरः धिया सह स्वप्नः सुप्तविज्ञानं भूत्वा विषयस्तु माया

नुसंधानं न करोति । एवं जाग्रत्स्वापौ ब्रह्मणो लोकद्वयं जीवस्य स्थानत्रयमाह स वा अयमिति कण्डिकाद्वयेन । स इति पूर्वप्रक्रान्तो जीवः । जीवस्य शरीरेन्द्रि-

भाष्यप्रकाशः ।

मायारूपेण जागरणानुसंधानरूपा जीववत् क्रीडेत्यर्थः । एवमुभयत्र भगवत्क्रीडासुक्ता, स वा अयं पुरुष इति, तस्य वा एतस्य पुरुषस्येति कण्डिकाद्वयस्यार्थमाहुः जीवस्येत्यादि । पूर्वप्रक्रान्त इति । किञ्चोत्तरयं पुरुष इति प्रश्ने प्रक्रान्तो न तु, स समान इत्यत्रोक्तः । अयमिति दमा प्रत्यभिज्ञानात् । कण्डिकाद्वयसिद्धमर्थमाहुः जीवस्येत्यादि । दुःखदातृत्वं च पाप्मपदाज्ज्ञेयम् । तथा चैतद्बोधनेनानीशत्वख्यापनार्थमेतत्कण्डिकाद्वयकथनमित्यर्थः । अथ

रश्मिः ।

‘न तत्र रसा न रसयोगा न पन्थानः’ इति श्रुतेः ‘सन्ध्ये सधिराह हि’ इत्यत्र वक्ष्यन्ति । इमं लोक-
मिन्द्रियैर्विषयग्रहणं जाग्रदवस्थारूपमतिक्रामति तस्यानुसंधानं न करोति स्वतन्त्रत्वात् । अत्र सुप्तस्य
निज्ञानं धीः ‘बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी’ इति वाक्यात् । तत्राप्य । शुद्धं प्राप्तौ भ्या. भा. से. इहमाव-
श्छान्दसः । अनिदधातुसत्त्वे नास्य प्रयोगः इति चेद्भ्रूसत्तायामित्यसौवास्तु । विज्ञानस्य सर्वा कृत्वा
इत्यर्थः । एतदाशयेनाहुः तथा चेति । जागरणस्थाननुसंधानं यत्र स्वप्ने एतदुक्तिस्तु स्वप्नस्येति ध्या-
त्वाद्भगवत्तांस्त्रापश्यतीति अक्रीडासाधनमिति जीवद्वारा पश्यतीति जीववत् क्रीडेत्यर्थः । स्वप्नस्ये-
मायोपादानकारणं ईश्वरः कर्तेति ‘ऐन्द्रजालिकपक्षेपि तत्कर्तृत्वं नटे यथा’ इति निबन्धात् । एवमिति
भाष्यार्थमुपनिबध्नुः एवमिति । उभयत्रेति जाग्रत्स्वमयोः । स्वापः शयनं स्वप्न इति यावत् ।
अज्ञानपात्रकरूपोर्ध्वं ध्वन्यते स्वप्नस्थाने स्वापपदानेन भाष्ये ‘स्वापः स्पर्शज्ञतानिद्राशयनाज्ञानपात्रक’
इति विद्मत् । लोकद्वयमिति भाष्ये जाग्रदर्थेनं लोकं दशने इति धातुपाठात् स्वापस्तु लोक-
मायारूपमासात् । लोकं मासेऽयंविशेषे चेति । स वा अयमिति । स वा अयं पुरुषो जाग्रमानः
शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्ममिः संसृज्यते स उक्तमन्त्रं त्रियमाणः पाप्मनो विजहतीति । तस्य वा
इति । तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं
तस्मिन् संध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं चेति । जीवस्येत्यादीति । भाष्ये ।
स्थीयतेऽस्मिन् इति स्थानम् । प्रक्रान्त इति । योयं विज्ञानमयः प्राणेषु इति प्रक्रान्तः ।
अयमिति । स वा अयमित्यत्रायमित्यादिः । न च स समान इत्यस्य प्रत्यभिज्ञानमिति शङ्कम् ।
अस्य ब्रह्मात्रवाक्यत्वात् । पाप्मनेति पाप्मपदाज्ज्ञेयमिति स्मार्तः प्रयोगः तेन ‘स्तोः श्रुना श्रुः’ इत्यस्य
न प्राप्तिः ‘श्रलां जशोन्ते’ इत्यस्य सपादसप्ताध्यायीस्यत्वेन त्रिपादीत्यस्य स्तोः श्रुना श्रुतिस्त्वस्याप्राप्तेः
‘श्रलां जश् शशि’ इत्यस्य त्रिपाद्यामपि स्तोः श्रुना श्रुः इत्यस्यात् परत्वेन तस्मिन् तस्यासिद्धत्वात् ।
तेन पाप्मपदाज्ज्ञेयमित्यत्र स्तोः श्रुना श्रुरिति प्रापयित्वा श्रलां जश् जशीति प्रापणीयम् । इति तयोक्ति-
पादीत्यत्वेन ‘श्रलां जशोन्ते’ इति सूत्रं प्रत्यसिद्धत्वात् । एतस्य त्रिपादीत्यत्वे पूर्वत्वात् । त्रिपाद्यामपि
पूर्वं प्रति परशास्त्रस्यासिद्धत्वात् । अनीशेति तत्रास्मिन् लोके जीवस्थानीशित्वं प्रत्यक्षसिद्धमिति
भाष्यात् । भाष्ये पूर्वप्रक्रान्त इति पाठे वर्णागमः । अग्निवाक्यत्वेन वेदतुल्यत्वात् । दुःखदातृत्वं
तु पाप्ममिः ‘पाप्ममिः संसृज्यते’ इति श्रुतेरिति पाप्मपदाज्ज्ञेयमित्यनेन भाष्यप्रकाशेनोक्तम् ।
तत्र दुःखदातृत्वं कर्मादुरोप्यात्मनः इति ज्ञेयम् । पाप्मानस्तु कर्मादुरोप्यात्मेच्छया ब्रह्मात्मके
भगतिं मुखवत्यति ईर्ष्यायावत्तरादिरूपाः तैर्दोषैः मलिनौकृते चित्ते मुखं दुःखावत इति व्यति

याणां दुःखदातृत्वमेव । अथेति भगवच्चरित्रम् । स तु स्वस्यानन्दं जीवस्य दुःखं च पश्यति ।

भेदोऽथशब्दात् । जीवस्यानीशित्वात् येन प्रकारेणायं जीवः परलोके गच्छति तमुपायं भगवानेव करोति ।

भाष्यप्रकाशः ।

यथाक्रममित्यादेरर्थमाहुः अथेतीत्यादि । चरित्रस्य स्वरूपमाहुः स त्वित्यादि । तदुक्तम्, अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दोऽथ पश्यति स इत्यन्तेन । श्रुत्यर्थस्तु, अथेति भिन्नप्रक्रमे । यथाक्रमः । आक्रमत्यनेनेत्याक्रम आश्रयोऽव-ष्टम्भो विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणे यादृश आक्रमो यस्यासौ यथाक्रमः । अयं जीवः परलोकस्थाने भवति । परलोकस्थाने प्राप्तव्ये सति यादृशविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञायुक्तो भवति तमाक्रमं विद्यादि-लक्षणमाक्रम्यावष्टम्भ्य । उभयान् एतस्यैव व्याख्यानं, पाप्मन आनन्दोऽथेति । पश्यति स परमात्मेति । तथा च जीवस्य क्वचिद् विद्यया परलोकः, क्वचित् कर्मपूर्वप्रज्ञाम्याम् । भगवांस्तु तत्तदन्तर्यामितया लोकान्तर्यामितया च तत्तन्नियमयन् स्वस्यानन्दं जीवस्य दुःखं च सुखं च पश्यतीत्येषा परलोके जीववत् क्रीडेत्यर्थः । नन्वस्यां कण्डिकायां भगवच्चरित्रमेवोच्यत इत्यत्र किं गमकमत आहुः भेदोऽथशब्दादिति । तथा च क्रमभेद एव गमक इत्यर्थः । तत्र यत् सिद्धं तदाहुः जीवस्येत्यादि । तथा चैषा द्वितीया तत्रत्या क्रीडेत्यर्थः ।

यत्रायं प्रखपितित्यारम्भ, न प्रतिपद्यत इत्यन्ते यत् सिद्धयति तदत्र न प्रदर्शितमतः प्रदर्श्यते । यत्रायं प्रखपिति । यत्र स्थाने अयं जीवः प्रखपिति निद्राति, तत्र जीवस्य स्वप्ना-रश्मिः ।

शर्करा यथा कटुरसायते मिष्टापि तथा । तदुक्तं वाराहे चातुर्मास्यमाहात्म्ये चतुर्विंशेऽध्याये ।

‘असुरैर्व्यादिदोषाणां संसर्गान्मलिनीकृते ।

सुखं दुःखायते चित्ते ज्वरिते शर्करा यथा’ ॥ इति ।

अथ यथेति । पूर्वमुक्तां श्रुतिं वक्तुमाहुः तदुक्तमिति । कण्डिकाद्वयानन्तरमेवोक्तं भगवान-वष्टम्भ्येवष्टम्भ्येयस्य कर्ता तथा च भगवान् आक्रमं कृत्वेत्यर्थः ‘कर्ता कारयिता हरिः’ इति वाक्यात् । ननु ‘एष उ एव’ इति श्रुत्यावष्टम्भ्य इत्यस्य कारयित्वेत्यर्थ इति चेन्न जीवस्यानीशित्वादित्यग्रेतन-भाष्यात् । भगवांस्त्विति अत्र नञ्छब्दप्रशान्तिमिति सूत्रेण कः, विसर्गः सत्त्वम्. अनुस्वारागमः भगवांस्त्विति पाठः । तत्तदिति जीवपृथिव्याद्यन्तर्यामितया । जीवस्येत्यादीति ईशमनीशः नेशनमनीशः अनीशोऽस्यास्तीत्यनीशी तृतीयाध्यायद्वितीयापादे परामिध्यानसूत्रे वीर्यतिरोभावात्सर्व-दुःखसहनमिति भाष्यात् भगवानेवेलेवकारस्तु परातु तच्छुतेरिति द्वितीयाध्यायसूत्रात् । तथा च जीवस्य क्वचिदिति भाष्यप्रकाशस्य कर्मपूर्वप्रज्ञाम्यामित्यस्याग्रे तत्र जीवस्य कर्तृत्वं भगवत्संबन्धादेव भगवत्संबन्धस्तु अन्तर्यामिणोऽधिदैवादिनिष्ठस्य संबन्धादित्याहुरिति शेषं पूरयित्वा भगवांस्त्विति योजनीयम् । यत्रायमिति तत्र यत्रायं प्रखपित्यस्य लोकस्य सर्ववतो मात्रासुपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन मासा स्वेन ज्योतिषा प्रखपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्मवति । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते न तत्रानन्दाः मुदः प्रमुदो भवन्ति अथानन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्तो भवन्ति अथ वेशान्दान् पुष्करिणीः स्रवतीः सृजते स हि कर्तैरन्तस्य यत्र स्थान इत्यारम्भ निश्चय इत्यन्तप्रत्येनार्थानाहुः

भाष्यप्रकाशः ।

भवप्रकारं वक्ष्येत्तदेतभूतं भगवत्स्वापप्रकारमाह । अस्य जाग्रदवस्थायामनुभूयमानस्य लोकस्य, सर्वावतः सर्वपदार्थयुक्तस्य, मात्रां वासनात्मकमंशमुपादाय गृहीत्वा स्वयं भगवान् विद्वत् वासनाग्रहणे ज्ञानस्य स्थूलरूपतिरोभावाज्जाग्रदेहं निःसंवीचं कृत्वा स्वयं निर्माय वक्ष्यमाणप्रकारेण नानापदार्थनिर्माणं कृत्वा, तत्र करणं स्वेन मासा स्वधर्मात्मकेन ज्ञानेनेति स्वेन ज्योतिषा प्रख्यापिति, अलुप्तद्वस्वभावेन स्वरूपेण, 'स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्वः' इत्यत्र स्वभ्रमजनेक्षितैकपद-व्याख्यानच्युत्पादितया रीत्या सर्वं स्वाभिकं विषयीकुर्वन् प्रख्यापितीति प्रकार उक्तः । अतएव जीवस्य तत्प्रकारमाह अत्रायमित्यादि । अत्रासिन् भगवत्स्वापे, अयं पुरुषो जीवः स्वयंज्यो-तिर्भवति । भगवज्ज्योतिषा स्वभ्रमनुभवनात्मज्योतिर्मवतीत्यर्थः । ननु इदयानां बहिःश्रुत्वात् स्वप्नेऽन्तस्यः किं पश्यतीत्याकाङ्क्षायां स्वामसृष्टेर्भिवत्वाय तत्र भगवत्कर्त्ता सृष्टिमाह न तत्र रथा इति कण्ठिकया । अत एव, स हि कर्तेत्युक्तं न त्वयं कर्तेति । किं च, स्वप्नेऽपि सर्वपदार्थान् प्रति न जीवस्य कर्तृत्वं प्रतीयते । सिद्धवदेव बहूनां प्रत्ययात् । खदुःखजनकपदार्थं प्रति स्वकर्तृत्वस्यासंगतत्वाच्च । अत्राप्यग्रे, मन्तीव जिनन्तीवेति आचणाच्च । तस्माद् भगवानेव स्वभ्रमसृष्टिर्कर्तेति निश्चयः । इमेवार्थं श्लोकैः संगृह्याह तदप्येते श्लोका इति । तत् तत्र पूर्वोक्तेऽ-ग्रेऽपि, एते वक्ष्यमाणाः श्लोका मन्त्राः सन्तीति शेषः । तानाह स्वप्नेनेति स्वप्नेन भायिकेन रूपेण शरीरं जीवमभिग्रह्य तिरस्कृत्य असुप्तः स्वयं, सुप्तान् प्राणादीन् अभिचाकक्षीतीति प्रकाशयति ।

रश्मिः ।

तद्वेत्तिविति । जीवस्यानीशत्वादिति भावः । सर्वपदेति सर्वपदे दीर्घं आर्षः अथ वा सर्वां व्यक्तयो विद्यन्तेत्य यत्सेति व्युत्पत्तौ मनुष्यं मनुषो मस्य वः । सर्वावत्त इति पाठे सर्वेषामवदत्तः स्वयम् । 'अत्र उपसर्गात्' इति सूत्रेण 'दा' इत्यसाकारस्य तकारः । वासनेनेति कर्मभिः पृथक् ताः कर्मभिरे-वोक्ताः सप्तमस्कन्धनिबन्धेऽतिस्फुटाः । उपादायेति अपादायेत्यपि पाठाः । अर्थस्त्वयमेव । स हि सर्वकर्तेति श्रुत्युक्तः स्वयं कर्ता । तत्र करणमिति तत्र वक्ष्यमाणस्वापे नाना-प्रदार्थनिर्माणं इति नार्थः । तत्र मायायाः करणत्वात् । स्वभ्रमस्तु मायेतिमाध्यात् । स्वं मासा माया वा ज्ञानकाशात्वात् । तदा तत्रेत्यस्य नानापदार्थनिर्माणं इत्यर्थः । अर्थमाहुः अलुप्तेति । रीत्येति सर्वस्य मिथ्यात्वाद्भगवानेव पश्यतीति । नेन्द्रियादिः गोलकस्य मिथ्यात्वात् । तदभाव इन्द्रियाणामसामर्थ्यात् । तत्प्रकारमिति स्वभ्रमप्रकारं जीवस्य साक्षित्वेनावस्थानरूपम् । आत्मज्योतिरिति भगवज्ज्योतिः तेन जीवः साक्षी । अन्तःस्थ इति देहान्तःस्थः । तत्रेति स्वप्ने । भगवत्कर्त्तृकां न तु भगवदु-पादानिकाम् । स ह्येति स भगवान् । न त्वयमिति । अयं श्रुतिभिः शान्दप्रत्यक्षविषयोऽभिन्न-निमित्तोपादानरूपः अयं जीवो वा । आत्मत्वाज्जीवस्य कर्तृत्वम् । असंगतेति इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । अदृष्टद्वारेति चेन्न ईश्वरस्यादृष्टसंबन्धापत्तेः । स्वप्नेनेति स्वप्नेन शरीरमभिहृत्यसुप्तः सुप्तानभिचाकक्षीति । शुक्रमादाय पुनरिति स्थानं हिरण्यमयः पौण्ड्र एकहंस इति मन्त्रः । एकहंस-पदार्थमाहुः एक इति । एके गुल्यान्यकेवलाः इति कोशः । सुप्तेति सुप्तो जीवादिः तेन तिरस्कृतान् जाग्रत्पदार्थान् । हसतीति हंसः न वर्णायमः । पचाद्यच् गमनरूपार्थासंगतत्वं हन्ति गच्छति हंस-वृत्तवदिहनीति सः । यद्वा अचि 'भवेद्दूर्णगमाद्दंस' इति सकृ । नापि टीकाकृष्टुत्यतिः । दिनस्त्रि वेति द्विसार्थकत्वमाहृत्य । नभ्यापदान्तस्य श्लीलनुस्वारः न हि परमात्मा सुप्ततिरस्कृतान् गच्छति अननु-

भाष्यप्रकाशः ।

शुक्रं शुद्धं स्वप्रकाशितं जीवमिन्द्रियादिकं चादाय पुनरैति आगच्छति । स्थानं जाग्रद्योक्तं हिरण्य आनन्दमयः, पौरुषः पुरुषः, पुरुषस्य जीवस्य सखा । एकहंसः । एको मुख्यः सन् सुप्ततिरस्कृतान् हसतीत्यर्थः । अन्यदपि स्वामं विशेषमाह प्राणेनेति । प्राणेन पञ्चवृत्तिना आसन्नेन, अपरं निष्ठं स्थूलं कुलायं नीढं शरीरं रक्षन् मरणत्रयं कुर्वन् अमृतः । पञ्चम्याः स्वादेशः । अमृताद् कुलायाद् बहिर्द्विसंपर्करहिते देशे चरित्वा स्वामं भोगं कृत्वा तत्कौतुकं दृष्ट्वैति यावत् । सः परमात्मा, यत्र कामम् । लिङ्गमशिष्यम् । यत्रेच्छा तत्र, अमृतः, अमरणधर्मो ईयते गच्छति । हिरण्य इत्यादिकं पूर्ववत् । यत्र काममिति विवृणोति । स्वमान्ते इति स्वामान्ते स्वप्रदेशे । ईयमानः प्राप्नुवन् । शेषं स्फुटम् । रूपाणि देव इत्यादेः प्रदर्शितस्वप्रकथनस्य प्रयोजनं स्वयंज्योतिषसमर्थनमित्यभिप्रायेणाह आराममिति । आराममारमणं क्रीडेति यावत् । अत्र यदि जीवः कर्तृत्वेनाभिप्रेतः स्यात् तदा, आरामं स्वस्य पश्यन्ति न स्वं पश्यति कश्चनेति श्रुतिर्ब्रूयात् । तं कथनेति कर्मकर्तृभावं च न ब्रूयात् । एवं क्रीडां बोधयित्वा तस्या दुर्ज्ञेयत्वाय जागरणं निषेधति तदित्यादि । तत् तस्मात् को वेद तस्मिन् समये भगवान् किं प्रदर्शितवानिति ज्ञानाभावात् कारणात् । आयतं गाढसुप्तं, न बोधयेत् । न जागरयेत् । तत्र हेतुः इत्याहुरित्यादि । इति एवं वक्ष्यमाणं चिकित्सका आहुः । दुर्भिषज्यं दुश्चिकित्स्यत्वमसौ सुप्ताय भवति । यदि बोधयेत् । यं देशमयं पश्यन् स्थितस्तमेव न प्रतिपद्यते, न प्राप्नोति । अत्रोदाहरणं बाणद्वहिता ऊषा रदिमः ।

संधानात् । नापि दिनस्त्रि नित्यत्वाच्चाग्रतदर्थानाम् । न चेदं व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रस्य प्रपञ्चभूताः सर्वे विषयः छन्दसि विकल्पन्ते इति परिभाषा तस्या अविषयं प्रतिपद्यते येन वृत्तवदीत्यादिसूत्रस्या-लौकिकस्य विषयो भवेत् न त्वेवमतोऽङ्गभूतसूत्रानुरोधेन तत्तत्त्वा कुत उत्सृजं व्याख्यानमिति वाच्यम् । अग्रे हंसपदेऽस्य सूत्रसंचारोक्तोति निरवकाशत्वाभावात् । धातूनामनेकार्थत्वाच्च । न च सूत्रेण हन्तेः प्राप्तिः हसतेः प्राप्तिः कुतः इति वाच्यम् । जक्षद्वंस इत्युत्तरवाक्येऽन्वयेन जक्ष्यस्य हसनस्यार्थासंगतेर्हेतोः पूर्ववाक्येपि सत्त्वात् नाकस्मिकत्वम् । जक्षमक्षहसनयोरिति । प्राणेनेति 'प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ।

स ईयतेऽमृतो यत्र कामं हिरण्यमयः पौरुषः एकहंसः' ॥

इति मन्त्रः । स्वादेश इति सुपां सुलुगिति सूत्रेण । लिङ्गमिति लिङ्गं काममित्यत्र नपुंसकमाक्षेप्यम् । अशिष्यमशिष्टं न शासितमिति यावत् । कामपदार्थमाहुरिच्छेति । कसु कान्तौ कान्तिरिच्छा । स्वमान्त इतीति ।

'स्वमान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।

उत्तेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुत वापि मयानि पश्यन्' ॥ इति मन्त्रः ।

स्फुटमिति जक्षमक्षहसनयोः क. प. से. शता जक्षतीति जक्षत् । अत्रार्थासंगतेरभावात् हन्तीति हंसः यत्रेच्छा तत्र गमने वराहवह्निनस्येवेति विकल्पेन लौकिकसूत्रस्य प्रवृत्तिः । आराममिति 'आराममस्य पश्यन्ति न ते पश्यन्ति कश्चन' इति स्वयंज्योतिषं स्वतन्त्रज्योतिषं तत्समर्थनमाहुः अत्रेति । पश्यतीति । जीवा इति वचनव्यत्ययेनान्वयो न तु जना इत्याध्याहारेणेति ज्ञेयम् । तमिति आत्मानम् । न ब्रूयादिति कर्मकर्त्रोरैकत्वान्माया तदास्तीति चेन्न ईश्वरस्य मायासंबन्धापत्तेः । बुद्धिरिति चेन्न मायिकीत्वात् । जागरणमिति जागरणे तस्य तस्या अदुर्ज्ञेयत्वात् । तदिति तन्नायतं बोधयेदित्याहुः दुर्भिषज्यं ह्रासौ भवति यमेष न प्रतिपद्यत इति मन्त्रः ।

अथो खल्विति भगवतो न जागरितस्वप्नभेदोऽस्तीति पक्षः । परं स्वयज्यो-
तिष्टं तत्र स्पष्टम् । एतावद्दूरे भगवच्चरित्रमङ्गीकृत्य जीवविमोक्षार्थं प्रश्नः ।
स वा एष इति जीववाक्यम् । तस्य सहजः सङ्गो नास्तीति स्वप्नसङ्गाभावः

भाष्यप्रकाशः ।

ज्ञेया । एवं भगवतः स्वप्नमङ्गीकृत्य स्वयंज्योतिष्टं माधितम् । अतः परं भगवतः स्वप्नमनङ्गीकृत्य
तथात्वं साधयतीत्याहुः अथो इत्यादि । तथा च मतान्तरतयोह्येसादयमन्यः पक्ष इत्यर्थः । श्रुत्य-
र्थस्तु । अथो इति भिन्नप्रक्रमे । सत्त्वाहुः । अर्थादन्ये । किमेव पूर्वोक्तोऽस्य भगवतो जागरितदेश
एव । हि यतो हेतोः । यान्येव पदार्थजातानि जाग्रत् पश्यति तान्येव सुप्तः पश्यतीति । तदुक्तं
श्रीभागवतेऽपि, 'लोकानपीतान् दृष्ट्वा स्वदेहे' इति । तथा च यत्रापीतानामपि दर्शनं, तत्र
स्थितानां दर्शनं कः संदेह इति भगवतो न जागरितस्वप्नभेद इति प्रलय-इवात्रापि स्वयंज्यो-
तिष्टमिति तदाशयः । एतस्य मतान्तरत्वे हेतुमाहुः परमित्यादि । तत्रेति । व्याख्याते पक्षे
पूर्वमादित्यादीनां कथनाज्जागरिते स्वयंज्योतिष्टस्यास्पष्टत्वादत्रास्यानुपयोगित्वम् । परप्रतिपत्त्य-
भावादतः पूर्वोक्त एव पक्षो युक्त इति तदाशय इत्यर्थः । एतच्छ्रवणोत्तरम्, एवमेवैतद् याज्ञ-
वल्क्येति जनकेनाङ्गीकारात् प्रश्नोत्तरपूर्तिर्जातेति सिद्धम् । अतः परं यो मोक्षप्रश्नः, अत ऊर्ध्वं
विमोक्षायैव ब्रूहीति स कुत इत्यपेक्षायामाहुः एतावदित्यादि । स समानः सन्नित्यारम्य स्वप्न-
र्थन्तं भगवच्चरित्रं बन्धकमङ्गीकृत्य मोक्षस्तर्हि कथमित्याशयेन तत्प्रश्न इत्यर्थः । तर्हि मोक्षसाधनं
तत्र वाच्यम् । जीवाऽवस्थादिकथनस्य का प्रसङ्ग इत्यत आहुः स वा एष इत्यादि । जीववाक्ये-

रश्मिः ।

आयतं भृशमत्यर्थमित्यन्ये । भगवत इति स्वप्नस्तु मायेति भाष्यात् । मायामायाविनोराषा-
राधेयभावः । तथात्वमिति स्वयंज्योतिष्टं तु अम् । अन्य इति तेन पूर्वोक्तपक्षे बीजमप्युक्तम् ।
मतान्तरत्वाय श्रुत्यर्थमाहुः श्रुत्यर्थ इति । श्रुतिस्तु अथो खत्वाहुः जागरितदेश एव असेव इति
यान्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्र अयं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति । इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं
भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति । श्रीभागवत इति तृतीयस्कन्धे । अपीतान्
अपि इतान् अपीता लोकाः स्वप्ने स्थिता जाग्रति । अत्रापि स्वप्नेऽपि । प्रलये विश्वाभावः । स्वप्नेऽपि
मायेति । तदाशयो याज्ञवल्क्याशयः । अत्रेति जाग्रत्स्वप्नभेदाभावपक्षे । अत्येति । स्वयं
ज्योतिष्टस्य जाग्रद्दृष्टीनां स्वप्नेऽपि दर्शनेन विषटनात्तस्यानुपयोगित्वम् । जाग्रता चारिताभ्याम् ।
परप्रतिपत्त्यभावात् । स्वप्न एव स्वयंज्योतिष्टस्य परप्रतिपत्तिरस्ति । तददित्यादेरभावादिन्द्रियाणां
गोलकभावेन प्रदर्शनासामर्थ्यात् । गोलकस्य च स्वाप्नस्य मिथ्यात्वात् भगवानेव पश्यतीत्युक्त्या-
ध्यवसीयत इति । अतः कारणात् परममुक्तं स्वयंज्योतिष्टं तत्र जाग्रत्स्वप्नभेदपक्षे स्पष्टम् ।
तत्र स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रखपितीत्याधिक्यात् पूर्वोक्त एव पक्षो युक्त इति । तदाशय इति
अत्रायं स्वयंज्योतिर्भवतीति श्रुतेर्याज्ञवल्क्यस्य चाशयः । बन्धकमिति बन्धिका शेषा इति
अत एव च नित्यत्वमिति सूत्रभाष्यस्वारसात् । जीवेति आदिपदेवासंगत्वम् । जीवेति । भाष्ये ।
स वा एष इति जीववाक्यम् । एतस्मात्तेनेति शेषं पूरयित्वा हेत्यनेनान्वयः कर्तव्य इति भावः ।
स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्ना चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतित्यागं प्रतियोन्याद्ववति
बुद्धान्तायैव स यदत्र किञ्चित्पश्यति अनन्वागतः तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतत्

प्रत्यक्षतः प्रदर्शयन्नसङ्कत्वमाह । तावतापि जागरणावस्थायामसङ्कत्वज्ञानाय पुनः प्रश्नः । तत्र मत्स्यहृष्टान्तोऽवस्थाभेदज्ञानाय क्रियाज्ञानप्रधानः ।

भाष्यप्रकाशः ।

नाहेत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु, स वा एष जीव एतस्मिन् स्वप्नान्ते स्वप्नदेशे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रातिलोभ्येन नितरामयो गमनं यथा स्वात् तथा, प्रतियोगिनी यौति मिश्रीभवतीति योनिर्जागरितादिस्थानं तल्लक्ष्यीकृत्य आद्रवत्यागच्छति बुद्धान्ताय जागरणायैव । एवं जीवस्य क्रिया बोधयित्वा तस्यासंगत्वं व्युत्पादयति । स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतः । अनुलक्ष्यीकृत्याऽऽगतोन्वागतस्तद्विचोऽनन्वागतः साक्षिभूत उदासीनः सन् पश्यतीत्यनुभव-सिद्धम् । तत्रत्यसुखदुःखेषु तत्साधने चानासक्तेरनुभवसिद्धत्वात् । तेन साक्षित्वेन हेतुना भवत्य-सङ्कोऽनासक्तो हि निश्चयेनायं पुरुष इतीति । तथा च मोक्षे स्वरूपयोग्यताबोधनं प्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयप्रश्नतात्पर्यमाहुः तावतापीत्यादि । स्वप्ने असंगत्वे ज्ञातेऽपि जाग्रत्यासक्तिदर्शनात् तस्या योग्यताया अकिञ्चित्करत्वमतस्तत्रासंगतत्वज्ञानाय पुनः प्रश्न इत्यर्थः । श्रुतावत् ऊर्ध्वमि-त्यस्य स्वप्नादुत्कृष्टायां जाग्रदवस्थायामित्यर्थः । उत्तरस्य तात्पर्यमाहुः तत्रेत्यादि । तत्रेति उत्तरे । क्रियाज्ञानप्रधान इति क्रियाया ज्ञानं मुख्यं यत्र तादृशः । तथा च यथा नदी-क्रियाविरुद्धाया क्रियाया मत्स्ये नदीभिन्नत्वज्ञानं, कूलद्वये संचरणात् तत्र तत्र सहजासक्ति-शून्यत्वज्ञानं च । तथा जीवस्य स्वप्नदेशे बुद्धदेशे च संचरणक्रियायाऽवस्थाद्वयभिरुक्तत्वज्ञानम् । उभयत्र संचरणाच्च तत्र तत्र सहजासक्तिरहितत्वज्ञानम् अतोऽयं दृष्टान्तस्तदर्थं तथेत्यर्थः । एवं जागरीतेऽन्यस्यासङ्कत्वे ज्ञाते, एतस्य सहजासक्तिः केत्याकाङ्क्षा स्यात्, तदर्थं प्रश्नं च कुयो-दत्तस्तदर्थं स्वत एवाग्रिमं वरदानानुपरोधाद् वक्तव्येऽनुशशासेति पदोक्त्या ज्ञायते । तदर्थं सर्वस्य

रश्मिः ।

याज्ञवल्क्य सोहं ते भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति श्रुतिः । रत्वेति रसु क्रीडायास् कृत्वा । पुण्यमिति पुणति तु. प. से. पुण शुभे कर्मणि इगुपधेति कः । पुणेषु भवं पुण्यम् । वैदिकीप्रक्रियास्थेन 'भवे च्छन्दसि' सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यदित्यनेन यत् । पापमिति । पान्त्यस्मादा-त्पानमिति पापं पा रक्षणे पानीविधिम्यः प इति पप्रत्ययः । योनिरिति बहिथिश्रुयुद्गुलाहात्वस्मिन् यो निदिति नित् । तत्रेत्येति । स्वाधिकसुखदुःखेषु । अयमिति जीवः । स्वरूपेति मोक्षो हि अन्यथारूपं हित्वा स्वरूपेण व्यवस्थितिरूपः । स्वरूपं हि तत्त्वरहितकं तत्त्वान्यष्टाविंशतिः । तत्र मोक्षे स्वरूपे योग्यता एकपदार्थोऽपरपदार्थसंसर्गरूपा । मोक्षरूपे पदार्थे अपरपदार्थस्यानासक्ति-रूपस्य अन्यजनकभावो योग्यता तद्वोषणं तत्स्मारणं प्रसङ्गः । तथा चैतादृशस्मारणेनोपेक्षानर्हत्वं तेन च जीवावस्थादिकयनमिति भावः । द्वितीयेति अत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति । उत्तरस्थेति तद्यथा महामत्स्यः उभे कूले अनुसंचरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतादुभावन्तावनुसंचरति बुद्धान्तं च स्वप्नान्तं चेति । तत्र तत्रेति पूर्वस्मिन् कूलेऽपरे कूले सहजासक्तिशून्यत्वज्ञानं नयां वासात् कोतसा वशीकृतत्वाद्वा । तदर्थमिति अवस्थाभेदज्ञानाय तथापृष्ठप्रतिवाक्यमित्यर्थः । विश्वात् । तदर्थमिति सहजासक्तिज्ञानाय । तदर्थमिति प्रश्नाभावायम् । स्वत इति स्वतो याज्ञ-वल्क्योऽग्रिमं ग्रन्थं वरदानं वरमुत्कृष्टं कामप्रश्ने दानं तदनुपरोधात् दानानुरूपं वक्ति । अत्र भगवन्माहुः इतीति इत्येवमग्रेऽनुशशासेति पदोक्त्या ज्ञायते । तथाहि । अनु भागे इत्यंभूताख्याने वा । शशास

इयेनसुपर्णदृष्टान्तस्तु सुषुप्तौ भगवत्स्वरूपप्राप्तयेऽवस्थान्तः । यत्रेति च

भाष्यप्रकाशः ।

प्रघट्टकस्यार्थं वक्ष्यन्तः इयेनादिदृष्टान्ततात्पर्यमाहुः इयेनेत्यादि । तत्र भगवत्सत्त्वे किं मानमत आहुः अवस्थेत्यादि । एतस्मा अन्ताय धावतीत्यन्तपदोक्तोऽवस्थान्तः । यत्र सुप्त इत्यग्रिमं वाक्यं च सुषुप्तौ भगवत्सत्त्वे मानम् । श्रुतौ, सल्लयायैव प्रियत इत्यस्य सम्यग् लयः श्लेषो यत्र तादृशस्थानाय गच्छतीत्यर्थोदन्तपदेन भगवद्भाषः । यत्रेति वाक्ये तु सर्वकामनाभावकथनेन तल्लभादित्यर्थः । तत्प्राप्तिश्च न धावनमात्रेण, किं तु हेत्वन्तरेणेति वक्तुं, ता वा अस्यैता रश्मिः ।

शास अनुशिष्टौ अ. प. सेटो रूपं न तु शास् इच्छायाम् । अ. आ. सेटः । वक्तीति भाष्यप्रकाशात् । श्रुतौ परस्मैपदाच्च । जानातीच्छति यतते इति शास्त्रकथनात्तस्य च प्रयत्नपूर्वकत्वेनेच्छार्थशा-
शक्यत्वाच्च । शिषु विशेषणे रु. प. अ. शेषणम् । शिष प्रसवोपयोगे सु. प. से. भावार्थकल्युढन्तम् । तेन एनमनुशशासेति श्रुतौ एतस्य जनकस्य सम्राजो नु नाम भागभग्निसं तस्य शासनं प्रसवोपयोगं चकार याज्ञवल्क्यो भगवान् इत्यंभूताख्यानं प्रकारविशेषनिरूपकं वाक्प्रसवोपयोगं चकारेति वा । वैयाकरणास्तु अनुना घोत्सते भागरूपीयः । एनमित्यत्र द्वितीयार्थः स अर्शबाधजन्तेन तस्मात्मी उच्यते इति । तन्मते जनकमित्रं भागस्वामिनं शशास्येत्यर्थः । तथा जनकमित्रेत्यंभूतं आख्यानं आख्यायतेऽनेन तदग्रिमं शशासेति द्विकर्मकः ।

‘दुहयाचपचदण्डरुषिपृच्छिचिन्मशासुजिमयूसुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहकृष्वहाम्’ ॥ इति ।

अग्रिमं एनमनुशशासेति द्विकर्मकोयं शासिः । तदर्थमिति अनुशशासेति पदोक्त्या ज्ञानार्थम् । इयेनेत्यादीति तद्यथासिन्नाकाशे इयेनो वा सुपर्णो वा विपरिप्लव आन्तः सरहस्य पक्षौ सल्लयायैव प्रियते एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यतीति श्रुतिः । तत्रेति सुषुप्तौ । अवेति स्वभावस्याया अन्तो यत्र भगवति सुषुप्तिरूपे सोऽवस्थान्तः यत्रेत्याश्रयणीये भगवति । कथमित्यपेक्षायामाहुः श्रुताविति । इयेनस्तु आन्तः पक्षौ संहस्य प्रसार्य सति निर्गुणे लयायैव प्रियते पतनप्रतिबन्धः क्रियते । इयेनः आन्तः इत्यत्र टः सुः सुपां सुलुगिति सूत्रेण इयेनेन आन्तेनेत्यर्थः । निर्गुणलयः सुषुप्तौ इति सगुणलयाय दृष्टान्तान्तरमाह सुपर्णो वेति सुपर्णो गरुडान् । सगुणलयायैव पतनप्रतिबन्धः क्रियते । सुपर्णेनेति पूर्ववत् । अत्र समासदोषादाहुः सल्लयायेति प्रकाशे । गच्छतीति टः सुमनादस्य धातूनामनेकार्थत्वं स्वीकृत्य यकास्थाने यत् वर्णलोपं चाश्रित्योक्तं तदुक्तम् ।

‘सुप्तिरुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलृच् स्वरकर्तृयत्वं च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां तदपि च सिद्ध्यति बाहुल्येन’ ॥ इति ।

वैदिकप्रक्रियायाम् । यद्वा झटिरत्र तादृशस्थानायेत्यग्रे तादृशस्थानाय निर्गुणसगुणप्राप्तये इयेनेन सुपर्णेन वा प्रियते एवमेवायं पुरुषो जीव एतस्मै अन्ताय धावतीत्येवं रूपा । धावतीत्यस्यार्थमाहुः गच्छतीति । धावु गतौ शुद्धौ च म्वा. उ. से. । ननु भाष्ये सुषुप्तौ भगवत्स्वरूपप्राप्तये इत्युक्तं तत्कथं दृष्टान्तौ भित्त्वा व्याख्यातमिति चेन्न । सगुणनिर्गुणयोर्विद्वन्मण्डने भेदमङ्गात् । चिक्रीद्विषया-
विशेषे विशेषः । ता वा अस्यैता इत्यादेरिति ता वा अस्यैता हिता नाम नाभ्यो यथा केशः

भगवान् पञ्चवर्णनाडीकृत एवास्य क्लेशो भगवत्कृत एवानन्द इति स्वप्नानन्दो

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादेस्तात्पर्यमाहुः पञ्चेत्यादि । भगवद्रूप इति अक्षरात्मकः । तथा श्रुतौ नाडीः प्रक्रम्यान्ते, अविद्यया भयं मन्यत इत्युपसंहारात् तास्त्रेवाविद्यासंबन्धो दुःखदः । अत्र तु भगवत्संबन्धात् साभिभूयते । ततोऽथेति प्रक्रमान्तरादुपसंहारे लोकपदाचाक्षरम् । ततः पुनरथशब्दात् कामाभाव-

रश्मिः ।

सदृशेषा मित्रस्तावताणिष्ठा तिष्ठति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लौहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं जन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विद्यायति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्वयं पश्यति तदत्राविद्यया भयं मन्यते अथ यत्र देव इवराजेवाहमेवेदः सर्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोक इति अस्यास्तात्पर्यम् । तृतीयाध्यायद्वितीयपादे तदभावाधिकरणे सुषुप्तिर्द्विविधेत्युक्तम् । नाडीषु आत्मनि चेति पदद्वयात्सूत्रे । अर्थस्तु ता वै यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद् यत्र सुषु इत्यत्र यच्छब्दार्थरूपाः 'तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च' इति सूत्रेण निश्चिताश्चेत्यर्थो भवति तथापि यत्रेति च भगवानिति भाष्यात् सूत्रेणैव भगवतीत्यर्थात् ता वै प्रसिद्धाः सूत्रेण निश्चिताश्चेत्यर्थः । अस्य शिरःपाण्यादिलक्षणाया पुरि श्वेते इति पुरुषः सास्य हितानाम् नाड्यो हि । तावतेति तावत्परिमाणेनाणिष्ठा अणुत्वेन तिष्ठन्ति । ताः शुक्लस्येत्यादि तृतीयायै षष्ठी शुक्लादिभिः पूर्णाः तदुक्तं शुश्रुते ।

‘अरुणः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहाः शिराः ।

असृग्वहाय रोहिण्यः गौर्यः श्लेष्मवहाः शिराः’ ॥ इत्यादि ।

जीवो ह्येत्येति व्यतिरेकवत्त्वात् नाडीषु स्वगुणभूतचैतन्येन व्याप्तः सन्नाडीभिः क्लिष्टो भवति । वातादिभिः क्लेशः सर्वाणुभूतोपि । अथ मित्रप्रक्रमेण तासु स्वप्नदनाडीषु व्यवतिष्ठमाने सति यस्मिन् स्वप्नकाले एवं स्वप्नदृशं जन्तीव तत्करादयो अन्ये केचन जिनन्तीव वशीकुर्वन्तीव दासरूपेण कदाचिद्वस्तीव विच्छापयति विद्यायति विद्रावयति हस्त्यत्ययः परोक्षवादार्थं निगमयितारः इत्यस्य निगन्तव इति परोक्षवादवत् । निरुक्तौ । तथा गर्तं जीर्णकृपादिकं प्रपततीव न वस्तुतः किं तत् इत्यत आह ‘यदिति’ यदेव जाग्रत् जाग्रति पश्यति तदेव भयं यत्रास्मिन् स्वप्ने अविद्यया वासनात्मिकया मन्यते जानाति उच्चनाडीकृत एवास्य क्लेश इत्युक्त्वा भगवत्कृत एवानन्द इति स चानन्दः स्वप्नानन्दो भगवद्रूपः परमो लोक इत्याह ‘अथेति’ क्लेशदनाड्यन्तरसंबन्धेन मित्रप्रक्रमो भगवत्संबन्धात् क्लेशदक्लेशदनाडीन्यतिरिक्तपुरितन्नाड्यां नाडीषु वा हृदये वेति विकल्पार्थकोऽयं शब्दः इति तृतीयाध्याये ‘तदभावो नाडीषु’ इति सूत्रभाष्यप्रकाशे यत्र स्वप्ने राजेव देव इवाहमेवेदः सर्वमस्मीति मन्यते जीवस्तं प्रति मोक्षानन्दो भगवत्कृत एव जीवस्यानीशत्वात् । विषयानन्दे राजेवेति दृष्टान्तः । ‘एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति’ इति श्रुतेः । स स्वप्नानन्दो भगवान् अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणे अक्षराभिन्न उक्तस्तद्रूपः परमो लोक इति भाष्यात् । लोकस्याक्षरत्वादिति । तथा चेति । अविद्येति । वातपित्तकफादिरूपायाः संबन्धोऽविद्यायाः । सेति वातादिरूपा । अत इत्यस्याविद्याराहित्यलिङ्गादित्यर्थः । ब्रह्मलोक आनन्द इति श्रुतेराहुः लोकपदादिति । ननु सुषुप्तिनिरूपणे स्वप्ननिरूपणस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न अभावनिरूपणस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीनत्वेन

भगवद्रूपः परमो लोकः । सुषुप्तिस्त्वकामरूपो भगवान् । अत्र ज्ञानाभावाद्भयोः स्पष्टतया भेदनिर्देशः । शारीरः प्राज्ञ इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

रूपलिङ्गप्रत्यभिज्ञानाच्च सुषुप्तिः सुषुप्तिसिर्ष्येति तत्स्थानं भगवान् । तेन तत्संबन्धादस्यापि सुषुप्तिरित्यर्थः । तत्र जीवेश्वरयोर्निर्देशस्य तात्पर्यमाहुः अत्रेत्यादि । तदा असौ तदात्मकाममिति श्रुतौ तद् अन्ताय धावदेतद् उच्यमानमस्य जीवस्य आत्मकामरूपकाममात्मकाममित्युक्तम् । अत उभयोः साधर्म्यं भेदज्ञानाभावात् तज्ज्ञानार्थं स्वीद्यष्टान्तपरिवृत्तक्रियाद्वितीयाविभक्तिभिर्भेद- निर्देशः कृत इत्यर्थः । बाह्याभ्यन्तरज्ञानाभावस्तु परिष्वङ्गहेतुक इति श्रुतावेव स्फुटम् । तथा च यद्यवस्थात्रयमुक्तं जीवस्वरूपमेतन्महावाक्ये विवक्षितं स्यात् तदा शारीरप्राज्ञयोर्मिज्ञानवस्थावे- शिष्येऽपि स्वरूपभेदादत्रोक्तमेतन्नयं विरुद्धमेत । यदि च परिष्वङ्गो नामात्यन्तभैक्ष्यमिति रक्षितः ।

न स्वप्नं पश्यतीत्यत्र प्रतियोगिनिरूपकत्वात् । सुषुप्तिस्त्विति भाष्यमवतारमाधुः तत इति । परमो लोक इत्यनन्तरं 'अथ यत्र सुषो न कचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति' इति श्रुतिस्त्व- तात्पर्यमाहुः अथ शब्दादिति । यत्र नाडीषु भगवति वा सुषो जीवः कामं काम्यते इति कामसत्त्वम् । अत्र सुप्त इति स्वप्नविषय उक्तः । न स्वप्नं पश्यतीति स्वप्नदर्शनाभाव उक्तः । किं च नाडीषु भगवति च सुप्त इत्यसंभवि स्वप्ननिषेधादत्रोच्यते । सुप्त इति पदेन सुप्तविषयकज्ञानरूपस्वप्नविषय उक्तः । न स्वप्नं पश्यतीत्यत्र स्वप्नो माया स्वप्नसृष्टिविषयकज्ञानकर्त्री रूपा । स्वप्न इत्यत्र कर्तारं न च स्वीकारात् । नाडीषु भगवति वा सुप्त इत्यत्र वर्णलोपः । सुषुप्त इत्यर्थः । निरुक्तेऽस्ति । व्याकरणेन तु धातोरेव सुषुप्तोर्थः । सुषुप्त इत्यत्र तथादर्शनात् । सुप्तसर्गो धोतक इति सिद्ध्यति । गाढत्वं शोभनत्वं तत्सुप्त- सर्गबोध्यं तथा च 'तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च' इति गाढसुप्तो ज्ञानरहित इति । पुलोपो बाहोरात्रवत् । अहोरात्रमित्यत्रात्रयोर्वणयोर्लोपः । अथ सुषुप्त इत्यत्र न स्वप्नं पश्यतीति श्रुतेः स्वप्नाभावप्रकारः । सुषुप्त इत्यत्र शोभनत्वं गाढत्वं तच्च निद्रया स्वप्नाच्छादितत्वं तथा च निद्राच्छादित स्वप्नविषयत्वं सुषुप्तत्वमिति । इदं हेतुद्वयमग्रे । प्रत्यभिज्ञानं तु नाञ्छादिषु सप्तस्य कामाभावे सोयं सति संपन्नस्य कामाभाव इति तत्सेदन्ताप्रकारकज्ञानत्वात् । आन्यां हेतुभ्यां शोभना निद्रा- च्छादितस्वप्ना सुप्तिसिर्ष्येति सत् स्थानं स्वीयतेऽस्मिन्नाधिकरणे ल्युट् । अस्यापीति जीवस्यापि । भेदज्ञानेति । न चासौ तद्रूपमिति पृष्ठवा भेदज्ञानमस्त्येवेति शङ्क्यम् । अवेदेपि पृष्टीसमवात् राहोः शिर इतिवत् । स्वीद्यष्टान्तेति स्वीद्यष्टान्तश्च परिष्वङ्गक्रिया च तृतीयाविभक्तिश्च ताभिः । तथा च 'प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् । एवमेवायं शारीरवात्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं कंचन वेद नान्तरम्' इति श्रुतिः । प्राज्ञः सुषुप्तिसाक्षी । अनेन सुषुप्तौ जीवब्रह्मणो भेदेन व्यपदेशात् नेदं जीवब्रह्मताप्रतिपादकं वाक्यं किं तु ब्रह्मवाक्यमिति सिद्धः स्वार्थः । अत्र परमार्थतो जीव एव ब्रह्म चेच्छास्त्रं च तत्रैव समाप्तं चेद् दहराधिकरणे साधितमपि दहरविषया जीवब्रह्मविद्यात्माभावमपीदमधिकरणं विधटयेत् । ननु शंकरभाष्येऽत्राधिकरणे जीवब्रह्मताप्रतिपादकत्वं वाक्यस्योक्तमिति कृतो ब्रह्मवाक्यत्वमिलाकाह्वायां शंकरभाष्योक्तमसंसारीजीवपरत्वेन जीवब्रह्मता- प्रतिपादकत्वं दूषयन्तोऽस्य हृदयमाहुः तथा चेति । यदीति सुषुप्त्युक्तान्तोत्तरवस्योः शारीराद्भेदेन ईश्वरस्य प्राज्ञशब्देन व्यपदेशादिति सूत्रार्थवैलक्षण्यम् । तथा हि । सुषुप्तौ तत्वाद्यव्यपदेशो दृश्यते तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं वेद किंच नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्ते न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमिति । उक्तान्तावपि अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्ते

भाष्यप्रकाशः ।

विभाव्यते, तदापि लक्षणादोषो दृष्टान्तविरोधश्च दुरुद्धरः । तस्माज्जेदं जीवब्रह्मताप्रतिपादकं वाक्य-
मिति हृदयम् ।

रश्मिः ।

उत्सर्जयतीति शरीराद्भेदेन परमात्मानं प्राज्ञशब्देन व्यपदिशति 'अन्वारूढः' अधिष्ठितः 'उत्सर्जत्'
भेदेनातः शब्दं कुर्वन् इति ब्रह्मासृत्वविषयम् । अवस्थात्रयेण मुक्तं तथा च शंकरभाष्यं यदुक्तमाद्यन्त-
मध्येषु शारीरलिङ्गात्तत्परत्वमस्य वाक्यस्येत्यत्र ब्रूमः उपक्रमे तावद्योगं विज्ञानमयः प्राणेष्विति
न संसारिस्वरूपं विवक्षितं किं तर्हि अनुद्य संसारिस्वरूपं परेणास्यैकतां विवक्षति । अतो ध्यायतीव
लेलायतीवैवमेवाद्योत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिवृत्तिपरा लक्ष्यते तथा चोपसंहारेपि यथोपक्रममेवोप-
संहरति स वा एष महानज आत्मा योगं विज्ञानमयः प्राणेष्विति । योगं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी
लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः । यस्तु मध्ये
बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासः तत्संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीं प्रतिष्ठेत
यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्षति । किं तर्हि अवस्थारहितत्वम-
संसारित्वं च । कथमेतदवगम्यते यदत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति पदे पदे पृच्छति यत्र
किंचित्पश्यति अनन्वागतस्त्वेन भवत्यसङ्को ह्ययं पुरुषः इति । पदे पदे प्रतिवक्ति अनन्वागतं पुण्येन
अनन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति । तत्परत्वं संसारिपरत्वम् ।
संसारिधर्मेति बुद्धौ ध्यायन्त्यां स्वयमात्मा ध्यायतीव चलत्वां चलतीव वस्तुतो न ध्यायती न लेलायति
इत्यर्थात् संसारिधर्मनिवृत्तिपरा । यदत इति अतः कामादिविवेकानन्तरं मोक्षसाधनाऽभूत् ।
साक्षात्कारायैव ब्रूहि इति अनकप्रश्नार्थः । तेन जाग्रद्भोगादिनाऽनन्वागतोऽसंस्पृष्टो भवत्यसंगत्वा-
दित्यर्थः । अत्र समस्या केषांचित् तवैवेदं तु नो भवेति । तस्यास्य पादस्य समस्या पूर्णत्वेदं स्वरूपं

‘शरीरं भाष्यव्याख्यानं व्याख्यान्तरा विदाकृतम् ।

नातिदार्यात्तदेवं हि तवैवेदं तु नो मम’ ॥

इति मत्कृतं समस्याकृदाशयप्रकाशकं दूषणमाहुः तदेति । सूत्रार्थवेलायाम् । भिद्येति
सुषुप्त्युत्क्रान्तिरूपभिन्नावस्थावैशिष्ट्ये । एतदिति श्रीदृष्टान्तपरिष्वङ्गक्रियातृतीयाविभक्तिश्र्वेततत्रयम् ।
विरोधाभावमाशङ्क्य वारयामासुः यदि चेति । अत्यन्तमैक्यमिति तदुपपादितं यतो ध्यायतीवेत्या-
दिना पूर्वम् । लक्षणेति परिष्वङ्को हि स्पर्शस्तब्जन्त्यमैक्यमिति जन्यजनकभावः । शक्यसंबन्धो
लक्षणा । दुरुद्धर इति । दृष्टान्ते तादृशैक्यस्यासंगवादिनि भावः । भवतीति क्रियापदम् ।
अथ साद्विरुध्येतेत्येवं हेतुहेतुमद्भावाभावान्न लिङ् किं तु लङेव । एतर्क्षेपि सुषुप्तिस्त्वकामरूपो
भगवानित्यत्र तु भाष्ये अन्यविधसुषुप्तिप्रसङ्गः । अकामरूपस्यासंसारित्वेपि आत्मकामरूपसमानाधि-
क्यस्यास्य संसारित्वात् । अत इदमेकं वाचकम् । सुषुप्तिस्तु बुद्धेः कारणात्मनावस्थानं बुद्धेर्यत्कारणं
सस्यैव तद्भासनाविनिष्टस्य पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यतावस्थितिरिति पञ्चीकरणभाष्ये तस्यैव कर्मण
स्तेत्यर्थः । तथा च श्रुत्यर्थः । अस्य सुषुप्तौ सर्वात्मकत्वमापन्नस्यात्मनस्तदेतत्प्रकृतं रूपमाप्तकामं
काम्यन्त इति कामाः सुखादयः आसा यस्मिन्नूपे तदाप्तकामं एवं सति हिरण्यगर्भतुल्यत्वं स्यादित्यत

भाष्यप्रकाशः ।

‘जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तिश्च गुणतो बुद्धिवृत्तयः ।

तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः’ ॥

इत्यादिवाक्योक्ता वृत्तयस्तु विषयोपधानाज्जायन्ते । जाग्रति तथा निश्चयात् । विषयस्तु ततो भिन्न इति भगवतः सुषुप्तिवृत्तौ न किञ्चिद् बाधकम् । तमोऽभिभूतः सुखरूपमेतीति श्रुत्युक्तोऽभिभवस्तु भेदज्ञानाभावे हेतुः । ‘अविद्याप्युपकाराय विषयजायते वृणाम्’ इति मार्कण्डेयपुराणोक्तन्यायादागमनं प्रति च । ततोऽन्यत्र बुद्धान्ताय गमनं चाविद्ययैवेति न कोऽपि कापि विरोधः । अतः परमात्मकामे रूपे आत्मकामत्वमकामत्वं च कुत इत्याकाङ्क्षापूरणाय, रक्षितम् ।

आह आत्मकाममिति । आत्मैव कामः सुखसाक्षात्कारलक्षणो यस्मिन् विज्ञानमित्येतदानन्दरूपे ब्रह्मणि तदात्मकामं अत एव एतदकामं कामरहितं रूपं काम्याभावादिति टीकायाम् । यद्वा । अस्य बुद्ध्युपाधिकस्य रूपं न बुद्धस्येति कारणात्मना बुद्धेरवस्थानं सुषुप्तिरिति द्वितीयं बाधकम् । तमसा बुद्धिवृत्तिः सुषुप्तिरिति तृतीयं बाधकम् । तत्र न प्रथमं स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरेति सूत्रे स्वाप्यये ब्रह्म निर्गुणमित्यसंसारित्वात् । आत्मकामरूपसमानाधिकरणं श्रौतमुपपादनीयं तद् द्वितीयं मायिकत्वेन बुद्धेः कारणात्मनावस्थानस्याभावात् । ब्रह्मवादेऽनुपयोगात् । न तृतीयमित्याहुः जाग्रत्स्वप्न इति गुणतः सत्त्वरजस्तमोभिः । तथा च तामसा बुद्धेः वृत्तिः सुषुप्तिः यतोहरहः सुषुप्तौ निर्गुणं गच्छन्त्याः प्रजास्तं न विन्देसुः । बुद्धेस्तमसावरणात् । ब्रह्मपदार्थं लिङ्गदेहत्वेन चित्तं पश्यति तत्सुषुप्तम् । अत एव नीलप्रतीतिलिङ्गस्य नीलत्वादिति केचित् । तदुक्तम्—

‘अथर्धं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी’ ॥ इति ।

आदिपदेनेयं गीता । विषयोपेति । ननु सुषुप्तौ विषयाभावात् कथं विषयोपधानमिति चेन्न । जीवकर्मणां विषयत्वात् । सुखमहमस्वाप्तं न किञ्चिदवेदिविमित्यज्ञाने कर्मणां हेतुत्वेन तादृशविषयोपधानाच्चात एव विषयविषयितया जायन्ते इत्यनुत्तवा सुषुप्तिविषयोपधानसंग्रहाय विषयोपधानाज्जायन्ते इत्युक्तम् । जाग्रतीति इन्द्रियैर्विषयसाक्षात्कारो जाग्रत् । विषय इति कर्मविषयः ततः सुषुप्तेः जीवब्रह्मभेदो वा दृष्टान्तवाक्योक्तो विषयः । तत्त्वमसीत्यत्र तस्य त्वमसीत्यपि च्छेदात् । किञ्चिदिति सर्वोपनिषत्नामकोपनिषदि चतुर्दशकरणोपरमाद्विशेषविज्ञानाभावाद्यदा (चन्दादी ज्ञोपलभते तदात्मनः) सुषुप्तमिति श्रुतिविरोधरूपं बाधकमपि न । मनु अवबोधे भगवानवबोधोऽवबोधकर्ता वा । दशेन्द्रियाणि चत्वारो मनोबुद्धिचित्ताहंकारा इति चतुर्दशविज्ञानाभावान्निर्युणत्वात् । ननु मनः प्रसिद्धं कुतो न इति चेन्न वेदान्तयोगादरण्येन योगरूढ्यभावात् । किं च सुषुप्तिरुपमभवतो विषयापत्तिरुपबाधकमपि न सुषुप्तौ भगवत्स्वरूपप्राप्तये इति शब्दे श्रुत्यन्तरमाहुः तम इति तमसामितो व्यासः सुखस्य भूतरूपस्य निर्गुणं रूपमेति प्राप्नोति । प्राज्ञशरीरयोर्भेदज्ञानाभावे हेतुः न तु तमसा सुषुप्तिरुपेणामितो व्यास इति व्याख्याने हेतुः । अत्र हेतुमाहुः अविद्येति । तमोऽविद्या । देहेन्द्रियास्त्रान्तःकरणस्वरूपविस्मरणेषु स्वरूपविस्मरणात्मकपूर्वरूपत्वात् । ननु स्वरूपविस्मरणं भावत्युदन्तम् । तमः कर्तृग्रथयान्तं पदं कथमुपयोः सामानाधिकरण्यमिति चेन्न स्वरूपविस्मारकत्वात् स्वरूपविस्मरणस्य स्वरूपे आत्मनि सत्त्वात् । विषयवदिति । तादृशस्य

नाड्याच्छादनाभावोऽतिच्छन्दः, तत्र भगवत्स्वरूपं गतस्य बाह्येन्द्रियधर्मा-
भावमाह विजानीयादित्यन्तेन । बाह्येन्द्रियाणां सलिलत्वमिति पूर्वोपपत्तिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्द इत्यादिग्रन्थ इत्याशयेन तत्तात्पर्यमाहुः नाड्येत्यादि । तत्रेति सुषुप्तौ ।
बाह्येन्द्रियधर्माभावमिति बाह्यादीनां त्रयाणामभावम् । पूर्वोपपत्तिरिति पूर्वोक्ते सर्वस्मिन्
युक्तिः । श्रुत्यर्थस्तु, तद् आत्मकामं वै निश्चयेन अस्य जीवस्य एतत् प्राज्ञपरिष्वक्तमतिच्छन्दः ।

रश्मिः ।

बलाद्वापि देहत्यागो विमुक्तिदः' इति निवन्धात् । विषभक्षणेन देहं त्यजतीति न्यायस्त्वनुप-
कर्तृरूपकर्तृत्वे कचिदिति । अयं हेतुरवस्थात आगमनेपि इत्याहुः आगमनमिति । ननु कथमवस्थात
आगमनेऽविद्याहेतुत्वं यतः सर्वो हि स्फुटं शुद्धे इति कर्मणां हेतुत्वमिति चेन्न 'अविद्यायामन्तरे
वर्तमानाः' इति मुण्डके कर्मण्यविद्यापदप्रयोगात् । सर्वं सर्वमयमिति च । इदानीं तद्वा अस्यैतत् ।
'आत्मकाममाप्तकामकामरूपम्' अस्याः 'तमोभिभूतः सुखरूपमेति' इत्यस्याश्च विरोधश्चिन्त्यते । तद्वा
इत्यत्रास्येत्यस्य तमोभिभूतस्येति विशेषणम् । न च विशेषणवैयर्थ्यमिति शङ्क्यम् । प्राज्ञशरीरयोर्भेद-
ज्ञानाभावे हेतुत्वात् । तत इति सुषुप्तेरन्यत्र स्वभजारितस्थानयोः । बुद्धान्ताय जागरितस्थानाय ।
आत्मकाम इति आत्मानः कामाः काम्यन्त इति कामाः कल्याणगुणाः यस्मिन्पू । आत्माः कामा
यस्मिन्पू । न सन्ति कामा यस्मिन्पू तद्रूपमात्मकाममाप्तकामकामं आत्मकामं पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति
देहलीदीपन्यायात् । ननु त्रिष्वस्य विशेषत्वे किं गमकमिति चेन्न प्रथमत्यागे मानाभावस्य गमकत्वात् ।
ननु रूपं विशेष्यं न त्वाल्लकाममिति चेन्न रूपसामान्यावच्छेदकत्वेन रूपाभेदविवक्षणात् । ननु तथापि
सुषुप्तिस्त्वकामरूपो भगवान् इति भाष्याद् कामस्य रूपसामान्यावच्छेदकत्वमुचितं प्रथमसंनिहितयोः
संनिहितस्य वलीयस्त्वद्योतनात् भाष्ये इति चेन्न । भाष्य एव भगवत्पदात् । तस्य त्वप्रत्ययवचकत्वेन
ब्रह्मणश्च सधर्मकनिर्धर्मकत्वेन विरुद्धधर्माश्रयत्वेनाकामत्वात्मकामत्वयोरकामत्वं कुतः तत्प्रसङ्गादात्म-
कामत्वं च कुत इति प्रश्नात् । अत्रोत्तरं नाड्याच्छादनाभावात् सुषुप्तेरकामं रूपं सकलसाधारणं
भक्तानां तदा प्रपत्यभावात् न तान् प्रत्यप्यात्मकामकामाप्तकामाभ्यां निगूढत्वात् । तदुक्तम् ।

'आत्मा यावत्प्रपन्नोऽभूत्तावद्वै रमते हरिः ।

सोन्तःकरणसंबन्धी तिरोषत्ते हरिश्च सः' ॥ इति ।

'स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणं तथा' इति सुबोधिनीगोपालतापिनीययोः । अत्र द्वन्द्व इत्याहुः
बाह्येति । दर्शनादर्शनरूपे क्षयं । पूर्वोक्तेति तेन पूर्वस्मिन्नुपपत्तिः पूर्वोपपत्तिः । सप्तमीति योगविभागा-
त्सुषुप्तेति वा समासः । प्रष्टव्यकार्यमाहुः श्रुत्यर्थ इति । तदिति । 'तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहत-
पाप्माऽभयं रूपमशोकान्तरम्' इति श्रुतिः । आत्मकाममिति अकामं वै निश्चयेनेति वक्तव्ये त्रयाणाम-
भेदादिदेवोपात्तम् । जीवस्य प्राज्ञपरिष्वक्तत्वात् । प्राज्ञपरिष्वक्तमात्मकाममतिच्छन्द इति योजना ।

भाष्यप्रकाशः ।

छादयतीति छन्दो नाडी । अतिक्रान्तं छन्दासीत्यतिच्छन्दस्तदादिगुणकमतस्तथा । तस्यपहत-
पाप्मत्वादिकमेव कथमित्यत आह अत्र पितेत्यादि । तथाच नाडीछादनाभावेन पित्रादीनां
देहसंबन्धिनां स्तेनादीनां देहानां च संबन्धविरहादपहतपाप्मपुण्यपापाऽसंबन्धादभयं तीर्ण-
शोकत्वादशोकान्तरमित्यर्थः । तर्हि पित्रादीनां पापान्तानां सत्त्वे कथं तदसंबन्ध इत्यत आह
रश्मिः ।

छादेति संवृणोति । छद् संवरणे चु. प. से. ड्रुन् वरणे स्वा. उ से. छन्द इति । चदि आह्लादने दीप्तौ
च म्वा. प. से. 'चन्देरादेश्छः' इत्यसुत्र । छन्दसि सर्वे विषयो विकल्प्यन्ते इति विकल्पात् । अतः
सार्वधातुम्योऽसुन् इत्यसुन् वर्णागमाच्छन्दः । न च प्रकृतेर्विकल्पो नास्तीति वाच्यम् । छत्वविकल्पेन
चकारश्रवणापत्तेश्चन्द इति । तथा च नाडीरूपाऽऽच्छादनस्याभावेऽतिच्छन्द इति भाष्यार्थः । अत्रा-
भावस्य भावेन रूपेणामेदान्वयोऽभावस्य विष्णुत्वात् । पुराणात् । ननु ह्यात्मकामेऽकामे रूपेऽकामत्वमात्रं
कुतः इति श्रेष्ठे नाड्येत्यादि भाष्यं प्रवृत्तं तत्राङ्गेन व्याकरणेन छन्दोराह्लादकदीपकयोरभावेऽतिच्छन्दः
आह्लादाभावान्निर्गुणत्वं दीप्त्यभावः स्पष्ट इति चेन्न आह्लादजन्यत्वे साकारत्वस्यापसिद्धान्तात् ।
तदादीति । अतिच्छन्दस्त्वादिरुणकमात्मकाममतः कारणात्तथाकामत्वमकामत्वेऽस्य कारणत्व-
मित्यम् । अतिच्छन्दस्त्वेन नाडीरूपाऽऽच्छादनाभावाच्च साकारकल्याणगुणकत्वमतोऽकामत्वम् ।
अपहतः पाप्मा धर्माधर्मलक्षणो यस्मिन्नूपे तदपहतपाप्माऽतोपहतपाप्मत्वेनाकामत्वं न विद्यते भयं यत्र
रूपे रसरूपान्तर्गतमपि तदभयमतो रसत्वाभावादप्यकामत्वम् । शोकः संसारजः तदन्यः शोको रसा-
न्तर्गतोपि स शोकान्तरं न विद्यते शोकान्तरं यत्र रूपे तदशोकान्तरमतः शोकान्तरत्वेनाकामत्वमिति ।
अत्र पितेत्यादीति 'अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोकावलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः
अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति ब्रूणहाऽभूणहा पौलकसोऽपौलकसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणः
तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छेकाश्च हृदयस्य भवति'
इति श्रुतिः । अत्र सुषुप्तौ भगवद्रूपायाम् । अधर्मप्रयोजनात् वक्तुं पुनरत्रेति । ब्रूणहा मुख्यो
ब्राह्मणहन्ता । पौलकसः शूद्रायां ब्राह्मणात्मातो निषादस्तस्मात् क्षत्रियायां जातः पुल्कस एव पौलकस
इति टीकायाम् । वेदान्तत्वाद्योगः सिद्धान्ते । चाण्डालो ब्राह्मण्यां शूद्रात्मातो जाता चण्डालः ।
चण्डाल एव चाण्डालः चडि कोपे म्वा. आ. से. कृदन्तः सिद्धान्ते श्रमणः पतिव्राद टीकायाम् ।
श्रम खेदतपसोः दि. प. से. नन्वादित्वाहयुः । खिन्नः तापसो वानप्रस्थः, सर्वेषु प्रकारेषु यत्किंचि-
त्तापसत्वविशिष्टः सिद्धान्ते । अनन्वागतमसंबन्धम् । ननु सुषुप्तौ न स्थिरतः पित्राद्यभावात्कथं
तदभाव इति चेन्न । जीवरूपेण तस्य निश्चिन्तनं सुषुप्त्यतिरिक्ताधिकरणे पित्रादिसत्त्वात् । भावार्थमाहुः
तथा चेति । नाडीरूपछादनाभावेन । न च नाडीछादनयोरेकार्यत्वाभावाच्चैवमिति शङ्क्यम् ।
एकार्यत्वात् । नाडी नालयति नल गन्धे पचायच् । डलयोरेकत्वं गौरादिः । गन्ध अर्धने
चु. आ. से. । अर्धं गतिपाचनयोः म्वा. प. से. । अर्धं हिसायां चु. आ. से. । नाडी गतिकर्त्री ।
छादनं छद् संवरणे सं संमजनकर्तृ । गमनेन सं सं भजतीति प्रयोगे गमनाभिन्न सं सं भजनकर्त्रिति
गमन सं सं भजनयोरेकार्यत्वात् । प्रकृत्यर्थस्यैवैकार्यत्वात् । प्रत्ययार्थस्य च कर्तृरूपस्य चैकाग्र्यात् ।
विशिष्टं शुद्धाद्यतिरिच्यते इति नैयायिकोक्तेः विशिष्टसत्तायाः सत्तायामैकत्वादिति । एवं गमनात्मकं
भजनं सं संमजनम् । जीवस्यापि पिताऽपितेत्यादि भवति सुषुप्तौ ततो जीवविषय आहुः तर्ह्येति । अत्र

भाष्यप्रकाशः ।

यद्वै तदित्यादि । वै एवकारार्थः । यद् वै यदेव तद् पूर्वोक्तं पित्रादिकं न पश्यति, सुषुप्तौ भगवत्स्वरूपं प्राप्नोति न चक्षुर्विषयीकरोति तत् द्रष्टव्यं पूर्वोक्तं पश्यत्यक्षुर्गोचरीकृतमेव न पश्यति । एवमुभयं प्रतिज्ञाय पूर्वं दर्शनमुपपादयति । हि यतो हेतोर्द्रष्टृजीवस्य दृष्टेस्तद्वर्मरूपस्य ज्ञानस्य विपरिलोपो दर्शनसाधनतद्विषययोस्तत्राभावेन विरोधात् सर्वात्मनादर्शनं तत्र विद्यते । कुतः । अविनाशित्वात् । प्रकाशकस्यात्मज्योतिषः, 'सर्वे जीवाः सर्वमयाः' इति श्रुत्यन्तरात् सर्वप्रचुरस्य जीवस्वरूपस्य च नित्यत्वात् । तर्ह्यदर्शनं कुत इत्यतस्तदुपपादयति । तुः शङ्कानिरासे । यत् पश्येदत्र यत्पदेन करणस्य विषयस्य च संग्रहः । तद् द्वितीयं करणं विषयश्च ततोऽन्यद् विभक्तं नास्ति । तथाच बाह्यस्य विषयस्य विभक्तस्य करणस्य चाभावात् । तद्वर्मरूपस्य दर्शनस्याभाव इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र एवमत्र बाह्येन्द्रियधर्माणामभावः प्रतिपादितः । अतः परमन्यत्व-विभक्तत्वयोरभाव एव कथमित्यतस्तदुपपादयति सलिल इत्यादि । एको मुख्यो द्रष्टा भगवानेव

रश्मिः ।

सुषुप्तौ जीवस्य पिताऽपितेत्यादि भवतीत्यस्मिन् पक्षेऽर्थः । सुषुप्तावनुभवस्याकिंचित्करत्वात्कथमिति प्रश्नः । आ इति । 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति' इति श्रुतिः । उपेति 'न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इति श्रुतिरुपपादयति । तद्धर्मेति । चतुर्विधनित्यज्ञानेषु चैतन्यरूपस्य । तत्रेति सुषुप्तौ । विरोधादिति ज्ञानस्य चैतन्यसाकामेन भगवता सहानवस्थानलक्षणविरोधात् । भगवतोऽज्ञानाविषयत्वात् । तर्हि विषयाद्यभावात् सर्वथा ज्ञानाभावेनानित्यत्वं ज्ञानस्य स्यात्तत्राहुः सर्वात्मनेति सर्वथा । यस्मिन्नदृष्टे कोपि पुरुषार्थो न सिद्ध्यति तत्सर्वात्मनाऽदर्शनम् । आत्मेति जीवचैतन्यस्य । सर्वमेति सर्वविकार इति ब्रह्मचर्यच्छन्दसीति सूत्रेणार्थो भवति तथापि जीवस्याविकृतत्वात् न संभवति जाग्रज्जीवाय तदात्मना सुषुप्तस्य दर्शनेऽङ्गीकृते सुषुप्तिकालेऽदर्शनं कुत इति पृच्छति तर्हीति । उपेति न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति श्रुतिरुपपादयति । तद्धर्मेति जीवधर्मरूपस्य । अभावस्तिरोभावः अतो नागित्यस्य । सर्वमेति । यद्वै तन्न जिप्रति जिप्रन् वै तद् प्रातव्यं न जिप्रति न तु प्रातेर्ग्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिप्रेदित्यत्र । एवं यद्वै तन्न रसयति रसयन् वै तद्रसं न रसयतीत्यादि । यद्वै तन्न वदति वदन् वै तद्वक्तव्यं न वदतीत्यादि । यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन् वै तच्छ्रोतव्यं न शृणोतीत्यादि । यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्मन्तव्यं न मनुत इत्यादि । यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन् वै तत्स्पृष्टव्यं न स्पृशतीत्यादि । यद्वै तन्न विजानाति विजानन् वै तद्विज्ञेयं न विजानातीत्यादि । आसु श्रुतिषु । बाह्येति बाह्या जाग्रदनुभूताः । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । धर्मा ज्ञानानि । अत्र पक्षे कुत इन्द्रियचतुष्टयपरित्याग इति प्रश्नः प्राप्नोति प्रातीतिकार्यपरित्यागश्च अतो बाह्येन्द्रियाणां ये धर्मोत्प्रेषामभाव इति भाष्यार्थे चतुर्णामन्तरेन्द्रियत्वं ध्वन्यते तेन दोर्मद्वैतप्राप्त्या चतुर्णामश्रुत्वेन प्रतीतायां सत्त्वं सुषुप्तौ इन्द्रोपेन्द्रमित्रकानां चतुर्णां देवानामकामभगवत्सुषुप्तिसामयिकत्वम् । आनन्दसुगिति श्रुतेः आनन्दभोगे कस्य प्रजापतेर्देवस्योपयोगः । एवमिन्द्रोपेन्द्रमित्राणामुपयोगः यथा म्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्त इत्यादि-दृष्टान्तश्रुतेः । इन्द्रोपेन्द्रपदार्थानां सर्वतःप्राणिपादान्तमित्युक्तं रूपमपि । जीवोक्षरः तस्य निर्गुणब्रह्म-प्राप्तिरत्र सुषुप्तौ । श्येनसुषुप्तदृष्टान्तस्तु भगवत्स्वरूपप्राप्तये इति भाष्यात् । विशेषस्तु ह्यनविकारात् स्वयं ज्ञातव्यं रहस्यत्वात् । एक इति । सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवतीति श्रुतिः । सलिल इति सल

एष ब्रह्मलोक इत्यारभ्य, अनुशाशासैतदस्मृतमित्यन्तेनानन्दरूपो भगवान्

भाष्यप्रकाशः ।

सलिलः । 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासितं तादृगेव भवति' इति श्रुत्यन्तरात् सलिलवत् । अद्वैतः । द्विधा इतं द्वीतम् । तस्य भावो द्वैतम् । न विद्यते द्वैतं यस्मिन्नित्यद्वैतो भवतीति तदानीं भगवतः सर्वात्मकत्वप्राकट्येन द्वैतराहित्यादन्यत्वविभक्तत्वयोरभाव इत्यर्थः । तदिदमाहुः बाह्येत्यादि । एतदग्रिमग्रन्थस्य तात्पर्यमाहुः एष इत्यादि । एष इत्यनेन, एको ब्रूयतेनेनोक्तं मुख्यं द्रष्टारं पराभूय ब्रह्मलोकपदेन तस्य ब्रह्मात्मकस्थानत्वं विधाय जीवस्य तावत्पर्यन्तं प्राप्तिरिति बोधनाय,

रश्मिः ।

गतौ भ्या. प. से. सलति सलकलीति लृच् । गन्तेत्यर्थः । योगमात्राद्देवान्ते । बृहदारण्यकटीकानु-
रोधादाहुः यथोदकमिति । यथोदकं तादृगेव भवति तथात्मा भवतीति श्रुत्यन्तर आत्मोदकयोः दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकभावात् । अत्रापि योगरूढ्या दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावाद्यथा सलिल इत्यर्थः । द्वैतमिति
द्वैतपदाद्यधि यकारलोप इति भावः । द्वयोर्भावो द्विता सैव द्वैतं प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च'
इत्यण् इति केचित् । कैप्यटे तु द्वाभ्यामितं प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वाद्भिन्नाधारवर्तिना युक्तं वस्तु द्वैतं
तत्र भवं द्वैतं संशयरूपं ज्ञानं यद्वा द्वयोर्भावो द्विता तत्र भवं द्वैतं तदेव संशयज्ञानमित्युक्तम् ।
तद्विद्यमिति । तर्ह्यदर्शनमेव कुत इत्यारभ्योक्तम् । बाह्येत्यादीति । बाह्येन्द्रियाणां सलिलत्वं
विषयगन्तृत्वमान्तराणां चतुर्णामसलिलत्वं विषयागन्तृत्वमिति पूर्वोक्ते दर्शनादर्शनरूपेयं उपपत्तिः ।
एष इति । एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमुवाचैपास्य परमा संपत् एषोस्य परमो लोक एषोस्य परमानन्दः
एतसैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति स यो मनुष्याणां राक्षः सद्यद्वो भवति अन्येषाम-
धिपतिः सर्वैर्मानुष्यैः कामैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः
स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः । अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः स एकः
कर्मदेवानामानन्दः ये कर्मणा देवत्वमपि संपद्यन्ते । अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक
आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः
स एको देवलोक आनन्दः यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः अथ ये शतं देवलोक आनन्दाः
स एको गन्धर्वलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः
स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्चाश्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतं प्रजापतिलोक
आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति
हैनमनुशाशासैतदस्मृतमित्यनेन संदर्भेण । ब्रह्मात्मकेति । एतेन ब्रह्मलोकपदे ब्रह्म चासी लोक इति
कर्मधारयोऽस्य च । ननु एष इत्यनेन सुषुप्तिरूपमकामं पराभूय योयं न तु बाह्येन्द्रियरूप एको ब्रूयते
चेन्न । अपहतपाप्मप्रपञ्चत्वेनादोषात् । अपहतपाप्मत्वस्य सत्यत्वादिवदसाधारणवर्षत्वात् ।
न चाभयपदमपि वर्तते इत्यमयं चित् ज्ञानमिति यावत् तस्य परामर्शोऽस्त्विति वाच्यम् । ज्ञानपदे-
नानुक्तत्वात् । अद्यतमानन्दोऽभयं चित् सद् ब्रह्मेति भाष्ये सत्यदेन ब्रह्मणः पृथगुपादानात् ।
नन्वकामरूपस्य परामर्शः स्यादिति चेन्नैवम् । रूपेऽकामत्वं न चाकामं रूपमपहतपाप्मत्वेन
ब्रह्ममसाधारणवर्षत्वादित्युपपत्तेः । सम्राडिति जनक संबोध्य एनं जनकं याज्ञवल्क्य उवाच ।
तावदिति साधनैरिति बोध्यम् । पुष्टिभक्त्यादिभिस्तु सगुणस्यापि प्राप्तिः । एतदिति मात्रा कम्

भाष्यप्रकाशः ।

एषास्य परमा संपदित्याद्युक्त्वा तस्य माहात्म्यबोधनायाऽन्येषामानन्दानामेतदंशत्वं बोधयित्वा,
रश्मिः ।

अंश इति यावत् । विरुद्धधर्माश्रयत्वादनंशकस्यांशोपि टीकायां त्वेतस्यैव ब्रह्मानन्दस्य मात्रां कलांम् ।
पूर्णस्याप्यानन्दस्याविद्योत्थानेकबुद्धिवृत्त्यवच्छेदवशात् मात्राशब्दाद्वा विषयेन्द्रियसंबन्धकाले विभाव्य-
मानान्यान्याविद्यकानि ब्रह्मादिस्तंभपर्यन्तानि भूतानि उपजीवन्त्युपभुञ्जते इति बुद्ध्याधिनाशत्व-
मुक्तम् । राद्वः संसिद्धः अविद्यां गमयित्वा सिद्धः । 'अविद्यां गमयित्वाऽन्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं
तनुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वा अन्येभ्यो वा भूतेभ्यः'
इति वक्ष्यमाणश्रुतेः । अन्येषां भूतानां संवन्धि वा रूपमित्यर्थः । सङ्गाज्ञप्स्य मुक्त्यभावात्तस्य
श्रीमतां शुचीनां गेहे जननात्तस्य मानुषरूपस्यानन्दः 'शुचीनां श्रीमतां गेहे योगब्रह्मोऽभिजायते'
इति वाक्यात् । शुषिष्ठिरादीनां चानन्दोत्थम् । अदृष्टग्रहादिवशाज्जातानामादिशब्दार्थानां च ।
भानुष्यकैरिति । इवार्यं कर्त्तुं प्रवृत्तिमार्गेनिष्ठानां मानुष्याणां सदृशैर्निवृत्तिमार्गायाणां कामैः प्रवृत्ति-
मार्गस्य जावन्त्यात् । तथा च मानुष्यकैः कामैः कर्मज्ञानमत्स्युपयुक्तैः निवृत्तिमार्गायैरपि संपन्नतमः ।
प्रवृत्तिमार्गं आत्मनिवेदनगुरुशिष्यसंवार्चने उक्तः त्वं ज्ञातिधर्मकुलधर्मदेशधर्मग्रामधर्मपरिपाल-
नेन देवपितृयजनेन कृत्वोर्जवत्सुखी भविष्यति मृतः सद्गतिं यास्यसि इति सर्वत्र प्रसिद्ध-
मित्येवमन्ये मार्गा अपि ततो द्रष्टव्याः । 'यद्धवेदस्तु मानुषः' इति मनुस्मृत्यैर्ब्रह्मवेदार्थानां मनुष्याणा-
मानन्दः अतो नानित्यसंयोगः । एतेषामपेक्षया पितृणामुत्कृष्टत्वं सामवेदार्थत्वेन नित्यत्वात् । तेषां
शुषिष्ठिरादितुल्या इति भेदकं विशेषणम् । जितेति जितः स्ववशीकृतो लोकः [भक्तिमार्गपरंपरासिद्धयै
तन्तुसन्तानरूपो येषां भगवत्प्रेमि पितृणाम्] चरस्य मृत्योलोकः प्रेक्षको भासको वा कालो वेत्सेवाम् ।
कालजयो भीष्मस्य । मनुष्याणां परमानन्दानन्तरं पितृणामानन्दकथनं परमानन्दिनां मनुष्याणां
भक्तिमार्गपरंपरासिद्धयै तन्तुसंतानकामना तथा पितृणां यध्यवत्त्वात् । 'तन्तून् तन्वन् पितृन् यजेत्'
इति द्वितीयस्कन्धात् । पितरश्चाधिष्ठातादयः । के ते इत्यत आह य इति, ये जितलोका पितरः
सामवेदार्थभूताः कर्मणा कर्मविद्याविशेषेण शंकरभाष्योक्तेन देवत्वसृग्वेदार्थत्वमपि संपद्यत इत्यर्थः ।
अत आनन्दोत्कर्षः । ततश्च पूर्वोत्तरभावः । पितृणां कर्मदेवानां च । मनुष्याणां परमानन्दानन्तरं
कर्मदेवानामानन्दकथनं भजने वेदज्ञानेन्द्रियधनरूपश्रीपूर्वकत्वाय ताश्च 'ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत
ब्रह्मणस्पतिम् । इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु' इति पादत्रयेण 'देवीं मायां तु श्रीकामः' इति पादेन चोक्ताः
ता वेदज्ञानेन्द्रियश्रियो न धर्तुं शक्या आश्रयनाशकत्वादतस्तद्भारकदुर्धर्षतेजःकामना तथा
कर्मदेवानां यध्यवत्त्वात् । 'तेजस्कामो विभावसुम्' इति वाक्यात् । विभावसुरश्चिः विशेषेण मा दीक्षि-
वसु धनं यस्य इति विभावसुशब्दनिर्वचनं सुबोधिनीयम् । बहुवचनात् 'वसुकामो वसुर् रुद्रान्
वीर्यकामो वीर्यवान्' इत्याद्युक्ता वस्त्रादयोऽग्रेऽनुपयुक्ता आद्याः सेवायां तत्कामनाभिर्यध्यवत्त्वात् ।
एतावत्पर्यन्तं कामहतानामानन्दः कर्मविद्याविशेषेणोक्तोतः परमकामहतानामानन्दः आजानेति
आजाननेतिपाठः आजाननेत्यर्थः हत्तिकारः आ, गन्तुः, आसुः जायन्त इत्याजानाः शानच् । सत्रं तु
'हलः शः शानच्ञौ' । छन्दसि शायजपि । अपि शब्दाच्छानजिति तेभ्यो जायन्तेऽतः आजानन्नाः
आजान इति देवलोकः तस्मिन् जाताः आजानजा देवाः स्मार्तकर्मविशेषतो देवस्थानेषु जाताः इति
शंकरभाष्यं ब्रह्मविज्यपाठकस्य । अकामहतत्वकृत आनन्दोत्कर्षः श्रोत्रियत्वावृजित्वे पूर्ववत्पीति

रक्षिः ।

शांकरमते । स्वभते तु पञ्चीकरणस्थाने त्रिवृत्करणवत् पूर्वत्र ते संदिग्धे । अकामहृतत्वकृत आनन्दोत्कर्षो वैराग्यस्य भगवत्वात् । 'जनयत्याशु वैराग्यम्' इत्यस्य सुचोषिण्यां भगवत्त्वं वैराग्यस्य । 'अथर्वी' शुत्तमो वेदश्चतुष्के त्रिषु सामवत्' इति वाक्यादथर्वीजानदेवत्व इत्यथर्वकृतोत्कर्षोऽपि । ततश्च पूर्वोत्तरभावः कर्मदेवानामाजानदेवानां च । मनुष्याणां परमानन्दानन्तरमाजानदेवानामानन्दानां कथनं भजने विद्याकामना तथा गिरिशस्य यष्टव्यत्वात् । 'विद्याकामस्तु गिरिशम्' इति वाक्यात् । गिरिशे यष्टे विद्ययाऽकामत्वे संपन्ने यद्वा श्रमदमाद्युपेत इति सूत्रभाष्योक्ते स्वतोऽकामत्वे वा संपन्ने 'अकामः पुरुषं परम्' इति वाक्यात् । सेवायां स्वर्गस्यात्मसुखस्य कामना तथाऽदितेः सुतान्तर्गतमाजानदेवानां यष्टव्यत्वान्मनुष्याणां परमानन्दानन्तरमाजानदेवानन्दकथनं 'स्वर्गकामोऽदितेः सुतान्' इति वाक्यात् । देवत्वाददितेः सुतत्वयाजानानाम् । यश्चेति सुपां सुः येषां याजकानां आजानदेवानां तेऽसुं लोकमयजन्निति श्रुतेः । च आह्लादेन श्रोत्रियाणां छन्दोऽप्येतृणां अपापाणामित्यवृजिनपदार्थः । वृजि वर्जने अ. आ. से. वृज्यते वृजेः किञ्चेतीति नञ् न विद्यते वृजिनं वर्जने येषां ते अवृजिनास्तेषामिति वा । अकामहतः अकामहतानामानन्दाः । यद्वाच सुलुक् आह्लादः श्रोत्रियैः भिसः सुः छन्दोऽप्येतृमिरवृजिना अकामहतैः नात्र पक्षे आनन्दानुत्कर्षः । तदुक्तं 'महानुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धत्वेतवै' इति । अथेति देवलोकः स्वर्गलोकः । तत्र स वा यश्चेति पूर्ववत् । येषां याजकानां देवानाम् । अकामहतत्वोत्कर्षकृत आनन्दोत्कर्षो देवलोकस्य फलत्वात्तत्कृत आनन्दोत्कर्षश्च ततश्च पूर्वोत्तरभाव आजानदेवानां देवलोकानन्दानां च । मनुष्याणां परमानन्दानन्तरं देवलोकानन्दकथनं भजने भूयै भगवद्भजनं कृत्वा दिव्यानां पदार्थानामभावात् स्वर्गे कर्तव्यमिति स्वर्गकामना भवति तत्रादित्याः प्रभवः तेऽसुं लोकमयजन्निति श्रुतेः अतः कारणादादित्यानां यष्टव्यत्वात् । 'स्वर्गकामोऽदितेः सुतान्' इति वाक्यात् । अत्र स्वर्गो लोकः । अथेति गन्धर्वेति गन्धर्वदने बु. आ. से. अर्हतिपाचनयोः भ्वा. प. से. अर्व गतौ गन्धाय गत्वा याचनाय गच्छन्ति तैत्तिरीयानन्दमीमांसायां मनुष्यगन्धर्वपदात् मनुष्यानवबोधकर्तृन् गत्वा लब्धवबोधा अन्यत्र तुरीयाश्रमे याचनाय मिश्रार्थं गच्छन्तीत्यर्थः । 'मिश्रचर्यां चरन्ति' इति श्रुतेः । गन्धर्वपदं शकन्वादि तेषां लोको वासकस्तत्र । यश्चेति पूर्ववत् । येषां याजकानां गन्धर्वाणामकामहतत्वोत्कर्षकृतः आनन्दोत्कर्षः । तुरीयाश्रमकृत उत्कर्षश्चानन्दानां ततश्च पूर्वोत्तरभावो देवलोकानन्दानां गन्धर्वलोकानां च । मनुष्याणां परमानन्दानन्तरं गन्धर्वलोकानन्दकथनम् । सेवायां स्वर्गो धर्मकामना तयोत्तमश्लोकस्य यष्टव्यत्वात् । 'धर्मार्थमुत्तमश्लोकम्' इति वाक्यात् सेवायां रूपकामना तथा गन्धर्वाणां यष्टव्यत्वम् । 'रूपायिकामो गन्धर्वान्' इति वाक्यात् । गन्धर्वा राक्षसृतो देवताः 'एते वै गन्धर्वाप्सरसो यद्राष्ट्रभृतः' इति श्रुतेः । अथेति प्रजापतिः विष्णुः वेदान्ते बोधमात्रात् । तस्य लोकस्तत्रानन्दः । आ. गन्तुः आसुः ससृद्धिरानन्दः । यश्चेति । विष्णुयाजकानां चक्रप्रार्थः आह्लादेन आह्लादो वेति पूर्ववत् । अत्राप्यकामहतत्वोत्कर्षकृत आह्लादोत्कर्षः । विष्णुकृत आनन्दोत्कर्षः । सेवायां यशसो भक्तिकारणस्य कामना कीर्त्या हि सर्वे समायाति पश्चात् इत्यमनुतिष्ठन्ते 'यज्ञो वै विष्णुः' यशः प्राप्तवान् 'देवा वै सत्रमासत्' ऋद्धिपरिमितयशस्त्वामा इत्यत्र चङ्गेनैव यशसः प्राप्तत्वात् स सेव्योऽतो मनुष्याणां परमानन्दकथनोत्तरं प्रजापत्यानन्दकथनम् । पूर्वोक्तयशः आनन्दयोः स्पष्टः । एतावत्पर्यन्तं कर्ममार्गः तत्प्रधानो भक्तियोगपारी सर्वोत्तममार्गश्चोक्तः । अन्तर्गतामार्गावुच्यन्ते अथेति । अक्षुण्णो दुःखिणसादुक्तत्वात् अक्षुण्णो लोक इत्यपि अक्षुण्णो दुःखिणस्य

भाष्यप्रकाशः ।

एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति निगमयित्वा तस्य परब्रह्मामित्वाय भूमवाचकेनाऽमृतपदेनोपसंहरात् तथेत्यर्थः । ननु खमे जीवस्यासंगतत्वश्रवणोऽपि जागरिते सज्जेन स्वरूपयोग्यताविषयनमाशङ्क्य तत्रापि तज्ज्ञानार्थं मोक्षसाधनप्रश्ने, तद्यथा महामत्स्य इति महामत्स्यदृष्टान्तेन पुनः पुनः स्वमा-
रक्षिः ।

कर्मणा मोक्ष इति सर्वोत्तममार्गीयत्वम् । अक्षरपुरुषोत्तमयोस्त्वभेदात् ब्रह्मपदेनोपादानं फलत्वं च । ब्रह्मणः श्रीपुरुषोत्तमस्याक्षराभेदादेव प्रक्रान्तसुषुप्तिरूपनिर्गुणरूपानन्दप्रस्तावेऽभिधेयत्वम् । श्रुतिव्याप्तैस्तिरीयानन्दमीमांसोक्तन्यूनानन्दकथनेपि न न्यूनतालक्ष्यणनिग्रहस्यानम् । ननु तथापि प्रजापत्यानन्दात्पूर्वमिन्द्रबृहस्पत्योरानन्दौ कृतौ नोक्तौ इति चेन्न । सेवायामिन्द्रियकामना तयेन्द्रस्य यष्टव्यत्वं बृहस्पतेस्त्वय्युक्त्वावेन देवेष्वन्तर्भावाद् यष्टव्यत्वमतस्तदानन्दयोरन्यानन्दसंमिश्रणात् तयोरनुक्तेः यश्चेति पूर्ववत् । विस्तारोपि वर्तते स उज्ज्वलः इति शुभम् । ब्रह्मत्वादानन्दोत्कर्षः स्पष्टः पूर्वोत्तरभावश्च स्पष्टः । मनुष्याणां परमानन्दकथनोत्तरं ब्रह्मानन्दकथनं भजने ब्रह्मवर्चसः कामना तथा हिरण्यगर्भस्य यष्टव्यत्वात् । 'ब्रह्मवर्चस्कामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिम्' इति वाक्यात् । भजने इयं कामना प्रथमं कर्तव्या ।

ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनोयमनुतिष्ठति ।

विदुषः कर्मसिद्धिः स्वातया नाविदुषो भवेत् ॥

इति वाक्याद्व्यगत् वेदगतं वा वर्चस्तेजः प्रकाशनसामर्थ्यं ब्रह्मवर्माणात् । न च ते वेदेन प्रकाशयन्ते इति वाच्यम् । वेदस्य ब्रह्ममात्रप्रकाशकत्वादतो ब्रह्मणः पतिः तत्सामर्थ्यं दातुं शक्तौ यष्टव्यः । ब्रह्मवर्मान् सर्वान् गृहीत्वा जगति प्रकटनार्थं या रजोगुणदेवता ब्रह्मणः पतिः सैवोपास्येति । 'आधिपत्यकामः सर्वेषां यजेत परमेष्ठिनम्' इति वाक्यं तु गुद्याधिष्ठातृपरम् । तथा भजने वैराग्यकामना तथाक्षरब्रह्मणो यष्टव्यत्वात् मनुष्याणां परमानन्दकथनोत्तरं ब्रह्मानन्दकथनम् । 'अकामः पुरुषं परम्' इति वाक्यात् । तथा मनुष्याणां परमानन्दकथनोत्तरं ब्रह्मानन्दकथनं भजने ससाधनमक्तिकामना तथा परपुरुषस्य यष्टव्यत्वात् । 'अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।

तीक्ष्ण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम्' ॥

इति वाक्यात् । अकामो वैराग्यवान् इति वैराग्यं भक्तिसाधनम् । सर्वे कामा द्वितीयस्त्वन्ध-
तृतीयाध्यायोक्ता ब्रह्मवर्च आदयः । भक्तिसाधनानि । मोक्षो भक्तिसाधनं 'उक्तोपष्टव्यपदेनैवात्' इति व्याससूत्रात् । भक्तिस्तु—

'तस्मात्सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा ।

श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवान् नृणाम्' ॥

इति वाक्योक्तात्र संबध्यते । प्रकृतमनुसरागः । एवमेतदंशत्वं बोधयित्वा । निगमयित्वेति एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति शब्दवृत्त्यवयवविभाजकोपाधिभूतत्वं निगमनत्वम् । ब्रह्मादुनैवाधिक्यः पञ्चावयवान् प्रतिष्ठाहेतुत्वाद्हरणनिगमनानि पञ्चावयवाः परार्थानुमाने । तदेवं निगमयित्वा तदनु हैत-
द्यनुशशेसेत्यनुशासयित्वेति शेषः । सुषुप्त्युपक्रमाद् ब्रह्मलोकपदमक्षरस्य वाचकं तस्य ब्रह्मलोकत्वात् तेनासृतपदस्य भूमवाचकस्यापि स्यामृतस्याभेदसंसर्गात्तुपपत्तिमाशङ्क्याः तस्येति अक्षरस्य । भूमेति यो वै भूमा तदसृतमिति छान्दोग्यात् । फलत्वाय प्रतिपादितत्वेन प्रकारेण भगवानिति तत्वेत्यस्यार्थः । स्वरूपेति मोक्षे स्वरूपयोग्यताविषयनम् । तत्रापीति जागरितेत्यसङ्गज्ञानार्थम् । मोक्षेति

प्रतिपादितः फलत्वाय । एतावता उभयासङ्गः प्रतिपादितः ।

तस्यानुभवारूढत्वाय पुनः प्रश्नः । दर्शनादर्शनावापोद्वापाम्नां सिद्धमसङ्गो

भाष्यप्रकाशः ।

न्तुद्वान्तसंवरणादेवासङ्गत्वं सिद्धम् । तदुत्तरं ज्ञेयसुवर्णमारभ्य यदेतावत् सुषुप्तिमाहात्म्यमुक्तं तस्य किं प्रयोजनमत आहुः एतावतेत्यादि । पुनः पुनरुभयत्र संवरणादुभयत्र समाना तस्या-
सक्तिरिति स्यादतस्तन्निवृत्त्यर्थमेतावान् ग्रन्थ इत्यर्थः । तर्हि पुनर्मोक्षसाधनप्रश्नस्य किं प्रयोजन-
मत आहुः तस्येत्यादि । यदि सुषुप्तेः सकाशात् तस्य भेदो न ज्ञायेत, तदेष्वराद् भेदोऽपि न
ज्ञायेतेति तस्यानुभवारूढत्वाय स इत्यर्थः । उत्तरस्य तात्पर्यमाहुः दर्शनेत्यादि । तत्रापि स्वप्ना-
न्तवद् वाक्यम् । अत्र संप्रसादः सुषुप्तिः । सम्यक् प्रसादो यत्रेति समासात् । रमणं स्वरूपान-
न्दानुभवः । आनन्दभुगिति श्रुतेः । चरणं सत्संपत्तिः । सता सौम्य तदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः ।
पुण्यदर्शनमानन्दानुभवः । तस्य तत्फलत्वात् । अत्र सुखमस्मान्तमित्यनुस्मरणात् । पापदर्शनं तु
रहिमः ।

‘अत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहि’ इति श्रुत्या प्रश्ने । सिद्धमिति पूर्वमेतच्छ्रुतिव्याख्याने सिद्धम् ।
यदेतावदिति यच्छब्दद्वयं चिन्त्यम् । यत् यत्र ग्रन्थे वा । तस्य ग्रन्थोक्तसामर्थ्येत्यर्थः । अत्र
मूलपुस्तकप्रतिपुस्तके यदेतावच्छ्रुतिमाविष्य यदुक्तं तस्य किं प्रयोजनमिति पाठः स लेखकस्य वर्णप्रभात्
वर्णप्रशंसा च स्फुरति चेदोष्यः संशोषितस्तु व्याकृतः प्रायोयं शोषितः प्राचीनैरस्ति । उभयत्रेति
द्वान्तस्वप्नान्तयोः । असक्तिरसङ्गः । तथा च माहात्म्यामाहात्म्याभ्यामनुभवाभ्यां सुषुप्तिजागरिता-
सङ्गस्येति भावः । तथा च माहात्म्यामाहात्म्याभ्यामेतावतोभयासङ्गः प्रतिपादितः इति भाष्यार्थः ।
तर्हीति । सोहं भगवते सहस्रं ददामि अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि इति प्रश्नस्य । तस्येति
शरीरस्य । ईश्वरादिति । भाष्ये । सुषुप्तिस्त्वकामरूपो भगवान् इत्युक्तत्वादिति भावः । न ज्ञायेतेति
पुनः पुनः कथने शास्त्रार्थो हृदयारूढो भवतीति प्रश्नः पुनरपि । ननु कथनरूपसुतरमेवास्तु तर्हि
प्रश्नस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न । नापृष्टो ब्रूयादिति सुबोधिण्या उत्तराभावप्रसङ्गात् । तस्येति तस्य
शरीरस्य मोक्षे स्वरूपयोग्यताया अनुभवारूढत्वाय स पुनः प्रश्न इत्यर्थः । तस्य भगवतो वा ‘कृते ज्ञानाच्च
मुक्तिः’ इति श्रुतेः । उत्तरस्येति ‘स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्ना चरित्वा द्रष्टुं पुण्यं च पापं च
पुनः प्रतिन्यार्यं प्रतियोन्याव्रवति द्वान्तायैव स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति असङ्गो
ज्ञयं पुण्यः इत्येवमेवेतद् वाङ्मवत्क्य सोहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि’ इत्यत्रोत्तरस्य
तात्पर्यम् । अत्रेति अन्वयेकारार्थे अत्र माध्यदिनपाठे । अत एव काण्वा इदं वाक्यं न पेद्गुः स्वप्नान्तवत्
इति प्रथमान्ताद्वतिः स वा एष तस्मिन् स्वप्नान्त इति वाक्यवत् स्वप्नसावन्तः बृहदारण्यकटी-
काकृष्णस्थानमाहुः अत्रेति वाक्ये । तस्येति तस्यानन्दस्य पुण्यफलत्वात् । कार्यकारणभावसंबन्धेन
पुण्यस्यानन्दे लक्षणा सा दुष्टत्वानुस्मरणं प्रयोजकमाहुः अत्र सुखमिति । सुखानन्दयोरेकः ।
अन्विति । आनन्दानुभवजन्यत्वात्तज्जन्यसंस्कारमनुस्मरणात् । नन्वनुस्मरणमाधुनिककल्पितं न
श्रुतौ पुण्यपदे लक्षणां प्रयोजयति इति चेत्तस्य तत्फलत्वादित्यस्य भाष्यप्रकाशस्यान्यार्थकत्वात् ।
तथाहि । उक्तार्थस्य बृहदारण्यकटीकास्यत्वात्स्वमते । पुण्यस्य शुभकर्मकर्तुः तत्फलत्वात् । तसाहं कर्तुः
फलत्वात् । शुभकर्मकर्तुः फलत्वाभावाच्चुभकर्मणः फलत्वमत्र । शुभं कर्म आनन्दः आनन्दः साधनैः क्रियते
इति कर्म आनन्दवाचकाः शुभत्वं निर्गुणादिब्रह्मत्वं कामतृप्तित्वं वा कामस्य तृप्तिरानन्द इति वाक्यम् ।

ह्ययं पुरुष इति । एवं जीवं सुषुप्तौ भगवन्तं च ज्ञात्वा मोक्षोपायं पृच्छति । तत्र याज्ञवल्क्यस्य भयं जातं, सुबुद्धिरयं निर्बन्धेनापि सर्वं ज्ञास्यतीति जीवब्रह्मधर्मा-

भाष्यप्रकाशः ।

न किंचिद्वेदिषमित्यज्ञानानुस्मरणम् शेषं पूर्ववाक्यसमानम् । अत्र बुद्धान्ताऽऽद्रावणकृतो यो दर्शनावापोऽदर्शनोद्वापश्च, ताभ्यां कृत्वा सुषुप्तावपि साक्षित्वेनैव दर्शनं सिद्धम् । अतस्ततोऽपि भिन्न इति तत्राप्यनासक्तत्वादसङ्गो ह्ययं पुरुष इति सिद्धम् । तत्स्वरूपस्यावस्थातो भिन्नत्वं, साक्षानासक्तत्वं च सिद्धम् । तावता तस्य मोक्षे स्वरूपयोग्यताऽनुभवारूढा जातेत्यर्थः । अग्रिम-प्रभवात्पर्यमाहुः एवमित्यादि । जीवं मोक्षयोग्यत्वेन, भगवन्तं तद्वाट्वेन च ज्ञात्वा तत्प्रश्न इत्यर्थः । उत्तरस्य तात्पर्यमाहुः तत्रेत्यादि । सर्वं ज्ञास्यतीति । कामप्रश्रव्याजेन सर्वं ज्ञानं मदीयं ग्रहीष्यतीति । आह्वेति । कामप्रश्रवरदानस्य भयस्य चानुरोधादुक्तरीत्या मोक्षोपायं रश्मिः ।

सर्वधातुभ्यो मनिनिनि कृजो मनिन् कर्मणि छान्दसः । पुण कर्मणि शुभे तु. प. से. पुणति इगुपधेति कः पुणः तमर्हतीत्यर्हणकर्तरि यत् पुण्यम् । आनन्दोतः पुण्यदर्शनमानन्दानुभवः । अपि च पुणे साधुः पुण्यं तत्र साधुरिति यत् । शुभकर्मकर्तरि कार्यं साम्नोतीति कार्यमानन्दस्तस्य साधकः साधुरात्मा । तथा च तस्यानन्दसाधकस्य तत्फलत्वात् शुभकर्मकर्तृफलत्वात् । शुभकर्मकर्तुरानन्दसाधक आनन्दो भगवान् विवक्षितः । किं च पुनाति यः स पुण्यमानन्दः ।

‘प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्थानां भावसरोरुहम् ।

धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरत्’ ॥ इति वाक्यात् ।

पूजो नुद हस्त्रथेति यत् हस्त्रथेति । सुखमहमस्त्रापसमित्यानन्दानुभवः । अयं घट इत्यनुभववत् पाल्यस्मादात्मानमिति पापं पा रक्षणे अ. प. अ. मीत्रादित्वादापादाने यद्वा पिबति मक्षयति कर्तारं पा पात्रे स्वा. प. अ. अज्ञानमित्याहुः न किंचिदिति । न किंचिद्वेदिषमित्यज्ञानं पापं अनुस्मरणं दर्शनं सुखमस्त्रापसं न किंचिद्वेदिषम् इति सुषुप्त्यनुभवः संपूर्णः । संस्कारोद्बोधमनु-लक्ष्णीत्यस्मरणमनुस्मरणम् । शेषमिति । भगव इति पाठे त इत्यस्य लोपः भगव इति छेदोऽत्र बोध्यः । भाष्यं व्याचक्रुः अत्रेति । बुद्धान्ताय जागरिताय आद्रावणभागमनं व्याप्तुः सकाशाद्रमनम् । तस्य कृतित्वेन जानातीच्छति यतते इत्यत्रेच्छापरित्यागेन ज्ञानानुमापकत्वम् । अत आद्रावणकृतः दर्शनस्य पुण्यपापज्ञानस्यावापः दृष्टैव पुण्यमित्यादौ । न च सुषुप्तावनुभवो बाधक इति वाच्यम् । श्रौतत्वेन दर्शनस्यानुभवस्याबाधकत्वात् । कृत्यकारणस्यादर्शनेत्योद्वापश्च जीवस्य साक्षित्वेन वर्तमानस्य दर्शनं पुण्यादिदर्शनम् । ततोपीति सुषुप्तेरपि न आ असक्तत्वात् । अनेति न वा असक्तत्वम् । तस्येति जीवस्य । अग्रिमेति श्रश्चस्तु श्रुत्युपन्यास उक्तः । एवमित्यादीति एवमसङ्गं जीवं मोक्षयोग्यत्वेन ज्ञात्वा सुषुप्तौ सत्यां सतिसमस्याः सामानाधिकरण्यमर्थः सुषुप्तिः सामानाधिकरणं सुषुप्तावित्यस्यार्थः । तथा च सुषुप्तिरूपमकामं भगवन्तं जनको ज्ञात्वा । यद्वा सुषुप्तौ अकामरूपे भगवति एवं जीव-मिति योजना । अत्र भगवत्पदोक्ततात्पर्यमाहुः तद्वाट्वेनेति । भगवदार्थेषु केनचित्तद्वातुत्वम् । उत्तरस्येति । अत्र याज्ञवल्क्यो विमयांचकार मेधावी राजेति मां तेभ्य उदरौत्सीदित्युक्त्वा स यत्राणि-मानं न्येति जरया वोपेतता वाणिमानं निगच्छति यथाग्रमौदुम्बरं वा पिप्लवं वा वन्धनात् प्रमुच्यते एवमेवायं शरीर आलैभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्वति प्राणायैवेत्युत्तरस्य । कामप्रश्नेति । ननु भाष्ये निर्बन्धेनेति हेतुरस्ति ह्यस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न । सर्वं ज्ञास्यतीति

नेकीकृत्य जीवोपक्रमेण ब्रह्मोपसंहारेणाह । तत्र, स यत्रेति जीवस्य मूर्च्छोपता-

भाष्यप्रकाशः ।

वक्तुं पूर्वं सकामस्य कर्तुर्मरणावस्थां सप्रकाराद्युक्त्वा ततो निष्कामस्य कर्तुर्मोक्षोपायं सुषुप्त्यवस्थयै-
कीकृत्य स्थितयया आहृत्यर्थः । श्रुतौ तु, अन्तेभ्य उदरौत्सीदिति प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः पुनः-
पुनरवरोधं कृतवानिति हेतोर्भयं जातमित्यर्थः । उत्तरं विवृण्वन्ति स यत्रेत्यादि । श्रुतौ तु,
अणिमानं स्थूलशरीरकार्श्यम् । उपतपतेति उपतापजनकेन ज्वरादिना, न्येति प्राप्नोति ।
ततोऽणिमानं ज्ञानकार्श्यरूपां मूर्च्छां नितरां गच्छति । बन्धनादिति वृन्तात् । संप्रवृज्येति
रश्मिः ।

हेतुवाचकेतिशब्दस्य देहलीदीपन्यायेन भये जीवधर्मानेकीकृत्य वचने च हेतुत्वेन उभयोरैकतार्यं
हेत्वन्तरस्यास्य प्रयोजनसत्त्वात् । तथा च सुषुप्तिरयं निर्बन्धेनापि सर्वं ज्ञासतीति हेतुना तत्र
याज्ञवल्क्यस्य भयं जातं कामप्रश्रव्याजेन मदीयं सर्वं ज्ञानं ग्रहीष्यतीति हेतुना जीवब्रह्म-
धर्मानेकीकृत्येत्यादिरिति भाष्यार्थः । अत्र निर्बन्धः । 'निर्बन्धं तस्य तं ज्ञात्वा' इत्यस्य
सुबोधिन्पुक्तदिशा सर्वज्ञानरूपोऽवश्यसर्वज्ञानसाधकयत्नः । न च निर्बन्धेन सर्वज्ञानस्य न भयहेतुत्वं
किं तु क्रोधस्येति वाच्यम् । पापाद्भयमित्याशयात् । पापं तु सर्वज्ञानविषये ब्रह्मणि सर्वज्ञानात् ।
'यस्मात्तं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः' इति श्रुतेः 'यतो वाचः' इति श्रुतेः । पापं—

'योन्यथासन्तमात्मानं अन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्मापहारिणा' ॥

इति श्रुतेः । सर्वज्ञानविषयस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञानविषयत्वेन प्रतिपादनकर्ता अन्यथा प्रतिपद्यते
इत्यस्यार्थः । ननु तर्हि स्पष्टमेव कुतो नोक्तमिदमित्यतया ज्ञातुं शक्यं न भवति ब्रह्मेति अनतिप्रम्या
वै देवतेति चेत्तत्राहुः कामेति । कामप्रश्रवमिषेण सर्वं ज्ञानं मदीयं ग्रहीष्यतीति स्पष्टं नोक्तम् ।
किं तु जीवब्रह्मेत्याद्युक्तम् । कामप्रश्रवरदानस्य अन्यथयितुमशक्यत्वेन स्पष्टं नोक्तम् । तदाहुः
आहेति । कामप्रश्रवरदानस्य भयस्य चानुरोधात् इति । कामप्रश्रवरदानं तूपक्रमे तस्मै इ
याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्रमेव वज्रे तं हास्यै ददाविति । जीवब्रह्मधर्मानिति भाष्यं
विवरीतुमाहुः उक्तेति । स समानः सन्नित्यादिनोक्तस्वभजागरणयोः संचरणोक्त्या सुषुप्त्युक्त्या च
स्वभजागरणसुषुप्तिबोधकश्रुत्युक्तीनां सुषुप्तिर्मगवान् । जीवब्रह्मधर्मसंस्थितयया मां तेभ्य इत्युक्तौ
विवक्षितबहुवचनानुपपत्तिः प्रश्नेभ्यः उद्गोषामावात् । अत आहुः अन्तेभ्य इति मा मां अन्तेभ्यः
इति छेदः । 'अन्तः प्रान्तेन्तेन्तिके नाशे स्वरूपे मनोहरे' इति विश्वादान्तपदं त्रिष्वाहुः प्रश्नेति ।
अन्तिकवाचकान्तपदार्थः प्रश्नः निकटत्वात् । निर्णय उत्तरं प्रान्तवाचकान्तपदार्थत्वात् । अन्तोऽ-
सानं तेभ्यः । प्रश्नाश्च निर्णयाश्च अवसानं चेति विग्रहः । अचेति रुषिर् आवरणे क. उ. अ. उ. ।
उक् शब्दे । किं । तुक् । शब्देन व्याप्तुः संबन्धिवरोधं वरणं वक्तृत्वेन स्वीकरणं कृतवान् इति
हेतोर्मयं जातमिति । उक्तवरणे निर्बन्धेन सर्वं ज्ञानं जनकस्य भवत्येवेत्युक्तपापस्य निर्बन्धेन
सर्वज्ञानद्वारा भयहेतुत्वमस्ति निर्बन्धेन सर्वज्ञानस्य भयहेतुत्वमुक्तमेव । उत्तरमिति जीवोपक्रमं
वदन्त एवोत्तरं सजीवः शिरापाण्यादिष्वान् देहो वा । उपतपतेति । उपतपतीत्युपतपत् तेनोप-
तापकर्त्रेत्यर्थो भवति । तदुक्तं कर्ता जनको भवत्येव । बन्धनात्प्रमुच्यत इति पाठः । अहमावब्रह्मादसः
तदर्धमाहुः वृन्तादिति । 'वृन्तं प्रसवयन्ने स्यात् वटपाराकुचाग्रयोः' इति विश्वात् । प्रसवयन्ना-

पावस्या । तद्यथा अन इति मरणावस्था । तत्र भगवानेवैनं लोकान्तरे नयति ।

तद्यथा राजानमिति भगवत्सन्मानम् । एवंविदमिति वचनात् । जीवस्तु

भाष्यप्रकाशः ।

ममतात्यागेन स्वगुणं चैतन्यमाकृष्य । प्रतियोनीति स्थूलशरीरं लक्ष्मीकृत्य । प्राणयेति पुनरु-
क्षीवनाय । सा स्थूलदेहप्राप्तिरस्य येन हेतुना प्रकारेण च भवति तं हेतुं प्रकारं वक्तुं मरणाव-
स्थोच्यत इत्याहुः तद्यथा अन इति । मरणावस्थेति । हेतुर्भगवान् दार्ष्टान्तिके स्पष्टः ।
श्रुतौ सुसमाहितमिति, भाराक्रान्तम् । उत्सर्जदिति, शब्दं कुर्वत् । शरीर आत्मेति लिङ्ग-
शरीरविशिष्टो जीवः । अन्वारूढ इति शक्तिरिक्तेनेवाधिष्ठितः । उत्सर्जदिति वेदनया हिका-
दिशब्दान् कुर्वन् । अग्रिमकण्डिकयोरर्थमाहुः तद्यथा राजानमित्यादि । श्रुतौ । प्रत्येनसः,
रश्मिः ।

दित्यर्थः । रसप्रसवेन फलं बध्यतेऽस्मिन् बन्धनं वृन्तम् । तस्माद्रन्ध्रनालमुच्यते वा तनुगुरुत्वादिना
प्रमुच्यत व्यञ्छितम् । अङ्गेभ्यो ह्यदशेभ्यः । ममतेति । ननु देहादिषु अभिमानं कारयति
साऽविद्या तमभिमानं त्याजयति सा विद्येति सकामस्य कर्तुर्मरणावस्थाप्रकारोक्तौ कृतौ ममतात्यागो
विद्याभावादिति चेन्न अयं ममतात्यागो न विद्याकृतः स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमे-
वान्वक्त्रकामतीति वक्ष्यमाणश्रुतेः अथोत्रे वाच्यः । प्रतिन्यायमित्यस्य प्रति प्रातिलोभ्येन नि नितरामायो
गमनं यथा स्वात्तयेत्यर्थः । क्रियाविशेषणम् । जीवन्नायेति । जीव प्राणधारणे प्राणधारणाय । तथा च
प्राणाय उच्यते प्राणानामायो जीवाद् गमनं तस्मै प्राणानां जीवादुद्गमने धारणं भवति । तद्यथेति ।
तद्यथा अनः सुसमाहितमुत्सर्जधायादेवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जधातीति
श्रुतिः । भाराक्रान्तमिति । फलितार्थेयं सुसमाधीयते सः सुसमाहितं दधातेर्हि । तादौ किति ।
सुषु गतौ स्यते क्तिप् । नुगमावः ह्रवा । सम् वम् वैकृष्ये क्तिप् । आपु व्याप्तौ डाक् डा वा ।
निरुक्ते निपातः पादपूणे इति तदर्थमपह्याहुः शब्दमिति उच्छब्दार्थः । उक् शब्दे क्तिप् ।
शब्दाभिन्नं सज विसर्गं विसर्गं कुर्वत् इत्युपसर्गत्वं उतो व्याकरणमतेनार्थः । दधातेति । प्राज्ञेनेति
दार्ष्टान्तिके । अधिष्ठित इति अत्र पर्यायता । अनुचैतन्याकर्षं लक्ष्मीकृत्य जीव आरूढः आ व्यासुः
स्वस्मात् । रुह जन्मनि कर्मवशाज्जन्मविषयः योग्येन जन्मना संवद्ध्यते । विशेषेण सीयते इति षयः
कर्मण्येवम् । शब्दानिति । विसर्गात् । भाष्ये । जीवस्य निराकारस्य प्राज्ञ आत्मा लोकान्तरे
वक्ष्यमाणत्वेनेति प्राहुः तत्रेति तत्र मरणावस्थायां सत्यां भगवत्प्राज्ञपदोक्त एनं जीवं लोकान्तरे
नयतीति प्रासङ्गिकं प्रकाशेन व्याख्यातम् । प्राज्ञपदोक्ततात्यर्थं चोक्तम् । प्रकृते । अभिमेति
तथा च राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽज्ञैः पानैरावसयैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमा-
गच्छतीति । इत्येवैवंविदं स्वर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्ते इदं ब्रह्म आधातीदमागच्छतीति ।
तद्यथा राजानं प्रथियासन्तं उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यः उपसमायान्त्वेवैवंविदं प्राणाः
उत्सर्जयन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीत्येतयोः । तद्विस्तृते यथा येभ्यो याजकेभ्यः प्रकारेभ्यः उग्राः
उच्यन्ति उच समवाये दि. प. से. ऋज्रेत्यादिना रन् । गश्वान्तादेशः । सम्प्रतीति एनः पापं तद्वन्तं
पापिनं लक्षयति तद्वन् पापो जात इति न लक्षणा वा तेषां पापिनां पापानां प्रति । प्रतिराम्भेऽतस्त्व-
योपे लक्षणेत्वंयत्तात्यागनेति सूत्रेण द्वितीया न । आरम्भः स चार्थात् पापिनां शासनार्थं नियोगः ।
तादृशविनियोगयुक्ता एनसः पापाः प्रत्येनसः मध्यमपदलोपी समासः एनोभ्योतिक्तान्ताः पापिनां शासनार्थं

नैवंचित् । सिद्धवद्बचनात् ज्ञानविधिः । वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

पापिनां शासनार्थं नियुक्ताः । ग्रामण्यो, ग्रामनायकाः । प्रतिकल्पन्ते, उद्बुध्यन्ते खोपयोगाय प्रतीक्षन्ते । भूतानि शरीरान्तरारम्भणाश्वरेण नियुक्तानि । ननु जीवब्रह्मणोरुभयोरपि तत्र गमने कथं ब्रह्मण एव सन्मानमित्यत आहुः एवंविदमित्यादि । नैवंचिदिति संसारिण उपक्रान्तत्वादेववित्पदे परामृश्यमाणो जीवत्वेन न वक्तुं शक्य इत्यर्थः । ननु ब्राह्मन्वारोहान्तज्ञानघन्तमनस्य, तस्मिन् ब्रह्मायातीति ज्ञानकथनात् पूर्वोक्तकर्मफलविदः संसारिणो जीवस्यैवेदं सन्मानं, न ब्रह्मण इति चेत् तत्राहुः सिद्धवदित्यादि । अत्र किमेवं ज्ञानं विधीयते, उतानुद्यते । नाद्यः । सिद्धवचनात् । एवंविद्भवेदिति विधिवाक्यं कल्पयित्वैतद्योजनेन वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । अतोऽनुद्यत इत्येव वक्तव्यम् । तथा सति जीवस्य तथात्ववाधाद् ब्रह्मण एव सन्मानमित्यर्थः ।

यत्तु पूर्वं भूतानि राजमृत्यवद्देहभारभ्यः प्रतीक्षन्ते । पश्चादात्मा राजवत् तत्र गच्छतीत्यंशोऽत्र न विवक्षितः । शरीरारम्भकैर्भूतैः सहैवात्मनो गमनमिति राद्धान्तस्थितेरित्युक्तम् ।

तत् साहसमेव । अविवक्षितत्वे भानामावात् । दृष्टान्तकथनैवैधर्म्यप्रसङ्गाच्च । प्रयियासाबोधिकायामग्रिमकण्डिकायां प्राणोपसमायनोक्तिवद् भूतोपसमायनस्यानुक्तत्वेन भूतैः सह गमनसिद्धान्तस्याप्रयोजकत्वाच्च । श्रुतौ । उपसमायन्तीति स्वस्ववसतिं त्यक्त्वा तेन सह गन्तुं रहिमः ।

नियुक्ताः प्रत्येनसो वा । 'निरादयः क्रान्त्याद्यर्थे पञ्चम्याः' इति समासः सूताः ब्राह्मण्यां क्षविषा-
ज्जाताः । सर्वे वा सूताः । अत्रैः भक्ष्यैः पृथ्वीमिवां केचित्तु भक्ष्यादिप्रकारैः मदिरादिमित्यर्थ-
माहुः पातैरिति । प्रातैः आवसथ्यैः आवसन्त्यत्र वस निवासे 'उपसर्गे वसः' इत्ययम् । यत् ।
आवसथ्यैरिति पाठे न प्रासादादिभिः । प्रतीक्षन्त इति प्रति प्रतिनिधिभिः समर्था भवन्ति कुर्वन्ति
वा सामर्थ्यम् । अयमिति राजा आयात्याप्रापयति जीवमागच्छति स्वयम् । पुनरुक्तिरादरायैसत्ये ।
इत्येवमिति इति पदाद्यो गच्छन्तं जीवं एवमित्यस्य ए इत्थं वसुद्विरन्तम् । दुवम उद्विगे विद् ।
कंचित् इ इत्यस्य भूतो ज्वरादीन् पुरीम् । चतुर्थैरुक्तत्वे पुरज्जनोपाख्याने विशेषो द्रष्टव्यः । हन्तीति
इ हन्तेर्हप्रत्ययः । एवं नामेत्यमुद्विरन्तं उच्छब्देन विज्ञानन्तस् वित् तं विदं ए विज्ञाने बु. आ. से.
द्वितीयमेवं प्रकारान्तरेण पूर्वप्रकारवाचि । एवंविदमिति वचनादिति भाष्यात् । पूर्वोक्तप्रकारेण
विदमित्यर्थः । सर्वाणि देहारम्भकाणि भूतानीति व्याकृतं प्रकाशे । दीर्घपाठे इ आभ्यर्थे
प्रतिकल्पन्त इत्यस्यार्थ उक्तः । आयाति जीवं प्रापयति इदं ब्रह्मागच्छति आगच्छति इति । एति
समानवृक्षम् । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' इति श्रुतेः । नैवंचिदिति । तथा च श्रुतिः जरया
वोपतपता वाणिमानं निगच्छतीति तदाहुः संसारिण इति इदानीं सूचितस्तोकेः सूचित्यतः
संसारिणः । पूर्वोक्तेति ब्राह्मन्वारोहान्तकर्मफलविदः । वाक्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स न
ज्ञानविधिरित्यत्र द्वितीयहेतुवाचकम् । एवं चिदिति । वाक्येति एकतित्वाक्यम् । तथात्वेति एवं
वित्त्ववाधात् । 'परातु तच्छ्रुतेः' इति सूत्रात् । तथा च पूर्वोक्तकर्मफलवित्त्वं भगवत एव । टीका-
कृन्मतमाहुः यच्चिवति । आत्मानं प्रतीक्षन्ते प्रयातुमिच्छा प्रयियासा तस्या बोधिकायाम् । द्विती-
यकण्डिकार्थमाहुः स्वस्वेति स्वस्य स्वस्य प्राणस्य वसतिम् ।

'इदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नागिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशस्यो न्यानः सर्वशरीरगः' ॥
इति वाक्योक्तं स्थानं इदादि । तेनेति भगवता । एवंविदमिति वचनात् । अत्र प्राणा

स यत्रेति जीवे मोहोऽधिकः । अथैनमेते प्राणा इति भगवत्परिचयं, संपद्यत

भाष्यप्रकाशः ।

निकटे समायान्ति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति, पूर्वोक्तमरणावस्थाया उपसंहारे स्मरणम् । अतः परं शरीरब्राह्मणस्यार्थमाहुः स यत्रेत्यादि । स यत्रायं शरीर आत्मा लिङ्गविशिष्टो जीवः । अवल्यं नीत्य, पूर्वोक्तोपतापादिना नैर्वल्यं नितरां प्राप्य । संमोहमिव न्येति, मरणावस्थायामधिकं मोहं प्राप्नोति । तदा तत्कमणस्य कर्तुमशक्यत्वात् तदुपायं भगवानेव करोति । यथाक्रमोऽयं परलोकस्यान इत्यादिना पूर्वं तस्योक्तत्वात् । तदिदानीं सविस्तरं वदामीति द्वापनायाथैनमेते प्राणा इत्यथशब्दः । नच प्राणाः स्वत एवायान्तीति शङ्कम् । जडत्वात् । अतो जीवे संसृज्ये भगवत्प्रेरिता एवायान्तीत्याशयेनाहुः अथैनमित्यादि श्रुतौ । अथेति भगवत्प्रेरणोत्तरम् । प्राणा वागादयः । स इति जीवः । तेजोमात्रा इति प्रज्ञांशभूतानि करणानि । समभ्याददान इति । उपसंहरन् । अवक्रामति । अन्यतश्चैतन्यस्यपसंहृत्य हृदयेऽभिव्यनक्ति । चाक्षुष इति । चक्षुषि भवः सूर्योऽशः । पराङ् न पर्यावर्तत इति । स्वकार्यरहितो भवति । अरूपज्ञ इति जीवस्तथा भवति । तत्र हेतुः । एकीभवतीति । लिङ्गात्मना करणप्राप्ते रश्मिः ।

वागादय इति टीकाकृद्वाक्यानाम् । तत्समायान्तीत्यनेन वागादीनामन्वयमलभमानं विरुणद्धि अतः प्राणा वायवः । यद्वा प्राणा वागादयः एत एवाग्रे भगवत्प्रेरणया जीवे समायास्यन्तीति । यत्रैतदिति एतद् ब्रह्म । ऊर्ध्वोच्छ्वासीति । इ आश्चर्ये उपसमिति भाष्योक्तस्य ब्रह्मोपसंहारेणाहेत्वस्योपसंहारस्योत्तरब्राह्मणान्ते वक्तव्यत्वम् । स यत्रेति । स यत्रायं शरीरः आत्मा अवल्यं नीत्य संमोहमिव न्येतीति श्रुतिः । अत्रात्मा भगवान् न जीवे मोहोऽधिक इति भाष्यादित्याहुः लिङ्गेति । तदेति तदापीत्यर्थः । परातु तच्छ्रुतेरिति न्यायात् । अथैनमिति अथैनमेते प्राणाः अभिसमायान्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति इति पूर्वश्रुतिशेषश्रुतिः । कात्स्न्येऽयशब्दः । अनन्तरार्थे वा भगवत्प्रेरणानन्तरमित्यर्थः । भगवत्प्रेरणोत्तरमिति यावत् । प्रज्ञेति तेजोसि प्रज्ञांशभूतानि प्रज्ञाया अवबोधत्वात् । मात्राः करणानि मात्राशब्दस्य प्रमाणवाचकत्वात् । भीयन्ते विषया यामिस्त्वास्तेजोमात्राश्चक्षुरादिकरणानि टीकाव्युत्पत्तिरेषा अथवा सविस्तरकः । वि गन्ता स्तृञ् आच्छादने आ व्याप्तिः छद अपवारणे वु. प. से. वर ईप्सायां चुरादि. प. से वारकः ईप्साकर्ता देहे स्पृहाकर्तृत्वं व्याप्तिर्भगवतः सकाशात्तदज्ञायामित्युक्तम् । अप इत्यस्यार्थः कर्तव्यः अन्यथा भ्रूञ्छितस्य देहस्पृहाभावप्रसङ्गात् । एता इति गन्धः तेजसो निशानकर्तुः मात्रा मानस्य चित्तोन्नतेः कर्ष्यः मान्ति चित्तोन्नतिं कुर्वन्ति मात्राः हुयामेति त्रन् । उपेति । यद्वा सम् षम वैकल्ये क्रिप् । वि गन्तृत्वेन कृत्वेन शब्दकर्तृत्वेन वर्तमानो जीवः अभि अस्ये असयाय आव्याप्ते प्राज्ञाय ददानः हृदयमेव हृदयमेति । अनु अन-प्राणने अनिति बाहुलकादुः । अव रक्षणादौ वाति वानं वा डः नव अव न गच्छति हृदयमेतीत्युक्तम् । तत्र विशेषः क्रामति अदृश्यपादयोर्विशेषं करोति सर्वतः पाणिपादान्तसांशो जीवोऽप्यंशतः सर्वतः पाणिपादान्त इति । चाक्षुष इति स यत्रेष चाक्षुषः पुरुषः पराङ्पर्यावर्ततेऽयारूपज्ञो भवति एकीभवति न पश्यतीत्याहुरिति श्रुतिः । चक्षुषि व्यक्तवाक्तरि उक्तारे चंक्षिद् व्यक्तायां वाचि । पश्यन् चक्षुर्भवतीति श्रुतेः सूर्योऽशः सूर्यसांशस्तत्र भवः । करणप्राप्ते लिङ्गदेहः । आहुरित्यनेन अस्वरसोऽप्युचि । स तु 'तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति

भाष्यप्रकाशः ।

मिश्रीभवति । तदा पार्श्वस्थान् पश्यतीत्याहुस्तद्विदः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र । एवमुपसंहृते करणग्रामे निष्क्रमणसाधनीभूतं व्यापारमाह तस्येत्यादिना । हृदयस्याग्रं, हृदयच्छिद्रनाडीमुखं प्रद्योतते भगवज्ज्योतिषा खल्वेव तदानीं प्रकाशयुक्तं तिष्ठति । प्राण इति मुख्यः प्राणः । प्राणा इति वागादयः । अनूत्क्रामन्तीति । मुख्यप्राणगमनोत्तरं सहैकीभूय गच्छन्ति । संज्ञानमिति । पूर्वोक्तप्रद्योतादेहत्वेन मातां बुद्धिम् । अन्ववक्रामतीति । अश्ववत्तामारोहति । सविज्ञानो रश्मिः ।

श्रुतेर्मतस्' आविर्भावतिरोभावशालिनो ब्रह्मणः इच्छातो मोक्षकर्मक्षये तिरोभावान्न पश्यतीति । सर्व-
त्रेति । एकीभवति न जिघ्रतीत्याहुः, एकीभवति न रसयतीत्याहुः, एकीभवति न वदतीत्याहुः,
एकीभवति न शृणोतीत्याहुः, एकीभवति न मनुते इत्याहुः, एकीभवति न स्पृशतीत्याहुः,
एकीभवति न विजानातीत्याहुरित्यत्र । एवमिति । मिश्रीभावेन । हृदयस्येति तस्य हैतस्य
हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा श्रोत्रं वा अन्येभ्यो वा शरी-
रदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं^५ सर्वे प्राणाः अनूत्क्रामन्ति संज्ञानमेवा-
न्ववक्रामति स एष ज्ञः सद्बिज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी समान्धारयेत् पूर्वप्रज्ञा च तद्यथा तृण-
जलायुक्ता तृणस्यान्तं गत्वात्मानमुपसंहरति एवमेवायं पुरुष इदं शरीरं विहृत्य अविद्यां गमयित्वा-
न्यसाक्रममाकम्यात्मानमुपसंहरति 'तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रासुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतर-
रूपं तनुते एवमेवमेवायं पुरुषः इदं शरीरं निहृत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतर-
रूपं तनुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा ब्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वाऽन्येभ्यो वा भूतेभ्यः'
इति श्रुतिः । तस्य अथवा सवित्सारक इत्यादिनोक्तार्थस्य इ एतस्य प्रकृतस्योपसंहृतकरणस्य गन्तुः ।
हृदयेति हृदये छिद्रं जीवप्रत्ययोपाधिरूपं तस्याग्रं नाडीमुखं नाडीरूपे निःसरणोपायः । अयं सकल-
साधारणः विद्वांस्तु एकशततम्या नाड्या मूर्धन्या निष्क्रामति ।

‘शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धनममिनिःसृतैका ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ति’ ॥ इति ।

यतः श्रुतिराह । मुख्य इति आसन्यः । पूर्वोक्तेति भगवज्ज्योतिषा प्रद्योतनात् । ‘अङ्गुष्ठमात्रं
मुखं निष्कर्षयामो बलात्’ इति स्पृष्टौ तादृशसमयेऽङ्गुष्ठमात्रतोक्ता तां समर्थयितुमाहुः तां बुद्धिमिति ।

‘अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः ।

बुद्धेरगुणेनात्मगुणेन चैव द्वाराग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्टः’ ॥

इति श्रुतेः तथा च कार्माहंकारबुद्धिगुणानामुपलक्षिका बुद्धिः तथा च सम्मन्विशेषेण ज्ञानं
संज्ञानं विज्ञानमित्यर्थः । ‘स एष ज्ञः’ ‘स विज्ञानो भवति’ । इति श्रुतेः । कामतीत्यत्र क्रमु पादविशेषे
इति पादविशेषार्थमाहुः अश्ववदिति पादविशेषेणाश्वं यथा रोहति तथा पादविशेषेण बुद्धिमारोहति
न च तस्या बुद्धिरिति शङ्काम् । अङ्गुष्ठमात्रतासाधकत्वात् । यथाकथंचिदश्ववद् बुद्धिः । विशेष-
विज्ञानवानिति बुद्धिमान् ‘बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी’ इति वान्ध्यात् । यदि च हृदयस्याङ्गुष्ठमात्रत्वं
हृदयेभ्यः त्विति स्पष्टेऽतो मानुषाणां हृदयस्याङ्गुष्ठमात्रत्वादिति भाष्यात् । इति विमान्येत । आराग्र-
मात्रोऽङ्गुष्ठमात्रादग्नवतोऽपरः हृदयस्यत्वात् । हृदयस्याङ्गुष्ठमात्रत्वात् । अपिपदेन परः मित्रो दृष्ट इति
च विमान्येत । तदापि स्पष्टिबलात् जीवस्यास्त्येव । हृदयेमेवान्ववक्रामतीति श्रुतेः । ननु तर्हि
तथैवाङ्गुष्ठमात्रता जीवस्य भवतु किं बुद्ध्येति चेन्न । तर्हि संज्ञानं नाम विशेषविज्ञानोद्भासिनं

भाष्यप्रकाशः ।

भवति, गमनार्थं विशेषज्ञानवान् भवति, । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । विद्या सदसद्विषयकं ज्ञानम् । कर्मोऽदृष्टरूपं लिङ्गगतिरूपं च । यद्वा, विद्या उपासनात्मकं ज्ञानम् । कर्म यज्ञादिरूपम् । यथाकतुरस्मिन् लोक इत्यादिश्रुतेः पूर्वप्रज्ञा, संस्कारात्मना वर्तमानं ज्ञानम् । समन्वारभेते अनुगच्छतः । जलायुका जलौका । निहत्येत्यस्य व्याख्यानमविद्यां गमयित्वेति ।

रश्मिः ।

गन्तव्यम् । अन्ववक्रामति उद्गच्छति इति तव मनीषितं तदसंगतम् । आक्रममाक्रामतीति श्रुतावाक-
मस्य गन्तव्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतो हृदयस्याग्रे प्रद्योतितेऽहमात्रहृदयजीवो निःसरतीत्युक्तम् ।
इदं निःसरणं संसारिणस्तस्य कर्मवैशिष्ट्यादित्याहुः तमिति । तं जीवम् । विद्यापदेन पञ्चपर्वविद्या
नात्र विवक्षिता कर्मोक्तेः विद्यायाः कर्मनाशकत्वात् । कर्मणां प्ररोहैकस्वभावत्वाच्चाहुः स्रदिति ।
तदुक्तम् । विद्याशब्देनेह प्रमाणप्रमाणजनितं ज्ञानमात्रं विहितप्रतिषिद्धादिरूपमात्मज्ञानव्यति-
रिक्तमुच्यत इति टीकाकृता । अदृष्टेति 'धर्माधर्मावदृष्टं स्यात्' । लिङ्गेति पूर्वं मुख्यप्राणेत्या-
द्युक्ता लिङ्गगतिः । टीकायां तु तेनैव शास्त्रलोकस्वभावेभ्य उत्पन्नं दृष्टादृष्टार्थरूपं वाष्पान्नःकाय-
साध्यं सर्वं कर्मशब्देनोच्यते इत्युक्तम् । सर्वत्र प्रसिद्धाधिकरणानुसारेणाहुः यद्वेति । पूर्वाभ्यां ज्ञानक-
र्मभ्यां जन्यौ संस्कारवासनात्मकौ संस्कारौ ताभ्यां आत्मा स्वरूपं तेन । यद्वा । पूर्वोक्तज्ञानेन जन्यः
संस्कारस्तेन जन्य आत्मा स्वरूपं यस्य तेन । रश्मि रामस्य भ्वा. आ. अ. 'रमसो हर्षवेगयोः' इति
विश्वात् । रमसो वेगः वेगश्चेतिजीवी मयचलनयोरिति धातुपाठाच्चलने । चल कम्पने । कपि चलने ।
इति चलनार्थं इत्याहुः अनुगच्छत इति समं गन्तारं जीवं पूर्वोक्तम् । शब्दे शब्दआविष्कारे ।
आसुरैश्वर्यवतो वियोगकाले विष् वियोगे क्तिप् । कारः कृतिः काल इति यावत् । अनु अनन्तौ
गच्छतः । तथा च तदापि प्राणधारणाजीवत्वम् । पूर्वप्रज्ञा च अत्र चकारार्थः । आह्लादयति सम-
न्वारभेते वा । समन्वारम्भे इति पाठे तु रश्मि रामस्य भ्वा. आ. से. अन्यच्च श्रुतौ च,

'मिथते हृदयग्रन्थिप्रिच्छन्ते सर्वसंशयाः ।

श्रीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' ॥ इति ।

अत्र परावरदर्शनस्य मिदादिसमानाधिकरणत्वेनानुगमनं हृदयग्रन्थ्यादीनां स्फुटति तत्र
विद्यापदेन हृदयग्रन्थिः पूर्वप्रज्ञापदेन पंचपर्वविद्या ब्रह्मस्तुतौ मुचोषिन्यान्ते च पूर्वं ज्ञाते च देहेन्द्रि-
यप्राणान्तःकरणाध्यासरहिता ज्ञाता इति,

'वैराम्यं सांख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे ।

पञ्चपर्वेति विद्येयं यया विद्वान् हरिं विवेत' ॥ इति निषण्णे ।

अत्र विद्यया 'मनो यत्र निषक्तमस्य' इति वाक्यात् तत्त्व्यासित्वात् तं जीवम् । विद्या जीव-
निष्ठः सन् अनुमनोनिषक्तपदार्थात्पञ्चाक्षरादेरारोप उद्यमः तदनुकूलव्यापारवती तथा कर्म प्ररो-
हैकस्वभावत्वात् स्थूलदेहोत्पत्तिः । कारणं जीवनिष्ठः सन् अनुमनो निषक्तपदार्थात्पञ्चाक्षरात् आरम्भो
रामस्य कर्मवशगत्वात् तदनुकूलव्यापारवत् । एवमपि न्यूनताख्यनिग्रहस्थानमित्याशङ्क्याह पूर्व-
प्रज्ञेति । पूर्वप्रज्ञा पञ्चपर्व विद्या सापि त्वानुगृहीतजीवकृष्णसालोक्यप्राप्तजीवदेहेहेतुः तद्वदन्ते यं
पुष्प इत्युपक्रम्य पित्र्यं वां गान्धर्वं वा ज्ञातं वेति । रूपं तदुते इत्युक्तरूपविशेषणं संपद्याविर्मावावि-
करणे चोक्तम् । तस्य देहान्तरप्राप्तिः—

भाष्यप्रकाशः ।

अज्ञानं प्रापयित्वा, निश्चेष्टं कृत्वेत्यर्थः । पेशस्करी अमरीविशेषः । पेशसो रूपस्य मात्रामपा-
दायापच्छिदान्यं स्वरुद्धकीटीयं नवतरं रूपं तनुत एवमयं पुरुष इदं स्थूलशरीरं निहत्य तस्माद्
रूपाद् वासनया तदंशं गृहीत्वेति यावत् । त्यक्ते पूर्वशरीरे वासनया कथं तदंशग्रहणमित्यत
रहिमः ।

‘देहे पञ्चत्वमापन्ने देही कर्मातुगोऽवशः ।

देहान्तरमनुभाष्य प्राक्तनं त्यजते वपुः ॥

प्रजन् तिष्ठन् पदैकेन यथैवैकेन गच्छति ।

यथा तृणजलौकैवं देही कर्मगतिं गतः’ ॥

इति वाक्याभ्यां स्फुटीकृतामाहुः तच्छेति । तत्र दृष्टान्तः जलायुष्का इत्यत्र वर्णलोपः ।
इह हिंसागत्योस्त्रय गत्यर्थो हिनिरित्याह श्रुतिरित्याशयेनाहुः व्याख्यातमिति । अज्ञानं ज्ञानाभावं
विषयत्वेन ज्ञानं शरीरे तत्रैव विषयत्वेन ज्ञानाभावं गमयित्वा शरीरमद्वेष्टेति यावत् । यदा निश्चेष्टं
कृत्वेत्यर्थः । अन्यमाक्रमं देहं आक्रम्यते इत्याक्रमो देहः आत्मानं पादव्यतिरिक्तं उपसंहरति जीवो
भंगवत्कर्तृत्वविशिष्टः । आक्रमारम्भकानाह तच्छेति तत् तत्र देहारम्भकविचारे पेशस्करीति
सूक्ष्मन्यषकारः आन्त्यप्रयोगाजुरोचात् । अमरीति श्रीभागवते सप्तमस्कन्धे—

‘कीटः पेशस्कृता रुद्धः कुब्जान्तमनुसंस्मरन् ।

संरम्भमययोगेन विन्दते तत्सरूपताम्’ ॥

इत्यत्र तथा व्याख्यानात् पूर्वं पिबु संचूर्णेन क. प. अ. रूपमुत्तवा पिश इत्यस्य रूपमाहुः पेशस्य
इति । पिश अवयवे तु. प. से. असुन् अवयवकर्तृ रूपस्य । रूपत्वं मूर्तत्वं तत्र परिच्छिन्नपरि-
माणवत्त्वं तन्निष्ठसावयवातुकूलव्यापारस्य विवक्षितत्वात् । मात्रां लेशमपछिद्य आसुः सकाशाद् अप-
ह्रैषीकृत्वावयवावयवित्वे द्विषा धीविषयं कृत्वाऽर्थाद् दत्त्वा अन्यं स्वरुद्धेत्यादि । निहृत्येति अविषां
गमयित्वा । माया भिदा सा खस्साह्लिङ्गाच्च शरीरया तथा जन्यो भेदः पञ्चसु महाभूतेषु पञ्चषाविमक्त-
देहेऽविद्यापदवान्यः तदुक्तम् । ‘भिन्ने पञ्चात्मके देहे गते पञ्चसु पञ्चषा’ इति पिण्डोपनिषदि । तथा
च जगदन्तर्गतदेहस्यात्मत्वात् अविद्याप्रापणं कृत्वाऽऽत्मरूपपञ्चमहामूतावशस्य ग्रहणं प्राप्तं तदाहुः
तस्मादिति यावदित्यवधौ शरीरं क्षेत्रं तत्र—

‘महामूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः’ ॥

इच्छा द्वयः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्’ ॥

इति गीताप्रयोदशे उदाहृतम् । श्रुतावन्धमित्यादि । रूपं मूर्तं पित्र्यं पितृभ्यो हितं पितृ-
लोकभोगयोग्यं यदि पितृलोककामो भवेत् । गान्धर्वलोककामो गान्धर्वं रूपं ग्राह्यं भक्तिमतो रूपं
मध्ये वेदान्तत्वादुक्तम् । अखण्डं कुण्ठवत्सर्वमिति

‘काचं मणिं काञ्चनमेकसूत्रे ग्रन्थिं मूढा न हि तत्र चित्रम् ।

विवेकवित्वापिनिरेकसूत्रे श्रानं गुवानं भषवानमाह’ ॥

इत्यवेदान्तविषयं कस्यचित् । प्राज्ञापत्वं वैष्णवं रूपं विष्णुलोकभोगयोग्यं । दैवं हिरण्य-
गर्भेन्द्रतत्त्वादिलोकं तत्तल्लोकभोगयोग्यं सत्यलोकादि । सात्त्विकानां ‘ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वसाह

आप्यप्रकाशः ।

उपपादयति । स वा अयमात्मेत्यादिना । तथाच सर्वमयत्वेन नानावासनाशालित्वाद् वा वासना
रश्मिः ।

इति । मनुष्यं मनुष्यलोकभोगयोग्यम् । राजसानां 'मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः' इति । अन्येभ्य इति
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अन्येषां भूतानां प्रेततिर्यगादीनां संबन्धि शरीरं कुरुते इति प्रत्येकं संबद्ध्यते ।
उपपादयतीति श्रुतिः कर्त्री । श्रुतयः प्रतिपादयन्तीति वा । श्रुतिलिखापितम् । स वा अयमिति ।
अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायुम-
यस्तेजोमय आपोमयः पृथ्वीमयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तदेदं-
मय अदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति
पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति श्रुतयः । अत्र ब्रह्मेत्यन्तेनासङ्गः । स्वरूपशुक्तम् ।
आध्यासिकं रूपमाहुः विज्ञानमय इत्यादिना । जीवस्यानिकृतत्वात् । प्राप्नुयें मयद्रविकारे । विज्ञानं
बुद्धिस्तत्त्वचुरः मया जानन्तीति बुद्ध्याध्यासः । अहं भव इति इति मनोध्यासः । मया वक्तव्याथो
ज्ञात इति वागध्यासः । अहं देहं धारयामीति प्राणाध्यासः । पश्यामीति चक्षुषः । शृणोमीति
श्रोत्रस्य एतवत्पर्यन्तं सहैव गतानां बुद्ध्यादीनामनुवादः मात्रापादानामतः परमाकाशमय इत्यादीनां
पञ्चमहाभूतानामुच्यते यथाकर्तुं शीलमस्यास्तीति यथाकारी यथाचारितुं शीलमस्यास्तीति यथाचारी
यथातयाश्चन्द्रौ व्याकरोति साध्वीति अग्रे स्पष्टम् । तदुक्तम् । शरीरं निहत्वा पञ्चसु महाभूतेषु
पञ्चधा भगवित्वा—

‘अहं वसति तोयेषु अहं वसति चामिषु ।

अहमाकाशतो भूत्वा दिनमेकं तु वायुगः’ ॥

तस्यैतस्य जीवस्य पिण्डदानेन संभवः ।

तथाहि पिण्डोपनिषदि अहं वसतीति पूर्वोक्तश्रुत्वा पठ्यते—

प्रथमेन तु पिण्डेन कालातान्तस्य संभवः ।

द्वितीयेन तु पिण्डेन मांसत्वकृशोणितोद्भवः ॥

तृतीयेन तु पिण्डेन मतिस्तस्याभिजायते ।

चतुर्थेन तु पिण्डेन अस्त्रि मन्त्रा प्रजायते ॥

पञ्चमेन तु पिण्डेन हस्ताङ्गुल्यः शिरोमुखश्च ।

षष्ठेन तु पिण्डेन हृत्कण्ठतालु जायते ।

सप्तमेन तु पिण्डेन दीर्घमायुः प्रजायते ॥

अष्टमेन तु पिण्डेन वार्षं पुष्यति वीर्यवान् ।

नवमेन तु पिण्डेन सर्वेन्द्रियसमाहितः ॥

दशमेन तु पिण्डेन भावानां भुवनं तथा ।

पिण्डपिण्डे शरीरस्य पिण्डदानेन संभवः पिण्डदानेन संभवः ॥

इतीत्यत्र संधातात्संधातस्य शरीरस्य संधातदानेन हिरुक्त्या मर्यादाप्रवाहयोः संभवः । विधि
संज्ञादिः आ. से. । अस्मिन् शीलमस्तेति चामी आत्मा तेषु । कलातः बुद्धितः । कृष्णवर्णः
अस्मिन् । वीर्यवान् भवति । पिण्डपिण्डे । पिण्डात् पिण्डस्य उक्तं से । अत्रेति लक्ष्मणव्याख्या-
१०२ म० ५० २०

इत्यन्तेन श्लोके तद् ब्रह्म अस्य जीवस्य अकामयमानस्य भगवतः स्वरूपं पूर्वमेवोक्तमनुवदति ।

भाष्यप्रकाशः ।

तदा कर्मणोद्बुद्ध्यते तथा पूर्वसाद् रूपांशोपादानमित्यर्थः । अत्र पक्षान्तरमाह । अथो सत्वित्यादि । तेन कस्य चित् कर्मणा वासनोद्बोधे तदुत्तरो देहः । कस्यचित्तु कामाशीनः । यथा नृगस्य । उभयत्रापि भगवदिच्छा नियामिका । एवं जीवस्य लोकान्तरप्रापकं भगवच्चरितं विस्तारेणोक्तम् । अस्य भगवच्चरितत्वे गमकमाहुः श्लोक इत्यादि । श्लोकस्तु सार्द्धः—

‘तदेव तत् सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निपक्तमस्य ।

प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत् किं चेह करोत्ययम् ।

तस्माच्छोकात् पुनरेत्यासौ लोकाय कर्मणे ॥’

रदिमः ।

ग्रहणे पक्षस्तदेव तदन्यत् कर्मपक्षः पक्षान्तरम् । अथविति । अथो खत्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तथा क्रतुर्भवति यथा क्रतुर्भवति तथा कर्म कुस्ते यत्कर्म कुस्ते तदमिसंपद्यते इति श्रुतयः । आहुरन्याः श्रुतयः काम इच्छा तत्प्रचुरः कामो विषयोपादित्सेत्यन्ये । भयाकामः । देवपूजासंगतिकरणदानप्रकारेण इच्छा यस्य तादृशो भवति । यादृशकामविशेषेण शुक्तो भवतीत्यन्ये । तथा क्रतुर्यस्य तादृशो भवति । इदमुक्तम् । देवपूजासंगतिकरणदानविषयिणीञ्छा तद्धान् भवति तथाविस्तारकप्रकारकक्रतुर्यज्ञस्तद्धान् भवति । वि. गन्ता स्तुव् आञ्छादने आप्तेरित्या इत्यस्यार्थः आप्ते ब्रह्मणे । छद संवरणे । सम्. वि गन्धनस्य गत्वा याचनस्य कर्ता शब्दकर्ता । वर्यं सभक्तिस्तस्य कर्ता तस्य क्रतुस्तद्धान् भवतीति । अतः परं यथा क्रतुरित्यादेर्यः । देवपूजादिप्रकारेण क्रतुर्यस्य देवपूजादिविशिष्टक्रतुमान् भवति । तत्कर्म विस्तारकं कर्म । यत्कर्म । देवपूजादिकर्म । तदमिसंपद्यते । तद्विस्तारकम् । अमि अमयं-सम्-गन्तु-शब्दकर्तृ पद्यते गच्छतीति एवं काममयस्य मुख्यफलपर्यन्तमुक्तम् । वेदान्तत्वात् कर्मणा देहः फलं तदाद्यन्तर्भाव्य तदाहुः तेनेति कस्येति । देहकामस्य कर्मणा संचितेन प्रारब्धकर्मणो भोगेन नाशत् । क्रियमाणेन कर्मणा वा संसारिकरणात् तदुत्तरो देहो भानुवादि देवपूजादि कर्माप्रसक्तं तेन पित्र्यादिदेहप्राप्तिः । नृगस्येति—

‘पूर्वं त्वमशुभं बुद्ध्वा उताहो नृपते शुभम् ।

नान्तं दानस्य धर्मस्य पदेय लोकस्य साखतः ॥

पूर्वं देवाशुभं शुद्धे इति ग्राह्यतेति सः ।

तावदद्वाक्षदात्मानं कृकलासं पतन् प्रभो ॥ इति दशमस्कन्धात् ।

नियामिकेति ‘एष उ एष साष्टु कर्म कारयति यमुन्निनीषति एष उ एषासाष्टु कर्म कारयति यमवो निनीषति’ इत्यत्रेच्छार्थसन्धटितनीजः प्रयोगात् । ‘भगवच्चरित्रमिति जीवस्यानीश्वलादिति भावः । श्लोकस्त्विति तदेव श्लोको भवतीति श्रुतिः तत् तत्र ब्राह्मणोक्तैर्य एष इत्यस्यार्थः सार्ध इति । ये वातुशब्दा यत्रार्थे इति पञ्चावलम्बनादयचित्यादिश्रुतीनामर्थो उक्ता भगवदिच्छा

भाष्यप्रकाशः ।

इति । अर्थस्तु, स जीवः, तत् सह । तृतीयाया लुक् । तेन ब्रह्मणा प्राप्तेन सह । तदेव एति इति प्रामोति । तत् किमित्यत आह । अस्य जीवस्य लिङ्गं लिङ्गशरीरे प्रधानभूतं मनः । कर्मणा पूर्वकृतेन कर्मणा यत्र यस्मिन्नर्थे निषक्तं नितरां सक्तमिति । शेषं स्फुटम् । तथा च पूर्वत्र भगवच्चरित्रं यदि प्रतिपाद्यं न स्यात् तदा श्लोके तत्सहेति न वदेत् । भगवदन्यारूढत्वोक्तिश्च पौर्वत्रिकी मुधा स्यादतस्तथेत्यर्थः । अतः पूर्वोक्तमयादकामयमानस्य मोक्षोपायं गूढतया वदन् मुच्यमानावस्थां सुषुप्तिमानत्वेन श्लिष्टतयाह । अथाकामयमान इत्यादि, सम्राडित्यन्तेन । तत्र मोक्षावस्थायाः प्रकरणेन प्रतीयमानत्वात् सुषुप्त्यवस्थां व्याकुर्वन्ति अकामयमानस्येत्यादि । अकामयमानस्य जीवस्य भगवत्संबन्धि यत् स्वरूपं, तद्वा अस्मैतदात्मकाममाप्तकाममकाम रश्मिः ।

प्रकटार्थप्रत्युदा इति तदिच्छानुसार्यर्थमाहुः अर्थस्त्विति तद्वसैवेतीति संबन्धः सत् सदब्रह्मेति भाष्यात् विशेषणमत्र सतदिति पाठभङ्गीकृत्याहुः स जीव इति । तदेव एतीति व्याख्यातम् । तत्किमिति । तत्तदार्थो भाष्ये ब्रह्मोक्तं मुख्ये कार्यसंप्रत्ययेन सामान्यस्तत्तदार्थः किमिति प्रश्नः । प्रधानभूतमित्यर्थोऽङ्गिः इन्द्रियनायकत्वात् । तथेति भगवच्चरित्रत्वम् । अग्रिमग्रन्थमवतारयामूहुः । अत इति अस्य अन्यस्यानन्तरं पूर्वोक्तात् अस्मै लोकाय कर्मणे इति गतागतमयात् । वदन् वेदः । श्लिष्टेति सुषुप्तिश्लिष्टतया । अथेति अथाकामयमानो योकायो निष्काम आत्मकाम आसक्तकामो भवति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । तदेव श्लोको भवति ।

‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते’ ॥ इति ।

तद्यथाहि निर्लवणी बल्मीके मृता प्रत्यस्ता शरीरैवमेवेदं शरीरं शेतेऽयामनस्यकोऽशरीरः प्राज्ञः आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्राट् इति श्रुतिः । व्याकुर्वन्तीति सुषुप्तिपक्षेण व्याकुर्वन्ति स्म अकामेति । अस्मेति भाष्यस्यार्थः । प्राणास्थितीति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति इति श्रुतेः । भगवत इति । भगवत्कर्तृकत्वस्य जीवे सत्त्वात् । भगवतः सकाशाजीवस्य निर्गमने । अर्थेति तथा च हलच्यत्ययः । समवनीयन्ते इत्यत्रेति भावः । श्लोकेति तत्समिष्टोक्ते मोक्षतत्त्वाधनेयं अत्रास्मिन्नेव शरीरे । अत्रेदं वक्तव्यम् । एतच्छ्रुतीयस्यास्येत्यस्याकामयमानस्येत्यादिना प्राज्ञे व्याख्यानं तदसंगतं पाश्चात्यत्वादिति । अतोत्र प्रभो भाति तस्मात्सार्धश्लोकादारभ्य व्याख्यानं रच्यते तदेवेत्यादि । तदेव ब्रह्मैव सत् सदब्रह्मेति भाष्यात् । तदवस्थायामन्येषामसत्त्वात् । असन्मुखरिति श्रुतेः । तदिति ब्रह्मकर्मणा सहास्याकामयमानस्य मनो यत्र नितरां सक्तं तल्लिङ्गमेति । कर्मणोन्तमवसानं प्राप्य । अयं भगवान् न च जीवः । कर्ता कर्मसंबद्धमेति वाच्यम् । एष उ एव साष्टु कर्म कारयतीति पराहु तच्छ्रुतेरित्यत्र कर्तृत्वं कृतिमत्त्वं स्वातन्त्र्यं वा कर्तृत्वम् । ‘स्वतन्त्रः कर्ता’ इति सूत्रात् । श्लोके तद्व्येत्यादि भाष्यं व्याकृतम् । एवम्—

‘निर्विण्णानां ज्ञानयोगः कर्मयोगस्तु कामिनाम् ।

न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽसिद्धिदः’ ॥ इति ।

भगवन्निर्गमने हि प्राणानां निर्गमनात् तस्य चेच्छाधीनत्वात् तदभावे
इन्द्रियाणि सुषुप्तौ तत्रैव समवलीयन्ते । ब्रह्मैव सन् कूटस्थः सन् । अपिः सन्-

भाष्यप्रकाशः ।

स्वरूपमिति सुषुप्तिस्थले पूर्वद्वुक्तम् तत्प्राणस्थित्यर्थमनुवदति । तत्र हेतुः भगवन्निर्गमन इत्यादि ।
भगवन्निर्गमन इति । भगवतः सकाशाधीनस्य निर्गमने । तस्येति निर्गमनस्य समवली-
यन्ते इति समवनीयन्त इति श्रौतपदस्यार्थकथनम् । अस्मिन् पक्षे, ब्रह्मैव सन्निवृत्तार्थमाहुः
ब्रह्मैवेत्यादि । ब्रह्माप्येतीत्यत्र ब्रह्मेति प्रथमान्तम्, एतीत्यस्य कर्तृ । एतीति प्रादुर्भवतीत्यर्थः ।
रक्षितः ।

वाक्योक्तकामिनां कर्मयोगः कथितः अन्यद्वयं वक्तुमतः परमयाकामयमान इत्यस्य अर्थमाहुः
भगवत इति । पूर्वोक्तं तदा अस्यैतदात्मकाममासकाममकामस्वरूपमिति सुषुप्तिस्थले पूर्वमुक्तम् ।
अथाकामयमान इत्यनया अनुवदति । अकामयमान इत्युद्देश्यम् । निष्काम इति । अकामपद-
विवरणम् । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र ब्रह्मपदस्य सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति विवरणवत् । अतो
अन्यानुवादयोः पदत्रयं विधायकम् । भगवन्निर्गमन इति उत्तरत्र हेतुः । तदुक्तम् ।

‘शरीरं यदवाप्नोति यथाप्युत्कामतीत्यर्थः ।

एहीत्येतानि संयाति बाधुर्गन्धानिवाशयात्’ ॥ इति गीतायाम् ।

एतानि मनःषष्ठेन्द्रियाणि आशयात् कुसुमादेः स्थानात् । जीवनिष्ठमपीदं निर्गमनं परबु-
द्धौतेरिति व्यासमुवाच । तस्येति भगवन्निर्गमनस्य । तदभावे इच्छाभावे । इन्द्रियाणीति
प्राणपदवाच्यानि । सुषुप्तौ इति सुषुप्तिपदवाच्ये तत्र निर्गुणे ब्रह्मणि समवलीयन्ते आभ्यत्वात् ।
भक्तिमार्गे तु इदं प्रकटे भगवति । न च भक्तिमार्गो नास्त्यत्रात्मकामासकामयोः ज्ञानित्वसंभवात् ।

‘कर्मैन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमुदात्मा मिथ्याचारः स उप्यते’ ॥ इति गीतायाम् ।

अन्यथा मिथ्याचारप्रसङ्गात् । कर्मयोगाध्यायोक्तत्वेपि ज्ञानमार्गेणैकवर्षा वाक्यस्य बाधका-
भावादिति वाच्यम् । आत्मनः कामो भक्तिरिच्छारूपा यस्येति बहुव्रीहिणा तस्य सूचनात् ।
शेहृषदिच्छाया भक्तिवत्स्य तृतीयस्कन्धे सत्त्वात् । ब्रह्मैव सन्निवृत्तिः । ब्रह्मैव सन् कूटस्थः सन्
ब्रह्माविर्भवतीत्यन्वयः । कूटस्थ इति स च ‘ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं सर्वप्राणिबुद्धिरष्टविशिष्ट-
तयोपलभ्यमानः सर्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते’ इति सर्वोपनिषद्भुक्तम् । अत्रैकं
क्रियाविशेषणम् । ग्रीणि प्रथमान्तानि पदानि । अष्ट—

‘भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा’ ॥

इति गीतोक्ताः प्रकृतयः । इदमेव कपालाष्टकम् । चलनायात् भवतीतिदमष्टकम् बुद्धेर्बुद्धि-
स्थानं तु बुद्धीर्देवोक्तिः । ननु सर्वोपनिषदि सत्यादिरूपाण्युक्तानि । तान्येवकारेण व्यावर्त्य ब्रह्मपदस्य
कूटस्थे शक्तौ किं मानमिति चेन्न समाख्याप्रामाण्यात् ब्रह्मोपनिषदुक्तलक्षणस्यैव मानत्वात् । तथा
हि । दिव्ये ब्रह्मपुरे निरञ्जं निष्कलं शुभ्रमक्षरं यद्ब्रह्म विद्यातीत्युक्त्वा किंचिदन्यं निरूप्य कपालाष्ट-
कमाह कपालान् पालयतीति कपालो वा मय्यथादिः पूर्वोक्तः तमलं निविशतेऽजोऽष्टविशिष्टतयो-
पलभ्यमानः अहंकारश्च अहं इति प्रसिद्धम् । ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं सर्वप्राणिबुद्धिः सर्वेषां प्राणिनां

अत्रे । सह स्थिते जीवे ब्रह्माविर्भवतीत्यर्थः । जीवे ब्रह्माविर्भावो न संगत इति
तत्प्रतिपादनार्थं श्लोकः । जीवोपदेशप्रकरणामावेन सिद्धब्रह्मचरनाम् जीवन्मुक्त-
वस्था । नाप्यसंप्रज्ञातसमाधिः । भवान्तरत्वात् । ब्रह्मप्रकरणत्वात् जीवस्य सद्यो,

भाष्यप्रकाशः ।

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते इति श्लोकप्रयोजनमाहुः जीव इत्यादि । नन्वत्रोक्तमप्यसौवोपक्रान्तत्वा-
न्जीवन्मुक्ताद्यवस्थैवाकामयमानस्य वाच्या, न तु सुषुप्तवस्येति शङ्कायां सुषुप्तवस्थाज्ञापनाय या
द्वयन्ति जीव इत्यादि । यथा हि काठके, अन्यच्छ्रेय इत्यादिकं जीवोपदेशो, न तथात्र
जीवस्वरूपोपदेशः । येन तदुदरोधाजीवन्मुक्तिप्रोच्येत । किं तु, सिद्धवदुच्यते । अतो न सा ।
अथो खत्वाहुरित्यादिनोक्तस्य काममयपक्षस्य भवान्तरत्वादकामोऽपि तेनैव भतेनोच्यत इति
रहिमः ।

बुद्धिः एकमेव परं ब्रह्म विभाति हृद्याकाशे तद्विज्ञानमाकाशमिति श्रुतेः । बुद्धिर्विज्ञानरूपिणीति
वाक्यं सर्वप्राणिनां बुद्ध्यः स्याः यस्मात् तिष्ठन्ति इति स्याः 'आतोऽनुपसर्गे कः' किं च भक्तिमार्ग-
स्याकामपदेन निरासाज्ज्ञानमार्गीयं रूपं कूटस्थपदेनोक्तम् । प्राज्ञपदाच्च । तदुक्तं तृतीयस्कन्धे सतमे
'यत्सेवया भगवतः कूटस्थस्य मधुद्विवः' इति श्लोके कूटस्थस्येति ज्ञानमार्गाग्रेसरीति तदवस्थार्या
भक्तिमार्गीयरूपस्यासंभवाच्च । अपिरिति अव्ययादाप्सुप इति न सुपो लुक् अनुकरणशब्दत्वात् ।
'लक्ष्मणेत्थंभूतात्मानमागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः' इतिवत् । ससुचितार्थमाहुः सहेति । प्रकृतमनुसरामः ।
जीव इत्यादीति । न संगत इति तद्यो यो देवानां प्रत्यबुद्धत स एव तदभवत् इति
बृहदारण्यके न जीवे ब्रह्माविर्भावोऽपि तु प्रत्यबुद्धतात्मानं यथावद् ब्रह्माश्रित्वेन प्रतिषेधितवान् ।
तत्सर्वान्तरात् ब्रह्माभवदित्यर्थः । ता इति जीवन्मुक्त्याया अवस्थाः । जीव इत्यादीति । जीवे
इत्यादीति स्मिते 'एचोयवायानः' 'लोपः शाकल्यसे'ति सूत्रान्मां अववकारलोपश्च । काठक इति
द्वितीयब्रह्मां 'अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुत प्रेयः ते उमे नानार्थे पुरुषं सिनीतः तयोः प्रेय बाददानस्य
साधु भवति हीयतेऽर्थाच्च उ प्रेयो वृणीते' इति श्रुतिः । अथ इति अतिशयेन प्रसक्तम् ।
किंचने वीवमुन् 'प्रसक्तस्य ब्रः' श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रसक्ते च नाप्यवत् इति सिनीते भिन्न-
कथने कथा. उ. अ. सिन्वाते खादिरपि उ. अ. प्रेयः पदार्थः पुषु पुत्रादिः ।

'श्रवणायापि बहुमिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोपि बहुवो वं न विदुः ।

आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुसिष्टः' ॥

इति जीवनिर्गुणं पुनर्वैभवापद्यते ने इति सत्युना खवशापत्युक्तेः अत्रैव गृहादिवं महोरं
शुराणमिति श्रुतिः । अत्रे 'नायं हन्ति न हन्यते' इत्युक्त्वा 'अणोरणीयान् महतो महीयानात्मास्य
जन्तोर्निहितो गृहयाम्' इति जीवन्मुक्तदशोका । तमक्रतुः पश्यति वीतशोको घातुः प्रसदात्मनिष्पाक-
आत्मनः इति । अत्राक्रतुरिति जीवोपदेशः । वीतशोक इति जीवन्मुक्तोपदेशः । तदुक्तमन्यच्छ्रेय
इत्यादिकं जीवोपदेश इति । नापीत्यादिमाध्यं विवृण्वति स्म अथविति । भतेति । आहुरितस्य
क्षियापदस्य शुलन्यकर्तृकत्वादिति आनः । असंभेति । तेन संप्रज्ञातसमाधिः सुषुप्तवस्था च
सम्भते । संप्रज्ञातसमाधिरकामादिपदतात्पर्यार्थपक्षे सुषुप्तिस्तत्त्वविषयार्थपक्षे इति विवेकः । किं च
अन्योऽपि प्रश्नः । वेदेदान्तसांख्ययोगपञ्चात्राष्टाङ्गपतमतरूपपदशङ्कोषु समाधेयोंगशाजीवव्यवसि
भवान्तरत्वे न आश्विन आख्याने संप्रज्ञातस्य भवान्तरत्वात्तात्पर्यार्थवितोषः सङ्गाः सतीत्यर्थे

शुक्तिः फलम् । उत्क्रमण एव ब्राह्मणस्याप्युक्तत्वात् । तद्यथेति सुषुप्तशरीरम् ।
अनस्थिक इत्यादि, सम्राडित्यन्तश्रुपसंहारः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तेनासंप्रज्ञातसमाधिरपि न वक्तुं शक्यः । मुख्यं प्रकरणं ब्रह्मणोऽन्तर्गतं चोत्क्रमणमेति स्वतः
स्वरूपावस्थानरूपा सद्योमुक्तिरपि न फलत्वेन वक्तुं शक्या । तत्र हेतुः उत्क्रमण इत्यादि ।
ऊर्ध्वोच्छ्वासीभवतीत्युत्क्रमण एवोपक्रान्ते शरीरब्राह्मणस्योक्तत्वात् । तथाच तदनादित्वं
रक्षितम् ।

त्यागायोगाच्छास्त्रान्तरावस्य ब्रह्मे जावकामावात् । न च संप्रज्ञातसमाधेः सिद्धिहेतुत्वेनाभोज-
फलकत्वात् अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायासंचारात्कृतः प्राप्तिरिति शङ्क्यम् । योऽकाम इति
श्रुतावकामादिपदानां तात्पर्यार्थस्याप्यङ्गीकारात् । तत्र च भक्तिनिवेशेन निर्गुणब्रह्मविर्भावमात्रेणा-
निर्वाहान्यायप्राप्तं समाधिसुरीकृत्य भक्तेः समाधेयत्वात् । शास्त्रान्तरावसिद्धिफलकत्वमात्रत्यागात् ।
एकादशे पञ्चदशाध्याये ।

‘निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन् विशदं मनः ।

परमानन्दमाप्नोति यत्र क्रानोऽवसीयते’ ॥

इति वाक्ये सिद्धीनामकथनात् । प्रत्युत परमानन्दपदेन भक्तेरनुग्रहजन्यायाः सत्त्वोर्कोर्विद्व-
न्मण्डनोक्तदिशा निर्गुणसमुपयोरभेदसिद्धत्वेनाक्रामादिपदतात्पर्यायं भक्तिहेतुक्तदिशाऽनुग्रहेण भक्त्या
भक्तमनोरूपकत्वरूपफलकत्वसंभवेन सिद्धिफलकत्वसंभवात् । अप्रज्ञातसमाधेः मोक्षफलत्वेन
भतान्तरावस्य लक्षणं तु सम्यक् संशयविपर्ययानव्यवसायरहितत्वेन न ज्ञायते प्रकर्षेण विशेषरूपेण
स्वोपास्यस्वरूपेण ज्ञायते भाष्यस्वरूपेण येन स संप्रज्ञातसमाधिर्भावनाविशेषः । भावना हि भाष्यस्य
विवचान्तपरिहारेण चेतसि पुनः पुनर्निवेशेन तथा च सांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ ‘समाधिसुषुप्ति-
मोक्षेण ब्रह्मरूपतः’ इति । ब्रह्ममेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म मुख्यमिति । स्वत इति । ईश्वरविचारित-
स्वरूपावस्थानरूपसद्योमुक्त्यर्थमपि सत्त्वं तथापि जीवविचारितसद्योमुक्तिः सांख्ययोगान्यां बाटवेषे
उक्ता सा स्वतः स्वीयसाधनैः परतः सद्योमुक्तिर्विष्णुशिवान्यां तान्यां फलदानोक्तेः तद्वद्दीश्वरविचारित-
सद्योमुक्तौ स्वतस्त्वरतस्त्वयोः विवक्षां कृत्वा परतः सद्योमुक्तिर्नास्ति सत्त्वतमोगुणावैशिष्ट्यात् ।
ब्रह्मप्रकरणान्न स्वतोपि किं तु ब्रह्मणः सकाशात् । सापि न प्राज्ञत्वेन सुषुप्तिसाक्षित्यमात्रकार्य-
कारित्वेन मुक्तिदत्तामावात् । स्वतः स्वरूपावस्थानरूपा सद्योमुक्तिरपि न फलत्वेन वक्तुं शक्येत्यर्थः ।
अपिपदेन परतः स्वरूपावस्थानरूपा सद्योमुक्तिः । ननु तर्हि ना भूतादीश्वरविचारितमुक्तौ स्वतस्त्व-
परतस्त्वे मास्तु ब्रह्मप्रकरणस्य हेतुत्वं प्रसङ्गात् सद्योमुक्तिस्तु इत्याशङ्क्य अन्यं हेतुमाहुरित्याहुः
तत्रेति । हेतुः अन्यो हेतुः ऊर्ध्वेति ज्योतिर्ग्राहणं समाप्येति शेषः । ऊर्ध्वोच्छ्वासीभवतीति
ज्योतिर्ग्राहणं समाप्यशरीरब्राह्मणे उपक्रान्ते उत्क्रमणे तमुत्क्रामन्तमित्याहुः कोक्रमणे एव शरीरभासौ
ब्राह्मणम् ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः’ तस्योक्तत्वात् । ब्राह्मणोक्तिस्तु संज्ञानभेदान्वयक्रामति स एव ब्र-
ह्मविज्ञानो भवतीति श्रुतिवाक्याभ्याम् । तथा च जीवब्रह्मणोः कर्मत्वकर्तृत्व्यपदेशात् ऐक्याभावात्
असङ्गात्सद्योमुक्तिः फलत्वेनेति भावः । भाष्यार्थस्तु उत्क्रमण एव ज्ञादिपदोक्तस्य ब्राह्मणस्य अपिपदेन
जीवस्य चोक्तत्वादिति अत्र क्रममुक्तिः स्यात् परं तु अत्रैव समवलीयन्त इति श्रुतिविद्वद्भा न

भाष्यप्रकाशः ।

अकामत्वमात्रेण रूपेण उत्क्रान्तिशून्या सद्योमुक्तिरपि न वर्तुं शक्येत्यर्थः । अतः सुषुप्तिप्रकरणाभावेऽप्यकामत्वादिना सौषुप्तिकालिङ्गेन, तद्यथाऽहिनिर्व्वयनीत्यग्निमवाक्येऽपि श्वेत इति शयनलिङ्गेन चावान्तरमुत्क्रमणप्रकरणं बाधित्वा सुषुप्तिरेव जनकेन ज्ञातव्या । तदा तु न वदिष्यत इति भदभीष्टसिद्धिः । अथ लिङ्गस्य श्रुत्यवस्थासाधारणत्वात् तदनादृत्य प्रकरणबलेन ज्ञास्यति वदा तु स्वकृतवरदानानुरोधाद् विशिष्य वक्तव्यमित्याशयेन, अथायमनस्यिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा प्रज्ञैव लोक एव सम्राडित्यन्तं श्लिष्टवचनमुपसंहारः । अत्र श्रुतावनस्यिक इति स्थूलशरीरादित्यम् । तच्च जीवन्मुक्तस्य सुषुप्तस्य चाभिमानाभावात् तुल्यम् । प्राज्ञ आत्मेति सुषुप्ति-

रश्मिः ।

विवक्षिता । शांकरा असंसारपरत्वेन शरीरप्राज्ञं व्याकुर्वन्ति तं निषेधन्ति स्म अत इति । तद्यथेति भाष्यं व्याचक्रुः तद्यथेति । तद्यथेति श्रुत्यर्थस्तु तत् तत्र दृष्टान्तः यथाऽहिर्नागः तस्य निर्व्वयनी स मिलीयते यस्यां सा निर्व्वयनी अहित्वक् तथा च परोक्षवाद इति भावः । निलयनीत्यस्य निर्व्वयनीति ल्युप्ते इति लुः देहः क्षिप् । निर्गता लुबो निर्द्ध रहितत्वक् निर्द्धरयनी निर्व्वयनी । क्रीत्वविवक्षायां ऋप् बल्मीके तत्स्थाने मृता सर्पदेहत्यक्ता शयीत स्वप्नं कुर्वीत । मृता मृतः प्रत्यस्ता प्रत्यस्तः सुनोर्गदेशः । स्वमस्तु माया । सदसती मायां कुर्वीत । इदं शरीरं सुषुप्तशरीरम् । श्वेत इत्यन्वयो भाष्ये । एवेति जीवन्मुत्ताद्यवस्था व्यवच्छिन्नत्येयः । न तु संप्रज्ञातसमाधिम् । तस्य तात्पर्यार्थ-विषयत्वेनाभिधेयार्थं प्रसक्त्यभावात् । तदा त्विति स मेने न वदिष्य इतीति श्रुतिः । स याज्ञवल्क्यो न वदिष्य इति मेने । यद्वाज्जेन राज्ञा सदाहं वदिष्ये स च मे वदिष्यत इति पुरुषव्यत्ययेनान्वयः । पूर्वार्थे गम याज्ञवल्क्यस्याभिप्रायसिद्धिः । राज्ञोधिकाराभावाच्च वदिष्य इति मेने याज्ञवल्क्यः स इति । अनस्यिक इत्यादिभाष्यमवतारयामासुः । द्वितीयार्थमङ्गीकृत्य अधेति । तदनेति सुषुप्तिमभिधेयामनादृत्य तात्पर्यविषयमूतं संप्रज्ञातसमाधिं प्रकरणं ब्रह्मणस्तद्वलेन ज्ञास्यतीत्यर्थः । स्वकृतेति । स्वेन याज्ञवल्क्येन कृतो यो वरदानानुरोधस्तस्मात् । स ह कामप्रश्नमेव वद्रे तद्व्यासै ददाविति श्रुतिरत्र स राजा तं कामप्रश्नं वरमस्मै राज्ञे याज्ञवल्क्यो ददौ इति वरदानं तसानुरोधात् । अपायमिति अपायं संप्रज्ञातसमाधिस्यः श्वेत इति पूर्व्वेणान्वयः । अनस्यिक इत्याद्युपसंहारः अनस्यिक इत्यादि सम्राडित्यन्तमुपसंहार इति भाष्यात् । श्लिष्टेति संप्रज्ञातसमाधि-रूपमुक्तिसद्योमुक्तिरूपमुक्तिसंश्लिष्टवचनं यथा भवति तयोपसंहारः समाधिः । श्लिष्टमुच्यतेऽनेति श्लिष्टवचनं वा । जीवन्मुक्तपदं संप्रज्ञातसमाधियुक्तस्य लक्षकं जीवन्मुत्ताद्यवस्थानां भाष्ये प्रत्याख्यानम् । श्रुत्यर्थस्तु अथ तदनन्तरं अयं संप्रज्ञातसमाधिस्यः श्वेत इत्यन्वयः । उपसंज्ञहारः । अनस्यिक इति । अनस्यिकः सर्पवत् तत्र निर्भेमाहंकृतित्वात् अशरीरश्च तत एव । प्राज्ञः सुषुप्तिसाक्षी आत्मा परमात्मा । अत्र संप्रज्ञातसमाधेर्निवेशादात्मपदात् जीवांशभादाद्याह मुक्तिपक्षे । ब्रह्मैवेति जीवो प्रज्ञैव । सुषुप्तिपक्षे लोकत्वमक्षरत्वम्, जीवो लोकोऽक्षर एव ह सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्य इति । अत्र पूर्व शरीरं श्वेत इति शरीरस्य स्वमानुकूलव्यापारवत्त्वमुक्तं तत्र स्वप्नो माया माया तु सदसती तत्र कः सदसः कोऽसदस इति विचारः । अनस्यिकोऽशरीर इत्यत्र [हेतुगर्भं विशेषणमन-

भाष्यप्रकाशः ।

साक्षिपरमात्मनोर्वाचकमित्यवस्थाद्वयसाधारणम् । तत्र आत्मा इत्यनेन जीवात्मानमनुद, ब्रह्म लोक एवेति विधत्ते । तत्र श्रुतिपक्षे जीवस्य ब्रह्मत्वविधानम् । सुषुप्तिपक्षे लोकत्वविधानम् । सन्नादिति राज्ञः संबोधनम् । अतोऽत्र श्लिष्टतयोपसंहार इत्यर्थः । एतेन सुषुप्तिव्याख्याने बीजं प्रदर्शितम् । याज्ञवल्क्यमयानुरोधादिदेवतावत् सुषुप्तिपरत्वेन व्याख्यातम् । अग्रे वरदानुरोधान्धुक्तिपरत्वेन व्याख्यात इति न कोऽपि कापि संदेहः । एतदग्रे, सोऽहं

रदिमः ।

स्विकत्वादशरीर इति] अनस्विकत्वमिह सती माया अस्तीनामनस्विकदेहेन्द्रदर्शनात् । अत्रानस्विक-
पदात्तदर्शनमुक्तं तथा च न विद्यन्तेऽस्तीनि यस्मिन् सोनस्विकः । दर्शनविषयत्वेन संप्रज्ञातसमा-
विष्यस्य न विद्यन्तेऽस्तीनि । ऋतेयं प्रतीयमानत्वात् माया । सतीत्वं तु यदस्ति यन्नास्ति तदेव
विष्णुरित्येवं विष्णुपुराणे दर्शनान्नास्तीति प्रतीतिविषयस्य विष्णुत्वेन मृत्युव्यतिरिक्तत्वात् । शरीर-
शेष्येवं सतीत्वं न विद्यते दर्शनविषयत्वेन शरीरं यस्मिन्निति ।

‘अशरीरं शरीरेष्वनवक्ष्येष्ववस्थितम् ।

महान्तं विमुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति’ ॥

इत्यशरीर आत्मा अन्यजीवानां द्रष्टृत्वं तु ब्राह्ममेव तद्यदि ह्यशिरशरीरविषयकं दृष्टं तदा
असतीप्रतीतिविषयस्य मिदमिह मायात्वेन ‘मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति’ इति श्रुतेः ।
‘न प्रतीयेत चाल्मनि’ अस्ति शरीरे मायेति पुराणमतम् । तथा च सर्वोपनिषत् ‘अनादिरन्तर्वर्ती
प्रमाणाप्रमाणसाधारणा न सती नासती स्वयमविकाराद्विकारहेतौ निरूप्यमाणोऽसती अनिरूप्यमाणे
सती लक्षणशून्या सा मायेत्युच्यते । अनादिरिति देवामरन्मायेन । मिदारूपेण प्रमाणाप्रमाणविषयत्वेन
साधारणा मिदार्ता दोषसहितदोषरहितचक्षुरादिग्राह्यत्वात् । ज्ञानकाशयेति वाक्यात् । ज्ञानतुल्यत्व-
माह नेत्यादिनाऽविकारादित्यन्तेन । विकारेति पदमावविकाराखेपां हेतावस्तिशरीरादौ निरूप्य-
माण इति पूर्वं व्याख्यातम् । लक्षणेत्थं सकारागमः लक्षणशून्या । इयमप्रसिद्धत्वाददृश्यमाना अतो
‘नास्ति श्रुतिषु तद्वातां दृश्यमानासु कुत्रचित्’ इति निबन्धो निर्दोषः । तथा च शरीरं शेत इत्यत्र
शरीरनिष्ठः सदसती माया मिदा वा माया तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । अयं व्यापारोऽनेति इदं
वदवान्ने परमैश्वर्यकर्त्राग्रे इह लोके वा शरीरे वास्ति अत्र ब्रह्म समश्नुत इति श्रुतेः । प्रकृतमनुसरामः ।
तत्रेति संप्रज्ञातसमाविष्यस्य सद्योमुक्तस्य सुषुप्तस्य वा परमात्मनि । अस्मां दशायां परमात्मवाचका-
त्मपदस्य जीवात्मवाचकत्वमन्यैक्यात् । अतः पूर्वं परमात्मवाचकत्वस्याप्यात्मपदस्य जीववाचकत्व-
मित्याहुः आत्मा इत्यनेनेति । एवकारद्वयतात्पर्यमाहुः तत्र सुप्तीति सद्योमुक्तिपक्षे संप्रज्ञात-
समाविष्येति । ब्रह्मत्वेति विरुद्धवर्माग्रे ब्रह्मत्वविधानम् । लोकत्वेति अक्षरत्वविधानम् ।
अत इति अवस्थाद्वयसाधारण्यात् । श्लिष्टतया सद्योमुक्तिसंप्रज्ञातसमाविच्छिद्यतया । एतेनेति ।
ब्राह्मपदेन । कोपीति भाष्ये सुषुप्तेरुक्तत्वात् संप्रज्ञातसमाविष्यो व्याकर्तव्यो नो वा व्याकर्तव्य इति
संदेहः । कापीति श्लिष्टतयोपसंहारेण याज्ञवल्क्यमयानुरोधवरदानानुरोधाभ्यां श्रौताभ्यां वस्तुतस्तु
संप्रज्ञातसमाविरपि भाष्ये जीवन्मुक्त्यादिनिराकरणात् सचितैव । तेनेति प्रश्नाभावेन । जीवन्मुक्ति-
पदलक्षितसंप्रज्ञातसमावेः सुषुप्तेः सद्योमुक्तेः संक्षेपे मोक्षप्रभस्य पौनःपुन्यस्यासंगतिमात्रोप्याहुः
क्षोका इत्यादि भाष्याभासं एतदग्र इति । लिङ्गस्येति । जीवन्मुक्त्याप्यवस्थाप्रत्यात्मानेन

श्लोका अत्र त्रयोदश सर्वनिर्धारकाः । आद्यो ब्रह्मविद्भूतेः । एष इति सुषुप्तौ नाडीत्वात् पञ्चवर्णाः । अन्धन्तम इति द्वाभ्यामनेवविदो निन्दा । तदेव सन्त इति बुद्धिमतां वचनम् । आत्मानमिति वैराग्यम् । यस्यानुवित्तिरिति नव-

भाष्यप्रकाशः ।

भगवते सहस्रं ददामीति जनकवाक्यम् । तत्र न पुनर्मोक्षप्रश्नः । तेन एवं श्लिष्टप्रयोगेऽपि जनकेन लिङ्गस्य साधारण्यं प्रकरणस्योत्क्रमगोचरत्वादसाधारण्यं चावगम्य, अथाकामयमान इति निष्कामप्रकरणं मतान्तराद् विविक्तत्वेन सिद्धान्ते निवेद्य तत्र सद्यो-
मुक्त्यवस्थामवधार्य, ब्रह्माप्येतीत्यत्र ब्रह्मपदं च द्वितीयान्तमवगम्य, तत्रास्य ब्रह्मभूतस्य लयं चावगम्य, श्लोकमप्येतदवस्थाप्रतिपादकत्वेनावगम्य, अहिनिर्व्वयनीदृष्टान्तं श्रुतशरीरपरमेवावगम्य, अग्राह्य आत्मा ब्रह्मैवेत्यस्य ग्राह्यत्वादयमात्मा ब्रह्मैव सन् लोक एव ब्रह्मापीतो ब्रह्मलोकात्मको भवतीति निश्चितवान् । तेन जाग्रद्दशायां हृदयस्थसर्वकामप्रमोको मोक्षसाधनत्वेनावधारित इति बोधितम् । तदा याज्ञवल्क्योऽपि तस्य सम्यग्बोधनाय सर्वं सिद्धान्तमाह तद्विद्वन्बन्ति श्लोका इत्यादिना । अत्र त्रयोदशेति । एकोपक्रमगतास्त्रयोदश । आद्यो ब्रह्मविद्भूतेरिति ब्रह्मविदः सद्योमुक्तिमुक्त्वा ततो न्यूनाधिकारिणो ब्रह्मविदः क्रममुक्तेर्वोधकः, 'अणुः पन्था' इति श्लोकः । तस्मिन् शुद्धमिति श्लोकेऽपि निष्क्रमणमार्गबोधक इत्याहुः एष इत्यादि । बुद्धिमतां वचन-
रश्मिः ।

तस्यैव सुषुप्तिसद्योमुक्तिसंप्रज्ञातसमाध्यवस्थासूचकस्य लिङ्गस्य । असाधारण्यमिति । सुषुप्तिसंप्रज्ञा-
तसमाधिससद्योमुक्तिषु साधारण्याभावः । उत्क्रमणमावात् । उत्क्रम्य तोयादिवासे तु साधारण्यम् । सचेति सद्योमुक्तिर्न मूलत्वेन । द्वितीयान्तमिति ननु ब्रह्मैव सन् कूटस्थः सन् ब्रह्मविर्भवतीति भाष्यव्याख्यानात् कथमेवमिति चेन्न ब्रह्मपदं च प्रथमान्तमवधारयति पूर्व्वेणान्वयः । आविर्भाव-
मिलेवमाविर्भवतीति भाष्यस्य आविर्भावं करोतीत्यर्थं कृत्वाध्याहार्याविर्भावपदं द्वितीयान्तमित्यर्थः । तत्रास्येति तत्रापिपदसमुच्चिते जीवेऽस्य परमैश्वर्यकर्त्राश्रयस्य कूटस्थब्रह्मभूतस्य ब्रह्मणो लयं श्लेवं चावगम्येत्यर्थः । श्लोकमपीति अमुतपदं मुख्यवृत्तम् । 'भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि' इति निरोधलक्षणग्रन्थात् । अयमिति । यथार्थं शेते इत्यत्रायमित्युक्तः । एवेति उपसंहारन्यवच्छेदक एवशब्दः । उपसंहारेन्यान्ययायाहुः प्राप्तेति । ब्रह्मैव कूटस्थः सन् ज्ञान्युपास्यः सन् लोकोक्षर एष एव आत्मेव । कीदृश इत्यत आह ब्रह्मापीति ब्रह्मा अपि । अपि पदार्थे जीवे इतः प्राप्तः । ननुसकस्य पुंस्त्वेन निर्देशोऽवताररूपसंग्रहाय 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' इति वाक्यात् । अत्र संप्रज्ञातसमाधिर-
प्युक्तः । सार्वार्थमाहुः ब्रह्मेति । ब्रह्मकर्तृकलोकात्मनि मनसि यस्य जीवस्य स तथोक्तः । इति बोधितमिति जनकेन मोक्षार्थिना कर्त्ता पुनर्मोक्षप्रश्नाभावेन कारणेन मया बुद्धमिति बोधितम् । अन्यथा न दद्यादिति सहस्रं मोक्षार्थित्वादतः संप्रज्ञातसमाधेमोक्षत्वं व्यज्यते तदुक्तम् । 'यं लब्ध्वाप्यवमन्येत समाधिः परिकीर्तितः' इत्यश्रुतविन्दूपनिषदा गीता चात्यसंयमयोगाध्यायस्था ।

'यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति' ॥ इत्युपक्रम्य,

'स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा' इति ।

सर्वमिति वरदानानुरोधात्सर्वं सिद्धान्तम् । एकोपेति एकभासात्पुक्रमश्चारम्भस्तत्र

रश्मिः ।

गतास्तदुपक्रमसामीप्यं गताः सर्वसिद्धान्तनिर्धारकाः वरदानानुरोधाधान्नवल्क्येनोक्ताः इति होवाच
 याज्ञवल्क्य इति वक्ष्यमाणश्रुतेः । अत्रात्मवदश्याकामयमान इत्यादिना ज्ञानसाध्या सुषुप्तिः कारिकायां
 संप्रज्ञातसमाधिः सूचिता न जीवस्य सद्योमुक्तिः फलमिति भाष्ये सद्योमुक्तिः फलत्वेन न विवक्षितेति
 सूचितमतः परं ब्राह्मणद्वयार्थस्य निर्धारणं चकार । पूर्वोक्तमिन्द्रादिरूपदेहाय लोकावुदाजहार ।
 तदप्येते श्लोका इति तत्तत्सिद्धान्तकामस्य ब्रह्मविदः सद्योमुक्तिः तात्पर्यायै संप्रज्ञातसमाधिर्भक्तस्य
 सुषुप्तिर्जीवस्य ज्ञानिन इत्यर्थे ब्राह्मणद्वयं तन्निर्धारकाः श्लोका भवन्ति । तस्याथं श्लोकं कर्ममार्गस्य
 तदेव सत्तदिति श्लोकेन 'गतागतं कामकामा लभन्ते' इत्युक्तत्वात् भक्तज्ञानवाचकब्रह्मवित्तदपदितं
 किं च हिरण्यगर्भस्य कर्मठस्य ब्रह्मवित्तमुक्तत्वात् अकामयमानो विधिरतः कर्मदेषु विविमात्रबोधक-
 ब्रह्मवित्तदपदितं विवृण्वन्ति स्म ब्रह्मविद इति संज्ञानमेवान्ववकामसि स एष ज्ञ इत्युक्तः
 सद्योमुक्तस्यस्य । न्यूनाधिकारित्वं ब्रह्मव्यसनाभावेन द्वितीयस्तन्भोक्तं 'यदि प्रयासन्नूप पारमेष्ठ्यं
 वैहायसानासुत यद्विहारस्य' इत्यादिमिलोकदिदृक्षुत्वमुक्तम्येति लिङ्गात्कममुक्तिः 'अणुः पन्थाः विततः
 पुराणो मा९स्पृष्टोनुवितोमयैव । तेन धीरा अपि यन्ति ब्रह्मविदः उक्तस्य खर्गं लोकमितो विसुक्ताः'
 इति श्लोकः अणुः सूक्ष्मः भगवत्कृपारूपः पन्थाः मार्गो वितरो विततः कर्मज्ञानभक्तिरूपेण विस्तृतः
 पुराणः प्राचीनः 'मार्गान्नयो भया प्रोक्ताः नृणाम्' इति वाक्यात् । पुरा अणोर्जीवस्य वा । मां
 याज्ञवल्क्यं स्पृष्टः संघट्टः संवन्धानन्तरं भयैव वित्तो ज्ञातः तेन शरथभारम्य वा सर्वात्मभावम् ।
 धीराः विद्वांसः आवृत्तचक्षुष्काः प्रत्यात्मभेदकाः अपि यन्ति अप्ययं सुषुप्तिं कुर्वन्ति । अत्रैव
 सद्योमुक्तिं फलमिच्छां पूर्वोक्तरीत्या प्राप्नुवन्ति ब्रह्मविदो लोकभोगकामा ब्रह्मादयो भक्ताः लोकमात्म-
 सुखामिन्नमक्षरं 'प्रभुत्वेन होः स्फूर्तौ लोकत्वेन तदुद्भवः' इत्युक्तं यन्ति भगवत्सेवोपयोगिदेहाना-
 मक्षरत्वात् । ज्ञानिनो ब्रह्मवित्तदवाच्याः खर्गमात्मसुखं यन्ति । 'आलेप्ति तृपणञ्चिन्ति ग्राहयन्ति
 च' इति सूत्रात् । इतो देहात् विसुक्ताः अकामो निष्काम इत्यस्य सूचितार्थे क्रियमाणे भक्ता
 लभन्ते तेषां भक्तिभिः प्रसन्ने हरौ भाष्यसूचितसंप्रज्ञातसमाधिः श्रुत्युक्तसमाधिलक्षणात् । ननु पूर्वं
 लोकः पश्चात्समाधिः पूर्वं समाधिः पश्चादलोको वा मोक्षाय प्रश्नात् । मैवं, योगं युजानस्य समाधिः
 पूर्वप्रज्ञायामन्तर्गतात् तं विद्याकर्मधीं समारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुत्या सहगमनात् । तत्र साधन-
 दक्षायां तनुवित्तजसेवामानसीसेवोक्तसमाधिरूपा यदि फलरूपा सत्यन्यफलत्वेन न ग्राहयति ।
 तदा कर्मनिर्हारीणि कर्मपदवान्योक्तश्रुतौ विद्या तु 'ज्ञानी चेद्भजते' इति वाक्यात् ज्ञानं
 माहात्म्यज्ञानमैक्यज्ञानं सर्वभूतेषु भगवच्छानं भक्तेषु भगवद्भक्तत्वेन ज्ञानं तत्सेवा चेति । तत्र सत्ये
 भक्तजीवस्यापि ज्ञाने संप्रज्ञातस्यानन्ते समाधेरिति बोध्यम् । किं पुनः 'रसो वै सः' इति श्रुतेः सर्वा
 भक्तिरससाग्री संकर्षणात्मकवेदात्मकानन्तरूपेति सर्वं रसस्वरूपं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तम् ।
 तस्य प्राप्त्यात्र मार्गे संप्रज्ञातसमाधेर्भोक्षत्वात् । फलावुरोपेन सर्वा साधनसामग्री कल्प्या । तदुक्तं
 ब्रह्माचार्ये गीतायाः ।

‘युञ्जन्नेन सदात्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति’ ॥ इति ।

न चायं योगः आत्मसंयमयोगाध्यायस्तत्वात् । तदुक्तम् । 'मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च
 सुखस्य च' इत्येकादशस्कन्धे । मत्संस्था मय संस्था भक्तिर्वैद्य तनुवित्तजरूपा साधनत्वेन ताम् ।
 तत्संस्थासाधुतत्त्वोपदेशादिति आण्डित्यसूत्रे संस्थापदस्य भक्तिवाचकत्वात् । तयोपसंहारे ।

रश्मिः ।

‘योगिनामपि सर्वेषां मद्भतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान् भजते यो मां स मे सुकृतमो मतः’ ॥ इति ।

पूर्वोक्तसमासं सूचयति । शान्तिरिति क्तिजन्तं शाम्यतीति शान्तिरिति भाष्यसूचितार्थसंप्रज्ञात-
समाधिसंवाद्यर्थोऽतोऽन्यदीकासु यथास्थितोर्थः । प्रातिलोम्येनाय अकामयमान इत्यादिश्रुतीनां
निर्धारार्थः कारिकयोक्तः । उत्क्रमणे नाडीनामुपयोगात्ता वा असैता इत्यारम्य परमो लोक इत्यन्तं
निर्धारयामास कारिका । तदाहुः तस्मिन्निति । श्लोकस्तु तस्मिन्नुक्तमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं
लोहितं च । एष पन्था ब्रह्मणा ह्यनुवित्तस्तेष्वेति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृत्वेति । तस्मिन् मोक्षमार्गे ।
तैजसः स्वप्नसाक्षी स चारम्भ उक्तः सुषुप्तेः पूर्वं सुषुप्तिकथनं फलनिरूपणेऽनुवादाय । तेन
पूर्वकारिकाविषयः । आनन्दमीमांसा निगुणस्य सुषुप्तिरूपस्यानन्दनिरूपणं फलत्वाय । तस्मानुभवा-
रूढत्वाय पुनः प्रश्नः । पुनरपि मोक्षार्थं जीवोपक्रमेण ब्रह्मोपसंहारेणाह पापः पापेनेत्यन्तेन ।
तत्रान्येभ्यो वा भूतेभ्यः इत्यत्र वाकारं गर्हायां स्त्रीकृत्याघोनिनीपया क्रोधकर्मकर्तृणां निन्दा
तदाहुर्भाष्येन्धन्तम इति ।

‘अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये संभृतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ संभृत्याः रताः’ ॥

‘असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाधृताः ।

तांस्ते प्रेत्यामिगच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधा जनार्थम्’ ॥

तमो मृत्युः ग्लानिकर्तुं काङ्क्षाकर्तुं वा । प्रविशन्ति । संभृतिमविद्याम् । भगवन्तं त्यक्त्वा
संभृत्या विद्यायां असुर्याः अनन्दाः । जनार्थं जनाः आम् । सोऽहं । आमर्यस्तु अङ्गीकृता इति आम्
अङ्गीकारे इति मनोरमा । तदुक्तं पापः पापेनेति यथाकारीलस्या अर्थं निर्धारयामास कारिका
तदेव सन्त इति तदेवसन्तस्तदु तद्भवामो न चेदवेदीन्महती विनष्टि येन विदुरमृतास्तेभवन्त्येतेरे दुःख-
मेवोपपन्ति इदं वचनं बुद्धिमतामिति भाष्ये तद्विवृण्वन्ति स्म सख्य इति तदेव सन्त इत्यस्य इहैव
देहे अज्ञानरहिताः सन्तस्तदु ब्रह्म उ विश्व इत्यर्थात् ज्ञानवतां तद्भवाम इत्यस्य ब्रह्म भवाम इत्यर्थात्
सद्योमुक्तिभाजां ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्तीत्यस्य । ये तदमृतमानन्दं तिरोहिताविर्भूतं विदुरिति
ब्रह्मभावः । तिरोहितस्याविर्भावे ब्रह्मभाव इति ग्रन्थात् । तेन ब्रह्मभावेन । अमृतास्ते भवन्ति ।
इत्यस्यामृतस्यानन्दस्य प्राप्त्यानन्दा भवन्तीत्यर्थः । न चेदित्यस्यायमर्थः । न चेद्विदितवन्तो वयं
तदावेद्यज्ञानी स्यां सा महती विनष्टिर्विनाशः स्यादित्यर्थः । शेषमिति । आत्मानमित्यादि भाष्यं
स्फुटम् । तदित्यम्—

‘आत्मानं चेद्विजानीयादहमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेत्’ ॥ इति ।

आत्मानं परपुरुषं चेद्यद्यर्थं परमैश्वर्यकर्ता अहमणुर्जीवोस्मि सुषुप्तिसमयेऽफलं सद्योमुक्तिसमये
संप्रज्ञातसमाधिसमये विषयवैतृष्ण्याद्वैराग्यं आसकामत्वाद्विषयवैतृष्ण्यम् । शरीरतापमनु तप्येत इति
शरीरमनुसंज्वरेदित्यस्यार्थः । एवं वैराग्यवतो दोषनाशद्वारा विज्ञानं वक्तुमाहेत्याहुर्भाष्ये यस्यान्विति ।
‘स्तुवन्ति दोषनाशाय तत्राविष्टो भवेद्यथा’ इति सुबोधिण्याः । स्तुतिरुक्तर्षाधायकशुण्वर्णनम् ।
चकारः समुच्चयेऽतो नवमिः स्तुतिविज्ञाने उच्येते ।

रश्मिः ।

‘यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा अस्मिन् संदेहे गहने प्रविष्टः ।

सविश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव’ ॥

भाष्ये यस्यानुवित्तिरिति पाठः । अस्मिन् प्रसिद्धे संदेहे संदिह्यते उपचीयते तेजोवद्भादि-
भूतैरिति संदेहः ऋहलोर्ण्यत् । यकारलोपश्छान्दसः । तकारागमः । तस्मिन् किं लक्षणे गहने
आध्यात्मिकाद्यनेकार्यसंकीर्णत्वात् दुर्विषये प्रविष्टः आत्मा यस्य येन ब्राह्मणेनातु ब्रह्मज्ञानमनुवित्तो
ज्ञातो भक्त्यापि प्रतिबुद्धः प्रति प्रतिनिधौ प्रतिनिधिरूपसर्वात्मभावरूपबोधविषयः । ब्राह्मं चेति
रूपविशेषणस्य श्रुतावुक्तेः स सर्वात्मभाववान् भक्तो वा विश्वकृदित्यादि । तस्येश्वरस्य लोकोऽक्षरः
‘आत्मा यावत्प्रपन्नोभूत्तावद्वै रमते हरिः’ इति ‘सोन्तःकरणसंबन्धि तिरोषते हरिश्च सः’ । इत्याह
स्वविति उ आश्चर्यं स जीवो लोकोऽक्षर एव न तु भगवत्संबन्धी । ‘जीवाः स्वभावतो दुष्टाः’ तेषां
संयोगविश्रयोगदानादीश्वरोत्कर्षः । तदावायका गुणाः संयोगादिदातृत्वादयः । तेषां वर्णनमस्त्येव
विज्ञानं च ।

‘यदैतमनुपश्यन्ति आत्मानं देवमक्षसा ।

ईशानं भूतभन्वस्य न तदा विचिकित्सति’ ॥

एतं हृदयस्यमात्मानमक्षसा साक्षात् अनुपश्यति आचार्याल्लक्ष्यप्रसादमनुपश्यति ‘अपि
संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्’ इति सूत्रात्संराधनानन्तरं वा पश्यति उभयानन्तरं वा पश्यति
विचिकित्सति संदेहिष यद्वा जगुष्यते गुप्तिं नेच्छति किं तु भक्तिमार्गादुसरणात् इरेहैरित्त्वं स्वसेच्छति
अर्थात् देवात् । गुप गोपनकुत्सनयोः चु. आ. से. गोपनं नेच्छति साधनमन्तरा पश्यतीत्युत्कर्षा-
धायका गुणाः असाधनवतां स्वस्य प्रत्यक्षविषयत्वादयस्तेषां यथाकथंचिद्वर्णनं विज्ञानं च ।

‘यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्माश्रितोऽमृतम्’ ॥

यस्मिन् पञ्चवक्ष्यमाणवाक्यगतज्योतिषा सह तदग्रवाक्योक्तप्राणचक्षुःश्रोत्रमर्नासीति पञ्च
पञ्चजनसंज्ञकाः तमेवात्मानं मन्ये ब्रह्माश्रितो विद्वान्मृतोऽस्मि अमृत आनन्दः ज्ञानमात्रेणाश्रितसंपाद-
कत्वादयो गुणाः तेषां वर्णनमत्र विज्ञानं च । इयं कारिका.....पादे ‘न संख्योपसंग्रहादि इति
सूत्रे विचरिष्यते । यस्मादर्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते तदेवाः ज्योतिषां ज्योतिराश्रुहोपासतेऽमृतम् ।
यस्माज्ज्योतिश्चक्रादर्वाक् अषः संवत्स्रकालोऽहोभिः स्वाक्यवैः परिवर्तते न तं स्पृशति । न परि-
छिनत्ति देवा उपासते कालपरिच्छिन्नस्य देवोपासत्वादय उल्कर्षाधायकगुणास्तेषां वर्णनं विज्ञानं च
प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुस्त श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युः प्राणपुराणमन्यं
मनसैवावासन्यं नेह नानास्ति किंचन । अर्धप्रपाठकः । प्राणस्य प्राणः आधिदैविक आचिभौतिकस्य
प्राणः एवमग्रेपि । ते ब्राह्मणा अग्र्यमग्रे भवं अत एव पुराणं चिरंतनं ब्रह्म निचिक्युः ज्ञातवन्तः
सर्वस्माद्विभक्तवन्तः केन साधनेनेत्यत आह मनसेति आचार्योपदेशं प्राप्य मनसैव ब्रह्म प्राप्तव्यं
मानसी सेवा कर्तव्या न तु भक्त्यावाप्तव्यमिति चेन्न वेदान्ते मनसावबोधकत्रैल्यथीत् प्रेमलभात्
सदकारिकाणत्वं वा मनसः । नाना भेदः साकारब्रह्मणोऽनेकेषु रूपेषु मनोवासन्यं रूपं वा तादृग्ब्रह्म
जीवानामवाप्तुं योग्यं इत्युत्कर्षः । तदाधायकगुणवर्णनं स्तुतिरस्ति विज्ञानं च ।

‘श्रुत्योः स श्रुत्युसाग्रेति य इह नानेव पश्यति ।

मनसैवानुदृष्टम्यमेतदग्रयेयं ब्रुवन्’ ॥

भिर्ब्रह्मस्तुतिः । तद्विज्ञानं च । पुनरेतदेव स्पष्टतथोपदिशति । स वा अयमात्मे-

भाष्यप्रकाशः ।

मिति । सद्योद्युक्तिभावां ज्ञानवतां ब्रह्मभावेन ब्रह्मप्राप्तिवचनम् । शेषं स्फुटम् । शेषस्यार्थमाहुः पुनरित्यादि । अत्रैतद् बोध्यम् । यस्यानुविच इत्यस्योचरार्थे, स विश्वकृदित्यादिना यत् सर्वकर्तृत्वमुक्तं तत् स वा एष आत्मा सर्वस्य वशीत्यारभ्य, सेतुर्विधरण इत्यन्तेन स्पष्टीकृतम् । तस्य लोक इत्युक्तं लोकाधिपत्वं च, एषां लोकानामसंभेदाभेदेत्यनेन । यत् पुनः पूर्वार्थे, यस्यानुविच इत्यादिनोक्तम्, अग्रिमश्लोकैश्च तत् तमेतं वेदानुवचनेनेत्यारभ्य आन्तं स्फुटीकृतमिति ।

रश्मिः ।

मूलोत्तरतः सकाशान्धस्युपसन्तं प्राप्नोति यः पूजादिकर्ता नानामेद इव पश्यति किं तु 'अविभक्तं च मृतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' पश्यति । अनु कर्मज्ञानमर्त्तारनुदृष्टव्यम् । पूजादि-कर्तुंलुलोपात् विभक्तमिवेत्युत्कर्षः । तदाधायकगुणा विभक्तसादृश्यादयस्तद्गणनमस्ति विज्ञानं च—

‘विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः’ ।

‘तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वति ब्राह्मणः ।

नानुष्यापाद बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्’ ॥ इति ।

विगतं रजो धर्मावर्मादिलक्षणं यस्मात् स विरजः महान् परिमाणतः । धीरो धीमान् धीर्धारणावती बुद्धिः तया विज्ञाय भोक्षेतरत्वेन ज्ञात्वा भक्तिविषयत्वेन विज्ञाय ‘भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वायाः’ इति वाक्यात् । एवं शास्त्रोक्तज्ञानविषयं कृत्वा प्रज्ञां सिद्धान्तमुक्तावत्युक्तसंराधनेन प्रत्यक्षं कुर्वतित्यर्थः । विग्लापनं साकारसानन्तमूर्तैस्तत्तन्मूर्तिष्वनादकर्तुं । बहुष्वादरो न संभवतीति सुबोधिण्याः । एतावान् भाष्ये विज्ञानपदार्थः स्तुतिश्च अत्र द्वौ श्लोकौ साधौ यतः पठितावतोष्टौ श्लोकाः । प्राणसेत्यत्र श्लोकद्वयमिति नवभिरिति भाष्यम् । अग्र्यमित्यन्त एकः मनसेति द्वितीयः । आज्ञावत्त्वात् । पुनरिति भाष्यमवतारयामासुः शेषेति । कथमुपदिशतीत्यत आहुः अत्रेति ‘स वा एष आत्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशस्ति यदिदं किं च स न साधुना कर्मणा मूयान् नो एवासाधुना कनीयानेव भूताधिपतिरेव लोकेश्वर एष लोकपाठः स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय’ अत्र भगवत्स्तुतिर्विज्ञानं चैकत्रोच्यते । उक्तवर्धाधायकगुणवर्णनं स्पष्टं शब्दं विज्ञानं च वक्ष्यमस्यास्तीति वशी । साधुना वेदविहितेन । असाधुना वेदनिषिद्धेन सर्वस्य वश्यादिकं स विश्वकृदित्यादिना सर्वकर्तृत्वमुक्तम्, तन्निर्वाहमित्येकवाक्यता । उत्पत्तिस्थितिप्रलयानां परस्परनिर्वाहकत्वम् । स भगवान् सेतुः सिनोति ब्रह्मातीति सेतुः । रूपप्रपञ्चकरणात् । वर्णाश्रमादिव्यवस्थाविधारकः अत उक्तं स्पष्टीकृतमिति । तस्य लोक इति तस्य भगवतो लोकोऽक्षरः इति प्राप्तं लोकाधिपत्यम् । किमर्थं लोकाधिपत्यमित्याकाङ्क्षायामाह एषां भूरादिब्रह्मलोकान्तानामाधिदैविकानामसंभेदायासांकार्थाय एकवर्णता मायुदिति । तन्मेतमिति ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेवं विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रजाजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रजवन्ति एतद्भस्म वै पूर्वं ब्राह्मणाः अनूचानाः विद्वान्सः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्माऽयं लोक इति ते ह स तु पुत्रेणयायाश्च वितेषणायाश्च लोकैषणायाश्च मृत्यायाश्च मिश्रचर्यां चरन्ति या श्वेव पुत्रेणया सा वितैषणा या वितैषणा सा लोकैषणा उभे श्वेषे एव भवतः । स एष नेति नेत्यात्माऽग्राह्यो न हि यस्मतेऽशीर्यो न हि श्रीर्यतेऽसङ्कोऽसितो न सज्यते

रश्मिः ।

न वध्यते इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे द्वेष तरत्यमृतः साध्वसाधुनी नैनं कृता-
कृते तपतो नास्य केनचन कर्मणा लोको भीयते तदेतद्व्याम्युक्तम् एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न
कर्मणा वर्धते नो कनीयान् तस्यैव सात् पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन' इति । तस्मादेवं
विच्छान्तो दान्तः उपरतस्तिष्ठतिः श्रद्धावित्तो मूल्यात्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमेवं पश्यति सर्वोप्यात्मा
भवति सर्वस्यात्मा भवति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तपति नैनं पाप्मा तपति
विजरो विजिघत्सोऽपिपासो ब्राह्मणो भवति य एवं वेद स वा एष महानज आत्मा ब्रह्मादो वसुदानः
स यो हैवमेतं महान्तमजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विन्दते वसु स वा एष महानज आत्माऽजरोऽ-
मृतोऽमयोऽमृतो ब्रह्मभयं वै ब्रह्मभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद इत्येतासु । ब्राह्मणा विविदिषन्ति
इत्यत्र तत्र तु यस्य ब्रह्मज्ञानमनुवित्तं इति केषांचिद्विदिषाविषयः । कैश्चिद्वित्तं इति विशेषः ।
रामानुजाचार्यमते तु सनर्थस्याविवक्षातः ब्राह्मणा विदन्तीति कालमेदमात्रम् । तमेव प्रब्रजिनो
लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्तीत्यत्र तत्र तु तस्य लोकः स उ लोक एवेति लोकव्रजनोत्तरं मक्तिद-
भावाम्या स्थितिरिति विशेषः एतद्वत्स वा इत्याद्यत्र तत्र तु यदैतमनुपश्यति इत्यादीति केषांचिदा-
त्माभावप्रसक्तः किं प्रजयेति श्लेषः केषांचिदात्मानुदर्शनवतां न तदा विचिकित्सतीति नावक्षेपेति
विशेषः । विचिकित्सति छगुप्सत इत्यर्थः । गुप गोपनकुत्सनयोः स्वा. आ. से. कुत्स अवक्षेपे
छ. आ. से. श्रुत्यर्थः स्पष्टः पूर्वत्र अस्या श्रुतेरर्थः । एतद्वत्स एतत्समीपतरवर्ति पूर्वोक्तं ह प्रसिद्धे
स्म भूतकाले वै निश्चयेनानु गुरुचारणमनु उचाना वदन्तः किं क्षेपे उभे लोकेष्वपि निश्चयार्थ-
चरणेष्वपि चरणश्लेषणात्वायैवकारः इति स एष नेति नेति अत्र तत्र यस्मिन् पक्षेत्येकत्रालासुतयोः
स्वरूपमुक्तं स्पष्टतयैकत्रत्वस्पष्टतयेति विशेषः । कारिकोक्तात्मस्वरूपमाह स एष नेति मूर्तामूर्त-
ब्राह्मणोक्त आत्मा केनाप्यगृह्यः न गृह्यते केनापि । अशीर्षः केनापि कोपि न शीर्षते असङ्गः
असितोऽवच्छिन्नः न केनापि कर्त्रा सन्ध्यते इतिः प्रकारे अतः कारणात् । एष आत्मा । अमृतस्वरूपमाह
अमृत इति भीयत इति । जयोऽमिषवः क्रियते लोकस्यामिषवः क्रियते । तदेतदिति तदेतत्पूर्वो-
क्तम् । वस्तुतत्त्ववृत्ताप्युक्तम् । एष साधननिःस्पृहो नेति नेत्यादिलक्षणत्वरूपभूते महिमा ऐश्वर्य-
विशेषः स्वामाविकत्वाजित्यः कुतः शुभकर्मणा न वर्धते यत एष महिमा तस्यैव ब्राह्मणस्य पदं गम्यं
वित्तं ज्ञातं तं महिमानं विदित्वा य एवं वेदान्योपि सोप्येवं भवति । स वा एष इत्यत्र तत्र तु
यस्मादवर्गमिति । ज्योतिश्चक्रं स्पष्टतयोन्यते । उपासना च ज्ञानात्मा वसुदान इत्यन्तेन ज्योति-
निरूपणम् । स य इत्यादिनोपासनायाः सफलायाः स वा एष इत्यत्र तत्र तु प्राणस्य प्राणमिति
तदित्यित्यन्तम् । प्रमेयविशेषेपि विलक्षणप्रमेयाभावात् । अत्र प्राणाद्याधिदैविकम् । ये विदुस्ते पुराणमग्नं
ब्रह्म निचिन्तयितुमुक्तम् । तत्राहृत इत्यन्तेनांशेन ये विदुस्ते उक्ताः पुराणमग्नं ब्रह्म ब्रह्मामयमिति
पदद्वयेन । मनसैवावाप्तम्यमित्युक्तं प्राप्नुं योग्यं त्वया प्राप्तमिति जनकप्राप्तिसि इत्यनेनांशेनोक्तम् ।
पुनश्च मृत्योरित्यनेन भेदसदृशदर्शनं मृत्युप्रापकमित्युक्तं चक्षुराद्यप्रमेयं ध्रुवमास्थनन्तरं मनोदर्शन-
योग्यमित्युक्तम् । तेन ससंबोधो मोक्षः सूचितः । एवं प्रकाशे स वा अयमिति आभ्यं विवृतम् ।
तत्र जीवस्यानिशीत्वात् येन प्रकारेण जीवः परलोके गच्छति तद्युपायं भगवानेव करोतीति आभ्यात् ।
भगवता त्वन्निष्ठेन मोक्षो भक्षं दत्त इति भक्तिरहस्यमजनं तदिदामुत्र फलयोगनैराक्ष्येनाद्युभिन्न मनः-
कल्पनमिति मानसी सेवा तत्र मूर्त्या यद्यपि तथापि मानसां दास्यवित्तं साधनं मन्वान आह

त्यादि । अमयं वै जनक प्राप्सोऽसीत्यन्तम् । काण्वानां क्वचित् पाठभेदेऽप्ययमे-
वार्थः । अत्र प्रकरणे जीवो वाच्य इति प्राप्ते ।

भाष्यप्रकाशः ।

पूर्वपक्षमाहुः अत्र प्रकरणे जीवो वाच्य इति । अयमर्थः । अत्रोपक्रमे, कतम आत्मेति
प्रश्ने, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इति शरीरलिङ्गादुपसंहारे च, योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेष्विति कण्वपाठे तदपरित्यागान्मध्ये बुद्धान्ताधवस्योपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्च-
नाम् । यद्यपि संसारी प्रतीयते, तथापि मध्ये, ध्यायतीव लेलायतीवेति ग्रन्थे संसारिधर्मनि-
राकरणात् । उपसंहारे च, स वा एष महानज आत्मेति संसारिधर्मरहितपरमेश्वरात्मकत्वबो-
धनात् । उपक्रमोक्तविज्ञानमयत्वादेस्तस्मिन्नापि सत्त्वेन उपक्रमस्य संदिग्धतया नैर्बल्यात् । भाष्य-
मिकबुद्धान्ताधवस्योपन्यासस्य च संसार्यवस्थानुवादेन तद्रहितदशायां परमेश्वरामेदबोधनपर-
त्वावगमात् । सुषुप्त्यादौ भेदबोधनस्यापि संसारिदशायामेव पर्यवसानात् । पुनः पुनर्मोक्षप्रश्नेन,
यत् किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्कोऽयं पुरुष इति तदुत्तरे पुनः पुनरनन्वागततया
असङ्गत्वप्रतिपादनेन, अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनेति कर्मसंबन्धराहित्यस्य च प्रतिपादनेन,
रश्मिः ।

सोहमिति विदेहैर्देवैः समानामन्यां महीं मां चापि पुत्रादिभिः सह दास्यायेति स वा एष इत्युपसंहारः
तत्र तु विरजः पर इति । अत्र धीरार्यस्पष्टीकरणं ब्राह्मणार्थस्पष्टीकरणं ज्ञानभक्तज्ञेयत्वेनात्मनः
उपसंहारश्च । तथा चायं श्रुत्यर्थः । स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमयोऽमृतः इत्येषः स्पष्टः
धीरो ज्ञानी भक्तश्चेत्याह फलबलेन ब्रह्माभयं वै निश्चयेनेति ज्ञानी । भक्तस्तु ब्रह्माऽभयं हि वै हि
शब्देन विशेषः । ब्रह्मा ब्राह्मणो ब्रह्मज्ञो भवति । य एवं वेद कर्ममार्गं सोऽपि ब्रह्मा भवतीति परं कृपा-
प्रसादयुक्तः कश्चिदित्यर्थः । प्रकृतमनुसरामः । आन्तमिति अन्तर्माभिव्याप्येत्यन्तम् । ब्राह्मणान्तम् ।
भाष्ये काण्वानामिति षोडशकण्डिकानन्तरं स्वभान्त इत्यत्र स्वम् इति पाठो यद्वा संप्रसाद इति पाठः
बुद्धान्तायेत्यत्र स्वभायेति पाठः । त्रिंशकण्डिकानन्तरं हैनमनुशसास याज्ञवल्क्य एवास्व परमा गतिरिति
पाठः । त्रयस्त्रिंशकण्डिकानन्तरं जितलोकानामानन्दा इत्यस्याग्रे स एको गन्धर्वलोक आनन्दोऽथ ये
शतं गन्धर्वलोक आनन्दा इति पाठः गन्धर्वलोकस्थले प्रजापतिलोकः पठ्यते । विचिकित्सतीत्यत्र
विष्णुगुप्तते इति पाठः । अत्र स्वभान्तसंप्रसादपदयोः सामानाधिकरण्यं प्रसिद्धम् । तथा स्वप्न-
बुद्धान्तयोर्गतिसंपदोश्च लोकगौर्वापर्यं विकल्पेनेत्यमेवार्थः इदानीं विचिकित्सतीत्यस्य विष्णुगुप्तते
इति पर्यायः कथमिति चिन्ता अत्र कित निवासे म्वा. प. से. निवसितुमिच्छति । गुप गोपनकुत्सन्योः
म्वा. आ. से. गोपितुमिच्छति सन् निवसितुमिच्छति यः स आत्मानं गोपितुमिच्छत्यात्मानं
गोपितुमिच्छति यः स निवसितुमिच्छतीति जीवो वाच्य इति शंकराचार्यसिद्धान्तः पूर्वपक्षे उक्तः
ब्रह्मपरत्वेन व्याकृतस्य ब्राह्मणद्वयस्य शंकररीत्यार्यमाहुः अयमर्थ इति संसारीति ध्यायति बुद्धिः
जीवोऽपि ध्यायतीव लक्ष्यते यथा बुद्धौ ध्यायन्त्यां जीवो ध्यायतीव प्रतीयते यथा गच्छन्त्यां नावि
तटस्यास्तरवश्चलन्तीव प्रतीयन्ते लेलायतीव बुद्धौ चलन्त्यां जीवश्चलतीव प्रतीयते । एवं संसारिधर्म-
निराकरणात् । तस्मिन्निति संसारिधर्मरहिते । नैर्बल्यादिति । तथा च उपसंहारस्यासंजातविरो-
धित्वेन संसारिधर्मरहितपरमेश्वरपरत्वं संदेहेति भावः । तद्रहितवशेति विशेषदर्शनेत्तरं
तद्रहितदशायाम् । अनन्वागतः कर्मसंबन्धरहितः । प्रतिपिपादयितोऽभेद ऐक्यरूपसंख्यारूपोऽत-

अभिधीयते । ब्रह्मेष प्रकरणार्थः । सुषुप्तावुत्क्रमणे च जीवब्रह्मणोर्भेदे
व्यपदेशात् ।

आध्यप्रकाशः ।

तीर्णो हि तदा सर्वात् शोकान् हृदयस्य भवतीति सर्वदुःखतरणभावणेन च परमात्माभिधा-
संसारिरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यतोऽत्रासंसारी परमेश्वरामिन्नो जीवो वाच्य इत्यर्थः
सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति ब्रह्मैवेत्यादि । अयमर्थः । सत्यमत्र शुक्तजीवस्तथा निरूप्यते । तथा
स न प्रकरणार्थः । तत्र हेतुः सुषुप्तावित्यादि । तथा च यदि शुक्तो जीवो ब्रह्माभेदेनात्र
प्रतिपाद्यः स्यात् तदा अवस्थामेदस्याप्रयोजकत्वेन तत्र जीवं परमेश्वराम् भिन्त्यात् । प्रतिपिपा-
दयिषिते अमेदे मेदकथनस्य प्रयोजनशून्यतया वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नच संसार्यवस्थायां मेद-
बोधनाय तदिति शुक्तम् । तदानीं जाग्रत्स्वप्नयोरज्ञत्वादिवैशिष्ट्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन सुषुप्ति-
मरणयोस्तोऽभिभवेन तथात्वस्याज्ञानेऽपि सौप्तिकस्वरूपेण मृतानां मृतादिभावदर्शनेन चानु-
मानसिद्धतया तत्कथनवैयर्थ्यानपायात् । अतो ज्ञायमानावस्थसिद्धं मेदमनुद्य यदज्ञायमानाव-
स्थसिद्धं मेदमनुवदति तदसंसार्यवस्थायामपि मेदबोधनायैवानुवदति । यथोदकं शुद्धं शुद्धे
आसिक्तं तादृगेव भवति एवं शुनोर्वैजानत आत्मा भवति गौतमेति काठके तथैव आश्रयात् । नच
तर्ह्यपक्रमाद्यनुरोधादसंसारी परमेश्वरसमानधर्मा जीवो वाच्योऽस्त्विति वाच्यम् । उपक्रमे किं
ज्योतिरयं पुरुष इति प्रकाशकप्रश्ने, आदित्याद्यनन्तरमात्मज्योतिरित्युत्तरे पुरुषस्य प्रकाश-
पेक्षित्वेनाप्रकाशकत्वात् । प्रकाशक आत्मा क इत्याशयेन पृच्छति । कतम आत्मेति । तत्र
स्पष्टतया वक्तव्येऽप्युत्तरे याज्ञवल्क्यो, न वदिष्य इति स्वाभिसंधेर्वैदानस्य चात्रोपाधि-
ष्टमेवोचरं ददातीति पूर्वं व्युत्पादितम् । अतस्तद्विचारे, अत्रायं स्वपञ्चयोतिर्भवतीति निग-
मनवाक्ये परमात्मैव स्वयंपदवाच्यः सिद्ध्यतीत्युपक्रमगतः प्रश्नस्तत्पर एव पर्यवस्यति । तथापि
श्लिष्टप्रयोगाजनकेन सम्पद् न ज्ञातः । एतावज्ज्ञातं, संसारिन्यतिरिक्तः प्रकाशक इति ।
रश्मिः ।

स्तस्याभावरूपत्वामावाज्ज मेदरूपप्रतियोगिनः प्रयोजकत्वमित्याहुः प्रतीतिः । तन्न इति ज्ञानावरण-
दर्शनात्तमोभिमवः । तथात्वस्येति अज्ञत्वादिवैशिष्ट्यस्य । सौषुप्तीति सुषुप्तमहमस्वाप्सं न
किंचिदवेदिषमिति स्मरणेन तथा च न किंचिदवेदिषमित्यत्र किंचिद्विषयकवेदनप्रतियोगिकाऽभावः
किंचिद्विषयकवेदनं विनानुपपद्यमानं पूर्वं किंचिद्वेदनं ज्ञापयति । मृतादिभावश्च मरणेऽज्ञत्वादिवै-
शिष्ट्यस्य । सुषुप्तः पूर्वमज्ञत्वादिविशिष्टः न किंचिदवेदिषमिति स्मरणाद् देवदत्तवत् । मृतः अज्ञत्वादिवै-
शिष्ट्यः प्रेतयोनेः धुन्धुकावित् । धुन्धुकारी श्रीभागवतमहात्म्येऽस्ति यज्ञैवं तत्रैवं जनकवत् ।
तत्कथनेति मेदकथनेत्यर्थः । अनुना 'स ईक्षांचके' 'एकोहं बहु स्यां प्रजायेय' इति मेदसैच्छि-
कत्वात् तादृशमेदमादायाहुः अन्न इति । अज्ञायमानेति सुषुप्त्युक्तान्त्ववस्थाऽज्ञायमानावस्था
तत्सिद्धं मेदं सुषुप्त्युक्तान्त्वोभेदेनेति सूत्रे व्यासोऽनुवदति सिद्धस्य कथनमनुवादः । अत्र श्रुतिं
प्रमाणयामासुः यथोक्तमिति । पुरुषस्येत्वात्मनः । तत्रेति अन्ते । श्लिष्टमिति संसारिश्लिष्टं
असङ्गत्वरूपमुक्तिश्लिष्टं वा इयं स्वभावस्था । पूर्वमिति प्राणव्याख्याने । तद्विचार इति
प्रकाशकालविचारे । उपक्रमेति कतम आत्मेति प्रश्नः । किं ज्योतिरयं पुरुष इति वा प्रश्नः ।
तत्पर इति जाग्रदवस्थतिरिक्तोऽपि स्वाभिकालपर एव । श्लिष्टेति स्वप्नासङ्गत्वरूपमुक्तिश्लिष्टप्रयोगात् ।

आकाशवद् ब्रह्मनिर्धार एव युक्तः ॥ ४२ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तत्तत्संदेहनिवारणाय पृच्छति । विमोक्षाय ब्रूहीति । तदापि श्लिष्टमेवोत्तरं ददाति । स एष
तस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादि । तदा जीवस्यासंगतत्वं उक्तेऽपि जनकस्य संदेहो न
नेवृत्त इति पुनर्मोक्षाय पृच्छति । तदा पुनरपि मत्स्यादिदृष्टान्तं वदन् स्वप्नसुषुप्ती अवस्थे उक्त्वा
सुषुप्तौ परमात्मानमसङ्गादपि जीवाद् भेदेनाह । तदापि तस्य प्रकाशकसंदेहो न निवृत्त इति
पुनर्मोक्षाय पृच्छति । तदा पुनरपि संप्रसादवाक्येनैवोत्तरे पुनरपि मोक्षाय पप्रच्छ । तदा
याज्ञवल्क्यो राज्ञो मेधावित्वाद् भीतो मरणावस्थां संसारिणो वदन् परमेश्वराजीवस्य भेदमाह ।
तदापि श्लिष्टप्रयोगात् तस्य संदेहो न निवृत्त इत्यकामयमानस्य सद्योमुक्तिमाह । तत्र, ब्रह्मैव
सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैवेति च श्रुतेर्जीवस्य ब्रह्मभाव एव मुक्तिः । प्राज्ञ आत्मा
ब्रह्म योजति स एव प्रकाशकः । तदुच्योतिषैवायं जीवः सर्वं करोतीति ज्ञात्वा, सोऽहं भगवते
सहस्रं ददामीत्युक्तवान् । तदा याज्ञवल्क्यस्त्वय्योदशश्लोकैः सर्वं शार्त्तार्थमुक्त्वा, स एष आत्मे-
त्यादिना तमेवार्थं स्पष्टमुक्तवान् । तदा जनको विदेहान् स्वात्मानं च दास्यार्थं तस्मै दत्तवान् ।
विद्यां च याज्ञवल्क्यः समापितवान् । अत उपक्रमोपसंहारयोः परमात्मन एव प्रकृतत्वसिद्ध्या
तस्यैव प्रकरणित्वमिति सिद्धम् । तदाहुः आकाशवदित्यादि । तथाच यथा पूर्वाधिकरणे
अन्यथानुपपत्तिबलादाकाशवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वनिर्धारस्तथात्र भेदव्यपदेशान्यथानुपपत्तिबलात्

रश्मिः ।

श्लिष्टमिति स्वभासंगत्वरूपमुक्तिश्लिष्टम् । स एष एतस्मिन् संप्रसादे इति । काण्वानां स्वप्नायेति
प्रसङ्गो यं क्षयं पुरुष इति चात्रैव श्रावणात् । अतो न पुनरुक्तिः स्वभासङ्गत्वरूपमुक्तिकथनस्य ।
मोक्षायेति जागरणासङ्गत्वमुक्तये वदन् वेदः । स्वप्नेति ईश्वरस्य स्वप्नजागरणभेदाजागरणसुषुप्ती
इत्यर्थः । सुषुप्ताविति जागरणोपलक्षिका सुषुप्तिजागरणयोः । मोक्षायेति मोक्षार्थम् । भगवतेऽनु
भगवत्त्वाय । मोक्षायेति सुषुप्तिसंप्रज्ञातसमाधिबोधोद्युक्तिरूपमोक्षाय । श्लिष्टेति सद्योमुक्ति-
संप्रज्ञातसमाधिसुषुप्तिसंश्लिष्टप्रयोगात् । प्राज्ञ इति सुषुप्तौ प्राज्ञः । संप्रज्ञातसमाधावात्मा सद्योमुक्तौ
ब्रह्मेति पदत्रयम् । यद्वा । प्राज्ञश्चात्मा प्राज्ञात्मा ब्रह्मेत्यर्थः । विदेहान् इति विदेहामित्यत्र
विदेहानिति पाठमङ्गीकृत्योक्तम् । अत इति उपक्रमगतप्रश्नस्य आज्ञादवस्थातिक्रमेण स्वाप्तिकात्मपर्य-
वसानात् एष आत्मेत्युक्तोपसंहारान्तरम् । अन्यथेति यत्रैव सिद्धवत्कारणोत्कृष्टधर्मा अतदीयाः तदेव
ब्रह्मेति व्युत्पत्तिः । अनयार्थापत्तिः सूच्यते परं कारणाभावात् निर्विषयार्थापत्तिर्न संभवतीति
पार्थसारथिभिश्चरतानुसारेण कारणमन्यथानुपपत्तिरूपमुक्तम् । तथा हि । अत्र ब्राह्मणद्वये जीवस्य
ब्रह्मत्वप्रतिपादनपक्षः स्वातन्त्र्येण ब्रह्मण एव ज्ञानकर्मत्वपक्षः तयोरावपक्षे । अत्र शब्देन ब्राह्मणद्वय-
रूपेण पृथितस्य ब्राह्मणद्वयार्थब्रह्मोपक्रमवाच्यत्वाभावरूपार्थस्यार्थान्तरसुपसंहारब्रह्मार्थत्वं विनानुप-
पद्यमानस्योपपत्तये उपसंहारब्रह्मार्थत्वकल्पनार्थापत्तिः । अर्थस्योपसंहारब्रह्मार्थत्वरूपस्यापत्तिः कल्पना ।
यस्माद् ब्राह्मणद्वयार्थं ब्रह्मादिज्ञानात्तदा ब्राह्मणद्वयार्थब्रह्मोपक्रमवाच्यत्वाभावोऽर्थोपपत्तिः सा यत्रैव
हीति व्युत्पत्त्या व्यज्यते यत्रैव जीव एव उत्कृष्टधर्मा ज्योतिरात्मत्वकर्तृत्वरूपा अतदीया
अजीवीयाः सिद्धवत्कारणे स वा अयमित्यत्र तस्य वा एतस्येत्यत्र च कण्ठिकायां वै प्रयोगेण तद्यथा
रात्रानमिति वाक्यद्वये हकारप्रयोगेण तदेव जीव एव ब्रह्म । अत्र प्रमाणं सूत्रं वाच्यार्थ उक्तः

भाष्यप्रकाशः ।

प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वनिर्धार इत्यर्थः । किं चात्र संसारिणोऽपि जीवस्य परमेश्वराद् भेदसाधनेन
श्रुतावस्थायामपि जीवे ब्रह्मलक्षणस्य नातिन्याप्तिरिति बुद्धिस्थं प्रसङ्गाद् बोधितम् ॥ ४२ ॥

रश्मिः ।

सूच्यार्थोपाप्तिरस्याः इयमपि प्रमाणान्तरं नास्ति शब्दानुग्राहिका त्वियम् । प्रत्यक्षादिप्रमितार्थ-
ज्ञानदार्ढ्यहेतुत्वादभ्यासादिवदिति स्थितं प्रस्थानरत्नाकरे । अत्र ब्राह्मणद्वयार्थो ब्रह्मोपक्रमे वाच्यत्वेन
नास्तीत्यत्र ब्राह्मणद्वयार्थत्वं संसृष्टोपक्रमवाच्यत्वाभावस्यानुपपत्त्या उपसंहारस्य ब्रह्मार्थत्वं कल्प्यते तथा
चोपक्रमापेक्षया संजातविरोधित्वेनोपसंहारस्य प्रावल्याद्ब्रह्मरूपोर्थः यथा पीनो देवदत्तो दिवा न मुह्ये
इत्यत्र पीनत्वानुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्प्यत इति । ननु ब्राह्मणद्वयार्थो जीवोपसंहारे वाच्यत्वेन
नास्तीत्यत्र ब्राह्मणद्वयार्थत्वं संसृष्टोपसंहारवाच्यत्वाभावस्यानुपपत्त्यानुपक्रमस्य जीवपरत्वं कृतो न
कल्प्यते इति चेन्न । जीवोपक्रमेण ब्रह्मोपसंहारेणाहिति भाष्यस्य स यत्राणिमानं न्येतीत्यवान्तरोप-
क्रमविषयत्वात् । ब्रह्मैव प्रकरणार्थ इति भाष्याच्च ।

‘सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः ।

वने वृन्दावने क्रीडन् गोपगोपीसुरैः सह’ ॥

इत्यत्र यथा भक्तियोर्यं भगवद्रूपं सूच्यते ते अन्येषामतथात्राप्यर्थापत्तिः सूच्यते मुद्रालंकारः ।
नन्वर्थापत्तिरनुमानम् । ब्रह्म उपसंहारार्थः । ब्राह्मणद्वयार्थत्वे सति उपक्रमवाच्यत्वाभावात् यन्नैवं
तन्नैवं वियद्वादिति चेन्न न प्रमाणान्तरं शब्दानुग्राहिका त्वियमिति पूर्वमुक्तत्वात् ब्राह्मणद्वयार्थत्वं
संसृष्टोपक्रमवाच्यत्वाभावः उपसंहारार्थ एतदुभयविषयकज्ञानयोरैककालिकत्वेन हेतुहेतुमद्भावाभावात् ।
न च तयोः नैककालिकत्वमिति वाच्यं उपसंहारार्थमनन्तरमाभ्य ब्राह्मणद्वयार्थत्वोपक्रमवाच्यत्वा-
भावयोः संसृष्टयोः प्रत्येतुमशक्यत्वेन तत्संसर्गग्रहदशायामुपसंहारार्थान्तरभावस्य नियतत्वादिककालिक-
ज्ञानविषयत्वस्यानपनोद्यत्वात् । न च एवं प्रमाणान्तरत्वाभावेऽपि शब्दस्य प्रमाणत्वे तात्पर्यद्वयौ
सत्यां केवलस्य ब्राह्मणद्वयार्थत्वस्योपक्रमवाच्यत्वाभावस्य वा गमकत्वाभावात्संसृष्टमुभयं गमकमित्यङ्गी-
कार्यम् । तथा सति तयैव संविदोपसंहारार्थस्यापि प्रमितत्वादेतत्कालमेव प्रमानमित्यर्थापत्तावपि
अनुग्राह्यभावेनानुग्राहकत्वसिद्धिर्न स्यादिति चेन्न । संसृष्टबुद्धेरवानुग्राह्यत्वात् । न च कारणाभावः
शङ्क्यः । यथा पूर्वाधिकरणेऽन्यथानुपपत्तिरूपकारणबलादर्थोपत्त्याकाशवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वनिर्धार इति ।
तथाहि । अर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनोच्यमानप्रमाणसिद्ध्योरर्थयोः एकस्य वा परस्परं तदितरेण
वा प्रकारेण प्रतिघातेऽन्यथानुपपत्तिः तत्समाधानायाथान्तरकल्पनं चार्थापत्तिः तथा च समाहिते
प्रतिघाते प्रमितयोः संसृष्टबुद्धिः प्रमेयप्रभारूपेति प्रमितस्य वा । द्वारमित्यादौ । अर्थान्तरमाकाशस्य
परमात्मवाचकत्वं तत्कल्पनया समाधेयत्वेनोच्यमानयोराकाशो ह वा इति प्रमाणसिद्ध्योराकाशत्वं
ते यदन्तरा तद् ब्रह्मेत्युक्तानामरूपान्तर्वर्तित्वं चेत्तेनयोरर्थयोः प्रतिघातः । तत्समाधानार्थमर्थान्तर-
स्याकाशस्य परमात्मरूपत्वस्य कल्पनमर्थापत्तिः । अनया समाहिते प्रतिघाते उक्तयोरर्थयोः संसृष्ट-
बुद्धिस्तथाकाशवाक्यस्य परब्रह्मत्वनिर्धारः । तथात्र ब्राह्मणद्वयेऽपि । ब्राह्मणद्वयार्थत्वोपक्रमवाच्यत्वा-
भावयोरर्थयोर्ब्राह्मणद्वयप्रमाणसिद्ध्योः अर्थान्तरस्योपसंहारे ब्रह्मार्थकत्वस्य कल्पनया समाधेयत्वेनोच्य-
मानयोः परस्परं प्रतिघातो वर्तत इत्यन्यथानुपपत्तिर्वर्तते । एतादृशं प्रतिघातं निमित्तीकृत्य अर्थापत्तिः
प्रकृते प्रवर्तते उपसंहारस्य ब्रह्मार्थकत्वकल्पनरूपात्रापिती ब्राह्मणद्वयस्य ब्रह्मपरत्वनिर्धार इत्यर्थः ॥४२॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

किंच । सर्वस्य वशीत्यादिशब्देभ्यः स्पष्टमेव ब्रह्मप्रकरणमिति ॥ ४३ ॥

इति प्रथमाध्यायतृतीयपादे त्रयोदशं सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीब्रह्मभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥ भेदव्यपदेशेन प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वसाधनं क्लिष्टमित्यतो हेत्वन्तरं वदतीत्याशयेनाहुः किं चेत्यादि । तेषामुपासनार्थत्वं वारयितुं बहुवचनम् । तथाच यदि ते शब्दा उपासनार्थाः स्युः, सकृदुक्ताः स्युर्न त्वसकृत् । न वा विवृताः स्युः । यतस्ते तथा, अतो न जीवस्य तथोपासनार्थाः । किं तु परमेश्वरस्य जीवाद् भेदनार्था एवेत्यहंग्रहोपासनापेक्षया ईश्वरत्वेन पृथक्तथोपासनैव युक्तेत्यर्थः ॥

अत्र शंकराचार्याः । किमिदं वाक्यं संसारिरूपान्वाख्यानपरमुक्तासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशये, संसारिपरमिति पूर्वपक्षं, संसाररहितपरमेश्वराभिन्नजीवात्मप्रतिपादनपरमिति सिद्धान्तमाहुः । भेदव्यपदेशं च संसारिभेदपरमाहुः ।

तदसंगतमित्युपपादितम् ।

भास्कराचार्यास्तु, किं संसारिस्वरूपपरम्, उत पररूपपरमिति संशये, पररूपपरमिति सिद्धान्तपन्ति ।

रश्मिः ।

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥ क्लिष्टमिति उपक्रमे जीवब्रह्मोभयपरतामानोक्तेः परस्परप्रति-
हतशब्दयोः वाक्ययोर्वा तात्पर्यवृत्त्यर्थान्तरकल्पनं वाच्यं तदर्थान्तरकल्पनं उपसंहारस्य ब्रह्मार्थत्व-
कल्पनं तदेवार्थापत्तिः । उपसंहारप्राप्त्यर्थं चेति क्लिष्टम् । तथा च भाष्यम् । जन्माद्यस्य यत्
इत्यस्याय वा किमनया कुचष्टयेति । ननु किंचेत्यनेन भाष्ये ब्रह्मनिर्धारे कात्स्न्येनोपपादकोक्तेः कुत
पूर्वोक्तोपपादकास्वरसेन व्याख्यानमिति चेन्न अस्वरसपूर्वकव्याख्यानस्य किं चेत्यस्यान्योपपादका-
रम्भार्थत्वस्वीकारेण प्रवृत्तत्वात् 'किं चारम्भे च साकल्ये' इति विश्वः । तेषामिति पत्यादिशब्दा-
नाम् । श्रुत्यर्थस्तूक्तः । न त्विति वक्ष्यादिपदानां टीकायां कथंचित्कृत्यमुक्तम् । तदवस्थापर्यायत्वे-
सकृदुक्तिः एष भूताधिपतिरित्यादिना विवृताः पर्यायकथनं विचरणम् । यद्वात्रैवासकृदुक्तिः ।
नासर्वमस्य वशे वर्तते कुतः सर्वस्वेशान इति राजकुमारोपीदृश इत्याशङ्क्य सर्वस्याधिपतिरिति टीका
निर्दुष्टा यतोऽतो नारुचिरत्र तावत्तैवोपासनसिद्धेरसकृदुक्त्यादि वैफल्यम् ब्रह्मप्रकरणसाधकत्वे तु
जीवस्याप्युपक्रम उक्तेरसकृदुक्त्या विवरणेन चाप्राप्त्यतिमिति । तथेति । सर्ववशित्वादिभिः । भेदका
इति संज्ञादयो भेदकाः पूर्वतन्त्रे द्वितीयाध्याय उक्ताः अहंग्रहोपासना गोपालोहमिति भावयेदिति
गोपालतापिनीये । न चासंभेदायेत्यस्यासंकर्यायेत्यर्थोपेक्षया असम्भवेदाय विभक्तमिव स्थितये
इत्यर्थो व्यापान् इत्यहंग्रहोपासना युक्तेति शङ्काम् । जीवे ब्रह्मनिर्भवतीति भाष्याद्यद्यान्येवं तथापि

भाष्यप्रकाशः ।

तन्मतं संदिग्धमिव । तत्र यदि मुक्तजीवपरं, तदा तु पूर्वोक्तदूषणग्रस्तमित्यप्रयोजकम् । यदि केवलपरमेश्वरपरं, तदा तु न दुष्टम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, अत्र पक्षानुल्लेखादिदं सूत्रद्वयं पूर्वसूत्रशेषत्वेन योजयन्ति । तेन तन्मतेऽत्र जीवाद् भिन्न एव परमेश्वरः प्रतिपाद्यः । एवं तच्चौरमतेऽपि ।

अत्रेदं बोध्यम् । सत्यमत्र पक्षानुल्लेखस्तथापि, आद्ये विषयवाक्ये आकाशः पक्षो द्वितीये त्वात्मा पक्ष इति पक्षभेदाद्वैतभेदाच्चाधिकरणभेद एव युक्तः । अन्यथा, अर्थान्तरत्वादिव्यप-
देशादिति सर्वस्य हेतोरनुवृत्त्याऽप्यात्मनः प्रत्यगात्मभेदसिद्धिर्भेदेनेति पदस्य, पत्यादिसूत्रस्य च वैयाख्यापत्तेदुर्वारत्वादिति ।

माध्वास्तु, स वा एष संग्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादिना स्वमादिदृष्टा यः प्रतिपादितोऽ-
सङ्गत्वेन च, स जीवो, ब्रह्म वेति संशये, सुपुण्यादौ जीवाद् भेदेन व्यपदेशाद् ब्रह्मैवात्र प्रति-
पाद्यम् । स्वमस्य सत्यत्वात् तद्रूपत्वं सर्वज्ञे ब्रह्मण्यविरुद्धम् । तस्मादसङ्गं ब्रह्मैवेत्याहुः । द्वितीय-
सूत्रे च पत्यादिशब्दानां श्रावणात् परमेश्वर एव प्रतिपाद्यो न तु, स वा एष महानज आत्मेति
वाक्यप्रतिपादितः । अजशब्दवाच्यश्च चतुर्थस्य इत्याहुः ।

मिथुस्तु, अत्रोक्तान्तिशब्दो जीवस्य देहत्यागमात्रपरतया मोक्षादीनामपि संग्राहकः ।
मोक्षावस्थायामपि निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति साम्यान्तर्गतस्य भेदस्य व्यपदेशात् ब्रह्मैव सन्
ब्रह्माप्येतीत्युक्तवाक्येऽप्यप्ययस्य भेदतत्त्वत्वाच्च । ब्रह्मैव सन्निति तु त्यक्तदेहमिमान इति,
प्राप्तगौणब्रह्मभाव इति वेत्यर्थबोधकम् । प्रलयावस्थायां च यत् ग्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादिश्रुतौ
कोशखङ्गयोरिव प्रवेष्टव्यप्रवेष्टोर्भेदोऽवगम्यत इति । नन्वेवमपि सुपुत्राविकीभावः । तुरीयाख्ये
महाप्रलये च ब्रह्मचिन्मात्रावशेषो जीवो माण्डूक्यादिवाक्येभ्यः सेत्स्यतीति चेन्न । उक्तबृहदार-

रक्षिः । .

फलत्वेन सद्योमुक्तेर्निषेधात् संग्रहात्समाधिस्मृचनात् सुषुप्त्युक्तेश्चाहंग्रहस्यानुक्तेः । पूर्वसूत्रेति तथाहि
पूर्वसूत्रे मुक्तात्मप्रतिषेधेन परमात्माकाशशब्दार्थ उक्तः । अथ स्मात् प्रत्यगात्मनोर्थान्तरमेव नास्ति
एक्योपदेशात् द्वैतप्रतिषेधाच्च शुद्धावस्था एव प्रत्यगात्मनोर्भात् परं ब्रह्म परमेश्वर इति व्यपदिश्यतेऽतः
प्रकृतान्मुक्तात्मनोऽभिसंभविजुर्नार्थान्तरमभिसंभाव्यो ब्रह्मलोकः । अतो नामरूपयोर्निर्वहिताकाशोपि
स एव भवितुमर्हतीति अत उत्तरं पठति श्रीसुषुप्त्योक्तान्त्योर्भेदेन श्रीव्यपदेशादिति वर्तते सुषुप्त्युक्तान्त्योः
प्रत्यगात्मनोर्थान्तरत्वेन परमात्मनो व्यपदेशात् प्रत्यगात्मनो अर्थान्तरभूतः प्रत्यगात्मेति तथा हि द्वितीयः
सूत्रे यं परिष्वङ्गक आत्मोत्तरत्र पत्यादिशब्दैः व्यपदिश्यते सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य वशीति । एवं च
पतित्वजगद्विषरणसर्वेश्वरत्वादयः प्रत्यगात्मनि मुक्तावस्थेपि न कथंचित्संभवन्ति । अतो मुक्तात्मनो
ऽर्थान्तरभूतो नामरूपयोर्निर्वहिता आकाश इत्येव पूर्वसूत्रशेषत्वेन योजयन्ति । न तु स्वमते कुतो न
शेषत्वमत आहुः अत्रेदमिति । पक्ष इति । आकाशः परमात्मा अर्थान्तरत्वादि व्यपदेशात्
आत्मा प्रकरणार्थः । सुषुप्तावुत्क्रमणे च जीवब्रह्मणोर्भेदेन व्यपदेशादिति तथा च भाष्यम्
ब्रह्मैव प्रकरणार्थ इत्यादि अन्यथेत्येकाधिकरणत्वे प्रकारे सति । भेद इति इमे अविभागाद्वैत-
वादिनः अतोऽविभाग इत्यर्थः । एकीभाव इति नाविभागाद्वैतमिति भावः । माण्डूक्येति

भाष्यप्रकाशः ।

अथ कवाक्ययोरविभागपरत्वस्यागत्या वक्तव्यतया तदेकवाक्यत्वेनेतरश्रुतेरपि तत्परत्वावधारणात् ।
अविभागो वचनात् इति सूत्रे व्यासैरपि वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्याह ।

तत्र यदविरुद्धं; तद् ग्राह्यम् । शेषे उदासीना वयम् ।

एवमस्मिन् पादे पदार्थान्तरेऽतिव्याप्तिवारणात् तल्लिङ्गाद्यधिकरणोक्तार्थप्रपञ्चनेनोपास-
रश्मिः ।

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं सुषुप्तस्थाने एकीभूतः प्रज्ञानघन
एवानन्दमयो ह्यानन्दशुक्लं चेतोमुखः प्राज्ञस्तूर्तीयः पाद इत्येकीभावो माण्डूक्योपनिषदि ।

‘प्रज्ञानांशुप्रतानैः स्थिरचरनिकरव्यापिभिर्व्याप्य लोकान्
शुक्त्वा भोगान् स्थविष्ठान् पुनरपि विषणोद्भासितान् कामजन्त्यान् ।
पीत्वा सर्वान् विशेषान् स्वपिति मधुरशुक्लं मायया मोहयन्नो
मायासंख्यातुरीयं परममृतमजं ब्रह्म यत्तन्नतोस्मि’ ॥

इति च माण्डूक्ये । अगत्येति जीवब्रह्मप्रतीत्या मुक्तिप्रतीत्या चागतिस्तया । न चैक्यम-
स्त्विति शङ्क्यम् । छान्दोग्ये श्वेतकेतुपाख्याने यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्वयानां
वृक्षाणां रसान् समवहारमेकताऽरसं गमयन्तीत्यत्राविभागोक्तेः अविभागाद्वैतान् निस्तिष्ठन्ति निष्पा-
दयन्ति । नानेति नानागतीनां नानादिक्षानाम् । सभवेति समाहृत्य एकतां मध्वात्मकताम् ।
इत्यविभागाद्वैतसिद्धेः । तत्परत्वेति अविभागाद्वैतपरत्वावधारणाय त्वात्यन्तिकैक्यपरत्वावधारणात् ।
अविभागेति इदं फलाप्याये द्वितीयपादेस्ति जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणा सहाविभागः । यदविरुद्धमिति
तत्रासङ्गं ब्रह्मेति विरुद्धम् । तस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वात् । सेतुर्विधरण इत्यत्रैवोक्तेः पतनप्रतिबन्धक-
व्यापारस्य विधरणपदार्थत्वात् । द्वितीयसूत्रोक्तमविरुद्धम् । अजपदार्यो विरुद्धः अजपदस्यान्यार्थ-
कत्वात् मोक्षादीनां संग्रहोऽविरुद्धः सद्योमुक्त्याद्यङ्गीकारात् । त्यक्तदेहेत्यादिकं विरुद्धम् । ब्रह्मैव-
सन्नित्यस्यांशस्य कूटस्थः सन्नित्यर्थात् । कोशखल्वयोरिति विरुद्धम् । सैन्धवखिल्य उदके प्राप्त
उदकमेवाविलीयते इति दृष्टान्तात् । इतरश्रुतेस्तत्परत्वावधारणं विरुद्धम् ‘अविभक्तं च मृतेषु’
इत्यत्र नवार्थानां षट्पात् ।

‘तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदस्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नवार्थाः षट् प्रकीर्तिताः’ ॥

अत्राखणः अपापमनश्चः अनुदरा कन्या अपशवो वा अन्ये गो जश्मेयः अघर्म इत्युदाहरणानि ।
तल्लिङ्गादिति आदिपदेन दहराधिकरणं उपास्येति ज्योतिरधिकरणे ज्योतिः शरीरात् ससुस्थिताधि-
करणम् । नामरूपान्तर्वर्तित्वेन नामरूपाधाररूपोपास्यनिरूपकेत्यर्थः । तथा ब्रह्मप्रकरणमित्यस्मिन्नधि-
करणे ब्रह्म सर्वाधिकरणं देशकालौ प्रकरणमिति देशकालरूपाधिकरणं च त्रयपादि । जीवे

भाष्यप्रकाशः ।

रूपनिरूपकवाक्यविचारदुपासनाधिकारिविचारपूर्वकं त्रयोदशाधिकरण्या आधाररूपो भगवान्
विचारितः ॥ ४३ ॥

इति त्रयोदशं सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणनिवारितहृदयान्वकारेण

पीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमेन कृते ब्रह्मसूत्राणुभाष्यप्रकाशे

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ ३ ॥

रक्षिः ।

ब्रह्माविर्भवतीति जीवरूपाधारोपि । आधारनिरूपके पादे तदुपर्यपीत्याद्यधिकरणतात्पर्यमाहुः उपा-
सनेति । विचारित इति संगतिस्तूपोद्धातोत्रे पादे कथयिष्यते ॥ ४३ ॥

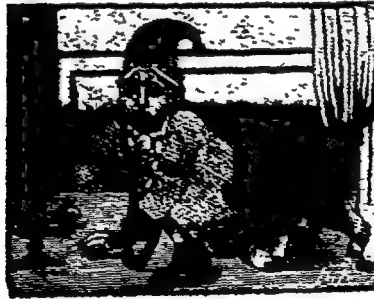
इति त्रयोदशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

इति श्रीविद्वन्मण्डनश्रीगिरिधार्यात्मजश्रीदामोदरज्जाश्रीयेण श्रीगोविन्द-

रायपौत्रेण पूर्णवेत्ता श्रीविठ्ठलरायज्जाश्रीयश्रीगोकुलोत्सवात्मज-

गोपेम्बरेण कृते भाष्यप्रकाशरश्मौ प्रथमाध्याये

तृतीयः पादः संपूर्णतामगमत् ॥ १ ॥ ३ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यचक्रचूडामणि-

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणप्रणीतम् ।

वृत्तादिगन्तविजयि श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीत-

भाष्यप्रकाश-संपूर्णवेत्तृ श्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपेश्वर-

जिन्नचरणप्रणीत भाष्यप्रकाशरश्मिपरिवृंहितम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

‘भगवद्ब्रह्मपरायणसद्गतश्रेष्ठिगोवर्धनदास सुन्दरदास’ इत्यस्य पुष्टिमार्गीय-

संस्कृतसाहित्यसमुद्धारार्थं निर्दिष्टद्रव्यसंग्रहः ‘प्राप्तभगवत्पद-

मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल.एल. बी.,

वकील, हाइकोर्ट’ इत्येतेषां सुहृद्भिः

संशोध्य ‘निर्णयसागर’ मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीवृत्तगान्दाः ४६४. संवत् १९९८.

मूल्यं रूपकचतुष्टयम् ।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay 2.

Published by Dhirajlal Vrajdas Sanklia, B A, LL B., Advocate
at Khakhar Building, C. P. Tank, Bombay 4.

EDITORS' NOTE.

The publication of this great work, the Anu Bhashya together with the commentary Prakasha thereon by Shri Purushottamaji, the erudite Acharya of Vallabha Sampradaya, and the Rashmi on both of these by Goswami Shri Gopeshvarji, who flourished in the nineteenth century and who is known to have written various books and commentaries on Shuddhadwaita Philosophy and allied subjects, was undertaken under the auspices of the Trust of the Late Sheth Gordhandas Soondardas Mulji Jetha, by Mr. Mulchandra Tulsidas Telivalla. He began to publish these from the Third Adhyaya of Anu Bhashya, and published in February 1926, the First Pada of the said Adhyaya. The reader is referred to the introduction of the said Pada in which a short history is given of the author and the literature on the Anu Bhashya available in the Shuddhadwaita Sampradaya.

He published the Second and Third Padas of the Third Adhyaya, and the reader is referred to the Preface of the Third Pada published on 27-4-1927, in which is established the connection of Shri Krishnachandrajī with the great work. By the impenetrable will of God, the Editor, Mr. Telivalla, died suddenly on 26-6-1927, to the utter dismay and consternation of us, his friends and collaborators.

Through extreme diffidence, and with the consent of the Trustees of Sheth Gordhandas Soondardas Trust, we took upon ourselves to continue the work left incomplete by our colleague. We are thankful to the Almighty for removing all difficulties and putting facilities in our way of completing this stupendous task.

In the middle of the task, we were deprived of the help of one of our colleagues, the late Mr. Gordhandas Pragnī of the Editorial Staff of the Bontay Samachar. His enthusiasm and rigidity of purpose are still present in our minds. We may frankly mention that Shastri Kalyanji Kanji of Gondal has been chiefly instrumental in getting the work carried through the Press. He deserves our thanks, and the Sampradaya will always remain indebted to him for this.

It was our intention to provide the reader with the comparative views of the different Bhashyakaras on the various Adhikaranas of the Brahma Sutras, which have been so lucidly given by Goswami Shri Purushottamaji, and with a view to have them in the Introduction to this publication, we requested Prof G. H. Bhatt, M. A., Professor of Sanskrit in the Baroda

College, to take up the work, and he readily undertook to do it. Unfortunately, on account of other engagements, he could not find time to do it. We, however, wish that he may be able to do this as an Introduction to the Translation of the Anu Bhashya, which he has undertaken under the Gaekwar Oriental Series. In these circumstances and in view of the daily growing scarcity of paper and printing materials, we have thought it fit to give as Preface to this work the very clear analysis of the Adhikaranas made by Goswami Shri Purushottamaji himself in his Adhikaranamala and to complete this work, without further delay.

We are thankful to H. H. Goswami Shri Gokulnathaji Maharaj of Bombay, for his favour of co-operation and consent for getting the work published, and it may be safely said that the present work sees the light of day through his good offices with the Trustees, and chiefly with the late Mr. Lalji Naranji, one of the Trustees.

Thus by the grace of God we have been able to complete the work left unfinished by our friend the late Mr. Mulchandra Telivalla, and we offer this fruit of our labour of love at the Lotus Feet of Lord Shri Krishna

Bombay,
31st May 1942.

DHIRAJLAL VRAJDAS SANKALIA.
JANNADAS KANJEE.
HIRALAL MOOLJEE.
PURUSHOTTAM KANJEE

श्रीकृष्णाय नमः ।

वेदान्ताधिकरणमाला ।

श्रीपुरुषोत्तमविरचिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीबालकृष्णमाचार्यान् प्रभून् श्रीविद्वलेश्वरान् । व्यासाचार्यास्तद्वचांसि प्रणमामि पुनः पुनः ॥
भाष्यप्रकाशे विस्तीर्णोर्वोवगन्तुं न शक्यते । सर्वैरतोर्थे सङ्गृह्य न्यायमाला वितन्यते ॥ २ ॥

तत्र तावद् व्यासचरणैरज्ञानानुग्रहार्थं सर्ववेदार्थरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपसाधनफलमतान्तर-
निराकरणमेदेन चतुर्धा विचारोत्र शास्त्रे क्रियते । तत्र सर्ववेदार्थरूपं ब्रह्मैवेति ज्ञापयितुं चतुर्लक्षण्यां
तत्सम्बन्धि सर्वं विचारितम् । तत्र प्रथमेऽध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मण्येव समन्वयः, वेदार्थ-
निश्चयश्च वेदान्तविचाराधीन इति सर्वोपि वेदो ब्रह्मण्येव प्रमाणमित्युक्तम् । द्वितीये च श्रुतीनां
परस्परविरोधपरिहारेण विरुद्धसृष्टीनां दूषणेन च ब्रह्मैव प्रमेयमिति निर्णयितम् । ततस्तृतीयेन्तरङ्गं
बहिरङ्गं च साधनं सोपकरणं विचारितम् । ततश्चतुर्थे फलप्रातिप्रकारस्तदनुभवप्रकारो ब्रह्मैव च
फलमिति निर्णयितमिति शास्त्रार्थसङ्ग्रहः ।

तत्र प्रथमेऽध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयश्चतुर्भिः पादैर्वक्तव्यः । तत्रासन्दिग्धेषु
वेदान्तवाक्येषु विचारासञ्चारात्सन्दिग्धान्येव निर्णेतव्यानि । तानि चतुर्धा, कार्यप्रतिपादकानि,
अन्तर्गमिप्रतिपादकानि, उपासरूपप्रतिपादकानि प्रकीर्णकानि चेत्यतश्चत्वारः पादाः ।

तत्र प्रथमपादे ब्रह्मसम्बन्धिविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म लक्षयित्वा ततः कार्यवाक्यानि
विचारितानि ।

तत्र प्रथमे एकसूत्रे जिज्ञासाधिकरणे षडङ्गैरेव वेदार्थनिश्चयस्य संभवादत्यन्त-
निश्चयस्य तपःप्रभृतिभिरेव संभवात्तदर्थं किं वेदान्तविचारेणेत्याशङ्क्य, ऋषिभिर्नानाशास्त्राणां
कृतत्वात्तच्छ्रवणेन बुद्धिदोषान्मन्दानां संदेहसम्भवे तन्निवारणार्थं विचारशास्त्रं कर्तव्यम् । तत्र यद्यपि
'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्यादिश्रुतिसृष्टितिभिर्ब्रह्मैव सर्ववेदार्थः,
तथापीदं वाक्यं वेदान्ते श्रुतं 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति, पुरुषरूपता च तत्रैव श्रुता,
'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितायां' इतिवाक्येन वेदान्तानामर्थनिश्चायकत्वं च तत्रैव श्रुतम्, अत इदानीं
तपःप्रभृतीनामसंभवाद्देवान्तविचारेणैव वेदार्थरूपब्रह्मस्वरूपनिश्चय इत्यभिप्रायः ब्रह्मसंबन्धिविचारः
श्रीवादायणाचार्यैः प्रस्तुत इत्युक्तम् । अतोऽग्राणि यान्यधिकरणाणि शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तं तानि
सर्वाण्यस्यैव विषय इति तेषामस्य च विषयविषयिभावः संगतिरित्यपि बोधितम् ॥ १ ॥

१. अन्ये अस्मिन् प्रतिपाद्य. को विषय इति प्रस्तावनायां वक्तव्यमावश्यकं प्रकाशकानाम् । साधारणसंशोधको यं सार-
मुद्धरेत् तदपेक्षया श्रीमदणुभाष्यप्रकाशकरैः गो. श्रीपुरुषोत्तमचरणैः अणुभाष्याधिकरणतो सारमात्रं संशुद्ध अधिकरणमाला
रचितास्ति वैवासाभिः. अन्यप्रतिपाद्यविषयतयात्र मुदापितास्ति । सा यद्यपि तेलीबाल्यापठिते संशोध्य पृथक् मुदितास्ति
तथापि विपुलविस्तरार्थं पुनर्मुद्रण्यते इति न मोषास्तत्कृतिरिति निवृत्तवैन्तु विद्वांसः ।

ततो द्वितीये एकसूत्रे जन्माद्यधिकरणे ऋषि किलक्षणकं किंप्रमाणकं चेत्साक्षाद्वायां जगदुत्पत्तिस्थितिकारणं ऋषेति सूत्राद्येन लक्षितम् । ततोऽनन्तरेण वेदरूपशास्त्रप्रमाणकं ऋषेत्युक्तम् । तेन कर्तृरूपं निमित्ततया सिध्यति ॥ २ ॥

ततस्तृतीये एकसूत्रे समन्वयाधिकरणे ऋषि जगतः कर्तुं निमित्तं चेति चेत्, किं जगतः समवायीत्याशङ्कयामनारोपितानागन्तुकरूपेण समनुगमाद्भवेत् जगतः समवायीति निर्णीतम् । तेनाभिन्ननिमित्तोपादानवादोऽस्मिन् शास्त्र इति बोधितम् ॥ ३ ॥

एवं त्रिसूत्र्या ऋषणो जिज्ञासा ऋषलक्षणं तद्विचारस्य कर्तव्यता च साधिता । ये पुनः कर्तुं त्वे वैवम्यादयो दोषाः, समवायित्वे च विकृतत्वादयः, ते सर्वेप्रमाध्याये परिहर्तव्याः, विचारकर्तव्यतायाः प्रतिज्ञातत्वात् । तत्र सच्चिदानन्दरूपत्वस्य ऋषणः स्वरूपलक्षणत्वात्पूर्वोक्तं कार्यलक्षणं त्रिष्वप्यनुगतं वक्तव्यम्, अन्यथा लक्षणेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । अन्यतश्च निवारणीयम्, अन्यथातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । असंभवश्च निवारणीयः ।

तत्र द्वैतस्याधिकरणाभ्यां सद्रूपे तल्लक्षणं योजितम् । अतःपरं चिद्रूपेऽव्याप्तिनिवारणाय प्रकृतिपरमाणादावतिव्याप्तिनिवारणाय च चतुर्थं ससत्त्वमीक्षत्यधिकरणमारभ्यते । तत्र प्रथमसूत्रे 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' इत्यादिश्रुत्या ऋषणः सर्वव्यवहारातीतत्वेन सर्वप्रमाणागोचरतया तच्चान्नासंभवाद्विचारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य, ऋषि सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यम्, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य, 'तदैक्षत', 'बहु सां प्रजायेय' इत्यनेनेक्षणस्य बहुभवनस्य च आचानात् । अतः सृष्टेः पूर्वमव्यवहार्यत्वेऽपि तदनन्तरं तत्कर्तृत्वेन तदुपादानत्वेन च व्यवहार्यत्वं श्रुत्योच्यते इति तथा तच्चान्नस्य संभवात्तद्विचारो न व्यर्थ इति बोधितम् । ईक्षणकर्तृत्वेन चेतने तस्मिन् पूर्वोक्तलक्षणं समन्वयाच्चिद्रे लक्षणाव्याप्तिरपि परिहृता । तेनैव प्रकृतिपरमाणादावतिव्याप्तिरपि निवारिता, असंभवश्च निवारितः । ततो द्वितीयसूत्रे तत्सेक्षणकर्तृतात्मशब्दवाच्यत्वात्प्राकृतगुणवत्त्वं निवारितम् । ततस्तृतीये तदुपासकस्य मोक्षरूपफलक्यनादपि तन्निवारितम् । ततश्चतुर्थे जगद्वैद्यत्वस्याकथनादपि तन्निवारितम् । एवं चतुःसूत्र्यां कार्यविधिमुखेन तद्विचार उक्तः । ततोऽपि त्रिसूत्र्यां कार्यनिषेधमुखेन तद्विचार्यते, निषेधश्च प्रलयात्मकः । तत्र पञ्चमे स्वाप्ययस्यै जीवसुषुप्तिर्ग्राह्यसंबन्धेनोच्यते । सा च मोक्षमिज्ञापि जाग्रदादिवत्कर्मसंबन्धरहितेति प्रलयतुल्या । सा च स्वसंबन्धेनैव जायत इति भगवत्सत्कर्तृत्वम् । ततः षष्ठे मोक्षदशायां जीवस्य भगवत्तुल्यत्वं श्रुत्योक्तम् । तत्र भैत्रेयीब्राह्मण आदिमध्यावसानेषु ऋषण एव बोधनात् तद्वातुल्यं ऋषण एवेति बोधितम् । ततः सप्तमे सर्वप्रलये ऋषैवावशिष्यते इति श्रुत्या बोध्यते । अतः प्रलयो ऋषकर्तृक एवेति बोधितम् । एवमनेनाधिकरणेन चित्स्वरूपे कार्यलक्षणयोजनादव्याप्तिः परिहृता । चित्स्वरूप-त्वबोधनात्प्रकृत्यादावतिव्याप्तिरपि परिहृता ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमसूत्रे आनन्दमयाधिकरणे आनन्दे लक्षणयोजनेन तत्राव्याप्तिः परिहृयते । तत्र प्रथमसूत्रेऽपि निषेधेन पुनः कथनरूपादभ्यासादानन्दमयस्य ऋषत्वं स्थापितम् । तत्र प्रथमवर्णके आनन्दस्यार्थतोम्यासः शब्दतश्च । द्वितीयवर्णके तु 'तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्येति' वाक्याभ्यास उक्तः । एवमभ्यासेन मयदप्रवाहाद्भेदे साधिते आनन्दमयस्य ऋषत्वम् । यथा पूर्वतन्ने यजुसम्यासात्कर्मणस्तद्वत् । ततो द्वितीयसूत्रे मयदो विकारार्थत्वादानन्दमयस्य न ऋषत्वमिति

सूत्रशिनाद्यङ्ग, मयटः प्राप्नुयर्थकत्वाच्च मयटप्रत्ययेनाब्रह्मत्वं वक्तुं शक्यत इत्यंशान्तरेण समाहितम् । ततस्तृतीये सूत्रे आनन्दजनकत्वेन तत्कारणत्वान्मथदो विकारार्थत्वं निवारितम् । ततश्चतुर्थसूत्रे 'सर्वं ज्ञान'मिति मन्त्रे योर्थ उक्तः स एव संपूर्णं प्रपाठके प्रपञ्च्य गीयते, अत आनन्दमयो ब्रह्मैवेति निर्णीतम् । ततः पुनश्चिन्मया चतुःसूत्र्यायमेवाथो निषेधमुखेन निर्णीयते । तत्र प्रथमेन जीवस्थानन्दमयत्वं निराक्रियते, जीवे निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वादिरूपस्य माहात्म्यस्यानुपपद्यमानत्वात् । द्वितीये 'चानन्दीभवती'त्यादिना जीवस्थानन्दनीयत्वमुच्यते, न त्वानन्दत्वम्, अतो भेदव्यपदेशादपि जीवस्य नानन्दमयत्वमित्युक्तम् । ततस्तृतीये 'सोकामयते'तिचेतनधर्मस्य कामस्य जडायां प्रकृतावेनुपपद्यमानत्वात्सापि नानन्दमयीत्युच्यते । ततश्चतुर्थस्य जीवस्थानन्दमये ब्रह्मणि योग-श्रुपसङ्क्रमरूपं फलत्वेन कथयति श्रुतिः, तेन जीवापेक्षया उत्कृष्ट एवानन्दमयो, न तु जीवादपकृष्टः । तस्मादानन्दमयो ब्रह्मैवेति निरूपितम् । एवं चतुःसूत्र्यां जीवजडनिषेधमुखेनानन्दमयो विचारितः । एवमष्टसूत्र्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे साधिते निरङ्कुशजगत्कारणत्वं तत्रैव पर्यवसतीत्यानन्देपि लक्षणसमन्वयात्तन्माय्यासिः परिहृता । जीवजडयोर्विवारणादतिव्याप्तिश्च एवमधिकरणचतुष्टयेन सच्चिदानन्देषु लक्षणसमन्वयादसंभवोच्यथादेव परिहृतः । तेन जन्माद्यधिकरणस्य शेषमूतमधिकरणत्रयमिति शेषशेषिभावः संगतिः ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे द्विसूत्रेनस्तद्धर्माधिकरणे आदित्यान्तरिक्ष्यन्तश्च विद्यमानो हिरण्यमयः पुरुष उदिलादिब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मैवेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे 'यमादित्यो न वेदे'तिश्रुत्यादित्याद्भेदनिर्देशेनापि तस्य ब्रह्मत्वं स्थापितम् । तदज्ञाने सति, यदि तस्य ब्रह्मत्वं न विचार्येत तदा, तदज्ञाने सति, 'स यश्चायं पुत्रे यश्चासावादित्ये स एकः स य एवंविदि'त्युक्त्याग्रे 'एतमानन्दमयमात्मानुपसङ्क्रामती'त्यनेन आवितं तद्विदोक्षरसायुज्यं परब्रह्मप्राप्तिश्च नोपपद्यते । तस्माद्देतुतागर्मया प्रसंगसंगतैतद्विचारितम् ।

किञ्च, अयं जन्मादिसूत्रस्यविचारः सर्वस्याग्रिमविचारस्य मूलम् । तत्राग्रे 'फलमत उपपत्तेरित्यनेन सर्वफलदाता भगवानेवेति वक्तव्यम् । ततोऽग्रे चतुर्थेऽध्याये निषेधमुखेन प्रतीकोपासना, विधिमुखेनाङ्गोपासनायादित्यादिमतिषुत्रे वक्तव्याः । तत्र मतान्तरोक्तरीत्या प्रतीकोपासनानामब्रह्मपरत्वेपि तद्वाच्योक्तफलसिद्धिस्तत्तदन्तःस्थाद्ब्रह्मण एवेति ज्ञापनायाङ्गोपासनानां ब्रह्मपरत्वे तदुक्तमवान्तरफलं तत्कर्तृत्वरूपं मुख्यं फलं च भगवत एवेति ज्ञापनाय चाप्येतद् बोध्यम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तम एकसूत्रे तल्लिङ्गाधिकरणे, अष्टम एकसूत्रेतिदेशाधिकरणे च ब्रह्मप्रकरणे आकाशप्राणादिशब्दैः ब्रह्मैवेत्युच्यते, निरङ्कुशजगत्कारणत्वरूपब्रह्मलिङ्गादिति विचारितम् । तेन पूर्वोक्तलक्षणेतिव्याप्तिदोषः परिह्रियत इति पूर्वोक्तशेषमूतमिदमधिकरणद्वयम् । पञ्चमाद्यधिकरणद्वये प्रत्ययकृतसंदेहनिरासः, सप्तमाद्यधिकरणेषु तु प्रकृतिवृत्तसंदेहनिरास इति विशेषः, प्रकृतिप्रत्ययभेदेन शब्दस्य द्विविधत्वादिति । षष्ठाद्यधिकरणत्रयस्य विषयवाक्यान्पुद्गीयनिवास्यान्पुद्गलानि । तेन कर्माङ्गोपासनास्यपि ब्रह्मैव फलदम्, तज्ज्ञानेनैव च कर्मणो वीर्यवत्तरत्वमित्यपि बोधितम् । तेन प्रसङ्गोपि संगतिः ॥ ७ ॥ ८ ॥

ततो नवमे चतुःसूत्रे ज्योतिश्चरणाधिकरणे 'अथ यदितः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत' इतिवाक्ये ज्योतिःशब्देन ब्रह्मैवेत्युच्यत इति निर्णीतम् । तत्र प्रथमसूत्रे 'एतावानस्य महिमे'तिषग्रे

भूतात्मकानां चरणानां ब्रह्मधर्मत्वाज्योतिःशब्देन ब्रह्मैवोच्यत इति निर्णीतम् । ततो द्वितीयसूत्र एतत्संदर्भराम्भे गायत्रीछन्द एवोच्यत इति न चरणानां ब्रह्मधर्मत्वमिति सूत्रांशेनाशङ्काशान्तरेण समाहितम् । भगवति चेतोर्पथार्थं संदर्भादौ गायत्री प्रस्तुता, तयोपासने ब्रह्मदर्शनं भवतीति तस्माद्ब्रह्मण एव पादाः, न गायत्र्या इत्युक्तम् । ततस्तृतीये गायत्रीछन्दो हि शब्दरूपम्, भूतपृथिवीशरीरहृदयान्यर्थरूपाणि । तेषां शब्दरूपछन्दःपादत्वं न संगच्छते । अतो ब्रह्मण एव पादा इत्युक्तम् । ततश्चतुर्थसूत्रे यद्यप्येवं पादानां ब्रह्मधर्मत्वमायाति, तथापि 'एतावानि'तिमग्रे 'दिवी'ति सप्तम्या पादानां द्युलोकाधारत्वकथनेन विवक्षितस्य ज्योतिषस्तदाधारत्वमुक्तम् । 'अथ यदतः परो दिव' इतिपञ्चम्यानाधारत्वमुच्यत इत्युपदेशमेदाज्योतिर्न ब्रह्मेत्याशङ्का, यथा 'वृक्षे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन' इतिविभक्तिभेदेपि यथैकाध्व्यग्रत्यभिज्ञा न विरुध्यते, तथाव्यापीति न दोष इति समाहितम् । तस्मादत्र ज्योतिःशब्दवाच्यं ब्रह्मैवेति निर्णीतम् । यद्यपि पूर्वाधिकरणन्यायेन ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वमायाति, तथाप्यत्र प्रकरणस्य लिङ्गस्य च संदिग्धत्वात्पुनर्विचारितम् । तेन सामान्यविशेषभावः पूर्वाधिकरणसङ्गतिः । एतेनान्या अपि पादसंभङ्गाः प्रणवादिविधा अपि ब्रह्मपरा इत्यपि बोधितम् ॥ ९ ॥

ततो दशमे चतुःसूत्रेनुगमाधिकरणे कौशीतिकब्राह्मणस्य इन्द्रप्रतर्दनसंवादे 'प्राणोहमसि प्रज्ञाल्मे'त्यादिनोच्यमानः प्राणो ब्रह्मैव, नासन्वो, नापि जीवः, तस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकार एव वाक्योक्तपदार्थसंगतेरित्युक्तम् । तदुपपादितं च भाष्ये । ततो द्वितीयसूत्रे वक्त्रेन्द्रेण प्रतर्दनं प्रति स्वात्मैव प्राणत्वेनोपदिश्यत इति न तस्य ब्रह्मबोधकत्वमिति सूत्रांशेनाशङ्क्य, ततोऽशान्तरेण समाधानायास्मिन् प्रकरणे ब्रह्मसंबन्ध एव भूयानुपलभ्यते, तस्मादत्र प्रतिपाद्यः प्राणः परमालेखेवं प्रतिपादितम् । ततस्तृतीये यदि ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यं तदा 'यामेव विजानीही'तिस्वात्मोपदेशस्य का गतिरित्याशङ्कायामयमुपदेशः शास्त्रदृष्ट्या, न तु लोकदृष्ट्या । शास्त्रे च ब्रह्मज्ञाने सति ज्ञानुर्भवाभेदेन सर्वभाव उच्यते । यथा श्रुत्यन्तरे वामदेवस्य सर्वात्मभाव-उच्यते, 'तद्वैतत्यभ्यवृत्तिर्वाग्देव' इत्यादिना, तद्वदत्रापि ज्ञानेन ब्रह्मात्मभावात्स्वस्योपास्यत्वेनोपदेश इत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे नन्वस्मिन्प्रकरणे जीवधर्मा मुख्यप्राणधर्माश्च भूयांस उपदिश्यन्त इति नास्य ब्रह्मप्रकरणत्वमिति सूत्रांशेनाशङ्काशान्तरेण समाधानमाह । यदि जीवप्राणब्रह्मणां धर्मदर्शनात्रयाणां मुख्यत्वं स्वीक्रियेत, तथा सत्युपासनात्रयप्रसङ्गाद्वाक्यभेद आपद्येत । स तु दुष्ट इति न युक्तः । तथा सति सोऽत्र जीवधर्माणां प्राणधर्माणां चोपदेशः, सोऽत्र जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वात्, प्राणस्य तु तद्योगात् । तस्मादे सर्वे ब्रह्मधर्मा एवेति प्राणो ब्रह्मैवेति प्रतिपादितम् । इदं चाधिकरणं पूर्वोक्तसर्वनिगमनार्थम् । इदं यथा तथा भाष्यप्रकाशशादवगन्तव्यम् । भाष्ये तु चिदचित्संश्लेषनिवारणार्थमित्युक्तम् । ब्रह्मवादे केवलस्यैव ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेन चिदचिच्छरीरापेक्षाराहित्यादिति । तेन न पुनरुक्तिदोषः । कार्यप्रतिपादनद्वारा वाक्यानां स्वरूपपरत्वं नवस्वप्यधिकरणेषु स्पष्टम् ॥ १० ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ

वेदान्ताधिकरणमालार्थां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

एवं प्रथमपादे कार्यप्रतिपादकानां वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो विचारितः । प्रकृतिप्रत्यय-
भेदेन शब्दस्यान्यपरत्वसंदेहे तन्निवारणं च कृतम् । अतः परं द्वितीयादिष्वर्थसंदेहो निवारणीयः ।
जीवजडतत्समुदायभेदेनार्थस्य त्रैविध्यात् । तत्र द्वितीयपादे जीवपुरःसरेणार्थसंदेहो निवारणीयः ।
अन्तर्यामिप्रतिपादकानां वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो वक्तव्यः । तेन पादानामेककार्यत्वं संगतिः ।

तत्र प्रथमे चतुःसूत्रे सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणे छान्दोग्यस्था शाण्डिल्यविद्या
विचार्यते । तत्रास्यां विद्यायां 'मनोमयः प्राणशरीर' इत्यनेन विज्ञानमयस्य जीवस्य मनोमयत्वादिवर्त्म-
वैशिष्ट्ये तैरेव च धर्मैः कर्तृत्वनिर्वाहाद्ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वमपि नोपपद्यत इत्याशङ्कायां, जीवस्य
ब्रह्मत्वेनोपासनं निवार्य, सर्ववेदान्तप्रसिद्धस्य ब्रह्मण एवोपदेशाद्ब्रह्मैवात्रोच्यत इति प्रथमसूत्रे
आक्षेपनिवारणादाक्षेपोधिकरणसंगतिरित्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रेणां विद्यायां फलत्वेन विवक्षिता
ये गुणास्तेषां प्राप्तिर्मगवत्स्वरूपलामात् तत्सारूप्यलामादोपपद्यते, अतोपि तथेत्युक्तम् । ततस्तृतीय-
सूत्रे तिरोहितानन्दत्वेन निराकारत्वादपि नात्र जीव उच्यते, किंतु ब्रह्मैवेत्युक्तम् । ततस्तुरीये
ब्रह्मात्र ध्येयत्वेन प्राप्तत्वेन च व्यपदिश्यते, जीवस्तु ग्रामत्वेन ध्यातृत्वेन च व्यपदिश्यत
इत्युक्तम् । तेनात्रान्तर्यामिभूत ब्रह्मैवोच्यत इति साधितम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये चतुःसूत्रे शब्दविशेषाधिकरणे वाजिशिक्षास्थं 'यथा ब्रीहिर्वा यवो
वे'त्यादिविषयवाक्यमुपन्यस्य, तत्रान्तरात्मन्युक्तो हिरण्मयः पुरुषो न जीवः, किंतु ब्रह्मैव,
शब्देनोक्ताद्विरण्मयत्वरूपादिशेषादित्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽन
तिष्ठतीति गीतास्थितेऽपि हृद्देशे वर्तमानस्य ब्रह्मत्वमित्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रे व्यापकस्येश्वरसाल्ये
हृदयस्थाने स्थितेरस्युक्तत्वाच्छ्रुतौ ब्रीह्यादितुल्यताश्रावणाच्च तस्य ब्रह्मत्वं न युक्तमिति सूत्राशेनाशङ्कां-
शान्तरेण समाहितम् । हृदये निदिध्यासने कृते ब्रह्म ज्ञातुं शक्यते, तत्रैव साक्षात्कारात् । तस्माद्
हृदयस्य स्थानत्वमुच्यते । अन्ये त्वत्र दृष्टान्तमप्याहुर्नृणां सर्वलोकपतिरप्ययोव्यापतिरिति । तस्मान्न
व्यापकत्वहानिः । यत्पुनर्ब्रीह्यादितुल्यत्वकथनं तत्तु चतुर्विधभूतान्तरवर्तित्वज्ञापनार्थम् । अतो
व्योमवत्सर्वत्र स्थितिर्बोध्यते । तस्मान्न दोष इत्युक्तम् । ततश्चतुर्थसूत्रे तस्य हृदये वर्तमानत्वे
जीववत्सुखदुःखमोगोपि संभवतीति सूत्राशेनाशङ्कांशान्तरेण समाहितम् । तस्य स भोगो न संभवति,
तस्य सर्वरूपत्वानन्दरूपत्वादिरूपाणां विशेषाणां विद्यमानत्वादिति । तस्माद्ब्रह्मैवात्रोच्यते । इदं
आधिकरणमन्तर्यामिणो रूपनिश्चयनार्थं हिरण्मयपुरुषत्वेनान्तस्तद्धर्माधिकरणविषयवाक्योक्तकारस्य
भासाधिहोत्रे नित्याधिहोत्रधर्मवद्भक्तं शक्यत्वादिति मम प्रतिभाति । संगतिरत्र प्रसक्तो बोध्यः ॥ २ ॥

ततस्तृतीये द्विसूत्रे अत्ता चराचरेत्यधिकरणे 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चे'तिकाठकावक्योक्तं
ब्रह्मक्षत्राण्युत्वं न जीवस्य, किंतु ब्रह्मण एवेति निर्धारितम् । तत्र प्रथमसूत्रे चराचरग्रहणं हेतुः,
चरो मृत्युरचरं कस्याप्यचाल्यम्, ब्रह्मक्षत्राणां संपद्यमानानां भोगः साधितः, सर्वरूपत्वात्मकं वैशेष्यं
च । द्वितीयसूत्रे च अकरणं हेतुः । तथा च जीवाशक्यभोगस्य चराचरस्य ग्रहणरूपास्तिज्ञादस्य
वाक्यस्य ब्रह्मप्रकरणपठितत्वाच्चात्रोक्तं ब्रह्मैवेति सिध्यति । भोक्ष्यपेक्षिब्रह्मक्षत्रप्राणानामुक्तमणामावे-
नान्तःप्रकटे भगवत्त्वेन उपादन्तर्पामित्वमपि सिद्धम् पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणो जीवविठक्षणस्य भोगस्यो-
क्तत्वात्तत्साधनायात्रोपेक्षितानान्दरूपाद्द्वैतोप्यात्संपन्नजीवसाहाय्येन भोगो विचारितः, अन्तर्यामि-
धर्मविचारस्यैव प्रकृतत्वादिति ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे द्विसूत्रे गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणे 'अतः पितृन्ता'विति काठकाक्यं विषयत्वेनोपन्यसात्र जीवद्वयं नोच्यते, किंतु जीवब्रह्मणी उच्येते । अत्र जीवब्रह्मणोरेव प्रतिपाद्यत्वदर्शनात् । इतः पूर्वं 'येयं प्रेते विचिकित्सा'इति 'अन्यत्र धर्मा'दिति वाक्यद्वयेन तयोरेव पृष्टत्वादिति पूर्वसूत्र उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे पूर्वप्रकरणोक्तविशेषणवलादप्यत्र जीवब्रह्मणी एवोच्येते इति साधितम् । पूर्वाधिकरणोक्तब्रह्मक्षत्रभोगोत्रैवेतिज्ञापनार्थम् । तेनानुप्रसङ्गः संगतिः ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमे पञ्चसूत्र अन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणे छान्दोग्ये उपकोसलविषाखं 'य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यत'इतिवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य अक्षिपुरुषस्य ब्रह्मत्वं निर्धारितम् । तत्र प्रथमसूत्रे आर्यदर्शनस्योपपद्यमानत्वान्न तत्र प्रतिविम्बस्य ब्रह्मत्वेनोपासना विधीयते, किंतु ब्रह्मैवेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे सर्वलोकस्य सामवामनयनरूपस्थानादिव्यपदेशात्तदेव साधितम् । ततस्तृतीयसूत्रेऽसृतादिपदकथनादपि तत्साधितम् । ततश्चतुर्थसूत्रे तदुपासकस्य ब्रह्मविद्वत्तत्कथनादपि तत्साधितम् । ततः पञ्चमसूत्रे जीवो निवारितः । एवं चात्र पञ्चसूत्र्यां स्थानमाहात्म्यादिरूपं वैशेष्यं बोधितम् । अक्षिस्थितस्य भोगस्तु वाजिनां मण्डलमाख्ये प्रसिद्धः । एवमधिकरणत्रयेण भोगदोषासंसर्गहेतुभूतं वैशेष्यमक्षिस्थितस्य पुरुषस्यान्तर्यामित्वं च विचारितम् ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे त्रिसूत्रे अन्तर्याम्यधिकरणे बृहदारण्यकस्यमन्तर्यामिब्राह्मणं विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्तम् । अन्तर्यामी सर्वत्रैकः, अथवापिदैवादिशब्देदाद्विज्ञः, तत्तदभिमानां जीवो वेलाशङ्क्य प्रथमसूत्रे पृथिव्यादीनां तदभिमानिनां च ये धर्मास्तेषां भगवत्प्रयुक्तत्वबोधनादन्तर्यामी सर्वत्र भगवानेवेति निर्णीतम् । आधिदैवादिसञ्ज्ञोपि स एवेति च । ततो द्वितीयसूत्रेऽन्तर्यामी ब्रह्मवादे न प्रसिद्धः, जीवब्रह्मजडानामेव प्रसिद्धत्वात् । ततोऽन्तर्यामी साङ्ख्यपरिकल्पितः क्रमिद्भविष्यतीत्याशङ्क्य, नात्र साङ्ख्यमतम्, तद्धर्माणामनभिलापात्, अतोऽन्तर्यामी भगवानेवेति ब्रह्मवादसिद्ध इत्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रेऽन्तर्यामी जीवो न संभवति, काण्वशाखायां 'यो विज्ञाने तिष्ठ'न्निति माध्यन्दिनीयशाखायां च 'य आत्मनि तिष्ठ'न्नितिवाक्याभ्यां जीवाङ्गेदस्य श्रावणादित्युक्तम् । अस्मिन्नधिकरणे स्थितिकर्तृत्वनिर्वाहकतयोपोद्भातेन सर्वनियमनं विचारितम् । गुहांप्रविष्टावित्यधिकरणे प्रतिगुहं मित्रतया प्रवेशादन्तर्यामिणां भेदे प्राप्ते तदभावाय तस्यैक्यमत्र साधितम् । तेन रूपभेदाद्विज्ञोप्येक एवान्तर्यामी नामेत्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे त्रिसूत्रे अदृश्यत्वाधिकरणे 'अथ परा यथा तदक्षरमविगम्यत' इति गुण्डकस्य वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्येयमुपनिषत् साङ्ख्यविद्या ब्रह्मविद्या वेत्याशङ्क्येयं ब्रह्मविधैव । यद्यप्यत्राक्षरं पुरुषश्चेत्युभयमुच्यते, पुरुषस्याक्षरात्परत्वं नोच्यते, एवं परापरमावेप्यक्षरं परमात्मैवेति निर्णीतम् । तत्र प्रथमसूत्रे अदृश्यत्वादिगुणकोऽक्षरत्वेनोक्तः परमात्मैव, विभजनकत्वद्वारा ब्रह्मधर्मस्य तत्रोक्तेरित्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे अत्राक्षरपुरुषौ साङ्ख्यविद्यासिद्धप्रकृतिपुरुषावेवेत्याशङ्क्य, तौ नात्र संभवतः, अक्षरस्य सर्वज्ञत्वादिना पुरुषत्वेन च विशेषणात्, पुरुषस्य च दिव्यत्वादिना प्राणादिजनकत्वेन च विशेषणात् । न हीदं साङ्ख्ये सिध्यति । किंच, अत्र हि समाप्तावादी मध्ये च ब्रह्मविद्या इति विद्याविशेषणमुक्तम् । तस्मादपि नात्र साङ्ख्यसिद्धौ प्रकृतिपुरुषावित्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रे 'अग्निर्गर्वे'त्यादिना यद्रूपमुक्तं तद्विश्वकायस्य ब्रह्मण एव संगच्छते न तु साङ्ख्यसिद्धेत्युक्तम् । तेन दृष्टिपूर्वदशायामप्यक्षरनियामकत्वाद्भगवतोऽन्तर्यामित्वं नित्यमित्युपोद्भातने बोधितम् ॥ ७ ॥

ततोऽष्टमे नवस्तूत्रे वैश्वानराधिकरणे पूर्वाधिकरणोक्तं रूपं साङ्ख्यसिद्धकार्येश्वरस्य कुतो न ? अक्षरपरमपुरुषयोर्भेदोभेदौ च कथमित्याकाङ्क्षायां, छान्दोग्यस्थां वैश्वानरविद्यां विषयवाक्यत्वे-
नोपन्यस्य, रूपस्य नित्यत्वं विरुद्धधर्माश्रयत्वं च तत्रोपोद्धातेन विचारितम् । तत्र प्रथमस्तूत्रे
वैश्वानरशब्दवाच्यो द्विर्ण्यगर्मादिः परमात्मा वेति संशये, द्विर्ण्यगर्मादिवोधकसाधारणशब्दाद्यो
विशेषः प्रादेशमात्रस्यैवामितो विगतमानस्वरूपः, तस्मादित्युक्तम् । ततो द्वितीयस्तूत्रे 'केचित्स-
देहान्तर्हृदयावकाश' इत्यादिस्मृत्युक्तस्यानुभाषकत्वम् । अतः प्रादेशमात्रो ह्युसूर्धत्वादिविशिष्टः
परमात्मैवेत्युक्तम् । ततस्तृतीयस्तूत्रे ननु प्रादेशमात्रस्मृत्या वैश्वानरपदस्य भगवत्परत्वं निर्णेतुं न
शक्यम्, 'बह्वै वैश्वानरो भूत्वे'ति जाठराग्निपरत्वस्यापि स्मरणात्, समानप्रकरणे 'एष वा अग्निवैश्वानर'
इत्यग्निसममिव्याहारेण श्रावणाद् भगवद्विभूतित्वाच्च । अत्राप्यग्रेः 'हृदयं गार्हपत्यं' इत्यादिना
त्रेताग्निकल्पनश्रावणात् पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वश्रावणाच्च न भगवत्परत्वं शक्यवचनमिति सूत्रांशेनाशङ्क्य,
नात्र भगवत्परत्वं निषेद्धं शक्यम्, भगवतो भोक्तृत्वं वक्तुं श्रुतावशिष्टश्रुपदेशाज्जाठरे
ह्युसूर्धत्वादिधर्माणामसंभवाच्च । नच तदुपासनार्थमिति शङ्क्यम्, वाजसनेयिभिः पुरुषत्वस्य
श्रावणादित्वेवमंशान्तरेण समाहितम् । तस्माद्वैश्वानरः परमात्मैव । ततश्चतुर्थे उक्तेहेतुम्य एव
जाठरोऽग्निर्देवतारूपोऽग्निश्च न संभवतीत्युक्तम् । एवं चतुर्भिः सूत्रैर्वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वं निर्णीतम् ।
ततोऽग्निः पञ्चभिः सूत्रैस्तस्य परिमाणं विचार्यते, अहिलवादिनिवृत्त्यर्थम् । तत्र पञ्चमे
जैमिनिमतेन परिमाणविरोधपरिहारमाह, व्यापकस्य प्रादेशमात्रत्वं कल्पनां विना साक्षादपि संभवति,
यथाकाशस्य । तथा च 'प्रादेशमात्रमभिविमान'मित्यत्र शब्दक्रमादर्थक्रमो बलिष्ठ इति जैमिनेराशयो
बोधितः । ततः चष्टे निराकारमेव ब्रह्म मायाजवनिकाच्छ्रं विष्ण्वादिदेवताविहितेन पुरुषाकारेणा-
मिव्यक्तः पुरुषविधोऽन्तर्यामी, न तु स्वाभाविकस्तस्याकार इत्याश्चर्यस्य मतमुक्तम् । ततः
सप्तमेऽनुस्मृतिवशात्पुरुषाकारो 'यद्यद्विद्या त उरुणाय विभावयन्ति तत्तद्भूः प्रणयसे सदनुग्रहाये'-
तिस्यूतः साधकानुग्रहार्थमिति बादरिमतमुक्तम् । ततोऽष्टमे पूर्वोक्तं नियतपरिमाणवादबोधकं
जैमिनिमतं तदेकदेशिनो, न तस्येतिबोधनार्थं पुनर्जैमिनिमतमाह । श्रुतौ 'प्रादेशमात्रमिह वै देवा'
इत्यारम्य अग्निसंपादयिष्यामी'तिकथनात्सम्पत्तिनिमित्तं प्रादेशमात्रत्वम्, न तु वास्तवमिति तदाशय
उक्तः । ततो नवमे 'आमनन्ति चैनमस्मि'न्नितिसूत्रे 'एनं वैश्वानरमस्मिन्मूर्धचिबुकान्तराले'
आवालाः समामनन्ति 'एषोऽन्यक्त' इत्यादिना । तस्मात्प्रादेशमात्र एव व्यापकः, अतो वस्तुभावादेव
विरुद्धधर्माश्रय इति वैश्वानरो भगवानेवेति स्वसिद्धान्त उक्तः । एवमस्मिन्पादे स्थितिरूपकार्यनिर्वा-
हार्यमन्तर्यामिप्रतिपादकानि वाक्यानि विचारितानि ॥ ८ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ

वेदान्ताधिकरणमालायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अतःपरं मोक्षदातृत्वर्यमुपास्यरूपप्रतिपादकानि वाक्यान्पस्मिन्पादे विचार्यन्ते, साधनाध्याये
शुणोपसंहारपादे तत्तन्मार्गभेदेनोपासनाया एव साधनत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

तत्र प्रथमे सप्तस्तूत्रे स्वाद्यधिकरणे 'अस्मिन् द्यौः पृथिवी'तियुण्डकवाक्यं विषयत्वे-
नोपन्यस्य, तत्र किं साङ्ख्यसिद्धं प्रधानमुच्यते, ब्रह्म वेति संशये, प्रधानं निरस्य ब्रह्मैवेति साध्यते ।

तत्र प्रथमसूत्रे स्वशब्दो हेतुत्वेन, स च श्रुतिस्य 'स्यात्मान'मित्यात्मशब्दस्य वाचकः । तथा च शुभ्नादीनां भारत्वं तदा साद्यदि तेषां सूत्रे भणितवत् प्रोक्तत्वं स्यात्, न तु तथा, तेषां कार्यतयैतदात्मकत्वेनैतत्स्वरूपान्तःपातित्वात् । न च हेतुत्वेन साधनत्वबोधनात्फलरूपत्वाभावे सति न ब्रह्मत्वमिति शङ्काम् । 'अमृतस्य सेतुरित्यत्र षष्ठ्याऽभेदबोधकत्वेन फलरूपत्वानपायात् । तस्माद् शुभ्नाद्यायतनं ब्रह्मैव । ब्रह्मणो व्यापकत्वव्युत्पादनं तु पूर्वमग्रे 'लक्ष्यं सर्वगतं चैव'त्यनेन ब्रह्मणः सर्वगतत्वकथनात् तद्बोधनार्थमित्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे ननु भवतु ब्रह्मत्वं तथापि तज्ज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपक्रान्तत्वादन्वयाग्विभोक्तः कथं संगत इत्याशङ्क्य, ब्रह्मणि युक्तोपपत्त्यत्वं वक्तुं शरूपस्य जीवस्य पूर्वमग्रे ब्रह्मणि योजनस्योक्तत्वात् तस्य निरव्यस्तत्वरूपं युक्तत्वमन्यथाग्विभोक्तेन बोध्यत इति तदपि संगच्छत इत्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रे एतत्प्रकरणे जडवर्मबाहुल्यस्य जडवृष्टान्तस्य चोक्तत्वादत्र प्रधानमेवाह्नीकार्यमित्याशङ्क्य, तद्बोक्त्वानां निःसंदिग्धानां धर्माणाम- दर्शनाद्ब्रह्मबोधकानामात्मसर्वज्ञानन्दरूपादिशब्दानां निःसंदिग्धानां दर्शनाच्च प्रधानमह्नीकर्तुं शक्यम्, किंतु परमार्थवेत्युक्तम् । ततश्चतुर्थसूत्रे तर्हि जडजीवविशिष्टः साङ्ख्यवादोत्रास्तित्याशङ्क्य, तद्वाचकनिःसंदिग्धशब्दाभावात् न जीवो, नापि प्रधानम्, किंतु सर्वत्रत्यादीनां ब्रह्मधर्माणां निःसंदिग्धानां दर्शनाद्ब्रह्मैव । ततः पञ्चमसूत्रे 'तमेवैकं जानयात्मान'मिति ब्रह्मणि ज्ञानकर्मत्वस्य जीवे ज्ञानकर्तृत्वस्य बोधनेन भेदव्यपदेशात् न जीवपरत्वं तस्येत्युक्तम् । ततः षष्ठे सूत्रे अस्य वाक्यस्य ब्रह्मप्रकरणपठितत्वादपि न जीवपरत्वमित्युक्तम् । ततः सप्तमे सूत्रे 'द्वा सुपर्णा'विति श्रुतौ परमात्मनः शरीरे स्थितिमात्रं प्रकाशकत्वं च श्राव्यते, जीवस्य तु कर्मफलभोगोपीति स्थित्यदनायां ब्रह्मजीवां पृथगेव निर्णीयेते । तस्मादपीदं ब्रह्मवाक्यमेव, न तु प्रधानजीवसंबन्धात् साङ्ख्यपरमिति निर्णीतम् । तेन पूर्वपादोक्तमन्तर्यामिरूपमपि व्यापकत्वसर्वात्मकत्वादिगुणविशिष्टमेवोपासनीयमिति साधितम् । अत्र शरच्चतुर्न्यायश्रावणात्पृथगुपासनं ज्ञानमार्गीयाणामपि कर्तव्यत्वेन बोधितम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये द्विसूत्रे भूमाधिकरणे 'यो वै भूमा तत्सुख'मिति छान्दोग्यसंनक्तुमार- नारदसंवादागतं वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र बाहुल्यं सुषुप्तिश्च नोच्यते किंतु ब्रह्मैवेति साधितम् । तत्र प्रथमसूत्रे सुषुप्तेः सकाशादाधिक्यस्य 'स एवावस्थादि'त्यादिना बोधनात् मुख्यवृत्त्यात्मशब्द- परिग्रहसंभवाद् ब्रह्मणः सर्वशब्दवाचकत्वेन भाववाचकशब्दानामपि ब्रह्मपरत्वसंभवाच्च भूमा भगवानेवेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे 'नान्यत्वदयती'त्यादिनोक्ता अन्या दर्शनादयो धर्मा अप्याविर्भूते परस्मिन् भगवति तद्दर्शनेन तदेक्यात्तदविभागाद्वा तदेकतानतायां संभवतीति भूमा ब्रह्मैवेति साधितम् । तेन निलनिरवध्यानन्दरूप एवान्तर्यामुपास्य इति पृथगपि भक्तिमार्गीयैस्सास्य इति बुद्धिस्थं प्रसङ्गोद्बोधितम् ॥ २ ॥

ततस्तृतीये त्रिसूत्रे अक्षराधिकरणे बृहदारण्यकस्य 'अेतद्वै तदक्षरं गार्गी'तिवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, सूत्रद्वयेनान्नया पृथिव्याद्यम्बरान्तधारकत्वेनाक्षरस्य ब्रह्मत्वं साधितम् । ततस्तृतीये सूत्रे तस्य प्रशासनस्य जीवधर्मत्वव्यावृत्त्याक्षरज्ञानफलबोधनेन च ब्रह्मत्वम् । अत्र च पूर्वपादेऽहंशब्दाधिकरणेन विचारितस्याक्षरस्य विरुद्धधर्मत्वबोधनमिति बुद्धिसोपोद्धातः संगतिः । अक्षरोपासनं च ज्ञानमार्गीयाणां केषाञ्चिन्मुख्यम्, 'ये त्वक्षरमनिर्देश्य'मित्यादिगीतावाक्यात् । भक्तिमार्गीयाणां त्वक्षरज्ञानमग्नत्वेन प्रविशतीत्यग्रे 'अक्षरधिया'मित्यत्र वाच्यम् । तेनेदं मार्गीयोपयो- गीति तदुभयोरन्तरं प्रसङ्गत उक्तम् । तेनात्र क्रमनियामिका प्रसङ्गः सङ्गतिः ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे एकसूत्रे ईक्षतिकर्माधिकरणे प्रश्नोपनिषत्प्रश्नप्रश्नमेतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोद्धार' इतिवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, अत्र ध्येयः परमात्मैव, न तु विराड्, ब्रह्मा वा । 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत' इतिवाक्यशेषे ईक्षतिकर्मत्वेन जीवघनादक्षरात्परस्यैवोक्तत्वात् । अत्र ध्यानविषयस्येक्षतिकर्मत्वप्रतिपादनेनोपासनानां फलं साक्षात्कार इत्यप्यनेन साधितम् । तेन प्रसङ्गः संगतिरिति बोधितम् ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमे अष्टसूत्रे दहराधिकरणे 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदमे'त्यादि छान्दोग्यस्थं वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र दहरशब्दवाच्य आकाशः परमात्मैव न जीव इति निर्णयिते । तत्र प्रथमसूत्रे उक्तछान्दोग्यवाक्ये वक्ष्यमाणेभ्यो हेतुभ्यो दहरः परमात्मैवेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे 'यथा सुवर्णनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तोपि न विदुः एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ती'त्यनेनोक्तं प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानां यद् ब्रह्मलोके गमनं सा गतिः 'एष आत्मापहतपाप्मा सत्यसङ्कल्प' इत्यत्रापहतपाप्मात्वादिविशिष्ट आत्मशब्दः पूर्वोक्तो ब्रह्मलोकशब्दश्च ताभ्यां हेतुभ्यां दहरः परमात्मैव । न च जीवपरमात्मनोस्ततो मेदाभावात्सम्प्रदशायामज्ञानकल्पितानामेव ब्रह्मलोकगमनमात्मशब्दश्च जीवसाधारण इति न ताभ्यां परमात्मसिद्धिरिति शङ्क्यम् । अत्र हि प्रजानां ब्रह्मलोके गच्छन्तीनां 'अनृतेन प्रत्युदा' इति विशेषणं दृश्यते । तदर्थस्तु अनृतेन पिहितत्वम् । 'अनृतापिधाना' इतिश्रुत्यन्तरे तथादर्शनात् । तत्र सुषुप्तौ 'सुखमहमस्त्राप्सम्, न किञ्चिदवेदिष'मित्यनुभवस्तासां प्रजानामज्ञत्वं साधयति, न त्वज्ञानकल्पितत्वम्, अज्ञानकल्पितत्वे सति ब्रह्मलोकगतिर्न संगच्छते, तथापहतपाप्मात्वादिविशेषणादात्मशब्दश्च न संगच्छते, अतो गतिशब्दयोर्ब्रह्मपरत्वादहरः परमात्मैव । किं च, अत्र 'तथा इहात्मागमननुविद्य ब्रजन्ती'त्यात्माज्ञानं लोकक्षयहेतुत्वेनोच्यते । यद्यात्मा ब्रह्माभिन्नः स्यात्सादापहतपाप्मादिशुण्णकत्वात्सत्यं स्वाज्ञानं न स्यात् । अत इदमज्ञानं जीवस्य ब्रह्मभिन्नत्वं बोधयद् गतेर्ब्रह्मविषयत्वे लिङ्गम् । एवमपहतपाप्मात्वादिविशेषणान्यप्यात्मशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे लिङ्गमिति प्रागेवोक्तम् । अतो दहरः परमात्मैवेति साधितम् । ततः तृतीयसूत्रे 'य आत्मा सेतुर्विधृति'रिति श्रुतेः सर्वलोकविधारकत्वात्सत्यं साधनीयं संसारपारप्रापकत्वात् एकस्यैवाकाशघावाद्युचिष्यादेरन्तर्बहिःस्थापनेन तस्य सर्वलोकधारणस्य महिमरूपत्वात् तस्य महिज्ञो विरुद्धवर्माश्रयत्वरूपतया श्रीयशोदादिभिरन्तर्बहिरुपलब्धश्च दहरः परमात्मैवेत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे आकाशशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेरपहतपाप्मात्वादिप्रसिद्धेः प्रकरणोक्तसर्व-वर्गप्रसिद्धेश्च दहरः परमात्मैवेत्युक्तम् । एवं चतुःसूत्र्या विधिसुखेन दहरस्य परमात्मत्वं विचारितम् ।

अतः परमग्निमचतुःसूत्र्येतरनिषेधसुखेन तस्यैव परमात्मत्वं पुनः साधयति । ततः पञ्चमे अस्मिन् प्रकरणे आदिमप्यावसानेषु सम्प्रसादादिशब्दैर्जीवस्य परामर्शजीव एव दहर इति सूत्रनि-
नाशङ्क्य, जीवे जगदाधारत्वादेरसंभवात् स न दहर इत्युक्तम् । ततः षष्ठ एतदन्तरमुक्त इन्द्रप्रजा-
पतिप्रकरणे जीवस्यैवाभूतामयत्वादिरूपेणोक्ततयात्रापि स एव परामृश्यतामिति सूत्रांशेनाशङ्क्य, तत्र
त्रैलोक्यपतिरुपदेशसमय आधिर्भूतब्रह्मरूपो जातः, यथा नृसिंहोपासको नृसिंहाविष्टो भवति, अतस्त्र-
याभूतत्वात्सर्वत्रात्मानं पश्यन्नुपदिष्टवान्, अतो न तत्र जीवः प्रकरणार्थः । अतस्तदनुरोधेनात्र जीवस्य
ब्रह्मभिन्नत्वं न वक्तुं शक्यम् । तस्माद्दहरः परमात्मैव । ततः सप्तमे तर्हि तत्र जीवपरामर्शस्य किं
२ अ. सू. र. अ.

प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां पूर्वप्रकरणे सत्यनामकस्य ब्रह्मणो ज्ञानेन ब्रह्मसुखरूपं फलमुक्तम् । तदपेक्षायां तादृशं ब्रह्मज्ञानमावश्यकम् । तत्र सच्छब्देनामृतस्य जीवस्य, तिस्र्यब्देन मर्त्यस्य जडस्य, यशब्देनोभयनियामकस्य ब्रह्मण उक्तत्वात् । नियम्यद्वयज्ञानामावे नियामकस्य ब्रह्मणो ज्ञानासंभवात् । तदर्थं शब्दोक्तस्य नियम्यस्य जीवस्य स्वरूपज्ञानाय जीवपरामर्शः, न तु प्रकरणित्वेनेत्युक्तम् । ततोऽष्टमे भवत्वेवं तथाप्यत्वे हृदयपुण्डरीके आकाशरूपस्य ज्यायसो ब्रह्मणः स्थितिर्वै संभवतीत्यतो जीव एवोच्यतामित्याकाङ्क्षायां 'निचाप्यत्वादेवं व्योमवच्चे'त्यत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मणः स्थितिर्वक्तुं शक्येत्युक्तम् । तादृशत्वस्यात्राप्यनुसंधेयत्वात्तेन तत्समाधिसिद्धिरिति दहरः परमात्मैव । अत्र बुद्धिस्थस्य विचारादुपोद्घातगर्भः प्रसङ्गः सङ्गतिः । किं च, परामर्शसूत्रे जीवस्य सर्वोपस्थासु ब्रह्मनियम्यत्वस्यैव सिद्धत्वात्, अतो जीवस्य परममुक्तिदशायामपि ब्रह्मनियम्यत्वमेव सिध्यति । वेदस्तुतावपि 'भजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियतु मवे'दित्यत्र तथैव सिद्धत्वाच्च ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे द्विसूत्रे अनुकृत्यधिकरणे 'न तत्र सूर्यो माती'ति कठवल्लीसं वाक्यं विषयत्वेनोदाहृत्य, लोकप्रकाशकानां सूर्यादीनां दहरांतःस्थत्वकथनात् कठवल्लीसमुक्तवाक्यं तद्विरुद्धमित्याशङ्क्य, तेषां स्वतो न प्रकाशकत्वम्, किंतु भगवदनुकारित्वाद्भगवत्प्रकाशेनैव प्रकाशकत्वं सर्वत्र सर्वदेतिप्रसङ्गाभिर्णीतम् । तेन जीवस्य मुक्तिदशायां तदनुकारित्वरूपमेव साम्यम्, न तु परममिति बोधितम् । अन्यथैतद्विचारस्यात्र निष्प्रयोजनत्वापत्तेरिति ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे द्विसूत्रे शब्दादेव प्रमित इत्यधिकरणे कठवल्लीसममुद्घाताववाक्यं विषयत्वेनोदाहृत्याहुः प्रमात्रस्य सूत्रमव्ययानत्वं शब्दादेव प्रमीयते इति प्रथमसूत्रे निर्णीतम् । द्वितीये च तस्य तत्र स्थितिर्मुच्ययानामधिकारायैति निर्णीतम् । अत्रापि प्रसङ्ग एव सङ्गतिः । इदं च जीवस्य मुक्तिदशायां ब्रह्माविर्भावेन विरुद्धधर्माश्रयत्वे फलिष्यति ॥ ७ ॥

ततोऽष्टमेऽष्टसूत्रे तदुपर्यपीत्यधिकरणे प्रसङ्गादेवादीनां ब्रह्मविधायामधिकारो विचारितः । तत्र प्रथमे सूत्रे मनुष्येषु त्रैवर्णिकानामुपनयनादिसंस्कारवतां कर्माधिकाराद् ब्रह्मविधायामप्यधिकार इति पूर्वतत्त्वादेव सिध्यति । ततो मनुष्याद्वीजजातीयानां तु योग्यताऽमावादेव नाधिकारः । अतः परं मनुष्यादुत्कुष्ठानां ब्रह्मविधायामधिकारः संभवादुक्तः । यद्यपि देवादीनामुपनयनादिकं न प्रसिद्धम्, तथापि यज्ञोपवीतमन्त्रे 'प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तादि' तिश्चावभातत्वात्तत्रान्यत्रापि जन्मानुग्रहविशेषतया प्रभृतिभिर्मतङ्गविश्वामित्रादीनामिवाधिकारः संभवति । तस्मादप्यधिकार इत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे पूर्वसूत्रोक्तस्य देवादीनामधिकारस्य विप्रतिपन्नतया तद्वलेन तेषु ब्राह्मण्यादेर्वैतुसमशक्यत्वात्, तेषां स्वर्गस्थत्वेन पृथिवीरूपदेशस्य, व्रीह्यादिरूपद्रव्यस्य तत्र सूर्यगलभावेन दर्शादिरूपकाठस्य च, तदतिरिक्तेदेवाभावेनोद्देव्यदेवतान्तरस्यापि वस्तुमशक्यतया तदभावेपि कर्मकारणे श्रुतिविशेष इति सूत्राशेनाशङ्क्य, अंशान्तरेण प्रजापतिन्यायाद् वर्णसत्तायाः साधितप्राप्यत्वात्, 'इन्द्रो द्वात्रिंशद्वर्षाणि प्रजापतो ब्रह्मचर्यमुवासे'तिश्चावभातादश्रमसत्तायाः, 'साध्या वै देवाः सुवर्गकाया एत एषद्वाराजसपयम् तमाहर्न् तेनायजन्ते'तियज्ञकरणश्रावणाद्, 'देवा वै सत्रमासते'त्यादौ मृगावागत्य ऋषीन् वृत्त्वा यज्ञकरणश्रावणाद्भानेककोपयोगो देवानां वेदे द्रव्यते । भगवद्वयवरूपा ये देवास्ते तेषामुद्देश्या अपि भवंति । 'उग्रौ वै देवानां ऋषितातौ अष्टगुश्चापपथो'त्यादौ ऋत्विजोपि श्रान्यन्ते । तस्मात् श्रुतिविरोध इत्युक्तम् । ततस्तृतीये ननु वेदात् कर्म ज्ञात्वा पश्चात् कर्तव्यं देवैः, तत्र देवानां कर्म-

करणं वदन् वेदो देवानामधिकारं वदेत् । देवाश्च जन्या इति वेदार्थज्ञानसमये तेषामभावाद्, ज्ञासौ चाल्पाश्रय इति कर्मकर्तृणां ज्ञातृत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् कर्मकर्तृविरोधः । वेदश्च तेषां वृत्तान्तं वदन् स्वयं कथं नित्यो भवेत् । अतो वेदानित्यत्वापादकत्वादयं देवाधिकारपक्षो न सङ्गत इति सूत्राशे-
नाशङ्क्य, अंशान्तरेण समाधिमाह, शब्दोक्ताः पदार्थाः सर्वे एवाधिदेविका भगवदवयवरूपाः, शब्द एव विद्यन्ते, नित्यास्तैः सह पदानां सम्बन्धोऽपि नित्य इति न वेदस्यानित्यत्वम् । इदमेव चतुर्थेन सूत्रेण वक्तव्यम् । न च वैदिकपदार्थानामतिरिक्तत्वाङ्गीकारे प्रत्यक्षविरोधः शङ्क्यः । इदानीमपि यजमानत्विग्रभृतीनां वेदादेव सपरिकरकर्मावगतेर्बृहद्व्यवहारादिना दर्शनेन वैदिकपदार्थातरेष्वपि तेनैवावगतिरसम्भवात् । अतो यैर्मगवान् दृष्टस्तेषां तु तत्रैव सर्वपदार्थदर्शनात्तेष्वेव संकेतग्रहः, ततोर्वी-
चीनानामिदानीन्तनपर्यंतानां तूपमानात्तेषु संकेतग्रहः, भगवतः सर्वाणुकारित्वात् । किं च, यथा 'जमदग्नीनां पञ्चावत्'मित्यत्र स्वस्मिन् जामदग्न्य इति प्रत्यक्षज्ञानाभावेऽपि परोक्षानुभवो भवति, तथा वैदिकप्रपञ्चस्यापि परोक्षानुभवो भवत्येवेति वैदिकप्रपञ्चोतिरिक्त एव । तस्मान्न ज्ञाने कर्मकर्तृविरोध इति सूत्रद्वयेनोक्तम् । ततः पञ्चमे ननु भवत्येवं वैदिकसृष्टिरतिरिक्ता, तथापि 'यतो आ इमानि भूतानि जायते' इत्यादिषु सृष्ट्यादिरुच्यते इति तदनुरोधेनानित्यापि सृष्टिर्वेदे उच्यते इत्यङ्गीकार्यम् ।
तथा ये देवाः कर्म कुर्वन्ति तेऽनित्या इति च । एवं सति वेदस्य तद्वाचकत्वे शब्दार्थयोर्नित्यसंबन्ध-
विरोधः, अतस्तदभावार्यमाकृतावेव संबन्धो वक्तव्यः । तथासति किं जैमिनिमतदूषणेनेत्याशङ्क्य, लोक-
दृष्टिमङ्गीकृत्य तद्रीत्यापि समाधानमाह । यद्यपि सर्वस्य भगवद्रूपत्वादुत्पत्तिप्रलययोः स्रश्चरप्रतिस्रश्चर-
रूपत्वेन वस्तुनित्यत्वावाचकतया दर्शनादर्शनयोरेव नित्यानित्यत्वपर्यवसानम्, न तु वस्तुनीति न काचिदाशङ्का । तथापि लोकदृष्ट्या प्रपञ्चस्य देवादीनां चानित्यत्वाङ्गीकारे तत्तत्प्रवाहे एव शब्द-
संबन्धः । लोकेऽपि शरीरगङ्गाप्रभृतिषु प्रवाहे एव शब्दसंबन्धदर्शनात् । अतो देवादीनां तत्कर्मणां चानित्यत्वेऽपि तत्प्रवाहस्य नित्यत्वात् तद्वेषके वेदेऽपि चानित्यत्वं शङ्कितं शक्यते इति । ततः षष्ठसूत्रे ननु यद्यपि श्रुतिविरोधपरिहारेण कर्मण्युपासने च देवानामधिकारः प्रतिपादितस्तथापि छांदोग्ये 'असौ वा आदित्यो देवमग्निं'त्यादिनोक्तायां मधुविद्यायां स न सङ्गच्छते । तत्र मधुत्वेनोपवर्ण्यमानस्यादि-
त्यस्य विद्याविषयत्वात् स कमन्यमादित्यमुपासीत । एवं संवर्गविद्यादिषु चाप्यादीनां विषयत्वात्तेषा-
मन्यनधिकारो बोध्य इत्याशुक्तम् । ततः सप्तमे 'अग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डं'मित्यादिश्रुतिष्वग्ना-
दीनां देवानां ज्योतिर्भूते विद्यमानत्वकथनात्तेषां च तत्र महाभोगकथनात्प्राप्तफलत्वेनोपासनायाम-
धिकारो न संगत इत्येवं जैमिनिमतेनाशङ्कितम् । ततोऽष्टमे तत्परिहारमाह, वेदे हि प्रजापत्यादीनां कर्माधिकारो निरूप्यते, 'प्रजापतिरकामयत् प्रजायेयेति', 'स एतमग्निहोत्रमिथुनमपश्यत्, तदुदिते सर्वेऽजुहोदि'त्यादिषु । तथा ज्ञानेऽपि श्रूयते, 'तद्यो यो देवानां श्रत्यबुध्यत स एव तत्तदभव'दित्या-
दिषु । अत्र च भूतार्थवादः, तेन स्वार्थं प्रमाणं न स्यात् तदा तादृशाग्निहोत्रहोत्रेण तादृशज्ञानेनान्य-
स्यापि फलं न स्यात् । अतः कर्मणि ज्ञाने चाधिकारोऽयमवश्यमभ्युपेयः । ये पुनरुपास्यत्वेन तत्रोक्तास्ते भगवदंशा एव । 'न हि वै देवा अश्रन्ति न पिबन्ती'त्यनश्ननतादिरूपाङ्गितात् । इदं च पूर्वमेव साधितम्, तथापि जैमिनिमतनिराकरणाय पुनरुक्तम् । एवमष्टमिः सर्वैर्देवानामधिकारो वेदानित्यत्वं च प्रसङ्गान्निर्णीतम् ॥ ८ ॥

ततो नचमे पञ्चसूत्रे शुगस्येत्यधिकरणे शूद्राणां ब्रह्मविद्यायामधिकारोत्पत्तिसङ्गाद्विराजः । तत्र प्रथमसूत्रे छांदोग्यस्या संवर्गविद्या विषयत्वेनोपन्यस्ता । तत्र च जानश्रुतिं 'हा शूद्रेष्वेवं संवोच्य पश्चात् संवर्गविद्योपदिष्टा । तस्माज्जातिशूद्रस्याप्यधिकार इत्याशङ्क्यायाम्, नात्र शूद्रशब्दो जातिवाची, किंतु शुचा आद्रवतीति शूद्र इति यौगिकः । अतो योगेन जानश्रुतेस्मरित्वं बोधयति । तेन पूर्वं विष्कारः पश्चाच्चोपसरेणेन मत्सरत्यागे विद्योपदेश इति नात्र जातिशूद्रस्याप्यधिकार इत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे जानश्रुतिजातेः श्रुतावनुकत्वात् योगापेक्षया च रूढेः प्रबलत्वाद्वा शूद्रशब्दो रूढ एव सन् जानश्रुतिजातिं बोधयतीति जातिशूद्रस्याप्यधिकारोत्पत्तिसङ्गाद्विराजः जानश्रुतेः क्षत्रियत्व-मुत्तरत्र प्रकरणान्तरे काक्षसेनिपदादवगम्यते । कक्षा स्पर्शास्थानं सेना रथा यस्येति कक्षसेनस्तस्या-पत्वं काक्षसेनिरिति क्षत्रियलिङ्गात् । यद्यपि तत् प्रकरणान्तरम्, तथापि छन्दोगार्णां द्विरात्रे 'एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजय'न्नितिश्रवणात् 'समानान्वयानां समानान्वया एव याजका भवन्तीति कापेयसंबन्धेन काक्षसेनेः क्षत्रियत्वमवगतम् । अतो लिङ्गशलादस्य क्षत्रियत्वावगतेः जानश्रुतेः जाति-निर्धार्यते । तस्माज्जातिशूद्रस्य नाधिकारः । यत्र परम्परितब्रह्मविद्यायामपि नाधिकारस्तत्र साङ्गद्वय-विद्यायां तु शङ्कितुमपि न शक्यते इत्युक्तम् । ततस्तृतीये श्रौतेषु साधनेषु सर्वत्रोपनयनसंस्कारपरा-मर्शाच्छूद्रे च तदभावाच्चाधिकार इत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे 'सत्यकामो ह जाबाल' इत्यत्र जाबाले शूद्र-त्वाभावनिर्धारण एव गौतमेन तस्मिन् शिष्यभावाः प्रवर्तितः । तस्मादपि जातिशूद्रस्य नाधिकार इत्युक्तम् । ततः पञ्चमे शूद्रस्य वेदे अवणाध्ययनार्थज्ञानानां निषेधश्रवणात् स्थितिष्वपि वेदाङ्ग-विचारेण शूद्रस्य पातकयनाच्च नाधिकार इत्युक्तम् । एवमिदं प्रासङ्गिकमधिकरणद्वयम् ॥ ९ ॥

ततो दशमे एकसूत्रे कम्पनाधिकरणे कठवल्लीसं 'यदिदं किञ्च जगत् सर्वमितिवाक्यं विषयत्वेनोदाहृत्य, किमत्रेदं प्राणो ब्रह्म वा निरूप्यते इति संदेहे, प्राणैर्द्रौ निवार्य, सर्वजगत्कंपना-देतोर्ब्रह्मैवात्रोच्यते इति निर्धारितम् । तेनावतारदशायामपि भगवतो दण्डपाणित्वबोधनाय तत्र जीवानां सन्नतये च भगवत इदं कार्यं प्रसङ्गेनावसरेण वा विचारितम् ॥ १० ॥

तत एकादशे एकसूत्रे ज्योतिर्दर्शनाधिकरणे दहरविद्यासं 'परं ज्योतिरुपसंपद्ये'तिवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, ज्योतिःशब्देन महाभूतरूपं ज्योतिरुच्यते, उत ब्रह्म वेति संदेहे, महाभूतरूपं ज्योतिर्निर्वार्य, संपत्तिरूपादर्शनाद्ब्रह्मैवात्र निरूप्यते इति प्रसङ्गाद्विचारितम् । तत्प्रयोजनं तूपसंपत्-न्यत्वोपसंपन्नस्वरूपमिनिष्ठादकत्वपूर्ववाक्यगतहृदयत्वोत्तरवाक्यगतसत्यपदोक्तमर्थादुक्तनियामकत्व-रूपाणां चतुर्णां धर्माणां निष्कर्षार्थत्वाच्च ज्योतिश्चरणाधिकरणेन गतार्थता ॥ ११ ॥

ततो द्वादशे एकसूत्रेऽर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणे छांदोग्यसमाप्तिसं 'माकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिते'तिवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र भूताकाशो ब्रह्म वेति संदेहे, भूताकाशस्य चत्त-योजनं वायुजननं तस्माद्भिन्नस्य अयोजनस्य नामरूपनिर्वाहकत्वरूपस्य कथनाद्, ब्रह्मादिश्रुतीनां च कथनाद्, ब्रह्मैवाकाश इत्युक्तम् । तेनान्यवाचकपदवाच्यस्य यत्रैव तद्दर्शनातिरिक्तधर्म-कथनं तत्रान्यवाचकपदस्य ब्रह्मपरत्वमिति न्यायबोधकमिदमधिकरणमिति प्रसङ्गादुक्तम् । अतो न तद्दर्शाधिकरणादिना गतार्थता ॥ १२ ॥

तत्तत्प्रयोदशो द्विसूत्रे सुषुप्त्युत्क्रांत्योरित्यधिकरणे बृहदारण्यकस्य ज्योतिर्वाक्यं शारी-
रब्राह्मणं चेत्सुमयं विषयत्वेनोपन्यस्य, तयोः किं जीववाक्यत्वमुत ब्रह्मवाक्यत्वमिति संदेहे, उपक्रम-
स्यासंज्ञातविरोधत्वेन प्रावल्यात्, तत्र च 'कतम आत्मे'तिप्रश्ने 'योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंत-
ज्योतिः पुरुष' इति शारीरलिङ्गात्, 'योयं विज्ञानमयः प्राणे'ष्विति काण्वपाठे उपसंहारे च तादृश-
वाक्याद्, यद्यपि संसारी प्रतीयते, तथापि मध्ये 'ध्यायतीवे'त्यादिसंसारिधर्मनिराकरणादुपसंहारे च
'स वा एष महानज आत्मे'तिसंसारधर्मरहितपरमेश्वरात्मबोधनादन्यैश्च हेतुभिः परमात्माभिन्नो संसारी
मुक्तो जीवः प्रतिपाद्यते इति पूर्वपक्षे, यदि मुक्तो जीवो ब्रह्माभेदेनात्र प्रतिपाद्यः स्यात्तदावस्थामेदस्या-
प्रयोजकत्वात्सुषुप्तावुत्क्रांतौ च जीवं परमेश्वराच्च भिन्नात्, प्रतिपिपादायिषितेभेदे अवस्थया भेदक-
थनस्य निष्प्रयोजनतया वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, जाग्रत्सुषुप्तयोरेकत्वादिवैशिष्ट्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन सुषुप्ति-
मरणयोस्तमोभिभवादज्ञानादिवैशिष्ट्याज्ञानेपि सौषुप्तिकस्मरणेन मृतानां मृतादिभावदर्शनेन चानुमान-
सिद्धतया तत्कथनवैयर्थ्यानपायाच्च । अतो यत् ज्ञायमानावस्थासिद्धं भेदमनुवदति तदसंसार्यवस्था-
यामपि भेदबोधनायैवानुवदति । 'यथोदकं शुद्धं शुद्धे आसिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विज्ञानत
आत्मा भवति गौतमे'ति काठकेपि तथैव आश्रयात् । न च तर्ह्युपक्रमाद्यनुरोधादसंसारी परमेश्वरस-
माचधर्मा जीवो वाच्योऽस्त्विति शङ्क्यम् । उपक्रमादिव्वपि तथार्थाभावात् । तथाहि । उपक्रमे 'किं-
ज्योतिरयं पुरुष' इति प्रकाशकप्रश्ने 'आदित्याद्यनंतरमात्मज्योतिरित्युत्तरे संसारिणः पुरुषस्य प्रकाशा-
पेक्षित्वेनाप्रकाशकत्वात् 'प्रकाशक आत्मा क' इत्याशयेन पृच्छति 'कतम आत्मेति ?' । तत्र स्पष्टतया
वक्तव्येऽप्युत्तरे याज्ञवल्क्यो 'न वदिव्ये' इति स्वामिसंघेर्वैदानस्य चानुरोधात् छिष्टमेवोत्तरं दत्तवान् ।
अतस्तद्विचारे 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवती'ति निगमनवाक्ये परमात्मैव स्वयंपदवाच्यः सिध्यती-
त्युपक्रमगतः प्रश्नः सामान्योऽप्युत्तरे तत्पर एव पर्यवस्यति । तथापि छिष्टप्रयोगात् जनकेन सौम्यः
सम्यक् न ज्ञातः, किंत्वेतावत् ज्ञातं संसारिव्यतिरिक्त आत्मा प्रकाशक इति । ततस्तत्संदेहवारणाय
पृच्छति 'विमोक्षाय ब्रूही'ति । तदापि पूर्वोक्तानुरोधात् 'स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्ना चरित्वे'-
त्यादि छिष्टमेवोत्तरं दत्तवान् । तदा सुषुप्तौ जीवस्यासङ्गत्वे उक्तेपि जनकस्य संदेहो न निवृत्त इति
पुनर्मोक्षाय पृच्छति । तदा पुनरपि तथैव वदन् मत्स्यादिदृष्टान्तेन स्वप्नसुषुप्तौ अवस्थे उक्त्वा, सुषुप्तौ
असंज्ञादपि जीवात् परमात्मानं भेदेनाह, संपरिष्वक्तस्त्रीपुंल्लङ्घान्तेन । तदापि जनकस्य प्रकाशकसंदेहो
न निवृत्त इति पुनर्मोक्षाय पृच्छति । तदा पुनरपि छिष्टवाक्येनैवोत्तरे, पुनरपि मोक्षाय पप्रच्छ । तदा
याज्ञवल्क्यो राज्ञो मेधावित्वाद्भीतः संसारिणो जीवस्य मरणावस्थां वदन् परमेश्वराजीवस्य भेदमाह ।
तदापि छिष्टप्रयोगात्तस्य संदेहो न निवृत्त इति तदानीमकामयमानस्य सद्योमुक्तिमाह । तत्र 'ब्रह्मैव
सन् ब्रह्माप्येती'तिश्रुतेः 'ब्राह्म आत्मा ब्रह्मैव'ति च श्रुतेर्वीजस्य ब्रह्मभाव एव मुक्तिः । ब्राह्म आत्मा
ब्रह्म योस्ति स एव प्रकाशकस्तज्ज्योतिर्वाक्यं जीवः सर्वं करोतीति ज्ञात्वा जनकः 'सोहं भगवते सहस्रं
ददामी'त्युक्तवान् । तदा याज्ञवल्क्यः श्लोकैः सर्वं शास्त्रार्थमुक्त्वा 'स एष आत्मे'त्यादिना तमेवार्थं
स्पष्टमुक्तवान् । तदा जनको विदेहान् स्वात्मानं च तस्मै दत्तवान् । याज्ञवल्क्योपि तथा विद्यां
समापितवान् । अत उपक्रमोपसंहारयोः परमात्मन एव प्रकृतत्वसिद्ध्या तस्मैव प्रकरणित्वम्, न तु
ब्रह्मभावापन्नस्य जीवस्येति सिध्यति, समाप्तौ पलादिशब्देभ्यश्च । तस्मादिदं ब्रह्मवाक्यमेवेति ।

अत्र पादे उपासरूपाण्याधाररूपाणि च विचार्य ब्रह्मातिरिक्तानामनुकारित्वं च विचार्य समाप्तं यत् जीवब्रह्मणोर्भेदः साधितः, तेन युक्तिदशायामपि जीवस्यानुकारित्वमेव, तदात्मकत्वात्, न तत्त्वन्ताभेदः, सर्वथा तौल्यं वेति प्रसङ्गादुपोद्धाताद्वेति विचारितम् ॥ १३ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदांताधिकरणमालायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अतीतेषु पादेषु प्रथमे कार्यरूपवाक्यानि, द्वितीये अन्तर्यामिवाक्यानि, तृतीये उपासरूपवाक्यानि विचार्य, सर्वेषां वेदांतानां ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपादितः । तदादर्थाय प्रकीर्णकानि वाक्यानि विचार्यते । तेषां च जीवजडसमुदायात्मकार्यनिरूपकतया कापिलमतश्रौतताग्रमजनकत्वं प्रकीर्णत्वमिति तद्भ्रमनिरासायोपोद्धाततया तेषां विचारः ।

तत्र प्रथमस्य सप्तसूत्रस्यानुमानिकाधिकरणस्य प्रथमसूत्रे 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इति काठकवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य । तत्र ज्ञानकर्मण्याणि दशेंद्रियाणि भूतमात्राभेदमिन्ना दशार्था मनो-बुद्ध्यहङ्कारमहत्तत्त्वाव्यक्तपुरुषाः साङ्ख्यमतसिद्धाः पदार्थास्तत्रोच्यन्ते इति कापिलमतमपि श्रौतमिति 'आनुमानिकमप्येकेषामिति चेदि'तिसूत्रशेनाशङ्क्य, अंशांतरेण समाधानमाह । नात्र तन्मतसिद्धाः पदार्था उच्यन्ते, किंतु पूर्वभात्यानं रथिनं विद्धी'त्यादिना शरीररूपकं यदुक्तं तत्रत्या ये रथादिभावेन पदार्था निविष्टास्ते एवात्रास्मिन् वाक्ये गृह्यन्ते । एतद्धि जीवप्रकरणम् । अत्र च तस्य युक्त्युपायो निरूप्यते । 'योग्यं शरीरमारुह्य हरेः पदं गच्छे'दिति । तत्र योग्यं शरीरं रथः, आत्मा रथी, इन्द्रियाणि हयाः, बुद्धिः सारथिः, मनः अग्रहः, भगवदीया विषयाः, तेषां हयानामात्मरूपाः सम्यक्त्वेन सावितत्वात् । बुद्धेरात्मा ब्रह्मविषयं विज्ञानं तन्महत्त्वेनोच्यते । अव्यक्तं तु भगवत्कृपैव, पुरुषस्तु भगवानेवेति ब्रह्मवाद एवात्र सिध्यति, न साङ्ख्यमतम् । यतोऽग्रे 'एष सर्वेषु सूतेषु गूढोत्सा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि'रिति मन्त्रेणात्मदर्शनपरिकृतयैव त उच्यते । तस्माद्ब्रह्मवाद एवात्रेत्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे अव्यक्तशब्देन भगवत्कृपा वक्तुं न शक्यते, अत्र धर्मिप्रवाहमध्ये धर्मरूपायास्तस्या वक्तुमशक्यत्वादित्याशङ्क्य, अत्राव्यक्तशब्देन सूक्ष्ममुच्यते, तच्च ब्रह्मैव, धर्मधर्मिणोश्चाविनाभावेन स्थितत्वाद्भेद इति तदमिन्ना कृपैवात्रोच्यते इत्यदोष इत्युक्तम्, योग्यतावत्वात् । तथा च न प्रायपाठविरोध इत्युक्तम् । ततस्तृतीये ननु यद्युक्त्युत्तया कृपाया ब्रह्मत्वम्, तदाऽभिन्नत्वे ब्रह्मभिन्नत्वमसङ्गतम् । अथ कयाचिद्युत्तया तस्या धर्मत्वम्, तदा धर्मिप्रायपाठविरोध इत्युभयथापि दोषात्पूर्वसूत्रोक्तमसङ्गतमित्याशङ्क्य, कृपाया ब्रह्मभिन्नत्वेऽपि ब्रह्माधीनत्वाद्ब्रह्मभिन्नत्वम्, ब्रह्मभिन्नत्वात् ब्रह्मनिधम्यत्वम् । अतो ययैकरूप्येण अहणमभेदे युक्तिः, तथा नियमनियामकभावोपि भेदे युक्तिरित्युभयथाप्युपपन्नम् । न चाभेदेनैकत्वे नियमनियामकभावानुपपत्तिरिति शङ्क्यम् । 'ब्रह्मविदाओति पर'मित्यत्रैकस्यैव ब्रह्मणः सच्चिद्रूपेण विषयत्वम्, आनंदरूपेण फलत्वमिति वदुपपत्तेः । तथा च कृपाविष्टः साधनम्, आनंदरूपः फलम् । अथवा, अव्यक्तं सच्चिद्रूपमक्षरम्, आनंदरूपः पुरुष इति तयोर्भेदेऽपि परापरभावो युक्तः । अदृश्यत्वाद्यधिकरणे तथा साधितत्वात् । तस्मादिन्द्रियेभ्यः परा' इति वाक्ये आनुमानिकं न किंचिदस्तीत्युक्तम् । एवं त्रिभिः सूत्रैर्वाक्यानां पूर्वापरसंबन्धेन मतांतरं निराकृत्य ब्रह्मवादः प्रतिपादितः । इदानीं तु केव-

लैतद्वाक्यविचारेण मतांतरं निराकरोति । ततश्चतुर्थेऽस्मिन् वाक्येऽव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । कापिल-
मते तु 'गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्य'मितिप्रवचनसूत्रात् प्रकृतिपुरुषयोरन्तरं मोक्षार्थं ज्ञेयम्, न त्वव्य-
क्तरूपा प्रकृतिः । अतो ज्ञेयत्वावचनादपि नात्र तन्मतसिद्धिरित्युक्तम् । ततः पञ्चमे ननु ज्ञेयत्वा-
वचनमसिद्धम्, एतदुत्तरवाक्ये 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मित्यत्राव्ययस्य 'महतः परमव्यक्त'मित्यत्र
महतः परस्याव्यक्तस्य ज्ञानान्मुक्तिश्रावणादितिसूत्रशिनाशङ्क्य, अंशतरेण समाधानमाह । अत्र संदर्भे
श्रुतिलिङ्गवाक्यानां संदिग्धत्वाच्च निर्णायकत्वम्, अतो 'महतः पर'मितिवाक्यस्या'शब्दमस्पर्श'मिति-
वाक्यस्य चेति द्वयोरेकवाक्यत्वम्, नान्येषामित्यत्र नियामकामावेन प्रकरणस्यैव निर्णायकत्वं वक्त-
व्यम् । तच्च 'ऋतं पिबन्ता'वित्यारम्य 'नाचिकेतमुपाख्यान'मित्यंतमेकं प्रकरणम् । तत्र चाल्मानावेव
पराश्रय्य जीवात्मनो रथित्वं तदुपकरणं फलं बोधत्वा, अग्रे 'एष सर्वेषु सुतेष्वि'त्यारभ्यासमाप्ति पर-
मात्मैव ज्ञेयत्वेन पराश्रय्यते इति सत्युमुपाख्यमोकरूपं फलं बोध्यते । अतः प्राज्ञः परमेश्वर एवा-
श्रार्थः, नाव्यक्तं प्रधानम् । अतो ज्ञेयत्वावचनं नासिद्धमित्युक्तम् । तेन प्रकरणस्य नियामकत्वाद-
शब्दवाक्यमपि भगवत्परमेवैत्युक्तम् । ततः षष्ठे ननु नेदमेकं प्रकरणम्, किंत्वि'द्विष्येभ्यः परा'
इत्यारम्य 'नाचिकेतमुपाख्यान'मित्येकं भिन्नं प्रकरणम् । तत्र प्रथमं पदार्थान्निर्दिश्य, ततोऽग्रे पुरुषज्ञानं
बोध्यते इति साङ्ख्यमतस्यापि निरूपणात्तस्याश्रौतत्वमसंगतमित्याशङ्क्य, तत्र परिहारमाह । अत्र हि
अयः प्रश्नाः, अग्निजीवब्रह्मविषयकाः । तेषामुत्तराणि च त्रीणि । तत्र 'स त्वमग्नि'मितिश्रेश्चे 'प्रतिब्र-
ह्मीमी'त्याद्युत्तरम्, ततो 'येयं भेते' इतिजीवप्रश्ने 'देवैरत्रापी'त्याद्युत्तरम् । ततो'न्यत्र धर्मादि'तिब्रह्मप्रश्ने
'सर्वं वेदा' इत्याद्युत्तरम् । अतश्च एव प्रश्नाः त्रीण्येवोत्तराणि च यदि साङ्ख्यमत'मिद्विष्येभ्य'इत्यादि
स्यात्ता चतुर्थे प्रश्नोत्तरे स्याताम् । ते तु न स्य इति नात्र तन्मतसिद्धिरित्युक्तम् । ततः सप्तमे
ननु मतान्तरेन्यत्र प्रसिद्धाः शब्दा ब्रह्मवादे ब्रह्मपरतया कथं योजयितुं शक्या इत्याशङ्क्य, महदु-
ष्टांत उक्तः । यथा महच्छब्दे 'महान्तं विभुमात्मान'मित्यादौ ब्रह्मपरः, तथाव्यक्तशब्दोप्यङ्गपरः ।
तस्मादिद्विधादिवाक्येन न साङ्ख्यमतसिद्धिः, किंतु ब्रह्मवाद एवात्र सिध्यतीत्युक्तम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये त्रिसूत्रे चमसञ्चदित्यधिकरणे 'अजामेका'मित्यादीनि श्वेताश्वतरवाक्यानि
विषयत्वेनोपन्यस्य, एतेषु मन्त्रेष्वजादिशब्दैः प्रकृतिः पराश्रय्यते, युक्तायुक्तभेदेन जीवद्वैविध्यमजायाः
प्रकृतैरेकत्वमग्रे कपिलस्य नाम च पठ्यते । यद्यपि किंकारणेत्युपक्रमब्रह्मविद्यात्वेनोपनिषत् प्रतीयते,
तथापि पूर्वकाण्डे यथा प्रणवादिमन्त्राणां नानास्थले विनियोगाच्च प्रकरणाद्युद्बोधः, तथैतेष्वपि मन्त्रेषु
कपिलमतप्रत्यभिज्ञानान्नोपक्रमाद्युद्बोध इति साङ्ख्यमतमपि वैदिकमितिशङ्कायास्, पूर्वसूत्रेण समाधि-
माह । यथा 'अर्वाग्निब्रह्मस' इतिबृहदारण्यकमन्त्रे कर्मविशेषः । तत्रार्वाग्निचं चमसं यशोरूपं सोमं
सप्त होतारो भक्षयेयुरिति कल्पयितुं न शक्यते, तथा प्रकृतमन्त्रे लोहितशुक्लादिशब्दैः रजःसत्त्वादि
कल्पयित्वा तद्वशेन सर्वमेव भर्तं कल्पयितुं न शक्यते, विशेषाभावात् । कपिलवाक्येपि कपिलशब्देन
ब्रह्मैवोच्यते, न त्वनित्यार्थः, नित्यानित्यसंयोगप्रसंगादित्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे ननुक्तस्य
चमसमन्त्रस्य व्याख्यानं 'शिरश्चमस' इत्यादिना श्रुतौ क्रियते, तथात्र मन्त्रव्याख्यानभावात्तद्वृष्टांतोत्र
न युक्त इत्याशङ्क्य, तुशब्देन परिहरन्नजाशब्दार्थकथनमुखेन समावृत्ते । अत्राजाशब्देन ज्योतिरुच्यते,
प्रथमकार्यरूपत्वाच्चतुर्मुखाजत्वन्यायेन । यथाजाल्पदोग्री, तथैवेयं नक्षरफल्दात्रीतिशोधनाय चाजा-
शब्देनोच्यते । सत्यकामब्राह्मणसिसोमसूर्यविभुद्रूपचरणरूपतया हंसनोक्तश्चतुष्कोटो यो ब्रह्मणः पाद-
सद्वत्त्वात्, ज्योतीरूपा त्रिवृत्कृतत्वाच्चिबर्णा ज्योतिरिवाजाशब्देनोच्यते । अत्रोपक्रमे ब्रह्मणः प्रकृत-

त्वात् 'तदेवाभिस्तद्वायुस्तदादित्यस्तद् चन्द्रमा' इति कथनाच्च । सा च चेतनाधिष्ठाता, मध्ये 'द्रासुपर्णे'ति मधकथनात्, अजद्वयं च जीवब्रह्मरूपं ताम्यामधिष्ठाता । सा च प्रथमसृष्टिरवादिजननेन बहुभवा-
सृष्टी चेति । एतच्छब्दो गशाखायामधीयते । अतस्तदनुसारेणायमेवार्थः, न तु भगान्तरूप इत्युक्तम् ।
ततस्तृतीये ननु शब्दस्य वृत्तिद्वयं योगो रूढिर्वा । तत्र न जायते इति योगः प्रथमसृष्टौ न सङ्ग-
च्छते, जननात् । रूढिस्तु आग्याम्, साप्यत्र न सङ्गच्छते, तदाकाराभावात् । अतः कथमजाशब्देन
प्रथमसृष्टिप्राप्तिः । साङ्ख्यमते तु प्रधानस्य जननानङ्गीकाराद्योगो निर्वाधः । तस्मात्साङ्ख्यमतमेवाद-
व्यमिलाशङ्कायां समाधिमाह । अत्र हि किंचित्कार्पायै परोक्षवादेनाज्ञाशब्दस्तस्यां कल्पनयोप-
दिश्यते । यथाजावर्करसहिता सक्ता स्वाभिहिता, तथेयं जीवविशिष्टा कार्यवती भगवल्लीलेपयोगा-
येति भगवतः परोक्षप्रियत्वाच्चेति । तथा च यथा मच्चादिविवायां 'असावादिद्वयो देवमधि'-
त्यादौ (कल्पना, तथैवात्र) । अतो गौण्या तयोपदिश्यते । तस्मान्नाजानमन्नेण साङ्ख्यमतसिद्धि-
रित्युक्तम् ॥ २ ॥

ततस्तृतीये त्रिसूत्रे न सङ्ख्योपसङ्गहाधिकरणे 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च
प्रतिष्ठित' इति वाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र 'पञ्च पञ्चजना' इति शब्दे पञ्च च ते पञ्च च पञ्चपञ्च,
तादृशाश्च ते जनाश्च पञ्चपञ्चजना इत्येवं समस्य, जनेन शब्देन पञ्चविंशतिसङ्ख्यासङ्गहादत्र साङ्ख्य-
सिद्धानि पञ्चविंशतितत्त्वान्युच्यन्ते इति साङ्ख्यमतसिद्धिरित्याशङ्क्य निवेधति । अत्रानेन समासेन
पञ्चानां समूहानां पञ्चतया तदुक्ता सङ्ख्या सिध्यति, न त्वन्यथा । तेषां तु न समूहाः पञ्च । 'सू-
प्रकृतिरिविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति-
भिन्नप्रकारेण सङ्ख्यान्युत्पादनात् । अत्र आकाशस्यात्मनश्च ततोतिरेकेणोक्तत्वाच्च । तस्मान्न तन्मत-
सिद्धिरिति प्रथमसूत्र उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे तर्हि को वा मन्त्रार्थः, किं च, तत्र प्रमाणमि-
त्याकाङ्क्षायां बुद्धेः संशयाद्याः पञ्च वृत्तीर्जनयन्तीति पञ्चजनास्तादृशा ये प्राणादयः पञ्च तेन पञ्च पञ्च-
जनशब्देनोच्यन्ते । अत्र 'प्राणस्य प्राणसुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्त्रस्याहं मनसो ये मनो विदुः'
रिति वाक्यशेषः प्रमाणम्, 'संदिग्धेषु वाक्यशेषा'दिति न्यायात् । तस्मान्न तन्मतसिद्धिरित्युक्तम् ।
ततस्तृतीयसूत्रे ननु वाक्यशेषे कण्वशाखायां 'अन्नस्यान्न'मिति पाठाभावात् पञ्चवृत्तिजनकानां
प्राणादीनां पञ्चसङ्ख्याकत्वं नास्तीति न वाक्यशेषस्य निर्णायकत्वमिति शङ्कायात्, 'तदेवा ज्योतिषां
ज्योतिर्वायुर्होपासतेऽमृत'मिति पञ्चमस्य ज्योतिषः पाठात्तेन सङ्ख्यापूर्तिरिति वाक्यशेषस्य निर्णायकत्व-
मक्षुण्णम् । तस्माद्ब्रह्मवाद एवात्र, न साङ्ख्यमतसिद्धिरित्युक्तम् । एवमेतैस्त्रिभिर्धिकारणैः श्रुतीनां
ब्रह्मणि समन्वयार्थमुपोद्धातेन साङ्ख्यमतस्य श्रौतत्वं निराकृतम् ॥ ३ ॥

अतः परमग्निमैः श्रुतिविप्रतिषेधं निराकरोति । तत्र 'अतुर्थं एकसूत्रे' यथाव्यपदिष्टाभि-
करणे ननु श्रुतौ सृष्टिप्रकारा बहुधा दृश्यन्ते, कचिदाकाशादिका, कचिचेज्जादिका, कचिच युगपत्
सर्वसृष्टिः । तत्रैकस्य पदार्थस्य नानाप्रकारतया वस्तुमशक्यत्वात्सृष्टिवाक्यानामर्थवादत्वेन ब्रह्मस्वरूप-
मात्रज्ञापकत्वं वक्तव्यम्, न तु सृष्टौ तत्प्रकारे वा तात्पर्यम् । अतोऽप्यारोपापवादेन ब्रह्मणस्तदसत्त्व-
सिद्ध्या न पूर्वोक्तत्वं कारणत्वं सिध्यतीति श्रुतिं विहाय कपिलसृष्ट्युक्तप्रकारैव जगद्वत्सत्वाङ्गी-
कार्येत्याशङ्कायात्, आकाशादिवाक्येषु यद्यपि क्रमादिविप्रतिपत्तिः, तथापि ब्रह्मणः कारणत्वविप्रति-
पत्तिर्नास्ति । एकत्र यादृशं अद्योच्यते तादृशमेव सर्वेषु सृष्टिवाक्येषु कारणत्वेनाभिप्रेयते । क्रमप्रकारा-
दिभेदस्तु भादात्म्यस्यैव सूचकः । तस्मात् श्रुतैव निर्णय इति कारणत्वाद्ये स्मृतिर्न ग्राह्येत्युक्तम् ॥३॥

ततः पञ्चमे एकसूत्रे समाकर्षाधिकरणे ननु श्रुतौ कचित्सतः कारणत्वमुच्यते, कचि-
दसतः, कचिदुभौ निविध्य तमसः, कचिदव्याकृतस्तेत्येवं विप्रतिषेधाद् ब्रह्मणोपि कारणत्वं न
सिध्यति । तस्मात्सृतिरेव कारणबोधिका ग्राह्येत्याशंकायाम्, असददिशब्देषु न निरासकत्वाद्यर्थो
उच्यते, किंतु ततः समाकर्ष्य सर्वैः शब्दैर्ब्रह्मैवोच्यते । सर्वेषां शब्दानां प्रणवविवृतित्वेन प्रणवार्थो
एव पर्यवसानात् । प्रणवस्य च ब्रह्मवाचकत्वात् । तस्मान्न विप्रतिषेध इत्युक्तम् । एवं द्वाभ्यां श्रुतौ
शब्दविप्रतिषेध उपोद्धातेन परिहृतः ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे त्रिसूत्रे जगद्वाचित्वाधिकरणे कौपीतकिब्राह्मणषष्ठाध्यायस्थं बालाक्यजात-
शत्रुसंवादं विषयत्वेनोपन्यस्य तत्र किं ब्रह्मसहितो जीवः कर्तृत्वेनोच्यते, उत ब्रह्मैव वेतिसंदेहे, ब्रह्म-
सहितस्य जीवस्यैव कर्तृत्वमाशङ्क्य, 'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत्कर्म स वै
वेदितव्यः' इत्यजातशत्रुणा सिद्धांतकथनोपक्रमे एतच्छब्देनादित्यमण्डलादिजडोल्लेखात्पुरुषशब्देन च
जीवोल्लेखात् जीवजडालम्बकं जगद्यत्कर्तृकं तस्य वेदितव्यत्वकथनेन श्रुत्यंतरसिद्धब्रह्मण एव कर्तृत्वम्,
न प्रकृत्यभिमानिजीवस्येति प्रथमसूत्रे उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे जीवमुख्यप्राणलिङ्गदर्शनाच्च
ब्रह्मणः कर्तृत्वमिति सूत्रांशेनाशङ्क्य, अंशांतरेण पूर्वमनुगमाधिकरणे उक्तं समाधानं स्मारयामास ।
जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वानुमुख्यप्राणस्य च ब्रह्मयोगादत्र तथात्वेन कथनं न खेन रूपेण । तस्माद्ब्रह्मैव
कर्त्रित्युक्तम् । ततस्तृतीये सूत्रे प्रकृत्यभिमानिजीवस्य कर्तृत्वमप्यस्मिन् वाक्येऽनभिमतम्, जीव-
लघोद्गमयोर्ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात् । प्रश्नव्याख्यानाभ्यां तथावसायात् । वाजसनेयिनामेतत्समानप्र-
करणेपि तथावसायाच्चेत्युक्तम् । एवमत्र जीवब्रह्मवादनिराकरणेन जीवविशिष्टा प्रकृतिरेव कारणमित्ये-
तदुपोद्धातेन निराकृतम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे चतुःसूत्रे वाक्यान्वयाधिकरणे जीवब्रह्मवादनिराकरणेन प्रकृतिकारण-
वादो निराक्रियते । तत्र बृहदारण्यकस्थं मैत्रेयीब्राह्मणद्वयं विषयत्वेनोपन्यस्य, तत्र जीवस्य प्रकरणित्वं
ब्रह्मणो वेति संशये, वेदरूपमहावाक्यस्य ब्रह्मण्येवान्वयदर्शनात्, सुखरूपभगवदन्वयेनैव जीवस्यापि
प्रियत्वात्, सर्वोपनिषदनुरोधेनास्यापि वाक्यस्य ब्रह्मण्येवान्वयादत्रापि ब्रह्मैवोच्यते इत्युक्तम् । ततो
द्वितीयसूत्रेऽस्मिन् वाक्ये ब्रह्मैवोच्यते इत्यत्रान्येषां ब्रह्मवादैकदेशिनां संमतिं वक्तुं प्रथममा-
श्मरन्प्रथमतेनाह । तन्मते हि ब्रह्मणा स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं विस्फुलिङ्गवत्प्रकटीकृतः स्वांशो जीवः,
तेन जीवेनोपक्रमः, तस्यैव प्रियत्वेन संसूचनात्, उपक्रमस्य च बलिष्ठत्वात् जीवात्मैव प्रकरणीति
स एव ज्ञेयत्वेनोपदिश्यते इतिशंकायाम्, नात्र जीवात्मनो ज्ञेयत्वेनोपदेशः, किंतु परमात्मन एव ।
जीवेनोपक्रमस्तु 'आत्मनि वा विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती'तिप्रतिज्ञायाः सिद्धिः तस्या लिङ्गम्,
यदि हि जीवः परमात्मनः सकाशाद्विन्नः स्यात्, तदा परमात्मज्ञाने तदज्ञानादात्मज्ञानेन सर्वज्ञान-
प्रतिज्ञा न सिध्येत् । अतस्तदर्थमुपक्रमे जीवः पराश्रयते, न तु प्रकृतिसंसृष्टस्य जीवस्य कारणत्वार्थ-
मित्याश्मरन्प्रथमतस्तुक्तम् । ततस्तृतीये सूत्रे, यदत्रोपक्रमे गौणप्रियवैराग्यार्थं जीवकथनं, तत्त्वना-
दिसिद्धस्यापि जीवस्य संसारभावादुक्तमिष्यतो मुक्तौ जीवो भगवानेव भविष्यतीति बोधनार्थं लिङ्गम्,
न तु प्रकृतिसंसृष्टजीवस्य कारणत्वार्थम् । तस्मान्नात्र प्रकृतिसंसृष्टजीवकारणवाद इत्यौडोल्लेखमितिमुक्तम् ।
ततश्चतुर्थे सूत्रे कयाचिदवस्थायावस्थितं ब्रह्मैव जीवः । अतः संसारदशायामपि जीवो ब्रह्मैवेति
ज्ञापनार्थं तदुपक्रमो, न तु प्रकृतिसंसृष्टस्य जीवस्य कारणत्वार्थमिति काशकृत्स्नमतस्तुक्तम् । तस्माद्ब्रह्म-
वात्र कारणत्वेनोच्यते ॥ ७ ॥

ततोष्टमे पञ्चसूत्रे प्रकृतिश्चेत्यधिकरणे प्रकृतिः समवायिकारणम्, ब्रह्म तु निमित्तादिकारणमित्येवमाशङ्क्य, प्रकृतिशब्दवाच्यं ब्रह्मवेति साधितम् । छांदोग्ये एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत् प्रतिज्ञातं, सृष्टिपण्डादिदृष्टांतत्रयं च यदुक्तं, तदनुपरोधादितिहेतुश्च प्रथमसूत्रे उक्तः । तथा च यदि मूलकारणे ब्रह्मणि समवायिकारणत्वरूपं प्रकृतित्वं न स्वीक्रियेत, तदा प्रतिज्ञादिसामञ्जसं न स्यात्, अतस्तथेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे सृष्टौ भगवत्कृतमभिधानं 'बहु स्वां प्रजायेये'ति स्वस्य बहुरूपत्वेन उच्चनीचभावेन च यद्विचारणं तद्धेतुत्वेनोक्तम् । तेन स्वयमेव तत्तद्रूप इति सिध्यति । किंच, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जनिति शांत उपासीत' इत्येवमुपासनाप्युपदिश्यते । अतोपि प्रकृतिशब्दवाच्यं ब्रह्मेव । ततस्तृतीये 'सर्वोणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यंते । आकाशं प्रत्यस्तं यंती'तिश्रुत्या ब्रह्मणः प्रपञ्चोत्पत्तिलयाधारत्वं साक्षादेवोच्यते । तच्च समवायित्वस्यैव छिन्नम् । अतोपि प्रकृतिशब्दवाच्यं ब्रह्मेव । ततश्चतुर्थे 'तदात्मानं खयमकुरुते'तिश्रुतिः ब्रह्मणः परिणाममाह । परिणामश्चोपादानसमसत्ताकार्यापत्तिरूपः । अतोपि ब्रह्मेव प्रकृतिशब्दवाच्यम् । ततः पञ्चमे ननु जडस्य समवायिकारणं ब्रह्मास्तु, यत्तु चेतनाधिष्ठितं शरीरं तस्य शुक्रशोणितजन्मत्वदर्शनात् तत्र ब्रह्मणो निमित्तत्वम्, प्रधानस्य तु समवायित्वमिलात्स्वलाशङ्क्याम्, 'सदेव सोम्येदं'-मिलादिषु सृष्टिबोधकश्रुतिस्त्वधारणदर्शनात् ब्रह्मबोध्यरूपम्, अन्यथावधारणविरोधापत्तेः । किंच, 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनि'मिलादिषु योनित्वमपि ब्रह्मण एवोच्यते, पुरुषत्वं च । तस्मादक्षरपुरुषभावबोध्यरूपो भगवानेव, योनिर्बीजं च । अतः कथञ्चिदपि न प्रकृतिप्रवेशः । एवं त्रिभिर्भिन्नकारणैरुपादातेनार्थविप्रतिषेधः परिहृतः । अतः साङ्ख्यमतमशब्दमेव ॥ ८ ॥

ततो नवमेधिकरणे एकसूत्रे अन्येपि स्मार्ता वादा येषु ब्रह्मणः सर्ववैधं कारणत्वं नोच्यते, ते सर्वे अश्रौता एवेत्यतिदिष्टम् । तदेवाग्रिमाध्याये विस्तरेण वक्ष्यते ॥ ९ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ

वेदान्ताधिकरणमालायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

प्रथमाध्यायः समाप्तः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमाध्याये सर्वांस्तं श्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपादितः । स तदा स्थितो भवति यदा श्रुतीनां परस्परविरोधः परिह्रियते, अन्ये विरुद्धाः स्मार्ता वादाश्च निराक्रियंते । अतस्तदर्थं द्वितीयोऽध्याये शुलविरोधं प्रतिपादयति, निरुद्धवादांश्च निराकरोति ।

तत्र प्रथमे पादे युक्त्या श्रुतिविरोधपरिहारः । ततो द्वितीयपादे सृष्टीनां वेदबोधकत्वाभावेपि तामिः स्वातन्त्र्येण कश्चित् पुरुषार्थः सेत्स्यतीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं बाह्याबाह्यमतात्त्येकीकृतत्वेनां निराकरणम् । मतेकीकरणं च ब्रान्तेस्तुल्यत्वबोधनार्थम् । तृतीयपादे प्रथमं भूतानामुत्पत्तिस्वरूपमुत्पत्तिक्रमश्च विचार्यते, ततो जीवात्मस्वरूपं तद्वर्गश्च । चतुर्थे च इन्द्रियोत्पत्तिक्रमस्तत्स्वरूपादिकं च विचार्यते ।

तत्र प्रथमाध्याये 'अपि स्मर्यते, सृष्टेश्चे'तिकथनेन सृष्टिप्रामाण्याङ्गीकारात् तथैव शुल-
र्बन्निर्णयः कार्यः, अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसंग इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं प्रथमं सूत्रत्रयेण साङ्ख्ययोगसूत्रो-

नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वाभावात् प्रामाण्यमुपोद्धातेन निराकृतम् । ततः प्रथमे सूत्रे साङ्गसृते-
मौलैकोपयोगित्वात् तत्प्रामाण्यमङ्गीकृत्य तदतुरोवेनैव श्रुतिविप्रतिषेधः परिहार्यः, अन्यथा तद्वैयर्थ्य-
प्रसङ्गादितिसूत्रांशेनाशङ्क्य, तत्प्रामाण्याङ्गीकारे 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथे'त्यादिगीतास्मृ-
तिविरोधः । तदप्रामाण्याङ्गीकारे च ब्रह्मकारणत्वबोधकश्रुतिविरोधः । अतो गीतास्मृतिप्रामाण्यभा-
ववयवम् । तेन श्रुतिविप्रतिषेधनिराकरणे कपिलस्मृत्येन प्रामाण्यमित्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे
प्रकृतित्यतिरिक्तानां महदादीनां लोके वेदे चानुपलम्भात् तदुक्तयुक्तीनामप्रयोजकत्वमित्युक्तम् । तत-
स्तृतीये सूत्रे पूर्वाक्तश्रुतिस्मृतिविरोधाद् योगस्मृतिरपि साङ्गवत् प्रथानकारणत्वांशेऽप्रमाणमित्यु-
क्तम् । एतेषु पूर्वपादोक्तसैवार्थस्य परामर्शात् तदुपोद्धातगर्भः प्रसंगः संगतिः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।
श्रीयेतानि श्लोकमधिकरणानीति भाष्यप्रकाशादवगंतव्यम् ॥ १, २, ३ ॥

ततश्चतुर्थे त्रिसूत्रे न विलक्षणत्वाधिकरणे प्रथमसूत्रद्वयेन पूर्वः पक्षः । एकेनाग्रे
सिद्धांतः । तत्र प्रथमसूत्रे चेतनं ब्रह्म जगदुपादानं न भवति, जगतो जडत्वेन ब्रह्मणस्तद्विलक्ष-
णत्वात् । विलक्षणत्वस्य 'विज्ञानं चाविज्ञानं चे'तिश्रौतशब्दादेव प्रतीतेरित्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे
ननु 'सृदब्रवी'दिति श्रुतौ सृदादेर्वक्तृत्वादिकथनेन सृदादिष्वपि चेतनत्वस्य श्रुत्यभिप्रेतत्वात् जगतोपि
चेतनतया ब्रह्मसालक्षणयाद् ब्रह्मकार्यत्वमिति सिद्धातिनाशङ्किते, अत्र सृदाद्यभिमानिनी देवतैव
वक्तृत्वादिरूपेण व्यपदिश्यते, 'अन्यथा विज्ञानं चाविज्ञानं चे'तिचेतनाचेतनविभागरूपो विशेषो
नोच्येत । 'अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविश'दिति श्रुतौ देवताप्रवेशो वागादिषु नोच्येत । तस्माच्चेतना-
चेतनात्मकं जगत् न ब्रह्मोपादेयमिति सूत्रद्वयेन पूर्वपक्ष उक्तः । ततस्तृतीये समाविमाह । कार्य-
कारणयोर्विलक्षण्यं लोके गोमयवृक्षिकादौ देहकेशादौ च दृश्यते । अतो विलक्षणत्वेन हेतुना जगति
ब्रह्मोपादेयत्ववाचनं न शक्यवचनम् । सदंशस्य कार्यकारणयोस्तुत्यत्वेन सालक्षण्याच्च । तस्माच्च
जगतो ब्रह्मकार्यत्वप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमे पञ्चसूत्रे असदिति चेदित्यधिकरणे असत्कारणत्वसत्कारणत्वबोधक-
श्रुत्योः परस्परविरोधः परिह्रियते । तत्र प्रथमे सूत्रे 'असद्वा इदमग्र आसी'दिति श्रुतावसतः कारण-
त्वमुच्यते । 'सदेव सोम्येद'मित्यत्र च सतः कारणत्वमुच्यते, तयोः कथं विरोधपरिहार इत्याशङ्क्य,
उक्तश्रुतौ 'असदि'ति यत् कथनं तत् छांदोग्ये 'कथमसतः सज्जायते'ति कथनात् असतः कारण-
त्वनिषेधार्थम् । यत् पुनस्तैत्तिरीये तथावचनं तत् लक्ष्यमाणापेक्षया पूर्वसृष्टसाधुत्वार्थम्, असाधु-
न्यप्यसदिति प्रयोगात् । कार्यस्थूलरूपसत्ताभिवार्थं वा । अतो न श्रुत्योर्विरोध इत्युक्तम् । ततो
द्वितीये सूत्रे ब्रह्मकारणवादे पूर्वपक्ष उच्यते । ब्रह्मकारणवादे यदा कार्यस्य ब्रह्मणि लब्धः, तदा
कार्यधर्माः परिच्छिन्नत्वाशुद्धत्वादयो ब्रह्मणि भविष्यंतीत्यसंगतं ब्रह्मकारणत्वमित्येवं शंकाकरणात् ।
ततोऽग्रिमेषु तत्परिहार उक्तः । ततस्तृतीये ब्रह्मकारणवादो नासंगतः । कार्यस्य कारणे लये कार्यधर्मा
न कारणे दृश्यते, शरावरुचकादीनां यदि लये शरावादिधर्मादृशनादित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे प्रतिबंधी
उक्तः । तवापि सत्कार्यवादित्वात्सविशेषस्य कार्यस्य ये धर्माः परिच्छिन्नत्वव्यक्तत्वाद्यप्येव ज्ञाने
प्रधाने भविष्यंति । अतो न वयं पर्यनुयोक्तव्या इत्युक्तम् । ततः पञ्चमे सावधतर्कस्याप्रतिष्ठितस्म-
रतिवादिना तदनङ्गीकारेण दोषादविमोक्त इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे एकसूत्रे एतेनेत्यधिकरणे सांख्यनिराकरणेनान्येपि वादा निराकृता इत्युक्तम्
॥ ६ ॥ इदं कश्चिन्न मनुते अष्टाधिकरण एव पाद इति ब्रूते ।

ततः सप्तमे एकसूत्रे भोक्त्रापत्तेरित्यधिकरणे ननु प्रत्ये सर्वस्य कार्यस्य कारणरूप-
तया एकरूपत्वे जाते पुनरुत्पत्तिदशायां भोग्यस्य शक्चन्दनादेः भोक्तृत्वापत्तिः, भोक्तृभेदनस्य
भोग्यत्वापत्तिरित्येवमविभागः स्यादितिसूत्राशेनाशङ्क्य, अंशांतरेण समाहितम् । यथा लोके कटक-
मुपमुद्य रुचके क्रियमाणे कटकत्वं न भवति, तथोत्पत्तिदशायां भोग्यस्य भोग्यत्वेनैवोत्पत्तिः, भोक्तृ-
भोक्तृत्वेनैवेति न विभागाभावः । कारणस्य चेतनत्वेन तस्य तस्य तथैवोत्पादनादित्युक्तम् । तेन
'विज्ञानं चाविज्ञानं चे'ति श्रुतौ कार्ये विभागाभावरूपो दोषः परिहृतः ॥ ७ ॥

ततोष्टमे त्रिसूत्रे तदनन्यत्वाधिकरणे छांदोग्यस्य वाचारंभणवाक्ये कार्यस्य कार-
णामिन्नत्वं प्रतिपादितम्, न तु कार्यमिथ्यात्वमित्युक्तं प्रथमसूत्रे । ततो द्वितीयसूत्रे कार्यस्य
वृत्तादेर्विधमानत्व एवोपलम्भः । नत्वविधमानत्वे । अतः श्रुत्यविरुद्धं प्रत्यक्षमपि कार्यस्य कारणा-
न्यत्वे प्रमाणमित्युक्तम् । ततस्तृतीये अपञ्चस्य सदैव सत्त्वम्, 'सदैव सोम्येदमग्र आसी'दित्या-
दिश्रुतौ परिदृश्यमानबोधकादिदंपदात् । 'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावविरो-
भावजन्मनाशविकल्पव'दिति विष्णुपुराणवाक्याच्च । एवमनेनाधिकरणेन श्रुतिप्रत्यक्षान्यां कार्यस्य
सदात्मकत्वेन ब्रह्मानन्यत्वं साधितम् ॥ ८ ॥

ततो नवमे षट्सूत्रे असत्त्वपदेशाधिकरणे असत्कार्यवादो निराकृतः । ततः
प्रथमसूत्रे 'असद्वा इदमग्र आसी'दिति श्रुतौ कार्यमसदितिव्यपदेशात् असत्कार्यवाद आख्येय
इतिसूत्राशेनाशङ्क्य, सूत्राशेन समाहितम् । एतद्वाक्यशेषे 'स आत्मानं स्वयमकुरुते'ति श्रावणात्
कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरात्मत्वेनैव रूपेण सत्त्वम्, न तु व्याकृतस्वरूपेण । तस्मादसत्त्वमुच्यते, न त्वस-
त्त्वेनेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे सत्कार्यवादस्यामिर्शुक्तिभिरात्मानमिति शब्दोत्तराच्च नासत्कार्य-
वाद आख्येय इत्युक्तम् । युक्तयस्तु भाष्यप्रकाशादवगतव्याः । ततस्तृतीये षट्दृष्टांत उक्तः ।
यथा षटः संवेष्टितो न तवान् प्रतीयते, तथा कारणे कार्यं सूक्ष्मरूपत्वाच्च प्रतीयते, प्रकटं तु प्रतीयत
इत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे प्राणादिदृष्टांत उक्तः । यथा प्राणादीनां नियमने जीवनमात्रम्, अनियमने
त्वाकुञ्चनदिः संभवति, तथा जगदपि कारणे प्रविष्टं सन्मात्रं तिष्ठति, बहिःप्रकटं कार्यं करोति ।
अतोऽसत्कार्यवादो न प्रामाणिक इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

ततो दशमे त्रिसूत्रे इतरव्यपदेशाधिकरणे चेतनकारणतायां प्राप्ता दोषाः परिहि-
यन्ते । तत्र प्रथमे चेतनस्य जीवस्यापि ब्रह्मत्वात्सृष्टौ तस्य प्रवेष्टे दुःखित्वादिकं भवति । तच्च ब्रह्मणो
हिताकारणत्वादोषप्रसक्त्या असंगतमित्याशङ्क्य, अग्रिमसूत्रद्वये परिहारमाह । तत्र द्वितीये ब्रह्म
प्रीवादधिकम्, न तु जीवमात्रम्, तेन तदोपेपि न द्रव्यति । यथा सुवर्णखण्डस्यान्यमेलनेन दुष्ट-
त्वेपि न सुवर्णस्य दुष्टत्वम्, तद्विज्ञाहितं च करोति, लोके स्वदेहेपि नखनिक्षुत्तनकेशप्रसाधना-
दिदर्शनात् । जीवपरमात्मनोर्भेदस्तु विज्ञानानंदप्राधान्यभेदात् । आनंदस्याधिक्यं तु मूसविद्यायां
तत्रैव ज्ञेयत्वस्य पर्यवसानात् । ततस्तृतीये यथा पार्थिवत्वाविशेषेपि हीरकपाषाणयोर्भेदनिर्नि-
योश्च स्वभावभेदः, तथा जीवानामपि । तथा च ब्रह्मवादे लोकन्यायेन प्रत्यक्षत्वात् नोचित-
मिति साधितम् ॥ १० ॥

तत एकादशे षट्सूत्रे उपसंहारदर्शनाधिकरणे तत्रैकस्यैव ब्रह्मणः सर्वविधकारणत्वे
ये दोषास्तो परिहिंयन्ते । तत्र प्रथमसूत्रे लोके शृङ्खलाचक्रकीचरादीनामुपादानकर्तृनिर्मात-

राणां परस्परमिन्नानां दर्शनादेकस्यैव सर्वविधकारणत्वमसंगतमिति सूत्राशेनाशङ्क्य, क्षीरं यथा यदा दध्याकारेण परिणमति, तदा नान्यत्किञ्चिदपेक्षते, तथा ब्रह्मापील्यंशतरेण समाहितम् । ततो द्वितीयसूत्रे यथा देवार्धपितर इतरनिरपेक्षा योगबलेन सर्वं कुर्वति, तथा ब्रह्मापीच्छेति समाधानांतरमुक्तम् । ततस्तृतीये ब्रह्मण उपादानत्वे कृत्वप्रसत्त्यादिदोष आशङ्कितः । ततश्चतुर्थे ब्रह्मणः स्वरूपं कारणत्वं च न लोकगम्यं येनैवमाशङ्क्येत, किंतु श्रुतेकसमधिगम्यम् । सा च स्वत एव प्रमाणम् । सा च यथा वदति, तथैवांगीकार्यमित्येवं समाहितम् । ततः पञ्चमे ब्रह्मणः सर्वविधकारणत्वेऽपि देशकालाधिकरणापेक्षा त्वावश्यकीत्याशङ्क्य, 'परास्य शक्तिरिति श्रुतेर्ब्रह्मणो विचित्रशक्तित्वादेशकालाद्यनपेक्षा युक्ता । 'आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजेहमनुपालय' इत्यात्मन्यपि सृष्टिशुक्तित्युक्तम् । ततः षष्ठे प्रधानकारणवादेऽपि ते दोषास्तुल्या ये ब्रह्मकारणवादे दीयते । तस्मात्पर्यनुयोगो न युक्त इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

ततो द्वादशेष्टसूत्रे सर्वोपेता इत्यधिकरणे भगवतः कर्तृत्वे दोषान् परिहरति । तत्र 'स विश्वकृ'दिति श्रुतौ कर्तृत्वं द्रष्टव्यं, निर्वाहकभावे तत्कथं संगच्छत इत्याकांक्षायां प्रथमसूत्रे सर्वशक्तियुक्तत्वं साधितम् । ततो द्वितीये सूत्रे ब्रह्मणो निरिन्द्रियकत्वात्कथं कर्तृत्वम् । ततस्तृतीयसूत्रे ब्रह्मणः प्रयोजनाभावात्किमर्थं कर्तृत्वमित्येवमाशङ्कितम् । ततश्चतुर्थे लोकवल्लीत्या समाहितम् । ततः पञ्चमे ब्रह्मणः सृष्टिकरणे जीवानां सुखदुःखसंभवात् वैषम्यनैर्घुण्ये स्यातामित्याशङ्क्य, जीवकर्मसापेक्षत्वाच्च ब्रह्मणि दोष इत्युक्तम् । कर्मसापेक्षत्वेऽपि नेश्वरत्वहानिरिति चोक्तम् । ततः षष्ठे जीवानां प्रपञ्चप्रलयदशायां ब्रह्माविभागात्कथं कर्मसत्तेति सूत्राशेनाशङ्क्य, बीजाङ्कुरवत्प्रवाहानादित्वादिति सूत्राशेन समाहितम् । ततः सप्तमे उपपत्त्या श्रुतिस्मृत्योस्तदुपलम्भाच्च जीवस्यानादित्वं समर्थितम् । ततोष्टमे ब्रह्मणः सर्वसमर्थत्वात्सर्वं संगच्छत इत्युक्तम् । एवं चास्मिन्नादे पूर्वाध्यायचतुर्थपादस्थितं हृदि कृत्य सर्वं चिंतितम् । तेन बुद्धिस्थानात्मकोपोद्भातात्तदर्थः प्रसंगः संगतिरिति ॥ १२ ॥

इति श्रीबलुभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बररात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ
वेदान्ताधिकरणमालायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयपादे वेदविरुद्धा बाह्या अवाद्याश्च स्मृतयो दूष्यन्ते, तासां न परमफलसाधकत्वमिति ज्ञापनार्थम् ।

तत्र प्रथमे षट्सूत्रे रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणे प्रधानस्य कर्तृत्वं दूष्यते । तत्र प्रथमसूत्रे अचेतनस्य प्रधानस्य बुद्धिपूर्वकक्रियारूपा या रचना सा नोपपद्यते, प्रधानस्याचेतनत्वेन क्रियाकारणभूताया बुद्धेस्तत्र वक्तुमशक्यत्वादित्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे लोकरचना यथा केवलादचेतनाद्योपपद्यते, तथा शुक्रशोणितजन्त्या शरीररचनापि । तत्र मातापित्रोरुभयोश्चेतनयोः प्रवृत्तिदर्शनात्, अचेतने केवले तादृशप्रवृत्त्यदर्शनादित्युक्तम् । ततस्तृतीये ननु केवलाचेतनेऽपि दुग्धे फेनरचनादयो विचित्रा दृश्यन्ते, तादृशे नदीजले च स्रन्दनादयः । तदुद्घातेनाचेतनस्य केवलस्य प्रधानस्यापि रचनाकर्तृत्वं प्रवृत्तिश्चास्त्विति सूत्राशेनाशङ्क्य, अंशतरेण समापद्यते । तत्रापि दोह-

नाधिश्चरणयोश्चेतनकर्तृकयोर्निमित्तत्वेन दर्शनात् । नदीजले च भेषानां चेतनानां निमित्तत्वेन दर्शनादित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे एवं त्रिभिः सूत्रैः केवलप्रधानस्य कर्तृत्वं दूषयित्वा केवलस्य तस्य परिणामं दूषयति । केवलं प्रधानं चेत् स्वतः परिणमेत्, सर्वदैव परिणमेत्, तथा सति प्रलयो न स्यात् । गुणाश्च साम्यावस्थायवस्थिताः स्वत एव संक्षुभ्येरन्, तदा सृष्टिस्थितिप्रलया युगपदेव स्युः, कार्यं च सारत्वादिभेदेन न विमल्येतेत्युक्तम् । ततः पञ्चमे ननु तृणपल्लवादयः पशुभक्षिताः स्वभावादेव क्षीरभावेन परिणमन्ते इत्याशङ्कायां समाधीयते । यदि तृणादिकं स्वभावेन एव क्षीरभावेन परिणमेत्, तदा शृङ्गेपि क्षीरं लभ्येत, तत्तु न लभ्यते, घेन्वादिकृता भक्षणक्रिया च तत्र सहकरोतीति न केवलस्य प्रधानस्य परिणामः शक्यवचन इत्युक्तम् । ततः षष्ठे 'तुष्यतु दुर्जन' इति न्यायेन केवलस्य प्रधानस्य परिणाममभ्युपगम्य पुनर्दूषयति । यदि केवलस्य प्रधानस्य परिणामोऽभ्युपगम्यते, तदापि स किमर्थः । न च पुरुषार्थ इति वक्तव्यम् । प्रयोजनप्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तेत्येतदनवर्धत्वेन केवले प्रधाने सा न वक्तुं शक्यते । तस्माद् दूषणतादवस्थम् । एवमनेनाधिकरणेन केवलप्रधानकारणवादो निराकृतः ॥ १ ॥

ततो द्वितीये चतुःसूत्रे पुरुषाश्मवदित्यधिकरणे पुरुषप्रेरितप्रधानकारणवादो निराक्रियते । पञ्चारूढोन्धो यथा गच्छति, तथा पुरुषास्त्रिष्टं तत्प्रेरितं प्रधानं महदादिदृष्टिं करोतीत्येकं मतम् । अन्यच्च, यथा वयःकान्तसन्निधौ लोहस्य क्रिया, तथा पुरुषसन्निधानभागेन प्रधानस्य महदादिकर्तृत्वमिति द्वितीयम् । तत्पुनः सूत्राग्नेनाशङ्क्य, अंशांतरेण दूषयति । प्रधानपुरुषयोर्व्यापकत्वेन संसर्गस्य सन्निधेश्च सार्वदिकत्वात्पूर्वोक्तदोषस्तदवश्यः । अनिमोक्षसाधिकाः । तस्मान्मतद्वयमप्यसंगतमिति पूर्वसूत्रे उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे प्रधानपुरुषयोर्मध्ये किं पुरुषसांगित्वं प्रधानस्य वा । तत्र नाद्यः, सर्वेषां पुरुषाणां समत्वेनैकस्य नियामकत्वम्, नान्येषामिति विभागो न स्यात् । न द्वितीयः, स्वतन्त्रेण प्रधानेन पुरुषाय स्वदोषा न प्रदर्शनीयाः । तथा सति दुःस्वभावेन वैराग्याभावात् मोक्षार्थं प्रयत्न उच्छिद्येत । तस्मादंगित्वमनुपपन्नमित्युक्तम् । ततस्तृतीये ननु गुणा एवं विभागशः प्रवृत्तिर्मेतः, चलस्वभावत्वात्, चलदलदलवदित्येवमनुमाने पूर्वोक्ताः सर्वे दोषाः निराकृताः स्युरित्याशङ्क्य, तत्र दूषणमाह । एवं प्रकारांतरेणातुमिवावपि न दोषपरिहारः, कार्यक्रमाहुपपत्त्यादिदूषणप्राप्तात् । नहि गुणैः कालो ज्ञायते, येन प्रथमं रजः क्षुभ्यति, ततः सत्त्वम्, ततस्त्वम इति । अतो गुणेषु ज्ञानशक्तिवियोगात् सर्वमसमस्तसमित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे सांख्यमतवर्तिनां नानाविधानि मतानि लोके दृश्यन्ते । एकादशस्कन्धे उद्धवप्रश्ने भगवता चानूदितानि । अतः परस्परविरोधादपि तन्मतमसंगतमित्युक्तम् । एवं दशभिः सूत्रैरधिकरणद्वयेन प्रधानकारणवादो निराकृतः ॥ २ ॥

ततस्तृतीये सप्तसूत्रे महद्दीर्घवद्वैत्यधिकरणे न्यायवैशेषिकादिमतमवसरसंगत्या दूष्यते । ते हि परमाणूनां समवायित्वमंगीकृत्य, ईश्वरकृतात्तत्संयोगाद्भूतादिसृष्टिमंगीकुर्वन्ति । तत्र संयोगप्रकारो दूष्यते । परमाणूनां स्वरूपं ह्यसं परिमण्डलं च । तयोर्थेह्युपरि संयोगः, तदा कार्यवष्टिबन्महत्त्वात् । यदि तिर्यक्, तदा नौकादिवदीर्घं स्यात् । पुल्लसंयोगस्तु तैर्नैष्यते । अतस्तन्मतमसंगतमिति प्रथमसूत्रेणोक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे परमाणुद्वयसंयोगः सार्वदैशिको वैकदैशिको वा । नांशः । प्रदेशांगीकारे प्रदेशवत्त्वस्य सावयवत्वव्याप्यत्वात्परमाणोः सावयवत्वमनित्यत्वं चापेक्षेत । नाद्यः । संयोगस्यान्याप्यवृत्तित्वनियमात् । किंच, कर्मजोऽवयवजश्च संयोगो द्विविधः ।

त्र निरवयवत्वाद्वावयव इत्युक्तम् । अथ कर्मजः । तत्र किं स्वभावादुत्पद्यते, ईश्वरसिद्ध्यया वा । तयोर्मयोरपि नित्यत्वात्सर्वदा सृष्टिप्रसंगः । तस्माच्च स वक्तुं शक्यते इत्युक्तम् । ततस्तृतीये समवायो दृश्यते । स हि संवेधः, संवेधिद्वयनिरूप्यः । तथा सति ह्यणुकस्य पूर्वभावेन स कथं वक्तुं शक्यते इत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे, किंच, परमाणोः समवायिन ईश्वरेच्छाजीवाद्ययोर्निमित्तयोश्च सृष्टिप्राक्काले सत्त्वात् सामग्रीसमवधानजन्यस्य परमाणुकर्मणस्तत्त्वजन्यस्य संयोगस्य च सर्वदा आपत्त्या तयोरपि नित्यत्वापत्तिरित्युक्तम् । ततः पञ्चमे परमाणुनित्यत्वं दूष्यते । परमाणुषु तै रूपाद्यंगीक्रियते । यच्च रूपादिमत्, तदनित्यं लोके दृश्यम् । अतः परमाणुरनित्य इत्युक्तम् । ततः षष्ठे यदि परमाणुषु रूपादिकं नांगीक्रियते, तदा ह्यणुकादिषु रूपाद्यभावापत्तिः । कारणगुणाः कार्यगुणारम्भा इति तन्नियमात् । अतो रूपाद्यंगीकारे तदनंगीकारे च दोषादसंगतः परमाणुकारणवाद इत्युक्तम् । ततः सप्तमे सर्ववैदिकानाद्वैतत्वादप्यसंगतः परमाणुकारणवाद इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे दशस्तोत्रे समुदाय उभयहेतुकेपीत्यधिकरणे । एकोनविंशतिसूत्रैर्वाद्य-मतान्यवसरसंगत्या निराक्रियते । तत्र सौगताश्वतुर्विधाः वैभाषिकसौत्रांतिकविज्ञानवादिमाध्यमिकमेवादात् । तत्र पूर्वै वैभाषिकमतं निराक्रियते । तेषां मते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं संहन्यते । तत्र धृषिय्यादिपरमाणुसमुदाय एकः । रूपादिस्कंधसमुदायश्चापरः । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारनामकाः पञ्चस्कंधाः । तदुभयसंवेधे जीवस्य संसारः, तदपगमे मोक्ष इति तेषां मतं प्रथमसूत्रे दूषयति । जीवस्य क्षणिकत्वेन तदुभयसमुदायाप्राप्तिः, तेन तदुक्तः संसारप्रकारो मोक्षश्चासंगत इत्युक्तम् । ततो द्वितीये क्षणिकत्वदूषणपरिहारं सूत्रांशेनोद्भाव्य, अंशांतरेण दूषयति । तन्मते प्रलयः कारणसमुदायः । तत्र संस्कारः । सर्वक्षणिकत्वेपि मध्यपातिभ्योऽविद्यादिभ्यः स्कंधप्रलयेभ्यो जन्मादयः जन्मादिभ्यः प्रत्ययेभ्यश्चाविद्यादय इत्येवं चक्रवत्परिवृत्तावपि न कारणव्यक्तिं प्रति कार्यव्यक्तेः प्रत्ययता, किंतु पूर्वपूर्वप्रत्ययस्योत्तरोत्तरप्रत्ययं प्रति कारणत्वम् । उत्तरोत्तरक्षणिकविज्ञानसंततरेव जीवत्वम्, तादृशार्थं संततरेव जडत्वम् । अतः क्षणिकविज्ञानसंतत्वात्मकस्य जीवस्य क्षणिकार्थं संतत्वात्मकस्य विषयेन्द्रियशरीराख्यरूपस्कंधसंबंध इति संसारः । रागादिरूपसंस्कारस्कंधविरामादेव तदभावरूपो मोक्षः । अतो न काप्यनुपपत्तिरिति सूत्रांशेनाशङ्क्य, अंशांतरेण तद्दूषयति । ये हि प्रलया उक्तास्ते सद्यो संततिमुत्पाद्य नश्यति । तथा सति विज्ञानसंततिरूपस्य जीवस्य पूर्वकालीनप्रियाप्रियसंस्पर्शानुसंधानात् कथं वेदनादिस्कन्धात्मसंसारसिद्धिः, कथं च तदभावासिद्धिः, स्थिरस्य कस्याप्यभावात् । तस्मादसंगतं तन्मतम् । ततस्तृतीये, किंच, तन्मते स्थितिक्षणस्याभावात्प्रथमक्षणे उत्पत्तिः, द्वितीयक्षणे नाश इति प्रत्ययत्वस्यैवावयवस्य, संधातस्य चासंभव इत्युक्तम् । एवं त्रिभिः सूत्रैः पुञ्जस्य कारणता दूषिता । ततश्चतुर्थे, असत्ये हेतो फलोत्पत्तिरित्यात्मिकत्वपक्षं दूषयति । तेषां हि प्रतिज्ञाद्वयम् । एका तु सर्व क्षणिकमिति प्रतिज्ञा । द्वितीया तु आलंबनप्रत्ययसमनंतरप्रत्ययापिपतिप्रत्ययसहकारिप्रत्ययाख्यांश्चतुर्विधान् हेतून् प्राप्य विज्ञानस्कंधात्मकं चित्तं वेदनास्कंधात्मकाश्चैता उत्पद्यत इति । तत्र द्वितीयांगीकारे वस्तुनः क्षणांतरसंबंधात्प्रथमप्रतिज्ञा नश्यति । द्वितीया चैत्रांगीक्रियते, तदा प्रतिनियतहेत्वभावात्सर्वं सर्वतो युगपदेव स्यात् । तस्माच्चदसंगतमित्युक्तम् । ततः पञ्चमे एवं तदुक्तमुत्पत्तिप्रकारं दूषयित्वा नाशप्रकारं दूषयति च । तत्र तेषां मते पञ्चपदार्थाः । एनं नाशयामीति बुद्धिपूर्वको विनाशः प्रतिसंस्थानिरोधः । तां विना यो नाशः स अप्रतिसंस्थानिरोधः । आकाशश्च । एतन्नयं निरूपाख्यम् । अवस्त्विति

यावत् । तत्राकाशस्वरूपं तद्रूपसूत्रे वाच्यम् । क्षणिकं संस्कृतं, चेति पञ्च । तत्र क्षणिकं संस्कृतं चेति द्वयं पूर्वसूत्रेषु दूषितम् । अधुना निरोधद्वयं दूष्यते । तन्मते पदार्थाः सर्वे क्षणिकाः सदृशसं-
तानजननसमावाः । क्षणिकानां च नाशकसंबंधो न पूर्वदृष्ट इत्यन्यानामपि पदार्थानां नाशक-
संबन्धाभावात्पूर्ववदेव संततिप्रतिबंधाभाव इत्यविच्छेदादित्युक्तम् । एवमत्र कार्यविचारेण निरोधद्वयं
दूषितम् । ततः षष्ठे तद्वयस्वरूपविचारेण तद्रूपयति । तत्र वैभाषिकाः सौत्रांतिकाः योगाचाराश्च
उक्तनिरोधैकदेशभूतेऽविधाविनाशे मोक्षस्तद्वर्शनोक्तरीतिको भवतीति मन्यन्ते । तदसंगतम् । अविधा-
(या)निर्हेतुके नाशैर्गीक्रियमाणे तन्मतीयसाधनविधायकशास्त्रवैफल्यम् । सहेतुकनाशांगीकारे निर्हे-
तुकत्वप्रतिज्ञाहानिरित्युभयथापि दोष इत्युक्तम् । एवं सूत्रद्वयेन तदुक्तनाशप्रकारो दूषितः । ततः
सप्तमे आकाशं दूषयति । तेषां मते आवरणभावात् एवाकाशः । सोपि निरुत्पत्त्यः । तादृशेपि भूतातर-
वद्वस्तुत्वव्यवहारस्याविशिष्टत्वात् । अत्र गृध्रः, अत्र श्येन इत्यादिव्यवहारस्य तत्रापि दर्शनात् ।
अवकाशरूपेण प्रत्यक्षत्वाच्चावस्तुत्वमसंगतमित्युक्तम् । ततोऽष्टमे पुनः संक्षेपेण क्षणिकवादं निरा-
करोति । सर्वत्र स एवायमिति प्रत्यभिज्ञा दृश्यते । क्षणिकत्वे तु तस्य नष्टत्वात्कालान्तरे प्रसमिज्ञा
आध्येत । तस्मादसंगतः क्षणिकवाद इत्युक्तम् । ततो नवमे तदभिमतमभावाद्भावोत्पत्तिं निराक-
रोति । ते हि बीजोपमदं विनाङ्कुरोत्पत्तिं, दुग्धोपमदं विना दध्मुत्पत्तिमपश्यन्तो नोद्भव्य एव बीजा-
दिन्यस्ततदुत्पत्तिं पश्यन्तः केवलादभावादेव भावोत्पत्तिं मन्यन्ते । तथाचालीकादेवोत्पत्तिरिति
सिध्यति । तदसंगतम् । दृष्टविरोधात् । यदि क्षालीकादभावादेव केवलात्कार्यं स्यात्तदा बीजादपि
स्यात्, दुग्धादङ्कुरं च । तनु न दृश्यते । तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तिरित्युक्तम् । ततो दशमे यद्यभा-
वादेव सर्वं स्यात्, तदा तस्य सर्वत्र सुलभत्वात् कृषिहलादिसाधनरहितानामपि धान्यादिः सिध्येत् ।
तनु न दृश्यते । अतोपि नाभावाद भावोत्पत्तिरित्युक्तम् । एवं दशभिः सूत्रैः वैभाषिकसौत्रांतिकयो-
र्मते निराकृतम् ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमे पञ्चसूत्रे नाभाव उपलब्धेरित्यधिकरणे कारणांशे पूर्वं निराकृतोपि
विज्ञानवादी कार्यंशे निराक्रियते । विज्ञानवादेव योगाचारः । स हि बाह्यं प्रपञ्चं नीलं पीतं च
इत्येतत्सर्वं विज्ञानाकारं मन्यन्ते, न तु बाह्यार्थोऽस्तीति । अनादिवासनयैव च भासत इति तन्मतम् ।
एवं यस्तेन बाह्यार्थाभाव उक्तः, स न युक्तः । यदि सर्वं ज्ञानाकारमेवानादिवासनया भासेत, तदा
वासनाया अन्तः विद्यमानत्वात् सर्वं सर्वदा सर्वत्र भासेत । तनु नास्ति । अतः कदाचित्कचिदुपलं-
भात् बाह्यार्थोऽस्तीति गतन्यमित्युक्तम् । ततो द्वितीये उपलब्धिमात्रेण वस्तुसत्त्वं चेत्तदा स्वप्ना-
याग्रमादिषु ये उपलब्धास्तेपि सत्याः स्युः । तस्माज्जोपलब्धिमात्रेण वस्तुसत्त्वं वक्तुं शक्यमित्याशङ्क-
निराकरोति । बाह्यः प्रपञ्चः स्वप्नादिविलक्षणः, बहुकालस्यायित्वात् । नहि तथा स्वप्नादिषु दृश्यते ।
तस्मात्तद्दृष्टान्तोप्यसङ्गत इत्युक्तम् । ततस्तृतीये यत्तैर्बाह्यार्थं विनैव वासनया ज्ञानवैचिन्यमंगी-
क्रियते, तत्र बाह्यार्थं विना वासनैवानुपपन्ना, बाह्यार्थसैव वासनाजनकत्वात् । तस्य च तन्मतेऽ-
भावादित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे वासनया आधारभूतस्य, अहमित्याकारो रूपादिविषय इन्द्रियादि-
जन्योऽयं क्षणिकविज्ञानसंतानः कर्ता भोक्तेत्यभिमानवान् आलस्यविज्ञानाख्यः, तस्य क्षणिकत्वाद्वास-
नायाः आधारोपि न वक्तुं शक्यः । तस्मादपि तन्मतमसङ्गतमित्युक्तम् । ततः पञ्चमे सर्वथाऽनुप-
पन्नत्वादिपि तन्मतमसंगतम् । तेन आध्यमिकोप्यसंबन्धमाप्तिवाङ्मुक्षित इत्यपि सूचितम् । एवं पञ्च-
दशभिः सौगता निराकृताः ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे चतुःसूत्रे नैकस्मिन्नसंभवादित्यधिकरणे विवसनस्य स्याद्वादिनो निराकर्णम् । स हि सादस्ति, स्यान्नास्ति, सादस्ति नास्ति, साद्वक्तव्यः, सादस्ति चावक्तव्यः, स्यान्नास्ति चावक्तव्यः, सादस्ति नास्ति चावक्तव्य इत्येवं सप्तमंगी मन्यते । सप्तमंगी नाम सप्तानां मंगानां समाहारः । सा च सार्वत्रिकी । तदिदं प्रत्यक्षविरुद्धम् । न ह्यस्तिनास्त्यादिभ्यः एककालं सर्वेषां दर्शनगोचरीभवतीति । तस्मादसंभवन्नसंगतः । किंचेयं सप्तमंगी सार्वत्रिकीति तदुक्तसाधनेषु तदुपदेष्टृषु तीर्थकरेषु तदुक्ते मोक्षरूपे फले चानुवर्तमाना सर्वेष्वेव तदुक्तेष्वनास्त्रासं जनयतीत्यतोऽप्यसंगतस्त्वद्वाद इत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे तदुक्तमात्मस्वरूपं दूष्यते । स हि आत्मानं कृत्स्नं मन्यते । सृष्टिं च परमाणुभ्योऽङ्गीकरोति । मोक्षे च निरावरण आत्मा तिष्ठतीति । तदिदं दूष्यते । परमाणुषु एव सृष्ट्यङ्गीकोरणात्मनो वस्तुपरिच्छेदाङ्गीकारादकार्त्तयं सर्वत्वं न भवति । तथा च मोक्षदशायामवलोककाश्रयवर्तित्वेन तत्कृतावरणसंभवाच्चिरावरणप्रतिज्ञाहानिः । किंच, सर्ववस्तुत्वात्माभावादाल्मनामस्तिकायत्वप्रतिज्ञाहानिश्चेत्यर्थ इत्युक्तम् । ततस्तृतीये तदभ्युपगतो देहपरिमाणाल्मवादो दूष्यते । स हि देहपरिमाण आत्मेति मन्यते । सूक्ष्मेदेहे सूक्ष्मः । स एव स्थूलदेहे स्थूल इति । एवं पर्यायेण तत्तत्परिमाणङ्गीकारे अवयवोपचयापचयाम्बामात्मनोपि विकारापत्तिः । संकोचविकाशेपि विकारस्य दुःपरिहारत्वादित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे तदुक्तमात्मपरिमाणमेव दूष्यते । स हि मोक्षावस्थावस्थितजीवस्य परिमाणं निर्लं वदति । तदग्रे देहमावात् । संसारावस्थायां त्वनित्यम् । तथा सति संसारावस्थायां चार्वाकवदात्मन अनित्यत्वापत्तिः । तथा सति मोक्षः कस्य स्यात् । अतः संसारावस्थायापि तस्य निर्लं परिमाणमङ्गीकार्यम् । अणु वा महद्वा । तथा सति देहपरिमाणाल्मवादस्त्वसंगत इत्येवं दूषितमित्युक्तम् ।

एतेषु षट्स्वप्यधिकरणेषु ब्रह्म जगदुपादानं न वेति संदेहः, तत्तन्मतविरोधः संदेहधीजम्, नेति पूर्वः पक्षः, सर्वसमयानामयुक्तत्वाद् ब्रह्मोपादानमिति सिद्धांतो ज्ञेयः । षष्ठे तु ब्रह्मैव विरुद्धवर्माधारम्, नेतरदिति नियमो युक्तो न वेति संदेहे, स्याद्वादभिः सर्वत्र तथाभ्युपगमाच्चेति पूर्वः पक्षः, स्याद्वादस्यासंगतत्वाद्ब्रह्मैव तथेति नियमो युक्त एव, श्रुत्या भक्तप्रत्यक्षेण च प्रमितत्वादिति सिद्धांत इति प्रकारांतरमधिकं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे पञ्चसूत्रे पन्थुरसामंजस्यादित्यधिकरणे नैयायिकवैशेषिकहैरण्यगर्भपातंजलकापालिककालामुखपाशुपतैशवा ईश्वरस्य निमित्तमात्रत्वं मन्यते, न तूपादानत्वम्, तदूचयति १-यदीश्वरः निमित्तमात्रं स्यात्तदा केषांचित्सुखं केषांचिदुःखं ददद्विषयो निर्घृणश्च स्यात् । अतो सामंजस्यात्तन्मतमसंगतम् । ततो द्वितीये तन्मते जीवब्रह्मणोर्विशुत्वाद्ब्रह्मसंयोगस्य वस्तुमयुक्तत्वेन पतित्वानुपपत्तिः । यजि च संप्रधोर्गीक्रियेत, तदापि विशुत्वनित्यत्वान्मां तुल्यत्वापत्त्या नियम्यनियामकभावानुपपत्तेः संप्रधानुपपत्तिरित्युक्तम् । ततस्तृतीये ईश्वरः शरीरं किंचिदाधारं चाधिष्ठापकरोति, तद्विना वा । आद्ये तन्नित्यमनित्यं वा । आद्ये परमाणुपञ्जरूपस्य तस्य कार्यानिर्वाहकत्वम्, अवयवित्वाभावात् । द्वितीये तु जन्यत्वम् । तथा सति तत्कर्तृनिर्वैकुल्यमशक्यत्वादनवस्थापत्तिः । अथाशरीर एव करोतीति मतम्, तदा तु मुक्तानामिव तस्यापि कर्तृत्वानुपपत्तिः । अतोविघ्नानुपपत्त्या तन्मतमसंगतम् । ततश्चतुर्थे यथा जीवोऽशरीर एवैन्द्रियादीनि करणान्यधितिष्ठति, नियमयति, तथेश्वरोऽप्यशरीर एव जीवान् नियमयिष्यतीति सूत्रांशेनाशङ्क्य, सूत्रांशेन समाहितम् । यदि जीवदृष्टेन तथोर्गीक्रियेत, तदा तददृष्टेनैव तस्य सुखदुःखमोहाद्यापत्तिः । (ततः पञ्चमे तैर्जड-

जीवनियमनार्थं हीश्वरोन्मुपगम्यते । नियमनं चेत्यन्तायां संगमति । ततश्च तेषामियत्तापत्तिः । तथा सति तेषामंतवत्त्वम् । इयत्तापरिच्छिन्नेषु षटादिष्वंतवत्त्वस्य दृष्टत्वात् । एतदोषपरिहाराय जीवानां व्यापकत्वमसंख्येयत्वं चांगीक्रियते, तदा असंख्येयत्वस्य सर्वज्ञेयत्वनियमात् सर्वतद्विषयकज्ञानस्थे-
श्वरेऽभावेनासर्वज्ञता स्यात् ।) तदनापत्तौ नियामकामावादित्युक्तम् । तेनेश्वरविषयेपि तन्मतसंगत-
मित्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

ततोष्टमे चतुःसूत्रे उत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणे पाञ्चरात्रमते यौशो हि श्रुतिविरुद्धः सौशो दूष्यते । पंचरात्रस्य भगवत्प्रणीतत्वेपि तावत्तौशस्य बुद्धिपूर्वकमेव गौतमश्रमणानामृषीणामर्थे स्थापनात् । सौशस्त्वयम् । ते हि परब्रह्मणो वासुदेवात् संकर्षणस्य जीवस्य, तस्मात्प्रबुद्धस्य मनसः, ततोऽनिरुद्धस्याहंकारस्योत्पत्तिं वदन्ति । तेषां चतुर्णां व्यूहतां च वदन्ति । तदेतच्छ्रुतिविरुद्धम् । एव-
मुत्पत्तौ व्यूहत्वासंभवात् । व्यूहत्वे चैवमुत्पत्त्यसंभवात् । जीवोत्पत्तौ मोक्षस्याप्यसंभवात् । तस्मा-
दयमंशो विरुद्ध इति पूर्वसूत्रे दूषितः । ततो द्वितीये संकर्षणात्प्रबुद्धोत्पत्तिर्दूष्यते । कर्तृर्जीवात्
करणस्य उत्पत्तिर्लोकविरुद्धा; मनसः करणादहंकारोत्पत्तिरपि तथा । अतः प्रबुद्धादनिरुद्धोत्पत्तिरप्य-
संगता । ततस्तृतीये तेषां सर्वेषां परमेश्वरत्वं चेदंगीक्रियते, तदा अनेकेश्वरत्वापत्तिरित्युक्तम् ।
ततश्चतुर्थे शांडिल्यश्चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयः अलब्ध्वा इदं शास्त्रमधीतवान् । तथा तत्तत्तत्तद्विधारेणं
च तत्र विहितम् । तदेतच्छ्रुतिविरुद्धम् । तत्तत्तत्तद्विधारेणस्य पुराणेषु शूद्रधर्मत्वेनोक्तत्वात् । वेदेषु
परमश्रेयोलाभाभावकथनस्यापि तथात्वात् । तस्मादेतत्सूत्रचतुष्टयोक्तं दूष्यं यत् तदेदविरुद्धम् । एवं
स्थितिषु वेदविरुद्धांशदूषणेन सर्वाण्येव वेदविरुद्धानि शास्त्राण्युपलक्षणविषया दूषितानि ज्ञेयानि ॥८॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीतांबररात्मजपुरुषोत्तमस्य कृता

वेदान्ताधिकरणमालायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ ततस्तृतीये पादे पूर्व क्रमसूत्रे सूतोत्पत्तिप्रकारस्तत्स्वरूपं च विचार्यते ।

तत्र प्रथमे सप्तसूत्रे न विद्यदित्यधिकरणे आकाशोत्पत्तिर्विचरिता । तत्र छांदोग्ये तेजवादिना सृष्टिः, तैत्तिरीयके आकाशादिका, तत्रासृजतेति पदभावादाकाशस्योत्पत्तिः संदिग्धा । तत्र प्रथमसूत्रे आकाशस्योत्पत्तिः छांदोग्ये न श्रूयते । तस्माच्चोत्पत्तिरिलाशंकितम् । ततो द्वितीये तैत्ति-
रीये द्वितीये सृष्टिप्रकरणे 'इदं सर्वमसृजते'ति श्रवणात् पूर्वं 'चात्स्न्य आकाशः संसृत' इति कथना-
दस्त्युत्पत्तिरित्युक्तम् । तेन छांदोग्येपि तत्सृष्टिरनुमातव्येति सिध्यति । ततस्तृतीये आकाशस्य निर-
वयवत्वेन व्यापकत्वेन चाकाशस्योत्पत्तिर्न संगमति । तस्मादाकाशोत्पत्तिर्गौणीत्याशंकितम् । ततश्चतुर्थे
'वायुश्चांतरिक्षं चे'ति श्रुतावसृतत्वश्रवणादपि नोत्पत्तिः संभवतीत्युक्तम् । ततः पंचमे ननु तैत्तिरीये
संसृत इतिपदस्य सर्वत्रासृष्टिदर्शनादेकत्र गौणी, अन्यत्र मुख्या, संसृतिपदस्य वृत्तिरिति न वक्तुं
शक्यम् । युगपद्बृत्तिद्वयविरोधादित्याशंक्य, यथा 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व, तपो ब्रह्मे'तिश्रुतौ
एकसैव ब्रह्मशब्दस्यैकत्र मुख्या, तपसि गौणी, तथात्रापि पदावृत्त्या विरोधाभासो भविष्यतीत्युक्तम् ।
एवं त्रिभिः सूत्रैः पूर्वपक्षमुक्त्वा, षष्ठे सप्तमे च समाधानमाह । तत्र स्यादेवं यदि छांदोग्योक्त
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा न बाध्येत । तत्रैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टते कार्यकारण-
भावेन तस्युत्पादितम् । तदनंगीकारे तद्बाध्येत । तस्मादाकाशोत्पत्तिर्गौणीकार्यैवेत्युक्तम् । ततः

सप्तमे ननु निरवयवत्वादीनां बाधकानामुक्तत्वात्सा कथं संभवतीत्याशंकायाम्, आकाशो नोत्पद्यते, निरवयवत्वादित्येवं साधने, उत्पद्यते लौकिकव्यवहारविषयत्वादित्येवं साधने, उत्पद्यते, लौकिक-
व्यवहारविषयत्वादित्येवं सप्रतिपक्षत्वेन युक्तीनामप्रयोजकत्वशुक्तम् । तस्माच्छ्रुत्या आकाशोत्पत्ति-
रंगीकार्येत्युक्तम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये एकसूत्रे एतेन मातरिभ्येत्यधिकरणे एवमेव वायूत्पत्तिरिति साधि-
तम् ॥ २ ॥

ततोऽग्रिमसूत्रे ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिरस्त्विति वितंड्याशंक्य, मूलभूतस्य सतः नित्यत्वव्यापकत्वयो-
र्विरंक्षत्वादुत्पत्तिर्न संभवतीत्युक्तम् ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे एकसूत्रे तेजोत इत्यधिकरणे वायुतस्तेजस उत्पत्तिः समर्थिता ॥ ४ ॥

ततः पंचमे एकसूत्रे आप इत्यधिकरणे तेजस अपामुत्पत्तिः समर्थिता ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे एकसूत्रे पृथिव्याधिकारेत्यधिकरणे ऊर्दोगे अद्भ्यः सकाशादन्नोत्पत्ति-
रुक्ता, तैत्तिरीये च पृथिव्युत्पत्तिरिति विरोधपरिहारार्थमन्नशब्देन पृथिव्येवोच्यते । ऊर्दोगे मृता-
विकारात् 'यत्कृष्णं तदन्नस्ये'ति नीलरूपकयनात्तैत्तिरीये अद्भ्यः पृथिवीति शब्दांतराच्चेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे एकसूत्रे तदभिध्यानादेवेत्यधिकरणे आकाशभावापन्नात्परमेश्वराद्वायोरु-
त्पत्तिः, एवं वाग्वादिभावापन्नदग्नेषु तेजयादीनां ज्ञेया । सर्वकर्तृत्वस्य ब्रह्मलिंगत्वादित्युक्तम् ॥ ७ ॥

ततोऽष्टमे एकसूत्रे विपर्ययेणेत्यधिकरणे प्रसंगात्प्रलयप्रकारो विचारितः । क्रमसृष्टौ येन
क्रमेणोत्पत्तिस्तद्विपरीतक्रमेण प्रलय इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

ततो नवमे द्विसूत्रे अंतरा विज्ञानमनसीत्यधिकरणे विज्ञानशब्देन जीवः मनश्च
एतयोरपि क्रमेण मध्ये उत्पत्तिरिति सूत्राशेनाशंक्य, अंशान्तेण समाहितम् । विज्ञानमयो जीवात्मकः,
मनोमयस्तु वेदात्मकस्तैत्तिरीये उक्तः । अतस्तयोरुत्पत्तिर्न वेदाभिप्रेता । नामरूपव्याकर्णणात्मिकायां
सृष्टौ जीवस्य कारणत्वेन वेदस्य च द्वारत्वेन तत्पूर्वमावितया सृष्टावुत्पत्त्यभावात् । यद्यपि न्यूनांश-
पूरणाय प्राणेंद्रियमनसां कचिदुत्पत्तिर्वक्तव्येति चेत् ? पुराणानां श्रुत्युपबृंहणत्वात्तदनुसारेणाकाशात्पूर्व-
मेव तत्कारणभावापन्नाद्ब्रह्मण एवेति जानीहि । ततो द्वितीये ननु विज्ञानमयस्य जीवस्यानुत्पत्तौ
सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसंग इत्याशंक्य, जीवस्यापि स्थावरजंगमशरीरे समागमरूपोत्पत्तिस्तु भवत्वेन, न तु
स्वस्वोत्पत्तिरूपा । अतो न व्यवहारोच्छेद इत्युक्तम् । तेन जीवोत्पत्तिर्भाक्तेति सूचितम् ॥ ९ ॥

ततो दशमे एकसूत्रे नात्माऽश्रुतेरित्यधिकरणे जीवस्य स्वरूपत उत्पत्तिर्निवारिता ।
देवदत्तो जात इत्यादौ देहोत्पत्तेरेव श्रवणेन जीवोत्पत्त्यश्रवणात् । 'न जायते न म्रियते वा विपश्चि-'
दित्यादिषु जन्ममरणभावावश्रवणेन नित्यत्वबोधनाच्चेति ॥ १० ॥

तत एकादशे एकसूत्रे श्रोत एवेत्यधिकरणे जीवो ज्ञानस्वरूपो ज्ञानवर्मा च विज्ञान-
मयः, 'विज्ञानं यज्ञं तद्युते' इत्यादिसवरूपबोधकश्रुतिमयः । 'न पश्यो मृत्युं पश्यति', 'ब्रह्म श्रोता
भते'त्यादिज्ञानधर्मत्वबोधकश्रुतिभ्यश्चेत्युक्तम् ॥ ११ ॥

ततो द्वादशे एकसूत्रे उत्क्रांतिगत्यागतीनामित्यधिकरणे तत्र जीवस्य नित्यत्वेन
मध्यमपरिमाणस्य बहुमशक्यत्वात्परमाणु वा परिमाणं बहुदा संभवति । तत्र किं शुक्लमित्या-

काक्षायां परिमाणं विचारितम् । तत्र प्रथमसूत्रे 'स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामती'ति, 'ये के चास्माहो-
कात्प्रयाती'ति तस्माहोकात्पुनरेत्यसौ 'लोकाय कर्मण' इति श्रुतिषु उक्तातिगत्यातिश्रावणात्
जीवोऽणुरित्युक्तम् । ततो द्वितीये 'ऊर्णनाभिर्यथा तंतुन्मजते हरत्यपि, जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो
गच्छत्यागच्छते पुनरिति श्रुताविद्विरहितस्य केवलस्यैव गत्यागतिश्रवणादपि तथेत्युक्तम् । तत-
स्तृतीये जीवोऽणुर्भवितुं नार्हति, 'स वा एष महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति विज्ञान-
मयस्य जीवस्य महत्त्वश्रावणात् जीवो नाणुरिति सूत्रशेनाशङ्क्य, अंशांतरेण समाहितम् । उक्त-
श्रुतेर्ब्रह्मप्रकरणपठितत्वाच्च तथा जीवमहत्त्वसिद्धिरित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे 'स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माये'ति
स्वभविषयकश्रुतौ स्वशब्दः जीवस्याणुत्वं बोधयति । स्वप्ने शरीरमध्ये तावत्परिमाणस्य व्यापकस्य
च विहारकर्तृत्वासंभवात् । 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञेयः स
चानन्त्याय कल्पते' इतिश्रुतौ जीवमुपकृत्य तत्परिमाणबोधनाच्चाणुरित्युक्तम् । ततः पञ्चमे अणो-
र्जीवस्य सर्वशरीरव्याप्तिः कथं संगच्छते इत्याशङ्कायां यथा स्वल्पश्चंदनखंडः महाकटादौ तस्यैव
निक्षिप्तस्रैलं शीतलं करोति, तथा जीवोपि सामर्थ्यात्करोतीति व्याप्तौ युक्तिसक्ता । ततः षष्ठे ननु
चंदनस्यावस्थानं प्रत्यक्षतो निश्चितम्, तेन तस्य तथात्वम् । जीवस्य स्थितिस्तु नैकत्र निश्चितेति स
दृष्टांतो न वक्तुं शक्यते इति सूत्रशेनाशङ्क्य, 'गुहां प्रविष्टा'विति श्रुत्या जीवस्य हृदि स्थितिः शास्त्रा-
न्निश्चितेति न दृष्टांतवैषम्यमित्युक्तम् । ततः सप्तमे जीवस्य यो गुणश्चैतन्यं तेन जीवः सर्वशरीरं
व्याप्नोति । यथा मणोः कांतिर्बहुदेशव्यापिनी, तद्वदित्युक्तम् । ततोष्टमे चैतन्यगुणस्य स्वाश्रयाधि-
कदेशवृत्तित्वं चंपकादिगंधवदवगंतव्यमित्युक्तम् । ततो नवमे चैतन्यगुणेन सर्वशरीरव्याप्तौ
कौशीतकिम्रावणे 'हिता नाम पुष्पस्य नाव्य' इत्यादिना तासां नाडीनामणुलं तासु जीवस्य स्थितिं
आभिधाय, स एष इह प्रविष्टः 'आलोमम्य आनखाग्नेय' इत्यनेन व्याप्तिं प्रदर्शयति । तस्मात्साम-
र्थ्येन गुणेन च व्याप्तिरुपपन्नेत्युक्तम् । ततो दशमे 'प्रज्ञया शरीरं समाख्ये'ति श्रुतौ प्रज्ञायाः
करणत्वनिर्देशात्स्वरूपचैतन्याद्विन्नं गुणरूपं चैतन्यं निरूपितम् । अतो गुणेन व्याप्तिरुपपन्नेति
साधितम् ॥ १२ ॥

ततस्त्रयोदशे चतुःसूत्रे तद्गुणसारत्वादित्यधिकरणे जीवे ब्रह्मत्वव्यपदेशो मुख्यो
गौणो वेत्याशङ्कायाम्, सुषुप्तिसाक्षिणि प्राज्ञे यथा ब्रह्मत्वव्यपदेशो गौणस्तथा 'प्रज्ञानघनस्तत्त्वमसी'-
त्यादावपि ब्रह्मगुणसारत्वाद्ब्रह्मत्वव्यपदेशो गौण इत्युक्तम् । ततो द्वितीये ननु नीचस्यात्युत्कृष्टत्व-
व्यपदेशो न युक्तः । न च प्राज्ञवदिति वाच्यम् । तथा सति प्राज्ञवत्तत्तिरोहितं स्यात् । तथा सति
किं व्यपदेशेनेत्याशङ्क्य, समाधानमाह । यावदात्मा वर्तते, तावत्सर्वोत्कृष्टत्वं तस्य स्फुरति । अर्था-
दात्मा नित्य इति सर्वदेव स्फुरति । तस्मान्न दोष इत्युक्तम् । ततस्तृतीये (ननु) जीवे आनंदा-
शामिव्यक्त्या ब्रह्मधर्माविर्भाव इत्युक्तम् । तन्न युक्तम् । आनंदांशस्य पूर्वमसत्त्वेन पश्चाज्जन्तत्वात्,
जन्मत्वेन नश्वरत्वेन च व्याप्त्या तस्य नश्वरत्वप्रसंगादित्याशङ्क्य, यथा बालकस्य सदेव पुंस्त्वं यौव-
नेऽभिज्यज्यते, तथा पूर्वं सूक्ष्मरूपेण वर्तमान एवानंदो ब्रह्मभावे सत्यभिज्यज्यते । अतो न तस्य
नश्वरत्वमित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे नन्विदानीं सच्चिदांशवेव प्रकटौ, मोक्षे त्वानंदांशोपि प्रकटो भवती-
त्येवमवस्थाभिदेन विभागे को हेतुरित्याशङ्क्य, तत्र हेतुमाह । यदीदानीमप्यानंदः प्रकटः सात्तदा
सच्चिदंशवदिदानीमप्यानंद उपलभ्येत, संसारश्च न स्यात् । यदि कदापि न सात्तदा मोक्षवस्था
विरुध्येत । नित्यनिरतिशयसुखाभिज्यज्यतेरेव मोक्षत्वात् । यदि जीवो निराणंद एव, ब्रह्मैवानंदमय-

मिति नियमोऽभीक्रियते, तदा 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुतिर्विरुध्यते । अतः प्रमाणाद्यविरोध एव-
मंगीकारो हेतुरित्युक्तम् ॥ १३ ॥

ततश्चतुर्दशोऽष्टसूत्रे कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणे जीवस्य कर्तृत्वं व्यवस्थापि-
तम् । सांख्यैः प्रकृतिगतमेव जीवे तत् प्रतीयत इत्यंगीक्रियते, तत्रिवृत्यर्थम् । तत्र प्रथमसूत्रे
शास्त्रार्थवत्त्वं हेतुरुक्तम् । वेदादिषु जीवमेवाधिकृत्याम्युदयनिःश्रेयसफलकानां यज्ञोपासनारूपाणां
कर्मणां विज्ञानदर्शनादित्युक्तम् । ततो द्वितीये जीवस्य स्वतः कर्तृत्वाभावेऽपि संसारदशायां प्रकृति-
संसृष्टत्वेन विवेकाग्रहात्प्राकृतकर्तृत्वग्रहणेऽपि न शास्त्रानर्थक्यमित्याशङ्क्य, विहारोपदेशादिति हेतुरुक्तम् ।
विहारः स्वेच्छाक्रीडात्मकभोगरूपो दहरविद्यायामुपदिश्यते, स च दहरविदः कर्तृत्वमाक्षिपतीति
जीव एव कर्ता इत्युक्तम् । ततस्तृतीये 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाये'ति श्रुतौ विज्ञा-
नादानकथनेन जीवस्य स्वातन्त्र्यबोधनात्तस्यैव कर्तृत्वमित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे 'विज्ञानं यज्ञं तनुते
कर्माणि तनुतेऽपि चे'ति श्रुतौ साक्षादेव कर्मकर्तृत्वव्यपदेशात् । तत्रैवांगीक्रियते, तदा श्रुतौ प्रथमा-
निर्देशो विरुध्यते । प्रथमानिर्देशादिपरीतस्तृतीयाविवर्तननिर्देशश्चापघ्नेत्युक्तम् । ततः पञ्चमे यदि
जीवस्य कर्तृत्वं स्यात्तदा स्वतंत्रत्वात्साहितं न कुर्यादित्याशङ्क्य, यथा चक्षुषेष्टमनिष्टं चोपलभते,
तथैवंद्विदैः कर्म कुर्वन्निष्टमनिष्टं चाप्नोति । तथा च सांख्यवत् केवलभोक्तृत्वांगीकारेऽप्ययं दोषस्तुल्य
इति कर्तृत्वे पर्यनुयोगो न कार्य इत्युक्तम् । ततः षष्ठे ननु स्वतंत्रत्वेऽदीश्वरवत् स्वायैमन्यया न कुर्या-
दित्याशङ्क्य, अस्य शक्तिस्त्रिरहितेति तथा करोति । तावता न कर्तृत्वहानिरित्युक्तम् । ततः सप्तमे
जीवस्य शक्तिरिरोभाव एव कुत इत्याशङ्क्य, जीवस्य क्रियाज्ञानशक्तियोगेन वृत्तप्रवत्त्ववत् सिध्यति ।
अतस्त्वद्भावान्छक्तिरिरोभाव इत्युक्तम् । ततोऽष्टमे ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्मिन्नयमर्थत्वं दृष्टम्, ययैको
एहं निर्मिमीते, अन्यस्तु तद्वृत्ते, तस्माद्वेदं साधीय इत्याशङ्क्य, यथा तक्षा रथं पीठं वा निर्माय
तन्नारूढो विहरति, तथा तयोरैकाधिकरण्यस्यापि दर्शनाच्च दोष इत्युक्तम् । एवमेनेनाधिकरणेन
जीवस्य कर्तृत्वं साधितम् ॥ १४ ॥

ततः पञ्चदशे द्विसूत्रे परात्तु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणे जीवस्य कर्तृत्वं स्वतो वा भगवतो
वेत्याशङ्कायां भगवद्गतमेव कर्तृत्वं भगवदंशत्वाजीवि भासते । 'एष एव साधु कर्म कारयती'ति श्रुतेः ।
ब्रह्मणः सर्वरूपत्वान्न वैषम्यनैर्दृष्ट्यादिदोष इति प्रथमसूत्रे उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे क्रीडाार्थं
यो भगवता उद्यमः कृतो वर्तते, तदपेक्ष एव भगवान् स्वांशं जीवं तत्र तत्र तथा प्रवर्तयतीत्युक्तम् ।
दोषपरिहारस्तु सर्वरूपत्वादेव कृतः ॥ १५ ॥

ततः षोडशे एकादशसूत्रे अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणे जीवस्य ब्रह्मसं-
धिरूपमुच्यते तत्र प्रथमसूत्रे जीवो ब्रह्मणोऽपि एव । 'सर्वं एवात्मानो व्यचरन्ति, कपूयचरणा रम-
णीयचरणा' इति श्रुतौ बहुत्वेन व्यपदेशाद् 'ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्ममे कितवा उते'ति श्रुतौ ब्रह्मत्वेन
च व्यपदेशाच्च । नद्येकस्य जीवस्य बहुत्वं ब्रह्मरूपत्वं चेत्युभयमंशत्वं विना संगच्छते । तस्मादंश
इत्युक्तम् । ततो द्वितीये 'पादोऽस्य विश्वा भूतानी'ति मंत्रवर्णे जीवस्य पादत्वादप्यंशत्वमित्युक्तम् ।
ततस्तृतीये 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन' इति स्मृतौ कंठत एवांशत्वमुक्तम् । एवं त्रिभिः
सूत्रैर्जीवस्य ब्रह्मसंधिरूपमुक्तम् । ततश्चतुर्थे जीवस्य ब्रह्मांशत्वे तद्द्वारा ब्रह्मण्यपि या दोषसंधं-
शका सा द्वाम्यां परिहृता इति न वक्तुं शक्यम् । जीवस्य दुःखित्वेन तदंशभूते ब्रह्मण्यपि दुःखित्वा-
दिप्रसंगात् । पाददुःखे पुरुषदुःखवदित्याशङ्क्य, तस्य परिहार उक्तः । तथाहि प्रकाशादीनां दुष्ट-

प्रकाशसंसर्गेऽपि न सूर्यादेर्दुष्टत्वम्, तथा ब्रह्मणोऽपि । वस्तुतस्तु दुष्टप्रकाशसंसर्गेऽपि प्रकाशस्यापि न दुष्टत्वम् । कुतः सूर्यादेः, तथा जीवस्य ब्रह्मणश्चैत्यदोष इति । ततः पञ्चमे स्थलादिदोषपरिहार उक्तः 'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्थितः । न लिप्यते फलेऽपि पद्मपत्रमिवानसे'ति । 'कर्मात्माप्यपरो योऽसौ भोक्ष्यधैः स युज्यते' इति जीवस्य दोषसंसर्गो, न ब्रह्मण इति । ततः षष्ठे ननु जीवस्य यदि ब्रह्मांशत्वम्, तदा विधिविषयत्वाभावात्कर्मसंघाताभावः फलासंबन्धश्चेत्याशङ्क्य, जीवस्यापि न स्वतो विध्यादिविषयत्वम्, किंतु देहयोगादेव विधिनियेषाधीनत्वमपि । तत एव यथा श्वाग्निश्चंडालोदकं तद्वदादिश्च परिह्रियते, शिष्टसंघनिश्चेष्टं गृह्यते, एवं जीवस्य देहसंबन्धकृतौ गुणदोषौ न स्वत इत्युक्तम् । तेनैव फलसंबन्धस्यैव साधितम् । ततः सप्तमे जीवस्य देहसंबन्धाद्गुणदोषसंसर्गकथनं न युक्तम्, कालिकनित्यप्रलयेन देहस्य प्रतिक्षणमन्यान्त्यादावानकाले ब्राह्मण्यस्य वक्तुमशक्यत्वेन कर्मानधिकारप्रसक्तेर्जीवैक्यभादायाधिकारसाधने तु देहांतरेऽपि तदापत्तेरित्याशङ्क्य, देहांतरे पूर्वदेहसंतत्यभावाच्च पूर्वदेहिककर्माद्यापत्तिः । एकस्मिन् देहे तु संततिसामान्यात्कर्माधिकारः सुषटः । ततः सिद्धे देहसंतत्यैक्ये तद्वारा जीवस्य गुणदोषसंसर्गो न दुर्घटावित्युक्तम् । ततोऽष्टमे सच्चिदानंदस्य ब्रह्मणोऽपि तादृश एव वक्तव्यः, तथासति कथं तस्य देहसंबन्ध इत्याशङ्क्य, जीवो ब्रह्माभास इत्युक्तम् । यथा अनाचारी ब्राह्मणो ब्राह्मणाभासः, अखिलब्राह्मणधर्माणामभावात्, एवमानंदंशस्य तिरोधात्वेन ऐश्वर्यादीनां ब्रह्मधर्माणामभावात् तादृशाकारस्य चाभावात् जीवोऽपि ब्रह्माभासः । तथा ज्ञानदांशाभावाद्देहसंबन्ध इत्युक्तम् । एवं त्रिभिः सूत्रैर्जीवस्य स्वतो निर्दुष्टत्वे देहसंबन्धादोषसंबन्धो देहसंबन्धहेतुश्च साधितः ।

ततोऽग्निमेषु त्रिषु यन्नैयायिकादिभिर्गोण्यवस्थया जीवनानालं व्यापकत्वं चांगीकृतं तद्व्युत्पत्ते । तत्र प्रथमे तेषामात्मनां व्यापकत्वेन सर्वमनइंद्रियदेहसंबन्धाद्येनकेनचित्कारणग्राभेण यत् कर्म क्रियते, तज्जन्त्यादृष्टस्य सर्वत्र तुल्यत्वाददृष्टनियमो न स्यात् । तस्मात्तदुक्तप्रकारेण जीवव्यापकत्वनानालस्यापनमसंगतमित्यर्थः । ततो द्वितीये विलक्षणमनःसंयोगेन पूर्वोक्तं सर्वं साधयति । तद्व्युत्पत्ते । तत्र दृष्टादृष्टकारणकलापसामान्ये एकस्यैव वैलक्षण्यम्, नान्यस्येत्यत्र हेतोर्वक्तुमशक्यत्वादिति बोधितम् । ततस्तृतीये जीवस्य व्यापकत्वेऽपि प्रदेशभेदाच्च दोष इति ते वदति । तद्व्युत्पत्ते । यदि तर्थांगीक्रियते, तदा यत्र कर्मकरणेन यस्मिन्प्रदेशेऽदृष्टमुत्पन्नं, तस्य प्रदेशस्य देशांतरेऽभावात् तत्रोत्पन्नानां वस्तुनां भोगो न स्यात्, अदृष्टस्याचंचलत्वात् । तस्माच्च तदुक्तरीत्या तन्मतसिद्धिरिति त्रिभिः सूत्रैरुक्तम् । एवमेकादशभिः सूत्रैर्जीवस्य ब्रह्मसंबन्धिरूपयुक्तम् ॥ १६ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीतांबररात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ताधिकरणमालायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पूर्वपादे जीवस्य स्थूलशरीरनिष्पादकानां भूतार्गां स्वरूपमुत्पत्त्यादिकं च विचारितम् । अस्मिन् पादे इंद्रियादीनां तदवसरसंगत्या विचार्यते ।

तत्र प्रथमे पञ्चसूत्रे तथा प्राणा इत्यधिकरणे इंद्रियाणां भूतवत् कार्यत्वं वा, जीववदंशत्वं वेति सदेहे जीववदंशत्वमिति निर्णीतम् । तत्र प्रथमसूत्रे पूर्वपादे निरूपितजीवस्य ये

चिदंशत्वातिरिक्ता धर्मा उक्तांशदायस्ते सर्वेतिदिश्यते । ततो द्वितीये ननु प्राणेषु नित्यत्वाश्रवणादुक्तांशदायश्चुतिर्गौणी भविष्यतीत्याशंक्य, एकैव श्रुतिर्बावि मुख्या, प्राणादौ गौणीति वक्तुं न शक्यत इत्युक्तम् । ततस्तृतीये सृष्टेः पूर्वमपि प्राणादीनां स्थितिः श्रूयते । 'असद्वा इदमग्र आसी'-दित्यारभ्य, 'प्राणा वा ऋषयः' इत्येतान् तन्निगमनात् । ततश्चतुर्थे मनःमूर्तो वायुतरः' इतिश्रुतेर्मनसो वाक्पूर्वरूपत्वात् । वाचश्च वेदरूपाया 'वाचा विरूपनित्ये'ति श्रुत्या नित्यत्वश्रावणात्तत्पूर्वरूपस्य मनसः कथमनित्यत्वं भवेत् । ततः पंचमे 'तमुत्क्रामंतं प्राणोऽनुत्क्रामती'तिश्रुतौ सप्तानां गतिमिर्जायगतिर्विशेष्यते । अतो जीवसमानयोगक्षेमत्वात्तेषामपि जीवतुल्यत्वमित्युक्तम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये एकसूत्रे हस्तादय इत्यधिकरणे उक्तांतिश्रुतौ प्राणानां जीवेन सहोत्क्रमणकथनात् तेषां नित्यत्वमंशत्वं चांगीकृतम् । अतः परं ते कतीति विचार्यते । श्रुतौ कश्चित् सप्तोक्ताः, कश्चिदष्टौ, कश्चिन्नव, कश्चिदश, कश्चिदेकादशेति नानापक्षाः श्रूयते । तद्विप्रतिषेधपरिहाराय विचारः । तत्र 'हस्तौ चादातयं चे'ति श्रुतौ हस्तोपस्थापाशुपादानां सप्तम्योधिकानां कथनात् चक्षुस्त्वग्राणरसनश्रवणमनोवाचां सप्तानां पूर्वं कथनाच्चैकादश, न तु सप्तैवेत्युक्तम् । तेषु पंच ज्ञानेन्द्रियाणि, पंच कर्मेन्द्रियाणि, उभयनायकमंतःकरणं मन इत्येवं तेषां विभागो ज्ञेयः ॥ २ ॥

ततस्तृतीये एकसूत्रे अणवश्चेत्यधिकरणे तेषां जीववत् परमाणुपरिमाणं विचारितम् ।

ततश्चतुर्थे द्विसूत्रे श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणे मुख्यप्राणस्याणुत्वं विचारितम् । 'आनीदवातं स्वधया तदेक'मितिश्रुत्या अणनात्मकत्वेन सृष्टेः पूर्वं सत्ता च प्रदर्शिता । ततो द्वितीयसूत्रे वायुर्वा, इंद्रियक्रिया वा, मुख्यः प्राणोऽस्त्वित्याशंक्य, 'एतस्मान्वायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च, खं वायु-ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य धारिणी'तिश्रुतौ वायुमिन्नत्वेन पृथगुपदेशात् । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदेन क्रियाया इंद्रियांतःपातित्वे सिद्धे तेभ्योपि प्राणस्य पृथक्त्वात् मित्र एवाप्तस्य इति साधितम् ॥ ४ ॥

ततः पंचमे चतुःसूत्रे चक्षुरादिवत्त्वित्यधिकरणे प्राणः स्वतंत्रः, परतंत्रो वेति शंका-याश्च, मुख्यः प्राणोपि आसन्न्यत्वाद्भगवदधीनः । व्यवहारे तु जीवाधीनः । श्वेताश्वतरे इंद्रियादिजय-वत् तन्मपसाम्यनुशासनादित्युक्तम् । ततो द्वितीये प्राणश्चेज्जीवाधीनः, तदा करणवत् किंचिद्व्यापारं कुर्वन् जीवोपकरणरूपो भवेत् । तत्तु न करोतीति कथं तस्य जीवोपकरणत्वमित्याशंक्य, मुख्यप्राणस्य यः व्यापारामावः सः करणत्वाभावात् । उपकरणत्वं तु देहस्थितिरूपकार्यस्य करणात् । अतो व्यापारामावेपि तस्य जीवोपकरणत्वं न विरुद्धमित्युक्तम् । ततस्तृतीये ननु व्यापारामावे तस्य जीवोपकारित्वमसमंजसमित्याशंक्य श्रुतौ 'अहमेवैतत् पंचधात्मानं प्रविमज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधा-रयामी'ति व्यपदिश्यते । अतो यथा मनसो द्वारमेदेन स्वरूपत एकादशवृत्तयस्तथा प्राणोपि पंचवृ-त्तयो व्यपदेशप्रामाण्यादर्भोक्तिर्येते । तामिरेव देहं स्थापयन्जीवस्योपकरणं संभवतीत्युक्तम् । तत-श्चतुर्थे तस्याप्यणुत्वं साधितम् ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे एकसूत्रे ज्योतिराद्यधिष्ठानं त्वित्यधिकरणे वागादयः किं देवताधिष्ठानेन स्वस्वकार्ये प्रवर्तते, स्वत एवेत्याशंक्य, आधिभौतिकाः आध्यात्मिकास्ते स्वस्वाधिदेविकाधीना इत्य-स्यादिस्वस्वदेवताधिष्ठानेनैव प्रवर्तते, न तु स्वत इति निर्णयितम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे द्विसूत्रे प्राणवन्तेत्यधिकरणे अभ्यादिदेवताः किं स्वत एव केवला वागा-दीनचितिष्ठंति, मुख्यप्राणसहिता वेत्याशंक्य, मुख्यप्राणसहिता एवावितिष्ठंति । 'सोऽयमग्निः परेण

मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते' इति श्रुतेरित्युक्तम् । ततो द्वितीये प्राणस्य तत्संबन्धस्य च नित्यत्वमुक्तम् । तेन प्राणसहिता एव देवा वागादीनधितिष्ठन्ति । तेनैव जीवस्य योगसिद्धिः, तेषां जीवोपकारकत्वं च सिद्धमित्युक्तम् ॥ ७ ॥

ततोष्टमे त्रिसूत्रे इंद्रियाणि तद्व्यपदेशादित्यधिकरणे इंद्रियाणां प्राणाधीनसर्वव्यापारत्वात् प्राणशब्दवाच्यत्वाच्च प्राणवृत्तिरूपाणीन्द्रियाणीत्याशङ्क्य, तत्त्वांतराणीति सिद्धांतितम् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे'ति तत्त्वोत्पत्तिबोधकश्रुतौ प्राणाद्विन्नतयैन्द्रियत्वेन व्यपदेशात् । नन्वेवं व्यपदेशमात्रेण भेदे सति प्राणापानादिव्यपदेशभेदादासन्न्योपि प्राणादिभ्यो भिन्नः स्यादिति नाशङ्कनीयम् । प्राणादिशब्दानां पाचकपाठकादिवदासन्न्ये योगिकत्वान्न तद्भेदकत्वम् । इंद्रियशब्दस्य तु न भौगिकत्वम् । अतो नैतद्दृष्टान्तेनाशङ्कनीयमित्युक्तम् । ततोऽग्रिमसूत्रद्वये हेत्वंतरमित्युक्तम् । यथापि प्राणशब्दप्रयोगस्तथापि भेदेन श्रूयते । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती'ति, 'प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वं प्राणा अनूत्क्रामन्ती'ति । वैलक्षण्यं च, प्राणस्य चेंद्रियाणां च । 'सुषुप्ते वागादिषु प्राणो जागर्ति । स्वाभिसेवकवचनानेकं वैलक्षण्यम्' ॥ ८ ॥

ततो नचमे एकसूत्रे संज्ञामूर्तिरूपसिरित्यधिकरणे सूत्रभौतिकदृष्टिः परमेश्वरादेवेति निर्णयः, नामरूपव्याकरणमपि परमेश्वरादेवेति निर्णीयते । तत्र नामरूपव्याकरणं लोके जीवानामेव दृष्टमिति हिरण्यगर्भादेव तद्व्याकरणमित्याशङ्क्य, नामरूपव्याकर्ता परमेश्वर एव । आंदोग्ये 'इता-हमिमांस्त्रिस्तो देवताः अनेन जीवेनात्मनानुग्रविष्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति श्रुतौ नामरूपव्याकर्तृत्वेन त्रिवृत्कुर्वतः परमेश्वरस्यैवोक्तत्वात् । नामव्याकरणं हि वाक्साध्यम् । रूपव्याकरणं क्रियासाध्यम् । वाक्क्रिये च शरीरं विना जीवस्य न संभवतः । शरीरं नामरूपव्याकरणोत्तरं भावि । तस्मान्न जीवस्तत्कर्ता, किंतु परमेश्वर एव तत्कर्तैत्युक्तम् ॥ ९ ॥

ततो दशमे द्विसूत्रे मांसादिभौममित्यधिकरणे 'एतस्माज्जायते प्राण' इति श्रुतौ प्राणस्येंद्रियाणां च भगवतः सकाशात्सृष्टिरूपा । आंदोग्ये तु 'अन्नमशितं त्रेषां विधीयते' इति श्रुतौ मनःप्राणवाचां भौतिकत्वं श्राव्यते । 'अन्नमयं हि सौम्य मनः, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वाग्नि-त्यनेन, 'एतस्माज्जायते' इति श्रुत्युक्ताया उत्पत्तेः परम्परयाप्युपपन्नमानत्वात् । 'अन्नमय'मित्यादिश्रुतेस्तु मांसादिसाहचर्येण विशेषबोधकत्वात् । मनवादीनां भौतिकत्वमेवेति प्रथमसूत्रेणाशङ्क्य, द्वितीयसूत्रे तेषां तत्त्वांतरत्वमेवेति स्थापितम् । मनःप्रभृतीनामन्नमयत्वादिकं तु अन्नादिपेषितत्वेनाप्युपपद्यते । 'पंचदशाहानि भावी'रित्याद्युपपादकदर्शनात् । सर्ववाक्ये साक्षात्सृष्टेरुक्तत्वेन तत्र परंपरायाः प्रवेष्टुमशक्यत्वात् । तस्मात्तत्त्वरूपाणि तानि भगवत एवेति सिद्धांतितम् । एवमसिद्धान्याये सर्वोपि विरोधः परिहृतः ॥ १० ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ

वेदान्ताधिकरणमालायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

द्वितीयाध्यायः समाप्तः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

तृतीयाध्यायसाविकरणार्थसंग्रहः । ततस्तृतीयेऽध्याये जघन्यमध्यमाधिकारिणां साधनबंध-
त्वावनिषदां विद्याजनकता, अन्यथा तु सत्प्रदायेपि परोक्षज्ञानजनकतैवेत्यतः प्रथमे पादेऽवि-

कारिणो जन्मनिर्धारः क्रियते । तत्र पंचाक्षिविद्यया निष्पन्नदेहः स्वरूपतोऽधिकारीति तदर्थं तद्वि-
द्यायाः पंचाध्याहुतयो विचार्यते । तत्र ब्रह्मसंबन्धिविचारविशेषरूपत्वाच्छास्त्रसंगतिः । साधनविचार-
शेषत्वादध्यायसंगतिः । तत्राष्टाधिकरणानि ।

तत्र प्रथमेऽधिकरणे जीवेन्द्रियाणां होमाभावेनाशुद्धिमाशंक्य, तेषामपि शुद्ध्यर्थं जीवसेतो
लोकांतरगमनावसरे संस्कृतभूतसूक्ष्मेन्द्रियसाहित्यं सप्तभिः सूत्रैः साध्यते । तत्र प्रथमसूत्रे संस्कृत-
भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्त एव परलोके गच्छतीत्युच्यते । ततो द्वितीये सूत्रे श्रुत्युक्तप्रशन्निरूपणभ्या-
मग्निः संपरिष्वक्त एव गच्छतीति ज्ञायते, ननु सूतांतरसंपरिष्वक्त इत्याशंक्य, अपां भूतत्रयात्मकत्वं
साध्यते । ततस्तृतीयसूत्रे, प्राणस्यापि गमनं बोध्यते । ततश्चतुर्थे प्राणगमनस्याभ्यादिभावश्रुत्या
बाधमाशंक्य, तन्निवारणेन प्राणानां परलोकगतिः साध्यते । ततः पंचमे श्रुतौ श्रद्धापदाप्राणां होम
इत्याशंक्य, श्रद्धापदेनाप एवोच्यते इति निर्धार्यते । ततः षष्ठे सूत्रे, सर्वे जीवास्तथा गच्छन्ति,
उत ज्ञानोपयोगिन एवेत्याशंक्य, ज्ञानोपयोगिनो यज्ञादिकृतो गच्छन्तीति निर्णीयते । ततः
सप्तमे तेषां होमेन सोमभावेऽनिष्टमाशंक्य, तन्निवार्यत इति । एवं प्रथमाहुतिः सफला विचारिता
भवति ॥ १ ॥

ततो द्वितीये चतुःसूत्रे कृतात्ययाधिकरणेऽवसरसंगत्या सोमभावोत्तरं वृष्टिमात्रं प्राप्नो-
तीति द्वितीयाहुतिर्विचार्यते । तत्र प्रथमसूत्रे सानुशयो वृष्टिमात्रं प्राप्नोतीति बोधनार्थमनुशयो
विचार्यते । अनुशयो द्विविधः । 'यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषित'मिति श्रीभागवतवाक्याद्भोगसाधक-
सामग्रीशेषरूपं यत् फलं तदात्मकः सुखलेखरूप एकः, कर्मशेषरूपो द्वितीय इति निर्णीतम् । ततो
द्वितीयसूत्रे आचरणात्तत्तद्योनिप्राप्तिमाशंक्य, चरणस्य पूर्वजन्मीनकर्मोपलक्षकत्वम्, नत्त्वग्रिम-
जन्मनि समीचीनकरणाद्भूतत्वम् । तस्मादग्रिमार्थं कर्मशेषरूपोऽनुशयोऽवश्यमपेक्षणीय इत्युच्यते ।
ततस्तृतीयसूत्रे चरणस्य पूर्वजन्मीनकर्मोपलक्षकत्वे प्रयोजनाभावेन चरणश्रुतेरानर्थक्यप्राप्तौ तस्या
जन्मविधायकत्वमंगीकर्तव्यम् । तथा सति कर्मशेषरूपानुशयवैयर्थ्यमित्याशंक्य, निष्कामसकामभेदेन
द्विविधानां कर्मिणां मध्ये निष्कामस्य पूर्वोक्तफलशेषरूपोऽनुशयः । द्वितीयस्य तु सुकृतदुःकृतकर्मशेष-
रूप इति तस्य दुःशरीरप्राप्तिः, 'सुखानन्तरं दुःख'मितिन्यायेनोपपद्यते, तन्निवारणार्थं चरणश्रुत्या
शरीरप्राप्तिरिति बोध्यत इति दुःशरीरनिषेधार्थं सा धूममार्गमुपक्रम्योक्ता । अतो धूममार्गस्य तदपे-
क्षत्वाच्च सा कर्मशेषरूपानुशयप्रतिषेधिका । तस्मान्न सोमभावापन्नस्य वृष्टिभावचायः, अन्यथा तादृश-
शरीरप्राप्तेराकस्मिकता स्यात्, अतोऽनुशय आवश्यक इति निर्णीयते । ततश्चतुर्थे द्विविधकर्मशेष-
रूप एवानुशय इति बादरितम् । तेन मोक्षपर्यंतमनुशयानुवृत्तिरिति बोध्यते । एवं द्वितीयाहुतिः
सफला विचारिता ॥ २ ॥

ततोऽनिष्टादिकारिणामिति पञ्चसूत्रे तृतीयाधिकरणे इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानां
पंचाहुतिधूममार्गयोः संबन्ध इति प्रथमसूत्रे आशंक्यते । तेन सर्वेषां सोमभावप्राप्त्यनंतरं जन्मेत्याशं-
क्यते । ततो द्वितीयसूत्रे तन्निषिध्यते । यदि सर्वेषां स सात्तदा यमगतिश्रुतिर्विरुध्यते । तस्मान्न
सर्वेषां सोमभावः । ततः सूत्रद्वयेन स्पष्टापि यमगतिः स्थाप्यते । ततः पञ्चमे सूत्रे चित्रगुसादी-
नामपि यमसेवकत्वं निर्णीयते । तेन यमगतेरपि सत्त्वाच्च सर्वेषां सोमभावः, किंतु मार्गद्वयस्यानामेवे-
त्युपोद्घातप्रसंगाम्यां निर्णीयते ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे चतुःसूत्रे विद्याकर्मणोरित्यधिकरणे । सर्वेषां चंद्रलोकप्राप्तिः श्रुता । पंचा-
मिविध्याप्रस्तावे यमगतिस्तु नोक्ता । अतो विद्यया कर्मणा सोममार्गं इति न यममार्गं इति आशङ्क्य,
वेदति गौणमुख्यफलमेदार्यं तत्कारणत्वेन विद्याकर्मणोरुक्तत्वाच्च तृतीयमार्गवाचकत्वमिति प्रथम-
सूत्रे निर्णीयते । ततो द्वितीये सूत्रे 'जायस्व त्रियस्वे'तिश्रुत्युक्तस्य तृतीयमार्गत्वमाशङ्क्य, तस्मि-
न्मार्गे पुण्यपापभोगस्यातिस्वल्पत्वाच्च तेन यममार्गवाच इत्युक्तम् । अयं च पंचाहुतितिनियमो मर्यादा-
मार्गं एव, न सर्वत्र चेति निर्णीतम् । ततः सूत्रद्वये स्मृतिलौकिकदर्शनाभ्यां यममार्गसत्ता साधिता ।
तेन 'जायस्वे'ति मार्गो विवेचकसापेक्षत्वात् यममार्गे एव प्रविशतीति साधितम् ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमे त्रिसूत्रे तृतीयशब्दावरोध इत्यधिकरणे । वृष्टेरन्नभावस्तृतीयाहुतेः
फलम् । तत्र बीजावापं विना केवलवृष्टेरन्नासंभवात्तत्त्वविरोधमाशङ्क्य, तृतीयाहुतौ देवहोमात्कार-
णमूतमेव जलं वर्षतीत्युच्यते । तस्माच्चान्नं श्रुतावेवोक्तम् । 'ता आप अन्नमसृजते'ति । तस्मात्तल-
क्षस्य लौकिकत्वात्तद्विरोधो न दोषायेत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे, 'वायुर्भूत्वा भूमो भवती'तिश्रा-
वणात् वाष्पादयो जन्त्या इति तदनंतरमाविनी वृष्टिरपि जन्त्या, अपामिवेति कारणभूतं जलं न वक्तुं
शक्यत इत्याशङ्क्य, वाष्पावाकृतिमात्रेण स्वरूपान्ययाभावाभावाद्वायुमवनाद्युक्तिगौणी । अतस्तदनु-
रोधेन वृष्टौ जन्त्या आपो वक्तुमशक्याः । तस्मात्कारणमूता एव ता आप इति निर्वाचमित्युक्तम् ।
ततस्तृतीये सूत्रे, क्षीप्रमेव वृष्टेः सकाशादन्नरूपो भवतीत्युक्तम् । तेन तृतीयाहुतिः सफला
विचारिता ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे द्विसूत्रे, अन्याधिष्ठित इत्यधिकरणे, अन्नाद्वेतोमवनरूपा चतुर्थी आहुति-
र्विचार्यते । तत्रान्नस्य कंडनपाकादौ क्रियमाणे जीवस्यापगमात्कथं जीवस्य रेतोभाव इत्याशङ्क्य, उभे
बीजे पापिजीवांतराधिष्ठितेऽन्नरूपेण जायमाने पश्चाद्दृष्टौ देवहुतौ जीवोऽन्ने प्रविश्यतिविषमि-
मानस्तत्र तिष्ठतीति न तस्य कंडनादिक्लेशः, किंतु पापिव एव सः । न च तस्यापगमः शङ्कनीयः ।
सिद्धान्नादेर्बहुकालपर्युषितत्वे कृमिभावदर्शनात् । एवं तस्यान्नस्य भक्षणेपि पापिन एवान्नमूतस्य जर-
णादिक्लेशः, नास्य निरभिमानस्येति तस्य रेतोभावो युक्त इत्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे तस्मिन्नन्ने
पापिजीवसहभावादन्नस्याशुद्धौ कथं तेन योग्यदेहसंपत्तिरित्याशङ्क्य, यथा वैदिकेन श्रोत्रादिसंस्का-
रेण लौकिकबीहीणां शुद्धिः, तथा वैदिकेन देवकृतहोमरूपसंस्कारेण तस्यान्नस्य शुद्धिरिति । तेन
योग्यदेहनिष्पत्तिः निष्प्रत्यूहेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे एकसूत्रे रेतःसिग्गधिकरणे, रेतसः पुरुषभावो विज्ञारितः ॥ ७ ॥

ततोष्टमे एकसूत्रे योगेःशरीरमित्यधिकरणे, गर्भस्य न पुरुषत्वम्, किंतु षड्विर्निर्गतसैव
पुरुषत्वमिति निर्णीतम् । अत्र सर्वत्रावसर एव संगतिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

तेन जघन्याधिकारिणो देहनिष्पत्तिविचारः, मध्यमस्य च योगादिना देहसंपत्तौ पुनर्विचार-
नामावाय वैराग्यविचारः पादार्थत्वेन सिध्यति । मुख्याधिकारिणां तु वरणदेव तत्सिद्धिरिति नात्र
तद्विचार इति बोध्यम् ॥

इति श्रीवज्रभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीतांबररात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ

वेदान्ताधिकरणमालायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीये पादे जीवस्य स्वरूपतो मुक्तियोग्यता विचार्यते । प्रथमपादोक्ताया योग्यताया ज्ञानोक्तिरूपे साधने एव पर्यवसानात् । तदुत्तरं विषयनिश्चयश्च क्रियते । तेनाधिकारसिद्ध्यनंतरं विषयस्य निश्चयो वेदांतार्थरूपब्रह्मस्वरूपस्य शब्दं परोक्षज्ञानं हृदि स्थिरीभवतीत्येतदर्थं पादारंभः । तथा सति पादयोरेककार्यत्वं संगतिः । आनन्तर्यनियामक उपजीव्योपजीवकभावश्चेति बोध्यम् । अत्रैकादशाधिकरणानि । तत्र प्रथमैश्वरिभिः जीवस्य स्वमसुषुप्तिजाग्रदवस्था मुक्तियोग्यताज्ञापनार्थमुपोद्घातेन विचार्यते । अंतैरष्टभिः ब्रह्मस्वरूपम् ।

तत्र प्रथमे षट्सूत्रे संख्याधिकरणे द्वाभ्यां स्वप्नसृष्टिर्मगवतस्तत्कर्तृत्वं च यद्वृहदारण्यके काठके च श्रावितं तत्सृष्टिसंबन्धो जीवस्य भवतीति निरूपिता शुद्धिर्न्यथेत्याशंक्य, तृतीये तस्याः सृष्टेः भायामात्रत्वेन मिथ्यात्वं साध्यते । तेन जीवस्य तत्कृतगुणदोषसंबन्धभावाच्च पूर्वोक्तशुद्धिनिरूपणस्य वैयर्थ्यम् । ततश्चतुर्थे स्वप्नसृष्टिमिथ्यात्वे तत्करणस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षायां स्वप्नस्य कश्चित् शुभाशुभसंघकत्वात्फलतः सत्यस्य, अन्यत्र तु तद्वृत्तभगवल्लीलाप्रदर्शनमात्रं प्रयोजनमित्युच्यते, तच्च वैराग्याय फलिष्यति । ततः पंचमे जीवस्यापि भगवदंशत्वात्कथं स्वप्ने दुःखसंबन्धः, दुःखाद्यभिमानो वेल्लाकांक्षायां भगवदमिथ्यानात् जीवस्यैश्वर्यादिषट्प्रमत्तिरोभावेन जीवस्य संबन्धो भगवद्भर्मविपरीतधर्मवत्त्वं च भवति । तेन दुःखित्वादिकं तदभिमानश्च । ततो भगवद्विच्छया कथंचिन्मोक्षश्चेति स्वमतमुक्तम् । ततः षष्ठे देहयोगाद्वा ऐश्वर्यादितीरोभावो बंधदुःखादिकं नैति भर्ता-तरमुक्तम् । अस्मिन्क्षणे देहवियोगे सत्यैश्वर्याद्याविर्भावः, पूर्वस्मिन्क्षणे तु देहसद्भावेऽपि भगवद्विच्छया ऐश्वर्याद्याविर्भावो बंधभावाच्चैतैश्वर्याद्याविर्भावदशायां दुःखित्वादिसर्वदोषभावाद् मुक्तियोग्यता निष्पत्त्युहेति सिद्धम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये एकसूत्रे तदभावो नाडीष्वित्यधिकरणे जीवस्य द्विविधा सुषुप्तिः । एका नाडीषु, द्वितीया सत्संपत्तौ । तत्र प्रथमायां दुःखाभावमात्रस्य, द्वितीयायां तु सुखमपीति द्विविधायामपि सुषुप्तौ न प्रपंचसृष्टिरिति प्रसंगाद्विचारितम् ॥ २ ॥

ततस्तृतीये त्रिसूत्रे अतःप्रबोध इत्यधिकरणे प्रथमसूत्रे जाग्रदवस्थापि भगवत एव भवतीति, यत्र स्वपिति तत्रैव जागति, पश्चाद्द्वयं समागच्छति चेति निरूपितम् । ततो द्वितीये सूत्रे स एव जीवः समायाति, अन्यो वेल्लाशंक्य, कर्मांशुसृत्यादिभिर्हेतुभिः स एव समायातीति निर्णीतम् । ततस्तृतीये सूत्रे मूर्च्छाविशेषेऽतिमुग्धे कर्मांशुसृत्यादयो न संभवन्ति । तत्र स एवान्यो वेल्लाशंक्य, तत्र स वाऽन्यो वेति संदेह एव पर्यवस्यतीति सिद्धांतितम् । अयं च विचारः प्रसंगानुप्रसंगायात एव ।

एवमधिकरणत्रयेण स्वप्नसुषुप्तिजाग्रदवस्थात्रयं भगवत्कृतमेव । तत्र जाग्रति जीवस्य भावा-संसर्गवारणार्थमुपनिषदर्थनिश्चय आवश्यक इति सूचितम् । एताश्च गुणतो जुह्वयवस्थाः । तत्र स्वप्ने राजसः, सुषुप्तिः तामसी, जाग्रदवस्था सात्त्विकी । जीवस्तु देहयोगेन स्वस्मिन्नभिमत्यते, तस्मादेक एव जीवः स्वमादिदोषसंबन्धरहितस्वाद्यज्ञानमयुक्तो भगवज्ज्ञानरहितो ज्ञानाधिकारीति त्रिभिरधिकरणैः सिद्धमिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे त्रिसूत्रे उभयलिङ्गाधिकरणे ब्रह्मणः साकारत्वं निराकारत्वं चेत्युभयं सर्वत्र श्रूयत इति स्थानोपाधिकं तत्तदवच्छेदभेदेन च न वक्तुं शक्यत इत्युच्यते । न चोक्तप्रकारेण ब्रह्मभेदगीकृते न दोष इति वक्तुं शक्यम्, सर्वत्र ब्रह्मण एकस्यैव कथनाद्, भेददर्शने दोषकथनान्न ।

एवमुभयलिङ्गविरोधे सिद्धे उपनिषदां पूर्वाध्यायद्वयोक्ता ब्रह्मबोधकता वक्तुं न शक्यत इत्याक्षेप-
संगत्योक्तम् ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमे पञ्चमसूत्रे अरूपवदेव हीत्यधिकरणे एकदेशिमतेन समाधानमुच्यते । सस-
मुभयलिङ्गविरोधस्तथापि 'सर्वकामः सर्वगंधः' इत्यादयो जडजीवधर्मा ब्रह्मण्युपदिश्यमाना उपास-
नाथी भवन्ति । न च जडस्य भगवत्कार्यत्वाज्जीवस्य भगवदंशत्वात्तद्धर्मा अपि भगवद्धर्मा एवेति कथ-
मुपासनार्थत्वमिति शङ्क्यम् । 'बहु स्या'मितीच्छया भगवत एव कार्यरूपतयांशरूपतया चैकदेशेन
भवनात्कारणरूपस्य ततो भिन्नतया तस्मिन् रूपे जडजीवधर्मनिषेध एव युक्तः । तथा चाद्वैतपक्षे
जडजीवधर्माणामपि ब्रह्मात्मकत्वाद् ब्रह्मत्वमेव, न तु ब्रह्मधर्मत्वम्, अतः सर्वकर्मत्वादीनां ब्रह्मण्यु-
पचार एव, अरूपवतः सर्वप्रपञ्चविलक्षणसौवास्थ्यलादिवाक्यैः प्रधानत्वेन निरूपणात् । ततो द्विती-
यसूत्रे एवं ब्रह्मणः सर्वव्यवहारातीतत्वे शास्त्रवैफल्यम्, 'मनसैवैतदाप्तव्य'मित्यादिश्रुतिविरोधमे-
त्याशङ्क्य, यथा सौरः प्रकाशो व्यवहार्योऽव्यवहार्यश्च स्वतो न कर्तुं शक्यते, आगते तु सूर्ये मेघा-
धभावेन सांनिध्यात् व्यवहर्तुं शक्यते, तथा लौकिकवाङ्मनोभिर्ब्रह्म स्वतो न व्यवहर्तुं शक्यते,
ईश्वरसंनिधाने तु शक्यते, अतोऽसंनिधाने सर्वव्यवहारातीतत्वम्, संनिधाने तु धर्मवत्त्वेन व्यवहार्य-
त्वमिति न शास्त्रवैफल्यम् । नापि श्रुतिविरोधः । अन्यथा 'तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामि', 'यतो
वाचो निवर्तत' इत्यादिष्वन्यतरवैयर्थ्यं स्यात् । अतः संनिधानासंनिधानाभ्यां सधर्मकत्वनिर्धर्मक-
त्वबोधनव्यवस्था भूतव्येत्युक्तम् । ततस्तृतीयसूत्रे 'आसीनो दूरं व्रजति', 'अपाणिपादो जघनो
ग्रहीते'त्यादौ परस्परविरुद्धा अलौकिकधर्माः अकारणककार्यवचनान्नित्याः प्राव्यंत इत्यव्यवहार्येपि
तादृशधर्मसिद्ध्या शास्त्रवैफल्यनिरास इति किमर्थं संनिधानासंनिधानाभ्यां व्यवस्थांकीक्रियते, अलौ-
किकानां द्विधाप्येव कृतो नांगीक्रियत इत्याशङ्क्य, वृहदारण्यके 'स यथा सैधवधन' इत्यादिना
कृत्स्नस्य ब्रह्मणः प्रज्ञानधनत्वश्रावणाद्वैदियाणि कल्पयितुं शक्यानि । न च क्रियाभावोपि । तत्रैव
वेदानां निःश्वसितत्वस्य भूतसमुत्थानादेश्च श्रावणेन, तत्रैव निःश्वासेत्थानक्रिययोरुक्तत्वात् । अतो
ब्रह्मैव सर्वाकारस्वरूपं, कृत्स्नत्वश्रावणात् । तस्माद्विद्वियकल्पनया विरोधपरिहारो न युक्त इत्युक्तम् ।
ततश्चतुर्थे सूत्रे नन्वभिन्ननिमित्तोपादानतया ब्रह्म जगत्कारणत्वेन सिद्धम्, कारणधर्मा एव च
कार्ये भवन्ति, कामादयस्तु प्राव्यन्ते निषिध्यन्ते च, वेदवादिभिस्त्वब्रह्मप्यन्यथा न कल्पनीयम्, अतः
कथं विरोधपरिहार इत्याशङ्क्य, मूर्तामूर्तब्राह्मणे ब्रह्मणो रूपद्वयमुक्त्या, 'अथात आदेशो नेति
नेति'तिवारद्वयं कथनेन कार्यकारणयोः समानप्रकारनिषेधः कारणस्य ब्रह्मण एव त्वनिषेधश्च क्रियते । एवं
रूपं निरूप्य 'सत्यस्य सत्य'मिति नाम च प्राच्यते, तेन प्रपञ्चातिरिक्तस्य ब्रह्मणो विद्यमानत्वाद् तस्मिन्
जडजीवधर्माणामौपचारिकत्वमेव युक्तम् । गीतास्पृतावपि 'सर्वेद्विषयगुणाभासं सर्वेद्विषयविवर्जित'मिति
'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत् तच्चासदुच्यते' इति चोच्यते । तेन श्रुतिस्पृतिभ्यां जडजीवधर्मविरहितं
ब्रह्मेति सिध्यतीत्युक्तम् । ततः पञ्चमे प्रपञ्चधर्मा ब्रह्मण्यौपचारिका इत्यत्र निदर्शनात्तत्प्रच्युते,
'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा निवस्वानपो भिन्ना बहुवैकोनुगच्छन्, उपाधिना क्रियते मेवरूपो देवः
क्षेत्रेष्वेवमजोवमात्मे'तिस्पृष्टौ उपाधिना रूपभेदकत्वात्, 'समं भुषिषे'त्यादावपि निरुपमस्य भगवतो
यत् पुण्यादिकमुपमानं तदप्सुपाधिसंबन्धादेव जलसूर्यन्यायेन संभवति । तस्मात् साकारपि ब्रह्मणि
ते धर्मो न सतीत्यौपचारिका भूतव्याः, उपासनार्थमिति नोभयलिङ्गविरोध इत्येकदेशिमतेन समाधा-
नम् । एतस्य मतस्य किंचिदंशेनोपादेयत्वाय प्रसंगादुक्तम् ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे चतुस्तुत्रे अंबुषधप्रहणादित्यधिकरणे एकदेशितं दूषयित्वा स्वमतेन विरोधाः समाधीयते । यदुक्तं समवायप्रतिरिक्तस्य ब्रह्मणः समवेतजडजीवसंबन्धात् सर्वकामत्वादयः प्रतिषेधे विषयधर्मवत् प्रतीयते, तस्मादौपचारिका इति । तदुक्तम् । तथाहि । समवायप्रतिरिक्तस्य ब्रह्मणो जडजीवेषु प्रतिषेधो न वक्तुं शक्यः, तेषामस्त्वच्छत्वेन प्रतिषेधाग्राहकत्वात् । ब्रह्मणो व्यापकत्वेन तत्र विषयमानत्वात् । यदि ह्यस्त्वच्छे व्यापकस्य प्रतिषेधः स्यात्, दास्यप्राप्त्यस्य स्यात्, स तु न दृश्यते इति । तस्मादुक्तरीत्यौपचारिकत्वमंगीकृत्य समाधानमसंगतमिति प्रथमस्तुत्रे उक्तम् । ततो द्वितीयस्तुत्रे यथा व्यापकस्याप्याकाशस्य करकादिप्रवेशे वृद्धिहानि समाकर्त्तव्यं, महानाकाशः स्वल्प आकाश इत्याद्यप्रमप्रतीतेः । न च महत्त्वाल्पत्वादीनामौपाधिकत्वम् । करकादीनां व्यञ्जकत्वेन जनकत्वानंगीकारात् । तथा च यथाकाशे सदोदितव्यंग्यमेदेन व्यापकत्वात्पत्त्योः सामंजस्यः, तथा ब्रह्मणि निर्धर्मकत्वसधर्मकत्वयोरपि सामंजस्यात् ब्रह्मगता एव सर्वकामत्वादयो जडजीवाभ्यामस्मिन्व्यवर्त्यते । तस्मात्ते ब्रह्मगता एवेति आकाशधर्मवदुभयालिंगत्वविरोधपरिहारः । तत्तत्तृतीये स्तुत्रे दर्शनादपि विरोधपरिहारः क्रियते । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, व्याघातात्, अतो विरुद्धधर्माश्रयमेव ब्रह्मेत्यवगंतव्यम् । दर्शनं च सुत्सामक्षपोलुखलबन्धनादिषु स्पष्टमिति परमार्थतः स्वरूपविचारेण ब्रह्मस्वभावादेव विरोधपरिहारः । ततश्चतुर्थे युक्त्यापि विरोधः परिह्रियते । प्रकृते ब्रह्मणि लौकिका जडजीवधर्माः निषिध्यन्ते । अस्थूलादिवाक्येषु स्थूलादिपर्युदासस्यैव दर्शनात् । तथा च पर्युदासः सदग्राहीति स्थूलसदृशं ब्रह्मेत्येवं सर्वत्र ब्रह्मस्वरूपं ग्राहयति । तथा सति सदोदितमेव तत् । न च व्यंग्यमेव तदिति वाच्यम् । अतो यत्रैव धर्मान् निषेधति, तत्रैवालौकिकान् वक्ति, तथाऽस्थूलादिवाक्ये 'एतस्मैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गी'त्यादिनालौकिकं प्रशासितृत्वादिकं वदति, तथा सति तत्सहचरितत्वात् स्थूलत्वादयोप्यलौकिका एव सदोदिताः सेत्सन्तीति लौकिकानां निषेधः, अलौकिकानां सत्ता, इति युक्त्या विरोधपरिहार इति मतेन शब्दफलविचारेण द्वेषा समाधानम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे द्विस्तुत्रे तदव्यक्तमाह इत्यधिकरणेऽर्थबलविचारेण विरोधः परिह्रियते, अन्यथा अर्थबलेन विचारकाणामृषीणामाक्षेप उत्तिष्ठेदिति तन्निवारणायामारम्भः । तत्र सर्वाणि विरुद्धवाक्यान्मुदाहर्य चिन्तते, 'न चक्षुषा गृह्यते,' 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत,' 'अपाणिपादः,' 'निश्चतश्चक्षुः'रित्यादीनि विरुद्धवाक्यानि श्रौतत्वात् प्रमाणानि । वस्तुविचारे तु एकं वस्तु द्विरूपं न संभवति । अतः प्रमाणांतरानुरोधेन एकस्य स्वार्थे प्रमाण्यमन्यस्योपचरितार्थत्वं वक्तव्यम् । तत्र कस्य स्वार्थत्वं, कस्योपचरितार्थत्वमित्याकांक्षायां 'अगृह्यो न हि गृह्यते,' इति श्रुतिः प्रत्यक्षानुरोतेष्विनी । न हि ब्रह्म केनचित् चक्षुषा वा मनसा वा दृष्टमस्ति, सर्व(स्व)रूपत्वे तु सर्वैर्द्रष्टुं शक्येत, तस्मात् सर्वधर्मवत्त्वेन प्रतिपादकानि वचनान्युपचरितार्थानि, अनुभवविरोधात्, अव्यक्तत्वबोधकानि तु स्वार्थप्रतिपादकानि, अनुभवसंबन्धादिति प्रथमस्तुत्रे पूर्वपक्षमुक्त्वा, अपि संराधन इति द्वितीयेन समाधानमाह । 'श्रद्धामक्तिज्ञानयोगादवैहि,' 'यमेवैष वृणुते' इत्यादिश्रुतिभिः, 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य' इत्यादिस्मृतिभिश्च साकारब्रह्मणो दर्शनमुच्यते । 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान' इत्यनेन निष्कलस्यापि दर्शनमुच्यते । अतः प्रत्यक्षस्य रूपद्वयसाधारणत्वात् साकारमनंतगुणपरिपूर्णं निर्गुणं विरुद्धधर्माश्रयं ब्रह्मेति साक्षात्क्रियमाणार्थबलेन साक्षात्काररूपार्थबलेन वा निर्णय इति साधितम् ॥ ७ ॥

ततोष्टमे त्रिसूत्रे प्रकाशादिवहेत्यधिकरणे पूर्वोक्त एवार्थः प्रकारांतरेण स्थिरीक्रियते । तत्र यथा सूर्यचंद्रमणिप्रकाशादिपूष्णशीतो उभयरूपाः स्पर्शाः प्रतीयमाना अपि तेजसि तावतो नांगीक्रियते, किंतुष्ण एव स्पर्शांगीक्रियते, एवं हिमतप्तकुंडादिषु प्रतीयमाना अपि जले तावतो नांगीक्रियते, किंतु शीतस्पर्श एवांगीक्रियते, एवं सुवर्णं वर्णभेदा अपि, जतो न ते स्वाभाविकाः, तेजस्त्वादिस्वाभावहानिप्रसंगात्, तथा ब्रह्मणोऽपि निर्विशेषत्वमेवांगीकर्तव्यं, सर्वत्र निर्विशेषं ब्रह्मेव प्रसिद्धेः । अत एव 'अगृह्यो न हि गृह्यते' इत्यादिश्रुतयोऽपि संगच्छते । न च पूर्वोक्तश्रुतिप्रत्यक्षादेः का गतिरिति शंक्नीयम् । तपःप्रणिधानादिकर्मणि यथा तेषामुपासकानां कामस्तथा प्रकटीभवतीति तत्कामहेतुकं तादृशप्रत्यक्षम् । अत एव कचिदप्रत्यक्षं कचिदन्यथाप्रत्यक्षं च यद्येकवारमेकरूप एव प्रकटः स्यात्तादृशरूपसंवीक्रियेतापि, किंतु वारंवारं किंचिद्वैलक्षण्येन प्रकटीभवति । अतः प्रकाशोऽपि कृत्रिम एव, दीपप्रकाशवदित्येका शंका । तस्माच्च भक्तप्रत्यक्षेण निर्णय इति प्रथमसूत्रे उक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे एकस्य वस्तुनः निमित्तं विना प्रतिक्षणमन्यान्यादृशत्वं न वक्तुं शक्यते, अतोऽनंतरूपेणाविर्भावे भक्तकाम एव निमित्तम् । तथा सति तद्विग्रह एव, न तु ब्रह्मस्वरूपम् । अत एव 'यद्यद्विद्या तु उरुगाय विमात्ययंति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाये'ति तृतीयस्कंधे ब्रह्मण्युक्तम् । अतस्तच्छरीरमेव, न तु ब्रह्मस्वरूपमिति द्वितीया शंका । तस्माच्च श्रुत्या निर्णयः, नापि भक्तप्रत्यक्षेणेति सूत्रद्वयेनाशङ्क्य, तृतीयसूत्रेण सिद्धांतमाह । नैवं केवलश्रुत्या लौकिकदृष्टतिन निर्णयः कर्तुं शक्यः, शास्त्रवैयर्थ्यप्रसंगात् । अत्र हि वेदादेव ब्रह्मस्वरूपमवगम्यते, तत्कथं स्वरूपशक्यैकतरनिर्णयः, वेदे निर्गुणत्वेनानंतगुणपूर्णत्वेन च व्यपदेशात् । तर्ह्येकस्यानेकधामानं कथमिति तु न शक्यम् । यथा एक एव सर्पं कञ्जुरनेकाकारः कुंडलश्च भवति, तद्वदुभयरूपताया उपपत्तेः । न चैवं यथाश्रुतांगीकारे शास्त्रवैयर्थ्यं शक्यम्, नानास्वभावेः सूरिण्यामोहे तन्निवारणार्थत्वेन शास्त्रसाफल्यत्वात् । तस्माच्छ्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां यत्पूर्वं निर्णय उक्तः, स एव सिद्धांत इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

ततो नवमे त्रिसूत्रे प्रकाशाश्रयवहेत्यधिकरणे धर्मस्वरूपविचारेण ब्रह्म सगुणं निर्गुणमिति पक्षद्वयमपि स्थाप्यते । तत्र धर्मा यदि ब्रह्मस्वरूपाद्विज्ञास्तदा कार्याः, यद्यभिज्ञास्तदा ब्रह्मैवेत्याशङ्क्य, प्रकाशाश्रयवत् मिज्ञाभिज्ञा इति सिद्धांत उक्तः । यथा प्रकाशाभ्याः सूर्यादयस्तेजःप्रकाशाद्विज्ञाः प्रकाशधर्मकत्वात्, अभिज्ञाश्च तेजस्त्वात्, एवं 'परास्य शक्ति'रित्यादौ षष्ठीनिर्देशाद्विज्ञाः सच्चिदानंदरूपत्वेनाभिज्ञाश्च । तथा च धर्माणां भिन्नत्वेन ब्रह्मणोऽनंतगुणपूर्णत्वं, तेषामपि सच्चिदानंदरूपत्वेन ब्रह्मभिन्नत्वाद्विज्ञाणो निर्गुणत्वमित्युभयमप्युपपन्नमिति स्वमतम् । ततः पूर्वं ब्रह्म निर्गुणमेव, पश्चाद्विज्ञारूपेण, ततो धर्मरूपेण, ततः प्रपञ्चरूपेणाविर्भवतीत्युत्पत्तिविचारेण धर्माणां पश्चाद्विज्ञात्वमपि कार्यत्वाद्विज्ञात्वं, कटककुंडलादीनां सुवर्णत्ववदित्येकदेशिमतमपि सूत्रद्वयेनांगीकृतम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अत्राप्युपपत्तेरिति । एतयोः प्रथममेव ज्याय इति भाष्यप्रकाशादवगंतव्यम् । एतेषां वंचनानामप्यधिकरणानामेककार्यकारित्वं संगतिरवगंतव्या । पञ्चभिरपि श्रुतेर्बोधकताप्रकारस्यैव निश्चायनात् ॥ ९ ॥

ततो दशमे सप्तसूत्रे परमतः सेतुन्मानेत्यधिकरणे, 'य आत्मा स सेतुर्विधरथ' इत्यादिभिः श्रुतिभिर्ब्रह्मणः सेतुत्वादिकुक्तम्, ब्रह्मणस्तथात्वे परत्वं न संगच्छते, सेत्वादीनां साधनानि-

१. विरुद्धधर्मभयस्वरूपप्रत्यक्षप्राप्त्या दृढीक्रियते । २. औतानुभवस्या इति पाठः ।

रूपत्वात् । अतो देशकालवस्तुस्वरूपकृतचतुर्विधपरिच्छेदरहितं ब्रह्मणोऽन्यदेव किञ्चित्परं वक्तव्यमिति प्रथमसूत्रे आशङ्क्य, द्वितीये 'सेत्वादिसामान्यात्सेत्वादिव्यपदेशार्थः । संसारसागरतरणोपायत्वात्सेतुत्वम्, निर्लेपत्वायाकाशत्वमित्यादिकं गौण्या व्यपदिश्यते । यथा कुंडपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'ति, तस्मात् गुणार्थमेव तदुक्तिः, न तु सर्वप्रकारकसाम्यार्थम् । अतः सेत्वादोषाभावात् ब्रह्मैव परम्, नान्यदिति समाहितम् । ततस्तृतीये यथा भूतादि पादवत्त्वेनोपासनीयम्, तथा गौण्यान्यसमानधर्मवत्त्वव्यपदेशस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षायां सेत्वादिधर्मवत्त्वेनोपासनीयमित्युपासनार्थत्वं प्रयोजनमुक्तम् । ततश्चतुर्थे स एवायमित्यतिदेशेऽप्युपासनासंपत्तेः किमर्थो धर्मातिदेश इत्याशङ्क्य, यथा चंद्रादित्यादितेजसां तेजस्त्वेनैक्येपि स्थानविशेषाच्च समानप्रकाशकत्वम्, तथा स एवायमित्यतिदेशेऽपि न समानधर्मवत्त्वमिति ज्ञानसंभवात्, तन्निवृत्त्यर्थं धर्मातिदेश इति प्रयोजनमित्युक्तम् । तेन ब्रह्मैव सर्वश्रेष्ठमिति साधितम् । ततः पंचमे ब्रह्मणोऽन्यत् परमित्तमतस्य दूषणार्थं, यदि हि सत्यज्ञानाद्युक्तधर्मविशिष्टब्रह्मणोऽन्यत्किञ्चित्परं स्यात्, तदा येन केनचित्प्रमाणेन प्रमितं स्यात्, यतो नैवमतो नैवमितिप्रमाणाभावरूपा युक्तिरुक्ता । ततः षष्ठे यथा ब्रह्मणि सेतुत्वादिकं श्रुत्योक्तम्, तथा 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति श्रुत्या समाभ्यधिकनिषेधोऽप्युक्तः । यदि ब्रह्मणः सकाशादधिकं परमन्यत्स्यात्तदा तन्न निषेधेत्, यत एवमतो नैवमिति शुच्यंतरमुक्तम् । तस्मात्सेत्वाद्युक्तिर्गौण्येवेति साधितम् । ततः सप्तमे ब्रह्मणोऽन्यस्य परत्वनिरासेन 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य' इत्यादिश्रुतिभ्य एव ब्रह्मणः सर्वगतत्वम्, नत्वनुमानैकशरणम् । अनुमानं तु श्रुतिसंवादिवात्प्रमाणमस्त्विति फलितमुक्तम् । तेन ब्रह्मण एव परत्वम्, नान्यस्य । यद्यपि समन्वयविचार एवैताः श्रुतीः विचार्य दोषाः परिहृताः, तथापि स्वरूपविरोधपरिहारप्रस्तावात्पुनरुच्यते । सर्वव्याप्यप्रतिपाद्यमेकमेव ब्रह्मेत्यपि अर्थबलविचारेण न सिद्धम्, अतो विशिष्टज्ञानोत्पादनार्थं पुनः अर्थबलेन विचारितम्; अतो न दोष इति ज्ञेयम् । अर्थबलं च समाभ्यधिकरहितं यत्स्वरूपं तद्वलम् । एवं सर्वोत्तमत्वनिरूपणेनोत्तमाधिकारिणां भजनीयत्वप्रयोजकं रूपं वक्ष्यमाणोपोद्घाततया निरूपितम् । एवमग्रेऽपि ॥ १० ॥

तत एकादशे चतुःसूत्रे फलमत इत्यधिकरणे जवन्यमध्यमानामर्थे ब्रह्मणः फलदत्वं सूत्रद्वयेनोच्यते । ततस्तृतीये श्रुत्युपपत्तिभ्यां जैमिनिमतेन धर्मस्य फलदातृत्वमाशङ्क्य, चतुर्थेन भगवत एव कर्मकारयितृत्वाच्च धर्मस्य फलदाने स्वातंत्र्यम्, किंतु ब्रह्मण एव इत्येवं तन्मतं दूष्यते ॥ ११ ॥

एवमष्टमिभिरधिकारैः श्रुतीनां बोधकताप्रकारविचारेण तत्तदधिकारिणं प्रति श्रुतीनां तादृशतादृशबोधजनकत्वमित्यस्मिन्पादे निर्णयमिति बोध्यम् ।

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीतांबररात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ
चेदान्ताधिकरणमालायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अत्र पूर्वपादे श्रुतीनां बोधकताप्रकारनिरूपेण यथा परोक्षज्ञानजनकत्वं तथा निरूपितम् । अतःपरं यथा साक्षात्कारो भवति, तथा तत्साधनमुपासनारूपं वक्तव्यम् । उपासनायां च क्रियमाणायां धारणासिद्धौ मानसी मूर्तिरभिव्यक्ता भवति । तत उपासनापरिणामे साक्षात्कार इति तदर्थमस्मिन्पादे गुणोपसंहारोत्तरंगविचारेण कर्तव्यतया विचार्यते । तत्र किमंतरंगमित्याकांक्षायां 'योगा-

खयो मया ओक्ता' इति भगवदुक्तेषु त्रिषु साधनेषु ज्ञानभक्ती अंतरंगे । तत्र निर्विण्णाधिकारकत्वात् ज्ञानस्यांतरंगता । निर्वदाभावपि लौकिकात्मासक्तिरहिताधिकारकत्वाद्भेदोत्तरंगतेति भेदः । कर्म तु कामाधिकारकत्वाद्द्विरंगसाधनम् । अतः कर्मोपसंहारात्पूर्वं ज्ञानभक्त्युपयोगित्वात् पूर्वं गुणोपसंहारो विचार्यते ।

स कथं कर्तव्य इत्याकांक्षायां ज्ञानभक्तयोः सविषयत्वान् पूर्वं विषयो विचारणीयः । तत्र विषयः पूर्वसिद्धं ब्रह्म, तदेव च फलदाने समर्थमिति द्वितीयपादति स्थितम् । तदेतत्स्मारयितुमुपसंहारोपोद्घातत्वेन ज्ञानभक्तयोर्विषयतया ब्रह्मणः ज्ञानभक्तिषु युक्तयोपासनायाश्च सर्ववेदांतप्रत्ययत्वं सूत्रद्वयेन विचारितम् । तेन ज्ञानाधिकारिभिस्त्वेवैवोपासना कार्येति सेत्स्यति ॥ १ ॥

तत इदानींतनानां सर्वशास्त्राज्ञानामावेन सर्ववेदांतप्रत्ययत्वस्वावधारयितुमशक्यत्वात्तेषामुपकाराय भक्तिमार्गीयोपासनोपकाराय काम्योपासनोपकाराय च तत्तच्छास्त्रानुरुद्धशिष्टाचारमनुरुध्य, तत्तद्भक्तिमनुरुध्य, तत्तत्काममनुरुध्य च स्वाध्यायादिसूत्रद्वयेऽनुपसंहारहेतुकथनेन तत्तद्गुणोपसंहाररूपः संकोचो विचारितः ॥ २ ॥

ततो गुणोपसंहार एवास्य पादसार्थ इति बोधयितुमुपसंहारसूत्रेण सर्वोपसंहारतत्संकोचयोः काम्योपासनोपयुक्तोपसंहारस्य च बीजमुक्तम् । ततोऽन्यथात्वादिसूत्रत्रयमध्ये प्रथमेन सर्वोपसंहारपक्षेऽब्रह्मत्वरूपं बाधकं निवारितम् । ततो द्वाभ्यां संकोचपक्षे तदेव बाधकांतरेण भक्तिमार्गीयोपासकानामर्थे निवारितम् । ततश्च अनित्यत्वेन प्रतीयमानानां स्वरूपधर्माणामेकेन नित्यत्वं, तदस्मिन् तदुपपत्त्यर्थं भक्तनित्यत्वं, लीलापदार्थानां भगवद्भेदश्चोपपादितः । एवं लीलापदार्थानां भगवद्भेदे सति भगवत्प्रत्ययत्वं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं पूर्णानंदत्वादीनां भगवदसाधारणधर्माणां तेष्वाभाव आनंदसिद्धये प्रतिपादितः । तेन भक्तेषु तदनुपसंहारः सिध्यति । ततः प्रियशिरस्त्वसूत्रे अधिकारिभेदेन स्वरूपोपासकस्य प्रियत्वादीनां शिरस्त्वादिरूपेणानुपसंहारस्तदुपसंहारश्च प्रतिपादितः । तत एकनोपसंहारपक्षे बीजमुक्तम् । तत आध्यानादिसूत्रद्वये उपसंहारसंकोचे बीजमुक्तम् । एवमस्मिन्नधिकरणे पादार्थरूप उपसंहारप्रकारः सपरिकरो विचारितः । भगवतः कैवल्यरूपं मुख्यत्वरूपमैक्यं च समर्थितम् । ततोऽग्रे एतस्यैव प्रपंचः ॥ १ ॥

ततोऽग्रे चतुर्भिरधिकरणैरुपासनानियामकसंबन्धिभेदे रूपात्मकः संकोचो विचार्यते । तत्रादौ द्वितीये द्विसूत्रे आत्मगृहीत्यधिकरणे तद्गुणोपसंहारनियमनाय तत्तद्विभूतिद्वारा ब्रह्मण एव फलदातृत्वसमर्थनाय भक्तिज्ञानमार्गोपकारकशक्त्युत्पादनाय विभूतीनां ब्रह्मात्मकत्वभावनया च अन्नमयादिषु विभूतिध्वानंदमयस्यैव श्रीराशिमानित्वं विचारितम् ।

ततस्तृतीये षट्सूत्रे कार्याख्यानादित्यधिकरणे प्रथमसूत्रवर्षकद्वयमध्ये प्रथमवर्षकेन विभूत्युपासनेषु आनंदमयसाध्यात्मिकरूपेणैव फलदातृत्वरूपविशेषसमर्थनाय पूर्वोक्तविभूतीनामन्नमयादीनां चतुर्णां पुरुषाणामाधिभौतिकत्वनिराकरणेनाध्यात्मिकत्वं समर्थितम् । द्वितीयेन वर्षकेन सर्वगुणोपसंहारायानाविर्भूतपुरुषोत्तमविग्रहसंवात्मत्वं ज्ञानभक्तिमार्गीयसाधारण्येन विचारितम् । ततो द्वितीयसूत्र आविर्भूतस्य श्रीकृष्णादिरूपसाध्यात्मत्वमेवेति व्यापकत्वेकरसत्वसच्चिदानंदत्वादयः सर्वे धर्मा उपसंहर्तव्या इति केवलमर्थाय विचारितम् । ततस्तृतीयसूत्रे आवेशिनि गुणादावाविष्टे रूपे

सर्वभगवद्गुणोपसंहारः ज्ञानिभक्तार्थं विचारितः । ततस्त्रिभिरावेशिनि गुरुप्रतिमादावाविष्टे रूपे तदनु-
पसंहारः केवलभक्तार्थं विचारितः ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे एकसूत्रे पुरुषविद्यामिल्यधिकरणे उत्तमाधिकारिभिरशेषगुणपूर्णं परं ब्रह्म-
बोधासम्, न विभूतिरूपमिति साधितम् । आध्यात्मिकेषु विभूतिरूपेषु सर्वगुणानुपसंहारेऽसाधारण-
गुणानामानरूपो हेतुश्चोक्तः ॥ ४ ॥

ततः पञ्चमे द्विसूत्रे वेद्याद्यधिकरणे पूर्वसूत्रेणासन्यरूपे चेतनविभूतौ भगवत्संबन्धादो-
षाभावनिरूपणात्कैमुतिकन्यायेन मूलरूपस्य निर्दोषत्वं समर्थितम्, आधिभौतिकरूपाणां जीवानां
सदोषत्वं च बोधितम् । ततो द्वितीये सूत्रे तत्सदोषत्वं भगवत्सकाशात् विभागदशायामेव, तथा
सति मुक्तिदशायाम् तारतम्याभावे प्राप्ते भगवन्तुल्यतापि स्यादिति तन्निवारणार्थं तदापि न्यूनगुणकत्वं
स्थापितम् । तेनाध्यात्मिकरूपेषु कतिपयगुणोपसंहारः, मूलरूपे सर्वगुणोपसंहारः । लौकिकरूपेषु
मुक्तिदशायामेव निर्दोषत्वपरिमितगुणोपसंहारौ, न संसारदशायामिति निर्णीतम् । एवं चतुर्भिरधि-
करणैः रूपभेदः प्रपञ्चितः ॥ ५ ॥

ततः षष्ठाधिकरणमारभ्य पञ्चदशभिरधिकरणैरुपसंहारनियामकस्तत्तन्मार्गरूपः संबंधिभेदस्त-
त्तदधिकारनियामकं मार्गतारतम्यं च निरूप्यते ।

तत्र षष्ठे द्विसूत्रे संपरायाधिकरणे अंतरंगसाधनयोर्ज्ञानभक्तयोर्मूलरूपोपासनासंभवाद-
विशेषे प्राप्तेवसरसंगत्या स्वरूपतो मर्यादाभक्तेर्ज्ञानाध्यायस्त्वस्य भक्तौ दोषाभावस्य च निरूपणेना-
ंतरंगतरत्वं निरूपितम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे एकसूत्रे गतेरर्थवच्चमित्यधिकरणे हेतुबोधनेन तदेव दृढीकृतम्, मार्गभेदेन
पुष्टिभक्तेरंतरंगतमत्वं च निरूपितम् ॥ ७ ॥

ततोष्टमे उपपन्नाधिकरणे पुष्टिभक्तेरंतरंगतमत्वं दृढीकृतम् । एवं त्रिभिरधिकरणैरंतरंगसाध-
नानां त्रैविध्ये निर्णयिते पूर्वं 'इतरे त्वर्थसामान्या'दित्यादिसूत्रत्रयेणोपसंहारानुपसंहारधीजबोधने कृते
किमीयोपासनायां के के गुणा उपसंहार्या इत्याकांक्षापि पूरिता । ज्ञानमार्गायोपासनायां तदुपयोगिनः
सर्वे, तत्तद्व्यक्तिमार्गायोपासनायां तु तत्तदुपयोगिनस्ते ते इत्यर्थादेव सिद्धेरिति ॥ ८ ॥

ततो नवमेऽनियमाधिकरणे ज्ञानापेक्षयांतरंगाणां भक्तीनां मुक्तिसाधने समुच्चयविकल्पयो-
रनियमः प्रसंगेन विचारितः । पादार्थसंगतिस्तु पूर्वसिद्धैवात्रापि ॥ ९ ॥

ततो दशमे आधिकारिकाधिकरणे आधिकारिकाणां मुक्तिसाधने प्रवृत्त्यर्थमाधिकारि-
काणां भगवद्भर्माणां मुक्तिसाधनत्वाभाव उपोद्घातगर्भप्रसंगसंगत्या प्रतिपादितः । आधिकारिकाणां
धर्माणां भगवत्संबन्धितया साधनत्वप्राप्तावपवादसंगत्या उपोद्घातगर्भप्रसंगसंगत्या वा मुक्तिसाधनत्वा-
भावः प्रतिपादितः । उपसंहारस्तु ज्ञानादिमार्गानुरोधीति तदनुसारेणावातीति पादार्थेनापि संगतिः १०

ततः पूर्वं संपरायाधिकरणेषु ज्ञानभक्तयोः स्वरूपतत्त्वारतम्यसाधनेपि विषयफलयोरविशेषा-
दंतरंगतरत्वादिकस्याप्रयोजकत्वं प्राप्तमिति तन्निवारणार्थमेकादशे द्विसूत्रेऽक्षरविद्यामित्यधिकरणे
ज्ञानभक्तिसंबन्धिविषयफलयोर्भेदबोधनात् भक्त्यपेक्षया ज्ञानस्यापकर्षबोधनेन भक्तावंतरंगतरत्वादिकं
तथैव संगत्या दृढीकृतम् । उपसंहारस्तु तत्तदुपयोगी प्रागेव सिद्धः ॥ ११ ॥

ततो द्वादशे त्रिसूत्रे भूतग्रामवदिलधिकरणे श्रुतावहंप्रहोपासनस्य मुख्यत्वकथनात् ज्ञाने भक्तौ च तस्य तुल्यत्वादुभयोस्तौल्यस्य ज्ञानाधिक्यस्य वा प्राप्ते तस्या उपासनमा भक्तयेकदेशत्वकथनेन ज्ञानापेक्षया मुख्यभक्तेर्विद्वद्रूपान्तरंगसाधनत उत्कर्षः पूर्वोक्तसंगत्या प्रतिपादितः ॥ १२ ॥

ततस्त्रयोदशे द्विसूत्रे सैव हीलधिकरणे ग्रथमसूत्रेण विहितविहितरूपाया द्विविधया अपि मध्यमभक्तेः पूर्वोक्तसंगत्या साधनत उत्कर्षः प्रतिपादितः । द्वितीयसूत्रेण भगवद्विषयकक्रमादीनामपि मुक्तिफलकत्वकथनेन मुक्तौ भगवद्विषयकत्वरूपसाक्षात्संबंधस्यैव मुक्तिसाधनतावच्छेदकत्वम्, न तु ज्ञानत्वं भक्तित्वं चेति निरूपितम् ॥ १३ ॥

ततश्चतुर्दशे द्विसूत्रे आदरादिलधिकरणे कैमुतिकन्यायेन कर्मपेक्षया भक्तिसाधनानामुत्कर्षः कर्मिप्रत्यवस्थाननिवृत्त्यर्थं प्रतिपादितः ॥ १४ ॥

ततः पंचदशे एकसूत्रे तन्निर्धारणाधिकरणे स्वकृतवेदमर्यादारक्षार्थं विहितविहितभक्तिभार्यायस्य कर्मकरणाकरणयोर्हेतुफले बोधिते । द्वितीयपक्षेयि मुख्यभक्तेः पूर्वोक्तभक्तिद्वयादुत्कर्षः साधनतः फलतश्च प्रसंगात् प्रतिपादितः ॥ १५ ॥

ततः षोडशे प्रदानवदिलधिकरणे सर्वात्मभावात्मकमुख्यभक्तेर्विहितयावत्साधनसाध्यत्वनिराकरणेन वरदानवत्प्राप्तिरित्युक्तम् ॥ १६ ॥

ततः सप्तदशे दशास्तूत्रात्मके लिंगभूयस्त्वाधिकरणे सर्वात्मभावात्मकमुख्यभक्तेः स्वरूपमन्तरंगतमत्वकाष्ठाबोधनार्थं श्रुतिवाक्यैः प्रपञ्चितम् ॥ १७ ॥

ततोऽष्टादशे त्रिसूत्रे व्यतिरेकाधिकरणे ज्ञानिनां पूर्णाक्षरज्ञानाभावस्य प्रतिपादनेन अग्रिमसूत्रद्वये निदर्शनकथनेन च भक्तानां पूर्णतज्ज्ञानकथनात्सर्वात्मभावरूपमुख्यभक्तिफलस्य भोग्यस्य पुरुषोत्तमज्ञानमध्यमभक्तिफलरूपपुरुषोत्तमसायुज्यादाधिक्यमर्थतः प्रतिपादितम् ॥ १८ ॥

तत ऊनर्विंशे एकसूत्रे भूज्ञ इत्यधिकरणे फलविचारेण सर्वात्मभावस्य साधनदशायां दुःस्वरूपदोषः परिहृतः ॥ १९ ॥

एवं च पंचदशभिरधिकरणैः संबंधिरूपमार्गस्वत्तारतम्यं च निरूपितम् । एवं स्वरूपपरास्पासनासु तारतम्यबोधनेन तासु तासु तत्तज्ज्ञानोपयोगिनो गुणा उपसंहार्या इति पादार्थसंगतिः ।

ततो विंशे एकसूत्रे नानाशब्दादिभेदादिलधिकरणे ततो न्यूनासु सत्त्वोपहितावताररूपोपासनासु नानात्वं विचारितम् ॥ २० ॥

ततोऽग्रिमे एकसूत्रे एकविंशे तासां तासां विकल्पो विचारितः । गुणोपसंहारस्तु तत्तज्ज्ञानोपयोग्येवेति पूर्वोक्तैव व्यवस्था ॥ २१ ॥

ततो द्वाविंशे काम्योपासनासु सगुणविकल्पो यथाकामं विचारिती, तेन तासु तत्तत्कामोपयोगी गुणोपसंहारो बोधितः ॥ २२ ॥

ततस्त्रयोविंशे द्विसूत्रे अंगेच्छिलधिकरणे उपासनांगानां व्रतानामाश्रयनित्यत्वं प्रसंगाद्विचारितम् ॥ २३ ॥

ततोऽग्रिमे द्विद्विस्तुत्रे समाहारादित्यधिकरणद्वये ज्ञानमार्गीयोपासनासु सर्वगुणोपसंहा-
रानुपसंहागवधिकारिभेदेन विचार्यते । तेन ज्ञानमार्गीयो विचार एवात्र मुख्यो, भक्तिमार्गीविचा-
रस्तु भक्तौ भगवत्कृपारूपस्याधिकस्य साधनस्य प्रवेशात्तु सर्वोपयोगी यद्यपि,
तथापि शास्त्रारंभे ब्रह्मसंबन्धिजिज्ञासाप्रतिज्ञानुरोधात्कृतः, तत्प्रयोजनं त्वधि-
मपादे 'भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयो बादरायण' इति श्लोकेन वक्तव्यमिति ॥२४, २५॥

इति श्रीवल्हमाचार्यचरणदासस्य श्रीपीतांबरपुस्तकपुरोत्तमस्य कृतौ
वेदान्ताधिकरणमालायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

वेदादिषु कर्मागमूता उद्गीथाद्युपासना उक्ताः । आचार्येणापि अंगेषु यथाश्रयभाव इत्यादिना
पूर्वपादोक्ते ता विचारिताः । माध्यकारैरपि प्राचीनवृत्तिकारादिसंगतं 'पूर्वोत्तरकांडयोरैकशास्त्रमंगी-
कृतम् । तृतीयाध्यायारंभे च चतुर्थपादस्य कर्मोपसंहारोक्तं उक्तः । तथा सति ज्ञानेपि कर्मा-
पेक्षास्तीति सिद्धम् । प्रकृतपादारंभे च प्रथमसूत्रेण स्वमतमुक्त्वा, ततः षट्सूत्रैरीश्वरस्य ज्ञानस्य च
कर्मशेषबोधकं जैमिनिमतं पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्य, अधिकोपदेशादित्यादिभिर्नवभिः सूत्रैर्ज्ञानसेश्वरस्य च
यज्ञादिकर्मशेषत्वं निराकृतम् । ततः ऊर्ध्वरेतःसु चेति सूत्रेण ज्ञानस्य संचासाश्रमिणः कर्मशेषत्वमपि
निराकृतम् । तेन ज्ञानस्य न कर्मशेषत्वम् । तेन पूर्वकांडवैयर्थ्यापत्तौ यज्ञादिकर्मणां यथाकथंचि-
त्संप्रदाया मोक्ष एव फलत्वेन पराश्रयत इति नैकशास्त्रादिहानिरित्यभिसंहितम् । ततः परामर्शसूत्रे
तदपवादं पूर्वपक्षीकृत्य, अदुष्टेयसूत्रे ज्ञानसाधनत्वेन तत्करणमंगीकृत्य कर्मस्वातंत्र्यं निवारितम् ।
अग्रिमैः पंचभिः सूत्रैस्तदेव समर्थयित्वा ज्ञानस्योक्तृष्टत्वं साधितम् । एवं पंचविंशतिसूत्रात्मकेनाद्या-
धिकरणेन उपसंहारोपोद्धातत्वेन कर्मणः स्वातंत्र्यास्वातंत्र्ये विचारिते । तत्र भगवत्प्राप्तिरूपस्य
पुद्गार्यस्य सर्वात्मनावरूपपुरोत्तमज्ञानैकलभ्यत्वमिति स्थितम् ॥ १ ॥

ततः कर्मणः किं परोक्षज्ञानसाधनत्वमपरोक्षज्ञानसाधनत्वं वेत्यपेक्षायां सर्वापेक्षेति षड्स्तुत्रे
द्वितीयाधिकरणे साक्षात्कारस्य स्वरूपोपकारार्थं कर्मज्ञानमत्तयपेक्षां प्रतिज्ञाय तत्तन्मागोक्तकर्म-
सापेक्षत्वं साधितम् । पूर्वपाद एवांतरंगसाधनविचारे ज्ञानमत्तयावश्यकताया निरूपितत्वात् । ततो
द्वितीयसूत्रे श्रमदमादीनां सत्त्वशोधकत्वे तैरेव ज्ञानसिद्ध्या यज्ञादिकर्मनिरपेक्षत्वमाशङ्क्य, तेषां
निषेधादुद्धेयत्वम्, न तु कर्मनिवारकत्वमिति तदानीमपि यज्ञादिकर्म कर्तव्यमेवेति सिद्धांतितम् ।
ततः ज्ञानिनः सर्वाश्रमक्षणस्यानुज्ञानात्कामतः सर्वमक्षणे प्राप्ते आहारशुद्धभावेन शमाद्यसंभवात्
पयोत्रवाद्यभावेन यज्ञादेरप्यसंभवाद्यज्ञश्रमदमादीनां साक्षात्कारजनकत्वमसंगतमित्याशङ्क्य, सर्वाज्ञा-
नुमतेः आनालयाद्यापत्तिविषयत्वेनान्यदा तदत्रास्या तदानीं कामचाराभावात् यज्ञश्रमदमादिसंभवेन
तेषां ज्ञानप्रतिबंधनिवर्तकतया कारणत्वं निर्वाचम् । यद्यपि पूर्णस्य ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वम्, तथापि
साधनदशायां तदपेक्षास्तीत्युपसंहारहेतुतया सर्वाज्ञानुमत्यादिसूत्रचतुष्टये साधितम् ॥ २ ॥

ततस्तृतीयोऽष्टसूत्रे विहितत्वाच्चाश्रमकर्मैलविकरणे प्रथमसूत्रद्वयेन जातज्ञानस्यापि
ज्ञानमार्गीयत्वाश्रमवर्मानां नित्यत्वेन श्रवणापरिहारकतया श्रमदमादिसहकारितया च कर्तव्यत्वं
निर्णीतम् । तैरेव कर्ममार्गीयस्य निष्कामतायामपि तदावश्यकत्वमित्ययोदेव बोधितम् । ततोऽग्रिमैः
सर्वयापीत्यादिभिः षड्भिः सूत्रैर्विहितानां भगवच्चूवपादीनां पूर्वोक्तैर्म्यः सर्वेभ्य आधिक्यं, तद-
विरोधेनैवाश्रमवर्माणां कर्तव्यत्वं, भगवद्धर्मकर्तुर्नमिषवं, आश्रमवर्माणां फलसिद्धावंतरायरूपत्वाद-
विरोधेनैव कार्यत्वं, भगवद्धर्माणां यत्केल्यत्कलस्य च ज्ञानादिफलाज्ज्यायस्त्वमंतरंगतरविचारेण
निरूपितम्; तेन भगवद्धर्माविरोधेनैव ते कर्तव्या इत्युपसंहारप्रकारो दक्षितः ॥ ३ ॥

ततस्तत्फलं किं, कथं च तस्य ज्ञानफलादाधिक्यमित्याकांक्षायां चतुर्थे एकसूत्रे तद्भूतस्ये-
त्यधिकरणे भगवद्भरणीं साधनदशायामुक्तृष्टत्वेऽपि फलदशयां युक्तिमवने फलतो न कश्चिद्विशेष-
इत्याशङ्क्य, नियमादिभिर्हेतुभिस्तस्य नित्यत्वं, भक्तानां मुक्तयनिच्छया तत आधिक्यं च मुख्य-
भक्तिमार्गस्योत्कर्षार्थं प्रसंगात्प्रतिपादितम् ॥ ४ ॥

ततः पंचमे द्विसूत्रे न चाधिकारिकमित्यधिकरणे मर्यादापुष्ट्यापि यत् भगवदीयत्व-
रूपमंतर्निष्ठारूपं यत्फलं तच्चित्तं, ज्ञानमार्गाधिसुक्तेः सकाशादधिकमित्यनुप्रसंगेन निरूपितम् ।
एवमधिकरणद्वयेन पूर्वोक्तकर्मापसंहारप्रकारे बीजं बोधितम् ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे चतुःसूत्रे बहिस्तुभ्यथेत्यधिकरणे सर्वविधस्य पुष्टिमार्गीयस्य आश्रमरूप-
संन्यासधर्मानुपसंहारार्थं साधनत उत्कर्षबोधनायानुप्रसंगेन गृह्यागो विचारितः । स च मध्यमा-
धिकारे एवेति फलति ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे एकसूत्रे सहकार्यतराधिकरणे गृह्यागिनो मर्यादापुष्टिमार्गीयस्य शमादिकं
भावनसहकारित्वेन कर्तव्यम्, पुष्ट्यंशबाहुल्ये तु तेनापि भावनमात्रमेव कर्तव्यमिति साधन-
व्यवस्थानुप्रसंगाद् दक्षिता ॥ ७ ॥

ततोऽष्टमे चतुःसूत्रे गृहिणोपसंहाराधिकरणे, प्रथमसूत्रेण पूर्वोक्तभ्यो जघन्याधिकारिणां
त्यागानुक्त्यरूपं गृहे स्थित्वा भगवद्भजनं कर्तव्यमिति विचार्य, द्वितीयादिभिस्तस्य करणप्रकारस्तदा-
धिक्यं, भगवद्भावस्य लोकेष्वप्रकटनं, भगवद्भजनव्यतिरिक्तसमये लौकिककरणं, गृहिणोपसंहार-
श्रुतिमनुष्ठानानुप्रसंगाद्विचारितम् । तेन विहितत्वाच्चाश्रमकर्मणीत्यनेन यत्पूर्वमुक्तं तस्य
प्रकारो बोधितः ॥ ८ ॥

ततो नवमे एकसूत्रे एवं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणे तादृशस्य देहपातोत्तरं मुक्तिर्वा
भगवदीयत्वं वेति संशये मुक्तिस्तु नियतैव, भगवदीयत्वं तु भगवत्कृपाधीनमित्यनियमो
निर्णीतः । तेनानुक्त्यपि मर्यादामार्गादधिकः, निरवध्यानंदपुरुषोत्तमसायुज्यादिति ॥ ९ ॥

एवमस्मिन्पादे बहिरंगविचारेण सप्रकारः कर्मापसंहारो दर्शितः । एवमस्मिन्नध्याये चतुर्भिः
पादैः सर्वसाधनं सप्रकारमुपदिष्टम् ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ

वेदान्ताधिकरणमालायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।

तृतीयाध्यायः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थाध्यायेवसरसंगत्या फलं निरूप्यते । तत्र फलं ब्रह्मविद् इति चतुर्भिः पादै-
र्वर्जितो प्रियमाणस्य गच्छतः प्राप्तफलस्य च क्रमेण तस्य यथाधिकारमवस्था निरूप्यते ।

तत्र प्रथमपादस्य द्विसूत्रे प्रथमेधिकरणे प्रथमवर्णकेन श्रवणादीनामवतारफलत्वाव-
तेशाभावमुक्तिः कर्तव्येत्युच्यते । तेन पूर्वपादादे गृहिणोपसंहारे सर्वेन्द्रियाणामात्मनि प्रतिष्ठापनमुक्तम्,
तत्प्रकारोऽर्थो दर्शित इति पूर्वेण सह प्रकारप्रकारिभावः संगतिरिति बोध्यम् । द्वितीयवर्णकेन तु

ज्ञानभक्त्योः फलत उत्कृष्टत्वाय कर्ममार्ग आवृत्तिव्युत्पादनेन फलजघन्यत्वमपि बोधितम् । तेन कर्मणि तत्फले चानासक्तिरपि तत्प्रकारत्वेन बोध्यत इति सैव पूर्वेण सह संगतिरिति बोध्यम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये त्रिसूत्रे आत्मेतीत्यधिकरणे प्रथमवर्णकेन ज्ञानफलं द्विविधं विचार्यते । मुख्यं त्वात्मप्रवेशरूपमनश्चरम्, द्वितीयं त्वधिकारिषूपस्थितेषु तेभ्यो ज्ञानोपदेशरूपमवांतरफलम्, भगवद्ज्ञापारिपालनात्मकम्, न त्वाचार्यत्वकामनाकृतमित्युच्यते । द्वितीये ननु 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुत्युक्तो ज्ञानभक्त्योः फलरूपः पुनरावृत्त्यभावः किं सावधिक उत निरवधिक इत्याशङ्क्याम्, निरवधिक इति सिद्धांत उच्यते । नित्ये भगवद्रूप आत्मनि ब्रह्मविदो जीवात्मनः शुद्धजले जलस्येव प्रवेशेन तादृक्त्वस्यैव श्रुतावृत्तादिति, भक्तिमार्गे च भगवतो मुक्तोपसृप्यत्वेन सेवार्थं तन्निकटस्थितेरपि नित्यत्वादिति । एवमात्मोपदेशस्यावांतरफलत्वं तत्रापि समानम् । ततो द्वितीयसूत्रे प्रतीकोपासकानां न मोक्षः, अतद्रूपे तत्त्वेनोपासनादिति । अतः सा न कर्तव्येति बोधितम् । तृतीये सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येति बोधितम् । तथा च सर्वत्रात्मभावनात् तथा स्फुरणाच्च दुःखस्य निवृत्तेः स्वस्याप्यवांतरफलत्वम् । पूर्वपाद उक्तानां गृह्यागिनां यदांतरं बाह्यं च साधनं तदत्रोपदिश्यत इत्यत्रापि तेन सह प्रकारप्रकारिभाव एव संगतिरिति बोधितम् ॥ २ ॥

ततस्तृतीये पंचसूत्रे आदित्यादिमतस्य इत्यधिकरणे प्रथमसूत्रे प्रतीकोपासना न कर्तव्या एव चेत्, ताः किमर्थमुपदिश्यते, (नन्वेवमगोपासना एव ?) सिद्धतिं प्रतीकोपासना इत्याशङ्क्यायाम्, अवसरसंगत्या सिद्धतिं अंगोपासना एव प्रतीकोपासना इति तत्स्वरूपमुच्यते । ताश्चोपासना जघन्याधिकारिणां फलदानद्वारा माहात्म्यज्ञापनेन भक्तिद्वारा आधिभौतिकसर्वात्मभाव-रूपज्ञान एवोपकुर्वतीत्युच्यते, अग्रिमसूत्रैस्तथैव प्रतिपादनात् । ततो द्वितीयसूत्रे भावनौत्कृष्टे बहिर्भगवद्व्यासरूपं प्राकट्य फलमुच्यते । ततस्तृतीये ध्यानात्मनो मानसीमूर्तिसिद्धिरूपं फल-मुच्यते । ततश्चतुर्थे लीला अपि भगवान् तथा प्रकटयतीत्युच्यते । ततः पंचमे अधिकारौत्कृष्टेन तेषां तत्रैव फलत्वं भासत इति श्रीभागवतोक्तसृष्टिबलेनोच्यते । तस्मात् तासां ज्ञानोपकार एव फलमिति सिध्यति ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे एकसूत्रे यत्रैकाग्रतेत्यधिकरणे बहिरंतर्भगवत्प्राकट्यवतोरुपासकयोर्न तार-तम्यमिति सिद्धांतः प्रसंगेन क्रियते ॥ ४ ॥

ततः पंचमे एकसूत्रे आग्रायणेत्यधिकरणे भगवत्प्राप्तिरूपपरमफलपर्यंतं तस्य सैवानुष्ठा-तिष्ठति । परमफलं च तस्य साक्षाद्भगवत्स्वेनरूपं सिध्यतीत्यनुप्रसंगेन पुष्टिमार्गीयस्योक्तम् । इदमेव च पूर्वं तद्भूताधिकरणे प्रतिपादितमत्रांगोपासनाविषयेपि स्मार्यते । तेन पुष्टिमार्गीयस्य जीवत इदम-वांतरफलमिति बोधितम् ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे षतुःसूत्रे तदधिगम इत्यधिकरणे मर्यादामार्गीयस्यावांतरफलमवसरसंग-लोच्यते । तत्र प्रथमसूत्रे (चित्तशुद्धौ) ज्ञानोदये सति पूर्वपापनाशः, तदनंतरं पापस्यानुत्पत्तिः । द्वितीयसूत्रे पूर्वपुण्यस्य नाशः, तदनंतरं तदनुत्पत्तिः । कदाचित् प्रारब्धवशाद्भगवद्भावोत्पत्तौ उत्तरकर्मण उत्पत्तिरित्युक्तम् । ततस्तृतीये ज्ञानात् कर्मनाशे नति कर्मजन्यदेहस्यापि नाशादा-चार्याभावेन ज्ञानादिसंप्रदायोच्छेद इत्याशङ्क्य, अनारब्धकार्याणामेव तेषां नाशः, न प्रारब्धकार्याणा-मिति, तेषां भौगैकनाशवत्यादित्युक्तम् । ततश्चतुर्थे ब्रह्मविदोऽभिज्ञादिकरणमपि प्रारब्धभोगरूप-

कार्यायैव, येषामशिहोत्रकरणरूपं आरम्भमस्ति तेषां तत्करणरूपेण भोगेन तन्निवृत्तेः, न तु तस्य कर्मणः संश्लेष इत्युक्तम् । तेन मर्यादामार्गीयस्य कर्मसंसर्गाभाव इत्यनेनाधिकरणेनावसराद्वा प्रसंगाद्वा साधितम् ॥ ६ ॥

ततः सप्तमे त्रिसूत्रे अतोऽन्यापीत्यधिकरणे पुष्टिमार्गीयस्य 'तस्य पुत्रा दायमुपयंति सुहृदः साधुकृत्याम् द्विपंतः पाषकृत्या'मिति श्रुतिश्रुत्या विनैव भोगं आरम्भनिवृत्तिरिति प्रथमसूत्र उच्यते । ततो द्वितीये 'यदेव विद्यते'ति श्रुत्या ब्रह्मविदः कर्मकरणप्राप्तौ तत्संश्लेषमाशंक्य, इदं शक्यं कर्मागमूतोऽप्योपासनाविषयम्, न तु ब्रह्मविद्याविषयम्, अतो न तस्य आपादयितुं शक्यते कर्मसंश्लेषो ब्रह्मविदः । किंच, यद्यनया कर्मकरणं प्रसक्तं क्रियते, तदा ब्रह्मवित्कर्ममोक्षायैव कर्म करोतीति तच्छ्लेषाभावायैव तत् फलित्वतीति तु मर्यादामार्गीयस्य समाधानम् । पुष्टिमार्गीयस्तु केवलं भगवदासक्तः, भगवद्गुणानां च जीवगुणाः अंशाः, जीवनिष्ठं विद्यारूपं यज्ज्ञानं तद्भगवच्चानस्य अंश इति सिध्यति । तथा सति जीवनिष्ठविद्ययापि चेत् न मर्यादामार्गीयस्य कर्मश्लेषः, तदा भगवत्स्वरूपासक्तस्य पुष्टिमार्गीयस्य कर्मश्लेषः कैमुतिकन्यायेनैवापास्त इत्युक्तम् । ततस्तृतीये पुष्टिमार्गीयः पूर्वोक्तप्रकारेण स्थूललिंगशरीरे क्षपयित्वा ततो यथाधिकारं भगवत्साक्षात्कारादिरूपेण फलेन संपद्यत इति परमफलमुक्तम् । अत्र क्षपणं च कुरुक्षेत्रप्रसंगे ब्रजमत्तानां जीवकोशध्वंसरूपम् । भोगश्च तदनन्तरदर्शनादिरूपो जीवदशायामेव भवतीत्यन्तरफलपरिसमाप्तिरिति मम प्रतिभाति ।

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ वेदान्ता-
धिकरणमालायां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयपादे त्रियमाणस्य ब्रह्मविदोऽन्तरफलव्यवस्था अवसरसंगत्युच्यते ।

तत्र प्रथमे चतुःसूत्रे बाह्मनसीत्यधिकरणे तत्र प्रथमसूत्रे 'अथाकामयमान' इति वाजसनेयिश्रुतिमालोच्य त्रियमाणस्य पुष्टिमार्गीयस्य त्रियमाणदशायां बहिर्भूतसि वा दर्शनं वेषुनाद-
श्रवणं वा भवति, तदा तस्य बाह्मनसि संपन्ना भवतीत्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे पूर्वोक्तनैव हेतुना अन्यान्यपीन्द्रियाणि मनसा सह संगतानि भवन्तीत्युक्तम् । ततस्तृतीये सर्वेन्द्रियविशिष्टं मनः प्रापे संगतं भवतीत्युच्यते । ततश्चतुर्थे तत्सर्वेन्द्रियिष्ठप्राणो हृदि वा बहिर्वा प्रकटे भगवति लीनो भवती-
त्युच्यते । तथा चानेन क्रमेण तर्खेन्द्रियाणि भगवति लीयन्ते, आत्मापि लीयते, 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति, अत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुतेरित्युच्यते । तस्मात्लौकिकदेहप्राप्तिश्चतुर्थे पादे वक्ष्यते ॥ १ ॥

ततो द्विसूत्रे द्वितीये सूतेष्वित्यधिकरणे त्रियमाणस्य मर्यादामार्गीयस्य व्यवस्था अव-
सरभेण प्रसंगेनोच्यते । तत्र प्रथमसूत्रे तर्खेन्द्रियाणि सूतेषु लीयन्त इत्युच्यते, स्वयं तु हृदयेवं भगवन्तं प्राप्य मुक्तो भवतीत्यपि तेन सूच्यते । ततो द्वितीये सूत्रे सत्तो ज्ञानी च मर्यादामार्गीयौ भवतः । तत्रोभयोरियं व्यवस्था, उक्त भक्तस्य पुष्टिमार्गे प्रवेश इत्याशंक्य, द्वयोरपीयं व्यवस्थेत्युच्यते ।

ततस्तृतीये नवसूत्रे समाना चास्तृतीयधिकरणे उभयोर्मुच्यमानत्वेपि प्राणादिलय-
प्रकारे पुष्टिमर्यादास्थयोः कुत एवं (विशेषादेव) विशेष इति वक्तुं पुष्टिमार्गीयस्य मर्यादामार्गीया-
विक्रमसुषोदातेन विचारितम् । तत्र प्रथमसूत्रे साधनद्वारा भोचनेच्छा हि मर्यादामार्गीया मर्यादं,

विहितसाधनं विनैव मोचनेच्छा पुष्टिमार्गमर्यादा । अतस्तयोः संकरः कदापि न भवतीति विशिष्टे-
च्छया व्याधिक्यमुक्तम् । ततो द्वितीये पुष्टिमार्गीयमुक्तिदशायां मर्यादामार्गीयमुक्तेः संसारतौल्यव्य-
पदेश इत्युक्तम्, तेन पुष्टिमार्गीयाधिक्यं सूच्यते । ततस्तृतीये यदि तस्याः संसारतुल्यत्वं तदा
तस्या हेतुत्वं स्यात्, तद्विषयकश्रुतेः प्रतारकत्वं चेलाशंकायाम्, पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं दुर्ज्ञेयम् । अतस्त-
दज्ञानान्मर्यादामार्गीयमुक्तिर्येषामीप्सिता तान् प्रति तमिषोपदेयत्वेन श्रुतिर्वदति, रागिणः प्रति स्वर्गादि
उपदिश्यते (तद्वत् । ततश्चतुर्थे तर्हि ब्रह्मविदामिव तादृशानां मक्तानामपि स्वमार्गोपदेशनं कचिच्छू-
येत), यतो नैवम्, अतो नैवमिलाशंकायाम्, तदनुपदेशने वीजमाह । पुष्टिमार्गीयाणां हि अवस्था-
द्वयम्, विरहः प्रियसंगो वा । तत्राद्ये स्वास्थ्याभावान्नोपदेशः । द्वितीये तु भगवत्संनिधानेन तदग्रे
षादृशस्य कर्तुमशक्यत्वान्नोपदेशः । अत उपदेशाभावान्न तस्यासत्ता वक्तुं शक्येत्युक्तम् । ततः
पंचमे भगवदीयानां विरह एव कथमिलाशंकायाम्, पुष्टिमार्गे भगवतो रसात्मकत्वस्यैव प्राकट्यात्
तेनैव तदुपपत्तिरिति युक्त्या समाहितम् । ततः षष्ठे विरहांगीकारे श्रुतिविरोधमाशंक्य, श्रुतौ शरीर-
संबंधिन एव दुःखस्य निषेधो, न भगवद्विरहजन्यस्येत्येवं समाहितम् । ततः सप्तमे श्रुत्या, अष्टमे
च श्रुत्या तद्वदीकृतम् । ततो नवमे सर्वासां रसावस्थानां सत्ता श्रीगोकुल एव विद्यत इति श्रुत्या
व्यवस्थापितम् । एवं पंचभिः सूत्रैः प्रमाणपूर्वकं रसावस्थास्यापनेन पुष्टिमार्गस्य सर्वोत्कृष्टत्वं व्यव-
स्थापितम् । अतः पुष्टिमर्यादायामुपदेशेपि न कश्चिद् दोष इत्यर्थात् सूचितं भवति ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे एकसूत्रे अविभागो बचनादित्यधिकरणे प्रसंगात् पुष्टिमार्गीयस्य नित्य-
लीलारूपफलानुभवस्य नित्यत्वं मर्यादामार्गात् फलतो विशेषप्रतिपादनाय विचारितम् ॥ ४ ॥

ततः पंचमे एकसूत्रे तदोक्तोद्भवलनाधिकरणे मर्यादामार्गीयस्य ब्रह्माण्डमन्त्रे सद्यो
मुक्तिप्रकारो विचारितः । तदग्रिमे च अवसरसंगत्या मर्यादामार्गीयस्य जीवोत्क्रांत्यनंतरं क्रममुक्ति-
प्रकार उच्यते । तत्र साधारणस्यापि जीवस्य इंद्रियरूपामिस्त्रेजोमात्राभिः सहैव येन केनचिद्द्वारेण
निर्गमनम्, तथापि यस्य साधनेन (परमात्मा तुष्टः,) स जीवस्तु एकशतनाडीषु या शताधिका
सूर्यन्या नाडी, तथा ऊर्ध्वं त्व 'क्त्वा' निष्क्रामति, साधनेन तुष्टो यो हृदयवर्ती परमात्मा तदनु-
ग्रहादिपासामर्थ्याच्च या भगवत्स्मृतिपरंपरा, तथा तस्यानुग्रहः, तेन सूर्यन्यनाड्या निष्क्रमणमि-
त्युक्तम् ॥ ५ ॥

ततः षष्ठे चतुःसूत्रे रश्म्यनुसार्यधिकरणे । तत्र प्रथमसूत्रे यः क्रमेण मोक्षवि-
कारी रश्म्यनुसारी सूर्यन्यनाड्या निःसरति तस्यापि हृदयाग्रे प्रकाश इत्युक्तम् । ततो द्वितीये
तृतीये च रात्रिकृतोऽयनकृतो विशेषश्च नास्तीत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे स्मृतौ धूममार्गीयाप्युक्तत्वात्
तत्र च रात्रिदक्षिणायनादीनामुक्तत्वादर्चिरादिमार्गे च ज्योतिरुत्तरायणादीनामुक्तत्वान्मुच्यमानस्य
कथं न विशेष इत्याशंक्य, स विशेषो योगिन एव, गती च ते स्मार्ते, अतो न ज्ञानिनः, तेन ज्ञानिन
उत्क्रमणे सर्वोपि कालः समान इत्युक्तम् । एतस्य कारणग्रामनिष्पत्तिस्तु यत्र प्रारब्धसमाप्तिस्तत्र
श्लेषेव भविष्यतीति ज्ञेयम् । उपक्रमे तथैवोक्तत्वादिति ॥ ६ ॥

१. विहातर्गतप्रक्रिया नुदिशेति प्रतिपाति । २. इतः परं सूत्रत्रयं निष्ठाधिकरणत्वेन श्रीगोपेन्द्रा इच्छन्ति, आन-
प्रकाशिकाकाराः श्रीकृष्णचन्द्राव ।

एवमस्मिन् पादे पुष्टिर्यादामार्गीययोर्म्रियमाणवस्था विचारिता ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ
वेदान्ताधिकरणमालायां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयपादे क्रममुक्त्याधिकारिणो ब्रह्मविदोर्विरादिमार्गेण गच्छतो व्यवस्थावसर-
प्राप्तोच्यते ।

तत्र प्रथमे चतुःसूत्रे अर्चिरादीत्यधिकरणे ज्ञानमार्गीयस्य भक्तस्य चेत्युमयोरर्चिरा-
दिमार्गेण गमनम्, उत सद्योमुक्तिरितिसंशये, यथा ज्ञानिनो नियमाभावस्तथा भक्तस्यापीति पूर्वपक्षे,
पञ्चाधिविधायां ज्ञानमार्गीयाणामेवोपक्रांतत्वात्तेषामेव तेन मार्गेण गतिः, न तु भक्तस्यापीति निश्चीयते ।
ततस्त्रिभिः सूत्रैस्तन्मार्गपर्वनिर्धारः क्रियते । श्रुतिभेदेन पूर्वभेदानामनेकधोक्तत्वात् मार्गभेदे
प्राप्ते देवयानस्य मार्गस्य श्रुत्यंतरे यदैक्यमुक्तं तद्विरोधसंभवात् । पूर्वसु निर्धारितेषु तु यस्य यत्सर्व-
भोगो भावी तं प्रति तत् पर्व, अन्यं प्रत्यन्यत् । यथा महामार्गे नानाग्रामेषु सत्स्वपि कस्यचित्
कस्मिंश्चिद् ग्रामे अवांतरनिवासः, अन्यस्यान्यस्मिन् ग्रामे सः, तद्वत् । एवं पूर्वभेदेषूपपत्तौ ब्रह्म-
लोकगमनस्यैक एवाचिरादिमार्गो देवयानाख्यः सिध्यतीति निर्णीतम् ॥ १ ॥

ततो द्वितीये त्रिसूत्रे आतिवाहिकाधिकरणे तेन मार्गेण कथं गच्छतीत्याकांक्षाया-
मवसरगर्भेण प्रसंगेन गमनप्रकारो निर्धार्यते । तत्र पूर्वसूत्रविद्युल्लोकपर्यंतं विद्यासामर्थ्येनैव गच्छति ।
ततो विद्युल्लोके अमानवः पुरुषो ब्रह्मलोकगमयिता तत्रागत्य तं विद्युल्लोकस्य गंतारं ब्रह्मलोकं प्रापय-
तीति श्रावितम् । एवं सति येषां विद्युल्लोकमोगोस्ति ते वरुणादिलोकं गच्छति । तत्र सः ब्रह्मलो-
कप्रापयिता आयाति न वेति संशये, तत्राप्यायाति, श्रुत्यंतरे प्रजापतिलोकानंतरमपि ब्रह्मलोकसोक्त-
त्वात्, ब्रह्मलोकप्रापयिदृणां पुरुषाणां च बहुत्वात्, यस्य यल्लोकयोगेन प्रारब्धसमाप्तिस्तं तत एव
लोकाद्ब्रह्म प्रापयतीति प्रथमसूत्रे निर्णीतम् । तेषां ब्रह्मलोकप्रापका ये पुरुषास्ते आतिवाहिकशब्दे-
नोच्यन्ते इत्यपि । ततो द्वितीये सूत्रे अपुनरावृत्तिश्रुत्या देवयानं पंथानं प्राप्तानां ब्रह्मवित्त्वात्तेषां
सद्योमुक्तिरेवोचितेति तेषामवांतरलोकमोगजनिका कामनैव कुतः । किंच, 'यत्कर्म्मभिर्यत्तपसे'ति भग-
वद्वाक्ये मर्यादामक्तस्य या लोकांतरकामनोक्ता सापि कुतः । तेषां सद्योमुक्तेरेव प्रथमाधिकरणे निर्धा-
रादित्याशंक्य, केषांचित् ज्ञानिनां मर्यादामक्तानां व्याप्योहितत्वात् सा । आत्मोद्देश्य लीलासिद्धयर्थं,
येऽवांतरलोकाः कृतास्तत्पुष्टिसार्थकत्वाय भगवतैव क्रियते । अतो नानुपपत्तिरित्युक्तम् । ततस्तृ-
तीयसूत्रे ये वरुणादिलोकं गतास्तेषां स्वत एव ब्रह्मप्राप्तिरस्तु । आतिवाहिकस्य विद्युल्लोकीयत्व-
श्रावणेन तेषु लोकेषु तदभावादित्याशंक्य, श्रुतावातिवाहिकस्य न विद्युल्लोकीयत्वमभिप्रेतम् । 'पु-
षोऽमानव एवे'ति श्रावणाद्ब्रह्मलोकीयत्वम् । वैद्युतत्वं तु तस्य विद्युल्लोकपर्यंतमागमनात् । अतो
लोकांतरादपि ब्रह्मलोकप्राप्तावातिवाहिकापेक्षास्तीत्युक्तम् । किंच, वाचसनेयके 'ब्रह्मलोकान् गमय-
ती'ति श्रावितम् । छांदोग्ये तु 'ब्रह्म गमयती'ति श्रावितम् । तेन मर्यादामार्गीयं भक्त वैकुण्ठलोकान्
गमयति । ज्ञानमार्गीयं तत्क्षरब्रह्म गमयतीत्यपि तत्र निर्णीतम् । एवमेतेन गमनप्रकारो निर्णीतः ॥२॥

ततस्तृतीये अष्टसूत्रे कार्यं वादरित्यधिकरणे पूर्वसूत्राधिकरणश्रुत्युक्तस्य प्राप्त्यस्य ब्रह्मणः किमविकृतब्रह्मत्वम्, उत कार्यब्रह्मलोकत्वमिति संशये, प्रथमं पंचसूत्रैर्यद्वादरितमतमुक्तम्, तत्राधिकृतस्य परब्रह्मणो व्यापकत्वादत्रोक्तं गमनं न संगच्छते तस्मात् । किंच, श्रुत्यंतरे 'ब्रह्मलोकान्-
मिति 'तेषु वसंती'ति च बहुत्वेन वासाधिकरणत्वेन च विशेषितत्वादपि तथा । तत्र ब्रह्मत्वव्यपदेशस्तु ब्रह्मसामीप्यात् । कल्पसमाप्तिं कार्यब्रह्मलोकस्य नाशे चतुर्मुखेन ब्रह्मणा सह तस्यापि चतुर्मुखवत् परब्रह्मप्राप्तेः श्रुतौ स्मृतौ चाभिधानादपि आप्यब्रह्मलोकोऽपर एव, न तु परब्रह्मेति पूर्वपक्षत्वेनोक्तम् । ततस्त्रिभिः सूत्रैर्नैमिनिमतं सिद्धांतत्वेनोक्तम् । तत्र प्रथमसूत्रे ब्रह्मशब्दस्य बृहत्त्वादिगुणविशि-
ष्टत्वेन परस्मिन्नेव मुख्यवृत्तत्वात् गौण्याऽपरब्रह्मांगीकारो न युक्त इत्युक्तम् । ततो द्वितीये कौपीत-
किश्रुतौ प्रजापतिलोकाद्ब्रह्मलोकस्य पार्थक्येनोक्तत्वात् छांदोग्ये अर्चिरादिमार्गप्राप्यत्वेन समाप्तौ 'ब्रह्म
गमयती'त्युक्तत्वात् प्रजापतिलोकादन्यस्य कार्यब्रह्मलोकस्य कुत्राप्यश्रवणाद्गमनस्य प्रारब्धहेतुकत्वेन
विद्वन्प्रप्राप्तेः संभवाच्च न गमनादिश्रुतिस्पष्टतिविरोध इत्युक्तम् । ततस्तृतीये 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति
श्रुतौ परप्राप्त्या उक्ता सैवाग्रिमर्चा विधीयते । तस्यां च ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगलक्षणा या प्रति-
पत्तिरुच्यते, सा परपैव सह । कुत्रापि श्रुतौ कार्यरूपे प्रतिपत्तेरनभिप्रेतत्वात् । अतो ब्रह्मशब्देन
परब्रह्मैवोच्यत इति सिद्धांतितम् । एवमष्टभिः सूत्रैः गतंन्यब्रह्मस्वरूपं प्रसंगान्निरूपितम् ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे एकसूत्रे अप्रतीकालंबननाधिकरणे पूर्वोक्तप्रकरेणातिवाहिकप्रापिता ब्रह्म-
प्राप्तिः किं सर्वेषामुपासकानाम्, उत केषांचिदेवेति संशये, अप्रतीकालंबनानेवातिवाहिको नयतीति
निश्चीयते । तत्र प्रतीकोपासका द्विधा । केचिदतस्मिन्सत्त्वेनोपासकाः, अन्यं तु तदंगेषु तत्त्वेनो-
पासकाः । तत्राप्यानामुपासनैव व्यंगा । 'योऽन्यथा संतमात्मान'मिति वाच्योक्तदोषप्रसंगात् । द्विती-
यानां त्पासनाप्यगत्वाभावेपि 'यावन्मनसो गतं तत्रास्य कामचारो भवती'त्यादिश्रावणेन तत्कृतुन्याय-
तस्तत्रैव पर्यवसानेन तेषां ब्रह्मप्राप्तेरनभिप्रेतत्वात् । पंचाग्निविद्यायास्तु अंगोपासनात्वेन प्रतीकत्वेपि
वाचनिकत्वात् तेषां नयनम् । तस्मात् ये परब्रह्मोपासकास्तानेव नयतीति ज्ञानमार्गीया व्यवस्था ।
भक्तिमार्गीयस्तु निष्कामांगोपासनकर्ता भक्तः सन् भक्तिबलोदेवातिवाहिकं विनैव स्वयं गच्छतीति
तत्कृतुश्चेति सूत्रशेषेण निश्चीयत इत्युक्तम् । एवमत्र चतुर्भिरधिकरणैः सप्रकारा गच्छद्ब्रह्मविद्वान-
स्योक्ता । संगतिसत्रावसर एव ॥ ४ ॥

ततः पंचमे एकसूत्रे विशेषं च दर्शयतीत्यधिकरणे भक्तिमार्गीयाणां ज्ञानमार्गी-
याणां चाविशेषणैव ब्रह्मप्राप्तिः, उत गमने विशेषात् फलप्राप्तावपि कश्चिद्विशेषोस्तीति संदेहे,
'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति यजुर्व्याख्यानरूपायां 'सत्त्वं ज्ञान'मित्यस्यासृचि ज्ञानमार्गीयस्य अक्षर-
प्राप्तिरेव, भक्तिमार्गीयस्य तु 'यमेवैष वृणुते' इति श्रुत्युक्तवरणेन भक्त्या हृदि अक्षरब्रह्मप्रादुर्भावात्तत्र
स्थितेन पुरुषोत्तमेन सह भोग उच्यते । तत्र भक्तिमार्गः पुष्टिमर्यादाकेवलपुष्टिभेदेन द्विविधः ।
तत्रायस यथाधिकारं पुरुषोत्तमादुभयरूपो भोगः । द्वितीयस्य तु यथाधिकारं ब्रह्मणा सह सर्वकामा-
शनरूप इति विशेषं श्रुतिर्दर्शयति । तस्माद् ब्रह्मप्राप्तावस्ति तयोर्विशेष इति प्रसंगगर्भया पूर्वोक्त-
संगलेव निर्णीतम् ॥ ५ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीतांबररात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ
वेदान्ताधिकरणमालायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

ततश्चतुर्थे पादे पञ्चमिरेधिकरणैः प्राप्तफलस्य ब्रह्मविदो व्यवस्था वक्तव्या । तत्र ब्रह्मविदो भक्तिज्ञानमार्गभेदेन द्विविधाः । भक्तिमार्गाया अपि मर्यादापुष्टिकेवलपुष्टिभेदेन द्विविधाः । अत्रांतरभेदास्त्वनेके । तत्र ज्ञानमार्गायाः पुष्टिमर्यादामार्गायाश्च प्रायशः क्रमेणैव सुच्यन्ते । अतिक्रम्य तु केचित् सद्योऽपि । पुष्टिमार्गायास्तु सद्य एव । एवमेतेषु ब्रह्मविदुः ज्ञानमार्गाया अक्षरोपासकत्वात्तत्रैव पर्यवसन्नाः सद्यः क्रमेण वा तमेव प्रविशन्ति । पुष्टिमर्यादामार्गायास्तु सद्यः क्रमेण वा नित्यं ब्रह्मलोकं प्राप्नुवन्ति । तेषां लौकिक्यामेव गुहायामक्षरम् । तत्र स्थितं पुरुषोत्तमं चातुभूप पुरुषोत्तमस्वरूपे प्रविशन्तीत्येतावत्पुण्यादाते सिद्धम् । ये पुनः क्रमेण नित्यं भगवल्लोकं प्राप्नुवन्ति, ते तत्रैव भगवंतं भिन्नमीश्वरत्वेनानुभवन्तो यथाधिकारं सेवौपयिकदेहं प्राप्नुवन्तीत्यर्थात् सिध्यति । तदपि तृतीयस्कन्धे 'अथो विभूतिं मम मायाविनस्ता'मिति कपिलदेववाक्यादवसीयते ।

अतःपरं पुष्टिमार्गीयस्य प्राप्तफलस्य 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान्' इति श्रुत्युक्ता व्यवस्थावशिष्यते । सा विशेषदर्शनसूत्रे संक्षेपेण सिद्धास्मिन्पादे प्रपञ्च्यते ।

ततः संपद्याविर्भाव इति चतुःसूत्रे प्रथमाधिकरणे प्रथमसूत्रे भगवत्स्वरूपे लीनस्य पुष्टिमार्गीयस्य स्खलीलानुभावनायै भगवता बहिराविर्भावः क्रियते, अनुग्रहीतत्वात् । स चाविर्भावो भगवत्स्वरूपबलेनैव लीलाधिकरणे भवति, न तु प्रपञ्च इति श्रुतिबलादुक्तम् । ततो द्वितीये तस्यैवमाविर्भावोपेति सुक्तत्वं नापैतीत्युक्तम् । ततस्तृतीये एवं फलदातुः परमात्मत्वमेवेत्युक्तम् । ततश्चतुर्थे 'सत्त्वं ज्ञान'मित्यस्या ऋचः 'ब्रह्मविदामोती'त्यनेनैकवाक्यत्वं व्याख्यानव्याख्येयभावादस्ति, तस्मादयमेवार्थ इति निर्धारितम् ॥

ततो द्वितीये अष्टसूत्रे ब्राह्मणेत्यधिकरणे येन देहेनायं जीवो लीलानुभवं करोति तादृशो देह उपोद्घातेनावसरेण वा विचारितः । तत्र प्रथमसूत्रे सच्चिदानंदात्मकेनैव देहेन ब्रह्मणा सह भोगान् भुङ्क्त इति स देहस्तादृशो ब्रह्मणा संपादित इति साधितम् । तत्प्रकरणे ब्रह्मात्मकानामेवान्नमयादिविभूतीनामुपन्यासादिति जैमिनिमतकथनमुखेन तत्संपत्तिश्च प्रदर्शिता । ततो द्वितीयसूत्रे प्रज्ञानघनश्रुत्या केवलज्ञानात्मको ब्रह्मणो विग्रहो बोध्यते । अतस्तादृशेन सह भोगकर्त्रा ज्ञानात्मकेनैव भवितव्यम् । नचैवमानंदानुभवेन सर्वकामाप्तिरनुभवायः शङ्कनीयः । भगवतः पूर्णानंदत्वात् तत्संबन्धेनैवानंदानुभवः सिद्धः । तस्माद्विग्रह विनैव केवलस्वरूपेण भुङ्क्त इत्यौहलोमिमतमुक्तम् । ततस्तृतीये सूत्रे 'सत्त्वं ज्ञान'मित्यस्यामृचि गुहाया उक्तत्वात् तस्याश्च विग्रह एव संभवात् श्रुतौ विग्रहत्वेनैवोपन्यासः । ते च विग्रहा भगवद्वाङ्मि पूर्वमेव वर्तते भगवद्भर्मरूपाः । तेषु कस्मिंश्चिदयं चिन्मात्र एवाविश्याभिमानं कृत्वा भगवदिच्छानुरूपलीलात्मकान् भोगान् भुङ्क्ते । तस्मात्तत्र चिन्मात्रत्वस्य नित्यविग्रहवत्त्वस्य च विरोध इति मतद्वयं स्पष्टं तादृशविग्रहेणैव भुङ्क्त इति स्वमतमुक्तम् । ततश्चतुर्थे सूत्रे तादृशदेहप्राप्तौ भक्ते भगवदनुग्रह एव हेतुरित्युक्तम् । तेन तादृशो भोगो न सर्वेषाम्, किंत्वत्यतःभगवदनुग्रहीतानामेवेति वरणश्रुत्या सिध्यति । ततः पञ्चमसूत्रे अतो हेतोः भगवाननन्याधिपतिः । अनन्याश्च त एव ये साधनत्वेन (फलत्वेन) च भगवत्तमे जानति । तस्मात्तदर्थमेवं भगवतः संकल्प इत्युक्तम् । तेन तदेकतानतया तदाश्रयतया च ते सर्वदा तिष्ठन्तीति सिध्यति । ततः षष्ठे सूत्रे सुक्तस्य देहांगीकारप्रतिकूलं वादस्मितमाह । 'यत्र द्वि द्वैतमिव भवती'त्यादिश्रुतिरुक्तिदशायां द्वैतदर्शनमुत्तमा 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाम्'दित्यादिना सुक्तस्य द्वैतदर्शनं

निषेधति । तथा सति द्वितीयदर्शनाभावे कामभोगवातैव दूरेति तदाक्षेप्यो देहोपि दूरतरः । एतन्मते 'ब्रह्मविदामोति पर'मिलादिश्रुतिः पूर्वकक्षाविश्रान्ता । ततः सप्रभे चादरिविरुद्धं जैमिनिमतमाह । जैमिनिस्तु मुक्तस्य देहसत्तां मन्यते । 'ब्रह्मविदामोती'ति श्रुतिः पूर्वकक्षाविश्रान्तिस्तत्र मानाभावाच्च चादरितं साधीयः । अनेन श्रुतिविरोधापत्तेः । श्रुतौ हि 'ब्रह्मविदामोती'त्यत्र ज्ञानस्य तत्प्राप्ति-साधनत्वमुच्यते, 'नायमात्मे'त्यत्र वरणैकप्राप्त्यत्वम् । अतः साधनबोधकश्रुत्योः परस्परविरोधः । 'सोश्नुत' इत्यादिना परप्राप्तिरूपन्यस्यते । 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्यत्र ब्रह्मणि जीवस्य लय उच्यते । अतः फलबोधकश्रुत्योर्विरोधः । एवं विरोधं सति तदभावाय गतिरवश्यं कल्पनीया । तत्र पुष्टि-भर्यादाम्यां मार्गभेदस्य सिद्धत्वात् तत्तन्मार्गीयस्य तत्तदेव फलं परममिति व्यवस्थितविकल्प एव ज्यायानिति नैकतरादरणं युक्तमिति । ततोष्टमे भगवान् न्यासः स्वसिद्धांतमाह । लोके हि शरीरं मृतजन्य भोगायतनं च दृष्टम् । मुक्तस्य तु शरीरतदभावावाक्षेपलभ्यौ न निवारयितुं शक्यौ । अतः शरीरमेव तादृशं कल्पनीयं येन श्रुत्यविरोधः । तत्र भूमविद्यायां 'मात्मतः प्राप्य' इत्युपक्रम्य 'आत्मत एवेदं सर्व'मित्येतेन भगवत एव सकाशाद्भोगोपयोगिसर्वसामग्रीश्रावणान्मुक्तस्य शरीरं न मृतजन्यम्, तस्मादशरीरम् । तत्रैव 'आत्सरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्द' इति श्रावणात्तच्छरीरं भोगा-यतनम् । तस्माच्छरीरमपि । एवमुभयविषयत्व आस्थिते श्रुतीनां न कश्चिद्विरोधः ॥

ततस्तृतीये द्विसूत्रे तत्त्वभावाधिकरणे गुणोपसंहारापादोक्तं निर्दोषपूर्णगुणं भगवत्स्वरूपमेव फलमिति विचारितम् । तत्र पूर्वसूत्रे दोषरूपाणामञ्जलादीनां भगवति या प्रतीतिः, सा प्राप्ता, स्वभवेदर्शनाभावेपि प्रतीयते । तस्माद् ब्रह्म निर्दोषमित्युक्तम् । ततो द्वितीये सूत्रे याः पौण्डादयो-बन्धाः, ये च गुणास्तैः सर्वे संत एव भावापसाराद्भक्तानां प्रतीयते । तस्माद् ब्रह्मानंतगुणपूर्णमव-तारपीत्युक्तम् । तथा चावसर एव संगतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ततश्चतुर्थे द्विसूत्रे प्रदीपचदित्यधिकरणे फलानुभवोपकरणं प्रकृतत्वाद्विचार्यते । पूर्वा-धिकरणयोः फलप्राप्त्युपकरणस्य फलस्वरूपस्य च विचारितत्वात् । अतोवसरोत्र संगतिः । तत्र प्रथ-मसूत्रे मुक्तस्य भगवत्कृपयामिव्यक्त्या जैवज्ञानक्रियाम्यां योगेपि न ताभ्यां भगवता सह काम-भोगकरणसमर्थो भवति, किंतु यथा प्राचीनः प्रकृष्टो दीपः स्नेहयुक्तायामर्वाचीनायां बल्यां प्रविष्टत्वां समानकार्यक्षमां करोति, तथा भगवानपि स्वदत्ते मुक्तदेहे जीवेन सह प्रविष्टस्त्वं देहं स्वभोगरूपकार्य-क्षमं करोति । यतो 'मर्ता स'न्निति मर्त्यसूक्तारंभमंत्रे भगवतः क्रीडार्थं बहुधा आवेश उक्तः । तेनैवं ज्ञायते कीडोपयोगिभगवदवेश एव फलानुभवोपकरणमिति । ततो द्वितीयसूत्रे अप्रवृत्तादिश्रुतेः सर्वकामभोगश्रुतेश्च यो विरोधः स सुषुप्तिभोगभेदेन भगवदाविर्भावप्रकारभेदात् परिहृतः ॥

ततः पंचमे षट्सूत्रे जगद्व्यापाराधिकरणे भोगप्रकारो विचारितः । तत्र प्रथमसूत्रे 'सोश्नुते सर्वान् कामानिति श्रुतिर्मुक्तिप्रकरणस्था । तस्मात्तत्र न जगत्संबन्धः । किंच, भगवल्लीला कालमायाद्यतीता । तेन प्राकृतं जगत् ततो दूरतरमिति न तत्संबन्धः । अतो लौकिकव्यापाररहित-मेव मुक्तस्य भोगकरणमित्युक्तम् । ततो द्वितीयसूत्रे 'सर्वं हि पश्यः पश्यती'तिश्रुत्युक्तप्रत्यक्षोप-देशेन तस्य जगद्व्यापारसाहिल्यमाशङ्क्य, श्रुतौ सर्वपदेन न जगदुच्यते, किंतु लीलास्थाः पदार्था एवोच्यन्ते । तेषामेव दर्शनम् । अतो न श्रुतिविरोधः । किंच, पूर्वोक्तश्रुत्यनंतरं 'स एकधा भवती'ति भक्तस्य नानारूपवर्षाधिकश्रुतिः पश्यते । तेन नानारूपैर्नानालीलां भगवदनुभावितामनुभवतीति न

लीलानामनित्यत्वम्, नापि काचिदन्यानुपपत्तिरित्युक्तम् । ततस्तृतीये सूत्रे 'आयास' इत्यागम-
नभविष्यत्त्वबोधकभगवद्वाक्याल्लीलानां भक्तरूपाणां चानित्यत्वमाशङ्क्य, भगवल्लीला प्राकृतविलक्षणा
भगवदिच्छयैवोपपद्यमाना न कुतर्कैरन्यथा भाष्या, किंतु श्रुत्या नित्यत्वेनोक्तत्वादलौकिकानुसरण-
मेव कर्तव्यमित्युक्तम् । ततश्चतुर्थसूत्रे अस्मिन् सूत्रे कुतर्केणान्यथाभावनं न कर्तव्यमिति यदुक्तं
तदेव श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां साधितम् । ततः पञ्चमसूत्रे जीवस्य भोगमात्र एव भगवत्साम्यम्, न तु
सर्वेथेति 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इतिश्रुतेर्न विरोध इत्युक्तम् । एवमत्र पचसूत्रा भगवतः
परमफलत्वमर्थादुक्तं भवति । ततः षष्ठे ईदृशं परमफल प्राप्य भक्तानां ज्ञानिनां चावृत्तिर्नास्ति । तत्र
प्रमाणं च शब्दः श्रुतिरूपः स्मृतिरूपश्चेत्युक्तम् । एवं षड्भिः सूत्रैर्फलभोगप्रकारो विचारितः ॥ ५ ॥

वेदांतीयन्धायमालामणुभाष्यानुसारिणीम् । सौकर्यायार्थबोधस्य चकार पुरुषोत्तमः ॥ १ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासस्य श्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमस्य कृतौ

वेदान्ताधिकरणमालायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिवृंहितम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति

च ॥ १ ॥ (१।१।१)

एवं सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वे निर्णीते, केचिद् वेदार्थाऽज्ञानात् कचिद् वेदभागे कापिलमतानुसारिपददर्शनेन तस्यापि वेदसूत्रकत्वं वदन्ति । तन्निराकर-

भाष्यप्रकाशः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥
अतीतेषु पादेषु प्रथमेऽतिव्याप्तिजनकशब्दकृतसंदेहवारणाय कार्यनिरूपकाणि वाक्यानि विचार्य, द्वितीयतृतीययोश्च यथायथं जीवजडरूपार्थकृततत्संदेहवारणायान्तर्याम्युपास्यरूपनिरूपकाणि च वाक्यानि विचार्य सर्वेषां वेदान्तानां साक्षात् परंपरया च ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपादितः । स तदा ढहीभवति यदा श्रौतत्वेनाभिमन्यमानस्य मतान्तरस्य श्रौतता निराक्रियते । अतस्तदर्थं चतुर्थे पादे जीवजडसमुदायात्मकस्य निरूपकतया मतान्तरश्रौतताभ्रमजनकानि प्रकीर्णानि वाक्यानि विचार्यन्त इत्युपोद्घातबोधनाय पूर्वपादत्रयसिद्धमर्थमनुवदन्त एतत्पादार्थमाहुः एवमित्यादि । तथा च तन्निराकरणं प्रयोजनं, तादृशवाक्यविचारश्चार्थ इत्यर्थः । नन्वेदस्यत्वाद्य-

रश्मिः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥
परंपरयेति जीवमुख्यप्राणलिङ्गादित्यत्र जीवमुख्यप्राणप्रतिपादकवेदान्तानां परंपरया समन्वयः । उपोद्घात इति । तथाच प्रकृतः स च वेदान्तानां समन्वयः तत्सिद्ध्यर्थं चिन्तां मतान्तरनिराकरण-चिन्तामुपोद्घातं बुधा विदुरिति । ननु सांख्यमतनिराकरणमाकस्मिकमिति चेन्न, षट्सु शास्त्रेषु वेदवेदान्तयोरङ्गाङ्गिभावः परस्परं, स आरम्भ एव विचारितः । अधुना तृतीयशास्त्रस्य विचारः प्राप्तावसरः क्रियत इति योगः प्रत्युक्त एव । द्वितीयेध्याये पञ्चरात्रविचारः पाशुपतमतदूषणं 'धिष्यन्त्यदेवता भक्ताः' इत्यादिना गीतायां स्पष्टमेव । नास्तिकादिमतानि दूष्यत्वेन पुराणप्रसिद्धानि द्वितीये द्वितीयपादे प्रतिवक्तव्यानीति ज्ञेयम् । तादृशेति प्रकीर्णकवाक्यविचारः प्रकीर्णकत्वं कापिलमतश्रौतताभ्रमजनकत्वं कचिद्देवभागे कापिलमतत्यादिभाष्यात् । समन्वयानुसूतः मतान्तर-श्रौतताभ्रमजनकवाक्यविचारः इत्यत्र विचारपदं तादृशसमन्वये लाक्षणिकं वा । समन्वयस्त्वध्यायार्थः ।

पाप्य चतुर्थः पाद आरभ्यते । तत्र, ईक्षतेर्नाशब्दमिति सांख्यमतमशब्दत्वादिति निवारितम् । वेदेन प्रतिपादितमिति तत्राशङ्कते । आनुमानिकमप्येकेषाम् ।

एकेषां शाखिनां शाखास्तु सांख्यपरिकल्पितप्रकृत्यादि श्रूयते ।

‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

विकरणे एतादृशमपि वाक्यं विचारितमेवेति, किमनेन विचारेणेत्याशङ्कां समादधानाः सूत्रांश-
मवतारयन्ति तत्र ईक्षतेरित्यादि । तथाच यद्यपि तद्वाक्यं विचारितं, तथापि तन्मतस्य सर्वथा
अश्रौतत्वमेवेति नोपपादितमतो विचार इत्यर्थः । एतेनास्य पादस्य, ईक्षतिसमन्वयद्वयप्रपञ्च-
रूपत्वं बोधितम् । नन्वत्र प्रकृतिनिराकरणमेवास्तु । मतस्य श्रौतानिराकरणे किं गमकमित्या,
काङ्क्षायामानुमानिकपदमेव गमकमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति एकेषामित्यादि । तथा च पूर्वग्रन्थे-
‘कामाच्च नानुमानापेक्षा,’ ‘नानुमानमतच्छब्दात्’ इत्यादौ केवलानुमानपदादत्र च संबन्धितदि-
तान्तानुमानिकपदात् सांख्यप्रवचनीये, ‘संघातपरार्थत्वात् पुरुषस्य’ इति सूत्रेऽनुमानेन प्रकृतिसं-
बन्धित्वेन सिद्धः पुरुषोऽपि संग्राह्यत्वेन गम्यते । तयोश्च निराकरणे तन्मतमेव निराकृतं भवतीति
सौत्रं पदमेव गमकमित्यर्थः । केषां शाखायामित्याकाङ्क्षायां विषयवाक्यशुद्धाहारानि इन्द्रियेभ्यम्

रक्षिम् ।

एतादृशमिति ‘अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तद्वेदेयमग्राह्यमगोप्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रम्’
इत्यादिवाक्यं मायाप्रकृत्यविधावादानां श्रौतताप्रमजनकम् । अवतारयन्तीति इदमुपलक्षणं तन्मतं
पूर्वपक्षे निक्षेपुं शंकराचार्यमतेनावतारयन्ति स्म विचारितमिति । नन्वीक्ष्यलपिकरणे तु शब्दा-
प्रतिपाद्यं न भवति ईक्षतेः श्रावणादित्युक्तं न प्रकृतिनिवारिता शंकरभाष्ये तु निवारितेति चेन्न ।
प्रकृतिनिराकरणं सूचितार्थत्वेनाङ्गीकृत्य विचारितश्रयमित्यर्थः । नोपपादितमिति सूचितार्थपक्षे ।
एतेनेति सूचितार्थाङ्गीकारेण ‘सर्वेषामेव शब्दानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते’ इति । बोधितमिति व्यञ्जनया
बोधितं सूचितमिति यावत् । तथा चायं भाष्यार्थः । तत्रेति शंकरमतेस्माकं सूचितार्थपक्षे ।
इतीति इत्येवं तयोः पक्षयोरशङ्कत इत्यर्थः । ननु शंकरमतपूर्वपक्षस्य पूर्वपक्षकारणे किं फलमिति
चेन्न सिद्धान्तस्य पूर्वपक्षतुल्यत्वात् । तथा च शंकरभाष्यमेतत्सूत्रसमासौ । तदेवं पूर्वापरालोचनायां
नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानसावकाश इति । परपरिकल्पितस्येति प्रधानविशेषणान्मायाङ्गीकार-
ध्वननात् । पूर्वग्रन्थ इति आनन्दमयाधिकरणे छुम्नाधायतनाधिकरणे च । संबन्धीति अनुमानेन
संबन्धत इत्यानुमानिकं शेषे’ इति ठक्क । इति सूत्रे प्रथमाध्यायस्ये । अनुमानेनेति । ननु
आनुमानिकेनेति वक्तव्ये अनुमानपदं कृतः इति चेन्न । अनुमानेन प्रकृत्या सिद्धः पुरुषः
संग्राह्यत्वेन काठके गम्यते । प्रकृतिसंबन्धित्वेन संघातपरार्थत्वेन सिद्धः पुरुषः संग्राह्यत्वेन गम्यते
इत्यपि पदादर्थान् । तथा च सूत्राणि ‘सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोर्ह-
कारात्सञ्चतन्मात्राणि उभयमिन्द्रियं स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिगुणाः’ ‘स्थूलात्सञ्चतन्मात्रस्य’
‘बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैरहंकारस्य’ ‘तेनान्तःकरणस्य’ ‘ततः प्रकृतेः’ ‘संघातपरार्थत्वात्पुरुषस्य’ तयो-
रिति प्रकृतिपुरुषयोः । इन्द्रियेभ्यम् इत्यादीति तथा च काठकपदाद्यजुर्वेदे चरकानाम् द्वादशविंश

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ इति काठके श्रूयते ।

तत्र बुद्धेरात्मा अहंकारः । ततो महान् महत्तत्त्वम् । ततोऽव्यक्तं प्रकृतिः । ततः पुरुष इति । न ह्यहंकारादयः पदार्था ब्रह्मवादे संभवन्ति । तस्मादेवंजातीय-
केषु तन्मतपदार्थानां अवगणान्मायाप्रकृत्यविद्यावादा अपि श्रौता इति चेत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादि । कात्र प्रकृत्यादीत्यतो व्याकुर्वन्ति तत्र बुद्धेरित्यादि । बुद्धेरात्मा अहंकार इति । पर इत्यनुषङ्गयते । बुद्धेः सकाशादात्मा । 'सर्वात्मनोऽन्तःकरणं गिरित्रम्' इत्यन्तःकरणत्वेन सिद्धस्य गिरित्रस्य, 'चन्द्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्रः' इति स्वस्मिन्ना-
त्मपदप्रयोगादात्माऽहंकारः पर इत्यर्थः । शेषं स्फुटम् । तथा चैवमत्र सांख्यमतप्रत्यभिज्ञानात् तन्मतं श्रौतमिति तदाहुः नहीत्यादि । अपिशब्दार्थमाहुः तस्मादित्यादि । एवंजातीयके-
ष्विति । वक्ष्यमाणेष्वजादिवाक्येषु । मायामप्रकृत्यविद्यावादा इति । मायां तु प्रकृतिं विद्यात्, पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामर्षीम्' इत्यादिवाक्येष्वभिमतमानाः । एवं पूर्वपक्षांशमनूय तददृष्टं

रश्मिः ।

भवन्ति चरकाहरका कठाः प्राण्यैकठाः कपिष्ठलकंठाश्चारायैपीयाः वार्तन्तर्न्याः श्वेताः अश्वर्ताराः औपमन्यवः पांता ऐरिनैर्याः मैत्रायैपीयाश्चेति । श्वेताश्वतरोपनिषदिति प्रसिद्धाकारो न वाचनीयः यथालिखितपाठक इति हि भाष्ये पाठकाधमेषु गणनात् । अतो द्वादश । यद्वा चरका इत्युद्देश्यं अग्रे द्वादशविधेयानि । तथा चायं भाष्यार्थः । एकेषां सुख्येभ्यः सामान्यवशास्त्रिभ्योऽन्येषां यष्टुर्वैदशास्त्रिणां शास्त्रासु चरकादिनाम्नीषु यद्वा एकेषां चरकानां केवलानां शास्त्रिणां शास्त्रासु हरकादिषु इति । कठशास्त्रायामित्यर्थः । कात्रेति अत्र श्रुतिषु सांख्यसिद्धप्रकृत्यादि केति प्रश्नः । सांख्य-
सूत्राण्युक्तान्येव । आत्मपदस्याहंकारवाचकत्वं बुद्धेः परत्वं च व्युत्पादयन्ति बुद्धेरिति । सर्वात्मनः पुरुषस्य । इदं द्वितीयस्कन्धेति । अन्तःकरणत्वेनेत्यहंकारत्वेनेत्यर्थः । चन्द्रो मनः । इदमुत्तरार्धे त्रिषष्टितमेध्याये शिवस्तुतावस्ति । अहं श्रीशिवः अहंकारः । आत्मेत्यात्मपदमहंकारवाचकम् । बुद्धेः परत्वमीश्वरस्य स्पष्टम् ।

'यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परं गतः ।

ताहुमौ सुखमेधेते क्लियत्यन्तरितो जनः' ॥

इति । भुजा इन्द्रः । स्वस्मिन्निति श्रीकपर्दिनि अहंकारे तथाच गिरित्रसाहंकारस्य चन्द्रो मन इत्याहुकरीत्या वाचकं यदात्मपदं तस्य प्रयोगात् कस्मिन्नित्यतः स्वस्मिन्नहंकाररूपे श्रीशिवे इति फक्तिकान्वयः । चैत्रस्य गुरुकुलमित्यस्यैवैकदेशान्वयः । सांख्येति तदिदं सांख्यमतं श्रुताविति सांख्यमतप्रत्यभिज्ञानम् । ननु वैदिकशास्त्रानां भिन्नत्वात्कथं श्रौतमिति चेन्न परमत एक्यात् अपीति मायाविद्यासमुच्चये रूपम् । ननु मायावादः शांकराणां प्रकृतिवादो निरीश्वरसांख्यानां अविद्यावादः सैषाऽविद्या जगत्सर्वमिति श्रीनृसिंहतापिनीयश्रुतेः तापिनीयशास्त्रिणामनिर्णयकर्तृणामिति त्रयाणां भेद उक्तो भाष्ये तेषामैक्यं पूर्वपक्ष इति प्रमाणपूर्वकं तं पक्षमाहुः मायां स्त्विति । पञ्च-
पर्वविद्या तासामभेदान्वयः आदिनाऽज्जादिवाक्यानि । श्रौता इति समस्ता अभेदान्वयान् नामभेदेन श्रुताः अस्मा । अभीति अभिमन्यन्ते ये नादास्तेभिर्मन्यमानाः 'लटः अनुशानचौ' 'आने बुद्ध' ।

शब्दसाम्यमात्रेण न तन्मतं सिद्ध्यति ।

‘संदिग्धानां पदार्थानां पौर्वापर्येण निर्णयः ।

न तु संदिग्धवाक्येन सर्वव्याकुलतोचिता’ ॥

अत्र हि पूर्वम् ।

‘आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाँस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः’ ॥

तदनु चत्वारि वाक्यानि । ‘यस्त्वविज्ञानवान्’ इत्यादि । तदनु ‘इन्द्रियेभ्यः

भाष्यप्रकाशः ।

हेतुमवतारयितुं निषेधं व्याकुर्वन्ति शब्देत्यादि । तन्मतमिति । अहंकारमहत्तत्त्वप्रकृतिपुरुषाणा-
मृत्तरोत्तरं परत्वबोधकं सांख्यमतं कृतो न सिद्ध्यतीत्यतः कारिकया तदेतुमाहुः संदि-
ग्धेत्यादि । पौर्वापर्येणेति पूर्वापरसंदर्भेण । संदिग्धा ह्यस्मिन् वाक्ये पदवाच्या अर्थाः । पदानि
वाक्यावयवभूतानि, वाक्यं च महावाक्यस्य । अतो महावाक्यानुरोधेन तदर्थो निर्णयः । न तु
संदिग्धपदघटितवाक्येनावयवविभूतस्य महावाक्यस्य व्याकुलता युक्ता । तथा च तद्व्याकुलीभावा-
देतन्मतं न सिद्ध्यतीत्यर्थः । तदेतद् व्युत्पादयन्ति अत्र हीत्यादि । अत्रेति प्रकरणे । हिरेतौ ।
चत्वारीति । विज्ञानसारथिवाक्यस्य कचिदिन्द्रियेभ्यः परा इत्याद्यनन्तरं दर्शनाच्चत्वारि, विज्ञान-
रश्मिः ।

ननु ‘कर्तारि कृत’ इति चेन्न ध्ववादौ कर्तारि कृदित्यस्याप्रवृत्तिवदत्राप्यप्रवृत्तेरिति वैयाकरणदूषणसारे
सिद्धान्तनिर्णय उक्तत्वात् । निषेधमिति सौत्रनकारार्थम् । भवेति अवयवभूतम् । व्याकुलतेति
उक्तशरीररूपकविन्यस्तग्रहीतिपरित्यागेन सूक्ष्मदर्शनपरित्यागेन च स्थूलदृष्ट्या शब्दपीडा युक्तैत्यर्थः ।
हिरिति । परा इतीति हेतोः इत्यग्रेन्वयः । चत्वारीति ।

‘यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।

तसेन्द्रियाण्यवयवानि दुष्टाश्वा इव सारथेः’ ॥

‘यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।

तसेन्द्रियाणि वयानि सदश्वा इव सारथेः’ ॥

‘यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।

न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति’ ॥

‘यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते’ ॥

इति चत्वारि । वदतीति सूत्रे व्यासो वदति । भाष्ये । पूर्वोत्तरे आत्मानं रथिनमित्यादि-
संभ्रमः । एवकारेण सांख्यमतव्यवच्छेदः । तमिति पूर्वसंबन्धार्थम् । प्रकृते । ननु प्रथमसुबोधिण्यां
काव्यवद्भूतकनिरूपणे स्पष्टोर्थो भवति यद्यपि तथापि मागवते तथाकथनमनुचितं सर्ववेदसारोद्धार-
त्वात् । रूपकादिकं तु बुद्धिपरिकल्पितमिति रूपककरणं भाष्ये कृतः इति चेन्न ईश्वरवद्वेदोपि कर्तु-
मर्हति मन्ययितुं समर्थ इति ज्ञापनाय कचिद्रूपककरणात् ‘अत एव च नित्यत्वम्’ इति व्याससूत्रात्

पराः' इति । तत्र पूर्वसंबन्ध एवार्थ उचितस्तमाह शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरेण रूप्यन्ते ये शरीरेन्द्रियादयस्ते विन्यस्ता यत्र रूपकभावेन रथादिषु तेषा-
मेवात्र गृहीतिर्ग्रहणम् । अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतपरिग्रहापत्तिः ।

जीवप्रकरणं ह्येतन्मुक्त्युपायोऽस्य रूप्यते ।

योग्यं शरीरमारुह्य गच्छेदिति हरेः पदम् ॥

तत्र जीवस्य ब्रह्मप्राप्तौ मुख्यं साधनं शरीरम् । स रथः । सर्वसामग्री-
सहिताऽपराधीनयानत्वात् । रथस्तु हयाधीनः । हयाश्च खनुज्यधीनाः । सा च

भाष्यप्रकाशः ।

सारथिवाक्यार्थस्त्वग्रे कारिकया वक्तव्यः । एवं संदर्भे यत् सिद्धं तद्वक्तुं हेतुं वदतीत्याहुः
तत्रेत्यादि । तत्रेति इन्द्रियेभ्य इति वाक्ये । विष्णुधर्मोचरे तृतीयकाण्डे । 'उपमानेन
तुल्यत्वमुपमेयस्य रूपकम्' इति रूपकलक्षणाद् रूप्यते यत् तद्रूपमिति कर्मणि धञि कृते, 'इवे
प्रतिकृतौ' इति कनि च कृते रूपकमित्यलंकारनाम सिद्ध्यतीत्यभिसंधाय हेतुं व्याकुर्वन्ति
शरीरेणेत्यादि । स्वस्य स्वज्ञापकत्वेऽपि दोषाभावाच्छरीरेण रूप्यन्ते ये शरीरेन्द्रियादयस्ते यत्र

रश्मिः ।

यद्वेदं समाधानम् 'काव्यादीनामसत्यत्वान्नोपयोगः कथंचन' इत्यनुपयोगाद्धर्मवाचकलुप्तोपमा
रूपकमत्र न काव्योक्तमिति तदाहुः विष्णुधर्मैति । उपमीयतेऽनेन कारणे व्युद । उपमानम् ।
उपमातुमर्हमुपमेयम् 'हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गज्ञानमवाहते' इत्यत्र हंसी उपमानं तद्वाचकं
'इव' पदम् । कीर्तिरुपमेयं उपमानेन तुल्यत्वं स्वर्गज्ञानमवाहनं उपमातोपमेयसाधारणधर्मः इयं
पूर्णोपमा 'कर्पूरन्ती दृशोर्मम' इति धर्मवाचकलुप्तोपमा कर्पूरमिवाचरन्तीत्यर्थे विहितस्य कर्पूरवदा-
नन्दात्मकाचारार्थस्य किंप्र इवशब्देन सह लोपात् धर्मलोपस्त्वैच्छिकः दृशोरानन्दात्मकतया कर्पूर-
न्तीति तदुपादानस्यापि संभवात् तथा चोपमेयसंबन्धिरूपकमिति भावः । अत्र शरीरेन्द्रियादयः उप-
मेयाः रथादीन्युपमानानि । धञीति कर्मणि धञि दीर्घत्वम् । रूप रूपकरणे उरादिरिति । यद्वा कश्चन्दः
रुपते स्तूयते रूपं खण्डित्येति सूत्रेण पत्रत्ययो दीर्घश्च निपातितः । ननु भाष्ये स्थायै कप्रत्ययो वक्ष्यते
अत्रेवार्थं कृत उच्यते तत्राहुः अलमिति । अत्र भाष्ये शरीरेण पदेन स्यन्तेऽस्य परोक्षवादः रूप्यन्ते
शब्दन्ते शरीरेन्द्रियादयः । ननु विषयाः कथं शरीरेण शब्दन्ते सत्यम् । जीवप्रकरणे मोक्षे
निरूपणीये विषयाणां ब्रह्मत्वात् । 'सर्वेषां ब्रह्मता ततः' इति सिद्धान्तरहस्यात् तथा चाल्मपद-
शक्तिर्विषयेषु । शरीरेन्द्रियादयः इत्यत्रादिपदेनानिन्द्रियं मनो वा आत्मन उपलक्षकम् । यद्वा सर्वे
सर्वार्थवाचका इति शरीरस्य सर्ववाचकत्वेन शरीरेन्द्रियात्मवाचकत्वं यद्यपि तथापि अन्यावाचकत्वं
दोषः स्यात् तद्धारणायामोपनिषदा शरीरस्यात्मत्वेन ग्रहणमिति शरीरेण त्रिविधात्मनापदेन रूप्यन्ते
शब्दन्ते शरीरादयः शरीरद्वयात्मानः रथादिष्विति भाष्यात् । यत्रैलस्यार्थमाहुः रूपकेति रूपपदस्यले
स्थायै कप्रत्ययेन सूच्यतेऽयमर्थः । तेषामिति रथादीनाम् । एतावतो हेतोः श्रुतौ सूत्रेण सांख्यमत-
निराकरणाय प्रयुक्तेर्न विशेषणादिकृत्यमतिदुरुहम् । प्रकृते । एतदाहुः स्वस्येति । स्वस्य शरीरपदस्य
स्वेषां प्रतिपाद्यत्वेन स्वीयानामर्थानां शरीरेन्द्रियादीनां ज्ञापकत्वेऽवबोधकत्वे अपिरेवकारार्थे
अवबोधकत्व एवपदजन्यपदार्थोपस्थितिरुक्ता । दोषः सर्वार्थवाचकत्वं तस्याभावात् । शरीरेण

प्रग्रहाधीना । स च सारथ्यधीनः । स च खनुज्यधीनः । सा च मार्गाधीना । स

भाष्यप्रकाशः ।

धाक्ये रथादिषु रूपकभावेन अलंकारबोधितप्रतिकृतिभावेन विन्यस्ताः स्थापितास्तेषां सर्वेषां रथादिप्रतिकृतिभूतानामेवात्र गृहीतिर्ग्रहणम् । अतः शरीररूपा रूपकविन्यस्ताः । शरीररूपक-विन्यस्ताः । रूपकविन्यस्तानां ध्यावर्तकं शरीररूपत्वमित्युपसर्जनत्वात् तस्य पूर्वनिपातः । आकपार्थिवादेराकृतिगणत्वाद् रूपपदलोपश्च । अतः शरीररूपकविन्यस्तानां गृहीतिर्ग्रहणं शरीर-रूपकविन्यस्तगृहीतिस्तस्मादित्यर्थः । तथा च स्थात् सांख्यमतापत्तिर्धर्मादीनां पदार्थानां तत्त्वेन गृहीतिः स्यात् सा तु नास्ति । यतः शरीरेण ये रूप्यन्ते शरीरेन्द्रियादयस्ते विन्यस्ता यत्र

रश्मिः ।

शरीरपदेन रूप्यन्ते रूप्यन्ते रश्मिदे परोक्षवादात् । शब्दयन्ते शब्दव्यापारोमिधा तद्विषयीक्रियन्ते ये शरीरेन्द्रियादयः । ननु काव्यनिषेधेन रूपकस्य ।

‘विषयभेदताद्रूपरक्षणं विषयस्य यत् ।

रूपकं तु त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः ॥

अयं हि भूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् ।

अयमास्ते विना शंशुस्तार्तीयकं विलोचनम् ॥

शंशुर्विषमवत्यघ स्त्रीकृत्य समदृष्टिताम् ।

अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥

साध्वीयमपरा लक्ष्मीरमुषासागरोदिता ।

अयं कलङ्गिनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रेतिरिच्यते’ ॥

विषय्युपमानभूतं पद्मादि विषयस्तु उपमेयं वर्णनीयं सुखादि । रूपकं द्विवचनभेदरूपकं ताद्रूपरूपकं च । अयं हीति साध्वीनाभेदरूपकाणि । अस्या मुखेन्दुनेति साध्वीना ताद्रूपरूप-काणि आधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्त्युद्देशक्रमप्रातिलोम्येनोदाहृतानीत्येवंरूपस्य विवक्षां वारयितुमाहुः अलंकारेति अलंकारबोधितस्य सदृशभावेन धर्मवाचकलुप्तोपमात्वेन रूपकस्य विन्यस्ताः विशेषेण नितरामस्ताः प्रेरिताः स्थापिताः शरीरेन्द्रियादयः स्वाभेदसंबन्धेनान्यत्र गतिनिवृत्तियुक्ताः कृताः सन्ति स इत्यन्वयः । एतेन तेषामिति भाष्यपदं व्याकृतम् । कीदृशमित्यत आहुः प्रतिकृतयः सदृशाः भूतानि शरीरेन्द्रियादीनि येषां तेषां रथादीनां तथा च रथादयश्च ते प्रतिकृतिभूता रथादिप्रतिकृतिभूतालोप-रथादिप्रतिकृतिभूतानां तेषामिति रथादीनाम् । समासमाहुः अत इति उक्तकारणात् । रूपकैति शरीरेन्द्रियादीनाम् । व्यावर्तकं विशेषणम् । ननु विशेषणं शरीररूपा इति न तु शरीररूपकत्ववि-तीति चेन्न कप्रत्ययेन स्वार्थिकेन शरीररूपा शरीररूपकाणीत्येतयोरेकार्थबोधकत्वेन विशेषणमावात् । इति पूर्वनिपातः सुप्ते व्यासपादेः कृतः । आकृतीति गणपाठे नास्ति काचित्कमाकृतिगणत्वम् । तत्र उपपदस्य रूपपदस्य लोपः । आकृतिगणत्वभावे शरीररूपकस्य विन्यस्ता यत्रेति भाष्यप्रोक्तो बहुव्रीहिः । तस्मादिति ननु तस्मा इति वक्तव्ये तस्मादिति कुत इति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-ग्रहणादित्यर्थे तात्पर्यात् । गृहीतेर्ग्रहणादिति वक्ष्यन्ति तथा च सामान्ये ननुसकमिति शब्दः ।

च प्राप्याधीन इति । एवं ज्ञात्वा युक्तसामग्रीकस्तद्देशं प्राप्नोति । तत्रेन्द्रिया-
णामात्मा विषयाः ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्ये रूपकभावेन रथादिषु, आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादिना, तेषामेवात्र गृहीतग्रहणात् । यदि
क्षेत्रं नोपगम्येत तदा प्रकृतहानादिदोषावापयेताम् । किंचेदं हीति निश्चयेन जीवप्रकरणम् । अत्रास्य
श्रुत्युपायो, योग्यं शरीरमारुह्य हरेः पदं गच्छेदित्येवं विज्ञानसारधिमन्त्रेण रूप्यते । न हेतु
सांख्यस्य संभवति । स्वरूपावस्थानातिरिक्तस्य भगवत्पदप्राप्तिरूपस्य मोक्षस्य तैरनङ्गीकारात् । अत
इन्द्रियेभ्य इति वाक्ये अहंकारादितत्त्वरूपो नार्थः । किंतु वक्ष्यमाणप्रकारकः । तथाहि । तत्र
श्रुत्युपायेषु बोधनीयेषु वक्तव्ये रूपके जीवः स्वतन्त्रत्वाद् रथी । जीवसेत्यादिना विवृतं शरीरं
रथः । तत्र हेतुः सर्वेत्यादि । सामग्री इन्द्रियादिरूपा । अपराधीनता तु स्वायत्ततया । तेन शरीरे
रथरूपकम् । रथस्तु गमने हयाधीन इतीन्द्रियेषु हयरूपकम् । हयबुद्धिस्थानापन्नाञ्जेन्द्रियदेवता
देवताप्राप्त्या एवेन्द्रियाणां भगवत्परत्वस्य, 'देवानां गुणलिङ्गानाम्' इत्यत्र तृतीयस्कन्धे सिद्ध-
त्वात् । देवतासाहित्यस्यार्थतः प्राप्तत्वाच्च एवमग्रेऽपि बुद्धिस्थानापन्ना देवतैव । हयबुद्धिस्तु प्रग्रह-
धीनेतीन्द्रियनियामकमनसि तद्रूपकम् । एवमेव बुद्धौ सारथिरूपकम् । सारथिबुद्धिर्मार्गाधीनेति
विषयेषु गोचरपदेन मार्गरूपकम् । रथिस्वरूपबोधनायात्मेन्द्रियेत्यर्थः श्लोकः । ततो, मार्गस्तु
प्राप्याधीन इति तद्बोधनाय प्रापकसामग्री निगमनपूर्वका, यस्त्वविज्ञानवानित्यादयश्चत्वारः
श्लोकाः । प्राप्यनिगमनाय पञ्चम इति बोधयितुम्, एवं ज्ञात्वेत्यादिना हयरूपकपर्यन्तग्रन्थस्य
तात्पर्यकथनम् । इन्द्रियविषयेषु देशरूपकस्य तात्पर्यं वक्तुम्, 'इन्द्रियेभ्यः परा' इत्यादेस्तात्पर्यमाहुः
तत्रेन्द्रियाणामित्यादि । आत्मेति 'प्राणं च गन्धं' इति न्यायेन भगवदिन्द्रियरूपतया
तदाधिदैविकत्वात् तेषां नियामकाः । श्रौतस्य परपदस्यायमर्थः । यद्यप्यकार्यकत्वाभियामकत्वमुक्तं
श्रीभागवते । 'इन्द्रियैर्विषयाकृतैरिति' । अनुभवश्च कामिनीकुचकुम्भादिदर्शने चक्षुराघातार्थस्य ।

रश्मिः ।

अन्यथेति भाष्यं विवृण्वन्ति स यदि हीति । कारिकार्थमाहुः किं चेति । योग्यमिति
तत्तल्लीलायोग्यम् । मथुरादिरूपमपि । प्राप्तत्वाच्चेति एतेन भाष्ये एतदनुक्तावपि न क्षतिरिति
घोतितम् । पञ्चम इति ।

'विज्ञानसारधिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः ।

सोष्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' ॥ इति ।

भाष्येऽर्थपदार्थो विषयाः इत्युक्तम् । इन्द्रियाणामर्थो विषया इति पाठे कचिदिन्द्रियाणामात्मा
विषया इति पाठस्तथाऽहुः । प्रकृते । आत्मेति । प्राणं च गन्धं इति अर्थं न्यायः द्वितीयस्कन्धे तु
'प्राणोस्य गन्धो मुखमग्निरिन्द्रः' इति अस्यानन्तस्य गन्धो प्राणप्राद्यो गुणो प्राणेन्द्रियम् । तदाधीनं
इन्द्रियाधिदैविकत्वात् । तेषामिति इन्द्रियाणां । तथा च भाष्ये आत्माधिदैविकरूपा जसो हा ।
आचार्येषु भेदबुद्धेः अपराधेषु गणनात् तद्भाष्यस्य वेदतुल्यत्वात् सविज्ञानो नकारः पतितो वा
तथा चेन्द्रियाणां परा आत्मानः आधिदैविकाः अर्थो विषया इति भाष्यार्थः । अयमिति
नियामकरूपः । ननु न परपदस्यायमर्थः किं तु विषयपदसेत्माहुः अयपीति । न विषयपदस्यार्थं

ते च मनसा सम्यक्त्वेन भावितास्तथा भवन्ति । विरक्तेन्द्रियाणामतथा-
त्वात् । बुद्धेरात्मा विज्ञानम्, तद् ब्रह्मविषयकं महद् भवति । ततः परमव्यक्तं, न
प्रकटं, भगवत्कृपैव । सा तु भगवदधीना, न साधनान्तराधीना । स च भगवान्
स्वाधीन इति । एवमेवायंस्तस्योचितः । किंच, दर्शयति स्वयमेवेममर्थम् ।

‘एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वय्या बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः’ ॥ इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

तथापि नात्र तदभिप्रेतम् । मोक्षप्रकरणत्वादित्यभिप्रेत्याहुः ते चेत्यादि । तथाच मोक्षप्रकरणे
यदिन्द्रियेभ्यः परत्वं विषयाणामुच्यते, तद् भगवदीयतया मनसा सम्यक्त्वेन भावितानामेव ।
यथा नवमस्कन्धादावम्बरीपादिचरिते, ‘स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोः’ इत्यादिश्लोकत्रयोक्ता-
स्तादृशम् । न तु सामान्यानाम् । नापि ज्ञानीन्द्रियविषयविवक्षया । विरक्तेन्द्रियाणां विषयाना-
कृष्टत्वात् । अतः ‘तत्सारविन्दनयनस्य’ इत्यादिवद् यत्र भगवदभिप्रायः सा मोक्षप्रणाढ्यत्र
विवक्षिता, न तु शुष्कज्ञानप्रणाडीति बोधनाय तदुक्तिरित्यर्थः । एतेन अर्थेभ्यश्च परं मन
इत्यपि व्याख्यातप्राप्यम् । मनसा सम्यक्त्वेन भावन एव तेषां तथात्वादिति । मनसस्तु परा
बुद्धिरिति सारथिभावादेव स्पष्टम् । बुद्धेरात्मेत्यादिकं व्याकुर्वन्ति बुद्धेरात्मेत्यादि । विज्ञान-
मिति तत्कार्यभूतं विशिष्टज्ञानम् । तस्य बुद्धिनियामकत्वं तु ब्रह्मविषयकत्वेन महत्त्वादित्यर्थः ।

रश्मिः ।

इत्याहुः तथापीति । नात्रेति किं तु ‘आत्येन्द्रियमनोयुक्तं मोक्तेत्याहुर्मनीषिणः’ इति श्रुत्युक्त
आत्येन्द्रियमनोयुक्तं भोक्ता विषयग्रहणेन सुखदुःखसाक्षात्कारवानित्युक्तमर्थकत्वमभिप्रेतम् । ननु
तद्वाक्यं हानोपादानबुद्धौ तु विशेष इत्युक्तत्वा प्रस्थानरत्नाकरे व्याकृतम् । अत्र मोक्षप्रकरणे आत्मो-
पादानबुद्धौ विशेषोपेक्षायां कुतो नाभिप्रेतमिति चेन्न विषयोपादानबुद्धौ मनसा सम्यक्त्वेनाभावितत्वस्य
मोक्षप्रकरणे प्रतिबन्धकत्वात् । ते च मनसा सम्यक्त्वेन भाविताः इति भाष्यात् । भावितानामिति
गुरुपदेशादिना भगवदीयत्वादिना वा स्पृष्टानाम् । तादृशमिति क्रियाकलापं ‘सर्वात्ममाव विद-
धन्महीमिमां तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह’ इति सर्वात्ममाववताम् । श्लोकत्रयार्थानुवादकोऽयं श्लोकः ।

‘एवं सदा कर्मकलापमात्मनः परेऽधियज्ञे भगवत्प्रदोक्ष्ये ।

सर्वात्ममाव विदधन्महीमिमां तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह’ ॥ इति ।

तत्सारविन्देति तृतीयस्कन्धे सनकादिप्रसङ्गेति । भगवदिति श्रुत्यभिप्रायः भगवत्प्रदस्य
श्रुतिवाचकत्वं ब्रह्मपदवत् । तदुक्तं कृष्णोपनिषदि ‘तस्मान्न भिन्ना एतास्ता आभिर्मित्रो न वै
विभुः’ इति । अत्रेति आत्मानं रथिनमित्यादिश्रुतिषु । तदुक्तिरिति साधनोक्तिः । तेषामिति
आधिदैविकानामर्थविषयाणाम् । तथात्वात् युक्तपदार्थत्वात् । एतेनैव विरक्तेन्द्रियाणामिति
भाष्यमपि विवृतम् । अतथात्वात् अयुक्तपदार्थत्वात् । ननु श्रमदमाद्युपेतस्यैव भक्तिपार्ययस्य स्वतः
श्रमाद्युक्तेः कुतो विरक्तेन्द्रियाणामतथात्वादिति भाष्यमिति चेन्न ‘ततो मय एव तमो ये संश्रुत्याऽरताः’
इति शरीरब्राह्मणात् । संश्रुत्यां विद्यायां पञ्चपर्वोत्पिकायां वैराग्यादिरतो सत्यां तमः प्रविशतीति
कथनात् । भ्रष्टत्वादिति व्यापकधर्मस्य व्यापकत्वनियमात् । ननु ज्ञाने गुणे परिमाणं नास्ति गुणे
गुणानङ्गीकारादिति चेन्न प्रकाशाप्रग्रन्थायेन ब्रह्माभेदपक्षेऽगुणे सत्त्वात् । एकं रूपं रसात्पृथगिति-

सूक्ष्मया उपनिषदनुसारिण्या बुद्ध्या । भगवज्ज्ञाने हि तत्प्राप्तिरिति ।
चकारात्, 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इति स्मृतिर्यहीता ।
तस्मात्, साधनोपदेशान्न सांख्यमतमिह विवक्षितमिति ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

शेषं स्फुटम् । एवं हेतुं व्याख्याय दर्शनपदं व्याकुर्वन्ति किंचेत्यादि । इममिति पूर्वोक्तम् कथं
दर्शयतीत्यत आहुः सूक्ष्मयेत्यादि । तथाच सूक्ष्मपदेन बुद्धेरुपनिषदनुसारित्वबोधनादुक्तरीत्या
भक्तिप्रणाख्या प्राप्तिं दर्शयतीत्यर्थः । तेन श्रुतौ गम्यत इति गतिरिति प्राप्यत्वबोधनात्,
स्मृतावपि, विशत इति पदेन तस्यैवार्थस्योपबृंहणादत्र प्राप्तिरूप एवार्थोऽभिप्रेतो दृश्यते, न तु
रूक्षदर्शनरूपोऽतो नात्र सांख्यमतप्रत्यभिज्ञानमिति भावः ॥ १ ॥

रश्मिः ।

बद्धा । ब्रह्मगतपरिमाणस्य विज्ञाने भावात् ब्रह्मविषयकत्वमेव ज्ञाने वैशिष्ट्यम् । शेषमिति ।
ननु अव्यक्तपदस्य कृपायां शक्तिः कुत इति चेत्तत्राहुर्भाष्ये । नेति तथा च योग इति भावः । सत्त्व-
रजस्तमःसाम्यावस्थारूपा प्रकृतिः व्यक्ता स्वकार्यद्वारापि । ननु अव्यक्तोक्षर इति चेन्न पुरुषपदेनैव
ग्रहणात् । पुरि शेते इति व्युत्पत्तेः । पूरक्षरः अस्फुटेऽप्यभिधेयवदिति विश्वः । तथा चाव्यक्तमिति
सामान्ये नपुंसकम् । अव्यक्तमित्यत्राज्जकारो वा अव्यक्ता आम् अङ्गीकारे । 'अव्यक्तं महदादिके'
इति विश्वात् कृपायां वा । न चैवं मायावज्जगद्बीजेपि स्यादुपनिषद्भाष्ये तस्यापि महदादित्वादिति
शङ्क्यम् । मायावादमसञ्ज्ञानमिति तस्यार्कित्वात्कत्वात् । न च कृपातुल्यो भक्तोऽव्यक्तपदवाच्य
इति वाच्यम् । अव्यक्तमिति नपुंसकलिङ्गादत एव न विष्णुर्वाच्यः । तथा च विश्वः । 'अव्यक्तः
शंकरे विष्णौ' इति अयं श्लोकः ।

'अव्यक्तः शंकरे विष्णौ अव्यक्तं महदादिके ।

आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटेऽप्यभिधेयवत्' ॥ इति ।

ननु वरणमेवाव्यक्तमस्तु तस्य कार्येण स्पष्टत्वात् । ऋत्विग्वत् । तथा च कोशाच्छक्ति-
आहकात् शक्तिग्रहोऽव्यक्तपदस्य कृपायामित्युक्तम् । तथा हि अव्यक्तं न प्रकटं भगवत्कृपैवेति
भाष्यम् । तत्राव्यक्तपदविग्रहः सूक्ष्मं त्विति सूत्रभाष्ये सर्वप्रकारेण न व्यज्यते तदव्यक्तमिति
सूच्यते तत्र न व्यज्यते व्यनक्तिकर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोर्थः अत्र न प्रकटमित्यस्यान्वयः ।
अभावेन शब्दार्थभावाभेदः संसर्गः कर्मणि ते प्रत्ययार्थभूते प्रकटस्याभेदान्वयः व्यनक्तिप्रकट-
कर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभावः स भगवत्कृपामिन्न इति भाष्यार्थः । तेनाव्यक्तमिति कर्मप्रत्य-
यान्तं कृपा न प्रकटे कर्तृप्रत्ययान्ते तेषां कथमन्वय इति कुचोर्वं निरस्तम् । न साधनेति ।
ननु साधनैः कृपा लोके दृष्टा कुतो न साधनाधीनेत्युच्यते इति चेन्न भक्तिहेतुग्रन्थे उपपादित-
श्रयत्वात् । तस्येति श्रुतिसंदर्भस्य । एवं शेषं स्फुटमित्यर्थः । उपनिषदिति । ननु सांख्याजु-
सारित्वं कुतो न बोधितमिति चेन्न शास्त्रान्तरे शास्त्रान्तरीयस्तुतेनौचित्यात् । आन्दसः सा काष्ठा सा
परा गतिरित्यत्र पुरुषविशेषणत्वेन कर्मणि किञ् इत्याहुः गम्यत इति । श्रियां किञ् भावे लोके वेदे-
विकल्पात् कर्मण्यपि कर्तरि तु न भावेन बाधात् । उपेति । गतिरिति गमनकर्म पुरुषः । मां विशते ।
इति विशेषः कर्म पुरुष इत्युपबृंहणात् । अत्रेति । आत्मा दृश्यत इत्यत्र । अभिप्रेति तथा चायूढ

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

नन्यव्यक्तशब्देन न भगवत्कृपा वक्तुं शक्या । धर्मिप्रवाहादित्याशङ्क्य परिहरति तु शब्दः । सूक्ष्मं तद् ब्रह्मैव । धर्मधर्मिणोरभेदात् । अव्यक्तशब्देन हि सूक्ष्ममुच्यते । तदेव हि सर्वप्रकारेण न व्यज्यते । अर्हत्वात् । तदेव अर्हं योग्यम् । उभयप्राप्यं हेतुः । तस्माद्धर्मधर्मिणोरभेदाद् भगवानेव सूक्ष्ममिति तत्कृपैवाऽव्यक्तवाच्या ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥ उभयत्रेति अव्यक्तस्य ब्रह्मत्वे, भगवत्कृपात्वे च । अयमर्थः । 'बुद्धेरात्मा महान् परः' इत्यत्र, 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इति श्रुत्यन्तरोक्तं ज्ञानं बुद्धिनियामकत्वेन पराश्रयम् । तच्च नायमात्मेति श्रुत्यन्तराद्वरणाधीनम् । वरणं च कृपयैवेति ज्ञानात् परस्य विमर्शे योग्यताबलात् कृपैव तथात्वेन सिद्ध्यति । सा च भगवद्भूमिः । धर्मधर्मिणोश्चाविनाभावेन स्थितत्वादभेद इति तस्या अपि ब्रह्मत्वं योग्यताबलादेव सिद्ध्यतीति तथेति । तथाच न प्रायपाठविरोध इत्यर्थः ॥ २ ॥

रहिमः ।

आत्मा प्राप्यत इत्यर्थः । न तु गूढः सूक्ष्म आत्मा दृश्यत इति प्रत्यभिज्ञानं तत्तेदंताप्रकारकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा 'ये धातुशब्दा यत्रार्थे' इति पत्रावलम्बनात्पूर्वोक्तोर्थो धातुनामनेकार्थत्वादरेणासंभवीत्यतो गूढ आत्मा दृश्यते तदनन्तरं तं विद्यते इति पूर्ववद्विशतेः कर्म आध्याहारेण पूरयित्वा श्रुत्यर्थ इत्याहुः । भाष्ये । भगवदिति भगवज्ज्ञान आत्मा दृश्यत इति तत्प्राप्तिस्त्वध्याहृत्य व्याकृता सैव । स्मृति-गीताद्यादशाध्यायस्या तेन मुख्यपक्षेण श्रुतिव्याकरणे संमतिरुक्ता अध्याहारे च । साधनेति सांख्ये तु 'श्रुतिन्तरायध्वस्तेन परः' अन्तरायस्य निःसङ्गेप्युपरागस्याविवेकाज्जातस्य 'ध्यानधारणाम्यासवैराग्यादिभिः निरोधोस्य' इति ध्यानादिसाधनैरन्तरायध्वस्तिः न निःसंगस्य सा साधनजन्मा ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥ भाष्ये । धर्मीति । ननु बुद्धेर्ज्ञानरूपायाः गुणत्वेन न धर्मिप्रवाह इति चेन्न मनोभेदत्वेनागुणत्वात् । प्रकृते । अत्राव्यक्तपदस्य योगेन कृपावाचकत्वेपि श्रुतौ कापि तद्वाच्यादर्शनात् कृपावाच्यानुपस्थित्या वरणोपस्थित्या वरणमहिम्ना कृपोपस्थितिमाहुः अयमिति । अपरं चात्मा विज्ञानमिति भाष्ये विज्ञानमपि बुद्धिरित्येकस्या नियमनियामकभावात्संग-तिरित्याहुः बुद्धेरिति । अथ परेति मुण्डके । नायमात्मेति श्रुतिमुण्डके । योग्यतेति यया 'पातु वो दयितामुखम्' इत्यत्र मुखं सामुख्यं न वदनं कामत्राणायोग्यत्वात् । यद्यपि तुम्बनादिना वदनमपि कामत्रायकं तदापि सामुख्यमेव योग्यम् । असति तस्मिन् सर्वं वैरस्यायैवेति तस्यैवौचित्यम् । औचित्यं योग्यता । तथात्वेनेति विज्ञानात्परत्वयुक्तपदार्थत्वेन युक्तपदमव्यक्तपरम् । तथेति औकारस्य 'अव्ययादापु सुपः' इति लुक् । अव्यक्तस्य ब्रह्मभगवत्कृपात्वे प्रकारौ । तथा चेति कृपाया ब्रह्मत्वेन धर्मित्वे च । भाष्ये । तस्मादिति प्रसिद्धात् । 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्' इति व्याससूत्रात् धर्मधर्मिणोरभेदसोक्तत्वात् । अव्यक्तपदवाच्या । प्रकृतमुच्यते इदं त्विह वक्तव्यम् । तद्वाच्यानुपस्थित्येत्यादि तदसिद्धम् । लिङ्गुष्णीया इत्यस्य वाच्यादर्शनेन योग्यार्थानुपस्थित्या पद-वैयर्थ्यमतोव्यक्तपदयोगेनार्थोऽदुष्टः । नाप्यत्र वरणोपस्थितिर्युक्ता । इदं श्रुतिद्वयं 'वियैव तु

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

ननु धर्मित्वे परत्वमनुपपन्नम् । अन्यथा पूर्वोक्तो दोष इत्यत आह अमे-
वेऽपि कृपायास्तदधीनत्वात् परत्वम् । तत्र दृष्टान्तः । अर्थवत् । अर्थः पुरुषार्थः
फलं, तद्वत् । 'ब्रह्मविदामिति परम्' इत्यत्र एकस्यैव ब्रह्मणः सच्चिद्रूपेण विषयत्व-
मानन्दरूपेण फलत्वमिति । तथैवाक्षरपुरुषोत्तमविभागोऽपि । स्वधर्मा अपि स्वा-
धीनाः । स्वयमपि स्वाधीन इति । तथा कृपाविष्टः साधनम्, आनन्दरूपः फलमिति ।

भाष्यप्रकाशः ।

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥ उक्तं समाधिमाक्षिपति नन्वित्यादि । यदि पूर्वोक्तयुक्त्या
कृपाया ब्रह्मत्वं, तदा धर्मित्वे तद्विन्नत्वरूपं परत्वं युक्तिरहितम् । यदि कयाचिद्युक्त्या धर्मत्वं
तदा धर्मिप्रायपाठविरोधरूपो दोष इति पूर्वोक्तः समाधिरसंगत इत्याशङ्क्यायामस्यापि समाधि-
माहेत्यर्थः । समाधिं व्याचक्षते अमेदेऽपीत्यादि । तथाचाभेदे यथैकरूप्येण ग्रहणं युक्तिस्तथा
मेवे नियमनियामकभावो युक्तिरित्युभयमप्युपपन्नमित्यर्थः । एकत्वेऽपि नियमनियामकभाव
एव कथमित्यत आहुः तत्रेत्यादि । तथैवेति एकत्वेऽपि गणितानन्दत्वागणितानन्दत्वात्मकरूप-
मेदेनैव तथाच रूपमेदेन सोऽप्युपपन्न इत्यर्थः । एतदेव निगमयन्ति स्वधर्मा इत्यादि, फल-

रश्मिः ।

निर्धारणात्' इत्यत्र पुष्टिमार्गसद्योमुक्तिपरत्वेन वर्णितमत्र मर्यादामुक्तौ क्रममुक्तौ च कुत उपतिष्ठेत्
शुद्धेर्देहिनियामकत्वं तु ग्राणं च गन्ध इति न्यायेनोपपन्नम् । कृपोपस्थितिस्त्वनुकूलविकरणसिद्धा ।
अन्यथा इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिः कस्मादनुकुर्यात् ।

‘स्त्रीमुद्रद्विजवन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ।

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥

इति वाक्ये मुनिकृपया भारतीयपदैः वाक्यैश्च भारतार्थविज्ञानं व्यादीनां कृपया पदवाक्यैः
भगवद्भिज्ञानं भगवदीयमनुकरोतीति 'मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेन्यो मनागपि' इति भक्तविषयकं
भगवदीयं ज्ञानमिति अन्यच्च व्यक्तं प्रपञ्चरूपमपि ज्ञानं भगवान् अव्यक्त ईषद्व्यक्तस्तद्धर्मः तत्त्वत्वात् ।
अव्यक्तः परमात्मा 'ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते' इति वाक्यात् ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥ परत्वमिति 'अव्यक्तात्पुरुषः परः' इत्यत्र परनिष्ठम् । कथेति
तत्र सूर्यः प्रकाशः सूर्यस्य प्रकाश इति धर्मधर्मिणोर्मेदाभेदयोरनुभवसिद्धतया प्रकाशाश्रयन्यायेन ।
यथैकेति नीलमुत्पलमित्यत्र । नियम्येति राज्ञः पुरुष इत्यत्र । एकत्व इति । ननु सच्चिद्रूपेण-
श्चरत्वमानन्दरूपेण फलत्वमिति भाष्योक्तः कुतो नार्थः भाष्यार्थोपलक्षणत्वादस्यार्थस्य । न चात्रार्थे
विकृतत्वं निरवयवत्वशब्दकोपो वा स्यादिति वाच्यम् । विकृतत्वस्य समन्वयाद्यधिकरणे वारणाद्
द्वितीयस्य तु 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' इति सूत्रेणेति । निगमयन्तीति स्वधर्मा इत्यत्र तस्मादिति
प्रायित्वा एतद्वाक्यनिष्ठावयवविभाजकोपाधिमत्त्वं निगमनत्वं यथा तस्माद्बहिर्मानित्यत्र । प्रतिज्ञा-
हेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवा तन्निगमनं कुर्वन्तीत्यर्थः । स्वधर्माः सत्यत्वादयः कृपादयश्च
अवयवमपि 'न रोषयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव' इत्यादिना स्वस्य सर्वात्मभावस्वाधीनः ।

अथवा अव्यक्तं सचिद्रूपमक्षरमेवास्तु । तस्मिन् सति विज्ञानस्य विषया-
धीनत्वमर्थः ।

एतेनान्येऽपि सर्वसंख्यवादिनो निराकृता वेदितव्याः । असंबन्धा-
भिलाषाच्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

मितीत्यन्तम् । अस्मिन् पक्षे अव्यक्तपदस्य यौगिकत्वाच्छैथिल्यं शङ्क्येतेत्युच्यते पक्षान्तरमाहुः
अथवेत्यादि अक्षरमेव, 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' इति गीतावाक्यादव्यक्तमस्तु । नच लिङ्गवि-
रोधः । 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' इति ब्रह्मत्वविषयायां तत्रापि नपुंसकसलिङ्गप्रयोगात् तस्य च भगवतः
सकाशाद् भेदाभेदौ, गीतायाम्, 'एवं सततयुक्ता ये' इति प्रश्नोत्तरसंदर्भे स्फुटौ । धामत्वाद्ब्र-
ह्मवदधीनत्वं च स्फुटम् । अतस्तदधीनत्वादक्षरमेवाव्यक्तम् । अस्मिन् पक्षे यो दृष्टान्तस्तमाहुः
तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन्क्षरे स्फुरिते सति, विज्ञानस्य बुद्ध्यदक्षरात्मकविषयाधीनत्वं सोऽत्र
दृष्टान्तभूतोऽर्थो ब्राह्मः । तथाच तद्विज्ञानं यथा अक्षरसारूप्येऽप्यक्षराद् भिन्नमक्षराधीनं
च, तथा अक्षरमपि ब्रह्मरूपं ब्रह्मणः परसाद् भिन्नं तदधीनं चेत्येक्येऽपि न परत्वानुपप-
त्तिप्रवाहविरोधावित्यर्थः ।

एवं त्रिसूत्रीव्याख्यानेनैकदेशिकृतं व्याख्यानान्तरमपि निराकृतमित्याहुः एतेनेत्यादि ।
अयमर्थः । मायावादिनो ह्यानुमानिकसूत्रे अव्यक्तशब्देन स्वरूपकविन्यस्तं शरीरमङ्गीकृत्य
तस्य कथमव्यक्तशब्दितत्वमित्याकाङ्क्षायां द्वितीयसूत्रे भूतसूक्ष्मसाऽव्यक्तशब्दाहत्वात् तत्कार्यस्य
शरीरसाव्यक्तशब्देन ग्रहणं यथा, 'गोमिः श्रीणीत मत्सरम्' इत्यत्र गोशब्देन पयस इत्युक्त्वा,
तृतीयसूत्रे, तद् भूतसूक्ष्मं न स्वतन्त्रं येन प्रधानकारणवादः प्रसज्येत किंतु परमेश्वराधीनम् ।
तच्चावश्यकम् । शक्तिरहितस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः । अतस्तदर्थवदित्युक्त्वा, अव्यक्तशब्दवाच्याम-
विद्यां वदन्ति । यथोक्तं तेषां भाष्ये । अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या
परमेश्वराश्रया मायामयी महासुप्तिर्यस्यां स्वरूपबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवास्तदव्यक्तं
क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम् । 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति श्रुतेः ।
क्वचिदक्षरशब्दोदितम् । 'अक्षरात् परतः परः' इति श्रुतेः । क्वचिन्मायेति ह्यचितम् । 'मायां तु
प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति मन्त्रवर्णादिति ।

वक्षिः ।

यौगिकत्वादिति योगस्य वेदान्ते मुख्यत्वेन पक्षान्तरोत्त्वाने तुष्यतु दुर्जनन्यायेन दोष उक्तः ।
इतिहासमतमाहुः । भाष्ये । अथ वेति । भेदाभेदाविति भेदोविमक्तकः 'अविभक्तं च ब्रूते
विभक्तमिव च स्थितम्' इति गीतायाः । अत इति परत्वस्य नियामकत्वस्य प्रकरणात् । तदधीन-
त्वाद् ब्रह्माधीनत्वात् । आर्थिकस्तदधीनत्वादिति सूत्रार्थ उक्तः । दृष्टान्तोर्थवदित्यंशस्तं वक्तुमाहुः
अन्यस्मिन् पक्षे इति । ननु भाष्ये दृष्टान्तत्वबोधकपदमात्र इति चेन्न अर्थ इति पदस्य
बोधकत्वात् । अर्थस्तद्वदिति साध्यायात् । पक्षान्तरे संपूर्णसूत्रार्थ उक्तः । अत्रेतिहासपक्षे एकमेव
सूत्रम् । तत्पक्षस्यापि स्मृतेश्चेति सूत्रे कथनात् । क्वचिदेकार्थत्वेन क्वचित्पृथक्त्वेनेति । भूतेति
शब्दरूपरसगन्धस्पर्शरूपस्य । तत्कार्येति पञ्चमहाभौतिकत्वाच्छरीरस्य । ग्रहणमिति लक्षणया ।

भाष्यप्रकाशः ।

तदेतदसंगतम् । कारणग्रहणेनैव संभवति गत्यन्तरे कारणवाचिशब्देन कार्यग्रहणस्य लक्षणादोषयुक्तस्यानुचितत्वात् । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके' इति गीतोक्ते अक्षरे कारणत्वस्य श्रुत्यादिषु 'तन्मायाफलरूपेण' इत्याद्येकादशस्कन्धवाक्यैर्निर्द्धारितात् । अधीनत्वस्य घामत्वादेव सिद्धेः । तद्विहाय तत्प्रथमकार्यरूपमायापदवाच्यशक्तिग्रहणस्यानुचितत्वात् । 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्' इत्यादिश्रुतावाकाशपदवाच्यत्वस्यापि तत्रैव स्पष्टत्वात् । 'अक्षरात् परतः परः' इत्यत्रापि परत इति विशेषणेन मायाशक्तिव्यावृत्त्या भगवद्धामरूपस्यैव तस्य सिद्धेः । अतो व्याप्ताशयविरुद्धत्वाद् अयमसंबद्धाऽभिलाष एव । जगद्बीजं तु भगवानेव । 'बीजं मां सर्वभूतानाम्' इति गीतावाक्यात् । अक्षरस्य कारणत्वं तु योनित्वात् । 'मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' इति वाक्यात् । नच पुरुषत्वोक्तिविरोधः । 'त्वं स्त्री त्वं पुमान्' इत्यादिश्रुत्या सर्वरूपत्वेन सिद्धत्वादिति ।

रश्मिः ।

शक्त्यसंबन्धो लक्षणा, संबन्धः कार्यता, गोमिः पयोमिः मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्वीत । तच्चेति । तदधीनत्वं शक्त्यधीनत्वम् । शक्तिरहितस्य परमेश्वरस्य नित्यस्य शुद्धबुद्धयुक्तस्वभावस्य । तदर्थवत् तदविद्याल्यं धीजं अर्थवत् न तेन विना परमेश्वरस्य सृष्टत्वं सिद्धते शक्तिरहितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदसमिति असंबद्धाभिलाषेति भाष्यार्थ उक्तः । कारणेति भूतसूक्ष्मग्रहणेन । कार्येति शरीरग्रहणस्य । निर्धारेति चतुर्विधे ।

'तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् ।

वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद्ब्रह्म' ॥

इत्यत्र बृहत्पदात् 'गणितानन्दकं बृहत्' इत्यक्षरपदस्याक्षरे शक्तिः सिद्धान्तमुक्तावल्याम् । स्पष्टेति । व्योमन्नित्रय ससम्या लुक् व्योमि आकाश इत्यर्थः । परत इतीति अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणे मायावादिनोऽक्षरान्मायायाः परतः । परो भूतयोनिरिति व्याचक्षुः । स्वमते तु अक्षरात् कीदृशः परतः इदं विशेषणं सांख्ये प्रधानसाक्षरत्वात् तद्धारणायैत्यदृश्यत्वाधिकरण उक्तम् । सांख्यमतसादृश्यान्मायावादेऽप्याहुः मायाशक्तीति । तथा चाक्षरमविद्यापरत्वं मायाप्रधानमिन्नत्वं तेनात्रैकः संभववादी । एतेनेति भाष्योक्तेतिहासमताङ्गीकारेणासंबद्धाभिलोपेन च निराकृतः 'सम्यक् धादप्रशंसयो' इति विश्वात् सम्यक् प्रशस्तेऽङ्गीकृतो वा 'येप्यन्यदेवता मक्ता' इति गीतोक्तेः । ध्रुवः शब्दः तेन तैर्वा वदितुं शीलमेषां ते संभववादिनः सर्वेषां संभववादिनः सर्वसंभववादिनः सर्वे च ते संभववादिनो वा । स्वस्ववादेन स्वीयदेवताप्राप्तेः । तत्र मायावादेन मायादेवताभिः तत्राधिकारिणां च कदाचित्कुष्णप्रसादयुक्तस्य मुक्तिरपि । अयं निराकृतः । इतिहासमतेनाक्षरे-व्यक्तपदशकेशैरूपे संभवति गौणस्यान्याव्याख्यात् । असंबद्धाभिलाषस्तु कारणग्रहणेनैवेत्यादिना प्रकाश एव कृतः । कारिकायैक्यं यथा अनेकेति । अनेकेषां रूढेः शब्दानां व्यापारव्यापारिभावः संबन्धः षष्ठ्यर्थः । वाच्यं ब्रह्मेति ऽभिलेकाक्षरं ब्रह्म सर्वं तस्योपव्याख्यानमिति प्रशानरत्नाकरे स्पष्टम् । एवकारो विशेषणसंगतोऽयौगव्यवच्छेदकः यथा शङ्खः पाण्डुर एवेत्यत्र । ब्रह्मत्वायोगव्यवच्छेदवद्वाच्यमिति । वाच्यं विशेष्यम् । ब्रह्म विशेषणं व्यावर्तकत्वात् । आर्थिकमाहुर्नापरमिति उत्तरार्धे

अनेकरुदृशशब्दानां वाच्यं ब्रह्मैव नापरम् ।

शाक्तास्तांश्चेत् तथा ब्रूयुस्ते सन्मार्गाद् बहिष्कृताः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तदेतत् सर्वमभिसंधायानुः अनेकेत्यादि । शक्तित इति । जैमिन्युक्तं भाट्टप्रसिद्धं लोकवेदाधिकरणमाश्रित्य लौकिकशक्तितः । तथेति प्रकृतिवाचकत्वम् । शाक्तास्तां चेदिति क्वचित् पाठः । तदा तु, तां प्रकृतिं तथा जगद्बीजभूतां ब्रूयुरित्येवं योजना । तथाच, 'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमर्षि'

रक्षितः ।

व्याचख्युः जैमिन्यनुक्तमिति य एव लौकिकाः शब्दाः ते एव वैदिका इति वदन्ति तद्यदि जैमिन्युक्तं स्यात्तदा सर्वे विषयच्छन्दसि विकल्प्यन्ते इत्यादिपूर्वं व्याकृतेः स्फुटा इति कारिकाशब्दाल्याने खरादिना भेदोपपादनं विरुद्धमिव भायात् अतो हि उत्पत्तौ चेत्ताद्विग्रहमपादाधिकरणमन्यथा व्याकरणीयं यल्लोकवेदाधिकरणमित्युच्यते । तर्हि शक्तितश्चेत्तथा भ्रुवाणा मीमांसकाः के इत्यत आहुः भ्राद्वेति तथा चाहुः जैमिनिन्यायमालाविस्तरे तदेवमधिकरणत्रये व्युत्पादनाय भाट्टप्रामाण्यमतमेव उक्तः । अथ प्रायेण भाट्टमतमेवोपन्यस्यते इति चतुर्धाधिकरणावतरणे सप्तमाधिकरणकारिके ।

'वेदवाक्यममानं स्यात् मानं वा नास्य मानता ।

पृथक्संकेतवीक्षायामनपेक्षत्ववर्जनात् ॥

वेदेपि लोकत्रैव वाक्यार्थे संगतिः पृथक् ।

अहीतन्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः' ॥ इति ।

तथा च दृढव्यवहारेण लोके शक्तिग्रहः गृहीतशक्तिकः शब्दो वेदेपि बोधक इति इदं भाट्टमतं भाट्टप्रसिद्धम् । लौकिकशक्तितो वेदे व्यक्तपदे तथा प्रकृतिवाचकत्वं ब्रूयुः ते सन्मार्गादुक्तादोमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादि श्रौतान्मार्गाद्विद्वद्भिरुक्ताः पाषाण्डिन इति भावः । अत्रेतिहासमते रुद्विशब्दान्तर्गतोव्यक्तशब्दोपि भवति । ननु पूर्वपक्षे यौगिकोव्यक्तशब्दः उक्तः वेदान्ते योगादरादितिहासे तु रुद्विरव्यक्तपदस्याक्षरे । ननु योगोपि संभवीति चेन्न ज्ञानिनः प्रति व्यक्तत्वेन तदेव हि सर्वप्रकारेण न व्यज्यत इति भाष्यविरोधात् । अत एव न कोशोक्तशंकरादौ योगः । अत एव न योगरूढः शब्दः । ततो रूढ्यास्य वाक्यं ब्रह्माक्षरं ब्रह्मैतरेषः । विष्णवादयो वाक्या इति वदन्तः श्रौतान्मताद्विद्वद्भिरुक्ताः विशिष्टाद्वैतवादिनोव्यक्तपदेनाक्षरग्रहणेनासंभद्धामिलापेन च सर्वसंभवादिनो निराकरणं इदमयुक्तम् । 'आचार्यचैलवपुषा खगतिं न्यनक्ति' इति 'आचार्य' मां विज्ञानीया-ज्ञावमन्येत कंचन' 'सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधि तत्' इति निवन्चे । तथापि नानावादानुरोधेव क्रीडतः क्रीडाप्रकाशपूर्वकनिर्दुष्टक्रीडानिरूपणं ज्ञेयमेवं पूर्वज्ञेयेपि बोध्यम् । यथा शंकराचार्यमते व्यक्तपदेन शरीररूपभाया सैवाविद्या सोच्यते । एते तु शरीरमव्यक्तपदार्थमाहुः तत्र कोशः प्रमाणं तदपेक्षया गीताप्रमाणं प्रचलमिति नाव्यक्तत्वान्यं शरीरमपि त्वह्वरमित्येतेनेति भाष्यार्थकनिराकरणं 'शरीरं तमेव तु' इत्यत्र शरीरग्रहणेनान्यलभ्यो हि शब्दार्थः इत्यसंभद्धामिलापः । भास्कराचार्यमतेप्येवं अव्यक्तपदार्थः शरीरं असंभद्धामिलाप भाष्यार्थकनिराकरणे पूर्ववत् । भिन्नभूयतेपि ज्ञेयम् । भाष्यमते तु अव्यक्तपदार्थो निष्पूरक्षरः । सोपि सत्त्वगुणोपाधिरतः सच्चिदक्षराद्रिज्ञः इति श्रीब्रह्मसिंहः

तस्मादिन्द्रियेभ्यः परवाक्ये नानुमानिकं किञ्चिदस्ति ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

पूर्वापरसंबन्धेनार्थः प्रतिपादितः । केवलैतद्वाक्यविचारेऽपि न तदभीष्टं प्रकृतिरूपमव्यक्तं सिध्यतीत्याह । अत्र हि वाक्ये अव्यक्तं ज्ञेयत्वेन नोक्तं, तेषां तु प्रकृतिपुरुषान्तरं ज्ञातव्यम् । न हि सिद्धवन्मात्रनिर्देशे तेषां मते पुरुषार्थः सिद्ध्यति । अपुरुषार्थसाधनत्वे वा असंबद्धार्थवाक्यत्वमेव स्यात् । परत्वं-

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादि स्वश्रद्धानाढ्याद् वदन्तो वेदान्तविरुद्धवादित्वात्तथेत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥ सूत्रमवतारयन्तः प्रयोजनमाहुः पूर्ववत्यादि । व्याकुर्वन्ति अत्र हीत्यादि । ज्ञातव्यमिति । 'गुणपुरुषान्तरज्ञानात् कैवल्यम्' इति प्रवचनश्रुत्यात् । विभूतिविशेषास्य प्रधानस्यापि ज्ञेयत्वस्मरणाच्च तथेत्यर्थः । परत्वेत्यादि । परापरभावी हि रश्मिः ।

अक्षरस्य निर्गुणत्वात् मुख्यार्थस्य भाष्ये गीतोपन्यासेनोक्तवैष्णवमार्गस्यासंबद्धाभिलाषत्वम् । शैवाचार्यमतेष्वेवं ज्ञात्वा वक्तव्यम् । सिद्धमाहुः तथा चेति । शिव इति । सौन्दर्यलहरीस्य शिवपदं श्रद्धपरं शक्तिर्माया । वेदान्तेति अमिलेकाक्षरं ब्रह्मेत्युक्तवेदान्तविरुद्धवादित्वात् तथा ते सन्मार्गाद्ब्रह्मिःकृतत्वेन प्रकाशेन संपन्नाः । तस्मादितीति अत्र भाष्ये तस्मात् अव्यक्तपदस्याप्रधानवाचकत्वात् । परस्य वाक्यं परवाक्यं 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इति वाक्यं तस्मिन् । ननु कस्मात्परवाक्यमित्यत आहुः इन्द्रियेभ्य इति । ननु इन्द्रियेभ्यः परा इति वाक्ये इति वक्तव्ये इन्द्रियेभ्यः परवाक्य इति विलम्बोपस्थितिकप्रयोगः कुत इति चेन्न सर्वशब्दत्वात् । आचार्याणां प्रयोगेऽन्तर्गतात्मा ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥ गुणेति गुणश्च प्रकृतिरूपः तदन्यः पुरुषश्च तयोर्ज्ञानात् । पुरुषकान्तरस्य सूत्रं शंकरभाष्ये उक्तमिदोपन्यस्तं सूत्रं तु तदा सर्वोपरणमपलापे तस्य ज्ञानस्यानन्यात् ज्ञेयमल्पमिति तदा पूर्वसूत्रोक्तसमाधिः ततः ज्ञेयकर्मनिवृत्तिः इति सूत्रं ततस्तदेति सूत्रमतस्तदा नाम समाध्यनन्तरं ज्ञेयकर्मनिवृत्तिकाले । विभूतीति 'मन्त्रौषधितपःसमाधिजाः सिद्धयः' इति सांख्यप्रवचनसूत्रात् । विभूतिविशेषाः परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानमिति स्मरणम् । तथेति ज्ञातव्यत्वेन । परिणामत्रयसंयमो हि प्रधानरूपप्रधानकार्यज्ञानाधीनमस्त्येव श्रीभागवते चैकादशस्य पञ्चदशेध्याये कचित्समर्थते ।

'उदासीने मयि परे प्रकृतेर्गुणवृत्तिषु ।

चिन्मये धारयेद्येतो हृन्दैर्नैवाभिभूयते' ॥ इति ।

अत्र विभूतिविशेषो द्वन्द्वाभिमयमावः । यद्वा गुण इत्यस्यायमर्थः सत्त्वादिगुणरूपात्प्रधानात्सुखस्यान्तरं भेदस्तज्ज्ञानादित्यर्थः । न हि शक्यमिति च वदन्तिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति । न केवलं प्रधानस्य भेदश्रुतियोगितया ज्ञेयत्वं तैरिष्टं किं तु तस्योपासनयाऽणिमादिप्राप्तयेपीत्याहुः विभूतीति । भाष्ये । ननु 'ह्यव्यक्तात्पुरुषः परः' इति शब्दज्ञानविषयत्वमस्त्येव समाध्यनन्तरं

वचनं चासंगतम् । श्लिष्टत्वाद्भयोरिति चकारार्थः । अयं हेतुः पूर्वमुक्तोऽप्यवसरे स्मारितः । तस्मादव्यक्तं न प्रकृतिः ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

विश्लेषेऽवगन्तुं शक्यते, न तु संश्लेषे । इदानीमज्ञानदशायां तु श्लेष एतेत्युदासीनतयोक्तौ पुरुषस्य परत्ववचनमप्यसंगतं सादित्यर्थः । अयमिति । चकारप्रचितः । पूर्वमिति अदृश्यत्वाद्यधिकरणे ॥ ४ ॥

रदिमः ।

सिद्धयोपि भवन्ति इति श्लेषत्वेनोक्तमेव प्रधानं कथं श्लेषत्वेन नेतुं इति भाष्यमित्याकाङ्क्षायां माहुः नहीति । मत इति तदुक्तं सांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ 'प्रात्यहिकक्षुत्प्रतिकारवत् तत्प्रतिकारचेष्टनात् पुरुषार्थत्वम्' इति । 'निबन्धे

'वामा आत्ताश्च योगे तु प्रकटाप्रकटे मिदा ।

प्रकृतिस्तत्र संराध्या साध्यो योगश्चतुष्टये' ॥

छलयोगो द्विविधसांख्यं शाक्तो मार्गश्च चतुर्थो वामः इति चतुष्टयम् । अत्र योगो पुरुषार्थः । 'अयं त्रिविधदुःखालन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः' इति सांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तेः 'यद्वा तद्वा तदुच्छिष्टिः पुरुषार्थस्तदुच्छिष्टिः पुरुषार्थः' इति सूत्रवृत्तेः तदाहुरपुरुषार्थेति प्रधानस्य तथा वा पुरुषार्थेन हेतुः पदे गमनेन संवद्धेष्वात्मानं रथिनमित्यादिवाक्येषु अस्य वाक्यस्यासंबन्धाद्योऽपुरुषार्थसाधनत्वं तस्य वाक्यत्वमेव सादेवकोरणमार्गान्तरत्वात् पुरुषार्थवाक्यत्वव्यवच्छेदः । प्रकृते । श्लेष इति 'असंगोऽयं पुरुषः' 'प्रधानाजगज्जायते' 'निःसंगेषु परागो विवेकात्' 'द्वयोरेकतरसं वा औदासीन्यमपवर्गः' इति । उदासीनतया अपवर्गे उदासीनतया । चकारेति वैयाकरणमतादरेण निपातानां श्रोतकत्वमाहुः सूचितपदेन । अदृश्येति उभयोः संश्लिष्टत्वादयं हेतुः । पूर्वं प्रकृतिपुरुषयोः श्लिष्टत्वात् इति भाष्येणोक्तोपि 'अक्षरात् परतः परः' इति मुण्डके प्रकृतिपुरुषयोः श्लिष्टत्वात्परापरभावसंगतिरित्यत्रे वक्तव्येपि प्रतिबन्धकीमृतजिज्ञासा कथमदृश्यत्वादिगुणकस्याक्षरस्य परमात्मत्वादिकमिति तन्निवृत्तये अदृश्यत्वादिगुणकाक्षरस्य परमात्मत्वं त्रिसूच्योक्तम् । ततः पूर्वाधिकरणोक्तं रूपं सांख्यसिद्धस्य कार्येश्वरस्य कृतो न अक्षरपरपुरुषयोः भेदाभेदौ च कथमित्याकाङ्क्षायां वैश्वानराधिकरणं नवसूच्योक्तम् । द्वितीयपादः समापितः । अन्तर्यामिप्रतिपादकवाक्यानां द्वितीयपादे विचारणात् । तृतीयपादे उपपत्त्यरूपप्रतिपादकानि वाक्यान्त्यन्तर्याम्यानन्दत्वेन मोक्षदातृप्रतिपादकानि स्थितानि विचारयितुं शुभ्राध्यायतनाधिकरणम् । तत्र तस्मिन् द्यौः प्रथिवीति मुण्डकवाक्यं विषयत्वेनोपन्यस्य तत्र किं सांख्यसिद्धं प्रधानमुच्यते ब्रह्म वेति संदेहे प्रधानं निरस्य ब्रह्मैवेति साध्यते सप्तसूत्रा तेन पूर्वपादोक्तमन्तर्यामिरूपमपि व्यापकत्वसर्वात्मकत्वगुणविशिष्टमेवोपासनीयमिति साधितम् । ततो नित्यनिरवध्यानन्दरूप एवान्तर्याम्युपास्यः पृथगपि भक्तिमार्गीयैरुपास्य इति बुद्धिस्तं प्रसङ्गाद्बोधयितुं द्वितीयं द्विसूत्रं सूमाधिकरणम् । ततो हि पूर्वपादेऽदृश्यत्वाद्यधिकरणेन विचारितस्याक्षरस्य विरुद्धभर्मत्वं बोधयितुं बुद्धिस्थोपाद्व्यतिरिक्तसंगत्या तृतीयं त्रिसूत्रमक्षराधिकरणम् । तत उपपत्त्या न फलं साक्षात्कार इति साधयितुं चतुर्थमेकसूत्रमीक्षतिकर्माधिकरणम् । ततः प्रसङ्गसंगत्या जीवब्रह्मवादं निर्णेतुं पञ्चममष्टसूत्रं दहराधिकरणम् । ततो दहरविरुद्धं 'न तत्सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्' इति

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ननु ज्ञेयत्वावचनमसिद्धम् । पूर्वं निर्देशमात्रमुक्तत्वाग्रे ज्ञेयत्ववचनात् ।

‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च पतु ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाप्य तं सृष्ट्युमुखात् प्रमुच्यते’ ॥

इत्युत्तरवाक्ये वदतीति चेन्न । प्रकरणस्य नियामकत्वेनैकवाक्यत्वे द्वयोः
सर्वैकवाक्यत्वेन प्राज्ञः परमात्मैव निचाप्यः । न तु द्वयोरेवैकवाक्यत्वं चतुः
शक्यम् । तस्मात् प्रकरणस्य नियामकत्वे अशब्दवाक्यमपि भगवत्परमेव ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥ प्रकरणस्येत्यादि अव्यक्तश्रुतेः

परत्वलिङ्गस्य तद्वदितवाक्यस्य च साधारणत्वात् प्रकरणस्य निर्णायकत्वं वक्तव्यम् । अतस्तस्य
नियामकत्वेनैकवाक्यत्वे वाच्ये, ‘महतः परमव्यक्तम्’ इति, ‘अशब्दमस्पर्शम्’ इति द्वयोरेवैक-

रहिमः ।

वाक्यमाशङ्क्य समाधातुं प्रसङ्गसंगत्या षष्ठं द्विसूत्रमनुकूल्यधिकरणम् । ततः प्रसङ्गसंगत्या जीवस्य
शुक्तिदशायां ब्रह्माविर्भावो विरुद्धधर्माश्रयत्वं फलितुं सप्तमं द्विसूत्रं ‘शब्दादेव प्रमितः’ इत्यधिकरणम् ।
ततः प्रसङ्गसंगत्या देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारं विचारयितुमष्टममष्टसूत्रं तदुपर्यपील्यधिकरणम् । ततोऽनु
प्रसङ्गसंगत्या शूद्राणां ब्रह्मविद्याधिकारं निराकर्तुं नवमं पञ्चसूत्रं शुगखेल्यधिकरणम् । ततः प्रसङ्गसंगत्या-
वतारदशायामपि भगवतो दण्डपाणित्वं बोधयितुं दशममेकसूत्रं कम्पनाधिकरणम् । ततः प्रसङ्गसं-
गत्या उपसंपत्तव्यत्वोपसंपन्नस्वरूपाभिनिष्पादकत्वपूर्ववाक्यगतहृदयत्वोत्तरवाक्यगतसत्यपदोक्तमर्त्या-
श्रुतनियामकत्वरूपाणां चतुरो धर्मान् निष्कृष्टमेकादशमेकसूत्रं ज्योतिर्दर्शनधिकरणम् । ततः प्रसङ्ग-
संगत्यान्यबाचकपदवाच्यस्य यत्रैवान्तर्धर्मातिरिक्तधर्मकथनं तत्रान्यबाचकपदस्य ब्रह्मपरत्वमिति न्यायं
बोधयितुं द्वादशमेकसूत्रमर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणम् । ततः प्रसङ्गोपोद्धातान्तरसंगत्या शुक्तिदशायामपि
जीवस्यानुकारित्वमेव तदात्मकत्वात् न त्वत्यन्ताभेदः सर्वथा तौल्यं चेति ब्राह्मणद्वये विचारयितुं
त्रयोदशं द्विसूत्रं सुषुप्त्युक्तान्योरित्यधिकरणम् । एवं निरूपणेन परापरभावासंगतिनिरूपणे
प्रतिबन्धकीभूतायाः कथमदृश्यत्वादिगुणकस्याक्षरस्य परमात्मत्वादिकमित्यस्यानिवृत्तावश्यवक्तव्यत्वं
चकारार्थहेतावित्यवसर इत्युक्तं भाष्ये । स्मारितो व्यासपादैश्चकारप्रयोगेण । तस्मादिति
ज्ञेयत्वावचनाच्चकारसुचितहेतोश्च ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥ भाष्ये । पूर्वमिति महतः परमव्यक्त-
मित्यत्र । वदतीति महतः परमित्यव्यक्तमुक्त्वा तन्निचाप्य ज्ञातेति वदति । प्रकरणापेक्षया
श्रुत्यादीनामुपन्यासः सूत्र उचित इत्याशङ्क्य तेषां साधारण्येनाप्रयोजकत्वमाहुः अव्यक्तैति ।
महतः परमव्यक्तमित्यव्यक्तश्रुतिः विरपेक्षारवरूपा महतः परं ध्रुवमिति परपदश्रुतिरिति अक्षरप्रकृत्योः
साधारण्यं श्रुतेः परत्वरूपपरशब्दसामर्थ्येण । तद्वदितेति लिङ्गघटितवाक्यस्य पदानां वाक्यानां
वा एकवाक्यतारूपस्य वाक्यस्य साधारण्यं तत्र लिङ्गघटितत्वं वाक्यद्वये पूर्वमीमांसोक्तवाक्यलक्षण-
घटनायोग्यत्वाय । तदित्यं वाक्यद्वयं महतः परमव्यक्तमिति महतः परं ध्रुवं निचाप्य तमिति च ।
अत्र परत्वलिङ्गघटितत्वं तेनोभयोः पदानां वाक्यानां चैकवाक्यताघटनायोग्यत्वम् । वाक्यं नाम

अयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

ननु न ययं सर्वमेकं प्रकरणमिति वदामः । किंतु, 'इन्द्रियेभ्यः पराः' इत्या-
रभ्य, नाचिकेतमुपाख्यानमित्यन्तं भिन्नं प्रकरणम् । तत्र प्रथमं पदार्थनिर्देशः ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यत्वं नान्येषामित्यत्र नियामकमावात् सर्वेषामेवैकवाक्यत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणं च, 'कृतं
पिबन्ती' इत्यारभ्य 'नाचिकेतमुपाख्यानम्' इत्यन्तमेकम् । तत्र चात्मानावेव परामृश्य जीवात्मनो
रथित्वं, तदुपकरणं तत्फलं चोक्तत्वाग्रे, एष सर्वेषु भूतेष्वित्यारभ्य बलीसमाप्तिपर्यंतं परमात्मैव
ज्ञेयत्वेन परामृष्टः । मृत्युमृतप्रमोकरूपफलदर्शनात् । प्रधानज्ञानेन सांख्यैस्तदनभ्युपगमात्
चेतनात्मज्ञानादेव तदभ्युपगमाच्च । अतः प्रकरणस्य नियामकत्वे अशब्दवाक्यस्यापि
अगव्यपरत्वान्नेयत्वावचने नासिद्धमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥ किं त्विन्द्रियेभ्य इत्यादि ।
तथाचात्रेवं पदार्थनिर्देशानन्तरं पुरुषविषयस्य प्रकृतिविषयस्य च ज्ञानस्य पार्थक्येन निर्देशात्
रश्मिः ।

पदानां वाक्यानां वा एकवाक्यता तत्र पदानां महदादीनामेकवाक्यता । अत्र यावतां पदानामेकोऽर्थः
प्रयोजनं विष्णुपदगमनं मृत्युमुखाद्यमोकरूपं च विभागे साकाङ्क्षता । पूर्वस्य ज्ञेयत्वावचन-
साधकाकाङ्क्षा पश्य ज्ञेयत्वावचनसाध्याकाङ्क्षा तत्र लिङ्गश्रुतिकल्पनेनाङ्गत्वबोधकं परस्वात्मैक-
बोधनसामर्थ्यमालोच्य महतः परमव्यक्तमित्यत्र ज्ञेयत्वावचनं सिद्धं कुर्यादिति लिङ्गश्रुतिकल्पनम् ।
वाक्यैकवाक्यता नाम स्वार्थबोधे समाप्तानां वाक्यानां पुनराकाङ्क्षावशेनैकवाक्यता, तद्यथा स्वार्थ-
बोधे समाप्तयोः वाक्ययोरङ्गाद्वित्वाद्यपेक्षया पूर्ववाक्यीयज्ञेयत्वावचनस्य साध्यस्य साधकापरवाक्यता-
पेक्षा तया एकवाक्यतया पुनरुपयोर्ज्ञेयत्वावचनसाध्यसाधकमावाक्यपरवाक्यस्य परमात्मज्ञेयत्व-
प्रतिपादनसामर्थ्यमस्तीति सामर्थ्यमालोच्य महतः परमव्यक्तमित्यत्र ज्ञेयत्वावचनं सिद्धं कुर्यादिति
लिङ्गश्रुतिकल्पनम् । प्राज्ञ इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म प्रकरणमिति । ज्ञेयत्वेनेति । निचाप्य
इति भाष्यार्थः । तेन भाष्ये हिकारस्य सौत्रस्यावधारणमर्थस्तमाहुः परमात्मैवेति । प्रकृते ।
कलेति अग्रे नाचिकेतमुपाख्यानमित्यादिश्लोकद्वयं तुपाख्यानवचनश्रवणश्रावणफलबोधकं ज्ञेयम् ।
शंकरभाष्योक्तं किंचिदाहुः प्रधानेति । प्रकरणस्येति 'उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम्' प्रकृते नास्तीति
देशकालौ प्रकरणम् । ज्ञेयत्वेति । ननु नवूनकारौ कुतः ज्ञेयत्ववचनं सिद्धं सांख्यानमित्येव कुतो
नोक्तमिति चेन्न अप्रयोजकत्वात् । न हि सांख्यानां ज्ञेयत्ववचनं सावयितुं व्यासचरणानां
प्रवृत्तिरिति किं तु सांख्ये ज्ञेयत्ववचनं वेदान्ते ज्ञेयत्वावचनमिति वक्तुम् । ततश्च ज्ञेयत्वावचनम-
सिद्धमिति भाष्यम् । ततो नशब्दं पूयित्वा ज्ञेयत्वावचनं नासिद्धमिति प्रकाश इति न नवू-
नकारौ ह्यसुक्तौ । माध्वास्तु प्रकरणादिति सूत्रविभागेनाहुः । अर्थस्त्वयमेव तत्र जन्माद्यधिकरणरीत्या
हेतुषट्तिं सूत्रं युक्तम् ॥ ५ ॥

अयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥ भाष्ये । प्रकरणमिति सूत्रोक्तं प्रक-
रम् । प्रकृते । एकमिति सांख्यप्रभजनकं यथा भवति तथात्मानं रथिनमित्यादिप्रकारेण । पुरुषेति ।
यस्यते त्वमया बुद्ध्या' इति । महतः परं ध्रुवं तं निचाप्येति । प्रकृतिविषयकस्य तयोः प्रकृति-

तदनु, एष सर्वेषु सूतेष्विति पुरुषज्ञानम् । अशब्दमिति तु प्रकृतिज्ञानम् । तस्मादेतावत्प्रकरणे साङ्ख्यमतनिरूपणादशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ अस्मादुक्तव्याख्याने त्रिप्रकरणत्वमन्यथा

भाष्यप्रकाशः ।

तयोरन्तरमेव ज्ञातं भवतीति नेदमीश्वरबोधकत्वेन वक्तुं शक्यमिति प्रधानस्याशब्दत्वकथनमशुक्तमित्यर्थः । अस्मादुक्तेत्यादि । अयमर्थः । उभयाऽऽकाङ्क्षा हि प्रकरणम् । साऽत्र त्रयाणामधिजीवब्रह्मणामेव प्रश्नोत्तराभ्यां प्रतीयते । यदि तृतीयस्यां बह्याम्, 'इन्द्रियेभ्यः' इत्यारभ्य प्रकरणान्तरं स्यात् तदा पूर्ववदत्रापि प्रश्नोचरे स्याताम् । यदि च स्वत एव वरान्तरं दद्यात्, तदा, 'तमब्रवीत् प्रीयमाणः' इतिवत् तमप्युपक्षिपेत् । किंचैतस्य प्रकरणान्तरस्य किं प्रयोजनमित्यपि विचारणीयम् । यदि मुक्तिस्तदा तु, 'अन्यच्छ्रेयो अन्यदुतैव प्रेयः' इत्यारभ्य, 'सोऽञ्चनः पारमाप्नोति, तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्यन्तैरेव वाक्यैः सपरिकरायास्तस्या उक्तत्वात् किमनेन । यदि च स्वरूपावस्थानरूपा काचिदन्या परमपदप्राप्ति-तोऽप्युत्कृष्टाभिमन्यते, तदा तु, 'स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते । सोऽञ्चनः पारमाप्नोति' इत्येतस्य पूर्वग्रन्थस्य विरोधः । त्रिविधदुःखाल्यन्तनिवृत्तेः पदप्राप्त्यैवोक्तत्वात् । विज्ञानरूपस्य स्वरूपावस्थानसाधनस्यापि ततः प्रागेवोक्तत्वाच्च । किंचाशब्दमभे प्रकृतिज्ञाना-
रश्मिः ।

पुरुषयोरन्तरं नेदः । नेदमिति 'अशब्दमस्पर्शरूपमव्ययम्' इति वाक्यम् । अनेन भाष्यार्थः स्पष्टः । उभयेति यथा प्रयाजादिषु समिधो यजतीत्यत्रेष्टविशेषाश्रवणात् समिधा यागेन भावयेत् किमित्युपकार्याकाङ्क्षा । दर्शपूर्णमासवाक्येपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत् कथमित्युपकारकाकाङ्क्षा तथा दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं प्रयाजादीनां सिद्धयतीति । अत्र विश्वजिज्ञास्यसन्निसन्न्याययोर्नावकाय इत्युपपादितं पूर्वतन्त्रे । श्रूयमाणफलस्यैव साधनसाकाङ्क्षत्वादत्र चातथात्वात् केवलं किं भावयेदिति भाष्यमात्राकाङ्क्षा प्रयाजादीनामित्येवं बोध्यम् । सेति उभयोः प्रश्नोत्तरयोः प्रतिपाद्य-प्रतिपादकयोः परस्परकाङ्क्षा । अन्यथेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदीति । ननु तमब्रवीत् प्रीयमाण इति वरोस्तु सांख्यविधेयाकाङ्क्षायामाहुः यदि चेति । दद्यादसिः । तं नचिकेतसं, तं वरं तवैव नाम्ना भवितायमभिरिति श्रुत्या नचिकेतसो वाजःश्रवःपुत्रस्य नाम्नाभिरपि नचिकेता इति वरः । मुक्तिरिति 'मुक्तिरन्तरायध्वस्तेन परः' इति सांख्यसूत्रम् । अभीति पञ्चसिखिः अभिमन्यते सनन्दनाचार्यो वा । उक्तत्वादिति 'यस्माद्भूयो न जायते' इति श्रुत्योक्तत्वात् । नन्वन्यच्छ्रेय इत्यादिना मुक्तेरुक्तावपि विज्ञानं तत्साधनं नोक्तमिति चेत्तत्राहुः विज्ञानेति । तत् इति मुक्तिबोधकादन्यच्छ्रेय इत्यादिसंदर्भात्प्राक्

'यस्मिज्जिदं विचिकित्सन्ति मृत्यो

यत्सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् ।

योयं वरो गूढमनुप्रविष्टो

नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते' ॥

इति श्रुत्योक्तत्वात् । अस्या भाष्यम् । यस्मिन् भ्रूते इदं विचिकित्सनं सांपराये परलोक-विषये । महति महत्प्रयोजननिमित्ते, गूढं गहनं दुर्विवेचनं प्राप्तस्तस्माद्वादयन् वरं नचिकेता न

चतुष्प्रकरणत्वं स्यात् । तृतीया चैषा बह्वी । 'स त्वमग्निं स्वर्गमध्येषि सृज्यो भवति तं ग्रहधानाय मध्यम्' इति प्रश्नः प्रथमः । 'प्रतिब्रवीमि तद्दु मे निबोध स्वर्गमग्निं

भाष्यप्रकाशः ।

झीकारस्तु 'यत्सृष्ट्वान् प्रमृच्यते' इति फलोच्चेयं विरुद्ध्यते । तस्माच्चतुष्प्रकरणत्वमतमतमिति । किंच, तृतीयैषा बह्वी । अतस्तृतीयप्रश्नोत्तरत्वमेवात्र युक्तम् । न त्वाकस्मिकं सांख्यमतनिरूपकत्वेन प्रकरणान्तरत्वम् । यतः, स त्वमग्निमित्यादिना, प्रतिब्रवीमीत्यादिना च त्रीण्येव रश्मिः ।

वृणीते मनसापीति श्रुतेर्वचनमिति । अत्रेदं विचिकित्सनं करोति बहुवचनं छान्दसं बहुलमिति योगविभागसूत्रेण यथा चणालं ये अक्षयूपाय तक्षतीति ये तक्षतीति प्राप्तं तत्र

'सुप्रतिष्ठप्रग्रहलिङ्गनराणां कालहलचस्वरकर्तृवदां च ।

व्यलयमिच्छति शास्त्रकृदेवां सोपि च सिद्ध्यति बाहुलकेन' ॥

इति व्यलयो बहुलमिति सूत्रकारिकया तिङ्म्यलयः । सूत्रे योगविभागो महामाष्येति । अत्रार्थे विज्ञानं न स्पष्टं यतो यस्मिन् पूजके प्रेते यत्खादि कर्तुं इदं परमैश्वर्यवद्ग्रहं तद्वत्त्वं गतं प्राप्तं तोषादि विचिकित्सन्ति किञ्च निवासे न्वा. प. से. केतिहुमिच्छति सांपराये परलोके प्रापयितव्ये सति । अथवा परः पुरुषोत्तमः तस्यायो ज्ञानं तथा च सम्यग्भूतं पुरुषोत्तमज्ञानं येन स संपरायो भक्तिमार्ग इति यावत् । अथवा परे पुरुषोत्तमे अयो गमनं प्रवेश इति यावत् । तथा च सम्यक् परायो येन स तथा भक्तिमार्ग इत्यर्थः । नस्मिन् प्रापयितव्ये महति फलानां मध्ये तेनात्मे ज्ञानमार्गीयाक्षरे प्रापयितव्ये तदप्युक्ते तृतीयाध्यायतृतीयचरणे 'संपराये तर्तव्यामावात् तथा ह्यन्ये' इति सूत्रमाष्ये ज्ञानमार्गोद्धरणे प्राप्तेत्यादिना किं चान्येष्वुत्प्रेष्य पितृगान्धर्वप्राजापत्यदेवमातृवायव्यभूत-संबन्धिषु ब्राह्मं तत्र श्रुतं नालं किं तु महत् तद्विस्तारकं नोस्मात् ब्रूहि हे सृज्यो शुद्धं ज्ञानसंवरणं यथा भवति तथा श्रद्धामनु पश्चात् नचिकेतसि प्रविष्ट इत्यादिश्रुतेर्वचनम् । अत्र विज्ञानं तेनात्मे इत्यनेन प्राप्यते स्वरूपान्वयानमपि परमपदप्राप्त्यङ्गं प्राप्नोति । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति सूत्रात् । तृतीयेत्यादि भाष्यं व्याचल्युः किं चेति । तृतीयेति तृतीयं च तत् प्रश्नश्चोत्तरं च तयोः समाहारः प्रश्नोत्तरं तृतीयं प्रश्नोत्तरं तस्य भावः । तद्भाष्ये स्पष्टम् । स त्वमग्निमित्यादिभाष्यार्थमाहुः यत् इति । श्रुत्यर्थस्तु हे सृज्यो स एवं गुणविशेषणविशिष्टः स्वर्गलोकस्य प्राप्तिसाधनमग्निं स्वर्गं साधुं 'तत्र साधुः' इति यत् । त्वमध्येषि सरसि तं मद्यं नचिकेतसे ब्रूहि अतः सत्यं दधानाय कर्तारि ज्ञानम् । अयं प्रश्नः, ब्रूहीति संप्रश्ने लोडः । इत्यादिनेत्यादिपदेन भाष्योक्तोत्तरादि । उत्तरार्थः । प्रति ते मागं ब्रवीमि त्वां प्रतीत्यव्याहारात् । कश्चित् प्र ते ब्रवीमीति पाठः ते तुभ्यं ब्रवीमीत्यर्थः । तत् उभे भक्तौ विबोध प्रजानन्नहं सृज्युः तद्दुमे इत्यपपाठः । भाष्ये । आदिपदेन स्वर्गलोकः । असृत्तत्वं भजन्ते एतद्वितीयेन वृणे वरेणेति येनाग्निचोचितेन स्वर्गो लोको येषां ते स्वर्गलोका यजमाना अभूतत्वमानन्दं भजन्ते तदुपर्यप्यधिकारात् सेवन्ते तदेतदग्निविज्ञानं द्वितीयेन वरेण वृण इत्यर्थः । प्रकृते । येयं विचिकित्सा गन्तुर्भवतो निवासेच्छा । अयमिति अल्विकाराद्वयम् । विचिकित्स-त्यर्थः । प्रश्नोपम् । अस्तीत्यत्र लेडाप्रयणात् । अस् सुवि 'लिक्ये लेड' इति सूत्रेण लेड, अस्ति 'सिच बहुलं लेटि' इति बहुलग्रहणात् सिप 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इति तिप् इकारालोपः । वृत्तौ वाकार-ग्रहणादिकत्वात् 'लेडो ङाटौ' इति सूत्रेण नाढायवन्न, छन्दसि सर्वविचीनां विकल्पात् । अञ्चीनं परमनुधावतीत्यस्ति इति प्रयोगसिद्धिः । अत्र संप्रश्ने लेडिति । देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा नहि

भाष्यप्रकाशः ।

प्रश्नोत्तराणि प्रतीयन्ते । नच पितृसौमनसेनाग्निजीवप्रश्नाभ्यां च वरत्रयपूर्तेस्तृतीयप्रश्नस्य
रश्मिः ।

सुविज्ञेयमणुरेष धर्म इत्युत्तरम् । शान्दविज्ञानविषयत्वमात्रमिति तु । अन्यत्रेति धर्मादिभ्योऽन्यत्र ।

‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद’ ॥

इति स्पष्टा । प्रश्नोपसृ । वदेति प्रश्ने लोद ।

‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्’ ॥

‘एतच्छ्लोचाक्षरं ब्रह्म श्लेतच्छ्लोचाक्षरं परम् ।

एतच्छ्लोचाक्षरं ब्रह्म यो यदिच्छति तस्य तत्’ ॥ इत्युत्तरम् ।

आमनन्ति अन्यस्यन्ति, तपांसि पुराणानि विचारकत्वात् तप आलोचनेऽसुम् । गुरुमजनवान्
ईश्वरमजनकर्तृत्वादत्र । भाष्ये । ननु पाठक्रमात्पूर्वमुपन्यासात्प्रश्नोपसृक्त इत्याशङ्क्याहुः
उपेति । उपन्यासः कथनम् । पश्चादिति तथा च यथा वद्विमान् घृणादित्यत्र हेतोः पश्चाद्वचनम् ।
तथात्रोपन्यासः प्रश्नात् । यथा दशमस्कन्धे प्रश्नादुपन्यासः साध्यतावच्छेदकसंबन्धो वाच्यतया
प्रबन्धः । हेतुतावच्छेदकसंबन्धो वाच्यता । अत एवेति अनुमानध्वननादेव । तस्येति प्रश्नस्य ।
प्रकृते । इन्द्रियेभ्यः परा इत्यारभ्य नाचिकेत्युपाख्यानमित्यन्ते भिन्ने प्रकारेऽभावात् पूर्ववच्छोट-
लेटोरभावेन तस्य । ननु घटो घटश्चेत्युक्तिवदुपन्यासः प्रश्नश्चेत्युक्तिरस्त्वनुमानबोधकं किं पदमित्यत
आहुः उत्तरेति । स्यादेवं घटः पट इत्यनुक्त्वा पोट घट इतिवदुपन्यासः प्रश्नश्चेति विपरीतं न
त्वेवं किं तु भिक्षामेत गां चानयेतिवदन्वाच्ये चकारोस्तीति तेन गवानयनवत् भिक्षादनकर्तृत्वादेव-
दत्तवदिति चोपन्यासवती प्रश्नवतीत्वादिति चकारान्वाच्ययोरर्थोदुत्तरः उपन्यासादुत्तरः प्रश्नस्त्वस्य
भावः सत्ता तदर्थं चकार इति भाष्यार्थः । प्रकृते । ग्रीण्येवेति । भाष्ये एवकारं समर्थयितुं
जीवब्रह्मवादं च निराकर्तुं शंकरभाष्यस्य किंचिदाहुः न च पित्रिति । अयमर्थः । पूर्वं उशन्
इच्छन् अर्थात् पुत्रं वाजश्रवसो वाजमघ्नं तस्माच्छ्रवः श्रवणं यस्य स वाजश्रवास्तस्यापत्ये वाजश्रवसो
नाम स पुत्रेष्टयेजे तत्फलं कामयमानः स तस्याभिष्टौ सर्ववेदसं सर्वस्वं ददौ । तस्य ह नचिकेताः
पुत्र आस स सर्वस्वान्तर्गतः स्वस्यादाने पितुरभिष्टौ फलं श्रद्धावेशादाज्ञाय तात ‘कस्मै मां दास्यसि’
इत्युक्तवान् । शंकरभाष्ये तु वाजमघ्नं तद्दानादिनिमित्तं पुत्रेष्टयेजे इत्यत्र विश्वजिता सर्वमेवेनेजे
इति पठितम् । तदा पिता स्वस्य सर्वस्वदानसत्यतायै मृत्यवे दत्तवान् स च यममवनं गत्वा तिस्रो
रात्रीरुवास ततश्च यममाह भार्या भगिनी वा, पद्मपुराणे यमुनामाहात्म्ये यमुनावचनं यमं प्रति स्मर्यते

‘ब्रूहि त्रातः स्वकार्यं हि किं त्वं श्रावय तत्पदम् ।

तदाकर्ण्य करिष्यामि विचार्यं स्वहृदि प्रियम्’ ॥ इति, तद्वत् ।

उदकाहरणं ब्राह्मणाय कर्तव्यमित्येवमुक्तो यम आह—

‘तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्द्दिहे मे अनश्नन् ब्रह्मन् अतिथिर्नमस्यः ।

नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेस्तु तस्मात्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्वेति’ ॥

१. ईश्वरं गुरुं च मज्जलेति । २. समुच्चये । ३. गुरुमजनवान् ईश्वरमजनकर्तृत्वादस्मादित्यत इति ।
४. चकारसमुच्चयार्थादुत्तरम् ।

रश्मिः ।

तत्रैकैकां रात्रिं प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्वेति शंकरभाष्यम् । शान्तसंकल्पः सुमना वीतमन्युरिति वरत्रयसंभवादिति त्रीन् वरान् वृणीष्वेति श्रुत्युक्तो नचिकेताः ।

‘शान्तसंकल्पः सुमना यथा साद्वीतमन्युः गोतमो मामिमृत्यो ।

त्वत्प्रसृष्टं मामिवदेत् प्रतीत एतन्नयाणां प्रथमं वरं वृणे’ ॥

इति पितृसौमनस्येनेत्यर्थः । किंचाग्निजीवप्रशान्त्या स त्वमग्निमित्यस्योत्तरार्धं ‘स्वर्गलोका असृतत्वं भजन्ते’ एतद्वितीयेन वृणे वरेणेति द्वितीये वरे प्रथमप्रश्नपरिसमाप्तेस्तथा ‘येयं प्रेते विचिकित्सा’ इत्यस्योत्तरार्धे ‘एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः’ इति तृतीये वरे द्वितीयप्रश्नपरिसमाप्तेरन्यत्र धर्मादित्युक्तस्तृतीयः प्रश्नः काल्पनिकः कल्पनेन व्यवहरति ‘तेन दीप्यति खनति’ इति ठक्, इत्याशङ्कमानस्तृतीयः प्रश्न इति भाष्यमाक्षिप्तम् । तेन जीवप्रश्न एव परमात्मप्रश्न इति पुनरनुकुर्यते जीवप्राज्ञ-योरभेदात् । न च जीवस्य धर्मादिगोचरत्वात् स नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति प्राज्ञस्तु धर्माद्यती-तत्वात् अन्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषय-त्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीतविषयत्वात् । तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाभावात् प्रश्नभेदो न पूर्वस्यैवोत्तरत्रानुक्रमणमिति शङ्क्यम् । भवत्प्रसृष्ट्यभेदात् प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञतः स्यान् न त्वन्यत्वमस्ति तत्त्वमसीत्या-दिश्रुत्यन्तरेभ्यः इति शंकराचार्याः जीवब्रह्मवादमवतारयन्ति सोत्रावतारितस्तद्दूषयामासुः यत्तदिति । अन्यमभिप्रायः पश्यसीति पदात् ।

‘अथ वा शून्यवद्वाहं व्योमेव ब्रह्म तादृशम् ।

प्रकाशते लोकदृष्ट्या नान्यथादृक् स्थयेत् परम्’ ॥ इति ।

निबन्धोक्तरूपस्मारणात्तस्य चालन्तजीवमिन्नत्वेन प्रश्नभेद इति । जीवस्य त्वप्रत्यक्षत्वं ‘कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैश्वरादवृत्तचक्षुरसृतत्वमिच्छन्’ इति श्रुतेः । न चावृत्तचक्षुस्त्वं पश्यसि तद्भे-दत्वं इति शङ्क्यम् । ‘त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि’ इति वायुप्रतिपादकश्रुतेः ‘ब्रह्म तर्हि अग्निः’ इति श्रुतेः अग्निस्तु पृष्ठ एव । जीवस्याणुत्वं जीवाणुत्ववाद उपपादि, अतो न जीवो वायुवत्प्रत्यक्ष इति । अन्यत्र वायुरपि त्वात्रप्रत्यक्षविषयोतो श्वरं प्रत्यक्षं पृष्ठं परं च अन्यत्र शंकरभाष्येऽस्य प्रश्नसाक्षीकारः केषां चिदस्य पृथक् सत्त्वं स्तोत्रयति सूत्रकृताङ्गीकृतं सत्त्वमिति चेत् कुतो निराक्रियते श्रुत्यर्थसंगति-बलादिति चेन्न पञ्चपुराणे उत्तरखण्डे उमामहेश्वरसंवादे गुणत्रयविवरणकथने ‘मायावादमसञ्जाल-मित्यस्यानिराकरणाच्छिवेन । ननु तर्हि श्रुत्यर्थसंगतिरन्या केति चेन्न ब्रह्मवादेन संगतिः सुस्थिरा भवति । तथाहि सौमनस्यपर्यन्तं समानकं सर्वमुक्तम् । अर्थस्तु हे सत्यो मामग्नि मां प्रति मलिता शान्तसंकल्प इत्यादिरूपः सन् त्वत्प्रसृष्टं त्वदजितं मामिवदेत्प्रतीतो लब्धस्पृष्टः स एवायं पुनो ममे-त्यभिजानन् एतत्प्रयोजनं वरमायं वृणे । तदा श्रुत्युक्ता च ‘यथा पुरस्तात् भविता प्रतीतः’ इति तव पिता भवितेत्यर्थः । नचिकेता उवाच ।

‘स्वर्गं लोके न मयं किंचनास्मि न तत्र च त्वं न जरया विभेति’ किं च

‘उमे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो भोदते स्वर्गलोके’ इति

यामिति वर्णागमः । एतदग्रे स त्वमग्निमिति । इतः संगतिमिन्ना त्रयाणामेवाग्निजीवपर-मात्मनामेव वरप्रदानसामर्थ्यात् वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते कठवल्लीषु तद्विषय एव च प्रश्नो नातोऽन्यस्य प्रश्न उपन्यासो वा दृश्यते इति सूत्रार्थः परेषाम् । अवधारण एवं पदं व्याकृतमत्र

नाधिकेतः प्रजानन् इत्याद्युत्तरम् । 'यियं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके' इति द्वितीयः प्रश्नः । देवैरत्रापीत्यग्रे उत्तरम् । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति तृतीयः प्रश्नः । 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति' इत्यादिना

भाष्यप्रकाशः ।

काल्पनिकत्वं शङ्क्यम् । 'यत् तत् पश्यसि तद् वद' इति श्रुत्यैव सिद्धत्वात् । नच निहेतुकत्वम् । 'तमन्नवीत् प्रीयमाणो महात्मा' इत्युक्तवरवदस्यापि वक्तृप्रीतिहेतुकत्वात् । नच तत्प्रीतेः काल्पनिकत्वम् । 'नैया तर्केण' इति वाक्यस्यस्य प्रेष्ठपदस्यैव गमकत्वात् । नच 'यत् सांपराये महति श्रूहि नस्तत्' इतिवदस्यापि पूर्वप्रश्नानुवादत्वं शङ्क्यम् । विषयनिर्देशविरोधात् । नच, 'यियं प्रेते'

रश्मिः ।

तु त्रयाणामेव प्रकरणानामेक एवशब्देन चतुर्थप्रकरणव्यवच्छेदः । अस्मदुक्तेति भाष्यात् । उत्तरत्वेन त्रयाणामेव न चतुर्थस्यैवमुपन्यासः । चकारोभ्यादिसमुच्चये, अश्यादिकथनं च प्रश्नसमुच्चये, प्रश्नश्च द्वितीयचकार उत्तरप्रश्नमावार्थं स चोत्तरः प्रयोक्तव्यः उत्तरवतीवेदान्तप्रश्नात् यन्नैवं तन्नैवं वेदश्रुतिवदित्युत्तरप्रश्नप्रयोगफलं बह्निमान् घ्मादित्यत्र पर्वतो बह्निमानितिबहुत्तरप्रयोगफलमिति सन्तर्थाः । सिद्धत्वादिति वदेति लोटः संप्रसार्यकत्वेन तथा तस्मात् । नन्वन्येऽप्यर्थाः सन्ति संप्रसार्यग्रहणे किं कारणमिति चेन्न । तृतीयवरानन्तरमन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्वेति मृत्युकेः वर-कारणसत्त्वात् । श्रुत्यैवेत्यत्रैवकारेण वरव्यवच्छेदः । वरमावं तत्र कारणामावं च शङ्कते स्म न च निरिति । आपद्येत इति शङ्क्यमिति शेषः । वरवदिति तवैव नाम्ना भवितायमभिरिति वरवत् वष्टयन्ताद्वतिः । अस्त्येति तुरीयवरस्य इति । वाक्येति

'नैया तर्केण मतिरापनेया श्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।

यां त्वमापः सत्यश्रुतिर्वीतासि त्वाद्दृ नो भूयान्नचिकेतः प्रेष्ठ' ॥

इति वाक्यस्य । किंच वरप्रदानसामर्थ्यात् प्रश्नोत्तरे इत्यसंघट्टं वरोमीष्टमिति पक्षे वरः श्रेष्ठ इति पक्षे च प्रश्ने तयोः सामर्थ्यस्याहेतुत्वात् । अभीष्टश्रेष्ठसामर्थ्याभावेऽप्यनुलोपात् प्रश्नदर्शनात् । तदत्र नास्ति यौक्तिकत्वात् । तर्हि अनुवादत्वप्रस तृतीयप्रश्नस्यास्त्वित्याहुः न च यदिति । अयं च 'यियं प्रेते' इति प्रश्नानुवादः । 'यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो' इति पूर्वपादात् । अर्थस्तुक्तः । तद्वमयोरर्थयोः प्रथमेऽनुवादत्वम् । अस्त्येति तृतीयप्रश्नस्य । पूर्वप्रश्नो जीवप्रश्नस्तस्यानुवादत्वं सिद्धस्य कथनमनुवादस्तस्य भावः । विषयेति । पूर्वस्य जीवः तृतीयप्रश्नस्याशङ्कः । न च जीवोऽश्वर इति पूर्वानुवादत्वं 'एतच्छ्वेवाक्षरं परम्' इतिश्रुतौ परपदेनाद्वयत्वाद्यधिकरणोक्तपरब्रह्मोक्तेः । न च 'एतच्छ्वेवाक्षरं ब्रह्म ह्येतच्छ्वेवाक्षरं परम्' इत्याद्यनन्तरं 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति षण्मरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानशारीरपरमेश्वरयोर्मोदं दर्शयति । सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति प्रसङ्गस्य जन्ममरणयोः शारीरसंस्पर्शात् शारीरस्य भवति न परमेश्वरस्य । तथा ।

'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोगौ येनानुपपद्यति ।

महान्तं विमुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' ॥

इति स्वप्नजागरितद्वयो जीवस्यैव महत्वविशुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न ब्राह्मदन्तो जीव इति दर्शयति ब्राह्मविज्ञानाद्वि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः । तयाग्रे 'यदेवेह तदनुग्रहं यदनुग्रहं तदेवेह मृत्योः स मृत्युमामोति य इह नानेव पश्यति' इति जीवब्राह्ममेवदृष्टिमपवदति

भाष्यप्रकाशः ।

इत्येतदुत्तरस्य ब्रह्मप्रश्नात् प्राग्भावात् तत्पूर्वग्रन्थस्य तदनुत्तरत्वं शङ्क्यम् । 'न सांपरायः' इति वाक्ये परलोकासत्त्वमानिनः पुनः पुनः स्ववशगत्योक्त्या तादृशस्याप्यस्तिबोधनस्यै वोचरत्वात् । रक्षितः ।

चातो जीवब्रह्मवादोस्त्विति वाच्यम् । अद्वयत्वाद्यधिकरणोक्तं रूपमेतद्वेवाक्षरं ब्रह्मेत्युक्त्वा न जायत इति श्रुत्युक्तेरतासां कृष्णावतारपरत्वात् । विपश्चित्यदात् 'सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु' इति विपश्चितः सूर्यत्वं कृष्णस्य सूर्यत्वं च 'कृष्णद्युमणिनिम्लोचे' इति वाक्यात् । अतः कृष्णविपश्चितोरेकार्थवाचकत्वम् । जन्ममरणयोरविर्भावतिरोभावात्मकत्वाच्च दोषः । 'आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै गुरवैरिणः' इति वाक्यात् । न च गुरस्य जलदोषात्मकस्यारित्वसमकालिकावाविर्भावतिरोभावाविति शङ्क्यम् । नारायणत्वेनात्मत आविर्भावतिरोभावाविति श्रुतेश्च गुरवैरित्वसमकालिकत्वस्याविर्भावतिरोभावयोः पौराणत्वात् । स्वप्नान्तं जागरितान्तं चेत्यादि कृष्णावतारे 'लोकवचु लीलाकैवल्यम्' इति सूत्रात् । इहेति इह लोके कृष्णावतारे । अमुत्र परब्रह्मणि । नानादर्शने स्वगतद्वैतापत्तिरतः साधनै राजसतामसज्ञाने निहृत्य सात्त्विकं ज्ञानं संपाद्य नानादृष्टिर्निर्वर्तनीया तदुक्तम्

'सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविमक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं सात्त्विकं स्पृष्टम्' ॥

इत्येकादशस्कन्धे । अतो न जीवब्रह्मवादः । एवं विषयनिर्देशविरोधादित्यर्थः । किं च अनूद्य जीवप्रश्न एकः अनुवादकं तु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्मिश्रं तत्र यदि दृष्टान्तोऽनुवादकं वाक्यं स्यात् तदा दार्ष्टान्तिकेपि भवेत् तदेव तु न दृष्टान्तीयानुवादकवाक्यस्य त्वर्थान्तरादिदं वाक्यं जीवप्रश्ने श्रुत्युना 'अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व' इत्युक्तौ नचिकेताः

'यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति श्रुत्यो यत्सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् ।

योयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं वरं तस्मान्नचिकेता वृणीते' ॥

इत्याह । अत्र तस्मादित्यस्य यस्मिन्नित्यादिनानूदितद्वितीयप्रश्नार्थादित्यर्थे अनुवादः स्यान्न त्वेवं न्यूनताख्यनिग्रहस्थानापत्तेः । न हि ब्रह्म जीवस्यात्ममात्रं 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' इति सूत्रात् किं तु तस्मादित्यस्य श्रौतपदस्योक्तोभयार्थद्वितीयपक्षः ब्रह्मण इत्यर्थः । अतोनानुवादत्वं शङ्क्यमित्यर्थः । न चात्र चतुर्थो वरस्तस्य समासत्वात् नचिकेता नामा अयि प्रसिद्धौ अतोऽन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व इत्यन्तं चरमवरकारणकस्तृतीयो ब्रह्मप्रश्न इति । एवं तृतीये प्रश्ने समर्थते देवैरत्रापीत्यस्य प्रथमवल्लीसमाप्तिपर्यन्तस्योत्तरत्वम् । द्वितीयवल्लीस्य अम्मन्यच्छ्रेय इत्यादेरनुत्तरत्वमाशङ्क्य समादधुः न च येयमिति । येयं प्रेत इत्यस्य प्रश्नस्य यदुत्तरं तस्य देवैरत्रापीत्यारम्भ 'नचिकेता वृणीते' इति प्रथमवल्लीसमाप्त्यन्तस्य ग्रन्थस्यात्र प्राग्भावादित्यत्र प्राग्भावादिति पाठः । तत्पूर्वेति ब्रह्मप्रश्नात्पूर्वग्रन्थस्य प्रथमवल्लीसमाप्त्यनन्तरस्य अम्मन्यच्छ्रेय इत्यादिग्रन्थस्य द्वितीयवल्लीस्य 'न सांपरायः' इति वाक्यात्पूर्वस्य । तदनुत्तरत्वं द्वितीयप्रश्नानुत्तरत्वं विचिकित्सनाभावाच्छङ्क्यम् । न इति ।

'न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं विचमोहेन बूढम् ।

अयं वा लोको नास्ति पर इति मानी पुनःपुनर्वशमापद्यते मे' ॥

इति वाक्ये । स्ववशेति श्रुत्यवशगत्योक्त्या । तादृशेति परलोकासत्त्वमानिनोपि । अस्ति 'अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके' इत्यनयोरस्तिबोधनपक्षस्यात्रापि सत्त्वात् । यद्वै प्रकाशकपद्विषयकप्रश्नस्तद्वैवाचिञ्जतदुद्देश्यकमुत्तरमिति नियमस्य को घटः कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यादिषु दर्शनादस्ति-

भाष्यप्रकाशः ।

नच तदग्रिमग्रन्थवैयर्थ्यं शङ्क्यम् । उत्तमाधिकारदर्शनेनाधिकप्रश्नोदयार्थमेव तदुक्त्या अवैयर्थ्यात् । तत् एव श्रेयःप्रेयसोर्विद्याविद्ययोश्च कथनमपि युज्यते । अतः 'तं दुर्दर्शम्' इति वाक्यद्वयान्त-

रश्मिः ।

घटितजीवप्रश्नस्यास्तिबोधकस्यासंपराय इति वाक्यस्योत्तरत्वादिति । तदग्रिमेति न संपराये-
तिवाक्याग्रिमस्य 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इत्यादिजीवनिरूपकग्रन्थस्य वैयर्थ्यम् । उत्तमेति
यस्मिंश्चिदमिति वाक्येन कामाप्रलोभादुत्तमाधिकारदर्शनेन त्वादङ् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा' इति
प्रश्नप्रशंसया चोत्तमाधिकारदर्शनेन । अधिकेति ब्रह्मप्रश्नोदयार्थम् । तदुक्त्येति तदग्रिमग्रन्थोक्त्या
हेतोः । तत् इति अधिकप्रश्नोदयार्थत्वादेव

'अन्यच्छ्रेयो अन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीति ।

तयोः श्रेयश्चाददानस्य साधु भवति हीयतेर्थाच्च उ प्रेयो वृणीते ॥

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्मात् संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।

श्रेयो हि धीरो अभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते ॥

सत्त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामान् अभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यन्ताक्षीः ।

नैतां सृतिं वित्तमयीमवाप्तो यसां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः' ॥

इति श्रेयःप्रेयसोः । सिनीति इति छान्दसत्वादेकवचनं वक्षीत इत्यर्थः । आ इत इति छेदः ।

एत इत्यत्र प्राप्नुतः । तौ संपरीत्य मनसालोच्य विविनक्ति पृथक्करोति गुरुलाघवम् । अभिप्रेयसे इति
अभिप्रेयो विहाय । प्रेयः पशुपुत्रादिलक्षणम् । योगक्षेमात् योगक्षेमनिमित्तम् । सृतिमिति गतिम् ।
अतस्त्वं नचिकेतः श्रेय आददान इति भावः । चिद्येति उक्तश्रुत्यत्र एव

'दूरमेते विपरीते विपुची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।

विद्याभीप्सितं नाचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो लोलुपन्तः ॥

'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ।

दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढाः अन्येनैव नीयमाना यथान्धाः' ॥

इत्यनेन विद्याविद्ययोः दूरं महतान्तरेण एते श्रेयःप्रेयसी । विपुची इति । प्वच गतौ स्वा.
आ. से. प्वचते इन् संप्रसारणं नानागतिमिन्नफले संसारमोक्षहेतुत्वेन एका विपुचिरविद्या या ।
सोर्थाच् । अपरा विपुचिर्विद्या इति ज्ञाता भवेत् । विद्या अभीप्सिता यस्य । दन्द्रेति द्रष्टुं गतौ स्वादिः
आ. से. यद् दन्द्रम्यन्ते दन्द्रम्यमाना, श्वानच्, आने मुक् । पुनःपुनः कामकामा गम्यन्ते आगम्यन्ते
चेत्यर्थः । परियन्तीति परितो गच्छन्ति श्रेयःप्रेयसोर्विद्याविद्ययोश्च कथनमेवं कृतमस्याधिकप्रश्नोदया-
र्थत्वं तु अर्थस्य प्रयोजनरूपत्वादधिकप्रश्नोदयः प्रयोजनमस्य कथनस्य । अत्र कथनस्य कारणत्वम-
त्रापि कथनरसामिनिवेशः कारणमिति ज्ञेयम् । तच्च प्रथमस्कन्धसुबोधिन्यां 'त एकदा तु मुनयः'
इत्यशोक्तम् । अत्र प्रश्नकथनरसामिनिवेशयोः शौनकनिष्ठत्वम् । तत्र तु प्रश्नस्य नचिकेतोनिष्ठत्वं कथन-
रसामिनिवेशस्य मृत्तुनिष्ठत्वमिति । व्यधिकरणं फलं केनचित्संबन्धेन समानाधिकरणम् । अत इति
एतावतो ग्रन्थस्योक्तसंगतिः कत्वाद्भे जीवप्रश्नासंगतत्वाच्च । वाक्येति । वाक्यद्वयमग्रे वक्तव्यम् ।

१ विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो लोलुपन्ते ।

१०८ अ० सू० २०

रश्मिः ।

‘यथा हि मरणं प्राप्यात्मा भवति गोतम ।

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्याणुमन्येऽनुसयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्’ ।

मरणं प्राणत्यागं जीवीयं प्राप्य त्यक्ताः प्राणा भगवत्समीपं गच्छन्ति स आत्मा आध्यात्मिकादिमित्रविदाश्रयो भवति आत्मावतारादिरपि । लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति सूत्रानुसरणात् । धीरविषय उक्तः । अधीरविषयमाह योनिमिति ‘योनेः शरीरम्’ इति सूत्रात् । स्याणुमन्ये । श्रुतं शुर्वादिसुखद्वारा । प्रसङ्गागतान्यगतिसहितेश्वरनिर्याणस्य मुक्तिलीलात्वेपि शोकदत्वात्तद्विहाय विसर्गलीलामारम्याहुः य एष्विति ।

य एषु सुखेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः ।

तदेवावकं तद्वत् तदेवाश्रुतमुच्यते ॥

अवकं ऋक्षः ‘विसर्गः पौरुषः स्मृतः’ इति वाक्यम् । अत्र स्वप्नसृष्टिनिर्मातृत्वं तत्र कर्तृत्वमात्रं नामित्रनिमित्तोपादानत्वरूपमिति न संघ्याधिकरणभाष्यविरोधः ‘यस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येति कश्चन एतद्वैतत्’ इति श्रुतिरत्र अत्येति अत्यन्तमेति तद्वत् ‘अतस्तदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः’ इति अत्र लोकधारकत्वादाश्रयलीला कृष्णाश्रयनामाश्रयः ।

‘अग्निर्यैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिः’ ॥

चायुर्यैक इति वाक्यं पूर्ववत् । अत्र धर्मिणोऽसाधारणधर्मेण व्यापकत्वेन रूपनामनिर्वाहकत्वालीला तत्त्वादिरूपनामनिर्वाहकत्वेन सर्गलीला । महत्त्वाहंकारादीनि नामानि ‘भोक्तुः प्राञ्जल्य’ इति वाक्यात् रूपाणि ।

‘सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्वैर्बाह्यदेवैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः’ ॥

इत्यत्र लोकदुःखासंसृष्टत्वोत्तया जगद्व्यापारवर्ज ‘सर्वरसः’ इति श्रुतेः सर्वरसलीला विसर्गलीला । भक्तानुरोधिनी लीला विसर्गरूपमाह ।

‘एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्य येऽनु पश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्’ ॥ इति ।

अत्रैकरूपस्य बहुधाकरणं भक्तानुरोधात् यद्यद्विधेति वाक्यात् । आत्मस्य श्रुतिस्थं ‘तस्मान्मित्रा एतास्ता आशिर्मित्रो न वै विसुः’ इति कुण्डोपनिषच्छ्रुतेः भगवत्स्य वा ‘स मानसीन आत्मा जनानां सर्वात्मा’ इति श्रुतेः । फलदातृत्वरूपां स्थानादिलीलामाह ‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् तमात्मस्यम्’ इति पूर्ववत् । सुखस्थाने शान्तिः फलमत उपपद्येति सूत्रात्

‘तदेतदिति मन्यन्ते निर्देश्यं परमं सुखम् ।

कथं नु तद्विजानीयात् किमुतो याति वा न वा’ ॥

तद्वत् एतत्प्रत्यक्षं समीपतरं मन्यन्ते जानन्ति अवबोधयन्ति वा निवृत्तेषु प्राक्षणादयः तत्सुखं कथं केन प्रकारेण जानीयामहं नचिकेताः । विजानीयात् यः कोपि । किमुतेति नास्ति

रश्मिः ।

आहुतेः, न विकल्पे, चाकारोक्तेः । अतः प्रश्ने आसमन्ताद्भाति न वेति प्रश्नः । भासाद्वारा दीप्यते इत्युत्तरमाह 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' ॥ इति ।

'अनुकृतेस्तस्य च' इत्यत्र व्याकृता पञ्चमवलीखा लीला । एवमा वलीसमाप्ति लीला-
कथनदर्शनेनेत्यर्थः । अग्रेतनवव्यर्थः कथ्यते प्रसङ्गात् । 'अत एव च नित्यत्वम्' इति सूत्रभाष्ये
वेदस्यार्थतौल्यं शब्दब्रह्मवेदपुरुषशब्दवाच्यत्वमुक्तं तदाहुः ऊर्ध्वमूल इति इयं विसर्गरूपेण
लीला 'तस्माद्विराडजायत विराजो अधिपुरुषः' इत्युक्त्वा किंचिदन्यदुक्तचोच्यते 'तस्माद्य-
ज्ञात्सर्वहृतः ऋचः सामानि जज्ञिरे छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत' इति श्रुतेः ।
'ऊर्ध्वमूलोऽवाकशास् एषोऽश्वत्थः सनातनः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवाश्रुतमुच्यते' 'तस्मिंल्लोकाः
श्रिताः सर्वे तदुनालेति कश्चन एतद्वैतत्' इति श्रुतिः । अत्र पक्षिवृषमवृक्षेषु वृक्षत्वेन वेदोऽवर्णि ।
ननु वृक्षे लोकानां श्रितत्वं बाधितमिति चेन्न ऊर्ध्वमूलं तद्विष्णोः परमं पदमस्य स्वर्गनरकतिर्यगादि-
शास्त्रामिरवाङ्मशास्त्रः अश्वत्थः अश्वत्थं जलमस्मास्ति 'अर्थवाद्यच्च' 'वायः प्रजाहितं शान्तं अश्वत्थं
पवनं शिवम्' इति केदारमालाकोश इति न्याय्यासुधायां भानुदीक्षितः । यद्वा अश्वत्थिष्ठत्वस्मिन्नि-
त्यश्वत्थः लोकास्त्वमे तिष्ठन्ति अस्मिन्त्वश्वत्थिष्ठतीति अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्थे तिष्ठते इति
अश्वशब्दो योगरूढः 'विचारो योगरूढितः' इति पूर्वषीभासाकारिकायाः । तथा च व्यापकोऽश्वनामा
पदार्थः कल्पी अवतारः । अवतारत्वाद्वापकः । रूपं प्रत्यक्षाश्वत्थरूपम् । तिष्ठत इति उपग्रहव्यत्ययः ।
परस्यैपदी आत्मनेपदी उपग्रहः । सनातनो नित्यः । तथा च वेदतरोः शब्दात्मकत्वमर्थतरोरवतारा-
त्मकत्वतोत्र शुक्रत्वादि विदधौ श्रुतिः तदेव शुक्रमिति । शुक्र गमने न्वा. प. से. गतमित्यर्थः
क्रियेति यावत् वेदार्थयोरभेदात् । तद्ब्रह्मेति अवतारावतारिणोरभेदात् । एतदसुतमिति तस्मिंल्लोकाः
श्रिताः सर्वे । अत्यन्तं नेति प्राप्नोतीत्यर्थात् । अग्रे भगवतो सारणलीलार्थमारकं रूपं भगवत आह
यदिदं किं चेति । कम्पनादिलधिकरणे चिन्तिता । इयं लीला स्थानलीला । पुनः स्थानलीलमाह ।

'भयादस्यामिस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धौवति पञ्चमाः' ॥

इति । स्पष्टम् । यथा वज्रोद्यतकरं सामिनि दृष्ट्वापिहृत्वीकृत्य भूत्या निवमेन तच्छासने
प्रवर्तन्ते तथेमाः प्रजा इति स्थानलीला । पूर्ववाक्ये फलमुक्तं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति द्वितीय-
श्रुत्युक्तस्थानलीला ज्ञानफलमाह ।

'इह चेदशकद्रोहुं प्राक् शरीरस्य विस्मसः ।

ततः स्वर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाद्य कल्पते' ॥

इति । स्थानलीलां बोद्धुमशकत् शक्नोति कालव्यत्ययः । शरीरस्य विस्मसः पतनात् प्राक्
कचिद्विस्मसः इत्यत्र विभ्रम इति पाठः । श्रम घातः खेदतपसोः दि. प. से. । बोद्धुमित्युक्ते स्थान
लीलाशेषे वैजालोत्कल्वैजालेमाह यथादर्शं तथात्मनि यथा स्वमे तथा पितृलोके यथाप्यु परीव दहं
तथा गन्धर्वलोके छायातपो ब्रह्मलोके इति । आदर्शं प्रतिबिम्बमूतकार्येश्वरं पश्यति तथात्मनि शुद्धं
मनसि वा 'स मानसीन आत्मा जनानाम्' इति श्रुतेः । पश्यति यथा च दर्शं चन्द्रसूर्ययोः संगमे यथा

रश्मिः ।

धावलोकनात्मके दर्शे विषयत्वेन पश्यति तथा आत्मनि मनसीति पूर्ववत् 'दर्शस्तु संगमे चन्द्रसूर्य-
योरवलोकने' इति विश्वः । चन्द्रसूर्ययोरवलोकने इत्यन्वये सूर्यत्वेन चन्द्रत्वेन पश्यतीत्यर्थः ।
यथा स्वप्ने जीवस्य मायिकभोगस्तथा पितृलोककामस्य पितृलोके उपस्थिते मायिकभोगः यथाप्सु
परिदृश्ये परिदृश्यते एकोपि बहुत्वेन इव तद्वत् । तथा तेन प्रकारेणैको बहुत्वेन परिदृश्यते
छायातपयोरिवात्यन्तविलक्षणौ ब्रह्मलोके । शोकाभावफलार्थमाह ।

‘इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।

पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति’ ॥

इति । युक्तो हि इन्द्रियाणां पृथगुत्पन्नानां पृथग्भावं मत्वा ज्ञात्वा न शोचति । अयमपि भेदो
निरप्यस्तदेहेन्द्रियकेषु । भक्तिज्ञानमार्गयोः निरप्यस्तदेहेन्द्रियकेषु भेदावाह निरप्यस्तेन्द्रियो
भक्त्येदिन्द्रियाणामुदयः निरप्यस्तेन्द्रियैरेव कर्मकरणसंभवात् । ज्ञानी चेदिन्द्रियाणामस्तभावः ।
इन्द्रियत्वेनाज्ञानमात्मत्वेन ज्ञानम् । ‘आत्मेति तृप्यगच्छन्ति ग्राहयन्ति च’ इति फलाध्यायसूत्रात्
मुक्तस्मात्तत्त्वं फलमाह इन्द्रियेभ्य इति ।

‘इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।

सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ।

अव्यक्तात्परः पुरुषो व्यापकोऽल्लिङ्ग एव च ।

यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति’ ॥ इति ।

परत्वमिन्द्रियनायकत्वात् ‘मनसैवानुद्वेष्टव्यः’ इति करणत्वाच्च । उत्तमत्वं ज्ञानजनकत्वा-
दिष्णुत्वोपपादकत्वाच्च । अधि न दधातीत्यपि योः किं आवेष्यो जीवः आत्मा अस्य सत्त्वादिष्णुत्वा-
पादकादुत्तमत्वं कथमित्यत आह महानिति । अपरिच्छिन्नपरिमाणवान् मुक्त इति यावत् । तथा च
निर्गुणत्वादुत्तमत्वमधिकत्वं वा कवर्णलोपात् । अव्यक्तमक्षरम् । अल्लिङ्ग इति लिङ्गते गम्यते येन
तत्तयोक्तं चिह्नं तदविद्यमानमसौल्लिङ्गः । चिह्नादीनां विद्यमानत्वाल्लिङ्गः लिङ्गि गतौ भ्वा. प. से. ।

‘नवान्मुदानीकमनोहराय प्रफुल्लराजीवविलोचनाय ।

वेणुखनामोदितगोकुलाय नमोस्तु गोपीजनवल्लभाय’ ॥ इति ।

गोपीजनवल्लभाद्युक्तानि चिह्नानि गम्यन्ते येन स आत्मा लिङ्गः तज्ज्ञात्वैत्युक्तं तत्र
करणकाङ्क्षायामाह ।

‘न संद्वे तिष्ठति रूपमस्य च चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

हृदा मनीषा मनसामिकृषो य एतद्दिदुरमृतास्ते भवन्ति’ ॥ इति ।

संद्वेये सम्यज्ज्ञानाय रूपं तिष्ठति । द्रव्यचाक्षुषं प्रत्युद्भूतरूपस्य कारणत्वेन कथं तत्पश्यति ।
उच्यते । हृदा मनसा । मनीद् मनसः संकल्पादिरूपस्येष्टं नियन्त्रत्वेनेति मनीद् बुद्धिस्तथा मनसा
अभितः कृषम् । सुपां सुः मनसामिकृषः । एतद्विशेषणं रामतापिनीये ‘उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो
रूपकल्पना’ इति । स मानसीन आत्मा जनानामिति मनसा । ननु मनोग्राह्यत्वापत्तिः आत्मा
‘भक्त्याहमेकया ग्राह्यः’ इति वाक्याद्भक्तिमात्रग्राह्य इति चेन्न । मनसामिकृषपदेन मनसामिकल्पन-
विषय उच्यतेऽत्र मनसा कल्पनं ‘भक्तिरहस्यमजनं तदिहासुत्र फलभोगनैराशयेनामुष्मिन् मनःकल्पनः’

रश्मिः ।

मेतदेव च नैःकर्म्यम्' इति गोपालतापिनीयश्रुत्युक्तमनसः कल्पनरूपं गृह्यते इति मनसा कल्पनं मनः-
कल्पनमिति विगृह्य समासस्थापि संभवात् तथा च मनःकल्पनेन भक्तिरूपेण श्राद्धः, हृदा मनीषा
च सहकारिकारणानुगृहीतेवेति करणमुक्तम् । 'भक्त्या प्रसज्ये तु हरौ तं योगेनैव योजयेत्' इति
सुबोधिण्या योगमाह ।

'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम्' ॥

'तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ' ॥

अवेति आत्मन्यवतिष्ठन्ते निरोधलक्षणोक्तरीत्या । बुद्धिश्च स्वव्यापारे न व्याप्तिर्यते तां परमां
गतिं फलरूपां सेवामाहुः । निरोधलीला इत्युक्तम् । अप्रमत्तस्तदा भवतीत्युक्त्या मन्यन्ते इत्यत्र
केचिदिति कर्तृबोधनात् विरलाः कर्तारः । अतः सकलसाधारणयोगमाह योग इति प्रभवत्यस्मादिति
प्रभवः इति 'भुवः प्रभवः' इत्यत्र व्याकृतं मनोरमायां मष्टोजिदीक्षितेनात्रापि बोध्यम् । अपि अयः
ब्रह्मणि गमनं संयोगो भवत्येव हि निश्चयेन यतः सर्वोपि वदति गच्छतीत्यत्र गमनं उत्तरदेशसंयोगं
करोतीति न च फलानुकूलव्यापारो घात्वर्थ इति वाच्यम् मण्डनमिश्रवरफलमात्रस्य घात्वर्थोक्ती-
कारादस्यामप्ययोगदशायां निर्गुणेष्वयः न च साकारेनन्तभूतौ ब्रह्मणि कुतो नाप्ययः ।
भक्त्यैकल्यत्वात् ता नविदन्ति वाक्यात् तथा चोभयोर्भक्तसाधारणयोर्ब्रह्मजीवयोश्च ग्रहण-
कारणमात्रादनुपलभ्यमाने न स्त एव जीवब्रह्मणी इति प्राप्त आह ।

'नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

अस्तीति भुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति' ॥

इति नैव वागादिभिः प्राप्तुं शक्ये यद्यपि तथापि योगकाले आत्मद्वयमस्तीत्येवोपलब्धव्य-
आत्मा कस्मादस्तीति भुवतो अस्तिवादिन आगमार्यानुसारिणः श्रद्धानादन्यत्र नास्तिकवादिनि
विपरीतदर्शिनि कथं तद् द्वयमुपलभ्यते न कथंचनेत्यर्थः । तस्मादपोद्यासद्वादपक्षमासुरमस्तीत्येवो-
पलब्धव्यः आत्मा तत्त्वभावेन तस्य आत्मनो भावस्तत्त्वं तस्य भावः सत्ता तयोपलब्धव्या जीवात्मा
तत्राप्युभयोर्जीवब्रह्मणोः । निर्वारणे षष्ठी । पूर्वमस्तीत्येवोपलब्धव्यः । आत्मा प्रसीदति तत्त्व-
भावो जीवसत्ता प्रसीदति योग ऐक्याच्च चकारप्रयोगः । अधुना जीवन्मुक्तिप्रकार उच्यते ।

'यदा सर्वे प्रभुमन्यन्ते कामा येस हृदि स्थिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समञ्जते' ॥

इति स्पष्टम् । जीवन्मुक्तिप्रकार एव सल्लिङ्गदेहस्य ।

'यदा सर्वे श्रमिषन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम्' ॥

इति । हृदयस्य ग्रन्थयो लिङ्गदेहास्तेषां भेदनेऽमृतो भवति । इहेति पदादयमपि जीवन्मुक्त-
प्रकारो द्वितीयः । मुक्तिप्रकारमाह अतमिति स्पष्टम् ।

रश्मिः ।

‘शतं चैका हृदयस्य नाव्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।

तथोर्ध्वमायन्नसृतत्वमेति विशङ्कन्त्या उत्क्रमणे भवन्ति’ ॥

इति श्रुतिः । सर्ववल्यायोंपसंहारार्थमाह ।

‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुखादिवेधीकां धैर्येण ।

तं विद्याच्छुक्रमसृतं तं विद्याच्छुक्रमसृतम्’ ॥ इति ।

मुखादिति श्रीभाष्यवते स्पष्टम् । शुक्रमिति शुच शोके म्वा. प. से. शोचति ऋज्रेन्द्रेति रत्न-
तमङ्गुष्ठमात्रं जीवसहितं शोचन्तं जीवं संचितकर्मसङ्गात्वात् । अमृतमानन्दरूपभारमानं विद्याजानी-
यात् पुनर्वचनं कर्मभारगीयजीवाङ्गुष्ठमात्रयोः ग्रहणाय । मक्तिमार्गे तु ‘ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्म-
बोधनम्’ इति न शोकान्वयः मनुष्यान्धिकृत्येदं स्यूपाख्यानं प्रवृत्तम् । अतो मनुष्याणां हृदयस्या-
ङ्गुष्ठमात्रत्वाद्ब्रह्मार्थमङ्गुष्ठमात्र उपसंहार उक्त इति ‘शब्दादेव प्रमितः’ इत्याधिकरणे उक्तम् । ‘हृद्यपेक्ष-
या तु मनुष्याधिकारत्वात्’ इति सूत्रे मुक्तिप्रकारकथनानन्तरमङ्गुष्ठमात्ररूपोक्तिर्जीवस्य मुक्तिदशायां ब्रह्म-
ब्रह्मिणेन विरुद्धधर्माश्रयत्वे फलिष्यतीति वेदान्ताधिकरणमालयाभिप्राय उक्तः । सोऽपि साकारस्या-
नन्तमूर्तेरनेकास्वस्याग्रहणे बाधकाभाव इत्यभिप्रायेण । नचिकेत उपाख्यानावगतसाधनस्य फलमाह ।

स्यूतोक्ता नचिकेतोऽयं लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।

ब्रह्मप्राप्तो विरजोभूदिसृत्पुरुषोऽप्येवं यो विदध्यान्ममेव ॥

श्रुतेर्वचनान्मम श्रुतेरिव । अन्योऽर्थः । अन्योऽप्येवं यः सोऽप्यात्मविदेवेति । मनुष्याधिकारं
ज्ञानकाण्डे निरूपयन्ती श्रुतिर्विमयांचकार निःश्वसितत्वेन वायुत्वात् । वायुः शब्दतामापद्यत इति ।
ततश्च भयादिन्द्रश्च वायुश्चेति श्रुतेर्यमस्याः सा श्रुतिराह स ह नाववतु इति स आत्मा ह प्रसिद्धः
नौ वक्तृश्रोतारौ भवतु आमन्त्रणे लोद् अधीष्टे वा, न आर्थेन ‘प्रार्थिते वा ततः किंस्यात् स्वाम्यभिप्राय-
संशयात्’ इति वाक्यात् । ननु ज्ञानकाण्डीयस्याधिकारात्प्रव्यावनेन भगवान् मारयेदिति चेत्तत्राह
सह नौ भुनक्तु इति पालयतु अभ्यवहरतु वा । ‘यस्य ब्रह्म च श्रवं च उभे भवत ओदनः
स्यूत्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः’ । सह वीर्यं करवावहे वीर्यं विद्याकृतं सामर्थ्यं तेन सह
आवां करवावहे यथा न द्विष्यात् । तथा च तृतीयप्रश्नोत्तरे प्रधानीकृत्य वीर्यं करवावहे आवामिति
भावः । तेजस्वि नावधीतमस्तु यथा तेजस्वि नौ आवयोः वक्तृश्रोत्रोरधीतमस्तु मा विद्विषावहे मा
निषेधे आत्मानं सर्वप्रशास्तरं आवां मा विद्विषावहे इत्यर्थः । शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति । ननु
वीर्यं कृतेऽप्युपक्रमोपसंहारयोर्मनुष्याधिकाराद्विद्याया ज्ञानकाण्डे कोपयोग इत्यत आह शान्तिरिति ।
अम उपशमे दि. प. से. अम आलोचने जु. आ. से. लोचुदर्शने जु. प. से. उपालोचनं विद्याया
ज्ञानकाण्डीयब्रह्मज्ञाने कर्तव्यम् । मार्गत्रये शान्तित्रयम् । अन्यव्याख्याने शान्तिपदे योगरूढ्यापत्तिः ।
अत्र वेदान्ते योगमात्रादरणादेवं व्याकृतमिति । प्रकृतमनुसर्षते तथाचसायादिति लीलात्वेन य
एषु सुसेष्विन्नादिषु पदार्थेष्वङ्गीकारावसायात् । अतो देवैत्राणि इत्यत्र उचरम् । प्रश्नोत्तरयोः समान-
विषयत्वस्य को घटः कम्बुग्रीवादिभान् घट इत्यादिषु दर्शनादिति भाष्यार्थः । तत्रात्र व्युत्पत्तिः ।
संगतिः ग्रन्थ उक्ता । यद्धर्मप्रकारकयद्विषयिणी विज्ञासा तद्धर्मवच्छिन्नतद्देश्यकं लक्षणादि-
निरूपणमिति नियमस्यास्योदाहरणं को घटः कम्बुग्रीवादिभान् घटः इति । किंच भाष्यं प्रति ब्रह्मिणि

भाष्यप्रकाशः ।

यत्तु वरदानानुरोधेन ब्रह्मप्रश्नस्य जीवप्रश्नान्तर्गतत्वं शंकराचार्यैरङ्गीकृतं तदसंगतम् । वक्तुप्रसादस्यैवात्र प्रश्नकारणतादर्शनात् । न च त्रीन् वरान् वृणीष्वेति वाक्यवाधापत्तिः । स्वस्ति मेऽस्त्विति वाक्योक्तस्य स्वाविनाशार्थकवरत्रयस्य सौमनस्याग्निजीवप्रश्नानाम्यां च पूर्वा तदभावात् । न च तृतीयप्रश्नस्य काल्पनिकत्वम् । वदेति श्रुत्यैव तन्निरासात् । नचाधिक्यं दोषः । दोषत्वाभावाद्युपपादितत्वात् । अतोऽस्य भिन्नप्रश्नत्वेऽपि कल्पनाया अभावेन, यथा वरव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोष एवं प्रश्नव्यतिरेकेण प्रधानोपन्यासकल्पनायामप्यदोष इति । साङ्ख्योक्तप्रतिबन्धेरेपि परिहाराद् व्यर्थ एव प्रष्टव्यभेदमनादस्य,

रश्मिः ।

इत्यभिप्रश्नोत्तरमुक्तं तदपि शंकराचार्यैः 'लोकादिमग्निं तद्युवाच तस्मै' इति तदभिप्रवाक्यस्यो-
त्तरत्वमुक्तं तन्निरसितुम् । न च 'प्रति व्रीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्' इत्यस्य
प्रतिज्ञावचनत्वात् तदेवोत्तरमिति शङ्कम् । 'अनन्तलोकाग्निमयो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहा-
याम्' इत्युत्तरार्धेनास्यैवोत्तरत्वात् । यदपि 'न जायते म्रियते वा विपश्चिन्' इति तृतीयप्रश्नोत्तरमुक्तं
तस्यात्राभिप्रायाभावाददर्शनाच्च 'सर्वे वेदा' इत्येवोत्तरम् । वरदानेति न वयमिह वरदानव्यति-
रेकेण प्रश्नं कंचित्कल्पयामो वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् । वरदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा
वाक्यप्रवृत्तिरासमाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रां प्रहिताय त्रीन् वरान्
ददौ । नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन चरेण पितुः सौमनस्यं वने, द्वितीयेनाग्निविद्यां, तृतीयेनात्मविद्यां
'येयं प्रेते' इति 'वराणामेव वस्तुतीयाः' इति लिङ्गात् । तत्र यदि 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यपूर्वायमन्यः
प्रश्न उल्लाप्यते ततो वरव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्यतेति भाष्येण यत्त्वित्यादिः । प्रश्नेति
वरप्रदानद्वारा प्रश्नकारणता । स्वस्तीति । मे नचिकेतसे । स्वेति नचिकेतोऽविनाशार्थकवरत्रयस्य ।
तदभावादिति तथा च वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नाङ्गीकारः श्रुतिं विरुद्धीति श्रुत्यन्तरोक्तवरो-
ङ्गीकृत इति भावः । भाष्योपपादने समाहितमपि काल्पनिकत्वं मतान्तरे प्रश्नद्वयस्यैक्यसाधनप्रयासस्य
व्यर्थत्वसाधने पुनराहुः न चेति । एतच्च पूर्वमुपपादितम् । यद्वै वरत्रयान्तर्गततृतीयवरस्य काल्प-
निकत्वमुक्तमत्र तु वरत्रयपृथगिलेतस्य । ननु त्रीन् वरानित्युक्ते चतुर्थोयमाधिक्यं निग्रहश्चानदोषः ।
यथाह दिनकर्याम् । अधिकस्याधिकहेत्वाद्यमिधानरूपस्य गुणेन्तर्माव इति वाच्यम् । उपैति न
च निर्हेतुकत्वमित्यादिनोपपादितत्वात् । अत इति उक्तोपपादनात् । यथाश्रुतग्रन्थव्याकरणप्रपञ्चेऽत्र
तृतीयप्रश्ने 'वरप्रवेशमावादाहुः वरव्यतिरेकेणेति । अत्रोच्यते नैव वयमिह वरदानव्यतिरेकेण
प्रश्नं कंचित् कल्पयाम इति शंकरामाख्यं पूर्वोक्तयुक्त्याक्षिप्तं तेन च तेषामस्य पूर्वपक्षग्रन्थः । यद्यैव
वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोष एवं प्रश्नव्यतिरेकेण प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः सादिति
तत्रापि वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पना युक्तियुक्ता, प्रश्नव्यतिरेकेण प्रधानोपन्यासकल्पना युक्तियुक्ता
न भवतीति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः वैषम्यं सूचितम् । पूर्वपक्षग्रन्थे न प्रतिबन्धिः । अपरीति । अत्रो-
च्यते । नैव वयमित्यादेः सिद्धान्तग्रन्थसोक्तरीत्या शैथिल्येन पूर्वपक्षस्योक्तस्यापरिहारात् । प्रष्टव्येति
द्वितीयतृतीयप्रश्नयोः जीवप्रश्नभेदे स च ननु च प्रष्टव्यभेदादूर्वायं प्रश्नो भवितुमर्हति । पूर्वो हि
प्रश्नो जीवविषयः येयं प्रेते मनुष्येऽस्मि नास्तीति विचिकित्साभिधानात्, जीवस्य धर्मादिगोचरत्वात्, स

भाष्यप्रकाशः ।

‘स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति’ ॥

इत्यादिश्रुत्युक्तं जीवब्रह्मणोर्धर्मभेदं चानादृत्य प्रश्नद्वयसैक्यसाधनप्रयास इति दिक् ।

रामानुजाचार्यास्तु, उपायोपेयोपेक्षां त्रयाणां प्रश्नोपन्यासावप्राप्तीकुर्वन्ति । तथाहि । नचिकेता हि मृदुशुभृत्युना दत्ते वरत्रये प्रथमवरेणात्मनः पुरुषार्थयोग्यतापादनात्मनि पितुः सौमनस्यं प्रतिलभ्य द्वितीयेन वरेणामिविद्यां ववे । सा च मोक्षोपायभूता प्रश्नवाक्ये,

रश्मिः ।

नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति । प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वात् ‘अन्यत्र धर्मात्’ इति प्रश्नमर्हति, प्रश्नछाया च न समाना लक्ष्यते । पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वात् । उत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वात् । तस्मात्प्रत्यभिज्ञाभावात् प्रश्नभेदो न पूर्वसैवोत्तरत्रानुकर्षणमिति ग्रन्थोक्तः । अग्रे इति चेन्न जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमात् । भवति प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञतः स्यादित्यादिना तमनादृत्य

‘स्वप्नान्तं जागरितान्तं च उभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति’ ॥ इति ।

स्वप्नजागरितदृशोः जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन् प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः इति भाष्ये धर्मभेदानादरूपं दोषमुदाटयामासुः स्वप्नान्तमिति । स्वप्नान्तं बहुव्रीहिणा जागरितं, षष्ठीतत्पुरुषेण वा । जागरितान्तं स्वप्नः तात्पर्यमेव । येन जीवभावेन पश्यति यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । तं महान्तं विभुमात्मानं मत्वेत्याद्यर्थः । अत्र कर्मकर्तृधर्मभेदानादरः । स च कर्मकर्तृव्यपदेशादिति सूत्रं निरूपयति । अतः प्रथमत्यागे मानाभावात्स धीरः महान्तमित्याद्यर्थः । ननु तमिति द्वितीयान्तमादाय धीरस्य पश्चादन्वयो भवति वाक्यभेदप्रसङ्गात् जीवब्रह्मवादापत्तेश्च । प्रश्नद्वयेति जीवब्रह्मप्रश्नद्वयस्य । यद्यन्यत्र धर्मादित्यत्र न त्वयमपूर्वोयमन्यः प्रश्न उत्थाप्यते ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पना वीर्यवानिति वाक्यं बाध्येतेति भाष्येणानुकर्षणं पूर्वप्रश्नस्यान्यत्र धर्मादित्यत्र न त्वयमपूर्वप्रश्न इत्येक्यसाधनप्रयासः तदुक्तं तस्माद्येयं प्रेते इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणमन्यत्र धर्मादिति । दिगिति । तेन ‘यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदेवेह’ ‘सृष्टोः स सृत्तुमाप्नोति य इह नानेव पश्यति’ इति श्रुतिर्जीवप्राज्ञयोर्भेदं वक्ष्यति यदुक्तं तदपि विस्फुल्लिङ्गो नास्मिरिति प्रत्ययाभावादंशशिभावैर्नैव । किं च यदुक्तं अविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया सूत्रं योजयितव्यमिति । तत्राविद्यासंबन्धे आत्मनो जीवत्वापत्तिस्तदसंबन्धे जीवत्वहानिरित्येवं बहूनि दूषणानि विद्वन्मण्डने उक्तान्यवधेयानि । पुरुषेति ‘पितृदेवो भव’ इति श्रुत्या पुरुषेत्यादिः । अविनिघेति अग्निज्ञानम् । प्रश्नेति,

‘स त्वमग्निं स्वर्गमध्येषि सृष्टो ब्रूहि तं श्रद्धावाना य मया ।

स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन् एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण’ ॥

इति वाक्ये स्वर्गशब्देनात्र परमपुरुषार्थलक्षणो मोक्षोभिधीयत इति । एते ज्ञानकर्मसमुच्चय-वादिनः । वर्णाश्रमविहितं कर्माविद्या, ज्ञानं ध्रुवानुस्मृतिरूपम्, तयोः समुच्चयः । सत्यार्जवादि-गुणयुक्तस्याश्रमाचारधर्मैरेव विद्यानिष्पत्तिरिति विद्या ज्ञानं ध्रुवा स्मृतिरिति यावत् । तदर्थं ज्ञानमुत्तवा

भाष्यप्रकाशः ।

अमृतत्वं भजन्त इत्युत्तरवाक्ये, 'त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू' इति कथनात् । तृतीयेन वरेण मोक्ष-
प्रश्नद्वारेण उपेयस्वरूपमुपेतृत्वस्वरूपमुपायभूतानुष्ठितकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूपं च पृष्टं, 'येयं प्रेते'
इत्यनेन । इत्येवं मोक्षे पृष्टे, तस्योपदेशयोग्यतां परीक्ष्य, 'तं दुर्दर्शं गूढम्' इत्यनेनोपदिदेशः । तदा
नचिकेताः प्रीतः सन्, देवं मत्वेत्युपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्यस्य देवस्य, अध्यात्मयोगाधिगमेनेति
वेदितव्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तुः प्रत्यगात्मनः, मत्वेत्यनेनोक्तस्य ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपावधानाय
पुनः पप्रच्छ, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति । एवं पृष्टे प्रथमं, सर्वे वेदा इत्यादिना प्रणवं प्रशस्य
तद्वाच्यं प्राप्यस्वरूपं, तदन्तर्गतं प्रत्यक्सवरूपं, वाचकस्वरूपं चोपायं पुनरपि सामान्येन ख्यापयन्
रश्मिः ।

आहुरुत्तरेति । 'त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सिद्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू' इति वाक्यम् ।
त्रिःकृत्यो नाचिकेतोभिः चितो येन स त्रिणाचिकेतास्तत्संशोधनं, तद्विज्ञानस्तदध्ययनस्तदनुष्ठानवांश्च
त्रिभिः पितृमात्राचार्यांश्चिकर्मकृत् इज्याध्ययनदानानि । इत्येतद्वाक्ये शंकराचार्याः । तृतीयेनेति,
'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः' ॥

इत्यत्र वरस्य प्रश्नहेतुत्वात्तृतीया । वरेणेति विशेषेण केतितुं वसितुमिच्छा सन्नर्थाविबन्धनायां
निवासः शाश्वतविष्णुलोके निवासो मोक्षस्तस्य स्वरूपं तस्य प्रश्नः स द्वारं यस्य वरस्य
तेन मोक्षपदं मोक्षस्य रूपे लाक्षणिकं मोक्षस्वरूपप्रश्नद्वारेणेति भाष्यात् । अत्रोपेयं मोक्षस्वरूपं
विचिकित्सापदेन, उपेतृत्वरूपं प्रेतमनुष्यपदान्यां, उपायभूतानुष्ठितकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूपमेत-
द्विद्यामिति । पृष्टमिति वरस्य प्रश्नहेतुत्वात् तेन वरेण त्रयाणां प्रश्नः कृत इत्यर्थः । तं दुरिति

'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गूढाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' ॥

इत्यनेन । नचिकेता इति पुनः पप्रच्छेत्येतान्वयः । उपास्येति ननूपास्यबोधकं पदं नास्तीति
चेन्न आर्थिकार्थत्वात् । तथा च मत्वेत्युक्तं ज्ञानं स्पृत्यात्मकमुपासनम् । केन मत्वेत्युच्यते
अधीति । अध्यात्ममात्रविषयकयोगेनाधिगमो ज्ञानं तेन मत्वा । निर्दिष्टस्येत्यत्र भाष्ये निर्दिश्येति
पेठः । निर्दिष्टस्येति देवस्येत्यस्य विशेषणम् । प्रणवमिति अमिलेतदिति श्रुत्योक्तं प्रणवं प्रशस्य । न
च भाष्ये करणानुक्तेरस्य करणस्याग्नेन्वयोक्तेः प्रश्नवाक्येन प्रणवं प्रशस्येति कुतो नोक्तमिति शङ्काम् ।
अन्यत्र धर्मादिति प्रश्नवाक्ये प्रणवानुक्तेस्तस्य कर्मतानुपपत्तेः । वाचकस्वरूपख्यापनमाहुः पूर्वमिति ।
'तस्य वाचकः प्रणवः' इति योगसूत्रात् । उपेति 'सर्वे वेदाः' इत्यादिना । ननु कथमेकस्य
प्रशंसोपदेशयोः करणत्वमिति चेन्न एकं वाक्यं प्रशंसा या प्रकृष्टवचनरूपा तद्वत् प्रकृष्टवाक्याविशिष्टं
ना सदेव मन्त्ररूपोपदेशकर्मरूपमिति 'शंसा वचनवाक्ययोः' इति विश्वः ।

'चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।

मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स कथ्यते' ॥

इति रामार्चनचन्द्रिकायां रुद्रयामलवचनम् । उत्तरवाक्यं प्रशंसाविशिष्टं आह्वम् । तेन
प्रश्नवाक्यस्य प्रशंसावैशिष्ट्येऽपि न क्षतिः । प्रशंसावैशिष्ट्यं यदि प्रश्नवाक्यस्य विभाव्यते तदोम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

शाखायामन्यक्तपदवाच्यतां च दर्शयति । अक्षरं ब्रह्म परममित्युक्ते अक्षरे, 'अन्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' इति गीतास्थितेरित्याहुः । तथाऽग्रेऽपि ।

तत्रापि व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वाच्छ्रुत्यर्थस्यान्यथापि संभवाद् गीतायां भगवद्वाक्यन्यक्त-पदप्रयोगाच्च वयं तत्रोदासीनाः ।

विज्ञानभिक्षुरस्तु, आनुमानिकसूत्रे, अजामेकामिति श्वेताश्वतरश्रुतिमुदाहृत्य श्रुत्यन्तरे ब्रह्म-कारणताया अत्र च प्रकृतिकारणताया उक्तत्वात् कपालद्वयं घटस्येव जगतोऽपि द्वयं कारणं भवत्विति शङ्कायां ब्रह्मणो न कारणत्वं, विकारित्वापत्तेः । किंतु प्रकृतेरेवेति पूर्वपक्षदलार्थः । तमिमं पूर्वपक्षं शक्तिशक्तिमद्भावेनोभयोः कारणत्वेन समाधत्ते न शरीरेत्यादि । 'यस्तन्तुनाम रदिमः ।

'अन्यक्तमचलं शान्तं निष्कलं निष्क्रियं परम् ।

यो वेद हरिमात्मानं स मयादनुमुच्यते' ॥

इति वाक्यम् । तथाच इति सूत्रद्वये । प्रथमे सूक्ष्ममव्यक्तं मुख्यगृहीतं तद्व्यक्ततामर्हतीति तदर्हत्वम् । द्वितीये सूत्रे । तदधीनत्वाच्चान्यक्तत्वादीनां तस्यैवाव्यक्तत्वपरावरत्वादिकमर्थवत् । 'यदधीनो गुणो यस्य तद्वृणी सोमिधीयते' यथा जीवः परमात्मेति । यथा राजा जयीत्यपि स्कान्दे । तृतीये सूत्रे अन्यस्य वाच्यत्वं न युज्यते इति भाष्यं वदतीति सूत्रे विशेषार्थकाभावः । प्रकरणादिति सूत्रस्य बोधनः पारमाश्रयि इति तद्विज्ञोः परमं पदमिति तस्य ह्येतत्प्रकरणमिति भाष्यम् । क्लिष्टत्वेति रूपपदस्य तत्सदृशे लक्षणा । तदधीनसूत्रे प्रधानादाव्यक्तपदगौणी । अप्रसिद्धाश्च श्रुतयः इति क्लिष्टत्वात् । ननु तथापि श्रुतय एता सर्ववाधिका इति चेत्तत्राहुः श्रुत्यर्थस्येति । तथा हि । 'एष ह्येव तुच्छः' इति महोपनिषच्छ्रुतेः । तुच्छेन ब्रह्मण्यपिहितमभितो पिहितं बहिरपि गतं व्याप्तमिति यावत् । हि गतिवृद्धयोः स्वा. प. अ. हितं वर्द्धितं वा । न च कथं तुच्छत्वमिति शङ्क्यम् । 'तोदनातुच्छमुच्यते' इति महाकौर्म्यात् तुदतीति तुच्छः प्रत्ययस्तु भावे घञ्, पाक इतिवत् । तोदनातुच्छमिति वाक्ये भावोक्तेः । वृद्ध्यभावच्छन्दसि सर्वविधिविकल्पात् दकारस्य यकारो विकारः ह्रस्विकारः । तुदः वर्णविकार इति 'सर्वेषां तदधीनत्वात् तत्तच्छब्दाभिधेयता' इति तत्रत्यवाक्यात् । मुख्यतयाव्यक्तपदप्रयोगाच्चेत्येवमन्यथासंभवादव्यक्तत्वात्पुरुषः पर इतीतरमुख्यवचनात्तद्व्याम परमं मेमेति वचनाच्चान्यक्तादित्यस्याक्षरादित्यर्थात् देहिन इत्यस्यान्यविशेषणत्वाच्च । न देहव्यक्तशब्दौ परमात्मवचनावित्युदासीनाः प्रकाश्यासीनाः इत्यर्थः । गीतायामिति ।

'अन्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्व्याम परमं भव' ॥

इति गीतायाः महापुरुषयोगाध्याये । तथैवेति उदासीनपदेनान्वयः । सौमनस्येति सुमना यथा सादिति लिङ्लकारबोधितायाः । तथा च भाष्यम् । त्रयाणामेव पितृसौमनस्यस्वर्ग्योगि-परमात्मनां प्रश्न उपन्यासश्च 'अविज्ञातप्रार्थनं च प्रश्न इत्यभिधीयते' इति वचनान्न विरोध इति । 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्त्रीत्येके' इत्यत्रास्त्रीत्यत्र लेडनाश्रयणात् । जीवप्रश्नस्याविरोधः । श्रुत्यन्तरे इति 'यतो वा इमानि' इति श्रुत्यन्तरे । प्रकृतीति बह्वीं प्रवां जनयन्तीमिति श्रुत्या ।

भाष्यप्रकाशः ।

इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः समावृणोति स नो दधातु ब्रह्माऽन्यथम्' इत्यादिषु वाक्यशेषेषु शरीरेण रूपकेण दृष्टान्तेन विन्यस्तमुपन्यस्तं यन्मायास्त्वं प्रधानं तस्यैवाजावाक्ये ग्रहणं, न तु स्वातन्त्र्येण परेच्छाननुविधायित्वरूपेण । अतो न तस्याः स्वातन्त्र्येण कारणत्वमिति व्याख्याय, त्रयाणामेवेति सूत्रे त्रयाणामपीति पाठमङ्गीकृत्य ब्राह्मस्य प्रकरणित्वसमर्थनार्थं तदित्याशयेन तत्त्वत्रमेवं व्याचक्ष्यौ । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च भवेति श्रुत्युक्तानां त्रयाणां पुरुषप्रकृतिदेवतावर्गाणामपि वाक्योपक्रमे उपन्यासः, प्रतिवचनं, तत्प्रश्नश्च प्रसज्येयाताम् । न ह्येवं दृश्यते । किं कारणं ब्रह्म कुतः स जाता इत्यादिना केवलब्रह्मण एव प्रभदर्शनात् । 'यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः' इत्यादिना केवलब्रह्मण एवोपन्यास-दर्शनाच्चेति ।

तदसंगतम् । अपिशब्दघटितपाठस्य काव्यदर्शनात् । सांख्येऽपि देवतावर्गस्याधिदैवतत्वेन भोग्यकोटिपतिततया पृथग् ज्ञेयत्वाऽनङ्गीकारेण त्रयाणां प्रश्नाद्यापत्तेरपि दातुमशक्यत्वात् । किं कारणमिति श्रुतावपि विचारस्त्वैव दर्शनेन तत्र प्रश्नत्वायोगात्, 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्' इत्यग्रेऽपि दर्शनकथनेन प्रतिवचनादर्शनाच्च । एवं पूर्वोत्तरग्रन्थेऽप्यवगन्तव्यमिति दिक् ॥ ६ ॥

रश्मिः ।

प्रधानजैरिति सत्त्वरजस्तमोभिः । देवः कालः । एवं कालकर्मस्वभावा उक्ताः । कर्म प्रधानमङ्गलं भायेति यावत् । समावृणोतीति सम्यक् भजति विभागं करोति, बृह् संभक्तौ त्रया. आ. से. विकरणोपग्रहयोर्व्यत्ययः । बृक् वरणे स्वा. उ. से. वा अर्थः । स एव बृक् वरणे इत्यत्र बृह् संभक्तवित्यस्य ल्युबन्तस्य रूपमिति । नोस्मान् धारयत्विति दशास्त्वित्यस्यार्थः । वाक्येति संदिग्धेषु वाक्यशेषात् । आदिपदार्थः स्पष्टः । शरीरेणेति तन्तुनामशरीरेण । तदिति सूत्रम् । इत्यादीत्यादिना । तमेकमेमिमित्यादिः तन्मतसमाप्तावितिपदम् । भोग्येति प्रकृतिकोटिपतिततया । पृथक्ज्ञेयत्वेति । यथाहुः अपवादमात्रमनुद्धानामिति कापिलसौख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ । देवतावर्गः प्रधानकार्याध्याये निरूपितः इति प्रधानात्पृथक् ज्ञेयत्वानङ्गीकारः । विचारस्येति मनसः । प्रश्नस्येति । ननु किं कुतः इति प्रश्नस्य वाचके पदे सः इति चेत्तत्राहुः ते ध्यानेति । 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्' देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति श्रुतिः । अत्रात्मशक्तिस्त्वशक्तिः स्वस्वकार्यनिर्माण-सामर्थ्यम् । तद्दर्शनकथनेन ब्रह्मत्वावधित्वकरणत्वाधिकरणत्वानामदर्शनेन यद्वैतप्रकारकयद्विषयकप्रश्नः तद्वैतार्थवच्छिन्नतदुद्देश्यकं लक्षणादिरूपणमिति व्युत्पत्तेः । को घटः कम्बुग्रीवादिसान् घटः इत्यादिषु दृष्टायाः प्रकृतेः अभावादप्रश्नत्वादतः किमिति प्रश्नः । कुत इत्यविकरणाद्यन्तर्गत एकपक्षया बहुनामनुग्रहो न्याय्य इति प्रश्नं न्यवृत्त्यै 'कालः स्वभावो नियतिर्यद्वच्छा सूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम्' इति श्रुत्युक्तमननं विचाररूपमङ्गीकृतमिति बोध्यम् । किं च वेदान्तत्वेन किं कारणं प्रश्नेत्यत्र किंपदस्य योग आवश्यकः । स च कै शब्दे स्वा. प. अ. कायतेर्हिमिः शब्दरूपं शब्दकर्तृ वा ब्रह्म कारणमित्यर्थात्, कुतः पञ्चम्यर्थोच्चाताः, केन शब्दकर्ता, क शब्दकर्तृ, इत्यर्थाच्च न प्रश्नार्थत्वं । अतः पुरुष इति चिन्त्यमित्युक्तचिन्तनं मननात्मकमुच्यते न प्रश्नः तदुक्तं विचारस्यैवेत्यनेन । पूर्वोत्तरेति 'ज्ञेयत्वावचनाच्च' इति सूत्रस्य पूर्वोत्तरग्रन्थे यद्वा पूर्वस्यानुमानिकसूत्रस्योत्तरग्रन्थे 'सूक्ष्मं तु तदईत्वात्' इत्यादिग्रन्थे ॥ ६ ॥

महद्वच ॥ ७ ॥

ननु तथापि मतान्तरेऽन्यत्र संकेतिताः कथं ब्रह्मवादे ब्रह्मपरतया योज्यन्त
इत्याशङ्क्य परिहरति महद्वत् । यथा महच्छब्दः । 'महान्तं विभुमात्मानम्'
'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' इत्यादौ महच्छब्दो ब्रह्मपरो योगेन । एवमव्यक्तशब्दो-
ऽन्यक्षरवाचक इति । न हि सांख्यमत इव वेदान्तेऽपि महच्छब्दः प्रथमकार्ये
वक्तुं शक्यते । तस्मादिन्द्रियादिवाक्ये सांख्यपरिकल्पितानां पदार्थानां नामापि
नास्तीति सिद्धम् । चकारोऽधिकरणसंपूर्णत्वद्योतकः ॥ ७ ॥

इति श्रीप्रथमाध्याये चतुर्थपादे प्रथमं सप्तसूत्रात्मकमानुमानिकाधिकरणम् ॥१॥

भाष्यप्रकाशः ।

महद्वच ॥ ७ ॥ अत्र भाष्यं निगदव्याख्यातमित्युपरम्यते । मायादिवादानां निराकृतिरपि
शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरेव बोध्या ॥ ७ ॥ इति प्रथममानुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

रश्मिः ।

महद्वच ॥ ७ ॥ निगदेति यथा महच्छब्दो महत्तत्त्वे प्रसिद्धोऽपि परममहत्त्वात्पर-
मात्मन एव मुख्य एवमित्येतेषां इत्याहुः । भाष्ये । यथा महदिति । अधीति अत्राधिकरण-
संपूर्णत्ववाचकं किमिति चेन्नाधिकरणस्य संपूर्णत्वे कर्तुः स्वमतनिराकरणपूर्वकस्वमतस्थापन-
रूपार्थपूर्तिः कारणम् । संपूर्णत्वं समाप्तिः । सा च चरमवर्णध्वंसरूपा । तद्ध्वंसश्च चरमवर्णस्य
कारणमात्मा 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुतेः । तथा च चरमवर्णस्य
महद्वदित्यत्र तकारस्य ध्वंसस्तत्कारणमूतात्मरूपः । न तु अभावरूपः ध्वंसप्रागसावौ कारणवस्थानो
नातिरिच्येते इति प्रस्थानरत्नाकर उपादितत्वात् । ततश्च चरमवर्णध्वंस आत्मा तद्वाचकमात्म-
पदमध्याहार्यं पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शब्दबोधे कारणत्वात् । अधीत्याहारेऽप्येवम् । तथा चात्मपदं
वाचकं, अभावपदं वाचकमित्यन्ये ध्वंसस्याभावत्वात् चकारध्वंसो वा चरमवर्णध्वंसः उभयथात्म-
पदमधिकरणसंपूर्णत्ववाचकं चकारस्तु अधिकरणसंपूर्णत्वद्योतकः । न च वाचकोस्त्विति शङ्काम् ।
वृक्षाभेस्यत्र केवलवृक्षशब्दात् समुच्चयाधोवाचकारश्रवणे तद्वोधाश्चकार एव तद्वाचको न द्योतकस्तद्वत्
प्रकृते अभावात् । एवं निगदव्याख्यातम् । नन्वव्यक्तशब्दस्य योगो मायादौ पूर्वसूत्रे उक्तस्तस्य
का गतिरिति चेत्तत्राहुः मायादीति । मायाप्रकृत्यविद्याविष्णुशिवादिपदार्थः तथा च विश्वः ।

'अव्यक्तः शंकरे विष्णावव्यक्तो महदादिके ।

आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटप्यभिधेयवत्' ॥

इति । एते वादाः शंकराचार्यादीनां पूर्वसूक्तास्तेषां निराकृतिः शरीररूपकविन्यस्ता रथादयस्तेषां
एहीतेः । महदादिकेऽन्यक्तपदे प्रयोक्तव्ये कृपायामव्यक्तपदमात्मनि प्रयोक्तव्येऽक्षरे । 'अव्यक्तोक्षर
इत्युक्तः' इति प्रमाणात् ।

'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषात्र परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' ॥

इति विषयः । अत्र महदव्यक्तपुरुषशब्दानां सांख्यशास्त्रप्रसिद्धानां श्रवणात् सांख्यमपि श्रौतं भवति
न वेति संशये, भवतीति पूर्वपक्षं सांख्यमतं श्रौतं न भवतीति सिद्धान्तः । संगतिः पूर्वसूक्ता ॥ ७ ॥
इति प्रथमाधिकरणम् ॥ १ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥ (११४२)

पुनः श्रुत्यन्तरेण प्रत्यवस्थितं निराकर्तुमधिकरणान्तरमारभते । ननु प्रकरणवशात् पूर्वमसदुक्तोऽर्थोऽन्यथा वर्णितः । यत्र प्रकरणापेक्षैव नास्ति मन्त्रे तदस्माकं मूलम् ।

‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बहीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां शुक्तभोगामजोऽन्यः’ ॥

इति । यद्यपीदं श्वेताश्वतरोपनिषदि चतुर्थीध्याये विद्यमानत्वात् पूर्वापर-

भाष्यप्रकाशः ।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः श्रुत्यन्तरेणेत्यादि । अत्रापि साध्यमानुमानिके औतत्वाभावरूपेण । अजामन्त्रस्योऽजाशब्दस्तु पूर्वपक्षोत्थाने द्वारमतः संशयं तद्वीजं चातुल्लिख्य पूर्वपक्षं विषयवाक्यं चाहुः नन्वित्यादि । नन्वस्य मन्त्रस्य श्वेताश्वतरोपनिषच्चतुर्थीध्याये, ‘य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगाद् वर्णाननेकाग्निहितायां दधाति’ इत्यादिमन्त्रैर्ब्रह्म प्रकृत्यैव पठितत्वाद् उपनिषदारम्भेऽपि, किं कारणं ब्रह्मेति ब्रह्मण एव प्रकृतत्वात् कथमस्य कारणानपेक्षत्वमित्याकाङ्क्षायां तदनपेक्षताद्वयपदादयति यद्यपीत्यादि । तथाच यथा प्रणवादिमन्त्राणामर्थान्तरवाचकानां प्रकृतोपयोगः ‘इमं मे वरुण’ इत्यादीनां च रहसिः ।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥ अत्रापि अतिः समुच्चये । आनुमानिकं औतत्वाभाव-
‘श्रुतौ शरीररूपकविन्यस्तग्रहीतस्त्वदग्रहणात् घटवत् । यत्र यत्रान्यग्रहीतस्त्वदग्रहणं तत्र तत्र तदप्रतिपाद्यत्वमिति व्याप्तिः । प्रतियोगिता हेतुतावच्छेदकसंबन्धः, विशेषणविशेष्यता च साध्यतावच्छेदकसंबन्धः इति समुच्चयः । अत्रेति सूत्रे । आनुमानिकं औतत्वाभाववत् चमसवद-
विशेषात् इति । अत इति । उपस्थितत्वात् । पूर्वपक्षस्यान्याभिमतत्वेन सिद्धान्तसंश्लिष्टात् संशयोच्चायकत्वं तत एव तद्वीजोच्चायकत्वम् । अतो विषयवाक्यं पूर्वमनुत्तवा पूर्वपक्षो विषयवाक्या-
त्पूर्वमुपात्तः । भाष्ये । प्रत्यवस्थितमिति सांख्यवादिनम् । प्रकरणेति ‘वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्’ इति सूत्रे । अजामिति न जायते इत्यजा तां मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमात् । ननु रूढिब्रह्म आगस्य स्त्रियां प्रजापदस्य रूढियोगमपहरतीति चेन्न विद्याप्रकरणात् । लोहितं रजो रत्नना-
त्मकत्वात्, शुक्लं सत्त्व प्रकाशात्मकत्वात्, कृष्णं तमः आवरणात्मकत्वात्, तेषां साम्यावसाज-
यवधर्मैर्व्यपदिश्यते । लोहितशुक्लकृष्णेति सरूपास्तैरुगुण्याः, अजोऽसङ्गः पुरुषः, जुषमाणः सेवमानः । अनुशेते तानेव । प्रकृतिमध्यासेनात्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरति । अन्यः पुनरजः पुरुष उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहात्येनां प्रकृतिं शुक्तयोगां कृतयोगापवर्गा पैरिलज्जति मुच्यत इत्यर्थः । प्रकृते । एको वर्ण इति प्रणवः । वर्णान् अकारकारमाकारादीन् षटः षटः कुन्ध्यं कुसुलं महाविष्णुः गोरोचनकामिलेवमनेकान् वर्णान् । बहुधा शक्तिलक्षणा लक्षितलक्षणा योगो रूढियोगरूढिरिति नामभिः बहुधा शक्तियोगाग्निहिता अर्था शब्देषु येन । ब्रह्ममेति एको वर्णः प्रणव इति ब्रह्म प्रकृत्य । तदनपेति प्रकरणानपेक्षताम् । यद्यपीत्यादीति । भाष्ये । पूर्वापरसंबन्धमिति ब्रह्मज्ञानम् । ब्रह्मविद्येति यावत् । प्रणवेति पूर्वकाण्डे हरिः ॐ इत्यस्य पूर्वापरसंबन्धसार्थस्याग्रे इति ओमित्युक्तचोक्ते अन्ये न नियमः तदीयोपक्रमापधीनत्वात् । तथा च

रश्मिः ।

भवत्यतः समुदायशक्तिरहसीति रूढिः योगरूढं पदं यच्चिद्धिते विश्वे यथेतीमं मे वरुण इति मन्त्राग्रे व्याख्येयम् । अत्राप्यास्याम वरुणप्रियासः इत्युपसंहारादुपक्रमस्य तु विचारात्तस्य यज्ञ ऋध्यते यस्य हविरतिरिच्यते इत्यस्य यज्ञवृद्धयर्थत्वात् ॥ प्रकरणं यज्ञवृद्धेर्वरुणप्रीतिश्च तद्व्ययनिरपेक्षेण सूर्योपस्थाने मित्रस्येति मन्त्रः । न च वरुणोपस्थानायास्त्विति शङ्क्यम् । ततः सूर्योपस्थानं तत्र मन्त्राः मित्रस्येत्यादयः इति संध्याव्याख्यानात् । तत इत्यस्य गायत्रीजपानन्तरमित्यर्थः । आसलेनेति मन्त्रो व्याख्यायते । सलेन सह वर्तमानः सलेन व्यावहारिकेणेत्यने रजसान्तरिक्षलोकेन लोका रजांस्त्युच्यन्ते इति यास्कोक्तेः । सविता सूर्योश्चरो वा अमृतमानन्दं देवं वा मर्त्यं मनुष्यं कृष्णं वा आसमन्तात् नितरां वेशयन् मित्रत्वादधिकारित्वादक्षरस्य लोकत्वात् स्वस्थाने मनुष्यान् स्त्रीढायां कृष्णं महाराजत्वाद्वेशयन् इति भक्तिमार्गमर्यादाऽन्यत्र तु कर्ता कारयिता हरिरिति हिरण्ययेन निरोधस्त्योक्तेन रयेन देवः क्रीडयिता कृष्णः हिरण्ययेनेत्यत्र ऋग्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसीति सूत्रेण मयटो मकारलोपः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः वर्णलोपः मयटो मकारस्य हलो लोपः । याति प्रापयति निरोधं दक्षरसः । आसमन्तात् भुवना जसोर्ढा भुवनानि विवेक्षेण पश्यन् । अत्रापि प्रकरणं पूर्वोक्तम् । उद्वयमित्यादिमन्त्रव्याख्या उत् वयं यद्वा उ आश्चर्यं द्वयं कृष्णरामरूपं वेदार्थो रामकृष्णयोरिति कृष्णोपनिषदः । एकं द्वयमित्याश्चर्यम् । तमसः परि परितो वर्तमानं अजुष्टं द्वयं तमः सेवमानं तमसः पार इत्यन्ये । ज्योतिरुत्तरं पश्यन्तः वयं श्रुतयः । उत्तरं वितर्कतारं यथा भवति तथा वेदाः पश्यन्तो वा । उद्वयं तमसस्परि पश्यतो ज्योतिरुत्तरमिति व्याकृतम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तरम् । देवत्रा देवेषु 'देवमनुष्यपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । देवेषु देवं इह वृन्दावनादौ क्रीडन्तं सूर्यं अन्तर्वर्तमानं सूर्यं धुमर्षिं कृष्णं सूर्यं वा उत्तमं ज्योतिरुत्तरदेवागन्म 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति प्रार्थनायां लिङ्, बहुलं छन्दसीति शपो लुङ् श्वोश्चेति मकारस्य धातोर्नकारः पादादित्वाभिधातोर्नेति सन्ध्याटीका । संहिताचतुर्थाष्टक-प्रथमाध्यायस्थेयं श्रुतिः । अत्र छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति सर्वकाले लङ् इति पाठः । तथाहि धात्वर्थानां संबन्धे सर्वकालेषु एते वा स्युरिति वृत्त्यन्तरं देवो देवेभिरागमदिति लुङ् लोडर्थे । इदं तेभ्यो कर्तुं नमः आश्रितम् होतारमवृणीतायं यजमान इति इमे उदाहरणे लुङ् । अद्याममार इति लङ् लर्थे लिटः । अथ श्रित इत्यर्थः । तथा चागन्मेत्यत्र लङ्पलब्ध्या लिटोनुपलब्धेः तथा चागन्मेति श्रुत्याज्ञाविधौ लङ्कृतमपुरुषबहुवचनं सर्वकालेषु न तु भूतानवतनकाल एव । प्रकरणमत्र शुक्लानं प्रथमं मन इत्युपक्रमेण शं नो भवतु वाजे वाजे इत्युपसंहारेणोन्नेयम् । 'उदुल्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः' इत्ये विश्वाय सूर्यम् । 'चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्योः । आप्रा धावाष्टथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' इति मन्त्रः । प्रथमाष्टकचतुर्थाध्यायस्यः । उदित्यमिति टीकायां पाठः । उत् उ, इ वा, त्वं प्रसिद्धं जातं वेदो घनं यस्मात् जातवेदाः अश्विस्तं देवं केतवोऽश्वा नहन्ति बध्नन्ति वहन्ति प्रापयन्ति वा । जातवेदा इत्यत्र 'गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति उणादिसूत्रेणाऽसिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च । केतव इति 'केतुर्केतौ पताकायां ग्रहोत्पा-तारिलक्ष्मसु' इति विश्वः । अश्वाः केतव इति निरुक्तम् । योगरूढं पदं विश्वाय सुवनाय सामर्थ्यो-त्तारिलक्ष्मसु' इति विश्वः । अश्वाः केतव इति निरुक्तम् । योगरूढं पदं विश्वाय सुवनाय सामर्थ्यो-दये तस्य इत्ये द्रष्टुं सूर्यम्, सूर्यजातवेदसोरभेदः । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थांति वाच्यम्' इति वार्तिकेन षष्ठ्यर्थे चतुर्थां या खर्वेण पिबति तस्यै खर्व इत्यत्र यथा । विश्वायेत्यत्र न ङे स्ते । विश्वस्येश्वरसामर्थ्य-

रश्मिः ।

नामत्वात् अमिलेकाक्षरं ब्रह्म सर्वं तस्योपन्यास्यानमिति उपपदवाच्यसामर्थ्यस्य व्याख्यानम् ।
उप 'सामर्थ्ये' इति विश्वात् । यद्वा सर्वमिति पदादिसर्वमित्यर्थात् । न उप इत्यस्य सामर्थ्यमात्र-
वाचकत्वद्योतकत्वेऽपि तु सामर्थ्यादेर्वाचकत्वद्योतकत्वे तथा च विश्वः ।

‘उप सामर्थ्यदाक्षिण्यदोषाख्यानात्ययेषु च ।

आश्चर्यकरणे दाने व्याप्तावारम्भपूजयोः’ ॥ इति ।

‘नाभिः प्राण्यङ्गके क्षेत्रे चक्रान्ते चक्रवर्तिनि ।

नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदेपि कचिदीरितः’ ॥

इति च । द्यौ इति ‘द्यौ विरुये’ इति तुमुनर्थे निपातितः । चित्रमिति देवानामिन्द्रादीनां
कृष्णोपनिषदुक्तानां तं होतुः सुराः सर्वे इत्येषां देवानां वाऽनीकं सकलदेवसमूहात्मकं वा चित्रमा-
श्चर्यकरं उदगात् चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः धावापृथिवी अन्तरिक्षं आप्राः तेजसा क्रीडया चापूरयत् ।
प्रा पूरणे लङ् पुरुषव्यत्ययः त्वमाप्रा इति श्रुतिवचनं वा । अदादिरयमनिद् परस्मैपदी च । जगतो
जङ्गमस्य तस्युषः स्यावरसात्मा व्यापकः । अत्राप्याददे प्रावास्त्वध्वरकृदित्युपक्रमः त्वमग्ने विचर्षणे
इत्युपसंहारः । प्रकरणमुल्लेख्यम् । ‘तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् पश्येम शरदः शतम् । जीवेम शरदः
शतम् । नन्दाम शरदः शतम् । मोदाम शरदः शतम् । मवाम शरदः शतम् । शृण्वाम शरदः
शतम् । प्रब्रवाम शरदः शतमजीता स्वाम शरदः शतम् । ज्योक् च सर्वे द्यौः’ ‘य उदगान्महतोर्णवात्
विभ्राजमानः सरिरस्य मध्यात् स मा वृषभो लोहिताक्षः सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु’ इति आरण-
श्रुतिनिरूपणम् । चक्षुः प्रकाशकम् । देवेभ्यो हितं निर्मलं पुरस्ताच्छुक्रं शोककर्तारम् ।

‘उत्पकाशे वियोगे च प्राबल्यस्यास्थ्यशक्तिषु ।

प्राधान्ये पन्वने भावे मोक्षे लाभोर्ध्वकर्मणि’ ॥

इति विश्वः । प्रकाशाय चरत् गच्छत् अडभावद्वन्द्वसः अमक्षयद्वा । अतश्चक्षुरादिभक्षक-
भक्षकत्वात् पश्येम इत्यादि स्पष्टम् । ज्योक् चेति ज्योक् बहुकालं तत् ब्रह्म वर्णलोपः सूर्यं सूर्यान्तस्थं
द्यौ प्रष्टुम् । मा माम् । ‘शन्नो वातः पवतं मातरिश्वा शन्नस्तमत्तु सूर्यः’ इत्युपक्रमकः ब्रह्म प्रावा-
दिभ्य तन्नो मा हासीद्युपसंहाराद्ब्रह्मप्रकरणम् । सायं वरुणोपस्थानं ‘इमं मे वरुण श्रुची हवमद्या च
मृडय त्वामवस्तुराचके’ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः अहेडमानो
वरुणेह बोध्युरश्वसमान आयुः प्रमोषीः’ इति । इमं मे मम हे वरुण हवं आह्वानं श्रुधि शृणु, अद्य
मां मृडय सुखय त्वामवः रक्षणं आत्मन इच्छतीत्यवस्तुः आचके आह्वये, कै शब्दे छन्दसि लिङिति
लिङ्गव्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्तेति । तत् सूर्यान्तस्थः त्वा त्वां वरुणं यामि याति कीदृश इत्याह
ब्रह्मणा वेदेन वन्दमानः स्तुयमानः यकारलोपः, तत् त्वमाशास्ते आशास्ते यजमानो देवपूजादिकर्ता-
शास्ते हविर्भिस्तत् । हे वरुण अहेडमानः अनादरमकुर्वन् इह मत्कर्तृकां स्तुतिं बोधि बुद्धयस्व
अबोधि वा । स्तुतिर्मत्कर्तृका त्वया । कीदृशवरुण इत्याह उर्महान् शंस स्तुतिर्यस्य तादृक् नोऽस्माकं
उत्तमश्लोकवार्तायातमानामायुर्मा प्रमोषीः न्यूनं मा कार्षीः । उपसंहारमत्रोपयम् । उपक्रममत्रस्तु वायव्यं
श्वेतमालमेत मृतिकाम इति ब्रह्मप्रकरणम् । वायुमुपक्रम्य त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासीति श्रुतेः । अग्ने
यच्चिद्धिते विशो यथेति मन्त्रः तृतीयाष्टकचतुर्थोप्यायान्तेति । विश्वचर्षणे मित्रस्य चर्षणी घृत-
श्रवो देवस्येत्यस्याग्नेतनो मन्त्रः । यच्चिद्धिते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं मीनोमसि यद्भयविधवि

संबन्धमेव वक्तव्यम् । तत्र, ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्युपक्रम्य ब्रह्मविधौ नित्य-
पिता । तथापि पूर्वकाण्डे प्रणवादिमन्त्राणां नायं नियम इति प्रकृतेऽपि मत्ता-
न्तरवाचकस्यैव प्रकृतोपयोग इति शङ्का । ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवा-

भाष्यप्रकाशः ।

सूर्याद्युपस्थाने, तथास्यापि मन्त्रस्य कपिलमतसिद्धार्थवाचकस्यैव ब्रह्मविधोपयोग इत्येव मन्त्रः
स्वार्थनिरपेक्ष एवेति शङ्केत्यर्थः । किंचात्र यद्येक एव मन्त्र एतादृशोऽप्येव त्वन्यादृशा इति
स्यात् तदा बहूनामनुग्रहो न्याय्य इत्यस्यैवार्थोऽप्यथा कल्प्येतापि । यथा कठवल्लीमन्त्रस्य ।
इह तु मन्त्राणां बहूनां तादृशत्वात् तदपि न वक्तुं शक्यमित्याह ते ध्यानेत्यादि ।
रक्षितम् ।

यत् किं चेदं वरुण देव्ये जनेभिर्द्रोहं मनुष्याश्चरामसि अचिती यत्तव धर्माद्युपोषि मा नः तस्मादेनसो
देव रीरिषः कितवासो यद्रिहि पर्णदीवि यद्वा वासत्यमुतन्न विन्न । सर्वा ता विष्यशिशिरे यदेवाथाते
स्याम वरुणप्रियास इति । हे देव वरुण ते व्रतं त्वदीयपरिचर्यारूपं धविबावि दिवसे दिवसे प्रमिनि-
मसि मिनीमः । मीव् हिंसायां न्या. उ. अ. मीनातेर्निगमेति ह्रस्वः । यश्चिद्भि, चिद्भीति वा । यद्येवं
तथापि विशो यया, प्रजा इव, वयं तथा च सापराधाः अपि प्रजाः स्वाप्तिना यथातुगृह्णन्ते तथा
वयमप्यनुग्राह्या इति भावः । यत्किंचेति । किं च हे वरुण देव्ये देवसमूहरूपे जने यत् । किं च
अभिद्रोहमपकारजातं वयं चरामसि चरामो मनुष्याः किं चाचिती अचित्वा अज्ञानेन तव त्वदीयं
यद्धर्मधारकं कर्म आद्युपोषि युप विमोहे दि. प. से. विमोहितवन्त हे देव तस्मादेनसः पापाङ्गो-
स्मान् मा रीरिषः मा हिंसीः रिप् हिंसायां न्या. प. से. । कितवास इति कितवास्तीत्याचक्षाणां
कितवा दूतकृतः कितवेत्यनुकरणदाख्यातण्यन्तं पचाच्च दृषोदरादित्वात् किमो मलोपः दिवीति
ते वरुणस्य दीविनीति ताच्छील्ये णिनौ प्राप्ते देवनमिव देवनं यौः तस्यां दिवि दिवेर्दिविः
अन्वेषामपीति दीर्घः । कितवासस्ते मित्रीभूतस्य दिवि नरि रिपुः रप व्यक्तवाचि न्या. प. से. यन्
नाम देवपूजादिकर्तृ व्यक्तभूतुरिति यत् वाक् हा सत्यमिति छेदः यस्य देवपूजादिकर्तुः वाक् सत्यं हा
जहाति उत वितर्के यत् यस्य न, न जहाति तन्न विन्न । यद्वा वा सत्यमिति छेदः ऋचि तु
नुच मन्त्र तद् कुत्रो रूष्माणामिति संहितायां दीर्घः सर्वा सर्वाणि ता तानि विष्य विशेषेण व्य
नाशाय धोन्तकर्मणि दि. प. अ. विपूजाछोटि मध्यमैकवचनम् । शिशिरेव शिशिलानीव । शिशिरेत्यत्र
शेखरन्दसि बहुलमिति शिलोपे 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति न लोपः । हे वरुण जय अनन्तरं
तव प्रियासः प्रियाः । आञ्जसेरसुगिति जसोऽसुगागमः । स्याम भवेम । अयमुपसंहारमन्त्रः । वि वा
एतस्य यज्ञ ऋक्ष्यते यस्य हविरतिरिच्यते इत्युपक्रमः । प्रकरणमुन्नेयम् । न चात्र सूर्योपस्थानं न
वरुणोपस्थानमिति शङ्क्यम् । इमं मे वरुणेत्युपक्रमात् । वरुणप्रियास इत्युपसंहाराच्च । न च सूर्यो-
पस्थानपरग्रन्थविरोध इति भाव्यम् । व्याख्याने सूर्यप्राधान्येन तत्परत्वात् । हेतुद्वयेनार्थद्वयव्यवस्था ।
प्रकृतमधुनानुपर्यते । एतादृश इति सांख्यप्रतिपादकः 'त्यदादिषु दृष्टानालोचने कञ्'
इति कन् । अस्यैवेति अजामेकामित्यस्यैव । कठवल्लीमन्त्रस्येति 'इन्द्रियेभ्यः परा क्षयोः',
इत्या दिक् सकलमतसाधारणम् । अतो महतः परमव्यक्तमिति मन्त्रस्य । मन्त्राणामिति
वक्ष्यमाणानां मन्त्राणाम् । तादृशेति कर्मकर्तारि प्रत्ययः रूढ्यनुगुणत्वादिति मनोरमायां प्रत्ययस्तु,

त्मशक्तिं स्वगुणैर्निर्गूढम्' इति च । तथा 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' अजा
 खेका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता । अग्रे च यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि
 रूपाणि योनीश्च सर्वाः । 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं
 च पदयेत्' इत्यादि च । वाक्यानि कपिलतन्मतवाचकानि वर्तन्त इति सांख्य-
 मतमपि वैदिकमेवेत्येवं प्राप्ते, उच्यते—चमसवदविशेषात् ।

‘अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुधस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् ।
 तस्यासते ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना’ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तथाचात्र स्वगुणैर्निर्गूढत्वम् । अग्रिमे युक्तायुक्तात्मसंघर्षोक्त्वभिर्भोग्यार्थैर्मन्त्रादिकार्यैर्युक्ता अनदिः
 प्रकृतिः । तदग्रिमे चाधिष्ठातृत्वम् । तदग्रिमे च कपिलस्य नाम तद्वर्माश्च प्रत्यभिज्ञायन्ते ।
 एतावान् परं विशेषो यत् कापिलैः प्रकृतिः स्वतन्त्रोच्यते । अत्र तु परमेश्वरशक्तित्वेनेति ।
 न तावता तस्या अजात्वहानिः । शक्तैर्नित्यत्वात् । अतः शक्तित्वमात्रेण विशेषेण कपिलमत-
 प्रत्यभिज्ञापकनानापदानाद्वर्णमनुचितमिति सांख्यमतस्यानुमानिकत्वोक्तिः प्रधानस्याशब्दत्वो-
 क्तिश्चानुपपद्यते प्राप्ते इत्यर्थः । सूत्रं पठित्वा सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति उच्यन्ते' इत्यादि । एकप-
 दमिदं सूत्रम् । चमसेन तुल्योऽविशेषश्चमसवदविशेषस्तस्मात् । स्यात् सांख्यमतमत्र, यदि
 तस्याः सृष्टिकरणे स्वातन्त्र्योपपादको रजःसत्त्वतमः साम्यावस्थात्मकः स्वरूपस्य विशेषो

रश्मिः ।

सदादिषु दृशोनालोचने कञ्' इति सूत्रेण । बहुवो मन्त्राः सांख्यप्रतिपादकास्ते । दृश्यन्ते स्वयमेवेति
 तादृशाः सांख्यप्रतिपादकत्वेन दृश्यन्त इति फलितम् । तथा च तादृशत्वात् सांख्यप्रतिपादकत्वात् ।
 तदपीत्येकमन्त्रान्यथार्थकल्पनम् । तन्मतमभिज्ञापकपदानि स्फोटयन्ति तथा चेति । शक्तिपदं प्रकृति-
 व्यतिरिक्तेषु शक्तमित्यज्ञापकम् । स्वगुणैर्निर्गूढत्वं तु ज्ञापकमिति तदुक्तं युक्तायुक्तेति ।
 ज्ञाऽज्ञाविलनेनाविवक्षितैकत्वकेन । अजेति स्पष्टम् । मात्राः शब्दादयः आदिना महदादियुक्ताः ।
 आत्मपदार्थमाहुरनादिरिति । अधीति । योनिः समवायिकारणं प्रकृतिस्तदधिष्ठातृत्वम् । असङ्गस्य
 पुरुषस्याभिमानेन । मायावादेऽविद्यावादे च युक्तयस्तत्त्वानुसंधाने सन्ति । तद्वर्मा इति ज्ञानैर्धोरण-
 कर्मत्वं जायमानत्वं दर्शनेविषयत्वं च । त एते सांख्यपदार्था इति प्रत्यभिज्ञाविषयीक्रियन्ते
 सांख्यमतमपि वैदिकमेवेति भाष्ये एवकारव्यावर्त्य सांख्यमतस्यानुमानिकत्वप्रधानस्याशब्दत्वं चेत्याहुः
 एतावानिति विशेष इति सांख्यमताद्विशेषः । स्वतन्त्रेति 'प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम्' इति
 सूत्रवृत्तौ वदद्भिरुच्यते 'असङ्गोऽयं पुरुषः इति' 'प्रधानाजगज्जायते इति' च इतिशब्दान्तं सूत्रद्वयम् ।
 (स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं 'प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्करपलाशवज्रिलैः' इति) परमेति हे देव । आत्म-
 शक्तिमिति श्रुत्यर्थोत्तरमेश्वरस्य शक्तित्वेन । आनुमानिकेति । पूर्वधिकरणपूर्वसूत्रे दृष्यत्वेनानुप-
 पन्ना तथा चानुमानेन प्रकृत्या संवद्ध्यत इति आनुमानिकमित्युक्ता न व्युत्पत्तिः किं तु अनुमानेन
 व्याप्त्या परामर्शेन वा जयति परामवतीति आनुमानिकं 'तेन दीप्यति खनति जयति जितम्' इत्यनेन
 ठक् । वैशेषिकादि इति भावः । अशब्देति । प्रधानस्याव्यक्तशब्दाप्रतिपाद्यत्वोक्तिः । अस्वपद-
 विप्रदोऽविप्रदो वा नित्यसमासस्तदर्थमाहुः तुल्य इति । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति' इति वतिः ।

इति मन्त्रे यथा न विशेषो विधातुं शक्यते । न हि कर्मविशेषं कल्पयित्वा तत्रार्वाग्विलचमसं कल्पयित्वा तत्र यशोरूपं सोमं होतारो मन्त्रेण भक्षयेयुरिति कल्पयितुं शक्यते । तथा प्रकृते रोहितशुक्लकृष्णशब्देन रजःसत्त्वतमांसि कल्पयित्वा न तद्वशेन सर्वमेव मतं शक्यते कल्पयितुम् । कपिलशक्तिवाक्यमप्यनित्यसंयोगभयाभिलक्षणेरेवानुवादकम् । तस्मान्न मन्त्रमात्रेण प्रकरणश्रुत्यन्तरनिरपेक्षेण विशेषः कल्पयितुं शक्यः ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

विधातुं शक्यते । स च न शक्यते । शक्तित्वेन शक्तिमदधीनोदयतया तत्सापेक्षतयैव सिद्धत्वात् न च स्वगुणैर्निगूढत्वं तद्रमकम् । तत्र स्वपदेन ब्रह्मण एव ग्रहीतुं शक्यतया तदगुणानामेव ब्रह्मत्वात् । उत्तरार्धे, 'यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येका' इत्यनेनापि तस्यैव परामृष्टत्वाच्च । नापि भोक्तृभोग्यार्थयोगस्तथा । जन्यायां शक्तावपि तथात्वस्य पुराणसिद्धत्वाभावि, योनिं योनिमिति तद्रमकम् । वीप्सायां बहुत्वस्य च बाधकत्वाद् । नाप्यङ्गभेदात् समाधिः । तस्यापि शक्तिसाधारणत्वाद् । अतश्चमसवाक्यवदत्राप्युक्तीत्या कल्पमानसस्य विशेषस्याभावाच्च सांख्यमतसिद्धिः । कपिलवाक्यादसिद्धिस्तु भाष्य एवोपपादितेति पूर्वाधिकरणोक्तमष्टगुणमित्यर्थः ॥ ८ ॥

रश्मिः ।

तेन चमसेन तुल्यश्चमसवद्वर्ततेऽविशेष इति क्रिया । तत्सापेक्षेति शक्तिमदात्मसापेक्षतया । षट्पदभूतमित्यादेः प्रयोगस्य भूतलादिज्ञानवत् संघटितत्वात् । यद्यपि षट्ज्ञानवत् संघटितत्वमपि प्रयोगस्य तथापि प्रकृते नोपयोगः । तद्रमकमिति अनादिप्रकृतिगमकम् । प्रकरणादाहुः । तत्रेति प्रकरणं श्वेताश्वतरे ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म ज्ञाता जीवामेत्युपक्रमत्वाच्च शब्दस्यात्मात्मीयज्ञातिधनवाचकत्वाच्च ब्रह्मणः । स्वशब्देन प्रकृतिसंग्रहाभावे प्रमाणान्तरमाहुः उत्तरेति । निखिलानीति प्रकृतिरपि संगृहीता । अधितिष्ठति स्वगुणैः । तस्येति ब्रह्मणः । तथेति तद्रमकत्वेन । पुराणेति तृतीयस्कन्धपञ्चमाध्याये ।

'त्वं नः सुराणामसि सान्वयानां कूटस्थ आद्यः पुरुषः पुराणः ।

त्वं देवशक्त्यां गुणकर्मयोगौ रेतस्त्वजायां कविमादधेऽजः' ॥

इति पुराणसिद्धत्वात् । किं च 'ततो वयं सत्यमुखा यदर्थं वसूविम' इति पुराणम् । वयं सात्विकार्हकारप्रमुखाः । यदर्थं भगवतः कार्यार्थं । बहुत्वस्येति । योनीतित्यत्र । अंशेति प्रकृत्यङ्गभेदाद् वीप्सावहुत्वयोः समाधिः । शक्तीति जन्यशक्तिसाधारणत्वात् । अत इति कपिलवाक्यतिरिक्तवाक्यानां प्रकृत्यगमकत्वात् । विशेषस्येति । रोहितशुक्लकृष्णशब्दानां रजःसत्त्वतमोवाचकत्वरूपस्य । कपिलेति । 'ऋषिं प्रसूतं कपिलम्' इति कपिलस्य वाक्यम् । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबन्धे षष्ठी । अत्राप्यानुमानिको न वैदिकश्चमसवदविशेषात् । यत्रैवं तत्रैवं 'यतो वा इमानि' इत्युक्तजगज्जन्मादिकर्तृत्वादिवदित्यनुमानमपि । भाष्ये । न विशेष इति । ननु कं प्रत्याक्षेप इति चेच्छृणु—वन्मते शक्यते सोमोस्मिन् पात्रविशेषे इति चमसः सोमपानपात्रं स्यात् प्रत्याक्षेप इति चेच्छृणु—वन्मते शक्यते सोमोस्मिन् पात्रविशेषे इति चमसः सोमपानपात्रं स्यात् अधिकरणे घञ्, वृद्धिर्न, छन्दसि विकल्पात् सोयं पूर्वतत्रे तृतीयस्य पञ्चमपादे ज्योतिष्टोमे प्रैतु-
होतुश्चमसः प्रब्रह्मणः प्रोद्गावृणां प्रयजमानस्य प्रयन्तु सदस्यानामित्युक्तः । एवं च जिज्ञासाधिकरणोक्तं

ज्योतिरूपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

ननु चमसमन्त्रे अर्वाग्विल इति मन्त्रव्याख्यानमस्ति । शिरश्चमसः प्राणा वै यशः प्राणा वा ऋषय इति । नात्र तथा व्याख्यानमस्तीतीमां शङ्कां

भाष्यप्रकाशः ।

ज्योतिरूपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥ सूत्रमवतारयन्तो व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । इतीमामिति इति हेतोश्चमसद्व्यन्तस्य वक्तुमशक्यत्वाद्वाशब्दे यौगिकार्थमा-
दित्वाध्यात्मप्रकरणासंबद्धत्वाद्वृद्धार्थं च विहायात्र सांख्यसिद्धा प्रकृतिरेवाङ्गीकार्येतीमामित्यर्थः ।
रश्मिः ।

तस्माद्यत्रापि विध्यश्रवणं तत्रापि अर्वाग्विलश्चमसः ऊर्ध्वबुध्नोभवदिति विधिं परिकल्प्य तत्रत्यानां तच्छेषत्वं परिकल्प्य कर्मविशेषं प्रब्रह्मण एत्वित्युक्तब्रह्मत्वार्थं कल्पयित्वा ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा तं दर्शपूर्णमासयोर्वृणीत इति वाक्यात् । तथा च स्यादेतत् अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादि जिज्ञासाधिकरण-
भाष्योक्तमानवं प्रत्याक्षेपः सिद्धः । एवं च विशेषो ब्रह्मत्वार्थं धर्मविशेषरूपः । एतदेवाहुर्नहीति । तन्मात्रागमिति विशेषणार्थः स्पष्टः । सोमे यशोरूपव्यापकत्वं तु श्रुतिप्रामाण्यात्, विश्वरूपत्वं तु सर्वस्य सर्वात्मकत्वात् । वागष्टमीत्यस्यार्थमाहुः मन्त्रेणेति । वागष्टमी ऋषिवत्तीरे निकटे कर्मविशेषस्ये-
त्यष्टमीत्वं ब्रह्मणा वेदेन संविदाना संवधातीति मन्त्रार्थः । अत्र कर्मविशेषे चमसो ब्रह्मणः प्रैतित्यन्नेक्तचमसपदव्युत्पत्त्या सोममक्षणं प्राप्तं तदाहुः भक्षयेयुरिति नान्यं क्रियापदमत्र । नित्यऋषेरेति आहुणस्तु न । छन्दोवदग्निभाष्यमिति विकल्पात् । अन्विति । सिद्धस्य कथनमनुवाद-
इति कपिलपदार्थः सिद्धः । विशेष इति ब्रह्मत्वार्थं धर्मविशेषः ॥ ८ ॥

ज्योतिरूपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥ नन्वित्यादीति अयं मन्त्रो बृहदारण्यके शिशुब्राह्मणेस्ति । व्याख्यानमिति श्रुतिस्तु अर्वाग्विलश्चमसः ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष अर्वाग्विलश्चमसः ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति । प्राणा वै यशो विश्वरूपप्राणा नो तदाह तस्यासत ऋषयः ससतीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणा तदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति अत्र हि शिशुपासनं प्रक्रम्येयं श्रुता सप्रतीकव्याख्यात्री तत्रेदं तच्छिर इति अयं वा व शिशुर्योगं मध्यमः प्राण इति श्रुतेः प्राणात्मकस्य शिशोः प्रत्याधानमूतशिर एव तत्र श्रोत्रादिछिद्रेषु प्रत्येकं प्राण आधीयते गृण्वन्क्रोत्रं भवतीति । अर्वाग्विलः अवाप्सुखः अधः स्थितस्यैव मुखस्य विलत्वात् । शिरसो बुध्नाकारस्योपरिदर्शनात् ऊर्ध्वबुध्नः चमसो यज्ञपात्रविशेष-
स्तदिति । प्राणादीति प्राणादिरूपं यशःशब्दादिप्रकाशनं तत्कारणं नार्थोत्सासकत्वाद् विश्वरूपं तस्मिन् । शिरसि निहितं एतदिति यश इत्यर्थः प्राणा वा इति प्राणरूपा ससऋषयः शिरोलक्षण-
चमसस्य तीरे निकटे आसते भवन्तीति । एतदिति ऋषीनित्यर्थः । ब्रह्मणेति वेदेन संवधाति के ते प्राणा ऋषयः इत्याहारे इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवाग्निः वाचा ब्रह्ममधते अत्तिर्ह वै नागैतद्यदन्निरिति इमाविति कर्णौ अयं दक्षिणः कर्णः अयमुत्तरः कर्णः इमौ चक्षुषी इमाविति नासापटौ इति व्याख्यानम् । भाष्यसिद्धान्तं समं भाष्यार्थमाहुः चमसेति । अविशेषे द्द्व्यन्तः अध्यात्मेति आत्मनि । आत्मविषयप्रकरणासंबद्धत्वात् । रूढेति आगीरूपम् । इमामिति प्रत्यक्षणे इदमः

परिहरति तुशब्दः । अजातशब्देन ज्योतिरेवोच्यते । यथा राजा अल्पदोग्री तथेयं नश्वरसुखदात्री अग्निसूर्यसोमविद्युद्रूपा ब्रह्मणो हंसोक्तचरणरूपा । भगवत्कार्याशरूपत्वात् 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इति श्रुतेश्च प्रथमोत्पन्ना

भाष्यप्रकाशः ।

नन्वजातशब्दार्थोनिर्द्धारे कथं तत्परिहार इत्यत आहुः अजेत्यादि । तर्हज्जातशब्दप्रयोगः कृत इत्यत आहुः यथेत्यादि । तथाच 'पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वाभिःसरन्ति शिताः शराः' इति वनिगीर्याध्यावसानेन तथात्वबोधनाय प्रयोग इत्यर्थः । ननु किं तज्ज्योतिर्यदेवमुच्यत इत्यत आहुः अग्नीत्यादि । अग्निसूर्यसोमविद्युद्रूपत्वाज्ज्योतिः । रूपादिति पाठे भावप्रधानो निर्देशः । रूपेति पाठः श्रीहस्ताक्षरेषु संदिग्धत्वाद् बोध्यः । छान्दोग्ये षष्ठे प्रपाठके सत्यकामाय हंसेन, अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत् कल्पे च सौम्यं चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्माभामेत्युक्तो यश्चरणस्तद्रूपा । तस्य चरणरूपत्वं तु, तत् तेजोऽसृजतेति श्रुत्युक्तभगवत्कार्याशत्वात् तस्य त्रिरूपत्वं, कार्यत्वस्त्रीत्वे च । तासां त्रिवृतमिति श्रुतेः । चोऽनघारणे । अतः प्रथमोत्पन्ना या देवता तेजोरूपा सैवात्राजापदेनोच्यत इत्यर्थः । ननु तस्मा अत्र

रश्मिः ।

प्रयोगाद्भाष्यीयशब्दज्ञानगां प्रकाशोक्तसिद्धार्थप्रत्यक्षमाचार्याणां तद्गं चेत्यर्थः । अजेति ज्योतिःशब्दं विहाय । अध्याहृतगौणीबोधनायेति भाष्यार्थमाहुः तथा चेति । इदं वाक्यं चन्द्रालोकसम् । पूर्वार्धे तु 'रूपकतिशयोक्तिः स्यात् निगीर्याध्यवसानतः' इति । तथा च यथात्र नीलोत्पलशरपादभ्यां लोचनकटाक्षार्णां निगारणं विषयवाचकपदोल्लेखमन्तराप्युपस्थापनं तत्पूर्वकं तद्रूपताभ्यवसानं तथा जातकार्यपदभ्यां ज्योतिस्तत्कार्ययोस्तद्वाचकपदोल्लेखमन्तराप्युपस्थापनं तत्पूर्वकतद्रूपताभ्यवसानं तेन तथात्वम् । अध्याहृतगौणीत्वं तु 'अम्' तस्य बोधनाय । तथा च गौर्वाहीक इत्यत्र इव लक्ष्यमाणगुणगवाद्यपेक्षयात्यदोग्रीत्वादयः अजात्वविशिष्ट अजारूपशक्यसाधेयतासंघन्नात्यलक्षणाया अल्पदोग्रीत्यादिषु सत्त्वाद्गुणेषु लक्ष्यमाणत्वं 'लक्ष्यमाणगुणैर्योगात् वृत्तेरिहा तु गौणता' इति काव्यप्रकाशे । ननुपचारमिश्रेयं गौणीति चेदोम् । उपचारो गुणयोगः सोऽस्त्विति । एवमल्पदोग्रीत्व-नश्वरफलदात्रीत्वयोः दुःखदातृत्वादिगुणयोगः अन्यत्पूर्ववत् । अल्पदोग्रीत्वमजापदप्रवृत्तिनिमित्तं दुःखदातृत्वादि अल्पदोग्रीत्वपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । ज्योतिरिति तथेयमिति भाष्योक्ता ज्योतीरूपाजा । भावेति । यद्वा । अग्निसोमसूर्यविद्युतां रूपं प्राप्यात्येयं ज्योतिरूपाजा नश्वरसुखदात्रीति भाष्यार्थः । त्यन्लोपे पञ्चमी । ब्रह्मण इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म छान्दोग्य इति । भगवत्कार्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्येति ज्योतिषः । तासामिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्येति । ननु ततेजोऽसृजतेति छान्दोग्यश्रुत्या कार्यत्वं तत्पदवाच्यसद्ब्रह्मणस्तेजस्तर्हि तस्य त्रिरूपत्वं वक्तव्यम् । आनन्त्येपि हि कार्याणामित्युक्तत्वा 'सर्वेषां त्रिगुणत्वाद्धि तयोर्भेदाः पृथक् भताः' इति निबन्धात् । किं च भगवत्कार्येति भाष्योक्तकार्यत्वं अग्न्यादावसंभवि ब्रह्म तर्हि अग्निरिति श्रुतेः । सूर्यचन्द्रयोः प्रश्नोपनिषदि बहुषासृष्टिकर्तृत्वोक्तैर्ब्रह्मलक्षणाकान्तत्वात् । विद्युतो विद्युद्ब्रह्मेलाहुरिति बृहदारण्यकात् । अतः कार्यत्वे कारणं वक्तव्यम् । तथा ज्योतिषि नपुंसकेऽजेति स्त्रीत्वे हेतुर्वक्तव्यः इति चेत्तत्राहुः त्रिरूपत्वमित्यादि । अत इति दोषामावात् । कार्येऽजापदयोगः कथमित्याशङ्क्ये सत्रे निराकार्या ।

प्रेषता अजाशब्देनोच्यते । तत्र हेतुः । उपक्रमात् । अत्रैवोपक्रमे, 'तदेवाग्निस्तद्वा-
युस्तद्विद्यस्तदु चन्द्रमाः' इति । द्वा सुपणौति चाग्ने । मध्ये चार्थं मन्त्रः पूर्वोत्तर-
संभ्रमेव वदति । सा मुख्या सृष्टिः । अजद्वयं जीवब्रह्मरूपमिति । अत्र

भाष्यप्रकाशः ।

कथं प्रत्यभिज्ञानमित्यत आहुः तत्र हेतुरित्यादि । तथापि चेतनाधिष्ठितत्वस्य कथं प्रत्यभि-
ज्ञानमित्यत आहुः द्वा इत्यादि । सैव कुत उच्यत इत्यत आहुः सा मुख्या सृष्टिरिति ।
सा त्रिवृत्कृतदेवतारूपा मुख्या सृष्टिः । सृष्ट्यन्तरकरणसमर्थमाद्यं कार्यमत उच्यत इत्यर्थः ।
एवमप्राज्ञामन्त्रस्य पूर्वार्धं व्याख्यातम् । उत्तरार्धं व्याकरोतीत्याहुः अजद्वयमित्यादि ।

रहिमः ।

अयमर्थः । ब्रह्मत्वेऽपि चतुर्व्यूहेऽन्तर्भावस्य साध्यत्वेन स्वरूपलक्षणानाकान्तत्वेन चैकत्वाभावात्
'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुत्यस्पर्शादनेकेश्वरापत्तेः ।

'मयादस्माग्निस्तपति मयात्तपति सूर्यः ।

मयादिन्द्रश्च वायुश्च सत्युर्धावति पञ्चमः' ॥ इति ।

'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' ॥ इति च ।

काठके श्रावणात् विद्युति वाच्यं ब्रह्मत्वं तदपि विद्युद्ब्रह्मेत्याहुरित्यत्र केचिदित्यध्याहारे
केचिदित्यस्वरसं ग्रहं तदपि केचिदिति विरला इति सुबोधिन्याः । स्वरूपलक्षणाकान्तेति ब्रह्म-
योग्यकर्तृकविचारेणेति । किं च ब्रह्म तर्हि अग्निरिति श्रुतिरपि सुबोधिन्यामत उभयं सुबोधिनीप्रमाणकं
तदुभयं विद्वाय कार्यत्वमनोक्ते ज्ञेयमिति चतुरस्रम् । त्रिरूपत्वं लोहितशुक्लकृष्णरूपत्वं तत्तेजोऽसृजत
इत्युक्तवोच्यते तदपोसृजत तदग्ने ता अन्नमसृजन्त इत्युक्तवोच्यते तासां त्रिवृत् त्रिवृत्तमेकैकां
करवाणि इत्युक्त्वा यदग्ने रोहितरूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यच्छुष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरमित्वं
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं ग्रीणि रूपाण्येव सत्यमिति त्रिवृत्करणे आन्दोग्यश्रुतेः त्रिवृत्तमिति
श्रुत्यंशेन बोध्यते कार्यत्वज्ञात्वे तासामिति श्रुत्यंशेन बोध्यते । तासामित्यस्य तेजोबन्धरूपदेवतानां
कार्यरूपाणामित्यर्थात् । इमास्त्रिहो देवता इति श्रुतेः । कथमिति केन हेतुनेति प्रश्नः ।
प्रत्यभीति सेयमजेति प्रत्यभिज्ञा । न च नित्यानित्यसंयोग इति शङ्क्यम् । दृष्टान्तार्थमात्रत्वात् ।
दृष्टान्तव्यतिरिक्तस्थले ऐक्यनिषेधत्वात् ऐक्यप्रतीतिर्ग्रन्थत्वात् तत्र हेतुरित्यादीति उपक्रमोपसंहारा-
भ्यामर्थनिर्णयादुपक्रमसासंजातविरोधित्वेन प्रबलत्वात् सृष्टिकर्तृत्वोक्त्याजा ज्योतिः प्रक्षोपनिषदुक्तौ
सूर्यचन्द्रमसौ । वायुः बृहदारण्यकोक्ते यश्चक्षुषः स्वस्वरूपं प्रापितवान् सः । अग्निर्व्यापकः ब्रह्मरूपः
एवमजा ज्योतिश्चतुष्टयरूपा । अत्र बृहदारण्योक्ता विद्युत् न आन्दोग्ये वायुर्न विद्युदस्ति । तस्या
ब्रह्मरूपायाः संनिवेशार्थमुत्तरमाख्यं व्याचक्रुः तथापीति चेतनोभिः । द्वा इत्यादीति । द्वौ जीवब्रह्मरूपौ
ब्रह्माग्निः । विद्युत्पक्षे विद्युद् ब्रह्मेति । तदेवाग्निरित्यस्याः अग्निः कलेलस्याभ्यैकवाक्यत्वे वायुः प्राणो
विद्युदिति यावत् । सैवेति अन्याकृता देवता सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्युक्ता-
मिविद्युदन्यतरात्र श्रुतौ कुतः कस्माद्धेतोरुच्यते तेजोनिरूपणे इत्यत इत्यर्थः । उच्यत इति ।
समवायित्वार्थम् । स्वतः प्रतीतत्वाद्वा भावप्रत्ययेन प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारतामापन्नोच्यते इत्यर्थः ।
अत एक मुख्यपदम् । अजद्वयमित्यादीति प्रथममजपदं जीवपरम् । द्वितीयं ब्रह्मपरम् । तत्रेति

प्रकरणे न स्पष्ट इति निरूपयति । तथाहि श्रुत्यन्तरे स्पष्टमेव अधीयत एके 'यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदर्पां यत् कृष्णं तदन्नस्य' इति । एवमग्रेऽपि कलात्रये । अनेन जीवेनात्मनेति जीवब्रह्मणोऽनुप्रवेशः । बीजेऽपि त्रैविध्यमिति सरूपत्वम् । भगवतोऽभोगे हेतुः जीवेन मुक्तभोगामिति । तस्मात् प्रकृतेऽपि चमसचक्षुतावेवार्थकथनान्न सांख्यमतप्रतिपादकत्वम् ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

नन्वज्ञाया ज्योतिष्टेन निरूपणमयुक्तम् । छान्दोग्ये तेजस उत्पत्तिकथने त्रिरूपताया अनुक्तत्वात् । भाष्ये च हंसोक्तचरणरूपत्वेन व्याख्यानमयुक्तम् । तस्यापि तत्रानुक्तत्वादित्याशयेन द्वयशेषमवतारयन्ति अत्रेत्यादि । अत्र प्रथमकार्यप्रकरणे त्रिरूपत्वं, हंसोक्तधरणी न स्पष्ट इति हेतोस्तत्रत्वं श्रुत्यन्तरं दर्शयतीत्यर्थः । श्रुतिमाहुः यदग्रेतिर्यादि । ननु यदि तेजोरूपा देवताभिप्रेता तदा द्वयकृता तेजःपदमेव कुतो नोक्तमित्यत आहुः एवमित्यादि । कलात्रय इति द्वयसोमविद्युद्रूपे । तथाचैतदग्रे, यदादित्यस्य रोहितं रूपं यच्चन्द्रमसो यद् विद्युत इत्यादिनिरूपणात् तत्र हंसोक्तपादरूपतादिधर्मनिरूपणार्थं ज्योतिःपदं प्रयुक्तं, न तेजःपदमित्यर्थः । अस्यां श्रुतौ जीवब्रह्मणी कुत्रोक्ते इत्याकाङ्क्षायामाहुः अनेनेत्यादि । जीवेनेति सहार्थद्वितीययाऽऽत्मनेति करणद्वितीयया च बोधिते इत्यर्थः । सरूपत्वकथनप्रयोजनमाहुः बीजेऽपीत्यादि । 'बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्' इति वाक्याद् बीजं भगवान् । तत्रापि सन्निधानन्दरूपत्वात् त्रैविध्यमस्तीत्यतः प्रजासरूपत्वम् । तथाच कार्यकारणयोः सालक्षण्यस्यौत्सर्गिकत्वेनार्थात् प्राज्ञा-वपि यत् सरूपत्वकथनं तत् प्रजानां तेजोऽवज्ञात्मकत्वेऽपि बीजधर्मस्य सन्निधानन्दरूपत्वस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः । तस्मादिति यस्मादेवं वाक्यतात्पर्यं तस्मात् ॥ ९ ॥

रश्मिः ।

छान्दोग्ये । अनुक्तेति उक्तत्वेऽप्यभिग्रन्थावतरणायाहार्यज्ञानविषयत्वं कृत्वानुक्तत्वादित्युक्तम् । एवं पूर्वत्रापि ज्ञेयम् । तत्रत्यमिति छान्दोग्ये भवं जाताद्यर्थेऽव्याप्त्यप् । श्वेताश्वतरश्रुतेरन्या श्रुतिः श्रुत्यन्तरम् । तत्र छान्दोग्ये जातादिः तत्रत्वं तद्दर्शयति तत्रेति छान्दोग्ये । हंसोक्तेति आदिना त्रिरूपता । अस्यामिति श्वेताश्वतरव्याख्यानरूपायाम् । छान्दोग्यश्रुतौ जीवब्रह्मणी उत्तरार्धेऽज-द्वयवाच्ये कुत्रेति स्थलप्रश्नः । सरूपेति व्याख्येयश्रुतौ 'सरूपा' इतिपदेन तेषां खल्वेषां भूतानां ग्रीण्येव बीजानीति छान्दोग्योपबृंहितां गीतामाहुः बीजं मामिति । सन्निति सन्नोहितं परिशेषात्, चित् शुक्ल प्रकाशकत्वात्, आनन्दः कृष्णस्त्वभोजनकत्वात्, तमसश्च कृष्णत्वात् । बीजधर्मेति तेन समवायित्वं स्फोरितम् । निमित्तत्वं सतः । ज्योतिषि कार्ये सतोऽभिन्ननिमित्तोपा-दानत्वम् । एवमिति उक्तप्रकारेण छान्दोग्यश्रुतिषु व्याख्यानतात्पर्यं श्वेताश्वतराया-जामेकामिति श्रुतिवाक्यतात्पर्यम् । भाष्ये । श्रुतावेवैत्यत्रैकवचनमविवक्षितम् । तास्य श्रुतयः पूर्वमर्थानुरोधेन लक्ष्यक्रमा अत्र श्रोच्यन्ते 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्, तद्वैश्वत आहु-सदेवेदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम् । तद्वैश्वत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत तद्वैश्वत बहु स्यां प्रजायेयेति, तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्व च शोचति खेदति वा पुरुषः तेजस एव तदध्यापो जा-यन्ते, ता आप ऐश्वन्त बहुयः स्याम प्रजायेमहि इति, ताः अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र क्व च वर्धति तदेव मृयिष्ठमन्नं भवत्यन्नः एव तदध्यन्नाद्यं जायते । तेषां खल्वेषां भूतानां ग्रीण्येव बीजानि भवत्यद्वयं

रश्मिः ।

जीवजगद्विजमिति सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्त्रिस्तो देवताः अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्त्रिस्तो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोधया तु खलु सोम्येमास्त्रिस्तो देवतास्त्रिवृत्तद्वेकैका भवतीति तन्मे विजानीहीति । यदग्रेः रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कुष्णं तदन्नस्यापागादग्रेरयित्वं वाचारम्मणं विकारो नामधेयं ग्रीणि रूपाण्येव सत्यम् । यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कुष्णं तदन्नस्यापागाददित्यादादित्यत्वं वाचारम्मणं विकारो नामधेयं ग्रीणि रूपाण्येव सत्यम् । यच्चन्द्रमसो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कुष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्रमसत्त्वं वाचारम्मणं विकारो नामधेयं ग्रीणि रूपाण्येव सत्यम् । यद्विद्युतो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कुष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्वं वाचारम्मणं विकारो नामधेयं ग्रीणि रूपाण्येव सत्यम् । एतद् स्म वै तद्विद्वा१स आहुः पूर्वं महाशाला महाश्रीत्रियां न नोऽय कश्चनाश्रुतमममविज्ञातमुदाहरिष्यति इति श्रेभ्यो विदांचकुरिति श्वेताश्वतर-श्रुतिव्याख्यानरूपपञ्चान्दोग्यश्वेतकृतपाख्यानस्थाः एकमेवाद्वितीयमित्युक्तं 'वीर्यं मे दुश्चरं तपः' इति द्वितीयस्कन्धालोचनाद्वीर्योत्तेजः अन्नोत्पत्तिः । वर्षति वर्षणमपां विमोक्तः तथा चापां वर्षणकर्तुः सामर्थ्यादन्नत्वं अस्थ्यादिवत् । पृथिवी वा अन्नं आद्यं अद भक्षणे 'ऋहलोर्ण्यत्' अन्तु योग्यं तयोः समाहारोन्नायः अविजायते अधुपसंगकृतविशेष उन्नेयः । अधुना तेजःपदवाच्याऽजायाः प्रथमकार्यत्वं वक्तुं कार्याणां सत्पदार्थभूतानि सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र सत्पदेन उक्तानि बीजान्याह तेषामिति । तेषां प्रसिद्धानामेषां भूतानां भनुष्यपक्ष्यादिकानां कानीत्याह आण्डजमिति । खराह 'एतज्ज्ञानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्' इति वान्यात् । जीवजं रेतः । जरायुजं वा जरायुजं भनुष्यादि । तत्र बीजपदप्रयोगश्चिन्त्यः । उद्भिन्नति इत्युद्भिन्नं कर्तारं क्षिप् । स्थावरं ततो जातमुद्भिन्नं स्थावरपदमनुत्त्वोद्भिज्जपदमुक्तं तेनोद्भिन्नति यो जगदाश्रयः स सर्वेषां बीजम् । अभिन्ननिमित्तोपादानम् । तत्तु समन्वयादिति व्याससूत्रात् । 'विष्टन्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति गीता । अत्र श्वेताश्वतरोक्तो ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम इत्युक्तब्रह्मप्रश्नोत्तरं सदेव सोम्येत्यादि तदेव बीजत्रयं चतुष्टयं वा तेषु । एतस्माद्भगदाश्रयरूपात्सतः श्रुतान्तर्गततेजःपदं तदर्थश्चाज्ञा अभिवाच्यादित्यचन्द्ररूपा प्रथमकार्यम् । सापि नश्वरसुखदा न रूपकार्यसहितेति । तस्याश्च प्रत्येकं चत्वारि रूपाण्याह । सेयमिति प्रकृतान्वयहितोक्ता व्याकृताख्या देवता पूर्ववदेक्षत आत्मनाऽनभ्रता सता । अन्निति । एषां सृष्टिमनु 'पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षीभूत्वा पुरः पुरुष आविशत्' इति भषुब्राह्मणस्यश्रुत्युक्तन्यायेन । विजानीहहि इति हेति अन्विकारः । हि हीति, विजानीहीति पाठः स्पष्टः । तेजःपदवाच्याऽजायाः अग्न्यादित्यचन्द्रमो-विद्युदूष्यमिनिवृत्करणमाह यदग्रेरिति अग्नौ सतस्तेजोनिविष्टस्य सत्त्वादाह रोहितमिति, अग्निविष्टस्य सत्त्वादाह यच्छुक्लमिति, पृथिवीनिविष्टस्य सत्त्वादाह यत्कुष्णमिति, तथा च यान्यग्नेश्चिद्वृत्तस्य रोहि-तादिरूपाणि तान्यग्निवृत्तानां तेजोब्रह्मणां रूपाणि इत्युक्तम् । नन्वभित्वं गन्तुत्वं नामौ दृश्यते । न च येनेन्द्रियेण यद्गृह्यते तेनैवेन्द्रियेण तद्वता जातिसदभावश्च गृह्यते इति नैयायिकोक्तैः दृश्यते इति वान्यम् । अपागमनानन्तरिन्द्रियेण तद्गृह्यते । अपागमनमेव कुतः इत्यतो विचारादित्याह अपेति । ताम्रं व्याप्तौ इत्यस्य रूपमपेति । अतो व्यापकेन सता रूपत्रयरूपाभित्वमागादिणो गा । अतोऽग्नौ

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबदविरोधः ॥ १० ॥

ननु द्विविधा शब्दप्रवृत्तिः । योगो, रूढिर्वा । तत्राज्ञाशब्दद्वयागायां

भाष्यप्रकाशः ।

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबदविरोधः ॥ १० ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि ।
रक्षितः ।

रूपत्रयस्य उत्तरदेशसंयोगः । न च रूपत्रयसमवायो न संयोग इति शङ्क्यम् । संयोगस्य स्पर्शत्वं प्रसानरन्नाकर उपपादितम् । इत्याकाशातिरिक्तचतुर्भूतेषु स्पर्शसत्त्वेन रूपादावेकं रूपं रसाद्युक्तं इतिवत्सत्त्वेनादोषात् । सर्वस्य सर्वमयत्वाद्वा । अग्रेर्व्यावहारिकं सत्यत्वं रूपत्रयस्य पारमार्थिकं सत्यत्वमित्याह वाचेति । वाचारम्भणं घटपटाभ्यादिविकार इत्युक्ते 'शब्द इति चेन्नातः प्रमत्वात्प्रत्यक्षा-
नुमानाभ्याम्' इति सूत्रोक्ताधिदैविकसृष्टौ वैदिकार्या विकारत्वापत्तिरतो नामधेयमिति नामैव नामधेयं स्वार्यं धेयप्रत्ययः । नामरूपविभेदेन क्रीडयितुं कृतं नामधेयं लौकिकममिरिति । त्रीणि रूपाणि जातिस्यलङ्घनीकृतानि नित्यानि अभित्वरूपाणि सृष्ट्वतिक्रान्तत्वाद्भयादीनाम् । सृष्ट्व्यतिक्रमो बृहदारण्यक उक्तः । न च विकारानङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोग इति वाच्यम् । विकारस्यापि वैदिकत्वाददोषः । एवमेवाग्रेषु श्रुत्यर्थः । अतोऽज्ञा तेजोरूपा तस्याः त्रिरूपत्वं तत्कार्यस्यापि त्रिरूपत्वमिति पूर्वार्थं व्याकृतं श्रुतिमिः । अतः सर्वस्य सत्कार्यत्वात् सतो ज्ञानेन सर्वमिदं ज्ञातं स्यात् इत्युक्तेयं विद्वत्प्रसिद्धिं प्रमाणयति एतद् स्पष्टेति । एतद्विद्वत्करणं तत् ज्ञातं तत्कार्यत्वात् विद्वांसो विदितवन्तः । पूर्वं नित्या महाशाला महापृहस्था महाश्रोत्रिया महान्तश्छन्दोग्येताः । न नोयति न नः अस्माकं कुलेऽद्य इदानीं कश्चन कश्चिदपि नोदाहरिष्यति न वदिष्यतीति । ते पुनः कथमिव ज्ञातवन्तः सर्वमित्याह योग्य इति हि यस्मादेभ्यो रोहितादित्रिरूपेभ्यो हेतुभ्यः अन्यदप्य-
वशिष्टं ज्ञातवन्तः । विज्ञानप्रकारं दर्शयति यद्विति यत् उ कपोतादिषु रोहितमिवाभूत् । तदिति रोहितं स्पष्टमभ्यन्त । इति व्याख्यातश्रुत्यर्थः ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबदविरोधः ॥ १० ॥ इदं सूत्रमज्ञाशब्दस्य ज्योतिर्वाचकत्वे गौणीवृत्तिप्रतिपादकत्वेन शक्तिधियः सहकारिण्याः प्रतिपादकमित्यस्य । नाज्ञाधिकरणनाम । तथा च सुबोधिनितृतीयपक्षमाध्याये 'कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबदविरोधः' इत्यधिकरणेनेति ।

'त्वं नः सुराणामसि सान्त्वयानां

कूटस्य आद्यः पुरुषः पुराणः ।

त्वं देवशक्त्यां गुणकर्मयोर्नौ

रेतस्त्वज्जायां कविमादधेऽजः' ॥

इति श्लोके कविं महत्तत्त्वम् । पूर्वावस्था रेतः, उत्तरावस्था कविरिति । आद्ये । नैयायिकः शङ्कते । नन्विति वृत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरः संबन्धः । असोपयोगः पदजन्यपदार्थोपसितिः तावेव पूर्वं शक्तिप्रद्वामावे पदज्ञानेपि तत्संबन्धेन स्मरणानुपपत्तेः । यदज्ञानस्य संबन्धिज्ञानविषयार्थस्मारकत्वं शक्तिः पदेन सह पदार्थसंबन्धः । स चास्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छारूपः, उक्तेच्छा-
विषयः । आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्येव 'एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्' इतीश्वरेच्छायाः सत्त्वात् । आधुनिकसंकेते तु न शक्तिरिति संप्रदायः । नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किं तु ईश्वर-
तेजःशुनिकसंकेतेपि शक्तिरस्तीत्याहुः । शक्तिविशिष्टं पदं तच्च कवियौगिकं कविद्वयं कविद्योवरूढम् ।

रूढः । न जायत इति योगः । अनुभयरूपत्वात् कथं सृष्टिवाचकत्वमित्याशङ्क्य परिहरति कल्पनोपदेशाच्च । कल्पनात्रोपदिश्यते ।

आद्या सृष्टिः कल्पनया अजाशब्देनोच्यते । यथा राजा बर्करसहिता

भाष्यप्रकाशः ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति कल्पनाऽग्रेत्यादि । एतस्मैव विवरणम् आद्येत्यादि । कल्पनाया विवरणं यथेत्यादि । तथाच तस्या भगवत्साहित्येन कार्यसाहित्येन चोपासनार्थं गौण्याऽजत्वोपदेश रश्मिः ।

इति वदतां समुदायशक्ती रूढिः अवयवशक्तियोगः एतदुभयातिरिक्तयोर्वावयवशक्तिमध्ये समुदाय-
शक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढं पङ्कजादिपदम् । यत्र तु यौगिकार्थरूढ्यर्थयोः स्थातव्येण बोधस्तबौगिक-
रूढं यथा उद्भिदादिपदम् । अत्र शूर्ध्वभेदकर्ता तरुगुल्मादिरपि बुध्यते योगविशेषोपि इति
रूढियोगातिरिक्तशक्तिद्वयदर्शनाच्च नैयायिकशङ्केयमिति चेन्न । पङ्कजादिपदं योगरूढं तत्र पङ्कज-
निकर्तृरूपत्वमवयवशक्त्या पङ्कजपदं बोधयति, समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति ।
न च केवलमवयवशक्त्या कुमुदादौ प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थ-
बोधप्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु समुदायशक्त्योपस्थितपक्षे अवयवार्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयो
भवति, सानिध्याच्च तु रूढ्यर्थस्य बाधः प्रतिसंवीयते कुमुदत्वेन रूपेण च बोधे तात्पर्यं तत्र
लक्षणया कुमुदादेवेति । यत्र तु कुमुदत्वेन बोधेन तात्पर्यज्ञानं पद्मत्वस्य च बाधः तत्रावयवशक्ति-
मात्रेण निर्वाह इत्याहुः । यत्र तु स्थलपद्मादौ अवयवार्थबाधः तत्र समुदायशक्त्या पद्मत्वेन रूपेण
बोधः । यदि स्थलपङ्कजं विजातीयमेव तदा लक्षणयैवेति सिद्धान्तमुक्तावल्याः वस्तुतस्त्वित्युक्तपक्षेपि
रूढियोगमपहरतीत्यस्य प्रसक्तेः । न च पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपितपङ्कजपदप्रयोगजन्य-
पङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशालिशोधं प्रति रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन पद्मधर्मिकपङ्कजादि-
पदयोगार्थबुद्धेः प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति वाच्यम् । विरोध्यविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं
.....ज्ञानविषयकत्वेनैवेति नियममन्नात् । अत उक्तं ननु द्विधा शब्दप्रवृत्तिरिति योगो रूढिर्वेति ।
छागप्राप्तिरिति । अत इति । सिद्धेऽजादिग्रहणं ज्ञापयति । जातिलक्षणं क्षीपं बाधित्वाऽजवाचकाद-
दन्ताष्टावेति । तदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । अजाद्युक्तिर्क्षीपो क्षीपश्च बाधनायैवेति । जातेरक्षी-
विषयादयोपधादिति सूत्रसाजशब्दाष्टावविधान एव प्रवृत्तिर्न छागशब्दात् व्यक्तेरभेदस्य जातिबाधक-
संग्रहस्य सत्त्वात् । यथा घटत्वं जातिर्न कलशत्वं व्यक्तेरभेदादिति । 'आकृतिग्रहणा जातिः' इति
लक्षणपक्षे छागत्वं जातिः अनुगतसंस्थानव्यञ्जकत्वात् । तथापि नैयायिकपक्षेकवाच्यतायाऽजत्वं
जातिरस्त्येवेति गौरवात् न छागत्वं जातिरिति बोध्यम् । अनुभवेति अजाशब्दस्यौभौ रूढि-
यौगिकवाच्यौ अस्य । संख्याया अवयवे तयप् । तयपोऽयच् 'उभाहुदात्तो नित्यम्' इत्युभयरूपत्वा-
भावात् प्रथमसंखितेजोवाचकत्वं कथमिति प्रश्नः । प्रकृते । गौण्येति तेन योगरूढिन्यतिरेकेणापीति
भाष्ये गौण्येति शेषः । भाष्ये तु शब्दत्रयणं ब्रह्मतुल्यत्वस्य 'अत एव च नित्यत्वम्' इति सूत्र-
उक्तत्वात् तद्व्यतिरेकेणापि शब्दसामर्थ्यं द्योयते । गौणी तु पूर्वसूत्र उपपादिता । भाष्ये ।
बर्करेति । कोशे कस्मिंश्चिदयं शब्दः । शंकरभाष्ये च बहुवर्करा सरूपवर्करा चेत्यजाविशेषणे ।
उपदेशेति कल्पनोक्तिरित्यनुत्तावा ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यर्थः । गूढाभिसंधिभिरुद्घाटयन्ति चकारादित्यादि । चोऽप्यर्थे । तत् तेषां न प्रियं यन्मतुष्या विधुरिति श्रुतेर्मनुष्याणां ज्ञानं देवहिताय न भवतीति उद्दिताय, यथेन्ये इन्द्र इति परोक्षवादस्तथात्र चतुर्लोकोज्जन्यायेनात्मदादिसाधारणजन्माभावात् प्रथमकार्ये ज्योतीरूपेऽजेति परोक्षवादो, भगवत्प्रियत्वाय वा परोक्षवाद इत्यर्थः । दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति यथेत्यादि । अत्रायमर्थः । सांख्यसमाससूत्राणां पञ्चशिखवृत्तौ त्रयस्य चक्षुराधिदेवतत्वेन सिद्धत्वान्मधुवि-

रक्षिः ।

‘चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे त्रिचालये ।

मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स कथ्यते’ ॥

इति रामार्चनचन्द्रिकार्यां सूत्रयामलवचनान्मन्त्रस्य प्रकथनरूपस्य ‘श्रीकृष्णः शरणं मम’ इति मन्त्रोपदेशस्य ग्रहणात् । उप समीपे स्थित्वा यथा योग्यकरणे सर्गविसर्गक्रीडाभ्यां परोक्षकृत-शुद्धलीला.....नुपासने बोध्यते इत्यर्थः । तत् एव युक्तिलीलासमेकादशाध्यायोक्तसैकोनविंश-ध्यायोक्तस्योपासनस्य भक्तिरूपस्योपासनापदपरोक्षकृत.....एतावता कल्पनोपदेशादिति सूत्रांशस्य भाष्यं प्रकाशितम् । चकारार्थमाहुः । प्रकृते । गूढमिति गूढ संवारेण संवृताम् । वृक्षं संमत्तौ सम्यक् भक्तियुक्ताम् । वाभिसंधिसमितां मन्त्रस्येहसंधानकर्त्री भायासंधन्वी मन्त्रस्येहोऽज्ञान.....तः एव एव खेदः इत्युपपद्येति भाष्यात् । देवेति देवहितायेत्यत्र वेदहितायेत्यपि, तत्र प्रथमपाठ आहुः । यथेति इन्द्रपदेन पुरंदरः प्रतीयते जिह्मि दीप्तौ इत्यस्य समभिव्याहाराद् दीप्तिमान् न त्वयमर्थः किं तु दक्षिणेक्षिणं यः पुरुषः सः । तथा च बृहदारण्यकसूत्रेति ‘स होवाच इन्द्रो वै नामैव योयं दक्षिणेक्षन् तं वा एतमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षमिया इव हि देवाः प्रत्यक्षदिवः’ इति वृत्ते । अनुसुखेति अयं न्यायो दशमे प्रक्षिपेष्वाध्यायेषु ।

‘जगत्प्रयान्तोदधिसंछवोदे

नारायणसोदरनामिनालात् ।

विनिर्गतोऽजस्त्विति वाङ् न वै स्रष्टा

किं त्वीश्वर त्वं न विनिर्गतोऽसि’ ॥ इत्युक्तः ।

परोक्षेति अक्षयः परमिति व्युत्पत्त्या अत्राज्ञास्यो विषयः ज्योतिस्तु नेति ज्योतिषि परोक्ष-वादः । वेदस्य हितायेति पक्षे ‘परोक्षवादो वेदोयम्’ इत्येकादशस्कन्धादाहुः भगवदिति ‘परोक्षं च मम प्रियम्’ इति वाक्यात् । वेदस्य हिताय परोक्षवादः । हिताय भगवत्प्रियत्वाय । नन्वात्मा वेदो भगवत्प्रिय एवेति । आत्मत्वादेव विरुद्धवर्माश्रयत्वात् । परोक्षवादादिति चकारार्थ उक्तः । मन्वा-द्विदिति व्याकर्तुमाहुः दृष्टान्तमिति । सिद्धत्वादिति । ‘द्रष्टृत्वादितात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणां’ इति सूत्रे । मधुत्वं ज्योतिषज्ञानकर्तृत्वमपि तस्य वक्तुमिलनेनाशक्यत्वेनान्वयाशक्यत्वमिति विशेषणं भविति । मनेर्षवच्छन्दसीति उत्पल्लयः नस्य वः । ज्ञानकर्तृत्वं मधुत्वम्, तस्य वक्तुमशक्यत्वम् । ज्ञानेन भजेति शिवश्रुतेः ।

‘स्वयंमूर्तारदः शंभुः कुमारः कपिलो मनुः ।

प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिर्वैयासकिर्बैद्यम् ।

द्राक्ष्यते विजानीयो बर्षे भागवतं मया’ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

योक्तव्यं मधुत्वस्य तस्मिन् वस्तुमशक्यत्वेन सांख्यवादिनापि तत्र गौण्येव वृत्तिः कल्पनोपदेश-
मादायैवादर्शनीया । अन्यथा श्रुतिविरोधापत्तेः । निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति सन्नयतः कपिलाऽवा-
र्यस्यापि तद्विरोधस्यासङ्गत्वात् । अतो यथा मध्वादिविद्यायां कल्पनोपदेशस्त्वयाङ्गीक्रियते तथा
श्रुतिविरोधपरिहारायात्राप्यङ्गीकार्यमिति प्रतिवादिबोधनार्थं तदनुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु
पुरुषविधवाङ्मणे रमणार्थं सृष्टिं प्रकृत्य अजेतरामवद् वस्तु इतर इति श्रावणादत्रापि तादृगाका-
रमादाय चतुर्मुखाऽजन्त्यायबाधादजात्वमाद्यसृष्टेरुच्यते बन्धकत्वाय । नचात्र मानाभावः ।

रश्मिः ।

इति वाक्याच्च । अपीति । ननु ह्यनेन पदेन प्रतिवादिभेदे गौणी ध्वन्यते सा न संभवति
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य प्रतिज्ञातत्वात् । आदित्यादीनां ज्ञानकर्तृभगवदभेदबोधनाय मधुब्राह्मणस्य
प्रवृत्तेरभेदसंभवादिति चेन्न 'आनन्दादयाः प्रधानस्य' इति सूत्रे आदिपदेन मधुत्वस्यापि संग्रहात् ।
सूर्यधर्मत्वामावेनाभेदान्वयासंभवात् । अतो गौण्यर्थः, योगगूढव्यतिरेकेणापि शब्दप्रवृत्त्यर्थं वा
मधुब्राह्मणस्य । श्रुतीति श्रुतीनां व्याख्यातश्रुतीनां छान्दोग्यस्थानां विरोधः । तत्तेजोऽसृजत इत्यस्या
वा । त्वयेति सांख्यप्रतिपादकेन प्रतिवादिना वा । तदन्विति तदनुसारः तदुक्ताभिन्नप्रकारेणानुसरणं
तेनोक्तमविरुद्धम् । तेन भास्वर्याभावो ध्वन्यते । तेन भाष्यस्य परमार्थत्वं ज्ञातव्यम् । धर्मस्थानं
उचैः स्थितोऽत एव बृहस्पतिर्मङ्गलयुतश्च तत्फलं जातकाभरणेति,

‘विलम्बतः शीतमयुखतः कर्मणि मघोनः सधिवो यदा स्यात् ।

नानाधनान्यागमनानि पुंसां विचित्रवृत्तं नृपगौरवं च’ ॥

मङ्गलसाहित्यफलं—

‘मन्त्राक्षरादिकलाकलापैः विवेकशीलो मनुजः किल स्यात् ।

चमूपातिर्वा नृपतिः पुरेयो ग्रामेश्वरो वा सकुजे सुरेज्ये’ ॥ इति

ज्ञानप्रदीपनामग्रन्थे—

‘भवति भाग्यपतिर्नृपवल्लभः सुरगुरौ नवमे सुखवान् गुणी ।

त्रिदशयज्ञपरः परमार्थवित् शत्रुरकीर्तिकरः कुलवर्धनः’ ॥ इति ।

यथाश्रुतार्थं मधुविद्यायां । अक्षरमात्रमपि वेदो नान्यथावर्त्तीति पक्षेऽप्यविरुद्धः प्रतीतार्थलङ्घः ।
भेदान्वयस्फूर्तेर्गौणी न मधुब्राह्मणे संभवतीत्यस्या अजामेकामिति मन्त्रे परोक्षवादमाहुः वस्तुत
इति । पुरुषेति बृहदारण्यके । अजेति अजा इतरा शतरूपा, इतरो मनुः । इतीति ‘अजेतरामवत्
वस्तु इतरोऽविरतिरा मेव इतरस्यासंभवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव च यदिदं किं च मिथुना-
पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत’ इति श्रावणात् । समेतस्य मिथुनाय गतवान् इत्यर्थः । समाय सुपां वा
पुत्राय । ‘इ’ आश्चर्यं पुत्रीत्वात् स्वसेत्याश्चर्यम् । वा । वा गत्यादौ गतवान् । अभवत् सत्तां कृतवान् ।
अजेति अजामेकामिति मन्त्रे । सा दृश्यते स्वयमेवेति तादृक् । कर्मकर्तरि प्रत्ययः । आकार आकृतिः
तत्रादाय जातित्वात् । नित्यमेकमेकानुगतं सामान्यमिति । विशिष्टे अजात्वविशिष्टे अजारूपेयं चावितो
योगो विशेषणमुपसंक्रामतीत्यजात्वं न जायते इति योगमाह । अतः औतेन पौराणस्य चतुर्मुखा-
न्यायस्य चापात् । पुराणानां वेदत्वपक्षे विकल्पः । तथा सति कया वृत्त्योच्यते इत्यत आहुः बन्धेति ।
बन्धकत्वमिन्द्रियविश्लेषकत्वं तस्मा अजात्वमुच्यते तेनाजापदप्रयोगः ज्योतिःस्थलेऽजापदप्रयो-
गेऽजात्वेन ज्योतिर्बाधो न ज्योतिर्द्वेन, यथा कलशस्थले षट्पदप्रयोगे षटत्वेन बोधो न कलशत्वेनेति

सर्वता स्वामिहिता तथेयमिति उपदेशपदात् तथोपासनमभिप्रेतम् । चकारात् परोक्षवादोऽपि देवस्य हिताय । यथा आदित्यो वै देवमधु, वाचं धेनुमुपासीत । शुलोकादीनां चाग्नित्वं पञ्चाग्निविधायां तथा प्रकृतेऽप्यविरोधः । योगरूढिव्यतिरेकेणाप्येषा वेदे शब्दप्रवृत्तिः । तस्मादजामात्रेण न सांख्यमतसिद्धिः ॥ १० ॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थपादे द्वितीयं त्रिसूत्रं चमसाधिकरणम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

‘समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽजीशया शोचति मुह्यमानः’ इत्यग्निमग्न्येन तथावसायात् । एवं मधुविधायामपि, दृष्ट्वैव तृप्यन्तीति वृषिलिङ्गादादित्यस्य मधुत्वम् । नच विरोधः । सैषा त्रय्येव विद्या तपतीति श्रुत्या शब्दात्मकत्ववद् रसात्मकत्वेऽप्यदोपात् । एवमेव वाचो धेनुत्वमपि धरणीवज्जातव्यम् । एवं शुलोकादीनामग्नित्वमपि । ‘सर्वं सर्वमयम्’ इति तापनीयश्रुतेः सर्वत्र सर्वसत्त्वात् तत्तद्गुणवानुद्भवयोर्मगवदिच्छया नियामकत्वेन प्रत्यक्षविरोधस्याकिञ्चित्कर्त्तादिति । तदेतदुक्तं चकारात् परोक्षवादोऽपीति । अनेनैवाद्येन सुबोधिण्यां निगमकल्पतरोरित्यत्र, अतो वा आदित्यो देवमग्निति स्वर्गस्थानां सूर्यो मधु । यथास्माकं सारथमित्युक्तम् । एतावान् परं विशेषो यच्छ्रुतौ परोक्षवादोऽत्र नेति न कोऽपि शङ्कालेशः ॥ १० ॥

इति द्वितीयं चमसाधिकरणम् ॥ २ ॥

रक्षिः ।

तद्वत् । तथा चाजामग्रे रूढमजापदम् । अजेतरेत्यत्रैव । मैवं योगेऽप्यजात्वमविरुद्धमिति । पाठकस्थले भाषकपदप्रयोगे पाठकस्य माषकत्वेन बोधो न पाठकत्वेनेति तद्वत् । नन्वजेतरेत्यत्र योगो भाषित इति चेन्न । नित्यानित्यसंयोगभियापिदैविकाजाऽजापदवान्या नित्येति योगाविरोधात् । अत्रेति बन्धकत्वे । वृक्षो देहः अनीशा माया इन्द्रियरूपा अनीशतयेति वार्यः । तकारलोपः । अग्निमेवजामग्नमग्न्येन । तथेति बन्धकत्वावसायात् । दृष्टान्ते परोक्षवादमाहुः एवं मग्निति । दृष्ट्वैवेति इदं दर्शनं भक्त्यनन्तरं दर्शनानन्तरं भक्तिर्वा ‘दृष्ट एव स्नेहः’ इति भाष्यात् । आदित्यपदसात्मन्यधिकरणे वा पारोक्ष्यं आदित्यत्वे वा पारोक्ष्यम् । आदित्यत्वस्य, ज्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्तीत्यन्तस्तद्धर्माधिकरणोक्तत्वात् ‘येनेन्द्रियेण यद्रुहते तेनैवेन्द्रियेण तद्रता जातिस्त्वदभावश्च गृह्यते’ इति स्वीकारस्य मतान्तरीयत्वात् । एतादृशादित्यस्य अभेदान्वयी मधु तस्य ज्ञानकर्तृत्वात् । तदाहुर्वादित्यस्य मधुत्वमिति । विरोधः प्रत्यक्षविरोधः परोक्षवादे मानायावादित्यर्थः । मानमाहुः सैवेति । श्रुत्येति महानारायणीयोपनिषच्छ्रुत्या । रसेति सर्वं सर्वमयमिति श्रुतेः । तथा च प्रवीविद्याया मक्तिरसात्मकोऽप्ययम् ‘रसो वै सः’ इति श्रुतेः । धरणीवदिति । भूमिर्धेनुर्धरणी लोकधारिणीति तैत्तिरीये यथा भूमेर्धेनुत्वमापिदैविकं रूपं श्रीमागवते तथा वाचोऽप्यान्वज्रिकमापिदैविकं ज्ञातव्यम् । परोक्षवादे, प्रत्यक्षवादे गौणी स्पष्टा । युक्तिमाहुः तापीति वृसिंहतापिनीयश्रुतेः । नन्विदमपि प्रत्यक्षवाचितं तत्राहुः तत्तदिति । अकिमिति । श्रुत्यपेक्षया । अत्रापि परोक्षवादे । प्रत्यक्षवादे तु गौण्येवमत्र परोक्षवादे वेदान्तत्वेन योगादङ्गतीत्यमिरिति शुलोकदिर्गन्तेलेव सर्वस्य सर्वमयत्वे । तदेतदिति वस्तुत इत्यादिनोक्तं भाष्यीयम् । चकारात् परोक्षवादोपीति दार्ष्टान्तिके दृष्टान्ते चास्माभिरुक्तं परोक्षवादार्थम् । अनेनेति परोक्षवादोक्तेन । सारथमिति सरथा मधुमक्षिका तासु जातं सारथं ‘तत्र जातः’ इति सूत्रेणाण । अत्रेति सारथे । न कोपीति । अविरोधपदार्थस्य ऋष्ये

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ (१।१।३)

मन्त्रान्तरेण पुनराशङ्क्य परिहरति । बृहदारण्यकपक्षे श्रूयते ।

‘यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्माऽमृतोऽमृतम्’ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ सूत्रमवतारयन्ति मन्त्रान्तरेणेत्यादि । आशङ्क्येति सांख्यमतस्य श्रौतत्वमाशङ्क्य । तेन विषयरूपहेतुभेदादधिकारणान्तरत्वं वा, पूर्वशेषत्वान्न वेत्यपि बोधितम् । विषयमाहुः बृहदित्यादि अत्र षष्ठ इति काष्णपाठाभिप्रायेणोक्तम् । माध्यंदिनानां चतुर्थे दर्शनादिति । मन्त्रार्थस्तु, यस्मिन्नेते पञ्चादय आकाशान्ताः प्रतिष्ठितास्तमात्मानमेवं ब्रह्माऽमृतं विद्वानन्यो जीवः, अमृतो मृतो भवतीति शेषः । अन्यैस्तु तमेवात्मानं ब्रह्माऽमृतं विद्वानहममृत इति मन्य इति व्याक्रियते । रक्षिः ।

स्फुटत्वान्न कोपीत्यर्थः । सूत्रार्थः । कल्पनोपदेशाच्चकारात् पञ्चम्या लुक् । चकारात् परोक्षवादात् । मध्वादिविव मध्वादिवदित्यत्र सम्यन्ताद्वैतव्याकृतत्वात् अजाशब्दस्याद्यष्टिरूपज्योतिर्वाचकत्वस्याविरोधः । विरोधः सहानवस्थानलक्षणः । अजात्वविशिष्टाजावाचकत्वेन सह ज्योतिर्वाचकत्वस्यानवस्थानं न । प्रत्यक्षवादे पूर्वस्य परोक्षवाद उत्तरस्य सत्त्वादिति । भाष्ये । वेद इति वेदस्य चेश्वरात्मत्वादिति भावः । प्रकाशे गौण्युक्तेव । अत्राजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामिति विषयः । अत्राजाशब्देन सांख्यमतसिद्धा प्रकृतिरुच्यते वा अग्निसोमसूर्यविद्युदादिरूपं ज्योतिरुच्यते इति संशये प्रकृतिरिति पूर्वपक्षेऽजाशब्देन ज्योतिरेवोच्यते इति सिद्धान्तः । संगतिस्ततोक्ता निर्वाहकस्वरूपा ज्ञेया । पूर्वाधिकरणनिरूपणानन्तरं किं सांख्यनिराकरणनिर्वाहप्रयोजकमिति जिज्ञासया ‘कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः’ इत्यधिकरणनिरूपणमिति ॥ १० ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ॥ २ ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ भाष्ये । बृहदारण्यकेति माध्यंदिनानां षष्ठ्याये ‘अथ जनको ह वैदेहः कूर्चात्’ इत्यारम्भके तत्रापि शरीरब्राह्मणे श्रूयते । प्रकृते । सूत्रमिति विसृज्यमिदमधिकरणम् । तत्रात्र सूत्रे मन्त्रान्तरेण पुनराशङ्क्य परिहार इतरयोर्मन्त्रार्थः संख्यापूर्णश्च । एवमन्यत्रापि । यस्मिन्निति । पूर्वार्थे भाष्ये व्याकरिष्यते । उत्तरार्थे व्याकुर्वन्ति यद्यपि तमेव मन्येहमात्मानं विद्वान् वेदोवबोधयामि ब्रह्माऽमृतं कृष्णं सदानन्दं अमृतोहं मन्ये ब्रह्म सदृष्टतमानन्द इत्यर्थो भवति । तथापि पूर्वमन्त्रे ‘यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवममृता’ ईशानं मृतमन्यस्य न तदा विचिकित्सति’ इति मन्त्रे आत्मदर्शी विशेषेण निवासं कर्तुं नेच्छतीत्युक्तम् । तत्रात्मदर्शनस्य पूर्वं सिद्धत्वाद्वोधनं नोपयुज्यत इत्यर्थान्तरमाहुः तमात्मानमिति । ब्रह्माऽमृतं कृष्णम् । ‘कृषिर्गूवाचकः शब्दो णञ् निर्वृतिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते’ ॥ इति वाक्यात् ।

अन्यैरिति बृहदारण्यकटीकाकृदादिभिः । शब्दात्परोक्षवादोत्र । तत्तच्छब्दार्थ एव जीवात्मानः तत्त्वमसीति वाक्येन ब्रह्माऽमृतं विद्वान् शब्दज्ञानवान् । मन्ये अपरोक्षज्ञानवान् । अखरसस्तु शब्दात्परोक्षस्य दूषणादाकारे दूषितत्वं ज्ञेयम् । विषयवाक्यार्थ उक्तः । विषयस्त्वत्र पञ्चगुणिताः

इति । यद्यप्यत्र पञ्चजनाः पञ्चोच्यन्ते, न पञ्चानां पञ्चगुणत्वम् । समासानुपपत्तेः । तथा हि । आद्यः पञ्चशब्दः संख्यावाची, संख्येयवाची वा ? । आद्ये पञ्चसंख्याया एकत्वान्न षष्ठीसमासः । संख्यायां संख्याभावाच्च । संख्येयपरत्वे

भाष्यप्रकाशः ।

अनेन मन्त्रेण कथमाशङ्कोत्थानमित्याकाङ्क्षायामस्मिन् मन्त्रे पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् पञ्चसंख्याविषयक-पञ्चसंख्यान्तरश्रवणाभिमानरूपेण मूढग्राहेणेति वक्तुं तं व्युत्पादयन्ति यद्यपीत्यादि । तथान्तद्विवक्षितसंख्यानुपसंग्रहान्मूढग्राह इत्यर्थः । कथं समासानुपपत्तिरित्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादयन्ति तथा हीत्यादि । अयमर्थः । संख्योपसंग्रहार्थं पञ्चानां पञ्चेति समासे वाच्ये पञ्चसंख्याया एकत्वाद् ब्राह्मणसमाज इत्यत्र ब्राह्मणानामित्यस्यैव पञ्चानामित्यस्य संख्यावाचिनो बहुवचनान्तस्य प्रवेशो न वक्तुं शक्य इति न षष्ठीसमासः । यदि च पञ्चशब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वेन दारा इत्यादिवद् बहुत्वस्याविवक्षितत्वेन प्रवेशो विभाव्यते, तदापि पञ्चपञ्चेत्यस्य पञ्चसंख्यासंबन्धिनी पञ्चसंख्येत्यर्थो वक्तव्यः । संबन्धश्च विषयतया वक्तव्यः । तथा सति तस्यां संख्यायां

रहिमः ।

पञ्चेति व्याख्याय सांख्योक्तानि पञ्चविंशतितत्त्वानि ग्राह्याणि वाक्प्राणश्चक्षुःश्रोत्रमन्नं मन इति पञ्चकं पञ्चजनशब्देन ग्राह्याणीति अत्र पूर्वपक्षमनुवदन्ति स्वाचार्याः इति सूत्रायामासुरनेनेति । पञ्चेति पञ्चसु पञ्चेत्यत्र तं मूढग्राहं मूढो मोहयुक्तस्तस्य ग्राहो ग्रहणम् । तद्धीति गुणे विंशतितत्त्वं 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ' इति विश्वात् रूपादिनैयायिकोक्तोतः संख्यालभः । भाष्ये । पञ्चानां पञ्चगुणत्वे पञ्चविंशतिसंख्यालभ्या न पञ्चानामिति तेषां सांख्यपदार्थश्रौतत्वकल्पकानां विवक्षिता संख्या पञ्चविंशतिसंख्या । आद्य इत्यादि भाष्यार्थमाहुः अयमिति । संख्येति पञ्चविंशतिसंख्योपसंग्रहार्थं पञ्चानां संख्यानां पञ्चेति षष्ठीतत्पुरुषः । षष्ठ्या वैशिष्ट्यमर्थः । गुणगुणिनोः समवायात् 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः । संख्यायै द्विबहुत्वे स्तः' इत्यमरात् पञ्चसंख्या न पञ्चत्वम् । पञ्चेति पञ्चपञ्चकेषु एकं पञ्चकं पञ्चतत्त्वरूपं पञ्चसंख्याविशिष्टमिति प्रतीतेः सामानाधिकरण्यसंबन्धेन पञ्चसंख्यायामेकत्वं एकं रूपं रसात्पृथगित्यत्र रूपे गुणे एकत्वसंख्यावत् । न षष्ठीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ब्राह्मणेति । ब्राह्मणानां समाजः । अनेन प्रकाशेन प्रकृतिविचारे प्रत्ययार्थबहुत्व-संख्यास्मरणात्तद्विचार्यते इत्यस्येति । अत्र प्रकृत्यर्थे प्रत्ययार्थबहुत्वस्याश्रयतयान्वयः बहुत्वावच्छिन्न-ब्राह्मणसंबन्धी, अस्य समाजपदार्थोऽभेदान्वयः संबन्धस्य पदार्थमर्यादयाऽभावात् । तादृशसंबन्धमिन्न एकत्वविशिष्टः समाज इति बोधः । एकत्वस्य समाजेन्वयात् बहुत्वसंख्याया इव इत्यस्य । प्रवेश इति न च पञ्चपदं पञ्चसंख्यावाचकं भागत्यागलक्षणीकया सामानाधिकरण्येनैकं सूत्रान्वयीत्युक्तम् । तत्र बहुत्वं पञ्चपदवाच्यसंख्येयान्वयि वाच्यं बहुत्वावच्छिन्नपञ्चसंख्येय-निष्ठपञ्चनिष्ठमेकं नैयायिकमते पञ्चसंख्यायामेक इत्यत्र प्रथमान्तविशेष्यकबोधाङ्गीकारादिति वाच्यम् । भागत्यागलक्षणीकया बहुत्वान्वयिपञ्चसंख्येयाप्रतीतिर्बहुत्वान्वयप्रवेशस्य वक्तुमवयत्वात् । नेति बहुत्वस्यैकार्थभावेऽन्यथाऽप्रतीतेः सामर्थ्याभावाच्च षष्ठीसमासः । ननु बहुत्वस्य विवक्षा नास्ति इत्यप्रतीतत्वेपि समासः सामर्थ्यादिति चेत्तत्राहुः यदि चेति । तस्यामिति पञ्चानां पञ्चेत्यत्र विषयतासंबन्धोऽङ्गीकृता विषयतासंबन्धेन सत्त्वे सप्तम्या भाष्यमिति सप्तम्यप्युक्ता ।

भाष्यप्रकाशः ।

तत्संख्याऽभावाद् समासानुपपत्तिः । अनेन सप्तमीसमासोऽपि नेत्युक्तप्रायम् । एवमन्येऽपि बोध्याः । यदि चाद्यस्य पञ्चशब्दस्य संख्येयपरत्वेन द्वितीयस्य संख्यापरत्वेन सप्तमीसमासो भाव्यते, तदा पञ्चसंख्यासंख्येयेषु पञ्चसंख्येत्यर्थेलाभादसीष्टायाः संख्याया असिद्धा समास-वैयर्थ्यम् । यदि च पूर्ववदाद्यस्य संख्यार्थत्वं, द्वितीयस्य संख्येयार्थत्वं, तदापि षष्ठीसमासे संख्येयबोधकपदादेव विशेषणीभूतसंख्यालाभेन पूर्वपदस्यानन्वयः । सप्तमीसमासे तु संख्यायां संख्येयाभावादुत्तरपदस्यानन्वयः । न चात्राद्यैरपश्य राजदारा इतिवदसमर्थसमास एवास्त्विति वाच्यम् । अत्र 'अद्वयललाटयोर्दशितयोः' इतिवत् तादृशसमासज्ञापकाभावादिति । एतेनान्येऽप्य-

रश्मिः ।

संख्यायामिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अनेनेति । पञ्चानां पञ्चगुणत्वमित्यत्र पञ्चानां पञ्चेति विग्रहे षष्ठ्या विषयत्वसंबन्धाङ्गीकारेण संख्यायां संख्यानङ्गीकारेण च पञ्चसंख्यासु पञ्चसंख्येया इति विग्रहः । द्वितीयपञ्चपदं संख्यावाचि चेत् पञ्चानां पञ्चगुणत्वं, अत्र पञ्चानां पञ्च इत्यत्र षटानां षटा इतिवदतिमूढग्राहत्वं पञ्चानां सकलानां पञ्चविंशतिपञ्चेति । यदि च शते पञ्चाशदितिवदुच्यते तथापि द्रव्यादिगतायाः एव प्रत्ययाङ्गीकाराददोषः । एवमन्य इति द्रव्यान्वयी-भावयोरसंभवात्तत्पुरुषचतुर्विहृदिगुर्कर्मधारया इत्यर्थः । अत्र षष्ठीसप्तम्योस्तत्पुरुषस्योक्तत्वात् मूढग्राहत्वात् तृतीयादिसमासस्तु न सूत्राभावात् । संख्येयपरत्व इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदि चेति, तं समासमाहुः तदेति, पञ्चेति संख्यावाचकः । अभीति एतत्समासे पञ्चत्वमेवेति अभीष्टायाः पञ्चविंशतिसंख्यायाः । पूर्वबन्धेदनन्वय इति व्याचक्रुः यदि चेति चेद्यदि पूर्ववदिति संख्यार्थत्वमित्यनेनान्वयि । संख्यायां संख्याभावादित्युक्तमाभ्यात् । अत्र भाष्य एव संख्यावाचकत्वं पञ्चपदस्य द्वितीयस्य तदा तु संख्येयार्थत्वमित्यन्तमन्वयः । संख्येयेति पञ्चानां पञ्चेत्यत्र संख्येयवाची पञ्चशब्दः । स च पञ्चविंशिष्टवाचकः । तत्र पञ्चत्वे पञ्चानामित्युक्तपञ्चसंख्या-नामभेदान्वयः स च नास्ति उद्देश्यतानवच्छेदकविधेययोरैक्यात् । षटो घट इत्यत्र यथा । विशेषणीति पञ्चसंख्यालाभात् । पूर्वपदस्येति पञ्चानामिति पदस्य । हेतुभाष्यमवतारयन्ति स्म न चात्रेति । अत्र पञ्चानां पञ्चेत्यत्र षष्ठीति सूत्रेण वा कृतसमासके । असमर्थेति दृशिना नञः संबन्धादस्यमित्यसमर्थसमासः सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यपश्याः इत्यर्थात् । अत्रासूर्योपपदे दृशेः खशू प्रत्ययः कृतः । मनोरमात्र गुप्तिपरं चेदं वचनं यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो भवत्येव यदा तु सूर्यदर्शनाभावमात्रं सूर्यतरस्य चन्द्रादेः दर्शनं वा विवक्षितं तदा खशू न भवत्यनभिधानात् इति । तथा च दार्ष्टान्तिकेऽसमर्थसमासः । पञ्चानां पञ्चत्वानां व्यपेक्षा जना इत्यनेन जना इत्यस्य पञ्चत्यनेन पञ्चानामाश्रयतया संबन्धिनो जनास्ते च पञ्च पञ्चगुणिताः पञ्चेति पञ्चविंशतिसंख्या लब्धा । अयं समास एवास्त्विति वाच्यमित्यर्थः । पञ्चानां जनाः पञ्चेत्यर्थात् । असमर्थसमासत्वं तु समर्थपदमहिम्ना समासपदसंनिधेश्च 'समर्थः पदविधिः' इत्यत्र व्याख्यातं सामर्थ्यं तद्विशिष्टत्वम् । सामर्थ्यं च व्यपेक्षालक्षणं एकार्थीभावलक्षणं च, अजहत्स्वार्थी वृत्तिः जहत्स्वार्थी वृत्तिश्च उभयोः पर्यायरूपे । जहदजहत्स्वार्थवृत्तिरूपसामर्थ्यविशिष्टत्वं समर्थत्वं तद्विशिष्टः समर्थः । न समर्थोऽसमर्थः । तादृशसमसनत्वम् । तथा च राजपुरुष इत्यत्र वृत्तिद्वयमस्ति तद्वत्प्रकृते

भाष्यप्रकाशः ।

पञ्च च ते पञ्चजनाश्चेति संज्ञासमासो वा वक्तव्यः । तत्र पूर्वस्मिन् विकल्पे दैत्यस्यैकत्वेन समाहारासंभवाच्च समासः । द्वितीयविकल्पे तु मनुष्याणां बहुत्वेन समूहघटकतया समास-संभवेऽपि विशेषणीभूतपञ्चत्वोपपत्त्यर्थं, 'वैवस्वतो न दृष्यति पञ्चभिर्मानवैर्यमः' इति मन्त्रोक्ता वा, जना यदग्निमयजन्त पञ्चेति यागसंबन्धलिङ्गेन निषादपञ्चमाश्वत्वारो वर्णा वा ग्राहाः । तदापि न पञ्चविंशतिसंख्योपसंग्रहः । संख्याया एकस्मिन्नेव पञ्चशब्दे प्रविष्टत्वेन गुणकसंख्यान्तरस्याभावात् । तथा संज्ञासमासपक्षेऽपि । वस्तुतस्तु वशिष्ठादिषु सप्तर्षय इतिवत् पञ्च पञ्चजना इति संज्ञायाः कुत्राप्यभावात् समासस्यैवानुपपत्तिः । अत एतत्सर्वं विहाय जनयन्तीति जना इति योगं चाश्रित्य तत्त्वानि ग्राह्याणि । ततः पञ्चानां जनानां समाहारः पञ्चजनाः, पञ्चानां पञ्चजनानां सः पञ्चपञ्चजना इति समाहारसमासद्वयस्य वा पञ्चगुणिताः पञ्च पञ्चपञ्च, ते च ते जनाश्चेत्युत्तरपदलोपिगर्भस्य कर्मधारयस्य वा आश्रयणेन पञ्चविंशतिसंख्यामुपसंगृह्य वेदान्ते रश्मिः ।

पक्षे पञ्चविंशतिसंख्यासाधकत्वं स्पष्टमाहुस्तत्र पूर्वैति । निषादेति ब्राह्मणान्ब्रह्मार्पा जातो निषादः । यागसंबन्धस्तु 'निषादस्यपतिं याजयेत्' इति श्रुतेः । एकस्मिन्निति विशेषणे द्वितीयस्य रूपपदान्तर्गतत्वात् । गुणकेति गुणः विंशतिसंख्या तत्र पञ्चसंख्या पञ्चशब्देनोक्ता विंशतिः संख्या गुणपदार्थः । गुण एव गुणकः । 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ' इति विश्वः । रूपादिः रूपरसगन्धस्पर्श इत्यादि-नैयायिकोक्तः । तत्र संख्या गुणः । तथेति यथा समाहारद्विगुणपक्षे तथा । एवमुपपादितेषु भाष्ये समासपक्ष एव पञ्चजनपदे व्याकरणसंचारात् प्रतिपिपादयित्वाक्यशेषाच्छक्तिग्रहे पञ्चजनपदे उपपदमतिङिति सूत्रेणापि समासस्य वैयर्थ्यमापादयतीति पञ्चजनपदे उक्तव्याकरणनैर्बल्याय पक्षान्तरमाहुः वस्तुन इति । न चात्रापि व्याकरणं वक्ष्यमाणं भवतीति 'दिक्संख्ये संज्ञायाद्' इति व्याकरणं कुतो नेति शङ्क्यम् । पञ्चजनपदे अन्यस्य वक्ष्यमाणस्यापि व्याकरणस्य छिद्यकत्वेन सुत्तयन्तरतौल्यात् स्पष्टस्य दिक्संख्येति सूत्रस्याप्राप्तिमाहुः वशिष्ठेति । ननु पूर्वपक्षभाष्यस्य पञ्चजनसंज्ञाविशिष्टानां वेत्यस्य विरोध इति चेन्न । पञ्चजनपदे संज्ञासमासं परित्यज्य वाक्यशेषेण प्राणादिवाचकत्वस्योत्तरसूत्रभाष्य एवादरात् । किं च प्राणादिवाचकत्वेपि समासस्तु दिक्संख्येत्यनेनैव । न च सप्तर्षय इतिवत्पञ्चजना इति संज्ञायाः काप्यदर्शनाच्च 'दिक्' समासः किंतूपपदमतिङिति सूत्रेण समास इति वाच्यम् । कर्मणि चेति निषेधात् । न च कुम्भकार इत्यत्रेवोभयप्राप्त्यभावादस्तु समासो बुद्धेः पञ्चवृत्तिं जनयन्तीति प्राणादयः पञ्चजनाः इति भाष्यादिति वाच्यम् । कुम्भकार इत्यत्रास्तु उपपदमतिङिति सूत्रेण समास इह तु पञ्चसंख्याप्रावणात् दिक्संख्येति सूत्रेण समासः । समानाधिकरण एवेति नियमाश्रयणे तु उपपदमतिङिति सूत्रेण समासः । वसिष्ठादयस्तु 'सप्तर्षीणां तु यौ पूर्णौ' इति श्लोकव्याख्याने द्वादशस्कन्धे सन्ति वसिष्ठो, मरीचिरद्विरसः, अग्निः, पुलस्त्यः, पुलहः, क्रतुरिति अयं प्रकाशो दिक्संख्ये संज्ञायामिति सूत्रप्रवृत्तिर्या पञ्चजनपदे तस्या नैर्बल्यं प्रतिपादयति । दिक्संख्यासमासप्रसङ्गात् । उत्तरसूत्रे वक्तव्यमत्र पूर्वपक्षग्रन्थ उक्तम् । संख्योपसंग्रहादपि नेति सूत्रांशं व्याकरिष्यन्तो यथा संभवमिति भाष्येण वीप्सादिक्संख्येति समासस्योरनास्थासूचनादाहुः अत इति । यथासंभवमिति भाष्यतात्पर्यात् । जना इति पचाद्यच् । उपपदमावाप्तान्येष्वपि दृश्यत इति ङः । योगमिति । तथा च योगरूढं पदमिति भावः । अवयवशक्तेः कुलालदौ सत्त्वात् । उत्तरेति पञ्चगुणिता इत्यत्र पञ्चोत्तरपद इत्यर्थः । शाकपार्थि-

भाष्यप्रकाशः ।

न च तादृशमभावः । भूतादिषु भूतत्वतन्मात्रात्वाकृतित्वचित्त्वानां प्रकृतिपुरुषमहदहंकारमन-
स्सन्तःस्थत्वस्येवेव तादृशं वक्तुं शक्यत्वात् । यद्यप्येवं शक्यन्ते वक्तुं तथापि न ते तथोक्त-
वन्तः । मूलप्रकृतिरित्यादिना एकैकानिष्ठसप्तनिष्ठषोडशनिष्ठानां चतुर्णामिव धर्माणां स्वाभिमत-
संख्यासंग्राहकत्वेनोपगमात् । तथा चायं सन्नार्थः । पञ्चपञ्चजना इत्यत्र केनचित् समासेन
संख्योपसंग्रहादपि न सांख्यमतस्य शब्दवत्त्वम् । कुतः ? नानाभावात् । संख्यासंग्राहकधर्माणां
तन्मते पञ्चपञ्चकनिष्ठधर्मभिन्नत्वेन विद्यमानत्वात् । यदि हि तत्त्वेषु श्रौतत्वं तदभिप्रेतं स्यात्
संग्राहकधर्माणां श्रौतशब्दविरुद्धसंख्याकत्वं न व्युरतस्तथेति । भाष्ये, आकृतित्वं कर्मेन्द्रियाणां
धर्मः । चित्त्वित्वं ज्ञानेन्द्रियाणाम् । अन्तःस्थितत्वं प्रकृतिपुरुषमहदहंकारमनसाम् । सांख्यकारिकायां

रश्मिः ।

(शेषपत्रम्) नानापदस्थानेकार्थकत्वे तु कारिकोक्तचतुष्कं नाभिप्रेतम् । अत्रोच्यते । मूलप्रकृतिर-
विकृतित्वमित्यत्र मूलप्रकृतेः प्रकृतित्वेनोपस्थितौ अनेकार्थकत्वं अविकृतित्वेनोपस्थितौ अविकृतित्व-
प्रकृतिविकृतित्व-विकृतित्वप्रकृतिविकृतित्वविलक्षणत्वरूपचतुष्कमतो विकृतित्वेन रूपेणोपस्थितिं वदामः
यथा क्षितिर्गन्धसमवायिकारणमित्यत्र गन्धसमवायिकारणत्वेन क्षितिबोधो न पृथिवीत्वेन तस्या
गन्धसमवायिकारणतासिद्ध्यधीनत्वात् । तथाहि । क्षितौ गन्धसमवायिकारणता किंचिद्धर्मावच्छिन्ना
कारणतात्वात् षट्स्य समवायिकारणतावत् । तद्वदविकृतित्वं तत्त्वान्तरोपादानत्वं किंचिद्धर्मावच्छिन्नं
कारणत्वाद् षट्दृष्टान्तः पूर्ववत् । एवं 'महदाद्या प्रकृतिविकृतयः' इत्यत्र न महदाद्यत्वेन बोधः किं तु
प्रकृतिविकृतित्वेन तत्र किंचित्तत्त्वोपादानत्वे सति किंचित्तत्त्वोपादेयत्वमत्रत्वं तत्त्वोपादानत्वमादाय
किंचिद्धर्मावच्छिन्नकारणतात्वात् । दृष्टान्तः स एव । अग्रे 'षोडशकश्च विकारः' इत्यत्र विकारत्वं
साक्षात्तत्त्वोपादेयत्वमत्र कारणतामात्रमावाताद्यज्ञानकारणतां विषयनिष्ठामादाय किंचिद्धर्मावच्छिन्न-
मित्यादि पूर्ववत् । एवं पुरुषलक्षणे उक्तप्रितयविलक्षणत्वेन ज्ञानं तत्कारणतां पुरुषनिष्ठामादाय
किंचिद्धर्मावच्छिन्नमित्यादि पूर्ववत् । तद्वक्तुं द्वितीयपरिच्छेदे दिनकर्याः 'सर्गस्तस्यास्तु विज्ञेयो
क्षुण्णशीतपाकजः' इत्यस्या मुक्तावल्या व्याख्याने ॥ अत्र शंकरभाष्ये तु नाना अनेकार्थकः नाना-
भावात् । नाना हेतानि पञ्चविंशतत्त्वानि तेषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोक्तिं येन पञ्चविंशत्यन्त-
रालेऽपरा पञ्चपञ्चसंख्या निविशेरन् । न हेतुं निबन्धनमन्तरेण नानामूलेषु द्वित्वादिसंख्याः
निविशन्ते इति भाष्यात् । अत्र नानामावादिति सांख्यमतानुवादो भगवता व्यक्तेन कृतः । इति
सांख्यकारिकोपन्यासेन गम्यते । यद्यपीति भाष्यं विवृण्वन्ति स न चेति । भूतादीति आदिपदेन
तन्मात्राः पञ्च । आकृतयः कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, चित्तयः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । अन्तःस्थिततत्त्वानि
तानि धर्माः । इति द्वन्द्वगर्भितकर्मधारयः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं अभिसंघट्टते । मूलेति
भाष्यं विवृण्वन्ति स मूलेति । चतुर्णामिति अविकृतित्व-प्रकृतिविकृतित्व-विकारत्व-प्रकृतिविकृति-
विलक्षणत्वानाम् । केनेति पूर्वं लक्ष्णोक्ता केनचित्सत्त्वपसंघव्यवहितेन समासेन षष्ठीतत्त्वस्येव
'उपपदमतिद्' इति सूत्रकृतसमासेन वा । अपीति मूदग्राहेणेत्यर्थः । नानामिन्नत्ववाचकं लुप्ततृतीया-
न्तम् । मित्रत्वं धर्मप्रतियोगिनावपक्षेते । भावो विद्यमानत्वमित्याशयेन विवृण्वन्ति स संख्यास-
मिति । अनस्तथेति संख्योपसंग्रहादपि न सांख्यस्य श्रौतत्वम् । कारिकेति । आर्याकन्दः ।

‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः’ ॥

इत्यन्यथोपगमात् । पुरुषे वैलक्षण्याभावप्रसङ्गश्च । किंच नायं श्रुत्यर्थ इति श्रुतावेव प्रतीयते । अतिरेकादाकाशश्चेति । चकारादात्मा यस्मिन्नित्यधिकरण-
त्वेनोक्तः । तस्मात्तानेनापि मन्त्रेण तन्मतसिद्धिः ॥ ११ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तु प्रकृतित्वं तत्त्वान्तरोपादानत्वम् । प्रकृतिविकृतित्वं किंचित्त्वोपादानत्वे सति किंचित्त्वोपा-
देयत्वम् । विकारत्वं साक्षात् तत्त्वोपादेयत्वम् । पुरुषत्वं चोक्तत्रितयविलक्षणत्वं बोध्यम् ।
जनशब्दोऽपि तन्मते विरुद्धत इति दूषणान्तरमधिकमाहुः पुरुष इत्यादि । जनशब्दस्य
जनकत्वोपाधिना तत्त्ववाचकत्वेन गृहीतत्वात् पुरुषोऽपि तदापत्या तदेत्यर्थः । न च छत्रिणो
यान्तीतिवद् गौण्या तत्संग्रहाच्च दोष इति शङ्क्यम् । तत्र प्रत्यक्षत्वेनात्र गौणीनियामकत्वाभावेन
तस्या वक्तुमशक्यत्वाज्जनशब्दे युगपद् वृत्तिद्वयापातादगतिकगतित्वाच्चेति । हेत्वन्तरं व्याकुर्वन्ति

रश्मिः ।

‘यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेषि ।

अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्या’ ॥

तत्त्वेति अविकृतिपदार्थः । विकृतिर्विकारः कार्यं तत्त्वान्तररूपं तद्विज्ञा उपपादानकारणरूपा ।
विकृतीराह महदाद्या इति द्वितीयपादे महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि इति सप्तप्रकृतिविकृतयः । तत्त्वं च
किंचित्तत्त्वस्याहंकारोपादानत्वं महति तत्त्वे सति किंचित्त्वं प्रकृतिस्तस्या उपपादेयत्वं किंचित्तत्त्वस्येति
षष्ठ्याऽमेदोर्धकः । षष्ठ्योर्निरूपितमर्थः । एवमन्यत्रापि । षोडशके विकारत्वं पञ्चस्थूलभूतान्ये-
कादशेन्द्रियाणि च षोडशके विकारत्वं न प्रकृतित्वं तत्त्वान्तरम्यो मिश्रत्वाभावात् । साक्षात्त्वानि
महदादीनि । न च मनसो महत्त्वमतः षोडशकत्वं विकारस्येति कथमिति वाच्यम् । अहंकारवच्चि-
दुल्लोः पृथक्त्वात् दोषाभावात् । उक्तेति प्रकृति-प्रकृतिविकृति-विकृतिभ्यो विलक्षणत्वम् । तदुक्तं
‘सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोहकारात् पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं
स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिगुणाः’ इति प्रवचनसंवृत्तौ । भाष्ये । अन्यथेति पञ्चपञ्च-
कल्पप्रकारादन्वः प्रकारः । चतुष्कलं तत्त्वान्तरोपादानत्वं किंचित्त्वोपादानत्वे सति किंचित्तत्त्वो-
पादेयत्वं साक्षात्त्वोपादेयत्वम् । उक्तत्रितयविलक्षणत्वमेतेषामुपगमात् पञ्चविंशतितत्त्वेषु । प्रकृते ।
दूषणेति पुरुषस्य जनत्वापत्तिरूपं दूषणान्तरम् । तदिति ‘असङ्गोऽयं पुरुषः इति’ इति सांख्य-
प्रवचनसंज्ञात् । वैलक्षण्यवति पुरुषे जनकत्वापत्या तथैवलक्षण्यमाभावप्रसङ्गः । ननु ‘प्रकारवचने याद’
इति तथापदसोक्तप्रसङ्गोऽर्थः कथं स्यादिति चेन्नास्य पुरुषधर्मत्वेन प्रकारत्वात् । असङ्गस्य पुरुषस्य
वैलक्षण्यमजहत्सार्थलक्षणया जनपदवान्यत्वं चासङ्गस्य निषेधन्ति स्म न चेति । एतत्समिति
असङ्गपुरुषसंग्रहात् । तथाहि । यथा छत्रिण इत्यत्र एकसार्थवाहित्वे छत्रिपदलक्षणा इयमेवा-
जहत्सार्था लक्षणोच्यते । एकसार्थवाहित्वेन छत्रितदन्वयोर्वाधात् । तथा जनपदस्यैकप्रक्रमपठितत्वे
लक्षणा । एकप्रक्रमपठितत्वेन जनतदन्ययोर्वाधात् । तत्रेति दृष्टान्ते । वृत्तिद्वयेति गौणीयोगरूपो-
पादात् । ननु छत्रिपदस्य वृत्तिद्वयमस्त्येवेत्यत आहुः अगतीति । हेत्वन्तरमिति सौत्रमिति-

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

नन्ववश्यं मन्त्रस्यार्थो वक्तव्यः । तदनुरोधेन लक्षणयापि ज्योतिःशास्त्रवत् पञ्चपञ्चशब्दः पञ्चविंशतिवाचकतया परिकल्प्यः । स्पष्टमाहात्म्यार्थमात्माकाशयोराधाराधेयभावः प्रदर्शितस्तत्रत्ययोरेव । अतो मन्त्रे तन्मतसिद्धिरित्याशङ्क्य

भाष्यप्रकाशः ।

किंचेत्यादि । आकाश आत्मा चेत्येतयोरतिरेकाज्जनशब्दोक्तस्य आधिकायात् संख्याविरोधे सति न तन्मतसिद्धिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । अयमर्थः । पञ्चविंशतिसंख्येयसंग्रहे मन्त्रवर्णविरोधो दोषत्वेनोक्तः । सोऽस्माभिः परिह्रियते । यतो मन्त्रस्यार्थो भवतामस्माकं चावश्यं वक्तव्यः । तत्र भवन्मते आत्मनि प्रतिष्ठिता द्विपञ्चसंख्याकाः पञ्चविंशतिसंख्याका वा एते जनाः, पञ्चसंख्याका वा एते पञ्चजना इति निश्चेतुमशक्यत्वादस्मन्मते तु पञ्चविंशतिसंख्याकानां तत्त्वानां निश्चितत्वादस्मन्मतमेव ज्यायः । एवं सति तदनुरोधेन यथा, 'पञ्च सप्त च वर्षाणि न च वर्षं शतक्रतुः' इत्यत्र द्वादशसंख्याघटकतया पञ्च सप्तेति पदद्वयेऽवयवद्वारेण समुदाये लक्षणा । तथात्र पञ्चविंशतिसंख्याघटके पञ्चेतिपदद्वये समुदाय-रश्मिः ।

रेकमिति हेतुम् । संख्येति । सप्तविंशतिसंख्यापत्त्या पञ्चविंशतिसंख्याविरोध इति । न चाकाशः स्थूलभूतमात्मापुरुष इति कुतोतिरेक इति चेन्न यस्मिन् पञ्चपञ्चजना इति श्रुतौ यच्छब्दार्थ आत्माकाशश्च तयोरतिरेक आधिक्यं पुनरुक्त्यापत्तेः । भाष्ये श्रुतावयमिति यस्मिन् पञ्चपञ्चजना इति श्रुतौ अयं पञ्चविंशतिसंख्याप्रतिरूपोर्थः । प्रतीयत इति आत्माकाशयोः पञ्चविंशतिसंख्यातो-तिरेकसातिरिक्तत्वस्य सत्त्वात् । तदाहुः सौत्रं हेतुम् । अतिरेकादिति आकाश इति अनेन भाष्येण सौत्रचकारार्थोक्तयेन च ज्ञायते नायं श्रुत्यर्थ इति भाष्यमतिरेकाच्चेति सौत्रचकारार्थ-प्रतिपादकमिति । तथा चातुक्तसमुच्चयार्थकश्चकार इति भावः । आकाशश्चेति सौत्रचकारादात्मा । नन्वात्मग्रहणे किं वीजमत आहुः यस्मिन्निति । ननु कथमेकसाधाराधेयभाव इति चेन्न 'अदृश्यत्वा-दिगुणोक्तो धर्मोक्तः' इत्यधिकरणे एतादृश एव ब्रह्मवाद इति भाष्यात् ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥ ननु सत्यमुक्तं मन्त्रवर्णे सप्तविंशतिसंख्या वर्तत इति । तथाप्यस्माकं शास्त्राच्छ्रुतायां वक्तव्य एवेति तमर्थान्तरेण प्रत्यवतिष्ठन्तं सार्यं प्रत्याहुः भाष्ये इत्याशयेनाहुः अयमिति । मन्त्रवर्णो यस्मिन् पञ्चपञ्चजना इति । द्वीति । द्वौ च ते पञ्चेति विग्रहे 'तयुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' संख्यापूर्वो द्विगुरित्यस्य चरितार्थः । दशसंख्याका इत्यर्थः । पञ्चजनाः पुमांसः । ज्योतिःशास्त्रवदिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यथेति । द्वादशवर्षाणि इन्द्रो न वर्षेत्यर्थः । द्वादशसंख्या घटयतीति द्वादशसंख्याघटकपदद्वयम् । अत्रेति । अत्र पञ्चपदेन पञ्चानां संख्येयानां वर्षाणामुपस्थितिः सप्तपदेन सप्तानां संख्येयानां वर्षाणामुपस्थितिः समवायेन कीदृशेनावयवौ पञ्चसत्तूरूपौ, द्वारे अभ्युपायौ निर्गमौ यस्य 'द्वारं निर्गमे अभ्युपाये' इति हैमः । समुदाये द्वादशसंख्येयरूपे लक्षणा । अवयवद्वयसमवायरूपा । समुदाय इति । पञ्चविंशतिसंख्येयरूपे लक्षणा पञ्चावयव-समवायसंबन्धरूपा तथा । परिकल्प्य इति भाष्येणान्वयः । भाष्ये लक्षणयापीत्यपिपदं समुच्चये तदर्थ-

परिहरति । प्राणादयः पञ्चजनाः वाक्यशेषस्य मन्त्रार्थनियामकत्वात् । 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मनः' इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

लक्षणया, अथवा, त्रिणवेनौजस्कामं याजयेत्, 'युद्धं त्रिणवरान्नं तदभृत्मुलमुल्वणम्' इत्यत्र यथा त्रयो नव यत्रेति बहुव्रीहिस्तथात्र पञ्च पञ्च यत्रेति बहुव्रीहिणा मुल्लुका च गणलक्षणयापि ज्योतिःशास्त्रे इव पञ्चपञ्चशब्दः पञ्चविंशतिवाचकतया परिकल्प्यः । एवं वाचकत्वे कल्पितेऽत्र पञ्चविंशतितत्त्वसिद्धावेवं मन्त्रार्थः । यस्मिन् पञ्चविंशतिसंख्याकानि तत्त्वानि आकाशश्च प्रतिष्ठित उत्कर्षं प्राप्तस्तमात्मानमेव ब्रह्माऽमृतं विद्वान् अमृतो मुक्तो भवतीति मन्य इति । न च तत्त्वेष्वात्माकाशयोः प्रविष्टत्वात् पुनस्तत्कथनमतिरेकापादकतया बाधकमिति शङ्क्यम् । यतोऽत्र तत्रत्ययोर्गणस्थयोरेवात्माकाशयोराधाराधेयभावः । आत्मनः स्पष्टमाहात्म्यार्थं प्रदर्शितो योऽन्यत्र सर्वाधारत्वादिधर्मवचन्या प्रसिद्धः सोऽपि यस्मिन्निति । अत्रात्मन आधारता, मोक्षे इच्छाऽस्तीतिवद् विषयतया । तथा च यस्मिन्नात्मनि विषये तत्त्वान्याकाशश्च संघातरूपतया परार्थत्वेन ज्ञेयत्वरूपां प्रतिष्ठां प्राप्तवन्तस्तमात्मानं विद्वान्स्थेति निर्गलितोऽर्थः । अतो मन्त्रे तन्मतसिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरतीति । परिहारं व्यावृत्तुन्ति प्राणादय इत्यादि । भवेदयं मन्त्रविरोधपरिहारो यद्यस्मन्मते पञ्चजनानामनिश्चयः स्यात् । स तु नास्ति । यतः प्राणादयो निश्चिताः पञ्चजनाः । कुतः ? वाक्यशेषात् । बहूनां प्राप्तौ वक्ष्यमाणस्य वाक्यशेषस्य मन्त्रार्थनियामकत्वात् । रक्षिः ।

माहुः अथवेति । मुल्लुकेति 'अव्यपादास्युषः' इति सूत्रेण लुक्कृता बहुत्वसंख्या प्रथमपञ्चपदासुष्ठुता पञ्चदशसंख्या द्वितीयपञ्चपदाद्बहुत्वं पञ्चवेति पञ्चविंशतिः । गुणेति गुणे विशेषणे लक्षणा पञ्चगुणितेषु अवयवेषु समवायः तस्यापि । ज्योतिरिति गुणपदं गुणितेषु तद्वत् । उत्कर्षमिति विकारत्वं माहात्म्यसूचकत्वं वा । यद्यपि मायाऽविद्याप्रकृतिवादाः किञ्चित्परस्परं विलक्षणा अपि मुक्तयंशे मित्रा इति मायावाचनुसार्यर्थः पूर्वोक्तो वक्तव्यस्तथापि जगन्नित्यत्वपरिणामभक्ताङ्गीकारपूर्वकं 'सुक्तिरन्तरायध्वस्ते न परः' इति सूत्रणात् । तन्मतरीत्यार्थमाहुरुक्तमर्थमिश्रणेन । तन्मात्मानमिति । मन्य इति अहममृतो ध्वस्तान्तराय इति मन्य इत्यर्थः । स्पष्टमिति भाष्यं व्याकर्तुमाहुः न चेति । अतीति । मित्रत्वापादकतया सप्तविंशतितत्त्वानुसंधानजनकतया सांख्यमतवाचकम् । गणेति पञ्चविंशतिगणस्थयोः । माहात्म्यमाहुर्ध्यान्येति । अन्यत्र गीतादा 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इति । अत्रेति श्रुतौ विषयेति वैषयिकाधारे सप्तमी । विषय इति विषये आपारे तत्त्वानि तत्त्वान्तर्गत इन्द्रियाणामिवान्येषामपि सविषयत्वेन । आकाशश्च तत्त्वान्तर्गतोऽप्युक्तमाहात्म्यार्थं पृथगुपात्तः । ननु माहात्म्यस्य सांख्ये कोपयोगः इति चेन्न स्नेहकारणत्वादस्य भक्तौ तात्पर्यं भविष्यति ।

'एकं सांख्यं च योगं च वेदार्ण्यकमेव च ।

परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते' ॥ इति भारतात् ।

पञ्चरात्रे 'स्नेहो भक्तिरिति श्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथा' इत्युक्तेः । संधानेन । 'संधान- परार्थत्वाद्युपस्य इति' इति सूत्रे यदेते सहता भावा तदंतर्दर्थं पुरुषः 'शरीरादिव्यतिरिक्तः पुषात्' 'संहतपरायेत्वात्' इति सूत्राभ्यां परार्थः पुरुष इति प्रयोगे परार्थत्वेन पुरुषभावे पुरुषत्वासंगत्वादाय- यत्वेन ज्ञेयत्वरूपम् । तन्मात्मानमिति तन्मात्मानमेवेति पूर्वमुक्ते सन्धरमांस्यापत्तिरद्वय- चातस्त्वस्युपमात्मानं जीवं विद्वानिति लक्षणेति । अर्थस्योक्तत्वात् । तथेति इति पूर्वोक्तप्रकाशेन ।

ननु कथमस्य वाक्यशेषत्वम् । उच्यते । प्राणादयः संज्ञाशब्दाः करण-
वाचकाः । ते ज्ञानरूपं वा, क्रियारूपं वा कार्यं जनयन्ति स्वव्यापारेण । तत्र तेषां
करणान्तरापेक्षाभावात् प्राणादीनां पुनः प्राणादिमत्त्वं बाधितं स्यात् । भगवतो

भाष्यप्रकाशः ।

एतस्य वाक्यशेषत्वे प्रत्यवतिष्ठते नन्वित्यादि । एकवाक्यलक्षणे परस्परसाकाङ्क्षत्वस्यैकवाक्यता-
वीजस्य द्युचितत्वात् तस्याश्चात्राप्रतीयमानत्वे एकवाक्यत्वाभावेन शेषताया निश्चेतुमशक्यत्वात्
कथमस्य वाक्यशेषत्वमित्यर्थः । एवं प्रत्यवस्थाने तां व्युत्पादयन्ति उच्यते प्राणादय
इत्यादि । सत्यमापाततो नाकाङ्क्षा प्रतीयते । तथापि सूक्ष्मविचारे, प्राणादय इत्यादिनोक्तप्रकारेण
पुनः प्राणादिमत्त्वं बाधितं स्यादित्यतः प्रतीयते । किंच । ते निचिक्युरित्युत्तरार्धाद् भगवतो
माहात्म्यनिरूपणार्थमिदं वाक्यं प्रवृत्तम् । सांख्यमते चेश्वरानङ्गीकाराद् भगवतो माहात्म्य-

रश्मिः ।

निर्गलितो निष्कृष्टः । बहूनामिति पक्षाणां । भाष्ये वक्ष्यमाणस्य । एतस्येति भाष्योक्तस्य
प्राणस्य प्राणमित्यस्य । न तु वाक्यस्य यस्मिन् पञ्चपञ्चेलस्य शेषः तदर्थः । पारार्थ्यं शेषलक्षणमिति
पञ्चपञ्चलना इति गूढार्थं इति तदग्रेतनवाक्ये प्राणादिपञ्चोक्तेः तच्छेष इति । नन्विति भाष्यस्य
किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां वाक्यशेषत्वे कारणं वक्तुम् । मुक्तावल्यामपि वाक्यशेषे एकवाक्यतायाः
कारणभूताया अनुक्तेस्मादाहुः एकेति । पूर्वतश्चे द्वितीयाध्याये 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्दिभागे
स्यात्' इति सूत्रे । सूचीति यदि विभागे साकाङ्क्षं स्यात् तदैकवाक्यं स्यात्, अर्थैकत्वादित्यत्र
हेतुहेतुमद्भावे लिङ्गाधोषितत्वं यद्यपि तथापि अर्थैकत्वादेकं वाक्यं भवति चेद्दिभागे साकाङ्क्षं स्यात्
इत्यर्थे लिङ् भावाद् हेतुहेतुमद्भावस्य सूचितत्वम् । शेषताया इति एतस्य प्रयोजनं वै यस्य तो न
तृप्यति निषादपञ्चमा वर्णा इत्येतयोरसंग्रहेऽग्रे । एवं सतीत्यनेनात्रैव स्फुटीभविव्यति । तामिति आका-
ङ्क्षा । प्राणादय इति एतेषां संज्ञाशब्दत्वकथनं पाचको याचक इतिवदुभयो संज्ञाशब्दत्वार्थम् ।
यद्वा प्राणा आदिर्येषां ते प्राणादय इत्यत्र 'न संज्ञायाम्' इति सूत्रेण 'शेषादिभाषा' इति सूत्र-
विकल्पितकवभावो निलः । तेन प्राणादय इति सौत्रप्रयोगः । न कदापि प्राणादिका इति सूचितम् ।
ज्ञानकरणानि ज्ञानरूपं कार्यं कर्मेन्द्रियाणि क्रियारूपं कार्यम् । करणत्वं व्यापारनियतमत
आहुः स्वेति । करणेति । द्वितीयान्तप्राणादिपदवाचकानामपेक्षाभावात् । उत्तरत्र हेतुः ।
बाधितमिति बाधितत्वमाधाराधेयभावः । अनेन उक्तप्रकारेण । प्रतीयत इति अर्थान्तराकाङ्क्षा
प्रतीयते प्राणादीनां भगवतः प्राणादिरूपसाकाङ्क्षा वर्तते । ननूक्तं न कारणानां कारणान्तरापेक्षेति ।
अत्रोच्यते । 'यद्वाचानमुद्धितं येन वागमुद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति
केनोपनिषच्छ्रुतेः भगवत आकाङ्क्षास्ति । भगवत इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म किं चेति ।
ननु द्वितीयप्राणादीनां भगवति शक्तौ किं मानसत आहुः ते निचिक्युरिति ते निचिक्युर्ब्रह्म
पुराणमग्र्यम् 'मनसैवातुद्रष्टव्यम्' 'नेह नानास्ति किंचन' इति 'ये प्राणस्य प्राणमिति विदुः ते
ब्रह्मपुराणमग्र्यं निचिक्युः ज्ञातवन्तः । अत्र ब्रह्मज्ञानोक्तेः प्राणस्य प्राणमित्यादि भगवतो माहात्म्यं
देवत्वं तन्निरूपणार्थं । अतो द्वितीयप्राणादिशब्दार्थो भगवान् । किं च शरीरब्राह्मणेपि भगवत्प्रकरण-
मस्ति । सांख्येयि किंचिदाहुः सांख्येयि चकारस्त्वर्थे । सांख्यमते त्वेश्वरानङ्गीकारात्तेदं प्रवृत्तम् ।

आहृत्यविरोधश्च । अतः स्वार्थनिर्वाहार्थमन्यार्थो वर्तते पञ्चजनवाक्यस्य च ।
अतो बुद्धेः पञ्चवृत्तीर्जनयन्तीति प्राणादयः पञ्चजनाः ।

भाष्यप्रकाशः ।

विरोधश्च स्यादतोऽपि सा प्रतीयते । अतस्त्वद्रीत्या वाक्यस्याबोधकत्वात् तस्य स्वार्थनिर्वाहार्थ-
मन्यार्थो वर्तते । अन्यार्थो वर्तत इति सप्तम्यन्तपाठे तु, तद्वाक्यमन्यार्थो वर्तते इत्येवं
न्याय्यमेवम् । पञ्चजनवाक्यस्य च सांख्यरीत्या पञ्चपञ्चकनिष्ठधर्मपञ्चकानुपलम्भात् पञ्चपञ्च-
जननिश्चायकोऽन्योऽर्थो वर्तते । स क इत्यपेक्षार्या संशयादिरूपपञ्चबुद्धिवृत्तिजनकाः पञ्चजनास्ते
पञ्चेति पञ्चानां ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वमर्थः प्रतीयते । तदेतदुक्तमतो बुद्धेरित्यादि । एवं सति
प्राणवाक्यं तेषां करणत्वं बोधयत् पञ्चजनवाक्यस्य चित्तं कार्यमाकाङ्क्षते, पञ्चजनवाक्यं च तेषां
तदित्यादिनोक्तरीत्या प्राणवाक्योक्तं भगवन्तमाकाङ्क्षत इति द्वयोर्विभागे साकाङ्क्षत्वे ब्रह्मबोधक-
तया च द्वयोरेकार्थत्वे ब्रह्मज्ञानार्थतया द्वयोरेकप्रयोजनकत्वे च सति यदत्रानुपपद्यमानत्वेनोक्तं
तत् सर्वं संगतं स्यादतोऽस्य वाक्यशेषत्वम् । यदि चोभयोः परस्परसाकाङ्क्षत्वाद् गौणमुख्य-
भावाच्च एकस्य शेषित्वमपरस्य शेषत्वमिति नोपेयते, तदा तु साकाङ्क्षत्वेन खण्डत्वादेव शेषत्वमतो

रक्षितः ।

अतः इति शेषः । अतो द्वितीयप्राणादिपदार्थान्यथेद्वगवतो माहात्म्यविरोधः । सेति अर्थान्तराकाङ्क्षा ।
अत इति भाष्यं विवृण्वन्ति अत इति सांख्यरीत्या । भाष्यं प्रतीकं धृत्वा स्वयं विवृण्वन्ति पञ्चेति ।
पञ्चका इति पञ्चविंशतितत्त्वावयवाः पञ्चकाः पञ्च तन्निष्ठो यो धर्मपञ्चकस्तस्यानुपलम्भात् । किं तु
प्रकृतिविकृतिरिति कारिकोक्तमविकृतित्वादिरूपं चतुष्कम् । अतो बुद्धेरिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म
स क इति । पञ्चजना इति अत्र पञ्चबुद्धिवृत्तीर्जनयन्ति ते पञ्चजनाः कर्मणि षष्ठी । पञ्चानां जनाः
पञ्चजवः 'द्विकूल्ये संज्ञायाम्' इति समासः । सामानाधिकरण्यनियमस्य छन्दसि विकल्पात् ।
'सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति परिभाषया । सामानाधिकरण्यपक्षे तु 'उपपदमतिद्' इति
सूत्रेण समासः । भाष्ये वाक्यं तु तृतीयस्कन्धस्य षड्विंशेऽध्याये । तेषां तदिति वाक्यं विवृण्वन्ति
स्म एवमिति । पञ्चजनेति एकार्थीभावात्पञ्चजनेषु शक्तिः समासशक्तेः । बुद्धिवृत्तिरूपं कार्यं तु
तात्पर्यवृत्त्या । विग्रहेण तत्प्रतीतिच्छयोच्चरितत्वं तात्पर्यं तदवगतं । तेषां तदिति तेषां प्राणानां
तत्तद्गन्धत्वादिक्रारो यत्र गन्धादिज्ञानेषु तादृशि स्वकार्याणि प्राणकार्याणि तेषां जननं न स्वतो न
प्राग्भ्यो किं तु भगवतोऽजडत्वात् । केनोपनिषच्छ्रुतेः । इति द्वयोरिति भाष्यार्थमाहुः इति द्वयो-
रिति । सर्वमिति भाष्यार्थमाहुः यदत्रेति । यदत्र प्राणवाक्ये पञ्चजनवाक्ये च । अनुपपद्येति
प्राणादीनां प्राणादिमत्त्वं पञ्चजनानां पञ्चत्वम् । ननु सर्वादीनि सर्वनामानांति अन्वर्थसंज्ञावत्तात्
किं किमन्यत्संगतमिति चेन्न प्राणस्य प्राणवत्त्वं चक्षुषः चक्षुष्मत्त्वं इत्येवं प्रातिस्निकरूपैः सर्वै-
र्बोध्यमिति । अतोऽप्येति विभागे साकाङ्क्षयोरर्थः प्रयोजनं ब्रह्मज्ञानं तस्यैकत्वात् । एकं वाक्यम-
स्यात् वैवस्वतो न तुप्यतीत्यस्य निषादपञ्चमानां वर्णानां च पञ्चजनप्रतिपादकत्वं पञ्चजन-
त्वेत्युक्तम् । मन्त्रस्य यममाहात्म्यपरत्वात् । निषादेत्युक्तानां लौकिकत्वात् । जना यदस्मिन्मित्रं तु
पञ्चजना ये ते एव 'वनस्पतयः सत्रमासते' इति श्रुतेः । खण्डत्वादिति भाष्यं विवृण्वन्ति यद्वि-
वेति । उभयोरिति यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यस्य प्राणस्य प्राणमित्यस्य च । साकाङ्क्षत्वेनेति

‘संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च ।

स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक्’ ॥

इति । तेषां तत्तत्प्रकारकं स्वकार्यजननं न स्वतः किंतु भगवत् इति द्वयो-
रेकार्यत्वे सर्वं संगतं स्यात् । खण्डत्वाच्च शेषत्वम् । सर्वप्रवर्तकत्वाद् भगवतो
न आहृत्यविरोधः । तत्र प्राणशब्देन त्वगघ्राणप्राणा गृहीताः । रसना चाग्ने

भाष्यप्रकाशः ।

न वाक्यशेषत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु प्राणादिप्रवर्तकत्वं जीवस्याप्यस्तीति भगवन्माहात्म्यमत्र
वाक्यद्वयेऽपि न स्फुटतीति तद्विरोधात् कथमस्य ब्रह्मवाक्यत्वमित्यत आहुः सर्वेत्यादि ।
नन्वत्र पञ्चैव प्राणादयः प्रतीयन्ते, नान्ये इति कथमत्र सर्वप्रवर्तकत्वसिद्धिरित्यतः पञ्चसु
सर्वनिवेशं व्युत्पादयन्ति तत्रेत्यादि । प्राणशब्दो मुख्यप्राणवाचकः । स च वायुरूप इति
प्राणशब्देन वायुविकारभूता त्वक्, तत्सहभूतं घ्राणं मुख्यप्राणस्य रूपान्तरभूता जल्ये
कपानादयः प्राणा गृहीताः । रसना चाग्ने प्रतिष्ठिता ‘तन्निरञ्जस वर्धते’ इति वाक्यादत्यन्ताणा-

रश्मिः ।

यस्मिन् पञ्चपञ्चेति वाक्यस्य ब्रह्माकाङ्क्षत्वेन प्राणस्य प्राणमिति वाक्यं पञ्चसंख्यापूरकं यावत्
प्राणतो खण्डत्वं पूर्ववाक्यशकलत्वं तस्माच्च शेषत्वमतो नैव वाक्यशेषत्वानुपपत्तिः । एवकारो न-
शब्देऽन्वयी । भाष्ये चकारस्यान्यार्थत्वाभावात् । नैवशब्दार्थकत्वम् । जीवस्येति ‘तमुत्क्रामन्तं
प्राणोन्तूकामिति प्राणमन्तूकामन्तं सर्वे प्राणा अनूकामन्ति’ इति श्रुतेः । तं जीवम् । स्फुटतीति
तु. प. स्फुट विकसन इत्यस्य रूपम् । स्फोटतीति तु स्फुट विशरणे न्या. प. से. रूपम् ।
घातुनामनेकार्यत्वात् प्रयुक्तमन्यत्रास्माभिः स्फुट विकसन इत्यस्यैव रूपं नामघातुत्वाद्वा तत्प्रयुक्तम् ।
सर्वेत्यादीति सर्वान्तर्गतो जीवोऽपि । तेन जीवस्याणुत्वान्न व्यापकत्वं तत एव न प्राणादिप्रवर्तकत्व-
मित्यग्रे वक्ष्यते । प्राणादीनां सर्ववाचकत्वं व्युत्पादयन्ति प्राणशब्द इति । प्राणपदे वर्णविकारात्
प्राणवाचकं प्राणपदमनुत्तवा प्राणपदोत्तया प्राणान् ऋन्दिद्रयाणि चानुक्तानि सूचयति तत्र सूचितार्थे
उक्तः प्राणशब्द इति वाचको व्यञ्जनया । त्वक् स्वरूपमाहुः वाय्वित्यादि तथा च सूत्रे प्राणश्च
प्राणश्च प्राणश्च प्राणश्च प्राणाः सरूपैकशेषः । व्यञ्जनापक्षे श्रुतौ प्राणस्येत्येकवचनं
मात्रसिद्धं जालमिप्रायेण व्यञ्जनापक्षे । तत्र द्वितीयप्राणशब्दस्त्वचो वाचकः प्राणपदे इत्येकार-
प्राणादय इति भाष्यात् । तस्यामिषावृत्तिर्वाणि तदाहुः तत्सहेति । ततोभिवारुत्या घ्राणं प्राणपद-
वाच्यं प्रसिद्धं हेति । स भगवान् श्रुतिप्रसिद्धः प्राणमिति द्वितीयान्तमुक्तं तदर्थं उक्तः । पुनः
द्वितीयार्थमाहुः मुख्येति । रसनेति भाष्यार्थमाहुः रसनेति रस आस्त्रादने रसाः षड् भशुरात्म-
न्मन्मदुक्कायवित्कमेदात् । रसयन्ते ये इति रसाः जु. प. से. कर्मणि घञ् । तदुक्तं प्रक्षोपनिषदि
तं च रसनीयं चेत्युत्तवा एष पुरुषः परेक्षेत्युक्तम् । तत्र रसो रसना रसनीयमन्नं पुरुषरूपं
मन्मदुक्कायवित्कमेदात् । न चात्रं पृथिवी सा चात्रं जिहेति शङ्क्यम् । पुराणमतत्वात् ।
द्वितीयस्य पक्षेऽप्याय ।

‘विशिष्टं तालु वरुणो लोकपालोविशङ्करः ।

जिह्वयाज्जेन च रक्षं यथासौ प्रतिपद्यते’ ॥ इति ।

प्रतिष्ठितेत्यन्नं गृहीतम् । चान्नं वा तेजसि । अत्ता चान्नं चैकत्र भवतः । सह-
भावित्वात् कचिदेकग्रहणं, कचिदुभयग्रहणमिति तेनैते सर्वे पञ्चैव भवन्त्यति-
रिच्यते परमाकाशः ।

भाष्यप्रकाशः ।

काक्षिणीति तदग्रहणायात्रान्नं गृहीतम् । पाठान्तरेऽन्नस्थाने ज्योतिः पठितम् । तच्च तेजः ।
रश्मिः ।

जिह्वापीन्द्रियमिति सुवोचिनी । रसति अनयाऽस्यां वा रसना । णिचो वैकल्पिकत्वं अत्रे
प्रतिष्ठितत्वमेवं 'रसना' इन्द्रियम् । रामानुजभाष्ये तु अन्नस्येति प्राणरसनयोः तन्नेत्रोपादानमन्न-
शब्दोदितपृथ्वीसंघनित्वादित्युक्तम् । 'पृथ्वी वा अन्नमिति' अत्र प्रमाणमाहुः तन्निरन्नेति
निष्क्रान्तोन्नान्निरन्नः पुरुषः 'अन्नात् पुरुषः' इति श्रुतेः, यतो पुरुषस्य वर्षते अतोन्ने प्रतिष्ठिता पुरुषस्या-
न्नान्निरगतस्यान्नत्वात् यथा घटो मृदिति प्रतीतिः समवायित्वात्तथा पुरुषोन्नमिति प्रतीतिः । ननु
निरोपधेर्वर्धते इति क्लृप्तो नोक्तं साक्षादन्ने प्रतिष्ठितत्वसंभवादिनि चेन्न पुराणस्याज्ञासिद्धत्वात् न चैवं
सति पुंसो वर्षत इत्युक्त्या अन्नात्युरुष इत्युक्त्या पुरुषप्रतिष्ठिता सती जायते, अस्ति, विपरिणमते,
इति शङ्क्यम् । 'अत्ता चान्नं चैकत्र भवतः' इति भाष्यात् । अतुल्यं तु जिह्वायां यतो जिह्वा गलाघः-
संयोगानुकूलव्यापारवती तत्रान्नमत्र विवक्षितं अन्ने रसना इन्द्रियरूपा करणाधिकरणयोर्वेति निष्पन्ना
न भावत्युडन्ता । शरीरब्राह्मणस्थत्वेन विचार्यवाक्यानां शरीरस्य तत्र त्याज्यत्वेन पदरसानां
स्थूलस्थत्वाच्च भावत्युडन्ततामावात् । ननु जिह्वायां प्रतिष्ठिता रसनं जिह्वाग्रवर्तीति नैयायिकग्रन्था-
दिति चेन्न रसना हि रसग्राहिकेति रसग्रहकारणं कारणताग्राहकसत्त्वं न जिह्वाग्रवर्तित्वेऽपि तु अन्ने
प्रतिष्ठिततत्वे अन्नसत्त्वे रसग्राहकत्वं तदभावे तदभाव इति रसामिव्यक्तित्थानत्वं भवतु जिह्वाग्रस्येति
अन्नं पृथिवीति पक्षे जिह्वा अन्नं तस्मिन् प्रतिष्ठिता न चान्नमत्र पृथिव्यापिदैविकी रूपत्रयोक्तेः । तदन्नं
त्रिवृत्कृतम् । त्रिवृत्करणस्य पुरुषं प्राप्य भिन्नत्वात् । तदन्नमत्ता बृहदारण्यकोक्तः 'सर्वमनुमप्रियत'
इति श्रुतेः । न च गलाघःसंयोगानुकूलव्यापाराभावः शङ्क्यः 'सर्वतोक्षिशिरोमुखस्य' इति श्रुतेः । तथा
चात्ता चान्नं चैकत्र भवतः इति भाष्यस्यायमर्थो रसनायास्तत्राकाङ्क्षया संभवान्न पूर्वोक्तं इति वाच्यम् ।
सहभावित्वादिति भाष्यविरोधात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुः वायोरग्नि-
रग्नोरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधिम्योऽन्नमन्नात्युरुषः' इति श्रुतौ आत्मन आकाशो-
त्पादकत्वेन सर्वपूर्वत्वं अन्नस्य तु औपधिम्योऽर्वाक्यत्वमिति सहभावित्वाभावात् । वृद्धिस्तु परिणामस्य ।

'पूर्वरूपपरित्यागो द्वितीयस्यादिमस्तथा ।

उभौ चैकीकृतौ लोके वृद्ध्यादिभिरुदितौ' ॥

इति द्वितीयस्य दशमाध्याये 'आमासश्च निरोधश्च, इति श्लोकेति । यद्वा अन्ने प्रतिष्ठितेति
भाष्ये नान्नपदेनान्नजः पुरुषः किं तु अन्नमेवेति पक्षे । अत्र प्रमाणमाहुरिति न संभवत्यतस्त-
न्निरन्नेत्युत्तरत्र हेतुः यतः पुंसो वर्षतेऽतोत्यन्तान्नाकाक्षिणी आकाङ्क्षा पुरुषगता रसनायामारोप्यते
पुरुषोत्पन्नाकाङ्क्षा क्षुधितोत्पन्नाकाङ्क्षी यद्यपि तथापि 'रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते'
इत्यतिक्षुधितो रसनान्वयि । उपलक्षणार्थं रसनान्नयोराकाङ्क्षवाकाङ्क्षकभावसंघनोप्युक्तः ।
तथा चान्नपदं रसनोपलक्षणार्थं गृहीतमिति भाष्यार्थः । तद्वहणायेति उपलक्षणविधया
रसनग्रहणायात्रं गृहीतमित्यर्थः । तथा च श्लोषनिपञ्चुतिः रसश्च रसनीयं चेति अत्र रसो
सना प्रायपाठात् रसनीयमन्नं रस इत्यत्र वर्णलोपः । चाग्वेति भाष्यार्थमाहुः पाठेति

भाष्यप्रकाशः ।

वाक् च तेजोमयीति सा तेजसीति तेन वाक्संग्रहः । अत्ता चार्जं चैकत्र भवतः । अत्रार्थमेवान्न-
प्राकट्यात् । अतोऽन्नग्रहणेनैवाचापि गृहीतः । तथा च तस्य तस्य तत्तत्सहभावित्वात् कचिदेकग्रहणं,
कचिदुभयोर्ग्रहणम् । तेजस्येकस्या वाचो ग्रहणम् । प्राणान्नयोस्तुभयोस्त्वग्प्राणयो रसान्नयोश्च
ग्रहणमिति सिद्ध्यति । तेन प्राणादिपदैरन्येषां संगृहीतत्वेन, चक्षुःश्रोत्रमनसां च कण्ठत
उक्तत्वेनैते सर्वे प्राणवाक्ये पञ्चसु निविष्टत्वात् पञ्चैव भवन्ति । अतः पञ्चजनवाक्येऽपि
पञ्चजनपदेनैव एव संगृह्यन्ते । अतिरिच्यते परमाकाशः । स च भूतत्वादिविषया पृथिव्या-
दीनां भूतानां तद्गुणानां च संग्राहक इति तेषां सर्वेषां ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वकथनात् प्राणवाक्ये
च तत्प्रवर्तकत्वकथनाज्जीवे तादृशत्वाभावेन वाक्यद्वयेऽपि भगवन्माहात्म्यमेव स्फुटतीति
ब्रह्मवाक्यत्वमेतयोरविवादमित्यर्थः । एतेन बुद्धिबृत्तिजनकत्वं चक्षुःश्रोत्रमनसामेव, न तु

रश्मिः ।

माध्यंदिनपाठादन्यः पाठः काण्वपाठः पाठान्तरं तस्मिन् । तेजोमयीति त्रिवृत्करणप्रसङ्गे तेजोऽशितं
त्रेधा विधीयत इत्युक्त्वा 'योनिष्ठः सा वाग्' इत्युक्तेस्तेजोविकारः, विकारे मयद्, 'अग्निर्वाग् भूत्वा
मुखं प्राविशत्' इति तेजोभिन्ना वाक् नोक्ता । अमेदस्योपलक्षणविरुद्धत्वादत आहुः सा तेजसीति ।
तेनेति । ज्योतिषोपलक्षणविषया वाक्संग्रहः विकारविकार्यभावसंबन्धात् । अत्तेति माध्यं
विवृण्वन्ति अत्तेति । एकत्रेति । परेऽक्षरे । तथा च श्रुतिः प्रश्नोपनिषदि गार्ग्येण पृष्ठः कस्मिन्
सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्ति इति पृष्ठः पिप्पलादः पृथिवी च पृथिवीमात्रा चेत्याद्युक्त्वा प्राणश्च
मातृव्यं च रसश्च रसनीयं चेदित्याद्युक्त्वा 'एष हि द्रष्टा स्पर्श श्रोता प्राता रसयिता मन्ता बोद्धा
कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः स परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठित' इति । सहेति माध्यं विवृण्वन्ति
अत्रार्थमिति । अतुर्यम् । गृहीत इति उपलक्षणेन गृहीतः । तथा च रसयितेत्युक्तश्रौतपदे रस
आस्वादाने चुरादिः पठितः । न तु रस शब्दे स्वा. आ. से. हस्वपाठात् । पुरुषविशेषणं रसनया-
स्वादकर्ता प्रतीयते सोयमत्ता तस्य रसनीयं चेति श्रुतौ रसनीयपदेन अन्नग्रहणात् । रसरसनीय
एव इत्यनेनोक्त्या रसयितेति एष इत्यनेनाभेदकथनात् । तथा चात्र रसान्नै रसयितुपदेनोच्येते ।
आस्वादानानुकूलव्यापारो रसाननिष्ठः काष्ठानि पचन्तीतिवत् । अन्ननिष्ठो वा व्यापारः । व्यापाराणा-
मनेकविधत्वात् । कचिदिति माध्यं विवृण्वन्ति तथा चेति । उदाजहुः । तेजसीति तेजसा वाचा
ग्रहणमिति प्राप्ते विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति औपश्लेषिकाधारे सप्तमी । यथा 'इको यणचि' इत्यत्र ।
उप सप्तमि स्लेषः संबन्धस्तत्कृतमौपश्लेषिकम् । प्राणान्नयोरिति सप्तम्यन्तं पदद्वयम् । प्राणे कयो-
र्ग्रहणमित्याहुः त्वग्प्राणैति षष्ठ्यन्तम् । रसना चात्ता च तयोः । तेनैत इति भाष्यार्थमाहुः
तेन प्राणैति आदिपदेनान्नज्योतिषी । अतीति पञ्चजनवाक्य एव संगृहीतेभ्योतिरेको भेदः, तस्य
कर्म, भिन्न इति यावत् । भूतत्वादित्यादिपदेन पञ्चतन्मात्रत्वम् । तद्गुणानामिति शब्दरूपरसगन्ध-
स्पर्शानाम् । तत्प्रवर्ततेति । ननु प्राणस्य प्राणमित्युक्ते कथं प्रवर्तकत्वमिति चेन्न 'यद्वाचानभ्युदितं
येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति श्रुत्युक्तवागभ्युदयकर्तृपञ्चद्वयत्व-
प्रवर्तकत्ववत् प्राणस्य प्राणमित्यत्र द्वितीयान्तस्य प्राणस्य प्रवर्तकत्वात् । प्राणपदवाच्यत्वं ब्रह्मणो 'अत
एव प्राणः' इत्यधिकरणे आन्दोष्ये कतमा सा देवता प्राण इति होचोचेत्यत्र श्रुतौ । एतयोरिति
पञ्चपञ्चजनप्राणवाक्ययोः । एतेनेति । बुद्धीति बुद्धेर्वृत्तीनां संख्यादीनां जनकत्वम् । ननु

तस्मात् प्राणादय एव पञ्चजना इति न तन्मतसिद्धिः ॥ १२ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्राणाभ्योरतः कथं प्राणादीनां पञ्चजनत्वमित्याशङ्क्यापि निरस्ता । केवलानां चक्षुरादीनां न तथात्वमपि तु कर्तृगोलकादियुक्तानाम् । अतस्तद्विशिष्टानामेव पञ्चजनत्वमिति बोधनात् । किंचात्रैवं ब्रह्मणि सर्वप्रतिष्ठासिद्ध्या पञ्चसंख्यादीनामपि न निस्तात्यर्थकत्वम् । परोक्षवादत्वाच्चैवशक्तिरिति सर्वं सुखम् । तदेतदभिसंधायाहुः तस्मादित्यादि । एवंचात्र पञ्चजनपदे योग आहतः ।

रश्मिः ।

बुद्धिवृत्तिजनकत्वे संशयादीनां चाक्षुषत्वं बुद्धित्वं वेति चेदुच्यते । एतस्य पूर्ववाक्ये—

‘तैजसात्तु विकुर्वाणाद् बुद्धितत्त्वमभूत् सति ।

द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः’ ॥ इत्यत्र ।

तैजसाद्राजसाहंकारात् । बुद्धिलक्षणमाह इन्द्रियाणामिति । कार्यलक्षणमिदम् । बुद्धलु-
यहीतान्येवेन्द्रियाणि पश्यन्ति कुर्वन्ति चेति । अत एव बुद्धितारतम्येन इन्द्रियज्ञानक्रिययोस्तारतम्यं
‘द्रव्यस्फुरणविज्ञानम्’ इति स्वरूपलक्षणम् । द्रव्यस्य घटादेः स्फुरणे सति शब्देन संस्कारेणालोकेन वा
यद्विशिष्टं ज्ञानं यस्मात्, केवलं चक्षुषा ज्ञाने तारतम्यं न स्यात् । स्वतः स्फुरणं योगजधर्मादिभिरपि
भवति अतो द्रव्यस्फुरणविज्ञानं बुद्धेलक्षणमित्युत्तवाधिमौक्तिकं विभागनिरूपणेनैव लक्षयति संशय
इति । एवमाध्यात्मिकबुद्ध्यानुग्रहीतानीन्द्रियाणि मनसि सूक्ष्मरूपेण स्थितमाधिमौक्तिकं संशयादिकं
बुद्धिवृत्तेशब्देनोक्तं जायते इति बुद्धिवृत्तिजनकत्वं चक्षुरादीनामिति संशयादीनां चाक्षुषत्वं बुद्धित्वं
चेत्युभयम् । अत्र प्रस्थानरत्नाकरे दैवानुकूल्येनान्तर्गोमिणा मनस्तत्कार्यार्थं प्रेयेते तच्चैन्द्रियप्रेरणाय
तत्तदिन्द्रियेण संयुज्यते तत्र तत्तदिन्द्रियदेवतानुकूल्ये विषयसंयुष्टैरिन्द्रियैः स्वावच्छिन्नमनसि पूर्वं
निर्विकल्पकमुत्पाद्यते तदा इन्द्रियदेशे बुद्धेर्द्वैतिः । तदा बुद्ध्यापि वृत्तिद्वारा तदनुग्रहे सविकल्पकं
भवतीति बुद्धितत्त्वनिवेश उक्तः । तथात्वमिति तथा बुद्धिवृत्तिजनकत्वम् । तु अयम् । कश्चित्ति
आदिना प्राणाग्ने । तद्गीति तथा च साक्षात्परंपरया बुद्धिवृत्तिजनकत्वं विवक्षितमिति भावः । ननु
पञ्च बुद्धिवृत्तीर्जनयन्ति इति पञ्चजना इत्यत्र पञ्चपदं साक्षाद् बुद्धिवृत्तिवाचकमिति कुतः परंपरापि
विवक्षितेत्याशङ्क्याहुः किं चेति । निस्तात्पर्येति तथा च पञ्चपदस्य प्राणान्नयोस्तापर्थवृत्तिरिति
भावः । ‘प्रायशः सर्वशब्दानां व्यञ्जकत्वमपीव्यते’ इति काव्यप्रकाशे । साक्षाद्बुद्धिवृत्तिवाचकत्वमपि
पञ्चपदस्याहुः परोक्षेति । प्राणस्य प्राणमित्यत्र प्राणपदे परोक्षवादः, प्राणस्य प्राणमित्यर्थः ।
तथात्रपदे परोक्षवादः रसनाया रसनेत्यर्थः । तथा च प्रशोपनिषत् । प्राणश्च प्रातर्व्यं च रसश्च
रसनीयं चेति प्राणः पवर्गादिः प्रातर्व्यं कवर्गादिः । ननु रसपदे रसनेत्यस्य परोक्षवादो न त्वन्नपदे
इति चेन्न रस्यते यः स रसः । कर्मणि घञ् । इत्यर्थस्यापि रसपदोक्त्या सूचनात् । अयते यतदन्न-
मित्युभयोरैकार्थ्यतया रसपदे परोक्षवादेनान्नपदेपि परोक्षवादात् । ऐक्यार्थ्योत्प्राण इत्यत्रान्याक्षरै-
क्यात् परोक्षवादः औचित्याच्च प्रायपाठञ्च रस इत्यत्राद्याक्षरैक्यात् परोक्षवादो प्राणरसनयोः ।
एवमिति पञ्चजनान्तर्गतत्वेन प्रकारेण प्राणान्नयोस्तुक्तिः । सर्वं पूर्वोक्तं शोभनं तस्यास्तितिकर्ता यस्य
तत् । तस्मादित्यादीति । भाष्ये । तन्मतेति सांख्यमतसिद्धिः । शंकराचार्यादिमतैः पञ्चजन-
पदार्थं योगं निश्चेतुमाहुः एवं चेति । ननु रूढिर्योगमपहृतीति न्यायाद् योगः कुत आहतः इति

भाष्यप्रकाशः ।

शंकराचार्यास्तु, 'ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः' इत्यत्र पञ्चसु प्राणेषु प्रयुक्तत्वात् 'प्राणो हि पिता प्राणो माता' इत्यत्रापि पित्रादिरूपेण प्राणस्यैवोक्तत्वाच्च जनसंबन्धेन प्राणादीनां जनशब्द-भाक्त्वे सिद्धे दिक्संख्येति संज्ञासमासबलात् पञ्चजनेति समुदायस्यापि प्राणादिषु रूढत्वमविरुद्ध-मित्याहुः तच्चिन्त्यम् । ते वा इति श्रुतौ जनवचनस्य पुरुषपदस्य प्राणापानादिषु प्रयुक्तत्वे-

रश्मिः ।

चेन्न पूर्वपादे 'शुगस्य तदनादरश्रवणात्' इति सूत्रे दत्तोत्तरत्वात् । ननु प्रकृते किं सूचकमिति चेन्न वाक्यशेषस्यैव योगसूचकत्वात् । ननु कथं योगसूचकत्वमिति चेद् भाष्यार्थः स्फुटं नोक्तोत्रोच्यते । शंकरभक्तमनुवदति स्य प्राणादय इति । ननु पञ्चजना इत्यत्र 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति सूत्रेण समासः स न संभवति पञ्चैतस्य संज्ञाशब्दत्वाभावात् । इत्याशङ्क्याहुः संज्ञाशब्दा इति । तथा च शंकरमार्घ्यं पञ्चजनशब्दः समासान्वाल्यानादवगते संज्ञाभावः संज्ञाकाक्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तियते इति । जातिगुणक्रियायदृच्छाशब्देषु यदृच्छाशब्दाः गौः शुक्रः चलति डित्यः इति चतुष्टयशब्दाः न च जातिशब्दाः । संज्ञारूपो यदृच्छात्मक इति काव्यप्रकाशात् । तथा च पञ्चक इत्युक्तौ प्राणादयः पञ्चैत्युच्ये संज्ञाशब्दत्वेनार्थस्य संज्ञाप्रत्यायकत्वात् पञ्चजना इति समास इति भावः । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति विशेषस्मरणात् संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समास इति 'न संख्योपसंग्रहादपि' इति सूत्रस्य शंकरमार्घ्यं तेन 'संज्ञा पञ्चजनेत्येषा प्राणाद्याः संज्ञिनः श्रुताः' इति वैयासकिन्यायमालायां संज्ञा प्राणादयः इति पञ्चजनास्तु संज्ञिनः इति युक्तः पाठः । पञ्चजनानां विचारवैलेन संज्ञि...दिति ज्ञेयम् । स्वेति यतो 'व्यापारवदसाधारणं कारणं कारणं' 'साधकतमं कारणं' क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं कारणसंज्ञं स्यात् यद्व्यापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टमिति शेषरे । माहात्म्यमिति तच्च निबन्धे टीकायाम् । रतिर्देवादिविषयेत्यत्र रतिः स्नेहः देवत्वं माहात्म्य-मित्युक्त्या देवत्वं सर्वप्रेरकत्वं तस्य विरोधः । प्राणस्य प्राणमित्यादौ द्वितीयप्राणादिपदार्थानुक्तेः । वैयासकिन्यायमालायां प्राणादीनां पञ्चानां साक्षी चिदात्मा द्वितीयप्राणादिशब्दैरभिधीयत इत्युक्तं तन्न विवर्तेप्रेरकमिति विरोधः । ब्रह्माभूतवर्षिणीकारोपि द्वितीयप्राणादिपदार्थान्न जगाद् । वर्णागम इति पक्षे एकवर्णागमादन्योऽप्रसिद्धः स्पष्टमन्यत् । अत्र वाक्यशेषात् पञ्चानां बुद्धिश्रुतीनां जनाः पञ्च प्राणादयः इत्येकवाक्यतया सूचनात् । ननु रुद्धिः कैरुच्यत इति चेत्तत्राहुः शंकरेति श्रुतिमाहुः ते वा इति । ब्रह्म बाहुः पुरुषा जनाः तथा च पञ्च ब्रह्मवायवः पुरुषा जना यद्वा ब्रह्मणो वायोः जना इति श्रुतिवचनव्यक्तेः, पञ्चसु प्राणेषु जनेषु पञ्चजनपदस्य प्रयुक्तत्वात् । जना पुरुष-पदार्थाः स्पष्टा इति नोक्ताः । ब्राह्मणमाहुः प्राणो ह्रीति । जनेति पुरुषपदोक्तजनसंबन्धेन संबन्धश्च ऋषेति मित्रं पदं यदा तदा भेदः । ब्रह्मणः पुरुषा इति षष्ठीसमासे तु अवयवावयविभावाच्च संबन्धः । प्राणादीनां ब्रह्मपदार्थानां पुरुषपदार्थजनपदभाक्त्वे इत्यर्थः । संज्ञेति संज्ञाशब्दा रूढा इति भावः । प्राणादिष्विति प्राणशब्दुःश्रोत्रादिषु । अचिरुद्धमिति प्रथमप्रयोगस्य श्रुत्युक्तेषु प्राणेषु सत्त्वात् प्राणादिषु वाक्यशेषोक्तेषु रूढत्वं पञ्चजनशब्दस्याविरुद्धम् । तथा च भाष्यम् । कथं पुनरसति प्रयोगे रुद्धिराश्रयितुं शक्येति । ननु रत्नप्रमायां प्राणेषु रूढस्य पञ्चजनपदस्य प्राणादिषु लक्षणेत्युक्तमिति रूढत्वं विरुद्धमिति चेन्न । पञ्चजनशब्दस्य रुद्धिरेव नावयवशक्त्यात्मको योग इत्युक्तत्वात् । प्राणापाना-दिष्विति । ते वा एते प्राणपानादयः पञ्चजनाः ब्रह्मवायव इत्यन्वयः । समासे लक्षणाप्रसङ्गात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

नान्तेषु रूढभावात् समुदायस्यापि तत्रैव रूढिसिद्ध्या वाक्यशेषोक्तेषु चक्षुरादिषु पञ्चजनशब्दस्य रूढेर्निरस्तत्वात् । न च प्राणापानादय एव पञ्चजनाः सन्त्विति वाच्यम् । तथा सति प्राणा इति बहुवचनेनैव चारितार्थ्ये आदय इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । सस्यापि वाक्यशेषगता विवक्ष्यन्त इति कथनविरोधप्रसङ्गाच्चेति । समुदायशब्दाद्येऽवयवार्थस्याभावेन जतशब्दस्य तत्रानर्थकतया तेन तदुपपादनस्याशक्यत्वादित्यन्ये ।

रश्मिः ।

इत्येवं प्राणापानादीति । चक्षुरादिषु प्रयुक्तत्वेन । अन्येष्विति वाक्यशेषोक्तेषु प्राणेषु समुदायस्य पञ्चजनस्यापि तत्रैव प्राणापानादिष्वेव । घटादिपदवदनेकेषु रूढिदर्शनात् प्राणचक्षुरादिष्वपि प्राणेष्वस्तु रूढिरित्याशयेन प्राणानुक्तिः । ननु तर्हि प्राणेषु रूढिस्तत्सहचरितत्वं संवन्धश्चक्षुरादिष्विति चक्षुरादिषु लक्षणास्त्विति चेन्न योगेन निर्वाहेऽस्य गौरवप्रसत्त्वात् । वाक्यशेषान्तरस्य श्रौतत्वादि-कल्पमाशङ्कते स्म न चेति । एवकारोप्यर्थे । ते वा एते इति श्रुतौ उक्तवाक्यशेषे संनिविवत् पञ्चेति पुरुषा इति च पञ्चजना इत्यस्य संयन्विनो दर्शनात् । प्राणा इतीति सूत्रीयप्राणादयः इत्यत्रेदं बोध्यम् । ननु प्राणा इत्युक्तेषु प्राणापानादिषु रूढिः, तथा वाक्यशेषोक्तप्राणेषु रूढिश्चक्षुरादिषु संवन्धरूपा लक्षणेति चेत्तत्राहुः स्वस्येति । शंकराचार्यस्यापि वाक्यशेषगताः पञ्चजनाः । प्राचां नैयायिकानां मतमाहत्याहुः समुदायेति । अत्र योगः स्फुटति परं तु रूढियोगमपहरतीति रूढिरेवोक्ता सा तु पञ्चजनपदैकार्थीभावप्रतिवन्धिका पञ्चबुद्धिवृत्तीर्जनयतीति पञ्चजनाः प्राणादय इति भाष्याद् योगसत्त्वादेतदाहुः समुदायेति । इदं प्राचां नैयायिकानां मतम् । समुदायशक्तिः रूढिः, अवयवशक्तियोगः । तत्र पञ्चजनशब्देऽनर्थकतया । अयमर्थः । शब्देन्दुशेखरे तु एकार्थीभावस्य स्थलं दर्शितं 'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रस्य । अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैवैकार्थीभाव इति । तदुक्तं वृद्धैः 'जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी' जहत्स्वार्था एकार्थीभावः जहन्ति पदानि स्वार्थं यस्यां वृत्तौ सा जहत्स्वार्था । तथा च तेन जहत्स्वार्थेन पञ्चजनसमुदायगततेन जनशब्देन तदुपपादनं तस्या रूढेरुपपादनं तस्याशक्यत्वात् । न चाजहत्स्वार्था वृत्तिरस्तु व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यरूपेति शङ्कम् । महाभाष्ये ऋद्धस्य राजपुरुष इति वारणाय तस्या भनादतत्त्वात् योगप्रतीत्यापत्तेश्च । अन्य इति एकदेशिनः । एकदेशिमतस्वरूपवत्स्यैव वक्ष्यमाणत्वात् । तेन तदुपपादनस्याशक्यत्वं त्वेवम् । समुदायान्तर्गतजनशब्दस्यानर्थकतया । कर्म पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः तत्तेषु वा कर्म वा जनप्रयोग इति शंकराचार्यमाध्यासंगतिः । सम्प्र-शक्तेरतिरिक्तत्वात् । जनशब्दाशङ्केः । न च शब्देन्दुशेखरे कुपशक्तित्यागे मानाभावात् प्रत्येकशक्ति-सहकृतया समुदायशक्त्या तथोपस्थितिरयमेव चैकार्थीभावः । जहत्स्वार्था वृत्तिः । पदानामानर्थक्य-मिति तु न युक्तम् । महाभाष्येः सुपन्था इत्यादावात्वाद्यनापत्तेः भूतपूर्वाश्रयणं तु सत्यां गतावयुक्तम् । तदुक्तं वृद्धैः 'जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी' । अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थः तत्रैव सेति तदर्थ इति ग्रन्थेन जनशब्दशक्त्युक्तेः न शंकराचार्यमाध्यासंगतिरिति वाच्यम् ।

'पदं न वाचकं वाक्ये सादृश्यात्सामासकं परम् ।

विशिष्टवाक्यमेवात्र वाक्यार्थस्य च वाचकम्' ॥ इति ।

सर्वनिर्णयात् । तदुक्तं नैयाकरणभूषणसारे 'जहति पदाणि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था' पदवर्णा वा वृत्तौ पदानामानर्थक्यमिति कर्म तर्हि महाभाष्येः सुपन्था इति च 'जहन्तः

भाष्यप्रकाशः ।

वदपि, देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि वा निषादपञ्चमाश्रितारो वर्णा वा यत्
पाञ्चजन्यया विशेषेति प्रजापरः पञ्चजनशब्द इति तत्परिग्रहेऽपि न दोषः । आचार्येण तु, न
तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येतावन्मात्रमिप्रायेण वाक्यशेषोक्तमादृतमित्याहुः । तदपि स्वप्रज्ञाविल-
सितमात्रम् । पूर्वोक्तपञ्चद्वयोपगमे सर्वाधारत्वरूपब्रह्ममाहात्म्यासिद्ध्या पञ्चसंख्याया निस्तात्पर्य-

रश्मिः ।

समानाधिकरणजातीययोः' इत्यस्य शब्दविषयत्वात् । पथिमध्यमुक्षाभावात्' इत्यस्य च शब्दविषयत्वात्
पदानामानर्थक्येऽप्यदोषात् । न च समानाधिकरणस्य भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सति एकार्थबोध-
कत्वादानर्थक्येऽर्थबोधकत्वासंभवात् समानाधिकरणे आत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । सादृश्यात्
स्मारकत्वात् समानाधिकरणत्वस्य । अनर्थकपदैः सार्यकपदसमानाधिकरणस्मरणेनान्महत इति
सूत्रे स्मृतसमानाधिकरणाश्रवणात् । पूर्वं महच्छब्दस्य बाहुशब्दस्य चार्थानुभूतो महाबाहुर्लियत्र
तत्सदृशशब्दाभ्यां सौर्थः स्मारितः । 'सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिवीजस्य बोधकाः' इति भाषापरिच्छे-
दात् । तदुक्तं टीकायां तथा वाक्येपि पदं न वाचकं तर्हि संकेताग्रहेपि वाक्यार्थज्ञानं स्यात्
गौरवं च स्यादित्याशङ्क्याह सादृश्यात्स्मारकं परमिति । वाक्यावयवभूतस्य स्वतन्त्रपदतुल्यत्वात्
पदार्थस्मारकत्वम् । अन्यथा स्वार्थं प्रतिपाद्य कृतार्थत्वे वाक्यार्थो न तैर्जन्येतेति शंकराचार्यैकदेशिनो-
भैतद्वयमाहुः यदपीति । निषादेति निषादः पञ्चमो येषाम् । शंकराचार्यैः श्रुत्या पञ्चजनशब्दार्थ-
उक्तस्माहुः यत्पाञ्चेति श्रुत्यर्थस्तु पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विद तथा विशा पुरुषरूपस्ये-
न्द्रियस्याह्वानार्थं बोधाः सृष्टा इति यत्तद्युक्तम् । घोषातिरेकेणन्द्राह्वानायोगात् इति श्रुत्यनुसारेण
प्रजाभाष्यग्रहेपि न दोष इत्यर्थः । प्राणादयः पञ्चजना इति सूत्रोक्तविरोधमाशङ्क्याह शंकरभाष्ये
भाष्यकारस्तदाहुराचार्येणेति भगवता व्यासेन । वाक्येति प्राणादीनां पञ्चजनत्वम् ।
सर्वाधारेति अत्रार्थे श्रुतिः प्रश्नोपनिषत्या कस्मिन् सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीत्यादिः पूर्वमुक्ता ।
ननु पृथिव्यादीनां पूर्वमुक्तत्वादेव पितृगन्धर्वासुररक्षोभिर्निषादपञ्चमचतुर्वर्णैश्च सर्वप्रतिष्ठा सिद्धिरस्तु
इति चेत्तत्राहुः पञ्चेति । पञ्चशब्दद्वये द्वितीयपञ्चशब्दस्य पञ्चबुद्धिबुद्धिवाचकत्वेन प्रथमपञ्चपदं
पञ्चसंख्येयान् वक्ति त्वग्प्राणादिपञ्च प्राणाः प्राणापानव्यानादयः पञ्च पुनः प्राणाः नागकूर्मककल-
देवदत्तधनंजयाः इति पञ्च, रसनादयः पञ्च । काण्वपाठे बागादयः पञ्च, एतदेकवाक्यतया रसना
कर्मेन्द्रियम् । न च पुराणे ज्ञानेन्द्रियेषु पाठविरोध इति शङ्क्यं पुराणमतत्वात् 'अथिर्वाग्भूत्वा मुखं
श्रविशत्' इतिप्रकाशकत्वेन वागिन्द्रियस्य ज्ञानेन्द्रियत्वात् । न च वस्तुप्राप्यकारित्वप्रसङ्ग इति
शङ्क्यम् । ज्ञानेन्द्रियाणां वस्तुप्राप्यप्रकाशकारित्वेपि निस्तात्पर्यकत्वप्रसङ्गवारणप्रसङ्गे चतुर्णां प्राप्य-
प्रकाशकारित्वं न वाचकः । यथा दोरादिचतुष्कमन्यदेवेति व्यष्टिमष्टिभेदेन श्रुत्युक्तमनोबुद्धिचित्ता-
हंकाराः । पञ्चेति तन्निष्ठपञ्चसंख्यायाः निस्तात्पर्यकत्वं निष्क्रान्ता तात्पर्यकादिति निस्तात्पर्यका तस्याः
भावो निस्तात्पर्यकत्वम् । त्वे चेति सूत्रेण न्दस्वो वा समासाश्रयविधिसं सूत्रं तस्य प्रसङ्गस्य ।
अयं भावः । यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति मन्त्रे बुद्धिबुद्धिजनाः पञ्चेल्यनुत्तवा पञ्च पञ्चजना इत्युक्तम् ।
पञ्चेल्यपि वाक्यशेषादग्रणया लभ्यते एवं च पञ्च पञ्च पञ्च पञ्च पञ्च जना इत्युक्तम् । पञ्चजना
शुद्धत्वविशिष्ट पञ्च पञ्च पञ्च । बहुत्वं च पञ्च पञ्च पञ्च पञ्च निष्ठमन्येतदतितीच्छयोक्तम् ।
'कस्तुरिच्छा तु तात्पर्यम्' तत्रातीतीच्छयोचरितत्वं वा । एवं च पञ्चपदस्य त्वग्प्राणादिपञ्चसु तात्पर्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

कत्वप्रसङ्गस्य दुर्धारत्वाद् । वाक्यशेषानादरे खले कपोतिकावत् सर्वपक्षापातेन वाक्यार्थनिर्णयाभावप्रसङ्गाच्च । वाक्यशेषस्यानिर्णायकत्वेन न्यायचर्चावैयर्थ्योपपत्तेश्च ।

अन्ये तु वाक्यशेषपलादेव पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु रुदिमाहुः । तत् पूर्वोक्तपक्षापेक्षया सम्यगपि वाक्यशेषस्य वराहं गावोऽनुधावन्तीत्यादौ नियामकत्वेन शक्तिप्राहकत्वदर्शनाभिप्रायस्य

रहिमः ।

द्वितीयपक्षपदस्य प्राणेषु पञ्चसु, तृतीयस्य नागादिप्राणेषु, चतुर्थस्य रसनादीन्द्रियेषु वागादीन्द्रियेषु वा, पञ्चमस्य मन आदिकरणेषु । श्रुत्या प्रजापरः पञ्चजनशब्द इति यदुक्तं तदपि पञ्चजना प्राणादयस्तेष्वेव हिताः पाञ्चजन्या इति न भवति 'पञ्चजनादुपसंख्यानं' इति वार्तिकान्छप्रत्ययः पञ्चजनीनमिति स्यात् अतः स्थाप्यं प्यञ् । नापि छान्दसेन 'भवे छन्दसि' इति सूत्रेण यत् । अर्थोसंभवात् । तथा विशा प्रजयेत्यन्यत् पूर्ववदित्यर्थेस्यापि वक्तुं शक्यत्वादविरुद्धम् । अतो वाक्यशेषानादरे दोषमाहुः वाक्यशेषेति । खले कपोतिकान्यायस्तु—

वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः

खले ययामी युगपत्पतन्ति ।

तथैव चामी युगपत्पदार्थाः

परस्परेणान्वयिनो भवन्ति ॥ इति ।

वाक्येति वाक्यं तु यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति । न्यायेति सिद्धान्तमुक्तावल्यां विश-
नायः । वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा 'यवमयश्चरुर्भवति' इत्यत्र यवपदस्य दीर्घशुक्विशेषे आर्याणां
प्रयोगः कर्त्ता च स्तेच्छानां यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति तत्र ।

'वसन्ते सर्वसत्यानां जायते पथशातनम् ।

मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यदा कणशशलिनः' ॥

इति वाक्यशेषादीर्घशुक्विशेषे शक्तिर्निर्णयिते कर्त्तौ च शक्तिप्रमात्प्रयोगः । नानाशक्ति-
कल्पनागौरवात् । हरिपदादौ विनिगमकामावान् नानाशक्तिकल्पनमिति चकाराद्देव्याससूत्र-
प्रामाण्यात् । त्रुतेरुक्त एवार्थः । आहुरिति रामानुजाचार्या व्यञ्जनामाहुः तथा च वाक्यशेषोक्त्य-
नन्तरं भाषयन्ति ब्रह्माश्रयाः प्राणादयः एव पञ्च पञ्चजना इति विज्ञायत इति सम्यगपीति सर्वा-
धारत्वरूपब्रह्ममाहात्म्यसिद्ध्या सम्यक् तात्पर्यायानुक्त्या न तादृश ब्रह्ममाहात्म्यसिद्ध्यापीति पदम् ।
अपिर्गर्हायाम् । माहात्म्यसिद्धिर्हिता तात्पर्याभावात् पञ्चपञ्चपदयोः । वाक्यशेषोच्येति वाक्य-
शेषत्वेन रूपेण वाक्यशेषस्य । पूर्वतश्चे प्रथमस्य तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणे वाराही उपानहादुपश्रुते
इति श्रूयते अत्र वराहशब्दभार्याः शूक्रे प्रयुज्यते स्तेच्छाः कृष्णशकुनौ तथा सति लोकव्यवहारेण
निश्चेतव्येषु शब्दार्थेषु आर्यस्तेच्छप्रसिद्धयोः समबलत्वाद्बुभयविधोऽप्यर्थः विकल्पेन स्वीकार्य इति प्राप्ते
उक्तम् । शास्त्रीयधर्माविशेषे शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी भ्रत्यासन्नत्वादविच्छिन्नपारंपर्यादतत्त्वाच्च शास्त्रे च
वराहं गावोऽनुधावन्ति इत्यादौ वाक्यशेष इत्यर्थः । आदिपदेन यवमयश्चरुर्भवति इत्यस्य वाक्यशेषः ।
यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथ ते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति इति तस्य संग्रहः । गवामनुधावनं शूकर-
विषये संभवति न कृष्णशकुनिविषये इति वाक्यशेषत्वं वराह इत्यस्य । शास्त्रीति वराहं वराहपदस्य

ज्योतिषैकेषामसत्यज्ञे ॥ १३ ॥

काण्वपाठे, अन्नस्यान्नमिति नास्ति, तदा कथं पञ्च? तत्राह । ज्योतिषा संख्यापूर्तिस्तेषाम् । यस्मादर्वाकू संवत्सर इति पूर्वं पठितो मन्त्रः । तत्र तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरिति । अन्नस्याने ज्योतिर्ग्राह्यम् । व्याख्यानं पूर्वमेव । तस्मात् सिद्धं न तन्मतस्य श्रुतिसूलत्वम् ॥ १३ ॥

इति प्रथमाध्यायचतुर्थपादे तृतीयं त्रिसूत्रं न संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

च प्रसिद्धप्रसूत्वरशक्तिसापेक्षत्वात् प्रकृते च प्रसिद्धभावाच्चिन्त्यम् । तस्माद् योग एव साधीयानिति दिक् ॥ १२ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यज्ञे ॥ १३ ॥ व्याख्यानं पूर्वमेवेति ज्योतिषा तेजोवाचौ ग्रहीतव्ये । मनसोऽन्नमयत्वेन मनसाऽन्नातुरसना ग्राह्याः । चक्षुषैकं चक्षुरेव ग्राह्यमित्येवं पूर्वोक्त-रीतिकमेवेत्यर्थः । ननु काण्वमाध्यंदिनपाठविरोधादिह वाक्यशेषगतप्राणादिग्रहणं न युक्तम् । विकल्पापादकत्वादिति चेन्न । तुल्यबलतया षोडशिग्रहणाग्रहणवत् श्रुत्यभिप्रेतत्वेन विकल्पस्या-दुष्टत्वात् । न च तत्रातिरात्रयागे व्यक्तिभेदेन ग्रहणाग्रहणयोरुपपत्तिवत् प्रकृते ब्रह्मण एकत्वेन रश्मिः ।

शक्तिग्राहकत्वेत्यादिः । प्रसूत्त्वरेति प्रपूर्वकसर्तेः कर्त्तृ । सूत्रं तु 'इणश्चजिसर्तिभ्यः क्त्वरप्' इति । प्रसिद्धीति पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु । योग एवेति तथा च भाष्यम् । महद्ब्रह्मेति सूत्रस्य 'महान्तं विभुमात्मानं' वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं मित्यादौ महच्छब्दो ब्रह्मपरो योगेन एवमव्यक्तशब्दोप्यध्वरवाचक इतीति । दिगिति व्याकरणस्याङ्गतया वेदान्ते योगाभावे रूढिरयुक्तेति न रूढिर्योगमपहरतीति नैया-यिकमतप्रसरः । नैयायिकमतस्य पातित्यसाधकत्वस्मरणाच्छ्रुतिविरुद्धांशत्वाज्जकत्वस्मरणाच्च ॥ १२ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यज्ञे ॥ १३ ॥ भाष्ये । यस्मादर्वागिति ।

'यस्मादर्वाकू संवत्सरोऽहोमिः परिवर्तते ।

तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' ॥ इति मन्त्रः ।

प्रकृते । काठिन्याद् व्याकुर्वन्ति स्म ज्योतिषा तेजोवाचाविति व्याख्यातम् । विकल्प इति केषां-चिदन्नं केषांचिज्योतिरिति स च पूर्वतन्त्रे परिसंख्याविधिनिरूपणे विकल्पस्य दोषत्वकथनात् । तुल्येति अन्नज्योतिर्ग्रहणयोस्तुल्यबलत्वम् । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति श्रुतिज्यो-तिष्ठोमस्य संस्थाविशेषेति । अनुष्टत्वादिति यथाह जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सत्त्वप्यष्टदोषेषु गल्यन्त-रामावाद् ग्रीहियववत् विकल्पोस्त्विति तत्र ग्रीहियवविकल्पो द्वादशतृतीयपादे चतुर्थाधिकरणे ग्रीहि-मिर्यजेत यवैर्यजेत इति श्रुत्युपन्यासेनोपपादितः । व्यक्तीति दशमसाष्टमे पादे तृतीयाधिकरणेस्ति अतिरात्रेमेदादतिरात्रव्यक्तिभेदेन । इदमपि तत्रैव । पर्युदासार्थवादनिषेधेषु निषेधार्थमङ्गीकृत्य न चात्रापि व्याघातः शङ्कनीयः । अनुष्ठानविकल्पाङ्गीकारेण भिन्नप्रयोगविषयत्वात् । सत्त्वप्यष्टदोषेषु गल्यन्तरामावात् ग्रीहियववत् विकल्पोऽप्युपेतव्यः । तस्मात्प्रतिषेध इति राक्षान्त इति इयमुपपत्तिरपि । तद्वद् दार्ष्टान्तिके योजयन्ति प्रकृत इति । ब्रह्मणोतिरात्रस्थानीयत्वम् । यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत्र यच्छब्दार्थस्य ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्राणादीनामन्यान्यत्वेन युगपद् ग्रहीतुमशक्तिरिति शङ्काम् । प्रकृतेऽपि तेषामेव सत्त्वेन ग्राहकशब्दमात्रभेदस्य तत्तत्पाठकरूपाधिकारिभेदाद् ग्रहीतुं गन्धतया सुखेनैवोपपत्तेरिति । भाष्यं तु निगदव्याख्यातमेवेति शुभम् ॥ १३ ॥

इति तृतीयं न संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

रदिमः ।

दृष्टान्ते षोडशग्रहणाग्रहणे उक्ते दार्ष्टान्तिकेऽन्नसात्रमित्यस्य ग्रहणाग्रहणे ते प्राणाद्यन्तर्गते इति । प्राणादीनां ग्राहकत्वमाहुः ग्राह्याणामिति । अन्येषां अन्येषां काण्वानामन्यत्वम् । कर्मव्यतिहारत्वाभावात् समासः । समासवत् सुपः सोरभावश्च तद्वित्तसमासिसमीपे सर्वनाम्नो द्वे विहिते कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम् । बहुलग्रहणात् अन्यपरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् । असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः अन्योन्यं विप्रा नमन्तीतिवत् । अन्यमित्यस्य द्वित्वे पूर्वपदस्य सुपः सौ रूपसिद्धिः । ग्रहीतुमिति षोडशग्रहणाग्रहणवत् । प्रकृत इति काण्वपाठे । तेषामिति सोऽयं गकार इतिवत् । तेषां भाष्यं दिनपठितानां प्राणादीनामेव सत्त्वेन । ग्राहकौ शब्दौ अन्नज्योतीरूपौ तावंच ग्राहकशब्दमात्रौ तयोर्भेदस्य । तत्तत्पाठकेति काण्वमाध्यंदिनपाठकेत्यर्थः । ग्रहीतुमिति षोडशग्रहणाग्रहणयोर्ग्रहणवत् । षोडशी ज्योतिष्टोमसंस्था । स्वयमेकोऽपि ज्योतिष्टोमः समासिभेदात् मिथते यतो यज्ञायज्ञीयस्तोत्रेण समासावमिष्टोम इत्युच्यते । तस्मादपि स्तोत्रादूर्ध्वमुक्त्यस्तोत्रेण समासावुक्त्य इत्युच्यते । अतिरात्रे षोडशिनमित्यादिमन्त्रेण समासौ षोडशीत्याद्युच्यते । इत्थेवं सप्तसंस्थावान् ज्योतिष्टोमः । श्रीभागवते तृतीयद्वादशेऽध्याये—

‘षोडशयुक्थ्यां पूर्ववक्तात् पुरीष्यमिष्टुतावय ।

आसीर्यामातिरात्रौ च वाजपेयं स गोसवम्’ ॥ इति वाक्यम् ।

अमिष्टुत् अमिष्टोमः पुरीष्या अन्नयः चयनात्मकाः पुरीषं यस्यास्तीति पुरीषी च अमिष्टुश्च पुरीष्यामिष्टुतौ समासान्तः आसीर्यामः अतिरात्रस्यैव भूमा सविशेषोतिरात्र इत्यर्थः । वाजपेयोपि स्वतन्त्रो महाफलः । गोसवः गोसत्रं तयोरपि सहभावः । इति सुबोधिनी । शंकराचार्यभाष्ये तु कथं पुनरुभयेषां तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमन्नगतया पञ्चसंख्यया केषांचिदृष्यते केषांचिन्नेति अपेक्षामेदादित्याह भाष्यं दिनानां समानमन्नपठितप्राणादिपञ्चतया लाभान्नास्मिन् मन्त्रान्तरपठिते ज्योतिष्यपेक्षा भवति तदलाभाच्च काण्वानां भवत्यपेक्षा अपेक्षामेदाच्च समानेऽपि न ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात् षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत् इत्युक्तम् । ननु व्याख्यातं पूर्वमेवेति भाष्यमात्रं व्याकृतमन्यत्कुतो न व्याकृतमित्याशङ्क्याहुः भाष्यं त्विति । अत्र यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति विषये संशयः अत्र पञ्च पञ्चजना इति श्रोक्ताः पदार्थाः किं सांख्यशास्त्रोक्ततत्त्वानि आहोस्विच्छ्रुतिश्रोक्ताः प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोवसंज्ञकाः इति । पूर्वपक्षस्तु सांख्यशास्त्रप्रसिद्धायाः पञ्चविंशतिसंख्याया अत्रावभासनात् सांख्यतत्त्वानि पञ्च पञ्चजना इति । सिद्धान्तस्तु वाक्यशेषोक्ताः प्राणादयः पञ्च पञ्चजनाः इति । संगतिस्तु पूर्वाधिकरणोक्ता । किं च पञ्चपदं पञ्च व्यक्तीकरणे स्वा. आ. सेद, पञ्च विस्तारे चुरा प. सेद ।

‘संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विधादनूचन्ममेतच्छास्त्रमुणादिषु’ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥ (१।१।४)

श्रुतेर्विप्रतिषेधात् स्मृतिरेव ग्राह्येति मतं दूरीकर्तुं श्रुतिविप्रतिषेधो नास्तीत्यधिकरणमारभते । तत्र श्रुतौ स्पष्टिभेदा बहवः कचिदाकाशादिका । 'आत्मन आकाशः संभूतः' इति । कचिद् तेजःप्रभृतिका । तत् तेजोऽसृजतेति । कचिदन्य-

भाष्यप्रकाशः ।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥ ननु पूर्वाधिकरणैः सांख्यमतस्य श्रौतत्वे निराकृते पुनरस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामधिकरणप्रयोजनमाहुः श्रुतेरित्यादि । स्मृतिरिति सांख्यस्मृतिः । मतमिति सांख्याभिमतम् । नास्तीति इति बोधनाय । विप्रतिषेधबोधकं विषयमाहुः तत्रेत्यादि । असृजतेत्यन्तम् । अन्यथैवेति युगपत् साक्षात् । संशयस्तु एकस्यां सुष्टौ वक्तव्यायामेवं विप्रतिषिद्धानाप्रकारकमनेन तदनिर्णायिकां श्रुतिं विहायैकप्रकारनिर्णायिका स्मृतिरेवादतर्क्या ? उत, विप्रतिषेधं परिहृत्य सर्वस्मृत्युपजीन्या रश्मिः ।

इति पक्षेः कनिष्ठं कर्तारि, तथा च व्यक्तीकृतबुद्धिश्रुतीनां जनाः पञ्च व्यक्तिकारका प्राणादश्च इत्यत्रो भवन्ति न रुद्ध्या प्राणादयोर्थाः । रुढेर्वेदान्तानङ्गत्वात् । योगबोधकव्याकरणस्याङ्गत्वात् । न च भाष्ये यौगिकार्यः कुतो न कृतः इति शङ्काम् । भगवदिच्छया प्रसिद्धो योर्ध्वस्तत्परात्वात् प्राणस्य, उक्तार्थातिरुद्धत्वाद्वा भाष्यसेति ॥ १३ ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥ श्रुतेरित्यादीति । भाष्ये । विप्रतिषेधात् अनेकधा विरुद्धप्रतिनिधिप्रापणात् । श्रुतेर्हेतोर्ग्रहणो विप्रतिषेधात् । ग्राह्येति । नयमर्थः । ननु प्रथमस्य तृतीयपादे औदुम्बरी स्पष्टोद्गायेदिति श्रुत्या औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिप्रमाणमित्युक्ते प्राञ्चेति बुद्धिरिव नोदेतीति चेन्न । मूढग्राहेण स्मृतिसंग्रहात् । तथाहि औदुम्बरी ज्योतिष्क्षेमे सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये काचिदौदुम्बरीशाखा निखन्यते तस्याश्च वेष्टनं वाससा स्मर्यते इति श्रुतिमूलरहिता स्मृतिप्रमाणम् । सांख्यस्मृतिस्तु तच्छास्त्ररूपा अष्टकाः कर्तव्या इति वाक्य-वत्प्रमार्थं सांख्यानानाम् ।

'एकं सांख्यं च योगं च वेदारण्यकमेव च ।

परस्परान्नान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते' ॥

इति परस्पराङ्गत्वात् । तथा चैतन्मतम् । तदुक्तं 'यावानर्थ उदपाने' इति गीतायाम् । 'सांख्योप्येकः सदादृतः' इति निबन्धे । तृतीयाधिकरणे सदाचारस्य मानत्वोक्तेश्च । दूरीकर्तुमिति तत्र श्रद्धासाधनेन पाषण्डित्वापादकं दूरीकर्तुमधिकरणमारमत आचार्यः । ननु श्रुतिविप्रतिषेधोस्ति इति व्यर्थोधिकरणारम्भः इति चेत्त्राहुः श्रुतीति । नास्तीति बोधनायेति योजनमाहुः प्रकाशे इति । तत्रेति भाष्यं व्याकर्तुमाहुः विप्रतीति । युगपदिति । अग्रेतनश्रुतिद्वये द्रष्टव्यम् ।

'एतस्माद् ब्रह्मणः प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य धारिणी' इति ॥

मुष्के जुगाधत् । इदं परिदृश्यमानं सर्वं ब्रह्म कर्तुं असृजत इति तैत्तिरीये साक्षात् । एवं पूर्वोक्ता-चैत्तिरीये । द्वितीया छान्दोग्ये भेतकेतुपाल्याने । सर्वस्मृतीति इदमुपपादितं पूर्वतश्च प्रथमस्य तृतीयपादे

येव । 'एतस्माज्जायते प्राण' इति । 'इदं सर्वमसृजत' इति च । एवं क्रमव्युत्क्रमानेक-
विधसृष्टिप्रतिपादकत्वाद् वस्तुनो द्वैरूप्यासंभवाद्, 'ग्रहान्त्वा अनु प्राजा पशवः
प्रजायन्ते' इतिवत् सृष्टिवाक्यानामर्थवादत्वेन ब्रह्मस्वरूपज्ञानार्थत्वादध्यारोपाप-
वादन्वयायेन न वेदाद्ब्रह्मणः कारणत्वं सिध्यति । अतः परिदृश्यमानजगतः कारणा-
न्वेषणे क्रियमाणे बाह्याबाह्यमतभेदेषु सत्सु कपिलस्य भगवज्ज्ञानांशावता-
रत्वात् तन्मतप्रकारेणैव जगदुच्यवस्थोचितेत्वेन प्राप्ते, उच्यते । न सृष्टिभेदेषु

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुतिरेवादरणीयेति । अनिर्णायकत्वमुपजीव्यता च संदेहवीजम् । तत्र संशयस्य पूर्वपक्षयुक्ति-
भिरैवावगमात् तमनुज्वा पूर्वपक्षमेवाहुः एवमित्यादि । क्रमव्युत्क्रमेति नानाविधक्रमैर्नाना-
विधव्युत्क्रमैश्चेत्यर्थः । सृष्टिवाक्यानीतिपाठे त्वर्थवादत्वेनेत्यस्याग्रे, ग्राह्याणीति शेषो बोध्यः ।
शेषं स्फुटम् । एतत्समाधिं व्याकुर्वते न सृष्टीत्यादि । अयमर्थः । श्रुतयो हि ब्रह्मणस्तन्मा-
हात्म्यस्य च बोधनार्थं प्रवृत्ताः । 'मन्दिनस्तत्पराक्रमैः' इति श्रीभागवते वेदस्तुतौ वाक्यात् ।
तत्रापि माहात्म्यमेव मुख्यम् । बोधनद्वारत्वात् । न चाध्यारोपापवादन्वयापादरे ब्रह्मस्वरूप-
प्रतिपत्तिः । उन्मादादिप्रलाप इव तत्रापि वाक्ये अप्रामाण्यस्य, श्रुतौ च प्रतारकत्वस्य स्फूर्त्या

रक्षितः ।

निमता सृष्टिवेदमूला वैदिकमन्वादिप्रणीतसृष्टितत्वात् उपनयनाध्ययनादिस्थितिवत् न च वैयर्थ्यम् ।
अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु नानावेदेषु प्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र संक्षिप्यमाणत्वात् । अनिर्णयेति
नन्वेतेषां पदानां श्रुतौ कुतोऽनिर्णायकत्वमिति चेन्न पुराणोपबृंहितस्य वेदस्य निर्णायकत्वात् । तमिति
संशयम् । नानेति नानापदार्थो भेदः अनेकपदे ननोर्यः । आश्रयतया एकमेदोऽन्यैकस्यां
संख्येयायां विधायां सा भेदविशिष्टा । नानापदार्थो भेदः आश्रयतया विधासु । अतो भाष्योक्ता-
नेकविधापदस्य नानाविधापदस्यैकार्थत्वम् । 'नानानेकोभयार्थयोः' इति विश्वाच । तथा च क्रमव्युत्क्र-
मस्य सृष्टीनां प्रतिपादकत्वादिति भाष्यार्थप्राञ्जल्येपि क्रमव्युत्क्रमयोरनेकविधानां
सृष्टीनां प्रतिपादकत्वादित्यर्थे क्रमव्युत्क्रमसंयन्धनेकविधासंवन्धिनी न सृष्टीनामित्यर्थेनेकविधानां
क्रमव्युत्क्रमयोरपि भानादेवमर्थ उक्तः । शेषमिति । वस्तुनो ब्रह्मणः । द्वैरूप्यं विकृतत्वम् ।
अतः प्रकृतिर्मायाऽविद्या वा कर्त्री पुरुषोऽसंग इति भावः । गृहानिति श्रुतौ वै निश्चये गृहानिति
द्वितीयाऽनोर्योमे ज्ञेया । श्रुतिस्तु पञ्चाष्टकपञ्चमाध्याये । अर्थवादत्वेनेति दृष्टान्तेऽर्थवादोऽनुवादा-
त्मकः प्रत्यक्षसिद्धार्थानुवादात् । 'अग्निर्हिमस्य भेषजम्' इतिवत् । दार्ष्टान्तिकेऽप्यर्थवादत्वं आबे गुणानु-
वादत्वं वा 'आदित्यो यूपः' इतिवत् । गुणवादरूपार्थवादत्वम् । आकाशाद्वायुरित्यत्राथवा ब्रह्मः पृथिवी-
त्यत्रासु पृथिव्युपादानत्वरूपप्रत्यक्षविरुधार्थबोधकत्वविरोध इति । आदित्ये यूपे आदित्यत्वरूप-
प्रत्यक्षविरुद्धार्थबोधकत्वविरोधवत् । ननु सांख्यमते निराकर्तव्ये भाट्टमतस्य किं प्रयोजनमिति
चेदुच्यते । मायाप्रकृत्यविधावादा अपि श्रौता इति भाष्यस्यानुमानिकसूत्रे दर्शनान्मायावादिनां
व्यवहारे भाट्टमताद्गीकारात् तत्तुल्ये सांख्यमतेपि भाट्टमतबोधनस्यैव प्रयोजनत्वात् । ब्रह्मेति
'असद्गो क्षयं पुरुषः' सांख्यसूत्रोक्तब्रह्मस्वरूपेत्यादिः । अध्यारोपेति जगज्जन्मादिकर्तृत्वं तटस्थ-
लक्षणं काकवन्तो देवदत्तस्य गृहाः इतिवत् । इदं भाष्योपहितस्य ब्रह्मणः, अयमेवाध्यारोप इत्युच्यते ।
असापवाद इदानीमुच्यते अपवादो नाम अविद्याने आन्त्या प्रतीतस्य तद्भातिरेकेणाभावनिश्चयः ।

रश्मिः ।

यथा शुक्त्यादौ आन्या प्रतीतस्य रजतादेः शुक्तिव्यतिरेकेण नेदं रजतं किं तु शुक्तिरित्यभावनिश्रयः, अनेन न्यायेन । तत्त्वानुसंधानेस्य प्रपञ्चः । न वेदादिति 'अथात आदेशो नेति नेति' 'नेह नानास्ति किंचनेति' अपवादरूपाद्वेदात् । बाह्येति बाह्या नास्तिकाः । अवाह्याः प्रच्छन्नबौधाः माया-प्रकृत्यविधावादिनः । ज्ञानेति तृतीयस्कन्धे कपिलोपाख्याने । एवं शेषं स्फुटमित्यर्थः । अत्र वेदार्थस्य निर्गुणसगुणरूपस्य आरोपापवादसंगत्यधीनत्वं सतो ह्यारोपापवादयोः वेदस्यार्थवादत्वं स्वार्थे प्रमाणाभावोपपादने बाधकाभावादतो निर्वाहकसंगतिं सूचयितुं श्रुतिविप्रतिषेधं निषेधन्ति अतोऽारोपापवादसंगतिनिषेधतात्पर्यमिति । अनेनाश्रयेन भाष्यं विवृण्वन्ति अयमर्थ इति । स्यादपि ह्यारोपापवादसंगत्या वेदार्थः स्याच्चेहि अधिष्ठाने आन्या प्रतीतस्य जगत्कर्तृत्वादेः तद्व्यतिरेकेणाभावनिश्रयः न त्वेवं श्रीभागवते क्वचिच्छ्रयमाणोप्यध्यारोपापवादो न सार्वत्रिकः । जगन्मिथ्यात्व एव जगन्जन्मादिकर्तृत्वापवादापत्त्या जगन्नित्यत्वबोधकश्रीभागवतविरोधात् । किं तु पुराणमतत्वेन पुराण एव । भगवदिच्छावशात् । अतो वेदस्तुतिवाक्यं श्रीभागवतीयं वक्ष्यन्ति तदाहुः श्रुतय इति । माहात्म्यं देवत्वं तच्च पदजन्यपदार्थो भवति । अत्र पदज्ञानं तु करणं 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्याद्युक्तपदानां ज्ञानं करणं, माहात्म्यरूपपदार्थधीस्तद्बोधनरूपा द्वारं, शब्दबोधः फलम् । स च यतो यच्छब्दार्थभूताभिन्ननिमित्तोपादानिका प्रत्यक्षभूतकर्तृका जनिरिति । नन्वध्यारोपापवादानङ्गीकारे वस्तुनो वैरूप्यापत्तिस्तदङ्गीकारे ब्रह्मस्वरूपस्य शुद्धशुद्धशुक्तसमावासङ्गरूपस्य प्रतिपत्तिः प्रकृत्यादेर्वैरूप्यादित्याशङ्कते वादीत्याहुः न चेति । इति शङ्क्यमिति योजनीयम् । तत्रापि वेदान्तेष्वपि यत्र विधिं परिकल्प्यार्थवादा योज्यन्ते तत्रेत्यर्थः । प्रतारति प्रकृष्टतारको द्रैत्यः 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः' इत्युक्तस्तत्त्वस्फूर्त्या । अत इति । तादृश्यायानादरणसमानाधिकरणा कारणस्य सिद्धिः । कालोधिकरणम् । अयमर्थः यावत्कालमुक्तन्यायादरस्तावत्कालं न कारणसिद्धिः वेदस्यार्थवादत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावात् कारणत्वबोधकस्य । यदा तु शुक्तन्यायानादरस्तदा तु वेदस्यानधिगतार्थगन्तृत्वलक्षणप्रामाण्यम् । निर्वाहकसंगत्या स्फोरणात् । ननु कोक्त्यं संगतिरिति चेन्न श्रीभागवत एव—

‘ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देन्दये निर्गुणे गुणवृत्तयः ।

कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे’ ॥

इति राज्ञा षष्ठः श्रीशुकः स्वरूपलक्षणं त्यक्त्वा 'बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः' इति तटस्थलक्षणमाहेति । न च गुणवृत्तय इति श्रुतिविशेषणात् आरोपापवादोपीति वाच्यम् । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति प्रतिज्ञाय 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यवदद्यतो व्यासः अत्राप्येवमिति चेन्न पूर्वं स्वरूपलक्षणमित्यादिसंदिग्धत्वेपीति सहृदयैर्विचारणीयम् । निर्गुणब्रह्म प्रतिज्ञाय सगुणनिरूपणे व्यासस्य प्रतिज्ञाहानिरूपनिग्रहस्थानापत्तिरूपक्रमविरोध इत्यलम् । विद्वन्मण्डने निर्गुणसगुणप्रतिपादकश्रुतिमागौ कल्पयित्वा बाध्यबाधकभावविचारे

‘अभेदादनुपाधित्वाज्जगदप्रत्ययासितः ।

सर्वाधारत्वतस्त्वावच्छक्तित्वाज्ज्ञास्य बाधनम्’ ॥

इत्यस्याः कारिकायाः विवरणे । किं च ब्रह्मनिरूपकमाहावाक्ये त्वन्मते सृष्टिनिरूपकाणि प्राक्प्रामाण्यसंगतानि स्युः तदनिरूपकत्वात् । नन्वस्ति संगतिरध्यारोपापवादलक्षणा । तथाहि शुद्धब्रह्मणो

ब्रह्मणः कारणत्वे विप्रतिपत्तिः । सर्वप्रकारेषु तस्यैव कारणत्वोक्तेः । आकाशादिषु कारणत्वेन ब्रह्म यथा व्यपदिष्टमेवैकत्र, अन्यत्रापि तदेव कारणत्वेनोक्तम् । 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यादिनिराकरणं तु लौकिककर्तृत्वनियेषपरम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

विश्वासनाशप्रसङ्गान् । अतस्तस्य न्यायस्थानादरे कारणस्य सिद्धौ न सृष्टिप्रभेदेषु ब्रह्मणः कारणत्वे विप्रतिपत्तिः । सर्वप्रकारेषु कारणत्वोक्तेः । तदेतदाह कारणत्वेन आकाशादिष्विति । आकाशतेजःप्रभृतिषु क्रमिकेषु प्राणादिषु चाक्रमिकेषु कार्येषु कारणत्वेन यथाव्यपदिष्टोक्तेः । एकत्र यथैव सर्वतत्त्वमर्थश्चरत्त्वमर्वात्मत्वेरुत्वादितीयत्वसच्चिदानन्दरूपत्वादिधर्मवृत्त्या कारणत्वेन व्यपदिष्टमेवमन्यत्रापि तदेव कारणत्वेनोक्तं, तस्मादिति । नच, 'न तस्य कार्यम्' इति निषेध-
रदिमः ।

दृज्यत्वेन तज्ज्ञापनाय जगज्जननमुत्तवा कर्तृत्वमोक्तत्वे प्रतिपाद्य तद्द्वारा सोपाधिके ब्रह्मणि बुद्धौ सिद्धायां शाखास्मृतीन्यायेन पूर्वोक्तमपोय कर्तृत्वाद्यपेत ब्रह्म पश्चादोध्यते इति चेन्नैवं वक्तुं युक्तं जगदप्रतीतिप्रसङ्गात् । तथाहि न हि जगत्प्रतीतिः श्रुतिसिद्धा येन पूर्वं बोधयति पश्चाद्विषेधतीत्युच्येत किंतु लौकिकसिद्धा । तथा च तत्र कर्त्रेष्वक्षायां कर्तारमेवोपदिशतीति वक्तुं युक्तं न तु लोकसिद्धमेव जगदनुद्य तत्र कर्तृत्वं बोधयित्वा पश्चाद्विषेधतीति । तथा सति कार्यस्य प्रतीति-
सिद्धत्वेन कर्त्रन्तरस्याभावाच्च जगत एवासंभवेनानुवादो बाधितविषयः स्यादित्यादिना । जगत्प्रतीतिरत्र शब्दी श्रुतिसिद्धेति चेन्न नित्यानित्यसंयोगमिवा इमानि भूतानि इत्यत्र शब्दास्तस्या अभावात् । आधिदैविकानीमानि भूतानीति प्रतीतिः श्रुतिसिद्धा, आधिभौतिकभूत-
विषयिणी त्वियम् । इदमपदप्रयोगात् । नन्विमानि भूतानीत्यत्राधिदैविकप्रतिपादकान्याधिभौतिकप्रति-
पादकानीति चेन्न आधिदैविकप्रतिपादकानि सन्तीदृशस्यलेऽभियुक्तप्रसिद्धाधिभौतिकेभ्येषु तात्पर्य-
वन्तीत्यनुपगमात् । सादृश्यात्स्मारकाणि आधिभौतिकानां वा । तथा च निर्वाहकसंगतिः स्फुटति । 'न कर्तृत्वनियेषो ब्रह्मणि शक्यनिरूपणः' इति विद्वन्मण्डनात् । किमन्यद्ब्रह्मज्ञाननिर्वाहकमिति जिज्ञासया सृष्टिरूपकवाक्यानां निरूपणात् । प्रकृतमुच्यते । कारणस्य सिद्धाविति सामाना-
धिकरण्ये सति सप्तमी 'सिद्धिसमानाधिकरणं न सृष्टीत्यादिभाष्योक्तमित्यर्थः । तथाहि । निर्वाहक-
सगत्सार्थवादत्वनिवृत्त्या सर्वकारणप्रतिपादकानां 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादीनां स्वार्थे
प्रामाण्योपपत्तौ तदुक्तेषु सर्वप्रकारेषु तस्यैव न तु प्रकृतेः कारणत्वोक्तिस्तस्याः । न सृष्टिभेदेषु ब्रह्मणः
कारणत्वे विप्रतिपत्तिरिति भाष्यार्थः प्रकाशेन सिद्धः । न च कारणस्य सिद्धावित्यन्तप्रकाशस्य
न सृष्टीत्यादिभाष्येणान्वयोस्त्विति शङ्काम् । अस्य भाष्यस्य सिद्धत्वापत्त्या सर्वप्रकारेष्विति भाष्यस्य
न सृष्टीत्याद्यर्थसाधकस्य वैयर्थ्यापत्तेः । आहेति सूत्रकार आह । कारणत्वेनेति । सूत्रव्याख्याने-
नैवाकाशादिष्विति भाष्यं विवृण्वन्त आहुः आकाशतेज इति । स्पष्टयाचमूढः एकत्रेति ।
'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यत्र 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यधिकरण्ये मुख्यतयोक्तेः । सर्वज्ञेति
जगदुपादानापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतमितत्वं जगत्कर्तृत्वं तेन 'यः सर्वज्ञः' इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञेति ।
मनसाप्याकलयितुमशक्यस्य विचित्रसन्निवेशस्य सर्वेश्वरातिरिक्तकारणासंभवात् सर्वेश्वरत्वेति ।
समवायित्वासर्वात्मत्वेति अनेकेष्वप्ये सत्सु विसंमतिरत एकत्वेति । एकारसत्त्वव्याहस्यापत्तिरतोऽ-
द्वितीयत्वेति । सगुणत्वं स्यादतः सच्चिदानन्दरूपत्वेति । आदिपदेन वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिवारणाय
कृतप्रयत्नापेक्षत्वम् । व्यपदिष्टमिति यथा प्रयावद्व्यपदिष्टम् । तस्योक्तिरिति सूत्रेण न तु
व्यपदिष्टमनतिक्रम्येति यथाव्यपदिष्टमित्यव्ययीभावो व्याख्यानात् । अन्यत्रेति उक्तेषु 'आत्मन
आकाशः संभूतः' इत्यादिषु । न तस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स न च नेति । श्वेताश्वतरे षष्ठाध्याये ।

तस्यैव प्रतीतेः । सर्ववैलक्षण्यार्थं वैदिकानामबाधितार्थैकवाक्यत्वस्याभिप्रेत-
त्वादिति चकारार्थः । कार्यप्रकारे भेदस्तु माहात्म्यज्ञापको न तु बाधकः । बहुधा
कृतिसामर्थ्यं लोकेऽपि माहात्म्यसूचकमिति । तस्मात् श्रुतिविप्रतिषेधात्
स्मृतिपरिमह इति सिद्धम् ॥ १४ ॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थपादे एकसूत्रं यथा व्यपदिष्टाधिकरणं चतुर्थम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुतिव्याकोपः । तस्य लौकिककर्तृत्वनिषेधपरत्वात् । निषेधकवाक्योत्तरार्धे 'स्वाभाविकी ज्ञान-
मलक्रिया च' इति स्वाभाविकक्रियासद्भावप्रतिपादनात् । द्वितीयपादे समाऽभ्यधिकनिषेधाच्च ।
कार्यकारणसापेक्षलौकिककर्तृत्वनिषेधस्यैव प्रतीतेरिति । चकारस्य चितं हेत्वन्तरमाहुः सर्ववै-
लक्षण्येत्यादि । वैदिकानामिति पदवाक्यानाम् । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । उक्तरीतौ कस्या
अपि श्रुतेर्व्याकोपाभावात् तथेत्यर्थः ॥ १४ ॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थपादे चतुर्थमेकसूत्रं यथाव्यपदिष्टाधिकरणम् ॥ ४ ॥

रश्मिः ।

'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाप्यधिकश्च इदमते ।

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानमलक्रिया च' ॥ इति ।

लौकिकेति तत्त्वं तु कार्यस्य घटादेः कारणं समवायिनिमित्तं तज्ज्ञानरूपं तत् सापेक्षत्वं
अलौकिकस्य ब्रह्मनिष्ठमभिन्ननिमित्तोपादानत्वम् । इच्छाया धर्मत्वेन कार्यत्वादन्यानपेक्षत्वं च ।
एतदेवाहुः कार्यकारणेति तस्यैवेत्यादिभाष्यविवरणमिदम् । तथा च तस्यैवेत्यादिभाष्यस्यार्थ-
स्तावत् तस्य कार्यकारणसापेक्षलौकिककर्तृत्वनिषेधस्यैव प्रतीतेः । कस्यै प्रयोजनायेत्याहुः सर्वेति ।
न च पदार्थकारणेभ्यो वैलक्षण्यार्थम् । न च कामधेन्वादेर्नवतत्त्वान्तर्गतत्वेन न नवपदार्थकारणेभ्यो
वैलक्षण्यमिति शङ्कम् । कामधेन्वादेः कार्यत्वेनाकार्यत्वेनापि वैलक्षण्यस्य विवक्षणात् । अत्र नैयायिक-
शक्तिसंचार इति सर्वेति भाष्यस्यार्थान्तरं बाहुः चकारेति । चकारार्थोऽग्रे वाच्यस्तेनायमर्थः
सूच्यते । भाष्यस्योक्तार्थेन चकारार्थो वैदिकानामित्यादिर्ध्वनितः अनधिगतो यः सृष्टिभेदेषु ब्रह्मणः
कारणत्वे विप्रतिपत्त्यभावोर्थः तस्य गन्तृत्वं तस्य प्रमाण्यस्य 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिषु
विषयत्वेनोदाहृतेषु सत्त्वात् । वैदिकानां लोकानधिगतो यो अबाधितार्थः पूर्वोक्तस्तस्याधिकरणा-
त्मकेनार्थेऽस्यैकवाक्यत्वस्य तथा च सर्ववैलक्षण्यं चकारेण सूच्यत इत्यर्थः । अनधिगतार्थगन्तृत्वं
प्रामाण्यमित्यत्र चकारो मानमित्युक्तम् । तथा च व्याकरणादिना श्रुत्यर्थं कृते 'यस्तर्केणानुसंधते स
धर्मं वेद नेतरः' इति तर्कादिसंपातेनाधिगतार्थगन्तृत्वं प्रामाण्यं दुष्टं भवेत् । एवं तु श्रुत्यनुकूलतर्कं प्रगृह्य
नैषा तर्केण मतिरापनेयेति श्रुत्या यथार्थवस्तुज्ञानं भवतीति । माहात्म्येति । 'यथा त्रिविधमक्तेषु
त्रिविधा भगवत्कृतिः' देवत्वबोधकम् । यथा वा दशविधलीला देवत्वबोधिका । लोके इति स्मृतौ
व्यासादीनां माहात्म्यस्य वाचकं माहात्म्यपदं, सूचकं तु बहुधा कृतिसामर्थ्यं पदमर्थो वा काव्यप्र-
काशे अर्थस्य व्यञ्जकत्वं यथा 'सर्वेषां प्रायशोर्थां नां व्यञ्जकत्वमपीष्यते' इति । तत्त्वं वाच्यस्य यथा ।

'भाए परोव अरणं अजहु णत्थि ति साहिअं तुमए ।

ता मण किं करणिजं एमेव ण वासरो ठाई' ॥

१. मातृहोषकरणमय खड्ग नास्तीति बाधितं त्वया । तद्गुण किं करणीयमेवेव न वासरं स्थायी ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥ (१।४।५)

पुनरन्यथाशङ्क्य परिहरति । ननु कचित् 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति कचित्, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' । तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत् । अव्याकृतमासीत् । 'नासदासीन्नो सदासीत्' 'तम आसीत्' इत्यादिवाक्येषु ब्रह्मणोऽपि विगानं श्रूयते । तद्वैक आहुरितिवत् पक्षान्तरं संभवति । न ह्यसत्तमः शब्दैर्ब्रह्म

भाष्यप्रकाशः ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥ सूत्रमवतारयन्ति पुनरित्यादि । प्रकारान्तरेण श्रुतिविप्रतिषेधमाशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । अत्रापि संशयस्तद्बीजं च पूर्ववदेव । एकस्य ब्रह्मणः कारणत्वे वक्तव्ये नानाशब्दानां कारणे प्रयोगादनिर्णायिका श्रुतिं विहायेत्येतावान् विशेषः । पूर्वपक्षमाहुः ननु कचिदित्यादि । विगानमिति विरुद्धं गानम् । केनैव शब्दे । विरुद्धः शब्दः कारणान्तरबुद्धिः ।

माए मातः अनेन सुखानुज्ञानार्थं प्रियोक्तिः सूच्यते । घोरोव अरणं गृहोपकरणं तण्डुलादि, अनेनावश्यकरणीयत्वं सूच्यते । अज्जः अद्य, अनेन शीघ्रत्वं सूच्यते । खल्लु ण तिष्ठति नासीति साह्रियं कथितम्, तुमए त्वया । अनेन मया व्याजो नोत्पादितः इति सूच्यते, ता तस्मात् भण, भण अनेन प्रेरणार्थः शीघ्रत्वं सूच्यते, किंकरणिज्जं किं करणीयम् । एमेय एवमेव, ण न, वासरो वासरः, ठाह् तिष्ठति । अनेन सायंकाले मम पतिव्रताया गमनं नोचितमित्यात्मनः शुद्धत्वं बोधते । त्वरया प्रेरय इति वा । अत्र व्यङ्ग्यं किमिलाकाङ्क्षायां कान्यप्रकाशे व्यङ्ग्यमुक्तम् । अत्र स्त्रैर्विहारार्थिनीति व्यङ्ग्यते । अत्रान्येषां मतानि नान्यविधानि । माध्वास्तु आकाशादिष्वान्तरकारणत्वेनापि स एव सितः । यथाव्यपदिष्टस्यैव परस्य यच्चाकाशे तिष्ठतीत्यादिनाऽकाशादिषुक्तेः ॥ १४ ॥

इति चतुर्थाधिकरणम् ॥ ४ ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥ सर्वशब्दानां परमात्मवाचिनः शब्दाः अन्यत्र समाकृष्य व्यवहियन्ते ।

'परस्य वाचकाः शब्दाः समाकृष्येतरेष्वपि ।

व्यवहियन्ते सततं लोकवेदानुसारतः' ॥

इति पाद्ये चेत्याहुः तत्स्पष्टमिति नात्र सिद्धान्ते सूत्रं प्रवर्तितम् । समाकर्षादित्यधिकरणे भिन्नभिन्नशब्दप्रयोगप्रयोजनं न किमपि स्फुटतीति दूषणं वक्ष्यते संगतिस्तु निर्वाहकरूपैव । विषयस्तु उक्तश्रुतिरूपः । सांख्यस्मृतिरूपश्च । आकाशादिषु कारणत्वेन यथा व्यपदिष्टायाः प्रकृतेरित्येवं सूत्रार्थस्पर्शित्वात् । न च स्मृतेः सूत्रविषयत्वं नास्त्यपीति युक्तम्, पूर्वतन्त्रे षष्ठ्याये सत्त्वात्, तथा हि षष्ठस्य द्वितीयपादे षष्ठाधिकरणे 'उपनयनादिर्नियमः' इति प्रागुपनयनात्कामचारवादभङ्गात् इति स्मृतिविषय इति । ननु तर्हि कुतो दूषणमष्टकाः कर्तव्या इति स्मृतिवत् प्रमाणमस्त्विति चेन्न प्रकृतिवादेत्वेन मूलश्रुत्याभावात् सर्ववैष्टन्यस्मृतिवत् प्रमाणत्वं न श्रुत्युक्तत्वेनेत्यलम् । सदाचारस्यापि मातुलकन्यापरिणयवदादरः । पूर्वतन्त्रे तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणे मातुलकन्यापरिणये सदाचार उक्तः । सदाचारस्य स्मृतिमूलत्वम् ।

स्मृतिस्तु—'मातुलस्य सुताभूद्वा मातृगोत्रं तथैव च ।

समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' ॥ इति ।

तद्वत्प्रकृतेऽपि पाद्ये द्विचत्वारिंशाध्याये रूढ उवाच ।

'शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।

येषां श्रवणमात्रेण पातितं ज्ञानिनामपि' ॥ इत्युक्त्वा ।

भाष्यप्रकाशः ।

अनुष्ठासकः । कर्मवदिति । यथा, मलवद्वाससोऽन्नं नाद्यादिति निषिद्ध अथो खत्वाहुरभ्यञ्जनं वा व स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिशृङ्खं कामनयान्यदिति पक्षान्तरं कर्मविशेष उक्तं तद्वत् ।

रश्मिः ।

‘प्रथमं हि मयोक्तं वै शैवम्’ इत्युक्त्वा ‘काणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं’मित्युक्त्वा ‘सांख्यं तु कपिलेन वा’ इति परंपरया पातित्यसाधकवाक्यम् । समाकर्षात् । सूत्रमित्यधिकरणात्मकं सूत्रम् । ननु पूर्वाधिकरणे इमाः श्रुतीरुक्त्वा ब्रह्मविगानपरिहारार्थं सूत्रमिदमिति कुतोधिकरणमिति चेन्न । पूर्वश्रुतिषु सृष्टिवैचित्र्याद्ब्रह्मणः सतो विकारित्वापत्त्या प्रकृतिः कर्त्री पुरुषोऽसङ्ग इति श्रुतिविप्रतिषेधात्सृष्टिपरिग्रहस्तर्कितः । अत्र तु ब्रह्मविगानेन श्रुतिविप्रतिषेधात् सृष्टिपरिग्रहस्तर्कितः इति भेदात् । प्रकारेति प्रकारोत्र विप्रतिषेधे स च प्रकृतिः कर्त्री पुरुषोऽसङ्ग इति हेतुकः श्रुतिविप्रतिषेध इति तादृशहेतुकत्वम् तस्मादन्यः प्रकारः प्रकारान्तरं ब्रह्मविगानेन श्रुतिविप्रतिषेध इत्यत्र ब्रह्मविगानहेतुकः श्रुतिविप्रतिषेध इति ब्रह्मविगानहेतुकत्वं तेन अयं भाष्यीयान्यथाशब्दार्थः । तथा च पूर्वाधिकरणे सेश्वरसांख्यः अस्मिन्नधिकरणे निरीश्वरः सांख्य इत्यपि भेदः । पूर्ववदिति अत्रापि श्रुतिरूपो निरीश्वरसांख्यसृष्टिरूपश्च विषयः । संदेहबीजं तु अनिर्णायकत्वमुपजीवत्वं च । पूर्वस्माद्विशेषमाहुः एकस्येति । विशेष इति अग्रे तु एकप्रकारनिर्णायका निरीश्वरसांख्यसृष्टिरेवादर्तव्या उत विप्रतिषेधं परिहृत्य सर्वसृष्ट्युपजीव्या श्रुतिरेवादरणीयेति विशेषपूरणम् । ननु कचिदित्यादीति तैत्तिरीये कचिदिति छान्दोग्ये । एवमव्याकृतमिति पुरुषविद्यब्राह्मणेति । नासदासीदिति ब्राह्मणे द्वितीयाष्टकेऽष्टमाध्याये पीवोन्नाथरजिवृद्धः सुमेधा इत्यारम्भकेति वै आदिपदेन बृहदारण्यके आरणे । नेति नेतीति मूर्तामूर्तब्राह्मणे वाक्यपदोपादानं श्रुतिपदमपहाय ज्ञापयति ‘यन्नेति नेतीत्यतदुत्तिसृक्षवः’ इति श्रीभागवतवाक्यम् । तद्वैक इति । एके मुख्यान्यकेवलाः इति कोशात् एके मुख्या आहुरित्यर्थे कर्मणा ब्रह्मत्वे पक्षान्तरे तत्कर्म तदसतो ब्रह्मत्वे पक्षान्तरं संभवतीत्यर्थः । कर्मवदित्यस्यार्थमाहुः यथा मलवदिति कर्मवत् सप्तम्याद्वतिः । दर्शपूर्णमासाख्य कर्मणीव तद्वैक इति श्रुतावपि पक्षान्तरं संभवतीति भाष्यार्थः । कर्मणि किं पक्षान्तरमित्याकाङ्क्षायाः माहुः यथा मलेति अयं न्यायः तृतीयस्य चतुर्थपादेति प्रागवरोधान्मलवद्वासस इत्यधिकरणे मलवद्वाससा न संवदेत न सहासीत नास्यान्नमद्यात् ब्रह्महत्यायै क्षेपा वर्णं प्रतिमुञ्चास्ते इति निषिद्धा नास्या अन्नमद्यादिति श्रुत्यर्थः प्रकाशे उपन्यस्तः । तत्रार्थं प्रतिषेधः क्रत्वर्थ आहोस्वित् पुरुषार्थ इति संदेहे क्रत्वर्थः प्रकरणादिति प्राप्ते रजस्वला निःक्रतुव्यापारा तामवरुद्धा यजेत इति वाक्यात् कृतावप्राप्तत्वात् पुरुषे च स्वतन्त्रे प्राप्तत्वान्निषेधोत्र पुरुषार्थ इति स्थितम् । अभ्यञ्जनं घृततैलेन वा मुक्तं दीपधनः । कामं यथेच्छम् । अन्यदिति पृथ्वी वा अन्नमिति श्रुतौ पृथ्वी आद्येत्यर्थः । कर्मविशेष इति दर्शपूर्णमासयोः । वेञ्जिति ‘असन्नेव स भवति असन्नमेति वेद चेत्’ इत्यत्रासन्नमेवेतृनिन्दया । अन्नो निषेधः । श्रुती तैत्तिरीये । अन्येति प्रथमनिर्दिष्टा अप्यसत्त्वतिपादिकाः श्रुतयः पक्षान्तरपरत्वेन पक्षान्तरं संवदीता अतः प्रश्नार्हः परित्यज्याभ्याकृतपदयस्मिन्तुल्यर्थपुरस्कारेणार्थमाहुः अव्याकृतेति ।

प्रतिपादयितुं शक्यते । असन्नेव स भवतीति बाधात् । आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति च । तस्मात् कारणत्वेनापि श्रुतिविप्रतिषेधाद् ब्रह्म कारणं नेत्येवं प्राप्ते उच्यते समाकर्षात् । आकृष्यते स्वस्थानाद्याव्यत इत्याकर्षः सर्वेष्वेतेषु वाक्येषु असदादिपदानां न निरात्मकत्वाद्यथा उच्यन्ते । किंतु वैलक्षण्येन ।

भाष्यप्रकाशः ।

तमसः परस्तादिति असन्नेवेत्यत्र यथावेत्तुनिन्दया बाध एवमत्र तमः परत्वकथनेन बाधादित्यर्थः । तस्मादिति अव्याकृतपदेनाव्यक्तस्य प्रधानस्य ग्रहीतुं शक्यत्वात् । श्रुतौ पश्चान्तरसाप्यङ्गीकारादसदादिशब्दैर्ब्रह्मणः प्रतिपादयितुमशक्यत्वाच्च । शेषमतिरोहितार्थम् । अत्र समाधानं सूत्रकथनपूर्वकं व्याचक्षते आकृष्यत इत्यादि । कारणत्वेनेति पूर्वस्मादनुवर्तते । कारणत्वेन ब्रह्मैवादर्शनीयम् । अतो नात्र श्रुतिविप्रतिषेधः । कुतः ? समाकर्षात् । आकर्षत इत्याकर्षः । समीचीनो निश्चायनार्थ आकर्षः समाकर्षस्तस्मात् । समीचीन्यं व्युत्पादयन्ति सर्वेष्वित्यादि । किंतु वैलक्षण्येनेति एकश्रुत्युक्तरूपविलक्षणरूपान्तरमभिप्रेत्य श्रुत्यन्तरे तस्य तस्य शब्दस्य स्वर्यात्

रहिमः ।

श्रुताविति तद्वैक आहुरिति श्रुतौ । तर्हि असदादिपदैः कः प्रतिपाद्य इति चेच्छ्रुणु असन्मृत्युरिति बृहदारण्यकादसच्छन्दप्रतिपाद्यो मृत्युः 'भेनेऽसन्तमिवात्मानम्' इति लोकोक्तासच्छब्दार्थो वा । आदिपदेन 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्' इत्युक्तः सदसद्विलक्षणः पदार्थः कश्चित् । भाष्यार्थस्तु तस्माद्ब्रह्मणोपि विधानात् कारणत्वेन रूपेण श्रुतिभिरसदादिनिरूपकैः विरुद्धस्य प्रधानस्य प्रति प्रतिनिरूपकस्य वेधात्प्रापणात् । अपिशब्देन, पूर्वाधिकरणोक्ताभिरात्मन आकाश इत्यादिश्रुतिभिः वैरूप्यप्रतिपादिकाभिः श्रुतिप्रतिपाद्याद्विरुद्धस्य प्रधानस्य प्रति प्रतिनिरूपकस्य प्रापणाच्च ब्रह्मकारणं नेति । न च श्रुतेर्विप्रतिषेधादिति भाष्ये षष्ठीतत्पुरुषाङ्गीकारात् तद्विरोध इति शङ्काम् । कर्मादीनामपि संबन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठ्येवेति षष्ठ्यङ्गीकारात् विप्रतिषेधपदेन बाधोक्तम् । इदं तु बाधपदमतिहाय विप्रतिषेधपदमुक्तम् तदन्वर्थमित्येवं समर्थितम् । सूत्रकथनेनेति । व्याख्यातुमिति भावः । पूर्वं तु उद्देशमात्रम् । ब्रह्मैवेति जिज्ञासासूत्रादनुवृत्तम् । नात्रेति साध्यं तु भाष्यम् । एतदर्थं हेतुरुपाधिकरणवतरणात् । तथाहि ब्रह्मपक्षः न कारणमिति साध्यम् । श्रुतिविप्रतिषेधादिति हेतुः । अत्र ब्रह्मणि श्रुतिविप्रतिषेधरूपत्वप्रसिद्धिः । स्वरूपासिद्धिभेद इत्याहुः । नात्रेति अत्र ब्रह्मणि न श्रुतिविप्रतिषेधः समाकर्षादिति पूर्वसूत्रादनुवृत्तश्चकारस्तदर्थः । वैदिकानामभाषितार्थैकवाक्यत्वस्याभिप्रेतत्वाच्चेति । अधुना व्याचक्ष्युः आकृष्यत इतीति । समीचीनं विवृण्वन्ति निश्चायनार्थ इति यथा असदितिपदं स्वस्थानान्मृत्युरूपादर्यात् प्रत्याव्यन्ते स आकर्षः स समीचीनः । लक्षणाद्यन्तरेण तृतीयाध्याये वक्ष्यमाणविरुद्धधर्माश्रयत्वनिश्चायनार्थः । सदब्रह्मासदब्रह्मेति सत्त्वासत्त्वे हि नकुलवद्विरुद्धौ धर्मौ तदाश्रयत्वनिश्चायनार्थः । 'न चासन्नेव स भवति असदब्रह्मेति वेद चेत्' इति श्रुत्युक्तासत्त्वं चेत्तरि स्यादिति शङ्काम् । विरुद्धधर्माश्रयत्वेन वेत्तुरङ्गीकारात् । समीचीन्यमिति विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य लक्षणाद्यन्तरानिश्चायनार्थः । निश्चायनेत्यत्र नन्वादित्याहुः । 'सर्वेष्वित्यादीति । भाष्ये । न निरात्मकेति । निर्गतः सत्पदार्थ आत्मा यस्माच्चित्तरालकम् । 'असन्नेव स' इति श्रुतौ निन्दाश्रवणात् । किं त्विति नजर्यभूतवैलक्षण्येन । प्रकृते । नजर्यपदं प्राचीनानां तेषु विरोधितारूपं वैलक्षण्यमादाय भाष्यार्थमाहुः एकेति । विरोधो नजर्यः अपर्य इत्यत्र

सर्वशब्दवाच्यत्वं च सिद्धं ब्रह्मणः । यथा 'को अद्वा वेद' । 'क इह प्रवोचत्' । 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति' । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' । 'मनसैवानुद्गृह्यम्' । 'स्यादिसर्वे विरुद्धधर्मा भगवत्युच्यन्ते' । एवमनेकविरुद्धशब्दवाच्यत्वं लोक-
प्रसिद्धतादृशार्थात् समाकर्षादवगम्यते । तं यथा यथोपासते तथा भवतीति फलज्ञापनार्थमसन्नेव स भवतीति यथा कंसादीनां मारकः । तद्वैक आहुरित्यत्र

भाष्यप्रकाशः ।

प्रच्यावनं कृत्वा तत्तद्रूपविशिष्टं ब्रह्मैवोच्यते । नच लक्षणापत्तिः । यतः सर्वशब्दवाच्यत्वमपि सिद्धं ब्रह्मणः । तदप्युपादातं तद्विज्ञाद्यधिकरणेषु । नच सर्वत्र ब्रह्मण एव कारणत्वे वक्तव्ये विरुद्धशब्दप्रयोगस्य किं प्रयोजनमिति शङ्क्यम् । यथा को अद्वा वेदेत्यत्र स्पष्टिकर्तृविषयकमज्ञानं, सर्वे वेदा इत्यत्र साधनैस्तज्ज्ञानं यतो वाच इत्यत्र वागाद्यप्राप्यत्वं, मनसेत्यत्र तत्प्राप्यत्वमित्येवं ब्रह्मणि विरुद्धा धर्मास्तत्र तत्र ते ते उच्यन्ते एवमनेकविरुद्धशब्दवाच्यत्वमपि लोकप्रसिद्धो यत्तादृशधर्मविशिष्टोऽर्थस्ततः शब्दस्य समाकर्षादवगम्यते । तस्य प्रयोजनं तु तेन तेन प्रकारेण तद्भावेन तादृशतादृशफलाप्तिरिति । तत्रोदाहरणं तु कंसादीनां मारकत्वभावेनाद् यथा मृत्युः । एवमसत्त्वेन भावेनादसत्त्वमिति । अतस्तत्तत्फलार्थे समाकर्षे ब्रह्मणः कारणत्वमक्षुण्णमित्यर्थः । एवं घटं व्याख्यायासदादिशब्दाणां प्रवृत्तिनिमित्तं सिद्धान्तसिद्धं स्फुटीकुर्वन्ति तद्वैक इत्यादि ।

रश्मिः ।

धर्मविरोधोऽर्थः । अभावो वा न नर्यः । आर्थिकार्यो विरोधः । यद्वा पशुं दासो न नर्यः । सद् ब्रह्म तद्विन्नतत्त्वदृशो मृत्युः असन्मृत्युरिति बृहदारण्यकात् । तथा चैकश्रुतिः सदेव सोम्येदमिति तदुक्तं रूपं सद्रूपं तद्विलक्षणमसदेवेदमित्यत्रासद्रूपान्तरमित्यर्थः । श्रुत्यन्तर इति असदेवेति श्रुतौ । तस्येति । असच्छब्दस्यार्थो मृत्युस्तस्मात्प्रच्यावनं कृत्वा तत्तद्रूपविशिष्टमभेदेन विरुद्धधर्मा-
श्रयत्वाय ब्रह्मैवोच्यते इत्यर्थः । सर्वशब्द इति भाष्यमवतारयामासुः न चेति । मृत्युवाचकस्या-
सच्छब्दस्य ब्रह्मणि लक्षणा । संबन्धस्तु मेतव्यभीषकभावः 'मृत्युर्धावति पञ्चमः' इति श्रुतेः श्रुत्यवाचकस्यासच्छब्दस्य लोकोक्तस्य वा ब्रह्मणि लक्षणा । 'भेनेऽसन्तमिवात्मानम्' इति लोके ज्ञानाश्रयस्य कर्तुरसद्विषयः तस्य शुद्धा सति ब्रह्मणि भागत्यागलक्षणा ज्ञानाश्रयब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वस्य भागस्य त्यागात् । न च शुद्धा सति प्रयोग इति शङ्क्यम् । धर्मः प्रोञ्चितकैतवोन्नेत्यस्य विरोधात् । तदुक्तं पञ्चपुराणे उत्तरखण्डे उमामहेश्वरसंवादे गुणत्रयकथने द्विचत्वारिंशेध्याये ।

‘धौषशास्त्रमसत्प्रोक्तं नमनीलपटादिकम् ।

भाषावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते’ ॥ इति ।

शास्त्रं शब्दात्मकमिति तत्प्रतिपाद्यमप्यसतदिति । यथा क इति भाष्यमवतारयन्ति न च सर्वेति । अद्धेति साक्षात् । अज्ञानमिति क इह प्रपञ्चे प्रवोचन्न कोपीत्यर्थात् । तज्ज्ञानमिति स्पष्टिकर्तृज्ञानम् । आमनन्ति अगम्यसन्ति । अतो वेदोक्तसाधनैः तज्ज्ञानमिति ज्ञायते इति । तत्रेति श्रुतिषु । ते सत्त्वमसत्त्वं च ज्ञानमज्ञानं च वागाद्यप्राप्यत्वं वागादिप्राप्यत्वं च धर्माः । ननु मनसैवेत्यत्र कथं वागादिग्रहणमिति चेन्न । मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति श्रुतेः वाचामादि मनः तद्ग्रहणात् । यद्वा मनसैवेत्येवकारेणान्येन्द्रियव्यवच्छेदः भक्तिरूपव्यापारस्य तु मनसेति करणतृतीयया बोधनात् भक्तिश्च वागादिरूपा कीर्तनारिरूपा । एवमुच्यन्त इत्यन्तं भाष्यं व्याख्यायैवमिति भाष्यं व्याचक्रः ।

रक्षितः ।

एवमिति अनेके विरुद्धाः सदसदादयः शब्दास्तद्वाच्यत्वमपीत्यर्थः । लोकेति भाष्यं विवृण्वन्ति लोकप्रसिद्ध इति लोकः सृष्टिः मेनेऽसन्तमिवात्मानमिति तत्प्रसिद्धो यस्तादृशः असत्त्वरूपो धर्मः तद्विशिष्टोऽसत्प्रपञ्चः स्पष्टमन्यत् । तं यथेति भाष्यमवतारयन्ति लोकप्रसिद्धसेति लोकसिद्धार्थात्प्रव्यावर्तनस्य । तेनेति असत्त्वेन प्रकारेण । तद्भावने ब्रह्मभावने । तादृशेति 'मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः' इत्यत्यन्तविस्मरणरूपफलाप्तिः । न च लोकोक्तासच्छब्दे प्रतिपाद्यासत्त्वेन प्रकारेण ब्रह्मभावने तादृशफलमस्त्विति वाच्यम् । तादृशफलभावप्रसङ्गात् । पुराणस्य स्वतन्त्रत्वेन तदुक्तरीत्या भावनेनौप-
निषदपुरुषरूपं फलं भवेत् । असन्निति भाष्यं निवरीतुमाहुः तत्रोदाहरणमिति । मारक इति आदिपदेनाम्बष्ठचाणूरश्लानां मारकः । मृत्युपदार्थः मृत्युर्भोजपतेरिति वाक्यात् । मारकोपि भावना-
न्यृत्युरित्यभेदान्वयः । असन्मृत्युरिति बृहदारण्यकात् । निगमयाम्बुः एवमसत्त्वेनेति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण एवं चासन्निति श्रुतौ स परमात्मा असन्मृत्युर्भवति योऽब्रह्म मृत्युर्ब्रह्मेति वेद स्मरति
स्य भावयति स्येति यावत् । स वेतेति नार्थः । 'ॐ तत् सत्' इति त्रिविधब्रह्मनिर्देशात् । नित्यानित्यसंयोगापत्तेः । न च य इत्यत्र नित्यानित्यसंयोग इति वाच्यम् । वेदस्यापिदेविक-
प्रतिपादकत्वात् । तद्वैक इत्यादीति । भाष्ये । सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्यमसच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । सत् सर्वप्रपञ्चः नञो वैलक्षण्यमर्थः । सद्विलक्षणत्वम् । तत् सत् असत् सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्यविशिष्टम् ।
इदमित्युक्तप्रपञ्चाभेदकथनात् प्रपञ्चरूपोपि स इत्यर्थः । प्रकृते । इत्युक्तः पक्ष इति सत्यदो-
षप्रपञ्चो विरुद्धधर्माश्रयत्वेन एके इत्यस्य मुख्यार्थकत्वेन च प्रथम इत्यर्थः । भाष्ये । अरूपवत्सुत्रोक्तं
द्वितीयपक्षमाहुः अव्याकृतमिति । इदं रूपमिदं नाम इदमित्यव्याकृतम् । प्रकृते । वैलक्षण्यबोध-
कमिति तथा च न तृतीयः पक्ष इति भावः । भाष्ये । नासदासीदिति न असत् सद्विलक्षणो
मृत्युः नो निषेधे न सदब्रह्मासीत् इति द्वयोर्निषेधेन हेतुना मनोप्राह्यम् । नैवेह किंचनाग्र आसीत् ।
मृत्युर्नैवेदमावृतमासीत् इति कालस्याग्रपदेन मृत्योश्च मृत्युपदेनाभिधानात् । तदुक्तं बृहदारण्यके
मनोमयप्राणणे मनोमयोऽयं पुरुषः भाः सत्यः तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा ग्रीहिर्वा यवो वा एवमयमन्तरात्मन्
पुरुषः स एष सर्वस्य वशी सर्वस्वेशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं ब्रह्मास्ति यदिदं किं च य एवं वेदेति
मनोमयो मनःप्रायः भाः सत्यस्वरूपं यस्य स भाः सत्यः अन्तरात्मन् इत्यत्र सप्तम्या लुङ् ।
वेदेत्यस्य सस्मार इत्यप्यर्थः । मनःप्रायपदेन टीकास्थेन मनु अवबोधने असुन् । एवं भूतेन सर्वं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ज्ञानप्रधानम् न चाज्ञमयप्राणमयविज्ञानमयानन्दमयाः कुतो न गृहीता इति
शङ्क्यम् । बृहदारण्यक एव अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणात् प्राणो
ब्रह्मेत्येक आहुः तन्न तथा शुष्यति प्राणमृतेन्नादेते ह त्वेव देवते एकधाम्यं भूत्वा परमतां
गच्छत इति एकैन्मेत्रे दूषणात् । तत्तथा न गृहीतव्यम् यथा प्राणाद्ब्रह्मकादते विनाशं वै पूयति
क्षिपत इति प्रसिद्धं तथा प्राणो ब्रह्मेत्येकेऽन्य आहुः तदपि न तथा न ब्रह्मम् । अतोन्नाददनीयात्
इष्टीरूपाद्वा ऋते प्राणः शुष्यति वै ह शोषमुपेतीति प्रसिद्धम् । ब्रह्म तु क्लेशोपविर्जितम् ।
प्रत एव तु देवते अन्नप्राणलक्षणे एकधाम्यं एकधावं भूत्वा गत्वा परमतां ब्रह्मतां गच्छतः प्राप्तवत
इत्यर्थः । विज्ञानमयो जीवो न सृष्टिकर्ता इत्यनुपपद्यते । आनन्दमयस्तु नित्यलीलायां 'मदन्मये
न जानन्ति नाहं तेभ्यो भनागपि' इति सृष्टेः । सृष्टिकर्तापि । विरुद्धधर्माश्रयत्वात् । इदमित्यतथा
ज्ञानत्वात् । अत उक्तं तदपि ब्रह्मेति । तथा च श्रुतिः मनो ब्रह्मेति व्यजानात् मनसो योऽन्नं ज्ञानमिति

सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्यम् । प्रपञ्चरूपोऽपि स इति प्रथमः पक्षः । अव्याकृतमसत्पक्षेण तुल्यम् । नासदासीदिति मनस्तदपि ब्रह्म, तम आसीदित्यनभिव्यक्तम् । कर्मणोऽपि भगवत्त्वात् । पूर्वकाण्डेऽपि तस्मादेव सृष्टिः । न हि तमस्ताः स्वेन गूढत्वं लोके संभवति । अतः कचिद् विलक्षणात् कचिदविलक्षणाद् ब्रह्मणो जगत् । भगवत्त्वादेव स्वयं कर्तृकता च । संभवति चैकवाक्यत्वे

भाष्यप्रकाशः ।

प्रथमः पक्ष इति सदेव सोम्येत्युक्तः पक्षः । असत्पक्षेण तुल्यमिति वैलक्षण्यबोधकम् । तमःशब्देन कर्माप्युच्यते । पूर्वमनभिव्यक्तत्वादित्यभिप्रेत्याहुः । कर्मण इत्यादि । कर्मणस्तमः-शब्दवाच्यत्वे युक्तिः न हीत्यादि । शेषं स्फुटम् । एतेनैव यत्रादिकारणे शिवरुद्रभगवती-रश्मिः ।

भूतानि जायन्त इत्यादि । यद्वा मनसैवानुब्रह्मण्यः इति श्रुतेर्मनसो दर्शनसाधनत्वमुच्यते तन्मनश्चेन्न ब्रह्म तदा मनः संकल्पनमत्तयादिव्यापारेण न ब्रह्मदर्शनसाधनं 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्य त्वं पुरुषोत्तम' इत्यस्यात्र पाठस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । द्वितीये नवमाध्याये त्रयस्त्रिंशे श्लोके तु नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमित्यादिस्तु स्थूलसूक्ष्मकार्यपरत्वमित्युक्तम् । तत्पक्षेण न ब्रह्मवार्ता । तम इति अनभिव्यक्तं ब्रह्म तमः इत्यर्थः । तत्रैव सुबोधिनी तम आसीदिति तमोपि ब्रह्मैव सर्वतः सुसत्त्वसाम्यात् न प्रकृतिः किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्निति कार्याश्रयप्रयोजनाभावात् तस्याः कार्याश्रयप्रयोजनाभावादिति किं कार्यं कुह कुत्र कस्य शर्मन् कस्य सुखाय आवरीवः आवृणुयादिति श्रुत्यर्थः । इदमप्यवान्तरकल्पाभिप्रायेण । प्रकृते । कर्मापीति यथा तसु काङ्क्षायामित्यस्य रूपमन्व-कारे, तथा तम ग्लानावित्यस्य रूपं कर्मणि वाच्ये । कर्मणो गहना गतिरिति कर्मग्लानिं करोतीति एतेन कर्मणो हि पूर्वभावे श्रुतिरुक्ता । ननु पूर्वं कर्म वा ब्रह्म वा, उभयोः पूर्वत्वे द्वैतमिति चेन्न 'अत एव च नित्यत्वम्' इति सूत्रे वेदस्य ब्रह्मपदवाच्यत्वेपि भाष्येऽङ्गिमावोक्तेश्चोभयोः 'अथातो धर्मजिज्ञासा' 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति धर्मधर्मिभावेन धर्मिपूर्वत्वस्य न्याय्यत्वात् । पूर्वमनभिव्यक्तत्वादिति सृष्टेः पूर्वम् । तथा च प्रस्थानरत्नाकरे सुबोधिनी द्वितीयस्कन्धस्य प्रदर्शिता ब्रह्म हि धर्मरूपेण भवन् ज्ञानानन्दकालेच्छाक्रियामायाप्रकृतिरूपेण पूर्वं भवतीति, अतः कर्मानभिव्यक्तम् । कर्मण इत्यादीति कर्मणो भगवत्त्वं 'धर्मो यस्यां मदात्मकः' इति भगवद्वाक्यात् । भावार्थपादस्यक्रियामात्रं न धर्मः किं तु अतीन्द्रियो यागादिः स्थिरो धर्मः । द्रव्यदेवतासंघनो यागः देवताया अतीन्द्रियत्वं तत्संघनोपि प्रीतिहेतुत्वेन स्वीकाररूपोतीन्द्रियः द्रव्यं चालौकिकमित्यनित्यतायां न कोपि हेतुरिति । भाष्ये । तस्मादिति तृतीयाष्टके प्रजापतिकरामयत प्रजा सृजेयमिति । प्रकृते । युक्तिरिति स्वस्य स्वेन गूढत्वाभाव इति न्यायः । न हीत्यादीति । लोक इति वेदे तु संभवति अनधिगतार्थगन्तृत्वात् । घटः पटेन गूढः इत्यत्र योगजधर्मेण पटस्य घटत्वे स्वस्य घटस्य स्वेन घटेन गूढत्वात् । स्फुटमिति निलक्षणादसतः । अविलक्षणात् सतः । ननु कर्मणः सृष्टिरित्युक्तं तत्र कर्मरूपसहकारिकारणनिष्ठ-व्यापारमपेक्ष्य कर्म करोतीति प्रयोगो न तु ब्रह्म करोतीतिवत् प्रसिद्धप्रयोग इति कर्तृकत्वं ब्रह्मापेक्ष-मित्याशङ्क्याहुः । भगवत्त्वादेवेति । ननु शंकरभाष्ये असद्वा इदमग्र आसीदित्यत्र सदेव ब्रह्म सदिवासीदित्युपचर्यते प्रागुत्पत्तेः तद्व्याकरणाभावापेक्षयाऽतोऽसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं मध्येत्युक्तमिति चेत्तत्राहुः संभवतीति सदसद्रूपत्वे संभवति विरुद्धधर्मोऽश्रयब्रह्मार्थाज्ञानाज्जिराकरण-

भाष्यप्रकाशः ।

यथादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते अथर्वशिरःशिक्षासुन्दरीतापनीयोगोपयन्नाक्षणादिषु तत्राप्ययमेव न्यायो बोध्य इति बोधितम् ।

रश्मिः ।

माहुः तस्मादिति विरुद्धधर्माश्रयत्वाद् ब्रह्मणः । शब्दवैलक्षण्येनासच्छब्देन श्रुतिविप्रतिषेधः श्रुतिवाचः एवं स्फुटमित्यर्थः । द्वितीयस्कन्धनवभाष्याये सुबोधिनी, एवमन्यान्यपि वाक्यानि तत्तद्भाष्यप्रकारेण बोधयन्ति पूर्वमेकरूपे भगवति न वाचकानि भवन्तीति तथाहुः एतेनेति । शिष्येति । आदिपदेन आत्मा वात्वादयः । अथर्वेति । अथर्वशिरः अथर्वशिक्षा च तत्राहमेकः प्रथममासीद्वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इतीति रुद्रवचनं देवान् प्रति । अथर्वशिखायां च शिव एको ध्येयः शिवंकरः इति सुन्दरीतापनीयं यथा दुर्गामाहात्म्यं ब्रह्माण्डपुराणे तत्र

स्थिता नित्या अर्धमात्रा यातुचार्या विशेषतः ।

त्वमेव सत्त्वं सावित्रि त्वं देवि जननी परा ।

त्वयैव धार्यते सर्वं त्वयैतत्पुज्यते जगत् ।

इत्युत्तवाग्नेयदुत्तवोक्तो महामोहा च भगवतीति तथाग्रे 'सौम्या सौम्यतराग्रेवसौम्येय-
स्त्वतिसुन्दरी' इति अत्र भगवती अतिसुन्दरी च । गोपयन्नाक्षणे यथा बृहदारण्यके महधक्षं प्रथमजं वेद सत्त्वं ब्रूतेति आदिपदार्थः पुरुषविषयाक्षणे 'आत्मेवेदमग्र आसीत्पुरुषविषः' इति वायुविषये त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासीति श्रुतिस्तीतिरिये । अत्र लोकप्रसिद्धो यत्सादृशधर्मविशिष्टोऽयः । तस्माच्छब्दस्य प्रच्यावनं शिवादित्वेन रूपेण ब्रह्मणो भावुकः शिवादिभक्ताः शिवादिशब्दैर्ब्रह्मवाहुरिति समाकर्षणन्यायावतरणम् । एवं न्यायो बोध्य इति बोधितम् । अयं न्यायः कारणशब्दविषयः तेन तल्लिङ्गावधिकरणेषु सर्वशब्दवाच्यत्वं मुख्यवृत्त्या प्रतिपादितम् । अत्र तु असच्छब्दस्य वृत्त्यवचकस्य समाकर्षण इति विरोध इति कुचोर्ध्व निरस्तम् । वस्तुतस्तु पुरुषविषयाक्षणे साकारब्रह्माभिधायके आत्मपुरुषपदे समाकर्षणन्यायो प्रसिद्धकारणशब्दा असदादयस्तद्विषयः इति । आत्मा परमात्मनि प्रसिद्धः 'आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिषु' इति विश्वात् । पुरुषशब्दस्यात्मनि 'पुरुषाच्च परं किंचित्सा काष्ठा सा परा यतिः' इति श्रुतेः । असदादयस्तु अप्रसिद्धा इति । न चायं न्यायः कारण-
शब्दविषय इति व्युत्पत्तावप्रसिद्धकारणविषय इति विशेषणनिषेधे सोऽपिभेदित्यसंगतमिति वाच्यम् । विरुद्धधर्माश्रयत्वात् 'ब्रूते स बालको भूत्वा क्रीडते पुरुषोत्तमः' इति ब्रूते बाललीलापरत्वात् ।

'कृतागमं तं प्ररुदन्तमक्षिणी कषन्तमखन्मक्षिणी स्वपाणिना ।

उद्दीक्षमाणं मयिबद्धलेक्षणं हस्ते गृहीत्वा भिषयन्त्यवागुरत्' ॥

इति बाललीलावाक्यात् आश्रितत्वादिह तद्योगाच्च जीवधर्ममयस्य योगात् । सुबोधिनीं महानामशनिरित्यत्र दशधा रसरूपत्वोक्तेः तन्निर्वाहकत्वाद्वा तदात्मनोऽकुर्वतेति बृहदारण्यकान्मनसः करणानन्तरं मयं वा 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धाघृतिरघृतिर्हीर्षीर्मीरित्येतत्सर्वं नन एव' इति बृहदारण्यकात् ।

'न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ।

पूर्वापरं बहिःश्रान्तर्जगतो यो जगच्च यः' ॥ इति

अज्ञानाभिराकरणं चायुक्तम् । तस्माच्छब्दवैलक्षण्येन श्रुतिविप्रतिषेधो वक्तुं न शक्य इति सिद्धम् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थपादे पञ्चमं समाकर्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अन्येतु स माकर्षादित्यस्य पूर्वप्रकृतपरामर्षादित्यर्थमाहुः । तन्मते भिन्नशब्दप्रयोगप्रयोजनं न किमपि स्फुटति ।

माष्वास्तु भगवद्वाचिनां शब्दानां जगति समाकर्षणमर्थमाहुस्तत्रापि तथा बोध्यम् ॥ १५ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ॥ ५ ॥

रश्मिः ।

वाक्यात् । शंकररामानुजभास्कराचार्यमतमाहुः अन्ये त्विति । पूर्वप्रकृतेति असद्वा इदमग्र आसीदिति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन आव्यते यतो—

‘असत्त्वे स भवति असदब्रह्मेति वेद चेत् ।

अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेन ततो विदुः’ ॥

इतीत्यसद्वादपवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मज्ञमयादिकोशे परंपरया ब्रह्मप्रत्यगात्मानं निर्धार्य सोऽकामयत इति तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्माच्छब्दवयित्वा तत्सत्यमित्याचक्षत इत्यादिना चोपसंहृत्य तदप्येष श्लोको भवति इति तस्मिन्नेव प्रकृतेर्धे श्लोकमिममुदाहरति असद्वा इदमग्र आसीदिति यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिच्छ्लोकेऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणाद-संबद्धवाक्यमापद्येत तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेणाऽसच्छब्दः प्रसिद्धः इति तद्व्याकरणा-भावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासीदित्युपचर्यते इति भाष्यादस्ति ब्रह्मेति पूर्वप्रकृतं ब्रह्म तस्य सोऽकामयत इत्यत्राकर्षः तस्य तस्मिन्नेव प्रकृतेर्धे यः श्लोकोऽसद्वा इति तत्राकर्षादित्यर्थमाहुः ।

रामानुजाचार्याश्चानन्दमयविषयत्वमस्य मग्नस्याहुः असद्वा इदमग्र आसीदिति सत्यसंकल्पमा-नन्दमयं विप्रश्चिदब्रह्मैव समाकृष्यत इति तदानीं नामरूपविभागाभावेन तत्संबन्धितयास्तित्वाभावात् ब्रह्मैवाऽसच्छब्देनोच्यते इति च । भास्कराचार्यास्तु जगत्तदासद्विवासीत् असदस्पष्टमिवाभूत् इत्यर्थ-थामाहुः दूषणमाहुः तन्मत इति अयमभिप्रायः इदंशब्दोक्तप्रत्यक्षकार्यस्य भगवदिच्छयेदंपदार्थस्य स्वकारणे लयो वाच्यः । इदंशब्दस्य परमैश्वर्यकर्तृरूपकार्यवाचकस्यार्थः परमैश्वर्यकर्ता तस्यापि स्वकारणे लयः तस्मिन् वाच्ये सत्यसति लये विशेषाभावादुपचारवैयर्थ्यं ततश्च सदसदिति भिन्नभिन्न-कारणशब्दप्रयोजनं न किमपि स्फुटति ‘मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुसदृक्’ इति वाक्यं पुराणमते रामानुजाचार्यमतेऽप्येवम् । असच्छब्दप्रयोगप्रयोजनं न किमपि । भास्कराचार्यमतेऽप्येवम् । जगत्सदासीदसदासीदिति भिन्नभिन्नकारणशब्दप्रयोगप्रयोजनं न किमपि स्फुटति । ननु कदाचित्स-जगत्कदाचिदसज्जगदिति प्रतीतिः प्रयोजनमस्त्विति वाच्यम् । सिद्धान्तेऽपि तौल्यात् । आचार्यैस्त्वे-तन्निराकरणायासदित्यत्र पर्युदासमङ्गीकृत्यातः कचित् इत्याद्युक्तमिति ज्ञेयम् । शैवविज्ञानेन्द्रमिष्टमतयो-ज्यमाहुः इति । तथा च मध्वाचार्यशास्त्रीयपाद्यवाक्यम्—

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥ (१।४।६)

एवं शब्दविप्रतिषेधं परिहृत्यार्थविप्रतिषेधं परिहरति कौषीतकीब्राह्मणे बालाक्यजातशब्दसंवादे । बालाकिरजातशत्रवे ब्रह्मोपदेष्टुमागतः । आदित्यादि-
दक्षिणेश्विरुषपर्यन्तं परिच्छिन्नब्रह्मोपासनान्युक्त्वा तथा निराकृते तमेव
ज्ञानार्थमुपससाद । ततः सुप्तपुरुषसमीपमुभावागत्य ब्रह्मवार्थं चक्रतुः ।

भाष्यप्रकाशः ।

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः एवमित्यादि । शब्दविरोधकृतो
यो ब्रह्मणि कारणत्वप्रतिषेधस्तं परिहृत्य अर्थविरोधकृतं तमनेनाधिकरणेन परिहरतीत्यर्थः ।
विषयमाहुः कौषीतकीत्यादि । गार्ग्यनामा बालाकिर्बालकपुत्रोऽजातशत्रवे काशिराजाय
रश्मिः ।

‘परस्य वाचकाः शब्दाः समानाख्यान्तरेष्वपि ।

व्यवह्रियन्ते सततं लोकवेदानुसारतः’ ॥ इति ।

वेदो य आकाशे तिष्ठन्नित्याद्यन्तर्यामिग्राहणम् । तत्कारणत्वेनेति पूर्वसूत्रे तथाहि ।
आकाशादिष्वन्तरकारणत्वेनापि स एव स्थितः । यथा व्यपदिष्टस्यैव परस्य य आकाशे तिष्ठन्नित्या-
दिना आकाशादिपृक्तेरिति जगति तु जगद्वाचित्वादिति सूत्रे तथाहि । तर्हि कथं तेषां शब्दानां
जगति प्रसिद्धिः ॐ जगद्वाचित्वात् ॐ..... जगति हि व्यवहारो लोकस्य न तु परमात्मनि तथा ।
अतो जगति प्रसिद्धिः शब्दानामिति । तथेति प्रसिद्धः प्रकारो दूषणं बोध्यम् । अयमभिप्रायो
द्रष्टव्यः । मण्डूकोपनिषदि ॐ इत्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार
एव यन्मान्यकिञ्चित्कालातीतं तदप्योङ्कार एव सर्वं ह्येतद्ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः । उक्त प्रकारः
प्रसिद्धो न विषयः सूत्राणामिति संदिग्धस्यैव विषयत्वात् ॥ १५ ॥

इति पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥ शब्देति असदादिशब्दविरोधकृतः । अर्थेति जीवरूपार्थः ।
कर्तृत्वेवमर्थविरोधकृतम् । तमिति ब्रह्मणि कारणत्वप्रतिषेधम् । कौषीतकीत्यादीति कौषीतकिन
इति रामानुजाचार्यभाष्यात्कौषीतकाः केचन सामवेदभेदाः सन्ति । तथा च चरणव्यूहे सामवेदस्य
सहस्रमासीत्तेष्वनध्यायेष्वधीयानास्ते शतक्रतुना वज्रेणाभिहताः । शेषान्व्याख्यास्यामः तत्र राणायनी-
यानां सप्तभेदा भवन्ति राणायनीयाः शाठ्याः सुग्रेयाः कौलेयाः महाकौलेया लाङ्गलैयनाः शौर्दूलाः
कौशुमाभ्येति अत्र कौषीतका न गणिताः अतः शतक्रतुद्वयेषु भेदोऽयं द्रष्टव्यः । हननात्पूर्वं ब्राह्मणं
कौषीतक्याख्यं तदधुना शंकराचार्यादिभाष्येषु प्रसिद्धम् । न ह्यबालाकिग्राहणमिदमर्थे एक इत्यस्य
व्याख्यानं पृथक्तया तस्योपादानात् । ते च कौषीतकिनः केशवाचारिणः । ‘कौषातकः कचे’ इति
विश्वात् । तालव्यस्य मूर्धन्यः आकारस्येकारद्वन्द्वसौ यया लोके षाण्डिल्यपदं वेदे तु षाण्डिल्यपदं
तद्वत् । लोके मूर्धन्यादिर्वेदे तालव्यादिरेवमत्र वेदे मूर्धन्यपकारमध्ये । लोके तु तालव्यपकारमध्ये
इत्यपि द्रष्टव्यम् । गार्ग्योक्तनामेति गर्गसगोत्रापत्यं गार्ग्यः तन्नाम गर्ग इति तत् दृढबालाकि-
ग्राहणे नैकवाक्यताप्यत्रोक्ता गार्ग्यपदेन दृढबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस इति श्रुतेः ।
बलाकेति अत इन् । बलाकाया अपत्यमिति विभेदे क्रीम्यो बहू स्यात् कचिदपन्नादमिष्ये उन्नम्ये

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मोपदेष्टुं स्वकीर्यर्थं स्वत एवागतः आदित्यचन्द्रविद्युत्स्तनयितृवाक्काशाश्रयवादर्शच्छायाप्रति-
श्रुत्काशशब्दसमशरीरदक्षिणाक्षिसन्याक्षिपुः । पुरुषस्तत्पर्यन्तं यान्युपासनान्युक्तवान् यथा आदित्य-
निष्ठपुरुषस्य बृहत्पाण्डरवासा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धेत्येवं गुणकोपासने अतिष्ठाः सर्वेषां मूर्धा
भवतीति परिच्छिन्नं फलम् । तथान्यत्रापि तत्तद्गुणकोपासने तत्तत्परिच्छिन्नफलमजातशत्रुणा
तस्मा उक्तमिति तादृशानि परिच्छिन्नब्रह्मोपासनानि तान्युक्त्वा ततो राज्ञा उक्तप्रकारेण तदुक्ते
प्रकारे निराकृते बालाकिस्तमेव पूर्णब्रह्मज्ञानार्थगुणससाद शिष्यत्वेन समित्पाणिर्निकटे गतः ।
ततो राजा खेहेन हस्ते तं गृहीत्वा सभात उत्थाय कचिदेकान्ते सुप्तपुरुषसमीपमवागम्य,
बृहत्पाण्डरवासः सोमराजन्नित्यादिभिः संबोधनेस्तं राजा संबोधयाम्भके तदापि तं सुप्तं दृष्ट्वा
रश्मिः ।

प्रवृत्तिरित्यगतिकगतिः न च वंशब्राह्मणे । बलाकाकौशिकाद्वलाकाकौशिक इति बलाकाशब्दो न बलाक-
शब्द इति शङ्कम् । समाप्तौ काश्यपीबालाक्यमाडरीपुत्रात् काश्यपीबालाक्यमाडरीपुत्र इत्यत्र बलाक-
शब्दस्य स्वायं व्यञ्जन्तस्य सत्त्वात् । स्त्रीलिङ्गशब्दात् व्यञ्जः प्रसिद्धः । स्वेति दत्तबालाकिमेकवाक्यार्थं
वक्ष्यन्ति 'अन्यार्थं तु जैमिनिः' इति सूत्रे तत्रत्यदसत्त्वं ब्रह्मवित्त्वाद्वर्तितत्वं तदत्राप्येकवाक्यार्थत्वाय च
वक्तव्यमित्याशयेन स्वकीर्यर्थमिति । आदित्यचन्द्रेत्यादिभाष्यार्थमाहुः आदित्येति सहोवाच गार्ग्यः
य एवादित्ये पुरुषः एतमेव ब्रह्मोपास इत्येवंविधेषु । अत्र पुरुषपर्यन्तमिति भाष्याद्य एवादित्ये पुरुष
इत्युपासना तमेव ब्रह्मोपास इति तदनुवाद उपासनाया गानत्वादत्रग्रह इतिवत् ज्ञानमुपासना ।
आदित्यपुरुष इति श्रुतं श्रवणं प्रति लक्ष्यीकृत्य यः शब्दः स प्रतिश्रुत् स इवेति प्रतिश्रुत्काः स च
शब्दश्चेति स च दत्तबालाकिब्राह्मणे य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दो नूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपासे इत्यत्रोक्तः ।
यन्तं गच्छन्तं पुरुषं अनुदेति उत्पद्यते प्रतिश्रुत्काशब्देति पाठे प्रतिश्रुत्का टाप् । शब्दश्च । यानीति
दत्तबालाकिब्राह्मणे च स होवाच गार्ग्यः य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासे इति । स्वसंघाते
कर्ता भोक्तेत्येवमुपासे । स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति भृगूपनिषत्कात् । तान्यपोष भू
मैतस्मिन् संवदिष्टा इति । एतस्मिन् संघाते । यानि अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा
अहमेतमुपासे इत्युपासनान्यजातशत्रुरुक्तवानित्यर्थः । बृहत्पाण्डरवासा इति दत्तबालाकिब्राह्मणे ।
अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानामिति श्रुतौ बृहत्पाण्डरवासा नास्ति । अतिष्ठा इति स य एतमेवमुपास्ते
इति श्रुतेः अस्याः श्रुतेः शेषश्रुतिमाहुः अतिष्ठा इति । परिच्छिन्नमिति । सर्वभूतातीतत्वं सर्वपूज्यत्वं
राजत्वं च । अतीत्य सर्वाणि भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्ठाः स्थोतिकान्तो तिष्ठ इति वा । अन्यत्रेति चन्द्रादिषु ।
तत्तद्गुणकेति । यथा दत्तबालाकिब्राह्मणे बृहत्पाण्डरवासाः सोमो राजेत्येवगुणकोपासने परिच्छिन्नफलं
तु अहरहर्दसुतः प्रसुतो भवतीति श्रुत्युक्ता अस्योपासकस्य प्रकृत्यात्मके यज्ञे अहरहः किल सोमः सुतः
कृताभिषेवो भवति विकृत्यात्मके च यज्ञे प्रसुतः प्रकृष्टं सुतरां स्तुतो भवति सुतो भवतीति वा । उभय-
विषयज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं भवतीत्यर्थः । एवमन्यत्र विद्युदादिषु । तस्मा इति बालाक्ये । परिच्छि-
न्नेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म परिच्छिन्नेति । तथा निराकृत इति भाष्यार्थमाहुः तत इति ।
उक्तेति यथा आदित्यनिष्ठपुरुषस्येलाद्युक्तप्रकारेण । तदुक्त इति बालाक्युक्ते कर्तृभोक्तृत्वेन स्वसंघात
उपासनप्रकारे निराकृते । तमेवेति भाष्यार्थमाहुः बालाकिरिति । तमजातशत्रुम् । उपेति यथा
दत्तबालाकिब्राह्मणे स होवाच गार्ग्य उप त्वायातीति त्वा त्वामजातशत्रुम् । ततः सुपेति भाष्यं
विवृण्वन्ति स्म । ततो राजेति । बृहत्पाण्डरवासः शुक्रवासः । इत्यादिभिरिति कौपीतिक-

भाष्यप्रकाशः ।

यथा क्षितवान् । स पुरुषस्तत एव समुत्तस्यौ । तदा राजबालाकी वक्ष्यमाणाभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मवाचं चक्रतुः । तत्र, कैष एतद् बालाके इत्यादिके बालाकिं प्रति, पुरुषस्त्वमस्यान्, स्वभावस्या, तत आगमनं चेति त्रयविषयके राजप्रश्ने पुरुषपदेन जीवः प्रक्रान्तः । यदा च बालाकिस्तं न ज्ञातवांस्तदा राजैव, यत्रैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ठेत्यादिनोत्तरं जगाद् । तत्र हिताख्यासु हृदयनिकटस्थनाडीषु जीवस्य श्रयनं, तत्र स्वप्नसुषुप्त्याख्यमवस्थाद्वयं, ततः पुनस्त्रागमनं वदता राज्ञा तत एवाग्निविस्फुलिङ्गन्यायेनोत्पत्तिरुक्ता । ततः, स एष प्राण एव ब्रह्मात्मेदं शरीर-
मात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखेम्यस्तद्यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितो विश्वम्भरो वा विश्वम्भ-
कुलाय इति दृष्टान्तद्वयेन ब्रह्मणा ब्रह्मात्मप्राणाख्यस्यानुप्रवेश उक्त इति सर्वोऽपि पृष्ठोऽध्यायो रक्षितः ।

ब्रह्मणाभिप्रायं हसबालाकिब्रह्मणे नास्ति संबोधनत्रयातिरिक्तम् । यच्छेयेति हसबालाकिब्रह्मणे तु स नोत्तस्यौ तं पाणिपेषं बोधयाश्चकार सहोत्तस्यौ इति श्रुतिः । राजाबालाकी इति द्विवचनान्तस् । ब्रह्मवाच्यमिति वादयितुं योग्यं ब्रह्म चक्रतुः । यद्वा । बाधते ध्वन्यते वदेष्यन्तादचो यत् । तत्रेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्रेति । इत्यादिक इति कैष बालाके पुरुषोऽशयिष्ठ क वै तदस्य कुत एतदगात् इत्येवं रूपे । पुरुषेति स्वीयतेस्मिन्निति स्थानम् । तत्केतिपदेन पृष्ठम् । स्पष्टमभ्यन्त । तस्मादेवेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदा च बालाकिरिति । इत्यादिनेति कुत एतदगादित्यस्याः अग्रे यथा सुप्तः स्वप्नं न किञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीत्यादिना श्रयनमवनयोरुपाध उक्त्यानापादानं च प्राणपदवाच्यः परमात्मेत्युत्तरार्थः ब्रह्मासृतवर्धिण्याम् । रामानुजाचार्यमास्तराचार्यानुसारेणार्थमाहुः तत्र हिताख्येति । तत्रेत्युत्तरे तत्रेति हितानामनाडीषु अत्र स्वप्न उक्तो न सुषुप्तिः सा हसबालाकिब्रह्मणे पुरितत्यामुक्ता । अथ यदा सुषुप्तो भवतीत्युपक्रम्य पुरितति शेषे इति श्रुतेः । तत इत्यवस्थाद्वयात् । अत्रेति हृदये । तत एवेति जागरितावस्थावस्थिताजीवादेव । उक्तेति । तथा च श्रुतिः । कुत एतदगादित्यस्याः अग्रे पृष्ठमर्थमजानते गान्ध्याय बालाकये स्वयमेवाजात-
शत्रुणोक्ता हितानाम नाढ्यः तासु तथा भवति यथा सुप्तः स्वप्नं न कथञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैवं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गाः विप्रतिष्ठेरन् एवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति । ब्रह्मणोऽप्यनुप्रवेशश्चेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ततः स एष इति । पुरुषविषयब्रह्मणे तु स एष इह प्रविष्ट इति पठ्यतेऽत इयमपि कौषीतकि-
ब्रह्मणस्या । श्रुत्यर्थस्तु । प्राणस्य प्रकृष्टज्ञानात्मकत्वं ब्रह्म ते अवाणीत्युपक्रमात् । आत्मानमिति अत एव विश्वः 'आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभाववृत्तिबुद्धिषु' इति । आलोमभ्य इत्यादि आत्मनिविधौ मर्यादायामाङ्किते टीकायाम् । तत्र लोमनखान्यापकत्वप्रसङ्गः लोमाग्रं नखाग्रमिति व्याख्यानं खेमनखयोर्लक्षणपत्तिः । क्षुरः क्षुरधाने क्षुरो धीयतेऽस्मिन् नापितोपस्काराधाने एकदेशेऽवहितः प्रवेशितः स्थितः स्यात् यथा वा विश्वम्भरो अग्निः जाठरत्वेन विश्वस्य भ्रमणाद्विश्वम्भरकुलाये अस्याधारमुद-
काद्वादिलक्षणे नीढे व्याप्य स्थितः । सर्वोऽपीति कौषीतकिब्रह्मणस्य यथाध्याये । हसबालाकिब्रह्म

तत्र, 'कैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ठ' इत्यादौ जीवः प्रक्रान्तः । तस्मादेव सर्वोत्पत्तिरुक्ता ब्रह्मणोऽप्यनुप्रवेशश्च । तत्र संदेहः । जीव एव ब्रह्मसहितः कर्ता ? ब्रह्मैव वेति ? । तत्र जीव एव कर्ता सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वादयस्तस्य धर्माः राजत्ववद् यजमानत्ववद्वा । अस्मिन् प्रकरणे ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तेः । सर्वत्रैव ब्रह्मत्वेनोक्तो जीव एव कर्ता । तथा सति लोकेऽपि जीवकर्तृत्वं सहजं भवेद् । बन्धमोक्षव्यवस्था च । एवं सत्यर्थात् प्रकृतेरेव फलिष्यतीत्येवं प्राप्ते

भाष्यप्रकाशः ।

विषयः । संदेहमाहुस्तत्रेत्यादि । पूर्वपक्षमाहुः तत्र जीव इत्यादि । सर्वस्य जगतो जीव एव कर्ता । यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्मेति कर्तारं वेदितव्यत्वेनोपक्षिप्य सुसुपुरुषनिकटगमनाद्युत्तरं तस्मादेव प्राणानां देवानां लोकानां चोत्पत्तिकथनात् । नच ब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वम् । तदनुप्रवेशमात्रस्यैव बोधनात् । अतः साहित्यमात्रं ब्रह्मणो भवतु । नच जीवस्य रश्मिः ।

तु चतुर्थाध्याये बृहदारण्यके । तत्रेत्यादीति कैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ठेति पुरुषपदमुपक्रमो ब्रह्म ते ब्रह्मणीति संदेहधीजं ब्रह्मणोऽनुप्रवेशसावार्थत्वाद्ब्रह्मसहित इति । एतेषामिति स- वेदितव्य इति श्रुतिशेषः । श्रुत्यर्थः पूर्वपक्षे जीवपरः यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । यस्य वा एतत्कर्मेति विविधमिति जीवः कर्ता न ब्रह्म धर्माधर्मलक्षणकर्माश्रयत्वात् स जीवो वेदितव्य इति । उपक्षिप्येति प्राप्तकाले कृत्यप्रत्ययेनोपक्षेपो ध्वनितः । सुसुपुरुषेति आदिपदार्थः पूर्वमुक्तः । तस्मादेवेति जीवादेव । साहित्यमात्रमिति । ब्रह्मणा सहपुरुष इति न तु स यदा प्रतिबुध्यते इत्यनन्तरमेतस्मादात्मनः इत्यत्र ब्रह्मसहितादात्मनो जीवादित्यर्थेन ब्रह्मणो विप्रतिष्ठन्ते इति क्रियायामन्वयः । पुत्रेण सहागतः पिता इत्यत्रेव । ब्रह्मत्वाद्ब्रह्म इति भाष्यमवतारयन्ति न च जीवस्येति । तथात्रेति अत्र सांख्यमते 'प्रकृतिपुरुषयोः अन्यत्सर्वमनित्यम्' 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति च वदतां सांख्यानां न जीवः पुरुषातिरिक्तः तस्य व्यवस्था मायावादिवत् । प्रकृत्यभिन्नत्वमिति मलिनबुद्धौ प्रतिबिम्बितत्वं जीवत्वं प्रकृतौ प्रतिबिम्बितत्वमीश्वरत्वं प्रकृतिपुरुषयोरनादिरविवेकः । 'निःसंगेऽप्युपरागोऽविवेकात्' जपास्फटिकयोरिव नोपरागः किं त्वभिमानः । तथा च प्रकृतेर्जडायाः अप्यभिन्नत्वमहं कर्तेति तदेव ब्रह्मत्वं चिदुपरागस्याप्यविवेकानादित्वेनानादित्वात् । तदभिन्नत्वमुपाधिस्तदा भवति यदा ज्ञानान्मुक्तिः सा तु मलिनबुद्धिरूपप्रतिबिम्बाधारनिवृत्तिः 'मुक्तिरन्तरायञ्चस्तेन परा' इति अतस्तेषां ब्रह्मत्वादीनामपि आगन्तुकत्वं मलिनबुद्धिरूपोपाधेः स्वामाविकत्वात् । अभिमन्ता गीताप्रयोदशाध्याये ।

'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वानादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥

पुरुषः प्रकृतिस्त्रो हि शुक्ले प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽसदसद्योनिजन्मसु ॥

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

भूमाप्तेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परा' ॥ इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

कर्तृत्वे उपक्रमोक्तस्य ब्रह्मत्वस्य बृहदादीनां धर्माणां न विरोधः शङ्क्यः । यथा तुल्येऽपि सर्वत्र जीवत्वे कृचिदेव देहे अन्यनियोजकत्वोपाधिना राजत्वं, कर्मकरणे मुख्यत्वोपाधिना यजमानत्वं चोच्यते, तथात्र प्रकृत्यभिन्नत्वोपाधिना तेषामाप्यगन्तुकानां वक्तुं शक्यत्वात् । नचोपक्रम-
स्यासंजातविरोधत्वेन प्राबल्याद् ब्रह्मण एव कर्तृत्वं युक्तमिति शङ्क्यम् । उपसंहारस्यात्र विवरणरूपत्वेन पूर्वोक्तार्थनिर्णायकत्वाद्ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तोर्ब्रह्मत्वेनोक्तो जीवः एव कर्ता । एवमुपक्रमोपसंहारमेदस्तु सर्वत्रैवेतन्न्यायज्ञापनार्थम् । एवमत्र देहविशिष्टस्याभिमानिनो दैद्यान् प्रति कर्तृत्वे बोधिते सति लोकेऽपि जीवस्य कर्तृत्वं देहसहमान्येव भवेत् । तत्तत्कर्मणां बन्धमोक्षव्यवस्था च सुखेनोपपद्येत । एवमभिमानिनः कर्तृत्वे सिद्धे सति यो यादृगभिमानो तेन तादृक् कर्तव्यमिति नियमात् सर्वकर्तृत्वं प्रकृत्यभिमानिनः सेत्स्यति । सांख्यमते प्रकृतौ महत्तत्त्वे वा प्रतिविम्बितस्यैवश्वरत्वोपगमान्मलिनबुद्धौ प्रतिविम्बितस्यैव जीवत्वात् प्रतिविम्बस्य चाधारा-
रश्मिः ।

मधुसूदन्यामत्र जीवो व्याकृतः प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्धीत्यादिकोकेषु । अस्मिन्नित्यादि भाष्यमवतारयन्ति स्म न चोपक्रमस्येति । ब्रह्म ते मवाणीत्यस्य । अत्रे षोडशपुरुषा आदित्यादय उक्ताः । उपसंहारस्येति स एव प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट इत्यस्य । दृष्टपालकि-
प्राणणे तु सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमित्यस्य । उपसंहारार्थं उक्तः । द्वितीयस्य तु तस्योपनिषदिति पूर्वमुक्तं तत्र कासावुपनिषदित्यत आह सत्यस्येति किं वा सत्यं किं पुनः सत्यमित्यत आह प्राणा इति प्राणा वै सत्यं सच्च सत्यमिति व्युत्पत्तेः । तेषां प्राणानां मध्ये य एव उक्तः आत्मा सत्यमवाध्यं तत्त्वमित्यर्थः । तस्योपनिषदित्यस्य तु तस्याकाशशब्दोदितस्य आत्मनो ब्रह्मणः उपनिषत् इति नाम उपसमीपं निरन्तरं सादयति गमयतीति व्युत्पत्तेः निरन्तरं समीप-
गमिकेत्यर्थः । रामानुजाचार्यभाष्ये तु सर्वान्याप्मनो अपहृत्य सर्वेषां च भूतानां ग्रैष्ठ्यं स्वाराज्य-
माधिपत्यं पर्येति य एवं वेदेत्युपसंहारः एकत्र फलस्तुत्योपसंहारोऽन्यत्र तां विहाय । फलस्तुतेर्भवेति-
रिक्तत्वादिति विवेकः । विवरणेति उपक्रमोक्तब्रह्मानुसंधायैव प्राणो ब्रह्म एव प्रज्ञायां बुद्ध्यावात्मा स्वरूपं यस्य जीवस्येत्यन्यत् स्पष्टम् । पूर्वोक्तेति घटः कलश इतिवत् । शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
कोशासवाक्याद्व्यवहारतश्चेति वाक्यात् । प्रासङ्गिकमाहुः एवमिति । एतद्व्यायेति । उपक्रमस्या-
संजातविरोधत्वेपि विवरणेन शक्तिग्रहो नोपक्रमेणेति न्यायज्ञापनार्थम् । तथा सतीति भाष्यं
विदुष्वन्ति स्म एवमन्वेति । दैक्षान्नित्यादि प्रकृतिजान् 'पुरुषः प्रकृतिस्थो हि दुष्के प्रकृतिजान्
गुणान्' इति गीतायाः । कर्तृत्वं भोगकर्तृत्वम् । देहसह सहभावि एव । बन्धमोक्षेति
भाष्यार्थमाहुः तत्तदिति । अन्यैकजीवस्य देहमेदेपि कर्तृत्वस्य प्रकृतिगुणनिष्ठत्वेन प्रकृतेर्बन्ध-
मोक्षोपपत्तिः बन्धमोक्षव्यवस्था च सहजा भवेदिति भाष्यार्थात् । यादृगिति यादृक्कर्मोभिमानो
तादृक्कर्म कर्तव्यम् । सर्वेति । आदेहं सर्वकर्मकर्तृत्वम् । आचारेति प्रतिविम्बाधारः । प्रकृतिमहत्-
त्वाख्यं मनः मलिनबुद्धिश्च तदधीनत्वे चारुणजपाकुसुमाधीनस्फटिकावृणिसवत्कर्तृत्वं जीवस्याभि-
मानिन इति भावः । अयं जीवाणुत्ववादे तृतीयः पक्षः । तत्र मूलप्रकृतावेव चित्ततिविम्बो ईश्वर इति
आवरणशक्तिप्राधान्येनाविद्यादिशब्दितायां तस्यामेव चित्ततिविम्बो जीव इति च कथनात् ।
मूलप्रकृतिरविकृतिरिति अविद्यादयो तद्गुणसंविज्ञानेन महत्तत्त्वमलिनबुद्ध्यादयः तैः शब्दितायां

उच्यते । जगद्वाचित्वात् । एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्मेत्युपक्रमे एतच्छब्देन जगदुच्यते । पुरुषशब्देन च जीवः । तज्जडजीवात्मकं जगद् ब्रह्मकर्तृकमिति हि पूर्वसिद्धम् । तदनुरोधेनात्रापि ब्रह्मपरत्वमेवोचितं, न तु सर्वविघ्नवोऽश्रुतकल्पना च । अतः सुषुप्तावपि ब्रह्मण्येव लयस्तस्मादेव सर्वमिति ज्ञातव्यम् । प्राणात्मशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् । तस्मान्न जीवाधिष्ठिता प्रकृतिः कारणम् ॥ १६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

धीनत्वात् । न च ब्रह्मानुप्रवेशोक्तिवैयर्थ्यम् । तस्य साक्षित्वमात्रबोधनार्थत्वात् । तत्त्वं तु, स एष इत्येक्यविधानात् ब्रह्मेतो मिन्नम् । अतोऽभिमानिन एव कर्तृत्वात् प्रकृतेरेव कर्तृत्वमर्थादेव फलिष्यतीत्येवं प्राप्ते इत्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति एतेषामित्यादि । अत्रापि कारणत्वेनेत्यनुवर्तते । कारणत्वेन ब्रह्मैवादर्णीयम् । नात्र जीवः कर्तृत्वेन विवक्षितः । कुतः ? जगद्वाचित्वात् । अत्र हि बालाकिनोक्तानादित्यादीभिराकृत्य अजातशत्रुणा, 'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्म स वै वेदितव्यः' इति सिद्धान्तकथनोपक्रमे, एतेषामित्ये-
तच्छब्देनादित्यमण्डलाद्युल्लेखादुपलक्षणविधया जडं जगदुच्यते । पुरुषशब्देन च जीवरूपम् । तज्जडजीवात्मकं जगद् ब्रह्मकर्तृकमिति हि पूर्वसिद्धम् । आदित्यमण्डलाद्युत्पत्तेः प्रागेव, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते', 'तच्चजोऽसृजत', 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादिष्वादिष्टुष्टिबोधिकास्तु रश्मिः ।

तस्यां मूलप्रकृतावेवेति सांख्यमतम् । न च कर्ता कारयिता हरिः इत्युक्तब्रह्मानुप्रवेशो हि कर्तृत्वा-
देवं तु तदुक्तिवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य समाधत्ते न च ब्रह्मेति । 'असृजो ह्ययं पुरुषः' इति सूत्रात् । पञ्चविंशतितत्त्वेषु कुत्रास्य प्रतिविम्बितत्वस्य निवेश इत्याशङ्क्याहुः तत्त्वं त्विति । स एष इत्युपसंहार-
श्रुतिः । एवं सतीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इति । ननु भाष्ये एवं सतीत्यस्माभिमानिन एव कर्तृत्वे सतीत्यर्थः । अत्र तु पञ्चम्यन्तं कुत इति चेन्न विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति । अर्थादिति असङ्गत्वरूपार्थात् प्रकृतेर्विकारशीलायाः । एतेषामित्यादीति भाष्ये एतेषामादित्यादीनाम् । एतत् इति गच्छतीत्येतत् 'एतस्तुद् च' इति सूत्रेणादिप्रत्ययस्तस्य तस्य तुडागमश्च । कर्मेति कियत इति कर्म 'सर्वेषां तुभ्यो मनिन्' इति मनिन् । कृति कर्म जगदित्युक्तम्, तच्च जडम् ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यत्रारूढानि मायया ॥

इति गीतातः । पुरुषेति पुरुषाणामित्युक्तः पुरुषशब्देन जीवः । प्रकृते । अत्रेमां श्रुतिं सकलमाहुः पूर्वापरसंबन्धाय । अत्र हि बालाकिनेति । निराकृत्येति अत्र हि बालाकिरजात-
शत्रुणा ब्रह्म ते ब्रवाणीति संबदितुमुपचक्रमे स च कतिचिदादित्याद्यकारणान्पुरुषान् मुख्यब्रह्मदृष्टि-
भाज उक्त्वा तूर्णीं बभूव तमजातशत्रुर्दृष्ट्वा वै खलु मा संबदिष्टा ब्रह्म ते ब्रवाणीति । अमुख्यब्रह्म-
वादितया तं निराकृत्येत्यर्थः । तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिक्षेप तमाहुः अजातशत्रुणेति । एतच्छब्देनेति भाष्यमवतारयन्ति एतेषामित्येतच्छब्देनेति । उक्तार्थस्य भगवदिच्छया प्रसिद्ध-
भावात् प्रसिद्धार्थमाहुः उपलक्षणेति । पुरुषेति भाष्यं विवृण्वन्ति पुरुषशब्देनेति । जीवेति
श्रुतिं श्वेते इति ध्युत्पत्त्या जीवरूपं जगदुच्यते । तज्जडेति भाष्यं विवृण्वन्ति तज्जडेति । भूतानीति
कृतं श्रमादि पिशाचादि च तेजोषाम् आन्दोग्यश्रुतिः । इत्यादिष्विति ।

भाष्यप्रकाशः ।

श्रुतिषु सिद्धम् । अत्रापि पूर्वमिन्द्रप्रतर्दनसंवादे एवमेव सिद्धमतस्तदनुरोधेनात्रापि कर्तृत्वस्य ब्रह्मपरत्वमेवोचितम् । न तु पुरुषशब्देन देहमात्रमभिप्रेत्य तत्कर्तृत्वस्य प्रकृत्यभिमानिनि संभवदुक्तिकत्वेन तदङ्गीकृत्य सर्वश्रुत्युपपन्नो विधेयः । नच, न जायते न म्रियते वेति श्रुतेर्जीवोत्पत्तिः सिद्धान्तेऽप्यनिष्टेति जडजीवात्मकजगत्कर्तृत्वकथनमसंगतमिति शङ्क्यम् । 'सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति' इति श्रुत्यन्तरेण व्युच्चरणरूपाया उत्पत्तेस्तत्राप्यङ्गीकारात् । अतो जडवत् स्वरूपान्यथाभावाभावादेव, न जायत इत्युपपत्तेर्न सिद्धान्ते दोषः । नच सिद्धान्ते उपलक्षण-विधावत् पूर्वपक्षे संकोच इति दोषतोल्यात् साम्यं शङ्क्यम् । ब्रह्मण उपक्रमे श्रुतत्वेन तदादरस्य युक्ततया उपलक्षणविधाया अदृष्टत्वात् । प्रकृत्यभिमानिनस्त्वश्रुतत्वेन तत्कल्पने श्रुतत्यागोऽश्रुत-कल्पना च स्यादिति दोषाधिक्यात् । नच ब्रह्मपदमत्र सांख्याभिमतजडब्रह्मवाचकमिति शङ्क्यम् । स्वरूपलक्षणविरोधप्रसङ्गात् । अतः सर्वश्रुत्येकवाक्यत्वायात्रापि ब्रह्मैव कर्त्रिति मन्तव्यत्वात् सुप्रस्तावपि ब्रह्मण्येव वागादीनामत्रोक्तानां लयः । तस्मादेव सर्वं यथापत्तं विप्रतिष्ठत इति ज्ञातव्यम् । नच प्राण एव ब्रह्मात्मेत्यस्य विरोधः । ब्रह्मणि प्राणात्मशब्दवाच्यख्येन्द्रप्रतर्दनसंवादे पूर्वमेव सिद्धत्वादिति । तस्मादत्र प्रकृत्यभिमानि जीवो न तत्कर्तृत्वेन सिद्ध्यतीति न तदविधिना प्रकृतिः करणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

रहिमः ।

‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

सं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य धारिणी’ ॥

इति । सुषुप्ते आदिपदेन ‘धावापृथिवी जनयन् देव एकः’ इति । पूर्वसिद्धमित्यस्य भाष्यस्यार्थान्तरमाहुः अत्रापि । पूर्वमिति भाष्येपि पूर्वमनुगमाधिकरणे कौपीतकिब्राह्मणे वा पूर्वम् । एवमेवेति जगद् ब्रह्मकर्तृकमेव सिद्धम् । तदनुरोधेनेति भाष्यं विवृण्वन्ति अतस्तदनुरोधेनेति । अत्रापि कौपीतकिब्राह्मणेपि । संभवदिति प्राक्तनकर्मद्वारा । कर्मणां प्रारोहकसमावत्स्यम् । सर्वश्रुतीति यतो वा इमानीति श्रुतिविध्वजः । न जायत इति ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ इति । न च विपश्चित् सूर्य इति शङ्क्यम् । सूर्यं जाल्सा जगतस्तत्पुत्रश्चेति आत्मत्वात् । व्युच्चरणेति सर्व एव जीवाः सर्व एवात्मानः इति व्युच्चरणं समागमः । ‘अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः’ इति सुबोधिनीकारिकायाः । जडे शब्दरूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिवन्तीवेत्यल्लुः अत इति । अन्यथा-भावः शब्दादिपरावृत्तिः । अश्रुतकल्पना चेति भाष्यमवतारयन्ति न चेति । उपलक्षणेति एतच्छब्देनोपलक्षणविधया । संकोच इति देहमात्रसंकोचः । शङ्कते न च ब्रह्मेति । सांख्येति सांख्यैरभिमतं जडं प्रकृतिः ब्रह्म असङ्गपुरुषस्तदुभयवाचकमभिमानिवाचकमिति यावत् प्रतिविम्बं वा जडं ब्रह्म तद्वाचकं उपक्रमगतं ब्रह्मपदमित्यर्थः । स्वरूपेति सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तम् । अतः सुप्रस्तावित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स अतः सर्वेति । अत्रापि कौपीतकिब्राह्मणेपि । विप्रतिष्ठन्ते इति जागर्ति विप्रतिष्ठन्ते तच्च विषयोपपादनं पूर्वमुक्तम् । न जीवादिति भावः । प्राणात्मेति भाष्यं विवृण्वन्ति न च प्राण इति । पूर्वमिति अनुगमाधिकरणे । कौपीतकिब्राह्मणे वा पूर्वम् । तदधिष्ठेति प्रतिविम्बाधिष्ठिता प्रतिविम्बाधारभूता प्रकृतिः । न च शीताविरोध इति वाच्यम् । यद्यपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशाध्याये क्षेत्रज्ञनिरूपणं न्यार्यं तथापि क्षेत्रेषु देहेषु वा सुषुप्तेति श्रुत्या

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

किंचिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वत्र जीव एव प्रकान्तः । कैष एतद् आलाके पुरुषोऽशयिष्ठेति । ब्रह्म त्वद्यापि न सिद्धमेतादृशं, नेतादृशमिति । अतः शयनोत्थानलक्षणजीवधर्मदर्शनात् तस्यैव ब्रह्मत्वं जगत्कर्तृत्वं च । तत् स्वतोऽनुपपन्नं प्रकृतौ फलिष्यति । अथवा मुख्यप्राणलिङ्गमन्यत्रास्ति । प्राण एवैकधा भवतीति सुषुप्तौ तस्यैव वृत्तिरुपलभ्यते । विद्यमानादेव सर्वोत्पत्तिप्रलयौ । स च

भाष्यप्रकाशः ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ भाष्यमत्र निगदव्या-
रश्मिः ।

जीवमात्रस्याशङ्क्यनिरूपणत्वात् उपद्रष्टेत्यादिना ब्रह्मनिरूपणात् । न चात्र मानाभाव इति शङ्क्यम् । ब्रह्मे इति जीवे भोक्तृत्वसिद्ध्या भोक्तेति भोक्तृत्वस्य पृथगुक्तस्य मानत्वात् । न चातुवाद इति शङ्क्यम् । गौरवात् । न चानश्वन्नन्योमिचाकशीति श्रुतिविरोधः शङ्क्यः स्वेनाशननिषेधात् । जीवरूपेण भोक्तृत्वसावरणात् । अन्यथा माण्डूक्योपनिषदि स्थूलसुक्ष्मोक्तैर्विरोधः स्यात् । न च चरणरूपेण स्थूलसुक्ष्ममिति शङ्क्यम् । ॐ । न च प्रकृतेरनादित्वं न युज्यत इति शङ्क्यम् । मायया च निषेधितमिति वाक्यात् । माया प्रकृतिरिति । न च क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशविरोध इति शङ्क्यम् । उपक्रमे,

‘प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतदेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केनच’ ॥

इति ज्ञेयोक्तेः । न च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं सांख्यरीत्या सर्वनिवेशः क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देश इत्यध्याय-
नाम्नः इति शङ्क्यम् । प्रतिबिम्बस्य विद्वन्मण्डने दूषणात् निरीश्वरवादापत्तेर्येति ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ निगदेति । तथाहि । किंचिदिति प्रतीतिार्थस्यागेनायमात्मा ब्रह्मेति शारीरब्राह्मणे जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तेरुपक्रमो जीवपरः कैष इत्यत्र जीवः स्पष्टः । सुप्तात् सुषुप्ताच्च जीवाञ्छ्रौती सृष्टिः तत्कर्तृत्वं प्रतिबिम्बे बाधितम् । प्रकृतौ भविष्यति उपसंहारे स एष प्राण एव विज्ञानात्मैकवचनेन सांख्यवाददर्शनात् फलनिरूपणेपि पापाहत्यादीनां संभव इत्याशङ्क्येति । ननु ब्रह्म ते भवाणि इत्युपक्रम इति चेत्तत्राहुः ब्रह्म स्थिति । अस्त्युपक्रमवता अत्रेन्द्रप्रतर्दनसंवादेपि ब्रह्म न सिद्धं प्राणपदं ब्रह्मवाचकमिति सिद्धं ततस्त्वष्ट्रवधोत्र तु शारीरब्राह्मणोक्तो जीव उपक्रमे उक्तः । अत इति शक्यार्थविचारात् । जीवमुख्यप्राण-
लिङ्गादिलेकवचनादेकं दुष्टमेकं लिङ्गमित्युक्त्या दुष्टं जीवलिङ्गं व्याख्याय मुख्यप्राणलिङ्गं व्याकुर्वन्ति स्म अथ वेति । ननु कोऽस्तरसो येन पञ्चान्तरोक्तिरिति चेच्छृणु उपक्रम एवासंभवी यतोऽशयिष्ठेति स्वमार्गकधातुमार्गं न किं तु सुषुप्तिसहितस्वभवाचकः यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति इति श्रुतेः दृग्भालाकिब्राह्मणे पुरीतति शेते इति सुषुप्तिनाडीपुरीतद्रूपया उक्तेश्च सुषुप्तात्युत्पासृष्टिः सुखमहमस्वाप्नं न किंचिदवेदिषमिति प्रत्ययविरुद्धेति प्रविष्टब्राह्मणः सृष्टिर्द्यौकेत्यस्तरस इति । ननु अत्रापि स दोषस्तदवस्य इति चेत्तत्राहुः सुषुप्ताविति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति अयास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति उपक्रम्य एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं प्रतिष्ठन्ते प्राणेश्वरो

प्रकृत्यंशोऽतो जडादेव प्रधानात् सृष्टावपि सर्वोत्पत्तिः । अतोऽस्मात् प्रकरणाज्जीवद्वारा साक्षाद्वा प्रकृतेः कारणत्वमित्येवं प्राप्ते उच्यते तद्व्याख्यातम् । एतयोः रुभयलिङ्गत्वमेव नास्तीति, आश्रयत्वादिह तद्योगादित्यत्र सर्वमेव कार्यं भगवत् एव नान्यस्यादिति । अतोऽस्माद् ब्रह्मवाद एव सिद्ध्यति, न प्रकृतिवादः ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

स्वमतेन परिहारमुक्त्वा नियतधर्मवादेनापि परिहारमाह । स्वाप्रति-
बोधौ जीवधर्मावेव । चक्षुरादिलयाधारत्वं प्राणस्येति । तस्मिन्नपि पक्षे अन्यार्थं
तद्धर्मकीर्तनम् । भेदे हि तन्निराकरणमवश्यं कर्तव्यमिति तु शब्दः । ब्रह्मप्रति-

भाष्यप्रकाशः ।

ख्यातमित्युपरम्यते ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥ अत्र
सांख्यमतमाचार्यदेश्यानामन्येषामप्यनुमतं न भवतीति ज्ञापनाय सूत्रप्रयोजनमाहुः स्वमतेने-
त्यादि । नियतधर्मवादस्वरूपमाहुः स्वापेत्यादि । परिहारमाहुः तस्मिन्नित्यादि । यस्मिन् पक्षे
रक्षितः ।

देवा देवेभ्यो लोका इति च । प्राणवृत्तयोऽपानादयः प्रतिष्ठन्ते जागरिते परीक्षैकरूपलभ्यन्ते । ननु
प्राणोस्तु परं तु ब्रह्मणोऽनुपशब्दे उक्तः । तस्मादेवात्मनः सकाशात्प्राणप्रतिष्ठाद्युक्तम् । तथा च
शंकराचार्यभाष्ये 'परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायते' इति वेदान्तमर्यादेति चेत्प्राहुः
विद्यमानादिति । प्राणादिति वृत्तौ मरीचिकाख्यायां लालुमष्टकृतायां वृत्तावप्येवम् । प्राणे विद्य-
मानाद् ब्रह्मणः सत्यत्वादिवत् कर्तृत्वरूपादित्यर्थः अत एव एतस्मादात्मन इति श्रुतावात्मपदं
प्राणेष्वात्मपदमावात् । भाष्यं चातः सुपुष्पावपि ब्रह्मण्येव लयस्तस्मादेव सर्वं ज्ञातव्यमिति स च प्राणः
प्रकृत्यंशः । प्रकृतेर्मयारूपाया महत्त्वं महत्त्वत्वादहत्त्वं तस्मात्तामसाहंकाराच्छब्दः ततः खं ततः
स्पर्शस्ततो वायुरिति प्रकृत्यंशः समष्टिप्राणः व्यष्टीनां प्राणा अपि प्रकृत्यंशः । सांख्य आह अत इति
यतो भवतामेवमतोऽस्माकमपि जडादेवेत्यादिः । अतोऽस्यादिति । कौषीतकिप्रकरणात् । जीवद्वारेति
प्रकृतौ प्रतिबिम्बो जीवस्तस्मात्सर्वम् । साक्षादिति 'प्रधानाजगज्जायते' इति । एतयोरिति लिङ्गयोः ।
प्रकरणिलोपपादने उभयलिङ्गत्वमेव नास्तीति उभयलिङ्गत्वाभावो व्याख्यातः केषाकाङ्क्षायां अनुपमा-
धिकरण इत्याहुः आश्रितत्वादिहेति कथं व्याख्यातमित्याहुः सर्वमिति । नन्वेवं सति श्रवदेव-
वाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णयितं न निर्णयितं यस्य वै तत्कर्मैलस्य वाक्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन
तत्रानवधारितत्वात् तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणाशङ्का पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । सिद्धमाहुः अत इति
शङ्कयाभांसाद्ब्राह्मणात् । एवं निगदव्याख्यातमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥ अत्र जैमिनिय-
तोक्तेः प्रयोजनं वक्तुमाहुः अत्र सांख्येति । आचार्यदेश्यानामिति ईषदना आचार्या
आचार्यदेश्याः 'ईषदसमाप्तौ कल्पन्देवदेशीयरः' इति सूत्रेण देव्यप्रत्ययः । अन्येषामाचार्यदेश्यत्वे
प्रत्यधिकरणं स्फुटमेव दूषणात् । अन्येषामिति जैमिनीनाम् । नियतेति स्वाप्रतिबोधौ जीवस्यैव
चक्षुरादिलयाधारत्वं प्राणस्येति नियतधर्मवादः 'तत्प्रसङ्गं बह्मरायणस्यानयेक्ष्वात्' इति सूत्रे

पत्त्यर्थमेव जीवलयोद्गमौ । मृतिवैलक्षण्येन प्राणकीर्तनमाश्रयब्रह्मबोधाय । कुत एतद्वगम्यते तत्राह उपक्रमोपसंहाराभ्यामेवावगम्यते । 'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणाम्' इत्युपक्रमे मुख्यं ब्रह्मैव निर्दिष्टम् । तज्ज्ञानेनासुरजयः, सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं चेति फलम् । न ह्येतद्द्वयममुख्ये संभवति । अपि च प्रश्रव्याख्यानाभ्याम् । 'कैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति प्रश्नः । तत्र जीवस्य ज्ञातत्वादधिकरणमेव न ज्ञातम् । यत्रैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति

भाष्यप्रकाशः ।

एतयोर्जीवमुख्यप्राणधर्मत्वात् तल्लिङ्गत्वमेव, न ब्रह्मधर्मत्वं, तस्मिन्नपि तद्वर्माणां कीर्तनमन्यार्थं ब्रह्मबोधार्थम् । तथा च ब्रह्मपरिचायनाय तच्छेषत्वेनैतत्कथनाभेदेन सांख्यमतसिद्धिरित्यर्थः । ननु सूत्रे तुशब्दादस्य पक्षस्य पूर्वसाध्यायस्त्वमेव कुतो नाद्रियत इत्याकाङ्क्षायां तोः प्रयोजनमाहुः भेदे हीत्यादि । एतस्य मतस्य पूर्वस्माद् भेदे यतो हेतोर्जैमिनिनापि सांख्यमतनिकारणमपश्यं कर्तव्यमिति ज्ञापनाय तुशब्दो, न तु सिद्धान्तपक्षादस्योत्कर्षज्ञापनार्थः । गामाविश्य च भूतानीत्यादिभिर्भूतादिसर्वकार्यस्य भगवत्कार्यतयैव सिद्धत्वादिति । तर्ह्यस्मिन् पक्षे जीवप्राणयोः कथमन्यार्थत्वमित्यत उपपादयन्ति ब्रह्मप्रतीत्यादि । अपिचेत्यनेन सूचितं हेतुमाहुः

रश्मिः ।

जैमिनिना व्यासग्रहणात् जीवस्वरूपं व्यासोक्तं यथाशास्त्रम् । 'जैमिनिः कर्मतत्त्वज्ञः' इति वर्षशस्त्रे नियतधर्मवादः । यथा मध्वादिष्वनधिकारं जैमिनिः । अधिकारं व्यास आह स्वापेत्यादीति श्रुतिं यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति । न ब्रह्मेति परंपरया न ब्रह्मधर्मत्वम् । नन्वप्रापि ब्रह्मणः एकविधत्वं तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वादित्यौत्तिकसूत्र-शेषादिति शङ्कम् । आत्माधिकः कलादिभिर्न भोगः इति जैमिनिसूत्रात् आदित्यादिग्रहेषु कलादिभिः सकलगुणैरधिक आढ्यः न भोगो ग्रहः आत्मेति ज्योतिषजैमिनिसूत्रसुबोधिन्याम् । आत्मलक्षणस्य ज्योतिर्विज्ञीलकण्ठैः प्रतिपादनात् । तस्मिन्नपीति वेदवेदान्तादिषु दशशस्त्रेषु वेदशास्त्रपक्षे । ब्रह्मपरीति दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्मत्वार्थं ब्रह्मपरिचायनाय । एतदिति जीवमुख्यप्राणलिङ्गकथनात् । ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा तं दर्शपूर्णमासयोः वृणीत इति वाक्यात् । ज्यायस्त्वमिति तोः पूर्वोक्तस्य व्यासपक्षस्य निराकरणस्य तोरथात् इति भावः । तु इति पूर्वपक्षिणमिति तुः, तुः पूर्वपक्षनिरास इति भाष्यात् । पूर्वस्मादिति वेदान्तमतात् । कर्तव्यमिति अन्यथा पदशास्त्रव्यवस्था भज्येत । वेदशास्त्रमेव सांख्यशास्त्रम् । कर्मणः कर्तृत्वादि च न स्यात् प्रकृतेरुपादानत्वे । तथा च पूर्वपक्षिणं सांख्यं तुदतीति तुरिति भावः । भगवदिति । गीतायां न कर्मकार्यतया न सिद्धत्वमित्येवकारव्यावर्त्यम् । ब्रह्मप्रतिपत्तीत्यादीति प्रतिपत्तिज्ञानं तद्ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन भवति तज्जगज्जन्मादिकर्तृत्वमेतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वेनोक्तं सुषुप्तावपि ब्रह्मण्यपलयः इति भाष्योक्तो लयः । तावेतौ जीवलयोद्गमौ ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमेव तल्लक्षणत्वात् । मृतिः शरीराद्वाणे उक्ता 'सुषुप्त्युक्तान्योर्भेदेन' इत्यधिकरणे विवृता तत्र सर्व-प्राणानां भगवन्निकटे गमनसुक्तमत्र तु वागादिलयाधारत्वं प्राणस्येति वैलक्षण्यं तेन । प्राणकीर्तनं प्राण एवैकधा भवति इति श्रुत्या । एतदिति आश्रयब्रह्मबोधनार्थत्वम् । जीव प्राणधारणे इति धातुप्राप्तौ साक्षात्प्राणाश्रयजीवमपहयाश्रितत्वं परंपरयावगम्यते । अपि चेति स्वरादेराकृति-

व्याख्यानम् । न हि नाडीर्ज्ञापयितुं व्याख्याति, किं तु प्रतिज्ञातं ब्रह्म । कथमे-
तदवगम्यते, नाडीव्यतिरिक्त आत्मा ज्ञाप्यत इति तत्राह एवमेके । एके
शाखिनो वाजसनेयिनः । तत्रापि हस्तबालाकिब्राह्मणे, 'स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष
एतत् सुप्तोऽभूत् य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञान-
मादाय, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिच्छेते' इत्यत्र आकाशशब्दं ब्रह्म सता
सोम्य तदा संपन्नो भवतीति च । खं ह्यपीतो भवतीति च । तस्मादाधार-
भूतब्रह्मज्ञापनार्थत्वाज्जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् प्रकृतिवाद इत्यसंगतम् ॥ १८ ॥
इति प्रथमाध्यायचतुर्थपादे षष्ठं त्रिसूत्रं जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

उपक्रमेत्यादि । फलमिति उपसंहारे निर्दिष्टं फलम् । जीवस्य ज्ञातत्वादिति । एष इति
षदेन बालाकिज्ञातपदार्थस्यैव निर्देशात् तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ १८ ॥
इति षष्ठमधिकरणम् ॥ ६ ॥

रहिमः ।

गणत्वादन्यचेत्यर्थे प्रयुज्यते तत्र किं चेत्तदुक्त्वा एतत्प्रयोगः सूचयति सूत्रान्वयान्तरम् । प्रश्न-
व्याख्यानाभ्यामप्येवमेवैके शाखिनश्चेति तदाहुरपि चेत्तन्नेति हेतुमिति । उपक्रमोपसंहाररूपम् ।
समुच्चयार्थकेनापि नार्थं हेतुः समुचित इति भावः । उपसंहार इति सर्वान्प्राणानोपहृतेलादिनोक्त-
स्तस्मिन् । भाष्ये । अनुसृत्य साक्षात्प्राणाश्रये जीवेऽङ्गीकृते सति संभवत्यपि तु परंपराश्रये
ब्रह्मण्यङ्गीकृते सति संभवति । सूचितार्थं व्याख्याय वाच्यार्थं वक्तुमाहुः अपि चेति । अन्यचेत्यर्थक-
मव्ययम् । मनोरमायां स्वरदेराङ्गीतिगणत्वात् । केतव्य किमः सप्तम्यन्तात् किमोदिति अत्रत्यथा-
दधिकरणसप्तम्या अधिकरणविषयकः प्रश्नः इत्याहुः तत्रेति । प्रकृते । बालाकिज्ञानेति ज्ञातव्य-
शास्त्रदृष्ट्या प्रत्यक्षं वा । अधिकरणं न ज्ञानमिति जीवाधिकरणं किमिति प्रश्नः । शेषमिति उत्तरस्य
पदसंभारप्रकारकयद्विषयी प्रश्नः तद्वर्मावच्छिन्नत्वतदुद्देश्यकं लक्षणादिनिरूपणमिति व्युत्पत्त्या को घटः
कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यत्र दर्शनेन तादृशत्वाच्छ्रुत्यन्तरसिद्धमाकाशमष्टोत्तरयतीत्याहुः यत्रैव इति
धत्रेत्यस्याकाशशब्दब्रह्मणि इत्यर्थः । ननु श्रुत्यन्तरे पुरीतति श्वेते इति यत्रेत्यस्य पुरीतति इत्यर्थः ।
कृते नेति चेत्तत्राहुः नहीति । आकाशेति आकाशः शब्दो यस्य प्रतिपादकत्वदाकाशशब्दं ब्रह्म ।
यत्रैव जीवः सुप्तोभूत् एतज्जगत्सुप्तोभूत् । स्वयं विवृणोति य एष इति विज्ञानमयो जीवः प्राणाना-
मिन्द्रियाणां विज्ञानं प्रकाशनसामर्थ्यम् । करणे व्युत्पन्नं स्वविज्ञानेन प्रत्यक्षप्रणाल्यामङ्गीकृतेनादाय
गृहीत्वा हृदय इत्याकाशविशेषणम् । सप्तम्यन्तं न हृदयब्रह्मणोक्तब्रह्मक्षत्रहृदयमिति नपुंसक-
शब्दात् । अत उक्तमाकाशशब्दं ब्रह्मेति । अन्यत्र सतेति सता ब्रह्मणा तदा सुप्तौ । स्वमिति
स्वमात्मानमपि इतः प्राप्तो भवति । सिद्धमाहुः तस्मादिति जीवमुख्येत्यत्र त्यज्येते पञ्चमी
आधारभूतब्रह्मज्ञापनार्थत्वात् जीवमुख्यप्राणलिङ्गमाज्ञाय पूर्वसूत्रोक्तरीत्या प्रकृतिवाद इत्यसंगत-
मित्यर्थः । संगतिस्तु निर्वाहकरुणा प्रत्यधिकरणम् ॥ १८ ॥

इति षष्ठाधिकरणम् ॥ ६ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥ (१११७)

पुनर्जीवब्रह्मवादेन प्रकृतिकारणवादमाशङ्क्य निराकरोति । बृहदारण्यके चतुर्थे षष्ठे च याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे, येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यामिति विरक्तिसुक्त्वा, यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति षष्ठे तामभिमुखीकृत्य, न वा अरे पत्युः कामायेत्यादिना अमृतत्वाय ज्ञानमुपदिशति षष्ठे । पुनरुपसंहारेऽप्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥ अधिकरणभवतारयन्ति पुनर्जीवेत्यादि विषयमाहुः बृहदित्यादि प्रवव्राजेत्यन्तम् । इदं वाक्यद्वयं प्रकृतिसंबन्धशून्यकेवलपुरुषतत्त्वज्ञापनपरम् । यथाद्वैतवाग्ने-
रित्यारभ्य वागेकाग्रमभित्यन्तेन नामरूपात्मकप्रपञ्चोत्पत्तिलयाधारश्रावणात् । सांख्यमते केवलस्य पुरुषस्य तथात्वाभावात् । किंतु प्रकृतसंसृष्टतत्परम् । तेन सादृशस्य जीवस्य प्रकरणित्वम् ।
रश्मिः ।

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥ पुनर्जीवेत्यादीति जीव एव ब्रह्मेतिवादेन जीवस्य प्रतिविम्बत्वात् प्रतिविम्बसाकारणत्वात् प्रकृतौ कारणत्वपर्यवसानात् प्रकृतिकारणवादेत्यादि । चतुर्थे इति चतुर्थे ब्राह्मणे षष्ठ्याये च ब्राह्मणं तु पञ्चमं एतद्ब्राह्मणद्वयं विषयः । येन जन्मना हेतुना 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इति वाक्यात् । अहं मैत्रेयी नामृता न शब्दो ननु चाधृतत्वामिलापसूचनायान्यथा-
मृता सामिल्येतावतैव चारितार्थ्यं लापवं च । किं चाधृतत्वाय ज्ञानोपदेशस्यासंगतिः स्यात् 'नादृष्टो ब्रूयात्' इति सुबोधिन्याः एवं तु किं कुर्याममृतत्वार्थं किं कुर्यामिति प्रश्नव्यक्तेरधृतत्वाय षष्ठोऽधृतत्वाय ज्ञानमुपदिदेशेति अधृतत्वाय ज्ञानोपदेशस्यासंगतिर्नेति । स्यामिति हेतुहेतुमद्भावे लिङ् तेन जन्मना संपूर्णेन किं कुर्यामिति कृतिविषयकप्रश्नः नाधृतत्वस्य कृतेश्च कार्यकारणभावः । न धृतत्वस्य कृतेश्च कार्यकारणभावः । कृतिपदेन सेवाकृतिकर्मकृत्योर्विवक्षणात् मृतत्वेऽप्यसत्कृतिसंभवात् । अतो हेतु-
हेतुमद्भावे लिङ्कर्ममपि न नञौ । चिरक्तिमिति । येनाहमिति वाक्यार्थस्य व्यञ्जकत्वात् व्यञ्जनयोक्त्वा वाक्यार्थेन विरक्तिव्यञ्जनात् । भगवान् याज्ञवल्क्यः । मे मम मैत्रेय्या मा इ इति च्छेदे मा मामि-
त्यर्थः । एवं विषयः स्फुटः संशयस्तौल्यमाहुः संशयबीजमिति । पूर्व्वेति पूर्व्वं शारीरब्राह्मणं ततः पूर्व्वसिञ्ज्योतिर्ब्राह्मणे । आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचेति श्रुतेर्ब्रह्मणः प्रकृतत्वम् । तत्र आत्मन इत्यादीति । ननु जायापत्नोरादित्वमपेक्षितमित्याशङ्क्याहुः स्वप्रतीत्येति । स्वप्रतीतिर्दम्पत्योर्नोस्ति । ननु दम्पत्योर्भिन्नस्वभायरूपयोः स्वप्रतीत्या प्रियत्वमस्त्वेवेति चेन्न शुक्तस्य विषयरागाभावात् भार्याया अपि 'पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः' इति वाक्याद्विषयप्रियत्वाभावात् । जायायाः पत्नीत्वे दम्पत्योः सहाधिकारस्य पूर्व्वतत्प्रसिद्धत्वात् तयोः प्रियत्वं स्वप्रतीतिगोचरो न भवति तथा च प्रतीति-
प्राधान्यात् न पाठकम इति भावः । यद्वा पुत्राणामादौ पुत्रादौ पुत्रा आदयो येषां वित्तमण्डलप्रादीनां ते पुत्रादयः पुत्रादौ च पुत्रादयश्च पुत्रादयस्त्वेषामपेक्षयेत्यर्थः । जीवमेवेति अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतौ जीवे आत्मपदप्रयोगात् । जीवस्येति । भाष्ये । तदित्यव्ययं लुप्तपट्टीकं तस्येति निष्पन्नं तस्यार्थो जीवस्येति अन्यपार्थं आत्मत्वेन बोधानन्तरमिति । तत्रेत्यत्र विषयसप्तमी तदर्थस्तद्विषय-
क्रमेव जीवविषयकमेव दर्शनतदिकं विषये इति भाष्यान्वयः 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे जायायाः कामाय जाया प्रिया भवति आत्मनस्तु

तत्र जीवस्य प्रकरणित्वं ब्रह्मणो वेति संशयः । तत्रात्मनः प्रियत्वं स्वप्रतीत्या पुत्राद्यपेक्षया बोधयज्ञीवमेवोपक्रमे आत्मत्वेन वदति । तदनु तत्र दर्शनादि विधत्ते । तेन सर्वं विदितमिति फलमाह । तत्र कथमात्मज्ञानेन सर्वज्ञानमिलाकाङ्क्षायां, ब्रह्म तं परादादित्यादिना, इदं सर्वं यद्यमात्मेत्यन्तेन तस्यैव सर्वत्वमाह ।

भाष्यप्रकाशः ।

जीवलिङ्गस्य भूयस्त्वात् । अथवा ब्रह्मणः प्रकरणित्वमभूतस्वरूपस्य फलस्योक्तत्वादित्याशयेनाहुः तत्रेत्यादि । एवंचास्मिन्नपि द्वे आनुमानिकं नेत्यानुमानिकद्वयदाकाशादिषु कारणत्वेन चेत्याकाशादिद्वयत्राचानुवर्तते । तथाच ब्रह्मण्येव वाक्यान्वयाद् ब्रह्मैव कारणत्वेन मन्तव्यं, न तु प्रकृतिविशिष्टो जीवः । सर्वश्रुतीनामेकवाक्यात् । अतो नानुमानिकद्वये योजनं पर्यवस्यतीत्याशयेन पूर्वपक्षमाहुः तत्रात्मन इत्यादि । स्वप्रतीत्येति लौकिक्या स्वप्रतीत्या । जीवमिति प्रकृतिसंख्ये पुरुषम् । तदनु तत्रेति जीवस्यात्मत्वेन बोधनानन्तरं तद्विषयकमेव । 'ब्रह्म तं परादात्' इत्यादिनेति ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद स्वतः तं परादादित्यादिना । अर्थस्तु— ब्रह्मस्यैव आदिरूपा वर्णाभिमानिनी देवता तं वक्ष्यमाणलक्षणं पुरुषं परादाज्ज्ञानापराधात् पराङ्कुर्यात् । अपराधमाह । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदेति । यः पुमान् अन्यत्रात्मन आत्मनः सकाशादन्यद् ब्रह्मस्यैव वेदेति । त्रल्ल सार्वविभक्तिकः । तथाचायमात्माभिन्नत्वेन मां पश्यतीत्यपराधात् तमात्मज्ञानरहितं कुर्यादित्यर्थः । सर्वत्वमाहेति । इदं सर्वं यदित्यन्तमनूयभागः । अयमात्मेति विधेयभागः । तथाचात्मनः सर्वत्वादात्मज्ञाने सर्वज्ञानमुपपन्नमिति भावेनात्मनः सर्वरूपत्वमाहेत्यर्थः । तदन्विति एवं प्रतिज्ञोपपादनमुखेन तन्माहात्म्यश्रावणानन्तरं कथमस्मिन् संघाते आत्मज्ञानं भवतीत्याकाङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तत्रयमाह । यथा दुन्दुमेर्हन्यमानस्य न बाह्याच्छब्दाच्छकुयात् तद्गृहणाय दुन्दुमेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत इत्यादि । अर्थस्तु—यथा दुन्दुमेर्हन्यमानस्य सकाशाद् बाह्यान् अतिरिक्ताच्छब्दान् महाकोलाहले ग्रहणाय ग्रहीतुं न शक्यतां समर्थः पुरुषो भवेत् । किंतु हन्यमानस्य दुन्दुमेरेव शब्दो गृहीतो भवति । तत्र करणं दुन्दुमेर्दर्शनम् । दुन्दुभ्याघातस्य वा दर्शनम् । तदेतदुक्तं, दुन्दुमेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वेति । तथा च महाकोलाहलाभिमामके कस्मिन्निति ।

कामाय जाया प्रिया भवति' इत्यारम्य 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं निदितमिलादिज्ञानोपदेशं जीवविषयकं विधत्ते । भाष्ये । तेनेति आत्मश्रावणादिना श्रुतिराह । प्रकृते । वक्ष्यमाणेति अपराधिनम् । सार्वेति तथा च त्रल्ल द्वितीयायाः अन्यदित्यन्यत्रेति । आत्मन इति भाष्यीयस्य तस्येत्यस्यार्थः । प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञात्वावच्छिन्ना प्रतिज्ञा तद्विशिष्टं वाक्यमपि प्रतिज्ञावाक्यम् । तन्माहात्म्येति जीवमाहात्म्यश्रावणानन्तरं परंपरयेत्यादि भाष्यार्थेति संशयोत्र । यथा महेति भाष्यं विवरीतुं श्रुतिमाहुः यथा दुन्दुमेरिति आदिपदेन स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याच्छब्दाच्छकुयात् ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः स यथा शङ्खस्य ध्यायमानस्य न बाह्याच्छब्दाच्छकुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खस्य वा शब्दो गृहीत इति दृष्टान्तद्वयबोधकश्रुतिसंग्रहो बोध्यः । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यथा दुन्दुमेरिति आघाताख्यः संयोगः । अनुमानेति भाष्यं विवरीतुमाहुः

तदनु कथमस्मिन् संघाते आत्मज्ञानं भवतीत्याकाङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिह-
ष्टान्तप्रयमाह । परंपरया बाह्याभ्यन्तरभेदेन । यथा महाकोलाहले दुन्दुभेर्ह-
न्यमानस्य शब्दो गृहीतो भवति । तत्र कारणं दुन्दुभिदर्शनं दुन्दुभ्याघातदर्शनं
वा । अनुमानद्वारा चित्ते तत्र निविष्टे तत्साक्षात्कारो भवतीति तथा आत्मनो
बोधककार्यानुसंधाने तत्साक्षात्कारो भवतीति । तत्र कथं सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां
तत एवोत्पन्नं सर्वं नामरूपात्मकं तस्मिन्नेव लीयत इति । स यथेति द्वयेनाह । मध्ये

भाष्यप्रकाशः ।

च्छन्दे श्रुते, कस्यामिति जिज्ञासायां योग्यतया सजातीयशब्दान्तरेण वा कारणमनुमिनोति ।
एवमनुमानद्वारा चित्ते तत्र निविष्टे ततः प्रयत्नेनान्यथा वा तस्य दुन्दुभेः साक्षात्कारो भव-
तीति दृष्टान्तः । तथात्रात्यवुभ्रुत्तायाम्, आत्मनो बोधकानि यानि चेष्टादिरूपाणि तत्कार्याणि
तेषां विचारेण चित्तेऽनुमानद्वारा आत्मानुसंधाने तस्यात्मनोऽप्यस्मिन् संघाते श्रवणादिभिः

रश्मिः ।

तथा चेति योग्यतयेति एकपदार्थेऽपरपदार्थसंबन्धो योग्यता । एकस्मिन् पदार्थे महाकोलाहलाभि-
भावके शब्देऽपरपदार्थस्य दुन्दुभेः संबन्धः । खान्वितान्वितत्वं संबन्धः खं शब्दः तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मनः इति श्रुतेः तेनान्वित आकाशस्तेनान्वितो वायुरित्येवं संबन्धः स्वरूपः । अनया कारणानुमानं
दुन्दुमिशब्दः कश्चिदाश्रितः शुण्णत्वाद्व्यादिवदिति । ननु रूपादिकं न दृष्टान्तः साध्यतावच्छेदक-
स्वरूपसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकसमवायसंबन्धेन हेतुमति घटादिरूपादौ साध्याभावात् । प्रत्युत
साध्याभाववद्भूतित्वेन साधारणो हेतुरिति चेन्न घटादिभिर्गोषधिवृत्तिरूपादीनां दृष्टान्तत्वात् । तथा च
श्रुतिः 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्रेरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या
ओषधयः' इति । स्वरूपं रूपं तेजसस्तन्मात्रा तन्नाश्रयो दुन्दुभिरेव संबद्धत्वात् ततश्च शब्दः
दुन्दुभ्याश्रित इत्यनुमितिः । अत्र नैयायिकैः साध्यतावच्छेदकसंबन्धशैथिल्यप्रयुक्तसमवायाङ्गीकारेण
शब्द आकाशाश्रित इत्यनुमित्यापत्त्यर्थान्तरं निग्रहस्थानमित्यख्या पक्षान्तरमाहुः सजातीयेति ।

'सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु रक्षते ।

वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता' ॥

इति भाषापरिच्छेदस्य मुक्तावल्याम् । दूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह ओत्रेति ननु सूदृहाद्य-
वच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरित्यत आह वीचीति आद्यशब्दस्य बहिर्दृशदिगवच्छिन्नो-
न्म-शब्दस्तेनैव शब्देनोत्पाद्यते एवाद्यशब्दव्यापकः । एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नः शब्द उपलभ्यत इति ।
एवं च श्रोत्रोत्पन्नेन तत्कारणं शब्दाद्यनुमिनोति तेन शब्देन तत्कारणं तेन तत्कारणमित्येव
सजातीयशब्दान्तरेण कारणं दुन्दुभिमनुमिनोति शब्दान्तरं कारणजन्यं कार्यत्वात् घटवदिति कारणं
दुन्दुभ्यादिकमिति । अनुमानेति भाष्यं निवृण्वन्ति एवमनुमानद्वारेति । तत्रेति दुन्दुभ्यादौ
जानाति इच्छति यतते इत्यत्रेच्छा न नियतेत्याशयेनाहुः ततः प्रयत्न इति । अन्यथेति ।
अप्रयत्नकर्तृत्वेन द्वितीयपक्षे दुन्दुमिसाक्षात्कारोऽनुमितिः सोक्ता । तथेति भाष्यं निवृण्वन्ति
तथाश्रान्तेति । बुभुत्सेति बोद्धुमिच्छायां सन् भूमावः खरि चेति चर्त्तम् । तत्कार्याणीति
शरीरकार्याणि शरीरसम्बन्धेन चेष्टेति अत्रे ग्रन्थात् । अनुमानेति अनुमानं च संघातः आत्मवान् चेष्टाव-
त्त्वात् देवदत्तसंघातवत् । कार्यादिति वा हेतुः । भाष्यप्रकाशे तत्र कार्यलिङ्गकानुमानमित्यत्रे वक्ष्य-

रश्मिः ।

त्वात् । नन्वन्नमयादि व्यतिहायात्र मन आत्मग्रहणे किं कारणमिति चेन्न 'मनसैवानुद्रष्टव्यः' इति श्रुतेरुक्तात्मनो मनोब्राह्मत्वात् । ननु ग्राहकस्य किं प्रयोजनमात्मत्वेन निरूपणे इति चेन्न आत्मनः स्वग्राहत्वात् । 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ' इति गीतायाः । ननु स यथा वीणायै इति श्रुतौ यथा-पदात्तयेत्यायाति तस्य संदर्भस्य कोर्थ इति चेच्छृणु । तथात्मनो बाह्याद्भेदबुभुत्सायां आत्मा बाह्यभिन्नः प्राणधारकत्वात् जीववत् । 'जीवो जीवमजीवयत्' इत्यत्रात्मवाचकत्वं जीवपदस्य आत्मा लिङ्गभिन्नः वीणाशब्दप्रयोजकत्वाद् वा । मनोव्यापारविशेषवदिति दृष्टान्तः तथा चेष्टया इन्द्रियाणि सिद्ध्यन्तु नाम परं तु चेष्टया तद्विज्ञात्मसिद्धौ बाधकाभाव इति भावः । सकलेन्द्रिय-रहितसंघाते चेष्टावत्त्वस्य साधारण्याच्च । ननु बाह्याद्भेदसाधनेषु न मनोभिन्न आत्मा मनसैवानु-द्रष्टव्य इति श्रुतेः मनोब्राह्मत्वात् । 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम' इति गीतावाक्यादिति चेत्तत्राहुः तृतीयस्तिवति । मनसः सकाशात्प्राणस्य प्राणप्राण्यण उपसंहारप्राण्येण वा ग्रयं वा इदं नामरूपकर्म्मत्यारम्भके निरूपितस्य नामरूपकर्मात्मकस्य तदेतन्नयस्य सदेकमयमात्मेति श्रुतेः आत्म-रूपस्य भेदज्ञानजनने । तत्रेति ध्या शब्दाभिसंयोगयोः भ्वा. प. अ. धमतीति ध्या कर्तरि क्तिप् अल्विकारच्छान्दसः शङ्कस्य ध्मः शङ्कध्म इति । बाह्या अतिरिक्ताः शङ्कशब्दाः प्राणेन मनोभेद-ज्ञापकाः प्राण आत्मा मनोभिन्नः परंपरया शङ्कशब्दस्त्वस्य प्रयोजनकत्वादित्यत्र हेतोः स्वरूपा-सिद्धत्वात् । परंपरया शङ्कशब्दप्रयोजकत्वस्य हेतोर्वान्तरशब्दादौ सत्त्वेन प्राणेषुभावात् । ग्रहणं ज्ञानं पूर्ववत् अनुमानं तु प्राण आत्मा मनोभिन्नरूपनामकर्मात्मत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं मनोवत् । साक्षाच्छब्दशब्दप्रयोजकत्वाद्वा । ननु साक्षाच्छब्दशब्दप्रयोजकत्वं मनोमये वेदे ।

'स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ।

मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः' ॥ इति ।

एकादशस्कन्धवाक्यात् । तथा हृदि च वर्तते मनोभिन्नत्वं नास्तीति हेतोः साधारण्यमिति चेन्न मनोमयस्य कारणत्वेन प्रयोजकत्वाभावात् हृदस्त्वन्यथासिद्धत्वात् मनोनिविष्टमनसैव स्थविष्ठ-व्यक्तेः संभवाद्बुद्धन्यथासिद्धमिति भावः । जीवादीनां साक्षाच्छब्दशब्दप्रयोजकत्वं वर्तते तेषां मनो-भिन्नत्वमपि वर्तते इत्यदोषः । मुख्यप्राणस्येति आसन्यप्राणस्य आसन्यस्य सेवायामिन्द्रियाणां देवतात्वमिति शास्कार्थनिबन्धटीका । असोक्तत्रयस्यात्मत्वमुक्तश्रुतेः । आत्मनः असृतत्वम् । एकः सन्नेतत्रयं तदेतदसृतमिति श्रुतेः एक इत्यात्मा पूर्वमुक्तः । असृतस्य प्राणत्वं प्राणो वायुत्वमिति श्रुतेः । ननु दुन्दुभिदृष्टान्तेन संघात आत्मज्ञानमुक्तम् । द्वितीयेन दृष्टान्तेन मनस्तदात्मकं करणम-प्युक्तम् । तृतीयेन प्राण उक्तः । स क इति चेच्छृणु प्राणपदेन प्राणादयः पञ्चोपस्थाप्यन्ते आत्म-पदेनात्मत्वमप्युपस्थाप्यते एवं च प्राणा आत्मरूपाः प्राणपदार्थः । ते च संध्यायां ॐमित्येकाक्षरं प्रथेति ऋषपदेनात्मानमुपक्रम्य गायत्री छन्दसां मातेदं जुषस्व म इति गायत्र्यभेद उक्तः माता मातरं अमो हा संध्याव्याख्याने तु गायत्री गायत्रीमातेव मातेति व्याख्यानं महो जीदीक्षितकृतम् । ननु कीलान्वयः कथमिति चेन्न भगवत्सेवानुकूल्यरूपपुंस्त्वस्योमित्यनेन प्राप्तेः । गायत्र्यां प्रसादरूप-शक्तेरेव कीलत्वात् भगवत्सेवाप्राप्तिकूल्यरूपस्त्रीत्वस्येह जुषस्वेति श्रुतिपदविरुद्धत्वात् । तदुक्तं गोपाल-तापिनीये प्रणवत्वेन प्रकृतित्वं वदन्ति ऋषवादिन इति महोपनिषद्बतुर्थे ॐ देवा ह वै प्रजापतिम-श्रुवन् अनुष्टुभस्य मधराजस्य नारसिंहस्याङ्ग मन्त्रान्नो बृदि स होवाच प्रजापतिरोद्धारं सान्वित्री

भाष्यप्रकाशः ।

तृतीयस्त्वभ्यन्तरान्मनसोऽपि भेदज्ञानजनने तत्र बाह्याः शब्दा मन्द्रतारादयस्ते प्राणस्य न मनोभेदज्ञापकाः । शंखस्य शंखध्वस्य वा ग्रहणेन तु शब्दस्तत्कारणस्यान्तःकरणाद् भेदेन ज्ञापकतया गृहीतो भवति । मुख्यप्राणस्यायं शब्द इति । एवं संघाताद् भिन्नतया संघातेऽन्तरात्मज्ञाने उपायो मननात्मक उक्तः । तत्र कार्यलिङ्गमनुमानमात्मनि चित्तं निवेशयतीति सिद्धम् । तत्रात्मकार्यविवक्षयैव इतः पूर्वमात्मज्ञाने सर्वज्ञानस्योक्तत्वादात्मा सर्वत्वेन वक्तव्यः । तत्र कथमात्मनः सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां तत एवोत्पन्नं सर्वं तत्रैव लीयत इति घटादेः पूर्वं पश्चाच्च सृष्टिव सर्वस्यास्मेति बोधनाय, स यथा आर्द्रैवाधेरिति स यथा सर्वासामपामिति कण्डिकाद्वयेनाह । तेन नैयायिकाद्यभिमतं निमित्तमात्रत्वं निराकृतम् । तथापि स्थितिदशायां रक्षितम् ।

गायत्रीमित्यङ्गानि जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति अग्रे ओंमूर्लक्ष्मीर्भुवर्लक्ष्मीः सुवः कालकर्णी तन्नो महालक्ष्मीति श्रुतिः अत्र ओं सुवः महालक्ष्मीत्यभेदेनोक्तिः । पद्मपुराणे चोत्तरखण्डे ।

‘बृषभाङ्गुरिति ख्यातो गोपो ज्ञातिमतां वरः ।

तस्य पत्नी महाभागा नाम्ना सौभाग्यमुन्दरी ॥

तादुभौ ब्रह्मसावित्र्यौ स्वशेन जगतीं गतौ ।

तयोर्गेहे महालक्ष्मीः प्रादुर्भूता सुरेश्वरी ॥

अयोनिजा विशालाक्षी कृष्णस्यानन्दकारिणी ।

मासे माद्रपदेष्टम्यां भौमे मूलर्क्षमण्डिते’ ॥ इति ।

तस्य वाचकः प्रणव इति योगसूत्रम् । तस्यासङ्गपुरुषस्य । तथा चात्मतद्वाहके मनसि उक्त्वा आत्मवाचकः प्रणवः उक्तः । स प्राणपदार्थः । नामरूपकर्मत्वात् । कर्म च ‘क्रिया सा राधिका देवी’ इति कुत्रचिद्वाक्यात् राधिका । ननु आकाशस्य शब्दो न प्राणस्य नामरूपकर्मरूपस्य श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् आकाशशरीरं ब्रह्म कार्यत्वेनाकाशसमन्वयाच्च । ननु स यथेत्यत्रापि श्रुतौ दर्शनात् तथेत्यायाति तस्य संदर्भस्य कोर्थ इति चेच्छृणु तथाप्रात्ययबुद्ध्यायां आत्मा प्राणमिन्नः प्राणकर्तृत्वात् कुलालवत् ।

‘आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थः केवलं निर्विकल्पितम् ।

वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् ।

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोमवाल्मीका’ ॥ इति ।

एकादशस्कन्धसार्धश्लोकात् । सिद्धमाहुः एवमिति । संघातादिति सूक्ष्मदेहात्मनसम्भ । ननु सूक्ष्मदेहग्रहणेनैव मनोग्रहणात् । पृथङ्मनोग्रहणमपार्थमिति चेन्न श्रुतिप्राप्त्यात् सूक्ष्मदेहे वक्तव्ये पञ्चदशग्रहणात् । तथा सकीचकैर्मास्तपूर्णरन्ध्रैरित्यत्र न कीचकपदस्य मास्तपूर्णरन्ध्रत्वविशिष्टे वेणौ शक्तिः किं तु वेणावेवैवमत्रापि बाह्यपदस्य पञ्चदशके शक्तिर्न तु षोडशत्वविशिष्टे इति । मननेति दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तत्रयेणात्मज्ञानोत्तया दृष्टान्तावधारणमात्रेणात्मनोपि दृष्टान्तोक्तरीत्यानुचिन्तनरूपं मननं तदात्मक इत्यर्थः । ‘अत्र मां मार्गयन्त्यद्वा युक्ता हेतुमिरीश्वरम्’ इति वाक्यादाहुस्तत्रेति । युक्तिषु कार्यलिङ्गकानुमानम् । तच्च संघात आत्मवात् चेष्टावत्त्वादिति चेष्टाया आत्मकार्यत्वात् । कार्यादिति हेतुर्वा । तत्र कथमिति भाष्यं विवरीतुमाहुः तत्रात्मकार्येति

स एव नातिरिक्तं विशतीति, स यथा सैन्धवघन इत्यनेनाह । आधेयत्वेन ताव-
न्मात्रतानिराकरणायाह न प्रेत्य संज्ञास्तीति । कार्यातिरिक्तरूपं कथयितुं
न शक्यत इति तत्र विशेषाकाङ्क्षायामतिरिक्ताकथने वञ्चकत्वमाशङ्क्य तत्परिहा-

भाष्यप्रकाशः ।

मेददर्शनात् पूर्वोक्तं सर्वपुष्पचारमात्रं मंखत इति तन्निवारणाय मध्ये स्थितिदशायामपि स
आत्मेव केवलो, नातिरिक्तं किमप्याधेयत्वेन विशतीत्यन्तर्बहिस्तत्त्वानन्तरत्वमबाह्यत्वमैकरूप्य
चाह । 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यादेवं वा अरे इदं महद्भूतमन-
न्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञाघन एव' इति । तर्हि सर्वदा कुतो न प्रतीयते इत्यत आह । एतेभ्यो
भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति । एतानि शरीरात्मकानि महान्ति च भूतानि
कार्यत्वादस्य ज्ञापकानीति तेभ्यः समुत्थाय तद्द्वारा खं ज्ञापयित्वा तानि विनश्यन्ति
सन्त्ययमात्माऽप्यनुविनश्यत्यदर्शनं प्राप्नोतीति तर्हि समुत्थानानुविनाशक्रियादर्शनात् कालपरि-
च्छिन्नो भविष्यतीत्याशङ्कायां तावन्मात्रतानिराकरणायाह न प्रेत्य संज्ञास्तीति । प्रेत्य
भूतलयोत्तरं संज्ञा सम्पद्य ज्ञापकं नास्ति । कार्यमेव तस्य ज्ञापकं रूपम् । अतस्तस्मिन् लीने
कार्यातिरिक्तं तस्य रूपं वक्तुं न शक्यत इति न ज्ञायते । न तु स एव नास्तीत्यतो न ज्ञायत
इति । तथाच तदानीमपि विद्यमानत्वाच्च स कालपरिच्छिन्न इत्यर्थः । एवमुक्ते मैत्रेय्या मोहो
जातः । सा होवाच मैत्रेयी, अत्रैव मा भगवान् मोहान्तमापीपदश्च वा अहमिदं विजानामि
न प्रेत्य संज्ञास्तीति । मोहान्तं मोहमध्यमापीपदं आपादितवानसि शेषोऽर्थः स्फुटः ।
एवं मैत्रेय्या उक्ते तत्र विशेषाकाङ्क्षायामतिरिक्ताकथने वञ्चकत्वमाशङ्क्य तत्परिहारायाह ।

रहिमः ।

तन्तुकार्यपटवत् । इतः पूर्वं विषयश्रुतौ विवृण्वन्ति तत्र कथमिति । निमित्तेति 'संसारमहीरुहस्य
बीजाय' इति नैयायिकाः । मायावादिनस्तु सगुणात् सृष्टिरिति, सांख्याः 'प्रधानाजगज्जायत' इति
तेषामभिमतं निमित्तमात्रत्वमाल्लनो निराकृतमभिन्ननिमित्तोपादानत्वं सृष्टिवेति दृष्टान्तेन समन्वया-
धिकरणोक्ते स्मारितम् । मध्येपीति भाष्यं विवरीतुमाहुः तथापीति । पूर्वोक्तं सृष्टिच घटादेः
पूर्वं पश्चाच्च सर्वस्यात्मेति बोधनाय कण्डिकाद्वयोक्तम् । तावन्मात्रेति भाष्यं विवरीतुमाहुः
तर्हीति । कालेति कालपरिच्छेदः शरदः शतं सूर्यपरिस्पन्दस्तद्विषयस्तावदिति । कार्यमात्रता-
निराकरणाय । कार्यातिरिक्तेति भाष्यं विवरीतुमाहुः कार्यमेवेति । कार्यमिति शरीरं जीवपक्षे जगत्
सिद्धान्ते कार्यं तस्य जीवस्य ज्ञापकमपि व्यक्तिस्थानं सिद्धान्ते जगत्कर्तृत्वं लक्षणम् । स एव जीव
एव । तदानीमिति संधातादिलोककाले । स इति जीवः । मोहान्तमिति 'अन्तः प्राप्नोन्तिके' इति
विश्वात् । एकस्य मध्यवाचकत्वात् । कोशान्तराद्वा मध्यार्थकस्तदाहुः मोहमध्यमिति मोहमध्यं
यथा भवति तथा । मोहमध्ये इति यावत् । आसमन्तात् प्रापितवानसि । शेष इति न वा
इत्यादेरर्थः शेषः स स्फुट इत्यर्थः । तत्र विशेषेति भाष्यं विवृण्वन्ति एवं मैत्रेयेति तृतीयान्तं
संहिताविवक्षाभावाद्वाहणः विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति पृष्ठयन्तं वा । तत्रेति विज्ञानघन एवेति
प्रतिज्ञाय पुनर्न प्रेत्य संज्ञास्तीति विरुद्धवदने । कार्येति कार्याद्वैलक्षण्यं नित्यत्वेनेत्यस्य ।

रायाह स होवाचेति । अविनाशीत्यनेन कार्यवैलक्षण्यं सिद्धवत्कारेणोक्त्वा विषयसंबन्धेन संसारमाह मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति । विशेषतस्त्वकथने हेतुमाह यद्वैतमित्यादिना, यावत्समाप्ति । चक्षू रूपमेव पश्यति, नात्मानम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

स होवाचेत्यादि । स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे मोहमहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति । अत्र, अविनाशीत्यनेन स्वरूप-नित्यत्वस्य, न विद्यते उच्छित्तिर्येषां तेऽनुच्छित्तयस्तादृश धर्मा यथेत्यनुच्छित्तिधर्मेत्यनेन स्वरूपधर्माणां च नित्यत्वस्य बोधनात् कार्यवैलक्षण्यं सिद्धवत्कारेणोक्त्वा विषयसंबन्धेन संसारमाह । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति । तथाच यद्यनित्यः स्याद् विषयसंबन्धेन पुनः संसारः कस्य स्यादतः सोऽविनाशीत्यर्थः । यद्येवं तर्हि तद्दर्शनार्थं विशेषोऽपि वक्तव्य इत्याकाङ्क्षायां विशेषतस्त्वकथने हेतुमाह यद्वै तमित्यादिना, यावत्समाप्ति यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् । न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद् विभक्तं यत् पश्येदिति । तत्र पश्यतीत्यनुस्वारस्य परसवर्णः । यतश्चक्षू रूपमेव पश्यति, नात्मानमतो यद्वै तन्न पश्यतीत्यनेनात्मदर्शनाभावमनूय कार्यस्य कारणात्मकत्वात् । ननु रूपमप्यात्मेति कथमदर्शनमुच्यत इति चेत् तत्राह । पश्यन् वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति । रूपात्मकमात्मानं पश्यन्नपि द्रष्टव्यत्वेन न पश्यतीति । तथाचेदं तस्य दर्शनाभावस्य स्वरूपं, न तु सर्वथा अविषयतया तद्दर्शनाभावरूपमित्यर्थः । ननु कथमेतदवगम्यते अखेदमेव स्वरूपं, न सर्वथा तद्दर्शनाभावरूपमित्यतो युक्तिमाह । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादित्यादि । दृष्टेरिति पञ्चमी । घ्राणाद् रसादित्यादिपञ्चमीप्रायपाठसैवात्र दर्शनात् । तथाच द्रष्टुरात्मनो दृष्टेश्चरुतिन्द्रियाद् विपरिलोपो विरुद्धः परिलोपः सर्वथा अदर्शन-रहितः ।

सिद्धवत्कारसूचकं वैपदं निश्चयवाचकम् । वै निश्चयेनाविनाश्यनुच्छित्तिधर्मेति । विशेषत इति भाष्यं विवरीतुमाहुः यद्येवमिति । विवृण्वन्ति विशेषतस्त्विति । चक्षू रूपमिति भाष्यं विवरीतुं व्याख्येयां श्रुतिमाहुः यद्वै तन्नेति । यद्वै तन्नित्यादीति भाष्ये परसवर्णकथनादाहुः तत्र पश्यतीत्यत्रेति 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति सूत्रेण । विवृण्वन्ति यतश्चक्षुरिति अत्र यदित्यव्ययं यत इत्यर्थे, वै निश्चयेन । द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोकोक्तं चक्षुरिति । रूपमेवेति आत्मकर्म-कदर्शनाभावस्य किञ्चित्कर्मकदर्शनरूपप्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणकत्वाद्रूपमेव पश्यतीति लब्धम् । ननु द्रव्यमपि पश्यन्तीति चेन्न । बाह्यास्त्वावद्रूपातिरिक्तं द्रव्यं नेच्छन्ति तद्वादादुपेयविरुद्धं सगवत उक्तमिति । नात्मानमिति तत्र पश्यतीत्यस्यार्थः । एतेन भाष्यमपि व्याकृतम् । ननु रूपमिति भाष्यं व्याचकुः कार्यस्येति । तत्राहेति एतेन तन्नेति भाष्यं क्रियाध्याहारोप व्याकृतम् । पश्यन् वा इति भाष्यं व्याचकुः पश्यन्नेति । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रविभागेन ।

'सुप्तिहुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलवृत्तरकर्तृपञ्च' च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेवां तदपि च सिद्ध्यति बाहुलकेन' ॥

इति लिङ्गव्यत्ययः पश्यन्तीत्यर्थः । द्रष्टुर्दृष्टिः । द्रष्टव्यत्वेनेति किं तु रूपत्वेन पश्यति । इयमिति द्रष्टव्यत्वेनादर्शनम् । सर्वथेति रूपत्वेनापि । तद्दर्शनेनेति आत्मदर्शनाभावरूपम् ।

ननु रूपमप्यात्मेति चेत् । तन्नापश्यन् वै तद् द्रष्टव्यत्वेन न पश्यति । न हि द्रष्टृ-
स्वरूपं दृश्यज्ञानेन ज्ञातं भवत्यतद्रूपत्वात् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारे अज्ञानावस्थायां
विशेषतस्तज्ज्ञानमशक्यमुक्त्वा ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव एव नास्तीत्याह यत्र

भाष्यप्रकाशः ।

रूपो न विद्यते । कुतः । अविनाशित्वात् । स्वरूपतः स्वरूपधर्मतश्च नित्यत्वात् । तर्हि पश्यत्त्वेन,
नापश्यत्त्वं तत्राह । न त्वित्यादि । यद् द्वितीयं पश्येद् यद् दर्शनकरणमिन्द्रियं तत्तु तत् आत्मनो-
ऽन्यद् विभक्तं नास्ति । भेदे विभागे च सति द्रष्टृदृश्यभावः । स तु कार्ययो रूपचक्षुरोरेवातो
रूपदर्शनम् । न तु कार्यस्य रूपस्य चक्षुषश्च कारणादात्मनो भेदो विभागो वा । अतस्तदभावाच्चक्षुः
स्वकारणमात्मानं न पश्यतीत्यपश्यत्वम् । न हि द्रष्टुः स्वरूपं दृश्यज्ञानेन ज्ञातं भवति ।
अतद्रूपत्वात् एवमग्रेऽपि बोध्यम् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारे अज्ञानावस्थायां विशेषतस्तज्ज्ञान-
मशक्यमुक्त्वा ज्ञानदशायां विशेषतो वक्तुं शक्यो भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव
रश्मिः ।

स्वरूपत इति आत्मत्वादिरूपतः । स्वरूपधर्मो अविनाशित्वं जगज्जन्मादिकर्तृत्वं समन्वयाधि-
करणोक्तमभिन्नविमितोपादानत्वमिदमित्यतया शब्दाप्रतिपाद्यत्वं चेक्ष्यत्वधिकरणोक्तं तथा च रूपेऽप्यस्ति-
मातिभियत्वेनान्वयात् रूपत्वेन विरुद्धः परिलोपोऽदर्शनरूपो न विद्यत इति भावः । पश्यत्त्वंमिति
चक्षुष आत्मनः पश्यतीति पश्यत्त्वम् । अपश्यत्त्वं स्वाभिन्नात्मनश्चक्षुषोऽपश्यत्त्वं न रूपतौल्यात् ।
भेदे विभागे चेति । ननु च न तु तद्द्वितीयमस्तीत्यत्राभावप्रतियोगिद्वितीयं चक्षुरादीन्द्रियं
तत्र द्वितीयत्वं अन्यदित्युक्तमेदप्रयोज्यमस्तु विभक्तमित्यधिकमिति चेन्न समवायान्मुपगमाच्च
साम्यादनवस्थितेरिति सूत्रे गुणादिविषयि विचारे इत्यादिना विभागस्यापि स्वरूपानतिरेक उक्तः
स न क्षोदक्षमः । पदार्थतत्त्वविवेचनग्रन्थे शिरोमणिना विभागतत्त्वविवेचनात् । यथा दिक्कालौ
नेश्वरादतिरिच्येते इति दिक्कालतत्त्वे विवेचिते तथा । एवमपि सिद्धो घटः पटाद्विभक्तः । इति प्रत्यये
विभागो भेदस्वरूप एवमन्यत्रापि स्वरूपानतिरेको द्रष्टव्यः । ततोऽन्यद्विभक्तमिति श्रुतिरिति ।
विभागो गुणान्तरमिति नैयायिकाः । न चैवंसति न तु द्वितीयमस्तीत्युक्त्वा ततोऽन्यदिति विभक्तमिति
चोमयोरैकपदमस्तु तावतैव चारितार्थ्यमिति दोषानुद्धार इति वाच्यम् । सजातीयविजातीयस्वगत-
द्वैतवारणाय द्वितीयान्यविभक्तपदानामावश्यकत्वेनादोषात् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामृतं तत्त्वेन कं
पश्येदिति वक्ष्यमाणत्वात् । द्वितीये सजातीयमन्यद्विजातीयं घटः पटादन्यो न तु घटो घटात्
अन्य इति प्रत्ययात् । विभक्तत्वं स्वमते । यथाविभागमविभागः स्वगतः यत्र कपाले कर्म ततः
कपालद्वयविभागः । ततो घटारम्भकसंयोगनाशस्तत्सौर्नैवं कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्याकाशा-
दिविभागो जल्प्यते ततः पूर्वसंयोगनाशः तत उत्तरदेशसंयोगः ततः कर्मनाश इति मुक्तवक्ष्याम् ।
'अविभक्तं च मतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति गीता ब्रह्मणि । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म इति च ।
नहीति माध्यं विवृण्वन्ति नहीति स्पष्टम् । विरुद्धधर्माश्रयत्वादाहुः अतद्रूपेति । अरूपवत्त्वे
जगद्विलक्षणं ब्रह्मेति प्रतिपादनात् । अत एव रूपब्रह्मज्ञाने तत्तुल्यचक्षुरादिषाधनं आत्मज्ञाने तु
मत्तयादीति गुण्यते । ननु रूपमेव चक्षुःस्थले कुतो नोक्तं कार्यत्वसाम्यादिति शङ्कम् । भाष्ये
दृश्यज्ञानेनेत्यत्र दृश्यपदेन रूपं गृहीतम् । तस्याः तद्रूपत्वप्रतिपिपादयिषायाः । युगपदेकैवात्म्या-
भेदाभेदौ न प्रतिपत्तुं शक्येते इति अतो रूपं नोक्तम् । चक्षुरुपात्तं प्रकाशे । अस्तिदिशति एवमग्रेपीति

वा अन्यदिव स्यादित्यादिना । इदमेव हि ज्ञानममृतत्वमिति ।

भाष्यप्रकाशः ।

एव नास्तीत्याह । यत्र वा अन्यदिव स्यात् तत्रान्योऽन्यतः पश्येदित्यादि । यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
वाभूत् तत् केन कं पश्येदित्यादि । तथाचावस्थाद्वयेऽप्यशक्यवचनत्वाद् विशेषतो न वक्तुं
शक्य इत्यर्थः । तदेतन्निगमयति येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्, विज्ञातारमरे केन
विजानीयादिति । एवमुपदिश्योक्तमुपसंहरति उक्तानुशासनासि मैत्रेयेतावदरे खल्वमृतत्वमिति ।
इदमेव हि ज्ञानं सर्वनिमित्तोपादानभूतमविनाशकमेव तत्त्वमित्याकारकज्ञानोत्तरं यस्मिन्नि-
विषयमात्मरूपं ज्ञानं तदेवाऽमृतत्वमित्यर्थः ।

रहिमः ।

यद्वै तन्न जिघ्रतीत्यादौ यद्वै तन्न रसयतीत्यादौ यद्वै तन्न वदतीत्यादौ यद्वै तन्न मृणोतीत्यादौ
यद्वै तन्न मनुते इत्यादौ यद्वै तन्न स्पृशतीत्यादौ यद्वै तन्न विजानातीत्यादौ । एवं दृष्टीति भाष्यं
विवृण्वन्ति स्म एवं द्रष्टृति । यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योन्यत्वश्येदन्योन्यजिघ्रेदन्योन्यद्रसयेत्
अन्योन्यदभिवदेत् अन्योन्यं शृणुयादन्योन्यन्मन्वीतान्योन्यत्स्पृशेदन्योन्यद्विजानीयादिति । अग्रिमां
श्रुतिमाहुः यत्र त्वस्येति । इत्यादीति तत्केन कं जिघ्रेत् तत्केन कं रसयेत्तत्केन कंमभिवदेत्
तत्केन कं शृणुयात् तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं स्पृशेत् तत्केन कं विजानीयात् इति ।
अग्रिमामाहुः येनेदमिति येनेदं सर्वमिति कचित्पाठः । श्रुत्यर्थः स्पष्टः । इतीति श्रुतिस्त्वं पदम् ।
अग्रिमाया अमासमाहुः एवमुपेति इदमेव हीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति इदमेवेति । सर्वस्य निमित्तो-
पादानभूतं अविद्वद्दशायां सखण्डब्रह्मज्ञाने विचारविषये 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादिभिः ज्ञानं
प्रवृत्तं तदत्रोक्तम् । यन्निर्विषयमालरूपं ज्ञापितं विद्वद्दशायामखण्डब्रह्मज्ञाने विचारविषये यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूदित्यादिभिर्ज्ञानं तदत्रोक्तम् । इदमखण्डसखण्डभेदेन द्वैराश्यं प्राप्तं ज्ञानं मैत्रेयीब्राह्मणे
एकस्मिन्मृतत्वप्रश्ने उक्तमित्येतेदेवाऽमृतत्वम् । निष्क्रान्तं विषयेभ्यः इति निर्विषयं ग्राहकस्य मन
आदेरालरूपत्वात् तद्विषयादपि निष्क्रान्तम् । श्रुत्यन्तरेति शारीरब्राह्मणस्येन । तस्येति जीवस्य
ब्रह्मत्वमेतदात्मत्वम् । ननु सिद्धान्ते जीवस्यैतद्ब्रह्मत्वं दूषणाय कुतः पूर्वपक्षिज्ञानविषयमाचार्यमतस्यानु-
निकत्वाच्चेति चेन्न पूर्वपक्षिपूर्वपक्षत्वात् जीवीयब्रह्मत्वस्याचार्यमतस्याधुनिकत्वेपि आन्दोग्ये
ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति मतस्यानाधुनिकत्वाच्च । अतिरिक्तत्वादिति 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्'
इति सूत्रभाष्ये एतदुक्तम् । अत्र चेति ब्राह्मणे । स यथाद्रिषाग्रेरभ्याहितस्य पृथग्भूमाविनिश्चरन्त्येवं
वा अरे अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यहमेवेदो यजुर्वेदः सामवेदोयर्वाहिरस इतिहासः
पुराणविद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि दत्तं हुतमाशितं याचितमयं
लोकः परलोकः सर्वाणि सूतानि अस्यैवैतानि सर्वाणि प्रतिष्ठासितानीत्यत्र । ब्रह्म तं परादाद्योन्यत्रालनो
ब्रह्म वेदं श्वत्रं तं परादाद्योन्यत्रालनो इत्याद्युक्त्वा इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि
भूतानीदं सर्वं परमात्मेत्यत्र चात्रान्याहितस्येत्यस्य प्रज्वलितस्येत्यर्थः । अभित आसमन्ताद्वित्तस्य
अन्यत्रेत्यत्र सार्वविभक्तिकसत्त्वं । अन्यत् । जगत्कर्तृत्वेति यथाक्रममुक्तश्रुत्यर्थो आदिपदेनेदं
ब्रह्मेत्यत्र ब्रह्मसमन्त्येन ब्राह्मणजातित्वरूपं ब्रह्मत्वं ब्रह्मलिङ्गम् । अभ्यर्हितेति अभ्यर्हितत्वं
सेश्वरसांख्ये इवानीश्वरसांख्ये ईश्वरवर्जीवप्रतिपादकब्राह्मणप्रतिपाद्यत्वम् । तस्मिन्निति जीवे शारीर-
ब्राह्मणोक्तं ब्रह्मत्वं जगत्कर्तृत्वं च । असङ्गपुरुषादुत्प्लुष्य जीव उत्कर्षः उत्कर्षणं तस्यै । सिद्धान्ते तु
जीवे एतदात्मत्वम् ब्रह्मत्वं जगज्जन्मादिकर्तृत्वं ब्रह्मत्वमंशमात्रं तत्त्वमसीत्यत्र तस्य त्वं तत्

तत्रादिमध्यावसानेषु जीवप्रकरणमित्येव प्रतिभाति । तस्य ब्रह्मता जग-
त्कर्तृत्वमित्युत्कर्षः । न तु तस्मादन्यद् ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तम् । अर्थविरोधाच्च ।
तस्माद् वेदे सृष्टिवाक्यानामेतद्व्यायेनान्यार्थत्वान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति प्रकृति-

भाष्यप्रकाशः ।

एवं विषयवाक्यं व्याख्याय पूर्वपक्षी खाभिप्रायमाह तत्रादीत्यादि । नन्वयमात्मा
ब्रह्मेति श्रुत्यन्तरे एतस्य ब्रह्मत्वं विहितं, न तु ब्रह्मण एतदात्मत्वमतोऽस्मादात्मनो ब्रह्मणो-
ऽतिरिक्तत्वाद्वा च जगत्कर्तृत्वजगदात्मकत्वादिरूपब्रह्मलिङ्गादस्य ब्रह्मप्रकरणत्वमेवास्तिविति चेत्
तत्राह तस्य ब्रह्मतेत्यादि । तथाचाभ्यर्हितत्वात् तस्मिन्नेतद्द्वयमुत्कर्षायोच्यते । ननु किमत्र
मानमिति चेदन्यथाऽनुपपत्तिमेव जानीहि । एतावदरे खल्वमृतत्वमित्यनेनाऽमृतत्वस्यात्रैव
नियमितत्वाच्च न तु तस्मादन्यद् ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तमर्थविरोधाच्च । ब्रह्म ह्यविकारं कथं
कार्यरूपेण विकुर्यादित्यर्थविरोधादित्यर्थः । सिद्धमाह तस्मादित्यादि । [अर्थविरोधेन ब्रह्मणः
कारणताया बाधितत्वादात्मातिरिक्तब्रह्माभावाच्च वेदे सृष्टिवाक्यानामेतद्व्यायेन अत्राद्वैधाग्नेरिति
दृष्टान्ताद्यथा तत्संसृष्टस्याग्नेर्नाविधुमजनकत्वं तथा प्रकृतिसंसृष्टस्यैव जीवस्य रूपनामात्मक-
प्रपञ्चजनकत्वमिति सिध्यतीत्येतद्व्यायेन] जीवस्तुत्यर्थत्वान्नातिरिक्तं ब्रह्म जगत्कारणमिति
जीवाधिष्ठिता प्रकृतिरेव कारणम् । तेन प्रकृतिकारणवाद एव युक्त इति प्राप्ते इत्यर्थः । सूत्रं

रश्मिः ।

स्वमसीति प्रकारद्वयदर्शनात् । न त्वित्यादि भाष्यमवतारयन्ति स्म ननु किमिति । अन्यथेति
तथा हि अत्रोपसंहारसार्थस्यामृतत्वरूपस्य निर्णायकत्वेन तत्र च ब्रह्मता जगत्कर्तृत्वं चेत्सेतद-
द्वयविशिष्टजीवं एतावत्पदेन परासृष्ट्यामृतत्वोक्तिः प्रमितार्थः । जीवस्यामृतत्वं तद्ब्रह्मत्वरूपार्थान्तरं
विनानुपपद्यमानस्तस्योपपत्तयेर्थान्तरकल्पना जीवस्य ब्रह्मत्वकल्पनार्थापत्तिस्तन्मानमिति प्रस्थानरक्षा-
कार्थोपपत्तिस्तु प्रत्यक्षेण शब्देन वा प्रमितसार्थस्यार्थान्तरं विनानुपपद्यमानस्य उपपत्तये यथार्थान्तर-
कल्पना एवमर्थापत्तेर्मानतोक्ता । तथापि लाघवाजीवस्य ब्रह्मत्वजगज्जन्मादिकर्तृत्वयोः कल्पना-
प्रकारान्यप्रकारेणोपक्रमोक्तस्य ब्रह्मणेऽमृतत्वानुपपत्तिरित्यन्यथानुपपत्तिर्मानं जानीहीत्युक्तम् । सांख्य-
मते प्रमाणानां त्रैविध्यात् 'त्रिविधं प्रमाणं तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः' इति सूत्रात् ।
तदपि मानत्वमनुमानत्वेनान्यथानुपपत्तेर्नान्यथानुपपत्तित्वेन यथा नैयायिकानाम् । तदनुमानं तु
जीवन्देवदत्तो गृहे नास्तीत्यत्र देवदत्तो बहिरस्ति जीवत्वे सति गृहेऽसत्त्वात् इति केवलमन्यतिरेकि
सांख्यमतत्वादुपात्तम् । यादृशार्थान्तरं विनानुपपद्यमानत्वं तादृशार्थान्तरं ब्रह्म जगत्कर्तृत्वविशिष्ट-
जीवरूपं भाष्ये वक्ष्यते इत्याशयेन विवरीतुमाहुः एतावदिति । अत्रैवेति । त्रिविधप्रमाणेषु
शब्दप्रमाणेन जीव एव । निवृण्वन्ति न तु तस्मादिति । अर्थेति भाष्ये निक्षिप्य व्याचक्रुः
अर्थेति । विकुर्यादिति परिणामवादिनः सांख्याः । आहेति पूर्वपक्ष्याह । ब्रह्मण इत्यविकृतस्ते-
त्यर्थः । आत्मेति आत्मा जीवः तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावात् । ननु वेदे 'अजापतिरकामयत प्रजाः
सृजेय' इति तृतीयाष्टके सृष्टिरुक्ता तस्याः का गतिरित्यत आहुः वेदे सृष्टीति । एतद्व्यायो मैत्रेयी-
ब्राह्मणन्यायस्तेन । अतिरिक्तमिति जीवातिरिक्तं तदुक्तं 'जन्मादिरवस्थातः पुरुषबहुत्वम्' इति 'उप-
धिभेदप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभिः' इति च सूत्रान्याम् । कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ ।

वाच एव युक्त इत्येवं प्राप्ते उच्यन्ते वाक्यान्वयात् । एवं अकथं भगवत्येवान्वेति

भाष्यप्रकाशः ।

पठित्वा सिद्धान्तं व्याकुर्वीते इदमित्यादि । अत्रापि कारणत्वेनेत्यनुवर्तते [इति प्रागेवोक्तम्] कारणत्वेन ब्रह्मैवात्रावगतव्यं, न जीवः । कुतः ? वाक्यान्वयात् । वाक्यस्यान्वः वाक्यान्वयस्तस्मात् । सर्वस्मिन् वेदरूपे महावाक्ये ब्रह्मण एव कारणत्वेनानुगमदर्शनादिदर्शयितः ।

तेनेति जीवेपि बाधात् प्रकृतिमात्रपर्यवसानेन । अनुवर्तत इति मण्डूकधृत्यानुवर्तते । 'कारणत्वे वाकाद्यादियु यथा व्यपदिष्टेः' इति सूत्रात् । वाक्य इति सप्तमीसमासः वाक्ये अन्वय इति पाठः प्रमादात् । यद्वा श्रुतिः स्ववाक्यं कर्म भगवत्येवान्वेति अन्तर्भावितव्यर्थः । कर्मणि घञ् अन्विधातोः संहिताया नित्यत्वात् 'नित्या धातूपसर्गयोः' इति वाक्यात् । वाक्ये अन्वयः इति पाठः । ननु वाक्यं भगवत्येवान्वेतीति भाष्याय प्रतीतिर्यमादाय कर्तृर्युपपदे समासोद्विजति चेत्सत्यं कर्तृरिति कृदित्यस्य तत्रोपपदं सप्तमीसमिलत्राविचारितत्वात्, प्रत्ययस्याचो विधानेपि एरजित्येन च प्रयोऽय इति साधनान्न कर्तृर्युपपदेऽज्जविधानमिति । एतदशयेनाहुः सर्वस्मिन्निति । वेदरूप इति वेदान्तरूपेपि । वेदपदस्य वेदान्तेपि शक्तेः । वेदेतुगमो वेदायौ रामकृष्णयोरिति कृष्णोपनिषदः 'गूढं ब्रह्मणि वाच्ये' इति श्रीभागवततृतीयस्कन्धे अनुगमपदेन वेदान्तेतुगमाधिकरणे शब्दसंदेह-वारकप्रथमपादे संदिग्धतत्पराणां वाक्येषु ब्रह्मण एव कारणत्वेनानुगमप्रतिपादनात् स स्मर्यते । एवं सूत्रं व्याख्याय कुम्भकारः कारः करः कृतिः कर्तृत्वेवमादिषु धातोरैकस्मादप्युपपदेऽनुपपदे प्रत्ययनियमाभावात् कर्तृर्युपपदेऽच् प्रत्यय इति संभवेन भाष्यं विवृण्वन्ति इदमपीति । तथा च महावाक्यस्यान्वयो वाक्यान्वयः इति भाष्ये विग्रहः सप्तमीसमासे योगविभागलोपसिद्ध्यत्वात् षष्ठीतत्पुरुषः कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तृवाक्यात्षष्ठी सुपुतिङ्चयो वाक्यं भगवति भगवद्विषयं वैषयिकाधारे सप्तमी । अन्वयं सुपुतिङ्संबन्धं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावं करोतीत्यर्थः । अत्र वाक्ये कर्तृर्युपपदे एरजित्यच् । ननु यथा कर्मण्यणित्यादौ कर्मणीत्यादिः सौत्री प्रथमार्थे सप्तमी धातोरन् भवति कर्म चोपपदसंज्ञमिति तदर्थं इतीति चेन्न भाष्ये कर्तृर्युपपदे ध्वनितेऽपि धातोरन् भवति कर्ता चोपपदसंज्ञः इति कर्तरि कृदित्यनुसंधावैरजिति सूत्रार्थं इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । ननु 'तत्रोपपदं सप्तमीसम्य' इति सूत्रमत्र तत्रेतिपदेन सामान्यतः सप्तम्यन्ते पदे कर्तरीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं वाक्यादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यादिति वृत्तौ संमानितायामपि वृत्तिकारः सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यादित्येति कर्तृर्युपपदेऽज्ज दुर्लभ इति चेन्न 'स्यात् सप्तोपाग्रहीत्' इत्यत्र पुमान् क्रियेति सूत्रविचारदर्शनात् अत्राप्यसति दोषे तत्रोपपदं सप्तमीसमिलस्य निचारे बाधकभावात् । तथा च सिद्धान्तकौमुद्या श्रयमर्थः । तत्रोपपदमिति सूत्रेण मुख्यस्य कर्तृस्त्रेतिपदेन गौणमुख्यन्यायसनायेन अहणात् कर्मण्यणित्यादेरग्रहणापत्त्या कुम्भकार इत्यत्र कर्मणि घञ् प्रसक्तितरः कर्तृर्युपपदोपपदेऽन्वयः । संस्कारः सकर्मणीत्यादौ सप्तम्यन्त उपपदेपि यथा प्रयाजशेषेणामिधारयति अत्र प्रधानकमाहु-तोपेनादावाभेयहविषोरभिधारणं पश्चादेन्द्रसेति मुख्यकमेण ज्ञाप्यते तथेत्याह वृत्तिकृतं गौणमुख्य-न्यायं बाधितुं सप्तम्यन्ते पदे कर्मणि इत्यादावित्यादि । तस्मिन् सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यादिति

नात्र जीवप्राधान्यगन्धोऽपि । सर्वत्र भगवदन्वयेनैव जीवस्यापि प्रियत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यं भगवत्वेवान्वेति । नात्र जीवप्राधान्यगन्धोऽपि, येन प्रकृतिवाद आशङ्क्येत । न [न.] चोपक्रमे । 'न वा अरे' इत्यादिना निरुपधिप्रियत्वेन जीवात्मन एव प्रकृतत्वात् कथं न तस्य प्राधान्यमिति [अत आहुः सर्वत्रेत्यादि । अत्रायमर्थः । अत्र मैत्रेय्यै मोक्षोपायमूपदेष्टुं निरुपधि-प्रियमात्मानं प्रकृत्य मोक्षोपायभूतं तद्दर्शनं दर्शनोपायभूतं श्रवणादित्रयं चोपदिशति । तत्र प्रियत्वस्यापाततो विचारे देह एव तादृशः प्रतिभातीति तन्निवारयितुमात्मदर्शनादिना सर्वज्ञानं सर्वत्रात्मभेदद्रष्टुमपराधं च वदन् सर्वस्याप्यात्मत्वं बोधयति तादृशसर्वात्मकत्वं च देहस्य न संभवति, इति तद्विषयः कश्चिदात्मानं द्रष्टव्यत्वादिनोपदिश्यते इति तस्याः ज्ञाने श्रवणेन जाते ततः स क इत्याकाङ्क्षायां दुन्दुम्यादिदृष्टान्तत्रयं मननार्थं वक्ति तत्र देहचेष्टादिभिः परंपरया ज्ञापयितुमाचोदष्टान्तः । ततो बाह्याद्भेदं ज्ञापयितुं द्वितीयः । ततोऽभ्यन्तराद्भेदं ज्ञापयितुं तृतीयस्तेषु त्रिष्वपि दुन्दुभिदुन्दुम्याघातः घीणावीणावादः शङ्खशङ्खभरूपेण द्वौ द्वौ वदन् द्वौ जीवपरमात्मनौ देहाद्विभाविता साधयति ततो यदि द्वावपीदृशौ तदा द्रष्टव्ये आत्मन्येकवचनं किमित्युक्तं ? यथेक एव तादृशस्तदाजीवे तादृशस्याननुभावात् पूर्वदृष्टान्तत्रये द्वौ द्वौ किमित्युक्तावित्याकाङ्क्षायां जीवस्य तदंशत्वेन तदधीनत्वं वक्तुं 'स यथाद्रौघाग्नेः' 'स यथा सर्वा-सामपास' इति कण्डिकाद्वयेन सर्वोत्पादकं प्रलये सर्वाधारं च साधयति तेन नियामकादात्मनो नियम्यस्यात्मनो भेदः आत्मत्वेनैकरूप्यात्त्वाभेद इति सिद्ध्यति । एवं सिद्धे भेदे सर्वोत्पत्ति-लयाधारो य आत्मा स एव मोक्षार्थं निदिध्यासितव्य इति बोधयति तथा च] शङ्खम् ।

रहिमः ।

कौमुदी । वक्ष्यमाणः कर्मणि वच् । उपात्तकर्माङ्गरोधेनोक्तम् । तेन अन्येभ्यजादयः प्रत्यया भवन्त्येव यथा वाक्यान्वय इत्यत्रैरच् । ननु तर्हि चयो जयो अय इति प्रयोगा न स्युः उपपदाभावादिति चेन्न भगवदिच्छया प्रवृत्तानामदुष्टत्वात् ।

'लोके शब्दार्थसंबन्धो रूपं तेषां च तादृशम् ।

न विवादस्तत्र कार्यो लोकोच्छित्तिस्तथा भवेत्' ॥

इति पत्रावलम्बनात् । लौकिकत्वाच्च छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वाक्यान्वयादित्यलौ-
किकः प्रयोग इति । तेन वाक्यान्वयपदं द्वेषा व्याकृतम् । वाक्येऽन्वयो वाक्यान्वयः । वाक्य-
स्यान्वयो वाक्यान्वय इति । ननु वाक्यस्यान्वय इति भाष्योक्तमस्तु योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वा-
द्भाष्यप्रकाशोक्तमपि सा स्त्विति चेन्न । इष्टसिद्धिसत्त्वात् । अनुव्याख्यानस्यापि निःश्रुतत्वात् । एवं
वाक्यं महावाक्यमित्यङ्गीकृत्योक्तम् । वाक्यमित्यत्र महत्त्वमिविवेधे तु एकत्वमविवक्षितमित्याशयेन
वृत्तौ वाक्यानामन्वय इत्युक्तम् । अन्यथा भाष्ये महावाक्यमिति वदेयुः । अत एव भाष्यभाष्ये
कवचनान्तेन समासः । वाक्यस्यान्वय इति । वाक्यं हीदमिति शंकरभाष्येकवचनम् । नात्रेति
भाष्यं विवृण्वन्ति नात्रेति । गन्धशब्दस्तु लेखे संबन्धनि वा जीवप्राधान्यसंबन्धिवाक्यमपीत्यर्थः ।
'गन्धो गन्धक आमोदे लेखे संबन्धिगर्वयोः' इति विश्वात् । येनेति जीवप्राधान्येन । जीवस्य
प्रधानतरेकादसंगित्वेन प्रकृतिकारणवादः । न चोपक्रम इति हत आरभ्य कश्चित्पुस्तके
लघुद्वयवाक्यान् तयोः सूचीकटाह्न्यायेन लघुव्याख्यानं व्याक्रियते । सर्वत्रेति

तस्यैव सुखरूपत्वात् । सर्वोपनिषद्वनुरोधेनैवास्याप्यर्थस्य वक्तुमुचितत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

आत्मनः प्रकृतत्वेऽपि प्रियत्वेनैव प्रकृततया स्वेन रूपेणाप्रकृतत्वात् प्रकृततावच्छेदकविचारे सर्वत्र भगवदन्वयेन जीवेऽपि तस्य सत्त्वात् तदन्वयेनैव जीवस्यापि प्रियत्वम् । प्रियत्वस्य सुखधर्मत्वाद्, यो वै भूमा तत् सुखं नात्मे सुखमस्तीति श्रुत्या ब्रह्मण एव सुखरूपत्वाद्ब्र प्रतीयमानस्यापि [प्रियत्वादिरूप] प्राधान्यस्य ब्रह्मण्येव पर्यवसानेनोपक्रमस्य जीवबोधकताया निवेतुमशक्यत्वादुपक्रमप्राधान्येऽप्युपपत्तेर्बलिष्ठत्वात् । [अतः परमात्मैव मोक्षार्थं हेय इत्यर्थः । ननु आर्द्रघात्रेऽदृष्टान्तेन प्रकृतिसंसृष्टस्यैवात्मनः प्रकृतत्वाच्च न सत्त्वगुणसंसर्गेण प्रियत्वस्यापि शक्यवचनत्वाभेयमुपपत्तिरिति चेत्तत्राहुः सर्वेत्यादि 'आत्मेवेदमग्र आसीत्' 'स ऐक्षत होकाशु सृजे' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'तत्तेजोऽसृजत' 'आनन्दाद्व्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिषु सर्वेषु सावधारणेषु वाक्येषु केवलस्यैवात्मनः प्रकृतत्वात् । बहूनामनुग्रहस्य च न्याय्यत्वात् सर्वोपनिषद्वनुरोधेनैवैतद्वाक्यार्थो वक्तुमुचितः । न च दृष्टान्तबाधः । ऐक्षत इत्यादिनेच्छाया उक्तत्वात् तत्संसर्गेणैव दृष्टान्तोपपत्तेः । किंच तन्मते प्रकृतेर्नित्यत्वेनानश्वरत्वादादौर्धर्मा च नश्वरत्वेन तेषां प्रकृतिस्थानीयत्वेन वक्तुमशक्यत्वाच्च । दृष्टान्ते विवक्षितार्थमात्रग्रहणे तु इच्छामात्रसंसर्गस्यैव वक्तुमुचितत्वम् । न त्विच्छाया द्वितीयत्वं धर्मत्वेनात्मान्तात्पातित्वात् भिन्नाभिन्नत्वम् । किंच याज्ञवल्क्यो मोक्षार्थमुपदिशति । मोक्षस्तु ब्रह्मात्मज्ञानादेव संगतो भवतीत्याहुः

रश्मिः ।

भाष्यमवतारयन्ति न चोपक्रम इति । प्रियत्वेनेति ।

'अहमात्मात्मनां धातः प्रेष्ठः सन् प्रेयसामपि ।

अतो मयि रतिं कुर्यादेहादिर्यत्कृते प्रियः' ॥

इति श्रीभागवते प्रेयांस आत्मानो मैत्रेयीब्राह्मणद्वये जीवाः तेषां मध्ये हे धातः अहं प्रेष्ठः । देहादिर्यत्कृते प्रिय इत्यत्र निरूपविप्रीतिविषयत्वस्य स्वस्मिन्नुक्तेरानन्दधर्मत्वाच्च प्रियत्वं ब्रह्मधर्मत्वेन । श्वकारेणात्मत्वे व्यवच्छेदो येन जीवोपि संभाव्येत । एतदेवाहुः स्वेनेति । आत्मत्वेन जीवत्वेन वा । प्रकृततावच्छेदकं प्रियत्वं अन्यब्राह्मणेषु प्रकृतान्येषु सर्वेष्वत्र ब्राह्मणे तां प्रियत्वमवच्छिनति इति तस्य विचारे इत्यर्थः । भाष्यं विवृण्वन्ति सर्वत्रेति जगति समन्वयाधिकरणोक्तेनास्तिभातिप्रियत्वेन भगवदन्वयेनेत्यर्थः । तस्येति ब्रह्मधर्मस्य प्रियत्वस्येत्यर्थः । तस्यैवेति हेतुमात्रं विवृण्वन्ति प्रियत्वस्येति । सुखेति सुखरूपस्येति भाष्ये व्युत्पत्त्या तु सुखधर्मस्येति । यद्वा सुखधर्मत्वात् प्रियत्वस्येति । सुखरूपत्वं धर्मधर्मिणोरैक्यादित्यर्थः । शोयनानि खानि येन प्रियत्वेनेति सुखं प्रियत्वं भवति । ननु भूमाधिकरणे ब्रह्मणः सुखत्वमुक्तमत आहुः यो वै भूमेति । एवकारोप्यर्थं ब्रह्मणोपीत्यर्थः । ब्रह्मण्येवेति प्रियत्वावच्छिन्ने इत्यर्थः । उपक्रमेति ।

'अलौकिको हि वेदार्थः न युक्त्या प्रतिपद्यते ।

तपसा वेदयुक्त्या च प्रसादात् परमात्मनः' ॥

इति श्रुतेरुक्तमादिन्यायरूपमुक्तिर्बला । का सा बलिष्ठोपपत्तिरित्याकाङ्क्षायां सर्वोपनिषदि

‘तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति’ ‘आनन्दाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते’

भाष्यप्रकाशः ।

तमेव विदित्वेत्यादि । तथा च सावधारणश्रुत्या न प्रकृतिसंसृष्टज्ञानान्मोक्ष इत्यर्थः । किंचाग्रे
सर्वासामपि समुद्र एकायनमेवमित्यादिना अप्सर्शानां त्रयोदशानां समुद्रादयस्त्रयोदश यथा
आधारभूतास्तथा आत्मा आधारभूत इत्युक्तं तत्र आपः समुद्रसजातीयाः स्पर्शादयः पञ्च त्वमादीनां
ग्राह्याः । संकल्पादयः सप्त मनआदीनां कार्याणि । अञ्चशब्दश्च गतौ यौगिकः । अस्ति बल-
मित्यन्वेति व्युत्पत्तेः । अयनशब्दश्चाधिकरणव्युत्पन्नः यन्त्यसिञ्चिती व्युत्पत्तेः । तथा च यथा
सजातीयानि सजातीये ग्राह्याणि ग्राहके कार्याणि कारणे लीयन्ते इति तेषां तल्लयस्थानमेव-
मात्मपि सजातीयानां ग्राह्याणां कार्याणां च लयस्थानमिति सिद्ध्यति । तच्च तदेकमव्यक्तम-
नन्तरूपमिति श्रुत्युक्तप्रकारके भगवत्पुपपद्यते सांख्यमते भूतानां मात्रास्तु तासामिन्द्रियाणां चाह-
कारे तस्य महति महतश्च प्रकृतौ लयः । आत्मनि तु न कस्यापि लयः इत्यतः प्रकृतिसंसृष्टो वा
न वस्तुं शक्यते । अतो लयस्थानविचारेपि आत्मा ब्रह्मैव आयाति न तु प्रकृतिसंसृष्ट इत्याद्ये-
नाहुः आनन्दाद्धेवेत्यादि । अत्रापि सावधारणश्रुत्येत्युत्पत्तिरिति लयहेतुस्तत्स्थानं च ब्रह्मैव-
त्युक्तं तेनापि तथा । अतो यत्पूर्वपक्षिणोक्तं ब्रह्मता जगत्कर्तृत्वं च तस्योत्कर्षार्थं तदसंगतमित्यर्थः ।
ननु सांख्यप्रवचने ‘ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा’, इतिष्वत्राद्यादृशः पूर्वश्रुतस्तादृशः प्रकृतिसंसृष्ट
एवास्त्विति चेन्नाहुः सर्व एवात्मान इति । अस्यां सावधारणश्रुतौ हि बहूनामात्मनां ब्रह्मणः
सकाशाद्युच्चरणश्रुतं तथा सति ‘एष उ एव इत्यादिश्रुते स यं व्युच्चरितमात्मानं यथा
करोति स तथा भवतीत्युपपद्यते । सांख्यमते तु नित्या बहवः आत्मानस्तेषु यः प्रकृतिसंसृष्टस्तस्य
कार्येश्वरत्वं तच्चसंगतम् । बहुषु समानेष्वेकस्यैव प्रकृतिसंसृष्टलेश्वरत्वं नान्येषामित्यत्र निया-
मकाभावात् । न च कर्मानादित्वात्तदुपपत्तिस्तेषां मते प्रकृतिपुरुषातिरिक्तस्थानादित्वाभावात् ।
नापि प्रकृतिस्वभावात्तदुपपत्तिस्तस्याः आत्मनां च स्वस्वभावस्यैकरूपत्वादेकस्यैव संगो नान्येषा-
मित्यत्र तन्मते नियामकस्य वक्तुमशक्यत्वादतस्तन्मतमप्यसंगतम् । किंच तन्मते चिद्रूपस्य जीव-
स्याहंताममतानां शेषरूपेणावस्थानं मोक्षस्तदसंगतमित्याहुः ‘एष खेवानन्दयाति’ तथा च श्रुतौ
निरुपधिसुखस्यैव मोक्षरूपत्वात् ब्रह्मणः अतस्तन्मते मोक्षवाक्यमप्यसंगतम् ।
स्यात् । तदेतत्सर्वं हृदिक्कृत्याहुः संदिग्धादित्यादि ।] किंचेदमवान्तरवाक्यं महावाक्याद्
दुर्बलम् । तच्छेषत्वात् । महावाक्यं तूपनिषत् । ततोऽपि महावाक्यं वेदः । स तु सर्वोऽपि
भगवत्पर एव । सर्वे वेदा इति श्रुतेः । वेदैश्च सर्वैरित्यादिस्मृतेश्च । उपनिषद्विचारेऽपि,
तं त्वौपनिषदमिति, आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादिवाक्यदर्शनात् तस्या अपि तत्परत्वमेव ।
रश्मिः ।

त्यादिभाष्यमित्याशयेनाहुः किंचेदमित्यादि । किंचेति साकल्ये उपपत्तेः साकल्याद्वक्तुमुचितत्वादि-
त्यर्थः । बलिष्ठोपपत्तिरारम्भत इति वा । ‘किंचारम्भे च साकल्ये’ इति विश्वः । इदं ब्राह्मणद्वयम् । तं
त्वोपनिषदमिति साकल्यब्राह्मणे आत्मैवेदमिति पुरुषविचब्राह्मणे । अन्यत्रापि नैवेदिकः

[] एतद्विद्वान्मूर्तः प्रकाश पथात् तत्कर्तृमि प्रणीय योजितः इति ज्ञायते । मूलश्रीहस्ताक्षरलिखितपुस्तकेऽयं
भागो नास्ति कर्तृगिर्विनीतो निर्मितः । पुस्तकान्तरे तैरेव स्वरूपाधिकतया पत्रप्रान्तभागे निवेशितोऽस्ति सोऽयं
मुद्रितोऽस्ति ।

भाष्यप्रकाशः ।

शोभाजननाथकरणवत् देहयोः विज्ञातृभावाद्ब्रह्मरूपतायां तयोरपि ज्ञानजननरूपस्वकार्यकरणा-
भावात् सम्पक्ज्ञानाभावः । समुद्रे लवणखेव ब्रह्मणि लीनस्य जीवस्य खसिन् भगवतो भिन्नत्वेन
प्रतीतिराहित्यं अन्यस्य ब्रह्मविदोपि तस्मिन् जीवे तथाप्रतीतिराहित्यं न्यरूपयदिति सिद्ध्यति । अत्र
च भूतरूपदेहद्वयनाशो न विशेषदर्शनात् शुक्तिकारजतनाशवत् अभिप्रेतः किं तु कार्यस्य कारणे
लये कार्यरूपादर्शनवदभिप्रेतः । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' इतिवाक्यसामञ्जस्यात् । एवं
जीवस्यापि लये स्वकार्याक्षमत्वं तेन दर्शनादिकर्तृत्वाभावोपि बोध्यः । तेनेदं सिद्ध्यति यत्पूर्वं
मोक्षार्थं ससाधनमात्मज्ञानमुपदिष्टं तत् जीवहशायामेव श्रवणादिभिः साधनीयम् । लयेऽविभागे
सति तस्य कर्तृमशक्यत्वादिति । जीवस्वरूपं किमित्याकाङ्क्षा तु 'इदं वा अरे महद्भूतमनन्तमपारं
विज्ञानधन एवेत्यनेन पूरितम् । तेन मोक्षार्थिनो जीवस्य स्वरूपज्ञानार्थमत्र ब्रह्मोपदेशः ।
तथा च करणग्रामाभावात् तस्य ज्ञानाभावः । तेनांशरूपस्य विज्ञानात्मनः सत्त्वादिदानीं च
करणग्रामस्यापि सत्त्वात् पूर्वोक्तैः दर्शनसाधनैस्तवाभ्युत्तवाय परमात्मा द्रष्टव्य इति तव तस्य
ज्ञानमित्युक्तं भवति । एवमधिकारपरीक्षायां ज्ञातायां तस्यै मोक्षार्थं ब्रह्मस्वरूपमुपदेष्टुं द्वितीयब्राह्मणे
वागैकाग्रमिति न्यन्तं पूर्ववदुत्त्वा 'स यथा सैन्धवधनः अनन्तरोऽबाहः कृत्स्नो रसधन एव स्यादेवं
वा अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञानधन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु
विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इत्यादिपूर्ववदाह तेन जीवस्वरूपादिशेषो बोधितः । अयं तु यथा
सैन्धवधनः अनन्तरोऽबाहः कृत्स्नो रसधन एव स्यादिति दृष्टान्तं निरूप्य दार्ष्टान्तिकेऽनन्तरत्वम्-
बाह्यत्वं च संगृह्यन् अग्रे कृत्स्नत्वं प्रज्ञानधनत्वं चाह इदं महद्भूतमनन्तमपारमिति पूर्ववदाह
तेन ब्रह्मणो महदादिभिश्चतुर्भिर्विशेषणैरेव जीवसाम्यं प्रज्ञानधनत्वेन स्वरूपसाम्यं वस्तुतस्तु
तत्र विज्ञानधनपदादत्र च प्रज्ञानधनपदाच्चतः कश्चिद्विशेषोपि, अनन्तरत्वमबाह्यत्वं कृत्स्नत्वं च
ततोधिकं तेन ब्रह्म जीवादधिकमिति बोधयन् जीवस्य सान्तरत्वं सबाह्यत्वमकृत्स्नत्वं च सूचयति
तेन तस्य खिल्यतां द्रष्टयति भूतसमुत्थानानुविनाशप्रेत्यसंज्ञाभावात् पूर्ववदाह तत्र मैत्रेय्याः
ब्रह्मनिष्ठयोर्भूतसमुत्थानविनाशयोर्न संदेहः । हृदि द्वयोर्जीवपरमात्मनोराध्यात्मिकाधिदैविकतया
स्थितत्वेन जीवे तथात्वखेव परमात्मनि तथात्वस्य सुखेन बोद्धुं शक्यत्वात् । प्रेत्यसंज्ञाभावस्तु
लोकान्तरगत्यनन्तरं सम्भगज्ञानाभावरूपः स तु जीवेन्द्रियाणां लये सति जीवविषयो भवति
नम्र तु न विलीयते जीवोपि इदानीं वर्तत इति ब्रह्मविषयकः संज्ञाभावो जीवस्य लोकान्तरग-
मनोत्तरं कथमित्येवं मैत्रेय्या मोहे जाते तन्निवारणार्थं अविनाशी वा अरे अयमात्मा
अनुच्छिद्यिषर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति इत्याह तत्र मात्रारूपाणां विषयाणां यः संसर्गः स
प्रदण्यनुपपन्नः इति तेन जीवलिङ्गेन जीवरूपमेव अत्र ब्रह्मास्तु न तु ततोधिकम् ।
अन्यथैतद्विरोधापचेरित्यत आहुः सर्वव्यवहारेत्यादि । तथा च पूर्वं जीवमुख्यप्राणलिङ्गद्वये
जीवस्य ब्रह्माश्रितताया उक्तत्वात् जीवीयसर्वव्यवहारस्य तन्मूलकत्वात् हस्तपुस्तकसंयोगे पुरुष-
पुस्तकसंयोगवत् विषयस्पर्शोपि ब्रह्मण उपपद्यते अग्रिमवाक्योक्तं विज्ञातृत्वमपि ब्रह्मण एव धर्मः
नान्योऽतोस्ति द्रष्टा इत्यादिश्रुतेर्द्रष्टृत्वस्य तत्रैव नियमनात् स च धर्मस्तदंशत्वात् जीवेपि भासते
इति नात्र जीववाक्यपञ्चैत्यर्थः । ननु तथापि मात्रासंसर्गं सत्यदर्शनं कथमुपपद्यत इत्याकाङ्क्षाया-
भाहुः एवं सतीत्यादि । अपमर्षः । अत्र हि यदै तं न पश्यति इत्यादिना आत्मविषयक-

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वेन्द्रियजन्यज्ञानाभावस्य स्वरूपं प्रकारश्चोच्यते तथा हि यद्वै तत्तेत्यत्रानुसारस्य परसर्वणः । तं प्रज्ञानधनमात्मानं यत्र पश्यति तत्पश्यन् वै तद्रूप्यं न पश्यति द्रष्टव्यत्वेन पश्यति । ननु रूपमप्यात्मा इति द्रष्टव्येन दर्शनसत्त्वे कथमदर्शनमित्याकाङ्क्षायामदर्शनमुपपादयति नहीत्यादि । अदर्शनं लोपः विरुद्धः सर्वतो लोपः विपरिलोपः दृष्टेरिति पञ्चमी प्राणादित्या प्रायपाठात् हि यतो हेतोः द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपः द्रष्टुरात्मनो दृष्टेः दर्शनात् विपरिलोपः विरुद्धदर्शनसामर्थ्य-
कृतं अदर्शनं न विद्यते तत्र हेतुरविनाशित्वात् । ज्ञानात्मकस्य स्वरूपस्य धर्मस्य च नित्यत्वात् । तेन जीवस्य पश्यत्त्वम् । तर्हि कथमपश्यत्त्वं तत्राह न त्वित्यादि । यदन्यत्कार्यं रूपमिन्द्रियं कारणं विभक्तमंशरूपं जीवतत्त्वं द्रष्टृ पश्येत् परमात्मविषयकं दर्शनं कुर्यात् तनु ततः परमात्मनः सकाशात् द्वितीयमन्यद्विभं नास्ति तथा च दर्शनसाधनस्य द्रष्टृश्च परमात्मनः सकाशादन्यत्वाभावेन विभक्तत्वाभावेन च द्वितीयत्वाभावात् द्रष्टव्यत्वेनादर्शनं तथा च सामान्यतो द्रष्टव्यत्वेन रूपात्मकस्यात्मनो दर्शनात् पश्यत्त्वं तेन मात्रासंसर्गात् द्रष्टृदृश्यव्यवहारदशायां विशेषतः कारणत्वेनाविभक्तत्वेन द्वितीयत्वेन च अदर्शनादपश्यत्त्वमित्युभयमपि संगच्छते एवं सर्वत्रापि । ननु तर्हि ज्ञानस्वरूपत्वात् ज्ञानधर्मकत्वाच्च द्रष्टृत्वे सिद्धे स्वरूपेणैव परमात्मानं कृतो न पश्यति इत्यतः किंचित्पाठभेदेन पूर्ववदाह यद्वा अन्यदिव स्यादित्यादि तथा च स्वरूपे धर्मे च विद्यमानेपि ब्रह्मणि लीनत्वेन द्रष्टृदृश्यभावाभावात् न विजानीयादित्यर्थः । तथा च साधकस्य संसारदशातोऽग्निमे लोकांतरे मात्रारूपविषयसंसर्गे सत्यपि तस्य संसर्गस्यैतदात्मेऽनुसंहिते द्वितीयत्वाभावा-
त्सम्यग्दर्शनाभावः । श्रुतौ तु अविभागे सति द्रष्टृदृश्यत्वाभावात् सम्यग्ज्ञानाभावः । तेन ब्रह्माविभक्ततया ब्रह्मात्मकत्वेनावस्थाने ब्रह्मैव विज्ञातु सर्वज्ञेयं तु ज्ञातिमात्रस्वरूपो ज्ञातिधर्मा च कार्यकारणशक्तिरहितस्तिष्ठति न तु सविषयज्ञानवान् । इदमेवामृतत्वमित्युपसंहरति । उक्तानु-
ष्ठासनासि मैत्रेयि एतावदेव खल्वमृतत्वमिति प्रव्रजति च । तत एतस्य ब्राह्मणस्य पूर्वनाक्षणा-
निष्ठापकं इत्याशयेन सिद्धमाहुः अतो वाक्येत्यादि । एवं प्रकृतिकारणवादे निरस्ते यो धाज्ञ-
वन्क्येनोक्तः परमात्मा स मैत्रेय्या श्रुत इति पूर्वोक्तरीत्या मननं निदिध्यासनं च त्वया कर्तव्यं जीवदशायां ततः साधनपरिपाकेन दर्शने श्रुतौ जीवस्य विज्ञातृमावरूपो ब्रह्मभाव इति फलं सिद्ध्यति । एतदेव तत्त्वदीपे तत्प्रकाशे वाचायैः—

‘व्यापकत्वश्रुतिस्त्वस्य भगवत्त्वेन युज्यते ।

आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ।

प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् ॥

इत्येनेनोक्तं व्याख्यातं च । किं वायमेव संवादो न ग्रेत्यसंज्ञास्तीति ग्रेत्यसंज्ञामावं बोधयन्
एतावदेव खल्वमृतत्वमिति बोधयन् एतावत्त्वं च बोधयन् निःसंबन्धो निरानन्दो मोक्ष इतिवादमुत्था-
पयति तथा आत्मनः प्रज्ञानधनं नित्यमेकत्वं स्वरूपं बोधयन् अनुच्छित्तिधर्मपदस्याविनाशिपद-
व्याख्यानात्त्ववादमिते निर्धर्मकनिर्विषयकनित्यज्ञानात्मकस्वरूपेणावस्थानं मोक्ष इतिवादमुत्थापयति
सिद्धान्ते तु आनन्दधर्मस्य त्रियत्वस्य परमात्मनिष्ठत्वात् परमात्मनश्च सर्वत्रैव जीवेत्यन्वयात् सोपि
धर्मो ह्युक्तावभिव्यज्यते । अनुच्छित्तिधर्मपदं च धर्मनित्यत्ववाचकमिति पूर्वं व्याख्यातम् । तथा
सति जीवीयज्ञानपरिमाणादीनां धर्माणां नित्यत्वात् निर्निषयकज्ञानस्वरूपः सविषयज्ञानधर्मा

‘सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति’ ‘एष ह्येवानन्दयाति’ इत्यादिश्रुतिसहस्रेभिःसंदिग्धै-
र्ब्रह्मणः स्वरूपं कार्यमंशाश्च प्रतिपादिता इतीदमपि वाक्यं तत्परमेवोचितम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

लयः श्रवणाच्चाणुः ब्रह्माविभक्तत्वादनु च ब्रह्मधर्मो ब्रह्मभूतो मुक्ताववतिष्ठते । इत्येतद्बोधनाय
निबन्धे तथोक्तमिति ह्येयम्] एवमन्यत्रापि । अतः सर्वोपनिषदनुरोधेनैवासाप्यर्थस्य वक्तुमुचित-
त्वात् तासु च, तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेतीत्यवधारणदर्शनादत्रापि श्रवणादिविधीनां ब्रह्म-
विषयत्वमेव मन्तव्यम् । तथा अत्रोक्तं यथाद्वैधाद्येतित्यादिदृष्टान्तसिद्धं कारणत्वं समुद्रादिदृष्टान्त-
सिद्धं प्रलयाधारत्वं च तदेव संगच्छेत यदा प्रियं ब्रह्मैवात्राद्रियेत । आनन्दद्वेषेवेति सावधारण-
श्रुत्या तत्रैव तन्नियमनात् । नच जीव एव ब्रह्मेति युक्तम् । सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुति-
विरोधात् । अमृतत्वरूपं फलमपि तत एव । एष ह्येवानन्दयातीति सावधारणश्रुतेः । अत

रश्मिः ।

ब्राह्मणद्वयेपि । अस्यापीति मैत्रेयीब्राह्मणद्वयस्यापि । तमेव विदित्वेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म
तास्तु चेति । मैत्रेयीब्राह्मणेन सहैक्यतां वक्तुं तद्विर्मज्जन्ते अत्रापि । ननु प्रियत्वेनोपक्रमात्
‘प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः’ इति कोशात् मैत्रेयीब्राह्मणद्वयस्य भक्तिप्रतिपादकत्वेपि एकवा-
क्यताया उपात्ताया महानारायणोपनिषदः कथं भक्तिप्रतिपादकत्वमिति चेन्न । तमैवत्यत्रैवकारो
नान्यथा व्याख्येयः तं विदित्वैवेति किं तु तमात्मानमेव विदित्वेति ततश्चात्मज्ञानं तु भक्त्या ।
भक्त्या जानाति चाव्ययमिति श्रुतेः । ‘भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्ति तत्त्वतः’ इति
गीतायाश्चेति भक्तिरर्थापत्तिरभ्येत्यदोषात् । न च भक्त्या ज्ञानं कुतो नेति शङ्क्यम् । ‘नायमात्मा
बलहीनेन लभ्यः’ इति मुण्डके बलपदवाच्यभक्तिहीनालभ्यत्वोक्तेः । सिद्धान्तमुक्तावल्यां ‘ज्ञानाधिको
भक्तिमार्ग एव तस्मान्निरूपितः’ इति तट्टीकायां च प्रभवः उपपादयांचक्रुः श्रुत्युपतिक्रामतीति
श्रुत्युपतिक्रान्तो मोक्षः । ब्रह्मविषयत्वमिति एवकारेण विभूतिव्युदासः । भक्तिर्ह्येतेषां विषयः स्पष्टः ।
आद्वैधाद्येति व्याकृतम् । समुद्रादीति स यथा सर्वासामपाः समुद्र एकायनमेव सर्वेषां सर्शानां
त्वगेकायनमेव सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमित्यादि । आनन्देति । ननु प्रियं प्रीतिविषयमा-
नन्दः सुखमिति कथं पर्यायेतेति चेन्न तत्तु समन्वयादित्यधिकरणे ब्रह्मणोस्तिमातिप्रियत्वेनान्वयोक्तेः ।
अस्ति सत्यधर्मः, भाति ज्ञानधर्मः, प्रियत्वमनन्तानन्दधर्म इति सिद्ध्या प्रियत्वेनोपक्रान्तधर्मप्रियत्व-
स्यानन्दे सत्त्वादानन्दस्य पर्यायत्वम् । तत्रैवेति प्रिये ब्रह्मण्यानन्दरूप एव भूतकर्तृत्वविनियमनात् ।
सर्व एवेति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चेति । आत्मान इति । आत्मानोऽवतारा जीवास्तु
पृथगुक्ता व्युच्चरन्त्येवेति भाष्याः । तद्यत्रात्मजीवयोः पृथग्व्युच्चरणं श्रुतं तत्रास्त्येव । भाष्यं तु
केवलान्व्युच्चरणधोधिका श्रुतिस्तद्विषयमात्मपदं यत्रात्मजीवोभयविषयं तच्छ्रुतिसंग्राहकं च ।
अमृतत्वेति उपसंहारोक्तामृतत्वरूपम् । तत इति ब्रह्मणः ‘फलमत उपपत्तेः’ इति व्याससूत्रात् ।
अमृत मानन्द इति भाष्यादाहुः एष ह्येवेति । एष आकाश आनन्दः । आनन्दममृतं करोतीत्यर्थः ।
अत इति । तमेवेति भक्तिरसविषयं ब्रह्मणो रूपं तत्पदेनोक्तं प्रसिद्धं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्या ।
नन्वत्रात्मस्थपारे भुवनस्य मध्ये इति महानारायणोपनिषदो रामानुजाचार्यभाष्येण रसो वै स इति
श्रुत्यनुवर्तितरसपदीयानारायणोऽनात्मा तत्पदार्थ इति चेन्न पुरुषसूक्तोक्तसाकारब्रह्म तत्पदार्थः
सान्निध्यात् । तस्य च दशरसरूपत्वं सर्वरस इति श्रुतेः विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेनानन्तरूपत्वेन

सर्वव्यवहारस्य तन्मूलकत्वेन पूर्वमुक्तत्वात् । विषयस्पर्शो विज्ञातृत्वमपि तस्यैव ।

भाष्यप्रकाशः ।

उदाहृतजातीयैः श्रुतिसहसैस्तथा प्रतिपादनादिदमपि वाक्यं ब्रह्मपरमेवोचितमित्यर्थः । ननु सत्यमेवं, तथापि भात्रासंसर्गरूपस्य भवतीति विषयसंसर्गरूपेण लिङ्गेनात्र जीव एव वक्तव्योऽन्यथा तद्विरोधस्य दुर्बारत्वादित्यत आहुः सर्वेत्यादि । पूर्वमिति । जीवब्रह्मप्राण-लिङ्गघट्टे । तथाच जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वाजीवधर्मा ब्रह्मण्युच्यन्त इति विषयस्पर्शोऽप्युपपद्यते । न त्वेतावतात्र जीववाक्यत्वम् । विज्ञातृत्वं तु ब्रह्मधर्म एव । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः ।

रश्मिः ।

च स्वरूपत्वेमेतस्य ज्ञानं तु भक्त्येत्युक्त्यान्यनिष्ठभक्तिरसविषयं च शास्त्रार्थनिरूपकद्वितीयस्कन्ध-नवभाष्यायोक्तमिति आनन्दाद्वेति कार्यं माहात्म्यज्ञानाय तेन सुबोधिन्युक्तम्—

‘माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोषिकः ।

स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथा’ ॥

इति श्रुतिवाक्यद्वयेन सिद्धम् । आनन्दस्य प्रियशिरस्त्वादिकमानन्दमयाविकरणे प्रपञ्चितम् । सर्वं एवात्मान इत्यंशः आत्मपदवाच्या जीवाः अंशो नानाव्यपदेशादिति सूत्रात् । एष खेवा-नन्दयातीति फलमानन्दस्य फलत्वात् । एतच्चतुष्टयादित्यर्थः । सजातीयैरिति सजातीयत्वं च भक्तिरसविषयब्रह्म-भक्तिजनकमाहात्म्य-जीव-फलेति चतुष्टयप्रतिपादकत्वेन । श्रुतीति यथा अन्तस्त्र-द्धर्माधिकरणे छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो हृदयते इति स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति भक्तिजनकमाहात्म्यं, उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्य इति फलम् । य एवं वेदेति जीवः । तमेव विदित्वेति समानम् । यथा तद्विज्ञाधिकरणे छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके सर्वाणि ह इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्त इति भक्तिजनकमाहात्म्यं परोवरीयसो ह लोकान् जयति इति फलं य एतदेवं विद्वान् परोवरीयांसमुद्गीयसुपास्ते इति जीवः । तमेव विदित्वेति समानम् । यथातिदेशाधिकरणे तत्रैव कतमा सा देवता प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमे-वामिसंविशन्ति प्राणमुज्जिह्वते इति भक्तिजनकमाहात्म्यं तांश्चेद्विद्वान् प्रस्तौष्यः इति जीवः, मूर्षां ते व्यपतिष्यदिति फलम् । लङ् । न त्वं प्रस्तौष्यसि न ते मूर्षां व्यपतिष्यतीत्यर्थः । तमेव विद्वानिति समानं इत्येवं श्रुतिसहसैरित्यर्थः । तैश्चासंदिग्धैः निःसंदिग्धत्वमिति भाष्यात् पूर्वं संदिग्धत्वेपि केचुचिष्णुतिवाक्येषु न्यायः (सूत्र) प्रापणानन्तरमसंदिग्धत्वमिति श्रुतिसहस्राणां निःसंदिग्धैरिति भाष्ये विशेषणं तथा भाष्ये ब्रह्मणः स्वरूपं तमेव विदित्वेति श्रुत्युक्तं भक्तिविषयं तं लोकवेदप्रसिद्धं पुरुषोत्तममिति पुरुषोत्तमरूपम् । ॐ स्वराट् जन्माद्यस्य यतोन्वयादितरतश्चेति वाक्यात् । इमानि भूतानीति कार्यं प्रसिद्धमंश जीवा इति प्रसिद्धं चकारेण फलम् । तत्परं ब्रह्मपरम् । प्रकृते । तद्विरोधस्येति विषयवाचकमात्रापदवाच्यमात्रासंसर्गविरोधस्य । सर्वेत्यादीति सर्वो यो ‘व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियाद्युभिः’ अहंममेति मतिः अहमित्यस्मत्प्रत्ययः भवेत्यस्मत्प्रत्ययस्योपरसंबन्धिनो जीवजडधर्मास्ते तत्रैव ‘जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेन्नोपासात्रैविष्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्’ इति सूत्रभाष्ये उद्दिष्टस्तद्विषयिणी भतिर्या सापि व्यवहारस्तस्य ब्रह्म मूलं परंपरा च यस्यायीत्साक्षात्कारणं व्याख्यानात् स तन्मूलको व्यवहारः स्वत्वेनेत्यर्थः । अत्रेति मैत्रेयीब्राह्मणद्वये । विज्ञातृत्वमिति भाष्यं विवृण्वन्ति विज्ञातृत्वमिति । अत इति ब्रह्मणः । भाष्ये । तस्येति साकारब्रह्मणः । अत्र पक्षे तन्मूलकत्वेनेति भाष्यस्य तानि ब्रह्मणः स्वरूपकार्योपपत्तयः मूलानि कारणानि यस्य व्यवहारस्य स

भाष्यप्रकाशः ।

स च धर्मस्तदंशत्वाजीवेऽपि भासत इति न तेनापि जीववाक्यत्वशङ्का । ननु यथात्र लयाधिकरणदृष्टान्तनिरूपणीचरं, स यथा सैन्धवघन इत्यादि श्रान्यते, तथा पूर्वस्मिन् मैत्रेयी-ब्राह्मणे सर्वासामपामित्याद्युत्तरं, 'स यथा सैन्धवखिल्य उदके ग्रास्त उदकमेवानुविलीयत नाहा-स्योद्गहणायेव स्याद् यतो यतस्त्वाददीत लवणमेव' इति श्रान्यते । खिल्यश्च शकल इति ब्रह्माशस्तत्र प्रतीयत इतीहापि जीव एवास्त्विति चेत् तत्राहुः एवं सतीत्यादि । सर्वस्यापि व्यवहारस्य ब्रह्ममूलकत्वे सिद्धे सति यदत्रोक्तं यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिना कर्मकर्तृभावरा-हित्यं, तदपि, यद्वै तत्र पश्यतीत्यादिना जीवस्य स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यत्वं प्रतिपाद्य विभक्तत्वः निषेधेनाविभागानुसंधानदशायां द्वितीयस्य विभक्तत्वेन दर्शनं निषिद्ध्य सर्वस्यात्मभावं च रक्षिमः ।

तथोक्तः तत्त्वेन । अयमर्थः । चत्वारोऽर्थः प्रतिपाद्यन्त इति नवार्थ्यां वेदटीकायां कारिकासुप्रपाद्यस्याभिः अतश्चतुर्थोऽर्थः नातिरिक्तं किंचिदिति सर्वव्यवहारस्य तन्मूलकत्वम् । तेन पूर्वं सर्वत्र प्रसिद्धोपदे-शादित्यधिकरणेऽनुगमाधिकरणेत्यर्थः । प्रलयेति स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमित्यादि-प्रलयाधिकरणदृष्टान्तः । इत्यादीति स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कुत्सो रसघन एव स्यादेवं वा अरे इदं महश्चतुर्भुवनन्तमपरं कुत्सः प्रज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यन्ताः श्रुत्यर्थाः स्पष्टाः । कर्मकर्त्रीति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामृत तत्त्वेन कं पश्येदित्यत्र तत्कर्तृकं कर्माणमिति कर्मकर्तृभावस्तद्वाहित्यम् । केनेति करणभावराहित्यमुपलक्षणविधया द्रष्टव्यम् । इतः पूर्वं प्रमेयमाहुः तदपि यद्वैतमिति यत् यतश्चक्षुस्तमात्मानं न पश्यतीत्यर्थः । स्वरूपतः इति स्वतः । धर्मत इत्यविनाशित्वतः । यद्वै तत्र पश्यति पश्यन् वा इत्यादिना । विभक्त्येति न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति विभक्तत्वनिषेधः । तत आत्मनोऽन्यद्विभक्तत्वं नास्ती-त्यर्थात् अन्यत्रास्ति विभक्तं नास्तीत्यन्वयः । अविभागेति विभागानुसंधानदशायामिति नोक्तम् । अविभक्तं च भूतेषु इत्यविभागस्य ग्राह्यत्वात् । द्वितीयस्येति द्वितीयत्वेन द्वितीयं चक्षुरादीन्द्रियं तद्द्वितीयत्वेन वर्तते एव । सात्त्विकज्ञानाभावात् । अन्यत्वेन वर्तते तत एव अतो विभक्तमिव च स्थितमिति गीता तादृशविभक्तत्वेन दर्शनं निषिद्धम् । न चान्यत्वेन द्वितीयत्वेन कुतो न दर्शनं निषिद्धमिति शङ्क्यम् । ब्रह्मणो द्वितीयत्वमिन्द्रियेषु अविभागानुसंधान-दशायांमस्ति अन्यत्वं च । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामृत तत्त्वेन कं पश्येदित्यत्रात्मभावानन्तरं न किमप्यस्तीत्यनुत्तमा केनेति करणनिषेधः कमिति कर्मनिषेधश्च ज्ञापयति श्रुतिश्चात्मैवेदमत्र आसीत्युक्त-विध इति । विषापदादिन्द्रियेषु द्वितीयत्वमिन्द्रियेष्वन्यत्वं चास्ति सप्रतियोगित्वाङ्गीलायाः 'अन्तरा भूतग्राभमवत् स्वात्मनः' इति व्याससूत्राच्चात्र आत्मत्वेन साजाले 'आत्मेति तृपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च' इति फटाप्यायसूत्रात् । अतः प्रतियोगिसजातीयं द्वितीयम् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति तु स्वगत-द्वितीयव्यवहेतरविषयं गोपालतापिनीये कथं चतुर्भिरको देवो भवेदिति प्रश्ने एकमेवेति श्रुतिप्रवृत्तेः । व्यूहानां परस्परं द्वितीयत्वमस्त्येव अन्तरा भूतेति सूत्रोक्तो भेदोऽपि योगमाया । मायाभिन्नमायासदृशी, अतम इति श्रुतौ तमोभिन्नं तमःसदृशमिति पर्युदासार्थकनञ्जोङ्गीकारात् । न चान्यत्वद्वितीयत्वे इन्द्रियेषूक्ते इति वासुदेवादिष्वेष्टेषु कृत उक्ते इति वाच्यम् । तरुणोऽप्येवोपग्राहोऽनादिभक्तमनो-रयेव फलाभ्यायोक्तलीलास्थेनैवादानादिना भक्तमनोरथपूरणायैकाविषयीकृतः सकललीलासामग्रीरूप-

एवं सति सर्वमेव संगतं भवेत् । अतो वाक्यान्वयाच्च जीवपरत्वं येन प्रकृतिवादः स्यादिति ॥ १९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

बोधयित्वोक्तम् । अतस्तदपि सर्वस्य जीवजडरूपस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वादेव संगतं भवेत् । यद्यत्रोक्तं विल्यत्वं जीवस्य संज्ञाभावादिकं च तदपि संगतं भवेत् । तत्रापि त्रियत्वरूपस्य प्रकृत-
तावच्छेदकस्य महावाक्यशेषत्वादीनां च तुल्यत्वात् तस्यापि ब्रह्मण्येव तात्पर्यादविरुद्धं भवेत् ।
तत्र यद्, यद्दे तच्च पश्यतीत्यादिवाक्यराहित्यं पाठभेदादिकं च तदपि भैरव्या अधिकांशपरि-
हार्यम् । अत एव तत्र, उक्तानुशासनासीति नोक्तम् । पुनरुपदेशस्य चिकीर्षितत्वात् संन्यस्तमपि
न ह तदुभयश्रुतमतोऽर्थभेदेऽपि तात्पर्यैक्यादैकार्थ्यम् । एतस्य तदर्थाभिप्रायकत्वादस्यैव च
भावत्वम् । तदेतच्च दि कृत्वा सिद्धमाहुः अत इत्यादि ॥ १९ ॥

रश्मिः ।

संकर्षणव्यूहः तस्य तत्तद्वीलासामग्रीरूपेण भवने प्रवृत्तव्यूहः अयं सम्यं यद्वक्तृमनोरथपूर्णं तदेव
वासुदेवव्यूहरूपं वासुदेवस्य मोक्षत्वात् लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति व्याससूत्रात् । इति चतुर्थ्यानुप-
क्रम्यैकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिसंनिवेशात् तथा चाविभागदृशायां भेदरूपान्यत्वार्यो विभागजन्योऽदि-
तीयत्वं जनयति तत्रान्यत्वं योगमाया 'योगमायाशुभाश्रितः' इति वाक्यात् । विभागश्च विभक्तमिवेति
वाक्योक्तः द्वितीयत्वं च स्वरूपे प्रतीतं विभागानुसंधानदृशायां तु भावा भिदारूपा औपाधिकं द्वितीयत्वं
चेति । इदमात्मा न पश्यति विभागजन्ययोगमायाजन्यत्वात् । भक्तिमार्गे द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायोक्ते
नित्यलीलावादेके चाल्मिनि । न तु विभक्तत्वमिति विभक्तमिव च स्थितमिति भीतायाः । किं च इदं
सर्वं यद्ययमात्मेति ब्रह्म तं परादात् योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदेत्युक्तोक्तम् । तदपि यद्दे तच्च पश्यती-
त्यादिभिरिन्द्रियाणां सर्वेषामात्मत्वं बोधितम् । अत्र सर्वपदं सर्वेषां नास्ति शक्यम् । अतोपि
द्वितीयत्वं भेदव्यातोपि द्वितीयत्वेनान्यत्वेन च दर्शनं न निषिद्धं तदेतदाहुः सर्वस्येति
चक्षुरादेः । अग्रे सर्वत्र ततोऽन्यद्विभक्तं यच्चिन्नेततोऽन्यद्विभक्तं यद्वस्येदित्येवमात्मत्वं बोधयित्वैत्यर्थः ।
किमनेन सिद्धमित्याकाङ्क्षायाभाहुः अतस्तदपीति । सर्वपदात्सर्वस्य चान्यत्वद्वितीयत्वान्यां विनाऽ-
निरूप्यत्वात् । तदपि कर्तृकर्मभावराहित्यमपीत्यर्थः । एवेति प्रकृतिव्युदासकं न प्रकृतित्वात् ।
संगतमिति इदं सर्वं यद्ययमात्मेति श्रुतौ सर्वस्यात्माभेदोक्तेः । न च प्रकृत्यभेदोस्त्विति शङ्क्यम् ।
गौणश्रेष्ठात्मशब्दादिति व्याससूत्रात् । अत इदं सर्वमिलत्रात्मपदं न प्रकृतिप्रतिबिम्बवाचकं
गौणत्वापत्तेः, एवमसंगतं भवेत् । ब्रह्मपरिग्रहशुणभाहुः यच्चेति आदिपदेन मात्रासंसर्गत्नस्य
भवतीत्युक्तं मात्रासंसर्गः तदपि आश्रितत्वादिह तद्योगात् संगतं भवेत् । प्रकृतिपरिग्रहे तु
सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थायां प्रकृतावस्थायां प्रतिबिम्बासंभवेन तद्वर्गीनाश्रितत्वात् । उपक्रमसा-
प्रतिबिम्बसाधारण्यमाहुः तत्रापीति ब्रह्मण्यपि । तुल्यत्वं 'अतो मयि रीतिं कुर्याद्वेदेहादियेकृते प्रियः'
इति । महावाक्यशेषत्वादयो अत्रैव पूर्वमुक्ताः । तत्रात्रोक्तप्रियस्य ब्रह्मणो हि प्रतिपादकस्य
ब्रह्मणद्वयस्य महावाक्यशेषद्वयस्य शेषत्वं तादर्थ्यं भक्तार्थब्रह्मप्रतिपादकत्वेन पूर्णतार्थत्वमिति
यावत् । अन्यथा ज्ञानत्वेन प्रसिद्धस्वयंप्रकाशत्वप्रतिपादकत्वेन न्यूनतात्पन्नित्यत्र इत्यानापत्तेः । तत्रेति
द्वितीये भाष्ये । उपवेदेशस्येति षष्ठ इत्यर्थः । षष्ठस्य तात्पर्योक्तौ तात्पर्यमाहुः एतस्येति तेन

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमरथ्यः ॥ २० ॥

नियतधर्मवादिनामपि मतेन प्रकृते सिद्धान्तं वक्तुं पक्षान्तराण्याह । तत्र ब्रह्मवादैकदेशवादाः सन्ति । तत्र जीवो नाम स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं स्वांशो भगवता कृतो विस्फुलिङ्गवदित्याश्रमरथ्यो मन्यते । अनादिसिद्ध एव जीवश्चैतन्यमात्रं शरीरादिसंघाते प्रविष्ट इति चिति तन्मात्रेण प्रवेशे च मोक्ष इति च औडुलोमिराचार्यः । काशकृत्स्नस्तु आसक्त्या विषयभोक्तृरूपं भगवत एव जीव इति । तेऽपि स्वमतानुसारेणात्र परिहरन्ति । तत्र पुत्रादिप्रियसहवचनाज्जीवप्रकरणमेवैतदित्याशङ्क्य जीवोपक्रमस्यान्यत् प्रयोजनमित्याह । प्रतिज्ञासिद्धेरिति षष्ठी । तस्या लिङ्गमंशत्वाज्जीवस्य तदभेदेनोपक्रमः प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गं भवति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञा ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमरथ्यः ॥ २० ॥ सूत्राण्यवतारयन्ति नियतेत्यादि । अत्रोक्तं प्रियत्वं जीवधर्म एवेतिवादिनां मतेन मैत्रेयीब्राह्मणे प्रकृतिवादनिरासरूपं सिद्धान्तं वक्तुं संमत्यर्थं पक्षान्तराण्याहेत्यर्थः । अत्र आश्रमरथ्यमते श्रुतिर्भाष्य एव दृष्टिता । औडुलोमिमते तु,

‘यथा नद्यः खन्दमानाः समुद्रेऽस्तं यन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्’ ॥

इति मुण्डके श्रुतिर्मुलं बोध्यम् । नामरूपेति स्वीये नामरूपे । नदीदृष्टान्ताच्च भिन्नत्वं शरीरे प्रवेशश्च नामरूपव्याकरणश्रुत्या । चैतन्यात्मकत्वादिकं तु भाष्य एव स्फुटम् । काशकृत्स्नमतेपि व्याकरणश्रुतिः ‘सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते’ इति पुरुषसूक्तश्रुतिश्च मूलं इति बोध्यम् । पुत्रादिप्रियसहवचनादित्यादि पुत्रादिरूपा ये लौकिकाः प्रियास्तैः सह वचनादत्रात्मनोऽपि लौकिकमेव प्रियत्वं प्रतीयत इति जीव एवात्रात्मपदेन परामृश्यते । अतो जीवप्रकरणमेवेदमित्याशङ्क्येत्यर्थः । तदभेदेनेति ब्रह्माभेदेन । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति

रश्मिः ।

‘अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवमूर्तां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्’ ॥

इति व्यापकजीवो जीवन्मुक्तोपि आध्यात्मिकादित्रितयविदाश्रयः प्रकृतिरपि न समवायिनी किं तु प्रियत्वरूपब्रह्मधर्माविष्टो जीव इति भगवानेवाश्रयः इति सिद्धम् ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमरथ्यः ॥ २० ॥ एवेति निराकोर आश्रमरथ्योरीकृते द्वितीयपादे प्रियत्वं धावितम् । नियतो जीवधर्म इत्येवकारः । भाष्ये । सन्तीति कुष्णद्वैपायनमतादेकदेशविदः परे । ‘वदन्ति ते यथाप्राज्ञं न विरोधः कथंचन’ इतिपाश्चात् । स्वस्येति निराकारस्य द्वितीयपादे आश्रमरथ्यमतकथने उक्तत्वात् । व्यासमते स्वसिद्धान्ते तु स्वस्य ‘अनश्नन्नन्योमिचाकशीति’ इति श्रुतेर्जीवस्यैव भोगः । भगवन्तेति निराकारेणैव साकारेणेति धार्यः । तदभेदेनेति क जीवस्यैवोपक्रम इति शङ्काम् । गौणमुख्यन्यायवाचात् प्रतिज्ञासिद्धेश्च । प्रकृते । जीवात्मकथन-

तस्यैवाग्रे व्युत्पाद्यमानत्वात् तस्या एतत् साधकम् । यथा जीवो भगवानेवं जड इति । एवमाइमरम्यो मन्यते । ओतव्यादिविषयस्तु भगवानेव । तस्माद्विषयतर्धर्मजीववादेऽपि न जीवोपक्रमो दोषः ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

लिङ्गमित्यनुवर्तते । यदत्र जीवोपक्रमेण भगवतः अवणाधिकमुक्तं तत् संसारभावादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिङ्गम् । मुक्तौ जीवो भगवानेव भविष्यतीति ज्ञापकम् । अन्यथा सैव कथममृता भवेत् । इति शब्दो हेतौ । स्त्रिया विश्वासायं

भाष्यप्रकाशः ।

मैत्रेय्यात्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितमिति वाक्योक्तं तत् । प्रतिज्ञासिद्धेरिदं कथं लिङ्गमित्यत आहुः तस्यैवेत्यादि । तस्यैवेति सर्वत्वस्यैव । तस्या एतत्साधकमिति । उपक्रमे जीवात्मकयनं प्रतिज्ञायाः साधकम् । अन्यथा एतद्व्युत्पादनकोटौ जीवस्या[स्फुटतया] कथनास्तीवज्ञानाभावे प्रतिज्ञा बाधिता स्यात् । कृते तूपक्रम उल्लेखे सोऽपि ब्रह्मसन्नाद्यभिमानी-तया तत्र निविशेदतः सत्येत्यर्थः । [यथा जडे ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्मत्वोपचार एवं जीवेऽपि ब्रह्माश्रया ब्रह्मोपचार इत्यर्थः ।] तथा सत्यसिद्धं मते प्रतिज्ञैवास्मा ब्रह्मणः प्रकरणत्वनिगमिकेति ज्ञेयम् । एवमेवाग्रिमे मतद्वयेऽपि ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥ एवंभावादित्यस्य विवरणं संसारभावादिति । एवं कथनस्य युक्तिसिद्धिरिति किं गमकमित्यत आहुः अन्यथेत्यादि । विद्वद्भ्यो ब्रह्मणि जीवस्य प्रवेशो हि तन्मते शोचः । ब्रह्म तु चिद्रूपं व्यापकमितीदानीमपि जीवस्तत्र प्रविष्टोऽस्त्येव । परं संपातान्तरायेण । यथा कुक्षलस्यं वस्तु रुहे । तद् यदा ततो बहिः रश्मिः ।

मिति तदभेदेनेत्येव । अन्यथेति जीवात्मकयनत्वे प्रकारे । बाधितेति सर्वविज्ञानाभावप्रसक्त-रिति भावः । उल्लेख इति आपाततः । त्रियपदसमयिव्याहारेण जीवस्योल्लेखे सोऽपि आत्मापि पूर्वोक्त-ब्रह्मसन्नाद्यभिमानीतयेत्यादिः । तथेति ब्रह्माभेदेन जीवात्मकयनत्वम् । अत्र पापेन विरोध इत्युक्तं तत्तट्टीकाविषयकम् । ब्राह्मपदान्न तुरीयविषयकं च । किं च आचार्यवान् पुरुषो वेदेति छान्दोग्या-देकदेशिमतानि तत्तट्टाप्यनियतानि । एवं च तत्तदर्थानां पदसान्यस्य संनिधेः कारणाद् बोधे श्रुतिसिद्धयर्थादेव बाधकाभावः । यथेह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति अत्र पिकपदशक्तिग्रहः । तथात्र बाह्यं भाष्यमिति । सिद्धमाहुः तथा सतीति । एवमेवेति यथात्वेपि प्रतिज्ञाया विषयवाक्यो-क्ताया अन्वयो नोक्त इति तत्सारणम् ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥ संसारभावादिति । एवमिति ब्रह्मदेन संसारबोधः स चेत्यम् । संसारिणो विषयवाक्ये मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति पूर्वमुक्तत्वेन यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिना यत्रेति संसार इत्यर्थात् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् इत्यत्र यत्रेति शोके ज्ञाने इत्यर्थात् । तत्रैवंभावादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिङ्गमित्येवंभावात् इत्यस्य संसारभावादित्यर्थः । एवमित्यस्य पूर्वोक्तदित्यर्थात् । एवंभावात्पूर्वोक्तभावादित्यर्थः । पूर्वोक्तः संसारः । भाष्ये । जीवस्येत्यस्याद्वादिसिद्धस्येत्यर्थः । औडुलोमिमते तथेति । अनादिसिद्धत्वं तु आर्त्विज्यमिति सूत्रे

गौणप्रियवैराग्यार्थं च जीवोपक्रमः कर्तव्य एवेति औद्गलोमिराचार्यौ मन्यते ।
तस्माद् भिन्नजीवपक्षेऽपि नात्र दूषणम् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

लिङ्गमित्येव । भगवत् एवावस्था जीव इति । अतः संसारदशायामपि
जीवो ब्रह्मेति नात्रोत्क्रमणमुपचारो वा । अन्यथा कथमात्मनस्तु कामाय सर्वं

भाष्यप्रकाशः ।

प्रक्षिप्यते तदा गृहस्थं भवति । तथा जीवोऽपि संघाताद् बहिर्भूय यदा साक्षाच्चित्तबद्धः
स्यात् तदा म्रियेतेति संघाताद् भिन्नत्वबोधनार्थमेव जीवोपक्रमः । सा हि मोक्षेच्छुर्विधां
पृच्छति । तद् यदि तस्यै मोक्षयोग्यं जीवस्वरूपं न ज्ञापयेत् सैव कथममृता भवेत् । अतो,
येनाहं नामृता स्यामित्यादिकं तद्व्याक्यमेवैवं कथनस्य मुक्तिलिङ्गत्वे गमकमित्यर्थः । तदेतदाहुः
इतिशब्द इत्यादिना । दूषणमिति प्रकृतिवादापत्तिरूपं दूषणम् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥ जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वबोधनार्थं जीवोप-
क्रम इत्यत्र किं गमकमित्यपेक्षायामाहुः अन्यथेत्यादि । यदि हि जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वमत्र
रश्मिः ।

ऋतौ यजतीति ऋत्विगिति व्युत्पत्त्यात्विज्यमनादीति । गुक्ताविति ज्ञाने । 'आर्त्विज्यमित्यौद्गलोमिः
तस्यै परिक्रीयते' इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थचरणे 'चित्ति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौद्गलोमिः' इति
चतुर्थध्याये चतुर्थपादे । ज्ञापकमिति एतेन प्रतिज्ञापि व्याख्याता । प्रकृते । सैवेति
एवकारेण कालायन्या व्यवच्छेदः याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । अमृतेति संघाताद्भिन्न आत्मा
मैत्रेय्या अमृता मुक्तिर्हित्वान्यथारूपमिति वाक्यात् । नामृतेति अत्र ना पुमान् भगवत्सेवानुक्त्वा
लत्ववत्यहमिति सिद्धान्ते वर्णागमोन्यत्र नकारो वर्णः । यद्वा न अमृता स्यात् किं तु शरीरे
मृतेऽमृता स्यामित्यर्थः । टीकायां तु येनाहममृता न सां तेन कर्मणा किं कुर्यात् किं तु यदेवा-
मृतत्वसाधनं मे भक्षं ब्रह्मपदित्यर्थः । मुक्तीति । लिङ्गत्वं हेतुत्वम् । भाष्ये । स्त्रिया इति
'कीशद्विजबन्धूनां प्रयी न श्रुतिगोचरा' इति वाक्ये विश्वासात् प्रयी न श्रुतिगोचरेत्यर्थात् ।
गौणेति स्त्रोक्तृत्वज्ञानस्य स्वस्मिन् वैराग्यजनकत्वनियमेन गौणमुख्यन्यायमनाहस्य गौणेत्यादिः ।
भिन्नेति संघाताद्भिन्नैत्यर्थः । अनादिसिद्धजीव इति ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥ अवस्थितिरवस्था संसारवस्था इति यावत् ।
भाष्ये । अवस्थितेरवस्थाया लिङ्गं हेतुः विषयवाक्ये उपसंहारेण प्रकोरेणेति इतिशब्दार्थ इत्याहुः
लिङ्गमित्येवेति । कसावस्थेत्याकाङ्क्षायामाहुः भगवत् एवेति । प्रतिज्ञासूत्राद्ब्रह्मेत्यनुवृत्त्या भगवतः
एवकारेण मायाव्युदासः । अवस्थेति मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीत्युत्त्वाऽऽसत्त्वाविषयभोक्तृरूपा-
वस्था जीवः । पूर्वसूत्रे दोषमाहुः अत इति उपक्रमोपसंहाराम्यमित्यर्थः । नात्रोत्क्रमणमिति
विषयवाक्ये यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवेत्यादिना ज्ञानोक्तौ उत्क्रमणं नोक्तमत एव न ज्ञानोपचारः

प्रियं भवतीति । न ह्यन्यस्य सर्वं प्रियं भवति । मोक्षस्तु ज्ञानमेव । उत्तरत्र कर्तव्याभावात् । अवस्थया व्यवसायात् सिद्धान्ताद्विशेषः । इतिशब्देनैतावदरे खल्वमृतत्वमित्युपसंहारो हेतुरस्य पक्षस्येति काशकृत्स्नो मन्यते । तस्माज्जीवो-
पक्रमो, भगवत एवावस्थाविशेषो जीव इत्यस्य पक्षस्य लिङ्गम् । तस्मान्मैत्रेयी-
ब्राह्मणेनापि जीवद्वारा प्रकृतिकारणवादासिद्धिरिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थपादे सप्तमं वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

बोधनीयं न स्यात् तदा, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति सर्वभोक्तृत्वमात्मनो न वदेत् । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वभोक्तृत्वाभावेन सर्वस्मिन् प्रियत्वाभावात् । अतः सर्वभोक्तृत्वैकसिद्धान्ताभि-
वक्तव्ये प्रतिनियततत्तद्विषयभोक्तारं तदवस्थाविशेषपक्षमुपक्रमे वदति । तथाच सर्वप्रियत्ववाक्येष्वेव
तद्गमकमित्यर्थः । येनाहं नामृता स्यामिति मोक्षार्थं प्रश्नात् तत्रानुचरे तदपूर्तिरित्याशङ्क्या
तन्मतं समाधिमाहुः मोक्ष इत्यादि । सिद्धान्ताद् विशेष इति सिद्धान्तोत्पत्तिपक्षद्वारास्तर्क-
नित्यं यथास्थितमेव ब्रह्मरूपं तेन कालकृतविशेषरूपयावस्थया न तादृशरूपव्यवसायः ।
अत्र त्ववस्थया व्यवसाय इति सिद्धान्ताद्विशेष इत्यर्थः । त्वंशब्दे व्यवसाय इति तथा । अस्य
पक्षस्येति ज्ञानमेव मोक्ष इति पक्षस्य । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २२ ॥

इति सप्तमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

रश्मिः ।

जीवे । प्रकृते । न ह्यन्यस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति ब्रह्मातीति । प्रियत्वेति भोक्तृत्वनिष्पन्नप्रि-
यत्वाभावात् । भाष्ये । अस्य पक्षस्यापूर्वत्वाद्धेतुमाहुः इतिशब्देनेति । हेतुरिति । इति शब्दार्थे
तृतीयार्थः । प्रकृते । ज्ञानमेवेति श्रुतावेतावत्पदेन पूर्वोक्तज्ञानमनूद्यामृतत्वविधानात् ।
'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इति ब्रह्मात्रविषयकं तत् । इति पक्षस्येति इत्येवं सर्वस्य काशकृत्स्नपक्षस्य
आश्चर्य्यौल्लोमिमतयोः सूत्रान्तरसत्त्वात् । अतिरोहितेति भाष्ये । काशकृत्स्नमतसिद्धमाहुः
तस्मादिति उपसंहारस्यार्थनिर्णायकत्वात् । अधिकरणसिद्धमर्थमाहुः तस्मादिति । प्रश्नैकदे-
शिवादात् । जीवद्वारेति 'अपरेयमितस्त्वन्यां' 'जीवसूताय' इति गीतायाः काशकृत्स्नमते
त्वयं शक्तिः संसारदशापन्नापि इत्येवमतिरोहितार्थम् । शंकराचार्यमते पूर्वसूत्र एव पूर्वपक्षः सिद्धान्त-
स्तुषिमतभेदात् । भाष्यास्तत्राध्यायसमाप्तिवाक्यशब्दाक्षराणां ब्रह्मणि समन्वयमाहुः । रामानुजा-
चार्यास्तु सांख्यात्मा वा परमात्मा वेति संशयमाहुः । भास्कराचार्यास्तु शंकराचार्यवत् पूर्वसूत्रं
व्याख्याय वाक्यं नामैकार्यप्रतिपादनपरं विभज्यमानमाकाङ्क्षावत्पदं पदजातमुच्यते इति वाक्य-
लक्षणमुक्त्वा त्रिसूत्र्यां भेदाभेदावुक्त्वा प्रतिपादिता भेदे भेदोपीत्याहुः भेदोप्यस्ति यतः संसारी न
कदाचिन्मुक्तपूर्वः । तस्य मुक्त्यर्थं विद्योपदेशोर्थवानिति त देतन्नातिविरुद्धम् । भाष्योक्तवाक्यान्वयः
श्रुतिषु स्मृतिषु च स्पष्ट इति न सूत्रविषयवाक्यत्वमर्हतीति भाष्ये प्रकाशे नानूदितानि मतानीति
ज्ञेयम् । रामानुजभाष्ये तु काशकृत्स्नमतेन व्याससिद्धान्तसमाप्तिशब्देकदेशिमतवाक्यं विरुद्धि ।
भास्करभाष्ये 'आसीञ्ज्ञानमयो ह्यर्थः' इत्यस्य विरोधः । जीवानामपि सत्त्वात् ॥ २२ ॥

इति सप्तममधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥ (१।४।८)

एवं प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव कारणत्वे सिद्धेऽप्यर्धजरती-
यतयोभयस्थापनपक्षं परिहर्तुमधिकरणमारभते ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः एवं प्रकृती-
त्यादि । अनुमानिकाधिकरणमारभ्य वाक्यान्वयाधिकरणान्तर्ग्रन्थे आद्यैस्त्रिभिः सांख्यमतस्या-
शब्दत्वसाधनात् प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन, यथाव्यपदिष्टाद्यधिकरणत्रये श्रुतिविप्रतिषेधपरि-
हाराद्, वाक्यान्वयाधिकरणे जीवब्रह्मवादनिराकरणात् पुरुषच्छायायुक्तप्रकृतिकारणवादनिराकरणेन
ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वे सिद्धेऽपि ब्रह्मणो निर्विकारत्वात् कार्ये त्रिगुणात्मकत्वादिदर्शनाच्च ब्रह्मणो
निमित्तत्वं, स्मृतिसिद्धस्य प्रधानस्य समवायित्वमित्यभ्युपेयम् । यदि च श्रौत एवाग्रहस्तदाऽपि
श्वेताश्वतरादावजावाक्यस्थस्याजापदस्य छागीशरीराभिधायकत्वाच्छागीशरीरां यथा तदधिष्ठातृ-
शरीरात्मशक्तिविधया नानाप्रजाजनकं, तथा सांख्योक्तं प्रधानमपीश्वरोपाधिभूतं सन्नाना-
विधप्रजाजनकमित्येतमर्थं रूपकातिशयोक्त्या बोधयितुं शक्नोति । यदि चेदं नोपेयते तदापि,

रश्मिः ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥ सांख्यराद्धान्तीयप्रकृतिनिराकरणात्
स्मृताया गीतोक्तायाः 'अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूताम्' इति जीवरूपायाः
उपेक्षानर्हत्वात् प्रसङ्गसंगत्या निरूपणमित्याहुः वाक्यान्वयाधिकरण इति । जीवब्रह्मेति ।

'भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' ॥

इति गीतायामष्टसु प्रकृतिपदम् । कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ विषयाध्याये 'सत्त्वरजस्तमसां
साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोहंकारात् पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं स्थूलभूतानि पुरुष इति
पञ्चविंशतिगुणाः' इति सूत्रम् । तत्र पुरुषो जीवः । गीतायाम्

'अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो यदेदं धार्यते जगत्' ॥

इति नवमी प्रकृतिः । स जीवब्रह्मवादः अंशत्वाजीवस्य तदभेदेनोपक्रम्य मैत्रेयीब्राह्मणे तस्य
निराकरणात् । पुरुषच्छायेति पुरुषो जीवः सांख्योक्तः । आयाऽर्कयोषिद् युक्ता प्रकृतिर्जगत्कर्त्री
व्यामोहिका च ताभ्यां युक्तो यः प्रकृतिकारणवादः तस्य निराकरणेन । यद्वा । पुरुषो महत्तत्त्वा तस्य
छाया प्रतिबिम्बो जीवः तेन युक्तो यः प्रकृतिकारणवादस्तस्य निराकरणेन । अर्धजरतीयतयेत्यादि
भाष्यं विशदयन्ति ब्रह्मणो निर्विकारत्वादिति । एवमपि चिन्तामण्यादिवदविकृतं ब्रह्म कारणमिति
चेतन्नाह कार्यं त्रिशुणेति । स्मृतीति सांख्यस्मृतिसिद्धस्य 'प्रधानाब्जगज्जायत इति' इति सूत्रं स्मृतिः ।
अभ्युपेयमिति कार्यं त्रिशुणात्मकत्वायामभ्युपेयम् । अजेति अजामेकां लोहितेत्यादिवज्जस्यस्य ।
छागेति कल्पनोपदेशसूत्रमाष्ये व्युत्पादितम् । छागीति पाठे जातित्वं विवक्ष्य यथाकर्षचित्रयोगः ।
आगा शरीराधिष्ठाता जीवः तस्य शरीरात्मकशक्तिस्तत्कार्जितत्वात् । अतस्तद्विधया । रूपकेति

भाष्यप्रकाशः ।

‘यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतो देव एकाः समावृणोति स नो दधातु ब्रह्माऽज्य-
यम्’ इति तत्रत्यवाक्यान्तरे तन्तुनाभशरीरस्य दृष्टान्तितत्वेन तन्तुनां प्रधानजत्वकथनेन च
ईश्वरशरीरात्मकप्रधानांशैः शरीरैर्जीवानावृणोतीति सिद्ध्यति । अत एव, ‘कार्योपाधिरयं जीवः
कारणोपाधिरीश्वरः’ इत्यपि क्वचिदुच्यते तेन शुद्धसत्त्वात्मिका ईश्वरोपाधिः । रजस्तमोमिश्र-
मलिनसत्त्वात्मिका जीवोपाधिरित्युपाधिविभागोऽपि युज्यते । अत ईश्वराऽधिष्ठिता तच्छरीरभूता
प्रकृतिरपि कारणम् । नच सा प्रथमकार्यरूपेति युक्तम् । चूलिकोपनिषदि,

‘विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ।

ध्यायतेऽध्यासितां तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः ॥

स्रयते पुरुषार्थांश्च तेनैवाधिष्ठिता जगत् ।

गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतमाविनी’ ॥ इति ।

श्रावणेन तद्विरोधात् । नच भाया काचिदतिरिक्तैवेति वाच्यम् । विकारजननी-
मित्यनेन षोडशविकारजनकत्वस्य, अष्टरूपमित्यनेन प्रकृतिप्रकृतिविकृतिभेदेनाष्टरूपत्वस्य
प्रकृतिधर्मस्य तस्यां श्रावणेन, श्वेताश्वतरे ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यात्’ इति श्रावणेन, गीतायामपि,
‘दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया’ इति, ‘सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः’ इति सारणेन च
मायाशब्दस्य पर्यायतायामेव पर्यवसानात् । श्वेताश्वतरे, ‘कालः स्वभावो नियतिर्यदञ्च भूतानि
योनिः पुरुष इति चिन्त्यम्’ इति सर्वान् वादानपास्य, ‘ते ध्यानयोगनुपाता अपश्यन् देवात्मशक्तिं
स्वगुणैर्निगूढाश्च’ इति परमेश्वरशक्तेः स्वगुणनिगूढत्वश्रावणान्मैत्रायणीयोपनिषदि च, ‘तमो वा इदमग्र
आसीदेकं तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्रूपं वै रजस्तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं
प्रयात्येतद्वै सत्त्वस्य रूपम्’ इति श्रावणाद् गुणा अपि सत्त्वादय एव ब्रह्माः । अतः पूर्वोक्तन्यायैः
सिद्धेऽपि ब्रह्मणः कारणत्वे शरीराख्यशक्तिरूपां तां विना कारणतानिर्वाहाभावादर्थजरतीयत्
मायायाः समवायित्वं, ब्रह्मणो निमित्तत्वमित्युभयकारणत्वस्यापनयक्षपरिहारः प्रयोजनमित्यर्थः
एवं सति श्रुत्युक्तत्वाविशेषात् समवायिकारणं, प्रकृतिनिमित्तकारणं ब्रह्म ? उत सर्वविधं कारणं

रश्मिः ।

‘रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निर्णीध्ववसानतः ।

पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निसरन्ति शिताः शराः’ ॥ इति ।

ननूक्तमत्रापदं स्रष्टुशक्तमिति चेत्तत्राहुः यदि चेदमिति । क्वचिदिति तत्त्वानुसंधान-
प्रत्यादावुच्यते । अष्टरूपां गीतोक्ताम् । अध्यासितामिति ब्रह्मणाऽध्यासाख्यसंबन्धे
संबद्धाम् । अथ वा अन्यसंबन्धेन संबद्धाम् । गौरिति गौरनादवती सा त्विति पाठस्तन्व्यतः
प्रकृतीति एका प्रकृतिः सप्तप्रकृतिविकृतयः । इति श्रावणेनेति अत्रेदश्रावणेन । न्यायाः सूत्राणि
कारणतेति कुलालादौ तथादर्शनादिति भावः । अर्धजरतीयेति सगन्धे सति जीवपरमात्मा न
तद्वक्ष्यं जगदभिन्ननिमित्तोपादानत्वमत्रार्धजरतीयम् । अर्धनारीश्वरवत् । निमित्तं ब्रह्म समवा

ननु ब्रह्मकारणतां न निराकुर्मः श्रुतिसिद्धत्वात् । किंतु समवायिकारणं प्रकृतिरेव । कार्यकारणयोरवैलक्षण्यात् । समवायिकारणानुरोधि हि कार्यम् । अन्यत् सर्वं भगवानस्तु । अपेक्ष्यते च समवायिनिमित्तयोर्भेदः । कर्मण्यपि श्रुतिस्मृतिसमवायो धर्मे । एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः समवायिकारणम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मेति संशयः । स च प्रयोजनकथनादर्थदेव लभ्यते इत्यतो नोक्तः । पूर्वपक्षमाहुः नन्वित्यादि । कार्यकारणयोरवैलक्षण्यं व्युत्पादयति समवायीत्यादि । तथाच कार्येषु क्वचिद् रजसः, क्वचित् तमसः क्वचित् त्रयाणामपि गुणानां प्रकाशप्रवृत्तिनियमादिभिरनुवृत्तिदर्शनाद्वैयत्वतुच्छत्वाददर्शनाच्च कार्यमात्रं प्रकृत्यनुरोधीत्यतः प्रकृतिरेव समवायिकारणमित्यर्थः । ननु सत्तायाः सर्वत्रानुवृत्तिदर्शनाद् ब्रह्मणोऽपि समवायित्वमस्तु, किं बाधकमित्यत आह अपेक्ष्यते चेत्यादि । यदि हि भगवतः समवायित्वं स्यात् तद्गुणा अपहतताम्भत्वादयः स्वरूपधर्माः सन्निधानन्दाश्चानुवर्तेरन् । नचात्र भगवत्सत्तानुवर्तते । प्रतीयमानायास्तस्या भावविकारत्वेन ब्रह्मधर्मत्वभावात् । किंच । यदि भगवानेव समवायी निमित्तं च स्यात् सर्वं कार्यं सर्वदा स्यात् । अपेक्षितस्य सामग्रीमात्रस्य भगवद्रूपतया सत्त्वात् । नचेयं लौकिकी युक्तिर्न वैदिकैरादरणीयेति वाच्यम् । यतः कर्मकाण्डेऽपि श्रुतिस्मृतिसमवायो धर्मेऽङ्गीक्रियते । अस्मदादिकृतेष्व निमित्तत्वम् । एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः समवायिकारणं, ब्रह्म निमित्तकारणमित्येवाङ्गीकार्यम् । न चैवं तस्याः श्रौतत्वहानिः । यथा हि ब्रह्मणोऽनुमानगम्यत्वेऽपि मुख्यतया उपनिषद् एव गमयन्तीत्यौपनिषदत्वमेवं प्रकृतिं मुख्यतया स्मृतिरनुमानं च गमयतीति तस्या अनुमानिकत्वं स्मार्तत्वं चाभिलष्यत इति तावन्मात्रेण तद्वानेरभावादित्येवं प्राप्ते इत्यर्थः ।

रश्मिः ।

जीव इति । इत्युभयकारणव्यवस्थापनपक्षो मैत्रेयीब्राह्मणे तस्य परिहारः । प्रयोजनेति । तदुक्तं पूर्वपक्षमिति । पूर्वोक्तसंशयप्रकारं स्फुटं सूचयन्तः पूर्वपक्षमाहुरित्यर्थः । भाष्ये । न निराकुर्म इति । मैत्रेयीब्राह्मणविचारेण न निराकुर्म इति । किंतु समन्वयसूत्रे तेन ब्राह्मणेनार्धजरतीयमुच्यते इत्यर्थः । किंतु समवायीति । अत्र सूत्रे पादार्थमहिम्ना एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धि सारकमिति 'प्रधानाज्ञगजायत इति' इति सूत्रस्मरणात् । प्रकृतिः समवायिनी चेति स्फूर्त्या समन्वयसूत्रे मैत्रेयीब्राह्मणेन किंतु समवायिकारणं प्रकृतिरेवेत्यर्थः । यद्यपि 'न समवायोस्ति प्रमाणाभावात्' इति सांख्यसूत्रं तथापि प्रसिद्धाभिप्रायेण तदुक्तिरतो न व्याससूत्रविरोधः । प्रकृते । प्रकाशेत्यादि । तथा च सूत्रं 'प्रकृतेराद्योपादानतामन्येषां कार्यत्वश्रुतेः' 'प्रकाशस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृत्वविरोधः' । तत्सिद्धौ जीवसिद्धौ । कर्म जीवः कर्त्री प्रकृतिः प्रवृत्ती रजसानियमश्चादिनाऽप्रकाशस्तमः कार्यम् । अनुवर्तेरन्निति ब्रह्मवादानुसंधायकोक्तिरतो न समन्वयाधिकरणविरोधः । जायतेऽस्ति विपरिणमति वर्धतेऽपक्षीयते नश्यतीति बह्व भावविकाराः प्रकृतिधर्माः सांख्ये । कर्मण्यपीति भाष्यं विवृण्वन्ति न चेयमिति कर्मणीत्यस्यार्थमाह कर्मकाण्ड इति । श्रुतिस्मृती विधिपादे श्रुतयः स्मृतिपादे स्मृतयः इति । समवायो नित्यसंबन्धः । धर्मे नित्यधर्मव्यञ्जकक्रियारूपे धर्मे । एवं ब्रह्मेति भाष्यं विवृण्वन्ति एवं ब्रह्मेति । श्रौतत्वेति प्रधानाज्ञगजायते इति श्रौतत्वं चूलिकोपनिषदायुक्तं च

अथ निमित्तकारणमित्येवं प्राप्ते उच्यते । प्रकृतिश्च निमित्तकारणं, समवा-
यिकारणं च ब्रह्मैव । प्रकृतिपदप्रयोगात् सृष्टिसिद्धतृतीयसर्वधर्मापदेशः ।
चकाराद् यत्रेत्यादिसर्वसंग्रहः । कुत एतत् ? । प्रतिज्ञादृष्टान्ताऽनुपरोधात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

अत्र सिद्धान्तं वक्तुं सर्वं व्याकुर्वन्ति प्रकृतिश्चेत्यादि । ईक्षतिना ईक्षत्यादिभिर्वा कर्तृत्वेन
ब्रह्म सिद्धमेवेति न तत्रेदानीं शङ्का । अतः परं लोकन्यायेन कर्तृरुपादानोपकरणसापेक्षत्वादिह
तदाकाङ्क्षायां पूर्वपक्षिणा प्रकृतिरूपस्याप्यते । सा निमित्तकारणभूता समवायिकारणभूता च
प्रकृतिरत्र ब्रह्मैव । न तु ततोऽतिरिक्ता प्रकृतिशब्दश्च स्वरूपे रूढो मृत्प्रकृतिर्वटः कार्पास-
प्रकृतिः पट इत्यादिप्रयोगदर्शनात् समवायिकारणमभिधत्ते, प्रकृष्टा कृतियेनेति योगमहिम्ना च
निमित्तम् । अतः प्रकृतिपदप्रयोगात् सृष्टिसिद्धा ये तृतीयकारणात्मका असमवायिनः सर्वे
धर्माः संयोगादयस्तेषामपदेशः कथनम् । चकारात् पुराणोक्तानां,

‘यत्र येन यतो यस्य यस्यै यद् यद् यथा यदा ।

स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः’ ॥

रश्मिः ।

पूर्वोक्तम् । ब्रह्मैवेति आकाशस्थलिङ्गादित्यधिकरणे उक्तत्वात् । हन्तैतमेव पुरुषं सर्वाणि नायान्य-
भिवदन्ति इति भाष्यभाष्योक्तवाक्यादेवकारः । प्रतिज्ञासूत्राद्विद्येत्युच्यते । न त्विति ‘स पतिः पत्नी
चामवताम्’ इति पुरुषविधवाख्याने ‘प्राप्तं तज्जिज्जुपाय गोविन्दाय नमो नमः’ इति श्रीविठ्ठलेशदीक्षिताः
अर्धनारीश्वरोपि । सांख्यमतेनोक्तवाऽधुना प्रकृतिपदं प्रयुक्तं न प्रधानपदं तदाशयमाहुरित्याशयेन
प्रकृतिपदेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति सः प्रकृतिशब्द इति । अयमर्थः । सत्त्वं प्रधानपदं प्रयोक्तव्यं
‘प्रधानात्म्यव्यापक इति’ क्षीरबद्धेष्टितं प्रधानस्य’ इति चातः पुरुषोऽसङ्गः प्रधानं यत्तदभिन्ननिमित्तोपा-
दानं तद्वाचकं आकाशस्थलिङ्गादिति न्याये ब्रह्मवाचकमिति तथापि तस्य न प्रसिद्धमीश्वरवाचकत्वं
प्रकृतिपदस्य तु ‘प्रणवत्वेन प्रकृतित्वं वदन्ति ब्रह्मवादिनः’ इति गोपालतापिनीये ‘प्रकृतिमग्नं
किंल यस्य गोपवध्वः’ इति च प्रसिद्धमतः प्रधानपदमतिहाय प्रकृतिपदमुपात्तमिति तदेतदुक्तं प्रकृती-
त्यारम्य रूढ इत्यन्तेन । यद्यपि वेदान्ते रूढिर्नास्ति तथापि ब्रह्मवादिनो वदन्तीति संहिताश्रुतेः
ब्रह्मवाचकप्रकृतिपदरूढिः । यदा । योगमात्रं ब्रह्मज्ञानमित्यदोषः । यद्यपि यत्समेवं कार्यमुत्पद्यते
तत्समवायिकारणम् । आविर्भावकशक्त्याधारत्वं वा कारणत्वं तद् ब्रह्मसामानाधिकरण्यादुपपन्नं
तथापि षोडशं प्रयोगावाहुः सृत्प्रकृतिरिति । अभीति । स्वरूपप्रकृतिपदार्थः ‘प्रकृतिमग्नं किंल
यस्य गोपवध्वः’ इति सृष्टौ । अतः प्रयोगादिप्रसिद्धा प्रकृतिपदं ब्रह्मणि प्रयुक्तं न ज्ञानिनामिव
षट्पटादिपदवत् । प्रकृष्टेति व्यवहारोपयोगित्वं प्रकृष्टत्वं न तु बालक्रीडार्थं मृषादिवद्वा कृतिः ।
संयोगादय इति सिद्धान्ते विभागात्पृष्टिः सृष्टिभेदवाद एभिः भाष्यप्रकाशकृद्भिरुक्ता सा ।
तेषां निमित्तान्तर्भूतानाम् । अत्र यद्यपि तृतीयपदार्थः सुषुप्तिः कायश्च संयोगादीनां चकारार्थं
संग्रहात् तथा च कामसुषुप्तयोः सर्वधर्मापदेश इति भाष्यार्थो भवेत् कामाकामरूपं मद्येत्यर्थोपि
सोऽप्युपलक्षणविधवास्तु न च वैराग्याय भाष्यप्रकाशोपार्थः । स च सुषुप्तिव्याख्यानेपि तुल्ये सुषुप्ति-
स्त्वकामरूपो भगवानिति भाष्यादिति वाच्यम् । विरुद्धधर्माश्रयत्वेन कामसृष्टेः । चकारादि-

प्रतिज्ञा, 'अपि वा तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवति' इति । दृष्टान्तो यथा 'एकेन सृत्पिण्डेन सर्वं सृण्मयं विज्ञातं स्यात्' इत्यादि । प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधोऽबाधनं, तस्मात् । समवायिकारण-ज्ञाने हि कार्यज्ञानम् । उभयोर्ग्रहणमुपचारव्यावृत्त्यर्थम् । उपक्रमोपसंहारवत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्याधारादीनां सर्वेषां संग्रहः । तथाच जगतः सर्वविधं कारणं भगवानेवेत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति प्रतिज्ञेत्यादि । अपि वेत्युत्तशब्दस्यार्थः पाठान्तरं वा । प्रतिज्ञा तु नियमः । 'संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवा' इति कोशात् । स चात्रैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं भवतीत्याकारको निश्चय इति तद्वचोषकं वाक्यमिह वाच्यवाचकयोरभेदविवक्षया प्रतिज्ञापदेनोच्यते । एवं दृष्टान्तवाक्यमपि दृष्टान्तपदेन । दृष्टान्तस्तु श्रोतृवोषसौकर्यहेतुर्वक्तृश्रोत्रोः संप्रतिपत्तिविषयोऽर्थः । तयोर्बोधकं चेदं वाक्यद्वयं तयोरबाधनाद्देतोस्तथा । तथा च यदि समवायित्वं ब्रह्मणो नाद्रियेत कारकान्तरत्वं च तदिदं वाक्यद्वयं पीड्येत । अतस्तदभावादेव तथाऽभ्युपेयमित्यर्थः । तथाहुः समवायीत्यादि । नन्वेकतरेणापि कार्यसिद्धेः किमित्युभयोरुल्लेख इत्याकाङ्क्षायामाहुः उभयो-रित्यादि । यथोपक्रमोपसंहारयोरैकाग्र्येनैकस्यार्थस्य सिद्धौ न तत्रोपचार इति शङ्का, तथाच प्रति-

रश्मिः ।

त्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति चकारादिति । आधारेति तेनाधिष्ठानकारणत्वमाचार्यान्तरैरुक्तं तस्मा-रितम् । निमित्तान्तर्गतम् । पाठान्तरमिति अर्थान्वयसहिता श्रुतिरुपन्यस्ता लघुवादित्यर्थः । अत एव भवतिद्वयमन्वयार्थमधिकमुक्तम् । ननु आन्दोग्यीयश्वेतकेतूपाख्यानास्य प्रतिज्ञादिब्रह्मं भैवेयीश्राष्ट्रणोक्तप्रतिज्ञासागस्तत्र को हेतुरितिचेन्न विवादाध्यासितच्छिष्टकल्पनासंभवादुपदेशवाक्या-पेक्षया गौणत्वाच्च । संविदागूरिति अयं कोशो धीवर्गेऽभरः दशाङ्गीकारनामानि । उत्तरार्धं तु 'अङ्गीकाराम्बुपगमप्रतिश्रवसमाधयः' इति । एकस्मिन्नन्वे सति निश्चितसाध्यवत्त्वं दृष्टान्तत्वम् । अनुमानमात्रविषयमिति दृष्टान्तं लक्षयामासुः श्रोत्रिति । यथा श्रोता यथा महानस इति पञ्चावयव-गतावयवं श्रुत्वा सौकर्येण व्याप्तिं गृह्णातीति श्रोतृवोषसौकर्यहेतुर्दृष्टान्तः । एवं वक्तृश्रोत्रोः संप्रतिपत्तिः सम्पद् दृष्टान्तसहितः प्रबोधः संप्रतिपत्तिस्तद्विषयोर्थो भवति । प्रकृतेऽपि भवति हि सृत्पिण्डं ज्ञातं श्रोतुरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसंप्रतिपत्तेः सौकर्यहेतुर्भवति च वक्तृश्रोत्रोः संप्रबोधविवयः सामान्य-वाक्यवाच्ये विवरणेतिव्याप्तिवारणाय सौकर्यपदम् । सौकर्यं च श्रोतृवोष्यार्थासंस्पर्शित्वे सति तत्सुकरत्वम् । विवरणादौ श्रोतृवोष्यार्थसंस्पर्शित्वात् नातिव्याप्तिः यथा ब्रह्मविदामोति परमित्यादौ सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रहेति विवरणे श्रोतृवोष्यार्थब्रह्मसंस्पर्शित्वम् । सुगमे दृष्टान्तरहिते वाक्येतिव्या-प्तिवारणाय विशेषणदलम् । प्रशस्तस्य विशेष्यगतसमुपसर्गार्थस्य सत्त्वात् । कालेतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । 'सम्प्रवादप्रशंसयोः' इति विश्वः । ननु तथापि नवकृत्व उपदेशे अतिव्याप्तिरितिचेन्न पौनःपुन्योपदेशवाच्यमिन्नत्वेन विशेषणीयत्वात् । एवं च पौनःपुन्योपदेशवाच्यमिन्नत्वे सति श्रोतृ-वोषसौकर्यहेतुत्वे च सति वक्तृश्रोतृप्रबोधविषयार्थत्वं दृष्टान्तत्वमिति फलितम् । अत्र तथा महानस इत्यत्र साम्यं यथाशब्दोऽभरात् । तथा च समत्वं दृष्टान्तत्वं तथा तद्विन्नत्वे सति तद्वत्तन्म्यो-धर्मवत्त्वं सादृश्यम् । तदेव दृष्टान्तत्वं यद्यपि तथापि धर्मैः साम्यविशदनायै इवार्थभेदायभिद-मेव लक्षणम् । तयोरिति प्रतिज्ञादृष्टान्तयोः । वाक्यद्वयं प्रतिज्ञावाक्यं दृष्टान्तवाक्यं च । पीड्येत

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्माविनाभूता वा, ब्रह्माविभक्ता वास्तीति शरीरद्वारकं ब्रह्मण एव समवायित्वं स्वतश्च कर्तृत्वमित्येव युक्तं पूर्वोक्तश्रुतिभ्यः । न तु केवलस्यैव प्रकृतित्वम् । उक्तव्याकोपात् । न च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीद् एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतिविरोधः । तत्र हि, सदेवेत्येवकारेणान्ययोगं व्यवच्छिद्यग्रे विवृणोत्येकमेवेति । एकशब्दश्च मुख्ये रूढः । 'एके मुख्यान्त्येकवलाः' इति । तथा च मुख्यं ब्रह्मैवास्तीति सिद्ध्यति, न तु तेन तदविनाभूतस्याविभक्तस्य वा शरीरस्यासिद्धिरिति तदविरोधात् । न चैकपदस्य मुख्यार्थत्वमेव, न केवलार्थत्वमित्यत्र किं गमकमिति शङ्क्यम् । सुबालोपनिषदि प्रलयप्रकरणे पृथिवीलयमारभ्याक्षरं तमसि लीयत इत्यन्तेन सर्वस्य तमसि लयश्चकत्वाग्ने, 'तमः परे देवे एकीभवति दिव्यो देव एको नारायणः' इति तमसो नामरूपविभागानर्हतया ब्रह्माविनाभावोऽविभक्ततया वाऽवस्थितिवोधनस्यैव गमकत्वात् । न च, 'लीङ् स्लेपणे' इति धात्वर्थदक्षरान्तानां तमसा अविभागस्तमसस्तु ब्रह्मणा स्वरूपैक्यमिति शब्दान्तरादवगम्यते, न त्वविनाभावोऽविभागो चेति वाच्यम् । अन्तर्यामिब्राह्मणे, यस्य तेजः शरीरं यस्य तमः शरीरमिति शरीरत्वेन आवणात् सुबालोपनिषदपि, यो मृत्युमन्तरे संचरन् यस्य मृत्युः शरीरमिति मृत्युपदेन सर्वानर्थमूलतया तस्यैवोच्छेदाच्च तमसः शरीरतयैव सिद्धत्वेन स्वरूपैक्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तस्मात् सशरीरस्यैव प्रकृतित्वं सच्छब्दवाच्यत्वं च, न केवलमेवेति चेन्नैवम् । अद्वितीयपदविरोधापत्तेः । एकमेवेति कथनोत्तरं मुख्यान्यार्थयोर्वा-

रश्मिः ।

सा ब्रह्मोपाधिस्तदवच्छिन्ना चित् सगुणं ब्रह्म तथा च शंकरभाष्यं प्रकृतिश्रोपादानकारणं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणं चेति । ब्रह्माविनाभूतेति प्रतिबिम्बपक्षे ब्रह्मसगुणत्वापादिका । ब्रह्माविभक्तत्वेति रामानुजाचार्यमते तथाच भाष्यं प्रकृतिश्च ब्रह्मेति । तथा तत्राप्यविभक्तनामरूपं कारणावस्थं ब्रह्मैव प्रकृतिशब्देनोच्यत इति ब्रह्माविभक्ताप्युक्ता आत्मकृतेरिति सूत्रस्य भाष्ये अविभक्तनामरूप आत्मा कर्ता स एव विभक्तनामरूपः कार्यमिति । शरीरेति प्रकृतिद्वारकं मायायां ब्रह्मप्रतिबिम्बात् प्रकृतेः शरीरं रामानुजाचार्यमते अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तं चिदचिच्छरीरं ब्रह्मणः सगुणसेत्यर्थः । कर्तृत्वं त्वसा एव स ईक्षाचक्रे स प्राणमसृजत इति श्रुतेः ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेणैव इष्टं उभयमेत । स्वतश्चेति आत्मनः स्वस्य च । अत्र मायाशरीरब्रह्मणः समवायित्वं प्रकृतिद्वारा स्वस्य कर्तृत्वमपि । पूर्वोक्तेति प्रतिज्ञादृष्टान्तोक्तदिस्यः उभयमते । केचल्लस्येति प्रकृतिपदसामानाधिकरण्यम् । श्रुतीति उभयोः पक्षयोरेवकारणोपाधिशरीरयोः व्यवच्छेदात् । अग्रे सृष्टेः पूर्वकाल इत्यर्थात् ब्रह्मणः । शुद्धस्य ब्रह्मणः तत्त्वोपनिषदि सदसती माया पुरुषविष्वक्ब्रह्मणे च 'स आत्मानं द्वेषापातयदिति ततः पतिः पत्नी चामवताम्' इति प्रकृतिपदस्वरूपे शक्तिसकैव चूलिकायां तेन ब्रह्मणा अच्यासिता स्वस्यात्मरूपायामप्यासविषयायामहं प्रकृतिरिति परस्मिन्परावभासस्याच्यासत्वादिति नो व्याकोप इति वाच्यम् । उभयोरेकतरपक्षे विशेषात् । विवृणोतीति भगवान् निश्वासद्वारा । एक इति कोशोयम् । गमकत्वेति तथा च यदि केवलार्थः स्यात् तर्हि तमोवस्थितिकथनं न स्यात् । शब्दान्तरादिति लीयत इत्यनुत्तवा एकीभवतीति कथनादित्यर्थः । यस्य तमः शरीरमिति तेजः शरीरमिति समभिध्याहारात् विरुद्धधर्माश्रयत्वे पर्यवसानात् नावान्तरप्रलयकारणतमोग्रहणम् । तस्यैवेति तमस एवकारेण शान्तस्य मङ्गलरूपस्य व्यवच्छेदः । स्वरूपेति अवान्तरमूलकारणतमसो

भाष्यप्रकाशः ।

स्वार्थमेव तत्प्रयोगात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यस्य वज्रलेपाधितत्वात् । न चाद्वितीयपदेन मुख्यत्व-
मेव विवक्षित इति वाच्यम् । एकमेवेत्यनेनैव समाम्यधिकराहित्ये सिद्धे व्याख्यानापेक्षया
एवाभावात् । तेनासिद्धावबेनाप्यसिद्धा सुतरां तदभावाच्च । एतेनैव, 'नान्यत् किंचन मिषत्'
इत्यन्तरविषेधपरत्वमपि दत्तचोरम् । 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च,' 'यदा तमस्तत्र दिवा न
रात्रीर्च सन्न चासन् शिव एव केवलः' इति सर्वभूतवति काले तद्रहिते तमोऽवशेषाद्विज्ञे च काले
ब्रह्मण एव केवलत्वश्रावणेन, यदा तमस्तत् खेनैकीभूतं तदा केवलो न शरीरीत्यर्थव्य-
कोटिसंख्यापूरक एव निषेधपर्यवसानसिद्धेश्च । न च कालोक्तिविरोधः तस्याः सृष्ट्युत्तरव्य-
वहारे सर्वाधारतया प्रतीयमानकालोपरञ्जनेन पूर्ववृत्तान्तबोधनार्थत्वात् । अन्यथा शिष्यस्य
सृष्टिकालस्यत्वेन कालसत्ताभावधारयतः पूर्ववृत्तान्तबोधनाभावप्रसङ्गात् । न च कालसत्ताबोध-
कत्वे किं बाधकमिति शङ्क्यम् । एतस्य सर्वतः पूर्ववृत्तान्तबोधकत्वेन तत्र च सतोऽन्यस्य व्यव-
च्छेदे कालावच्छेदकप्रमाणस्यापि व्यवच्छिन्नत्वादत्र कालानुवादस्य वक्तुमशक्यत्वेन स्वत-
न्त्रतया कालसत्ताबोधने वाक्यभेदप्रसक्तरेव बाधकत्वात् । न चात्र कालविशिष्टसत्ताबोधक-
त्वमिति शङ्क्यम् । गौरवप्रसङ्गात् । समानजातीये बृहदारण्यकवाक्ये, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदा-

रक्षिः ।

ब्रह्मं तमोऽवशेषक्ये भवति । तत्प्रयोगादिति अद्वितीयपदप्रयोगात् । विवृतमिति तथा च
अद्वितीयत्वरूपं मुख्यत्वमित्यर्थः । व्याख्यानेति विवरणेत्यर्थः । नन्वेकमेवेत्यनेन द्वित्वादिवैशिष्ट्यं
निविध्यते इति कथं समाम्यधिकराहित्यं युगपद्वृत्तिविरोधात् । इति चेत्तत्राहुः तेनेति
एकमेवेत्यनेन । अनेनेति तद्विवरणेनाद्वितीयमित्यनेन । तदभावादिति व्याख्यानापेक्षाभावात् ।
एतेनेति एकपदव्याख्यानत्वेन । मिषदिति श्रुत्युत्तरादिति शेषः । मिषदन्तरेति व्यापारविषे-
धपरत्वमद्वितीयपदस्येत्यर्थः । शिव इति । तमःश्रुतादवान्तरप्रलयविवक्षते तमोविष्ठाता शिवः
कृष्णः । सर्वभूतेति साक्षित्वं सर्वभूतवति काले सति । तद्रहित इति । तन्नेत्यादिनिषेधात् ।
तमोऽवशेषाद्विज्ञे इति कालस्याग्रे विचार्यत्वात् बोधनार्थं काल इत्यर्थात् तमो न कालविशेषण-
मपि तु तमः स्वाभाविककृष्णविशिष्टं तत्तदा शिवः सन्नवान्तरप्रलये केवल इत्यर्थः । एवं च तमोवशेष
आधारत्वेन संबद्धांशस्तेनाङ्कित इत्यर्थो भवति न तु कालाधिकरणकं तमः इति किंतु कृष्णाधिकरणकं
तमः काले तु तमोवशेष इति । ब्रह्मण इति शिवस्य चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यदा तम इति
निवृत्तिरिति यदा तम इति । कालोक्तीति केवलपदार्थेन सः । प्रतीयमानेति । स्थितिकालस्यो-
परञ्जनं समीपरञ्जनं अभावालम्बकप्रलये प्रतियोगिनां कारणत्वेन योग्यं तेन पूर्ववृत्तान्तः । प्रतियो-
गिवृत्तान्तस्तस्य बोधनं तदर्थत्वात् । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वात् । नन्वेवमपि सृष्टि-
वृत्तान्तकथनमस्तु कालोपरञ्जनस्य किं प्रयोजनमिति चेत्तत्राहुः अन्यथेति । बोधाभावेति ।
कालाभावे सति बोधाभावेत्यादिः । व्यवेति सदेवेत्येवकारेण शिव एवेत्येवकारेण चेत्यर्थः ।
वाक्यभेदेति यदा पराप्रपदाभ्यां बोधितः कालोप्यासीत्तत्र साक्ष्यप्यासीच्छिवोप्यासीत् सदप्या-
सीद्विस्ति वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः । अनुवीक्ष्येति ।

‘अनु-हीने सद्दार्थे च पश्चात् सादृश्ययोरपु ।

आयामे च समीपे च लक्षणादावपु क्रमेः’ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तमोऽपश्यदित्यनुवीक्षाभावणस्य बाधापक्षे । तस्माच्चिदचिच्छरीरविशिष्टस्य सत्त्वाद्युपाधिकस्य
वोपादानत्वाद्गीकारे केवलाद्वितीयश्रुत्योर्विरोधो दुर्वार एव । एवं च, तमः परे देवे एकीभव-
तीति, तमो वा इदमग्र आसीदेकं तत् परे खादित्यादावपि य एकीभावः स परस्वरूपत्वमेव,
न तु नामरूपविभागानर्हत्वमात्रमित्येवं मन्तव्यम् । लयस्य श्लेषरूपत्वेन विभागाभावात्मकत्वे
रश्मिः ।

इति विश्वः । एतेषु सहाय्ये अनु । तथा च अर्षाद्भत्वेन सह वर्तमानां वीक्ष्यात्मनोन्यन्नापश्यत्
किं तु आत्मैवेदमग्र आसीत् इति सृष्टिपूर्वकालेऽग्रे व्यवच्छिन्नात्मरूपेण स्वरूपात्मिकां प्रकृतिमगन्ति
वाक्योक्तां प्रकृतिमपश्यत् । तृतीयसर्ववर्मापदेश इति भाष्यात् । 'प्रणवत्वेन प्रकृतित्वं वदन्ति
ब्रह्मवादिनः' इति गोपालतापिनीयाच्च । युक्तं च शब्दार्थयोरैक्यं औत्पत्तिकसूत्रात् । प्रणवस्वरूपं
गायत्र्यर्थविवरणकारिकासु श्रीमद्गोस्वामिभिर्निरूपितम् । अनोरन्येर्थाः । हीने रामानुजाः शैवाचार्याश्च ।
हीनं चिदचिच्छरीरं वीक्ष्यात्मनोन्यन्नापश्यदपि तु चिदचिच्छरीरविशिष्टं आत्मानमद्वैतमपश्यत्
विशिष्टाद्वैतमपश्यत् । माध्वनिष्कार्क्योः समीपेऽनुः अनु समीपे वर्तमानं भिन्नं जगद्दीक्ष्य आत्मनः
आत्मकार्यात् अन्यन्नापश्यत् तथैव नैयायिकाः । यथा 'अविभक्तं च मृतेषु विभक्तमिव च स्थितम्'
इति गीतायां तद्विज्ञत्वे सति तद्गतमूयोधर्मवत्त्वरूपसादृश्यं तत्रापि योज्यम् । ना पुरुषो वाऽन्यदिति
छेदः सादृश्ये शंकरपादाः अन्यर्थसादृश्यं ज्ञानकाशायां मायायां विवर्ताद्वैते पश्चादित्यर्थं वातुः
तथाऽविभागाद्वैते पश्चादर्थेऽनुः अनुमानसृष्टेः पश्चादनुवीक्ष्यात्मनोन्यत् नापश्यत् किं तु
राजाबृक्षरसा यथा मधुकृत् मधुभावावन्तरमद्वैतमपश्यत् तथापश्यत् । अविभागाद्वैतमपश्यत् ।
सादृश्येऽनुक्रमे भास्कराचार्याः ज्ञानकाशायां सादृश्यां मायायामनुवीक्ष्य मेदवाचकानां पदानां
विक्षेपं कार्यात्मना वीक्ष्य यथा कटकं सुवर्णं सुवर्णं कटकं नेत्यत्र आत्मनोऽन्यन्नापश्यत् । ना
आत्मनोऽन्यदपश्यदिति तन्मार्गीयोऽन्योर्वापि ज्ञेयः । लक्षणादौ अनुरिति वैयाकरणाः 'लक्षणेऽर्थ-
भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः' इतिसूत्रे आयामेपि कचिद् द्रष्टव्यः । इति ब्रह्मणो निबन्धोक्त-
नानावादानुरोधिरूपं सोऽनुवीक्ष्येत्यत्र । सिद्धमाहुः तस्मादिति । पूर्वग्रन्थात् । एवेति । कालस्य तु
श्रुत्यन्यथानुपपत्त्या ब्रह्मत्वं 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्' इति स्मृतेश्चेति । नोपरल्लेनेनाप्यन्य-
मतसिद्धिः कालवदित्येवकारः । माया च तमोरूपेति नृसिंहतापिनीयात् । प्रकृतिरूपतमोपि
स्वरूपमित्यापत्त्या सुबोधिन्मुक्तवान्तरप्रलयविषयत्वं भज्येतेति तदर्थं तत्स्वरूपमाहुः एवं च तम
इति अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देवे एकीभवतीति वाक्यम् । परस्वरूपत्वमिति समाकर्षादित्य-
धिकरणोक्तरीत्या तमः स्वार्थात्ममाकृष्यते प्रच्याव्यत इत्यनभिष्यक्तस्य तमसः परस्वरूपत्वं तथा च
सुबोधिण्यामिष्टापत्त्या न तत्र विरोधः । एकीभावलक्षणं रामानुजमाप्सेति तद्विशेष्यीकुर्वन्ति
न त्विति तथा च परस्वरूपत्वे सति नामरूपविभागानर्हत्वमेकीभावः । तथा च भाष्यं न तु
लय एकीभावः इति तमोभिधानातिसूक्ष्मचिद्वस्तुप्रकारस्य ब्रह्मणो विभक्तानामरूपतयावस्थानमभिप्रीयते
इति रामानुजानाम् । श्लेषेति श्लिष आलिङ्गने । तदक्षरात्मकत्वात्प्रगतो ब्रह्मणा सह सवति ।
श्लेषरूपत्वेन विभागाभावात्मकत्वं न संयुक्तत्वम् । गुणत्वापत्त्या 'नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्न'
इति गुणत्वनिषेधात् । तथा च 'श्रुतिः यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्क्तः' इति । प्रस्थानरत्नाकरेण
स्पष्टनिरूपणे श्लेषस्तु विभागाभाव एव संयुक्ता अप्यङ्गुल्यश्चतस्रो भवन्ति संश्लेषे तु न तथा

भाष्यप्रकाशः ।

एकीभावस्य पृथक्त्वाभावात्मकत्वं एव पर्यवसानात् । न च शरीरत्वबोधकश्रुतिविरोधः तस्याः सृष्टिकालीनवृत्तान्तपरत्वात् । अन्तर्यामिनाद्वये तयात्वस्य स्फुटत्वात् । सुबालोपनिषदि, 'अन्तःशरीरे निहितो गुहायामज एको नित्यः' इत्युपक्रम्य पृथिव्यादिभूत्वन्तानां शरीरत्व-
कथनेन तत्रापि सृष्टिपूर्वकालाऽस्मात् । प्रलयप्रकरणस्य प्रागेव समाप्तत्वाच्च । तस्माच्चोक्तश-
रीरविशिष्टस्य प्रकृतित्वम् । नापि प्रधानादेर्गर्तपतितमृतसर्पादिवत् स्थितिरिति निश्चयः ।

रक्षितः ।

अथा मिलिताङ्गुलेरिति । एवेति न चैकत्वरूपसंख्यायामन्तर्भावोऽस्त्विति शङ्क्यम् । 'न पश्यतीत्याहु-
रेकीभवति' इत्यादि बृहदारण्यके 'ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इत्यादौ विभक्तपदेन विभागोपस्थित्या
एवमन्यत्र शरीरप्राकृतेऽन्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत् इत्यत्र पृथक्कृते इत्यर्थे इति पार्थक्यो-
पस्थित्या चैवकारः । शरीररत्वेति 'तम आसीत् तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्' । तमसस्यमहानजायतेकम्
इत्यादि श्रुतिविरोधः । रामानुजाचार्यमतेऽस्याः शरीरत्वबोधकत्वं तथा भनुस्तुतेश्च—

'आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः' ॥

इति शरीरत्वबोधकत्वं सिद्धान्ते तस्यास्तस्याश्चावान्तरसृष्टिकालीनेत्यादिः । न तु स्थिति-
प्रलयकालीनवृत्तान्तबोधकत्वमिति वार्यः । न तु सृष्टिप्राकालीनवृत्तान्तबोधकत्वमिति वार्यः ।
स्फुटत्वादिति पृथिव्यादिशरीराणां सृष्टिकालीनत्वादित्यर्थः । ननु परस्वरूपसत्त्वे इति विशेषणै-
क्ये एकीभावलक्षणस्यासंभवः । तमसोऽव्यक्तत्वेन तस्य च महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमग्रे
लीयते इति प्रलयश्रुतेरेव्यक्तस्योत्पत्तिप्रलयौ प्रतीयते तथा च महाभारते

'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ।

अव्यक्तं पुरे ऋद्धं निष्कले संग्रहीयते' ॥

इति परस्वरूपत्वाभावाद्विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावादिति चेन्न । अत्र हेतुमाहुः
प्रलयेति । प्रागेवेति । अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देवे एकीभवतीत्योदेः प्रागेवेत्यर्थः । तथा
चात्र प्रकरणाभावात् नोत्पत्तिप्रलयौ ततश्चानित्यत्वाभावात् न विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः ।
तस्यादिति ततश्च परस्वरूपत्वात् । नोक्तेति व्याख्यातमेतत् । एवं चिदचिच्छरीरविशिष्टसंप्रकृतित्वं
निवार्य शंकराचार्यमतेषु वारयन्तो भास्कराचार्यमतेऽप्याहुः नापीति गतं विषयादिदार्ष्टान्तिके ।
मृतेत्यनेन अकलं दार्ष्टान्तिकेपि दृष्टान्तस्तु टीकायां द्रष्टव्यः । तथा च विषयपतितजडप्रधानादेरित्यर्थः ।
विषयार्त्तमन एव परिणामसूत्रे विवर्तः परिणाम इति व्याख्याचात् । गीतायां विद्वानादी उभाव-
पीत्यत्र व्यवहारे वयं माष्टा इति 'न कदाचिदनीदृशं जगत्' इति पूर्वमीमांसयाः अच्छन्नपौडत्वाच्च
प्रतिनिमित्तसगुणस्यानादित्वम् । अतः सगुणस्यैव निमित्तत्वं उपादानत्वं चेत्पि न केवलाद्वितीय-
श्रुत्योक्तिरोधादिति । गीतायां कारणताशक्तिः प्रकृतिरिति विशिष्टाद्वैतमिति रामानुजाः । सुबोधिनां
द्वितीयस्य नवमाध्याये सदानन्दस्य जगत्कर्त्री शक्तिः सा स्वरूपं सदनोपयुज्यते इति 'प्रकृतिं पुरुषं
चैव विद्वानादी उभावपि' इत्यत्र द्वितीयपुरुषरूपं केवलं ब्रह्मैवोच्यतेत्रापि । अत्र परिणामस्तात्त्विको-
न्माभावा इति विशेषः तन्नुनापतन्नुवत् । आदिपदेन भास्कराचार्यभाष्ये शंकराचार्यमतेन भास्-
करोति । अत्रेति तात्त्विकोत्पत्तिरित्यादि व्याख्याय परिणामो विवर्तत्वेन न स्वीकृतः ततश्चाग्रे ब्रह्मैक्य-

भाष्यप्रकाशः ।

एवं सति गौरनाद्यन्तवतीत्यादौ, 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्मनादी उभावपि' इत्यादौ च यदनादित्वा-
दिकथनं, तच्चतुर्मुखाऽज्जिदशाऽमरन्यायेन जगत्साधारणोत्पत्तिनाशनिषेधपरमित्येव मन्तव्यम् ।

'तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् ।

वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् ॥

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोमयात्मिका ।

ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते' ॥

इत्यादिपुराणवाक्येभ्यश्च । तेन, यस्तन्तुनाम इति चाक्यमपि प्रधानोत्पत्त्यनन्तरकाल-
वृत्तान्तबोधकमेवेत्येव निश्चयः । एषैव परमाण्वादिकारणवादानामपि गतिर्बोद्ध्या । कालः स्वभाव
इतिश्रुत्यैव तेषामनादरणीयत्वस्योक्तत्वादिति । तस्मात् केवलस्यैव ब्रह्मणः समवायित्वमिति
निश्चयः । एवं सत्येकविज्ञानेन यत् सर्वं विज्ञातं तन्न योगजधर्मादिना, न वा अविनाशान-
रश्मिः ।

सांकर्यप्रसङ्गः इति भेद आस्थित कार्यात्मना इत्येव । एवं च न त्रैलोक्यसांकर्यप्रसङ्गः इति मतम् ।
तत्र विक्षिप्तगुणः प्रकृतिः परिणामः । विक्षिप्तगुणा प्रकृतिरित्यादिपदार्थो विक्षिप्तगुणप्रधानं तस्य स्थितिः
द्वितीयादिशब्दाद्यैस्तमुपाधिदृष्टान्तो जलचन्द्रेषु जलं तद्वत् । एवं चेति गौः प्रकृतिः ।
अनादित्वादीति । आदिशब्देनान्तर्विकृतत्वं च 'विकारांश्च गुणांश्चापि विद्धि प्रकृतिसंभवात्'
इत्युत्तरार्धात् । चतुर्मुखे चतुर्मुखशाखावजश्च जिदशाश्च तेऽमराश्चेत्यनेन न्यायेन । अत्र
अजशब्देनोत्पत्तिनिषेधो जगत्साधारणः परब्रह्मणस्तत्त्वत्तिरस्त्वेव नारायणाद् ब्रह्माऽजायत इति
श्रुतेश्च । अमरशब्देन नाशनिषेधः सोऽपि जगत्साधारणः जिदशानां प्रलये नाशात् । यथा पक्षाच्छाया
प्रथमप्रबोधी तं प्रति लोको वक्ति न स्वपितीति तद्वत् । मन्तव्यमिति शंकररामानुजभास्करादि-
मतानुयायिभिर्मन्तव्यं कुत इत्यतो हेतुमाहुः तन्मायेति । मायाफलं प्रतिबिम्बादि शंकरभास्करमतयोः ।
मायाचित् फलं चित् ताभ्यां रूप्यते व्यवहियत इति इति रामानुजाचार्यमतोर्थकः । ज्ञैवमतेपि
चकारादुक्तवाक्यानि । तेनेति उपाधिचिदचित्तां विवक्षणेन । एषैवेति सांख्यमतस्य कारण-
त्वाद्येऽवैदिकत्वप्रतिपादनेन समीपतरवर्तिनि कारणत्वाद्येऽवैदिकत्वादिरूपा सा सामान्यतोऽपेक्षिकरूपे
विशेषतो द्वितीयाध्याये स्पष्टा । परमाण्वादयः कारणानि तेषां वादानामित्यत्र परमाण्वः आद्ये
येषां कालादीनामित्यतद्वृणसंविज्ञानोपीत्याशयेनाहुः काल इति । इयं श्वेताश्वतरेस्ति । तद्वृणसंवि-
ज्ञानपक्षे परमाण्वादवादा उपक्षलक्षणविषया ज्ञेयाः

'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् ।

संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः' ॥

इति । सिद्धमाहुस्तस्मादिति प्रकृतेः स्वरूपत्वेनोपाध्यायभावात् । सिद्धान्ते तु प्रकृतिं
पुरुषं चेति व्युत्पादितम् । श्लोकानन्तरम्

'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' ॥

इत्यादिकं द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायोक्तरीत्यापपाद्य तन्मायाफलरूपेणेत्यादिसांख्यमतेन वेदान्ते
इति च न तदर्थं उच्यते । न योग्यज्ज्ञेयादि नैयायिकादिश्वेते भेदवाद्या योगजज्ञानलक्षण

कार्यकारणयोर्भेदाभेदमतनिराकरणाय पिण्डमणिनखनिकृन्तनग्रहणम्
तथा सति यत्र क्वचिद् भगवान् ज्ञातः सर्वत्र ज्ञातो भवति । सर्वं च ज्ञातं भवति ।

भाष्यप्रकाशः ।

महिम्ना, नाप्यविभागादिमहिम्ना श्रुत्यभिप्रेतं, किंतु दृष्टेनैव द्वायेणेति सिद्धम् । अतः परं दृष्टान्ते
पिण्डादिपदग्रहणस्य प्रयोजनं विचारयन्ति कार्यकारणयोरित्यादि । कार्यकारणयोरभेदे
त्रैलोक्यव्यवहारः संकीर्णतः । अत्यन्तभेदे चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वाक्येत । अतस्तयोर्भेदा-
भेद एवाख्येयः । दृश्यते च तथा । तन्तव एव ज्ञातता वितताश्च सन्तो लोके पटत्वेन व्यव-
हियन्ते, प्रात्रियन्ते, पटत्वजातिं च विभ्रति । एवं च प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरुभयोरप्युपपत्तिरिति
मतनिराकरणाय पिण्डादित्रयग्रहणम् । यदि हि भेदाभेद आदित्यते, तदा येन रूपेण भेदस्त-
द्रूपं कारणज्ञानेन न ज्ञातं भवेत् । ततो भिन्नत्वाद् । अथ ज्ञायते तर्हि न तद्रूपं भिन्नमित्यभेद
एवाख्येयः, कृतं भेदेन । न च सर्वथा अभेदे व्यवहारसांकर्यप्रसङ्गः । अवस्थाभेदादेव तद्विदुते ।
अतः क्वाचिदवस्थयाऽवस्थितं कारणमेव कार्यं न तु ततो भिन्नाभिन्नमिति बोधनायावस्था-
रूपाणां पिण्डादीनां ग्रहणमित्यर्थः । एवमङ्गीकारे गुणमाहुः । तथा सतीत्यादि । कार्यसैव-

रदिमः ।

सामान्यलक्षणा चालौकिक्याः प्रत्यासत्तयः उपाधिवादिनामविनाभावोपि पूर्वं व्याख्यातः । विशिष्टा-
द्वैतवादिनामविभागादिः । मिश्रयतेपि । दृष्टेनैवेति शास्त्रदृष्टेन मनसा भक्तिसहकारिकारणकेन
भक्तिरेव वा मनःकल्पनरूपा । तथा च बृहदारण्यके मनसैवातुद्रष्टव्यो नेह नाभासि किंचन ।
गोपालतापिनीये भक्ती रहस्यमजन्तं तदिहामुत्रफलभोगनैराशयेनामुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव च नै-
कर्म्यमिति । यद्वा दृष्टेन समवायेकदेशसृष्टिपिण्डादिप्रत्यक्षेण द्वायेण । 'भेदाभेद' इति । न भेदाभेदा-
वित्युक्तम् । अत्यन्तभेदस्य प्रतीयमानस्याविवक्षणात् ततः 'समर्थः पदविधिः' इत्यस्याप्राप्तिः । अतः
भेदयुक्तोऽभेद इति समासः स त्वत्यन्तभेदे बाधितः । अत्यन्तभिन्नपरनिष्ठभेदेन युक्तो षट्प्रतियोगिक-
भेदाभावो नास्तीति । अतल्लौकिक्यव्यवहारसांकर्यनिवृत्तिमात्रप्रयोजकः सुवर्णं कटकं नेत्यादिरूप-
भेदस्तेन युक्तोऽभेदः कटकं सुवर्णमित्यादिरूपस्तद्वाचकपदैः समासस्येष्टेः । ननु द्वन्द्वनिष्ठाकोऽवास्तवो
भेद इति मुक्तावल्यां विस्मयाय इति चेन्न भास्कराचार्यभतेऽस्य वास्तवत्वात् । अन्यथैकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानवाधापत्तेः । अयमामृतसमासवादे च समासत्वं विभक्तिसून्यपूर्वपदकनामसमुदायत्वम् ।
अत्र विभक्तिसून्यपूर्वपदकत्वं विभक्तिसून्यपदपठितशब्दबोधप्रयोजकतादुर्गमित्वम् । शब्दबोधे तु
अत्यन्तभेदस्याभावाद्भेदाभेदाविति द्वन्द्वे कृतेऽप्याप्तिरतो भेदयुक्तोऽभेद इति समासान्तरं युक्तम् ।
देवपुत्रको ब्राह्मणो देवब्राह्मण इतिवत् । भेदस्याभेदो भेदाभेद इति वा सहिष्णुत्वं षष्ठ्यर्थः ।
भेदसहिष्णुरभेदो भेदाभेद इत्यर्थः । प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरिति आत्मा कर्ता प्रधानं समवायि तां
शक्तिं विक्षिपति यथा सूर्यो रश्मीनां विक्षेपं करोति तद्वदेव संहरति अत एव प्रतिज्ञा 'उत तयादेशम्'
इत्यादिः दृष्टान्तो सृष्टिपिण्डादिस्तयोरित्यर्थः । उपपत्तिरिति अभेदे प्रतिज्ञोपपत्तिः कार्यकारणयोः
सूर्यरश्म्यादिरूपयोर्भेदे पिण्डादिदृष्टान्तोपपत्तिः । अवस्थेति धर्मरूपेणाविर्भवतीति द्वितीयवमाध्याये
इति साऽवस्था तेन भेदाभेदवादे भेदाभेदोपपन्नया दिशा समर्थनीय इति सूचितम् । न त्वन्तयोभि-
न्नाभेदप्रत्ययव्यादिशरीरज्ञानेन किं तु तदेकदेशपिण्डादिज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति । यद्वा भेदाभेद-

इति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणाय च, वाचारम्भणं विकारो नामधेय-

भाष्यप्रकाशः ।

भवस्थविशेषविशिष्टकारणरूपत्वे ज्ञाते सति यत्र कचित्कार्यं केनचिदवस्थैविशिष्टेन भगवान् ज्ञातः सर्वत्र कार्यं तत्तदवस्थैविशिष्टत्वेन ज्ञातो भवति, सर्वं च कार्यं तदभिन्नत्वेन ज्ञातं भवतीति बोधसौकर्यरूपो गुण इत्यर्थः । नन्वत्र सामान्यप्रत्यासत्तिर्नास्तीत्यत्र किं गमकमित्यत आहुः सामान्येत्यादि । चोऽवधारणे । यदि हि सामान्यलक्षणात्र विवक्षिता स्यात् तदा, तत् सामान्यादिति वदेन्न तु वाचारम्भणमित्यादि । वदति त्वेवम् । तत्रायमर्थः । यो विकारः पृथुबुधोदरादिः स वाचारम्भणं वाचिकक्रियात्मको न तु कारणाद् व्यक्तिभेदापादकः । यथा सुप्तं उत्थितं उपविष्टं च पुरुषेऽन्यवविन्यासभेदोऽतो नामधेयं नैमित्तिकक्रियायाः पदार्थस्वरूपभेदानापादकत्वाच्चात्रैव । तथा चात्र कारणावस्थात्मनैवैकरूप्यस्य विवक्षितत्वाद् व्यक्ति-

रश्मिः ।

वादः । संभ्रमात् । आन्तेर्जीविषयत्वात् । कचित्कार्यं इति कचिदिति कार्यानियमः ब्रह्मविदां ज्ञानादिविषयो तेन कारणावस्थायामपि ब्रह्मविदां ज्ञानादिविषयायां बोध्यम् । भगवानिति तथा च सुबोधिण्यां एकैकस्मिन् पदार्थे दशविधलीलसहितो भगवांस्तिष्ठतीति । वदेदिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानाय वदेत् । वाचिकेति वाचिकेत्यनेन मानसाः कायिक्याश्च व्युदासः तादृशक्रियाजन्यः 'शब्द' इति चेन्नातः प्रभवात्' इति सूत्रोक्तः स वाचिकक्रियात्मकः तथा च तदनन्यत्वसूत्रभाष्यम् । तत्र विकारो वाङ्मात्रेणैव वारभ्यते न वस्तुतः इत्यर्थः । प्रतिभातीति । एवं च पृथुबुधोदरादिरिति यथा श्रुतं चेत् 'मृदादि भगवत्कार्यं घटाद्याकारसंयुतम्' इति निबन्धो विरुध्येतेति पृथुबुधोदरादिपदं षड्भावविकारलक्षकं स षड्भावविकारः वाचैवारम्भ्यते यतः सुवर्णं वस्तु सुतिण्डादि च 'जायतेस्ति विपरिममति वर्धतेऽपक्षीयते नश्यति' इत्यादिशब्दविषयकं भवति । न त्विति किं तु कायिकक्रियात्मक एव कारणाद्व्यक्तिभेदापादकः । अत्र दृष्टान्तमाहुः यथेति । अवयवेति षड्भावविकारस्थानापन्नः । नैमित्तिकेति जलाहरणादिनिमित्तैः संपाद्यते या क्रिया तस्याः जननादिषड्भूपायाः । पदार्थेति अन्यथा षड्भावविकारैः देवदत्तादिरूपपदार्थभेदः स्यात् तेन च प्रत्यभिज्ञावाचप्रसङ्गः स्यात् । नामैवेति तथा च स्वार्थे धेयप्रत्ययः इति भावः । व्यक्तिभेदानादर इति । अयमर्थः । सुकृतं सुवर्णमिति सुवर्णस्य विशेषणविशिष्टस्य वाक्ये ग्रहणात् । सुकृतं समवायि विवक्षितम् । एवं च कटकादिरूपं सुवर्णं जगद्ग्रां ब्रह्म घटशरावादि-रूपं पिण्डमित्येवं व्यक्तिभेदानादरः स च सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या न कटकत्वादिरूपपदा ब्रह्मत्वरूपपदा घटत्वादिरूपपदा ज्ञानेन संगमति व्यक्तिभेद एव तत्प्रसारात् । नन्वस्ति व्यक्तिभेदः स्वस्वकारणभेदेऽपि अन्यस्मात् स्वस्वकारणभेदमिच्छाद्भेद इति । जगति त्वनुभवेनैव भेद इति चेन्न स्वस्वकारणेत्याद्युक्तानां जगत्सन्तर्भावात् तस्य च ब्रह्मत्वात् तस्य चैकत्वात् तत्र च स्वगतभेदाभावान्मनसा भक्त्या जगदन्तर्गतपदार्थानामेकत्वेन ज्ञानं तत्र भक्तिव्यापारो मनःकरणं तथा च भक्तिः प्रत्यासत्तिर्न सामान्यलक्षणेति । इदं बृहदारण्यकोक्तरीत्या मनसैवानुदृष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवमिति गोपालतापिनीये 'भक्तिरस भजनं तदिहायुत्र फलभोगनैरादयेनासुप्तिम् मनःकल्पनमेतदेव च नैःकर्म्यमिति' गीतायां च—

भाष्यप्रकाशः ।

भेदानादर एव सामान्यलक्षणानादरगमकः । यथा बहुसुवर्णाकाङ्क्षायां कटककुण्डलकलशशृङ्गारादिव्यक्त्यनादरस्तथेत्यर्थः । एतदेवैकादशस्कन्धे भगवताप्युक्तम् ।

‘यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यमस्य ।
तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् ॥
न यत् पुरस्तादुत यन्न पश्चान्मय्येऽपि तन्न व्यपदेशमात्रम् ।
भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत् तदेव तस्यादिति मे मनीषा’ ॥

इति । यत् परेण भूतं यच्च परेण प्रसिद्धं तच्चदेव स्यादित्यर्थः । अंशे कार्यत्वाभावात् प्रसिद्धमिति पृथग्व्यपदेशः । एवमष्टमस्कन्धेऽपि ।

‘यथा हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु ।
एवं वचोभिर्भगवानघोषजो व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैः’ ॥ इति ।

एतेनाकारादिभेदकृत एव तत्तल्लौकिकवैदिकव्यवहारभेदो, न वस्तुभेदकृतः । यथा कलशरूपेण सुवर्णेन जलाहरणादिकं, कटककुण्डलादिरूपेण तेन हस्तकर्णादिशोभनमिति । एतेनैव फलभेदोऽपि व्याख्यातः । अन्यच्च तत्रैवाऽमृतमन्यने ब्रह्मस्तुतौ-

‘त्वय्यग्र आसीत् त्वयि मय्य आसीत् त्वय्यन्त आसीदिदमात्मतन्ने ।
त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मय्यं घटस्य मृत्त्वेव परः परस्माद्’ ॥

इति । कृत्स्नतत्त्वादिभानं तु दोषदृशमेव, न ब्रह्मविदाय् । यथा स्वाङ्गे पुरुषस्य । प्रसिद्धं तद् अवभेदवादिषु । तस्माद् भगवतः समवायित्वमप्रत्यूहम् । ननु यदि विकारस्य बाह्यावर्त्तत्वं तदैतेन

रक्षितः ।

‘सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते’ ।
‘अविभक्तं च भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्’ ॥

इति सत्त्वं वा प्रत्यासत्तिः ‘सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्’ इति वाक्यात् । अधिकारभेदेन ननु भक्तिसत्त्वयोः प्रत्यासत्तित्वं न प्रसिद्धं इति चेत् ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः प्रसिद्धत्वात् भक्तिर्ज्ञानं सत्त्वं ज्ञानं अतः सामान्यलक्षणानादर इत्यर्थः । यथेति बहु सुवर्णमित्यत्र सुकृतमित्येव तस्याकाङ्क्षायां तत्तद्व्यक्तित्वेनानादरः किं तु सुवर्णत्वेन कटकदिकं सुवर्णमिति प्रलेति तद्वत् ‘शृङ्गारः फलकालुका’ इति कोशः । सुकृतमिति विशेषणं कार्यात्मनावस्थितमित्यर्थकं योग्यत्वाय । असुकृतस्य पुरस्तात्त्वाद्यभावात् । अस्त्येति जगतः । कारणताग्राहकान्वयमुत्तवा व्यतिरेकबोधकं वाक्यमाहुः न यदिति । प्रसिद्धमिति । अंशत्वेन प्रसिद्धमकार्यम् । अष्टमेति । द्वादशस्कन्ध इत्यपि पाठः । क्रियाभिरिति जलाहरणादिरूपाभिः तत्तदाकारवचनानुकूलाभिर्वा । वचोभिरिति घटयदिरूपाभिः । अजः शब्दान्मोकारः । एतेनेति दृष्टान्ते फलभेदेनैव दार्ष्टान्तिक इत्यर्थः । सत्पिण्डेन सर्वं शुभमयमिति श्रुत्यनुकूलवाक्यान्तरमाहुः अन्यच्चेति । विकारस्येति पदभावविकारस्य ।

मिति । अलीकत्वनिराकरणाय च सृष्टिकेलेव सत्यमिति । ब्रह्मत्वेनैव जगतः सत्यत्वं, नान्यथेति ।

सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणं च स्पष्टमेवाग्रे त्रीणि रूपाणीत्यत्र करिष्यति । अतो ब्रह्मरूपेण सत्यस्य जगतो ब्रह्मैव समवायिकारणम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्येन ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वमुपगम्य प्रपञ्चस्थालीकत्वमेवाद्विगतां तावताऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धेरित्यत आहुः अलीकत्वेत्यादि । नान्यथेति न प्रतिनियतेन घटादिरूपेण, न वा जातिरूपेण नाप्यवान्तरोपादानरूपेण । तेषां रूपाणां व्यवहारमन्त्रार्थत्वादित्यर्थः । एतेन सिद्धान्ते प्रतिनियतरूपेण जगतः सत्यत्वाभावो न तु सत्यत्वेन रूपेण जगदभाव इति बोधितम् । ननु यदि ब्रह्मत्वेनैव जगतः सत्यत्वं तदा तेन रूपेण सामान्यलक्षणैवाद्विगतां, को दोष इत्यत आहुः सामान्येत्यादि । स्पष्टमिति अग्रादिविद्युदन्तेषु तेज इत्येव सत्यमित्यकथनात् त्रिवृत्करणस्य रक्षितः ।

विवर्तेति उपादानविषमसत्ताकोऽन्यथाभावो विवर्तः । सर्वेति सर्वस्यानिर्वचनीयान्यथाख्यातिरूपत्वेपि विशेषदर्शनात्पूर्वं सर्वमस्येवेति न निर्विषयकं ज्ञानम् । व्यवहारो वयं भाट्ट इति वदतां जातिरूपसर्वत्वे शक्तिः । तेन सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिः । अलीकत्वेत्यादीति । भाष्ये । सृष्टिकात्र । यत्र कचिद्भगवान् ज्ञातः इत्यादिभाष्यात् ब्रह्मविज्ञानविषयिणी ब्राह्मा ब्रह्मापहाय एतस्याग्रहणं ब्रह्मरूपत्वख्यापनाय । भाष्ये । ब्रह्मत्वेनैवेति श्रुतौ रजतं श्रुक्तित्वेन न भासते परिणामे तु रजतस्थानीयं जगद्ब्रह्मत्वेन भासते इति न प्रच्छन्नबौद्धत्वम् । एवकारन्यायवर्त्यमाहुः नान्यथेति । प्रकृते । न प्रतीति जगत्वेन षड्भावविकारेणेत्यर्थः । सत्यत्वेनेति जगतः पारमार्थिकेन रूपेण । तदुक्तं पद्यद्वयेन 'सत इदमुत्थितम्' इत्यनेन 'न यदिदमग्र भास' इत्यनेन च । तत्र कारिके

'सद्बुद्ध्या सर्वथा सद्भिर्न सेव्यमखिलं जगत् ।

आन्त्या सद्बुद्धिरेति सन्तं कृष्णं भजेद्बुधः' ॥ इति पूर्वपक्षे ।

द्वितीये तु । 'खपुण्यादिसमत्वाद्धि मिथ्याभूतं जगद्यतः ।

अधिष्ठानाच्च सद्भानं तं कृष्णं नियतं भजेत्' ॥

इति । ब्रह्मत्वेनेति ननु सत्यत्वेनाव्यवहितत्वेपि जगत्त्वसमानाधिकरणसत्यत्वस्योक्तकारिकाभ्यामभावात् । समन्वयाधिकरणोक्तसत्यत्वं तु वर्तत एव ब्रह्मलक्षणातन्तर्गतम् । अग्रादित्येति चन्द्रमा नोक्तः सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणप्रस्तावात् चन्द्रमस्तत्त्वं न सत्यत्वं किं तु ब्रह्मत्वेनैव जगतः सत्यत्वमित्यादिभाष्योक्तब्रह्मत्वाभिन्नमतो न सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणप्रस्तावेन तदुक्तिः । न च ब्रह्मत्वमेव सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिरस्त्विति शङ्कम् । अवान्तरजातिलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणप्रस्तावात् तस्य सामान्यत्वे द्वैतप्रसङ्गाच्च । तेज इति यथा सृष्टिकेलेव सत्यमित्यवान्तरोपादाने सत्यत्वं तद्वदकथनात् । तथा च श्रुतिः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादि । प्रतिज्ञातमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं देवतासु प्रवृत्तिनिमित्तत्वायोक्तत्वा 'तत्तेजोऽयजत' 'तत्तेज ऐक्षत' इति । त्रिवृत्करणस्येति यथा नु खलु सोम्येमास्त्रिस्तो देवताः त्रिवृत्तृवैदिकका भवति इति तन्मे विजानीह हीति' 'यदमे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यच्छुष्णं तदन्नस्यापागादमेरमित्त्वं

भाष्यप्रकाशः ।

च बोधनात् त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति सावधारणं कथनाच्च स्पष्टम् । तेन, अपागादग्नेरभित्त्वमित्यादेरयमर्थः । यदभ्यादौ रोहितादिगुणकं रूपमाकारत्रयं तदनागन्तुकस्वरूपविचारे अत्रि-
वृत्कृतानां तेजोऽवज्ञानामेव, न तु त्रिवृत्कृतस्याभ्यादेः कार्यस्य । त्रिवृत्करणात् प्रागपि सत्त्वात् ।
अतस्त्रिवृत्करणीत्तरमागन्तुकमभित्त्वादिकम्, अनागन्तुकरूपविचारे अनागन्तुकानारोपितरूपेणा-
पागाद्, अभ्यादेः सकाशादयतम् । यतोऽभित्त्वादिकं वाचारम्भणमवयवारूपत्वाभ्यादीनां तेभ्यो
रस्मिः ।

वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं
यच्छुक्लं तदपां यत्कुष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वम् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि
रूपाणीत्येव सत्यम् । यच्चन्द्रयसो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कुष्णं तदन्नस्यापागाद-
न्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यद्विद्युतो रोहितं रूपं
तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कुष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमित्येवमित्यर्थः । तेन रूपत्रयं प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम् । अत्र पूर्वज्ञे निरुक्ते
निवेदयतामक्षः चतुर्थश्चन्द्रमाः तासामपि ब्रह्मत्वेन मानं न वा । गुणैकेपि क्षारात्सर्वे आत्मानो
व्युत्पन्तीत्यवताराणां जीवजडमिन्नत्वं न व्युत्पन्नश्रावणाच्च तेषामपि जगत्त्वेन सत्यत्वं नान्यथेति
प्राप्तं तत्र कुण्ठाया देवकीपुत्रायेति छान्दोग्ये 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः' इति यज्ञनारायणवाराहविषये
महानारायणे तदादौ जगत्त्वेन सत्यत्वं आधितं तदर्थं निरुक्ते अग्निः स्वाहाकृतिनामसु पठितस्तेन
'राशामिः । आत्मा पुरुषविद्यमाश्रयोक्तस्तस्य स्वाहाकृतिः पञ्चरूपायाः अग्निः पञ्चरासीत्तेनायजन्तेति
पञ्चमाष्टकसमाप्तिकश्रुतेस्तेन प्रथमं तत्कथा । तदत्रादित्यः पञ्चरासीत्तेनायजन्त इत्यादित्यः कुण्ठः
'कुण्ठयुमणिः' इति वाक्यात् तत्र कुण्ठे वक्तव्ये प्रकृतिश्च राषारूपापि स्वाहाकृतिः । रामकुण्ठयोः
प्रकृतिपुरुषयोः सत्त्वेपि वायुः पञ्चरासीत्तेनायजन्तेत्यत्र विद्युदबोक्ता वायोरभिरिति श्रुतेः ।
कार्यात्मत्वेन विद्युदुक्ता 'विद्युद्रबोल्याहुः' इति बृहदारण्यकात् । तत्राप्यभित्त्वादीनामपायनं
चन्द्रमस्तत्त्वं कुण्ठे वर्तते इति अयाणां रूपाणामसत्यत्वे शरदादौ रूपत्रयसुपमर्षोपमर्दकभावेन
प्रसिद्धम् । अत एव प्रकृतेः सत्त्वरजस्तमसां ते गुणाः । न च हैतापतिः 'प्रणवत्वेन प्रकृतित्वं
वदन्ति ब्रह्मवादिनः' इति श्रुतेः तस्या गुणाः न हैतापादकाः । 'प्रकृतिमग्न' इति वाक्यात् ।
प्रकृतिः स्वरूपमित्युक्तम् । तेन रूपत्रयं प्रकृत्यवशिष्टम् ।

'वासन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोनुयुगं ततुः ।

शुद्धो रक्तस्तथा पीत इदानीं कुण्ठातां गतः' ॥

इति । त्रिवृत्करणेदाहणश्रुत्यर्थमाहुः तेनेति । रोहितादीति । रोहितादयो गुणा यत्रेति
बहुव्रीहिः । आकारत्रयमिति जगतो ब्रह्मत्वेन सत्यत्वे सति सामान्याभावे प्रवृत्तिनिमित्तमाकृतित्रयम् ।
अत्रिवृदिति कारणभूतानां तत्रेजो रजतं 'तत्रेज ऐश्वर्यं' बहु स्यात् प्रजायेयेति 'तदपोऽसृजत'
'ता आप ऐश्वर्यं बहुचः स्यात् प्रजायेमहि' । इति 'ता वज्रमसृजन्त' इति श्रुत्युक्तानामित्यर्थः ।
कार्यस्येति सत्कार्यस्यात्रिवृत्कृतस्याभ्यादेरित्यर्थः । अनागन्तुकेति अनागन्तुकानि अत्रिवृत्कृत-
स्यादिरूपाणि रोहितादीनि तेषां विचारे तत्रितयरूपेणानागन्तुकानारोपितरूपेण । विचारस्वरूपमाहुः
यत्न-इति वाचारम्भणं ब्राह्मजैवधारम्भते । अत्रस्थेति षड्भावविकाररूपत्वात् । तेभ्यः स्वकारणभ्यो-

भाष्यप्रकाशः ।

भेदकमत्स्त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमनागन्तुकानारोपितं रूपमिति बोध्यम् । इदं च मूलकारण-
स्यात्यन्तपरोक्षत्वादन्त्यकार्यपेक्षया शिष्यविश्वासायोक्तम् । तच्च मूलकारणे ब्रह्मण्येव पर्यव-

रश्मिः ।

भेदकं यथा कटकादीनामवस्था न कारणात्सुवर्णात् कार्यं कटकादेर्भेदकं कटकं सुवर्णमिति प्रतीतेः ।
तथा तेभ्यः पदार्थेभ्यो वा यथा पृथिवी इत्येभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् । तद्वन्न भेदकम् । वाचारम्भणत्वात् ।
अत इति व्यवहारदशायां भेदकस्य जातिरूपस्यासाधारणधर्मस्य ब्रह्मप्रकृतिगुणरूपस्य विवक्षणात् ।
अनागन्तुकेति । कारणताशक्तिः प्रकृतिरिति रामानुजभाष्येऽद्वैतांशे । विशिष्टांशे चिज्जडसमुदायः
प्रपञ्चः प्रकृतिः । अत्र रोहितादिरूपाणां स्वरूपं मधुप्रपाठके पञ्चमे उक्तम् । अमृतानीत्यतो घटपटादि-
द्रव्यमपह्वाय गुणा जगत्ससाधारणधर्मा भेदका उक्ताः । घटः पटाद्विद्यते घटत्वादित्येवं तत्र घटत्वा-
दित्यानाञ्च रोहितादिकं तु ऋग्वेदादिरूपशब्दानां रसाः आस्वादिका शक्तयः व्यामोहिकाः ।
तदुक्तम् । द्वितीयस्य नवमाध्याये चिद्रूपस्य व्यामोहिका शक्तिरिति । नाम चिद्विद्यतेति ऋग्वेदाश्रम
वेदश्चित्स्य शक्ती रूपं, रूप विमोहन इति धातुपाठात् । सा प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबन्धेनार्थनिष्ठा
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति मोहकत्वसाम्यात् । तत्रापि रोहितादिरूपं घटादिनिष्ठपटादिशक्तिः स्यादिति
चेन्न । शक्तिश्च पदेन सह पदार्थसंबन्धोपि सोपि व्यामोहकत्वाद्भ्रमं व्यामोहकत्वं शब्दसंबन्धात् स
चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छानुरूपः सः पदेन सह पदार्थसंबन्धः । अस्माकमिच्छावादः ।
आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्वैव एकादशेहनि पिता नाम कुर्यादिति ईश्वरेच्छायाः सत्त्वात् । आधुनिक-
संकेते तु न शक्तिरिति संप्रदायः । नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किं तु इच्छैव तेनाधुनिकसंकेतेपि
शक्तिरस्तीत्याहुः । शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादिना

‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशासवाक्याद् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सानिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः’ ॥

इति उदाहरणानि सिद्धान्तमुक्तावस्थां न्यायशास्त्रे । तथा च श्रुतिः ‘नामानि कृत्वाभिवदन्
यदास्ते’ इति । अभिशब्दार्थः शक्त्यादिः तदप्युक्तम्

‘लोके शब्दार्थसंबन्धो रूपं तेषां च यादृशम् ।

न विवादस्तत्र कार्यां लोकोच्छित्तितया भवेत्’ ॥

इत्यलं पल्लवितेन । सन्तं कृष्णं भजेद् बुधः इत्युक्तम् । तथैकविज्ञानेन । किं च अग्रतीक्ष्णालम्भ-
नश्चे गुरौ प्रतिमायां च भगवान् सान्निध्यं करोतीत्युक्तम् । महानारायणे च ‘यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं
विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्’ इति ‘मृदादि भगवद्भ्रं घटायाकारसंयुतम्’ इति निषण्डे ।
अन्तस्तद्भ्रमपदेशादिलविकरणे ‘ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्ती’ इति तथात्मोपनिषदन्तराल-
परमात्मवाद्यात्मप्रतिपादिका इत्यादिकं पूर्वोक्तपक्षे विरुद्धते अत एव ‘न यदिदमग्र आस’ इति श्लोके
निषेधान्तरा त्वमि माति सृष्टिकरस्य इत्यन्तरालिकसृष्टिरुक्तातो ब्रह्मत्वेनैव जगतः सत्यत्वं नान्यथेति
भाष्यतात्पर्यं वदन्ति इदं चेति । अन्यकार्येति । ‘हिन्द्रजालिकपक्षेपि तत्कर्तृत्वं नटे यथा’ इति
निषण्डोक्तकार्यपेक्षायां । यत्तु अन्यस्य श्रुतिगण्डस्य कार्यपेक्षया लोहमणिरप्यन्यः चिन्तामणिवत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

स्यतीत्यभिप्रायेण । तदग्रे च यदुपदिष्टं तत् सर्वं मूलकारणस्य कार्यद्वारा परिचायनार्थम् । अतः सर्वस्य ब्रह्मैव समवायिकारणमिति सर्वं सुखम् । ननु जगतो ब्रह्मरूपेण सत्यत्वे तस्मिन् शक्तिः ।

तत्र नखनिवृत्तनस्यालन्त्यत्वं चिन्त्यमतो यत्र कुत्रचिद्भवमान् ज्ञात इत्यादिभाष्योक्तमिमांश एवेति ज्ञेयम् । शिष्यस्य श्वेतकेतोर्विश्वासार्यमासणिना पित्रोक्तम् । यतः श्वेतकेतुः पित्राज्ञया सर्वान्वेदानधीत्यानूचानमानी स्तन्व इति तदधिकारेण विश्वासः । मूलकारणे इन्द्रजालकर्तारि । एवं च समवायिनिरूपणे प्रकृतेनाकाङ्क्षितनिमित्तनिरूपणं जातमित्यन्तराख्यनिग्रहस्थानं परिहर्तुं वाचारम्भण-त्वार्यमुपक्रान्त 'उत तमादेशः' स उपसंहारे एवं सोम्य स आदेशो भवतीत्यनुदितस्तस्य सर्वस्य तस्याप्यग्रेतनस्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादेः भूमिप्रायमाहुः एतदग्रे वेति, उपदिष्टम् । 'एवं सोम्य' स आदेशो भवतीति सर्वं च सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादि । आ समासि । तत्र यत्किंचित्पूर्वं व्याख्यातमन्यद्रीकायामस्ति । सम्भवाचीति अतो न निग्रहस्थानमितिभावः । प्रकृता-नाकाङ्क्षिताभिधानस्यार्थान्तररूपनिग्रहस्थानत्वात् । उपदेशेषु विशेषोपि भाति टीकाहृद्युक्तमेव । 'सर्व-आदानवसरं नानावादानुरोचि यत्' इतिनिषन्धाष्टीकोकसंदेहापनुचये उपदेशान्तरावतरणात् । पूर्वोप-देशे परदेवतोक्ता सा भाष्यानाम् । तेषां भाष्ये श्रुतिस्मृत्युदाहरणेन विशेषादुपलम्भात् । द्वितीयोपदेशो निञ्जनेन्द्रमिद्वधमिमतकः 'यथा मधु मधुकृतो निस्त्रिष्टन्ति' इति श्रुतिः तदीयग्रन्थेषु दृश्यते इति । तृतीयोपदान्तरकारणादिविषयकः चतुर्थेऽवान्तरकारणादिविषयकः । नमामि यमुनामहमिलाचापीः । सर्वं जहाति सर्वः शुष्यतीति श्रुतेः । 'आपमापामपः सर्वा' इत्यारणे । जैमिन्याचार्यविषयकः दृक्षसौष-धिबिद्योपयुक्तत्वात् तस्याश्च वेदस्यादौ सत्त्वात् । पञ्चमः जीवब्रह्मवादविषय इति शंकरभाष्यविषयः । 'तत्सत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यष्टपदात्मकोपदेशात् । षष्ठो भेदाभेदविषयको शास्त्राचार्य-मतकः । यदोषा लवणमुदके भवाधा अन्नं तदाहरेति तद्भावमृश्य न विवेद यथा विलीनमेवेति श्रुतेः । लवणं न समुद्ररूपं जलं । जलं न लवणमिति भेदाभेदौ । सप्तमः समष्टिः साधारणः । पण्डितो मेधावीति स्वस्याधिकारप्रधानात् 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इति श्रुतिकथनात् । 'यावन्न विमोक्ष्येऽयं संपत्स्ये' इति श्रुतिः । सर्वसाध्यप्रसिद्धत्वाच्च तस्या अत्र सत्त्वात् । अष्टमो रामानुजयैवाज्ञानवाद-विषयकः तस्या यावन्न ब्रह्मज्ञानसि संपद्यते इत्यादिचा संपत्त्युक्तेः संपत्तेर्भेदविद्वैशिष्ट्ये संभवः । अथ न जानातीति श्रुत्या अद्वैतमज्ञानवादश्च । नवमः श्रीवह्नयाचार्याणामुपदेशः 'प्रेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्येकादशपदात्मकः सत्येनात्मानमन्तर्भाव परं तु तत्वं प्रतिपद्यन्ति स न दास्यते अथ भुज्यते इति स्वरूपलक्षणोक्तेः सत्येनेत्युपलक्षणं ज्ञानानन्त्योः प्रतिपद्यन्ति स न दास्यते अथ भुज्यते इति स्वरूपलक्षणोक्तेः सत्येनेत्युपलक्षणं ज्ञानानन्त्योः अतोष्टादशरामणे कृष्णोर्थः सदानन्दरूपः शब्दश्चिदिति सच्चिदानन्दः श्रीः ब्रह्मश्रितलक्ष्म्याः 'श्रीश्च ने लक्ष्मीश्च पर्यौ' इति श्रुतेः । 'शरणं विहितं सुयुक्चैव शरणमनुब्रजेत्' इति । महाराजत्वात् ब्रह्मिन् गृहे समागते शरणभार्यस्तद्वहे च, स्वगृहे भक्तिमार्गः । भवेति विशेषः । अयुक्तशर्मण

देहात्मबुद्धिस्तु सत्यां विकारबुद्धौ दोषः । श्रुतिसामर्थ्यं प्रमाणमित्युक्तम् ।
तस्माद् ब्रह्मैव समवायिकारणं, न प्रकृतिः ॥ २३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मधर्मविरुद्धधर्माध्यासो न स्याद्, देहादेरप्यात्मत्वेन सत्यता स्यात् । तथा सति देहात्मबुद्धे-
र्दोषत्वमप्यपेयात् । ततश्चाविद्यानिवर्तकज्ञास्त्रवैयर्थ्यमापद्येतेत्यतो जगन्मिथ्यात्वमेव साधीय
इत्यत आहुः देहात्मेत्यादि । वस्तुविचारेण जगतो ब्रह्मरूपत्वेऽपीदानीं बहुजन्माम्यस्त-
विकारबुद्धेरनिवृत्तत्वात् तस्यां सत्यां या देहात्मबुद्धिः सा देहाभिन्नत्वेनात्मावगाहिनी, न त्वात्मा-
भिन्नत्वेन देहावगाहिनी । आत्मस्वरूपस्याज्ञातत्वादतो दोषरूपैवेति न कोपि जगतो ब्रह्मरूपत्वे
पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः । नन्वेवं व्यवस्थया देहात्मबुद्धेर्दोषत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तं
स्मारयन्ति श्रुतीत्यादि । श्रुतिसामर्थ्यमिति । दृष्टान्ते हि कार्यत्वव्यवहारेण कारणात्मकत्व-
श्चपदिष्टं, न तु तत्पुरस्कारेण । किंच । कारणात्मना कार्यज्ञानमभिसंहितं, न तु कार्या-
त्मना कारणज्ञानम् । अतस्तत्सामर्थ्यमेव तादृशव्यवस्थायां प्रमाणमित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मा-
दित्यादि ॥ २३ ॥

रविमः ।

इति । ब्रह्मधर्मेति । ब्रह्मधर्मा अपहृतपाप्मत्वव्यापकत्वादयः तद्विरुद्धाः पापित्वाव्यापकत्वादयः
तेषां त्वध्यास एवातस्मिन् तत्त्वोपात् । देहात्मबुद्धेरिति अहं स्थूल इत्यादिरेव देहात्मबुद्धिः ।
ततश्चेति सार्वविधिककस्तसिः देहात्मबुद्धेर्दोषत्वापाये । अविद्या पञ्चपर्या देहाध्यासः प्राणाध्या-
सोन्तःकारणाध्यास इन्द्रियाध्यास इति तन्निवर्तकं शास्त्रं पञ्चपर्याविद्याबोधकम् । 'वैराग्यं सांख्या-
योगौ च तपो भक्तिश्च केशवे' इति पञ्चपर्याणि तद्बोधकं शास्त्रं 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च
सात्वतैः उपगीयमानमाहात्म्यम्' इतिवाक्यात् षट् शास्त्राणि । जगन्मिथ्यात्वमिति ।
शुक्तिकारजतवत् न त्ववान्तरकारणमृत्पिण्डादिदृष्टान्तेन ब्रह्मत्वेन । विकारेति षड्भावविकारबुद्धेः ।
आत्मावगाहिनीति अतिरिक्तस्यात्मनो दर्शनादिति हेतुः । अज्ञातत्वादिति तथाच विशिष्टज्ञाने
विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् विशेषणस्यात्मरूपत्वात् । पूर्वोक्त इति आभासोक्तः । तत्पुरस्कारे-
णेति । तत्सामर्थ्यमिति श्रुतेः सामर्थ्यम् शब्दव्यापारः तदपि प्रमाणं श्रुतिसंबन्धात् श्रुतिकृतिः
प्रमाणं तत्संबन्धात्कृतिस्तस्येति तृतीयैस्क्रन्वपद्यस्य यतो भवद्विषयमित्यस्य कारिकायास् । तादृशेति
दोषो दृश्यते यत्र व्यवस्थायां प्रमाणं समर्था श्रुतिः प्रमाणं व्यापारानविद्ययाप्रमाणात्माभावात्
कारणत्वभावेन प्रमाणलक्षणाप्रसक्तेः । तस्मादित्यादीति । तस्मात् । अर्धजरतीयेनोभयस्यापन-
पञ्चमाभावात् ॥ २३ ॥

१. सर्वपादरणीयो य स प्रमाणमिदोच्यते । तत्संबन्धात्कृतिस्तस्य प्रमाणं वाक्यमेव च ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

लिङ्गान्तरमाह । सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेतीत्यत्र कामनं तस्याभि-
ध्यानम् । आप्तकामत्वाच्च कामना । तदभिध्यानं सृष्टावुपदिश्यते । बहु स्यामिति
स्वस्यैव बहुरूपत्वाभिध्यानेन सृष्टं स्वयमेव भवति । सुवर्णस्यानेकरूपत्वं सुवर्ण-
प्रकृतिकत्वं एव । अध्यासाभावाद् गौणत्वापत्तेश्च । न हि मुख्यं बहुभवनं

भाष्यप्रकाशः ।

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥ सूत्रमवतारयन्ति । लिङ्गान्तरमाहेति । ननु ध्यान्ते श्रुति-
कैलेय सत्यमिति कारणे सत्यपदशुक्तम् । अतस्तत्सामर्थ्येन कार्ये मिध्यात्वमपि प्रमातुं शक्यत
इति शङ्कायां प्रपञ्चे विवर्तत्वस्य ब्रह्मणि विवर्तोपादानत्वस्य च निरासाय लिङ्गान्तरमाहेत्यर्थः ।
अभिध्यानमिति । एवमेवमिदं करिष्यामीत्यालोचनम् । विचार इति यावत् । सुवर्ण-
प्रकृतिकत्वं इति अंशकार्योक्त्यात्वे । नन्वभिध्योपदेशोऽपि न ब्रह्मणः समवायित्वापत्तिः ।
योगिकापब्यूहवदपि बहुभवनाभिध्योपपत्तेरित्याशङ्क्यामाहुः अध्यासेत्यारभ्य नान्यथे-
रहिमः ।

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥ चेति अनुक्तसमुच्चये चकारः । पूर्वपक्षनिरासाय च
इत्यस्यार्थस्य समुच्चारकः । प्रमातुमिति कार्यं श्रुतिण्डादि मिथ्या कृतकत्वात् घटवत् इति ।
लिङ्गान्तरमिति अर्धजन्तोयाभावो लिङ्गम् । अभिध्योपदेशोन्यलिङ्गमिति अन्यलिङ्गं लिङ्गान्तरम् ।
भाष्ये । कामनमित्यादि कामयतेत्यस्य विवरणम् । बहु स्यामिति बहुनिष्ठसत्तावृत्त्युपायोऽ-
धीष्टस्तद्विषयिणी कामना च कामनं तस्याभिध्यानं 'प्रजायेय' इत्युक्तम् । अमित उचनीच-
भावेन ध्यानं चिन्तनमुपादानकारणसहितचिन्तनं प्रजायेयेति इत्युक्तप्रजननावृत्त्युपायोऽधीष्ट
इत्येवम् । ननु ह्यभिध्यानं पराभिध्यानसूत्रोक्तं परस्य भगवतो अभितो ध्यानं रमणेच्छेति विहाय
कुतोऽधीष्टे इच्छाविषयो लक्षणया व्याख्यात इति चेन्न तदभिध्यानादेवेति सूत्रे तस्य तस्य कार्य-
स्योत्पादनार्थं तदभिध्यानं ततस्तदालम्बकत्वं तेन तद्व्याप्यत्वमिति भाष्यात् । ननु स्वल्पे प्रकृतिं
निवेदय मुख्यार्थलागे को हेतुरत आहुः । आग्नेति आप्तकाम इति श्रुत्यन्तरेणेत्यर्थः । सृष्टाविति
सृष्टयर्थमेकोऽहं बहु स्यां प्रजायेयेत्युपदिश्यते । 'भवन्तीति न तु शुक्तौ रजतवन्मिथ्या । नापि
पूर्वपक्षः । त्वया पूर्वपक्षिणा प्रकृतेर्जडत्वाङ्गीकारादिति भावः । 'क्षीरवच्छेति प्रधानस्य' इत्यग्रे
प्रतिविधास्ते । प्रकृते । अंशोत्यादि ननु सुवर्णस्य कार्यरूपस्य सुवर्णपिण्डरूपस्य सुवर्ण-
प्रकृतिकत्वं इत्यर्थं इति चेन्न दार्ष्टान्तिके सुवर्णस्थानापन्नयोक्तेः । अंशाः शकलानि सुवर्णस्य सध-
त्वरूपायां प्रकृतौ भवन्ति जलस्य तु न भवन्ति शकलानि भेदरूपप्रकृत्यभावात् तद्वत्प्रकृतौषु
स्वरूपभूतप्रकृतिसत्त्वात् तत्सम्बन्धे जीवत्वं इवार्थं भेदकवत्त्वं च कार्येषु सुवर्णरूपत्ववत् ब्रह्मत्वं
इवार्थभेदकवत्त्वम् । इवशब्दस्त्वेवं स्मर्यते 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति
ब्रह्मनिरूपणे गीतायाम् । तथात्वं इति दार्ष्टान्तिके ब्रह्मप्रकृतिकत्वे ब्रह्मप्रकृतितयोर्योस्तैश्चकार्ये
तया सुवर्णशकार्यत्वेन प्रकारेण यथा तथा ब्रह्मांशकार्यत्वेन प्रकारेण तयोर्भावस्वभावात् तस्मिन् ।
अध्यासेत्यारम्भेति इह ब्रह्मण इति शेषं पूरयित्वा तत्र हेतुद्वयं योजनीयम् । कायब्यूहे अध्यासोपयोगः ।
शुद्ध्यमिति समवायिनः स्वस्य विद्यमानत्वे सिद्धादिरूपत्वं ब्रह्मसमवायिवत् किंतु स्वस्यैव

योगिनां संभवति । सर्वभवनसामर्थ्यान्मुख्ये संभवति गौणकल्पनाया अन्या-
थ्यत्वात् । चकाराद्, इदं सर्वं यदयमात्मेति कार्यस्य ब्रह्मत्वश्रुतिर्ब्रह्मप्रकृतित्वे
संभवति, नान्यथा ।

अथवा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपासीत' इति तस्य
जगद्रूपत्वेनाभिधानमुपदिश्यते । तद् ब्रह्मसमवायित्वे घटत इति चकारात्
'एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्' इति ॥ २४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

न्तम् । ननु योगवलेनाध्यासाभावेऽपि भगवान् नानाभावं कर्तुं शक्नोति, गौणत्वं ब्रह्मणोऽविकृत-
त्वसाधकत्वाददुष्टम् । अतो नेयमभिध्या समवायित्वसाधने लिङ्गं भवितुं शक्नोतीत्याशङ्क्य
व्याख्यानान्तरमाहुः अथवेत्यादि । तत्र हि सर्वस्य ब्रह्मत्वे, तज्जलानित्यनेनोत्पत्तिस्थितिरयाधारत्वं
हेतुत्वेनोक्त्वा तथाभिधानमुपदिश्यते । यदि समवायित्वं नाभिप्रेयाद्वेतुं न वदेदतस्तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥

रश्मिः ।

सिंहत्वादिति । ननु क्षीरवच्छेष्टितं प्रधानमेति सांख्यसूत्रात् अर्धजरतीयन्याय इति चेत्तत्राहुः
सर्वभवनेति मुख्ये बहुभवने । गौणेति प्रकृतिगुणसंसर्गवत्त्वादधर्धजरतीयकल्पनायाः । सूत्रीय-
चकारार्थमाहुः चकारादिति इदं सर्वं चिज्जडालम्कम् । ब्रह्मप्रकृतिकत्वं इति जीविषु ब्रह्मोपादानत्वे
प्रकृतिरिवांशभेदे । जडेष्वप्येवम् । नान्यथेति प्रकृत्यंशपरित्यागे प्रकारे । प्रकृते । गौणत्वमिति
प्रकृतिगुणसंसर्गवत्त्वम् अविकृतस्य चिन्तामण्यादिवदविकृतत्वं यत्प्रकृतिस्वरूपकत्वे इत्यविकृतत्व-
साधकत्ववत् । इयमिति अभित उच्चनीचभावेन चिन्तनं स्वस्य रमणेच्छाविवयम् । अभिधान-
मित्युपासनम् । पराभिधानानु तिरोहितमित्यत्र यद्व्याख्यातं तत्तु पूर्वव्याख्याने हेतुमिति
तज्जलानितिपदं हेतुवाचकं हेतुर्वाच्यः । तथेत्यर्थ इति यो यदंशः स तं भजेदिति वाक्यात्
समवायित्वम् । इदं ब्रह्मसमवायित्वे घटते इतीति भाष्यसार्थः । प्रकृते । किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य
भाष्ये प्रयोजनमाहुः चकारादिति इयं राजविद्याराजगुह्यनिरूपणेस्ति प्रकृतेः स्वरूपत्वे एकत्वं एकं
ब्रह्मप्रकृतिरित्यत्रापाततोभावेनेवार्थपृथक्त्वेनाभेदेऽपि अत्र शंकराचार्याः प्रकृतिरूपमिदमिति बहु स्थमिति
प्रत्यगात्मविवयत्वाजीवरूपेण बहुत्वमित्याहुः । किंच सोऽकामयत इति कर्तृत्वम् । तेन सगुणब्रह्मत्वं
द्योतितम् । रामानुजभाष्ये विचित्रविदचिद्विज्ञेणाहं बहु स्वामिति विशिष्टाद्वैतम् । भाष्यभाष्ये तु

'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

महामायेत्यविभेति नियतिर्माहिनीति च ।

प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छाजनन्त कथ्यते ॥

इतिवचनात् तदमित्यैव प्रकृतिसम्बन्धेनोच्यते 'सोमिध्या स ऋतिः स प्रज्ञा स आनन्दः' इति
श्रुतेरभिध्या च स्वरूपमेव ।

'ध्यायति ध्यानरूपोसौ सुखी सुखवतीव च ।

परमैश्वर्ययोगेन विरुद्धार्थतयेष्यते' ॥

इति ब्रह्माण्डे । एतद्वक्ष्यन्ति चाग्रे भास्करभाष्ये इतश्चापोदानं 'तदैक्षत बहु स्वां प्रजयेय'
इति बहु भवामीति संकल्पपूर्विका प्रवृत्तिरभिध्यानमिति प्रकृतिस्तूपाधिरित्येवं भाति तन्मते जीवस्य
व्यापकत्वम् ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयान्नात् ॥ २५ ॥

लिङ्गमुक्त्वा श्रुतिमेव प्रमाणमाह । साक्षाच्छ्रुत्यैव समवायित्वमुच्यते ।
षकारात् स्मृत्यापि । कथं श्रुत्योच्यते तत्राह उभयान्नात् । ब्रह्मणः सकाशाद्
ब्रह्मण्येव च सृष्टिप्रलययोरान्नात् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव
समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति । 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा'
इति च । न ह्येतस्मिन्निमित्तत्वे संभवति । सुवर्णादिषु तथोपलब्धेः । लोकवेद-
न्यायेन साक्षात्त्वम् । तस्माद् भगवानेव समवायिकारणम् ॥ २५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

साक्षाच्चोभयान्नात् ॥ २५ ॥ ध्रुवमवतारयन्ति लिङ्गमित्यादि । 'मवाच्यक्षेण
प्रकृतिः ध्रुवते सचराचरम्' इति स्मृत्या कश्चित् प्रत्यवतिष्ठेदतस्तन्निरासाय श्रुतिमाहेत्यर्थः ।
एतस्मिन्निति प्रलयबोधक आकाशवाक्ये । लोकवेदन्यायेनेति लौकिकेन वैदिकेन च न्याय-
नेत्यर्थः ॥ २५ ॥

रश्मिः ।

साक्षाच्चोभयान्नात् ॥ २५ ॥ लिङ्गमित्यादीति भाष्ये लिङ्गं शब्दस्य सामर्थ्यं सर्वं
शक्तिदं ब्रह्मेतिशब्दस्य । हेतुं वोक्त्वा । श्रुतिमेवेति आनुमानिकसूत्रोक्तानुमानं व्यवच्छिन्नक्षे-
षकारः । प्रकृते । मवाच्यक्षेणेति इयं राजविद्याराजगुह्ययोगाध्यायेस्ति अतोऽन्यथाज्ञाने
स्वमार्गायोपि कश्चित् प्रत्यवतिष्ठेदित्यर्थः । अस्या उल्लेखो भाष्ये सृष्टिद्वयविवरणादत्रापि प्रकृतिं यान्ति
मयिकाभिति स्वरूपं प्रकृतिरुक्ता विकृतसमवायित्वार्थं नतु विपरिवर्तनार्थम् ।

'यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय' ॥

इति पूर्वमुक्तत्वात् पुनः प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विद्युजामि इत्यविकृतसमवायित्वार्थम् । स्वाभिति
अग्रे आन्तरालिकसदृश्वर्थम्—

'मवाच्यक्षेण प्रकृतिः स्रुयते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते' ॥

इति विवर्तकरूपान्तरालिकसदृश्वत्तेति । भाष्ये । ब्रह्मणः सकाशादिति कर्तृत्वं
कुलालाद् घट इतिवत् । ब्रह्मणीति समवायिनि । इह कपालयोर्धेदे भविष्यति कपालयोर्धेदे ध्वल
इतिवत् आकाशादिति आकाशस्तद्विज्ञादिति सूत्रे आकाशो ब्रह्मेति निर्णीतम् । आकाशशरीरं
ब्रह्मेति स्वमते । तत्स्वरूपमित्युक्ता प्रकृतिः सा च कर्तृत्वस्य शरीरव्यापकत्वात् अविकृतत्व-
साधकत्वेपि स्वरूपं शरीरम् । कर्तृत्वात् कुलालस्य कर्तृत्वान्शरीरित्वं दृष्टं अस्तं यन्ति लयं यन्ति
समवायित्वबोधकम् । प्रमथत्यस्मादिति प्रमथः प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयः । प्रकृते । आकाशेति
निमित्तत्वं संभवति निमित्तत्व इति पाठे निमित्तत्वे प्रतिपाद्ये सत्यभिन्नमित्योपादानस्वरूपो
मुक्त्यर्थः संभवतीत्यर्थः । ऋचित्युक्तके न ह्येतच्चिन्निमित्तत्वे संभवतीति पाठः । भाष्ये ।
सुवर्णादिष्विति सुवर्णं सुवर्णः सुवर्णकारश्च सुवर्णं निमित्तोपादाने आदी येषां सृष्टिण्डकुलालादीनां
ते सुवर्णादयस्तेषु एकैकत्वोपलब्धेः । यद्वा निमित्तत्वमीदृश्वतिना ईश्वर्यादिभिर्वा ब्रह्मणि सिद्धं तादृशे

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

ननु 'स एव सर्वं सृजति स एवावति हन्ति च' इति कर्तृत्वप्रतीतेरा-
काशादिवाक्यमन्यौपचारिकं भविष्यतीति तन्निराकरणायाह आत्मकृतेः ।
'तदात्मानं स्वयमकुर्वत' इति स्वस्यैव कर्मकर्तृभावात् । सुकृतत्ववचनात्तलौकिक-
त्वम् । तथापि ज्ञानार्थमुपपत्तिमाह परिणामात् । परिणमते कार्याकारणेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥ परिणामात् प्राप्तस्य विकृतत्वस्य परिहारार्थं युक्ति-
रश्मिः ।

निमित्तत्वे न होतस्संभवति यतः सुवर्णादिषु समवायिषु तथास्वापनादि तस्य भावः तस्योपलब्धेरेतो
ब्रह्मसमवायीत्यर्थः । परंपरयोपलब्धिः । प्रकृते । लोकवेदेति कथमस्याः साक्षात्त्वं तत्रादुरित्य-
वतरणं पूर्णायम् । स्मृतिर्हि लोकवेदात्मिकेति । गर्भस्तुतिमुबोधिन्त्याम् । सह अक्षेण प्रत्यक्ष-
मूलवेदनं चित्रेण वा यो लोकः । साक्षाच्चेति सूत्ररूपस्यत्यात्मकः स साक्षस्त्वमततीति साक्षात्
सर्वाणि इ वा इमानीति श्रुतिः तस्य भावः साक्षात्त्वम् । लोकवेदन्यायोप्ययम् । अयं न्यायो लोके
भवो वेदे भवो न तु भव्यादिस्थितिषु भव इत्याहुः लौकिकेनेत्यादि । मयार्थे ठक् । तथा च लोक-
भवेन न्यायेन वेदभवेन न्यायेनेति भाष्यार्थः । 'मयाध्यक्षेण' इति गीता समाधनं तु व्याख्याना-
वसरे जातमिति न पुनरुच्यते आन्तरालिकसृष्टेः सिद्धान्तेप्यङ्गीकारात् । भाष्ये । तच्चादिति
साक्षाच्छ्रुतिसत्त्वात् । अन्यत्र भाष्ये ब्रह्मणः समवायित्वं रामानुजभाष्ये साक्षाद्भयमानं किंस्त्रिद्वं
क उ स वृक्ष आसीत् इत्यादि श्रुतावित्युक्तम् । माध्वभाष्ये पैङ्गिश्रुतिः प्रकृतिपुरुषौ ब्रह्मेति वक्ती-
त्युक्तम् । तदग्रे वक्ष्यन्ति । मास्कराचार्यभाष्ये सर्वाणि इ वा इमानीति श्रुतिः तत्र स्वस्त्वमतभेदो
ज्ञातव्यः नानावादानुरोधित्वाद् ब्रह्मणः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥ भाष्ये । औपचारिकम् आकाशस्तल्लिङ्गादित्य-
धिकरणस्य विकृतसमवायिब्रह्मपरत्वमौपचारिकम् । प्रकृतिगुणसंसर्गवत्त्वेन ।

'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' ॥

इति गीतायास्तन्निराकरणाया सुकृतत्वत्वेति । सोऽकामयतेति पूर्वसूत्रोक्तश्चलनन्तरं स तपस्त्वया
इदं सर्वमसृजतेत्याद्युक्त्वा 'तदप्येष श्लोको भवति' 'असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सद्जायत'
'तदात्मानं स्वयमकुर्वत तस्मात्सुकृतमुच्यते' इतीति पठ्यते अत्र सच्छब्देन ब्रह्मैवोच्यते 'अहमेवा-
समेवाम्रे' इत्यस्य सुबोधिन्त्याम् । सदसदिति सच्छब्देन च ब्रह्मैवोच्यते इत्यर्थः तथा च अः सत्
असत् तत्कर्म आत्मा नगः पर्वतः इति पाठान्तरम् । आत्मानमिति पाठः । सुकृतमात्मानं परिणमय्य
कृतं तस्य वचनादित्यर्थः । अलौकिकत्वं परिणामित्वेप्यविकृतत्वम् । ज्ञानार्थमिति अविकृतत्व-
ज्ञानार्थम् । कार्यकारणवस्तैक्येति वाक्यात् यद्यपि दुग्धं दधि भवतीति प्रत्ययेन दुग्धं न स्यात्
चेन्नलक्षविरुद्धघटादि दधि स्यात् इत्युपपत्तिः । तथा प्रपञ्चो ब्रह्म न स्यान्मनसाप्याकलयितुम-
शक्यरचनो न स्यात् इति परिणामविषयिणी तथापि विकृतपरिणामविषयिणीति सर्वाणि
तैजासानीति वक्ष्यन्ति यदि सुवर्णमविकृतपरिणामि न स्यात् कटकमपि कुण्डलं स्यात् सुवर्णवत् । न

अविकृतमेव परिणमते सुवर्णम् । सर्वाणि च तैजसानि । वृद्धेऽध्यात्मिकत्वाद्
ब्रह्मकारणत्वं एव घटते पूर्वावस्थान्यथाभावस्तु कार्यश्रुत्यनुरोधादङ्गीकर्तव्यः ।

भाष्यप्रकाशः ।

माहुः अविकृतमित्यादि । सर्वाणि च तैजसानीति यद्यविकृतपरिणामस्य बाहुल्यं नाभिप्रे-
यात् पूर्वं सर्वतैजससाधारणस्य लोहपदस्योक्तत्वेऽपि पुनः कृष्णायसं न दृष्टान्तीकुर्यात् । अतो
बाहुल्याभिप्रायेणैव तदुक्तिरसमीचीनत्वेन प्रतीयमानस्यापि ब्रह्मसमवायिकत्वबोधनार्थं च ।
ननु, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति बहुभवनोदिवृद्धेऽस्तेजःप्रभृतिवृत्तत्वात् तेषामपि विकारित्वं
चेत् सुवर्णादीनां का चार्तत्वं तदाहुः वृद्धेरित्यादि । तेषां वृद्धिर्न लौकिकी । सर्वतः पूर्वाभा-
वित्वेन श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात् । अतः सा तेजआदिकर्तृकस्यापीक्षणस्य ब्रह्मकारणत्वं एव
घटते । तासु जीवानुप्रवेशस्य पश्चादुक्तत्वेनेक्षणदशायामचेतनत्वात् । अतस्तासामपि ब्रह्मव-
दविकृतत्वाच्च सुवर्णादिषु तददृष्टान्तेनानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु पूर्वावस्थान्यथाभावरूपो विकारस्तु
ब्रह्मणोऽप्यायातीति कथं ब्रह्मणोऽप्यविकृतत्वमित्यत आहुः पूर्वत्यादि । तथा च दधिदुग्ध-
न्यायेन स्वरूपस्य गन्धादिगुणानां चान्यथाभाव एवात्राग्राह्यविकारत्वेनाभिप्रेयते, न तु संख्याध-
न्यथाभावोऽपि तथात्वेनेति कार्यश्रुत्यनुरोधादङ्गीक्रियते । अत एव वेदस्तुतौ, 'न हि विकृतिं
त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया स्मृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयावसितम्' इति ग्राह्यविकार-

रश्मिः ।

त्वेवमिति ब्रह्म न विकृतं परिणामि परिणमते इति, षम प्रहत्वे शब्दे च स्वा. प. से. पर्युपसर्गा-
द्रात्मनेपदम् । लोहदृष्टान्तानन्तरं नखनिकृन्तनदृष्टान्तसूचितमर्थमाहुः अस्ममीचीनेति ।
बहुभवनोदिवृद्धिः बहुषु भवनं जायते इति भावविकारः आदिशब्देन अस्ति विपरिणमते वर्धते
भवनादि वृद्धिः तस्याः । न लौकिकीति परिणामपरित्यागो द्वितीयस्य वृद्धिरूपस्यादिभः
उभावैकीकृतौ लोके वृद्धिः एवमपेक्षीयते इत्यपेक्षयः । नश्यतीति नाशः । तदेतद्वितीयसुबोधिण्यां
दशमेति । तेजआदीति । छन्दोग्ये श्वेतकेतुपास्थान एव 'तत्तेजोऽसृजत' 'तत्तेज ऐक्षत'
'बहु स्यां प्रजायेय' इति 'तदपोऽसृजत' 'ता आप ऐक्षन्त बहुवः स्याम प्रजामहि' इति 'ता अन्नम-
सृजन्त' । ब्रह्मेति तत्रैवेत्यस्याः पूर्वं 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'एकमेवाद्वितीयं तद्वैक आहुरस-
देवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति 'तत्तेजोऽसृजत' 'तत्तेज ऐक्षत'
इत्येवं ब्रह्मकारणत्वं तस्मिन् । तास्त्विति तेजोब्रह्मात्मिकासु देवतासु । पश्चादिति 'स्यं देवतैक्षत
हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यनेन जीवानुप्रवेशस्य
तत्तेज ऐक्षतेत्यादिनोक्तक्षणात्पश्चात् उक्तत्वेनेत्यर्थः । सेयमित्यस्य सदेवेत्यनेनोक्ता देवतेत्यर्थः । अत्र
भाष्ये पूरयन्ति अत इति जडत्वेपि तासामित्यन्वयः । अविकृतेति । ब्रह्मण ईक्षणात्पूर्वं ब्रह्मवत् ।
तेजआदीनां स्वस्वेक्षणत्वं पूर्वमविकृतत्वं तस्मात् तदृष्टान्तेन तदेवतादृष्टान्तेन । अनुपपत्तिरविकृतत्वात्-
पत्तिः । सुवर्णादिः विकृतं समवायित्वात् तेजआदिदेवतावत् । इत्यनेनानुमानेनेत्यर्थः । अन्यथाभाव-
त्वेनान्यथाभावरूपविकाराभावात् न दोष इत्याहुः तथाच दधीति । गन्धादीति शब्दरूपसगन्ध-
स्पर्शपरा वृत्तिः कार्येष्वन्यथाभावः । संख्यादीति आदिशब्देन परिणामश्च । तथात्वेन ग्राह्यविकारत्वेन
अङ्गीति अन्यथाकार्यश्रुतिविषय इति भावः । नहीति कनकार्थिनः कनकस्य विकृतिं कुण्डलादिकं न
त्यजन्ति कुतः तदात्मतया कनकात्मतया तद्वत् । स्मृतमिदं जगत् जीवात्मनानुप्रविष्टं ब्रह्मविकृति-

वक्ष्यति च, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वाविति । अन्यानि च युक्तिदूषणानि परिहरिष्यति । तस्माद् ब्रह्मपरिणामलक्षणं कार्यमिति जगत्समवाधिकारणत्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

चेतनेषु किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वस्तु जडानां ब्रह्मैककारणत्वम् । चेतनेषु तु योनिबीजयोः समवायित्वदर्शनात् पुरुषत्वाद् भगवतो योनिरूपा प्रकृतिः समवायिकारणं भवतु । शुक्रशोणितसमवेतत्वाच्छरीरस्येत्याशङ्क्य परिहरति

भाष्यप्रकाशः ।

सादृष्टत्वमुक्तमिति नायं दोष इत्यर्थः । नन्वयमेव सूत्रकाराशय इत्यत्र किं गमकमत आहुः वक्ष्यतीत्यादि । स्फुटमन्यत् ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥ अत्रापि सर्वं निगदव्याख्यातम् ।

रश्मिः ।

रात्मतयावसितमिति । असुष्टत्वमिति ग्राह्यत्वाद्ये अन्यथा हानिजनकत्वाच्च गृह्णीयुः । अयमिति अन्यथाभावरूपविकाररूपो दोषः । स्फुटमिति । अग्रे इति द्वितीयाध्याये । ब्रह्मपरिणामो लक्ष्यते ज्ञायते अनेन इति करणे ल्युट् । कार्यं मनसाप्याकलयितुमशक्यरचनम् । सिद्धमिति सूत्रान्तरान्तेऽनुत्तवात्रोक्तम् । जडविचारसंपूर्णता द्योतयति । एवं स्फुटमित्यर्थः । शंकरमाष्ये तु विकृतत्वापत्तिमिया परिणामादिति पृथक् सूत्रमङ्गीकृतं तस्यैषोर्थः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मना परिणामः सामानाधिकरण्येनाज्ञायते सन्न त्यज्ञाभवन्निरुक्तं चानिरुक्तं चेत्यादिना तत्तु विकारस्य प्ररिद्धतत्वात् प्रकृतेः स्वरूपत्वस्योक्तत्वाच्चिन्त्यम् । रामानुजाचार्यास्तु सूत्रद्वयमङ्गीकृत्य पूर्ववद्व्याकुर्वन्ति द्वितीयसूत्रेऽन्तर्यामिब्राह्मणं सर्वं लापयन्ति । माध्वमतमग्रे वक्ष्यन्ति । भास्कराचार्यास्त्वेकसूत्रमङ्गीकृत्य सूत्रकारः श्रुत्यनुसारी परिणामपक्षं सूत्र्यापमूख अयमेव छान्दोग्ये वाक्यकारवृत्तिकाशान्यां संप्रदीयतेऽतः समाश्रित इत्याहुः ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥ रश्मित्वं भाष्यभास्कराभ्यवहितकिरणेषु न तु प्रकाशव्यवहितप्रकाशे अतो यथाबुद्धि व्याख्यायते समवायित्वमीश्वरे समर्थितं तत्तु जन्माद्यस्य यत् इत्यत्र तत्तु समन्वयादित्यधिकरणैकवाक्यतया । सूत्रे अस्मिन् मनसाप्याकलयितुमशक्यरचनस्य प्रपञ्चस्य तस्य समवायित्वमर्थाशस्य जडस्य न चैतन्यस्येति चिच्छब्दसमुदायेऽर्षजरतीयापत्तिः । तथा च चेतनेषु प्रत्यक्षेण शब्दशतोक्तमपि समवायित्वं नाद्रियत इति प्रत्यक्षदृष्टबीजयोनिसमवायिकत्वमाशङ्क्य कार्ये अर्षजरतीयापत्तिं परिहरतीत्यर्थः । अस्त्विति । 'बीजं माय' इति वाक्यात् बीजाद्यन्तरापि जडपिप्पलादिवृक्षतृणोत्पत्तिदर्शनात् लाघवादस्तु । योनिरूपेति अक्षररूपा प्रकृतिः न त्वविकृतत्वापादिका स्वरूपरूपा युक्तं चैतत् । संयुक्तकपालद्वयसमवेतषट्पदत्वं संयुक्तशुक्रशोणितसमवेतत्वाच्छरीरस्येत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'शुक्रशोणितसयोगादावर्तते गर्भं इति' गर्भोपनिषदि योनिपदशक्तिर्गर्भाणि न प्रकृतौ तदाहुः योनिश्च ब्रह्मैवेति । प्रस्थानरत्नाकरे अमुक्यवृत्त्या ब्रह्मप्रतिपादकानां शक्तिसंकोचलक्षणरूपान्यत्र प्रवृत्तिस्वीकारात् । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति न सद्युदायशक्तिरूपा रुद्धिः । वेदान्तत्वेन योनिपदे योगमात्रप्रवृत्तेः । नन्वव्यवधानेनोत्पत्तिद्वारत्वं च प्रकृतित्वं तद्विशिष्टा योनिः

योनिश्च ब्रह्मैव । शाक्तवादनिराकरणाय चकार । तत्र युक्तिश्रुती प्रमाणयति हि गीयत इति । युक्तिस्तावत् 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति पूर्वमेकमेव प्रतिज्ञातम् । आकाशादेव, आनन्दाद्वेवेत्याद्यवेकारैश्चानन्यकारणत्वं जगतोऽवगम्यते । इतरापेक्षायां द्वैतापत्तेः । गीयते च 'कर्तारमीशं पुरुषं

रश्मिः ।

कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिसु' इति श्रावणात् ब्रह्म भवतु परं तु पृथिवीयोनिरोषधिवनानामिति च दर्शनात् । पृथिवी कथं स्वरूपं किं च अयं देव्या अयर्वर्णशीर्षं व्याख्यास्यामः ॐ सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थुः । कासि त्वं महादेवी साम्रवीदहं ब्रह्मस्वरूपिणी ततः प्रकृतिपुरुषात्मकं जगत् । शून्यं चाशून्यं च अहमानन्दानानन्दौ अहं विज्ञानाविज्ञाने अहं ब्रह्माब्रह्मणी द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इति आयर्वर्णीश्रुतिः । एवं च शक्तिः समवायिनी इति शाक्तानां ब्रह्मदः तदुक्तं—

'सर्वे शाक्ता द्विजा जात्या न शैवा न च वैष्णवाः ।

यस्मादुपासते नित्यं गायत्री वेदमातरम्' ॥

इति तस्य वादस्य निराकरणाय चकारः कथं योनिः शक्तिश्च युक्तिश्रुतिभ्यां ब्रह्मेति हि गीयत इति सूत्रार्थात् । योनित्वप्रतिपादनस्यानतिगूढत्वात् युक्तेश्च गूढत्वेनाभ्यर्हितत्वाद् ब्रह्मविदां तां पुरस्कृत्याहुः तत्र युक्तीति हिर्युक्तिवाचकमव्ययमित्याहुः युक्तिस्तावदिति । सदेवेति अयमर्थः । पृथिवीयं चानन्तपदान्यामुच्यते कोशे पृथिवी अनन्तां विजयां शुद्धामिति यस्या अन्तो न लभ्यते तस्मादुच्यते अनन्तेति च इति देव्याः अयर्वर्णशीर्षं तथा च यदि शक्तिवादो न निरस्यात् तदा एव-कारेण ज्ञानानन्तेन व्यवच्छिन्धात् । उपलक्षकं सत्पदं न वदेदद्वितीयपदं चैत्यन्यथाज्ञानं युक्तिः । ननुपलक्षणविधयास्तु शक्तिवाद इति चेत्तत्राहुः पूर्वमेकमिति तथा च वादान्तरमित्यत आपाततः एकमेव विज्ञानं प्रतिज्ञातं बाध्यतेत्यर्थः । ननु देव्या अयर्वर्णशीर्षं सैषा सत्त्वरजस्तमांसि सैषा ब्रह्म-त्रिष्णुशिवरूपिणी सैषा प्रजापतीन्द्रमनव इति श्रावणात् सदपि सास्त्विति चेत्तत्राहुः आकाशादेवेति अस्तु परं त्वाकाशपदवाच्यायास्तद्रूपाया न त्वङ्गग्रन्थस्तुतायाः भगवच्चरिताविष्टाया ब्रह्मवादवद्वादे-नेति द्योतनाय आकाशादेवेति पूर्वमुक्तम् 'यस्याः परतरं नास्ति सैषा दुर्गा प्रकीर्तिता' इति श्रुतेः । अवगम्यत इति । ननु भगवच्चरित्राविष्टायाः 'कृष्णोहं पश्यत गतिम्' इति फलप्रकरणे यथा तस्या एवकारव्याख्याया नावगम्यते अत एव देव्या अयर्वर्णशीर्षं—

'कालरात्रीं ब्रह्मस्तुतां वैष्णवीं स्कन्दमातरम् ।

सरस्वतीमदितिं दक्षदुहितरं नमामः पावनां शिवाम् ।

महालक्ष्म्यै च विभ्रहे सर्वशक्त्यै च धीमहि ।

तन्नो देवी प्रचोदयात्' ॥ इति ।

अत्र अदितिः दुहिता । अदितिर्बर्जनिष्ठ दक्षया दुहितेति श्रुतेः । महालक्ष्मी राधापि । अस्या अर्चास्थापने उपनिषज्ज्ञानभाववश्यकमिदमयर्वर्णशीर्षमज्ञात्वा योर्चा स्थापयति शतलक्षं जपवा नाल्यां शुद्धिं च विन्दति । नन्वभ्यभिचारमक्तिब्रह्माल्लेपि प्रवृत्तवेदान्तशास्त्रसिद्धान्तविरोधस्तु स्यात् त्रयाश्च पाक्षिकत्वापत्ती राद्धान्ते स्यादत आहुः इतरापेति ननु सर्वं पाक्षिकत्वापत्तिरिति परं तु द्वैतापत्तिस्तु वारणीया ।

ब्रह्मयोनिम्' । 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इति च 'मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' इति । 'तासां ब्रह्म मह्योनिरहं बीजप्रदः पिता' इति च । अक्षरपुरुषोत्तमभावेन तथात्वम् । तस्माद् योनिरपि भगवान् पुरुषोऽपि सर्वं वीर्यं जीवश्च सर्वं भगवानिति । 'इदं सर्वं, यदयमात्मा' इति सिद्धम् । तस्मात् केनाप्यंशेन प्रकृतिप्रवेशो नास्तीत्यशब्दत्वं सांख्यमतस्य सिद्धम् ॥ २७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादेऽष्टमं प्रश्नसूत्रं प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

रश्मिः ।

'रुद्रोऽरुद्रश्च दन्ती च नन्दिः षण्मुख एव च ।

गरुडो ब्रह्म विष्णुश्च नारसिंहस्तथैव च ।

आदित्योऽग्निश्च दुर्गिश्च क्रमेण द्वादशाम्भसि' ॥

इति तैत्तिरीये द्वादशाङ्गः पुरुषः स च महानारायण 'अम्मस्यपारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो महीयान्' इत्यत्र रामानुजभाष्ये रसरूपः 'रसो वै सः रसश्छेवायं लब्ध्वानन्दो भवति' इति तैत्तिरीयादाहस्य व्याक्रियतेऽतो न द्वैतमिति बोध्यम् । साकारब्रह्मस्यापिका महानारायणे श्रुतिः 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्' इति अनन्तरूपेषु द्वादशाङ्गः पुरुषोऽप्यतः 'श्रावतस्त्रिजगत्पाय गोविन्दाय नमोनमः' 'गायत्री वेदमातरम्' इति यदुक्तं तत्तु 'पूर्वां तैः कल्पयेत् सम्यक्संकल्पः कर्मपावनीम्' इति वाक्यात् पूजोपयोगि तदुपासनम् । एवं श्रुतिश्रुत्वा श्रुतिं वक्तुमाहुः गीयते चेति अक्षरब्रह्मपुरुषोत्तमभावाय ब्रह्मणोऽक्षरस्य योनिः पञ्चमहाभूतयोनिम् । ननु भूतयोनिरित्युक्तं न सर्वयोनिरिति चेत्तत्रोपबृंहितश्रुतिः सूत्रे गीयत इत्याशयेनाहुः मम योनिरिति । ननु तथापि चेतने तौल्यमिति सिद्धमित्यसिद्धमिति चेत्तत्राहुः तासामिति । एवं जडेषु बीजप्रदत्वं चेतनेषु पितृत्वमिति विशेषः । अक्षरपुरुषोत्तममिति । ब्रह्मयोनित्वमत्र व्याख्यातम् । तथात्वं योनित्वम् । बीजप्रदत्वं च । सिद्धमाहुस्तस्मादिति उक्तोपपादनात् । योनिपुरुषौ चरमवाक्ये । सर्वमिति तृतीये वीर्यं गर्भमिति तृतीये जीवोपि महद्ब्रह्मेति तृतीये उक्तैर् योनिं प्रमाणयन्ति इह सर्वमिति । सांख्यमतस्येति अन्यथा षट्शब्देषु निवेशो न स्यात् । पञ्च चत्वारि वा शास्त्राणि स्युः तथा च ।

'त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्वतैः ।

उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं साऽमन्यताम्भजम्' ॥

इति वाक्यं विरुद्धेति । तथा च द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायोक्तोर्णनामिवत्समवायित्वमिति सिद्धम् । तथा सति जडवलाधवस्तु प्रवर्तते चिन्मनुप्रजापतीन्द्रा य एष स्तन इवालम्ब्यते सेन्द्र योनिरिति तैत्तिरीयात् ब्रह्मविष्णुशिवाः नारदः 'उत्सङ्गाच्चारदो जज्ञे' इति स्वत्या अयोनिजाः शंकर-भाष्ये तु कचित्स्थानवचनोपि योनिशब्दो दृष्टः 'योनिष्ठ इन्द्रनिषदे अकारीति' सर्वे योनिजा इति षड्नामनुग्रहो न्याय्यः इत्यनेन वाधात् इति बोध्यम् । अन्यत्र स्त्रीयोनेरप्यस्त्वेवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानत्वमित्युक्तम् । तच्छ्रुतशोणितसमवेतत्वात् शरीरस्येति भाष्यविरुद्धम् । रामानुजभाष्येपि योनिशब्दश्च ब्रह्मवचनः इत्यूर्णनामिदृष्टान्तः । मध्वभाष्ये तु ब्रह्माण्डवाक्ये अप्युक्ते

'न्यवधानेन सूतिस्तु पुंस्त्वं विद्वद्भिरुच्यते ।

सतिरन्यवधानेन प्रकृतित्वमिति स्थितिः' ॥

भाष्यप्रकाशः ।

माध्वास्तु—प्रकृतिश्चेति सूत्रे, इन्त तमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यभिवदन्ति, 'यथा नयः सन्दमानाः समुद्रमयिसंविशन्त्येवमेवैतानि नामानि पुरुषमयिसंविशन्ति' इति श्रुतिम्, अभिध्याद्यत्र च, मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति,

'महामायेत्यदिचेति नियतिर्मोहिनीति च ।

प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छाजनन्त ! कथ्यते' ॥

इति वचनम्, 'सोऽभिध्या स जूतिः स प्रज्ञा स आनन्दः' इति श्रुतिम्,

'ध्यायति ध्यानरूपोऽसौ सुखी सुखमतीव च ।

परस्मैर्ययोगेन विरुद्धान्तयेष्यते' ॥

इति प्रज्ञाण्डवाक्यम्, साक्षात्सूत्रे चैष लक्ष्ये पुरुष एव प्रकृतिरेव आत्मैव ब्रह्मैव लोक एष आलोको योऽसौ हरिरादिरनादिरनन्तोऽन्तः परमः पराद् विश्वरूप इति पैङ्गश्रुतिं चोपन्यस्य भगवतः सर्वविधशब्दवाच्यत्वं च स्थापयित्वा, आत्मप्रकृतिद्वये प्रकर्षेण करोतीति प्रकृतिरिति प्रयोगात् प्रकृतावबुधविषय ता परिणाम्य तत्परिणामनियामकत्वेन तत्र सिन्ध्याऽऽत्मनो बहुधाकरणात् प्रकृतिशब्दवाच्यतां स्थापयित्वा, अथ हैष आत्मा प्रकृतिमनुप्रविश्यात्मानं बहुधा चकार तस्मात् प्रकृतिरित्याचक्षत इति शाल्वेयश्रुतिम्—

'अविकारोऽपि परमः प्रकृतिं तु विकारिणीम् ।

अनुप्रविश्य गोविन्दः प्रकृतिश्चाभिधीयते' ॥

रक्षिः ।

'उभयात्मकसत्तिवाद्वास्तुदेवः परः पुमान् ।

प्रकृतिः पुरुषश्चेति शब्दैरेकोभिधीयते' ॥

इति अग्रेषु वक्ष्यते ग्रन्थकृद्भिः । मास्करभाष्येऽप्येवं तत्तन्प्रभेदेन विशेषः हिदंतौ यतो हेतोः अत्र श्रुतिसंग्रहेषु न युक्तिसंग्रहः मुख्ये कार्यसंग्रहात् जडदेहयोरिष्यान् विशेषो येन बाह्यात्मा जडात्पृथक्कृत्य निरूपणम् । देहे साम्बौतिक इदं निरूप्यते आत्मोपनिषदि त्रिविधात्मनिरूपणे पञ्चमहाभूतात्मको निरूपित इति पृथिवी अस्मीनि यत्कठिनं तत्पृथिवीति श्रुतौ । तेषामात्मत्वे एवास्मि शब्दं दधीचेरस्मीनि तेन वृत्रवधः । 'अपां फेनेन नमुचेः शिर आहरत्' इत्यपामात्मत्वं विलक्षणसामर्थ्यात् । तेजः क्रमयुक्तौ प्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारात्मा । वायुरात्मा प्रसिद्धः । त्वमेव प्रलम्बं प्रयासीति श्रुतौ । आकाश आत्मा बृहदारण्यकोक्त आकाशोपनिषत्तु प्रति मांसस्याकाशत्वं संहितायां तस्यात्मत्वं वेनजङ्गागतस्यान्यथा मनुत्पत्तिर्न स्यात् इति जडोपनिषु तु योगेन पृथग्वैयुषदेवैषकगतमिति समवायित्वं माध्वा नास्तीकृते तज्जिराकर्तुं, तदाहुः अत्रापि सर्वमिति गतं भाष्यं आत्मन्याममधुना प्रकृते भावाद्वैतं परिणामवादे न सिद्ध्यति परिणाममेवाक्षिपिकः तदा कर्मभावाद् वैतमिति परिणामं समर्थयितुं विषयादिकं चाधिकरणत्वार्यं सूचयितुं आध्वयतसुपचिक्षिप्तः भाष्यास्तिवति । प्रकृतिपरिणामो न अगदिति शंकरभाष्ये तत्सर्वं यद्वत्तथा सप्रयोजकमित्यनेषां तु संमतः परिणाम इति माध्वास्तिवति माध्वमतयुपनिषत्तु हन्त तमिति इयं प्रतिज्ञाबोधिका । यथा नय इति दृष्टान्तबोधिकम् । अभिध्यापदार्थमाहुः प्रकृतिमिति । साक्षात्पदार्थमाहुः एष स्त्रीति परिणामं विशदयन्ति प्रकृतावन्विति तत्तद्वा तदेवावबुधविशदिति श्रुतौ समवायित्वाद्यनर्थाकारो स्यातां निर्विषयत्वमित्याशयेनाहुः अभिधीयत इति अभिधानं किन्तु प्रकृतिरित्यत्र कृत्वो क्ति ।

भाष्यप्रकाशः ।

इति नारदीयवाक्यं च तदुपपद्यमानोदाहरन्ति । तच्चिन्त्यम् । श्रुतेरप्रसिद्धत्वात् । तादृश्या अपि कथंचित् ग्रामाण्योपगमेऽप्यस्या आत्मनो बहुधाकरणबोधकतयाऽऽत्मकृतिबोधकत्वाभावेन विषयतयोपन्यासायोगाच्च । इन्त तमित्यारभ्य विश्वरूप इत्यन्तासु खोपन्यस्तासु श्रुतिषु सर्वशब्दवाच्यत्वस्य सर्वरूपत्वस्य च स्वत एव बोधनेन तासां पूर्वकालीनव्यवस्थाबोधकताया, भाळवेयश्रुतौ चायशब्देन पाश्चात्यबोधकतायाः स्फुटं भानेन कालभेदकृतविषयभेदस्य स्फुटतयैतदनुरोधेन तदर्थनिर्णयस्याप्युक्तत्वाच्च । ध्यायतीति ब्रह्माण्डवाक्ये ऐश्वर्ययोगेन विरुद्धार्थतया सर्वरूपत्वादेरिष्टताया उक्ततया सर्वानुपपत्तिपरिहारसंभवे प्रकृतिशब्दयोगादरणेन रूढुपपद्यमानस्य व्यर्थत्वाच्च ।

यत्तु जयतीर्थः—ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मृत्पिण्डादि-
च्छान्तोक्तेश्च न प्रमाणत्वम् । तस्या अन्यार्थत्वस्य सूत्रव्याख्याने सम्यग्व्याख्यातत्वादित्याह ।

रश्मिः ।

किंवां कर्तरि । श्रुतेरिति भाळवेयश्रुतेः समाकर्षादित्यधिकरणे विचारितत्वाच्च । आत्मनो बहुधेति आत्मानं बहुधा चकारेति श्रुतौ विषयभूतायाम् । अत्र कर्ताप्यात्माऽत आत्मनः स्वस्याः प्रकृतेः कृतिः आत्मकृतिसूत्रोक्ता तस्या विषयवाक्ये बोधकत्वाभावेन । विषयतयेति अनेनास्मिन्नधिकरणे 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय इति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च लब्धमभवत् निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं चावृतं च सत्यमभवत् यदिदं किंच तत्सत्यमित्याचक्षते तदप्येव श्लोको भवति असद्वा इदमग आसीत् ततो वै सद्जायत तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात्सकृतमुच्यते' इति विषयवाक्यम् । संशयस्तु परिणामः भवति न वेति श्रुतिः अद्वैतस्यापकत्वविशिष्टा चेयमेवेति संशयधीर्जं नेति पूर्वपक्षः प्रकृतिप्रवेशे सगुणत्वापत्तिः न यत्र मायेति निषेधाच्चेति प्राप्ते सिद्धान्तः । प्रकृतिश्चेति प्रकृतिः स्वरूपमिति न सगुणात्वापत्तिः 'योगमायासुषाञ्जितः' इति न मायाविरोधः मायेन्द्रियाणि वा सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति ब्रह्मप्रकरणे गीता । यतः इति स्वमतेऽधिकरणरचना द्योतिता । उपन्यासायोगादिति । ननु सत्यमात्मकृतिबोधकत्वाभावः परं त्वपरो हेतुर्भवति तस्मात्प्रकृतिरित्यचक्षते इत्यत्रात्मा प्रकृतिरित्यभिधानात् । तथाच प्रकृतिश्चेति सूत्रमायं भाष्यानां प्रकृतिशब्दवाच्योपि स एवेति तथाच कुतो ह्युपन्यासायोग इति चेन्न तथाप्युपन्यासायोगात् । प्रकृतिशब्दवाच्यत्वस्याप्युक्ताधिकरणेनैव लाभात् स्वार्थालम्ब्यावनस्यात्रापि सत्त्वात् । विषयवाक्य एव नामरूपविशालकत्वश्रावणे समवायित्वं भाष्य एव आवृत्तं भवति इत्याशयेनाहुः सततमित्यारभ्येति । खोपन्यस्तास्विति साक्षात्सूत्रमभिव्याप्योपन्यस्तासु । पूर्वकालीनेनेति प्रकृतिप्रवेशपूर्वकालीनेत्यर्थः । पाश्चात्येति आनन्तर्यवाचकत्वमथेत्येति भावः । कालभेदेति प्रकृतिप्रवेशात्पूर्वकाल उत्तरकालश्च । एतदन्विति भाळवेयश्रुत्यनुरोधेन । तदर्थेति प्रकृतिप्रवेशोत्तरकालीनप्रकृतिशब्दवाच्यत्वरूपो यः प्रकृतिश्चेत्यादिविस्तीविषयवाक्यार्थस्तस्य निर्णयस्य । अयुक्तत्वेति तथा चास्मदीयोर्थः स्फुट इति स युक्त इति भावः । अतः समवायित्वनिरूपणम् । एवं प्रथमकूर्तविषय उक्त्वा अभिध्यासत्र आहुः ध्यायतीति । विरुद्धेति ध्यानाभ्यस्त्येपि ध्याने रूपरूपविरुद्धार्थतया सर्वानुपपत्तिः सर्वशब्दवाच्यत्वानुपपत्तिः । रूढमुपेति इच्छायां रूढिः

भाष्यप्रकाशः ।

तदपि अद्वाजाख्यमात्रम् । सूत्रव्याख्यानस्यैवासंगततायाः प्रदर्शितत्वादिति । यदपि ब्रह्मणः परिणामोक्तिरसंगतैव । एतदप्यायस्याशेषशास्त्रस्य ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादित्याह । तदप्यसंगतम् । अशेषशास्त्रमध्ये, 'स आत्मानं स्वयमकुरुतः,' 'खल्विदं,' ब्रह्म, तज्जलात् इति,' 'स आत्मानमेव देवापातयत्, ततः पतित्वा पत्नीं चाभवताम्,' 'हन्ताहं भदेव मन्मात्रं सर्वं यस्मिन्माकाश ओतम्' इत्यादिश्रुतीनां, 'विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रम्—

नैतच्चित्रं भगवति क्षनन्ते जगदीश्वरे, ।

ओतप्रोतमिदं यस्मिन्तन्तुष्वङ्गं यथा पटः' ॥

'त्वय्यग्र आसीत्' इत्यादिस्मृतीनां च प्रविष्टत्वात् तासां समन्वयस्यावश्यं प्रतिपाद्यत्वात् परिणामं विना च तदसंभवादिति । यदप्यानुमानिकपादे, प्रकृतेः शब्दप्रतिपाद्यत्वनिराकरणं चेत् प्रकृतिस्वरूपस्यानिराकृतत्वात् तस्या उपादानतया वर्तमानत्वात् प्रकृतित्वेन ब्रह्मण उपादानत्वस्यापनमसंगतमेव । प्रकृतिस्वरूपनिराकरणं चेत् ध्वनेषु तददर्शनात् तदप्यसंगतमिति न ब्रह्मण उपादानत्वे कापि संगतिरित्युक्तं । तदप्यनुदध्वैव । प्रकृतेर्मूलकारणतायाः शब्द-प्रतिपाद्यत्वस्य निराकरणं ध्वनेषु सिद्धमिति तस्या अवान्तरोपादानतया विद्यमानत्वेऽपि ब्रह्मणि मूलोपादानत्वाबाधात् । एकादशस्कन्धे, 'आसीज्ज्ञानमयौ द्वयं एकमेवाविकल्पितम् ।

'यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगे युगे ।

तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् ॥

वाच्यमनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् ब्रह्म ।

द्वयोरेकतरो द्वयः प्रकृतिः सोमयात्मिका' ॥

इत्यादिना भगवतैव तथा निर्णीतत्वात् । अतो ब्रह्मण उपादानत्वानङ्गीकरणमवोधा-
श्रयोरेकतयत्तत्फलकमेवेति दिक् ॥ २७ ॥

इत्यष्टमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

रक्षिः ।

अनुदायशक्तिः तस्या उपष्टम्भः । स आत्मानमिति एतच्च समाकर्षादित्यधिकरणे, उपपादितम् । परिणाममिति परिणामस्तात्त्विकोन्यथाभावः । शब्देति वैदिकशब्देत्यर्थः । सूत्रेषु रचनानुपपत्तेर्य-
न्नानुमानमित्यादिषु । अवान्तरेति । आन्तरालिकसृष्ट्युपादानतया । रजतोपादानतया केषांचित्
शक्तिरुपादानं स्वमते एवमपि प्रकृतिपुरुषपरिणामैर्द्वैतेऽधीतिनां विचित्रिकत्वासंभवे अमवार-
कमेव सांख्यमाहुः एकादशेति । मथेति केवलं निर्विकल्पितम् एकं तन्मायाफलरूपं प्रकृति-
प्रायाफलरूपं प्रतिबिम्बमिति निर्गुणसमुण्णफलरूपेणेति आयावादो यासते न स प्रकृते
प्राप्त्येन समाधायात् । विनिति अन्यानि दृष्ट्यानि प्रसिद्धशक्तिविचारस्य विषयत्वादिरूपाणि
स्वयमिति दिक्शब्दः । तथापि 'पूर्णं भगवदीयास्ते शेषव्यासाधिपादताः' इति 'आचार्यवान्
शुक्लो वेत्' इत्यादिविरोधात् दिक्शब्दार्थ एवम् । ययानेकमार्गेण जीवा तेषां पुष्टा शुकाश्चापेक्षिताः
इति 'शुक्तं च सन्ति सर्वेव प्राणन्ते प्राणाना यथा' इत्यादिश्रुता यथा विविक्तं चद्रं यद्बोमो शुक्ति-
संभवादिति भगवता श्रद्धादिशुक्तेत्यर्थः नाधिकम् ॥ २७ ॥

इत्यष्टमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ (१४।९)

ब्रह्मवादव्यतिरिक्ताः सर्वे वादा अवैदिका वेदविरुद्धाश्चेत्याह । एतेन ब्रह्मवादस्यापनपूर्वकसांख्यमतनिराकरणेन सर्वे पातञ्जलादिवादा व्याख्याताः । अवैदिका अनुपयुक्ताश्च । वैदिकानां हि वेदः प्रमाणम् । तस्मिन्नव्याकुले भ्रान्तिप्रतिपन्ना एव सर्वे वादा इति । एतत् सौकर्यार्थं विस्तरेणाग्रे वक्ष्यते ।
आवृत्तिरध्यायसमाप्तिबोधिका ॥ २८ ॥

इति प्रथमाध्यायचतुर्थपादे नवममेकसूत्रं व्याख्यानधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

भाष्यप्रकाशः ।

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ सूत्रमवतारयन्ति ब्रह्मवादेत्यादि । एतेन सांख्यमतस्याश्रितत्वसाधनेन पूर्वपादत्रयोक्तं सर्वं समर्थितं ज्ञेयम् । नन्वेवं मतान्तर-निराससिद्धावग्रिमाध्यायस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः । एतदित्यादि । एतदिति वादान्तरनिरा-करणमग्रिमाध्याये बोधसौकर्यार्थं विस्तरेण वक्ष्यत इत्यर्थः । एतेन सामान्यविशेषभावरूपा संगतिरपि दर्शिता ॥ २८ ॥

इति नवमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणनिवारितहृदयान्धकारेण

पीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमेन कृते ब्रह्मसूत्राणुभाष्यप्रकाशे

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ ४ ॥

॥ समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥

रश्मिः ।

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ सूत्रमेवेति सांख्यमते उक्तम-श्रितत्वं पातञ्जलादिष्वतिदेष्टुं सूत्रात्मकमधिकरणमवतारयन्तीत्यर्थः । न च सूत्रत्वे किं बाधकमिति शङ्कम् । अधिकरणप्रायपाठपठितत्वमेव बाधकमिति । भाष्ये । पतञ्जलादीति तेन पातञ्जलादिवादो विषयाः ते व्याख्याता न वेति संदेहः । 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितायां' इति 'नानु-ध्यायादबहून् शब्दान्' इति नानुध्यायादित्यस्याः अनूपसर्गेण अन्यथाप्यर्थसंभवात् तथाच शब्दान् प्रतिज्ञातान् च संदेहधीर्जं नेति पूर्वपक्षः व्याख्यानादर्शनात् । सिद्धान्तस्तु व्याख्यानदर्शनम् । व्याख्याताः वेदान्तविज्ञानेति श्रुतेः । आदिपदेन सामान्यवादः परमाणुवादः ज्योतिषवादः गणपति-वादः सूर्यवादः शून्यवादः स्वभाववादः भूतवादः योनिवादः पुरुषवादः नियतिवादः यदृच्छावादः कालवादः तमोवादः अन्धवादः एते अवैदिकत्वेनानुपयुक्तत्वेन व्याख्याताः । कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुमाहुः वैदिकानां हीति । अव्याकुल इति व्याकुल इति वक्तव्ये ईषदर्थकनवप्रयोगः 'नानावादानुरोधि तत्' इतिनिष्णात् । ईषद्व्याकुलतामन्तरा नानावादायोगात् । यस्मिन्

रक्षिः ।

प्रतिश्लोकमथद्वयपीति न्यायेन वा नानावादानुरोधिरूपे प्रतिपादनीये तु अव्याकुलेऽप्रान्ति-
प्रतिपक्षा इति ईषदुपयुक्तत्वेनेपदैदिकत्वेन च प्रकृतिवादवद्वाख्याताः । आन्तिप्रतिपक्षा
ईषद्व्याकुलवैदिकत्वात् । शून्यवादवत् । शून्यवादो हि 'भेनेऽसन्तमिवात्मानं सुसशक्तिरसुसदृक्'
इतिवाक्यानुसंधानमूलकः । एवं सिद्धे आन्तिप्रतिपक्षत्वे विमतभावा अनुपयुक्ताः आन्तिप्रति-
पक्षत्वात् शुक्तिरजतवत् । अवैदिकाः अनुपयुक्तत्वात् । अवादवत् । यन्नैवं तन्नैवं ब्रह्मवादवत् ।
नहि ब्रह्मवादव्यतिरेकेण ब्रह्मज्ञानं भवतीति । बोधिकेति ननु कः शब्द इति चेन्न आवृत्तिबोधकौ
शब्दौ आवृत्तिरयोपि व्यस्यक्तोऽध्यायसमाप्तेः । शक्त्यार्थावृत्तिस्तु भक्तिकर्मभेदेन शक्यद्वैविध्यात् ।
ज्ञानमार्गे प्रकृत्यादिनिरूपणस्यानतिप्रयोजनत्वात् । ननु तर्हि भक्तिकर्ममार्गयोः व्याख्याता
इत्येव सूत्रांशोऽस्त्विति शङ्क्यम् । अवधारणार्थं सर्वस्याप्युक्तस्याध्यायमूलतः । 'द्विरुक्तिं कुर्वते
प्राज्ञा अध्यायान्ते विनिर्णये' इति वाराहसंहितावाक्यात् । माध्वैरङ्गीकृतमिदम् । अध्यायान्तो
यस्य विनिर्णयस्य । प्रकृते । सामान्येति एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमिति प्रसङ्ग-
संगतावन्तर्भावः सामान्यः सर्वे वादा विशेषः सामान्यवादः । यथा प्रकृतिः सांख्ये समवायिकारणं
पुरुषोऽसङ्गः । सिद्धान्ते प्रकृतिः अविकृतत्वसाधकं स्वरूपं 'प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपबन्धः'
इतिवाक्यात् तेन नार्थजरतीयम् । तथा सामान्यं वाक्यपदीये आत्मा तदेव समवायि स्यात्
प्रकृतौ प्रतिफलितमिति भाषावादः शून्यवादसदृशः । सिद्धान्ते सामान्यं द्वितीयस्कन्धनवभाष्यायो-
क्तरीत्या धर्मरूपमतो धर्मिणोऽसामान्यं जन्यं धर्मविशिष्टे शक्तादुपयुज्यते इति शक्तिबीजविषयत्वसाधकं
स्वरूपं समाधिकरणात् तेन नार्थजरतीयम् । तथा नित्या परमाणवः समवायिकारणं ज्ञानाधिकरण-
भावा निमित्तकारणं सिद्धान्ते परमाणवः ईश्वरस्य शरीरैक्यज्ञानजन्याः अन्येषां शरीरैक्यप्रमजनकाः ।

‘वरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा ।

परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यत्रमो यतः’ ॥

इति तेन नार्थजरतीयम् । तथा ज्योतिषे वासुदेवः सर्वोत्पादक ईश्वरः । सप्तग्रहेषु षलाधिकौ
यः सः शनिर्वा आत्माधिकः कलादिभिर्न भोगः इति जैमिनिसूत्रम् । एवं शनिविषये.....
सिद्धान्ते वासुदेवोवतार उच्यते 'वदन्ति वासुदेवेति वसुदेवसुतं हि माय' इत्युत्तरार्धवाक्यात् तेन
नार्थजरतीयम् । तथा गणपत्युपनिषदि गणपतेर्जगज्जन्मादिकमुक्तमतः स एव समवायीति । सिद्धान्ते
गणपत्यथर्वशीर्षे ब्रह्ममय इति शिवसुत इति च कथनात् ब्रह्मचरित्रमिति द्वादशाङ्गे निविष्टो दन्तिः
समवायी 'त्वमानन्दमयस्त्वं ब्रह्ममयः' इति गणपत्यथर्वशीर्षवाक्यात् । प्रमथपतये नमस्ते अस्तु
उम्बोदरायैकदन्ताय विघ्ननाशिने । शिवसुताय वरदमूर्तये इति वाक्याच्च तेन नार्थजरतीयम् ।
तथा सूर्योपनिषदि गायत्री प्रसिद्धा सूर्य आत्मा जगतस्तत्स्थुषश्च सूर्यात् खल्विमानि सूतानि जायन्ते
इति सूर्य एव समवायी इति स्मार्ताः—

‘सृष्टिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम् ।

एतैः सर्वैरादित्यमण्डलमेव विधासते’ ॥

इत्यारणात् । सिद्धान्ते निरुक्ते सूर्यः देवपत्नी सपत्नीनामसु पठित इति प्रकृतिवन्निर्णयः ।
असावादित्यो ब्रह्मेति सूर्योपनिषद्वाक्यात् । आदित्योभिरगिरादित्य इति ब्राह्मणम् । तथाच वेदपत्नी

रश्मिः ।

सूर्यश्चिदिति सदानन्दप्रतिपादक इति स्वरूपलक्षणलक्षित सत्यज्ञानानन्तानन्देन्तेर्भावात् तत्स्वरूपम् । तेन नार्धजरतीयम् । समवायिकारणं सूर्यः ब्रह्म निमित्तकारणं सिद्धान्ते काले ब्रह्म बहुबुभूष-
गृहीतप्राणगुणकरकारकं रूपं कर्तुं विषयत्वाच्च समवायिविषयमिति वा । कालः सूर्यश्चेष्टारूप
इति प्रकृतिवदेव । तथा कालोऽस्मीति भगवद्वाक्यात् तेन नार्धजरतीयम् । तथा स्वभावः समवायी
ईश्वरो निमित्तं सिद्धान्ते कृष्णः प्रवर्तकः इति प्रवृत्तिरूपे धर्मे स्वभावपदम् । 'प्रवर्तकत्वं कृष्णस्य'
इतिवाक्यात् तेन नार्धजरतीयं प्रकाशाश्रयन्यायात् । तथा नियतिरन्तर्यामिब्राह्मणोक्तं दैवं
नियम्यनियामकभावः संबन्धो वा समवायिकारणं ईश्वरः कर्ता सिद्धान्ते दैवं कर्तृसंबन्ध
आत्माऽऽत्मस्वरूपे निविष्टत्वात् । ब्रह्मब्रह्मत्वसंबन्धावगाहिज्ञानस्यात्मत्वात् आत्मनः कर्तुं न
समवायिविषयः ।

‘अविद्यानं तथा कर्ता कारणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्’ ॥
‘तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पथयत्यकृतबुद्धित्वाच्च स पश्यति दुर्मतिः’ ॥

इति । ‘दैवादपेतमय दैववशादुपेतम्’ इत्यादिवाक्यनिश्चयात् । पृथिवीभूतरो यमयतीति
श्रुतेः नियम्यनियामकभावः संबन्धस्तेन नार्धजरतीयम् । तथा यदृच्छा भगवदिच्छा समवायिनी
सिद्धान्ते इच्छाशक्त्यधीना अन्या शक्तयः इति शक्तौ निवेशः वाराहपुराणवाक्यात् तेन नार्धजरतीयम् ।
तथा भूतवादे पञ्चमहाभूतानां ब्रह्माहं भ्रमणे इति तान्येव समवायिनि सिद्धान्ते वृत्तश्चतुःषोडश
पञ्चशक्तिमिरिति द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायवाक्याद्वरणशक्तयः उक्तवाक्यात् तेन नार्धजरतीयकम् ।
तथा योनिः स्थानं अश्वः बृहदारण्यकोक्तः समवायी सिद्धान्ते कर्तृत्वं तत्पुरुस्कारेण समवायित्वं
उक्तवाक्यात् तेन नार्धजरतीयकम् । पुरुषो ब्रह्माण्डविग्रहः समवायी तज्जनकं महतः सष्टुर्निमित्त-
कारणं सिद्धान्ते महतः सष्टुर्समवायि निमित्तं च तस्माद्विराडजायत इति श्रुतिवाक्यात् । न च
‘एतज्ज्ञानावताराणां निघानं धीजमन्ययम्’ इति वाक्यात् नैवमिति वाच्यम् । श्वेताश्वतरे कालः स्वभावो
नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमित्युक्त्वा युक्त्या संयोग एषां न त्वात्मभावादिति संयोगः
एषां संबन्धः न त्वात्मभावादात्मत्वादित्युक्त्वात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोरिति कृतप्रपन्नापेक्षत्वात्
वैषम्यनैर्घृण्ये वारिते तमोवादे आसीदिदं तमोगूतमिति तदेव समवायि सिद्धान्ते अवान्तरप्रलयविषयत्वं
तमो ब्रह्मैव वा अहमेवासमेवाग्रे इति वाक्यात् । तमआसीदिति अनभिष्यक्तः.....माविकरणमाध्यं
तेन नार्धजरतीयकम् । आयो वा इदमग्रे सलिलमासीत् इत्यादेऽवान्तरप्रलयविषयः समवायिविषयः
सिद्धान्तेत्येवम् । आपमापामयः सर्वा इत्यारणात् । तेन नार्धजरतीयम् । शून्यवादो नास्तिकानां शून्यं
विजनेन शुने हितं ‘शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः’ इति यत् शून्यम् विजनेन शून्यमिति पाठे सर्वस्य ज्ञानात्म-
कत्वात् असुराणां च असत्यमिति वाक्यात् कायः समवायी सिद्धान्ते शून्यकर्त्रेपि ब्रह्म शम् ऊनम् ।
नास्तिकानामसुराणां च ऊनाय हितं यत् शून्यं ‘शून्यं कुस्ते विष्णुरद्वयः सन् परः स्वयम् ।
तस्मान्भूयमिति श्रोतः’ इति महाकौर्मात् तेन नार्धजरतीयम् । अन्ये तु छान्दोग्यस्यामुद्रालक-
श्वेतकेतुपाख्यानस्यां न्यग्रोधफलमाहरेति इदं भगव इति भिन्वीति मित्र भगव इति किमत्र पदवस्तीति

रहिमः ।

अण्व्य इवेमाधाना भगव इति आसामङ्गैकां भिन्वीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किंच-
न भगव इति तं होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निगालयसे एतस्यै वै सौम्यैषोणिस्त्र एष महान्य-
श्रोषस्तिष्ठतीति जगतः पूर्ववस्थायां दृष्टान्तः । यद्य किंचिन्नाशुपदश्रावणात् शून्यस्वभावाशुकारणवादा
भ्रान्त्या प्रतीयन्ते तत्रैतासां तात्पर्यमस्ति न वेति संदेहोऽस्तीति पूर्वपक्षस्तत्रेदं सूत्रं प्रवर्तते । एतेनेति
प्रधाननिराकरणे हेतूनां शब्दत्वादचेतनत्वैकविज्ञानं प्रतिज्ञानुपपत्तीनामण्वादिपक्षसामान्येन सर्वे
अण्वादिकारणवादा निराकृतत्वेन न्याख्याता इत्याहुः एतेनेत्यस्य स्वस्वमतानुशुणार्थानाहुः ॥ २८ ॥

इति नवमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीविद्वन्मण्डनश्रीविद्वलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगिरि-
धार्यात्मजश्रीदामोदरभ्रात्रीयेण श्रीगोविन्दरायपौत्रेण पूर्णवेशा
श्रीविद्वलरायभ्रात्रीयश्रीगोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरेण कृते
भाष्यप्रकाशरश्मौ प्रथमस्याध्यायस्य तुरीयः
पादः संपूर्णतामगमत् ॥ १ ॥ ४ ॥

॥ प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

राग—प्रकटे पूरणपुरुषोत्तम भजनाथ ।

दिनदयाल भक्तजनवत्सल सबगुन जिनके हाथ ॥ १ ॥

श्रीवल्लभके पक्षपातते इनकिन जनम भकाज ।

सुटस्याम तिहारे हित याते कीने सकलबपाव ॥ २ ॥ [अस्सकृतिः]

(ग्रन्थकारः समाप्तौ हस्ताक्षरेण लिखति)

एतावतो ग्रन्थस्य श्लोकानां संख्या (१०९००) दशसहस्रनवशतमुच्यते, अस्य ग्रन्थस्य
(अस्मिन् प्रकरणे) षट्दशसहस्रश्लोकसंख्याह । द्विशतपञ्चदश पत्राणि ॥ शुरुं भवतु ॥

॥ श्रीविद्वलेशो जयति ॥

३८८ पत्राणि १२ शोधपत्राणि=पत्राणि ४०० । पत्र ४ सौ पत्र २२ ताई नहि हे धारो संपूर्ण हे.

श्रीमद्रुद्रभाचार्यकारिकाः ।

कारिका	अ पा पृ	कारिका	अ. पा. पृ.
सङ्गो ध्येयकथा ज्ञेयो वेदः शब्दाश्च बोधकाः ॥	१११११९	ग्रहपञ्चांशं ये केचित्सिद्धा युक्त्वापि साधिताः ॥	११३१७९१
निःसंदिग्धं तदर्थंश्च लोकव्याकृते स्फुटा ॥	११११२९	निर्णायकास्ततोप्यन्ये चत्वमोत्र निरूपिताः ॥	११३१७९१
अलौकिकी वेदायौ न युक्त्या प्रतिपद्यते ॥	११११२७	संदिग्धानां पदार्थानां पौर्वापर्येण निर्णयः ॥	११३१८३२
तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मनः ॥	११११२७	न तु संदिग्धवाक्येन सर्वव्याकुलतोचिता ॥	११३१८३२
संवेदवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषाच्चदुर्ज्ञवः ॥	११११३९	जीवप्रकरणं ह्येतन्मुक्त्युपायोश्च रूपयते ॥	११३१८३३
सिद्धशास्त्रसंवेदादङ्गैश्चाशक्यतिशयः ॥	११११४२	योग्यं शरीरमाकृष्टं गच्छेदिति हरेः पदम् ॥	११३१८३३
तस्मात्सुधानुसारेण कर्तव्यं सर्वनिर्णयः ॥	११११४२	अनेकस्मिन्नुद्गानां वाक्यं प्रक्षेपं नापरम् ॥	११३१८४२
अन्यथा अक्षयते स्वाध्यात्मपथमश्च तथाहिमः ॥	११११४२	शक्तिश्चेच्छया श्रुत्युत्ते सन्मार्गाद्बहिष्कृताः ॥	११३१८४२
असंदिग्धेपि वेदायै स्पृष्टाखननवन्मतः ॥	११११४३	आत्मिसमूहतया सर्वसमयानामयुक्ताः ॥	२१११९
मीमांसाविर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु उतो ह्ययम् ॥	११११४३	न तद्विरोधाच्चान्न वैदिकं शास्त्रं तत्रात्र ज्ञेयम् ॥	२१११९
संवेदवारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनाम् ॥	११११५६	वेदोकादयुमात्रेपि विरिती न तु यन्नवेदः ॥	२१११९०९
किपाशकिष्कानां सति संदिग्धेते परस्थिते ॥	११११५६	वाक्यं वा स्वतन्त्रं वेदुर्भयं मूलतो मृषा ॥	२१११९०९
उत्पत्तिस्थितियावानां जगतः कर्तुं नै बृहत् ॥	११११५९	अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्नं समागमः ॥	२१११९१
वेदेन बोधितं तदिदं मान्यथा अभितुं क्षमम् ॥	११११५९	नित्यापरीच्छित्तनी प्राकृत्य चेति सा त्रिधा ॥	२१११९१
नहि श्रुतिविरोधोक्तिः कल्पोपि न विरुध्यते ॥	११११५९	व्यापकत्वश्रुतिसिद्धा अभावश्चेन युज्यते ॥	२१११९८
सर्वमात्रसमर्थत्वाद् विन्ययव्यवहृद् ॥	११११५९	आनन्दान्नाभिष्यक्तौ तु तत्र ग्रहणाच्छब्दोऽयः ॥	२१११९८
साधनं च फलं चैव सर्वस्याहं श्रुतिः स्फुटम् ॥	११११७६	प्रतीचरन्परिच्छेदो व्यापकत्वं च सत्यं तत् ॥	२१११९८
अ प्रवर्तयितुं शक्ता तथा चेन्नरको न हि ॥	११११७६	विस्तृष्टिज्ञा ह्यवशिष्टं जडजीवा विनिर्गताः ॥	२१११९९१
प्रवर्तकस्तु सर्वत्र सर्वात्मा हरिरेव हि ॥	११११७६	सर्वतःपाणिपादान्तास्तत्सर्वतोक्षिणोऽनुलादः ॥	२१११९९१
यत्न एव हि पूर्वत्र बोध्यते स्वर्गसिद्धये ॥	११११७७	निरिन्द्रियात्स्वरूपेण तद्वशादिति लिख्यम् ॥	२१११९९१
सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदायौ वेदवादिनाम् ॥	११११७८	सदशेन जडाः पूर्वं चिदशेनेतरे अपि ॥	२१११९९१
मन्त्राणां कर्मणां चैव बुद्धौनश्रवणाच्छ्रुतौ ॥	११११७९	अन्यधर्मसिरोभावात्समूहेच्छातोस्वतन्त्रिणः ॥	२१११९९१
कृतिश्च सिद्धतुल्यत्वं वेदः स्वायें च संमतः ॥	११११७९	सर्वोपनिषदां सिद्धौ श्रुतिरोपे समन्वयः ॥	३१११९
ज्ञापनार्थं प्रमाणानि संनिकर्षादिमार्गतः ॥	११११८८	कथं बोधकता तासां सा श्रुतीये विचार्यते ॥	३१११९
सर्वस्याऽविषयेऽवाक्ये न्यवहार्यं कुतः प्रमा ॥	११११८८	पूर्वं वाक्यं प्रकरणं शास्त्रा सर्वा सहैव वा ॥	३१११९
पूर्वविचारचातुर्यवन्निः सङ्गिर्ब्रह्माधिपे ॥	११११८९	एकां विधामनेकां वा जनयन्तीति विन्यस्यते ॥	३१११९
आनन्दमयप्राप्तानन्दसंवेदोहायावधार्यते ॥	११११८९	ससाधने हि पुरुषे जन्मना कर्मणा श्रुतौ ॥	३१११९
संवेदवारकं शास्त्रं पदवाक्या तु निर्णयः ॥	११११९०	केवले वा यथायोगे प्रथमं तद्विचार्यते ॥	३१११९
धीवाद्बुद्ध्यान्वेन द्वयोर्वाक्येपि न क्षतिः ॥	११११९०	विचारपूर्वकं तस्य ग्रहणमावस्योपयोग्यता ॥	३१११९
वाचकानां बलिह्वलास्त्राधकानामभावतः ॥	११११९०	अधिकारे तत् सिद्धा विषयावच्छित्ततः ॥	३१११९
वाच्यारथमां वाच्यैरकिति पादोभिसीयते ॥	११११९०	अन्तरङ्गविचारेण गुणानामुपसंहृतिः ॥	३१११९
यस्मिन्निष्ठादिवाक्ये च वाक्यार्थं सर्ववाचित ॥	११११९०	बहिरङ्गविचारेण कर्मणामिति सा द्विधा ॥	३१११९
अर्थाप्रकरणच्छिन्नमिति पूर्वं विचार्यते ॥	११११९०	फलतः साधनेन्यश्च अमेयाश्च प्रमाणतः ॥	३१११९८१
कठबहुविचारेण निश्चिता इष्टाधिकारिणः ॥	११११९०	विचारेणाबृहद् त्रयोक्त्यः साधयितुं क्षमः ॥	३१११९८१
वाक्यान्तरं च तत्रत्यं विन्यस्यते प्रत्ययवाचि ॥	११११९०		

॥ आचार्याणां कारिकाः समाप्ताः ॥

अधिकरणानां सूचीपत्रम् ।

	अ पा पृ		अ. पा. पृ
१ जिज्ञासाधिकरणम् ...	१११८	४१ स्थूलनवकासदोषप्रसंग इत्यधिकरणम्	२१११
२ जन्माद्यधिकरणम् ...	१११९४	४२ हृत्वेर्यामित्यधिकरणम् ..	२११७
३ समन्वयाधिकरणम् ...	११११४०	४३ एतेन योग इत्यधिकरणम् ...	२१११३
४ ईहात्यधिकरणम् ..	१११२१९	४४ न विकक्षणत्वाधिकरणम् ...	२१११६
५ लानन्दमयाधिकरणम् ...	१११२६३	४५ अस्तदिति चेत्यधिकरणम् ...	२११३६
६ अन्वसद्वर्माधिकरणम् ...	१११३३७	४६ एतेनेत्यधिकरणम् ...	२११४७
७ तद्विज्ञाधिकरणम् ...	१११३६०	४७ ओक्तापत्तेरित्यधिकरणम् ...	२११४८
८ अतिदेशाधिकरणम् ...	१११३६९	४८ तद्वन्मत्वाधिकरणम् ...	२११५५
९ ज्योतिश्चरणधिकरणम् ..	१११३७३	४९ असद्व्यपदेशाधिकरणम् ...	२११७७
१० अनुगमाधिकरणम् ...	१११३९२	५० इतरम्यपदेशाधिकरणम् ...	२११८७
११ सर्वत्र प्रतिद्वोपदेशाधिकरणम्	११२१४५	५१ उपसंहारदर्शनाधिकरणम्	२११९०
१२ शब्दविशेषाधिकरणम् ...	११२१४४	५२ सर्वोपेयाधिकरणम् ...	२११९७
१३ अन्ता चराचराधिकरणम् ...	११२१४८८	५३ रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणम्	२१२१
१४ शुद्धा प्रविष्टावित्यधिकरणम्	११२१५०६	५४ पुरुषात्मवदित्यधिकरणम्...	२१२२२
१५ अन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणम्	११२१५२४	५५ महर्दीर्घवहेत्यधिकरणम् ...	२१२३१
१६ अन्तर्याम्यधिकरणम् ...	११२१५३९	५६ समुदाय उभयहेतुकेपीत्यधिकरणम् ..	२१२५८
१७ अद्वयत्वाधिकरणम् ...	११२१५५४	५७ नाभाव उपलब्धेरित्यधिकरणम् ...	२१२८८
१८ वैश्वानराधिकरणम् ...	११२१५७३	५८ नैकस्मिन्नसंभवादित्यधिकरणम्	२१२९९
१९ ध्रुवमाद्यवतनाधिकरणम्	११३१६०७	५९ पल्लुरसामञ्जसाधिकरणम्	२१२१०८
२० भूमाधिकरणम् ...	११३१६२४	६० उपपत्त्यसंभवादित्यधिकरणम्	२१२११६
२१ अक्षराधिकरणम् ...	११३१६३३	६१ न वियदित्यधिकरणम् ...	२१३११
२२ ईहातिकर्माधिकरणम् ...	११३१६४५	६२ एतेन भावरिषेत्यधिकरणम् ...	२१३१६
२३ दहराधिकरणम् ...	११३१६५३	६३ अलंभवाधिकरणम् ...	२१३१७
२४ अनुकूल्यधिकरणम् ..	११३१६८८	६४ तेजोत इत्यधिकरणम् ...	२१३१९०
२५ शब्दादेव प्रतिताधिकरणम्	११३१६९३	६५ आप इत्यधिकरणम् ...	२१३१९१
२६ सतुर्पर्यपीत्यधिकरणम् ...	११३१६९६	६६ पृथिव्याधिकारेत्यधिकरणम् ...	२१३१९३
२७ ज्ञाग्रेत्यधिकरणम् ...	११३१७३८	६७ तदभिध्यानादेशेत्यधिकरणम्	२१३१९८
२८ कम्पवाधिकरणम् ...	११३१७५७	६८ विपर्ययेणेत्यधिकरणम् ...	२१३१९९
२९ ज्योतिर्देशनाधिकरणम् ...	११३१७६०	६९ अन्तरा विज्ञानमनसी इत्यधिकरणम्	२१३२२
३० अर्थास्तम्भपदेशाधिकरणम्	११३१७६४	७० नात्मा श्रुतेरित्यधिकरणम् ...	२१३१७५
३१ सुप्रयुक्तान्तोरित्यधिकरणम्	११३१७७३	७१ ज्ञोत एवेत्यधिकरणम् ...	२१३१५५
३२ आनुमानिकाधिकरणम् ...	११३१८२९	७२ उक्तान्तिगत्यातीनामित्यधिकरणम्	२१३१५५
३३ चमसवदित्यधिकरणम् ...	११३१८६८	७३ तद्वृणसारत्वाधिकरणम् ...	२१३१८०
३४ न संख्योपसंमहाधिकरणम्	११३१८८५	७४ कर्ता शास्त्रायवस्थादित्यधिकरणम्	२१३१९०४
३५ यथाव्यपदिष्टाधिकरणम् ...	११३१९०७	७५ पातञ्जल सञ्ज्ञतेरित्यधिकरणम्	२१३१२५
३६ समाकर्षाधिकरणम् ...	११३१९१२	७६ अतो नामाव्यपदेशात्यधिकरणम्	२१३१३०
३७ जगद्वाचित्वाधिकरणम् ...	११३१९२०	७७ तथा प्राणा इत्यधिकरणम् ...	२१३१९१
३८ वाक्यान्वयाधिकरणम् ...	११३१९३१	७८ हस्तादय इत्यधिकरणम् ...	२१३१९५
३९ प्रकृतिशैत्यधिकरणम् ...	११३१९५७	७९ अणवशैत्यधिकरणम् ...	२१३१९६
४० व्याख्यानाधिकरणम् ...	११३१९८७	८० श्रेष्ठशैत्यधिकरणम्	२१३१९७३

	अ पा पृ		अ पा पृ
८३ चक्षुरादिवस्त्वधिकरणम् ...	२।४।१८६	१२३ व्यतिरेकाधिकरणम् ...	३।३।४१२
८४ अग्नितिराद्यधिष्ठानं त्वित्यधिकरणम् ..	२।४।१८७	१२४ शूल इत्यधिकरणम् .	३।३।४१८
८५ प्राणवत्त्वधिकरणम् ...	२।४।१८६	१२५ नाना शब्दादिभेदादित्यधिकरणम्...	३।३।४२२
८६ तदिन्द्रियाणि तन्मपदेशादित्यधिकरणम्	२।४।२०७	१२६ विकल्प इत्यधिकरणम् ...	३।३।४२४
८७ संश्रामूर्तिरूपित्वित्यधिकरणम् ...	२।४।२०८	१२७ काम्यास्त्वित्यधिकरणम् ..	३।३।४२५
८८ मांसादिभौममित्यधिकरणम् ...	२।४।२११	१२८ अक्षेपित्वधिकरणम् ...	३।३।४२६
८९ तदन्तरप्रतिपत्तावित्यधिकरणम् ...	३।१।१	१२९ समाहाराधिकरणम् ...	३।३।४२८
९० कृताशयाधिकरणम् ...	३।१।३२	१३० न वा तत्सहभावास्तुतेरित्यधिकरणम्	३।३।४२९
९१ अनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ...	३।१।४४	१३१ पुरुषार्थोक्त इत्यधिकरणम् ...	३।३।४३३
९२ विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम् ...	३।१।५१	१३२ सर्वापेक्षेत्यधिकरणम् ...	३।३।४८०
९३ शब्दावरोधाधिकरणम् ..	३।१।५६	१३३ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मैत्यधिकरणम् .	३।३।४८४
९४ अग्न्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ...	३।१।६१	१३४ तन्मूलत्वेत्यधिकरणम् ...	३।३।४९४
९५ रेतःसिन्धोराधिकरणम् ..	३।१।६४	१३५ न चाधिकारिकमित्यधिकरणम् ...	३।३।४९६
९६ योगेः शरीरमित्यधिकरणम् ...	३।१।६७	१३६ बहिस्तन्मयमेत्यधिकरणम् ...	३।३।४९७
९७ संप्रयाधिकरणम् ...	३।२।७५	१३७ सहकार्यन्तराधिकरणम् ...	३।३।५०४
९८ तदभावा नादीपित्वित्यधिकरणम् ..	३।२।९०	१३८ गृहिणोपसंहार इत्यधिकरणम् ...	३।३।५०५
९९ अतः प्रबोध इत्यधिकरणम् .	३।२।९५	१३९ एवं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणम्	३।३।५१३
१०० ज्ञमयस्तिङ्गाधिकरणम् ..	३।२।१०५	१४० आहृत्यधिकरणम् ...	४।१।१
१०१ अरूपवदेव हीत्यधिकरणम् ...	३।२।११३	१४१ आत्माधिकरणम् ...	४।१।१३
१०२ अन्तुभदप्रहणादित्यधिकरणम् ...	३।२।१२५	१४२ आदित्याधिकरणम् ...	४।१।२९
१०३ तद्व्यक्तमाह हीत्यधिकरणम् ...	३।२।१३७	१४३ यन्त्रकाप्रताधिकरणम् ...	४।१।३७
१०४ प्रकाशादिव्यवहृत्यधिकरणम् ...	३।२।१४०	१४४ आ प्रायणाधिकरणम् ...	४।१।३७
१०५ प्रकाशाभयवहेत्यधिकरणम् ...	३।२।१४५	१४५ तद्विनामाधिकरणम् .	४।१।३९
१०६ परमताः सैवम्मानेत्यधिकरणम् ...	३।२।१४९	१४६ अतोम्याधिकरणम् ...	४।१।४७
१०७ फलमत इत्यधिकरणम् ...	३।२।१८९	१४७ वाक्यनोधिकरणम् ...	४।१।५५
१०८ सर्ववैदान्तप्रत्ययाधिकरणम्	३।३।१९३	१४८ भूताधिकरणम् ...	४।२।५६
१०९ आत्मगृहीत्यधिकरणम् ...	३।३।२५५	१४९ समानाधिकरणम् ...	४।२।७३
११० कार्याकृत्यानाधिकरणम् ...	३।३।२५८	१५० अविभागाधिकरणम् ...	४।२।८२
१११ पुरुषविद्यायामित्यधिकरणम् ...	३।३।२७३	१५१ तदोक्तोधिकरणम् ...	४।२।८५
११२ वैबाधाधिकरणम् ...	३।३।२७५	१५२ रश्म्यधिकरणम् .	४।३।८८
११३ संपरायाधिकरणम् ...	३।३।२८९	१५३ निश्चयिकरणम् ...	४।३।९०
११४ गतेरर्थवत्त्वमित्यधिकरणम् ...	३।३।२९५	१५४ अचिराद्यधिकरणम् ...	४।३।९७
११५ उपपन्नाधिकरणम् ...	३।३।३०६	१५५ आतिवाहिकाधिकरणम् .	४।३।१०८
११६ अनिमग्नधिकरणम् ...	३।३।३१३	१५६ कार्याधिकरणम् .	४।३।११४
११७ अधिकारिकाधिकरणम् ...	३।३।३१५	१५७ अग्रतीकाधिकरणम् .	४।३।१४०
११८ अक्षरभियामित्यधिकरणम् ...	३।३।३१८	१५८ विशेषाधिकरणम् ..	४।३।१४८
११९ अन्तरा भूतग्रामवदित्यधिकरणम् ...	३।३।३३१	१५९ संप्रदायिनांवाधिकरणम् ..	४।४।१५५
१२० सैव हीत्यधिकरणम् ...	३।३।३३९	१६० आह्वायिकरणम् ...	४।४।१५९
१२१ आह्वाादित्यधिकरणम् ...	३।३।३४५	१६१ तत्त्वमावाधिकरणम् ...	४।४।१८६
१२२ तन्निर्धारणाधिकरणम् ...	३।३।३५१	१६२ प्रदीपाधिकरणम् ...	४।४।१९२
१२३ प्रदानवदित्यधिकरणम् ...	३।३।३५६	१६३ जगत्पाराधिकरणम् ...	४।४।१९७
१२४ स्विभूदस्त्वाधिकरणम् ...	३।३।३६३		

**श्रीमद्बाल्मिकीयपाठाजुसारतः श्रीमद्वाटसारायणप्रणीत-
ब्रह्मसूत्राणां वर्णानुक्रमः ।**

अ	अ. पा. पु.
१ अंशो नामाख्यपदेशादन्यथा चापि दृष्टाकितवादित्वमपीयत एके ...	२।३।१३०
२ अक्षरगत्याश्च न दोषस्तथाहि दर्शयति	२।४।१७७
३ अक्षरविद्यां स्ववरोधः सामान्यतया- नामान्यामोपसद्वचस्तु कम् ...	३।३।३१८
४ अक्षरमन्ब्रान्तघटेः ...	१।३।६३३
५ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यादेव तदर्थनात्	४।२।४६
६ अन्यादिवृत्तिस्तुतेरिति चेन्न भाष्यत्वात्	३।१।२१
७ अनाद्यवच्छेदात् न शास्त्रात् हि प्रतिषेधम्	३।३।४१५
८ अग्निवानुपपत्तेः ...	२।२।२४
९ अग्नेरुपपादयमानाव. ...	३।३।४२६
१० अथकत्वं चापेक्ष्य ...	४।१।३६५
११ अथकत्वं ...	२।४।३६९
१२ अथकत्वं ...	२।४।३७९
१३ अत एव नित्यत्वम् ...	१।३।७१८
१४ अत एव च सर्वान्यन्तु ...	४।२।६२
१५ अत एव चाक्षीन्धनाद्यनपेक्षा ...	३।४।४७८
१६ अत एव चानन्याधिपतिः ...	४।४।१७९
१७ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ...	३।२।१२३
१८ अत एव न देवता भूतं च ...	१।२।५९१
१९ अत एव प्राणः ...	१।१।३६९
२० अतः प्रबोधोक्त्यात् ...	३।२।९५
२१ अतश्चापनेपि वृत्तिर्गो ...	४।२।९१
२२ अतस्त्वितरजयायो लिङ्गाच्च ...	३।४।४९१
२३ अतिदेशाच्च ...	३।३।३७८
२४ अतोन्त्येव तया हि लिङ्गम् ...	३।२।१४१
२५ अतोन्त्यापि होक्तेवात्मनोः ...	४।१।४७
२६ अतो चराचरमङ्गलात् ...	१।२।४८८
२७ अतोऽपि ब्रह्मजिज्ञासा ...	१।१।८
२८ अद्वयत्वाद्विगुणको चर्मोक्तिः ...	१।२।५५४
२९ अद्वैतानियमात् ...	२।३।१४१
३० अधिकं तु मेवनिर्देशात् ...	२।१।८८
३१ अधिकोपदेशाच्च वाटसारायणस्यैव तदर्थनात्	३।४।४९९
३२ अभिधानानुपपत्तेः ...	२।२।११२
३३ अध्ययनमात्रवत् ...	३।४।४४४
३४ अतस्त्वय च दर्शयति ...	३।४।४९०
३५ अतवस्थितेरसंमवाच्च नेतर.	१।२।५३४

अ. पा. पु.	अ. पा. पु.
३६ अनारम्भकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ...	४।१।४४
३७ अनाविष्कृत्यैकान्यथात् ...	३।४।५०९
३८ अनानुवृत्तिः शब्दाद्वानुवृत्तिः शब्दात् ...	४।४।२०९
३९ अनित्यताः सर्वसामविरोधः सामान्य- नामान्याम् ...	३।३।३१३
४० अतिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ...	३।१।४४
४१ अनुकृतेस्तथा च ...	१।३।६८८
४२ अनुज्ञापारिहारो देहसंभवाज्योतिरादिवत्	२।३।१३६
४३ अनुपपत्तेस्तु च शारीरः ...	१।२।४५६
४४ अनुपपत्त्यादिभ्यः प्रशान्तरूपकचवत्- दृष्टत्वं तदुक्तम् ...	३।३।३९८
४५ अनुष्ठेयं वाटसारायणः सामान्यतया	३।४।४७०
४६ अनुष्ठितेर्वावृत्तिः ...	१।२।५५७
४७ अनुष्ठितेऽत्र ...	२।२।८०
४८ जनेन सर्वगतत्वमायामवज्ञादित्य- न्तः ...	३।२।१८७
४९ अन्तर उपपत्तेः ...	१।२।५३४
५० अन्तरा चापि तु तद्वद्वेः ...	३।४।४९०
५१ अन्तरा श्रुतप्राप्तवत्सामान्यः ...	३।३।३३१
५२ अन्तरा विज्ञानमनसि क्रमेण तद्विज्ञा- दिति चेन्नाविरोधात् ...	२।३।३३२
५३ अन्तर्भावान्निर्देशादपि तद्वैकान्यपदेशात्	१।२।५३६
५४ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञत्वा वा ...	२।२।११५
५५ अन्तस्तद्वर्गोपदेशात् ...	१।१।३३७
५६ अन्त्यावस्थितेऽतोमयनित्यत्वाद्विरोधः	२।२।१७७
५७ अन्यप्राप्तावाच्च न तृणादिवत् ...	२।२।२६
५८ अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविरोधात्	३।३।२३३
५९ अन्यथातुमिति च ज्ञातव्यविरोधात्	२।२।२६
६० अन्यथामेदाजुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशा- न्तरवत् ...	३।३।३३३
६१ अन्यथावच्छेदकत्वात् ...	१।३।६४७
६२ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात्	३।१।६१
६३ अन्यायस्तु जमिनिः प्रशान्तात्सामान्या- मपि नैवमेके ...	१।४।२८८
६४ अन्यापैक्य परामर्शः ...	१।३।६८६
६५ अन्यथादिति चेत्स्यादवधारणात् ...	३।३।२५७
६६ अपरिग्रहात्सामान्यमनपेक्षा ...	२।२।५७
६७ अपि कृतं ...	३।१।४९
६८ अपि कृतं ...	१।३।६९१
६९ अपि कृतं ...	२।३।१३४

	अ. पा. पृ.		अ. पा. पृ.
७० अपि स्यते ...	३१७४८७	१०८ आचारदर्शनात् ...	३१७४३७
७१ अपि स्यते...	३१७४९१	१०९ आतिवाहिकास्तुष्टिनात् ...	३१७४३८
७२ अपि चैवमेके ...	३१९११२	११० आत्मकृते परिणामात् ...	३१७४७९
७३ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्	३१९१३८	१११ आत्मगुहीतिरितरवदुत्तरात् ...	३१९१५५
७४ अपीतो तद्व्यसक्तदत्तमल्लसम् ...	२११७०	११२ आत्मनि चैव विविक्षाश्च हि ...	२१९१४
७५ अग्रवीकालम्बनाक्षयतीति बादरायण		११३ आत्मशब्दाच्च ...	३१९१५२
उभयथादोषात्कतुश्च ...	७१११४०	११४ आत्मा प्रकरणात् ...	७१११५८
७६ अबाधाच्च ...	३१७४८७	११५ आत्मेति रूपगच्छन्ति आह्वयन्ति च	७१११३३
७७ अभावं बादरिराह क्षेत्रम् ...	७१७४८०	११६ बाद्राद्व्योप. ...	३१३१४५
७८ अभिष्योपदेशाच्च ...	११७५७६	११७ आदिवादिसमवकाश उपपत्तेः ...	७१११२९
७९ अभिमितिव्यपदेशस्तु विद्योपानुवातिभ्याम्	२११२०	११८ आध्यानाय प्रयोजनानामावात्	३१३१५१
८० अभिव्यक्तैरित्यामरप्यः ...	११२१५६	११९ आनन्दमयोन्मासात् ...	११३१६३
८१ अभिसंभवादिव्यपि चैवम् ...	२१३१४२	१२० आनन्दवादश्च प्रथमस्य ...	३१३१४६
८२ अभ्युपगमोप्यर्थाभावात् ...	२१२१३	१२१ आनयैक्यमिति चेन्न तद्व्यपेक्षात्	३१३१४८
८३ अभ्युपगमप्रहणात् न तथारम्भम् ...	३१२१२५	१२२ आनुमानिकमप्येकैपामिति चेन्न धारी-	
८४ अकृपयदेव हि तत्प्रभावत्वात् ...	३१२११३	रूपकमिच्छत्युद्दीतेर्देशयति च	११७८२९
८५ अर्चिवादिना तद्व्यपितो ...	७१३१५७	१२३ आप. ...	२१३१२९
८६ अनेकौकल्याणप्रत्यपदेशाच्च भेति चेन्न		१२४ आ प्रायणात्तन्नामि हि दृष्टम् ...	७१३१३७
निष्ठाव्यवसायेर्ध्वं व्योमवच्च ...	११२१७५	१२५ आमास एव च ...	२१३१३९
८७ अव्यप्युत्तेरिति चेत्तदुक्तम् ...	११३१६८	१२६ आसन्नमिति चैनमसिद्धम् ...	११२१६०
८८ अवस्थितिवैरोध्यादिति चेन्नाभ्युपग-		१२७ आत्विज्यमिहौल्लोमित्येति हि परि-	
माद्वयि हि ...	२१३१६७	क्रीयते ...	३१५१०१
८९ अवस्थितेति काशकृत्वात् ...	११७१५५	१२८ आवृत्तिरसकृपदुद्देशात् ...	७१११८
९० अवधारो न दृष्टत्वात् ...	७१३१५९	१२९ वात्सीनः समवाय ...	७१३१६५
९१ अवधारो वचवात् ...	७१२१८२	१३० बाह च तन्मात्रम् ...	३१२११८
९२ अवधारोऽन्यवचम् ...	२१३१६६	ह	
९३ अक्षुब्धमिति चेन्न शब्दात् ...	३१११६३	१३१ इतरपरामर्शात् इति चेन्न संभवात्	११३१७२
९४ अस्मादिवच्च उदुपपत्तिः ...	२१११८९	१३२ इतरव्यपदेशाद्विवाकरणाविरोपमसक्ति	२१११८७
९५ अक्षुब्धत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीते	३१११२७	१३३ इतरस्यान्येवमसंकेप. पाते हि ...	७१११७९
९६ असति प्रतिकोपरोधो योगपक्षमन्यथा	२१२१७३	१३४ इतरतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्ति-	
९७ असति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ...	२१११३६	आश्रयमिति तत्त्वात् ...	२१२१६२
९८ असत्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेण		१३५ इतरे त्वयैकस्यान्यात् ...	३१३१२५०
माक्यसोपात् ...	२१११७७	१३६ इतरेषां चानुपलब्धेः ...	२१११७
९९ असंस्तैश्चाभ्यसिक्तः ...	२१३१७७	१३७ इयदात्मनवात् ...	३१३१६२९
१०० असंभयस्तु सतोनुपपत्तेः ...	२१३१७७	ई	
१०१ अस्माद्विचिकी ...	३१७४७३	१३८ ईक्षतिकर्मन्यपदेशात्स. ...	११३१६४५
१०२ अस्ति हि ...	२१३१५	१३९ ईक्षतेर्वाशब्दम् ...	३१११२१९
१०३ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शक्ति	११११३२५	उ	
१०४ अस्मैव चोपपत्तेरुक्ता ...	७१२१७७	१४० उत्क्रमिष्यत एवम्. इदित्यौल्लोमि	११७१५४
अ		१४१ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ...	२१३१५५
१०५ आकाशखण्डिकात् ...	१११३६०	१४२ उत्तराचेदाविर्मूलस्वरूपस्तु ...	११३१६७७
१०६ आकाशो चाविरोधात् ...	२१२१७८	१४३ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ...	२१२१६७
१०७ आकाशोऽन्यत्वादिभ्यपदेशात् ...	११३१०६४	१४४ उत्तराश्रयसंभवात् ...	२१२१११६

	अ. पा. पृ.
१४५ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ...	२।२।८८
१४६ उपदेशमेवात्रेति चेशोमयस्मिन्नप्य- विरोधात् ...	१।१।२८७
१४७ उपपत्तेश्च ...	३।२।१८७
१४८ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ...	२।१।१०१
१४९ उपपन्नलक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्	३।३।३०६
१५० उपपूर्वमपि त्वेकं भावमज्ञानवद्वत्- बुद्धम् ...	३।४।४९७
१५१ उपमदं च ...	३।४।४५४
१५२ उपलक्षिवद्विषयः ...	२।३।११५
१५३ उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न हीरवद्धि	२।१।९०
१५४ उपसंहारोद्योगेदाद्विधिशेषवत् समाने च ...	३।३।२२८
१५५ उपस्थितेतत्सद्वचनात् ...	३।३।३४८
१५६ उपादानात् ...	२।३।१०७
१५७ उभयथापि च बोधात् ...	२।२।५५
१५८ उभयथा च बोधात् ...	२।२।७७
१५९ उभयथापि न कर्मात्तत्सदभावः ...	२।२।३७
१६० उभयव्यपदेशात्सद्विदुषल्लवत् ...	३।२।१४२
१६१ उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ...	४।३।१११
ऊ	
१६२ ऊपरित्तु च शब्दे हि ...	३।४।४५५
ए	
१६३ एव भावनः शरीरे भावात् ...	३।३।४०९
१६४ एतेन मातरिभ्या व्याख्यातः ...	२।३।१६
१६५ एतेन योगः प्रत्युक्तः ...	२।१।१३
१६६ एतेन शिष्टापरिमहा अपि व्याख्याताः	१।२।४७
१६७ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः	१।४।९८७
१६८ एवं चात्मा काल्पयम् ...	२।२।१०५
१६९ एवं मुक्तिकलानियमलद्वयस्यावष्टे- लद्वयस्यावष्टेः ...	३।४।५१३
१७० एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावाद्विरोधं सादरायनः...	४।४।१६३
ऐ	
१७१ ऐहिकमन्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्	३।४।५१०
क	
१७२ कम्पनात् ...	१।३।७५७
१७३ करणवशेन भोगादिभ्यः ...	२।२।११४
१७४ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ...	२।३।१०४
१७५ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ...	१।२।४५९
१७६ कल्पनोपदेशाच्च मन्त्रादिवद्विरोधः	१।४।८८०
१७७ कामकारणे चैके ...	३।४।४५३
१७८ कामाच्च वायुमानापेक्षा ...	१।१।३२३

	अ. पा. पृ.
१७९ कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः...	३।३।३४२
१८० काम्यास्तु यथाकामं समुचीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ...	३।३।४२५
१८१ कारणत्वेन चाकाशादियु यथान्यपदि- ष्टोक्तैः ...	१।४।९०७
१८२ कार्यं वादिरित्य गत्युपपत्तेः ...	४।३।११४
१८३ कार्यास्थानादपूर्वम् ...	३।३।२५८
१८४ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहासः परम- मिधानात् ...	४।३।११६
१८५ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिविद्धा- वैयर्थ्यादिभ्यः ...	२।३।१२६
१८६ कृतास्त्येननुशयवान्दृष्टप्रतिभ्यां यथेतमनेव च ...	३।१।३२
१८७ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ...	३।४।५०५
१८८ कृत्स्नप्रसक्तिर्निर्वयवत्त्वशब्दकोपो वा	२।१।९१
१८९ क्षणिकत्वाच्च ...	२।२।९५
१९० क्षत्रियत्वावगतेष्वोच्चरन् चैत्ररयेव छिन्नात् ...	१।३।७४३
ख	
१९१ खतिसिद्धान्त्यां तथा हि कष्टं छिन्नं च	१।३।६६१
१९२ खतिसामान्यात् ...	१।१।३३८
१९३ खतैर्यवत्त्वमुभयव्याभ्यन्या हि ... विरोधः ...	३।३।२९५
१९४ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ...	३।३।४२८
१९५ गुणाद्वाऽऽलोकवत् ...	२।३।६९
१९६ गुह्यं प्रतिष्ठावात्मानौ हि सहर्शनात्	१।२।५०६
१९७ गौणवैशाल्यसद्भावात् ...	१।१।२३१
१९८ गौण्यसंभवात् ...	२।३।५
१९९ " ...	२।४।१५४
ख	
२०० खड्गुरादिवत्तु तत्सहसिद्ध्यादिभ्यः ...	२।४।३७६
२०१ खसवद्विरोधात् ...	१।४।८९८
२०२ खरणादिति चेशोपलक्षणार्थेति कारणानितिः ...	३।१।३६
२०३ खराचरव्यपाशयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्छिन्नव्याप्तिवत् ...	२।३।४०
२०४ चितितन्मात्रेण तद्व्याप्त्यादिव्यौह लोमिः ...	४।४।१६२
छ	
२०५ छन्दत् उभवाधिरौघात् ...	३।३।९९२
२०६ छन्दोभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेतो- र्गन्निगदात्तयाहि दर्शनम् ...	१।१।३८५

	ज	अ. पा. वृ.		अ. पा. वृ.
२०७ जगद्वाचित्वात्	१७१२२०	२४२ तद्व्यपारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्	२१३८०
२०८ जगद्वापारवर्जं प्रकरणादसंनिहि- तत्वाच्च	७४११९७	२४३ तदेतद्व्यपदेशाच्च	११३३१०
२०९ जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्	११११९४	२४४ तद्व्यस्य तु नावज्ञाते जैमिनैरपि नियमतद्व्याभावेभ्यः	१७४४९४
२१० जीवमुख्यमाण्डित्वाच्चेति चेत्तद्व्याप्या- तम्	११११९७	२४५ तद्वतो विधानात्	१७४४९८
२११ जीवमुख्यमाण्डित्वाच्चेति चेन्नोपासा- द्वेभिप्यादाहितत्वादिह तद्योगात्	११११९७	२४६ तद्विधारणानियमस्तद्वद्वैः श्रुत्यम- प्रतिबन्धः फलम्	३३३३५१
२१२ ज्ञेयत्वावचनाच्च	१११८७३	२४७ तद्विहितस्य मोक्षोपदेशात्	११०२३३
२१३ ज्ञोत एव	२३३३९५	२४८ तन्मनः प्राण जघरात्	७१२६३
२१४ ज्योतिराद्यभिधानं तु तद्व्यमननात्	२४११८१	२४९ तद्व्यभावे संध्यवमुपपत्तेः	७४१७८६
२१५ ज्योतिरत्यक्मात्सु तस्या ह्यपीयत एकं	...	१७४८७५	२५० तर्कप्रतिष्ठानादप्यन्यथातुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः	२११७५
२१६ ज्योतिर्दशोनात्	१३३३७६०	२५१ तस्य च नित्यत्वात्	२४११८९
२१७ ज्योतिश्चण्डाभिधायात्	१११३३३३	२५२ तानि परे तथा ह्याह	७१२८१
२१८ ज्योतिरिति आवाच्य	१३३३७२८	२५३ तुल्यं वर्तमानम्	३४४४७३
२१९ ज्योतिर्येकवामसत्ये	१७४९०५	२५४ तृतीयं शब्दावरोधः संसोकजनस्य ...	३११५६
	त		२५५ तेजोवस्तया ह्याह	२३३२०
२२० तद्विभिन्नयामि तद्व्यपदेशादन्यत्र ज्ञेयात्	...	२४१२०७	२५६ त्रयाणामेव त्रैवमुपपन्नाः प्रसङ्ग ...	१७४८४६
२२१ तच्छ्रुते.	३४४४३८	२५७ श्यात्मकत्वात् भूयत्वात्	३१११७
२२२ तद्विस्तारविस्तारः संबन्धात्	४३३१०७		इ
२२३ तत्सु सम्बन्धात्	११११३४०	२५८ दर्शनाच्च	३११५५
२२४ तत्पूर्वकत्वाद्वाच्यः	२४४१५९	२५९ "	३२३३३२
२२५ तत्प्राक्श्रुतेऽर्थः	२४४१५७	२६० "	३३३३९१
२२६ तत्रापि च तद्व्यापाराद्विस्तारः	३११५०	२६१ "	३३३४२९
२२७ तस्या च दर्शयति	२३३३७८	२६२ "	७३३३३७
२२८ तस्या चैकवाक्यतोपबन्धात्	३४४४७६	२६३ दर्शयत्येव प्रत्यक्षादुमाने	७४४१०६
२२९ तथान्यप्रतिषेधात्	३३३३१८७	२६४ दर्शयति च	३३३२२४
२३० तमा प्राणाः	२४४३१	२६५ "	३३३२६८
२३१ तदधिगम्य उत्तरपूर्वाधिवारोक्षेपविनाशौ तद्व्यपदेशात्	७४१३९	२६६ दर्शयति चार्थो नापि कार्यते ...	३२३३१९
२३२ तदधीनत्वादर्थवत्	१७४८७९	२६७ दृष्टर उत्तरैभ्यः	१३३४५३
२३३ तदन्यत्वंसारभग्नशब्दादिभ्यः	२३३५५	२६८ दृश्यते तु	२३३२३
२३४ तदन्तरमितिपक्षो ह्येति संपरिप्लवः प्रसन्निरूपणमात्रम्	३३३३१	२६९ देवादिवदपि कोके	२३३९१
२३५ तदभावो भावीतु तच्छ्रुतेरात्मनि च	...	३३३२९०	२७० देवयोगाद्वा सोपि	३३३८७
२३६ तद्व्यवस्थितधारणे च प्रवृत्तेः	१३३३७८	२७१ शुभ्वाद्यावतनं स्वशब्दात्	१३३६०७
२३७ तद्विभिन्नत्वादेव तु तद्विज्ञातस्यः	२३३३२८	२७२ ह्यदशाहवदुभयविध बाधरायणोत्तः	७४४१८१
२३८ तद्व्यवस्थामाह हि	३३३३३७		इ
२३९ तदपीतेः संसारव्यपदेशात्	४३२४७४	२७३ धर्म जैमिनिरित एव	३३३३९०
२४० तदुपपत्ति बाधरायणः संभवात्	१३३३६९	२७४ धर्मोपपत्तेश्च	१३३३२९
२४१ तदोक्षेप्रसन्नं तद्व्यवस्थितधारो विज्ञातासम्पत्तेश्चोपपत्तेश्चोपपत्ति- योगाच्च ह्यर्थावृत्तौतः सासाधिक्या	...	४३२८५	२७५ छत्तेऽहं तद्विज्ञातासिद्धिपक्षेऽप्येव ...	१३३६७०
			२७६ व्यापाराच्च	४३३३३५
				ज
			२७७ न कर्माविनाशमिति चेन्नानादित्वात्	२३३३००
			२७८ न च कर्तुः करणम्	२३३३१८

1050

अ. पा. पृ.	अ. पा. पृ.
७९ न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिर्संधिः ... ४३१३७	३१५ नोपमर्देनात् ... ४३२७७
८० न च पर्यायादप्यविरोधो विकारा- दिभ्यः ... २१२१०६	प
८१ न च स्मृतमतद्वर्माभिलाषात् ... ११२१५१	३१६ पञ्चदुर्मेनोवद्व्यपदिश्यते ... ४३२१७८
२८२ न चाधिकारिकमपि पवनानुमानात्तद- योगात् . . . ३१४४९६	३१७ षट्पञ्च ... २११८६
२८३ न तु दृष्टान्तभावात् ... २११४१	३१८ पलादिशब्देभ्यः ... ११२१८५
२८४ न तृतीये तथोपलब्धे ... ३११५२	३१९ पत्युरसामञ्जस्यात् ... २१२१०८
२८५ न प्रतीकेन हि सः ... ४११२०	३२० पयोमुखेत्तत्रापि . . . २१२११६
२८६ न प्रयोजनवशात् . . . २११९८	३२१ परं जैमिनिर्मुक्तत्वात् ... ४३१११७
२८७ न आबोऽनुपलब्धेः ... २१२९४	३२२ परमलः सेतुमानसंन्यभेदमपदे- शेभ्यः ... ३१२१७९
२८८ न भेदादिति चेन्न अत्येकमतद्वचनात् ३१२११०	३२३ परानु सञ्चुतेः ... २१११२५
२८९ न बहुरात्मोपदेशादिति चेद्धारम- संन्यधुमा ह्यस्मिन् . . . १११३९४	३२४ पराभिप्यानां तु तिरोहितं ततो ह्यस्य कल्पविपर्ययो ... ३१२८६
१९० न वा सत्यहभावाद्युते . . . ३१३४२९	३२५ परामर्श जैमिनिरबोद्धा चापवदति हि ३१४४५८
२९१ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ३१३२३४	३२६ परेण च शब्दस्य साद्विष्यं श्रूयस्त्वात्- लुबन्धः . . . ३१३४०७
२९२ न बायुक्रिये धृष्टगुणवेशात् ... २१४१७४	३२७ पारिहृषार्था इति चेन्न विज्ञेयितत्वात् ३१४४७७
२९३ न वा विरोधात् ... ११३२६६	३२८ पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोभिम्यक्तियोगात् २१३१००
२९४ न वियदुद्युते . . . २३११	३२९ पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ३१३२७३
२९५ न विलक्षणत्वादस्य तथार्थं च शब्दात् २१११३६	३३० पुरुषार्थोऽप्यन्दादिति बादरायणः ३१४४३३
२९६ न संप्रयोगसंभवादिपि वानाभावादादि- रेकाच्च . . . ११४८८५	३३१ पुरुषाक्षयवदिति चेत्यापि . . . २१२१२
२९७ न क्षामान्यादप्युपलब्धेर्मुलुबन्ध हि लोकापत्तिः ... ३१३४०५	३३२ पूर्व तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् .. ३१२१९२
२९८ न स्थानलोपि परस्मैभयलिङ्गं सर्वत्र हि ३१२१०५	३३३ पूर्ववद्वा . . . ३१२१५४
२९९ नाशुतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात् २१३६४	३३४ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्पारिक्रामानसवत् ३१३३७७
३०० नातिथिरेण विज्ञेयात् . . . ३१३१६०	३३५ धृष्टगुणदेशात् ... २१३७९
३०१ नात्मा श्रुतेर्निश्चत्वाच्च ताम्य ... २१३४५	३३६ धृष्टिभ्यधिकाररूपशब्दान्तरभ्यः . . . २१३१२३
३०२ नात्मा शब्दादिभेदात् . . . ३१३४२२	३३७ प्रकरणाच्च, ... ३१२४९५
३०३ नानुमानमवच्छन्नात् ... २१३६४	३३८ प्रकरणम् . . . ३१३६१९
३०४ नाभाव उपलब्धेः . . . २१२८८	३३९ प्रकाशवच्चैवैयर्थ्यात् ... ३१२११७
३०५ नाविशेषात् . . . ३१४४४६	३४० प्रकाशादिवच्चैवैशेष्यं प्रकाशश्च कर्म- व्यभ्यासात्, ... ३१२१४७
३०६ नासतोऽदृष्टत्वात् ... २१२८२	३४१ प्रकाशादिवच्चैवैयर्थः . . . २१३१३४
३०७ नित्यमेव च भावात् . . . २१२४९	३४२ प्रकाशाक्षयवद्वा तेजस्त्वात् ... ३१२१४५
३०८ नित्योपलब्धपुनरुत्पत्तिरित्येतद्व्यतिरिक्त- नियमो बान्यथा ... २१३१०१	३४३ अतिसिद्धिः प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् .. ११४९५७
३०९ नित्यमात्र . . . ३१४४३९	३४४ अक्षयतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो अनीति च भूयः ... ३१२१३४
३१० निर्मातार चैकं पुनरप्यत्र ... ३१२७६	३४५ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाहमर्थः ... ११४९५३
३११ निधि नेति चेन्न सन्नप्यस्य यावद्देह- भावितादृशयति च ... ४१२१९०	३४६ प्रतिज्ञाहानिरप्यतिरेकाच्छब्देभ्यः . . . २१३१९
३१२ नेतरोनुपपत्तेः ... १११३२९	३४७ अतिषेधाच्च, ... ३१२१५४
३१३ नैकस्मिन् दर्शयतो हि ... ४१२६९	३४८ अतिषेधादिति चेन्न धारीतात् ... ४१२७८
३१४ नैकस्मिन्संभवात् ... २१२९९	३४९ अतिषेध्यापत्तिर्लक्ष्यानिरोधाप्राप्तिर- विच्छेदात् ... ३१२७५

	अ. पा. पृ.		अ. पा. पृ.
३५० मयक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिक-		३८७ भगवद्विषयविरोधः ..	३१३७१६
मण्डलद्वयोक्ते- ...	४१४११९	३८८ महर्षीवन्द्या हृत्पारिमण्डलाभ्याम्	२१२३३
३५१ मयमे अवगच्छति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ३११२४		३८९ महर्षयः ..	३१४८६७
३५२ मदानपदेन तदुक्तम् ...	३१३३५६	३९० भासादिभिर्यथासाधुमितरयोश्च ..	२१४१११
३५३ प्रदीपवदयोरास्यधाहि द्योतयति ...	४१४११२	३९१ भागवर्णिकमेव च गम्यते ...	३१३३११
३५४ प्रदेसादिति चेन्नान्तर्भावात्	२१३१४३	३९२ भाषाभावे तु कालमनानभिष्यक्त-	
३५५ प्रयुक्तेष्व ...	२१२१९	स्वरूपत्वात् ...	३१२१७८
३५६ प्रतिज्ञेयं ...	३१३६७३	३९३ युक्त प्रतिज्ञानात् ...	४१४१५७
३५७ प्राणयतेष्व ..	३१११९	३९४ युक्तोपसृप्यपदेशात् .	१३३६३२
३५८ प्राणशब्दात् ...	३१३६३७	३९५ मुग्धेऽर्चयतिः परिशेषात् ..	३१२१००
३५९ प्राणयता कम्पात् ...	२१४१८६	३९६ मौनवदितेवपामप्युपदेशात्	३१४५०८
३६० प्राणलघादुगमात् ...	३१३३६२	य	
३६१ प्राणाद्वयो पाश्चयोपात् ..	३१४८९३	३९७ यत्रैकग्रता तत्राविशेषात् ...	४१३३७
३६२ प्रियदिरस्त्वाधमतिरपचयावयवौ हि		३९८ यथा च सप्तोभयथा ...	२१३१२४
भेदे ...	३१३२४७	३९९ यथा च प्राणादि ...	२१३८६
फ		४०० यदेव विद्ययेति हि ...	४१३१०
३६३ फलमत उपपत्तेः ...	३१२१८९	४०१ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकणात्	३१३३५५
य		४०२ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषकार्त्तनात्	२१३१५६
३६४ यदित्प्रभयधापि स्मृतेराचारान् ..	३१४४९७	४०३ यावद्विकार तु विभाषो लोकयत्	२१३११३
३६५ बुद्ध्याः पादयत् ..	३१२१८५	४०४ युक्तेः शब्दान्तराच्च ..	२१३८०
३६६ ब्रह्मचर्यकपोत् .	४१३१२३	४०५ योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ...	४१३१२९
३६७ ब्राह्मेण जैमिनिस्त्वासादिभ्यः ...	४१४१५९	४०६ योगिभ्यः हि वीर्यते ..	३१४६८३
भ		४०७ योगिनः वीर्यम् ...	३१३१६७
३६८ भाक वाऽनात्मविश्वात्तथा हि दृष्टयति	३१३१२८	र	
३६९ भावं जैमिनिपिक्लपामननात् ...	४१४१८०	४०८ रत्नवातुपपत्तेः मानुसानात् ...	२१३१३
३७० भावं तु भावरागयोः हि ...	३१३७२८	४०९ रश्म्यनुसारी ..	४१२८८
३७१ भावे क्षोपलक्षणेः ...	२१३७५	४१० रूपादिनत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्...	२१३५९
३७२ भावे ज्ञानमहत् ..	४१४१८८	४११ रूपोपन्यासाच्च ...	१३१५६२
३७३ भूतादिबादप्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ...	३१३३८६	४१२ रेतःसिन्धोयोग्य ...	३१३१६६
३७४ भूतेषु तत्पुतेः ...	४१२१५५	ह	
३७५ भूमा संमसादादप्युपदेशात् ...	३१३१६२४	४१३ तिरुभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ...	३१३३६६
३७६ भूमाः ऋतुव्यायसत्वं तथाहि दर्शयति	३१३१८१	४१४ तिरुत्तमं ...	४१३१९
३७७ भेदक्यपदेशाच्च ...	३१३१६३	४१५ लोकवत्तु लोकावैक्यम् ...	२१३१८
३७८ भेदक्यपदेशाच्चान्यः ...	३१३१७९	च	
३७९ भेदक्यपदेशात् ...	३१३१६१८	४१६ चर्त्तयति चेन्न प्रत्यो हि प्रकरणात् ...	३१४८४५
३८० भेदमुक्तेः ...	२१४२०८	४१७ चरुणाच्चाधीनप्रत्ययौ ..	४१३१०७
३८१ भेदाभेति भेदेकस्यापि ...	३१३१२०३	४१८ चान्दान्वयात् ..	३१४१९३
३८२ भोक्तापत्तेरविभागेति स्वातन्त्र्यवत्	२१३१८८	४१९ चान्दानि दर्शनाच्छब्दाच्च ...	४१२१५५
३८३ भोगाभावात्सम्यक्त्वान्न ...	४१४२०७	४२० चायुस्यदादविशेषाविशेषस्याम् ...	४१३१३०
३८४ भोगेन स्मितरे क्षपस्वित्वाय संपद्यते	४१३११३	४२१ विकरणत्वाभेति चेत्तदुक्तम् ...	२१३१७७
भ		४२२ विकल्पो विहितप्रकारात् ...	३१३१४४
३८५ भगवद्विषयसंनवादनधिकारं जैमिनिः	३१३१७२५	४२३ विकारावति च तथाहि स्थितिमाह	४१२००४
३८६ भगवद्विषयः ...	२१३१३४		

अ. पा. पृ.	अ. पा. पृ.
४२३ विद्याश्रद्धाजोति चेन्न प्राप्नुयात् ...	१११३०३
४२५ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ...	२१२११८
४२६ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ...	३११५१
४२७ निवैव तु निर्धारणात् ...	३१३१३७
४२८ विधिर्वा धारणवत् ...	३१३१४७
४२९ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च	२१३२९
४३० विप्रतिपेक्षा ...	२१२११७
४३१ विप्रतिपेक्षाभासमजसम् ...	२१२१२७
४३२ विभागाः शतवत् ...	३१३१४४
४३३ विरोधः, कर्मणीति चेन्ननेकप्रतिपेक्षेर्भावात् ...	११३१७०
४३४ विवक्षितगोपपत्तेः ...	११२१४५
४३५ विशेष च दशैयति ...	३१३१४८
४३६ विशेषणभेदस्यपदेसाभ्यां च नेतरौ	११२१६७
४३७ विशेषणाच्च ...	३१३१५७
४३८ विशेषानुग्रहः ...	३१३१५९
४३९ विशेषितत्वाच्च ...	३१३१७५
४४० विहारोपदेशात् ...	२१३१०६
४४१ विहितत्वाच्चासमकर्माभि	३१३१४८
४४२ बुद्धिहासिभासत्वमन्तर्भावादुभय- सामञ्जसादेवम् ...	३१२१२९
४४३ वैषाद्यर्थभेदात् ...	३१३१७७
४४४ वैयुक्तेनैव तत्तत्पुत्रे ...	३१३११३
४४५ वैधर्म्याच्च न स्वमादिवत् ...	२१२१९१
४४६ वैलक्षण्याच्च ...	२१३१०८
४४७ वैशोप्यपु तद्वाद्विहायः ...	२१३११३
४४८ वैशानर साधारणपदविशेषात् ...	११३१५२
४४९ वैषम्यनिर्द्वये न सापेक्षत्वात्साहि द्वयार्थे ...	२११९९
४५० व्यतिरेकज्ञानाभाविताच्च सू- क्ष्मवत् ...	३१३१३२
४५१ व्यतिरेकानवस्थितेक्षानपेक्षत्वात् ...	२१२११७
४५२ व्यतिरेको गन्धवत् ...	२१३१७३
४५३ व्यतिहारो विधिपणित हीतरवत् ...	३१३१३६
४५४ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देश- विपर्ययः ...	२१३१११
४५५ व्यापेक्ष समजसम् ...	३१३१२७
श	
४५६ शक्तिविपर्ययात् ...	२१३११६
४५७ शब्द इति चेत्ततः प्रसवाप्रत्यक्ष- समानाभ्याम् ...	११३१७०
४५८ शब्दविशेषात् ...	११२१४४
४५९ शब्दब्रह्मोक्तोक्तकर्मणे ...	३१३१४८
४६० शब्दाच्च ...	२१३१७
४६१ शब्दाद्विषयेन प्रतिष्ठानासिद्धि चेन्न तथादृष्ट्यपदेसादसंभवात्पुरुषमपि चैवमधीयते ...	११२१५९
४६२ शब्दादेव प्रमितः ...	११३१६९
४६३ शब्दमाधुषेयत्वात् सात्त्विका तद्विषेक्ष- वृत्तया तेषामवयवाधुषेयत्वात् ...	३१३१४४
४६४ शारीर्येभ्योभयेपि हि शब्देनैवमधीयते	११२१५९
४६५ शाब्दस्या तदपदेशो वामदेववत् ...	११३१२९
४६६ शिष्टेभ्यः ...	३१३१४७
४६७ श्रुत्यस्य सत्त्वादव्यवधानात्तद्वद्वग- स्तुष्यते हि ...	११३१७८
४६८ शेषत्वात्पुरुषार्थभावाद्वा यथान्येति निति नैमित्तिक ...	३१३१४६
४६९ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिपेक्षास्तुतेभ्यः ...	११३१४९
४७० श्रुतत्वाच्च ...	११३१४७
४७१ " ...	३१२१९०
४७२ श्रुतेभ्यः ...	३१३१५०
४७३ श्रुतेषु शब्दमूलत्वात् ...	२१२१२२
४७४ श्रुतोपनिषत्प्रसिद्धाभिधानाच्च ...	११२१५३
४७५ श्रुत्यादिवलीयत्वाच्च न बाधः ...	३१३१६९
४७६ श्रेष्ठ्य ...	२१३१७३
स	
४७७ संज्ञातन्त्रेक्षुक्रमसिद्धि तु तदपि ...	३१३१६७
४७८ संज्ञासूत्रिकसिद्धि त्रिवृत्कर्मत उपदेशात् ...	२१३१०८
४७९ संयमने स्वतुभ्येतेरेषामारोहावरोही तद्विद्वद्वर्णात् ...	३१३१४५
४८० संस्कारपरामर्शात्तद्वर्णाभाविताप्रा- प्त्यपत्तौ ...	३१३१७७
४८१ स एव तु कर्माजसृष्टितत्त्वविधिभ्यः ...	३१२१९८
४८२ सत्कामदेव च तन्त्रुतेः ...	३१३१७७
४८३ सत्त्वाभावस्य ...	२१३१७७
४८४ संन्ये इष्टिराह हि ...	३१३१७७
४८५ सत्त्वतोर्विशेषितत्वाच्च ...	२१३१६७
४८६ समान्यात्मन्यात् ...	३१३१७७
४८७ समवायाभ्युपगमाच्च साध्यादय- वस्थितेः ...	२१२१४३
४८८ समाकर्षात् ...	११३१७२
४८९ समान्यमावाच्च ...	२१३१७२
४९० समाप्त एव चापेक्षते ...	३१३१६३
४९१ समानात्मरूपत्वादाहृत्तत्त्वविरोधो द्वयानस्तुतेभ्यः ...	११३१७२

श्रीमद्गुणाध्यायानां प्रमाणवाक्यानां सूचीपत्रम् ।

[सर्वत्र अध्यायपादपृष्ठाङ्काः निर्दिष्टाः]

उपरिनिर्दिष्टस्थलाक्षरग्रन्थस्थान्तरसंकेतस्वका आङ्गलाङ्काः

अथर्ववेदः ।

वैश्वानतो न ऊत्या १,२,५९१ 6 35.1

आदित्यहृदयम् ।

ध्वेयः सदा १,१,१४८ 55

आपस्तम्बधर्मसूत्रम् ।

न वृदाति १,४,५०१ 10.14 6 7

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् ।

अग्निष्टोमेन यजेत १,३,२०० 10.2 1

अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत १,२,१९१ 10.2.1

अथातो वर्णपूर्णमासौ १,१,४७ 1 1

एतथा निषादित्यपतिं १,३,७३८ 9 14 12

प्रक्षिप्तो ब्रह्मा १,४,४३८ 3 18 1

यस्तद्विवक्षितं कामयेतायम् १,३,३२३ 11.1.4

यथा प्रथिवी ४,३,१०४ 1 13 5

शोभते ब्रह्माणं वृणीते १,२,९९ 4 4 1

ईशावास्यम् ।

अन्धं तम १,३,८१५ 12

असुर्यो नाम ते १,४,४६० 3

तास्ते मेव १,४,४६५ 8

अङ्गसंहिता ।

अत्राह ४,२,८२१४,४,२०६ 2.2 24

अनि त्वा शूर १,३,२८३ 5 3 21

आनीदवातम् २,४,१७३ 8 7 17

आस्य जानन्त १,३,३४७ 2 2.26

पृथिवानस १,१,३८६ 10.9.8

क इह प्रबोचत् १,४,९१५ 3 54.5

चन्द्रमा मनस १,२,९५ 10.90.18

तम आसीत् १,४,९१२ 10 129.1

तस्य खोवातः १,३,३४७ 2.2.26

तां वा ४,२,८२१४,४,२०६ 2.2.24

दिवीव क्षुरातम् ४,४,१९८ 1.22.20

पादोऽस्य विद्या २,३,१३४ 10.90.3

पुरुष एवेदम् २,३,१३४ 10.90.2

यष्टेन यष्टमयन्त १,३,७०८ 10.91.16

विद्यतश्चक्षुः १,२,१३७ 10.81.3

पेतरयोपनिषद् ।

असिर्वाग्भूत्या २,१,२०१२,४,१८२ 2.4

१२४ प्र० सू० २०

आत्मा वै १,१,२१५१,१,२३१ 1.1.1

तद्योह सोमो ३,३,३३६ 2.12.2

नाम्यकिंचन १,१,२१९ 1 1.1

स इमां १,१,२१९ 1 1.2

स ऐकत १,१,२१५१,१,२३१ 1.1.1

पेतरयब्राह्मणम् ।

मापुत्रस्य लोकोऽसि १,४,४३४ 7.18.12

फटोपनिषद् ।

अवाद्यमन्तम् १,४,८४५ 2.8 15

अन्यत्र धर्मात् १,४,८५१ 1 2 14

अशब्दमस्पर्शम् १,४,८४५ 2 9 15

अस्पर्शमगन्धम् १,२,१३७ 3 15

अहुष्टमात्रः पुरुषः १,३,६९३ 2.4 18

आत्मानं रथिनं विद्धि १,४,८३२ 1.1.3

आत्मानिन्द्रियमनोयुक्तं १,४,८३२ 1.3 4

आसीनो वृक्षम् १,२,११७ 1.2.20

इन्द्रियाणि ह्यात्मा १,४,८३२ 1 3.4

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्माः १,४,८३०,४६,५५ 1.8.10

अतः पितृन्तौ १,२,५०६ 1 3 1

एकस्तथा २,३,१३६ 2 5.11

एष सर्वेषु भूतेषु १,४,८३६,८४७ 1.8.12

कश्चिद्दीर्घ १,२,१३७ 2 4 1

गृहा प्रक्षिप्तो ४,२,८७ 3.1

तयोर्ध्वमायम् १,३,६६० 6.16

इत्यते त्वग्रया १,४,८३६ 1 3.12

देवैरत्रापि १,४,८५१ 1.1.22

न जायते १,२,४५१३,३,४७ 1 2 18

न तत्र स्वर्गो जातिः १,३,६८८ 2 5.15

न स पुनः ४,४,१५५ 2

नैवा तर्कः १,१,३७३,२,१५२१४,४,२०६ 1.2.9

पुरुषाश्च परं किञ्चित् १,४,८३१ 1 3.10

प्र ते ब्रवीमि १,४,८४८ 1 1.14

बुद्धिं तु सारथिं २,४,८३२ 1.3.3

मनसस्तु परा बुद्धिः १,४,८३० 1.3.10

मनसैव ३,२,११७३,२,१२७३,४,५०४ 4.11

महत्तः परमम्यक्तं १,४,८३१ 1.3.11

महान्तं विमुक्तं १,४,८६७ 1.2.22

सूक्तोः स ३,२,११२ 4.11

मृत्युर्त्यसोपेतचनं १,२,४८८ 1.2.25
 य एष सुतेषु ३,२,७६,९० 2 5 8
 यदिद किंच १,२,४५७ 2 6.2
 यस्य मल्ल च क्षत्र च १,२,४८८ 1.2.25
 येयं प्रेतो १,२,५३११,४,८५१ 1 1 20
 स त्वं किमप्येषो १,४,८४८ 1 1 13
 सर्वे वेदाः १,१,२४२११,४,८५१,९१५३,२,१३७
 1.2.15

सोष्वनः पारं १,२,५१७ 1.3.9

कालाग्रिरुद्रोपनिषद् ।

न स पुनरावर्तते २,३,८८ 30

केनोपनिषद् ।

अविज्ञातम् ३,२,१०९ 2.11

कौपीतक्युपनिषद् ।

अग्निहोत्रं ४,३,१०५ 1.3

अथ कलु प्राण एव १,१,४०४ 3.3

अथ कलु यथा प्रज्ञायां १,१,४०८ 3 3

अथास्मिन्प्राणो ३,२,९० 4.10

आनन्दोऽनुरोहः १,१,३९४,३९९ 3.9

एष उ एष साधु ३,२,१९२ 3.9

एष उ एषासाधु १,१,२६८ 3.9

एष लोकपालः १,१,३९२ 3.8

एष लोकविपतिः १,१,३९४ 3.9

एष ह्येव साधु कर्म कारयति २,१,१०० 3.9

ह्येव एतत् १,४,९२३ 4.19

त्वमेव मे हृणीष्व १,१,३९४ 3.1

न कार्यं विनिश्चासीत् १,१,३९६,४०४ 3.8

न हि प्रज्ञापेतेषां १,१,४०८ 3.8

प्रज्ञया हारीरं २,३,७९ 3.6

प्रतर्दनी ह वै १,१,३९२३,४,४०४ 3.1

प्राणैव हेवामुत्तिष्ठ १,१,३९२ 3.2

प्राणो व अहं १,१,४०० 3.2

यत्रैव एतत् १,४,९२९ 4.19

अप्रज्ञो निनीयति ३,२,१९२ 3.9

मे के चास्मात् २,३,५५ 3.3

मे के चास्मात् ३,१,४४,५१ 1.2

यो वै प्राणः १,१,४०४,४०८ 3.4

वक्षारं निघात् १,१,३९६,४०४ 3.8

स एतं देववानं ४,३,९८,१०१,१०३,१०४,११७ 1.3

स प्रजापतिलोकं ४,३,९८ 1.3

स न आस्तेति १,१,३९६ 3.9

स यदासात् २,३,५५ 3 3

सह हेवास्मिन् १,१,४०८ 3.4

समं न कंचन ३,२,९० 4.19

गोपालपूर्वतापनीयोपनिषत् ।

चिन्तयन्नेतसा ३,३,३१३ 3

पञ्चपदी अपम् ३,३,३१४ 2

परमहैतवो धारयति ३,३,३१३ 3

गोपालोत्तरतापनीयोपनिषत् ।

यत्रासौ संस्थितः कृष्णः ३,३,२१७ 2

स होवाच त हि ३,३,२१७ 1

गौतमसूत्रम् ।

उदाहरणे विद्वाञ्छेदं १,२,७४९ 12.4

छान्दोग्योपनिषत् ।

अविबोहरहः ४,३,१०३ 5 10 2

अथ खलु ऋतुमयः १,२,४४० 3 14 1

अथ य आत्मा १,३,६७० 8.4 1

अथ य आत्मा स सेतु १,३,६७० 8.4.1

अथ य इहात्मानं ३,२,१८१ 8.1 6

अथ य एतानेवं ३,३,१९५ 5.10.10

अथ य एवोत्तरक्षिप्ति १,१,३३७१,२,५३० 4.15.1

अथ यदत् पर १,१,३७७ 3 13.7

अथ यद्विदमस्मिन् ब्रह्मपुरे १,३,६५३ 8.1.1

अथ यत्रैतदस्मात् ४,३,९८ 8 6.5

अथ य एष संप्रसादः ४,२,८८४४,३,९८,१०० 8.8.4

अथ योयं अगवः १,२,५३० 8.7.4

अथ वा सर्वम् १,४,९७७ 3 14.1

अथ ह लौकिकं च कारयेत् १,३,७४४ 4.3.5

अथ होवाच सत्यम् ४,१,२९ 5.13.1

अथात्मादेशः ३,३,९१९ 7.25.1

अथैतयोः पायोः ३,१,५२४,३,१०१ 5.10.8

अपीहि ३,४,४०४,४०६ 7 1.1

अपीहि अथय इति १,३,७४७ 7.1 1

अप्यात्मस्य १,१,३३७ 1.7.1

अनेव जीवेनात्मना १,४,८०८१,२,८८,१०२३,३,५८१
 २,४,१८५ 6.3.2

अथसर्वं हि सौम्य २,४,२११ 6.5.4

अपि वा तमादेशस्य १,२,९९१ 6.2.1

अथमात्मापहतपाप्मा २,३,५४ 8.1.5

अहारीरं वाचं ४,४,१६२ 8.12.1

अतो वा आदिषुः १,३,७२५४,१,२९,३१ 3.1.1

अ ह हारे स्वा १,३,७४० 4.2.3

आकाशानन्दं ब्रह्म १,३,९२३ 6.8.1

आकाशो वै १,३,७६४ 8.14.1

आकाशो ह्येतेभ्यः १,३,३६० 1.9.1

आचार्यवात् ३,४,५०५ 8.15 1

आचार्यकुलान् ३,४,४०६,४८०४,१,४४ 6.14.2

आत्मत एवेद सर्वम् ४,४,३८२ 7.26.1

आत्मत एवेवं सर्वम् ३,३,३०४ 7 26.1
 आत्मरतिरात्मकीष्टः ३,३,४८१,४,४,१८२ 7 25 2
 आत्मनं स्वयम् ३,२,८० 6 2 ॥
 आत्मैवेवं सर्वम् १,१,१९६,२८१३,३,३९९ 7.25 2
 आदिवाचनमसम् ४,३,१०७ 4 15.5
 आदित्यो वै द्वेचमष्टु १,४,८८४ 3.1.1
 आहारश्रुतौ ३,४,४८५ 7 26.2
 इत्यधिदैवतम् १,१,३३७ 1 6 8
 इम मानवम् १,२,५३३ 4 15 5
 उदेति ह वै १,१,३३७ 1 6.7
 उभावप्यस्मिन् ३,२,१८३ 8 1.3
 एकमेवाद्वितीयम् १,१,१९६,२१९१३,२,१४६ 6 2.1
 एकशतं १,३,४०० 8 11 3
 एतद्वृत्तम् १,२,५३० 4 15 1
 एतमिताः प्रेक्ष १,२,४५९ 3 14 4
 एतेन प्रतिपद्यमानाः ४,४,२१० 4 15 6
 एत संयत्नाम १,२,५२८ 4 15.4
 एवं पश्यन्नेवं ३,३,४०१ 7 25 2
 एष आत्मापहत १,२,५३११,३,६६१ 8 3 4
 एष आत्मैति होवाच १,२,५२४ 4.15.1
 एष उ एष १,२,५२८ 4 15 4
 एष देवपथः १,२,५३३ 4.15.5
 एष सर्वेभ्यः पाप्मस्य १,१,३३७१,१,३४३ 1.6.7
 ऐतदात्ममिदं ३,२,८०४,१,८ 6.8.5
 ऽमिलेदक्षारम् ४,१,५० 1 1.1
 कतमा सा देवता १,१,३६९ 1 11.5
 गायत्री वा इदम् १,१,३७५,३८५ 3.12 1
 चाक्रायणः ३,४,४८५ 1 10.5
 जानश्रुतिर्हि पौत्रायणः १,३,७३९ 4.2.3
 जापस्य ४,३,९९ 5 10 8
 ज्ञापान्दिव ३,२,१८८ 3.14.3
 ज्ञानादेव तु कैवल्यम् ३,३,३१८ 7 1 3
 सत्तेज ऐक्षत २,१,२०११,१,२१९११,४,९०७ 6 2 3
 तत्तेजोस्यत १,४,९०७ 6.2 3
 तत्तमसि १,१,३६६ 6 9 4
 तत्पुरुषोऽमानवः ४,३,१०७ 4 15 5
 तत्राद्यमय हि २,३,२५ 6.5 4
 तत्सत्यम् ३,२,८० 6.8.5
 तद्वैद्वेद्व्यम् १,३,६०० 8 1 1
 तदैक्षत १,१,२१९१,३,३ 6 2 3
 तद्देवानामस्य ३,१,२८ 5.10 4
 तदैक आहुः १,४,९१२ 6 2 1
 तद्य इयं सिद्धये ३,१,७०४,३,९८ 5 3 10
 तद्य इह रमणीयचरणाः ३,१,३६ 5.10 7

तद्यथेयीकात्तलम् ४,१,४० 5.24.3
 तद्यथापि हिरण्यं ४,४,१९५ 8 3 2
 तद्यद्भक्त १,२,५९० 5 10 1
 तद्यथसिन् १,२,५२५ 4 15 1
 तमसित ४,२,८८ 8 6 5
 तयोर्ध्वमायन् ४,४,२१० 8 6 6
 तरति शोकम् १,३,६२४३,३,३१८ 7 1.3
 तस्याद्यत्र क च वर्षति ३,१,५६ 6 2 3
 तस्याद्यत्र क च शोचति ३,१,५६ 6 2.4
 तस्य तावदेव विरम् १,४,५१४ 6.14 2
 तस्य सर्वेषु लोकेषु ३,३,४०५ 7.25.2
 तस्य ह वा एतल्लेख १,१,३७०३,३,३७४,३९०,४२११
 ४,४,१८२ 7 26 1
 तस्य हैतस्य ४,२,८६ 4 4 2
 त्रिपादस्य १,१,३८० 3 12.6
 त्वं कमात्मानम् ४,१,२९ 5 14.1
 ता अक्षमस्यजन्त २,३,३३ 6 2 4
 ता आप ऐक्षन्त २,३,३३ 6 2 4
 तान्हातुपनीय १,३,७४७ 5 11 7
 तावानस्य १,१,३७४,३८५ 3 12 6
 तासा त्रिभुतम् १,४,८७६ 6.१ 3
 तेर्विषम् ४,३,९८ 5 10 1
 देवा अक्षं ३,१,६३ 5.7 2
 नच पुन ४,४,२१० 8.15.1
 न पश्य ४,२,७८ 7 26 2
 न पश्यो मृत्युं ३,३,४०७ 7.26.2
 न स पुनः १,१,२०४३,४,५१६ 8 15 1
 न ह वा एवविदि ३,४,४८५ 5 2.1
 नास्मविष्णुव शेष ३,३,३६४ 7 1.3
 नास्मविष् ३,३,३९५ 7 1 3
 नान्यत्पश्यति ३,३,४०६ 7 24 1
 नैतत्प्राक्षण १,३,७४८ 4.4 5
 पञ्च पुरुषास्त १,१,३८० 3 12 6
 पञ्चम्यामाहुतावाप ३,१,६,१५ 5 3.3
 पादोस्य शिक्षा १,३,३८७ 3.12 6
 पादोस्य सर्वा १,१,३७४ 3.12.6
 प्रत्तोतया देवता १,१,३६९ 1 11 4
 प्राणबन्धन हि ४,२,६३ 6.8 2
 बहु स्याम् १,१,२१९ 6 2 3
 भूमेव ४,४,१९८ 7 23 1
 मनोमयः १,२,४४० 3 14 2
 य एतमेव विद्वान् ४,१,२९ 3.19.4
 य एपोन्तरक्षिणि ३,२,१८३ 1 7 5
 य एपोन्तरादित्ये ३,२,१८३ 1.7.5

अत्र नाम्न्यव्यति १,१,२८११,२,६२४१,२,३६६,३९०,
४१८३,४,४३४१,४,१८२,१९८,२०० 7 24.1

अत्रैतत्पुत्रः १,१,२३६ 6 8 1

अथा कम्पासं पुष्करिणीं १,१,३३० 1.6 7

अथा चाकुलिः ४,२,६३ 6 8 2

अथैकेन सुविप्रेय १,४,१६१ 6.1.4

अथैवेह कर्मजितः १,३,६६६ 8 1.6

अथै रोहितं रूपम् १,४,८७८ 6.4.1

अथा कर्मसु ३,२,८५ 5.2.2

अथिदि किंच तत्सत्यमित्याचक्षते २,१,७० 6 2.1

अथिदमसिचक्षतः १,१,३०३ 8 13.7

अथैव विषया १,१,७६,१२०,१८६१,२,२७८४,१,५०,
५० 1.1.10

अथैव तेष ३,३,३६४३,४,४४५ 7.1.2

अथैवैतमेव १,२,५७५ 5 18.2

आभाष्या अयमाकाशः १,३,६००,१८८३,२,१८२
8.1.8

अथै चैते ४,३,११२ 5.10.1

अथैवास्तम् २,३,११४,४,१८१

अथै वै भूमा १,३,९२४

अथै वै भूमा तत्सुक्तं ३,३,३६६,३८९,४१८,४,४,१८१
7 23.1

अथै वै भूमा तत्सुक्तम् ३,३,४१८ 7 24.1

अथै सर्वज्ञः २,१,४७२,३,५४३,२,१३८ 8.14.2

अथै चाव १,२,५२६ 4.14.8

अथैवास्तम् ४,२,६२ 6 8.6

आचारम्भम् १,१,१८३१,४,१२,१,५५१४,४,१८१
6.1.4

अथै च वृषा च ४,२,२०३ 7 26.2

अथै चैका ४,२,८०१,४,२,७ 8 6.6

अथै देवो ३,४,५०९ 8.15.1

अथै एवास्तम् ४,३,११४,११७ 4 15.5

अथै एवास्तम् ३,३,४१८४,४,१८२ 7 25.1

अथै एष संभसादः १,३,७३० 8.12.8

अथै सौन्द १,३,७६२ 6.9.2

अथै संपन्न १,३,७६३३,२,९१ 6.9.2

अथै संप्रधानम् १,३,७६३३,२,९१ 6.9.2

अथै सकासो ह ज्यवाः १,३,७७८ 4.4.1

अथै सोम १,१,२१११,४,१८६१,३,३१२,३,५३१३,
४,१५७३,१,५६ 6.2.1

अथै अगवः कसिच ३,३,३१८ 7.24.1

अथै सत्त ३,२,८५ 5.9.2

अथै पावकसाय ४,२,८८ 8.6.5

अथै यो नाम ४,३,२४९ 7.1.1

अथैमासोति ४,२,२०३१०५ 7.26.2

अथैरसः ३,३,२४० 8 14.2

अथैमासोति सर्वज्ञः ३,३,४०० 2.6.2

अथैकर्मा ३,२,१०६ 3.14.2

अथैरूपः ३,२,१३७ 3.14.2

अथैवि ह वा इमानि सुखानि १,३,३६९११,४,९०८
1.9.1

अथै एष एव पश्यम् १,१,२८११,३,६३२३,३,४१८,
४२१४,४,१८२ 7 25.2

अथै एष ३,३,३९९ 7.25.2

अथैव लोकेषु ३,२,१८१ 8.1.6

अथै ह पश्यति ४,२,२०० 7.26.2

अथै कल ४,१,२२२ 3.14.1

अथैलानि च १,३,६३२ 7.26.2

अथै त्वेव विनिहासितव्यम् ३,३,३८९ 7.22.1

अथै चतुष्पदा पक्षिणा १,१,३८५ 8 12.5

अथै अगवो मग्नः ३,३,३६४,३,७० 7.1.3

अथै अगवः शोचामि ३,३,३६४,३,९१ 7 1.8

अथै सप्तमिद ३,४,४४५ 7 1.8

अथै यव १,३,३३४ 7 13.1

अथै पीतः २,४,१५५ 6 8.1

अथै महिनि ३,३,३९८ 7.24.1

अथै क्षपीतः १,१,२३३१,४,९३० 6.8.1

अथैवालोपनिषद् ।

अथैवालोपनिषत् १,२,९०१ 1

अथैवालोपनिषद् ३,४,४३९ 4

अथैवालोपनिषद् ३,४,४५५,४६० 4

अथैवालोपनिषद् ३,४,४३९,४५०,४५५,४६३ 4

अथैवालोपनिषद् ।

अथैवालोपनिषद् १,१,९१ 1 1.1

अथैवालोपनिषद् ३,३,३९३ 3.8.18

अथैवालोपनिषद् ।

अथैवालोपनिषद् १,३,७२८ 2.19

अथैवालोपनिषद् ४,४,१९२ 3.14

अथैवालोपनिषद् ३,३,२९५ 3.18

अथैवालोपनिषद् ४,४,१९२ 3.14

अथैवालोपनिषद् ३,१,७६ 3.8

अथैवालोपनिषद् ३,१,७० 6.5

अथैवालोपनिषद् १,३,७२४ 10.1.2

अथैवालोपनिषद् ।

अथैवालोपनिषद् १,१,२३३ 2.7

अथैवालोपनिषद् २,३,२३ 2.1

अथैवालोपनिषद् १,१,२८४,२८८ 3.1

अथैवालोपनिषद् २,३,५९ 3.10

तेत्तिरीयसंहिता ।

- अनाष्टमसि ३,३,२२ 2.1.10
 अतु से दीक्षां ३,३,२२३ 2.1.10
 अतुत वै प्राणाः १,३,७५७ 2.6.8
 अस्मिन्मे ३,३,२३४ 6.2.8
 आधिनं धूयल्लामम् ३,३,४३९ 2.1.10
 एक एव यजेत ३,२,९८ 5.5.6.7
 ऐन्द्राग्रं पुनः ३,३,४३९ 2.1.15
 गृहम् त्वा अतु १,३,९०९ अ. 6.5 अ. १२मी
 तरति महाहत्याम् ३,१,४६ 5.3.12
 तद्वृक्षापत्य ३,३,४९४ 1.3.6
 तदेव भूतम् ३,३,६२५ 10.1.1
 तद्विष्णोः ३,३,४९४१४,२,८३१४,३,१८९ 1.3.6.2
 ते ते ३,३,१८९ 1.3.6.1
 ते ते कामान्मुपमसि ३,३,४९४ 1.3.6.1
 द्वापौर्णमासाभ्याम् ३,२,१९१ 1.6.9
 देवा वै सप्तमासत १,३,७०७,७२९ 2.3.8
 द्वावक्ष रात्रीः ३,२,९९ 5.5.6.7
 द्विरात्रेण यजेत ३,३,१८४ 7.1.4
 द्यौमात् क्षुधि चमसे ३,३,३३२
 परमेष्ठिनो वा एषः ३,२,१९१ 1.6.9
 परोषीयसीत् ३,३,२३५ 6.2.3
 पुरुष दूषेद्वत् ३,३,२७३ 3.12.1
 परमेष्ठिनो वा ३,३,४१८ 1.6.9
 मन्वापतिरकामवत १,१,१७८
 महा देवानां १,३,७२९ 3.4.11
 मूलोकावुपति ३,३,१०४ 3.4.5
 मन्मत्सुदुष्टे ३,३,३२५ 10.1.1
 मः सिक्तेनाः स्था १,३,७११ 5.5.4
 मदाङ्गे बहुरेव ३,३,४३७ 6.1.1
 म एव विद्वां दुर्लपूर्णमाली ३,३,७१८ 1.6.9
 मध्ययानावुपजी ३,३,४३७ 2.6.1
 मस्य पर्णमयी सुहृः ३,३,४३७ 3.5.7
 येनाहुतं स च ३,३,३२५ 10.1.1
 म एव विद्वांसः ३,३,१८४ 7.5.1
 म कामयेत ३,३,१८४ 7.2.9
 मस्मिन्निदं संवरति ३,३,३२५ 10.1.1
 विष्णोः कर्माणि ३,३,४९४१४,२,८३१४,३,१८९ 1.3.6.2
 पीरहा वा एषः ३,३,४६० 1.5.2
 मो सुते ३,२,९९ 5.5.6.7
 सप्त वै शीर्षेणाः २,३,१६३ 5.1.7.1
 साध्या वै देवाः १,३,७०७ 7.2.1
 सदा वयसि २,३,४९५१४,२,८३ 1.3.6

सूर्यो दिवोधिपतिः ३,३,१०४ 3.4.5

मकुर्संहिता ।

तद्विद्वांसः ३,३,१८९ 1.22.21

ताण्ड्यब्राह्मणम् ।

एतेन वै विप्रश्नं १,३,७४४ 20.13.5

नारायणोपनिषद् ।

अतः परं मान्यम् ३,३,४३६ 1.1

अन्मस्यपारे ३,३,२९४,४१४ 1.1

तदेव भूतम् ३,३,४१४ 1.1

तस्यान्ते सुधिरम् १,२,३०२ 1.3.2

तस्यैवं विदुषा ३,३,४७८ 80

यथा वृक्षस्य २,३,७६ 1.1

यदेकमन्यकम् ३,३,४३६ 1.1

यमन्तःसमुद्रे ३,३,४१४ 1.1

संख्यायोगाद् ३,३,४५६ म ना. 10.6

निरुक्तम् ।

दिवो दानाद्वा ३,३,१९३ 7.15

सुसिद्धपूर्वतापनीयोपनिषद् ।

तमेवं विद्वां ३,३,४३४,४५७ 1.6

य एवं वदति ३,३,२९० 2.1

पद्मपुराणम् ।

अतस्यानि विविध्यानि २,२,८४ ड.

स्वागमैः कल्पितैः २,२,८४

पाणिनीयधातुपाठः ।

विदुः कीदा ३,३,१९३

पाणिनीयशिक्षा ।

अनर्थज्ञानात्यक्कण्ठम् १,१,२१ } 32

गीती शीमी १,१,२१

पाणिनीयसूत्रम् ।

तद्यकृतवचने मयद् १,१,३०३ 5.4.21

तस्य निवास १,२,५८३ 7.8.21

आचक्षतेन्दुति १,१,३०६ 4.3.150

देवताहन्ते च १,२,५८३ 7.8.21

मयद्देवतयोः १,२,३०६ 4.3.143

व्यस्यो बहुलम् १,१,२७९ 3.1.85

पाराशरस्तुतिः ।

वेदाक्षराविचारेण १,३,७४९ 1.73

प्रश्नोपनिषद् ।

अहमेवेत्यब्रवा २,३,१७८ 2.3

उपस्थानं २,३,१६५ 4.8

एवहै सत्यकामः १,३,६४५ 5.2

तस्मिन्नुक्तमस्येवरे २,३,१७८ 2.4

परात्परं पुरितस्य १,३,६४५ 5.5

रादौ च० २,४,१६५ 4 8

पादुख० २,४,१६५ 4 8

मा मोहं १,१,४०४ 2 3

स ईशांचक्रे १,१,२२२ 6 3

स तेजसि परे० १,३,६४५ 5 5

स प्राणमसृजत १,१,२२२ 6 3

हसौ चादातव्य च० २,४,१६५ 4 8

बृहदारण्यकोपनिषद् ।

अगृह्यो नहि गृह्यते ३,२,१३९,१४० 3.9.26

अग्राह्यो न हि ३,४,४६९ 3 9 36

अत्र ब्रह्म ३,४,४९७ 4 4 7

अत्र भिक्षार्थस्य ३,४,५०६ 4.4.22

अथ सर्वे ३,४,४९५ 4 4 7

अथ योन्या देवतां ३,१,३० 1 4.10

अथवा स नैव रेमे १,१,२६८ 1.4 3

अथ हैन जारकावः ३,१,२२ 3.2 1

अथाकामयमान ४,२,५७ 4 4 6

अथात आवेशः ३,२,१२०,१२२ 2.3.6

अथाकृपा २,४,१६० 4.4 2

अथेते दुःखस्य ३,४,४८१ 4.4.14

अथैनमात्मन्यस्य ३,४,२७६ 1 3 3

अवन्तरोबाह्याः २,१,९५. 4.5 13

अनर्थं वै १,३,८२१ 4 2 4

अन्यमात्मा १,१,३९६११,३,६५०१२,३,४७ 4.4.5

अन्येष स योय ३,२,११० 2.5.1

अर्वागिबल १,४,८०३ 2.2.3

अष्टौ ग्रहाः० २,४,२६३

असहा हवमये २,४,१५७ 2 2 3

असक्तो ह्यर्थं पुरुष १,१,२३०११,३,७९८ 4 8.15

अत्यूलमनसु ३,२,१०६१४,४,१९४ 3.8.8

असौव आनन्दस्य १,१,३३३१३,४,४७५ 4.3.32

आकाश ओत ३,२,१३५ 3.8.11

आत्मनामः ४,२,५७ 4.4.6

आत्मानं श्लोक ३,१,९६ 1.4.25

आत्मा वा अरे १,१,६६ 2 4 5

आत्मा वा अरे १,१,६६१४,१,८,९ 3.4.5

आत्मेदेवोपासीत १,१,६६१३,३,२६० 1.4.7

आत्म्यायस्य ३११२८ 6 2.16

आहर सौम्य ४,२,७४ 3.2.13

इदं सर्वमसृजत १,४,९०८ 1 2.5

इदं सर्वं यद्यमात्मा १,१,१९६११,४,३३२,१०७ 2.4.6

इय पृथिवी ३,२,११० 2.5.1

इहैव समवनीयन्ते ४,४,१८० 4.4.22

उसे उ हवैय दते तरति ४,१,४३ 4.4.22

एतत् सा वै तत्पूर्वं ३,४,४३३१३,४,४९८ 4.5.15

एतद्विहित्वा ३,२,१३५ 3.8.10

एतद्विदुरास्तुताः ३,४,४८१ 4.4 14

एतद्वै तदक्षरस्य ३,३,३२० 3 8.8

एतस्य वा अक्षरस्य १,३,६४२ 3 8 10

एतस्यैवानन्दस्य १,१,२६९,२८६१३,४,४४४ 4.3.32

एतस्यैव प्रज्ञासने ३,२,१३५ 3 8 9

एतानन्दरे १,४,९३१ 4 5 15

एवमेवार्थं पुरुष ४,१,१२ 4.4.4

एवमेवार्थं शरीरः ४,१,१२१२,८३ 4.3.36

एव नित्यो हिमासा ३,३,८९१३,४,४५३,४६६,४६८ 4.4.23

एष बाधु २,४,१७४ 1.5 3

ओषधीर्लोमासि ३,१,२१ 3 2.13

कतम आत्मा १,३,७७४ 4.3.7

कश्चित् सख्यकाकाः १,३,६३३ 3 8.7.8

किंज्योतिर्यस्य १,३,७७४ 4 3 2

किं प्रजया ३,४,४५८ 4 4 22

कीटः पक्षको यदि ३,१,५३ 6.2 16

काय तदा ४,२,६९ 3 2 13

कैष तदाभूत् ३,२,९८ 2 1.16

गृहाणां परमे ज्योतिः ४,३,१५० 4.4.22

चक्षुषो वा शृङ्गो वा ३,१,२३ 4 4 2

जनको ह २,४,१८७ 3 1.1

जनको ह वैदेहः २,४,१८७१३,४,४६८,४६४ 3.1.1

तदेतत् प्रेयो निशाद ३,३,२६० 1.4 8

तदेयां प्राणानास्य २,३,१०७ 2.1 17

तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः १,४,९०५ 4.4.16

तत् सा वै तत्पूर्वं ३,४,५०६ 4 4 22

तद्वैतत्पदस्य ३,१,२९ 1.4.10

तद्वैतत् पश्यतुषिः १,१,३९७ 1.4 10

तद्ब्रह्म १,१,६६ 3.10.4

तद्यथा तुल्यलायुका ४,१,१२ 4.4.3

तद्यथा शिष्या २,३,८३ 4.3.21

तयो यो देवानाम् १,३,७२८ 1.4.10

तद्वा अलैतत् २,३,८४ 4.3.22

तद्वा अलैतदात्मकामस्य ३,२,९१,९५ 4.3.21

तनुत्कामन्तस्य ३,४,१६०,२०८३,१,१५४,२,६९ 4.4.2

तमेतं वेदानुबचनेन १,१,१९०१२,४,४४०,४६१,४७० ४,१,४६ 4.4.22

तमेव धीराः ३,४,४८९ 4.4.21

तमेव सन्ध आत्मानस्य १,४,८८५ 4.4.17

तमेव विदित्वा मुनिर्भवति ३,४,४३७,४४०,४७० ४,२,९० 4.4.22

तस्य वा पुनस्त पुनस्त ३,२,७४ 4.3.9
 तस्मादेकाकी १,१,२६८३,४,५०१ 1.4.3
 तस्मादेवंविष्टान्तः ३,४,४८३,४८७,५०४३,४,४६३१
 ३,३,२८९ 4.4.23
 तस्माद्वोक्तं पुनः ४,१,१२ 4 4.6
 तस्यासते १,४,८७३ 2.2.3
 तान्वैसुतात् ४,३,११३ 6.2.15
 ता वा अस्तैताः ३,२,९९ 4 8 21
 ते ह देवा ऊचुः ३,३,२७५ 1.8.1
 ते ह वाचमूचुः २,१,२० 1.8.2
 ते ह वा पुनैवणावाह ३,४,२३७ 4.4.22
 ती ह वचमूचुः ४,२,६६ 3 2 13
 तं त्वौपतिपदम् १,१,४०,४४,१३४१,२,४७०३,२,११७१
 ३,३,२६३ 3.9 26
 तं विदित्वा ३,४,४६९ 4.4.23
 तं विष्णुर्कर्मणी ३,४,४६८३,१,१५,२० 4.4.2
 तथा वै पशोः प्राणाः २,४,१६३ 3.9 4
 इवा ह २,४,१८७ 1 8 1
 इवा ह वै ३,३,२७५ 1.3.1
 द्वे वाच ब्रह्मणः ३,२,१२० 2.8.1
 ध्यायतीव १,३,७७५३,३,११९ 4.3.7
 न तत्र तथा ३,२,७४३४,१,८८० 4.3.10
 न तद्वसोति कंचन १,१,२७९ 3.8.8
 न तद्वसोति कचन ४,४,१९४ 3.8.8
 न तस्याद् प्राणाः ४,३,१३६३,२,५६,५८ 4.4.22
 न पुनरावृत्तिरस्ति ४,४,१५५ 6.2.15
 न मेव संज्ञास्ति १,१,२३९ 2.4.12
 न बाह्यं किंचन ३,२,९० 4.3.21
 नव वै पुरुषे प्राणा २,४,१६३ 3 9.4
 न वा अरे पशु कामाय १,४,९३१३,३,२६१ 4.5 6
 न अयते ३,३,२८९ 3.9.26
 न ह वै देवान् पार्थ गच्छति २,४,१८८ 1.5.20
 न ह वास्तान्नम् ३,४,४८५ 6.1.14
 नातुष्यायात् ३,४,४८९ 4.4.21
 नान्योतोस्ति २,३,१२५ 4.3.22
 नैनं पाम्मा तपति ३,४,४९८ 4.4.23
 नैनं पाम्मा वरति ३,४,४९० 4.4.23
 पुनः पुन्येन कर्मणा ३,२,९८ 4.4.5
 पुन्यो वै पुन्येन २,१,१००३,२,९८ 3.2.13
 उरज्जके १,१,२८५,९४ 2.5.18
 उरः स पशो १,१,२८५ 2.5.18
 पूर्णमदः पूर्णम् १,१,२४० 5.1.1
 पूर्णस्य पूर्णम् १,१,२४० 5.1.1
 पूयिष्यां तिष्ठन् ३,२,१२९ 3 7.3

प्रतियोग्याद्वक्ति ३,२,९५ 4.3.15
 प्रत्येनात्मना ३,२,९० 4.3.21
 प्राणमेव प्राणः ३,३,२६११२६३ 1.4.7
 प्राणस्य प्राणम् १,४,८९४ 4.4.18
 प्राणा वै यदाः १,४,८७५ 2 2.3
 प्राणोऽपानः २,४,१७४ 1.5 3
 प्राणान्तम् ४,१,१२ 4.4.6
 प्रैयोन्यस्यात् ३,३,२६० 1.4.8
 ब्रह्म त परादात् १,१,१९६ 4.5.7
 ब्रह्म लोकात् गमयति ४,३,११३११५ 6.2.15
 ब्रह्मैव सत् १,१,३२५४००१३,१०१४,२,५६१५८१५९
 4.4.6
 भवसात्मना परास्य ३,३,२८० 1 3.7
 भासेभ्यो देवलोक्तम् ४,३,१०६ 6.2.15
 य आदित्ये तिष्ठन् १,१,३४९ 3.7.9
 य इमं च लोके च १,२,५३९ 3.7.1
 य एवं विदुरमुता ३,४,४५७४,१,१५ 4.4.22
 य एव वेद ३,३,२९० 4.4.25
 य एषोन्महद्वदे १,४,९३० 2.1.17
 यत्र त्वस्य १,१,२८०३,४,१८० 4.2.14
 यत्र सुप्तो न ३,२,९२ 4 8 19
 यत्र हि द्वैतमिव १,१,२३९,२८०१३,३,३३१४,४,१८०
 2 4 14
 यत्रास्य पुनस्त सृजत ३,१,२१४,२,६६ 3 2 13
 यथाकारी ३,४,४८१४,१,१३,४६ 4 4.5
 यथा सर्वोत्तमपाम् १,१,२३८ 2.4.13
 यदा सर्वे ३,४,४९५ 4.4.7
 यदेव भगवान् वेद १,४,१३१ 4 5 4
 यस्य सर्वोपि भूतानि १,१,२९६ 3.7
 यस्यात्मा क्षीरम् १,१,२९७ 3 7
 याज्ञवल्क्य किञ्चोति १,३,७७३ 4.3.2
 ये तद्विदुरमुता ३,४,४६०,४६५ 4.4.14
 येनाहं नासृता स्याम् १,४,९३१ 4.5.4
 यो यो देवानाम् १,३,७०० 1 4.10
 यो वा एतदक्षरम् १,३,६४४ 3 8.10
 यः सृष्टिपाम् १,२,५३९ 3.7 3
 यः प्राणः २,४,१७४ 1 5.3
 यत्तत्र ४,२,६६ 3.2.13
 लोकैवणायात् स्युत्याय ३,४,४३८ 4.4.22
 यमोकायनम् १,१,२३८ 2.4.11
 वाचं वेनुम् १,४,८८४ 5.8.1
 वायुश्चान्तरिक्षम् २,३,७ 2.3.3
 विज्ञानेन विज्ञानम् २,३,११२ 2.1.17
 विद्वांसः प्रजाय ३,४,४६४ 4.4.22

स एतास्तेजोमात्राः ४,२,८५ 4.4.1
 स एष नेति ३,३,२८९ ३ 9.26
 स द्वितीयम् १,१,२६८ 1 4 3
 स न साधुना कर्मणा ३,४,४४० 4.4.22
 समोनेन सर्वेण १,१,१२३ ३ 7 12
 सम कुपिणा ३,२,१२३३,२,१२३ 1.3.22
 स यत्राय शारीर ३,१,२३ 4.3 35
 स यथा सैन्धवखिल्य १,१,२३८ 2 4.12
 स यथा सैन्धवचन ३,२,११८४,४,१६२ 4 5 13
 स यथा वै युक्त ४,३,९८ 5.10.1
 सर्वस्य बशी १,३,८२५१२,२,८८,१८९,३,३३११
 ३,४,४५४४,१,१६ 4.4.22
 सर्वं पाप्मानं तपति ३,४,४९० 4 4 23
 सर्वं पाप्मानं तरति ३,४,४९० 4 4 23
 स वा अयम् ३,४,४०० 4 4 22
 स वा अयमात्मा ३,४,४००१,३,८१९,३,४,४४०
 4 4 22
 स वा पप २,३,६४३,२,१२० 4 4 24
 स सर्वं भवति १,१,१९६ 2 4 6
 स हैतावानास १,१,२६८ 1.4.3
 साधुकारी ३,१,३६ 4 4 5
 सैषानस्त्वमिता देवता २,३,१६ 1 5.22
 सोयमग्निं परेण २,४,१८७ 1.3 12
 सभ्य तृतीयम् ४,४,१८७ 4.3.9
 स्वयं विह्वल २,३,६५ 4.3 9

ब्रह्मविन्दूपनिषद् ।

एकधा बहुधा चैव ३,२,१२३ 12

ब्रह्मसूत्रम् ।

अत एव सर्वान्यसु ४,२,६१ 4 2 2
 अधिकं तु १,३,६९० 2 1 22
 अनाद्युक्तिं शब्दात् १,१,२०४ 4.4.22
 अनियम ३,४,५१५ ३ 3.31
 अपि सर्व्यते ३,४,४८६ 2 3 45
 अन्तस्तद्वर्गोपदेयात् १,२,५४२ 1 1 19
 अक्षिरादिना ४,३,१११,११९ 4 3 1
 अर्थो नाना १,३,६६० 2.3 43
 आत्मशब्दात् १,१,२३५ 3.3.15
 उपसहारोपनिषदात् ४,३,१०२ ३ 3 5
 गतिसामान्यात् १,१,२३५ 1.1 9
 तद्वितोधिचरण ४,३,११९ 4 3 3
 तत्तु समन्वयात् १,१,१६६ 1 1 3
 तद्भूतस्य तु ४,१,३८ 3 4.39
 तद्विह्वल १,१,२३५ 1 1 6
 परात्तु तद्वृत्ते १,१,४०६ 2 3 41
 १८८ अ० सू० २०

पुरुषार्थोत् ३,४,४०८ 3 4 1
 प्रकृतैतावत्स्वम् ४,३,१२५४,४,१९४४,३,११९४,४,
 १२४ 3.2 22
 प्राणस्थानुगमात् १,१,४०० 1.1 27
 बहिस्त्वयया ३,४,५०५ 3.4.42
 मृतेषु ४,२,८५ 4 2 5
 भोगेन चित्तरे ४,१,४४ 4 1 19
 लोकवत् ४,४,१९०,१९५,२०० 2 1.33
 लिङ्गभूयस्त्वात् १,१,२८१ ३ 3.44
 वरुणात् ४,३,११९ 4.3.4
 श्रुतत्वाच्च १,१,२५३ 1 1.10
 समन्वारम्भरणात् ३,४,४४६ 3.4.5
 स्वाप्ययात् १,१,२३५ 1 1 8
 हेयत्वावचनाच्च १,१,२३५ 1 1 7
अगवद्गीता ।
 अक्षरादपि चोत्तम ३,३,३२० 15 18
 अक्षिर्व्योतिः ४,२,९२४,३,९८ 8 24
 अनन्यचेता सततम् ३,३,३२३ 8.14
 अनन्याश्रित्यन्यन्त २,४,४८६ 9.22
 अनादिमत्परम् ३,२,१२२ 13.12
 अनेकबाहुद्वरकनेत्रम् ३,२,१३९ 11.16
 अपरस्परसंभृतं १,१,२०० 16.8
 असत्यमप्रतिष्ठ १,१,२०० 16.8
 अहं वेद्यावर १,२,५८९ 15.14
 अहं सर्वस्य जगत २,१,४११,४,४७८ 7.6
 आत्मश्रुतवात् ३,४,४९६४,१,१३४,३,११६ 8.16
 हृन्निष्पापीनिष्प्रायेण १,१,७७ 5 9
 ईश्वर सर्वस्यैताना १,२,४००१,३,६९५ 18.60
 एवं त्रयी ३,१,११४,१,१३ 6 21
 एव सततयुक्ता ४,३,१४९ 12 1
 कतिपये वचनं तव १,२,४७४ 18.78
 कुर्याद्विद्वान् ३,३,३५२ 3.25
 ज्ञानाग्निं सर्वकर्माग्निं ३,४,४८०४,१,४१ 4.37
 ज्ञातुं श्रुत्वा च ३,२,१३९ 11.54
 ततो मा तत्त्वतो ज्ञात्वा १,१,२०४१,४,८३७३,२,
 १०९३,३,२९६ 18 55
 ततो याप्ति ४,४,१८८ 6 45, 13 28, 16.22
 तत्र प्रयाता ४,२,९२ 8 24
 तद्वाम ३,३,३२३ 8 21
 तासां ब्रह्म महत् १,४,५८३ 14 4
 तेषां नित्याभियुक्ताना ३,४,४८६ 9 22
 त्रेविद्या मा ४,१,१३ ३ 20
 त्रेविद्या मां सोमपा ४,१,१३३,१,४०
 देवाय देवयज ४,२,७५ 7 23
 दीवीसंपत् ४,३,१०१ 16 5

धूमो राशिः ४,२,९२ 8 25
 न तज्जालयते सूर्यः १,३,६९२ 15.6
 नमस्तन्मात्र ३,४,४९० 9.14
 नाहं वेदैः १,१,२०७ 11.53
 नियतस्य तु संख्यातः ३,४,४३५ 18.7
 नैव किंचित् १,१,७७ 5.8
 परस्मैपदान् ३,३,३२३ 8.20
 पश्यन् शृण्वन् १,१,७७ 5.8
 पुरुषः स परः पार्थ ३,३,३२४ 8.22
 प्रभवन्त्यहिराग्ने ३,३,३२३ 8.18
 प्रकपन् विचलन् १,१,७७ 5.9
 प्राणापानं १,२,५८९ 4.29
 प्रहृष्याद्याव १,१,७ 5.10
 प्रहृतः प्रसन्नारत्ना ३,३,३२१ 18 54
 प्रहृष्येण १,१,१८९ 4.24
 भक्षया त्वनन्यथा १,१,२०७३,२,१३९ 11 54
 भक्षया मामभोजयति ३,३,२९६,२९८३,३,
 ३२०,३४७३,२,१०८ 18.55.
 भवन्ति भावा भूतानाम् ३,२,१९० 10.4
 भुज्याणां सहस्रेषु ३,४,४७० 7.3
 मम योनिर्महद्भक्ष १,४,९८३ 14 3
 मनैर्वाहो ३,३,१३४ 15.7
 मन्वावेदय ४,३,१४९ 12.2
 मासेव ये ३,४,४८६ 7.14
 मायात्मपरदेहेषु ४,४,१८८ 16.18
 मोहात्तस्य परित्यागः ३,४,४३९ 18.7
 यततामपि ३,४,४७० 7.3
 यदादित्यगतं १,३,६९२३,२,१८६ 15.12
 यत्र काले ४,२,९२ 8.23
 यदैवास्ति ४,१,४१ 4.37
 यदक्षर वेदविदो वदन्ति ३,३,३२३ 8.11
 ये त्वक्षर ४,३,१४९ 12.१
 ये यथा मां प्रपद्यन्ते ३,३,३०७ 4.11
 योगी प्राप्य निवर्तते ३,१,१० 8.25
 यो यच्छ्रद्धा स एव सः ३,१,२७ 17.3
 यं प्राप्य न निवर्तन्ते ३,३,४१४,३२४ 8 21
 लिप्यते न सः ३,४,४८७१,१,७७ 5 10
 वेदैश्च सर्वैः १,३,७१० 15.15
 सक्ताः कर्मेण ३,३,३५२ 3.25
 सततं कीर्तयन्तः ३,४,४९० 9.14
 स याति परमां गतिम् ३,३,३२३,३२४ 8.13
 सर्वतः पाणिपादात्म ३,२,१८८३,३,२४०,२७४
 13.13
 सर्वतः क्षुतिमत् ३,२,१८८ 3.16

सर्वं समामोषि १,१,२०० 11.40
 सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ३,२,११९ 13.14
 सहस्रयुगं ३,३,३२३ 8.17
 सुख दुःखं भवो भावः ३,२,१९० 10 4

भागवतम् ।

अथ ह वा तव ३,४,४९७३,३,३६१४,४,२०७ 6 9.3
 अथो भगुन्यैव १,२,६०२/३,२,१३३ 10 8.40
 अन्ये मूढधियः ३,४,४३४ 11.12.8 9
 अहं भक्तपराधीनः १,१,२०८३,३,३८४,४०४,४९११
 ४,१,३६ 9 4 63
 आश्रमात् ३,४,४९८ 11.17.38
 इहागतोहृद् ३,३,३३४ 3.4.20
 उपभोगेन ४,१,४५ 5.10.14
 कथयति देव युष्मत् ३,३,३४७ 3 9 10
 कथे विद्वन्ति ३,४,४८६ 2.6 39.40
 एकादशमी २,४,१७७ 5 11.9
 पुताः पर ४,२,८१ 10 47.58
 पुते चांशुकला पुंसः ३,३,२१० 1 3 28
 कर्ममोक्षाय ४,१,१७ 11 3 44
 केचित्स्वदेहे १,३,५८८ 2 2 8
 केवलेन हि भावेन ३,३,३१७३,४,४३४ 11 12.8 9
 चतुर्भुजं १,२,५८८ 2 2 8
 ज्ञा चाऽज्ञाता च ३,३,२७८ 10.24 6
 स एव पश्यन्ति २,४,४६८,४८९ 1.9 36
 तस्मात् चित्तवृत्तिः ३,४,४९७ 3 28.34
 तमेव पुरुषं यज्ञ १,३,७०९ 2.6.27
 तथा तथा पश्यति ४,१,९ 11 14 26
 तपसैव यथापूर्वम् २,१,२०१ 2 12 18
 तथैव परया निर्वृत्त्या ३,४,४९५ 5 6 17
 तस्मात्पुनश्चोत्सृज्य ३,३,३५६ 11.12 14
 तस्मान्मज्जकियुक्तस्य १,१,२०७३,४,४९११४,४,२१०
 11 20.39.6. 4 6
 तस्यै स्वलोक भगवान् ३,३,७१४ 2.9.9
 ता मन्मनस्का ४,२,८१ 10.46.१
 तान्कर्मणि ३,४,४५० 11.20.9
 तेनाज्ञानमे ३,१,३४ 5.20.28
 तेनैव शत्रुं जहि १,१,३९९ 6 11.20
 दानप्रतप्तपोहोमं ३,४,४६८ 10 47.24
 दीयमानं न ३,३,३९२ 3.29 13
 दुःसहम् ३,३,३९२ 10.29 10
 देहेन्द्रियास्तु ३,४,४९१४,२,५६१४,४,१८६ 7.1.39
 देहोऽस्योऽज्ञा १,२,५४५ 6.4.25
 त्व तु सर्वं ३,४,४९८ 11.7.6
 धारयन्त्यसि ४,२,८१ 10 46 6

ध्यानमात्रां ३,३,२९२ 10.29.10
 न ज्ञानं न च वैराग्यम् १,१,२७७।३,३,२९६।३,३,३५४।
 ३,४,४५८,४९१।४,३,१४९ 11 20 31
 न त्वाद्यादी ४,४,१९३ 10.60 55
 नन्वेव वज्र १,१,३९९ 6 11.20
 न बन्धाय ३,४,४९८ 4.30.19
 न यत्र काल ४,४,२११ 2.2.17
 न यत्र माया ३,३,३२५।३,४,४९२ 2.9.10
 न च विन्दन्ति ४,१,१६ 2.6.37
 नहि विरोध ४,४,२०६ 6 9.36
 न पारयेह ४,४,१९३ 10.30.37
 नमस्ते रघुवर्षा ३,३,२२८,४२८ 10.40.20
 नानेहि तापो २,३,१३५ 11.23.56
 नारायणपरा ४,२,७५।३,३,३०५।३,४,४९७ 6.17 28
 पुत्रपत्न्ये च मा धीरा १,३,६८८ 11 7 21
 प्रायण हि ४,१,३७ 11 11.48
 बुद्धेर्लक्षण वृत्तिः पृथक् १,४,८९७ 3 26.30
 ब्रह्म मा परमम् ३,३,२९८ 11.12 13
 भक्त्याहमेकया ब्रह्म १,१,२७७।३,३,३८७।४,३,१४९
 11 14 21
 मरुतामा रमण जारम् ३,३,२९८ 11 12.13
 सदन्यत्ते न जानन्ति ४,४,१७९ 9.4.68
 मधुद्विद्व ३,४,५०७ 5 14.44
 मय्यावेदय ३,४,४९८ 11 7.6
 मलानामासि ३,३,४१४ 10 43 17
 मात्राणि कर्माणि २,४,१७७ 5 11.9
 मानेकमेव दारण ३,३,३५६ 11.12.15
 मुक्तानामपि ३,४,४९५,५१३।१,१,२७७ 6.14 5
 मुक्तिं ददाति ३,३,३०८।३,४,५१४ 5.6.18
 मृगदारुकाभासेन ४,१,४५ 5 8 26
 पक्ष्ममि ४,३,११ 12 21.32
 यथा यथात्मा ४,१,९ 11 14 26
 यदा तदेव ३,४,४८६ 2.6.39.40
 यदा पुमान् ३,४,५०१ 11.29.39
 यजि पश्यन्ति मुनय ३,३,४१४ 10.28.14.15
 यमेन पृष्ठस्त्राहम् ३,१,४९ 10 64.22
 यथादिवा त उरुगाम १,२,५९७।३,२,१४१ 3.9.12
 यत्र योगेन ३,४,४३४,४४२ 11.12 9
 यस्यावतार ४,१,१६ 2.6 37
 यद्गन्तुजास्त ३,४,५०० 10 29 36
 याहि सर्वोत्तमभावेन ३,३,३५६ 11.12 15
 ये दारुगार ४,४,२११ 9.4 65
 येभ्ये मूढयिष ३,३,३१४ 11.12.8
 योष्यामिकोय पुरुष २,४,१८२ 2.10.8

यं न योगेन ३,३,२५३ 11.12.9
 ये त्यक्तलोकधर्मा ४,२,८१ 10.46 4
 यसे कुर्वन्ति मां भक्त्या १,१,२७८।३,३,३८४,४०४
 9 4 66
 बाण्डन्ति ४,२,८१ 10.47 59
 विकर्म यत्र ३,३,३०४ 11 5.42
 विशुद्ध केवल ३,४,४८६,४८९ 2.6.40
 व्याख्यास्वाध्याय ३,४,४३४ 11.12.8.9
 शब्दमन्त्राणि १,१,७७ 11.11.18
 शब्दे परे च ४,३,१४३ 11 3 21
 शृण्वन्ति गायन्ति ३,४,४६८,४८९ 1.9.36
 श्रमस्तस्य १,१,७७ 11 11 18
 श्रेयोभिर्विविधे ३,४,४६८ 10 47.24
 स एव सर्वं सृजति १,४,२७९ 4.11 25
 सर्वं पूर्णं ३,४,४८६ 2 6 39
 सर्वं भक्तियोगेन ४,३,१११,१४२ 11.21.33
 सुदुर्लभं प्रशान्तात्मा ३,३,२९२ 6.14.5
 सर्ववेदमयेनेद १,३,७२४ 3.9.43
 सुदुर्लभ १,१,२७७।३,४,५१३ 6 14.5
 स्वपादमूलम् ३,३,३०४ 11.5 42
 स्वर्गापवर्गा ३,३,३०९ 11 21.33
 स्वर्गापवर्गं ३,४,४९७ 6:18 28
 हित्वा मां ४,४,२११ 9 4 65
 मनुस्मृतिः ।
 भार्यं चर्मोपदेश च २,१,४६ 12.106
 जीवितात्ययमायत्र ३,४,४८७ 10 104
 न श्वाय मतिं दद्यात् १,३,७४७ 4 80
 न श्चे पातक १,३,७४७ 10.12
 लिप्यते न स ३,४,४८७ 10.104
 महानारायणोपनिषत् ।
 ब्रह्मसि ३,३,३३६ 5 10
 न कर्मणा ३,४,४४१,४४६ 10.5
 गुहाया विभ्रजते ३,४,४४१ 10 5
 परेण नाकम् ३,४,४४१ 10.5
 पतिं विश्वस्य ४,४,१९० 13.1
 यदेकमन्यकमनन्तरूपम् ३,३,२२१ 1.5
 यस्यापरम् ३,४,४४२ 10 5
 विश्वमेवेद् ४,४,१९० 13 1
 विश्वत परमं ४,४,१९० 13 1
 विश्व नारायण ४,४,१९० 13 1
 वेदान्तविज्ञान ३,४,४४२,४४६,४५६,४५७ 10.6
 सदस्यदीर्घ ४,४,१८९ 13.1
 महाभारतम् ।
 अलौकिकस्तु ४,४,२०६ मीम् 5 12

अंगुष्ठमात्रं पुरां निम्नकर्णं यमो कलात् १,२,६९३१२,३,
६२ ३ २९७ १७

योन्वया सन्तमानाम् १,३,३० १७२२

माया क्षेपा मया छटा १,३,३८६ १२ ३३९ ४५

मत्स्यपुराणम् ।

कविन्त्याः कलु ये भावाः २,५,९० ११३.७

मार्कण्डेयपुराणं देवीमाहात्म्यम् ।

शान्तिनामपि ३,४,४८६ २५४

बजादाकृत्य ३,४,४८६ १.५४

मुण्डकोपनिषद् ।

अक्षरात्सम्भवि १,२,५५९ ११.७

अभिर्भूयो १,२,५५५ २१.४

अथ परा यथा ३,३,३२० १,२,५५५ ११५.६

अरक्ष्यमप्राज्ञम् ३,३,२३३ ११.६

अनमन् १,३,६२३ ३१.१

अप्राणो ह्यमना १,२,५५५ २१.२

एतन्नाज्जायते प्राणः १,२,५५५ १,४,९०८ २,४,१५९,
१०४,१८४,२०० २१.३

द्वैरुपायै २,३,३८६,३९३ ३२.४

कर्त्तारमीशम् १,४,९८२ ३१.३

कस्मिन् भगवन् २,१,५५४ ११.३

क्षीयन्ते कालः १,३,३९४ १,४,३ २२.८

सं वायुर्न्योति २,४,१०५ २१.३

ततस्तु तम् ३,२,१३९ ३१.८

तदा विद्वान्मुष्यपापं ३,३,२८२ ३१.३

तमेवैकं जानय १,३,६०९,६१८ ६२.५

तत्त्व भावाः १,३,६९० २२.१०

तत्त्व भावाः ३,३,३८० ३२.३

ते ब्रह्मलोके ४,३,११६,१३६ ३२.६

दिशो ह्यमृतं १,२,५५५ २१.२

द्वे द्विषे १,२,५५४ ११.४

न चतुर्दशीर्णमनः ३,३,२३५ ३२.११

न चक्षुषा २,३,१३७ ३१.६

नापि वाचा २,३,१३७ ३१.८

नायमात्मा प्रवचनेन ३,३,३८८ ३,४,४३४,४६०

४,२,६५४,३,२४८ ४,४,१८० ३२.३

नायमात्मा बलहीनेन ३,३,३९३,३८४ ४,४,५९१

४,२,६५ ३२.४

प्रोवाच तां १,२,१६९ १२.१३

ब्रह्म वेदः १,१,२०३ ३२.९

ब्रह्मवेदमस्तु १,३,६१९ २२.११

अनोमय १,३,६१० २२.७

यजुर्वेदोक्तिः १,४,९८३ ११.६

यमेवैव ३,२,१३८ ३,३,२९६ ३,३,३५८ ३,४,४३४

४,४,१०८ ३,३,३९३ ३,३,४१३ ३,३,४३३

यसिन्धौ १,३,६०९ २२.५

येनाक्षरम् १,२,५६७ २१.३

य सर्वज्ञ १,२,५६७ ११.९

सविदानन्दविग्रहम् १,१,२०३ १४

सप्त इह लोकाः २,४,१६४ २१.८

सप्त प्राणाः २,४,१६३ २१.८

सूर्यदारेण ते विरजाः ४,३,९९ १२.१३

मैत्रेय्युपनिषद् ।

द्वे मङ्गली १,२,५६६ ६.२२

सर्वमात्मा २,३,१५ ६.७

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

अयं हि परमो धर्मः १,१,६६

योगसूत्रम् ।

अथ योगानुशासनम् १,१,४४ १८

रामोत्तरतापनीयोपनिषद् ।

यो वे वे मत्स्यः ३,३,२०८,२२८ ५

यथापुत्राणम् ।

यत् च रत्न महाबाहो २,२,८४ ७०.३६

यसिष्ठस्मृतिः ।

आचारहीनं न पुनरिति वेदाः ३,१,३२

शतपथब्राह्मणम् ।

अथोऽनुवन् २,१,०० ६१३२४

तं होषमिन्वे १,३,०४० ११.५३१३

पुरोन्तःप्रतिष्ठित वेदः १,२,५०० १०

मृदमवीत् २,१,२० ६१.३. ४६.११

यथा मीतिर्वा यथो वा १,०,४६४ १०६.३२

यदा वै पुरः १,१,१०० १०३.३.६

त एवोतिर्वैधानः १,२,५०१ १०६.११

मुद्रयजुर्वेदमन्त्रिता ।

अनो ज्यायांश्च १,१,२८१ ३१.३

पूतपायनम् १,१,२८० ३१.३

पुरः एवेदः १,१,२८० ३१.२

येनानुवर्तनोपनिषद् ।

अज्ञातेष्टम् १,४,८८९ ४५

अतो ह्येष्टः १,४,८८९ ४५

अपानिवाहो जपनः ३,२,११०,११० ३१.१२

आदिष्टमन्त्रम् १,४,९१४ ३५.५

आराधनायः २,३,५६६ ५.८

अथो अग्ने ३,३,३४९ ४.५

अथि द्रष्टव्यम् १,४,८०३ ५.८

हिं क्षान्तः १.१

शशौ श्रावजौ १,४,८७३ १,९
तदेवाभिः १,४,८७७ ४ २
तमेव विदिवा ३,३,११८१,३,६६८१,४,९४५३,२,
१०८ ३ ८
तयोरन्याः २,३,१३६ ४ ६
ते ध्यानयोगानुगताः १,४,८७२ १ ३
न तत्समभ्यामधिकश्च ३,२,१८७३,३,२८३४,३,१४२१
४,४,२०८ ६ ८
न तत्र सूर्यो भाविः १,३,६८८ ६ १४
निष्कल निष्किपम् १,१,२३०१२,१,९१ ६ १९
द्वा सुपर्णा १,४,८७७ ४ ६
परास्य शक्तिर्वित्तियेव सूर्यते ४,४,१९४४,४,२०६ ६ ८
यो योनिम् १,४,८७३ ५ २
बालामशतमश्वस्य २,३,६५ ५ ८
वृक्ष इव सन्धः ३,२,१८८ ३ ९
वेदाहमेवे १,४,८६७ ३ ८
साक्षी चेता केवल ४,४,१९० ६ ११
एष ऽ एव साधु ३,३,२९२ ३ ८
सर्वसारोपनिषत् ।
सर्वं विज्ञानं १,१,२७३ ३
कठोपनिषत् ।
शतानुप. पुत्रपौत्रान् ३,२,७७ २ ३
सांख्यकारिका ।
मूलमकृतिः १,४,८९२ ३
सामान्यकरणवृत्तिः २,४,१७४ २ ९
कर्मपुराणम् ।
महागा सह ते सर्वे ३,३,११७,४,३,११५
पू. ख. १२,२६९
अतिर्दिष्टस्थलानि वाक्यानि ।
असिहोत्र सुहोति प्रजाकाम. ३,२,१९१
अथ स्थूल. १,३,६७०

अविद्यया मन्यते ३,२,८१
अस्थि चैव तेन मांसं वेदे ३,१,१७
आकाशवत्सर्वगतश्च ३,२,८८
आरोहणं गोष्ठम् ३,२,८५
इन्द्रो वैवस्वतः ३,४,४७८
कर्ता कारयिता इति. १,१,१०२
कथित्वाप्यग्नौ दक्षिणा. ३,४,५०२
कथावे कर्मभिः पक्वे ३,४,४८२
जन्मान्तरसहस्रेषु ३,३,२९२
येयश्च १,१,१
तत्र सया सं न जनयन्ति ३,१,१६
तत्र यः परमात्मा हिं २,३,१३६
तस्य पुत्रा दावमुपयन्ति ४,१,४७
तस्याभिधानानुवृत्तयः ३,२,८८
तस्याग्निरेवाभिः ३,३,१३४
त यथा ययोपासते ३,३,३०७
त विदित्वा ब्राह्मणो भवति ३,४,४७३
तृतीयं सर्वभूतस्य १,२,५९५
प्रथमां पिबते वक्त्रिः ३,१,३०
प्रथमं महतः १,२,५९५
मनुर्वैवस्वतः ३,४,४७८
यच्च दुःखेन ३,४,४६१
यमो वैवस्वतः ३,४,४७८
यदस्य कर्मणा ३,३,२०६
यमहरद्वौ १,३,६८६
यस्यो यजमान. २,३,११३
यस्य वेदश्च वेदी च ३,१,४५
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् ३,४,४३९
विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि १,२,५९५
सर्वान्याख्यामानि परिहृये ३,४,४७५
स सर्वं भवति ३,१,२९
ससंगी. कर्मदोषे. ३,१,६१